

Серія «Усі уроки»
Заснована 2010 року

**Усі художні твори
зі світової літератури
6 клас**

CD-ROM

Харків
«Видавнича група “Основа”»
2014

УДК 37.016+821
ББК 74.26+84(ТТД)
У74

Серія «Усі уроки»
Заснована 2010 року

Усі художні твори зі світової літератури (хрестоматія). 6 клас : CD-ROM : [Текст] / укл. В. В. Паращич. — Х. : Вид. група «Основа», 2014. — 1555 с. — (Серія «Усі уроки»).

ISBN 978-617-00-2134-2.

Цей CD-ROM є невід'ємною складовою посібника *Паращич В. В. Усі уроки світової літератури. 6 клас.* — Х. : Вид. група «Основа», 2014 (I та II семестр в окремих книжках). Посібник містить твори з курсу світової літератури для 6-го класу шкіл з українською мовою навчання (українською та російською мовами) згідно з новою програмою Міносвіти. Уміщені тут тексти зручні у використанні: їх можна відкрити у форматі .pdf на комп'ютері; роздрукувати повністю або частково; вивести на екран мультимедійної дошки будь-яку цитату; копіювати уривки, зважаючи на нагальну необхідність, тощо.

Для вчителів світової літератури загальноосвітніх навчальних закладів і студентів відповідного фаху педагогічних навчальних закладів.

УДК 37.016+821
ББК 74.26+84(ТТД)

Этот CD-ROM — неотъемлемая часть пособия *Паращич В. В. Усі уроки світової літератури. 6 клас.* — Х. : Вид. група «Основа», 2014 (I и II семестр в отдельных книгах). Пособие включает произведения из курса всемирной литературы для 6-го класса школ с украинским языком обучения (на украинском и русском языках) согласно новой программе Минобразования. Помещённые здесь тексты удобны в использовании: их можно открыть в формате .pdf на компьютере; распечатать полностью или частично; вывести на экран мультимедийной доски любую цитату; при необходимости копировать фрагменты и т. д.

Для учителей всемирной литературы общеобразовательных учебных заведений и студентов соответствующих специальностей педагогических вузов.

Усі художні твори зі світової літератури (хрестоматія). 6 клас [Електронний ресурс] / укл. В. В. Паращич. — Електрон. текстові дані. (10 Мб). — Х. : Вид. група «Основа», 2013. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). — (Серія «Усі уроки»). — Систем. вимоги: ПК Pentium або вище; 128 Мб ОЗУ; Windows XP або вище; SVGA 1024×768 та більше; 4×CD-ROM дисковод; миша. — Загол. з екрану. — Диск уміщено в конверт 12×12 см.

ISBN 978-617-00-2134-2

© Паращич В. В., укладання, 2013
© ТОВ «Видавнича група «Основа»», 2014

ЗМІСТ

Легенди та міфи Давньої Греції	9
Міф про Прометея.....	9
Міфи про Геракла.....	16
Народження героя.....	16
Гераклова юність.....	18
Одруження і безумство Геракла.....	19
Подвиг перший: Немейський лев.....	20
Подвиг другий: Лернейська гідра.....	21
Подвиг третій: Керінейська лань.....	22
Подвиг четвертий: Ерімантський вепр.....	24
Подвиг п'ятий: Авгієві стайні.....	27
Подвиг шостий: Стімфалійські птахи.....	29
Подвиг сьомий: Критський бик.....	31
Подвиг восьмий: Діомедові коні.....	32
Геракл у Адмета.....	33
Подвиг дев'ятий: Іпполітин пояс.....	36
Геракл у Лівії.....	38
Подвиг десятий: Геріонові корови.....	40
Подвиг одинадцятий: золоті яблука Гесперид.....	42
Подвиг дванадцятий: лев Кербер.....	44
Інші подвиги Геракла.....	46
Деяніра.....	47
Іола.....	49
Смерть і безсмертя Геракла.....	50
Нарцис.....	53
Пігмаліон.....	56
Орфей і Еврідіка.....	57
Деметра і Персефона.....	61
Дедал і Ікар.....	67
Давньоіндійська міфологія	69
Творення.....	69
Про створення людей.....	70
Про чергування дня і ночі.....	70
Про золоті часи.....	70
Про потоп.....	71
Золоте яйце.....	71
Вішну бачить світ уві сні.....	72
Давньогипетська міфологія	73
Народження бога Сонця з океану Нун.....	76
Поява людей.....	76
Поділ неба і землі.....	77
Створення світу.....	77
Життя після смерті.....	77
Де живуть боги.....	77
Езоп. Лисиця і виноград	80
Езоп. Вовк і Ягня	80
Езоп. Крук і Лисиця	80
Езоп. Мурашки й Цикада	81
Іван Андрійович Крилов. Квартет	82
Іван Андрійович Крилов. Бабка та Муравель	82
Іван Андрійович Крилов. Вовк і Ягня	83
Жуль Верн. П'ятнадцятирічний капітан	85
Частина перша.....	85
Розділ перший. Шхуна-бриг «Пілігрим».....	85
Розділ другий. Дік Сенд.....	91
Розділ третій. Судно, що потрапило в катастрофу.....	96
Розділ четвертий. Врятовані із «Вальдека».....	102
Розділ п'ятий. «С» і «В».....	106
Розділ шостий. Кит на горизонті.....	116
Розділ сьомий. Підготовка до полювання.....	122
Розділ восьмий. Смугастик.....	128
Розділ дев'ятий. Капітан Сенд.....	134
Розділ десятий. Наступні чотири дні.....	139
Розділ одинадцятий. Буря.....	147
Розділ дванадцятий. Острів на обрії.....	155
Розділ тринадцятий. «Земля! Земля!».....	161
Розділ чотирнадцятий. Що робити?.....	169
Розділ п'ятнадцятий. Герріс.....	178

Розділ шістнадцятий. У дорозі.....	187
Розділ сімнадцятий. Сто миль за десять днів	194
Розділ вісімнадцятий. Страшне слово	203
Частина друга.....	210
Розділ перший. Работоргівля	210
Розділ другий. Герріс та Негоро.....	217
Розділ третій. За сто миль від берега.....	225
Розділ четвертий. Тяжкими шляхами Анголи.....	232
Розділ п'ятий. Лекція про термітів, прочитана в термітнику	239
Розділ шостий. Водолазний дзвін	246
Розділ сьомий. Табір на березі Кванзи	253
Розділ восьмий. Із записника Діка Сенда	259
Розділ дев'ятий. Казонде	267
Розділ десятий. Ярмарок.....	274
Розділ одинадцятий. Королівський пунш	281
Розділ дванадцятий. Похорон короля.....	287
Розділ тринадцятий. У факторії	294
Розділ чотирнадцятий. Вісті про доктора Лівінгстона	300
Розділ п'ятнадцятий. Куди може завести мантікора?.....	309
Розділ шістнадцятий. Мганнга	317
Розділ сімнадцятий. Униз за течією	322
Розділ вісімнадцятий. Різні події	329
Розділ дев'ятнадцятий. «С. В.»	335
Розділ двадцятий. Підсумки.....	341
Роберт Луїс Стівенсон. Острів скарбів	344
Частина перша. Старий пірат.....	344
Розділ 1. Старий морський вовк у заїжджому дворі «Адмірал Бенбоу».....	344
Розділ 2. Чорний Пес навідується до капітана	348
Розділ 3. Чорна мітка	353
Розділ 4. Матросська скриня.....	357
Розділ 5. Кінець сліпця	361
Розділ 6. Капітанові папери.....	365
Частина друга. Корабельний кухар	370
Розділ 7. Я їду до Брістоля	370
Розділ 8. Під вивіскою «Підзорна Труба»	374
Розділ 9. Порох і зброя.....	378
Розділ 10. Плавання.....	382
Розділ 11. Що я підслухав, сидячи у діжці з-під яблук.....	386
Розділ 12. Воєнна рада	390
Частина третя. Мої пригоди на острові	394
Розділ 13. Як розпочалися мої пригоди на острові.....	394
Розділ 14. Перший удар	397
Розділ 15. Острів'янин.....	401
Частина четверта. Частокіл	405
Розділ 16. Подальші події, висвітлені доктором. Як було залишено корабель.....	405
Розділ 17. Доктор продовжує свою розповідь. Остання переправа човном.....	409
Розділ 18. Доктор продовжує розповідь. Кінець першого дня бою	411
Розділ 19. Знову розповідає Джим Гокінс. Гарнізон у блокгаузі.....	415
Розділ 20. Сільвер-парламентер.....	419
Розділ 21. Атака.....	422
Частина п'ята. Мої пригоди на морі.....	426
Розділ 22. Як розпочалися мої пригоди на морі.....	426
Розділ 23. Під владою відливу	430
Розділ 24. У човнику.....	433
Розділ 25. Я спускаю «Веселого Роджера».....	436
Розділ 26. Ізраїл Генде	439
Розділ 27. «Піастри!»	445
Частина шоста. Капітан Сільвер.....	448
Розділ 28. У таборі ворога.....	448
Розділ 29. Ще одна чорна мітка	454
Розділ 30. Слово честі	458
Розділ 31. Пошук скарбів. Вказівна стрілка Флінга	463
Розділ 32. Пошук скарбів. Голос у лісі.....	467
Розділ 33. Падіння ватажка	471
Розділ 34. І останній	476
Чарльз Діккенс. Різдвяна пісня в прозі. Різдвяне оповідання з привидами (повість-казка)	480
Куплет перший. Привид Марлі.....	480
Куплет другий. Перший із трьох духів	495
Куплет третій. Другий із трьох духів	510
Куплет четвертий. Останній із духів	528

Николай Васильевич Гоголь. Вечера на хуторі близ Диканьки Повести,	
изданные пасичником Рудым Паньком.....	547
Часть первая.....	547
Часть вторая.....	552
Ночь перед Рождеством.....	555
Антон Павлович Чехов. Хамелеон.....	590
Антон Павлович Чехов. Товстий і тонкий.....	592
Джек Лондон. Жага до життя.....	595
Гаррієт Бічер-Стоу. Хатина дядька Тома.....	610
Розділ I. Знайомство з «гуманним» работорговцем.....	610
Розділ II. Мати.....	618
Розділ III. Чоловік, батько і просто людина.....	621
Розділ IV. Вечір у хатинці дядечка Тома.....	625
Розділ V. Як одухотворена власність ставиться до зміни власника.....	636
Розділ VI. Втечу виявлено.....	642
Розділ VII. Мати бореться.....	650
Розділ VIII. Врятовані!.....	661
Розділ IX. Сенатор — теж людина.....	673
Розділ X. Товар відправлено.....	687
Розділ XI. Невільницькі думки про свободу.....	696
Розділ XII. Трохи інформації про один цілком законний бізнес.....	707
Розділ XIII. Еліза у селищі квакерів.....	722
Розділ XIV. Свангелина.....	729
Розділ XV. Про нового господаря Тома, історію його одруження і про рід Сен-Клерів.....	736
Розділ XVI. Про нову Томову господиню і її погляди на життя.....	749
Розділ XVII. Так борються за волю.....	765
Розділ XVIII. Спостереження і погляди міс Афелії.....	779
Розділ XIX. Продовження попереднього.....	792
Розділ XX. Топсі.....	808
Розділ XXI. У Кентуккі.....	821
Розділ XXII. «Трава засихає і в'яне цвіт».....	825
Розділ XXIII. Енрік.....	831
Розділ XXIV. Передчуття.....	837
Розділ XXV. Маленька проповідниця.....	842
Розділ XXVI. Невблаганна смерть.....	846
Розділ XXVII. Так закінчується усе земне.....	856
Розділ XXVIII. Довгоочікувана зустріч.....	863
Розділ XXIX. Беззахисні.....	876
Розділ XXX. Невільницький барак.....	881
Розділ XXXI. Дорога в незнане життя.....	889
Розділ XXXII. Понурий занедбаний маєток.....	894
Розділ XXXIII. Непокірна Кассі.....	900
Розділ XXXIV. Доля кварталонки.....	906
Розділ XXXV. Оберіг.....	916
Розділ XXXVI. Емілі та Кассі.....	922
Розділ XXXVII. П'янкий аромат свободи.....	927
Розділ XXXVIII. Перемога.....	933
Розділ XXXIX. Хитрий задум.....	941
Розділ XL. Страдник.....	950
Розділ XLI. Молодий Шелбі.....	956
Розділ XLII. Розповідь про привида.....	962
Розділ XLIII. Передостанній.....	966
Розділ XLIV. Визволитель.....	973
Володимир Галактіонович Короленко. Сліпий музикант.....	978
Глава перша.....	978
I.....	978
II.....	978
III.....	979
IV.....	982
V.....	983
VI.....	984
VII.....	985
VIII.....	988
IX.....	988
X.....	989
Глава друга.....	990
I.....	990
II.....	991
III.....	991
IV.....	993

V	994
VI	995
VII	997
VIII	998
IX	999
X	1001
XI	1002
XII	1004
XIII	1005
Глава третя	1005
I	1005
II	1006
III	1007
IV	1008
V	1009
VI	1012
VII	1014
VIII	1015
IX	1016
Глава четверта	1017
I	1017
II	1018
III	1019
IV	1020
V	1021
VI	1022
Глава п'ята	1023
I	1023
II	1024
III	1026
IV	1027
V	1029
VI	1031
VII	1032
VIII	1033
IX	1037
X	1038
XI	1039
XII	1040
Глава шоста	1041
I	1041
II	1042
III	1048
IV	1054
V	1057
VI	1059
VII	1061
VIII	1066
IX	1069
X	1071
Глава сьома	1073
I	1073
II	1074
Епілог	1076
Антуан де Сент-Екзюпері. Маленький принц	1079
I	1079
II	1080
III	1081
IV	1083
V	1084
VI	1085
VII	1086
VIII	1088
IX	1089
X	1090
XI	1093
XII	1094
XIII	1094
XIV	1096
XV	1098

XVI.....	1100
XVII.....	1101
XVIII.....	1102
XIX.....	1102
XX.....	1103
XXI.....	1103
XXII.....	1106
XXIII.....	1107
XXIV.....	1107
XXV.....	1109
XXVI.....	1111
XXVII.....	1114
Мацуо Басьо. Хокку (хайка).....	1116
Роберт Бернс. Мое серце в верховині.....	1140
Роберт Бернс. Прощання з горами.....	1140
Генрі Лонгфелло. Пісня про Гайавату (<i>уривки</i>).....	1141
Джанні Родарі. Листівки з видами міст.....	1151
Рей Дуглас Бредбері. Усмішка.....	1152
Роберт Шеклі. Запах думки.....	1157
Астрід Анна Емілія Ліндгрєн. Брати Лев'яче Серце.....	1168
1.....	1168
2.....	1171
3.....	1174
4.....	1178
5.....	1182
6.....	1189
7.....	1196
8.....	1202
9.....	1211
10.....	1221
11.....	1227
12.....	1234
13.....	1240
14.....	1249
15.....	1259
16.....	1265
Астрід Анна Емілія Ліндгрєн. Мію, мій Мію.....	1271
Він у дорозі день і ніч.....	1271
У трояндовому садку.....	1276
Міраміс.....	1280
Чи зірки слухають, коли ми граємо для них?.....	1284
Колодязь, що ввечері шепоче.....	1287
Він їхав пушею.....	1292
Зачаровані птахи.....	1299
У мертвому лісі.....	1303
Найглибша печера в найчорнішій горі.....	1308
Залізний пазур.....	1314
Страшнішого меча я ще не бачив у своєму замку.....	1320
Мію, мій Мію.....	1327
Міхаель Андреас Гельмут Енде. Джим-кнопка та Лукас-машиніст.....	1336
Глава перша, у якій історія починається.....	1336
Глава друга, у якій прибуває загадкова посилка.....	1338
Глава третя, у якій майже приймається одне невеселе рішення, із яким Джим не згоден.....	1343
Глава четверта, у якій у море виходить незвичайний корабель і Лукас дізнається, що на Джима-Кнопку можна покластися.....	1347
Глава п'ята, у якій подорож океаном завершується і Джим бачить прозорі дерева.....	1351
Глава шоста, у якій велика жовта голова стає друзям на заваді.....	1354
Глава сьома, у якій Емма вдає карусель, а друзі знайомляться з одним онуком.....	1358
Глава восьма, у якій Джим із Лукасом знаходять загадкові надписи.....	1363
Глава дев'ята, у якій виступають циркові артисти і дехто замислює недобре проти Джима й Лукаса.....	1367
Глава десята, у якій друзі потрапляють у біду.....	1370
Глава одинадцята, у якій Джим несподіваним чином дізнається про свою таємницю.....	1377
Глава дванадцята, у якій починається подорож у невідоме і друзі бачать «Корону Світу».....	1384
Глава тринадцята, у якій починають говорити голоси в «Долині Сутінків».....	1387
Глава чотирнадцята, у якій Лукас має визнати, що без свого маленького друга Джима він би пропав.....	1391
Глава п'ятнадцята, у якій мандрівники потрапляють до чудернацької місцевості та знаходять згубні сліди.....	1397
Глава шістнадцята, у якій Джим Кнопка придбаває важливий досвід.....	1404

Глава сімнадцята, у якій уявновелетень пояснює свою незвичайність та виявляє вдячність	1408
Глава вісімнадцята, у якій друзі розстаються із уявновелетнем і застрягають у «Вустах Смерті»	1411
Глава дев'ятнадцята, у якій друзі ремонтують невеличкого вулканчика, а Емма отримує іншу зовнішність	1416
Глава двадцята, у якій один чистопородний дракон запрошує Емму на вечірню прогулянку	1424
Глава двадцять перша, у якій друзі дізнаються, що таке сумландська школа	1428
Глава двадцять друга, у якій мандрівники потрапляють під землю і бачать дива	1438
Глава двадцять третя, у якій мигдальська принцеса розповідає свою історію, а Джим раптом сердиться на неї	1444
Глава двадцять четверта, у якій Емма отримує незвичайну винагороду, а мандрівники — великий сніданок на будь-який смак	1450
Глава двадцять п'ята, у якій пані Мальцан прощається, а з Усландії приходить лист	1457
Глава двадцять шоста, у якій дітлахи розстаються, а плавучий острів потрапляє до сітей	1463
Глава двадцять сьома, у якій святкуються заручини, і книга ця закінчується приємним сюрпризом	1469
Крістіне Неслінгер. Конрад, або Дитина з бляшанки	1476
Глава перша	1476
Глава друга	1482
Глава третя	1490
Глава четверта	1499
Глава п'ята	1506
Глава шоста	1514
Глава сьома	1521
Глава восьма	1530
Глава дев'ята	1538
Глава десята	1541
Інтернет-ресурси	1476

Легенди та міфи Давньої Греції

Давньогрецька міфологія є одним із найяскравіших феноменів світової цивілізації. Вона не тільки засвідчила самотність мислення, пізнання давніми греками закономірностей, що панують у світі, місця людини в ньому, а й сформулювала універсальний кодекс людської честі, виміри шляхетної поведінки. У ній вкорінені духовність, етичні принципи, культура багатьох європейських народів. Без знання її не пізнати глибин історії, багатьох релігійних систем, вершинних надбань літератури, музики, живопису, архітектури, кіно- та театрального мистецтва. Саме тому її вивчають студенти гуманітарних факультетів, а також небайдужі до свого духовного розвитку і рівня особистої культури.

Міф про Прометея

За давніх-давніх часів, коли над усім світом панував ще не Зевс, а його батько Кронос, люди, що тільки-но розселилися по землі, були кволі, безсилі, лякливі. Вони не вміли ні думати, ні розуміти того, що бачили довкола. Зі страхом дивилися вони на грозові хмари й на пекуче сонце, на безкрає море й на височенні гори. І здавалося людям, що то могутні божественні істоти.

Від усього, що їх лякало, люди мерщій ховалися в свої глибокі підземні нори, наче кроти. Не було тоді в людей ані світлих жител, ані вогнищ родинних, їли вони тільки траву та сире коріння, а м'яса й не куштували, бо не знали мисливства.

Згодом владу над усім світом здобув Зевс, що скинув батька в Тартар — у найглибше дно землі й моря, що лежить далеко внизу під царством мертвих, похмурих Аїдом. Із своєї небесної осейної височини Зевс і не дивився на нужденних людей, а ті ледь животіли серед незбагненої, ворожої природи. Скільки їх гинуло від хвороб та з голоду, в боротьбі із жорстокою стихією! Так би зачах і загинув назавжди рід смертних людей, якби не став їм на захист і допомогу найблагородніший серед безсмертних — титан Прометей.

Матір'ю його була велика Феміда, богиня справедливості й правосуддя. А батько — Іапет — належав до роду могутніх титанів, що їх здолав Зевс і скинув навіки у Тартар. Такої долі зазнав і Іапет, але zostалися його сини Атлант, Менетій, Прометей та Епіметей. Двох перших Зевс теж покарав за сміливу спробу змагатися з ним: в Менетія поцілів вогненною блискавкою, і той упав просто в Тартар, а величезному Атлантові надумав іншу кару — тримати на собі все небесне склепіння.

Відтоді стоїть Атлант, величезний, наче гора, і, наче гора, непорушний. Усе дуже, м'язисте тіло його напружилося і скам'яніло, він зігнувся під страшним тягарем, та мусить так вічно стояти.

Найменший Іапетів син, простодушний Епіметей, не був небезпечний Зевсові. А розумний і мужній Прометей сам став на бік Зевса. Він, як ніхто, розумів, що дикі, свавільні титани не можуть правити світом,— для цього, крім сили, потрібний ще світлий розум. І Прометей сам допоміг мудрому Зевсові стати до влади. Здавалося, все йшло до того, що Прометей буде найближчим Зевсовим другом. Та на заваді стали дрібненькі, ледь видні з Олімпу істоти — смертні люди.

Прометей мав благородне, велике серце, він перший зглянувся на людей, навчив їх будувати світлі житла, плавати на човнах, напинати вітрила, полювати лісову звірину, приручати тварин. Він перший запряг у ярмо дикого бика, перший приборкав вільного коня, і ті стали вірними помічниками людини. Прометей навчив смертних лікуватися цілющим зіллям, знаходити путь по зорях і лету птахів, навчив добувати з землі мідь, золото й срібло та користуватися щедрими дарами природи.

А громовладний Зевс і далі не зважав на людей. Зате його сини й дочки — молоді боги, що безжурно жили на Олімпі,— зацікавилися тими дрібними істотами, які сновигали десь далеко внизу, на землі. Знічев'я безсмертні навіть взялися допомагати людям, навчати ремесел і хліборобства, але за те зажадали від них великої шани і багатих Дарів.

Щоб скласти таку угоду, якось зібралися обидві сторони. Від богів виступав Зевс, від людей — титан Прометей, хоч сам був безсмертний. Він побоювався, що люди не зможуть протистояти богам, і поспішив їм на поміч.

Титан так уболівав за долю смертних, що вдався навіть до хитрощів. Коли привели жертвовного бика, він сам зарізав його й поділив тушу на дві частини. До більшої купи поскладав самі кістки, але прикрив їх гарним, лискучим жиром, а меншу, де було смачне м'ясо Прометей загорнув у брудну бичачу шкуру, ще й поклав зверху гідкі тельбухи.

— Батьку наш Зевсе, вибери собі яку хочеш частину,— лукаво запросив Прометей.— Те, що ти вибереш, люди надалі віддаватимуть безсмертним богам.

Як Прометей і сподівався, Зевс узяв собі купу, більшу і кращу на вигляд. Відтоді смертні стали їсти м'ясо, а кістки спалювати на шану безсмертним.

Розлютився Зевс, збагнувши, як обдурив його Прометей заради тих смертних нікчем. Страшно заgrimів він з темнохмарного Олімпу і жбурнув на землю вогненні стріли-блискавки. А потім надумав людям кару, аби дошкулити Прометею: він відмовив смертним у тому, що було їм доконче потрібне,— у життєдайнім вогні.

— Хай їдять м'ясо, але сире! — гримів люто Зевс.

Люди не варили їжі, не світили в домівках, не грілися коло багать, і було те життя без вогню злиденним животінням.

Пожалів людей своїм великим серцем титан Прометей і сміливо порушив Зевсову заборону. Якось він перестрів Афіну Палладу, любу Зевсову дочку. Богиня мудрості була завжди прихильна до титана, тож він і попросив її відчинити йому потай двері чорного ходу, що вів до Зевсового палацу, — адже Прометею було вже не вільно з'являтися на Олімпі. Афіна Паллада так і зробила, гадаючи, що Прометеєві цікаво поглянути на новий витвір бога-митця Гефеста — на людей зі широкого золота, що, наче живі, слугували богам.

А Прометей, опинившись у Зевсовій оселі, мерщій узяв із божественного вогнища невеличку іскру, сховав її у порожній очеретині та й приніс людям на землю.

Відтоді засяяли, заяскріли веселі вогнища на землі. Навколо них люди збиралися цілими родинами, смажили м'ясо, грілися, танцювали. Люди зажили тепер веселіше, дружніше, і з того щиро радів титан Прометей. Він навчив їх приборкувати вогонь, топити мідь, кувати зброю, і люди стали дужчі, сміливіші, вони вже не вхилялися покірно перед своєю долею. Завдяки Прометеєві вони навчилися думати і тоді, мабуть, уперше відчули себе людьми.

Та чорним, грозовим буревієм насувався на відважного титана страшний гнів всевладного Зевса. Ніхто в світі ще не порушував так зухвало його заборони, ніхто не насмілювався повставати проти нього, батька всіх безсмертних і смертних.

У шаленій нестямі Зевс звелів закути титана Прометея в кайдани і припнути на самому краї землі до стрімкої скелі, щоб відступник висів там довгі століття. Таку кару надумав Зевс останньому з роду титанів, що насмілювався змагатися з ним і боронити слабосильних, нікчемних людей.

Здійснити цю кару Зевс доручив своєму кульгавому сину Гефесту, неперевершеному митцеві й ковалю. А в помічники йому дав двох своїх вірних слуг — Силу і Владу, суворих, безжальних, жорстоких. Прикро було Гефестові коритися Зевсовій волі, бо він щиро шанував Прометея, але не послухатись рідного батька не міг.

Туди, де кінчається пустельна країна диких скіфів і велично здіймається до неба бескеття Кавказу, Сила і Влада привели непокірного титана, а за ними шкутильгав бог Гефест.

Він був кульгавий з дитинства, бо колись розгнівався на нього Зевс і, схопивши малого за ногу, швиргнув геть з Олімпу. Довго летів Гефест, цілий день, а надвечір упав на скелястий острів Лемнос і відтоді став шкутильгати. Відтоді ж навіки оселився в його серці страх перед Зевсом. Той страх примусив його і тепер скоритися могутньому батькові.

Знову тяжко зігхає Гефест і здіймає величезний молот, щоб прикувати Прометея до стрімкої кручі.

— Бий молотом дужче, дужче! — суворо наказує Влада.— Щоб Прометей не зміг у путах і поворухнутися. Та не зігхай, не стогни,— він же Зевсів ворог, злочинець.

— Яке огидне моє ремесло! — розпачливо вигукує Гефест.— Хай би хто інший ним володів, тоді я не мусив би приковувати друга до скелі. О Прометею, сину великої Феміди! Я сам плачу з твоєї тяжкої муки, та мушу коритись невблаганному Зевсові.

Знову і знову гупає молот, від нього іде стоголоса луна, і здається, то стогнуть похмурі Кавказькі гори. Нарешті титана прикуто.

— От і добре! — озивається Влада.— До цієї скелі люди не дістануться, хоч би як хотіли зарадити своєму благодійникові.

— Ніхто йому тепер не зарадить,— скрушно мовить Гефест,— невблаганне-бо серце в Кроніона. Яку жорстоку кару він вигдав! Очам нестерпно дивитися на Прометея.

— Стережись, щоб за такі слова Зевс не покарав і тебе,— похмуро каже Влада і квапить Гефеста.— Годі вболівати за тим зухвальцем ходімо звідси. А ти, Прометею, можеш тепер ремствувати проти Зевса та дбати про жалюгідних смертних людей.

Ані словом не озивається гордий богоборець. Навіть не дивиться, як ідуть геть Сила і Влада, кремезні, негнучкі, наче витесані з каміння, а за ними шкутильгає ще дужче Гефест. Тільки коли вони зникли за горами і навколо залягла мертва тиша, Прометей застогнав і голосно крикнув:

— О божественний ефіре! О мати-земле і сонце ясне, всевидюще! О бистрокрилі вігри і ви, хвилі невтомного моря! Погляньте, як покарав мене Зевс за те, що я був прихильний до смертних і приніс їм вогонь. Я знав, що Зевс мене покарає. Страшні мої муки, та я не зрікаюся свого вчинку!

Замовк Прометей, а навколо зашелестіло, задзвеніло в повітрі, наче від помахів легких пташиних крил. То прилетіли на великій крилатій колісниці ніжні жалісливі океаніди, що в своїх далеких підводних печерах почули брязкіт Прометеєвих кайданів. Той брязкіт пройняв їм серце пекучим болем, затьмарив ясні очі сльозами, і вони прилетіли, щоб хоч добрим словом полегшити муки свого любого родича.

За океанідами поспішав на крилатому коні сам старий Океан. Сивий, величний, він наблизився до Прометея і мовив:

— Іапетів сину! Нікого в світі я так не шаную, як тебе. І я прилетів від краю землі сюди, до її іншого краю, щоб ти послухав моєї ради: вгамуй своє горде серце, поступися перед дужчим. Адже ти сам гаразд знаєш: світом керує суворий самовладний бог. Не змагайся з ним! А я спробую випросити в нього для тебе швидке визволення.

— Не турбуйся мною, Океане,— відказав Прометей,— і не труди себе марно — невблаганний-бо Зевс. Згадай,— як він тяжко покарав мого рідного брата Атланта,

завдавши йому на рамена все небесне склепіння. Згадай, як приборкав Зевс стоголового Тіфона, що повстав був проти всіх богів, а тепер лежить, придавлений горою, і так важко йому, що аж полум'ям дихає. Стережись і ти Зевса, він лихопомний, жорстокий, тож не здумай просити за мене. Я сам знесу свою кару.

Полетів назад засмучений Океан, а юні океаніди zostалися. Ламаючи свої ніжні й білі, як морське шумовиння, руки, вони зайшлися гірким плачем, і разом із ними тужно плакали всі смертні люди. Застогнала мати-земля, завирувало священне море, заплакали чистими сльозами джерела й річки, і навіть чорний Аїд задвигтів...

Якось до Кавказьких гір заблукала нещасна Іо, біла телиця. Колись вона була смертна дівчина, аргоська царівна, така гарна, що в неї закохався сам Зевс, Та незабаром дізналася про це ревнива, заздрісна Гера і обернула Іо в телицю, ще й приставила пастухом до неї всевидючого Аргуса. Це чудовисько мало очей по всьому тілу стільки, скільки сяє зірок на нічному небі. Ті очі ніколи не заплющувалися всі відразу, навіть коли Аргус засинав, тож він стеріг бідолашну телицю і вдень і вночі. І за це заплатив життям: за наказом Зевса Гермес відтяв Аргусові голову.

Тоді розгнівана Гера наслала на Іо великого гедзя, і той нещадно жалив телицю. Тікаючи від гедзя, майже божевільна з болю, Іо опинилася серед Кавказьких гір і от добігла до скелі, де був прикутий Прометей.

Хоч титан сам тяжко страждав, та його схвилювала доля нещасної дівчини, що стала жертвою жорстоких богів. Він чув про неї ще від своєї матері, віщої Феміди, і знав, що попереду в Іо ще багато поневірянь і мук.

— О, як ти, бідна, стогнеш! — співчутливо мовив Прометей. — Я нічим не можу тобі допомогти, бо сам я не вільний. Але знай: тебе, смертну, чекає безсмертна слава, навіть море на згадку про тебе люди назвуть Іонічним. А Епаф, твій син від Зевса, започаткує великий рід, що дасть могутніх героїв. Найславетніший з-поміж них, твій далекий нащадок Геракл, прийде сюди і, нарешті, визволить мене. Знай і те, що всемогутній бог, через якого ми обоє страждаємо, незабаром може втратити свою владу.

— Зевс утратить владу? Хіба це можливо?

— Можливо, і він сам квапить той час.

— А як це станеться?

— Не можу сказати.

— А коли? — допитувалась Іо.

Але Прометей не міг розкрити їй великої таємниці, яку знав тільки він сам один. Колись, добуваючи для смертних руду в довгій, глибокій печері, Прометей так утомився, що ліг просто долі спочити і міцно заснув. Прокинувся він серед глумої ночі, скрізь було

темно і тихо. Раптом його здивували якісь ледь чутні звуки. Він прислухався і почув тонесенькі старечі голоси, що протягло співали довгу тихомовну пісню про майбутнє людей і богів. То співали Мойри, богині невблаганної Долі.

Ось тоді Прометей і дізнався, що Зевса чекає загибель, бо він схоче одружитися з богинею Фетідою, найвродливішою дочкою морського бога Нерея. А синові Фетіди судилося стати дужчим за батька, хоч би хто він був — чи смертний герой, а чи безсмертний бог. Тож Зевса чекає та сама доля, якої через нього зазнав колись його рідний батько Кронос, і справдиться тоді батькове лиховісне прокляття.

Прометей не міг розповісти це Іо, він тільки запевнив нещасну, що Зевсова влада не вічна, але бідна телиця вже нічого не чула. Знову налетів на неї гедзь, люто вжалив, і вона, наче божевільна, побігла свіг за очі. Ще довго здаля долинали її болісні зойки і терзали титанові серце.

— Хай Зевс безжурно живе на Олімпі! — гнівно вигукнув Прометей. — Хай тішиться своїми громами та сипле на землю вогненні блискавки. Але настане день, коли справдиться прокляття його батька Кроноса!

Ці сміливі слова почув із своєї височини Зевс Громовержець. Он як! Покараний Прометей не тільки не скорився, а навіть погрожує йому, Всевишньому владареві! Збентежений Зевс послав до титана меткого Гермеса дізнатись, на яку таємницю натякає зухвалець і що чекає Зевса в майбутньому.

Гермес узув свої сандалі з маленькими золотими крильцями і невдовзі опинився біля кавказької скелі.

— Слухай мене, Прометею, — владно мовив Гермес. — Батько всіх безсмертних і смертних хоче довідатись, що означають твої слова.

— Яка зарозуміла мова в цього прислужника богів! — вигукнув Прометей. — Хай Зевс не сподівається зробити і з мене такого прислужника. Я не проміняю свої страшні муки на ганебне рабство.

— Я не раб, а бог і вісник богів.

— Ненавиджу я всіх богів. А ти, Гермесе, маєш розум, наче в хлопчиська, коли гадаєш щось від мене дізнатись. І Зевс не дізнається, поки не звільнить мене від кайданів.

— А ти не боїшся, що Зевс розгнівиться ще дужче?

— Хай шаленіє, хай гримить з гніву і спалює скелі пекучим вогнем чи засипає крижаним снігом — все одно він не вирве з моїх вуст жодного слова.

Зненацька розлігся оглушливий грім, задвигтіла земля, захиталися скелі, сліпучо-вогненні блискавки розкрояли небо. Знявся рвучкий вітер, море збурилося і помчало на берег. Небо, море, земля наче злилися водно, все гуркотіло, стогнало, рехло.

Усі підвладні йому стихії Зевс кинув на прикутого Прометей, але той і не думав коритися. Тоді Громовержець звергнув скелю разом із непереможним титаном у чорну безодню.

Та Прометей був безсмертний. Збігли тисячоліття, багато людських поколінь одне за одним пройшли по землі, і тоді Зевс знову підняв із безодні титана, сподіваючись дізнатися про свою долю. Але нескорений Прометей мовчав, і батько всіх безсмертних і смертних вигдав йому ще тяжчу кару: знову висів Прометей, прикутий до кавказької скелі, нестерпно палило його сонце, сікли дощі, шарпали люті вітри, і щодня прилітав туди величезний Зевсів орел, гострими пазурами розривав титанові груди та дзьобав йому печінку. За ніч кривава рана загоювалася, але наступного дня знову прилітав орел і знову люто шматував могутнє Прометееве тіло.

Ці страшні муки тривали тисячоліття, але ніщо не могло здолати титана. Жодного разу не попросив він пощади в Зевса, не зрікся своєї приязні до смертних. Сам Громовержець уже хотів помиритися з ним, бо й досі не знав тієї таємниці про себе. З Зевсової волі пішла до свого сина богиня Феміда. Гірко плачучи, просила вона Прометей помиритися з Зевсом, і материнське горе, страшніше за всі муки, розчулило непохитного титана — він розкрив свою таємницю.

Почувши віщі слова, схаменувся Зевс, бо справді намірявся взяти морську богиню Фетіду собі за дружину. Тепер він звелів якнайшвидше віддати Фетіду за смертного, щоб її син не став загрозою ні йому, ні іншим безсмертним богам.

Незабаром Фетіду віддали за Пелея, славного аргонавта, — разом із іншими героями він їздив до Колхіди по золоте руно. На весіллі і зійшлися всі боги, і навіть вони не пам'ятали такого. А син Пелея і Фетіди — славетний Ахіллес — справді перевершив мужністю і силою свого батька і став найбільшим героєм Троянської війни.

У подяку за засторогу Зевс послав найславетнішого з-поміж грецьких героїв, далекого нащадка Іо — Геракла — звільнити титана. Багато земель уже обійшов Геракл, уславивши себе неймовірними подвигами, і от опинився серед Кавказьких гір. Довго шукав він скелю із прикутим Прометеем, аж нарешті побачив, як угорі шугонув величезний орел, почув стогони нелюдського болю і поспішив на ті страдницькі зойки.

Незабаром Геракл був уже біля скелі, де висів прикутий титан і кровожерний орел рвав пазурами йому тіло. Підняв Геракл свій чималий лук і щосили напнув тятиву. Дзвінко заспівала стріла, вп'ялася в орла, і той упав мертвий додолю. Тоді Геракл виліз на скелю і дужими руками розірвав Прометееві пута. Титан нарешті випростав могутнє тіло і відіхнув на всі груди. Тільки одне залізне кільце зосталося на руці в Прометей, і в ньому застряг камінчик із скелі.

Прометей став вільний, а смертні люди, заради яких він прийняв страшні муки, носять відтоді на згадку про нього металеві каблучки і персні з коштовними камінцями. Так каже легенда, але чи це правда, ніхто не знає. Однак знають усі: в тих мужніх, волелюбних людей, що віддають свої сили і розум, усе життя на благо народові, палає в серцях іскра незгасного Прометеєвого вогню.

А сам Прометей оживає знову і знову в найкращих творах мистецтва. Так завдяки смертним людям став безсмертний тираноборець-титан.

Міфи про Геракла

Народження героя

Наймогутніший грецький герой Геракл мав трудне життя, сповнене великих турбот, страждань і тяжкої виснажливої праці. Він уславився неймовірними подвигами, але кожний його подвиг був насамперед важкою працею, нелюдським напруженням усіх сил.

Мабуть, невблаганна Мойра, що стала прясти нитку Гераклового життя, не дуже пильнувала своєї пряжі, і нитка відразу ж пішла груба, нерівна, з вузлами.

Тяжкі випробування почалися для Геракла з самої його появи на світ. Батьки його — Амфітріон і Алкмена, обоє з роду славетного Персея, — володарювали в Тірінфі. Та сталося так, що Амфітріон ненароком убив свого тестя Електриона, Персеєвого сина, і рідний брат убитого Сфенел примусив Амфітріона з дружиною покинути Тірінф. Молоде подружжя оселилося в семибрамних Фівах, у гостинного царя Креонта.

Амфітріон кохався в мисливстві, і його юна дружина Алкмена часто нудьгувала сама. Побачив це з захмарного Олімпу Зевс і надумав розважити зажурену красуню, прибравши вигляду її чоловіка. Зраділа Алкмена, щиро повіривши, що то справді Амфітріон, і могутній бог прогостював у неї три дні і три ночі, перетворивши їх на одну добу: тільки раз стомлена богиня Селена-Місяць розпрягла своїх білих коней, і тільки раз на зміну їй вимчав на небо у вогненній колісниці світозорий Геліос-Сонце.

Коли скінчилася ця чудесна доба, Зевс піднявся на свій осяйний Олімп. Алкмена спала і нічого не чула, тож як згодом повернувся з ловів Амфітріон, ані йому, ані його любій дружині і на думку не спало якесь ошуканство чи зрада.

Подружжя жило мирно, у злагоді, щасливе надією незабаром сповити синка. Не знали вони, що з високого Олімпу тепер стежать за ними дві пари пильних очей: одні — Зевсові — доброзичливі, лагідні, а інші — Герині — заздрісні й лихі.

Багато синів було в Зевса від смертних жінок, але серце йому віщувало: тільки тепер настав час народитися його найславетнішому, наймогутнішому синові. Радість і щастя так нестримно буяли в Зевсові, що про цю новину незабаром дізналися всі боги на Олімпі й насамперед його дружина Гера. Якою заздрістю, якою лютою ненавистю палали тепер її

чорні очі, коли вона дивилася вниз на красуню Алкмену! А тут ще Зевс якось зібрав усіх олімпійців і радісно мовив:

— Слухайте, богове, що віщує мені чуйне серце: сьогодні має народитися той з Персеєвого роду, хто володарюватиме над усім Аргосом і над усіма Персеєвими нащадками.

Усі боги-олімпійці шанобливо слухали Зевса, тільки підступна Гера насмілилася урвати йому мову:

— Ти так впевнено кажеш, о Зевсе, а я не йму тобі віри. Поклянися великою клятвою богів, що той, хто з Персеєвого роду сьогодні народиться перший, володарюватиме над усім Аргосом і над усіма Персеїдами.

Зевс одразу ж склав урочисту клятву, не відаючи, що його найстарша дочка, богиня ошуканства Ата, потьмарила йому світлий розум. Так її навчила Гера, а сама, не гаячи ні хвилини, подалася на золотій колісниці з Олімпу. Шлях їй лежав у Мікени до палацу царя Сфенела, Персеєвого сина.

Сфенелова дружина теж була при надії, і з волі Гери, богині шлюбу й родинного життя, в неї передчасно народилася дитина — недужий, кволий хлопчик Еврісфей.

Він народився перший за Геракла, і з цією звісткою Гера поспішила на Олімп. Навіть не приховуючи зловтіхи в чорних очах, вона розповіла новину самому Зевсові. Тепер над усім Аргосом і над усіма Персеїдами володарюватиме Еврісфей, а не Алкменин син, хоч Зевс і назвав його на догоду дружині Гераклом, що означає «успавлений Герою».

Зрозумів Зевс, як підступно його ошукано. В нестямі схопив він свою дочку Ату за руді коси та швиргонув геть з Олімпу на землю, заборонивши повертатись назад до богів. Відтоді й живе богиня ошуканства Ата на землі, серед смертних людей, засліплюючи їм очі й розум.

Зевс не міг порушити своєї великої клятви, і володарювати над Аргосом і над усіма Персеїдами мав тепер не Геракл, а нікчемий Еврісфей. Правда, Зевс дав своєму синові могутнє здоров'я, божественну снагу, ще й доручив самій Афіні Палладі опікуватися ним. Та згодом краялося серце в. могутнього бога, коли він бачив, як смиренно кориться велетень Геракл недолугому Еврісфееві, які тяжкі, нелюдські подвиги здійснює на його примхливу вимогу.

Гера теж не забувала за Геракла. Він був ще немовлям і лежав в Амфітріоновому бойовому щиті, що правив йому за колиску, як лиха богиня наслала на нього двох великих отруйних змій. Було це вночі, в покоях Алкмени вже не світилося жодне віконце, та надвірна брама сама нечутно розчинилася перед чорними зміями, і ті швидко поповзли, наче добре знали дорогу.

У будинку всі спали, спав і малий Геракл, коли раптом почув якесь дивне сичання. Прокинувся хлопчик і побачив просто над собою дві зміїні паші й червоні брудкі очиці. Геракл миттю схопив рученятами змій за шиї та став їх душити. Довгі слизькі гадини борсалися, звивалися в кільця, випручувалися з дитячих рук, та малий стискав їх дедалі міцніше.

Зачувши якусь колотнечу, прокинулась Алкмена, за нею служниці. З переляку вони на якусь хвилю завмерли, а тоді зняли страшний галас і плач. Прибіг занепокоєний Амфітріон із воїнами, тримаючи в руках гостру зброю, але змії лежали вже долі, сконавши від рук немовляти.

Зрозумів тоді Амфітріон, що Геракл — особлива, незвичайна дитина. Вранці він звелів привести сліпого віщуна Тіресія, і той, уважно все вислухавши, пояснив: Геракл буде великим героєм, якого ще не мала грецька земля.

Герakлова юність

Розумний Амфітріон вирішив дати хлопцеві освіту, гідну героя. З різних грецьких міст були запрошені до Геракла найвидатніші знавці. Евбейський володар Евріг, найкращий стрілець, вчив Геракла стріляти з лука; Зевсів син Кастор, один із братів Діоскурів, вчив носити важку зброю, битися нею та шикувати фаланги до битви; Гермесів син Автолік, дід хитруна Одісея, вчив, як перемагати в двобої; від мудрого кентавра Хірона хлопець дізнався, яке зілля цілюще та як по зірках знаходити правильну путь. А сам Амфітріон, неперевершений їздець, учив Геракла мчати на бойовій колісниці і спритно правити кіньми.

Кмітливий, вправний і дужий, Геракл напрочуд швидко перевершив усіх своїх учителів.

Тільки із співами щось було негаразд.

Грати на кіфарі та співати навчав його Лін, брат знаменитого співця Орфея. Вимогливий, суворий Лін якось спересердя вдарив Геракла. Вмить спалахнувши, хлопець жбурнув кіфару в голову своєму вчителю, та ще з такою силою, що той упав неживий. Геракла притягли до суду, а хлопець нагадав суддям закон мудрого Радаманта: не можна карати того, хто відповів ударом на несправедливий удар. І судді виправдали Геракла.

Побоюючись, щоб хлопець ще чогось не накоїв, Амфітріон послав його в гори до пастухів, що пасли на полонині великі отари. Тут, на привіллї, Геракл ріс і вбивався в силу, наче молодий дубок.

Він вигнався високий, дужий і гарний — справжній син всемогутнього Зевса. Його рука ніколи не хибила, чи метав він важкий спис, чи стріляв із великого лука. А коли йому

виповнилося вісімнадцять років, уже ніхто з-поміж смертних людей не міг здолати його в борні, в перегонах чи в інших змаганнях.

Одруження і безумство Геракла

Повернувшись до семибрамних Фів, Геракл дізнався, що місто повинне сплачувати щороку чималу данину орхоменському володареві Ергіну. Геракл зібрав невеличке, але хоробре військо, напав на Ергіна, переміг його, і тепер уже Орхомен став платити Фівам данину, та ще вдвічі більшу.

На подяку Гераклові фіванський цар Креонт віддав за нього свою дочку Мегару. На весілля зібралось безліч гостей, навіть безсмертні боги спустилися з Олімпу до Геракла і щедро обдарували його.

Далекосяжний Аполлон подарував молодому великий лук і непомильні стріли, Гермес — гострий меч, Гефест сам викував йому міцний панцир, Афіна Паллада виткала гарний плащ, Посейдон подарував запряг баских коней, а Зевс — непробивний щит, оздоблений золотом і самоцвітами.

Та ні коштовний обладунок, ні гостра зброя, ні вітроногі коні не цікавили спершу Геракла. Він щиро тішився родинним щастям, молодого дружиною, дуженькими дітьми, що одне по одному незабаром знайшлися.

Гераклове щастя, здавалось, було яскраве, як сонячне сяйво, і безхмарне, мов небесна блакить. Та хіба могла злопам'ятна Гера примиритися з цим? Тож вона надумала наслати на героя грозову хмару — чорне безумство, щоб та хмара закрила і сонце, і небо.

Того ранку Геракл весело бавився з дітьми. Нараз ніби сухий, пекучий вігер, що завжди віщує грозу, обпалив йому чоло, засліпив ясні очі, згасив світлі думки. Геракл дико зареготав, схопив свій меч і кинувся на власних дітей. Не пощадив безумець і Мегари, що намагалася боронити малят. А тоді Геракл упав, і важкий сон навалився на нього, мов кам'яна брила.

Довго тривав той сон, а коли Геракл нарешті прокинувся, то нічого не міг збагнути. Наслане Герою безумство минуло, як минає чорна грозова хмара, і тепер жах і відчай поійняли Геракла. Добрі люди поховали Мегару й дітей, а він подався з дому світ за очі.

Наче вигнанець, блукав Геракл від одного селища до іншого, аж поки дістався до Дельфів. Тут, в Аполлоновім храмі, довідався Геракл від Піфії про вирок богів: він повинен оселитися на землі своїх батьків, у Тірінфі, і дванадцять ліг вірно служити мікенському царю Еврісфееві, що завдяки Зевсовій клятві володарював тепер над усім Аргосом і над усіма Персеїдами.

Тяжко було Гераклові скоритися нікчемному Еврісфееві, та він перемігся і покійно пішов до славетних Мікен.

Подвиг перший: Немейський лев

Кволий, боягузливий, але пихатий Еврісфей з погордою прийняв свого родича.

— Прийшов мені слугувати? А що ти вмієш? — скривився він, приховуючи страх у маленьких очицях, бо перед могутньою постаттю Геракла він геть розгубився.

«Бач, який здоровань! — подумки жахався цар, скося зиркаючи на нього. — Що б таке йому загадати, аби він якнайшвидше загинув?»

І Еврісфей гарячково міркував, напруживши своє вузеньке чоло, а Геракл байдуже чекав царської волі.

Нарешті цар, зловтішно посміхаючись, мовив:

— Мабуть, ти тільки й годен змагатись у борні. Тож спробуй побороти лева, що ховається у горах поблизу Немеї. Вбий лева і принеси мені його шкуру, цікавий я глянути на неї. Кажуть, тієї шкури не може пробити ані камінь, ані залізо. Тож іди й не барись!

Дарма Еврісфей сподівався потішитись переляком могутнього Геракла: той спокійно попрощався й пішов.

— Видно, він і гадки не має, що то за лев, — радісно потирав цар свої холодні, кволі руки. — То й добре, швидше загине!

Велетенський лев, що понищив усі села довкола Немеї, був не звичайний звір, а чудовисько, породжене вогнедишним Тіфоном і отруйною Єхидною. Всяка зброя була проти нього безсила, але Геракл усе-таки взяв свій улюблений лук із стрілами, що подарував йому сам Аполлон.

А в немейському лісі він вирвав із корінням чималу сосну і, обтесавши, зробив собі здоровенну палицю, якої жодний інший чоловік не міг би навіть підважити.

Ніхто не міг показати Гераклові, де саме в горах шукати велетня-лева, бо той, хто хоч раз побачив його, вже не повертався до своєї домівки. І Геракл сам один блукав лісистими горами, поки натрапив нарешті на звіра.

Лев зачув людину і причаївся, припав до землі, збираючися стрибнути. Ту ж мить засвистіла Гераклова непомильна стріла, та вона навіть не подряпала звіра. Лев стрибнув, однак від страшного удару палицею по голові не втримався і впав. Зразу схопившись, лев знову стрибнув просто на груди Гераклові, аж заточився герой, але щосили напружився і встояв. Дужими руками обхопив він лев'ячу шию і став душити.

Хоч як борсався немейський лев, та зрештою Геракл його переміг, а тоді завдав собі на плечі велетенську тушу і попрямував у Мікени, до царського палацу.

Побачивши чудовисько, всі царські прислужники повтікали, несамовито репетуючи з жаху. Зачув той галас Еврісфей і мерщій сховався у великій діжці. Геракл усе-таки розшукав царя, але той, угледівши лев'ячу голову, заверещав не своїм голосом:

— Не підходь, не підходь!

Геракл засміявся з утіхи:

— Та не бійся, він уже неживий. Ти ж хотів побачити, яка в нього шкура.

— Не підходь! — одно верещав нажаханий Еврісфей. — Не треба мені ніякої шкури.

Геть звідси, геть!

— Гаразд, я заберу шкуру собі, — спокійно мовив Геракл і пішов. А цар верещав йому навздогін:

— Геть, геть, і ніколи не смій заходити до палацу!

Відтоді Геракл, задовольнивши цареву примху, не йшов далі палацової брами і під нею складав свою здобич. А Еврісфей крадькома визирав згори, прикро вражений, що Геракл знову повернувся живий і знову він — переможець.

Подвиг другий: Лернейська гідра

Недовго випало відпочивати Гераклові. Він устиг тільки вичинити шкуру немейського лева, яку надумав завжди носити замість плаща, а хижакову голову — замість захисного шолома. Аж тут розшукав його царський оповісник Копрей і врочисто промовив:

— Великий цар Еврісфей велить тобі вбити гідру, що живе у Лернейському болоті і завдає людям страшної шкоди.

Ця гідра була меншою сестрою немейського лева, її теж породили вогнедишний Тіфон і отруйна Єхидна. Гідра мала великий зміїний тулуб і дев'ять голів, з них вісім були смертні, а дев'ята — середня — безсмертна. Сховавшись у воді або в очереті, гідра підступно нападала на людей, на великі отари овець чи іншу худобу. Дев'ятьма пащами вона враз роздирала найбільшого бика чи коня.

Геракл розумів, що відшукати ту потвору на болоті буде нелегко, і, не знаючи добре місцевості, взяв собі за проводиря юнака Іолая.

Довго блукали вони болотом, ризикуючи провалитися в драговину, та нарешті зіркі Гераклові очі вгледіли чорну лискучу потвору, що, ледь вистромивши з води свої дев'ять голів, пильно стежила за сміливцями. Геракл звелів Іолаєві не рушати з місця, а сам пішов уперед, тримаючи в руці свою здоровенну палицю.

Тепер гідра звелася з болота, і її голови несамовито заметлялися, наче чорне гілля дерев під час буревію. Страшне шипіння і огидливий сморід мало не запаморочили Гераклові голови, і він, кваплячись, щосили наступив на слизький тулуб потвори. Та запручалася, закрутилася, але Геракл тільки дужче притискав її до землі.

Тоді гідра обплела йому ногу хвостом, силуючись повалити героя, а її дев'ять брудних голів на тонких гнучких шиях марно намагалися прокусити лев'ячу шкуру, що тепер надійно боронила героя.

Геракл чимдуж розмахував своєю палицею, стинаючи ті голови, але, замість однієї, на тому місці зразу виростали дві голови, і герой зрозумів, що в такий спосіб він не здолає гідри.

А тут ще з болота виліз велетенський рак і вп'явся йому в ногу своїми клішнями.

— Еге, двоє проти одного! Це не по-чесному,— посміхнувся Геракл і гукнув Іолая: — Хлопче, підпали-но очерет і найближчі дерева, щоб потворі не було як тікати. А тоді біжи до мене.

І от над болотом потягло їдким димом, затріщало сухе гілляччя. Гідра занепокоїлася і засичала ще дужче.

— А що, не подобається? — засміявся Геракл.— Іолаю, неси сюди добрячу головешку, хай їй стане ще тепліше.

Тепер, тільки-но Геракл стинав якусь гідрину голову, хлопець одразу ж припікав ту шию головешкою, аж шкварчало і чорним диміло, і на тому місці вже нові голови не виростали.

А велетень-рак раз у раз прикро нагадував про себе своїми клішнями. Спершу Геракл не зважав на нього, та коли той надто боляче вщипнув за ногу, герой так придавив рака палицею, що його і слід на болоті запався. Але Гера, яка добре віддячувала всім, хто робив щось лихе Гераклові, не забула і про нього: відтоді на нічному небі виблискує сузір'я Рака.

Нарешті в гідри залишилася тільки одна — безсмертна — голова, що невпинно крутилася, уникаючи важкої палиці, та ось і вона, відтята, покотилася болотом. А довгий слизький тулуб, наче ганчірка, лежав біля Гераклових ніг, і з нього юшила густа кров, така отруйна, що від неї довкола все почорніло — і земля, і вода, і болотне зілля.

Геракл узяв свої стріли, вмочив вістрями в ту чорну кров, і стріли стали назавжди отруйні.

Безсмертну голову, що їй досі сказано сичала, герой закопав глибоко в землю, ще й придавив зверху великою кам'яною брилою. А тоді вони з Іолаєм подалися назад, щасливі, що позбавили людей такої гидкої потвори.

Подвиг третій: Керінейська лань

Повернувшись до Тірінфа, Геракл сподівався хоч тепер відпочити, але на нього вже чекав царський оповісник Копрей.

— Великий цар Еврісфей,— суворо сказав він,— гнівається, що ти не сам знищив лернейську гідру, а мав помагача Іолая. Тож іди негайно в гори, спіймай живцем керінейську золоторогу лань і принеси її цареві.

— Гарзд! — похмуро сказав Геракл.

Йому страх не хотілося йти полювати це прегарне створіння. Та й важко було те зробити: легка і швидка, як вітер, лань наче лігала по скелях, перестрибуючи урвища та глибокі провалля, тільки блискали її срібні ратиці та ярли проти сонця золоті кручені ріжки.

Геракл мав добути лань живу, тож він не взяв жодної зброї і подався в Аркадію до гори Керінеї, де найчастіше траплялася людям та лань.

Довго блукав гірськими схилами Геракл. Він зайшов аж туди, де ніколи не ступала нога людини, бачив рідкісних звірів, бачив страшних хижаків, але стрункої красуні ніде не було.

Нарешті герой вийшов на невеличку затишну галявину, де чисте гірське джерело, струмуючи вниз веселим дзюркотливим потічком, утворило спокійне озерце. Напившись холодної смачної води, Геракл побачив на піщаному березі багато слідів — видно, лісова звірина вчашала сюди на водопій.

«Може, золоторога теж прибігає сюди?» — подумав Геракл і зачався в густому непролазному чагарнику.

Йому довелося там довгенько ховатись, майже не рухаючись, аби не полохати звірів, що часто навідувалися до озерця. Та нарешті якось уранці серед зелених кущів майнули золоті ріжки, і на галявину прудко вискочила струнка лань. Підвівши горду, осяяну золотом голову, вона якусь мить полохливо принохувалася, чи немає тут ворога, а тоді враз крутнулася і щезла.

Геракл кинувся за нею по живому сліду. Його дуже тіло, що майже затерпло, прагнуло швидкого руху, серце весело калатало, очі палали мисливським захватом.

Поспішаючи за прекрасним звіром, він долав непрохідні хащі, глибокі урвища і стрімкі скелі.

А золоторога лань тікала все далі й далі. Так добулися вони до країни гіпербореїв, що лежить на далекій півночі. Але в цьому похмурому краї, де навіть сонце холодне, а вітри пронизливі, люті, лань затрималася недовго. Певне, тендітному створінню тут було незатишно, зимно, і воно, хитро обминувши Геракла, побігло назад.

Скільки разів герой майже доганяв бідну лань, що вже знесилилася від невпинного бігу! Часом він простягав уже руку, щоб схопитися за золоті ріжки, та в останню мить неймовірним зусиллям лань стрибала далеко вперед, і гонитва тривала.

Гераклові не щастило. Ані силою, ані спритністю, ані хитрощами не міг він перемогти золоторогої красуні. Та коли вони знову були вже на грецькій землі, в Аркадії, невтомні ніжки зрадили бідне звірятко: одна срібна ратиця невдало ковзнула по голому каменю, бистрі ніжки не втрималися, підігнулись, і в ту ж мить герой накинув свою лев'ячу шкуру

на лань. Вона навіть не борсалася в Гераклових руках, а лежала безсило і тихо, тільки дрібно тремтіла, наче бив її холодний дроз. Мисливець сам мало не падав з утоми, але, щасливий своєю здобиччю, ішов швидкою ходою в долину.

Зненацька він вражено став: з-за дерев вийшла йому назустріч висока вродлива жінка, вбрана в короткий хітон, із луком у руці й сагайдаком за плечима. Гнівні зоріли її прекрасні очі, а в усій поставі відчувалися погорда і прикра зневага.

— Невже тобі не шкода моєї лані? — спитала вона, і, глянувши їй в обличчя, Геракл несамохіть ступив крок назад: то була Артеміда, богиня мисливства і опікунка тварин.

— О прекрасна дочко великої Лето! — сказав шанобливо Геракл. — Мені справді шкода твоєї золоторогої лані, та що маю робити? Я вчинив це не з власної примхи, а з жорстокого примусу. Адже я мушу служити Еврісфееві й покійно вдовольняти всі його забаганки, навіть лихі. Така воля мого батька, всемогутнього Зевса. Твою золоторогу лань я мушу нести в Мікени, до Еврісфея. Хай він упевниться в моїй перемозі, але цього звірятка я йому не віддам — воно знову повернеться сюди, у гори Аркадії, обіцяю тобі!

Від цих слів великі очі богині засяяли лагідно, доброзичливо. Вона всміхнулася до Геракла і просто сказала:

— Іди!

Нарешті Геракл дістався Мікен. Вкрай знесилений, дійшов він до царського палацу, та Еврісфей, у розпачі від нової перемоги героя, майже не глянув на золоторогу красуню.

А Гераклові тільки того й треба було. Вже наступного дня лань, відпочила, знову невтомна, вільно паслася на зелених схилах Аркадії, і золотом яріли серед кущів її кручені ріжки.

Подвиг четвертий: Ерімантський ведр

Серед гір сонячної Аркадії є одна, що дістала свою назву від імені юнака Еріманта, Аполлонового сина. Веселий, пустотливий, він колись випадково підгледів, як у гірській річці купалася найвродливіша з богинь — сама Афродіта.

Прекрасна богиня розгнівалася і покарала зухвальця жорстокою карою — навіки його осліпила, щоб більше не міг ні на кого дивитись. Відтоді ця гора і стала зватися Ерімантом.

На її схилах, порослих густим лісом, водилося багато всякої звірини, а в ущелинах і печерах жили кентаври — дике плем'я напівлюдей-напівконеї.

Саме тоді, коли Геракл ганявся по горах за золоторогою ланню, у лісових хащах гори Ерімант оселився величезний ведр, якого стали боятися навіть кентаври. Той ведр прикро їм докучав, але найбільшої шкоди завдавав він селянам: знищував їхні посіви, роздирав свійських тварин, а часом навіть людей.

Весь край нарікав на вепра, але вийти на нього не зважувався жодний сміливець. Зачувши люте рохкання чи тільки вгледівши свіжий вепровий слід на землі, люди кидали все і ховалися по своїх домівках.

Дійшли чутки про вепра-людожера і до царя Еврісея. Байдужий до всього, він не зважав на ті скарги, та раптом йому впроїлася думка — чи не з допомогою лихопомної Гери? — послати на вепра Геракла. Втішно було цареві уявляти, як тепер його родич неодмінно загине: його або розтопчуть кентаври, або — а це вже напевне — на шматки роздере лютий вепр.

— Де Геракл? — заволав Еврісей.— Хай Копрей перекаже йому мою волю — спіймати ерімантського вепра і принести сюди живого. І то негайно, негайно!

Геракл ще не відпочив після гонитви за золоторогою ланню, а вже оповісник Копрей став у нього на порозі й урочисто виголосив царську волю.

Спохмурнів герой, та що мав робити? І наступного ж ранку він подався до гори Ерімант. Він знав, що зустріч із кентаврами неминуча — вони займали все підніжжя гори,— а сам один він не здолає їх. Тож Геракл надумав звернутися до першого ж кентавра, якого зустріне, і розповісти, що йде полювати вепра, котрий і їм, мабуть, дошкуляє.

На Гераклове щастя, тим першим кентавром став Фол, син веселого, завжди п'яненого товстуна Сілена, що був колись учителем самого бога Діоніса.

Лагідний, трохи ледачий Фол не гасав, як інші кентаври, по горах і долинах, а здебільшого вилежувався десь у холодку. От і тепер він спочивав поблизу своєї печери, коли надійшов Геракл. Вислухавши розповідь героя, добрий Фол розчулився, повів його до печери і став пригощати. Він засмажив гостеві найкращий шматок оленини, а сам їв сире м'ясо, розриваючи його руками.

Геракл устиг зголодніти в дорозі, і печеня йому смакувала добряче. Тільки якогось питва бракувало, та зіркий Геракл помігив у кутку печери велику діжку.

— Чи там не вино? — спитав він господаря.

— Авжеж, вино,— відказав щирий Фол.— Тільки не вільно мені самому відкривати ту діжку. Її подарував нам, усім кентаврам, бог Діоніс, то наше спільне добро, і пити його можна, лише як усі зберуться до гурту.

— Та ми тільки трохи покуштуємо,— став умовляти Геракл, завжди охочий до доброго вина.

Фолові й самому страх як кортіло хильнути божественного напою, та він боявся розгнівити кентаврів, знаючи їхню жорстокість. А Геракл наче вгадав його думки:

— Не бійся, наточи дзбан вина, а я обороню тебе, коли кентаври ненароком сюди нагодяться.

Вино виявилося таке запашне, грайливе, п'янке, що Фол і Геракл не могли ним натішитись. Вони оповили собі голови зеленим плющем, зручно вмостилися на підлозі і, розчулено поглядаючи один на одного, поволі смакували вино. Довго вони отак розкошували і схаменулися аж тоді, як почули люте іржання.

Кентаври паслися далеко на полонинах, але й туди долинув міцний, запаморочливий дух Діонісового дарунка. Миттю збагнувши, що хтось п'є їхнє вино, кентаври звідусіль помчали до Фолової печери, озброюючись дорогою, — хто вирвав із корінням сосну, хто відламав брилу від скелі, хто підхопив із землі каменяку.

Підбігши до Фолової печери, перші два кентаври спробували були вдертися всередину. Та Геракл підскочив до вогнища і став жбурляти в них великі голешки. Кентаври злякано відступили, а Геракл вибіг із печери, напнув лук і, майже не цілячись, став по них стріляти своїми отруєними стрілами.

Видно, чорна гідрина кров була страшною отрутою, бо кентаври, навіть легкопоранені, падали додолу мертві. Решта кентаврів кинулися врзнобіч, утік і найлютіший з-поміж них Несе, щоб згодом помститися героєві. А Геракл не став доганяти кентаврів, не мав бо на них у серці жодного зла.

Він повернувся до печери та й заляк на порозі: його гостинний друг Фол крутив у руках отруйну стрілу, висмикнувши її, певне, з убитого кентавра. Фол зацікавлено розглядав її, дивуючись, як така маленька річ могла вбити здорового кентавра.

І сталося те, чого боявся Геракл. Він підскочив до друга, щоб забрати стріж, але вона вже випорснула Фолові з рук і, падаючи, ледь дряпнула йому ногу. За якусь хвилю Фол лежав мертвий.

Засмучений Геракл поховав свого бідного друга, завалив його могилу камінням, а тоді подався в ліс шукати ерімантського вепра.

На цей раз героєві пощастило: він швидко натрапив на слід, вистежив вепра і, зчинивши страшений галас, погнав його з хашів на верховину.

Ліс дедалі рідшав, а потім і зовсім кінчився. Бігти кам'янистим ґрунтом, присипаним снігом, ставало все важче, та Геракл не спинився й на мить, аж поки загнав вепра у глибокий сніговий замет.

Тепер звір був безпорадний. Геракл міцно зв'язав його і поволік униз, до самих Мікен.

Коли Еврісфей почув за палацовим муром дике рохкання вепра і гучний голос Геракла, що запрошував царя хоч глянути на здобич, то мерщій сховався в свою улюблену діжку. А герой марно чекав під брамою.

Подвиг п'ятий: Авгієві стайні

Цар Еврісфей довго не міг отямитись — не так з переляку, як з розпачу: адже Геракл знову повернувся переможцем з важкого-випробування, ще й, на прикрість цареві, приволік того вепра, що мав роздerti героя на шмаття.

«Що ж тепер йому загадати?» — сушив собі голову недолугий цар, та, певне, нічого б і не надумав, якби не його могутня спільниця Гера.

Злопам'ятна богиня з'явилась Еврісфееві якось уві сні й підказала загадати герою таке, що було не тільки нездійсненне, але й ганебне, принизливе навіть звичайній людині.

Ще й на світ не світилось, як втішений Еврісфей послав свого оповісника Копрея до Геракла з суворим наказом: йти негайно в Еліду до царя Авгія і за один день вичистити в нього всі стайні.

Зачувши цей дивний наказ, Геракл аж спаленів з образи.

— Чистити стайні! — обурено крикнув він. — Що ти, Копрею, верзеш?

Та враз герой урвав собі мову, помітивши глузливую посмішку царського оповісника. Обличчя в Геракла пашло гнівом, та він понурих важке чоло і навіть не чув, коли Копрей пішов.

Так, кара богів страшна! Але його власна провина, що й досі незрушним тягарем лежить на серці, ще страшніша. То хіба він може відмагатися від хай найгіршої, хай найганебнішої спокути? Цар Еврісфей глузує із своїми прислужниками, то й що? Треба не зважати на них, а чинити Зевсову волю.

Дорогою до Еліди Геракл пригадував, що чув про володаря тієї країни. Цар Авгій, син сонцесяйного Геліуса, був неймовірно багатий, а надто на всяку худобу. Тьма-тьменна її паслася на зелених гірських полонинах та в долині річки Пеней. Царські табуни й отари були незліченні, мов хмари на осінньому небі. Тож, мабуть, і стайні ті величезні. Ніколи Геракл не цурався роботи, але його бентежила думка, чи зможе він упоратися за один тільки день.

В Еліді Геракл одразу подався не до палацу Авгія, а до його численних стаєнь, обведених міцним муром. Тільки тепер герой збагнув, яке важке діло загадав йому Еврісфей. Усе подвір'я всередині муру було суцільне болото, і від нього тягло запаморочливим смородом. Розпитавши людей, Геракл дізнався, що стайні ніхто зроду-звіку не чистив. Надвечір сюди заганяли худобу, і вона так і товклася в тім гної. А бридкий сморід від царських стаєнь линув аж до навколишніх сіл, отруюючи людям повітря й життя.

Авжеж, ганебно героєві порпатись у гної, однак потім люди вільно дихатимуть і згадуватимуть його щирим словом подяки. Але як його зробити за один тільки день?

Довго міркував Геракл, походжаючи круг муру, тоді подався вгору, до швидкої річки Пенею і тут сів трохи спочити.

Цар Еврісфей, певне, тішиться думкою, що Геракл, славетний герой, носитиме на власних плечах смердючі коші із гноєм і сам стане бридкий та смердючий. Аж ні, не діждеться Еврісфей, щоб Геракл бруднив собі руки. До того ж він сам дав один тільки день.

Надвечір Геракл пішов до палацу елідського царя.

Щиро здивувався Авгій, коли побачив перед собою уславленого Геракла, а надто як почув, що той узявся за один день вичистити всі його стайні.

— Та хіба один чоловік таке здужає? — спитав, не ймучи віри, елідський цар. — Якби зібрати людей з усієї моєї держави, то і вони не впоралися б за день.

— А я це зроблю сам один, — спокійно відказав Геракл.

— Ні, не зробиш! — затявся Авгій. — Закладаюся, не зробиш.

— І я закладаюся, — усміхнувся герой. — Якщо я виграю, ти віддаси мені десятину твоєї худоби, гаразд?

— Гаразд! — не замислюючись, погодився цар, певний, що Геракл неодмінно програє.

Покликали в свідки Авгієвого найстаршого сина Філея. Царевич розбив їм руки, а господар сказав:

— Сьогодні, Геракле, будь моїм гостем, а завтра вранці можеш братись до діла.

Наступного ранку, тільки-но зарожевіли на небі промені-персти золотошатної Еос, Геракл вийшов з палацу, несучи на плечах кайла й лопати. Він ішов не до стаєнь, а в ліс, до річки Пенею, що бурхливо мчав з гори свої хвилі.

За кілька кроків від берега Геракл став, скинув лев'ячу шкуру і заходився копати чималий рівчак униз, аж до стаєнь. Важка була то робота, до снаги тільки могутньому героєві, — твердий, кам'янистий ґрунт ледь піддавався, і раз у раз лопати і кайла ламалися.

Цілий день не розгинаючись Геракл копав той рівчак, тільки поглядав часом на сонце, а тоді працював чимдуж далі. Докопавши рівчак аж до самих воріт царських стаєнь, Геракл нарешті спинився, обійшов мур і з протилежного боку вибив у ньому великий отвір. А тоді звелів челядникам не підпускати до стаєнь худоби, хоч сонце вже стояло на вечірньому прюзі.

З палацу вийшов нарешті сам Авгій поглянути, що ж робить Геракл, та ніде його не побачив. Посміхнувся зневажливо цар, бо чистити стайні герой і не думав. А день уже потьмянів...

Та з лісу почулися глухі могутні удари — то Геракл з'єднував уже рівчак із Пенеем.

І ось прозорі, чисті струмені ринули новим річищем униз, просто до стаєнь, закрутилися на подвір'ї і понесли весь гній, солому, болото через отвір, пробитий у тому боці стіни.

Геракл стояв і мовчки дивився, як працює за нього вода. Звідусіль позбігалися люди, з натовпу чулися вигуки щирого захвату, радісний сміх, а царевич Філей у голос вихваляв Геракла, його розум і руки.

Довго вирувала вода, а тоді герой подався назад, до річки, завалив камінням рівчак, і вода знов пішла своїм плином. Усі стайні стояли чисті, вимиті водою, і останні промені призахідного сонця відбивалися в невеличких прозорих калюжах.

— А що, царю, програв? — весело крикнув Геракл до спохмурнілого Авгія. — Доведеться вранці твоїм пастухам відлічити мені десятину худоби, і я пожену її завтра додому.

— Чого поспішати, гостюй ще в мене в Еліді, — відказав знехотя цар.

— Ні, я не можу баритись. Адже Еврісфей уже придумав, мабуть, мені якусь іншу роботу.

— То тебе прислав сюди Еврісфей? — жваво спитав Авгія. — Чого ж ти тоді правиш із мене худобу?

— Хіба ми не закладалися? — ображено мовив Геракл.

— Авжеж, закладались, я тому свідок, — почувся дзвінкий голос, і царевич Філей став поруч героя.

— Припни язика! — заволав люто Авгія на сина. — Ану геть мені з-перед очей!

Та царевич незрушно стояв біля Геракла. І Авгія аж зайшовся криком:

— Гетьте звідси обидва! Гетьте обидва!

Так цар Елیدی втратив і гостя, і сина.

Царевич Філей подався до родичів на острів Дуліхій, а Геракл, як слухняний раб, пішов до Мікен.

Вислухавши його розповідь, цар Еврісфей недбало сказав:

— Чистити стайні — то зовсім не подвиг. Іди-но мерщій до Стімфалійського лісу та повиганяй звідти міднокрилих птахів.

Подвиг шостий: Стімфалійські птахи

В Аркадії, недалеко від міста Стімфал, у густому лісі оселилися дивовижні птахи. Здоровенні, більші за шулік, вони мали мідні дзьоби, такі ж пазурі й крила і сипали своїми перами, наче справжніми стрілами. Вони вбивали тварин і людей, бо живилися тільки м'ясом. Були то птахи Арея, грізного бога війни.

Усі звірі, навіть вовки, повтікали із Стімфалійського лісу, життя в ньому завмерло, замовкли співучі пташки, незрушно і сумно стояли дерева. А згори без упину чулося бридке гелготіння тих хижих птахів та брязкіт їхніх металевих крил.

На ті звуки і йшов Геракл, бо всі стежки в тому лісі давно поросли вже травою. Довго продирався герой крізь густий чагарник і нарешті аж вільно відіхнув, добувшись до лісової галявини. Та не встиг він сісти на землю і бодай мить відпочити, як щось гостро задзижчало в повітрі й поруч у землю вп'ялося мідне перо.

Глянувши вгору, Геракл побачив вогненно-мідного птаха, що струшував на нього свої смертоносні пера. Герой мерщій напнув на голову лев'ячу шкуру, що з нею ніколи не розлучався і що завжди його надійно боронила. Як і сподівався Геракл, мідні пера не змогли ту шкуру пробити, і він, спокійно прицілившись, стрелив у птаха.

Заяріла, замиготіла мідь в яскравих променях сонця, і птах, голосно заквилівши, впав десь у куші. Але, зачувши те смертне квиління, звідусіль поспішали сюди інші міднокрилі птахи.

З-під свого надійного захистку Геракл невпинно стріляв і жодного разу не схибив. Проте птахів не меншало, а навпаки, дедалі ставало більше й більше. Герой швидко збагнув, що стріли в нього незабаром скінчаться, тож треба шукати іншої ради.

В голові йому вже гуло від дзижчання мідних пер, від брязкоту крил і невпинного гелготіння, в очах миготіло від вогненного блиску. Мало не очманівши, Геракл щільніше напнув на себе лев'ячу шкуру та заплющив потомлені очі.

Чи привиділося йому тієї миті, а чи справді стала перед ним мудра Афіна Паллада, його опікунка з дитячих літ? Золоті шати богині яріли дужче, ніж мідні крила в птахів, у прекрасних руках теж щось блищало і брязкотіло.

— Візьми, це зробив сам божественний майстер Гефест! — проказала богиня і щезла, а в руках у героя опинилися два чималі тимпани. Геракл одразу збагнув, що треба робити.

Весело зареготавши, він скинув додолу лев'ячу шкуру, підняв тимпани над головою і став чимдуж у них бити, ще й горлати на всю силу могутніх легенів.

Від цієї дикої музики та власного галасу герой трохи сам не оглух, та його брав щирий сміх, бо здоровенні птахи з переляку залопотіли, забрязчали крильми й мерщій полетіли геть.

А Геракл вибіг на пагорб і довго ще бив у тимпани, довго галасував, реготав та свистів, аж поки всі вогненно-мідні птахи щезли за обрієм.

Вони полетіли до Гостинного моря й оселилися на невеличкому острівці, де згодом їх побачили аргонавти. А в Стімфалійському лісі знову все ожило: прибігли звірі, прилетіли співучі пташки й весело зашуміли дерева.

Подвиг сьомий: Крітський бик

Цього разу на вимогу царя Еврісфея Гераклові довелося податись до Кріту. Великий той острів був благословенний богами: колись саме тут богиня Рея, дружина могутнього Кроноса, народила Зевса, а потім переховувала немовля, підвісивши його колиску серед гілля розлогого дерева, щоб Кронос не знайшов свого сина ані на землі, ані на морі, ані в небі.

А згодом сюди, до ще безлюдного, пустельного Кріту, приплив сніжно-білий бик, а на його широкій спині сиділа юна фінікійська царівна Європа. Тим прекрасним биком був сам Зевс, а ім'ям його коханої згодом назвали частину світу.

Тут, на Кріті, Європа народила Зевсові трьох синів: гордого Міноса, справедливого Радаманта і войовничого Сарпедона. Між братами не було щирої згоди. І коли всю владу на острові забрав собі до рук Мінос, Радамант утік од нього в Беотію, а Сарпедон — до Лікії.

За Міноса острів збагатів і розцвів. Здавалося, багатство плавом пливе сюди звідусіль. На Кріті вирости гарні міста, а найбільшим, найбагатшим серед них став Кносс, де жив цар Мінос і де згодом за його наказом славетний будівничий Дедал звів палац Лабіринт.

Міносова влада щороку міцніла. Вже гордий цар не хотів визнавати їй меж, уже він надумав змагатися навіть з богами. Якось він поклав довести крітянам прихильність до нього богів і проголосив, що безсмертні неодмінно вволють будь-яку його волю. А що крітяни мовчали, не ймучи тому віри, то Мінос повів їх на морське узбережжя і став уголос просити могутнього володаря моря Посейдона послати йому найкращого бика, який ще ніколи не був у ярмі. А він, Мінос, принесе, мовляв, того бика Посейдонові в жертву.

Запала мертва тиша, а тоді загуло, завирувало море, і, на подив усьому людові, з хвиль раптом виринув і поплив до берега здоровенний бик. Натопи аж сахнувся назад, та бик спокійно став на березі, ніби чогось чекаючи. Його біла шкура гарно лисніла, дужі ноги міцно тримали кремезне тіло, в м'язах відчувалася дика, нездоланна сила.

Посейдонів бик так припав до вподоби Міносові, що той звелів мерщій відвести його до царського стада, а в жертву морському богу зарізати іншого, звичайного бика.

Так і зробили. Задоволений Мінос подався зі своїм почтом до палацу, де довго ще всі пили пурпурове вино у захваті від того, які милостиві й щедрі до царя Міноса безсмертні боги.

Але вранці сталося лихо: красень-бик вирвався зі стайні на волю та, ніби враз здичавівши, почав нищити все, що траплялося йому дорогою. Видно, бог Посейдон не подарував Міносові ошуканства, і тепер його величезний бик став справжнім лихом для

крігян. Ніхто не міг спіймати, приборкати розлюченого бика, і він гасав із страшним ревінням по всьому острову, вбивав людей, руйнував їхні житла і нищив сади та городи.

Заморські торгові кораблі, що завжди охоче приставали до Крїгу, тепер негайно відпливали геть і везли в далекі краї страшну звістку про Посейдонового бика. Почув її мікенський цар Еврісфей та щиро зрадів: от куди треба послати Геракла! З радощів Еврісфей аж саяв, уявляючи, як бик роздере його родича.

Коли Геракл прибув на Крїг, жителі острова зустріли його шанобливо, бо вже чули про дивні подвиги героя. Всі захоплено дивилися на його могутню постать, та нікому не вірилося, що один чоловік, бодай найдужчий, годен приборкати розлюченого бика.

Збентежений цар Мінос запропонував Гераклові поміч — досвідчених мисливців і пастухів, але той відмовився, бо за примхою царя Еврісфея він самотужки мав здолати бика.

Не день і не два тривав той двобій між чоловіком і звіром, та як же здивувалися крїгяни, коли врешті побачили, що Геракл жене до берега бика, але приборканого, смиренного.

З усіх усюд позбігалися люди, вийшов і цар Мінос, вітаючи Геракла, та всі боязко трималися осторонь. А герой, діставшись до берега, вмоствився на широкій спині бика і погнав його в воду. На очах здивованих крїгян той слухняно поплив, розтинаючи дужим тілом морські хвилі.

Так Геракл дістався рідних берегів і потім спокійно погнав приборканого бика в Мікени, до царського палацу.

Аж дух забило Еврісфееві, коли він побачив Геракла, що тримав на налігачі здоровенного білого бика.

— Відпусти його! — заверещав розпачливо цар. — Відпусти, тобі кажуть! Я присвячу його моїй покровительці Гері.

Не встиг Еврісфей доказати, як красень-бик, відчувши, що Геракл попустив налігач, враз крутнувся і помчав геть з Мікен.

Довго по тому не було ані згадки, ані чутки про крїгського бика. Згодом він об'явився неподалеку від Афін, на Марафонському полі, де знову завдав людям такої страшної шкоди, що врешті його убив афінський герой Тесей, юний Гераклів родич.

Подвиг восьмий: Діомедові коні

Не давши Гераклові перепочити, Еврісфей зразу ж загадав йому пригнати до Мікен четверик знаменитих коней фракійського царя Діомеда, сина невсипущого бога війни Арея.

Ті коні були такі дикі й люті, що їх тримали в залізних пугах. Живилися вони тільки людським м'ясом, і жорстокий Діомед звелів кидати їм на з'їжу всіх чужинців, що з'являлись у Фракії.

Хоч Геракл про це чув, та не вагався й миті. Зібравши невеликий гурт охочих їхати з ним, він не гаючись поплив на північ, до далекої Фракії.

Море було тоді неспокійне, бурхливе, і Гераклів корабель довго носило по хвилях, аж поки прибило до фессалійського міста Фер. Тут жив Адмет, давній Гераклів друг.

Перебувши в нього якийсь час, герой знову поплив далі й нарешті дістався Фракії.

Діомедів палац височів недалеко від берега, і його варта не встигла отямитись, як Гераклове товариство вже опинилося біля царської стайні. Швидко вивели чотирьох диких, схарапуджених коней, але не зважилися зняти з них залізних пут. Тож довелося вести їх до корабля помалу, хоч Геракл розумів, що не можна баритись.

І справді, цар Діомед тим часом зібрав уже своє військо та й поспішив до берега навперейми невеличкому гурту сміливців.

Але серед того гурту був Зевсів син. І незабаром царське військо тікало світ за очі, а царя Діомеда розірвали власні коні — спостигла його та сама кара, якою він карав безвинних людей.

Східний вітер Евр та північний Борей міцно напнули вітрила, і Гераклів корабель хутко поплив додому, а на його палубі незрушно стояли у пугах дикі Діомедові коні.

Усі мікенці повибігали на вулиці міста дивитися на тих коней, як Геракл вів їх до царського палацу. Справді, таких красенів мало хто й бачив на світі. Припали вони до вподоби і Еврісфеєві, та коли один кінь дико блиснув очима на нього, цар на смерть злякався і звелів негайно відігнати їх у гори, — він дарував їх своїй покровительці Гері. Відтоді ніхто більше не бачив тих коней.

Геракл у Адмета

У фессалійському місті Ферах правив доброзичливий і гостинний цар Адмет — сміливий герой, що брав участь у знаменитому калідонському полюванні, а на кораблі «Арго» плавав до далекої, незнаної Колхиди по золоте руно. Його щирими друзями були вождь аргонавтів Ясон і великий Геракл.

Сам гордий олімпієць Аполлон прихилився до Адмета і допоміг йому здобути собі за дружину прекрасну Алкесту.

Здавалося, в усій Елладі не було вродливішої і лагіднішої дівчини за орхоменську царівну Алкесту, але батько її, цар Пелій, пообіцяв віддати дочку тільки за сміливця, що впряже в колісницю диких звірів — ведмедя і лева. Ніхто з тих, що домагалися Алкести, не зміг це зробити. Та, на превеликий подив царя Пелія і всіх орхоменців, одного дня вони

побачили: просто до царського палацу мчать лев і ведмідь, запряжені в колісницю, а на ній стоїть ферський володар Адмет. То Аполлон надав йому нелюдської сили приборкати тих диких звірів і так здобути собі царівну Алкесту.

У щасті й коханні жило молоде подружжя, росило дітей і гадки не мало, що це щастя може урватись. Адже жодний смертний не знає, чи довгу нитку життя прядуть йому невблаганні Мойри і коли її раптом обірвуть...

Та ясноголий бог Аполлон не забував за свого улюбленця. Він домігся від Мойр обіцянки, що, як настане Адметова смертна година, хтось із рідних зможе замість нього добровільно спуститись у підземне царство мертвих, а Адмет зостанеться живий на землі.

Незчулося щасливе подружжя, як несподівано ця година настала. Адмет, настраханий близькою смертю, кинувся до своїх стареньких батьків. Обіймаючи їм коліна, він став ревно просити, щоб хтось із них добровільно спустився замість нього в Аїд, адже їм все одно вже недовго залишилося жити.

Але ні батькові, ні матері, дарма що обоє були кволі, немічні, не хотілося ще помирати, і вони відмовили синові. Почула це вірна дружина Алкеста і скрушно подумала: «А навіщо мені життя без Адмета? Хай краще я помру замість нього!»

І вона стала ладнатися до смерті: скупалася в джерельній воді, вбралася в чистий святковий пеплос, а тоді, уклікнувши біля домашнього вогнища, стала просити могутню богиню Гестію:

— Благаю тебе, охороннице дому, бережи моїх дітей, щоб вони жили щасливо і довго, а не вмерли дочасно, як я. Бережи мій дім і родину, благаю тебе, богине!

Довго прощалася з дітьми Алкеста, довго їх цілувала, пестила, вмиваючися сльозами. Бачить це Адмет, і страшний жаль крає йому серце. Він обіймає дружину, та вона наче тане в його обіймах, їй тьмяніє в очах і щось ввижається дивне.

— Бачиш,— шепоче вона через силу,— он на човні перевізник Харон. Він квапить мене: «Чого зволікаєш? Мерщій сюди, до мене у човен!» а он і сам бог смерті Танат, чорний, кошавий, синім полум'ям горять в нього очі. Він простягає меч до моїх кіс... О, я вмираю...

У царському палаці на всіх вівтарях палає яскравий вогонь — то Адмет благає безсмертних не забирати в нього дружини, не забирати матері в нещасних дітей. Та марні всі молитви: навіть вічні боги безпорадні перед владою Мойр.

Усі жителі Фер вбралися в чорну жалобу, обрізали собі кучері, вкоротили довгі гриви коням, і жодна флейта, жодна кіфара не порушувала мертвої тиші.

Саме в той час до Фер підпливав на своєму кораблі Геракл. Він тримав путь на північ, до холодної Фракії, де мав добути для царя Еврісфея коней-людоджерів володаря Діомеда.

Але на морі знялася буря, хвилі погналі корабель до фессалійського берега, і тоді Геракл надумав пристати до Фер, де правив його давній друг, гостинний Адмет.

Спершу Геракл не завважив, що Фери зустріли його скорботною тишею. Але, зайшовши в палац, герой здивовано став: його вразив сумний вигляд Адмета, його жалобне вбрання.

Та господар, тамуючи своє страшне горе, вже поспішав до любого гостя зі щирим вітанням. І хоч як допитувався Геракл, що сталося, Адмет не сказав, бо розумів: другові треба спочити з тяжкої дороги, а надто коли той розповів, куди держить путь.

Геракл подумав, що в Адмета померла якась далека родичка і той поспішає на похорон. А господар і справді поспішав. Перепросивши гостя, Адмет звелів слугам відвести його до найдальшої зали і щедро пригостити вечерею.

Стомлений і зголоднілий герой довго і смачно вечеряв, ледве встигали прислужники ставити перед ним тарелі з усякими найдками і кратери з вином. Та от, вгамувавши перший голод і спрагу, Геракл обплів собі чоло зеленим миртом і заходився співати, раз у раз вихиляючи повний по вінця келих вина. Співав він невправно, але так голосно й весело, що прислужник, який саме приніс свіжу печеню, неприязно глянув на нього.

— Чого ти такий непривітний? — весело крикнув Геракл. — Хіба можна так гостя приймати? Випий ось келих вина, від цього божественного трунку щезають усі похмурі думки. А тоді заспіваймо разом.

— Ні, ні, не можу я веселитися, — злякався прислужник.

Це вкрай здивувало Геракла, і він так напосівся на прислужника, що той зрештою все розповів. Аж за голову схопився герой:

— Яке велике горе в Адмета, а йому ще стало снаги вшанувати мене як гостя і не потьмарити мені доброго спочинку. О, я повинен віддячити другові!

Дізнавшись від прислужника, де саме ховають Алкесту, Геракл мерщій вибіг з палацу. Здаля він побачив темний натовп зі смолоскипами. Похорон уже скінчився, і всі вертали назад.

Ніхто й не бачив, як герой сховався за Алкестиною гробницею. Він знав, що чорний бог смерті Танат неодмінно прийде пити ще теплу кров небіжчиці, і терпляче ждав. І справді, незабаром майнула висока чорна постать, повіяло смертельним холодом, розчинилася гробниця, і тоді Геракл, долаючи жах, вискочив навперейми Танатові.

Той на мить скам'янів. Зроду ще жодна людина не зважувалася на таке зухвальство — змагатися з ним, богом смерті. Кістлявими крижаними руками Танат учепився в сміливця, але Зевсів син, напруживши всю свою неймовірну силу, відірвав його від себе і вихопив із гробниці Алкесту. Вона була ще тепла, ще бог смерті її не торкнувся.

І сталася нечувана річ: переможений Танат відмовився від своєї жертви, і до Алкести поволі вертало життя.

Тим часом засмучений Адмет сидів самотою в своєму палаці. Вже всі порозходилися, слуги загасили майже всі смолоскипи, а Адмет все сидів.

Страшне горе зробило його ніби сліпим і глухим. Він навіть не чув, як розчинилися двері й до зали ввійшов Геракл, ведучи за руку якусь жінку, запнуту чорним серпанком.

— Адмете! — стиха гукнув Геракл, а що той не озвався, додав голосніше: — Адмете, я дізнався про твоє велике горе, дарма ти сам мені не сказав. Адже вірний друг завжди потрібний в біді. Ось я привів сюди жінку, яку здобув у найтяжчій двобої. Вона розрадить твій смуток.

— Ніхто його не розрадить. А чужій жінці в моєму домі не місце, — не підводячи голови, відказав похмуро Адмет.

Але Геракл так довго і вперто умовляв друга бодай глянути на жінку, що той — аби не образити гостя — нарешті підвів очі на неї. З несподіванки він аж здригнувся і вражено мовив:

— Тепер, мабуть, в усіх жінках мені ввижатиметься тільки Алкеста.

— Алкеста! То це ж і є Алкеста! — вигукнув переможно герой і зірвав із жінки чорний серпанок.

Скільки разів Геракл робив людям добро, але зроду він ще не бачив таких щасливих облич, як у цього подружжя. Правда, через те, що Алкесту присвятили були підземним богам, вона мусила ще три дні мовчати. Але час той швидко минув, і Геракл, пливучи до Фракії, знав: щастя знов оселилося в Адметовому домі.

Подвиг дев'ятий: Іпполітин пояс

На далекому березі Гостинного моря жило дивовижне плем'я войовничих жінок — амазонок, що вело свій рід від самого Арея, грізного бога війни. Коли в амазонок народжувалися діти, то хлопчиків або убивали, або ростили з них прислужників, а дівчат змалечку навчали воєнної справи. Всі амазонки були дужі, витривалі і мужні в бою.

А найкращою з-поміж них була Іпполіта, і саме їй грізний Арей подарував пояс, ознаку царської влади.

Розголос про амазонок линув далеко по світу, досяг він нарешті й Мікен. І от дочці царя Еврісфея Адметі, що була жрицею Гери, заманулось оволодіти Іпполітиним поясом. «Чи не Гера її напоумила?» — подумав зловтішно Еврісфей. Адметі не довелося й просити свого батька: радий, що не треба сушити собі голови та й ночі не спати, мудруючи, яку б ще прикрість вигадати Гераклові, цар звелів герою негайно рушати в путь і, хоч би там що, здобути той пояс.

Для довгої небезпечної подорожі потрібні були вірні, хоробрі супутники. Та Геракл не журився: на його поклик уже звідусіль поспішали відважні мужі. Радо приймав їх герой, а коли на корабель ступив його родич, молодий афінський володар Тесей, Геракл весело крикнув:

— Рушаймо!

Подорож справді була важка, небезпечна і довга. Часто, приставши до якогось берега, вони мимоволі приймали нерівний бій, однак завжди виручала неймовірна Гераклова сила. Так проминули вони острів Парос, славний своїм благородним мармуром, так залишили позаду берег Місії та володіння бербриків, яке відтоді стало зватися Геракл еєю.

А потім ще довго-довго пливли, поки дісталися, нарешті, до краю амазонок.

Там, де в Гостинне море впадає широка річка Термодон, вони побачили місто — столицю амазонок, таємничу Теміскіру, куди ще не насмівся пробратися жодний чужинець.

У місті відразу ж примітили корабель, і на берег вийшла сама Іпполіта, оточена юрбою цікавих жінок-войовниць. Усім кортіло дізнатися, звідки той корабель і з чим до них прибув — з війною чи з миром.

Геракл поспішив заспокоїти збройне жіноцтво. Він шанобливо розповів Іпполіті, хто вони й звідки та яка мирна мета їх сюди привела. Поки Геракл говорив, цариця не зводила з нього очей, вражена величною поставою героя, його вродою і майже дитячою щирістю. Відчуваючи дивну приязнь до чужинця, Іпполіта мовила:

— Гаразд, герою, я віддам тобі царський пояс!

Геракл і все його товариство зраділи, що не доведеться проливати кров через примху Евріфеевої дочки. Та й битися із жінками було б їм незвично і прикро. Швидко розклали вони не березі вогнище й узялися ладнати вечерю. Амазонки стали вертатися до міста, тільки Іпполіта не поспішала.

Та не судилося їм мирно перебути той вечір. Заздрісна Гера хутко злетіла з Олімпу до Теміскіри і, прибравши вигляду звичайної жінки, почала підбурювати амазонок.

— Чужинці захопили в полон Іпполіту, — кричала вона, бігаючи від одного будинку до іншого. — Її вб'ють, а тоді й нас повбивають. Смерть чужинцям!

Гері легко було підбурити амазонок. Завзяті войовниці скочили мерщій на коней та й помчали до берега, вимахуючи зброєю. Попереду мчала найголовніша у війську — Меланіппа, за нею красуня Антіопа та інші жінки. Наче буря налетіли вони на Гераклів табір, і скрутно стало мужам: довелося їм пішими битися з вершницями, та й було їх так мало — малесенький гурт проти цілого війська.

Але на чолі того гурту стояв Геракл, нездоланий, могутній. Він бився з найдужчими, найзавзятішими амазонками і всіх переміг. Ось упала одна, за нею друга, третя... Сама Меланіппа, знеможена в сутичці з Гераклом, здалася в полон, а красуню Антіопу заповонив звитяжний Тесей. Тоді амазонки стали завертати коней назад, і бій невдовзі скінчився.

Геракл спохмурнів: йому здалося, що все те зчинилося з підступного задуму Іпполіти, але підняти на неї меч він не міг. Іпполіта сама простягла йому царський пояс, і герой дозволив їй за те вивести з полону найголовнішу серед войовниць — Меланіппу.

А красуня Антіопа стала воєнною здобиччю Тесея, на ширю радість обом,— мабуть, до них уже всміхнулася Афродіта, богиня кохання,

А наступного ранку, тільки-но померхли на млистому небі зірки, Гераклів корабель вирушив назад, до Еллади.

Геракл у Лівії

На вимогу царя Еврісфея Геракл знову подався в далеку путь, але тепер уже на захід, туди, де щовечора сідає осяйний Геліос у зелені хвилі величезної ріки Океану. Ідучи на захід, герой довго блукав різними землями і врешті опинився у великій країні Лівії.

Володарював тут нездоланий велетень Антей, син бога моря Посейдона і Геї, богині землі. Геракл уже чув про Антея, чув про його надзвичайну силу і про те, що він негостинний і лихий до чужинців. Коли в його володіння заходив якийсь мандрівник, Антей викликав його на двобій, і ніхто не мав сили здолати господаря. Та Геракла це не лякало.

І от зійшлися двоє велетнів — Антей і Геракл. Обидва не поступалися один одному ані зростом, ані шириною рамен, ані пружністю м'язів. Прибулець тримав у руці свою улюблену палицю, а господар вирвав із корінням сосну і став вимахувати нею так, що аж вітер завихорився круг нього.

— Ану, підходь ближче, коли вже ти насмілився ступити на мою землю,— заволав Антей.— Хай я гляну, хто ти такий.

Завжди від тих слів чужинці сахались, але Геракл наблизився і спокійно сказав:

— Я — Геракл, а ти, певне, Антей, той, що ніколи не дотримує закону гостинності? Коли так, то я навчу тебе шанувати цей Зевсів закон.

На відповідь Антей тільки зареготав і, піднявши обома руками сосну, метнувся до Геракла, цілячись йому просто в голову. Але герой змахнув своєю палицею і одним страшним ударом розтросив ту сосну на тріски.

З досади Антей аж затряс кулаками, схожими на дві каменюки. А справедливий Геракл відкинув убік свою палицю й крикнув:

— Нумо битися голіруч!

Довго, вперто змагалися велетні. Геракл не поспішав, прагнучи знесилити свого супротивника. Ось той аж гримнувся об землю, але, на превеликий Гераклів подив, не тільки не забився, а наче набрався нової сили і знову кинувся на супротивника.

Герой збив його вдруге і втретє, та Антей щоразу ставав тільки дужчий. Тоді здогадався Геракл, що Антеєві додає сили його рідна мати — Земля. Від кожного дотику до неї він набирився нової сили і ставав ще нездоланніший.

Раз у раз Антей сам падав на землю, ніби дратуючи Геракла, однак той уже знав, що робити. Прихитрившись, він схопив Антея за поперек і дужими руками підняв його догори. Дарма той випручувався і силкувався хоч ногою торкнутися землі, дарма гатив навмання своїми каменюками-кулаками, — його удари дедалі слабшали, потім руки кволо обвисли і подих став уриватись. Але Геракл усе тримав Антея високо над землею, аж поки той геть утратив силу й життя.

Довго ще блукав лівійським узбережжям Геракл, шукаючи місця, де море вужчало б настільки, що можна було б переплисти на той берег. Та хоч скільки вдивлявся він у блакитно-зелену далечінь, ані смужечки землі не виднілося. Широке море брижилось й мерехтіло сонячними блисками, зливаючись на обрії з небесною блакиттю.

Проте герой уперто йшов узбережжям вперед. Від старих людей він чув, що море вужчає там, де щовечора ховається сонце у глибінь Океану, тож ішов усе далі й далі на захід. З безхмарної високості нестерпно палило сонце, на пустельній землі давно вже не траплялося ані джерела, ані ручая.

І Геракл врешті став. Обдивившись уважно довкола, він вибрав найнижчу місцинку, підняв обома руками здоровенну палицю і чимдуж ударив нею об землю.

Ту ж мить блискучим водограєм бризнув угору прозорий життєдайний струмінь, дзвінко забило чисте джерело, і знесилений герой припав до нього спраглими вустами.

Півдня спочивав тут Геракл під веселе дзюрчання води, а коли нарешті подався далі, чисте джерельце залишилося і довго ще дарувало радість і силу мандрівникам. Згодом на нього натрапили знеможені, здорожені аргонавти, і воно надало їм знову сили шукати дорогу до рідного краю.

А герой усе йшов та йшов узбережжям на захід. Аж нарешті йому здалося, що попереду, на самому обрії, високий берег наче розколовся навпіл. Та минув цілий день, поки Геракл переконався: море вужчає і тільки протока розділяє два береги.

Так герой добувся до протоки, що тепер ми зevamo Гібралтарською. З радощів він звів власноруч обабіч протоки високі скелі — нехай інші мандрівники здалеку бачать, де вужчає море, і згадують його добрим словом.

І справді, ті скелі давні греки назвали Геракловими стовпами на шану своєму улюбленому герою. Цілі століття вони вважали їх краєм землі. Та людській відвазі немає меж — згодом з'явилися інші сміливці й пропливли повз Гераклові стовпи у безбережну широчінь океану.

Подвиг десятий: Геріонові корови

Серед безкрайого простору могутньої ріки Океан лежав острів Еріфея, дикий, безлюдний, бр там панував велетень Геріон. Це чудовисько мало три тулуби, що в поясі позросталися докупи, мало воно три голови, шість рук і шість ніг. Через те Геріон був завжди невтомний у бою, і ніхто не зважувався змагатися з ним та зазіхати на Еріфею.

На тому острові вільно паслося велике стадо червоних корів, що належали Геріонові, і саме їх, з волі царя Еврісфея, Геракл мав пригнати в Мікени. А стерегли те стадо здоровенний пастух Еврігійон і двоголовий пес Ортос, стерегли так пильно, що жодної корови не роздер дикий звір і не вкрав якийсь зухвалий зайда.

Про це Геракл уже чув, та ніщо його не лякало. Сидячи на крутому березі, він міркував про одне — як дістатися Еріфеї. Перед ним, аж до самого обр'ю, текла бездонна ріка Океан, її темні хвилі з глухим гуркотом налігали на прибережне каміння, здіймаючи водограї блискучих бризок. А Геракл усе сидів і сидів. Із безхмарного неба безжально палило високе сонце, але герой наче того й не помічав.

Врешті, не знаходячи ніякої ради, він розстелив на камінні лев'ячу шкіру, з якою ніколи не розлучався, і тільки-но вклався на неї, як одразу його знеміг важкий сон.

Коли надвечір Геліос-Сонце погнав своїх вогненних коней униз, до ріки Океан, і скісне проміння стало пекти героєві просто у вічі, він прокинувся і зопалу схопився за лук.

Сліпуча сонячна квадрига була зовсім близько, і Геракл у нестямі прицілився в осяйного бога.

— Кинь лук! — владно звелів безсмертний.

Геліос не розгнівався. Цікавий дізнатися, хто ж той сміливець, він придивився і впізнав Зевсового сина. Розпитавши його, свіглий бог зрозумів, в яку скругу попав герой, і позичив йому свій золотий човен. У тому човні Геліос уночі перетинає весь Океан, щоб уранці знову вимчати зі сходу на небо, несучи людям ясний день і життєдайне тепло.

Зрадів Геракл і швидко скочив у човен. Але титан Океан надумав випробувати мужність уславленого героя і здійняв буревій. Тоді Геракл напнув, наче віприло, свою лев'ячу шкіру і вправно, за вітром її повертаючи, невдовзі причалив до Еріфеї.

Не встиг герой ступити на берег, як на нього, люто гавкаючи, кинувся двоголовий пес Ортос. Підняв Геракл свою палицю і миттю відтяв обидві собачі голови, але до нього біг

уже велетень, пастух Еврігійон. Прицілювся герой, стріла просвистіла, непомильна, як завжди,— і Еврігійон упав неживий.

Довелося Гераклові прийняти бій із самим Геріоном. Той так зненацька наскочив, що героєві випала тільки мить один раз напнути тятиву, але ж та одна-єдина його стріла прошила всі три страхітливі голови, і нездоланий Геріон одразу сконав.

Загнавши корів у Геліосів човен, Геракл швидко поплив назад. Океан уже не здіймав високих хвиль, навпаки, вони лагідно несли човен до берега. Віддавши його зі щирою подякою Геліосові, герой відпочив, а вдосвіта погнав своє червоне стадо на схід.

Неймовірно важкий був той перегін. Кілька разів на героя нападали якісь дикуни чи лихі люди, прагнучи відбити гарних корів, та проти Геракла всі були безпорадні. Проте і Геракл ставав безпорадний перед стрімкими скелями, бурхливими гірськими річками і глибокими урвищами. Сам один він би й тут легко пройшов, а зі стадом мусив далеко обминати всі перешкоди і гаяти час через страшне бездоріжжя.

Нарешті герой дійшов до річки Тібру і тут, пустивши стадо пастися в долині, сам солодко, міцно заснув. Так міцно, що не чув і не бачив, як до корів пробрався вогнедишний велетень Какус, син Медузи і бога Гефеста.

Той велетень жив у глибокій гірській печері, туди він і надумав сховати двох найкращих корів, укравши їх у Геракла. А щоб заплутати сліди, Какус потяг їх до печери за хвост.

Наступного ранку, ладнаючись у путь, герой не дорахувався двох найбільших, найчервоніших корів. Він став шукати на землі слідів і добрів до гірської печери. Біля входу, що його затуляла чимала брила, на землі виднілися сліди ратиць, однак вони вели не до печери, а з неї. Геракл довго шукав, обійшов усе довкола, та корів наче лизень злизав.

Засмутився герой, та що мав робити? Погнав він стадо далі, але, як минали вони ту печеру, звідти почулося мукання. Тоді Геракл підбіг до брили, що затуляла вхід, підважив її дужим плечем і зрушив з місця. Відразу з печери вибігли дві червоні корови і приєдналися до стада.

А Гераклові в спину полетіли уламки скель і вирвані з корінням дерева, вся гора вже двигтіла і дихала пекучим вогнем — то лютував вогнедишний Какус.

Зевсів син не зважав на ту лють і спокійно гнав своє стадо на схід. Ще багато клопоту мав він із червоними коровами, ще не раз підступна Гера насилала на них чудовиська, хворобу та інші напасті. Проте, все подолавши, Геракл одного дня пригнав Геріонових корів до Мікен.

Не сподівався того цар Еврісфей. Спересердя, навіть не глянувши на червоних красунь, він звелів принести їх у жертву могутній Гері, а Геракла негайно послав знов у путь.

Подвиг одинадцятий: золоті яблука Гесперид

Десять неймовірних важких подвигів уже здійснив Геракл на Еврісфееву вимогу. Цар завжди посилав його на неминучу, здавалося, смерть, та щоразу герой повертався переможцем — на втіху людям і на прикрість своєму недолугому родичеві.

А той не міг тепер ані спати, ані їсти, його наче біла пропасниця від думки — Геракл знову повернувся живий! І цар гарячково міркував: що ж йому загадати, аби не вернувся назад, аби нарешті загинув?

І знову Еврісфея напугила злопам'ятна Гера. Колись на її весілля із Зевсом богиня Гея, мати-земля, виростила яблуню із золотими яблуками і подарувала її нареченій. Те дерево росло десь аж на краю землі, у саду прекрасних Гесперід, дочок титана Атланта і вечірньої зірки Геспер.

Згодом волоока Гера якось угледіла, що Гесперіди ласують її золотими яблуками. Розгнівалася богиня і приставила до дерева варту — одноокого дракона Ладона. Тепер, обплівши яблуневий стовбур своїм довгим лускатим хвостом, Ладон день і ніч чатував, його єдине око ніколи не заплющувалося, і ніхто, навіть Гесперіди, не зважувалися підійти до дерева.

Навчений Герою цар Еврісфей загадав Гераклові принести три золотих яблука і наказав негайно рушати в путь. Але де той сад Гесперід, цар не знав, і жодна людина не знала, кого б не питався Геракл у нескінченній дорозі.

Скільки збігло часу, скільки разів бліда, зажурена Селена уповні виходила на нічне небо, Геракл уже кинув лічити. Багато проминув він країв і нарешті опинився ген на далекій півночі, де швидко плине ріка Ерідан.

Стомлений безупинним блуканням, герой ліг спочити на березі, та заснути не міг — з прозорих Еріданових хвиль повиходили юні німфи і сіли кружка, милуючися славетним Зевсовим сином.

Німфи теж не знали, де шукати сади Гесперід, але навчили Геракла, що далі робити.

— Як вийдеш до моря, — наввипередки поспішали вони розказати, — то знайдеш там віщого бога Нерейя. Старий часто спить на березі десь у холодку. Треба його зненацька заскочити та й зв'язати, щоб у воду не втік. Не зважай, коли Нерей набуде якоїсь іншої подоби, то він так хитрує. Тримай міцно старого, аж поки скаже, де знайти Гесперід чи їхнього батька Атланта.

Подякував доброзичливим німфам Геракл і, відпочивши, подався понад Еріданом до моря. А там невдовзі знайшов і Нерейя. Хоч як випручувався старий, хоч які дивні подоби

набував — ставав то птахом, то биком, то рибиною, — але із залізних Гераклових обіймів вирватися не міг. І мусив тоді віщий бог пояснити, де знайти сад Гесперід та як золотих яблук добути.

— Гляди ж бо, герою, до тієї яблуні не підходь і сам золотих яблук не рви, — напучував приборканий віщун. — Попроси титана Атланта, він охоче тобі зарадить, якщо потримаєш замість нього небесне склепіння.

Повеселішав Геракл і заквапився в путь. Та ще не один день і не одна ніч минули, поки здійнявся перед ним, як гора, могутній Атлант. Колись Зевс, подолавши титанів, покарав і його, Прометеевого рідного брата, — примусив тримати над землею все небо із сонцем, місяцем і зірками. От і стояв Атлант, підперши дужими руками і раменами небесну твердь, але неймовірний тягар зігнув навіть титана.

Шанобливо привітавшись до нього, Геракл пояснив, хто він і навіщо прийшов аж сюди, на край світу. Атлант щиро зрадів: йому так хотілося випростатись і трохи спочити! Тож він одразу взявся принести Зевсовому синові золоті яблука, аби тільки той потримав тим часом небесне склепіння.

І титан перекинув свій тягар на Геракла. А герой — уперше в житті заточився, в очах йому згасло сонячне сяйво, дрож пройняв усе тіло. Та, напружившись, зібравшись на силі, Геракл встояв. Тільки м'язи в нього страшенно набрякли, гаряча кров шугонула у скроні, а ноги аж вгрузли у землю.

Зроду не було так тяжко Зевсовому синові, але він стояв і тримав небесну твердь. Раптом йому здалося, що тягар поменшав, підтриманий якоюсь могутньою рукою. Геракл не оглядався, він знав — то Афіна Паллада, божественна опікунка, знову стала йому на поміч.

Хоч як зволікав Атлант, та нарешті повернувся, несучи золоті яблука, що світилися і сяяли навіть здаля.

— Мабуть, я сам віднесу їх до Мікен, — мовив титан, хитруючи, — надто вже йому не хотілося знову брати на плечі небесний тягар.

Але Геракл одразу збагнув, чого прагне Атлант, і собі вдався до хитрощів.

— Гаразд, — наче погодився він, — тільки потримай небо ще трохи, поки я примочу собі на плечах лев'ячу шкуру, аби не так сильно давило.

Простосердий титан поклав долі золоті яблука і знову став на своє місце.

— Могутній Атланте! — мовив тоді звільнений Геракл. — Даруй мені нещирість, інакше-бо я зробити не міг. Адже смертній людині не до снаги те, що вільно титанові. Тож не гнівайся і прощай.

— Прощай! — сумно відгукнувся Атлант. — Бери золоті яблука, хай вони стануть тобі у пригоді.

Повернувшись у Мікени, герой віддав золоті яблука самому цареві до рук. Яблука так дивно сяяли і променилися, наче Еврісфею руки пекли, і він мерщій віддав їх Гераклові.

— Дарую яблука тобі, — згорда кинув цар, ховаючи назад руки, щоб ніхто не побачив, як вони невпинно тремтять.

Ледь посміхнувшись, Геракл узяв яблука, але не залишив собі, а відніс до храму Афіни Паллади, своєї божественної опікунки. Богиня ж перенесла золоті яблука знов у сад Гесперід, де їм належало бути.

А люди і досі не знають, де був той сад і де стояв могутній Атлант, або Атлас, як його ще називають, — чи там, де тепер в Африці здіймаються Атлаські гори, що сягають своїми вершинами неба; чи, може, на острові у бурхливому океані, що відтоді став зватися Атлантичним; а чи там, де серед лазурового моря лежала прекрасна земля Атлантида, яка зникла назавжди і тільки дивною казкою зосталася в пам'яті людства.

Подвиг дванадцятий: пес Кербер

Тепер Гераклові залишилося послужити царю Еврісфею востаннє, і від цієї думки радість, як сонце, осявала героя. Правда, цар загадував дедалі важчі завдання, а тепер, наостанок, зажадав від героя річ нечувану, неймовірну. Еврісфей звелів привести з підземного царства мертвих вартового пса Кербера, люте чудовисько, породження Єхидни й Тіфона. Кербер мав три голови на одній довгій шиї, велику гриву з отруйних гадюк, а замість хвоста у нього звивався дракон.

Цей пес вартував вихід із царства могутнього бога Аїда, де в непроглядному мороці блукають тіні померлих, і горе було тій нещасній, що знову рвалася на землю, на сонячне світло. Кербер кидався на неї, шматував, тяг назад, у чорний морок. А тоді вертав на своє місце, і звідти раз у раз чувся його лютий гавкіт.

Коли люди дізналися, що Геракл мусить привести до царя Еврісфея оте підземне страховисько, у Мікенах знявся лемент і плач: усі-бо жаліли свого улюбленого героя. Та цар не зважав на той плач і квапив Геракла. А Зевсів син спокійно вислухав примхливу царську волю і, як завжди, відразу зібрався в дорогу.

Йдучи зеленими полями і луками, герой тішився ласкавим весняним сонцем і часто мимохіть йому всміхався — адже незабаром сонячне сяйво згасне для нього надовго, а може, й назавжди.

Що ближче підходив Геракл до ущелин Тенару, то тьмяніші ставали сонячні промені і навкруг робилося похмуро і непривітно. Небо повилося в сумні чорні хмари, що сховали ясне сонце, а з потрісканої землі здіймався отруйний, запаморочливий дух.

Ось, нарешті, чорне провалля, що веде до підземного царства мертвих. На якусь мить Геракл зупинився, важко зігхнув, а тоді рішуче ступив уперед.

Стежка круто падала вниз, і сміливець напевне убився б, та поруч нього раптом опинився Гермес, бог невтомний і спритний.

— Вітаю тебе, Зевсів сину,— привітно мовив Гермес.— Мене послала сюди твоя захисниця Афіна Паллада допомогти тобі зійти в Аїдове царство. Тож тримайся мене, я добре знаю цю стежку, бо часто проводжу тут душі померлих.

Гермес мав на ногах невеличкі золоті крильцята і через те так швидко йшов, наче летів, а за ним поспішав і Геракл. Невдовзі вони були вже на березі Стіксу, найбільшої підземної річки, що тихо несла свої важкі хвилі. За Гермесовим знаком син Ночі, старий сердитий Харон, мовчки узяв на свій чорний човен Геракла і перевіз на той берег, де в темряві щось клубочилося, мов сірий туман. То були тіні померлих.

Попрощавшись із Гермесом, Геракл пішов далі сам, звично вимахуючи своєю здоровенною палицею, а від нього навсебіч розлігалися сірі пасма туману. Ніколи тіні померлих не бачили такого могутнього, відважного героя і лякливо тікали від нього.

Але одна тінь не втекла. Гераклові навіть здалося, ніби вона щось хоче сказати, та не зважується почати розмову. Придивившись, герой упізнав Мелеагра, знаменитого калідонця, і сердечно його привітав.

— О великий Геракле! — глухим, пригаслим голосом озвався Мелеагр.— Вислухай мене: у Калідоні, в батьковім домі, живе моя менша сестра Деяніра. Розумна і гарна, вона була б тобі вірною дружиною, бо змалечку мріє про тебе. Якби знаття, що ти одружишся з нею, я б не так сумував і тужив.

Розчулився Геракл і, довго не розмірковуючи, мовив:

— Гарзд, Мелеагре, я одружуся з твоєю сестрою Деянірою, якщо тільки повернуся на землю.

І Геракл пішов далі, туди, де на великому троні сиділи володар підземного царства Аїд та його люба дружина Персефона.

Страшно розгнівався спершу Аїд від того, що якийсь смертний зухвалець насмілився спуститися в його царство та ще й підійти до самого трону. Але, впізнавши славетного Зевсового сина, Аїд тільки похмуро спитав:

— Чого тобі треба, герою?

— Не мені, могутній Аїде, а цареві Еврісфею потрібний Кербер, я мушу привести його до Мікен.

— То що ж, забирай Кербера, коли його подужаєш, — відказав підступний Аїд. — Тільки ставлю тобі єдину умову: зумій побороти його без всякої зброї. А тепер можеш іти, шукай Кербера десь на березі Ахерону. І більше сюди не вертай.

Поміж стрімких чорних скель тихо, повільно і важко плинув Ахерон, річка скорботи. Геракл стояв на березі й пильнував. Зненацька серед моторошної тиші почулося люте гарчання. Та звір запізнився: Геракл першим стрибнув і щосили стиснув собаці шию. Скажено крутилися й гарчали три собачі голови, та не могли дістати героя. Дракон, що був у Кербера замість хвоста, вп'явся в Геракла, однак той на це не зважав. Дужче й дужче стискав він бридку шию, аж поки знеможений пес упав йому до ніг.

Тоді Геракл затяг Керберові на шиї ланцюг і поволік звіра до Харона. Старий перевізник, похмурий, насуплений, видно, знав уже Аїдову волю, бо мовчки перевіз обох на той бік, і герой потяг підземного пса стрімкою стежкою вгору.

Поволі яснішало, чорний морок відступав перед сонячним саявом, і Кербер занепокоївся, став опинатися, що далі, то дужче, але Геракл, і на мить не спиняючись, тяг його вгору.

Ось і сонце, блискуче, прекрасне. Герой аж засміявся, така буйна радість його пойняла. А підземний пес одвертав очі від сонця і люто гавкав, тільки піна летіла навкруги з його трьох пащ. Там, де падало клоччя тієї піни, трава мерхла і ставала страшною отрутою.

Коли мікенці побачили триголове чудовисько, що його на цепу тяг Геракл, усі кинулися врозтіч. Ніхто не попередив царя Еврісфея, і він не встиг сховатись у своїй улюбленій діжці, ба навіть вийшов знечев'я з палацу саме тоді, як нагодився Геракл.

Угледівши Кербера, цар пополотнів, затрусився і не міг ані зрушити з місця, ані здобутись на слово. Мабуть, тоді він уперше збагнув, який Геракл дужий, відважний. Принаймні, коли слуги віднесли напівпритомного царя до палацу, той ледве вимовив тремкими вустами:

— Герой тепер вільний... Хай іде...

Геракл подався додому, до своїх рідних Фів. Та спершу він розімкнув ланцюг, і звільнений Кербер миттю пропав з очей — одним скоком він опинився в підземному царстві й став, як і раніше, біля виходу з нього на чатах.

Інші подвиги Геракла

Дванадцять великих подвигів здійснив Геракл на службі в царя Еврісфея, та іще багато корисного зробив людям. Замолоду він їздив із Ясоном та іншими уславленими мужами на кораблі «Арго» по золоте руно, але, втративши маленького друга Гіласа, повернувся з півдороги назад — чи надто пойняв його сум, а чи, може, Афіна Паллада, мудра

опікунка Зевсового сина, завершила його, щоб здійснив багато інших подвигів і став нарешті безсмертний.

Усе, що робив Геракл, було не до снаги звичайним людям. Ще шукаючи сади Гесперід, дійшов він до суворих Кавказьких гір, де, прикутий до стрімкої скелі, вже багато століть страждав Прометей. Так покарав колись титана Зевс Громовержець за те, що він дав смертним людям вогонь, а тепер смертна людина прийшла його визволяти.

Застреливши чорного орла, який що ранку клював титанові печінку, Геракл дістався до скелі, розірвав дужими руками ланцюг та кайдани і звільнив Прометея.

Але Геракл щиро шанував свого великого батька. На півдні Греції, в Еліді, там, де згодом виросло невеличке місто Олімпія, колись Зевс переміг свого батька Кроноса. На згадку про це Геракл запровадив в Олімпії свято з різними спортивними змаганнями та грищами. Раз на чотири роки до Олімпії сходилася молодь з усіх грецьких міст, ба навіть із тих, що ворогували поміж собою. Але під час Олімпійських ігор усі були приязні, веселі й чесні в борні. Переможців прикрашали вінками із запашних оливкових гілок і вігали, наче героїв.

Багато ще добра зробив Геракл для смертних людей. Та навіть і безсмертним богам він став у пригоді, коли проти них піднялися гіганти — кошлаті велетні із зміями замість ніг. Надумавши знищити сонце та всіх богів-олімпійців, гіганти заходилися кидати в небо скелі й палаючі дерева. Олімпійці гадали легко приборкати гігантів, поміж ними спалахнув лютий бій, але за вироком Долі боги змогли здолати своїх ворогів тільки з допомогою земної людини. Дбайлива Афіна Паллада нагадала Зевсові про його могутнього сина Геракла і, виконуючи батькову волю, поспішила до героя.

Геракл завзято втрутився в бій. Раз у раз напинав він свій лук, важко падали додолу гіганти, і смертна мла їм ставала в очах. А Геракл стріляв і стріляв. Убив він навіть найдужчого з гігантів — Алкіонея, і врешті битва скінчилася перемогою олімпійців.

Важко й перелічити всі звитяжні битви й доблесні вчинки героя. Тяжкі випробування випали на його долю, все його могутнє тіло було в страхігливих рубцях, у рубцях було і велике героєве серце. Чорні кучері на скронях узялися стріблястою памороззю, глибокі зморшки покряяли обличчя. Але, як і багато років тому, Геракл був по-дитячому ширий, чуйний на добро і немилосердний до всього лихого.

Деяніра

Радісно вертався Геракл до рідних семибрамних Фів. Уже набридло йому самотою блукати як чужа-чужанина далекими краями й морями, і він згадав обіцянку, що в Аїдовім царстві дав калідонському героєві Мелеагру — взяти собі за дружину його меншу сестру Деяніру.

Але здобути Деяніру виявилось нелегко. У Калідон до її батька, царя Ойнея, вже двічі приходив сватати царівну річковий бог Ахелой, набуваючи різних подоб.

Тепер, утретє, він прийшов у подобі напівлюдини-напівбика, а з його кошлатої бороди дзюрком збігала вода.

Побачивши його, Деяніра жажнулася. Рум'янці спали їй з лица, звабні вуста затремтіли, юне тіло пойняв зимний дроз огида. Дівчина стала ревно просити батька не віддавати її за Ахелоя, та старий Ойней не насмілювався перечити річковому богові, що заіграшки міг затопити увесь Калідон. Весілля вже мало відбутись, аж тут на порозі Ойнеєвого дому став великий Геракл.

Довго тривав двобій Зевсового сина з Ахелоєм, невпинним і швидким, як бурхливий потік. Здаля, чекаючи своєї долі, бліда Деяніра не зводила погляду з Геракла і благала подумки безсмертних богів дарувати йому перемогу. А поруч царівни, невидима для смертних очей, стояла золота Афродіта.

Чи не тому двобій виграв Геракл? Щаслива Деяніра невдовзі стала його дружиною, і це весілля святкував увесь Калідон. А коли нарешті довге бучне свято скінчилося, Геракл із юною дружиною подався додому. Йти удвох їм було весело і втішно, а щоб Деяніра не втомилася, Геракл часто ніс її на руках.

Так дійшли вони до гірської річки, що широко розлилася від зимових дощів. Та на березі вони побачили кентавра, який заробляв собі на життя перевозом. Геракл не впізнав кентавра, а був то Несе, що колись утік від його стріл і відтоді затаїв у серці жадобу чорної помсти. Підступний Несе охоче взявся допомогти подружжю перебраться на той берег. Геракл уместив Деяніру на його широкій спині, а сам пішов собі бродом, навіть не питаючи, де легше і краще пройти.

Несе перший вискочив на той берег і не став чекати Геракла, а помчав із Деянірою в гори, стиснувши її в дужих обіймах. Злякана Деяніра закричала, і Геракл почув її сповнений відчаю голос. Стріляти з води йому було важко, незручно, до того ж він міг влучити в дружину. Але руки його не тремтіли. Задзижчала в повітрі стріла, отруєна кров'ю лернейської гідри, і влучила просто в кентавра. Від смертельної рани Несе заточився, випустив Деяніру, та в останню мить устиг їй сказати:

— Ти така гарна, тож не знай ніколи зради в коханні. Ось є в мене дзбаночок, наточи трохи крові з моєї рани та добре сховай. Якщо твій чоловік покохає іншу жінку, помасти цією кров'ю йому одяг, і він кохатиме тільки тебе.

Кентавр помер, а Деяніра мерщій набрала його отруєної крові, не тямлячи свого вчинку,— понад усе в світі вона боялася втратити кохання Геракла.

А він уже поспішав до неї. Побачивши, яка Деяніра злякана і наче чимось стурбована, він лагідно заспокоїв її та, взявши на руки, поніс далі, до рідного дому.

Іола

Щасливо зажив Геракл із молодого дружиною. З часом знайшовся у них хлопчик Гілл, а по тому ще кілька дітей. Тихо і мирно минало їхнє життя.

Та Зевсів син не міг довго бути без діла, він ставав неспокійний, бентежний і зненацька спалахував гнівом.

Якось прибув до них із недалекого острова Евбеї гість — Іфіт, син царя Евріга, що панував у евбейському місті Ойхалії. Господар сердечно і широко прийняв Іфіта, як годиться за Зевсовим законом гостинності. Але коли вони вдвох якось стояли, розмовляючи, на міській стіні, Гераклові раптом згадалася давня образа, і ясний день йому враз потьмянів.

Ще хлопчиком Геракл вчився в Евріга стріляти, бо той був найкращий стрілець в усій Греції. Згодом, мандруючи світом, герой побував в Ойхалії і закохався в Еврігову дочку Іолу, тендітну і ніжну, наче духмяна фіалка. Дівчина теж прихилилася до нього, і вони вже гадали побратись, та крім Геракла, ще багато грецьких і чужоземних мужів сватало красуню Іолу. А цар Евріт зголосився віддати дочку тільки тому, хто влучніше за нього та чотирьох його синів стрілятиме з лука.

Усі женихи відступились, а Геракл прийняв виклик і переміг у змаганні. Проте, коли герой зажадав нагороди — Іоли, цар Евріт глузливо зареготав йому в живі очі, назвав Еврісфеевим рабом та й вигнав ганебно із дому. І Геракл мусив піти, бо був сам один, а за Еврігом стояли сини і озброєне військо. Герой пішов, глибоко сховавши в серці страшну образу і велику любов до Іоли.

І от тепер, стоячи з Евріговим сином на міській стіні, Геракл раптом згадав, як ганебно повелися з ним у Ойхалії. Дика лють пойняла героя, в очах йому почорніло, і він незчужся, як зіпхнув свого гостя з міської стіни.

Позбігалися люди, підняли мертвого Іфіта, і тільки тоді Геракл збагнув, як злочинно порушив він святий Зевсів закон. Що ж йому тепер робити, як спокутувати велику провину? Геракл не міг сам дати собі ради і пішов у Дельфи спитати віщу Піфію в Аполлоновім храмі.

Але Піфія відмовилася щось сказати йому, як злочинцеві, і знову Зевсового сина пойняла страшна лють. Нетямлячись із гніву, він вирвав у пророчиці священний триніжок, жбурнув його геть і взявся був руйнувати весь храм. Та його спинила владна рука...

Озирнувшись, Геракл побачив у саяві й блиску бога Аполлона. Однак герой не схаменувся, — піднявши палицю, він кинувся на свого безсмертного брата.

Страшним гнівом спалахнули божественні очі, і не знати, що сталося б із Гераклом, та Громовержець із захмарного Олімпу кинув поміж своїх синів вогненну блискавку, ще й заgrimів грізно, протягло.

Брати схаменулись і примірилися. Геракл повернув триніжок до храму, і Піфія, зласкавившись, мовила йому пророчі слова:

— Хай продадуть тебе в рабство на три повних роки, а виторг за тебе хай буде Іфіговим дітям.

Спохмурнів Зевсів син і сумно сказав:

— Я підкоряюсь оракулові і знову стану рабом. Але через три роки піду війною на того, хто винний у моїй ганьбі. Нехай Евріг начувається: і він, і вся його родина через три роки стануть моїми рабами!

Меткий бог Гермес, що опікувався торгівлею, відвіз Геракла морем до азійського узбережжя і виставив його там на продаж як невільника без імені й роду. Купила його Омфала, володарка великої країни Лідії. Вибагливій і примхливій цариці сподобався новий раб, хоч їй і на думку не спало, хто він насправді.

Тільки вдача його, сувора і горда, обурювала Омфалу. Вона залюбки принижувала Геракла, змушувала вбиратися в жіночий одяг і цілісніський день прядти разом із її служницями. А сама натягала собі на плечі важку шкуру немейського лева або кидала її на підлогу і зневажливо топтала ногами.

Та якщо десь у Лідії ставалося лихо, цариця негайно посилала туди Геракла, і він, знов у лев'ячій шкурі, знову з улюбленою палицею в руках, поспішав виручати лідійців — розбивав їхніх ворогів чи карав лихих людей, нищив кровожерних чудовиськ чи приборкував диких звірів.

Так проминуло три довгих роки. Зільнившись, Геракл одразу ж поспішив додому, до Деяніри й дітей, та в поспіху не забув, звернути до острова Евбеї. Дорогою герой набрав собі військо, і люди охоче ставали під його руку, бо знали — йому завжди ласкаво всміхається Ніка, крилата богиня звитяги.

Із тим військом Геракл узяв швидко місто Ойхалію. Цар Евріг і його сини загинули в бою, а царівна Іола потрапила в полон. Разом із іншими полонянками Геракл відправив її до свого дому, де на нього чекала-виглядала Деяніра.

Смерть і безсмертя Геракла

Перше, що Геракл надумав зробити, ступивши на рідний берег, — це принести священну гекатомбу своєму батькові Зевсу. Поки воїни на лісистому схилі гори Ети рубали дерева і зносили їх докупи для жертвного вогнища, полонянок повели до міста.

Туди ж поспішив і вісник Ліхас повідомити Деяніру та взяти в неї святкове вбрання для Геракла, що бажав відправити священну гекатомбу в рочиство і пишно.

Наче сонце засяяло яскравіше на небі, коли Деяніра дізналася, що незабаром її чоловік повернеться додому. Втішно було їй бачити і великий гурт полонянок. Придивляючись до них, господиня мимохіть спинила свій погляд на ясночолій дівчині, тендітній і ніжній, як духмяна фіалка.

— Хто ця дівчина? — спитала вона в Ліхаса.

Але той, не дивлячись в очі, тільки й мовив:

— Не знаю.

— Видно, вона не простого роду, — співчутливо вела далі Деяніра. — Шкода її, такої юної і гарної! Випала їй тяжка доля невільниці, і ця дивна врода незабаром поблякне від сліз.

Деяніра звеліла служницям відвести полонянок і добре нагодувати, а сама вже хотіла йти до своїх покоїв, коли з-за колони визирнув раб. Упевнившись, що Ліхас пішов, він ступив кілька кроків уперед і пошепки мовив:

— Господине, не вір Ліхасові! Він гаразд знає, що то Еврігова дочка, царівна Іола. Саме через неї Геракл пішов на Ойхалію. І не зважай на її зажурений вигляд. У твій дім вона входить не як жалюгідна рабиня, а як горда суперниця.

Нічого не відказала Деяніра, навіть не глянула на раба, тільки сонце їй враз потьмяніло. Наче щось згадавши, вона поспішила у свої покої. Кваплячись, немов била її лихоманка, Деяніра взялася до роботи: дістала надійно схований дзбаночок із кров'ю вбитого кентавра Несса, вмочила в ту кров віхоть вовни і стала мастити святкове вбрання свого чоловіка.

Добре помастивши, вона склала його до скриньки і гукнула Ліхаса.

— Неси мерщій Гераклові святковий одяг, та не відчиняй скриньки, щоб сонце його не псувало і щоб люди не бачили. Хай усім буде несподіванкою таке гарне вбрання.

Ліхас пішов, а Деяніра ще довго блукала покаями, ніде не знаходячи собі місця. Так перебула вона ніч і тільки на ранок заснула. Збудило її сонце, що вже високо підбилося вгору і заглядало до неї у вікно.

Раптом Деяніра побачила: той віхоть вовни, що ним вона вчора мастила Гераклове вбрання, а потім кинула недбало на підлогу, тепер, під сонячним промінням, перетворився на чорну грудку і наче пінився гарячою кров'ю.

Страшний здогад блискавкою сяйнув Деянірі: Несс збрехав, навмисне збрехав, щоб помститися Гераклові. Його кров — не приворотне зілля, а смертельна отрута. І тепер її чоловік помре, помре через неї!

У нестямі Деяніра вибігла з дому, а назустріч їй поспішав Гілл, їхній первісток, тепер уже гарний юнак. Блідий, із скривленим від горя обличчям, він кинувся до матері.

— Що ти накоїла! — у розпачі вигукнув він. — Наш батько вмирає в страшних муках. Краще б ти не була мені матір'ю, тоді я зміг би тебе покарати. О богині кривавої помсти, безжальні Ерінї, помстіться за мого великого батька!

Не змогла цього знести Деяніра. Не мовивши слова, схиливши долі голову, вона подалась у свої покої. Коли прибїгли до неї служниці, вона вже лежала, спливаючи кров'ю, бо пробила собі серце мечем.

А Геракл, так і не діставшись додому, конав у страшних муках.

Напередодні, коли Ліхас приніс від Деяніри святковий одяг, герой одразу ж убрався в нього і, бадьорий, врочистий, звелів розкладати священне вогнище. Привели жертвних биків, принесли кратери з вином, і він сам став робити узливання. Коли ж полум'я розгорілося дужче і осяяло святкове вбрання, дивний рясний піг зросив йому чоло груди, все тіло.

Геракл раптом відчув, що тканина прилипла йому до тіла і пече пекучим вогнем. Він став квапливо рвати її із себе, та вона віддиралася тільки разом із клаптями шкіри. Неймовірний біль пройняв усе могутнє тіло, і люди аж сахнулись, почувши дикий, звіриний крик. Вони навіть не відразу збагнули, що то кричить гордий і мужній Геракл.

Той, що колись тримав на своїх раменах усе небесне склепіння, той, що голіруч задушив величезного лева і приборкав триголового Кербера, той, що здолав Антея і гігантів, — тепер зігнутий, скоцюрблений, несамовито кричав і плакав кривавими сльозами.

Часом біль наче меншав, і тоді Геракл ревно благав:

— О Громовержцю, мій батьку! Кинь в мене свою вогненну стрілу-блискавицю! О похмурий Аїде, чого зволікає тепер твій вірний прислужник, бог смерті Танат? А ви, люди, чи є поміж вас бодай один щирий мій друг? То вбийте мене, вбийте мерщій! Ви ж воїни, не вам боятися смерті... Ні, немає в мене друга... Тоді я сам, я сам...

І Геракл, змагаючи муки, став братися вгору схилами Ети, ще й дорогою виламував цілі дерева. Так дістався він до верховини гори і з тих дерев склав собі смертне ложе. Зверху розстелив шкуру немейського лева, вклався на неї, а під голову підмостив свою улюблену палицю.

Люди, що всі гуртом піднялись за Гераклом, мовчки журно дивилися на нього. Серед них був уже й Гілл, що повернувся з дому і тепер гірко, невтішно ридав.

Нікому не стало снаги підпалити те смертне ложе, хоч як умовляв усіх і гнівився Геракл. Нарешті Філоктет, володар сусіднього краю, викресав іскру, і швидко вся деревина взялася вогнем.

— Ти справжній друг, Філоктете! — мовив Геракл. — Дарую тобі мої непомильні стріли, хай вони уславлять тебе у справедливім бою. А ти, Гілле, мій сину, не плач і вислухай мою волю останню: одружися з Іолою, і хай щастить вам у спільнім житті.

Багаття займалося дужче і дужче. Зненацька загримотіло в небі, що непомітно повилося в темні хмари, по них зміями заковзали блискавки, і раптом одна, яскраво-сліпуча, вдарила просто в багаття, здіймаючи омахи полум'я й дим. Над головами приголомшених людей загуркотіла вогненно-золота колісниця — то сам Зевс Громовержець примчав по свого смертного сина.

Коли дим розвіявся, на багатті лише дотлівала лев'яча шкура. Геракл уже був на Олімпі, серед безсмертних, сам ставши безсмертним, — так ушанували його Зевс і боги-олімпійці за тяжкі подвиги на землі. Навіть Гера ласкаво привітала Геракла і віддала за нього свою прекрасну дочку Гебу, богиню вічної молодості.

Давні греки свято вірили, що так воно і було насправді. Вони не хотіли, не могли уявити, що їхній найулюбленіший герой помер, як звичайна людина.

І вони не помилились: відтоді минули тисячоліття, а Геракл і досі живий, бо його безсмертя — це безсмертя народу Еллади, мужнього, волелюбного, здатного на великі подвиги і чуйного до справедливості, добра й краси.

Нарцис

Далеко за межі Беотії линула слава сліпого віщуна Тіресія. Сам Зевс колись дозволив йому бачити прийдешнє, і Тіресій віщував усім людям правду.

Якось прийшла до нього блакитноока німфа Ліріюпея дізнатись про долю свого сина Нарциса, напрочуд гарного хлопця. Німфа знала, що син її — смертний, і бентежила її думка, чи ж довго житиме він на білому світі.

Твій син житиме доти, доки сам себе побачить, — прорік їй віщун. Здивувалася німфа: як же він може самого себе побачити? Довго міркувала вона над цими словами, та врешті заспокоїлася і забула за них.

А син зростав і дедалі гарнішав. Красою юного Нарциса захоплювалися всі, а надто молоденькі німфи. Вони часто мали нагоду — випадково а чи навмисне — перестрівати юнака в лісових хащах, бо той понад усе любив полювати і цілими днями блукав у лісі.

Та ані веселі, вигадливі німфи, ані смертні дівчата ніколи не надили його гордого погляду. Вродливий, ставний юнак, що звик викликати дівочий захват, нікого не кохав

і нехтував великим даром золотої Афродіти — коханням. Але прекрасна богиня, що ніколи не прощала зневаги до себе, жорстоко покарала зухвальця.

Якось Нарцис полював із іншими юнаками оленів і забрів далеко в ліс. Там і побачила його вперше німфа Ехо. Вражена надзвичайною красою юнака, вона подалася за ним назирці, криючись за деревами й кущами. Довго милувалася вона Нарцисом, і велике кохання спалахнуло їй у серці. Та бідна Ехо не могла перша заговорити до нього, бо, тяжко покарана, вже не мала власної мови.

Колись Ехо була балакуча, завзята, вона найкраще за всіх уміла забалакати сувору Геру тоді, як Зевс веселився з її сестрами-німфами в лісі. Та врешті могутня богиня здогадалася про все і помстилась: вигадниця Ехо назавжди втратила власну мову і тільки повторювала слова, що чула від інших.

Довго гнався за оленем Нарцис, забрів геть у хащі й тільки тоді похопився, що інших мисливців не чути.

— Чи тут хто є? — крикнув він.

— Є! — радісно відгукнулася Ехо.

Став Нарцис, озирнувся, та нікого не побачив.

— То йди сюди! — крикнув він знову. І причулося йому:

— Йди сюди!

Здивований Нарцис зажадав:

— Іди мерщій до мене!

— Мерщій до мене! — зовсім близько озвався дивний голос.

Ту ж мить Ехо, радісна, щаслива, вибігла з-за кущів і простягла до юнака білі, ніжні руки. Та він зневажливо глянув на неї і гордо кинув:

— Дай мені спокій! Я ніколи не покохаю тебе.

Не оглядаючись, Нарцис швидко подався далі, а навздогін йому летіло:

— Кохаю тебе!

Нешасна, засоромлена Ехо сховалася серед зелених кущів. Не хотіла вона більше бачити ані своїх веселих сестер, лісових німф, ані самого Нарциса, хоч кохала його дедалі дужче.

Та жорстокий Нарцис образив своєю зневагою не тільки Ехо — багато німф і смертних дівчат його палко, але безнадійно кохали. Зневажені, вони здіймали до неба руки й просили:

— О могутня Афродіто, зроби так, щоб Нарцис теж зазнав нещасного кохання!

Почула ці благання золота Афродіта. От тоді вона й покарала зухвальця.

Серед пралісу плинув тихий ручай, чистий, прозорий, він наче сявав і мінився сріблом. Ніколи не ступала в нього ані свійська худоба, ані лісова звірина; ані гілка не падала з дерева, ані вітер не заносив листя чи пелюсток барвистих квітів — ніщо не каламутило того чистого плеса. Понад ручаєм зеленіла трава, а густі дерева схилялись над ним, ховаючи від пекучого сонця.

Якось під час ловів Нарцис дістався того ручаю і, стомлений, спраглий, схилювався напитись води. Раптом із сріблястого люстра глянуло на нього юне обличчя, таке дивно гарне, що Нарцисові аж серце завмерло. Побачив він і руки, що наче тяглися до нього, та коли надумав їх торкнутися, вода збрижилася, і все видиво зникло.

Вражений Нарцис уже не міг одійти від ручаю. Раз у раз юнак нахилився до води, милувався тією дивовижною вродою, не розуміючи, що то він дивиться сам на себе, і страждав від незнаного досі кохання.

Ані голод, ані втома не могли відірвати юнака від ручаю. Мов прикутий до нього, Нарцис не зводив погляду з любого обличчя в воді, з юних уст, з променистих очей, що теж ніби милувалися ним.

— Хто ти? — питав Нарцис. — Кажі голосніше, я жодного слова не чую, тільки бачу, що ти щось говориш. Вийди з води, хай вона не роз'єднує нас. Не вийдеш? Чого ж ти тоді плачеш, як я? І знову простягаєш руки до мене?

Сльози затуманили Нарцисові очі, обличчя схудло, стало бліде і стражденне. Ніхто не впізнав би тепер у ньому того гордого, самовпевненого юнака, що жорстоко зневажав дівоче кохання. Ніхто не впізнав би, та впізнала його бідна Ехо. Знесилена з горя, ледве жива, добулася вона сюди, зачувши голос коханого, і причаїлася за деревами.

Довго-довго дивився Нарцис у воду на зажурене гарне обличчя, марно намагався торкнутись його рукою, вустами. І раптом неймовірна думка сяйнула йому, наче блискавка:

— Я збагнув: ти — це я! Горе мені, я покохав самого себе і тепер від кохання вмираю.

— Від кохання вмираю! — тихо озвалася Ехо.

Як тане вранішня щедра роса проти сонця, так танули сили в Нарциса. Ноги і руки йому помліли, він тяжко зігнув і поклав стомлену голову на м'яку траву. Справдились віщі слова сліпого Тіресія — надивившись на себе, Нарцис тихо помер. Заплакали тоді жалісливі німфи у лісі, і гірко вторувала їм Ехо.

Німфи схотіли поховати юнака і назбирали багато хмизу для жалобного вогнища. Та поки вони носили той хмиз, Нарцисове тіло десь зникло. А там, де він востаннє схилюв свою гарну голову, виросла квітка із сніжно-білими пелюстками, і ту горду, холодну квітку назвали нарцисом.

А нещасна Ехо подалася у похмурі, глибокі ущелини. Вона так тяжко страждала, що худла й худла, аж поки zostалися в неї самі кістки та голос. Згодом кістки перетворилися на каміння, а голос живе й досі. Він чуло відгукується на чужу мову, і тепер люди звуть той дивний голос луною.

Пігмаліон

Колись на острові Кіпрі був великий митець Пігмаліон. Жив він самотньо, родини не мав і навіть не думав одружуватись, бо гордував жінками. Дізналася про це богиня кохання Афродіта, розгнівалася і надумала покарати зухвальця.

Єдиною втіхою Пігмаліонові було різьбярство. В довгі години виснажливої праці він був справді щасливий. Якось — і, певне, на те була воля богині! — взявся він різьбити із найкращого мармуру, яким славиться острів Парос, жіночу постать, таку гарну, вродливу, що подібної і на світі немає.

Пігмаліон працював натхненно, невтомно, забуваючи про все на світі. І з кожним днем, що далі він різьбив, що більше зрізав упевненою рукою зайвих скалок із великої мармурової брили, то виразніший ставав обрис прекрасної жінки, наче сама богиня кохання виходила з білого морського шумовиння.

Нарешті сніжно-біла статуя готова. Якої дивної вроди в неї обличчя, яке високе ясне чоло, які очі вимовні! Вона наче жива, здається, зараз милі вуста всміхнуться ласкаво й принадно, а ніжні дівочі руки простягнуться до нього, її творця.

Збентежено дивиться Пігмаліон на свій витвір, і серце йому завмирає від незнаного щастя. О, якби боги вселили в камінь людську душу! Він так прагне цього, так мріє про неймовірне, що, коли обережно торкається пальцями білого пароського мармуру, камінь наче не такий холодний, як завжди. І різьбяр уже сам не може збагнути — чи мармур це, а чи живе тіло?

Митець промовляє ласкаві слова до статуї, обіймає її, цілує. «Як їй, мабуть, незатишно!» — похоплюється він і вкриває коштовними шатами прекрасне тіло. Блискучими самоцвітами, коралями і стрічками прикрашає він дівочу голівку, і шию, і руки, — і все їй личить, усе тільки відтіняє її неземну вроду.

Чи йде куди Пігмаліон — щойно ступне за поріг, як уже рветься душею назад. А повертаючись, завжди приносить своїй красуні дарунки, що їх полюбляють молоді дівчата, — пахучі барвисті квіти, дрібні різноколірні мушлі та прозорі бурштинові кульки — скам'янілі сльози Фаєтонових сестер Геліад.

Але ніщо не могло зворушити статуї, вона стояла мовчазна й нерухома, байдужа до прикрас і дарунків.

Настало свято Афродіти. Відзначали його по всій Елладі, а надто на Кіпрі,— адже саме на його землю вперше колись ступила богиня кохання, вийшовши з морського шумовиння, тому і звать її часто Кіпріда. По всьому острову запалали жертвні вогні, замукали білі телиці з визолоченими рогами — їх дарували прекрасній богині.

А як над жертвником знявся священний дим, Пігмаліон почав палко молитись:

— О могутня Кіпрідо! Тобі все підвладне на світі. То зроби так, щоб моєю дружиною стала... — Пігмаліон знітився, не насмілюючись просто сказати: «та, що я вирізьбив з мармуру». Зігнувши, він повів далі: — Схожа на ту, що я вирізьбив з мармуру.

Проте богиня кохання, яка незрима була на святі, зрозуміла митця й дала йому доброзичливий знак: тричі на жертвнику спалахнув вогонь, і яскраві омахи сяйнули до неба.

Мерщій подався Пігмаліон додому, до своєї мармурової красуні. Схилившись її поцілувати, він раптом відчув, що ніжне личко тепле, теплі і руки, і плечі. Від його дотику твердий мрамур м'якшав, як м'якшає бджолиний віск під променями сонця.

Тоді зрадлий, збентежений від щастя Пігмаліон схопив своє створіння в обійми і поцілував у теплі уста. Статуя — ні, не статуя, а жива дівчина — зашарілася й підвела ясні очі.

Незабаром, увесь Кіпр відсвяткував весілля Пігмаліона й Галатеї — так стали звати красуню. І, кажуть люди, першим гостем на тому весіллі була золота богиня Кіпріда.

Орфей і Еврідіка

На півночі, у гористій Фракії, жив колись знаменитий співець Орфей. Мати його була найславніша з-поміж Муз — Калліопа, а батько — річковий бог Еагр. А може, батько його був сам бог Аполлон, покровитель мистецтва і Муз, бо він надто ласкаво ставився до Орфея і саме йому — першому з людей — подарував кіфару, чи ліру, як згодом стали її називати. А веселі Аполлонові подруги, прекрасні Музи, навчили юнака грати на ній.

Під Орфеевими пальцями срібні струни кіфари ніжно й ласкаво бриніли, співав же він так, що зачаровував навіть диких звірів, а дерева і скелі підступали ближче послухати той спів. Замовкали тоді галасливі птахи, вщухали буйні вітри, морські хвилі лагідно лягали на берег, і вся природа завмирала, слухаючи божественного співця.

Замолоду Орфей їздив на кораблі «Арго» далеко на північ, до незнаної країни Колхіди, шукати золоте руно, і музика та спів юнака часто допомагали аргонавтам долати труднощі та перешкоди. Повернувшись до Фракії, Орфей став жити серед диких кіконів сам один, і жодна жінка не зупиняла на собі його погляду.

Та настав і йому час. Зустрів Орфей юну німфу Еврідіку, прихилився палкою душею до неї, і невдовзі вони побралися. Однак бог шлюбу Гіменей спершу не хотів прийти на їхнє

весілля. Чи він був не в гуморі, чи, може, знав, що скоро станеться лихо? Та щасливий Орфей так гарно співав, умовляючи бога, що той нарешті зласкавився і прилетів, тримаючи, як завжди, в одній руці смолоскип, а в другій вінок із білих троянд.

Але Гіменей не приніс із собою ані урочистих гімнів, ані веселощів, ані щасливих прикмет. Смолоскип його не розгорявся, хоч як ним махали, а тільки чадив їдким димом. Це віщувало неминучу біду.

Вона й сталася незабаром.

Якось юна Еввідіка весело гралася на березі струмка з іншими німфами. Ховаючись од них, вона забігла у високу траву і ненавмисне наступила голою ніжкою на отруйну змію. Зойкнула німфа болісно, страшно, і на цей зойк позбігалися до неї перелякані подруги, та Еввідіку вже лишило життя.

Гірко, невтішно заплакали німфи, і похмурим плачем озвалися гори. Могутні Родопи тяжко сумували за Еввідікою, вітер вив і стогнав, а швидкоплинний Гебр із горя аж потемнів.

Цілими днями, від ясного світанку до темної ночі, самотньо сидів на березі моря Орфей. Краялася йому з важкого болю душа, тим болем бриніли срібні струни кіфари, і пісня лунала, як плач.

Орфей співав про свою Еввідіку, тільки про неї, кохану, тільки про неї одну. Кликав її, благав повернутись, бо жити без неї несила. Та співець добре знав — нікому нема вороття з чорного царства тіней. І тоді він надумав зробити те, чого заборонялося смертним,— спуститися в Аїдову оселю і вивести звідти дружину.

Там, де темніє провалля Тенару, став Орфей сміливо спускатися все нижче і нижче, аж до темноводої річки Стікс, що оперізує царство мертвих, відокремлюючи його від усього живого.

Сюди ніколи не спускаються безжурні боги-олімпійці. Лише зрідка, коли поміж ними заходить на сварку і Зевсові треба розсудити, хто каже правду, він посилає сюди свою юну вісницю Ірідю. Швидко злітає на райдужних крилах Ірїда до чорного Стіксу, набирає з нього води в золоту амфору і мерщій вертає назад, на осяйний Олімп. Над чорною стіксовою водою вічні боги клянуться, і немає страшнішої клятви за цю.

...Повільно, тихо плинув Стікс, не здіймаючи ані плюскоту, ані хвиль. Нараз у цій тиші залунали срібні звуки, нечувані тут. Підплив ближче на своєму човні похмурий Харон, що перевозив до Аїдового царства тіні померлих. Живих людей він ніколи не брав, та, вражений дивним співом Орфея, погодився його перевезти.

Ось і царство мертвих. Вартує його страшне чудовисько — триголовий пес Кербер, лютий, підступний: усіх, хто йде до підземного світу, він зустрічає привітно і радо метляє

хвостом, але вийти не дає нікому. Тоді ошкірює він усі три свої пащі, люто гарчить і рве людину на шмаття.

Однак тепер Кербер тільки роззявив свої пащі й завмер, дослухаючись. А Орфей співав і йшов долиною, де ростуть асфоделі, білі квіти забуття, а над ними витають душі померлих.

Немов сивий туман, оточили тіні Орфея, причаровані його музикою і співом, їх ставало дедалі більше й більше. Тут були й старі, знесилені життям люди, і дужі герої, і дівчата, як скошений цвіт, і діти дрібненькі. Ніби тисячі птахів, що їх позганяв з дерев зимовий буревій, летіли тіні померлих до Орфея, та він ішов далі, туди, де в палаці на високому троні сидів володар підземного царства Аїд разом із своєю дружиною Персефоною.

Безсмертне подружжя теж зачудовано слухало спів про юну німфу Еврідіку, про те, як палко кохав її Орфей і як рано втратив назавжди. Замок співець, шанобливо схилившись перед богами, і запанувала мертва тиша. Порушив її сам Аїд.

— Як ти насмілився, смертний, заради цікавості спуститися сюди, у мої володіння? — похмуро спитав Аїд, та не було звичної суворості в голосі могутнього бога.

— О володарю підземного царства, царства, де всі ми, смертні, колись опинимося! — мовив Орфей. — Дозволь сказати обом вам щирую правду. Мене вела сюди не цікавість, а кохання до моєї дружини. Коли вона померла, я думав здолати нестерпне горе, та був переможений сам. Ви добре знаєте, яку владу має кохання, адже, якщо правду кажуть старовинні байки, вас обох теж поєднало кохання. Благаю вас жахливою безоднею Хаосу і мертвою тишею вашого царства, благаю — поверніть мені Еврідіку! Ми ж усі — ваші боржники, натішимося трохи життям, а тоді, рано чи пізно, всі прийдемо сюди, тут наша остання домівка. Поверніть же мені хоч на якийсь час мою любу дружину. А як не повернете — то і мені життя не потрібне, радійте тоді зі смерті обох!

І знову Орфей заспівав. Усі померлі тихо плакали, розчулені його великим горем. Навіть Тантал кинув даремно ловити спраглими вустами зрадливу хвилю, навіть Данаїди перестали наповнювати водою бездонну амфору. Вперше тоді у богинь кривавої помсти, суворих Еріній, потекли важкі сльози з очей, а сірі вужі — їхні коси — припинили сичати. Зайшлася плачем навіть богиня підземних примар Геката, що насилає на смертних тяжкі сни і непереборний жах. Навіть сама незворушна Персефона ледь усміхнулася до співця.

— Гаразд, Орфею, — глухо мовив Аїд, — можеш вивести звідси свою дружину, тільки з однією умовою: вона піде позад тебе, а ти не оглядайся, аж поки вийдеш звідси на землю. Коли ж озирнешся — вона миттю щезне, і вже ніколи ти не побачиш її.

Привели Еврідіку. Її тиха бліда тінь наблизилася поволі, ніби долаючи тяжкий біль.

Не дивлячись, Орфей схопив дружину за холодну, неживу руку і повів її до виходу з підземного царства. Він ішов попереду, і тіні померлих, наче сивий туман, розступалися перед сміливцем. Ось уже проминули вони долину, де ростуть білі квіти забуття асфоделі, перепливли на Хароновім човні через Стікс і ступили на стежку, що круто спиналася вгору до вже недалекого краю землі.

Співець радий був бігти чимдуж, але Еврідіка і так ледве встигала за ним. Він відчував це, стискаючи їй руку. Але чого ж вона й досі така крижана? Невже життя не повертається до його коханої? Невже вона насправді мертва? У відчаї Орфей, забувши Аїдову засторогу, озирнувся, та в ту ж мить оглушливий грім розлігся вгорі, холодна рука вислизнула з Орфєєвих пальців і бліда тінь Еврідіки розтанула в темряві, тільки в повітрі ніби прошелестіло: «Прощавай!»

Кинувся за нею Орфей, та його простягнені руки хапали тільки порожнечу. Ніде немає коханої, тепер він сам її убив, сам! У розпачі співець побіг униз, аж до берега чорноводого Стіксу, та неблаганний Харон не схотів перевозити його, хоч як просив слізю Орфей. Так і зостався він на березі, нещасний, знеможений, спраглий.

Сім днів і сім ночей просидів він тут, благаючи богів підземного царства, та все було марно.

Нарешті збагнув це Орфей і подався в Родопські гори. Тут, на березі швидкоплинного Гебру, співець прожив кілька ліг самотою, сторонячись людей, а надто жінок.

Тільки співати Орфей любив, як і раніше. Той пагорб, де він завжди сидів і співав, спершу був голий, без дерев і кущів, тільки порослий зеленою травою. Та на Орфєїв спів усе ближче і ближче підступали, наче зачаровані, молоді дубки, стрункі кипариси, розлогі липи, тіняві платани, припливли рожеві лотоси, а каміння обплів в'юнкий плющ. І нарешті це місце стало найкрасивішим у горах. Кажуть люди: ще й тепер можна побачити там, на березі Гебру, старезні дуби, що наче завмерли в журбі.

На своєму улюбленому пагорбі, далеко від людей, Орфей грав на лірі, співав про кохану Еврідіку, розмовляв із квітами і деревами.

Та якось ізранку загули Родопські гори, задзвеніли сміхом, голосними піснями, музикою флейт і тимпанів. То лісом бігла юрба кіконських жінок, справляючи свято їхнього улюбленого бога Діоніса. Веселі й галасливі від п'яного виноградного соку, ледь вбрані, з розмаяними косами, вакханки кружляли лісом, потім вибігли на високу полонину і звідти побачили Орфєя.

— Це той, хто нас зневажає, жінок,— вигукнула якась вакханка і спересердя метнула свій тирс у співця.

Але тирс, оповитий зеленим плющем, не завдав Орфеєві жодної шкоди. Тоді інша кинула камінь, але він упав співцеві до ніг, немов благав дарувати йому таке зухвальство. Все навкруги було зачароване Орфеєвим співом.

Та галас у лісі дужчав і заглушував той спів. Пронизливо сурмили вигнуті флейти, гучно гриміли тимпани, лунали вигуки й пісні, що славили світлого бога Діоніса.

Нестримно мчали кіконські жінки до Орфея і нищили все на своєму шляху. Неподалеку на полонині кілька селян мирно орали землю, та, забачивши юрбу вакханок, мерщій повтікали. Розлючені жінки схопили кинуті мотики та граблі й напали на Орфея. Він спробував був заспокоїти жінок, та вони нічого не чули, важкий дух крові тьмарив їм розум, і вперше в житті Орфеєва музика втратила силу.

Від смертельного удару співець нарешті упав, і ясний день назавжди згаснув для нього. Тяжко заплакали тоді звірі, і птахи, і скелі холодні. Деревя тужно посихляли свої верховіття, гірські струмки від сліз повиходили з берегів, а німфи вбралися в чорну жалобу.

Отямилися вакханки і побігли до річки змити з себе Орфеєву кров, та тільки-но вони наблизилися до берега, як вода враз просочилася в землю і річки не стало. А тут ще відчули вакханки, що їхні ноги врастають у землю, тіло береться корою, а руки стають гілками.

То безсмертні боги, розгнівані страшним злочином жінок, перетворили їх навечно в дерева.

Тим часом засмучені Музи зібрали останки Орфея та поховали біля підніжжя Олімпу, і там, у кущах над його могилою, солов'ї співають краще, ніж будь-де в світі.

А співцеву голову прийняв швидкоплинний Гебр та й поніс її разом із нерозлучною кіфарою до синього моря, і срібні струни весь час сумно бриніли.

Морські хвилі донесли Орфеєву голову до острова Лесбос, і відтоді той острів став батьківщиною славетних поетів. А кіфара співця з волі богів засяяла незгасно на небі — темної ночі високо вгорі яскраво палає сузір'я Ліри.

Деметра і Персефона

З давніх-давен шанували смертні люди Деметру — богиню родючості, сестру всемогутнього Зевса. Це вона навчила людей обробляти землю, користатися її дарами, вона щедро давала людям достаток і мир. Як і інші безсмертні, Деметра жила на захмарнім Олімпі, але більше любила ходити по землі. Висока, ясночола, у вінку із золотого колосся й червоних маків, встигала вона скрізь, пильнуючи, чи добре вродило у полі, чи гарно ліс зеленіє і чи соковита трава на пасовиськах.

Деметра часто брала із собою юну дочку Персефону, чи, як звала її малечку, Кору. Дівчина гралася на зелених луках та милувалася квітами і сама була наче пуп'янок, що от-от пишно розквігне.

Якось прибули вони обидві на острів Трінакрію, де височіє гора Етна і час від часу палахкотить вогнем: адже під тим островом лежить стоголове чудовисько Тіфон, що насмілилось було змагатись із самим Зевсом, а тепер, тяжко покаране Громовержцем, знай силується вирватися з-під кам'яного, полону. Тоді стугонить вся земля і з Етни летить угору каміння, а полум'я з Тіфонових пащ сягає високого неба. Земля стогне, двигтить, здається, ще трохи — й розколеться навпіл.

Той жахливий гуркіт і стугін якийсь докотився далекою луною аж до підземного царства тіней, де завжди панує мертва тиша. Занепокоївся володар того царства, похмурий Аїд. Став він у свою золоту колісницю і погнав чорних коней нагору, хоч як не терпів яскравого сонця.

Швидко об'їздив Аїд гори й долини, придивляючись, чи не розкололася де земля, чи не проникло ясне денне сяйво в його мертво царство.

Побачила його згори богиня кохання Афродіта і лукаво всміхнулася.

— Мій синку,— мовила вона до Ерота, що, згорнувши золоті крильця, тулився їй до ніг.— Усі смертні і навіть безсмертні підвладні мені, богині кохання, але вічні боги почали про це забувати і вже не так, як колись, шанують нас із тобою. А ми доведемо свою владу — ти ж, хлопчику любий, моя оборона і поміч. Бачиш он страшного Аїда на чорних конях? Ну ж бо поціль своєю гострою стрілою йому в саме серце. Хай і він відчує могутню владу кохання.

Весело засміявся бешкетник Ерот з такої витівки матері-красуні, вибрав із свого сагайдака найгострішу стрілу і малими руками, наче граючись, натяг тятиву та й стрелив.

А похмурий Аїд і не зауважив, як щось його ніби вжалило в серце. Він задивився на дівчину, майже дитину, що рвала в лузі квіти і сама була наче квітка. Ще дужче защеміло Аїдові серце, і тоді він уперше відчув, що є на світі кохання.

Юна Кора гралася зі своїми подругами, безжурними німфами, й опинилася далеко від матері. Веселі німфи повели її в Нісейську долину, де завжди панує весна. Там, серед гаю, сяяло чисте плесо глибокого озера, де попід берегом тихо плавали білі лебеді, ховаючись у затінку дерев, що зеленим вінком стали довкола.

А далі ясніла поляна, всяяна барвистими квітами. Дівчата побігли туди, стали гратись і плести вінки. Кора нарвала квітів уже повний кошик і тепер клала їх просто собі в пелену.

Німфи вже посплігали вінки і полягали спочити, а Персефона ніяк не могла натішитись, бо що далі бігла, то яскравіші ставали квіти. Зненацька далеко попереду запломеніла якась незнана квітка. Велика китиця ясно-червоних суцвігь вабила зір, блискуче листя сяяло проти сонця і ледь-ледь тремтіло. У захваті схилилася юна Кора над вогнистою квіркою, що пахла солодко й дивно. Довго милувалася нею дівчина і вже хотіла зірвати, але цупке стебло не ламалося. Тоді Кора вирвала квітку з корінням.

Тієї ж миті щось загуло під ногами, земля розступилась і знизу вискочив четверик чорних, мов ніч, коней. Вони мчали золоту колісницю, а на ній стояв убраний у чорне сам Аїд, володар підземного царства.

Дужими руками схопив Аїд Персефону, і розсипалися всі її квіти. Дівчина відчайдушно пручалася, та похмурий бог силоміць посадив її в золоту колісницю, тоді вйокнув на коні й змахнув багряно-чорним батою.

Схарапуджені коні шалено помчали, аж із нїздрів у них виривалося полум'я, а страшний Аїд гнав їх дужче й дужче.

Даремно рвалася нажахана Персефона з Аїдових обіймів, коси в неї розтріпалися, легенький одяг подерся.

— Мамо, мамо, рятуй мене! — гукала вона щосили.

Та ніхто не чув її — мати була далеко, а німфи, награвшись, послули на квігучій поляні. Чула тільки маленька річкова наяда Кіана і сміливо кинулася чорним коням навперейми, розливши по долині свої хвилі. Та Аїдові коні одним скоком перелетіли річечку, а потім ураз наче в землю запалися. Тільки востаннє пролунав розпачливий зойк Персефони, і гори відгукнулись моторошним громом. Той грім почула нарешті мати Деметра. Стислося їй серце від лихого передчуття, мерщій кинулася вона туди, де залишила з німфами свою любу Кору. Смертна жінка довго б долала гори, ліси та озеро, а богиня опинилася в Нісейській долині за мить.

Ось і німфи, всі солодко сплять серед квітів, а Кори поміж ними немає. Стривожена Деметра заходилася їх будити, але жодна не знала, де ділася дівчина. Могла б сказати про це маленька Кіана, та вона втратила силу, бо посміла змагатися з богом підземного царства. Гірко плакала Кіана, а мовити слово не мала снаги.

На землю спадав вечір, високо в небі зяяніли зорі. Та ні вечірня Геспер, ані вранішня Еос нічим не могли потішити засмучену матір — вони нічого не бачили. Тоді Деметра виламала дві великі соснові гілки, запалила їх над вогнедишною Етною і з тими смолоскипами, що незгасно горіли, пішла шукати дочку.

Деметра не пила і не їла, не омивала водою з чистих джерел своєї нетлінної шкіри і ясних колись очей. Темно-синій хітон у неї подерся, червоні маки зів'яли, золоте колосся погубилося, а довгі коси взялися памороззю-сивиною.

Тепер ніхто не міг би впізнати величну богиню в цій старій зажуреній жінці, що день і ніч блукала, шукаючи дочку. Вона не цуралася людей, сама заходила в села і розпитувала: може, хто бачив, може, хто чув? Та дарма! Схиливши голову в невимовній зажурі, вона йшла все далі й далі. Тільки раз скорботна мати, пригнічена, змучена тяжким горем, присіла трохи спочити на скелі, і відтоді та скеля зветься Скорботною.

Якось стара селянка, зласкавившись над нещасною матір'ю, подала їй миску з вівсяною юшкою, і Деметра, що колись пила тільки небесний нектар, жадібно припала вустами до миски. Та раптом почувла, як сільський хлопчина Аскалаб, що стояв поблизу, глузливо кинув:

— Ото ненажера!

Спаленіла могутня богиня з образи і хлюпнула з миски вівсяною юшкою на хлопця. Враз він увесь узявся плямами, руки йому поробилися лапами, хлопець став меншати, меншати і в усіх на очах ящіркою гулькнув у траву.

Збагнули селяни, що перед ними не проста жінка, а, видно, богиня, та Деметра вже йшла, не оглядаючись, далі.

Так блукала вона дев'ять днів і дев'ять ночей, а коли вдесьте зійшла на небо рожевоперста Еос, ведучи за собою ясний день для безсмертних і смертних, Деметра зустріла богиню Гекату, що зналася на чаклунстві й ворожбі. Смертні боялись страшної богині, що насилала на них тяжкі сні й непереборний жах. Але Деметра зраділа: може, Геката щось знає про її юну Кору?

— Ні, велика богине Деметро, не бачила я твоєї дочки. Правда, днів десять тому я здалеку чула розпачливий зойк, якась дівчина кликала свою матір, та раптом замовкла.

— Це вона, це моя бідна дитина! Хтось викрав її, а хто? Чи смертний, чи бог, а чи лютий дракон? О, де моя Кора?!

— Заспокойся, Деметро, ходімо до Геліуса. Той, певне, зарадить тобі, адже він усе бачить з високого неба.

І обидві богині подалися до краю землі, де саме виїздив на своїй осяйній колісниці Геліос-Сонце. Деметра звела руки вгору і стала благати, наче проста смертна:

— О Геліусе, найясніший з богів! Зглянься на мене, на нещасну матір, що втратила доньку. Ти один можеш сказати, хто її викрав і де пильно сховав. Адже з високого неба ти бачиш усю широку землю і море безкрає.

Відказав на те Геліос шанобливо:

— О велика богине Деметро! Я вельми тебе поважаю, тож охоче все розповім. Справді, я бачив, як юна Персефона рвала квіти в Нісейській долині, та раптом схопив її могутній Аїд і умчав на своїх чорних конях. Тільки ти не журися, поважна Деметро, і гнівом не ятри собі серця. Хіба володар підземного царства не гідний бути тобі зятем? Та і вчинив це він, певне, з волі самого Зевса.

По тих словах Геліос узяв віжки, і вогненно-сліпучі коні полетіли, наче легкокрилі птахи. А Деметру поиняв нестримний гнів. Подумати тільки, її дочку викрадено з Зевсової волі! Кора так любить сонце і квіти, то щоб вона вічно жила в підземному царстві, де страшний морок і де тільки тіні померлих блукають?!

Розгнівана Деметра не схотіла вертати на захмарний Олімп до безжурних богів, що не знають жодного горя. В подобі простої смертної жінки, у чорному вбранні ходила Деметра з краю в край, тяжко сумуючи за дочкою, і разом із нею тяжко сумувала вся природа.

Чорний, жахливий час настав для людей. Марно орали вони землю, марно кидали в неї зерно — воно не сходило, земля перестала родити і стояла суха, потріскана. Пов'яли квіти, пожовкли зелені луки, дерева сумно простягали до неба посохлі гілки, наче благали в богів милосердя. Все менше ставало води в річках, повисихали чисті джерела, життя на землі ніби завмерло. А Деметра, заглиблена в своє велике горе, нічого не помічала. І, мабуть, вимерло б тоді з голоду плем'я земнородних людей назавжди, якби не втрутився всевладний Зевс.

Він послав свою вісницю, райдужнокрилу Ірідю, сказати Деметрі, щоб повернулася на високий Олімп. Барвистою райдугою сяйнула Іріда по небу, спустилася на землю і переказала Зевсову волю Деметрі, але та її наче й не чула. Тоді Зевс послав інших богинь, Муз і Харіт, щоб вони розважили Деметру та уласкавили багатими дарунками.

Але розгнівана Деметра згордувала дарами. Навіть не глянувши на них, вона суворо сказала:

— Я не підіймусь на Олімп доти, доки не повернеться моя люба донька. І доти зі мною сумуватиме вся неосяжна земля.

Довелося Зевсові послати меткого Гермеса до підземного царства, щоб умовив Аїда віддати полонянку.

І Гермес справді умовив похмурого бога, пояснивши йому, що нагорі все сохне, вмирає, земля перестала родити і людям уже несила приносити жертви богам.

Знехотя погодився Аїд віддати кохану, але він добре знав: якщо Персефона з'їсть тут, у його царстві, бодай дрібку чогось, то вже не зможе піти звідси навіки. І підступний Аїд звелів покласти біля неї великий стиглий гранат. Змучена Персефона справді нічого досі

не їла в підземному царстві. А коли побачила чудовий гранат, не стрималась, трохи його надкусила і з'їла кілька зернин.

Раптом вона почула голоси, що дивно, незвично лунали серед мертвої тиші. То йшли Гермес із Аїдом до неї. Зраділа Персефона Зевсовому посланцю і заспішила на землю. За знаком похмурого Аїда слуги підвели чорних коней із колісницею, та один із прислужників, Аскалаф на ім'я, раптом зухвало посміхнувся і мовив:

— Персефона не зостанеться на землі, я ж бо сам бачив, як вона скуштувала нашої їжі — кілька гранатових зернин!

Аїд зловтішно всміхнувся, а вражена Персефона так глянула на прислужника, що той аж заляк. Був то погляд не скривдженої дитини, а владарки підземного світу, страшний, нищівний погляд, і від нього Аскалафове тіло раптом укрилося пір'ям, руки перетворились на крила, на ногах повиростали кігті, на обличчі з'явився дзьоб, очі поробилися круглі, великі, вуха ж — зовсім маленькі. Так Аскалаф обернувся на лиховісного нічного птаха — сича.

Персефона тим часом стала на золоту колісницю, Гермес схопив віжки, і вітроногі коні помчали туди, де панує сонце й життя.

Як же зраділа вся природа появі Деметриної дочки! Кора йшла до матері, а земля стелила їй під ноги зелений килим із барвистими квітами. Весело заспівали птахи, знову задзвеніли гірські ручаї, зазеленіли поля.

Велика була радість Деметри, що нарешті обняла свою дочку, велика, та недовга. Дізналася богиня про гранатові зернини, що їх з'їла в підземному царстві Персефона, жажнулася і крикнула в гніві й розпачі:

— Чуєш мене, рідний брате, всемогутній Зевсе? Знаю я, що ти не можеш порушувати закони царства мертвих, але врятуй мою Кору! Вона так любить сонце, і квіти, і співучих птахів, то як же їй жити без них? А як мені жити без неї?

Почув ту розпачливу мову Зевс Громовержець і замислився: не міг він порушити законів підземного царства, але жаль було йому Персефони, та й перед Деметрою почувався винним — дозволив-бо Аїдові викрасти її юну дочку. Тож тепер треба їх усіх примирити, негоже безсмертним сваритись. І мудрий Зевс розсудив так: дві третини року Персефона буде з матір'ю, а третину — в царстві тіней. Так воно й сталося.

Третину року владарює Персефона в підземному царстві, велично сидить на троні обіч свого могутнього чоловіка Аїда. А на землі в цей час сумує за дочкою Деметра, і з нею сумує вся мати-земля. Поля тоді чорні, як чорне вбрання у Деметри, не чути птахів, тільки холодний вітер гуде, ніби плаче. Та от повертається Персефона, земля прокидається від зимового сну, ласкаво сяє весняне сонце, і все навкруги розцвітає.

Так триває і досі.

Дедал і Ікар

Колись, за сивої давнини, в Афінах жив великий митець, різьбяр і будівничий Дедал, нащадок царського роду.

Учнем Дедала став його небіж Талос, ще підліток, але такий тямущий і здібний, що сам Дедал чудувався, як швидко хлопець од нього все переймає і сам уже створює дивовижні речі.

Одного разу, гуляючи з Дедалом Акрополем, Талос спіткнувся і впав з висоти. У його смерті афіняни звинуватили Дедала, мовляв, той із заздрощів надумав позбутися свого учня і сам зіштовхнув його вниз. І афінський люд засудив митця до вигнання.

Кинув Дедал напризволяще свою майстерню і недовершену роботу, сів на корабель, довго плів і нарешті дістався до острова Крит. Царював там Мінос, чоловік розумний і владний. Він щиро зрадів Дедалові, бо слава митця давно вже досягла критських берегів.

Цар Мінос одразу запросив до себе Дедала, загадав йому багато роботи, був щедрий і спершу навіть ласкавий. Він одружив Дедала з гарною критянкою, і та народила афінянинові сина Ікара. Та митець тяжко сумував за батьківщиною і почувався на Криті рабом.

Минали роки, а Дедал ніяк не міг забути далекої батьківщини. Дружина його померла, і тоді він надумав будь-що дістатись із сином до Афін. Митець знав, що Мінос ніколи його не відпустить і що ніхто, боячись царського гніву, не допоможе йому втекти, а варта впіймає і приведе назад до палацу.

Якось сидів Дедал на березі моря, журно дивився на білих чайок, що кружляли над хвилями, і раптом йому сяйнула смілива думка: «Нехай Мінос закрив мені путь через море, нехай він усім володіє — і водою, і землею, але небо — не його володіння, небо вільне! Треба навчитись лігати в птахів!»

Тепер увесь вільний час Дедал робив із пташиного пір'я великі крила. Насамперед він ладнав одну до одної малесенькі пір'їни, а тоді брав довші й довші. Потім міцно стягував їх мотузком, клеїв воском і вигинав, щоб були як у справжнього птаха. Нарешті крила були готові, великі — Дедалові, трохи менші — Ікару. Митець прикріпив свої до спини й до рук, змахнув ними і легко знявся в повітря. Покруживши, він опустився на землю і став повчати Ікара: — Не можна підійматися дуже високо, синку, бо це там палюче, воно розтопить віск — і пір'я розлетиться. А низько над морем теж не лети, щоб хвилі не замочили тобі крил. Треба триматися середини, запам'ятай це, Ікаре, тільки середини. Будь слухняний, не шукай власної дороги, а лети просто за мною.

Він навчив його лігати. А наступного дня, щойно ясне сонце виринуло з далеких глибин океану, вони знялись у безхмарну блакить.

Ікар спершу слухняно летів за батьком. Почуття лету, дивовижне, незнане, сповнило його душу неймовірною радістю. У захваті Ікар забув за батькову засторогу й полинув вище, ще вище, аж до золотого сонця. Зненацька хлопець відчув, що крила вже не так міцно тримають його, як спершу. Пекуче сонячне проміння розтопило віск, пір'я посипалося додолу, і марно тепер юнак махав уже безкрилими руками.

— Батьку, батьку, я гину! — відчайдушно крикнув Ікар і зник серед зелених морських хвиль.

Не чув того крику Дедал, та, ще раз озирнувшись, не побачив за собою Ікара. Розпачливо кружляв він у повітрі, гукаючи сина, а тоді примігив на хвилях розкидане пір'я. Несчастний батько все зрозумів і мало не збожеволів з горя, та мусив летіти далі, до найближчого берега.

То був чималий острів. Довго блукав по ньому Дедал, поки хвилі прибили до берега юнакове тіло. Убитий горем Дедал поховав тут сина, і відтоді той острів зветься Ікарія, а море довкола люди і досі звать Ікарійським. І цікаво, що втіленням одвічної мрії людства про крила став не розумний, розважний Дедал, знаменитий винахідник, митець, а неслухняний, завзятий хлопець Ікар, який перший відчув радість вільного лету і віддав за це власне життя.

(Переказ Катерини Гловацької)

Давньоіндійська міфологія

В індуїстській міфології є кілька різних оповідей про створення світу. Індійська міфологія мала кілька систем, найдавніша з них — ведійська; потім її змінила індуїстська; пізніше на північному сході Індії з'явилося нове релігійне вчення — буддизм, що лягло в основу буддійської міфології. Індійський пантеон налічує 33 боги, але всього богів до 33 тисяч.

Брахма, Вішну і Шива — це три головні індійські боги. Вони створюють триєдність, мають три голови і три обличчя. Браhma — творець Всесвіту, Вішну — зберігає порядок і відновлює зруйноване. Він має чотири руки. Шива — руйнує все, що віджило свій вік. Це завжди спокійний, юний прекрасний бог.

Сарасваті — богиня знань, усіх мистецтв і наук, дружина Браhми. Вона — символ краси і гармонії.

Парваті (Калі) — дружина Шиви, богиня ночі, світу, матерії. Має чотири руки.

Лакшмі — богиня достатку, кохання і краси, дружина Вішну. Друге її ім'я Щрі. Вона може перетворюватися у різні прекрасні образи.

Богам в індійській міфології протиставлені асури (демони).

Один із індійських міфів розповідає, що Всесвіт виник з тіла першої людини, Пуруші. Боги вирішили принести його в жертву і розтягли на частини. Вуста (губи) Пуруші були використані для створення жерців-браhманів, руки — воїнів-кшатріїв, стегна — землеробів-вайшів, ноги — рабів-шудр.

Не пропав дарма і мозок Пуруші, він став місяцем, а око — сонцем. Подих його став вітром, а рот — вогнем.

Довго після цього земля не знала, що таке смерть, бо люди жили вічно. Згодом їй стало тяжко, і вона попросила Браhму полегшити її долю. Спочатку Браhma палив усе живе вогнем, але за людей і звірів заступився Шива. Тоді Браhma подумав і вирішив діяти більш розбірливо. Із свого тіла він випустив жінку з вінком із лотосу на голові, одягнену в темно-червоне плаття.

— Смерте, іди до людей і звірів, іди до всього, що має життя. Тепер ти будеш у світі, щоб він не переповнювався.

Заплакала Смерть, бо надто сумна доля чекала на неї, але пішла й живе тепер серед людей.

Творення

Міф «Творення» знайомить нас з уявленнями давніх індійців про створення Всесвіту і походження життя на землі, з їхніми уявленнями про час і простір. Згідно з цією оповіддю, спочатку не було нічого — ні сонця, ні місяця, ні зірок. Був тільки один

безмежний океан. Потім його води породили вогонь, а великою силою тепла в них зародилося Золоте Яйце, яке плавало в безмежних водах стільки, скільки триває один рік. Після закінчення цього часу із Золотого Яйця виник Прабатько Брахма (Брахма — бог-творець, поряд із Вішну-зберігачем та Шивою-руйнівником складає класичну індійську тріаду.) Брахма створив небо і землю, помістив між ними повітряний простір, затвердив землю серед вод, створив країни світла і поклав початок часу. Але Брахмі було занадто самотньо, а «самотня людина не знає радості», навіть боятися самотній людині нема кого, тому що «страх може бути лише перед кимось іншим». І Брахма створив потомство. А потім від його синів з'явилися боги, демони, люди, птахи і тварини, велетні й чудовиська. Вони населили небеса, землю, підводний і підземний світ.

Про створення людей

Коли у матері богів Адіті народився восьмий син, вона назвала його Вівасват. Він не був схожий на інших богів, адже в нього не було ні рук, ні ніг, він був гладким з усіх боків, а його зріст дорівнював його товщині. Старші брати вирішили переробити його, відсікли все зайве, і так виник прабатько людей. Він став богом сонця, і як бог сонця він зветься Сур'я. Старші діти Вівасвата народилися смертними. Його син Яма був першою людиною на землі, що померла. Він відкрив смертним шлях у потойбічний світ. Бог Сур'я зробив його володарем царства мертвих і царем справедливості. У його царство стежкою, прокладеною ним самим, йдуть із землі душі тих, хто помирає. Ману ж, брат Ями, єдиний зі смертних, який урятувався під час Великого потопу, — від нього і пішли усі люди.

Про чергування дня і ночі

Жили брат Яма і сестра Ямі. Раптом Яма помер, і дівчина почала плакати. Вона плакала постійно й невгамовно. Боги питали в неї: «Чому ти так довго плачеш?». А я мі відповідала їм: «Як же мені не плакати, коли мій брат помер лише сьогодні?». Адже чергування дня і ночі тоді ще не було, і скільки б

часу не минуло, все одно це було «сьогодні». Тоді боги придумали ніч, яка приходила на зміну дню. І нарешті Ямі заспокоїлася, бо її брат помер не «сьогодні», а «вчора», «позавчора», «позапозавчора» тощо. Одне слово — давно. Відтоді й кажуть: «Чергування дня і ночі приносить забуття горю» або «Час — найкращий лікар».

Про золоті часи

Ця оповідь була створена аріями ще до їхнього вторгнення до Індії, коли вони вели кочовий спосіб життя і займалися скотарством. Серед них не було майнової нерівності й суспільного розшарування. Нашадки кочівників зберегли у фольклорних творах спогади про ті часи, назвавши їх золотими.

Оповідь «Про золоті часи» складається лише з двох абзаців. Але в них висловлено основне народне прагнення: рівність усіх людей незалежно від майнової, кастової, мовної різниці.

Про потоп

Давньоіндійські легенди про всесвітній потоп слід шукати не у Ведах, а в більш пізній санскритській літературі. Існує декілька версій цього міфу; між ними немає суттєвої різниці, найдавніший із них (записаний до VI ст. до н. е.) такий.

Одного ранку для Ману, праотця людського роду та першого царя земного, принесли, як завжди, воду для обмивання. Коли він умивав обличчя, до рук йому потрапила риба. Риба промовила до нього: «Вирости мене, а я врятую тобі життя!». Ману був здивований і поцікавився, що ж загрожує йому. «Всесвітній потоп, який знищить усе живе на Землі. Від нього я тебе врятую». Спочатку Ману тримав рибу в глечичку, потім — у колодязі, виритому власноруч, а потім риба виросла і з колодязя й Ману відпустив її в море, оскільки їй більше не було чого боятися. Рибу звали Матсья. Це була одна з аватар Вішну, найперша його аватара. У названий рибою рік Ману збудував ковчег, на який зійшов і врятувався від потопу. Вішну, знову у вигляді риби, підплив до ковчеза й допоміг Ману дістатися великої гори, на яку він зійшов і на якій перебував, аж поки вода не спала. Він вів благочестиве життя, приносив жертви богам; із одного свого жертвоприношення створив він жінку, через яку породив увесь рід людський, який живе і дотепер.

Золоте яйце

Спочатку не було нічого: ані сонця, ані місяця, ані зірок. З темряви первісного Хаосу, який наче спав глибоким сном, першою виникла вода. З цієї води постав вогонь. Од великої сили тепла, що дав той вогонь, зародилося Золоте Яйце. І плавало те Яйце у водах безкрайого та бездонного океану цілий рік. Нарешті одного разу воно розкололося. Із нього вийшов бог Праджапаті (Прабатько Брахма). Він розбив Яйце, і воно розколов на дві половини. Верхня стала небом, нижня — землею, а між ними Брахма розмістив повітряний простір. І утвердив він землю серед вод.

Так було створено світ.

Спочатку в Брахми з'явилося шестеро синів. Він породив їх силою своєї думки. А от сьомий син, Дакша, вийшов з великого пальця на правій нозі Брахми. З пальця на лівій нозі у Брахми народилася донька на ім'я Віріні. Дакша і Віріні побралися і мали багато-багато дітей.

Їхня найстарша донька, Дігі, стала матір'ю грізних демонів. Друга донька, Дану, породила могутніх велетнів. Третя — Адігі — народила дванадцятьох світлих синів —

великих богів. Серед них наймогутнішими були бог океану Варуна, бог грози та грому Індра, бог сонця Вівасват.

Та найславетнішим серед них став наймолодший син Адіті — Вішну, хранитель світу.

З давніх-давен сини Діті й Дану — їх називають асурами — були ворогами богів, синів Адіті. І боротьба між асурами та богами за владу над Усесвітом тривала багато століть, і не було їй кінця.

Вішну бачить світ уві сні

А що, коли світ з'явився зі сну? Інший міф розповідає, що Вішну спав, лежачи на гігантському змії Ананті, який плавав по світовому океану, а його дружина Шрі тим часом масажувала йому ступні ніг. Уві сні Вішну привидівся світ, який буде створений.

Прокинувшись, він із подивом побачив, що з його пупка виріс лотос. Коли квітка лотоса розтулила пелюстки, з неї вийшов Брахма. Брахма став батьком усіх народжуваних істот. Їхньою матір'ю стала богиня родючості Сарасваті. Брахма створює світ наново кожні 4 320 000 000 років!

(Переказ О. Бондарук)

Давньоєгипетська міфологія

Єгипетські міфи про початок світу не є єдиною цілісною розповіддю. Одні й ті самі міфологічні події зображуються по-різному. І боги виступають у різному вигляді. Цікаво, що при безлічі космогонічних сюжетів, які пояснюють створення світу, надзвичайно мало уваги приділяється створенню людини. Давні єгиптяни вважали, що боги створили світ для людей. Вони обмежувалися переконанням, що людина зобов'язана своїм існуванням богам, які чекають від неї вдячності за це. Це розуміється дуже просто: людина повинна вклонитися богам, будувати й утримувати храми та регулярно здійснювати жертвоприношення.

Жерці Геліополя створили свою версію виникнення світу, оголосивши його творцем бога сонця Ра, ототожнюваного з іншими богами — творцями Атумом і Хепрою («Атум» — «Досконалий», «Хепра» — «Той, хто виникає» або «Той, хто призводить до виникнення»). Атума зазвичай зображували у вигляді людини, Хепру у вигляді скарабея, а це означає, що його культ виник у той час, коли Богам надавали вигляд тварин. Як уособлення висхідного Сонця, він був тотожний Атуму — сонцю, що заходить, і Ра — сонцю, що світить удень. Вигляд скарабея, що йому надається, був пов'язаний із переконанням, що цей жук здатен відтворюватися сам по собі, звідси його божа творча сила. А вигляд скарабея, що штовхає свою кулю, вказав єгиптянам образ бога, що зміщує сонце на небі.

Міф про створення світу Атумом, Ра і Хепрою відтворений у «Текстах пірамід». Згідно із ними, Ра-Атум-Хепра створив себе сам, виникнувши з хаосу. Нун, або Першоокеан, зображався зазвичай як неозорий предвічний водний простір. Атум, що з'явився з нього, не знайшов місця, на якому йому можна було б утриматися. Тому він у першу чергу створив пагорб Бен-Бен. Стоячи на цьому острові твердого ґрунту, Ра-Атум-Хепра розпочав створення інших космічних богів. Оскільки він був один, богів йому довелося народити самому. Так були створені земля і правлячі нею божества — Шу (Повітря) і Тефнут (Волога). Від них пішли Геб (Земля) і Нут (Небо). Вони у свою чергу породили двох богів і двох богинь: Осіріса, Сета, Ісіду і Нефтиду. Так виникла Велика Дев'ятка богів — Геліопольська Еннеада. Ця версія створення світу не була єдиною за єгипетською міфологією. За одним із міфів, творцем людей був, наприклад, гончар — бог Хнум, що представлявся у вигляді барана, який створив їх із глини.

У Мемфісі (це найбільший політичний і релігійний центр Давнього Єгипту, одна із столиць) включили у свій міф про створення світу багатьох богів, що належали різним релігійним центрам, і підпорядкували їх Пта як творцеві всього: світ і боги створені виключно думкою та словом.

Іноді небесне склепіння мало вигляд корови з тілом, укритим зірками, але існували ще вірування, згідно з якими небо — це водна поверхня, небесний Ніл, за яким вдень сонце обтікає землю.

Під землею теж є Ніл. По ньому сонце, спустившись за горизонт, пливе вночі. Ніл, що протікає по землі, втілювався в образі бога Хапі, який сприяв врожаю своїми благодійними розливами. Сам Ніл також мав добрі та злі божества в образі тварин: крокодилів, гіпопотамів, жаб, скорпіонів, змій і т. п. Родючістю полів відала богиня — володарка засіків і комор Рененутет, яку вшанували в образі змії, що з'являється на полях під час жнив, спостерігаючи за ретельністю збирання врожаю. Врожай винограду залежав від бога виноградної лози Шаї.

Ра (Ре) в єгипетській міфології — бог Сонця, втілений в образі сокола, величезного kota або людини з соколиною головою, яка увінчана сонячним диском. Він був батьком Уаджит, кобри Півночі, що захищає фараона від палючих променів сонця. Згідно з міфом, удень благочинний Ра, освітлюючи землю, пливе небесним Нілом у барці Манджет, увечері пересідає в барку Месектет і в ній продовжує шлях підземним Нілом, а вранці, здолавши в битві змія Апопа, знову з'являється на обрії.

Деякі міфи про Ра пов'язані з уявленнями єгиптян про зміну пір року. Весняний розквіт природи сповіщав повернення богині вологи Тефнут, що вогненным Оком сяє на лобі Ра, і її вступ у шлюб із Шу. Літня спека пояснювалася гнівом Ра на людей. Згідно з міфом, коли Ра постарів, а люди перестали його поважати і навіть «замислили проти нього зло», Ра негайно зібрав раду богів на чолі з Нуном (Атумом), на якій було вирішено покарати рід людський. Богиня Сехмет (Хатхор) в образі левиці вбивала і жерла людей доти, поки її хитрістю не вдалося напоїти червоним ячмінним пивом. Сп'яніла богиня заснула й забула про помсту, а Ра проголосив своїм намісником на землі Геба, піднявся на спину небесної корови й звідти продовжував правити світом. Давні греки ототожнювали Ра з Геліосом.

Бог-творець. Відомо кілька міфів про Ра, збережених у різних релігійних збірниках і численних гімнах, в спеціальному папірусі Туринського музею, а також написах на стінах гробниць царів XIX–XX династій Нового царства. У них Ра виступає сином первісного хаосу Нун, що перебуває в ньому разом із божествами стихій до створіння. Потім він, «величніший, ніж той, хто народив його, давніший, ніж був народжений», вийшов із Нун на тому місці, де згодом виникло місто Великий Гермополь, і там, після перемоги над силами мороку, своїм словом наказав засяяти свіглу з квітки лотоса. Потім Ра створив із себе богів Шу і Тефнут, від яких народилася нова пара, Геб і Нут — земля і небо, батьки Осіріса, Ісиди, Сета й Нептіди. Дев'ятеро цих божеств склали Геліопольську Еннеаду, на чолі якої стояв Ра. Існували також інші міфи творіння, пов'язані з Ра: згідно

з одним із них, Ра з'явився на світ з яйця, яке зніс гусак Великий Гоготун; згідно з іншим, Ра з'явився зі сходу в образі Хепри — жука-скарабея, що котить перед собою Сонце; нарешті, ще один варіант цього міфу оповідає, що Ра в образі сокола (або кобчика) спустився на Землю, давши початок суші.

Верховний бог. Згідно з міфами, після створення світу Ра царював над ним подібно до фараона, і цей час був золотим віком людства. Таким чином, всі наступні правителі Єгипту вважалися земними втіленнями або синами Ра. Ра міцно тримав весь світ у своїх руках завдяки магичній силі свого таємничого імені. Однак, коли Ра постарів і його кістки перетворилися на золото, його премудра правнучка Ісіда хитрістю випитала в нього це ім'я, наслідком чого була непокора людей.

Ра і Сехмет. Розсерджений тим, що люди перестали підкорятися йому, Ра зважився винищити весь рід людей і наслав на нього богиню Сехмет у вигляді левиці, яка справила страшне побиття: люди стали тонути у власній крові. Ра прийшов в жах від погрому і, зглянувшись, урятував другого дня уцілілих людей, напоївши Сехмет напоєм із крові та пива. Однак невдячність людей все ж засмутила Ра, і він вирішив піти від них на небо на спині богині неба Нут, яка набула вигляду корови. Люди покаялися і стали проводити Ра, виявивши готовність боротися з його ворогами, й заснували на його честь культ. Наступниками Ра стали його діти, Шу і Тэфнут, спадкоємцями яких стали Геб і Нут.

Борець із силами темряви. Навіть віддалившись на небо, Ра не перестав опікуватися землею. Тому єгипетська міфологія пояснювала рух сонця по небу таким чином: Ра в супроводі інших божеств щодня виїжджає зі сходу в денний барці, щоб освітлювати землю, і через 12 годин пересідає в нічну барку, щоб протягом 12 нічних годин осявати підземний світ.

У потойбічному світі Ра щоночі зустрічався віч-на-віч з Апопом — жахливим велетенським змієм, злим демоном темряви, що намагався проковтнути сонце і назавжди позбавити світ його світла. Апоп був протилежністю Маат, божественної справедливості Ра, і символізував зло, хаос, руйнування та іноземне ярмо. Тому щоночі Ра в образі рудого kota за допомогою кількох інших богів, зокрема Баст, Серкет і Шу, перемагає Апопа, щоб знову битися з ним наступної ночі.

Після перемоги над чудовиськами мороку Ра відвідує богів і небіжчиків, які отримували від нього наділи землею і вважалися його підлеглими. Кожен із них міг споглядати його лише одну годину на добу, а особливі обранці мали щастя проводити із променистим богом весь час, пливучи з ним в сонячній барці.

Ця доля вважалася бажаною для всякого благочестивого єгиптянина; звідси безліч гімнів на честь Ра і його зображень на надгробках часів Нового царства. Гімни, присвячені

Ра, що подорожує царством Осіріса (потойбічним свігом), потрапили до «Книги Мертвих»; крім того, до нас дійшли 75 величань на честь Ра в гробницях Рамесидів — фараонів 20 династії. Невеликі пірамідки, на кожній із чотирьох граней яких зображено сонячну барку в різні часи доби й під уклінным зображенням покійного написано молитви Ра, мали полегшувати постійне перебування в потойбічному світі.

За переказом, єгипетський бог Апоп щоночі випиває з Нілу усю воду, щоб світлий бог Ра застряг серед мулу на своєму човні. Єгиптяни, щоб показати усю свою відразу до Апопу, зображували його у вигляді жахливого змія і наділяли його усіма найжахливішими якостями, які тільки існують.

Між Апопом і Ра постійно йде боротьба, і не на життя, а на смерть. Тому так багато малюнків, на яких зображені сцени битви між цими богами. У боротьбі зі Злом, тобто з а попом, богові Ра допомагають й інші боги.

Навіть Сет, який теж вважається богом п'їмки і чорноти, допомагає побороти злісного змія. Єгипетські боги Апоп і Сет — це дві міфічні істоти, які загрожують стабільності усього суцього, тому з ними в постійній конфронтації боги Добра і Світла. Але єгипетський бог Апоп вічний — адже він явився зі всесвітнього хаосу, з вічності, з нічого. Тому і на Землі він залишиться навіки, живлячись результатами своїх руйнувань і продовжуючи сіяти вселенський жах.

Особливість культу Апопа в тому, що єгиптяни не поклонялися йому, а створювали ритуали на захист проти нього. Розроблені ритуали і магичні заклинання згадуються в «Текстах пірамід», «Книзі Мертвих», «Текстах Саркофагів».

Народження бога Сонця з океану Нун

Спочатку в темряві не існувало нічого, окрім первозданного водного хаосу — безкрайого океану Нун. Уявлення про хаос як про водяну безодню було породжене щорічними розливами Нілу, коли вся річкова долина виявлялася затопленою. З океану Нун піднявся пагорб з богом Сонця Ра на вершині, який з'явився сам по собі без участі батька і матері. Ра виверг зі своїх уст бога повітря Шу і богиню вологи Тефнут. У цієї першої подружньої пари народилися близнята — бог землі Геб і богиня неба Нут. Їхніми дітьми стали зорі (Нут часто зображали в шатах, оздоблених зорями) і дві пари богів — Осіріс із дружиною Ісідою та Сет з дружиною Нефтидою.

Так виник Всесвіт. Проте океан Нун після цього не зник. Він оточував небо, і єгиптяни боялися, щоб він не затопив землю. Цей грізний океан зображений на стінах багатьох храмів у вигляді священного озера.

Поява людей

За одними міфами, люди народилися зі сліз бога Ра. Але частіше єгиптяни вважали, що до створення людей причетний бог Хнум. Він виліпив їх на гончарському крузі. Хнум мав владу над людською долею. Він вкладав у кожного ка — життєву силу. Ка, духовний двійник людини, продовжувала існувати і після смерті господаря, забезпечуючи життя вічне у загробному світі. Вмістилищем ка слугувало тіло покійника. Тому єгиптяни прагнули зберегти тіла за допомогою муміфікації. На випадок пошкодження мумій у гробниці поміщали портретні статуї покійних.

На думку єгиптян, боги населяють повітря, небо і землю. Це вони створили все суще і щодня відганяють злі сили, які загрожують знищити світ.

Поділ неба і землі

Бог землі Геб свариться зі своєю дружиною богинею неба Нут через те, що вона щодня поїдає своїх дітей — зорі, а потім народжує їх знову. Тоді бог повітря Шу розділив подружжя. Геб залишився внизу. Його зігнуті коліна символізують нерівний рельєф Землі. Тіло Нут, підняте над Гебом і підтримуване руками Шу, утворює небосхил.

Створення світу

Єгиптяни уявляють землю як чоловіче начало, яке втілює бог Геб. Сонце і зорі щодня пропливають по небосхилу, повторюючи вигин тіла богині Нут. Первозданий океан Нун загрожує поглинути весь світ і знову занурити його в морок. Нун проявляє свою буйну вдачу в розливах Нілу, водночас згубних і благотворних.

Життя після смерті

Після смерті люди вирушають на захід у підземне царство Осіріса. Шлях у загробний світ — важке і небезпечне випробування. Лише успішно подолавши його та отримавши виправдання на суді Осіріса, померлі можуть здобути вічні життя на полях блаженства Іару (Іалу).

Де живуть боги

Більшість богів живе на небі, крім тих, чий діяння пов'язані з іншими місцями. Так, бог землі Геб живе на землі, а бог загробного світу Осіріс — у підземному царстві. Описи їх палаців зустрічаються рідко — вони схожі на храми, які будують для богів люди.

Головний єгипетський **бог Ра** був, напрочуд, блакитнооком.

Але зовсім не тому темноокі древні єгиптяни прикрашали зображеннями його Божественних Очей саркофаги, борти човнів, стели і амулети. Очі Ра жили життям, незалежним від основного організму.

Вважалося, наприклад, що Урей (божественний змій), що прикрашав перенісся фараона як праве палаюче Око Ра, здатний розсіяти супротивників. Ліве Око, що пізні єгипетські традиції приписували Гору, богові-соколові, синові Ісиди, що одержав його в спадщину,

називалося Оком Зцілення, його пов'язували з мистецтвом лікування. Джерела подібних вірувань приховані в таємничих глибинах тисячоріч.

На доступній нам поверхні — різноманітні переклади давньоєгипетських текстів, міфів і легенд, у яких Око Ра — це одна з головних дійових осіб. То як переданий предмет, то як самостійний герой чинить зовсім немислиме для ока, творячи при цьому справжні дива.

Відповідно до міфу про покарання, Ра спочатку створив «перший Усесвіт», відмінний від нашого світу, і, заселивши його богами і людьми, мирно правив. Але час старить не тільки людей. Відчувши, що сили залишають їхнього бога Ра, люди цього Всесвіту змовилися проти нього. Однак Ра, що мав божественну проникливість, розкрив їхні наміри й покарав бунтівників.

Він зібрав всіх богів і сказав їм: «Слухайте, боги! Чи знаєте ви, що люди, створені з ока мого, замислили проти мене злі справи?» Після обговорення з іншими богами Ра «жбурнув своє божественне Око у вигляді дочки богині Хатор-Сехмет» у баламутів.

Ми ж відзначимо собі і запам'ятаємо цю дивну дію Ра — «жбурнув Око у вигляді дочки... « і поставимо законне питання: що це за люди, створені з ока Ра?

Іншим разом Ра власноруч віддав своє Праве Око у формі Урея богині радості та веселощів Басті, щоб та захистила його від злого змія Апопа, головного ворога Ра.

Одного разу улюблене Око Ра, з яким у черговому міфі ототожнювалася богиня Тефнут (що мала ще два імена залежно від іпостасі свого прояву — Хатор і Сехмет), образилося на бога. Тефнут залишила батька і пішла в пустелю, де в образі левиці довго бродила на самоті. Ра дуже тужив за нею, адже він мав потребу в ній як у захисті від своїх численних ворогів. Але і це ще не все.

Утратити Очі означало стати уразливим, беззахисним і слабким. Саме тому в міфі про Осіріса (бога продуктивних сил природи, царя загробного світу) лиходій Сет (бог пустелі, уособлення зла) не вбиває племінника Гора, сина Осіріса, який спав, а вириває в нього очі. Саме тому хитромудра богиня Ісіда, дружина Осіріса, з'ясовуючи таємне ім'я Ра, шепотить Горі: «Зараз віддасть він мені очі свої».

Тефнут, також **Тэфнет**, хвалебні ім'я *Нубійська кішка* — в єгипетській міфології богиня вологи. Її земне втілення — левиця. Центр культу Тефнут — Геліополь. Згідно з геліопольським міфом, Тефнут та її чоловік Шу — перша пара богів-близнят, породжена Атумом (Ра-Атум). Їхні діти — Геб і Нут. Іноді Тефнут називають дружиною Птаха. Тефнут — також дочка Ра, його улюблене око. Про неї говорили: «Дочка Ра на його лобі». Коли Ра вранці сходить над горизонтом, Тефнут вогненным оком сяє у нього в лобі і спалює ворогів великого бога. У цій якості Тефнут ототожнювали з богинею Уто (уреем).

Іпостассю Тефнут була богиня полум'я Упес, іншою її іпостассю нерідко виступала богиня Сешат. Відомий міф, згідно з яким Тефнут — Око Ра — пішла в Нубію (і в Єгипті настав період засухи), а потім, на прохання свого батька, який послав за нею Тота і Шу (в давньому варіанті — Онурис), повернулася назад. Повернення Тефнут з Нубії та її шлюб із Шу віщує розквіт природи. Тефнут ототожнювали з Мут, Баст, а також з Хатор, Сехмет та іншими богинями-левицями (Менхіт, Мент), яких шанували в Єгипті.

(За матеріалами мережі Інтернет)

Езоп**Лисиця і виноград**

Молода Лисиця побачила, що з виноградної лози звисають грона, і захотіла дістати їх, але не змогла. Відходячи, сказала сама до себе:

— Вони кислі!

Так і в людей буває. Коли хто неспроможний досягти чогось, посилається на обставини.

(Переклад Ю. Мушака)

Езоп**Вовк і Ягня**

Вовк побачив, що Ягня п'є воду з річки, і хотів знайти якийсь слушний привід, щоб його з'їсти. Отже, хоч він стояв і вище по течії, але почав обвинувачувати Ягня, що воно каламутить йому воду й не дає пити. Ягня відповідало, що воно п'є, торкаючись води тільки краєчком губ, і що, зрештою, воно, стоячи внизу, не може йому каламутити воду. Тоді Вовк зауважив:

— Минулого року ти зневажило мого батька.

— Мене тоді й на світі не було,— відповіло Ягня.

Але Вовк сказав йому:

— Хоч би як ти виправдовувалось, я все одно тебе з'їм.

Так навіть справедливий захист не має сили для тих, хто заповзявся чинити кривду.

(Переклад Ю. Мушака)

Езоп**Крук і Лисиця**

Крук украв шматок м'яса і сів на якесь дерево. Побачила це Лисиця і захотіла відібрати м'ясо. Вона стала перед Круком і почала вихвалити його велич і красу, кажучи, що йому найбільше з усіх годилось б царювати над птахами, і це сталося б напевно, коли б він мав голос.

Крук хотів похвалитися, що голос у нього є, закрював і випустив м'ясо. Лисиця підбігла, схопила м'ясо і сказала: «О Круче, коли б ти мав також розум, тобі більше не бракувало б нічого, щоб стати царем».

Ця байка стосується нерозумної людини.

(Переклад Ю. Мушака)

Езоп

Мурашки й Цикада

Мурашки взимку сушили на сонці вогке збіжжя, коли до них підійшла голодна Цикада й попросила, щоб їй дали їсти. Тоді вони запитали її, чому вона не заготувала собі харчів улітку, а вона їм: «Мені все було ніколи, я співала». На це Мурашки, сміючись, відповіли: «Якщо ти співала влітку, то потанцюй узимку».

Не слід зневажати нічого, щоб згодом не довелося шкодувати.

(Переклад А. Білецького)

Іван Андрійович Крилов

Квартет

Вигадниця Мартишка,
Осел,
Козел
Та клишоногий Мишка
Затіяли Квартет заграють.
Дві скрипки, ноти, бас і альт дістали
Й під липу в лузі посідали,
Щоб світ мистецтвом чарувать.

Ударили в смички,— ладу ж дарма шукать!
«Стій, братця, стій! — кричить їм Мавпа,—
постривайте!
Хіба заграєм так? Інакше посідайте.
Ти з басом, Мишечко, сідай проти альта,
Я, прима, сяду проти втори;
Тоді вже піде музика не та:
У танець підуть ліс і гори!»

Знов сіли, почали Квартет;
А діло все не йде вперед.
«Стривайте ж, я знайшов секрет,—
Кричить Осел,— усе в нас піде ладом,
Як поряд сядем».
Послухали Осла, поважно сіли в ряд;
А все-таки Квартет не йде на лад.

Ще гірше, ніж раніш, пішли між ними чвари
І свари,
Кому і як сідять.
Припало Солов'ю якраз там пролігать,
До нього всі вдались, як до свого спасіння:
«Будь ласка,— мовили,— таж наберись терпіння,
Допоможи Квартет улаштувать,
І ноти й інструмент зуміли ми дістать,
Скажи лиш, як сідять!»

«Щоб бути музикою, потрібне тут уміння
Та трохи тонших би ушей,—
Їм одмовляє Соловей,—
Тож, як сідати — сварки марні,
Бо з вас музики незугарні».

(Переклад Ф. Склера)

Іван Андрійович Крилов

Бабка та Муравель

Жвава Бабка-Стрибунець,
Красне літо проспівала;
Озирнулась... Ба! Навала —
Від зими вже вихорець.

Помертвіло, голо в полі
Вже нема квітної волі,
Як під листом будь-яким
Був готовий стіл і дім.

Все пройшло: зима холодна
Скруту й голод приведе;
Бабці вже співати зле:
В розум це ж кому спаде,
Щоб співати, як голодна!

Вбита горем і сумна,
Йде до Муравля вона:
«Не покинь мене, кум милий!
Дай мені набратись сили —
Й до весни лиш, любий мій,
Прогодуй і обігрій!»

«Кумцю, чудно щось тоді-то:
Чи ти працювала в літо?» —
Муравель її спитав.
«Чи ж до того, кумцю, було!
В моріжках м'яких у нас
Пустощі, пісні всякчас,
Так що й голову забула». —

«А, так ти...». — «Я без біди
Літо ціле проспівала». —
«Проспівала? Добре дбала —
Та вже й потанцюй піди!»

(Переклад А. Присяжнюка)

Іван Андрійович Крилов

Вовк і Ягня

У сильного безсилий винен завжди:
Цих прикладів в Історії ми досить знаєм.
Та ми історій не складаєм,
А в байці можем це розповісти.

У спеку до струмка зайшло Ягня напитись;
І треба ж тут біди случитись,
Що поблизу тих місць голодний Вовк бродив.
Ягнятко бачить він і хоче поживитись,
Та він цьому надать законних прав хотів,

І каже: «Як, нахабо, смієш ти мутити
Потік цей прохолодний мій,
Напій
Піском бруднити?
За це бо, далебі,
Зірву я голову тобі!»

«Якщо пресвіглий Вовк дозволить,
Насмілюсь вам сказати, що воду в ручаю
Від Світлості я нижче кроків на сто п'ю;
І гніватися він даремно зволить:
Адже мутить пиття ніяк не можу я»
«Так це брехня моя?
Негіднику! звідкіль таке нахабство в світі?
Пригадую, як ти в позаторішнім лігі
Зі мною надто грубий був:
Цього я, друже мій, ще не забув!»

«Та згляньсь, нема мені ще й року зроду»,—
Відмовило Ягня.— «То, певно, був твій брат».—
«Не маю я братів».— «То, може, кум, чи сват,
Чи інший хтось такий із вашого ж бо роду.
Самі ви, ваші пси і ваші пастухи
Мене б хотіли збути,
І шкодите мені ви всі по змозі всюди:
Та розквітаюсь я за ваші всі гріхи!»

«Ах, чим же винен я?» — «Мовчи, гоноровисте!
Чи час тут розбирати провини всі, щеня?
Ти винне тим уже, що хочу я, бач, їсти».
Сказав — і в темний ліс Вовк поволік Ягня.

(Переклад М. Терещенка)

Жуль Верн

П'ятнадцятирічний капітан**Частина перша***Розділ перший. Шхуна-бриг «Пілігрим»*

2 лютого 1873 року шхуна-бриг «Пілігрим» знаходилась під 43°57" південної широти і 165°19" західної довготи. Це судно водотоннажністю у чотириста тонн було споряджене до Сан-Франциско для полювання на китів у південних морях.

«Пілігрим» належав заможному каліфорнійському судновласнику Джеймсу Велдону; керував судном протягом багатьох років капітан Гуль.

Джеймс Велдон щороку виряджав цілу флотилію суден у північні моря, за Берингову протоку, а також у моря Південної півкулі, до Тасманії та до мису Горн. «Пілігрим» вважали одним із найкращих кораблів флотилії. Він мав чудовий хід. Бездоганне оснащення давало йому можливість разом із невеличкою командою доходити до самого кордону суцільної криги Південної півкулі.

Капітан Гуль умів лавірувати, як кажуть моряки, серед плавучих крижин, що дрейфують улітку південніше Нової Зеландії і мису Доброї Надії, тобто на нижчих широтах, ніж у північних морях. Щоправда, це лише невеличкі айсберги, потріскані й розмиті теплою водою, і переважна їх частина швидко тане в Атлантичному чи Тихому океані.

На «Пілігримі» під керуванням капітана Гуля, чудового моряка й одного з найкращих гарпунників південної флотилії, було п'ятеро досвідчених матросів і один новачок. Цього було недостатньо: полювання на китів вимагає присутності досить великого екіпажу для обслуговування шлюпок і для розбирання здобутих туш. Але містер Джеймс Велдон, як і інші судновласники, вважав вигідним вербувати у Сан-Франциско лише матросів для керування кораблем. У Новій Зеландії серед місцевого населення та дезертирів усіх національностей не бракувало майстерних гарпунників і матросів, готових винайнятись на один сезон. Після закінчення кампанії вони отримували розрахунок і на березі очікували наступного року, коли їхні послуги знову могли б знадобитися китобійним суднам.

За такої системи судновласники економили чималі суми на забезпеченні суднової команди і збільшували власні прибутки від промислу.

Саме так вчинив і Джеймс Велдон, споряджаючи у плавання «Пілігрим».

Шхуна-бриг щойно закінчила китобійну кампанію на кордоні Південного полярного кола, проте в її трюмах залишалося ще чимало місця для китового вуса і чимало бочок, не заповнених ворванню. Вже на той час китовий промисел був нелегкою справою. Кити стали рідкістю: давалися взнаки результати їх нещадного винищення. Справжні кити

почали вимирати, і мисливцям доводилося промишляти смугачами,¹ полювання на яких вельми небезпечне.

Те саме змушений був робити і капітан Гуль, але він розраховував пройти під час наступного плавання у вищі широти — якщо знадобиться, аж до земель Клари та Аделі, відкритих, як це твердо встановлено, французом Дюмоном Дюрвілем, як би не сперечався щодо цього американець Вілкіс.

«Пілігриму» не пощастило цього року. На початку січня, у самісінькій розпал ліга у Південній півкулі і, відповідно, задовго до закінчення промислового сезону, капітанові Гулю довелося залишити місце полювання. Допоміжна команда, зборище досить сумнівних особистостей, поводитися нахабно — матроси-найманці ухилялися від роботи — і капітан Гуль змушений був розпустити її.

«Пілігрим» узяв курс на північний захід і 15 січня прибув до Вайтемати, порту Окленда, розташованого у глибині затоки Хауракі на східному березі північного острова Нової Зеландії. Тут капітан висадив китобоїв, найнятих на сезон.

Постійна команда «Пілігрима» була не вельми вдоволена: шхуна-бриг не дібрала щонайменше двісті бочок ворвані. Ніколи ще результати промислу не були такими мізерними.

Найбільше був незадоволений капітан Гуль. Самолюбність славетного китобоя була глибоко вражена невдачею: вперше він повертався з такою скупю здобиччю; він проклинав ледарів і гультіпак, які зірвали промисел.

Даремно намагався він набрати в Окленді новий екіпаж: моряки були вже зайняті на інших китобійних суднах. Довелося, таким чином, відмовитися від сподівання вщерть навантажити «Пілігрим». Капітан Гуль збирався вже піти з Окленда, коли до нього звернулися з проханням взяти на борт пасажирів. Відмовити він не міг.

Місіс Велдон, дружина власника «Пілігрима», її п'ятирічний син Джек та їхній родич, якого всі називали «кузен Бенедикт», саме перебували в Окленді. Вони приїхали туди з Джемсом Велдоном, який зрідка відвідував Нову Зеландію у торгових справах, і мали намір разом із ним повернутися до Сан-Франциско. Проте у переддень від'їзду маленький Джек серйозно занедужав. Джемс Велдон змушений був їхати до Америки у термінових справах, і він поїхав, залишивши дружину, хвору дитину та кузена Бенедикта в Окленді.

Минуло три місяці, три важких місяці розлуки, які здавалися безкінечно довгими бідолашній місіс Велдон. Коли маленький Джек оклигав від хвороби, вона почала збиратися в дорогу. Саме у цей час «Пілігрим» прийшов до Оклендського порту.

---

¹ Справжні кити дають мисливцям ворвань (китовий жир) — цінна промислова сировина — і китовий вус. Китовий вус — рогові пластини — використовують для виготовлення різних виробів. Смугачі дають лише ворвань, пластини китового вуса у них розвинені слабо.

У ті часи прямого шляху між Оклендом і Каліфорнією не було. Місіс Велдон мала спочатку поїхати до Австралії, аби там пересісти на один із трансокеанських пароплавів компанії «Золотий вік», які пасажирськими рейсами з'єднували Мельбурн із Панамським перешийком через Папєете. Діставшись до Панами, вона мала б чекати на американський пароплав, що курсував між перешийком та Каліфорнією.

Такий маршрут віщував довгі затримки і пересадки, особливо неприємні для жінки, яка мандрує з дітьми. Тому, дізнавшись про прибуття «Пілігрима», місіс Велдон звернулася до капітана Гуля з проханням доставити її до Сан-Франциско разом із Джеком, кузеном Бенедиктом і Нан — старенькою негритьянкою, яка бавила ще саму місіс Велдон.

Здійснити мандрівку у три тисячі льє на вітрильному судні! Проте судно капітана Гуля завжди було бездоганно споряджене, а пора року була ще сприятлива по обидва боки екватора.

Капітан Гуль погодився і відразу надав у розпорядження пасажирки власну каюту. Він прагнув, аби під час плавання, яке мало тривати днів сорок-п'ятдесят, місіс Велдон почувалася якомога комфортніше на борту китобійного судна.

Таким чином, для місіс Велдон мандрівка на «Пілігримі» мала багато переваг. Щоправда, шхуна-бриг повинна була спочатку зайти для розвантаження до порту Вальпараїсо у Чілі, що був розташований трохи осторонь від прямого курсу. Проте від Вальпараїсо до самого Сан-Франциско судно вже прямуватиме вздовж американського узбережжя, гнане погожими береговими вітрами.

Місіс Велдон, досвідчена мандрівниця, яка не раз супроводжувала чоловіка у його далеких подорожах, була хороброю жінкою і не боялася моря; їй було близько тридцяти років, і вона вирізнялася неабияким здоров'ям. Вона знала, що капітан Гуль чудовий моряк, якому Джемс Велдон цілком довіряв, а «Пілігрим» — надійний корабель і на гарному рахунку серед американських китобійних суден. І якщо вже випала нагода, гріх нею не скористатися. І місіс Велдон зважилася здійснити плавання на борту судна невеликого тоннажу.

Певна річ, кузен Бенедикт мав супроводжувати її.

Кузену було років п'ятдесят. Незважаючи на солідний вік, його не можна було випустити самого з дому. Швидше сухоробрий, аніж худий, і не те щоб високий, але якийсь довготелесий, з велетенською скуйовдженою головою, із золотими окулярами на носі — таким був кузен Бенедикт. На перший погляд у цьому довгов'язому чоловікові можна було розпізнати одного з тих вельмишановних учених, сумирних і щиросердих, яким на роду написано завжди залишатися дорослими дітьми, жити на світі років до ста

і померти з душею немовляти. «Кузеном Бенедиктом» звали його не лише члени родини, але й сторонні — такі простодушні добряки сприймаються як спільні родичі.

Кузен Бенедикт ніколи не знав, куди йому подіти свої довгі руки й ноги; важко було знайти людину більш безпомічну і несамостійну, особливо у тих випадках, коли йому доводилося вирішувати звичайні буденні, житейські питання. Не можна сказати, що він був тягарем для оточуючих, але він якимось чином примудрявся завдавати клопоту кожному та й сам почувався заклопотаним від власної незграбності. Хоча він був невибагливим, поступливим, не чутливим до спеки і холоду, міг не їсти і не пити цілими днями, якщо його забували погодувати і напоїти. Здавалося, кузен Бенедикт належить більше до рослинного, аніж тваринного царства. Він був як безплідне, безлисте дерево, не здатне ані прихистити, ані нагодувати мандрівника. Але в нього було шире серце. Він залюбки допомагав би людям, якби вмів це робити, як сказав би Прюдом, і всі його любили, незважаючи на слабкості, а може, саме за них і любили. Місіс Велдон сприймала його як власного сина, старшого брата маленького Джека.

Варто, однак, уточнити, що кузена Бенедикта ніхто б не наважився назвати неробою. Навпаки, це був невтомний трудівник. Єдина пристрасть — природнича історія — цілком поглинала його.

Сказати «природнича історія» — означає сказати дуже багато. Адже ця наука включає у себе зоологію, ботаніку, мінералогію і геологію. Та кузен Бенедикт у жодному разі не був ані ботаніком, ані мінералогом, ані геологом.

Чи був він у такому разі зоологом у повному сенсі цього слова — кимсь на кшталт Кюв'є¹ Нового Світу, здатним аналітично розкласти чи синтетично відтворити будь-яку тварину?

А раптом він присвятив власне життя вивченню тих чотирьох типів — хребетних, м'якунів, членистих і променевиких, — на які сучасна природнича наука ділить увесь тваринний світ?² а може, цей наївний, але сумлінний учений вивчав різноманітні ряди, підряди, родини, підродини, роди та види цих чотирьох типів? Ні! Або присвятив себе кузен Бенедикт вивченню хребетних: ссавців, птахів, плазунів і риб? Ні, в жодному разі ні!

Можливо, його цікавили молюски? Або ж головоногі та мухуватки? Теж ні!

---

¹ Жорж Кюв'є (1769–1832) — відомий французький натураліст, який прославився дослідженнями викопних решток тварин, запропонував класифікацію тваринного світу, розділивши його на чотири основних типи; ця класифікація тепер вважається застарілою.

² Тут наведено наукові погляди на систему тваринного світу IX століття; членисті (Articulata) згідно із сучасною систематикою — це членистоногі (Arthropoda). Ехіуриди (Echiurida) та кільчасті черви (Annelida), яких раніше відносили до членистих, нині є самостійними типами. У різних системах тварин загальне число типів коливається від 10 до 33.

Хіба це заради вивчення медуз, поліпів, голкошкірих, найпростіших та інших представників променевиx він до глибокої ночі палив гас у лампі?

Слід відверто сказати, що не променеві цілковито поглинали увагу кузена Бенедикта.

А оскільки із усієї зоології залишається лише розділ членистих, то, певно, саме цей розділ і був предметом всепоглинаючої пристрасті кузена Бенедикта. Проте й тут варто дещо з'ясувати.

Членисті нараховують шість рядів: комахи, багатоніжки, павукоподібні, ракоподібні, вусоногі, кільчасті черви.

Кузен Бенедикт, відверто кажучи, не зумів би відрізнити дощовика від медичної п'явки, павука від псевдоскорпіона, морського жолудя від креветки, ківсяка від сколопендри.

Ким же був у такому разі кузен Бенедикт? Лише ентомологом, і ніким іншим!

На це можна заперечити, що ентомологія є частиною природничої історії, яка займається вивченням усіх членистих. Загалом, це так.

Але зазвичай у поняття «ентомологія» вкладається більш обмежений зміст. Цей термін застосовується лише для позначення науки про комах, тобто членистих безхребетних, у тілі яких розрізняють три частини — голова, груди і черевце — і які мають одну пару члеників і три пари ніг, через що їх і назвали шестиногими.

Тож кузен Бенедикт був ентомологом і присвятив усе своє життя вивченню комах. З цього напрашується висновок, що кузену Бенедикту нічого було робити? У цьому класі не менше десяти рядів:

Прямокрилі (представники: коники, цвіркуни тощо).

Сігчастокрилі (представники: мурашині леви, бабки).

Перетинчастокрилі (представники: бджоли, оси, мурахи).

Лускокрилі (представники: метелики).

Напівтвердокрилі, або клопи (представники: цикади, блохи).

Твердокрилі, або жуки (представники: хрущі, бронзівки).

Двокрилі (представники: комарі, москіти, мухи).

Віялокрилі (представники: стилоси, або віялокрилі).

Паразити (представники: кліщі).

Нижчі комахи (представники: лепізма, або лусківниця).

Проте серед одних лише твердокрилих нараховується не менше тридцяти тисяч різних видів, а серед двокрилих — шістдесят тисяч,¹ тому не можна не визнати, що роботи для однієї людини тут було більше ніж достатньо.

---

¹ Тепер відомо понад мільйона видів комах, з них понад двохсот тисяч різновидів жуків.

Життя кузена Бенедикта цілком було присвячене винятково ентомології. Цій науці він віддавав увесь свій час: не лише денний час, але й години сну, бо ж йому навіть уві сні постійно ввижались комахи. Неможливо порахувати, скільки шпильок було наколото в обшлага його рукавів, у відвороти і поли його піджака, у поля його капелюха. Коли кузен Бенедикт повертався додому із заміської прогулянки, метою якої завжди були наукові дослідження, його капелюх виглядав, немов вітрина з колекцією найрізноманітніших комах. Наколоті на шпильки, вони були приліплені до капелюха як із зовні, так і з середини.

Щоб домалювати портрет цього дивака, розкажемо, що він вирішив супроводжувати містера і місіс Велдон до Нової Зеландії виключно заради того, аби задовольнити свою пристрасть до нових відкриттів в ентомології. У Новій Зеландії йому вдалося збагатити свою колекцію кількома рідкісними екземплярами, і тепер кузен Бенедикт зі зрозумілим нетерпінням рвався назад, до Сан-Франциско, бажаючи якомога швидше розсортувати цінні надбання у ящики у своєму робочому кабінеті.

Оскільки місіс Велдон із сином поверталися додому на «Пілігримі», то цілком зрозуміло, що кузен Бенедикт їхав разом із ними.

Місіс Велдон менше за все могла розраховувати на допомогу кузена Бенедикта у випадку якоїсь небезпеки. На щастя, попереду на них чекала лише приємна мандрівка морем, спокійним у цю пору року, і на борту судна, що вів капітан, який заслуговує на цілковиту довіру.

Протягом трьох днів стоянки «Пілігрима» у Вайтематі місіс Велдон встигла зробити всі приготування до від'їзду. Вона дуже поспішала, бо не хотіла затримувати відправлення судна. Розрахувавшись із туземною прислугою, вона 22 січня перебралася на «Пілігрим» разом із Джеком, кузенком Бенедиктом і старою негритьянкою Нан.

Кузен Бенедикт з усіма застереженнями вклав свою безцінну колекцію в особливу жерстяну коробку, яку носив на ремені через плече. У цій колекції, між іншим, зберігався зразок жука-стафіліна — м'ясоїдного твердокрилого, з очима, розташованими у верхній частині голівки, який досі вважався представником лише новокаледонської фауни. Кузену Бенедикту пропонували захопити з собою отруйного павука «катіпо», як його називають маорі,¹ укусу якого смертельно небезпечний для людини. Але павук не належав до комах, його місце серед павукоподібних, і, відповідно, він абсолютно не цікавив кузена Бенедикта; наш ентомолог зневажливо відмовився від павука і вважав найціннішим екземпляром власної колекції новозеландського жука-стафіліна.

---

¹ Маорі — корінне населення Нової Зеландії.

Звісно, кузен Бенедикт застрахував свою колекцію, не пошкодивавши грошей на виплату страхового внеску. Ця колекція, на його думку, була дорожчою за увесь вантаж ворвані і китового вуса, що знаходився у трюмі «Пілігрима».

Коли місіс Велдон та її супутники піднялися на борт шхуни-брига і настала хвилина зніматися з якоря, капітан Гуль підійшов до своєї пасажирки і сказав:

— Само собою зрозуміло, місіс Велдон, ви приймаєте на себе всю відповідальність за те, що обрали «Пілігрим» для плавання через океан.

— Які дивні слова, капітане Гуль!

— Я змушений нагадати вам про це, місіс Велдон, бо не отримав жодних вказівок від вашого чоловіка. Це по-перше. А по-друге — шхуна-бриг в розумінні безпеки, звісно, поступається пакетботам,¹ спеціально пристосованим для перевезення пасажирів.

— Як ви вважаєте, містере Гуль, якби мій чоловік був тут, чи наважився би здійснити це плавання на «Пілігримі» разом зі мною і своїм сином?

— О, так. Жодних сумнівів! — відповів капітан. — Я і сам, не замислюючись, узяв би на борт «Пілігрима» свою сім'ю. «Пілігрим» — чудове судно, незважаючи на те, що цього року невдало закінчило промисловий сезон. Я впевнений у ньому, наскільки може бути впевненим у власному судні моряк, який командує ним вже багато років. Я поставив вам це запитання, місіс Велдон, лише для очищення совісті та ще для того, аби зайвий раз перепросити за те, що у мене немає можливості надати вам зручності, до яких ви звикли.

— Якщо вся справа зводиться лише до зручностей, капітане Гуль, це не зупинить мене. Я не належу до тих вередливих пасажирок, які дошкуляють капітанам скаргами на тісняву кают і поганий стіл.

Поглянувши на свого маленького сина, якого вона тримала за руку, місіс Велдон закінчила:

— Отже, рушаймо, капітане!

Капітан Гуль тієї самої миті наказав підняти якір. За короткий час «Пілігрим» поставив вітрила, вийшов з Оклендського порту і взяв курс до американського узбережжя.

Проте за три дні після відбуття зі сходу подув сильний вітер, і шхуна-бриг змушена була лягти на лівий галс, аби йти проти вітру. Саме тому 2 лютого капітан Гуль ще знаходився в широтах вищих, ніж він би того бажав, — і був у становищі моряка, який мав намір обігнути мис Горн, а не плисти найкоротшим шляхом до західного берега Нового Світу.

Розділ другий. Дік Сенд

---

¹ Пакетбот — застаріла назва поштово-пасажирського судна.

Погода стояла гарна, і, якщо не брати до уваги відхилення від курсу і довгий шлях, умови плавання були пристойними.

Місіс Велдон влаштували на борту «Пілігрима» якомога зручніше. На кормі не було ані юта, ані рубки, і, відповідно, не було й каюти для пасажирів. Місіс Велдон оселили у крихітній каюті капітана Гуля. Це було найкраще приміщення на кораблі. Делікатну жінку ще й умовляти довелося, аби зайняла його. У цій тісній комірчині з нею оселилися маленький Джек і старенька Нан. Там вони снідали і обідали разом із капітаном та кузеном Бенедиктом, якого влаштували у кліточці на носі судна.

Капітан Гуль перебрався до каюти, призначеної для його помічника. Позаяк екіпаж «Пілігрима» через економію не був укомплектований повністю, і капітан обходився без помічника.

Команда «Пілігрима» — п'ятеро вправних і досвідчених моряків, які дотримували однакових поглядів та однакових звичок, — жила мирно та дружно. Вони плавали разом уже четвертий промисловий сезон. Усі матроси були американцями з узбережжя Каліфорнії і здавна знали один одного.

Ці славні люди були дуже завбачливими у ставленні до місіс Велдон як до дружини власника судна, якому вони були безмежно віддані. Варто сказати, що всі вони були дуже зацікавлені у доходах китобійного промислу і до цього часу отримували чималий прибуток від кожного плавання. Якщо вони й працювали, не шкодуючи сил, адже ця суднова команда була вельми невеликою, то будь-яка зайва робота збільшувала їхню частку у прибутках при підведенні балансу після закінчення сезону. Цього разу, щоправда, прибуток очікувався мінімальний, і тому вони не безпідставно проклинали «цих негідників із Нової Зеландії».

Лише одна людина на судні не була американцем за походженням. Негоро, який виконував на «Пілігримі» скромні обов'язки суднового кока, народився в Португалії. Хоча і він чудово розмовляв англійською. Після того як в Окленді втік попередній кок, Негоро запропонував свої послуги. Цей понурий на вигляд, небалакучий чолов'яга тримався осторонь товаришів, проте справу свою знав непогано. У капітана Гуля, який його винайняв, вочевидь, було приривчене око: за час своєї роботи на «Пілігримі» Негоро не заслужив ані найменшого докору.

І все ж таки капітан Гуль шкодував, що не встиг розпитати у нового кока про його минуле. Зовнішність португальця, точніше — його погляд і очі, що постійно бігали, не дуже подобалися капітанові. У крихітному, тісному світі, яким було китобійне судно, кожна людина була на вагу золота, і перш ніж допустити незнайомця у цей світ, потрібно дізнатися все про його життя.

Негоро мав близько сорока років. Худорлявий, жилавий, чорнявий ще й смаглявий, він, незважаючи на невеличкий зріст, справляв враження дужої людини. А чи отримав він якусь освіту? Скидалося, що так, з огляду на зауваження, які він зрідка кидав. Негоро ніколи не згадував про своє минуле, родину.

Ніхто не знав, де він мешкав і чим займався раніше. Ніхто не відав, чого він очікує в майбутньому. Відомо було лишень, що він мав намір списатися на берег у Вальпараїсо. Оточення вважало його диваком.

Негоро, вочевидь, не був моряком. Більше того — товариші по шхуні помітили, що у морських справах він тямить менше, ніж будь-який кок, який бодай незначну частину свого життя провів у плаванні. Проте ані бічна, ані кильова качка на нього не діяли, на морську хворобу, від якої потерпають новачки, він не страждав, а це вже чималі переваги для суднового кухаря.

Негоро зрідка виходив на палубу. Цілісінький день він проводив на своєму крихітному камбузі, більшу частину якого займала кухонна плита. Із настанням ночі, загасивши вогонь у плиті, Негоро йшов до своєї комірки, виділеної йому на носі. Там він відразу лягав спати. Як вже було сказано, екіпаж «Пілігрима» складався з п'яти бувалих матросів і одного юного новачка.

Цей п'ятнадцятирічний матрос був сином невідомих батьків. У дитячому віці його знайшли під чужими дверима, і виріс він у дитячому будинку.

Дік Сенд — так називали його — вірогідно, народився у штаті Нью-Йорк, а може, й у самому місті Нью-Йорку.

Ім'я Дік, зменшене від Ричарда, дали знайді на честь співчутливого перехожого, який підібрав його і доправив до дитячого будинку. Прізвище Сенд слугувало нагадуванням про те місце, де було знайдено Діка, — про піщану косу Сенді-Гук у гирлі річки Гудзон, біля Нью-Йоркського порту.

Дік Сенд був невисоким, і жодного натяку не було на те, що коли-небудь він матиме зріст вище середнього, проте був міцно збитим. У ньому відразу можна було впізнати англосакса, хоча він мав темне волосся і вогняний погляд блакитних очей. Важка праця моряка вже підготувала його до життєвських битв. Його розумне обличчя пашіло енергією. Це було обличчя людини не лише сміливої, але й здатної проторувати шлях.

Часто цитують три слова незакінченого вірша Вергілія: «*Audaces fortuna juvat...*» («Сміливим доля допомагає...»), проте цитують неправильно. Поет сказав: «*Audentes fortuna juv at...*» («Тим, хто насмілився, доля допомагає...»). Осміленим, а не просто сміливим майже завжди посміхається доля. Сміливий може часом діяти не думаючи.

А осмілений спочатку думає, а потім діє. У цьому тонка відмінність. Дік Сенд був «audens» — осміленим.

У п'ятнадцять років він вже умів приймати рішення і доводити до кінця все те, на що обдуманно зважився. Його жваве й серйозне обличчя привертало увагу. На відміну від більшості своїх однолітків Дік був скупим на слова і жести. У віці, коли діти ще не замислюються про майбутнє, Дік усвідомив свою участь і пообіцяв собі самотужки «стати людиною».

І він досяг свого: він був вже дорослим у той час, коли його однолітки ще залишалися дітьми. Спритним, жвавим і сильним. Дік був одним із тих обдарованих людей, про яких кажуть, що вони народилися з двома правими руками і двома лівими ногами: що би вони не робили — їм усе «з руки», з ким би вони не йшли — вони завжди ступають «у ногу».

Як було заведено раніше, Діка виховували за рахунок громадської доброчинності. Спочатку його помістили до притулку для знайд, яких багато в Америці. У чотири роки почали вчити читати, писати й рахувати в одній із тих шкіл штату Нью-Йорку, які утримувалися на пожертви щирих та милосердних громадян. У вісім років його прилаштували юнгою на судно, що здійснювало рейси у південні країни; до моря у нього був вроджений потяг. На кораблі він почав вивчати морську справу, яку й слід вчити з дитячих років. Суднові офіцери добре ставилися до кмітливого хлопчика і охоче керували його заняттями. Юнга дуже швидко мав стати молодшим матросом в очікуванні кращого. Той, хто з малечку знає, що праця є законом життя, хто замолоду втямив, що хліб добувається лише у поті чола (заповідь Біблії, яка стала правилом для людства), тому судилося вершити великі справи, адже у потрібний день і час у нього знайдуться воля і сили для їх звершення.

Капітан Гуль, який керував торговим судном, на якому служив Дік, звернув увагу на здібного юнга. Бравий моряк полюбив сміливого хлопчину, а повернувшись до Сан-Франциско, розповів про нього Джемсу Велдону. Той зацікавився долею Діка, влаштував його до школи в Сан-Франциско і допоміг закінчити її; виховували його у католицькій вірі, якої дотримували і в родині самого судновласника.

Дік пожадливо навчався, особливо його цікавили географія та історія мандрів; він чекав, коли виросте і розпочне вивчати ту частину математики, що стосується навігації. Закінчивши школу, він став молодшим матросом на китобійному судні свого благодійника Джемса Велдона. Дік знав, що «велике полювання» — китобійний промисел — не менш важливий для виховання справжнього моряка, ніж далеке плавання. Це чудова підготовка до професії моряка, сповненої всіляких несподіванок. До того ж цим навчальним судном виявився «Пілігрим», який плавав під командуванням його

покровителя — капітана Гуля. Так молодому матросу були забезпечені найкращі умови для навчання.

Чи варто казати, що юнак був глибоко відданий родині Велдона, якій він був так зобов'язаний? Хай факти кажуть самі за себе. Легко уявити, як зрадив Дік, коли дізнався, що місіс Велдон із сином здійснюють плавання на «Пілігримі». Місіс Велдон упродовж кількох років заміняла Діку матір, а маленького Джека він любив як рідного брата, хоча і розумів, що положення його зовсім інакше, ніж у сина заможного судовласника. Але його благодійники чудово знали, що зерна добра, які вони посіяли, впали на родючий ґрунт. Серце сироти Діка було сповнене вдячності, і він не вагаючись віддав би життя за тих, хто допоміг йому отримати освіту і навчив любити Бога.

Отож, п'ятнадцятирічний юнак діяв і мислив як доросла людина тридцяти років — таким був Дік Сенд.

Місіс Велдон високо цінувала Діка і розуміла, що цілком може розраховувати на його відданість. Вона залюбки довіряла йому свого маленького Джека. Хлопчик горнувся до Діка, розуміючи, що «старший братик» любить його.

Плавання у гарну погоду у відкритому морі, коли вітрила поставлені і не потребують маневрування, залишає матросам багато вільного часу. Дік весь вільний час віддавав маленькому Джеку. Молодий матрос розважав дитину, показував йому все, що могло бути захопливим для хлопчика у морській справі.

Місіс Велдон без остраху дивилася на те, як Джек ліз по вантах на щоглу чи навіть на салінг брам-стенги¹ і стрілою сковзав по оснащенню вниз на палубу. Дік Сенд завжди був поруч із малюком, готовий підтримати, підхопити його, якби рученята п'ятирічного Джека раптом ослабли. Вправи на відкритому повітрі були на користь дитині, яка щойно одужала після тяжкої хвороби; морський вігер і щоденна гімнастика швидко повернули здоровий рум'янець його зблідлим щічкам.

У таких умовах здійснювався перехід із Нової Зеландії до Америки. Якби не було східних вітрів, екіпаж «Пілігрима» і його пасажери не мали б жодних причин для невдоволення.

Проте зухвалість східного вітру не подобалася капітанові Гулю. Йому ніяк не вдавалося лягти на сприятливіший курс. До того ж він переймався, аби не потрапити у смугу штилів поблизу тропіка Козеріг, не кажучи вже про те, що екваторіальна течія могла більше відкинути його на захід. Капітан непокоївся здебільшого про місіс Велдон, хоча й усвідомлював, що його провини у цій затримці немає. Якби неподалік від «Пілігрима»

---

¹ Стеньга — продовження щогли, прикріплене до її основної (нижньої) частини; брам-стенга — третя частина складової щогли, яка слугує продовженням стеньги.

пройшов який-не-будь океанський пароплав, прямуючи до Америки, він негайно умовив би свою пасажирку пересісти на нього. Але, на жаль, «Пілігрим» знаходився під такою високою широтою, що важко було сподіватися зустріти пароплав курсом на Панаму. Та й зв'язок між Австралією і Новим Світом через Тихий океан на той час не був таким налагодженим, яким він став у подальшому.

Капітанові Гулю залишалося лише чекати, поки погода не змилюється над ним. Здавалося, ніщо не мало порушити одноманітності цього морського переходу, як раптом 2 лютого, під широтою і довготою, вказаними на початку цієї повісті, відбулися несподівані події.

День видався сонячним та ясним. Близько дев'ятої ранку Дік Сенд і Джек залізли на салінг фор-брам-стенги; звідти їм видно було всю палубу корабля і океан далеко внизу. Кормову частину горизонту затулила грот-щогла, яка несла косий грот і топсель. Перед їхніми очима над хвилями здіймався гострий бушприт із трьома туго натягнутими кліверами, схожими на три крила нерівної величини. Під ногами у них надувалося полотнище фока, а над головою — фор-марсель і брамсель. Шхуна-бриг трималася якомога кругіше до вітру.

Дік Сенд пояснив Джеку, чому правильно навантажений і врівноважений у всіх своїх частинах «Пілігрим» не може перекинутися, хоча він і дає досить сильний крен на шпирборт,¹ як раптом хлопчик перервав його вигуком:

— Що це?!

— Ти щось побачив, Джеку? — запитав Дік Сенд, випроставшись на весь зріст на реї.

— Так, так! Отам! — сказав Джек, вказуючи пальчиком на якусь крапочку, що виднілася у просвітку між клівером і стакселем.

Поглянувши у той бік, куди вказував Джек, Дік Сенд крикнув на весь голос:

— З правого борту, попереду, під вітром, уламок судна!

Розділ третій. Судно, що потрапило в катастрофу

Окрик Діка Сенда переполошив увесь екіпаж. Вільні від вахти матроси кинулися на палубу. Капітан Гуль вийшов зі своєї каюти. Місіс Велдон, Нан і навіть незворушний кузен Бенедикт, обіпершись об поручні шпирборту, прискіпливо розглядали уламок судна, що виднівся на морі.

Лише Негоро залишився у комірчині, яка слугувала на судні камбузом. З усієї команди лише його одного не зацікавила несподівана зустріч.

Помічений хлопчиком предмет погойдувався на хвилях близько трьох миль від «Пілігрима».

---

¹ Шпирборт — правий бік (борт) судна.

- Що б це могло бути? — поцікавився один із матросів.
- Як на мене, пліг! — відповів інший.
- Може, там люди?.. Нещасні потерпають... — сказала місіс Велдон.
- Підійдемо ближче — дізнаємось, — відповів капітан Гуль. — Проте мені здається, що це не пліг, швидше за все, перекинутий на бік корпус корабля...
- Ні!.. По-моєму, це гігантська морська тварина! — заявив кузен Бенедикт.
- Я так не вважаю, — сказав юнак.
- А що ж це, на твою думку, Діку? — поцікавилася місіс Велдон.
- Я вважаю так само, як і капітан Гуль, що це нахилений на бік корпус судна, місіс Велдон. Мені здається, що я розрізняю, як блищить на сонці його обшитий міддю кіль.
- Так... так... тепер і я бачу, — підтвердив капітан. І, повернувшись до стернового, він скомандував: — Спускайся під вігер, Болтоне, тримай просто на це судно!
- Так, капітане! — відповів стерновий.
- Я дотримуюсь власної думки, — заявив кузен Бенедикт. — Беззаперечно, перед нами морська тварина.
- У такому разі це мідний кит, — сказав капітан Гуль. — Дивіться, як він виблискує на сонці.
- Якщо це й кит, кузене Бенедикте, то принаймні мертвий, — додала місіс Велдон. — Чітко видно, що він лежить нерухомо.
- Що з того, кузино Велдон? — наполягав на своєму вчений. — Хіба ж мало випадків було, коли кораблі зустрічали сплячих на воді китів!
- Справді так, — сказав капітан Гуль. — І все ж перед нами не сплячий кит, а судно.
- Побачимо, — відповів упертюх.
- Хоча кузену Бенедикту не було жодного діла до китів, і він проміняв би всіх ссавців арктичних і антарктичних морів на одну рідкісну комаху.
- Притримуй, Болтоне, притримуй! — крикнув капітан Гуль. — Не потрібно підходити до судна ближче, ніж на кабельтов.¹ Ми вже напевне нічим не можемо нашкодити цьому уламку, та мене зовсім не втішить, якщо він підімне боки «Пілігримів». Приводь у бейдевінд!²
- Легким рухом керма «Пілігрим» повернули трохи ліворуч. Шхуна-бриг знаходилася на відстані однієї милі від загиблого корабля. Матроси з пожадливою цікавістю вдивлялися у перекинуте на бік судно. Можливо, в його трюмах є цінний вантаж, який вдасться перевантажити на «Пілігрим»? Відомо, що за порятунок вантажу із затонулого корабля

¹ Кабельтов — морська міра довжини, яка дорівнює 0,1 морської милі, чи 185,2 метри.

² Бейдевінд — курс під гострим кутом до зустрічного вітру.

видається премія у розмірі третини його вартості. Якщо вміст трюму не ушкоджений водою, екіпаж «Пілігрима» міг би отримати «гарний улов» — за один день відшкодувати невдачу цілого сезону.

За чверть години «Пілігрим» був уже за півмилі від предмета, що плавав. Тепер не було жодних сумнівів: це справді був корпус перекинутого на бік корабля. Палуба його стояла майже прямовисно. Щогли були знесені. Від усього оснащення залишилися лише повислі шматки троса та розірвані такелажні ланцюги. На вилиці правого борту виднілася величезна пробоїна. Кріплення і обшивка були вм'яті всередину пробоїни.

— Цей корабель зіткнувся з якимось іншим судном! — вигукнув Дік Сенд.

— Так, поза сумнівами, — підтвердив капітан Гуль. — Але мене вражає, що він відразу не затонув. Це просто диво.

— Сподіватимемося, що корабель, який налетів на це судно, зняв із нього всю команду, — зауважила місіс Велдон.

— Так, сподіватимемося, місіс Велдон, — відповів капітан Гуль. — Але цілком можливо, що екіпажу після зіткнення довелося рятуватися на власних шлюпках. На жаль, морська практика знає випадки, коли винуватці аварії, не переймаючись долею потерпілої команди, спокійно продовжували свій шлях.

— Це не можливо! Адже це жахлива жорстокість!

— На жаль, так буває, місіс Велдон. Прикладів безліч.

Судячи з того, що на цьому кораблі не залишилося жодної шлюпки, можна припустити, що команда залишила його. Сподіватимемося, що нещасних підбрало зустрічне судно. Адже звідси майже неможливо дістатися суходолу на шлюпках — надто велика відстань до найближчих островів і тим більше до Американського континенту.

— Чи вдасться коли-небудь розгадати таємницю цієї катастрофи? — сказала місіс Велдон. — Як ви гадаєте, капітане Гуль, залишився на судні хто-небудь із команди?

— Це малоімовірно, місіс Велдон, — відповів капітан Гуль. — Нас би вже давно помітили і подали б який-не-будь сигнал. Хоча, ми зараз перевіримо це... Тримай трохи крутіше до вітру, Болтоне, приводь у кругий бейдевінд! — крикнув капітан, вказуючи рукою напрямком.

«Пілігрим» був лише за три кабельтові від корабля, що потрапив у катастрофу. Тепер вже не було жодних сумнівів, що команда полишила його. Раптом Дік Сенд жестом попросив усіх замовкнути.

— Слушайте! Слушайте! — вигукнув він. Усі насторожились.

— Здається, собака гавкає...

Із корпусу корабля справді вчувався собачий гавкіт. Там, без сумнівів, був живий пес. Мабуть, він не міг вийти, бо люки були зачинені. У будь-якому випадку, його не було видно.

— Якщо навіть там залишився один лише пес,— врятуємо його, капітане,— сказала місіс Велдон.

— Так, так,— вигукнув маленький Джек.— Треба врятувати песика! Я сам годуватиму його. Він нас полюбить... Мамусю, я зараз побіжу принесу йому шматочок цукру!

— Стій на місці, синку,— посміхаючись, сказала місіс Велдон.— Бідна тваринка, певно, вмирає з голоду і, ймовірно, надала би перевагу супу.

— То віддай їй мій суп,— сказав хлопчик.— Я можу обійтися без супу!

Між тим гавкіт щохвилини дужчав. Між двома кораблями було тепер менше трьохсот футів відстані. Раптом над бортом з'явилася голова велетенського пса. Вчепившись передніми лапами за фальшборт, тварина розпачливо гавкала.

— Гей! — гукнув капітан до боцмана.— Лягайте у дрейф і накажіть спустити на воду шлюпку.

— Тримайся, песику! Тримайся! — кричав Джек, і собака, здавалося, відповідав йому глухим гавканням.

Вітрила «Пілігрима» швидко були обрасоплені¹ так, що він лишався майже нерухомим у півкабельтові від потерпілого судна.

Шлюпка вже погойдувалася на хвилі. Капітан Гуль, Дік Сенд і двоє матросів зістрибнули в неї.

Собака чіплявся за фальшборт, зриваючись із нього, падав на палубу і гавкав, не стихаючи; але здавалося, що він гавкав не на шлюпку, що швидко наближалася. Можливо, він кликав пасажирів чи матросів, зачинених як у в'язниці, на потерпілому судні? «Невже там є живі люди?» — розмірковувала місіс Велдон.

Шлюпка була вже близько до мети — ще кілька помахів веслами, і вона підійде до перекинутого корпусу судна.

Пес знову загавкав. Але тепер він вже не кликав своїм гавканням рятувальників. Навпаки, в його гавканні і гарчанні вчувалася скажена лють. Усіх здивували такі дивні зміни.

— Що з собакою? — запитав капітан Гуль, коли шлюпка обгинала корму судна, аби пристати до борту, що загруз у воді.

---

¹ Обрасопити — поставити вітрила в інше положення, повертаючи реї за допомогою брасів (прикріплених до них снастей).

Ані капітан Гуль, ані навіть ті, хто залишився на «Пілігримі», не помітили, що собака почала погрозливо гарчати саме тієї хвилини, коли Негоро, вийшовши із камбуза, з'явився на баку.

Невже собака знав суднового кока? Припущення абсолютно неправдоподібне. Як би там не було, але мимохіть поглянувши на скажено гавкаючого пса і нічим не виказавши подиву, Негоро лише спохмурнів на мить, повернувся і пішов назад на камбуз.

Шлюпка обігнула корму судна. Напис на кормі сповіщав: «Вальдек». Найменування порту, до якого приписане це судно, не було зазначене. Але за формою корпусу та деякими особливостями конструкції, що відразу кидаються в очі морякові, капітан Гуль встановив, що корабель американський.

Та й власне назва підтверджувала цю здогадку. Корпус — ось все, що вціліло від великого брига водотоннажністю у п'ятсот тонн.

На носі «Вальдека» зяяла широка пробоїна — слід смертельного зіткнення. Завдяки тому що судно дало крен, пробоїна піднялася над водою на п'ять-шість футів, і «Вальдек» не затонув.

На палубі не було ані душі. Собака, полишивши борт, дістався похиленою палубою до відкритого центрального люка і, просунувши в нього голову, розпачливо загавкав.

— Певно, цей пес — не єдина вціліла істота на кораблі, — зауважив Дік Сенд.

— Я й сам так гадаю, — сказав капітан Гуль. Шлюпка пливла тепер вздовж напівзатонулого борту. Перша ж велика хвиля неминуче мала б пустити «Вальдек» на дно.

На палубі брига все було начисто зметене. Стирчали лише основи грот-щогли і фок-щогли, переламані у двох футах від пяртнерса.¹ Мабуть, щогли рухнули при зіткненні і впали за борт, захоплюючи за собою вітрила й оснащення. Проте, скільки бачило око, не можна було виявити жодних уламків. Із цього можна було зробити лише один висновок: катастрофа на «Вальдеку» сталася вже багато днів тому.

— Якщо люди і вціліли після зіткнення, — сказав капітан Гуль, — то, певно, вони загинули від спраги та голоду: адже камбуз залито водою. Тож на борту судна залишилися самі трупи.

— Ні! — вигукнув Дік Сенд. — Ні! Собака не гавкала б так. Тут є живі. І він покликав собаку. Розумна тварина відразу ж зісковзнула в море і, ледве перебираючи кволими лапами, попливла до шлюпки. Коли собаку зтягли до човна, вона жадібно накинулася не на сухар, який простягнув їй Дік Сенд, а на відерце з прісною водою.

— Бідолашна тварина помирає від спраги! — вигукнув Дік Сенд.

---

¹ Пяртнерс — отвір у палубі, крізь який проходить щогла.

У пошуках зручного місця для причалу шлюпка відійшла на кілька футів від палуби затонулого корабля. Собака, вочевидь, вирішив, що її рятівники не хочуть піднятися на борт. Схопивши Діка Сенда за поділ куртки, він голосно й жалісливо загавкав.

Всі рухи собаки, його гавкіт були зрозумілішими за будь-які слова.

Шлюпка підійшла до крамболу лівого борту. Матроси надійно закріпили її, а капітан Гуль із Діком Сендом піднялися на палубу, прихопивши з собою собаку. Не без зусиль, по-плазунськи, дісталися вони отвору центрального люка, який з'яв між двома уламками щогли, і спустилися до трюму.

У наполовину затопленому трюмі не було жодного товару. Баластом бригові слугував пісок; наразі він пересипався на бакборт¹ і своєю вагою утримував судно на боці. Сподівання на цінний вантаж не виправдалися. Тут нічого було рятувати.

— Тут нікого немає,— сказав капітан Гуль.

— Нікого,— підтвердив юнак, пройшовши у передню частину трюму.

Але пес на палубі продовжував заливатися гавкотом, ніби наполегливо вимагав уваги людей.

— Тут нічого робити,— сказав капітан Гуль.— Ходімо назад.

Вони піднялися на палубу.

Собака підбіг до них, потім поповз до юту,² ніби кликав їх туди. І люди пішли за ним.

П'ятеро людей — імовірно, п'ять трупів — лежали у кубрику.³ При яскравому денному світлі, яке проникало в отвір між двома балками, капітан Гуль розгледів, що це були негри.

Діку Сенду, який переходив від одного до іншого, здалося, ніби нещасні ще дихають.

— На борт «Пілігрима»! Усіх на борт! — наказав капітан Гуль. Матросів, які залишилися у шлюпці, покликали на допомогу. Вони допомогли винести потерпілих із кубрика.

Це була нелегка справа, але за кілька хвилин усіх п'ятьох спустили у шлюпку. Ніхто з них не приходив до тями. Проте капітан Гуль сподівався, що кілька крапель ліків і ковток-інший води повернуть цих людей до життя.

«Пілігрим» дрейфував лише у півкабельтові, й шлюпка швидко підплила до нього.

За допомогою підйомного горденя,⁴ спущеного з грот-щогли, потерпілих по черзі підняли на палубу «Пілігрима». Про пса також не забули.

¹ Бакборт — лівий бік (борт) судна.

² Ют — кормова частина палуби судна.

³ Кубрик — помешкання команди на кораблі.

⁴ Гордень — снасть, яка проходить крізь нерухомий блок. Використовується для підйому вантажів чи натягування вітрил.

— Ото нещасні! — вигукнула місіс Велдон, побачивши п'ять розпластаних нерухомих тіл.

— Вони живі, місіс Велдон! — сказав Дік Сенд.— Вони ще живі. Ми їх врятуємо!

— Що з ними сталося? — запитав кузен Бенедикт.

— Дайте їм отямитися, і вони розкажуть нам свою історію,— відповів капітан Гуль.— Та спочатку їх потрібно напоїти водою і дати їм трохи рому. І, повернувшись до камбуза, він голосно гукнув:

— Негоро!

Почувши це ім'я, пес увесь витягнувся, ніби робив стійку, глухо загарчав, а шерсть у нього стала дибки. Кок не з'явився і не відповів.

— Негоро! — ще голосніше крикнув капітан Гуль.

Собака люто загарчав. Негоро вийшов із камбуза. Не встиг він зробити й кроку, як пес стрибнув, намагаючись вчепитися йому в горло.

Португалець відкинув його ударом кочерги, якою він озброївся, виходячи з камбуза. Двоє матросів схопили собаку і утримували його силою.

— Ви знаєте цього пса? — запитав капітан Гуль у кока.

— Я? — здивовано вигукнув Негоро.— І в очі його ніколи не бачив!

— Дивно! — прошепотів Дік Сенд.

Розділ четвертий. Врятовані із «Вальдека»

Работоргівля все ще широко розповсюджена у всій Екваторіальній Африці. Незважаючи на те що вздовж берегів континенту курсують англійські й французькі військові кораблі, судна работоргівців так само вивозять із Анголи й Мозамбіка негрів-невільників. Попит на «чорний товар» усе ще великий у багатьох країнах, і слід зазначити,— навіть цивілізованого світу. Капітанові Гулю це було відомо.

Хоча та частина океану, де зараз знаходився «Пілігрим», знаходилася осторонь від звичних шляхів невільницьких суден, капітан Гуль подумав, що врятовані негри, ймовірно, належать до партії рабів, яких «Вальдек» віз для продажу до якоїсь колонії у Тихому океані.

На «Пілігримі» з турботою опікувалися врятованими неграми. Місіс Велдон за допомогою Нан і Діка Сенда поїла їх із ложки холодною водою, якої вони, імовірно, були, позбавлені кілька днів.

Нарешті вода, якої їм бракувало так довго, і кілька ковтків бульйону повернули бідолашних негрів до життя. Один із них — на вигляд старий років шістдесяти — розмовляв англійською; невдовзі він вже був спроможний відповідати на запитання.

— Що сталося з «Вальдеком»? — насамперед запитав капітан Гуль.

— Він зіткнувся з іншим судном?

— Днів десять тому, темної ночі, коли всі спали, на нас налетів якийсь корабель,— відповів старий негр.

— Що сталося з командою «Вальдека»? — Не знаю. Коли ми піднялися на палубу, там вже нікого не було, пане.

— Ви гадаєте, що екіпаж «Вальдека» встиг перебраться на борт того судна, яке зіткнулося з «Вальдеком»?

— Слід сподіватися, що саме так і було, пане.

— І це судно після зіткнення не зупинилося, аби забрати потерпілих?

— Ні.

— Можливо, воно затонуло?

— О ні,— похитавши головою, відповів старий негр,— ми бачили, як воно віддалялося.

Те саме підтвердили й решта врятованих із «Вальдека». Як би це не виглядало неймовірно, проте справді часто трапляється, що капітан корабля, з вини якого сталося жахливе зіткнення, поспіхом залишає місце пригоди, аніскілочка не переймаючись долею нещасних, яких він прирік на загибель, і навіть не намагаючись допомогти їм!

Суворого осуду заслуговує візник, який необачно наїхав на вулиці на перехожого і при цьому намагається втекти, мовляв, нехай інші переймаються долею жертви його необережності. Але на вулиці потерпілому від нещасного випадку швидко нададуть першу допомогу. А що казати про людей, які кидають напризволяще потопальників у відкритому морі? Такі люди — ганьба для всього роду людського!

Капітан Гуль міг би розповісти багато історій про таку нелюдську жорстокість. Він повторив місіс Велдон, що, якими б жахливими не здавалися подібні випадки, на жаль, вони трапляються не так вже й рідко. Він продовжив розпитувати:

— Звідки йшов «Вальдек»?

— Із Мельбурна.

— Це означає, що ви не раби?

— Ні, пане,— жваво відповів негр, виструнчившись на весь зріст.— Ми мешканці Пенсільванії, громадяни вільної Америки.

— Друзі мої,— сказав капітан,— знайте, що на борту «Пілігрима», американського брига, ніхто не зазіхатиме на вашу свободу. Справді, п'ятеро негрів, врятованих «Пілігримом», були із штату Пенсільванія. Найстарішого з них продали у рабство, коли він був шестирічною дитиною.

З Африки його доправили до Сполучених Штатів. Тут він отримав свободу після скасування рабства. Молодші його супутники народилися вільними громадянами, і ніхто

з білих не має права назвати їх своєю власністю. Вони навіть не знали того жаргону, на якому спілкувалися негри перед війною,¹ жаргону, де не існувало напруження і завжди вживалися лише безособові дієслова. Ці негри, як вільні громадяни, залишили Америку і вільними громадянами повернулися назад. Старий негр розповів капітанові Гулю, що його супутники самі найнялися на плантацію одного англійця неподалік від Мельбурна, у Південній Австралії. Вони пропрацювали там три роки і, назбиравши грошей, коли закінчився контракт, вирішили повернутися на батьківщину.

Заплатили за проїзд на «Вальдеку» як звичайні пасажери і 5 січня відпливли з Мельбурна. За сімнадцять діб, пізно вночі, «Вальдек» зіткнувся з якимось кораблем. Негри спали. Їх розбудив страшенний поштовх. За кілька секунд вони вибігли на палубу.

Щогли вже попадали за борт, і «Вальдек» лежав на боці; але він не пішов на дно, бо у трюм потрапило відносно небагато води.

Капітан і команда «Вальдека» зникли: мабуть, одних скинуло в море, інші вчепилися за оснащення корабля, який збивши «Вальдек», поспішав утекти геть. П'ятеро негрів залишилися на ушкодженому судні, приблизно за тисячу двісті миль від найближчої землі.

Старшого з негрів звали Томом. Супутники визнавали його своїм керівником. Цим Том завдячував не лише власному віку, але й своїй енергії та великому досвіду, зібраному за довге трудове життя. Решта негрів були молодими у віці від двадцяти п'яти до тридцяти років. Звали їх: Бат, Остін, Актеон і Геркулес. Бат був сином старого Тома.

Усі четверо були високорослими й широкоплечими молодиками — на невільницьких ринках Центральної Африки за них добре б заплатили. Тепер вони були виснажені, змучені, але все одно в очі відразу кидалася могутня стать цих справжніх представників міцної чорної раси, також відчувалося, що дається взнаки певне виховання, отримане ними в одній із чисельних шкіл Північної Америки.

Отож, після катастрофи Том та його товариші залишилися наодинці з бідною. Вони не могли ані ліквідувати ушкодження на «Вальдеку», ані полишити його, бо ж обидві шлюпки розбилися при зіткненні. Врятувати їх могла лише зустріч з яким-небудь кораблем. Втративши керування, «Вальдек» став іграшкою для вітру і течії. Цим і пояснюється, що «Пілігрим» зустрів розтрощене судно на значній відстані від його курсу, значно південніше звичного шляху для кораблів, які курсували з Мельбурна до Сполучених Штатів.

---

¹ Йдеться про Громадянську війну 1861–1865 років у Північній Америці між північними і південними штатами. Мешканці півночі офіційно відмінили рабство негрів.

Протягом десяти днів, які минули з моменту катастрофи до появи «Пілігрима», п'ятеро негрів харчувалися продуктами, знайденими у буфеті кают-компанії. Бочки з прісною водою, що зберігалися на палубі, розбилися під час зіткнення, а камбуз, у якому можна було дістати спиртні напої, було залито водою.

На дев'ятий день Том та його товариші, страшенно змучені спрагою, втратили свідомість; «Пілігрим» саме вчасно встиг на допомогу.

Том коротко розповів про все це капітанові Гулю. Не було жодних причин сумніватися у правдивості розповіді старого негра. Самі факти підтверджували це, та й супутники Тома також.

Інша жива істота, врятована з розтрощеного корабля, ймовірно, повторила б те саме, якби вміла розмовляти. Мова йде про пса, який страшенно розлютився, коли побачив Негоро. Було щось дивне у цій антипатії тварини до суднового кока.

Дінго — так кликали пса — був із породи великих сторожових псів, які водяться у Новій Голландії.¹ Проте капітан «Вальдека» придбав Дінго не в Австралії. Два роки тому капітан знайшов напівмертвого від голоду пса на західному березі Африки поблизу гирла річки Конго. Йому сподобалася чудова тварина, і він узяв її до себе на корабель. Однак Дінго не прив'язався до нового власника. Можна було подумати, що він сумує за попереднім господарем, з яким його силоміць розлучили і якого неможливо було розшукати у цій пустельній місцевості.

Дві лігери — «С» і «В», вигравіювані на ошийнику, — все, що пов'язувало собаку з її минулим, яке залишилося для нового власника загадкою.

Дінго був великим, сильним псом, більшим за піренейських собак, і міг уважатися чудовим зразком новоголландської породи собак. Коли він ставав на задні лапи й закидав голову, то був зростом з дорослу людину.

М'язисті, дужі, незвично рухливі родичі Дінго, не вагаючись, нападають на ягуара чи пантеру і не бояться самотужки боротися з ведмедем.

Шерсть у Дінго була густа, темно-руда, з білуватими підпалинами на морді, хвіст довгий, пухнастий і пружний, як у лева. Такий пес, якщо його розгнівати, міг стати небезпечним ворогом, і не дивно, що Негоро не був у захваті від прийому, який виказав йому цей дужий пес.

Дінго не виглядав надто люб'язним, проте й хижим його назвати не можна було. Швидше, він виглядав сумним. Старий Том ще на «Вальдеку» помігив, що Дінго ніби недолюблює негрів. Він не намагався завдати їм зла, але весь час тримався від них на відстані. Може, під час його мандрівок узбережжям туземці погано з ним поводитися? Так

---

¹ Нова Голландія — старовинна назва Австралії.

чи інакше, але він не підходив до Тома та його товаришів, хоча це були славні, добрі люди. За ті десять днів, які вони провели разом на борту корабля, що зазнав катастрофи, Дінго все ще тримався осторонь товаришів по нещастю. Як і чим він харчувався у ці дні, залишилося невідомим, але так само, як і ці люди, він жорстоко страждав від спраги.

За першого ж хвилювання на морі судно мало б затонути і, звісно ж, забрало би з собою у безодню океану лише трупи. Але несподівана зустріч із «Пілігримом», який затримався в дорозі через штилі й несприятливі вітри, та його капітаном урятувала їм життя.

Треба було лише завершити справу, повернувши на батьківщину врятованих із «Вальдека» негрів, які на додаток до нещастя ще й залишилися без усіх своїх заощаджень, зібраних за три роки роботи. Це й передбачалося зробити.

«Пілігрим», розвантажившись у Вальпараїсо, мав піднятися вздовж американського узбережжя до берегів Каліфорнії. І місіс Велдон щиросердно пообіцяла Тому та його супутникам, що там вони знайдуть прихисток у її чоловіка, містера Джемса Велдона, і він забезпечить їх усім необхідним для повернення до Пенсільванії. Нещасні могли тепер бути впевненими у майбутньому, і їм залишалося лише дякувати місіс Велдон та капітанові Гулю. Справді, бідолашні негри були їм дуже зобов'язані та сподівалися коли-небудь віддячити за турботу.

Розділ п'ятий. «С» і «В»

«Пілігрим» пішов далі, намагаючись, наскільки це можливо, тримати курс на схід. Незмінні штилі трохи непокоїли капітана Гуля. У тому, що перехід з Нової Зеландії до Вальпараїсо триватиме зайвий тиждень чи два, не було нічого тривожного. Проте ця непередбачувана затримка могла стоїти пасажирів. Але місіс Велдон не нарікала і терпляче витримувала всі незручності плавання.

Надвечір цього ж дня, 2 лютого, корпус «Вальдека» зник із горизонту. Капітан Гуль найперше зробив усе, аби зручно влаштувати Тома та його супутників. Тісний кубрик «Пілігрима» не міг вмістити зайвих п'ятеро людей, і капітан вирішив виділити їм місце на баку.¹ До того ж ці загартовані люди звикли працювати в важких умовах і були невибагливими. У погожу днину — а дні були спекотними й сухими — вони цілком могли там залишатися упродовж всього плавання.

Життя на судні, одноманітність якого лише ненадовго було порушено зустріччю з «Вальдеком», знову ввійшло у звичну колію.

Том, Остін, Бат, Актеон і Геркулес раді були будь-якій роботі. Але коли вітер дме постійно в одному напрямку і вітрила вже поставлені, на судні робити нічого. Проте, коли

---

¹ Бак — носова частина верхньої палуби.

потрібно було лягти на другий галс,¹ старий негр та його товариші взялися до роботи разом з екіпажем. І слід сказати, що коли гігант Геркулес брався тягти снасті, решта матросів могли стояти склавши руки. Цей могутній чолов'яга, зростом у шість футів з лишком, міг замінити собою лебідку.

Маленький Джек із захоплення спостерігав, як працює велетень. Він ніскільки не боявся Геркулеса, коли той високо підкидав його у повітря, ніби ляльку. Джек верещав від задоволення.

— Ще вище, Геркулесе! — кричав він.

— Прошу, містере Джеку,— відповідав Геркулес.

— А тобі не важко?

— Та ви ж, мов пір'їнка!

— Тоді підніми мене високо-високо! Якогога вище!

І коли Геркулес підставив свою широку долоню і запропонував Джеку стати на неї обома ніжками, а потім витягнув руку і ходив так із хлопчиком по палубі, ніби цирковий атлет, Джек дивився на всіх згори вниз і, уявляючи себе велетнем, від душі веселився. Він напинався, аби стати важчим, але Геркулес навіть не помічав його зусиль.

Відтак маленький Джек мав уже двох друзів: Діка Сенда і Геркулеса.

Невдовзі у нього з'явився і третій друг — Дінго.

Як вже згадувалося, Дінго був не схильним до спілкування. Можливо, ця здатність з'явилася в нього на «Вальдеку», де люди йому були не до вподоби.

Але на «Пілігримі» настрої собаки швидко змінився. Джек, певно, зумів завоювати серце Дінго. Пес із задоволенням бавився з хлопчиком, а тому ці ігри були в радість. Невдовзі стало вочевидь, що Дінго був із тих собак, які дуже люблять дітей. Щоправда, Джек ніколи не мучив його. Але перетворювати пса у жвавого скакуна, хіба ж це не чудово? Можна сміливо сказати, що будь-яка дитина обере таку «конячку» натомість найгарнішого дерев'яного коника, навіть якщо у того до ніг прикручені коліщатка. Джек часто з насолодою стрибав верхи на Дінго, який залюбки виконував цю забаганку свого маленького друга; худеньке хлопчечко було для нього не важче, ніж жокей для скакового коня.

А яких втрат зазнавав щодня запас цукру на камбузі!

Дінго швидко став улюбленцем усього екіпажу. Лише Негоро намагався не зустрітися з Дінго, який з першої ж миті, не зрозуміло чому, зненавидів кока.

---

¹ Судно іде лівим чи правим галсом залежно від того, з якого борту (лівого чи правого) дме вітер.

Проте захоплення собакою не зменшило любові Джека до давнього друга — Діка Сенда. Як і раніше юнак проводив зі своїм маленьким приятелем увесь вільний від вахти час. Місіс Велдон, певна річ, була дуже задоволена цією дружбою.

Якось — це було 6 лютого — вона заговорила з капітаном Гулем про Діка Сенда. Капітан палко нахвалював молодого матроса.

— Можу ручитися вам, — казав він місіс Велдон, — що хлопчик стане чудовим мореплавцем. Точно кажу, у нього вроджений інстинкт моряка. Мене вражає, з якою швидкістю він засвоює знання у нашій справі, хоча не має теоретичної підготовки, а як багато він дізнався за такий короткий час!

— До цього варто додати, — сказала місіс Велдон, — що він чесний і добрий юнак, не по роках серйозний і дуже старанний. За всі роки, що ми знаємо його, жодного разу не дав ані найменшого приводу для невдоволення ним.

— Що й казати! — підхопив капітан Гуль. — Гарний хлопчина цей Дік! Недарма всі його так люблять.

— Коли ми повернемося до Сан-Франциско, — продовжувала місіс Велдон, — чоловік віддасть його до морського училища, аби він міг отримати диплом капітана.

— І дуже добре зробить містер Велдон, — зауважив капітан Гуль. — Я певен, що Дік Сэнд колись стане гордістю американського флоту.

— У бідолашного хлопчика було важке сирітське дитинство. Він пройшов тяжку школу, — сказала місіс Велдон.

Її уроки не минули даремно. Дік зрозумів, що лише наполеглива праця допоможе йому вибитися в люди, і зараз він на правильному шляху. Так, він буде людиною честі.

— Ну ж бо, погляньте на нього, місіс Велдон, — продовжував капітан Гуль. — Він саме на вахті біля стерна і не зводить очей із фока. Він сама зосередженість і увага, тому судно йде просто за курсом. У хлопчика вже зараз виправка старого стернового. Гарний початок для моряка! Знаєте, місіс Велдон, ремеслом моряка треба займатися змалку.

Хто не почав служби юнгою, той ніколи не буде справжнім моряком, принаймні на торговому флоті. У дитинстві добре засвоюєш уроки, і поступово твої дії стають не лише свідомими, але й інстинктивними, і зрештою моряк звикає приймати рішення так само швидко, як і маневрувати вітрилами.

— Проте, капітане, є чимало чудових моряків і на військовому флоті, — зауважила місіс Велдон.

— Певна річ. Але наскільки мені відомо, майже всі найкращі моряки змалку службу починали. Достатньо згадати Нельсона,¹ та й багатьох інших, які починали юнгами.

---

¹ Нельсон (1758–1805) — англійський адмірал.

Цієї миті з каюти вийшов кузен Бенедикт. Як і зазвичай, весь у власних думках, він розсіяно блукав палубою, зазираючи у всі шпарини, нишпорив під клітками з курами, проводячи пальцями по швах в обшивці борту,— там, де вар облупився.

— Як почуваетесь, кузене Бенедикте? — поцікавилася місіс Велдон.

— Дякую вам, кузино, добре. Як завжди... Проте я вмираю від нетерпіння швидше повернутися на землю.

— Що ви там шукаєте під лавкою, містере Бенедикте? — запитав капітан Гуль.

— Комах, шановний, комах! — сердито відповів кузен Бенедикт.— Що, по-вашому, я можу шукати, якщо не комах?

— Комах? На жаль, вам доведеться потерпіти: у відкритому морі вам навряд чи вдасться поповнити свою колекцію.

— Чому ж це так, шановний? Хіба не можна собі уявити, що на кораблі опиниться кілька екземплярів...

— Ні, кузене Бенедикте, ви нічого тут не знайдете,— перервала його місіс Велдон.— Сердьтесь не сердьтесь на капітана Гуля, але його корабель — взірець чистоти, тож ваші пошуки даремні.

Капітан Гуль розсміявся.

— Місіс Велдон перебільшує,— мовив він.— Проте, мені здається, ви й справді даремно витрачаєте час на пошуки комах, особливо, якщо йдеться про пошуки в каютах.

— Знаю, знаю! — з прикрістю низивши плечима, вигукнув кузен Бенедикт.

— Я вже обнишпорив усі каюти згори до низу...

— Але в трюмі,— продовжував капітан Гуль,— ви таки знайдете кілька тарганів, якщо вони вас, звісно ж, цікавлять!

— Безумовно, цікавлять! Як можуть не цікавити мене ці нічні прямокрилі комахи, які накликали на себе прокляття Вергілія і Горація! — почав виголошувати кузен Бенедикт, гордо випроставшись на весь зріст.— Як можуть не цікавити мене ці близькі родичі «*Pteriplaneta orientalis*» і американського альбіноса, таргани, що мешкають...

— У бруді... — сказав капітан Гуль.

— Що владарюють на борту! — гордо поправив його кузен Бенедикт.

— Царство тарганів!

— О, відразу видно, що ви не ентомолог, шановний!

— У жодному разі!

— Послухайте, кузене Бенедикте,— посміхнулася місіс Велдон,— сподіваюся, ви не вимагатимете, аби з любові до науки ми покійно віддали б себе на поживу тарганам?

— Я нічого не вимагаю, кузино! — відповів палкий ентомолог.— Єдине, чого я прагну,— це прикрасити свою колекцію яким-небудь рідкісним екземпляром.

— Ви невдоволені своїми новозеландськими знахідками?

— Навпаки, дуже задоволений, кузино. Мені пощастило спіймати там екземпляр жука-стафіліна, якого до мене знаходили лише у Новій Каледонії, тобто на кілька сотень миль далі.

У цю хвилину Дінго, який весь час бавився з Джеком, підбіг до кузена Бенедикта.

— Йди геть, забирайся! — загаласував той, відштовхуючи собаку.

— О, містере Бенедикте! — вигукнув капітан Гуль.— Як можна любити тарганів і ненавидіти собак?

— Та ще й таких гарних собачок! — додав маленький Джек, обхопивши обома руками голову Дінго.

— Та... може... — пробурчав кузен Бенедикт.— Але ця огидна тварина обманула мої сподівання.

— Як, кузене Бенедикте! — вигукнула місіс Велдон.— Невже ви й Дінго збиралися зарахувати до ряду двокрилих чи перетинчастокрилих?

— Ні, звісно,— цілком серйозно відповів учений.— Але ж Дінго, хоч він і належить до австралійської породи собак, підібрали на західно-африканському узбережжі!

— Абсолютно правильно,— підтвердила місіс Велдон.— Том чув, як про це говорив капітан «Вальдека».

— Так от... я думав... я сподівався... що на цій тварині знайду хоч якихось комах, які належать лише до західно-африканської фауни...

— О, небо! — вигукнула місіс Велдон.

— І я припускав, що, може, на ньому знайдеться яка-не-будь особливо люта блоха ще невідомого, нового виду...

— Ти чуєш, Дінго? — сказав капітан Гуль.— Чуєш, пес? Ти не виконав своїх обов'язків!

— Але я даремно вичісував йому шерсть,— продовжував із неприхованим смутком ентомолог,— на ньому не виявилось жодної блохи!

— Якби вам удалося знайти бліх, сподіваюся, ви негайно би знищили їх? — вигукнув капітан.

— Шановний,— сухо відповів кузен Бенедикт,— вам не завадить знати, що сер Джон Франклін ніколи даремно не вбивав комах, навіть американських комарів, укуси яких значно болючіші від блошиних.

Гадаю, ви не будете заперечувати, що сер Джон Франклін у морській справі дещо тямив?

— Так! — Із поклоном відповів капітан Гуль.

— Яюсь його страшенно покусав москіт. Але Франклін лише дмухнув на нього і, відігнавши, з повагою сказав: «Будь ласка, йдїть геть. Світ достатньо великий для вас і для мене!»

— Так! — вимовив капітан Гуль.

— Так, шановний!

— А чи відомо вам, пане Бенедикте,— зауважив капітан Гуль,— що інша людина сказала про це значно раніше за Франкліна?

— Інша?

— Так. На ймення дядечко Тобі.

— Хто ж він? Ентомолог? — жваво запитав кузен Бенедикт.

— Та ні, стерновий дядечко Тобі не був ентомологом, але це не завадило йому, без зайвої, щоправда, поштивості, сказати мусі, яка гуділа біля його носа: «Забирайся, бідолашна! Світ великий, і ми можемо жити, не заважаючи одне одному».

— Молодчина цей дядечко Тобі! — вигукнув кузен Бенедикт.— Він помер?

— Припускаю, що так,— незворушно відповів капітан Гуль,— бо ж він ніколи й не існував.

Всі засміялися, дивлячись на кузена Бенедикта.

Такі дружні посиденьки допомагали урізноманітнювати довгі години плавання, яке вже добряче затяглося. Певна річ, що у присутності кузена Бенедикта розмова щоразу провадилася довкола яких-небудь питань ентомологічної науки.

Море весь час було спокійним, але слабкий вігер ледь надував вітрила шхуни-брига, і «Пілігрим» майже не рухався на схід. Капітан Гуль нетерпляче чекав, коли ж судно досягне, нарешті, тих місць, де подують більш сприятливі вітри.

Слід сказати, що кузен Бенедикт намагався втаємничити Діка Сенда у царину ентомології. Але юнак ухилявся від цієї честі; тоді вчений почав читати лекції неграм. Справа скінчилася тим, що Том, Бат, Остін і Актеон почали тікати від кузена Бенедикта, варто лише було йому з'явитися на палубі. Шановному ентомологу доводилося задовольнятися лише одним слухачем — Геркулесом, у якого він виявив вроджену здатність відрізнити паразитів від вилохвостих комах.

Велетень-негр жив тепер в оточенні жуків-шкіроїдів, жужелиць, рогачів, жуків-могильників, довгоносиків, жуків-гнойовиків, сонечок, короїдів, хрущів, зернівок. Він дослідив усю колекцію кузена Бенедикта, який з острахом тремтів, коли бачив своїх

тендігних комашок у товстих і міцних, як лещата, пальцях Геркулеса. Але велетень-учень так уважно слухав лекції, що професор вирішив навіть ризикнути заради нього своїми скарбами.

У той час як кузен Бенедикт займався з Геркулесом, місіс Велдон навчала читання й письму маленького Джека, а його друг, Дік Сенд, знайомив його з азами арифметики.

П'ятирічна дитина легше схоплює знання, коли уроки схожі на захопливу гру. Місіс Велдон вчила Джека читання не за абеткою, а за допомогою дерев'яних кубиків, на яких були намальовані великі гарні літери.

Малюка забавляло, що від поєднання цих літер утворюються слова. Спочатку мама сама складала певне слово, а потім, перемішуючи кубики, пропонувала Джеку самостійно скласти те саме слово.

Хлопчиківі подобалося навчатися граючись. Щодня він довго грався своїми кубиками у каюті чи на палубі, то складав слова, то знову перемішував усі літери абетки.

Ця гра стала причиною випадку, настільки незвичайного і несподіваного, що про нього варто розповісти детально.

Трапилося це вранці 9 лютого.

Джек розташувався на палубі напівлежачи і складав із кубиків якесь слово; старий Том мав би знову скласти це слово після того, як хлопчик перемішає кубики. Дотримуючи правил гри, Том заплющив очі долонею, аби не бачити, яке слово складає Джек.

У наборі кубиків були не лише літери, але й цифри,— а відтак ця гра слугувала посібником для навчання не лише читання, але й лічби.

Джек улаштував усі кубики в один ряд і, нахмуривши брівки, обрав потрібні йому літери. Робота не з легких, і хлопчик так захопився нею, що не звертав уваги на Дінго, який кружляв біля нього. Раптом пес завмер на місці, уп'явшись очима в один кубик. Потім підняв передню праву лапу і завиляв хвостом. Далі схопив у зуби кубик, відбіг трохи далі і поклав його на палубу.

На цьому кубику було зображено велику літеру «С».

— Дінго, віддай! — вигукнув хлопчик, злякавшись, що пес проковтне кубик.

Але Дінго повернувся, узяв ще один кубик і поклав його поряд із першим.

На другому кубику було намальовано велику «В».

Тут Джек скрикнув.

На його крик прибігли місіс Велдон, капітан Гуль і Дік Сенд, які гуляли по палубі. Джек розповів про те, що сталося.

Дінго розрізняв літери! Дінго вмів читати! Так, так! Джек бачив це на власні очі.

Дік Сенд пішов за кубиками, аби повернути їх Джеку. Дінго зустрів його гарчанням.

Проте юнак таки підняв кубики з палуби і поставив їх у ряд. Дінго знову кинувся до них, знову вибрав ті ж дві лігери і відніс їх убік. Він ліг і, поклавши лапи на кубики, з викликом дивився на людей — чітко даючи зрозуміти, що не хоче їх віддавати. Решта лігер абетки у нього не викликала жодного інтересу і ніби й не існувала для нього.

— Як дивно! — вигукнула місіс Велдон.

— І справді, дуже дивно, — сказав капітан Гуль, пильно приглядаючись до кубиків.

— С, В, — прочитала місіс Велдон.

— С, В, — повторив капітан Гуль. — Ті ж лігери, що й на ошийнику Дінго! — І, раптом повернувшись до старого негра, він запитав:

— Томе, ви, здається, казали, що цей пес лише віднедавна належав капітанові «Вальдека»?

— Так, пане. Дінго потрапив на «Вальдек» років зо два тому.

— Капітан «Вальдека» знайшов його на західному узбережжі Африки?

— Так, пане, поблизу гирла Конго. Я не раз чув, як капітан «Вальдека» розповідав про це.

— І ніхто не знає, кому раніше належав Дінго і як він потрапив до Африки?

— Ніхто, капітане. Адже з собаками справи значно гірші, ніж із дітьми: документів у них немає жодних, та й розповісти вони нічого не можуть.

Капітан Гуль замовчав і замислився.

— Хіба ці дві лігери про що-небудь вам кажуть, капітане? — поцікавилась місіс Велдон, зважившись, нарешті, порушити мовчанку.

— Так, місіс Велдон. Вони наводять мене на думку... Хоча, це може бути лише випадковий збіг.

— Який?

— Можливо, у цих двох лігерах прихована таємниця і вони допоможуть з'ясувати долю одного сміливого мандрівника.

— Не розумію. Що ви хочете цим сказати?

— Зараз поясню, місіс Велдон. У тисяча вісімсот сімдесят першому році, тобто два роки тому, один мандрівник-француз подався до Африки з ініціативи Паризького географічного товариства, намагаючись перетнути континент із заходу на схід. Висхідним пунктом його експедиції саме було гирло річки Конго. Кінцевим пунктом, як це задумувалося, мав бути мис Дельгадо у гирлі ріки Рувума, за течією якої мандрівник збирався спуститися. Цю людину називали Самюель Вернон.

— Самюель Вернон?! — повторила місіс Велдон.

— Так, місіс Велдон. Прошу звернути увагу, що ім'я і прізвище починаються саме на ті літери, які Дінго обрав зі всієї абетки, і саме вони вигравіювані на його ошийнику.

— Справді,— сказала місіс Велдон.— А що сталося з мандрівником?

— Він вирушив в експедицію,— відповів капітан Гуль,— і відтоді від нього жодної звістки.

— Жодної звістки? — перепитав Дік Сенд.

— Жоднісінької,— сказав капітан.

— Який же висновок з цього ви робите? — запитала місіс Велдон.

— Я гадаю, що Самюелю Вернону не вдалося дістатися східного берега Африки. Або ж він загинув в дорозі, або ж його взяли в полон туземці.

— Тож цей пес...

— Господарем цього пса міг бути Самюель Вернон. Але якщо моє припущення правдиве, Дінго виявився щасливішим за свого господаря: йому пощастило повернутися назад до гирла Конго, де його знайшов капітан «Вальдека».

— А ви впевнені, що француза-мандрівника справді супроводжував собака, чи це лише ваші припущення?

— Ні, місіс Велдон, це лише мої припущення,— відповів капітан Гуль.

— Але беззаперечним фактом залишається те, що Дінго знає літери «С» і «В», ініціали мандрівника. Як і де собака навчився розрізняти ці літери, я, зрозуміло, не можу вам сказати. Але Дінго чудово їх знає. Дивіться, він підштовхує кубики лапою, ніби просить нас прочитати літери.

І справді, поведінку Дінго не можна було пояснити інакше.

— Хіба ж Самюель Вернон зважився на таку важку експедицію сам? — не вгавав Дік Сенд.

— Не знаю,— відповів капітан Гуль.— Але цілком можливо, що він узяв із собою загін носіїв-туземців.

Цієї хвилини Негоро вийшов з каюти на палубу. Спочатку ніхто не звернув на нього уваги, і тому ніхто не помітив його дивного погляду, який португалець кинув на собаку — той і далі стеріг два кубики з літерами «С» і «В». Але, вгледівши судового кока, Дінго раптом люто загарчав і вишкірився. Негоро тієї самої миті пішов назад до каюти, але погляд, який він кинув на собаку, і погрозливий жест, який вирвався в нього, не віщували Дінго нічого доброго.

— Тут прихована якась таємниця,— прошепотів капітан Гуль, від очей якого не приховалася жодна деталь цієї короткої сцени.

— І все ж таки дивно, містере Гулю,— зауважив Дік Сенд.— Як же це собака навчився розрізняти лігери абетки?

— І нічого тут немає дивного! — заявив маленький Джек.— Мама часто розповідала мені про собаку, який умів читати і писати, як справжній шкільний учитель, і навіть грав у доміно.

— Любий мій хлопчику,— посміхнувшись, сказала місіс Велдон,— пес Муніго, про якого я тобі розповідала, зовсім не був таким ученим, як тобі здається. Якщо вірити тому, що мені розповідали, Муніго не вмів відрізнити одну лігеру від іншої, з яких він складав слова. Таємниця його «вченості» у тому, що Муніго мав чудовий гострий слух. Його господар, винахідливий американець, помітив цю якість у Муніго, почав розвивати її і зрештою досяг неймовірних результатів.

— Як же він досяг цього, місіс Велдон? — запитав Дік Сенд. Таємниця вченого пса зацікавила його не менше, ніж Джека.

— А ось як, мій друже. Коли Муніго потрібно було «працювати» перед публікою, на столі розставляли кубики з лігерами, на зразок кубиків Джека. Собака ходив по столу чекаючи, поки з публіки назвуть слово, яке він мав скласти. Обов'язковою умовою було, щоб це слово знав господар Муніго.

— Значить, за відсутності господаря... — почав юнак.

— ...пес нічого не міг зробити,— сказала місіс Велдон.— І ось чому. Букви були розставлені на столі, собака походжав туди-сюди вздовж столу. І, коли підходив до лігери, яка входила у задане слово, він зупинявся, але не тому, що знав цю лігеру, а через те, що розрізняв звук, не вловимий ні для кого іншого; чув, як американець клацав зубочисткою, схованою в кишені. Це слугувало для нього сигналом, Муніго брав кубик і ставив його поряд з іншим кубиком у певній послідовності.

— І в цьому вся таємниця? — вигукнув Дік Сенд.

— Так, таємниця, як бачиш, зовсім нескладна,— відповіла місіс Велдон.— Хоча, й більшість інших фокусів зазвичай такі ж прості. Коли господаря не було поруч, Муніго втрачав свій «хист». Тому мене так дивує, що і за відсутності Самюеля Вернона,— якщо тільки він справді був господарем собаки,— Дінго зумів розрізнити ці дві лігери.

— Справді,— додав капітан Гуль,— це гідне подиву. Але ж тут пес не складає з лігер слово, на вибір публіки: він обирає лише дві лігери — завжди одні й ті самі. Зрештою, собака, який дзвонив у двері монастиря, аби отримати рештки обіду, що залишалися для бідних, чи той пес, який по черзі з іншим через день мав повертати веретено і відмовлявся працювати позачергово,— може, ці собаки значно кмітливіші від нашого Дінго. Проте не

у цьому суть. Перед нами беззаперечний факт: з усіх літер абетки Дінго обрав лише дві — «С» і «В». Інших літер він, мабуть, не знає.

З цього можна зробити лише один висновок, що існували певні причини, які змусили собаку запам'ятати саме ці дві літери.

— Ох, капітане Гулю,— зіхнув Дік Сенд,— якби Дінго міг говорити! Він би пояснив нам, що означають ці літери і чому він точить зуб на нашого кока!

— Та ще й який зуб! — розсміявся капітан Гуль, вказуючи на Дінго, який цієї хвилини позіхнув, виставивши свої страшні ікла.

Розділ шостий. Кит на горизонті

Легко уявити, що цей дивний випадок із Дінго не раз слугував темою для розмов, які точилися на кормі «Пілігрима» між місіс Велдон, капітаном Гулем і Діком Сендом. Молодий матрос інстинктивно не довіряв Негоро, хоча поведінка суднового кока як і раніше була бездоганною. На баці, у приміщенні команди, також чимало гуворили про Дінго, але зробили інший висновок: він був визнаний ученим псом, який не лише читає, але, можливо, й пише краще за деяких матросів. І якщо він ще не заговорив людською мовою, то лише тому, що в нього були вагомні причини зберігати мовчання.

— Ось побачите,— проголошував стерновий Болтон,— одного чудового дня цей пес підійде до мене і поцікавиться: «Куди тримаємо курс, Болтоне? Який вітер нині дме? Норд-вест чи вест-норд-вест?» і мені доведеться відповідати.

— Та хіба ж мало тварин, які розмовляють,— розмірковував інший матрос,— сороки, папуги!.. Чому б і псу не заговорити, якщо йому цього захочеться? Здається, дзьобом розмовляти важче, аніж пащею.

— Так,— підтвердив боцман Говік,— та чомусь досі псів, які вміють розмовляти ще не було.

Команда «Пілігрима» надзвичайно здивувалася б, якби дізналася, що такі собаки існують. Наприклад, в одного данського вченого був песик, який чітко вимовляв слів із двадцять. Але величезне провалля віддаляє таке вміння від справжньої усвідомленої мови. У собаки данського вченого голосові зв'язки були влаштовані так, що дозволяли відтворювати членороздільні звуки. Але зміст цих слів пес розумів не більше, аніж, скажімо, папуги, сойки чи сороки. Для всіх «балакучих» тварин слова — це лише різновид співу чи крику,— значення цих звуків залишається для них неосяжним.

Як би то не було, але Дінго став героєм дня на борту «Пілігрима». До його честі слід сказати, що він через це аніскілечки не запишався. Капітан Гуль неодноразово повторював дослід: він розкладав дерев'яні кубики перед собакою, і Дінго безпомилково і не

вагаючись щоразу витягав два кубики з лігерами «С» і «В», не звертаючи уваги на решту лігер абетки.

Кілька разів капітан цей дослід провів і при кузені Бенедикті. Але вчений переймався лише комахами, і поведінка Дінго аніскілечки не цікавила його.

— Не варто думати,— сказав він якимось,— що лише собаки обдаровані подібною кмітливістю. Є чимало й інших розумних тварин. Але й вони, так само як і собаки, лише підпорядковуються інстинкту. Згадайте хоча б пацюків, які тікають з кораблів, приречених на загибель; згадайте бобрів — вони передбачають підймання води у річці і надбудовують свої греблі; згадайте віслюків, у яких чудова пам'ять; згадайте, зрештою, трьох коней, які належали Нікомеду, Скандербегу і Опієну,— вони померли з горя після смерті своїх господарів. Були й інші тварини, якими мав би пишатися весь тваринний світ. Відомі випадки, коли на диво навчені птахи писали без помилок слова під диктовку свого вчителя, коли папуги рахували, скільки гостей у кімнаті, з точністю, якій позаздрив би обчислювач бюро довготи і широти. Хіба ж не існувало папуги, за якого заплатили сто золотих, бо він читав одному кардиналу, своєму господарю, весь символ віри не запинаючись. Хіба ж ентомолог не має законно пишатися, коли бачить, як прості комахи дають докази високо розвинутого інтелекту і підтверджують вислів: «In minimis maximus Deus». Адже мурахи могли б побитися об заклад із будівельниками наших великих міст. Я дуже пишаюся тим, що деякі крихітні комахи також проявляють певний інтелект. Водяні павуки-сріблянки, які не знають законів фізики, будують повітряні дзвони, блохи везуть екіпажі, як треновані рисаки, виконують стройові вправи не гірше за карабінерів, стріляють із гармат краще за дипломованих артилеристів, які закінчили Вест-Пойнт. Ні, Дінго не заслуговує, аби його так хвалили. Якщо він такий тямущий в абетці — це не його заслуга: він належить до ще новітньої для зоології породи *canis alphabeticus* — «собак-грамотіїв», які, як вочевидь, зустрічаються у Новій Зеландії. Але такі речі заздріливого ентомолога аніскільки не принизили Дінго в очах спільноти, і на баці про нього як і раніше говорили не інакше, як про справжнє диво.

Один лише Негоро не розділяв загального захоплення псом. Можливо, він вважав його занадто розумним. Дінго ставився до судового кока так само вороже, і Негоро не втратив би нагоди відплатити йому за це, якби Дінго не був здатен «постояти за себе», по-перше, і якби, по-друге, він не став улюбленцем усього екіпажу.

Негоро намагався якомога рідше перетинатися із Дінго. Це не завадило Діку Сенду підмігити, що після випадку з кубиками взаємна ненависть людини і собаки посилилась. У цьому було щось незбагненне.

Десятого лютого стомлюючі штилі, під час яких «Пілігрим» не рухався з місця, чергувалися з поривами зустрічного вітру. Але цього дня норд-ост помітно затих, і капітан Гуль мав надію на швидку зміну вітру. Він мріяв про північно-західний вітер, який дав би можливість шхуні-бригу підняти усі вітрила. З Оклендського порту «Пілігрим» вийшов лише дев'ятнадцять днів тому. Затримка була не така вже й велика, і, якби повіяв попутній вітер, чудово влаштована шхуна-бриг могла би швидко надолужити згаяний час. Але бажана зміна вітру ще не настала. Треба було чекати ще кілька днів.

Як і раніше, океан лежав водяною пусткою. Жодне судно не зазірало у ці широти. Мореплавці залишили їх. Китобої, які полювали у південних полярних морях, не збиралися ще повертатися на батьківщину, і «Пілігрим», який через надзвичайні обставини залишив місце полювання раніше часу, не міг сподіватися на зустріч хоч з якимось кораблем, який іде до тропіку Козерога.

Трансокеанські пакетботи, як вже говорилося, здійснювали рейси між Америкою та Австралією під більш низькими широтами.

Однак саме тому що море було таким порожнім, воно особливо приваблювало до себе увагу. Водночас, на відміну від поверхового спостерігача, справжнім морякам, людям, які вміють бачити і вгадувати, воно видається безкінечно розмаїтим. Невловима його мінливість захоплює людей, які мають уяву і відчувають поезію океану. Ото пливе пучок морської трави; там довгі водорості залишають на поверхні води легкий хвилястий слід; а ось хвилі гойдають уламок дошки, і так хочеться вгадати, яка подія пов'язана з цим уламком. Безкінечний простір дає багату поживу для уяви. У кожній із цих молекул води, які то піднімаються в димці пари до хмарин, то проливаються дощем у море, приховується, ймовірно, таємниця якоїсь катастрофи. І як же треба заздрити тим допитливим головам, які вміють вивідувати в океану його таємниці, підніматися від його вічно рухливих вод до небесної височини.

Скрізь життя — і під водою, і над водою! Пасажири «Пілігрима» спостерігали, як полюють на маленьких рибок зграї перелітних пташок, які залишили приполярні краї перед приходом зимової стужі. Дік Сенд, перейнявши у Джемса Велдона разом із багатьма іншими корисними навичками також і мистецтво влучної стрільби, довів, що він однаково гарно володіє рушницею і револьвером: юнак підстрелив на льоту кілька пташок.

Над водою кружляли буревісники — одні абсолютно білі, інші з темною облямівкою на крилах. Іноді пролітали зграї капських буревісників, а у воді проносилися пінгвіни, які на землі такі недолугі й так смішно ходять. Однак, як зауважив капітан Гуль, обрубки крил слугують пінгвінам справжніми плавниками, у воді ці птахи можуть змагатися

з найшвидшими рибами, тож моряки іноді приймають їх за тунців. Високо у небі планерують гігантські альбатроси, розкинувши крила у десять футів завширшки. Вони спускаються на воду і дзьобом шукають собі в ній їжу.

Ці постійно мінливі картини — неймовірно захопливе видовище. Лише людині, глибоко байдужій до природи, море може здатися одноманітним.

Удень 10 лютого місіс Велдон, прогулюючись палубою «Пілігрима», помітила, що поверхня моря раптово стала червонуватою. Здавалося, воду пофарбувала кров. Скільки бачить око, навсідч розляглося це загадкове червоне поле. Дік Сенд грався з маленьким Джеком неподалік від місіс Велдон, вона сказала йому:

— Поглянь, Діку, який дивний колір має море. Звідки це забарвлення?

Може, тут якась морська трава?

— Ні, місіс Велдон,— відповів юнак,— цього забарвлення воді надають мільярди крихітних ракоподібних, які слугують звичайним харчем для великих морських ссавців. Рибалки дуже вдало назвали цих рачків «китовою юшкою».

— Рачки! — сказала місіс Велдон.— Але вони такі крихітні, що їх цілком можна назвати морськими комахами! Кузен Бенедикт, певно, з радістю додасть їх до своєї колекції. І місіс Велдон гучно покликала:

— Кузене Бенедикте! Йдіть-но сюди.— Кузен Бенедикт вийшов з каюти майже водночас із капітаном Гулем.

— Погляньте лишень, кузене Бенедикте! Бачите величезну червону пляму на морі? — запитала місіс Велдон.

— Еге ж! — вигукнув капітан Гуль.— Китова юшка! Оце чудова нагода вивчити дуже цікавих рачків, пане Бенедикте!

— Дурниці! — сказав ентомолог.

— Як «дурниці»?! — вигукнув капітан.— Ви не маєте права виявляти таку байдужість! Якщо не помиляюся, ці рачки належать до одного з шести класів членистоногих і у як такі...

— Дурниці! — повторив кузен Бенедикт, заперечуючи головою.

— Одначе! Така байдужість у ентомолога...

— Не забувайте, капітане Гулю,— перервав його кузен Бенедикт,— що я вивчаю комах, зокрема шестиногих.

— Тож вас ці рачки не цікавлять, пане Бенедикте? Але якби ви мали шлунок кита, неймовірно зраділи би такому банкету! Знаєте, місіс Велдон, коли нам, китобоям, трапляється наткнутися у морі на таку зграю рачків, ми поспішаємо підготувати гарпуни і шлюпки. У таких випадках можна не сумніватися, що здобич десь поблизу...

— Але як можуть такі крихітні рачки нагодувати велетенського кита? — запитав Джек.

— Що ж тут дивного, друже? — відповів капітан Гуль. — Адже готують смачні страви з манки, крохмалю або з борошна найдрібнішого помелу. Так вже вигадала природа: коли кит пливе у цій червоній воді, юшка для нього готова, — йому потрібно лише відкрити свою величезну пащечку.

Міради рачків потрапляють туди, і він стуляє рота. Тоді рогові пластинки, — так званий «китовий вус», — які щіткою звисають у нього з піднебіння, виконують роль сігі. Ніщо не може вислизнути з його рота, і маса рачків прямує у великий шлунок кита так само просто, як суп у твій животик.

— Ти розумієш, Джеку, — додав Дік Сенд, — що пан кит не гає часу на те, аби чистити від шкаралупи кожного рачка, як ти, наприклад, коли їси креветок.

— У той час як велетень-ненажера ласує своєю «юшкою», — сказав капітан Гуль, — кораблю легше підійти до нього, не викликаючи в кита занепокоєння. Найбільш влучна мить пустити в хід гарпуна...

Цієї миті, ніби на підтвердження слів капітана Гуля, вахтовий матрос крикнув:

— Кит на горизонті — попереду з лівого борту! Капітан Гуль випростався на весь зріст.

— Кит! — вигукнув він і в мисливському запалі побіг на ніс.

Місіс Велдон, Джек, Дік Сенд і навіть кузен Бенедикт пішли за ним. Справді, за чотири милі, під вітром, в одному місці море ніби закипіло. Досвідчений китобій не міг помилитися: серед червоних хвиль рухався велетенський морський ссавець. Але відстань ще була надто великою, щоб можна було визначити породу цього ссавця. Пород цих кілька, і кожна досить різко відрізняється від інших.

Можливо, це один із видів справжніх китів, за якими зазвичай полюють китобої північних морів? У справжніх китів немає спинного плавця, під шкірою у них товстий шар жиру. Довжина справжніх китів іноді сягає вісімдесяти футів, але середня їхня довжина не більше шістдесяти футів. Від одного такого страховиська можна отримати до ста бочок ворвані.

А може, це смугач, який належить до породи спиноперих китів, — одна вже назва має викликати повагу в ентомолога. У смугачів — схожі на крила спинні білі плавці завдовжки у половину тулуба, це своєрідний лігаючий кит. Але це міг бути і великий смугач, відомий також під назвою смугача-горбача, в нього також є плавець на спині, а завдовжки він не поступається справжнім китам. Поки ще не можна було визначити, до якого виду належить кит, якого помітив вахтовий.

Капітан Гуль і весь екіпаж «Пілігрима» жадібно стежив за ссавцем.

Якщо годинникар, дивлячись на настінні годинники у чужій кімнаті, відчуває нездоланну потребу їх завести, то яке пристрасне бажання загарпунити здобич охоплює китобоя при спогляданні плаваючого в океані кита? Кажуть, полювання на великого звіра захоплює ще більше, ніж полювання на дрібну здобич. Якщо мисливський запал тим сильніше, чим більша здобич, то що ж має відчувати ловець слонів чи китів?

Екіпаж «Пілігрима» хвилювався ще й тому, що судно поверталось на батьківщину недостатньо завантаженим!..

Капітан Гуль пильно вдивлявся вдалечінь. Кита ще важко було роздивитися з такої відстані, але око досвідченого китобоя безпомилково визначало деякі ознаки навіть здалеку: за фонтанами, які виривалися з водометних отворів кита, вже можна було визначити, до якої породи він належить.

— Це не справжній кит! — вигукнув капітан Гуль.— У справжніх фонтани вищі і тонші. Без сумнівів, це й не горбач! Коли фонтан вилітає з шумом, схожим на віддалений гул канонади, можна впевнено сказати, що маємо справу з горбачем. Але тут нічого подібного немає. Прислухайтесь ретельно. Тут фонтан видає шум зовсім інакший.

— Що ти скажеш про це, Діку? — запитав капітан Гуль, повернувшись до юнака.

— Мені здається, капітане, що це смугач,— відповів Дік Сенд.— Дивіться, які потужні фонтани вилітають у повітря. І нібито водяних струменів у них більше, ніж пара. Якщо я не помиляюся, саме ця особливість притаманна смугачам?

— Правильно, Діку! — відповів капітан Гуль.— Жодних сумнівів! Там, у червоній воді, пливе смугач.

— Як добре! — вигукнув маленький Джек.

— Так, дорогенький! Подумати лишень, яка велетенська тварина спокійно смакує собі і навіть не підозрює, що за нею стежать китобой!

— Мені здається,— скромно зауважив Дік,— що це дуже великий екземпляр смугача.

— Беззаперечно! — відповів капітан Гуль, у якого сяяли очі від хвилювання.— Завдовжки щонайменше футів сімдесят.

— Чудово! — вигукнув боцман.— Загарпунити б із півдюжини таких китів, і тоді повністю навантажили б усі трюми нашого корабля.

— Так, півдюжини цілком було б достатньо,— зігхнувши мовив капітан Гуль. Аби краще роздивитися кита, він виліз на бушприт.

— У нас двісті порожніх бочок. От якби впіймати цього кита,— додав боцман,— відразу б заповнили ворванню не менше сотні бочок...

— Так... Не менше сотні! — шепотів капітан Гуль.

— Це правда,— підтвердив Дік Сенд,— але напасти на такого здорованя — справа не з легких.

— Так. Справа важка, вельми важка. У великих смугачів хвіст велетенської сили, і до них треба наблизитися дуже обережно. Найміцніша шлюпка розлетиться в друзки від удару їхнього хвоста. Але заради такої наживи варто ризикнути.

— Великий смугач — велика здобич! — сказав один із матросів.

— І вигідна! — додав інший.

— Шкода пройти повз і не привітатися з таким китом! — підсумував третій.

Всій команді страшенно закортіло пополювати. Скільки ворвані було у цій тушці, яка зараз плавала на поверхні води так близько, що, здавалося, рукою дістати можна!

Здавалося, варто лише підставити бочки — і ворвань поллється в них широким струменем. Трохи зусиль — і трюм «Пілігрима» буде заповнено.

Піднявшись на ванти фок-щогли, матроси жадібно стежили за кожним рухом кита, і нетерплячі вигуки видавали їхні почуття.

Капітан Гуль замовк і гриз від напруження нігті. Ніби потужний магніт, смугач притягував до себе «Пілігрим» і весь його екіпаж.

— Мамо! Мамо! — вигукнув маленький Джек.— Я хочу подивитися, як влаштований кит!

— Ох, ти хочеш подивитися на кита, друже? Що ж, а чому б не потішити тебе? Чи не так, друзі? — звернувся капітан Гуль до матросів, вже не в змозі протистояти спокусі.— Людей у нас малувато... Та байдуже, яось впораємося...

— Упораємося, впораємося! — в один голос закричали матроси.

— Мені не вперше доведеться виконувати обов'язки гарпунника,— продовжував капітан Гуль.— Подивимося, чи не розучився я метати гарпун...

— Ура, ура, ура! — загукали матроси.

Розділ сьомий. Підготовка до полювання

Зрозуміло, чому поява велетенської морської тварини викликала таке збудження екіпажу «Пілігрима». Кит, який плавав посеред червоного водного поля, виглядав гігантським. Добути його і заповнити трюм корабля — спокуса неймовірна! Чи ж могли китобої прогавити таку нагоду?

Місіс Велдон запитала капітана Гуля, чи не небезпечно в таких умовах це для команди і для нього самого.

— Ні, місіс Велдон,— відповів капітан Гуль.— Жодної небезпеки немає. Мені не раз доводилося полювати на китів на одній шлюпці, і не було випадку, щоб я не досяг мети. Повторюю, жодної небезпеки ані для нас, ані для вас.

Місіс Велдон заспокоїлась і припинила розпитувати.

Капітан Гуль відразу ж дав розпорядження зробити всі необхідні приготування для полювання на смугача. Він із досвіду знав, що полювання буде важким, і вирішив якомога краще підготуватися.

На «Пілігримі» була шлюпка, встановлена на кіль-блоках між грот-щоглою і фок-щоглою, ще три китобійні шлюпки: одна підвішена з лівого, інша з правого борту, а третя — на кормі, за гакабортом.

Зазвичай ці три китобійні шлюпки використовували усі разом в погоні за китами.

Але капітан Гуль міг вислати проти смугача лише одну шлюпку. Як відомо, при стоянці у Новій Зеландії вербувалися матроси і гарпунники, які допомагали постійній команді «Пілігрима» під час промислового сезону. Наразі цієї допоміжної команди не було, і «Пілігрим» міг спорядити на полювання лише п'ять матросів, тобто стільки, скільки потрібно для обслуговування однієї шлюпки. Від допомоги Тома та його товаришів, які поспішили запропонувати свої послуги, капітан Гуль змушений був відмовитись: керувати шлюпкою під час полювання на кита можуть лише досвідчені моряки. Один невдалий поворот керма чи несвоєчасний помах весла у момент нападу загрожують шлюпці загибеллю.

З іншого боку, капітан Гуль не міг залишити своє судно без принаймні одного досвідченого моряка на борту: раптом щось трапиться.

Та й на китобійній шлюпці потрібні сильні люди, капітанові Гулю хоч-не-хоч довелося доручити судно Діку Сенду.

— Діку, — сказав він, — залишаю тебе своїм заступником на час полювання.

Сподіваюся, що воно не буде довгим.

— Так, капітане! — відповів юнак.

Діку Сенду самому кортіло взяти участь у полюванні, але він розумів, що на шлюпці більше користі буде від досвідченого китобоя, та й, крім того, лише він один може замінити капітана Гуля на «Пілігримі». Тому він беззаперечно підкорився.

Отже, на полювання вирушила уся команда «Пілігрима». Четверо матросів сядуть на весла, а боцман Говік стане біля кормового весла, яке слугує стерном звичайного зразка. Стерно не дає можливості миттєво маневрувати. Якщо під час полювання гребні весла зламаються, то кормове весло в умілих руках може вивести шлюпку з-під ударів розлюченого кита.

Капітан Гуль займе місце гарпунника — йому ця робота дістається не в перше. Він має закинути гарпун, стежити за розмотуванням довгої мотузки, закріпленої на кінці гарпуна, і, нарешті, добити пораненого кита списом, коли той спливе на поверхню океану.

Іноді для китобійного промислу використовують вогнепальну зброю. На борту корабля чи на носі шлюпки встановлюється особлива гармата, вона стріляє розривними кулями, які кромсають тіло кита, чи ж за допомогою якої викидають гарпун, на кінчику якого закріплена мотузка. Але на «Пілігримі» не було таких пристосувань. До речі, моряки не надто любляють новаторства, надаючи перевагу перед цим дорогим і складним у керуванні шпукенціям звичайному гарпуну і спису, якими вони володіють дуже вправно. І капітан Гуль теж вирушав на полювання зі звичайною зброєю китобоїв.

Смугастик знаходився на відстані близько п'яти миль від «Пілігрима». Погода ніби сприяла полюванню. Море було спокійним — тож шлюпці легше буде маневрувати. Вігру майже не було, і не доводилося побоюватися, що «Пілігрим» віднесе далеко убік, поки екіпаж полюватиме.

Штирбортну шлюпку спустили на воду, і четверо матросів зайняли у ній місця.

Боцман Говік скинув їм два гарпуни і кілька довгих списів із гострими наконечниками. До цього знаряддя нападу він додав п'ять бухт гнучкого й міцного троса, по шістсот футів у кожній бухті. Коли одна бухта розмотається, матроси підв'язують до кінця троса другу, третю... Але інколи й трьох тисяч футів троса буває замало, — так глибоко пірнає кит.

Гарпуни, списи і трос — все спорядження для китобоїв було вкладено на носі човна. Зайнявши свої місця, Говік і четверо матросів чекали лише наказу капітана. Тепер залишилося лише одне вільне місце на носі шлюпки, його мав зайняти сам капітан Гуль.

Перед тим як вирушити на полювання, екіпаж «Пілігрима» поклав корабель у дрейф, тобто реї були обрасоплені так, що вітрила справляли протидію і судно залишалося на місці майже нерухомо.

Перед тим як сісти у шлюпку, капітан Гуль кинув останній погляд на шхуну. Вітрила були надійно закріплені, снасті гарно витягнуті. Дік Сенд мав сам залишатися на судні, можливо, навіть протягом тривалого часу.

Капітан хотів позбавити його від необхідності переставляти вітрила і маневрувати, якщо тільки цього не вимагатимуть особливі обставини.

Переконавшись, що все гаразд, капітан покликав до себе юнака і сказав йому:

— Діку, залишаю тебе самого. Пильнуй! Можливо, наперекір очікуванням, «Пілігриму» доведеться піти нам назустріч, якщо ми запливемо надто далеко, тоді Том і його товариші допоможуть тобі поставити вітрила. Ти ретельно розтовкмачиш їм, що треба робити, і я певен, що вони чудово впораються з роботою.

— Капітане Гулю, — сказав старий Том. — Містер Дік може розраховувати на нас.

— Наказуйте, наказуйте! — вигукнув Бат. — Ми покажемо, як ми вміємо працювати!

— Навіщо зволікати? — запитав Геркулес, закачавши рукави.

— Поки що немає потреби, — посміхаючись, відповів юнак.

— Я готовий! — сказав велетень.

— Погода сьогодні чудова, — продовжував капітан Гуль, — та й вітер, припускаю, не посвіжішає. Проте, що б не трапилося, Діку, не спускай на воду шлюпку і не залишай судно!

— Так, капітане!

— Якщо, переслідуючи кита, ми відійдемо далеко в бік і потрібно буде, аби «Пілігрим» пішов за нами, я подам тобі сигнал: підніму вимпел на кінці багра.

— Будьте спокійні, капітане. Я очей не спущу з вашої шлюпки, — відповів Дік Сенд.

— Чудово, голубчику, — сказав капітан Гуль. — Більше холонокровності і хоробрості! Пам'ятай, ти тепер помічник капітана. Дивись, Діку, не осором свого звання. Нікому ще не доводилося отримати його в твоєму віці.

Дік не відповів, лише посміхнувся і зашарівся. Капітан Гуль зрозумів значення цієї посмішки та рум'янцю.

«Який славний хлопчина! — подумав він. — Скромність і доброта — у цих двох словах весь характер Діка!».

Судячи з прощальних напучувань, легко було здогадатися, що капітан Гуль знехотя залишає корабель навіть на кілька годин, хоча жодної небезпеки не передбачалося. Але всемогутня пристрасть мисливця і, найголовніше, палке бажання поповнити вантаж ворванню, аби виконати зобов'язання, взяті на себе Джемсом Велдоном у Вальпараїсо, — усе це спонукало його зважитись на небезпечну експедицію.

Спокійне море обіцяло легку погоню за китом. Ані команда «Пілігрима», ані сам капітан не могли встояти перед спокусою. До того ж китобійну експедицію буде, нарешті, закінчено, — і це останнє міркування переважило усе решту в душі капітана.

Він рішуче ступив до штормтрапу, спущеного у шлюпку.

— Вдалого полювання! — побажала йому місіс Велдон.

— Дякую!

— Будь ласка, капітане Гулю, не бийте боляче цього бідолашного кита! — крикнув маленький Джек.

— Буду намагатися, мій хлопчику! — відповів капітан Гуль.

— Упіймайте його тихенько!..

— Так... так... я одягну пальчатка!

— Інколи на спинах цих ссавців знаходять досить цікавих комах! — поквапився зауважити кузен Бенедикт.

— Що ж, пане Бенедикте,— сміючись, відповів капітан Гуль,— ніхто не завадить і вам «пополювати», коли нашого смугача буде пришвартовано до борту «Пілігрима»!

І, повернувшись до Тома, він додав:

— Томе, я розраховую, що ви і ваші товариші допоможете нам розкрити тушу... коли ми притягнемо кита до корабля... Ми з ним швидко впораємося.

— До ваших послуг, пане капітане! — відповів старий негр.

— Дякую! — сказав капітан Гуль.— Діку, ці гарні люди допоможуть тобі викотити на палубу порожні бочки, поки ми полюватимемо. І коли ми повернемося, робота піде швидко.

— Буде зроблено, капітане!

Людям непосвяченим варто пояснити, що у разі вдалого полювання вбитого кита слід було відбуксирувати до «Пілігрима» і міцно пришвартувати його до судна з правого борту. Тоді матроси, одягнувши чоботи з шипами на підшвах, повинні були вилізти на спину велетня, розсікти шар жиру на паралельні смуги від голови до хвоста, потім ці смуги розділити упоперек на шматки завтовшки у півтора фути, розрізати кожен на дрібніші шматки, викласти у бочки і спустити їх до трюму.

Зазвичай китобійне судно після завершення полювання маневрує так, аби швидше причалити до берега і там довести до кінця обробку туші. Екіпаж сходить на берег і береться до переплавлення жиру; розтоплений на вогні китовий жир виділяє увесь свій корисний вміст, тобто ворвань.

Але тепер капітан Гуль не міг би після полювання повернутися назад на сушу, аби завершити цю операцію. Він розраховував «виплавити» додатково видобутий жир лише у Вальпараїсо. Вітер мав невдовзі змінитися на західний, і капітан «Пілігрима» сподівався підійти до американського узбережжя тижня за три — за цей час здобич не могла зіпсуватися.

Настав момент відбуття. Перш ніж лягти у дрейф, «Пілігрим» трохи наблизився до того місця, де смугач ласував юшкою і викидав струмені води та пару.

Смугастик усе плавав по водному полю, червоному від крихітних рачків, та щохвилини роззявляв широку пащеку, захоплюючи при кожному ковтку міриади мікроскопічних істот.

На думку досвідчених китобойів, які стежили за ним, не варто було хвилюватися через те, що він раптом спробує втекти. Це, без сумнівів, був один із тих китів, яких гарпунники називають «бойовими».

Капітан Гуль переліз через борт і по шпормтрапу спустився на ніс шлюпки.

Місіс Велдон, Джек, кузен Бенедикт, Том та його товариші востаннє побажали капітанові удачі.

Навіть Дінго, ставши на задні лапи і виставивши голову за борт, ніби прощався з екіпажем.

Далі пасажери «Пілігрима» перейшли на ніс, щоб не прогавити ані найменшої подробиці захопливого полювання.

Шлюпка відчалила, і рівномірні потужні помахы чотирьох весел швидко її погнали далі від «Пілігрима».

— Діку, стеж за всім, стеж ретельно! — востаннє вигукнув капітан Гуль юнакові.

— Розраховуйте на мене, капітане.

— Стеж, друже, одним оком за судном, а іншим — за шлюпкою. Не забувай цього!

— Буде зроблено, капітане, — відповів Дік і, підійшовши до румпеля, став біля нього.

Легке суденце було вже на відстані кількох сот футів від «Пілігрима». Капітан Гуль стояв на носі. Він ще щось казав, але вже голосу його не було чути, і лише виразні жести капітана давали зрозуміти Діку, що він повторює свої напучування.

Цієї миті Дінго, який не відходив від борту, жалібно завив. Протяжне виття собаки зазвичай справляє тяжке враження на людей, схильних до забобонів. Місіс Велдон навіть здригнулася.

— Мовчи, Дінго! — сказала вона. — Соромся! Хіба так проводжають друзів на полювання! Ану ж, загавкай веселіше!

Але Дінго мовчав. Знявши лапи з поручнів, він повільно підійшов до місіс Велдон і лизнув їй руку.

— Дінго не махає хвостом, — прошепотів Том. — Поганий знак! Поганий знак!

Раптом Дінго, охоплений сильною і абсолютно безпідставною люттю, вишкірився і загарчав. Місіс Велдон обернулася. Негоро вийшов зі своєї каюти. Мабуть, його зацікавило полювання, і він мав намір подивитися на маневри шлюпки.

Дінго кинувся до суднового кока, весь тремтячи від неоясненної люті.

Негоро підняв з палуби вимбовку і зайняв оборонну позицію.

Собака кинувся на нього і хотів було вчепитися йому в горло.

— Дінго, назад! — крикнув Дік Сенд. Залишив свій пост спостереження і миттю кинувся на бак. Місіс Велдон, зі свого боку намагалася заспокоїти пса. Дінго знехотя підкорився і з глухим гарчанням відійшов до юнака.

Негоро не промовив жодного слова, лише зблід. Кинувши на палубу вимбовку, він повернувся і пішов до своєї каюти.

— Геркулесе! — покликав Дік Сенд. — Я доручаю вам стежити за цією людиною.

— Стежитиму, — просто відповів велетень, стискаючи величезні кулаки.

Місіс Велдон і Дік Сенд знову повернулися до шлюпки, яка швидко віддалялася від судна.

Тепер вона виглядала вже маленькою цяточкою серед безмежного моря води.

Розділ восьмий. Смугастик

Досвідчений китобій, капітан Гуль не покладався на щасливий випадок. Полювання на смугачів — справа важка, тут жодні заходи безпеки не будуть зайвими. І капітан Гуль не знехтував жодним із них.

Перш за все він наказав стерновому підійти до кита з вігрянного боку і так, щоб шум не видавав наближення мисливців.

Говік повів шлюпку в обхід кордонів червоного поля, посеред якого плавав кит. Так мисливці планували його обігнути.

Боцман був старим, досвідченим моряком і вирізнявся рідкісною витримкою.

Капітан Гуль знав, що може цілком покластися на свого стернового: він не розгубиться у вирішальну мить, швидко й точно виконає потрібний маневр.

— Увага, Говіку! — сказав капітан Гуль. — Спробуємо підійти до смугача несподівано. Намагайтеся непомітно підійти на таку відстань, з якої можна вже кидати гарпун.

— Буде зроблено, капітане! — відповів боцман. — Якщо йти краєм червоного поля, вітер весь час буде у наш бік.

— Це добре! — сказав капітан і, звертаючись до матросів, додав:

— Гребіть без шуму, хлопці! Якомога менше шуму!

Весла, завбачливо обгорнуті шкірою, не скрипіли і безшумно заходили у воду.

Майстерно керована боцманом шлюпка підійшла упригол до поля червоних рачків. Весла правого борту поринали ще у зеленувату прозору воду, а по веслах лівого борту вже стікали струмені червоної, схожої на кров рідини.

— Вино і вода, — прокоментував один із матросів.

— Так, — відповів капітан Гуль, — але ця вода не втамує спраги, а вино не сп'янить! Нумо, друзі, тепер мовчки! І налягайте на весла!

Шлюпка сковзала по воді наче по маслу — абсолютно безшумно.

Смугастик не рухався і ніби не помічав шлюпки, яка описувала кола, рухаючись в обхід.

Огортаючи коло, шлюпка, певна річ, віддалялася від «Пілігрима»; корабель здавався усе меншим і меншим.

Усі предмети в океані, коли віддаляєшся від них, швидко зменшуються, і це завжди справляє дивне враження, начебто дивишся у перевернуту підзорну трубу. Оптичний

обман у цьому випадку, ймовірно, пояснюється тим, що на широкому морському просторі предмет немає із чим порівняти.

Так було і з «Пілігримом» — він зменшувався на очах щохвилини, і людям у шлюпці здавалося, що він знаходиться значно далі, ніж це було насправді.

За півгодини після того як шлюпка віддалилася від корабля, вона знаходилася точно під вітром від кита, який тепер був у положенні між шлюпкою і «Пілігримом». Настав час підійти ближче до смугача. Це треба було зробити дуже тихо. Може, вдасться непомітно підійти до кита збоку і кинути гарпун з близької відстані.

— Повільніше, хлопці! — тихо скомандував гребцям капітан Гуль.

— Здається, наша рибка щось запідозрила, — сказав Говік. — Дихає тепер не так шумно, як раніше.

— Тихше! Тихше! — повторив капітан Гуль.

За п'ять хвилин мисливці були в одному кабельтові від кита. Боцман Говік, стоячи на повен зріст на кормі, скерував шлюпку так, щоб підійти до лівого боку кита, намагаючись, проте, триматися трохи на віддалі від страшного хвоста, бо ж одного удару його було достатньо, аби розтрити шлюпку.

Капітан Гуль стояв на носі шлюпки, розчепішивши ноги для більшої стійкості, і тримав у руці гарпун. Це знаряддя, кинуте його вмілою рукою, без жодного сумніву мало б міцно уп'ястися у м'ясисту спину кита, що горбом виступала з води.

Поряд із капітаном у бадді лежала перша з п'яти бухт канату, міцно прив'язана до тупого кінця гарпуна. Решта чотири були під рукою, щоб без затримки підв'язувати одну до іншої, якщо кит піде на велику глибину.

— Готуйся! — прошепотів капітан Гуль.

— Так! — відповів Говік, міцніше стиснувши стернове весло.

— Підходь!

Боцман виконав команду, і шлюпка зрівнялася з твариною. Їх відділяла відстань у якийсь десяток футів.

Тварина не рухалася. Здавалося, що вона спала. Про кращу нагоду годі й мріяти. Зі сплячим китом можна легко покінчити з першого удару.

«Підозрілива тиша! Щось дивно! — подумав капітан Гуль. — Навряд чи ця бестія спить... Ні, тут щось не так!».

Така ж думка промайнула і у боцмана Говіка, який намагався розгледіти інший бік кита, але йому це ніяк не вдавалося. Проте часу на роздуми не було: треба діяти.

Вхопивши гарпун посередині держака, капітан Гуль кілька разів замахнувся, аби краще прицілитися, а потім потужно кинув його у смугача.

— Назад, назад! — тієї самої миті вигукнув капітан. Матроси, дружньо взяли за весла і рвонули шлюпку назад, аби вивести її з-під ударів хвоста пораненого кита.

Вигук боцмана пояснив причину загадкової поведінки тварини.

— Дитинча! — вигукнув Говік.

Поранена самка, судомно метнувшись, майже перевернулася на бік, і тоді моряки теж побачили її дитинча. Гарпун захопив їх під час годування.

Капітан Гуль знав: присутність дитинчати робить полювання небезпечним. Самка, поза сумнівами, захищатиметься з подвійною люттю, рятуючи не лише себе, але й свого «малюка», якщо тільки так можна назвати тварину завдовжки у двадцять футів.

Проте, наперекір побоюванням капітана Гуля, смугач не накинувся відразу на шлюпку, і команді не довелося рубати прив'язаний до гарпуна канат, аби бігти від розлюченої тварини.

Навпаки, як це часто буває, кит пірнув і, описавши у воді дугу, потужним ривком піднявся на поверхню і з неймовірною швидкістю поплив. Дитинча рушило за мамою.

Капітан Гуль і боцман Говік встигли розгледіти кита, перш ніж він пірнув, і, відповідно, оцінити його належним чином. Смугастик виявився могутньою твариною завдовжки не менше як вісімдесят футів. Його жовтувато-коричнева шкіра була поцяткована безліччю темно-коричневих плям.

Було б прикро після вдалого початку відмовитися від такої багатой здобичі. Почалося переслідування. Шлюпка з піднятими веслами стрілою неслася хвилями. Говік незворушно скеровував її за китом, незважаючи на те що шлюпку щоразу нещадно кидало у різні боки.

Капітан Гуль, який не зводив очей зі своєї здобичі, постійно повторював:

— Увага, Говіку! Увага!

Але й без цього попередження боцман був насторожі.

Шлюпка йшла повільніше за кита, і бухта розмотувалася з такою швидкістю, що капітан Гуль побоювався, аби канат не загорівся від надмірного тертя об борт човна. Він поспішив наповнити морською водою баддю, у якій лежала бухта.

Смугастик, ймовірно, не збирався ані зупинитися, ані зменшувати швидкість. Капітан Гуль підв'язав другу бухту. Але і її вистачило ненадовго. За п'ять хвилин довелося підв'язати третю, яка теж невдовзі розмоталася під водою.

Смугастик стрімголов нісся уперед. Мабуть, гарпун не зачепив жодних важливих для його життя органів. Судячи з нахилу канату, можна було припустити, що кит не лише не збирається виходити на поверхню, але й, навпаки, все глибше і глибше занурюється під воду.

— Дідько забирай! — вигукнув капітан Гуль.— Здається, ця тварюка має намір зжерти усі п'ять бухт!

— І відтягне нас далеко від «Пілігрима»,— додав боцман Говік.

— А все ж таки киту доведеться піднятися на поверхню, аби набрати повітря,— зауважив капітан Гуль.— Адже кит — не риба: повітря йому потрібне так само, як і людині.

— Він затримає дихання, аби швидше плисти,— сміючись, сказав один із матросів.

І справді, канат продовжував розмотуватися з незмінною швидкістю. До третьої бухти невдовзі довелося прив'язати четверту.

Матроси вже підрахували подумки свою частку баришу від упольованого кита і зажурилися.

— Ото проклятуща тварюка! — бурмотів капітан Гуль.— Нічого подібного я не бачив за все життя.

Нарешті, і п'яту бухту пустили у справу. Вона розмоталася майже наполовину, і раптом напруження канату послабло.

— Ура! — вигукнув капітан Гуль.— Канат провисає — тож смугач втомився!

Цієї миті шлюпка знаходилася за п'ять миль від «Пілігрима».

Капітан Гуль підняв вимпел на кінці багра, дав кораблю сигнал наблизитись.

Ще за одну мить він побачив, як на «Пілігримі» брасопили реї, наповнюючи вітрила. Цей маневр Дік Сенд за допомогою Тома та його товаришів провів чітко і швидко.

Проте вігер був слабким, він задував поривами і дуже швидко спадав. За таких умов «Пілігриму» важко було наздогнати шлюпку.

Тим часом, як і передбачав капітан Гуль, смугач піднявся на поверхню океану подихати. Гарпун так само стирчав у нього у боці. Поранена тварина деякий час нерухомо лежала на воді, чекаючи на дитинча, яке, певно, дуже відстало під час такого шаленого бігу.

Капітан Гуль наказав гребцям налягти на весла, і дуже швидко шлюпка знову опинилася поблизу смугача.

Двоє матросів склали весла і, так само як капітан, озброїлися довгими списами, якими добивають пораненого кита.

Говік насторожився. Хвилина була небезпечна: кит міг кинутися на них, і потрібно було триматися наготові, щоб миттю відвести шлюпку на безпечну відстань.

— Увага! — крикнув капітан Гуль.— Цільтеся ретельно, хлопці, бийте без промаху! Ти готовий, Говіку?

— Я готовий, капітане,— відповів боцман,— але мене непокоїть, чому після такої скаженої біганини наш смугач раптом затих!

— Мені це також видається підозріливим.

— Треба бути насторожі!

— Так. Проте не кидати ж полювання! Уперед! — Капітан Гуль почувався у край збудженим.

Шлюпка наблизилася до кита, який лише крутився на одному місці.

Дитинчати біля нього не було, і, можливо, мати шукала його.

Раптом смугач махнув хвостовим плавником і відразу відплив уперед футів на тридцять.

Невже він знову збирався бігти? Невже доведеться відновити це безкінечне переслідування?

— Бережись! — крикнув капітан Гуль.— Смугастик зараз розженеться і кинеться на нас. Повертай, Говіку! Повертай!

І справді, смугач повернувся головою до шлюпки. Далі, потужно б'ючи по воді плавцями, рвонув на людей.

Боцман точно розрахував напрямок атаки, рвонув шлюпку вбік, і кит з розгону проплив повз, не зачепивши її. Капітан Гуль і обидва матроси скористалися цим, аби всадити списи у тіло велетня, намагаючись зачепити який-небудь життєво важливий орган.

Смугастик зупинився, викинув високо вгору два забарвлених кров'ю фонтани і знову кинувся на шлюпку. Потрібна була велика мужність, аби не втратити сміливості перед розлюченим велетнем. Але Говік знову встиг відвести шлюпку вбік і ухилився від удару. Знову у цю мить, коли смугач проносився повз шлюпку, йому завдали три глибокі рани. Кит з такою силою вдарив своїм страшним хвостом по воді, що піднялася велетенська хвиля, так ніби зненацька налетів шквал. Шлюпка мало не перевернулася. Хвиля переплеснула через борт і наполовину затопила шлюпку.

— Відра! Відра! — крикнув капітан Гуль.

Матроси кинули весла і з шаленою швидкістю почали вичерпувати воду. Тим часом капітан Гуль обрубав канат, тепер вже непотрібний,— приголомшена болем тварина навіть не думала більше про втечу. Кит у свою чергу нападав сам, його агонія ставала страшною.

Утретє смугач повернувся до шлюпки. Але важке від води суденце втратило рухливість: воно не могло ані відступити, ані вивернутися від нападу. Як йому тепер уникнути удару? Вже неможливо було ані керувати ним, ані, тим паче, рятуватися втечею.

Як не гребли матроси, смугач кількома ривками міг наздогнати шлюпку. Треба було припинити напад і поміркувати про самозахист. Капітан Гуль добре це розумів.

За третьої атаки Говіку вдалося лише послабити удар, але не уникнути його. Смугастик зачепив шлюпку своїм велетенським спинним плавцем. Поштовх був таким потужним, що Говік упав на спину.

Від того ж таки поштовху збився приціл трьох списів: цього разу вони не влучили у ціль.

— Говіку! Говіку! — гукнув капітан Гуль, який сам ледве втримався на ногах.

— Я тут, капітане! — відповів боцман і, підвівшись, став на своє місце.

Але тут він побачив, що кормове весло переламалося навпіл. Він мовчки показав уламок капітанові Гулю.

— Бери інше!

— Так! — відповів Говік.

Цієї хвилини вода неподалік від шлюпки ніби закипіла. За кілька сажнів з'явилося дитинча кита. Смугастик його побачив і стрімко поплив до нього. Тепер він повинен був битися за двох. Боротьба ставала ще жорсткішою. Капітан Гуль кинув погляд у бік «Пілігрима» і у відчаї замахав вимпелом, піднятим на кінці багра.

Але Дік Сенд уже за першим сигналом капітана зробив усе, що міг. Вітрила на «Пілігримі» були поставлені, і вігер почав заповнювати їх. На жаль, шхуна-бриг жодним чином не могла пришвидшити свій хід, на ній не було гвинтового двигуна. Що залишалося робити Дікові? Спустити на воду ще одну шлюпку і разом із неграми кинути на допомогу капітанові? Але гребній шлюпці знадобилося б чимало часу, аби подолати таку відстань, та й сам капітан заборонив юнакові залишати корабель, що би не сталося.

Все ж таки Дік наказав спустити на воду кормову шлюпку і повів її за судном на буксирі, аби капітан та його товариші могли нею скористатися, якщо знадобиться.

У цей час, прикриваючи своїм тілом дитинча, смугач знову стрімко кинувся на мисливців.

— Бережися, Говіку! — востаннє вигукнув капітан Гуль.

Але стерновий тепер був без зброї. Замість довгого кормового весла, яким можна було скористатися як важелем, у Говіка було гребне, досить коротке, весло. Він спробував розвернути шлюпку. Але це було неможливо.

Матроси зрозуміли, що справи кепські. Усі вони скочили на ноги і закричали. Може, цей жахливий крик донесеться до «Пілігрима».

Страхігливий удар хвоста підкинув шлюпку, жахлива сила підняла її у повітря. Розколовшись на три частини, вона упала у водоверть, яку здійняв кит. Нещасні матроси, хоча усі вони й були важко поранені, могли б ще втриматися на поверхні. З «Пілігрима» видно було, як капітан Гуль допомагав боцманові Говіку вчепитися за уламок шлюпки... Але кит у передсмертних судомах люто забив хвостом по воді.

Протягом кількох хвилин не було видно нічого, крім шаленого водяного смерчу і піни. Дік Сенд кинувся з неграми у шлюпку, але коли вони дісталися місця битви, там не було вже нікого живого.

На поверхні червоної від крові води плавали лише уламки шлюпки.

Розділ дев'ятий. Капітан Сенд

Скорбота і жах — ось перші почуття, які охопили пасажирів «Пілігрима» від вигляду жахливої катастрофи. Усіх вразила загибель капітана Гуля і п'ятьох матросів. Бути свідками страшного лиха і безсилими, аби допомогти товаришам!.. Дік та його супутники не могли навіть встигнути вчасно, щоб витягти з води поранених, але ще живих людей, і, піднявши їх на борт, захистити корпусом корабля від страшних ударів розлюченого кита.

Коли «Пілігрим» підплив, нарешті, до місця катастрофи, ніщо вже не могло повернути до життя капітана Гуля і п'ятьох матросів, — океан поглинув їх...

Місіс Велдон впала навколішки і простягла руки до неба.

— Помолимося! — сказала вона.

Маленький Джек із плачем став навколішки поряд із матір'ю. Бідолашне дитя все зрозуміло. Дік Сенд, Нан, Том і решта негрів стояли, схиливши голови. Усі повторювали слова молитви, яку місіс Велдон промовляла до Бога з проханням про безмежне милосердя для тих, хто щойно постав перед ним.

Далі місіс Велдон, повернувшись до своїх супутників, сказала:

— А тепер, друзі мої, попросимо у Всевишнього сили і мужності для нас самих!

І справді, зараз їм так була потрібна допомога Всевишнього, адже становище їхнє було вкрай важким.

Загублений посеред безкрайого простору Тихого океану, за сотні миль від найближчої землі, корабель, залишився без капітана і матросів. Він міг стати іграшкою для вітрів і течій.

Яка зла доля послала цього кита назустріч «Пілігриму»? Яка зла доля підштовхнула капітана Гуля, зазвичай такого обережного і розважливого, вирушити на це полювання заради поповнення вантажу?

В історії китобійного промислу випадки, коли гине весь екіпаж шлюпки і нікого не вдається врятувати, дуже поодинокі. Так, загибель капітана Гуля та його команди була

страшною бідною! На «Пілігримі» не залишилося жодної людини з команди. Залишився живим лише Дік Сенд. Але ж Дік був юнаком п'ятнадцяти років, майже хлопчиськом. І цей хлопчик мав замінити тепер капітана, боцмана, увесь екіпаж!

На борту судна були пасажери — матір з маленькою дитиною, їхня присутність ще більше ускладнювала становище.

Щоправда, було ще п'ятеро негрів, і ці чесні, хоробрі та наполегливі люди готові були виконати будь-яку команду, але ж вони зовсім не розумілися на морській справі.

Дік Сенд довго мовчки стояв на палубі. Схрестивши на грудях руки, він дивився на воду, яка поглинула капітана Гуля, його покровителя, людину, яку він любив як батька.

Потім він обвів поглядом горизонт. Він шукав якесь судно, щоб попросити у нього допомоги, сприяння або хоча б відправити з ним місіс Велдон.

Сам він не збирався залишати «Пілігрим». О ні! Спочатку він зробить усе, аби довести судно до найближчого порту. Але на іншому кораблі місіс Велдон та її син були б у безпеці, і Діку не довелося б непокоїтись за життя цих двох істот, до яких він прив'язався усією душею. Та океан був ніби пустеля. Після зникнення смугача довкола «Пілігрима» були лише небо і вода.

Дік Сенд чудово знав, що «Пілігрим» знаходиться оддалік від звичайних торгових шляхів кораблів і що всі китобійні флотилії у цю пору року плавають ще далеко і зайняті промислом.

Він розумів, що небезпеці треба дивитися просто в очі, не прикрашаючи свого становища. І, глибоко у серці молячись небу про допомогу і покровительство, Дік замислився.

До якого ж рішення він схилиться?

У цей момент на палубу вийшов судновий кок, якого не було видно після катастрофи. Негоро дуже пильно стежив за всіма перипетіями нещасливого полювання, проте не вимовив жодного слова, не зробив жодного поруху. Ніхто не міг сказати, яке враження справило на нього нещастя. Якби у таку мить комусь спало на думку спостерігати за ним, то його вразила би байдужість цієї людини, на обличчі якої жоден м'яз не здригнувся. Він ніби й не чув про благочестивий заклик місіс Велдон, яка молилася за душі загиблих, і не відгукнувся на нього.

Негоро не поспіхом пройшов на корму, де стояв Дік Сенд, і зупинився за три кроки від юнака.

— Ви хочете зі мною поговорити? — запитав Дік Сенд.

— Ні, — холодно відповів кок. — Я хотів би поговорити з капітаном Гулем чи хоча б із боцманом Говіком.

— Але ж ви знаєте, що вони загинули! — вигукнув Дік.

— Хто ж тепер командир судна? — нахабно запитав Негоро.

— Я! — не вагаючись, відповів Дік Сенд.

— Ви?! — Негоро знизав плечима. — П'ятнадцятирічний капітан!

— Так, п'ятнадцятирічний капітан! — відповів Дік, наступаючи на нього.

Негоро відступив.

— На «Пілігримі» є капітан, — сказала місіс Велдон. — Це Дік Сенд. І не завадить усім знати, що новий капітан Дік Сенд зуміє кожного примусити слухатися його.

Негоро вклонився, насмішкувато пробурмотівши під носа кілька слів, яких ніхто не розібрав, і сховався на своєму камбузі.

Отже, Дік Сенд прийняв рішення!

Тим часом вітер почав свіжішати, і шхуна-бриг вже залишила позаду широкий водяний простір, який ряснів червоними рачками.

Дік Сенд оглянув вітрила, а потім обвів уважним поглядом людей, які стояли на палубі. Юнак відчув, що якою б важкою не була відповідальність, яку він на себе брав, він не має права від неї ухилитися. Очі всіх мандрівників тепер дивилися на нього, і, прочитавши в них, що може розраховувати на цих людей, юнак просто сказав, що й вони можуть на нього розраховувати.

Дік не переоцінював власних сил. За допомогою Тома та його товаришів він міг, залежно від обставин, ставити чи прибирати вітрила. Він усвідомлював, що в нього бракує знань, аби керувати судном за допомогою приладів у відкритому морі.

Ще років чотири чи п'ять, і Дік Сенд ґрунтовно підготувався б до важкої і захоплюючої професії моряка. Він навчився б користуватися секстантом — приладом, за допомогою якого капітан Гуль щоденно вимірював висоту світил, а вже за нею визначав широту судна. Користуючись хронометром, що вказував час меридіану за Гринвічем, він би вираховував довготу за годинниковим кутом. Сонце було б його вірним порадиником. Місяць і планети сповіщали б йому: «Твій корабель знаходиться у ось такій точці океану!». Досконалий і точний годинник, у якому за циферблат слугувало небо, а за стрілки — зірки, щоденно б доповідав йому про пройдену відстань. За астрономічними спостереженнями він міг би щодня, як це робив капітан Гуль, визначати з точністю до однієї милі місце «Пілігрима», курс судна і курс, якого слід дотримуватися.

А Дік Сенд міг визначати місце судна лише приблизно, керуючись компасом і показниками лага з поправками, спричиненими дрейфом. Проте Дік не злякався.

Місіс Велдон зрозуміла все, що коїлося в душі хороброго юнака.

— Дякую тобі, Діку! — сказала вона твердим голосом. — Капітана Гуля більше немає на світі, весь екіпаж загинув разом із ним. Доля корабля в твоїх руках. Я вірю, Діку, ти врятуєш корабель і всіх нас!

— Так, місіс Велдон, — відповів Дік, — я робитиму все можливе для цього.

— Том і його товариші — гарні люди. Ти можеш цілком покласти на них.

— Я знаю це. Я навчу їх морської справи, і ми разом керуватимемо судном. У погожу днину це не важко. Якщо ж погода зіпсується... Ну що ж, ми подолаємо й непогоду, місіс Велдон, і врятуємо вас, маленького Джека і усіх решту! Я відчуваю в собі сили зробити це! — і він додав: — з Божою допомогою.

— Ти знаєш, Діку, де зараз знаходиться «Пілігрим»? — поцікавилася місіс Велдон.

— Це легко з'ясувати, — відповів Дік. — Достатньо поглянути на карту: капітан Гуль учора наніс на неї нашу точку.

— А ти зможеш повести судно у потрібному напрямку?

— Сподіваюся. Я триматиму курс на схід, на той пункт американського узбережжя, до якого ми маємо прибути.

— Але ти, звісно ж, розумієш, Діку, що після нещастя треба змінити наш початковий маршрут? Певна річ, «Пілігрим» не піде тепер у Вальпараїсо. Найближчий американський порт — ось куди ти маєш вести судно!

— Так, місіс Велдон, — відповів Дік. — Не турбуйтеся. Американський континент простягається так далеко на південь, що ми ніяк його не оминемо.

— У якій стороні він знаходиться? — запитала місіс Велдон.

— Ось там... — сказав Дік і вказав рукою на схід, який він визначив за компасом.

— Отже, Діку, тепер не має значення, прийде судно у Вальпараїсо чи у будь-який інший американський порт. Єдина наша мета — дістатися суходолу!

— І ми дістанемося його, місіс Велдон! — впевнено відповів юнак. — Я ручаюся, що доправлю вас у безпечне місце. Хоча, я не втрачаю надії, що поблизу суходолу ми зустрінемо яке-небудь судно, що здійснює каботажні рейси. Бачите, місіс Велдон, здіймається північно-західний вітер. Дасть Бог, він утримається, а тоді ми й озирнутися не встигнемо, як дістанемося берега. Поставимо усі вітрила — від грота до клівера, і полетимо стрілою!

Молодий матрос говорив з упевненістю бувалого моряка, який знає ціну своєму кораблю і не сумнівається, що за будь-якої швидкості цей корабель не вийде з-під його контролю.

Дік вже збирався було кликати своїх супутників, аби поставити вітрила і стати за штурвал, та місіс Велдон нагадала йому, що перш за все необхідно з'ясувати, де знаходиться «Пілігрим».

І справді, це було першочергове завдання. Дік побіг до каюти капітана Гуля і приніс звідтіля карту, на яку було нанесено вчорашнє розташування судна. Тепер він міг показати місіс Велдон, що «Пілігрим» знаходиться під $43^{\circ}35''$ південної широти і $164^{\circ}13''$ західної довготи — за минулу добу він майже не зрушив із місця.

Місіс Велдон схилилася над картою. Вона уважно дивилася на коричневу пляму — зображення землі, по правий бік океану. Це був материк Південної Америки, величезний бар'єр, який простягнувся від мису Горн до берегів Колумбії і відгороджував Тихий океан від Атлантичного. Якщо розглядати розіслану карту, де зменшувався не лише південноамериканський континент, але й весь океан, складається враження, що земля зовсім поряд і пасажирам «Пілігрима» буде легко повернутися на батьківщину. Це оманливе враження незмінно виникає у всіх, хто не звик до масштабів морських карт.

Побачивши землю на аркуші паперу, місіс Велдон на мить уявила, що й справжня земля ось-ось постане перед її очима.

Між тим, якби «Пілігрим» був зображений на цьому ж аркуші паперу у правильному масштабі, він виявився б значно меншим від найменшої інфузорії. І тоді ця математична точка, яка не має відчутного розміру, виявилася б такою ж одинокою і загубленою на карті, яким був і сам «Пілігрим» серед безконечного простору океану.

Дік мав іншу думку, ніж місіс Велдон. Він знав, що земля далеко, що багато сотень миль відділяють її від корабля. Проте це не могло похитнути його рішучості.

Відповідальність за долю людей зробила з Діка справжнього дорослого чоловіка.

Настав час діяти. Потрібно було скористатися попутним північно-західним вітром, який щогодини ставав свіжішим.

Пір'їсті хмари, які плавали високо у небі, віщували, що вітер не швидко спаде. Дік Сенд покликав Тома та його товаришів.

— Друзі мої,— сказав він,— на «Пілігримі» немає іншого екіпажу, крім вас. Без вашої допомоги я не можу виконати жодного маневру. Ви не моряки, звісно ж, але у вас вмілі руки. Якщо ви виявите наполегливість, ми зможемо керувати «Пілігримом». Від цього залежить наш порятунок.

— Капітане Діку,— відповів Том,— мої товариші і я сам залюбки станемо вашими матросами. Нам не забракне доброї волі. Усе, що можуть зробити п'ятеро чоловіків під вашим керуванням, ми зробимо!

— Чудово сказано, друже Томе! — вигукнула місіс Велдон.

— Проте ми маємо бути дуже обережними,— сказав Дік Сенд.— Я не ризикуватиму і не підніматиму всі вітрила. Нехай ми й програємо трохи часу та швидкості, але виграємо у безпеці. Таке рішення диктують нам обставини. Зараз я викладу кожному з вас його обов'язки. Сам я стоятиму біля стерна, скільки вистачить сил. Час від часу я дозволятиму собі трішки поспати, годинку-іншу. Але, яким би коротким не був би мій сон, комусь доведеться підмінити мене. Хочете, Томе, я навчу вас? Не так вже й важко керувати кораблем за компасом. За бажання ви швидко навчитеся тримати судно на курсі.

— Я готовий, капітане Діку,— відповів старий негр.

— Добре,— сказав юнак.— Постійте до вечора зі мною біля стерна, і якщо я впаду від втоми, ви сьогодні ж з успіхом замініте мене на короткий час.

— А я? — запитав маленький Джек.— Хіба ж я не можу допомогти моєму другу Дікові?

— Певна річ, любий хлопчику! — відповіла місіс Велдон, притискаючи Джека до грудей.— І тебе теж навчать керувати судном. Я впевнена, коли ти стоятимеш біля стерна, обов'язково буде попутний вітер.

— Звісно, мамусю, звісно! — вигукнув хлопчик, плескаючи в долоні.— Я тобі це обіцяю!

— Так,— посміхаючись, сказав Дік,— старі моряки кажуть, що гарний юнга приносить судну щастя і попутний вітер.

І, звертаючись до Тома та решти негрів, Дік додав:

— До роботи, друзі! Йдемо брасопити реї у повний бакштаг. Я покажу, що робити, а ви точно виконуйте мої вказівки.

— Наказуйте, капітане Сенде,— сказав Том,— ми готові!

Розділ десятий. Наступні чотири дні

Отже, Дік Сенд став капітаном «Пілігрима». Не втрачаючи марно часу, він вирішив підняти вітрила.

У пасажирів було лише одне бажання: якомога швидше дістатися Вальпараїсо чи будь-якого іншого порту на американському узбережжі.

Дік Сенд стежив за напрямком і швидкістю ходу «Пілігрима», обчислював середню швидкість і наносив щоденно на карту пройдений шлях. Для цього достатньо було керуватися компасом і лагом.

На судні саме був патент-лаг з вертушкою і циферблатом. Стрілка на циферблаті показувала швидкість руху судна протягом певного проміжку часу. Патент-лаг міг також добре прислужитися; прилад був вельми простий, і навчити користуватися ним навіть не дуже досвідченого, нового матроса було не важко.

Та існувало ще одне джерело помилок в обрахунках — це океанська течія. Лаг і компас не враховують швидкості і напрямку течії. Лише астрономічні спостереження дають змогу визначити точне місце судна у відкритому морі. Але, на жаль, молодий капітан ще не вмів проводити астрономічні спостереження.

Спочатку у Діка Сенда промайнула думка відвести «Пілігрим» назад до берегів Нової Зеландії. Цей перехід був би коротшим. Імовірно, Дік так би й вчинив, якби вітер, який постійно дув назустріч, не змінився раптом на попутний. Тому легше було продовжувати шлях до Америки.

Вітер змінив напрямок майже на 180°; тепер він дув з північного заходу і ніби щоразу дужче. Цим варто було скористатися, аби пройти за попутним вітром якомога далі.

Дік Сенд мав намір йти у повний бакштаг.

На шхуні-бригу фок-щогла несе чотири прямих вітрила: фок — на щоглі, вище — марсель на стеньзі, далі на брам-стеньзі брамсель і бом-брамсель. Грот-щогла несе менше вітрил: лише косий грот, а над ним — топсель. Між цими двома щоглами на шпагах, які кріплять грот-щоглу попереду, можна підняти ще три яруси косих вітрил-стакселів. І нарешті, на бушприті — похилій щоглі, що стирчала попереду носа, — піднімають три клівери: зовнішній, внутрішній і бом-клівер.

Клівер, стакселі, косий грот і топсель легко ставити і прибирати просто з палуби, не піднімаючись на реї. Проте встановлення вітрил на фок-щоглі вимагає морської виправки. Для того аби провести будь-який маневр з цими вітрилами, потрібно дістатися вантами на стеньгу, брам-стеньгу чи бом-брам-стеньгу. Лазити на щоглу доводиться не лише для того, аби підняти чи прибрати вітрило, але й тоді, коли потрібно зменшити його площу, підставлену до вітру, — «взяти рифи», як кажуть моряки.

Тому матроси повинні вміти лазити по пертах — канатах, які вільно підв'язані під реями, і працювати однією рукою, тримаючись іншою за канат. Маневр цей небезпечний, особливо для новачків. Не кажучи вже про бортову і кільову качку, яка відчувається тим потужніше, чим вище матрос піднімається на щогли, щонайменший порив свіжого вітру, який зненацька може наповнити вітрила, скине матроса за борт.

Отож, на Тома та його товаришів чекала небезпечна робота. Вітер дув помірний. На морі не встигло ще здійнятися хвилювання, і качка була невеличка. Коли Дік Сенд, за сигналом капітана Гуля, повів «Пілігрим» до місця катастрофи, на судні були підняті косий грот, клівер, фок і марсель. Щоб знятися з дрейфу, потрібно було перебрасопити всі вітрила на фок-щоглі. Негри без особливих зусиль допомогли йому у цьому маневрі. А щоб йти у повний бакштаг, тепер достатньо було підняти брамсель, бом-брамсель, топсель і стакселі.

— Друзі мої,— сказав молодий капітан своїм помічникам,— максимально точно виконуйте всі мої накази, і справи у нас підуть чудово.

Стоячи за штурвалом, Дік Сенд дав команду:

— Томе, травіть шкот!

— Травити?

Том боязко взявся за трос, не знаючи, що з ним робити.

— Так-так, травіть! Це означає — послабити шкот! І ви, Бате, робіть так само! Так, добре! Тепер витягуйте. Витягуйте ж, Бате!

— Ось так?

— Так, так! Дуже добре! Геркулесе, ваша черга! Ну ж-бо, докладіть зусилля, тут потрібна сила!

Просити Геркулеса «докласти зусилля» було щонайменше необережно: велетень рвонув снасть так потужно, що мало не обірвав зовсім.

— Не так сильно! — закричав Дік Сенд, всміхаючись.— Так ви вирвете щоглу з гнізда!

— Та я ж ледь-ледь потяг,— виправдовувався Геркулес.

— Це називається «ледь-ледь»? От що, Геркулесе: ви вже краще тільки робіть вигляд, ніби тянете. Цього буде достатньо. Увага, друзі! Потравіть ще... Послабте!.. Так... Закріплюйте... Та закріплюйте вже!.. Не розуміють! Ох, та прив'язуйте! Отак, так! Добре! Дружніше! Обирайте браси!

І всі щогли фока, у якого ліворуч браси були послаблено, повільно повернулися.

Вігер наповнив їх, і судно рвонуло вперед. Далі Дік звелів послабити шкоти клівера, а потім покликав негрів на корму.

— Чудова робота, друзі мої! — похвалив Дік Сенд матросів.— А тепер берімося до грот-щогли. Лише дивіться, Геркулесе, нічого не рвіть і не ламайте.

— Намагатимуся,— сором'язливо відповів велетень, не наважуючись дати тверду обіцянку.

Наступний маневр вийшов у матросів вже значно легше. Косий грот було поставлено під потрібним кутом, він відразу наповнився вітром, і його потужна дія додалася до дії передніх вітрил.

Далі над косим гротом підняли топсель, а оскільки він був просто узятий на гігови, достатньо було підібрати фал, обрати галс, а далі закріпити їх. Але Геркулес, його друг Актеон, не беручи вже до уваги маленького Джека, який також заходився їм допомагати, підібрали фал так сильно, що він луснув.

Усі троє попадали горілиць, на щастя, не завдавши собі жодної шкоди. Хлопчик був у захваті.

— Нічого, нічого! — крикнув молодий капітан. — Зв'яжіть кінці фала і тягніть, лиш не так сильно!

Нарешті вітрила було закріплено належним чином, і Діку Сенду не довелося навіть відійти від стерна. Тепер «Пілігрим» швидко йшов на схід, і залишалося лише стежити за тим, аби судно не відхилялося від курсу. Це було простіше простого, бо вітер був помірним, і судно не хитало.

— Чудово, друзі мої, — сказав Дік Сенд. — Невдовзі ви станете справжніми моряками.

— Намагатимемося, капітане Сенд, — відповів за всіх старий Том. Місіс Велдон теж похвалила старанних матросів. На похвалу заслужив і маленький Джек: адже він трудився не покладаючи рук.

— Мені здається, Джеку, що ти обірвав фал, — посміхаючись, сказав Геркулес. — Ти такий сильний! Не знаю, що б ми робили без тебе! — Хлопчик зашарівся від задоволення і міцно засмикав руку свого друга Геркулеса.

Проте «Пілігрим» ніс ще не всі вітрила. Не були підняті брамсель, бом-брамсель і стакселі. А між тим при ході у бакштаг вони могли значно пришвидшити хід «Пілігрима». Дік Сенд вирішив підняти й ці вітрила. Якщо стакселі можна було поставити без особливих зусиль, просто з палуби, то з прямими вітрилами фок-щогли справи були гірші: аби підняти їх, потрібно було лізти на реї. Не бажаючи ризикувати життям недосвідченої команди, Дік Сенд сам узявся до цієї роботи.

Спершу він передав Тому штурвал і показав, як потрібно керувати судном. Далі поставив Геркулеса, Вата, Актеона і Остіна біля горденів брамселя та бом-брамселя і поліз на щоглу. Залізти по вибленкам вант фок-щогли, дістатися марса, дістатися реї — для Діка було легко. Жвавий та спритний юнак миттю побіг по портах брам-реї і віддав сезні, які стягували брамсель. Потім він перебрався на бом-брам-рей і хутко розпустив вітрило.

Завершивши цю роботу, Дік Сенд зісковзнув по одному з фордунів правого борту просто на палубу. Тут за його вказівками матроси розтягли обидва вітрила, тобто притягли їх шкотами за нижні кути до ноків нижчих реї і міцно закріпили шкоти.

Потім підняли стакселі між грот-щоглою і фок-щоглою, і на цьому робота з підіймання вітрил закінчилася.

Геркулес намагався не тягти снасті щосили і нічого не розірвав цього разу. «Пілігрим» йшов тепер на всіх вітрилах. Дік міг поставити ще ліселі, але за таких умов було їх важко ставити, ще важче було б швидко прибрати їх у випадку, якби почався шквал. Тому молодий капітан вирішив обмежитися вже піднятими вітрилами.

Том отримав дозвіл відійти від штурвала, і Дік Сенд знову став на своє місце.

Вігер свіжшав. «Пілігрим» трохи накренився на правий борт і швидко ковзав морем. Плаский слід, який він лишав на воді, свідчив про чудову форму підводної частини судна.

— Ось ми й на правильному шляху, місіс Велдон,— сказав Дік Сенд.— Лише, дай Боже, втримати попутний вігер!

Місіс Велдон потисла руку юнакові. А потім, відчувши надмірну втому від усіх пережитих останнім часом хвилювань, пішла до своєї каюти й задрімала. Це було якесь тяжке забуття, а не сон.

Нова команда шхуни-брига залишилася на палубі. Негри-матроси несли вахту на баку, готові на першу ж вимогу Діка Сенда виконати будь-яку роботу, змінити розташування вігрil. Але поки сила і напрям вітру не змінилися, команді нічого було робити.

Але чим же в цей час займався кузен Бенедикт?

Кузен Бенедикт вивчав за допомогою лупи членистоногих комах, яких йому, нарешті, вдалося розшукати на борту «Пілігрима». Це була проста прямокрила комаха; голівка її зникала під виступаючим краєм передгруддя, вусики були довгі, а шкірясті передні крила перетворилися на надкрила. Комаха ця належала до загону тарганів і до виду американських тарганів.

Кузену Бенедикту пощастило зробити цю знахідку на камбузі,— він встиг якраз вчасно: Негоро тільки-но підняв ногу, аби безжалісно розчавити бідолашну комашку. Вчений із докором накинувся на португальця. Слід зазначити, що гнів кузена Бенедикта не справив жодного враження на кока. Чи знав кузен Бенедикт, які події розігралися після того, як капітан Гуль та його супутники подалися на те нещасливе полювання за смугачем?

Звісно, знав, більше того: він був на палубі, коли «Пілігрим» підійшов до місця катастрофи, де ще плавали уламки розбитої шлюпки. Відповідно, екіпаж шхуни-брига загинув на його очах.

Припустити, що ця катастрофа не засмутила його, означало б звинуватити кузена Бенедикта у черствості. Співчуття не було для нього чужим, він шкодував нещасних мисливців. Він також засмутився через те, що кузина його опинилася у складному становищі. Він підійшов до місіс Велдон і потиснув їй руку, ніби промовляючи: «Не бійтеся! Хіба ж я не з вами? Зі мною вам нічого не загрожує!» Потім він повернувся до своєї каюти. Імовірно, він збирався гарно обміркувати, якими можуть бути наслідки сумної події, створити план рішучих дій. Проте дорогою наштовхнувся на таргана, про якого вже згадувалося, і комаха цілком поглинула його увагу. Адже кузен Бенедикт мав намір довести, і цілком обґрунтовано, що, незважаючи на думку деяких ентомологів, звички тарганів, які належать до роду фораспеїв, із чудовим забарвленням, абсолютно відмінні від звичок тарганів звичайних, і тепер він взявся за дослідження, миттю забувши,

що на світі існує шхуна-бриг «Пілігрим», що нею керував капітан Гуль і що цей нещасний загинув разом з усією командою. Він милувався своїм тарганом, ніби ця гидка комаха була рідкісним золотим жуком.

Життя на борту знову увійшло в звичне русло, хоча пасажери все ще перебували під гнітючим враженням від страшної катастрофи, яка забрала життя шістьох людей.

Першого дня Дік Сенд просто розривався на частини: він прагнув впорядкувати судно, аби бути готовим до будь-яких несподіванок. Негри-матроси ретельно виконували усі розпорядження. До вечора на борту «Пілігрима» вже панував зразковий порядок. Можна було сподіватися, що й далі все піде добре.

Негоро не намагався більше спростовувати авторитет п'ятнадцятирічного капітана. Здавалося, він мовчки визнав Діка Сенда керівником. Він як і раніше багато часу проводив на своєму тісному камбузі і рідко виходив на палубу.

Дік Сенд твердо вирішив посадити Негоро під арешт на весь час плавання за найменшої спроби порушити дисципліну. За першим же знаком молодого капітана Геркулес схопив би кока за комір і відніс би до трюму. Цю операцію велетень зробив би завиграшки. Стара Нан, вправна кухарка, чудово б могла виконувати обов'язки кока на камбузі. Вочевидь, Негоро розумів, що його не вважають незамінним, і відчуваючи, що за ним пильнують, не мав бажання накликати на себе неприємності.

Надвечір вітер дужчав, але напрямок його залишався незмінним, і до ночі не довелося переставляти вітрила. Солідні щогли, їхнє залізне кріплення, гарний стан всього оснащення корабля дозволяли зберігати таку велику вітрильність навіть і при дужчому вітрі.

До ночі кораблі зазвичай зменшують вітрильність за рахунок спускання верхніх вітрил — брамселя, бом-брамселя, топселя та інших. Тоді кораблю не страшні несподівані шквали. Але Дік Сенд вирішив не застосовувати цих застережних заходів: погода не віщувала жодних неприємних несподіванок, і йому не хотілося зменшувати швидкість судна, поки воно не вибралося з цієї пустельної частини океану. Крім того, молодий капітан хотів простояти на вахті першу ніч і особисто за всім стежити.

Ми вже згадували, що лаг і компас були єдиними приладами, якими Дік Сенд міг користуватися для приблизного розрахунку шляху, пройденого «Пілігримом». Молодий капітан наказав кидати лаг кожні півгодини і записував показання приладу.

Щодо компаса, який називають також бусоллю, то на борту їх було два: один було встановлено в нактоузі, перед очима стернового. Його картушка вдень освічувалася сонячним світлом, а вночі двома бічними лампами, щохвилини вказуючи напрямок, яким рухається судно. Другий компас — перевернута бусоль — був закріплений у каюті, яку

займав раніше капітан Гуль. Таким чином капітан, не виходячи з каюти, міг завжди знати, чи стерновий веде корабель згідно із заданим курсом, чи, навпаки, через недосвідченість або необережність дозволяє йому відхилитися.

Усі судна, які здійснюють далекі мандрівки, зазвичай мають не менше двох компасів і запасуються щонайменше двома хронометрами.

Час від часу доводиться порівнювати показання цих приладів, аби переконатися, чи справно вони працюють. «Пілігрим», як бачимо, не був винятком.

Дік Сенд запропонував своєму екіпажу дуже обережно поводитися з обома компасами, які були йому так необхідні.

Проте вночі з 12 на 13 лютого, коли юнак ніс вахту за стерном, сталася біда з компасом, який був у капітанській каюті. Мідний гачок, на якому він висів, вирвався з дерева, і компас впав на підлогу. Помітили це лише наступного дня.

Як же міг вирватися гачок?

Ніхто не міг пояснити, як сталося це нещастя. Залишалось лише припустити, що бічна качка поступово розхитала гачок, а кільова, струшуючи прилад, довершила справу. Вночі було досить сильне хвилювання. Проте так чи інакше, але другий компас розбився, і відремонтувати його було неможливо.

Дік Сенд дуже засмутився. Тепер він повинен був довіряти лише показникам компаса на нактоузі. Ніхто не був відповідальним за пошкодження другого компаса, і все ж воно могло спричинити дуже неприємні наслідки.

Діку Сенду залишилося лише вжити заходів, аби вберегти від таких прикрих несподіванок останній компас.

Якщо не брати до уваги цього випадку, то на «Пілігримі» досі справи йшли благополучно.

Спокій Діка змусив місіс Велдон знову повірити у щасливе завершення мандрівки. Хоча вона ніколи не піддавалася відчаю, бо найперше покладалася на милість неба і черпала душевну бадьорість у ширій молитві.

Дік Сенд розподілив час так, аби на його долю випадали нічні вахти за стерном. Удень він спав п'ять-шість годин, і, мабуть, цей нетривалий сон поновлював його сили, — він не почувався стомленим. Коли молодий капітан відпочивав, за штурвалом стояв Том чи його син Бат. Завдяки мудрому керівництву Діка вони поволі ставали непоганими стерновими.

Часто місіс Велдон спілкувалася з Діком. Юнак дуже цінував поради цієї сміливої і розумної жінки. Щодня він показував їй на карті шлях, який пройшов «Пілігрим» за добу, визначаючи його лише за напрямком судна і середньою швидкістю його ходу.

— Ось бачите, місіс Велдон,— казав він,— якщо вітер буде сприятливим, як зараз, перед нами невдовзі відкриються береги Південної Америки. Я не беруся стверджувати, але дуже сподіваюся, що ми опинимося тоді поблизу Вальпараїсо. — Місіс Велдон не мала сумнівів, що «Пілігрим» тримає правильний курс і що попутний північно-західний вітер несе його до наміченої цілі. Але яким ще далеким був берег Америки! Яка небезпека чатувала на судно на шляху до суходолу, хоч би від тих змін, якими погрожує і небо, і море!

Безпечний, як усі діти його віку, Джек і далі бешкетував, бігав палубою, грався з Дінго. Він помічав, звісно, що Дік тепер приділяє йому менше часу, але місіс Велдон змогла переконати сина, що не варто відволікати Діка від роботи, і слухняний хлопчик не чіплявся більше до «капітана Сенда».

Так протікало життя на борту «Пілігрима». Негри все краще засвоювали своє матроське ремесло і добре виконували належну роботу. Старий Том виконував обов'язки боцмана, і, поза сумнівами, товариші принагідно самі обрали б його на цю посаду. У той час, коли молодий капітан відпочивав, Том був начальником вахти; разом із ним чергували Бат і Остін; Актеон і Геркулес склали другу вахту під керівництвом Діка Сенда. Відтак, щоразу один кермував, а ще двоє несли вахту на носі.

Судно знаходилося у пустельній частині океану, і тут можна було не побоюватися зіткнення із зустрічним кораблем. Проте Дік Сенд вимагав від вахтових бути пильними і уважними. З настанням темряви він наказував запалювати ходові вогні: зелений ліхтар з правого борту і червоний — з лівого,— вимога, звісно, цілком, мудра.

Ніч за нічю Дік Сенд проводив за стерном. Інколи він зовсім виснажувався, відчував нестерпну слабкість, рука його майже інстинктивно кермувала тоді стерном. У такі години втома, з якою він не бажав рахуватися, таки брала своє.

Уночі з 13 на 14 лютого Діку довелося дозволити собі кілька годин відпочинку. За стерном його підмінив старий Том.

Небо суцільно вкрилося хмарами; надвечір, коли стало прохолодно, вони нависли дуже низько. Було так темно, що з палуби неможливо було розгледіти горішні вітрила, які губилися у мороці. Геркулес і Актеон несли вахту на баку. На кормі слабенько світився нактоуз, і це м'яке світло відбивалося у металевій вичинці стерна. Ходові вогні кидали сяйво лише за борт, а на палубі судна панувала суцільна темрява.

Близько третьої ночі зі старим Томом, стомленим тривалою вахтою, сталося щось на кшталт явища гіпнотизму: очі його, які надто довго вдивлялися у сяюче коло нактоуза, раптом припинили бачити, і він заціпенів у дрімоті. Він не лише нічого не бачив, але й,

якби його сильно вщипнули, мабуть, нічого й не відчув би. Тому старий Том і не помігив, як по палубі сковзнула чиясь тінь. Це був Негоро.

Судновий кок підкрався до компаса і підклав під нактоуз щось важке, предмет, який він приніс із собою.

Якусь мить від дивився на освітлену в нактоузі картушку, а далі безшумно зник.

Якби Дік Сенд, який змінив вранці Тома, помігив предмет, підкладений Негоро під нактоуз, він би швидко прибрав його, адже це був залізний брусок. Під дією цього шматка заліза показання компаса змінилися, і замість того, аби показувати напрямок на магнітний полюс, який трохи відрізняється від напрямку на полюс світу, стрілка вказувала тепер на Північний Захід; девіація компаса досягла чотирьох румбів, тобто половини прямого кута.

Том за хвилину отямився. Він кинув поглядом на компас... Йому здалося — а чи могло бути інакше? — що «Пілігрим» зійшов з курсу.

Том повернув штурвал і спрямував корабель прямо на схід... Так йому принаймні здавалося. Та через відхилення стрілки, про яке вахтовий стерновий, звісно ж не підозрював, курс корабля, змінений на чотири румби, тепер лежав на Південний Схід.

Відтак, «Пілігрим» відхилився від заданого курсу на 45°, продовжуючи нестися вперед з тією самою швидкістю.

Розділ одинадцятий. Буря

За весь наступний тиждень, з 14 до 21 лютого, на судні не сталося нічого незвичного. Північно-західний вітер дедалі дужчав, і «Пілігрим» швидко просувався вперед, роблячи у середньому по сто шістьдесят миль на добу. Більшого годі було й вимагати від судна такої тоннажності.

Дік Сенд припускав, що шхуна-бриг наближається до вод, які відвідували трансокеанські пароплави, що підтримують пасажирське з'єднання між двома півкулями.

Юнак усе ще сподівався зустріти один із таких пароплавів і твердо вирішив або ж переправити на нього своїх пасажирів, або ж попросити у капітана допомоги: отримати на «Пілігрим» тимчасове підкріплення з кількох матросів, а може, й офіцера. Пильним оком він неухильно стежив, чи не видно на горизонті подібного судна. Але море, як і раніше, залишалось пустельним. Це не могло не дивувати Діка Сенда. Адже молодий матрос уже встиг узяти участь у трьох далеких плаваннях на китобійних суднах і кілька разів перетинав ту частину Тихого океану, де, за його підрахунками, знаходився у цей час «Пілігрим». Раніше він постійно зустрічав на шляху то американське, то англійське судно, які або ж піднімалися від мису Горн до екватора, або ж спускалися до цієї крайньої південної точки американського континенту.

Але Дік Сенд не знав і не міг навіть підозрювати, що саме зараз «Пілігрим» прямує на вищій широті, тобто значно південніше, ніж планувалося. І на це було дві причини.

По-перше, течія. Дік Сенд лише приблизно уявляв, якою може бути її швидкість. Між тим течії тут були потужні, і вони непомітно для ока, але безперервно зносили корабель у бік від курсу, а Дік не міг визначити це. По-друге, компас, зіпсований злочинною рукою Негоро, давав хибні показання, а Дік Сенд не міг їх перевірити, бо ж другий компас був зламаний.

Отож, молодий капітан вважав — і не міг не вважати, — що веде судно на Схід, а насправді вів його на Південний Схід.

Компас завжди був перед його очима. Лаг регулярно опускали за борт. Ці два прилади давали можливість приблизно визначити кількість пройдених миль і вести судно за курсом. Але чи було цього достатньо?

Дік Сенд усіляко намагався підбадьорити місіс Велдон, яку інколи охоплювали тяжкі тривожні думки.

— Тижнем раніше, тижнем пізніше, — казав він їй, — але ми дістанемося американського узбережжя. І не так вже й важливо, у якому місці ми пристанемо... Головне, що ми все ж таки вийдемо на берег!

— Я не сумніваюся у цьому, Діку!

— Звісно, місіс Велдон, я почувався б значно спокійніше, якби вас не було на борту, якби мені доводилося відповідати лише за екіпаж, але...

— Проте якби випадок не привів мене на борт, — відповіла місіс Велдон, — якби кузен Бенедикт, Джек, Нан і я не пливли на «Пілігримі», якби у морі не підібрали Тома та його товаришів, тобто б, мій хлопчику, довелося залишитися сам на сам із Негоро... а хіба ти міг би довіритися цій злій людині? Що ти тоді робив би?

— Перш за все, — рішуче сказав юнак, — я не залишив би Негоро можливості зробити якусь шкоду...

— І самотійно керував би судном?

— Так, сам... із Божою допомогою.

Твердий і рішучий тон юнака заспокоював місіс Велдон. І все ж вона не могла позбутися відчуття тривоги, коли дивилася на свого маленького сина. Мужня жінка намагалася нічим не виявляти занепокоєння, але як щеміло материнське серце від прихованої туги!

Якщо молодий капітан ще не мав достатньо знань з гідрографії, аби визначити місце перебування свого корабля у морі, то чуття істинного моряка і «відчуття погоди» у нього

беззаперечно були. Вигляд неба і моря, по-перше, і показань барометра, по-друге, готували його наперед до всіх несподіванок.

Капіган Гуль, гарний метеоролог, навчив його розуміти показники барометра. Ми коротко розповімо, як слід користуватися цим чудовим приладом.

«1. Коли після тривалого періоду гарної погоди барометр починає різко і постійно падати — точна ознака дощу. Проте, якщо гарна погода тривала дуже довго, то ртутний стовпчик може опускатися два-три дні, і лише після цього в атмосфері відбудуться помітні зміни. У таких випадках чим більше часу минуло між початком падіння ртутного стовпчика і початком дощу, тим довше стоятиме дощова погода.

2. І навпаки, якщо під час тривалого періоду дощів барометр розпочне повільно, але постійно підніматися, можна впевнено передбачити настання гарної погоди. І гарна погода протримається тим довше, чим більше часу минуло між початком підйому ртутного стовпчика і першим погожим днем.

3. В обох випадках зміни погоди, які сталися відразу після підйому чи падіння ртутного стовпчика, протримаються вельми не довго.

4. Якщо барометр повільно, але безперервно піднімається протягом двох-трьох днів і довше, це віщує гарну погоду, навіть якщо увесь цей час лив, не вщухаючи, дощ, і *vice versa*. Але якщо барометр повільно піднімається у дощові дні, а з настанням гарної погоди відразу починає падати,— гарна погода триватиме дуже недовго, і *vice versa*.

5. Навесні і восени різке падіння барометра віщує вітряну погоду. Влітку, у спеку, воно віщує грозу. Взимку, особливо після тривалих морозів, швидке падіння ртутного стовпчика прогнозує зміни напрямку вітру у поєднанні з відлигою та дощем. Навпаки, підвищення ртутного стовпчика під час тривалих морозів віщує снігопад.

6. Часті коливання рівня ртутного стовпчика, який то піднімається, то падає, у жодному разі не варто розглядати як ознаку наближення тривалого періоду сухої чи дощової погоди. Лише поступове і повільне падіння ртутного стовпчика віщує прихід тривалого періоду стійкої погоди.

7. Коли наприкінці осені, після довгого періоду вітрів і дощів, барометр починає підніматися, це віщує північний вітер з приходом морозів».

Ось загальні висновки, які можна зробити з показників цього цінного приладу.

Дік Сенд чудово вмів розбиратися у прогнозуваннях барометра і не один раз переконувався у їхній правдивості. Щодня він радився зі своїм барометром, аби погодні зміни не застали його зненацька.

20 лютого юнака занепокоїли показники барометра, і кілька днів поспіль він підходив до приладу, аби записати коливання ртутного стовпчика.

Барометр постійно повільно падав. Це віщувало дощ. Проте дощ усе не починався, і Дік Сенд зробив висновок, що погана погода триватиме недовго. Так і мало статися. Але разом із дощем у цю пору року мав прийти й потужний вітер. Справді, за день вітер посвіжішав настільки, що швидкість переміщення повітря сягала шістдесяти футів за секунду, тобто тридцяти однієї милі за годину. Молодому капітанові довелося вжити застережних заходів, аби вітер не розірвав вітрила «Пілігрима» і не зламав щогли. Він наказав прибрати бом-брамсель, топсель і клівер, а невдовзі вирішив, що цього замало і наказав опустити брамсель і взяти два рифи на марселі.

Цей останній маневр нелегко було виконати з таким недосвідченим екіпажем. Але не можна було спинятися перед труднощами, і справді, вони нікого не зупинили.

Дік Сенд разом із Батом та Остіном залізли на рей і, щоправда не без зусиль, прибрати брамсель. Якби падіння барометра не було таким лиховісним, він би залишив на щоглі обидві реї. Але коли вітер переходить в ураган, потрібно зменшити не лише площу вітрил, але й полегшити щогли: чим менше вони навантажені, тим краще витримують сильну качку. Тому Дік спустив обидві реї на палубу.

Коли роботу було завершено — а вона зайняла близько двох годин,— Дік Сенд і його помічники взяли два рифи на марселі. У «Пілігрима» не було подвійного марселя, який ставлять тепер на більшості суден. Екіпажу довелося, як у давнину, бігати пертами, ловити кінець вітрила, підтягувати його і вже потім міцно прив'язувати ліннями. Робота була важка, тривала і небезпечна, але зрештою площу марселя було зменшено, і шхунабриг пішла рівніше.

Дік Сенд, Бат і Остін спустилися на палубу лише тоді, коли «Пілігрим» був готовий до плавання при дуже свіжому вітрі, як називають моряки погоду,— на суші її іменують бурею.

Протягом наступних трьох днів — 20, 21 і 22 лютого — ані сила, ані напрямок вітру помітно не змінилися. Барометр непохитно падав, і двадцять другого Дік зауважив, що він стоїть нижче двадцяти восьми і семи десятих дюйма.

Не було жодної надії на те, що барометр розпочне найближчим часом підніматися. Небо погрозливо насупилося, пронизливо свистів вітер. Над морем постійно стояв туман. Темні хмари так щільно затягували небо, що майже неможливо було визначити місце сходу і заходу сонця.

Діка охопила тривога. Він постійно був на палубі і майже не спав. Проте силою волі він примушував себе зберігати незворушність.

Двадцять третього лютого вранці вітер ніби почав вщухати, але Дік Сенд не вірив, що погода поліпшиться. І він мав рацію: після опівдня подув потужний вітер, і хвилі на морі посилювалися.

Близько четвертої години після опівдня Негоро, який рідко коли залишав свій камбуз, вийшов на палубу. Дінго, вочевидь, спав десь у куточку: цього разу він, на диво, не загавкав на суднового кока.

Мовчазний, як завжди, Негоро з півгодини стояв на палубі, уважно вдивляючись у горизонт.

Океаном перекочувалися довгі хвилі. Вони змінювали одна одну, але ще не зіштовхувалися. Хвилі були вищі, ніж зазвичай бувають за вітру такої сили.

Це означало, що десь неподалік на заході лютував надпотужний шторм і що він дуже швидко може наздогнати корабель.

Негоро обвів очима збаламучений водний простір довкола «Пілігрима», а потім підняв до неба завжди спокійні холодні очі. Вигляд неба викликав тривогу. Хмари кочували небом із неоднаковою швидкістю — верхні хмари бігли значно швидше за нижні. Треба було чекати, що невдовзі повітряні потоки, які неслися небом, опустяться до самої поверхні океану. Тоді дуже свіжий вітер зміниться на бурю, тобто повітря переміщуватиметься зі швидкістю сорок три милі за годину. Негоро або ж нічого не тямив у морській справі, або ж був людиною хороброю: на його обличчі не було ані тіні занепокоєння. Більше того: хижка посмішка скривила його губи. Можна було подумати, що такий стан погоди швидше радує, аніж засмучує його. Він заліз верхи на бушприт і поповз до бом-утлегаря. Здавалося, що він силувався щось розгледіти на горизонті. Далі він спокійно зліз на палубу і, не вимовивши жодного слова, сховався у своїй каюті. Серед усіх цих тривожних передчуттів одна обставина залишалася незмінно сприятливою для «Пілігрима»: вітер, яким би сильним він не був, залишався попутним. Усі на борту знали, що, навіть якби він перетворився на ураган, «Пілігрим» від цього лише швидше наблизиться до американського берега. Сама по собі буря ще нічим не загрожувала такому надійному судну, як «Пілігрим», і справжня небезпека розпочнеться лише тоді, коли потрібно буде пристати до незнайомого берега.

Ця думка вельми непокоїла Діка Сенда. Як вчинити, якщо судно опиниться поблизу пустельної землі, де неможливо знайти ані рибалки, ані лоцмана, який знає її береги? Що робити, якщо негода змусить шукати схованку в якомусь абсолютно невідомому закутку узбережжя? Поза сумнівами, наразі ще не час був сушити голову над такими запитаннями, та рано чи пізно вони можуть виникнути, і тоді часу на роздуми не буде. Що ж, коли настане час, Дік Сенд ухвалить рішення!

Протягом наступних тринадцяти днів — від 24 лютого до 9 березня — погода майже не змінилася. Небо як і раніше було у полоні важких темних хмар. Іноді вітер ушухав, але за кілька годин знову починав дути з незмінною силою. Разів зо два ртутний стовпчик у барометрі починав повзти вгору; але, піднявшись на кілька поділок, знову падав. Коливання атмосферного тиску було різким, і це не віщувало змін погоди на краще, принаймні найближчим часом.

Кілька разів вибухали сильні грози; вони дуже непокоїли Діка Сенда. Блискавки билися об воду на відстані буквально якогось кабельтова від судна. Часто зустрічалися зливи, і «Пілігрим» тепер майже весь час був оточений густими клубами туману. Траплялося, вахтовий годинами нічого не міг розгледіти, і судно йшло намання. Корабель добре тримався на хвилях, але його таки жорстоко розгойдувало. На щастя, місіс Велдон чудово зносила і бічну, і крилеву хитавицю. Проте бідолашний Джек дуже мучився, і мама турботливо доглядала за ним.

Кузен Бенедикт страждав від хитавиці не більше, ніж американські таргани, в товаристві яких він проводив увесь свій час. Ціліснітькими днями ентомолог вивчав власні колекції, ніби сидів у своєму спокійному кабінеті в Сан-Франциско.

На щастя, Том і решта негрів не страждали від морської хвороби: вони як і раніше виконували всі суднові роботи за вказівками молодого капітана. А вже він сам давно призвичаївся до будь-яких хитавиць на кораблі, гнаному шаленим вітром.

«Пілігрим» швидко нісся вперед, незважаючи на невелику вітрильність, і Дік Сенд передбачав, що вже невдовзі доведеться зменшувати її. Проте він не поспішав із цим, поки не було безпосередньої небезпеки. За розрахунками Діка, земля була вже зовсім близько. Він наказав вахтовому бути наготові. Але молодий капітан не сподівався, що недосвідчені матроси поміять здалеку появу землі. Адже мало володіти гарним зором, аби розрізнити далекі обриси землі на горизонті, затягнутому туманом. Тому Дік Сенд часто сам ліз на щоглу і довго дивлявся у горизонт. Проте берег Америки все не з'являвся. Молодий капітан дивувався. Із кількох слів, які вирвалися в нього, місіс Велдон здогадалася про це.

Дев'ятого березня Дік Сенд стояв на носі. Він то дивився на море і на небо, то переводив погляд на щогли «Пілігрима», які гнулися під тягарем вітру.

— Нічого не видно, Діку? — запитала місіс Велдон, коли юнак відвів від очей підзорну трубу.

— Нічого, місіс Велдон, абсолютно нічого... а між тим вітер, до речі, ніби посилюється і вже розігнав туман на горизонті...

— А ти все ще вважаєш, що тепер американський берег неподалік?

— Жодних сумнівів, місіс Велдон. Мене дуже дивує, що ми досі його не бачимо.

— Але ж корабель постійно йшов правильним курсом?

— О так! Незмінно, відтоді як подув північно-західний вітер,— відповів Дік Сенд.— Якщо пригадуєте, це сталося десятого лютого, у той нещасливий день, коли загинув капітан Гуль і весь екіпаж «Пілігрима».

Сьогодні дев'яте березня, тож минуло двадцять сім днів!

— На якій відстані від материка ми тоді були? — запитала місіс Велдон.

— Приблизно за чотири тисячі п'ятсот миль, місіс Велдон. Якщо що-небудь інше і може викликати в мене сумніви, то у цій цифрі я впевнений. Помилка не може перевищувати двадцяти миль у той чи інший бік.

— А з якою швидкістю йшов корабель?

— Відтоді як вітер подужчав, ми в середньому проходимо по сто вісімдесят миль на день. Саме тому мене й дивує, що досі не видно землі. Але ще більше дивує, що ми за останні дні не зустріли жодного корабля, а між іншим, ці води часто відвідують судна.

— А ти часом не помилився в розрахунках швидкості ходу? — запитала місіс Велдон.

— Ні, місіс Велдон! За це я абсолютно спокійний. Жодної помилки бути не може. Лаг кидали кожні півгодини, і я щоразу сам записував його показники. Хочете, я зараз накажу знову кинути лаг: ви побачите, що ми йдемо зі швидкістю десять миль за годину, тобто з добовою швидкістю більше двохсот миль!

Дік Сенд покликав Тома і наказав йому кинути лаг. Цю операцію старий негр тепер виконував дуже майстерно. Принесли лаг. Том перевірів, чи міцно він закріплений до линя, і кинув його за борт. Та ледь він витравив двадцять п'ять ярдів, як раптом линь провис.

— Ох, капітане! — вигукнув Том.

— Що сталося, Томе?

— Линь луснув!

— Луснув линь? — вигукнув Дік.— Та й лаг зник!

Старий негр замість відповіді показав обірваний шмат линя. Нещастя таки сталося. Лаг був міцно прив'язаний, линь обірвався посередині. А між тим линь був скручений із прядок найкращої якості. Він міг луснути лише за умови, що волокна на місці обриву дуже сильно перетерлися. Так воно й було, Дік Сенд переконався у цьому, коли взяв до рук кінець линя. «Але чому перетерлися волокна? Невже від частого застосування лага?» — недовірливо думав юнак і не знаходив відповіді на це запитання. Та що б там не було, а лаг зник безповоротно, і Дік Сенд більше не міг перевіряти швидкість руху судна. У нього залишався лише один прилад — компас. Але Дік не знав, що і його показання

хібні! Місіс Велдон бачила, що Дік страшенно засмучений тим, що сталося, тому припинила розпитувати і з важкістю на серці пішла в свою каюту.

Та хоча тепер вже не можна було визначити швидкість ходу «Пілігрима», а відповідно, й вираховувати пройдений ним шлях, проте і без лага легко було помітити, що швидкість судна не зменшується.

Наступного дня, 10 березня, барометр упав до двадцяти восьми і двох десятих дюйма. Це віщувало наближення поривів вітру, що несеться зі швидкістю близько шістдесяти миль за годину. Потрібно було негайно зменшити площу піднятих вітрил, інакше судну загрожувала небезпека. Дік Сенд вирішив спустити фор-брам-стенюгу й грот-стенюгу, прибрати основні вітрила й пливти далі лише під стакселем і зарифленим марселем.

Він покликав Тома й усіх його товаришів на палубу — цей важкий маневр міг виконати лише весь екіпаж разом. На жаль, прибирання вітрил вимагало досить тривалого часу, а тим часом буря щохвилини все посилювалася.

Дік Сенд, Остін, Актеон і Бат піднялися на реї. Том став за стерно, а Геркулес залишився на палубі, аби травити шкоти, коли це знадобиться. Після довгих безуспішних спроб фор-брам-стенюга й грот-стенюга були, нарешті, спущені. Щогли так розгойдувалися й вігер задував із такою скаженою силою, що цей маневр ледь не вартував життя сміливцям-матросам — сотні разів вони ризикували полетіти у воду. Потім взяли рифи на марселі, фок прибрати і шхуна-бриг йшла тепер лише на стакселі й зарифленому марселі. Та незважаючи на малу вітрильність, «Пілігрим» продовжував швидко нестися хвилями.

Дванадцятого березня погода стала ще гіршою. Цього дня, поглянувши на барометр, Дік Сенд похолов від жаху: ртутний стовпчик упав до двадцяти семи й дев'яти десятих дюйма.

Це віщувало надпотужний ураган. «Пілігрим» не міг нести навіть тих вітрил, що залишилися не спущеними. Вгледівши, що вігер ще трохи й порве марсель, Дік Сенд наказав прибрати вітрило. Але трішки запізнився з рішенням... Страшний шквал, що налетів в мить на судно, зірвав і поніс вітрило. Остіна, який знаходився на брам-реї, вдарило вільним кінцем гордія. На щастя, він відбувся досить легким забиттям і міг сам спуститися на палубу.

Діка Сенда охопила страшна тривога: за його розрахунками з хвилини на хвилину мав з'явитися берег, і він побоювався, аби судно, що мчало з величезною швидкістю, на ходу не налетіло на прибережні рифи. Він кинувся на ніс і почав вдивлятися в далечінь. Проте спереду не було видно жодних ознак землі. Дік повернувся до штурвала. За хвилину на палубу вийшов Негоро. Ніби знехотя, він витягнув руку, вказуючи на якусь цяточку на обрії. Можна було подумати, що він бачить знайомий берег в тумані...

Знову зловтішна посмішка промайнула на обличчі португальця, і, не вимовивши жодного слова, він повернувся в камбуз.

Розділ дванадцятий. Острів на обрії

Цього дня вибухнув ураган — найжахливіша форма бурі. Повітряні потоки неслися тепер із південного заходу зі швидкістю дев'яносто миль за годину. Це був справжній ураган, один із тих, які жбурляють на берег судна, пришвартовані в порту на якорях, зривають з будинків дахи й перекидають на землю міцні будівлі. Таким був ураган, що зруйнував 23 липня 1825 року Гваделупу. Якщо ураганний вітер може скинути з лафетів важкі знаряддя, то легко уявити, як він жбурляє судно, яке не має іншої точки опори, крім хвиль, що лютують. Проте саме в цьому русі й полягає для корабля єдина надія на порятунок. Корабель не намагається протистояти страшним поривам вітру, він поступається ї, якщо тільки його конструкція міцна, може встояти перед будь-яким шквалом стихії.

Так було й з «Пілігримом». За кілька хвилин після того як вітер зірвав марсель, новий порив роздер на жмути стаксель. Дік Сенд не міг поставити навіть трисель, хоча цей маленький шматок міцної парусини значно полегшив би керування судном.

Усі вітрила на «Пілігримі» були прибрані, але вітер тиснув на корпус судна, на щогли, на такелаж, і корабель мчав із величезною швидкістю. Часом навіть здавалося, що він вистрибує із хвиль і мчить, ледь торкаючись води. Судно шалено підкидало на величезних валах, що котилися океаном, і ця кільова хитавиця була страшною. До того ж хвилі погрожували судну ще й зрадницькими ударами ззаду, бо ж цілі гори води неслися тепер морем, ще хутчіш, ніж шхуна-бриг. Коли корма недостатньо швидко піднімалася на гребінь валу, що набігав позаду, він загрожував потопити корабель. У цьому й полягала головна небезпека для кораблів, що тікають від бурі.

Але як боротися з цією небезпекою? Пришвидшити хід «Пілігрима» було неможливо — адже на судні всі вітрила було прибрано, а поставити їх — то не вцілів би навіть малюсінський клаптик. Єдине, що залишалося робити, — це тримати ніс на противагу хвилі за допомогою керма, але судно часто не слухалося керма. Дік Сенд не відходив від штурвала. Він прив'язав себе мотузкою, щоб яка-небудь очманіла хвиля не змила його в море. Том і Бат, також прив'язані, стояли поруч, готові прийти на допомогу своєму капітанові. На носі чергували, ухопившись за бітенг, Геркулес і Актеон.

Місіс Велдон, маленький Джек, стара Нан і кузен Бенедикт, підкоряючись наказу Діка Сенда, не полишали свої каюти. Місіс Велдон з більшим бажанням залишилася б на палубі, проте Дік категорично заперечив — він не міг дозволити їй без потреби ризикувати життям.

Всі люки було наглухо задрасно. Дік сподівався, що вони витримають навіть у тому випадку, якщо хвиля накотиться на судно. Але якщо вони не витримають ваги води, станеться лихо: корабель наповниться водою, втратить плавучість і піде на дно. На щастя, «Пілігрим» був правильно навантажений, і, незважаючи на страшну хитавицю, вантаж у трюмах не зрушився з місця. Дік ще більше скоротив години, відведені ним для сну. Місіс Велдон спочатку навіть непокоїлася, щоб він не занедужав від перевтоми. Жінка наполягла, аби Дік хоч би ненадовго ліг відпочити.

У ніч із 13 на 14 березня, у той час, як Дік відпочивав, сталося таке.

Том і Бат перебували на кормі. Негоро — він рідко з'являвся у цій частині корабля — зненацька підійшов до них і навіть спробував розпочати розмову. Проте ані старий Том, ані його син нічого не відповіли йому. Раптом судно різко нахилилося на борт. Негоро впав і, напевно, його знесло б у море, якби він не встиг вчепитися за нактоуз. Том скрикнув: він злякався за компас. Дік Сенд, почувши крізь сон крики, миттю вибіг на палубу й кинувся на корму. Але Негоро вже підвівся на ноги. В руках він тримав залізний брусок, який вийняв з-під нактоуза. Він викинув цей брусок у воду, перш ніж Дік побачив його. Отже, Негоро хотів, аби стрілка компаса знову вказувала правильний напрямок? Вочевидь, південно-західний вітер, що гнав тепер судно вперед, служив його потаємним цілям.

— Що сталося? — запитав юнак.

— Той проклятий кок упав на компас! — відповів Том.

У страшній тривозі Дік нагнувся до нактоуза — на щастя, компас був неушкоджений, і, освітлений лампочками, як і раніше стояв на двох концентричних колах. Молодий капітан зітхнув з полегшенням. Якби зіпсувався єдиний компас, це було б справжнім нещастям. Але Дік Сенд не міг знати, що після того, як з-під нактоуза було прибрано залізний брусок, стрілка компаса знову стала в нормальне положення й вказувала своїм вістрям просто на магнітний полюс.

Негоро не можна було звинувачувати в тому, що він упав на компас (це могло бути звичайною випадковістю), але все ж таки Дік Сенд цілком виправдано здивувався, заставши його такої пізньої години на кормі судна.

— Що ви робите тут? — запитав він.

— Те, що мені подобається, — відповідав Негоро.

— Що ви сказали? — сердито крикнув Дік.

— Я сказав, — спокійно відповів судовий кок, — що немає правила, яке б забороняло прогулюватися кормою.

— Такого правила не було, але з цієї миті я його встановлюю,— сказав Дік Сенд.— Я забороняю вам ходити на корму!

— Он як! — глумливо протягнув Негоро.

І цей чоловік, який, зазвичай, так добре володів собою, зробив погрозливий рух. Молодий капітан вихопив з кишені револьвер і прицілився в суднового кока.

— Негоро,— сказав він,— знайте, що я ніколи не розлучаюся з револьвером і що за першого ж порушення дисципліни, я прострелю вам голову!

Негоро раптом відчув, що якась надпотужна сила схилиє його на палубу. Це Геркулес поклав свою важку руку йому на плече.

— Капітане Сенде,— сказав велетень,— дозвольте мені викинути цього негідника за борт. Акули будуть задоволені. Вони ж бо нічим не гидують.

— Ні, ще не час, Геркулесе,— відповів Дік.

Негоро випростався, коли гігант зняв руку з його плеча. Проходячи повз Геркулеса, він процідив крізь зуби:

— Стривай же, проклятий негре, ти дорого заплатиш мені за це!

Напрямок вітру змінився, принаймні так подумав Дік Сенд, поглянувши на компас,— він перескочив одразу на чотири румба. Юнака дуже здивувало, що така різка зміна ніяк не позначилася на морі. Судно йшло колишнім курсом, але хвилі замість того, аби битися об корму, били тепер під кутом у лівий борт. Таке положення було небезпечним, і Діку Сенду довелося, рятуючись від цих підступних ударів хвиль, змінити курс на чотири румба.

Тривожні думки не давали спокою молодому капітанові. Він запитував себе, чи не існує зв'язку між сьогоднішнім ненавмисним падінням Негоро й виведенням з ладу першого компаса. Навіщо прийшов на корму судновий кок? Що йому там було потрібно? Може, він чомусь зацікавлений у тому, аби й другий компас став непридатним? Для чого це могло йому знадобитися? Дік не міг знайти пояснення цій загадці. Адже Негоро не менше, ніж всі решта мав би бажати якомога швидше дістатися американського материка. Місіс Велдон, коли Дік Сенд розповів їй про цю подію, зауважила, що й вона не довіряє Негоро, але не бачить підстав підозрювати його у навмисному псуванні навігаційних приладів. Усе ж заради обережності, Дік вирішив постійно спостерігати за Негоро. Не заспокоївшись на цьому, він переселив Дінго на корму, знаючи, що судновий кок не любить зустрічатися з ним. Але Негоро пам'ятав заборону молодого капітана й більше не з'являвся на кормі, де йому рішуче нічого було робити згідно зі службовими обов'язкам.

Цілісінський тиждень буря лютувала з колишньою силою. Барометр упав ще нижче. З 14 по 26 березня вітер не спадав ані на мить, так що не можна було вибрати моменту

затишся, аби поставити вітрила. «Пілігрим» нісся на північний схід зі швидкістю не менше двохсот миль за добу, а землі все не було видно! Тим часом ця земля — континент Америки — величезним бар'єром простягнулася більш ніж на сто двадцять градусів між Тихим і Атлантичним океанами. Дік Сенд запитував себе, чи не втратив він розуму, чи не зробив він якоїсь жахливої помилки в обчисленнях — помилки, через яку «Пілігрим» уже багато днів йде за неправильним курсом. Але ні, він не міг так помилитися. Сонце, хоч і ховалося за хмарами, незмінно сходило перед носом корабля й заковчувалося за кормою. Що ж у такому випадку сталося із землею, об яку його корабель міг розбитися? Куди поділася ця Америка, якщо її немає тут? Північна або Південна Америка — усе було можливе в цьому хаосі, — але до однієї із двох «Пілігрим» таки мав би пристати. Що сталося від початку цієї жахливої бурі? Що відбувається наразі, якщо цей берег — на щастя чи на жаль мандрівників — усе не з'являвся перед їхніми очима? І чи не впливало з цього, що компас обдурив їх? Адже Дік не міг перевірити його показників після того, як інший компас було зіпсовано. Це припущення ще більше зміцнювалося, бо ж лише так можна було пояснити, чому дотепер не видно жодної землі. Увесь час, вільний від чергування за стерном, Дік уважно вивчав карту. Проте скільки він не дивився на неї, не знаходив пояснення незбагненній загадці.

Близько восьмої години ранку 26 березня сталася вельми значуща подія. Вахтовий — це був Геркулес — раптом закричав:

— Земля! Земля!

Дік Сенд кинувся на бак. Геркулес не був моряком. Може, очі обманювали його?

— Де земля? — крикнув Дік.

— Там! — відповів Геркулес, вказуючи рукою на ледь помігну цяточку біля північно-східної частині обрїю.

Голос його було ледь чути серед розпачливого ревіння вітру й моря.

— Ви бачили землю? — перепитав юнак.

— Так! — відповів Геркулес, киваючи головою. І знову простягнув руку, вказуючи на північний схід. Юнак пильно вдивлявся вдалечінь... і нічого не бачив. Цієї миті, порушуючи обіцянку, дану Дікові, на палубу вийшла місіс Велдон — вона почула крик Геркулеса.

— Місіс Велдон! — вигукнув Дік.

Слів місіс Велдон не можна було розчути; вона теж намагалася розгледіти землю, яку помітив Геркулес, і здавалося, все життя її зосередилося у цьому погляді. Але, мабуть, Геркулес вказував хибний напрямок — ані місіс Велдон, ані Дік нічого не виявили на обрїі.

Раптом Дік в свою чергу витягнув руку вперед.

— Так! Земля! Земля! — крикнув він.

У просвіті між хмарами замаячило щось схоже на гірську вершину. Око моряка не могло помилитися — це була земля.

— Нарешті, нарешті! — повторював він радісно.

Дік міцно вхопився за поручні, місіс Велдон підтримував Геркулес, вона не зводила очей із землі, яку вже й не сподівалася побачити.

Берег був приблизно за десять миль із підвітряного боку, з лівого борту. Просвіт між хмарами збільшився, оголивши шматок неба. І тепер вже виразно можна було розрізнити високу вершину гори. Поза сумнівом, це був який-небудь мис на американському континенті.

«Пілігрим», що плів з оголеними щоглами, не міг тримати курс на цей мис. Але судно неминуче мало підійти до землі — це стало питанням декількох годин. Йшла вже восьма година ранку; тож до настання полудня «Пілігрим» підійде до самого берега. За знаком юного капітана Геркулес відвів у каюту місіс Велдон: у таку сильну хитавицю вона не могла б сама пройти по палубі. Постоявши ще хвилюку на носі, молодий капітан повернувся до штурвала, за яким стояв Том.

Нарешті Дік побачив цю довгоочікувану й таку бажану землю! Чому ж замість радощів він відчував страх? Тому що поява землі для судна, що неслося, гнане ураганим вітром, означала катастрофу з усіма її жахливими наслідками. Минула друга година. Скелястий мис було вже видно на траверсі. Цієї миті Негоро знову з'явився на палубі. Він пильно поглянув на берег, кивнув головою з багатозначним виглядом людини, що знає те, чого не знають інші, й, пробурмотівши слово, яке ніхто не розчув, негайно ж пішов на свій камбуз. Дік Сенд марно намагався розгледіти за мисом низьку лінію узбережжя. Наприкінці другої години мис залишився праворуч за кормою судна, але обриси берегів усе ще не з'являлися.

Тим часом обрій прояснився, і високий американський берег, облямований гірським ланцюгом Анд, мав би чітко виднітися навіть із відстані двадцяти миль.

Дік Сенд озброївся підзорною трубою й, повільно переводячи її, оглянув увесь східний бік обр'ю. Землі на горизонті не було.

О другій годині після опівдня помічена вранці земля зникла безвісти за «Пілігримом». Попереду підзорна труба не могла більше виявити ані високих, ані низьких берегів.

Тоді Дік, голосно скрикнувши, кинувся вниз по трапу й забіг до каюти, де перебували місіс Велдон, маленький Джек, Нан і кузен Бенедикт.

— Острів! Це був острів! — вигукнув він. — Лише острів!

— Острів, Діку? Але який? — запитала місіс Велдон.

— Зараз подивимося по карті! — відповів юнак, побіг до каюти і приніс корабельну карту.

— Ось, місіс Велдон, ось! — сказав він, розгорнувши карту.— Земля, яку ми помітили, може бути лише цією цяткою, загубленою серед Тихого океану. Це острів Пасхи. Інших островів у цих місцях немає.

— Отже, земля залишилася позаду? — запитала місіс Велдон.

— Так, нас вже далеко віднесло вітром... — Місіс Велдон пильно вдивлялася у ледь помітну цятку на карті — острів Пасхи.

— На якій відстані від американського берега перебуває цей острів?

— За тридцять п'ять градусів.

— Скільки це миль?

— Близько двох тисяч.

— Але ж, виходить, «Пілігрим» майже не зрушився з місця! Як могло статися, що ми все ще перебуваємо так далеко від землі?

— Місіс Велдон... — розпочав Дік Сенд і кілька разів провів рукою по чолю, ніби для того, аби зібратися з думками.— Я не знаю... я не можу пояснити... Так, не можу... Хіба що компас у нас несправний... Але цей острів може бути лише островом Пасхи — вітер увесь час гнав нас на північний схід... Так, це острів Пасхи, і треба дякувати Богові, що ми, нарешті, дізналися, де ми перебуваємо. Ми за дві тисячі миль від берега! Що ж, зате я тепер знаю, куди нас загнала буря! Коли вона вщухне, ми висадимося на американському узбережжі. У нас є надія на порятунок! Принаймні тепер наш корабель не загублений у безмежності Тихого океану.— Упевненість молодого капітана передалася всім оточуючим. Навіть місіс Велдон повеселішала. Нещасним мандрівникам здавалося, що вже все лихо минуло й «Пілігрим» начебто перебуває біля надійної гавані, й треба тепер лише зачекати припливу, аби увійти в неї. Острів Пасхи — його справжня назва Вай-Гу, або Рап-Нуї,— було відкрито Давидом 1686 року; його відвідали Кук і Лаперуз. Він розташований під 27° південної широти й 112° східної довготи. Так з'ясувалося, що шхуна-бриг на п'ятнадцять градусів відхилилася на північ від свого курсу. Дік Сенд приписав це бурі, що гнала корабель на північний захід. Отже, «Пілігрим» усе ще знаходився за дві тисячі миль від суходолу. Якщо вітер дутиме з тією ж ураганною силою, судно здолає цю відстань днів за десять і досягне узбережжя Південної Америки. Але невже за цей час погода не поліпшиться? Невже не можна буде підняти вітрила навіть тоді, коли «Пілігрим» побачить землю?

Дік Сенд сподівався на це, він казав собі, що ураган, який бушує вже багато днів поспіль, зрештою вщухне. Появу острова Пасхи юнак вважав щасливою ознакою: адже тепер він точно знав, у якому місці океану знаходиться «Пілігрим». Це повернуло йому віру в самого себе й надію на щасливе завершення подорожі.

Так, немов по милості провидіння, мандрівники помігли серед безмежного простору океану самотній острів, маленьку цяточку, і це відразу їх збадьорило. Корабель їх усе ще був іграшкою вітру, але принаймні вони пливли тепер не наосліп. Міцно збудований і добре оснащений «Пілігрим» мало постраждав від шалених натисків бурі. Він втратив лише марселі й стакселі, але ці збитки неважко буде відшкодувати. Жодна крапля води не просочилася усередину судна крізь ретельно законопачені шви корпусу й палуби. Помпи були повністю справні. Щодо цього небезпека не загрожувала «Пілігриму». Проте ураган усе ще продовжував бушувати, й здавалося — ніщо не могло стримати лють стихії. Молодий капітан як міг озброїв своє судно для боротьби з нею, але не в його силах було змусити вітер затихнути, хвилі — заспокоїтися, небо — прояснитися... На борті свого корабля він був першим після Бога, а за бортом — один лише Бог керував вітрами та хвилями.

Розділ тринадцятий. «Земля! Земля!»

Сподіванням Діка ніби судилося здійснитися. Вже наступного дня, 27 березня, ртутний стовпчик барометра піднявся, щоправда усього на кілька позначок. Збільшення атмосферного тиску було незначним, проте обіцяло бути стійким. Буря, мабуть, йшла на спад, і хоча хвилювання на морі було дуже великим, вітер почав спадати й повертати на захід.

Дік розумів, що ще рано думати про те, аби ставити вітрила. Вітер зірвав би навіть найменший клаптик парусини. Та все ж молодий капітан сподівався, що не пізніше ніж за двадцять чотири години можна буде поставити хоч би один зі стакселів.

І справді: вночі вітер помітно послабшав, та й хитавиця вже не так люто струшувала корабель, але ж напередодні вона загрожувала рознести його в друзки.

Вранці на палубу почали виходити пасажери. Вони вже не побоювалися, що раптово набіжить хвиля і змиє їх за борт. Місіс Велдон перша залишила каюту, де вона на вимогу Діка просиділа увесь час, доки тривала буря. Вона підійшла до Діка. Надлюдська сила волі цього юнака допомогла йому перебороти нечувані труднощі. Він стояв схудлий, змарнілий, обвітрений. Найважчим у його віці були, мабуть, безсонні ночі. Здавалося, сили хороброго юнака мали послабшати. Але ні, його мужня натура встояла перед всіма випробуваннями. Можливо, перенесені страждання коли-небудь й дадуться йому взнаки. «Але наразі не час здаватися», — казав сам собі Дік. І місіс Велдон бачила, що він так само

сповнений енергії, як і раніше. Крім того, у сміливого юнака з'явилася тепер упевненість у своїх діях — її насильно не вселиш, але ж скільки вона додає наснаги!

— Любий мій хлопчику, мій дорогий капітане! — сказала місіс Велдон, простягаючи йому руку.

— Ох, місіс Велдон,— всміхаючись, відповів Дік,— ви не слухаєтеся свого капітана. Ну навіщо ви вийшли на палубу? Я ж просив вас...

— Так, я не послухала тебе,— зізналася місіс Велдон,— але щось підказало мені, що буря минає.

— Справді, погода поліпшується, місіс Велдон,— відповів юнак.— Ви не помилилися. Від учорашнього дня стовпчик ртуті в барометрі не понизився. Вітер вщухає, і мені здається, що найважче вже позаду.

— Дай Боже, дорогий мій, дай Боже! Але скільки ти вистраждав, бідолашний хлопчику! Знаєш, ти поводився як...

— Я лише виконував свій обов'язок, місіс Велдон.

— Тепер тобі необхідно відпочити.

— Відпочити? — перепитав юнак.— Я аніпрішки не потребую відпочинку, місіс Велдон. Я почуваюся чудово й сподіваюся протриматися до кінця. Ви призначили мене капітаном «Пілігрима», і я збережу це звання доти, поки всі пасажери мого корабля не опиняться у безпеці!

— Діку,— сказала місіс Велдон,— ані я, ані мій чоловік ніколи не забудемо того, що ти зробив!

— Та що ви... місіс Велдон! — стиха мовив Дік.— Господь Бог нам допоміг.

— Милий мій хлопчику, я повторюю, ти поводився як справжній чоловік. Ти виявив себе вмілим і гідним командиром судна. І в недалекому майбутньому, тільки-но ти закінчиш своє навчання, ти станеш капітаном судна, яке належить торговому дому Джемса Велдона. Я впевнена, що мій чоловік скаже те саме.

— Я... я... — почав Дік, і очі його наповнилися слізьми.

— Діку,— продовжувала місіс Велдон,— ти був нашим прийомним сином, а тепер ти воістину рідний мій син. Ти врятував свою матір і свого маленького брата Джека! Дорогий мій, дай я тебе поцілую за чоловіка й за себе!

Місіс Велдон не могла стримати свого хвилювання. Серце цієї мужньої жінки переповнювали емоції, і сльози виступили на очах, коли вона обіймала юнака. Що сказати про почуття, які відчував цієї миті Дік? Він радий був би віддати життя за своїх благодійників, більше ніж життя, і заради них він заздалегідь приймав усі випробування, які приготувало йому майбутнє.

Після цієї розмови Дік відчув себе сильнішим. Він не сумнівався, що зуміє привести судно у безпечний порт і врятувати пасажирів. Лише б стих вітер, хоч би настільки, аби можна було поставити вітрила!

Двадцять дев'ятого березня вітер почав слабшати. Дік вирішив поставити фок і марсель, аби збільшити швидкість ходу свого судна.

— Друзі мої,— сказав він матросам, піднявшись на палубу на світанку цього дня.— Йдіть-но сюди. Мені потрібна ваша допомога.

— Ми готові, капітане Сенде,— відповів за всіх старий Том.

— Звісно, готові! — додав Геркулес.— В бурю нам нічого було робити, і я почав вже вкриватися іржею.

— А ти дув би у вітрила своїм великим ротом,— сказав маленький Джек.— Я впевнений, ти можеш дути так само сильно, як вітер.

— Ото чудова думка, Джеку! — засміявся Дік Сенд.— Щойно настане шпиль, ми попросимо Геркулеса надувати наші вітрила.

— Накажіть лише, капітане Сенде,— відповів велетень, роздуваючи щоки.

— Розпочнемо з того, друзі мої,— сказав Дік,— що поставимо новий марсель, замінивши розірваний бурею. Робота нелегка, але її потрібно зробити.

— Зробимо! — відповів Актеон.

— А мені можна вам допомагати? — запитав маленький Джек, завжди готовий працювати разом із матросами.

— Звісно, Джеку,— відповів Дік Сенд.— Ти станеш за штурвал із нашим другом Батом і допомагатимеш йому керувати.

І маленький Джек з гордістю прийняв свою нову посаду помічника стернового.

— А тепер,— продовжував Дік Сенд,— до роботи! Тільки пам'ятайте, друзі: не ризикувати собою без потреби!

Негри енергійно взялися до справи під керівництвом молодого капітана. Потрібно було спущене вітрило підняти на щоглу й там прив'язати його до реї. Справа нелегка. Але Дік Сенд так вміло керував роботою, а матроси корилися йому з такою ретельністю й готовністю, що за годину вітрило було прив'язане, рею піднято і на марселі взято два рифи. Попри потужний вітер, команда без особливих зусиль підняла вітрила, прибрані перед бурею, і на десяту годину ранку «Пілігрим» вже біг під фоком, марселем і одним із кліверів. Дік Сенд із міркувань безпеки вирішив не ставити інших вітрил. Ті, що було піднято, забезпечували добовий пробіг у двісті з лишком миль, а цієї швидкості було достатньо, аби менше ніж за десять днів досягти американського континенту.

Дік із задоволенням подумав, що тепер «Пілігрим» перестав цілком залежати від вередування вітру та хвиль. Він біг з достатньою швидкістю й у потрібному напрямку. Радість Діка мали зрозуміти всі, хто хоч трохи розуміється на морській справі. Молодий капітан повернувся до штурвала й, подякувавши маленькому помічникові стернового, став на свій пост.

Наступного дня небом так само швидко неслися хмари, але між ними вже з'являлися широкі просвіти, й промені сонця пробивалися крізь них, освітлюючи поверхню океану. Часом «Пілігрим» потрапляв у смугу сонячного світла.

Яке щастя — це життєдайне світло! Іноді нові хмари затемнювали його, але вігер відганяв їх до сходу, і сонце знову з'являлося в усій своїй красі. Погода поліпшувалася.

На судні відкрили всі люки, аби провітрити приміщення. Свіже, солоне повітря увірвалося до трюму, кубрика, до кают-компанії. Мокрі вітрила розклали для просушування на рострах. На палубі розпочалося генеральне прибирання. Дік Сенд не міг дозволити, аби його корабель прийшов у порт брудним і неприбраним. Досить було кількох годин щоденної роботи, аби, не перевтомлюючи екіпаж, привести судно в належний вигляд. Тепер на кораблі вже не могли кидати лаг, Дік вимірював швидкість ходу судна лише по сліду, що залишається на поверхні океану. Спосіб цей був неточний, і все ж таки Дік Сенд не сумнівався, що земля на горизонті з'явиться не пізніше як за тиждень. Він зумів переконати у цьому й місіс Велдон, показавши їй на карті те місце, де, на його думку, перебував «Пілігрим».

— Добре, Діку,— сказала місіс Велдон.— Тепер скажи мені, до якого пункту узбережжя ми підійдемо?

— От сюди, місіс Велдон,— відповів Дік, вказуючи на довгу смугу берега, що тягнеться від Перу до Чілі.— Точніше вказати я не можу. Дивіться, ось острів Пасхи, який ми залишили на заході. Вігер не змінював напрямку протягом останніх днів, отже, ми маємо побачити землю ось тут, на сході. Уздовж цього узбережжя розкидано чимало портів, але сказати з упевненістю, який порт виявиться ближче за інші, коли «Пілігрим» підійде до землі, я зараз не можу.

— Та це й неважливо, Діку... Аби лише дістатися якого-небудь порту!

— Зрозуміло, місіс Велдон. Куди б ми не прийшли, ви звідусіль зможете повернутися до Сан-Франциско. «Тихоокеанська морехідна компанія» чудово обслуговує це узбережжя. Її пароплави заходять до всіх головних портів, а відтіля легко вже потрапити до Каліфорнії.

— Хіба ти не збираєшся привести «Пілігрим» назад до Сан-Франциско? — запитала місіс Велдон.

— Так, звісно! Але лише після того, як ви пересядете на який-небудь пасажирський пароплав, місіс Велдон. Якщо нам вдасться знайти офіцера й команду, ми вирушимо до Вальпараїсо, аби здати вантаж ворвані,— безсумнівно, так вчинив би капітан Гуль. Звідти ми підемо до Сан-Франциско. Але для вас це було б зайвою затримкою, і як мені не сумно розлучатися з вами...

— Добре, Діку,— перервала його місіс Велдон.— Про це ми ще поговоримо. Скажи мені — раніше ти начебто боявся наблизитися до незнайомого берега?

— Я й зараз боюся,— зізнався юнак.— Проте я сподіваюся зустріти в тих водах яке-небудь судно. Мене, щиро сказати, дуже дивує, що цього ще не сталося... Хоч якесь судно! Ми б зв'язалися з ним, дізналися точно, де перебуває «Пілігрим», і тоді можна було б сміливо причалити до берега.

— Хіба в цих місцях немає лоцманів, які проводять судна у гавані? — запитала місіс Велдон.

— Певно, є,— відповів Дік Сенд.— Але вони плавають поблизу берега. Тому ми повинні намагатися підійти якомога ближче до землі.

— А якщо ми не зустрінемо лоцмана? — запитала місіс Велдон. Вона наполегливо допитувалася в молодого капітана, щоб з'ясувати, чи підготувався він до всіляких випадків.

— У цьому разі, місіс Велдон... Якщо погода буде гарна й вітер помірний, я скерую судно вздовж берега й плистиму доти, поки не знайду безпечне місце для висадження. Якщо ж вітер знову посвіжіє...

— Що тоді, Діку?

— Розумієте, якщо вітер приб'є «Пілігрим» до землі...

— То?.. — запитала місіс Велдон.

— То я буду змушений викинути корабель на берег,— відповів юнак, і його обличчя на мить затьмарилося.— Але це у крайньому разі. Я сподіваюся, що нам не доведеться вдатися до цього останнього засобу. Ви не переймайтеся даремно, місіс Велдон: погода, вочевидь, поліпшується. Не може бути, щоб ми не зустріли жодного судна або лоцманського катера.

Сподіватимемося, що «Пілігрим» йде просто до землі й незабаром ми її побачимо.

Викинути судно на берег! На такі останні крайнощі навіть найсміливіші моряки не наважуються без тремтіння. Не дивно, що Дік Сенд також не хотів думати про це, поки в нього ще була надія на краще.

У наступні дні погода була нестійкою, і це дуже турбувало молодого капітана. Сила вітру не слабшала, і падіння ртутного стовпчика у барометрі вщувало новий натиск урагану.

Дік Сенд почав побоюватися, що знову доведеться прибрати всі вітрила і тікати від бурі. Але ж так важливо було зберегти хоча б одне вітрило, і він вирішив не спускати марселя, поки не виникне реальна небезпека, що його знесе вітер.

Аби зміцнити щогли, він розпорядився витягнути ванти й фордуни. Це була необхідна обережність: положення «Пілігрима» значно б ускладнилося, якби він втратив свій рангоут.

За останні дні барометр двічі робив стрибок вгору — це змушувало непокоїтися через різку зміну напрямку вітру. Що робити, якщо вітер подує зі сходу й просто в чоло кораблю? Лавірувати? Але якщо обставини змусять його лавірувати — це знову затримка і великий ризик знову бути відкинутим у відкрите море!

На щастя, його побоювання не виправдалися. Протягом кількох днів вітер метався по румбах, перескакуючи з півночі на південь, але зрештою знову подув із заходу. Вітер був дуже свіжий і розхитував рангоут.

Настало 5 квітня. Вже минуло більше двох місяців відтоді, як «Пілігрим» полишив Нову Зеландію. Протягом перших двадцяти днів то штилі, то зустрічні вітри перешкоджали просуванню судна. Потім подув попутний вітер, і «Пілігрим» швидко почав наближатися до землі. Особливо великою була швидкість ходу під час урагану: Дік Сенд зауважив, що судно проходило в середньому не менше двохсот миль на добу. Чому ж у такому разі воно досі не досягло берега? Це було абсолютно незрозуміло!

Один із матросів безупинно виглядав суходіл з висоти бом-брамрея. Часто Дік Сенд й сам піднімався на щоглу. Він довго видивлявся в підзорну трубу, чи не промайне серед хмар темний контур якої-небудь гори: ланцюг Анд, як відомо, славиться високими вершинами, і з великої відстані їх потрібно шукати саме на обрії в піднебессі.

Багато разів Том і його товариші помилялися, приймаючи за суходіл яку-небудь віддалену хмару незвичайної форми. Траплялося, що вони завзято стверджували, буцімто виявили землю, і визнавали свою помилку лише тоді, коли обриси примарної землі розпливалися й вона губилася безвісти серед інших хмар.

Але 6 квітня сумнівам не залишилося місця.

Була восьма година ранку. Дік Сенд щойно піднявся на рею. Перші промені сонця розігнали туман, і лінія обр'ю виднілася досить чітко. З вуст Діка Сенда вирвався, нарешті, довгоочікуваний вигук.

— Земля! Перед нами земля!

На цих словах усі вибігли на палубу: маленький Джек, цікавий, як усі діти; місіс Велдон, яка сподівалася, що суша врешті покладе кінець усім її стражданям; Том і його товариші, яким не терпілося ступити на рідну землю; навіть кузен Бенедикт, який мріяв збагатити свою колекцію новими комахами. Один лише Негоро не вийшов на палубу.

Землю бачили тепер усі: якщо гострий зір справді дозволяв розрізнити її, то інші так знудьгувалися за землею, що сприймали її появу на віру. Проте юнак був досвідченим моряком, який звик вдивлятися в морську далечінь. Він не міг помилитися. І справді, за годину всім стало зрозуміло, що цього разу надія їх не обманула.

На сході, на відстані близько чотирьох миль, виднівся контур досить низького берега — таким принаймні він здавався. Навислі хмари не давали розгледіти гірський ланцюг Анд, що тягнеться неподалік від морського берега.

«Пілігрим» скерували просто до берега, смуга його розширювалася й наближалася щохвилини.

За дві години судно було вже за три милі від суходолу. Берегова лінія замикалася на північному сході досить високим мисом, в основі якого виднілося щось схоже на відкритий рейд. На південному сході земля випиналась в океан вузькою і низинною косою.

Біля берега піднімалася гряда невисоких стрімчаків, на яких вимальовувалися в небо дерева. Судячи з характеру місцевості, ці стрімчаки були лише передгір'ями високого ланцюга Анд. Ані людського житла, ані порту, ані устя ріки, де корабель міг би знайти безпечний притулок!

Вігер гнав «Пілігрим» просто до землі. Зменшена вігрільність і потужний натиск вітру не давали Діку можливості змінити курс і відійти у відкрите море. Попереду вимальовувалася довга смуга прибережних рифів. Над ними вирувало й пінилося море. Прибій, безсумнівно, був дивовижний. Видно було, як хвилі злітають до середини висоти стрімчаків.

Молодий капітан постояв якийсь час на носі, пильно вдивляючись у берег. Потім, не промовивши жодного слова, він повернувся на корму і став за штурвал. Вігер усе дужчав. Незабаром шхуна-бриг опинилася лише за милю від берега. Тепер Дік Сенд міг розгледіти маленьку бухту. Він вирішив скерувати корабель туди. Але вхід у бухту перекривав бар'єр підводних скель, між якими пройти кораблю було дуже важко. Буруни вказували на малу глибину води над всією смугою рифів.

Цієї миті Дінго, який бігав туди сюди по палубі, кинувся на ніс і, уп'явшись поглядом на землю, жалібно завив. Здавалося, пес впізнав цей берег і його вигляд розбудив у нього якісь сумні спогади.

Почувши це виття, Негоро вийшов зі своєї каюти й, хоча мав усі підстави побоюватися сусідства собаки, став на баку, притулившись до борту. Проте Дінго продовжував жалібно вити, дивлячись на берег і, на щастя для суднового кока, не звертаючи на нього жодної уваги.

Негоро дивився на люті буруни без тіні страху. Місіс Велдон, яка саме спостерігала за ним, здалося, що обличчя його на мить дивно скривилося. Може, й Негоро був знайомий цей берег, до якого вітер ніс «Пілігрим»?

Дік Сенд в цей час передав штурвал старому Томові й пішов на ніс, щоб востаннє подивитися на вхід у бухту, що саме зараз відкривався перед кораблем. За кілька хвилин він твердим голосом сказав:

— Місіс Велдон, у мене немає жодної надії знайти безпечний притулок для «Пілігрима». Не пізніше як за півгодини корабель, незважаючи на всі мої зусилля, буде на рифах... Доведеться викинутися на берег. Мені не вдалося привести «Пілігрим» у порт. Аби врятувати вас, я маю загубити корабель. Іншого виходу немає... І довго розмірковувати немає часу.

— Ти зробив усе, що від тебе залежало, Діку? — сказала місіс Велдон.

— Усе! — коротко відповів юнак.

І негайно ж взявся готуватися до майбутнього небезпечного маневру. Насамперед він змусив місіс Велдон, Джека, кузена Бенедикта й Нан вдягти рятувальні пояси. Негри-матроси й сам Дік були гарними плавцями, але й вони вжили заходів на випадок, якщо поштовхом їх скине у море.

Геркулесу доручили допомагати місіс Велдон. Молодий капітан узяв на себе турботу про Джека. Кузен Бенедикт, дуже спокійний, вийшов на палубу: на ремені через плече в нього висіла металева коробка з комахами. Дік доручив його Бату й Актеону. Щодо Негоро, то його вражаюча холонокровність свідчила про те, що він не має потреби ані в чийй допомозі. Про всяк випадок Дік Сенд наказав підняти на палубу десяток бочок із ворванню.

Якщо вилити китовий жир на поверхню води, коли «Пілігрим» прохідиме крізь буруни, це на мить заспокоїть хвилювання й полегшить кораблю прохід через рифи. Дік вирішив не нехтувати нічим, аби лише врятувати життя екіпажа й пасажирів. Покінчивши з усіма приготуваннями, юнак повернувся на корму й став за штурвал. «Пілігрим» був тепер усього за два кабельтові від берега, іншими словами — майже біля самих рифів. Правий борт його вже купався в білій піні прибою. Молодий капітан чекав, що з секунди на секунду кіль судна наткнеться на яку-небудь підводну скелю.

Раптом за кольором води Дік здогадався, що перед ним прохід між рифами. Необхідно було сміливо увійти в нього, аби викинутися на мілину якомога ближче до берега.

Молодий капітан не зволікав жодної хвилини. Він круто повернув штурвал і скерував корабель у вузький звивистий прохід. У цьому місці море бушувало особливо люто. Хвилі почали заливати палубу. Матроси стояли на носі біля бочок із жиром, очікуючи наказу капітана.

— Лий ворвань! — крикнув Дік. — Хугчіш!

Під шаром жиру, який потоками лився на хвилі, море заспокоїлося, ніби за помахом чарівної палички, та лише для того, аби за хвилину забушувати з подвоєною люття.

Проте цієї хвилини затишку було досить, аби «Пілігрим» проскочив за лінію рифів. Тепер його несло на берег.

Страшний поштовх. Величезна хвиля підняла корабель і кинула його на каміння. Щогли звалилися, але нікого не поранило. При ударі корпус судна отримав вибоїну, і в неї заюшила вода. Але до берега було менше половини кабельтова. До нього легко було дістатися по ланцюжку чорного каміння, що стирчало з води. За десять хвилин після катастрофи всі пасажери й команда «Пілігрима» опинилися на суходолі, біля підніжжя прибережного стрімчака.

Розділ чотирнадцятий. Що робити?

Отже, після переходу, що тривав не менше сімдесяти чотирьох днів, після завзятої боротьби зі штилями, вітрами й ураганом «Пілігрим» закінчив тим, що викинувся на берег і розбився об рифи.

Проте місця Велдон та її супутники були безмежно вдячні провидінню, відчувши себе нескінченно щасливими, коли нарешті опинилися на суходолі. Адже вони були на материку, а не на якому-небудь злочасному острові Полінезії, куди буря могла б їх закинути. У якому б місці Південної Америки вони не висадилися, вони без особливих зусиль повернуться на батьківщину.

Проте «Пілігрим» загинув безповоротно: за кілька годин прибій розкидає навсібіч уламки його кістяка. На порятунок вантажу годі було й сподіватися.

Якщо Діку Сенду не вдалося зберегти корабель й доставити його власникові, він все ж таки мав усі підстави пишатися тим, що цілими й неушкодженими доставив на берег усіх, хто перебував на борту, і серед них дружину й сина Джемса Велдона.

У якій же частині південноамериканського узбережжя зазнав катастрофи «Пілігрим»? На узбережжі Перу, як припускав Дік Сенд? Цілком можливо: адже після того як корабель минув острів Пасхи, екваторіальні течії й вітри гнали його на північний схід. За цих умов він, зрозуміло, міг із сорок третього градуса південної широти потрапити на п'ятнадцятий

градус. Необхідно було якомога швидше встановити, де саме зазнав катастрофи «Пілігрим». На узбережжі Перу багато портів, містечок і селищ, а якщо припущення Діка Сенда виявиться правильним, легко буде дістатися якого-небудь населеного пункту.

Крутий, але не надто високий берег поблизу місця катастрофи виглядав пустельним... Вузька піщана смуга була засіяна чорними уламками скель. подекуди у скелях виднілися широкі тріщини, подекуди більш пологими місцинами можна було піднятися на гребінь стрімчака.

За чверть милі до півночі скелі розступалися, даючи вихід маленькій річці, яку з моря не було видно. Над річкою схилилися численні ризофори — різновид мангового дерева, що має істотні відмінності від своїх індійських родичів. Густий зелений ліс, що брав початок від самісінького провалля, тягся вдалину, до лінії гір, що піднімалися на обрії. Якби кузен Бенедикт був ботаніком, він був би у захваті від нескінченного розмаїття деревних порід — тут росли високі баобаби, яким раніше приписували неймовірне довголіття, а їхню кору порівнювали з єгипетським сієнігом, тут росли віяльники, білі сосни, тамаринди, перцеві та сотні інших рослин, що не зустрічаються в північній частині Нового Світу й незвичні для американців.

Проте цікавою обставиною було те, що серед цих деревних порід не зустрічалось жодного представника численної родини пальм, яка нараховує понад тисячі видів й поширена майже по всій земній кулі.

Над берегом лігали зграї крикливих пташок — здебільшого ластівок із синювато-чорним пір'ям і світло-каштановими голівками. подекуди злігали й куріпки — сірі птахи зі струнким тілом і голою шийкою.

Місіс Велдон і Дік Сенд помітили, що птахи не дуже бояться людей. Вони дозволяли наближатися до себе, не виявляючи страху. Невже вони ніколи не бачили людини й не навчилися остерігатися її? Невже тишу цього пустельного берега ніколи ще не порушували постріли рушниць?

Поблизу берега поміж каміння прогулювалися незграбні птахи, що належать до роду малих пеліканів. Вони набивали дрібною рибкою шкіряний мішок, що висить у них під нижньою стулкою дзьоба.

Над уламками «Пілігрима» вже кружляли чайки, що прилетіли з океану. Птахи, ймовірно, були єдиними живими істотами, які відвідували цю частину узбережжя. Зрозуміло, тут водилося також чимало комах, які дуже цікавили кузена Бенедикта.

Проте ані у птахів, ані в комах не запитась, що це за берег. Повідомити його назву міг лише який-небудь місцевий житель. А жителів якраз і не було. Принаймні жоден із них не з'являвся. Ані будинків, ані хатин, ані хоча б якогось куреня. Жоден димок не здіймався

у повітря ані на півночі — по той бік річки, ані на півдні, ані в густому лісі, що тягнувся у глиб континенту. Ніщо не вказувало, що цей берег коли-небудь відвідувала людина.

Діка Сенда це дуже дивувало.

— Де ж ми? Куди ми потрапили? Невже не знайдеться людини, яка могла б нам про це розповісти?

Але такої людини не було: якби який-небудь тубілець перебував поблизу, Дінго підняв би тривогу. Тим часом собака бігав туди-сюди піщаним берегом, обнюхуючи землю й опустивши хвіст. Він глухо гарчав. Його поведінка виглядала дивною, але було зрозуміло, що Дінго не чув ані людини, ані тварини.

— Діку, поглянь-но на Дінго! — сказала місіс Велдон.

— Як дивно! — промовив юнак. — Можна подумати, що пес розшукує чийсь слід.

— Справді дивно, — прошепотіла місіс Велдон. Потім, отямившись, вона додала:

— Що робить Негоро?

— Те ж, що й Дінго, — відповів Сенд, — нишпорить берегом. Утім, тут він вільний поводитися, як йому завгодно. Я вже не можу йому наказувати. Його служба скінчилася після катастрофи «Пілігрима». — Негоро оглядав піщану косу, річку й прибережні скелі з виглядом людини, що потрапила у знайомі, але забуті місця. Чи бував він тут?

Мабуть, він відмовився би відповісти, якби його про це запитали. Проте не варто звертати уваги на цього нетовариського португальця. Дік Сенд стежив за ним, поки Негоро крокував у напрямку до річки, але щойно він сховався за прибережними стрімчаками, юнак перестав ним цікавитися.

Дінго люто загавкав, побачивши Негоро, але негайно ж перестав. Саме час було поміркувати про те, що робити далі. Спочатку треба було знайти який-небудь притулок, аби відпочити й поїсти. Після цього можна буде радитися й накреслити план подальших дій.

Найлегше розв'язалося питання про їжу. Крім плодів і дичини, на які була багата ця земля, потерпілі від катастрофи могли скористатися тим, що містилося у коморах корабля. Прибій викинув на міліну з настанням відпливу багато різних предметів із загиблого судна. Том та його товариші зібрали кілька бочок із сухарями, коробки консервів, ящики з сушеним м'ясом. Вода не встигла ще їх зіпсувати. Маленький загін з надлишком був забезпечений їжею на увесь час, що знадобиться, аби дістатися найближчого селища! Запаси провізії були переправлені в сухе місце на березі, куди не міг дістати приплив.

Прісної води також не бракувало. Дік Сенд попросив Геркулеса принести трохи води з річки. Силач негр приніс на плечі повне барило. Хоча під час припливу море й заходило в гирло річки, вода в ній під час відпливу була прісна й цілком придатна для пиття.

Вогнем також не доводилося опікуватися: якби знадобилося розвести багаття, навкруги було б скільки завгодно дров — деревини й висохлих корінців мангіфер. Старий Том, затятий курець, захопив із собою герметичну бляшану коробку, що закривалася, з губкою. У будь-який момент він міг висікти іскру за допомогою кресала й кременя, знайденого на березі моря. Залишалося лише відшукати прихисток, де маленький загін міг би відпочити й переночувати перед походом.

«Готель» знайшов маленький Джек. Бігаючи поблизу підніжжя скель, хлопчик випадково побачив простору, гладенько відполіровану печеру — один із тих гротів, які море вимиває у скелях, коли хвилі прибою налігають на них під час бурі.

Хлопчик радісно закричав і покликав матір помилуватися своєю знахідкою.

— Молодець, Джеку! — похвалила місіс Велдон. — Якби ми були Робінзонами й змушені були поселитися на цьому березі, ми неодмінно б назвали цей грот твоїм ім'ям.

Печера була невелика: десять-дванадцять футів завглибшки й стільки ж завширшки, але Джеку вона здавалася величезною. Бідолашні мандрівники могли зручно в ній розміститися. Місіс Велдон і Нан із задоволенням зауважили, що печера зовсім суха. Місяць був у першій чверті, — отже, не доводилося побоюватися особливо сильних припливів, які могли б дістатися підніжжя скель і печери. Отже, все необхідне для відпочинку було.

За десять хвилин пасажери «Пілігрима» вже лежали у гроті на підстилці із сухих водоростей. Навіть Негоро побажав приєднатися до них і отримати свою частку сніданку. Мабуть, він не наважився мандрувати глухим лісом на самоті.

Було близько першої години після опівдня. На сніданок використали сухарі та сушене м'ясо.

Запивали його свіжою водою з декількома краплями рому — Бат серед продуктів знайшов барило рому.

Негоро снідав з усіма, але не втручався у загальну бесіду, в якій обговорювався план подальших дій. Однак він не нав'язливо, проте уважно дослухався до розмови й, без сумніву, робив з неї якісь висновки.

Дінго, також отримавши свій сніданок, вартував біля входу до печери. З таким сторожем можна було спокійно відпочивати. Жодна жива істота не могла з'явитися на піщаному березі без того, аби вірний пес не підняв тривоги. Місіс Велдон, посадивши до себе на коліна сонного Джека, заговорила перша.

— Діку, друже мій, — сказала вона, — всі ми вдячні тобі за відданість, яку ти виявив у ці важкі дні. Але звільнити тебе від твоїх обов'язків ми ще не можемо. Ти маєш бути

нашим провідником на суші, як був нашим капітаном на морі. Всі ми довіряємо тобі. Кажи ж: з чого потрібно почати?

Місіс Велдон, Нан, старий Том та інші негри не зводили очей з Діка Сенда. Навіть Негоро пильно дивився на нього. Вочевидь, португальця надзвичайно цікавило, що ж відповість юнак.

Дік Сенд трішки подумав, а потім мовив:

— Насамперед, місіс Велдон, потрібно з'ясувати, де ми перебуваємо. Я гадаю, що наш корабель зазнав катастрофи біля берегів Перу. Вігер і течії мали віднести його приблизно до цих широт. Можливо, ми перебуваємо в одній із південних, найменш населених провінцій Перу, які межують з пампою. Я би сказав навіть, що це досить вірогідно, адже берег здається зовсім безлюдним. Якщо моє припущення правильне, нам, на жаль, доведеться досить довго йти до найближчого поселення.

— Що ж ти хочеш робити? — запитала місіс Велдон.

— Я вважаю, що ми не повинні залишати грот доти, поки не з'ясуємо точно, де ми перебуваємо. Завтра після відпочинку двоє з нас підуть у розвідку. Ми намагатимемося, не дуже віддаляючись від табору, розшукати тубільців і з'ясувати у них все, що нас цікавить, а потім повернемося назад. Не може бути, щоб у радіусі десяти-дванадцяти миль не знайшлося людей.

— Невже нам доведеться розділитися? — вигукнула місіс Велдон.

— Це необхідно, — відповів юнак. — Якщо ж не вдасться нічого дізнатися, якщо проти очікування виявиться, що місцевість зовсім пустельна, що ж... тоді ми вигадасмо щось інше!

— А хто піде у розвідку? — запитала місіс Велдон після хвилинного роздумування.

— Це ми зараз вирішимо, — відповів Дік Сенд. — У будь-якому разі, ви, місіс Велдон, Джек, містер Бенедикт і Нан не повинні йти із гроту. Бат, Геркулес, Актеон і Остін можуть залишитися з вами, а Том і я вирушимо в розвідку. Імовірно, й Негоро волітиме залишитися тут, — додав юнак, позираючи на суднового кока.

— Імовірно, — ухильно відповів той.

— Ми візьмемо з собою Дінго, — продовжував Дік, — він може стати нам у пригоді.

Почувши своє ім'я, Дінго подався до входу у грот й коротко загавкав, ніби виказуючи цим свою згоду.

Місіс Велдон замислилася. Розлука, навіть нетривала, дуже бентежила її. Звістка про катастрофу «Пілігрима», можливо, вже облетіла сусідні племена тубільців, які мешкають у південній або північній частині узбережжя; в будь-який момент могли наскочити місцеві

жителі з наміром поживиться дечим із затонулого корабля,— чи варто було розбивати сили заgonу, якщо потрібно буде відбити напад.

Це зауваження місіс Велдон слід було серйозно обговорити.

Проте у Діка знайшлися вагомі аргументи проти її побоювань. Індіанців не можна порівнювати з африканськими або полінезійськими дикунами, казав юнак, і немає підстав припускати, що вони здатні на розбійницький набіг. А вирушати у мандрівку цією незнайомою місцевістю, навіть не уявляючи, в якій частині Південної Америки вона розташована й на якій відстані знаходиться найближче поселення,— це означало б даремно витратити сили.

Словом, неприємно розлучатися, але все ж це краще, ніж усім загоном наосліп пускатися в похід крізь хащу незайманого лісу.

— І нарешті,— скінчив Дік свою промову,— я й думки не припускаю, що ми розлучимося надовго. Якщо упродовж двох днів Том і я не знайдемо жодного селища або тубільця, ми повернемося у грот. Але цього бути не може! Я переконаний, що ми не пройдемо й двадцяти миль у глиб країни, як вже визначимо її географічне положення. Можливо, я помилюся в обчисленнях,— зрештою, я ж не робив астрономічних спостережень. А якщо ми перебуваємо в інших широтах?

— Так... справді так, мій хлопчику,— сумно відповіла місіс Велдон.

— А як ви ставитеся до мого плану, пане Бенедикте? — запитав Дік Сенд.

— Я? — перепитав ентомолог.

— Так. Яка ваша думка?

— У мене немає власної думки на цей рахунок,— відповів кузен Бенедикт,— я згоден з усім, що мені запропонують і готовий робити все, що мені накажуть. Якщо ви вирішите залишитися тут на день-два, я буду дуже задоволений: я скористаюся цим, аби вивчити узбережжя... з погляду ентомолога, звісно.

— Тож роби, як вирішив, Діку,— сказала місіс Велдон.— Вирушай на розвідку з Томом, а ми чекатимемо на вас тут.

— Вирішено! — сказав кузен Бенедикт дуже спокійним тоном.— а я піду знайомитися з місцевими комахами.

— Тільки, будь ласка, не заходьте надто далеко, пане Бенедикте,— попросив Дік Сенд,— дуже просимо вас про це.

— Не турбуйся, мій милий.

— А головне — не нацькуйте на нас москитів! — додав Том.

За кілька хвилин, перекинувши через плече свою дорогоцінну бляшану коробку, ентомолог пішов.

Негоро вийшов із грота майже водночас із ним. Здавалося, ця людина вважала цілком природним завжди опікуватися лише самим собою. Але в той час як кузен Бенедикт виDIRався на гору, аби вибратися на узлісся, Негоро не поспішаючи попрямував до гирла річки й далі за течією.

Місіс Велдон, поклавши сонного Джека на коліна до Нан, вийшла на піщаний берег. Дік Сенд і негри пішли за нею.

Потрібно було, користуючись відпливом, дістатися розбитого судна, де залишалося ще чимало речей, які могли б знадобитися маленькому загону.

Рифи, об які розбився «Пілігрим», були тепер оголені. Посередині різних уламків стримів кістяк корабля. Раніше море майже цілком закривало його, і Дік Сенд серйозно замислився над тим, що судно було зараз оголене. Він знав, що на американському узбережжі Тихого океану не буває сильних припливів і відпливів. Юнак пояснив це дивне явище сильним вітром, що дув до берега.

Місіс Велдон та її супутники відчували тягар на душі, побачивши свій корабель. На його борту вони провели стільки днів, пережили стільки випробувань! Боляче стискалося серце від вигляду бідолашного, скаліченого судна, без вітрил і без щогл, що лежало на боці, як істота, позбавлена життя.

Та, одначе, необхідно було побувати на кораблі раніше, ніж океан довершить його руйнування.

Дік Сенд і п'ятеро негрів легко піднялися на палубу, чіпляючись за снасті, які звисали з бортів. Том, Геркулес, Бат і Остін взялися переносити їстівні припаси, що зберігалися на камбузі, і напої, а Дік Сенд подався до головної комори. На щастя, вода не просякла у цю частину судна, його корма й після катастрофи виступала над водою. Юнак знайшов тут чотири цілком справні чудові карабіни збройового заводу Пурдей і Ко і близько сотні патронів, ретельно вкладених у патронташі. Маленький загін був тепер озброєний і міг чинити опір індіанцям, якби вони надумали напасти на нього.

Дік Сенд не забув прихопити й кишенькового ліхтарика. На жаль, географічні карти, що зберігалися в каюті на носі, були зіпсовані водою, і користуватися ними було неможливо. Дік Сенд узяв також із арсеналу «Пілігрима» шість великих ножів, які слугували для обробки китових туш,— ножі мали доповнити озброєння його супутників. Заодно він захопив ще одну, безпечну зброю — іграшкову рушничку, що належала маленькому Джекові. Інше майно, що перебувало на кораблі, або загинуло при катастрофі, або було непридатне для використання. Втім, не було потреби перевантажувати загін поклажею, якщо перехід до найближчого населеного пункту мав тривати всього кілька днів. Продовольства й зброї було більше ніж достатньо.

В останню мить Дік Сенд згадав, що місіс Велдон порадила забрати з корабля гроші. Він знайшов усього лише п'ятсот доларів, тим часом як одна лиш місіс Велдон везла із собою значно більшу суму. Куди ж вони поділися? Тільки Негоро міг випередити Діка Сенда у цих пошуках. Один він міг взяти гроші місіс Велдон і заощадження капітана Гуля. Нікого іншого не можна було запідозрити в цій крадіжці. І все ж Дік спочатку засумнівався. Що він знав про цю людину? Лише те, що Негоро був замкненим і відлюдкуватим, що чуже горе викликало в нього злу посмішку. Але чи означало це, що він був злочинцем? Дік не знав, що й думати. Але кого іншого можна було запідозрити у викраденні грошей? Кого-небудь із негрів? Але це були чесні люди, крім того, вони ані на секунду не відходили від місіс Велдон і Діка, а Негоро довго блукав берегом. Ні, Негоро, і лише Негоро, вкрав гроші!

Дік Сенд вирішив допитати Негоро, щойно той повернеться, і у разі необхідності навіть обшукати його. Це питання він мав з'ясувати до кінця.

Сонце котилося на захід. У цю пору року воно ще не перейшло екватор, несучи весняне тепло й світло Північній півкулі, але день цей уже наближався. Сонце опускалося майже перпендикулярно до тієї лінії, де небо з'єднується з морем. Сутінки були короткими й вже невдовзі змінилися повною темрявою. Це підтвердило припущення Діка Сенда, що судно зазнало катастрофи десь між тропіком Козерога та екватором.

Усі повернулися у грот, де вони мали розташуватися й відпочити кілька годин.

— Ніч буде бурхливою! — зауважив старий Том, вказуючи на чорні хмари, які вже скупчилися на обрії.

— Так, — підтвердив Дік, — вітер, мабуть, розгуляється не на жарт. Але що нам тепер до цього! Бідний корабель наш загинув, і бурі вже не можуть заподіяти нам шкоди!

— Так, нехай допоможе нам Бог! — промовила місіс Велдон.

Було вирішено, що всю ніч, яка обіцяла бути дуже важкою, негри по черзі сторожуватимуть біля входу у грот. Крім того, можна було сміливо розраховувати на чуття Дінго. Повернувшись у грот, помітили, що кузена Бенедикта й досі немає. Геркулес покликав його на повну силу своїх багатирських легенів, і ентомолог негайно ж спустився з крутого схилу, ризикуючи зламати собі шию.

Кузен Бенедикт був розлючений. Він не знайшов у лісі жодної нової комахи, жодної гідної зайняти місце в його колекції. Стоніг, сколопендр та інших багатоногих було скільки завгодно, навіть занадто багато, але крім них — нічого! Але ж відомо, що кузена Бенедикта аніскілечки не цікавили ці багатоногі!

— Чи варто було проїхати п'ять, а може, й усі шість тисяч миль, — скаржився він, — потрапити в найсильнішу бурю, зазнати катастрофи, щоб не знайти жодного з тих

американських шестиногих, які є прикрасою будь-якого ентомологічного музею?! Ні, ні, справді гра не варта свічок!

Наостанок кузен Бенедикт заявив, що він і години не залишиться на цьому нікчемному узбережжі, і зажадав, аби всі негайно ж вирушали в дорогу. Місіс Велдон заспокоїла цю велику дитину. Вона запевнила його, що завтра талан обернеться до нього обличчям. Потім усі зайшли в грот, аби поспати до сходу сонця. І раптом Том помітив, що Негоро ще не повернувся, хоча вже настала ніч.

— Де він пропадає? — запитала місіс Велдон.

— Нам байдуже, — сказав Бат.

— Навпаки, — заперечила місіс Велдон, — я воліла би, аби цей чоловік увесь час був у нас на очах.

— Справді, місіс Велдон, — сказав Дік Сенд, — але якщо він добровільно залишив нас, я не уявляю собі, як можна змусити його повернутися. Хто знає, може, у Негоро достатньо причин, аби назавжди зникнути.

І, відвівши місіс Велдон у бік, Дік поділився з нею своїми підозрами. Місіс Велдон анітрішки не здивувала розповідь Діка. Вона також підозрювала колишнього суднового кока й не сходилася з Діком лише в одному: як поводитися з Негоро.

— Якщо Негоро повернеться, — зауважила вона, — це означає, що він приховав украдені гроші в надійному місці. А позаяк ми не можемо впіймати його на місці злочину, як на мене, найкраще зробити вигляд, що ми не помітили пропажі, і промовчати щодо нашої підозри.

Місіс Велдон мала рацію, і Дік погодився з її думкою. Тим часом Геркулес кілька разів погукав Негоро. Той не відповідав: або він зайшов занадто далеко, й не міг почути криків, або не хотів повертатися.

Негри анітрошки не шкодували про те, що позбулися португальця. Але, як правильно сказала місіс Велдон, Негоро був, мабуть, менш небезпечним поблизу, ніж оддалік.

Проте як, одначе, пояснити, що судновий кок насмілювався на самоті вирушити у подорож цією незнайомою місцевістю? Чи не заблудився він? Може, він шукав і не знайшов у непроглядній пітьмі дорогу до гроту?

Місіс Велдон і Дік Сенд не знали, що й подумати. Але як би не було, мешканці грота не мали права позбавляти себе такого необхідного відпочинку через Негоро.

Раптом Дінго, який бігав піщаним берегом, розпачливо загавкав.

— Чому гавкає Дінго? — запитала місіс Велдон.

— Зараз дізнаюся, — відповів Дік Сенд. — Може, Негоро повертається?

Негайно ж Дік, Геркулес, Остін і Бат вийшли із грота й попрямували до річки. Але вони нікого не побачили на березі. Дінго більше не гавкав.

Дік Сенд та його супутники повернулися у грот і спробували якнайкраще влаштуватися там на нічліг. Негри розподілили між собою чергування, і всі подорожани лягли спати. Не могла заснути лише одна місіс Велдон. Їй чомусь здавалося, що цей довгоочікуваний берег не виправдав надій, які вона поклала на нього, — не приніс ані безпеки її близьким, ані спокою їй самій.

Розділ п'ятнадцятий. Герріс

Уранці 7 квітня Остін, який стояв на варті в досвігні години, побачив, як Дінго, сердито гавкаючи, кинувся до річки. Негайно ж із грота вибігли місіс Велдон, Дік Сенд і негри. Мабуть, щось сталося.

— Дінго відчув поблизу людину або якусь тварину, — сказав юнак.

— У будь-якому разі, це не Негоро, — зауважив Том, — на нього Дінго гавкає з особливою люттю.

— Але куди ж подівся Негоро? — запитала місіс Велдон, кинувши скося на Діка погляд, значення якого зрозумів лише він один. — І якщо це не Негоро, то хто б це міг бути?

— Зараз дізнаємося, місіс Велдон, — відповів Дік. І, вже звертаючись до Бата, Остіна й Геркулеса, він додав: — Візьміть рушниці й ножі, друзі мої, йдіть за мною.

За прикладом Діка Сенда кожен із негрів заткнув за пояс ніж і взяв рушницю. Потім всі четверо зарядили рушниці й швидко рушили до берега річки. Місіс Велдон, Том і Актеон залишилися біля входу в грот, де під доглядом старої Нан спав маленький Джек.

Сонце щойно зійшло. Скелі, що здіймалися на сході, ще приховували його, і піщане узбережжя було в тіні. Але на заході до самого обрію море вже виблискувало під першими сонячними променями. Дік Сенд та його супутники швидко йшли берегом до гирла річки.

Там вони побачили Дінго. Собака нерухомо стояв на місці, немов робив стійку, і гавкав без упину. Ясно було, що він побачив або почув когось стороннього. Старий Том мав рацію: Дінго гавкав не на Негоро, свого давнього ворога. Якийсь чоловік спустився схилом крутого берега. Опинившись на пляжі, він повільно покрокував уперед, намагаючись голосом і жестами заспокоїти Дінго. Видно було, що він побоюється сердитого пса.

— Це не Негоро! — сказав Геркулес.

— Ми нічого не втратимо від такої заміни, — зауважив Бат.

— Імовірно, це тубілець,— сказав юнак.— Його прихід позбавить нас неприємної необхідності розлучатися. Нарешті, ми дізнаємося, де ми знаходимося!

І всі четверо, закинувши рушниці за спину, швидко попрямували назустріч незнайомцеві.

Незнайомиць, побачивши їх, справді був досить здивований. Він начебто не очікував зустріти людей у цій частині узбережжя. Імовірно, він ще не помітив уламків «Пілігрима», інакше поява на березі моря жертв катастрофи видалася б йому зовсім природною. До речі сказати, уночі прибій розламав корпус корабля, і тепер в морі плавали лише його уламки.

Помітивши, що люди, які йдуть назустріч, озброєні, незнайомиць зупинився й навіть зробив крок назад. Рушниця висіла в нього за спиною; він швидко взяв її в руки й скинув з плеча. Його побоювання були зрозумілі. Але Дік Сенд зробив привітальний жест. Незнайомиць, безсумнівно, зрозумів, що у прибульців наміри мирні, і після певних роздумів підійшов до них.

Дік Сенд міг тепер розгледіти його.

Це був високий чоловік, років сорока на вигляд, із сивуватими волоссям й бородою, з живими очима, що швидко бігали, засмаглий майже до чорноти. Така засмага буває в кочівників, які вічно мандрують по лісах і рівнинах. Незнайомиць носив крилатий капелюх, куртку з дубленої шкіри, схожу на камзол, і штани; до високих — до колін — шкіряних чобіг було прикріплено великі шпори, що дзенькали при кожному кроці.

Дік Сенд з першого погляду зрозумів — і так воно й виявилось,— що перед ним не корінний мешканець. Це був швидше іноземець, сумнівний авантюрист, яких чимало у віддалених і напівдиких краях. Судячи з його манери триматися, ніби навитьяжку, і з рудуватої бороди, він, ймовірно, був за походженням англосаксом. У будь-якому разі, він не був ані індіанцем, ані іспанцем.

Здогадка перейшла у впевненість, коли у відповідь на англійське вітання Діка Сенда незнайомиць відповів тією ж мовою без будь-якого акценту:

— Ласкаво просимо, юний друже!

І, підійшовши ближче, він міцно потис руку Діка Сенда. Неграм, супутникам Діка, незнайомиць лише кивнув, не вимовивши жодного слова.

— Ви англієць? — запитав він у Діка.

— Американець,— відповів юнак.

— Мешканець півдня?

— Ні, мешканець півночі.

Ця відповідь начебто задовольнила незнайомця. Він ще раз суто по-американськи, з розмахом потряс руку Діку Сенду.

— Чи можу я запитати вас, мій юний друже, як ви опинилися на цьому узбережжі?

Але перш ніж Дік Сенд встиг відповісти на запитання, незнайомец зірвав з голови капелюха і низько вклонився.

Місіс Велдон, нечутно ступаючи по піску, підійшла й зупинилася перед ним. Вона сама відповіла на запитання незнайомця.

— Пане,— сказала вона,— ми зазнали катастрофи. Наш корабель учора розбився об прибережні рифи!

На обличчі незнайомця відбилосся співчуття. Повернувшись обличчям до океану, він шукав поглядом сліди катастрофи.

— Від нашого корабля нічого не залишилося,— розповів Дік.— Прибій розбив його на тріски цієї ночі.

— І насамперед ми хочемо знати,— додала місіс Велдон,— де ми знаходимося.

— На південноамериканському узбережжі,— відповів незнайомец. Здавалося, запитання місіс Велдон дуже здивувало його.— Невже ви цього не знаєте?

— Так, пане,— відповів Дік Сенд.— Ми сумнівалися в цьому, через те, що під час бурі корабель міг відхилитися у бік від курсу, а я не мав можливості визначити його місцеперебування. Але я прошу вас точніше вказати, де ми. На узбережжі Перу, чи не так?

— Ні, ні, юний друже мій! Небагато південніше. Ви зазнали катастрофи поблизу берегів Болівії.

— Але ж! — вигукнув Дік Сенд.

— Точніше — ви перебуваєте у південній частині Болівії, майже на кордоні з Чілі.

— Як називається цей мис? — запитав Дік Сенд, указуючи на північ.

— На жаль, не знаю,— відповів незнайомец.— Я добре знайомий з центральними областями країни, де мені часто доводилося бувати, але на цей берег я потрапив уперше. Дік Сенд замислився над тим, що почув від незнайомця. Загалом, він був не дуже здивований. Не знаючи сили течії, він легко міг помилитися в обчисленнях. Але помилка ця виявилася не настільки значною. Дік, зважаючи на те, що він помітив острів Пасхи, припускав, що «Пілігрим» зазнав катастрофи десь між двадцять сьомою й тридцятою паралеллю південної широти. Виявилось — на двадцять п'ятій паралелі. Судно здолало довгий шлях, і така незначна помилка в обчисленнях була цілком ймовірною. У Діка не було жодних підстав сумніватися у правдивості слів незнайомця. Довідавшись, що «Пілігрим» зазнав катастрофи у Нижній Болівії, Дік вже не дивувався пустельності берега.

— Пане,— сказав він незнайомцеві,— судячи з вашої відповіді, я маю припустити, що ми знаходимося на досить великій відстані від Ліми?

— Ні, Ліма далеко... Ліма там! — Незнайомец махнув рукою, вказавши на північ.

Місіс Велдон, яку зникнення Негоро змусило насторожитися, з прискіпливою увагою стежила за цією людиною. Проте ані в його поведінці, ані в його відповідях вона не помітила нічого підозрілого.

— Пане,— розпочала вона,— вибачте, якщо моє запитання видасться вам нескромним. Адже ви не уродженець Болівії?

— Я такий же американець, як і ви, місіс... — Незнайомець замовк, очікуючи, що йому підкажуть ім'я.

— Місіс Велдон,— сказав Дік.

— Моє прізвище Герріс,— продовжував незнайомець.— Я народився в Південній Кароліні. Але ось вже двадцять років, як я залишив свою батьківщину й живу в пампі Болівії. Мені дуже приємно зустріти співвітчизників!

— Ви постійно мешкаєте в цій частині Болівії, містере Герріс? — запитала місіс Велдон.

— Ні, місіс Велдон, я мешкаю на півдні, на чилійському кордоні. Але зараз мені потрібно на північний схід, в Атакаму.

— Отже, ми перебуваємо неподалік від Атакамської пустелі? — запитав Дік Сенд.

— Саме так, мій юний друже. Ця пустеля починається за гірським хребтом, що видніється на обрії.

— Пустеля Атакама! — повторив Дік Сенд.

— Так, мій юний друже,— підтвердив Герріс.— Атакамська пустеля, мабуть, найцікавіша й найменш досліджена частина Південної Америки. Ця своєрідна місцевість різко відрізняється від всієї іншої країни.

— Невже ви ризикуєте на самоті подорожувати пустелею? — запитала місіс Велдон.

— Та що ви, я вже не раз робив такі переходи! — відповів Герріс.— За двісті миль звідси розташована велика ферма — гацієнда Сан-Феліче. Вона належить моєму братові. Я часто буваю в нього у своїх торговельних справах і зараз прямую саме до нього. Якщо ви побажаєте вирушити зі мною — можу поручитися, що вас зустріне там найгостинніший прийом. Звідти вже легко дістатися міста Атаками: мій брат з найширшою радістю надасть вам засоби пересування.

Ця люб'язна пропозиція, зроблена начебто від щирого серця, була на користь американця. Герріс, очікуючи на відповідь, знову звернувся до місіс Велдон:

— Ці негри — ваші невольники? — Він вказав на Тома та його товаришів.

— У Сполучених Штатах немає більше рабів,— жваво заперечила місіс Велдон.— Північні штати давно знищили рабство, і мешканцям півдня довелося вчинити за прикладом мешканців півночі.

— Так-так, справді,— сказав Герріс.— Я й забув, війна тисяча вісімсот шістдесят другого року розв'язала це важливе питання. Прошу вибачення в цих панів,— додав Герріс із відтінком іронії в голосі; так говорили з неграми американці з південних штатів.— Але побачивши, що ці джентльмени служать у вас, я подумав...

— Вони не служили й не служать у мене, пане,— перервала його місіс Велдон.

— Ми б мали за честь служити вам, місіс Велдон,— сказав старий Том.— Але — нехай це буде відомо містерові Геррісу — ми нікому не належимо! Щоправда, я був рабом. Коли мені було шість років, мене захопили в Африці работоргівці й продали до Америки. Але мій син Бат народився, коли я вже був вільною людиною, та й всі мої супутники — діти вільних людей.

— Із чим вас і вігаю,— відповів Герріс тоном, у якому місіс Велдон почула нотки глузування.— Утім, на землі Болівії немає рабів. Отже, вам немає чого боятися, і ви можете подорожувати тут так само безпечно, як і штатами Нової Англії.

У цю мить із грота вийшов маленький Джек у супроводі Нан. Хлопчик тер оченята. Побачивши матір, він бігцем кинувся до неї. Місіс Велдон ніжно поцілувала сина.

— Яке славне хлопчечко! — сказав американець, підходячи до Джека.

— Це мій син,— відповіла місіс Велдон.

— О місіс Велдон! Ви, певно, страждали подвійно під час цих тяжких випробувань: за себе й за сина!

— Тепер це все позаду, містере Геррісе. Хвала Богові, Джек цілий і неушкоджений, як і всі ми.

— Дозволите поцілувати це чарівне дитя? — запитав Герріс.

— Так, пане.

Але, мабуть, містер Герріс не сподобався маленькому Джеку — він лише тісніше пригорнувся до матері.

— От як! — сказав Герріс.— Ти не хочеш поцілувати мене, крихітко? Отже, я здаюся тобі страшним?

— Вибачите його, пане,— поспішила сказати місіс Велдон.— Джек дуже сором'язлива дитина.

— Добре, пізніше ми з тобою познайомимося ближче,— відповів Герріс.— Коли ми прийдемо в гацієнду, там для тебе знайдеться славний поні, який допоможе нам подружитися.

Але навіть згадування про «славного поні» не потішило маленького Джека. Місіс Велдон поспішила перемінити тему розмови — вона боялася, що непривітність Джека зачепить людину, яка так люб'язно запропонувала їм свої послуги.

Дік Сенд розмірковував над запрошенням Герріса йти з ним на гацієнду Сан-Феліче. Воно пролунало дуже доречно, але перехід у двісті миль то по лісах, то по голій рівнині мав дуже стомити місіс Велдон і Джека: адже не було жодних засобів пересування.

Дік поділився своїми сумнівами з Геррісом і з цікавістю чекав на його відповідь.

— Справді, це довгий перехід,— сказав Герріс.— Але в лісі, за сотню кроків від берега, на мене чекає кінь. Я охоче надам його у розпорядження місіс Велдон та її сина. Чоловіки підуть пішки, але маю вас запевнити, що й піший перехід не буде складним і занадто стомлюючим. До речі, коли я говорив про двісті миль, я мав на увазі шлях уздовж звивистого берега: цим шляхом я щойно пройшов сам. Але якщо ми підемо навпростець, через ліс, дорога скоротиться щонайменше на вісімдесят миль. Роблячи в день до десяти миль, ми непомітно доберемося до гацієнди.

Місіс Велдон подякувала американцю.

— Якщо справді хочете показати свою вдячність, прийміть запрошення, яке я вам зробив — відповів Герріс.— Мені, щоправда, жодного разу не доводилося бувати в цьому лісі, але я не сумніваюся, що без зусиль знайду дорогу: адже я звик мандрувати лісами. От із продовольством справа трохи гірша. Я захопив із собою в дорогу рівно стільки провізії, скільки потрібно мені одному, аби дістатися Сан-Феліче.

— Містере Герріс,— сказала місіс Велдон,— у нас, на щастя, провізії більше ніж достатньо, і ми охоче поділимося з вами.

— То й чудово, місіс Велдон! — вигукнув Герріс.— Все влаштовується щонайкраще, і мені здається, нам залишається лише вирушати в дорогу.

Герріс пішов було до лісу, аби привести коня, але Дік Сенд зупинив його новим запитанням. Юнака не втішала перспектива відійти від берега моря й заглибитися у незайманий ліс, що тягнеться на сотні миль. Дік Сенд був справжнім моряком, і йому не хотілося залишати узбережжя.

— Містере Геррісе,— сказав він,— мене бентежить цей перехід у сто двадцять миль Атакамською пустелею. Чи не краще нам йти уздовж берега? На північ або на південь — мені однаково, аби лише дістатися найближчого приморського міста.

Герріс злегка насупив брови.

— Юний друже мій,— сказав він,— як не погано я знаю це узбережжя, але мені відомо, що найближче приморське місто за триста або й чотириста миль звідси.

— На північ — це точно,— перервав його Дік,— але на південь?

— А на південь,— заперечив американець,— потрібно буде спуститися до самого Чілі. Отже перехід буде не коротшим. Крім того, на вашому місці я б постарався не

наближатися до пампи Аргентинської республіки. Сам я, на превеликий жаль, не можу супроводжувати вас туди...

— Хіба кораблі, що випливають із Чілі в Перу, не проходять поблизу цього берега? — запитала місіс Велдон.

— Ні, — відповів Герріс. — Курс їхній прокладено у відкритому морі. Імовірно, ви не зустріли жодного судна?

— Справді, — сказала місіс Велдон. — Отже, Діку, чи є в тебе ще якісь запитання до містера Герріса?

— Лише одне, місіс Велдон, — відповів юнак, якому дуже не хотілося погоджуватися. — Я хотів би дізнатися в містера Герріса, у якому порту ми знайдемо судно, що доставить нас до Сан-Франциско.

— Шкода, мій юний друже, але мені важко відповісти на це запитання, — сказав американець. — Я знаю лише, що з гацієнди Сан-Феліче ми знайдемо спосіб доставити вас до міста Атаками, а звідтіля...

— Містере Геррісе, — перервала його місіс Велдон, — не думайте, будь ласка, що Діку не до душі ваше запрошення!

— Ні, місіс Велдон, ні! — вигукнув, юнак. — Я з вдячністю готовий прийняти пропозицію містера Герріса. Одне лише, про що я шкодую, так це про те, що «Пілігрим» не зазнав катастрофи на декілька градусів північніше або південніше. Тоді б ми були поблизу порту, нам легше було б повернутися на батьківщину й не довелося б зловживати люб'язністю містера Герріса.

— Змилюйтесь, я дуже радий, — сказав Герріс. — Адже я вам уже казав, що тут рідко вдається зустріти співвітчизників. Для мене щире задоволення зробити вам цю послугу.

— Ми приймаємо вашу пропозицію, містере Геррісе, — відповіла місіс Велдон. — Але все ж я не хочу позбавляти вас коня. Я добре ходжу...

— А я ще краще, — з поклоном сказав Герріс. — Я звик мандрувати пампою, і якщо наш загін затримається в дорозі, то, сподіваюся, це відбудеться через мене. Ні, місіс Велдон, на коні поїдете ви та ваш маленький Джек. Утім, може статися, що дорогою ми зустрінемо кого-небудь із службовців гацієнди. І якщо вони їхатимуть верхи, то охоче поступляться нам своїми кіньми.

Дік Сенд бачив, що, висуваючи нові заперечення проти пропозиції Герріса, він лише засмутить місіс Велдон.

— Містере Геррісе, — сказав він, — коли ми виступаємо?

— Сьогодні ж, мій юний друже! — відповів Герріс. — Дощовий період розпочинається тут у квітні, і треба постаратися до його настання прибути у гацієнду Сан-Феліче. Дорога

через ліс — найкоротша й, мабуть, найбезпечніша. Кочівники-індіанці рідко заглядають до лісу: вони воліють грабувати на узбережжі.

— Томе, і ви, друзі мої,— сказав Дік, звертаючись до негрів,— нам потрібно вже зараз розпочати готуватися до походу. Відберемо із запасу провізії те, що легше нести, і все спакуємо в тюки; поклажу ми розподілимо між собою.

— Містере Діку,— сказав Геркулес,— якщо хочете, я один понесу весь вантаж.

— Ні, мій славний Геркулесе,— відповів юнак,— краще поділити ношу між усіма.

— Ви, мабуть, силач, Геркулесе,— сказав містер Герріс, оглядаючи з голови до ніг негра, ніби той був виставлений для продажу.— На африканських невольничих ринках за вас дали б чимало.

— Не більше, ніж я коштую,— сміючись, відповів Геркулес.— Тільки покупцям довелося б добряче побігати, аби впіймати мене.

Умовившись про усе, взялися до справи, щоб прискорити вихід. Збори були нетривалі, адже шлях від узбережжя до гацієнди Сан-Феліче мав забрати не більше десяти днів.

— Містере Геррісе, перш ніж ми скористаємося вашою гостинністю, ми хотіли би бачити вас у себе в гостях,— сказала місіс Велдон.— Сподіваюся, ви не відмовитеся поснідати з нами?

— Із задоволенням, місіс Велдон, із задоволенням,— весело відповів Герріс.

— За кілька хвилин сніданок буде готовий.

— Чудово, місіс Велдон. Я використаю цей час, аби привести коня. Він вже поснідав.

— Дозвольте супроводжувати вас? — запитав Дік Сенд американця.

— Якщо хочете, мій юний друже,— відповів Герріс,— підемо, я покажу вам нижню течію цієї річки.

І вони пішли вдвох.

Тим часом місіс Велдон послала Геркулеса на пошуки ентомолога.

Кузена Бенедикта не хвилювало нічого з того, що діялося довкола. Він тинявся уліссям у пошуках рідкісних комах, але нічого не знайшов. Геркулесу довелося ледве не силоміць привести його. Місіс Велдон повідомила кузену Бенедиктові, що вирішено вирушати пішки через ліс у глиб країни й що похід триватиме днів десять. Кузен Бенедикт відповів, що він готовий вирушати будь-якої миті. Він згодний пройти пішки через усю Америку від краю до краю, якщо тільки йому дозволять дорогою колекціонувати комах.

Потім місіс Велдон разом із Нан приготувала смачний і ситний сніданок. Він був аж ніяк не зайвим перед далекою дорогою.

Тим часом Герріс і Дік пройшли берегом до гирла річки й піднялися на кілька сотень кроків вгору за її течією. Там вони побачили прив'язаного до дерева коня, який веселим іржанням привітав свого господаря.

Це був чудовий кінь невідомої Діку Сенду породи. Але для досвідченої людини досить було кинути погляд на тонку шию, маленьку голову, довгий круп, похилі плечі, майже горбоносу морду, аби помігити помітні ознаки арабської породи.

— Ви бачите, мій юний друже,— сказав Герріс,— яка це сильна тварина. Цілком можна розраховувати, що вона не підведе в дорозі.

Герріс відв'язав коня, узяв його за вуздечку й, крокуючи попереду Діка, пішов до гроту. Юнак йшов за ним, пильно вдивляючись, оглядаючи ліс і обидва береги ріки. Але він не помігив нічого підозрілого. Вже підходячи до гроту, він поставив американцеві запитання, на яке той аж ніяк не міг очікувати.

— Містере Герріс,— запитав він,— чи не зустріли ви цієї ночі португальця на ім'я Негоро?

— Негоро? — перепитав Герріс тоном людини, яка не розуміє, чого від нього хочуть.— Хто такий цей Негоро?

— Судновий кок «Пілігрима»,— відповів Дік Сенд.— Він кудись зник.

— Потонув? — запитав Герріс.

— Ні, ні,— відповів юнак.— Учора ввечері він ще був з нами, а вночі пішов. Імовірно, він піднявся нагору за течією річки. Я тому й запитую вас, бо ви прийшли з того боку. Ви не зустріли його?

— Я не зустрів нікого,— сказав американець.— Якщо ваш кок один забрався в лісову хащу, він ризикує заблудитися... Втім, може, ми наздоженемо його дорогою.

— Так, можливо... — пробуркотів юнак.

Коли Дік Сенд і Герріс підійшли до грота, сніданок був уже готовий. Як і вчорашня вечеря, він складався із усяких консервів і сухарів. Герріс накинувся на їжу з вовчим апетитом.

— Я бачу,— сказав він,— що ми не помремо з голоду дорогою. Але що буде із цим нещасним португальцем, про якого мені розповів наш юний друг?

— А! — перервала його місіс Велдон.— Дік Сенд вже сказав вам, що Негоро зник? — Так, місіс Велдон,— відповів юнак.— Я хотів дізнатися, чи містер Герріс не зустрів Негоро.

— Ні, не зустрів,— сказав американець.— Не варто думати про цього дезертира, краще перейдемо до нашої справи. Ми можемо виступити в похід, місіс Велдон, коли ви побажаєте.

Кожен узяв призначений йому тюк. Місіс Велдон за допомогою Геркулеса сіла в сідло. Маленький Джек, з іграшковою рушницею за плечима, сів попереду неї, навіть не збираючись дякувати людині, яка надала в його розпорядження такого чудового коня.

Джек негайно заявив матері, що він сам керуватиме конем «чужого пана». Йому дали тримати повід, і Джек одразу відчув себе визнаним начальником загону.

Розділ шістнадцятий. У дорозі

Пройшовши кроків триста берегом річки, маленький загін вступив під покров незайманого лісу, по звивистих стежках якого йому потрібно було мандрувати упродовж десяти днів. Дік Сенд не без остраху поглядав на лісову хашу, хоча, власне кажучи, у нього не було жодних підстав тривожитися. Навпаки, місіс Велдон — жінка й мати, яку небезпека невідомості мала лякати подвійно, — була зовсім спокійною. Вона знала, що ані люди, ані звірі, що зустрічаються в районі пампи, не були небезпечними, — у цьому полягала перша причина її спокою. По-друге, вона вірила, що з таким надійним провідником, яким їй видавався Герріс, немає ризику заблукати в лісі.

Попереду маленького загону йшли Дік Сенд і Герріс — один із довгоствольною рушницею, інший з карабіном. За ними йшли Ват і Остін, також озброєні карабінами й ножами. За ними їхали на коні місіс Велдон і Джек. За ними йшли Том і стара Нан. Ар'єргард становили Актеон, озброєний четвертим карабіном, і Геркулес із сокирою за поясом.

Цей порядок мав по можливості зберігатися упродовж всього переходу. Дінго кружляв біля загону, то відстаючи, то забігаючи вперед. Дік Сенд звернув увагу на те, що собака начебто увесь час шукає сліди. Дінго поведився дуже дивно відтоді, як він потрапив на сушу після катастрофи «Пілігрима». Собака увесь час перебував у стані сильного збудження. Часто він глухо гарчав, але й у цьому гарчанні швидше вчувалася скарга, ніж погроза. Дивну поведінку собаки помітили усі подорожани, але ніхто не міг її пояснити.

Кузена Бенедикта, так само як і Дінго, неможливо було змусити крокувати у визначеному порядку. Для цього йому потрібно було б тримати на прив'язі. Із бляшаною коробкою на боці, із сіткою в руці, з великою лупою, що висіла на грудях, він нишпорив довкола, забирався у високу траву в пошуках прямокрилих, сігчастокрилих та інших «крилих», ризикуючи, що його вкусить яка-небудь отруйна змія.

На початку походу стривожена місіс Велдон раз у раз кликала його. Але з ентомологом неможливо було нічого вдіяти.

— Кузене Бенедикте, — сказала вона йому нарешті, — не спокушайте мого терпіння. Востаннє пропоную вам нікуди не відходити від нас!

— Дозвольте, кузино, — заперечив затятий ентомолог, — а якщо я побачу комаху...

— Якщо ви побачите комаху,— відразу перервала вченого місіс Велдон,— ви дасте їй спокій, інакше мені доведеться відібрати у вас ящик з колекцією.

— Як це відібрати в мене колекцію?! — вигукнув кузен Бенедикт таким тоном, немов місіс Велдон загрозувала вирвати йому серце.

— Так! І, крім ящика, сітку! — відповіла невблаганна місіс Велдон.

— І сітку, кузино?! Може, й окуляри? Ні! Ви не посмієте! Ви не посмієте!

— Так. І окуляри! Дякую вам, кузене Бенедикте. Ви мені нагадали, що я можу зробити вас сліпим і хоча б у такий спосіб змусити вас поводитися розумно!

Ця потрійна погроза втихомирила непосиду кузена майже на цілу годину. А потім він знову почав відходити у бік. Було зрозуміло, що він все одно полюватиме за комахами, навіть залишившись без окулярів, сітки і ящика. Довелося махнути на нього рукою й надати йому свободу для дій. Геркулес зобов'язався стежити за кузенем Бенедиктом. Місіс Велдон уповноважила негра-велетня поводитися з кузенем Бенедиктом так само, як сам ентомолог поведився з рідкісними комахами. Іншими словами, якби знадобилося, Геркулес мав би упіймати його й поставити на місце так само делікатно, як сам кузен Бенедикт зробив би це з рідкісним лускатокрилим.

Після такого розпорядження кузенем Бенедиктом припинили перейматися. Маленький загін, як видно зі сказаного, був добре озброєний і готовий до всіляких несподіванок, хоча Герріс і стверджував, що у цьому лісі не доводиться побоюватися неприємних зустрічей, хіба що з кочівниками-індіанцями. У будь-якому разі, вжитих заходів обережності було достатньо, аби тримати всіх зустрічних на належній відстані.

Стежки, прокладені в густому лісі, більше скидалися на звірині, і пересуватися ними було нелегко. Герріс не помилюся, коли казав, що за дванадцять годин ходьби загін долатиме на день у середньому від п'яти до шести миль.

Погода стояла чудова. На безхмарному небі сонце стояло у самісінькому зеніті. Його промені падали на землю майже прямовисно. На відкритій рівнині спека була б нестерпна, але під непроникною зеленню дерев її було неважко переносити. Герріс не втратив можливості звернути на це увагу своїх супутників. Більшість деревних порід у лісі були незнайомі місіс Велдон та її супутникам, як білим, так і чорним. Однак людина тямуща помітила б, що, крім всіх своїх цінних якостей, вони не відрізняються великою висотою. Тут росла баугінія, або «залізне дерево», моломпі, подібна до індійського дерева птерокарпа, легка й міцна деревина якого йде на виготовлення весел; з його стовбура рясно сочився сік. Подекуди виднілися сумахи, інакше їх ще називали «фарбувальними жовтниками», вони містять велику кількість барвників. Були тут і бакаути з товстими стовбурами, футів по дванадцять у діаметрі, але менш цінні, ніж звичайні гваякові дерева.

Дік Сенд розпитував у Герріса про назви дерев.

— Хіба вам ніколи не доводилося бувати в Південній Америці? — запитав той, перш ніж відповісти на запитання юнака.

— Ніколи, — сказав Дік Сенд. — Я вже чимало поїздив по світу, але жодного разу не бував у цих місцях. Правду кажучи, я навіть не зіштовхувався з людьми, які добре знали б узбережжя Південної Америки.

— А в Колумбії, Чілі або Патагонії ви не бували? — запитав Герріс.

— Ні, ніколи...

— І місіс Велдон теж ніколи не відвідувала цієї частини материка? — продовжував Герріс. — Адже американки такі невтомні мандрівниці...

— Ні, містере Герріс, — відповіла молода жінка. — Мій чоловік їздить у справах лише в Нову Зеландію, тому й мені не довелося побувати в інших місцях. Ніхто з нас не знає Нижньої Болівії.

— Що ж, місіс Велдон, вам і вашим супутникам варто познайомитися з дивовижною місцевістю, природа якої різко відрізняється від природи Перу, Бразилії й Аргентини. Флора й фауна Болівії вразять будь-якого натураліста. Ви можете лише радіти, що зазнали катастрофи у такій цікавій місцевості. Ото вже справді можна сказати: «Не було б щастя, так нещастя допомогло...»

— Я хочу вірити, що привів нас сюди не випадок, містере Герріс, а Бог...

— Бог? Так, так, звісно, Бог, — відповів Герріс тоном людини, яка не допускає втручання провидіння в справи земні.

А через те, що ніхто з мандрівників не знав цієї країни, Герріс люб'язно вказував їм на різні зразки місцевої флори й повідомляв назви найоригінальніших дерев у лісі. Кузен Бенедикт міг пошкодувати, що цікавиться лише однією ентомологією. О, якби він був ще й ботаніком! Яке розмаїття відкриттів і знахідок зробив би він у цьому лісі! Скільки тут було рослин, про існування яких у тропічних лісах Нового Світу наука й не підозрювала! Кузен Бенедикт міг би навіки прославити власне ім'я. Але, на жаль, він не любив ботаніку й нічого в ній не тямив. Скажемо більше: він навіть відчував відразу до квітів — адже деякі різновиди квітів, казав він, наслідуються ловити комах і, замкнувши їх у свої вінчики, отруюють власними соками.

Все частіше в лісі почали зустрічатися заболочені місця. Під ногами хлюпотіла вода. Зливаючись разом, її струмки живили припливи вже знайомої мандрівникам річки. Деякі припливи були так широкі й повноводі, що доводилося шукати брід, аби переправитися на інший берег. Низькі й топкі береги річок густо заросли очеретом.

Обминувши болота, мандрівники знову ступили під покров високих дерев. Вузенькі стежки зазмїлися в лісі.

Хоча загін відійшов вже на достатньо велику відстань від берега моря, у лісі росло багато мангових дерев. Від кореня й до галузок їхні стовбури були наче хутром обкутані лишайниками. Мангові дерева дають густу тінь, їхні плоди надзвичайно смачні, і все ж, розповідав Герріс, жоден тубілець не наслідують вирощувати їх. «Хто посадить мангове дерево, той умре»,— йшлося у місцевому повір'ї. Герріс також вказав місіс Велдон і Діку на дивовижне ебенове дерево, чорна деревина якого краща й твердіша від звичайних видів. Герріс, сказав, що це папірус і не помилився.

У другій половині дня після нетривалого відпочинку маленький загін почав підніматися на пологі пагорби, які слугували ніби передгір'ям високого хребта, що тягся паралельно до берега, і з'єднував з ним рівнину.

Тут ліс почав рідшати, дерева вже не тіснилися суцільними рядами. Однак дорога не покращилася: земля суцільно була вкрита буйними, високими травами. Здавалося, загін перенісся у джунглі Східної Індії. Рослинність була не такою рясною, як у низовині річки, що впадає в океан, але все ж густіша, ніж у країнах помірною поясу Старого й Нового Світу. Всюди виднілися індигоноски. Ця стручкова рослина має надзвичайну життєздатність. Зі слів Герріса, варто було хліборобові закинути поле, як негайно ж його захоплювали індигоноски, до яких тут ставилися з такою ж зневагою, як у Європі ставляться до кропиви й будяків.

Але зате в лісі зовсім не було каучукових дерев. А тим часом «*Ficus prinoidea*», «*Castillia elastica*», «*Cecropia pelta*», «*Cameraria latifolia*», і особливо «*Siphonia elastica*», що належать до різних родин, вдосталь зустрічаються в південноамериканських лісах. На диво мандрівників, вони не знаходили жодного каучуконоса.

А Дік Сенд давно вже обіцяв показати своєму другові Джеку каучукове дерево. Хлопчик, звісно, був дуже розчарований: він уявляв, що м'ячі, гумові ляльки, що пищать, та гумові кулі ростуть просто на гіллі цих дерев. Джек поскаржився матері.

— Май терпіння, друже,— відповів Герріс.— Ми побачимо сотні каучукових дерев довкола гацієнди.

— Вони справді гумові? — запитав маленький Джек.

— Найсправжніснітькі. А поки що чи не хочеш скуштувати ось ці плоди? Дуже смачні й втамовують спрагу.

З цими словами Герріс зірвав з дерева кілька плодів, на вигляд такі ж соковиті, як персики.

— А ви впевнені, що ці плоди не нашкодять? — запитала місіс Велдон.

— Можу запевнити, місіс Велдон,— відповів Герріс,— а як доказ я скуштую їх сам. Це плід мангового дерева.

І Герріс встромив у соковитий плід свої міцні білі зуби. Маленький Джек не змусив себе довго припрошувати й вчинив так само. Він заявив, що «груші дуже смачні», і дерево негайно стали оббирати. У цього різновиду мангових дерев плоди досягають у березні й у квітні, тоді як в інших — тільки у вересні, і тому вони стали в пригоді.

— Дуже смачно, дуже смачно,— з повним ротом казав хлопчик.— Але мій друг Дік обіцяв показати мені гумове дерево, якщо я добре поводитимуся. Я хочу гумове дерево!

— Потерпи трішки, синку! — заспокоювала хлопчика місіс Велдон.— Адже містер Герріс обіцяв тобі.

— Це ще не все,— не вгавав Джек.— Дік обіцяв мені ще...

— Що ж ще обіцяв тобі Дік? — посміхаючись, запитав містер Герріс.

— Пташку-муху!

— Побачиш і пташку-муху, мій хлопчику! Лише трохи далі... далі звідси! — відповів Герріс.

Джек мав право вимагати, аби йому показали чарівних колібрі: адже він потрапив до країни, де їх дуже багато. Індіанці, які вміють майстерно плести пір'я колібрі, наділили цих чарівних представників пернатих поетичними іменами. Вони називають колібрі «сонячним променем», або «сонячними кучерями». Для них колібрі — «цариця квітів», «небесна квітка, яка прилетіла з ласкою до квітки земної», «букет із самоцвітів, що виблискує при світлі дня», тощо. Розповідають, що в індіанців є поетичні назви для кожного зі ста п'ятдесяти різновидів чудесного сімейства колібрі.

Однак, хоча всі мандрівники одноставно стверджували, що в болівійських лісах водяться безліч колібрі, маленькому Джеку довелося задовольнятися лише обіцянками Герріса. Зі слів американця, загін рухався ще занадто близько до берега океану, а колібрі не люблять пустельних місць на океанському узбережжі. Герріс розповідав Джеку, що ці пташки не бояться людей; на гацієнді Сан-Феліче тільки й чути їхній щебет: «тер-тер» і ляскіт крилець, схожий на дзижчання бджілки.

— Ох, як би я хотів вже бути там! — не вгавав маленький Джек.

Аби швидше дістатися гацієнди Сан-Феліче, треба було менше зупинятися в дорозі. Тому місіс Велдон та її супутники вирішили скоротити час зупинок.

Вигляд лісу вже змінювався. Все частіше зустрічалися широкі галявинки. Крізь зелений килим трав проглядав рожевуватий граніт і блакитнуватий камінь, схожий на ляпіс-лазур. Інші пагорби вкривала сасапарель — рослина з м'ясистими бульбами. Її непрохідні

зарості часом змушували мандрівників жалкувати за вузькими стежками в лісовій хащі, якими все таки легше було пробиратися.

До заходу сонця маленький загін здолав близько восьми миль. Цей перехід закінчився без пригод і не викликав ні в кого втоми. Щоправда, то був лише перший день в дорозі — потрібно було готуватися до того, що наступні етапи виявляться важчими.

За спільною згодою вирішено було зупинитися на відпочинок. Розбивати табір за всіма правилами не варто було на одну ніч, і мандрівники розташувалися просто на землі. Загрози нападу з боку тубільців або диких звірів не було, тож для охорони досить було виставити одного вартового, змінюючи його кожної другої години.

Привал влаштували під величезним манговим деревом; його розлоге гілля, вкрите густим листям, утворило ніби природну альтанку. У разі необхідності можна було сховатися серед його листя. Але щойно прибув маленький загін, на верхівці дерева здійнявся галасливий концерт. Мангове дерево слугувало сідалом для цілої зграї сірих папуг, балакучих, задерикуватих пернатих, які зазвичай нападають на інших птахів. Було б помилкою складати про них думку, спостерігаючи тільки за їхніми родичами, яких в Європі можна зустріти лише у клітках.

Папуги здійняли такий галас, що Дік Сенд мав намір рушничним пострілом змусити їх замовчати або розлетітися. Проте Герріс відмовив його, мовляв, у цих безлюдних місцях краще не видавати своєї присутності подібними звуками.

— Пройдемо без шуму, і не буде жодної небезпеки, — сказав він.

Вечеря була невдовзі готова, не довелося навіть готувати продукти на вогні: вона складалася з консервів і сухарів. Струмочок, що протікав під травою, постачав подорожанам воду; її пили, додаючи по кілька крапель рому. Десерт у вигляді соковитих плодів мангового дерева зірвали, незважаючи на пронизливий лемент папуг.

До кінця вечері стало темнішати. Тіні повільно піднімалися від землі до верхівок дерев. Тонке різьблення листя незабаром віділилося на тлі неба. Перші зірки здавалися яскравими квітками, що спалахнули на кінцях горішніх гілок. Вітер з настанням ночі почав вщухати й не шелестів більше у гіллі. Замовкли навіть папуги. Природу обіймав сон й закликав у свої обійми всі живі істоти.

Приготування до нічлігу було дуже нескладним.

— А чи не розкласти нам на ніч багаття? — запитав Дік Сенд в американця.

— Не варто, — відповів Герріс. — Ночі, на щастя, тепер теплі, а крона цього гігантського дерева затримує випаровування. Таким чином, нам не загрожує ані холод, ані вогкість. Я повторюю, мій друже, те, що вже говорив: постараємося прослизнути непоміченими. Не треба ані стріляти, ані розводити багаття.

— Я знаю,— втрутилася в розмову місіс Велдон,— що нам нема чого побоюватися індіанців, навіть тих кочових лісових жителів, про яких ви нам говорили, містере Геррісе... Проте є й інші мешканці лісів — чотириногі... Чи не краще відігнати їх яскравим багаттям?

— Місіс Велдон, місцеві чотириногі не заслуговують такої честі. Швидше вони бояться зустрічі з людиною, аніж людина зустрічі з ними.

— Ми ж у лісі,— сказав маленький Джек,— а в лісах завжди водяться звірі.

— Є різні ліси, друже, так само як і звірі бувають різні,— сміючись відповів йому Герріс.— Уяви, що ти знаходишся у великому парку. Адже не дарма індіанці кажуть про свою країну: «Es como el Pariso!» Вона зовсім як рай земний.

— А змії тут немає? — запитав Джек.

— Ні, мій хлопчику,— відповіла місіс Велдон.— Тут немає жодних змії. Можеш спати спокійно.

— А леви? — не вгавав Джек.

— Жодних левів, мій хлопчику,— відповів Герріс.

— А тигри?

— Запитай у своєї мами, чи чула вона, щоб у Південній Америці водилися тигри.

— Ніколи,— відповіла місіс Велдон.

Кузен Бенедикт, який був присутній при цій розмові, зауважив:

— Це точно, у Новому Світі немає ані тигрів, ані левів. Зате тут є ягуари й кугуари.

— Вони хижі? — запитав маленький Джек.

— Ба! — сказав Герріс.— Тубільці борються з ними сам на сам, а нас багато, і ми добре озброєні. Ваш Геркулес міг би голіруч задушити одразу двох ягуарів, по одному кожною рукою.

— Дивися, Геркулесе, не спи! — сказав маленький Джек.— І якщо звір захоче вкусити мене...

— То я сам його вкушу, містере Джеку! — відповів Геркулес, вишкіривши два ряди міцних зубів.

— Ви будете на варті, Геркулесе,— сказав Дік Сенд,— поки я не зміню вас, а мене потім перемінять інші.

— Ні, капігане Діку,— заперечив Актеон,— Геркулес, Бат, Остін і я впораємося самі з вартою. Вам треба відпочити цієї ночі.

— Дякую, Актеоне,— відповів Дік Сенд,— але я маю...

— Нічого ти не маєш, Діку! — заявила місіс Велдон.— Подякуй цим славним людям і прийми пропозицію.

— Я теж буду на варті,— промурмотів маленький Джек, в якого вже злипалися оченята.

— Так, звісно, мій хлопчику,— сказала мама, не бажаючи сперечатися з ним,— ти теж будеш на варті.

— Але якщо в цьому лісі немає ані левів, ані тигрів,— продовжував хлопчик,— то є вовки?

— Не справжні... — відповів американець.— Це особлива порода лисиць, або, точніше, лісові собаки. Їх називають гуарами.

— А гуари кусаються? — запитав Джек.

— Ваш Дінго може проковтнути великого гуара за один раз.

— А все ж,— солодко позіхаючи, продовжував Джек,— гуари — це вовки, якщо їх називають вовками.

На цих словах хлопчик спокійно заснув на руках у старої Нан, яка сиділа, притулившись до стовбура мангового дерева. Місіс Велдон поцілувала сплячу дитину, вляглася на землі поряд із ним і невдовзі теж зімкнула втомлені очі.

За кілька хвилин після цього Геркулес привів на стоянку кузена Бенедикта, який намагався вислизнути в ліс, аби зайнятися ловлею «кокюйо» — мух, які свігяться, і якими чепурухи-тубілки прикрашають своє волосся, ніби живими коштовностями. Ці комахи, що випромінюють досить яскраве синювате світло з двох плям, розташованих в основі щитка, досить поширені в Південній Америці. Кузен Бенедикт сподівався наловити багато таких свігльків, але Геркулес заперечив проти його намірів і, незважаючи на протести вченого, притяг його до місця привалу. Геркулес був людиною дисциплінованою і, отримавши наказ, виконував його з військовою обов'язковістю. Так велетень-негр урятував чимало мух-свігльків від ув'язнення у бляшаній коробці ентомолога.

Невдовзі весь загін, крім Геркулеса, який стояв на варті, спав глибоким сном.

Розділ сімнадцятий. Сто миль за десять днів

Мандрівників і мисливців, які ночують у тропічному лісі під відкритим небом, звісно, будить досить неприємний концерт. У ньому можна почути й квоктання, і рохкання, і каркання, і гавкіт, і вереск, і глузливе бурмотіння, що доповнює ці різноманітні звуки.

Так вігають пробудження дня мавпи. У тропічному лісі можна зустріти маленьких «марикіну», «сагуїна» зі строкатою мордою, сірого «моно», шкірою якого індіанці вкривають казенну частину своїх рушниць, «сагу», яких можна розпізнати за двома довгими пучками шерсті, і багато інших представників численного сімейства чотирируких.

Мабуть, найцікавішими з них є ревуни, мавпи зі справжньою фізіономією Вельзевула й довгим чіпким хвостом, що допомагає їм триматися на деревах.

Лише сходить сонце, найстарший зі зграї затуляє сумним голосом монотонну пісню. Це баритон трупи. Молоді тенори підхоплюють слідом за ним ранкову симфонію. Індіанці кажуть тоді, що ревуни «читають свої молитви». Але в той день мавпи, вочевидь, не бажали читати молитви, тому що їх не було чути, а між тим їхні голоси разносяться далеко, — такий сильний звук виходить від швидкого коливання особливої кісткової перетинки, що утворилася у ревунів від потовщення під'язичної кістки.

Однак з якоїсь невідомої причини того ранку ані ревуни, ані інші мавпи, які мешкали у величезному лісі, не дали свого звичайного ранкового концерту. Така поведінка мавп досить засмутила б індіанців-кочівників. Не тому, що вони люблять цей вид хорového співу, але вони полюють на мавп і роблять це тому, що цінують здебільшого їхнє м'ясо, дійсно дуже смачне, особливо копчене.

Дік Сенд і його супутники не мали жодного уявлення про звички ревунів, інакше мовчання мавп привернуло б їхню увагу. Мандрівники прокинулися один за одним. Ніч минула спокійно, і кілька годин відпочинку відновили їхні сили. Маленький Джек розплющив оченята одним із перших. Побачивши Геркулеса, він запитав, чи не з'їв той уночі вовка. Але виявилось, що жоден вовк не з'являвся поблизу привалу, і Геркулес поскаржився Джеку на страшенний голод.

Інші мандрівники теж зголодніли, і Нан заходилася готувати сніданок.

Меню було таке ж, як і напередодні за вечерею. Але свіже ранкове повітря збуджувало у всіх апетит, і подорожани не були особливо вибагливими. Усі розуміли, що потрібно набратися сил для стомливого денного переходу, і тому вшанували сніданок як слід. Навіть кузен Бенедикт зметикував, — можливо, вперше у житті, — що їжа — це не марний і не байдужний для життя процес. Однак він заявив привселюдно, що «приїхав у цю країну аж ніяк не для того, аби прогулюватися, засунувши руки в кишені. І якщо Геркулес, — продовжував він, — насмілиться й надалі заважати йому полювати на мух та інших комах, то Геркулесові це не минеться даремно!»

Погроза, здавалося, не справила на велетня великого враження. Проте місіс Велдон відвела Геркулеса убік і порадила йому дозволити розважитися цій великій дитині, не втрачаючи, однак, його з поля зору.

— Не треба, — сказала вона, — позбавляти кузена Бенедикта безневинних задоволень, настільки природних у його віці.

О сьомій годині ранку маленький загін вирушив у дорогу, прямуючи на схід. Встановлений напередодні похідний порядок зберігався й тепер. Дорога як і раніше

пролягала через ліс. Спекотний клімат і достатність вологи сприяли щедрій родючості ґрунту. Здавалося, на цьому великому плоскогір'ї, розташованому на межі з тропіками, рослинний світ південних країн був представлений у всій своїй красі. У літні місяці сонячні промені падали тут майже прямовисно, у ґрунті накопичувалися величезні запаси тепла, а підґрунтя завжди залишалося вологим. І якими ж чудовими були ці ліси, що безкінечно змінювалися, або, якщо точніше, це був нескінченний ліс.

Дік Сенд не міг не помітити дивного протиріччя: зі слів Герріса, подорожани перебували в області пампи. Між тим пампа мовою індіанців «кишна» означає «рівнина». І Дік вважав, якщо його не зраджувала пам'ять, що пампа — це великі безводні й безлісі степи, де не зустрінеш каменю, величезні рівні простори, що вкриваються на період дощів будяком. У спекотний час цей будяк, розростаючись, перетворюється на справжній чагарник і утворює непрохідні зарості. Є в пампі й карликові дерева, й голі кущі колючок — і все це надає місцевості похмурого, сумного вигляду.

Але те що Дік Сенд бачив довкола відтоді, як маленький загін на чолі з американцем вирушив у дорогу, розпрощавшись з узбережжям, аніпрішки не було подібним до пампи. Непрохідний ліс простягався на всі боки до самого обр'ю. Ні, не такою уявляв юнак пампу. Проте, можливо, мав рацію Герріс, коли казав, що Атакамське плоскогір'я — дуже своєрідна область. Що знав про нього Дік? Лише те, що Атакама — одна з найбільших пустель Південної Америки, що вона тягнеться від берегів Тихого океану до підніжжя Анд.

Цього дня Дік Сенд поставив американцеві кілька запитань з цього приводу й сказав, що його дуже дивує дивний вигляд пампи. Але Герріс розвіяв сумніви юнака. Він розповів чимало цікавого про цю частину Болівії, виявивши при цьому чудове знання країни.

— І дійсно, мій юний друже, — сказав він Діку Сенду, — справжня пампа відповідає тому опису, про який ви прочитали у своїх книжках. Це рівнина, подорож якою пов'язана з великими труднощами. Пампа трохи нагадує наші північноамериканські савани, з тією лише різницею, що савани частіше бувають заболоченими. Так, саме такий вигляд має пампа Ріо-Колорадо, льяноси Оріноко й Венесуели. Але тут ми перебуваємо в місцевості, вигляд якої навіть мене дивує. Щоправда, я вперше йду найкоротшою дорогою й перетинаю Атакамське плоскогір'я — зазвичай я обирав обхідний шлях. Але, хоча мені не доводилося бувати тут раніше, я чув, що Атакама зовсім не схожа на пампу. Між Західними Андами й середньою, найвищою частиною Анд ви справжньої пампи й не побачите — щоб до неї потрапити, потрібно перетнути хребет: вона займає східну, рівнинну частину материка, що простирається до самого Атлантичного океану.

— Хіба нам доведеться переходити через Анди? — жваво запитав Дік Сенд.

— Ні, юний друже мій, ні,— посміхаючись, відповів американець.— Адже я сказав: «потрібно перетнути», я не сказав: «ми перетнемо гори». Не турбуйтеся, нам не доведеться виходити за межі цього плоскогір'я, а на ньому найвищі вершини не перевищують півтори тисячі футів. З тими засобами пересування, які ми маємо, було б справжнісіньким божевіллям зважитися на похід через Анди. Я б нізачо цього не дозволив!

— Значно простіше було б йти берегом,— сказав Дік Сенд.

— Так, у сто разів простіше,— погодився Герріс.— Але ж гацієнда Сан-Феліче розташована по цей бік Анд. Таким чином, упродовж усього переходу нам не доведеться долати серйозних перешкод.

— А ви не боїтеся заблукати у лісі? — запитав Дік Сенд.— Адже ви вперше подорожуєте тут.

— Ні, мій юний друже, не боюся,— відповів Герріс.— Я чудово знаю, що цей ліс подібний до безмежного моря або, швидше, до морського дна, де навіть моряк не зміг би визначити свого місцезнаходження. Проте ж я звик мандрувати лісами і вмю знаходити в них дорогу. Я керуюся при цьому розташуванням гілля на деяких деревах, напрямком, у якому росте їхні листя, рельєфом і складом ґрунту, а також безліччю дрібниць, яких ви не помічаєте. Будьте певні, я приведу вас і ваших супутників у потрібне нам місце.

При цьому Герріс говорив дуже впевнено. Дік Сенд і американець йшли поруч попереду загону. Дорогою вони часто обговорювали подібні питання, і ніхто не втручався в їхню розмову. Якщо в юнака й залишалися певні сумніви, які американцеві не вдавалося розвіяти, то він волів зберігати їх поки що при собі.

Дні восьмого, дев'ятого, десятого, одинадцятого й дванадцятого квітня минули без усіляких подій. У середньому загін проходив вісім-дев'ять миль за дванадцять годин. Решта часу витрачалася на зупинки для їжі та на нічний відпочинок. Подорожани відчували якусь втому, але, загалом, стан здоров'я в усіх був задовільний.

Маленький Джек вже знудився від цих одноманітних лісових мандрів. Крім того, дорослі не дотримали своїх обіцянок. Гумові дерева й птахи-мухи — все це без кінця відкладалося. Кажали, що покажуть йому найгарніших папуг у світі,— адже вони мали бути в цьому лісі. Але де ж вони? Де зелені папуги, батьківщиною яких були ці ліси? Де забарвлені всіма кольорами веселки араконги з голими щоками й довгим хвостом, араконги, які ніколи не ступають лапками по землі; де камендеї, які мешкають переважно в тропіках; де дрібні строкаті папужки з пухнастим нашийником із пір'я,— де всі ці балакучі птахи, які, на думку індіанців, дотепер розмовляють мовою давно вимерлих племен? З усіх цих папуг Джеку показали лише попелясто-сірих жако із червоним

хвостом. Їх було багато під деревами. Але цих жако хлопчик бачив і раніше. Їх привозять в усі частини світу. На обох континентах вони продзижчали всім вуха своєю нестерпною балаканиною, і зі всього сімейства папуг вони найлегше навчаються говорити.

Слід сказати, що якщо Джек був незадоволений, то кузен Бенедикт теж не мав підстав тішитися. Щоправда, йому не заважали тепер нишпорити лісом. Але дотепер йому все ще не вдавалося розшукати жодної комахи, гідної посісти місце в його колекції. Навіть жуки-свігляки, яких тут мало бути безліч, немов змовилися — жоден із них не з'являвся поблизу загону. Природа, здавалося, знущала з нещасного ентомолога, і не дивно, що кузен Бенедикт увесь час мав поганий настрій. Протягом наступних чотирьох днів загін продовжував рухатися на північний схід в тих же умовах. До 16 квітня подорожани пройшли не менше ста миль від берега океану. Якщо Герріс не заблукав, гацієнда Сан-Феліче, як він стверджував, була не більше як за двадцять миль від того місця, де в цей день зупинилися на нічліг. Отже, найпізніше за сорок вісім годин мандрівники будуть, нарешті, під її гостинним дахом і відпочинуть від своїх переходів!

Незважаючи на те що плоскогір'я Атакама у середній його частині було пройдено майже від краю до краю, протягом усього цього довгого шляху загону не зустрівся жоден тубілець.

Дік Сенд шкодував, що «Пілігрим» не зазнав катастрофи у якому-небудь іншому місці. Якби катастрофа сталася південніше або північніше, місіс Велдон та її супутники давно дісталися б вже до якої-небудь плантації, селища або міста.

Але якщо ця область здавалася безлюдною, то за останні дні маленькому загону все частіше почали траплятися тварини. Вечорами здалеку чулося протяжне, жалібне виття якихось звірів. Герріс казав, що це виє лінивець — великий звір-тихохід, досить поширений у цих лісових краях.

Шістнадцятого квітня опівдні, коли загін розташувався на відпочинок, у повітрі пролунав якийсь різкий свист. Місіс Велдон свист цей видався дуже дивним і стривожив її.

— Що це таке? — запитала вона, швидко піднявшись із землі.

— Змія! — закричав Дік Сенд.

І, схопивши рушницю, юнак затулив собою місіс Велдон. Справді, будь-який плазун міг заповзти у густу траву, що оточує місце привалу. Це міг бути «сукуру» — різновид удава — гігантська змія, яка сягає іноді сорока футів завдовжки.

Проте Герріс заспокоїв місіс Велдон. Він запропонував Діку Сенду й неграм, що кинулись було до юнака на допомогу, сісти на свої місця. Американець пояснив, що це не

удав; удави не свистять; звук цей видають зовсім нестрашні чотириногі — їх дуже багато в тутешніх краях!

— Заспокойтеся,— додав він,— і не лякайте тварин.

— Але що це за тварини? — запитав Дік Сенд, який не втрачав нагоди дізнатися в американця якомога більше подробиць про цю країну. Американець розповідав охоче, не змушуючи себе просити.

— Це антилопи, мій юний друже,— відповів американець.

— О! Антилопи? Я хочу подивитися на них! — вигукнув Джек.

— Це дуже важко, мій хлопчику,— сказав Герріс,— дуже важко.

— Може, мені таки вдасться наблизитися до цих свистячих антилоп? — запитав Дік Сенд.

— Ви не встигнете зробити й трьох кроків,— заперечив американець, похитавши головою,— як вся череда кинеться навтьоки. Не раджу вам даремно витратити сили.

Але в Діка Сенда були підстави наполягати на своєму. Не випускаючи рушниці з рук, він сковзнув у траву. Тієї ж миті кілька граційних антилоп з маленькими й гострими ріжками вихором пронеслися повз привал. Їхня яскраво-руда вовна вогненною плямою промайнула на темному тлі дерев.

— Ось бачите, я попереджав вас! — сказав Герріс, коли юнак повернувся на своє місце. Антилопи зникли з такою швидкістю, що Дік Сенд не встиг розгледіти їх.

Того ж дня на очі загону втрапила ще одна череда якихось тварин. Цього разу ніщо не заважало Діку дивитися на них, щоправда, з великої відстані. Їхня поява викликала досить дивну суперечку між Геррісом та його супутниками. Близько четвертої години після опівдня маленький загін ненадовго зупинився на лісовій галявинці. Раптом серед хащі, не більше ніж за сто кроків, з'явилася череда якихось великих тварин. Вони відразу ж кинулися тікати й зникли з блискавичною швидкістю.

Незважаючи на багаторазові попередження американця, Дік Сенд скинув з плеча рушницю й вистрілив. Одначе у той момент, коли пролунав постріл, Герріс штовхнув стовбур, і хоча Дік був влучним стрільцем, але на цей раз куля не влучила у ціль.

— Не треба стріляти! Не треба стріляти! — бурмотів Герріс.

— Це були жирафи! — вигукнув Дік Сенд, пропускаючи повз вуха зауваження американця.

— Жирафи! — вигукнув маленький Джек, піднімаючись у сідлі.— Покажіть мені жирафів!

— Жирафи? — перепитала місіс Велдон.— Ти помиляєшся, любий Діку. Жирафи не водяться в Америці.

— Ну, звісно, у цій країні не може бути жирафів! — сказав Герріс із невдоволеним видом.

— У такому разі, що ж це за тварина? — запитав Дік Сенд.

— Не знаю, що й подумати, — відповів Герріс. — Чи не помилилися ви, мій юний друже? Може, це були страуси?

— Страуси? — в один голос повторили місіс Велдон і Дік. Вони здивовано презирнулися.

— Так, так, звичайні страуси, — наполягав Герріс.

— Але ж страуси — птахи, — сказав Дік, — тож вони двоногі...

— Саме так, — підхопив Герріс, — мені саме впало в око — ці тварини, які мчали з шаленою швидкістю, були двоногі.

— Двоногі? — повторив юнак.

— А мені здалося, що це були чотириногі, — сказала місіс Велдон.

— І мені також, — зауважив старий Том.

— І нам, і нам! — і собі підтримали Бат, Актеон та Остін.

— Чотириногі страуси! — зареготав Герріс. — Ото кумедна гра природи!

— Тому ми й подумали, що це жирафи, а не страуси, — заперечив Дік Сенд.

— Ні, мій юний друже, ні! — рішуче заявив Герріс. — Ви погано роздивилися їх. Це пояснюється швидкістю, з якою страуси втекли. І досвідченим мисливцям часом трапляється помилятися у таких випадках.

Пояснення американця було досить схожим на правду. На далекій відстані великого страуса неважко прийняти за жирафа. У того й іншого дуже довга шия, а голова закинута назад. Страус схожий на жирафа, у якого, можна сказати, відрубали задні ноги. Враховуючи швидкість бігу, коли вони лише промайнули перед очима, їх можна було переплутати. Головний же доказ помилки місіс Велдон та її супутників був у тому, що жирафи не водяться в Америці.

— Якщо не помиляюся, то й страуси теж не водяться в Америці, — зауважив Дік.

— помиляєтеся, мій юний друже, — заперечив Герріс, — у Південній Америці водиться один різновид страуса нанду. Його ми й бачили.

Герріс сказав правду.

Нанду — постійний мешканець південноамериканських рівнин. Це великий птах, заввишки близько двох метрів, із прямим дзьобом; пір'я його пухнате, крила мають синюватий відтінок. Ноги в нанду трипалі, чим він істотно відрізняється від двопалих африканських страусів, пальці закінчуються пазурами. М'ясо молодих нанду дуже смачне.

Герріс, який добре знав звички цих птахів, поділився з Діком своїми знаннями, до речі сказати, цілком точними. Місіс Велдон та її супутникам довелося визнати, що вони помилилися.

— Можливо, ми зустрінемо ще череду страусів,— продовжував Герріс.— Спробуйте гарно їх роздивитися, щоб надалі не помилятися й не приймати птахів за чотириногих. А головне, мій юний друже, не забувайте моїх порад і не стріляйте без нагальної потреби, яку б тварину ви не зустріли. Нам немає потреби полювати заради їжі, і тому, я повторюю, не треба рушничними пострілами сповіщати всіх про наше перебування в цьому лісі.

Дік Сенд нічого не відповів. Він глибоко замислився: сумнів знову закрався в його голову...

Наступного дня, 17 квітня, загін зранку вирушив у дорогу. Герріс стверджував, що не пізніше як за двадцять чотири години подорожани будуть вже під дахом гацієнди Сан-Феліче.

— Там, місіс Велдон,— казав він,— на вас чекає щирий прийом і турбота. Кілька днів відпочинку відновлять ваші сили. Можливо, ви не знайдете там тієї розкоші, до якої ви звикли в Сан-Франциско, але все ж ви переконаєтеся, що наші гацієнди, навіть у глухих куточках країни, не позбавлені комфорту. Ми не такі вже й дикуни.

— Містере Геррісе,— відповіла місіс Велдон,— ми нескінченно вдячні вам за все, що ви для нас зробили. На жаль, ця вдячність на словах — все, чим ми можемо вас віддячити, але, вірте, вона йде від чистого серця! Та час було б уже нам прибути на місце!

— Ви дуже стомилися, місіс Велдон?

— Не про мене мова! — відповіла місіс Велдон.— Але мій хлопчик день від дня стає все більше кволим. Щодня в певну годину його починає лихоманити.

— Хоча клімат цього плоскогір'я вважається здоровим,— сказав Герріс,— але я чув, що в березні й у квітні люди іноді хворіють тут на лихоманку.

— На щастя, завбачлива природа розмістила протиотруту поруч із отрутою,— зауважив Дік Сенд.

— Що ви хочете цим сказати, мій юний друже? — з подивом запитав Герріс.

— Хіба тут не ростуть хінні дерева? — відповів Дік.

— О так,— сказав Герріс,— справді! Ви маєте рацію. Це батьківщина хінних дерев, їхня кора має такі дорогоцінні цілющі властивості, як протигарячковий засіб.

— Мене, щиро кажучи, дивує, що ми дотепер не зустріли жодного хінного дерева,— додав Дік Сенд.

— Річ у тому, мій юний друже,— відповів Герріс,— що хінні дерева не так-то й легко розпізнати. Це високі дерева з великим листям і рожевими запашними квітами. Але

ростуть вони зазвичай не групами, а поодиноці, загублені серед інших дерев. Індіанці, які займаються збиранням хінної кори, розпізнають їх лише за вічнозеленим листям.

— Якщо ви помітите таке дерево, покажіть мені його, містере Герріс,— попросила місіс Велдон.

— Добре, місіс Велдон, хоча в гацієнді Сан-Феліче ви знайдете запас сірчаноокислого хініну — цей засіб ще краще припиняє лихоманку, ніж проста кора хінного дерева.

Останній день подорожі минув без усіляких пригод. Настав вечір, і, як зазвичай, загін зупинився на нічліг. Увесь час погода стояла суха та ясна; але наразі, вірогідно, збиралося на дощ. Теплі випаровування піднялися від землі й огорнули ліс непроникним туманом.

У цьому не було нічого несподіваного, адже наближався початок дощового періоду. На щастя, для маленького загону, гацієнда, що гостинно запропонувала притулок, була вже зовсім неподалік. Залишалося потерпіти лише кілька годин.

За приблизними розрахунками Герріса, в яких він відштовхувався від кількості часу, проведеного в дорозі, загін знаходився не далі ніж за шість миль від гацієнди. Проте на ніч були застосовані всі звичайні заходи безпеки. Том та його товариші мали по черзі нести варту.

Дік Сенд наполягав на цьому з усією рішучістю. Більше ніж будь-коли юнак хотів дотримуватися обережності. Страшна підозра свердлила його розум, але поки вона не перейшла у впевненість, Дік ні з ким не хотів про це говорити.

Привал влаштували в гаю, поблизу підніжжя гігантського дерева. Стомлені тривалим переходом, місіс Велдон та її супутники невдовзі заснули, але раптом їх розбудив гучний лемент.

— Хто кричить? — запитав Дік Сенд, першим скочивши на ноги.

— Це я... Це я крикнув! — відповів кузен Бенедикт.

— Що з вами?

— Мене хтось вкусив...

— Змія? — з жахом запитала місіс Велдон.

— Ні, ні, не змія, а якась комаха,— відповів кузен Бенедикт.— Зачекайте, ось вона, я її впіймав.

— То розчавіть же її і не заважайте нам спати! — роздратовано сказав Герріс.

— Розчавити комаху? — обурився кузен Бенедикт.— Як би не так! Ні, я повинен її розглянути!

— Який-небудь москіт,— сказав Герріс, знизуючи плечима.

— Ні,— заперечив кузен Бенедикт,— це муха... і досить цікава муха.

Дік Сенд запалив свій ручний ліхтарик і підійшов до кузена Бенедикта.

— Боже мій, що я бачу! — закричав ентомолог. — Нарешті, я отримав нагороду за всі незгоди й розчарування! Ура! Я зробив велике відкриття!

Кузен Бенедикт захлинався від щастя. Він дивився на спійману муху поглядом тріумфатора. Здавалося, він готовий був її розцілувати.

— Але що це таке? — запитала місіс Велдон.

— Двокрила комаха, кузино, і яка чудова! — Кузен Бенедикт показав усім буру муху, розміром менше бджоли, з довгим хоботком і жовтими смужками на черевці.

— Вона не отруйна? — запитала місіс Велдон.

— О ні, кузино, людині вона не страшна. Але для тварин, для антилоп, буйволів, навіть для слонів це страшний ворог! Ох, яка чарівна, чудова мушка!

— То скажіть же нам, нарешті, що це за муха? — попросив Дік Сенд.

— Ця муха, — відповів ентомолог, — ця мила мушка, яку я тримаю у руці, називається цеце. Цією мухою дотепер по праву пишався лише один континент! Жоден учений не знаходив ще цеце в Америці.

Дік Сенд не наважився запитати кузена Бенедикта, у якій же частині світу дотепер зустрічалася ця проклята муха. Всі мандрівники знову поринули у сон, який увірвала ця подія, проте Дік Сенд до самого ранку не стулив повік, незважаючи на сильну втому.

Розділ вісімнадцятий. Страшне слово

Здавалося, що вже час прибути на місце! Місіс Велдон знемагала від втоми. Вона не могла більше продовжувати подорож. Шкода було дивитися й на її маленького сина. Личко Джека палало під час нападів лихоманки й було біліше за крейду, коли напади минали. Мама страшно стривожилася й, не довіряючи догляду за ним навіть старої Нан, не спускала тепер дитини з рук. Так, давно слід було прибути на місце! Якщо вірити американцеві, то цього дня, 18 квітня, маленький загін до вечора ступить за огорожу гацієнди Сан-Феліче.

Дванадцять днів мандрів тропічним лісом, дванадцять ночей, проведених під відкритим небом, — цього було досить, аби підірвати сили навіть такої енергійної жінки, як місіс Велдон. А тут ще й хвороба маленького Джека, позбавленого необхідного догляду, відсутність ліків. Будь-яка мати на її місці прийшла б у розпач.

Дік Сенд, Нан, Том та його товариші краще долали труднощі й утому. Запаси харчів, щоправда, закінчувалася, але дотепер загін мав усе необхідне. Тому стан їхнього здоров'я був задовільний.

Щодо Герріса, то здавалося, що цей чоловік, ніби був створений для довгих подорожей непролазними нетрями, й утома не мала над ним влади.

Проте Дік помітив, як в міру наближення до гацієнди Герріс став стурбованим і не таким говірким, як раніше. Здавалося, мало би бути все навпаки. Так принаймні вважав юнак — він щодня усе менше довіряв американцеві. Одного не міг зрозуміти Дік: з якою метою мав би їх обманювати Герріс? На це запитання юнак не знаходив відповіді. Але він постійно пильнував за своїм провідником. Імовірно, той відчував, що Дік його в чомусь підозрює. Ця підозрілість «юного друга», певно, й була однією з причин похмурої заклопотаності американця.

Загін рушив у дорогу. Ліс рідшав. Непрохідні хащі змінилися невеликими гаями, між якими лежали широкі галявини. Чи передувало це справжній пампі, про яку казав Герріс?

Перші години походу не дали Діку нових приводів для занепокоєння. Проте дві обставини вразили його. Самі по собі вони не мали особливого значення, але за тих обставин, в яких перебували мандрівники, не можна було нехтувати навіть дрібницями.

Дік Сенд звернув увагу на дивну поведінку Дінго. Всі ці дні собака біг, опустивши ніс до землі, обнюхуючи траву й кущі, начебто йшов слідом. Він або тужливо мовчав, або жалібно завивав, і в тому витті вчувалися чи то біль, чи то жаль. Але в цей день гавкіт собаки раптом став дзвінким, сердитим, часом навіть лютим. Дінго гавкав тепер так само як на палубі «Пілігрима», коли там з'являвся Негоро. Неясна підозра промайнула в голові Діка Сенда. Вона перейшла у впевненість, коли старий Том сказав йому:

— От дивно, містере Діку! Дінго не обнюхує більше трави, як усі ці дні. Бачите, він тримає ніс за вігром, шерсть на ньому скуйовджена, він дуже збуджений. Можна подумати, що він відчуває...

— Негоро, чи не так? — підхопив Дік. Юнак вхопив за руку старого негра й зробив йому знак говорити тихіше.

— Так, Негоро, містере Діку. Мені здається, він йде слідом за нами...

— Я й сам так думаю, Томе. Імовірно, зараз він зовсім близько від нас.

— Але навіщо він це робить? — запитав Том.

— Можливо, Негоро не знає місцевості, — відповів Дік Сенд. — Тоді цілком зрозуміло, що він йде за нами по п'ятах. Або...

— Або що? — схвильовано запитав Том, дивлячись на Діка.

— Або, навпаки, він занадто добре знає місцевість, і тоді...

— Але як Негоро може знати цю країну? Адже він ніколи не бував тут!

— Ніколи не бував тут?.. — прошепотів Дік. — Не знаю. Але одне не викликає сумнівів: Дінго поводить себе так, ніби цей чоловік, якого він ненавидить, перебуває десь поруч.

Він урвав свою промову й гукнув собаку. Дінго знехотя наблизився.

— Ату! — сказав Дік.— Негоро, Негоро, Дінго! Ату його!

Пес люто загавкав. Ім'я суднового кока справило на нього звичне враження, і він кинувся вперед, ніби Негоро причаївся за найближчим чагарником.

Герріс побачив цю сцену і підійшов до юнака.

— Що ви сказали Дінго? — запитав він крізь зуби.

— О, нічого особливого,— відповів жартівливо старий Том.— Ми запитували в Дінго, чи немає звісток про одного нашого супутника з корабля, який кудись зник.

— Ага,— сказав американець,— це той португалець, судовий кок, про якого ви мені розповідали?

— Так,— відповів Том.— Судячи з шаленого гавкоту Дінго, цей чоловік має бути десь неподалік.

— Як він міг дістатися сюди? — запитав Герріс.— Ви, здається, казали, що він ніколи не бував у Болівії?

— Якщо тільки він не приховав цього від нас,— відповів Том.

— Навщо йому було б це приховувати? — запитав Герріс.— Утім, можна обшукати чагарники. Що, якщо бідолаха потребує допомоги? А якщо він потрапив у халепу?..

— Ні, у цьому немає потреби,— сказав Дік Сенд.— Якщо Негоро зумів дістатися сюди сам, він може й вибратися звідсіля без нашої допомоги!

— Як хочете,— відповів Герріс.

— Замовкни, Дінго! — прикрикнув Дік Сенд, аби припинити неприємну розмову.

Друге спостереження, яке зробив юнак, стосувалося коня американця.

За його поведінкою непомітно було, що стайня десь близько. Кінь не втягував ніздрями повітря, не пришвидшував кроку, не іржав — словом, нічим не виявляв нетерпіння, властивого коням, коли наприкінці тривалої подорожі вони відчують наближення відпочинку. Кінь Герріса, який багато разів бував на гацієнді, йшов стежкою так байдуже, начебто ця гацієнда знаходилася ще за сотні миль.

«Ні, якщо взяти до уваги поведінку коня, то нашій мандрівці ще далеко до завершення!» — думав юнак.

Напередодні Герріс стверджував, що маленький загін перебуває лише за шість миль від гацієнди; до п'ятої години після полудня із цих шести миль, безсумнівно, вже було пройдено не менше чотирьох. Проте кінь усе ще не відчув стайні, та й ніщо навколо не видавало близькості такої великої плантації, як гацієнда Сан-Феліче. Навіть місіс Велдон, вся в турботах про свою дитину, дивувалася тому, що місцевість як і раніше видається пустельною й ненаселеною. Жодного тубільця, жодного слуги з гацієнди, яка б мала бути

так близько! Чи не заблукав Герріс? Місіс Велдон відігнала цю думку: нова затримка загрожувала загибеллю її маленькому Джекові...

Герріс, як і колись, йшов поперед загону. Але він вдивлявся у темряву лісу, повертав голову то праворуч, то ліворуч з таким виглядом, ніби він не дуже був упевнений у собі й в дорозі, якою йшов.

Місіс Велдон заплющила очі, аби не бачити цього. За рівниною, завширшки з милю, знову виднівся ліс, але не такий густий, як на заході; маленький загін знову ступив під покров високих дерев.

О шостій годині вечора подорожани підійшли до заростей чагарників, крізь які, ймовірно нещодавно, пройшла череда якихось великих тварин. Дік Сенд уважно озирався навкруги.

На висоті, що значно перевищує людський зріст, гілля було поламане. Трава на землі була прим'ята, і місцями на вологому ґрунті виднілися великі сліди; такі сліди не могли належати ані ягуарам, ані кугуарам. Чиї ж це ноги залишили такі сліди? Може, тут проходив лівинець? І чому гілки обламані так високо? Тільки слонам під силу було прокласти таку просіку в чагарнику й вибити такі величезні сліди у вологому ґрунті. Однак слони не водяться в Америці! Ці величезні тварини не живуть у Новому Світі, і їх ніколи не намагалися акліматизувати там.

Отже, припущення про те, що сліди належать слонам, потрібно було відкинути як зовсім неймовірне.

Дік Сенд ні з ким не поділився думками, які виникли, коли помітив ці загадкові сліди. Він навіть не запитав про це в американця. Та й чого міг він очікувати від людини, яка намагалася видати жирафів за страусів? Герріс вигадав би яке-небудь фантастичне пояснення, але становище загону від цього анітрішки б не змінилося. В усякому разі, Дік склав собі певну думку про Герріса. Він відчував, що це зрадник. Дік чекав лише випадку, аби зірвати з нього маску, і все говорило юнакові, що цей випадок не змусить себе довго чекати. Але яка таємна мета могла бути в Герріса? Що готував він людям, які довірилися йому?

Дік Сенд продовжував вважати себе відповідальним за долю своїх супутників. Більше ніж будь-коли на ньому лежала турбота про порятунок усіх, кого катастрофа «Пілігрима» викинула на цей берег. Тільки він один міг урятувати своїх товаришів по нещастю: цю молоду матір, її маленького сина, негрів, кузена Бенедикта. Але якщо юнак міг спробувати щось зробити як моряк, перебуваючи на борту корабля, то що він міг вдіяти, відчуваючи небезпеку, запобігти якій не мав змоги.

Дік Сенд не хотів заплющувати очі перед жахливою істиною, що з кожною годиною ставала все більш ясною й незаперечною. П'ятнадцятирічному капітанові «Пілігрима» у хвилину грізної небезпеки знову доводилося брати на себе важку місію командира й керівника. Але Дік не бажав завчасно тривожити бідну матір Джека, — доки не настане час діяти. І він нічого не сказав навіть тоді, коли раптом побачив попереду, на березі досить широкої річки, що перетинала їм дорогу, величезних тварин, які швидко рухалися під прибережними деревами.

«Гіпопотами! Гіпопотами!» — кортіло йому крикнути.

Але він промовчав. Дік йшов за сотню кроків попереду загону, і, крім нього, ніхто не помітив цих приосадкуватих коротконогих і товстошкірих тварин бурого кольору. У них була велика голова й широка паща, що оголювала величезні, більше фути завдовжки, ікла.

Гіпопотами в Америці?!

До вечора загін йшов уперед, докладаючи чимало зусиль. Навіть найвитриваліші починали відставати. Час вже було б прибути на місце! Або ж потрібно робити зупинку для нічлігу.

Зклопотана маленьким Джеком місіс Велдон, може й не зауважувала, яка вона стомлена, але сили її закінчувалися. Інші учасники походу перебували не в кращому стані. І лише один Дік не піддавався втомі: він черпав енергію й стійкість з усвідомлення свого обов'язку.

Близько четвертої години після опівдня старий Том знайшов якийсь предмет, який лежав у траві. Це виявився ніж дивовижної форми із широким кривим лезом і товстим руків'ям зі шматка слонової кістки, прикрашеної досить грубим різьбленням.

Том підняв ніж і приніс його Діку Сенду. Розглянувши уважно знахідку, юнак передав її американцеві.

— Певно, тубільці неподалік, — сказав він.

— Справді, — відповів Герріс. — Але...

— Але? — повторив Дік Сенд, дивлячись просто в очі Геррісу.

— Ми мали б уже підійти до гацієнди, — нерішуче сказав Герріс, — але я не впізнаю місцевості...

— Ви заблукали? — жваво запитав Дік.

— Заблукав? Ні. Гацієнда має бути не далі як за три милі. Щоб скоротити дорогу, я пішов навпростець, через ліс... Здається, я помилився...

— Можливо, — сказав Дік Сенд.

— Я думаю, краще мені одному піти вперед на розвідку, — запропонував Герріс.

— Ні, містере Геррісе, — рішуче заявив Дік, — вам не треба відлучатися!

— Як знаєте,— відповів американець.— Але майте на увазі, що вночі мені не знайти дороги.

— Ну що ж! — вигукнув Дік.— Ми зупинимося на нічліг. Місіс Велдон не відмовиться провести ще одну ніч під відкритим небом, а завтра з настанням дня ми знову рушимо в дорогу. Останні дві-три милі можна буде пройти за годину.

— Згоден,— сказав Герріс. Цієї миті Дінго гучно загавкав.

— Назад, Дінго, назад! — погукав Дік Сенд.— Ти чудово знаєш, що там нікого немає, адже ми в пустелі!

Отже, вирішено було востаннє заночувати в лісі, Місіс Велдон не вимовила жодного слова, надаючи своїм супутникам право самим вирішити, де влаштувати привал. Маленький Джек, який заснув після нападу лихоманки, лежав в неї на руках.

Взялися шукати місце, де розташуватися на нічліг. Дік обрав для цього кілька великих дерев, що росли разом. Старий Том попрямував було до них, але раптом зупинився й скрикнув:

— Погляньте! Погляньте!

— Що там таке, Томе? — запитав Дік спокійним тоном людини, готової до будь-яких несподіванок.

— Там, там... — бурмотав Том,— криваві плями... а на землі відрубані руки...

Дік Сенд кинувся до дерева, на яке вказував Том. Потім, повернувшись назад, він сказав:

— Мовчи, Томе! Не кажи нікому!..

На землі справді валялися відрубані людські руки. Поруч із ними лежали обривки ланцюгів й зламані колодки.

На щастя, місіс Велдон не бачила цієї страшної картини.

Герріс стояв осторонь. Якби хто-небудь глянув на нього в цю мить, то був би вражений зміною, що відбулася в американці: його обличчя пашло тепер невблаганною жорстокістю.

Дінго підбіг до закривавлених останків і люто загарчав. Юнакові коштувало великих зусиль відігнати собаку. Тим часом старий Том завмер в нерухомості, начебто його ноги вросли в землю. Не в змозі відірвати очей від колодок і ланцюгів, він судомно стискував руки й бурмотів незв'язні слова.

— Я вже бачив... бачив... коли був маленьким... ланцюги, я бачив... колодки...

Неясні спогади раннього дитинства роїлися в його голові. Він хотів згадати... Він готовий був заговорити.

— Замовкни, Том! — сказав Дік Сенд.— Мовчи заради місіс Велдон! Заради усіх нас, мовчи!

І юнак поспіхом відвів убік старого негра.

Привал перенесли в інше місце й усі влаштувалися для нічлігу. Стара Нан подала вечерю, але ніхто до неї не доторкнувся: втома перемогла голод. Усі відчували якесь незрозуміле занепокоєння, подібне до страху.

Сутінки швидко згущувалися, і невдовзі настала темна ніч. Небо затягли чорні, грозові хмари. На заході, далеко на обрії, у просвітах між деревами миготіли блискавиці. Вітер стих, і жоден листок не ворухився на деревах. Денний шум змінився глибокою тишею. Можна було подумати, що щільне, насичене електрикою повітря втратило звукопровідність.

Дік Сенд, Остін і Бат стояли на варті всі разом. Вони напружували зір і слух, аби не пропустити жодного підозрілого шарудіння, побачити найменший проблиск світла. Проте ніщо не порушувало спокою.

Том, хоча й вільний від варті, не спав. Опустивши голову, він сидів нерухомо, занурений у спогади. Здавалося, старий негр не міг отямитися від якогось несподіваного удару.

Місіс Велдон заколисувала свого сина, і всі її думки були тільки про нього. Один лише кузен Бенедикт спокійно спав, тому що не відчував тривоги, від якої знемагали його супутники, і не передчував нічого поганого.

Раптом близько одинадцятої години вечора вдалині почулося довге й грізне ревіння і негайно ж слідом за ним пронизливе виття. Том підхопився й простягнув руку в напрямку густої хащі, що була не більше як за милю від привалу.

Дік Сенд схопив його за руку, але не міг перешкодити Тому крикнути:

— Лев! Лев!

Старий негр впізнав ричання лева, що йому доводилося чути в дитинстві!

— Лев! — повторив він.

Дік Сенд не міг більше стримувати гнів. Він вихопив ніж і кинувся до того місця, де розташувався на ніч Герріс.

Герріса вже не було, разом із ним зник і його кінь. Здогадка блискавкою сяйнула в голові Діка Сенда...

Загін перебував зовсім не там, де він думав.

«Пілігрим» зазнав катастрофи не поблизу берегів Південної Америки. Дік визначив у морі положення не острова Пасхи, а якогось іншого острова, який знаходився на заході

від того континенту, на якому вони опинилися, зовсім так само, як острів Пасхи розташований на захід від Америки.

Компас давав неточні показання, він був зіпсований. Корабель, що захопило бурею, відхилився далеко у бік від правильного курсу. «Пілігрим» обігнув мис Горн і з Тихого океану потрапив в Атлантичний! Помилковими були обчислення швидкості ходу «Пілігрима». Буря подвоїла цю швидкість. От чому ні на узбережжі, ні в лісі мандрівники не зустріли ані каучукових, ані хінних дерев! Вони ростуть у Південній Америці, але те місце, куди доля закинула подорожан, не було ні Атакамською рівниною, ні болівійською пампою.

Поза сумнівами — Дік бачив жирафів, а не страусів. Дорогу в чагарнику протоптали слони. Біля струмка Дік потривожив гіпопотамів. Муха, спіймана кузенком Бенедиктом, була страшною мухою цеце, від укусів якої гинуть в'ючні тварини в караванах. І, нарешті, зараз у темних хащах гарчав лев! А колодки, ланцюги, ніж дивної форми — це були знаряддя работоргівців. Відрубані руки — то були руки чорних бранців. Португалець Негоро й американець Герріс, мабуть, спільники!

Здогади Діка Сенда перетворилися на впевненість і страшні слова вирвалися, нарешті, з його вуст:

— Африка! Екваторіальна Африка! Країна работорговців і рабів.

Частина друга

Розділ перший. Работоргівля

Работоргівля! Усі знають, що означає це страшне слово, якому не має бути місця в людському мовленні.

Ганебну торгівлю людьми тривалий час та з великим власним зиском застосовують європейські країни в своїх заокеанських колоніях. Минуло вже багато років після заборони работоргівлі. Однак вона все ще ведеться, й дуже активно, — здебільшого у Центральній Африці. У XIX столітті деякі держави, що називають себе християнськими, ще не поставили свого підпису під актом про заборону работоргівлі.

Багато хто вважає, що купівля-продаж живих людей безповоротно відійшли в минуле, що більше цього не існує. Це не правда, і читачам необхідно це знати, аби глибше зрозуміти другу частину нашого оповідання. Нехай усі знають, що в Африці ведеться полювання на людину, і це загрожує суцільно знелюдити материк. Нехай усі дізнаються, які варварські набіги здійснюються й досі, аби постачати дешеву робочу силу — невільників у деякі колонії, як палають вогнем пограбовані села, скільки проливається крові під час таких набігів і хто має від цього прибуток.

Початок торгівлі невольниками-неграми було покладено в XV столітті. За яких же обставин вона виникла? Вигнані з Іспанії мусульмани облаштувалися по інший бік протоки — на африканському узбережжі. Португальці, які на той час захопили це узбережжя, вперто переслідували їх. Деяку частину втікачів було захоплено переслідувачами й доставлено до Португалії. Бранців перетворили на рабів. Це були перші африканські раби у Західній Європі від початку нашої ери. Проте полонені мусульмани здебільшого були із заможних родин. Родичі намагалися викупити в'язнів і пропонували багато золота. Португальці відмовлялися від найбагатшого викупу. Бо ж хіба було де застосувати іноземне золото? А ось робочої сили щойно створені колонії потребували багато. Справді, Португалії потрібні були раби, а не золото.

Не маючи можливості викупити полонених родичів, заможні мусульмани запропонували обміняти їх на велику кількість африканських негрів, яких дуже легко можна було виловити. Португальці пристали на таку вигідну пропозицію. Так було започатковано торгівлю рабами в Європі.

Наприкінці XVI століття ця мерзенна торгівля набула широкого поширення, вона не суперечила варварській моралі тогочасної епохи. Усі держави обстоювали работоргівлю, позаяк це був вдалий спосіб швидкої колонізації власних віддалених володінь у Новому Світі. Чорні раби могли жити й працювати в таких місцях, де європейці, не призвичаєні до тропічного клімату, гинули б тисячами. Тому спеціально збудовані судна почали регулярно доправляти до американських колоній великі партії рабів-негрів. Міжнародна торгівля людьми збільшувалася, і невдовзі на африканському узбережжі з'явилися великі агентства. «Товар» недорого коштував на своїй батьківщині й давав величезний прибуток.

Проте яким би не було доцільним і всебічно обґрунтованим заснування заморських колоній, це не могло виправдати торгівлі людьми. Знайшлося чимало милосердних, які співчутливо підняли свій голос на знак протесту проти купівлі-продажу людей. Заради гуманності вони вимагали від європейських урядів закону про скасування рабства негрів.

1751 року аболіціоністський рух очолили квакери. Це сталося в тій самій Північній Америці, де за сто років спалахнула війна за відділення Півдня від Півночі, спричинена зокрема спробами звільнити негрів. Чотири північних штати — Вірґінія, Коннектікут, Массачусеттс, Пенсільванія — проголосили скасування рабства й дали волю чорним невольникам, постачання яких на територію цих штатів коштувало їм великих грошей.

Проте кампанія, розпочата квакерами, не обмежувалася лише кількома північними штатами Нового Світу. По інший бік Атлантичного океану (особливо у Франції та Англії), навпаки, посилювався рух захисників рабства, до якого долучалися щодалі більше прихильників цієї справи.

«Швидше загинуть колонії, аніж принцип!» — таким було шляхетне гасло, що пролунало на весь Старий Світ і набуло ваги в Європі всупереч великим політичним та економічним інтересам, пов'язаним із цим питанням. Таким був перший поштовх.

1807 року Англія заборонила торгівлю рабами у власних колоніях, її приклад наслідувала Франція 1814 року. Дві могутні нації вклали угоду про заборону работоргівлі, яку підтвердив Наполеон під час Ста днів. Однак це була суто теоретична декларація. Невільничі кораблі як і раніше перетинали моря й вивантажували в колоніальних портах свій вантаж «чорного дерева».

Потрібні були більш практичні заходи, аби покласти кінець цьому злу. Сполучені Штати 1820 року, Англія 1824 року прирівняли работоргівлю до піратства й оголосили, що з работоргівцями обходитимуться як з піратами. Це означало, що пійманим на місці злочину работоргівцям загрожує негайна страта. Франція невдовзі долучилася до цієї угоди. Але південні американські штати, іспанські та португальські колонії не приєдналися до акту про скасування рабства негрів. З великою вигодою для себе вони продовжували торгувати чорними невольниками, незважаючи на те що право огляду кораблів дістало міжнародне визнання. Втім, цей огляд звісно обмежувався перевіркою документів підозрілих суден. Однак закон про скасування рабства негрів не мав зворотної сили. Закон забороняв брати нових рабів, проте старим невольникам він не повернув волі.

Англія першою показала приклад. 14 травня 1833 року було видано декларацію про звільнення всіх негрів у британських колоніях, і в серпні 1838 року шістсот сімдесят тисяч чорних невольників дістали волю.

На десять років пізніше, 1848 року, французька республіка звільнила рабів у своїх колоніях — усього двісті шістдесят тисяч негрів.

1859 року війна, що спалахнула між федералістами та конфедератами Сполучених Штатів, поклала край рабству негрів, і у всій Північній Америці чорні невольники також дістали волю.

Отож, три великі держави завершили цю гуманну справу. Нині работоргівля здійснюється лише в іспанських і португальських колоніях і на Сході для задоволення господарських потреб у турецьких та арабських володіннях. Хоча Бразилія й не звільнила своїх колишніх невольників, однак вона не допускає появи нових, і діти негрів народжуються там вільними людьми.

Проте в Африці не припиняються кровопролитні війни. Тубільські царики продовжують полювати на людей, і внаслідок цих міжусобиць цілі племена потрапляють у рабство.

Невільничі каравани вирушають у двох напрямках: перший шлях лежить на захід, до португальської колонії — Анголи, другий — на Схід, до Мозамбіку. Лише невелика частина нещасних невільників дістається живими цих кінцевих пунктів проходження караванів. Звідси вціпілих відправляють кого на острів Кубу, кого — на Мадагаскар, кого — в арабські або турецькі провінції в Азії, у Мекку або в Маскат.

Англійські та французькі сторожові судна не можуть зашкодити цій торгівлі: через величезну довжину берегової лінії важко встановити пильний нагляд.

Виникає запитання: наскільки великий розмах цього мерзенного експорту? Дуже великий! Навіть за приблизними підрахунками не менше вісімдесяти тисяч рабів привозять на узбережжя, і це, вірогідно, лише десята частина тубільців, уціпілих після побиття.

Там, де відбувається ця огидна бійня, залишаються лише курні витоптані поля та руїни спорожнілих селищ. Там ріки несуть за течією трупи, а дикі звірі захоплюють безлюдну місцевість.

Лівінгстон, йдучи по слідах цих кривавих набігів, не впізнавав провінцій, в яких побував кілька місяців тому. Його свідчення підтверджують решта мандрівників — Грант, Спек, Бертон, Камерон, Стенлі, які відвідали лісистоє плоскогір'я Центральної Африки — головну арену кривавих воєн тубільських цариків. Такими ж безлюдними, спустошеними й розгромленими були і колись квігучі селища в районі Великих озер, у всій великій області, що постачає «чорний товар» на занзібарський ринок, до Борні та Феццану, і південніше — уздовж берегів Ньяси й Замбезі, і на захід — у район верхів'їв Заїру, які перетнув відважний Стенлі. Невже работоргівля в Африці припиниться лише тоді, коли буде знищено всю чорну расу. Невже на африканських негрів чекає така ж доля, яка спіткала австралійських тубільців?..

Але ринки іспанських і португальських колоній колись закриються, їх більше не буде — цивілізовані народи не можуть довше стерпіти работоргівлі! Так, звісно, і нині, 1878 року, ми маємо побачити, як звільнять всіх рабів, яких ще утримують люди в християнських державах. Хоча впродовж тривалого часу в мусульманських країнах, ймовірно, ще триватиме цей торг, який зменшує кількість населення африканського континенту. До цих країн наразі й направляють більшість невільників, яких вивозять з Африки; кількість тубільців, відірваних від батьківщини й доставлених на східне узбережжя, щороку перевищує сорок тисяч. Задовго до єгипетської експедиції негрів Сенаара тисячами продавали неграм Дарфура, і навпаки. Навіть генерал Бонапарт закупив чимало негрів, з яких набрав солдатів і створив загопи на кшталт мамелюків. Минуло вже чотири п'ятих ХІХ століття, а работоргівля в Африці не зменшилася. Навіть навпаки.

І справді, ісламізм прихильно ставиться до работоргівлі. Адже конче потрібно, аби чорний раб замінив у мусульманських країнах колишнього білого невільника. І работоргівці будь-якого походження займаються цією огидною справою в широкому масштабі. Вони постачають у такий спосіб додаткове населення расам, що загасають і приречені на вимирання. Ці раби, як і за часів Бонапарта, часто стають солдатами. У деяких народів верхів'їв Нілу вони становлять половину військ африканських цариків. За цих умов їхня доля значно гірша за долю вільних людей. Але якщо раб не стає солдатом, він перетворюється на розмінну монету, навіть у Єгипті й у Борні офіцерам і чиновникам платять цією монетою. Гійом Лежан розповідає про це як свідок-очевидець. Так виглядає работоргівля на цей час.

Не можна замовчувати ганебну байдужість до торгівлі людьми, яку виявляють чимало представників європейських держав в Африці. Адже це незаперечний факт: у той час як патрульні судна крейсують уздовж африканських берегів Атлантичного та Індійського океанів, усередині країни, на очах у європейських чиновників, широко розгорнулася торгівля людьми. Тут ідуть один за одним каравани захоплених невільників, у певний час відбуваються масові побиття, під час яких вбивають десять негрів, аби одного перетворити на раба.

Отакі справи в Африці й донині.

Тепер буде зрозуміло, чому Дік Сенд з таким жахом вигукнув:

— Африка! Екваторіальна Африка! Країна работоргівців і рабів!

І він не помилився.

Це справді була Африка, де безліч небезпек загрожували йому самому й усім його супутникам. Але в яку частину африканського континенту фатальна випадковість закинула їх? Поза сумнівом, у західну, і це ускладнювало положення. Швидше за все «Пілігрим» зазнав катастрофи саме поблизу узбережжя Анголи, куди приходять каравани работоргівців із внутрішніх областей Екваторіальної Африки.

Справді, це було узбережжя Анголи, той край, що за кілька років ціною неймовірних зусиль перетнули Камерон на півдні й Стенлі на півночі. Із цієї великої території, що складається з трьох провінцій — Бенгели, Конго й Анголи, — на той час була досліджена лише прибережна смуга — вона тягнеться від Нурсі на півдні до Заїра на півночі. Два найважливіших населених пункти на цьому узбережжі слугують портами. Це — Бенгела й Паоло-де-Луанда, столиця колонії, що належить Португалії.

Внутрішні області Екваторіальної Африки на той час залишалися майже не дослідженими. Лише деякі мандрівники наважувалися заглиблюватися у ці місця. Вогка й спекотна місцевість, де лютує лихоманка, де живуть дикуни (деякі з них і дотепер

є людоджерами), постійні війни між племенами — ось що таке Ангола, одна з найнебезпечніших областей Екваторіальної Африки. Підозріливе ставлення работоргівців до будь-якого чужинця, який намагається проникнути у таємницю їхньої безчесної торгівлі, ще більше ускладнює завдання мандрівників, які розпочали похід до Анголи.

Тюккей 1816 року піднявся нагору за течією Конго, за водоспади Іеллала. Проте йому вдалося пройти не більше двохсот миль. У такій невеликій експедиції неможливо було скільки-небудь серйозно вивчити країну, однак вона коштувала життя більшій частині її учасників.

Через тридцять сім років доктор Лівінгстон пройшов від мису Доброї Надії до верхів'я Замбезі. Звідси в листопаді 1853 року зі сміливістю, яку й досі нікому не вдалося перевершити, він перетнув Африку з півдня на північний захід, переправився через Куанго — одну із приток Конго — і 31 травня 1854 року прибув до Паоло-Де-Луанда. Лівінгстон проклав першу стежину в незвіданих нетрях великої португальської колонії.

Через вісімнадцять років двоє хоробрих дослідників перетнули Африку зі сходу на захід. Переборовши нечувані труднощі, обидва вийшли на узбережжя Анголи: один — у південній, інший — у північній її частині.

Першим цей перехід зробив лейтенант англійського флоту Верней-Ловетт Камерон. 1872 року з'явилися припущення, що експедицію американця Стенлі, що вирушила на пошуки Лівінгстона в район Великих озер, спіткало нещастя. Лейтенант Камерон вирішив піти по слідах Стенлі.

Пропозицію було схвалено. Камерон виступив у похід із Занзібара; його супроводжували доктор Діллон, лейтенант Сесіль Мерфі й Роберт Моффа, племінник Лівінгстона. Перетнувши Угого, вони зустріли сумний караван: вірні слуги несли тіло Лівінгстона до східного берега. Камерон все ж продовжував свою подорож на захід, поставивши собі за мету будь-що перетнути материк від океану до океану. Через Уніяніємбе, Угунду він дійшов до Кагуеле, де знайшов щоденники Лівінгстона.

Камерон перетнув озеро Танганьїку, здолав гори Бамбаре, переправився через Луалабу, проте не зміг спуститися вниз за течією цієї річки. Потім він відвідав області, спустошені нещодавніми війнами, що збезлюділи після набігів работоргівців: Кілембу, Уруа, верхів'ях Ломане, Улуду, Ловале, пройшов через Кванзу й незаймані ліси, в які Герріс завів Діка Сенда і його супутників. Енергійний лейтенант Камерон побачив, нарешті, хвилі Атлантичного океану. Ця подорож від Занзібара до Сан-Феліппе в Бенгелі тривала три роки й чотири місяці й коштувала життя двом супутникам Камерона — доктору Діллону й Роберту Моффа.

На цьому шляху відкриттів американець Генрі Стенлі невдовзі змінив англійця Камерона. Відомо, що цей безстрашний кореспондент газети «Нью-Йорк геральд», який вирушив на пошуки Лівінгстона, знайшов його 30 жовтня 1871 року в Уджіджі, на березі озера Танганьїка.

Вдалу подорож заради людинолюбства Стенлі вирішив продовжити в інтересах географічної науки й докладно досліджувати береги Луалаби, з якими під час першої подорожі ознайомився лише мимохідь. Камерон ще мандрував у нетрях Центральної Африки, коли Стенлі в листопаді 1874 року виступив із Багамою на східному узбережжі. Через рік і дев'ять місяців, 24 серпня 1876 року, він залишив спустошений епідемією віспи Уджіджі й після сімдесятичотирьохденного переходу досяг Ньянґве, великого невільничого ринку, де вже до нього побували Лівінгстон і Камерон. У Ньянґве Стенлі був свідком жахливого кривавого набігу загонів занзібарського султана на області Марунґу й Маніуема. Звідси Стенлі розпочав дослідження берегів Луалаби й пройшов до самого її гирла. Його експедиція складалася зі ста сорока носіїв, найнятих в Ньянґве, і дев'ятнадцяти човнів. З перших кроків загін Стенлі повинен був боротися з людожерами з Угусу. Човна довелося тягти на руках, аби обійти непрохідні пороги річки. Поблизу екватора, у тому місці, де Луалаба вигинається до північного сходу, п'ятдесят чотири човни, в яких було кілька сотень тубільців, напали на маленьку флотилію Стенлі; йому вдалося втекти від них.

Потім хоробрий дослідник піднявся до другого градуса північної широти й встановив, що Луалаба не що інше, як верхів'я Заїру, або Конґо, і, пливучи за течією, можна вийти до берега океану. Цей шлях Стенлі й обрав. Дорогою йому майже щодня доводилося відбивати напади прибережних племен. Третього червня 1877 року під час переходу через пороги Массаса загинув один із його супутників Френсіс Покок. 18 червня човен Стенлі, підхоплений потоком, понесло до водоспаду Мбело, і лише якимсь дивом йому вдалося врятуватися від смерті.

Нарешті 6 серпня Генрі Стенлі прибув у селище Ні-Санда, що знаходилося за чотири дні дороги від берега океану. Через два дні він був у Банца-Мбуко. Тут на нього чекали припаси, надіслані назустріч експедиції двома торговцями з Ембоми; у цьому маленькому прибережному містечку Стенлі, нарешті, дозволив собі відпочити. Важкий перехід через увесь африканський материк забрав у Стенлі два роки й десять місяців життя, передчасно зістарив цього ще молодого чоловіка (йому було тридцять п'ять років). Зате течію річки Луалаби він дослідив до Атлантичного океану. Ним було встановлено, що поряд із Нілом, головною північною артерією Африки, і Замбезі, головною східною її артерією, на заході африканського континенту тече третя за величиною у світі річка, завдовжки у дві тисячі

дев'ятсот миль. Річка ця, що носить у різних частинах свого плину назви — Луалаба, Заїр і Конго,— з'єднує область Великих озер з Атлантичним океаном.

Експедиції Стенлі й Камерона пролягали вздовж північного та південного кордонів Анголи. Сама ж область у 1873 році, тобто в той час, коли «Пілігрим» зазнав катастрофи, була ще майже не дослідженою. Про Анголу знали лише те, що вона є головним невольничим ринком на заході Африки та що центрами работоргівлі в ній є Біхе, Касонго й Казонде.

Саме до цієї страшної місцевості, загубленої за сотні миль від океанського узбережжя, Герріс заманив Діка Сенда та його супутників: жінку, змучену горем і втомою, дитину у важкому стані та п'ятьох негрів, приречених стати здобиччю жадібних работоргівців.

Так, це була Африка, а не Південна Америка, де ані тубільці, ані звірі, ані клімат нічим не загрожували подорожанам, де між хребтом Анд і океанським узбережжям простяглася благодатна смуга землі, де розкидано безліч поселень, в яких місіонери гостинно надають притулок кожному мандрівникові. Як далеко були Перу й Болівія, куди буря, напевно, занесла би «Пілігрим», якби злочинницька рука не змінила його курс, і де ті, хто потрапив у катастрофу мали би стільки можливостей повернутися на батьківщину.

Але вони опинилися в Африці, у страшній Анголі, так ще й у найглухішій її частині, куди не зазірала навіть португальська колоніальна влада. Вони потрапили в дикий край, де під свист нагая наглядачів тяглися каравани рабів.

Що знав Дік про цю країну, куди закинула його зрада? Дуже мало. Він читав повідомлення місіонерів XVI і XVII століть, читав про подорожі португальських купців, які їздили з Паоло-Де-Луанда до Занру. Нарешті, він був знайомий зі звігом доктора Лівінгстона про його поїздки 1853 року. Проте й цих скупих відомостей було досить, аби на людину, менш мужню, ніж Дік, нав'яти жах. Справді, становище було страшним.

Розділ другий. Герріс та Негоро

Двоє чоловіків зійшлися в лісі за три милі від місця нічлігу загону, керованого Діком Сендом. Про зустріч вони домовилися заздалегідь. Це були Герріс і Негоро. Надалі читач дізнається, як зустрілися на узбережжі Анголи прибулий із Нової Зеландії португалець і американець, якому у справах работоргівлі часто доводилося об'їжджати цю область Західної Африки.

Герріс і Негоро сіли на коріння величезної смоківниці, на березі швидкого струмка, який звивався між заростями папірусу. Вони щойно зустрілися й тепер розповідали одне одному про останні події.

— Отже, Геррісе,— сказав Негоро,— тобі не вдається зтягти ще далі у глиб Анголи загін «капітана» Сенда — адже так вони називають цього п'ятнадцятирічного хлопчиська.

— Ні, приятелю, далі зтягти їх не можу,— відповів Герріс.— Добре ще, що мені вдалося заманити їх за сотню миль від узбережжя! Останні дні «мій юний друг» Дік Сенд не зводив з мене очей. Його підозри змінилися впевненістю. Слово честі...

— Ще сотня миль, Геррісе, і ці люди напевно потрапили б до наших рук. Утім, і так ми намагатимемося не втратити їх.

Герріс знизав плечима.

— Куди вони подінуться? — сказав він.— Розумієш, Негоро, я вчасно наживав п'ятами! Я читав у погляді «мого юного друга» палке бажання послати мені повний заряд свинцю просто в груди, а треба тобі сказати, я зовсім не переварюю сливових кісточок, які відпускають у збройових крамницях по дванадцять шпук на фунт.

— Звісно! — сказав Негоро.— Я сам маю рахунки з цим молодиком.

— Що ж, у тебе тепер є можливість сплатити йому за всіма рахунками сповна, і навіть із відсотками! У перші дні походу мені неважко було видавати Анголу за Атакамську пустелю — адже я був там колись. Проте потім малюк Джек почав вимагати «гумових дерев» і пташку-муху; його матусі знадобилося хінне дерево, а здорованеві кузену — свігльчків подавай. Слово честі, я використав усю свою винахідливість! Після того як я зумів, щоправда з великим зусиллям, запевнити їх, що перед ними не жирафи, а страуси, я вже не знав, що й вигадувати. Та й «мій юний друг», як я помігив, більше не вірив моїм поясненням, особливо після того, як ми натрапили на сліди слонів. А тут ще й звідки не візьмись гіпопотами! Розумієш, Негоро, гіпопотами й слони! В Америці вони так само недоречні, як чесні люди в бенгальській каторжній в'язниці. Потім ще й старому негрові треба було знайти під деревом ланцюги та колодки, скинуті, мабуть, якимось невільником під час втечі. І нарешті, десь неподалік загарчав лев. Погодься сам, не міг же я їх запевнити, що це муркоче домашня кицька! Мені залишалося лише підхопитися в сідло й поскакати.

— Розумію,— відповів Негоро.— І все ж я волів би, аби вони зайшли ще хоч на сотню миль у глиб країни.

— Я зробив усе, що міг, наймиліший,— заперечив Герріс.— До речі, добре, що ти йшов оддалік від нас. Вони начебто здогадувалися про твою присутність. І знаєш, там був такий собі песик — Дінго... Він начебто не дуже тебе полюбляє. Що ти йому зробив?

— Поки що нічого,— відповів Негоро,— але незабаром обов'язково всаджу йому кулю в голову.

— Такий самий гостинець і ти отримав би від Діка Сенда, якби він помігив тебе на відстані пострілу. Я маю ззнатися, «мій юний друг» — чудовий стрілець. І в цьому він молодець.

— Яким би молодцем він не був, Геррісе, він дорого заплатить за своє зухвальство,— відповів Негоро. Весь його вигляд свідчив про невблаганну жорстокість, що переповнювала його цієї миті.

— Добре,— прошепотів Герріс,— мабуть, ти, мій любий, залишився таким самим, яким я тебе знав. Подорожі не зіпсували тебе!

Після хвилинного мовчання американець знову заговорив.

— До речі, Негоро,— сказав він,— коли ми з тобою так зненацька зустрілися неподалік від місця катастрофи корабля, в гирлі Лонге, ти встиг лише попросити мене завести цих милих людей якнайдалі в глиб уявної Болівії. Але ти жодним словом не згадав про те, що робив останні два роки. А два роки в нашому бурхливому житті — довгий строк, приятелю. Відтоді як старий Альвеца послав тебе з Кассана на чолі невільничого каравану, про тебе не було жодної звістки. Зізнатися відверто, я думав, що в тебе були неприємності з англійськими патрульними суднами і що тебе підняли на реї.

— Саме так мало не скінчилася та справа, Геррісе.

— Нічого, не переймайся, Негоро. Шибениці тобі однаково не минути.

— Дякую!

— Що зробиш,— відповів Герріс з філософською байдужістю.— Це неминучий ризик у нашій справі. Якщо вже займаєшся работоргівлею на африканському узбережжі, не розраховуй на спокійну й безболісну кончину. Отже, тебе впіймали?

— Так.

— Англійці?

— Ні. Португальці.

— До чи після здавання вантажу?

— Після,— відповів Негоро після певного коливання.— Португальці тепер роблять вигляд, нібито вони проти работоргівлі, після того як дуже непогано на ній нажилися. На мене донесли, стежили за мною і, зрештою, впіймали...

— І засудили?

— До довічного ув'язнення на каторзі в Паоло-Де-Луанда.

— Тисяча чортів! — вигукнув Герріс.— Каторга! Зовсім невідповідне місце для таких людей, як ми з тобою. Адже ми звикли до життя на вільному повітрі! Мабуть, я обрав би шибеницю.

— Повішеник втекти не може, тоді як з каторги...

— Тобі вдалося втекти?

— Так, Геррісе. Якраз через п'ятнадцять днів після того як мене привезли на каторгу, мені вдалося сховатися в трюмі англійського корабля, який прямував до Окленда, в Нову

Зеландію. Бочка з водою і ящик з консервами, між якими я забився, забезпечили мене їжею й питвом упродовж всього переходу. Я жахливо страждав у темному, задушливому трюмі. Але годі було й думати вийти на палубу, поки судно перебувало у відкритому морі: я знав, що варто мені висунути ніс із трюму, як мене негайно ж запроторять назад і катування триватиме, з тією лише різницею, що воно перестане бути добровільним. Крім того, після прибуття до Окленда мене здадуть англійській владі, а та закує мене в кайдани, відправить назад до Паоло-Де-Луанда або, чого доброго, піднімуть на реї, як ти кажеш. Ото ж я й вирішив подорожувати інкогніто.

— І без квитка,— зі сміхом вигукнув Герріс.— Так-так, приятелю, і тобі не соромно? Їхати «зайцем», та ще й на готових харчах.

— Так,— зігхнув Негоро,— але тридцять днів провести добровільно замкненим у тісному трюмі...

— Та все це вже в минулому, Негоро! Отже, ти поїхав до Нової Зеландії, країни маорі? Але ж ти там не залишився. Як же ти їхав назад? Знову у трюмі?

— Ні, Геррісе. Сам розумієш, там у мене була лише одна думка: повернутися до Анголи й знову взятися за свою прибуткову торгівлю.

— Так,— зауважив Герріс,— ми своє ремесло любимо... звісно.

— Одначе я півтора роки... — Негоро раптом перервав розповідь. Схопивши Герріса за руку, він напружено прислухався.

— Геррісе,— сказав пошепки,— мені почувся якийсь шерех у заростях папірусу!

— Подивимося, що там таке,— прошепотів Герріс, виставляючи поперед себе рушницю й готуючись стріляти.

Вони піднялися, насторожено озираючись і прислухаючись.

— Нічого немає, це тобі примарилося,— сказав Герріс.— Просто струмочок розлився після дощів і дзюрчить дужче, ніж звичайно. За ці два роки ти, приятелю, відвик від лісових шумів. Але це не страшно, невдовзі ти знову звикнеш. То розповідай далі про свої пригоди. А потім ми поговоримо про майбутнє.

Негоро й Герріс знову сіли біля підніжжя смоківниці, і португалець продовжував перервану розповідь:

— Півтора роки я животів в Окленді. Коли корабель прибув, я зумів непомітно вибратися із трюму й вийти на берег. Але кишені в мене були порожні, хоч виверни,— жодного долара. Аби не вмерти з голоду, мені довелося братися до будь-якої роботи...

— Не можу повірити, Негоро! Невже ти працював, як якийсь чесний чолов'яга?

— Працював, Геррісе.

— Бідолашний.

— І весь цей час я шукав спосіб вибратися із цього проклятого місця. Та все не траплялося нагоди. Нарешті до Оклендського порту прибуло китобійне судно «Пілігрим».

— Саме те, що розбилося поблизу берегів Анголи?

— Так. Місіс Велдон із сином і кузеном Бенедиктом надумали мандрувати на ньому як пасажери. Мені неважко було отримати службу на кораблі: адже я колишній моряк, служив другим помічником капітана на невільничому кораблі. Я пішов до капітана «Пілігрима», але матроси йому були не потрібні. На щастя для мене, судновий кок тільки-но втік. Поганий той моряк, який не вмів куховарити. Я відрекомендувався досвідченим коком. Через брак кращого капітан Гуль винайняв мене. За кілька днів «Пілігрим» відчалив від берегів Нової Зеландії...

— Але,— перервав його Герріс,— наскільки я зрозумів зі слів «мого юного друга», «Пілігрим» зовсім не мав намірів плисти до берегів Африки. Яким же чином судно потрапило сюди?

— Дік Сенд, ймовірно, дотепер цього не розуміє,— відповів Негоро,— і навряд чи взагалі колись зрозуміє. Але тобі, Геррісе, я охоче поясню, як це сталося, а ти, якщо хочеш, можеш переказати мою розповідь своєму «юному другові».

— Аякже, не втрачу такої нагоди! — регочучи сказав Герріс.— Розповідай, приятелю, розповідай!

— «Пілігрим»,— почав Негоро,— прямував до Вальпараїсо. Наймаючись на судно, я думав лише про те, як дістатися Чілі. Адже Чілі на півдороги між Новою Зеландією й Анголою, і я наблизився би на кілька тисяч миль до західного узбережжя Африки. Проте дорогою обставини змінилися. За три тижні після виходу з Окленду капітан Гуль і всі матроси загинули під час полювання на кита. На борту «Пілігрима» залишилося лише двоє моряків: молодий матрос Дік Сенд і судновий кок Негоро.

— І ти обійняв посаду капітана судна? — запитав Герріс.

— Спочатку в мене промайнула така думка. Але я бачив, що мені не довіряють. На кораблі було п'ятеро негрів, всі п'ятеро — силачі, і до того ж вільні люди. За цих умов мені однаково не вдалося б стати господарем на борту. Тому, поміркувавши, я вирішив залишитися на «Пілігримі» тим, ким був, власне судновим коком.

— Отже, це справді випадок, що корабель прибило до берегів Африки?

— Ні, Геррісе,— заперечив Негоро,— випадковою була лише наша з тобою зустріч: твої торгові справи привели тебе саме у те місце узбережжя, де зазнав катастрофи «Пілігрим». Зміна ж курсу судна та його поява поблизу берегів Анголи — справа моїх рук! Твій «юний друг» — звісно, ще дитина у мореплавстві: він умів визначати місце свого корабля у відкритому морі лише за допомогою лага й компаса. І ось одного

чудового дня лаг пішов на дно. А іншої не менш дивовижної ночі я підклав під нактоуз залізний брусок і таким чином відхилив стрілку компаса. «Пілігрим», підхоплений потужною бурею, збився з курсу... Дік Сенд не міг зрозуміти, чому так затягся наш перехід. Утім, на його місці навіть найдосвідченіший моряк нічого б не второпав. Хлопчик і не підозрював, що ми обігнули мис Горн, але я, Геррісе, бачив його в тумані. Невдовзі після цього я прибрав залізний брусок, і стрілка компаса стала в нормальне положення. Судно, гнане потужним ураганом, одразу понесло на північний схід, де воно й розбилося об африканський берег, саме в тих місцях, куди я хотів потрапити.

— І саме в цей час,— підхопив Геррісе,— випадок привів мене на цей берег,— ніби навмисне, аби зустріти тебе й послужити провідником твоїм симпатичним супутникам. Вони були впевнені в тому, що перебувають в Америці, і мені легко було видати Анголу за Нижню Болівію... Між ними й справді є деяка подібність.

— Так, вони дійсно прийняли Анголу за Болівію. Так само як твій «юний друг», Дік Сенд, прийняв за острів Пасхи острів Трістан-да-Кунья.

— Подібної помилки припустився би будь-хто інший на його місці, Негоро.

— Знаю, Геррісе. Я скористався цією помилкою Діка Сенда. І саме тому місці Велдон та її супутники ночують під відкритим небом за сотню миль від берега, в Екваторіальній Африці, куди я й хотів їх завести.

— Проте наразі вони знають, де перебувають.

— Яке це має тепер значення?! — вигукнув Негоро.

— І що ти збираєшся зробити з ними? — запитав Геррісе.

— Що зроблю, те й зроблю,— відповів Негоро.— Розкажи-но мені спочатку, як поживає наш господар Альвеца. Адже я не бачив старого більше двох років.

— О! Старий пройдисвіт пречудово почуввається! — відповів Геррісе.— Він дуже втішиться тобою.

— Він як і колись мешкає в Біхе? — поцікавився Негоро.

— Ні, приятелю, ось уже рік, як він перевів свою «контору» до Казонде.

— І справи добре йдуть?

— Так-так, до біса! — вигукнув Геррісе.— справи йдуть добре, хоча щодня торгувати невольниками стає все важче, особливо на цьому узбережжі. Португальська влада з одного боку, англійські сторожові судна — з іншого всіляко перешкоджають вивезенню рабів. Лише в одному місці, на півдні Анголи, на околицях Мосамедеса, можна більш-менш спокійно вантажити чорний товар. Тому тепер всі бараки уцент набиті невольниками, ми очікуємо на кораблі, які переправлять їх до іспанських колоній. Про відправлення вантажу через Бенгелу й Паоло-Де-Луанда нема й мови, губернатор і чиновники навіть чути не

хочуть про це. Старий Альвеца міркує над тим, аби переселитися у внутрішні області Африки. Він має намір спорядити караван у напрямку Ньянгве й Танганьїки, де можна вигідно обміняти дешеву тканину на слонову кістку та рабів. Поки що непогано йде торгівля з Верхнім Єгиптом і Мозамбіком — вони забезпечують невольниками Мадагаскар. Проте я побоююся, що прийде час, коли работоргівлею не можна буде займатися.

Англійці щодня зміцнюють свої позиції у Внутрішній Африці. Місіонери залазять усе глибше, а вони налаштовані проти нас. Лівінгстон — побий його грім — закінчив дослідження зони озер і тепер, кажуть, прямує до Анголи. А ще кажуть, що якийсь лейтенант Камерон має намір перетнути весь материк зі сходу на захід. Побоюються також, як би не намірився вчинити те саме й американець Стенлі. Всі ці дослідники можуть дуже нашкодити нам, Негоро. Нам треба триматися разом і оберігати власні інтереси, аби жоден із цих незваних гостей, повернувшись до Європи, не почав розповідати про те, що він мав зухвалість побачити в Африці.

Якби цю бесіду почув хтось інший, то він, напевне б, міг подумати, що це розмовляють двоє поважних комерсантів, ремствуючи на затримку в торговельних справах, викликану кризою, а не двійко негідників. Кому б спало на думку, що йдеться не про мішки кави, не про бочки цукру, а про живих людей. Торговці невольниками вже не відрізняють справедливого від несправедливого, у них немає ані честі, ані совісті, моральні якості зовсім відсутні, та якщо вони й мали їх коли-небудь, то давно вже розгубили серед страшних звірств работоргівлі.

Герріс мав підстави для таких побоювань, бо ж цивілізація поступово проникає у дикі області слідами тих відважних мандрівників, імена яких нерозривно пов'язані з відкриттями в Екваторіальній Африці. Такі герої як Девід Лівінгстон насамперед, а за ним Грант, Бертон, Камерон, Стенлі, залишать по собі вічну пам'ять як благодійники людства.

Із розповіді Негоро Гарріс дізнався, як той жив останні два роки, і з задоволенням зауважив, що колишній агент работоргівця Альвеца, який втік із в'язниці для каторжан в Луанді, анітрохи не змінився та, як і раніше, був здатний на будь-який злочин. Герріс не знав лише, що саме задумав його спільник щодо потерпілих від катастрофи на «Пілігримі». Він запитав Негоро:

— А тепер скажи, які в тебе плани стосовно твоїх колишніх супутників?

Негоро відповів не замислюючись. Вочевидь, план давно дозрів у його голові:

— Одних продам у рабство, а інших... Португалець не закінчив фрази, але погрозливий вираз його обличчя був красномовнішим за слова.

— Кого ти збираєшся продати? — запитав Герріс.

— Негрів, які супроводжують місіс Велдон, — відповів Негоро. — За старого Тома, мабуть, не багато виручиш, але інші четверо — міцні молодці, й на ринку в Казонде за них дадуть гарну ціну.

— Так, Негоро! — сказав Герріс. — Четверо здорованів-негрів, звичних до роботи, не схожі на цих тварин, яких доставляють із Внутрішньої Африки! Зрозуміло, звісно, що їх можна продати з великою вигодою. Негр, який народився в Америці, — рідкісний товар на ринках Анголи. Проте, — продовжував він, — ти забув сказати мені, чи не було на «Пілігримі» грошей?

— Дріб'язок! Мені вдалося привласнити всього кілька сотень доларів. На щастя, у мене є деякі плани на майбутнє...

— Які, друже? — з цікавістю запитав Герріс.

— Різні, — відрізав Негоро.

Здавалося, він шкодував про те, що бовкнув зайве.

— Ото ж залишається прибрати до рук цей коштовний товар? — зауважив Герріс.

— Хіба це так важко? — запитав Негоро.

— Ні, друже. За десять миль звідси на березі Кванзи стоїть табором невільничий караван, що веде араб Ібн-Хаміс. Він чекає лише мого повернення, аби вирушити до Казонде. Караван іде в супроводі загону тубільських солдатів, досить численного, аби захопити в полон Діка Сенда та його супутників. Якщо «моєму юному другові» спаде на думку попрямувати до річки Кванзи...

— А якщо йому не до вподоби така думка? — перебив Герріса Негоро.

— Певно, таки до вподоби! — відповів Герріс. — Хлопчик розумний, проте не підозрює про небезпеку, що чатує на нього там. Дік Сэнд, звісно, не захоче повертатися до берега тією дорогою, якою ми йшли. Він розуміє, що неминуче заблукає в лісі. Тому він прагнучиме дійти до якої-небудь річки, що впадає в океан, і спробує спуститися вниз за течією на плоті. Іншого порятунку для його загону немає. Я знаю хлопчика, він саме так і вчинить.

— Так... мабуть, — сказав Негоро після недовгих роздумів.

— Та які там «мабуть» — неодмінно так вчинить! — вигукнув Герріс. — Я такий впевнений у цьому, ніби «мій юний друг» сам мені призначив зустріч на березі Кванзи.

— Отже, нам варто негайно вирушати, — сказав Негоро.

— Я теж знаю Діка Сенда. Він не витратить даремно жодної години, а ми маємо випередити його.

— Що ж, в дорогу — то й в дорогу!

Герріс і Негоро вже зібралися йти, як раптом знову почули той самий підозріливий шерех у заростях папірусу, який раніше стурбував португальця.

Негоро завмер на місці, схопивши Герріса за руку. Раптом почувся приглушений гавкіт, і із заростей вискочив великий собака. Шерсть його була скуйовджена, пащека широко розкрита. Він готовий був кинутися на людей.

— Дінго! — закричав Герріс.

— О, цього разу він не втече від мене! — вигукнув Негоро.

Тієї миті, коли пес кинувся на нього, португалець вирвав в Герріса рушницю, скинув її на плече й вистрілив.

Дінго жалібно завив і зник у густому чагарнику, що облямовував річку. Негоро поспіхом спустився до самої води.

Крапельки крові заплямували кілька стебел папірусу, і кривава смуга потяглася вздовж прибережною галькою.

— Нарешті мені вдалося поквитатися із цим клятим псом! — вигукнув задоволено Негоро.

Герріс мовчки спостерігав цю сцену.

— Вочевидь, Негоро, — сказав він, — пес давно точив на тебе зуби.

— Точив, Геррісе. Та тепер він від мене відчепиться.

— А чому він так ненавидить тебе, приятелю?

— У нас із ним давні рахунки, — ухильно відповів Негоро.

— Давні рахунки? Які саме? — перепитав Герріс.

Негоро не відповів. Герріс вирішив, що португалець приховує від нього якісь минулі пригоди, проте не став про це допитуватися.

За кілька хвилин спільники вже спускалися вниз за течією струмка, прямуючи через ліс до Кванзи.

Розділ третій. За сто миль від берега

«Африка!.. Екваторіальна Африка... А не Америка?» Ці слова, які означали безсумнівну й загрозову дійсність, увесь час лунали у вухах Діка Сенда.

Пригадуючи події останніх тижнів, юнак марно шукав відповіді на запитання: як «Пілігрим» міг опинитися біля цих небезпечних берегів? Як сталося, що він обігнув мис Горн і перейшов з одного океану в інший? Лише тепер Дік міг усвідомити, чому незважаючи на швидкий хід корабля, так довго не з'являлася земля: пройдена «Пілігримом» відстань була вдвічі більшою за перехід, який він мав би здійснити, аби досягти берегів Америки.

— Африка! Африка!.. — повторював Дік.

Епізод за епізодом він відновлював у пам'яті всі обставини загадкового плавання. Дік згадав, як розбився запасний компас, як обірвалася мотузка і зник лаг. І раптом йому на думку спала здогадка: компас було зіпсовано навмисне. «На кораблі,— думав він,— залишився лише один компас. Мені ні з чим було звірити його показники. Якось вночі мене розбудив лемент старого Тома... я застав на кормі Негоро... Він оступився й упав на нактоуз... Чи не пошкодив він компас при падінні?» Ніби промінь світла спалахнув у голові Діка. Він навпомацки наближався до розгадки таємниці. Дік починав розуміти, наскільки підозрілою була поведінка Негоро. Він відчував, що ніхто інший, лише Негоро долучився до цілої низки нещасних «випадків», які спершу вразили «Пілігрим», а тепер загрожували загибеллю й усім його пасажирам. Але хто він, цей негідник! Він стверджував, що ніколи не був моряком,— чи правда це? Лише досвідчений моряк міг замислити і здійснити мерзенний план, який привів судно до берегів Африки.

Як би то не було, якщо в минулому й залишалися нез'ясованими деякі обставини, то нині все було зрозуміло. Юнак добре знав, що перебуває в Екваторіальній Африці і, ймовірно, у найнебезпечнішій її частині — в Анголі, за сотню миль від морського берега... Для нього стало безсумнівним, що Герріс виявився зрадником. І цілком природною, логічною була думка, що американець і португалець віддавна знайомі один з одним; випадок звів їх на цьому узбережжі, і вони спільно склали змову проти пасажирів «Пілігрима»... Незрозумілим було лише одне: що замислили ці негідники? Можна було припустити, що Негоро вирішив захопити в полон Тома та його товаришів, аби продати їх у рабство в цій країні работоргівлі. Зрозуміло було, що португалець хоче помститися йому, Діку Сенду, за старі «образи», хоча юний капітан поводився з ним як він того заслуговував. Але місіс Велдон, але Джек? Що задумав вчинити цей негідник із матір'ю та її маленьким сином?

Якби Діку Сенду вдалося підслухати бесіду Герріса з Негоро, він знав би, яка небезпека загрожує місіс Велдон, п'ятьом неграм та власне і йому.

Становище було жахливим, проте юнак не втратив мужності. Він був капітаном на морі, він залишиться капітаном і на суші. Його обов'язок — врятувати місіс Велдон, маленького Джека та інших людей, чия доля небо довірило йому. Він лише приступив до виконання свого завдання. І він його виконає.

Упродовж двох чи трьох безсонних годин Дік Сенд міркував, подумки зважуючи й перебираючи все те гарне й погане — на жаль, останнього було більше! — що обіцяло майбутнє. Потім він піднявся на ноги, сповнений спокою та твердої рішучості. Перші промені сонця вже освіпили верхівки дерев; усі спали, крім Діка та старого Тома.

Молодий капітан підійшов до негра.

— Томе,— тихо сказав він,— ви чули ревіння лева, ви бачили ланцюги й колодки работоргівців. Отже, ви знаєте, що ми знаходимося в Африці?

— Так, капітане, знаю.

— Отож, Томе, жодного слова про це ані місіс Велдон, ані вашим товаришам! Ніхто, крім нас, не повинен нічого знати. Ми не лякатимемо нікого.

— Так... правильно, містере Діку... — відповів Том.

— Томе,— продовжував юнак,— ми маємо подвоїти пильність. Ми у ворожій країні. Страшна країна й страшні вороги!.. Нашим супутникам ми скажемо, що Герріс зрадив нас,— цього достатньо, аби вони були насторожі. Нехай вони думають, що нам загрожує напад тубільців.

— Ви можете, містере Діку, цілком покластися на моїх товаришів! Вони люди хоробрі й віддані вам.

— Знаю. І знаю, що я можу покластися на ваш здоровий глузд і досвідченість, Томе. Адже ви не відмовитеся допомогти мені?

— Завжди й в усьому, капітане.

Дік пояснив Тому свої наміри, і старий схвалив їх. На щастя, зрада Герріса виявилася раніше, ніж він встиг здійснити свій план, тому Діку Сенду та його супутникам не загрозувала безпосередня небезпека.

Несподівана знахідка колодок і ланцюгів, кинутих невольниками, які рятувалися втечею, а потім ще й гарчання лева видали нечесну гру американця. Герріс зрозумів, що його викрито, і втік перш ніж маленький загін, який він вів, дійшов до того місця, де на нього мали напасти. Поведінка Дінго свідчила про те, що Негоро протягом останніх днів йшов назирці за своїми колишніми супутниками. Вочевидь, він уже встиг зустрітися з Геррісом, і зараз вони разом розробляють план подальших дій. Дік припускав, що нападуть на їхній загін лише за кілька годин, і вирішив скористатися цим. План його полягав у тому, щоб якомога швидше повернутися на узбережжя — у юнака були всі підстави вважати, що це узбережжя Анголи,— далі рушити на північ або на південь і дійти до найближчої португальської факторії, де його супутники будуть в безпеці й чекатимуть можливості повернутися на батьківщину.

Але яким шляхом йти до берега? Повертатися назад вже пройденою дорогою? Дік Сенд не вважав це за розумне. Герріс не помилявся, коли стверджував, що юнак обере коротший шлях.

Справді, було б щонайменше необачно повертатися старою дорогою через ліс — вони всього-на-всього повернулися б на те ж місце, звідки вирушали. Та й Негоро зі своїми спільниками пішов би просто за ними. Єдиний спосіб піти, не залишаючи слідів, це

спуститися річкою. Крім того, так можна було менше боятися нападу хижих звірів, які дотепер, на щастя, не підходили до них близько. На річці не так страшно зустріти дикунів. На міцному плоті, добре озброєні, Дік Сенд та його супутники могли б з успіхом захищатися.

Такий спосіб пересування був би зручний для місіс Велдон і маленького Джека — адже їх обох так змучила дорога, а коня Герріса тепер не було.

Звісно, якби вирішили рухатися лісом, то для місіс Велдон і хворого малюка сплели б із гілля ноші. Але тоді двоє негрів з п'ятьох були б зайняті цією роботою, а Дік Сенд волів, аби у всіх його товаришів руки були вільні на випадок раптового нападу.

Та й спускаючись плотом за течією річки, юнак почувався б у своїй стихії! Залишалось дізнатися, чи є поблизу повноводна річка. Дік Сенд припускав, що річка знайдеться, і ось чому він так думав.

Річка, що впадала в Атлантичний океан у тому самому місці, де сталася катастрофа «Пілігрима», не могла текти здалеку. З півночі та зі сходу обрїй змикав досить близький гірський ланцюг, який цілком можна було прийняти за Анди. Отже, річка або витікала з цих висот, або русло її загиналося на південь, — в обох випадках вона була десь неподалік. Можливо, що не доходячи до цієї великої річки (вона мала право називатися великою, адже впадала прямісінько в океан), зустрінеться яка-небудь з її приток, і маленький загін зможе сплавлятися нею на плоті. Словом, неподалік, мав бути який-небудь водний шлях. І Дік Сенд згадав, як справді протягом останніх миль переходу змінився характер місцевості: схили гір стали пологими, а земля вогкою. В багатьох місцях у траві зміїлися струмочки, що свідчило про підґрунтові води. В останній день загін йшов уздовж підмитого берега одного з таких струмочків — води його були забарвлені в червоний колір від окису заліза. Неважко було знову його розшукати. Звісно, спуститися плотом цим вузьким та порожнистим струмком було б неможливо. Проте, прямуючи його берегом, загін, безсумнівно, дійшов би до більш повноводної річки, в яку він впадає.

І, порадившись зі старим Томом, Дік прийняв цей простий план.

З настанням ранку подорожани прокинулися один за одним. Місіс Велдон передала на руки Нан ще сплячого маленького Джека... у проміжках між нападами лихоманки дитина була така бліда, що на неї боляче було дивитися.

Місіс Велдон підійшла до Діка Сенда.

— Діку, — сказала вона, озирнувшись довкола, — де Герріс? Я його не бачу.

Юнак не хотів засмучувати своїх супутників і розповідати, що вони перебувають на землі Болівії. Проте зраду американця він не збирався приховувати. Тому Дік, не вагаючись, сказав:

— Герріса тут більше немає.

— Він поїхав уперед? — запитала місіс Велдон.

— Він утік, місіс Велдон, — відповів Дік Сенд. — Герріс виявився зрадником. Він діяв заодно з Негоро, і вони змовилися затягти нас сюди.

— Навіщо? — схвильовано запитала місіс Велдон.

— Не знаю, — відповів Дік Сенд. — Проте я знаю, що нам потрібно негайно повернутися до берега океану.

— Ця людина... зрадник? — мовила ледь стримуючи розчарування і гнів місіс Велдон. — Я передчувала це! І ти гадаєш, Діку, що він у змові з Негоро?

— Імовірно, місіс Велдон. Негоро увесь час йшов за нами. Вочевидь, випадок звів цих двох шахраїв і...

— І я сподіваюся, що вони не розлучаться доти, поки не потраплять мені під руку, — втрутився в розмову Геркулес. — Я стукну їх одне об одного так, що в них голови розіб'ються! — додав гігант, розмахуючи величезними кулачищами.

— Але що робити з Джеком? — закричала раптом місіс Велдон. — Мені так хотілося б якнайшвидше потрапити в гацієнду Сан-Феліче! Адже хлопчикові потрібен догляд!..

— Джек одужає, коли ми вийдемо до берега, там повітря здоровіше, — сказав старий Том.

— Діку, — знову заговорила місіс Велдон, — а ти впевнений, що Герріс зрадив нас?

— Так, місіс Велдон, — коротко відповів юнак, бажаючи уникнути пояснень щодо цього. І, пильно дивлячись на старого негра, він додав:

— Цієї ночі Том і я викрили його зраду. Якби він не втік на своєму коні, я вбив би його!

— Отже, ця гацієнда... ця ферма...

— Тут немає ані гацієнди, ані ферми, ані села, ані селища, — відповів Дік Сенд. — Місіс Велдон, я повторюю, нам потрібно негайно повернутися на берег океану.

— Тією ж дорогою, Діку?

— Ні, місіс Велдон. Ми спустимося вниз по річці на плоті. Течія доставить нас до моря. Це безпечний і значно легший шлях. Треба пройти ще кілька миль пішки, і я не сумніваюся, що...

— О, я повна сил, Діку! — вигукнула місіс Велдон, намагаючись виглядати бадьоро. — Я можу йти. Я понесу свого сина...

— А ми ж навіщо, місіс Велдон? — заперечив Бат. — Ми понесемо вас обох!

— Так, так,— підхопив Остін.— Візьмемо дві жердини, переплетемо їх гілками, зробимо підстилку з листя...

— Дякую вам, друзі мої,— відповіла місіс Велдон,— але я волю йти пішки... і я піду!
В дорогу!

— У дорогу! — повторив Дік Сенд.

— Дайте мені Джека,— сказав Геркулес.— Я втомлююся, коли мені нічого нести.

І велетень так дбайливо взяв сплячу дитину на руки, що той навіть не прокинувся.

Зброя була у бойовій готовності. Залишки провізії склали в один тюк. Актеон легко закинув цей тюк собі на спину; отже, у його товаришів руки звільнилися.

Кузен Бенедикт першим був готовий до походу, його довгі сталеві ноги не знали втоми. Чи помітив він, що Герріс зник? Було б необачно стверджувати це. Кузенові Бенедикту взагалі не було жодного діла до Герріса, а зараз тим більше... Ще б пак, його спіткало найстрашніше з нещасть, яких лише може зазнати ентомолог. Бідолашний втратив окуляри і збільшувальне скло!

Учений не знав, що Бат знайшов обидва безцінних прилади у високій траві, на місці привалу, але за порадою Діка Сенда сховав їх. Відтак, можна було сподіватися, що велика дитина поводитиметься сумирно в дорозі — тепер він не бачив, як то кажуть, далі свого носа. Йому вказали місце між Актеоном і Остіном та суворо звеліли не відходити від них. Бідолашний кузен Бенедикт навіть не заперечував, він покійно поплівся за своїми супутниками, як сліпий за поводитирем.

Маленький загін не пройшов і п'ятдесяти кроків, як, раптом старий Том зупинився.

— А Дінго? — вигукнув раптом він.

— Справді! Дінго немає,— вигукнув і собі Геркулес. І він голосно покликав собаку.
Раз, ще раз, утретє... Йому відповіла тиша.

Дік Сенд переймався зникненням собаки, який завжди міг попередити про несподівану небезпеку.

— Чи не побіг Дінго слідом за Геррісом? — запитав Том.

— За Геррісом? Ні... — відповів Дік Сенд.— Проте він міг напасти на слід Негоро. Він відчув, що португалець десь поруч.

— Цей проклятий кухар уб'є його, лишень побачить,— вигукнув Геркулес.

— Якщо тільки Дінго раніше не загризе його самого! — заперечив Бат.

— Може й так,— сказав Дік Сенд.— Але ми не можемо затримуватися через собаку.
Якщо Дінго живий, він такий розумний, що зуміє розшукати нас. Уперед, друзі!

Стояла неймовірна спека. Від світання обрій затягнуло хмарами. Відчувалося, що насувається гроза. Схоже було на те, що без гуркоту грому день не обійдеться. На щастя,

у лісі, хоча він і порідшав, ще було порівняно прохолодно. То тут, то там серед заростей відкривалися великі галявини, вкриті високою травою. У багатьох місцях на землі валялися величезні скам'янілі стовбури — ознака ґрунту кам'яновугільної формації, що часто зустрічається на африканському материку. На зеленому килимі лісових галявин майоріли рожеві пагони, вражали яскравими барвами квіти — жовтий і синій імбир, світлі лобелії, багряні орхідеї, над квітами звивалися хмари комах, переносючи із чашечки в чашечку пилок та запліднюючи їх.

Навкруги вже не було непроникної хащі, але породи дерев вражали розмаїтістю. Тут росли олійні пальми, з яких видобувають цінну олію, кущі бавовнику, що утворюють живопліт заввишки з десять футів. З їхніх волокнистих стебел виробляють бавовну з довгими шовковистими нитками, майже таку, як бавовна Фернамбука. Зі щілин стовбурів сочилася ароматна смола, стікаючи на землю, де застигала на потребу тубільцям.

Росли тут і лимонні дерева, і дикі гранати, і двадцять інших деревних порід — усе свідчило про вражаючу родючість цього плоскогір'я Центральної Африки. Подекуди в повітрі розливався приємний тонкий аромат ванілі, і не можна було виявити, яке деревце пахтить ним.

Усі ці дерева й кущі пестили погляд свіжою зеленню, незважаючи на те що стояла посушлива пора року, і лише зрідка грозові зливи зрошували родючий ґрунт.

Час лихоманок був в самому розпалі, але, як зауважив Лівінгстон, хворий може позбутися лихоманки, залишивши місце, де заразився нею. Дік Сенд знав цю вказівку великого мандрівника й сподівався, що так і станеться з маленьким Джеком. Коли година нападу минула, а хлопчик продовжував спокійно спати на руках у Геркулеса, Дік поділився своїми сподіваннями з місіс Велдон.

Загін поспіхом, але обережно рухався вперед. Місцями земля зберігала свіжі сліди людей, які проходили лісом, або звірів. І там, де в чагарниках гілки були розсунуті, поламані, вдавалося йти швидше. Але частіше подорожанам доводилося прокладати собі шлях, долаючи нескінченні перешкоди. Тоді, як не прикро було від цього Дікові, маленький загін просувався вперед вбивчо повільно. Обвиті ліанами дерева стояли, мов щогли корабля зі сплутаним такелажем. Гілля деяких кущів було подібне до кривих дамаських клинків, з тією лише різницею, що леза цих клинків мали ще й шипи. Змієподібні ліани завдовжки у п'ятдесят-шістдесят футів стелилися по землі, і горе подорожньому, який необережно наступив на них: гострі, як голки, колючки боляче проштрикували ноги. Бат, Остін та Актеон сокирою прокладали стежку крізь зарості.

Ліани росли скрізь, обвивали дерева від самісінької землі до верхівок і звисали з них довгими гірляндами.

Тварини й птахи, що населяють цю частину Анголи, були не менш своєрідні, ніж її рослинний світ. Безліч птахів пурхали під зеленим склепінням лісу. Проте не важко здогадатися, що люди, які прагли якомога швидше й непомітніше прослизнути лісом, не намагалися підстрелити їх. Були тут великі зграї цесарок, рябчики, до яких важко наблизитися, і птахи, яких у Північній Америці називають «віп-пурвіл» — ці склади точно відтворюють їхній спів. Дік Сенд і Том могли б подумати, що перебувають у якій-небудь області Нового Світу. Проте, на жаль, вони знали, де перебувають насправді. На щастя, дикі звірі, такі небезпечні в Африці, не з'являлися поблизу маленького загону.

Подорожні знову бачили жирафів, яких Герріс, звісно, намагався би видати за страусів (цього разу безуспішно); проте ці швидконогі тварини моментально зникли, перелякані появою каравану в їхніх безлюдних лісах; кілька разів протягом дня на обрії здіймалася до неба густа хмара пилу — це череди буйволів бігли із шумом, схожим на гуркіт навантажених важкою поклажею возів.

Дік Сенд вів свій загін уздовж берега струмка, прагнучи досягти якої-небудь повноводної річки. Йому хотілося якнайшвидше спуститися зі своїми супутниками за течією вниз до узбережжя. Він розраховував, що небезпека й утомка при цьому будуть не настільки великими.

Ближче до опівдня загін подолав три милі без єдиної неприємної зустрічі. Від Герріса та Негоро не було ані слуху, ні духу. Дінго також не з'являвся. Загін зупинився в густому бамбуковому гаю, аби відпочити й поїсти. За сніданком не чути було розмов. Місіс Велдон знову взяла на руки сина. Вона не зводила з нього очей. Їсти вона не могла.

— Вам неодмінно потрібно поїсти, місіс Велдон, — сказав Дік Сенд.

— Що з вами буде, якщо ви втратите сили? Треба їсти! Ми незабаром знову вирушимо в дорогу, знайдемо річку й тоді вже легко попливемо до океану.

Місіс Велдон дивилася Діку просто в очі, коли він говорив це. В погляді юнака світилися незламна воля й мужність. Дивлячись на нього, дивлячись на п'ятьох негрів, таких відданих і стійких людей, місіс Велдон відчула, що вона не має права на відчай. Та й чого б їй втрачати надію? Адже вона гадала, що перебуває на гостинній землі. Зрада Герріса не лякала місіс Велдон, адже вона не уявляла собі важких наслідків цього зрадництва. Дік Сенд, здогадуючись про думки цієї жінки, мав робити над собою зусилля, аби витримати її погляд, не відвівши очей.

Розділ четвертий. Тяжкими шляхами Анголи

Тієї миті маленький Джек прокинувся й оповив рученятами шию матері. Очі в нього були ясні. Лихоманка не поверталася.

— Тобі краще, любий? — запитала місіс Велдон, пригортаючи хворого сина до серця.

— Так, мамо, — відповів Джек. — Тільки пити хочеться. — Мати могла дати хлопчикові лише холодної води.

— Де мій друг Дік? — запитав він, із задоволенням ковтнувши трохи води.

— Я тут, Джеку, — відповів Дік, взявши дитину за руку.

— А мій друг Геркулес?

— Тут Геркулес, — відповів гігант, посміхаючись Джеку своєю доброю посмішкою.

— А конячка? — продовжував він допит.

— Конячки немає, містере Джеку! Втекла! Тепер я буду твоєї конячкою. Хіба ти не хочеш, щоб я тебе катав?

— Хочу, — відповів хлопчик. — Але як же я керуватиму? Ти ж не маєш вуздечки.

— Не біда, я триматиму вуздечку губами, — сказав Геркулес, широко розкриваючи рота, — а ти можеш смикати за повіддя, скільки тобі завгодно.

— Ні, я тягтиму потихеньку.

— Дарма! У мене рот міцний.

— А де ж ферма містера Герріса? — запитав хлопчик.

— Невдовзі ми будемо там, Джеку, — відповіла місіс Велдон. — Так, невдовзі, невдовзі...

— Чи не час вирушати? — запитав Дік Сенд, аби припинити цю розмову.

— Так, Діку, йдемо! — відповіла місіс Велдон.

Після недовгих зборів загін вирушив, зберігаючи свій колишній похідний стрій. Щоб не віддалятися від берегів струмочка, довелося заглибитися в лісову хащу. Колись тут було прокладено стежки, але тепер вони, як би пояснили тубільці, «вмерли», тобто заросли колючками, чагарником й ліанами. Близько милі загін пробирався крізь непролазну хащу й згаяв на це чимало часу. Негри працювали без відпочинку, прокладаючи шлях. Передавши маленького Джека на руки старої Нан, Геркулес також взявся за цю справу, та ще й як! Він галасливо вдихав повітря, змахував сокирою, і посеред хащі виникала просіка, ніби випалена вогнем.

На щастя, дуже швидко зникла потреба в цій тяжкій роботі: відкрився широкий прохід; навкис перетинаючи зарості, він вів до струмка й далі вздовж берега. То була стежка, протоптана слонами; ймовірно, сотні слонів мали звичай спускатися до водопою по цей бік лісу. Великі западини, вичавлені ногами могутніх тварин, виднілися скрізь у вологій

землі, що розм'якла під час дощів. На пухкому, вогкому ґрунті залишалися їхні широкі сліди.

Невдовзі виявилось, що цією стежкою користувалися не лише слони. Не воднораз проходили їхньою дорогою й люди, брели не з власної волі, а як худоба, яку безжалісні погоничі ударами нагаїв женуть на бійню. У багатьох місцях на землі можна було побачити кості й цілі людські кістяки, обгризені дикими звірами. На деяких ще трималися кайдани.

У Центральній Африці є чимало довгих доріг, що ніби віхами позначені людськими останками. Невільничі каравани роблять іноді переходи за багато сотень миль. Несчасні раби тисячами вмирають дорогою під батогами жорстоких наглядачів, гинуть від неймовірної втоми, від хвороб. А скількох убивають наглядачі, коли караван починає відчувати нестачу харчів! Так, так! Якщо рабів нічим годувати, їх розстрілюють із рушниць, заколюють ножами, рубають шаблями. Такі криваві розправи зовсім непоодинокі.

Тож слонова стежка була дорогою невільничих караванів. Протягом милі Діку Сенду та його супутникам раз по раз траплялися людські кістки. Наближення людей сполошило дрімлюг. Птахи важко злітали й кружляли в повітрі.

Місіс Велдон озиралася довкола, але, здавалося, нічого не бачила. Дік Сенд тремтів від самої думки, що вона почне розпитувати його: юнак сподівався привести загін на берег океану, не зізнаючись своїм супутникам у тому, що зрадник Герріс затяг їх в Екваторіальну Африку. На щастя, місіс Велдон не переймалася тим, що відбувалося довкола. Вона знову взяла на руки сина, і спляча дитина поглинула всю її увагу. Нан крокувала поруч із нею, і ні стара негритянка, ні її господиня не ставили Діку запитань, яких він так боявся.

Старий Том йшов, опутивши очі додолу. Він надто добре знав, чому стежка засіяна людськими кістками. Товариші Тома здивовано озиралися навсідч. Їм здавалося, що вони йдуть безконечним цвинтарем, де землетрус повивертав могили. Але й вони ні про що не розпитували.

Тим часом береги струмка роздалися вшир, а русло помітно поглибилося. Потік котився вже не так стрімко. Можна було сподіватися, що або сам струмок незабаром стане судноплавним, або він приведе подорожан до якої-небудь великої річки, що несе свої води до Атлантичного океану.

Юнак твердо вирішив, незважаючи на жодні труднощі, рухатися вздовж струмка. Тому він без вагань залишив стежину, коли вона відійшла убік від берега.

Маленькому загону знову довелося пробиратися крізь нерозривні сплетіння ліан і чагарнику. Ледь не кожен крок потрібно було відвойовувати сокирою. Але все ж зарості не були схожі на лісову хащу, що примикала до океанського узбережжя: дерева тут росли рідше. Над високими травами часом піднімався бамбук. Про присутність тут загону подорожан можна було судити лише з коливання стебел, та іноді з них визирала голова Геркулеса.

Близько третьої години дня подорожани, нарешті, вибралися з лісу. Вигляд місцевості різко змінився. Попереду виднілася безкрая рівнина. З усього було видно, що під час періоду дощів її повністю затоплювало, коли розливалися річки. Болотистий ґрунт густо заріс мохом, подекуди над його зеленим килимом погойдувалися граціозні папоротники. Іноді земля круго здіймалася вгору і утворювала пагорби, на схилах яких виступали шари темного гематиту, там мали бути багаті поклади якої-небудь руди.

Дік Сенд вчасно згадав, що в книгах Лівінгстона згадуються такі болотисті рівнини. Хоробрий дослідник кілька разів потрапляв у зрадницькі драговини, де кожен крок потрібно було ретельно обмірковувати, аби не загрузнути в трясовині.

— Увага, друзі! — раптом вигукнув Дік, стаючи на чолі загону. — Торкайтеся ногою землі, перш ніж зробити крок!

— Як дивно! — зауважив Том. — Земля нібито розмокла від дощів, а тим часом останніми днями дощу не було.

— Не було, та невдовзі, мабуть, полле. Насувається гроза, — відповів Бат.

— Отже, треба поспішати, — сказав Дік Сенд, — і пройти це болото перш, ніж розіграється гроза. Геркулесе, візьміть Джека на руки! Бате і Остіне, тримайтеся поблизу місця Велдон, підтримуйте її, якщо знадобиться. А ви, містере Бенедикте... Перепрошую, що ви робите, містере Бенедикте?

— Я провалююся, — просто відповів кузен Бенедикт. Він поринав у болото з такою швидкістю, ніби під його ногами раптово розкрився люк. Бідолашний потрапив у трясовину й до половини загруз у багнюці. Йому простягнули руку, і він виврався на поверхню, вкритий тванню, але дуже задоволений тим, що не пошкодив своєї цінної бляшаної коробки ентомолога. Далі Актеон мав йти поруч із невдахою-вченим і отримав завдання оберігати його від нової пригоди.

Кузен Бенедикт невдало обрав яму, до якої провалився. Коли його витягли, з рідкого бруду здійнялося безліч пухирців газу, розповсюджуючи їдкий, смердючий запах. Лівінгстону не раз траплялося провалюватися по груди в болото. Він казав, що ця пориста чорна земля, з якої при кожному кроці бризкають струмки води, схожа на гігантську губку. Ця драговина досить небезпечна для подорожан.

Діку Сенду та його супутникам довелося близько півмилі крокувати таким губчастим ґрунтом. В одному місці місіс Велдон по коліна загрузла в багнюку. Тоді Геркулес, Бат і Актеон, аби позбавити її нових, ще більш неприємних несподіванок, зробили з бамбука ноші й умовили місіс Велдон сісти на них. На руки їй дали маленького Джека й поспішили якомога швидше пройти це страшне болото.

Йти було важко. Актеону довелося увесь час підтримувати кузена Бенедикта. Том вів стару Нан — без його допомоги вона неодмінно загрузла б у болоті. Дік Сенд йшов попереду загону, прокладаючи стежку. Це виявилось нелегкою справою. Найлегше було йти краєчком болота, вкритого густою й жорсткою травою. Але й тут точка опори часто виявлялася хибною, і нога провалювалася в драговину по коліна.

Нарешті до п'ятої години після опівдня трясовина залишилася позаду. Подорожани ступили на глинисту землю; але під тонким шаром твердого ґрунту ще відчувалося болотисте підґрунтя. Мабуть, рівнина була розташована нижче рівня сусідніх річок, і їхні води просочувалися крізь пористу землю.

Спека стояла безжальна. Було б неможливо витримати її, якби між землею й пекучими променями сонця не простягнулася завіса темних грозових хмар. Вдалині небо розтинали блискавиці й лунав грім. Із хвилини на хвилину могла вибухнути страшна африканська гроза. Найсильніша злива, пориви ураганного вітру, які звалюють найміцніші дерева, безперервні спалахи блискавки — така картина цієї грози. Дік Сенд знав це і, природно, дуже тривожився. Загін не міг провести ніч під відкритим небом: рівнині загрожувало затоплення. Проте Дік не бачив попереду жодного пагорба, де можна було б знайти прихисток від повені.

Не можна було вирити собі притулок і в землі — за два фути від її поверхні була вода.

Як відшукати закуток у цій пустельній і голій улоговині, де немає жодного дерева, жодного куща?

На півночі виднілася низка невисоких пагорбів, що змикали собою улоговину. Там, на тлі світлої смуги, що відокремлювала лінію обрїю від темної завіси хмар, чітко вимальовувалися силуети кількох дерев.

Дік Сенд не знав, чи знайдеться на цих пагорбах притулок від грози. Але, принаймні, подорожанам там не загрожувала повінь.

— Уперед, друзі мої, вперед! — повторював юнак. — Ще якихось три милі, і ми виберемося із небезпечної западини.

— Хутчіше, вперед! — вигукнув Геркулес.

Цей славний чолов'яга радий був би посадити собі на плечі всіх своїх товаришів і винести їх із западини.

Слова Діка Сенда підбадьорили подорожан, і, незважаючи на втому, вони попрямували вперед навіть швидше, ніж на початку шляху.

Загін був ще за дві милі від мети, коли вибухнула гроза. На щастя, дощ розпочався не відразу після того, як перші спалахи блискавиці розігнули захмарене небо. Сонце ще не зникло за обрієм, але довкола стало зовсім темно. Темний купол грозових хмар повільно спускався; здавалося — от-от він звалиться на землю й затопить все зливою. Червоні й сині зигзаги блискавок перетинали небо у тисячах місць, обплутуючи рівнину мережею вогнів.

Щосекунди мандрівників могла вразити блискавка. На голій рівнині, де не було жодного деревця, група людей ризикувала притягнути електричні розряди.

Джек, якого розбудив грім, сховав личко в Геркулесових грудях. Бідний хлопчик боявся грози, але, не бажаючи засмучувати маму, намагався приховати свій страх. Геркулес йшов широкими кроками і втішав дитину як умів.

— Не бійся, малий, не бійся,— повторював він.— Якщо грім наблизиться до нас, я зламаю його навпіл однією рукою. Я ж бо сильніший за грім!

І хлопчик заспокоювався, відчуваючи, який сильний його захисник.

Із хвилини на хвилину мав пуститися дощ, і тоді з низько навислих хмар на землю проллються потоки води. Що станеться з місіс Велдон і маленьким Джеком, якщо до початку зливи не знайдеться хоч який-небудь притулок? Дік Сенд підійшов до Тома.

— Що робити? — запитав він.

— Йти вперед,— відповів старий.— Дощ перетворить цю улоговину на непрохідне трясовиння. Тут залишатися не можна.

— Звісно, Томе, звісно, але треба знайти хоч який-не-будь притулок. Хоч би яка хатина трапилася!

Дік Сенд раптом замовк.

Осліплююча яскрава блискавка освітила всю рівнину від краю до краю.

— Що це там видніється за чверть милі звідсіля? — запитав Дік.

— І мені привиділося там щось... — відповів старий Том, киваючи головою.

— Табір? Чи не так?

— Так, начебто табір... Але табір тубільців. При новому спалахові блискавки вдалося краще розгледіти табір. На рівнині симетричними рядами розташувалося близько сотні наметів конічної форми заввишки від дванадцяти до п'ятнадцяти футів. Проте людей у таборі не було видно. Де ж вони? Якщо мешканці табору сховалися від грози в намети, маленькому загону залишалося лише якомога швидше тікати подалі, незважаючи на бурю.

Якщо ж табір був порожній, він міг послужити притулком для подорожан. «Я з'ясую це!» — сказав собі Дік Сенд. — Звернувшись до старого Тома, він наказав:

— Не рухайтесь з місця! Я піду на розвідку.

— Дозвольте кому-небудь супроводжувати вас, містере Діку, — попросив старий Том.

— Ні, Томе, я піду сам. Я непомітно підкрадуся до табору. Чекайте на мене!

Маленький загін, на чолі якого йшли Дік Сенд і Том, зупинився. Юнак зник у темряві, яка здавалася непроникною в проміжках між спалахами блискавок.

На землю впали перші великі краплини дощу.

— Куди пішов Дік? — схвильовано запитала місіс Велдон, наблизившись до старого негра.

— Ми побачили якийсь табір, місіс Велдон, — відповів Том. — Табір, а може, й село.

Наш капітан вирішив піти на розвідку, перш ніж вести нас туди.

Місіс Велдон задовольнилася цією відповіддю. За кілька хвилин Дік Сенд повернувся.

— Йдіть за мною! — радісно вигукнув він.

— У таборі нікого немає? — запитав Том.

— Це не табір, — відповів юнак, — і не село. Це просто мурашники.

— Мурашники? — закричав кузен Бенедикт, відразу пожвавішавши.

— Так, містере Бенедикте, але мурашники заввишки щонайменше у дванадцять футів.

Ми спробуємо сховатися в них.

— Але в такому разі це, мабуть, будівлі тропічних термітів, — сказав кузен Бенедикт. — Ці комахи-будівельники вміють зводити монументальні споруди, які були би до честі будь-якому архітекторові.

— Терміти це чи ні, але доведеться виселити їх, містере Бенедикте, і зайняти їхнє місце.

— Вони зжеруть нас! І матимуть рацію.

— Рушаймо! — скомандував Дік.

— Стривайте ж! — додав кузен Бенедикт. — Я гадав, що такі мурашники зустрічаються лише в Африці.

— Рушаймо! — сердито буркнув Дік Сенд; він боявся, що місіс Велдон зверне увагу на останні слова ентомолога.

Всі поспіхом рушили за Діком Сендом. Зірвався скажений віпер. Великі краплі дощу забарабанили по землі. Буря розходилася не на жарт.

Незабаром подорожани дісталися до найближчого термітника. Їм потрібно було або змиритися із сусідством грізних термітів, або ж витурити їх із житла.

У нижній частині цього конуса, спорудженого з особливої червонуватої глини, був вузький отвір, який Геркулес за кілька хвилин розширив ножем до таких розмірів, що в нього могла пролізти навіть така велика людина, як він сам.

На превеликий подив кузена Бенедикта, жоден із багатьох тисяч термітів, які мали займати мурашник, не з'явився. Невже цей конус порожній?

Коли Геркулес скінчив свою роботу, Дік Сенд і його супутники по черзі прослизнули усередину будівлі, Геркулес заповз останнім. Тієї ж миті дощ полив з такою силою, ніби хотів загасити блискавки.

Але тепер вже нічого було боятися шаленіючих стихій. Щасливий випадок привів подорожан у притулок більш надійний, ніж намет чи навіть хатина тубільця.

Лейтенант Камерон, у захваті від того, що маленькі комахи вміють будувати такі величезні споруди, казав, що мистецтво термітів заслуговує на більший подив, аніж навіть мистецтво древніх єгиптян, які будували піраміди.

— Щоб зрівнятися з термітами, — казав він, — людям потрібно було б побудувати щонайменше гору Еверест, одну з найвищих вершин Гімалаїв.

Розділ п'ятий. Лекція про термітів, прочитана в термітнику

Для Діка Сенда та його супутників було найбільшим щастям, що, з волі провидіння, вони знайшли цей прихисток. За кілька хвилин гроза лютувала із завзяттям, небаченим у помірному кліматі.

Дощ не падав окремими краплями, а лив струменями. Часом потоки води падали на землю суцільною стіною, як Ніагара. Ніби в небесах перевернувся догори дном безкрай басейн і вся вода відразу заюшила на землю. Така злива миттєво перетворює рівнини на озера, а струмочки — на бурхливі потоки; ріки виходять з берегів і затоплюють величезні простори. На відміну від зон помірного поясу, де сила грози обернено пропорційна її тривалості, в Африці найсильніші грози часто тривають по кілька днів.

Як може скупчитися у хмарах стільки електрики? Звідки береться стільки водяної пари? Важко зрозуміти це, однак трапляється саме так — ми начебто переносимося в неймовірну, дилювіальну епоху.

На щастя, товсте склепіння термітника виявилось непроникним для зливи, щодо цього воно не поступалося навіть міцним хаткам бобрів. Якби навіть на них раптом ринув цілий водоспад, і тоді жодна крапля води не проникла б усередину конуса.

Тільки-но мандрівники зайняли термітник, вони найперше ознайомилися з його влаштуванням. При світлі ліхтарика вони побачили, що будівля зсередини є конусом заввишки у дванадцять футів і діаметром біля основи в одинадцять футів. Товщина стін

досягала одного фуґа, і по них ліпилися в кілька поверхів камери, відокремлені одна від одної проміжками.

Може здатися неймовірним, що полчища дрібних комах будують такі монументальні споруди, проте це беззаперечно: поселення термітів існують і досить часто зустрічаються у внутрішніх областях Африки. Голландський мандрівник минулого століття Сміґмен помістився з чотирма своїми супутниками на верхівці одного з таких конусів. Лівінґстон бачив в Лунде кілька термітників із червоної глини заввишки у п'ятнадцять і двадцять футів. У Ньянґве лейтенант Камерон не раз приймав на відстані скупчення таких мурашників за військовий табір; йому зустрічалися велетенські термітники, цілі будинки, що досягали сорока й п'ятдесяти футів заввишки. Це були величезні округлі конусоподібні споруди, які зводять у Південній Африці, а з боків біля них височіли вузькі прибудови, схожі на дзвіниці собору. Які ж терміти вміють будувати такі дивовижні будинки?

— Войовничі терміти,— не вагаючись, відповів кузен Бенедикт, лишень ознайомившись із матеріалом, з якого було збудовано мурашник.

Стіни, як ми вже казали, були побудовані із червонуватої глини. Якби вони були зліплені із сірої або чорної землі, то таку будівлю варто було б приписати «кусючим термігам» («termes mordah»), або «термігам жахливим» («termes atroh»). Як бачите, вже самі назви цих комах відлякують, вони могли б сподобатися хіба що такому завзятому ентомологові, як кузен Бенедикт.

У порожній центральній частині конуса, яку спочатку зайняв маленький загін, не вистачило би місця для всіх, але в камерах, розташованих ярусами, вільно могли б розташуватися люди середнього зросту. Уявіть ряд відкритих шухляд, у глибині цих шухляд мільйони комірок, які колись були зайняті термігами, і ви легко намалюєте собі картину внутрішнього облаштування мурашника.

Шухляди розташовувалися ярусами, один над одним, як ліжка в каюті пароплава. На верхніх ліжках розмістилися місіс Велдон, маленький Джек, Нан і кузен Бенедикт. Нижче влаштувалися Остін, Бат і Актеон. Дік Сенд, Том і Геркулес залишилися в нижній частині конуса.

— Друзі мої,— сказав юнак двом неграм,— вода починає заливати підлогу. Треба зробити насип із глини. Відколюйте глину з нижньої частини стін. Лише обережніше, не заваліть вхід — тоді припиниться доступ повітря й ми задихнемося.

— Та ми ж затримаємося тут лише на одну ніч,— відповів старий Том.

— То й що? Потрібно скористатися з нагоди й відпочити гарненько. Адже за десять днів ми вперше ночуємо під дахом.

— Десять днів! — повторив Том.

— Крім того, — продовжував Дік Сенд, — можливо, ми затримаємося тут на кілька днів; термітник виглядає надійно. А я тим часом піду подивлюся, чи далеко річка, яку ми шукаємо. Я гадаю навіть, що нам краще не залишати наш притулок, поки ми не збудуємо пліт. Нам тут не загрожує гроза. Отже, до роботи! Зробимо насип і втрамбуємо підлогу.

Наказ Діка Сенда негайно ж було виконано. Геркулес зрушив сокирою нижній ярус камер і навалив глину на підлогу термітника, піднявши таким чином підлогу майже на цілий фут над болотистим ґрунтом, на якому стояв конус. Дік Сенд стежив за тим, аби вхідний отвір, через який надходило повітря, залишався відкритим.

Мандрівники мали лише радіти, що терміти залишили своє житло. Адже якби в будівлі була хоч частина багатотисячного її населення, люди не могли б зайняти її.

Чи давно господарі залишили термітник, а, може, ненажерливі комахи зовсім нещодавно пішли геть? Знайти відповідь на це запитання було б зовсім не зайвим.

Кузена Бенедикта надзвичайно здивувало те, що терміти залишили свій будинок, і незабаром він переконався, що це сталося нещодавно. Спустившись на підлогу, він озброївся ліхтарем і став оглядати найпотемніші закопелки конуса. Йому вдалося виявити «головне сховище» термітів, тобто місце, де ці працюючі комахи зберігають свої продовольчі запаси. Ця комора розташувалася у нижньому ярусі, біля «королівських апартаментів», зруйнованих сокирою Геркулеса, так само як і стільники, призначені для личинок.

Кузен Бенедикт знайшов тут трохи крапель камеді, які ще не встигли скам'яніти — виходить, терміти зовсім недавно доставили її в комору.

— Ні, ні! — вигукнув учений, ніби заперечуючи якомусь опонентові. — Ні, цю будівлю господарі залишили зовсім недавно.

— Хто ж сперечається з вами, пане Бенедикте? — сказав Дік Сенд. — Коли б терміти не залишили своє житло — рік тому чи сьогодні, — для нас важливе лише одне: воно порожнє.

— Ні, зачекай, — заперечив кузен Бенедикт, — дуже важливо дізнатися, чому терміти пішли звідси. Адже вчора, а може, й сьогодні вранці, ці хитромудрі сігчастокрилі ще жили тут: бачите, навіть камедь не встигла затвердіти...

— Але яке нам до цього діло, пане Бенедикте? — запитав Дік Сенд.

— Лише інстинкт міг змусити термітів залишити власне житло. Погляньте: у комірках не залишилося жодної комахи! Більше того, вони дбайливо зібрали всі личинки до останньої. Отож, я повторюю: все це сталося не без причини — завбачливі комахи відчували наближення грізної небезпеки.

— А може, вони передбачали, що ми вторгнемося в їхнє житло? — сміючись, сказав Геркулес.

— Либонь так! — вигукнув кузен Бенедикт, якого зачепив за живе жарт.— Невже ви вважаєте себе сильнішим за цих хоробрих комах? Кілька тисяч термітів швидко перетворили б вас в обгризений кістяк, якби знайшли ваш труп на своєму шляху.

— Велика хитрість — обгризти мерця! — відповів Геркулес, який не бажав здаватися.— А живого Геркулеса їм не з'їсти! Я легко розчавлю сотню тисяч термітів!

— Ви розчавите сто тисяч, двісті тисяч, п'ятсот тисяч, мільйон,— жваво заперечив кузен Бенедикт,— але не мільярд! А мільярд термітів з'їдять вас, живого чи мертвого, обгризуть до останньої кісточки!

Під час цієї суперечки, яка на перший погляд могла здатися пустою розвагою, Дік Сенд замислився. Зауваження кузена Бенедикта справило на нього велике враження. Він не сумнівався, що вчений, який чудово знається на звичках комах, не помилився у своїх припущеннях. Якщо інстинкт спонукав термітів залишити власне містечко,— виходить, перебування в ньому дійсно загрожувало небезпекою.

Гроза бушувала з небувалою люттю, і мови не могло бути про те, щоб залишити притулок у таку негоду. Тому Дік Сенд не став перейматися тим, що здавалося зовсім непоясненим, і лише згадав:

— Ви сказали, що терміти залишили в мурашнику свої запаси харчів, пане Бенедикте? Це нагадує мені про те, що свій провіант ми принесли з собою. Пропоную повечеряти. Завтра, коли гроза вщухне, ми вирішимо, що робити далі. Негайно берімося до приготування вечері. Якою великою не була втома мандрівників, вона не зменшила їхнього апетиту. До консервів, яких мало би вистачити ще на два дні, поставилися дуже тепло. Сухарі ще не встигли розм'якнутися, і протягом кількох хвилин лише й чути було, як вони хрумтять на міцних зубах Діка Сенда та його товаришів. А потужні щелепи Геркулеса працювали, як справжні жорна млина.

Проте місіс Велдон ледь торкнулася їжі, та й то лише через те що Дік просив її про це. Діку здалося, що мужня жінка чимось украй стурбована й сумніша, ніж в усі попередні дні. А тим часом маленький Джек почувався краще. Напади лихоманки більше не повторювалися, і тепер він спокійно спав у комірчині термітника, де йому влаштували м'яку постіль з одягу. Дік Сенд не знав, чим пояснити зневіру місіс Велдон.

І без слів зрозуміло, що кузен Бенедикт віддав належне вечері. Не варто, однак, думати, що вчений переймався через якість або кількість страв, які він поглинав. Анітрішки! Він був просто радий можливості під час вечері прочитати супутникам лекцію про термітів. От якби в покинутій будівлі залишився хоча б один терміт, один-однісінький!..

— Ці дивовижні комахи,— розпочав учений-ентомолог свою промову, мало опікуючись тим, слухають його товариші чи ні — належать до сігчастокрилих: у них довгі голови, щелепи гарно розвинені, нижні крила переважно однакові завдовжки з верхніми. До складу цього найцікавішого загону входять п'ять груп: скорпіонові мухи, мурашині леви, золотоочки, веснянки й терміги. Поза сумнівами, комахи, житло яких ми зайняли — можливо й зовсім недоречно — належать до останньої із названих груп.

Дік Сенд з цієї миті почав уважно слухати лекцію кузена Бенедикта. Чи не здогадався ентомолог після знахідки поселення термігів, що мандрівники перебувають в Африці? Це було цілком можливо, хоча вчений навряд чи уявляв, яка фатальна випадковість закинула його замість одного материка на інший. Тому Дік з великою тривогою слухав його лекцію. А кузен Бенедикт, осідлавши улюбленого коника, не вгавав.

— Для термігів,— сказав він,— характерні лапки із чотирма суглобами і чудові сильні рогоподібні щелепи. Зустрічаються різні породи — мантисп, рафіди, порода термігів, відомих під назвою білі мурахи, до яких належать терміг «фатальний», також відомі терміги із жовтим щитком, такі, які втікають від світла, ті, що кусають, будують...

— А які терміги побудували цей конус? — поцікавився Дік Сенд.

— Звісно, той вид, що відомий науці під назвою «войовничий терміг»,— відповів кузен Бенедикт таким тоном, ніби говорив про македонців або про яке-небудь інше античне плем'я, що славилось військовою доблестю.— Ці войовничі терміги мають різні розміри! Різниця між Геркулесом і карликом була б меншою, ніж між найбільшою та найменшою із цих комах. Є між ними «робітники» — терміги завдовжки у п'ять міліметрів і «солдати» — завдовжки у десять міліметрів, самці й самки завдовжки у двадцять міліметрів, зустрічається й надзвичайно цікава порода термігів — «сірафу», довжина яких пів дюйма, у них щелепи як лещата, а голова більша від тіла, як в акул! Це акули серед комах, і при сутичці, якщо брати сірафу й акулу, я не тримав би парі за акулу!

— Де зазвичай водяться войовничі терміги? — запитав Дік.

— В Африці,— відповів кузен Бенедикт,— у Центральній Африці, в південних її областях. Адже Африка — відома «мурашина» країна. Варто прочитати, що писав про мурах Лівінгстон в останніх своїх нотатках, доставлених Стенлі. Докторові Лівінгстону пощастило незрівнянно більше, ніж нам із вами: йому довелося бути свідком великого бою між двома арміями мурах — чорних і червоних. Червоні мурахи, яких називають «драйвери», а тубільці йменують їх «сірафу», перемогли. Переможені чорні мурахи, «чунгу», після мужнього опору змушені були залишити поле бою. Проте вони відступили в повному порядку, захопивши із собою личинки. Лівінгстон стверджує, що ніколи ані люди, ані тварини не виявляють такого войовничого запалу.

Перед сірафу відступає навіть найхоробріша людина, тому що своїми сильними щелепами ці терміти миттю виривають у ворога шматки живого тіла. Сірафу бояться, від них біжать навіть леви й слони. Ніщо не може зупинити натиск армії сірафу — ані дерева, на які вони легко піднімаються до самої верхівки, ані струмки, — вони переходять через них завдяки своєрідним висячим мостам, які створюють, зчіплюючи свої тіла. А які численні полчища термітів! Інший дослідник Африки, де Шеллю, протягом дванадцяти годин спостерігав проходження однієї нескінченної колони термітів. Утім, яка дивина в тому, що вони прямують міриадами? Ці комахи вражаюче плідні, самка войовничого терміта може відкласти на день до шістдесяти тисяч яєчок! Тубільці вживають у їжу цих сігчастокрилих. Подумайте, друзі мої, що може бути смачнішим за печених термітів!

— А ви куштували їх, містере Бенедикте? — запитав Геркулес.

— Поки що ні. Але я їх їстиму!

— Де?

— Тут!

— Але ж ми не в Африці! — поквапливо сказав Том.

— Ні... Ні... — відповів кузен Бенедикт. — А тим часом дотепер учені зустрічали войовничих термітів та їхні поселення лише на Африканському континенті. Ох вже ці мандрівники! Вони не вміють бачити. Втім, тим приємніше. Я вже знайшов муху цеце в Америці! Моя слава ще більше зросте завдяки тому, що я перший знайшов на американському континенті войовничих термітів. Який матеріал для сенсаційної статті! Що там стаття — для товстого тому із вкладними аркушами таблиць та кольоровими малюнками! Увесь вчений світ Європи буде вражений.

Звісно, кузен Бенедикт і не підозрював гіркої правди. Бідолаха-вчений та його супутники, крім Діка та старого Тома, як і слід було сподіватися, все ще вірили, що вони в Америці.

Мали би статися інші, незрівнянно важливіші події, щоб вивести їх з омани.

Йшла вже дев'ята година вечора, коли кузен Бенедикт скінчив свою промову. Чи помітив він, що більшість слухачів, які лежали у глиняних чарунках, заснули під його ентомологічні міркування? Навряд чи. Проте кузенів Бенедиктові й не потрібні були слухачі. Він говорив для себе. Дік Сенд більше не ставив йому запитань і лежав не рухаючись, хоча й не спав. Геркулес боровся зі сном довше за інших, проте невдовзі втома зімкнула його очі, він заснув і вже нічого не чув.

Кузен Бенедикт ще якийсь час просторікував. Але, нарешті, його самого почала долати дрімота, і він вмоствився в комірці верхнього ярусу, яку облюбував для себе.

У термігнику запанувала тиша, а за глиняними його стінами й досі вирувала буря, гуркотів грім і спалахували блискавки. Ніщо, здавалося, не вказувало на те, що гроза наближається до краю.

Ліхтар погасили. В середині конуса все поринуло в темряву. Стомлені подорожани міцно спали. Одному лише Діку Сенду, незважаючи на велику втому, було не до сну. Турботи не давали йому спокою. Він усе думав про своїх супутників, про те, як їх врятувати. З катастрофою «Пілігрима» їхні жорстокі випробування не скінчилися. Інші, жажливіші страждання чекають на них, якщо вони потраплять до рук тубільців.

Але як уникнути цієї небезпеки, найстрашнішої зі всіх, що загрожували маленькому загону на шляху до берега океану? Безсумнівно, Герріс і Негоро з хижим наміром завели мандрівників у нетрі Анголи. Але що замислив негідник португалець? До кого й за що відчував таку чорну ненависть? Юнак переконував себе, що Негоро ненавидить лише його одного. Ще і ще раз він перебирав у пам'яті всі події, якими ознаменувалося плавання «Пілігрима»: зустріч із судном, що потрапило у катастрофу, порятунок негрів, полювання на кита, загибель капітана Гуля й усіх матросів... Дік Сенд згадав, як він, п'ятнадцятирічний юнак, повинен був прийняти командування судном, на якому невдовзі через злочинні махінації Негоро не виявилось ані компаса, ані лага; згадалося йому, як у суперечці з Негоро він своєю владою, владою капітана, примусив його підкоритися, пригрозивши мерзотнику закувати його в кайдани або всадити йому кулю в чоло. Ось лише чому він не зробив цього? Якби він тоді ж покінчив із Негоро й викинув його труп за борт, не було б цих жахливих катастроф...

Картини пережитого лиха змінювали одна одну. Він згадав катастрофу «Пілігрима». Згадав, як з'явився зрадник Герріс і як оманлива Болівія поступово й з повною очевидністю перетворилася на Анголу, страшну Анголу, з її вбивчими лихоманками, дикими звірами й людьми, які були небезпечніші за звірів! Чи вдасться маленькому загону уникнути зіткнення з тими й іншими на шляху до океану? Чи вдасться йому, Діку, здійснити свій план — дістатися морського берега на плоту річкою, яку він сподівався знайти? Чи буде цей спосіб пересування менш стомливим і безпечнішим, ніж піший похід?

Дік гнав від себе сумніви. Він знав, що ані Джек, ані місіс Велдон не витримають нового переходу в сто миль цією негостинною країною серед постійної небезпеки.

«Яке щастя,— думав він,— що місіс Велдон та інші не підозрюють, яке небезпечне наше становище! Тільки старий Том і я знаємо, що Негоро завів корабель до берегів Африки, а його спільник Герріс заманив нас у глиб Анголи!»

Чийсь подих відчув на своєму чолі Дік Сенд. Ніжна рука обперлася об його плече. Схвильований голос, перервавши його важкі думки, прошепотів йому на вухо: — я все знаю, мій бідолашний Діку! Але Господь може врятувати нас. Нехай буде воля його!

Розділ шостий. Водозазний дзвін

Дік Сенд не зміг вимовити жодного слова у відповідь на це несподіване зізнання. Проте місіс Велдон і не чекала на відповідь. Вона повернулася на своє місце поруч із маленьким Джеком; юнак не наважився затримувати її. Отже, місіс Велдон все знала...

Вочевидь, події останніх днів посяли в її голові сумніви, і одного слова «Африка», вимовленого кузенком Бенедиктом, було достатньо, аби ці сумніви перетворилися на впевненість.

«Місіс Велдон все знає! — казав сам до себе Дік Сенд.— Що ж, мабуть, це на краще. Вона не втрачає бадьорості духу — виходить, мені й поготів не можна впадати у відчай!»

Тепер Дік із нетерпінням чекав світанку. Щойно займеться зоря, він вирушить на розвідку в околиці селища термітів і розшукає річку, якою маленький загін дістанеться берегів Атлантичного океану. У Діка було передчуття, що така річка протікає десь неподалік. Тепер найважливіше було уникнути зустрічі з тубільцями — Герріс і Негоро, можливо, вже спрямували їх по слідах мандрівників.

До світанку було ще далеко. Жоден промінь світла не проникав усередину конуса. Гуркотіння грому, яке глухо долидало крізь товсті стіни, свідчило про те, що гроза все ще не вщухає. Прислухавшись, Дік розрізнув шум безупинної зливи. Проте важкі краплі падали не на тверду землю, а у воду. Дік зробив із цього висновок, що вся рівнина затоплена.

Було близько одинадцятої вечора. Дік Сенд відчув, що якимось заціпенінням, провісник міцного сну, опановує ним. Що ж, можна хоч відпочити трохи. Але раптом в нього промайнула думка, що навалена на підлогу глина, намокнувши, може перекрити вхід, припинити доступ свіжого повітря, і десятеро людей, які розмістилися в конусі, ризикують задихнутися від надлишку вуглекислого газу.

Дік зісковзнув на підлогу, глина, збита з першого поверху чарунок, підвищила її рівень. Цей глиняний майданчик був абсолютно сухим; отвір був відкритим, повітря вільно проникало всередину конуса, а разом із ним і спалахи блискавок, що шугали небом, і оглушливий гуркіт грому, і шум проливної дощу.

Усе було добре. Здавалося, жодна небезпека безпосередньо не загрожує людям, які заступили в термітнику колонію сігчастокрилих. Дік Сенд вирішив дати собі кілька годин відпочинку, відчуваючи, що сили полишають його. Проте з обережності він ліг біля входу на насип.

Тут він першим зможе підняти тривогу, якщо щось станеться. Тут його розбудять перші промені зорі, і він негайно ж вирушить на розвідку.

Поклавши рушницю поряд із собою, Дік ліг, притулившись головою до стіни, й заснув.

Він не міг би сказати, чи довго тривав його сон. Розбудив його дотик чогось холодного. Він схопився на ноги. На свій жах, він побачив, що вода заливає термітник. Вода прибувала з такою швидкістю, що за кілька секунд рівень її піднявся до нижніх комірок, де спали Том і Геркулес.

Дік Сенд розбудив їх і розповів про нову небезпеку. Том запалив ліхтар і посвітив довкола.

Піднявшись до рівня приблизно у п'ять футів, вода припинила прибувати.

— Що сталося, Діку? — запитала місіс Велдон.

— Дрібниці, — відповів юнак. — Нижня частина конуса затоплена. Певно, через зливу річка вийшла з берегів і розлилася рівниною.

— Чудово! — вигукнув Геркулес. — Отже, річка справді близько.

— Так, — сказав Дік Сенд, — і за течією цієї річки ми спустимося до узбережжя. Не переймайтеся, місіс Велдон, вода не піднімається вище, і верхні яруси залишаться сухими.

Місіс Велдон не відповіла. Щодо кузена Бенедикта, то він спав як справжній терміт.

П'ятеро негрів мовчки дивилися на воду, що відбивала світло ліхтаря, чекаючи на розпорядження Діка Сенда, який вимірював висоту повені. Юнак наказав покласти зброю й провізю в чарунки верхнього ярусу, аби їх не підмочило.

— Вода проникла крізь вхідний отвір? — запитав Том.

— Так, — відповів Дік Сенд, — і тепер вона не пропускає ззовні повітря.

— Давайте зробимо новий отвір у стіні, вище рівня води, — запропонував старий негр.

— Мабуть... Ні, Томе. Якщо в нас тут рівень води тільки п'ять футів, це не означає, що зовні вона не піднялася вище... Імовірно, там рівень досягає семи-восьми футів, а можливо, й більше.

— Ви так гадаєте, містере Діку?

— Я вважаю, Томе, що вода, що проникла в конус, стисла повітря, яке було в ньому, і тепер це стиснене повітря не дає їй піднятися вище. Але якщо ми прорубаємо отвір у стіні, повітря вирветься назовні, тиск упаде, і рівень води зовні й усередині конуса зрівняється. Якщо ж рівень води зовні значно вищий, ніж тут, то вода підніматиметься доти, поки її знову не зупинить тиск повітря. У цьому конусі ми — як робітники у водолазному дзвоні.

— Що ж нам робити? — запитав Том.

— Спочатку ретельно обміркувати, а потім вже діяти,— відповів Дік Сенд.—
Необережність може коштувати нам життя.

Це зауваження було дуже слухним. Дік також мав рацію, коли порівнював затоплений розливом термітник із водолазним дзвоном. Але у водолазному дзвоні повітря безупинно оновлюється за допомогою спеціальних насосів. Водолази вільно дихають і не відчувають інших незручностей, крім тих, які пов'язані із тривалим перебуванням у камері, де повітря перебуває під великим тиском. У конусі ж до цих незручностей додалося й те, що вода зайняла близько третини об'єму приміщення, а повітря могло оновитися лише в тому випадку, якщо буде пробито в стіні отвір, сполучений з атмосферою. Але пробивати такий отвір — означає наражатися на ризик, про який говорив Дік Сенд, і, можливо, лише погіршити положення.

Поки що рівень води всередині конуса залишався незмінним. Підвищитися він міг лише у двох випадках: по-перше, якщо в стіні буде пробито дірку й виявиться, що зовні вода стоїть вище, ніж усередині конуса, по-друге якщо рівень води підніматиметься ще вище. В обох випадках вода залишить усередині термітника лише невеликий простір, у якому отруєне видихуваною вуглекислотою повітря стискатиметься ще більше.

Діку спало на думку, а що як розлив зірве з місця конус?.. Це було би вкрай небезпечно для всіх, хто зараз перебував у ньому. «Ні,— вирішив він,— цього не може бути: будівлі в термігів надзвичайно міцні, не гірші, ніж у бобрів».

Тож найбільше слід було побоюватися, що гроза затягнеться надовго, а отже, й повинь посилюється. Якщо рівень води на рівнині досягне тридцяти футів, тобто підніметься на вісімнадцять футів над верхівкою конуса, повітря всередині нього перебуватиме під тиском майже в одну атмосферу!

А тим часом у Діка Сенда були підстави побоюватися, що повинь посилюється. Адже підйом води залежав не лише від цієї неймовірної зливи,— можливо, що якась із річок, що протікали поблизу, вийшла з берегів і затопила цю улоговину. У такому разі можна було припустити, що конус цілком перебуває під водою, й з нього вже не можна вибратися, навіть пробивши верхівку, що зробити не дуже складно.

Дік Сенд, вкрай стривожений, запитував себе, що робити: чекати чи, з'ясувавши реальне становище, якнайшвидше знайти вихід із ситуації?

Йшла третя година ранку. У конусі всі принишкли, прислухаючись до відгону грози, що долинав із зовні. Безперервний гул і тріскіт свідчили про те, що боротьба стихій не скінчилася.

Старий Том звернув увагу на те, що рівень води продовжує потроху підніматися.

— Так, я теж це помітив,— спохмурнів Дік Сенд.— Повітря не може вирватися звідси, а вода все ж піднімається. Отже, вода ззовні прибуває й просочується сюди.

— На щастя, підйом ледь помітний,— заспокоїв Том.

— Проте невідомо, коли він припиниться,— відповів Дік Сенд.

— Капітане Діку,— запропонував Бат,— якщо хочете, я спробую вибратися з термітника. Я пірну й спробую вилізти через отвір...

— Краще я сам спробую це зробити,— відповів Дік.

— Ні, ні! — гаряче заперечив Том.— Нехай краще мій син спробує. Ви цілком можете покласти на його спритність. А якщо йому не вдасться повернутися... Ваша присутність тут вкрай необхідна.— І пошепки старий додав: — Не забувайте про місіс Велдон і маленького Джека!

— Добре,— сказав Дік.— Ідіть, Бате. Якщо конус затоплений, і не думайте повертатися. Ми тоді спробуємо вибратися тим же шляхом, що й ви. Але прихопіть із собою сокиру. Якщо верхівка термітника виступає над водою, рубайте її. Ми почуємо стукіт і зрозуміємо, що це сигнал ламати покрівлю зсередини. Зрозуміло?

— Зрозуміло,— відповів Бат.

— Ну, йди, синку,— сказав Том, стиснувши його руку. Бат глибоко вдихнув і, набравши повітря в легені, пірнув.

Глибина води в конусі перевищувала п'ять футів. Перед Батом було нелегке завдання: знайти під водою отвір, пролізти крізь нього й піднятися на поверхню. Все це потрібно було встигнути зробити за кілька секунд.

Минуло півхвилини. Дік вирішив, що негр уже вибрався назовні, як раптом з води з'явилася голова Бата.

— Ну що? — запитав Дік Сенд.

— Отвір завалило глиною,— відповів Бат, перевівши подих.

— Отвір завалено! — повторив Том.

— Так,— сказав Бат.— Вочевидь, вода розмила глину. Я обмацав рукою стіни — отвору більше немає.

Дік Сенд похитав головою. Маленький загін був герметично закупорений у цьому конусі. Так, цілком можливо, що термітник затоплено повінню.

— Якщо старого отвору немає, потрібно зробити новий,— сказав Геркулес.

— Стривайте! — раптом гукнув Дік, утримуючи Геркулеса, який вже було взяв сокиру і приготувався пірнати.

Юнак замислився й після довгого мовчання сказав:

— Ні, ми зробимо інакше. Адже питання полягає ось у чому: покриває вода термітник чи ні? Просвердливши шпарину у верхівці конуса, ми отримаємо відповідь на це запитання. Але якщо конус затоплено, повітря миттю вирветься назовні, вода заповнить весь простір і ми загинемо. Тут потрібна обережність...

— Проте й часу гаяти не можна,— зауважив старий Том.

Справді, вода в конусі продовжувала потроху підніматися. Рівень її досяг шести футів. Місіс Велдон, Джек, кузен Бенедикт і Нан сховалися на горішньому ярусі чарунок, до якого вода ще не дійшла; всі інші подорожани були вже по пояс у воді.

Треба було якнайшвидше випробувати запропонований Діком спосіб. Юнак вирішив просвердлити шпарину у стіні на відстані одного фута від поверхні води, тобто за сім футів від підлоги. Якщо в отвір увірветься ззовні повітря, то конус, звісно, виступає над водою. І навпаки, якщо виявиться, що отвір просвердлено нижче рівня розливу, вода в конусі почне підніматися. Тоді, швидко заткнувши шпарину, потрібно буде свердлити нову, футом вище, і так далі. Якщо виявиться, що й у верхівці отвір конуса не виходить на повітря, то вода на рівнині стоїть вище п'ятнадцяти футів, і все поселення термігів затоплене.

І в цьому випадку Діку Сенду та його супутникам загрожує жахлива й болісна загибель — повільна смерть від задухи. Дік Сенд знав про це, проте намагався зберегти спокій і ясність думки. Він заздалегідь врахував усі можливі наслідки ухваленого ним рішення. Але не робити нічого й надалі було небезпечно: і без того повітря всередині конуса було вже настільки зіпсоване, що мандрівникам стало важко дихати, а вільний простір все зменшувався.

Найкращим інструментом, який Дік Сенд міг обрати, аби просвердлити отвір у стіні, був рушничний шомпол із гвинтовою нарізкою на кінці; при швидкому обертанні він вгризався в глину як бур, діаметр отвору виходив дуже незначний, але повітря могло проникнути й через таку маленьку дірочку.

Геркулес, піднявши ліхтар, світив Діку Сенду. У запасі було ще трохи свічок, і Дік міг не боятися, що він залишиться в темряві.

За хвилину просвердлили стіну наскрізь. Негайно ж почувся глухий шум, схожий на звук, з яким пухирці повітря пробиваються крізь товщу рідини. Повітря виривалося з конуса, а вода швидко прибувала й зупинилася на рівні продірявленого отвору. Отже, отвір просвердлили занадто низько, і він вийшов назовні під водою...

— Доведеться повторити! — безпристрасно мовив Дік Сенд і поспіхом заткнув отвір грудкою глини.

Підйом води припинився, але рівень її встиг підвищитися приблизно на вісім дюймів. Це означало, що на стільки ж зменшився обсяг, зайнятий повітрям. Дихати стало важче, адже кисню в повітрі залишилося обмаль. Полум'я в ліхтарі стало червоним і поступово тьмяніло.

Дік Сенд заходився свердлити другий отвір, на фут вище від першого. Якщо й ця спроба скінчиться невдачею, вода всередині конуса підніметься ще вище... Але потрібно було ризикувати!

У той час як Дік Сенд свердлив стіну в новому місці, почувся голос кузена Бенедикта: — От воно що! Тепер все зрозуміло!

Геркулес спрямував промінь світла на кузена Бенедикта. Обличчя ентомолога виражало глибоке задоволення.

— Так, так... Зрозуміло, чому ці розумні комахи залишили своє житло! — завзято продовжував кузен Бенедикт. — Вони передчували повінь! О, це інстинкт, це інстинкт, друзі мої! Терміти хитріші за нас! Значно хитріші!

І, висловивши в такий спосіб своє ставлення до подій, кузен Бенедикт замовк.

Цієї миті Дік Сенд, просвердливши шпарину в стіні, потяг шомпол до себе. Знову почулося те саме булькотіння. Вода піднялася ще на один фут. Отже, цей отвір також виявився нижче рівня розливу!

Становище було справді жахливим. Місіс Велдон, до ніг якої вже підступила вода, взяла на руки сина. Усі задихалися в тісному просторі, шуміло у вухах і пришвидшено билися серця, ліхтар майже не давав світла.

— Невже весь конус знаходиться під водою? — прошепотів Дік Сенд.

Щоб з'ясувати це, потрібно було просвердлити третю шпарину — у самісінькій верхівці конуса. Задуха, смерть — от що загрожувало мандрівникам, якщо остання спроба виявиться такою ж марною, як і дві попередні. Залишок повітря вирветься назовні, і вода заповнить весь конус.

— Місіс Велдон, — сказав Дік, — ви знаєте, в якому ми становищі. Якщо ми баритимемося, то задихнемося. Якщо й остання спроба буде невдалою, вода нас затопить. Врятуватися ми можемо лише в тому разі, якщо верхівка конуса виступає з води. Я пропоную ризикувати... Чи згодні ви?

— Я згодна, Діку, — просто відповіла місіс Велдон.

Цієї миті вогонь у ліхтарі згас через брак кисню. Настав цілковитий морок. Місіс Велдон, Джек і кузен Бенедикт, які сиділи у верхньому ярусі комірок, злякано пригорнулися одне до одного.

Геркулес вчепився в одну з бічних перегородок. Лише голова його виступала з води. Дік Сенд піднявся до нього на плечі й заходився свердлити шомполом отвір у самісінькій верхівці конуса. Тут шар глини був товстішим й твердішим. Шомпол із зусиллям проникав углиб. Дік продовжував свердлити із шаленою швидкістю. Він був охоплений жахливою тривогою — крізь вузьку шпарину за кілька секунд у конус увірветься або свіже повітря, а з ним і життя, або ж вода, а з нею — смерть!

Раптом почувся пронизливий свист. Стиснене повітря із силою вирвалося назовні... а крізь отвір блиснуло світло. Вода всередині конуса піднялася ще на вісім дюймів і зупинилася на цьому рівні. Вочевидь, між рівнями води зовні й усередині термітника встановилася рівновага.

Отже, верхівка конуса піднімалася над водою. Мандрівники були врятовані! У термітнику пролунало шалене «ура», і в хорі голосів громовими розкотами звучав потужний бас Геркулеса.

Негайно ж були пущені в хід ножі й сокира. Пролам у верхівці конуса швидко розширювався, пропускаючи свіже повітря й перші промені сонця. Усі сподівалися, що, щойно з конуса зіб'ють верхівку, буде легко видертися на стіну й тоді вирішити, як дістатися найближчого підвищення, недосяжного для повені.

Дік першим висунув голову назовні. Із грудей його вирвався крик. І відразу пролунав свист, добре знайомий мандрівникам Африкою, — свист пролітаючої стріли.

Дік Сенд сковзнув униз, проте він встиг розгледіти за сто кроків від поселення термітів табір тубільців.

Біля конуса затопленою рівниною плавали довгі піроги. У пірогах сиділи тубільські воїни. З одного із цих човнів і пустили цілу хмару стріл, коли юнак визирнув назовні.

Дуже коротко Дік Сенд розповів про все це своїм товаришам. Схопивши рушниці, Дік, Геркулес, Актеон і Бат вибралися з отвору й почали стріляти в цей човен.

Їхні кулі наздогнали кількох тубільців. Дикий лемент й безладна стрілянина з рушниць були відповіддю на залп наших подорожан. Але що могли зробити Дік Сенд і його товариші, жменька хоробрих, проти сотні воїнів, які оточили їх з усіх боків?

Термітник взяли приступом. Місіс Велдон, її сина, кузена Бенедикта схопили й кинули в одну з пірог. Вони не встигли навіть попрощатися, не встигли потиснути востаннє руки друзям, з якими їх розлучили. Безсумнівно, африканці діяли відповідно до заздалегідь отриманих розпоряджень. Дік Сенд бачив, як пірога попливла до табору тубільців і зникла там.

Самого Діка, Нан, старого Тома, Геркулеса, Бата, Актеона та Остіна кинули в другу пірогу, що попливла в інший бік.

Двадцяттеро воїнів сиділи в цій пірозі, а слідом за нею пливли ще п'ятеро, більших. Будь-яка спроба чинити опір була приречена на невдачу, проте Дік Сенд і його товариші все ж намагалися боротися. Вони поранили декількох африканських солдатів і безумовно заплатили би життям за свою зухвалість, якби воїни не отримали суворого наказу доставити їх живими.

Переїзд тривав усього кілька хвилин. Але в той момент, коли пірога черкнула днищем об прибережний пісок, Геркулес відштовхнув воїнів, що тримали його, і вистрибнув на берег. Двоє тубільців кинулися до нього, але велетень махнув своєю рушницею, як палицею, і обидва переслідувачі впали із проломленими черепами.

За хвилину, благополучно уникнувши граду куль, Геркулес зник у лісі. А Діка Сенда та його супутників тубільці перетягли на берег і закували в ланцюги, як рабів...

Розділ сьомий. Табір на березі Кванзи

Після повені, що перетворила на озеро всю рівнину, де знаходилося поселення термітів, вид місцевості змінився до непізнаваності. Лише конусоподібні верхівки двох десятків термітників здіймалися над поверхнею води в цьому своєрідному басейні.

Через зливу рівень води в затоках Кванзи різко піднявся, і вночі річка вийшла з берегів.

Кванза, одна з найбільших рік Анголи, впадає в Атлантичний океан за сто миль від місця катастрофи «Пілігрима». Цю річку довелося перетнути лейтенантові Камерону, перш ніж досягти Бенгели. Кванзі самою природою призначено стати внутрішнім водним шляхом у цій частині португальської колонії. Пароплави вже піднімаються за її нижньою течією. Не мине й десяти років, як вони попливуть до її верхів'я. Дік Сенд вчинив цілком правильно, коли шукав на півночі судноплавну річку. Струмочок, уздовж якого він вів свій загін, впадав безпосередньо у Кванзу. Якби не раптовий напад тубільців, якого Дік Сенд не міг передбачити, він знайшов би річку на відстані однієї милі від поселення термітів. Якби не халепа, маленький загін благополучно б дістався плотом до португальських поселень у низинах Кванзи. Туди часто заходять пароплави, і там мандрівники були б у повній безпеці. Проте доля розпорядилася інакше.

Табір тубільців було розбито на пагорбі по сусідству з термітником, який виявився фатальною пасткою для мандрівників. На вершині пагорба росла величезна смоківниця. Під її розлогим гіллям вільно могло б розміститися п'ятсот осіб. Хто не бачив цих африканських дерев-гігантів, той не може уявити, наскільки вони велетенські.

Їхнє гілля утворює густу хащу, у якій можна загубитися. Пейзаж доповнювали баньянг — дерева, в яких насіння не обростає м'якоттю. Під покровом смоківниці розташувався, як у затишному притулку, цілий невільничий караван, той самий, про який Герріс розповідав Негоро. Агенти работоргівця Альвеца гнали невільників у Казонде, на

головний ринок чорного товару. Звідти цих нещасних, вирваних з рідних селищ, відправляли в бараки на західне узбережжя або в Ньянгве, в область Великих озер. У Ньянгве утворювали нові каравани, що пливли на північ — до Верхнього Єгипту або на схід — у факторії Занзібару.

У таборі Дік Сенд та його супутники одразу перетворилися на рабів. Зі старим Томом, його сином, Остіном, Актеоном і бідолашною Нан, хоча вони й не були африканцями, поводитися так само, як і з тубільськими невольниками. Нових бранців знезброїли, незважаючи на їхній опір, розбили на пари, і кожній парі надягли на шию довгу, у шість футів, колодку з розтрубами на кінцях у формі римської цифри V. Розтруби рогатини, які щільно охоплювали шию, замикалися залізною скобою. Жахливі нашійники змушували невольників йти вервечкою, не ухиляючись ані на крок ні праворуч, ні ліворуч. Крім цієї рогатини, нещасних попарно скували важким ланцюгом, що оперізував їм стегна. У невольників залишалися вільними руки — але лише для носіння вантажу, і ноги — лише для ходи, а не для втечі... і так вони мали брести під палючим сонцем сотні миль... а щоб полонені рухалися швидше, їх щоразу підстьобували батогами наглядачі — хавільдари. Дік та його товариші, знесилені боротьбою, яка щойно скінчилася, більше не чинили опору. І чому їм не вдалося втекти, як Геркулесові? Але, при всій могутній силі втікача, що чекало його в цій жахливій країні? На що він міг сподіватися, коли проти нього були голод, дикі звірі, тубільці?

Можливо, невдовзі він заздритиме своїм товаришам, які потрапили в неволю! А тим часом бранці не могли розраховувати на жодне послаблення з боку провідників каравану. Останні — араби й португальці — розмовляли між собою якоюсь своєю мовою, а з невольниками спілкувалися лише погрозливими жестами та окриками.

Дік Сенд був білим, і работоргівці не наважувалися поводитися з ним, як з іншими. В нього забрали зброю, але ланцюгів не одягали й не з'єднували рогатиною з невольниками. Та поруч йшов спеціальний доглядач, який не зводив з нього очей. Дік Сенд озирався навсїбіч, очікуючи, що зараз з'являться Негоро або Герріс, але їх не було. І все ж Дік ані на мить не сумнівався, що ці двоє негідників причетні до нападу на його загін. Йому спало на думку, що місіс Велдон, Джека й кузена Бенедикта відокремили від інших бранців за розпорядженням американця або португальця. Не бачачи в таборі ані того, ні іншого, Дік подумав, що обидва спільники супроводжують свої жертви. Куди ж вони відвели місіс Велдон? Що збираються вчинити з нею? Болісна тривога за місіс Велдон та її близьких не давала Дікові спокою й змушувала забувати про власне лихо.

Караван, що розташувався на відпочинок під гігантською смоківницею, налічував не менше восьмисот осіб, серед них близько п'ятисот невольників обох статей, двісті солдатів-тубільців і близько сотні носіїв, наглядачів та агентів работорівця.

Наглядачі були набрані з арабів і португальців. Важко уявити, як жорстоко ці люди поводитися з невольниками. Вони били їх з приводу і без нього, а тих, хто занедужував, втрачав сили, не витримував катувань, позбавляли життя ударом ножа або кулею, бо їх вже не можна було продати.

Невольників тримали в покорі зв'язкою жорстокістю. Через такі порядки рідко коли караван доходив до кінця хоч би з половиною живого «товару». Решта встеляли своїми кістками караванні шляхи із внутрішніх областей Африки до берега океану; лише декому вдавалося втекти дорогою. Легко уявити моральний вигляд європейців (здебільшого, португальців), які супроводжували невольничі каравани як агенти работорівця. Це були покидьки суспільства, викинуті зі своєї країни, злочинці, каторжани, власники невольничих кораблів, яким вдалося уникнути шибениці. Такою людською потолочкою були й Негоро з Геррісом. Вони служили в одного з найбільших работорівців Центральної Африки Хозе-Антонію Альвеца, — добре відомого всім дрібним торговцям «чорним товаром»; лейтенант Камерон повідомив про нього цікаві відомості.

Для конвою невольників работорівці вербували солдатів переважно серед тубільців. Але полювання на людей не були монополією работорівців. Негритянські царьки теж влаштовували криваві набіги на своїх сусідів з тією ж метою; переможених чоловіків, жінок і дітей продавали работорівцям за кілька ярдів колєнкуру, за порох, рушниці, за рожеве або червоне намисто, а в голодні роки, розповідав Лівінгстон, навіть за жменю маїсу.

Загін солдатів, що супроводжував караван Альвеца, був типовим зразком найманого африканського війська. Це було збіговисько напівголих чорношкірих бандитів, озброєних кремінними рушницями, в яких довге дуло було закуте у мідні кільця. З такою охороною агентам работорівця було нелегко впоратися. Ця банда завжди дуже неохоче підкорялася наказам. Вона сама призначала час виступу в похід і час зупинки для відпочинку. Незговірливих агентів охорона швидко змушувала погрозами залишати караван.

Важкий вантаж каравану несли на плечах самі невольники — чоловіки й жінки, але работорівці все ж наймали певну кількість носіїв — «пагазисів». Їм довіряли тюки з особливо цінним товаром, здебільшого зі слоновою кісткою. Інколи траплялися величезні слонові бивні вагою до ста шістдесяти фунтів, і для перенесення кожного з них було потрібно по два носії. Із прибережних факторій слонову кістку переправляли на ринки у Хартум, Занзібар і Наталь. Праця носіїв оплачувалася після прибуття на місце

призначення декількома метрами бавовняної тканини, яку називали «мерикані», пригорщею каурі, порохом, разком намиста, а іноді — невільником, якщо в работоргівця не було інших цінностей або якщо він не розраховував багато виручити за цього невільника.

*Каурі — мушлі, які використовують у цій місцевості в якості монет.

Серед п'яти сотень невільників каравану Альвеца було дуже мало літніх людей. Зазвичай під час набігу на руїни палаючого селища нещадно вбивали всіх бранців у віці за сорок років: на ринку був гарний попит лише на молодих здорових невільників, невільниць і на дітей. Не більше десятої частини переможених залишалося в живих після таких кривавих побоїщ. Цим пояснюється, чому так страшно збезлюділа Екваторіальна Африка, де великі області перетворилися на пустелю.

Яким страшним видовищем була ця людська череда! Напівголі невільники, прикриті хіба що клаптем «мбузу» — цупкої тканини з кори дерева, жінки всі у виразках від ударів нагая, змучені, виснажені діти із закривавленими ногами, — матері намагалися нести їх на руках, незважаючи на свою важку ношу, — скуті люди з колодками на шиї, які були ще болючіші від каторжних кайданів.

Ці нещасні, ледь живі люди, майже безголосі, ці «кістяки з чорного дерева», як сказав про них Лівінгстон, могли б розчулити своїм виглядом навіть дикого звіра. Проте наглядачів-арабів це видовище анітрохи не вражало, а наглядачі-португальці, зі слів Камерона, були ще жорстокішими за арабів*. За бранцями було встановлено найсуворіший нагляд як під час походу, так і на стоянках. Дік Сенд зрозумів, що годі й думати про втечу. Але як же тоді знайти місіс Велдон. Жодних сумнівів: Негоро брав участь у захопленні матері й сина. Яку мету переслідував португалець, розлучаючи тих, хто потрапив в аварію на «Пілігримі», Дік Сенд ще не знав. А те, що Негоро був здатен на будь-який злочин, ще більше лякало, і серце юнака обливалося кров'ю від самої думки про небезпеку, яка загрожує місіс Велдон.

«Ох! — повторював він. — Подумати тільки, що я міг пристрілити й того, й іншого негідника і не зробив цього!» Знову й знову юнакові допікали болісні думки. Від яких страшних нещасть позбавила би людей заслужена страта Герріса й Негоро. Від яких тяжких прикроців позбавила б вона принаймні тих, із ким ці торговці людським м'ясом поводяться як з рабами. Місіс Велдон і маленький Джек зовсім безпомічні й самотні. Кузен Бенедикт — для них не опора. Добре, якщо він зуміє подбати хоч про себе самого. Напевно, всіх трьох вже відправили в якийсь глухий закуток Анголи. Але хто понесе дорогою хворого хлопчика?

«Матір,— казав собі Дік,— матір! Вона візьме Джека на руки й нестиме його до повної знемоги, поки не впаде на дорозі... Вона зробить те ж, що роблять нещасні рабині... Так як і ці рабині, вона помре в дорозі... Ох, дав би мені Господь опинитися віч-на-віч із цими катами...»

Проте Дік і сам був бранцем. Він був однією з голів цієї череди, яку наглядачі гнали в глиб Африки. Він не знав навіть, чи ведуть Негоро й Герріс самі ту партію невольників, в яку включили свої жертви. Тепер уже немає Дінго, нікому відшукати сліди Негоро й зчинити тривогу при його наближенні.

Один лише Геркулес міг прийти на допомогу нещасній місіс Велдон. Та хіба ж можна сподіватися на диво?

І все ж Дік, як потопельник за соломинку, чіплявся за цю надію. Дік вважав, що він добре знає Геркулеса й може не сумніватися, що, опинившись на волі, Геркулес зробить все підвладне силам людським для порятунку товаришів, і особливо місіс Велдон. Геркулес, напевно, йде слідом за бранкою і вже знайшов спосіб дати їй знати, що допомога близько. А може Геркулес має на меті спочатку звільнити його, Діка Сенда, аби потім вже удвох звільнити місіс Велдон?

Дік жваво уявляв, як уночі Геркулес пробирається до табору невольничого каравану. Він приспав пильність сторожі: такий же чорний, як інші раби, непомітно сховався поміж їхньої юрби. Ось він підповзає до Діка, звільняє його й забирає за собою в ліс... Ось вони обидва на волі!.. Чого тільки не зроблять вони для звільнення місіс Велдон!..

Річка дає їм можливість спуститися до узбережжя, і Дік Сенд, краще знаючи тепер всі труднощі, що чекають на шляху до порятунку, успішніше здійснить свої плани і врятує місіс Велдон...

Так юнак переходив від розпачу до надії. Він не впадав у зневіру, його енергійна натура не хотіла коритися лихій долі. Дік Сенд готовий був скористатися з найменшої можливості, аби розпочати боротьбу. Насамперед потрібно було дізнатися, куди прямував невольничий караван. Можливо, що кінцевим пунктом маршруту була одна з факторій Анголи, до якої залишалося всього кілька денних переходів. Але якщо караван йшов у внутрішні області Екваторіальної Африки, то попереду лежали ще сотні й сотні миль шляху. Головний невольничий ринок знаходився у Ньянгве, в області Великих озер, якими подорожував тоді Лівінгстон. Ньянгве лежить на меридіані, що ділить Африку на дві майже рівні частини. Але від табору на березі Кванзи до Ньянгве було дуже далеко,— тож в дорозі потрібно було б провести багато місяців.

Не дивно, що Дік так переймався питанням, куди прямує караван: адже з Ньянгве не варто було навіть намагатися тікати. Якби місіс Велдон, Діку, Геркулесу та решті негрів

пощастило вирватися з полону, вони однаково б загинули десь між областю Великих озер і берегом океану.

Проте невдовзі Дік Сенд заспокоївся: вочевидь, партія мала швидко прибути на місце. Не розуміючи мови, якою перемовлялися між собою провідники каравану, — то була суміш арабської мови з якимсь із африканських наріч, — він все ж зауважив, що вони часто називають один із місцевих невільничих ринків. Йшлося про Казонде, а Дік знав, що саме це місце — центр работоргівлі в Анголі. В Казонде, міркував Дік, вирішується доля всіх бранців, вони потраплять там до рук місцевого царька або ж до рук работоргівця. І він не помилився.

Дік Сенд, який старанно вивчав географію, знав, що відстань від Паоло-де-Луанда до Казонде не перевищує чотирьохсот миль. Отже, табір на Кванзі перебував не більше як за двісті п'ятдесят миль від цього невільничого ринку. Дік вирахував це приблизно, грунтуючись на переході, зробленому його маленьким загonom у супроводі Герріса. За звичайних умов такий шлях можна пройти за десять-дванадцять днів. Але караван вже був знесилений пройденою далекою дорогою, і Дік припускав, що потрібно буде не менше трьох тижнів на перехід від Кванзи до Казонде.

Діку дуже хотілося поділитися своїми здогадами зі старим Томом та його товаришами. Для них було б чималою розрадою дізнатися, що караван не заженуть у нетрі Екваторіальної Африки, у ті страшні краї, звідки немає жодної надії вибратися. Але як передати цю приємну звістку? Досить було б кинути мимохідь кілька слів. Чи вдасться це зробити?

Четверо полонених негрів перебували на правому фланзі табору. Вони були скуті попарно: Актеон з Остіном, Том із Батом — батько й син випадково опинилися поруч. Бранців постійно супроводжував спеціальний наглядач і варта — з десяток солдатів.

Дік, вільний від кайданів, вирішив підійти ближче до своїх товаришів, які сиділи на землі не далі ніж за п'ятдесят кроків від нього. Він став обережно наблизитися до них.

Мабуть, старий Том вгадав намір Діка — він щось шепнув своїм товаришам, і ті, припинивши розмову, уважно стежили за Діком. Вони не могли зрушити з місця, але ніщо не заважало їм дивитися й слухати.

Невдовзі Дік непоміжно пройшов половину відстані. Він міг уже крикнути Тому назву міста, куди прямує караван, і скільки приблизно може тривати дорога. Але йому хотілося поговорити з товаришами й домовитися, як триматися під час цієї подорожі. Тому він продовжував з байдужим виглядом рухатися вперед. Серце його скажено калатало — лише кілька кроків відокремлювали його тепер від мети... Але раптом наглядач, ніби розгадавши його задум, з криком кинувся йому напереріз. Солдати, яких налякав лемент

наглядача, негайно ж підбігли й грубо відштовхнули Діка. А далі погнали Тома і його супутників у протилежний кінець табору.

Обурений і розгніваний Дік Сенд кинувся на наглядача. Він намагався вихопити в нього з рук рушницю й, коли це не вдалося, відірвав дуло від ложа. Але солдати юрбою накинулися на нього й забрали уламок рушниці. Розлючені, вони роздерли б юнака на частини, якби не втрутився один із провідників каравану — високий араб з дуже лютим обличчям. Це був той самий Ібн-Хаміс, про якого Герріс розповідав Негоро.

Араб промовив кілька слів — Дік, звісно, не зрозумів їх значення, — і солдати, слухняно залишивши свою жертву, відійшли вбік.

Бранцям, мабуть, забороняли спілкуватися між собою. Але, з іншого боку, варті, безсумнівно, було суворо наказано зберегти Діку життя. Хто міг віддати такий наказ, крім Герріса і Негоро?

Це було вранці 19 квітня. Пролунав хрипкий звук рога й слідом за ним гуркіт барабанів. Відпочинок скінчився. Табір знімався з місця. За мить усі — провідники, солдати, носії й невільники — були вже на ногах.

Невільники розібрали тюки з поклажею й вишикувалися в колону, попереду якої став наглядач із розгорнутим строкатим прапором. Було дано сигнал виступати. Почулася неголосна пісня. Але співали не переможці, а переможені. І в пісні цій лунала наївна віра пригноблених і погроза катам-гнобителям: «Ви женете мене в рабство — сила на вашому боці. І я незабаром помру. Але мертвий я позбудуся ярма, тоді я прийду і уб'ю вас!»

Розділ восьмий. Із записника Діка Сенда

Гроза вщухла, проте небо й досі було хмарним та непривітним. В Екваторіальній Африці у квітні розпочинається другий період дощового сезону, так звана «мазіка». У цей час дощі ллють найчастіше вночі — упродовж двох, а іноді й трьох тижнів. Для невільничого каравану це було новим і важким випробуванням. Рано-вранці караван залишив місце привалу й, відійшовши від берега Кванзи, вирушив просто на схід. П'ятдесят солдатів крокували попереду, по сотні обабіч колони, а інші конвоїри утворювали ар'єргард. За таких умов було б важко втекти, навіть якби люди й не були скуті. Ряди невільників змішалися. Жінки, діти, чоловіки, підлітки йшли упереміж, а наглядачі нагаями підганяли їх. Були там нещасні матері, які пересувалися, на ходу годуючи немовлят, а вільною рукою притримуючи іншу дитину. Деякі жінки волочили за собою по твердій колючій траві голих та босих дітей.

Начальник каравану, той самий араб Ібн-Хаміс, який напередодні втрутився у зіткнення Діка з наглядачем, уважно стежив за своєю чередою: він походжав уздовж колони, то пропускаючи її вперед, то знову стаючи в голові. Ібн-Хаміса та його помічників не

обходили страждання бранців, але вони не могли не рахуватися зі «своїми» людьми: увесь час то солдати вимагали збільшення пайки, то носії вимагали частіших зупинок. І через це раз у раз виникали суперечки й зчинялася груба лайка. Наглядачі зганяли свою лють на нещасних невільниках. Усю дорогу не змовкали нарікання солдатів і носіїв, погрози й лайка хавільдарів, лемент невільників. Ті, хто йшов в останніх рядах, ступали по землі, зрошеній кров'ю рабів, які йшли попереду...

Діку так і не вдалося переговорити зі своїми товаришами, бо їх вели під посиленням конвоєм у перших рядах каравану. Вони йшли вервечкою, пара за парою, відділені одне від одного рогатинами, що не дозволяли поворухнути головою. Нагаї наглядачів смугували їхні спини так само часто, як і спини всіх інших нещасних.

Бат у парі з батьком йшов попереду, обережно ступаючи, аби не труснути рогатиною й не завдати Томові болю. Час від часу, коли хавільдар не міг чути, він пошепки намагався підбадьорити старого. Коли він бачив, що Том стомився, намагався сповільнити крок. Бідний малий навіть не міг повернутися назад і поглянути на батька. У Тома була хоч одна розрада — він бачив сина, але старому доводилося гірко розплачуватися за цю радість: скільки разів сльози котилися з його очей, коли нагай наглядача залишав криваві смуги на спині Бата, ці удари для батька були болючішими, ніж якби батогом шмагали його самого.

Актеон і Остін, скуті одне з одним, йшли на відстані декількох кроків і зазнавали таких самих катувань. Як заздрили вони Геркулесові! Яка б небезпека не загрожувала йому в цих диких місцях, він був вільний і міг боротися за своє життя!

У перші ж хвилини полону старий Том розповів своїм товаришам гірку правду. З глибоким здивуванням дізналися Бат, Остін і Актеон, що перебувають вони в Африці, що їх привело сюди й затягло в глиб країни віроломство зрадників Негоро й Герріса та що даремно чекати на розуміння і співчуття від людей, до яких вони потрапили в полон.

Зі старою Нан поводитися не краще, ніж з іншими полоненими. Вона йшла в середині каравану, у групі невільниць. Її скували ланцюгом із молодю матір'ю, у якої було двоє дітей — немовля та хлопчик трьох років, який ледь навчився ходити. Нан взяла під свою опіку хлопчика. Матір не посміла навіть подякувати їй і лише підняла на Нан очі, сповнені сліз. Дитина не встигала за дорослими, і довгий перехід напевно вбив би її. Нан взяла хлопчика на руки, аби позбавити його втоми й нещадного нагая наглядача. Це була важка ноша для старої і вона побоювалася, що сил їй вистачить ненадовго.

Нан несла малюка й думала про Джека. Вона уявляла собі хлопчика на руках у матері. Як же їй тяжко, бідолашній! Джек схуд за час хвороби, але все ж слабенькій місіс Велдон,

напевно, важко нести його. Де вона тепер? Що з нею? Чи ще доведеться побачитися з нею коли-небудь старій няньці?

Діка Сенда вели в ар'єргарді. Зі свого місця він не міг бачити ані Тома, ані його супутників, ані старої Нан — голову довгої колони було видно йому, лише коли проходили через яку-небудь рівнину.

Дік крокував, поринувши в смутні думки, і лише окрики наглядачів відривали його від цих думок. Він не думав ні про самого себе, ні про майбутні труднощі шляху, ні про катування, які, можливо, підготував для нього Негоро. Його цілком поглинула турбота про місіс Велдон. Дік не відривав очей від землі: він пильно вдивлявся в кожну зім'яту травинку, у кожну зламану гілочку — він шукав якийсь слід, що сповістив би про те, що тут проходила місіс Велдон. Дік знав, що іншого шляху від Кванзи до Казонде немає. Отже, якщо місіс Велдон також прямує в Казонде — а це припущення було досить ймовірним,— вона неминуче мала пройти тут. Юнак дорого би заплатив бодай за маленьку звістку про її долю.

Такий був тілесний і сердечний стан Діка Сенда та його товаришів. Якою б великою не була їхня тривога за власну долю, якими б важкими не були їхні страждання, вони не могли без здригання дивитися на муки оточуючої їх юрби виснажених рабів, не могли не відчувати обурення через нелюдську жорстокість доглядачів, але, на жаль, вони не мали сил хоч якось допомогти невольникам і вчинити опір їхнім катам.

На двадцять із зайвим миль на схід від Кванзи тягнеться суцільний ліс. Дерев тут ростуть не так густо, як у прибережних лісах,— певно, череди слонів витоптують молоді пагони, а може, їх знищують личинки численних комах. Йти таким лісом було легше, ніж продиратися крізь зарості чагарників. Тут росло чимало бавовнику, кущами заввишки у сім-вісім футів; із бавовни виробляють звичайні в цих краях тканини з чорними та білими смугами. У деяких місцях стежина заглиблювалася у справжні джунглі, де і раби, й варта потопали у високій рослинності.

З усіх місцевих тварин лише голови слонів та жирафів піднімалися вище цих очеретів, схожих на бамбук, цих трав, у яких стебла мають дюйм у діаметрі. Слід було чудово знати місцевість, аби не заблукати там.

Караван виступав на світанку й не спиняючись просувався вперед до полудня. Опівдні робили зупинку на одну годину. На привалі розв'язували тюки з маніюкою, і хавільдари роздавали невольникам по пригорщі борошна. Якщо солдати на шляху встигали розграбувати яке-не-будь село, до цього вбогого сніданку додавалися два-три батати і шматочок м'яса — козлятини або телятини.

Але відпочинок був таким коротким і навіть неможливим у дощові ночі, а довгі переходи були такими виснажливими, що більшість невільників майже не торкалися їжі. Не минуло й восьми днів після того, як караван залишив береги Кванзи, а вже двадцять невільників впали знесилені й стали здобиччю хижих звірів, які крадуться по слідах каравану. Леви, пантери й леопарди кружляли довкіл каравану, терпляче очікуючи на приречених, і щовечора після заходу сонця їхнє гарчання лунало так близько від табору, що щохвилини можна було чекати нападу.

Дік Сенд дослухався до ревіння хижих звірів, що лунало крізь тишу ночі особливо загрозливо. Юнак із жахом думав про небезпеку, яка чатувала на Геркулеса на кожному кроці в цих тропічних лісах. Проте, якби йому самому випала можливість втекти, він скористався би нею не вагаючись.

Тут ми наводимо уривки із записника Діка Сенда. Ці нотатки він робив у дорозі між Кванзою й Казонде. Аби подолати відстань у двісті п'ятдесят миль знадобилося двадцять п'ять переходів — мовою работоргівця «перехід» означає щодобовий шлях у десять миль із денною зупинкою та привалом на нічліг.

«25 і 26 квітня. Проходили повз негритянське селище, оточене огорожею із чагарників заввишки у вісім-десять фугів. Поля засіяні маїсом, бобами, сорго та арахісом. Двох жителів схопили й закували. П'ятнадцятьох убито; населення розбіглося.

27 квітня. Переправилися через швидку, досить широку річку. Місток зі стовбурів дерев, зв'язаних між собою ліанами. Кількох дошок бракувало. Дві жінки, з'єднані однією колодкою, оступилися і впали у воду. Одна з них несла дитину. Вода негайно ж завирувала й забарвилася кров'ю. Крокодили ховаються під настилом мосту; ризикуєш втрапити ногою просто у відкриту пашу.

28 квітня. Йшли лісом. Безліч високих баугіній. Це дерево португальці називають «залізним». Сильний дощ. Грунт розмок. Дорога дуже важка. Бачив у середині каравану стару Нан. Вона несе маленьке негрєня, хоча сама ледь волочить ноги. Невільниця, скута з нею, кульгає, і кров юшить з її плеча, розсіченого ударом батога.

На ніч бівуак розбили під гігантським баобабом із ніжно-зеленим листям і білими квітами.

Уночі довго було чути ревіння левів і леопардів. Солдат застрелив із рушниці пантеру. Як там наш Геркулес?..

29 і 30 квітня. Перші провісники африканської «зими». Рясна роса. Дощовий сезон розпочинається в листопаді й закінчується наприкінці квітня. Всі рівнини ще затоплені розливами. Східні вітри дмуть із такою силою, що затамовуєш подих; вони несуть із собою болотяну лихоманку.

Де ж місис Велдон? Де кузен Бенедикт? Жодних слідів. А тим часом їх могли відправити лише до Казонде! Мабуть, вони пройшли той самий шлях, що й наш караван, проте випередили нас. Мене мучить тривога. Напевно, маленький Джек знову занедужав на лихоманку в цій нездоровій місцевості. Чи живий він?..

1—6 травня. Протягом кількох днів ми йшли заболоченою місцевістю, де стоять ще не просохлі калюжі. Всюди вода, подекуди по пояс... Тисячі п'явок присмоктуються до тіла. І все ж треба йти. Часом на купинах, що виступають із води, ростуть лотоси, папіруси. На болотах якісь водяні рослини з великим, як у капусти, листям. Люди спотикаються, наткнувшись на їхнє коріння, і часто падають.

У цих місцях безліч риби, цілі міради, тубільці приносять на продаж кошики, повнісінькі риби.

Важко, а часто й неможливо знайти місце для нічлігу. Навсібіч простирається затоплена рівнина. Доводиться крокувати в темряві. Вранці в каравані недораховуються багатьох невірників. Коли ж кінець стражданям? Люди падають і вже не можуть підвестися на ноги. Та й навіщо?.. Трохи довше затриматися під водою — ось і порятунок!.. Ніколи вже не наздожене тебе в мороці ціпок наглядача. Але що станеться з місис Велдон та її сином? Я не маю права залишити їх. Я витримаю всі випробування. Це мій обов'язок!

Уночі пролунав несамовитий лемент! Солдати наламали смолянистого гілля, що стирчить із води, і запалили його. Смолоскипи ці тьмяно світили в темряві. А причина ось в чому: крокодили напали на караван. Дванадцять чи п'ятнадцять чудовиськ виринули невідомо звідки, з суцільної темряви, і, схопивши кількох дітей та жінок, потягли їх до води, у свої «комори». Так Лівінгстон називає ті глибокі ями, куди ці тварини складають свою здобич після того як утоплять її, позаяк крокодил з'їдає здобич лише тоді, коли вона вже достатньо розклалася.

Мене крокодил лише зачепив лускою й відразу здер шкіру з ноги. Але одного підлітка-невірника поруч зі мною він вирвав з колодки, переломивши її навпіл. Як закричав нещасний хлопчик! Яким жахом і болем був сповнений його крик! Я все ще чую його...

7 і 8 травня. Підраховали втрати минулої ночі. Бракує двадцятьох людей. На світланку я шукав очима Тома і його товаришів. Яке щастя — вони живі! Втім, чи щастя це? Чи не краще було б в одну мить позбутися усіх страждань?

Том іде в перших рядах каравану. На вигині шляху на якусь секунду його колодка нахилилася, і це дало Томові можливість озирнутися назад. Наші погляди зустрілися.

Дарма шукаю очима стару Нан, чи не загинула вона минулої ночі? Нарешті, затоплена рівнина залишилася позаду. Двадцять чотири години ми йшли по воді. Тепер табір

розбили на пагорбі. Сонце обсушило нас. Ми трохи поїли. Але який жалюгідний сніданок після такого переходу! Кілька зерен маїсу, пригорща борошна з маніюки — ось і все. Вода каламутна, брудна, а її доводиться пити. Скільки ж цих розпластаних на землі невільників не знайдуть у собі сил підвестися?

Не може бути, щоб місіс Велдон і Джека змусили так мучитися! Ні, Господь над нею змілоствився, їх напевно повели до Казонде іншою дорогою. Нещасна матір не витримала б таких страждань!

У каравані кілька людей занедужали на віспу — тубільці називають її «ндуе». Хворі не можуть рухатися далі. Що з ними зроблять? Невже залишать тут?

9 травня. На світанку вирушили в дорогу. Ніхто не відстав. Хавільдари зуміли бичами підняти на ноги виснажених і хворих. Невільники — це товар. Це гроші. Доки в них жевріє бодай іскорка життя, хавільдари змусять їх йти.

Мене оточують живі кістяки. У них бракує сил навіть на те, аби голосно стогнати.

Нарешті я побачив стару Нан. Боляче дивитися на неї! Хлопчик, якого вона несла на руках, зник. Немає і її сусідки. Нан тепер одна. Без колодки їй легше рухатися. Але ланцюг як і раніше оперізує її стегна. Вільний кінець вона перекинула через плече.

Мені вдалося непомітно наблизитися до неї. Що це? Вона не впізнає мене? Невже я так змінився?

— Нан,— покликав я її.

Бідолашна старенька довго вдивлялася в мене й, нарешті, мовила:

— Це ви, Діку? Я... я... скоро помру...

— Ні, ні! Тримайтеся, Нан! — відповів я, потупивши очі. Вона так ослабла й виглядала такою змученою, що мені було страшно дивитися на цю знекровлену примару.

— Так, я помру, невдовзі помру... — повторила Нан.— Не побачу більше моєї дорогої господині... мого маленького Джека!.. Господи! Господи, зглянься на мене!

Я хотів підтримати стару Нан, вона вся тремтіла у своєму лахмітті. Я би радий був, якби мене прикували до неї, аби зменшити вагу ланцюга, який Нан несла одна після смерті своєї супутниці.

Але сильна рука відпхнула мене убік, а удар нагая загнав нещасну Нан назад до юрби невільників. Я хотів накинутися на кривдника, але раптом поруч зі мною опинився Ібн-Хаміс. Не вимовивши жодного слова, араб схопив мене за руку й не відпускав, поки весь караван не пройшов. Коли я опинився на своєму колишньому місці, у хвості колони, він сказав:

— Негоро!

Негоро? Отже, це за наказом Негоро зі мною поведуться інакше, ніж з моїми товаришами по нещастю?

Яку ж долю готує мені португалець?

10 травня. Пройшли сьогодні повз два палаючі села. Хати палають. На деревах, що не охоплені полум'ям, висять трупи. Мешканці втекли. Поля спустошені. Село після набігу. Вбили двісті людей, аби захопити десяток невільників...

Насувається вечір. Караван зупинився. Табір розбили під великими деревами. Узлісся, ніби чагарником, облямоване високою травою.

Учора вночі, зламавши колодки, втекли кілька бранців. Їх упіймали та жорстоко покарали. Сьогодні хавільдари й солдати вартують особливо суворо.

Настала ніч. Довкола голосно рикають леви й завивають гієни. Здалеку чути гучну метушню гіпопотамів. Імовірно, там озеро чи річка. Незважаючи на втому, я не можу заснути. Думки не дають спокою. Мені здається, що чую рух у високій траві. Мабуть, якийсь хижий звір. Чи насмілиться він увірватися в табір? Дослухаюся. Нічого. Ні, якась тварина пробирається крізь очерет! Я без зброї, але я захищатимуся! Я закричу, покличу на допомогу. Моє життя потрібне місіс Велдон, моїм товаришам!

Вдивляюся в темряву. Місяця сьогодні немає. Ніч безпросвітно чорна. От серед папірусів блиснуло два вогники — це очі леопарда або гієни. Вони зникли. З'явилися знову...

Трава шарудить. Звір кидається на мене! Я хочу крикнути, підняти тривогу.

На щастя, я втримався від крику.

Не вірю власним очам! Це Дінго! Дінго поруч зі мною?! Милый Дінго! Як він знайшов мене? Який дивний інстинкт! Ні, одним інстинктом не пояснити цієї дивовижної відданості... Дінго облизує мені руки. О славний песику, єдиний мій друже! Отже, вони не вбили тебе!

Я пещу Дінго. Він готовий загавкати, але я заспокоюю його. Ніхто не повинен знати, що він тут. Нехай іде слідом за караваном. Хто знає, може... Але чому це Дінго так завзято треться шиєю об мої руки? Він начебто говорить мені: «Шукай! Шукай мерщій!» Я шукаю й навпомацки знаходжу щось на ошийнику... Це тоненька очеретина, встромлена в пряжку ошийника, на якому вирізані загадкові літери «С» і «В».

Обережно вивільняю очеретинку. Розламую її! Там записка! Але я не можу прочитати її в такій темряві. Потрібно дочекатися дня... я хотів би втримати при собі Дінго, але славний пес начебто рветься геть. Він розуміє, що доручення, дане йому, виконано...

Я відпускаю його, і одним стрибком він безшумно зникає в траві. Аби лише він — борони Боже! — не втрапив у пашу лева або гієни!

Дінго, звісно, повернеться до того, хто його послав. Записка, яку все ще не можна прочитати, обпалює мені руки. Хто написав її? Місіс Велдон? Геркулес? Як відданий пес натрапив на них? Адже ми вважали, що він помер? Що в цій записці? План порятунку чи лише звісточка від дорогих друзів? Що б там не було, але ця подія радісно схвилювала мене. Може, нещастю кінець? Ох, швидше б настав день!

Я жадібно вдивляюся в небо на обрії, підстерігаючи перші промені світанку. Я не можу зімкнути очей. Поодаль як і раніше чути ревіння хижаків. Бідолашний мій Дінго, чи вдалося тобі уникнути зустрічі з ними? Нарешті займається зоря. У тропіках світає швидко. Я згортаюся калачиком, аби непомітно прочитати записку щойно почне світати. Пробую читати... Ще темно, нічого не видно. Нарешті! Я прочитав. Записку написано Геркулесом. Кілька рядків накидано олівцем на клаптику паперу:

«Місіс Велдон і маленького Джека посадили на китанду. Герріс і Негоро супроводжують їх. З ними пан Бенедикт. Вони випередили караван на три-чотири дні шляху. Мені не вдалося поговорити з ними. Я знайшов Дінго. У Дінго хтось стріляв. Його було поранено, але тепер здоровий. Тримайтеся й сподівайтесь, Діку. Я думаю про вас усіх і втік для того, аби бути вам корисним. Геркулес».

Тож місіс Велдон та її син живі! Дякувати Богові, що вони не з нами: вони не витримали б цієї тяжкої дороги! Китанда — це гамак, сплетений із сухої трави та підвішений до двох довгих бамбукових жердин. Такі китанди двоє носіїв несуть на плечах. Вони вкриті пологом з легкої тканини. Отже, місіс Велдон і Джека несуть на китанді. Навіщо вони потрібні Геррісу й Негоро? Ці негідники, мабуть, направлять їх у Казонде. Так, так, безсумнівно.

Я розшукаю їх там! Яку радісну звістку приніс мені славний Дінго! Забуваються страждання останніх днів.

11—15 травня. Караван продовжує свій шлях. Щодня бранцям стає все суужніше й суужніше... Більшість залишають за собою криваві сліди. Я підрахував, що до Казонде залишилося не менше десяти переходів. Для скількох людей увірветься їхнє страждення життя, перш ніж ми досягнемо мети? Але я маю дійти живим! Я дійду! Я дійду!

Це жахливо! У каравані є нещасні, у яких все тіло — суцільна кривава рана. Мотузки, якими вони зв'язані, врізаються просто в оголене м'ясо.

Одна матір несе на руках трупик своєї дитини, яка померла вчора від голоду!.. Вона не хоче його залишати!

Дорога за нами всяяна трупами. Епідемія віспи спалахнула з новою силою.

Ми пройшли повз дерево, біля підніжжя якого лежало кілька трупів. Вони були прив'язані до дерева. Це були невольники, з якими за щось розправилися дуже жорстоким способом. Прив'язали їх до дерева й залишили вмирати з голоду.

16—24 травня. Сили мої тануть, але я не дозволю слабкості зламати себе. Я маю дійти. Дощі зовсім припинилися. Переходи під спекотним сонцем, які работоргівці називають «тиркеза», щодня стають все нестерпнішими. Наглядачі підганяють нас, а дорога піднімається вгору досить круто.

Учора продиралися крізь зарості «ньясі» — високої та жорсткої трави. Стебла подрпали мені все обличчя, колuche насіння насипалося під подертий одяг і нестерпно жалить шкіру. На щастя, чоботи в мене міцні й ще тримаються.

Хавільдари починають викидати з каравану хворих і слабких: нам загрожує брак харчів, а солдати й носії бунтуватимуть, якщо їхні пайки уріжуть. Ватажки каравану відіграються на невольниках.

— Тим гірше для них, нехай жеруть одне одного! — сказав начальник.

Деякі молоді, на вигляд здорові невольники раптово падають мертвими. Я згадую, що й Лівінгстон описував такі випадки. «Ці нещасні, — писав він, — раптом починають скаржитися на біль у серці. Вони прикладають руку до грудей і падають мертвими. Я гадаю, що вмирають від розриву серця. Як показують мої спостереження, це особливо часто трапляється з вільними людьми, які потрапили у рабство знезацька: вони не підготовлені до таких випробувань».

Сьогодні хавільдари зарубали сокирами з двадцять невольників, які знесиліли настільки, що вже не могли плестися за караваном.

Ібн-Хаміс бачив цю бойню і не припинив її. Це було жахливе видовище. Впала з розсіченим черепом і стара Нан. Я спіткнувся на дорозі об її труп. Я не можу навіть поховати її. З-поміж пасажирів, які вціліли після катастрофи на «Пілігримі», її першу покликав до себе Бог. Бідна добра Нан.

Щоночі я чекаю на Дінго. Проте славний пес не з'являється більше. Аби не сталося з ним нещастя! А може, із самим Геркулесом сталося лихо? Ні... ні! Не хочу вірити в це! Геркулес мовчить, бо йому нічого мені повідомити. Крім того, йому доводиться бути дуже обережним і зайвий раз не ризикувати...

Розділ дев'ятий. Казонде

Двадцять шостого травня караван прибув до Казонде. Лише половина всіх захоплених невольників. Решта загинули в дорозі. Однак работоргівці все ж розраховували на значний бариш: попит на рабів не зменшувався, і ціни на невольничих ринках Африки стояли високі.

Ангола на той час вела велику торгівлю неграми. Однак португальська влада в Паоло-Де-Луанда та Бенгелі протестувала проти цього, і тому каравани з невольниками почали спрямовувати через внутрішні, недоступні й дикі місця материка.

Бараки на узбережжі були вщерть набиті чорними бранцями. Деякі невольничі кораблі, яким вдавалося благополучно проскочити повз патрульні судна, що стережуть африканське узбережжя, не могли забрати весь вантаж «чорного товару», призначений для вивезення до Америки, у колоніальні володіння Іспанії.

Казонде розташоване за триста миль від гирла Кванзи і вважається одним із найбільших «лакони» — невольничих ринків Анголи. Купівля-продаж людей зазвичай відбувалася на «читоці» — головній площі міста. Тут була «виставка товару», і звідси ж вирушали в дорогу каравани до Великих озер.

Як і всі міста Центральної Африки, Казонде розділялося на дві частини. У торговельній частині були розташовані житлові будинки тубільських, арабських та португальських купців, а також бараки для їхніх невольників; другу частину становила резиденція тубільського царька. Зазвичай це був лютий коронований п'яниця, який керував за допомогою страху й існував, загалом, за рахунок щедрих приношень работоргівців.

Увесь торговельний квартал Казонде належав у той час Хозе-Антонію Альвеца — тому самому работоргівцеві Альвеца, про якого розмовляли Негоро з Геррісом, вони лише працювали на нього.

У Казонде знаходилася головна контора Альвеца, а відділення її були відкриті в Біхе, Касанге й Бенгелі. За кілька років після згадуваних подій Камерон побував тут, у бенгельському відділенні контори Альвеца і описав його.

Обабіч головної вулиці торговельного кварталу Казонде тяглися «тембе» — одноповерхові глиняні будиночки із плоскими дахами; їхні квадратні дворики слугували кошарами. Наприкінці головної вулиці розкинулася велика площа — читока, оточена невольницькими бараками. Високо над будинками здіймалися пишні крони чарівних смоківниць; уздовж вулиць росли високі пальми, схожі на поставлені сторчма мігли. На вулицях у поміях длубалися стерв'ятники, зайняті санітарним обслуговуванням містечка. Так виглядав торговельний квартал.

Неподалік від міста протікає Лухі — ще не досліджена річка, яка є, ймовірно, однією із заток Конго, хоча й вторинною.

Прилегла до торговельного кварталу «резиденція» царька була нічим іншим як скупченням жалюгідних халуп, що розкинулися майже на квадратну милю. Деякі хатини були обнесені очеретяними огорожами, інші — густо обсажені чагарником, а решта обходилися й зовсім без огорожі. Між плантаціями маніюки, за частоколом, оточеним

живоплотом із папірису, стояли на окремому полі десятка три халуп для невільників царька, кілька хатин для його дружин і королівський «тембе», трохи вищий та просторіший за решту. Оце і все.

Муані-Лунга, царикові Казонде, було років під п'ятдесят. Володіння, достатньо розорені попередниками, під його керуванням остаточно занепали. У нього наразі було лише близько чотирьох тисяч солдатів, тоді як у португальців-работоргівців кількість найманців досягала двадцяти тисяч. Царьок не мав можливості, як у добрі старі часи, приносити жертву богам по двадцять п'ять-тридцять рабів щодня. Розпуста та зловживання спиртними напоям перетворили цього ще не старого чоловіка на давню руїну, на злого, позбавленого розуму божевільного злочинця. Заради власних забаганок він калічив і калічив своїх рабів, воєначальників та міністрів: він відрізав одному ніс або вуха, другому — ногу, а третьому — руку. Піддані з нетерпінням очікували на його смерть, і звістка про неї була б прийнята з радістю.

Лише одній людині у всьому Казонде смерть Муані-Лунга завдала би збитків — Хозе-Антонію Альвецу. Работоргівець чудово ладнав із царьком-п'яничкою й, користуючись дружбою з ним, господарював у всій області. Після смерті короля престол мав би перейти до його першої дружини, королеви Муане. Альвеца побоювався, що її не визнають і що сусідній царик, один із господарів Оукусу, скористається смутою й захопить володіння Муані-Лунга.

Цей царик був молодшим, енергійнішим і вже заволодів декількома селами, підвладними правителів Казонде; до того ж він вів справи з конкурентом Альвеца, великим работоргівцем Тіпо-Тіпо, чистокровним арабом,— невдовзі Камерону довелося зустрітись з ним у Ньянгве.

Поки що єдиним володарем цього краю був Хозе-Антонію Альвеца — він цілком підкорив собі негритянського царика, якого приборкав, потураючи його забаганкам, спритно користуючись його слабкостями.

Хозе-Антонію Альвеца, людина вже лігня, не належав до «мсунгу», тобто до білої раси, португальським у нього було лише ім'я, прийняте ним, звісно, з комерційних міркувань. Альвеца був негром на ім'я Кенделе. Він народився в Дон-до, на березі Кванзи, розпочав свою кар'єру агентом у работоргівця. Тепер цей старий негідник, який називав себе найчеснішою людиною на світі, став одним із найбільших торговців чорними невільниками.

1874 року Камерон зустрів у Кілембо, столиці Кассона, цього самого Альвеца і разом з його караваном пройшов весь шлях до Біхе — тобто сімсот з гаком миль.

Після прибуття в Казонде партію рабів привели на головну площу. Було 26 травня. Таким чином, розрахунки Діка Сенда виправдалися. Подорож тривала тридцять вісім днів від часу виходу з табору, розташованого на берегах Кванзи. П'ять тижнів найжахливіших мук, які лише може витримати людина! Був полудень, коли увійшли в Казонде. Забили барабани, загудів ріг, затріщали рушничні постріли: солдати, які супроводжували караван, стріляли в повітря, і слуги Хозе-Антонію Альвеца захоплено відповідали їм. Усі ці бандити зраділи зустрічі з приятелями після чотиримісячної розлуки. Нарешті вони можуть відпочити і винагородити себе за втрачений час розпустою та пияцтвом.

До Казонде дійшло лише двісті п'ятдесят невольників. Напівмертвих від втоми бранців, які ледве волочили ноги, прогнали, як череду, вулицями міста й замкнули в бараках, які американський фермер визнав би негідними навіть для хліва. У бараках, чекаючи на ярмарок, вже сиділи тисячі півтори рабів. Ярмарок мав відкритися через день на головній площі.

Із прибуттям нової партії в бараках стало ще тісніше. Важкі колодки з невольників зняли, але від ланцюгів не звільнили.

Носії зупинилися на площі й склали на землю свій коштовний вантаж — слонову кістку, призначену для продажу в Казонде. Коли їм видадуть платню — кілька ярдів коленкору або іншої трохи дорожчої тканини, — вони вирушать на пошуки іншого каравану, що потребуватиме їхніх послуг.

Отже, старий Том та його супутники позбулися колодок, які мучили їх упродовж п'яти тижнів. Бат, нарешті, міг обійняти свого батька. Товариші по нещастю потисли один одному руки. Перекинувшись декількома словами, вони замовкли. Та й про що їм було говорити. Скаржитися, ремствувати на долю? Бата, Актеона, Остіна — сильних молодих людей, звичних до важкої фізичної праці — втома не могла зломити. Але старий Том зовсім знесилів. Якби караван затримався в дорозі бодай на день-два, труп Тома кинули б на поживу хижим звірам, як труп бідної Нан.

Усіх чотирьох заштовхнули в тісний сарайчик і двері негайно ж замкнули зовні на замок. Підкріпившись убогою їжею, бранці чекали на прихід работоргівця. Вони наївно сподівалися, що Альвеца звільнить їх, дізнавшись що вони американські громадяни.

Діка Сенда залишили на площі під наглядом приставленого до нього хавільдара. Нарешті він у Казонде! Він не сумнівався, що місіс Велдон, маленький Джек і кузен Бенедикт давно вже перебувають тут. Він виглядав їх на всіх вулицях, по яких проходив караван, оглянув усі тембе й всю читоку, майже порожню у цей час. Але місіс Велдон ніде не було.

«Невже її не привели до Казонде? — запитував себе Дік. — Де ж вона в такому разі? Ні, Геркулес не міг помилитися! Невідомо, які плани у Герріса й Негоро, але я впевнений, що вони доставили її сюди. Проте і їх теж чомусь не видно...» Пекельна тривога охопила Діка Сенда. Місіс Велдон могли тримати замкненою — цим пояснювалося те, що Діку не вдалося побачити її. Але де Герріс, де Негоро? Вони, особливо португалець, не мали би баритися й відкладати зустріч з юним капітаном, який відтепер цілковито був під їхньою владою. Ні, вони прийшли б негайно, аби насолодитися власним торжеством, аби познущатися над Діком, помучити його, аби помститися йому нарешті.

Чому ж їх не видно? Невже їх немає в Казонде? Але тоді, виходить, і місіс Велдон перебуває не в Казонде, а в якомусь іншому пункті Центральної Африки? Якби з появою Герріса та португальця Діку Сенду загрожувало катування, і тоді б він із нетерпінням чекав на них. Адже якщо вони в місті, то, звісно, й місіс Велдон з маленьким Джеком перебувають тут.

Дінго не з'являвся відтоді, як приніс Діку записку від Геркулеса. Таким чином, юнак не міг відіслати з ним заготовлену відповідь. А в цій відповіді Дік доручав Геркулесові стежити за місіс Велдон, не втрачати її з поля зору й, коли випадатиме нагода, повідомляти їй про все, що відбувається. Дінго одного разу вже пробрався в табір, чому б Геркулесові не послати його вдруге? Але, можливо, вірний пес загинув, виконуючи це доручення? Або місіс Велдон повезли далі, до якоїсь факторії в глибині лісистого плоскогір'я, і Геркулес, як це зробив би й сам Дік, разом із Дінго йде слідом за нею? Думки ці невідступно супроводжували юнака.

Як діяти, якщо з'ясується, що ані місіс Велдон, ані її викрадачів немає в місті? Дік настільки зжився з надією, мабуть, оманливою, зустріти в Казонде місіс Велдон, що тепер, не вгледівши її ніде, був вражений і навіть пережив хвилини розпачу, які не в змозі був здолати.

«Для чого жити, — думав, — якщо не можеш допомогти людям, яких любиш? Ні, краще смерть, ніж таке животіння!» Проте, думаючи так, Дік помилявся в собі. Під ударами тяжких випробувань хлопчик став дорослим. У таких мужніх людей, як Дік, розпач — лише тимчасова данина слабкості людської природи.

Раптом над напівпорожньою площею пролунали звуки фанфар і гучні вигуки. Дік Санд, який понуро сидів на курній землі, миттю схопився на ноги. Будь-яка нова подія могла навести його на слід тих, кого він шукав. Зневіри як не бувало, Дік знову був готовий до боротьби.

— Альвеца! Альвеца! — кричали солдати та тубільці, юрбою поваливши на площу.

Нарешті з'явиться людина, від якої залежала доля стількох нещасних людей. Можливо, Герріс та Негоро супроводжують його.

П'ятнадцятирічний капітан стояв, випроставшись на повен зріст і широко розплющивши очі; ніздрі його роздувалися; він чекав: якщо ці двоє зрадників з'являться перед ним — він твердо й прямо погляне їм в обличчя. Капітан «Пілігрима» не злякається колишнього суднового кока!

Наприкінці головної вулиці з'явилися ноші-китанда із залатаним пологом з дешевої вицвілої тканини, обшитої обшипаною бахромою. Із нош зліз старий негр. Це був работоргівець Хозе-Антоніо Альвеца. Кілька слуг підбігли до нього з низькими поклонами.

Услід за Альвеца з нош зліз його товариш метис Коїмбра, син правителя Біхе. Зі слів лейтенанта Камерона, цей товариш Альвеца був найжахливішим негідником у всій області. Це був банькуватий здоровань із жовтим набряклим обличчям, з нечесаною гривною твердого кучерявого волосся. Щось у ньому було нечисте й відразливе. У рваній сорочці, в сплетеній із трави спідниці, в обтріпаному солом'яному капелюсі він був схожим на потворну стару відьму.

Коїмбра був наперсником і довіреною особою Альвеца, організатором набігів на мирні селища та гідним вождем зграї розбійників, які обслуговували работоргівця.

Щодо Альвеца, то він у своєму одязі, схожому на карнавальне турецьке вбрання, був, мабуть, не такий огидний, як його наперсник, але в жодному разі не міг слугувати високим взірцем власників факторій, які займаються оптовою работоргівлею.

До великого розчарування Діка Сенда, Герріса та Негоро не виявилось в світі Альвеца. Невже потрібно було полишити надію зустрітися з ними в Казонде?..

Тим часом провідник каравану Ібн-Хаміс обмінявся рукостисканням з Альвеца та Коїмброю. Ті гаряче привітали його з успішним завершенням походу. Щоправда, після звістки про загибель половини каравану невільників обличчя Альвеца трохи потьмарилося.

Проте, загалом, справа була не такою вже й поганою: разом із тим «чорним товаром», який утримувався в бараках, у работоргівця було достатньо невільників, аби задовольнити попит внутрішнього ринку. І Альвеца навіть повеселішав, підрахувавши подумки, яку кількість слонової кістки він зможе отримати в обмін на рабів, скільки може вторгувати міді, яку вивозять в Центральну Африку у формі «ханн», схожих на андріївський хрест.

Работоргівець подякував наглядчам і наказав негайно ж розплатитися з носіями. Хозе-Антоніо Альвеца та Коїмбра спілкувалися на португало-африканському жаргоні, який навряд чи був би зрозумілий вихідцю Лісабона і тим більше був зовсім незрозумілий Діку

Сенду. Проте він здогадувався, що «поважні негоціанти» говорять про нього та його супутників, яких зрадою перетворили на невольників і пригнали сюди з караваном. Його здогадка перетворилася на впевненість, коли за знаком Ібн-Хаміса один із хавільдарів попрямував до сараю, де були замкнені Том, Остін, Бат і Актеон. Усіх чотирьох підвели до Альвеца.

Дік Сенд непомітно наблизився. Він не хотів втратити жодної найменшої дрібниці цієї сцени.

Обличчя Хозе-Антонію засяяло вдоволеною посмішкою, коли він побачив чудову поставу та могутні м'язи молодих негрів. Кілька днів відпочинку й поживна їжа мають поновити їхні сили. На Тома він зиркнув лише мигцем: похилий вік позбавляв старого негра будь-якої цінності. Але за трьох інших можна було взяти гарну ціну.

Зібравши в пам'яті кілька англійських слів, яких він навчився в американця Герріса, старий Альвеца, гримасуючи, іронічно привітав своїх нових невольників із благополучним прибуттям.

Том зробив крок до Альвеца і, вказуючи на своїх товаришів і на самого себе, сказав:
— Ми вільні люди... громадяни Сполучених Штатів!

Вочевидь, Альвеца зрозумів його. Він скривив обличчя у веселу посмішку й, кивнувши головою, відповів:

— Так... так... Американці!.. Ласкаво просимо!.. Із приїздом!

— Із приїздом,— повторив за ним Коїмбра.

На цих словах він підійшов до Остіна й, немов баришник, який купує на ярмарку коней, почав обмацувати йому груди, плечі, біцепси. Але в той момент, коли він спробував розкрити Остіну рота, аби переконатися, що в нього цілі зуби, сеньйор Коїмбра отримав такий потужний удар кулаком, якого до цього, певно, не отримував жоден син господаря.

Наперсник Альвеца відлетів на десять кроків. Кілька солдатів кинулися до Остіна, і він дорого заплатив би за свою зухвалість, якби Альвеца не зупинив їх. Работоргівець від душі розреготався, побачивши, що його дорогий друг Коїмбра втратив два із шести вцілілих у нього зубів. Альвеца вирізнявся веселою вдачею, і ця сцена дуже його звеселила. Крім того, він не хотів, аби солдати зіпсували цінний товар.

Він заспокоїв розлюченого Коїмбру. Ледь підвівшись на ноги, той повернувся на своє місце біля работоргівця й погрозив кулаком хороброму Остіну.

У цей час хавільдари підшговхнули Діка Сенда до Альвеца. Работоргівець, вочевидь, знав, хто цей юнак, як він потрапив до Анголи і як опинився бранцем у каравані Ібн-Хаміса. Він подивився на нього досить злобливо й промурмотів англійською:

— Агов, маленький янкі!

— Так, янкі! — відповів Дік Сенд.— Що ви збираєтесь робити зі мною та моїми супутниками?

— Янкі, янкі! Маленький янкі,— повторив Альвеца. Він не зрозумів або не хотів зрозуміти запитання юнака. Дік повторив своє запитання.

Побачивши, що работоргівець не збирається відповідати, він звернувся до Коімбри, в якому він, незважаючи на його жахливий вигляд, вгадав європейця. Але Коімбра лише погрозово замахнувся кулаком і відвернув свою спухлу від алкоголю мармизу.

Тим часом Альвеца жваво розмовляв з Ібн-Хамісом. Мабуть, вони говорили про щось, що безпосередньо стосувалося Діка та його друзів. «Хто знає,— подумав юнак,— які плани має Альвеца? Чи вдасться нам ще побачитися й обмінятися хоч декількома словами!

— Друзі мої,— сказав він неголосно, начебто розмовляючи сам із собою,— слухайте мене. Геркулес надіслав мені через Дінго записку. Наш товариш йшов слідом за караваном. Герріс і Негоро відвезли місіс Велдон, Джека й пана Бенедикта. Куди? Не знаю. Але, можливо, вони в Казонде. Наберіться терпіння й мужності, а головне, будьте готові скористатися найменшим випадком для втечі! Хай допоможе нам Господь!

— А Нан? — запитав старий Том.

— Нан померла!

— Перша жертва...

— І остання,— відповів Дік Сенд.— Ми зуміємо... — Цієї миті важка рука лягла на плече юнака, і добре знайомий голос вкрадливо вимовив:

— Агов, якщо не помиляюся, це ви, мій юний друже? Який же я радий бачити вас!

Дік Сенд хутко обернувся. Перед ним стояв Герріс.

— Де місіс Велдон? — закричав Дік, наступаючи на американця.

— На жаль,— відповів Герріс із вдаваною прикрістю,— нещасна матір! Чи ж могла вона пережити...

— Померла? — крикнув Дік.— А син її?

— Бідний хлопчик,— відповів Герріс тим самим тоном,— він не витримав цих тяжких випробувань...

Ті, кого Дік любив, померли... Можна уявити, що відчував цієї миті юнак. У пориві нестримного гніву, охоплений жагою помсти, він накинувся на Герріса, вихопив у нього з-за пояса ніж і всадив йому в серце по самісіньке руків'я.

— Прокляття! — закричав Герріс, падаючи на землю. Це було його останнє слово. Коли до нього підбігли, він був уже мертвий.

Розділ десятий. Ярмарок

Порив Діка Сенда був такий стрімкий, що ніхто з оточуючих не встиг втрутитися. Але кілька тубільців негайно накинулися на юнака й зарубали б його, якби не з'явився Негоро.

За знаком португальця тубільці відпустили Діка. Потім вони підняли із землі та понесли геть труп Герріса. Альвеца та Коїмбра вимагали негайної страти Діка Сенда, але Негоро тихо сказав їм, що вони нічого не втратять, якщо трохи зачекають. Хавільдарам було наказано забрати юнака та стерегти його як зіницю ока.

Дік Сенд не бачив Негоро відтоді, як маленький загін залишив узбережжя. Він знав, що цей негідник — єдиний винуватець катастрофи «Пілігрима». Здавалося б, юний капітан мав ненавидіти Негоро ще більше, ніж його спільника. Але після того як Дік завдав удару американцеві, він не промовив до Негоро жодного слова.

Герріс сповістив про те, що місис Велдон та її син загинули. Тепер ніщо більше не цікавило Діка. Йому було байдуже навіть до власної долі. Хавільдари потягли його. Куди? Діку було все одно...

Юнака міцно зв'язали й посадили в тісний сарай без вікон. Це був карцер, куди Альвеца замикав рабів, засуджених до страти за бунт чи інші провини. Тут Дік був відгороджений глухими стінами від усього світу.

Він не шкодував і про це. Він помстився за смерть тих, кого любив, і тепер страта не була для нього страшною. Яка б доля не чекала на нього, він був готовий до всього.

Легко здогадатися, чому Негоро не дав тубільцям розправитися із Діком: він хотів перед стратою завдати юнакові жорстоких катувань, до яких винахідливі дикуни мають великий хист. П'ятнадцятирічний капітан був під владою суднового кока. Тепер не вистачало лише Геркулеса, аби помста Негоро була повною.

За два дні, 28 травня, відкрився ярмарок — «лакони», на який з'їхалися работоргівці з усіх факторій Внутрішньої Африки та безліч тубільців із сусідніх з Анголою областей. Лаконі — не лише невільничий торг, це водночас і найбагатший ринок всіх продуктів родючої африканської землі, що привозяться сюди людьми, які займаються їх вирощуванням.

Від самісінького ранку на великому майдані панувало неймовірне пожвавлення. Чотири-п'ять тисяч осіб юрмилися на площі, не беручи до уваги рабів Хозе-Антоніо Альвеца, серед яких були й Том з товаришами. На цих нещасних — саме тому, що вони чужоземці — попит, безсумнівно, очікувався особливо великий.

Альвеца був найважливішою персоною на ярмарку. Він ходив по площі з Коїмброю, пропонуючи работоргівцям із внутрішніх областей партії невільників. Серед покупців було багато тубільців, були метиси з Уджіджі — торговельного міста, розташованого на озері Танганьїка, трохи арабських купців, великих майстрів в галузі работоргівлі.

Там було багато тубільців, дітей, чоловіків і жінок, надзвичайно вправних торговок, які своїми талантами перевершили би навіть торгашів білої раси. Жоден ринок великого європейського міста, навіть у день щорічного ярмарку, не шумить і не вирує так, як цей африканський базар, ніде не укладається стільки угод. У цивілізованих народів прагнення продати, мабуть, переважає над бажанням купити. В африканських дикунів пропозиція та попит однаково великі. Для тубільців лаконі — велике свято, і заради цієї події вони прикрашалися якнайпарадніше (слово «вбиралися» тут було б недоречним). Головна прикраса місцевих чепурунів та чепурух — їхні зачіски. Одні чоловіки заплели коси і вклали їх на маківці високим шиньйоном. Інші розділили волосся на кілька тоненьких кісок, що звисали наперед, як щурячі хвостики, а на маківку встановили пишний султан із червоного пір'я. Треті спорудили з волосся вигнуті роги й, густо змастивши їх жиром, для міцності ще й вкрили червоною глиною, ніби суриком, розтертим мастилом, яким змащують машини,— і всі ці зачіски із власного та штучного волосся були прикрашені безліччю залізних та кістяних шпильок і паличок. Деякі франти, не задовольняючись цими прикрасами, нанизали на свої кучері різнокольорові скляні намистини — «софі», а в середину складного строкатого візерунка встромили ніж для татування з різьбленим кістяним руків'ям.

Зачіски жінок склалися із безлічі чубчиків, кучериків, жмутиків, які утворювали заплутаний і складний рельєфний малюнок, або зі звисаючих на обличчя довгих пасом, що круто завивалися шпопором. Лише кілька молодих та миловидніших жінок обмежилися тим, що просто зачесали волосся назад так, аби воно спало їм на спину, як в англійок, або підстригли чубчик за французькою модою. І майже всі жінки рясно змащували свою шевелюру жирною глиною та блискучою червоною «нкола» — смолянистим соком сандалового дерева, так що здаля здавалося, начебто голови тубільських модниць вкриті черепицею.

Не варто, однак, думати, що парадне вбрання тубільців обмежувалося лише розкішною зачіскою. Навіщо людині вуха, якщо в них не можна понанизувати паличок, вирізаних із коштовних порід дерев, мідних кілець з ажурним різьбленням, плетених ланцюжків із маїсової соломи або, нарешті, гарбузових пляшечок для тютюну? Не біда, що мочки вух витягуються від цього тягаря та майже дістають плечей. Африканські напівголі дикуни не знають, що таке кишені, тому носять у вухах дрібні речі щоденного вжитку — ножі, люльки, все те, що цивілізовані люди носять у кишенях.

Щодо шиї, зап'ясток рук, ікр та щиколоток — це ті, з погляду дикунів, частини тіла, що самою природою призначені для носіння мідних або бронзових обручів, рогових браслетів, прикрашених блискучими гудзиками, червоного намиста, що має назву «саме-

саме», або «талака» — модна прикраса в африканців по ті часи. Із цими блискучими коштовностями, у достатку виставленими на загальний огляд, місцеві багатії були схожі на ходячу оздоблену раку для мошів.

Крім того, якщо природа наділила людей зубами, то хіба не для того, аби виривати собі по два-три передні зуби або ж підточувати їх, загинати на зразок гострих гачків, як у гримучих змій? А якщо природа дала їм нігті на пальцях, то хіба не для того, щоб відрощувати їх так, аби було майже неможливо щось робити руками?

Та й шкіра, чорна або коричнева, що прикриває людське тіло, звісно, теж існує для того, аби її прикрашали «теммбо» — татуюванням, що зображує дерева, птахів, місяць, або розмальовували тими хвилястими лініями, в яких Лівінгстон знайшов якусь подібність до малюнків древніх єгиптян. Татуювання увіковічувалося за допомогою блакитнуватої фарби, яку вводили в надрізи на тілі, а візерунок, що прикрашав батьків, точно відтворювали на тілах дітей — по ньому відразу можна було дізнатися, до якого роду-племені належить дитина. Що ж робити, якщо ви не можете намалювати його на дверцятах карети через її відсутність! Таке важливе місце займають прикраси в моді африканців. Що ж власне до одягу, то в чоловіків він складається просто з фартуха зі шкіри антилопи, який спускається від стегон до колін, або зі строкатої спідниці, сплетеної з трави. Одяг жінки також складався лише із зеленої спідниці, розшиті різнобарвним шовком, бісером або черепашками й стягнутої паском із намиста.

Деякі жінки замість спідниці носили фартух із «ламби» — тканини, що досить високо цінується у Занзібару, сплетеної із трави та пофарбованої в синій, чорний і жовтий кольори.

Проте розкішне вбрання було доступне лише заможним тубільцям. Решта — носії та невільники — були одягнені скромніше, — інакше кажучи, ходили майже голі.

Перенесенням важких речей тут займалися переважно жінки. Вони стікалися на ярмарок з величезними кошиками за спиною, притримуючи їх ременем, що стискав чоло; обравши місце на площі, вони вивантажували свій товар і, поставивши порожні кошики поряд, сідали на них навпочіпки. Всі продукти цієї чудової родючої землі були в досталь представлені на ярмарку. Тут продавався рис; маїс, що дає три врожаї за вісім місяців і двісті зерен на кожне посіяне зерно; кунжут, перець із області Уруа, гостріший, ніж знаменитий кайєнський; маніоку, сорго, мускатний горіх, пальмову олію. На велику площу зігнали сотні кіз, свиней, овець тонкорунної й курдючної порід, вочевидь завезених з татарських степів. Сюди нанесли безліч живих і битих птахів, риби. Різноманітні, дуже рівно виліплені гончарні вироби тішили око своїм яскравим розфарбуванням. Площею снували хлопчакі, які верескливими голосами оголошували назви усіляких звабливих

напоїв. Вони продавали бананове вино, міцну настоянку — «помбе», «малофу» — солодке пиво, виготовлене з бананів, та прозору хмільну медову воду. Але головним товаром на ринку в Казонде були слонова кістка й тканини, тисячі стосів усіляких тканин: «мерикані» — невивблений міткаль виробництва Салемських фабрик у Масачусетсі, «каніки» — блакитна бавовняна тканина завширшки у тридцять чотири дюйми, «сохарі» — щільна матерія в синю та білу клітинку із червоною облямівкою, відтінена блакитними смужками, і, нарешті, дорога «діулі» — зелений, червоний і жовтий суратський шовк — відріз у три ярди якої коштує не менше семи доларів, а якщо він затканий золотом — то й усі вісімдесят доларів.

Слонову кістку в Казонде доставляли з усіх факторій Центральної Африки, і звідси вона вже розходилася до Хартуму, Занзібару і Наталю; багато африканських купців займалися лише цим напрямком торгівлі.

Важко уявити, скільки слонів потрібно забити, аби дістати ті п'ятсот тисяч кілограмів слонової кістки, яких щорічно вимагають європейські й, зокрема, англійські ринки. Лише для задоволення потреб однієї англійської промисловості щороку потрібно вбивати сорок тисяч слонів.

З одного лише західного берега Африки вивозять сто сорок тонн цього коштовного товару. Середня вага пари слонових бивнів — двадцять вісім фунтів, а 1874 року ціна на них сягала півтори тисячі франків, але бувають екземпляри вагою у сто шістьдесят і більше фунтів. І саме на ринку в Казонде знавці могли б знайти чудову слонову кістку — щільну й напівпрозору, що легко піддається обробці, і, коли з бивня знімали тонкий верхній шар темнуватого відтінку, оголювалася біла серцевина, яка, на відміну від слонової кістки, що надходить з інших місць, не жовтіє з часом.

Як же розраховувалися між собою покупці й продавці при укладенні угод? Якими грошовими одиницями вони користувалися? Як відомо, для работоргівців єдиним мірилом цінності були невільники. У тубільців грошима вважалися скляне намисто, що вироблялося у Венеції: молочно-біле намисто — «качоколо», чорне — «бубулу» і рожеве «сікундерече». Звичайна міра цього намиста — «фразілах» — має вагу сімдесят фунтів. Намисто з десяти рядів бісеру, або «хете», що двічі обвивало шию, називалося «фундо». Фундо — це цілий капітал. Лівінгстон, Камерон і Стенлі, вирушаючи в експедиції в глиб Африки, завжди брали з собою великий запас цієї «монети». Поряд зі скляним різнокольоровим намистом на африканських ринках ходить «пісе» — занзібарська монета в чотири сантиметри, і «віунга» — черепашки, які зустрічаються на східному узбережжі. Для племен, у яких збереглося людоджерство, також мали певну цінність людські зуби, і на ярмарку можна було побачити намиста з людських зубів на шиї у якого-небудь тубільця,

який, варто думати, сам і з'їв колишніх власників цих зубів. Проте останнім часом такий вид грошей почав виходити із ужитку.

Такий вигляд мала читочка в ярмарковий день. До опівдня загальне збудження зросло надзвичайно й гамір став оглушливим. Словами не передати люті продавців, яким не вдавалося всунути свій товар покупцям, і гніву покупців, з яких продавці брали занадто дорого. Раз по раз у цій збудженій юрбі виникали бійки, і ніхто не вгамовував тих, хто чубився — охорони було занадто мало.

Десь після опівдня Альвеца наказав привести на площу невольників, які чекали на продаж. Юрба відразу збільшилася майже на дві тисячі осіб. Багато хто із цих нещасних провів у бараках по кілька місяців. Тривалий відпочинок і нормальна їжа повернули пристойний вигляд цій партії «товару» і підвищили його ринкову цінність. Інша справа новоприбулі: у них був дуже виснажений і хворобливий вигляд. Якби Альвеца протримав і цю партію місяць-другий у бараках, він, безсумнівно, продав би її за вищою ціною. Але попит на невольників був такий великий, що работоргівець розраховував продати їх такими як є.

Це було найбільшим нещастям для Тома та трьох його супутників. Хавільдари їх теж погнали до череди, що заповнила читочку.

Усі четверо як і раніше були скуті ланцюгами, але погляди їх красномовніше від слів говорили, яка злість та обурення опанували ними.

— Містера Діка тут немає! — сказав Бат, обвівши очима велику площу.

— Звісно, — відповів Актеон. — Вони не сміють продати його в рабство.

— Але вони можуть убити його, і вб'ють неодмінно! — сказав Том. — А ми можемо лише сподіватися на те, що нас купить всіх разом який-небудь работоргівець. Хоч би не розлучатися!

— Ох, як страшно подумати, батьку, що ти будеш далеко від мене... Ти... старий... станеш рабом... — ридаючи, вигукнув Бат.

— Ні, — відповів Том. — Ні, вони не розлучать нас, нам вдасться...

— Якби ще Геркулес був з нами! — сказав Актеон.

Але велетеня не подавав про себе звісток. Відтоді як він надіслав Діку записку, про нього не було ні слуху, ні духу. Чи варто заздрити Геркулесові? О так! Навіть у тому разі, якщо він загинув! Адже він помер як вільна людина, захищаючи власне життя. Адже він не зазнав тяжких ланцюгів неволі. Тим часом торг відкрився. Агенти Альвеца вели площею групи невольників — чоловіків, жінок, дітей; вони не переймалися тим, що розлучають чоловіка з дружиною, батька з сином чи матір з дочкою. Для цих людей невольники були свійською худобою, не більше... Тома та його товаришів вивели від

покупця до покупця. Агент, який йшов попереду, вигукував ціну, призначену Альвеца за всю групу. Купці — араби або метиси із центральних областей — підходили й уважно оглядали «товар». Вони з подивом зауважували, що молоді товариші Тома не схожі на негрів, пригнаних із берегів Замбезі або Луалаби: риси, характерні для африканських негрів, в них змінилися в Америці з другого покоління, а щодо розвитку та фізичної сили вони були значно кращими. Тому ціна за них була вищою. Перекупники обмацували їхні м'язи, оглядали їх з усіх боків, заглядали їм до рота, точнісінько як баришники, купуючи на ярмарку коней. Вони шпурляли на дорогу ціпок і наказували бігти за ним, аби перевірити у такий спосіб, чи може невільник швидко бігати.

Так оглядали й перевіряли всіх невільників. Ніхто не був звільнений від цих принизливих випробувань. Не варто думати, що нещасні були байдужі до такого поводження. Ні, всі вони відчували сором і образу за зганьблене людське достоїнство, і лише діти ще не розуміли, як їх принижують. Невільників при цьому ще й обсипали лайками, били. Вже встиг напитися Коїмбра й агенти Альвеца вкрай жорстоко поводитися з рабами, а в нових господарів, які куплять їх за слонову кістку, коленкор або намисто, на них чекало, можливо, ще гірше життя. Розлучаючи чоловіка з дружиною, матір з дитиною, работоргівці не дозволяли їм навіть попрощатися. Вони бачилися востаннє на ярмарковій площі й розлучалися назавжди. В інтересах цієї особливої галузі комерції рабів різної статі направляють у різні частини країни. Звісно, купці, які торгують невільниками-чоловіками, не купують жінок. Річ у тім, що попит на невільниць є в основному на мусульманському Сході, де поширене багатоженство. Тому жінок переправляють на північ Африки і обмінюють там на слонову кістку. Невільника ж чоловіка використовують на важких роботах в іспанських колоніях або везуть на продаж до Маскату та на Мадагаскар. Тому чоловіків відправляють на захід або схід, у прибережні факторії. Прощання чоловіків із дружинами супроводжується жахливими сценами, бо вони розлучаються навіки й знають, що помруть, ніколи більше не побачившись.

На Тома та його супутників чекала та сама доля. Але, щиро кажучи, це їх не лякало. Для них навіть було б краще, якби їх вивезли в одну з рабовласницьких колоній. Там принаймні в них з'явилася б хоч якась надія на відновлення своїх прав. Якщо ж, навпаки, їх надумали б залишити в якій-небудь області Центральної Африки, їм нічого було й мріяти про повернення волі.

Сталося так, як вони й хотіли. Несподівано вони отримали розраду — їх продали в одні руки. На цю «партію» із чотирьох негрів знайшлося багато мисливців. Работоргівці з Уджіджі сперечалися за них.

Хозе-Антоніо Альвеца потирав від задоволення руки. Ціна на «американців» піднімалася. Покупці мало не билися через рабів, яких ще не бачили на ринку в Казонде. Альвеца, звісно, не розповідав, де він добув їх, а Том та його товариші не могли протестувати.

Зрештою, вони дісталися багатому арабському купцеві. Новий господар мав намір за кілька днів відправити їх на озеро Танганьїка, де здебільшого проходять каравани невольників, і звідти переправити до Занзібарських факторій. Чи дійдуть вони живими до місця призначення? Адже їм потрібно було пройти півтори тисячі миль найважчими та найнебезпечнішими областями Центральної Африки, де, крім того, постійно точилися війни між вождями різних племен. Чи вистачить на це сили старому Тому? Чи він, не витримавши мук, помре дорогою, як нещасна Нан?..

Але все ж четверо друзів не були розлучені! Від усвідомлення цього навіть ланцюг, що сковував їх, начебто полегшав.

Новий господар — араб — наказав відвести куплених невольників до окремого бараку. Він опікувався «товаром», що обціяв чималий бариш на Занзібарському ринку. Тома, Бата, Остіна та Актеона негайно ж вивели з площі. Тому вони не побачили й не дізналися, якою несподіваною подією закінчився ярмарок в Казонде.

Розділ одинадцятий. Королівський пуни

Близько четвертої години наприкінці головної вулиці почувся бій барабанів, дзенькіт цимбалів та інших африканських музичних інструментів. Збудження юрби у цей час досягло межі. Довгі години суперечок, бійок та лементу не приглушили дзвінких голосів і не стомили шалених торговців. Ще не всіх невольників було продано.

Покупці перебивали одне в одного партії рабів із таким запалом, перед яким затьмарюється навіть азарт лондонських біржових маклерів у день великої гри на підвищення.

Але при звуках цього розмаїтого концерту, що раптово розпочався, всі угоди були відкладені, і горлані могли перевести подих.

Його величність Муані-Лунга, король Казонде, вшанував ярмарок власною присутністю. Його супроводжував досить численний почт із дружин, «чиновників», солдатів і рабів. Альвеца та інші негроторгівці поспішили йому назустріч. Вони не скупилися на шанобливі привітання, знаючи, що коронований п'яничка досить чутливий до лестошів.

Старий паланкін, у якому принесли Муані-Лунга зупинився посередині площі, і царьок, підтримуваний десятком послужливих рук, ступив на землю. Муані-Лунгу було п'ятдесят років, але на вигляд йому можна було дати всі вісімдесят, і скидався він на старезну,

облізлу горилу. Його голова була пишно вбрана в якусь подобу тіари, прикрашену пазурами леопарда, пофарбованими кіновар'ю, з пучками білої вовни. Це була корона володарів Казонде. Дві вишиті перлами спідниці зі шкіри антилопи куду, зашкарубліші за фартух коваля, оперізували стегна короля. Його груди були прикрашені татуюванням зі складним візерунком, що свідчило про старовинність королівського роду; якщо вірити цим вказівкам, родовід королівського дому Муані-Лунга губився в пітьмі століть. На щиколотках, на зап'ястках, на обох передпліччях короля дзенькали мідні браслети з інкрустацією зі скляного намиста, а взутий він був у чоботи виїзного лакея з жовтими відворотами,— їх подарував йому Альвеца років двадцять тому. У лівій руці король тримав ціпок з круглим срібним набалдашником, а в правій — хлопавку для мух, з руків'ям, прикрашеним перлами. Парадне вбрання короля завершувала стара парасоля, що здіймалася над його головою, поцяткована різнобарвними латками, як шгани Арлекіна, лупою, що висіла на шиї, та окулярами, які прикрашали ніс,— предметами, якими переймався кузен Бенедикт,— їх знайшли в кишені у Бата, і Альвеца подарував їх його величності Муані-Лунгу. Таким був цей негритянський монарх, який тримав у страху область, що простяглася на сто миль.

Вже з тієї причини, що він обіймав королівський престол, Муані-Лунга вважав, що веде свій початок «просто з небес», а тих своїх підданих, які б насмілилися засумніватися в цьому, він відправив би на той світ переконатися у справедливості його твердження. Муані-Лунга заявляв також, що за своєю божественною природою він вільний від всіх земних потреб. Якщо він їсть, то лише тому, що це йому подобається, а п'є лише заради задоволення. До речі, слід сказати, що не можливо було випити більше, ніж Муані-Лунга. Його міністри, його чиновники, закоренілі п'янчуги, виглядали непитущими у порівнянні з ним. Його величність був проспиртований наскрізь і без упину вливав у себе усілякі напої: міцне пиво, настоянку «помбе», а особливо — горілку, яку у великій кількості постачав йому Альвеца.

У гаремі Муані-Лунга було безліч дружин всіх рангів і віку. Більшість дружин супроводжували його на ринкову площу. Муане — першій дружині, королеві, яка носила титул,— було років під сорок. На ній була строката картата хустка й спідниця, сплетена із трави та розшита намистом. Вона обцяцькувала себе такою кількістю намиста, скільки вмістилося на шиї, на руках і ногах. Багатоповерхова, складна зачіска облямовувала її крихітне мавпяче обличчя. Загалом — справжнє страховисько. Інші дружини його величності, які набиралися з його сестер та інших родичок, не такі ошатні, але молодші, впливали за першою дружиною, готові за першим знаком господаря взятися до виконання своїх обов'язків... живих меблів: коли королю завгодно було сісти, дві з них

пригиналися до землі й слугували йому сидінням, а інші розстелялися під його ногами своєрідним чорним килимом!

Слідом за дружинами у світі Муані-Лунга йшли його міністри, воєначальники та чаклуни; вони, як і їхній монарх, теж не дуже твердо трималися на ногах. При погляді на цих дикунів насамперед впадало в око, що в кожного з них не вистачало якої-небудь частини тіла. Один був безвухим, інший — безносим, у третього бракувало руки, у четвертого — ока. Серед них не було жодного, хто міг би похвалитися наявністю повного комплекту частин свого тіла. Це пояснювалося тим, що законодавство Казонде визнавало лише два види покарань: страту або каліцтво, причому ступінь покарання залежав від забаганки Муані-Лунга. За найменшу провину наближених короля калічили й калічили, і найбільше придворні боялися втратити вуха, бо тоді вже вони не могли носити сережки.

Єдиним одягом начальників, «кілоло», тобто правителів районів (декому з них ця посада переходила у спадок, інших призначали на чотири роки), був червоний жилет і ковпак зі смугастої шкіри зебри, а в руках вони тримали знак своєї влади — довгий бамбуковий жезл, один кінець якого був натертий магічним зіллям.

Солдатам за зняття нападу та оборони слугували луки, у яких руків'я було обгорнене запасною тятивою й прикрашене бахромою, гостро відточені ножі, списи з довгими та широкими наконечниками та пальмові щити, прикрашені вигадливим різьбленням. Щодо мундирів, то його величність не переймалася витратами на них.

Кортеж замикали придворні чаклуни та музики. Мганнги — чаклуни — водночас були й лікарями. Африканські дикуні сліпо вірять у чудотворну силу заклинань своїх мганнгів, вірять у ворожіння та у фетиші, за які їм слугують глиняні фігури, поцятковані білими й червоними плямами, що мають означати фантастичних тварин, або вирізані з дерева фігурки чоловіків і жінок. Утім, багато чаклунів були так само покалічені, як і решта придворних. Імовірно, розгніваний монарх саме так карав і своїх мганнгів, коли їхні ліки не приносили йому полегшення.

Музики — чоловіки й жінки — трясли неймовірно дзвінками тріскачками, били у гучні барабани, гупали довгими палицями з гутаперчевими кульками на кінцях у свої «марімеба» — щось подібне до тимпана, зробленого з декількох гарбузових пляшок різного розміру. Загалом, шум виходив неймовірний, і сприймати його могли лише вуха африканців.

Над королівським кортежем майоріли прапори й прапорці. Воїни несли на вістрях пік побілілі черепи сусідніх негритянських царьків, переможених Муані-Лунгом. На площі короля зустріли бурхливими привігальними вигуками. Охорона караванів розрядила

в повітря рушниці, проте звук пострілів потонував у розпачливому ревінні юрби. Хавільдари поспішно натерли свої чорні фізіюномії порошком кіноварі, яку носили в мішках за поясом, і простяглися ниць перед королем.

Альвеца, виступивши наперед, підніс королеві велику пачку тютюну — «заспокійливої трави», як її називають у Казонде. Це було досить доречно: Муані-Лунга саме мав потребу в якому-небудь заспокійливому засобі, тому що він з ранку чомусь перебував у дуже поганому гуморі.

Слідом за Альвеца Коімбра, Ібн-Хаміс та інші работоргівці, араби й метиси, запевнили у своїй відданості могутнього володаря Казонде.

«Мархаба!» — казали королеві араби, прикладаючи руку до чола, до губ і серця. «Мархаба» мовою жителів Центральної Африки значить «добро подарувати». Метиси з Уджіджі ляскали в долоні та вклонялися низько до землі. Деякі змашували обличчя брудом і плазували перед своїм мерзенним володарем.

Проте Муані-Лунга навіть оком не накидав на раболіпних підлесників. Він проходив повз них непевною ходою, широко розставляючи ноги, ніби земля хиталася під ним. Так він обійшов усю площу, оглядаючи виведених на продаж рабів. У той час як работоргівці боялися, аби королеві не закортіло оголосити своєю власністю якогось із невільників, останні не менше побоювалися потрапити під владу цієї безжальної тварини.

Негоро ані на крок не відходив від Альвеца. Разом із ним він представився королеві. Вони розмовляли на тубільному наріччі, якщо можна назвати бесідою розмову, в якій одна сторона п'яна й лише мугикає чи то видає якісь вигуки. Мова Муані-Лунга стала зрозумілою лише тоді, коли він попросив свого друга Альвеца поповнити запас горілки, вичерпаний останніми випивками.

— Король Лунга — бажаний гість на ринку в Казонде! — вигукнув Альвеца.

— Пити хочу! — відповів монарх.

— Король отримає свою частку від прибутків ярмарку, — додав Альвеца.

— Пити! — бубонів про своє Муані-Лунга.

— Мій друг Негоро щасливий бачити короля Казонде після тривалої розлуки.

— Пити! — рикав п'яниця, від якого так і тхнуло огидним спиртовим перегаром.

— Чи не завгодно королеві скуштувати помбе або меду? — лукаво запитав работоргівець, який чудово знав, чого домагається Муані-Лунга.

— Ні, ні!.. — закричав король. — Вогняної води! За кожную краплю вогняної води я дам моєму другові Альвецу...

— По краплі крові білої людини! — підказав Негоро, зробивши Альвецу знак, на який той відповів стверджувальним кивком голови.

— Кров білої людини? Убити білого? — перепитав Муані-Лунга.

Дикі інстинкти його відразу ожили від цієї пропозиції.

— Білий убив одного з агентів Альвеца, — продовжував португалець.

— Так, він убив Герріса, — підхопив Альвеца. — Ми маємо помститися.

— Тоді треба послати його до короля Массонго, у верхів'я Заїра. Воїни племені асуа розріжуть його на шматочки і з'їдять заживо. Вони ще добре знають смак людського м'яса, — вигукнув Муані-Лунга.

Массонго й справді був цариком племені людоджерів. У нетрях Центральної Африки ще зберігався звичай людоджерства. Лівінгстон у своїх записах відзначає, що плем'я ман'ема, що заселяє береги Луалаби, з'їдає не лише ворогів, убитих на війні, але й купує рабів собі на обід, заявляючи, що «людське м'ясо ледь солонувате й вимагає зовсім трохи приправи». Камерон також зіштовхнувся із племенем людоджерів — менне бугта, які для вживання в їжу по кілька днів вимочують у проточній воді трупи вбитих, а Стенлі спостерігав випадок людоджерства серед мешканців Нукуса. Словом, звичай цей досить розповсюджений у Центральній Африці. Проте, якою б не була жахливою страта, вигадана королем для Діка Сенда, вона не сподобалася Негоро: у його розрахунки не входило випускати жертву з власних рук.

— Цей білий убив нашого друга Герріса в Казонде, — сказав він.

— Тут він і має померти! — додав Альвеца.

— Убивай його де хочеш, Альвеца, — відповів Муані-Лунга. — Лише пам'ятай угоду: по краплині вогняної води за кожну краплю крові білого!

— Ти отримаєш вогняну воду, мій королю! — відповів работоргівець. —

І переконаєшся, що її недарма називають вогняною. Вона буде палати! Сьогодні Хозе-Антонію Альвеца почастиє короля Муані-Лунга пуншем!

П'яничка з розмаху лягнув по руці Альвеца. Він не тямив себе від радості. Почт та дружини короля поділяли його захоплення. Вони ніколи не бачили, як горить «вогняна вода», і думали, що її можна пити палаючою. А потім, упившись, вони ще насолодяться й спогляданням пролитої крові.

Бідолашний Дік! Яке страшне катування приготували для нього! Якщо навіть цивілізовані люди у п'яному стані втрачають людську подобу, можна лише уявити, як діє алкоголь на дикунів!

Не важко зрозуміти, що нагода закатувати білу людину припала до смаку не лише Негоро, у якого були особисті рахунки з юнаком, але також метисові Коїмбрі, Альвецу та й решті работоргівців і тубільців.

Вечір підкрався непомітно, а за ним швидко, без сутінок, насунулась ніч. У темряві пунш мав горіти особливо ефектно. Альвеца осяяла справді блискуча ідея запропонувати його королівській величності новий різновид спиртного напою. Останнім часом Муані-Лунга вже заявляв, що вогняна вода, власне кажучи, погано виправдує свою назву. Можливо, горілка, що палахкотить вогнем, краще лоскотатиме королівський язик, що втратив чутливість...

Отже, у програмі вечора першим номером стояв пунш, а другим — катування білої людини.

Дік Сенд, який сидів у темниці, мав вийти відтіля лише на власну смерть. Невільників — проданих і непроданих — загнали назад до бараків. На великому майдані залишилися лише король, його наближені, работоргівці, а також хавільдари й солдати, які сподівалися, що їм буде дозволено скуштувати королівського пуншу, якщо після короля та придворних щось залишиться.

Хозе-Антоніо Альвеца, дотримуючи поради Негоро, приготував усе необхідне для пуншу. За наказом работоргівця на середину площі винесли мідний казан, що вміщає щонайменше двісті пінт рідини. У нього вилили кілька барил найгіршого, але дуже міцного спирту. Туди ж поклали перець, корицю та інші прянощі, аби додати пуншу ще більшої міцності.

Учасники пиятики стали довкола короля. Муані-Лунга похитуючись підійшов до казана. Горілка притягувала його, як магніт,— здавалося, він готовий був кинутися в казан.

Альвеца утримав його й тицьнув до рук палаючий гніт.

— Вогню! — крикнув він з хитрою посмішкою.

— Вогню! — повторив Муані-Лунга й тицьнув палаючим гнотом у спирт.

І відразу зайнявся спирт, і гарно затанцювали на його поверхні сині вогники!

Альвеца кинув у пунш пригорщу морської солі, аби напій став ще гострішим.

Відблиски полум'я надавали людям, які обступили казан, тієї синюшності, яку людська уява приписує примарам. Сп'янівши від алкоголю, тубільці дико заволали й, узявшись за руки, закружляли у скаженому хороводі довкола короля Казонде.

Альвеца, озброївшись величезною розливною ложкою з довгим держакон, помішував у казані вогняну рідину. На обличчях очманілих танцюристів відблискувало синє полум'я.

Муані-Лунга підступився ближче. Вирвавши ложку з рук работоргівця, зачерпнув палаючого пуншу і підніс до рота. Як же страшно скрикнув король Казонде! Його наскрізь проспиртована величність запалала, як спалахнула би сулія гасу. Вогонь не палав довго, проте горіння тривало.

При цьому несподіваному видовищі хоровод тубільців розпався. Один із міністрів Муані-Лунга кинувся до свого господаря, аби загасити його. Але позаяк був проспиртований не менше, ніж король, відразу зайнявся й сам. Усьому двору Муані-Лунга загрожувала та сама доля.

Альвеца і Негоро не знали, як врятувати короля, який палав. Королівська дружина від жаху кинулася навтьоки. Коїмбра біг щодуху, знаючи свою легкозаймисту натуру...

Король і міністр, упавши додолу, корчилися від нестерпного болю. Якщо жирові тканини глибоко просочені алкоголем, горіння дає лише легке синювате полум'я, і вода не може його загасити. Навіть якщо вдасться пригасити його ззовні, воно горітиме зсередини. Немає жодного способу припинити горіння живого організму, всі пори якого просочені спиртом...

За кілька хвилин Муані-Лунга та його міністр були мертві, але трупи їх ще продовжували горіти. Невдовзі лише жменя попелу та кілька хребців і фаланги пальців, що не піддалися вогню, вкриті смердючою сажею, лежали біля казана з пуншем.

Ось і все, що залишилося від короля Казонде та його міністра.

Розділ дванадцятий. Похорон короля

Наступного дня, 29 травня, місто Казонде мало незвичний вигляд. Налякані тубільці боялися вийти на вулицю. Вони досі ніколи не бачили, щоб король божественного походження загинув разом зі своїм міністром такою страшною смертю. Декому з них, особливо старим, траплялося ще присмажувати на багатті простих смертних. Вони пам'ятали, що такі бенкети завжди вимагали складних приготувань через те, що людське м'ясо дуже важко засмажити. А тут король та його міністр згоріли, як хмиз! У цьому було щось незбагненне. Хозе-Антоніо Альвеца також причаївся у своєму будинку. Він боявся, аби на нього не звалили відповідальності за це нещастя.

Негоро пояснив йому причину смерті короля й порадив триматися насторожі. Поганими будуть справи Альвеца, якщо смерть короля виставлять йому в рахунок: тоді не відвертітися йому, не зазнавши збитків. Але Негоро спала на думку чудова ідея. За його порадою розпустили чутки, що незвичайна смерть володаря Казонде — знак особливої милості до нього великого Маніту, що це честь, якою боги одаровують лише небагатьох обраних. Марновірні тубільці легко піймалися на цю нехитру брехню. Вогонь, що зжер тіла короля та міністра, оголосили священним. Залишалося лише вшанувати Муані-Лунга похованням, гідним людини, яку возведено в ранг божества.

Це поховання та своєрідні обряди, пов'язані з ним в африканських племенах, давали Негоро можливість звести рахунки з Діком Сендом. Якби не свідчення багатьох

дослідників Центральної Африки й, зокрема, Камерона, ніхто не повірив би, скільки проливається крові при похованні негритянських царків на кшталт Муані-Лунга.

Королева Муана мала успадкувати королівський престол. Вона поспішала закріпити свої права на трон і негайно ж віддала наказ розпочати підготовку до поховання. Тим самим вона проголосила свої верховні права, випередивши в такий спосіб інших претендентів, і в першу чергу короля Нукусу, який прагнув стати володарем Казонде. Як правителька держави, Муана уникала жорстокої долі, що чекала на решту дружин покійного короля. Нарешті вона позбулася молодших дружин, які чимало насолити їй — першій і старшій за віком дружині. Це особливо припало до смаку лютій мегері. Вона наказала оголосити народові у супроводі звуків рога і маремби про те, що завтра ввечері тіло покійного короля буде піддане похованню з дотриманням усіх встановлених обрядів.

Наказ нової королеви не викликав заперечень ані з боку двору, ані з боку народу. Альвецу та іншим работоргівцям нічого було боятися сходження на престол королеви Муани. Вони не мали сумнівів, що лестоцями й подарунками зможуть завоювати її прихильність. Отже, питання про наступника престолу вирішилося швидко й мирно. Розпач обійняв лише гарем покійного короля, і не без причин.

Підготовка до поховання розпочалася того ж дня. Наприкінці головної вулиці Казонде протікав повноводний і стрімкий струмок, затока Куанго. На його дні Муана наказала вирити могилу. Для цього на час похорону потрібно було відвести у бік плин струмка. Тубільці взялися зводити греблю, що перепиняла шлях струмку й скеровувала його на рівнину Казонде. Під кінець похоронної церемонії цю греблю мали зруйнувати, аби вода могла повернутися у попереднє русло.

Негоро вирішив долучити Діка Сенда до людей, яких буде принесено в жертву богам на могилі короля. Португалець був свідком того удару ножем, яким розгніваний юнак зустрів звістку про смерть місіс Велдон і Джека. Якби Дік був на волі, жалюгідний боягуз Негоро побоявся б до нього підійти, аби його не спіткала доля спільника, але безпомічний, зв'язаний по руках і ногах бранець був цілком безпечний, і Негоро зважився відвідати його.

Португалець був із тих страшних негідників, яким недостатньо було завдати мук, їм потрібно було познущатися над своєю жертвою. Він хотів насолодитися видовищем страждань Діка Сенда.

Удень він пішов до сараю, де юнака пильнували хавільдари. Хлопець лежав на підлозі, зв'язаний по руках і ногах. В останню добу йому зовсім не давали їжі. Ослаблений від пережитих страждань, змучений болем через те, що мотузки впивалися йому в тіло, Дік Сенд думав про смерть — нехай страта буде жорстокою, але вона принаймні покладе край

всім його стражданням. Проте вгледівши Негоро, він стрепенувся. Дік спробував розірвати пута, аби кинутися на зрадника й задушити його. Однак навіть Геркулес не зміг би впоратися з такими міцними мотузками. Дік зрозумів, що боротьбу не закінчено, але характер її змінився. Він спокійно поглянув Негоро просто в очі. Він вирішив не вдостоювати португальця відповіддю, що би той не казав.

— Я вважаю за свій обов'язок,— розпочав Негоро,— востаннє відвідати мого юного капітана й висловити йому співчуття з приводу того, що він не має змоги командувати тут, як командував на борту «Пілігрима».

Дік нічого не відповів, і тоді Негоро продовжив:

— Як, капітане, невже ви не впізнаєте свого колишнього кока? а я так поспішав до вас за розпорядженнями! Що накажете приготувати на сніданок?

І тут Негоро з розмаху штовхнув ногою розпростертого на землі юнака.

— До речі, у мене ще одне запитання до вас, капітане. Чи не могли б ви, нарешті, пояснити, яким чином, зібравшись пристати до берегів Південної Америки, ви прибули до Анголи?

Дік Сенд і без того знав, що здогадка його була правильною й що зрадник португалець навмисне зіпсував компас на «Пілігримі». Глузливе запитання Негоро було прямим зізнанням у цьому.

Дік нічого не відповів. Це презирливе мовчання почало дратувати колишнього кока.

— Зізнайтеся, капітане,— продовжував Негоро,— для вас було великим щастям, що на борту «Пілігрима» опинився моряк, справжній, досвідчений моряк. Страшно подумати, куди б ви завезли нас, якби не його втручання. Загинув би корабель, наткнувшись на якісь скелі, загинули б і ми разом із ним! Проте завдяки цьому морякові пасажери потрапили на гостинну землю, до людей, дружньо налаштованих до вас, і ви, нарешті, опинилися у надійному притулку. Бачите, парубче, як ви глибоко помилялися, зневажаючи цього моряка!

Негоро тримався спокійно, проте цей спокій вартував йому величезних зусиль. Скінчивши промову, він схилився над Діком Сендом і зазирнув йому в очі. Звіряча гримаса скривила обличчя португальця. Здавалося, він хоче вкусити Діка. Довго стримувана лють, нарешті, прорвалася.

— На все свій час! — закричав він у пориві скаженої люті, шаленіючи від непохитного спокою жертви.— Сьогодні капітан — я! Я господар! Твоє життя, моряче-невдахо, у моїх руках!

— Цим ти мене не злякаєш,— холодно відповів Дік Сенд.— Але пам'ятай, на небі є Бог, він карає за будь-який злочин, і час розплати невдовзі.

— Ну, якщо Бог думає про людей, час йому подбати про тебе.

— Я готовий постати перед Всевишнім. Смерті я не боюся,— не підвищуючи голосу, відповів Дік Сенд.

— Це ми ще побачимо,— загарчав Негоро.— Чи не сподіваєшся ти, часом, на чийсь допомогу? І це в Казонде, де Альвеца і я всесильні? Безумець! Можливо, ти гадаєш, що твої супутники — Том та інші негри — все ще тут? Помиляєшся! Їх давно вже продано й бредуть вони дорогою до Занзібару... Їм не до тебе, вони зайняті однією лише думкою: як би вберегти власну шкіру.

— У Бога тисячі способів вершити свій суд. Він може скористатися і найменшим знаряддям. Пам'ятай, Геркулес на волі,— спокійно зауважив Дік.

— Геркулес? — повторив Негоро, тупнувши ногою.— Його давно роздерли леви й пантери, і я шкодую лише про те, що дикі звірі позбавили мене можливості помститися йому.

— Якщо Геркулес і помер,— відповів йому Дік Сенд,— то Дінго ще живий. А такого собаки, як Дінго, цілком достатньо, аби впоратися з такою людиною, як ти. Я бачу тебе наскрізь, Негоро: ти боягуз! Дінго ще знайде тебе, і день зустрічі з ним буде твоїм останнім днем.

— Негідник! — заревів розлютований португалець.— Негідник! Я власноруч застрелив твого Дінго! Дінго так само мертвий, як місіс Велдон і її син. І так само, як цей проклятий пес, помруть усі, хто був на «Пілігримі»!

— І ти також,— відповів Дік.— Лише ти помреш раніше.

Спокійний голос юнака і його сміливий погляд остаточно вивели Негоро з рівноваги. Не тямлячи себе від люті, португалець готовий був від слів перейти до справи й своїми руками задушити беззахисного бранця. Він уже накинувся на Діка, взявся трясти його й вчепився було йому пальцями в горло... але стримався. Убити Діка зараз — означало б позбавити його довгих катувань, які на нього чекали. Негоро випростався й, наказавши хавільдару, який безпристрасно стояв на варті, ретельно стерегти бранця, швидко вийшов із барака.

Ця сцена не лише не викликала в Діка зневіру й паніку, але, навпаки, повернула йому міцність духу й мужність, здатність все стерпіти. Дік Сенд раптом відчув приплив сил. Він помітив, що може вільніше ворушити руками й ногами, ніж до приходу Негоро. Мабуть, Негоро сам послабив пута, коли люто струшував його. Юнак подумав, що тепер, можливо, йому вдасться без зайвих зусиль визволити руки. Це було б певним полегшенням, і тільки. Ні на що інше Дік не міг розраховувати у цій наглухо замкненій темниці, де постійно

чергувала сторожа, яка пильно стежила за ним. Проте в житті трапляються такі хвилини, коли навіть найменше поліпшення становища здається неоціненним щастям.

Звісно, Дік не мав надії на звільнення. Порятунком міг прийти до нього лише ззовні. Але хто захоче надати йому допомогу? Ніхто! Та й чи варто жити тепер? Він згадав всіх тих, хто вже випередив його на шляху до смерті, і хотів наразі лише одного: швидше піти за ними. Негоро підтвердив слова Герріса: місіс Велдон і Джека вже немає серед живих. Імовірно, і Геркулес, на якого на кожному кроці чатувала смертельна небезпека, також загинув. Тома та його супутників продали у рабство. Вони вже далеко, вони назавжди втрачені для Діка. Сподіватися на якийсь щасливий випадок було б справжнім божевільям. І Дік Сенд вирішив зустріти смерть із твердістю, смерть, що припинить його страждання не може бути жахливішою, ніж його життя тепер. І юнак готувався померти, молячи Бога лише про мужність, лише про те, аби з гідністю витримати катування до кінця. Проте сама думка про Бога — гарна, шляхетна думка. Тож не дарма підносяться душою ті, хто звертається до Всевишнього, і, коли Дік Сенд вже приготувався розстатися з життям, у самій глибині його серця зажевірла іскорка надії, слабкий проблиск, що подувом ззовні, усупереч жорстокій дійсності, може перетворитися на сліпуче світло.

Години спливали. Наближалася ніч. Промені денного світла, що пробивалися крізь щілини в солом'яній покрівлі, поступово згасли. Заспокоїлася й площа — у той день там взагалі було тихо порівняно із шаленим гамором, що стояв на ній учора. Тіні в тісній камері Діка згустилися, і настав повний морок. Місто Казонде затихло.

Дік Сенд заснув і проспав близько двох годин. Прокинувся він бадьорим. Йому вдалося визволити з мотузок одну руку, набряк на ній спав, і він з величезною насолодою витягав, згинав і розгинав її.

Вочевидь, вже перевалило за північ. Хавільдар спав важким сном: увечері він спорожнив до останньої краплі пляшку горілки, і навіть уві сні його судомно стиснені пальці міцно обхоплювали її горлечко.

Діку Сенду спала на думку шалена ідея заволодіти зброєю свого тюремника: вона могла стати в пригоді на випадок втечі. Але в цей час почувся якийсь шурхіт за дверима сараю, у самій землі. Спираючись на вільну руку, Дік примудрився підповзти до дверей, не розбудивши хавільдара.

Дік не помилився. Щось дійсно шаруділо за стіною, — здавалося, хтось рие землю під дверима. Але хто? Людина чи тварина?

— Ох, якби це був Геркулес! — прошепотів юнак.

Він подивився на хавільдара. Той лежав зовсім нерухомо: мертвецький сон скував його. Дік приклав губи до щілини над порогом і ледь чутно покликав: «Геркулесе!» у відповідь пролунало жалібне, глухе скиглення.

«Це Дінго! — подумав юнак. — Розумний пес розшукав мене навіть у в'язниці! Чи не приніс він нової записки від Геркулеса? Але якщо Дінго живий, виходить, Негоро збрехав! Отже, і...»

Цієї миті під дверима з'явилася лапа. Дік схопив її й одразу ж впізнав лапу Дінго. Але якщо вірний пес приніс записку, вона мала бути прив'язана до нашійника. Що робити? Чи можна так розширити діру під дверима, аби Дінго просунув в неї голову? Що б там не було, треба спробувати.

Та тільки-но Дік Сенд розпочав рити землю нігтями, як на площі загавкали собаки: міські пси почули чужинця. Дінго кинувся геть. Пролунало кілька пострілів, хавільдар заворушився уві сні. Дік Сенд, полишивши думку про втечу, повернувся назад до свого закутка. За якийсь час, що видався юнакові нескінченно довгим, він побачив, як займається світанок. Настав день — останній день його життя! Упродовж усього цього дня безліч тубільців під керівництвом першого міністра королеви Муани ревно працювали над спорудженням гроблі. Треба було закінчити її на призначений час, або ж недбалим працівникам загрожувало каліцтво: нова володарка збиралася в усьому діяти за прикладом свого покійного чоловіка.

Коли води струмка було відведено у бік, посередині русла, що оголилося, вирили велику яму — п'ятдесят футів завдовжки, десять завширшки й стільки ж завглибшки.

Увечері цю яму почали заповнювати жінками, рабнями Муані-Лунга. Зазвичай цих нещасних просто закопують заживо у могилу, але на честь чудесної кончини Муані-Лунга вирішено було змінити церемоніал і спочатку втопити. Звичай вимагав, аби небіжчиків ховали в їхньому найкращому вбранні. Проте цього разу, оскільки від Муані-Лунга залишилася лише купка обвуглених кісток, довелося діяти інакше. З вербового гілля сплели опудало, схоже на Муані-Лунга, навіть, мабуть, гарніше. У нього поклали все, що залишилося від Муані-Лунга; потім його вбрали у парадний королівський одяг, що коштував, як відомо, зовсім недорого. Не забули також і про окуляри кузена Бенедикта. У цьому маскарадні було щось смішне і водночас моторошне. Обряд урочистого поховання планувалося зробити вночі, при свіглі смолоскипів. За наказом королеви все населення Казонде мало бути присутнім при похованні.

Увечері довга процесія потягнулася від читоки до місця поховання. На головній вулиці на шляху проходження кортежу не припинялися ані на мить обрядові танці, лемент,

завивання чаклунів, гуркіт музичних інструментів і залпи зі старих мушкетів, взятих зі зброярні.

Хозе-Антоніо Альвеца, Коімбра, Негоро, араби-рабо-торгівці та їхні хавільдари брали участь у цій процесії. Королева Муана заборонила приїжджим полишати ярмарок до похорону, і всі торговці покійно залишилися в Казонде. Вони розуміли, що було б необережно не послухатися наказу жінки, яка лише вчиться ремеслу володарки.

Рештки Муані-Лунга несли в останніх рядах процесії. Китанду з опудалом короля оточували дружини другого рангу. Деякі з них мали супроводжувати свого чоловіка й володаря на той світ. Королева Муана у парадному одязі йшла за китандою-катафалком. Ніч настала раніше, ніж процесія досягла берега струмка, але червонувате полум'я безлічі смолоскипів розсіювало темряву й кидало тремтячі полиски на поховальний хід.

При цьому світлі чітко було видно яму, вириту в осушеному руслі струмка. Тепер її заповнювали чорні тіла; прикуті ланцюгами до забитих у землю кілків ці люди були ще живими. Вони ворушилися. П'ятдесят молодих невірниць чекали тут на смерть. Одні безмовно скорилися своїй долі, інші тихо стогнали й плакали.

Королева обрала серед юрби ошатних дружин тих, які мали розділити долю рабинь.

Одну із цих жертв, яка носила титул другої дружини, змусили стати навколішки й обпертися руками об землю: вона мала служити кріслом мертвому королеві, як служила йому живому. Іншу змусили підтримувати опудало, третю жбурнули на дно ями — йому під ноги.

Просто перед опудалом, на протилежному боці ями, стояв забитий у землю стовп, пофарбований у червоний колір. До стовпа прив'язали мотузками білу людину, приречену на смерть разом з іншими жертвами кривавого поховання.

Це був Дік Сенд. На оголеному до пояса тілі юнака були сліди катувань, яких він зазнав за наказом Негоро. Дік спокійно чекав смерті, знаючи, що на землі йому більше немає на що сподіватися. Однак хвилиною, призначена для руйнування греблі, ще не настала.

За знаком королеви Муани кат Казонде перерізав горло одній із дружин — тій, що лежала в ногах короля. Це слугувало сигналом до початку дивовижної бійні. П'ятдесят рабинь безжалісно зарізали, і кров потоками заюшила на дно ями. Лемент жертв потонував в лютих криках юрби, і марно було б шукати в ній почуття жалю або відрази до цих вбивств.

Нарешті королева Муана знову подала знак, і кілька тубільців почали пробивати стік у греблі. З витонченою жорстокістю греблю не зруйнували відразу, а пустили воду в старе русло тонким струменем. Смерть повільна замість смерті швидкої.

Вода залила спочатку тіла рабинь, які лежали на дні ями. Ті з них, які були ще живі, з останніх зусиль звивалися, захлинаючись. Дік Сенд, коли вода дійшла йому до колін, зробив останнє розпачливе зусилля: він спробував розірвати мотузки, якими його прив'язали до стовпа.

Вода піднімалася. Голови рабинь одна за одною зникали в потоці, що заповнював своє старе русло. За кілька хвилин вже не залишилося жодних свідчень про те, що на дні струмка вирито могилу, де десятки людських життів принесли у жертву на славу короля Казонде.

Перо відмовилося б описувати такі сцени, якби прагнення до правди не зобов'язувало мене відтворити їх у всій їхній огидній реальності. В цій похмурій країні люди перебували ще на такому низькому шаблі розвитку! Не можна більше ігнорувати цього.

Розділ тринадцятий. У факторії

Герріс і Негоро збрехали про смерть місіс Велдон та маленького Джека. Матір з сином та кузен Бенедикт, живі й неушкоджені, перебували в Казонде.

Після захоплення термітника штурмом, їх під конвоєм тубільських солдатів відправили з берегів Кванзи до Казонде. Герріс і Негоро очолювали цей загін.

Місіс Велдон і маленькому Джеку надали криті ноші — китанду, як їх тут називають. Чому раптом Негоро виявив таку турботу? Місіс Велдон не знаходила відповіді на це запитання. Шлях від Кванзи до Казонде здолали швидко, не стомивши бранців. Кузен Бенедикт, на якого, вірогідно, анітрошки не впливали важкі випробування, виявився чудовим ходоком. Йому ніхто не заважав нишпорити обабіч дороги, і він не нарікав на свою долю.

Маленький загін прибув до Казонде на тиждень раніше за караван Ібн-Хаміса. Місіс Велдон із сином та кузена Бенедикта оселили у факторії Альвеца. Джек почувався значно краще. Відтоді як загін полишив болотисті місця, де хлопчик занедужав на лихоманку, напади не поновлювалися, він потроху одужував і тепер був майже зовсім здоровим. Ані мати, ані син не знесли би труднощів пішого переходу з невільничим караваном. Проте, подорожуючи в китанді, обоє почувалися добре, принаймні фізично. Варто зауважити, що дорогою їм виказували навіть деякі люб'язності.

Місіс Велдон нічого не вдалося дізнатися про свої супутників. Вона бачила, як Геркулес вистрибнув із човна й втік у ліс, але не знала, що з ним сталося далі. Вона тішилася надією, що за відсутності Герріса й Негоро, які не пошкодували би Діка Сенда, дикуни не наважаться погано поводитися з білою людиною. Проте вона розуміла, що справи Тома, Нан, Бата, Актеона та Остіна кепські: вони негри, і їх вже точно ніхто не

пошкодує. Їм, нещасним, не слід було й наближатися до африканської землі, а зрадництво Негоро привело їх саме сюди.

Не маючи жодного зв'язку із зовнішнім світом, місіс Велдон не знала навіть про прибуття до Казонде каравану Ібн-Хаміса. Шум і пошвавлення в день відкриття ярмарку докотилися до факторії, але місіс Велдон, звісно, нічого не пояснили. Вона не знала ані того, що Тома та його товаришів купив работоргівець з Уджіджі, ані того, що невдовзі їх поведуть із Казонде. Вона не чула ні про загибель Герріса, ні про смерть короля Муані-Лунга, ні про його урочисте поховання, де Дікові було відведено роль однієї із жертв. Нещасна самотня жінка була цілком під владою работоргівців та Негоро; вона не могла навіть шукати порятунку в смерті, бо з нею був її син.

Місіс Велдон нічого не знала й про долю, яка очікувала на неї саму. За весь час подорожі Герріс і Негоро не перемовилися з нею жодним словом. У Казонде вони не заходили до неї, а самій місіс Велдон було заборонено залишати володіння багатія-работоргівця.

Чи варто казати, що велика дитина — кузен Бенедикт — нічим не міг допомогти місіс Велдон. Це само собою зрозуміло. Коли високоповажний учений дізнався, що він перебуває в Африці, а не в Південній Америці, як він гадав, то навіть не запитав, яким чином це могло статися. Він відчував лише глибоке розчарування. Справді, він пишався тим, що першим серед учених знайшов в Америці муху цеце і войовничих термітів. Та раптом виявилось, що це звичайнісінькі африканські комахи, яких до нього знаходили й описували багато натуралістів. Отже, було розбито його надії прославити власне ім'я цим відкриттям. Хто би міг бути здивований тим, що вчений-ентомолог привіз з Африки колекцію африканських комах? Проте коли образа відступила, кузен Бенедикт сказав собі, що ця «земля фараонів» — так він називав Африку — є невичерпною скарбницею для ентомолога, і що він не лише нічого не втратив, а навіть виграв, потрапивши сюди, а не на «землю інків».

— Подумати лишень, — повторював він собі, і не тільки собі, але й місіс Велдон, яка не слухала його, — подумати лишень, що тут батьківщина жужелиць-мантікор, цих жорсткокрилих жуків з довгими волохатими лапками, із загостреними надкрилами, що зрослися, й з величезними щелепами! І, звісно, найкраща серед жужелиць — горбкувата мантікора. Це батьківщина жужелиць-червонотілів, гвінейських і габонських жуків-голіафів, ніжки яких вкриті шипами; батьківщина плямистих бджіл-антидій, що відкладають свої яйця у порожні мушлі равликів; батьківщина священних скарабеїв, яких древні єгиптяни вшановували нарівні з богами. Тут батьківщина метелика-сфінкса, або інакше кажучи, метелика «мертвої голови», що наразі поширився по всій Європі,

батьківщина «бігової мухи», укусу якої так бояться сенегальці. Словом, тут можна зробити дивовижні відкриття, і я їх зроблю, якщо тільки ці славні люди дозволять мені зайнятися пошуками!

Неважко здогадатися, хто були ці «славні люди»! Проте кузен Бенедикт не мав підстав скаржитися на них. Негоро та Герріс надавали ученому-ентомологові деяку волю, тоді як Дік Сенд під час переходу від океанського узбережжя до Кванзи суворо заборонив йому будь-які екскурсії. Наївний учений був досить розчулений такою поблажливістю.

Отже, кузен Бенедикт був би найщасливішим ентомологом у світі, якби не одна сумна обставина: бляшана коробка для колекцій як і раніше висіла в нього на боці, проте окуляри вже більше не прикрашали його перенісся, а лупа не погойдувалася на його грудях. Хто би міг подумати — учений-ентомолог без окулярів і без лупи! Однак, кузенів Бенедикту не судилося знову стати власником цих оптичних приладів: їх поховали на дні струмка разом з опудалом короля Муані-Лунга. Нещасному вченому доводилося тепер підносити дуже близько до очей впійману комаху, аби розрізнити особливості її будови. Це слугувало джерелом постійних прикрощів для кузена Бенедикта. Він готовий був сплатити будь-яку суму за пару окулярів, та, на жаль, цей товар ні за які гроші не можна було купити в Казонде. Проте Кузенів Бенедиктові надали право снувати всією факторією Хозе-Антоніо Альвеца, бо розуміли, що йому й на думку не спаде тікати.

Утім, факторію було обнесено з усіх боків високим частоколом, перелізти через який учений все одно не зміг би. Ділянка, обгороджена частоколом, мала в діаметрі майже цілу милю. На цій великій території росли дерева, кущі, протікало кілька струмочків, стояли бараки, курені, хатини — словом, це було дуже гарне місце для пошуків усіляких рідкісних комах, які могли якщо не збагатити, то зробити щасливим кузена Бенедикта... і кузен Бенедикт цілком віддався пошукам. Він так старанно вивчав впійманих шестиногих неозброєним оком, що ледь вкрай не зіпсував свій зір. Колекція його значно збагатилася, і, крім того, він встиг накидати загальний план фундаментальної праці про африканських комах. Якби йому вдалося ще знайти якого-небудь нового жука і пов'язати зі знахідкою власне ім'я, кузен Бенедикт був би найщасливішою людиною на світі.

Маленькому Джекові також дозволяли вільно гуляти по всій факторії, і коли вже кузен Бенедикт вважав її площу достатньо великою для своїх ентомологічних досліджень, то дитині вона здавалася величезною. Проте Джека не приваблювали ігри, що захоплюють дітей його віку. Він майже не відходив від матері. Місіс Велдон сама не любила залишати його без нагляду: вона боялася, що з її сином станеться якесь нещастя. Джек часто говорив про батька, за яким дуже сумував у довгій розлуці, просив повернутися до тата якнайшвидше; запитував матір про стару Нан, про свого друга Геркулеса, про Бата,

Актеона, Остіна. Він скаржився, що навіть Дінго залишив його. Але особливо часто він згадував свого приятеля Діка Сенда.

Вразливу дитячу душу розчулювали щасливі спогади, він жив лише ними. На всі розпитування сина місіс Велдон відповідала тим, що притискала його до грудей і обсіпала поцілунками. Їй коштувало нелюдських зусиль не плакати у присутності хлопчика. Ані під час переїзду від Кванзи до Казонде, ані у факторії Альвеца місіс Велдон не мала підстав скаржитися на погане ставлення до себе, а, за всіма ознаками, работоргівці й не збиралися змінювати його. У факторії мешкали лише ті невільники, які обслуговували самого работоргівця. Решта були «товаром» й жили в бараках на площі, звідкіля їх і забирали покупці. А тут, у володіннях Альвеца, були лише сховища. Вони тріщали від запасів різних тканин і слонової кістки; тканину Альвеца обмінював на невільників у внутрішніх областях Африки, а слонову кістку продавав на головному ринку континенту для відправлення до Європи.

Отже, у факторії мешкало небагато людей. Місіс Велдон відвели окрему хатину, кузенів Бенедиктові — також. Їли вони за одним столом. Годували їх ситно: м'ясом, овочами, маніюкою, сорго та фруктами. До послуг місіс Велдон навіть приставили невільницю — Халіфу. Ця дикунка дуже прив'язалася до неї і, як уміла, виявляла свою відданість, безсумнівно, щиро. З іншими слугами Альвеца бранцям зовсім не доводилося зіштовхуватися.

Самого работоргівця, який займав головний будинок факторії, місіс Велдон бачила лише зрідка. Негоро жив десь в іншому місці, і його вона не зустріла жодного разу від часу приїзду до Казонде. Відсутність Негоро, зовсім незрозуміла, спочатку дивувала, а потім навіть почала тривожити місіс Велдон.

«Чого він хоче? — запитувала вона себе.— Чого вичікує? Навіщо він привіз нас до Казонде?»

Так у тривожному очікуванні минуло вісім днів, які передували прибуттю до Казонде каравану Ібн-Хаміса,— два дні до поховання Муані-Лунга і шість днів після нього.

Незважаючи на власні кривди й турботи, місіс Велдон часто думала про те, як там її чоловік. Джемс Велдон, безсумнівно, був у розпачі. Мабуть йому й на думку не спадало, що його дружина ухвалила фатальне рішення плисти на борту «Пілігрима». Він уважав, що вона прибуде з одним із океанських пароплавів. Ці пароплави прибували до порту Сан-Франциско регулярно в зазначений час, проте ані місіс Велдон, ані Джека, ані кузена Бенедикта на них не було.

Час вже було повернутися до Сан-Франциско й «Пілігримів». Не отримуючи жодних звісточок від капітана Гуля, Джемс Велдон, мабуть, заніс цей корабель до списку зниклих безвісти.

Але яким страшним ударом буде для нього повідомлення оклендських кореспондентів про те, що місіс Велдон виїхала з Нової Зеландії на борту «Пілігрима». Що робитиме містер Велдон? Він, звісно, не змириться з думкою, що його дружина та син зникли безвісти. Проте де він шукатиме їх? Зрозуміло, на тихоокеанських островах і, можливо, на узбережжі Південної Америки. Де завгодно, але лише не в цих страшних краях. Ніколи йому не спаде на думку, що дружина та син його потрапили до Африки!

Так міркувала місіс Велдон. Що могла вона зробити? Тікати? Але як? За кожним її кроком стежили. І навіть за вдалої втечі їй довелося б розпочати подорож більш ніж у двісті миль і, пробираючись до узбережжя, йти навмання крізь незайманий ліс, уникаючи смертельної небезпеки, що загрожувала звідусіль.

І все ж місіс Велдон готова була ризикнути, якщо не трапиться жодної іншої можливості повернути собі волю. Проте, перш ніж ухвалити рішення, вона хотіла дізнатися про наміри Негоро.

Настав день, коли вона, нарешті, отримала звістку про плани цього чоловіка.

Шостого червня, за три дні після поховання короля Муані-Лунга, Негоро вперше прийшов у факторію. І відразу попрямував до хатини, у якій оселили його бранку.

Місіс Велдон була сама. Кузен Бенедикт робив чергову наукову прогулянку. Маленький Джек бавився на території факторії під доглядом Халіми. Негоро штовхнув двері, увійшов і сказав без усяких передмов:

— Місіс Велдон, Тома та його супутників продали работоргівцеві з Уджіджі.

— Нехай Господь береже їх! — сказала місіс Велдон, витираючи сльозу.

— Нан померла дорогою, Дік Сенд загинув...

— Нан померла! І Дік! — скрикнула місіс Велдон.

— Так, — відповів Негоро. — Справедливість вимагала, аби ваш п'ятнадцятирічний капітан заплатив своїм життям за вбивство Герріса. Ви самотні в Казонде, місіс Велдон, зовсім самотні й перебуваєте цілком під владою колишнього кока з «Пілігрима».

Розумієте?

Як це не було гірко, проте Негоро говорив правду. Том, його син Бат, Актеон та Остін напередодні залишили Казонде з караваном работоргівця з Уджіджі. Її товариші, на жаль, не мали можливості побачитися з нею, вони не знали, що вона перебуває в Казонде, у факторії Альвеца. Втім, їм однаково не дозволили б попрощатися з нею. У цю годину вони вже брели в напрямку до області Великих озер. Перед ними лежав шлях, довжина

якого вимірювалася сотнями миль; деяким людям вдалося пройти цей шлях; ще меншій кількості людей пощастило благополучно повернутися.

— Що вам потрібно від мене? — прошепотіла місіс Велдон, пильно вдивляючись в обличчя Негоро.

— Місіс Велдон,— уривчасто заговорив португалець,— я міг би помститися вам за всі приниження, які я пережив на «Пілігримі». Проте я готовий задовольнитися смертю Діка Сенда! Наразі я знову стаю купцем, і ось що я думаю щодо вас...

Місіс Велдон мовчки дивилася на нього.

— Ви,— продовжував Негоро,— ваш син і цей дурень, який ганяється за мухами, маєте чималу комерційну цінність. І цю цінність я можу вигідно реалізувати. Коротше кажучи, я маю намір вас продати!

— Я — вільна людина! — твердо відповіла місіс Велдон.

— Якщо я захочу, ви станете рабинею!

— Хто посміє купити білу жінку?

— Є людина, яка заплатить за вас стільки, скільки я запрошу.

Місіс Велдон на мить нахилила голову. Вона знала, що в цій жахливій країні можливо все.

— Ви мене зрозуміли? — запитав Негоро.

— Хто ця людина? — запитала місіс Велдон.

— Ви запитуете, хто захоче купити вас? — єхидно посміхаючись, запитав португалець.

— Так, як його звать? — наполягала місіс Велдон.

— Ім'я цієї людини... Джемс Велдон. Це ваш чоловік!

— Мій чоловік! — вигукнула місіс Велдон, не наважуючись вірити власним вухам.

— Так-так, місіс Велдон. Ваш чоловік! Йому я й збираюся не те щоб повернути, але продати дружину й сина і, як безкоштовний додаток,— блаженного кузена!

Місіс Велдон запитала у себе — чи немає потаємного змісту в словах Негоро. Але ні, вочевидь, він казав те, що думав. Такому страшенному негідникові, для якого пожива понад усе, можна повірити, якщо йдеться про вигідну для нього угоду. А ця угода справді обіцяла йому чималий прибуток.

— Коли ж ви плануєте укласти цю угоду? — запитала місіс Велдон.

— Якогога швидше.

— Де?

— Тут. Містер Велдон не побоїться приїхати до Казонде, аби врятувати від лиха дружину та сина?

— Звісно. Але хто його сповістить про це?

— Я сам. Я вирушаю до Сан-Франциско, аби побачитися з вашим чоловіком. Грошей на дорогу в мене вистачить.

— Тих грошей, що ви поцупили на «Пілігримі»?

— Тих самих... і ще решти,— нахабно відповів Негоро.— Майте на увазі, що я хочу не тільки швидко, але й дорого продати вас. Я гадаю, що ваш чоловік не пошкодує ста тисяч доларів?..

— Не пошкодує, якщо вони в нього є,— холодно відповіла місіс Велдон.— Ви скажете чоловікові, що мене тримають у полоні в Центральній Африці?

— Звісно.

— Проте він не повірить вам, якщо ви не надасте доказів. Почувши ваші порожні балачки, він не поїде до Казонде.

— Він приїде сюди, якщо я надам йому написаний вами лист, де ви викладете стан справ і відрекомендуєте мене своїм вірним слугою, який щасливо врятувався від дикунів.

— Ніколи я не напишу такого листа! — рішуче сказала місіс Велдон.

— Ви відмовляєтеся? — погрозливо запитав Негоро.

— Навідріз!

Місіс Велдон уявила, з якою небезпекою пов'язана поїздка до Центральної Африки, і подумала про те, що не можна довіряти обіцянкам португальця, який, отримавши викуп, легко міг затримати містера Велдона в Казонде, і такі міркування спонукали її без роздумів відхилити пропозицію Негоро. Проте бідолашна забула, що вона не сама, що з нею її дитина...

— І все ж ви напишете цього листа! — заявив Негоро.

— Ні! — твердо відповіла місіс Велдон.

— Стережіться! — закричав португалець.— Ви тут не сама! Ваш син також під моєю владою, як і ви самі! Я зумію змусити вас...

Місіс Велдон хотіла було сказати, що жодні погрози не зламають її рішучості, але серце її скажено калатало, вона не могла вимовити жодного слова.

— Місіс Велдон,— закінчив Негоро,— обміркуйте ретельно мою пропозицію. За тиждень я отримаю від вас листа до Джемса Велдона, а інакше ви гірко пошкодуєте про свою затягу впертість!

Із цими словами португалець швидко вийшов з будинку, не давши волі своєму гніву. Проте видно було, що він ні перед чим не зупиниться, аби змусити місіс Велдон коритися.

Розділ чотирнадцятий. Вісті про доктора Лівінгстона

Коли місіс Велдон залишилася на самоті, перша її думка була про те, що Негоро прийде за відповіддю не раніше, ніж за тиждень. За цей час треба щось вирішити. Не можна покладатися на совість Негоро. Йшлося про його зиск.

Та «комерційна цінність», якою була місіс Велдон для свого тюремника, мабуть, мала вберегти її від усіляких нових небезпек, принаймні протягом найближчих днів. А за цей час, можливо, їй вдасться вигадати такий план, за якого повернення її до Сан-Франциско не вимагало би приїзду містера Велдона до Казонде.

Вона не сумнівалася, що, отримавши її листа, Джеймс Велдон негайно ж поїде до Африки, проникне в найстрашніші її краї, незважаючи на небезпеку цієї подорожі. Проте хто може поручитися, що йому дозволять без перешкод виїхати з Казонде із дружиною, дитиною та кузеном Бенедиктом, коли сто тисяч доларів вже будуть в руках у Негоро? Достатньо простого вередування королеви Муани, аби всіх їх тут затримали! Чи не краще було б, якби передача бранців і сплата викупу відбулися десь на океанському узбережжі? Це дозволило би містерові Велдону уникнути необхідності вирушати у небезпечну мандрівку у внутрішні області Африки й дало б їм усім можливість вирватися з рук цих негідників після того як її чоловік внесе викуп.

Про це й розмірковувала місіс Велдон. Ось чому вона відмовилася прийняти пропозицію Негоро. Вона розуміла, що Негоро дав їй тиждень на роздуми лише тому, що йому самому потрібен був час, аби підготуватися до поїздки.

— Невже він справді має намір розлучити мене з сином? — прошепотіла місіс Велдон.

Цієї миті Джек забіг до хатини. Мати схопила його на руки й пригорнула до грудей так міцно, ніби Негоро вже стояв поруч, готуючись відняти в неї дитя.

— Мамо, ти чимось засмучена? — запитав хлопчик.

— Ні, синку, ні! — відповіла місіс Велдон. — Думала про тата. Тобі хочеться побачитися з ним?

— Так, мамусю, дуже хочеться! Він приїде сюди?

— Ні... ні! Він не повинен приїжджати!

— Тож ми поїдемо до нього?

— Так, Джеку!

— І Дік теж? І Геркулес? І старий Том?

— Так... так... — відповіла місіс Велдон і схилила голову, аби сховати сльози.

— Тато листа надіслав? — запитав Джек.

— Ні, дорогенький.

— Отже, ти сама напишеш йому?

— Так... можливо, — відповіла матір.

Джек, сам того не знаючи, торкнувся болючого місця. Аби припинити ці розпитування, місіс Велдон обсипала дитя поцілунками.

До причин, з яких місіс Велдон відмовлялася дати Негоро листа, додалося ще одне не менш важливе міркування. Зненацька у неї з'явилася надія повернути собі волю без втручання чоловіка і всупереч волі Негоро. Це був лише проблиск надії, слабкий промінець, але все ж він замерхтів в її душі. Випадково вона почула лише кілька фраз із розмови Альвеца з його гостем, і в неї зародилася думка про те, що, можливо, наближається допомога, яку нібито надсилає саме провидіння.

Якось Альвеца і один торговець-метис із Уджіджі розмовляли в садку, неподалік від будиночка, де жила місіс Велдон. Темою їхньої розмови, як і слід було очікувати, була работоргівля. Вони розмовляли про власну справу та про свої досить сумні види на майбутнє — їх турбували прагнення англійців припинити торгівлю невольниками не лише за межами Африки, для чого вони підключили свої крейсери, але й усередині континенту — за допомогою місіонерів та мандрівників.

Хозе-Антоніо Альвеца вважав, що наукові дослідження та географічні відкриття хоробрих мандрівників у Внутрішній Африці можуть дуже зашкодити комерційним операціям работоргівців. Його співрозмовник цілком погоджувався з цією думкою й додав, що всіх учених-мандрівників та проповідників варто було б зустрічати вогнем із рушниць.

Нерідко їх дійсно так і зустрічали. Проте, на превелику прикрість поважних торговців, негайно ж після вбивства одного цікавого мандрівника приїжджали інші, не менш цікаві. А потім, повернувшись на батьківщину, ці люди розпускали надто перебільшені, як казав Альвеца, чутки про жахи работоргівлі, що завдавало шкоди й без того досить важкій справі.

Метис співчутливо підтакував йому і у свою чергу зауважив, що особливо не пощастило ринкам у Ньянгве, Уджіджі, Занзібару та у всій області Великих озер: там побували один за одним Спик, Грант, Лівінгстон, Стенлі та багато інших. Ціла навала! Невдовзі вся Англія й вся Америка переселяться у внутрішні області Африки.

Альвеца поспівчував побратимові й сказав, що Західна Африка у цьому щасливіша: дотепер прокляті шукачі сюди майже не зазирали. Однак епідемія подорожей починає захоплювати й Західну Африку. Казонде поки ще поза небезпекою, але Кассанго й Біхе, де в Альвеца теж були свої факторії, вже під загрозою. Пригадується, навіть Герріс розповідав Негоро про якогось лейтенанта Камерона, у якого вистачило би нахабства перетнути всю Африку від одного берега до іншого, — ступивши на африканську землю в Занзібару, вийти через Анголу.

Побоювання работоргівців були цілком обгрунтовані. Відомо, що кількома роками пізніше описуваних нами подій Камерон на півдні та Стенлі на півночі справді проникли в недосліджені області Західної Африки й, описавши потім всі жахи торгівлі людьми, викрили нечувану жорстокість работоргівців, продажність європейських чиновників, під покровительством яких процвітав цей мерзенний промисел, і поклали відповідальність за все це на справді винних у такому стані речей.

Імена Стенлі та Камерона поки що не були відомі ані Альвецу, ані метисові з Уджиджі. Натомість вони добре знали ім'я доктора Лівінгстона. Те, що вони говорили про Лівінгстона, глибоко схвилювало місіс Велдон та зміцнило її рішучість не здаватися на вимоги Негоро; Лівінгстон, ймовірно, найближчими днями прибуде до Казонде зі своїм ескортом!

Цей мандрівник був дуже впливовою особою в Африці, влада Анголи змушена була йому сприяти. Знаючи це, місіс Велдон сподівалася, що заступництво Лівінгстона поверне волю їй самій та її близьким, усупереч Негоро та Альвецу. Можливо, у близькому майбутньому бранці повернуться на батьківщину, і Джемсу Велдону не доведеться для цього ризикувати життям у подорожі, результат якої міг бути дуже сумним.

Але чи правда, що доктор Лівінгстон невдовзі відвідає цю частину континенту? Так, це досить ймовірно, адже, рухаючись цим шляхом, він закінчив би дослідження Центральної Африки. Відомо, яким було героїчне життя Лівінгстона. Девід Лівінгстон народився 13 березня 1813 року в родині дрібного торговця і був другим серед шістьох дітей. Батьківщиною його було село Блентайр у графстві Ленарк, в Англії. Отримавши богословську та медичну освіту, Лівінгстон після нетривалої роботи в Лондонському місіонерському товаристві прибув 1840 року до Кейптауна з наміром приєднатися до місіонера Моффата в Південній Африці. З Кейптауна майбутній мандрівник попрямував до землі бечуанів. Він був першим білим, який дослідив цю місцевість. Повернувшись у Куруман, він одружився з дочкою Моффата, жінкою, яка виявилася гідною його, і 1843 року заснував місію в долині Маботса.

За чотири роки Лівінгстон переселився в Колобенг, область бечуанів, за двісті двадцять п'ять миль до півночі від Курумана.

Ще за два роки, 1849 року, Лівінгстон залишив Колобенг разом із дружиною, трьома дітьми та двома товаришами — Осуеллом і Мерреєм; першого серпня того ж року він відкрив озеро Нгамі й повернувся в Колобенг, спустившись вниз за течією річки Цуги.

Під час цієї подорожі ворожість дикунів зашкодила Лівінгстону досліджувати країну за озером Нгамі. Друга спроба пробратися в цей край виявилася такою ж невдалою. Натомість третя закінчилася успіхом. Розпочавши потім нову подорож на північ, у якій

брала участь уся його родина та його товариш Осуелл, Лівінгстон, рухаючись за течією Хобе, затоки Замбезі, дістався земель племені макололів. Дорога була неймовірно важкою. Нестача харчів та води ледь не коштували життя дітям Лівінгстона. Але все ж наприкінці червня 1851 року річку Замбезі було відкрито.

Потім Лівінгстон повернувся до Кейптауна, аби вирушити на батьківщину, до Англії. Хоробрий дослідник мав намір розпочати нову небезпечну мандрівку у глиб країни й не хотів наражати на небезпеку життя своїх близьких.

Маршрут цієї подорожі перетинав Африку навскіс із півдня на захід, від Кейптауна до Паоло-Де-Луанда.

Лівінгстон вирушив у дорогу 3 червня 1852 року в супроводі декількох тубільців. Від Курумана він попрямував на захід, уздовж пустелі Калахарі. 31 грудня він увійшов у Лігубарубу. Землю бечуанів він знайшов зовсім розореною бурами — нащадками голландських колоністів, які володіли Каплендом перед тим, як його захопили англійці.

Із Лігубаруби Лівінгстон вийшов 15 січня 1853 року. Він проник у центр області бамангуатів і 23 травня дістався Ліньянті, де молодий вождь племені макололів, Секелету, прийняв його з великою пошаною.

Тут Лівінгстона надовго затримала небезпечна лихоманка. Однак, незважаючи на хворобу, мандрівник вивчав побут і звичаї цієї країни й виявив, які страшні спустошення спричиняє в Африці работоргівля.

Місяцем пізніше він вже спускався вниз за течією Хобі, до впадання її в Замбезі, побував у Нальелі, Катонзі, Лібонті й дістався, нарешті, до місця злиття Замбезі із Лібою. Тут він запланував експедицію вгору за течією цієї річки до західних володінь Португалії й після дев'яти-тижневої відсутності повернувся до Ліньянті, аби як слід підготувати все необхідне для цієї експедиції.

Одинадцятого листопада 1853 року Лівінгстон виступив з Ліньянті на чолі загону із двадцяти семи макололів і 27 грудня досяг гирла Ліби. Потім він піднявся вгору за течією річки, поблизу землі племені балунда,— до того місця, де в Лібу впадає протока зі сходу Макондо.

Лівінгстон був першою білою людиною, яка проникла в цю область. Чотирнадцятого січня 1854 року Лівінгстон вступив у Шінте, резиденцію наймогутнішого із цариків племені балунда. Незважаючи на гарний прийом, невтомний мандрівник за кілька днів переправився на протилежний берег Ліби й 26 січня опинився у володіннях короля Катеме. Тут його теж зустріли гостинно, а 20 лютого загін Лівінгстона вже стояв табором на березі озера Ділоло.

Тут і розпочалася смуга невдач. Місцевість ставала все важчою, тубільці були налаштовані вороже, власний загін збунтувався. Над головою мандрівника нависла загроза смерті. Менш енергійна людина не встояла би перед цими труднощами. Проте доктора Лівінгстона вони не зломали, і 4 квітня він дістався берегів Кванго — повноводної річки, що утворює східний кордон португальських володінь і на півночі впадає в Заїр.

За шість днів Лівінгстон вступив у Кассангу, де його й бачив Альвеца. 31 травня він прибув у Паоло-Де-Луанда. Так закінчилася подорож, що тривала два роки, під час якої Африку вперше перетнули навскіс, із півдня на захід.

Двадцять четвертого вересня того ж року Девід Лівінгстон вийшов із Паоло-де-Луанда. Він рухався уздовж правого берега Кванзи — тієї самої Кванзи, що виявилася згубною для Діка Сенда та його супутників, — і дійшов до місця злиття цієї річки з Ломбе. На шляху він зіштовхнувся з багатьма невільницькими караванами та удруге відвідав Кассангу. Звідти він вийшов 20 лютого, перебрався через Кванго й у Кававе досяг берегів Замбезі. 8 липня він знову був на березі озера Ділоло, потім знову побачив Шінте, спустився вниз за течією Замбезі й повернувся до Ліньянті, звідки знову вирушив у дорогу 3 листопада 1855 року.

Ця частина мандрівки мала стати завершальною у першому в історії переході Центральної Африки із західного до східного її берега.

Відкривши знаменитий водоспад Вікторія — «Гуркіливий дим», Девід Лівінгстон залишив береги Замбезі й попрямував на північний схід. Ось такий швидкий перелік найголовніших етапів цього маршруту: перехід через область племені батока, де люди до очманіння вдихали пару гашишу, відвідання могутнього місцевого царика Семалембуе, переправа через Кафуе, знову Замбезі, візит до королеви Мбурума, огляд руїн стародавнього португальського міста Зумбо, 17 січня 1856 року зустріч із цариком Мпенде, який на той час воював із португальцями, і, нарешті, 2 березня прибуття до Тете, на березі Замбезі. Двадцять другого квітня Лівінгстон залишив це поселення, що колись славилося своїм багатством, спустився до дельти Замбезі й прибув до Келімане 20 травня, через чотири роки після виходу з Кейптауна.

Дванадцятого липня він відплив на кораблі до острова Маврикія й 22 грудня після шістнадцятирічної відсутності повернувся до Англії.

Тут на знаменитого мандрівника чекала врочиста зустріч, премія Паризького географічного товариства, Велика медаль Лондонського географічного товариства. Хтось інший на його місці вирішив би, що заслужив право на відпочинок, але Лівінгстон вважав інакше. 1 березня 1858 року він знову вирушив до Африки й у травні висадився на

мозамбійському березі. Він мав намір розпочати дослідження басейну Замбезі. У цій поїздки Лівінгстона супроводжували його брат Чарльз, капітан Бедіндфілд, Торнтон, Бейнс, доктори Кірк та Меллер.

Не всім судилося повернутися на батьківщину. Маленький пароплавчик «Ма-Роберт» повіз дослідників вгору за течією великої річки. До Тете вони прибули 8 вересня. Перші роки роботи нової експедиції ознаменувалися наступними подіями: у січні 1859 року — розвідка нижньої течії Замбезі та її лівої притоки Шире; у квітні того ж року — похід до озера Ширва; дослідження області Манганья, 10 вересня — відкриття озера Ньяса; 9 серпня 1860 року — новий похід до водоспаду Вікторія; 31 січня 1861 року — прибуття єпископа Макензі та його супутників до гирла Замбезі; у березні 1861 року — дослідження Рувумі на пароплаві «Піонер»; у вересні 1861 року — повернення на озеро Ньяса й перебування там до кінця жовтня; 30 січня 1862 року — прибуття другого пароплава, «Леді Ньяса», на якому приїхала місіс Лівінгстон. На той час єпископ Макензі та один із місіонерів вже загинули, не витримавши тропічного клімату, а 27 квітня місіс Лівінгстон померла на руках у чоловіка.

У травні того ж року Лівінгстон спробував удруге досліджувати Рувумі; наприкінці листопада він повернувся до Замбезі й піднявся нагору за течією Шире. У квітні 1863 року помер його супутник Торнтон. Лівінгстон відіслав до Європи свого брата Чарльза та доктора Кірка, які були зовсім виснажені хворобами, і сам 10 листопада втретє відвідав озеро Ньяса, аби довести до кінця свою роботу з гідрографічного опису цього озера. За три місяці він повернувся до гирла Замбезі, звідки вирушив до Занзібару, і 20 липня 1864 року, після п'ятирічної відсутності, прибув до Лондона. Там він надрукував свою працю, яку назвав «Дослідження Замбезі та її приток».

Двадцять восьмого січня 1866 року Лівінгстон знову висадився у Занзібару. Він розпочинав нову подорож, четверту за рахунком.

У Занзібарі Лівінгстону довелося наочно переконатися в тому, якого величезного зла завдає країні торгівля рабами. 8 серпня він прибув до Мокалаозе, на березі Ньяса; цього разу його супроводжував маленький ескорт, що складався лише з декількох сипаїв та негрів. За шість тижнів більша частина ескорту втекла від нього й, повернувшись до Занзібару, поширила там неправдиві чутки про смерть Лівінгстона.

Проте хоробрий мандрівник і тут не відступив: він вирішив, попри все, продовжувати дослідження простору, що лежить між озерами Ньяса й Танганьїка. 10 грудня разом із декількома провідниками-тубільцями Лівінгстон переправився через річку Лоангава й 2 квітня 1867 року дійшов до озера Льеммба. Тут він захворів, і цілий місяць життя його висіло на волосині. Але, не встигнувши ще повністю одужати, 30 серпня він вирушає до

озера Мверу, досліджуючи його північний берег, і 21 листопада приходить до міста Казембе. Тут він відпочиває сорок днів і за цей час встигає двічі побувати на озері Мверу.

Із Казембе Лівінгстон вирушив на північ із наміром побувати у великому населеному пункті Уджіджі, на березі Танганьїки. Однак від розливів дорога стала непрохідною. Провідники залишили Лівінгстона, і він змушений був повернутися до Казембе. Звідси він спішно попрямував на південь, і 6 червня, через шість тижнів, він вже досяг великого озера Бангвеоло. Тут дослідник провів два місяці. 10 серпня він поновив спробу пробратися на північ, до Танганьїки. Якою ж нестерпною була ця мандрівка! У січні 1869 року героїчний мандрівник так заслаб, що не міг йти, і його несли на руках. У лютому, нарешті, він побачив Танганьїку. В Уджіджі він застав пакунок, відправлений йому з Калькутти Східним товариством.

У Лівінгстона була тепер лише одна думка — піднятися до півночі від Танганьїки й розшукати джерела Нілу. 21 вересня він вже був у Бамбарі, у Маніуемі, області людожерів, і дійшов до річки Луалаби, що, як здогадувався Камерон і як згодом встановив Стенлі, представляє собою верхів'я Заїру, або Конго. У Мамогелі хвороба знову завалила Лівінгстона з ніг на вісімдесят днів. На цей час поруч із ним залишилося лише троє слуг.

Нарешті, 21 липня 1871 року він вирушив в дорогу назад, до Танганьїки. 23 жовтня він дістався Уджіджі. Хвороба й страждання перетворили його на справжній кістяк.

Упродовж тривалого часу від Лівінгстона не було жодних звісток. У Європі його, певно, вважали померлим, і він більше не сподівався, що звідти йому нададуть допомогу.

Через одинадцять днів після повернення Лівінгстона в Уджіджі за чверть милі від озера пролунали рушничні постріли. Лівінгстон вийшов зі свого куреня. До нього підійшов якийсь білий.

— Ви доктор Лівінгстон, чи не так? — запитав прибулець.

— Так, — відповів мандрівник і, радо посміхаючись, підняв кашкет.

Вони обмінялися міцним рукостисканням.

— Дякувати Богові! Нарешті я знайшов вас.

— Я щасливий, що затримався тут і ми зустрілися, — відповів Лівінгстон.

Новоприбулий був американцем Стенлі. Він служив репортером у газеті «Нью-Йорк геральд», і містер Беннет послав його до Африки на пошуки Девіда Лівінгстона.

Стенлі без зволікань, без голосних фраз, зовсім просто, як і личить героям, взявся за це доручення. У жовтні 1870 року він сів у Бомбеї на корабель, на якому дістався Занзібара й попрямував далі майже тим самим маршрутом, що й Спек, і Бертон. Дорогою йому було нелегко, не раз його життя загрожувала небезпека, і, нарешті, він прибув до Уджіджі.

Лівінгстон і Стенлі подружилися й разом розпочали ще одну експедицію на човнах, до північних берегів Танганьїки, дісталися миса Магалі та після ретельного дослідження дійшли висновку, що одна із заток Луалаби слугує водостоком для озера Танганьїка. (Через кілька років Камерон і сам Стенлі зуміли переконатися в правильності цього припущення.) 12 грудня Лівінгстон та його супутник повернулися до Уджіджі.

Стенлі вирішив повернутися на батьківщину. 27 грудня, після восьмиденного плавання, разом із Лівінгстоном вони прибули в Уримба. 23 лютого вони були вже у Куїхарі.

Дванадцятого березня настав день прощання.

— Ви зробили те, на що не кожен би відважився, і все зробили значно краще, ніж це вдавалося досвідченим мандрівникам,— сказав Лівінгстон Стенлі.

— Я надзвичайно вдячний вам. Нехай буде над вами й вашими починаннями благословення Господнє.

— Сподіваюся ще побачити вас здоровим і неушкодженим на батьківщині,— відповів Стенлі, міцно стискаючи йому руку. І швидко вирвавшись з його обіймів, відвернувся, аби приховати сльози.

— Прощайте, докторе, любий друже,— сказав він глухим голосом.

— Прощайте,— тихо відповів Лівінгстон.

Стенлі виїхав і 12 липня 1872 року висадився в Марселі, у Франції. Лівінгстон продовжував свої дослідження. Відпочивши в Куїхарі п'ять місяців, 25 серпня він вирушив до південного берега Танганьїки. Цього разу мандрівника супроводжували троє його чорних слуг — Сузі, Шуму та Амода, двоє інших слуг, п'ятдесят шість тубільців, яких залишили йому Стенлі та Джек Кенрайт.

За місяць після виступу караван прибув до Мура. Всю дорогу лютували грози, спричинені страшенною засухою. Потім розпочалися дощі. В'ючних тварин кусали мухи цеце, і вони гинули. Тубільське населення трималося вороже. І все ж 24 січня 1873 року експедиція Лівінгстона прийшла у Чгункуе, 27 квітня, обігнувши зі сходу озеро Бангвеоло, мандрівник попрямував до села Чігамбо.

Тут деякі работорівці бачили Лівінгстона. Вони сповіщали про це Альвецу і його надійному товаришеві з Уджіджі. Були всі підстави припускати, що Лівінгстон, закінчивши дослідження південного берега Танганьїки, рушить на захід, у ще не досліджені ним місця. Звідти він піде до Анголи, в похмурий край негроторівлі, дійде до Казонде — маршрут цей виглядав цілком природним, і місіс Велдон могла розраховувати на швидкий прихід великого мандрівника, тому що вже більше двох місяців, як він мав бути на південному березі Бангвеоло.

Проте 13 червня, напередодні дня, коли Негоро мав з'явитися за листом, що обіцяв йому сто тисяч доларів, до Казонде надійшла звістка, вельми радісна для Альвеца та решти работоргівців.

Першого травня 1873 року, на світанку, доктор Девід Лівінгстон помер! На превеликий жаль, звістка ця була правдивою. Маленький караван Лівінгстона 29 квітня дістався села Чігамбо, розташованого на південному березі Бангвеоло. Лівінгстона принесли на ношах. 30 квітня вночі від сильного болю він застогнав і ледве чутно вимовив: «Боже мій! Боже мій!» — і знову знепритомнів.

За годину він отямився, покликав свого слугу Сузі, попросив принести ліків й потім прошепотів слабким голосом:

— Добре! Тепер можеш іти!

Близько четвертої години ранку Сузі та ще п'ять чоловіків з ескорту ввійшли до куреня мандрівника.

Девід Лівінгстон стояв навколішки біля свого ліжка, похиливши голову на руки, й, здавалося, молився.

Сузі обережно торкнувся пальцем до його щоки: щока була холодна. Девід Лівінгстон був мертвий...

Вірні слуги понесли тіло мандрівника на морський берег. Довгим і важким був їхній шлях, але за дев'ять місяців вони доставили тіло до Занзібару.

Дванадцятого квітня 1874 року Лівінгстона поховали у Вестмінстерському абатстві поряд з іншими великими людьми Англії, яких вона вшановує та відводить місце для їхнього поховання у стародавній усипальниці королів.

Розділ п'ятнадцятий. Куди може завести мантікора?

Потопельник хапається за соломинку. Як би слабенько не жеврів вогник надії, засудженому до смерті він здається сліпуче яскравим.

Так було і з місіс Велдон. Неважко уявити горе жінки, коли вона дізналася з вуст самого Альвеца, що доктор Лівінгстон помер у маленькому негритянському селищі на березі Бангвеоло. Вона раптом відчула себе такою самотньою і нещасною... Ниточка, що поєднувала її з цивілізованим світом, раптом увірвалася. Рятівна соломинка вислизнула з її рук, промінь надії вгасав просто в неї на очах. Тома та його товаришів погнали з Казонде до Великих озер. Про Геркулеса й досі не було жодної звісточки. Місіс Велдон бачила, що ніхто не прийде до неї на допомогу... Залишалося тільки пристати на пропозицію Негоро, додавши до неї виправлення, які б забезпечили щасливе завершення справи.

Чотирнадцятого червня, в обумовлений день, Негоро з'явився в хатину до місіс Велдон.

Португалець, як і звичайно, повадився як ділова людина. Він насамперед заявив, що не поступиться жодною копійкою із призначеної суми викупу. Втім, і місіс Велдон виявила стійкість характеру, відповівши йому так:

— Якщо ви хочете, щоб угода відбулася, не ставте неприйнятних вимог. Я згодна на викуп, який ви вимагаєте, але за однієї умови: мій чоловік не повинен приїжджати у цю країну. Я нізащо на світі не погоджуся на це. Ви ж знаєте, що тут роблять із білими.

Після деяких роздумів Негоро згодився на умови місіс Велдон. І ось у чому вони полягали: Джемс Велдон не повинен вирушати у ризиковану подорож в Казонде. Він приїде в Моссамедес — маленький порт на південному березі Анголи, що часто відвідують кораблі работоргівців. Негоро добре відомий цей порт. Він привезе туди містера Велдона. Туди ж, у Моссамедес, агенти Альвеца доставлять у домовлений термін місіс Велдон, Джека й кузена Бенедикта. Містер Велдон внесе викуп, бранці отримають волю, а Негоро, який перед містером Джемсом Велдоном гратиме роль чесного друга, зникне, щойно прибуде корабель.

Цей пункт угоди, якого домоглася місіс Велдон, був дуже важливий. У такий спосіб вона рятувала свого чоловіка від небезпечної подорожі в Казонде, від ризику бути затриманим там після того, як він внесе викуп, і від небезпечної дороги назад.

Відстань у шістьсот миль, що відокремлює Казонде від Моссамедеса, не лякала місіс Велдон. Якщо цей перехід буде зроблено у таких же спосіб, як її подорож від Кванзи до Казонде, то він буде не таким вже й обтяжливим. Крім того, Альвец, що отримував свою частку викупу, був зацікавлений, аби бранців доставили на місце здоровими й неушкодженими.

Домовившись про все з Негоро, місіс Велдон написала чоловікові листа. Негоро повинен був видати себе за відданого їй слугу, якому пощастило втекти з полону. Отримавши листа, Джемс Велдон, звісно ж, без вагань, піде за Негоро в Моссамедес.

Негоро взяв листа і наступного дня у супроводі ескорту з двадцяти негрів, рушив на північ. Чому він обрав цей напрямок? Можливо, мав намір улаштуватися пасажиром на якому-небудь із кораблів, що заходять в гирло Конго? Або ж він обрав цей маршрут, щоб минути португальські факторії й каторжні в'язниці, де він неодноразово гостював. Можливо. Принаймні, саме таке пояснення він дав Альвецу.

Тепер місіс Велдон залишалося тільки набратися терпіння і спробувати налагодити своє життя в Казонде, очікуючи на повернення Негоро. За найсприятливіших обставин, його відсутність мала тривати три-чотири місяці — це час, необхідний на поїздку в Сан-Франциско й назад.

Місіс Велдон не збиралася залишати факторію Альвеца. Тут вона сама, її дитина й кузен Бенедикт були у відносній безпеці. Дбайливість і люб'язність Халіми пом'якшували суворість ув'язнення. Навряд чи работорговець погодився б випустити бранців зі своєї факторії. Пам'ятаючи про великий бариш, що обіцяв йому викуп, Альвеца розпорядився встановити за ними суворий нагляд. Альвеца надавав цій справі такого великого значення, що навіть відмовився від поїздки в Біхе й Касангу, де в нього були факторії. Замість нього нову експедицію, а точніше черговий набіг на мирні селища, очолив Коімбра. Жалкувати про відсутність цього п'яниці, звісно, не доводилося.

Негоро напередодні свого від'їзду залишив Альвецу найдокладніші настанови щодо місіс Велдон. Він радив пильно стежити за нею, бо ж невідомо, що сталося з Геркулесом. Якщо велетень-негр не загинув у небезпечних нетрях, він, безсумнівно, спробує вирвати бранців з рук Альвеца.

Работорговець чудово зрозумів, що потрібно робити, аби не втратити багатотисячний заробіток. Він заявив, що буде доглядати за місіс Велдон як за власною касою.

Дні у чеканні тяглися одноманітно й нудно. Життя у факторії нічим не відрізнялася від життя негритянського міста. Альвеца суворо дотримував звичаїв корінних мешканців Казонде. Жінки у факторії виконували ті самі роботи, що й їхні сестри у місті, догоджаючи своїм чоловікам або хазяям. Вони товкли в дерев'яних ступах рис, звільняючи його від лушпиння; просівали маїс, розтираючи його між двома каменями, і готували крупу, з якої тубільці варять юшку під назвою «мтіелле»; збирали врожай сорго, різновид великого проса,— про те, що воно дозріло, тільки що врочисто сповістили населення... Виготовляли запашну олію з кісточок «мпафу» — плодів, схожих на оливки; з їхньої есенції виробляють улюблені парфуми тубільців; пряли бавовну за допомогою веретена завдовжки у півтора фути, прядильниці швидко обертали його, зсукуючи й витягаючи нитку з бавовняних волокон; виробляли матерію з деревної кори, викопували їстівне коріння, обробляли землю й вирощували рослини, що йдуть у їжу: маніюку, з якої роблять борошно — «касаву», боби, які ростуть на деревах заввишки у двадцять футів в стручках, що називаються «мозігзано», завдовжки у п'ятнадцять дюймів; арахіс, з якого вичавлюють олію, що вживається у їжу; багаторічний горох, відомий під назвою «чілобе», квіти його надають деякої гостроти прісному смаку каші із сорго; цукровий очерет, з соку якого виробляють солодкий сироп; а ще цибулю, гуаву, кунжут, огірки, зерна яких смажать, як каштани; готували хмільні напої: «малофу» з бананів, «помбе» і усілякі настоянки; доглядали за свійськими тваринами — за коровами, які дозволяють себе доїти тільки у присутності теляти або при опудалі теляти, за непородистими, іноді горбатими, теличками з короткими рогами, за козами, які в цій країні, де козяче м'ясо слугує

продуктом харчування, стали важливим предметом обміну й, можна сказати, є ходовою монетою, так само як і раби; нарешті, вирощували домашніх птахів, свиней, овець, биків тощо. Цей довгий перелік свідчить, які важкі роботи покладають на слабку стать у диких областях Африканського континенту.

А в цей час чоловіки курили тютюн або гашиш, полювали на слонів або на буйволів, наймалися до работорговців для облав на негрів. Збирання маїсу або полювання на рабів, як будь-який збір урожаю й усяке полювання,— справи сезонні. Серед усіх цих різноманітних занять місіс Велдон бачила в факторії Альвеца тільки ті, які випадали на частку жінок.

Гуляючи факторією Альвеца, вона іноді зупинялася біля тубілок, які працювали, і стежила за одноманітними рухами їхніх рук. Негритянки зустрічали її далеко не привітними гримасами. Вони ненавиділи білих і, хоча знали, що місіс Велдон бранка, анїгрішки не співчували їй. Тільки Халіфа становила виняток. Місіс Велдон запам'ятала кілька слів з тубільського прислів'я й незабаром навчилася хоч якимось спілкуватися з юною невільницею.

Маленький Джек зазвичай прогулювався з матір'ю по факторії. У саду було чимало цікавого, на високих баобабах виднілися зроблені із пруття розпатлані гнізда поважних марабу. На гіллі сиділи маленькі пташки з пурпурово-червоними купками й рудувато-бурими спинками — це були амарантові ткачі, що славляться своїм мистецтвом вити гнізда. У траві стрибали, підбираючи насіння, що обсипалося, і ловили комах пташки-«удовиці»; галасливі «калао» розтинали повітря веселими трелями; пронизливо кричали ясно-сірі, із червоними хвостами папуги, яких тубільці в Манеме називають «роус» і дають це ім'я вождям племен. Комахоїдні «друго», схожі на коноплянок, але тільки із червоним дзьобом, перепурхували з гілки на гілку. Безліч метеликів вилося над кущами, особливо поблизу струмочків, що перетинали факторію. Але метелики — це предмет цікавості кузена Бенедикта. Джеку вони швидко набридли. Хлопчикові хотілося хоч би одним оком зазирнути за огорожу факторії. Він усе частіше думав про свого веселого і невичерпно винахідливого друга Діка Сенда. Як вони лазили разом на щогли «Пілігрима»! О, якби Дік був тут, Джек поліз би з ним на верхівку найвищого баобаба!

Кузен Бенедикт — той почувався чудово скрізь, звісно, якщо довкола нього було достатньо комах. Йому пощастило знайти у факторії малюсіньку бджілку, що робить свої чарунки у стовбурах дерев, і паразитарну осу, що відкладає яйця у чужі чарунки, як зозуля підкидає свої яйця в гнізда інших птахів. Учений вивчав цих комах, наскільки це було можливо без окулярів і збільшувального скла.

У факторії, особливо поблизу струмочків, не бракувало й москітів. Якось вони сильно покусали бідолоашного вченого. Коли місіс Велдон почала дорікати кузенові Бенедикту за те, що він дозволив злобливій комасі так спотворити себе, учений, до крові розчісуючи собі шкіру, відповів:

— Що вдієш, кузино Велдон, такий їхній інстинкт. Не можна на них за це гніватися!

Одного чудового дня — 17 червня — кузен Бенедикт ледь не став найщасливішою людиною серед усіх ентомологів. Ця подія, що мала найнесподіваніші наслідки, заслуговує докладної розповіді.

Було близько одинадцятої години ранку. Нестерпна спека загнала в хати мешканців факторії. На вулицях Казонде не видно було жодного перехожого. Місіс Велдон дрімала, сидячи біля маленького Джека, що міцно спав.

Навіть кузена Бенедикта ця тропічна спека розслабила, і він змушений був відмовитися від чергової ентомологічної прогулянки. Скажемо просто, зробив він це з великою неохотою, тому що під палючими променями полуденного сонця в повітрі лігала безліч комах. Все ж він побрів у халупу й приліг на постіль. Але раптом крізь дрімоту до вченого долинуло якесь дзижчання, нестерпно дратівливий звук, що комаха робить змахами своїх крилець, — деякі комахи можуть робити п'ятнадцять-шістнадцять тисяч помахів крильцями на секунду.

— Комаха! Шестинога! — закричав кузен Бенедикт.

Сну наче й не було. Кузен Бенедикт із горизонтального положення негайно набув вертикальнїї. Поза сумнівом, дзижчання видавала якась велика комаха. Кузен Бенедикт страждав на короткозорість, але слух у нього був надзвичайно тонкий і витончений: учений міг визначити комаху за характером її дзижчання. Однак дзижчання цієї комахи було незнайоме кузенові Бенедиктові, а через свою потужність, здавалося, що воно долинає від якогось гігантського жука.

«Що це за шестиноге?» — запитував себе ентомолог.

І він завзято витріщав короткозорі очі, намагаючись виявити джерело шуму. Інстинкт ентомолога підказував кузенові Бенедиктові, що комаха, яка залетіла в його будинок за милістю провидіння, не який-небудь пересічний жук, а шестиноге незвичайне.

Кузен Бенедикт завмер у нерухомості й весь перетворився на слух. Сонячний промінь скупю проникнув у півморок, що панував у халупі, і тоді вчений помітив велику чорну цятку, що кружляла у повітрі. Але комаха лігала на шанобливій відстані від вченого, і бідолоаша ніяк не міг її розгледіти. Кузен Бенедикт затамував подих. Якби невідомий гість вкусив його, він навіть не поворухнувся б, побоюючись, що необережний рух примусить комаху втекти.

Заспокоєна нерухомістю вченого, комаха, описавши безліч кіл, зрештою сіла йому на голову. Рот кузена Бенедикта розплився у посмішці. Він відчув, як легка комаха бігає по його волоссю. Його нестримно тягло підняти руку до голови, але він зумів придушити в собі це бажання й вчинив правильно.

«Ні, ні! — думав кузен Бенедикт. — Я можу промахнутися або, що ще гірше, заподіяти шкоду комащі. Почекаю, поки вона спуститься нижче. Як вона бігає! Я відчуваю, як її лапки снують по моему черепі! Це, напевно, дуже велика комаха. Господи, зроби так, щоб вона спустилася на кінчик мого носа! Скосивши очі, я міг би розглянути її й визначити, до якого загону, роду, сімейства, підродини й групи вона належить!» — так міркував кузен Бенедикт. Але відстань від гострої верхівки його голови до кінчика його досить довгого носа була великою, і хто міг знати, чи захоче примхлива комаха розпочати таку далеку подорож? Можливо, вона попрямує до вух, до потилиці, і сховається від очей ученого. І чи не спурхне вона, чи не полетить із темної хатини на вільне повітря, до своїх родичів, що заклично дзижчать під палючими променями сонця?

Кузен Бенедикт з острахом подумав, що це досить імовірно. Ніколи ще ентомологам не доводилося так хвилюватися. Африканське шестиноге невідомого науці сімейства або хоча б ще невідомого виду сиділо в нього на тім'ї, і він міг розпізнати його тільки в тому випадку, якщо воно наблизиться до його очей на відстань одного дюйма. Однак небеса, ймовірно, почули мольбу кузена Бенедикта. Побродивши по його розпатланій голові, схожій на зарості дикого чагарника, комаха повільно почала спускатися його чолом, прямуючи до перенісся. Хвилювання кузена Бенедикта досягло межі: комаха перебувала на вершині гори, невже вона не спуститься до підніжжя?

«На її місці я б обов'язково спустився!» — думав учений. Інший на місці кузена Бенедикта, безсумнівно, зі всієї сили лягнув би себе рукою по чолу, щоб убити або хоча б прогнати настирливу комаху. Було щось героїчне у нерухомості вченого, який терпляче терпів лоскіт і стоїчно очікував на укус. Спартанець, що дозволяв лисиці терзати свої груди, і римлянин, що тримав у голій руці розпечене вугілля, не краще володіли собою, ніж кузен Бенедикт. Безсумнівно, учений-ентомолог був прямим нащадком цих двох героїв! Комаха, погулявши по чолу, відпочивала тепер на переніссі... у кузена Бенедикта вся кров прихлинула до серця: чи підніметься комаха вище надбрівних дуг або спуститься униз по носі?..

Вона спустилася. Кузен Бенедикт відчув, як волохаті лапки дрібчуть по його носі. Комаха не ухилилася ні праворуч, ні ліворуч. На секунду вона затрималася на легкому горбочку носа, чудово пристосованого для носіння того оптичного приладу, якого так не вистачало зараз бідному вченому, а потім рішуче спустилася униз і зупинилася на

самісінькому кінчику носа. Кращого місця комаха не могла обрати. Звівши в одну точку зорові лінії обох своїх очей, кузен Бенедикт міг тепер, немов крізь збільшувальне скло, розглянути комаху.

— Боже мій! — закричав кузен Бенедикт у нестямі від радості.— Горбкувата мантікора.

Груба помилка: треба було не викрикнути, а тільки подумати це! А ле чи не занадто багато ми жадаємо від найбільшого ентузіаста серед ентомологів? Як тут не вигукнути від радості, коли у вас на носі сидить горбкувата мантікора із широкими надкрильми, комаха із сімейства жужелиць? Найрідкісніший різновид мантікори, що водиться начебто тільки в південній частині Африки, екземпляр, якого немає у кращих колекціях! Так хіба можна тут не вигукнути від радості? Це вже понад сили людські.

Але лихо не приходить одне: кузен Бенедикт не тільки скрикнув, але й пчихнув. Лемент оглушив мантікору, а чихання викликало струс її опори. Кузен Бенедикт швидко підняв руку, із силою стис пальці в кулак й захопив тільки кінчик власного носа! Мантікора встигла полетіти.

— Прокляття! — вигукнув учений.

Але одразу опанував себе, і вся подальша його поведінка могла служити зразком чудового самоконтролю.

Кузен Бенедикт знав, що мантікора майже не лігає, вона тільки перепурхує з місця на місце, а більше бігає. Він опустився навколішки. Незабаром учений побачив за десять дюймів від свого носа чорну крапку, що швидко рухалася у світлі сонячних променів. Найкраще було не чіпати мантікори, а вивчати її на віддалі. Тільки б не втратити її з поля зору.

— Піймати її зараз,— сказав собі кузен Бенедикт,— це значить ризикувати розчавити її. Ні! Я не зроблю цього! Я поповзу за нею назирці. Я буду вивчати її поведінку у природних умовах! Я буду милуватися нею! А впіймати її я завжди встигну. Хіба кузен Бенедикт був не правий? На це питання важко дати відповідь. Як би там не було, але кузен Бенедикт опустил ніс до самої землі й поповз слідом за мантікорою, насторожившись, немов мисливський собака, який зачув слід. За мить учений вже виповз зі своєї хатини й пересувався обпаленою полуденним сонцем травною просто у напрямку до огорожі факторії. Ще за кілька хвилин він був вже біля частоколу.

Як вчинить мантікора? Підніметься в повітря й перенесеться через огорожу, залишивши свого закоханого переслідувача по той бік частоколу? Ні, це не в характері мантікори — кузен Бенедикт добре знав звички цих жужелиць. І він усе продовжував повзти вже занадто далеко від комахи, щоб дати їй ентомологічне визначення (втім, це

було вже зроблене до нього), але настільки близько, що увесь час бачив, як рухається по землі ця велика крапка.

Раптом шлях мантікорі перепинив широкий отвір кротячої нори під самою огорожею. Не замислюючись, жужелиця попрямувала у цю підземну галерею — вона завжди шукає підземні ходи. Кузен Бенедикт злякався, що комаха вислизне від нього. Але, на превеликий його подив, ширина проритого кротом ходу досягала щонайменше двох футів. Це була своєрідна підземна галерея, якою сухороброму ентомологу неважко було проповзти. Він кинувся туди слідом за жужелицею й не помітив навіть, що, «зарившись у землю», перебуває вже під огорожею факторії. Кротячий хід з'єднував обгороджену територію із зовнішнім світом. За півхвилини кузен Бенедикт виповз із факторії на волю. Але вчений навіть не звернув на це уваги: настільки він був захоплений думками про витончену комаху, що вела його за собою.

Але мантікорі, вірогідно, набридло ходити пішки. Вона розсунула надкрила й розправила крильця. Кузен Бенедикт відчув небезпеку. Він витягнув руку, щоб накрити комаху долонею, ніби вкласти її в темницю, і раптом... фпр! Жужелиця полетіла.

Легко собі уявити розпач кузена Бенедикта. Але мантікора не могла полетіти далеко. Ентомолог піднявся на ноги, роззирнувся й кинувся за нею, витягнувши вперед руки.

Комаха кружляла в повітрі над його головою; маленька чорна цятка невловимої форми миготіла перед його короткозорими очима. Кузен Бенедикт завмер на місці, очікуючи, що, покружлявши над його скуйовдженою шевелюрою, втомлена мантікора знову сяде на землю. Усе свідчило про те, що саме так вона й вчинить.

Але, на превелике нещастя для невдахи-вченого, факторія Альвеца, розташована на північній окраїні міста, примикала до великого лісу, що тягся на багато миль. Якщо мантікора надумає полетіти під покров дерев і там почне пурхати з гілки на гілку, доведеться попрощатися з надією оселити у бляшану коробку найбільшу прикрасу колекції.

На жаль, так і сталося! Покружлявши у повітрі, мантікора спочатку опустилася на землю. Кузену Бенедиктові зненацька пощастило: він помітив місце, куди сіла комаха, і негайно ж з розмаху кинувся на землю. Але мантікора більше не намагалася лігати — вона стрибками пересувалася по землі.

Зовсім змучений, з обдертими до крові коліньми й роздряпанними руками, ентомолог не відставав від неї. Він кидався то праворуч, то ліворуч, кидався ниць, підхоплювався, начебто земля була розпечена, і змахував руками, немов плавець, у надії схопити невловиму чорну цятку. Усе даремно! Руки його вхопили порожнечу. Комаха, граючись, вислизала від нього. Нарешті, діставшись до свіжої зелені дерев, вона здійнялася

в повітря, зачепила вченого й зникла остаточно, подратувавши на прощання його слух іронічним дзижчанням.

— Прокляття! — ще раз вигукнув кузен Бенедикт. — Зникла! Невдячна тварина! а я ж призначав тобі почесне місце у своїй колекції! Ну ні! Я від тебе не відстану, я буду переслідувати тебе, поки не впіймаю.

Засмучений ентомолог забув, що при його короткозорості даремно було шукати мантікору серед зеленого листа. Але він вже не тямив себе від гніву і розчарування. Він сам був винен у своїй невдачі! Якби він одразу схопив цю жужелицю, замість того, аби «вивчати її поведінку в природних умовах», нічого б не трапилося й він володів би зараз чудовим зразком африканської мантікори — комахи, якій дали ім'я казкової тварини, що нібито мала людську голову й тулуб лева.

Кузен Бенедикт розгубився. Він навіть не підозрював, що в гонитві за мантікорою вибрався з факторії Альвеца, що несподівана подія повернула йому волю. Він думав лише про одне: от ліс, і десь у ньому — його мантікора. Якою завгодно ціною впіймати її!

І він біг лісом, не думаючи про те, що робить. Усюди йому ввижалася дорогоцінна мантікора. Він махав у повітрі руками й мчав уперед. Куди заведе його це безглузде переслідування, як він знайде назад дорогу й чи знайде він її взагалі, — про це він себе не запитував. Він заглибився у ліс щонайменше на цілу милю, ризикуючи зіштовхнутися з ворожим тубільцем або потрапити у зуби хижому звіру.

Зненацька не відомо звідки з-за дерева вискочила якась величезна істота. Вона накинулося на вченого ентомолога, як сам він кинувся б на мантікору, схопила його однією рукою за комір, іншою за штани й, не даючи часу отямитися, потягла у хащу.

Бідолашний кузен Бенедикт! У цей день він безповоротно прогавив можливість стати найщасливішим серед ентомологів усіх п'яти частин світу!

Розділ шістнадцятий. Мганнга

Цього дня, 17 червня, місіс Велдон дуже стривожилася, коли кузен Бенедикт не з'явився на обід. Куди поділася ця велика дитина? Місіс Велдон не припускала й думки, що він втік з факторії. Йому не перелізти через високий частокіл. Крім того, вона добре знала характер свого кузена: він навідріз відмовився б від волі, якби при втечі йому треба було залишити напризволяще колекцію комах, що зберігається в бляшаній коробці. Але коробка з усіма знахідками, зробленими вченим в Африці, лежала недоторканною. Кузен Бенедикт не міг добровільно розлучитися зі своїми ентомологічними скарбами — таке припущення було просто неймовірним.

І все ж кузена Бенедикта не було у факторії Хозе-Антоніо Альвеца! Весь день місіс Велдон шукала його по всіх закавулках. Маленький Джек і Халіма допомагали їй. Але всі

пошуки були марними. Місіс Велдон дійшла сумного висновку: мабуть, кузена Бенедикта повели з факторії за наказом работоргівця. Чому Альвеца вчинив так? Що він зробив з кузеном Бенедиктом? Може, він посадив його в один з бараків на читоці? Це було зовсім незрозуміло: адже за угодою, укладеною з Негоро, кузен Бенедикт був одним із бранців, яких Альвеца повинен був доставити в Моссамедес і передати Джемсу Велдону за викуп у сто тисяч доларів.

Якби місіс Велдон знала, як розгнівався Альвеца, коли йому повідомили, що кузен Бенедикт зник, вона зрозуміла б, що работорговець непричетний до цього зникнення. Але якщо кузен Бенедикт втік з власної волі, чому він не відкрив їй свого задуму? Розслідування, розпочате Альвецою і його слугами, незабаром виявило існування кротячої нори, що з'єднувала двір факторії із сусіднім лісом.

Работорговець не сумнівався, що «мисливець за мухами» втік саме через цей вузький прохід. Легко уявити, який гнів охопив Альвеца від думки, що втеча кузена Бенедикта буде на його рахунок і, виходить, це зменшить частку його баришу.

«Цей недоумкуватий сам по собі ламаної копійки не вартий, а мені доведеться дорого заплатити за нього! Попадися він тільки мені в руки!» — міркував Альвеца. Але, незважаючи на найретельніші пошуки усередині факторії й у лісі, жодних слідів утікача не вдалося виявити. Місіс Велдон довелося змиритися зі зникненням кузена, а Альвецу залишалося тільки бідкатися про загублений викуп. Кузен Бенедикт, безумовно, не міг діяти за змовою з ким-небудь із тих, хто живе поза факторією; тому залишалося припустити, що він випадково виявив кротячий хід і втік, навіть не подумавши про своїх супутників, немов їх і не існувало на світі.

Місіс Велдон змушена була визнати, що, ймовірно, це так і сталося. Але їй і в голову не прийшло гніватися на бідного ентомолога, зовсім нездатного відповідати за свої вчинки.

«Нешасний! Що з ним станеться?» — запитувала вона себе. Прохід під огорожею знищили, звісно, у той же день і за бранцями, що залишилися, встановили ще суворіший нагляд. Життя місіс Велдон та її сина стало відтоді ще нудніше й одноманітніше.

Дощовий період, «мазіка», як його тут називають, закінчився ще у кінці квітня, але 19 червня знову задощило. Небо затягли хмари, і безперервні зливи затопили усю область Казонде. Такі явища рідко спостерігаються у Центральній Африці у цю пору року.

Для місіс Велдон дощі були тільки прикрою неприємністю — вони заважали їй щоденним прогулянкам факторією. А для тубільців вони були справжнім нещастям. Посіви в низовині, вже дозрілі і врожай виявився затопленим розливом рік. Населенню, що зненацька залишилося без урожаю, загрожував голод, загинула уся його праця. Королева Муана та її міністри розгубилися, не знаючи, як запобігти катастрофі. Вирішили

покликати на допомогу чаклунів. Але не тих чаклунів, чиє мистецтво не йшло далі лікування хвороб замовляннями, заклинаннями, ворожбою. Розміри нещастя були настільки значними, що тільки наймайстерніші мганнги — чаклуни, що вміють викликати й проганяти дощі,— могли допомогти горю.

Але й мганнги не допомогли. Марними виявилися тужливий спів і заклинання, даремно дзенькали брязкальця й дзвіночки, недієвими виявилися навіть перевірені сотні разів амулети й, зокрема, риг із трьома маленькими розгалуженнями на кінці, наповнений брудом і шматочками кори. Не подіяли ані обрядові танці, ані плювання в обличчя найважливіших придворних, ані гнойові кульки, якими в них жбурляли... Злих парфумів, що збирають хмари в хмари, ніяк не вдавалося прогнати.

Становище щодня ставало усе більше загрозливим. Королева Муана веліла покликати прославленого чарівника з Північної Анголи. Про могутність цього мганнги розповідали чудеса, і віра в нього була тим сильніше, що він ніколи не бував у Казонде. Це був першокласний чаклун і до того ж прославлений заклинатель «мазіки».

Двадцять п'ятого червня вранці великий мганнга врочисто вступив у Казонде. Переливчастий дзенькіт дзвіночків, якими він був обвішаний, оголосив про його прибуття. Він пройшов просто на читоку, і негайно ж юрба тубільців оточила його тісним колом. Небо у цей день було не так густо обкладене хмарами, вітер начебто збирався перемінити напрямом, і ці сприятливі ознаки, що збігалися із приходом мганнги, розташовували до нього усі серця.

Зовнішність нового мганнги й горда його постава справили на юрбу глядачів значне враження. Це був чистокровний негр, на зріст не менше шести футів, широкоплечий і ймовірно, дуже сильний.

Звичайно чаклуни об'єднуються по троє, по чотири або по п'ять і з'являються у селах тільки у супроводі численних помічників і шанувальників.

Цей мганнга прийшов один. Груди його були поцятковані смужками з білої глини. Від талії звисала складками широка спідниця з трав'яної тканини і зі шлейфом, не гірше, ніж у сучасних модниць. На шиї в чаклуна висіло намисто із пташиних черепів, на голові височів шкіряний ковпак, прикрашений пір'ям і намистом. Навколо стегон обвивався шкіряний пояс, і до нього підвішені були сотні бубонців і дзвіночків. При кожному русі мганнги вони видавали дзенькіт голосніше, ніж збруя іспанського мула. Таким було вбрання цього чудового представника африканських чарівників. Усі необхідні атрибути його мистецтва — черепашки, амулети, різьблені дерев'яні ідоли і фетиші й, нарешті, кавальчики калу,— їх застосування є традиційним у Центральній Африці при усіх чаклунських обрядах і пророцтвах, були покладені в пузатий кошик.

Незабаром юрба помітила ще одну особливість нового мганнга: він був німим. Але німота могла тільки збільшити повагу, що дикуни вже почали відчувати до велетня-чарівника. Він видавав якісь дивні, звуки, схожі на мукання. Але це тільки мало сприяти успіху його чаклунства.

Мганнга почав з того, що обійшов навкруги всю читоку, виконуючи якийсь урочистий танок. Бубонці на його поясі при цьому скажено дзенькали. Юрба рухалася за ним, наслідуючи кожен його рух, як зграя мавп за своїм ватажком. Раптом мганнга звернув з читоки на головну вулицю Казонде й попрямував до королівських покоїв.

Королева Муана, попереджена про наближення нового чарівника, поспішила вийти до нього назустріч у супроводі всіх своїх придворних. Мганнга схилився перед нею до самої землі й потім випростався на повен зріст, розправивши свої широкі плечі. Він простягнув руки до неба, по якому швидко бігли рвані хмари. Чарівник вказав на них королеві й жвавою пантомімою зобразив, як вони пливуть на захід, потім, описавши коло, повертаються в Казонде зі сходу. Цього кругообігу хмар ніщо не може припинити.

І раптом, до глибокого подиву глядачів — городян і придворних, чаклун схопив за руку грізну володарку Казонде. Деякі придворні хотіли перешкодити такому грубому порушенню етикету, але силач-мганнга підняв за зашийок першого сміливця, що наблизився до нього і швиргонув убік кроків на п'ятнадцять. Королеві цей вчинок чаклуна начебто навіть сподобався. Вона скорчила гримасу — це мало означати люб'язну посмішку. Але чаклун, не звертаючи уваги на цей знак королівської прихильності, потяг Муану за собою. Юрба кинулася слідом за ними.

Чаклун швидко крокував просто до факторії Альвеца. Незабаром він дійшов до воріт огорожі. Вони були замкнені. Мганнга без зусиль виважив ворота плечем, і, вони, зірвавшись із петель, впали. Вражена королева увійшла разом з ним у двір факторії. Работорговець, його солдати й невільники хотіли накинутися на зухвалого прибульця, що зламає ворота, замість того щоб дочекатися, поки їх відчинять. Але, побачивши, що чаклуна супроводжує королева і що вона не обурена його діями, вони завмерли у шанобливій позі.

Альвец хотів було поцікавитися у королеви, чим він зобов'язаний честю її відвідин, але чаклун не дав йому й слова промовити. Він відтіснив юрбу убік і, ставши посередині вільного простору, що утворився, зі ще більшим пожвавленням, ніж перше, повторив свою пантоміму. Він загрожував кулаками хмарам, закликав їх. Потім, зробивши вигляд, що із зусиллям утримує хмари на місці, він надував щоки й що є сили дмухнув у небо, немов сподіваючись одним своїм подихом розсіяти скупчення водяної пари. Потім він здіймав руки, весь витягався нагору й, здавалося, дістаючи головою до хмар, відкидав їх

урізнобіч. Марновірна Муана, захоплена — іншого слова не знайдеш — грою цього талановитого актора, вже не володіючи собою, скрикувала й, вся тремтячи, інстинктивно повторювала кожен його рух. Придворні й городяни повторювали за нею, і гугняве мукання німого було зовсім заглушене криками, лементом і співом екзальтованої юрби.

Що ж, хмари розійшлися й припинили затуляти сонце? Заклинання німого мганнги прогнали їх? Ні. Навпаки, тієї самої самої миті, коли королева і народ думали, що злі парфуми вже переможені й нажахані біжать, небо, на мить посвітлішало, а потім насупилося ще більше, і перші важкі краплі дощу впали на землю.

У настрої юрби відразу відбувся злам. Усі з погрозою подивилися на нового мганнгу, що виявився не краще колишніх. Королева насупила брови, і за цією ознакою можна було здогадатися, що чаклунові загрожує щонайменше втрата обох вух. Коло глядачів щільніше зімкнулося довкола нього. Стислі кулаки вже злетіли в повітря. Ще мить — і непереливки мганнзі, але нова подія скерувала гнів юрби в інший бік.

Мганнга — він на цілу голову був вище розгніваних глядачів — раптом витягнув руку й вказав на щось, що знаходилося усередині факторії. Жест його був таким наказовим, що всі мимоволі обернулися.

Місіс Велдон і маленький Джек, увагу яких привернув лемент і завивання юрби, вийшли зі своєї хатини. На них і вказував розгніваний чарівник лівою рукою, піднімаючи праву руку до неба.

От хто винен у нещастях! Ця біла жінка і її дитина! От джерело всіх бід! Це вони покликали хмари зі своїх дощових країн, це вони накликали повінь і голод на землю Казонде!

Мганнга не вимовив жодного слова, але всі його зрозуміли. Королева Муана загрозово простягла руки убік місіс Велдон. Юрба з лютим лементом кинулася до неї.

Місіс Велдон зрозуміла, що настала її смертна година. Пригорнувши Джека до грудей, вона стояла нерухомо, як статуя, перед ревучою юрбою, що біснується.

Мганнга попрямував до неї. Дикуни розступилися перед чаклуном, що начебто знайшов не тільки причину нещастя, але й засіб порятунку від нього. Альвеца, для якого життя бранки становило неабияку цінність, не знаючи, як вчинити, також наблизився до неї.

Мганнга вирвав маленького Джека з рук матері й підняв його до неба. Здавалося, він хотів розбити йому череп об землю, щоб умилюстити парфумів. Місіс Велдон скрикнула й впала непритомна. Але мганнга зробив королеві знак, який та, вочевидь, добре зрозуміла, підняв із землі нещасну матір і поніс її разом із сином. Вражена юрба шанобливо розступилася перед ним.

Альвеца був розлютований. Спочатку він втратив одного свого бранця, а тепер мав байдуже спостерігати, як вислизують двоє інших, а разом з ними й надія на велику нагороду, обіцяну йому Негоро,— ні, Альвеца не міг примиритися з цим, хоча б всьому Казонде загрозувала загибель від нового всесвітнього потопу!

Він спробував стати проти викрадення. Але тоді гнів юрби обернувся проти нього. Королева наказала варті схопити Альвеца, і, розуміючи, що опір може дорого обійтися, работорговець упокорився. Але як проклинав він у душі дурне легковір'я підданих королеви Муани!

Дикуни й справді думали, що хмари підуть разом з тими, хто їх накликав; вони не сумнівалися, що чарівник кров'ю чужоземців умилює злих парфумів і прожене геть від Казонде дощі, від яких так страждав увесь край.

Тим часом мганнга ніс свої жертви так само легко, як лев тягне у своїй могутній пащі пару цапенят. Маленький Джек тремтів від страху, а місіс Велдон була непритомна. Збожеволіла від люті юрба із криками вирушила за чаклуном. Він вийшов з факторії, перетнув Казонде, ступив під склепіння лісу і тим же твердим і розмірним кроком пройшов більше трьох миль. Помалу дикуни почали відставати. Нарешті, й останні повернули назад, зрозумівши, що чаклун хоче залишитися один. А чаклун, не обертаючись, усе крокував уперед, поки не дійшов до берега ріки, швидкі води якої текли на північ. Тут, у глибині вузької бухти, схованої від очей густим чагарником, він знайшов пірогу із солом'яною покрівлею.

Німий мганнга опустив на дно піроги свою ношу, зіштовхнув легеньке суденце у воду й, коли швидка течія підхопила його, голосно мовив:

— Капітан, дозвольте вам представити місіс Велдон і її сина! А тепер в дорогу, і нехай у Казонде всі хмари небесні проллються зливою над головами цих ідіотів!

Розділ сімнадцятий. Униз за течією

Ці слова вимовив Геркулес, неспізнаний у вбранні чаклуна; звертався він не до кого іншого, як до Діка Сенда. Юнак лежав у човні. Він був ще дуже слабким і тільки за допомогою кузена Бенедикта міг піднятися назустріч новоприбулим. Дінго сидів біля ніг ученого. Місіс Велдон отямилася і ледь чутно сказала:

— Це ти, Діку? Ти?

Юнак спробував підвестися, але місіс Велдон поспішила обійняти його. Маленький Джек заходився цілувати Сенда.

— Мій друже Діку, мій милий Діку! — повторював хлопчик. Потім, повернувшись до Геркулеса, він додав: — а я і не впізнав тебе!

— Гарний був маскарад! — сміючись, сказав Геркулес. І він заходився стирати з грудей білий візерунок.

— Фу, який ти негарний! — сказав маленький Джек.

— Що ж тут дивного? Я зображував чорта, а чорт, як відомо, негарний.

— Геркулесе! Друже мій! — вигукнула місіс Велдон, простягаючи руку сміливому негрові.

— Він урятував і мене, — сказав Дік Сенд. — Але тільки не хоче, щоб про це говорили.

— Врятував, врятував... Рано ще говорити про порятунок! — відповів Геркулес. — Та якби не з'явився пан Бенедикт і не сказав мені, де ви перебуваєте, місіс Велдон, ми взагалі нічого не могли б зробити.

Геркулес напав на вченого, коли той, захопившись переслідуванням своєї безцінної мантікори, заглибився у ліс, віддалившись від факторії на дві милі. Коли б не це, Дік і Геркулес так і не дізналися б, де работорговець ховає місіс Велдон, і Геркулесові не спало б на думку пробратися в Казонде під виглядом чаклуна.

Пірога пливла за течією. Геркулес розповів місіс Велдон усе, що відбулося після його втечі з табору на Кванзе: як він непомітно рухався за китандою, у якій несли місіс Велдон та її сина; як він знайшов пораненого Дінго й вони разом дісталися до околиць Казонде; як він послав Діку записку з Дінго, повідомивши в ній, що сталося з місіс Велдон; як після несподіваної появи кузена Бенедикта він марно намагався проникнути у факторію, що охороняли дуже суворо; як, нарешті, він знайшов спосіб вирвати бранців з рук жадливого Хозе-Антоніо Альвеца.

А трапилося це так. Геркулес, як звичайно, вештався лісом, стежив за усім, що відбувається у факторії, готовий скористатися будь-яким випадком, щоб проникнути за її огорожу, і раптом повз нього пройшов мганнга — той самий північний чаклун, якого так нетерпляче очікували в Казонде. Напасти на мганнгу, зняти з нього одяг і прикраси, вбратися в них самому, прив'язати пограбованого до дерева ліанами так, що сам чорт не міг би розплутати вузли, — все це зайняло не так вже й багато часу. Потім він розфарбував собі тіло, беручи за зразок візерунки на тілі прив'язаного мганнги. Залишалось тільки розіграти роль заклинателя дощів, що й вдалося блискуче завдяки разючій довірливості дикунів.

Місіс Велдон звернула увагу на те, що Геркулес не згадав у своїй розповіді про Діка Сенда.

— А ти, Діку? — запитала вона.

— Я, місіс Велдон? — відповів юнак. — Я нічого не можу розповісти вам. Остання моя думка була про вас, про Джека!.. Я дарма намагався порвати ліани, якими був прив'язаний

до стовпа... Вода вже захлиснула мене, піднялася вище голови... я знепритомнів... Коли ж отямився, опинився у затишному куточку в заростях папірусу, а Геркулес дбайливо доглядав за мною...

— Ще б пак! Я тепер лікар, знахар, чаклун, чарівник і віщун!

— Геркулесе,— сказала місіс Велдон,— ви повинні розповісти, як ви врятували Діка.

— Хіба це я його врятував? — заперечив велетень.— Хіба не міг потік, що хлинув у старе русло, перекинути стовп і віднести із собою Діка? Мені залишалося тільки виловити з води нашого капітана. Втім, хіба вже так важко було в темряві зісковзнути в могилу й, сховавшись серед убитих, почекати, коли спустять греблю? Хіба важко було підплисти до стовпа, піднапружитися і висмикнути стовп разом із прив'язаним до нього капітаном? Ні, це було зовсім не важко. Хто завгодно міг би це зробити. От хоча б пан Бенедикт... або Дінго! Справді, чи не Дінго зробив це?

Почувши своє ім'я, Дінго весело загавкав. Джек, обійнявши рученятами велику голову пса й лагідно його поплескуючи, заговорив до нього:

— Дінго, це ти врятував нашого друга Діка? — і відразу покачав голову собаки праворуч і ліворуч, а потім знову праворуч і ліворуч.

— Дінго каже «ні»,— мовив Джек.— Ти бачиш, Геркулесе, це не він! Скажи, Дінго, а чи не Геркулес урятував капітана Діка?

І хлопчик змусив собаку кілька разів кивнути головою.

— Дінго каже «так»! Він каже «так»! — вигукнув Джек.— От бачиш, виходить, це ти?

— Ай-я-яй, Дінго,— відповів Геркулес, пестячи собаку,— як тобі не соромно! Адже ти обіцяв не видавати мене!

Так, справді, Геркулес, ризикуючи власним життям, урятував Діка Сенда! Але зі скромності він довго не хотів зізнатися в цьому. Втім, сам він не бачив нічого героїчного у своєму вчинку і стверджував, що кожен на його місці зробив би так само.

Звісно, слідом за цим мова зайшла про нещасних товаришів Геркулеса — про Тома, його сина Бата, про Актеона й Остіна. Нещасних гнали тепер в область Великих озер. Геркулес бачив їх у рядах невільничого каравану. Він якийсь час йшов слідом за караваном, але встановити зв'язок з товаришами йому не вдалося. Погнали бідолах. Погані їхні справи!

І обличчям Геркулеса, що тільки-но сяяло добродушною посмішкою, потекли великі сльози. Велетень і не намагався сховати їх.

— Не плачте, друже мій,— втішала місіс Велдон.— Я вірю, Бог милостивий, і коли-небудь ми ще побачимося з ними.

Коротенько місіс Велдон розповіла Діку Сенду та всім, що відбулося у факторії Альвеца.

— Може,— помітила вона наприкінці,— нам безпечніше було б залишатися в Казонде.

— Отже, я зробив вам ведмежу послугу! — вигукнув Геркулес.

— Ні, Геркулесе, ні! — заперечив Дік Сенд.— Ці негідники, безсумнівно, намагатимуться заманити містера Велдона в пастку. Ми повинні поспішати всі разом і негайно, щоб прибути на узбережжя раніше, ніж Негоро повернеться в Моссамедес. Там португальська влада візьме нас під своє заступництво, і коли Альвеца з'явиться за своєю сотнею тисяч доларів...

— Він отримає сто тисяч ударів ціпком по голові, старий негідник! — закричав Геркулес.— І я нікому не поступлюся задоволенням заплатити йому сповна за цим рахунком!

Про повернення місіс Велдон у Казонде, звісно, не могло бути й мови. Отже, потрібно було неодмінно випередити Негоро. Дік Сенд вирішив прикласти усі зусилля, щоб домогтися цього. Нарешті молодому капітанові вдалося здійснити давно задуманий план: спуститися за течією ріки до океанського узбережжя. Ріка текла на північ. Можна було припустити, що вона впадає в Конго. У цьому випадку замість Сан-Паоло-Де Луанда Дік Сенд і його супутники опиняться біля гирла Конго. Така перспектива анітрошки не бентежила їх, тому що в колоніях Нижньої Гвінеї вони, безсумнівно, могли розраховувати на таку ж допомогу, як і в Паоло-де-Луанда.

Дік розраховував зробити цю подорож на плавучому, зарослими травою острівці, яких в африканських річках плаває незліченна кількість. Однак Геркулесові під час його мандрів пощастило наткнутися на пірогу. Випадок зіслужив гарну службу. Нічого кращого й бажати було не можна. Знайдена Геркулесом пірога не схожа була на звичайний вузький човник, на яких тубільці роз'їжджають по ріках. Це був місткий човен завдовжки у тридцять футів й чотири завширшки; ці човни розраховані на невелику кількість веслярів, а як швидко вони несуться під ударами весел просторами великих озер! Місіс Велдон та її супутники зручно розташувалися у пірозі. Швидка течія легко несла її вниз річкою, і досить було одного кормового весла, щоб нею кермувати.

Спочатку Дік вирішив плисти тільки вночі, щоб не потрапити на очі тубільцям. Але якщо їхати тільки дванадцять годин з двадцяти чотирьох, тривалість подорожі зросте удвічі. Тоді Діку саянула гарна думка: замаскувати пірогу навісом із трави. Цей навіс тримався на довгих палицях, що виступали попереду носа й за кормою. Трава, звисаючи до самої води, приховувала навіть кормове весло. Замаскована пірога здавалася звичайним плавучим острівцем. Вона могла плисти й удень, не привертаючи нічиєї уваги. Навіс над

пірогом обманював навіть птахів — червонодзьобих чайок, «архінгів» із чорним пір'ям, білих і сірих зимородків, — вони сідали на нього, щоб подзьобати зернят.

Зелений навіс не тільки маскував пірогу, але й захищав пасажирів від палючого сонця. Таке плавання не було дуже стомлюючим, але воно все ж було небезпечним. Шлях до океану лежав довгий і потрібно було добувати їжу для п'ятох мандрівників. Треба було полювати на берегах ріки, бо однією лише риболовлею не можна прогодувати втікачів. А тим часом Дік Сенд мав лише одну рушницю, яку прихопив із собою під час втечі Геркулес, і дуже невеликий запас зарядів; кожен патрон був на вагу золота. І Дік не хотів витратити даремно жодного пострілу. Можливо, ховаючись у човні під навісом і висунувши дуло рушниці, вдасться стріляти влучніше, як мисливцеві, що причаївся у засідці.

Пірога пливла за течією зі швидкістю не менше двох миль за годину. Дік Сенд думав, що за добу вона пройде близько п'ятдесятьох миль. Але швидка течія жадала від стернового постійної пильності, щоб обгинати перешкоди: підводні камені, мілини й стовбури дерев. До того ж така стрімкість плину наводила на думку, що попереду могли з'явитися пороги й водоспади, що досить часто зустрічаються на африканських ріках.

Дік Сенд, якому радість побачення повернула сили, прийняв на себе командування й зайняв місце на носі піроги. Крізь щілини в трав'яному навісі він стежив за фарватером ріки й встигав давати вказівки Геркулесові, що кермував кормовим веслом.

Місіс Велдон лежала на підстилці із сухого листа посередині піроги. Кузен Бенедикт, похмурий і незадоволений сидів біля борту, схрестивши на грудях руки. Часом він машинально підносив руку до перенісся, щоб підняти на чоло окуляри... яких у нього не було. Він зі смутком згадував дорогоцінну колекцію та ентомологічні записки, що залишилися в Казонде. Хіба зрозуміють дикуни, який скарб дістався їм! Коли погляд його випадково зупинявся на Геркулесі, учений невдоволено кривився — він досі не міг пробачити велетневі, що той насмілювався перешкодити йому переслідувати мантікору.

Маленький Джек розумів, що шуміти не можна, але ніхто не забороняв йому рухатися, і він, наслідуючи свого друга Дінго, повзав рачки по всій пірозі. Упродовж двох перших днів плавання мандрівники харчувалися тими запасами, які Геркулес зібрав перед від'їздом. Дік Сенд тільки уночі зупиняв пірогу, щоб дати собі кілька годин відпочинку. Але він не висаджувався на берег: Дік не хотів ризикувати без потреби й твердо вирішив виходити на сушу лише у тих випадках, коли необхідно буде поповнити запас провізії.

Поки що плавання за течією невідомої ріки не ознаменувалося жодними подіями. Ширина ріки в середньому не перевищувала ста п'ятдесяти футів. За течією рухалося

кілька плавучих острівців, але, тому що пливли вони з тією ж швидкістю, що й пірога, можна було не побоюватися зіткнень, якщо тільки їх не зупинить яка-небудь перешкода.

Береги здавалися безлюдними; ця частина території Казонде, мабуть, була мало населена. Пірога плила серед двох рядів заростей, де, виблискуючи яскравими фарбами, тіснилися ластів'яник, косарик, лілеї, ломініс, бальзамінові і парасолькові рослини, алое, деревоподібна папороть, запашні чагарники — незрівнянна за красою облямівка. Іноді узлісся підступало до самої річки. Вода обмивала копалові дерева, акації із твердим листям, «залізні дерева» — баугінії, в яких стовбур з північного, невітряного боку, немов хутром, обріс лишайниками; смоківниці, які, як мангові дерева, піднімалися на повітряних коренях, схожих на палиці, і багато інших чудових дерев здіймалося над рікою. Дерева-велети, що здіймаються вгору на сто футів, переплігаючись гіллям, вкривали річку нависом, непроникним для сонячних променів. Подекуди ліани перекидали з берега на берег свої стебла, утворюючи підвісні мости. Двадцять сьомого червня мандрівники побачили, як таким місточком переправлялася зграя мавп.

Тварини, зчепившись хвостами, утворили живий ланцюг на випадок, якщо міст не витримає їхньої ваги. Видовище це викликало захоплення у маленького Джека. Мавпи належали до породи маленьких шимпанзе, яких у Центральній Африці називають «соко», і відрізнялися досить бридкою мордою: низьке чоло, ясно-жовті щоки, високо поставлені вуха. Вони живуть зграями по десятеро, гавкають як собаки й вселяють страх тубільцям, тому що, часом, викрадають дітей, дряпають і кусають їх. Проходячи містком з ліан, вони й не підозрювали, що під купою трави, яку жене течія, перебуває маленький хлопчик, з якого вони зробили б для себе забаву. Отже, маскування, вигадане Діком Сендом, було добре зроблене, якщо ввело в оману навіть цих задерикуватих тварин. Того самого дня надвечір пірога раптово зупинилася.

— Що сталося? — запитав Геркулес, що незмінно стояв біля кермового весла.

— Загата, — відповів Дік Сенд. — Але загата природна.

— Зруйнуємо її, Діку? — запитав Геркулес.

— Так, Геркулесе. Доведеться попрацювати сокирою. Загата, мабуть, міцна — на неї наткнулося кілька плавучих острівців, і вона встояла.

— Що ж, за справу, капігане! — сказав Геркулес, переходячи на ніс піроги.

— Загату спричинила трава «тікатика», гнучкі стебла якої й довге глянцевате листя, переплігаючись, спресовуються в щільну масу, схожу на повсть. По такому сплетенню трав можна перебраться через річку, як місточком, якщо не боятися загрузнути по коліна у цьому трав'яному настилі. Неймовірної краси лотоси цвіли на поверхні цієї загати.

Вже стемніло, і Геркулес без ризику міг вибратися з човна. Спритно орудуючи сокирою, він менш як за дві години перерубав посередині сплетення трав. Загата розпалася, течія повільно віднесла до берегів обидві її частини, і пірога знову рушила вниз по ріці.

Чи треба про це говорити? Велика дитина, кузен Бенедикт спочатку сподівався, що Геркулесові не вдасться здолати перешкоду й човен застрягне. Плавання річкою здавалося вченому нестерпно нудним. Він з жалем згадував факторію Альвеца, свою хатину й безцінну бляшанку з колекціями. Він почувався таким нещасним, що всім стало шкода його. Справді, жодної комахи! Жоднісінької! Якою ж великою була радість кузена Бенедикта, коли Геркулес, якого він уважав своїм «учнем», приніс йому якусь потворну комашину, знайдену в загаті на стеблі «тікатики». Дивна річ: Геркулес, здавалося був чимось збентежений, передаючи свій подарунок ученому. Кузен Бенедикт обережно затис комаху між великим і вказівним пальцями й підніс її до самісіньких очей, з тугою згадавши про лупу й окуляри,— як би вони йому зараз знагодилися!

Раптом учений схвильовано вигукнув:

— Геркулесе! Геркулесе! Ти заслужив на повне прощення. Кузино Велдон! Діку! Це єдина у своєму роді комаха й до того ж, безсумнівно, африканська! Цього ніхто не посміє заперечити!

— Отже, це справді коштовна знахідка? — запитала місіс Велдон.

— Ви ще сумніваєтеся в цьому?! — закричав кузен Бенедикт.— Комаха, яку не можна віднести ані до твердокрилих, ані до сігчастокрилих, ані до перетинчастокрилих. Комаха, що не належить до жодного з десяти відомих науці загонів... Мабуть, можна було б припустити її приналежність до групи павукоподібних. Комаха, дуже схоже на павука! Комаха, що була б павуком, якби мала вісім лапок, і яка усе ж залишається комахою, тому що в неї тільки шість лапок. Ох, друзі мої, чи міг я чекати на таке щастя?! Безсумнівно, моє ім'я увійде в науку! Цій комасі я дам ім'я «Neharodes Benedictus». Радість ученого була настільки великою, що, осідлавши свого улюбленого коника, він зовсім забув про всі перенесені та ще майбутні випробування. Місіс Велдон і Дік щиро привітали його зі знахідкою.

Тим часом пірога продовжувала плисти темною рікою. Нічну тишу порушували тільки метушня гіпопотамів і шурхіт крокодилів, що рухалися берегом.

Над верхівками дерев зійшов повний місяць. Його м'яке світло проникло крізь щілини в навісі й освітили внутрішність піроги.

Раптом на правому березі почувся якийсь глухий шум, начебто у темряві запрацювало водночас кілька насосів. Це велика череда слонів, удосталь поласувавши за день

волокнистих стебел рослин, перед сном прийшла на водопій. Хоботи їх піднімалися й опускалися з рівномірністю механізму. Здавалося, величезні тварини мають намір висушити усю річку.

Розділ вісімнадцятий. Різні події

Наступні вісім днів пірога продовжувала спускатися за течією. Нічого особливого за ці дні не відбулося. Протягом багатьох миль річка протікала серед чудових лісів. Потім ліси скінчилися, і вздовж обох берегів потягнулися нескінченні джунглі.

І ця місцевість також здавалася безлюдною. Дік Сенд, зрозуміло, анітрішки не був цим засмучений. Натомість навкруги було безліч тварин. По берегах проносилися зебри, із заростей виходили лосі й дуже граційні антилопи «ками». Увечері ці мирні тварини зникали, поступаючись місцем леопардам і левам, що наповнювали округи грізним риканням і ревінням. Однак угікачі дотепер не стикалися ані з річковими, ані з лісовими хижаками.

Щодня, найчастіше в пообідні години, Дік скеровував пірогу до одного або іншого берега, причалував і висаджувався на землю.

Маленькому загону доводилося відновляти запаси продовольства. У цих диких місцях не можна було розраховувати ані на фрукти, ані на маніюку, ані на сорго, ані на маїс, які становлять головну їжу тубільців. Точніше, усе це росло тут, але в дикому вигляді, і було не придатне для їжі. Дік Сенд змушений був полювати, хоча звуки пострілів могли привернути увагу тубільців.

Мандрівники видобували вогонь, обертаючи з великою швидкістю дерев'яну паличку в заглибленні, зробленому в сухій гілляці смоківниці. Цей спосіб вони запозичили у дикунів; кажуть, однак, що у такий же спосіб видобувають вогонь і деякі горили. На багатті смажили м'ясо антилопи або лося, заготовляючи їжу в запас, відразу на кілька днів.

4 липня Діку вдалося одним пострілом укласти на місці каму, яка забезпечила їм неабиякий запас м'яса. Це була тварина завдовжки у п'ять футів, з великими загнутими назад рогами, з рудуватою вовною, усіяною блискучими цятками, і білим черевом. М'ясо її всі визнали чудовим.

Через щоденні зупинки для нічного відпочинку й полювання пірога до 8 липня здолала загалом лише близько ста миль. Однак проїхати у Центральній Африці сто миль — справа серйозна. Дік вже починав замислюватися, куди заведе їх ця ріка, яка здавалася нескінченно довгою. Дотепер вона увібрала в себе лише кілька дрібних припливів, і непомітно було, щоб вона хоч трохи розширилася. Спочатку річка текла просто на північ, але тепер вона повернула на північний захід.

Ріка теж постачала подорожанам свою частку їжі. Замість вудок вони закидали довгу ліану, а замість гачка прив'язували на кінці ліани колючку. Так вони ловили санджику — дрібну рибку, дуже ніжну на смак, яка довго зберігається в копченому стані, досить смачних чорних «узаків», «монндесів», з великою головою й твердою щетиною замість зубів, маленьких «дагала», що полюбляють проточну воду й належать до породи оселедців,— вони нагадують уклеюк, яких ловлять у Темзі.

9 липня вдень мужність Діка Сенда зазнала нового випробування. Юнак був один на березі. Він підстерігав каму, роги якої виднілися над заростями чагарника. Щойно він вистрілив, звідки не візьмися, за тридцять кроків від нього, вискочив інший дуже страшний мисливець. Він з'явився за своєї здобиччю і, схоже на те, не збирався поступатися.

Це був величезний лев, щонайменше п'яти футів на зріст, з тієї породи, яку тубільці називають «карамо»,— вони зовсім не схожі на так званих ньяських левів, позбавлених гриви. Одним стрибком лев опинився біля ками, підстреленої Діком Сендом. З жалібним лементом бідна тварина судомно забилася у пазуристих лабетах грізного хижака.

Дік Сенд щойно розрядив рушницю і перш ніж він встиг закласти новий заряд, лев помітив його.

У Діка вистачило самовладання зупинитися на місці не рухаючись. Він згадав, що в такі моменти повна нерухомість буває іноді рятівною. Він не намагався ані тікати, ані перезаряджати рушницю.

Налиті кров'ю котячі очі лева невідступно стежили за ним. Хижак, здавалося, не знав, яку здобич обрати: чи ту, що билася під його лапою, або ж ту, що стояла нерухомо. Якби кама не звивалася під пазурами лева, Діку Сенду було б непереливки.

Так минули довгі дві хвилини. Лев дивився на Діка Сенда, а Дік Сенд дивився на лева, навіть не кліпаючи.

Нарешті лев зробив вибір. Потужним рухом він схопив у пашу каму й поніс її, як собака несе зайця; Дік бачив, як бив по кущах його твердий хвіст, як лев зник у густій хащі лісу. З обережності Дік стояв нерухомо ще кілька секунд, потім повернувся до своїх супутників; він нічого не сказав їм про небезпеку, від якої він урятувався завдяки своїй холонокровності. Якби втікачі не пливли швидкою річкою, а пробиралися по рівнинах і лісах, де водяться такі хижаки, то, можливо, жодного з потерпілих катастрофу на «Пілігримі» уже не було б у живих.

Ніде не було видно людей. Ці краї здавалися ненаселеними. Але не завжди вони були такими. В інших місцях, де береги були пологими, траплялися сліди селищ. Досвідчені мандрівники, що не раз відвідували цю частину Африки, як Девід Лівінгстон,

безпомилково вгадали б це. Кинувши оком на високі живі огорожі, що збереглися довше солом'яних хатин, на самотньо зростаючу за огорожею священну смоківницю, він одразу визначив би, що тут було колись селище. За звичаєм багатьох африканських племен, після смерті вождя мешканці залишають своє село й переселяються на нове місце.

Можливо також, що тут, як і в інших частинах Центральної Африки, мешкали племена, які не будують будинків, а селяться в ямах, виритих у землі. Ці дикуни стоять на найнижчому щаблі розвитку людства, вони виходять зі своїх помешкань лише уночі, як хижак з барлоги, і так само, як з хижакими, зустріч із ними дуже небезпечна.

Дік Сенд не сумнівався, що жителі цих місць людожери. Разів три-чотири йому траплялися на лісових галявинах у попелі згаслого багаття обгорілі людські кістки — недоїдки жахливого бенкету. Випадок міг привести цих людожерів на берег річки саме у той час, коли Дік Сенд там полював. Тому він висаджувався на сушу якомога рідше й щоразу брав з Геркулеса слово, що за найменшої небезпеки, не чекаючи на його повернення, він негайно ж відчалить від берега. Геркулес давав необхідну обіцянку, але увесь час, що Дік Сенд перебував на березі, дуже тривожився, і йому коштувало великих зусиль приховувати своє занепокоєння від місіс Велдон.

Увечері 10 липня Діку Сенду й Геркулесові довелося пережити чимало важких хвилин. На правому березі ріки вдалині виднівся ряд пальових будівель. Річка розширювалася там, утворюючи невеличку бухту. У цій бухті виднілися палі помосту, на якому стояло близько тридцяти хатин. Течія несла човен просто на палі, і човен повинен був пропливти між ними. Ухилитися вбік не було можливості, тому що до лівого берега річки не можна було наблизитися — там з води стирчало каміння.

Селище було населеним. Над тихою рікою розносився спів, подібний вовчому завиванню. В декількох хатинах світилися вогники. Якби виявилось, як це часто буває, що дикуни простягнули тенета між палями, то становище мандрівників стало б критичним: пірога заплуталася б у сігях, а поки б її вивільняли, все село піднялося б на ноги.

Понизивши голос до шепотіння, Дік Сенд, стоячи на носі, подавав команди, лавіруючи так, щоб човен не наткнувся на ці оскалені стовпи. Ніч була світлою. Це полегшувало керування пірогою, але й помігати їй було легше у таку ніч. Настала страшна хвилина. На помості, над самою водою, сиділи двоє тубільців. Пірога, захоплена течією, мала пройти саме під ними, і не можна було звернути убік — прохід був дуже вузьким. Тубільці не могли не помігати човен. А якщо вони здіймуть тривогу й розбудять усе селище? Всього яка-небудь сотня фугів відокремлювала пірогу від паль, і раптом тубільці сполохалися і заговорили голосно. Один з них підхопився й вказав іншому на «плавучий острівець, що спускається за течією» і загрожує роздерти на жмуття щойно поставлені ними сітки з ліан.

Негайно ж обидвоє почали поспішно витягати сігі з води й голосним лементом кликати на допомогу односельців.

Кілька дикунів вибігло зі своїх хатин і, кинувшись на поміст, здійняли неймовірний галас.

Натомість в пірозі панувала цілковита тиша, якщо не зважати на накази, які пошепки віддавав Дік Сенд; повна нерухомість, якщо не брати до уваги ледь помітних рухів, якими Геркулес кермував човном. Маленький Джек стискав рученятами пащу Дінго, щоб той не загавкав, і пес лише глухо гарчав; вода з тихим плескотом набігала на палі. А на помості панувало дике сум'яття і лунали злісні вигуки дикунів. Якщо вони встигнуть забрати свої сігі до того, як пірога увійде в прохід між палями, усе скінчиться благополучно. Якщо ні — пірога застрягне й тоді усім її пасажирам загрожує загибель. Ані зупинити пірогу, ні змінити напрямку руху Дік Сенд не міг: палі стисли річку, і вона неслася в цьому місці з надзвичайною стрімкістю.

Пірога вступила під поміст, і саме цієї миті — на щастя! — дикуни останнім зусиллям витягли свої сігі з води. Але тут трав'яний навіс піроги зачепився за палю, і весь правий бік його миттєво було зірвано.

Один з дикунів голосно скрикнув. Чи встиг він розгледіти, що ховалося під навісом? Чи попередив він своїм галасуванням односельців? Це було більш ніж ймовірно.

Але як би там не було, Дік Сенд та його товариші перебували вже поза межами досяжності. Потік мчав їх уперед, і незабаром вогні пального села зникли.

— Триматися лівого берега! — скомандував про всяк випадок Дік Сенд. — Підводного каміння більше немає!

— Є триматися лівого берега! — повторив Геркулес і круто повернув пірогу.

Дік Сенд перейшов на корму й, обернувшись назад, став пильно вдивлятися в освітлену місяцем поверхню води. Проте нічого підозрілого він не помітив. Жоден човен не переслідував їх. Імовірно за все, у дикунів не було пірог.

Настав день, а дикуни не з'являлися ані на березі, ані на річці. Однак з обережності Дік Сенд продовжував вести пірогу уздовж лівого берега. Протягом наступних чотирьох днів, з 11 до 14 липня, мандрівники почали зауважувати, що краєвид дуже змінився.

Перед їхніми очима постав не просто пустельний край, а найсправжнісінька пустеля, начебто Калахарі, яку Лівінгстон досліджував під час першої своєї подорожі. Після родючих долин, що тішили око, ця гола рівнина здавалася особливо похмурою.

А річка все тяглася вдалину нескінченною блакитною стрічкою і, судячи з усього, мала б впадати в Атлантичний океан.

У цих пустельних місцях нелегко було добувати їжу для п'яťох людей. Від старих запасів продовольства не залишилося й сліду. Риболовля давала мало, полювання більше нічого не давало. Антилопи й інші травоядні тварини тут не водилися, для них не знайшлося б жодного корму, а без них і хижакам тут нічого було робити.

Тому вночі вже не чути звичного рикання левів. Нічну тишу порушували лише жаб'ячі концерти, які Камерон порівнює із шумами, що лунають на кораблебудівній верфі, коли там конопатять, бурять і заклепують морські судна. Пласка, безліса, випалена сонцем рівнина тяглася з обох боків річки аж до віддалених пагорбів, що замикали обрій на сході й заході. На цій рівнині ріс тільки молочай, але не той його різновид, з якого видобувають борошністу масу, кассаву, а молочай, що дає лише непридатну до їжі олію.

Дік Сенд не знав, що й робити з продовольством, але тут Геркулес нагадав йому, що тубільці вживають у їжу молоді пагони папороті й м'якоть стебел папірису. Сам Геркулес не раз втамовував таким чином свій голод, коли він пробирався лісами слідом за китандою місіс Велдон. На щастя, папороть і папірус удосталь росли на берегах ріки.

Солодка серцевина папірису сподобалася всім мандрівникам, а маленькому Джеку особливо.

Однак ця страва не вирізнялася особливою поживністю, і якщо б не допомога кузена Бенедикта, мандрівникам було б суцужно. З часу знахідки «шестинога Бенедикта», що повинна була обезсмертити його ім'я, ентомолог знову був бадьорий і мав гарний настрій. Сховавши комаху у надійне місце — між стулками свого капелюха, кузен Бенедикт користувався кожною стоянкою біля берега, щоб продовжувати свої дослідження. Якимось, нишпорячи у високій траві, він злякав якусь пташку, що зацікавила його своїм пір'ям.

Дік Сенд хотів було застрелити її, але вчений закричав:

— Не стріляйте, Діку! Не стріляйте! Однаково однієї цієї пташки не вистачить на п'яťтеро осіб.

— Але зате вистачить одному Джеку, — заперечив Дік Сенд, вдруге прицілюючись у пташку, що не поспішала летіти.

— Ні! Ні! — вигукнув кузен Бенедикт. — Не стріляйте. Це «навідниця», вона вкаже нам місце, де багато меду.

Дік Сенд опустив рушницю — адже кілька фунтів меду цінніше, ніж одна пташка. Разом з кузеном Бенедиктом він пішов за пташкою, що, то злігала, то опускалася на землю, немов запрошувала мисливців рухатися за собою. Їм не довелося далеко ходити: серед заростей молочаю вони побачили старий дуплистий пеньок, навколо якого дзижчали бджоли.

Кузенові Бенедикту не хотілося позбавляти цих перетинчастокрилих «плодів їх праці», як він висловився. Але Дік притримувався на цей рахунок іншої думки. Він запалив оберемок сухої трави, викурив бджіл з вулика й набрав чималу кількість меду. Потім дав пташці-«навідниці» поживитися бджолиними личинками, що складали частину її здобичі, і разом з кузеном Бенедиктом повернувся до піроги.

Мед зустріли із захопленням, але зрештою цього було мало, і подорожани дуже страждали від голоду, поки 12 липня, причаливши до берега, вони не побачили, що вся земля, як килимом, вистелена сараною. Тут були мільярди цих комах, які у два, а місцями навіть у три шари вкривали траву й кущі. Кузен Бенедикт зараз же згадав, що тубільці вживають сарану в їжу. Мандрівники негайно кинулися збирати її й набрали так багато цієї «манни небесної», що можна було навантажити десять човнів. Підсмажена на слабкому вогні, сарана являла собою страву, яка б припала до смаку навіть менш голодним людям. Правда, кузен Бенедикт зігхав, але все ж їв і, незважаючи на свої зігхання, з'їв чимало сарани.

Де ж край цій довгій низці фізичних і моральних випробувань? Правда, плести за течією швидкої ріки було не так стомливо, як мандрувати лісами у пошуках «гацієнди» Герріса. Але все ж палюча спека вдень, вологі тумани вночі й невинні напади москітів украй змучили їх. Так, час було вже дістатися мети. І, однак, Дік не бачив ще кінця цій подорожі. Скільки часу ще протриває плавання? Тиждень, місяць? Ніхто не міг підказати відповіді на це запитання. Якби ріка дійсно текла на захід, то її течія принесла б мандрівників просто до португальських поселень, розташованих на узбережжі Анголи. Дік Сенд сподівався, що так і станеться; але річка текла швидше на північ, і цілком можливо було, що вона ще дуже не скоро доставить їх до берега океану.

Дік Сенд був украй занепокоєний, як раптом вранці 14 липня напрямок ріки несподівано змінився. Маленький Джек перебував на носі човна й дивився крізь трав'яний навіс — на обрії виднілося велике водне плесо.

— Море! — закричав хлопчик.

На цих словах Дік Сенд стрепенувся й підійшов до Джека.

— Море? — повторив він. — Ні ще, але принаймні більша річка, вона тече на захід, а наша ріка була тільки її притокою. Може, це сам Заїр?

— Хай почує тебе Бог, Діку! — відгукнулася місис Велдон.

Так, якщо це був Заїр, або Конго, що Стенлі відкрив за кілька років, то залишалось б тільки плести його течією до самого гирла, щоб досягти португальських поселень, розташованих там. Дік Сенд сподівався, що так і буде, і в нього були підстави так вважати.

П'ятнадцятого, шістнадцятого, сімнадцятого й вісімнадцятого липня пірога пливла срібlistою поверхнею широкої річки. Її береги вже не були такими пустельними. Але Дік Сенд був обережним. Як і раніше навів із трав укривав пірогу, і здавалося, що за течією пливе не човен, а невеличкий плавучий острівець.

Ще кілька днів — і буде покладено край нещастям пасажирів «Пілігрима»! За цей час кожен з них виявив чимало самовідданості й геройства і заслуговував на вдячність; якщо Дік Сенд не визнавав, що його частка була тут найвагомішою, то це визнавали його друзі, і можна було не сумніватися, що місіс Велдон подбає про нього.

Але 18 липня вночі відбулася подія, що ледве не коштувала всім життя, могла б згубно відбитися на долі мандрівників і позбавити їх будь-якої надії на порятунок.

Близько третьої години попівночі вдалечині почувся якийсь глухий шум. Дік стривожився й ніяк не міг усвідомити, звідки долинає цей шум. Не бажаючи будити місіс Велдон, Джека й кузена Бенедикта, які спали, лежачи під навісом, він викликав Геркулеса на ніс човна й попросив його ретельно прислухатися.

Ніч була тиха. У повітрі не відчувалося жодного найменшого подмуху.

— Це шум моря! — сказав Геркулес, і очі його заблищали від радості.

— Ні, — заперечив Дік Сенд, похитавши головою, — це не море.

— Що ж це? — запитав Геркулес.

— Дочекаємося ранку, дізнаємося. А поки що будемо насторожі.

Геркулес повернувся на корму до свого весла, а Дік Сенд залишився на носі човна. Він напружено прислухався. Шум усе дужчав. Незабаром він перетворився на віддалене ревіння.

День настав відразу, майже без свігання. На відстані півмилі униз за течією над рікою в повітрі висіло щось подібне до хмари. Але то не був туман, і Дік Сенд зрозумів це, коли при перших же променях сонця, перетинаючи цю хмару, з одного берега на іншій перекинулася чудова веселка.

— До берега! — щосили вигукнув Дік Сенд, і голос його розбудив місіс Велдон. — Попереду водоспад! Це хмара не що інше, як водяні бризки! До берега, Геркулесе!

Дік Сенд не помилявся. Русло ріки раптово обривалося стрімкою стіною заввишки у сто футів, і ріка падала з неї стрімким, величним водоспадом. Ще півмилі, і пірогу б понесло у прірву.

Розділ дев'ятнадцятий. «С. В.»

Геркулес потужним ударом весла скерував човна до лівого берега. На щастя, швидкість течії поки ще не збільшилася, бо русло ріки майже до самого водоспаду зберігало той же

пологий спуск. Лише за триста-чотириста футів від водоспаду дно круто обривалося, і ріка з неприборканою силою несла до провалля свої води.

На лівому березі темнів густий, незайманий ліс. Жоден промінь світла не проникав крізь суцільну завісу його листя. Дік Сенд із жахом дивився на цю землю, де жили людожери; тепер мандрівникам потрібно було йти пішки уздовж берега — про те, щоб перетягти пірогу волоком в обхід водоспаду й мови не могло бути. Це було не під силу маленькому загону.

Який жорстокий удар для змучених людей, що сподівалися не сьогодні завтра прибути в португальські поселення, розташовані в гирлі ріки!

Пірога вже підходила до лівого берега. У міру того як вона наближалася до землі, Дінго виявляв усе більше занепокоєння.

Дік Сенд — він був завжди насторожі, адже небезпеки загрожували з усіх боків,— не зводив очей із собаки й запитував себе: чи не ховаються у хащі лісу дикуни або хижі звірі? Але незабаром він зрозумів, що не це турбує Дінго.

— Дивіться, Дінго начебто плаче! — вигукнув маленький Джек.

І він оповив рученятами шию розумного пса.

Але Дінго вирвався з обіймів хлопчика й стрибнув у воду. Перш ніж пірога торкнулася берега, він уже встиг зникнути у високій траві. Дік Сенд і місіс Велдон перезирнулися, не знаючи, що подумати. За кілька секунд пірога м'яко врізалася носом у зелену товщу водоростей. Сполохані наближенням людей, з різким галасом злетіли в повітря зимородки і сніжно-білі чаплі. Геркулес міцно прив'язав пірогу до стовбура зігнутої над водою мангифери, і всі мандрівники вийшли на берег.

У лісі не було стежок, однак, прим'ята в багатьох місцях трава свідчила про те, що тут нещодавно пройшли люди або були звірі.

Дік Сенд із зарядженою рушницею й Геркулес із сокирою пішли поперед загону. Не пройшли вони й десяти кроків, як натрапили на Дінго. Розумний пес, опустивши ніс до землі, з уривчастим гавканням біг по чийось слідах. Щось незрозуміле штовхнуло її до берега й тепер вело в глиб лісу. Це було зрозуміло усім.

— Увага! — сказав Дік Сенд.— Місіс Велдон, візьміть Джека за руку! Пане Бенедикте, не відставайте, будь ласка! Геркулес, будь наготові!

Дінго часто обертався біля старої смоківниці. Під смоківницею тулилася стара, похилена набік халупа. Дінго жалібно завив.

— Агов, хто тут? — гукнув Дік Сенд.

Він увійшов усередину хатини. Місіс Велдон та інші пішли за ним. На земляній підлозі були розкидані побілілі кістки.

— Тут померла людина! — сказала місіс Велдон.

— І Дінго знав цю людину! — підхопив Дік Сенд.— Напевно, це був його хазяїн!
Дивіться, дивіться!

Дік Сенд вказав пальцем на стовбур смоківниці, що заміняв четверту стіну халупи. Кора на ній була зчищена, і на дереві виднілися дві великі напівстерті червоні лігери. Дінго вперся лапами у дерево й начебто вказував на ці лігери мандрівникам.

— «С» і «В»! — вигукнув Дік Сенд.— Дві лігери, які Дінго впізнав серед усіх лігер абетки. Ті самі лігери, які вигравірувані на його нашийнику!

Юнак раптом замовк. Нагнувшись до землі, він підняв невеличку, всю позеленілу мідну коробку.

Коли він відкрив коробку, з неї випав клаптик паперу. Дік Сенд прочитав таке:

«Тут... за 120 миль від берега океану... 3 грудня 1871 року... мене смертельно поранив і пограбував мій провідник Негоро... Дінго!.. до мене... *С. Вернон*»

Записка пояснювала все. Французький мандрівник, Самюель Вернон, що вирушив досліджувати Центральну Африку, узяв за провідника Негоро. Велика сума грошей, що мандрівник мав при собі, розбудила жадібність негідника португальця. Він вирішив заволодіти грішми. Самюель Вернон, діставшись берега Конго, зупинився в цій хатині. Негоро смертельно поранив його й, пограбувавши, втік у португальські володіння. Але там Негоро заарештували як агента работоргівця Альвеца; у Паоло-Де-Луанда його судили й присудили до довічного ув'язнення в одній з каторжних в'язниць колонії. Що було далі, відомо: він втік з каторги, пробрався у Нову Зеландію й там влаштувався коком на «Пілігрим», до нещастя тих, хто плив на цьому кораблі.

Але що відбулося в хатині після злочину? Це неважко було угадати. Нещасний Вернон перед смертю встиг написати записку, що викривала убивцю. Він сховав її в коробці, де раніше зберігав гроші, украдені Негоро. Останнім зусиллям він начеркав кров'ю свої ініціали на дереві. Дінго, ймовірно, чимало днів просидів перед цими двома лігерами й навчився розпізнавати їх серед решпи лігер абетки. Нарешті, зрозумівши, що хазяїн ніколи більше не встане, Дінго побрів на берег океану, де його й знайшов капітан «Вальдека», і, нарешті, потрапив на «Пілігрим», де він знову зустрівся з Негоро! А рештки мандрівника тим часом дотлівали у нетрях Африки, і всі забули про загиблого, крім його вірного собаки. Схоже, події відбувалися саме так, як і уявляв Дік Сенд. Юнак уже зібрався було разом з Геркулесом поховати останки нещасного Самюеля Вернона, як раптом Дінго із шаленим гавкотом вибіг з хатини. Негаймо ж слідом за цим зовні донісся жахливий крик. Вочевидь, Дінго напав на когось. Геркулес кинувся за ним. Коли Дік Сенд

і всі інші вибігли з хатини, вони побачили на землі якусь людину, яка відбивалася від собаки, що уп'явся йому в горло. Це був Негоро.

Наближаючись до гирла Конго, де він збирався сісти на пароплав, що слідував в Америку, португалець залишив свій ескорт і один пішов до місця, де він убив Вернона. У нього були свої причини повернутися сюди, і всі зрозуміли, які саме, коли побачили у свіжо виритій ямі біля підніжжя смоківниці кілька жмень французьких золотих монет. Імовірно, після вбивства Самюеля Вернона він закопав у землю вкрадені гроші, для того щоб коли-небудь повернутися за ними. Але в той момент, коли португалець зібрався скористатися плодами свого злочину, Дінго вчепився йому в горло. Негоро вдалося витягти з-за пояса ножа, і він із силою всадив його в груди собаки саме в той момент, коли Геркулес підбіг до нього з вигуком:

— Ах, негідник! Нарешті я можу задушити тебе своїми власноруч!

Але втручання Геркулеса не знадобилося: небесне правосуддя покарало злочинця в тому місці, де він скоїв злодіяння. Дінго, стікаючи кров'ю, з останніх сил стис щелепи — і португалець не дихав; потім вірний пес поповзом дістався того місця, де був убитий Самюель Вернон, і там помер.

Геркулес закопав у землю останки мандрівника, і в тій самій могилі поховали оплакуваного всіма Дінго.

Негоро не було більше серед живих. Але тубільці, що супроводжували його від Казонде, повинні були перебувати десь неподалік. Побачивши, що португалець не повертається, ці люди, безсумнівно, будуть шукати його по березі ріки. Це становило серйозну небезпеку для мандрівників.

Дік Сенд і місіс Велдон порадилися про те, що робити далі. Діяти потрібно було негайно, не гаючи ані хвилини. Усім стало зрозуміло, що велика ріка, до якої вони наблизилися, була саме Конго, яку тубільці називають Коанго, або Ікуто-Йя-Конго; на одній широті її йменують також Заїром, на іншій — Луалабою. Це була та сама велика артерія Центральної Африки, якій герой Стенлі дав славне ім'я «Лівінгстон», але географам, можливо, варто було б замінити це ім'я на ім'я самого Стенлі.

Але якщо не залишалося жодних сумнівів, що це Конго, то в записці, залишеній Самюелем Верноном, було зазначено, що гирло річки перебуває на відстані ста двадцяти миль від цього місця. На жаль, далі не можна було пересуватися по воді — жоден човен не пройшов би через водоспад — імовірно, це були водоспади Нгама. Треба було пройти пішки берегом миль або дві й, оминувши водоспад, побудувати пліт і знову пуститися униз за течією.

— Залишається вирішити,— сказав Дік Сенд,— яким берегом ми підемо: лівим, де ми зараз перебуваємо, чи правим. Обидва небезпечні, місіс Велдон,— доводиться остерігатися тубільців. Але все ж мені здається, що нам краще було б переправитися на інший берег. Там принаймні нам не загрожує зустріч із ескортом Негоро.

— Добре, переправимося на правий берег,— сказала місіс Велдон.

— Але чи є там дороги? — продовжував міркувати вголос Дік Сенд.— Негоро прийшов по лівому березі,— треба думати, що це зручніше сполучення з гирлом ріки. Втім, я перевірю. Перш ніж ми всі разом переправимося на правий берег, я піду один на розвідку. Треба дізнатися, чи можна спуститися річкою нижче водоспаду.

І Дік Сенд відразу ж вирушив в дорогу.

Ширина ріки в тому місці, де стояла хатина француза-дослідника, не перевищувала чотирьохсот футів, і юнак, який чудово вмів правити кормовим веслом, без зусиль міг переплисти ріку. Місіс Велдон, Джек і кузен Бенедикт після повернення Діка Сенда повинні були залишитися на лівому березі під охороною Геркулеса.

Дік уже сів у човен й збирався відштовхнутися від берега, коли місіс Велдон сказала йому:

— Ти не боїшся, Діку, що течія зтягне тебе у водоспад?

— Ні, місіс Велдон. До водоспаду ще футів чотириста.

— А на тому березі?

— Я не висаджуся, якщо помічу яку-небудь небезпеку.

— Візьми із собою рушницю.

— Добре. Але, будь ласка, не турбуйтеся про мене.

— А все ж краще було б нам не розлучатися, Діку,— додала місіс Велдон, їй не давало спокою передчуття лиха.

— Ні, місіс Велдон... я повинен поїхати один,— твердо відповів Дік Сенд.— Це необхідно для загальної безпеки. Менше ніж за годину я повернуся. Пильнуй, Геркулесе!

По цих словах Дік відчалив і скерував човен до іншого берега. Місіс Велдон і Геркулес, причаївшись серед заростей папірису, не зводили з нього очей.

Дік Сенд незабаром досяг середини ріки. Течія тут була не дуже сильна, натомість за чотириста футів від цього місця вода з шаленим гуркотом падала зі скелі, і водяні бризки, підхоплені західним вітром, долігали до піроги, де сидів Дік Сенд. Юнак здригнувся від думки, що якби він заснув минулої ночі, то пірога неминуче потрапила б у водоспад, який викинув би на прибережне каміння лише п'ять понівечених трупів. Але зараз такої небезпеки не існувало: пірога перетинала ріку майже по прямій, для цього досить було мистецьки правити кормовим веслом. За чверть години Дік дістався правого берега Заїра.

Але не встиг він ступити на землю, як пролунав оглушливий крик, і чоловік десятеро дикунів кинулися до піроги, яку ще прикривала купа трави.

Це були дикуни-людожери з пальового села. Упродовж восьми днів вони кралися слідом за мандрівниками по правому березі ріки. Коли човен пропливав між палями і з нього зірвало трав'яний покрив, вони побачили, що на так званому плавучому островці ховаються люди, і кинулися навздогін. Вони були впевнені, що здобич не втече від них, адже водоспад перепиняв течію ріки. Утікачам однаково довелося б висадитися на берег.

Дік Сенд зрозумів, що для нього немає порятунку. Але він запитував себе: чи не може він, пожертвувавши своїм життям, урятувати супутників? Не втрачаючи самовладання, юнак спокійно стояв на носі піроги. Наставивши на дикунів рушницю, він не підпускав їх до себе.

Тим часом дикуни вже встигли здерти з піроги захисний навіс. Побачивши тільки одну людину там, де вони розраховували знайти багато жертв, дикуни люто завили. П'ятнадцятирічний хлопчик на десятьох! Але тут один з тубільців піднявся, простягнув руку до лівого берега і вказав на місіс Велдон та її супутників, які все бачили, і, не знаючи, що робити, вийшли із заростей папірусу. Дік тепер не переймався турботою про себе самого і лише молив небо надихнути його на дії для порятунку його товаришів.

Дикуни залізли на корму піроги й відіпхнули її від берега. Рушниця у руках Діка усе ще стримувала їх від нападу,— вочевидь, вони знали, чим загрожує вогнепальна зброя. Один з дикунів, взявши кормове весло, вправно скерував пірогу поперек течії. Незабаром вона вже була за сто футів від лівого берега.

— Біжіть! — крикнув Дік Сенд місіс Велдон.— Біжіть!

Ані місіс Велдон, ані Геркулес не поворухнулися, ніби у них заніміли ноги.

Тікати? Навіщо? Не мине й години, як їх наздоженуть і вони потраплять до рук людожерів.

Дік Сенд зрозумів це. Цієї ж миті у нього в голові сяйнула думка, про яку він просив небо: Дік знайшов спосіб урятувати тих, кого любив, урятувати ціною власного життя. І він не вагаючись зробив це.

— Господи, захисти їх! — прошепотів він.— І за милістю твоєю, зглянься наді мною!

Опустивши рушницю, він прицілювся й вистрілив. Кормове весло, розщеплене кулею, переломилося навпіл.

У людожерів вирвався крик жаху. Справді, пірога, вже ніким не керована, попливла за течією просто до водоспаду. Вона неслася усе швидше, і за кілька митей вже не більше ста футів відокремлювало її від ревучої й гуркіливої безодні.

Місіс Велдон і Геркулес усе зрозуміли. Дік Сенд, щоб урятувати своїх супутників, вирішив скерувати човен у безодню водоспаду — дикуни загинуть, але й він загине з ними. Маленький Джек і його мати, стоячи навколішки, посилали Діку Сенду останні прощання, Геркулес у нестямному розпачі простягав до нього руки...

Цієї миті дикуни кинулися за борт, вочевидь сподіваючись вплав дістатися лівого берега; човен перевернувся від поштовху.

Дік Сенд залишився непохитним перед лицем смерті. Крім того, він раптом згадав, що човен, саме тому, що він плив кілем догори, може бути для нього засобом порятунку.

Подвійна небезпека могла загрожувати Діку Сенду в ті миті, коли його підхопить водоспад: захлинутися у воді, задихнутися у вихорі водяного пилу. А перевернений корпус човна був ніби скринєю, в якій йому, можливо, вдасться сховатися від води й водночас — від повітряного вихору, в якому він, безсумнівно, задихнувся б при швидкому падінні. Маючи такий захист, кожна людина, мабуть, мала би деякий шанс уникнути того, щоб задихнутися, навіть якби вона спускалася водоспадом Ніагара!

Усе це блискавкою промайнуло в голові Діка Сенда. Останнім інстинктивним рухом він вчепився за дошку, що з'єднувала обидва борти човна, і, уклавши голову під перекинутим корпусом човна, відчув, як потік з непереборною силою несе його і як він майже прямовисно падає униз...

Пірога поринула в киплячу безодню біля підніжжя водоспаду, закрутилася у глибині, а потім спливла на поверхню ріки. Дік Сенд, гарний плавець, зрозумів, що порятунок залежить тепер від сили його рук...

За чверть години боротьби із течією він вибрався на лівий берег і там побачив місіс Велдон, Джека й кузена Бенедикта, яких поспішно привів туди Геркулес.

А дикуни, нічим не захищені, загинули у вирі під час падіння. Вони задихнулися перше, ніж досягли дна прірви. Скажений потік жбурнув їхні трупи на гострі скелі...

Розділ двадцятий. Підсумки

Через два дні, 20 липня, місіс Велдон та її супутники зустріли караван, який прямував у Ембому біля гирла Конго. Це були не работоргівці, а чесні португальські купці, які везли в Європу слонову кістку. Утікачів дуже гостинно зустріли і остання ділянка шляху не спричинила їм особливих труднощів.

Зустріч із цим караваном воістину була милістю небес. Дік Сенд дарма сподівався спуститися плотом до гирла ріки. Впливаючи від Нгами до Іеллалі, Стенлі нарахував на цій ріці сімдесят два водоспади. Жоден човен не міг би тут прослизнути. В гирлі Конго безстрашному мандрівникові за чотири роки довелося витримати останній із тридцяти

двох боїв, які він вів з тубільцями. А нижче він потрапив у водоспад Мбело й тільки дивом урятувався від смерті.

Одинадцятого серпня місіс Велдон, Джек, Дік Сенд, Геркулес і кузен Бенедикт прибули у Ембому, де на них очікувала сердечна зустріч. Тут вони застали американський пароплав, що вирушав до Панамського перешийку. Місіс Велдон і її супутники сіли на цей пароплав і благополучно прибули в Америку.

Телеграма, відправлена того самого дня у Сан-Франциско, повідомила Джемса Велдона про несподіване повернення на батьківщину його дружини й дитини, сліди яких він марно розшукував усюди, де, за його припущеннями, міг бути викинутий на берег «Пілігрим».

Нарешті 25 серпня мандрівники залізницею дісталися головного міста Каліфорнії. О, якби Том і його товариші були з ними! Що сказати про подальшу долю Діка Сенда і Геркулеса? Перший став сином, другий — другом сімейства Велдон. Джемс Велдон усвідомлював, що він усім зобов'язаний юнакові-капіганові й відважному негрові Геркулесові. Добре, що Негоро не встиг побувати в Сан-Франциско. Зрозуміло, містер Велдон не пошкодував би всіх своїх статків, щоб викупити з полону дружину й сина. Він помчався б до берегів Африки, але хто знає, на які небезпеки він наражався б там, жертвою якого підступництва став би, чи повернувся б він звідти цілим і неушкодженим?

Скажемо кілька слів про кузена Бенедикта. У день приїзду в Сан-Франциско, поспіхом потиснувши руку Джемсу Велдону, він замкнувся у своєму кабінеті. Кузенів Бенедиктові кортіло якомога швидше взятися за писання гігантської праці про «шестиноге Бенедикта» — «Hexapodes Benedictus»,— праці, що мала спричинити переворот в ентомологічній науці. У своєму кабінеті, захищеному колекціями комах, він найперше розшукав окуляри й лупу... Але який крик розпачу вирвався із грудей ученого, коли він, озброївшись цими оптичними приладами, уперше ретельно роздивився єдиного представника африканських комах, вивезеного ним з подорожі!

«Шестиніг Бенедикта» виявився зовсім не шестиногим! Це був звичайний павук! І якщо в нього було шість ніг замість восьми, то це означало тільки, що двох передніх ніг у нього бракувало. А бракувало їх тому, що Геркулес необережно відірвав їх, коли ловив павука. Таким чином, уявний «Hexapodes Benedictus» не являв жодної цінності з наукової точки зору. Це був звичайний павучок, яких багато, крім того — ще й інвалід! А помітити це раніше перешкодила ентомологів його короткозорість.

Кузен Бенедикт не переніс такого удару; він серйозно занедужав, але, на щастя, його вдалося вилікувати.

Через три роки маленькому Джеку виповнилося вісім років. Він уже почав вчитися, і Дік Сенд допомагав йому готувати уроки, у вільний від власних занять час. Негайно ж

після повернення до Сан-Франциско Дік Сенд взявся за навчання із запопадливістю людини, яка потерпає від докорів сумління: він не міг собі пробачити, що через брак знань не міг як слід впоратися зі своїми обов'язками на кораблі.

«Так,— говорив він собі,— якби на борту «Пілігрима» я знав все те, що повинен знати справжній моряк, скількох нещастя можна було б уникнути!» Так говорив Дік Сенд.

І у вісімнадцять років він з відзнакою закінчив гідрографічні курси й, отримавши диплом, готувався взяти на себе командування одним з кораблів Джемса Велдона.

От чого досяг завдяки своїй наполегливості і праці маленький сирота, підібраний на краю піщаної коси Сенді-Хук. Незважаючи на свою молодість, він користувався загальною повагою, можна навіть сказати, пошаною; але через скромність свою він і не підозрював того. Йому й на думку не спадало, що рішучість, мужність, твердість, виявлені ним у всіх випробуваннях, зробили з нього героя, хоча він і не прославився блискучими подвигами.

І все ж одна гірка думка переслідувала його.

У рідкісні хвилини дозвілля, які йому залишали заняття, він завжди думав про старого Тома, Бата, Актеона й Остіна. Він вважав себе відповідальним за їхні нещастя. Місіс Уелон також не могла без смутку згадувати про тяжку долю своїх колишніх супутників. Джемс Велдон, Дік Сенд і Геркулес готові були перевернути небо й землю, щоб розшукати їх. Нарешті, завдяки широким зв'язкам Джемса Велдона в комерційному світі вдалося розшукати їхні сліди: Том та його супутники знайшлися на Мадагаскарі, де, до речі сказати, рабство незабаром було знищено. Дік Сенд хотів віддати свої невеликі заощадження, щоб викупити їх, але Джемс Велдон і чути не хотів про це. Один з його агентів здійснив цю угоду, і 15 листопада 1877 року четверо негрів постукали у двері будинку Джемса Велдона. Це були Том, Бат, Остін і Актеон. Цих славних людей, що вціліли у стількох небезпеках, ледь не задушили в дружніх обіймах.

І тим, кого «Пілігрим» закинув на згубний берег Африки, бракувало тільки бідної Нан. Але стару служницю не можна було повернути до життя, так само як і Дінго. І, звісно, це диво, що тільки вони двоє загинули при таких жорстоких випробуваннях.

Певна річ, що у день приїзду чотирьох негрів у будинку каліфорнійського купця Джемса Велдона був бенкет, і кращий тост, який зустрів загальне схвалення, проголосила місіс Велдон на честь Діка Сенда, «п'ятнадцятирічного капітана».

(Переклад Л. Борсук)

Роберт Луїс Стівенсон**Острів скарбів*****Частина перша. Старий пірат******Розділ 1. Старий морський вовк у заїжджому дворі «Адмірал Бенбоу»***

Сквайр Трелоні, доктор Лівсі та решта джентльменів доручили мені написати усе, що я знаю про острів скарбів. Вони хочуть, щоб я переповів усю історію від початку до кінця, не приховуючи ані найменших подробиць, за винятком географічного розташування острова. Це має бути таємницею, аж поки звідти не вивезли усіх скарбів. Що ж, я починаю свою розповідь року 17... від Різдва Христового, думками повертаючись у той час, коли мій батько утримував заїжджий двір «Адмірал Бенбоу» і коли в ньому оселився старий засмаглий моряк зі шрамом від шаблі на правій щоці.

Я добре пам'ятаю, ніби й не минуло стільки часу відтоді, як цей високий кремезний чолов'яга з'явився у наших краях. Він насилу доплентався до дверей «Адмірала Бенбоу»,— видно було, що йому важко дається кожен крок. Якийсь чоловік віз за ним на тачці матроську скриню. Обличчя моряка було смаглявим. Поверх коміра його заяложеного синього каптана стирчала масна кіска. У нього були шершаві порубцьовані руки, чорні поламані нігті, а шрам на обличчі — бруднувато-білий зі свинцевим відтінком. Пам'ять відтворює образ незнайомця, який посвистуючи оглянув нашу бухту і ні сіло ні впало загорланів стару матроську пісню, яку потім співав дуже часто:

П'ятнадцять душ на скрині мерця,
Йо-го-го, та ще й пляшечка рому!

Його старечий голос деренчав і вищав, як скрипучий кабестан.

Він постукав у наші двері дрючиною, схожою на гандшпуг. Коли батько вийшов до нього, він грубо зажадав склянку рому. Йому подали ром, і він як справжній гурман смакував кожен ковток напою, розглядаючи скелі та вивіску нашого закладу.

— Затишна бухта,— нарешті сказав він.— Підходяще місце для заїзду. Чи багато постояльців, газдо?

Батько запевнив, що ні, навіть не приховуючи невдоволення таким станом речей.

— Те, що треба! — сказав моряк. Пристанище саме для мене... Гей, друзяко! — гукнув він чоловікові, який котив тачку з його скринію.— Підходь ближче, допоможеш затягти скриню. Поживу тут трохи,— продовжував він.— Я невибагливий. Ром, свинина та яєчня — більше мені нічого не треба. Та ще для повного щастя отой мис, з якого добре видно кораблі у морі... а хочете знати моє ім'я? Називайте мене капітаном... Знаю-знаю, що вас непокоїть! Натє!

Він жбурнув на поріг три чи чотири золоті гінеї.

— Як гроші скінчаться, нагадаєте,— суворо мовив і глянув на батька так, ніби й справді був капітаном.

Попри жебрацький одяг і грубіянство, він таки не скидався на рядового матроса. Найімовірніше, він був штурманом або шкіпером, і звик віддавати накази, а не виконувати їх. Такий і кулаком уміє орудувати. Чоловік із тачкою мало що знав про нього. Лише те, що незнайомиць прибув учора вранці до «Готелю короля Георга» і розпитував про постійні двори поблизу моря. Мабуть, наш він вибрав через непогані відгуки, а ще тому, що наш заїзд розташований на відлюдді.

Новий постоялець виявився мовчуном. Цілими днями тинявся він берегом бухти сюди-туди або піднімався на скелі з мідною підзорною трубою. Вечорами дивак сидів у загальній залі в найдальшому кутку, біля вогню, попивав ром, трохи розведений водою. Марно було до нього звертатися — він не озивався. Люто зблисне очима та засопе, мов сирена корабля. Через деякий час і ми, і наші відвідувачі звикли не турбувати його. Щодня, повернувшись із прогулянки, він цікавився, чи не проходили нашою дорогою моряки. Спершу ми думали, що він шукає собі компанію — таких самих ланців, як він сам. І тільки згодом збагнули, що він, навпаки, уникає зустрічі з ними. Перш ніж увійти до загальної зали і показатись на очі морякам, які зупинялися перепочити в «Адміралі Бенбоу» по дорозі в Брістоль, він розглядав їх з-за дверної шторки. У присутності таких людей він сидів тихо, як миша під міглою.

Я був єдиним, хто знав причину його дивної поведінки; капітан сам утаємничив мене у свої побоювання. Одного разу він відвів мене в бік і пообіцяв платити першого числа кожного місяця по чотири пенси чистим сріблом, якщо я уважно стежитиму, чи не з'явиться часом одноногий моряк, і негайно повідомлю йому про це. На початку кожного місяця я нагадував йому про обіцяну платню, та він, як завжди, лише люто сопів і спопеляв мене поглядом. Проте не минало й тижня, як він передумував, приносив таки срібну монетку вартістю чотири пенси і неодмінно наказував одне й те саме: «не прогавити одноногого моряка».

Ну й натерпівся ж я страху з цим одноногим моряком! Він переслідував мене навіть уві сні. Він являвся мені в образі тисячі чортів у всіх їхніх злодіяннях у ті буремні ночі, коли вітер, здавалося, знесе наш дім, а в бухті лютував шторм. Його нога була відрізана чи то до коліна, чи то й до стегна. Бувало, він ввижався таким страховищем, наче одна-єдина його нога росла просто з черева. Він наздоганяв мене, вправно перескакуючи тією однією ногою через плоти та канали. Ой нелегко давалися мені ті чотири пенси на місяць: за них я розплачувався моторошними снами.

Та хоч яким страшним був для мене одноногий моряк, капітана я боявся менше за інших. Бували вечори, коли він так упивався розведеним ромом, що голова йшла обертом, і тоді ще довго сидів у загальній залі, горляючи свої старовинні, дикунські, жорстокі морські пісні, аніскільки не зважаючи на присутніх. Іноді він пригощав випивкою усіх і примушував зняковілих гостей вислуховувати його розповіді або хором йому підспівувати. Стіни нашого дому дрижали від «Йо-го-го, та ще й пляшечка рому!», бо всі відвідувачі, боячись його несамовитого гніву, щосили намагалися перегорланити один одного і співати якомога голосніше, аби лише капітан не розлютився. Якщо ж йому щось було не до вподоби, він ставав страшним: гримав кулаком по столу і змушував усіх замовкнути. Догодити йому було важко: він то шаленів, якщо хтось наважувався перебити його своїм запитанням, то, навпаки, лютував, чому слухачі нічого не запитують, а отже пропускають сказане ним повз вуха. Він не дозволяв виходити із загальної зали нікому, аж поки сам, напівсонний, стомлений і хмільний не поплентається до свого ліжка відсипатись.

Його розповіді вселяли страх у кожного — жахливі розповіді про шибениці, про дошку з одним кінцем, про шгорми та острови Драй Тортугас, про розбійницькі гнізда і піратські наскоки в Іспанському морі.

Судячи з його розповідей, він усе життя прожив серед найстрашніших піратів, яких коли-небудь бачило море. А лайка, яка зривалася з його уст частіше, ніж звичайні слова, лякала наших сільських наївних людей ще більше, ніж ті злочини, про які він розповідав.

Відколи капітан хазяйнував у нашій заїзді, батько увесь час скаржився, що нам доведеться закриватися. Він побоювався, що через присутність капітана люди перестануть у нас бувати. Кому сподобається терпіти його знущання і треміти від жаху, повертаючись уночі додому! А от я і досі вважаю, що такий постоялець, навпаки, приносив прибуток. Ніде правди діти, відвідувачі побоювалися капітана, проте вже наступного дня після його показових виступів вони знову приходили. І я не бачу нічого дивного в тому, що вони тяглися до нього. Ця людина привнесла у наше сіре, одноманітне життя щось незвичайне, сколихнула наш спокій. Деякі молодики відверто захоплювалися «наскрізь просоленим моряком» і називали його «справжнім морським вовком». Вони вважали, що саме завдяки таким людям Англія набула слави як гроза морів.

Та водночас нахабний моряк все ж таки завдавав нам збитків. Минав тиждень за тижнем, гроші, які він заплатив першого ж дня, давно скінчилися, доплачувати він і не думав, а батько ніяк не наважувався змусити його платити. На кожне нагадування про гроші нахлібник відповідав грізним сопінням, що радше нагадувало ричання; він так люто дивився на батька, що той прожогом вимігався з його кімнати. Я бачив, як він безвільно

заламував руки після цих невдалих спроб. Безсумнівно, все це спричинило його передчасну смерть.

Капітан завжди ходив у одному й тому самому одязі. За весь час перебування у нас він придбав лише декілька пар панчіх у вуличного торговця. Криси одного боку його капелюха обвисли, та капітан цього не помічав, хоча, коли здіймався сильний вітер, це було вкрай незручно. Його латаний-перелатаний власноруч капітан перетворився на лахміття.

Він ніколи нікому не писав листів і не отримував їх також. І ніколи не починав ні з ким бесіди, хіба що з сусідами, та й лише тоді, коли був добряче напідпитку. І ніхто ніколи не бачив, щоби він відчиняв свою скриню.

Пригадую єдиний випадок, коли капітана поставили на місце. Це трапилося в останні дні життя мого батька.

Якось надвечір до хворого батька запросили доктора Лівсі. Він оглянув пацієнта, нашвидкуруч пообідав, подякував матері за пригощення і зійшов на перший поверх у загальну залу. Чекаючи, поки приведуть його коня, він курих люльку. Кінь залишився у селі, бо в старому «Бенбоу» конюшні не було.

Я проводжав доктора вниз до виходу, тож добре його розгледів. Бездоганний одяг доповнювала білосніжна перука. Вона йому личила, бо він мав чорні очі. Цей ввічливий пан здивував мене своєю різкою несхожістю з тою наволочкою, яка зазвичай сиділа у нашій корчмі. Особливо його образ контрастував з нашим вайлуватим опудалом, нехлюєм, похмурим, дебелим піратом, який, саме нахлебтавшись рому, наліг на стіл і, як на замовлення, заревів свою улюблену пісню:

П'ятнадцять душ на скрині мерця,
Йо-го-го, та ще й пляшечка рому!
Пий — і з чортами ти дійдеш кінця.
Йо-го-го, та ще й пляшечка рому!

Спочатку я думав, що «скриня мерця» це і є та сама скриня, з якою він прийшов до нас і яка ще й досі стоїть нагорі в кімнаті капітана.

Частенько я бачив цю скриню у своїх снах разом з одноногим моряком. Та згодом ми всі звикли до цієї пісні, і вона перестала наводити на нас жах. Цього вечора вона здивувала лише доктора і, всі це помітили, не справила на нього приємного враження. Він сердито зиркнув на співця: дурнувата пісня увірвалася в його розмову зі старим садівником Тейлором. А капітан розійшовся не на жарт і гримнув кулаком по столу, вимагаючи тиші. Усі вмиль замовкли, крім доктора Лівсі, який продовжував доброзичливо й дохідливо розтлумачувати співрозмовнику про нові ліки від ревматизму, водночас усмак

затягуючись густим димом. Капітан змріяв його пронизливим поглядом і ще раз ударив кулаком по столу, здавалося, з подвійною силою. А далі закричав і брутально вилаявся:

— Гей! Ану мовчати там на палубі!

— Це ви, часом, не до мене звертаєтесь, сер? — спитав доктор.

Старий грубіян підтвердив, що таки до нього, і знову вилаявся.

— Ну, коли до мене, сер, то і я скажу вам дещо: якщо ви не припините пиячити, то невдовзі на світі стане одним негідником менше!

Капітан мов зшаленів. Він зірвався з місця, витягнув і відкрив свого складаного морського ножа, крутив його в руці й погрожував доктору, що продірявить його.

Доктор і вусом не повів. Він продовжував говорити з ним через плече, як і раніше, може, трішки гучніше, щоб усі могли почути. Спокійно і твердо він попередив:

— Якщо ви просто зараз не сховате цього ножа до кишені, слово честі, гой датиметесь на шибениці за рішенням першої сесії нашого виїзного суду.

Вони обмінялися ворожими поглядами. Спасував капітан: склав ніж і сів на своє місце, злобно буркнувши щось собі під носа.

— І майте на увазі, сер,— добивав переможеного доктор Лівсі,— оскільки я дізнався, що в моїй окрузі перебуває така... особа, я зобов'язаний організувати безперервний нагляд за вашою поведінкою. Я ж бо не лише лікар, а ще й суддя. І якщо на вас бодай хтось поскаржиться,— хоча б на те, що ви нагрубіювали, як оце зараз,— будьте певні, я подбаю, аби вас вигнали звідси. Я все сказав.

Через деякий час привели коня доктора Лівсі, і він попрощався з присутніми. Та вечір для капітана вже був зіпсований. Він припишк і ще довгенько поведився тихо.

Розділ 2. Чорний Пес навідується до капітана

Незабаром відбулася перша з тих загадкових подій, завдяки яким ми врешті-решт здихалися капітана. Проте позбутися його самого аж ніяк не означало позбутись усіх клопотів, які нам нав'язав цей дармоїд.

Та зима була дуже холодна, нам дошкуляли стійкі тріскучі морози й пронизливі вітри. Уже на початку зими стало зрозуміло, що мій батько до весни не доживе. Щодня його стан погіршувався, тому господарювати у заїжджому дворі доводилося мені й матері. Справ у нас було аж надто багато, і нам просто ніколи було бавити нашого неприємного постояльця.

Одного морозного січневого ранку капітан прокинувся раніше, ніж звичайно. Бухта сивіла інесом. Дрібна мжичка лягала на прибережні камені. Сонце ще не зійшло, встигло лише торкнутися вершин гір і морської поверхні аж ген під горизонтом. Та він усе одно відразу пішов до моря. З-за широких полів його поношеного синього каптана виглядав

кортик, з-під пахви стирчала підзорна труба. Капелюха він зсунув на потилицю. Чомусь згадалось, як у нього з уст клубочилась у повітрі пара, мов дим. Я чув, як він спересердя щось буркнув сам до себе, зникаючи за великим уступом скелі, мабуть, ніяк не міг забути про недавню сугичку з суддею Лівсі.

Мати була нагорі з батьком, а я накривав стіл, щоб зустріти капітана зі сніданком. Раптом двері відчинилися настіж, і до зали рвучко увійшов незнайомець.

Його обличчя було землистим, а на лівій руці бракувало двох пальців. І хоча на поясі в нього висів кортик, інших ознак його войовничості я не помітив. У мене виробилася звичка пильно стежити за всіма моряками, байдуже, скільки в них було ніг: дві чи одна. Цей чоловік мене збентежив. Ніщо не характеризувало його як моряка, я це просто відчув.

Я поцікавився, що йому потрібно; він замовив рому. А коли я метнувся з-за стійки, аби принести пляшку, він сів за стіл і підзвав мене до себе. Я зупинився перед його столиком, від хвилювання мнучи в руках серветку.

— Ходи-но сюди, парубійку,— сказав він.— Підійди ближче.— Я підійшов до гостя.

— Цей сніданок чекає мого друга Біллі, чи не так? — лукаво спитав він.— Я відповів, що вперше чую про якогось Біллі, а сніданок приготовлений для одного нашого постояльця, який велів себе називати капітаном.

— Що ж, це цілком у його стилі. А ще він має шрам на щоці й такий увічливий, надто коли нап'ється. Ось такий він, мій друг Біллі! Припустімо, що у вашого капітана теж красується шрам на щоці, і, о диво, теж на правій! Який збіг обставин! Так от: я хочу дізнатися, чи вдома мій товариш Біллі?

Я відповів, що капітан вийшов на прогулянку.

— Куди саме, синку? Куди він пішов?

Я показав йому стрімчак і сказав, що капітан мав би з'явитися звідти.

— А коли?

Далі він поставив мені ще декілька запитань і сказав:

— Мій друг Біллі зрадіє мені не менше, ніж випивці.

Та його злюще обличчя свідчило про протилежне, і я засумнівався в тому, що капітан буде радий бачити цього непрошеного гостя. Але я одразу наказав собі: моя хата скраю... Та й що я міг вдіяти за таких обставин. Незнайомець стояв на виході з дому і пильно стежив за рогом будівлі, мов кіт на ловах. Я спробував вийти на дорогу, але він зупинив мене. А за те, що я не одразу його послухав, він так люто на мене глянув та ще й зозла гаркнув, що я від страху аж підскочив. Та вся його лють минула, тільки-но я повернувся назад. Він балакав зі мною то улесливо, то жартома, поплескав мене по плечу і сказав, що я йому відразу сподобався.

— У мене є син. Ви схожі, як діти однієї матері. Я ним пишаюсь. Але для хлопчиків найважливіше — послух. Так-так, послух. От якби тобі довелося поплавати з Біллі, я б не мусив гукати тобі двічі услід. Біллі ніколи не повторював наказів, всі розуміли його з першого разу... А, ось і він, мій друг Біллі, з підзornoю трубою під пахвою, нехай благословить його Бог. Зайдімо краще до кімнати, сховаємося за дверима, синку, і влаштуємо Біллі сюрприз, потішимо Біллі, нехай благословить його Бог!

Говорячи це, він заштовхав мене до загальної зали, у самий кут і заступив своєю спиною. Нас обох заслоняли відчинені двері. Мені було неприємно і страшно, незнайомиць теж нервував. Він підтягнув рукоятку кортика, ледь-ледь витяг його із піхв і посіпувався, ніби хотів позбутися чогось, що застрягло йому в горлі.

Нарешті зайшов капітан, грюкнув дверима і відразу попрямував до столу, де на нього чекав сніданок.

— Гей, Біллі! — нарешті звернувся до нього незнайомиць, намагаючись говорити так, щоб його голос звучав впевнено і відважно.

Капітан кругнувся на каблуках і побачив нас. Здалося, засмага вмиць зійшла з його обличчя — так він зблід. Він виглядав так, ніби побачив привид або живого диявола, а то й ще щось гірше, якщо таке, звісно, існує. Скажу вам чесно, що в ту мить мені стало його дуже шкода: він ураз постарів і став таким беззахисним!

— Ти мене не впізнав, Біллі! Ну невже ти не впізнаєш свого давнього друга з корабля, Біллі? — спитав незнайомиць.

— Чорний Пес! — промовив він нарешті.

— Власною персоною, — самовдоволено відповів незнайомиць. Чорний Пес прийшов провідати свого давнього друга з корабля, свого Біллі, який оселився в заїжджому дворі «Адмірал Бенбоу». Ех, Біллі, скільки солі з'їдено відтоді, як я позбувся двох своїх нігтів, — прокричав він, демонструючи свою покалічену лівицю.

— Ну, годі вже. Ти натрапив на мій слід, я перед тобою. Кажі, чого прийшов?

— А ти не змінився, Біллі, — відповів Чорний Пес. — Маєш рацію, треба перейти до суті справи, Біллі. Цей славний хлопчина, який мені одразу сподобався, принесе мені склянку рому. А ми з тобою, якщо захочеш, посидимо, побалакаємо без образ, відверто, як давні друзі.

Коли я повернувся з пляшкою, вони вже обоє сиділи за столом капітана. Чорний Пес сидів боком, поближче до виходу, одним оком дивився на співрозмовника, а іншим поглядав на двері, як на рятувальний місток.

Мені наказали вийти і залишити двері відчиненими настіж, начебто для того, аби я не міг підглядати через замкову щілину.

Я залишив їх і пішов у кухню. Ще довго я не міг нічого почути, хоча й, зізнаюся, дуже старався. Ніби на догоду моєму бажанню, голоси ставали щораз гучнішими, і врешті-решт я розчув декілька слів, переважно лайку капітана.

Я почув, як капітан, уже не контролюючи себе від гніву, кричав:

— Ні, ні, ні і ще раз ні! І годі про це! Чуєш мене?

А потім знову.

— А як справа дійде до шибениці, то нехай же вона поколише усіх!

Після цього ринула злива найбрутальнішої лайки, стіл і лавки шумно попадали, дзенькнула сталь, хтось зойкнув від болю і за мить я побачив, як Чорний Пес стрімголов побіг до дверей. Його наздоганяв капітан. Кортики обох були оголені. У Чорного Пса з лівого плеча текла кров. Вже майже у дверях капітан замахнувся кортиком для останнього вирішального удару і, безперечно, розтяв би втікачеві голову навпіл, але кортик зачепився за нашу вивіску. Внизу на рамі вивіски «Адмірала Бенбоу» досі видніється слід від того удару.

Промахом капітана сугичка і скінчилася.

Опинившись на дорозі, Чорний Пес, попри поранення, прудко накивав п'ятами. За якусь мить він щез із нашого поля зору. Капітан стояв як укопаний і очей не зводив із вивіски. Потім провів руками по очах, ніби хотів зняти з них полуду, і зайшов у дім.

— Джиме,— нетерпляче звернувся він до мене,— неси ром!

При цьому він похитнувся і оперся рукою об стіну.

— Вас поранено? — вигукнув я.

— Рому! — повторив він.— Мені негайно потрібно вимігатися звідси. Рому! Рому!

Я побіг по ром, але через хвилювання розбив склянку і не відразу зміг закрутити кран бочечки. Поки я порався, щось важке гепнулося на підлогу. Я вбіг і побачив на долівці капітана, витягнутого на увесь свій зріст. Мати, стурбована криками і бійкою, збігла вниз допомогти мені. Капітан важко і шумно дихав. Ми трішки підняли його голову, але далі не знали, як йому допомогти. Я приніс рому, намагався влити йому в рот. Але щелепи годі було розімкнути. Здавалося, капітан смертельно поранений під час сугички з незнайомцем. Мати причитала, боялася, що цей інцидент зганьбить наш заїжджий двір, скаржилася на долю, що саме в такий момент батько неспроможний нам допомогти. На наше щастя, в дім зайшов доктор Лівсі, який приїхав оглянути мого хворого батька.

— Докторе, допоможіть! — разом вигукнули ми.— Що нам робити? Куди він поранений?

— Поранений? — здивувався доктор.— Дурниці! Він так само поранений, як ми з вами. Допився... Що тут вдієш! Я його попереджав... Ви, місіс Гокінс, повертайтеся нагору до

чоловіка і не розповідайте йому, що тут сталося. А я намагатимуся врятувати це жалюгідне життя. Джиме, мені потрібна велика посудина.

Коли я повернувся з мискою, доктор уже підгорнув рукав на великій мускулистій руці капітана. Вся рука була в татуюванні. На передпліччі синіли чіткі написи: «На щастя», «Попутного вітру» та «Щастя Біллі Бонсу». Поблизу плеча була зображена шибениця з повішеним. На перший погляд малюнок був зроблений досконало.

— Віща картинка,— підмітив доктор, торкнувшись пальцем цього зображення.— А зараз, пане Бонсе, якщо це ваше справжнє ім'я, ми побачимо, якого кольору ваша кров... Ти ж не боїшся крові, Джиме? — уточнив доктор Лівсі.

— Не боюсь, сер,— відповів я.

— Чудово,— промовив доктор.— Триматимеш миску.

Не довго думаючи, він ланцетом розтяв вену.

Перш ніж капітан розплющив очі і обвів нас затуманеним поглядом, втратив чимало крові. Він упізнав доктора і спохмурнів. Потім помітив мене і начебто трохи заспокоївся. Потім ураз напрувся, мов струна, поривався встати і загорлав:

— Де Чорний Пес?

— Нема тут жодного пса, крім того, який зжирає вас ізсередини,— не стримався доктор.— Ви зловживали ромом. Ось результат, як я вас і попереджав. Бог свідок, я витягнув вас із могили. Щоправда, лише тому, що мій обов'язок рятувати життя. Ну, містере Бонсе...

— Я вам ніякий не Боне! — перебив капітан.

— Яка різниця,— продовжив доктор.— Я знав одного пірата на ім'я Боне і назвав вас так для зручності. Запам'ятайте все, що я зараз скажу: склянка рому, звісно, для вас не смертельна. Але якщо ви дозволите собі випити одну, то вже не зможете зупинитись. Клянусь вам своєю перукою: не залиште пиячити, то й справді помрете дуже швидко. Я зрозуміло висловлююсь? Підете туди, де приготовлене місце для кожного, як обцяно у Біблії... Тож раджу вам тримати себе в руках! А тепер, хоч як не хочеться, допоможу вам дістатися постелі.

Доклавши чимало зусиль, ми витягли капітана нагору і поклали в ліжко. Він, знесилений, упав на подушку. Здавалося, він нічого не відчуває.

— Не забудьте,— сказав доктор,— я не перебільшую: слово «ром» і слово «смерть» для вас мають однаковий зміст.

Узявши мене за руку, він пішов до кімнати мого батька.

— Цього разу відбувся легким коштом,— сказав мені доктор.— Я випустив із нього стільки крові, що він надовго вгамується. Тиждень не сміє вилазити з постелі, це корисно і для нього, і для вас. Проте ще одного удару він не витримає.

Розділ 3. Чорна мітка

Обідньою порою я зайшов до кімнати капітана з ліками і прохолодним напоєм. Він лежав у тому самому положенні, в якому ми з доктором його залишили, тільки трохи вище. Він видався мені дуже кволим і водночас надто збудженим.

— Джиме, ти єдиний тут, хто чогось вартий. Пам'ятаєш, я завжди був добрим до тебе. Жодного місяця я не забув дати тобі чотири срібні пенси. А тепер бачиш, який я безпорадний, як мені кепсько, всі залишили мене! Ти ж принесеш мені скляночку рому, га, Джиме?

— Доктор... — почав було я.

Але хворий почав дуже сердито, хоча й слабким голосом, звинувачувати лікарів у всіх бідах світу.

— Лікарі — то непутящі нероби,— сказав він.— А цей ваш тутешній ескулап... ну що він знає про моряків? Я бував у таких краях, де спека, яку киплячій смолі, де люди валилися з ніг від Жовтого Джека, а від землетрусів земля ходила ходором, як море під час бурі. Що він може знати про мене?! Та я виживав на однім ромі. Ром заміняв мені і м'ясо, і воду, і жінку, і друга. Якщо я негайно не вип'ю рому, то почуватимусь нещасним старим кораблем, викинутим шгормом на берег. Моя смерть буде на твоїй совісті. Хай йому грець, тому триклятому доктору...

І він знову довго лаявся.

— Ти бачиш, Джиме, як тремтять мої пальці,— продовжував він скиглити.— Я не можу змусити їх не тремтіти. Я не мав сьогодні жодної краплі в роті. Цей доктор — телепень, запевняю тебе. Якщо я не вип'ю рому, мені вважатимуться жахи. І знаєш що, дещо я вже бачив, їй-богу! Я бачив старого Флінта, він он там, у кутку, в тебе за спиною. Я бачив його як живого. А коли мені ввижаються жахи, я звірю, я ж дикий чоловік. Ти чув на власні вуха, як доктор казав, що одна чарка не вб'є мене. Я дам тобі золоту гінею за однісіньку чарчину, Джиме!

Він канючив щораз напористіше і я став непокоїтися, аби цього не зачув батько. В той день він почувався вкрай погано, і потребував цілковитого спокою. Та остаточно мене переконало нагадування слів доктора, що одна склянка капітану не зашкодить.

— Я не потребую ваших грошей,— відповів я, бо підкуп суперечив моєму розумінню гідності.— Краще віддасте борг батькові. Я принесу вам склянку. Першу і останню.

Я приніс йому склянку рому. Він жадібно схопив її і осушив до дна.

— От і добре! — вдоволено прохрипів він. Мені одразу полегшало. Послухай, друже, а доктор часом нічого не говорив про те, скільки я мушу валятися на цім ліжку?

— Щонайменше тиждень,— відповів я.

— Хай поб'є його грім! — скрикнув капітан.— Тиждень! Якщо я лежатиму тут тиждень, вони встигнуть прислати мені чорну мітку. Ці люди вже пронюхали, де я, ледацюги і ланці, які не змогли зберегти своє добро, а тепер зазіхають на чуже. Хіба так чинять справжні моряки? Я ж навпаки, бережливий, ніколи не пускав гроші на вітер і не маю бажання втрачати те, що накопичив. Я знову їх надую. Я покину цей риф і ще раз пошию їх у дурні. На цих словах він почав поволі підніматися, вхопився за моє плече так сильно, що я ледь не закричав від болю. Важко, мов були зі свинцю, його ноги опустилися на підлогу. А його палка промова сильно контрастувала з ледь чутним голосом.

Після того як йому вдалося сісти, він ще довго не міг вимовити жодного слова. Він трохи відпочив і зрештою сказав:

— Доконав мене ваш доктор... у вухах гуде. Допоможи мені лягти...

Та перш ніж я встиг простягти руку, він сам упав на ліжку і деякий час лежав мовчки.

— Джиме,— сказав він нарешті,— чи бачив ти сьогодні того моряка?

— Чорного Пса? — уточнив я?

— Та біс із ним, з тим Чорним Псом,— чортihnувся капітан.— Він дуже погана людина, але ті, що прислали його, ще гірші. Слухай уважно: якщо мені не вдасться забратися звідси і вони пришлють мені чорну мітку, знай, що вони полюють на мою скриню. Тоді сідай на коня... — адже ти їдиш верхи, так? — сідай на коня і жени щодуху... Мені вже байдуже... Жени хоч би й до цього чистьохи-доктора і скажи йому, щоб нагнав сюди усіх своїх псів — присяжних і суддів, і застукав моїх гостей на борту «Адмірала Бенбоу», всю банду старого Флінта, всіх до одного, усіх, хто ще живий. Я був першим штурманом старого Флінта, і тільки мені відомо, де є те місце. Він сам усе передав мені у Саванні, коли був при смерті, як оце зараз я лежу. Бачиш?! Але ти нічого не роби, аж поки вони не пришлють мені чорну мітку або поки знову не побачиш Чорного Пса, або моряка на одній нозі. Отого одноногого остерігайся найдужче.

— Що то за чорна мітка, капітане? — запитав я.

— Ну це щось на зразок повістки. Коли вони пришлють, я скажу тобі, друже. Тільки не прогав їх, хороший мій Джиме, і я віддам тобі половину того, що маю, слово честі...

Язык у капітана почав заплігатися, а голос дедалі слабнув. Я дав йому ліки, і він випив їх слухняно, як дитина.

— Ще жоден моряк не потребував ліків так, як я.

Він задрімав, і я залишив його.

Сам не знаю, як би я вчинив, якби все минулося гладко. Найімовірніше, я розповів би про все доктору, бо я до смерті боявся, що капітан розкається у своїй відвертості і вкоротить мені віку. Та не так сталось, як гадалось. Увечері раптово віддав Богу душу мій батько, і все інше вже не мало значення для нас. Я був пригнічений горем, механічно зустрічав сусідів, влаштовував похорон, щось робив по дому і клопотав у повсякденних справах заїжджого двору. Просто не було часу боятися капітана.

Наступного ранку після похорону батька капітан сам зійшов униз. Відтоді він їв у звичний час, але без особливої охоти. Проте цього разу, мабуть, хильнув зайвого, бо сам причащався біля стійки. Та ще і фиркав, і сопів так роздратовано, що ніхто не смів йому перечити. Ввечері він напився як звичайно. Жахливо було чути його дику пісню у нашому жалобному домі. Хоча він був дуже кволий, ми смертельно його боялися, тим більше, що доктор був далеко, його викликали до хворого за кілька миль, і після смерті батька він до нас більше не заходив.

Я вже казав, що капітан був кволий. І справді, він не лише не одужував, а помітно слабшав. Він важко піднімався сходами; похитуючись, шкандибав із зали до стійки. Іноді він висував носа за двері, щоб подихати морем, але завжди при цьому тримався за стінку. Він дихав важко і часто, як людина, що забирається на круту гору.

Він більше не заводив зі мною жодних розмов, певно, забув про свою недавню відвертість, але став більш запальним, роздратованим, незважаючи на слабкість. Напиваючись, він витягав кортика і клав перед собою на стіл, при цьому він майже не звертав уваги на людей, заглиблений у свої думки.

Одного разу він нас дуже здивував тим, що наспівував якусь сільську пісеньку про кохання, яку, напевно, співав у юності, ще до моря.

Так усе було аж до наступного дня після похорону батька. День видався похмурий, туманний і морозяний. Близько третьої години пополудні я вийшов за двері й зупинився на порозі, поринувши у сумні думки про бідолашного батька.

В якийсь момент я зауважив чоловіка, який повільно брів по дорозі. Вочевидь, він був незрячий, тому що дорогу перед собою намацував палкою. Його очі й ніс прикривав зелений козирок. Згорблений від старості чи хвороби, увесь закутаний у благий одяг, подертий матроський плащ із капюшоном, який спотворював його ще більше. Ніколи мені не доводилося бачити такої страшної людини. Неподалік від нашого заїжджого двору він зупинився і промовив дивним, гугнявим голосом, звертаючись навмання у простір.

— Чи не підкаже якась добра людина бідному сліпцеві, що втратив безцінний зір під час хороброго захисту своєї батьківщини, Англії, нехай благословить Господь короля Георга, в яку місцевість привели його дорога і палиця?

— Ви стоїте біля заїжджого двору «Адмірал Бенбоу», у бухті Чорного Мису, добродію,— сказав я.

— О, я чую голос,— прогугнявив сліпий чоловік,— молодечий голос. Подайте мені руку, добрий юначе, і заведіть мене в цей дім!

Я простяг йому руку, і це потворне безоке створіння з підсолодженим голосом, схопило її, мов залізними лещатами.

Я дуже налякався і хотів утекти. Але старий притягнув мене до себе.

— А тепер, хлопче,— сказав він,— веди мене до капітана.

— Сер,— пролепетав я,— слово честі, я боюсь...

— Боїшся? — посміхнувся він,— он воно як. Негайно веди мене до капітана, інакше зламаю тобі руку!

І він так сильно повернув мені руку, що я аж скрикнув.

— Сер,— сказав я,— боюсь я не за себе, а за вас. Капітан тепер не той, що був раніше. Він сидить із оголеним кортиком. Один джентльмен уже заходив до нього і...

— Швиденько! — перебив він мене.

Такого жорсткого, холодного і огидного голосу я ще не чув. Цей голос налякав мене ще більше, ніж біль. Я зрозумів, що мушу підкоритися, і повів його до шинку, де сидів наш хворий пірат, захмелілий від рому. Слепець вчепився в мене залізними пальцями, наліг на мене, я ледве витримував його вагу.

— Веди мене просто до нього, а коли він мене побачить, крикнеш: «Ось ваш друг, Біллі!» а не крикнеш, завдам тобі...

Не договоривши, він так вивернув мою руку, що я ледь не втратив свідомості. Страх перед сліпим жебраком затьмарив страх перед капітаном і, відчинивши двері, тремтячим голосом я прокричав ті слова, які велів прокричати сліпець.

Бідний капітан підвів очі і враз протверезів. Його обличчя скривилося від переляку чи то від муки. Він спробував підвестися, та, мабуть, забракло сил.

— Пусте, Біллі, сиди на місці,— сказав жебрак.— Хоч я і не бачу, зате чую добре, і мухи не пропущу. Я до тебе у справі. Протягни свою праву руку... Хлопче, візьми його руку і піднеси її до моєї правиці.

Ми обидва скорились йому. Я бачив, як він перекинув щось зі своєї руки, якою тримав палицю, в долоню капітана, яка миттю затиснулася в кулак.

— Справу зроблено,— відрубав сліпець.

По цих словах він відпустив мене і з проворністю, невластивою каліці, вискочив надвір. Я стояв непорушно, намагаючись зрозуміти, наскільки він віддалився від нашого двору.

Нескоро ми з капітаном отямилися. Я відпустив його зап'ястя, а він розкрив кулак і поглянув на долоню.

— О десятій! — скрикнув він. — Через шість годин. Ми ще їм покажемо, де раки зимують!

Він скочив на ноги, але похитнувся і схопився за горло. Так, погойдуючись, він простояв трохи, а потім, видавши якийсь дивний звук, звалився на підлогу, обличчям долі.

Я відразу кинувся до нього і покликав матір на допомогу. Та було вже пізно. Капітан помер на місці. Це був той другий смертоносний удар, інсульт, про який говорив доктор. Та ось що дивно: мені стало шкода його, цього чоловіка, якого я увесь час ненавидів і боявся. Я розплакався, це було вже занадто: друга смерть, свідком якої я став за останній час. А я ще й батька не встиг оплакати.

Розділ 4. Матроська скриня

Я звісно, одразу ж розповів матері все, що знав.

Можливо, це варто було зробити раніше. Але я мовчав — і ми опинилися у скрутному й небезпечному становищі.

Частина капітанових грошей, якщо вони у нього взагалі були, по праву повинна належати нам. Однак його товариші, як-от Чорний Пес чи сліпий жебрак, навряд чи погодились би ділитися своєю здобиччю, щоб виплатити борги покійного. Виконати наказ капітана і мчати до судді Лівсі я не міг: хіба можна було залишати беззахисну маму? Навіть подумати про таке я не міг. Та й залишатися вдома було теж безглуздом: ми здригалися навіть від падіння вуглинок на решітку в нашому вогнищі, нас лякало навіть цокання годинника. У всьому нам вчувалися кроки, ми боялися навіть власної тіні.

Сама лише думка про те, що на підлозі лежить мертво тіло і що десь поруч вештається мерзенний сліпий жебрак, який от-от може повернутися, піднімала мого чуба дибки. Зволікати не можна було ані хвилини. І ми вирішили звернутися по допомогу до найближчого селища. Так і вдіяли. Вечоріло, а ми з непокритими головами бігли чимдуж крізь морозний туман.

Селище, до якого ми бігли, розташовувалось неподалік, але з нашого двору його не було видно. Воно розкинулось в кількох сотнях ярдів, на протилежному березі сусідньої бухти. Мене підбадьорювало те, що сліпець з'явився з іншого боку, і пішов туди, звідки прийшов. Ішли ми недовго, хоча інколи й зупинялися і прислухалися. Нічого особливого, усі звуки, які ми чули, були звичними для нас: шум прибою, каркання ворони в лісі... Люди у селі вже позапалювали свічки. Ніколи не забуду, як сяйво тих жовтуватих вогників у дверях і вікнах заспокоювало нас. Проте жодної іншої допомоги ми тут не знайшли. Жоден мешканець селища (це не додає їм честі) не згодився піти з нами до

«Адмірала Бенбоу». Чим відвертіше ми звірялися у своїх страхах, тим більше залякували тих, у кого просили допомоги. Ім'я капітана Флінта, здавалося, було тільки для мене невідомим. Більшість мешканців сусіднього селища добре знали його, і щойно ми вимовляли «Флінт», усі тремтіли. Декотрі згадали, як, працюючи в полі неподалік «Адмірала Бенбоу», бачили на дорозі якихось підозрілих людей.

Незнайомці скидалися на розбійників, тому селяни облишили роботу і порозбігалися по своїх домівках, наглухо позачинявши двері. Хтось навіть помітив невеличке суденце у Лігвищі Кігта. Тому згадка про Флінта наводила на них жах. Деякі відчайдухи погоджувалися поїхати за доктором Лівсі, помешкання якого було у протилежному кінці селища, але ніхто не згодився допомогти захищати наш заїжджий двір.

Кажуть, що боягузтво заразне. Та, з іншого боку, під час суперечки іноді міцнішає дух. Коли всі в один голос відмовилися піти разом із нами, заговорила моя мама. Вона сказала прямо, що не має наміру втрачати гроші, які належать її осиротілому сину.

— Бійтеся тут хоч до втрати свідомості,— сказала вона,— а ми з Джимом не із лякливих. Сором вам, дебелим здоров'ям, мати заяче серце! Ми самі відімкнемо скриню, хоч би й довелося через це вмерти... Місіс Кросслі, дозвольте мені взяти вашу сумку, щоб покласти в неї гроші, що належать нам по закону. Я буду вельми вдячна.

Я, звісно, заявив, що іду з матір'ю, а всі присутні закричали, що ми безумці. Їхня допомога полягала в тому, що мені дали зарядженого пістолета, на випадок нападу, і обіцяли підготувати коней, щоб ми могли втекти, якщо розбійники наздоганятимуть нас. А один молодик поскакав до доктора за озброєною підмогою.

Коли ми з матір'ю ступили на нашу небезпечну дорогу, серце у мене вискакувало з грудей. Вечір був холодний. На небо викочувалася повня, вона вже піднялася над небокраєм і червоніла в тумані. Ще трохи — і стало би світло як удень, і нас було б неважко помітити. Тому ми приспішилися ще більше. Крадучись безшумно повз огорожі, на зворотному шляху ми благополучно дісталися «Адмірала Бенбоу».

Щойно переступивши поріг дому, ми зачинили двері на засув. Віддихувались ми, не вмикаючи світла. Це було страшенно неприємно, тому що ми були самі в порожньому домі, де лежав небіжчик. Потім мати принесла з кухні свічку, і ми, тримаючись за руки, увійшли до загальної зали. Капітан лежав у тому самому положенні, на спині, одна рука відкинута назад, очі розплющені.

— Джиме, заслони штори,— шепнула мама,— можливо, вони причаїлися за вікном і стежать за нами... а тепер,— сказала вона, коли я заслонила штори,— ми мусимо взяти у покійника ключі від його скрині... Та я й гадки не маю, хто наважиться торкнутися його...

Вона аж схлипнула, шепочучи ці слова.

Я став навколішки. На підлозі біля правої руки капітана лежав крихітний кружечок, з однієї сторони він був чорний. Я й не сумнівався, що це і була чорна мітка. Я підніс її ближче до свічки і прочитав те, що там було написано гарним розбірливим почерком: «О десятій годині вечора. Маєш час».

— Вони прийдуть о десятій, мамо,— повідомив я.

Тієї самої миті наш старенький годинник почав бій. Цей несподіваний звук у моторошній тиші злякав нас. Але ми почули тільки шість ударів і трохи заспокоїлись.

— Ну, синку, шукай ключ.

Я обнишпорив усі кишені капітана. Ось що я знайшов: кілька монет, наперсток і циганську голку, невеликий надкушений згорток тютюну, ніж із кривою ручкою, кишеньковий компас, кресало. Ключа не було...

— Він міг носити його на шиї... — підказала мати.

Поборовши огиду, я розірвав комір його сорочки.

І справді, на засмальцьованому шнурку висів ключ. Я його перерівав ножем капітана. Тепер у нас був ключ і надія. Ми поспіхом піднялися у ту тісну кімнатку, де так довго жив капітан і де від дня приїзду стояла його скриня.

На вигляд це була звичайнісінька матроська скриня та ще й з великим минулим: кути її були добряче пооббивані. На віку красувалася лігера «Б», випалена розпеченим залізом.— Дай мені ключа,— веліла мати.

Замок не відразу піддався, та все ж їй вдалося відімкнути його, і мама миттю відкинула вічко.

Ми відчули різкий запах тютюну й дьогтю. Найперше ми побачили старанно вичищений, акуратно складений костюм, дуже якісний, і, як матері здалося, новий. Під костюмом була всяка всячина: квадрант, бляшане горня, декілька шматків спресованого тютюну, дві пари добротних пістолетів, злиток срібла, старовинний іспанський годинник, декілька дрібничок здебільшого закордонного виробництва, проте сумнівної цінності. Це були два компаси у мідній оправі і п'ять-шість чудернацьких мушель із Вест-Індії. Ні як я не міг збагнути, навіщо капітан, який провадив такий непосидючий, небезпечний та злочинний спосіб життя, тягав за собою ці мушлі.

Нічого вартісного, крім злитку срібла і цяцьок, ми не знайшли. Та ми не це шукали. На самому дні лежав старий чохол від човна, який побілів від солоної води. Мати нетерпляче відкинула його, і ми побачили останні речі, які зберігались у скрині: загорнутий у церату згорток, певно з паперами, полотняний мішок. Коли ми його зачепили, всередині дзенькнули монети.

— Я покажу цим розбійникам, що я чесна жінка,— сказала мама.— Я візьму тільки те, що він мені заборгував, і жодного зайвого форинта. Тримай сумку місіс Кросслі.

Вона заходилася відраховувати гроші і перекидала їх з мішка у сумку. Це була не проста справа і зайняла чимало часу. Тут було намішано монет найрізноманітнішого карбування з різних країн: і дублони, і гінеї, і піастри, і ще якісь, яких я не знав. Гінеї було найменше, а моя мама вміла лічити тільки гінеї.

Коли вона відібрала половину суми, я схопив її за руку. До нас долинув знадвору, від якого у мене кров застигла в жилах,— постукування палиці сліпця по замерзлій дорозі. Стук наближався, а ми наслухали його, затамувавши подих. Далі ми почули голосний звук від удару чогось важкого об наші двері, потім клямка клацнула і ценькнув засув — жебрак силувався відчинити двері. На мить стало тихо. А потім знову ми почули постукування палиці сліпця, та цього разу вони віддалялись. Ми відчули невимовну полегкість.

— Мамо,— сказав я,— берімо все й тікаймо мерщій.

Я був більш як упевнений, що замкнені на засув двері занепокоїли сліпця, і що він пішов за всією бандою.

І все ж, яке щастя, що я зачинив двері на засув. Однак збагнути це може тільки той, хто знайомий з цим страшним чоловіком.

Але мама, попри страх, не погоджувалась взяти більше чи менше належного, на жодну монету. Вона вперто рахувала. Вона казала, що ще й сьомої години нема і у нас є вдосталь часу.

— Я живу за своїми правилами, вважаю їх справедливими, і ніщо не змусить мене забути про них,— так вона сперечалася зі мною аж доти, поки ми не почули тихий, але довгий свист, який долинув здалеку, зі сторони мису.

Це поклато край суперечці.

— Гаразд, я візьму те, що встигла відібрати,— сказала вона, підводячись.

— А я прихоплю для рівного рахунку ще й оце, піднімаючи з підлоги замотаний у церату згорток.

За мить ми навпомацки спускались униз. Свічка залишилась біля порожньої скрині. Я відчинив двері, і ми вийшли на дорогу. Не можна було гаяти жодної хвилини. Туман розсіювався швидко, місяць був уповні, гори добре освіплювалися ним. Туман густо вкривав лише видолонок і вхід у дім, ніби допомагаючи нам зважитись на втечу. Та вже трохи далі, біля підніжжя гори, нам нікуди було сховатися, шлях пролягав точно по місячній доріжці.

Та не це було найстрашніше. Чийсь швидкі кроки наближались... Ми озирнулися в той бік, звідки вони вчувались і побачили танцюючий вогник. Вочевидь, хтось освічував собі дорогу ліхтариком.

— Синку,— перелякано сказала мама,— бери гроші і біжи. Я втрачаю свідомість...

«Аж тепер ми пропали»,— подумав я, проклинаючи боягузтво наших сусідів!

Я гнівався на свою бідну маму за її чесність і за скупість, за її необачну сміливість вдома і слабкість тут!

На щастя, ми саме йшли повз місток. Мама йшла невпевнено, я допоміг їй зійти вниз до берега. Вона схилилась на моє плече і гірко зітхнула і обважніла. Звідки й сили взялися, але якимось чином зміг потягнути її попри берег і затягнув під міст. Може й не дуже делікатно, та що вдієш: місточок був низенький, пересуватися під ним можна було лише навкарачки. Я поліз під арку, а мама залишилась майже уся на виду. Це було неподалік від нашого двору.

Розділ 5. Кінець сліпця

Моя цікавість перемогла страх. Я не всидів у своєму сховку, обережно виліз з-під мосту і сховався за кущем рокитника. Звідси було добре видно дорогу перед входом до заїжджого двору.

Тільки-но я зайняв свій пункт спостереження, як з'явилися вороги. Їх було семеро чи восьмеро. Вони швидко наближались, шумно шаркаючи черевиками.

Попереду був чоловік з ліхтарем. За ним, тримаючись за руки, ступало троє. Хоч і все довкола оповив туман, я побачив, що середній у цьому «трію» — сліпий жебрак. Потім я почув його голос і зрозумів, що не помилився.

— До біса двері! — скомандував він.

— Слухаємось, сер! — обізвались двоє чи троє.

І вони почали атакувати двері «Адмірала Бенбоу», той, що тримав ліхтаря, підсвічував заду. Біля самого входу вони зупинились і про щось пошепки радились. Гадаю, їх вразило те, що двері не були зачинені. Далі знову сліпець віддавав накази, сповнені нетерпіння, люті. Голос сліпця ставав дедалі гучнішим та верескливішим.

— У дім! У дім мерщій! — верещав він, проклинаючи товаришів за зволікання.

Четверо або п'ятеро увійшли в дім, двоє ж залишились на дорозі з жахливим жебраком. Декілька хвилин було тихо. Потім почувся крик здивування і чийсь голос у будинку залементував:

— Біллі мертвий!

Але сліпець знову розівлився на їхню повільність.

— Обшукайте його, каверзні лінюхи! Решта наверх, за скринєю! — командував він.

Вони затупотіли по наших благоденних сходах черевиками так, що задрижав увесь дім. Потім знову почулись здивовані вигуки. Віконце у кімнаті, де жив капітан, різко відчинилось і вниз дзвінко посипались скалки розбитої шибки. З рами висунувся один з грабіжників. Його голову і плечі було добре видно при місячному сяйві. Він крикнув сліпому жебракові, який стояв внизу на дорозі:

— Гей, П'ю, тут побували до нас!.. Хтось перепорпав усю скриню від верху до низу!

— А те на місці? — заревів він.

— Гроші на місці.

— До біса гроші! — занервував сліпець. — Мене цікавлять Флінтові папери. — Паперів не бачу, — відізвався голос згори.

— Гей ви, там, унизу, перевірте, чи нема їх на трупі! — не вгамовувався сліпець.

Інший розбійник, мабуть один з тих, які залишились внизу обшукувати тіло капітана, — показався на порозі дому.

— Його до нас встигли обнишпорити, — повідомив він, — нам нічого не залишили.

— Нас пограбували господарі цієї забігайлівки. Це те щеня, — вигукнув П'ю, — і чому я не виколов йому очі... Ці люди були тут нещодавно. Коли я приходив розвідати обстановку, двері були замкнені на засув. Шукайте ж їх, хлопці! Шукайте у кожній шпарці!..

— Таки так, вони були тут, залишили запалену свічку біля скрині, — сказав чоловік з вікна.

— Шукайте! Шукайте! Переверніть увесь дім! — вимагав П'ю, нервово стукаючи своєю палицею.

І у нашому старому домі почався страшенний безлад. Важкі кроки долинали з усіх частин дому, посипались уламки потрощених меблів, двері кімнат грюкали так, що луна від цього скаженого гуркоту розійшлась довколишніми скелями. Та це їм не допомогло: злодії один за одним виходили на дорогу доповідати сліпому ватажку, що нікого не знайшли.

Коли усі це підтвердили, вдалині знову прозвучав той самий свист, який так налякав нас із матір'ю, коли ми відлічували свою частку від монет покійного. Цього разу він повторився двічі. Раніше я вважав, що цим свистом сліпець скликає товаришів. Але тепер зауважив, що свист долинає зі схилу гори, який виводить на село, і здогадався, що цей сигнал попереджає бандитів про небезпеку.

— Це Дерк, — сказав один. — Ви чули, він свиснув двічі. Треба втікати, хлопці.

— Втікати?! — гаркнув П'ю. — Ну ви й бевзі! Дерк завжди був дурнем та ще й боягузом. Нічого його слухати. Вони десь тут, зовсім поряд, вони не могли відбігти

далеко. Ви мусите їх знайти. Шукайте, пси! Шукайте! Не пропускайте жодного закутка. От, дідько! — розпачливо скрикнув він. — Мені б ваші очі!

Цей докір дещо пристидив розбійників. Двоє заходились нишпорити між деревами в гаю, проте якось неохоче, мляво. Мені здалося, всі їхні думки займала втеча, а не пошуки. Інші розгублено стояли посеред дороги.

— У наших руках тисячі, а ви скимлите, як недоумки. Якщо ви знайдете ці папери, будете багатшими за самого короля! Папери тут, на відстані витягнутої руки від нас, ви це й без мене знаєте, але хочете втекти! Не було серед вас жодного сміливця, який ризикнув би передати Біллі чорну мітку. Це зробив я, сліпець! І через вас я тепер втрачаю своє щастя! Я мушу поневірятися у злиднях і випрошувати гроші на чарку, а міг би кататися в каретах!

— Але ж дублони у нас, — пробурмотів один.

— А папірці вони точно надійно сховали, — додав другий.

— Бери гроші, П'ю, і припини скаженіги. — А П'ю справді мов оскаженів. Останні заперечення розбійників розлютили його вкрай. У випадку нелюдської люті він високо підняв свою палюгу і, кинувшись навмання, почав товкти нею товаришів. Ті ж відповідали йому лайкою впереміж зі страшними погрозами. Вони намагалися схопити і вирвати палюгу з його рук.

Ця сварка розбійників була для нас рятівною.

Поки вони сварилися і билися, з гір, зі сторони села донісся кінський тупіт. Майже водночас за огорожею блимнув вогник і пролунав вистріл пістолета. Це був останній сигнал. Він попереджав, що небезпека вже зовсім близько. Розбійники пустились навтьоки хто куди — одні до моря по березі бухти, інші вгору по схилу гори. За півхвилини на дорозі залишився сам один П'ю. Всі залишили його. Можливо, рятуючи власні голови, в паніці, просто забули про ватажка, а може, навмисно залишили, віддячуючи таким чином за лайку і припарки. Залишившись насамоті, він відчайдушно стукав палицею по дорозі і, простягаючи руки, кликав товаришів на допомогу, але остаточно збився з дороги і замість того, щоб повернути до моря, побіг у напрямку села. Він пробіг повз мене зовсім близько, в кількох кроках, жалібно примовляючи:

— Джоні, Чорний Пес, Дерку... — Він називав й інші імена. — Ви ж не залиште старого П'ю, друзі хороші, ви ж не залиште старого П'ю...

А тим часом кінський тупіт наближався. Вже можна було чітко бачити п'ятеро чи шестеро вершників, силуети яких освітив місяць. Вони щосили мчали схилом гори.

В якийсь момент сліпець збагнув, що йде не туди, куди треба. Зойкнувши, він повернувся і побіг просто до придорожньої канави і скотився в неї. Та він швидко

підвівся, і різко, не тямлячись од відчаю, видерся на дорогу, якраз під копита коневі, який скакав попереду.

Вершник хотів урятувати подорожнього, та було запізно. Відчайдушний крик сліпця, здавалося, розірвав нічну пітьму. Чотирма копитами кінь пробігся по ньому з шаленою швидкістю, просто розчавивши бідолаху. Він упав набік, за інерцією перевернувся і більше не рухався.

Я підвівся і гукнув вершників. Вони, налякані нещастям, яке щойно трапилось, зупинилися. Я одразу впізнав їх. Вершник, що скакав позаду, виявився саме тим підлітком, котрий зголосився поїхати за доктором Лівсі. Інші були службовцями митниці. Він зустрів їх по дорозі і зметукував попросити допомоги. Чутки про невідомий люгер у Лігвищі Кігта і раніше доходили до наглядача містера Данса. Дорога до Лігвища Кігта йшла повз наш заїжджий двір. Дане одразу ж поскакав туди у супроводі свого загону. Щасливий випадок урятував життя нам з матір'ю.

П'ю, поза сумнівами, був убитий. Мою маму ми віднесли в село. Там їй дали понюхати запавної солі, збризнули обличчя холодною водою — і вона отямилася. Попри всі страхи, яких вона натерпілась, мама з годину скаржилася, що не встигла взяти з капітанових грошей усієї суми, яка належала їй по закону.

Тим часом митний наглядач Дане прямував до Лігвища Кігта. Але охоронці, побоюючись засідки, позіскакували з коней і насторожено спускались схилом, ведучи коней за вуздечки, а то і підтримуючи їх. Зрозуміло, що поки вони дісталися врешті-решт бухти, судно встигло знятися з якоря, хоча й наподалік відпливло від берега. Дане наказав екіпажу повернутися. Але у відповідь йому порадили уникати освітлених нічним світлом місць, якщо він не хоче дістати добрячу порцію свинцю. Після цих слів повз його плече просвистіла куля. Незабаром люгер обігнув мис і зник з поля зору. Містер Дане, за його словами, почувався як «риба без води». Він одразу послав у Б... по охоронний катер.

— Усе це даремно,— сказав він.— Вони втекли, їх не наздоженеш. Одне мене втішає,— що я зрівняв із землею цього добродія П'ю.

Я йому вже встиг розповісти про сліпця.

Разом із Дансом ми повернулися до «Адмірала Бенбоу». Важко описати, який там був погром. Шукаючи нас, бандити навіть годинника зі стіни скинули. І хоч вони з собою нічого, крім мішка з грошима капітана та кількох срібняків з каси, не взяли, я зрозумів, що ми розорені.

Містер Дане довго не міг збагнути, що ще вони шукали, якщо їм дісталися капітанові гроші.

— Пояснюй, Гокінсе, що ще їм треба було? Вони шукали ще якихось грошей?

— Ні, сер, не грошей,— відповів я.— Те, що вони шукали, лежить у мене в бічній кишені. Правду кажучи, ця річ достойна безпечнішого місця.

— Ти правий, хлопче, правий,— погодився він.— Якщо хочеш, дай її мені.

— Я мав намір віддати це доктору Лівсі... — почав я.

— Ти знову маєш рацію! — запально перебив він мене.— Так і треба вчинити. Доктор Лівсі — джентльмен і суддя. Мабуть, мені годиться поїхати до нього або й до самого сквайра і доповісти про те, що трапилось. Хай там що, а П'ю таки помер. Я про це не жалкую, але можуть знайтися такі доброзичливці, які повісять провину за його смерть на мене, королівського митного наглядача. Знаєш що, Гокінсе, їдьмо зі мною. Я візьму тебе з собою, якщо захочеш.

Я подякував, радо погодився, і ми пішли в село по коней. Поки я прощався з матір'ю, всі вже чекали на мене в сідлах.

— Догере,— сказав містер Дане,— ти маєш доброго коня. Посадови цього хлопця у себе за спиною.

Тільки-но я всівся позаду Догера і вхопився за його пояс, наглядач наказав рушати в путь, і загін риссю поскакав дорогою до дому доктора Лівсі.

Розділ 6. Капітанові папери

Ми мчали з вітром навзаводи, коні неймовірно швидко довели нас до дому доктора Лівсі. Півморомом був укутаний увесь фасад дому.

Містер Дане звелів мені зіскочити з коня і постукати у двері. Догер підставив мені стремено, щоб я міг зручніше зійти. Двері відчинила служниця.

— Чи вдома доктор Лівсі? — запитав її я.

— Ні,— відповіла служниця.— Він заходив додому вдень, але потім пішов до фільварку пообідати. Він планував провести вечір зі сквайром у його обійсті.

— Їдьмо туди,— сказав містер Дане.

Обійстя сквайра було по-сусідству. Я навіть не сів у сідло, а біг поруч із конем, тримаючись за стремено Догера.

Ми побачили браму парку. Довга алея, що вела до поміщицького обійстя і господарських приміщень по обидва боки просторого старого саду, була безлиста, її освітлював місяць. Містер Дане зіскочив із коня і повів мене у дім. Нам одразу дозволили увійти.

Слуга провів нас довгим коридором, застеленим килимом, до кабінету господаря. Кабінет сквайра був оформлений як бібліотека, на кожній книжковій шафі стояв бюст. Господар і доктор Лівсі сиділи біля каміна і курили.

Я ніколи не бачив пана сквайра зблизька. Це був огрядний, високий мужчина, понад шість футів заввишки. Його товсте, добродушне, живе обличчя огрубіло під час довгих мандрів. Чорні енергійні брови видавали незлий, проте зарозумілий і запальний норов.

— Заходьте, містере Дансе,— сказав він із показною важністю.

— Доброго вечора, Дансе,— сказав доктор, кивнув, окремо привітався зі мною.— Який вітер вас заніс сюди?

Наглядач митниці випростався і, як на екзамені, розповів про всі наші пригоди. Варто було бачити, як неоднозначно переглядалися обидва джентльмени поки він говорив! Вони понахилялися вперед і слухали його так уважно, що аж перестали курити. А коли вони почули, як ми з матір'ю увечері вирішили повернутися у свій дім, доктор Лівсі вдарив себе по коліну, а сквайр, вигукнувши «браво», розтросив свою довгу люльку об камінну решітку. Містер Трелоні (нагадаю, що так звали сквайра) підвівся із крісла і продовжував слухати, міряючи кабінет кроками уздовж і впоперек. А доктор зняв свою припудрену перуку, ніби це допомагало краще чути. Усі звикли до його перуки, тому зараз його коротко підстрижене чорне волосся виглядало дивно.

Нарешті містер Дане завершив свою розповідь.

— Містере Дансе,— сказав сквайр,— ви благородна людина! Прибивши одного найзапеклішого злодія, ви вчинили гідно. Таких, як він, треба душити, як тарганів... а ти Гокінсе, я бачу, теж хвацький хлопець. Задзвони у той дзвіночок, Гокінсе, містеру Дансу необхідно випити пива.

— Отже, Джиме,— сказав доктор,— те, що вони шукали в тебе, з собою маєш, чи не так!

— Ось воно, сер,— сказав я і протягнув йому загорнутий у целофан згорток.

Доктор оглянув його з усіх боків. Судячи з усього, він дуже хотів відкрити його, однак стримався і спокійно засунув пакета до кишені.

— Сквайре,— сказав він,— коли Дане вип'є пива, він, безперечно, мусить повернутися на службу. А Джим Гокінс переночує у мене. З вашого дозволу, я попрошу зараз подати йому холодного паштету на вечерю.

— Ну, звісно, будь ласка, Лівсі! — щиро погодився сквайр.— Сьогодні Гокінс ще й не того вартий.

На маленький столик, за який мене запросили сісти, поставили велику порцію голубиного паштету. Я ладен був вовка з'їсти — так зголоднів, тому повечеряв із задоволенням. А тим часом Дане, наслуховавшись чимало нових компліментів, відкланявся.

— Що ж, сквайре...

— Що ж, Лівсі...

Водночас вимовили доктор і сквайр.

— Не все відразу, по порядку,— засміявся доктор Лівсі.— Сподіваюсь, ви чули про того Флінта?

— Чи чув я про Флінта?! — вигукнув сквайр.— Це ви мене питаєте? Та це ж був найлютіший кровопивця серед усіх піратів, які коли-небудь плавали по морях. Чорна Борода — немовля супроти Флінта! Іспанці так його боялися, що я навіть пишався, що він англієць. Одного разу поблизу Трінідаду я на власні очі бачив здалеку його вігрила. Але наш капітан боягуз, він скомандував повертати назад, у Порт-оф-Спейн.

— Я чув про нього тут, в Англії,— сказав доктор.— «Славний» він, та справа не в цьому, цікаво, чи мав він гроші насправді?

— Гроші! — вигукнув сквайр. Ви хіба не чули, що говорив Дане? Що ще могли шукати ці розбійники крім грошей? Заради чого, якщо не заради грошей, вони б ризикували своїми головами?

— Незабаром ми дізнаємося, заради чого,— відповів доктор.— Ви так гарячкуєте, що не даєте мені й слова сказати. З'ясувати потрібно ось що: припустімо, у моїй кишені зараз знаходиться ключ, який відкриє таємницю — місце схову скарбу Флінта. Та чи справді він вартісний?

— Чи вартісний?! Та якщо ми маємо цей ключ, я негайно споряджаю корабель у брістольських доках, беру з собою вас і Гокінса та відчальною за цим скарбом, хоч би його довелося шукати й цілий рік!

— Чудово,— сказав доктор.— У такому випадку, якщо Джим не заперечує, відкриймо згорток.

І він поклав згорток на стіл перед собою.

Згорток був ретельно зшитий нитками. Доктор вийняв зі своєї валізки хірургічні ножиці й розрізав ними нитки. У згортку було дві речі: зошит і заклеєний конверт.

— Спершу подивимося, що це за зошит,— запропонував доктор.

Він лагідно покликав мене до себе, і я встав з-за столу, де вечеряв, щоб бути присутнім при розкритті таємниці паперів капітана. Доктор почав перегортати сторінки зошита, а сквайр і я з цікавістю дивилися на зошит через його плече.

На першій сторінці було нашкрябано всіляку абракадабру. Так, ніби там писали від нічого робити або для проби пера. Поміж іншими, тут був такий самий напис, як одне з татувань капітанової руки: «Щасти Біллі Бонсу». Інші були в тому ж стилі, ну хоча б ці: «Містер Б. Боне, штурман», «Досить рому» або «Біля Палм-Кі він дістав те, на що заслуговував». Були й інші написи, здебільшого однослівні й цілком незрозумілі.

Я мимоволі замислився, хто ж це був, який «дістав те, на що заслуговував», і що таке він заслужив. Може, удар ножем у спину?

— Із цієї сторінки дізнаємося не більше, ніж знали й без неї,— розчаровано сказав доктор Лівсі.

На наступних десяти-дванадцяти сторінках було багато записів, які ніяк не прояснювали стан справ. Вони містили дані, подібні до бухгалтерських книг: на початку рядка — дата, в кінці — сума. А замість якихось коментарів поміж цими даними різна кількість хрестиків. Дванадцятого червня 1745 року, наприклад, значилася сума сімдесят фунтів стерлінгів і шість хрестиків замість будь-яких пояснень кому, за що... Зрідка траплялися назви місцевостей, одна з них — «Навпроти Каракаса», а ще зазначались широта і довгота, наприклад: «62°17'20", 19°2'40"».

Хтось вів ці записи упродовж майже двадцяти років. Звігні суми чимдалі ставали «круглішими», а під кінець, після кількох закреслених помилкових сум, було написано: «Частка Бонса».

— Я нічого не розумію,— сказав доктор Лівсі.

— Все ясно, як у білий день! — вигукнув сквайр.— Перед нами — книга доходів цього паршивого пса. Хрестики — це затоплені кораблі й пограбовані міста. Цифри означають частку цього душогуба від загальної здобичі. Там, де він не був упевнений, подавав додаткову інформацію, підказку. Так, «Навпроти Каракаса» означає, що поблизу «Каракаса» вони пограбували якесь нещасне судно, бідолашний екіпаж якого вже давно з'їли риби,— упокой, Господи, їхні душі!

— Точно! — сказав доктор.— Ось що значить бути мандрівником! Точно! І його частка збільшувалась разом із саном.

У тому зошиті більше нічого не значило, окрім назв деяких місцевостей, записаних на чистих сторінках у кінці, та ще порівняльної таблиці вартості англійських, іспанських і французьких грошей.

— Цього обрахуєш! Не вийде, ошадливий дядько,— висловив своє захоплення завбачливістю Бонса доктор.

— А тепер,— сказав сквайр,— саме час подивитися, що тут.

Конверт був заклеєний у кількох місцях. Печаткою слугував наперсток, можливо, той самий, який я знайшов у кишені капітана. Доктор обережно зламав печатки, і на стіл з конверта випала карта якогось острова із вказівками широти і довготи, з позначенням параметрів дна, з назвами гір, заток і бухт. Узагалі-то тут було достатньо інформації для того, щоб спокійно, не ризикуючи, підпливти до невідомого острова і закинути якір.

Острів був дев'ять миль завдовжки і п'ять завширшки. За формою він нагадував великого дракона, який став дибки. Там були позначені також дві гавані, надійно захищені від штормів, і гора посередині, яка значилася під назвою «Підзорна Труба».

На карті було багато додаткових даних, які вносилися, вочевидь, поступово. Найбільше привернули нашу увагу три хрестики, намальовані червоним чорнилом, — два в північній частині острова і один у південно-західній. Біля цього самотнього хрестика тим же червоним чорнилом було написано дрібним, проте чітким почерком, зовсім несхожим на закарлючки капітана:

«Основна частина скарбу — тут».

На звороті карти були роз'яснення, написані тим самим почерком. Ось вони:

«Високе дерево на схилі Підзорної Труби, напрямок до пн. Від пн.— пн.-сх.

Острів Скелета сх.— пд.-сх. І на сх.

Десять футів.

Злитки срібла у північній ямі. Її віднайдеш на схилі східного пагорба, в десяти сажнях на південь від чорної скелі, якщо стояти обличчям до неї.

Зброю неважко знайти в піщаному пагорбі на пн. У кінці Північного мису, тримай курс на сх. І на четверть румба до пн.

Дж. Ф.»

Оце й усе. Ці записи були зовсім незрозумілі для мене. І хоча вони були короткі, сквайр і доктор Лівсі були у захваті від них.

— Лівсі,— сказав серйозно сквайр,— вам слід негайно покинути свою жалюгідну практику. Завтра я їду до Брістоля. Через три тижні... через два тижні... ні, через десять днів до наших послуг буде найкращий корабель, сер, і команда першокласних моряків, найкраща, яка є в Англії. Гокінса беремо за юнгу... Ти будеш чудовим юнгою, Гокінсе... Ви, Лівсі,— судовий лікар. Я — адмірал. Ми візьмемо з собою Рекрута, Джойса і Гантера. Попутний вітер швидко допоможе нам дістатися острова. Відшукати скарби — остання справа, це буде неважко. І грошенята наші, робитимемо з ними, що заманеться: захочемо, прогуляємо, захочемо пустимо на вітер...

— Трелоні,— сказав доктор,— я їду з вами. І за Джима я ручаюсь, він нас не підведе. Але є одна людина, якій я не схильний довіряти на усі сто відсотків.

— Кому? — вигукнув сквайр,— назвіть його, сер.

— Вам,— відповів доктор,— бо ви не вмієте тримати язика за зубами. Ми не єдині, хто знає про ці папери. Розбійники, які увечері розтрошили «Адмірал Бенбоу», відчайдушні хлопці, а ще ті, що залишилися на судні, та ще й шпигунів у селі вистарчає,— усі вони неодмінно зроблять усе можливе й неможливе, аби заволодіти скарбами. Нас ніхто не

повинен бачити поодинож до нашого відплиття. Ми з Джимом залишимося до від'їзду тут. Ви беріть Джойса і Гантера і їдьте з ними до Брістоля. І найголовніше: ні пари з уст про нашу знахідку.

— Лівсі,— смиренно відповів сквайр,— ви, як завжди, маєте рацію. Я — могила.

Частина друга. Корабельний кухар

Розділ 7. Я їду до Брістоля

Підготовка до плавання тривала значно довше, ніж уявляв сквайр. Взагалі наші плани довелося змінити. По-перше, доктор Лівсі не міг увесь час бути зі мною, він мусив поїхати в Лондон, щоб знайти лікаря, який замінив би його на період відсутності. Сквайр був дуже зайнятий пошуком корабля і екіпажу у Брістолі. А я жив в обійсті під наглядом старого єгеря, Редрута, ніби в полоні, і мріяв про незнані острови та морські пригоди. Але я не гаяв часу даремно. Довго я просидів над картою і через деякий час знав її на зубок. Сидячи біля каміна в кімнаті мажордома, я уявляв, як підпливаю до острова то з півночі, то з півдня. У своїх мріях я дослідив кожную його вершину, тисячі разів підіймався на гору Підзорна Труба і милувався звідти прекрасним краєвидом, який щоразу видозмінювався. Іноді уява малювала мені, як ми відбиваємося від дикунів-людожерів, якими аж кишів острів. А іноді мені ввижалось, як хижі звірі женуться за нами. Та усі ці уявні пригоди виявилися дитячими забавками порівняно з тими дивними і трагічними подіями, які відбулися насправді.

Минали тижні. Нарешті одного щасливого дня ми отримали листа. Він був адресований доктору Лівсі, але на конверті значилася примітка:

«Якщо доктор Лівсі досі відсутній, лист можна розпечатати Тому Редруту або юному Гокінсу».

Розірвавши конверта, ми прочитали (точніше, я прочитав, бо єгер умів читати лише друковані літери) важливе повідомлення такого змісту:

«Готель «Старий якір», Брістоль, 1 березня 17... року.

Любий Лівсі!

Не знаю, де ви зараз перебуваєте, у мене в обійсті чи все ще у Лондоні,— тому пишу водночас туди й туди.

Корабель придбаний і споряджений. Він стоїть на якорі, готовий вийти в море. Кращої за нашу шхуну годі й шукати. Навіть дитина зможе керувати нею. Водомісткість — двісті тонн. Назва — «Іспаньйола».

Роздобути її допоміг мій давній приятель Блендлі, який проявив себе напрочуд успішною діловою людиною. Цей люб'язний чоловік працював для мене не покладаючи

рук. Загалом, кожен мешканець Брістоля охоче допомагав мені, досить було лише натякнути, що ми вирушаємо за скарбами...»

— Редруте, перервавши читання,— сказав я,— доктору Лівсі це не сподобається. Сквайр таки проговорився...

— А хто поважніший: сквайр чи доктор? — пробурмотів егер.— Хіба сквайр повинен мовчати, щоб догодити якомусь докторові Лівсі?

Я вирішив більше не вставляти своїх п'ять копійок і продовжив читати листа.

«...Блендлі сам відшукав «Іспаньйола». Завдячуючи його хитрості, вона дісталася нам за копійки. Однак у Брістолі є такі, що недолюблюють Блендлі. Вони дозволяють собі стверджувати, що цей надзвичайно чесний чоловік старається лише заради вигоди. А вигода полягає в тому, що «Іспаньйола» — його власність і начебто він продав її мені втридорога. Це, безсумнівно, наклеп. Крім того, ніхто не посміє заперечити, що «Іспаньйола» — прекрасний корабель.

Отже, корабель я знайшов легко. От тільки робочі — такелажники й решта братії — спочатку оснащували його дуже повільно, та скоро вони втягнулися в роботу і справи пішли на лад. Значно більше часу витратили на добирання команди.

Я хотів найняти зо два десятки осіб, на випадок зустрічі з дикунами, піратами чи триклятими французами. Я з ніг збився, та знайшов лише шістьох. А потім доля змилосердилася і послала мені людину, яка відразу залагодила справу.

Із цією людиною я випадково розговорився у порту. Він був старим моряком. Живе на березі й утримує шинок. Знається з усіма мореплавцями Брістоля. Життя на березі підірвало його здоров'я, він хоче знову повернутися в море і підшукує місце бодай корабельного кухаря. Він каже, що того ранку, коли ми з ним зустрілися, вийшов у порт лише заради того, щоб подихати солоним морським повітрям.

Така любов до моря розчулила мене, думаю, і вас вона зворушила б також. Я пожалів його і відразу ж запропонував йому місце кока на нашому кораблі. Його звали Довгань Джон Сільвер. У нього немає однієї ноги. Це найкраща рекомендація, адже він втратив ногу, воюючи за батьківщину під командуванням безсмертного Гока. Він навіть не отримує пенсії, Лівсі. Вдумайтесь, у який жахливий час ми живемо!

Так, сер, я думав, що знайшов кока, а насправді я знайшов усю команду.

За допомогою Сільвера мені за лічені дні вдалося завербувати екіпаж зі справжніх, досвідчених, просолених океаном моряків. Не можу сказати, що зовнішній вигляд цих хлопців дуже приємний, та, дивлячись на їхні обличчя, розумієш: усі вони відчайдушні сміливці. Маючи таку команду, ми можемо битися навіть із фрегатом.

Довгань Джон порадив мені відмовитися від декого з тих шістьох чи сімох добровольців, яких я найняв. Мені довелося сплатити їм заруку. Він миттю довів мені, що вони — прісноводні мамі, з якими не можна мати справу, якщо вирушаєш у небезпечне плавання.

Я почуваюся чудово, їм, як бик, сплю, як убитий. І все ж я не буду абсолютно щасливим, доки мої морячки не зберуться довкола шпилю. Швидше б у море! До біса скарби! Від моря, а не від скарбів, я втрачаю розум. Тому, Лівсі, приїжджайте швидше! Не зволікайте жодної години, якщо поважаєте мене.

Відпустіть юного Гокінса попрощатися з матір'ю. Редрут може супроводжувати його. Потім нехай обидва, не втрачаючи часу, мчать до Брістоля.

Джон Трелоні.

Postscriptum. Забув вам повідомити, що Блендлі, який, до речі, обіцяв послати нам на допомогу другий корабель, якщо ми не повернемося до серпня, знайшов для нас першокласного капітана. Цей капітан безцінний, але, на жаль, упертий, як віслук. Довгань Джон Сільвер відшукав нам доладного штурмана на ім'я Ерроу. А я, Лівсі, роздобув боцмана, який уміє висвистувати сигнали на боцманській дудці. Бачите, на нашій хорошій «Іспаньйолі» буде все, як на гідному військовому кораблі.

Забув ще написати, що Сільвер — заможна людина. Мені вдалося дізнатися, що він має поточний рахунок у банку, причому чималенький. Справами шинку на час його відсутності займатиметься дружина. Вона не належить до білої раси. І таким затятим холостякам, якими є ми з вами, не гріх запідозрити, що саме вона, а не поганий стан здоров'я, женуть його у відкрите море».

Дж. Т.

Р. Р. 5. Дозвольте Гокінсові переночувати в матері.

Дж. Т.»

Можете уявити, як розхвилював мене цей лист. Я був просто у захваті. Усією душею я зневажав старого Тома Редрута за те, що він постійно бурчав і скавулів. Кожен із молодших егерів із задоволенням поїхав би замість нього. Але сквайр хотів, аби поїхав Том Редрут, а бажання сквайра було законом для його слуг. Ніхто, крім старого Рекрута, не посмів би навіть виказати своє невдоволення.

Наступного ранку ми удвох пішки пішли до «Адмірала Бенбоу». Свою маму я застав здоровою і в гарному гуморі. Зі смертю капітана закінчились усі її неприємності. Сквайр за свій рахунок наказав відремонтувати наш дім: стіни і вивіска були наново пофарбовані. На додачу він нам подарував дещо з меблів, серед яких чудове крісло, щоб матері було

зручно сидіти за стійкою. Допомогати їй повинен був найнятий сквайром хлопчина. До його обов'язків входило виконувати усе те, що раніше робив я.

І тільки тоді, коли я побачив чужого хлопця у нашому шинку, усвідомив, що залишаю рідний дім надовго. До цього моменту я думав лише про пригоди, які чекають на мене у майбутньому, а не про дім, який залишаю. Побачивши незграбного хлопчину на своєму місці, я розплакався. Тепер мені здається, що я засмикав його зауваженнями. Бідолаха ще не призвичаївся до нового місця, а я помічав усі його помилки і зловтішався з кожного його промаху.

Минула ніч, а вже після обіду ми з Редрутом вийшли на дорогу. Я попрощався з матір'ю, з бухтою, біля якої жив від самого народження, з дорогим серцю старим «Адміралом Бенбоу», хоча відтоді як його перефарбували, він уже не був для мене таким рідним, як раніше. Згадався і капітан, його прогулянки цим берегом, його трикутний капелюх, шрам від шаблі на щоці і мідна підзорна труба... Ми повернули за поворот, і мій дім залишився там.

Коли ми сіли у поштовий диліжанс біля «Готелю короля Георга», вже смеркало. Мене запахали між Редрутом і якимсь старим товстим паном. І хоча ніч була холодна, а їхали ми доволі швидко, я одразу заснув. Мені розповідали, що ми їхали то вгору, то вниз, але я спав, як немовля, і проспав усі станції. Аж перед ранком мене розбудив удар під бік. Я розплющив очі: ми стояли на одній із вулиць міста.

— Де це ми? — запитав я.

— У Брістолі, — відповів Том. — Вискакуй.

Містер Трелоні зупинився у заїзді біля самих доків, аби спостерігати за тим, як просувається робота на кораблі. Радість моя була безмежною, адже нам довелося йти туди набережною, повз велику кількість кораблів, найрізноманітніших за розмірами і оснащенням, із різних країн. На одному з них працювали і співали. На іншому матроси висіли високо над нашими головами на канатах, які знизу здавалися тонкими, як павутинки.

І хоча все життя я прожив на березі моря, тут воно вразило мене так, ніби я побачив його вперше. Незвичним для мене був запах солі впереміж із дьогтем. З цікавістю я розглядав різні фігури на носах заокеанських кораблів. Я пожирав очима старих моряків із сержками у вухах, із закрученими бакенбардами, із масними кісками, зі специфічною морською ходою перевальцем. Вони вешталися по берегу. Такого захоплення не викликали б у мене навіть королі чи архієпископи.

Я також виходжу в море! Я виходжу в море на кораблі — з боцманом, який грає на дудці, з матросами, які заплігають волосся в косички і співають пісень! Я вирушаю морем до невідомого острова шукати закопані в землі скарби!

Я упивався цими солодкими мріями аж поки ми не дійшли до великого заїзду, де нас зустрів Трелоні. Він був одягнений у синій мундир. Такий, які зазвичай носять морські офіцери. Він виходив назустріч нам, щиро всміхаючись. В око впадало, що сквайр дуже старався іти перевальцем, наслідуючи ходу моряків.

— Ось ви і приїхали! — радісно вигукнув він.— А доктор ще вчора ввечері прибув із Лондона. Чудово. Аж тепер уся команда у зборі.

— О, сер,— нетерпляче запитав я,— коли ж ми відпливаємо?

— Відпливаємо? — перепитав він.— Завтра.

Розділ 8. Під вівіскою «Підзорна Труба»

Коли я поснідав, сквайр дав мені записку для Джона Сільвера, якого я мав знайти в шинку «Підзорна Труба». Він пояснив, як туди дійти: іди по набережній, уважно розглядай усе довкола, аж поки не побачиш шинок, над дверима якого поряд із вівіскою висітиме мідна підзорна труба.

Я втішився, що маю нагоду ще раз помилуватися кораблями та матросами, тож негайно пішов, куди сказав сквайр. Уранці в порту вирує життя. Важко пробираючись у натовпі, лавіруючи між людьми, тюками і фургонами, я нарешті знайшов той шинок.

Він був невеличкий, проте затишний: вівіска недавно пофарбована, на вікнах чепурні червоні фіранки, на підлозі чистий пісок. Увійти до шинку можна було з двох вулиць. Двоє вхідних дверей були відчинені навстіж. У просторій низькій кімнаті було досить світло, хоча дим стояв тут стовпом.

За столиками сиділи моряки. Вони дуже голосно говорили, через що я зупинився у дверях і не наважувався увійти.

З бічної кімнати вийшов мужчина. Я відразу впізнав у ньому Довганя Джона. Його ліва нога була відрізана аж по стегно. Під лівим плечем він тримав милицю і напрочуд спритно справлявся з нею, підскакуючи з кожним кроком, як це роблять птахи. Він був дуже високим і сильним чоловіком із широким, пласким і блідим обличчям. Видно було, що він мудрий. Здавалось, у нього є причини для веселощів. Посвистуючи, він гарцював між столиками, увесь час жартував та поплескував по плечу деяких знайомих відвідувачів.

Коли я прочитав про Довганя Джона у листі сквайра, то, зізнаюся, аж затремтів від думки, що це і є той самий одноногий моряк, якого я так довго виглядав у старому «Бенбоу». Та всі мої підозри розвіяв добродушний вигляд цього веселуна. Охайний усміхнений господар шинку не був подібним до жодного з розбійників, яких мені

довелося бачити раніше. Капітан, Чорний Пес, сліпий волоцюга П'ю та його ватага,— ось якими мають бути пірати,— так тоді мені здавалось.

Дещо підбадьорившись, я переступив поріг і рушив просто до Сільвера, який у той момент розмовляв з якимось відвідувачем, обпершись на свою милицю.

— Містере Сільвер, сер? — запитав я, подаючи йому записку.

— Так, мій хлопчику,— відповів він,— Мене звати Сільвер. А ти хто такий?

Мені здалося, що він здригнувся, коли побачив листа від сквайра.

— Та я вже здогадався,— вигукнув він дуже голосно, простягаючи мені руку для привітання.— Ти наш юнга. Радий зустрічі.

І він сильно стиснув мою руку у своїй кремезній долоні.

У цей момент якийсь чоловік, котрий сидів у глибині кімнати, звернув на себе увагу всіх присутніх тим, що різко звівся з місця і прожогом кинувся до дверей, які були неподалік від його столика. Він хутко щез, та я встиг упізнати його: це був той самий трипаллий гість капітана.

— Агей,— закричав я,— ловіть його! Це Чорний Пес!

— Мені начхати, як його звати! — але він утік, не розраховувавшись за випивку. Гаррі наздожени його!

Один із тих, хто сидів поблизу дверей, підскочив і рвонув наздоганяти втікача.

— Хоч би він був самим Гоком, а за випивку він мені заплатить.— Кричав Сільвер.

Несподівано відпустивши мою руку, він спитав:

— То як його звати? Ти сказав Чорний... як далі?

— Пес, сер! — сказав я.— Хіба містер Трелоні не розповідав вам про розбійників.

Чорний Пес із їхньої банди.

— Що? — заревів Сільвер.— У моєму домі!.. Бене, біжи допоможи Гаррі наздогнати паршивця... То він один із тих волоцюг?.. Гей, Моргане, ти, здається, сидів з ним за одним столом? Ходи-но сюди.

Чолов'яга, якого він назвав Морганом, старий сивий моряк, покійно підійшов до нього, ремигаючи тютюнову жуйку.

— Ну, Моргане,— суворо запитав Довгань,— ти ж раніше цього... як там його...

Чорного Пса ніколи не бачив, правда?

— Ніколи, сер,— спокійно відповів Морган і віддав честь.

— І навіть імені такого не чув?

— Не чув, сер.

— Маєш щастя, Томе Моргане! — вигукнув господар шинку.— Якщо ти водитимешся з усякою наволочню, ноги твоєї не буде у мене в шинку! Про що ви балакали?

— Точно не пам'ятаю, сер,— відповів Морган.

— Що у тебе на плечах, голова чи юферс? — загорланів Довгань.— Не пам'ятає він точно! Може, ти не усвідомлюєш, із ким щойно базикав? Швидше розповідай, яку брехню він тобі зводив. Про плавання, кораблі, капітанів? Ну, кажи мерщій!

— Ми говорили про те, як людей під кілем протягують,— відповів Морган.

— Під кілем! Бесіда саме для тебе, Моргане. Ах ти! Йди, сідай на місце, Томе, дурень ти...

Коли Морган зайняв місце за своїм столиком, Сільвер по-панібратськи нахилився до мого вуха (це неабияк лестило мені) і прошепотів:

— Він дуже чесний, цей Том Морган, але останній дурень. Що ж,— продовжив він уголос,— спробую згадати. Чорний Пес? Ніколи й не чув про такого. І все ж, мені здається, що десь я його бачив. А, згадав... він частенько заходив сюди з якимсь сліпим жебраком.

— Так, зі сліпцем! — вигукнув я.— Я і сліпця цього знав. Його звали П'ю.— Так і є! — скрикнув Сільвер цього разу схвильовано.— П'ю, саме так його звали. Вигляд у нього був, скажу я вам, волоцюги і негідника. Якщо ми впіймаємо Чорного Пса, містер Трелоні буде дуже задоволений. Бен чудовий бігун. Ніхто з моряків не бігає прудкіше за Бена. Ні, від Бена він точно не втече, він і зайця впіймає... Отже, він говорив про те, як моряків протягують на канаті? От і добре, ми протягнемо під кілем його самого...

Сільвер скакав на своєму костурі, гримав кулаком по столах і так широко обурювався, що й сам суддя Олд Бейлі або й лондонський поліцейський повірив би в його абсолютну невинність.

Зустріч із Чорним Псом у «Підзорній Трубі» воскресила усі мої підозри щодо одноногого моряка, і я пильно стежив за кухарем. Але він був дуже мудрий, хитрий і завбачливий.

Нарешті повернулися ті двоє і, важко дихаючи, повідомили, що Чорному Псові вдалося заплутати сліди в натовпі. Господар шинку заходився їх сварити з такою люттю, яка остаточно переконала мене в безвинності Довганя.

— Послухай, Гокінсе,— сказав він,— уся ця історія може погано для мене скінчитися. Що подумає про мене капітан Трелоні? Цей вражий син сидів у мене в шинку і дудлив мою випивку! Потім приходиш ти і кажеш, що він належить до бандитської братії. І все ж я дозволяю йому втекти з-під самого мого носу. Ну, Гокінсе, підтримай мене перед капітаном Трелоні. Ти юний, але тямущий. Тебе не обдуриш. Це я помітив одразу. То поясни капітану, що я на своєму поліні ніяк не міг наздогнати цього бісового пса. Якби

я був зараз тим колишнім першокласним моряком, йому б не вдалося втекти, я б його покрутив на рожні, але тепер...

Він раптом замовк і широко роззявив рота, ніби згадав щось.— А гроші? — крикнув він.— За три порції рому! Дідько, я зовсім забув про гроші!

Він гепнувся на лаву і реготав, реготав аж до сліз. Сміх його був настільки заразним, що я не втримався і теж сміявся разом із ним, аж поки увесь шинок не затрясся від сміху.

— Гарно ж я пошився в дурні! — сказав він, витираючи сльози зі щік.— Щось мене наводить на думку, Гокінсе, що ми з тобою заприятелюємо. Зараз я був не краший юнгу... Та нехай. Все одно треба йти владнати справи, хлопці. Я вдягну свого старого трикутного капелюха і піду разом з тобою до капітана Трелоні доповісти йому про те, що трапилось. Адже справа серйозна, юний Гокінсе, і, хочу зауважити, не робить честі ні мені, ні тобі. Саме так: ні мені, ні тобі — нас обох обвели навколо пальця. І, дідько забирай, як же він обдурив мене з грошима!

Він знову зареготав, та ще й так заливисто, що я, хоча й не бачив у цій ситуації нічого смішного, мимоволі знову розсміявся.

Ми пішли набережною. Сільвер виявився надзвичайно цікавим співрозмовником. Про кожен корабель, повз який ми проходили, він знав, здавалося, все: як він оснащений, яка його тоннажність, з якої країни прибув. Сільвер пояснював мені, що відбувається в порту: одне судно розвантажують, інше завантажують, а он те готується вийти в море. Він розказував мені неймовірні історії про кораблі та моряків. Його розповіді були приправлені всілякими морськими слівцями, і він повторював їх по декілька разів, щоб я міг запам'ятати. Так потрохи я доходив висновку, що кращого компаньйона для морської подорожі годі знайти.

Нарешті ми прийшли до заїзду, де мешкав Трелоні. Сквайр і доктор Лівсі пили пиво, закусували підсмаженими скибками хліба. Вони саме збиралися на шхуну, щоб простежити за її спорядженням.

Довгань Джон розповів їм усе, що трапилось у його шинку, від початку до кінця — дуже емоційно і правдиво.

— Адже так все було, чи не так, Гокінсе? — питав він мене час від часу.

Щоразу я підтверджував усе, що він говорив.

Обом джентльменам було дуже шкода, що Чорний Пес зумів утекти. Та нічого не вдієш. Наслухавшись дифіраμβів, Довгань Джон пошкандибав до виходу.

— Команду зібрати на кораблі о четвертій годині дня! — крикнув сквайр йому навздогін.

— Слухаюся, сер! — відповів кок.

— Ну, сквайре,— сказав доктор Лівсі,— відверто кажучи, не всі ваші рішення мені до душі, але цей Джон Сільвер мені подобається.

— Те, що треба,— відгукнувся сквайр.

— Джим піде зараз із нами на шхуну, правда? — сказав доктор.

— Авжеж,— погодився сквайр.— Гокінсе, візьми свого капелюха й ходімо глянемо на наш корабель.

Розділ 9. Порох і зброя

«Іспаньйола» стояла досить далеко від берега. Щоби дістатися до неї, нам довелося взяти човна і маневрувати між іншими кораблями. Перед нами поставали увінчані фігурами носи кораблів, корми. Корабельні канати скрипіли під нашим кілем і звисали над нашими головами. На борту нас вігав штурман містер Ерроу, бувалий моряк, зизокий і засмаглий, з сережками у вухах.

Його взаємини зі сквайром були вочевидь приятельські.

А от із капітаном сквайр не ладив, це відчувалось у всьому.

Капітан був похмурою людиною. Все на кораблі його дратувало. Причини свого невдоволення він не загортав у папірці. Щойно ми спустилися в каюту, як прийшов матрос і сказав:

— Капітан Смоллет, сер, бажає з вами поговорити.

— Я завжди до послуг капітана. Запроси його сюди,— відповів сквайр.

Виявилося, що капітан і сам уже йшов за своїм послом. Він одразу ввійшов у каюту і зачинив за собою двері.

— Чим потішите нас, капітане Смоллете? Сподіваюсь, усе гаразд? Шхуна до відплиття готова?

— Справи ось як виглядають, сер,— я говоритиму відверто, ризикуючи навіть посваритися з вами. Ця експедиція мені не до вподоби. Мені не подобаються наші матроси. Не подобається мій помічник. От і все. Коротко і ясно.

— То, може, вам, сер, ще і шхуна не подобається? — спитав сквайр, і я зауважив, що він дуже розгніваний.

— Про це я нічого не можу сказати, сер, поки не випробую її у плаванні,— відповів йому капітан. На перший погляд, вона досить непогана. Та про це ще рано робити висновки.

— То, може, сер, вам не подобається господар? — дошкульно запитав сквайр.

На цих словах у розмову втрутився доктор Лівсі.

— Заждїть,— сказав він,— так нічого, крім сварки, у нас не вийде. Капітан нам сказав усе і нічого, тож я чекаю від нього пояснень... Якщо я вас правильно зрозумїв, вам не подобається наша експедиція? Чому?

— Мене запросили вести судно туди, куди вкаже цей джентльмен (капітан показав на сквайра), не повідомляючи мети подорожі. Що ж, я ні про що не розпитував до певного часу. Але незабаром збагнув, що навіть найостанніший матрос знає про це більше ніж я. Як на мене, це негарно. А ви як гадаєте?

— Як на мене, теж,— відповїв доктор Лівсі.

— Потім,— продовжив капітан,— я дізнався, що мета нашої експедиції — пошук скарбів. Зауважте, що почув я це з уст своїх підлеглих. А пошуки скарбів, погодьтеся, справа делікатна. Такі справи мені взагалі не до душі, мене не приваблюють подібні пригоди. Крім того, дехто розкаркав її по секрету всім і кожному, прошу вибачення, Трелоні! — Звісно, це таємниця, тому що всі про неї говорять, навіть папуги.

— Папуга Сільвер, чи не так? — спитав сквайр.

— Ні, це просто приказка,— пояснив капітан,— інакше кажучи, таємниця — це те, про що знають всі. Мені здається, ви недооцінюєте серйозності справи, за яку взялися. Знаєте, яка моя думка? На вас очікує боротьба не на життя, а на смерть.

— Маєте рацію. Ми дуже ризикуємо,— відповїв доктор Лівсі.— Але ви помиляєтесь, якщо вважаєте, що ми не усвідомлюємо можливих небезпек цієї подорожі. Ви нарікаєте на нашу команду. На вашу думку, ми найняли недостатньо досвідчених моряків?

— Не подобаються вони мені,— відповїв капітан.— І, оскільки ми говоримо про все прямо, підбір команди — справа капітана.

— Погоджуюсь,— відповїв доктор.— Моєму другові, напевно, варто було б добирати екіпаж разом з вами. Ця помилка, запевняю вас,— випадковість. Нічого особистого чи вмисного. Але мені здається, вам не подобається містер Ерроу?

— Не подобається, сер. Я вірю, що він добрий моряк. Але він надто фамільярний з командою. А це не характеризує його як хорошого помічника. Штурман корабля має триматися осїбно від матросів і не повинен з ними пиячити.

— Ви хочете сказати, що він п'яниця? — спитав сквайр.

— Ні, сер,— відповїв капітан.— Я хочу тільки сказати, що він розволочує команду.

— А тепер,— попросив доктор,— кажіть нам прямо, які до нас вимоги.

— Ви впевнені, що хочете вирушити у це плавання, джентльмени?

— Безперечно,— відповїв від імені усіх сквайр.

— Чудово,— сказав капітан.— Якщо до цього часу ви терпляче слухали мене, хоч я говорив бездоказово, послухайте й далі. Порох і зброю складають у носовій частині

судна. Навіщо, коли є підходяще місце саме під вашою каютою? Пропоную скласти їх туди. Це перше. Далі. Ви взяли з собою трьох слуг. Комуś із них, наскільки мені відомо, готують місце в носовій частині. Чому б не розмістити їхні койки біля вашої каюти? Це друге.

— А що, є ще й третє? — спитав містер Трелоні.

— Авжеж, є, — сказав капітан. — Забагато базікають.

— Так, забагато базікають, — погодився доктор.

— Переповім вам тільки те, що чув на власні вуха, — продовжував капітан Смоллет. — П'ятакають, ніби ви маєте карту якогось острова. Ніби на тій карті хрестиками позначені місця сховку скарбів, ніби він розташований...

І він абсолютно точно назвав широту і довготу нашого острова.

— Я не говорив цього жодній людині! — скипів сквайр.

— Однак кожен матрос це знає, сер, — заперечив капітан.

— Це ви, Лівсі, усе розп'ятакали, — звинуватив доктора сквайр, — або ти, Гокінсе...

— Тепер уже не сутєво, котра сорока на хвості принесла ці відомості всій команді, — сказав доктор.

Я зауважив, що ані він, ані капітан не повірили містерові Трелоні, хоча він як міг виправдовувався. І я не повірив теж, бо він справжній базіка. Але тепер я думаю, що якраз тоді він говорив правду, а команді і без нас було відоме місце розташування острова.

— Я не знаю, у кого із вас, джентльмени, зберігається карта, — продовжував капітан, але наполягаю, щоб це трималося у секреті і від мене, і від містера Ерроу. Інакше я звільнюся.

— Розумію, — сказав доктор. — По-перше, ви хочете припинити зайві балачки. По-друге, ви хочете перетворити кормову частину на фортецю, зібравши тут слуг мого друга та передати їм зброю і порох, котрі є на борту. Це виглядає, ніби ви остерігаєтеся бунту на кораблі.

— Сер, — сказав капітан Смоллет, — я не ображаюсь, але й не хочу, щоб ви приписували мені слова, яких я не говорив. Немає виправдань капітанові, який, запідозривши бунт, все-таки вийшов у море. Я певен, що містер Ерроу — порядна людина. Багато матросів — теж порядні люди. Але я відповідаю за безпеку корабля і за життя кожної людини на борту. Я бачу, що багато чого робиться не так як слід. Я прошу вас вжити заходів безпеки або звільнити мене. Оце й усе.

— Капітане Смоллете, — почав доктор, усміхаючись, — ви чули байку про гору, яку народила миша? Пробачте мене, але ви нагадали мені цю байку. Коли ви зайшли до нас

у каюту, я ладен був присягнутися своєю перукою, що ви вимагатимете від нас набагато більше.

— А ви метикуватий, докторе,— сказав капітан.— Зайшовши до вас, я мав намір вимагати розрахунку, бо не мав і найменшої надії, що містер Трелоні дозволить мені хоча б рота розкрити.

— І не дозволив би! — крикну сквайр.— Якби не Лівсі, я послав би вас під три чорти. Хай там що, але я вислухав вас і зроблю все, що ви вимагаєте. Однак моя думка про вас змінилась у гірший бік.

— Це ваше право, сер,— сказав капітан.— Потім ви зрозумієте, що я лише виконав свій обов'язок.

І він вийшов із каюти.

— Трелоні,— сказав доктор, хоч я на це й не сподівався, проте ви запросили на корабель двох порядних людей: капітана Смоллета і Джона Сільвера.

— Щодо Сільвера, я з вами згоден,— скрикнув сквайр,— а от поводитися так, як оцей нестерпний брехун, як на мене, чоловік, моряк, а тим паче англієць не повинен!

— Ну годі, попливемо — побачимо! — закінчив розмову доктор Лівсі.

Коли ми вийшли на палубу, матроси вже почали переносити зброю і порох. «Йо-го-го!..» співали вони за роботою. Капітан і містер Ерроу віддавали накази. Мені дуже сподобалось, як нас по-новому розмістили. Переобладнали всю шхуну. На кормі з колишньої задньої частини середнього трюму влаштували шість кают, котрі з'єднувалися запасним проходом по лівому борту з камбузом і баком. Спочатку їх призначили для капітана, містера Ерроу, Гантера, Джойса, доктора і сквайра. Але потім дві з них віддали Редрутові й мені, а містер Ерроу і капітан влаштувалися на палубі, в тамбурі над сходами, що з'єднували верхню і нижню палубу. Тамбур з обох боків розширили, і тепер він міг слугувати кормовою рубкою. Він, звісно, був трохи затісний, та все ж у ньому помістилися два гамаки. Навіть штурман, здавалося, був задоволений таким розташуванням. Можливо, він також не довіряв команді. А втім, це лише моє припущення, тому що він, як ви самі скоро побачите, недовго перебував на шхуні.

Ми старанно працювали, перетягаючи порох, облаштовуючи наші каюти, коли нарешті з берега прибули на шлюпці останні матроси і з ними Довгань Джон. Кухар легко заліз на судно, зі спритністю мавпи, а щойно помігив, чим ми зайняті, гукнув:

— Гей, друзі, а що це ви робите?

— Переносимо бочки з порохом, Джоне,— відповів один із матросів.

— Якого біса?! За цією метушнею ми прогавимо ранній відплив!

— Вони виконують мій наказ! — обірвав його капітан.— А ви, шановний, ідіть у камбуз, щоб матроси вчасно повечеряли.

— Слухаюсь, сер,— відповів кухар.

І, торкнувшись рукою лоба, пірнув у камбуз.

— Оце славна людина, капітане,— сказав доктор.

— Можливо, сер,— відповів капітан Смоллет.— Обережніше, обережніше, хлопці!

І він побіг до матросів. Матроси волочили бочку з порохом. Раптом він помітив, що я стою і дивлюся на вертлюжну гармату, яка була встановлена в середній частині корабля, мідну дев'ятифунтівку, і зараз же нагримав на мене:

— Гей, юнго,— крикнув він,— марш звідси. Іди до кока, він дасть тобі роботу.

По дорозі в камбуз я чув, як він голосно заявив доктору:

— Я не терпіму, щоб на моєму судні були мазунчики!

Запевняю вас, тієї миті я повністю погоджувався зі сквайром, що капітан — жахлива людина, і зненавидів його.

Розділ 10. Плавання

Метушня тривала цілу ніч. Ми перетягали речі з місця на місце. Шлюпка весь час доставляла з берега друзів сквайра, зокрема й містера Бленді, які хотіли побажати йому вдалого плавання і щасливого повернення. В «Адміралі Бенбоу» у мене було набагато менше роботи ніж тут. Я стомився, як собака, а майже на світанку боцман заграв на своїй дудці, збираючи команду до підняття якоря.

А втім, якби я втомився навіть удвічі сильніше, то все одно не покинув би палуби. Все було нове і захопливе для мене: і уривчасті команди, і різкий звук свистка, і метушня при тьмяному світлі корабельних ліхтарів.

— Гей, Окісте, затягни-но пісню! — крикнув один матрос.

— Старовинну! — крикнув інший.

— Добре, хлопці,— відповів Довгань Джон, який стояв тут же, на палубі з милицею під пахвою, і затягнув пісню, яку я так добре знав:

П'ятнадцять душ на скрині мерця...

Уся команда хором підхопила:

Йо-го-го, та ще й пляшечка рому!

На останньому «го» матроси дружно натиснули на вимбов шпилью.

Як би я не був захоплений тим, що там відбувалося, мимоволі пригадав нашого старенького «Адмірала Бенбоу», і навіть примарилося, ніби голос покійного Бонса раптом приєднався до матроського хору.

Незабаром якір було піднято і закріплено. З нього скапувала вода. Вітер надував вітрила. Земля, кораблі, що нас оточували, почали віддалятися. Я збирався прилягти на

годинку, щоб подрімати, а тим часом «Іспаньйола» вирушила у плавання до Острова скарбів.

Зайве описувати деталі нашої подорожі. Вона була вдалою. Корабель виявився взірцевим, команду склали досвідчені моряки, капітан блискуче знав свою справу. Однак перш ніж ми дісталися острова скарбів, сталися дві-три події, про які варто згадати.

Насамперед з'ясувалося, що містер Ерроу ще гірший, ніж припускав капітан. Він не користувався авторитетом у матросів, його ніхто серйозно не сприймав. Та це ще півбіді. На другий-третій день подорожі він почав з'являтися на палубі у неприпустимому стані. Погляд у нього був каламутний, щоки розпашілі. Язик заплітався, і всі інші ознаки сп'яніння були очевидні. Його весь час присоромлювали і замикали в каюті. Він часто падав, набиваючи собі гулі та синці. Бували дні, коли він не підводився зі своєї койки. Рідко він бував майже тверезим, тоді ще якимось виконував свої обов'язки. Ми ніяк не могли зрозуміти, де він ховає випивку. Цю загадку розгадував увесь екіпаж. Ми навіть стежили за ним, та дарма. Коли його питали прямо, то напідпитку він лише нахабно реготав нам у вічі, а тверезим — божився, що за все життя не пив нічого міцнішого за воду.

Штурман він був нікудишній і погано впливав на своїх підлеглих. Було зрозуміло, що цей хлопець погано кінчить. Ніхто не здивувався і не засмутився, коли після однієї буремної ночі вранці на кораблі його не було.

— Впав за борт! — резюмував капітан. — Що ж, джентльмени, це позбавило нас від необхідності заковувати його в кайдани.

Так наш корабель залишився без штурмана. Треба було запропонувати на цю посаду когось із команди. Обрали боцмана Джобу Ендерсона. Його, як і раніше, називали боцманом, але виконував він обов'язки штурмана.

Містер Трелоні, бувалий мореплавець, теж даремно їв хліб під час подорожі: гожими днинами стояв на вахті. Другий боцман, Ізраїл Гендс, був старанний, старий, досвідчений моряк, який міг впоратися з будь-якою роботою на кораблі.

Він, між іншим, товаришував з Довганем Джоном Сільвером і, до слова, розкажу про Сільвера детальніше.

Матроси називали його Окостом. Для того щоб звільнити руки, він підвішував мотузку зі своїм костюмом на шию. Його вправність у куховарській справі варто було бачити: упираючись милицею в перегородку, погойдуючись за кожним рухом корабля, усе робив так віртуозно, ніби стояв на твердій землі! Ще цікавіше було спостерігати, як він спритно і швидко пробігав під час негоди по палубі, хапаючись за петлі канатів, які спустили спеціально для нього у найширших місцях. Матроси називали ці петлі «сережками

Довганя Джона». Часом він тримався за ті «сережки», потім орудував коштуром, іноді волочив його за собою на мотузці.

Усі матроси, які плавали з ним раніше, висловлювали жаль, що він уже не був тим Джоном Сільвером, яким був раніше.

— Наш Окіст не простачок,— розповідав мені другий боцман. У юні роки він учився; як захоче, може говорити так, ніби книжку читає. А до чого ж сміливий! Лев проти нашого Довганя Джона — кошеня. Я на власні очі бачив, як на нього, неозброєного, напали четверо, а він закріп їх до купи і так зіткнув головами...

Усі члени команди поважали його, більше того, виконували його накази. Він знаходив підхід до кожного. Зі мною завжди був надзвичайно люб'язний. Я дуже любив бувати у нього в камбузі. Тут панував ідеальний порядок, посуд був вичищений до блиску і акуратно складений. У кутку в клітці жив папуга.

— Гокінсе, заходь, побалакай з Джоном. Я, синку, радий тобі, як нікому іншому. Сідай і слухай. Оце — Капіган Флінт... я назвав свого папугу на честь знаменитого пірата... отже, Капіган Флінт віщує, що наше плавання закінчиться вдало... Адже так, Капігане?

І папуга неймовірно швидко повторював:

— Пістри! Пістри! Пістри!

Так він викрикував, аж доки не знесиловався або поки Джон не накривав його клітку хусткою.

— Цій пташці, Гокінсе, мабуть, зо двісті років. Папуги безсмертні. Хіба диявол бачив стільки зла, скільки пережив мій папуга?.. Він плавав із Інглендом, із прославленим піратом капіганом Інглендом. Він побував на Мадагаскарі, на Малабарі, у Сурінамі, на Провіденсі, у Порто-Белло. Він бачив, як виловлюють вантаж із затоплених галіонів. Саме тоді він навчився кричати «пістри»! Нічого в цьому дивного немає: тоді з дна дістали триста п'ятдесят тисяч пістрів, Гокінсе! Цей папуга був свідком нападу на віце-короля Індії неподалік від Гоа. А на вигляд — пташеня... Але ти нюхнув пороху, правда, Капігане?

— Повертай на інший галс! — кричав папуга.

— Він у мене чудовий моряк,— примовляв кухар і пригощав папугу цукром-рафінадом, шматочки якого діставав із кишені.

Папуга довбав дзьобом пруди своєї буцигарні і брутально лаявся.

— З вовками жити, по-вовчи вити,— виправдовував улюбленця Джон. Цей бідний, старий, невинний птах лається, як сто чортів укупі, але він не розуміє, що каже. Він лаявся б і у присутності самого Бога.

При згадці про Господа, Джон богомільно простягав руки до неба, і я подумав, що він найблагородніша людина на світі.

Взаємини сквайра і капітана Смоллета все ще були напружені. Сквайр, не соромлячись, висловлювався про капітана з презирством. Капітан ніколи не заводив розмови зі сквайром, а коли господар корабля питав його про що-небудь, відповідав різко і без зайвих слів. Затиснутий у глухому куті, він був змушений зізнатися, що, вочевидь, помилявся, коли погано відгукувався про команду. Більшість матросів працювали взірцево, вся команда поводитися пречудово. А в шхуну він відверто закохався.

— Вона покїрна керму, як добра дружина чоловікові, сер. Але,— додавав він,— додому ми ще не повернулися, і наше плавання мені все одно дуже не подобається.

Зазвичай реакція сквайра на подібні коментарі була такою: він повертався до капітана спиною і заходився міряти палубу кроками, високо задерши підборіддя.

— Ще трохи,— говорив він,— і цей чоловік остаточно виведе мене з себе.

Нам випало перенести бурю, яка зайвий раз підтвердила достоїнства нашої «Іспаньйоли». Команда виглядала задоволеною, та це зрозуміло. Як на мене, то останнє судно, на якому так догоджали команді, як на нашому, був ковчег біблейського героя Ноя. Будь-який привід використовувався для того, щоб побалувати моряків подвійною порцією грогу. Якщо сквайр дізнавався, що у когось із матросів день народження, кухаря просили приготувати пудинг. На палубі постійно була діжка з яблуками, щоб кожен міг поласувати ними, коли заманеться.

— Це погана манера поводження з підлеглими,— попереджав капітан доктора Лівсі.— Панькання з матросами погано закінчується. Повірте моєму досвіду.

А все ж діжка з яблуками, як ви дізнаєтеся пізніше, стала нам в пригоді. Завдяки цій діжці ми вчасно дізналися про небезпеку, що чатувала на нас, і не загинули від рук зрадників.

Ось як це було. Спершу ми прямували проти пасатів, щоби піймати вітер до острова,— зрозуміліше пояснити не можу,— а тепер ішли до нього з вітром. Удень і вночі ми вдивлялися у далечінь, сподіваючись, що побачимо його. За підрахунками, менше доби відділяло нас від омріяного острова. Сьогодні вночі, щонайдалі завтра вранці, ми повинні були побачити острів скарбів. Ми тримали курс на південь — південний захід. На траверзі дув рівний вітер. Море було спокійне. «Іспаньйола» мчала вперед, подекуди хвилі оббризкували її бушприт. Все йшло за планом. У всіх був гарний настрій, усі раділи завершенню першого етапу нашого плавання.

Коли зайшло сонце і я закінчив свою роботу, перед сном мені закортіло з'їсти яблуко. Я скочив на палубу. Вахтові, дивлячись уперед за курсом, сподівалися побачити острів.

Керманіч, спостерігаючи за наповненим вітром вітрилом, посвистував. Довкола було тихо, лише вода плюскотіла за бортом.

А в діжці залишилося одненьке яблуко. Щоб його дістати, довелося залізти в бочку. Сидячи там у темноті, заколисаний плюскотом води і рівномірним погойдуванням судна, я ледь не заснув. Раптом хтось важко опустився на палубу поряд із діжкою. Діжка трохи посунулася, бо він сперся об неї спиною. Я вже хотів було вискочити, але цей чоловік заговорив. Я впізнав голос Сільвера, і перш ніж він сказав щось важливе, я вирішив за жодних обставин не вилазити з діжки. Я лежав на дні, тремтів і вслухався, боячись навіть дихати, задихаючись від страху й цікавості. З його перших слів я зрозумів, що від мене залежить життя усіх чесних людей цього корабля.

Розділ 11. Що я підслухав, сидячи у діжці з-під яблук

— Ні, не я,— сказав Сільвер.— Капітаном був Флінт. А я був квартирмейстером, бо в мене дерев'яна нога. Я втратив ногу, а П'ю втратив свої ілюмінатори під час спільної справи. Ногу ампутував учений хірург, він навчався у коледжі і знав напам'ять усю латину.

Та потім його все одно повісили на шибениці у Корсо-Кіслі, як собаку: сушитись на сонечку... разом з іншими. Так! То були люди Робертса і загинули через те, що перейменовували свої кораблі. Нині корабель називається «Королівське щастя», а завтра якось інакше. А ми вважали так: корабель має мати одну назву: як його назвуть, так він і плаватиме. Ось, наприклад, наша «Касандра» завжди була лише «Касандрою». Це вона благополучно довезла нас додому з Малабара, після того як Інгленд захопив віце-короля Індії. Не змінював назви і «Морж», старий корабель Флінта, наскрізь просочений кров'ю, перевантажений золотом настільки, що ледь не пішов на дно.

— Ех,— почув я голос наймолодшого з наших матросів,— а все-таки молодчина цей Флінт!

— Подейкують, що Девіс ні в чому йому не поступався,— сказав Сільвер.— Але напевно не скажу, бо я ніколи з ним не плавав. Я плавав спочатку з Інглендом, потім із Флінтом. А тепер ось сам вийшов у море. Заробив дев'ятсот фунтів стерлінгів у Інгленда і зо дві тисячі у Флінта. Непогано для рядового матроса. Гроші вклав у банк, відсоток капає нічогенький. Важливо не лише заробити, а ще й зберегти і примножити... Де тепер люди Інгленда? Невідомо... Де люди Флінта? Більшість тут, на кораблі, тішаються, коли подають пудинг. Багато хто з них на березі з голоду пухнув. Старий П'ю разом з очима втратив сором і совість, проциндрював тисячу двісті фунтів на рік, як парламентський лорд. Де він тепер? Здох і гниє в землі. А останні два роки вже й на кусень хліба не мав. Він жебракував, грабував, знімав голови з плечей, а все ж не міг себе навіть прогодувати.

— І варто бути після цього піратом,— сказав молодий моряк.

— Не варто бути дурнем! — заперечив Сільвер,— хоча тебе це не обходить. Ти юний, але недурний. Тебе не обдуриш. Це я помігив одразу, щойно ми познайомились, і відтепер розмовлятиму з тобою, як із чоловіком.

Ви не можете навіть собі уявити мого обурення, коли я почув, як цей старий мерзотник говорить іншому юнакові ті самі улесливі слова, які говорив мені!

Якби моя воля, я б його... убив.

А тим часом Сільвер продовжував говорити, й гадки не маючи проте, що його підслуховують:

— Таке життя більшості джентльменів удачі. Вони проживають важке життя, ризикуючи опинитися на шибениці, та жеруть і п'ють, як бойові півні перед боєм. У море виходять, маючи сотню мідяків, а повертаються із сотнями фунтів. Награбоване пропивають, гроші пускають на вітер — і знову повертаються в море, нічого не маючи за душею. Але я не з тих. Якладаю свої гроші частинами у різні банки і ніде не зберігаю надто багато, щоб не викликати підозри. Мені, зауваж, п'ятдесят років. От повернуся з цього плавання, і заживу як справжній джентльмен... Кажеш, що саме час?.. Знаєш, а я й досі непогано жив. Ні в чому собі ніколи не відмовляв. М'яко спав, смачно їв. От тільки в морі бувало важкувато. А починав-то я звичайним матросом, як і ти.

— Але те, що ви заробили раніше, тепер пропаде,— сказав молодий матрос.— Хіба ви зможете з'явитися у Брістолі після такого плавання?

— Як ти гадаєш, де зараз мої гроші? — запитав Сільвер, хитро підсміюючись.

— Там, де і були, у банках Брістоля,— відповів матрос.

— Вони були там,— сказав кок,— вони ще були там, коли ми піднімали якір. Але тепер моя старушенція вже забрала їх звідти. «Підзорну Трубу» продано разом з орендованою ділянкою, клієнтурою і оснащенням, а стара виїхала з Брістоля і чекає на мене в означеному місці. Я б сказав тобі, що це за місце, адже довіряю тобі, але переживаю, щоб інші на мене не образилися за те, що я не сказав цього і їм також.

— А своїй дружині ви довіряєте? — поцікавився матрос.

— Джентльмени удачі,— відповів кухар,— рідко довіряють одні одним. І цілком слушно. Але мене не просто ошукати. Той, хто спробує опустити канат, щоб старий Джон зашпортався і впав, недовго житиме на цьому світі. Хтось боявся П'ю, хтось — Флінта. А мене боявся сам Флінт. Він боявся мене і водночас пишався мною... Він мав відчайдушну команду. Навіть диявол побоявся би з нею вирушити у відкрите море. Ти мене знаєш, я не люблю вихвалитися, я веселий і добродушний. Проте коли я був

квартирмейстером, старі пірати Флінта були мені покірні, як благі ягнята. Дисципліна на судні старого Джона була ого-го!

— Скажу вам чесно, — признався матрос, — до цієї розмови, Джоне, ваш намір мені був не дуже до вподоби. Але тепер я згоден, ось вам моя рука.

— Ти сміливий хлопець і точно не дурень, — відповів Сільвер і так енергійно потиснув руку нового компаньйона, що діжка гойдулася разом зі мною. — Ти будеш чудовим джентльменом удачі, не гіршим, а навіть кращим ніж ті, з ким я мав справу досі!

Потрохи я почав розуміти їхній сленг. «Джентльмени удачі» — це по-їхньому пірати. І щойно я став свідком того, як, можливо, останній чесний матрос нашого корабля пристав до цих розбійників, піддавшись улесливим переконанням хитрючого Сільвера. Вочевидь, ця розмова з молодим матросом була не першою, його агітували стати «джентльменом удачі» вже давно, а спокусився він тільки зараз. На жаль, цей матрос не єдиний, кого завербував Довгань Джон. У цьому я переконався, сидячи замість яблука діжки. Сільвер підвиснув, і до діжки підсів ще хтось.

— Дік уже наш, — сказав Сільвер.

— Я знав, що днем раніше — днем пізніше він буде нашим. — Почув я голос, який упізнав. Це був другий боцман, Ізраїл Гендс. — Він не дурень, цей Дік.

Деякий час він мовчки жував тютюн, потім виплюнув його і мовив:

— Скажи, Окосте, скільки ще ми будемо метлятися, як маркітантський човен?

Присягаюся, мені до смерті набрид капітан! Годі вже йому командувати! Я хочу жити у капітанській каюті, я хочу їхніх страв і вин.

— Ізраїле, — сказав Сільвер, — твоя голова вартує не більше, ніж баняк, бо в ній ніколи не було мозку! Добре, що ти хоча б слухати можеш, слава богу, вуха маєш довгі. Тож слухай: спатимеш, як і раніше, у кубрику, їстимеш, що дадуть, будеш люб'язним і не вип'єш ані краплі вина аж доти, поки я не дам на це дозволу. Покладись на мене в усьому, синку.

— Я ж не відмовляюся, — промимрив другий боцман. — Я лише цікавлюся: коли?

— Ах коли? — закричав Сільвер. — Що ж, відповідаю: якомога пізніше — ось коли! Капітан Смоллет для нас же веде наш корабель. Нам це вигідно, бо він золото — не моряк. Сквайр і доктор мають карту. Але я не знаю, де вони її ховають! Може, ти знаєш? От і думай. А я вже придумав: краще нехай сквайр і доктор знайдуть скарби, допоможуть завантажити їх на корабель. А далі вирішимо, що з ними робити. Якби не такі сучі сини, як ви, я б радо дозволив капітанові Смоллету довести нас бодай півдороги назад.

— Ми й самі непогані моряки! — заперечив Дік.

— Непогані матроси, ти маєш на увазі,— поправив його Сільвер.— Крутити стерно — це ми вміємо. А от хто з нас визначить курс? На це, як не прикро, не здатен ніхто з нас, джентльмени. Якби все залежало від мене, капітан довів би нас хоча б до пасату. Тоді була бупевненість, що курс правильний, не довелось би видавати прісну воду по ложечці на день. Ну що ви за люди... я вас знаю, тому доведеться покінчити з ними на острові, відразу після того, як вони перетягнуть скарби сюди, на корабель. А вам би лише якнайскоріше до випивки дістатися. Правду кажучи, аж серце поболює від думки, що повертатися доведеться з такими, як ви.

— Не передай куті меду, Довганю! — крикнув Ізраїл.— Хто б з тобою сперечався?!

— На своєму віку я бачив чимало великих кораблів, які пропали ні за цапову душу. А скільки таких паруб'яг підвісили сушитися на сонечку,— вигукнув Сільвер,— а все тому, що поспішали, поспішали... Послухайте мене: я трохи поплавав морями, не одне бачив і знаю більше від вас. Якщо б ви могли взяти правильний курс, то давно б уже в каретах катались. Та куди вам! Знаю я вашого брата: насьорбається рому — і шибениця здається гойдалкою.

— Еге ж, кожен знає, Джоне, що ти наче капелан,— заперечив йому Ізраїл.— Але ж були хлопці, які тобі не поступалися. Вони любили погуляти. Але вони не бавилися в командирів, самі пили-гуляли й іншим не боронили.

— Так-так, були,— сказав Сільвер, були і загули. Де вони тепер? Таким був П'ю — та помер у злиднях. І Флінт був таким — та помер від рому в Саванні. Не заперечую, вони були веселими людьми... Та де вони зараз, ще раз вас запитую, де?

— Що ми зробимо з ними,— запитав Дік,— коли розкриємо карти?

— Оцей мені імponує! — захоплено вигукнув кок.— Діло говорить, а не пусті теревені гне. Як ти гадаєш, що з ними робитимемо? Висадимо на якийсь незаселений берег? Так вчинив би Інгленд. Або заріжемо їх усіх, як свиней? Так зробили б Флінт і Біллі Боне.— Еге ж. Це цілком у його стилі,— підтвердив Ізраїл.— «Мертві не кусаються», часто повторював Біллі. Тепер він сам мертвий, от хай і перевіряє свою приповідку на власному досвіді. Тепер він небезпечний, а коли жив, добрий був катюга.

— Так і було,— сказав Сільвер.— Біллі мав важку руку, розправу чинив швидко. І хоча я добродушна людина, бачу, що справа серйозна. Обов'язок над усе. Моє слово — повбивати. Ну, дуже не хочеться, ставши членом парламенту і катаючись у каретах, увесь час боятися, що хтось із цих вискочок заявиться до мене, як чорт до монаха. Ні. Треба дочекатися, доки плід дозріє, а потім його зірвати!

— Джоне,— та ти герой,— вигукнув боцман,— герой!

— У цьому ти переконаєшся, Ізраїле,— сказав Сільвер.— Я вимагаю лише, щоб ви поступилися мені сквайром Трелоні. Я хочу власноруч стягти його телячу голову... Діку,— попросив він,— будь ласка, дістань яблуко з діжки, у горлі пересохло.

Можете собі уявити, який жах я пережив! Якби мені стало духу, я б вискочив із діжки і пустився б навтьоки, але моє серце і руки, і ноги,— усе тіло стало ніби не моє... Дік уже підвівся, та його зупинив Гендс:

— Хочеться тобі тієї гнилі, Джоне! Дай-но нам краще рому.

— Діку,— сказав Джоне,— я тобі довіряю, але знай, на бочечці є поділки. Маєш ключа. Націди горня і принеси.

І хоча я був переляканий на смерть, все ж думати міг: «Ось де містер Ебро убрав ром, який погубив його!»

Тільки-но Дік відійшов, Ізраїл почав нашпигувати щось на вухо коку. Я розчув лише уривок фрази, але і цього було достатньо.

— Більше ніхто не погоджується,— ось що мені вдалося почути.

— Отже, на кораблі є ще вірні люди!

Коли Дік повернувся, усі троє по черзі брали горня і випили. Один виголосив тост «за удачу», другий «за старого Флінта», а Сільвер проспівав:

За вітер удачі, за вітер талану!
Щоб зажили ми весело й багато!

У бочці стало світло. Глянувши ввєрх, я побачив, що піднявся місяць, освітив крьюс-марс і напнутий фок-зейль. Із вахти залунав радісний вигук: «Земля!».

Розділ 12. Воєнна рада

Моряки повибігали на палубу з кают і кубрика, зчинивши гамір і метушню. Я вискочив із бочки, прослизнув за фок-зейль, завернув до корми, вийшов на відкриту палубу і побіг разом із Гантером і доктором Лівсі на напнуту вігром скулу. Тут уже зібралась уся команда. Туман розсіявся відразу після того, як зійшов місяць. Далеко на південному заході ми побачили дві низькі гори, між ними було десь зо дві милі, а за ними височіла третя, вона ще була оповита туманом. Усі три гори мали правильну конічну форму.

Я дивився на них ніби крізь сон, я ще не міг повірити, що вибрався з бочки живим. Накази капітана Смоллета повернули мене до реальності. «Іспаньйола» стала дещо крутіше до вітру і взяла курс у напрямку острова зі східного боку.

Коли всі накази капітана були виконані, він запитав:

— Гей, хлопці, чи не бачив хто із вас цієї землі раніше?

— Я бачив, сер,— відгукнувся Сільвер.— Тут ми поповнювали запаси прісної води, коли я був коком на торговому судні.

— Мені здається, що кинути якір найкраще в південній частині, за оцим маленьким острівцем? — запропонував капітан.

— Так, сер. Цей острівець називається Острів Скелета. Раніше він був пристанищем піратів, один матрос з нашого корабля знав усі назви, якими нарекли пірати тутешні місця. Північна гора — Фок-щогла. А від неї на південь — ще дві: Грот-щогла і Бізань-щогла. Найвищу гору, яка зараз укутана туманом, Грот-щоглу частіше називають Підзорною Трубою. А все тому, що пірати на ній полюбляли влаштовувати пункт спостереження, коли стояли тут на якорі й чистили днища своїх суден. Прошу вибачення, але зазвичай вони лагодили свої судна тут.

— Я маю карту,— сказав капітан Смоллет,— подивіться, це той острів?

Коли карта потрапила до рук Довганя Джона, очі його аж засвіглися. Але тинь розчарування одразу погасила те світло. То була не та карта, яку ми знайшли на дні скрині Біллі Бонса. Це була її майже точна копія. На ній позначалося усе: назви, висоти і глибини, бракувало лише трьох червоних хрестиків і рукописних заміток. Хоч як було прикро Сільверові, він стримався і нічим не видав свого розчарування.

— Так, сер,— сказав він,— саме той. Його прекрасно накреслено. Цікаво, хто це зумів так намалювати карту... Пірати — люди невчені... а ось і стоянка капітана Кідда, так само називав її і той матрос. Тут сильна течія на південь. Ближче до західного берега вона повертає на північ. Дуже правильне рішення, сер,— продовжував Сільвер,— я маю на увазі крутий бейдевінд. Якщо ви маєте намір увійти в бухту, привести до ладу корабель після плавання, кращого місця годі й шукати.

— Дякую,— сказав капітан Смоллет.— Коли мені буде потрібна допомога, я неодмінно звернуся до вас. Зараз ви вільні.

Я був шокований тим, що Джон впевнено і так відверто виказав свою обізнаність острова. Вимушений зізнатися, що злякався, коли він підійшов до мене. Звісно, він не знав, що я сидів у бочці і чув сьогоднішню піратську нараду. Та жах проймав мене від його лукавства, жорстокості та абсолютної владності над командою корабля. Не знаю, як мені вдалося не здригнутися, коли він підійшов і поклав руку мені на плече.

— Непогане місце, цей острів,— дружелюбно сказав він.— Так, непогане місце для шибеників. Ти зможеш купатися, лазити по горах, ганятимешся за дикими козами. Ти сам будеш скакати горами, як дикий козлик. На цьому острові я сам почуваюся хлопчиськом і навіть ненадовго забуваю про свою дерев'яну ногу. Як добре бути хлопчиськом і мати на ногах десять пальців! Якщо ти захочеш піти ознайомитися з островом, скажи старому Джону і він підготує тобі попоїсти на дорогу.

І, по-дружньому поплескавши мене по плечу, пошкунтильгав собі.

Капітан Смоллет, сквайр і доктор Лівсі про щось говорили на шканцях. Я хотів розповісти все, про що дізнався, якомога скоріше. Але побоявся перервати їхню розмову, коли це могли побачити інші. Я вештався неподалік від них, придумуючи, як розпочати розмову, і раптом доктор Лівсі покликав мене до себе. Він забув свою люльку внизу і хотів послати мене за нею, бо довго без неї не міг. Підійшовши до нього настільки близько, щоб ніхто не зміг нас підслухати, я прошепотів:

— Докторе, мені треба з вами поговорити. Нехай капітан і сквайр спустяться в каюту, а потім під будь-яким приводом ви покличете мене. У мене жахливі новини.

— Дякую, Джиме, це все, про що я хотів дізнатися,— сказав він голосно, роблячи вигляд, ніби щойно запитував мене про щось.

Потім повернувся до своїх співрозмовників. Вони продовжили бесіду невимушено, абсолютно спокійно, ніхто з них не підвищив голосу і не присвиснув, проте я точно знав, що доктор Лівсі передав їм моє прохання. Потім капітан наказав Джобові Ендерсону скликати всю команду на палубу.

— Хлопці,— сказав капітан Смоллет, звертаючись до матросів,— я хочу поговорити з вами. Перед нами земля. Ця земля — і є той острів, до якого ми пливли. Ми всі знаємо, який щедрий містер Трелоні. Він запитав мене, чи добре працювала команда під час подорожі. І я відповів, що кожен із вас старанно виконував свої обов'язки і що мені ніколи не доводилося повторювати свої накази двічі. Містер Трелоні, я і доктор ідемо до каюти випити за ваше здоров'я і за вашу удачу, а вам сюди подадуть грогу, аби ви могли випити за наше здоров'я і за нашу удачу. Якщо вам цікаво, що я про це думаю, то... сквайр дуже люб'язний, що пригощає нас випивкою, адже так? Пропоную крикнути на його честь «слава».

У тому, що всі разом закричали «слава», не було нічого дивного. Це давній моряцький звичай. Але воно прозвучало так гучно і дружно, що, зізнаюсь, у ту хвилину було важко повірити, що ці люди мають намір вирізати нас усіх до одного.

— Слава капітанові Смоллету! — загорланив Довгань Джон, коли затих перший вигук. І цей заклик підхопила уся команда корабля дружно і весело.

Під привітні крики три джентльмени спустилися в каюту.

Дещо пізніше вони послали слугу за мною.

Коли я ввійшов, вони сиділи за круглим столом. На столі стояла пляшка іспанського вина і таріль з родзинками.

Доктор курих, тримаючи свою перуку на колінах, а це, як я зрозумів, було свідченням його сильного хвилювання. Кормовий ілюмінатор був відчинений, бо та ніч була тепла. Місячна доріжка пролягала за кораблем.

— Ну ж бо, Гокінсе,— сказав сквайр,— ти хотів нам щось повідомити. Говори.

Коротко я розповів усе, що підслухав, сидячи в дїжці. Ніхто з них мене не перебивав, поки я не закінчив. Вони не зводили з мене очей і сиділи непорушно.

— Джиме,— сказав доктор Лівсі,— присядь.

Вони запросили мене до столу, дали мені чарку вина, насипали в долоню родзинок, і кожен із них по черзі, кланяючись, випив за моє здоров'я, щастя і хоробрість.

— Так, капітане,— сказав сквайр,— ви були праві, а я був неправий. Визнаю себе віслюком і покїрно чекаю ваших розпоряджень.

— Я такий самий віслюк, як і ви, сер,— заперечив капітан.— Якщо команда готується до бунту, це неодмінно в чомусь проявляється. Кожен, хто не сліпий, помітить, що щось не так, і якось цьому зарадить. А от ця команда зуміла приспати мою пильність.

— Капітане, вас перехитрив Джон Сільвер. Він надзвичайна людина.— І він надзвичайно гарно виглядав би підвішеним на реї,— заперечив капітан.— Та всі ці балачки тепер ні до чого. З усього, що ми зараз почули, я зробив певні висновки. З дозволу містера Трелоні, ознайомлю вас із ними.

— Тут ви, капітан, сер, розпоряджайтеся! — пафосно сказав містер Трелоні.

— По-перше,— сказав капітан Смоллет,— ми змушені продовжувати те, що розпочали, бо мости для відступу для нас перекриті. Якщо я бодай натякну на повернення, вони тієї ж миті здіймуть бунт. По-друге, ми ще маємо час — як мінімум доти, поки не відшукаємо скарби. По-третє, в команді мусили залишитися вірні люди. Рано чи пізно, а нам все одно не уникнути бою з цією бандою. Я вважаю, що найкращий захист — це напад. Тому пропоную напасти на них першими, несподівано, у найбільш неїдходящий для них момент. Здається, ми можемо покластися на ваших слуг, містере Трелоні?

— Як на мене самого,— запевнив сквайр.

— Їх є троє,— вголос лічив капітан.— А ще нас троє, і Гокінс, отже, семеро. А на кого з команди можна покладатися?

— Вірогідно, на тих, кого Трелоні найняв сам, без допомоги Сільвера,— мовив доктор.

— Ні,— заперечив Трелоні.— Адже Гендса теж наймав я сам.

— Правду кажучи, мені також здавалося, що Гендс надійний,— зізнався капітан.

— Важко повірити, що всі вони англійці! — вигукнув сквайр.— Слово честі, відчуваю непереборне бажання розбомбити цей корабель ущент!

— Отже, джентльмени,— продовжив капітан,— вибирати нам нема з чого. Єдине, що ми можемо, це вичікувати слушної нагоди. Це нелегко, я знаю. Приємніше було б напасти на них просто зараз. Але ми не можемо цього зробити, доки не з'ясуємо, хто з команди

вірний нам. Пильнувати, бути надзвичайно обережними і чекати — це все, що я можу запропонувати.

— Зараз серед нас найважливіша людина — Джим,— сказав доктор.— Серед матросів він як свій, а до того ж він спостережливий хлопець.

— Гокінсе, я також повністю покладаюся на тебе,— сказав сквайр.

Мушу визнати, що я дуже боявся не виправдати їхньої високої довіри. Але обставини склалися так, що мені й справді довелося врятувати їм життя.

А поки що із двадцяти шести осіб ми могли покластися лише на сімох. Один з тих семи був, нагадаю, я, підліток. Якщо ж брати до уваги лише дорослих, то нас було шестеро проти дев'ятнадцяти.

Частина третя. Мої пригоди на острові

Розділ 13. Як розпочалися мої пригоди на острові

Уранці острів виглядав зовсім інакше, ніж учора. Хоча вітер і вщух, за ніч ми все ж значно просунулися вперед, і на ранок були вже за півмилі від низького східного берега. Більшу частину острова займали ліси. Сірість і одноманітність панували на острові. Подекуди їх скрашували жовті смуги піщаних берегів і де-не-де зеленіли хвойні дерева, найімовірніше, сосни. Вони росли то поодинокі, то купами і височіли над рівнем лісу. Загалом острів виглядав похмурим і нудним. Вершини усіх гір були просто гострими голими скелями. Форми усіх гір були дивними, та найбільше враження справляла Підзорна Труба. Вона була вища за інші гори на триста, а то й чотириста футів, її схили були стрімкі, а зрізана, майже пласка вершина, нагадувала п'єдестал.

Океан гойдав нашу «Іспаньйолу» так сильно, що аж вода стікала в шпігати. Снасті напиналися, як струни, стерном водило з боку в бік, увесь корабель тріщав, стогнав і дрижав, як фабричний цех. Я вчепився рукою в бакштаг, бо відчув, що мене нудить. Усе попливло перед очима. За період подорожі я вже звик до моря і, коли корабель розсікав хвилі, почувався добре, але коли ми стояли на якорі, а хвилі гралися кораблем, як пляшкою, мені було зле, особливо вранці натщесерце.

Що на мене справило таке гнітюче враження, сам не збагну. Може, шторм, може, ці сірі непривітні ліси і дике голе каміння, чи гуркіпливий прибій, який несамовито бив кругі береги... Взагалі-то я мав би втішитися, побачивши землю після такого довгого перебування в морі, адже і сонце було гаряче та яскраве, довкола лігали птахи і з криком ловили рибу в морі, але мене чомусь нудило і трясло. З першого погляду я зненавидів острів скарбів.

Цього ранку нам довелося важко працювати. Оскільки вітру не було, ми мушили спустити шлюпки, протягти шхуну на буксирі зо три-чотири милі, обігнути мис і ввести її у вузьку протоку за Островом Скелета.

Я всівся в одну зі шлюпок, хоча роботи для мене там не було. Сонце пекло нестерпно, матроси бурчали, проклинаючи свою важку роботу. Нашою шлюпкою правив Ендерсон. Замість того, щоб стримувати інших, він сам бурчав і лаявся, ба, навіть гірше за інших.

— Нічого-нічого,— сказав він і вилаявся.— Ще трохи, і все це скінчиться...

Те, що всі нервували, мені здалося поганим знаком. Досі матроси працювали старанно й охоче. Непривітний вигляд острова нанівець звів дисципліну.

Довгань Джон увесь час стояв біля стернового та допомагав йому вести корабель. Він знав протоку як свої п'ять пальців і зовсім не дивувався, що за кожним заміром виявлялося глибше, ніж позначено у відповідних місцях на карті.

— Ця вузька протока поорана океанським відпливом,— пояснював він.— Відплив поглиблює її щоразу, ніби лопатою копає.

Ми зупинилися точнісінько в тому місці, де на карті був позначений якір. Третина милі відділяла нас від основного острова і третина милі — від острова Скелета. Дно було чисте, піщане. Шумно опускаючись на дно, наш якір сполохав птахів, які великими зграями зняли з дерев у небо і, галасуючи, кружляли над лісом. Та вже через кілька хвилин вони сховалися у гілках дерев, і знову запанувала тиша.

Протока була надійно закрита з усіх боків і губилася між густими лісами. Лісова смуга починалася одразу за лінією протоки. Береги були пласкими. А вдалині височіли гори. Ця картина нагадувала амфітеатр. У протоку, яка мала вигляд тихого ставу, впадали дві болотисті річечки. Рослинність на їх берегах вражала ядучим різнобарв'ям. Із корабля ми не могли бачити ані будівлі, ані частоколу — дерева щільно заховали усе від сторонніх поглядів. Якби ми не мали карти (наочного доказу того, що хтось знав цей острів дуже добре), можна було б подумати, що ми перші, хто завітав на цей острів ще відтоді, коли Бог відділив сушу від води.

Тиша була моторошна. Порушував її лише віддалений шум прибою, який бився об прибережні скали десь за півмилі від нас. Тут пахло затхлістю зіпрілого листя і напівзгнилих стовбурів. Я помітив, що доктор принохується і морщить носа, ніби десь поряд розбилося яйце з душком.

— Не впевнений, чи є тут скарби,— сказав він,— але всілякі болячки тут є, гарантовано.

Поведінка команди, яка насторожила мене у шлюпці, виходила з-під контролю, коли ми повернулися на корабель. Матроси порозвалювалися на палубі і про щось

перемовлялися. Навіть найпростіші накази вони слухали не уважно і виконували знехотя. Мирні матроси пройнялися духом непокори, і ніхто не міг цьому зарадити. Бунт назрівав, ця небезпека нависла над нами, як грозова хмара.

Небезпеку помітили не лише ми, мешканці кают. Довгань Джон, що мав сили, намагався підтримувати порядок, підходячи то до однієї групи матросів, то до іншої, він усім подавав приклад зразкового послуху. Аж занадто він був люб'язним і послужливим: він усім усміхався. Почувши будь-який наказ, Джон притьмом хапав свою милицю і першим кидався виконувати його, весело вигукуючи:

— Слухаюсь, слухаюсь, сер!

А коли не було роботи, він співав пісні, одну за одною, щоб якось згладити загальний гнітючий настрій.

З усього, що відбувалося цього злочасного дня, найбільш підозрілою нам здавалася поведінка Довганя Джона.

Ми зібралися в каюті на раду.

— Сер,— сказав капітан,— якщо я віддам хоч один наказ, уся команда накинеється на нас. Розумієте, сер, ось у чому річ: мені грублять на кожному кроці. Якщо я відповім грубістю на грубість, нас розірвуть на клоччя. Якщо не відповім, Сільвер може запідозрити, що щось не так, і ми програємо гру. Але тепер ми можемо покладатися тільки на одну людину.

— На кого? — запитав сквайр.

— На Сільвера, сер,— відповів капітан.— Він прагне приструнити їх не менше, ніж ми. Це вони вередують, але якщо йому дати можливість переконати їх не бунтувати раніше, ніж це необхідно... я пропоную дати йому таку можливість. Треба відпустити матросів погуляти на берег. Якщо вони зйдуть на берег усі разом, то ми... захопимо корабель. Якщо ніхто не зйде, то зачинимося в каюті й будемо захищатися, як зуміємо, благаючи Бога про допомогу. А якщо зйдуть лише декотрі, Сільвер поверне їх на корабель слухняними, як ягнят.

На тому й порішили. Надійним людям ми роздали заряджені пістолети. Гантера, Джойса і Редрута ми втаємничили у наші плани. Дізнавшись про все, вони навіть не дуже здивувалися і сприйняли наші новини значно спокійніше, ніж можна було очікувати. Після цього капітан вийшов на палубу і звернувся до команди.

— Хлопці! — сказав він.— Сьогодні довелося добряче попрацювати, ми всі страшенно стомились. Прогулянка на берег нікому не зашкодить. Шлюпки досі на воді. Охочі можуть скористатися ними. За півгодини до заходу сонця я стрельну з гармати.

Певно, ці телепні були впевнені, що знайдуть скарби відразу, щойно ступлять ногою на берег. Їхню похмурість як рукою зняло. Гучне «слава» відгукнулося луною аж ген у далеких горах і знову сполохало птахів.

Капіган ухвалив соломонове рішення: він одразу пішов із палуби, надаючи тим самим можливість Сільверу діяти. Та хіба він міг вчинити інакше? Якби він залишився на палубі, то не міг би робити вигляд, що нічого не розуміє.

Ситуація була однозначна: відтепер капіганом був Сільвер, і він очолював команду бунтарів. А мирні матроси (пізніше з'ясувалося, що були й такі), просто не мали вибору. Імовірно, усі вони були налаштовані проти нас своїми вожаками. Проте деяким із них, загалом непоганим людям, не хотілося заходити занадто далеко. Одна справа — непослух, байдикування і виявлення невдоволення, а інша — захоплення корабля і розправа над невинними людьми.

Внаслідок тривалих суперечок команда поділилася так: шестеро залишалися на кораблі, решта тринадцять, враховуючи самого Сільвера, почали розсідатися по шлюпках.

Тоді я наважився на перший із тих відчайдушних вчинків, які врятували нам життя. Ось як я міркував: корабель ми захопити не можемо, бо Сільвер залишив на борту шестеро своїх посіпак. Та й на кораблі я непотрібний, адже їх тільки шестеро. От я й вирішив зійти на берег. Миттю я переліз через борт і згорнувся клубочком в носі найближчої шлюпки. Вона відразу відчалала.

На мене ніхто не звернув уваги, лише передній весляр сказав:

— Це ти, Джиме? Сиди, тільки голову не задирай.

Але Сільвер, який сидів у сусідній шлюпці, пильно придивився до нашої і окликнув мене, щоб переконатися, що це справді я. І тоді я пошкодував, що не залишився на кораблі.

Шлюпки мчали до берега наввипередки. Та шлюпка, у котрій сидів я, відчалала першою. Вона була легшою, веслярі зібралися в ній кращі, і ми зі старту випередили шлюпку-суперницю. Щойно ніс шлюпки торкнувся берега, як я, вчепившись за гілку, вискочив і сховався у хащах. Сільвер і його люди відстали десь на сто ярдів.

— Джиме, Джиме! — кричав він.

Зрозуміло, що його крик мене не зупинив. Не озираючись, ривками, ламаючи на своєму шляху кущі, пірнаючи у трави, я все біг уперед, аж поки мені не забракло сил бігти далі.

Розділ 14. Перший удар

Я був неймовірно задоволений тим, що мені вдалося втекти від Довганя Джона, тож із великою цікавістю став розглядати незнайому місцевість.

Спершу я натрапив на болото, заросле верболозом, очеретом і невідомими мені породами дерев. Потім я вийшов на відкриту піщану рівнину, завдовжки близько милі. Тут подекуди росли сосни й покручені криві дерева чимось схожі на дуби, але зі світлим листям, таким, як у верби. Вдалині виднілася двогорова гора. Обидві скелясті вершини вилискували на сонці.

Вперше я відчув радість, яка охоплює дослідника невідомих країв. Острів здавався безлюдним. Матроси з моєї шлюпки залишилися позаду, отже, я не міг нікого зустріти, крім диких звірів і птахів. Я обережно пробирався поміж деревами. На кожному кроці траплялися невідомі рослини і квіти.

Подекуди я натрапляв на гадюк. Одна з них повзла схилом скали. Вона підняла голову і зашипіла на мене так, ніби розкручена дзига. Я й гадки не мав, що це горезвісна гримуча змія, укусу якої смертельний.

Далі я опинився у гущавині дерев, схожих на дуби. Пізніше я дізнався, що їх називають вічнозеленими дубами. Вони росли на піску, надзвичайно низькорослі, як тернина. Їхні вузлуваті гілки були чудернацьки вигнуті, густе листя спліталось й утворювало щільний килим. Чим далі я йшов, тим вищали й густішали ці зарості. Ділянка вічнозелених дубів спускалася з піщаного схилу до широкого, порослого очеретом багнища, через яке протікала одна з тих річок, що впадають у протоку. Від спеки вода парувала, і обриси Підзорної Труби проглядалися крізь завісу туману.

Раптом в очереті щось зашаруділо. Крякаючи, знімалися в небо дикі качки і кружляли над багнищем великою галасливою хмарою. Я не помилився, думаючи, що це один із наших моряків сполохав їх. За звуками я визначив, що він бредє берегом багнуки. Незабаром я почув приглушений голос, який, наближаючись, гучнішав.

Я страшенно злякався і гайнув у першу ліпшу гущавину вічнозелених кущів і причаївся, мов заєць, під кущем.

Інший голос відповів. Потім знову заговорив перший голос, і аж тепер я впізнав його — це був голос Сільвера. Він говорив без угаву, його супутнику рідко вдавалося вставити слово. Інтонація свідчила, що це не проста розмова, а суперечка, та ще й гнівна, але слів я розібрати не міг.

Нарешті вони замовкли й, імовірно, присіли, бо птахи потрохи вгамувалися і повернулися на багнище.

І тут мене кольнув докір сумління. Якщо мені стукнуло в голову зійти на берег разом з піратами, то ця дурість повинна хоча б якось себе виправдати, отже, я мушу підслухати їхню нараду. Я вважав це своїм обов'язком, тому вирішив підкрастися якомога ближче до них і заховатися в густому листі кривих вузлуватих дубочків.

Точне місцезнаходження моряків визначити було нескладно: за голосами і за декількома все ще наполоханими птахами, які кружляли над їхніми головами.

Я просувався вперед навкарачки, повільно, але наполегливо. Нарешті, піднявши голову, у прогаліні між листям я побачив Джона Сільвера і ще одного моряка. Вони стояли під палючим сонцем на зеленій галявині біля болота один навпроти одного і про щось розмовляли.

Сільвер пожбурир свою шляпу на землю, його велике, товсте біле обличчя блищало від поту. Він благально дивився на свого співрозмовника.

— Приятелю, — говорив він, — я тебе ціную як золото. Невже ти думаєш, що я дбав би про тебе, якби не любив усією душею? Справу зроблено, ти нічого не зможеш змінити. Я б хотів урятувати твою голову — ось чому я з тобою. Якби наші матроси дізналися, про що я зараз з тобою теревеню, Томе, що б вони зі мною зробили, ти лишень подумай!

Обличчя співрозмовника розпашіло, він відповідав Сільверові охриплим тремтячим, як натягнутий канат, голосом:

— Сільвере... ти ж уже немолода людина і, здається, ще маєш совість. Настільки, що ніхто не вважає тебе шахраєм. Ти маєш гроші... багато знаєш грошовитих моряків?.. До того ж ти не боягуз. То поясни мені, заради чого ти пристав до цих паршивих пацюків? Ні, нізачо не повірю, що ти з ними у змові. Я краще руку дам на відсіч... а свого обов'язку дотримаю.

Несподіваний шум урвав його мовлення. Ось він, чесний моряк, я знайшов його! І він був не один. Доказ цього проявився негайно. Десь далеко за багнищем пролунав злісний, пронизливий крик, далі ще один, а на кінець — розпачливий зойк. Він повторився луною в горах ще кілька разів. Усе птаство знову знялося в небо, аж стало темніше.

А передсмертний зойк продовжував відлунювати в моїх вухах і душі. Тим часом все стихло, і тишу порушувало лише лопотання пташиних крил і відголосок прибою.

Том здригнувся, мов підстрожений кінь. Але Сільвер і вусом не повів. Він стояв, опертий на милицю, і дивився на свого співрозмовника поглядом змії, яка от-от ужалить.

— Джоне! — крикнув моряк, протягуючи до нього руку.

— Геть руки! — зверещав Сільвер, відскочивши на крок зі швидкістю і спритністю акробата.

— Гаразд, Джоне Сільвере, — я приберу руки, — сказав моряк. — Але, слово честі, лише твоя нечиста совість змушує тебе боятися мене. Благаю, поясни, що там трапилось?

— Що трапилось? — перепитав Сільвер. Він посміхнувся, але не так невимушено, як завжди, а його очі перетворилися на два вістря голок і засвітились як скельця. — Що трапилось! Здається, це був Алан.

Вражений Том прийняв цю звістку відважно, як герой.

— Алан! — вигукнув він. — Хай буде пухом йому земля! Він помер, як справжній моряк. А ти, Джоне Сільвер... Ми з тобою довго приятелювали, та більше не будемо! Хай я здохну, як пес, але не зраджу. Адже це ви вбили Алана? Га? То ж убийте і мене, якщо зможете. Але знай, мені плювати на вас! Сказавши це, відважний моряк повернувся спиною до кока і пішов у напрямку берега. Але відійшов він неподалік. Джон із криком схопився за гілку дерева, вихопив з-під пахви милицю і метнув її услід Томові, наче списа. Милиця, запущена з неймовірною силою, зі свистом пролетіла вперед і влучила гострим наконечником у Томову спину, поміж лопатками. Бідолаха змахнув руками і впав.

Наскільки сильно він був поранений... не знаю. Звук був такий, ніби милиця розтрощила хребет. Сільвер не дав йому часу отямитися. На одній нозі він скочив на противника зі спритністю мавпи і двічі увігнав свого ножа аж по рукоять у беззахисне тіло. Сидячи в кущах, я чув, як важко сопів убивця, добиваючи жертву.

Доти я ніколи не втрачав свідомості, й гадки не мав, що це таке. Але тоді увесь світ закрутився переді мною: Сільвер, птахи, верхівка Підзорної Труби — все гойдалось, крутилось, миготіло... у вухах гудів передзвін, в який вривалися якісь далекі голоси.

Коли я отямився, той нелюд готовий був іти далі: милиця під пахвою, капелюх — на голові. Перед ним непорушно лежав Том. Але вбивця навіть не глянув на нього. Він чистив закривавлений ніж жмутком трави.

Довкола все було, як і раніше. Сонце однаково несамовито пекло і затуманене багнище, і високу вершину гори. Не вірилося, що якусь хвилину тому у мене на очах вбили людину.

Джон дістав із кишені свисток, подув у нього декілька разів. Свист рознісся далеко у всі сторони. Точного значення цього сигналу я відати не міг, але він розбудив усі мої приспані страхи. Сюди зйдуться пірати. Мене помігять. Вони вже вбили двох чесних моряків, Алана і Тома, то чим я кращий за них?

Намагаючись робити усе безшумно, я повзком вибрався з дубової хащі і ліз якомога швидше до лісу. Тікаючи, я чув, як старий пірат перегукувався зі змовниками.

Від їхніх голосів у мене наче вирости крила. Хащі швидко залишилися позаду. Я й не знав, що вмю так швидко бігати, так я рвонув. Я мчав уперед, байдуже куди, аби лише якнайдалі від убивць. Із кожним кроком мій страх сильнішав і врешті перетворився на відчай.

Тоді мені б ніхто не позаздрив. Я чув гарматний постріл, який віщував наближення заходу сонця і скликав моряків до шлюпок, аби поверталися на корабель. Та я не міг насмілитися сісти у шлюпку водночаси розбійниками, забризканими людською кров'ю.

Адже кожен із них, побачивши мене, скрутив би мені шию, як курчаті. Оскільки моя відсутність красномовно свідчила, що я їх боюсь, а отже, про все здогадуюсь. Прощавай, «Іспаньоло»! Прощавайте, сквайре, докторе, капігане! Якщо я не загину від голоду, то від бандитського ножа.

Я мчав уперед, сам не знаючи куди, а опинився біля підніжжя невисокої двоверхої гори. У цій частині острова вічнозелені дуби траплялися не так часто і своїми розмірами нагадували не кущі, а типові лісні дерева. Подекуди поміж ними вивищувалися поодинокі сосни завдовжки приблизно від п'ятдесяти до сімдесяти футів. Повітря тут було чисте і свіже, зовсім інакше, ніж унизу в околиці багнища.

Але тут чатувала інша небезпека, і мене знову охопив жах.

Розділ 15. Острів'янин

Зі стрімкого кам'яного схилу посипався вниз гравій, шурхочучи і проскакуючи у прогалини між деревами. Я мимохіть звів очі вгору і побачив дивну істоту, яка рвучко скочила і сховалася за сосновий стовбур. Хто це? Ведмідь? Людина? Мавпа? Я лише помітив, що цей хтось був темним і зарослим. Від жаху я остовпів. Отже, обидва шляхи перекриті. Позаду мене — вбивці, попереду — те невідоме страховисько. Я інстинктивно вибрав відоме зло. Навіть Сільвер не був для мене настільки страшним, як цей лісовий виродок. Я повернувся і, щохвилини озираючись, побіг до шлюпок.

Страховисько зробило великий гак і опинилося попереду. Я був дуже стомлений. Та справа навіть не в цьому, навіть якби я й не відчував утоми, то все одно не зміг би змагатися на швидкість із таким прудким ворогом. Страшне створіння перебігало від стовбура до стовбура так само швидко, як олень. Воно рухалося на двох ногах, по-людськи, але дуже низько згиналося до землі, майже вдвоє складалося. І все ж таки то була людина, сумнівів не було.

Враз я згадав усе, що чув про людоджерів, і вже хотів покликати на допомогу. Однак думка про те, що переді мною знаходиться людина, хоч і дика, дещо підбадьорила мене. А страх перед Сільвером воскрес із подвійною силою. Я зупинився, розмірковуючи, яким чином перехитрити ворога і раптом згадав, що маю пістолет! Мужність повернулася до мене, коли я збагнув, що не беззахисний, і я рішуче пішов назустріч мешканцю острова. Він знову сховався, але, вочевидь, пильно спостерігав за мною, тому що тільки-но я підійшов ближче до нього, вийшов із засідки і ступив крок назустріч мені. Потім він нерішуче потупцював на місці, позадкував і раптом здивував і застидив мене тим, що впав на коліна і благально простягнув до мене руки.

Я знову зупинився.

— Хто ви такий? — запитав я.

— Бен Ганн,— відповів острів'янин; його голос був хриплий, як скрегіт заржавілого замка.— Я нещасний Бен Ганн. Три роки я не розмовляв із жодною християнською душею.

Я придивився до нього пильніше. Це була така ж людина білої раси, як і я, риси його обличчя мені здалися приємними. От лише шкіра засмагла настільки, що навіть губи його були чорними. Світли очі разюче виділялися на фоні темного обличчя. З усіх жебраків, яких мені доводилося бачити, цей був обшарпаний найбільше. Одягом йому слугували лахміття старого вітрила та матроська роба. Клапті цього неймовірного дрантя хитромудро скріплювалися між собою: мідним гудзиком, тонким прутиком, просмоленим шнурком із канату. Єдине, що на ньому було не обідране,— шкіряний ремінь із мідною пряжкою.

— Три роки! — вигукнув я.— Ви жертва кораблетроці?

— Ні, друже,— відповів він.— Мене просто залишили тут, на острові.

Я знав, що це жахливе покарання було популярне серед піратів: того, хто провинився, висаджували на якийсь віддалений безлюдний острів і залишали там самого, наділивши порохом і шротом.

— Мене залишили на цьому острові три роки тому,— продовжував він.— Відтоді я харчуюся козиною, ягодами й устрицями. Взагалі я вважаю, що людина може вижити будь-де, куди б не закинула її доля. Та якби ти, друже, міг собі уявити, як я скучив за справжньою людською їжею! Ти, бува, не маєш із собою шматочка сиру?.. Ні? Як шкода, розумієш, сир мені сниться ночами, сир на хлібі... Прокидаюся, а сиру нема.

— Якщо мені вдасться повернутися до себе на корабель,— пообіцяв я,— вам дадуть отакенний круг сиру.

Він обмацував мою куртку, розглядав мої чоботи, то замовкав, то по-дитячому безпосередньо тішився, що бачить перед собою людину.

Почувши таку відповідь, він лукаво глянув на мене.

— Якщо тобі вдасться повернутися до себе на корабель? — повторив він мої слова.— А хто ж може тобі завадити?

— Не ви, це напевне,— відповів я.

— Авжеж, не я! — Як ти називаєшся, друже?

— Джим,— представився я.— Джим, Джим... — повторював він, насолоджуючись тим, що має з ким розмовляти.— Знаєш, Джиме, я жив таким життям, що соромно розповідати. Дивлячись на мене, хто б повірив, що моя мати була благочестивою жінкою?

— У це нелегко повірити,— погодився я.

— Вона була винятково благочестивою жінкою,— сказав він. Я зростав увічливим, побожним хлопчиком і знав катехізис напам'ять, я міг так швидко цитувати з нього, що неможливо було зрозуміти, де закінчується одне слово і починається наступне. А з мене ось що вийшло, Джиме. А все тому, що я з юних років бігав на цвинтар грати в орлянку. З неї усе почалося, а далі... пішло-поїхало... Моя мати, свята душа, попереджала мене, що це погано скінчиться, і, як бачиш, вона мала рацію. Але нема злого, щоб не вийшло на добре. Провидіння мене закинуло на цей острів. Перебуваючи тут, я мав достатньо часу для того, щоб переосмислити своє життя і покаятися. Тепер мене випивка не спокусить. Звісно, я і тепер не відмовлюсь випити, але трішечки, лише наперсток, за щастя... я дав собі слово виправитися і більше не зйду з рівної дороги! А головне, Джиме... — він стихив голос до шепоту і оглянувся,— я тепер багатій.

Ці його слова остаточно переконали мене в думці, що бідолаха з глузду з'їхав від самотності. Напевно, ця думка позначилася на виразі мого обличчя, бо він палко повторив:

— Багатій! Кажу тобі — багатій! Слухай, Джиме, я допоможу тобі вибитися в люди! Джиме, ти дякуватимеш долі, що першим знайшов мене! — Та враз обличчя його спохмурніло, він стиснув мою руку і загрозово підняв пальця.— Скажи мені правду, Джиме: це часом не Флінтів корабель?

Мене осяяло: ця людина може стати нашим союзником. І я поспішив заспокоїти його:— Ні, не Флінтів. Флінт помер. Але якщо ви хочете знати правду, то ось, маєте правду: на кораблі є дехто з команди Флінта, і це велике нещастя для нас.

— А чи нема серед вас... одноногого? — вигукнув він, задихаючись від хвилювання.

— Сільвера? — запитав я.

— Сільвера? Саме так, його звали Сільвером.

— Він у нас за кока. А насправді командир над усіма розбійниками.

Він усе ще тримав мене за руку і на цих словах ледь не вивихнув її.

— Якщо тебе підслав Довгань Джон,— сказав він, я пропав. Цікаво, ти знаєш, де зараз перебуваєш?

До того моменту я вже твердо вирішив, що маю робити, і розповів йому все: про нашу подорож і про те скрутне становище, в якому ми опинилися. Він слухав мене дуже уважно, а коли я закінчив розповідь, погладив мене по голові.

— Ти хлопець, що треба, Джиме,— сказав він.— Але тепер ви усі зв'язані мертвим вузлом. Та нічого, довіртеся Бену Ганну, і він допоможе вам, не сумнівайся. Скажи-но, як може поставитися ваш сквайр до людини, яка виручить вас із біди?

Я сказав йому, що сквайр найщедріший з усіх, кого я знаю.

— Може, так воно і є... Але зрозумій,— продовжував Бен Ганн,— я не маю наміру просити у нього лакейську ліврею чи місце воротаря. Ні, на це я не поведусь! Мене цікавить, чи погодиться він дати мені хоча б одну тисячу фунтів із тих грошей, які й без того можна вважати моїми?

— Переконаний, що він дасть,— відповів я. Домовленість була така: всі матроси отримають за свою роботу частку скарбів.

— Може, мене ще й додому доставлять? — спитав він, вглядаючись у мене підозрілим поглядом.— Ну звісно! — вигукнув я.— Сквайр — справжній джентльмен. Окрім того, якщо ми позбудемося розбійників, ваша допомога буде необхідною на кораблі.

— Раз так,— сказав він,— ви точно візьмете мене.

І з полегшенням зігхнув.

— Тепер ти послухай, що я розкажу,— зважився на відвертість острів'янин.— Я був на кораблі Флінта, коли він закопав тут скарби. З ним було ще шестеро моряків, усі кремезні, сильні чолов'яги. Вони провели на острові близько тижня, а ми чекали на старому «Моржі». Одного дня ми почули вистріл з берега і побачили шлюпку: в шлюпці сидів Флінт. Його голова була перев'язана банданою. Сходило сонце. Він був блідий, як смерть, і плів до нас сам... а всі інші були вбиті... вбиті й поховані... ось так. Як він упорався з ними, цього вже ніхто не дізнається. Може, там зчинилася бійка, різанина чи ще щось... Але він був один проти шістьох!.. На «Моржі» Біллі Боне був штурманом, а Довгань Джон — квартирмейстром. Вони запитали його, де скарби. «Хто хоче, вільний зійти на острів і пошукати,— така була його відповідь,— але, хай мене поб'є грім, якщо корабель чекатиме їх». Так і сказав. А три роки тому я на іншому кораблі пропливав неподалік цього острова і впізнав його. «Хлопці,— сказав я команді,— тут Флінт закопав свої скарби. Зійдімо на берег і пошукаймо». Капітан розлютився не на жарт, але усі матроси підтримали мене, тому ми пристали до цього берега. Дванадцять днів ми шукали скарби, але нічого не знайшли. Кожного наступного дня товариші все сильніше гнівалися на мене. І ось одного дня вони вирішили повернутися на корабель. «А ти, Бенджаміне Ганне... залишайся тут! — оголосили вони свій вирок. Маєш креса, лопату і кайло. Залишайся і шукай собі грошенята Флінта, аж поки не знайдеш». З того часу ось уже три роки живу я тут і жодного разу не їв по-християнськи. Та ти глянь на мене: хіба я схожий на матроса? Кажеш, ні, не схожий. Не схожий і ніколи не був.

Він підморгнув мені і сильно вщипнув за руку.

— Так і скажеш вашому сквайрові, Джиме: він ніколи не був схожий на звичайного матроса,— продовжував він.— Ти йому скажи, що Бен три довгі роки провів тут, на острові, сам-самотою, днями й ночами, в погоду і в негоду. Бувало, молився, бувало,

згадував свою стареньку матусю, дав би Бог застати її серед живих, — так йому скажеш. Але майже увесь час... оце ти йому скажи обов'язково... майже увесь час Ганн займався іншим. І на цих словах ущипни його ось так.

І він знову щипнув мене по-дружньому.

— Ти йому, — продовжував він, — не забудь сказати, що Ганн — чудова людина, — так йому і скажи, Ганн значно більше довіряє справжньому джентльмену, аніж джентльменові удачі, тому що сам був колись одним із них.

— Я майже нічого не збагнув із того, що ви зараз мені говорили, — сказав я. — Хоча, яке це має значення, якщо я й гадки не маю, як повернутися на корабель.

— Ай справді, — сказав він, — завдання непросте. Хоча стривай, я ж маю човна. Я збудував його для себе, власноруч. Він захищений за білою скелею. Якщо не знайдемо іншого способу, спробуємо скористатися ним, надвечір... Слухай! — скрикнув він раптом. — Що там коїться?

Саме тієї миті з корабля гримнув гарматний постріл. Гучна луна підхопила його і рознесла по всьому острову. А до заходу сонця ще було добрих зо дві години.

— Там розпочався бій! — крикнув я. — За мною!

І я побіг до стоянки корабля, забувши усі свої страхи. Поруч зі мною біг спритний Бен.

— Лівіше, лівіше! — командував острів'янин. — Тримайся лівіше, друже Джиме! Ближче до дерев! Ось на цьому місці я вперше підстрелив козу. Тепер кози тут не бігають, бо бояться Бенджаміна Ганна, і ховаються від нього високо в горах... а ось і цвинтар! Бачиш насипи? Сюди я часом приходив молитися, коли мені здавалося, що то неділя. Це тобі не каплиця, та все ж хоч якась урочистість... Щоправда, я не мав Біблії, не було й капелана... лише я сам.

Він на бігу розповідав про своє життя на острові, не вимагаючи, аби я підтримував розмову, та я і не зміг би.

Після гарматного пострілу якийсь час було тихо, а потім загримів залп із рушниць.

І знову тиша. А потім попереду над лісом за чверть милі від нас замайорів британський прапор.

Частина четверта. Частокіл

Розділ 16. Подальші події, висвітлені доктором. Як було залишено корабель

Коли пробило три склянки (якщо висловлюватися морським сленгом), або, скажу простіше, приблизно пів на другу дня обидві шлюпки відчалили від «Іспаньйоли» до острова. Капітан, сквайр і я були в каюті та радилися, як бути далі. Якби дмухнув бодай слабкий вітерець, ми б несподівано напали на шістьох бунтарів, яких Сільвер залишив на

кораблі, знялися б з якоря і вийшли в море. Але вітру не було. До того ж зайшов Гантер і повідомив, що Джим Гокінс прослизнув у шлюпку і поплив разом з піратами до берега.

Ми і на мить не сумнівалися у вірності Гокінса, просто дуже переживали за нього. Матроси, з якими він поплив, були настільки розлючені, що ми, чесно кажучи, вже втратили надію на зустріч із живим Джимом. Ми вибігли на палубу. Неймовірна спека розтопила смолу в пазах. Розжарена смола взялася пухирцями і мене ледь не знудило від страшного смороду, який був, здається усюди. Ця жахлива протока, здавалося, була наскрізь просочена дизентерією на іншими хворостями. Усі шестеро негідників сиділи похмурі на баці під вітрилом. Шлюпки стояли на березі біля гирла якоїсь річечки, кожна з них стеріг матрос. Один з них безжурно насвистував «Ліллібуплеро».

Очікування ставало дедалі нестерпнішим, тому постановили, що я і Гантер попливемо човном розвідати ситуацію на острові.

Шлюпки були праворуч від корабля. Ми ж із Гантером простували до того місця, де на карті позначався частокіл. Матроси, які стерегли шлюпки, помітили нас і щось запідозрили, бо «Ліллібуллоеро» урвалась. Ми бачили, як вони сперечаються, вочевидь, не знаючи, що їм робити. Якби вони дали знати Сільверові про нас, ця історія, найімовірніше, мала б інакший фінал. Але, вочевидь, їм було наказано за жодних обставин не залишати шлюпок без нагляду. І вони знову порозсідалися кожен у свою шлюпку. Знову почулася «Ліллібуллоеро».

У цьому місці берег заходив дещо глибше в море, і я навмисно веслував так, щоби цей виступ прикривав нас від очей ворогів, аж до нашої висадки. Вискочивши на берег, я чимдуж побіг. Під капелюха я підмостив шовкову хустину, щоби захистити голову від сонячного удару. У кожній руці я мав по пістолету.

Та пробігши навіть менше ста ярдів, я наскочив на частокіл.

На самісінькій верховині гори з-під землі струмувало прозоре джерело і текло далі чистим потічком. Тут, поблизу джерела, було споруджено високу дерев'яну будівлю. У ній спокійнісінько могли розміститися сорок чоловік. У стінах споруди були бійниці. Велика ділянка довкола цієї будівлі була розчищена. Огорожею оборонного комплексу слугував частокіл заввишки з шість футів. Він був суцільний, без жодного отвору чи хвіртки. Цей паркан легко зламати не вдасться, а от сховатися за ним від тих, хто у споруді, просто неможливо. Їх би перестріляли як куріпок. Навіть і полк нападників не прорвався би за дерев'яну фортецю, якби ті, хто там засів, мали добрих вартових та вдосталь провіанту.

Але найбільше мене обнадіював потічок. Щоправда, і в каюті «Іспаньйоли» можна було захищатися: багато зброї та боєприпасів, їжі та вина теж вистачить на довго. Але там не

було вдосталь прісної води. Мої роздуми раптом урвав передсмертний крик. Що таке насильницька смерть, я добре знав, адже бачив не одну, коли служив у військах герцога Кемберлендського. Я й сам був поранений під Фонтенуа. Але від цього крику в мене аж у серці похололо. Тоді я подумав, що загинув Джим Гокінс.

Досвід старого солдата цінний, але незрівнянно цінніший досвід лікаря. В нашій справі все вирішується миттєво. Тому я не зволікаючи вирішив повернутися на корабель і швидко опинився у човні.

На щастя, Гантер був чудовим веслярем. Ми щодуху помчали до протоки. Човен причалив до борту і ми залізли на корабель. Мої друзі були вражені. Сквайр сидів білий, як смерть. Він так переймався, що ми у небезпеці через нього. Один із матросів (вони й досі всі сиділи під вігрилом), теж виглядав блідим і засмученим.

— Цей матрос,— сказав капітан Смоллет, кивнувши на нього,— вперше потрапив у такі перипетії. Він ледь не втратив свідомості, коли почув крик з острова. Ще трохи — і він наш.

Я розповів капітанові про свій план, ми обмізкували його детальніше і почали діяти.

Старому Редругові ми дали три чи чотири заряджених мушкети і матрац замість бронезилета. Озброєний він стояв у коридорі між каютою і баком. Гантер підвів човен до корми, а ми із Джойсом заходилися накладати в нього порох, мушкети, сухарі, свинину... Далі поклали бочечку з коньяком і мою безцінну валізку з медикаментами.

Тим часом сквайр і капітан вийшли на палубу. Капітан викликав другого боцмана, бо він зараз був за старшого серед піратів.

— Містере Гандсе,— сказав він,— нас тут двоє, кожен має по два пістолети. Ми на місці пристрілимо будь-кого, хто подасть хоча б найменший знак.

Розбійники розгубились. Пошушукавшись, кинулися до переднього тамбуру, аби напасти на нас з тилу, але у вузькому коридорі їх зустрів Редрут з мушкетами, тож вони швидко повернулися назад. Хтось випхав голову злюка на палубу.

— Ану вниз, собако! — вигукнув капітан.

Голова зникла, і усі шестеро забилися в якийсь кут і принишкли.

А наш човен тріщав по швах. Ми з Джойсом понакидали в нього всякої всячини. Самі спустились через кормовий ілюмінатор і, веслюючи так швидко, щойно могли, мчали до берега.

Те, що ми пливли до берега вдруге, неабияк схвилювало вартових шлюпок.

«Ліллібуллоеро» затихла знову. Ми огинали випнутий в море берег, а тим часом один з них покинув свій пост і побіг на острів. Спершу я подумав, що це хороший шанс, аби

знищити їхні шлюпки, але побоявся, що Сільвер і його пройдисвіти можуть бути десь неподалік. Погнавшись за всім, ми могли втратити навіть те, що мали.

Діставшись місця нашої першої висадки, ми почали перетягувати усе з човна у свою фортецю. Ми нав'ючилися так, мало пупи не надірвали, а такі перетягли боєприпаси до частоколу та поперекидали їх через нього. Охороняти залишився лише Джойс, однак із шістьма мушкетами. А ми з Гунтером повернулися до човна за наступною частиною вантажу. Працюючи без відпочинку, невдовзі ми перенесли все, що привезли з корабля. Джойс і Гантер залишилися в будівлі, а я, веслуючи з усіх сил, гнав назад до «Іспаньйоли».

Ми вирішили ще раз навантажити човен. Певний ризик був, але значно менший, ніж здавалось. Так, їх було більше, зате ми були краще озброєні. Жоден з тих розбійників не мав мушкета. Перш ніж вони встигли б до нас наблизитись, ми встигли б застрелити щонайменше шістьох.

Сквайр очікував на мене біля кормового ілюмінатора. Він здавався підбадьореним і веселим. Сквайр підтягнув човна за кинутий мною канат, і ми знову дуже швидко почали навантажувати його свининою, порохом, сухарями. Потім прихопили по одному мушкету і по одному кортику для мене, сквайра, Рекрута і капітана. Решту зброї ми викинули за борт. Сталь, осяяна сонцем, виблискувала на чистому піщаному дні протоки.

Із відпливом корабель повертало довкола якоря. Біля шлюпок на березі перегукувалися люди. Хоча це і свідчило, що Джойс і Гантер досі непомічені піратами, однак треба було поспішати.

Редрут залишив свій пост у коридорі і скочив у човен. Ми підвели човен до другого борту, щоб забрати капітана Смоллета.

— Хлопці! — голосно крикнув він. — Ви мене чуєте?

Ніхто з баку не озвався.

— Я звертаюся до тебе, Абрагаме Грею.

Знову запанувала тиша.

— Грею, — продовжував містер Смоллет ще голосніше, — я залишаю корабель і наказую тобі йти за своїм капітаном. Я знаю, що в душі ти непогана людина, та й інші, не такі вже і погані. Я засікаю час. Ти маєш тридцять секунд аби приєднатися до нас.

Секунди спливали у цілковитій тиші.

— Спускайся, друже, — заохочував капітан, щоб ми не втрачали дорогоцінного часу. — Кожна секунда зволікання загрожує смертю і мені, і цим благородним джентльменам.

Почулися звуки глухої боротьби, ударів, і на палубу вискочив Абрагам Грей. Його щока була порізана ножем. Він підбіг до капітана, мов собака, якій свиснув господар.

— Я з вами, сер,— сказав він.

Обидва скочили у човен, і ми відпливли.

Корабель ми залишили, але й частоколу ще не дісталися.

Розділ 17. Доктор продовжує свою розповідь. Остання переправа човном

Ця п'ята, і остання, переправа човном закінчилась не так добре, як попередні. По-перше, наша шкаралупка була перевантажена. П'ятеро чоловіків, троє з яких (Трелоні, Редрут і капітан) на зріст понад шість футів — навіть це було занадто для такого човника, як наш. А ще порох, свинина і мішки з сухарями. Тож не дивно, що вода омивала корму. Час від часу вода затікала у човен. До того як ми відпливли приблизно на сотню ярдів, мої штани і фалди каптану промокли до нитки.

Капітан наказав розмістити вантаж інакше, і човник дещо випрямився. Та навіть тепер ми боялися й дихнути, щоб він не беркицьнувся набік.

По-друге, через відплив, утворилася сильна течія на захід, яка потім повертала на південь, у відкрите море через протоку, в яку ми зайшли вранці. Наш перевантажений човен міг перевернутися навіть від найменших хвиль. Та найгірше було те, що течія нас відносила вбік, і не давала причалити за мисом. Якби нам не вдалося впоратися з течією, то ми б опинилися точно біля піратських шлюпок, а їхні господарі могли з'явитися там у будь-який момент.

— Мені не вдається скеровувати човен на частокіл,— сказав я капітанові. Я кермував, а капітан і Редрут гребли. Нас відносить течією. Можете налягти на весла?

— Якщо ми наляжемо на весла, нас залле вода,— сказав капітан. Ви, прошу вас, постарайтеся тримати кермо прямо проти течії. Доти, поки не усталиться потрібний курс...

Нас відносило на захід доти, поки я не спрямував ніс чітко на схід, під прямим кутом до того шляху, яким нам далі треба було пливати.

— Так ми ніколи не дістанемося берега,— сказав я.

— Якщо при інших курсах нас зносить, сер, ми вимушені триматися цього,— відповів капітан.— Нам треба йти вверх за течією. Якщо нас знесе, сер,— пояснював він,— у підвітряний бік від частоколу, невідомо, де доведеться сходити на берег, ще й розбійники можуть на нас напасти. Якщо ж триматимемося цього курсу, течія скоро ослабне, і ми зможемо маневрувати близько від берега.

— Течія вже слабша, сер,— сказав матрос Грей, який сидів біля носа човна.— Можна трохи повернути до берега.

— Щиро дякую, друже,— подякував я йому, ніби між нами завжди були приятельські взаємини.

Не змовляючись, ми всі поводитися з ним так, ніби він від самого початку був на нашому боці.

Раптом капітан споважнів і вигукнув:

— Гармата!

— Я теж думав про це,— сказав я, гадаючи, що він остерігається бомбардування нашого оплоту з гармати.— Але вони не зможуть переправити гармату на берег, а навіть якби і змогли, то вона застрягне у лісі.

— Та ви озирніться,— сказав капітан.

У поспіху ми забули про дев'ятифунтову гармату. П'ятеро пройдисвітів уже стягували з неї «куртку». Так вони називали просмолений вігрільний чохол, яким була накрита гармати. Я згадав, що ми залишили на кораблі порох і ядра, тож негідники легко зможуть їх дістати, варто лише разок цюкнути сокирою...

— Ізраїл був каноніром на кораблі Флінта,— хрипло мовив Грей.

Я спрямував човен просто до берега. Тепер ми легко справлялися з течією, але все ще повільно просувалися вперед. Човен слухався керма, та на халепу, саме тоді він був повернутий бортом до «Іспаньйоли» і в такому положенні був просто ідеальною мішенню.

Ми не лише бачили, а навіть чули, як рум'янощюкий псевдобоцман Ізраїл Гендс котив палубою ядро.

— Хто з нас найкраще стріляє? — поцікавився капітан.

— Безперечно, містер Трелоні,— відповів я.

— Містере Трелоні, застрельте одного з цих негідників. Якщо ваша ласка, Гендса,— сказав капітан.— Трелоні був рішучий і холодний. Він перевіряв свій мушкет.

— Обережніше, сер,— застеріг капітан,— не переверніть човна. Всі решта будьте наготові та намагайтеся втримати рівновагу.

Сквайр підняв зброю, веслярі припинили веслувати, ми пересунулися до протилежного борту, щоби втримати рівновагу. Цього разу все було гаразд. Човен не набрав ані краплі води.

Пірати за той час розвернули гармату і тепер Гендз, який стояв з пробійником біля жерла, був зручною мішенню. Та нам не пощастило. Трелоні стрілив, але Гендс нагнувся, тому куля, просвистівши над ним, вціпила у одного з матросів.

Поранений закричав так, що його крик підхопили не лише на кораблі, але й товариші з берега. Глянувши туди, я побачив як пірати вибігають з лісу до шлюпок.

— Вони збираються відчалити,— сказав я.

— Додайте ходу! — закричав капітан.— Якщо ми не дістанемося берега, то загинемо всі.

— Відчалує лише одна шлюпка,— сказав я.— А ті, хто мав би бути в другій, мабуть, побігли берегом перекрити нам дорогу.

— Вони ще набігаються,— сказав капітан.— Моряки на суші слабаки. Не їх я боюся, а гармати. Тисяча чортів! З такої відстані і дитина влучить! Сквайре, стежте за гарматою, як побачите підпаленого гнота, попередьте нас, спробуємо викрутитися.

На диво наш перевантажений човен тепер рухався досить швидко і майже не зачерпував воду. Досить було якихось тридцять-сорок разів опустити і підняти весла, щоб дістатися до піщаної мілини біля дерев, яку оголив відплив. Шлюпки з піратами вже навіть не було видно з-за вигнутого берега.

Відплив, який заважав нам плисти, тепер заважав нашим ворогам наздоганяти нас. Але нам, як і раніше загрожувала гармата.

— Було б добре зупинитися і підстрелити ще одного з них,— сказав капітан.

Але ми розуміли, що гармата обов'язково пальне. Розбійники не звертали уваги на пораненого товариша, хоча він був живий, ми бачили, як він намагається відповзти вбік.

— Готово! — попередив сквайр.

— Стоп! — скомандував капітан.

Він і Редрут занадто різко загальмували веслами: корма зачерпнула чимало води. Гримнув гарматний постріл, саме той, який почув Джим (вистрілу сквайра він не чув). Де впало ядро, ми не помітили. Гадаю, воно пролетіло над нашими головами, здійняла хвилю і хвиля спричинила нещастя. Так чи інак, а човен набрав води і поволі занурювався у воду. Було неглибоко, якихось три фути. Я і капітан вдало стали на дно один навпроти одного. Усі решта пірнули і випірнули з води, пирхаючи та відсапуючись.

Загалом, відбулися легким коштом: усі були живі та без перешкод дісталися берега. Але запаси наші мокли у воді, а найгірше те, що з п'яти наших мушкетів сухими були лише два. Мій мушкет (занурюючись у воду я інстинктивно підняв руку з ним над головою) і мушкет капітана, бо він завбачливо повісив його на спину догори замком. Решта три пірнули разом із човном.

Ці біди увінчувала ще одна: у лісі, зовсім близько, було чути голоси. Нам могли перекрити шлях до частоколу. До того ж ми сумнівалися, чи протримаються Гантер і Джойс, якщо на них нападе шестеро піратів. Гантер — міцний горішок, а от за Джойса ми хвилювалися. Покірний увічливий слуга, він чудово чистить щіткою піджаки, та який з нього воїн?

З цими тривогами ми вбрід дісталися берега, покинувши напризволяще нашого бідного човника, в якому була майже половина всього пороху і всієї провізії.

Розділ 18. Доктор продовжує розповідь. Кінець першого дня бою

Ми що духу мчали через ліс, який ховав від нас частокіл, голоси піратів наближалися. Незабаром ми почули тупіт ніг і тріск гілляччя. Вони пробиралися крізь хаші.

Я зрозумів, що на нас чекає серйозна сутичка, і перевірів свою рушницю.

— Капітане, — сказав я. — Трелоні чудово стріляє, однак його рушниця вийшла з ладу. Поступіться йому своєю. Вони обмінялися рушницями, мовчазний і холоднокровний Трелоні на мить зупинився, щоби перевірити заряд. Лише тепер я помігив, що Грей беззбройний, і тому віддав йому свого кортика. Справжню насолоду я отримав, спостерігаючи як він поплював на руки, насупив брови і з присвистом розсік повітря кортиком. Усе свідчило про те, що наш новий союзник битиметься до останньої краплі крові.

Пробігши ще не більше сорока кроків, ми вибралися на галявину і опинилися перед частоколом. Ми підійшли якраз до його середини з південного боку. Та водночас семеро бандитів під проводом боцмана Ендерсона вискочили з лісу із південно-західного кута частоколу.

Вони зупинились, бо ситуація збила їх із пантелику. Ми зі сквайром вистрілили, не давши їм можливості отямитися. Гантер і Джойс також вистрілили з укріплення. Хоча чотири постріли пролунали і не дуже злагоджено, проте свою функцію вони виконали: один ворог упав, а інші поховалися за деревами.

Перезарядивши рушниці, ми прокралися вздовж частоколу подивитися на того, хто впав.

Його було вбито наповал — куля влучила в самісіньке серце. Ця маленька перемога втішила нас. Та раптом у кущах клацнув пістолет. Над моїм вухом просвистіла куля, а влучила в бідолаху Тома Редруга, бо він похитнувся і гепнувся на землю. Ми зі сквайром вистрілили у кущі. Оскільки стріляти довелося навмання, наші заряди було витрачено намарно. Перезарядивши рушниці, ми кинулися до бідного Тома.

До того моменту його вже оглядали капітан і Грей. А я, глянувши здалеку, одразу зрозумів, що він безнадійний.

Імовірно, наші вистріли у відповідь змусили піратів знову відступити, що дало нам змогу без перешкод перетягнути нещасного єгеря (він стікав кров'ю) через частокіл і занести його під дах оборонної споруди, у дерев'яну фортецю.

Бідолашний старий друг! Його ніщо не дивувало, він ні на що не скаржився, нічого не боявся і навіть не бурчав від самого початку наших небезпечних пригод аж до того дня, коли ми поклали його вмирати. Він наче троянець героїчно захищав свій пост на кораблі. Всі накази він виконував мовчки, покійно і добросовісно. Він був старшим серед нас усіх

приблизно на двадцять років. І ось він, похмурий, старий, відданий слуга помирав на наших очах.

Сквайр упав перед ним навколішки, цілував йому руки і плакав, як мала дитина.

— Я помираю, докторе? — запитав Том.

— Так, мій друже, — чесно відповів я.

— Шкода, що не вдалося перед смертю бодай однієї кулі в них запустити.

— Томе, — сказав сквайр, — скажи, що ти простив мене.

— Хто я такий, сер, аби прощати чи не прощати свого пана? — запитав старий слуга. —

Та якщо ви просите, гаразд. Амінь!

Він змовк, потім попросив, щоби хтось помолився над ним.

— Так треба, сер, — додав він, ніби вибачався, і скоро після цього помер.

Тим часом капітан (я ще раніше помігив, що його груди напнуті, а кишені відвислі) повитягував звідти найрізноманітніші речі: британський прапор, Біблію, клубок мотузок, перо, чорнило, корабельний журнал і декілька фунтів тютюну. Він віднайшов довгу загострену соснову тичку і разом з Гантером закріпив її у куті над спорудою.

Потім капітан виліз на дах і підняв британський прапор. Це, вочевидь, принесло йому неабияке задоволення. Потім він спустився і заходився переглядати і підраховувати запаси, ніби це було найнагальнішою справою. Зрідка він усе ж поглядав на Тома, а коли той помер, то дістав другого прапора і благоговійно накрив ним покійного.

— Не побивайтеся так, сер, — підтримав капітан сквайра, потиснувши його руку. — Він помер, виконуючи свій обов'язок. За його душу ми можемо бути спокійні. І хоча я нічого не тямлю у богослов'ї, це не змінює суті справи.

Потім він відвів мене вбік.

— Докторе Лівсі, — запитав він, — через скільки тижнів ви зі сквайром очікуєте на прибуття корабля, який повинні прислати вам на допомогу?

Я відповів, що ще нескоро. Чекати доведеться не тижні, а місяці. Якщо ми не повернемося до серпня, Блендлі вишле нам на допомогу корабель, не пізніше, але й не раніше.

— От і вираховуйте, коли цей корабель буде тут, — закінчив я.

— Дуже шкода, сер, — сказав капітан, чухаючи потилицю, — у такому випадку нам тут буде непереливки, навіть якщо провидіння буде нашим союзником.

— Чому? — запитав я.

— Та тому, що увесь вантаж, який ми взяли з собою під час останньої переправи, втрачено, ось чому, — відповів капітан. — Ми маємо вдосталь пороху і куль, але обмаль провіанту. Вкрай мало! Навіть непогано, що ми позбулися зайвого рота.

І він вказав на накритого прапором покійного.

Цієї миті високо над дахом споруди з ревінням і свистом пролетіло гарматне ядро. Воно впало десь далеко за нами, аж ген у лісі.

— Ого! — вигукнув капітан. — Що ж, хлопці, паліть собі скільки влізе, та не забувайте, що пороху у вас обмаль.

Наступного разу вороги приціпилися більш вдало. Ядро перелетіло через частокіл і впало перед спорудою, піднявши хмару піску.

— Капітане, — сказав сквайр, — споруди не видно з корабля. Вочевидь, вони ціляться у наш прапор. Чи не краще його спустити?

— Спустити прапор? — заперечив капітан. — Ні сер. Якщо хтось із нас і спустить прапор, то це буду не я!

І всі погодилися з ним.

Горда морська традиція забороняє спускати прапор під час бою. Крім честі, це ще була непогана тактика — показати ворогам, що ми не злякалися їхньої стрілянини.

Вони обстрілювали нас з гармати весь вечір. Ядра пролітали над нашими головами, падали перед частоколом, окремі здимали хмари піску поблизу споруди. Але пірати були змушені брати високий приціл, тому ядра втрачали силу і застрягали у піску. Ми не боялись рикошета. І хоча одне ядро таки пробило дах і підлогу, ми якось звикли до обстрілу і сприйняли його байдуже, ніби це сюркотів коник-стрибунець.

— Є в цьому і позитивний момент, — підбадьорював нас капітан. — Піратів вочевидь і близько коло нас немає. Відплив посилюється, і наші припаси, ймовірно, показалися з-під води. Чи немає охочих збігати за затопленою свининою?

Ґрей і Гантер зголосилися першими. Добре озброївшись, вони перелізли через частокіл. Але свинина дісталася не їм. Пірати виявилися хоробрішими ніж ми думали. Можливо, вони повністю поклалися на гармату Ізраїла Гендса.

П'ятеро негідників старанно виловлювали припаси з нашого затонулого човна і перетягували їх у свою шлюпку, яка стояла неподалік. Ті, хто був у шлюпці, мусили постійно веслувати, адже течія зносила їх убік. Сільвер стояв на кормі і віддавав накази. Вони всі до одного були озброєні мушкетами, які дістали, вочевидь, із якоїсь таємної схованки.

Капітан узяв корабельний журнал і почав записувати: «Александр Смоллет — капітан, Девід Лівсі — корабельний лікар, Абрагім Ґрей — помічник телі, Джон Трелоні — власник корабля, Джон Гантер і Ричард Джойс — його слуги — оце й усі, хто не зрадив свого обов'язку. Запасшись провізією, якої вистачить не більше ніж на десять днів, сьогодні вони зійшли на берег і підняли британський прапор над блокгаузом на острові

скарбів. Том Редруг, слуга власника корабля, вбитий розбійниками. Джеймс Гокінс, юнга...»

Я замислився над долею бідолашного Джима Гокінса.

І раптом ми почули, що у лісі хтось кричить.

— Хтось кличе нас,— сказав Гантер, який був призначений вартовим.

— Докторе! Сквайре! Капігане! Агов, Гантере, це ти? — почув я знайомий голос.

Я кинувся до дверей і побачив Джима Гокінса. Живий і неушкоджений він перелазив через частокіл.

Розділ 19. Знову розповідає Джим Гокінс. Гарнізон у блокгаузі

Щойно Бен Ганн помігив британський стяг, він зупинився, схопив мене за руку і присів.

— Ну,— сказав він,— там твої друзі. Безсумнівно.

— А я гадаю, бунтівники,— заперечив я.

— Бути цього не може! — вигукнув він.— На цьому острові, у цій пустці, де нікого, крім джентльменів удачі, не буває, Сільвер підняв би чорний, піратський прапор. І не сумнівайся. Там твої друзі, це точно. Мабуть, була сутичка, з якої вони вийшли переможцями. І зараз вони на березі, за старим частоколом. Це Флінт поставив частокіл. Багато років тому. Ну й башковитий був той Флінт! Лише ром міг його згубити. Нікого він не боявся, крім Сільвера. Розумієш, Сільвер, він гарно говорить, а...

— Ну що ж,— сказав я,— якщо за частоколом свої, тим паче треба йти туди.

— Стривай,— заперечив Бен.— Стривай же. Мені здається, ти славний хлопчина. Та все ж ти лише хлопчина. А Бен Ганн хитрий. Бена Ганна не проведеш. Жодною випивкою його туди не заманиш. Я повинен сам побачити твого справжнього джентльмена за походженням, і нехай він мені дасть своє слово честі, тоді лише піду. А ти не забудь передати мої слова: Ганн довіряє лише джентльмену за походженням. Так йому і скажи. І щипни його за руку.

І він уже втретє щипнув мене із неоднозначною міною.

— А коли вам потрібен буде Бен Ганн, ти знаєш, де його знайти, Джиме. Там, де ти зустрів мене сьогодні. А той, хто прийде за ним, нехай тримає у руці щось біле і нехай приходиться сам. Ти так їм і скажи: «Бен Ганн має на те свої причини».

— Домовились,— сказав я.— Здається, я вас зрозумів. Ви маєте що нам запропонувати, і тому хочете зустрітись зі сквайром або з доктором. А побачити вас можна на тому самому місці, де ми зустрілися сьогодні. Це все?

— А чому не питаєш про час? Від півдня до шести склянок.— Гаразд, гаразд,— можу я вже піти?

— А ти не забудеш? — запитав він тривожно.— Скажи йому, «Ганн довіряє», скажи «має на те свої причини». «Свої причини» — це головне, передай йому як чоловік чоловікові. А зараз можеш іти, Джиме,— сказав він все ще по-дружньому тримаючи мене за руку.— Послухай, Джиме, а якщо б ти побачив Сільвера, ти ж не видав би йому Бена Ганна? Кажеш, що з тебе й лещатами слова не витягнеш? А якщо пірати вирішать переночувати на березі, ми могли б зробити їхніх жінок удовами, що скажеш?

Гуркіт гарматного пострілу урвав його мову. Ядро пролетіло поміж деревами і впало на пісок за сотню ярдів від того місця, де ми розмовляли. І ми кинулися врзнобіч.

Упродовж години острів здригався від гарматних вистрілів, ядра пролітали лісом, нищачи все на своєму шляху. Я ховався то тут, то там, але всюди мені здавалося, що ядра летять просто в мене. Потрохи до мене повернулася втрачена мужність. Та я ще не наважувався підійти до частоколу, бо біля нього ядра падали найчастіше. Обходячи частокіл зі сходу, нарешті я дійшов до дерев, які росли побіля берега.

Сонце щойно зайшло, морський бриз шумів у лісі, покриваючи брижами сірувату поверхню бухти. Відплив оголив широку смугу піщаної мілини. Я був у самому камзолі, і замерз — проти денної спеки повітря стало дуже холодним.

«Іспаньйола» все ще стояла на якорі. Над нею справді майорів «Веселий Роджер» — чорний піратський прапор із зображенням черепа. На борту спалахнув червонястий вогник, і лунка луна рознесла по острову звук останнього гарматного пострілу. Канонада скінчилася.

Я заліг у кущі і звідти спостерігав метушню після атаки. На березі, якраз навпроти частоколу, декілька чоловіків щось рубали сокирами. Потім я дізнався, що це вони знищували наш човник. Далеко біля гирла ріки поміж деревами палало велике кострище. Між кострищем і кораблем безперестанку сновигала шлюпка. Матроси, які вранці були такими похмурими, тепер, веслуючи, кричали і сміялися, мов діти. Неважко було здогадатися, що це ром так їх розвеселив.

Нарешті я наважився підійти ближче до частоколу. Я був доволі далеко від нього, на низькій піщаній косі, яка замикала нашу бухту зі сходу, а після відпливу вона сягала аж Острова Скелета. Випроставись, далі на косі я побачив самотню, досить велику білясту скелю. Я подумав, що то скеля, про яку згадував Бен Ганн, тож якщо мені знадобиться човен, я знатиму, де його взяти. Потім я пішов краєм лісу, аж поки не дійшов до найдалшого від моря частоколу. Наші мене зустріли привітно і радісно.

Я розповів їм про свої пригоди і оглянув усе довкола. У цьому дерев'яному домі все було збудовано з необтесаних соснових полін — стіни, дах, долівка. У деяких місцях долівка мала підвищення приблизно на фут чи півтора. При вході був ганок, а одразу за

ним дзюркотів струмок. Вода стікала у штучний трохи незвичний для ока басейн: величезний чавунний корабельний казан із вибитим днищем, заритий у пісок (як казав капітан) «аж до ватерліній». В середині будинку майже нічого не було. Лише в одному куті лежала кам'яна плита для вогнища, а на ній — стара заржавіла залізна решітка у формі кошика.

Усі дерева на схилах гори, довкола якої ріс частокіл, було зрубано під це будівництво. Судячи з великої ділянки пнів, вони колись були чудовим лісом. Там, де було вирубано дерева, верхній шар ґрунту змили дощі, оголивши чистий пісок. Лише там, де струмок витікав із казана, був мох, папороть і низькорослий чагарник. Одразу за частоколом височів густий ліс. Це вважалося перешкодою для оборони. З боку суходолу ліс був винятково сосновим, а з боку моря — мішаний з вічнозеленими дубами.

Холодний морський бриз задував у всі щілини грубої споруди, застилаючи долівку дощем дрібного піску. Пісок був повсюди: він попадав нам в очі, у їжу, хрустів під зубами, і танцював у джерелі на дні котла, як крупа в киплячій воді. Витяжкою слугував квадратний отвір у даху. Перш ніж знайти дорогу до виходу, дим розповзався по всьому дому, змушуючи нас кашляти і плакати.

Ґрей, наш новий друг, сидів з перев'язаним обличчям, бо колишні союзники порізали йому щоку. А старий Том Редрут, досі не похований, застиглий, лежав біля стіни, прикритий британським прапором. Якби у нас була можливість сидіти склавши руки, ми б швидко занепали духом. Але капітан Смоллет умів знайти заняття для кожного. Він скликав усіх і розділив нас на дві групи. До однієї він призначив доктора, Рея і мене, а до іншої — сквайра, Гантера і Джойса. День був нелегкий, ми всі дуже стомилися, але капітан все одно двох послав у ліс по дрова, а інших двох — копати могилу для Редрута. Доктор виконував обов'язки кухаря, я вартового, а сам капітан підбадьорював усіх і всім допомагав.

Час від часу доктор підходив до дверей подихати повітрям і дати відпочити почервонілим від диму очам і перемовлявся зі мною кількома фразами.

— Цей Смоллет, — сказав він якомсь мені, — вартує навіть більше ніж я. Якщо я сам це визнав, то так воно і є, Джиме. — Трохи згодом він спочатку помовчав, потім повернув голову і пильно поглянув на мене.

— На цього Бена Ганна можна покластися? — запитав він.

— Не знаю, сер, — відповів я. — Я не певен, чи він сповна розуму.

— Якщо не певен, отже, несповна, — сказав доктор. — Якщо людина три роки гризла нігті на безлюдному острові, Джиме, вона просто не може бути такою ж нормальною, як ти чи я. Так улаштовані люди. То ти кажеш, що він мріє про сир?

— Так, сер,— відповів я.

— Гаразд, Джиме,— сказав він.— Дивися, як добре, коли хтось любить поласувати смачненьким. Напевно, ти бачив мою тютюнницю, але жодного разу не бачив, щоб я нюхав з неї тютюн. Бо у моїй тютюнниці лежить не тютюн, а шматочок пармезану — італійського сиру. Дуже ситного і поживного! Оцей сир ми віддамо Бенові Гану!

Перед вечерею ми поховали старого Тома у піску і постояли над могилою з непокритими головами.

Дров із лісу натягали чимало, але капітан все ж був невдоволений.

— Завтра ви працюватимете як годиться.— Сказав він, похитуючи головою.

Повечерявши копченою свининою і випивши по склянці гарячого грогу, капітан, сквайр і доктор сіли радитися.

Та, вочевидь, ні до чого пугнього не домовились. У нас було так мало провізії, що до прибуття підмоги ми могли б померти з голоду, або ж здатися на милість піратів. Вихід був один: вбити якомога більше цих розбійників, вбивати їх доти, поки вони не спустять свій чорний прапор або поки не вийдуть на «Іспаньйола» у відкрите море, їх було дев'ятнадцятеро, а залишилося п'ятнадцятеро. До того ж двоє з них були поранені, а один, якого Трелоні підстрелив біля гармати, якщо й не помер, то важко поранений. Щоразу вступаючи з ними у бій, потрібно дуже берегти своїх людей і пам'ятати, що у нас є два надійні союзники: ром і клімат.

Ром уже почав працювати: пів милі відділяло нас від піратів, однак до пізньої ночі ми чули пісні і крики. А доктор клявся своєю перукою, що скоро нам допомагатиме ще й клімат. Пірати отаборилися поблизу болота, ліків у них немає, тож за тиждень половину з них битиме пропасниця.

— Отже,— говорив доктор,— якщо вони не зможуть розправитися з нами одразу, то вони радо покинуть острів і повернуться на корабель. Він до їхніх послуг, і вони можуть зайнятися своїм звичним ремеслом — морським розбоєм.

— Це перший корабель, який мені доведеться втратити,— сказав капітан Смоллет.

Я страшенно стомився. Довго я перевертався з боку на бік перш ніж заснути, зате потім спав як убитий.

Всі вже давно попрોકидалися, поснідали і понатягали дров, коли я прокинувся від гамору.

— Білий прапор! — вигукнув хтось!

І відразу ми почули здивоване:

— Сільвер власною персоною!

Я підскочив, протер очі і кинувся до бійниці у стіні.

Розділ 20. Сільвер-парламентер

І справді, до частоколу підійшли двоє. Один з них розмахував білим полотном, а другий, не хто інший як Сільвер,— безсторонньо стояв поруч.

Було ще дуже рано. Такого холодного ранку я щось і не пригадую. Холод пронизував тіло аж до кісток. Небо ясне, безхмарне, верхівки дерев рожевіли від сходу сонця, але внизу, де стояв Сільвер зі своїм супутником, все ще була густа тінь. Їхні ноги потопали у клубках молочного туману, нічних випарів твані. Нічний холод і туман — проблеми цього острова, сирого, малярійного, нездорового місця.

— Зайняти позиції! — наказав капітан.— Готовий посперечатися, що вони затівають якусь хитрість.— Потім він крикнув ворогам: — Хто йде? Стояти, інакше ми будемо стріляти!

— Білий прапор! — вигукнув Сільвер.

Капітан вийшов на ганок і став під накриття, щоб захиститися від зрадницької кулі. Обернувшись до нас, він наказав:

— Група доктора — на вахту до бійниць! Докторе Лівсі, прошу вас, візьміть на себе північну стіну, Джиме — східну, Грею — західну. Всім решта — набивати мушкети. Хугчіше! І будьте пильні!

Потім він знову звернувся до ворогів:

— Чого вам від нас треба і до чого тут білий прапор? — крикнув він.

Цього разу відповів не Сільвер, а другий пірат.

— Капітан Сільвер, сер, хоче на вашій території укласти з вами угоду! — прокричав він.

— Капітан Сільвер? Я такого не знаю. Хто це? — запитав капітан, а впівголоса додав:

— Он воно як! Вже капітан! З кока в капітани!

Довгань Джон відповів сам:

— Це я, сер. Ці бідолахи вибрали мене капітаном після вашого дезертирства, сер.— Слово «дезертирство» він наголосив.— Ми готові продовжувати виконувати ваші накази. Звісно, будуть умови, чіткі й чесні. А поки що дайте мені слово, капітане Смоллете, що ви відпустите мене звідси живим і не стрілятимете, доки я не відійду від частоколу.

— Особисто я не маю і крихти бажання розмовляти з вами,— сказав капітан Смоллет.— Але якщо ви хочете говорити зі мною, то ідіть сюди. Якщо ж ви замислили зраду, то потім дорікайте собі.

— Цього досить, капітане! — радісно вигукнув Довгань Джон.— Вашого слова досить. Справжнього джентльмена, капітане, я одразу бачу, будьте певні.

Ми бачили, що чоловік з білим прапором стримував Сільвера. Та й не дивно, адже капітан говорив не вельми люб'язно. Але Сільвер лише засміявся у відповідь і поплескав його по плечу, так ніби й на йоту не переймався тим, що на нього чигає небезпека. Він підійшов до частоколу, спочатку перекинув через нього свою милицю, а потім і сам переліз неймовірно швидко і спритно.

Мушу зізнатися, мене настільки зацікавили ці перемовини, що я забув про обов'язки вартового. Я залишив свій пост біля східної бійниці і став за капітаном. Той сидів на порозі, спершись ліктями на коліна, підтримуючи голову руками, і вдивлявся у старий залізний казан, де вирувала вода і танцювали піщинки. Спокійно він насвистував собі під носа «За мною, юнки й юнаки».

Сільвер важко долав схил гори. Там, де був крутий підйом, а під ногами сипучий пісок і широкі пні, він був безпорадний зі своєю милицею, як корабель на мілководді. Але він мужньо і мовчазно подолав увесь шлях, зупинився перед капітаном і досить галантно віддав йому честь. Він був у своєму найкращому вбранні: довгому, аж до колін, синьому каптані з великою кількістю мідних гудзиків і зсунутому на потилиці капелюсі, обшитому гарним галуном.

— Ось ви і прийшли,— сказав капітан.— Присядьте.

— Пустіть мене в дім, капітане,— жалібно попросив Довгань Джон.— Таким холодним ранком дуже не хочеться, сер, сидіти на піску.

— Якби ви, Сільвере,— сказав з докором капітан,— були чесною людиною, то сиділи б зараз у своєму камбузі. Самі заварили цю кашу. Або ви мій корабельний кок — тоді я спілкуюся з вами по-доброму, або ж ви капітан Сільвер, бунтівник і пірат,— і тоді, крім шибениці, я вам нічого не обіцятиму.

— Гарзд, годі, капітане,— сказав Сільвер, сідаючи на пісок.— Тільки потім я попрошу вас подати мені руку, щоб я міг підвестися... Непогано ви тут влаштувалися!.. А, це Джим! Доброго ранку, Джиме!.. Докторе, моє шанування! Та ви тут усі разом, як щаслива родина, дозвольте так висловитися...

— Говоріть по суті,— перебив капітан.— Кажіть, чого вам треба.

— Правильно, капітане Смоллете,— відповів кок.— Спершу про справи. Зізнаюся, хитро ви вчинили сьогодні вночі. Хтось із ваших уміє орудувати ганшпугом. Деякі мої люди були у захваті від цього, та що там деякі,— усі. Я й сам, правду кажучи, вражений. Можливо, лише через це я і прийшов сюди домовлятися. Але, хай поб'є мене грім, капітане, вдруге вам цей номер не пройде! Усюди будуть вартові, ми обмежимо видачу рому. Ви, мабуть, думаєте, що всі ми були п'яні в дим. Та ви вже мені повірте, я зовсім не

був п'яний, лише змучений як пес. Якби я прокинувся секундою раніше, ви б від мене не втекли. Він ще був живий, коли я до нього добіг.

— Далі що,— холоднокровно сказав капітан Смоллет.

Все, про що говорив Сільвер, було сюрпризом і таємницею для капітана, та він і бровою не повів. А от я дещо зметував. Я пригадав останні слова Бена Ганна і зрозумів, що це він вночі прокрався у розбійницький табір, коли вони п'янючі валялися біля кострища. Мене втішала думка, що наших ворогів залишилося лише чотирнадцятеро.

— Що ж,— сказав Сільвер.— Ми хочемо дістати скарби, і ми це зробимо. Це наша мета. А ви хочете, зрозуміло, врятувати свої голови, це ваша мета. Ви ж маєте карту, чи не так?

— Усе можливо,— відповів капітан.

— Я точно знаю, що вона у вас,— продовжував Довгань Джон.— І навіщо ви так сухо зі мною розмовляєте? Це вам не на користь. Нам потрібна ваша карта, оце й усе, а я особисто не бажаю вам нічого злого...

— Припиніть... — урвав його капітан.— Не на того натрапили. Ваші плани нам відомі. Та це нас не турбує, бо тепер вони нездійсненні.

Капітан спокійно глянув на Сільвера і почав набивати свою люльку тютюном.

— Якщо б Грей... — почав Сільвер.

— Стоп! — закричав містер Смоллет.— Грей мені нічого не казав, та я й ні про що його не питав. Та я, якщо хочете знати, раніше від нього і від вас мокре місце залишив, а разом і від усього цього острова. Зрозуміло?..

Цей спалах гніву, мабуть дещо приструнив Сільвера. Він почав було вже гніватися, але тепер стримався.

— Це ваші справи,— сказав він.— Думайте, що хочете, не мені вас повчати... Здається, ви збираєтеся закурити люльку, я з вашого дозволу, зроблю те саме.

Він напхав тютюну у свою люльку і закурив. Вони довго сиділи мовчки, то вдивляючись один в одного, то затягуючись димом, то нагинаючись уперед, аби сплюнути. Кумедно було спостерігати за ними, ніби споглядаєш театральну виставу.

— Вислухайте наші умови,— сказав врешті-решт Сільвер.— Ви даєте нам карту, щоб ми могли знайти скарби, ви припиняєте відстрілювати нещасних моряків і трошити їхні голови, коли вони сплять. Якщо ви погоджуєтеся, то ми пропонуємо вам на вибір два виходи із ситуації. Вихід перший: завантаживши скарби, ми дозволяємо вам повернутися на корабель, а я даю вам слово честі, що висаджу вас усіх на якомусь березі живими і здоровими. Якщо вам не до смаку такий варіант, я зрозумію: матроси вже давно мають на вас зуб, замучили ви їх роботою. Ось вихід другий: ми залишаємо вас тут, на острові.

Провізію ми поділимо з вами порівну, і я обцяю прислати за вами перший зустрічний корабель. Наполегливо раджу прийняти ці умови, бо кращих ви добитися не зможете. Сподіваюсь,— він почав говорити голосніше,— усі ваші люди, всередині, чують мої пропозиції, бо те, що я сказав вам, стосується їх усіх також.

Капітан Смоллет підвівся і витрусив попіл зі своєї люльки в долоню лівої руки.

— Це все? — запитав він.

— Це моє останнє слово, хай поб'є мене грім! — відповів Джон.— Якщо ви відмовитесь, замість мене говоритимуть наші рушниці.

— Чудово,— сказав капітан.— А тепер послушайте мене. Якщо ви всі прийдете до мене сюди безбройні по одному, я зобов'язуюсь закувати вас у кайдани, доставити в Англію і представити перед справедливим судом. Але якщо ви не прийдете, я буду не я, Аلكсандер Смоллет, який підняв тут прапор мого короля, якщо не відправлю вас усіх на самісіньке дно пекла. Скарбів ви не знайдете. Втекти на кораблі теж дзуськи: ніхто з вас не вміє ним кермувати. Битися ви теж не мастаки: проти одного Грея було п'ятеро ваших, а він таки втік від них усіх. Ви добряче загрузли на міліні, капітане Сільвер, і нескоро зійдете з неї. І це останні добрі слова, які ви від мене почули. При наступній зустрічі я засаджу вам кулю у спину. А зараз — забирайтеся геть звідси. Раджу не зволікати!

Варто було бачити Сільвера в той момент. Очі наповнилися гнівом. Він витряс попіл зі своєї люльки.

— Подайте мені руку, щоб я міг підвестися! — крикнув він.

— Не подам,— відмовив йому капітан.

— Хтось подасть мені руку? — заревів Сільвер.

Ніхто з нас і з місця не зрушив. Жахливо лаючись, Сільвер проповз до ганку, схопився за стінку і тільки так зміг підвестися. Він плюнув у джерело.

— Ви для мене як цей плювок! — крикнув він. Вже за годину я підігрю ваш старий блокгауз, як бочку з ромом. Смійтеся, хай поб'є вас грім, смійтеся! За годину побачимо, хто сміятиметься. А ті з вас, котрі залишаться живими, заздритимуть мертвим!

І вилаявшись знову, він пошкутильгав піском. Разів із чотири він намагався перелізти через огорожу, та все падав. Нарешті його перетягнув моряк з білим прапором, і за хвилину вони щезли поміж деревами.

Розділ 21. Атака

Тільки-но Сільвер зник з поля зору, капітан, який досі стежив лише за ним, повернувся і помітив, що на посту стоїть лише Грей. Тоді ми вперше побачили, як сердиться наш капітан.

— Зайняти позиції! — заревів він. Ми кинулися кожен до своєї бійниці.

— Грею,— сказав він,— я запишу твоє ім'я в журнал корабля. Ти виконував свій обов'язок так як це повинен робити справжній моряк... а ви, містере Трелоні, мене дуже здивували, сер!.. Докторе, адже ви носили військовий мундир! Якщо ви так само виконували свої обов'язки при Фонтенуа, краще б вам було навіть не злазити з койки.

Вахта доктора повернулася до бійниць, усі решта заряджали мушкети. Ми всі почервоніли, нам було соромно, адже нас заслужено сварили.

Капітан знову стежив за нами. Потім заговорив спокійніше.

— Друзі,— сказав він.— Я зустрів Сільвера бортовим залпом. Я навмисно розлютив його. Якщо вірити його словам, не мине й години, як на нас нападуть. Ви знаєте, що їх більше ніж нас, зате ми у фортеці. Хвилину тому я ще міг сказати, що ми більш дисципліновані ніж вони. Я не сумніваюся, що ми зможемо перемогти їх, якщо ви справді цього захочете.

Потім він обійшов усіх нас і визнав, що цього разу все гаразд.

У двох вузьких стінах, східній і західній, було лише по дві бійниці. У південній, там, де двері,— теж дві. А у північній — п'ять. На нас сімох було двадцять мушкетів. Дрова ми склали у чотири стопки, вони слугували тумбами. На кожній тумбі стояли боеприпаси і по чотири заряджених мушкети, щоб ми, захищаючи фортецю, мали їх під руками. Поміж мушкетами були розкладені кортики.

— Гасіть вогнище,— сказав капітан.— Вже стало тепліше, а дим лише очі виїдає.

Містер Трелоні виніс надвір залізну решітку і розкидав вугілля по піску.

— Гокінс ще не снідав... Гокінсе, бери свій сніданок і уплігай на посту,— продовжував капітан Смоллет.— Поспішай, друже, треба встигнути як слід попоїсти... Гантере, роздай усім грогу.

Поки йшли останні приготування, капітан остаточно обміркував план захисту.

— Докторе, ви відповідаєте за вхід,— сказав він.— Стежте пильно, але старайтеся не висовуватися з дверей. Стійте всередині і стріляйте з-за дверей... Гантере, твоя східна стіна... Джойсе, друже мій, бери західну... Містере Трелоні, ви найкращий стрілець, ставайте разом з Греєм на захист північної стіни, найдовшої, з п'ятьма бійницями. Це найнебезпечніша сторона. Якщо вони зможуть добігти до неї і стрілятимуть у нас крізь бійниці, нам буде непереливки... а ми з тобою, Гокінсе, нікудишні стрільці. Тому наше завдання — заряджати мушкети та всім допомагати.

Капітан мав рацію. Щойно сонце піднялося над верхів'ям дерев, стало спекотно і розсіявся туман. Дуже швидко пісок розпікся, а на полінах блокгауза повиступала смола. Ми поскидали камзоли, розстебнули коміри сорочок, позасукували рукави аж до плечей. Кожен стояв при своєму пості, підігрітий спекою і тривоною.

Так минула година.

— Дідько! — лайнувся капітан.— Стає нудно. Грею, ану посвисти, може хоча б вітерець подує.

Саме у цю хвилину стало зрозуміло, що нас зараз атакуватимуть.

— Чи можна запитати, сер,— мовив Джойс,— якщо я побачу когось, то повинен стріляти?

— Звісно! — крикнув капітан.

— Дякую, сер,— сказав Джойс спокійно і ввічливо, як завжди.

І хоча ще нічого ще не трапилося, проте запитання Джойса змусило нас насторожитися. Стрільці тримали мушкети наготові, а капітан стояв посеред приміщення, насуплений, міцно стиснувши губи. Так минуло декілька секунд. Раптом Джойс висунув мушкета і витріпив. Не встиг затихнути звук від цього пострілу, як зусібч нас почали обстрілювати, залп за залпом. Кілька куль влучили в поліна блокгауза. Коли розсіявся дим, довкола частоколу й у лісі було тихо та спокійно, як і раніше. Здавалося, що не ворухнеться навіть жодна гілочка. З кущів не стирчали дула мушкетів. Наші вороги мов крізь землю провалилися.

— Ти влучив у кого-небудь? — запитав капітан.

— Ні, сер,— відповів Джойс.— Здається, не попав, сер.

— Добре, що хоча б правду кажеш,— пробурчав капітан Смоллет.— Заряди його мушкета, Гокінсе... Ви можете сказати, докторе, скільки вистрілів було з вашого боку?

— Можу відповісти точно, що було три вистріли.— Сказав доктор Лівсі.— Я бачив три спалахи — два поруч і один трохи ближче до заходу.

— Три! — повторив капітан.— А на вашому скільки, містере Трелоні?

Тут відповісти точно було складніше. З півночі стріляли багато. Сквайр запевняв, що було сім вистрілів, а Грей — що їх було вісім, а то й усі дев'ять. Зі сходу і заходу пальнули лише по разу. Мабуть, наступної атаки треба було очікувати з півночі. З усіх інших сторін стріляли, щоб відволікти нас. Але капітан Смоллет не став розташовувати сили інакше.

— Якщо їм вдасться перелізти через частокіл,— пояснював він, вони легко захоплять будь-яку незахищену бійницю, і тоді перестріляють нас усіх, як пацюків, у нашому ж укріпленні.

Та в нас і не було часу на роздуми. З півночі донеслося гучне «вперед», і пірати, вискочивши з лісу, кинулися до частоколу. А тим часом нас знову зусібч обстрілювали. У відчинені двері залетіла куля і розтрощила мушкета доктора Лівсі на друзки. Нападники вже лізли через частокіл, спритно, мов мавпи. Сквайр і Грей безперервно стріляли. Впало

троє ворогів — один устиг подолати частокіл, а двоє інших — ні. Хоча, один з них був лише наляканий, а не поранений, бо скочив на ноги і щез у лісі.

Отже, двоє лежали на землі, один утік, четверо зайняли надійні позиції з внутрішньої сторони частоколу. Решта сім чи вісім піратів, які мали, імовірно, по декілька мушкетів кожен, безперервно обстрілювали наш блокгауз, ховаючись у хашах. На щастя, цей обстріл нам аніскільки не зашкодив.

Ті четверо, яким удалося перелізти через частокіл, з криками бігли до блокгауза. Ті, що лишилися в лісі, теж кричали, таким чином підтримуючи товаришів. Наші стрільці без упину палили, але так поспішали, що, здається, жодного разу не влучили. Однієї миті четверо піратів разом залізли на гору і напали на нас. Голова боцмана Джоби Ендерсона показала у центральній бійниці.

— Бий їх! Бий їх! — ревів він грізним голосом. Тієї самої миті другий пірат схопив за дуло Гантерового мушкета, висмикнув зброю у нього з рук, просунув у бійницю і вдарив Гантера прикладом так сильно, що той звалився на підлогу, втративши свідомість. Тим часом третій зумів оббігти довкола споруди і несподівано з'явився у дверях і з кортиком напав на доктора.

Тепер ми з ворогами помінялися місцями. Щойно ми стріляли з-за прикриття у незахищених піратів, а тепер, самі без прикриття, не могли дати відсіч нападникам. Приміщення затягнуло порохомим димом, та ми врятувалися, завдячуючи лише цій димовій завісі. У вухах гуділо від криків, стогону і пострілів.

— Виходьмо, вперед, урукопашну! Кортики! — закричав капітан.

Я схопив кортика з тумби. Хтось інший, також хапаючи кортика, різонув мене ним по пальцях, але я навіть не відчув болю. Я рвонув до дверей на сонячне світло. Просто переді мною доктор наздоганяв пірата, який напав на нього у дверях блокгауза. Я бачив, як доктор збив його з ніг, той упав навznak, а потім полоснув його кортиком по обличчі.

— Довкола дому! Довкола дому! — закричав капітан. І хоча було шумно і всі були налякані, я помітив, що його голос став інакшим.

Машиналино виконуючи наказ, я повернув на схід і одразу стикнувся носом до носа з Ендерсоном. Він заревів і замахнувся на мене кортиком. Я навіть налякатися не встиг. Ухиляючись від удару, я відскочив убік, підковзнувся на м'якому піску і сторчголов покотився вниз.

Коли я під час атаки вискочив з дверей, інші пірати вже лізли через частокіл, аби покінчити з нами. Один з них, у червоному нічному очіпку, тримаючи кортика в зімкнених зубах, вже закинув ногу, готуючись зіскочити. Я так стрімко впав із горба, що коли підвівся на ноги, картинка мало змінилася: пірату червоному очіпку сидів на огорожі

в тій самій позі, а голова іншого показалася з-за частоколу. І все ж за ці кілька митей бій закінчився, а переможцями у ньому виявилися ми.

Грей, вискочивши з дверей одразу ж за мною, на місці прикінчив рослого боцмана, перш ніж той встиг ще раз замахнутися кортиком. Іншого пірата застрелили біля бійниці у ту мить, коли він намагався вистрілити всередину приміщення. Він корчився на піску в передсмертній агонії, проте не випускав пістолета, який продовжував диміти у його руці. Третього, як я вже сказав, зарівав доктор. Із чотирьох піратів, які перелізли через частокіл, живим залишився лише один. Кинувши кортика на полі бою, він, наляканий до смерті, виDIRався на частокіл.

— Стріляйте! Стріляйте з дому! — підказував доктор.— А ви, молодці, під прикриття! Та його поради не допомогли. Ніхто не вистрілив. Останній із атакуючих успішно переліз через частокіл і сховався разом з усіма в лісі. Через хвилину нападників і духу не було, звісно, за виключенням п'яток бездиханних: четверо лежали всередині укріплення, а один зовні. Доктор, Грей і я кинулися до дверей під прикриття блокауза. Ті, що повтікали, могли добігти до своїх мушкетів і знову почати стрілянину. Пороховий дим розсіявся, і ми одразу побачили, якою ціною дісталася нам ця перемога. Гантер лежав біля бійниці бездиханний. Джойс із простреленою головою, замовк навіки. Сквайр підтримував капітана, вони обоє були бліді.

— Капітана поранено! — сказав містер Трелоні.

— Всі втекли? — запитав містер Смоллет.

— Хто зміг, той втік, — відповів доктор.— Але п'ятеро з них вже не бігатимуть більше ніколи!

— П'ятеро! — скрикнув капітан.— Не так вже й погано. Вони втратили п'яток, а ми лише трьох — отже, нас тепер четверо проти дев'яти. Це краще, ніж було спочатку: семеро проти дев'ятнадцяти.

Частина п'ята. Мої пригоди на морі

Розділ 22. Як розпочалися мої пригоди на морі

Розбійники не поверталися. Жоден із них навіть не вистрелив у лісі. «Нинішню пайку вони вже дістали»,— так прокоментував ситуацію капітан. Ми могли спокійно робити перев'язки своїм пораненим і готувати обід. Цього разу куховарили сквайр і я. Незважаючи на небезпеку, ми вирішили готувати у дворі, але й туди до нас долинав жахливий стогін наших поранених.

Із тих восьми, хто постраждав у бою, живими залишилися тільки троє: підстрелений біля бійниці пірат, Гантер і капітан Смоллет. Двоє перших були безнадійні. Дуже скоро під час операції помер пірат, Гантер навіть не отямився, незважаючи на всі наші старання.

Він прожив ще увесь день, важко дихаючи, так само, як хекав старий пірат, постоялець нашого заїжджого двору, після першого серцевого нападу. Але ребра Гантера були поламані, череп розбитий при падінні, тому наступної ночі він, навіть не стогнучи і не приходячи до тями, помер.

Капітанові пощастило більше: його рани були дуже болючі, проте не смертельні. Жоден із органів не був серйозно ушкоджений. Куля Ендерсона — першим у капітана вистрелив Джоба — пробила йому лопатку й зачепила легеню. Друга куля черкнула литку і пошкодила зв'язки.

Доктор запевняв, що капітанові неодмінно стане ліпше, але декілька тижнів йому категорично заборонено ходити, не можна рухати рукою і багато розмовляти.

Мій випадково порізаний палець виявився взагалі дурницею. Доктор Лівсі заліпив подряпину пластиром і лагідно смикнув мене за вухо.

По обіді сквайр і доктор всілися біля капітана і довго радилися. Нарада закінчилася аж по полудні. Доктор взяв капелюха і пістолети, заткнув за пояс кортика, поклав у кишеню карту, на плече повісив мушкета і, перелізши через частокіл із північного боку, щез у хащах.

Ми із Грєм сиділи в дальньому кутку блокгаузу, аби не чути, про що говорить наша старшина. Грея настільки вразив дивний вчинок доктора Лівсі, що він, витягнувши люльку з рота, геть про неї забув.

— Що за чортівня! — сказав він. — Доктор Лівсі, бува, не з'їхав з глузду?

— Не думаю, — відповів я. — Він буде останнім з нас, хто з'їде з глузду.

— Це точно, — погодився Грей. Але якщо він сповна розуму, то, певно, я здурів.

— Просто вони щось замислили, — пояснив я. — Мені здається, що він пішов знайомитися з Беном Ганном.

Пізніше мій здогад підтвердився.

Спека у приміщенні стала нестерпною. Південне сонце розпекло пісок у дворі і, певно, розпавило мій мозок, бо ті мої думки важко назвати гідними. Я заздрив доктору через те, що він крокував прохолодним лісом, слухав спів пташок, вдихав сосновий аромат у той час, коли я умивався потом у цьому триклятому пеклі, де одяг прилипав до гарячої смоли, де все було вимазане людською кров'ю, де довкола лежали трупи. Відраза до нашої твердині була не меншою за страх.

Я мив підлогу, я мив посуд — і щохвилини сильнішали відраза до цього місця і заздрість до доктора. Якоїсь миті я випадково опинився біля мішка з сухарями. Мене ніхто не бачив. І я почав готуватися до втечі: напхав повно сухарів у кишені свого камзола.

Гадаєте, я дурень. Я чинив безглуздо, відчай шговхнув мене на такий ризик. Разом із тим я підстрахувався, як зумів: ці сухарі не дадуть мені вмерти з голоду щонайменше дві доби.

Далі я прихопив два пістолети. Кулі й порох я вже мав і почувався надійно озброєним. Взагалі-то мій план був не такий уже й поганий. Я хотів піти на піщану косу, північний місток між нашою бухтою і відкритим морем, дістатися білої скелі, яку я помітив учора ввечері, і перевірити, чи не коло неї, бува, Бен Ганн ховає свій човен. Справа, на мій погляд, була потрібна і абсолютно реальна. До того ж, я був упевнений, що мене не відпустять, коли я розкажу, що замислив зробити, тому й вирішив утекти. Наміри були хороші, та необачний і необдуманий вибраний мною шлях усе зіпсував. Але не забувайте, що тоді я був хлопчаком і вже прийняв рішення.

Слушної нагоди для втечі довелося чекати не довго. Сквайр і Грей перев'язували рану капітанові. Шлях був вільний. Я переліз через частокіл і сховався у хашах. Коли друзі виявили мою відсутність, я зайшов уже так далеко, що не міг чути їхніх закликів повернутися.

Ця моя друга витівка була гірша за першу, адже у блокаузі залишилося лише двоє здорових людей. Однак, як і перша, вона допомогла нам врятуватися.

Я йшов до східного берега острова, а не по ближчій до моря стороні коси, щоб мене не помітили зі шхуни вороги.

День хилився до вечора, хоча сонце і було ще високо. Йдучи через ліс, попереду я чув не лише шум прибою, але й шелест гілля та листя дерев. Це означало, що сьогодні морський бриз сильніший ніж зазвичай. Повіяло прохолодою. Ще декілька кроків — і я опинився на галявині. Переді мною аж ген до обрію простягалося осяяне сонцем море, а біля берега кипів і пінився прибій. Я крокував берегом, насолоджуючись прогулянкою. Вирішивши, що зайшов уже достатньо далеко на південь, я обережно, під прикриттям густих кущів, поповз уверх, на хребет коси.

За мною було море, переді мною — бухта. Віпер із моря, ніби втомившись лютувати, вщухав. На зміну йому прийшли легкі повітряні течії з півдня і південного сходу. Вони несли із собою густий туман. У протоці, захищеній островом Скелета, вода була непорушна і тьмяна, якась свинцева, така ж, як у той день, коли ми вперше побували тут. Уся «Іспаньйола», від вершини шогли аж до ватерлінії, разом із повислим чорним прапором, відбивалася у воді, мов у дзеркалі. Біля корабля я побачив шлюпку. На кормі сидів Сільвер. Я впізнав би його з будь-якої відстані. Він розмовляв із двома піратами, що перегнулися до нього через борт корабля. У одного з них на голові був червоний чепчик. Це був той негідник, який нещодавно рятувався втечею, перелазячи через частокіл. Вони

балакали і реготали, але мене віддаляла від них аж миля, тож зрозуміло, що я не міг розібрати ані слівця. Згодом до мене донісся страшний нелюдський крик. Спочатку я злякався, але потім упізнав голос Капітана Флінта, папуги. Мені здалося, що строкатий птах сидів на руці у Сільвера.

Шлюпка відчалила від борту і помчала до берега, а пірат у червоному чепчику разом зі своїм товаришем спустилися в каюту.

Сонце закотилося за Підзорну Трубу, згустився туман, темніло на очах. Я зрозумів, якщо гаятиму час, то не знайду сьогодні човна Бена Ганна.

Біла скеля виднілася крізь зарості, однак була ще далеко, приблизно за одну восьму милі по косі, тож у мене пішло чимало часу, аби дістатися до неї. Часто доводилося повзти навкарачки поміж кущами. Була вже майже ніч, коли я торкнувся шорсткого схилу скелі. Під скелею був рівчак, щільно зарослий мохом. Він був захищений від очей піщаними дюнами і низькорослим чагарником, який ледве сягав моїх колін. У глибині рівчака я побачив шатро з козячих шкур. У Англії такі шатра возять із собою цигани.

Я заліз у рівчак, підняв край шатра і побачив там човен. Я точно не знав, як повинен виглядати саморобний човен, але цей мені здавався занадто примітивним, щоб виходити на ньому в море. Бен склепав з міцного дерева кривобоку раму, обшив її козячими шкурами хутром досередини — от вам і човен. Не знаю, як би він міг витримати вагу дорослого, якщо навіть я у ньому заледве поміщався. В середині була дуже низька лавочка, підпорка для ніг і весло з двома лопатями.

Раніше я ніколи не бачив плетених рибальських човнів древніх британських риболовів. Але мені випала така нагода. Аби ви краще уявили, яким був човен Бена Ганна, скажу, що він був найневдалішим екземпляром подібних суденець. І все ж у нього були свої переваги, «успадковані» від древнього човника: він був надзвичайно легкий, його можна було вільно переносити з місця на місце.

Що ж, оскільки човен я вже знайшов, саме час було повертатися до блокгаузу. Це за моїм першим планом. А тим часом у моїй голові зародився інший план. Я ним захопився настільки, що навіть такий авторитетний капітан, як Смоллет, не зміг би мене переконати відмовитися від нього. Я замислив, користуючись нічною темінню, підплисти до «Іспаньйоли» і... перерізати якірний канат. Нехай течія викине її на берег, на будь-яке місце. Я навіть не сумнівався, що розбійники, напорючись сьогодні вранці на такий опір, мають намір підняти якір і вийти в море. Цьому, поки не пізно, треба неодмінно завадити. У розпорядженні вартових на кораблі не залишилося жодної шлюпки, отже, цей задум можна було втілити в життя без особливого ризику.

Очікуючи, поки стемніє повністю, я сів на пісок і заходився гризти сухарі. Важко собі й уявити ніч, більш сприятливу для задуманої мною справи. Небо заволік густий туман. Коли сонце зайшло низько за обрій і абсолютна темінь огорнула острів скарбів, я, завдавши собі на плечі човника, спотикаючись, побрів до води. У суцільній мряці бовваніли лише два вогники: один, то, певно, було багаття на багнищі, біля якого пиячили пірати, а другий, фактично лише відблиск, мабуть, від кормового ілюмінатора корабля, який був повернутий до мене носом.

Вже почався відлив, і між водою та берегом оголилася широка смуга мокрого піску. Багато разів мені довелося по кісточки погрузати у багнюку, доки нарешті вдалося наздогнати відступаючу воду. Пройшовши декілька кроків убрід, я досить вправно спустив човника на поверхню води, кілем донизу.

Розділ 23. Під владою відливу

Човник, як я й припускав, виявився цілком придатним для людини моєї комплекції. Він був легкий і рухливий, але водночас такий кривобокий і верткий, що кермувати ним було просто неможливо. Роби з ним, що хочеш, хоч зі шкіри вилазь, а він усе крутиться й крутиться. Сам Бен Ганн зізнався потім, що плавати на цьому човні до снаги лише тому, хто вже при звичаївся до його викрутасів. Тож зрозуміло, що з першого разу зробити це мені не вдалося. Човен легко плив у будь-якому напрямку, крім того, який був потрібен мені. Найчастіше він повертав до берега, і якби не відлив, я б ніяк не зміг дістатися корабля.

Спочатку я помітив пляму, котра була трохи чорніша за довколишню темінь. Потім розрізнув обриси корпусу і щогли. І через мить (чим далі від берега, тим скоріше відносив мене відлив) я опинився біля якірного канату і схопився за нього.

Якірний канат був натягнутий, як тятива, — так сильно корабель поривався зірватися з якоря. Під днищем корабля відлив бушував, як гірський потік. Достатньо буде одного удару мого ножа, щоб «Іспаньйола» стала заручницею течії.

Добре, що я вчасно здогадався: якщо одним махом перерізати настільки туго напнутий канат, то корабель мене вдарить, як кінь копитом. Човник мій перекинеться і піде на дно. Я зупинився і став вичікувати, сам добре не тямлячи, чого саме. Якби не вдалий випадок, я, мабуть, врешті-решт відмовився би від свого наміру. Та легкий вітерець, спершу південно-східний, потім південний, з настанням ночі помаленьку переходив у південно-західний. Поки я зволікав, раптом налетів шквал і потягнув «Іспаньйолу» проти вітру. Я був просто щасливий, бо канат ослаб, і моя рука, якою я за нього тримався, на мить занурилася у воду.

Зрозумівши, що не можна втрачати й секунди, я вихопив свого складаного ножа, відкрив його зубами і взявся перерізати одне за одним волокна канату. Коли всі волокна, крім двох, були перерізані, канат знову натягнувся, тому я мусив знову чекати пориву вітру.

З каюти вже давно доносилася голосна бесіда. Але, правду кажучи, я був настільки захоплений канатом, що досі не звертав на це уваги. Тепер, не маючи роботи, я став прислухатися.

Я впізнав голос другого боцмана, Ізраїла Гендса, саме того, котрий колись був каноніром у Флінта. Другий голос, без сумніву, належав моєму другові у червоному чепчику. Судячи з голосів, обидва були п'яні в дим і далі продовжували пити. Один із них із криком відчинив кормовий ілюмінатор і жбурнув щось у воду, певно, порожню пляшку. Проте вони не лише пили, а ще і страшенно сварилися: лихослів'я сипалися градом, часом навіть здавалося, що все це закінчиться бійкою. Однак голоси стихали, сварка припинялася; потім вибухала знову, щоб через кілька хвилин припинитися.

На березі між стовбурами дерев я бачив світло від багаття. Там хтось співав старовинну монотонну матроську пісню із протяжними трелями в кінці кожного куплета. За час нашого плавання я багато разів чув цю пісню. Вона була така довжелезною, що жоден співак не міг її доспівати до кінця і тягнув доти, поки терпець не уривався. Мені запам'яталися лише кілька слів:

Не судилося нікому вернутись додому:

Всі сімдесят п'ять лежать на дні морському.

Я подумав, що ця сумна пісня, напевно, цілком відповідає смуткові, який заповнив серця піратів після втрати кількох товаришів сьогодні вранці. Однак я помилився; адже швидко переконався, що бандити такі ж безпристрасні, як море, яким вони плавають.

Нарешті знову налетів шквал вітру. Шхуна знову посунулася до мене. Я відчув, що канат знову ослаб, і одним махом перерізав останні волокна.

На мій човник вітер ніяк не впливав, і я раптово опинився біля самого борту «Іспаньйоли». Шхуна повільно оберталася довкола своєї осі, її підхопила течія.

Я гріб зі всіх сил, побоюючись, що мене будь-якої хвилини може перекинути. Але шхуна потягла мого човника за собою, я ніяк не міг її спекатись і лише повільно пересувався від носа до корми. Нарешті вона стала віддалятися, і мене окришила надія, що я позбудуся такого небезпечного сусідства. Однак випадок послав мені під руки кінець звисаючого з корми канату. Я відразу вхопився за нього.

Навіщо я це зробив, не знаю. Напевно, підсвідомо. Але коли відчув у руках канат, я перевіряв, чи міцно він прив'язаний, і переконався, що міцно. Враз мною оволоділа цікавість, і я вирішив зазирнути в ілюмінатор каюти.

Перебираючи руками, я підтягнувся на канаті. Це було дуже небезпечно: човник будь-якої миті міг перекинутися. Трохи підтягнувшись уверх, я зміг побачити частину каюти і стелю.

Тим часом шхуна і її супутник, човник, швидко плили за течією. Ми вже порівнялися з багаттям на березі.

Корабель голосно «заговорив», як висловлювалися моряки, тобто почав шумно розсікати хвилі, і, поки я не зазирнув в ілюмінатор, ніяк не міг утямити, чому вартові не б'ють на сполох. Однак тільки-но я краєм ока побачив, що відбувалося в каюті, зрозумів причину їхньої бездіяльності. Я, стоячи у хиткому човнику, і справді міг усе бачити лише краєм ока. Ось що я побачив: Гендс і його товариш, вчепившись у горлянки один одному, билися не на життя, а на смерть. Я опустився на лавку. Ще мить — і човник перекинувся б. Перед моїми очима все ще миготіли люті, налиті кров'ю обличчя піратів, тьмяно освітлені лампою. Я зажмурився, щоб очі знову адаптувалися до темноти.

Нескінченна морська балада нарешті скінчилася, і пірати біля багаття затягли знайому мені пісню:

П'ятнадцять душ на скрині мерця,
Йо-го-го, та ще й пляшечка рому!
Пий — і з чортами ти дійдеш кінця.
Йо-го-го, та ще й пляшечка рому!

Розмірковуючи про те, що зараз ром і диявол витворюють у одній із кают «Іспаньйоли», я раптом відчув різкий поштовх. Мій човник різко накренився і круго змінив курс. Швидкість течії неймовірно збільшилася.

Я розплющив очі. Довкола мене фосфорним світлом миготіли, шуміли і пінилися дрібні хвилі. «Іспаньйола», за якою мене несло на відстані кількох ярдів, також, здавалося, змінила курс. Я заледве бачив у темному небі її щогли. Чим більше я вдивлявся, тим більше переконувався, що тепер її несе на південь.

Я повернувся, і моє серце ледь не розірвалося від страху: багаття тепер горіло якраз у мене за спиною. Отже, течія круго повернула праворуч і потягла за собою і високу шхуну, і мій легкий човник. Бурний потік, який ставав дедалі сильнішим, волочив нас через вузьку протоку все далі у відкрите море.

Раптом шхуна повернулася ще раз щонайменше на 20 градусів, і після цього я спочатку почув один крик, потім — другий. На трапі почувся тупіт ніг, і я зрозумів, що п'яниці припинили битися. Біда протверезила обох.

Я ліг на дно свого іграшкового човника і поклався на долю. Вийшовши з протоки, ми попадемо у владу несамовитих бурунів, які швидко позбавлять мене від усіляких клопотів. Я не боявся смерті, але було боляче бездіяльно лежати і чекати її. Так я пролежав декілька годин. Хвилі кидали моїм човном й увесь час оббризкували мене. Кожна наступна хвиля загрожувала мені смертю. Однак утома взяла гору наді мною. Незважаючи на моє жахливе становище, я заціпенів і впав у забуття. Мені снилися рідні місця і рідний «Адмірал Бенбоу».

Розділ 24. У човнику

Коли я прокинувся, було вже зовсім пізно. Я зрозумів, що мене несе уздовж південно-західного берега острова скарбів. Сонце вже зійшло, але його заслоняла глиба Підзорної Труби, що спускалася до моря неприступними скелями.

Буксирна Голова і горб Бізань-щогли були збоку від мене. Гора була лиса і темна, а Голову оточували стрімчаки заввишки сорок-п'ятдесят футів і груди валунів. Від того місця, куди мене занесли хвилі, до острова було не більше чверті милі. Я вирішив гребти до берега.

Проте незабаром обставини змусили мене відмовитися від цього наміру: між валунами шаленіли буруни. Одна за одною величезні хвилі здіймались уверх із гуркотом, утворюючи щедрі бризки й пишну піну. Я розумів, що коли наближусь до берега, мене поглинуть ці хвилі або ж я просто намарне витрачу сили, намагаючись видертися на скелі.

Втім не лише ця небезпека лякала мене. По пласких, як столи, каменях повзали потворні слизькі страховиська, якісь плазуни неймовірних розмірів. Зрідка вони шумно стрибали у воду й пірнали. Їх було декілька дюжин. Вони валували, і оглушлива луна відлунювала ці дикі звуки. Пізніше я дізнався, що це були морські леви, добродушні, сумирні тварини. Але тоді я цього ще не знав. Тоді... вони мали загрозливий вигляд, берег був неприступний, прибіг з неймовірною силою розбивався об прибережні скелі, тож у мене зникло бажання пливти до острова. Краще померти голодною смертю у відкритому морі, ніж добровільно наражатися на такі небезпеки.

Тим часом доля дарувала мені іншу можливість врятуватися. На північ від Буксирної Голови була оголена в час відливу довга піщана мілина. А ще північніше був другий мис, той самий, котрий на карті значився як Лісистий мис. Він увесь заріс височенними зеленими соснами, вони росли і понад самою водою.

Я запам'ятав слова Сільвера про те, що західне узбережжя острова скарбів огинає течія, яка прямує на північ. Я зрозумів, що вона вже підхопила мене і вирішив, оминувши Буксирну Голову, не витратити даремно сили і спробувати пристати до Лісистого мису, який видався мені значно привітнішим.

Море вкривали великі брижі. Південний вітер допомагав мені плисти за течією. Хвилі рівномірно здіймалися і розходилися у морській гладіні.

Якби вітер був рвучким, я б давно потонув. Але все одно було неймовірно, що мій маленький легкий човник ще досі гойдається на хвилях, а не спочиває на морському дні. Лежачи на дні човника на спині, я не раз бачив у себе над головою виток величезної хвилі. І кожного разу я аж закликав від думки, що вона поглине мене... але мій човник підскакував, як на батуті, ніби пританцьовуючи, злігав на гребінь хвилі і плавно опускався, мов птах.

Через деякий час я навіть насмілювався гребти. Але кожне порушення рівноваги вмить відбивалося на поведінці човника. Я ще й поворухнутися добре не встиг, як він із покійного став норовистим, стрімко злетів із гребеня вниз, потонув у бризках і влетів носом у нову хвилю.

Я був мокрий і наляканий, тож вирішив знову лягти на дно. Здавалося, тільки того й хотів мій човник, бо відразу так само обережно, як дотепер, поніс мене далі між хвиль.

Що гребти не можна, це було ясно. Якщо я безсилий і не можу змінити курс, то як би я мав дістатися берега?

Хоч я і злякався, та голова моя варила досить тверезо. Перше, що я зробив, обережно повичерпував воду зі свого матроського човника. Потім уважно спостерігав за ним, намагаючись збагнути, що саме допомагає йому так легко пливти. Я помітив, що хвилі порівному виглядають, якщо за ними спостерігати з берега чи з борту корабля і з мого човника. Так зараз я бачив не великі гладкі гори, а ланцюг гір, хребет із гостроверхими вершинами, зі схилами і долинами. Човник, якому я довірився, спритно лавірував, вибирав долини, уникав крутих схилів і високих вершин.

«Це мене влаштовує,— вирішив я.— Треба лише чомно лежати і не порушувати рівновагу. Але на рівних місцях можна спробувати підгрибати до берега».

Так я і робив. Лежачи у дуже незручному положенні, опершись на лікті, я час від часу сплескував веслом, спрямовуючи човника до острова.

Це була нудна робота, яка, в першу чергу, вимагала терпіння. Проявивши його, я досяг певного успіху, порівнявся з Лісистим мисом. Та хоча берег був уже близький, за якусь сотню ярдів, я зрозумів, що пропливаю мимо берега. Я бачив зелені верхів'я дерев, які розгойдував бриз. Я втішався лише тим, що наступного мису не пропущу.

Минав час, і мене почала мучити спрага. Сонце було сліпучим, тим паче, що кожен його промінь безліч разів відбивався у дзеркалі води. Морська вода висихала на обличчі, губи запеклися морською сіллю, у горлі пересохло і страшенно боліла голова. Дерев, які були так близько, манили мене своєю прохолодою. Але течія стрімко проносила мене повз мис. А те, що я побачив, знову опинившись у відкритому морі, докорінно змінило мої плани.

Просто переді мною, десь за півмилі, а то й менше, я побачив «Іспаньйола» з напнутими вітрилами. Мене побачать і неодмінно підберуть. Та от чи варто було тішитися цим? Мене страшенно мучила спрага, більше ні про що я і думати не міг. Та здивування прийшло якимось саме по собі: «Іспаньйола» йшла під гротом і двома кліверами. Її сніжно-білі вітрила виблискували на сонці й, нагадаю, були напнуті. Вона дотримувалася північно-західного курсу. Невже пірати вирішили обпливти острів довкола і повернутися на попередню стоянку. Потім корабель все більше повертав на захід, і я подумав, що це даремно: вони мене вже помітили і переслідують. Та враз корабель повернувся і безпорадно зупинився, вітрила поникли.

«Отже чортяки! — Подумки вилаяв я піратів.— Понапивалися, мабуть, до знетями. От і дав би їм зараз капітан Смоллет прочухана за таку поведінку!»

Тим часом шхуна, переходячи з галса на галс, зробила повний круг, за дві хвилини пливла на всіх парах, знову опинилася на шляху зустрічного вітру і знову зупинилася. Декілька разів поспіль я спостерігав цю картинку.

«Іспаньйола» йшла то вперед, то назад, то на північ, то на південь, лопотіла вітрилами і вперто поверталася до того самого курсу, з якого намагалася вийти. Отже, кораблем ніхто не керував. Куди ж усі поділися? Можливо, вони валяються смертельно п'яні або ж залишили шхуну. Якщо я потраплю на борт, то маю шанс повернути капітанові його корабель.

Течія тягла човника й «Іспаньйола» з однаковою швидкістю. Проте шхуна так часто зупинялася, гаяла час на зміну галсів, що майже не рухалася вперед. Якби мені тільки вдалося сісти і веслувати, я б неодмінно наздогнав її. Я так цього захотів! Бажання нових пригод було сильнішим за почуття небезпеки, а думка про бочечку з прісною водою подвоїла мою необдуману рішучість.

І я сів, за що відразу поплатився: хвиля облила мене з голови до ніг. Але тепер я уже цього не боявся. Зібравши волю в кулак, я почав обережно гребти. Я наздоганяв «Іспаньйола», якою ніхто не управляв. Одного разу хвиля таки зуміла мене налякати: так мене вкрила, що аж серце йокнуло у грудях. Довелося зупинитися і повичерпувати воду.

Потім я трохи призвичаївся і вже більш-менш успішно кермував човником, ведучи його між бурхливими хвилями. Тепер вони лише зрідка облизували мені обличчя.

Відстань між човником і шхуною швидко зменшувалася. Я вже навіть на поворотах бачив мідний румпель. На палубі нікого не було. Вочевидь, розбійники втекли. Або лежать п'яні в кубрику. Якщо так, то я замкну їх там і робитиму з кораблем те, що вважатиму за потрібне.

Та не кажи «гоп», поки не перескочиш. Шхуна наробила такої чудасії: вона повернула чітко на південь, хоча час від часу і викручувалася на курсі. Щоразу, коли її заносило вбік, вітрила надималися, і вона йшла за вітром. Гірше не придумаєш: хоч «Іспаньйола» була безпорадна, хоча боки її були розгойдані, а вітрила безсилі, все ж вона за допомогою течії і вітру втікала від мене.

І ось нарешті мені пощастило: вітер ненадовго вщух. Підкоряючись течії, «Іспаньйола» обернулася довкола своєї осі. Я побачив її корму. Ілюмінатор каюти був відчинений. Над столом усе ще горіла лампа, хоча вже був день. Грот повиснув, як прапор. Шхуна сповільнила хід і рухалася вже лише завдяки течії. Я вже був далеко від неї, але тепер, подвоївши зусилля, почав знову її наздоганяти.

Коли між нами було якихось сто ярдів, вітер знову напнув її вітрила. Вона повернулася на лівий галс і знову полетіла по хвилях, як ластівка.

Спочатку я був у розпачі, але потім втішився. Шхуна намалювала коло на воді і бортом поперла на мене. Ось вона вже на півшляху до мене, ближче, ще ближче... я бачив, як пінилися хвилі під її форштевнем. З мого маленького човника вона здавалася величезною.

Я враз збагнув, яка небезпека мені загрожує. Часу на роздуми не було. Треба було хоча б спробувати врятуватися. Мій човник був на гребені однієї хвилі, коли ніс корабля прорізав сусідню. Наді мною навис бушприт. Я скочив на ноги і підскочив, зануривши під воду свій човник. Рукою я вхопився за утлегар, а ногою попав між штаг і брас. Завмерши від жаху, я повис у повітрі. Знизу я відчув легкий поштовх: це корабель потопив мого човника, і я зрозумів, що назад дороги немає.

Розділ 25. Я спускаю «Веселого Роджера»

Тільки-но я видерся на бушприт, клівер, повертаючись у воді на другий галс, клацнув так сильно, мов гарматний постріл. Аж киль сіпнувся. І хоча усі вітрила були напнуті, вже за хвилину клівер знову клацнув і повис.

Від несподіваного поштовху я ледь було не злетів у воду. Не гаючи часу, я поповз по бушприту і звалився сторч головою на палубу. Я опинився з підвітряного боку баку. Через грот я не міг бачити усю корму. Не видно було жодної душі. Палубу, певно, ніхто не мив

від дня бунту, вона була дуже брудна. Порожня пляшка з відбитим горлечком ковзала туди-сюди.

Несподівано «Іспаньйола» знову пішла за вітром. Клівери голосно клацнули у мене за спиною. Кермо повернулося, і корабель здригнувся. Тієї ж миті грот-гік відкинувся набік, заскрипів шкот, і я побачив корму.

На кормі були обидва пірати. Червоний чепчик непорушно лежав на спині. Його руки були розкидані, ніби його розіпнули, зуби вишкірені. Ізраїл Гендс сидів біля фальшборту, опустивши голову на груди. Його руки безпорадно звисали, а обличчя, хоч і засмагле, було біле, мов сальна свічка.

Корабель став дибки, як норувистий кінь. Вітрила надималися, переходячи з галсу на галс, гіки рухалися так, що аж щогла стогнала. Час від часу ніс вривався у хвилю, тоді фонтани легких бризок розпадалися над фальшбортом. Важкі вали разу раз вдарялися в борти. Мій саморобний вертлявий човник, який загинув, як герой, виконавши свій обов'язок, значно краще давав собі раду з хвилями, ніж цей великий, оснащений корабель.

За кожним стрибком шхуни розбійник Червоний чепчик підскакував разом із нею. Але мене лякало те, що він постійно шкірився, вираз його обличчя не змінювався. А Гендс із кожним стрибком корабля з'їжджав усе нижче на палубу і все далі простягав ноги, а його тулуб усе більше нахилився до корми, аж поки врешті-решт я перестав його бачити, якщо не брати до уваги його вуха та кучерявий бакенбард.

А ще я помітив, що коло них на палубі темніють плями від крові, і подумав, що у п'яній сутичці вони зарізали один одного.

Однак, коли корабель на кілька секунд зупинився, Ізраїл Гендс, постогнуючи, сів рівніше. На якусь мить я відчув співчуття до нього, бо стогін та відвисла нижня щелепа свідчили, що йому зараз непереливки. Але я згадав розмову, яку підслуховував, сидячі у бочці з-під яблук, і перестав його жаліти.

Я підійшов до грот-щогли.

— Ось я і повернувся на корабель, містере Гендсе, — насмішкувато сказав я.

Навіть підняти очі, щоб побачити, хто до нього звертається, піратові було нелегко. Він навіть не здивувався, побачивши мене, настільки йому було зле. Він сказав лише одне слово:

— Бренді!

Я зрозумів, що гаяти часу не можна. Я вбіг у каюту, проскочивши під грот-гіком, що загороджував палубу.

Там був такий безлад! З усіх ящиків було зірвано замки. Імовірно, розбійники шукали карту. Підлога здавалася не підлогою, а болотистою околицею багнища, біля якого пили-

гуляли пірати. Десятки спорожнених піратами пляшок перекочувалися з кута в кут. Одна з медичних книг доктора валялася розкритою на столі. Половину аркушів із неї було повиривано; мабуть, вони пішли на прикурювання люльок. Посеред цього безладу і далі куріла лампа.

Я заглянув у погріб: бочечок там не було; неймовірна кількість порожніх пляшок валялися на підлозі. Було зрозуміло, що всі пірати з дня бунту тверезими не були жодної хвилини.

Та я все ж знайшов недопиту пляшку для Гендса. Для себе ж я взяв їжі: трохи сухарів, пригорщу сухофруктів, повну жменю родзинок і шматок сиру.

Піднявшись на палубу, все це я склав біля керма, подалі від боцмана. Я набрав води з анкерка і, втамувавши спрагу, простягнув пляшку зі спиртним Гендсу. Він випив щонайменше половину, і лише тоді відірвав горловину пляшки від рота.

— Хай поб'є мене грім,— сказав він,— цього якраз мені і бракувало!

Я примостився у кутку і почав їсти.

— Рана серйозна? — запитав я.

— Ет, якби тут був доктор, я б швидко прийшов до норми. Та бачиш сам, мені не щастить... а цей пройдисвіт помер,— додав він, кивнувши у бік людини в червоному чепчику.— Моряк із нього був нікудишній... а ти звідки взявся?

— Я тут, щоб командувати цим кораблем, містере Гендсе,— сказав я.— До наступного розпорядження вважайте мене своїм капітаном.

Вигляд у нього після цієї моєї заяви був понурий, проте він мені нічого на це не відповів.

Після випивки у нього дещо порожевіли щоки, та загалом він виглядав хворобливо, за кожним поштовхом корабля він звалювався набік.

— Знаєте,— продовжував я,— мені не подобається цей прапор, містере Гендсе.

З вашого дозволу, я спущу його. Краще зовсім без прапора, ніж із таким!

Я побіг до щогли, ще раз оминув гік, смикнув за кінець, спустил клятий чорний прапор і викинув його за борт у море.

— Боже, бережи короля! Геть капітана Сільвера! — крикнув я, розмахуючи шапкою.

Він уважно спостерігав за мною, не піднімаючи голови, його обличчя мені здавалося лукавим.

— Гадаю... — вимовив він нарешті,— ви би хотіли дістатися берега. Обговорімо це.

— Що ж,— погодився я,— із великим задоволенням, містере Гендсе. Продовжуйте.— Я знову взявся уплігати їжу з неабияким апетитом.

— Цей чолов'яга... — сказав він, ледь кивнувши убік мертвого.— Його звали О'Брайном... він був ірландцем. Ми з ним підняли вітрила і хотіли повернутися у бухту. Але він помер. Помер і все. Хто тепер кермуватиме кораблем, не знаю. Без моїх указівок ти не даси ради з цією шхуною. Послухай мене: дай мені поїсти і попити, перев'яжи рану старим шарфом або хусткою, за це я покажу тобі, як кермувати. Згода?

— Майте лише на увазі,— сказав я,— на стоянку капітана Кідда я не маю наміру повертатися. Я хочу ввести корабель у Північну бухту і там спокійно причалити до берега.

— Домовилися! — вигукнув він.— Хіба я ідіот? Я скористався можливістю, але промахнувся. Я чудово розумію, що виграш твій. Ну то що? Ти хочеш потрапити у Північну бухту? Нехай. У мене ж немає вибору. Хай поб'є мене грім, я допоможу тобі вести корабель хоч до самого помосту шибениці, приготовленої для мене.

Я подумав, що він розмірковує тверезо. Ми уклали угоду. Через три хвилини «Іспаньйола» вже йшла за вітром уздовж берега острова скарбів. Я сподівався обігнути Північний мис до полудня, щоби встигнути до припливу ввійти у Північну бухту. Тоді, нічим не ризикуючи, ми змогли б дочекатися спаду води і зійти на берег.

Я укріпив румпель, зійшов униз, розкрив свою власну валіжку і вийняв з неї м'яку шовкову хустину, яку мені подарувала мати. Я допоміг Гендсові перев'язати цією хустиною глибоку колоту кровоточиву рану на стегні. Трохи перекусивши і сьорбнувши два-три ковтки бренді, він помітно повеселішав, сів пряміше, почав говорити голосніше і чіткіше, одне слово, стан його поліпшився.

Дув попутний бриз. Корабель не плив, а летів, як птах. Ми бачили береги; вони кожної хвилини виглядали по-новому. Позаду залишилася висока частина острова. Ми мчали уздовж низького піщаного берега, зарослого карликовими соснами. Але ми проминули і цей берег, далі обігнули скелясту гору, яка була розташована на північному краю острова.

Мені дуже подобалося вести корабель. Я насолоджувався чудовою сонячною погодою і мальовничими берегами. Води і провіанту вистачало, я перестав докоряти сам собі за дезертирство з блокгаузу, гадаючи, що така велика перемога виправдовує мій вчинок. Мені подобалося все, за винятком очей боцмана. Він повсякчас мучив мене своїм в'їдливим спостереженням. На його обличчі час від часу з'являлася дивна посмішка. Багато намішалося в цій посмішці: мука від безпорадності й водночас зрадлива насмішка. Я працював, а він лукаво посміхався і не припиняв стежити за мною.

Розділ 26. Ізраїл Гендс

Віпер нам здавався союзником: із південного він змінився на західний. Ми легко пройшли шлях від північно-східного краю острова до входу в Північну бухту. Але ми не

наважувалися увійти в бухту, перш ніж приплив підніметься вище, оскільки ми не мали якоря. Довелося чекати. Боцман вчив мене, як поставити корабель у дрейф. Трохи помучившись, я таки зробив це. Потім ми вдвох сіли їсти.

— Капітане,— сказав він нарешті з тією ж недоброю посмішкою,— поряд з нами валяється тіло мого старого приятеля О'Брайна. Може, ти викинеш його за борт? Я не дуже чутлива людина, сумління мене не гризе за те, що я відправив його на той світ. Але він не прикрашає наш корабель. Ти так не вважаєш?

— Мені забракне сил. До того ж така робота мені не до душі. Як на мене, нехай собі лежить,— сказав я.

— Який все ж нещасний цей корабель «Іспаньйола», Джиме! — продовжував він, зморщившись від огиди. Скільки людей тут убито, скільки загинуло бідних моряків відтоді як ми залишили Брістоль! Це найбільш невдале плавання з усіх, у яких я бував. Ось і О'Брайн помер,— адже він справді мертвий? Я неук, а ось ти вмієш читати, лічити... скажи по-правді: мертвий так і буде мертвим завжди чи колись воскресне?

— Ви можете вбити тіло, містере Гендсе, але не душу,— сказав йому я.— Знайте: можливо, О'Брайн зараз спостерігає за нами з того світу.

— Ах! — вирвалося у нього. Це несправедливо, отже, я даремно витратив час. Хоча, знаєш, мені здається, що душі не можуть бути небезпечними. Я не боюся душ, Джиме. Послухай, я хочу тебе дещо попросити. Піді-но в каюту і принеси мені... от дідько, забув, що хотів попросити... еге, принеси мені пляшку вина, Джиме. Бренді занадто міцний для мене.

Вагання боцмана мені здалися награними, і я не повірив у те, що вино йому подобається більше, ніж бренді. Він щось замислив. Але що саме? Він ховає погляд. Увесь час зиркає на всі боки: то на небо, то на мертвого О'Брайна. Хитра посмішка не сходить із його обличчя, аж кінчик язика стирчить із рота — хитрощі випирають... навіть немовля запідозрило б, що він щось замислив. Але я одразу збагнув, як цю справу повернути у вигідне для себе русло і використати цей випадок.

Такого недоумка було неважко обвести навколо пальця. Я навіть не подав виду, що щось підозрюю.

— Вина? — перепитав я.— Гарзд. Якого: білого чи червоного?

— Байдуже, аби вино, приятелю,— відповів він і додав: та щоб міцне й багато.

— Добре... я принесу вам портвейну, містере Гендсе. Але його доведеться шукати.

І я збіг униз, намагаючись якомога голосніше стукати черевиками. Потім зняв черевики, безшумно прокрався у кубрик по проході, вимощеному з дощок, звідти піднявся по трапу і обережно висунув голову з переднього східного тамбура. Гендс ніколи

б не здогадався, що я зараз бачу його як на долоні. Та я був максимально уважним і обережним, щоб не привернути до себе його уваги. А мої найгірші підозри підтвердилися.

Він став накарачки і досить прудко поліз палубою, хоча й постогнував за кожним рухом. За півхвилини доповз він до шпігату, біля якого лежав скручений спіраллю корабельний канат, і витягнув звідти довгого ножа, точніше, короткого кинджала, вимашеного кров'ю аж до рукояті. Він оглянув його, висунувши нижню щелепу, помацав рукою лезо, швидко запхав його собі за пазуху і поповз на своє місце побіля фальшборту.

Отже, я достатньо дізнався. Попереджений — значить озброєний. Отже, Ізраїл може рухатися, до того ж має холодну зброю, і, якщо він хотів випровадити мене з палуби... а тому його жертвою повинен стати я. Що він має намір робити після моєї смерті — повзти через увесь острів від Північної бухти до табору піратів на багнищі чи стріляти з гармати, закликаючи товаришів на допомогу, — цього я, звісно, не знав.

Моя довіра Гендсові закінчувалася там, де починали розходитися наші інтереси. Поки вони збігалися, я міг бути спокійний. Ми обоє хотіли привести шхуну в безпечне місце, звідки її можна було б легко забрати, коли це буде потрібно. Поки ми цього не зробили, мені нічого не загрожує. Так розмірковував я, повертаючись назад. У каюті я взув черевики, схопив першу-ліпшу пляшку вина і повернувся на палубу.

Гендс лежав, як мішок, у тому самому положенні, в якому я його залишив. Прижмурені очі мали впевнити мене в тому, що навіть яскраве світло йому, ослабленому, спричиняє муки. Він глянув на мене, звиклим жестом відбив горловину пляшки.

— Твоє здоров'я! — виголосив він традиційний тост і випив майже до дна.

Потім, відпочивши, дістав із кишені плитку тютюну для жування і попросив мене відрізати шматочок.

— Будь ласка, відріж, — сказав він, бо я не маю ножа, та навіть якби й мав, не вистачило б сил. Ах, Джиме, Джиме, щось я зовсім розклеївся. Відріж для мене шматочок, — певно, останній, який я жуватиму в цьому житті. Недовго мені лишилося... Вже скоро я піду на той світ...

— Гаразд, — сказав я, — відріжу. Але якби я був на вашому місці і почувався так погано, то помолився б перед смертю, як годиться справжньому християнину.

— Помолився б? — запитав він. — Навіщо?

— Як так — навіщо? — вигукнув я. — Хіба ви не знаєте, навіщо? Ось щойно ви запитували мене про померлих. Ви зрадили свій обов'язок. Все життя прожили у гріху, брехні і крові. У вас під ногами лежить людина, яку ви вбили власними руками. І ви ще

питаєте, навіщо вам молитися?! Та щоб Господь змилостивився над вами, ось навіщо, містере Гендсе.

Я говорив емоційніше, ніж варто було б. Я не міг забути про закривавлений кинджал, якого він сховав за пазухою, і про те, що він хоче вбити мене. А він тим часом знову присмоктався до пляшки і відповідав мені надзвичайно урочисто.

— Тридцять років я плаваю морями,— сказав він.— Бачив і погане, і хороше — шпилі та шторми, голод і різанину та ще багато чого, але повір мені, що жодного разу я не бачив, щоб добрі справи хоча б малою часткою поверталися до людини. Правий той, хто першим ударив. Мертві не кусаються. Ось у що я вірю. Амінь!.. Послухай,— сказав він раптом іншим тоном,— годі верзти дурниці. Приплив піднявся вже доволі високо. Слухай мою команду, капітане Гокінсе,— і ми з тобою заведемо шхуну в бухту — буде ділу вінець.

Він мав рацію. Нам залишалося здолати ще якихось дві милі. Але це було непросто. Вхід у Північну бухту виявився не лише вузьким, а ще й мілководним, до того ж дуже звивистим. Довелося застосувати всі наші вміння і бути надзвичайно уважними. Ми добре виконали кожен свою роботу: я був здібний виконавець, а Гендс — чудовий командир. Ми так майстерно лавірували, так спритно обминали всі мілини, що аж самим приємно було.

Тільки-но ми минули обидва миси, опинилися з усіх боків оперезані землею. Береги Північної бухти заросли лісом не менше, ніж Південної. Але сама бухта була довшою, більше схожою на гирло річки, ніж на бухту. Просто перед собою ми побачили напівзігнилий остов розбитого корабля. То було велике трищоглове судно. Воно так довго простояло тут, що водорості обліпили його з усіх боків. На палубі ріс чагарник, він щедро цвів яскравими квітами. Видовище було загалом сумне, однак ми бачили, що це місце годиться для стоянки.

— Дивися,— сказав Гендс,— це місце підходяще для висадки на берег. Чистий, гладкий пісок, ані хвильки, довкола ліс, квіти цвітуть на тому кораблі, мов у саду.

— А шхуна не застрягне на мілині, якщо ми причалимо до берега? — запитав я.

— Зняти її з мілини — не проблема,— відповів він.— Під час відпливу потрібно протягти канат на той берег, обкрутити навколо стовбура великої сосни, кінець приволокти сюди назад і намотати на шпиль. А тоді залишається лише дочекатися припливу. Дочекавшись, уся команда разом береться за канат і тягне. Шхуна легко зійде з мілини, як молода красуня. А зараз, синку, не лови гав. Мілина вже близько, а шхуна йде занадто швидко. Трохи правіше... так... прямо... правіше, трішки вліво... прямо... прямо...

Він віддавав накази, я їх швидко і чітко виконував... Несподівано він крикнув:

— Більше до вітру, голубе!

Я щодуху наліг на кермо. «Іспаньйола» круто повернулася і стрімко підійшла до берега, порослого низьким лісом.

Я занадто захопився цими маневрами і зовсім забув, що мушу пильнувати за боцманом. Мене цікавило лише одне: коли шхуна днищем торкнеться піску. Я вже не думав про небезпеку, яка на мене чатувала, і, перегнувшись через правий фальшборт, спокійно спостерігав, як під носом піниться вода. Так і пропав би ні за цапову душу, якби внутрішнє чуття не змусило мене оглянутися. Можливо, я почув шурхіт або ж краєм ока помітив тінь, можливо, прокинувся інстинкт, як у котів... але коли я обернувся, то побачив дуже близько коло себе Гендса... у правій руці він тримав кинджал.

Ми зустрілися поглядами і обидва голосно закричали. Я закричав від страху. Він, наче розлючений бик, заревів од люті й кинувся на мене. Я відскочив у бік носу корабля і випустив із рук румпеля, який одразу ж випрямився. Румпель урятував мені життя: він ударив Гендса в груди, і той зупинився.

Перш ніж Гендс встиг оговтатися, я вже вискочив із того кутка, куди він мене загнав. Тепер до моїх послуг була вся палуба: я міг скільки завгодно уникати його ударів. Перед грот-щоглою я зупинився, витягнув із кишені пістолета, прицілився і натиснув на курок. Гендс ішов просто на мене. Курок клацнув, але постріл не пролунав. Виявилося, що порох підмочений. Я проклинав себе за необачність. Ну чому я не зарядив свого пістолета? Я ж мав досить часу! Тепер не стояв би беззбройний, як вівця перед м'ясником.

Незважаючи на свою рану, Гендс рухався напрочуд швидко. Обличчя його розчервонілося від гніву й зусиль, пасма сивуватого волосся приліпилися до спігнілих щік. Часу діставати другий пістолет не було. Та й навіщо — мабуть, він допоміг би мені не більше, ніж перший. Я зрозумів, що краще не відверто відступати, а ухилитися від Гендса, інакше скоро він мене зажене на корму, так само як щойно загнав на ніс. Якщо йому це вдасться, то вдасться й увігнати в мене лезо закривавленого кинджала. Я обхопив руками грубезну грот-щоглу, напружив кожен м'яз і чекав.

Зрозумівши, що я хочу вислизнути, Гендс зупинився. Декілька секунд він робив вигляд, що ось-ось накинеться на мене то праворуч, то ліворуч. Я відповідно подавався усім тілом то праворуч, то ліворуч. Ця боротьба була схожа на гру, в яку я грався безліч разів із сусідськими хлопчиськами між скелями поблизу Чорного Мису. Та, звісно ж, жодного разу під час гри в мене не вискакувало з грудей серце так, як оце зараз. «Протриматися я зможу довго, немає сумніву. Та рано чи пізно він усе одно заріже мене...»

Поки ми отак стояли один навпроти одного, «Іспаньйола» раптово врізалася у пісок. Від поштовху вона сильно накренилася вліво. Палуба стала під кутом сорок п'ять

градусів, вода хлинула через шпігати, біля фальшборту утворилася широка калюжа. Жоден з нас не втримав рівноваги, ми обидва покотилися, майже обнявшись, просто до шпігатів. До нас прикотилося тіло моряка у червоному чепчику. Я так сильно вдарився головою об ногу боцмана, що аж зуби клацнули. Незважаючи на це, я першим зумів підвестися, бо на Гендса навалився труп. Тепер, коли корабель так сильно накренився, по палубі вже не набігаєшся. Поле бою визначилося. Треба було негайно вигадати іншу стратегію порятунку, бо мій ворог не чекатиме, він ось-ось накинетесь на мене. Зі швидкістю блискавки я вчепився за ванти бівань-щогли, поліз угору і поки не всівся на салінг, й духу не перевів.

Моя стрімкість врятувала мене: кинджал блиснув коло моїх ніг, за півфута від них. Невдача засмутила Ізраїла Гендса. Він дивився на мене знизу з широко відкритим від подиву і розчарування ротом.

Я мав час відхекатися. Я навіть устиг перезарядити пістолета. Гендс міг лише спостерігати. Він був злий і безсилий, бо бачив, як погіршилося його становище. Ще трохи подумавши, він заледве вхопився за ванти і, тримаючи кинджал у зубах, поволі поповз до мене, голосно стогнучи і тягнучи поранену ногу. За той час я перезарядив ще й другий пістолет. Коли ж він подолав третину відстані, що була між нами, я, тримаючи напоготові по пістолету в кожній руці, звернувся до нього:

— Ще один крок, містере Гендсе,— і я продріваюлю вам голову! Мертві, ви знаєте самі, не кусаються,— додав я, посміхаючись.

Він миттєво зупинився. Вираз його обличчя був таким, ніби він щось обдумує. Та думав він так повільно, що я, опинившись у безпечному місці, не витримав і розсміявся просто йому в обличчя. Нарешті він заговорив, перед тим кілька разів ковтнувши слину. Він і далі був дуже розгубленим, витягнув із рота кинджал, бо той заважав говорити, та з місця не зрушив.

— Джиме,— сказав він,— ми обидва нарobili багато зайвого, і я, і ти. Ми повинні укласти перемир'я. Якби не той пошговх, я би тебе порішив. Але мені ніколи нещастить, ніколи! Нічого не вдієш, доведеться мені, бувалому моряку, поступитися тобі, корабельному юнзі.

Я насолоджувався його словами і радісно посміхався, гордий, мов півень на паркані, але раптом він змахнув правою рукою. Щось просвистіло в повітрі, наче стріла. Я відчув удар і різкий біль. Моє плече було приколоне до щогли кинджалом Гендса. Від нестерпного болю, або від несподіванки, я, не думаючи, не цілячись, натиснув на обидва курки. Мої пістолети вистрілили водночас, а потім випали у мене з рук. Та впали не лише вони: боцман зойкнув, випустив із рук ванти і полетів сторч головою просто у воду.

Розділ 27. «Піастри!»

Корабель накренився настільки, що щогли повисли над водою. Я, сидячи на салінгу, міг бачити лише поверхню води бухти. Гендс не зміг би вилізти так високо, як я, він був ближче до палуби, а зараз лежав у воді над фальшбортом. Раз він таки показався над водою, але потім пірнув у закривавлену піну навіки. Я побачив його, коли піна вляглася, а вода очистилася: він лежав, скорчений на чистому світлому піску в тіні корабля. Дві рибки пропливли над його тілом. Іноді вода зміщувала його мертве тіло і через це могло здатися, що він рухається і намагається встати. А проте він двічі був мертвий — застрелений та ще й, для певності, втоплений. Він став кормом для риб там, де мав намір убити мене.

Мене нудило, голова йшла обертом, до того ж я був страшенно наляканий. Гарячі патьоки крові текли по грудях і спині. Кинджал усередині тіла пік так, наче був розпечений на вогні. Та цей біль мене не злякав, я міг витримати його, навіть без стогону, але я боявся, що ось раптом зірвуся із салінга в ту зелену спокійну воду і складу компанію мертвому боцману.

Від цієї думки я інстинктивно, аж до болю в нігтях учепився у салінг. А ще, щоб не бачити небезпеки, я заплющив очі. Потрохи морок перед очима розсіявся, серце почало битися спокійніше, і я зміг опанувати себе.

Відчувши полегшення, я одразу ж спробував витягти кинджала з плеча. Та марно, я мусив відмовитися від цієї ідеї: чи то він занадто глибоко врізався у щоглу, чи я був надто знервований... але звільнитися від нього я не зміг. Від усвідомлення безпорадності я нервово здригнувся, і саме цей напад допоміг мені. Виявилося, що кинджал зачепив лише шкіру, а коли я затремтів, вона відірвалася. Кров хлинула сильніше, проте я був вільний! Мене тримали пришпиленим до щогли лише камзол і сорочка.

Я сильно смикнувся вперед — і більше ніщо не сковувало моїх рухів. Я повернувся на палубу по вантах правого борту корабля. Жодна сила не змусила б мене спуститися тими самими вантами, з яких щойно зірвався Ізраїл.

Опинившись у каюті, я спробував перев'язати собі рану. Вона сильно кровоточила і дуже боліла. Але вона була не глибока і не небезпечна, я навіть міг вільно рухати рукою. Я розгледівся: тепер корабель був увесь мій, і мені закортіло якнайшвидше позбутися останнього пасажера — мертвого О'Брайна.

Нагадаю, що він скотився до самого фальшборту. Він лежав там і виглядав як незграбна страшна лялька: на зріст як дорослий чоловік, але позбавлений принадності живої людини. Фізично впоратися з ним мені було досить легко. Та й морально теж, адже за час подорожі я надивився на трупи і майже перестав їх боятися. Я підняв його за пояс, як

мішок, і одним махом жбурнув за борт. Вода гучно сплеснула і прийняла ще одне мертве тіло. Червоний чепчик злетів з його голови і поплив собі. Коли піщинки, підняті сплеском води, вляглися на дно, я побачив їх обох: О'Брайна й Ізраїла. Вони лежали зовсім близько один від одного, і вода погойдувала їх. Хоча О'Брайн був ще молодий, але абсолютно лисий. Його безволоса голова покоїлася на колінах убивці. Метушливі рибки снували над ними обома.

Отже, я залишився на кораблі сам. Щойно почався відплив. Сонце було вже дуже низько, настільки, що тіні прибережних сосен пересікли бухту й досягали палуби. Подув вечірній бриз, вітрила почали розгойдуватися і хлопати, увесь корабель гугнів, хоча зі сходу бухта була захищена двоверхою горою.

Корабель не був у безпеці. Я швидко опустив на палубу клівери. Ось тільки спустити грот виявилось не так легко, як мені хотілося б. Коли корабель накренився, гік перекинувся за борт, і його кінець із двома-трьома футами вітрила опинився у воді. Це вже було вкрай небезпечно. Завдання було дуже відповідальним, я довго не наважувався навіть торкнутися будь-чого. Нарешті я ухвалив рішення: витягнув ножа і перерізав фали. Гафель одразу опустився, і черево повислого вітрила лягло на воду. Але я не міг впоратися з ніралом, хоча доклав чимало зусиль, аби його підтягти. Обставини мене перемагали.

Гірко було залишати «Іспаньйола» на ласку долі. Але ж і я сам тепер залежав від її ласки...

А тим часом вечоріло і ставало холодно. Останні промені сонця, пробившись крізь прогалину лісу, виблискували, мов коштовне каміння, на квігучій «оранжереї» розбитого корабля. Вода тікала від берега за відпливом, а наша шхуна все більше лягала на борт.

Я пробрався на ніс і подивився долі. Під носом було дуже мілко, та я, про всяк випадок, обома руками вчепився за кінець, обережно переліз через борт. Вода навіть до пояса мені не досягала. Дно було вкрите товстим пластом піску, поораного хвилями. Я жваво вийшов на берег, а бідна «Іспаньйола» залишилася лежати на боці й полоскати своє вітрило у воді. Сонце зайшло, між соснами гуляв вітер.

Так закінчилися мої пригоди на морі. Це було щасливе повернення на берег: корабель я вирвав з піратських рук, ми можемо хоч зараз рушати ним. Я мріяв якомога швидше повернутися додому, в наш блокгауз, і похвалитися своїм героїзмом. Мабуть, за самоволку мені доведеться вислухати нотації, але хіба захоплення «Іспаньйоли» не виправдовує мене? Ба, навіть сам капітан Смоллет буде змушений визнати, що я не гаяв часу даремно.

З такими райдужними думками, у чудовому гуморі я вирушив до друзів. Я хотів, щоб моєю ниткою Аріадни до частоколу була та сама східна річечка, яка впадає у бухту капітана Кідда, а починається біля підніжжя двоголової гори. Тому я повернув ліворуч, до тієї гори, маючи намір перейти річку в найвужчому місці. Ліс був не густий. Крокуючи косогором, я невдовзі обігнув гору і перейшов річку вбхід.

Це було саме те місце, де я зустрів Бена Ганна. Я став обережнішим, почав пильно роззиратися, але дуже стемніло. Минувши прогалину між двома вершинами гори, я побачив на фоні неба відблиск вогнища. Я подумав, що це Бен Ганн лагодить собі вечерю, і подумки вилаяв його за необачність. Якщо його багаття побачив я, його також міг побачити і Сільвер зі свого табору на багнищі.

Настала глуха ніч. Важко було шукати дорогу. Єдиними моїми орієнтирами були двоголова гора (вона залишилася позаду) та ще вершина Підзорної Труби, праворуч від мене. Але їхні обриси все більше розпливалися у мряці. Тоскно світили зірки, до того ж їх було дуже мало. Я то натикався на кущі, то провалювався у піщані ями.

Враз стало помітно світліше. Я глянув угору: вершину Підзорної Труби освітіло мляве світло. Через хащі дерев унизу я побачив щось велике, сріблясте. Зійшов місяць.

Тепер йти було легше, я крокував веселіше. Інколи я навіть біг — так мені кортіло дістатися частоколу. Та, зайшовши у лісок, який ріс довкола блокгауза, я став обережнішим і сповільнив ходу. Було б прикро, якби мої поневіряння закінчилися трагічною помилкою і мене застрелили друзі, прийнявши за ворога.

Місяць викочувався все вище і вище. Він освітів усі галявини довкола. Але просто перед собою я помітив якесь світло, зовсім не схоже на місячне. Воно було червоне, здавалося гарячим, час від часу тускніло. Мабуть, то тліли вуглики кострища, що догоряло.

Дідько забирай, це ще що таке?

Нарешті я дійшов до узлісся. Західний край частоколу був добре освічений місяцем. Решта частоколу і споруда були окутані мрякою, й лише подекуди оперезані довгими срібними смугами. А за блокгаузом догорало величезне багаття. Його багрянні відблиски контрастували з блідими відблисками місяця. Жодної душі. Жодного звука. Тільки вітер шумів між гіллям.

Я зупинився. Це здивувало і навіть дещо налякало мене. Ми ніколи не розводили багать, бо капітан Смоллет наказував економити пальне. Я вже почав хвилюватися, чи не трапилося якогось лиха з моїми друзями за час моєї відсутності.

Я пробрався до східного краю укріплення, весь час ховаючись в тіні, і переліз через частокіл у найтемнішому місці.

Щоб не здійняти галасу, я став навкарачки і поповз до кута споруди якомога тихіше, і зрозумів, що небезпеки немає. Я терпіти не можу хропіння; перебувати поряд із людьми, які хроплять уві сні — для мене мука. Та не цього разу: голосне мирне хропіння моїх друзів здалося мені музикою. Воно заспокоїло мене, так заспокоює в морі характерний крик вартового: «Усе гаразд!»

Одне було ясно: вони нехтують вартовими. А якби замість мене до них зараз підкрадався Сільвер зі своїми посіпаками... жоден із них не дожив би до ранку. «Це все через те, що капітан поранений»,— подумав я. Мене знову почало мучити сумління через те, що я покинув друзів у такому скрутному становищі. Їм навіть немає кого залишити на варті.

Я підійшов до дверей і зазирнув усередину. Там було так темно, що я нічого не побачив. Окрім хропіння, був ще якийсь дивний звук: лопотіння крил чи постукування... Я зайшов усередину, витягнувши вперед руки. «Я ляжу на своє місце,— подумав я, усміхнувшись,— а вранці посміюся з їхніх здивованих облич».

Я спіткнувся об чиюсь ногу. Той, кого я зачепив, перевернувся на другий бік, простогнав, але не прокинувся.

І тоді в темноті несподівано пролунав різкий крик: «Пістри! Пістри! Пістри! Пістри! Пістри!» Цей вигук повторювався безкінечно, без передиху, однаковінько кожного разу, мов завідний годинник.

Це капітан Флінт, зелений старий папуга Сільвера! Це він лопотів крилами і стукав дзьобом об дерево. Ось хто стояв на варті краще за будь-якого вартового! Ось хто своїм монотонним набридливим криком сповістив про мою появу у домі!

Втекти я не встиг. Почувши різкий в'їдливий крик папуги, всі попркидалися і зіскочили зі своїх місць. Я почув голос Сільвера. Він лайнувся і закричав:

— Хто тут?

Я рвонув навтьоки, але наткнувся на когось, відсахнувся і попав просто до рук іншого. Той міцно схопив мене.

— Діку, неси-но мерщій смолоскип,— сказав Сільвер. Один із розбійників вибіг із блокгауза і повернувся з недотлілою головошкою.

Частина шоста. Капітан Сільвер

Розділ 28. У таборі ворога

Багрова головошка освітила приміщення, і мої найгірші сподівання виправдалися. Пірати захопили блокгауз і всі наші припаси. І бочечку коньяку, і свинину, та й мішки з сухарями стояли тут, як і раніше. Я не побачив жодного полоненого, мені стало

моторошно від думки, що всі мої друзі загинули. Серце стиснулося від жалю. Я докоряв собі за те, що мав бути разом із ними, жити чи загинути, але разом із ними!..

Живими залишилися лише шестеро піратів, і всі вони були переді мною. П'ятеро швидко скочили на ноги. Їхні очі були запухлі й червоні від пиятики. Шостий лише звівся на ліктях. Він був блідий, мов труп, а голова перев'язана закривавленою тканиною. Отже, він недавно поранений. Я згадав, що під час сутички ми підстрелили одного з піратів, якому вдалося втекти у ліс. Вочевидь, це був він.

Папуга сидів на плечі у Довганя Джона і чистив собі пір'я дзьобом. Сільвер був також блідий і понурий. Його парадний каптан, в якому він приходив на перемовини до капітана Смоллета, був замащений глиною та порваний шипами колючого частоколу.

— Ага,— сказав він,— та це ж Джим Гокінс, побий мене грім! Ти до нас у гості, га? Заходь, заходь, це дуже люб'язно.

Він усівся на бочку із бренді й почав набивати тютюном свою люльку.

— Дай-но мені вогню, Діку,— попросив він. А запаливши, додав: — Дякую, друже. Ще встроми смолоскипа між поліна. А ви, джентльмени, можете лягти. Ви не мусите стояти перед містером Гокінсом, як перед капітаном. Хай він нас вибачить, кара небесна на мою голову! Отже, Джиме,— продовжував він, затагнувшись,— ти тут. Який приємний сюрприз для бідного старого Джона! З першого погляду ти здався мені спритним хлопцем. А тепер я можу сказати, що ти справжній герой.

Звісно, я промовчав на цей комплімент. Вони поставили мене під стінку, я стояв рівно, намагаючись якомога спокійніше дивитися на Сільвера. Але насправді я був у відчаї.

Сільвер двічі безпристрасно затагнувся і заговорив знову.

— Якщо ти вже завітав до нас у гості,— сказав він,— я розповім тобі про свої плани. Ти мені завжди подобався, бо боягузом тебе не назвеш. Я хотів, щоб ти перейшов до нас, отримав свою частку скарбів і помер у розкошах, багатим джентльменом. І ось нарешті ти прийшов, синку. Капітан Смоллет — хороший моряк, я це не заперечував ніколи, але він занадто вимогливий щодо дисципліни. «Обов'язок понад усе»,— каже він, і я з ним погоджуюсь. Так що його тобі треба триматися якнайдалі. Доктор теж незадоволений тобою. Він назвав тебе «невдячним негідником». Словом, до своїх тобі повертатися вже не можна. Якщо ти не хочеш організовувати третю команду, доведеться пристати до капітана Сільвера.

А що, це ще не найгірша новина: мої друзі живі. Я вірив Сільверу, що вони гніваються на мене за дезертирство, та все одно втішився.

— Зайве нагадувати, що ти повністю належиш нам,— говорив далі Сільвер,— ти сам це розумієш. Я поважаю розумні аргументи. Ніколи я не розумів, навіщо погрожувати. Якщо

тобі подобається у нас, ставай одним із нас добровільно. Якщо не подобається, ти можеш відмовитися. Сміливо можеш відмовитися, нічого не боячись. Як бачиш, я говорю до тебе справедливо, за усіма законами честі.

— Тепер я мушу відповідати? — запитав я тремтячим голосом.

Я вбачав смертельну погрозу в його невимушеному базіканні. Щоки мої пашіли, а серце калатало, мов скажене.

— Ніхто тебе не змушує відповідати негайно, друже, — сказав Сільвер. Обдумай усе як слід. Ми нікуди не поспішаємо, та й з тобою нам не доведеться сумувати.

Я трохи осмілів і запитав:— Якщо я маю право вибору, то дозвольте поцікавитися, що тут все-таки відбувається, чому тут ви, а не мої друзі, і де вони зараз?

— Що відбувається? — понуро відповів один із піратів. Я б багато дав, аби зрозуміти, що тут відбувається.

— Стули пельку, поки тобі слова не дали! — люто урвав його Сільвер і далі знову ввічливо заговорив до мене.— Учора вранці, містере Гокінсе,— сказав він,— до нас завігав доктор Лівсі з білим прапором. «Вас зрадили, капітане Сільвере,— повідомив він,— корабель поплив без вас.» П'ючи ром і горланячи пісні, ми прогавили корабель. Я цього не заперечую. Ніхто з нас не стеріг корабля. Ми вибігли на берег і, хай поб'є мене грім, наш корабель шез. Я ладен був крізь землю провалитися. «Що ж,— сказав доктор,— пропоную угоду». І ми домовились, я і він. За цією домовленістю, ми отримали, всі ваші припаси, ваше бренді, ваш блокгауз, дрова, які ви так завбачливо нарубали, усе ваше... оснащення, від салінга до кільсона. А вони пішли геть. І де вони зараз, я не знаю.

Він ще раз спокійно затягнувся.

— А щоб ти не надіявся, що і тебе включено в умови угоди,— продовжував він,— то передаю тобі останні слова доктора. «Скільки вас іде?» — запитав його я. «Четверо,— відповів він. Один з нас поранений. А де цей клятий хлопчисько, я не знаю і знати не хочу». Це його слова.

— Це все? — запитав я.

— Все, що тобі треба знати, синку,— відповів Сільвер.

— Тепер я мушу вибирати?

— Так, тепер ти мусиш вибирати,— сказав Сільвер.

— Гаразд,— сказав я.— Я не дурень і знаю, що на мене чекає. Робіть зі мною, що хочете, мені байдуже. Я звик дивитися смерті у вічі, відколи зустрівся з вами. Та перед цим я хочу вам дещо розповісти,— сказав я, відчуваючи, як наростає в мені хвилювання. Ви у скрутному становищі: корабель втратили, скарби втратили, своїх людей втратили. Ви програли. Якщо вам цікаво знати, кому за це дякувати, то я вам скажу: дякуйте мені, лише

мені. Я сидів у бочці з-під яблук тієї ночі, коли ми підпливали до острова, я чув кожне ваше слово, ваше, Сільвере, і Джона, і Діка Джонсона, і Гендса, який спочиває зараз на морському дні. Усе, що я підслухав, я розповів друзям, скориставшись першою можливістю. Це я перерізав канат, який тримав якір шхуни, це я прикінчив ваших людей, яких ви залишили на борту, це я завів шхуну в таке місце, де ви її ніколи не знайдете. Ви пошилися в дурні, а не я. З самого початку всі козири були в моїх руках. І я не боюся вас. Ви для мене не страшніші за муху. Можете вбити мене чи помилувати, як собі знаєте. Та вислухайте мене до кінця. Якщо ви не вб'єте мене, я забуду минуле і, коли вас судитимуть за піратство, намагатимусь врятувати ваші голови від шибениці. Тепер ваша черга вибирати. Моя смерть вам невігідна. Якщо ж залишите мене жити, то я ще зможу бути вам корисним.

Я замовк, хоча ніяк не міг перевести дихання. Ніхто й з місця не зрушив. Ця німа сцена мене здивувала і насторожила. Вони дивилися на мене, як барани на нові ворота. Не дочекавшись відповіді, я продовжив:

— Гадаю, містере Сільвере, ви тут за головного. Якщо мені судилося загинути, доручаю вам повідомити доктору, що я не помер безславно. Це моє останнє бажання.

— Матиму це на увазі,— сказав Сільвер таким дивним тоном, що я не міг зрозуміти, чи він насміхається наді мною, чи, навпаки, віддає належне моїй мужності.

— Пам'ятаєте... — крикнув старий моряк із темним засмаглим обличчям, на ім'я Морган, той самий, якого я бачив у шинку Довганя Джона в Брістольському порту,— пам'ятаєте, що це він тоді впізнав Чорного Пса!

— Та це ще не все,— додав Сільвер.— Хай поб'є мене грім, якщо це не той самий хлопчина, який витягнув карту зі скрині Біллі Бонса. О, нарешті Джим Гокінс у наших руках.

— Випустіть з нього кров! — крикнув Морган і вилаявся. Ніж зблиснув у його руці, а сам він схопився з місця так легко, ніби був двадцятирічним юнаком.

— Ану на місце! — крикнув Сільвер.— Хто ти є, Томе Моргане? Може, уявив себе капітаном?! Присягаюся, я навчу тебе дисципліни. Посмій лише мені перечити! Упродовж тридцяти останніх років усі, хто ставав мені на заваді, потрапляли хто на рею, а хто за борт, риbam на закуску. Саме так! Томе Моргане, зятям: на світі немає жодного живого, кого я не злюбив.

Після таких переконливих погроз Том замовк, але решта продовжували виказувати невдоволення.

— Том добре каже,— сказав один пірат.

— За свій вік я набачився командирів. Досить із мене! — додав інший. — Навіть під загрозою шибениці я не дозволю тобі, Джоне Сільвере, над собою панувати.

— Джентльмени, то хто з вас хоче поговорити зі мною? — прогримів Сільвер.

Він сидів на бочечці і тепер дещо подався вперед. У правій руці тліла люлька.

— Визначайтесь, що вам треба! Кажіть прямо. Ви що, оніміли? Виходьте вперед, хто бажає, я всіх вислухаю. Не для того я стільки років прожив на землі, щоб якась п'яна свиня ставала мені поперек дороги. Ви знаєте наші порядки. Ви ж джентльмени удачі? То ж виходьте, я готовий. Нехай той, кому не забракне сміливості, витягне свій кортик, а я, хоча й каліка з милицею, побачу, якого кольору його нутроці, ще до того, як погасне ця люлька!

На це ніхто — нічого.

— Як це на вас схоже, — продовжував Сільвер, засунувши люльку до рота. — Добрі вояки, та тільки в бій не йдуть. А ще й мови людської не розумієте. Я тут капітан. І це ви мене вибрали. І неспроста. Я тут капітан, бо кожному з вас до мене як від берега до відкритого моря, не менше. Ви не бажаєте битися зі мною, як заведено між джентльменами удачі. Що ж, нехай поб'є мене грім, ви мусите мене слухатись! Мені до душі цей хлопчик. Такого малого я ще не бачив серед сміливців. Він більше чоловік, ніж ви, пацюки суднові. От вам моє слово: хто його зачепить пальцем — матиме справу зі мною.

Запанувала довга гнітюча тиша.

Випроставшись, я підпирав стінку. Моє серце все ще калатало, як скажене, та глибоко в ньому зародилася надія на спасіння. Сільвер сидів, обпершись на стіну, схрестивши руки. Він цмакав люльку і був спокійний, мов на месі в церкві, і лише краєм ока пильно стежив за своєю норовистою командою. Пірати зібралися у дальньому куті й почали перешіптуватися. Їхнє шепотіння гуділо в моїх вухах, мов гул гірського потоку. Іноді вони поверталися до нас, і тоді багряне світло головешки освітлювало їхні розхвильовані обличчя. Я помітив, що вони поглядають на Сільвера, а не на мене.

— Здається, ви хочете щось сказати? — сказав Сільвер і плюнув далеко перед себе. — То говоріть, поки я добрий.

— Перепрошую, сер, — почав один із піратів. — Ви занадто часто порушуєте наші звичаї. Але є один, який навіть ви не посмієте порушити. Команда незадоволена, хоча вона нічим не гірша від іншої, і має права. Так, ми маємо право зібратися й поговорити. Прошу вибачення, сер, адже ви таки наш капітан, але я хочу скористатися цим правом і йду на нараду.

Граційно віддавши честь Сільверові, тридцятип'ятирічний здоровань із жовтими очима і недобрим обличчям спокійно пішов до виходу і щез за дверима. Решта пішли за ним.

Кожен віддавав Сільверу честь і мляво виправдовувався.

— За звичаєм,— сказав один із них.— На матроські збори,— сказав Морган.

Ми з Сільвером залишилися удвох коло червоної головешки.

Він миттю витягнув із рота люльку і заговорив.

— Слухай, Джиме Гокінсе,— промовив він ледь чутно, але з притиском, вимогливо,— у тебе на носі смерть сміється, та що там смерть... катування. Вони хочуть скинути мене. Але ж ти бачиш сам, я за тебе горою, і я тебе не зраджу. Спочатку мені не хотілося тебе захищати, але ти сказав такі слова, які змінили мої плани. Я був у відчаї від своїх невдач, від думки про шибеницю, яка вже лашгується на мою голову. Та після твоїх останніх слів, я подумав: якщо ти, Джоне, заступишся за Гокінса, Гокінс заступиться за тебе. Ти його останній шанс, а він, хай поб'є мене грім,— твій останній шанс. Обмін послугами, вирішив я. Ти врятуєш собі свідка, коли справа дійде до суду, а він врятує твою голову.

Дещо в цій справі я почав розуміти.

— Ви хочете сказати, що програли у цій грі? — спитав я.

— Так, тисяча чортів! Програв! — відповів він.— Якщо немає корабля, то шибениці не уникнути. Я впертий, Джиме, але реально дивлюся на світ. Коли я побачив, що корабля немає в бухті, зрозумів: ми програли. А оті нехай радяться, нічого путнього все одно не врадять, бо всі вони, як один, боягузи з курячим мозком. Я намагатимуся врятувати твою голову. Але послуга за послугу: ти врятуєш Довганя Джона від петлі.

Я був уражений. Це ж за яку благоденку соломинку хапається він, старий пірат, отаман!

— Я зроблю все, що зможу,— сказав я.

— Отже, домовилися! — вигукнув він. Ти тільки говори впевненіше, тоді хай поб'є мене грім, у мене є шанс не бути повішеним.

Він пошкандибав до головешки, яка горіла біля купи дров, і знову запалив свою люльку.

— Зрозумій мене, Джиме,— повернувшись продовжував він.— Я ще маю голову на плечах, і я вирішив перейти у команду сквайра. Я припускаю, що ти сховав корабель у безпечному місці. Не знаю, як тобі це вдалося, але впевнений, що корабель цілий і неушкоджений. Виявилось, що Гендс і О'Брайн — дурні. Та на них ніколи не можна було понадіятися. Зауваж: я в тебе нічого не питаю й іншим не дозволю. Я бачу, коли моя карта бита, а справжню людину я нутром відчуваю, не сумнівайся... Та з твоїм молодечим запалом і з моїм досвідом, ми би з тобою багато чого угнули!

Він націдив із бочечки горня коньяку.

— Не бажаєш випити, друже? — запропонував він.

Я відмовився.

— А я, Джиме, трохи вип'ю,— сказав він.— Попереду в мене стільки клопотів, треба якось підбадьорити себе. До речі, про клопоти. Нащо, любий Джиме, доктор віддав мені цю карту?

Я здивувався так широко, що він зрозумів: я нічого про це не знаю.

— Так... він дав мені вашу карту. Тут щось не так, точно, за цим щось криється. Добре чи погане, як ти гадаєш, Джиме?

Він знову хильнув коньяку і скрушно похитав своєю великою головою. Він виглядав так, ніби чекав неминучого лиха.

Розділ 29. Ще одна чорна мітка

Збори піратів тривали вже досить довго. Та ось один із них повернувся до блокгауза і відверто глузливо віддав честь Сільверові, запитавши дозволу взяти головешку. Сільвер дозволив, і посланець від піратів пішов, залишивши нас у темряві.

— Джиме, гряде буря,— попередив Сільвер. Він почав звертатися до мене по-приятельськи.

Я підійшов до найближчої бійниці й виглянув у двір.

Вогонь майже догорів, світла не давав взагалі, то ж не дивно, що змовникам знадобилася головешка. Вони утворили коло на схилі гори, між спорудою і частоколом. Один з них тримав смолоскипа, інший стояв навколішках у центрі. У нього в руці був відкритий ніж, лезо якого виблискувало, освічене то смолоскипом, то місяцем. Решта посхилялися, спостерігаючи, що він робитиме. А тим часом у нього в руках звідкись взялася якась книга. Я лише встиг подумати, звідки у нього така непідходяща для розбійників річ, як він підвівся з колін. Уся банда попрямувала до нас у дім.

— Йдуть,— сказав я.

Я повернувся на місце під стіною. Я не хотів, щоб пірати здогадалися, що я підглядав за ними,— гідність не дозволяла.

— Ласкаво просимо, друже, нехай собі йдуть! — весело відповів Сільвер.— Я маю, з чим їх зустріти.

Двері з двору відчинилися настіж, але всі п'ятеро піратів скупчилися перед входом, ніхто з них не наважувався увійти, вони підшговхували один одного.

Якби ситуація не була вкрай серйозною, то було б кумедно спостерігати за тим, як делегат повільно й боязко підходить до нас, зупиняючись за кожним кроком, витягнувши правицю, намертво затиснуту в кулак.

— Ходи ближче, приятелю,— сказав Сільвер,— і не бійся, я тебе не з'їм. Ну давай уже, тюхтію, що ти приніс. Я звичай знаю і нічого поганого делегатові не зроблю.

Ці слова дещо підбадьорили посланця від змовників, бо він прискорив ходу і, тицьнувши щось Сільверові в руку, поспіхом відбіг назад до друзів.

Сільвер глянув на свою долоню.

— Чорна мітка! Так я і знав! — сказав він.— Де ви взяли папір? Стривайте, а це що таке? Сором вам, нещасні! Вирізали з Біблії! Ох і перепаде вам за це! Який же телепень не побоявся розрізати Біблію!

— Ага, а що я вам казав! — сказав Морган.— Я вам казав, що добром це не скінчиться.

— Тепер вам уже не unikнути шибениці,— продовжував Сільвер.— Який дурень дав вам Біблію?

— Дік,— відповів хтось із них.

— Дік... Ну, Діку, молися,— сказав Сільвер,— ти-бо вже своє відплавав. Згадаєш моє слово.

Та раптом втрутився здоровань із жовтими очима.

— Годі балачок, Джоне Сільвер,— сказав він.— За звичаєм джентльменів удачі команда зібралася і вирішила послати тобі чорну мітку. Переверни її, як прийнято за нашим звичаєм, і прочитай, що на ній написано. Тоді ти інакше почнеш балакати.

— Дякую, Джордже,— відповів Сільвер.— Ти у нас людина діла, знаєш напам'ять наші звичаї... і що ж тут написано? Ага! «Скинута». То он у чому річ! А який почерк, де ти вчився каліграфії, Джордже? Та ти, брате, чи не на моє місце претендуєш? Я навіть не здивуюся, якщо тебе оберуть капітаном. Дай-но мені, будь ласка, головешку, а то як не силкуюся запалити люльку, а все дарма.

— Біжу подати!.. — відмовив Джордж.— Не мороч голову. Тебе послухаєш, забудеш із чим прийшов. Але ти вже накомандувався, годі. Злазь із бочки і не заважай обирати нового капітана!

— Певно, я переоцінив твою обізнаність у наших звичаях,— з відвертим презирством заперечив Сільвер.— Та це нічого, що ти не все знаєш, достатньо, аби я знав. Тож тобі доведеться трохи почекати, бо поки що я ваш капітан. Ви мусите висловити свої обвинувачення і вислухати мою відповідь. А доти ваша чорна мітка не вартує й дірки від бублика. Кінець діло хвалить.

— Не хвилюйся. Все буде честь по честі, звичаю ми дотримаємося,— відповів Джордж.— Слухай наші претензії. По-перше, ти провалив справу. І заперечити цього ти просто не зможеш. По-друге, ти дозволив нашим ворогам піти, хоча вони були тут, як гризуни у мишоловці. Навіщо вони хотіли піти, ми не знаємо. Але вони цього хотіли,

а значить, це суперечило нашим інтересам. По-третє, ти заборонив переслідувати їх. Знаєш, Джоне Сільвер, ми тебе наскрізь бачимо! Ти, як то кажуть, і нашим і нашим... і останнє, ти заступився за цього шмаркача.

— То це все? — преспокійно уточнив Сільвер.

— Цього досить із головою, — відповів Джордж. — Через те, що ти такий шлапак, нас повісять сушитися на сонечку.

— А тепер послушайте мою відповідь на всі чотири претензії. Я почну від першої. Кажете, я провалив справу? Ви ж добре знаєте, чого я хотів. Якби ви мене послушали, то зараз ми усі в повному складі сиділи б на борту «Іспаньйоли», живі й неушкоджені, жували би собі пудинг із родзинками, до того ж і золото лежало б у трюмі, хай поб'є мене грім! А хто мені завадив? Хто мене приспішував і підганяв — мене, діючого капітана? Хто прислав мені чорну мітку в перший день нашої висадки на острів і розпочав ці диявольські танці. Дикі танці, і я танцюю разом із вами, — так само, як ті танцюристи, що вихиляються у петлі на лондонській шибениці. Хто це все почав? Ендерсон, Гендс і ти, Джордже Меррі. Із цих заколотників тільки ти ще живий. І ти смієш пхатися у капітани! Ти, який занастив мало не всю нашу братію? Скільки не живу, таке бачу вперше!

Сільвер замовк. Вирази облич Джорджа та й решти свідчили, що Сільвер недаремно вправлявся у красномовстві.

— Це щодо першого закиду! — вигукнув Сільвер, витираючи спігніле чоло. Він говорив так палко, що здавалося, ніби стіни дрижать. — Чесне слово, мені гидко навіть говорити з вами. Ви втратили не лише розум, але й пам'ять. Досі не збагну, як же ваші матусі відпустили вас у море? У море! Які з вас джентльмени удачі? Вам би кравцями бути!..

— Припини нас принижувати, — урвав лайку Сільвера Морган. — Відповідай на решту претензій.

— На решту відповідати! — крикнув Джон. І на решту відповім, мало вам не буде. Ви кажете, що наші справи кепські. Хай поб'є мене грім, якщо ви знаєте, наскільки кепські! Наші шиї вже в петлі, залишилося лише вибити підпорки з-під ніг, щоб зашморг довершив справу. Я вже бачу цю картину, як ми гойдаємося, скуті кайданами, а над нами кружляє вороння. Моряки тикають на нас пальцями, аж поки ми не потрапляємо туди, звідки не повертаються. «Хто це?» — запитує якийсь моряк іншого. — «Та це ж Джон Сільвер. Ми зналися», — відповідав йому інший. Вігер гойдає повішених і розносить дзвін ланцюгів. Ось що загрожує нам через вискочок Джорджа Меррі, Гендса, Ендерсона та інших недоумків. Вас ще цікавить четвертий пункт?! Цей хлопчина. Та він же заручник, як ви не можете зрозуміти! Навіщо знищувати заручника просто так. Він, можливо, наша остання

надія. Вбити цього хлопчину? Е ні, мої любі, я не вбиватиму його. Ага, я ще не відповів вам на третю претензію. То відповідаю. Може, вам і не потрібно, щоб сюди щодня приходив доктор, справжній доктор, який навчався у коледжі? Та в тебе ж дірка в голові, Джоне, невже весь мозок через неї витік... Тобі заважає доктор? А ти, Джордже Меррі, та ж тебе ще чверть доби тому трусила лихоманка, та ж твої очі жовті, як лимон... ти теж відмовишся від послуг доктора?.. Може, ви не знаєте, що скоро сюди прибуде інший корабель на допомогу! Але він усе одно скоро буде тут. Ось коли нам стане у нагоді заручник. А ще і другий пункт: ви звинувачуєте мене в тому, що я уклав угоду. Та ви самі благали мене навколішках укласти її! Ви повзали навколішки, дріб'язкові душі, адже боялися здохнути з голоду, і таки здохли б з голоду, якби не я... Та це все дурниці. Ось дивіться, заради чого я уклав цю угоду.

Після цих слів він кинув на підлогу якийсь папір. Я його відразу впізнав. Це була та сама карта на жовтому папері, з трьома червоними хрестиками, яку я знайшов колись на самому дні скрині Біллі Бонса.

Я ніяк не міг збагнути, навіщо доктор віддав її Сільверові.

Те, що карта виявилася у Сільвера, розбійників здивувало ще більше ніж мене. Вони накинулися на неї, як коти на мишу. Вони видирали її один в одного, то лаючись, то кричачи, а то сміючись, мов діти. Їм здавалося, що вони не лише тримають золото в руках, але й безпечно везуть його на кораблі.

— І не сумнівайтесь,— сказав один,— це підпис Флінта. Дж. Ф., а внизу шлюпковий вузол. Він завжди підписувався так.

— Усе це дуже добре,— сказав Джордж, але як ми повеземо скарби, якщо не маємо корабля?

Сільвер зірвався з місця, опираючись рукою за стіну.

— Останній раз я тебе попереджаю, Джордже! — крикнув він.— Ще раз посмієш пащекувати, я битимуся з тобою... Як? Я звідки маю знати, як! Це ти маєш мені сказати, разом із тими дурнями, які прогавили мою шхуну, чорти б вас забрали! Але від тебе марно сподіватися мудрого слова — ти не розумніший від таргана! Але розмовляти шанобливо ти мусиш, а якщо ні, то я навчу тебе ввічливості!

— Правильно,— сказав старий Морган.

— Ще б пак! Певно, що правильно! — втішився кок підтримці.— Ти згубив наш корабель. Я знайшов вам скарби. Хто з нас більше вартує? Але присягаюся, я відмовляюся бути вашим капітаном. Вибірайте, кого собі хочете. З мене досить!

— Сільвера! — заревіли всі.— Окіст на всі віки! Сільвера капітаном!

— То он як ви заспівали! — крикнув Довгань Джон.— Джордже, любий друже, доведеться тобі чекати більш слушної нагоди. Маєш щастя, що я незлопам'ятний. Серце моє легко забуває образи. Що ж робити з цією чорною міткою? Тепер вона начебто й непотрібна. Дік занастив свою душу, спаплюжив Біблію — і все даремно.

— Може, вона ще годиться для присяги? — запитав Дік, якого, мабуть, дуже хвилювало власне блюзнірство.

— Біблія з видертою сторінкою! — категорично заперечив Сільвер.— За жодні скарби світу. Тепер вона така ж священна, як пісенник.

— А хіба що? І пісенник може в нагоді стати.

— А ось це, Джиме, візьми собі на пам'ять,— сказав Сільвер, подаючи мені чорну мітку. Вона була завбільшки з крону... Дік розрівав останню сторінку Біблії. З одного боку був надрукований фрагмент з Апокаліпсиса. З нього мені запам'ятався обривок фрази: «...пси і душогуби...». Я заялозив пальці сажею, якою було вимашено цей бік паперу. На чистому ж боці вуглиною було виведено одне слово: «Скинуто».

Зараз, коли я записую ці спогади, чорна мітка лежить переді мною, але напис уже стертий, від нього залишилися лише подряпини, ніби кіт кігтями протягнув.

Так завершилися події тієї ночі. Випивши рому, ми полягали спати. Щоб якимось помститися Джорджеві, Сільвер призначив його вартовим, суворо пригрозивши смертю, якщо той недогледить чогось.

Я довго не міг зімкнути повіків. Все думав про людину, яку вбив, про своє небезпечне становище, а найбільше — про ту захоплюючу гру, яку провадив Сільвер, однією рукою тримаючи банду розбійників, а другою хапаючись за можливі й неможливі способи, щоб урятувати своє паскудне життя. Він мирно спав, голосно хропучи. Та коли я на нього дивився, мені було жаль його, адже він із усіх боків був оточений небезпекою, до того ж на нього чекала ганебна смерть.

Розділ 30. Слово честі

— Підйом на блокгаузі! Доктор іде! — дзвінко і гучно пролунала команда з узлісся, розбудивши мене та, власне, нас усіх, навіть вартового, який аж підскочив, бо закуняв під дверима.

А й справді, до нас ішов доктор. Я втішився, почувши його голос, але мою радість затьмарював сором і ніяковість. Я згадав про свою самоволку, про те, як я потай утік від товаришів. І ось чим це все скінчилося? Я — у полоні в розбійників, які щохвилини можуть вкоротити мені віку. Мені було б соромно підвести очі на доктора. Він прокинувся, мабуть ранесенько, бо день щойно починався. Я підбіг до бійниці й визирнув.

Він стояв унизу, по коліна в річці густого туману, так само, як зовсім недавно стояв під блокгаузом Сільвер.

— Доброго ранку, докторе! Доброго здоров'я, сер! — вігав його Сільвер привітною посмішкою, вже протерши зі сну очі.— Ранній же ви птах! Хто рано встає, тому Бог дає, так, здається, вчить прислів'я... Джордже, прокидайся сину, допоможи докторові Лівсі зайти на борт... Усе гаразд, докторе. Ваші пацієнти вже веселіші й бадьоріші!

Так він теревенив без угаву, стоячи, опершись на стіну, з милицею під пахвою, на вершині гори. Тепер він став таким, яким я побачив його вперше: енергійним, веселим.

— Ми приготували для вас сюрприз, сер,— продовжував він.— Один маленький приبلуда, ха-ха! Новий мешканець, хороший мешканець! Спить як дитя, їй богу. Всеньку ніч проспав із Джоном, борт до борту.

А тим часом доктор Лівсі переліз через частокіл і підійшов до кока. Я почув, як він затнувся, коли висловлював свою здогадку:

— Невже Джим?

— Він, власною персоною,— підтвердив Сільвер.

Доктор несподівано зупинився. Ніби щось тримало його на місці.

— Ну гаразд,— вимовив він нарешті.— На все свій час. А ви б сказали... Зробив діло — гуляй сміло, так? Та огляньмо спершу наших хворих.

Доктор увійшов у приміщення, холодно кивнув мені й почав обхід пацієнтів. Він поводився спокійно і просто, хоча усвідомлював, що його життя висить на волосині, поки він перебуває серед цих підступних людей. Він базікав, як сімейний лікар, котрий просто прийшов оглянути хворого в мирну англійську родину. Те, як він спілкувався з піратами, вочевидь справляло на них сильне враження. Вони теж поводитися так, ніби нічого не трапилося, ніби він і досі судновий лікар, а вони досі старанні й вірні матроси.

— Ти поправляєшся, мій друже,— сказав він бандитові з перев'язаною головою.— Хтось інший на твоєму місці міг би й не вижити. Але твоя голова міцна, не голова, а чавунний казан... а ти як ся маєш, Джордже? Та ти ж увесь жовтий! Печінка барахлить. Ти ліки приймав? Кажіть, він приймав ліки?

— Авжеж, сер, авжеж! Він приймав, сер,— відізався Морган.

— Відтоді як я став лікарем бунтарів, ні, точніше, в'язничним лікарем,— сказав доктор Лівсі з добродушною усмішкою,— я вважаю своїм обов'язком зберегти вас здоровими для короля Георга, нехай благословить його Господь, і для петлі.

Розбійники презирнулися, але проковтнули жарт доктора мовчки.

— Дік почувается погано, сер,— сказав хтось.

— Погано? — запитав доктор.— Ходи-но ближче, Діку, і покажи языка. О, та це й не дивно, що йому зле! Таким язиком хоч французів відлякуй. У нього теж почалася лихоманка.

— Ось що буває із блюзнірами, які нищать святу Біблію,— сказав Морган.

— Таке буває з тими, хто дурний, як баран,— заперечив доктор.— З тими, кому бракує розуму відрізнити свіже повітря від затхлого, сухий ґрунт від гнилого паршивого багнища. Цілком імовірно, що ви усі підчепили малярію, друзі мої,— так мені бодайд здається. І якщо це так, то ви не думайте, що одужаєте швидко. Розбити табір на болоті... Сільвере, ви мене здивували, клянуся своєю перукою. Ви ж не такий дурень, як інші, але й ви не маєте уявлення, як уберегти здоров'я своїх підлеглих... Та годі про це,— сказав доктор,— і, оглянувши решту пацієнтів, роздав усім ліки. Вони ковтали їх так слухняно, ніби були вихованцями благочинної школи, а не розбійниками.

— На сьогодні лікування завершено,— сказав доктор.— А тепер, якщо не заперечуєте, я хотів би побалакати з цим юнаком.— І він зневажливо кивнув у мій бік.

Джордж Меррі стояв у дверях, відпльовуючись після якоїсь гіркої пігулки. Почувши прохання доктора, він аж побагровів, різко повернувся до нього і закричав:

— Ні і ще раз ні!

І брутально вилаявся.

Сільвер на це плеснув долонею по бочці.

— Мовчати! — проревів він і роззирнувся навсібіч як розлючений лев.— Докторе,— продовжив він шанобливо, я знав, що ви забажаєте поговорити з Джимом, адже цей хлопчик вам до душі. Ми всі вам дуже вдячні, цілком довіряємо вам, п'ємо ваші ліки, ніби це не ліки, а грог. Я все владнаю. Гокінсе, ти можеш дати мені слово юного джентльмена — адже ти джентльмен, хоча й народився у бідній родині,— що ти нікуди не втечеш?

І я пообіцяв йому не втікати.

— Якщо так, докторе,— сказав Сільвер,— перелазьте через частокіл. Коли ви перелізете, я звезу вниз Джима. Він буде по один бік частоколу, ви — по інший, але це вам не завадить поговорити. На все добре, сер! Передавайте вітання сквайру і капітану Смоллету.

Щойно за доктором зачинилися двері, гнів піратів, стримуваний страхом перед Сільвером, вирвався на волю. Вони почали звинувачувати свого капітана у подвійній грі, що він вигороджує себе і за першої ж нагоди ладен зрадити їх. Одне слово, вони його викрили. Не вірилося, що й цього разу він вийде сухим із води, бо надто явно він проколовся. Але він був мудрішим за них усіх, разом узятих, а вчорашня перемога

укріпила його владу над ними остаточно. Він обзивав їх дурнями, заявив, що саме зараз відмовити доктору не можна. Він тикав карту їм до носа і питав, чи вони, бува, не намислили розірвати угоду з ворогами саме в той день, коли можна розпочати пошуки скарбів?

— Хай поб'є мене грім! — кричав він, — якщо ми не втремо їм носа пізніше. Але до того часу я буду улещувати нашого доктора, хоча б мені довелося мити його чоботи ромом!

Він наказав розпалити багаття, взяв милицю, поклав руку мені на плече і зашкутильгав униз, залишивши спантеличених піратів. Відчувалося, що їх переконали не його аргументи, а напористість.

— Не поспішай, друже, не поспішай, — сказав він мені. — Вони юрбою накинуться на нас. Якщо помігять, що ми поспішаємо.

Ми поволі спустилися піщаним схилом до того місця, де за частоколом на нас чекав доктор. Сільвер зупинився.

— Сподіваюся, колись ви згадаєте, що я врятував життя цьому хлопчині, докторе, — сказав він. — І нехай Джим розповість, що я за це ледь не поплатися капітанським званням. Знаєте, докторе, коли людина опиняється на краю провалля, коли вона грається зі смертю в кішки-мишки, їй дуже хочеться почути хоча б одне добре слово! І зауважте, що йдеться не лише про моє життя, але і про життя цього хлопчини. Заклинаю вас, докторе, будьте милосердні до мене, подаруйте мені хоча б тинь надії!

Поряд зі мною був не той Сільвер, який командував піратами. Відійшовши від них, він став звичайною вразливою людиною. Шоки його позападали, а голос тремтів. Ще ніколи він не говорив так палко і щиро.

— Нвіщо не повірю, що ви боїтеся, Джоне! — сказав доктор Лівсі. — Докторе, я не боягуз. У мене страху менше, ніж болота за нігтем, — і він показав на кінчик пальця, та кажу відверто, що увесь тремчу від думки про шибеницю. Ви добра і справедлива людина. Кращого за вас не зустрічав я у житті. Ви не забудете того добра, яке я зробив, як не забудете і зла. Я відходжу вбік, я, зауважте, залишаю вас із Джимом наодинці. Ви ж цього також не забудете, правда?

Він відійшов на таку відстань, щоб не чути нас, сів на пень і щось собі насвистував. Він повертався то в один бік, то в інший, поперемінно поглядаючи то на нас із доктором, то на невгамованих піратів, які снували від кострища до дому і назад, розпалювали багаття, носили свинину і сухарі на сніданок.

— Що скажеш, Джиме, — сумно сказав він, — чому ти тут? Що посієш, те й пожнеш, мій хлопчику. Я не можу тебе сварити. Лише одне хочу тобі сказати: якби капітан

Смоллет був здоровий, ти не зміг би втекти від нас. Ти вчинив безчесно, ти пішов тоді, коли він лежав хворий і не міг затримати тебе.

Як не соромно, та від цих докорів я заплакав.

— Докторе,— благав я,— не сваріть мене, будь ласка. Я сам себе вже висварив достатньо. Моє життя висить на волосині. Я вже був би мертвим, якби Сільвер за мене не постояв. Я смерті не боюся. Але я боюся катування. Якщо вони почнуть мене катувати...

— Джиме... — перебив мене доктор уже зовсім іншим голосом,— Джиме, я цього не можу допустити. Перелазь через огорожу і тікаймо.

— Докторе,— заперечив я,— адже я дав слово честі.

— Знаю-знаю! — вигукнув він.— Ну що тут вдієш! Нехай це буде моїм гріхом. Не можу я тебе залишити тут, цілком беззахисного. Стрибай! Один стрибок — і ти вільний. Ми помчимо, мов антилопи.

— Ні,— відмовився я.— Адже ви також на моєму місці відмовились би. І ви, і сквайр, і капітан. І я також не зраджу свого слова. Сільвер покладається на мене. Я дав йому слово честі, і тому повернуся до блокгауза. Але докторе, ви мене не дослухали. Якщо вони почнуть мене катувати, я не витримаю і розпатякаю, де сховав корабель. Він стоїть біля південного берега Північної бухти. Під час припливу він гойдається на воді, а в часи відпливу стоїть на міліні.

— Корабель! — скрикнув радісно доктор.

Я коротко розповів йому, що трапилося. Він вислухав мене мовчки.

— Це доля,— сказав він, коли я закінчив розповідь.— Ти щоразу рятуєш нас від певної смерті. Невже ти думаєш, що після всього того, що ти для нас зробив, ми дозволимо тобі померти? Ми були б тоді свинями невдячними, мій хлопчику. Ти розкрив їхню змову, ти знайшов Бена Ганна. Кращої справи ти вже до кінця життя не зробиш, навіть якщо житимеш сто років. Цей Бен Ганн — аж-аж-аж! До речі... Сільвере! — крикнув він.— Сільвере, прислухайтеся моєї поради,— він продовжив, коли кок підійшов ближче,— не кваптеся розшукувати скарби.

— Я, сер, робитиму все, що в моїх силах, але не вимагайте від мене неможливого,— сказав Сільвер.— Тільки пошуками скарбів я можу врятувати своє життя і життя цього нещасного хлопчика.

— Гаразд, Сільвере,— відповів доктор,— у такому випадку запам'ятайте ще одну мою пораду: коли відшукаєте схованку, будьте на сторожі.

— Сер, ви сказали мені або забагато, або замало. Чого ви домагаєтесь? Навіщо ви залишили блокгауз? Навіщо ви віддали мені карту? Цього я не розумів і не розумію. Та я сліпо виконував усі ваші вимоги, хоча ви й не обнадіяли мене жодним словом. Ні, це

вже занадто!.. Якщо ви не хочете мені пояснити все до кінця, то так і скажіть, і я випущу румпель.

— Ні,— загадково сказав доктор,— я не вповноважений посвячувати вас у цю справу. Це не моя таємниця, Сільвере. А якби була моя, клянуся своєю перукою, я відкрив би її вам. І все ж я дам вам маленьку надію, Сільвере: якщо ми обидва видеремося з цієї ями, я спробую врятувати вас від шибениці, якщо для цього не доведеться порушувати клятву.

Обличчя Сільвера аж проясніло.

— Навіть рідна мама не втішила б мене краще, ніж ви! — вигукнув він.

— Це перше, що я можу вам сказати,— продовжував доктор.— І друге: тримайте цього хлопчика біля себе і, якщо буде потрібна допомога, кличте мене. Я намагатимусь виручити вас, ви переконаєтесь, що я не просто так це кажу... Прощай, Джиме!

Доктор Лівсі потиснув мені руку через огорожу, кивнув на прощання Сільверові і швидкими кроками пішов до лісу.

Розділ 31. Пошук скарбів. Вказівна стрілка Флінта

— Джиме,— сказав Сільвер, коли ми залишилися самі,— я врятував твоє життя, а ти — моє. І я ніколи цього не забуду. Я ж бачив, як доктор вмовляв тебе втікати. Краєчком ока, але бачив. Твої відповіді я не чув, але зрозумів, що ти відмовився. Цього, Джиме, я тобі ніколи не забуду. Сьогодні в мене вперше з'явилася надія після невдалої атаки на блокгауз. І знову ж таки, це ти мені її подарував. До пошуків скарбів, Джиме, ми приступаємо навпомацки. І це мене дуже турбує. Але ми з тобою триматимемося разом і лише так врятуємо свої шиї, незважаючи ні на що.

Один із піратів, який крутився біля багаття, крикнув нам, що сніданок готовий. Ми всілися поблизу вогню і почали їсти сухарі та підсмажену солонину. Розбійники розвели таке багаття, що на ньому можна було цілого бика засмажити. Вогонь так розгорівся, що до нього (та і то обережно) можна було підійти лише з вігрянного боку. Пірати так само розбазарювали провізію, насмажили свинини щонайменше втричі більше, ніж було потрібно. Один із них із дурнувтим смішком викинув зайві шматки у вогонь, який розпашів ще яскравіше, поглинувши це чудове пальне.

Настільки безтурботних людей я ще ніколи не зустрічав. Вони все робили в півсили, безголово витрачали провізію, засинали під час варти, і так в усьому. Загалом вони були готові лише до короткочасних боїв, а от до тривалих воєнних дій їм бракувало духу. Навіть Сільвер, сидячи осторонь зі своїм папугою, не зробив їм зауважень за їхнє марнотратство. Це мене здивувало, бо я знав його як напрочуд обережну і завбачливу людину.

— Ось що, друзі,— говорив він,— маєте щастя, що у вас є Сільвер, який завжди думає за вас. Я дізнався, що хотів. Корабель у них. Поки що мені невідомо, де вони його ховають. Та коли скарби будуть у нас, ми обшукаємо увесь острів і знову захопимо корабель. Аж тоді, хлопці, враховуючи те, що шлюпки всі у нас, ми станемо господарями становища.

Так він балагуривав, набиваючи рота смаженою свининою. Він вселяв у них надію і відновлював свій підірваний авторитет, а разом із тим, так бодай мені здалося, підбадьорював сам себе.

— А наш заручник,— продовжував він,— останній раз мав побачення зі своїм другом. Із розмов із ним я дізнався все, що мені було потрібно знати, і дуже вдячний йому за це. Але тепер уже все. Коли ми підемо шукати скарби, я поведу його за собою на шнурку — він для нас дорожчий за золото, і ми збережемо його ціленьким: він нам ще згодиться. А коли ми будемо мати і корабель, і скарби, коли ми веселою командою попливемо в море, от тоді ми й побалакаємо з містером Гокінсом як слід, і він дістане свою частку, яку заслужив.

І не дивно, що після таких прогнозів капітана команда була у доброму гуморі.

А щодо мене, то я дуже занепав духом. Якщо все те, про що говорив Сільвер, їм вдасться зробити, то цей подвійний зрадник не вагатиметься ані хвилини. Він веде гру на два фронти і, безсумнівно, вибере свободу, і багатство пірата, а не ту примарну надію не потрапити в петлю, яку могли дати йому ми.

Та навіть якщо обставини змусять Сільвера дотримати слова, яке він дав докторові, мені все одно загрожує смертельна небезпека. Підозри його друзів у будь-який момент можуть перетворитися на тверде переконання. Тоді і йому, каліці, і мені, хлопчаку, доведеться захищати своє життя від п'ятьох розлючених дебелих матросів.

До цього всього ще треба згадати таємничість, яка супроводжувала дії моїх друзів. Чому вони добровільно залишили блокауз? Чому вони віддали карту ворогам? Що стоїть за цією пересторогою доктора: «Коли відшукаєте схованку, будьте на сторожі»? Тож і не дивно, що сніданок мені не посмакував. Зрозуміло й те, що я з важким серцем поплентався за розбійниками на пошук скарбів.

Ми виглядали досить дивно у брудних матроських куртках, озброєні до зубів. Мені зброї, звісно, не дали. Сільвер тягнув на собі дві рушниці: одну на спині, другу на грудях. До пояса він припнув абордажну шаблю. У кожен кишеню свого широкого каптана він запахав по пістолету. Картину довершував Капітан Флінт на плечі, який без угаву беззмістовно сипав різними морськими слівцями. Мене довкола пояса обв'язали шнурком,

і я був змушений слухняно плестися за коком. Він тримав кінець шнурка то вільною рукою, то міцними зубилами. Мене вели, як дресированого ведмедя у цирку.

Кожен тягнув щось із собою: хто лопату й лома (розбійники забрали їх на берег першою ходкою шлюпки), хто — свинину, сухарі та бренді, щоб смачнішим був обід. Я помітив, що все це було з нашого складу, і лише тепер повірив у слова Сільвера про те, що вони з доктором справді уклали якусь угоду. Інакше розбійникам довелося б харчуватися дичиною і запивати її водою. Але воду вони не дуже любили, а мисливці з моряків нікудишні. І якщо вони навіть не запаслися їжею, то порохом не запаслися тим більше. Та ось ми вирушили на пошуки скарбів — усі, навіть пірат із діркою в черепі, хоча саме йому було б корисніше полежати спокійно в затінку. Вервечкою ми доплелися до берега, де на нас чекали дві шлюпки. Навіть той факт, що вони залишили їх тут без нагляду, зайвий раз нагадував про дурну безпечність вічно п'яних піратів. Обидві шлюпки були брудні, в обох на дні було повно води, а в одній поламана лавка. Щоб не пропала одна шлюпка, вирішили пливти двома. Розділившись на дві групи, ми нарешті відпливли від берега.

Дорогою сперечалися про місце знаходження скарбів. Червоний хрестик був розмашистий, тому визначити точне місце було нелегко. Роз'яснення на звороті карти були короткі й незрозумілі. Якщо читач пригадає, то там значилося таке:

«Високе дерево на схилі Підзорної Труби,
напрямок до пн. Від пн.— пн.-сх.
Острів Скелета сх.— пд.-сх. І на сх.
Десять футів».

Отже, основним орієнтиром слугувало високе дерево. Просто перед нами як ірня стоянка замикалася плоскогір'ям заввишки з двісті-триста футів, яке на півночі з'єднувалося з південним схилом Підзорної Труби, а на півдні переходило у скелясте підвищення, яке називали Бізань-щоглою. На цьому плоскогір'ї росли і високі, й низькі сосни. То тут, то там якась із сосен вивищувалася над іншими. Яке з цих дерев мав на увазі інтриган Флінт, можна було визначити лише на місці, причому за допомогою компаса.

Тим не менше, доки ми здолали половину шляху, кожен уже облюбував собі особливе, на його погляд, дерево. Лише Довгань Джон усе стинав плечима та казав, що все проясниться на березі.

За наказом Сільвера ми берегли сили, не дуже налягали на весла, а після довгого плавання висадилися у гирло іншої ріки, тієї, яка протікає лісистим схилом Підзорної Труби. Звідти ми почали підніматися до плоскогір'я, попередньо повернувши ліворуч.

Спочатку нам було дуже важко йти, бо ґрунт був в'язкий, до того ж довкола було багато болотистих рослин. Та чим далі вверх, тим твердішав ґрунт, ставав більш кам'янистим, рослин дедалі меншало. Ми йшли до найкращої частини острова. Трави тут не було, замість неї землею стелився пахучий дрік і квітучий чагарник. Поміж заростями зеленого мускатного горіха подекуди вивищувалися руді колони струнких високих сосен. Вони кидали довгі широкі тіні. Запах мускату впереміж із запахом хвої утворював неповторний аромат. Повітря було свіже. Світило сонце, а легкий вітерець освіжав нам обличчя.

Розбійники йшли дугою і весело перегукувалися.

У середині дуги, дещо позаду інших, ішов Сільвер, а я плентався за ним. Йому було важко видиратися по сипучому гравію схилу гори. Мені не раз доводилося підтримувати його, інакше він би спіткнувся і покотився з гори вниз разом зі мною.

— Ви гадаєте, він надібав скарби? — сказав старий Морган, поспіхом пробігаючи повз нас. — Ні-ні, ми ще не дісталися до того дерева...

Він знайшов, але не скарби. Біля підніжжя високої гори лежав людський скелет. В'юнкі трави обросли його густою сіткою, позсувавши з місця деякі дрібні кістки. Де-не-де на ньому залишилися клапті струхлявілого одягу. Я впевнений, що кожен із присутніх жахнувся.

— Це моряк, — констатував Джордж Меррі, який виявився сміливішим від інших і з цікавістю розглядав зігниле лахміття. — Це був одяг моряка.

— Звісно, моряк, — сказав Сільвер. — А хто ще міг тут опинитися, адже не єпископ. Але чому цей кістяк так дивно лежить?

І справді, поза була неприродною.

То в одному місці, то в іншому були ледь зсунуті кості. Напевно, це птахи зсували їх, коли дзьобали його мертве тіло, або ж в'юнкі трави. Але весь скелет лежав прямо, він був виструнчений, мов стріла. Ноги вказували у один бік, а руки, підняті над головою, як у плавця, який готується винирнути з-під води, — в протилежний.

— Здається, я починаю дещо розуміти! — сказав Сільвер. — Ану, витягніть-но компаса. Таки так! Ось, стирчить, мов зуб, вершина Острова Скелета. Перевірте за компасом, куди вказує цей мрець.

Перевірили, і з'ясувалося, що він справді вказував у бік Острова Скелета. Компас вказував напрямком на сх. — пн.-сх. І на сх.

— Так я і думав! — вигукнув кок. — Це вказівна стрілка. Отже, там Полярна зірка, а до того ж і дзвінкі монети. Хай поб'є мене грім, у мене кров застигає у жилах від самої

згадки про Флінта. Це він так мило жартує. Він тут залишився з шістьма товаришами і всім дав раду.

А потім з одного вбитого зробив вказівника. Кістки довгі, на черепі руде волосся. Е, та це ж Аплардайс, кара небесна на мене! Ти пригадуєш Аплардайса, Томе Моргане?

— Ще б пак,— сказав Морган.— Він мені чимало заборгував, до того ж, ідучи на острів, прихопив із собою мого ножа.

— Отже, ніж повинен бути десь тут,— сказав інший пірат.— Адже Флінт не став би нищпорити по кишнях свого брата-моряка. Та й птахи не могли у дзьобах понести ножа!

— Точно, чорти б тебе забрали! — вигукнув Сільвер.

— Але тут нічого немає,— сказав Меррі, уважно промацавши ґрунт довкола скелета.— Мало б залишитися бодай щось: мідна монетка, табакерка... Дивно це все...

— А таки дивно! — погодився Сільвер.— Щось тут не так. А втім, друзі, якби Флінт був живий, то ми б зараз не гуляли по цьому острову. Нас шестеро і тих бідолах було шестеро, а тепер від них залишилися самі кістки.

— Та ні, він точно помер: я на власні очі бачив його мертвим,— відізвся Морган.— Біблі водив мене до його мертвого тіла. Він лежав із мідяками на очах.

— Так він дійсно помер,— підтвердив пірат із перев'язаною головою.— Але кому тоді бродити по землі після смерті, якщо не Флінту. Адже як він важко помирав!

— Так, помирав він важко,— підмітив інший.— То біснувався, то вимагав рому, то починав горланити «П'ятнадцять душ на скрині мерця». Окрім «П'ятнадцяти душ», він більше ніколи нічого не співав. І, зізнаюся вам чесно, відтоді не люблю я цієї пісні. Тоді було страшенно парко. Вікно було відчинене. Людину смерть чекає — не дочекається, а він собі горланить, що є сили, і хоч би хни...

— Та годі вже, годі! — сказав Сільвер.— Досить базікати! Він помер і привидом по землі не вештається. Навіть якби йому і спало на думку залишити могилу, то для цього є ніч, а зараз білий день, як ви бачите... Нічого турбувати покійного своїми балачками, на нас чекають дублони.

Ми рушили далі. Та хоча до ночі ще було далеко, пірати більше не розбігалися навсібіч й не перегуквалися, їх настільки налякав мертвий пірат, що вони трималися купи і говорили впівголоса.

Розділ 32. Пошук скарбів. Голос у лісі

На вершині плоскогір'я ми зробили привал. Аби відійти від пережитого жаху та дати відпочити Сільверу і хворим піратам. Плоскогір'я хилилося більше на захід, і ми мали змогу споглядати увесь краєвид. Перед нами був Лісистий мис, який штурмував прибій.

Позаду — протока і Острів Скелета, а ще за косою і східною рівниною — безкрає відкрите море. Просто над нами височіла Підзорна Труба, подекуди поросла рідкою сосниною, а в окремих місцях гола.

Тишу порушували лише приглушений прибій і дзижчання безлічі комах. Пустинна місцина. На морі жодного вірила. Широчінь довколишніх просторів ще більше підкреслювала відчуття безлюдності.

Сільвер під час відпочинку щось вираховував за компасом.

— Тут три високі дерева,— сказав він,— і кожне з них росте по прямій лінії на Острів Скелета. Схил Підзорної Труби, я гадаю,— ось та впадина. Тепер навіть дитині до снаги відшукати скарби. Пропоную трохи попоїсти.

— Щось мені не хочеться,— пробурмотів Морган.— Як згадав про Флінта, відразу апетит зник.

— Що тут скажеш, друже. Маєш щастя, що він уже на тому світі,— сказав Сільвер.

— І пика в нього була, як у самого диявола! — вигукнув інший пірат, здригаючись.— Синя-синя!

— Це все від рому,— пояснив Меррі.— Синя! Як їй не бути синьою!

Зустріч зі скелетом, і згадка про Флінта справила неймовірне враження на цих людей. Вони говорили все тихіше й тихіше, аж поки не дійшли до шепоту, який майже не порушував лісової тиші. І раптом із найближчої діброви якийсь тонкий, високий, ледь надірваний голос затягнув добре відому ненависну пісню:

П'ятнадцять душ на скрині мерця,
Йо-го-го, та ще й пляшечка рому!

Смертельний жах охопив піратів. У всіх шістьох від страху аж позеленіли обличчя. Хто схопився на ноги, двоє вчепилися один в одного. Морган припав до землі усім тілом.

— Це Флінт! — вигукнув Меррі.

Спів обірвався так само раптово, як і почався, ніби хтось урвав співця. День був сонячний, ясний, а голос із діброви — приємний і живий, я не міг збагнути, чому мої супутники так злякалися.

— З мене досить! Припиніть! — скомандував Сільвер, заледве рухаючи попільно-сірими губами.— Так у нас нічого не вийде. Ми йдемо далі, хлопці. Це все, звісно, дуже дивно, я не знаю, хто це там дебоширить, але цей хтось — не покійник, а жива людина із плоті та крові.

Говорячи це, він опанував себе. Обличчя Сільвера трохи порожевіло. Решта теж трохи заспокоїлися. І раптом вдалині пролунав той самий голос. Та тепер це був не спів, а більше крик, ніби дуже здалеку. Цей крик пронісся луною по Підзорній Трубі.

— Дарбі МакҐроу! — волав він.— Дарбі МакҐроу!

Так він повторював дуже багато разів, потім вилаявся і знову гукнув:

— Дарбі! Подай мені рому!

Розбійники застигли на місці, а їхні очі ледь не повилазили на лоба. Голос уже давно рознесла луна горами, а вони все стояли, мов приросли до землі, і мовчки дивилися вперед.

— Ясно одне, — сказав хтось, — треба тікати!

— Це були його останні слова! — простогнав Морган. — Передсмертні слова!

Дік дістав свою Біблію і почав ревно молитися. До того як вийти в море і пристати до піратів, він виховувався у набожній сім'ї.

Лише Сільвер не здавався. У нього аж зуби цокотіли від страху, але він і не думав відступати.

— На цьому острові ніхто навіть імені такого, як Дарбі МакГроу, не знає, — бурмотав він розгублено. — Лише ми... а потім опанував себе і крикнув: — Слухайте, я тут, щоб викопати скарб, тож ніхто — ні людина, ані сам диявол — не зупинить мене. Я не боюся живого Флінта і, дідько його бери, не побоюся й мертвого. За чверть милі від нас лежать сімсот тисяч фунтів стерлінгів. Невже хоча б хтось із джентльменів удачі зможе повернутися кормою до такої гори грошей через якогось синьо-рудого пияка, до того ж дохлого?

Але його слова не повернули мужності піратам. Навпаки, хамське ставлення до привида подвоїло паніку.

— Замовкни, Джоне! — сказав Меррі. — Не дратуй нечисту силу!

Усі решта заціпеніли від жаху і просто мовчали. Навіть розбігтися навсбіч вони не змогли. Страх притискав їх один до одного, а всіх разом — до Сільвера, бо він був наймужнішим серед них. І він уже зумів трохи опанувати свій страх.

— Гадаєте, це привид? Можливо, — сказав він. — Тут тільки одне не сходиться. Кожен із нас чув луну. Хто з вас бачив привида з тінню? Отож. Немає тіні — немає й луни. Інакше бути не може.

Мене такі аргументи не переконали. Але хто може зрозуміти забобонних людей? Хіба такі самі, як вони.

На мій превеликий подив, Джордж Меррі полегшено зігхнув.

— Це правда, — сказав він. — Ти маєш добру голову на плечах, Джоне! Все гаразд, друзі. Ми просто трохи збилися з дороги. Справді, голос чимось нагадував Флінтовий. Та все ж він був інакший... а знаєте, чий це міг бути голос?..

— Клянуся дияволом, це голос Бена Ганна! — проревів Сільвер.

— Правильно! — вигукнув Морган, підводячись із землі.— Це був голос Бена Ганна!

— Не бачу різниці,— сказав Дік.— Обидва покійники, і Бен Ганн, і Флінт!

Але старші матроси не сприйняли його зауваження серйозно.— До біса Бена Ганна! — крикнув Меррі.— Яка різниця, живий він чи мертвий?

Дивно було спостерігати за зміною настрою цих людей. Вони швидко опанували себе, на щоках знову з'явився рум'янець. Уже за кілька хвилин вони безтурботно базікали один з одним, підсміювалися, чи не прозвучить знову той голос із діброви. Але було тихо. Тож піднявши із землі інструменти та харчі, ми пішли далі. Попереду йшов Меррі, звіряючи за компасом Джона дорогу, щоб ми весь час трималися на одній лінії з Островом Скелета. Він сказав те, що думали всі: Бена Ганна не боявся ніхто: ані живого, ані, тим паче, мертвого.

Лише Дік не випускав із рук Біблію і лякливо озирався. Але йому вже ніхто не співчував. Сільвер почав знущатися з його забобонності.

— Адже я тобі казав, що Біблію свою ти зіпсував. Невже ти надієшся, що привид злякається Біблії, яка навіть для присяги не годиться? Марні сподівання! — Він призупинився і лягнув пальцями перед самим носом Діка.

Та на Діка вже нічого не справляло враження. Незабаром я зрозумів, що він дуже хворий. Спека, втома і страх прискорили лихоманку, яку напрозорочив йому доктор Лівсі.

На вершині було порівняно мало дерев, тож іти стало значно легше. Тепер ми спускалися вниз, тому що, як я вже казав, плоскогір'я трохи клонилося до заходу. Сосни — високі та низькі — росли рідко. Навіть серед заростей мускатного горіха і азалій попадалися розлогі, щедро освітлені сонцем галявини. Ідучи на північний захід, ми наближалися до схилу Підзорної Труби. Внизу під нами виднівся широкий західний лиман, де не так давно хвилі бавилися моїм човником.

Перше високе дерево, якого ми дійсталися, керовані стрілкою компасу, виявилось непідходящим. Так само і друге. Третє вивищувалося над заростями майже на двісті футів. Це був Гулівер рослинного світу з червоним широченним стовбуром. Декілька людей було потрібно, щоб обхопити його. Під його тінню міг би марширувати цілий взвод. Із моря цю сосну було видно здалеку, і зі східного боку острова і з західного, її можна було помітити на карті як морехідний знак.

Та моїх супутників вражала не висота сосни, а те, що під нею закопані сімсот тисяч фунтів стерлінгів. Думка про гроші миттю перемогла їхній страх. Очі піратів засвітилися, крок став швидшим і впевненішим.

Їхні думки займало лише одне — багатство, яке чекає на них і забезпечить кожному з них безтурботне, розкішне, марнотратне життя.

Сільвер, підскакуючи, шкандибав на своїй милиці. Ніздрі його роздувалися. Він лаявся як скажений, коли мухи сідали на його розпашіле спітніле обличчя. Він люто смикав за мотузку, поглядаючи на мене зі смертельною ненавистю. Він навіть не приховував від мене свої підлі думки. Я міг читати їх як розгорнуту книгу. Побачивши перед собою таке омріяне упродовж довгих років золото, він забув про все на світі: і про свої обіцянки, і про перестороги доктора. Я навіть не сумнівався, що він замислив захопити скарби, потім уночі відшукати «Іспаньйола», перерізати всіх нас і відчалити в океан, як було задумано з самого початку.

Збентежений цими правдоподібними думками, я відставав від піратів і часто спотикався об каміння. Тоді Сільвер рвучко сіпав за мотузку і обпікав мене злісним поглядом. Дік плентався позаду. Він поперемінно то молився, то лаявся собі під носа. Лихоманка прогресувала. Від цього мені ставало ще гірше. На додачу мене переслідували думки про той випадок, який колись трапився у цих місцях. Уява малювала образ пірата з посинілим обличчям, який помер у Савані, горляючи пісню і вимагаючи рому. Тут він один убив шістьох. Ця тиха діброва здригалася колись від передсмертних волань. Мені здавалося, що крики, волання і стогін тих бідолах я чую зараз.

Від сумних думок мене відволік той факт, що ми вийшли із заростей.

— За мною, друзі! — гукнув Меррі.

І ті, що були попереду, почали бігти.

Раптом, не пробігши й десяти ярдів, вони зупинилися і здійняли галас. Сільвер скакав на своїй деревині, мов скажений. За мить ми обидва також зупинилися.

Перед нами була велика яма, вирита вже, вочевидь, давно, бо краї її пообвалювалися, а на дні виросла трава. З неї стирчав держак заступа і декілька уламків від ящиків. На одному з них розпеченим залізом було випечено напис «Морж» — назва корабля Флінта.

Певне було одне: хтось раніше за нас відшукав і захопив скарби — усі сімсот тисяч фунтів стерлінгів.

Розділ 33. Падіння ватажка

Здається, це було найбільше розчарування з тих часів, як зародилося життя на Землі. Усі шестеро стояли, ніби в них улучив грім. Сільвер першим отямився. Він прагнув цих грошей, мабуть, сильніше, ніж решта. І тому на мить він розгубився, але лише на одну мить. Він не втратив ясності думки і вже перебудував свої плани відповідно до нових обставин скоріше, ніж інші збагнули, що взагалі трапилося.

— Джиме,— шепнув він мені,— ось і маєш «будь наготові».— І простягнув мені двоствольного пістолета.

Він непомітно став рухатися на північ, доки яма не залишилася між нами і рештою п'ятьма розбійниками. Потім Сільвер глянув на мене і кивнув. Мені здалося, що він хоче сказати: «Легко не буде». Важко було не погодитися. Тепер його погляд знову став теплим. Як можна бути таким дволиким, я не розумів, тому не стримався і прошепотів:

— Що, знову зраджуєте своїх?

Та він не встиг нічого відповісти. Розбійники з криками і лайкою пострибали в яму через голови один одного, розгрібали їй голірuch, жбурляючи дошки в різні боки. Морган знайшов золоту монету. Піднявши її, він скажено лаявся. Це були дві гінеї. Він пустив її по руках.

— Дві гінеї! — заревів Меррі, протягуючи монету Сільверові.— Це і є твої обіцяні сімсот тисяч? Ти, я пригадую, мастак укладати угоди? Ти гадав, що всіх надув, дурень ти, яких світ не бачив!

— Порпайтеся ще, хлопці,— холодно насміхався над ними Сільвер.— Може, пощастить випорпати зо два-три земляні кашгани.

— Два-три кашгани! — аж завив Джордж Меррі.— Хлопці, ви чули, що він сказав? Кажу вам: він усе знав, та ж це написано на його морді.

— Ех, Меррі! — зауважив Сільвер,— а ти наполегливий хлопець. Ти знову сам висуваєшся у капітани, чи мені лише так здається?

Та цього разу всі розбійники були на боці Джорджа Меррі. Вони почали вилізати з ями, пожираючи нас несамовитими поглядами. Нам пощастило, що на протилежний від нас бік було легше видряпатися.

Отак ми стояли: двоє проти п'яти, а між нами — яма. Жодна сторона не наважувалася на перший удар. Сільвер стояв нерухомо, опираючись на свого костура.

Він спостерігав за ворогами спокійно і холоднокровно. Треба віддати належне його хоробрості.

Нарешті Меррі вирішив підігріти невдоволення команди промовою:

— Друзі,— почав він,— ви бачите, їх лише двоє: старий каліка, який привів нас сюди помирати, і цуцик, в якого я вже давно мрію вирвати серце. Отже, хлопці...

Він підняв руку і підвищив голос, готуючись до наступу. Та раптом — паф-піф-паф! — у гущавині прогрімилі три мушкетні постріли. Меррі впав сторч головою, просто в яму. Пірат із пов'язкою на голові закрутився, мов дзига, і впав на бік, а троє інших пустилися навтьоки.

Тієї самої миті Довгань Джон вистрелив із обох пістолів водночас у Меррі, який силкувався видряпатися з ями. Вмираючи, Меррі пильно глянув на свого вбивцю.

— Джордже,— сказав Сільвер,— тепер, я гадаю, ми поквиталися.

У заростях мускатного горіха ми побачили доктора, Грея і Бена Ганна. Їхні мушкети ще диміли.

— Вперед! — крикнув доктор.— Покваптеся, хлопці! Ми мусимо перекрити їм шлях до шлюпок.

І ми помчали вперед, пробираючись через зарості кущів, які іноді сягали нам аж до грудей.

Сільвер геть знесилився, щоб не відставати від нас. Він дуже активно переставляв милицю, здавалося, що мускули на його грудях ось-ось тріснуть. Доктор потім казав, що навіть здорова людина не змогла б витримати такого навантаження. Він остаточно знесилився, коли ми добігли до схилу. Тоді він відстав від нас щонайменше на тридцять ярдів.

— Докторе,— гукав він,— подивіться! Уже нема куди поспішати!

Він мав рацію. Поспішати більше не було потреби. Ми вийшли на розлогу галявину і побачили, що троє розбійників, яким пощастило втекти від кулі, зараз біжать догори Бізань-щогли. Отже, ми вже були ближче до шлюпок, ніж вони, тож могли собі дозволити перепочинок. Довгань Джон, витираючи піт з обличчя, повільно підійшов до нас.

— Щиро дякую вам, докторе,— сказав він,— ви з'явилися у найбільш підходящий момент, ви рятували нас обох... А, то це таки ти, Бене Ганне? — привітав він давнього знайомого.— Що й казати, здивував!

— Так, це я, Бен Ганн,— зніяковіло відповів колишній пірат, мов вугор, звиваючись перед Сільвером.— Як ся маєте, містере Сільвер? — запитав він після затяжної паузи.— Бачу, що непогано?

— Бене, Бене,— пробурмотів Сільвер,— хто б міг подумати... гарно ж ти зі мною пожартував!

Доктор відправив Грея за кайлом, яке загубили розбійники, втікаючи. Поки ми неквапно сходили вниз схилом гори до наших шлюпок, доктор коротко переповів нам події останніх днів. Сільвер уважно слухав кожне його слово. Головним героєм розповіді був напівбожевільний острів'янин.

Доктор переповів, що за тривалий час свого поневіряння на острові Бен відшукав і скелет, і скарби. Це він обібрав скелета і викопав із землі гроші, це його держак від лопати ми бачили на дні ями. На власному горбі він переніс усе золото з-під сосни до печери двоголової гори, що розташовується у північно-східній частині острова. Це була важка, виснажлива робота, яка тривала не один день. Він закінчив її приблизно за два місяці до прибуття «Іспаньйоли».

Усе це доктор дізнався у Бена в день атаки на наш блокгауз. Наступного ранку, побачивши, що корабель щез, доктор пішов до Сільвера, віддав йому карту, яка тепер була звичайним папером, і поступився ворогам блокгаузом з усією провізією. А наші друзі стали гостями печери Бена Ганна, де було багато засоленої ним козлятини. Так мої друзі уникнули небезпеки нових атак, перебралися до двоверхої гори, подалі від малярійного болота. А там були скарби, які мої друзі пильно охороняли.

— Звісно, любий Джиме, — додав доктор, — твоє становище дуже засмучувало мене, але я мусив у першу чергу думати про тих, хто добросовісно виконував свій обов'язок. Врешті-решт, хто тобі винен, що тебе не було з нами.

Але того ранку, коли він побачив мене у полоні в піратів, він зрозумів, що вони зганятимуть злість на мені. Тому він залишив сквайра охороняти капітана, взяв із собою Грея і Бена Ганна, і вони попрямували до великої сосни островом навпростець. Побачивши, що пірати випереджають його загін, він послав Бена вперед, бо він був найпрудкішим. А Бен вирішив скористатися забобонністю своїх колишніх товаришів і нагнав на них страху та ще й зумів їх затримати. За виграний Беном час до сосни встигли добігти доктор і Грей. Вони сховалися неподалік ще до приходу шукачів скарбів.

— Яке щастя, — щиросердо сказав Сільвер, — що зі мною був Гокінс! Якби не він, ви, докторе, і пальцем би не поворухнули, аби не дати їм розірвати мене на шматки.

— І гадки не мав би! — сміючись відповів доктор Лівсі.

Так за балачками ми підійшли до шлюпок. Одну з них доктор розтросив кайлом, а в іншу ми всі разом сіли і попливли довкола острова до Північної бухти. Ми пропливли вісім-дев'ять миль. Сільвер, хоч який був змучений, сів за весла і гріб з усіма нарівні. Незабаром ми опинилися у відкритому морі. Море зустріло нас штилем. Ми обігнули південно-східний виступ острова, той самий, який чотири дні тому назад огинала «Іспаньйола».

Пропливаючи повз двоголову гору, ми побачили темний вхід до печери Бена Ганна. При вході стояв хтось, опершись на кріс. Це був сквайр. Ми помахали йому хустинами і тричі вигукнули «слава!», а Сільвер кричав найдужче.

Здолавши останні три милі, ми ввійшли до Північної бухти і побачили «Іспаньйола». Вона, без вітрил, без керма і без якоря, гойдалася на воді. Приплив підняв її з мілини.

Якби той день видався вітряним або якби течія у Північній бухті була така сильна, яку Південній, ми могли б втратити корабель назавжди. Нам би ще пощастило, якби її викинуло далеко на берег. Та, мабуть, ми щасливчики, бо корабель був цілий, не беручи до уваги порваного грота. Ми кинули запасного якоря у воду на глибину півтора сажні. А потім шлюпкою попливли до П'яної бухти: вона була найближче розташована до

скарбниці Бена Ганна. Там ви висадилися, а Грея послали охороняти «Іспаньйолу» впродовж ночі.

Пологим схилом ми піднялися до печери. Нагорі нас зустрів сквайр.

Мене він привітав дуже ласкаво. Мою втечу він не коментував: не хвалив мене і не сварив. Та коли Сільвер поштиво віддав йому честь, він аж почервонів з люті.

— Джоне Сільвере,— сказав він,— ви паршивий негідник і брехун! Страхіливий брехун, сер! Мене вмовили не переслідувати вас, і я обіцяв, що не буду, але знайте: мерці висять у вас на шиї і вони потягнуть вас за собою!..

— Щиро вам вдячний, сер,— відповів Довгань Джон і ще раз віддав йому честь.

— Мені не потрібна ваша вдячність! — крикнув сквайр.— Через вас я мушу порушувати свій обов'язок! Щезніть з моїх очей!

Ми увійшли в печеру. Вона була простора, повітря у ній було свіже. З-під землі струменіло джерело з чистою водою, утворюючи маленьке озерце, довкола якого густо росла папороть. Підлога була піщана. Неподалік від вогню лежав капітан Смоллет. А в дальньому куті виблискувала гірка золотих монет і викладені штабелями золоті злитки. Це були скарби Флінта — ті, заради яких ми подолали такий довгий, виснажливий, небезпечний шлях, заради яких загинуло сімнадцятеро осіб із екіпажа «Іспаньйоли». А ще скільки людських життів, страждань і крові було змарновано, поки їх збирали! Скільки було відправлено на морське дно кораблів, скільки було замордовано хоробрих моряків, яким зав'язували очі і змушували йти по дошці, перекинутій через борт! Яка стрілянина, скільки брехні й жорстокості!

На острові було троє тих, котрі колись творили усі ці злочинства і тепер марно старалися отримати свою частку. Це — Сільвер, старий Морган і Бен Ганн.

— Заходь, Джиме,— сказав капітан.— Ти загалом, може, й непоганий хлопчина, але даю тобі слово, що більше ніколи не візьму тебе з собою у плавання, бо ти мазунчик... А, це ти, Джон Сільвер! Чим завдячуємо високому візиту?

— Я повернувся виконувати обов'язки суднового кухаря, сер,— відповів Сільвер.

— Он як! — сказав капітан.

І більше не вимовив ані слова.

Приємнішої вечері, ніж та, проведена в колі моїх друзів, я не пригадую! Засолена козлятина Бена була такою смачною! До того ж ми запивали її вином доброї витримки, яке захопили з «Іспаньйоли». Ніхто не бачив щасливіших і веселіших людей, ніж ми тоді. Сільвер сидів трохи осторонь, але їв із великим апетитом. Він щомиті був готовий подати щось до столу і сміявся з наших жартів разом із нами, одне слово, він знову став тим лагідним, ввічливим, послужливим коком, яким був упродовж усього нашого плавання.

Розділ 34. І останній

Наступного ранку ми вдосвіта стали до роботи. До берега було ані далеко, ані близько — миля шляху. Туди треба було перетягти все наше золото, а звідти шлюпкою його доправити на борт «Іспаньйоли». Для такої невеликої групки людей — це важка робота. Ми не хвилювалися через тих трьох розбійників, які вешталися собі островом. Щоб уникнути несподіваного нападу досить було, щоб хтось один із нас вартував на вершині гори. Крім того, нам здавалося, що після вчорашньої пригоди їм ще довго не закортить воювати.

Ми працювали не покладаючи рук. Грей і Бен Ганн шлюпкою відвозили на шхуну доставлене нами на берег золото. Два золоті злитки ми зв'язували разом і висаджували один одному на плечі. Більше двох злитків одна людина подужати не могла. Оскільки носити тягарі мені було не під силу, то моїм завданням було накладати гроші у мішки з-під сухарів.

Як і у скрині Біллі Бонса, тут були монети найрізноманітнішої чеканки, але їх було значно більше. Мені дуже подобалося їх сортувати. Англійські, французькі, іспанські, португальські монети, гінеї і лудори, дублони і подвійні гінеї, муадори і цехіни, монети із зображенням усіх європейських королів за останні сто років, старовинні східні монети із зображенням чи то пучки шнурків, чи то жмуту павутини. Форми монет були тут дуже різні: круглі, квадратні, з діркою посередині (їх можна було носити на шиї). Ця колекція складалася з монет і грошей, зібраних, мабуть, з усього світу. Їх було більше, ніж опалого листя в осінньому лісі. Від порпання в них у мене боліли спина і пальці.

Минали дні, а кінця-краю цій роботі не було видно. Щовечора ми вантажили на корабель купу скарбів, та не менша купа залишалася у печері. За увесь цей час ми нічого не знали про вцілілих розбійників.

Нарешті — якщо я не помиляюся,— третього вечора, коли ми з доктором піднімалися на гору, вітер із долини приніс чи то крик, чи, може, пісню. До ладу ми нічого не розчули.

— Боже, будь до них милосердним. Це розбійники,— сказав доктор.

— І усі п'яні в дим, сер,— за спиною почув я голос Сільвера. Сільвер міг поводитися вільно. І хоча всі ставилися до нього холодно, він тримався як привілейований і дружелюбний слуга. Він зумисне не помічав нашого презирства, кожному намагався прислужитися, був незмінно ввічливим. А до нього ставлення було не кращим, ніж до пса. Лише я і Бен Ганн ставилися до нього трохи краще. Бен усе ще побоювався свого колишнього квартирмейстера, а я був йому вдячний за свій порятунок від смерті, хоча саме я мав усі підстави бути про нього найгіршої думки. Адже я ніяк не міг забути, як він

був готовий зрадити мене вдруге. Ось і цього разу доктор різко відгукнувся на зауваження Сільвера.

— А може, вони хворі й марять...

— Може, й так, але наша хата скраю...

— Ви, мабуть, не розраховуєте на те, що я вважаю вас сердечною і благородною людиною,— штрикнув Сільвера їдким словом доктор,— і я точно знаю, що мої почуття вас здивують. Та кажу вам, якби я точно знав, що хоча б один із них хворий і марить (а щонайменше один із них страждає від лихоманки), я, навіть ризикуючи життям, пішов би туди, щоб надати їм медичну допомогу.

— Вибачте, сер, але це була б помилка,— заперечив Сільвер.— Змарнували б своє безцінне життя, тільки й того. Тепер я з вами тілом і душею, тому дуже не хотів би, аби наша команда втратила вас. Я ваш боржник. Щодо них... вони просто нездатні дотримати свого слова. Вони навіть іншому не можуть повірити на слово, бо судять по собі.

— А ви людина слова... — докоряв співрозмовникові доктор.— Нещодавно ми всі мали нагоду в цьому переконатися.

Більше про трьох піратів ми майже нічого не дізналися. Лише одного разу до наших вух долинув приглушений звук пострілу з рушниці. Ми подумали, що вони розпочали полювання. Перед відплиттям ми довго радилися і вирішили не брати їх із собою, а залишити на острові.

Бен Ганн дуже втішився. Грей також погодився з цим рішенням. Ми залишили їм великий запас пороху і куль, багато засоленої козлятини, найнеобхідніші ліки й інші потрібні речі: інструменти, одяг, запасне вітрило, декілька ярдів шнурків і навіть добрячу порцію тютюну (на останньому наполіг доктор).

Більше ми не мали справ на острові. Корабель уже чекав нас із золотом, прісною водою і солоною козлятиною, про запас. Тож нарешті ми підняли якір і вийшли з Північної бухти. Над нами майорів той самий прапор, під яким ми воювали, захищаючи своє укріплення від піратів.

Виявилось, що розбійники стежили за нами пильніше, ніж ми думали. Ми побачили їх трьох, оминувши протоку і наблизившись до південного краю острова. Вони стояли навколішках на піщаній косі і благали нас узяти із собою. Нам було важко залишати їх на безлюдному острові, але іншого виходу ми не мали. Якби ми взяли їх на корабель, вони могли б здійснити новий бунт. А ще ми думали проте, що це жорстоко везти на батьківщину людей для того, щоб їх там повісили. Доктор кричав їм, що ми залишили для них їжу й порох, пояснював, де це все знайти. Але вони називали нас на ім'я, благали змилосердитися над ними і не дати їм померти у цьому безлюдному місці.

Зрозумівши, що корабель так і попливе без них, один із розбійників — точно не знаю хто — з диким криком скочив на ноги, схопив свого кріса і вистрелив. Куля пролетіла над Сільвером і продірявила грот.

Ми вирішили сховатися за фальшбортом. Коли я насмілювався визирнути з-за прикриття, піратів на косі вже не було, та й сама коса майже щезла вдалині. А десь опівдні чи трохи раніше сховалася за небокраєм і найвища гора острова скарбів. Я особисто був надзвичайно радий, що ми так далеко відпливли від нього.

На кораблі нас було дуже мало, тож ми мусили дуже важко працювати. Капітан командував, лежачи на матраці, якого ми розмістили на кормі. Він одужував, але все ще потребував спокою. Ми тримали курс на найближчий порт Іспанської Америки, щоб найняти нових матросів. У тодішньому складі ми не наважувалися на таке далеке плавання додому. Вігер часто змінював напрямок і збивав наш корабель із курсу. Двічі ми витримали скажені шторми, так що дісталися Америки вкрай виснаженими.

Уже заходило сонце, коли ми нарешті кинули якір у живописній облаштованій гавані. Довкола нас сновигали човни негрів, мулатів, мексиканських індіців. Ми купували в них фрукти й овочі, а вони радо пірнали за монетами, які ми кидали для них у воду. Все, що оточувало нас, виграшно контрастувало з понурим, закривавленим островом скарбів. Тамтешні люди, переважно чорношкірі, були доброзичливі, тропічні фрукти — надзвичайно смачні. Найбільше потішили нас вогники, які під вечір засвітилися у місті. Доктор і сквайр вирішили провести вечір у місті. Вони і мене взяли з собою. На березі ми зустрілися з капітаном англійського військового судна, розговорилися і вирушили на корабель до нього. Там ми гарно провели час і повернулися на «Іспаньйола» на світанку.

На палубі був лише Бен Ганн. Ми ще й на корабель не зайшли, як він заходився каятися і звинувачувати себе в жадливому вчинку. Свої вибачення він супроводжував неймовірними жестами. Виявилося, що утік Сільвер. Бен зізнався, що сам допоміг йому сісти у човен, бо він був свято переконаний, що всі ми у небезпеці, «поки на борту є цей одноногий диявол». Та він утік не з порожніми руками. Він непомітно проломив перегородку і поцупив мішечок з грошима — близько трьохсот-чотирьохсот гіней, без яких йому було б украй важко витримати всі подальші перипетії. Ми були дуже задоволені, що так легко позбулися його.

Унікаючи багатослівності, скажу лише, що ми взяли на корабель кілька нових матросів і без пригод дісталися Брістоля.

«Іспаньйола» повернулася саме тоді, коли містер Блендлі роздумував, чи не настав час посилати нам на допомогу інший корабель. Із усього екіпажу лише п'ятеро повернулися додому. «Пий — із чортами ти дійдеш кінця...» — ці слова з улюбленої пісні піратів

виявилися пророчими для усіх інших. Усе ж «Іспаньолі» поталанило більше, ніж тому кораблю, про який співали джентльмени удачі:

Не судилося нікому вернутись додому:
Всі сімдесят п'ять лежать на дні морському.

Кожен з нас отримав свою частку скарбів. Хто розпорядився багатством мудро, а хто, навпаки, пустив на вігер,— словом, кожен робив зі своїми грішми те, що вважав за потрібне. Капітан Смоллет залишив морську службу.

Ґрей не лише зберіг свої гроші, але й використав їх для того, щоб досягнути успіху. Він добре вивчив морську справу і тепер є співвласником, а водночас і штурманом прекрасного й добре оснащеного корабля. Він одружився і має дітей. Що ж до Бена Ганна, то він таки отримав свою тисячу фунтів, але примудрився проциндрити її за три тижні, а точніше,— за дванадцять днів, бо саме дванадцятого дня повернувся до нас жебраком. Сквайр зробив з ним те, чого він прагнув: дав йому місце воротаря у парку. Він досі живе, дружить і свариться із сільськими хлопчиками, а недільними та святковими днями чудово співає у церковному хорі.

Про Сільвера ми більше ніколи нічого не чули. Лиховісний одноногий моряк назавжди пішов із мого життя. Певно, він відшукав свою чорношкіру дружину і поживає собі десь у своє задоволення з нею і з Капітаном Флінтом. Це було б найкраще для нього, тому що в нього мало шансів на краще життя на тому світі.

Решта скарбу — злитки срібла та зброя — все ще лежить там, де її закопав покійний Флінт. Як на мене, то хай собі там і лежить. Тепер мене вже нічим не заманиш на той клятий острів. І досі ночами мені сняться буруни, які розбиваються об береги, і я зіскакую з ліжка, коли мені часом мариться хриплий голос Капітана Флінта: «Піастри! Піастри! Піастри!»

(Переклад Л. Борсук)

Чарльз Діккенс**Різдвяна пісня в прозі. Різдвяне оповідання з привидами
(повість-казка)*****Куплет перший. Привид Марлі***

Почнемо з того, що Марлі помер. І годі було в цьому сумніватися.

Свідоцтво про його поховання підписали священник, паламар, власник похоронного бюро і старший гробар. Його підписав Скрудж. А будь-який документ мав на біржі вагу, якщо Скрудж доклав до нього руку.

Старий Марлі був мертвий, як цвях в одвірку.

Завважте! Я зовсім не стверджую, начебто на власному досвіді переконався, що цвях, забитий в одвірок, мертвіший од будь-якого іншого цвяха. Як на мене, наймертвіший усе-таки цвях, що вбитий у віко труни. Але в цій приказці чується мудрість предків, і якби мій нечестивий язик посмів її переінакшити, ви мали б усі підстави сказати, що наша країна котиться в прірву. А відтак дозвольте мені повторити ще і ще раз: Марлі був мертвий, як цвях в одвірку.

Чи знав про це Скрудж? Безперечно. Як же він міг не знати? Адже Скрудж і Марлі довгі роки були компаньйонами. Скрудж був єдиним виконувачем духівниці Марлі, його єдиним уповноваженим, єдиним повіреним, єдиним спадкоємцем, єдиним другом і єдиним, хто провів його на цвинтар. І все-таки Скруджа ця сумна подія не настільки вразила, щоби притупити його ділову хватку, і день похорону свого друга він відзначив вельми вигідною оборудкою.

Але я згадав про похорон Марлі, і це повертає мене до того, з чого я почав. Отож, годі було сумніватися, що Марлі мертвий. Це слід чітко усвідомити, інакше не буде нічого надзвичайного в тій історії, яку я маю намір вам розповісти. Адже якби ми достеменно не знали про те, що батько Гамлета помер ще задовго до початку вистави, тоді його прогулянка вітряної ночі по фортечному валу навколо свого замку навряд чи видалася б нам чимось надприродним. Принаймні не дужче, ніж примха першого-ліпшого літнього джентльмена, який вийшов прогулятися опівночі в якому-небудь не захищеному від вітру місці, бодай на цвинтарі святого Павла, з однією-єдиною метою — вразити й так розстроюжену уяву сина.

Скрудж не прибрав із вивіски імені старого Марлі. Весь цей час, кілька років, вивіска над дверима контори й далі сповіщала: Скрудж і Марлі. Фірма була добре відома під цією назвою. І який-небудь новачок, звертаючись у справах до Скруджа, іноді називав його Скруджем, а іноді — Марлі. Скрудж відкликався і на одне, й на інше. Йому було байдуже.

Але ж бо й скнарою був цей Скрудж! Вичавлювати соки, витягати жили, забивати в труну, загарбувати, захоплювати, заграбастувати, вимагати, — все це чудово вмів старий грішник! Наче був не людиною, а кременем — настільки холодним і твердим, що нікому жодного разу в житті не вдалося висікти з його кам'яного серця бодай іскру жалю. Потайний, замкнутий, самотній, він ховався у свою раковину, як устриця. Душевний холод заморозив зсередини старечі риси його обличчя, загострив гачкуватий ніс, зморщив шкіру на щоках, скував ходу, змусив посиніти губи й почервоніти очі, зробив крижаним його скрипливий голос. І навіть щетинисте підборіддя, рідке волосся й брови, здавалось, укрилися памороззю. Він усюди вносив із собою цю льодову атмосферу. Присутність Скруджа заморожувала його контору в лігню спеку, і він не дозволяв їй розмерзатися ні на дешицю навіть на Різдво.

Спека чи холоднеча надворі — Скруджа це не переймало. Жодне тепло не могло його обігріти і жоден мороз його не пробирав. Найлютіший вігер не міг бути злішим від Скруджа, найзапекліша заметіль не могла бути настільки жорстокою, а проливний дощ — таким нещадним. Негода нічим не могла йому дошкулити. Злива, град, сніг мали тільки одну перевагу над Скруджем — вони нерідко сходили на землю зі щедрістю, а Скруджеві щедрість була невідома.

Ніхто ніколи не зупиняв його на вулиці радісним вигуком: «Любий Скрудже! Як поживаєте? Коли завітаєте до нас?» Жоден жебрак не наслідкувався простягнути до нього руку за милостинею, жодна дитина не зважувалася запитати в нього, котра година, і жодного разу в житті ні єдина жива душа не попросила його вказати дорогу. Здавалось, навіть собаки, поводитирі сліпців, розуміли, що він за людина, і помітивши його, спішно тягнули господаря в перше-ліпше підворіття, що траплялося на шляху, а тоді довго виляли хвостом, ніби кажучи: «Краще вже не мати очей, аніж бути лихим на око».

І ви гадаєте, Скрудж цим переймався? Аніскілочка. Він ішов по житті, цураючись усіх; і ті, хто його добре знав, вважали, що йому навіть якимось солодко відлякувати найменший прояв симпатії до себе.

Та ось одного разу — притому не коли-небудь, а на сам Святвечір, — старий Скрудж працював у себе в конторі. Погода була холодна, похмура, до того ж іще й туман, і Скрудж чув, як за вікном перехожі, снуючи туди-сюди, голосно тупотіли по тротуару, віддихувалися і били себе по боках, щоб зігрітися. Міський годинник щойно пробив третю, але вже темніло; зрештою, похмуро було весь день; і вогники свіч, що жевріли у вікнах контор, лягали багряними мазками на темну завісу туману — таку щільну, що, здавалось, її можна торкнутися рукою. Туман заповзав у кожну шпарку, просочувався в кожну замкову щілину, і навіть у цьому тісному дворіку будинки навпроти, ледь

помігні за густою брудно-сірою завісою, скидалися на примар. Дивлячись на клуби туману, що спускалися все нижче й нижче, ховаючи від очей усі предмети, можна було подумати, що сама Природа відкрила десь по сусідству броварню і варить собі пиво до свята.

Двері в Скруджеву контору залишалися відчиненими, щоб він міг наглядати за своїм клерком, який у темній маленькій кімнатці, радше комірчині, переписував папери. У Скруджа в каміні вугілля була дешниця, а в клерка ще менше,— здавалося, там жевріє один-єдиний вуглик. Але клерк не міг підкинути вугілля, бо Скрудж тримав коробку з ним у себе в кімнаті, і досить було клеркові з'явитися там із лопаткою, як хазяїн починав бурчати, що доведеться йому зі своїм помічником розпрощатися. Тому клерк тугіше обмотав шию білим вовняним шарфом і спробував зігрітися від свічки, але без особливої уяви, тож і тут зазнав невдачі.

— Із наступаючим Різдом, дядечку! Веселих вам свят! — почувся життєрадісний вигук. Це був голос Скруджового племінника; той так стрімко увірвався в контору, що Скрудж не встиг відірватися від паперів, як племінник уже стояв біля його столу.

— Дурниці! — пробурчав Скрудж.— Нісенітниця!

Скруджів племінник так розігрівся, бадьоро крокуючи на морозі, що здавалося, він аж пашіє жаром, як грубка. Щоки в нього палали, аж любо поглянути, очі блищали, а з рота валила пара.

— Різдо нісенітниця, дядечку? — перепитав племінник.— Невже я правильно вас зрозумів?

— Звісно! — сказав Скрудж.— Веселого Різдва! А тобі чого веселитися? Які в тебе підстави для веселощів? Може, ти ще недостатньо бідний?

— Тоді чого ви такі похмурі, дядечку? — весело відізався племінник.— Які у вас підстави бути похмурим? Чи вам здається, що ви ще недостатньо багаті?

Скрудж на це не знайшов адекватної відповіді, а тому повторив свою «дурницю» і знову додав «нісенітниця».

— Не бурчіть, дядечку,— сказав племінник.

— А що мені робити,— заперечив Скрудж,— якщо я живу серед таких бовдурів, як ти? Веселого Різдва! Та йди ти зі своїм Різдом! Для таких, як ти, Різдо означає, що настав час сплачувати рахунки, а грошей катма. Час підбивати річний баланс, а в тебе з місяця в місяць жодних прибутків, самі збитки, і хоча віку твого прибуло, та до капіталу не додалося жодного пенні. Якби на це була моя воля,— обурено продовжував Скрудж,— я б

кожного дурня, який бігає і кричить: «Веселого Різдва!» — зварив би живцем разом із начинкою для святкового пудингу і в могилу йому увігнав кілок із гостролиста¹.

— Дядечку! — заблагав племінник.

— Племіннику! — відрізав дядечко.— Святкуй своє Різдво як знаєш, а мені дозволь святкувати його по-своєму.

— Святкувати! — вигукнув небіж.— Але ж ви його ніяк не святкуєте!

— Тоді не заважай мені про нього забути. Багато пугнього було тобі від цього Різдва! Багато пугнього тобі від нього буде!

— Але хіба мало є на світі хороших речей, від яких я не мав нічого пугнього,— відповідав племінник.— Ось хоча б і Різдво. Зате яке благоговіння відчуваєш перед цим священним словом, які благочестиві спогади невід’ємні від нього... Я завжди чекав цих днів як найкращих у році. Це радісний час — дні милосердя, доброти, всепрощення. Це єдині дні у всьому календарі, коли люди, наче за мовчазною згодою, вільно розкривають один перед одним свої серця і бачать у своїх ближніх,— навіть у неможливих і знедолених,— таких же людей, як і вони самі, що бредуть однією з ними дорогою до могили, а не якихось істот іншої породи, яким личить йти інакшим шляхом. А тому, дядечку, хоча це й правда, що на Різдво у мене ще жодного разу не додалося ні єдиної монетки в кишені, я все одно вірю, що воно приносить мені добро і буде приносити добро. Тож хай живе Різдво!

Клерк у своєму закутку мимоволі заплескав у долоні, але одразу, усвідомивши всю непристойність такої поведінки, схопив коцюбу й кинувся переміщувати вугілля, погасивши останню іскорку в каміні...

— Якщо я почую від вас ще один звук,— сказав йому Скрудж,— ви відсвяткуєте своє Різдво деінде. А ви, сер,— звернувся він до небожа,— як я бачу, вправний балакун. Дивуюся, чому ви не в парламенті.

— Годі вам гніватися, дядечку! Завітайте до нас завтра на обід.

Скрудж відповів, що він радше завітає до дідька лисого, так і сказав. І ні краплі не збентежившись, додав іще кілька соковитих словечок.

— Але чому? — закричав племінник.— Чому?

— А чому ти оженився? — запитав Скрудж.

— Закохався, ось чому.

— Закохався! — пробурчав Скрудж таким тоном, начебто почув чергове несусвітнє безглуздя на кшталт «веселого Різдва». — То все, до побачення!

---

¹ Гілками гостролиста англійці традиційно прикрашають на Різдво кімнати і святкові страви.

— Але ж, дядечку, вас і раніше було в гості не допроситися, навщо ж тепер звертати все на моє одруження?

— До побачення! — повторив Скрудж.

— Та я ж нічого у вас не прошу, мені нічого від вас не потрібно. Чому б нам просто не бути друзями?

— До побачення! — мовив Скрудж.

— Дуже шкода, що ви такі непохитні. Я ж ніколи не сварився з вами, і ніяк не збагну, за що ви на мене сердитесь. І все-таки я спробував зблизитися заради свята. Що ж, мого святкового настрою це не похитне. Бажаю вам веселого Різдва, дядечку.

— До побачення! — сказав Скрудж.

— І щасливого Нового року!

— До побачення! — повторив Скрудж. І все-таки небіж, залишаючи контору, нічим не виказав своєї досади. Біля дверей він затримався, щоб поздоровити клерка, і хоча той і оклякнув від холоду, проте виявився значно теплішим від Скруджа і сердечно відповідав на вітання.

— Ось ще один божевільний! — пробурмотів Скрудж, підслухавши клеркову відповідь.— Якийсь жалюгідний переписувач, обтяжений дружиною й дітьми, заробляє всього лише п'ятнадцять шилінгів, а все туди ж — просторікує про веселе Різдво! Від таких хоч у Бедлам утікай!

А клерк тим часом, провівши Скруджового небожа, впустив нових відвідувачів. Це були два огрядних джентльмени приємної зовнішності, вони мали з собою якісь папки й папери. Знявши капелюха, вони увійшли в контору і поклонилися Скруджеві.

— Скрудж і Марлі, якщо не помиляюся? — запитав один із них, звівшись із якимсь списком.— Я маю честь розмовляти з містером Скруджем чи з містером Марлі?

— Містер Марлі вже сім років як спочиває на цвинтарі,— відповідав Скрудж.— Він помер на Святвечір рівно сім років тому.

— У такому разі ми не сумніваємося, що щедрість і широта натури покійного так само властива і його компаньйонові,— вимовив один із джентльменів, пред'являючи свої документи.

І він не помилився, адже вони дійсно були варті один одного, ці справжні компаньйони, ці родинні душі. Зачувши лиховісне слово «щедрість», Скрудж насупився, похитав головою і повернув відвідувачеві його папери.

— У ці святкові дні, пане Скрудже,— продовжував відвідувач, беручи з конторки перо,— більше, ніж коли-небудь, личить нам у міру сил піклуватися про бідних

і знедолених, які особливо страждають у таку сувору пору року. Тисячі бідолах мусять відмовляти собі в найнеобхіднішому. Сотні тисяч не мають даху над головою.

— Хіба в нас немає в'язниць? — запитав Скрудж.

— В'язниць? Скільки завгодно, — відповів відвідувач, відклавши перо.

— А робітних домів? — продовжував Скрудж. — Їх ще не позачиняли?

— На жаль, ні. Хоча, — завважив відвідувач, — я був би радий повідомити вам, що їх прикрили.

— Отже, і примусові роботи існують, і закон про бідних усе ще чинний?

— Ні одне, ні інше не скасоване.

— А ви вже було налякали мене, панове, — мовив Скрудж. — Із ваших слів я готовий був дійти висновку, що вся ця блага діяльність з якихось причин перевелася. Радий чути, що я помилився.

— Одначе ми переконані в тому, що всі ці закони й установи нічого не дають ні душі, ні тілу, — заперечив відвідувач. — І тому ми вирішили зібрати пожертвування для бідняків, щоб купити їм децицію їжі, питва й теплою одягу. Ми обрали для цього Святвечір саме тому, що в ці дні нестаток відчувається особливо гостро, а достаток дає особливо багато радості. Яку суму дозволите записати від вашого імені?

— Ніяку.

— Ви хочете жертвувати, не відкриваючи свого імені?

— Я хочу, щоб мені дали спокій, — відрізав Скрудж. — Оскільки ви, джентльмени, запитали, чого я хочу, — ось вам моя відповідь. Я не балую себе на Різдво і не збираюся балувати ледарів. Я підтримую згадані установи, і це обходиться мені недешево. Нужденні можуть звертатися туди.

— Не всі це можуть, а інші й не хочуть — радше помруть.

— Якщо вони воліють умирати, тим краще, — сказав Скрудж. — Це скоротить надлишок населення. А крім того, вибачте, мене це не цікавить.

— Це мусило б вас цікавити.

— Ні, мене воно жодним чином не стосується. Нехай кожен займається своєю справою. Принаймні в мене своїх справ по горло. До побачення, джентльмени!

Зрозумівши, що наполягати марно, джентльмени пішли, а Скрудж, дуже задоволений собою, повернувся до своїх перерваних занять у незвично веселому для нього настрої.

Між тим, за вікном туман і морок так згустилися, що на вулицях з'явилися факельники, пропонуючи свої послуги — бігти наперед екіпажів і освітлювати дорогу. Стародавня церковна дзвіниця, яка своїм охриплим дзвоном цілими днями іронічно зиркала на Скруджа з готичного віконечка, вся потонула в тумані, і дзвін відбивав години й чверті

десь у хмарах, супроводжуючи кожен удар таким жалібним деренчливим тремоло, немовби в нього зуб на зуб не попадав від холоду. А мороз усе дужчав. На головній вулиці, в закутку двору, робітники лагодили гасові труби й розпалили в жаровні велике вогнище, навколо якої зібралася юрба обірванців і хлопчаків. Вони гріли руки над жаровнею і не зводили зачарованого погляду з палаючих вуглин.

Із водопровідного крана на вулиці сочилася вода, і він, позабутий усіма, в тужливій самоті потроху обростав льодом, доки не перетворився на печальну слизьку брилу. Гасові лампи яскраво горіли у вітринах магазинів, кидаючи червонуватий відблиск на бліді обличчя перехожих, а гілочки і ягоди гостролисту, що прикрашали вітрини, потріскували від жару. Крамнички з курятиною і бакалією були прикрашені так ошатно й пишно, що скидалися на щось дивовижне, казкове, так що неможливо було повірити, ніби вони мають якийсь стосунок до таких повсякденних речей, як купівля-продаж. Лорд-мер у своїй величній резиденції вже наказував п'ятьом десяткам кухарів і дворецьких докласти всіх старань, щоб він міг зустріти свято як належить; і навіть маленький шевчик, якого він обклав напередодні штрафом за появу на вулиці в нетверезому стані й кровожерливі наміри, вже розмішував у себе на горищі свій святковий пудинг, тоді як його худюща дружина з дитиною пішли купувати яловичину.

Усе густішав туман, усе дужчав мороз. Лютий, пронизуючий холод! Якби святий Дунстан¹ замість розпечених щипців ухопив сатану за ніс отаким морозиськом,— ото було б нечистому непереливки! Один юний власник доволі таки мізерного носа, до того ж добряче вже погризеного ненажерливим морозом, що впився в нього, як голодна собака в кістку, припав до замкової щілини Скруджевої контори, бажаючи прославити Різдво; але як тільки почулися перші звуки колядки:

Хай Бог дарує радість вам

І хай минеться сум,—

Скрудж так рішуче схопив лінійку, що співак одразу ж утік, покинувши замкову щпарину на поталу такому любому Скруджеві туману і ще любішому йому за духом морозові.

Нарешті час було закривати контору. Скрудж неохоче зліз зі свого високого табурета, подаючи цим безмовний знак клеркові, що знемагав у прикомірку, і той миттєво задув свічку і вдягнув капелюха.

— Ви, мабуть, завтра взагалі не збираєтеся виходити на роботу? — запитав Скрудж.

— Якщо лише це зручно, сер.

---

¹ Святий Дунстан, архієпископ Кентерберійський, замолоду був ювеліром, а тому вважається покровителем ювелірів. За легендою, одного разу він ухопив чорта за ніс розпеченими щипцями і не відпускав доти, доки той не пообіцяв більше не спокушати його.

— Це геть незручно,— сказав Скрудж,— і несумлінно. Але якщо я вираховую з вас за це півкрони, ви ж будете вважати себе скривдженим, чи не так?

Клерк ледь-ледь посміхнувся.

— Однак,— продовжував Скрудж,— вам не здається, що я теж можу вважати себе скривдженим, коли марно плачу вам зарплату.

Клерк завважив, що це буває лише раз на рік.

— Доволі нікчемне виправдання для того, щоб кожного року, двадцять п'ятого грудня, запускати руку в мою кишеню,— вимовив Скрудж, застібаючи пальто на всі гудзики.— Але я бачу, що ви все одно хочете прогуляти завтра весь день. Тоді щоб післязавтра з'явитися якомога раніше.

Клерк пообіцяв, і Скрудж, продовжуючи бурчати, вийшов. За мить контора була замкнена, а клерк разом із гуртом хлопчаків, щоб віддати данину Святвечору, разів зо двадцять скотився по крижаному схилі Корнгілла; і кінці його білого шарфа розвівалися в нього за спиною, адже він не міг дозволити собі таку розкіш як пальто; а тоді щодуху помчав додому в Кемден-Тавн — гратися зі своїми малятами в піжмурки.

Скрудж меланхолійно пообідав у меланхолійній таверні, де він обідав зазвичай; переглянув усі газети, які лише там були і, скоротавши решту вечора за прибутково-видатковою книгою, пішов додому спати. Він жив у квартирі, що належала колись його покійному компаньйонові. Це була похмура анфілада кімнат, що займала частину невисокого похмурого будинку в глибині двору. Будинок цей звели якось неправильно, так що мимоволі спадало на гадку, ніби колись, на зорі своєї юності, він випадково забіг сюди, граючись з іншими будинками в піжмурки, та й так тут і залишився, не знайшовши шляху назад. Тепер це був дуже старий будинок і дуже похмурий, тож у ньому, крім Скруджа, ніхто не жив, а всі інші приміщення винаймалися під контори. У дворі було так темно, що навіть Скрудж, який знав там кожен камінчик, мусив пробиратися навпомацки, а в чорному підворітті будинку клубився такий густий туман і лежав такий товстий шар інею, немов сам злий дух негоди сидів там, занурений у важкі думи.

Так чи йнакше, факт, що дерев'яний молоток, який висів біля вхідних дверей, був нічим не примітний, крім його непомірно великих розмірів. Так само незаперечний факт, що Скрудж бачив цей молоток щоранку й щовечора з того самого дня, як оселився в цьому будинку. Не підлягає сумніву й те, що Скрудж аж ніяк не відзначався особливо жвавою фантазією. Вона в нього працювала не краще, а певно, навіть і гірше, ніж у будь-якого лондонця, включаючи навіть — посміємо завважити — міських радників, олдерменів і членів гільдії. Також мусимо сконстатувати, що Скрудж, раз нагадавши вдень про свого компаньйона, який помер сім років тому, більше жодного разу не подумав

про покійного. А тепер поясніть-но мені, як могло трапитися, що Скрудж, устроївши ключа в замкову щілину, раптом побачив перед собою не молоток, який, до речі кажучи, за цей час жодним чином не змінився, а обличчя Марлі.

Так, обличчя Марлі. Воно не тонуло в непроникному мороку, як усі інші предмети в дворі, а навпаки — випромінювало примарне світло, неначе гнилий омар у темному льоху. Воно не виражало ні люті, ні гніву, а дивилося на Скруджа точнісінько так само, як дивився на нього покійний Марлі за життя, зсунувши свої безбарвні окуляри на бліде, як у мерця, чоло. Лише волосся якимось дивно ворухилося, немов на нього віяло жаром із гарячої печі, а широко розплющені очі дивилися зовсім нерухомо, і це в поєднанні з трупним кольором обличчя вселяло жах. І все ж не так вираз цього обличчя був жахливий, як щось інше, що було наче поза ним.

Скрудж уп'явся очима в це видиво, але там знову був лише дверний молоток.

Ми б покривили душею, сказавши, що Скруджа це не вразило і по його жилах не пробіг холодок, якого він не відчував із дитинства. Але хвилю повагавшись, він знову рішуче взявся за ключ, повернув його в замку, ввійшов у будинок і запалив свічку.

Щоправда, він трохи загаявся, перш ніж зачинити за собою двері, і навіть з острахом виглянув у них, наче боявся побачити на одвірку самокрутку Марлі. Але на одвірку не було нічого, крім гвинтів і гайок, на яких тримався молоток, і пробурмотівши: «Згинь! Згинь!», Скрудж із тріском зачинив двері.

Стук дверей прокотився по будинку, наче гуркіт грому, і кожна кімната верхнього поверху, і кожна бочка внизу, в льоху виноторговця, відгукнулися на нього різноголосною луною. Але Скрудж був не з тих, кого це може налякати. Він замкнув двері на засув і неквапно піднімався сходами, поправляючи по дорозі свічку.

Вам знайомі ці просторі старі сходи? Так і здається, що по них можна проїхатися в кареті шестірнею і пронести що завгодно. І хіба цим вони не нагадують злегка наш новий парламент? Зрештою, цими сходами могла би пройти ціла похоронна процесія, і якби навіть комусь спало на думку поставити катафалк упоперек, голоблями до стіни, а дверцятами до поручнів, і тоді на сходах залишилося б ще чимало вільного місця. Чи не це спричинилося до того, що Скруджеві приверзлося, ніби поперед нього сходами сам собою рухається в півмороку похоронний екіпаж?

Щоб як слід освітити такі сходи, не вистачило б і півдюжини гасових ліхтарів, тож вам неважко собі уявити, наскільки самотня свічка Скруджа могла розсіяти морок. Але Скруджа це не переймало, він рушив сходами далі нагору. За темряву грошей не платять, і тому Скрудж нічого не мав проти темряви. Але все-таки, перш ніж зачинити за собою

важкі двері своєї квартири, Скрудж пройшовся по кімнатах, щоб упевнитися, що все гаразд. І не дивно — обличчя покійного Марлі досі стояло в нього перед очима.

Вігальня, спальня, комора. Скрізь усе так, як і мусило бути. Під столом — нікого, під диваном — нікого, у каміні ледь жевріє вогник, миска і ложка чекають на столі, каструлька з рідкою вівсянкою (її Скрудж споживав на ніч від застуди) — на полиці біля грубки. Під ліжком — нікого, у шафі — нікого, в халаті, що висів на стіні й виглядав якось підозріло, — теж нікого. У коморі все на місці: іржаві камінні ґрати, пара старих черевиків, два кошики для риби, триногий умивальник і коцюба.

Задовольнившись оглядом, Скрудж замкнув двері в квартиру — замкнув, завважте, на два оберти ключа, чого досі за ним не спостерігалось. Відгородивши себе таким чином від усіляких несподіванок, він зняв краватку, вдягнув халат, нічний ковпак та домашні туфлі і сів біля каміна поїсти вівсянки.

Вогонь у каміні ледь жеврів — мало пуття було від нього такої холодної ночі. Скруджевi довелося присунутися впритул до ґрат і низько нагнутися над вогнем, щоб відчути слабкий подих тепла від цієї жалюгідної жменьки вугілля.

Камін був старий-престарий, складений ще бозна коли якимось голландським купцем і облицьований дивовижними голландськими кахлями, що зображали сцени зі Святого Письма. Тут були Каїни й Авелі, дочки фараона й цариці Савські, Авраами та Валтасари, янголи, що сходять на землю на хмарах, схожих на перини, й апостоли, що виходять у море в схожих на соусниці човнах, — словом, сотні фігур, які могли б зайняти думки Скруджа. Але ні — обличчя Марлі, який помер сім років тому, виникло раптом перед ним, ожило знову, як колись жезл пророка¹, і затулило все інше. І на який би кахель Скрудж не глянув, на кожному одразу ж чітко виступала голова Марлі — так, немовби на гладкій поверхні кахлів не було зовсім ніяких зображень, зате вона була здатна відтворювати образи з уривків думок, які безладно миготіли в його мозку.

— Дурниці! — пробурчав Скрудж і закрокував по кімнаті.

Пройшовшись кілька разів із кутка в куток, він знову сів на стілець і відкинув голову на спинку. І погляд його випадково спинився на дзвіночку. Цей старий, давним-давно непотрібний дзвіночок невідь-чому повісили колись у кімнаті і з'єднали з одним із приміщень верхнього поверху. Безмежно здивувавшись і відчувши нез'ясований страх, Скрудж помігив раптом, що дзвіночок починає розгойдуватися. Спочатку він розгойдувався ледь помітно, і дзенькоту майже не було чути, але незабаром задзвонив голосно, і йому почали вторити всі дзвіночки в будинку.

---

¹ Мова йде про пророка Аарона, жезл якого, за біблійною оповіддю, розцвів і на ньому навіть вирости плоди мигдалю.

Дзенькіт тривав, певно, не більше хвилини, але Скруджеві ця хвилина видалася вічністю. Потім дзвіночки змовкли так само раптово, як і задзвонили,— всі разом. І одразу ж звідкись ізнизу почувся брязкіт заліза — немовби в льоху хтось тягнув почерез бочки важкий ланцюг. Мимоволі Скруджеві пригадалися розповіді про те, що коли в будинках з'являються привиди, вони зазвичай тягають за собою ланцюга.

І тут двері льоху розчинилася з таким гуркотом, наче вистрілили з гармати, і дзенькіт ланцюгів почувся ще виразніше. Ось він уже на сходах і наближається до квартири Скруджа.

— Однаково дурниці! — мовив Скрудж.— Не вірю я в привидів.

Проте він змінився на лиці, коли побачив привида перед собою.

Той легко проникнув у кімнату крізь замкнені двері й став перед Скруджем. І в ту ж мить полум'я, що вже зовсім загасло в каміні, раптом яскраво спалахнуло, немов хотіло вигукнути: «Я впізнаю його! Це — Дух Марлі!» — і знову померкло.

Те саме обличчя, абсолютно те саме. Так, це був Марлі зі своєю самокруткою, у своїй незмінній жилетці, у панталонах в обтяжку і чоботах; носачи на чоботах стирчали, волосся на голові стирчало, самокрутка стирчала, поли сюртука відстовбурчувалися. Довгий ланцюг оперізував його і хвостом волівся по підлозі; Скрудж чудово його розгледів — він був із ключів, навісних замків, скарбничок, документів, гроббуків і важких гаманців із залізними застібками. Тіло привида було прозоре, так що Скрудж, розглядаючи його спереду, чітко бачив крізь жилетку два гудзика ззаду на сюртуку.

Скруджеві не раз доводилося чути, що в Марлі немає серця, але до тієї хвилини він ніколи цьому не вірив.

Ні, він і тепер не міг у це повірити. Він свердлов очима привида і виразно бачив, що той стоїть перед ним, і чітко відчував на собі мервецький погляд. Він розгледів навіть, із якої тканини зшита хустина, що обкутувала голову й шию привида, і подумав, що такої хустини він ніколи не бачив у покійного Марлі. І все-таки він не хотів вірити своїм очам.

— Що це означає? — вимовив Скрудж уїдливо й холодно, як завжди.— Чого вам від мене треба?

— Багато чого.— Не могло бути ні найменшого сумніву в тому, що це голос Марлі.

— Хто ви такий?

— Запитай краще, ким я був?

— То ким же ви були? — запитав Скрудж, підвищивши голос.— Ви занадто специфічний, як для привида.— Він хотів сказати примхливий, але побоявся, що це звучатиме як каламбур.

— За життя я був твоїм компаньйоном, Джейкобом Марлі.

— Чи бажали б ви... Чи не могли б ви присісти? — запитав Скрудж, із підозрою вдивляючись у привида.

— Можу.

— То сядьте.

Запитуючи, Скрудж не був певен у тому, що така безтілесна істота спроможна сидіти в кріслі, й побоювався, чи не виникне потреба в доволі таки сумнівних роз'ясненнях. Але привид, як ніде нічого, сів у крісло по інший бік каміна. Здавалося, це була геть звична для нього річ.

— Ти не віриш у мене, — мовив привид.

— Ні, не вірю, — сказав Скрудж.

— Що ж, крім твоїх власних відчуттів, могло би переконати тебе в тому, що я існую?

— Не знаю.

— Чому ж ти не хочеш вірити своїм очам і вухам?

— Бо на них впливає кожна дрібниця, — сказав Скрудж. — Найменші негаразди з травленням, і їм уже не можна довіряти. Може, ви зовсім не ви, а неперетравлений шматок яловичини, або зайва крапля гірчиці, або скибочка сиру чи непросмажена картоплина. Може, ви з'явилися не з царства духів, а з духовки, звідки я знаю!

Скрудж за своєю природою був не вельми гострий на язик, а зараз йому й поготів було не до жартів, але він намагався жартувати, щоб хоч трохи розвіяти страх і спрямувати свої думки на інше, бо, правду кажучи, від голосу привида у нього кров стигла в жилах.

Сидіти мовчки, уп'явшись у ці нерухомі, осклянілі очі, — ні, чорт забирай; Скрудж відчував, що такого катування він не витерпить! І до того ж, було щось невимовно моторошне в загробній атмосфері, яка оточувала привида. Скрудж сам цього ніби й не відчував, але він виразно бачив, що привид приніс її з собою, бо хоча той і сидів геть нерухомо, та волосся, поли сюртука і носачи чобіг весь час ворушилися, немов на них дихало жаром з якоїсь пекельної вогненної печі.

— Бачите цю зубочистку? — запитав Скрудж, зо страху переходячи в наступ і намагаючись хоча б на мить відвернути від себе камінно-непорушний погляд.

— Бачу, — мовив привид.

— Але ж ви не дивитеся на неї, — сказав Скрудж.

— Не дивлюся, — відповів той, — але бачу.

— Гаразд, — мовив Скрудж. — Досить мені її проковтнути, щоб до кінця моїх днів мене переслідували злі духи, створені моєю ж уявою. Дурниці все це, кажу вам, дурниці! По цих словах привид раптом так страшно закричав і так несамовито й моторошно заgrimів ланцюгами, що Скрудж учепився в стілець, ледь не знепритомнівши. Але й це

було ще нічого в порівнянні з тим жахом, що обійняв його, коли привид раптом розмотав свою хустку (можна бути подумати, що йому стало жарко!), і в нього відвалилася щелепа.

Заламавши руки, Скрудж упав на коліна.

— Пощади! — заблагав він. — Жахливе видиво, навіщо ти мучиш мене!

— Чоловіче суєтного розуму, — мовив привид, — віриш ти тепер у мене чи ні?

— Вірю, — вигукнув Скрудж. — Як же тут не вірити! Але навіщо ви, духи, блукаєте по землі, і навіщо ти з'явився мені?

— Людська душа, — заперечив привид, — мусить спілкуватися з людьми і всюди слідувати за ними, бути спільником їхньої долі; а той, хто не виконав цього при житті, приречений поневіритися після смерті. Він мусить блукати по світу і — о, горе мені! — дивитися на людські радощі й прикрощі, які він уже не може розділити, а колись міг би — собі й іншим на радість.

І тут із грудей привида знову вирвався крик, і він знову заgrimів ланцюгами й заламав свої безтілесні руки.

— Ти в ланцюгах? — пролепетав Скрудж, тремтячи. — Але чому?

— Я ношу ланцюг, який сам скував собі при житті, — відповів привид. — Я кував його кільце за кільцем і ярд за ярдом. Я оперезався ним по добрій волі і за власним бажанням його ношу. Хіба вигляд цього ланцюга не знайомий тобі?

Скрудж тремтів усе дужче.

— Може, ти хотів би знати, яка вага й довжина ланцюга, що його тягаєш ти сам? — продовжував привид. — На такий же Святвечір сім років тому він був аніпрохи не коротший від цього, та й важив не менше. А ти ж чимало потрудився для нього відтоді. Тепер це надійний, важений ланцюг!

Скрудж глянув собі під ноги, гадаючи, що їх уже обвив залізний ланцюг ярдів зо сто завдовжки, але нічого не побачив.

— Джейкобе! — заблагав він. — Старий Джейкобе Марлі, поговорімо про що-небудь інше! Утіш мене, Джейкобе, заспокій!

— Я не може розраджувати, — відповів привид. — Розрада виходить з інших сфер, Ебінзере Скрудже. Інші вісники приносять її, та й людям іншого сорту. І відкрити тобі все те, що мені б хотілось, я теж не можу. Дуже мало дозволено мені. Я не смію відпочивати, не смію баритися, ніде не смію зупинятися. За життя мій дух ніколи не вилігав за тісні межі нашої контори, — чи чуєш ти мене! — ніколи не блукав за стінами цієї нори, нашої міняльної крамниці, — і довгі роки виснажливих мандрів чекають мене тепер.

Коли Скрудж замислювався, він мав звичку засовувати руки в кишені штанів. Міркуючи над словами привида, він і зараз машинально засунув руки в кишені, не встаючи з колін і не піднімаючи очей.— Ти, певно, мандруєш неквапно, Джейкобе,— шанобливо і смиренно, хоча й діловито завважив Скрудж.

— Неквапно! — повторив привид.

— Сім років, як ти мрець,— міркував Скрудж.— І весь час у дорозі!

— Весь час,— мовив привид.— І ні хвилини відпочинку, ні хвилини спокою.

Безперестанні каяття совісті.

— І швидко ти пересуваєшся? — поцікавився Скрудж.

— На крилах вітру.

— За сім років ти мусив здолати неабияку відстань.

Зачувши ці слова, привид знову жахливо закричав і несамовито заgrimів ланцюгами, тривожачи мертву безмовність ночі, так що постовий полісмен мав би всі підстави затримати його за порушення тиші й порядку.

— О! Ти раб своїх пороків і пристрастей! — кричав привид.— Не знати того, що сторіччя ненастанної праці безсмертних душ мусять канути у вічність, перш ніж здійсниться все добро, яке мусить восторжествувати на землі! Не знати того, що кожна християнська душа, чинячи нехай найменше добро, збагне, що її земне життя занадто швидкоплинне для безмежних можливостей добра! Не знати того, що навіть століттями каяття не можна відмолити загублену на землі можливість зробити добру справу. А я не знав! Не знав!

— Але ти ж завжди добре вів свої справи, Джейкобе,— пробурмотів Скрудж, який уже почав достосовувати його слова до себе.

— Справи! — закричав привид, знову заламуючи руки.— Турбота про ближнього — ось що мусило стати моєю справою. Суспільне благо — ось до чого я повинен був прагнути. Милосердя, жаль, щедрість — ось на що я мав спрямувати свою діяльність. А заняття комерцією — це лише крапля води в безбережному океані визначених нам справ.

І привид потряс ланцюгом, немов у ньому й крилася причина всіх його марних жалів, а потім грюпнув ним об підлогу.

— У ці дні, коли рік добігає кінця, я особливо страждаю,— мовив привид.— Чому, проходячи крізь натовп своїх ближніх, я опускав очі й жодного разу не підняв їх до тієї благословенної Зорі, яка спрямувала стопи волхвів до убогого дому. Адже її сяйво могло б вказати й мені шлях до хатини бідняка.

У Скруджа вже зуб на зуб не попадав — він був страшенно наляканий тим, що привид усе дужче й дужче схвильований.

— Слухай мене! — закричав привид.— Мій час минає.

— Я слухаю,— сказав Скрудж.— Але пожалій мене, Джейкобе. Не говори так цвігасто. Благаю!

— Як так трапилося, що я постав перед тобою таким, щоб ти міг мене побачити, я тобі не відкрию. Незримий, я був біля тебе щодня.

Відкриття було не з приємних. Скруджа знову затрусило як у лихоманці, й він витирав холодний піт, що виступав на чолі.

— Повір, це була нелегка частина мого випробування,— продовжував привид.— І я прийшов сюди цієї ночі, аби повідомити тобі, що для тебе ще не все втрачено. Ти ще можеш уникнути моєї долі, Ебінізере, бо я попросив за тебе.

— Ти завжди був мені другом,— сказав Скрудж.— Дякую тобі.

— Тебе відвідають,— продовжував привид,— ще три Духи.

Тепер і в Скруджа відвисла щелепа.

— То про це ти попросив, Джейкобе, і в цьому моя надія? — сипло запитав він.

— У цьому.

— Тоді.. може, краще не треба,— сказав Скрудж.

— Якщо ці Духи не з'являться тобі, ти підеш моїм шляхом,— сказав привид.— Отже, чекай на першого Духа завтра рівно о першій.

— А чи не можуть вони прийти всі одразу, Джейкобе? — нерішуче запитав Скрудж.— Щоб уже скоріше з цим покінчити?

— Чекай на другого наступної ночі також о першій. А третього — на третю добу опівночі, з останнім ударом годинника. А зі мною тобі вже не доведеться більше зустрітись. І для свого ж блага запам'ятай твердо все, що трапилося з тобою сьогодні.

Промовивши це, дух Марлі взяв зі столу свою хустку і знову обмотав нею голову. Скрудж здогадався про це, почувши, як брязнули зуби привида, коли підтягнута хусткою щелепа стала на місце. Він насмілився підвести очі й побачив, що його потойбічний прибулець стоїть перед ним, витягнувшись на весь зріст і перекинувши ланцюг через руку як шлейф. Відтак привид позадкував до вікна, і одночасно з цим віконна рама почала помалу підніматися. З кожним його кроком вона піднімалася все вище й вище, і коли він дійшов до вікна, воно вже було відчинене.

Привид поманив Скруджа до себе, і той підкорився. Коли між ними залишалось не більше двох кроків, привид застережливо підняв руку. Скрудж зупинився.

Він зупинився не так із покірності, як від здивування й страху. Бо як тільки рука привида піднялася вгору, Скрудж почув якісь звуки: неясні й ледь чутні, але невимовно жалібні голосіння й стогони, тяжкі зігханьня каяття й гіркі жалі. Привид якусь мить прислухався до них, а тоді приєднав свій голос до жалібного хору й злетів над землею, розтав у мороці морозної ночі за вікном.

Цікавість пересилила страх, і Скрудж теж наблизився до вікна й виглянув назовні.

Він побачив сонми примар. Із жалібними криками й стогами вони неспокійно носилися в повітрі туди-сюди, і всі, як і дух Марлі, були в ланцюгах. Не було жодної привида, не обтяженого ланцюгом, але деяких (певно, пов'язаних між собою членів уряду) сковував один ланцюг.

Багатьох Скрудж добре знав за життя, а з одним лігнім привидом у білій жилетці колись навіть дружив. Цей привид, до щиколотки якого була прикута вогнетривка шафа дивовижних розмірів, жалібно ремствував на те, що не має змоги допомогти бідній жінці, яка сиділа з дитиною на руках на сходах ганку. Та й усім цим духам дуже хотілося втрутитися в справи смертних і принести добро, але вони вже втратили цю можливість навіки, і саме це й було причиною їхніх мук.

Чи туман поглинув примар, чи вони самі перетворилися на туман — Скрудж так і не збагнув. Але вони розтали одразу, як і їхні примарні голоси, і знову ніч була як ніч, і все стало як колись, коли він повертався до себе додому.

Скрудж зачинив вікно й обстежив двері, крізь які проник до нього привид Марлі. Вони й далі були замкнені на два оберти ключа, — адже він сам їх замкнув, — і всі засуви були справні. Скрудж хотів було сказати «дурниці!», але спинився на першому ж складі. І чи то від втоми й пережитих хвилювань, чи від розмови з привидом, який нав'яв на нього тугу, а може й від зустрічі з Потоїб'їчним Світом чи, нарешті, просто через те, що година була півня, Скрудж раптом відчув, що його нестерпно хилить до сну. Не роздягаючись, він повалився на ліжку й негайно заснув як убитий.

Куплет другий. Перший із трьох духів

Коли Скрудж прокинувся, було так темно, що глянувши з ліжка, він заледве міг відрізнити прозоре скло вікна від непроникно чорних стін кімнати. Він пильно вдивлявся в морок — зір у нього був гострий, як у тхора, — і в цю мить годинник на сусідній дзвіниці пробив чотири чверті. Скрудж прислухався.

На його подив, далі годинник гулко пробив шість ударів, сім, вісім... — і замовк тільки на дванадцятому. Північ! А він ліг спати о третій годині ночі! Годинник бив неправильно. Певно, у механізм потрапила бурулька.

Північ!

Скрудж натиснув пружинку свого хронометра, щоб виправити скандальну помилку церковного годинника. Хронометр швидко й чітко віддзвонив дванадцять разів.

— Як? Це неможливо! — мовив Скрудж.— Виходить, я проспав ледь не цілу добу! А може, що-небудь сталося з сонцем і зараз не північ, а полудень?

Це так його стривожило, що він устав із ліжка й навромацки дістався до вікна. Скло взялося інеєм. Аби хоч що-небудь побачити, довелося протерти його рукавом, але й після цього майже нічого розгледіти не вдалося. Проте Скрудж установив, що надворі все такий же густий туман, такий же лютий мороз і дуже тихо — жодної метушні, жодного переполоху, який неминуче мусив би виникнути, якби ніч якимось чином прогнала білий день і запанувала на землі. Це вже було великим полегшенням для Скруджа, бо якби на землі не існувало більше такого поняття, як день, то втратило б сенс і формулювання: «Протягом трьох днів після одержання вам слід сплатити містерові Ебінзеру Скруджу...», а відтак і всі його векселі коштували б не більше, ніж цінні папери аж зі Сполучних Штатів.

Скрудж знову ліг у ліжку і думав, думав, думав, але ні до чого додуматися не міг. І що більше він думав, то дужче йому ставало не по собі, а що більше він намагався не думати, то тяжче думав.

Привид Марлі порушив його спокій. Щоразу, як тільки він, обміркувавши, вирішував, що все це йому просто приснилося, його думка, немов розтягнута до відказу й одразу відпущена пружина, знову поверталася на початок, і запитання: «Сон це чи насправді?» — знову поставало перед ним і вимагало відповіді.

Міркуючи так, Скрудж пролежав у ліжку, доки церковний годинник не віддзвонив ще три чверті, і тут раптово йому згадалося пророкування привида — коли годинник проб'є першу, до нього з'явиться перший відвідувач. Скрудж вирішив не засинати, а оскільки заснути зараз йому було не легше, ніж вознестися живим на небо, це рішення слід назвати доволі мудрим.

Останні чверть години тягнулися так довго, що Скрудж почав уже сумніватися, чи не пропустив він, задрімавши, бій годинника. Але ось до його настороженого слуху долетів перший удар.

— Дінь-дон!

— Чверть на першу,— взявся лічити Скрудж.

— Дінь-дон!

— Пів на першу!

— Дінь-дон!

— За чверть перша!

— Дінь-дон!

— Перша година ночі! — вигукнув Скрудж, тріумфуючи.— І все! І нікого немає!

Він вимовив це раніше, ніж почув удар дзвону; але щойно пролунав густий, гучний, тужливий дзеньк — перша! — як у ту ж мить раптовий спалах освітив кімнату, і чиясь невидима рука відкинула ковдру.

Саме так — чиясь рука відкинула ковдру, і притому не за спиною в нього і не в ногах, а прямо перед очима. І Скрудж, схопившись із лжка, опинився віч-на-віч із таємничим прибульцем, рука якого ту ковдру й відкинула. Так, вони були зовсім поруч, ось як ми з вами, адже я думкою стою у вас за плечем, мій читачу.

Скрудж побачив перед собою дуже дивну істоту, схожу на дитину, але ще більше на старого, котрий наче в якусь надприродну підзорну трубу віддалився від нього на таку відстань, що його можна було сприйняти за дитину. Його довге волосся, що розсипалося по плечах, було білим, як у дуже лігньої людини, однак на обличчі не проступало жодної зморщечки, а на щоках грав ніжний рум'янець. Руки в нього були дуже довгі й мускулісті, а кисті рук справляли враження незвичайної сили. Ноги — оголені так само, як і руки,— вражали досконалістю форм. Одягнена ця істота була в білосніжну туніку, підперезану дивним блискучим поясом, і тримала в руці зелену гілку гостролисту, а поли одержі, контрастуючи з цим символом зими, були прикрашені живими квітами. Але найдивніше, що яскравий струмінь світла вибивався в нього з маківки й освітлював усю його фігуру. Певно, через це під пахвою Привид мав схожий на ковпак великий вогнегасник, який слугував йому, очевидно, головним убором тоді, коли він волів не освітлюватися.

Утім, як завважив Скрудж, пильніше придивившись до свого гостя, не це було найбільшою його дивовижою. Як пояс його блищав і переливався вогнями, що спалахували й згасали одночасно в різних місцях,— так і вся його фігура наче переливалася, то тут, то там втрачаючи виразність обрисів, і Привид ставав то одноруким, то одноногим, то раптом обростав двадцятьма ногами зараз, але позбувався голови, то здобував звичайну пару ніг, але втрачав руки разом із тулубом, і залишалася тільки голова. Прикметно, що як тільки яка-небудь частина його тіла розчинялася в непроникному мороці, здавалося, що вона пропадала безвісти; і хіба не диво, що наступної миті відсутня частина тіла була на місці, а Привид, мов ніде нічого, ставав таким же, як і був доти.

— Хто ви, сер? — запитав Скрудж.— Чи не той Дух, з'яву якого мені передвіщали?

— Так, це я.

Голос Духа звучав м'яко, навіть ніжно, і так тихо, немов долігав звідкись іздалеку, хоча той і стояв поруч.

— Хто ви або що ви? — запитав Скрудж.

— Я — Привид Давнього Рідва.

— Дуже давнього? — допитувався Скрудж, придивляючись до цієї карликової постаті.

— Ні, на твоїй пам'яті.

Скруджеві раптом нестерпно захотілося, щоб Дух вдягнув свій головний убір. Чому виникло в нього таке бажання, Скрудж, певно, й сам не зміг би пояснити, але все ж він попросив Привид надягти ковпак.

— Як! — закричав Дух. — Ти хочеш своїми нечистими руками погасити блага світло, яке я випромінюю? Тобі мало того, що ти — один із тих, чий пагубні пристрасті створили цей вогнегасник і змусили мене рік за роком носити його, насунувши на самісінькі очі!

Скрудж якомога шанобливіше запевнив Духа, що він не мав ані найменшого наміру його скривдити і, наскільки йому відомо, ніколи й ні за яких обставин не міг примушувати його носити ковпак; а тоді чемно поцікавився, що привело Духа до нього.

— Твоє благо, — відповів Дух.

Скрудж сказав, що дуже йому зобов'язаний, а сам подумав, що якби йому не заважали спати по ночах, — це й було би благом. Та, видно, Дух почув його думки, бо одразу ж сказав:

— Мова йде про твій порятунок. Тож бережися!

І з цими словами він простягнув до Скруджа свою міцну руку й легко взяв його за лікоть.

— Уставай! І йди за мною!

Скрудж хотів було сказати, що година вже пізня й погода не налаштовує до прогулянок, що в ліжку тепло, а надворі холод — значно нижче нуля, що він одягнений дуже легко — халат, ковпак і нічні туфлі, — а в нього й так уже нежить... Але руці, яка так ніжно, майже як жіноча, стискала його лікоть, не можна було противитися. Скрудж устав із ліжка; однак завваживши, що Дух рухається до вікна, він із переляку вчепився за його одіж.

— Я простий смертний, — заблагав Скрудж, — я можу впасти.

— Дай мені торкнутися твоїх грудей, — сказав Дух, кладучи руку йому на серце. — Це підтримає тебе, і ти здолаєш і не такі перешкоди.

З цими словами він пройшов крізь стіну, захоплюючи за собою Скруджа, й вони опинилися на відкритій сільській дорозі, обабіч якої лежали поля. Місто сховалося з очей,

зникло безвісти. А разом із ним розсіялися морок і туман. Був холодний, ясний, зимовий день, і сніг укривав землю.

— Боже милостивий! — вигукнув Скрудж, сплеснувши руками й озираючись довкола. — Я тут ріс! Я бігав тут хлопчаком!

Дух лагідно глянув на Скруджа. Його легкий дотик, мимовільний і невагомий, розбудив якісь почуття в грудях старого Скруджа. Йому здалося, що він відчуває тисячі запахів, і кожен запах будив тисячі спогадів про давно забуті думки, прагнення, радощі, надії.

— Твої губи тремтять, — сказав Дух. — А що це котиться в тебе по щоці?

Скрудж схвильованим голосом, — а це геть незвично для нього, — пробурмотів, що це так, дрібниці, й попросив Духа вести його далі.

— Чи впізнаєш ти цю дорогу? — запитав Дух.

— Чи впізнаю я? — із запалом вигукнув Скрудж. — Так я пройшов би по ній із заплющеними очима.

— Хіба не дивно, що стільки років ти не згадував про неї! — завважив Дух.

— Ходімо далі.

Вони пішли дорогою, де Скрудж добре знав кожен закрут, кожен поштовий стовп, кожне дерево. Нарешті вдалині зринуло невелике містечко з церквою, ринковим майданом і мостом над примхливо звивистою річкою. Їм зустрічалися кудлаті конячки, що бігли легкою риссю, несучи на своїх спинах хлопчаків; і ті перемовлялися з іншими хлопчачками у візках і бричках, якими правили фермери. Всі вони були дуже щасливі, всі окликали один одного, і над полями лунав такий веселий гомін, що морозне повітря, здавалося, тремтіло від сміху, радіючи їхнім веселоцям.

— Усе це лише тіні тих, хто жив колись, — сказав Дух. — І вони й не підозрюють про нашу присутність.

Веселі подорожани були вже зовсім близько, і Скрудж упізнавав їх усіх, одного за одним, і називав на імена.

Чому він був так безмірно щасливий побачивши їх? Що зблиснуло в його холодних очах і чому серце так застрибало у грудях, коли хлопчачки порівнялися з ним? Чому душа його сповнилася розчулення, коли він почув, як, розстаючись на перехрестях і роз'їжджаючи додому, вони бажають один одному веселого Різдва? Що Скруджеві до веселого Різдва? Хай воно западеться! Чи був йому від нього хоч якийсь хосен?

— А школа ще не геть спорожніла, — сказав Дух. — Якийсь бідолашний хлопчик, позабутий усіма, залишився там на самоті.

Скрудж відповів, що він знає про це, і схлипнув.

Вони звернули з дороги на пам'ятну Скруджеві стежину і незабаром підійшли до червоного цегляного будинку з увінчаною флюгером невеликою круглою башточкою зі дзвоном. Будинок був доволі просторий, але геть занепав. Великі хліви у дворі, здавалося, пустували; на їхніх стінах від вогкості проступила цвіль, скельця у вікнах були вибиті, а двері згнили. У стайнях, кудкудакаючи, порпалися кури, каретний сарай і навіси заросли бур'янами. Таке ж запустіння панувало й у будинку.

Скрудж і його супутник увійшли в похмуру прихожу і, заглядаючи то в одні, то в інші розчинені двері, бачили величезні холодні й майже порожні кімнати.

У домі було сиро, як у склепі, пахнуло землею, і все свідчило про те, що тут дуже часто встають при свічках і дуже рідко їдять досита.

Вони рушили до дверей у глибині прихожої. Дух попереду, Скрудж — за ним. Двері прочинилась, як тільки вони наблизилися до них, і відкрилася довга кімната з понурими голими стінами, яка здавалася ще більш сумовитою через те, що в ній рядами стояли прості нефарбовані парти. За однією з цих парт вони побачили самотню фігурку хлопчика, який читав книгу при вбогому вогнику каміна; і Скрудж теж присів за парту й заплакав, упізнавши в цій бідолашній, усіма забутій дитині самого себе, яким він був колись. Усе тут, — писк і метушня мишей за дерев'яними панелями; луна, що доносилася звідкись із надр будинку; звук крапель із відталого жолоба на похмурому дворі; зіпхання вітру в безлистій кроні самотньої тополі; скрипіння дверей порожньої комори, які розгойдувалися на іржавих петлях; потріскування дров у каміні — все відлунювало у розм'яклому Скруджевому серці й накликало сльози.

Дух торкнув Скруджа за плече і вказав на його двійника — заглиблену в читання дитину. Зненацька за вікном з'явився чоловік у чужоземному одязі, із сокирою за поясом. Він стояв перед ними як живий, ведучи на повідку осла, нав'юченого дровами.

— Та це ж Алі Баба! — нестямившись від захвату, закричав Скрудж. — Це мій добрий старий чесний Алі Баба! Так, так, я знаю! Якось на Різдво, коли це покинете дитя залишилося тут саме-самісіньке, він прийшов до нього, точнісінько як зараз! Бідолашний хлопчик! А ось і Валентин, — продовжував Скрудж, — і його лісовий брат Орсон¹; ось вони! І цей, як його, — той, кого поклали, сонного й напівроздязненого, біля воріт Дамаска, — хіба ви не бачите його? І конюх султана, якого джини перевернули догори ногами! Ось він — Стоїть на голові! Так йому й треба! Я дуже радий. Як він посмів оженитися з принцесою!

---

¹ Валентин та Орсон — герої середньовічного французького роману. Орсона в дитинстві було викрадено, довго жив серед звірів, його вигодувала ведмедиця.

Ото вже були б вражені всі комерсанти Лондонського Сіті, з якими Скрудж вів справи, якби вони могли бачити його щасливе, захоплене обличчя й чути, як він із усією властивою йому серйозністю оповідає подібні дурниці та ще й чи то плаче, чи так дивовижно сміється!

— А ось і папуга! — вигукнув Скрудж. — Зелений, із жовтим хвостиком, і на маківці чубчик, схожий на пучок салату! Ось він! «Бідолашний Робін Крузо, — сказав він своєму господареві, коли той повернувся додому, пропливши навколо острова. — Бідолашний Робін Крузо! Де ти був, Робіне Крузо?» Робінзон гадав, що це йому причулося, але ж ні — це говорив папуга, ви ж знаєте. А ось і П'ятниця — мчить з усіх ніг до бухти! Швидше! Нумо! Швидше!

А тоді, з такою невластивою його характерові раптовою мінливістю, він раптом сповнився жалю, дивлячись на самого себе в дитинстві, й повторював, знову заплакавши: «Бідолашний, бідолашний хлопчик!»

— Як би я хотів... — пробурмотів він згодом, утираючи очі рукавом і заховавши руку в кишеню; але відтак, оглянувшись довкола, додав: — Ні, тепер уже пізно.

— А чого б ти хотів? — запитав його Дух.

— Та нічого, — відповів Скрудж. — Нічого. Вчора увечері якийсь хлопчик заколядував біля моїх дверей. Мені б хотілося дати йому що-небудь, оце й усе.

Дух задумливо посміхнувся і, змахнувши рукою, сказав:

— Поглянемо на інше Різдво.

Із цими словами Скрудж-дитина немов підріс на очах, а кімната, в якій вони опинилися, стала ще темнішою й бруднішою. Панелі в ній розсохлися, віконні рами розтріскались, а від стелі відвалилися шматки шпукатурки, оголивши дранку. Але коли і як це сталося, Скрудж знав не більше, ніж ми з вами. Він знав лише, що так і мусило бути, що саме так усе й було. І знову він був тут сам-один, тоді як усі інші хлопчаки розійшлися додому на веселі канікули.

Але тепер він уже не сидів за книжкою, а зневірено крокував із кута в куток. Скрудж глянув на Привида і, ледь похитавши головою, із тривожним очікуванням глянув на двері.

Вони прочинилися, і маленька дівчинка, на кілька років молодша від хлопчика, вбігла в кімнату. Кинувшись хлопчикові на шию, вона поцілувала його, називаючи своїм любим братиком.

— Я приїхала за тобою, любий братику! — говорила крихітка, захоплено сплескуючи тоненькими рученятами і перегинаючись ледь не навпіл від радісного сміху. — Ти поїдеш зі мною додому! Додому! Додому!

— Додому, маленька Фен? — перепитав хлопчик.

— Звісно! — вигукнуло дитя, сяючи від щастя.— Додому! Назовсім! Назавжди! Батько став дуже добрий, зовсім не такий, як колись, і вдома тепер, як у раю. Учора ввечері, коли я лягала спати, він раптом заговорив зі мною так ласкаво, що я не побоялася і попросила його ще раз, щоб він дозволив тобі повернутися додому. І раптом він сказав: «Гаразд, нехай приїде»,— і послав мене за тобою. І тепер ти будеш справжнім дорослим чоловіком,— продовжувала крихітка, дивлячись на хлопчика широко розкритими очима,— і ніколи більше не повернешся сюди. Ми будемо разом усе Різдво, і як же ми будемо веселитися!

— Ти стала такою дорослою, моя маленька Фен! — вигукнув хлопчик.

Дівчинка знову засміялася, заплескала в долоньки і хотіла погладити хлопчика по голові, але не дотягнулася і, заливаючись сміхом, стала на пальчики й обхопила його за шию. Потім, сповнена дитячого нетерпіння, потягнула його до дверей, і він охоче пішов за нею.

І тут чийсь грізний голос закричав гулко на всю прихожу:

— Несіть униз скриньку учня Скруджа! — і сам шкільний учитель власною персоною з'явився в прихожій. Він глянув на учня Скруджа люто-поблажливим поглядом і потиснув йому руку, через що той геть розгубився; а відтак повів обидвох дітей у парадну вітальню, більше схожу на обмерзлий колодязь. Тут, залубенівши від холоду, висіли на стінах географічні карти, а на вікнах стояли земний і небесний глобуси. Діставши графин дуже легенького вина і шматок дуже важкого пирога, він запропонував дітям поласувати цими делікатесами, а худому слугі велів винести пошгареві склянку «того самого», але він відповів, що дякує хазяїнові, але якщо «те саме» й справді те, чим його вже раз пригощали, то краще не треба. Тим часом скриньку юного Скруджа вже підняли на дах поштової карети, і діти, не гаючись ні секунди, попрощалися з учителем, сіли в екіпаж і весело рушили. Швидко замигтіли спиці коліс, збиваючи сніг із темного листя вічнозелених гілок.

— Тендігне створення! — сказав Привид.— Здавалося, найлегший подув вітерця може її погубити. Але в неї було велике серце.

— О так! — закричав Скрудж.— Ти маєш рацію, Привиде, і не мені це заперечувати. Боже борони!

— Вона померла вже заміжньою жінкою,— мовив Привид.— І здається, в неї залишилися діти.

— Один син,— поправив Скрудж.

— Справді,— сказав Дух.— Твій небіж.

Скруджеві стало трохи не по собі, і він буркнув:

— Так.

Щойно вони покинули школу, і ось уже стояли на людній вулиці, а повз них снували тіні перехожих, і тіні візків і карет котили мимо, прокладаючи собі дорогу в юрбі. Словом, вони опинилися в гущі гомінкої міської товкотнечі. Святково прикрашені вітрини магазинів не залишали сумнівів у тому, що знову настало Різдво. Але цього разу був уже вечір, і на вулицях горіли ліхтарі.

Привид зупинився біля дверей якоїсь крамниці й запитав Скруджа, чи впізнає він цей будинок.

— Іще б пак! — вигукнув Скрудж. — Адже мене колись віддали сюди на навчання!

Вони увійшли. І побачили старого джентльмена в перуці, який сидів за настільки високою конторкою, що якби вона була бодай іще на два дюйми вищою, його голова вперлася б у стелю. Неймовірно схвильований Скрудж вигукнув:

— Та це ж старий Феззівіг! Помилуй, Господи! Він знову живий!

Старий Феззівіг відклав перо і глянув на годинник, стрілки якого показували сьому пополудні. Із задовolenим виглядом він потер руки, осмикнув жилетку на об'ємистому черевці, розсміявся так, що затрявся весь, від чобіг до брів, і закричав приємним, густим, веселим, зичним басом:

— Гей, ви! Ебінізере! Діку!

І двійник Скруджа, який став уже дорослим молодиком, стрімко вбіг у кімнату в супроводі іншого учня.

— Таж це Дік Вілкінз! — сказав Скрудж, звертаючись до Привида. — Звичайно, він! Ясна річ! Бідолаха Дік! Він так любив мене.

— Ха-ха, хлопці — сказав Феззівіг, — кидайте роботу! Адже нині Святвечір, Діку! Завтра Різдво, Ебінізере! Зачиняйте віконниці! — вигукнув він, ляскаючи в долоні. — Швиденько!

Бачили б ви, як вони взялися до справи! Раз — і вони вже вискочили на вулицю з віконницями в руках; два-три — поставили віконниці на місце; чотири-п'ять-шість — засунули й закріпили болти; і перш ніж ви б устигли полічити до дванадцяти, вже влетіли назад, дихаючи, як рисаки-переможці.

— Ого-го! — закричав старий Феззівіг, з неабиякою моторністю вистрибуючи з-за конторки. — Несіть усе геть, хлопці! Розчистіть-но побільше місця. Ворушіся, Діку! Веселіше, Ебінізере!

Несіть геть! Цікаво, чого б вони, з благословення старого, не віднесли. За мить усе було готово. Що лише за своєю могло пересуватися, щезло з очей, немов його ніколи й не було; підлогу підмели й зволожили, лампи оправили, в камін підкинули дров, і магазин

перетворився на теплий, затишний, чистий, яскраво освітлений бальний зал, якого лише можна побажати для танців у зимовий вечір.

Прийшов скрипаль із нотною папкою, став за височенну конторку, як за диригентський пульт, і видав такий звук, ніби забурчало в п'ятдесяти животах водночас. Прийшла місіс Феззівіг — суцільна добродушна посмішка. Прийшли три місіс Феззівіг — квігучі й чарівні. Прийшли слідом за ними шість юних поклонників із розбитими серцями. Прийшли всі хлопці й дівчата, що працюють у магазині. Прийшла служниця зі своїм кузенком булочником. Прийшла куховарка з молочарем, другом свого брата. Прийшов хлопчина-підмайстер із крамниці навпроти, щодо якого існувала підозра, нібито хазяїн морить його голодом. Хлопчик весь час намагався сховатися за дівчисько-служницю із сусіднього будинку, про яку достеменно було відомо, що господиня дере її за вуха. Словом, прийшли всі, один за одним, — хто соромливо, хто сміло, хто незграбно, хто граційно, хто розшговхуючи інших, а хто тягнучи когось за собою, — словом, так чи йнакше, тим чи іншим способом, але прийшли всі. І всі пустилися в танок — двадцять пар водночас. Пробігали по колу пара за парою, спершу в один бік, тоді в інший. І пара за парою — на середину кімнати й назад. І закрутилися в усі боки, утворюючи колоритні групи. Колишня головна пара, поступившись місцем новій, не встигала прилаштуватися в хвості, як виходила вже нова головна пара, і щоразу раніше, ніж слід, — доки, нарешті, всі пари не побували головними й усі не переплуталося остаточно. Коли досягнули цього щасливого результату, старий Феззівіг заплескав у долоні, щоб призупинити танець, і закричав:

— Чудово танцювали!

І тієї ж миті скрипаль занурив розпаленіле обличчя в задалегідь припасений кухоль із пивом. Але оскільки він був переконаним супротивником відпочинку, то негайно знову виглянув із кухля і, незважаючи на те, що ніхто більше не танцював, знову загравав, притому так затято, немов це був уже не він, а якийсь новий скрипаль, який задався метою або затьмарити першого, якого напівнепритомним відтягнули додому, або загинути.

Відтак знову були танці, тоді фанти і знову танці, а потім був солодкий пиріг, і глінтвейн, і по великому шматку холодного ростбіфа, і по великому шматку холодної відварної яловичини, а під кінець — смажені пиріжки з родзинками й корицею і досхочу пива. Але найцікавіше відбулося після ростбіфа і яловичини, коли скрипаль (до чого ж вправний, хай йому грець! Так, не нам з вами його вчити, він знав свою справу!) загравав стародавній контрданс «Сер Роджер Каверлі», і старий Феззівіг піднявся й запропонував руку місіс Феззівіг. Вони, ясна річ, пішли в танок першою парою, і їм довелося неабияк попотіти. За ними йшли пар двадцять, якщо не більше, і всі — чудові танцюристи, які коли вже підуть танцювати, так до упаду, не шкодуючи п'яток!

Але хоч би їх було п'ятдесят, а хоч і сто п'ятдесят пар — старий Феззівіг і тоді був би на висоті, та й місіс Феззівіг теж. Так, вона й справді всім була до пари своєму чоловікові. І якщо це не найбільша похвала, то скажіть мені, яка більша, і я відповім — вона гідна і цієї. Справжнє сяйво випромінювали литки містера Феззівіга. Вони зблискували то тут, то там, як два місяці. Ви ніколи б не могли сказати з упевненістю, де вони опиняться наступної миті. Старий Феззівіг і місіс Феззівіг проробили всі фігури танцю, як належить, — і бігцем уперед, і бігцем назад, і, взявшись за руки, галопом, і уклін, і реверанс, і покружляли, й пірнули під руки, й повернулися, нарешті, на своє місце, а тоді старий Феззівіг підстрибнув і пристукнув у повітрі каблуками, — так спритно, що здавалося, ніби його ноги підморгнули танцюристам, — і тут же одразу став як укопаний.

Коли годинник пробив одинадцять, домашній бал закінчився. Містер і місіс Феззівіги, ставши обабіч дверей, потискали руку кожному гостю чи гості й бажали йому чи їй веселого Різдва. А коли всі гості розійшлися, господарі так само розпрощались і з учнями. І ось веселі голоси завмерли вдалині, а двоє молодих людей пішли до своїх ліжок у глибині магазину.

Доки тривав бал, Скрудж поводився як божевільний. Всім своїм єством він був із танцюристами, з тим юнаком, у якому впізнав себе. Він наче брав участь у всьому, що відбувалося, все пригадував, усьому радів і відчував неймовірне хвилювання. І лише тепер, коли сяючі фізіономії Діка і юного Скруджа почезли з очей, він згадав про Привида і завважив, що той пильно дивиться на нього, а світло над його головою горить дуже яскраво.

— Як небагато потрібно, щоб змусити цих простаків сповнитися подяки, — мовив Привид.

— Небагато? — здивувався Скрудж.

Дух зробив йому знак прислухатися до задушевної бесіди двох учнів, які розхвалювали Феззівіга, а коли Скрудж послухався, мовив:

— А хіба ні? Він же витратив суцю дрібницю — всього три-чотири фунти того, що у вас на землі називають грошима. Чи заслуговує він таких похвал?

— Та ж не в цьому суть, — заперечив Скрудж, якого зачепили за живе ці слова; він навіть не завважував, що міркує не так, як йому властиво, а як колишній юний Скрудж. — Не в цьому суть, Привиде. Він має владу зробити нас щасливими чи нещасливими, а нашу працю — легкою чи тяжкою, перетворити її на задоволення чи на муки. Нехай він робить це словом або поглядом, за допомогою чогось настільки незначного й невагомого, що не можна ні обчислити, ні обмірити, — та все одно добро, яке він чинить, вартує цілого статку.

І тут Скрудж відчув на собі погляд Привида й запнувся.

— Чого ж ти замовк? — запитав його Дух.

— Так, нічого, — відповів Скрудж.

— А все-таки, — наполягав Дух.

— Нічого, — сказав Скрудж, — нічого. Просто мені захотілося сказати два-три слова моєму клеркові. Оце й усе.

Тим часом юний Скрудж погасив лампу. І ось уже Скрудж із Привидом знову стояли під відкритим небом.

— Мій час минає, — завважив Дух. — Поквапся!

Слова ці не стосувалися Скруджа, а навколо не було ні душі, — проте вони негайно справили свій вплив, і Скрудж знову побачив самого себе.

Але тепер він був уже значно старший — у розквіті літ. Риси обличчя його ще не стали настільки різкими й суворими, як в останні роки, але турботи й скнарість уже наклали відбиток на його обличчя. Неспокійний, жадібний блиск з'явився в очах, і було зрозуміло, яка хвороблива пристрасть пустила корені в його душі і що станеться з ним, коли вона виросте і її чорна тінь поглине його всього.

Він був не сам. Поруч із ним сиділа чарівна молода дівчина в жалобі. Сльози на її віях блищали в променях сяйва, яке випромінював Дух.

— Все це так мало значить тепер для тебе, — говорила вона тихо. — Ти поклоняєшся тепер іншому божеству, і воно витиснуло мене з твого серця. Що ж, якщо воно зможе підтримати й утішити тебе, як хотіла б підтримати й утішити я, тоді, звичайно, я не повинна засмучуватися.

— І що це за божество, яке витиснуло тебе? — запитав Скрудж.

— Гроші.

— Немає справедливості на землі! — мовив Скрудж. — Світ найсуворіше ставить до бідності, але не менш суворо — принаймні на словах — засуджує погоню за багатством.

— Ти занадто переймаєшся думкою світу, — лагідно докорила вона йому. — Всім своїм колишнім надіям і мріям ти зрадив заради однієї — стати невразливим для його шпилькових уколів. Хіба я не бачила, як усі твої шляхетні прагнення гинули одне за одним, і нова всеперемагаюча пристрасть — пристрасть до наживи — помалу заволоділа тобою!

— То й що ж? — заперечив він. — Хіба погано, що я нарешті порозумнішав? Моє ставлення до тебе не змінилося.

Вона похитала головою.

— Хіба не так?

— Наші заручини — справа минулого. Обоє ми були бідні тоді й задовольнялися тим, що мали, сподіваючись згодом збільшити наш статок терплячою працею. Але відтоді ти змінився. У ті роки ти був зовсім іншим.

— Я був хлопчиськом,— нетерпляче відповів він.

— Ти сам знаєш, що ти був не той, що тепер,— заперчила вона.— а я все та ж. І те, що обіцяло нам щастя, коли ми були як одне ціле, тепер, коли ми стали чужими одне одному, провіщає нам тільки горе. Не розповідатиму тобі, як часто і з яким болем я міркувала над цим. Так, я багато думала і вирішила повернути тобі волю.

— Хіба я коли-небудь просив про це?

— На словах — ні. Ніколи.

— А як же тоді?

— Усім своїм новим, зміненим еством. У тебе інша душа, інший спосіб життя, інша мета. І вона для тебе найважливіша. Це зробило мою любов непотрібною тобі. Вона не має цін у твоїх очах. Зізнайся,— сказала дівчина лагідно, але разом із тим пильно і твердо дивлячись йому в очі,— якби ці узи не зв'язували нас, хіба тепер ти домагався б моєї любові, намагався б мене завоювати? О ні!

Здавалося, він мимо своєї волі не міг не визнати справедливості цих слів. Але все-таки, зробивши над собою зусилля, відповів:

— Це тільки ти так гадаєш.

— Я рада була би думати інакше! — відповіла вона.— Бог свідок! Якщо вже навіть я мусила нарешті визнати цю гірку істину, то яка насправді вона сувора й незаперечна! Бо ж не можу я повірити, що ставши вільним від жодних зобов'язань, ти взяв би за дружину дівчину без приданого! Та ж навіть виливаючи мені свою душу, ти не в змозі приховати того, що кожен твій крок продиктований Користою! Тож якби ти на мить зрадив собі й зупинив свій вибір на такій дівчині, як я,— хіба я не розумію, як швидко прийшли б слідом за цим каяття і жаль?! Ні, я розумію все. І я звільняю тебе від твого слова. Звільняю по добрій волі — в ім'я моєї любові до того, ким ти був колись.

Він хотів щось сказати, але вона, відсторонившись від нього, продовжувала:

— Можливо,— згадуючи минуле, я вірю в це,— можливо, тобі буде боляче розлучитися зі мною. Але скоро, дуже скоро це минеться, і ти з радістю забудеш мене як порожню, марну мрію, від якої ти вчасно отямився. А я можу тільки побажати тобі щастя в тому житті, яке ти собі обрав! — Із цими словами вона залишила його, і вони розсталися назавжди.

— Привиде! — заволав Скрудж.— Я не хочу більше нічого бачити. Відведи мене додому. Невже тобі приємно мучити мене!

— Ти побачиш ще одну тінь Минулого,— сказав Дух.

— Жодної,— вигукнув Скрудж.— Жодної. Я не бажаю її бачити! Не показуй мені більше нічого!

Але невблаганний Дух, поклавши на нього обидві руки, змусив дивитися на те, що було далі.

Вони перенеслися в інше місце і в інший час; Скрудж побачив кімнату, не дуже велику й не багату, але доволі зручну й затишну. Біля каміна, у якому пекуче, по-зимовому, палали дрова, сиділа молода красива дівчина. Скруджеві здалося, що це його подруга, з якою вони щойно розійшлися,— настільки вони були схожі,— але одразу ж побачив і її. Тепер це була жінка середніх літ, усе ще приваблива. Вона теж сиділа біля каміна навпроти дочки. У кімнаті стояв страшенний гамір, там було стільки дітей, що схвильований Скрудж не зміг би їх тепер навіть порахувати. І на відміну від череди у відомому вірші¹, де сорок корівок поводитись як одна, тут кожна дитина галасувала за всіх сорока, і це було надзвичайно оглушливо.

Утім, це нікого, очевидно, не турбувало. Навпаки — мати й дочка від душі раділи й сміялися, дивлячись на малюків, а відтак дочка й сама долучилася до їхніх витівок, і маленькі розбійники взялися немилосердно її термосити. О як би мені хотілося бути одним із них! Але я б ніколи не був таким немилосердним. Нізачо в світі не посмігив би я смикнути за ці коси чи розтріпати їх. Навіть заради порятунку життя не осмілюся б я стягнути з її ніжки — Бог свідок! — безцінний малюсінський черевичок. І хіба наважився б я, як оці маленькі нахаби, обхопити її за талію! Та якби моя рука ризикнула тільки оповитися навколо її стану, вона так би й приросла до нього і ніколи б уже не випрямилася, покарана за таку зухвалість. Утім, визнаю, що я безмірно бажав би торкнутися її губ, звернутися до неї із запитанням, бачити, як вона відкріє вуста, відповідаючи мені! Любувався б опущеними віями, не засоромивши її! Розпустив би її шовковисте волосся, кожне пасмо якого — безцінний скарб! Словом, не приховую, що я бажав би користатися всіма правами пустотливої дитини, але бути разом з тим дорослим чоловіком, щоб знати їм ціну.

Але ось почувся стук у двері, і всі, хто був у кімнаті, так прудко кинулися до дверей, що дівчина — із усміхненим обличчям і в доволі пом'ятому платті — опинилася в самому центрі буйної ватаги і вігала батька, щойно той устиг ступити за поріг у супроводі розсильного, навантаженого іграшками й іншими різдвяними подарунками. Беззахисного розсильного негайно і з неймовірним галасом узяли приступом. На нього видряпувалися,

---

¹ Мова йде про поезію Вільяма Вордсворда «Написано в березні», де оповідається про щасливих корівок — їх «сорок пасуться, наче одна».

приставивши до нього замість драбини стільці, щоб випорожнити його кишені й відібрати в нього пакети в обгортковому папері; його душили, обхопивши за шию; на ньому повисали, вчепившись за краватку; його дубасили по спині кулаками й буцали ногами, виявляючи таким чином украй ніжну до нього любов! А якими криками здивування й захвату супроводжувалося розгортання кожного пакета! А який невимовний жах охопив усіх, коли найменшого застигли на місці злочину — з іграшковою сковорідкою, засунутою в рот,— і одразу ж виникла підозра, що він уже встиг проковтнути дерев'яного індика, що був приклеєний до дерев'яної тарілки! А які всі були раді, коли тривога виявилася помилковою! Все це просто неможливо описати! Скажемо тільки, що один за одним усіх діглахів,— а разом із ними й гучні вияви їхніх почуттів,— повиводили з вітальні нагору й повкладали у ліжка, де вони помалу вгамувалися.

Тепер Скрудж спрямував усю свою увагу на дорослих, і сльоза затуманила його погляд, коли господар разом із дружиною і ніжно притуленою до його плеча дочкою зайняв своє місце біля каміна. Скрудж мимоволі подумав про те, що таке ж граційне, життєрадісне створіння могло б і його називати батьком і обігрівати подихом своєї весни його сувору зиму!

— Белл,— сказав чоловік із посмішкою, звертаючись до дружини,— а я бачив сьогодні твого колишнього приятеля.

— Кого ж це?

— Вгадай!

— Як я можу вгадати? А втім, здається, здогадуюся! — вигукнула вона і розреготалася вслід за чоловіком.— Містера Скруджа?

— Так, його. Я проходив повз його контору, а він працював там при свічі, не зачинивши віконниць, так що я за всього бажання не міг його не побачити. Його компаньйон, кажуть, при смерті, і він, розумієш, сидить там у себе самісінький. Один, як перст, на всьому білому світі.

— Привиде! — вимовив Скрудж надламаним голосом.— Забери мене звідси.

— Я ж казав тобі, що все це — тіні минулого,— відповів Дух.— Так воно було, і не моя в тому провина.

— Забери мене! — заблагав Скрудж.— Я не можу це витерпіти.

Він повернувся до Духа і побачив, що в його особі якимось незбагненим чином поєдналися окремі риси всіх людей, яких той йому показував.

Не тямлячи себе, Скрудж зробив запеклу спробу звільнитися.

— Відпусти мене! Відведи додому! За що ти переслідуєш мене!

Борючись із Духом,— якщо це можна назвати боротьбою, адже той не чинив жодного опору і навіть немовби не завважував зусиль свого супротивника,— Скрудж побачив, що сніп світла в Духа над головою розгоряється все яскравіше. Підсвідомо відчуваючи, що саме тут приховано ту таємничу владу, яку має над ним ця істота, Скрудж схопив ковпак—вогнегасник і рішучим рухом насунув Духові на голову.

Дух якось одразу осів під ковпаком, і він накрив його аж до п'ят. Але як би міцно не притискав Скрудж вогнегасника до Привидової голови, йому не вдалося загасити світла, що струменіло з-під ковпака на землю.

Страшна втома раптово зморила Скруджа. Його непереборно хилило до сну, і тієї ж миті він побачив, що знову у своїй спальні. Востаннє щосили натиснув на ковпака-вогнегасника, а тоді його рука ослабла, і впавши на ліжко, він заснув мертвецьким сном.

Куплет третій. Другий із трьох духів

Прокинувшись від свого ж таки дивовижно гучного храпу, Скрудж сів на ліжку і спробував зібратися з думками. Цього разу йому не треба було нагадувати про те, що годинник на дзвіниці незабаром проб'є першу. Він відчував, що прокинувся саме вчасно і на нього чекає розмова з другим Духом, який мусив з'явитися до нього завдяки проханню Джейкоба Марлі.

Однак, роздумуючи над тим, з якого боку ліжка відкинеться цього разу ковдра, Скрудж відчув раптом дуже неприємний холодок і поспішив сам, власними руками, відкинути ковдру, а відтак влігся назад на подушки й пильно оглянув кімнату. Він твердо вирішив, що цього разу не дасть застигнути себе зненацька й злякатися, він перший окликне Духа.

Люди небоязкі, які величаються тим, що їм сам чорт не брат і вони пройшли навіть мідні труби, бажаючи довести своє молодецтво і одчайдушність, зазвичай кажуть, що здатні на все — від гри в орлянку до душоубства, а між цими двома крайностями вміщається, як відомо, все, що завгодно. Не чекаючи від Скруджа аж такої відваги, я повинен усе-таки запевнити вас, що він готовий був зустрітися віч-на-віч із найстрашнішими феноменами, і поява будь-яких примар — від немовлят до носорогів — не могла б його тепер здивувати.

Однак, готовий майже до всього, він таки найменше був готовий до повної відсутності будь-чого, і тому, коли годинник на дзвіниці пробив першу і жоден привид не з'явився, Скруджа затрусило як у лихоманці. Минуло ще п'ять хвилин, десять, п'ятнадцять — нічого. Однак весь цей час Скрудж, лежачи на своєму ліжку, був ніби в самому центрі плями червонуватого світла, яке заструменіло невідь звідки, щойно годинник пробив першу; але оскільки це було всього лише світло і Скрудж так і не збагнув, звідки це взялося і що означає, воно здавалося йому страшнішим від цілої дюжини примар. Він

навіть мимохідь із жахом подумав, що з ним може трапитися унікальний випадок мимовільного самозаймання, але й про це він нічого не міг знати напевне. І врешті-решт усе-таки подумав — а ви чи я подумали б, ясна річ, із самого початку, бо всім відомо, що лише той, хто не потрапляв у скрутне становище, найкраще знає, як при цьому слід поводитися, і якби це трапилося з ним, то він, звісно, саме так би й чинив,— отже, повторюю, Скрудж нарешті таки подумав, що джерело примарного світла може бути в сусідній кімнаті, звідки, якщо придивитися уважніше, це світло й струменіло. Коли ця думка запанувала в його свідомості, він тихенько сповз із ліжка і, шаркаючи пантофлями, рушив до дверей.

Щойно його рука торкнулася клямки, як незнайомий голос, назвавши його на ім'я, велів увійти. Скрудж увійшов.

Це була його власна кімната. Без сумніву. Але вона дивовижно змінилася. Всі стіни й стеля були прикрашені живими рослинами, і кімната скидалася на ліс. Яскраві блискучі ягоди весело визирали із зеленого листя. Свіжі тверді листи гостролисту, омели й плюща блищали, як маленькі дзеркальця, розвішені на гілках, а в каміні горіло таке яскраве полум'я, якого цей понурий камінь не знав ні за часів Скруджа, ні за часів Марлі, ані протягом багатьох і багатьох холодних зим. На підлозі величезною купою, що скидалась на трон, були складені смажені індички, гусаки, кури, дичина, свинячі окости, великі шматки яловичини, молочні поросята, грілянди сосисок, смажені пиріжки, різдвяні пудинги, діжки з устрицями, гарячі кашгани, рум'яні яблука, соковиті апельсини, ароматні груші, величезні пироги з лівером і паруючі чаші з пуншем, запашні випари якого стелилися в повітрі, як туман. І на цьому троні невимушено й величаво сидів такий веселий і сяючий велетень, що досить було глянути на нього — і аж серце раділо. У руці в нього був смолоскип, трохи схожий за формою на ріг достатку, і він підняв його високо над головою, щоб освітити Скруджа, коли той просунув голову в двері.

— Заходь! — гукнув Привид до Скруджа.— Заходь, і будемо знайомі, чоловіче!

Скрудж несміло зайшов і, похнюпивши голову, став перед Привидом.

Це був уже не той Скрудж. Похмурий і суворий, він не зважувався підвести очі й зустріти ясний і добрий погляд Привида.

— Я Дух Нинішнього Різдва,— сказав Привид.— Глянь на мене!

Скрудж шанобливо підвів очі. Дух був одягнений у просту зелену мантию чи накидку, облямовану білим хутром. Одіж ця вільно й недбало спадало з його пліч, і широкі груди велетня були оголені, немовби він хотів продемонструвати, що не потребує жодних штучних покровів чи захистків. Босі ступні виглядали з-під пишних складок мантиї, а голова була покрита лише віночком із гостролисту, на якому де-не-де зблискували

крижинки. Довгі темно-каштанові кучері розсипалися по плечах, добре відкрите обличчя посміхалося, очі сяяли, голос звучав весело, вигляд був життєрадісний, а рука привітно протягнена. На поясі висіли стародавні піхви, але — порожні, без меча, та й самі вони були добряче поїдені іржею.

— Ти ж ніколи ще не бачив таких, як я! — вигукнув Дух.

— Ніколи, — відповів Скрудж.

— І ніколи не спілкувався з молодими членами нашого сімейства, з яких я — наймолодший? Я маю на увазі моїх старших братів, які народжувалися в останні роки? — допитувався Привид.

— Начебто ні, — сказав Скрудж. — Боюся, що ні. А в тебе багато братів, Привиде?

— Понад тисячу вісімсот, — відповів той.

— Оце так сімейка! Спробуй таку прогоду! — пробурмотів Скрудж.

Дух Нинішнього Різдва підвівся.

— Духу, — сказав Скрудж смиренно. — Веди мене куди хочеш. Минулої ночі я йшов з примусу й одержав урок, який не минув марно. Якщо цієї ночі ти теж маєш мене чому-небудь навчити, хай і це піде мені на користь.

— Торкнися моєї мантиї.

Скрудж міцно вчепився за неї.

Гостролист, омела, червоні ягоди, плющ, індички, гусаки, кури, дика птиця, свинячі окости, яловичі туші, поросята, сосиски, устриці, пироги, пудинги, фрукти і чаші з пуншем — усе зникло тієї ж миті. А водночас зникли і кімната, і палаючий камін, і багряне сяйво смолоскипа, і нічний морок; Дух і Скрудж стояли вже на міській вулиці. Був різдвяний ранок, дуже морозно, і на вулиці звучала своєрідна музика, трохи різка, але приємна — це зчищали сніг із тротуарів і згрібали його з дахів; а хлопчаки захоплено спостерігали, як, ефектно розсипаючись, падають на землю сніжні лавини.

На тлі сліпуче білого покрову, що лежав на дахах, і навіть не настільки білосніжного на землі, стіни будинків здавалися похмурими, а вікна — ще похмурішими й темнішими. Важкі колеса екіпажів і фургонів залишали в снігу глибокі колії; а на перехрестях великих вулиць ці колії, схрещуючись сотні разів, утворили в густому жовтому кришиві талого снігу складну мережу каналів, заповнених крижаною водою. Небо було похмуре, і вулиці тонули в попелясто-брудній імлі, схожій чи на паморозь, чи на випару, яка осідала на землю темною, як сажа, росою, — немовби всі комини Англії змовилися між собою і щодуху задиміли водночас. Словом, ані саме місто, ані погода особливо не налаштовували на веселощі, проте на вулицях таки було весело — так, як не буває, певно, й погожого літнього дня, коли сонце світить яскраво, а повітря свіже і чисте.

Проте люди, які згрібали сніг із дахів, були навдивовижу бадьорі й веселі. Вони задерикувато перегукувалися один з одним, а часом і запускали в сусіда сніжкою — значно менш небезпечною бомбою, ніж та, що злітає часом із язика, — і весело реготали, якщо бомба втрапляла в ціль, і ще веселіше — якщо пролігала мимо. Двері крамничок із курятиною були вже напівпричинені¹, а бакалійні прилавки переливалися всіма барвами веселки. Тут стояли величезні круглі кошики з каштанами, схожі на обтягнуті жилетами животи веселих старих джентльменів. Вони прихилилися до одвірків, а іноді й викочувалися за поріг, задихаючись від пересичення. Тут була і рум'яна, смуглолиця й товстопуза іспанська цибуля, гладка й блискуча, як лискучі від жиру шоки іспанських ченців. Лукаво і нахабно вона підморгувала з полиць дівчатам, які, пробігаючи мимо, з награною сором'язливістю поглядали нишком на підвішену до стелі гілочку омели². Тут були яблука і груші, складені височенними барвистими пірамідами. Тут були грона винограду, розвішені хазяйновитим власником крамниці на найвидніших місцях, щоб перехожі, любуючись ними, безкоштовно ковтати слинку. Тут були груди лісових горіхів — коричневих, ледь затягнутих пушком; їх аромат воскрешав у пам'яті давні прогулянки по лісу, коли так приємно брести, втопаючи по котики в опалому листі, й слухати, як воно шелестить під ногами. Тут були пухкі, темно-коричневі печені яблука, які вигідно відтіняли яскраву жовтизну лимонів і апельсинів і всім своїм апетитним виглядом наполегливо переконували вас принести їх додому в паперовому пакеті і з'їсти на десерт. Навіть золоті й срібні рибки, що плавали у великій чаші в центрі всієї цієї пишноти, — навіть ці холоднокровні натури, здавалося, розуміли, що відбувається щось незвичайне, і беззвучно роззявляючи роти, всі, як одна, в якомусь безпристрасному екстазі описували коло за колом усередині свого маленького замкнутого світу.

А бакалійники! Що ж бакалійники? У них лише одна чи дві віконниці були зняті з вікон, але чого тільки не побачиш, заглянувши туди! Чашки ваг весело дзенькотіли, вдаряючись об прилавок, мотузка стрімко розмотувалася з катушки, а бляшанки прудко стрибали з полиць на прилавок, наче це були м'ячики в руках досвідченого жонглера. Змішаний аромат кави й чаю так приємно лоскотав ніздрі; родзинок рідкісних сортів було так багато; мигдаль був таким сліпуче білим, палички кориці — такими рівними й довгими; всі інші прянощі так чудово пахли, а цукати так спокусливо просвічувалися крізь цукрову глазур, що навіть у найбайдужніших покупців починало смоктати під ложечкою! Інжир був м'ясистий і соковитий, а чорнослив, соромливо зашарівшись, солодко посміхався у своїх пишно оздоблених коробках. І все, геть усе виглядало

¹ На свята крамнички зачинялися рано — щойно у церквах починалося богослужіння.

² За англійським звичаєм, хлопець міг поцілувати дівчину, якщо на Різдво ввіймає її під гілкою омели, підвішеною до стелі чи до люстри.

надзвичайно смачним і ошатним у своєму різдвяному убранстві... Та найголовнішим було все-таки те, що хоч усіх і охопили поспіх і нетерпіння, що покупці раз-по-раз натикалися один на одного в дверях, аж тріщали їхні плетені кошики, що вони забували покупки на прилавку й стрімголов бігли за ними назад і робили ще сотню подібних промахів,— незважаючи на це, всі в передчутті радісного дня були в напручуд святковому й чудовному настрої, а господар і його помічники були такі добродушно-привітні, що блискучі металеві пряжки у формі серця, якими пристебнуті тасьми їхніх фартухів, можна було помилково сприйняти за їхні власні серця, виставлені для загального огляду і на радість різдвяним галкам, щоб ті могли подзьобати їх на свята¹.

Але ось задзвонили в дзвони, закликаючи всіх добрих людей до церкви, і веселий, святково вдягнений люд вийшов вулиці; і одразу з усіх провулків потягнулися зі своїми різдвяними гусаками й качками до пекарні бідняки². Вигляд цих бідних людей, які зібралися до трапези, певно, дуже зацікавив Духа, бо він зупинився разом зі Скруджем біля дверей пекарні і, припіднімаючи накривки з каструль, які проносили мимо нього, взявся кропити їх олією зі своєї лампи. Це, звісно, була незвичайна лампа, адже досить було кому-небудь зіткнутися в дверях і зчинити сварку, як Дух кропив з неї сперечальників, і до них одразу ж поверталася благодушність. Соромно, казали вони, лягається в перший день Різдва. І справді, ще б не соромно!

У належний час дзвін затих, і двері пекарень зачинилися, але на снігу біля їхніх підвальних вікон з'явилися таловини, від яких валила така пара, наче кам'яні плити тротуарів теж варилися чи пражилися, і все це приємно свідчило про те, що різдвяні обіди вже поставлені в піч.

— Чим ти покропив? — запитав Скрудж Духа.— Може, це додає якогось особливого аромату стравам?

— Так, особливого.

— А чи до кожного обіду воно годиться?

— До кожного, який подали на стіл від чистого серця, а особливо — до обіду бідняка.

— Чому до обіду бідняка особливо?

— Бо там воно найпотрібніше.

— Духу,— після хвилинного роздуму мовив Скрудж,— я дивуюся, чому з усіх істот, які приходять до нас із різних потойбічних сфер, саме ти, Дух Нинішнього Різдва, так прагнеш перешкодити безневинним задоволенням цих людей.

¹ Парафраз із Вільяма Шекспіра. Яго, герой його трагедії «Отелло», каже: «Якби моя поведінка відображала мої почуття, я незабаром ходив би з відкритою душею і моє серце подзьобали б галки».

² До 1880-х років англійські бідняки, не маючи вдома зручних печей, носили святкові страви в пекарню, де їх готували за невелику плату.

— Я? — закричав Дух.

— Ти ж хочеш позбавити їх можливості обідати кожного сьомого дня тижня¹ — а для багатьох це єдиний день, коли можна сказати, що вони й справді обідають. Хіба не так?

— Я цього хочу? — повторив Дух.

— Адже це з твоєї волі на сьомий день зачинені всі пекарні, — сказав Скрудж. — А це те ж саме.

— З моєї? — знову обурився Дух.

— Вибач, якщо я помилюся, але це робиться твоїм ім'ям чи принаймні від імені твоєї рідні.

— Тут, на вашій грішній землі, — відповів Дух, — є чимало людей, які чваняться своєю близькістю до нас. Спонукувані ненавистю, заздрістю, гнівом, гординою, святенництвом і себелюбністю, вони чинять свої злі справи, прикриваючись нашим ім'ям. Але ці люди так само далекі від нас, наче вони ніколи й не народжувалися. Запам'ятай це і звинувачуй у їхніх вчинках лише їх самих.

Скрудж пообіцяв, що він так і чинитиме надалі, і вони, як і раніше невидимі, перенеслися на глуху окраїну міста. Слід зауважити, що Дух мав одну дивну властивість, на яку Скрудж звернув увагу, ще коли вони були біля пекарні: незважаючи на свій велетенський зріст, цей Привид напрочуд легко пристосовувався до будь-якого місця і стояв під найнижчою покрівлею так само невимушено і не втрачаючи при цьому своєї неземної величі, наче це було пишне склепіння зали.

Чи просто доброму Духові було приємно виявляти цю свою особливість, чи він зробив це тому, що був великодушним і жалів бідняків, проте він одразу ж рушив до житла клерка — того, який працював у Скруджевій конторі, — і Скрудж, міцно вчепившись за край його мантиї, теж пішов із ним. На порозі дому Боба Кретчита Дух зупинився і з посмішкою покropив його житло зі своєї лампи. Подумайте лишень! Житло Боба, який заробляв усього якихось жалюгідних п'ятнадцять «бобів»² на тиждень! Боба, який по суботах клав у кишеню всього лише п'ятнадцять матеріальних відповідників свого християнського імені! Проте Дух Нинішнього Різдва удостоїв свого благословення всі його чотири кімнатки.

Тим часом Бобова дружина місіс Кретчит у дшевому, двічі перешитому, але зате щедро оздобленому стрічками платті — всього за шість пенсів стрічки, а який вигляд! — розстелила на столі скатертину. Їй допомагала Белінда Кретчит, її друга дочка, так само

¹ Мова йде про кампанію, яку проводило під ту пору англійське духовенство, — щоб на свята жодна торгівля не проводилася. Це було вкрай незручно зайнятим на роботі людям, які лише на свята й могли сходити в крамницю.

² «Бобом» у просторіччі тогочасні англійці називали шилінг — дрібну монету.

щедро обшита стрічками, а юний Пігер Кретчит полів тим часом виделкою в каструлю з картоплею, і коли кінці гігантського комірця (ця особиста власність Боба Кретчита перейшла з нагоди великого свята у власність його сина і прямого спадкоємця) від різкого руху опинилися у нього в роті, він відчув себе таким франтом, що висловив бажання негайно похизуватися своєю накрохмаленою білизною на гулянці в парку. Тут у кімнату з галасом вбігли ще двоє Кретчитів — молодший син і молодша дочка — і, захлинаючись від захвату, сповістили, що біля пекарні пахне смаженим гусаком і вони одразу по запаху впізнали, що це смажитися саме їхній гусак. І зачаровані сліпучим видом гусака, нафаршированого цибулею і шавлією, вони затанцювали навколо столу, звеличуючи до небес юного Піга Кретчита, який тим часом так ретельно роздував вогонь у грубці (він анітрохи не загордився з цього, незважаючи на пишній комірць), що картопля в каструлі, яка доти ліниво булькала, раптом почала підстрибувати й стукатися зсередини об покритку, вимагаючи, щоб її швидше випустили на волю і здерли з неї шкурку.

— Де ж забарився ваш дорогий татусь? — мовила місіс Кретчит. — І ваш братик, Крихітка Тім! Та й Марта вже півгодини як мала би прийти. Минулого Різдва вона так не запізнювалася.

— Марта тут, мамусю, — вимовила дівчина, з'являючись у дверях.

— Марта тут, мамусю! — закричали молодші Кретчити. — Ура! А який у нас буде гусак, Марто!

— Господь з тобою, люба, де це ти нині так загаялася! — вігала дочку місіс Кретчит і, розцілувавши її в обидві щоки, клопітливо допомогла звільнитися від капора й шалі.

— Учора допізна сиділи, мамусю, треба було закінчити всю роботу, — відповіла дівчина. — А сьогодні весь ранок прибирали.

— Гаразд! Хвалити Бога, прийшла нарешті! — сказала місіс Кретчит. — Сідай ближче до вогню, люба, зігрійся.

— Ні, ні! Тато йде! — заволали молодші Кретчити, які умудрялися завважувати геть усе. — Сховайся, Марто! Сховайся!

Марта, звісно, сховалась, а на порозі з'явився худенький Боб — батько сімейства — в поношеному костюмі, підлатаному й вичищеному до свята, і в теплому шарфі, що звисав попереду фути на три, не рахуючи бахром, і з Крихіткою Тімом на плечах. Неборака Тім тримав у руці маленьку милицю, а його ноги були в металевих шинах.

— А де ж наша Марта? — закричав Боб Кретчит, озираючись довкола.

— Вона не прийде, — сповістила місіс Кретчит.

— Не прийде? — розчаровано повторив Боб Кретчит. А він мчав із церкви, як чистокровний скакун із Крихіткою Тімом у сідлі, і прийшов додому галопом!

— Не прийде до нас на перший день Різдва?

Звісно, це був тільки жарт, але засмучений вигляд батька так зворушив Марту, що вона, не витримавши, вискочила з комори і кинулася йому на шию, а молодші Кретчити забрали Крихітку Тіма на кухню — послухати, як булькає вода в казані, у якому вариться загорнений у серветку пудинг.

— А як поведився наш Крихітка Тім? — допитувалася місіс Кретчит, вволю посміявшись із довірливості чоловіка, який саме радісно розцілувався з дочкою.

— Це не дитина, а чисте золото, — відповідав Боб. — Чисте золото. Він, розумієш, так часто залишається сам і все сидить собі й думає, що до такого іноді додумується — просто дивуєшся. Повертаємося ми з ним додому, а він раптом каже мені: добре, мовляв, що його бачили в церкві. Адже він каліка, і, певно, людям приємно, дивлячись на нього, згадати в перший день Різдва, Хто дав змогу кульгавим ходити і сліпих зробив видючими.

Голос Боба помітно тремтів, коли він заговорив про свого найменшого синочка, а коли він додав, що Тімові з дня на день стає все краще, голос у нього затремтів ще дужче.

Боб не встиг більше нічого сказати — почувся стукіт маленької милиці, і Крихітка Тім у супроводі братика й сестрички повернувся до свого стільчика біля вогню. Боб, підкрутивши вилогу (бідолаха, певно, гадав, що їм ще може що-небудь зашкодити!), налив води в глечик, додав туди джину та кілька скибочок лимона і взявся все це старанно розбовтувати, а тоді поставив грітися на повільному вогні. Тим часом юний Пігер і двоє всюдисущих молодших Кретчитів побігли за гусаком, із яким незабаром урочисто повернулися.

Поява гусака зчинила неймовірну метушню. Можна було подумати, що цей домашній птах такий феномен, у порівнянні з яким чорний лебідь — щось зовсім буденне. А втім, у цьому бідному домі гусак і справді був дивиною. Місіс Кретчит підігріла підливу, приготовлену заздалегідь у маленькій каструльці, а юний Пігер з неабиякою енергією взявся розминати картоплю. Міс Белінда додала цукру в яблучний соус. Марта обтерла гарячі тарілки. Боб посадив Крихітку Тіма в куточку поруч із собою, а молодші Кретчити розставили для всіх стільці, не забувши й себе, і застигли біля столу на сторожових постах, закривши собі ложками роти, щоб не попросити шматочок гусака, перш ніж до них дійде черга.

І ось стіл уже накритий. Прочитали молитву. Настає хвилююча пауза. Всі затамували подих, а місіс Кретчит, пильно оглянувши ножа, розрізала ним грудинку, і бризнув сік, і довгоочікуваний фарш відкрився оку, і одностайний подих захвату пролунав над столом; навіть Крихітка Тім, підбурюваний молодшими Кретчитами, постукав по столі рукояткою ножа і слабо пискнув:

— Ура!

Ні, не бувало ще на світі такого гусака! Боб рішуче заявив, що ніколи не повірить, аби де-небудь міг бути інший такий же чудовий фарширований гусак! Усі навперербій захоплювалися його соковитістю й ароматом, а також величиною й дешевиною. Із яблучним соусом і картопляним пюре його цілком вистачило на вечерю для всієї родини. Так, справді, вони навіть не змогли його всього з'їсти,— захоплено відзначила місіс Кретчит, знайшовши вцілілу на таці мікроскопічну кісточку. Однак кожен був ситий, а молодші Кретчити не лише наїлися, а й перемазюкалися цибуляною начинкою аж до брів. Та ось міс Белінда змінила тарілки, і місіс Кретчит сама вийшла з кімнати, щоб вийняти пудинг із казана. Вона так хвилювалася, що воліла зробити це без свідків.

А якщо пудинг не поспів! А якщо він розвалиться, коли вона вийматиме його з форми! А якщо його вкрали, доки вони тут веселилися й уплігали гусака! Який-небудь зловмисник міг же перелізти через паркан, зайти з чорного ходу і викрасти пудинг! Такі припущення змусили молодших Кретчитів завмерти від страху. Словом, які лише жахи не лїзли в голову!

Увага! У кімнату повалила пара! Це пудинг вийняли з казана. Запахло, як під час прання! Це — від мокрої серветки. Тепер пахне як біля трактиру, коли поруч кондитерська, а в сусідньому будинку живе праля! Звісно, це несуть пудинг!

І ось з'являється місіс Кретчит — розчервоніла, засапана, але з гордовитою посмішкою на обличчі і з пудингом на тарелі,— таким надзвичайно твердим і міцним, що він радше схожий на рябе гарматне ядро. Пудинг зусібч охоплений полум'ям від палаючого рому і прикрашений рїдвяною гілкою гостролисту, увїкнutoю в його верхівку.

О чудовий пудинг! Боб Кретчит заявив, що за весь час, відколи вони одружені, місіс Кретчит ще жодного разу ні в чому не досягала такої досконалості, а місіс Кретчит заявила, що тепер їй легше на серці і вона може ззнатися, як непокоїлася, чи вистачить борошна. Кожен розхвалював пудинг, але нікому й на думку не спало сказати чи бодай подумати, що це був дуже маленький пудинг для такого великого сімейства. Це було би просто блюзнірством, і кожен із Кретчитів згорів би від сорому, якби дозволив собі подібний натяк.

Але ось обїд завершено, скатертину прибрали зі столу, в камїні підмели й розпалили вогонь. Спробували вміст глечика і визнали його чудовим. На столі з'явилися яблука й апельсини, а на вугїлля висипали цілий совок каштанів. Відтак усе сімейство розсілося біля камїна колом, як сказав Боб Кретчит, маючи на увазі, очевидно, півколо. По праву руку від Боба вишикувалася рядочком уся колекція фамїльного кришталю — дві склянки і горня з відбитою ручкою.

Ці посудини, втім, могли вмщати гарячу рідину нігрохи не гірше від яких-небудь золотих кубків, і коли Боб наповняв їх із глечика, обличчя його сяло, а каштани на вогні сичали й весело потріскували. Відтак Боб проголосив:

— Веселого Різдва, мої любі! І хай благословить нас усіх Господь!

І всі хором повторили його слова.

— Хай дарує нам Господь свою милість! — промовив і Крихітка Тім, коли всі замовкли.

Він сидів на своєму маленькому стільчику, притулившись до тата. Боб любовно тримав у руці його худеньку ручку, наче боявся, що хтось може відняти в нього синочка, і волів, щоб малий завжди був поруч.

— Душу,— сказав Скрудж, сповнений співчуття, якого ніколи досі не відчував.— Скажи, Крихітка Тім буде жити?

— Я бачу порожній стільчик біля цього злиденного вогнища,— відповів Дух.— І милицю, яка залишилася без господаря, але яку зберігають із любов'ю. Якщо Майбутнє нічого не змінить, дитина помре.

— Ні, ні! — закричав Скрудж.— О ні! Добрий Духу, скажи, що доля пощадить його!

— Якщо Майбутнє нічого не змінить,— повторив Дух,— дитя не доживе до наступного Різдва. Але що в цьому поганого? Якщо йому призначено вмерти, нехай собі вмирає і так скоротить надлишок населення

Почувши, як Дух повторює його власні слова, Скрудж потупив очі в муках каяття.

— Чоловіче! — сказав Дух,— Якщо в тебе у грудях серце, а не камінь, стережися повторювати ці страшні слова, доки тобі ще не відкрилося, ЩО є надлишком і ДЕ він. Чи тобі вирішувати, хто з людей має жити, а хто — вмерти? Може, ти сам в очах Небесного Судді значно меншою мірою вартий життя, ніж мільйони таких, як дитина цього бідняка. О Боже! Якась комашка, прилаштувавшись на билині, виносить вирок своїм голодним побратимам за те, що їх так багато розплодилося й копошиться в пилюці!

Скрудж зігнувся під вагою цих докорів, потупився й затремтів. Але одразу ж підвів очі, почувши своє ім'я.

— За здоров'я містера Скруджа! — сказав Боб.— Я пропоную тост за містера Скруджа, без якого не справити б нам цього свята.

— Скажеш таке — не справити! — скрикнула місіс Кретчит, спалахнувши.— Шкода, що його тут немає. Я б такий тост виголосила за його здоров'я, що аж!

— Моя люба! — докорив її Боб.— При дігях! На Різдво!

— Справді, лише заради Різдва можна пити за здоров'я такого бридкого, байдужого, жадібного скнари, як містер Скрудж,— заявила місіс Кретчит.— І ти сам це знаєш, Роберте! Ніхто не знає його краще, ніж ти, бідолахо!

— Моя любя,— лагідно відповів Боб.— Сьогодні все ж Різдво.

— Гаразд, вип'ю за його здоров'я заради тебе й заради свята,— сказала місіс Кретчит.— Але тільки не заради нього. Нехай собі живе й благоденствує. Побажаймо йому веселого Різдва і щасливого Нового року. Ото вже він буде веселий і щасливий, можу собі уявити!

Слідом за матір'ю випили й діти, але вперше за весь вечір вони пили не від усього серця. Крихітка Тім випив останнім — йому теж був якось не до душі цей тост. Містер Скрудж був злим генієм цієї родини. Згадка про нього чорною тінню лягла на святкові обличчя, і хвилин зо п'ять ніщо не могло прогнати цю похмуру тінь.

Але коли вона розвіялася, їм стало ще веселіше, ніж доти, бодай від самого лише усвідомлення, що зі Зловіщим Скруджем цього разу покінчено. Боб розповів, яке він нагледів місце для Пігера,— якщо справа вигорить, у них додасться цілих п'ять шилінгів і шість пенсів на тиждень. Кретчити-молодші помирали зі сміху, уявляючи, що їхній Пігер стане діловою людиною, а сам юний Пітер задумливо дивився на вогонь крізь вузьку щілину між кінцями комірця, немов прикидаючи, куди краще буде помістити капітал, коли на нього посипляться такі незліченні доходи. Відтак Марта, яку віддали на навчання капелюшній майстрині, почала розповідати, яку вона виконує роботу і по скільки годин працює без перепочинку, і яка вона рада, що завтра можна довше полежати в ліжку і добряче виспатися, адже Різдво, і її відпустили на весь день. Потім розповіла, як нещодавно бачила графиню й лорда, і той лорд був «такий маленький, зовсім як наш Пігер». Зачувши це, Пітер підтягнув свій комірець так високо, що якби ви були там присутні, то, певно, й не дізналися б, чи є в нього взагалі голова. А тим часом каштани і глечик уже не раз обійшли всіх по колу, і ось Крихітка Тім тоненьким жалібним голоском завів пісеньку про маленького хлопчика, який заблукав під час бурану, і повірте, співав він чудово.

Звичайно, нічого надзвичайного в усьому цьому не було. Ніхто в цьому сімействі не відрізнявся красою, ніхто не міг похвалитися гарним костюмом, та й одягу в них узагалі було небагато; черевики в усіх просили каші, а юний Пігер, судячи з деяких ознак, уже не раз мав нагоду познайомитися з позичковою касою. Проте всі тут були щасливі, задоволені одні одними, раді святау і вдячні долі; а коли вони почали зникати, розчиняючись у повітрі, їхні обличчя якось особливо засвітилися, адже Дух покропив їх

на прощання олією зі своєї лампи. А Скрудж не міг відірвати від них очей, і особливо — від Крихітки Тіма.

Тим часом уже стемніло і пішов доволі густий сніг, тож коли Скрудж у супроводі Духа знову опинився на вулиці, в кожному домі вже горіли каміни й у вікнах звабливо мерехтіло їхнє веселе полум'я. Тут тремтячі відблиски вогню на склі говорили про приготування до затишного сімейного обіду: біля вогню грілися тарілки, і чиясь рука вже піднялася, щоб затулити бордові портъери й відгородитися від холоду і мороку. Ось діглахи юрбою вибігли з будинку просто на сніг назустріч своїм тіткам і дядькам, кузенам і кузинам, заміжнім сестрам і одруженим братам, щоб першими їх вігати. А ось крізь опущені штори миготять тіні гостей. А ось зграйка красивих дівчат у теплих капорах і хутряних черевичках, щебечучи без угаву, перебігають через дорогу до сусідів, і горе самотньому холостякові (чарівні кругілки це знають не гірше від нас), який побачить їхні зарум'янені морозом щічки!

Справді, дивлячись на всіх цих людей, що йшли на дружню гостину, можна було подумати, що геть усі зібралися в гості й у жодному домі не залишилося господарів, щоб прийняти гостей. Але це було не так. Гостей чекали скрізь і раз у раз підкидали вугілля в каміни.

Як же радів Дух! Як радісно прямував він, оголивши свої широченні груди, розкинувши великі долоні й щедрою рукою розливаючи навколо нехитрі, але запальні веселощі. Навіть ліхтарник, що біг похмурою вулицею, залишаючи за собою тремтливий ланцюжок вогнів,— святково вдягнений, щоб потім і собі піти в гості,— голосно розсміявся, коли Дух пронісся мимо, хоча навряд чи могло спасти бідоласі на гадку, що хто-небудь, крім його власного святкового настрою, складає йому в цю хвилину компанію.

І раптом — а Дух хоч би словом про це попередив — Скрудж побачив, що вони стоять серед пустельного і похмурого торф'яного болота. Величезні безладно розкидані кам'яні брили робили болото схожим на цвинтар якихось гігантів. Звідусюди сочилась вода — вірніше, могла б сочитися, якби її скрізь, куди лиш сягало око, не скував мороз,— і не росло нічого, крім моху, дроку й колючої бур'янистої трави. На овиді призахідне сонце залишило багряну смугу, мовби чиясь похмуре око обзирало цю пустку; але й вона помалу вужчала, меркла, доки нарешті не злилася з сутінком безпросвітної ночі.

— Де ми? — запитав Скрудж.

— Там, де живуть рудокопи, які працюють у надрах землі,— відповів Дух.— Але й вони не цураються мене. Поглянь!

У віконці якоїсь халупки блимнув вогник, і вони поквапилися до неї, пройшовши крізь глинобитну огорожу. Перед їхніми очима постала весела компанія, що зібралася біля палаючого вогнища. Там сиділи старенькі дідусь і бабуся зі своїми дітьми, онуками і навіть правнуками. Всі вони були одягнені ошатно, по-святковому. Дідусь слабким, тремтячим голосом співав знайому йому ще з дитинства різдвяну пісню, а всі підхоплювали хором приспів. Дідуся раз-по-раз заглушав вітер, що проносився із завиванням над пустельним болотом. Щоразу, коли навколо старого починали звучати голоси, він веселів, оживлявся, і голос його міцнів, а як тільки вони стихали, і його голос слабшав і завмирав.

Дух не затримався біля цієї хатини, а наказав Скруджеві міцніше схопитися за його мантию і полетів далі над болотом... Куди? Невже до моря?

Так, до моря. Оглянувшись назад, Скрудж із жахом побачив грізну грядку скель — берег залишився позаду. Його оглушив гуркіт хвиль. Пінячись, розбиваючись, шаленіючи, вони з ревом уривалися в чорні, ними ж видовбані печери, немов люто прагнули зруйнувати землю.

За декілька миль від берега на похмурій, загубленій у морі скелі, об яку день за днем і рік за роком розбивався лютий прибій, стояв самотній маяк. Величезні купи морських водоростей обліпили його підніжжя, а буревісники (не чи породження вони вітру, як водорості — породження морських глибин?) кружляли над ним, злігаючи й падаючи, подібно хвилям, яких вони зачіпали крилом.

Але навіть тут двоє людей, що сторожили маяк, розпалили вогонь, і крізь вузьке вікно в кам'яній товщі стіни полум'я кидало яскравий промінь світла на бурхливе море. Простягнувши мозолисті долоні над грубим столом, за яким вони сиділи, сторожі потиснули один одному руки, відтак підняли важкі келихи з грогом і побажали один одному веселого Різдва; а старший, — на обличчі якого, мов на дерев'яній скульптурі на носі старого фрегата, відобразилися сліди жорстокої боротьби зі стихією, — затягнув бадью пісню, що звучала як ревіння морського прибою.

І ось уже Дух полетів над чорним бурхливим морем. Усе вперед і вперед, доки — вдалині від усіх берегів, як сам він сказав Скруджеві, — опустився разом із ним на палубу корабля. Вони переходили від однієї темної й похмурої фігури до іншої, від рульового біля штурвала до дозорця на носі, відтак до матросів, які стояли на вахті, і кожен із цих людей або наспівував тихенько різдвяну пісню, або думав про Різдво, або тихо ділився з товаришем спогадами про те, як він колись святкував, і висловлював сподівання наступне Різдво провести в колі родини. І кожен, хто був на кораблі, — спав він чи ні, добрий він чи злий, — знайшов у цей день найтепліші слова для тих, хто був поруч,

і згадав тих, хто й зоддалік був йому дорогий, і порадів, знаючи, що вони теж утішно згадують про нього. Словом, так чи інакше, але кожен відзначав у душі цей великий день.

І як же був здивований Скрудж, коли, прислухаючись до завивання вітру і міркуючи про сувору долю цих людей, які неслися вперед у мороці, сковзаючи над бездонною прірвою, такою ж незвіданою й таємничою, як сама Смерть,— як же він був здивований, коли, заглиблений у ці думки, він раптом почув веселий сміх. Але тут на нього чекала велика несподіванка, бо він упізнав сміх свого небожа і збагнув, що раптом перенісся у світлу, простору, добре нагріту кімнату, а Дух стоїть поруч із ласкавою посмішкою і дивиться ні на кого іншого, а на все того ж небожа!

— Ха-ха-ха! — реготав Скруджів племінник.— Ха-ха-ха!

Якщо ви, читачу, з якогось неймовірного дива знаєте людину, обдаровану завидною здатністю сміятися ще більш заразливо, ніж племінник Скруджа, вам нечувано пощастило. Познайомте мене з ним, і я дуже дорожитиму цим знайомством.

Хвороба і скорбота легко передаються від людини до людини, але все-таки немає на землі нічого більш заразливого, ніж сміх і веселий настрій, і я вбачаю в цьому доцільний, шляхетний і справедливий природний лад. Отже, Скруджів небіж реготав, тримаючись за боки, трясучи головою і корчачи сміховинні гримаси, а його дружина, племінниця Скруджа по чоловікові, дивлячись на нього, сміялася так само весело. Та й гості не відставали від господарів і теж реготали на все горло:

— Ха-ха-ха-ха-ха!

— Він сказав, що Різдво — це дурниця, нісенітниця, уявіть собі! — розповідав племінник.— І всерйоз це казав, їй-богу!

— Та як йому не соромно, Фреде! — обурливо скрикнула племінниця.

Ото вже ці жінки! Вони ніколи нічого не роблять наполовину і судять про все напрочуд рішуче.

Скруджова племінниця була дуже красивою — насправді красивою. Чарівне личко, наївно-здивований погляд, ямочки на щоках. Маленький пухкий ротик, здавалося, створений для поцілунків — і так воно, без сумніву, й було. Малюсінькі ямочки на підборідді з'являлися і зникали, коли вона сміялася; і ніхто в світі не мав таких променистих очей. Словом, слід визнати, що вона вміла підбадьорити, але й приголубити теж.

— Він кумедний старий дивак,— мовив племінник.— Не особливо привітний, звичайно, але що ж, його вади йому ж таки є карою, і не мені його судити.

— Він дуже багатий, Фреде,— завважила племінниця.— Принаймні ти завжди мені про це казав.

— І що з того, моя любя,— відповів племінник.— Який хосен із того багатства? Від нього ні людям добра, ні йому радості. Він позбавив себе навіть приємного усвідомлення, що... ха-ха-ха!, що він може коли-небудь ошчасливити своїми грішми нас.

— Терпіти його не можу! — заявила племінниця, і сестри племінниці, та й усі інші дами.

— А я ні,— сказав племінник.— Мені жаль його, і я не можу відчувати до нього ворожості, навіть якщо б захотів. Хто страждає від його злих примх? Він сам — завжди і в усьому. Приміром, він убив собі в голову, що не любить нас, і не побажав прийти пообідати з нами. До чого це призвело? Позбувся обіду, хоча й не бозна якого.

— Як на мене, зовсім непоганого,— заперечила племінниця, і всі підтримали її, а оскільки вони щойно пообідали й зібралися біля каміна, поруч із яким на столику вже горіла лампа й був приготовлений десерт, то з їхньою думкою не можна було не рахуватися.

— Що ж, радий це чути,— мовив Скруджів племінник.— Бо я чомусь не дуже вірю в мистецтво молодих господинь. А ви що скажете, Топпере?

Топпер, якому відверто імпонувала одна з сестер господині, відповів, що неодружений чоловік — це жалюгідний вигнанець і не має права висловлюватися про такі речі. Почувши це, сестра племінниці — пухкенька, в мереживній шемізетці, а не та, що з трояндами — зашарілася.

— Нумо ж, Фреде, продовжуй,— зажадала племінниця, сплескуючи в долоні.— Завжди він почне розповідати і не скінчить! Як насміхається!

Скруджів небіж знову залився сміхом, і оскільки сміх його був заразливий, усі теж розреготалися, хоча пухкенька сестра племінниці й намагалася протистояти заразі, нюхаючи флакончик з ароматичним оцтом.

— Я лише хотів сказати,— продовжував племінник,— що його антипатія до нас і небажання повеселитися разом з нами позбавили його можливості провести кілька годин у приємному товаристві, яке не заподіяло б йому шкоди. Як на мене, це принаймні краще, ніж сидіти наодинці зі своїми думками в старій запліснявілій конторі чи в його занудній квартирі. І я волю запрошувати його до нас щороку, хоче він того чи ні, бо мені його шкода. Він може до кінця своїх днів ганити Різдво, але хоч-не-хоч краще ставитиметься до нього, якщо я кожного року приходитиму й щиросердно казатиму: «Як поживаєте, дядечку Скрудже?» Якщо це сподвигне його бодай на те, щоб відписати в заповіті своєму бідному клерку п'ятдесят фунтів — з мене й того досить. Мені, до речі, здається, що мої слова зачепили його вчора.

Його слова зачепили Скруджа! Така безглузда фантазія спричинилася до нового вибуху сміху, але вкрай добродушному господареві було однаковісінько, з кого сміються гості, аби лиш вони веселилися від душі; тож прагнучи підтримати їх у цьому настрої, він радісно пустив по колу пляшку.

Після чаю настав час музики. У цій родині музику шанували, і коли вони співали хором на два чи три голоси, можете мені повірити, що робили це зі знанням справи. Особливо вирізнявся містер Топпер, який дуже ретельно гудів басом, притому навіть без особливої натуги, так що обличчя в нього не багровіло і на чолі не здувалися жили. Скруджова племінниця гарно грала на арфі й серед інших музичних п'єс виконала одну простеньку пісеньку (справді геть нескладну, ви через дві хвилини вже могли б її насвистати), яку співала колись одна маленька дівчинка, що приїхала якось увечері, щоб відвезти Скруджа з пансіону. Через це Скруджеві пригадався Дух Давнього Різдва, і тепер, коли він почув знайому мелодію, це знову ожило в пам'яті. Скрудж слухав і все дужче розчулювався, і йому вже здавалося, що якби він чув частіше ці звуки в минулі роки, може, він завжди прагнув би лише добра і щастя собі й людям, і не довелося би духу Джейкоба Марлі вставати з могили.

Та не самій лише музиці був присвячений цей вечір. Відтак почали грати у фанти. Це ж так потішно — іноді бодай на часинку знову робитися дітьми! А особливо на Різдво, коли ми святкуємо народження Божого Дитяти. Утім, почекайте! Спершу грали в піжмурки. Ясна річ! І ніхто мене не переконає, що містер Топпер справді нічого не бачив. Та я радше повірю, що в нього була ще одна пара очей — на п'ятах. По-моєму, вони змовилися — він і Скруджів племінник. Ба й Дух Нинішнього Різдва теж був із ними заодно. Якби ви бачили, як містер Топпер погнався за «пампушечкою» в мереживній шеміветці, ви б самі сказали, що не слід надто вже покладатися на легковір'я людської натури. Перекидаючи стільці, обронивши камінні щипці, налетівши на фортеп'яно, він невідступно мчав слідом за нею і ледь не задихнувся, заплутавшись у порт'єрах! Він завжди безпомилково знав, у якому кінці кімнати пухкенька сестра господині, й не бажав ловити нікого іншого. Навіть якби ви навмисно піддалися йому (а дехто й намагався), він би ловив вас хіба напозір, — ось лише хто б йому повірив! — і негайно знову помчав би за сестрою-«пампушечкою». Вона кричала, і не раз, що це нечесно, — і це справді було нечесно. Але як не виверталася вона від нього, як не прослизала, шелестячи всіма своїми шовковими спідницями, перед самим його носом, йому все-таки вдалося її піймати, — але як тільки він загнав її в кут, звідки вже не було порятунку, чомусь раптом став поводитися геть дивовижно. Він удавав, ніби не впізнав її, удавав, що мусить торкнутися стрічок у неї на голові, перстеника на пальчику, ланцюжка на шиї, щоб упевнитися, що це справді вона.

Ясна річ, дівчина висловила йому все, що думає про нього, коли вони, сховавшись за порт'єрою, усамітнилися, тоді як із зав'язаними очима бігав уже хтось інший.

Скруджова племінниця не грала в піжмурки. Її зручно влаштували в затишному куточку, посадовивши в глибоке крісло і підставивши під ноги стільчик, причому Дух і Скрудж опинилися якраз за її спиною. Але у фантах і вона взяла участь, а коли грали в «Любиш-не-любиш», придумувала захоплюючі слова на будь-яку букву алфавіту. Чудова вона була й у грі «Що, де, коли», геть затьмаривши, до таємної радості Скруджового племінника, всіх своїх сестер, хоча вони, ясна річ, теж були кмітливими дівчатами. Гостей було двадцятєро, не менше, і всі вони, — як молоді, так і старі, — брали участь в іграх, а разом з ними і Скрудж. Захопившись грою, він забував, що вони не можуть чути його голосу, й підказував відповіді, причому майже завжди правильно; так що найгостріші голки вайтчепелської фабрики не могли б зрівнятися гостротою з розумом Скруджа, за винятком, звичайно, тих випадків, коли він волів цього не показувати.

Привидові, певно, імпонувала така поведінка Скруджа, і він поглядав на нього вельми прихильно. Скрудж, як дитина, взявся випрошувати в нього дозволу побути з гостями, доки вони не розійдуться, але Дух відповів, що це неможливо.

— Вони почали нову гру! — благав Скрудж. — Бодай півгодинки, Духу! Лише півгодинки!

Гра називалася «Так і ні». Скруджів племінник мав задумати що-небудь, а інші — вгадати, що саме він задумав. За умовами гри, він міг відповідати на всі запитання лише «так» або «ні». Під перехресним вогнем запитань, які посипалися на його, вдалося помалу встановити, що він задумав якусь тварину, — доволі неприємну і навіть люту, часом гаркливу й рикливу, яка іноді начебто й розмовляє і яка нині живе в Лондоні й ходить по його вулицях, а не водять її на ланцюгу й не показують за гроші; притому живе вона не в звиринці і м'ясом її не торгують на ринку; і це не кінь, і не осел, і не корова, і не бик, і не тигр, і не собака, і не свиня і не кішка, і не ведмідь. За кожним новим запитанням Скруджів племінник заливався реготом і зрештою так розпалився, що встав із дивана й почав тупотіти від захвату ногами. І тут пухкенька сестра племінниці розреготалася раптом так само несамовито й вигукнула.

— Вгадала! Я знаю, кого ви задумали, Фреде! Я знаю!

— І кого? — скрикнув Фред.

— Це ваш дядечко Скрудж!

Так воно й було. Тут уже захват став загальним, хоча дехто й завважував, що на запитання: «Чи це ведмідь?» — слід було відповісти не «ні», а «так», бо негативна відповідь могла збити з пантелику тих, хто вже був близький до істини.

— Що ж, ми так потішилися з нього,— сказав Фред,— що було б чорною невдячністю не випити тепер за його здоров'я. Прощу кожного взяти свій келих глінтвейну. Пропоную тост за дядечка Скруджа!

— За дядечка Скруджа! — закричали всі.

— Побажаємо старому, де б він зараз не був, веселого Різдва і щасливого Нового року! — сказав племінник.— Він не захотів прийняти від мене цих побажань, але нехай вони все-таки збудуться. Отже, за дядечка Скруджа!

А дядечко Скрудж тим часом непомітно для себе так розвеселився, і на серці в нього стало так легко, що він неодмінно проголосив би тост за здоров'я всієї компанії, яка й не підозрювала про його присутність, і подякував би їм у своїй, хоча й беззвучній промові, якби Дух дав йому на цей час. Але щойно останнє слово злетіло з вуст племінника, як Дух зі Скруджем рушили далі.

Далеким був їхній шлях, чимало вони побачили, багацько домів відвідали, і скрізь приносили людям радість і щастя. Дух стояв у головах хворого, і хворий підбадьорювався і веселів; приходив до блукачів, які тужать на чужині, і їм здавалося, що вітчизна близько; охоплені розпачем після його відвідин окрилялися новою надією, а бідняки знаходили багатство в собі. У богодільнях, лікарнях і в'язницях, в убогих притулках — скрізь, де суєтність і жалюгідна земна гординя не закривають серця людини перед благодатним духом свята,— він благословляв людей і вчив Скруджа заповідям милосердя.

Довго тривала ця ніч, якщо була це всього лише одна ніч, у чому Скрудж мав підстави сумніватися, бо йому здавалося, що обидва різдвяних тижні промайнули відтоді, як він помандрував із Духом. І ще одну дивовижну завважив Скрудж: тоді як сам він зовні зовсім не змінився, Привид старів буквально на очах. Скрудж давно вже це завважив, але до якогось часу мовчав. Та коли вони, залишивши дитяче свято, влаштоване на водохресний вечір, опинилися разом із Духом на відкритій рівнині, він помітив, що волосся в Духа стало геть сиве.

— Скажи мені, невже життя духів таке коротке? — запитав його Скрудж.

— Моє життя на цій планеті швидкоплинне,— відповів Дух.— І сьогодні вночі йому настане кінець.

— Сьогодні вночі? — закричав Скрудж.

— Сьогодні опівночі. Слухай! Час наближається.

У цю мить годинник на дзвіниці пробив три чверті дванадцятої.

— Вибач, може, про це не можна запитувати,— сказав Скрудж, пильно дивлячись на мантию Духа.— Але мені здається, що під твоїм одягом сховане щось дивне. Що оце визирає з-під нього — пташина лапа?

— Ні, навіть на пташиній лапі більше м'яса, ніж на цих кістах,— сумно відповів Дух.— Поглянь!

Він відкинув край мантиї, і з'явилися двоє дітей — нещасних, жалюгідних, страшних, потворних, до краю виснажених. Стоячи на колінах, вони припали до ніг Духа і вчепилися за його мантию.

— Чоловіче, поглянь! — вигукнув Дух.— Дивись, дивись на них!

Це були хлопчик і дівчинка. Худі, мертвотно-бліді, у лахмітті, вони дивилися спідлоба, як вовчечята, і водночас принизливо-покійно розпласталися біля Духових ніг. На цих щоках мусив цвісти ніжний рум'янець дитинства, але якась старезна, зморшкувата рука часу спотворила їхні риси й висушила шкіру, що обвисла, як ганчірка. Те, що могло би бути престолом ангелів, стало притулком демонів — загрози всьому живому. Жодні зміни, жодні виродження, жодні таємничі перверзії віковічної свігобудови не створювали, здавалося, нічого настільки жахливого.

Скрудж аж відсахнувся. Коли ці нещасні створіння так раптово постали перед ним, він хотів було сказати, що вони дуже милі діти, але слова застрягли у нього в горлі, наче не бажали виносити на світ таку волаючу неправду.

— Це твої діти, Духу? — ось і все, що він зміг вимовити.

— Вони — породження Людини,— відповів Дух, дивлячись на дітей.— Але бачиш, вони припали до моїх ніг, просячи захисту від тих, хто їх породив. Хлопчика звати Неуцтво, дівчинку — Убогість. Остерігайся обох і всього, що з ними пов'язане, але найдужче бережися хлопчика, бо на лобі в нього написано «Погибель», і погибель він приносить, якщо цей напис не стерти. Що ж, заперечуй це! — закричав Дух, повернувшись до міста і простягнувши до нього руку.— Паплюж тих, хто говоритиме тобі про це! Використовуй неуцтво й убогість у своїх нечистих, корисливих цілях! Множ їх! І чекай кінця!

— Хіба немає їм помочі, немає пристанища? — вигукнув Скрудж.

— А хіба немає в нас в'язниць? — запитав Дух, повторюючи Скруджеві-таки слова.— Хіба немає в нас робітних домів?

У цю мить годинник пробив північ.

Скрудж оглянувся, шукаючи Духа, але його вже не було. Коли дванадцятий удар дзвону пролунав у тиші, Скрудж згадав слова Джейкоба Марлі і, глянувши вгору, побачив величного Привида, закутаного з голови до ніг у плащ із капюшоном. Як хмара чи згусток туману, той плив над землею йому назустріч.

Куплет четвертий. Останній із духів

Дух наближався — безмовно, повільно, суворо. І коли він був зовсім близько, такою похмурою таємничістю повіяло від нього на Скруджа, що той упав перед ним на коліна.

Чорне, схоже на саван одягання Привида ховало його голову, обличчя, фігуру — видно було лише простягнену вперед руку. Якби не ця рука, Привид злився б із ніччю і його неможливо було б розгледіти і мороці.

Скрудж відчув невимовний трепет, коли ця велична і таємнича фігура зупинилася біля нього. Привид не рухався і не вимовив ані слова, і Скруджевi стало дуже страшно.

— Ти Дух Майбутнього Різдва, чи не так? — запитав нарешті Скрудж.

Дух нічого не відповів, але рука його вказала кудись уперед.

— Ти хочеш відкрити мені те, чого ще не сталося, але має статися згодом? — знову запитав Скрудж. — Чи не так, Духу?

Каптур на голові Духа злегка ворухнувся, немов той кивнув. Але іншої відповіді так і не було.

Хоча товариство примар стало вже звичним для Скруджа, однак ця мовчазна фігура вселяла йому такий жах, що коліна в нього підгиналися, і рушивши за Привидом, він відчув, що ледве тримається на ногах. Певно, Привид завважив його стан, бо він на хвилю спинився, наче для того, щоб Скрудж міг прийти до тями.

Але від перепочинку йому легше не стало. Непояснений жах пронизував його всього, як тільки він уявляв собі, що погляд Привида з-під цього похмурого савана невідступно стежить за ним, а він, як би не напружував зір, не може розгледіти нічого, крім цієї мертвотно-блідій руки й величезної чорної безформної постаті.

— Духу Майбутнього Різдва! — вигукнув Скрудж. — Я боюся тебе. Жоден із привидів, що являлися мені, не лякав мене так, як ти. Але я знаю, що ти хочеш мені добра, і я прагну до добра й сподіваюся стати відтепер іншою людиною, а тому готовий вдячно йти за тобою. Невже ти не хочеш сказати мені що-небудь?

Привид нічого не відповів. Але рука його й далі була простягнена вперед.

— Веди мене! — сказав Скрудж. — Веди! Скоро світанок, а для мене дорога кожна хвилина — я знаю це. Веди ж мене, Привиде!

Привид рушив уперед так само безмовно, як і з'явився. Скрудж пішов за ним у тіні його одежі, яка мовби піднімала його над землею.

Вони увійшли в місто — вірніше, місто, здавалося, раптово саме виросло довкола них і обступило їх зусібіч. І ось вони вже в центрі — на Біржі, в юрбі комерсантів, що снували туди-сюди, збиралися групами, поглядали на годинник, дзвеніли монетами в кишені, в роздумах крутили в руках масивні золоті печатки, — словом, усе було, як завжди, і все добре знайоме Скруджевi.

Дух зупинився біля невеликої групи ділків. Помітивши, що рука Привида вказує на них, Скрудж підійшов і став прислухатися до їхньої розмови.

— Ні,— сказав крупний гладкий чоловік із дивовижним потрійним підборіддям.— Про це мені нічого не відомо. Знаю тільки, що він помер.

— Коли ж це сталося? — запитав хтось.

— Нібито вчора вночі.

— А що йому було? — запитав третій, беручи добрячу понюшку тютюну з величезної табакерки.— Мені здавалося, він усіх переживе.

— А Бог його знає,— мовив перший і позіхнув.

— Що ж він зробив зі своїми грошима? — запитав червоновидий пан, у якого з кінчика носа звисав наріст, як в індика.

— Не чув, не знаю,— відповів чоловік з потрійним підборіддям і знову позіхнув.

— Певно, залишив їх своїй фірмі. Мені він їх не залишив, це я знаю напевне.

Жарт зустріли загальним сміхом.

— Схоже, пишного похорону не буде,— продовжував чоловік із підборіддям.— Навіть не уявляю собі, хто прийде на його похорон. Може, нам зібратися компанією і показати приклад?

— Якщо будуть поминки, я не проти,— відгукнувся джентльмен із наростом на носі.— За таку роботу не гріх і погодувати.

Знову сміх.

— Я, бачте, безкорисливіший, ніж усі ви,— сказав чоловік із потрійним підборіддям,— бо я ніколи не надягаю чорних рукавичок і ніколи не снідаю двічі, а проте я готовий піти, якщо хто-небудь приєднається. Тим паче, що я, певно, був найближчим його приятелем. Адже, зустрівшись, ми завжди ставали погомоніти. Що ж, до завтра, доброді!

Співрозмовники розійшлися й змішалися з іншими групами ділків, а Скрудж, який знав усіх цих людей, запитально глянув на Духа, чекаючи пояснень.

Привид рушив до виходу. Рука його вказував на вулицю, де щойно зустрілися двоє людей. Скрудж прислухався до їхньої бесіди, думаючи, що тут він знайде нарешті пояснення.

Цих людей він теж чудово знав. Обидва були дуже багатими і дуже впливовими комерсантами. Скрудж завжди дорожив їхньою думкою про себе. З ділової точки зору, ясна річ. Винятково з ділової точки зору.

— Доброго дня,— сказав один.

— Доброго дня,— відповів інший.

— Чули? — сказав перший.— Він таки втрапив нарешті чортові в лапи.

— Так, чув,— відповів другий.— Який мороз!

— Якраз рідвяний. Ви не любите кататися на ковзанах?

— Ні, ні. У мене й без того багато турбот! Мої шанування!

Оце й усе, ні слова більше. Зустрілися, перекинулись кількома словами і розійшлися.

Спочатку Скрудж був трохи здивований, що Дух може надавати значення такій пустопорожній, на перший погляд, бесіді, але потім вирішив, що в словах цих людей був якийсь прихований зміст, і міркував, який саме. Розмови ці навряд чи могли стосуватися смерті Джейкоба, його старого компаньйона, бо те було справою Минулого, а сферою цього Духа було Майбутнє. Але про кого ж вони говорили? У нього ж немає ні близьких, ні друзів. Однак, ні секунди не сумніваючись, що в цих словах закладений глибокий смисл, спрямований на його благо, Скрудж вирішив зберегти в пам'яті, як дорогоцінний скарб, усе, що доведеться йому побачити чи почути, а насамперед уважно спостерігати за своїм двійником, коли той з'явиться. Його власна поведінка в майбутньому дасть, здавалося йому, ключ до всього, що відбувається і допоможе розгадати всі загадки.

Скрудж знову заглянув на Біржу, шукаючи тут свого двійника, але на його звичному місці стояв якийсь незнайомий чоловік. У цей час Скрудж уже мав бути на Біржі, проте він не знайшов себе ні там, ні в юрбі, що тіснилася біля входу. Втім, це не дуже його здивувало. Він побачив у цьому лише доказ того, що рішення яке він уже прийняв у душі,— кардинально змінити свій спосіб життя,— здійснилося.

Чорною безмовною тінню стояв поруч із ним Привид із простягнутою вперед рукою. І тут Скрудж помітив, що Привидова рука протягнена до нього, а Невидимий Погляд наче пронизує його наскрізь. Скрудж здригнувся й відчув, що кров леденіє в нього в жилах.

Залишивши біржу, вони заглибилися в глухі хрущоби, куди Скрудж ніколи навіть не заглядав, хоча й знав, де розташований цей квартал і яка погана в нього репутація. Вузькі, брудні вулички; жалюгідні будиночки й крамнички; ледь прикритий смердючим ганчір'ям, п'яний, відразливий у своїй злиденності люд. Глухі провулки й підворіття, наче стоки нечистот, викидали в лабіринт кривих вулиць свій сморід, бруд і блуд, і весь квартал смердів пороками, злочинами, вбогістю.

У самій гущі цих кубел і нетрів була крамниця лахмітника — низька і немов придавлена до землі односхилим дахом. Тут за гроші скуповували ганчірки, старі бляшанки, пляшки, кісти й інше дрантя та мотлох. На підлозі купою валялися іржаві цвяхи, ключі, шматки дверних ланцюжків, засувки, чашки від ваг, зламані пилки, гирі та інший металевий брукт.

Купи підозрілого ганчір'я, протухлого сала й кісток приховували, здавалося, страшні таємниці, в які мало кому охота було проникнути. І серед усіх цих покидьків, які

слугували предметом купівлі-продажу, біля складеної зі старої цегли пічки, де догоряло вугілля, сидів сивий шахрай доволі похилого віку. Підвішеною на мотузці фіранкою з напівзотлілого лахміття він відгородився від світу з його зимовою холоднечею й задоволено смоктав люльку, насолоджуючись спокоєм, тишею і самотою.

Коли Скрудж із Привидом підійшли до нього, якась жінка з об'ємистим вузлом у руках крадькома шаснула в крамницю. Але щойно вона переступила поріг, як біля дверей з'явилася інша жінка, теж із якоюсь поклажею, а слідом за нею в крамницю зайшов чоловік у вицвілому чорному костюмі, і всі троє були однаково вражені, впізнавши одне одного. На якусь мить запанував безмовний подив, який розділив і лахмітник, смокчучи свою люльку. Відтак трійко відвідувачів раптом розсміялися.

— Ось бачите, що прибиральниця завжди встигне першою! — вигукнула та, що випередила інших.— А прая вже за нею, а тоді й посильний гробаря. Погляньте, Джо, яка випадковість! Ми ж не змовляючись зійшлися!

— Що ж, кращого місця для зустрічі ви й не знайдете,— відповів старий Джо, виймаючи з рота люльку.— Проходьте у вігальню. Ти ж давно вже своя людина тут, та й ці двоє теж не чужі. Зачекайте, я зараз причиню двері. Ого, як скриплять! В усій крамниці, певно, не знайдеться шматка такого старого іржавого заліза, як ці петлі, і таких старих кісток, як мої. Ха-ха-ха! Тут усе варте одне одного, всім нам час на смітник. Проходьте у вігальню! Проходьте у вігальню!

Вігальнею звалася частина кімнати за ганчір'яною фіранкою. Старий згріб вугілля металевим пругом від сходового килима, мундштуком люльки зняв нагар із лампи, що чадила (було вже доволі пізно), і знову засунув люльку до рота.

Тим часом жінка, що прийшла першою, жбурнула свій вузол на підлогу, з нахабним виглядом усілася на табуретку, вперлася кулаками в коліна й зухвало подивилася на тих, хто прийшов після неї.

— І в чому ж справа? Чого це ви уп'ялися в мене, місіс Ділбер? — запитала вона.— Кожен має право подбати про себе. Він це вмів.

— Що правда, то правда,— сказала прая.— І ніхто не вмів так, як він.

— Якщо ж так, то чого ж ти стоїш і витріщаєш очі, немов когось боїшся? Ніхто ж не довідається. Ворон воронові око не видовбе.

— Звісно, звісно! — сказали в один голос місіс Ділбер і чоловік.— Уже це так.

— Ось і гаразд! — закричала прибиральниця.— І досить про це. Подумаєш, велике лихо, якщо вони там недорахуються двох-трьох речей, хоч і ось цих. Неб'жчикові, як мені здається, вони вже не знадобляться.

— І справді,— сміючись, підтакнула місіс Ділбер.

— Якщо цей старий скнара хотів, щоб усе в нього залишилося ціле-цілісіньке після того, як він віддасть Богові душу,— продовжувала прибиральниця,— чому він не жив як усі люди? Коли б він жив по-людському, то вже, певно, хто-небудь догледів би його у смертну годину, й не здох би він отак — сам-самісінький.

— Щира правда! — сказала місіс Ділбер.— Це йому кара за гріхи.

— Шкода лише, що покарали ми його мало,— відповіла прибиральниця.— Якби можна було дужче його покарати, я б точно не сиділа склавши руки. Гаразд, розв'яжіть-но цей вузол, Джо, і скажіть вашу ціну. І кажіть так, як є. Я нічого не боюся — першою покажу своє добро. І цих не боюся — нехай дивляться. Ми ж і раніше чудово знали, що кожен із нас прибирає до рук, що може. Тільки я в цьому гріха не бачу. Розв'язуйте вузол, Джо.

Але її хоробрі друзі нічим їй не поступалися, і чоловік у вицвілому чорному піджаку першим пред'явив свою здобич. Вона була невелика. Зо дві печатки, пенал, пара запонок і дешева шпилька для краватки — ото й усе.

Старий Джо обстежив усі ці предмети один за одним, оцінив, проставив вартість кожного крейдою на стіні й побачивши, що більше чекати нічого, підсумував.

— Ось скільки ви одержите,— сказав лахмітник,— і ні пенса більше, нехай мене сплять живцем. Хто наступний?

Наступною виявилася місіс Ділбер. Вона пред'явила простирадла й рушники, дещо з одягу, дві старомодні срібні ложечки, щипчики для цукру і кілька пар старих чобіт. Усе це також було оцінене крейдою на стіні.

— Дамам я завжди переплачую,— сказав старий.— Це моя слабінка. Так я й розоряюся. Вам належить ось стільки. Якщо попросите накинути ще хоч пенні й будете торгуватись, я пошкодую, що був так щедрий, і зменшу півкрони.

— А тепер розв'яжіть мій вузол, Джо,— сказана прибиральниця.

Старий опустився на коліна, щоб зручніше було поратись, і, розплутавши безліч вузликів, витяг доволі великий і важкий згорток якоїсь темної матерії.

— Що це таке? — запитав лахмітник.— Невже завіса?

— А таки так,— зі сміхом відповіла жінка, погойдуючись на табуреті.— Завіса з-над ліжка.

— Та неville ти зняла всю цю шпуку разом із кільцями, коли він ще там лежав?

— Ясна річ, зняла,— відповіла жінка.— А що такого?

— Тобі на роду написано нажити капітал,— завважив лахмітник.— І ти його наживеш.

— А чого ж через цього скнару відмовлятися від добра, що погано лежить,— незворушно відповідала жінка.— Ні, не на таку натрапили. Уважно, старий, не заляпай ковдру жиром.

— Це його ковдра? — запитав лахмітник.

— А чия ж ще? — відповіла жінка.— Тепер уже й без ковдри не застудиться!

— А від чого він помер? Чи не мав якої зарази? — запитав старий і, покинувши розбирати речі, глянув на жінку.

— Не бійся,— мовила вона.— І так не дуже приємно було морочитися з ним, а якби він був ще й заразний, то й поготів не варто було через такий мотлох. А ти дивись, та не задивляйся,— на цій сорочці не те що дірочки — жодної обтріпаної петлі не знайдеш. Найкраща його сорочка, з тонкого полотна. Якби не я, так би марно й пропала.

— Як це пропала? — запитав лахмітник.

— Таж напнули на нього і мало не поховали в ній,— зі сміхом відповіла жінка.— Не знаю, який дурень це зробив. Я ж, звісно, зняла,— вже якщо простий колєнкор і для поховання не годиться, то навіщо його тоді взагалі виготовляють? Ні, для нього це саме те, що треба. У що не вдягни, а гидкішим однаково не стане.

Скрудж із жахом прислухався до її слів. Він дивився на цих людей, що зібралися навколо награбованого добра при вбогому світлі лампи, й відчував таке обурення й огиду, наче був присутній при тому, як згряя мерзотних демонів торгується біля трупа.

— Ха-ха-ха! — розсміялася прибиральниця, коли старий Джо дістав фланелевий мішечок, відлічив кілька монет і розклав їх купками на підлозі — кожному його частку.— Бачите, як воно вийшло! Доки був живий, він усіх від себе віднаджував, начебто навмисне, щоб ми могли пожитися коло нього, як тільки він дасть дуба. Ха-ха-ха!

— Духу! — промовив Скрудж, тремтячи з голови до п'ят.— Я зрозумів, зрозумів! Доля цього нещасного могла бути й моєю долею. Все йшло до того... Боже милостивий, а це що?

Він із жахом відсахнувся, бо все довкола змінилося — тепер він стояв у головах чийогось ліжка, ледь не торкаючись його рукою. Стояв біля неприбраного ліжка без полога, на якому під порваним простирадлом лежав хтось хоча й безмовний, але його незавидна доля промовляла сама за себе.

У кімнаті було темно, занадто темно, аби що-небудь розгледіти, хоча Скрудж, підкорившись якійсь внутрішній спонуці, й роззирався довкола, намагаючись збагнути, де він. Лише слабкий промінь світла, проникаючи звідкись ззовні, падав на ліжко, де пограбований, знедолений, необмитий, неоплаканий, покинутий усіма, спочивав мрець.

Скрудж глянув на Духа. Його нерухома рука вказувала на голову небіжчика. Простирадло було так недбало накинуте на труп, що Скруджевi досить було тільки ледь-ледь підняти край, лише пальцем поворухнути,— і він побачив би обличчя. Скрудж розумів це, прагнув це зробити, знав, як це легко, але був неспроможний відкинути

простирадло — так само неспроможний, як і звільнитися від Привида, що стояв за його спиною.

О холодна, жорстока й невблаганна Смерте! Споруди тут свій престол і оточи його всіма жахами, якими ти повеліваєш, бо тут твої володіння! Але якщо цю людину любили й шанували за життя, тоді над нею не владна твоя зла сила, і в очах тих, хто її любив, тобі не вдасться спотворити ні єдиної рисочки її обличчя! Нехай ця рука тепер важка і спадає безсило, нехай замовкло серце й кров застигнула в жилах,— але ця рука була щедра, чесна й надійна, це серце було відважне, ніжне й гаряче, і в цих жилах текла кров людини, а не звіра. Цілай, Тіне, цілай! І ти побачиш, як його добрі справи — насіння життя вічного — постануть з відкритої рани й переживуть того, хто їх творив!

Хто вимовив ці слова? Ніхто. Однак вони виразно пролунали у вухах Скруджа, коли він стояв перед небіжчиком. І Скрудж подумав: якби цей чоловік міг устати зараз зі свого ложа, що перше ожило б у його душі? Жадібність, спрага наживи, спопеляючі серце турботи? Так, неабияку кончину вони йому підготували!

Ось він лежить у темному порожньому домі, і немає в усьому світі людини — ні чоловіка, ні жінки, ні дитини,— яка могла б сказати: «Він був добрий до мене, і пам'ятаючи про те, що якимось він сказав мені добре слово, я тепер подбаю про нього». Тільки кішка скребеться за дверима, зачувши, як пищить під підлогою пацюк, намагаючись прогризти собі дірку. Що веде цих тварин у прихисток смерті, чому здійняли вони таку метушню? Скрудж боявся про це навіть подумати.

— Духу! — сказав він.— Мені страшно. Повір, навіть коли ми підемо, я все одно назавжди збережу в пам'яті цей урок. Ходімо звідси!

Але непорушна рука й далі вказувала на узголів'я ліжка.

— Я розумію тебе,— сказав Скрудж.— І я зробив би це, якби міг. Але я не можу, Духу. Не можу!

І знову йому здалося, що Привид пильно вдивляється в нього.

— Якщо є в цьому місті бодай одна душа, яку ця смерть не залишить байдужою,— не тямлячи себе, закричав Скрудж,— покажи мені її, Духу, молю тебе!

Чорний плащ Привида крилом розпростерся перед ним, а коли опустився, очам Скруджа відкрилася освітлена сонцем кімната, у якій були мама з дітьми.

Мама, певно, когось чекала — тривожно, з нетерпінням. Вона ходила з кутка в куток, здригаючись від кожного шереху, поглядала то на годинник, то у вікно, бралася за шиття і негайно його покидала; було помітно, як дошкуляють їй крики дігlauchів, захоплених грою. Нарешті почувся довгоочікуваний стук, і вона кинулася відчиняти двері. Увійшов чоловік, іще молодий, але заклопотаний і пригнічений. Утім, зараз у нього був якийсь

дивний вираз обличчя: здавалося, він чомусь радий, а водночас збентежений і марно намагається стримати цю радість.

Він сів за стіл — обід уже давно чекав його на плиті,— і коли дружина після тривалого мовчання нерішуче запитала його, які новини, він розгубився.

— Скажи лише, добрі чи погані? — запитала вона знову, намагаючись допомогти йому.

— Погані.

— Ми розорені?

— Ні, Керолайн, є ще надія.

— Якщо він зм'якшиться! — здивовано відповіла вона.— Звичайно, якщо таке диво можливе, тоді ще не все втрачено.

— Він уже не зм'якшиться,— відповів чоловік.— Він помер.

Обличчя його дружини виказувало в ній вельми лагідну й терплячу жінку. Проте, зачувши слова чоловіка, вона подякувала долі й, сплеснувши руками, відверто висловила свою радість, але вже наступної миті засоромилася свого пориву й пошкодувала про нього,— та все ж таким був перший порух її серця.

— Отже, та напівп'яна жінка сказала мені щирю правду вчора, коли я намагався досягти до нього й одержати відстрочку на тиждень,— пам'ятаєш, я розповідав тобі. Мені здавалося, що це просто відмовка, щоб збутися мене, але виявляється, він і справді був тяжко хворий, і справді вмирав!

— Кому ж ми тепер маємо виплачувати борг?

— Не знаю. Принаймні тепер ми встигнемо якимось викрутитися. А якщо й не встигнемо, то не може бути, щоб спадкоємець виявився настільки ж безжалісним кредитором, як покійний. Це була б нечувана невдача. Ні, ми можемо сьогодні заснути спокійно, Керолайн!

Хоч як вони намагалися стримати свою радість, у них відлягло від серця. І в дітей, які, обступивши батьків, мовчки прислухалися до малозрозумілої для них розмови, личка теж мимоволі просвіглили. Смерть людини принесла щастя в цей дім — ось що показав Скруджеві Дух.

— Духу, покажи мені інші, добрі почуття, які розбудила в людях ця смерть,— заблагав Скрудж,— або та темна кімната буде завжди невідступно стояти перед моїми очима.

І Дух повів Скруджа вулицями, де йому був знайомий кожен камінь, і по дорозі Скрудж усе роззирався довкола, сподіваючись побачити свого двійника, але так і не побачив його. І ось вони увійшли в убогий дім Боба Кретчита, який Скруджеві вже раз довелось відвідати, і побачили матір і дітей біля каміна.

Тиша. Глибока тиша. Галасливі маленькі Кретчити сиділи в кутку тихо й непорушно, як статуї. Їхні погляди були прикуті до Пігера, який тримав у руках розкрити книгу. Мати й дочка були зайняті шиттям. Але які вони всі мовчазні!

— І взявши дитя, поставив його серед них!¹

Де Скрудж раніше чув ці слова не в мріях, а наяву? А зараз їх, певно, прочитав у голос Пігер — тієї миті, коли Скрудж і Дух увійшли. Чому ж він замовк?

Мати поклала шиття на стіл і прикрила очі долонею.

— Цей колір тисне мені на очі,— сказала вона.

Колір?! Ох, бідолашний Крихітка Тім!

— Ось уже й полегшало,— мовила місіс Кретчит.— Очі сльозяться від роботи при свічках. Не вистачало ще, щоб ваш тато застав мене з червоними очима. Здається, йому час уже бути вдома.

— Давно час,— сказав Пігер, закриваючи книгу.— Але знаєш, мамо, останнім часом він ходить якось тихше, ніж завжди.

Усі знову замовчали. Нарешті мати сказала спокійним, рівним голосом, який усього лише раз ледь-ледь здригнувся.

— А як швидко він ходив із Крихіткою Тімом на плечі.

— Так, так! — скрикнув Пігер.— Я часто бачив.

— І я бачив! — вигукнув один із маленьких Кретчитів, і дочки теж це підтвердили.

— Але ж він був легесенький як пір'їнка! — продовжувала мати, низько схилившись над шиттям.— А тато його так любив, що для нього це було зовсім неважко. А ось тато й прийшов!

Вона поспішила назустріч, і маленький Боб у своєму незмінному шарфі — без нього він би змерз до кісток, бідолаха! — увійшов до кімнати. Чайник із чаєм уже чекав господаря на грубці, і всі навперебій кинулися наливати йому чай. Відтак двоє маленьких Кретчитів сіли татові на коліна, і кожне пригорнулося щічкою до його щоки, ніби казало: «Не засмучуйся, татусю! Не треба!»

Боб весело розмовляв з дітками й обмінювався ласкавими словами з усіма членами свого сімейства. Помітивши шиття, що лежало на столі, він похвалив місіс Кретчит і дочок за старанність і вправність. Вони закінчать усе значно раніше, ніж до неділі, завважив він.

— До неділі! А ти був там сьогодні, Роберте? — запитала дружина.

---

¹ Фраза з Євангелія.

— Так, моя любя,— відповів Боб.— І шкодую, що ти не могла піти. Побачила б, як там зелено. Але ж ти будеш часто його відвідувати. І я обіцяв йому ходити туди щонеділі.
Синку мій, синку! — раптом закричав Боб.— Маленький мій! Крихітко моя!

Сльози бризнули у нього з очей. Він не міг їх стримати. Надто вже він любив синочка, щоб стриматися.

Він піднявся нагору — у яскраво й весело освітлену кімнату, вбрану зеленими гілками гостролисту, як на Різдво. Біля ліжка дитини стояв стілець,— хтось, може, усього хвилину тому був тут, сидів біля цього ліжечка... Бідолашний Боб теж присів на стілець, посидів трохи, занурений у свої думки, і коли йому вдалося трохи притамувати в собі горе, поцілував маленьке личко. Він зійшов униз умиротворений, скорившись неминучому.

Знову всі зібралися біля вогню, і потекла розмова. Мати й дочки знову взялися за шиття. Боб почав розповідати їм про незвичайну доброту Скруджевого племінника, який і бачив його всього лише раз, проте сьогодні, зустрівшись із ним на вулиці й зауваживши, що він трохи засмучений,— лише ледь-ледь зажурився, пояснив Боб,— почав співчутливо розпитувати, що його так засмутило.

— Приємнішого, ввічливішого пана я ще в житті не зустрічав,— сказав Боб.— Я одразу все йому розповів. І він сказав: «Від усього серця співчуваю вам, містере Кретчит. І вам, і вашій добрій дружині». До речі, як він міг про це дізнатися, не розумію.

— Про що, любий?

— Про те, що ти добра дружина,— відповів Боб.

— Хто ж цього не знає! — закричав Пітер.

— Справді, синку,— сказав Боб.— Сподіваюся, всі знають. «Від усього серця співчуваю вашій добрій дружині. Якщо я можу хоч чим-небудь бути вам корисний, прошу вас, приходьте до мене, ось моя адреса»,— сказав він і дав мені свою візитівку!

— І справа навіть не в тому, що він може чимось нам допомогти,— продовжував Боб,— а в тому, що він був такий добрий! Так ніби він знав нашого Крихітку Тіма і горює разом з нами.

— З усього видно, що це добра душа,— завважила місіс Кретчит.

— А якби ти його бачила, моя любя, і поговорила з ним, що б ти тоді сказала! — відповів Боб.— Я зовсім не здивуюся, якщо він влаштує Пітера в яке-небудь гарне місце.

— Ти чуєш, Пігере! — сказала місіс Кретчит.

— А тоді,— вигукнула одна з дівчаток,— Пітер знайде собі наречену й обзаведеться своїм будинком.

— Відчепися,— посміхнувся Пітер.

— Звичайно, згодом це може статися, моя любя,— сказав Боб.

— Та поспішати, мені здається, нікуди. І коли б ми не розлучилися, я певен, що ніхто з нас не забуде нашого бідолашного Крихітку Тіма... чи не так? Не забуде цієї першої розлуки в нашій родині.

— Ніколи, тату! — вигукнули всі в один голос.

— І я знаю, — продовжував Боб, — знаю, мої любі, що ми завжди будемо пам'ятати, яким лагідним і терплячим був завжди наш дорогий Крихітка, і ніколи не будемо сваритися — адже це означало б забути його!

— Ніколи, ніколи, тату! — знову дружно відповіли всі.

— Я щасливий, коли чую це, — сказав Боб. — Я дуже щасливий.

Місіс Кретчит поцілувала чоловіка, а за нею обидві старші дочки, а відтак і обоє малят, а Пігер потиснув татову руку. Крихітко Тіме! У твоїй дитячій душі жевріла свята Господня іскра!

— Духу, — сказав Скрудж. — Мені здається, що скоро ми розпрощаємося. Я знаю це, хоча мені й невідомо, звідки. Скажи, хто був той мрець, якого ми бачили?

Дух Майбутнього Різдва знову повів його далі і, як здалося Скруджеві, переніс у якийсь інший час (утім, останні видіння змінювалися без жодного видимого зв'язку і порядку — їх поєднувало лише те, що всі вони належали Майбутньому) і привів у район ділових контор, але й тут Скрудж не побачив себе. А Дух усе водив і водив його, наче з якоюсь неодмінною метою, доки Скрудж не заблагав трохи зачекати.

— Моя контора в цьому дворі, який ми так поспішно переходимо, — сказав Скрудж. — Я працюю тут уже багато років. Ось вона. Покажи ж мені, що чекає мене попереду!

Дух зупинився, але рука його показувала в іншому напрямку.

— Цей будинок тут! — вигукнув Скрудж. — Чому ж ти вказуєш в інший бік, Духу? Але невблаганна рука навіть не ворухнулася.

Скрудж кинувся до вікна своєї контори і заглянув усередину. Так, це й далі була контора — тільки не його. Обстановка стала іншою, і в кріслі сидів не він. І Привид наполягав на своєму.

Скрудж знову приєднався до Привида і, дивуючись, пішов за ним, — бо куди ж йому подітися? Нарешті вони підійшли якоїсь чавунної огорожі. Перш ніж увійти туди, Скрудж роззирнувся довкола.

Цвинтар. Ось де, певно, спочиває той бідолаха, і тут Скрудж нарешті дізнається, хто це. Але ж і місце для останнього спочинку! Тісне — могила до могили, — зусібч стиснене довколишніми будівлями, заросле бур'янистою травою — жирною, що всотала в себе не життєві соки, а трупну гнилизну. Але ж і місце!

Привид зупинився серед могил і вказав на одну з них. Скрудж, тремтячи, підійшов до неї. Нічого не змінилося в обличчі Привида, але Скрудж із жахом відчув, що якийсь новий зміст відкривається йому в цій величній фігурі.

— Перш ніж я зроблю останній крок до могильної плити, на яку ти вказуєш,— сказав Скрудж,— відповиси мені на одне питання, Духу. Мені являлося те, що буде, чи те, що може бути?

Але Дух і далі мовчав, а рука його вказувала на могилу, біля якої він зупинився.

— Життєвий шлях людини, якщо йти ним неухильно, веде до певного кінця,— мовив Скрудж.— Але якщо людина зійде з цього шляху, то й кінець буде іншим. І так само може змінитися й те, що ти показуєш мені зараз? Чи ні?

Але Привид і далі мовчав і стояв непорушно.

Увесь тремтячи, Скрудж на колінах підповз до могили і на зарослій травною кам'яній плиті, куди вказувала рука Привида, прочитав своє власне ім'я: Ебінізер Скрудж.

— То це був я — той, кого бачили ми на смертному одрі? — скрикнув він.

Рука вказала на нього і знову на могилу.

— Ні, ні, Духу! О ні!

Рука більше не рухалася.

— Духу! — заволав Скрудж, хапаючись за полу його одежі.— Вислухай мене! Я вже не той, яким був. І я вже не буду таким, яким став би, коли б не зустрівся з тобою. Навіщо показуєш ти мені все це, якщо мені нема порятунку!

І вперше за увесь час Привидова рука ледь помітно здригнулася.

— Добрий Духу,— благав його Скрудж, розпростершись перед ним на землі.— Ти жалієш мене, сама твоя природа закликає тебе до милосердя. Скажи ж мені, що змінивши своє життя, я ще можу врятуватися від такої долі.

Милостива рука затремтіла.

— Я шануватиму Різдво у своєму серці й зберігатиму пам'ять про нього весь рік. Я спокутую своє Минуле Сьогоднішнім і Майбутнім, а спогад про трьох Духів завжди житиме в мені. Я не забуду цих уроків, не зачиню свого серця для них. Скажи, що я можу стерти напис із цієї могильної плити!

Наче в агонії, Скрудж схопив Привидову руку. Привид спробував звільнитися, але розпач додав Скруджеві сили, і він міцно вчепився в руку. Однак Привид таки виявилася дужчим і відіпхнув Скруджа від себе.

Здійнявши руки в останньому благанні, Скрудж знову просив змінити його долю, і раптом помітив, що Привидове обличчя змінилося. Його каптур і мантия зморщилися, обвисли, весь він якось скулився і перетворився на різьблене бильце ліжка.

Куплет п'ятий. Завершення цієї історії

Так! Це було бильце його власного ліжка, і кімната була теж його власна. А найкраще було те, що і Майбутнє належало йому, і він міг ще змінити свою долю.

— Я спокутую своє Минуле Сьогоднішнім і Майбутнім! — повторив Скрудж, прудко вилізаючи з постелі.— І пам'ять про трьох Духів житиме в мені вічно! Джейкобе Марлі! Подякуймо Небу і світлому Різдву! На колінах я воздаю їм хвалу, старий Джейкобе! На колінах!

Він так прагнув здійснити свої добрі наміри і був такий схвильований, що голос не корився йому, а обличчя все ще було мокре від сліз, бо він ридма ридав, благаючи Духа.

— Вона не пропала! — закричав Скрудж, хапаючись за фіранку з-над ліжка і притискаючи її до грудей.— Вона тут, і кільця тут, і ніхто її не зривав! Усе тут... І я тут... І нехай почезнуть привиди того, що могло бути! І вони почезнуть, я знаю! Вони почезнуть!

Говорячи так, він намагався вдягнутись, вивертав сорочку навиворіт, натягав задом наперед, сунув руку не в той рукав, і ногу не в ту штанину,— словом, від хвилювання страшенно метушився.

— Сам не знаю, що зі мною діється! — закричав він, плачучи й сміючись, коли панчоха Лаокооном оповилися круг нього.— Мені так легко, наче я пір'їнка, так радісно, наче я ангел, так весело, наче я школяр! А голова йде обертом, як у п'яного! Вітаю з Різдвом усіх, усіх! Із Новим роком весь світ! Ура! Ура! Ура!

Він убіг у вігальню і став, засапавшись.

— Ось і кастрюлька, в якій була вівсянка! — вигукнув він і знову забігав по кімнаті.— А через ці двері проникла сюди Тінь Джейкоба Марлі! А в цьому кутку сидів Дух Нинішнього Різдва! А за цим вікном я бачив лігаючі душі. Усе так, усе на місці, і все це було, було! Ха-ха-ха!

Це й справді був чудовий сміх — особливо для людини, яка давно вже розучилася сміятись. І це був лише початок, лише передвістя ще багатьох хвилин такого ж радісного, веселого, задушевного сміху.

— Який же сьогодні день, яке число? — запитав Скрудж.— Не знаю, як довго пробув я серед Духів. Не знаю. Я нічого не знаю. Я мов новонароджене дитя. І нехай! Не біда. Воно й краще — бути дитиною. Ура! Ура! Ура!

Його радісні вигуки перервав церковний дзвін. Як же весело він дзвонив! Дінь-дінь-бом! Дінь-донн-бом! Бом-донн-дінь! Донн-дінь-дінь! Бом-бом-бом! О, як чудово! Як чудово!

Підбігши до вікна, Скрудж підняв раму і висунувся назовні. Ні імлі, ні туману! Ясний, погожий день. Колючий, підбадьорюючий мороз. Він посвистує у свою крижану сопілочку і змушує кров, пританцьовуючи, бігти по жилах. Золоте сонце! Блакитне небо! Прозоре свіже повітря! Веселий передзвін!

О, як чудово! Як чудово!

— Який нині день? — звисившись униз, гукнув Скрудж до святково вдягненого хлопчика, який стояв у нього під вікнами і роздивлявся довкола.

— Що? — здивовано запитав хлопчик.

— Який сьогодні день, люба дитино? — повторив Скрудж.

— Сьогодні? — знову здивувався хлопчик. — Таж сьогодні Різдво!

«Різдво! — подумав Скрудж. — То я не пропустив свята! Духи здійснили все це за одну ніч. Вони все можуть, якщо захочуть. Звісно, можуть. Ясна річ».

— Послухай, милий хлопчику!

— Що? — відгукнувся той.

— Ти знаєш крамницю курятини за квартал звідси, на розі? — запитав Скрудж.

— Звісно, знаю! — відповів малий.

— Яка розумна дитина! — захопився Скрудж. — Дивна дитина! А ти не знаєш, чи продали вони вже індичку, яка висіла в них у вікні? Не маленьку індичку, а велику, призову?

— Найбільшу, завбільшки як я?

— Яка кмітлива дитина! — вигукнув Скрудж. — Говорити з тобою — одне задоволення. Так, мій друже!

— Вона й зараз там висить, — сказав хлопчик.

— Висить? — сказав Скрудж. — То збігай і купи її.

— Та ну тебе! — буркнув хлопчисько.

— Ні, ні, я не жартую, — запевнив його Скрудж. — Купи її і скажи, хай принесуть сюди, а я вже розпоряджуся, куди її доставити. Приведи сюди управляючого і одержиш від мене шилінг. А якщо встигнеш за п'ять хвилин, одержиш півкрони!

Хлопчик помчав стрілою і, певно, вправна рука пустила цю стрілу з тятиви, бо вона не втратила марно ні секунди.

— Я пошлю індичку Бобові Кретчиту! — пробурмотів Скрудж і від захвату аж зайшовся сміхом. — Ото вже він буде голову ламати, хто це йому прислав. Та індичка, мабуть, удвічі більша від Крихітки Тіма. Навіть Джо Міллер¹ ніколи б не придумав такої штуки — послати індичку Бобові!

---

¹ Джо Міллер — автор опублікованої 1739 року збірки жартів і анекдотів.

Перо погано слухалося його, але він усе-таки надряпав адресу і зійшов униз,— відімкнути вхідні двері. Він стояв, чекаючи управляючого, і тут погляд його спинився на дверному молоткові.

— Я любитиму його до кінця моїх днів! — скрикнув Скрудж, погладжуючи молоток.— Але ж я й не дивився на нього колись. Яке в нього чесне, відкрите обличчя! Чудесний молоток! А ось й індичка! Ура! Ура! Як поживаєте? Веселого Різдва!

Яка ж це була індичка! Сумнівно, щоб ця птаха могла коли-небудь триматися на ногах — вони б підломилися під її вагою, як дві соломинки.

— Ні, вам її не доволокти до Кемден-Тавна,— сказав Скрудж.— Доведеться найняти кеб.

Він говорив це, задоволено посміюючись, і з усмішкою заплатив за індичку, і з усмішкою оплатив кеб, і з усмішкою розплатився з хлопчиком, і з усмішкою опутився, засапавшись, у крісло, і сміятися ще, аж доки сльози не потекли в нього по щоках.

Поголитися виявилось непросто, бо руки у нього все ще дуже тремтіли, а гоління вимагає неабиякої обережності, якщо ви й не дозволяєте собі пританцьовувати під час цього заняття. Утім, навіть якби Скрудж відігнув собі кінчик носа, він спокійнісінько заліпив би рану пластиром і так само був би геть усім задоволений.

Нарешті, святково вдягнувшись, він вийшов з дому. По вулицях уже хмарою сунув народ — зовсім як того різдвяного ранку, який Скрудж провів із Духом Нинішнього Різдва. Заклавши руки за спину, Скрудж ішов по вулиці й сяючою посмішкою вітав кожного стрічного. І такий був у нього щасливий і доброзичливий вигляд, що двоє-трьох перехожих, дружелюбно посміхнувшись у відповідь, сказали йому:

— Доброго ранку, сер! Із Різдром вас!

І Скрудж не раз відтак розповідав, що ці слова лунали в його вухах райською музикою.

Не встиг він відійти від дому, як побачив, що назустріч йому йде огрядний джентльмен — той самий, що, зайшовши до нього в контору на Святвечір, запитав:

— Скрудж і Марлі, якщо не помиляюся?

Скруджа аж пересмикнуло від думки про те, як гляне на нього цей поважний пан при зустрічі, але він знав, що не повинен ухилитися від визначеного йому шляху.

— Дорогий сер,— сказав він, на ходу простягаючи обидві руки старому джентльменові,— сподіваюся, ви успішно завершили вчора вашу справу? Це дуже добра справа. Вігаю вас зі святом, сер!

— Містер Скрудж?

— Саме так,— відповів Скрудж.— Це моє ім'я, але боюся, що воно звучить для вас не дуже приємно. Дозвольте попросити у вас пробачення. І ви мене дуже зобов'яжете, якщо... — і тут Скрудж прошептав йому щось на вухо.

— Господи милосердний! — здивовано вигукнув джентльмен.— Мій дорогий містере Скрудже, ви жартуєте?

— Зовсім ні,— сказав Скрудж.— І дуже вас прошу, ані фартинга менше. Я таким чином лише сплачую частину своїх давніх боргів. Можете ви зробити мені цю послугу?

— Дорогий сер! — сказав старий джентльмен, тиснучи йому руку.— Я просто не знаю, як і дякувати вам за таку щедрість...

— Будь ласка, ані слова більше,— обірвав його Скрудж.— Зайдіть якимось мене провідати. Зайдете?

— З радістю! — скрикнув старий джентльмен, і без сумніву, це було від душі.

— Дякую вам,— сказав Скрудж.— Тисячу разів дякую! Я дуже вам зобов'язаний. Бувайте здорові!

Скрудж побував у церкві, потім ходив по вулицях, придивлявся до перехожих, гладив по голівках дітей, розмовляв із жебраками, заглядав у вікна квартир і в підвальні вікна кухонь,— і все, що він бачив, сповняло його серце радістю. Чи думав він коли-небудь, що звичайнісінька прогулянка — та й узагалі геть усе — може зробити його таким щасливим! А коли почало смеркатися, він рушив до будинку племінника.

Не раз і не двічі пройшовся він мимо його дому туди-сюди, не зважаючи постукати в двері. Нарешті, зібравшись із духом, піднявся на ганок.

— Чи вдома господар? — запитав він дівчину, яка відчинила йому двері. Яка мила дівчина! Прекрасна дівчина!

— Удома, сер.

— А де він, моя люба? — запитав Скрудж.

— У їдальні, сер, і господиня теж. Дозвольте, я вас проводжу.

— Дякую. Ваш господар мене знає,— сказав Скрудж, уже взявшись за ручку дверей у їдальню.— Я пройду сам, моя дорога.

Він тихенько повернув ручку і просунув голову в двері. Господарі в цю мить обдивлялися парадно накритий обідній стіл. Молодята ж завжди непокояться з приводу сервіровки столу і готові десятки разів перевіряти, чи всі на місці.

— Фреде! — покликав Скрудж.

Сили небесні, як здригнулася племінниця! Вона сиділа в кутку, поставивши ноги на стільчик, і Скрудж геть забув про неї в цю хвилину, інакше він ніколи й нізащо так би її не налякав.

— З нами хресна сила! — закричав Фред.— Хто це?

— Це я, твій дядечко Скрудж. Я прийшов до тебе погостювати. Чи приймеш мене, Фреде?

Чи прийме він дядечка! Та він на radoшах ледь не відірвав йому руку. За п'ять хвилин Скрудж уже почував себе як удома. Такого сердечного прийому він ще зроду не зустрічав.

Племінниця мала точнісінько такий же вигляд, як і в тому видінні, що явилось йому напередодні. Таким же був і Топпер, що незабаром прийшов, і пухенька сестра господині, що з'явилась слідом за ним, та й усі інші. Який це був дивовижний вечір! Які дивовижні ігри! І яка дивовижна єдність у всьому! Яке щастя!

А зранку, щойно світало, Скрудж уже був у себе в конторі. Так, він прийшов ранесенько. Він прагнув потрапити туди раніше від Боба Кретчита і викрити клерка в тому, що він спізнився на роботу. Скрудж просто мріяв про це.

І це йому вдалося! Так, вдалося! Годинник пробив дев'яту. Боба немає. Чверть на десяту. Боба немає. Він спізнився рівно на вісімнадцять з половиною хвилин.

Скрудж сидів за своєю конторкою, навстіж розчинивши двері, щоб бачити, як Боб прослизне у свою комірку.

Ще за дверима Боб зняв із голови капелюха і розмотав свій теплий шарф. І ось він уже сидів на табуреті й з такою швидкістю скрипів по папері пером, наче хотів наздогнати й перегнати дев'яту годину, яка втекла від нього.

— А ось і ви! — пробурчав Скрудж, наслідуючи своє власне одвічне бурчання.— Як розуміти вашу з'яву на роботі в цей час?

— Прошу вибачення, сер,— сказав Боб.— Я справді трохи спізнився!

— Он воно що! Ви спізналися? — підхопив Скрудж.— Так, мені теж здається, що ви спізналися. Будьте такі люб'язні, підійдіть сюди, сер.

— Але ж це один-єдиний раз за весь рік, сер,— жалібно проговорив Боб, виповзаючи зі своєї комірки.— Більше цього не буде, сер. Я дозволив собі вчора трохи повеселитися.

— Ось що я вам скажу, приятелю,— промовив Скрудж,— більше я цього не потерплю, а тому... — і тут він зіскочив зі стільця і дав Бобові такого стусана під ложечку, що той задом влетів назад у свою комірчину.— А тому,— продовжував Скрудж,— я маю намір збільшити вам платню!

Боб затремтів і нишком потягнувся до лінійки. У нього промайнула думка оглушити Скруджа ударом по голові, скрутити йому руки за спиною, покликати варту і чекати, доки принесуть гамівну сорочку.

— Вітаю вас зі святом, Бобе,— сказав Скрудж, плескаючи Боба по плечу, і цього разу видно було, що він таки сповна розуму.— І бажаю вам, Бобе, друже мій, добряче

розважитися цього Різдва, бо досі ви через мене не вельми веселилися. Я збільшу вам платню і постараюся що-небудь зробити і для вашої сім'ї. Сьогодні увечері ми поговоримо про це за келихом різдвяного глінтвейну. А зараз, Бобе Кретчите, перш ніж ви надряпаєте ще хоч одну кому, я наказую вам купити відро вугілля і напалити тут так, щоб було жарко.

І Скрудж стримав своє слово. Він зробив усе, що обцяв Бобові, і навіть більше, значно більше. А Крихітці Тімові, який, до речі, незабаром видужав, він був завжди другим батьком. І таким він став добрим другом, таким добрим господарем, і такою доброю людиною, що наше славне старе місто може ним лише пишатися. Та й не тільки наше — будь-яке добре старе місто, містечко чи село в будь-якому куточку нашої доброї старої землі. Дехто підсміювався з цього перетворення, але Скрудж не звертав на них уваги — смійтеся на здоров'я! Він був досить розумний і знав, що так уже влаштований світ, — завжди знайдуться люди, готові осміяти добру справу. Він розумів, що ті, хто сміється, — сліпі, і думав: нехай собі сміються, аби не плакали! На серці в нього було весело й легко, і йому цього було цілком досить.

Більше він уже ніколи не водив компанії з привидами, — у цьому сенсі він дотримувався принципів поміркованості, — і про нього йшла поголоска, що ніхто не вміє так шанувати й справляти Різдва, як він. Якби ж і про нас могли сказати те саме! Про всіх нас! А тепер нам залишається тільки повторити за Крихіткою Тімом: хай дарує нам Господь свою милість!

(Переклад І. Андрусяк)

Николай Васильевич Гоголь**Вечера на хуторе близ Диканьки****Повести, изданные пасичником Рудым Паньком*****Часть первая******Предисловие***

«Это что за невидаль: „Вечера на хуторе близ Диканьки“? Что это за „Вечера“? И швырнул в свет какой-то пасичник! Слава богу! Еще мало ободрали гусей на перья и извели тряпья на бумагу! Еще мало народу, всякого звания и сброду, вымарало пальцы в чернилах! Дернула же охота и пасичника потащиться вслед за другими! Право, печатной бумаги развелось столько, что не придумаешь скоро, что бы такое завернуть в нее».

Слышало, слышало вешее мое все эти речи еще за месяц! То есть, я говорю, что нашему брату, хуторянину, высунуть нос из своего захолустья в большой свет — батюшки мои! Это все равно как, случается, иногда зайдешь в покои великого пана: все обступят тебя и пойдут дурачить. Еще бы ничего, пусть уже высшее лакейство, нет, какой-нибудь оборванный мальчишка, посмотреть — дрянь, который копается на заднем дворе, и тот пристанет; и начнут со всех сторон притопывать ногами. «Куда, куда, зачем? пошел, мужик, пошел!..» Я вам скажу... Да что говорить! Мне легче два раза в год съездить в Миргород, в котором вот уже пять лет как не видал меня ни подсудок из земского суда, ни почтенный иерей, чем показаться в этот великий свет. А показался — плачь не плачь, давай ответ.

У нас, мои любезные читатели, не во гнев будь сказано (вы, может быть, и рассердитесь, что пасичник говорит вам запросто, как будто какому-нибудь свату своему или куму),— у нас, на хуторах, водится издавна: как только окончатся работы в поле, мужик залезет отдыхать на всю зиму на печь и наш брат припрячет своих пчел в темный погреб, когда ни журавлей на небе, ни груш на дереве не увидите более,— тогда, только вечер, уже наверно где-нибудь в конце улицы брезжит огонек, смех и песни слышатся издалеча, бренчит балалайка, а подчас и скрипка, говор, шум... Это у нас вечерницы! Они, изволите видеть, они похожи на ваши балы; только нельзя сказать чтобы совсем. На балы если вы едете, то именно для того, чтобы повертеть ногами и позевать в руку; а у нас соберется в одну хату толпа девушек совсем не для балу, с веретеном, с гребнями; и сначала будто и делом займутся: веретена шумят, льются песни, и каждая не подымет и глаз в сторону; но только нагрянут в хату парубки с скрипачом — подыметесь крик, затеется шаль, пойдут танцы и заведутся такие шуки, что и рассказать нельзя.

Но лучше всего, когда собьются все в тесную кучку и пустятся загадывать загадки или просто нести болтовню. Боже ты мой! Чего только не расскажут! Откуда старины не

выкопают! Каких страхов не нанесут! Но нигде, может быть, не было рассказываемо столько диковин, как на вечерах у пасичника Рудого Панька. За что меня миряне прозвали Рудым Паньком — ей-богу, не умею сказать. и волосы, кажется, у меня теперь более седые, чем рыжие. Но у нас, не извольте гневаться, такой обычай: как дадут кому люди какое прозвище, то и во веки веков останется оно. Бывало, соберутся накануне праздничного дня добрые люди в гости, в пасичникову лачужку, усядутся за стол,— и тогда прошу только слушать. и то сказать, что люди были вовсе не простого десятка, не какие-нибудь мужики хугорянские. Да, может, иному, и повыше пасичника, сделали бы честь посещением. Вот, например, знаете ли вы дьяка диканьской церкви, Фому Григорьевича? Эх, голова! Что за истории умел он отпускать! Две из них найдете в этой книжке. Он никогда не носил пестрядевого халата, какой встретите вы на многих деревенских дьячках; но заходите к нему и в будни, он вас всегда примет в балахоне из тонкого сукна, цвету застуженного картофельного киселя, за которое платил он в Полтаве чуть не по шести рублей за аршин. От сапог его, у нас никто не скажет на целом хуторе, чтобы слышен был запах дегтя; но всякому известно, что он чистил их самым лучшим смальцем, какого, думаю, с радостью иной мужик положил бы себе в кашу. Никто не скажет также, чтобы он когда-либо утирал нос полою своего балахона, как то делают иные люди его звания; но вынимал из пазухи опрятно сложенный белый платок, вышитый по всем краям красными нитками, и, исправивши что следует, складывал его снова, по обыкновению, в двенадцатую долю и прятал в пазуху. А один из гостей... Ну, тот уже был такой панич, что хоть сейчас нарядить в заседатели или подкомории. Бывало, поставит перед собою палец и, глядя на конец его, пойдет рассказывать — вычурно да хитро, как в печатных книжках! Иной раз слушаешь, слушаешь, да и раздумье нападет. Ничего, хоть убей, не понимаешь. Откуда он слов понабрался таких! Фома Григорьевич раз ему насчет этого славную сплел присказку: он рассказал ему, как один школьник, учившийся у какого-то дьяка грамоте, приехал к отцу и стал таким латыньщиком, что позабыл даже наш язык православный. Все слова сворачивает на ус. Лопата у него — лопатус, баба — бабус. Вот, случилось раз, пошли они вместе с отцом в поле. Латыньщик увидел грабли и спрашивает отца: «Как это, батьку, по-вашему называется?» Да и наступил, разинувши рот, ногою на зубцы. Тот не успел собраться с ответом, как ручка, размахнувшись, поднялась и — хватъ его по лбу. «Проклятые грабли! — закричал школьник, ухватясь рукою за лоб и подскочивши на аршин,— как же они, черт бы спихнул с мосту отца их, больно бьются!» Так вот как! Припомнил и имя, голубчик! Такая присказка не по душе пришлась затейливому рассказчику. Не говоря ни слова, встал он с места, расставил ноги свои посередине комнаты, нагнул голову немного вперед, засунул руку в задний карман

горохового кафгана своего, вытащил круглую под лаком табакерку, щелкнул пальцем по намалеванной роже какого-то бусурманского генерала и, захвативши немалую порцию табаку, растертого с золою и листьями любистка, поднес ее коромыслом к носу и вытянул носом на лету всю кучку, не дотронувшись даже до большого пальца, — и всё ни слова; да как полез в другой карман и вынул синий в клетках бумажный платок, тогда только проворчал про себя чуть ли еще не поговорку: «Не мечите бисер перед свиньями». . . «Быть же теперь ссоре», — подумал я, заметив, что пальцы у Фомы Григорьевича так и складывались дать дулю. К счастью, старуха моя догадалась поставить на стол горячий книш с маслом. Все принялись за дело. Рука Фомы Григорьевича, вместо того чтоб показать шиш, протянулась к книшу, и, как всегда водится, начали прихваливать мастерицу хозяйку. Еще был у нас один рассказчик; но тот (нечего бы к ночи и вспоминать о нем) такие выкапывал страшные истории, что волосы ходили по голове. Я нарочно и не помещал их сюда. Еще напугаешь добрых людей так, что пасичника, прости господи, как черта, все станут бояться. Пусть лучше, как доживу, если даст Бог, до нового году и выпущу другую книжку, тогда можно будет постращать выходцами с того света и дивами, какие творились в старину в православной стороне нашей. Меж ними, статья может, найдете побасенки самого пасичника, какие рассказывал он своим внукам. Лишь бы слушали да читали, а у меня, пожалуй, — лень только проклятая рыться, — наберется и на десять таких книжек.

Да, вот было и позабыл самое главное: как будете, господа, ехать ко мне, то прямехонько берите путь по столбовой дороге на Диканьку. Я нарочно и выставил ее на первом листке, чтобы скорее добрались до нашего хутора. Про Диканьку же, думаю, вы слышались вдоволь. и то сказать, что там дом почище какого-нибудь пасичникова куреня. А про сад и говорить нечего: в Петербурге вашем, верно, не сыщете такого. Приехавши же в Диканьку, спросите только первого попавшегося навстречу мальчишку, пасущего в запачканной рубашке гусей: «А где живет пасичник Рудый Панько?» — «А вот там!» — скажет он, указавши пальцем, и, если хотите, доведет вас до самого хутора. Прошу, однако ж, не слишком закладывать назад руки и, как говорится, финтить, потому что дороги по хуторам нашим не так гладки, как перед вашими хоромами. Фома Григорьевич третьего году, приезжая из Диканьки, понаведался-таки в провал с новою таратайкою своею и гнедою кобылою, несмотря на то что сам правил и что сверх своих глаз надевал по временам еще покупные.

Зато уже как пожалуете в гости, то дынь подадим таких, каких вы отроду, может быть, не ели; а меду, и забожусь, лучшего не сыщете на хуторах. Представьте себе, что как внесешь сот — дух пойдет по всей комнате, вообразить нельзя какой: чист, как слеза или

хрусталь дорогой, что бывает в серьгах. А какими пирогами накормит моя старуха! Что за пироги, если б вы только знали: сахар, совершенный сахар! А масло так вот и течет по губам, когда начнешь есть. Подумаешь, право: на что не мастерицы эти бабы! Пили ли вы когда-либо, господа, грушевый квас с терновыми ягодами или варенуху с изюмом и сливами? Или не случилось ли вам подчас есть пугрю с молоком? Боже ты мой, каких на свете нет кушаньев! Станешь есть — объяденье, да и полно. Сладость неописанная! Прошлого года... Однако ж что я, в самом деле, разболтался?.. Приезжайте только, приезжайте поскорей; а накормим так, что будете рассказывать и встречному и поперечному.

Пасичник Рудый Панько.

На всякий случай, чтобы не помянули меня недобрым словом, выписываю сюда, по азбучному порядку, те слова, которые в книжке этой не всякому понятны.

Банду́ра, инструмент, род гитары.

Бато́г, кнут.

Боля́чка, золотуха.

Бо́ндарь, бочарь.

Бу́блик, круглый крендель, баранчик.

Буря́к, свекла.

Буха́нец, небольшой хлеб.

Ві́нниця, винокурня.

Галу́шки, клёцки.

Голодра́бец, бедняк, бобыль.

Гопа́к, малороссийские танцы.

Го́рлица, птица.

Ді́вчина, девушка.

Дивча́та, девушки.

Дижá, кадка.

Дрибу́шки, мелкие косы.

Домові́на, гроб.

Ду́ля, шиш.

Дукáт, род медали, носится на шее.

Зна́хор, многознающий, ворожея.

Жі́нка, жена.

Жупáн, род кафгана.

Кагане́ц, род светильни.

Клѣпки, выпуклые дощечки, из коих составлена бочка.

Книш, род печеного хлеба.

Кобза, музыкальный инструмент.

Комора, амбар.

Кораблик, головной убор.

Кунтуш, верхнее старинное платье.

Коровай, свадебный хлеб.

Кухоль, глиняная кружка.

Лысый дідько, домовый, демон.

Люлька, трубка.

Макитра, горшок, в котором трут мак.

Макагон, пест для растирания мака.

Малахай, плеть.

Миска, деревянная тарелка.

Молодица, замужняя женщина.

Наймыт, нанятой работник.

Наймычка, нанятая работница.

Оселѣдец, длинный клок волос на голове, заматывающийся на ухо.

Очипок, род чепца.

Пампушки, кушанье из теста.

Пасичник, пчеловод.

Парубок, парень.

Плахта, нижняя одежда женщин.

Пекло, ад.

Перекупка, торговка.

Переполох, испуг.

Пейсики, жидовские локоны.

Повѣтка, сарай.

Полутабѣнек, шёлковая материя.

Путря, кушанье, род каши.

Рушник, утиральник.

Свѣтка, род полукафтанья.

Синдячки, узкие ленты.

Сластѣны, пышки.

Сволок, перекладина под потолком.

Слив'я́нка, наливка из слив.

Сму́шки, бараний мех.

Со́няшница, боль в животе.

Сопі́лка, род флейты.

Стусáн, кулак.

Стрї́чки, ленты.

Тройча́тка, тройная плеть.

Хло́пец, парень.

Ху́тор, небольшая деревушка.

Ху́стка, платок носовой.

Цибу́ля, лук.

Чумаки́, обозники, едущие в Крым за солью и рыбою.

Чупрї́на, чуб, длинный клочок волос на голове.

Шї́шка, небольшой хлеб, делаемый на свадьбах.

Юшка, соус, жижа.

Ятка, род палатки или шатра.

<...>

Часть вторая

Предисловие

Вот вам и другая книжка, а лучше сказать, последняя! Не хотелось, крепко не хотелось выдавать и этой. Право, пора знать честь. Я вам скажу, что на хуторе уже начинают смеяться надо мною: «Вот, говорят, одурел старый дед: на старости лет тешится ребяческими игрушками!» И точно, давно пора на покой. Вы, любезные читатели, верно, думаете, что я прикидываюсь только стариком. Куда тут прикидываться, когда во рту совсем зубов нет! Теперь если что мягкое попадет, то буду как-нибудь жевать, а твердое — то ни за что не откушу. Так вот вам опять книжка! Не бранитесь только! Нехорошо браниться на прощанье, особенно с тем, с кем, бог знает, скоро ли увидите. В этой книжке услышите рассказчиков все почти для вас незнакомых, выключая только разве Фомы Григорьевича. А того горохового панича, что рассказывал таким вычурным языком, которого много остряков и из московского народу не могло понять, уже давно нет. После того, как рассорился со всеми, он и не заглядывал к нам. Да, я вам не рассказывал этого случая? Послушайте, тут прекомедия была! Прошлый год, так как-то около лета, да чуть ли не на самый день моего патрона, приехали ко мне в гости (нужно вам сказать, любезные читатели, что земляки мои, дай Бог им здоровья, не забывают старика. Уже есть пятидесятый год, как я зачал помнить свои именины. Который же точно

мне год, этого ни я, ни старуха моя вам не скажем. Должно быть, близ семидесяти. Диканьский-то поп, отец Харлампий, знал, когда я родился; да жаль, что уже пятьдесят лет, как его нет на свете). Вот приехали ко мне гости: Захар Кирилович Чухопупенко, Степан Иванович Курочка, Тарас Иванович Смачненький, заседатель Харлампий Кирилович Хлоста; приехал еще... вот позабыл, право, имя и фамилию... Осин... Осип... Боже мой, его знает весь Миргород! он еще когда говорит, то всегда щелкнет наперед пальцем и подопрется в боки... Ну, бог с ним! В другое время вспомню. Приехал и знакомый вам панич из Полтавы. Фомы Григорьевича я не считаю: то уже свой человек. Разговорились все (опять нужно вам заметить, что у нас никогда о пустяках не бывает разговора. Я всегда люблю приличные разговоры: чтобы, как говорят, вместе и услаждение и назидательность была), разговорились об том, как нужно солить яблоки. Старуха моя начала было говорить, что нужно наперед хорошенько вымыть яблоки, потом намочить в квасу, а потом уже... «Ничего из этого не будет! — подхватил полтавец, заложивши руку в гороховый кафтан свой и прошедши важным шагом по комнате, — ничего не будет! Прежде всего нужно пересыпать канупером, а потом уже...» Ну, я на вас ссылаюсь, любезные читатели, скажите по совести, слышали ли вы когда-нибудь, чтобы яблоки пересыпали канупером? Правда, кладут смородинный лист, нечуй-ветер, трилистник; но чтобы клали канупер... нет, я не слыхивал об этом. Уже, кажется, лучше моей старухи никто не знает про эти дела. Ну, говорите же вы! Нарочно, как доброго человека, отвел я его потихоньку в сторону: «Слушай, Макар Назарович, эй, не смейся народ! Ты человек немаловажный: сам, как говоришь, обедал раз с губернатором за одним столом. Ну, скажешь что-нибудь подобное там, ведь тебя же осмеют все!» Что ж бы, вы думали, он сказал на это? Ничего! плюнул на пол, взял шапку и вышел. Хоть бы простился с кем, хоть бы кивнул кому головою; только слышали мы, как подъехала к воротам тележка с звонком; сел и уехал. и лучше! Не нужно нам таких гостей! Я вам скажу, любезные читатели, что хуже нет ничего на свете, как эта знать. Что его дядя был когда-то комиссаром, так и нос несет вверх. Да будто комиссар такой уже чин, что выше нет его на свете? Слава богу, есть и больше комиссара. Нет, не люблю я этой знати. Вот вам в пример Фома Григорьевич; кажется, и не знатный человек, а посмотреть на него: в лице какая-то важность сияет, даже когда станет нюхать обыкновенный табак, и тогда чувствуешь невольное почтение. В церкви когда запоет на крылосе — умиление неизобразимое! растаял бы, казалось, весь!.. А тот... ну, бог с ним! он думает, что без его сказок и обойтись нельзя. Вот все же таки набралась книжка.

Я, помнится, обещал вам, что в этой книжке будет и моя сказка. и точно, хотел было это сделать, но увидел, что для сказки моей нужно, по крайней мере, три таких книжки.

Думал было особо напечатать ее, но передумал. Ведь я знаю вас: станете смеяться над стариком. Нет, не хочу! Прощайте! Долго, а может быть, совсем, не увидимся. Да что? ведь вам все равно, хоть бы и не было совсем меня на свете. Пройдет год, другой — и из вас никто после не вспомнит и не пожалеет о старом пасичнике Рудом Паньке.

В этой книжке есть много слов, не всякому понятных. Здесь они почти все означены:

Баи́тáн, место, засеянное арбузами и дынями.

Бу́блик, круглый крендель, баранчик.

Варену́ха, вареная водка с пряностями.

Видло́га, откидная шапка из сукна, пришитая к кобеняку.

Выкрута́сы, трудные па.

Галу́шки, клецки.

Гамáн, род бумажника, где держат огниво, кремень, губку, табак, а иногда и деньги.

Голо́дная кутья, сочельник.

Го́рлица, танец.

Греча́ник, хлеб из гречневой муки.

Дивчи́на, девушка.

Дивча́та, девушки.

Дукáт, род медали, носимой на шее женщинами.

Жи́нка, жена.

Запа́ска, род шерстяного передника у женщин.

Каву́н, арбуз.

Кагане́ц, светильня, состоящая из разбитого черепка, наполненного салом.

Кану́пер, трава.

Каца́п, русский человек с бородою.

Книш, спеченный из пшеничной муки хлеб, обыкновенно едомый горячим с маслом.

Кобеня́к, род суконного плаща с пришитою назад видлогою.

Кожу́х, тулуп.

Комо́ра, амбар.

Кора́блик, старинный головной убор.

Корж, сухая лепешка из пшеничной муки, часто с салом.

Куре́нь, соломенный шалаш.

Ку́хва, род кадки; похожая на опрокинутую дном кверху бочку.

Ку́холь, глиняная кружка.

Лева́да, усадьба.

Лю́лька, трубка.

Намі́тка, белое покрывало из жидкого полотна, носимое на голове женщинами, с откинутыми назад концами.

Нечу́й-ветер, трава.

Паляні́ца, небольшой хлеб, несколько плоский.

Па́рубок, парень.

Пейсики, жидовские локоны.

Пе́кло, ад.

Переполо́х, испуг. Выливать переполох — лечить испуг.

Петровы батогі́, трава.

Пла́хта, нижняя одежда женщин из шерстяной клетчатой материи.

Півкопы, двадцать пять копеек.

Пи́щик, пищалка, дудка, небольшая свирель.

По́кут, место под образами.

Полутабе́нок, старинная шелковая материя.

Сві́тка, род полукафтанья.

Скрі́ня, большой сундук.

Сма́лец, бараний жир.

Сопі́лка, свирель.

Су́кня, старинная одежда женщин из сукна.

Сырове́ц, хлебный квас.

Тесная баба, игра, в которую играют школьники в классе: жмутся тесно на скамье, покамест одна половина не вытеснит другую.

Хло́пец, мальчик.

Ху́стка, платок носовой.

Цибу́ля, лук.

Череві́ки, башмаки.

Чумаки́, малороссияне, едущие за солью и рыбою, обыкновенно в Крым.

Швец, сапожник.

Ші́беник, висельник.

Ночь перед Рождеством

Последний день перед Рождеством прошёл. Зимняя, ясная ночь наступила. Глянули звезды. Месяц величаво поднялся на небо посветить добрым людям и всему миру, чтобы всем было весело колядовать и славить Христа. Морозило сильнее, чем с утра; но зато так было тихо, что скрип мороза под сапогом слышался за полверсты. Еще ни одна толпа парубков не показывалась под окнами хат; месяц один только заглядывал в них украдкой,

как бы вызывая принаряживавшихся девушек выбежать скорее на скрипучий снег. Тут через трубу одной хаты клубами повалился дым и пошел тучею по небу, и вместе с дымом поднялась ведьма верхом на метле.

Если бы в это время проезжал сорочинский заседатель на тройке обывательских лошадей, в шапке с барашковым околышком, сделанной по манеру уланскому, в синем тулупе, подбитом черными смушками, с дьявольски сплетенною плетью, которою имеет он обыкновение подгонять своего ямщика, то он бы, верно, приметил ее, потому что от сорочинского заседателя ни одна ведьма на свете не ускользнет. Он знает наперечет, сколько у каждой бабы свинья мечет поросенков, и сколько в сундуке лежит полотна, и что именно из своего платья и хозяйства заложит добрый человек в воскресный день в шинке. Но сорочинский заседатель не проезжал, да и какое ему дело до чужих, у него своя волость. А ведьма между тем поднялась так высоко, что одним только черным пятнышком мелькала вверху. Но где ни показывалось пятнышко, там звезды, одна за другою, пропадали на небе. Скоро ведьма набрала их полный рукав. Три или четыре еще блестели. Вдруг, с противной стороны, показалось другое пятнышко, увеличилось, стало растягиваться, и уже было не пятнышко. Близорукий, хотя бы надел на нос вместо очков колеса с комиссаровой брички, и тогда бы не распознал, что это такое. Спереди совершенно немец: узенькая, беспрестанно вертевшаяся и нюхавшая все, что ни попадалось, мордочка оканчивалась, как и у наших свиней, кругленьким пяточком, ноги были так тонки, что если бы такие имел яресковский голова, то он переломал бы их в первом козачке. Но зато сзади он был настоящий губернский стряпчий в мундире, потому что у него висел хвост, такой острый и длинный, как теперешние мундирные фалды; только разве по козлиной бороде под мордой, по небольшим рожкам, торчавшим на голове, и что весь был не белее трубочиста, можно было догадаться, что он не немец и не губернский стряпчий, а просто черт, которому последняя ночь осталась шататься по белому свету и выучивать грехам добрых людей. Завтра же, с первыми колоколами к заутрене, побежит он без оглядки, поджавши хвост, в свою берлогу.

Между тем черт крался потихоньку к месяцу и уже протянул было руку схватить его, но вдруг отдернул ее назад, как бы обжегшись, пососал пальцы, заболтал ногою и забежал с другой стороны, и снова отскочил и отдернул руку. Однако ж, несмотря на все неудачи, хитрый черт не оставил своих проказ. Подбежавши, вдруг схватил он обеими руками месяц, кривляясь и дуя, перекидывал его из одной руки в другую, как мужик, доставший голыми руками огонь для своей люльки; наконец поспешно спрятал в карман и, как будто ни в чем не бывал, побежал далее.

В Диканьке никто не слышал, как черт украл месяц. Правда, волостной писарь, выходя на четвереньках из шинка, видел, что месяц ни с сего ни с того танцевал на небе, и уверял с божбою в том все село; но миряне качали головами и даже подымали его на смех. Но какая же была причина решиться черту на такое незаконное дело? А вот какая: он знал, что богатый козак Чуб приглашен дьяком на кутью, где будут: голова; приехавший из архиерейской певческой родич дьяка в синем сюртуке, бравший самого низкого баса; козак Свербыгуз и еще кое-кто; где, кроме кутьи, будет варенуха, перегонная на шафран водка и много всякого съестного. А между тем его дочка, красавица на всем селе, останется дома, а к дочке, наверное, придет кузнец, силач и детина хоть куда, который черту был противнее проповедей отца Кондрата. В досужее от дел время кузнец занимался малеванием и слыл лучшим живописцем во всем околотке. Сам еще тогда здравствовавший сотник Л...ко вызывал его нарочно в Полтаву выкрасить дощатый забор около его дома. Все миски, из которых диканьские козаки хлебали борщ, были размалеваны кузнецом. Кузнец был богобоязливый человек и писал часто образа святых: и теперь еще можно найти в Т... церкви его евангелиста Луку. Но торжеством его искусства была одна картина, намалеванная на стене церковной в правом притворе, в которой изобразил он святого Петра в день Страшного суда, с ключами в руках, изгонявшего из ада злого духа; испуганный черт метался во все стороны, предчувствуя свою гибель, а заключенные прежде грешники били и гоняли его кнутами, поленами и всем чем ни попало. В то время, когда живописец трудился над этою картиною и писал ее на большой деревянной доске, черт всеми силами старался мешать ему: толкал невидимо под руку, подымал из горнила в кузнице золу и обсыпал ею картину; но, несмотря на все, работа была кончена, доска внесена в церковь и вделана в стену притвора, и с той поры черт поклялся мстить кузнецу.

Одна только ночь оставалась ему шататься на белом свете; но и в эту ночь он выискивал чем-нибудь выместить на кузнеце свою злобу. и для этого решил украсть месяц, в той надежде, что старый Чуб ленив и не легок на подъем, к дьяку же от избы не так близко: дорога шла по-за селом, мимо мельниц, мимо кладбища, огибала овраг. Еще при месячной ночи варенуха и водка, настоянная на шафран, могла бы заманить Чуба, но в такую темноту вряд ли бы удалось кому стащить его с печки и вызвать из хаты. А кузнец, который был издавна не в ладах с ним, при нем ни за что не отважится идти к дочке, несмотря на свою силу.

Таким-то образом, как только черт спрятал в карман свой месяц, вдруг по всему миру сделалось так темно, что не всякий бы нашел дорогу к шинку, не только к дьяку. Ведьма, увидевши себя вдруг в темноте, вскрикнула. Тут черт, подъехавши мелким бесом,

подхватил ее под руку и пустился нашептывать на ухо то самое, что обыкновенно нашептывают всему женскому роду. Чудно устроено на нашем свете! Все, что ни живет в нем, все силится перенимать и передразнивать один другого. Прежде, бывало, в Миргороде один судья да городничий хаживали зимою в крытых сукном тулупах, а все мелкое чиновничество носило просто нагольные; теперь же и заседатель и подкоморий отсмалили себе новые шубы из решетиловских смушек с суконною покрывкою. Канцелярист и волостной писарь третьего году взяли синей китайки по шести гривен аршин. Пономарь сделал себе нанковые на лето шаровары и жилет из полосатого гаруса. Словом, все лезет в люди! Когда эти люди не будут суетны! Можно побиться об заклад, что многим покажется удивительно видеть черта, пустившегося и себе туда же. Досаднее всего то, что он, верно, воображает себя красавцем, между тем как фигура — взглянуть совестно. Рожа, как говорит Фома Григорьевич, мерзость мерзостью, однако ж и он строит любовные куры! Но на небе и под небом так сделалось темно, что ничего нельзя уже было видеть, что происходило далее между ними.

— Так ты, кум, еще не был у дьяка в новой хате? — говорил козак Чуб, выходя из дверей своей избы, сухощавому, высокому, в коротком тулупе, мужику с обросшею бородою, показывавшею, что уже более двух недель не прикасался к ней обломок косы, которым обыкновенно мужики бреют свою бороду за неимением бритвы. — Там теперь будет добрая попойка! — продолжал Чуб, ослабив при этом свое лицо. — Как бы только нам не опоздать.

При сем Чуб поправил свой пояс, перехватывавший плотно его тулуп, нахлобучил крепче свою шапку, стиснул в руке кнут — страх и грозу докучливых собак; но, взглянув вверх, остановился...

— Что за дьявол! Смотри! смотри, Панас!..

— Что? — произнес кум и поднял свою голову также вверх.

— Как что? месяца нет!

— Что за пропасть! В самом деле нет месяца.

— То-то что нет, — выговорил Чуб с некоторою досадою на неизменное равнодушие кума. — Тебе небось и нужды нет.

— А что мне делать!

— Надобно же было, — продолжал Чуб, утирая рукавом усы, — какому-то дьяволу, чтоб ему не довелось, собаке, поутру рюмки водки выпить, вмешаться!.. Право, как будто на смех... Нарочно, сидевши в хате, глядел в окно: ночь — чудо! Светло, снег блещет при месяце. Все было видно, как днем. Не успел выйти за дверь — и вот, хоть глаз выколи!

Чуб долго еще ворчал и бранился, а между тем в то же время раздумывал, на что бы решиться. Ему до смерти хотелось покалякать о всяком вздоре у дьяка, где, без всякого сомнения, сидел уже и голова, и приезжий бас, и дегтярь Микита, ездивший через каждые две недели в Полтаву на торги и отпускавший такие шутки, что все миряне брались за животы со смеху. Уже видел Чуб мысленно стоявшую на столе варенуху. Все это было заманчиво, правда; но темнота ночи напомнила ему о той лени, которая так мила всем козакам. Как бы хорошо теперь лежать, поджавши под себя ноги, на лежанке, курить спокойно люльку и слушать сквозь упоительную дремоту колядки и песни веселых парубков и девушек, толпящихся кучами под окнами. Он бы, без всякого сомнения, решился на последнее, если бы был один, но теперь обоим не так скучно и страшно идти темною ночью, да и не хотелось-таки показаться перед другими ленивым или трусливым. Окончивши побранки, обратился он снова к куму:

— Так нет, кум, месяца?

— Нет.

— Чудно, право! А дай понюхать табаку. У тебя, кум, славный табак! Где ты берешь его?

— Кой черт, славный! — отвечал кум, закрывая березовую тавлинку, исколотую узорами. — Старая курица не чихнет!

— Я помню, — продолжал все так же Чуб, — мне покойный шинкарь Зозуля раз привез табаку из Нежина. Эх, табак был! добрый табак был! Так что же, кум, как нам быть? ведь темно на дворе.

— Так, пожалуй, останемся дома, — произнес кум, ухватясь за ручку двери.

Если бы кум не сказал этого, то Чуб, верно бы, решился остаться, но теперь его как будто что-то дергало идти наперекор.

— Нет, кум, пойдем! нельзя, нужно идти!

Сказавши это, он уже и досадовал на себя, что сказал. Ему было очень неприятно тащиться в такую ночь; но его утешало то, что он сам нарочно этого захотел и сделал-таки не так, как ему советовали.

Кум, не выразив на лице своем ни малейшего движения досады, как человек, которому решительно все равно, сидеть ли дома или тащиться из дому, обсмотрелся, почесал палочкой батога свои плечи, и два кума отправились в дорогу.

Теперь посмотрим, что делает, оставшись одна, красавица дочка. Оксане не минуло еще и семнадцати лет, как во всем почти свете, и по ту сторону Диканьки, и по эту сторону Диканьки, только и речей было, что про нее. Парубки гуртом провозгласили, что лучшей девки и не было еще никогда и не будет никогда на селе. Оксана знала и слышала

все, что про нее говорили, и была капризна, как красавица. Если бы она ходила не в плахте и запаске, а в каком-нибудь капоте, то разогнала бы всех своих девок. Парубки гонялись за нею толпами, но, потерявши терпение, оставляли мало-помалу и обращались к другим, не так избалованным. Один только кузнец был упрям и не оставлял своего волокитства, несмотря на то что и с ним поступаемо было ничуть не лучше, как с другими.

По выходе отца своего она долго еще принаряживалась и жеманилась перед небольшим в оловянных рамках зеркалом и не могла налюбоваться собою. «Что людям вздумалось расславлять, будто я хороша? — говорила она, как бы рассеянно, для того только, чтобы об чем-нибудь поболтать с собою.— Лгут люди, я совсем не хороша». Но мелькнувшее в зеркале свежее, живое в детской юности лицо с блестящими черными глазами и невыразимо приятной усмешкой, прожигавшей душу, вдруг доказало противное. «Разве черные брови и очи мои,— продолжала красавица, не выпуская зеркала,— так хороши, что уже равных им нет и на свете? Что тут хорошего в этом вздернутом кверху носе? И в щеках? И в губах? Будто хороши мои черные косы? Ух! их можно испугаться вечером: они, как длинные змеи, перевились и обвилились вокруг моей головы. Я вижу теперь, что я совсем не хороша! — и, отдвигая несколько подалее от себя зеркало, вскрикнула: — Нет, хороша я! Ах, как хороша! Чудо! Какую радость принесу я тому, кого буду женою! Как будет любоваться мною мой муж! Он не вспомнит себя. Он зацелует меня насмерть».

— Чудная девка! — прошептал вошедший тихо кузнец,— и хвастовства у нее мало! с час стоит, глядясь в зеркало, и не наглядится, и еще хвалит себя вслух!

«Да, парубки, вам ли чета я? вы поглядите на меня,— продолжала хорошенькая кокетка,— как я плавно выступаю; у меня сорочка шита красным шелком. А какие ленты на голове! Вам век не увидать богаче галуна! Все это накопил мне отец мой для того, чтобы на мне женился самый лучший молодец на свете!» И, усмехнувшись, поворотилась она в другую сторону и увидела кузнеца...

Вскрикнула и сурово остановилась перед ним.

Кузнец и руки опустил.

Трудно рассказать, что выражало смугловатое лицо чудной девушки: и суровость в нем была видна, и сквозь суровость какая-то издевка над смутившимся кузнецом, и едва заметная краска досады тонко разливалась по лицу; и все это так смешалось и так было неизобразимо хорошо, что расцеловать ее миллион раз — вот все, что можно было сделать тогда наилучшего.

— Зачем ты пришел сюда? — так начала говорить Оксана. — Разве хочется, чтобы выгнала за дверь лопатою? Вы все мастера подъезжать к нам. Вмиг пронюхаете, когда отцов нет дома. О, я знаю вас! Что, сундук мой готов?

— Будет готов, мое серденько, после праздника будет готов. Если бы ты знала, сколько возился около него: две ночи не выходил из кузницы; зато ни у одной поповны не будет такого сундука. Железо на оковку положил такое, какого не клал на сотникову таратайку, когда ходил на работу в Полтаву. А как будет расписан! Хоть весь околоток выходи своими беленькими ножками, не найдешь такого! По всему полю будут раскиданы красные и синие цветы. Гореть будет, как жар. Не сердись же на меня! Позволь хоть поговорить, хоть поглядеть на тебя!

— Кто же тебе запрещает, говори и гляди!

Тут села она на лавку и снова взглянула в зеркало и стала поправлять на голове свои косы. Взглянула на шею, на новую сорочку, вышитую шелком, и тонкое чувство самодовольствия выразилось на устах, на свежих ланитах и отсветилось в очах.

— Позволь и мне сесть возле тебя! — сказал кузнец.

— Садись,— проговорила Оксана, сохраняя в устах и в довольных очах то же самое чувство.

— Чудная, ненаглядная Оксана, позволь поцеловать тебя! — произнес ободренный кузнец и прижал ее к себе, в намерении схватить поцелуй; но Оксана отклонила свои щеки, находившиеся уже на не приметном расстоянии от губ кузнеца, и оттолкнула его.

— Чего тебе еще хочется? Ему когда мед, так и ложка нужна! Поди прочь, у тебя руки жестче железа. Да и сам ты пахнешь дымом. Я думаю, меня всю обмарал сажею.

Тут она поднесла зеркало и снова начала перед ним охорашиваться.

«Не любит она меня,— думал про себя, повеся голову, кузнец.— Ей все игрушки; а я стою перед нею как дурак и очей не свожу с нее. и все бы стоял перед нею, и век бы не сводил с нее очей! Чудная девка! чего бы я не дал, чтобы узнать, что у нее на сердце, кого она любит! Но нет, ей и нужды нет ни до кого. Она любит себя сама собою; мучит меня, бедного; а я за грустью не вижу света; а я ее так люблю, как ни один человек на свете не любил и не будет никогда любить».

— Правда ли, что твоя мать ведьма? — произнесла Оксана и засмеялась; и кузнец почувствовал, что внутри его все засмеялось. Смех этот как будто разом отозвался в сердце и в тихо вострепнувших жилах, и со всем тем досада запала в его душу, что он не во власти расцеловать так приятно засмеявшееся лицо.

— Что мне до матери? ты у меня мать, и отец, и все, что ни есть дорогого на свете. Если б меня призвал царь и сказал: «Кузнец Вакула, проси у меня всего, что ни есть

лучшего в моем царстве, все отдам тебе. Прикажу тебе сделать золотую кузницу, и станешь ты ковать серебряными молотами». — «Не хочу, — сказал бы я царю, — ни каменьев дорогих, ни золотой кузницы, ни всего твоего царства: дай мне лучше мою Оксану!»

— Видишь, какой ты! Только отец мой сам не промах. Увидишь, когда он не женится на твоей матери, — проговорила, лукаво усмехнувшись, Оксана. — Однако ж дивчата не приходят... Что б это значило? Давно уже пора колядовать. Мне становится скучно.

— Бог с ними, моя красавица!

— Как бы не так! с ними, верно, придут парубки. Тут-то пойдут балы. Воображаю, каких наговорят смешных историй!

— Так тебе весело с ними?

— Да уж веселее, чем с тобою. А! кто-то стукнул; верно, дивчата с парубками.

«Чего мне больше ждать? — говорил сам с собою кузнец. — Она издевается надо мною. Ей я столько же дорог, как перержавевшая подкова. Но если ж так, не достанется, по крайней мере, другому посмеяться надо мною. Пусть только я наверное замечу, кто ей нравится более моего; я отучу...»

Стук в двери и резко зазвучавший на морозе голос: «Отвори!» — прервал его размышления.

— Постой, я сам отворю, — сказал кузнец и вышел в сени, в намерении отломать с досады бока первому попавшемуся человеку.

Мороз увеличился, и вверху так сделалось холодно, что черт перепрыгивал с одного копытца на другое и дул себе в кулак, желая сколько-нибудь отогреть мерзнувшие руки. Не мудрено, однако ж, и смерзнуть тому, кто толкался от утра до утра в аду, где, как известно, не так холодно, как у нас зимою, и где, надевши колпак и ставши перед очагом, будто в самом деле кухмистр, поджаривал он грешников с таким удовольствием, с каким обыкновенно баба жарит на рождество колбасу.

Ведьма сама почувствовала, что холодно, несмотря на то что была тепло одета; и потому, поднявши руки кверху, отставила ногу и, приведши себя в такое положение, как человек, летящий на коньках, не сдвинувшись ни одним суставом, спустилась по воздуху, будто по ледяной покатой горе, и прямо в трубу.

Черт таким же порядком отправился вслед за нею. Но так как это животное проворнее всякого франта в чулках, то не мудрено, что он наехал при самом входе в трубу на шею своей любовницы, и оба очутились в просторной печке между горшками.

Путешественница отодвинула потихоньку заслонку, поглядеть, не назвал ли сын ее Вакула в хату гостей, но, увидевши, что никого не было, выключая только мешки,

которые лежали посередине хаты, вылезла из печки, скинула теплый кожаный, оправилась, и никто бы не мог узнать, что она за минуту назад ездила на метле.

Мать кузнеца Вакулы имела от роду не больше сорока лет. Она была ни хороша, ни дурна собою. Трудно и быть хорошею в такие года. Однако ж она так умела причаровать к себе самых степенных козаков (которым, не мешает, между прочим, заметить, мало было нужды до красоты), что к ней хаживал и голова, и дьяк Осип Никифорович (конечно, если дьячихи не было дома), и козак Корний Чуб, и козак Касьян Свербыгуз. И, к чести ее сказать, она умела искусно обходиться с ними. Ни одному из них и в ум не приходило, что у него есть соперник. Шел ли набожный мужик, или дворянин, как называют себя козаки, одетый в кобеняк с видлогою, в воскресенье в церковь или, если дурная погода, в шинок,— как не зайти к Солохе, не поест жирных с сметаною вареников и не поболтать в теплой избе с говорливой и угодливой хозяйкой. и дворянин нарочно для этого давал большой крюк, прежде чем достигал шинка, и называл это — заходить по дороге. А пойдет ли, бывало, Солоха в праздник в церковь, надевши яркую плахту с китайчатою запаскою, а сверх ее синюю юбку, на которой сзади нашиты были золотые усы, и станет прямо близ правого крылоса, то дьяк уже верно закашливался и прищуривал невольно в ту сторону глаза; голова гладил усы, заматывал за ухо оселедец и говорил стоявшему близ его соседу: «Эх, добрая баба! черт-баба!»

Солоха кланялась каждому, и каждый думал, что она кланяется ему одному. Но охотник мешаться в чужие дела тотчас бы заметил, что Солоха была приветливее всего с козаком Чубом. Чуб был вдов; восемь скирд хлеба всегда стояли перед его хатою. Две пары дюжих волов всякий раз высовывали свои головы из плетеного сарая на улицу и мычали, когда завидывали шедшую куму — корову, или дядю — толстого быка. Бородатый козел взбирался на самую крышу и дребезжал оттуда резким голосом, как городничий, дразня выступавших по двору индеек, и оборачивался задом, когда завидывал своих неприятелей, мальчишек, издевавшихся над его бороною. В сундуках у Чуба водилось много полотна, жупанов и старинных кунтушей с золотыми галунами: покойная жена его была щеголиха. В огороде, кроме маку, капусты, подсолнечников, засевалось еще каждый год две нивы табаку. Все это Солоха находила не лишним присоединить к своему хозяйству, заранее размышляя о том, какой оно примет порядок, когда перейдет в ее руки, и удвоивала благосклонность к старому Чубу. А чтобы каким-нибудь образом сын ее Вакула не подъехал к его дочери и не успел прибрать всего себе, и тогда бы наверно не допустил ее мешаться ни во что, она прибегнула к обыкновенному средству всех сорокалетних кумушек: ссорить как можно чаще Чуба с кузнецом. Может быть, эти самые хитрости и сметливость ее были виною, что кое-где начали поговаривать

старухи, особливо когда выпивали где-нибудь на веселой сходке лишнее, что Солоха точно ведьма; что парубок Кизяколупенко видел у нее сзади хвост величиною не более бабьего веретена; что она еще в позапрошлый четверг черною кошкою перебежала дорогу; что к попадье раз прибежала свинья, закричала петухом, надела на голову шапку отца Кондрата и убежала назад.

Случилось, что тогда, когда старушки толковали об этом, пришел какой-то коровий пастух Тымиш Коростявый. Он не преминул рассказать, как летом, перед самою петровкой, когда он лег спать в хлеву, подмостивши под голову солому, видел собственными глазами, что ведьма, с распущенною косою, в одной рубашке, начала доить коров, а он не мог пошевелинуться, так был околдован; подоивши коров, она пришла к нему и помазала его губы чем-то таким гадким, что он плевал после того целый день. Но все это что-то сомнительно, потому что один только сорочинский заседатель может увидеть ведьму. и оттого все именитые козаки махали руками, когда слышали такие речи. «Брешут сучи бабы!» — бывал обыкновенный ответ их.

Вылезши из печки и оправившись, Солоха, как добрая хозяйка, начала убирать и ставить все к своему месту, но мешков не тронула: «Это Вакула принес, пусть же сам и вынесет!» Черт между тем, когда еще влетал в трубу, как-то нечаянно оборотившись, увидел Чуба об руку с кумом, уже далеко от избы. Вмиг вылетел он из печки, перебежал им дорогу и начал разрывать со всех сторон кучи замерзшего снега. Поднялась метель. В воздухе забелело. Снег метался взад и вперед сетью и угрожал залепить глаза, рот и уши пешеходам. А черт улетел снова в трубу, в твердой уверенности, что Чуб возвратится вместе с кумом назад, застанет кузнеца и отпотчует его так, что он долго будет не в силах взять в руки кисть и малевать обидные карикатуры.

В самом деле, едва только поднялась метель и ветер стал резать прямо в глаза, как Чуб уже изъявил раскаяние и, нахлобучивая глубже на голову капелюхи, угощал побранками себя, черта и кума. Впрочем, эта досада была притворная. Чуб очень рад был поднявшейся метели. До дьяка еще оставалось в восемь раз больше того расстояния, которое они прошли. Путешественники повернули назад. Ветер дул в затылок; но сквозь метущий снег ничего не было видно.

— Стой, кум! мы, кажется, не туда идем,— сказал, немного отошедши, Чуб,— я не вижу ни одной хаты. Эх, какая метель! Свороти-ка ты, кум, немного в сторону, не найдешь ли дороги; а я тем временем поищу здесь. Дернет же нечистая сила потаскаться по такой вьюге! Не забудь закричать, когда найдешь дорогу. Эх, какую кучу снега напустил в очи сатана!

Дороги, однако ж, не было видно. Кум, отошедши в сторону, бродил в длинных сапогах назад и вперед и, наконец, набрел прямо на шинок. Эта находка так его обрадовала, что он позабыл все и, стряхнувши с себя снег, вошел в сени, нимало не беспокоясь об оставшемся на улице куме. Чубу показалось между тем, что он нашел дорогу; остановившись, принялся он кричать во все горло, но, видя, что кум не является, решил идти сам. Немного пройдя, увидел он свою хату. Сугробы снега лежали около нее и на крыше. Хлопая намерзнувшими на холоде руками, принялся он стучать в дверь и кричать повелительно своей дочери отпереть ее.

— Чего тебе тут нужно? — сурово закричал вышедший кузнец.

Чуб, узнавши голос кузнеца, отступил несколько назад. «Э, нет, это не моя хата, — говорил он про себя, — в мою хату не забредет кузнец. Опять же, если присмотреться хорошенько, то и не кузнецова. Чья бы была это хата? Вот на! не распознал! это хромого Левченка, который недавно женился на молодой жене. У него одного только хата похожа на мою. То-то мне показалось и сначала немного чудно, что так скоро пришел домой. Однако ж Левченко сидит теперь у дьяка, это я знаю; зачем же кузнец?.. Э-ге-ге! он ходит к его молодой жене. Вот как! хорошо!.. теперь я все понял».

— Кто ты такой и зачем таскаешься под дверями? — произнес кузнец суровее прежнего и подойдя ближе.

«Нет, не скажу ему, кто я, — подумал Чуб, — чего доброго, еще приколотит, проклятый выродок!» — и, переменяв голос, отвечал:

— Это я, человек добрый! пришел вам на забаву поколядовать немного под окнами.

— Убирайся к черту с своими колядками! — сердито закричал Вакула. — Что ж ты стоишь? Слышишь, убирайся сей же час вон!

Чуб сам уже имел это благоразумное намерение; но ему досадно показалось, что принужден слушаться приказаний кузнеца. Казалось, какой-то злой дух толкал его под руку и вынуждал сказать что-нибудь наперекор.

— Что ж ты, в самом деле, так раскричался? — произнес он тем же голосом, — я хочу колядовать, да и полно!

— Эге! да ты от слов не уймешься!.. — Вслед за сими словами Чуб почувствовал пребольной удар в плечо.

— Да вот это ты, как я вижу, начинаешь уже драться! — произнес он, немного отступая.

— Пошел, пошел! — кричал кузнец, наградив Чуба другим толчком.

— Что ж ты! — произнес Чуб таким голосом, в котором изображалась и боль, и досада, и робость. — Ты, вижу, не в шутку дерешься, и еще больно дерешься!

— Пошел, пошел! — закричал кузнец и захлопнул дверь.

— Смотри, как расхрабрился! — говорил Чуб, оставшись один на улице. — Попробуй подойти! Вишь, какой! вот большая цаца! Ты думаешь, я на тебя суда не найду? Нет, голубчик, я пойду, и пойду прямо к комиссару. Ты у меня будешь знать! Я не посмотрю, что ты кузнец и маляр. Однако ж посмотреть на спину и плечи: я думаю, синие пятна есть. Должно быть, больно поколотил, вражий сын! Жаль, что холодно и не хочется скидать кожуха! Постой ты, бесовский кузнец, чтоб черт поколотил и тебя, и твою кузницу, ты у меня напляшешься! Вишь, проклятый шибеник! Однако ж ведь теперь его нет дома. Солоха, думаю, сидит одна. Гм... оно ведь недалеко отсюда; пойти бы! Время теперь такое, что нас никто не застанет. Может, и того, будет можно... Вишь, как больно поколотил проклятый кузнец!

Тут Чуб, почесав свою спину, отправился в другую сторону. Приятность, ожидавшая его впереди при свидании с Солохою, умаливала немного боль и делала нечувствительным и самый мороз, который трещал по всем улицам, не заглушаемый вьюжным свистом. По временам на лице его, которого бороду и усы метель намылила снегом проворнее всякого цирюльника, тирански хватяющего за нос свою жертву, показывалась полусладкая мина. Но если бы, однако ж, снег не крестил взад и вперед всего перед глазами, то долго еще можно было бы видеть, как Чуб останавливался, почесывал спину, произносил: «Больно поколотил проклятый кузнец!» — и снова отправлялся в путь.

В то время, когда проворный фронт с хвостом и козлиною бородою летал из трубы и потом снова в трубу, висевшая у него на перевязи при боку ладунка, в которую он спрятал украденный месяц, как-то нечаянно зацепившись в печке, растворилась и месяц, пользуясь этим случаем, вылетел через трубу Солохиной хаты и плавно поднялся по небу. Все осветилось. Метели как не бывало. Снег загорелся широким серебряным полем и весь обсыпался хрустальными звездами. Мороз как бы потеплел. Толпы парубков и девушек показались с мешками. Песни зазвенели, и под редкою хатою не толпились колядующие.

Чудно блещет месяц! Трудно рассказать, как хорошо потолкаться в такую ночь между кучею хохочущих и поющих девушек и между парубками, готовыми на все шутки и выдумки, какие может только внушить весело смеющаяся ночь. Под плотным кожухом тепло; от мороза еще живее горят щеки; а на шалости сам лукавый подталкивает сзади.

Кучи девушек с мешками вломились в хату Чуба, окружили Оксану. Крик, хохот, рассказы оглушили кузнеца. Все наперерыв спешили рассказать красавице что-нибудь новое, выгружали мешки и хвастались паляницами, колбасами, варениками, которых успели уже набрать довольно за свои колядки. Оксана, казалось, была в совершенном

удовольствию и радости, болтала то с той, то с другою и хохотала без умолку. С какой-то досадою и завистью глядел кузнец на такую веселость и на этот раз проклинал колядки, хотя сам бывал от них без ума.

— Э, Одарка! — сказала веселая красавица, оборотившись к одной из девушек, — у тебя новые черевички! Ах, какие хорошие! и с золотом! Хорошо тебе, Одарка, у тебя есть такой человек, который все тебе покупает; а мне некому достать такие славные черевички.

— Не тужи, моя ненаглядная Оксана! — подхватил кузнец, — я тебе достану такие черевички, какие редкая панночка носит.

— Ты? — сказала, скоро и надменно поглядев на него, Оксана. — Посмотрю я, где ты достанешь черевички, которые могла бы я надеть на свою ногу. Разве принесешь те самые, которые носит царица.

— Видишь, каких захотела! — закричала со смехом девичья толпа.

— Да, — продолжала гордо красавица, — будьте все вы свидетельницы: если кузнец Вакула принесет те самые черевички, которые носит царица, то вот мое слово, что выйду тот же час за него замуж.

Девушки увели с собою капризную красавицу.

— Смейся, смейся! — говорил кузнец, выходя вслед за ними. — Я сам смеюсь над собою! Думаю, и не могу вздумать, куда девался ум мой. Она меня не любит, — ну, бог с ней! будто только на всем свете одна Оксана. Слава богу, дивчат много хороших и без нее на селе. Да что Оксана? С нее никогда не будет доброй хозяйки; она только мастерица рядиться. Нет, полно, пора перестать дурачиться.

Но в самое то время, когда кузнец готовился быть решительным, какой-то злой дух проносил пред ним смеющийся образ Оксаны, говорившей насмешливо: «Достань, кузнец, царицыны черевички, выйду за тебя замуж!» Все в нем волновалось, и он думал только об одной Оксане. Толпы колядующих, парубки особо, девушки особо, спешили из одной улицы в другую. Но кузнец шел и ничего не видал и не участвовал в тех веселостях, которые когда-то любил более всех.

Черт между тем не на шутку разнежился у Солохи: целовал ее руку с такими ужимками, как заседатель у поповны, брался за сердце, охал и сказал напрямик, что если она не согласится удовлетворить его страсти и, как водится, наградить, то он готов на все: кинется в воду, а душу отправит прямо в пекло. Солоха была не так жестока, притом же черт, как известно, действовал с нею заодно. Она таки любила видеть волочившуюся за собою толпу и редко бывала без компании; этот вечер, однако ж, думала провести одна, потому что все именитые обитатели села званы были на кутью к дьяку. Но все пошло

иначе: черт только что представил свое требование, как вдруг послышался голос дюжего головы. Солоха побежала отворить дверь, а проворный черт влез в лежавший мешок.

Голова, стряхнув с своих капелюх снег и выпивши из рук Солохи чарку водки, рассказал, что он не пошел к дьяку, потому что поднялась метель; а увидевши свет в ее хате, завернул к ней, в намерении провести вечер с нею.

Не успел голова это сказать, как в дверь послышался стук и голос дьяка.

— Спрячь меня куда-нибудь, — шептал голова. — Мне не хочется теперь встретиться с дьяком.

Солоха думала долго, куда спрятать такого плотного гостя; наконец выбрала самый большой мешок с углем; уголь высыпала в кадку, и дюжий голова влез с усами, с головою и с капелюхами в мешок.

Дьяк вошел, побряхывая и потирая руки, и рассказал, что у него не был никто и что он сердечно рад этому случаю погулять немного у нее и не испугался метели. Тут он подошел к ней ближе, кашлянул, усмехнулся, дотронулся своими длинными пальцами ее обнаженной полной руки и произнес с таким видом, в котором выказывалось и лукавство, и самодовольствие:

— А что это у вас, великолепная Солоха? — И, сказавши это, отскочил он несколько назад.

— Как что? Рука, Осип Никифорович! — отвечала Солоха.

— Гм! рука! хе! хе! хе! — произнес сердечно довольный своим началом дьяк и прошелся по комнате. — А это что у вас, дражайшая Солоха? — произнес он с таким же видом, приступив к ней снова и схватив ее слегка рукою за шею, и таким же порядком отскочив назад.

— Будто не видите, Осип Никифорович! — отвечала Солоха. — Шея, а на шее монисто.

— Гм! на шее монисто! хе! хе! хе! — и дьяк снова прошелся по комнате, потирая руки. — А это что у вас, несравненная Солоха?.. — Неизвестно, к чему бы теперь притронулся дьяк своими длинными пальцами, как вдруг послышался в дверь стук и голос козака Чуба.

— Ах, боже мой, стороннее лицо! — закричал в испуге дьяк. — Что теперь, если застанут особу моего звания?.. Дойдет до отца Кондрата!..

Но опасения дьяка были другого рода: он боялся более того, чтобы не узнала его половина, которая и без того страшною рукою своею сделала из его толстой косы самую узенькую.

— Ради бога, добродетельная Солоха,— говорил он, дрожа всем телом.— Ваша доброта, как говорит писание Луки глава трина... трин... Стучатся, ей-богу, стучатся! Ох, спрячьте меня куда-нибудь!

Солоха высыпала уголь в кадку из другого мешка, и не слишком объемистый телом дьяк влез в него и сел на самое дно, так что сверх его можно было насыпать еще с полмешка угля.

— Здравствуй, Солоха! — сказал, входя в хату, Чуб.— Ты, может быть, не ожидала меня, а? правда, не ожидала? может быть, я помешал?.. — продолжал Чуб, показав на лице своем веселую и значительную мину, которая заранее давала знать, что неповоротливая голова его трудилась и готовилась отпустить какую-нибудь колкую и затейливую шутку.— Может быть, вы тут забавлялись с кем-нибудь?.. может быть, ты кого-нибудь спрятала уже, а? — И, восхищенный таким своим замечанием, Чуб засмеялся, внутренне торжествуя, что он один только пользуется благосклонностью Солохи.— Ну, Солоха, дай теперь выпить водки. Я думаю, у меня горло замерзло от проклятого морозу. Послал же Бог такую ночь перед Рождеством! Как схватилась, слышишь, Солоха, как схватилась... эх окостенели руки: не расстегну кожуха! как схватилась вьюга...

— Отвори! — раздался на улице голос, сопровождаемый толчком в дверь.

— Стучит кто-то,— сказал остановившийся Чуб.

— Отвори! — закричали сильнее прежнего.

— Это кузнец! — произнес, схватясь за капелюхи, Чуб.— Слышишь, Солоха, куда хочешь девай меня; я ни за что на свете не захочу показаться этому выродку проклятому, чтоб ему набежало, дьявольскому сыну, под обоими глазами по пузырю в копну величиною!

Солоха, испугавшись сама, металась как угорелая и, позабывшись, дала знак Чубу лезть в тот самый мешок, в котором сидел уже дьяк. Бедный дьяк не смел даже изъяснить кашлем и кряхтением боли, когда сел ему почти на голову тяжелый мужик и поместил свои намерзнувшие на морозе сапоги по обеим сторонам его висков.

Кузнец вошел, не говоря ни слова, не снимая шапки, и почти повалился на лавку. Заметно, что он был весьма не в духе.

В то самое время, когда Солоха затворяла за ним дверь, кто-то постучался снова. Это был козак Свербыгуз. Этого уже нельзя было спрятать в мешок, потому что и мешка такого нельзя было найти. Он был погрознее телом самого головы и повыше ростом Чубова кума. и потому Солоха вывела его в огород, чтобы выслушать от него все то, что он хотел ей объявить.

Кузнец рассеянно оглядывал углы своей хаты, вслушиваясь по временам в далеко разносившиеся песни колядующих; наконец остановил глаза на мешках: «Зачем тут лежат эти мешки? их давно бы пора убрать отсюда. Через эту глупую любовь я одурел совсем. Завтра праздник, а в хате до сих пор лежит всякая дрянь. Отнести их в кузницу!»

Тут кузнец присел к огромным мешкам, перевязал их крепче и готовился взвалить себе на плечи. Но заметно было, что его мысли гуляли бог знает где, иначе он бы услышал, как зашипел Чуб, когда волоса на голове его прикрутила завязавшая мешок веревка, и дюжий голова начал было икать довольно явственно.

— Неужели не выбьется из ума моего эта негодная Оксана? — говорил кузнец, — не хочу думать о ней; а все думается, и, как нарочно, о ней одной только. Отчего это так, что дума против воли лезет в голову? Кой черт, мешки стали как будто тяжелее прежнего! Тут, верно, положено еще что-нибудь, кроме угля. Дурень я! И позабыл, что теперь мне все кажется тяжелее. Прежде, бывало, я мог согнуть и разогнуть в одной руке медный пятак и лошадиную подкову; а теперь мешков с углем не подыму. Скоро буду от ветра валиться. Нет, — вскричал он, помолчав и ободрившись, — что я за баба! Не дам никому смеяться над собою! Хоть десять таких мешков, все подыму. — и бодро взвалил себе на плеча мешки, которых не понесли бы два дюжих человека. — Взять и этот, — продолжал он, подымая маленький, на дне которого лежал, свернувшись, черт. — Тут, кажется, я положил струмент свой. — Сказав это, он вышел вон из хаты, насвистывая песню:

Мені с жінкой не возиться.

Шумнее и шумнее раздавались по улицам песни и крики. Толпы толкавшегося народа были увеличены еще пришедшими из соседних деревень. Парубки шалили и бесились вволю. Часто между колядками слышалась какая-нибудь веселая песня, которую тут же успел сложить кто-нибудь из молодых козаков. То вдруг один из толпы вместо колядки отпускал щедровку и ревел во все горло:

Щедрик, ведрик!
Дайте вареник,
Грудочку кашки,
Кільце ковбаски!

Хохот награждал затейника. Маленькие окна подымались, и сухошавая рука старухи, которые одни только вместе с степенными отцами оставались в избах, высовывалась из окошка с колбасою в руках или куском пирога. Парубки и девушки наперерыв подставляли мешки и ловили свою добычу. В одном месте парубки, зашедши со всех сторон, окружали толпу девушек: шум, крик, один бросал комом снега, другой вырывал мешок со всякой всячиной. В другом месте девушки ловили парубка, подставляли ему ногу, и он летел вместе с мешком стремглав на землю. Казалось, всю ночь напролет

готовы были повеселиться. и ночь, как нарочно, так роскошно теплилась! И еще блее казался свет месяца от блеска снега.

Кузнец остановился с своими мешками. Ему почудился в толпе девушек голос и тоненький смех Оксаны. Все жилки в нем вздрогнули; бросивши на землю мешки так, что находившийся на дне дяк заохал от ушибу и голова икнул во все горло, побрел он с маленьким мешком на плечах вместе с толпою парубков, шедших следом за девичьей толпою, между которою ему послышался голос Оксаны.

«Так, это она! стоит, как царица, и блестит черными очами! Ей рассказывает что-то видный парубок; верно, забавное, потому что она смеется. Но она всегда смеется». Как будто невольно, сам не понимая как, протерся кузнец сквозь толпу и стал около нее.

— А, Вакула, ты тут! здравствуй! — сказала красавица с той же самой усмешкой, которая чуть не сводила Вакулу с ума.— Ну, много наколядовал? Э, какой маленький мешок! А черевика, которые носит царица, достал? достань черевика, выйду замуж! — И, засмеявшись, убежала с толпою.

Как вкопанный стоял кузнец на одном месте. «Нет, не могу; нет сил больше... — произнес он наконец.— Но боже ты мой, отчего она так чертовски хороша? Ее взгляд, и речи, и все, ну вот так и жжет, так и жжет... Нет, невмочь уже пересилить себя! Пора положить конец всему: пропадай душа, пойду утоплюсь в пролубе, и поминай как звали!»

Тут решительным шагом пошел он вперед, догнал толпу, поравнялся с Оксаною и сказал твердым голосом:

— Прощай, Оксана! Ищи себе какого хочешь жениха, дурачь кого хочешь; а меня не увидишь уже больше на этом свете.

Красавица казалась удивленною, хотела что-то сказать, но кузнец махнул рукою и убежал.

— Куда, Вакула? — кричали парубки, видя бегущего кузнеца.

— Прощайте, братцы! — кричал в ответ кузнец.— Даст Бог, увидимся на том свете; а на этом уже не гулять нам вместе. Прощайте, не поминайте лихом! Скажите отцу Кондрату, чтобы сотворил панихиду по моей грешной душе. Свечей к иконам чудотворца и Божией Матери, грешен, не обмалевал за мирскими делами. Все добро, какое найдется в моей скрыне, на церковь! Прощайте!

Проговоривши это, кузнец принялся снова бежать с мешком на спине.

— Он повредился! — говорили парубки.

— Пропавшая душа! — набожно пробормотала проходившая мимо старуха.— Пойти рассказать, как кузнец повесился!

Вакула между тем, пробежавши несколько улиц, остановился перевесть духа. «Куда я, в самом деле, бегу? — подумал он, — как будто уже все пропало. Попробую еще средство: пойду к запорожцу Пузатому Пацюку. Он, говорят, знает всех чертей и все сделает, что захочет. Пойду, ведь душе все же придется пропадать!»

При этом черт, который долго лежал без всякого движения, запрыгал в мешке от радости; но кузнец, подумав, что он как-нибудь зацепил мешок рукою и произвел сам это движение, ударил по мешку дюжим кулаком и, встряхнув его на плечах, отправился к Пузатому Пацюку.

Этот Пузатый Пацюк был точно когда-то запорожцем; но выгнали его или он сам убежал из Запорожья, этого никто не знал. Давно уже, лет десять, а может, и пятнадцать, как он жил в Диканьке. Сначала он жил, как настоящий запорожец: ничего не работал, спал три четверти дня, ел за шестерых косарей и выпивал за одним разом почти по целому ведру; впрочем, было где и поместиться, потому что Пацюк, несмотря на небольшой рост, в ширину был довольно увесист. Притом шаровары, которые носил он, были так широки, что, какой бы большой ни сделал он шаг, ног было совершенно незаметно, и казалось — виокуренная кадья двигалась по улице. Может быть, это самое подало повод прозвать его Пузатым. Не прошло нескольких дней после прибытия его в село, как все уже узнали, что он знахарь. Бывал ли кто болен чем, тотчас призывал Пацюка; а Пацюку стоило только пошептать несколько слов, и недуг как будто рукою снимался. Случалось ли, что проголодавшийся дворянин подавился рыбьей костью, Пацюк умел так искусно ударить кулаком в спину, что кость отправлялась куда ей следует, не причинив никакого вреда дворянскому горлу. В последнее время его редко видали где-нибудь. Причина этому была, может быть, лень, а может, и то, что пролезать в двери делалось для него с каждым годом труднее. Тогда миряне должны были отправляться к нему сами, если имели в нем нужду.

Кузнец не без робости отворил дверь и увидел Пацюка, сидевшего на полу по-турецки, перед небольшою кадьюшкою, на которой стояла миска с галушками. Эта миска стояла, как нарочно, наравне с его ртом. Не подвинувшись ни одним пальцем, он наклонил слегка голову к миске и хлебал жижу, схватывая по временам зубами галушки.

«Нет, этот, — подумал Вакула про себя, — еще ленивее Чуба: тот, по крайней мере, ест ложкою, а этот и руки не хочет поднять!»

Пацюк, верно, крепко занят был галушками, потому что, казалось, совсем не заметил прихода кузнеца, который, едва ступивши на порог, отвесил ему пренизкий поклон.

— Я к твоей милости пришел, Пацюк! — сказал Вакула, кланяясь снова.

Толстый Пацюк поднял голову и снова начал хлебать галушки.

— Ты, говорят, не во гнев будь сказано... — сказал, собираясь с духом, кузнец, — я веду об этом речь не для того, чтобы тебе нанести какую обиду, — приходишься немного сродни черту.

Проговоря эти слова, Вакула испугался, подумав, что выразился все еще напрямик и мало смягчил крепкие слова, и, ожидая, что Пацюк, схвативши кадушку вместе с мискою, пошлет ему прямо в голову, отсторонился немного и закрылся рукавом, чтобы горячая жижа с галушек не обрызгала ему лица.

Но Пацюк взглянул и снова начал хлебать галушки. Ободренный кузнец решил продолжить:

— К тебе пришел, Пацюк, дай Боже тебе всего, добра всякого в довольствии, хлеба в пропорции! — Кузнец иногда умел ввернуть модное слово; в том он понаторел в бытность еще в Полтаве, когда размалевывал сотнику дощатый забор. — Пропадать приходится мне, грешному! ничто не помогает на свете! Что будет, то будет, приходится просить помощи у самого черта. Что ж, Пацюк? — произнес кузнец, видя неизменное его молчание, — как мне быть?

— Когда нужно черта, то и ступай к черту! — отвечал Пацюк, не подымая на него глаз и продолжая убирать галушки.

— Для того-то я и пришел к тебе, — отвечал кузнец, отведывая поклон, — кроме тебя, думаю, никто на свете не знает к нему дороги.

Пацюк ни слова и доедал остальные галушки.

— Сделай милость, человек добрый, не откажи! — наступал кузнец, — свинины ли, колбас, муки гречневой, ну, полотна, пшена или иного прочего, в случае потребности... как обыкновенно между добрыми людьми водится... не поскупимся. Расскажи хоть, как, примерно сказать, попасть к нему на дорогу?

— Тому не нужно далеко ходить, у кого черт за плечами, — произнес равнодушно Пацюк, не изменяя своего положения.

Вакула уставил на него глаза, как будто бы на лбу его написано было изъяснение этих слов. «Что он говорит?» — безмолвно спрашивала его мина; а полуотверстый рот готовился проглотить, как галушку, первое слово. Но Пацюк молчал.

Тут заметил Вакула, что ни галушек, ни кадушки перед ним не было; но вместо того на полу стояли две деревянные миски: одна была наполнена варениками, другая сметаною. Мысли его и глаза невольно устремились на эти кушанья. «Посмотрим, — говорил он сам себе, — как будет есть Пацюк вареники. Наклоняться он, верно, не захочет, чтобы хлебать, как галушки, да и нельзя: нужно вареник сперва обмакнуть в сметану».

Только что он успел это подумать, Пацюк разинул рот, поглядел на вареники и еще сильнее разинул рот. В это время вареник выплеснул из миски, шлепнул в сметану, перевернулся на другую сторону, подскочил вверх и как раз попал ему в рот. Пацюк съел и снова разинул рот, и вареник таким же порядком отправился снова. На себя только принимал он труд жевать и проглатывать.

«Вишь, какое диво!» — подумал кузнец, разинув от удивления рот, и тот же час заметил, что вареник лезет и к нему в рот и уже вымазал губы сметаной. Оттолкнувши вареник и вытерши губы, кузнец начал размышлять о том, какие чудеса бывают на свете и до каких мудростей доводит человека нечистая сила, заметя притом, что один только Пацюк может помочь ему. «Поклонюсь ему еще, пусть растолкует хорошенько... Однако что за черт! ведь сегодня голодная кутья, а он ест вареники, вареники скоромные! Что я, в самом деле, за дурак, стою тут и греха набираюсь! Назад!» и набожный кузнец опрометью выбежал из хаты.

Однако ж черт, сидевший в мешке и заранее уже радовавшийся, не мог вытерпеть, чтобы ушла из рук его такая славная добыча. Как только кузнец опустил мешок, он выскочил из него и сел верхом ему на шею.

Мороз подрал по коже кузнеца; испугавшись и побледнев, не знал он, что делать; уже хотел перекреститься... Но черт, наклонив свое собачье рыльце ему на правое ухо, сказал:

— Это я — твой друг, все сделаю для товарища и друга! Денег дам сколько хочешь, — пискнул он ему в левое ухо. — Оксана будет сегодня же наша, — шепнул он, заворотивши свою морду снова на правое ухо.

Кузнец стоял, размышляя.

— Изволь, — сказал он наконец, — за такую цену готов быть твоим!

Черт всплеснул руками и начал от радости галопировать на шее кузнеца. «Теперь-то попался кузнец! — думал он про себя, — теперь-то я вымещу на тебе, голубчик, все твои малеванья и небылицы, взводимые на чертей! Что теперь скажут мои товарищи, когда узнают, что самый набожнейший из всего села человек в моих руках?» Тут черт засмеялся от радости, вспомнив, как будет дразнить в аде все хвостатое племя, как будет беситься хромой черт, считавшийся между ними первым на выдумки.

— Ну, Вакула! — пропищал черт, все так же не слезая с шеи, как бы опасаясь, чтобы он не убежал, — ты знаешь, что без контракта ничего не делают.

— Я готов! — сказал кузнец. — У вас, я слышал, расписываются кровью; постой же, я достану в кармане гвоздь! — Тут он заложил назад руку — и хватить черта за хвост.

— Вишь, какой шутник! — закричал, смеясь, черт. — Ну, полно, довольно уже шалить!

— Пстой, голубчик! — закричал кузнец, — а вот это как тебе покажется? — При сем слове он сотворил крест, и черт сделался так тих, как ягненок. — Пстой же, — сказал он, стаскивая его за хвост на землю, — будешь ты у меня знать подучивать на грехи добрых людей и честных христиан! — Тут кузнец, не выпуская хвоста, вскочил на него верхом и поднял руку для крестного знамения.

— Помилуй, Вакула! — жалобно простонал черт, — все что для тебя нужно, все сделаю, отпусти только душу на покаяние: не клади на меня страшного креста!

— А, вот каким голосом запел, немец проклятый! Теперь я знаю, что делать. Вези меня сей же час на себе, слышишь, неси, как птица!

— Куда? — произнес печальный черт.

— В Петербург, прямо к царице!

И кузнец обомлел от страха, чувствуя себя подымающимся на воздух.

Долго стояла Оксана, раздумывая о странных речах кузнеца. Уже внутри ее что-то говорило, что она слишком жестоко поступила с ним. Что, если он в самом деле решится на что-нибудь страшное? «Чего доброго! может быть, он с горя вздумает влюбиться в другую и с досады станет называть ее первою красавицею на селе? Но нет, он меня любит. Я так хороша! Он меня ни за что не променяет; он шалит, прикидывается. Не пройдет минут десять, как он, верно, придет поглядеть на меня. Я в самом деле сурова. Нужно ему дать, как будто нехотя, поцеловать себя. То-то он обрадуется!» и ветреная красавица уже шутила со своими подругами.

— Пстойте, — сказала одна из них, — кузнец позабыл мешки свои; смотрите, какие страшные мешки! Он не по-нашему наколядовал: я думаю, сюда по целой четверти барана кидали; а колбасам и хлебам, верно, счету нет! Роскошь! целые праздники можно обедаться.

— Это кузнецовы мешки? — подхватила Оксана. — Утащим скорее их ко мне в хату и разглядим хорошенько, что он сюда наклал.

Все со смехом одобрили такое предложение.

— Но мы не поднимем их! — закричала вся толпа вдруг, сиюсь сдвинуть мешки.

— Пстойте, — сказала Оксана, — побежим скорее за санками и отвезем на санках!

И толпа побежала за санками.

Пленникам сильно прискучило сидеть в мешках, несмотря на то что дьяк проткнул для себя пальцем порядочную дыру. Если бы еще не было народу, то, может быть, он нашел бы средство вылезть; но вылезть из мешка при всех, показать себя на смех... это удерживало его, и он решился ждать, слегка только побряхывая под невежливыми сапогами Чуба. Чуб сам не менее желал свободы, чувствуя, что под ним лежит что-то

такое, на котором сидеть страх было неловко. Но как скоро услышал решение своей дочери, то успокоился и не хотел уже вылезть, рассуждая, что к хате своей нужно пройти, по крайней мере, шагов с сотню, а может быть, и другую. Вылезши же, нужно оправиться, застегнуть кожух, подвязать пояс — сколько работы! да и капелюхи остались у Солохи. Пусть же лучше дивчата довезут на санках. Но случилось совсем не так, как ожидал Чуб. В то время, когда дивчата побежали за санками, худощавый кум выходил из шинка расстроенный и не в духе. Шинкарка никаким образом не решалась ему верить в долг; он хотел было дожидаться, авось-либо придет какой-нибудь набожный дворянин и попотчует его; но, как нарочно, все дворяне оставались дома и, как честные христиане, ели кутью посреди своих домашних. Размышляя о развращении нравов и о деревянном сердце жидовки, продающей вино, кум набрел на мешки и остановился в изумлении.

— Вишь, какие мешки кто-то бросил на дороге! — сказал он, осматриваясь по сторонам, — должно быть, тут и свинина есть. Полезло же кому-то счастье наколядовать столько всякой всячины! Экие страшные мешки! Положим, что они набиты гречаниками да коржами, и то добре. Хотя бы были тут одни паляницы, и то в шмак: жидовка за каждую паляницу дает осьмуху водки. Утащить скорее, чтобы кто ни увидел. — Тут взвалил он себе на плеча мешок с Чубом и дьяком, но почувствовал, что он слишком тяжел. — Нет, одному будет тяжело нести, — проговорил он, — а вот, как нарочно, идет ткач Шапуваленко. Здравствуй, Остап!

— Здравствуй, — сказал, остановившись, ткач.

— Куда идешь?

— А так, иду, куда ноги идут.

— Помоги, человек добрый, мешки снести! кто-то колядовал, да и кинул посередине дороги. Добром поделимся пополам.

— Мешки? а с чем мешки, с книшами или паляницами?

— Да, думаю, всего есть.

Тут выдернули они наскоро из плетня палки, положили на них мешок и понесли на плечах.

— Куда ж мы понесем его? В шинок? — спросил дорогою ткач.

— Оно бы и я так думал, чтобы в шинок; но ведь проклятая жидовка не поверит, подумает еще, что где-нибудь украли; к тому же я только что из шинка. — Мы отнесем его в мою хату. Нам никто не помешает: жинки нет дома.

— Да точно ли нет дома? — спросил осторожный ткач.

— Слава богу, мы не совсем еще без ума, — сказал кум, — черт ли бы принес меня туда, где она. Она, думаю, протаскается с бабами до света.

— Кто там? — закричала кумова жена, услышав шум в сенях, произведенный приходом двух приятелей с мешком, и отворяя дверь.

Кум остолбенел.

— Вот тебе на! — произнес ткач, спустя руки.

Кумова жена была такого рода сокровище, каких немало на белом свете. Так же как и ее муж, она почти никогда не сидела дома и почти весь день пресмыкалась у кумушек и зажиточных старух, хвалила и ела с большим аппетитом и дралась только по утрам с своим мужем, потому что в это только время и видела его иногда. Хата их была вдвое старше шаровар волостного писаря, крыша в некоторых местах была без соломы. Плетня видны были одни остатки, потому что всякий выходявший из дому никогда не брал палки для собак, в надежде, что будет проходить мимо кумова огорода и выдернет любую из его плетня. Печь не топилась дня по три. Все, что ни запрашивала нежная супруга у добрых людей, прятала как можно подалее от своего мужа и часто самоуправно отнимала у него добычу, если он не успевал ее пропить в шинке. Кум, несмотря на всегдашнее хладнокровие, не любил уступать ей и оттого почти всегда уходил из дому с фонарями под обоими глазами, а дорогая половина, охая, плелась рассказывать старушкам о бесчинстве своего мужа и о претерпенных ею от него побоях.

Теперь можно себе представить, как были озадачены ткач и кум таким неожиданным явлением. Опустивши мешок, они заступили его собою и закрыли полами; но уже было поздно: кумова жена хотя и дурно видела старыми глазами, однако ж мешок заметила.

— Вот это хорошо! — сказала она с таким видом, в котором заметна была радость ястреба.— Это хорошо, что наколядовали столько! Вот так всегда делают добрые люди; только нет, я думаю, где-нибудь подцепили. Покажите мне сейчас, слышите, покажите сей же час мешок ваш!

— Лысый черт тебе покажет, а не мы,— сказал, приосанясь, кум.

— Тебе какое дело? — сказал ткач,— мы наколядовали, а не ты.

— Нет, ты мне покажешь, негодный пьяница! — вскричала жена, ударив высокого кума кулаком в подбородок и продираясь к мешку.

Но ткач и кум мужественно отстояли мешок и заставили ее попятиться назад. Не успели они оправиться, как супруга выбежала в сени уже с кочергою в руках. Проворнохватила кочергою мужа по рукам, ткача по спине и уже стояла возле мешка.

— Что мы допустили ее? — сказал ткач, очнувшись.

— Э, что мы допустили! А отчего ты допустил? — сказал хладнокровно кум.

— У вас кочерга, видно, железная! — сказал после небольшого молчания ткач, почесывая спину.— Моя жинка купила прошлый год на ярмарке кочергу, дала пивкопы,— та ничего... не больно.

Между тем торжествующая супруга, поставив на пол каганец, развязала мешок и заглянула в него. Но, верно, старые глаза ее, которые так хорошо увидели мешок, на этот раз обманулись.

— Э, да тут лежит целый кабан! — вскрикнула она, всплеснув от радости в ладоши.

— Кабан! слышишь, целый кабан! — толкал ткач кума.— А все ты виноват!

— Что ж делать! — произнес, пожимая плечами, кум.

— Как что? чего мы стоим? отнимем мешок! ну, приступай!

— Пошла прочь! пошла! это наш кабан! — кричал, выступая, ткач.

— Ступай, ступай, чертова баба! это не твое добро! — говорил, приближаясь, кум.

Супруга принялась снова за кочергу, но Чуб в это время вылез из мешка и стал посреди сеней, потягиваясь, как человек, только что пробудившийся от долгого сна.

Кумова жена вскрикнула, ударивши об полы руками, и все невольно разинули рты.

— Что ж она, дура, говорит: кабан! Это не кабан! — сказал кум, выпуча глаза.

— Вишь, какого человека кинуло в мешок! — сказал ткач, пятась от испугу.— Хоть что хочешь говори, хоть тресни, а не обошлось без нечистой силы. Ведь он не пролезет в окошко!

— Это кум! — вскрикнул, взглядевшись, кум.

— А ты думал кто? — сказал Чуб, усмехаясь.— Что, славную я выкинул над вами штуку? А вы небось хотели меня съесть вместо свинины? Постойте же, я вас порадую: в мешке лежит еще что-то,— если не кабан, то, наверно, поросенок или иная живность. Подо мною беспрестанно что-то шевелилось.

Ткач и кум кинулись к мешку, хозяйка дома уцепилась с противной стороны, и драка возобновилась бы снова, если бы дьяк, увидевши теперь, что ему некуда скрыться, не выкарабкался из мешка.

Кумова жена, остолбенев, выпустила из рук ногу, за которую начала было тянуть дьяка из мешка.

— Вот и другой еще! — вскрикнул со страхом ткач,— черт знает как стало на свете... голова идет кругом... не колбас и не паляниц, а людей кидают в мешки!

— Это дьяк! — произнес изумившийся более всех Чуб.— Вот тебе на! ай да Солоха! посадить в мешок... То-то, я гляжу, у нее полная хата мешков... Теперь я все знаю: у нее в каждом мешке сидело по два человека. А я думал, что она только мне одному... Вот тебе и Солоха!

Девушки немного удивились, не найдя одного мешка. «Нечего делать, будет с нас и этого»,— лепетала Оксана. Все принялись за мешок и взвалили его на санки.

Голова решил молчать, рассуждая: если он закричит, чтобы его выпустили и развязали мешок,— глупые дивчата разбегутся, подумают, что в мешке сидит дьявол, и он останется на улице, может быть, до завтра.

Девушки между тем, дружно взявшись за руки, полетели, как вихорь, с санками по скрипучему снегу. Множество, шая, садилось на санки; другие взбирались на самого голову. Голова решил сносить все. Наконец приехали, открыли настежь двери в сенях и хате и с хохотом втащили мешок.

— Посмотрим, что-то лежит тут,— закричали все, бросившись развязывать.

Тут икотка, которая не переставала мучить голову во все время сидения его в мешке, так усилилась, что он начал икать и кашлять во все горло.

— Ах, тут сидит кто-то! — закричали все и в испуге бросились вон из дверей.

— Что за черт! куда вы мечетесь как угорелые? — сказал, входя в дверь, Чуб.

— Ах, батько! — произнесла Оксана,— в мешке сидит кто-то!

— В мешке? где вы взяли этот мешок?

— Кузнец бросил его посередине дороги,— сказали все вдруг.

«Ну, так, не говорил ли я?..» — подумал про себя Чуб.

— Чего ж вы испугались? посмотрим. А ну-ка, чоловіче, прошу не погневиться, что не называем по имени и отчеству, вылезай из мешка!

Голова вылез.

— Ах! — вскрикнули девушки.

— И голова влез туда же,— говорил про себя Чуб в недоумении, меряя его с головы до ног,— вишь как!.. Э!.. — более он ничего не мог сказать.

Голова сам был не меньше смущен и не знал, что начать.

— Должно быть, на дворе холодно? — сказал он, обращаясь к Чубу.

— Морозец есть,— отвечал Чуб.— А позволь спросить тебя, чем ты смазываешь свои сапоги, смальцем или дегтем?

Он хотел не то сказать, он хотел спросить: «Как ты, голова, залез в этот мешок?» — но сам не понимал, как выговорил совершенно другое.

— Дегтем лучше! — сказал голова.— Ну, прощай, Чуб! — И, нахлобучив капелюхи, вышел из хаты.

— Для чего спросил я сдуру, чем он мажет сапоги! — произнес Чуб, поглядывая на двери, в которые вышел голова.— Ай да Солоха! эдакого человека засадить в мешок!.. Вишь, чертова баба! а я дурак... да где же тот проклятый мешок?

— Я кинула его в угол, там больше ничего нет,— сказала Оксана.

— Знаю я эти шуки, ничего нет! подайте его сюда: там еще один сидит! Встряхните его хорошенько... Что, нет?.. Вишь, проклятая баба! А поглядеть на нее — как святая, как будто и скоромного никогда не брала в рот.

Но оставим Чуба изливать на досуге свою досаду и возвратимся к кузнецу, потому что уже на дворе, верно, есть час девятый.

Сначала страшно показалось Вакуле, когда поднялся он от земли на такую высоту, что ничего уже не мог видеть внизу, и пролетел как муха под самым месяцем так, что если бы не наклонился немного, то зацепил бы его шапкою. Однако ж мало спустя он ободрился и уже стал подшучивать над чертом. Его забавляло до крайности, как черт чихал и кашлял, когда он снимал с шеи кипарисный крестик и подносил к нему. Нарочно поднимал он руку почесать голову, а черт, думая, что его собираются крестить, летел еще быстрее. Все было светло в вышине. Воздух в легком серебряном тумане был прозрачен. Все было видно, и даже можно было заметить, как вихрем пронесся мимо их, сидя в горшке, колдун; как звезды, собравшись в кучу, играли в жмурки; как клубился в стороне облаком целый рой духов; как плясавший при месяце черт снял шапку, увидавши кузнеца, скачущего верхом; как летела возвращавшаяся назад метла, на которой, видно, только что съездила куда нужно ведьма... много еще дряни встречали они. Всё, видя кузнеца, на минуту останавливалось поглядеть на него и потом снова несло дальше и продолжало свое; кузнец все летел; и вдруг заблестел перед ним Петербург весь в огне. (Тогда была по какому-то случаю иллюминация.) Черт, перелетев через шлагбаум, оборотился в коня, и кузнец увидел себя на лихом бегуне среди улицы.

Боже мой! стук, гром, блеск; по обеим сторонам громоздятся четырехэтажные стены; стук копыт коня, звук колеса отзывались громом и отдавались с четырех сторон; дома росли и будто подымались из земли на каждом шагу; мосты дрожали; кареты летали; извозчики, форейторы кричали; снег свистел под тысячью летящих со всех сторон саней; пешеходы жались и теснились под домами, униженными площадками, и огромные тени их мелькали по стенам, досягая головою труб и крыш. С изумлением оглядывался кузнец на все стороны. Ему казалось, что все дома устремили на него свои бесчисленные огненные очи и глядели. Господ в крытых сукном шубах он увидел так много, что не знал, кому шапку снимать. «Боже ты мой, сколько тут панства! — подумал кузнец.— Я думаю, каждый, кто ни пройдет по улице в шубе, то и заседатель, то и заседатель! А те, что катаются в таких чудных бричках со стеклами, те когда не городничие, то, верно, комиссары, а может, еще и больше». Его слова прерваны были вопросом черта: «Прямо ли ехать к царице?» «Нет, страшно,— подумал кузнец.— Тут где-то, не знаю, пристали

запорожцы, которые проезжали осенью чрез Диканьку. Они ехали из Сечи с бумагами к царице; все бы так посоветоваться с ними».

— Эй, сатана, полезай ко мне в карман да веди к запорожцам!

Черт в одну минуту похудел и сделался таким маленьким, что без труда влез к нему в карман. А Вакула не успел оглянуться, как очутился перед большим домом, вошел, сам не зная как, на лестницу, отворил дверь и подался немного назад от блеска, увидевши убранную комнату; но немного ободрился, узнавши тех самых запорожцев, которые проезжали через Диканьку, сидевших на шелковых диванах, поджав под себя намазанные дегтем сапоги, и куривших самый крепкий табак, называемый обыкновенно корешками.

— Здравствуйте, панове! помогай Бог вам! вот где увиделись! — сказал кузнец, подошедши близко и отвесивши поклон до земли.

— Что там за человек? — спросил сидевший перед самым кузнецом другого, сидевшего подальше.

— А вы не poznали? — сказал кузнец, — это я, Вакула, кузнец! Когда проезжали осенью через Диканьку, то прогостили, дай Боже вам всякого здоровья и долголетия, без малого два дни. и новую шину тогда поставил на переднее колесо вашей кибитки!

— А! — сказал тот же запорожец, — это тот самый кузнец, который малюет важно. Здорово, земляк, зачем тебя Бог принес?

— А так, захотелось поглядеть, говорят...

— Что ж, земляк, — сказал, приосанясь, запорожец и желая показать, что он может говорить и по-русски, — шго балшой город?

Кузнец и себе не хотел осрамиться и показаться новичком, притом же, как имели случай видеть выше сего, он знал и сам грамотный язык.

— Губерния знатная! — отвечал он равнодушно. — Нечего сказать: дома балшущие, картины висят скрозь важные. Многие дома исписаны буквами из сусального золота до чрезвычайности. Нечего сказать, чудная пропорция!

Запорожцы, услышавши кузнеца, так свободно изъясняющегося, вывели заключение очень для него выгодное.

— После потолкуем с тобою, земляк, побольше; теперь же мы едем сейчас к царице.

— К царице? А будьте ласковы, панове, возьмите и меня с собою!

— Тебя? — произнес запорожец с таким видом, с каким говорит дядька четырехлетнему своему воспитаннику, просящему посадить его на настоящую, на большую лошадь. — Что ты будешь там делать? Нет, не можно. — При этом на лице его выразилась значительная мина. — Мы, брат, будем с царицей толковать про свое.

— Возьмите! — настаивал кузнец.— Проси! — шепнул он тихо черту, ударив кулаком по карману.

Не успел он этого сказать, как другой запорожец проговорил:

— Возьмем его, в самом деле, братцы!

— Пожалуй, возьмем! — произнесли другие.

— Надевай же платье такое, как и мы.

Кузнец схватился натянуть на себя зеленый жупан, как вдруг дверь отворилась и вошедший с позументами человек сказал, что пора ехать.

Чудно снова показалось кузнецу, когда он понесся в огромной карете, качаясь на рессорах, когда с обеих сторон мимо его бежали назад четырехэтажные дома и мостовая, гремя, казалось, сама катилась под ноги лошадям.

«Боже ты мой, какой свет! — думал про себя кузнец.— У нас днем не бывает так светло».

Кареты остановились перед дворцом. Запорожцы вышли, вступили в великолепные сени и начали подыматься на блистательно освещенную лестницу.

— Что за лестница! — шептал про себя кузнец,— жаль ногами топтать. Экие украшения? Вот, говорят, лгут сказки! кой черт лгут! боже ты мой, что за перила! какая работа! тут одного железа рублей на пятьдесят пошло!

Уже взобравшись на лестницу, запорожцы прошли первую залу. Робко следовал за ними кузнец, опасаясь на каждом шагу поскользнуться на паркете. Прошли три залы, кузнец все еще не переставал удивляться. Вступивши в четвертую, он невольно подошел к висевшей на стене картине. Это была пречистая дева с младенцем на руках. «Что за картина! что за чудная живопись! — рассуждал он,— вот, кажется, говорит! кажется, живая! А дитя святое! И ручки прижало! И усмехается, бедное! А краски! боже ты мой, какие краски! тут вохры, я думаю, и на копейку не пошло, все ярь да бакан; а голубая так и горит! важная работа! должно быть, грунт наведен был блейвасом. Сколь, однако ж, ни удивительны сии малевания, но эта медная ручка,— продолжал он, подходя к двери и щупая замок,— еще большего достойна удивления. Эх какая чистая выделка! это всё, я думаю, немецкие кузнецы, за самые дорогие цены делали...»

Может быть, долго еще бы рассуждал кузнец, если бы лакей с галунами не толкнул его под руку и не напомнил, чтобы он не отставал от других. Запорожцы прошли еще две залы и остановились. Тут велено им было дожидаться. В зале толпилось несколько генералов в шитых золотом мундирах. Запорожцы поклонились на все стороны и стали в кучу.

Минуту спустя вошел в сопровождении целой свиты величественного роста, довольно плотный человек в гетьманском мундире, в желтых сапожках. Волосы на нем были растрепаны, один глаз немного крив, на лице изображалась какая-то надменная величавость, во всех движениях видна была привычка повелевать. Все генералы, которые расхаживали довольно спесиво в золотых мундирах, засуетились и с низкими поклонами, казалось, ловили его каждое слово и даже малейшее движение, чтобы сейчас лететь выполнять его. Но гетьман не обратил даже и внимания, едва кивнул головою и подошел к запорожцам.

Запорожцы отвесили все поклон в ноги.

— Все ли вы здесь? — спросил он протяжно, произнося слова немного в нос.

— Та, всц, батько! — отвечали запорожцы, кланяясь снова.

— Не забудете говорить так, как я вас учил?

— Нет батько, не позабудем.

— Это царь? — спросил кузнец одного из запорожцев.

— Куда тебе царь! это сам Потемкин, — отвечал тот.

В другой комнате слышались голоса, и кузнец не знал, куда деть свои глаза от множества вошедших дам в атласных платьях с длинными хвостами и придворных в шитых золотом кафтанах и с пучками назад. Он только видел один блеск и больше ничего. Запорожцы вдруг все пали на землю и закричали в один голос:

— Помилуй, мамо! помилуй!

Кузнец, не видя ничего, растянулся и сам со всем усердием на полу.

— Встаньте, — прозвучал над ними повелительный и вместе приятный голос.

Некоторые из придворных засуетились и толкали запорожцев.

— Не встанем, мамо! не встанем! умрем, а не встанем! — кричали запорожцы.

Потемкин кусал себе губы, наконец подошел сам и повелительно шепнул одному из запорожцев. Запорожцы поднялись.

Тут осмелился и кузнец поднять голову и увидел стоявшую перед собою небольшого роста женщину, несколько даже дородную, напудренную, с голубыми глазами, и вместе с тем величественно улыбающимся видом, который так умел покорять себе все и мог только принадлежать одной царствующей женщине.

— Светлейший обещал меня познакомить сегодня с моим народом, которого я до сих пор еще не видала, — говорила дама с голубыми глазами, рассматривая с любопытством запорожцев. — Хорошо ли вас здесь содержат? — продолжала она, подходя ближе.

— Та спасиби, мамо! Провиянт дают хороший, хотя бараны здешние совсем не то, что у нас на Запорожье, — почему ж не жить как-нибудь?..

Потемкин поморщился, видя, что запорожцы говорят совершенно не то, чему он их учил...

Один из запорожцев, приосанясь, выступил вперед:

— Помилуй, мамо! зачем губишь верный народ? чем прогневили? Разве держали мы руку поганого татарина; разве соглашались в чем-либо с турчином; разве изменили тебе делом или помышлением? За что ж немилость? Прежде слышали мы, что приказываешь везде строить крепости от нас; после слышали, что хочешь поворотить в карабинеры; теперь слышим новые напасти. Чем виновато запорожское войско? тем ли, что перевело твою армию через Перекоп и помогло твоим енералам порубать крымцев?..

Потемкин молчал и небрежно чистил небольшою щеточкою свои бриллианты, которыми были унижены его руки.

— Чего же хотите вы? — заботливо спросила Екатерина.

Запорожцы значительно взглянули друг на друга.

«Теперь пора! Царица спрашивает, чего хотите!» — сказал сам себе кузнец и вдруг повалился на землю.

— Ваше царское величество, не прикажите казнить, прикажите миловать! Из чего, не во гнев будь сказано вашей царской милости, сделаны черевички, что на ногах ваших? Я думаю, ни один швец ни в одном государстве на свете не сумеет так сделать. Боже ты мой, что, если бы моя жинка надела такие черевички!

Государыня засмеялась. Придворные засмеялись тоже. Потемкин и хмурился и улыбался вместе. Запорожцы начали толкать под руку кузнеца, думая, не с ума ли он сошел.

— Встань! — сказала ласково государыня. — Если так тебе хочется иметь такие башмаки, то это нетрудно сделать. Принесите ему сей же час башмаки самые дорогие, с золотом! Право, мне очень нравится это простодушие! Вот вам, — продолжала государыня, устремив глаза на стоявшего подальше от других средних лет человека с полным, но несколько бледным лицом, которого скромный кафган с большими перламутровыми пуговицами, показывал, что он не принадлежал к числу придворных, — предмет, достойный остроумного пера вашего!

— Вы, ваше императорское величество, слишком милостивы. Сюда нужно, по крайней мере, Лафонтена! — отвечал, поклонясь, человек с перламутровыми пуговицами.

— По чести скажу вам: я до сих пор без памяти от вашего «Бригадира». Вы удивительно хорошо читаете! Однако ж, — продолжала государыня, обращаясь снова к запорожцам, — я слышала, что на Сечи у вас никогда не женятся.

— Як же, мамо! ведь человеку, сама знаешь, без жинки нельзя жить, — отвечал тот самый запорожец, который разговаривал с кузнецом, и кузнец удивился, слыша, что этот запорожец, зная так хорошо грамотный язык, говорит с царицею, как будто нарочно, самым грубым, обыкновенно называемым мужицким наречием. «Хитрый народ! — подумал он сам себе, — верно, недаром он это делает».

— Мы не чернецы, — продолжал запорожец, — а люди грешные. Падки, как и все честное христианство, до скромного. Есть у нас не мало таких, которые имеют жен, только не живут с ними на Сечи. Есть такие, что имеют жен в Польше; есть такие, что имеют жен в Украине; есть такие, что имеют жен и в Турещине.

В это время кузнецу принесли башмаки.

— Боже ты мой, что за украшение! — вскрикнул он радостно, ухватив башмаки. — Ваше царское величество! Что ж, когда башмаки такие на ногах и в них, чайтельно, ваше благородие, ходите и на лед ковзаться, какие ж должны быть самые ножки? думаю, по малой мере из чистого сахара.

Государыня, которая точно имела самые стройные и прелестные ножки, не могла не улыбнуться, слыша такой комплимент из уст простодушного кузнеца, который в своем запорожском платье мог почестся красавцем, несмотря на смуглое лицо.

Обрадованный таким благосклонным вниманием, кузнец уже хотел было расспросить хорошенько царицу о всем: правда ли, что цари едят один только мед да сало, и тому подобное; но, почувствовав, что запорожцы толкают его под бока, решил замолчать; и когда государыня, обратившись к старикам, начала расспрашивать, как у них живут на Сечи, какие обычаи водятся, — он, отошедши назад, нагнулся к карману, сказал тихо: «Выноси меня отсюда скорее!» — и вдруг очутился за шлагбаумом.

— Утонул! ей-богу, утонул! вот чтобы я не сошла с этого места, если не утонул! — лепетала толстая ткачиха, стоя в куче диканьских баб посередине улицы.

— Что ж, разве я лгунья какая? разве я у кого-нибудь корову украли? разве я сглазила кого, что ко мне не имеют веры? — кричала баба в козацкой свитке, с фиолетовым носом, размахивая руками. — Вот чтобы мне воды не захотелось пить, если старая Переперчиха не видела собственными глазами, как повесился кузнец!

— Кузнец повесился? вот тебе на! — сказал голова, выходявший от Чуба, остановился и протеснился ближе к разговаривавшим.

— Скажи лучше, чтоб тебе водки не захотелось пить, старая пьяница! — отвечала ткачиха, — нужно быть такой сумасшедшей, как ты, чтобы повеситься! Он утонул! утонул в пролубе! Это я так знаю, как то, что ты была сейчас у шинкарки.

— Срамница! вишь, чем стала попрекать! — гневно возразила баба с фиолетовым носом.— Молчала бы, негодница! Разве я не знаю, что к тебе дьяк ходит каждый вечер?

Ткачиха вспыхнула.

— Что дьяк? К кому дьяк? что ты врешь?

— Дьяк? — пропела, теснясь к спорившим, дьячиха, в тулупе из заячьего меха, крытом синею китайкой.— Я дам знать дьяка! Кто это говорит — дьяк?

— А вот к кому ходит дьяк! — сказала баба с фиолетовым носом, указывая на ткачиху.

— Так это ты, сука,— сказала дьячиха, подступая к ткачихе,— так это ты, ведьма, напускаешь ему туман и поишь нечистым зельем, чтобы ходил к тебе?

— Отвяжись от меня, сатана! — говорила, пятясь, ткачиха.

— Вишь, проклятая ведьма, чтоб ты не дождала детей своих видеть, негодная! Тьфу!.. — Туг дьячиха плюнула прямо в глаза ткачихе.

Ткачиха хотела и себе сделать то же, но вместо того плюнула в небритую бороду голове, который, чтобы лучше все слышать, подобрался к самим спорившим.

— А, скверная баба! — закричал голова, обтирая полою лицо и поднявши кнут. Это движение заставило всех разойтись с ругательствами в разные стороны.— Экая мерзость! — повторял он, продолжая обтираться.— Так кузнец утонул! Боже ты мой, а какой важный живописец был! какие ножи крепкие, серпы, плуги умел выковывать! Что за сила была! Да,— продолжал он, задумавшись,— таких людей мало у нас на селе. То-то я, еще сидя в проклятом мешке, замечал, что бедняжка был крепко не в духе. Вот тебе и кузнец! был, а теперь и нет! а я собирался было подковать свою рябую кобылу!..

И, будучи полон таких христианских мыслей, голова тихо побрел в свою хату.

Оксана смутилась, когда до нее дошли такие вести. Она мало верила глазам Переперчихи и толкам баб; она знала, что кузнец довольно набожен, чтобы решиться погубить свою душу. Но что, если он в самом деле ушел с намерением никогда не возвращаться в село? А вряд ли и в другом месте где найдется такой молодец, как кузнец! Он же так любил ее! Он долее всех выносил ее капризы! Красавица всю ночь под своим одеялом поворачивалась с правого бока на левый, с левого на правый — и не могла заснуть. То, разметавшись в обворожительной наготе, которую ночной мрак скрывал даже от нее самой, она почти вслух бранила себя; то, приутихнув, решалась ни о чем не думать — и все думала. и вся горела; и к утру влюбилась по уши в кузнеца.

Чуб не изъявил ни радости, ни печали об участии Вакулы. Его мысли заняты были одним: он никак не мог позабыть вероломства Солохи и сонный не переставал бранить ее.

Настало утро. Вся церковь еще до света была полна народа. Пожилые женщины в белых намитках, в белых суконных свитках набожно крестились у самого входа

церковного. Дворянки в зеленых и желтых кофтах, а иные даже в синих кунтушах с золотыми назади усами, стояли впереди их. Дивчата, у которых на головах намотана была целая лавка лент, а на шее монист, крестов и дукатов, старались пробраться еще ближе к иконостасу. Но впереди всех были дворяне и простые мужики с усами, с чубами, с толстыми шеями и только что выбритыми подбородками, все большею частию в кобеняках, из-под которых выказывалась белая, а у иных и синяя свитка. На всех лицах, куда ни взглянь, виден был праздник. Голова облизывался, воображая, как он разговееется колбасою; дивчата помышляли о том, как они будут ковзаться с хлопцами на льду; старухи усерднее, нежели когда-либо, шептали молитвы. По всей церкви слышно было, как козак Свербыгуз клал поклоны. Одна только Оксана стояла как будто не своя: молилась и не молилась. На сердце у нее столпилось столько разных чувств, одно другого досаднее, одно другого печальнее, что лицо ее выражало одно только сильное смущение; слезы дрожали на глазах. Дивчата не могли понять этому причины и не подозревали, чтобы виною был кузнец. Однако ж не одна Оксана была занята кузнецом. Все миряне заметили, что праздник — как будто не праздник; что как будто все чего-то недостает. Как на беду, дьяк после путешествия в мешке охрип и дребезжал едва слышным голосом; правда, приезжий певчий славно брал баса, но куда бы лучше, если бы и кузнец был, который всегда, бывало, как только пели «Отче наш» или «Иже херувимы», всходил на крылос и выводил оттуда тем же самым напевом, каким поют и в Полтаве. К тому же он один исправлял должность церковного титара. Уже отошла заутреня; после заутрени отошла обедня... куда же это, в самом деле, запропастился кузнец?

Еще быстрее в остальное время ночи несся черт с кузнецом назад. и мигом очутился Вакула около своей хаты. В это время пропел петух. «Куда? — закричал он, хватя за хвост хотевшего убежать черта, — постой, приятель, еще не все: я еще не поблагодарил тебя». Тут, схвативши хворостину, отвесил он ему три удара, и бедный черт припустил бежать, как мужик, которого только что выпарил заседатель. Итак, вместо того чтобы провесть, соблазнить и одурачить других, враг человеческого рода был сам одурачен. После сего Вакула вошел в сени, зарылся в сено и проспал до обеда. Проснувшись, он испугался, когда увидел, что солнце уже высоко: «Я проспал заутреню и обедню!» Тут благочестивый кузнец погрузился в уныние, рассуждая, что это, верно, Бог нарочно, в наказание за грешное его намерение погубить свою душу, наслал сон, который не дал даже ему побывать в такой торжественный праздник в церкви. Но, однако ж, успокоив себя тем, что в следующую неделю исповедается в этом попу и с сегодняшнего же дня начнет бить по пятидесяти поклонов через весь год, заглянул он в хату; но в ней не было никого. Видно, Солоха еще не возвращалась. Бережно вынул он из пазухи башмаки

и снова изумился дорогой работе и чудному происшествию минувшей ночи; умылся, оделся как можно лучше, надел то самое платье, которое достал от запорожцев, вынул из сундука новую шапку из решетиловских смушек с синим верхом, который не надевал еще ни разу с того времени, как купил ее еще в бытность в Полтаве; вынул также новый всех цветов пояс; положил все это вместе с нагайкою в платок и отправился прямо к Чубу.

Чуб выпучил глаза, когда вошел к нему кузнец, и не знал, чему дивиться: тому ли, что кузнец воскрес, тому ли, что кузнец смел к нему прийти, или тому, что он нарядился таким щеголем и запорожцем. Но еще больше изумился он, когда Вакула развязал платок и положил перед ним новехонькую шапку и пояс, какого не видано было на селе, а сам повалился ему в ноги и проговорил умоляющим голосом:

— Помилуй, батько! не гневись! вот тебе и нагайка: бей, сколько душа пожелает, отдаюсь сам; во всем каюсь; бей, да не гневись только! Ты ж когда-то брался с покойным батьком, вместе хлеб-соль ели и магарыч пили.

Чуб не без тайного удовольствия видел, как кузнец, который никому на селе в ус не дул, сгибал в руке пятаки и подковы, как гречневые блины, тот самый кузнец лежал у ног его. Чтоб еще больше не уронить себя, Чуб взял нагайку и ударил его три раза по спине.

— Ну, будет с тебя, вставай! старых людей всегда слушай! Забудем все, что было меж нами! Ну, теперь говори, чего тебе хочется?

— Отдай, батько, за меня Оксану!

Чуб немного подумал, поглядел на шапку и пояс: шапка была чудная, пояс также не уступал ей; вспомнил о вероломной Солохе и сказал решительно:

— Добре! присылай сватов!

— Ай! — вскрикнула Оксана, переступив через порог и увидев кузнеца, и вперила с изумлением и радостью в него очи.

— Погляди, какие я тебе принес черевики! — сказал Вакула, — те самые, которые носит царица.

— Нет! нет! мне не нужно черевиков! — говорила она, махая руками и не сводя с него очей, — я и без черевиков... — Далее она не договорила и покраснела.

Кузнец подошел ближе, взял ее за руку; красавица и очи потупила. Еще никогда не была она так чудно хороша. Восхищенный кузнец тихо поцеловал ее, и лицо ее пуще загорелось, и она стала еще лучше.

Проезжал через Диканьку блаженной памяти архиерей, хвалил место, на котором стоит село, и, проезжая по улице, остановился перед новою хатою.

— А чья это такая размалеванная хата? — спросил преосвященный у стоявшей близ дверей красивой женщины с дитятей на руках.

— Кузнеца Вакулы,— сказала ему, кланяясь, Оксана, потому что это именно была она.

— Славно! славная работа! — сказал преосвященный, разглядывая двери и окна.

А окна все были обведены кругом красною краскою; на дверях же везде были козаки на лошадях, с трубками в зубах.

Но еще больше похвалил преосвященный Вакулу, когда узнал, что он выдержал церковное покаяние и выкрасил даром весь левый крылос зеленою краскою с красными цветами. Это, однако ж, не все: на стене сбоку, как войдешь в церковь, намалевал Вакула черта в аду, такого гадкого, что все плевали, когда проходили мимо; а бабы, как только расплакивалось у них на руках дитя, подносили его к картине и говорили: «Он бачь, яка кака намалевана!» — и дитя, удерживая слезенки, косилось на картину и жалось к груди своей матери.

Антон Павлович Чехов**Хамелеон**

Через базарну площу йде поліцейський наглядач Очумелов у новій шинелі і з клуночком у руці. Услід за ним ступає рудий городовик з решетом, вщерть повним конфіскованого агрусу. Навкруги тиша... На площі ні душі... Повідчинювані двері крамниць і шинків позирають на світ божий похмуро, як голодні пащі, коло них нема навіть жебраків.

— То ти кусатись, клятий? — чує раптом Очумелов. — Хлопці, не пускайте, його! Нині не дозволено кусатися! Держи! А... А!

Чути собаче вищання. Очумелов дивиться в той бік і бачить: з дров'яного складу купця Пичугіна, стрибаючи на трьох ногах і озираючись, біжить собака. За ним женеться чоловік у ситцевій накрохмаленій сорочці й розстебнутій жилетці. Він біжить за ним, і, подавшись тулубом уперед, падає на землю, й хапає собаку за задні лапи. Чути вдруге собаче вищання і крик: «Не пускай!» з крамниць висовуються сонні фізіономії, і скоро біля дров'яного складу, немов з землі вирісши, збирається натовп.

— Начебто безпорядок, ваше благородіє!.. — каже городовик.

Очумелов робить півповорот ліворуч і простує до зорища. Біля самих воріт складу, бачить він, стоїть вищеописаний чоловік у розстебнутій жилетці і, піднявши догори праву руку, показує натовпові закривавлений палець. На півп'яному обличчі в нього ніби написано: «Ось я тобі дам, шельмо!» — та й самий палець має вигляд знамення перемоги. В цьому чоловікові Очумелов упізнає золотаря Хрюкіна. В центрі натовпу, розчепіривши передні ноги й тремтячи всім тілом, сидить на землі сам винуватець скандалу — біле гостроморде хортеня з жовтою плямою на спині. В сльозавих очах у нього вираз туги й жаху.

— З якої це нагоди тут? — питає Очумелов, врізаючись у натовп. — Чому тут? Це ти навіщо палець?.. Хто кричав?

— Іду я, ваше благородіє, нікого не займаю... — починає Хрюкін, кашляючи в кулак, — про дрова з Митрієм Митрійовичем, і раптом це стерво з доброго дива за палець... Ви мені пробачте, я людина, котра робоча... Робота в мене дрібна. Нехай мені заплатять, бо я цим пальцем, може, з тиждень не поворухну... Цього, ваше благородіє, і в законі нема, щоб від тварюки терпіти... Якщо кожен кусатиметься, то краще й не жити на світі...

— Гм! Гарзд... — каже Очумелов суворо, кашляючи й ворущачи бровами. — Гарзд... Чий собака? Я цього так не залишу. Я покажу вам, як собак розпускати! Пора звернути увагу на таких панів, що не бажають підкорятися постановам! Як општрафують його, мерзотника, то він дівнається в мене, що означає собака і всяка інша бродяча худоба!

Я йому нажену холоду!.. Єлдірін,— звертається наглядяч до городовика,— дізнайся, чий це собака, і складай протокол! А собаку знищити треба. Негайно! Він, напевно, скажений... Чий це собака, питаю?

— Це, здається, генерала Жигалова! — каже хтось із натовпу.

— Генерала Жигалова? Гм!.. Зніми-но, Єлдірін, з мене пальто... Страшенно жарко! Мабуть, що на дощ.. Одного тільки я не розумію: як він міг тебе вкусити? — звертається Очумелов до Хрюкіна.— Хіба він дістане до пальця? Він маленький, а ти ж он який здоровило! Ти, мабуть, розколупав пальця цвяшком, а потім і спала тобі на думку ідея, щоб здерти. Ти ж... Відомий народ! Знаю вас, чортів.

— Він, ваше благородіє, цигаркою йому в морду для сміху, а він, не будши дурний, і хапнув... Дурнувата людина, ваше благородіє!

— Брешеш, сліпий! Не бачив, то, виходить, навіщо брехати? Їх благородіє розумний пан і розбирають, якщо хто бреше, а хто по совісті, як перед богом... А якщо я брешу, то нехай мировий розсудить. У нього в законі сказано... Нині всі рівні... У мене в самого брат у жандармах... щоб ви знали...

— Не базікай!

— Ні, це не генеральський... — глибокодумно зауважує городовик.— У генерала таких нема. У нього все більше лягаві.

— Ти це напевно знаєш?

— Напевно, ваше благородіє...

— Я й сам знаю. У генерала собаки дорогі, породисті, а це — чорт знає що! Ні шерсті, ні вигляду... стерво, та й годі. І отакого собаку тримати? Де ж у вас розум? Якби трапився такий собака в Петербурзі чи в Москві, то, знаєте, що було б? Там не подивилися б на закон, а вмить — не дихай! Ти, Хрюкін, постраждав і діла цього так не залишай... Треба провчити! Пора...

— А може, і генеральський... — думає вголос городовик.— На морді не написано... Оце якось у дворі в нього такого бачив.

— Звісно, генеральський! — каже голос з натовпу.

— Гм... Надінь-но, брат Єлдірін, на мене пальто... Щось вігер подув... Морозить... Ти одведеш його до генерала й спитаєш там. Скажеш, що я знайшов і прислав... І скажи, щоб його не випускали на вулицю... Він, може, дорогий, а якщо кожна свиня йому в ніс цигаркою тикатиме, то може й зіпсувати. Собака — ніжна тварина... А ти, бовдуре, опусти руку! Нема чого свого дурного пальця виставляти! Сам винен!..

— Кухар генеральський іде, його питаємо... Гей, Прохоре! Ходи-но, голубе, сюди! Поглянь на собаку... Ваш?

— Вигадав! Таких у нас зроду не було!

— І питати тут довго нема чого,— каже Очумелов.— Він бродячий! Нема чого тут довго балакати... Якщо сказав, що бродячий, виходить, бродячий... Знищити — от і все.

— Це не наш,— каже далі Прохор,— Це генералового брата, що оце приїхав. Наш не охочий до хортів. Брат їхній охочий...

— Та хіба братик їхній приїхали? Володимир Іванович? — питає Очумелов, і все обличчя його ясніє від розчулення.— Ох, ти, господи! А я й не знав! Погостювати приїхали?

— В гості..

— Ох, ти, господи... Скучили за братиком... А я ж і не знав! То це їхній собачка? Дуже радий... Візьми його... Собаченятко нічого собі... Метке таке... Хап цього за палець! Ха-ха-ха... Ну, чого тремтиш? Ррр... Рр... Сердитесь, шельма... цуцик отакий.

Прохор кличе собаку і йде з ним від дров'яного складу. Натовп регоче з Хрюкіна.— Я ще доберуся до тебе! — погрожує йому Очумелов і, запинаючись шинеллю, іде собі далі базарною площею.

Антон Павлович Чехов

Товстий і тонкий

На вокзалі Миколаївської залізниці зустрілися два приятелі: один товстий, другий тонкий. Товстий щойно пообідав на вокзалі, і його губи лисніли від масла, мов стиглі вишні. Пахло від нього хересом і флер-д'оранжем. А тонкий щойно зійшов з вагона і був нав'ючений чемоданами, клунками та коробками. Пахло від нього шинкою і кофейною гущею. З-за його спини визирала худенька жінка з довгим підборіддям — його дружина, і високий гімназист з примруженим оком — його син.

— Порфирій! — вигукнув товстий, угледівши тонкого.— Чи ти це? Голубчику мій! Скільки зим, скільки літ!

— Матінко! — здивувався тонкий.— Миша! Друг дитинства! Звідки ти взявся?

Приятелі тричі поцілувалися і дивилися один на одного очима, повними сліз. Обидва були приємно здивовані.

— Любий мій! — почав тонкий після поцілунків.— От не чекав! От сюрприз! Ну, та глянь же на мене гарненько! Такий же красунь, як і був! Такий же душечка і чепурун! Ах, ти, господи! Ну, як же ти? Багатий? Одружений? Я вже одружений, як бачиш.. Це ось моя дружина, Луїза, уроджена Ванценбах... лютеранка... А це мій Нафанаїл, учень третього класу. Це, Нафаня, друг мого дитинства! В гімназії разом учились!

Нафанаїл трохи подумав і зняв шапку.

— В гімназії разом учились! — продовжував тонкий. — Пам'ятаєш, як тебе дражнили? Тебе дражнили Геростратом¹ за те, що ти казенну книжку цигаркою пропалив, а мене Ефіальтом² за те, що я ябедничати любив. Хо-хо... Дітьми були! Не бійся, Нафаня! Підійди до нього ближче... А це моя дружина, уроджена Ванценбах... лютеранка...

Нафанаїл трохи подумав і сховався за батькову спину.

— Ну, як живеш, друже? — спитав товстий, захоплено дивлячись на друга. — Служиш де? Дослужився?

— Служу, милий мій! Колезьким асесором уже другий рік, і Станіслава маю. Платня погана... ну, та бог з нею! Дружина уроки музики дає, я портсигари приватно з дерева роблю. Чудові портсигари! По карбованцю за шпуку продаю. Якщо ж хто бере десять шпук і більше, тому, розумієш, знижка. Перебиваємось сяк-так. Служив, знаєш, у департаменті, а тепер сюди перевели столоначальником по тому ж відомству... Тут буду служити. Ну, а ти як? Либонь уже статський? Га?

— Ні, голубе мій, бери вище, — сказав товстий. — Я вже до таємного дослужився... Дві звізди маю...

Тонкий раптом зблід, скам'янів, але скоро обличчя його скривила широчезна посмішка; здавалося, що від обличчя і очей його посипались іскри. Сам він зіщулився, згорбився, звузився... Його чемодани, клунки і коробки стиснулись, поморщились... Довге підборіддя дружини стало ще довшим; Нафанаїл витягся струнко і застебнув усі гудзички свого мундира...

— Я, ваше превосходительство... Дуже приємно! Друг, можна сказати, дитинства, і раптом вийшли в такі вельможі! Хи-хи.

— Ну, годі! — поморщився товстий. — Навіщо цей тон? Ми з тобою друзі дитинства — і до чого тут це чинопочитання!

— Та як же ж... Що ви... — захихикав тонкий, ще більше зіщулившись. — Милостива увага вашого превосходительства... ніби життєдайна волога... Це ось, ваше превосходительство, син мій Нафанаїл... дружина Луїза, лютеранка, певним чином...

Товстий хотів було заперечити щось, але на обличчі тонкого було стільки благоговіння, солодкуватості і шанобливої кислоти, що таємного радника занудило. Він одвернувся від тонкого і простяг йому на прощання руку.

¹ Герострат — житель м. Ефеса (Давня Греція), який спалив у 356 р. до н. е. прекрасний храм Артеміди Ефеської, щоб обезсмертити своє ім'я. — *Прим. перекладача.*

² Ефіальт — за давньогрецькою легендою, зрадник, що показав персам (під час греко-перської війни 500–449 рр. до н. е.) гірську стежку, якою вони обійшли Фермопільський прохід і повністю знищили спартанців, що захищали його. — *Прим. перекладача.*

Тонкий потиснув три пальці, уклонився всім тулубом і захихикав, мов китаєць: «Хи-хи-хи». Дружина посміхнулася. Нафанаїл шаркнув ногою і впустив картуза. Усі троє були приємно вражені.

(Переклад В. Пересипкіної)

Джек Лондон**Жага до життя**

*Хто добре жив і кинув все,
лиш той здобуде гарту,—
і виграти потрапить той,
хто ставить все на карту.*

Вони ступали, кульгаючи, до річки; сходячи вкритим каменюками берегом, передній заточився і мало не впав. Обидва були стомлені й виснажені, з облич їм не сходив вираз тупого терпіння, що його карбують тривалі знегоди. На спині вони несли важкі клунки, загорнені в уквивала і підтримувані ремінцями, які вони накинули на лоби. Кожен ніс рушницю. Вони ступали, схиливши низько плечі, а ще нижче голову, втупившись очима в землю.

— Якби нам бодай два патрони з тих, що в схованці,— промовив задній.

Голос його звучав одноманітно, без усякого виразу. Він говорив байдужно, і перший, заходячи в молочно-білий потік, що шумував між каміння, не озвався ні словом.

Слідом за ним у річку ступив другий. Вони не роззувалися, хоч вода була холодна, як крига,— така холодна, аж кості нили і затерпали ноги. Подекуди шумливий вир сягав їм до колін, і обидва вони втрачали опору.

Той, що йшов позаду, посковзнувся на гладенькому валуні й ледве не впав, але в останню мить утримався на ногах, голосно зойкнувши з болю. Мабуть, у нього запаморочилась голова; заточившись, він випростав вільну руку, ніби шукав опертя. Ставши рівно, він спробував ступити вперед, але знов похитнувся і мало не впав. Тоді він поглянув на товариша, котрий навіть не озирнувся.

Цілу хвилину він стояв нерухомо, ніби щось обмірковуючи. Потім гукнув:

— Агов, Біле! Я підвернув ногу!

Біл шкандибав далі через молочно-біле шумовиння. Він так і не оглянувся. Товариш дивився йому вслід, і хоч його обличчя ніяк не пожвавилось, очі засвітилися тугою пораненого оленя. Біл вийшов, кульгаючи, на той берег і подався далі, не повертаючи голови. Чоловік, що стояв серед потоку, вдивлявся йому вслід. Губи його злегка тремтіли, і давно не голені руді вуса заворушилися. Він механічно обливав їх.

— Біле! — гукнув він ще раз.

Це був благальний крик дужої людини, що потрапила в біду, але Біл не обернувся. Другий дивився, як він долав положистий схил і, незграбно кульгаючи, простував усе далі й далі, туди, де на далекому небокраї вимальовувалися низькі горби. Він дивився

товаришеві вслід, поки той перейшов через гребінь і зник з очей. Потім одвів погляд і озирнув те коло світу, в якому його покинув Біл.

Побіля обрію дотлівало сонце, ледве проглядаючи крізь запону туману й мли, що налягали на землю без чітких обрисів, наче гуща. Перенісши всю свою вагу на здорову ногу, він витяг годинника. Була четверта. Уже тижнів зо два він не лічив днів, знав тільки, що зараз кінець липня або початок серпня, і що, отже, сонце сідає на північному заході. Він перевів погляд на південь — десь там, за оцими похмурими горбами простяглося Велике Ведмеже озеро; в тім краї Полярне коло застережно накреслило свій кордон по канадській Безплідній Землі. Потік, серед якого він стоїть, — це притока річки Копермайн, що тече на північ і впадає в Льодовитий океан у затоці Коронації. Йому не доводилось там бувати, але він одного разу бачив ті місця на карті Компанії Гудзонової затоки.

Він знову озирнув те коло світу, в якому залишився. Невесела картина. З усіх боків, аж до обрію, одноманітна пустеля, пагорби всі пологі й низькі. Ані деревця, ані кущика, ні травинки — нічого, крім безкрайньої страшної пустки; і в його очах нараз проблиснув страх.

— Біле! — прошепотів він і знову повторив: — Біле!

Він зіщулився, стоячи посеред молочно-білого шумовиння, так ніби вся оця неозора безодня пригніпила його своєю нездоланною силою й жаским спокоєм. Він затремтів, як у лихоманці. Рушниця випала з рук у воду. Зачувши плескіт, він отямився, переборював страх, опанував себе, намацав на дні рушницю й витяг її з води. Потім пересунув клумак ближче до лівого плеча, щоб не так давило на ушкоджену ногу, і побрів до берега, невільно, обережно, кривлячись із болю.

Він ішов не зупиняючись. З несамопитим відчаєм, незважаючи на біль, здерся він на горб, за яким зник Біл, — сам набагато кумедніший за свого товариша, що шкутильгав, почудному підстрибуючи. Але з вершини горба він побачив, що в неглибокій долині немає нікого. І знову подорожнього поймав страх; зборовши його, він пересунув клумак ще далі на ліве плече і подибав униз схилом.

Дно долини набухло від води, що просякла густий мох. Вона цвіркала з-під мокасинів, і щоразу, коли він одривав ногу, мокрий мох плющав, неохоче відпускаючи свою здобич. Він ішов слідами товариша від болітця до болітця, намагаючись ставати на каменюки, що витикались острівцями з-посеред зеленого моря моху.

Він не заблудив, дарма що зостався один. Він знав, що незабаром дістанеться до берега озерця, порослого усохлими ялинами й соснами, низенькими й миршавими. Індіани називали цю місцевість «Тічінілі», тобто «Країна патичків». В озерце впадає струмок, вода в ньому некаламутна. Струмок поріс рогозом — він добре це пам'ятав, — але на

берегах немає жодної деревини; він піде понад струмком аж до джерела на горбі, що править за вододіл. По той бік горба починається інший струмок, що тече на захід. Він ітиме за водою до річки Дів. Там під перевернутим каное, що привалене каміняччям, їхня схованка. Він знайде там набої для своєї рушниці, гачки й ліски, невеличку рибальську сітку — одне слово, все начиння, щоб добувати собі харчі.

Також там є борошно — правда, небагато, — шматок бекону й трохи бобів.

Біл чекатиме на нього біля схованки, і вони вдвох попливуть по Дів на південь, до Великого Ведмежого озера, а потім через озеро до річки Макензі. І далі й далі на південь — хай женеться за ними зима, хай вкриваються кригою потоки, хай дні стануть морозні — вони пливтимуть собі на південь, поки дістануться до якоїсь факторії Компанії Гудзонової затоки, де ростуть високі й здорові дерева і де вдосталь усякого харчу.

Ось про що думав він, силкуючись іти вперед. Але чим дужче він напружував тіло, то більше мусив напружувати розум, переконуючи себе, що Біл не кине його напризволяще, що Біл неодмінно чекатиме біля схованки. Він був примушений так думати, інакше для чого тоді силкуватися — лягай і вмирай одразу! І в той час, як тьмяне кружало сонця повільно ховалося на північному заході, він устиг розрахувати — вже вкотре — кожен дюйм тієї дороги, яку їм з Білом доведеться подолати, тікаючи на південь від зими. Він знов і знов лічив у думці запаси харчів у схованці й запаси у факторії Компанії Гудзонової затоки. Два дні в нього не було й ріски в роті, і вже хтозна-відколи він не наїдався досхочу. Раз у раз він нахилявся, зривав бліді болотяні ягоди, клав їх у рот, розжовував і ковтав. Пожива з тієї ягоди кепська — сама водичка та сім'я. Ягода одразу танула в роті, лишалося тільки гірке тверде сім'я. Чоловік знав, що з ягід нема ніякого наїдку, проте жував і жував, сподіваючись наїстися всупереч власному досвідові.

О дев'ятій годині він боляче забив об каменюку пальця на нозі, заточився і впав од страшної утоми й виснаги. Довгенько він лежав на боці не рухаючись. Потім зняв ремінь й насилу сів. Ще не смеркло, і в напівсугінках він почав нишпорити між камінням, шукаючи моху. Склавши його в купу, він розпалив вогонь — мох затлівся, закурив — і поставив на нього бляшаний казанок з водою.

Він розв'язав свого клумака і передусім полічив сірники. Їх було шістдесят сім. Щоб пересвідчитись, він перелічив їх тричі. Тоді розділив сірники на три пучечки, загорнув кожен у промашений папір і сховав — один пучечок у порожній кисет, другий — за внутрішній обідок приношеного капелюха, а третій — за пазуху, під сорочку. Коли він упорався з цим, його раптом посів ляк; він витяг і порозгортав усі пучечки й ще раз перерахував сірники. Їх усе так само було шістдесят сім.

Він висушив мокре взуття біля вогню. Мокасини перетворились на лахміття. Пошиті з укривала шкарпетки свігли дірками, натерті ноги покривали. Кісточка дуже боліла. Він оглянув її — суглоб розпух і став завгрубшки з коліно. Він одірвав довгу смужку з одного укривала і туго перев'язав кісточку. Віддер ще кілька смуг і обмотав ноги — це правитиме йому за шкарпетки й мокасини. Потім випив гарячої води, накрутив годинника й ліг, завинувшись в укривала.

Спав він як убитий. Десь опівночі стемніло, але незабаром уже й зазоріло. Сонце зійшло на північному сході — принаймні там розвидніло, бо сонце ховалося за товщею сизих хмар.

Прокинувся він о шостій ранку і якусь часину нерухомо лежав на спині, втупившись очима в сіре небо. Голод давався взнаки. Він підвівся, спираючись на лікоть, і несподівано почув голосне пирхання — перед ним стояв олень карибу, що розглядав його з настороженою цікавістю. Тварина була всього за якихось п'ятдесят футів, і йому вмить привидівся соковитий шматок оленини, що шкварчав на вогні, смачно пахнучи. Він механічно схопив незаряджену рушницю, націлився і натиснув спуск. Олень захропів і помчав геть, цокотячи копитами.

Чоловік вилаявся і відкинув рушницю. Стогнувши, він через силу звівся на ноги. Суглоби неначе заіржавіли. Вони аж скрипіли, і зігнути їх можна було лише великим зусиллям. Коли він урешті звівся на ноги, то ще з хвилину випростував спину, щоб стати прямо, як належить людині.

Він видерся на пагорок і розглянувся довкола. Ніде ані деревця, ні кущика — саме тільки сіре море моху, серед якого розкидано сірі скелі, сірі озерця та сірі струмки. Небо теж було сіре. А на небі ні сонця, ні навіть проблеску сонця. Він не знав, де північ, і забув, якою дорогою прийшов сюди минулого вечора. Але він не заблукав. Він був певний цього. Незабаром він дістанеться до Країни Патичків. Він відчував, що вона десь тут, ліворуч, недалеко — може, навіть он за тим горбком.

Він повернувся до багаття і став пакуватись. Пересвідчився, що три пучечки сірників цілі, але вже не став їх рахувати. Проте він завагався, дивлячись на туго набиту торбинку з лосевої шкіри. Вона була невелика, в пригорщу завбільшки, та важила п'ятнадцять фунтів — стільки ж, як і решта речей, і це його непокоїло. Нарешті він одклав її вбік і почав запаковувати клумак. За мить зупинився, поглянув на торбинку, швидко схопив її і кинув на пустелю визивний погляд, ніби вона хотіла відняти його здобуток. Урешті, коли він звівся на ноги, готовий плентатись далі, торбинка була в клумак за плечима.

Він повернув ліворуч і пішов, раз у раз пристаючи зрвати болотяну ягоду. Нога набрякла, і він кульгав дужче, але цей біль був за дурницю проти болю в шлунку. Голод

гриз йому нутроці. Він так допікав, аж забив йому памороки, і чоловік уже не знав, у який бік треба йти, щоб дістатися до Країни Патичків. Болотяні ягоди не гамували гострого голоду, від них тільки щипало язика й піднебіння.

В одному видолинку з-поміж скеляччя й трави злетіла, фуркаючи крильми, згряя білих куріпок. «Кр-кр-кр!» — лунали їхні крики. Він жбурляв у них камінцями, але не міг влучити. Тоді він поклав клумака на землю й почав скрадатись до птахів плазом, як кіт до горобця. Його шгани подерлися об гостре каміння, з колін сочилася кров, полишаючи червоні сліди, та через пекучий голод він не відчував болю. Він плазував по м'якому мохові, одяг його змок, тіло дубло з холоду, але він не помічав нічого — так його палила голодна лихоманка. І щоразу куріпки злігали перед самісіньким його носом. Нарешті їхне «кр-кр» вже видалося йому глузуванням, він вилаяв куріпок і став передражнявати їх.

Раз він мало не наткнувся на куріпку, що, певне, спала. Він не бачив її, поки вона не випурхнула йому просто в лице зі своєї шкалубини між камінням. Не менш переляканий, ніж куріпка, він усе-таки встиг схопити її, але в руці у нього залишилось тільки три пір'їни з хвоста. Дивлячись услід куріпці, він відчув до неї таку ненависть, ніби вона заподіяла йому не знати яке зло. Отак він ні з чим повернувся назад і взяв клумак на плечі.

Надвечір того ж дня він добився до болота, де дичини було більше. Повз нього пробіг табун оленів, голів з двадцять, так близько, що їх легко далось б підстрелити. Він відчув дике бажання погнатись за ними і мав певність, що наздожене їх. Назустріч йому вибіг чорний лис із куріпкою в зубах. Чоловік закричав. Крик був страшний; переляканий лис дременував навітки, але куріпки не випустив.

Згодом він вийшов до білого від вапна струмка, де росли миршаві латки рогозу, і подався за водою. Хапаючи рогіз побіля коріння, він виривав цибулинки не грубіші за цвяха. Вони були м'які і смачно хрумтіли на зубах. Та їх пронизували цупкі волокна. Корінці виявились жилаві, такі самі водянисті, як і ягоди, і не давали ані-якого найдку. Однак він зняв клумака, ставши навколішки, заповз у рогіз і заходився хрумтіти і плямкати, достоту як худобина.

Страшна втома змагала його, кортіло лягти й заснути, але бажання дістатись до Країни Патичків, а надто ще голод гнали його вперед. Він шукав у озерцях жаб і розгрібав пальцями намул, сподіваючись виколупати хробака, хоча й знав, що ні жаби, ні черви не живуть так далеко на півночі.

Він зазиравав у кожну калюжу, і зрештою, коли настав тривалий присмерк, помітив у одній такій калюжі рибку з пічкара завбільшки. Він занурив руку аж по плече, але рибка втекла. Тоді він узявся ловити її обома руками й скаламутив воду. Він так запалився, що впав у калюжу й промок до пояса. Вода геть скаламутніла, і йому довелося чекати, поки

вона всядеться. Він ще раз почав ловити рибу, але невдовзі вода скаламутніла знову. Та він уже не міг чекати: одв'язав бляшане відерце й став вичерпувати калюжу. Спочатку він черпав похапливо, весь захлюпався, і випліскував воду так близько, що вона збігала назад у калюжу. Тоді він став черпати обережніше, намагаючись зберегти спокій, дарма що серце несамовито калатало і тряслися руки. За півгодини він дочерпався до дна. Води не залишилось, але рибка зникла. Між камінням він завважив ледь помітну шпарину, через яку вона прослизнула в сусідню, куди більшу калюжу — такої йому й за цілу добу не вибрати. Якби знаття, що там шпарина, він би з самого початку затулив її камінцем і напевно спіймав би рибу.

Збагнувши свою помилку, він безсило простягнувся на вологій землі. Спершу він плакав тихенько, далі вголос, і його ридання розлягалися над байдужою пустелею довкола; опісля він плакав без сліз, конвульсивно схлипуючи.

Він розпалив вогонь і зігрівся, випивши кілька кварт окропу. Потім уклався спати на прискалку — так само, як і минулої ночі. Перед сном він перевіряв, чи не промокли, бува, сірники, і накрутив годинника. Укривала були вологі, аж липли. Кісточку боляче смикало. Але його діймав лише голод: цілу ніч йому снилися обіди, бенкети та столи, заставлені найрізноманітнішими стравами.

На ранок він змерз і прокинувся зовсім хворий. Сонця не було. Земля й небо стали ще сіріші, аж темні. Віяв холодний вітер, і перший сніг побілів вершки горбів. Поки він розпалив вогонь і нагрів води, повітря сповнилось білою гущею. Почав падати мокрий лапятий сніг. Попервах він танув, ледве торкаючись землі, але дедалі снігопад густішав, і зрештою сніг укрити землю суцільним завоєм, погасив вогнище й замочив запас моху.

Це вже був знак, що треба брати клумак на плечі і плентатися далі, він і сам не знав куди. Він уже не думав ні про Країну Патичків, ні про Біла, ані про схованку під перевернутим каное на березі річки Дів. Його проймало одне бажання — їсти. Виголоднів він просто до знестями. Йому було байдуже, куди простувати, отож він ішов, де легше, — низинами. Навпомацки знаходив під снігом водяві болотяні ягоди, так само навпомацки висмикував корінці рогозу. Та все це було несмачне і не приборкувало голоду. Потім він надібав кислувату на смак рослину і поїв її всю, скільки міг знайти, але знайшов небагато, бо це була повзуча рослина і ховалася під снігом у кілька дюймів завгрубшки.

Цієї ночі у нього не було ні багаття, ні окропу, він заповз під свої укривала й заснув неспокійним голодним сном. Сніг перейшов у холодний дощ. Він раз у раз прокидався, відчуваючи, що йому крапає в обличчя. Настав день — сірий, без сонця. Дощ ущух. Голод уже йому не дошкуляв. Чутливість притупилася, і він перестав думати про їжу. Правда,

в шлунку нив тупий біль, та його можна було терпіти. Голова прояснилася, він знову почав думати про Країну Патичків і схованку на Дізі.

Він порвав рештки одного укривала на смужки й обмотав закривавлені ступні. Потім щільно перев'язав хвору ногу і приготувався рушати далі. Пакуючи клумак, він довго дивився на торбинку з лосячої шкіри, але врешті прихопив її з собою.

Від дощу сніг розтанув, білили тільки верхівки горбів. Визирнуло сонце, тепер він зміг орієнтуватися і побачив, що загубив дорогу. Мабуть, блукаючи, за ці дні він надто збочив ліворуч. Зараз він звернув трохи в правий бік, щоб виправити відхилення.

Хоч біль од голоду й притупився, він відчув, що дуже охляв. Йому доводилося частенько зупинятись на перепочинок, і тоді він накидався на болотяні ягоди й корінці рогозу, Язик у нього пересох, розпух і немов заріс шерстю, в роті було гірко. А тут ще його почало діймати серце. Пройде він кілька хвилин,— і вже воно немилосердно б'ється, а потім підскакує і боляче тріпоче, аж дух забиває, голова йде обертом, і темніє в очах.

Опівдні він нагледів у великій калюжі двох пічкурів. Вичерпати її було неможливо, але зараз він діяв розсудливо й спромігся впіймати їх відерцем. Вони були завдовжки з мзинець, та їсти йому вже майже перехотілося. Біль у шлунку дедалі тупішав і вщухав. Здавалося, шлунок дримає. Він їх з'їв сирими, ретельно розжовуючи,— з'їв лише тому, що йому наказував розум. Чоловік усвідомлював, що треба їсти для того, щоб вижити.

Увечері він піймав ще трьох пічкурів, двох із'їв, а третього залишив на сніданок. Сонце підсушило кушки моху, і він погрівся, випивши окропу. Того дня він насилу пройшов десять миль, наступного, мандруючи вперед, коли відпускало серце, подолав не більше п'яти. Але шлунок анітрохи його не турбував — він собі наче заснув. Околиця була вже зовсім незнайома, оленів траплялось дедалі більше, також і вовків. Їхнє виття раз по раз лунало над самотньою пустелею, а якимось він побачив їх аж трьох — вони втекли йому з дороги.

Ще одна ніч; уранці, міркуючи розважливіш, він розв'язав шкіряну шворку, що нею засупонював лосячу торбинку. З неї полився жовтий потік зернистого золотого піску й самородків. Він розділив золото надвоє: одну половину, зав'язавши її в шмат укривала, заховав біля примітивного кам'яного виступу, а другу згріб назад у торбинку. Він уже почав рвати своє останнє укривало, щоб замотувати ноги. Але рушниці він ще не кинув, бо в сховищі на Дізі лежали набой.

День видався туманний, і того ж таки дня в ньому знову прокинувся голод. Він страшенно ослаб, йому паморочилася голова, іноді так, що аж зовсім в очах темніло. Тепер він уже не раз спотикався і падав. Одного разу він звалився просто на куріпчине гніздо. Там було четверо пташенят, що вилупилися, може, напередодні — кожної з цих

живих, тремких грудочок ледве стало б на один зуб; він з'їв їх жадібно, вкидаючи в рот живцем, вони хрупали в нього на зубах, немов ячні шкаралупи. Мати куріпка криком кричала, лігаючи навколо нього. Вимахуючи рушницею наче кийком, він спробував прибити її, але вона спритно відпурхувала на безпечну відстань. Тоді він почав жбурляти камінцями й перебив їй крило. Куріпка кинулась навітки, тріпочучи здоровим крилом і волочачи перебите, а він погнався за нею.

Пташенята тільки роздражнили його апетит. Він незграбно підстрибував, кульгаючи на хвору ногу, жбурляв на куріпку камінці й час від часу хрипко кричав, а то похмуро йшов мовчки, падав, терпляче зводився на ноги й протирав рукою очі, коли відчував, що підступає млість.

Погоня за куріпкою завела його на болото в долині, і тут на вогкому мохові він угледів людські сліди. Сліди були не його, це він бачив.

Мабуть, це Білові. Але зупинятись було ніколи, бо куріпка тікала далі. Спершу він спіймає її, а потім вернеться і роздивиться.

Він загнав куріпку, але й сам вибився з сил. Вона лежала на боці, важко дихаючи, він теж лежав на боці, віддихуючись, кроків за десять від неї, не годен підповзти ближче. А коли він відсапався, пташина теж відпочила й метнулась убік, тільки-но він простягнув руку. Гони почалися знову. Але тут споночіло, і куріпка втекла. Спіткнувшись з притоми, він упав під вагою клумака і розбив об камінь щоку. Довгий час він лежав нерухомо, потім повернувся на бік, накрутив годинника та так і спочивав до ранку.

День знов був туманний. Половина останнього вкривала пішла на стріпки завивати ноги. Білів слід йому не пощастило відшукати. Та це вже нічого не важило. Голод владно гнав його вперед. А що... що коли Біл теж заблуdivся? Опівдні він відчув, що нести клумак йому несила. Він знову розділив золото, цього разу висипав половину просто на землю. Трохи згодом він викинув і решпу, залишивши при собі укривало, бляшане відерце й рушницю.

Його почали мучити галюцинації. Він чомусь був певний, що в рушниці ще є один патрон — просто він його не помігив. І він знав, що патронник пустий. Але омана тривала. Він годинами боровся з нею, врешті відкрив затвор — патронник з'яв порожнечкою. Його охопило гірке розчарування, так ніби він і справді сподівався знайти там патрон.

Він продибував ще з півгодини, і знову його пойняла оманлива думка. Знову він відгонив її, та вона вперто не відступала, аж поки він у відчаї ще раз одкрив затвор, аби пересвідчитись, що патрона таки немає. Іноді його думки блукали десь далеко-далеко, дивні примхливі образи точили його мозок, мов ті шашлі, а він знайшов усе вперед, як

автомат. Але такі виправи тривали недовго, — муки голоду щоразу повертали розум до дійсності. Одного разу він прийшов до тями від фантастичного видовища. Він ледве не зомлів і заточився, як п'яний, насилу втримавшись на ногах. Перед ним стояв кінь. Він очам своїм не вірив. Їх заволокло густою імлою, яку пронизували блискотливі цяточки. Він почав несамовито терти очі й урешті побачив, що то не кінь, а здоровий бурий ведмідь. Звір роздивлявся його з ворожою цікавістю.

Чоловік уже підніс був рушницю, але зразу ж і згадав, що її не заряджено. Опустивши її, він витяг з оздоблених бісером піхов мисливського ножа. Перед ним було м'ясо і життя. Провів пальцем по лезу. Лезо було гостре. Вістря теж гостре. Зараз він кинеться на ведмедя і вб'є його. Але серце застерезливо стукотнуло, потім шалено підскочило й дрібно-дрібно затріпотіло, голову стягло мов обручем, мозок оповила млість.

Одчайдушну хоробрість змило хвилею страху. А що, коли звір нападе на нього, слабосилого? Він хутко випростався, щоб прибрати показного вигляду, міцніше затис у руці ножа і подивився просто у вічі ведмедеві. Ведмідь ступив незграбно вперед, став на задні лапи й вичікувально рикнув. Якби чоловік побіг, ведмідь погнався б за ним, але чоловік не втік. Осмілілий зі страху, він теж загарчав, дико, люто, вкладаючи в це гарчання весь свій страх, як невіддільний від життя, переплетений з найглибшими його коріннями.

Ведмідь одступив убік, погрозливо рикаючи: він і сам злякався цієї загадкової істоти, що стояла прямо й не боялась його. Та чоловік не рухався. Він стояв і далі, як статуя, поки небезпека минула, і лише тоді, не годен більше стримати дрожі, осів на вогкий мох.

Він зібрався на силах і пішов далі, мордуючись новим страхом. Це був уже не страх перед голодним сконом, тепер він боявся вмерти наглою смертю ще до того, як тривалий голод до решти вб'є в ньому прагнення до життя. Повсюди були вовки. Звідусіль долинали їхнє виття, і саме повітря так просякло небезпекою, аж він мимоволі підняв руки, щоб відштовхнути її від себе, немов полотнище напнутого вітром намету.

Час від часу вовки по двоє-троє перебігали йому дорогу. Але його вони минали. По-перше, їх було замало, а поза тим, вони могли безкарно вполювати собі оленя, який не чинить опору, а ця дивна істота, що ходить на двох ногах, ще стане дряпатись і кусатись.

Надвечір він натрапив на кістки, розкидані там, де вовки загризли свою жертву. Годину тому це було живе оленя, що мекало й вибрикувало. Він споглядав дочиста обгризені, блискучі кісті, досі рожеві, бо в їхніх клітинах ще не згасло життя. А може, станеться так, що перш ніж споночіє, з нього теж залишиться купа кісток? Оце тобі життя! Марна, перебіжна мить. Тільки живий відчуває біль, по смерті болю немає. Вмерти — це заснути. Настає кінець, відпочинок. Чом же тоді він не бажає вмерти?

Та він не довго розводив філософію. Він присів навкарачки посеред моху, вхопив кістку в зуби і почав висмоктувати рештки життя, що ледве рожевіли. Солодкуватий присмак м'яса, ледь відчутний, плинний, як спогад, доводив його до нестями. Він стиснув щелепи скільки сили, щоб розгризти кістку. Іноді ламалася кістка, а іноді його зуб. Тоді він став розбивати кістки каменем, товк їх на друзки й ковтав. У поспіху він влучав себе по пальцях і навіть встигав дивуватись, чому це вони майже не болять, коли по них ударити.

Настали жаскі дні зі снігом та дощем. Він уже не зважав на час, коли спинявся на ночівлю і коли вирушав у дорогу. Ішов він як удень, так і вночі. Відпочивав там, де падав, і насилу плентався вперед, коли в ньому знов спалахувало притьмяніле життя. Своєю волею він уже не боровся. Це просто життя в ньому не хотіло вмерти й гнало його вперед. Він не страждав. Нерви його притупіли, зацімпили, уява сповнилась моторошними видами й солодкими мріями.

Він ненаситно жував і смоктав розтовчені кістки оленяти, що їх повизбирував до останньої і забрав з собою. Більше він не переходив через горби й вододіли, а механічно простував берегом річки, що текла широкою розлогою долиною. Але він не бачив ані річки, ані долини. Він бачив самі лише видива. Його душа й тіло пленталися поряд і водночас очужілі одне одному, така тонка була нитка, що з'єднувала їх.

Він прийшов до тьми, лежачи горілиць на кам'яному виступі. Гріло яскраве сонце. Десь удалині мекали оленята. З пам'яті виникали неясні спогади про дощ, вітер і сніг, але як довго стояла негода — два дні чи два тижні, — він не знав.

Якусь часину він лежав нерухомо, сонце пестило його ніжними променями й напоювало теплом змучене тіло. Гарний день, подумав він. Може, пощастить визначити, де північ, а де південь. З болісним зусиллям він перевернувся на бік. Унизу повільно текла широка річка. На свій подив, він бачив її уперше. Він поволі стежив за її течією, дивився, як вона звивається між похмурими, голими горбами, ще похмурішими, голішими й нижчими за всі ті горби, що досі він бачив. Поволі, байдуже, без усякого хвилювання, з абиякою цікавістю супроводив він поглядом дивну річку аж до обр'ю і побачив, що вона вливається в осяйне, блискотливе море. Але й те не схвилювало його. Дивна річ, подумав він, чи то мариться, чи це міраж — мабуть, це таки марення, витвір хворої уяви. Ще дужче він упевнився в цьому, побачивши корабель на якорі серед блискотливого моря. Він заплющив очі на хвилюнку і розплющив їх знову. Дивно, що видиво не щезало. А проте й не дивно. Він знав, що в серці цього пустельного краю немає ні моря, ні кораблів, так само як немає жодного патрона в його порожній рушниці.

Позаду почулось якесь сопіння — хтось наче зігхнув чи кашлянув. Дуже повільно, бо був у край виснажений і зовсім закоцюб, перевернувся він на другий бік. Поблизу він нічого не побачив і терпляче став чекати. Знов почулося сопіння й бухикання — між двома визубленими каменями, не далі як за двадцять кроків од себе він угледів вовчу голову. Гострі вуха не стирчали догори, як у інших вовків; очі були тьмаві й наліті кров'ю, голова понурилася. Звір безперестану кліпав од яскравого сонця. Він чи не був хворий. За мить він знову засопів і бухикнув.

Оце в усякому разі не омана, подумав чоловік і перевернувся на другий бік, щоб побачити, який насправді той свіг, що його досі застувала мара. Однак море так само сяяло вдалині, і на ньому чітко вирізнявся корабель. А може, це таки справжнє? Він довгенько лежав, заплющивши очі, і думав. Урешті, йому все стало ясно. Він ішов на північний схід, у протилежний бік від річки Діз, і потрапив у долину річки Копермайн. Оця широка й повільна ріка і є Копермайн, іскристе море — Льодовитий океан, а корабель — китобійне судно, що запливло на схід, дуже далеко на схід від гирла річки Маккензі. Воно стоїть на якорі в затоці Коронації. Він пригадав карту Компанії Гудзонової затоки, яку колись бачив, і все стало ясно й зрозуміло.

Він сів і почав міркувати про те, що слід зробити найперше. Постоли з укривал протерлися наскрізь, ноги стали суцільною раною. Останнє укривало він подрав дощенту. Рушницю й ножа загубив. Шапка теж пропала, і разом з нею — сірники, сховані за обідком, але пучечок сірників за пазухою в кисеті, загорнутий у промашений папір, зберігся сухий. Чоловік глянув на годинника. Він показував одцнадцять і ще цокав. Мабуть, він його коли-не-коли накручував.

Він був спокійний і мислив ясно. Хоч він і охляв до краю, проте болю не відчував. Їсти не хотілося. Думка про їжу була йому навіть неприємна, і до всього, що він робив, його спонукав лише розум. Він одірвав штанини до самих колін і обмотав ними ноги. Якимсь дивом він не загубив бляшаного відерця. Треба випити окропу, перш ніж вирушати в страх яку тяжку — він це відчував — подорож до корабля.

Рухи його були повільні. Він трясся, неначе паралітик. Хотів був назбирати моху, але, хоч як силкувався, не зміг звестись на ноги. Він пробував знову й знову і врешті поліз рачки. Одного разу він підповз до хворого вовка, і той неохоче відсунувся, спроквола облизуючись. Язик його ледве згинався і був не червоний, як у здорової тварини, а жовтувато-рудий, покритий напівзагуслим слизом.

Випивши з кварту окропу, він знайшов у собі силу звестись на рівні ноги й навіть іти, тобто ледь переставляти ноги, як присмертна людина. Мало не щохвилини йому доводилося відпочивати. Він ступав нетвердо й невпевнено, так само нетвердо

й невпевнено плентався його слідами вовк; коли настала ніч і густа темрява загасила сяйво моря, чоловік зрозумів, що скоротив відстань до нього хіба на чотири милі.

Всю ніч він чув бухкання хворого вовка і час від часу мекання оленят. Навколо буяло життя, але життя повне сил і здоров'я, і він розумів: хворий вовк іде слідом за хворою людиною, мавши надію, що та вмере раніше. Вранці, розплющивши очі, він побачив, що звір не зводить з нього тоскного, голодного погляду. Вовк стояв понурившись, підібравши хвоста, мов миршавий, прибитий горем пес. Він тремтів на пронизливому ранковому вітрі й понуро вишкірився, коли чоловік обізвався до нього хрипким шепотом.

Зійшло яскраве сонце, і весь ранок він шкандибав, зашпортуючись і падаючи, до корабля, що виднів на іскристому морі. Погода стояла чудова — в північних широтах настало коротке бабине літо. Воно могло тривати тиждень, а могло скінчитись і завтра або позавтра. Пополудні він натрапив на слід. Це був слід іншої людини, що вже не йшла, а повзла навкарачки. Він подумав, що це, може, Білів слід, але подумав спроквола, байдуже. Тепер його ніщо не цікавило. Він уже нічого не відчував і не хвилювався. Він став несприйнятливий до болю. Шлунок і нерви заснули. Але життя, яке ще жевріло в ньому, гнало його вперед. Він зовсім виснажився, проте життя в ньому відмовлялось помирати. І тому, що воно відмовлялось умирати, він ще їв болотяні ягоди й пічкурів, пив окріп і сторожко поглядав на хворого вовка.

Він пішов слідами людини, що лізла навкарачки, і незабаром дістався місця, де вони урвалися, — на мокрому мохові лежали свіжообгризені кістки, а навколо видніли сліди вовчих лап. Тут же валялась торбинка з лосячої шкіри, достоту така, як і в нього, подерта гострими іклами. Він спромігся підняти торбинку, хоч її вага була майже надсильна для його слабких рук. Біл ніс її до останку. Ха-ха! Ох і посміється ж він з Біла! Він виживе і донесе торбинку до корабля на іскристім морі. Сміх його звучав хрипко й страшно, мов вороняче крикання, і хворий вовк почав тоскно йому підвивати. Чоловік одразу змовк. Як же він посміється з Біла, коли це Біл, коли ці рожевувато-білі чистенькі кості і є Біл!

Він одвернувся. Що ж, нехай Біл покинув його, але він не візьме золота, не смоктатиме Білових кісток. А Біл зробив би так, якби опинився на його місці, думав він, плентаючись далі.

Йому трапилась калюжа. Він нахилився подивитись, чи немає там пічкурів, і раптом відсахнувся, мов ужалений. Він побачив у воді своє обличчя. Воно було таке моторошне, що його чуттєвість ожила і він злякався. В калюжі плавали три пічкурі, але води там було так багато, що він не міг її вичерпати. Він спробував зловити їх бляшаним відерцем, та незабаром облишив ці спроби. Він боявся, що впаде від слабосилля в калюжу й утопиться. Через те ж таки він не важився попливти річкою верхи на одній з багатьох колод, що їх

поприбивало до піщаних обмілин. Того дня він скоротив відстань між собою і кораблем на три милі; наступного — ще на дві. Тепер він повз навкарачки, як Біл. Під кінець п'ятого дня до корабля лишалося миль із сім, та він уже був неспроможний проповзти за день і милі. Бабине літо все тривало, а він то лів навкарачки, то непритомнів, а вовк усе плентався слідом за ним, кашляючи і хриплячи. Його коліна стали суцільною раною, як і ноги; хоч він обмотав їх клаптями, що видер з сорочки, кривава смуга тяглася за ним по каменях та мохові. Якось, оглянувшись, він побачив, що вовк пожадливо вилизує слід, і зрозумів, який його чекає кінець, якщо... Якщо він сам не вб'є вовка. І почалась одвічна страшна трагедія боротьби за існування: хвора людина повзла, хворий вовк шкутильгав за нею — дві вмирущі істоти волоклися через пустелю, чигаючи на життя одна одної.

Якби це був здоровий вовк, чоловік, може, й змирився б зі своєю долею, але стати поживою такої відразливої тварини, майже здохлятини... — сама тільки думка про те сповнювала його огидою. Йому було бридко. Він знову почав марити; галюцинації туманили розум, і світлі проміжки дедалі рідшали й коротшали.

Якось він прочумався від хрипіння біля самого вуха. Вовк незграбно метнувся назад, не втримався на ногах і впав з безсилля. Картина була кумедна, але він не сміявся. Він навіть не злякався. Йому вже було до всього байдуже. Проте думка на мить прояснилася, і він лежав, міркуючи. До корабля лишилось яких чотири милі. Він протер затуманені очі: його обриси чітко вимальовувались вдалині, і човник під білим вітрилом розрізав хвилі, що яскріли на сонці. Але йому ніколи не подолати останніх чотирьох миль. Він це знав і міркував про це спокійно. Він знав, що не проповзе й півмилі. І все ж йому хотілося жити. Було б просто безглуздо вмерти, витерпівши такі муки. Доля хотіла від нього аж надто багато. І, вмираючи, він відмовився скоритися смерті. Може, це було й божевілля, але, потрапивши в лабету смерті, він кинув їй виклик і відмовився помирати.

Він заплющив очі і доклав усіх сил, щоб зосередитись. Вирішив будь-що відігнати млість, яка заливала його єство, наче хвилі припливу. Ця убивча млість, неначе море, підіймаючись усе вище й вище, поступово затоплювала свідомість. Іноді він поринав із головою і, відчайдушно борсаючись, силкувався виринути з забуття, але якась дивовижна сила будила його волю і допомагала йому випірнути на поверхню.

Він лежав нерухомо на спині і дослухався до хрипкого дихання хворого вовка, який підступав до нього ближче й ближче. Воно ставало дедалі чутніше, час тягнувся нескінченно довго, а він не ворухився. Ось вовк засопів йому біля самого вуха. Шорсткий сухий язик тернув його по щоці, немов шліхтувальний папір. Він миттю випростав руки — принаймні хотів їх випростати. Пальці зімкнулись, мов пазурі, але нічого не схопили. Для швидких упевнених рухів потрібна сила, а йому саме сили й бракувало.

Вовкове терпіння було незмірне, однак саме незмірне було терпіння й людини. Півдня він пролежав нерухомо, борючись із запамороченням, чигаючи на звіра, який хотів ним пожитися і яким він жадав пожитися сам. Вряди-годи через нього перекочувались хвилі млості, він бачив довгі сні, але увесь час, і снівши і не снівши, він чекав, що почує хрипке дихання і його лизне шорсткий язик.

Дихання він не почув, але спроквола збудився зі сну, відчувши, як шорсткий язик торкнув його руку. Він чекав. Ікла злегка стиснулись, потім здавили руку дужче, вовк зібрав усю свою снагу, намагаючись устроїти зуби в поживу, якої так довго чекав. Але й людина чекала довго: рука здавила вовчу щелепу. І поки вовк кволо пручався, а рука кволо тримала його за щелепу, друга рука поволі простягнулась і схопила звіра. Хвилини через п'ять чоловік усією своєю вагою навалився на вовка. Але рукам бракувало сили задушити його. Тоді він притиснувся обличчям до вовчої горлянки, намагаючись її прокусити. Рот забився шерстю. Минуло півгодини, і чоловік відчув, як у горло потік теплий струмочок. Кров зовсім йому не смакувала. Він ковтав її, немов розтоплений свинець, насилу долаючи огиду. Потім він перекинувся на спину й заснув.

На китобійнім судні «Бедфорд» було кілька вчених — учасників наукової експедиції. З палуби вони зауважили на березі якусь дивну істоту, Вона повзла до води. Годі було визначити що то за звір, отож як справжні природники вони сіли у вельбот і попливли до берега роздивитися зблизька. То була й справді жива істота, в якій важко було впізнати людину. Вона була сліпа, безтямна і звивалась на піску, немов велетенський хробак. Вона звивалась марно, майже не посуваючись уперед, але була вперта — корчилась, крутилася і за годину пролазила футів із двадцять.

Через три тижні, лежачи на койці в каюті «Бедфорда», зі сльозами, що котилися по запалих щоках, чоловік розповів, хто він такий та що йому довелося зазнати. Він також мимрив щось про матір, про сонячну південну Каліфорнію, про будиночок посеред помаранчевого гаю, обсаджений квітами. Збігло ще кілька днів. Він уже сидів за столом у кают-компанії і обідав з ученими й корабельними офіцерами. Він ніяк не міг надивитися на таку силу-силенну їжі і спостерігав з тривогою, як вона зникає в чужих ротах. Він проводив поглядом кожний шматок, і на його обличчі проступав вираз глибокого жалю. Він був при своєму розумі, але проймався ненавистю до людей, котрі сиділи за столом. Його не облишав страх, що не вистачить харчів. Він розпитував кока, юнгу, капітана про запаси продуктів. Вони безліч разів заспокоювали його, однак їм не вірив і нишком заглядав у комору, щоб пересвідчитись на власні очі.

Люди помітили, що він гладшає. Він товстішав з кожним днем. Учені похитували головами й висували різні теорії. Вони зменшили йому пайку, а проте він усе круглішав, і особливо виріс у нього живіт.

Матроси посміхались. Вони знали, в чім річ. І коли вчені почали стежити за ним, то теж невдовзі дізнались. Вони побачили, як після сніданку він пробрався крадькома на бак і, мов жебрак, простяг руку до матроса. Матрос посміхнувся і дав йому шматок морського сухаря. Чоловік пожадливо схопив сухар, подививсь на нього, як на те золото, і сховав за пазуху. Таку ж милостиню приймав він і од інших матросів.

Учені нічого не сказали й дали йому спокій. Але вони обстежили нишком його койку. В ній знайшлося повно сухарів, матрац був напханий сухарями, в кожному закутку були сухарі. І все ж чоловік мався при своєму розумі. Просто він уживав запобіжних заходів на випадок голоднечі, та й годі. Учені сказали, що це минеться; воно й справді минулося, перш ніж «Бедфорд» кинув якір у бухті Сан-Франциско.

(Переклад Н. Дубровської та Г. Яр)

Гаррієт Бічер-Стоу**Хатина дядька Тома*****Розділ I. Знайомство з «гуманним» работорговцем***

Ми починаємо довгу розповідь про Америку того часу, коли в ній було узаконено рабовласництво і дозволено одним людям розпоряджатися долями інших людей. Легко про це читати, та переживати — аж ніяк...

Того дня у місті П. штату Кентуккі було холодно, та то й не дивно, бо ж стояла лютнева пора. Але це анігрохи не хвилювало двох джентльменів, які сиділи за пляшкою доброго вина у вельми затишній їдальні. Могло скластися враження, що двоє друзяк просто коротають зимовий вечір за пустопорожніми теревенями. Але це було не так... Чоловіки, близько присунувшись один до одного, обговорювали якусь важливу справу.

Назвавши їх обох джентльменами (лише задля зручності викладу), ми відступили від правди. А записати їх у приятелі — це взагалі занадто, адже один із них, відверто кажучи, аж ніяк не відповідав цьому благородному визначенню. Вигляд він мав не найкращий: невисокий на зріст, опецькуватий, із грубими рисами обличчя... Та й взагалі він був страшенно неприємним типом, і річ навіть не у його зовнішності. Увесь образ цієї людини красномовно свідчив про те, що вона готова на все, аби видертися у вищі кола суспільства із його низів. Строкатий жилет і хитромудро зав'язана на шії хустина у веселі жовті цятки робили його схожим на папугу. Персні на товстих зашкарублених пальцях раз у раз стукали один об один, а на масивному золотому ланцюжку від годинника висіла ціла зв'язка різнокольорових брелоків, якими він безпардонно гримів у ході розмови.

Щодо мовлення, то скидалося на те, що він навмисно перекручує усі норми «Граматики» Маррея. Висловлюючи думки, цей чоловік послуговувався такою лексикою, якої у словниках годі й шукати, тож і ми, попри щире прагнення до достовірності викладу, не уточнюватимемо, якими саме.

Його співрозмовник (а це був господар маєтку, в якому проходила зустріч) — містер Шелбі — справляв враження справжнього джентльмена. Облаштування дому загалом і в деталях вказувало на те, що його власники не просто заможні, а живуть щодня так, як прості люди лише святкують. Як уже зазначалося, чоловіки були зосереджені на якійсь важливій розмові.

— Я волів би саме так владнати нашу справу,— мовив містер Шелбі.

— Мабуть, ми ніколи не дійдемо згоди! Не можу, містере Шелбі, ніяк не можу,— роздратовано відповів гість, підіймаючи келих над головою.

— Але Гейлі! Том сторицею відпрацює ці гроші. Він незвичайний негр — надійний, чесний, меткий і працьовитий. Під його наглядом моє господарство працює безперебійно. Я дуже задоволений його роботою.

— Еге ж, чесний, от лише чесність його, гм... негритянська! — гикнув Гейлі, доливаючи собі вина.

— Ні! — заперечив господар дому.— Він чесний, і це факт. Том — негр добрий, мудрий, побожний. Його релігійність щира, а не показна. Чотири роки тому Том став парафіянином нашої церкви. Відтоді я можу довірити йому будь-що: гроші, дім, коней. Він сам пильнує за усім, і досі у мене не виникло жодних сумнівів у його порядності й відданості.

— Побутує думка, що побожних негрів не буває, але мені здається, це не зовсім так, — улесливо сказав Гейлі, широким жестом руки підтверджуючи сказане.— В останній партії, яку я цього року відправив до Орлеана, був один такий. Він співав псалми, як на молитовному зібранні — неможливо не заслухатися! Вдачу мав тиху, неноровливу... На ньому я непогано заробив: купив за безцінь у одного добродія, який був змушений розпродувати усе своє майно, а продав як годиться. І от результат — у моїй кишені опинилося шістсот доларів навару! Що й казати, побожність (якщо вона справжня, звісно) додає ціни рабам!

— Навіть не сумнівайтеся, що Томова віра справжня,— мовив містер Шелбі.— Ось послухайте, а потім самі зробіть висновки. Минулої осені я послав його в Цинциннаті в одній важливій справі. Звідти він мав привезти мені п'ятсот доларів. Тож я йому кажу: «Томе! Я довіряю тобі як християнину. Я знаю, що ти не ошукаєш свого господаря». Він повернувся додому з усією сумою, в чому я ні на мить не сумнівався. Хоча деякі нікчемні людя й намовляли його: «Томе, втікай до Канади! У тебе ж розв'язані руки, та ще вони й гроші тримають!» а Том їм: «Я не можу, господар мені вірить». Про це я дізнався згодом. Скажу по правді, мені шкода розлучатися із Томом. Він повністю перекриє мій борг, і якби ви мали бодай децицю совісті, то погодилися б із цим.

— О, совісті я маю, як і належить нашому брату комерсанту, мінімально, тобто про людське око! — відбувся жартом гість на закид господаря.— А щодо друзів, я завжди радо поступаюся їм. Але ви забагато від мене вимагаєте... таки забагато, погодьтесь! — Гейлі скрушно зігхнув і долив вина у свій келих.

— І що ви пропонуєте? — врешті запитав по затяжній мовчанці містер Шелбі.

— Може, разом із Томом я міг би отримати ще якийсь дитя?

— Ні... Зайвих у мене нема. Я продаю своїх негрів лише за виняткової потреби. Не люблю цього робити.

Тієї миті двері прочинилися, і до їдальні ускочив премилый хлопчик років трьох-чотирьох. Він виглядав як квартерон — мабуть, його дід або баба мали негритянське коріння. Він був гарненькою дитиною. Шовкові чорні кучерики спадали на кругле обличчя з ямочками на щічках; великі темні очі із ширим зацікавленням позирали навсбіч, сяючи з-під довгих пухнастих вій. Ошатне вбрання із червоно-жовтої шотландки вдало підкреслювало його яскраву зовнішність. І хоч поводився він впевнено, та було помітно, що хлоп'я трохи знічене. Але навіть це не приховувало, що цей малюк — пестунчик і звик до уваги.

— Гей, чорномазий, лови! — гукнув містер Шелбі і, свиснувши, кинув хлопчикові гілочку винограду.

Хлопчатко рвучко кинулося по ласощі, чим дуже розсмішило свого господаря.

— Іди-но сюди,— наказав йому містер Шелбі. Коли маля підбігло, погладив його по кучерявій голівці і полискотав підборіддя.

— Ану, покажи цьому джентльменові, як ти умієш співати і танцювати.

І хлопчик одразу ж заспівав гарним чистим голосом непросту негритянську мелодію, ритмічно рухаючи при цьому ніжками, ручками і всім тілом.

— Браво! — вигукнув Гейлі, нагороджуючи маленького артиста долькою апельсина.

— А тепер покажи, як ходить дядечко Каджу, коли його вхопить ревматизм,— зажадав містер Шелбі.

Гнучке дитяче тіло набуло пози розбитої ревматизмом людини: він згорбився, скривився, наче з'їв щось кисле, і, вихопивши палицю із рук господаря, почовгав по-старечому з одного кута їдальні до іншого, періодично спльовуючи то вправо, то вліво.

Обидва джентльмени розреготалися.

— Ось що, смаглявий, побудь-но трохи дядьком Елдером Робінсом. Як він співає псалми?

Пухкеньке обличчя хлопчини одразу посерйознішало, витягнулося, і він поважно загугнявив молитовну мелодію.

— Браво, браво! Оце молодчина! — вигукнув Гейлі.— Далеко піде! А що, як... — він лягнув містера Шелбі по плечу.— Чому б вам на додачу до Тома не віддати мені цього хлопчика? Так і вирішимо проблему! Це буде справедливо.

На цих словах нечутно відчинилися двері і до їдальні увійшла молода квартеронка років двадцяти п'яти. Вона зашарілася.

Досить було навіть поверхового погляду, аби зрозуміти, що хлопчик і жінка — це одна кров, мати і син. Ті самі вогнисті темні очі під довгими війми, той самий шовк чорних кучерів. Смагляве обличчя квартеронки ще більше залилося рум'янцем, коли вона

помітила, як відверто незнайомиць захоплюється її сином. Сукня облягала її тіло, вигідно підкреслюючи принадність фігури. Работорговець, який добре знався на тому, що саме цінується у товарі жіночого роду, помігив також ніжні руки і маленькі тендітні ступні жіночки.

— Чого тобі, Елізо? — запитав її містер Шелбі, коли вона нерішуче поглянула на нього.

— Вибачте, сер, я шукала Гаррі.

Хлопчина підбіг до матері, вихваляючись гостинцями, які тримав у пелені одежини.

— Можеш забрати його звідси, — дозволив господар.

Вона підхопила сина на руки і квапливо залишила кімнату.

— Чорт забирай! — вигукнув работорговець, повертаючись до містера Шелбі. — Та на такій кралечці в Орлеані можна заробити цілий статок! Я на власні очі бачив, як за нічим не кращих жінок платили по тисячі доларів.

— Я не збираюся наживатися на Елізі, — сухо відповів чоловік. Щоб змінити тему розмови, відкоркував нову пляшку вина й запитав гостя, чи воно йому смакує.

— Прекрасне вино! Вищий гатунок! — работорговець знову по-панібратськи поплескав по плечу містера Шелбі: — Ну то скільки ви хочете за цю красуню? Сторгуємося! Називайте свою ціну.

— Вона не продається, містере Гейлі, — сказав Шелбі. — Навіть якби за неї давали стільки золота, скільки вона сама важить. Моя дружина нізачо не погодиться розлучитися з Елізою.

— Жінота завжди так каже, бо не тямить ціни золоту! А варто їм лиш пояснити, скільки за ці гроші можна накупити годинничків, страусового пір'я і всіляких цяцьок, у яких вони кохаються — і категоричності їхньої годі й згадувати.

— Змінімо тему, Гейлі. Я з цього приводу вам уже все сказав, — твердо відповів містер Шелбі.

— То хоч хлопчика віддайте, — вів своє работорговець, — бачите ж, я не шкодую ніяких грошей!

— Та навіщо він вам? — вигукнув містер Шелбі, роздратований наполегливістю співрозмовника.

— Я маю приятеля, який скуповує симпатичних хлоп'ят. Підросте отакий красунчик, і він його вигідно продасть. Це, певна річ, розкішний товар, таких зазвичай беруть за лакеїв. Не усі можуть собі таке дозволити. Зате яка це окраса вашого дому, якщо відчиняє двері, зустрічає гостей і за столом прислуговує вродливий лакей! На них, кажу вам, попит колосальний! А це чортеня до того ж метке і голосисте. Дуже, дуже хороший товар.

— Це все зрозуміло, проте я однаково не бажаю його продавати,— поважно відповів містер Шелбі.— Розумієте, сер, я — людина гуманна і не можу забирати дитину у матері.

— Он як! Я вас розумію. З жінками іноді краще не мати жодних справ, бо все закінчиться слізьми та істериками, а це, погодьтеся, не дуже приємно! Але я намагаюся уникати цих концертів. Це нескладно. Якщо хочете, я радо поділюся досвідом. Раджу вам кудись відправити оцю Елізу на день-два, а краще на тиждень — і все пройде тихо й мирно. Коли вона повернеться, уже буде неможливо щось змінити. Ваша дружина подарує їй сережки, нову сукню або ще якусь дурницю, і вона втішиться.

— Я так не вважаю.

— А дарма! Хіба можна рівняти негрів із білими людьми? Якщо правильно усе організувати, то проблем не виникне. Дехто каже,— довірливо перейшов на шепіт Гейлі,— що на нашій роботі черствієш душею. Але це не про мене. Деякі наші колеги і справді чинять жорстоко — прямо перед матір'ю виставляють дитину на продаж. Ясна річ, вона голоситиме. Так справи не робляться. Так, чого доброго, можна й товар зіпсувати! Після такої драми чимало жінок уже не можуть працювати. Пригадую, була така одна в Орлеані — неймовірна красуня. То її таким чином і занапали: покупець брав її без дитини, а вона була не жінка — вогонь. Вчепилася у своє дитинча, б'ється, репетує. Від самої згадки моторошно! Врешті-решт хлопчика у неї таки забрали, а її — під замок, де вона швидко з глузду з'їхала і за тиждень померла. Тисячу доларів котові під хвіст! А чому? Бо не можуть дати собі ради з таким делікатним товаром. Ні, сер, тут треба по-доброму. Я переконався на власному досвіді.— Работорговець відкинувся на спинку крісла і спробув набути благородного вигляду, схрестивши на грудях руки — справжнісінький тобі Уїлберфорс номер два.

Мабуть, ця розмова була дуже важливою для Гейлі. Навіть не дочекавшись, що господар, який замислено чистив апельсин, підтримає розмову, гість заговорив знову, ніби мав нагальну потребу відстояти благородний підхід у торгівлі рабами.

— Вихвалитися недобре, та правди не приховаєш. Недаремно Гейлі славиться тим, що у кожній його партії усі раби ситі, доглянуті, здорові. І не мруть так, як у решти. Ось чому важливе вміння вести справи, сер. У мене, сер, чільне місце посідає людяність!

Містер Шелбі не знайшов, що відповісти на таку зухвалу заяву, тому обмежився лише беззмістовним:

— То он воно як?

— Мене, сер, виставляли на глум, проте я й гадки не мав працювати так, як усі. Істинно, мої погляди на наш бізнес — непересічні, та я твердо їх дотримуюся. Можу лише

сказати, що жодного разу не помилився, використовуючи їх.— І работорговець самовдоволено зареготав.

Таке тлумачення принципів гуманності було своєрідним і навіть несподіваним, тож містер Шелбі не зміг не розсміятися разом зі своїм гостем.

Можливо, вас, дорогий читачу, теж розсмішив псевдо-джентльмен Гейлі? Адже відомо, що нині людяність набуває найрвноманітніших (а іноді навіть химерних) форм, і часом годі зрозуміти, чому ці «гуманісти» так себе називають.

Сміх містера Шелбі підбадьорив Гейлі, тож він продовжував вихвалитися.

— Але от що гнітить: скільки б я не переконував колег, що найрезультативнішим є саме гуманний підхід,— усе марно. Згадати хоча б мого колишнього компаньйона, Тома Локкера з Натчеза. Він був не дурний, ні! Та з неграми — втілення зла у людській подобі! А все тому, що не бажав міняти усталених принципів поводження з рабами. Насправді ж він — душа-людина. Я, бувало, йому кажу: «Томе! Якщо твої баби плачуть, аж заходяться, то нащо на них ще й кричати та шмагати їх? Буде тільки гірше. Нехай ревуть собі на здоров'я — така сльозлива у них натура. Ту т нічого не вдієш — гнатимеш природу з хати через двері, то вона через вікно залізе. А від побоїв вони втрачають і здоров'я, і красу... Особливо мулатки. Ти б ліпше поговорив із ними ласкавіше, заспокоїв... Не пошкодуєш! Це спрацьовує краще, ніж крики і хвицькання батогами, а з часом виправдовує себе, от пригадаєш мої слова». Та хіба йому щось можна довести?! Знай своєї гне. Товару перепсував силу-силенну, тож довелося із ним розпрощатися. А шкода, бо ж і людина він непогана, і на справі знався.

— Отже, ви упевнені, що ваші принципи ведення справ кращі за Томів підхід? — запитав містер Шелбі.

— Не сумніваюся у цьому, сер. Я завжди готовий бодай трохи пом'якшити неприємні моменти нашого бізнесу. Ось, наприклад, продаж дітей. Відправляю матір куди-небудь, щоб не заважала,— очі не бачать, то й серце не болить, правильно? А коли справу зроблено, вороття немає, то хоч-не-хоч, а мусить змиритися. Негри ж не білі люди, які з колиски знають, що жінка має жити з чоловіком, а діти коло матері. Негри на це навіть не сподіваються, якщо, звісно, їх правильно виховувати. Тож розлука з ріднею для них — не трагедія.

— Ну то мої негри, либонь, виховані неправильно,— кинув містер Шелбі.

— Так, певно, і є. У вас у Кентуккі негрів псують. Господарі з ними занадто м'яко поводяться, та оте добро їм потім боком і вилазить. Лишень подумайте, що то за доля у негра: переходить із рук у руки, кому продадуть, тому і служить. А ви панькаєтеся з ними. Ще — не доведи, Господи! — розмірються про вільне життя, звикнуть до

поблажок. А як їм буде у іншого господаря після вас? На тих плантаціях, де інші негри пісень співають і регочуть, мов нав'іжені, ваші гинуть. Хто б яку тактику з неграми не провадив, кожен гадає, що його — найкраща. А я от чиню із неграми так, як вони на те заслуговують.

— Ви й справді так вважаєте, я бачу! — Містер Шелбі, відчуваючи відразу до такої демагогії, роздратовано знизав плечима.

— Ну то що ви вирішили? — запитав Гейлі після довгої паузи, яку вони обидва заповнили лузанням горішків.

— Ми з дружиною поговоримо про це, — відповів містер Шелбі. — Але раджу вам, Гейлі, поки що мовчати, якщо хочете діяти за своїм методом. Інакше про наші наміри піде погolos, а вивезти когось із моїх рабів не так просто, як здається. Клопотів буде...

— Аякже! У нас усе буде тихо! — погодився работорговець і додав: — Та все-таки мені хотілося б якнайшвидше усе владнати, бо я дуже поспішаю.

Сказавши це, Гейлі підвівся зі стільця і зодягнув пальто.

— Гарзд. Заходьте сьогодні десь між шостою і сьомою, я повідомлю своє остаточне рішення.

Работорговець, вклонившись, вийшов.

— Із яким задоволенням я спустив би цього нахабу зі сходів! — пробурмотів містер Шелбі, щойно зачинилися двері за Гейлі. — Але всі козири у його руках. Якби раніше хтось сказав, що я коли-небудь продам Тома одному з цих мерзенних торгашів, я б обурився: «Чи мій раб пес, щоб я міг отак із ним вчинити?» Але тепер, вочевидь, нічого не вдієш. Ще й хлопчина Елізи... Уявляю собі, яка неприємна розмова з дружиною через нього і Тома чекає на мене. От що значить по вуха застрягнути в боргах! Цей негідник добре знає, що я у нього на гачку. У такій сприятливій ситуації він свого шансу не прогавить.

Читачеві буде цікаво дізнатися, що найм'якші форми рабства поширені на Півночі Америки, особливо у штаті Кентуккі. Набагато тяжче живеться неграм у Південних штатах. У Кентуккі основним заняттям є землеробство, яке не вимагає шалених темпів. Спокійна й розмірена робота зумовлює організацію праці негра на здоровій та лояльній основі. Кентуккійські плантатори не спокушаються швидким збагаченням за рахунок жорстокішої експлуатації негрів. Хоча коли людина відчуває, що щось може допомогти їй нажити статки швидко і легко, інтереси рабів опиняються на верхній чаші терезів, і тоді з ними, беззахисними і безправними, вже ніхто не рахується.

Ті, кому доводилося бувати у кентуккійських маєтках і спостерігати поблажливе ставлення тамтешніх господарів і господинь до своїх невольників, а також відданість

деяких невільників своїм господарям, може повірити поетичній легенді про «патріархальний» устрій життя у тих місцях і у подібні казочки. Але насправді це омана. Доки над неграми нависає зловісна тінь ЗАКОНУ, за яким ці істоти, наділені серцем, здатним відчувати, є лише товаром, власністю когось із панів, а розорення, несподіване нещастя, провал у справах чи смерть доброго господаря прирікає їх на горе і непосильну працю, доти не варто шукати у рабстві жодної привабливої риси.

Містер Шелбі був із тих людей, яких на світі зустрінеш нечасто. Він був добродушний, м'який, поблажливий, тож його негри не мали підстав скаржитися на важке життя. Та останнім часом Шелбі занадто часто ризикував, граючи на біржі, що призвело до значних боргів, і тепер його векселі потрапили до загребущих рук Гейлі. Ця інформація є ключем до розмови, викладеної вище. Тепер ви розумієте, наскільки містер Шелбі залежав від цього работорговця.

Еліза, проходячи повз двері їдальні, розчула кілька слів, з яких неважко було зрозуміти, ким був гість її господаря і з якою метою він відвідав цей дім. Вона збиралася дослухати їхню розмову, та, як на гріх, її покликкала господиня. Та Еліза майже не сумнівалася, що работорговець зажадав викупити у господаря її сина. Невже їй це не почулося? Серце завмерло у її грудях від цих жахливих думок, а потім шалено забилося, і вона так міцно пригорнула до себе Гаррі, що хлопчина здивовано подивився їй просто у вічі.

— Що з тобою сьогодні коїться, дорогенька? — запитала Елізу місіс Шелбі, коли та перекинула глек з водою для вмивання, потім випустила з рук кошик з овочами і навіть не помітила, що подала господині довгу нічну сорочку замість шовкової сукні, яку їй було наказано принести з гардеробу.

Еліза здригнулася.

— О місіс! — видихнула вона, розплакавшись перед господинею, і упала в крісло.

— Елізо, люба! Що трапилося? — стурбовано вигукнула місіс Шелбі.

— О місіс, до господаря прийшов работорговець, вони спілкуються в їдальні. Я дещо чула...

— Ну то й що, дурненька?

— То й чоловік хоче, аби господар продав йому мого Гаррі! — і бідолашка відкинулася на спинку крісла, не стримавши судомних ридань.

— Продати Гаррі? Що за нісенітниця! Ти ж не гірше за мене знаєш, що мій чоловік ніяк не пов'язаний з південними работорговцями і не продає своїх слуг — окрім непокірних, ясна річ. Такому потрібно купувати твого Гаррі? Сама ним не намилиєшся, то гадаєш, що усі так само захоплюються ним! Ну, годі плакати. Ліпше застєбни мені сукню. Ось так!

А тепер заплети моє волосся у коси, як я тебе вчила, і ніколи більше не підслуховуй чужих розмов!

— Місіс, а ви не погодитеся, якщо, якщо...

— Ну що ти таке питаєш?! Авжеж ні! Хіба я продавала б своїх дітей? І твою дитину не продам. Ну годі, Елізо, ти собі надумала, що Гаррі усім потрібен так само, як тобі! У кожній людині, яка переступає поріг нашого дому, вбачаєш ворога, який тільки й вичікує миті, щоб розлучити тебе з сином.

Слова місіс Шелбі вгамували недавні страхи Елізи, вона навіть щиро над ними посміялася і тепер легко й спритно причепурила свою господиню.

Місіс Шелбі була жінкою зі свіглим розумом і великим серцем. Незважаючи на те, що великодушність притаманна багатьом жінкам у Кентуккі, вона виділялася на загальному фоні місцевого жіноцтва. Господиня Елізи була релігійною, а стійкості її переконань позаздрив би кожен вольовий мужчина. Містер Шелбі, хоч і не поділяв релігійного світобачення своєї дружини, проте поважав і цінував непохитність її поглядів і навіть трохи її побоювався. Він не заважав їй піклуватися про слуг, навчати їх, спонукати до добра, але сам у цьому просвітництві участі не брав. Не сповідуючи християнської доктрини про те, що гріхи простих смертних спокутуються благородними вчинками великих праведників, він про всяк випадок таки сподівався, що набожність і доброта місіс Шелбі забезпечить місця у Царстві Небесному їм обом.

Після останньої розмови з работорговцем він таки піддався на вмовляння Гейлі продати Елізино сина. Шелбі мучився думкою, що йому доведеться — раніше чи пізніше — повідомити дружині про вже укладену угоду, і якось нейтралізувати її палкі заперечення та наполегливі прохання Елізи.

Місіс Шелбі про фінансові труднощі свого чоловіка не знала, і коли заспокоювала Елізу, покладалася виключно на його м'яку вдачу. Вона від самого початку не сприйняла серйозно передчуттів та побоювань своєї служниці, тому із чоловіком на цю тему не розмовляла. Їдучи того вечора у гості, вона уже зовсім забула про це.

Розділ II. Мати

Еліза з пелюшок виховувалася у своєї господині, яка дуже її любила і балувала.

Ті мандрівники, кому доводилося бувати у Південних штатах Америки, не могли не помітити своєрідної вишуканості, ніжності голосу і плавності манер, притаманних більшості квартеронки і мулатки. Нерідко ці риси гармонійно поєднувалися із чарівною вродою і шармом. Еліза саме така, як описано у цій книзі, — не витвір авторської уяви і не збірний типовий образ. Така жінка справді живе на світі. Авторіві поталанило зустрітися із нею декілька років тому в Кентуккі, і тепер її образ відновлюється у пам'яті. Господиня

опікувалася Елізою, тож зростала дівчинка захищеною від тих спокус, які перетворюють вроду невольниць у фатальний дар.

Коли вона стала на виданні, місіс Шелбі також подбала про її долю. Вона видала її заміж за здібного, розумного, молодого мулата Джорджа Гарріса, раба із сусіднього маєтку.

Господар цього молодого невольника відправив його працювати на фабрику з пошиття мішків. Кміпливий Джордж зумів стати першим серед інших робітників цієї фабрики. Він винайшов верстат для обробки конопель, і це при тому, що він — технік-самоук! Безперечно, Джордж був талановитою людиною, а його винахід можна було порівнювати до машини Уїгні для очищення бавовни.

На фабриці його поважали й любили, бо було за що: у його красивому молодому тілі жила не менш прекрасна і свігла душа. Він був привітним і люб'язним з усіма. Але за законом цей обдарований мулат був не людиною, а лише річчю, робочою силою, і повністю залежав від свого деспотичного і обмеженого господаря. Почувши про Джорджів винахід, який так його прославив, цей джентльмен навідався на фабрику, щоб подивитися на свого мудрого раба. Власник фабрики радо зустрів його і привітав, що у нього є такий цінний невольник.

Містера Гарріса провели по усій фабриці. Джордж гордо показав йому свою машину, поводячись так вільно і розкуто, що його господар відчув себе порожнім місцем поряд зі своїм рабом. Окрім того, невольник вразив його своїми красою та успішністю. Це спричинило вибух гніву у нищій Гаррісовій душі: «Як сміє якийсь раб щось винаходити та розмовляти із панамі, мов з рівнею?! Це необхідно виправити! негайно забрати його із фабрики, долучити до польових робіт... Тоді й побачимо, який він герой!»

Уявіть же собі, читачу, як здивувався фабрикант і всі, хто працював із Джорджем, коли господар зажадав виплатити йому зароблені рабом гроші і повідомив, що забирає його додому!

— Як, містере Гарріс? — власник фабрики не приховував, що це для нього несподіванка.

— Дуже просто: він належить мені!

— Ми підвищимо йому заробітну платню, сер!

— Не у тім річ. Просто я не схвалюю, що мої раби працюють на когось іншого. Джордж потрібен у моєму господарстві.

— Сер, він же просто створений саме для цієї роботи!

— Натякаєте, що праця, якої потребує мій маєток, йому не підходить?

— Адже Джордж винайшов машину! — втрутився у розмову один із майстрів. Це спричинило новий спалах люті містера Гарріса.

— Ну звісно! Чому б рабові не винайти машину, яка полегшує працю? Ці негри ще й не на таке здатні, аби не працювати! Мені це страшенно не подобається. Раби створені для будь-якої роботи! Тому нехай збирається додому. Це моє остаточне рішення.

Джордж, здавалося, скам'янів, слухаючи, як вирішувалася його доля. Він знав, що протистояти примхам цієї людини неможливо. Він стояв, склавши руки на грудях і стиснувши зуби, проте в його душі вивергався справжній вулкан протесту, який розжареною лавою розтікався по жилах. Він глибоко дихав, його очі гнівно виблискували, мов вуглини. Ще мить — і цей протест вирвався б на волю, проте доброзичливий і кмітливий фабрикант вчасно сказав стихшим голосом, торкнувшись його руки:

— Не сперечайся, Джордже, їдь. Згодом ми знайдемо спосіб, як допомогти тобі.

Та цей вияв підтримки не залишився непоміченим для деспотичного пана. Він зрозумів, про що мова, хоча не розчув до пуття ані слова. Це обурило його і спонукало показати присутнім, хто тут керує ситуацією.

Тож Джорджа забрали з фабрики і призначили його на найчорнішу роботу. Він не зронив жодного слова, але його вигляд красномовніше за будь-які слова доводив, що людину перетворити на річ неможливо: його чорні очі метали блискавки, а чоло загрозливо хмурилося.

Еліза познайомилася і побралася з Джорджем ще у той щасливий час, коли він працював на фабриці. Фабрикант цінував і поважав Джорджа, тому й надавав йому свободу. Місіс Шелбі, як справжня сваха, усіма можливими способами підтримувала цей шлюб і щиро раділа, що у її гарненької улюблениці є така чудова пара. Їх урочисто одружили у вігальні маєтку Шелбі. Господиня власноруч прикрасила волосся нареченої флердоранжем, накинула на неї фату. Еліза була прекрасною нареченою. Святкування було гідне не лише рабів. Ту т усього вистачало: і тортів, і вина, і святково вбраних гостей. Усі щиро милувалися нареченою і шанувували господиню, яка так опікувалася долею своєї вихованки-служниці.

Перші два роки заміжжя Еліза бачилася з чоловіком часто. Їхнє щастя затьмарила лише смерть двох немовлят, яких вона палко любила. Вона так страждала, що місіс Шелбі просто-таки із материнським співчуттям лагідно умовляла її змиритися із цією втратою і заспокоїтися, поклавшись на волю Божу.

Лише після народження Гаррі Еліза трохи ожила і до неї повернувся душевний спокій. Вона мала у серці стільки невитраченої материнської любові, яку і віддала усю цьому крихітному створінню. Затягнулися душевні рани, і вона жила щасливо, аж поки її

чоловіка примусово не перевели із фабрики на ферму, де він тепер повністю залежав від господаря-самодура.

Минуло зо два тижні після того, як Джорджа забрали з фабрики, коли до містера Гарріса навідався фабрикант, сподіваючись, що його гнів минув. Він ревню переконував господаря маєтку відпустити молодого мулата на попереднє місце роботи.

— Не марнуйте свого часу,— рішуче заявив Гарріс.— У ваших порадах щодо ведення моїх справ, сер, немає потреби.

— Мені й на думку не спадало у них втручатися! Я лише намагаюся пояснити, що це у ваших же інтересах! Відпустіть до нас Джорджа на нових, дуже вигідних для вас умовах! — чемно правив своєї фабрикант.

— Ви помиляєтеся, вважаючи, що я не помігив, як ви перешіптувалися, коли я забирав Джорджа! Але цей негр — моя власність, тож маю право робити із ним усе, що забажаю, ось так!

Цей візит фабриканта був для Джорджа останньою надією, і тепер вона зав'янула. Попереду його чекало життя, сповнене нудної непосильної праці, всілякі приниження і кпини злого, нікчемного деспота.

Один дуже гуманний правознавець сказав: «Найгірше, що можна зробити з людиною, це повісити її». Виявляється, ні! Буває й гірше...

Розділ III. Чоловік, батько і просто людина

Місіс Шелбі поїхала у гості. Еліза, стоячи на ганку, похмуро дивилася услід бричці, яка віддалялася від дому. Раптом хтось торкнувся її плеча. Вона рвучко повернула голову, і радість засяяла у її прекрасних очах.

— Джордже, як же я рада тебе бачити! Пані буде вдома аж увечері. Ходімо до мене, побалакаємо, навтішаємося недовгою волею.

Говорячи це, Еліза провела чоловіка до маленької чистої кімнатки одразу за ганком. Тут вона зазвичай шила і завжди могла почути, коли господиня її кликала.

— Аж не віриться, що ти тут! Чому ж ти такий сумний? Глянь-но на Гаррі — мені здається, він підріс! Але тобі видніше.

Хлопчик стояв біля матері, чіпляючись за її спідницю, і сором'язливо позирав на батька крізь заплутані кучері, які спадали йому на очі.

— До того ж він став такий красунчик! — гордо додала Еліза, відкидаючи синові волосся з чола і чілюючи його.

— Краще б він взагалі не народжувався на світ Божий! — розпачливо вигукнув Джордж.— І я також!

Здивована і налякана страшними словами, Еліза сіла у крісло, притулилася до чоловіка і зайшлася сльозами.

— Елізо, не треба, не плач! Вибач, моя хороша, що засмучую тебе. Бідолашечко! — ніжно сказав він.— Вибач... і чому судилося нам зустрітися! З іншим ти була б щасливою!

— О Джордже, що ти таке кажеш? Щось трапилося? Ні? Адже нам нічого не загрожує, правда? Досі ми були щасливі.

— Так, люба. Ми були щасливі,— відповів їй чоловік і, посадивши Гаррі до себе на коліна, пильно задивився у темні очі сина й провів обома руками по його кучерях.— Він схожий на тебе, як дві краплі води! А ти ж, Елізо, найвродливіша жінка в усьому світі. Навіщо доля дала нам зійтися?!

— Не говори так, благаю тебе, Джордже!

— Яка доля нас чекає, Елізо? Нещастя за нещастями! Моє життя гірніше від полину. Я гину. Я нікчемний, безправний раб. Я і тебе за собою потягну на дно. Який сенс до чогось прагнути, здобувати знання? Навіщо взагалі жити? Скоріше б лягти в домовину і покінчити з цим жалюгідним існуванням!

— Гріх про таке й думати, Джордже! Я знаю, як тобі не хотілося йти з фабрики і який жорстокий твій господар... Але потерпи, можливо...

— Та хіба я мало натерпівся? — перебив її Джордж.— Я ж і слова не промовив, коли він ні сіло ні впало забрав мене з фабрики, де мене любили і поважали! Усе, що я заробляв, до останнього цента, забирав він! Хто скаже, що я погано працював?..

— Звісно, ніхто... Це справді жахливо, але він усе ж твій господар.

— Господар! А хто вирішив, що він мій господар? Що дає йому право розпоряджатися мною? Адже я така сама людина, як і він! Та ні, не така, я кращий! Я ліпше знаюся на справах, швидше читаю, вправніше пишу... я зумів освоїти грамоту проти його волі! То хто, скажи мені, хто дав йому право мати мене за худобу, забороняти займатися справжньою роботою, для якої йому клепки бракує? Те, що я роблю зараз, може і повинна робити скотина! Він навмисно мене принижує і посилає на найтяжчу, найбруднішу роботу.

— Джордже, Джордже, не лякай мене! Що з тобою коїться? Ти ніколи так не говорив! Мені страшно. Ти замислив щось погане?! Я знаю, як тобі прикро, але стримайся, Джордже, заради мене... Заради Гаррі!

— Я занадто довго стримувався, занадто довго терпів — усе своє життя... Мені кожного дня стає дедалі гірше. Терпець мій урвався! Не може людина скоритися перед отаким життям. Він шукає найменшого приводу, щоб дошкулити мені або принизити.

Спершу я думав: «Гаразд, я мовчки робитиму усе, що ти скажеш, а вільний час використаю для навчання та читання книг». Та він бачить, що я справляюся з роботою, і дає щоразу більше, більше... Каже мені: «У тобі сидить диявол. Я мушу вивести його на чисту воду». І, Елізо, він таки має рацію! Не за горами день, коли диявол у мені вирветься назовні, і цей бісів Гарріс буде першим, хто гріко пошкодує про це.

— О Господи! Що ж це буде? Що нам робити?! — розтривожилася Еліза.

— Послухай, що трапилося вчора, — продовжував Джордж. — Я вантажив каміння на фіру, а син господаря, містер Том, стояв поруч і ляскав батоном об землю. Кінь сахнувся, тож я ввічливо попросив хлопця не робити цього. Він усе пропустив повз вуха. Я знову його попросив, і він почав шмагати мене! Я притримав його руку, а він як заволає! Він почав купатися, а тоді поскаржився батькові, що я його нібито вдарив. То й розлютився, прив'язав мене до дерева і кричить: «Зараз я нагадаю тобі, хто тут господар!» Наламавши пругів, сказав містеру Тому: «Бий його, доки не стомишся». А малий чорт і радий старатися! Але день, коли вони обоє згадають цей випадок, настане, обов'язково настане! — Молодий мулат, насупившись, так блиснув очима, що його дружина аж здригнулася. — Хто приставив наді мною цю людину? Я хочу знати!

— А я, — сумно мовила Еліза, — я завжди гадала, що як істинна християнка мушу у всьому коритися своїм господарям...

— Це інше. Вони зростили тебе, як власну дитину, годували, одягали, бавили, навіть навчили читати й писати і ніколи не знущалися над тобою. А як живу я? Я відав лише побої і лайку і почувався щасливим лише тоді, коли про мене забували! То що я заборгував своєму господарю? Я вже віддячив за своє утримання. Годі терпіти! — вигукнув Джордж, судомно стискаючи кулаки.

Еліза мовчала. Таким вона ще не знала свого чоловіка. Її розуміння обов'язку перед господарями розсипалися у порошок під впливом Джорджевого гніву.

— А твій подарунок — бідний маленький Карло? — знову заговорив Джордж. — Це миле щеня було моєю єдиною втіхою. Карло спав зі мною, не відходив від мене ані на крок... у нього були такі мудрі оченята, що здавалося, ніби він усе розуміє без слів. Знаєш, що сталося? Днями я зібрав на кухні залишки їжі та й годую його, а містер Гарріс, помігивши, каже: «Годуєш за мій рахунок! Якщо усі негри позаводять собі псів, я розорюся!» Він наказав мені прив'язати йому камінь на шию і втопити в ставку...

— І ти зробив це?!

— Я б нізачо не погодився, та вони з Томом власноруч кинули нещасного Карло у воду! Ще й закидали його каменяками... Він так жалісливо дивився на мене, ніби запитував: «Чому ти мене не врятуєш?» і мене знову били — цього разу за те, що

я відмовився його топити. Але хай б'ють! Колись господар втямить, що на таких, як я, будь-яка палка зламається. Я не боюся його побоїв. Хай стережуться, буде свято і на нашій вулиці!

— Що ти замислив, Джордже? Не бери гріха на душу! Покладися на Господа, він відведе від тебе муки.

— Я не так ревно, як ти, Елізо, вірю у це. Я не можу покластися на Бога, якщо він попускає таку несправедливість. Я дуже злий, Елізо.

— Не втрачай віри! Моя пані каже: «Навіть у найгірші моменти життя ми повинні вірити, що Господь робить усе для нашого блага».

— Тим, хто ніжитья у м'яких подушках, роз'їждає у каретах і живе працею інших людей, легко так говорити! Я охоче послухав би, у кого вони вірили б, якби пожили трохи у моїй шкурі! Чи я не був би тоді хорошим та добрим? А не виходить! Не можу змиритися! І ти не зможеш, коли я скажу тобі те, що мене гнітить найбільше. Ти не знаєш найгіршого.

— Господи, Джордже! Ти про що?

— Останнім часом господар часто заводить мову про те, що не слід було мені дозволяти одружуватися на стороні. Містер Шелбі зі своїми приятелями йому ненависні, бо вони нібито запишалися і не хочуть з ним запізнаватися. А ще він упевнений, що це від тебе я заразився гордістю. Він грозився не відпускати мене сюди, а одружити з однією зі своїх рабинь. Спочатку я думав, що то лише пусті слова, але вчора... Він звелів мені узяти собі за жінку Міну і перебратися до неї у хатинку. Якщо відмовлюся, він продасть мене на Південь.

— Але ж ти зі мною вінчаний! Нас, як білих, благословив священник! — простодушно мовила Еліза.

— Хіба тобі не відомо, що раб не має права одружуватися, та й взагалі не має жодних прав? Закони нашої країни не захищають рабів. Якщо господар чогось захоче, то не питатиме, чи подобається це нам. Ось тому я й бідкаюся, що ми зустрілися, що я народився на білий світ! Було б нам усім — тобі, мені і нашому бідному синочку — не народжуватися взагалі, ніж отак страждати. Хто знає, може і його чекає така доля!

— Ну чого ти? Адже мій господар такий добрий!

— Це правда. Але чи може хтось знати наперед, як життя далі складеться? Він постарішає, помре, і тоді Гаррі продадуть. Що з того, що наша дитина гарненька й розумна? Кажу тобі, Елізо: кожна мить щастя, яке ти маєш від сина, обернеться потім гіркими сльозами. Не вберегти нам нашого скарбу!

Ці слова вразили Елізу просто в серце. Той страх, що його посіяли випадково почуті слова работорговця, повернувся. Жінка зблідла і, затамувавши подих, виглянула на ганок, куди побіг бавитися Гаррі, коли стомився слухати дорослих розмов. Вона посміхнулася, побачивши, як син удавав із себе вершника, осідлавши палицю містера Шелбі. Еліза дуже хотіла поділитися своїми побоюваннями щодо Гаррі з чоловіком, але стрималась.

«Ні, досить з нього горя,— подумала вона.— Навіщо додавати йому страждань безпідставними страхами? Місіс ніколи мене не обманює».

— Ось так, Елізо,— скрушно мовив Джордж після тривалої паузи.— Тримайся мужньо, кохана... і прощай, я їду.

— Їдеш? Куди, Джордже?

— До Канади,— відповів він, розправляючи плечі, ніби вже був вільним.— Я викуплю тебе, шойно дістануся туди. Це наша єдина надія. Твій господар милосердний і не відмовить мені. Я викуплю вас із сином, присягаюся!

— Боже милий! Тебе ж можуть спіймати, Джордже!

— Не спіймають. Я або виборю для нас волю, або помру!

— Накладеш на себе руки?

— Вони самі вб'ють мене, бо продати себе на Південь я не дозволю.

— Джордже! Не бери гріха на душу, хоча б заради мене! Не губи себе й інших! Так, спокуса велика, але не піддавайся їй!

Якщо ти вирішив тікати — тікай, але будь обережним! Благай Бога, щоб він допоміг тобі!

— Послухай мій план, Елізо. Господар послав мене з листом до містера Сізма, який живе за милю звідси. Він, певно, розраховує, що я зайду до тебе й усе розповім, та й тішитися, адже це така нагода дошкулити «цим Шелбі»! Я повернуся додому сумний, сумирний — розумієш? — ніби я скорився. У мене майже все готово, є люди, які мені допоможуть, і десь за тиждень-два мене у маєтку вже не буде. Помолися, Елізо за мене, може, твої молитви почує Господь.

— Джордже, молися і ти! Довірся Господу, він вбереже тебе.

— А тепер прощай,— мовив Джордж і, взявши Елізу за руки, довго дивився їй у вічі. Вони стояли мовчки. Потім були прощальні фрази, гірка туга і невтішні ридання...

Так прощаються люди, коли їхня надія на нову зустріч тонша за павутинку. Так розсталосся закохане подружжя.

Розділ IV. Вечір у хатинці дядечка Тома

Дядько Том жив у невеличкій дерев'яній хатинці, що стояла неподалік від «панських хоромів», як негри зазвичай називають будинок своїх господарів. Перед хатинкою

красувався чепурненький садочок із грядками, де дбайливо вирощували полуницю, малину і чимало інших ягід та овочів. Пишні помаранчеві бегонії і в'юнкі рожі сплелися у таке щільне мереживо, що за ними майже не було видно фасаду хатинки. У квітнику барвисто усміхалися своїм цвігом майорці, нагідки, петунії та вербена, сповнюючи радістю і гордістю серце тігоньки Хлої, дядечкової дружини.

А тепер, читачу, ласкаво просимо до самої хатинки.

У панському домі скінчилася вечеря, і тігонька Хлоя, яка була головною на кухні і керувала приготуванням страв, залишила прибирання і миття посуду кухарчукам, а сама пішла до своїх затишних володінь «погодувати старого і дітей». Тож навіть не сумнівайтеся, що це саме вона стоїть біля кухонної печі і пильнує за тим, що шкварчить у пательні, час від часу піднімаючи кришку і випускаючи на волю апетитні аромати, які свідчать, що там готується щось смачненьке.

Обличчя тігоньки Хлої, кругле і чорне, так вилискує, ніби його змащено яєчним білком, як чайні сухарики, які вона полюбляє готувати. На голові у неї чистенький накрохмалений картатий тюрбан. Вона має спокійний і радісний вигляд, навіть дещо самовдоволений. Та це не дивно для жінки, яка славиться найсмачнішими стравами в усіх довколишніх маєтках.

Тігонька Хлоя була куховаркою за покликанням, бо любила цю справу понад усе на світі. Побачивши її на пташиному дворі, кожна курка, індичка і качка могли лише сподіватися, що цього разу жіночка вибере не її. Вони недаремно готувалися до неминучої смерті: тігонька Хлоя дуже відповідально вибирала птицю для майбутньої печені, начинки, котлетки, і це, ясна річ, не могло не лякати істот, які мали хоч і курячий, та все ж мозок.

Рецептура Хлоїної особливої здоби із маїсового борошна (оладки, пампушки, налисники — усього й не перелічиш!) була таємницею для менш досвідчених куховарок. Вона реготала до сліз, розповідаючи про провальні спроби чергової невдахи зробити щось подібне. При цьому вона не приховувала, як пишається своєю майстерністю. Бо й справді, в кулінарії ніхто не міг дорівнятися до тігоньки Хлої.

Вона пурхала, мов на крилах, коли господарі очікували гостей або з якоїсь нагоди замовляли святковий обід. Ніщо так її не тішило, як купи дорожніх валіз на ганку: вони свідчили про те, що незабаром на неї чекатимуть приємні клопоти і нові перемоги.

І цього вечора тігонька Хлоя зосереджено заглядала до каstrулі. Вона займатиметься цією милою її серцю справою, поки ми з вами, читачу, не оглянемо усієї хатинки.

В одному куті хижі стоїть ліжко, акуратно застелене білосніжним покривалом. Перед ліжком — великий килим, що мав би засвідчувати про те, що тігонька Хлоя не остання

людина у цьому світі. Цей куток — особиста територія господині, тож він вельми шанований і якомога ретельніше оберігається від дитячих наскоків і дурощів. Взагалі ця частина кімнати слугує не будь-чим, а вігальнею. Під протилежною стіною кімнати — ще одне, дещо скромніше ліжко. Воно, мабуть, спальне. Стіну над кухонною піччю прикрашено кольоровими літографіями із мотивами біблійних сюжетів та портретом генерала Вашингтона, виконаним у досить самобутньому стилі. Якби цьому добродієві пощастило побачити той шедевр, то його довго довелося б переконувати, що на ньому зображений саме він.

Того вечора, якого ми непрохано завітали у гості до цієї хатинки, на дерев'яній лавці в кутку сиділо двоє круглолицих кучерявих хлоп'ят із блискучими чорними очима. Вони з цікавістю спостерігали, як їхня крихітна сестричка робить перші самостійні кроки. Вона спиналася на ніжки, силуючись хоча б на мить утримати рівновагу, та все одно щоразу падала на підлогу. Кожне таке падіння активно обговорювали глядачі, але це зовсім не заважало їй продовжувати свої спроби.

Перед піччю стояв стіл, по всьому було видно, що він старий і немінний. Але його болячки, набуті віком і працею, турботливо прикривала собою його подруга-скатертину. Вона теж не ледарювала: на ній красувалися чашки, тарілки та інший посуд, зібраний із залишків різних сервізів, — усе це чекало вечері. За столом сидів найкращий слуга містера Шелбі, дядько Том, якого ми опишемо читачеві якомога детальніше, адже він — головний герой нашої розповіді. Отже, дядько Том — міцний мужчина, кремезний, широкоплечий, із типово африканськими рисами обличчя, яке світиться мудрістю, теплом і добродушністю. Увесь його образ сповнений власної гідності, довірливості і водночас душевної простоти.

Дядечко Том сидів і пильно дивився на грифельну дошку, що лежала перед ним. На ній він повільно і старанно виводив літери під наглядом містера Джорджа, веселого тринадцятирічного хлопчача, який добре усвідомлював свою відповідальність як вчителя грамоти.

— Не так, дядечку Томе, не так, — терпляче мовив юний учитель, побачивши, що дядько Том старанно виводить літеру «Е» задом наперед. — У тебе вийшла цифра «3».

— Та невже? — вигукнув із повагою і захопленням чоловік, спостерігаючи, як вправно молодий господар пише спершу літеру «Е», а за нею цифру «3», щоб він міг побачити, чим вони різняться.

Потім дядько Том взяв товстими зашкарубленими пальцями грифель і так само ретельно, як досі, заходився писати.

— А білі, за яку справу не візьмуться, всяку до ладу доведуть,— сказала тігонька Хлоя, піднімаючи виделку зі шматком сала, яким змащувала сковороду, з гордістю дивлячись на молодого господаря Джорджа.— Ось хто пише і читає так легко, як і говорить! А тільки вечір настане — одразу до нас, щоб і ми були грамотними. Як же це все цікаво!

— А як же я зголоднів! — вигукнув Джордж.— Коли ж буде готовий торт?

— Вже майже готовий, містере Джордж, от-от подам,— відповіла тігонька Хлоя, піднімаючи кришку і заглядаючи до каструлі.— Як зарум'янився, золото, а не торт! За кого, за кого, а за мене не хвилюйтесь. Ото недавно місіс наказала Саллі спекти торта. Каже, нехай вчиться. А я заперечила: «Та куди їй, місіс! Лише продукти зіпсує. Ось, ну на що тут дивитися: з одного боку виріс, з іншого заломився, точнісінько як мій черевик. Це не робота!»

Вщент розгромивши недосвідченість Саллі і заразом возвеличивши себе, тігонька Хлоя швидко зняла кришку з каструлі і показала присутнім прекрасно спечений торт. Таким пишався б навіть найвправніший кондитер. Цей торт мав бути основною стравою, а оскільки він був вже готовий, господиня заходилася ладнати вечерю.

— Мозе, Піге! Ану геть звідси, розбишаки! Поллі, голубонько моя, зачекай ще трішки, мама свою донечку також нагодує. А ви, містере Джордж, позабирайте зі столу книжки і сідайте, як годиться, з моїм старим до вечері, а я миттю подам ковбасу і накладу вам повні тарілки оладок.

— Мене вдома чекають до вечері... — сказав Джордж,— Але тут мені смакує краще!

— Ще б пак, золотце! — радісно вигукнула тігонька Хлоя, щедро накладаючи йому оладок.— Ваша стара завжди притримає для вас щось смаченьке. Та ви й самі це знаєте, чи не так? — сказавши це, тігонька Хлоя жартома шприкнула пальцем містера Джорджа, а тоді повернулася до печі.

— А можна вже їсти торт? — радше ствердно, аніж запитально мовив Джордж, помітивши, що посудина вже трохи вистигла, і заніс великого ножа над цим витвором кулінарного мистецтва.

— Побійтеся Бога, містере Джордж! — вигукнула тігонька Хлоя, хапаючи його за рукав.— Різати мій торт таким величезним ножем! Ви ж його помнете і зіпсуєте усю красу! Для цього якнайкраще підійде мій спеціальний ніжик, старий, тоненький. Ось, візьміть. Ну як? Пухкенький мій тортик? От тепер їжте на здоров'я. Смачнішого за цей торт ніхто не спече.

— А Том Лінкен каже,— з набитим ротом проплямкав Джордж,— Том Лінкен каже, що Джінні готує краще за тебе.

— Та хто такі ті Лінкени?! — презирливо кинула тігонька Хлоя, відстоюючи свою першість.— Так, вони люди поважні, але куди їм! Посадіть лиш містера Лінкена поруч із містером Шелбі — ну, і хто з них справжній джентльмен? А місіс Лінкен? Хіба вона може зайти до вігальні, наче пава, як оце моя господиня? Їм далеко, ох як далеко до моїх господарів! Тож навіть не згадуйте їх при мені! — і тігонька Хлоя задерла носа, красномовно демонструючи таким чином свої глибокі знання чеснот білих.

— Та я ж на власні вуха чув, як ти говорила, що Джінні непогана куховарка,— не вгавав Джордж.

— Я від своїх слів не відмовляюся, Джінні готує непогано,— відповіла тігонька Хлоя, підкресливши інтонацією останнє слово.— Але це стосується хіба що буденних страв. Спече кукурудзяних налисників, хлібців, картопельку зварить. Оладки у неї, відверто кажучи, так собі. Коли дуже зголоднієш, то можуть здатися навіть смачними. Проте коли потрібно приготувати щось святкове — оце вже ні! От пече вона пиріг: скоринка тверда, тісто у роті не тане, як моє... Коли місіс Мері видавали заміж, Джінні показала мені весільний торт, який вона спекла. Спробувала б не показати!.. Ми ж подружки. Я тоді нічого не сказала, але подумала: «Та якби я спекла такий препоганий торт, то сім ночей не спала б із сорому! Вона цю підошву називає тортом, та ще й... весільним!!!»

— А мені здалося, що Джінні була задоволена своїм тортом,— сказав Джордж.

— Авжеж! Якби вона ним не пишалася, то хіба ж хвалилася б мені? Просто вона абсолютно не уявляє, яким торт має бути. Та вона ні в чому не винна! У яких господарів живе, такі й торти пече. Для них він чудово підходив! Ех, містере Джордж, ви не цінуйте своєї сім'ї і хорошого виховання! — Тігонька Хлоя зігнула і театральні повела очима.

— Але ж твої пироги і пудинги я ціную! От спитай у Тома Лінкена, як я задираю перед ним носа!

Тігонька Хлоя рухнула у крісло і знесилено розсміялася над приємним їй дотепом молодого господаря, аж сльози котилися її чорними блискучими щоками. Час від часу вона зупинялася, аби віддихатися, і при цьому поплескувала по плечах містера Джорджа і штрикала його у бік.

— Щоб вам, доки житимете, було так добре, як оце мені від ваших слів! Богом клянуся, я зараз лусну! — тігонька Хлоя пустотливо насварила молодого господаря пальцем і зайшлася новою хвилею щирого реготу.

Джордж вдав, що не вірить, ніби тігонька Хлоя може раптом луснути із веселощів, та про себе вирішив, що не завадить жартувати обережніше.

— Містере Джордж, та ви і мерця розвеселите! То ви перед ним задираєте носа?! Оце молодь!

— Я йому так і сказав: «Томе, ти неодмінно маєш скуштувати випічку нашої тігоньки Хлої. То така смакота, що у тебе довіку язик не повернеться бовкати, що Джінні куховарить краще!»

— А й справді прикро, що він і досі не куштував моїх пирогів і пудингів!.. — зігнула тігонька Хлоя, щиро співчуваючи нещасному Томові, на її думку, вкрай обділеному долею.— Запросіть якось його до нас на обід, містере Джордж,— і додала набожно: — Знайте, що хоч їх із вашою сім'єю не порівняєш, але зверхньо дивитися на інших не можна. Бо ж усе, що ми маємо,— це Боже благословення, ніколи цього не забувайте.

— Я й сам подумував, що варто Тома запросити найближчими днями,— зізнався Джордж.— Прошу тебе, зроби все так, щоб здивувати гостя! Він ще довго не забуде нашого частування!

— Домовилися! — тігонька Хлоя ледь не підскочила від радості.— Я не осоромлюся! О ні, містере Джордж, вам не доведеться червоніти перед другом через тігоньку Хлою. Я не боюся навіть найпримхливіших гостей! Я їх стільки перегодувала, Боже мій! Пригадуєте, я спекла величезну запіканку із курятиною, коли до ваших батьків завігав генерал Нокс? Ми з місіс тоді ледь не почубилися. Ці леді іноді таке коять! Людина зайнята, усе з рук падає, хвилюється, розуміючи відповідальність трапези, а вони кроку не дадуть ступити, бо їм, бачте, усе треба контролювати! Ось і моя місіс то одного зажадає, то іншого, радить, що і як мені пекти. Я не стрималася і кажу: «Місіс, погляньте-но на свої рученьки, тонесенькі пальчики із перснями — ну просто як вдосвіга у нашому саду лілеї! А у мене ручиська — мов чорне гілля. То як ви гадаєте, чії руки Бог створив, щоб випічкою займатися?» Це було надто сміливо, але я не змогла промовчати, містере Джордж.

— І як же мама зреагувала на таке? — вражено витріщився на куховарку хлопець.— Вона вам тоді щось сказала?

— А що сказала? Усмінулася самими очима і: «Твоя правда, тігонько Хлоє, твоя правда...» — та й пішла до вігальні. Мене за таке зухвальство слід було б покарати, але що господарі зі мною пороблять: я така, яка є, і не стерплю, коли мені заважатимуть.

— То був знаменитий обід... — мрійливо закотив очі Джордж.— Пригадую, як усі його вихваляли.

— Вихваляли! Ви гадаєте, я, стоячи під дверима, не бачила, як генералові тричі підкладали запіканку, і не чула, як він кілька разів повторив: «Чудова у вас кухарка, місіс Шелбі!» Але ж і натерпілася я тоді страху! Генерал гурман, знає, як має смакувати страва,— продовжувала нескромну промову Хлоя.— Поважна людина. Їхній рід є одним із найбільш знатних у старій Вірджинії. Він не сплутає хороше із поганим. А не кожен має

такий тонкий смак, містере Джордж, ох не кожен! Я тоді ще подумала: «Ну, генералові будь-що не запропонуєш, він знається на добрих стравах!»

Доки тігонька Хлоя отак вихвалялася, Джордж вже наївся так, що навіть крихітний шматочок найсмачнішої страви вже не лів до рота. Лише тепер він помітив, як дві пари очей-вогників уважно спостерігають за тим, що відбувається за столом.

— Мозе, Піге, ось маєте! — гукнув він, подавши їм по великому шматку торта. — Либонь, ледь слиною не захлинулися — так хочеться торта? Нагодуй їх, тігонько Хлоє.

Маленький гість і господар хатинки перебралися до затишного куточка біля печі, а тігонька Хлоя, насмаживши ще гору оладків, посадовила собі на коліна крихітку-доню, і заходилася шматочкати годувати то її, то Моза із Пігом, яким їжа чомусь смакувала краще, коли вони вовтузилися на підлозі, лоскочучи одне одного, і час від часу хапали сестричку за ніжки. Поміж тих клопотів Хлоя трохи перекусила й сама.

— Та вгамуйтеся ж хоч на хвильку! — покрикувала вона на діплахів. Коли ж їхні забави робилися занадто буйними, вона навмання хвицькала ногою під столом і примовляла: — До нас у гості зайшов юний господар, а їм і байдуже! Припиніть негайно! Сидіть тихо, а інакше я вам покажу, де раки зимують, щойно містер Джордж піде.

Що означала ця погроза, тігонька, мабуть, сама не знала. Можливо, саме тому вона не вразила її синів і ніяк не вплинула на дитячі безтурботні пустощі.

— Що за діти у нас! — вигукнув дядько Том. — Казилися б днями!

З-під столу вигулькнули обидва капосники, вимашчені патокою аж по вуха, і накинулися із поцілунками на сестричку.

— Ну що ти скажеш! — скрикнула мати, відводячи рукою кучеряві голівки від дівчинки. — Злипнетеся між собою, що я потім з вами робитиму? Ану марш до криниці, непослухи, та глядіть, щоб повернулися чистісінькими!

Свої настанови тігонька Хлоя підкріпила, ляснувши по Богом призначеному місцю того з хлоп'ят, який був до неї ближче, але й це призвело лише до вибуху сміху обох її синочків, які вже котилися із хатинки.

— Таких розбишак світ не бачив! — з ніжністю у голосі мовила тігонька Хлоя і, змочивши водою з тріснутого чайника старенький сірий рушничок, витерла ним замурзані ручки і обличчя доні. Потім вона посадовила її на коліна Томові, а сама заходилася прибирати зі столу посуд. Дівчинка, не гаючи часу, ухопила батька за носа і натхненно запустила свої пухкенькі рученята у кучеряву копицю його волосся, щосили за неї смикаючи.

— Оце бешкетниця! — вдоволено крєкнув Том, тримаючи доню перед собою на витягнутих руках. Потім чоловік посадив її собі на плечі і почав хвацько стрибати, тупцяти і витанцьовувати кімнатою.

Це видовище захопило усіх: юний Джордж розмахував хустиною, Моз і Піг (вони повернулися, зацікавившись веселим гамором, що линув із хатини) бігали і ревли, вдаючи ведмедів, і лише тігонька Хлоя удавано гнівалася, що у неї «голова на плечах не тримається» через цей тарарам. Але оскільки голова її щодня якимсь чином таки поверталася на своє місце, це не розчулило нікого з присутніх, і веселощі у хатині стихли лише тоді, коли всі добряче потомилися від крику, біганини і танців.

— Ну ось, здається вгамувалися,— сказала тігонька Хлоя, висуваючи у центр кімнати низеньке ліжко на коліщатках.— Мозе, Піге, влягайтеся спати, бо зараз розпочнеться молитовне зібрання.

— Ма-амо! Ми не хочемо спати! Хочемо молитися! На зібраннях буває так цікаво!

— Тігонько Хлоє, нехай залишаться! — рішуче сказав Джордж, пхнувши ногою дошки на колесах, які слугували Мозу й Пігу ліжком.

Тігоньці Хлої не залишалось нічого, окрім як закотити ліжко назад, втім вона була задоволена, що процедура укладання на ніч пройшла як зазвичай, і сказала:

— Ну гаразд, може, це піде вам на користь.

І усі присутні почали радитися, як краще підготуватися до молитовного зібрання.

— Де нам набрати стільців, щоб усім вистачило? — бідкалася тігонька Хлоя.

Такі зібрання відбувалися у хатинці дядька Тома щотижня, і завжди кількість стільців була однаковою, тож щоразу все проходило чудово. Сьогодні також не було про що хвилюватися. Ці клопоти тігоньки Хлої як господині дому вже стали традиційними.

— На минулому зібранні старий дядько Пігер співав так натхненно, що й не помітив, як зламав у стільця аж дві ніжки,— нагадав Моз.

— Ти наговорюєш на людину! Мабуть, сам нашкодив? — осудливо похитала головою його мати.

— Та нічого ж страшного не сталося! То й стільчик можна приперти до стіни і сидіти на ньому ще хоч сто років! — виправдовувався Моз.

— Може й так, але садовити туди дядька Пігера не варто. Він під час співу скаче на стільці, мов на коні! Минулого разу галопом проскакав з одного кута в інший! — сказав Піг.

— Ото добре! Хай на нього і сідає! Насміємося... — наперед втішався Моз.— Як заведе: «Слухайте, що я скажу, праведні та грішники...», а тоді як полетить шкереберть!.. — Моз загугнявив гімн і впав, демонструючи, як падатиме дядько Пігер.

— Поводься пристойно! — суворо прикрикнула на ці кривляння жінка. — Гріх насміятися над старшими!

Але містер Джордж розсміявся разом із Мозом, оцінивши його дотеп, тож виховний ефект, який мало справити зауваження тігоньки Хлої, було зведено нанівець.

— Ну, старий, час уже, — сказала тігонька Хлоя, — зносьте барильця до кімнати.

— Ті бочечки схожі на вдову, що про неї читав нам містер Джордж — вони теж можуть витримати будь-яке випробування! — прошепотів братові на вухо Моз.

— От і перевіримо, чи всі випробування їм до снаги! — засумнівався Піт. — Пам'ятаєш, як минулого разу в однієї відпало дно і всі попадали на підлогу?

Поки брати перешіптувалися, у кімнаті з'явилися дві порожні бочечки, попідпирані з усіх боків важким камінням, на які зверху примостили дошки. До цієї конструкції додали декілька розгойданих стільців та перевернутих догори дном відер. Нарешті нехитрі приготування до молитовних зборів було завершено.

— Я знаю, містер Джордж буде сьогодні такий люб'язний і почитає нам із книжки, — лагідно звернулася до юного господаря тігонька Хлоя. — Так у нього до ладу це виходить, що аж-аж! а з книжки слухати наскільки цікавіше!

Джордж радо погодився виконати її прохання, бо він, як і будь-який інший хлопчак, не марнував нагоди показати свою поважність.

Через певний час у хатинці дядька Тома зібралися негри різного віку, від старенького вісімдесятилітнього дідуса до юнаків із дівчатами. Поки решта сходилася, вже прибулі розмовляли про те, про се — плікували, одним словом. Незабаром всі знали, що у тігоньки Саллі незрозуміло звідки з'явилася прегарна червона хустина, що господиня пообіцяла Ліззі подарувати свою білу у горошок батистову сукню, коли пошиє собі нову. Чоловіків зацікавило те, що містер Шелбі має намір придбати гніде лоша, яке, безсумнівно, примножить добру славу його маєтку.

Християни з інших маєтків приходили сюди, запитавши дозволу у своїх господарів. Вони повідомляли цікаві факти про справи у володіннях панів-сусідів. Усе це тут обговорювалося із жвавим зацікавленням і, що цікаво, у вищих верствах суспільства предметом інтелігентних розмов були теми, дуже подібні до цих.

Трохи згодом розпочалася пісенна молитва. Дуже радував хор. Сила і одухотвореність співу торкалися найтонших струн душ усіх присутніх, і навіть гугнява манера виконання не псувала чарівності цих урочистостей. Ту т співали як відомі церковні гімни, так і духовні пісні з характерним хитромудрим ритмом.

Приспів однієї з пісень був особливо глибоким і змістовним:

Зустрівши смерть на полі бою,
Зустрівши смерть на полі бою,
Дорогою блаженства продовжу путь свою.

У іншій пісні, яка тут була дуже популярною, рефреном повторювався цілий куплет:

Душа моя блаженства прагне,
З собою кличе душу твою,
Янголи райські привітно кивають,
Мене до себе зазивають...
В золотоверхім місті у блакиті
Чекає нас безсмертя благодать.

Йорданські береги, Ханаанська земля і Новий Єрусалим постійно згадувалися у цих піснях, і мальовничі картини виразно уявлялися неграм. Особливо їх чарувало, як вишукано ті місця описувалися, бо ж мова цих пісень була ніби з іншого світу.

Виспівуючи улюблені молитви, люди сміялися, плакали, плескали у долоні і дружно стискали одне одному руки, ніби й справді змогли дістатися берегів Йордану.

Час від часу спів переривався проповідями й повчальними розповідями. Одна сива старенька, яка вже давно не працює і яку всі дуже шанують як живий лігопис минувшини, встала з місця, спираючись на міцний костур, і почала говорити:

— Діти мої! Не висловити словами, наскільки рада я вас тут бачити і чути! Нікому не відомо, коли кому судилося відійти у край вічного спокою. Та знайте, що я готова, діти мої! Готова, ніби мою дорожню торбинку вже зібрано, капор вже вдягнуто на голову, а я лише чекаю, коли по мене приїде фіра і повезе додому. Буває, вночі мені не спиться, і тоді я прислухаюся, чи не чути гуркоту її коліс. І ви також мусите приготуватися! — вона стукнула костуром об підлогу.— Адже нічого кращого за вічне блаженство немає. Кажу вам, діти! Якби ви лише знали, як це прекрасно — перебувати у стані блаженного очікування! — Бабуся так розхвилювалася, що їй забракло сили продовжувати, тож вона сіла на місце і зайшлася плачем, а хор, мов по команді, заспівав:

О Ханаан! О Ханаан!
Земля обігована!

Містер Джордж, виконуючи прохання усього зібрання, прочитав декілька останніх розділів з Апокаліпсиса. Час від часу його перебивали вигуками: «Боже мій, Боже!», «Як же так?», «Господи, помилуй!», «Невже так все і буде, як оце написано?»...

Підбадьорений своїм успіхом, Джордж, який добре засвоїв материні уроки закону Божого, бувало, сам брався коментувати текст, чим викликав захоплення молоді і благоговіння старших. А коли хлопець замовкав, усі сходилися у думці, що «навіть священник не зміг би так зрозуміло усе пояснити» і що це «просто неймовірно, який він молодець».

У релігійних питаннях дядько Том вважався мало не духовним пастирем усієї околиці. Високі моральні принципи, мудрість цієї людини природно спонукали його старших

і молодших друзів ставитися до нього, як до священика, з особливою повагою, а зрозумілість і душевність його проповідей, безсумнівно, могла б розчулити навіть вчених людей. Та апогею проникливості він досягав під час молитви. Щось більш зворушливе, ніж серйозність і одухотвореність його молитви, годі собі уявити. Він так глибоко сприймав окремі фрази зі Святого письма, що вони ставали ніби його власними і у молитвах звучали дуже органічно.

За висловом одного вельми побожного лігнього негра, Том молився «без запинки». Його молитви надзвичайно впливали на паству й усі натхненно повторювали за ним кожне слово у релігійному екстазі.

Поки у Томовій хижці проходили молитовні збори, у господі пана Шелбі відбувалося щось зовсім інше.

Работорговець і господар дому сиділи у тій самій їдальні, де минулої їхньої зустрічі пляшка вина змінювалася наступною і стояли різноманітні найдки, а тепер лежали чорнильниця з пером і якісь папери.

Містер Шелбі перераховував гроші і передавав їх работорговцю.

— Все правильно,— сказав Гейлі,— а тепер підпишіться тут і ось тут.

Містер Шелбі поспіхом взяв обидві угоди, підписав їх і відсунув від себе разом з грошима. Йому, певно, хотілося якнайшвидше закінчити цю неприємну справу. Гейлі витягнув зі свого заяложеного саквояжа якийсь документ і, краєм ока глянувши на нього, передав містеру Шелбі, який з усіх сил намагався не виказати свого нетерпіння.

— Ну, справу зроблено,— сказав работорговець, встаючи з-за столу.

— Так,— задумливо прорік містер Шелбі і, тяжко зігхнувши, повторив: — Зроблено!

— Ви наче не задоволені... — здивувався работорговець.

— Гейлі,— сказав містер Шелбі,— я сподіваюся, що ви дотримаєте слова й не продаватимете Тома невідомо кому.

— Але ж ви самі щойно це зробили, сер,— реготнув работорговець.

— Ви добре знаєте, які обставини змусили мене це зробити,— зверхньо відповів містер Шелбі.

— Ну, такі ж обставини можуть скластися і у мене,— мовив работорговець.— Та годі про це, я намагатимусь продати вашого Тома у непогане місце. А щодо людяного ставлення, то про це не турбуйтеся. Я від природи нежорстокий, за що вдячний Творцю.

Пригадуючи те, що Гейлі вважав ознаками гуманності, містер Шелбі не міг покладатися на його обціанки, та на інше годі було розраховувати. Він провів неприємного гостя до виходу і, залишившись на самоті, запалив сигару, щоб хоч трохи заспокоїтися.

Розділ V. Як одухотворена власність ставиться до зміни власника

Містер і місіс Шелбі пішли до своєї спальні. Сидячи у фотелі, містер Шелбі переглядав пошту, а його дружина розчісувала перед дзеркалом волосся, із якого вранці Еліза так майстерно створила елегантну зачіску. Побачивши увечері бліде обличчя служниці і аж запалі від сліз очі, місіс Шелбі відпустила її раніше, ніж зазвичай, і наказала негайно вкладатися спати. А зараз, розчісуючись перед сном, вона згадала їхню недавню розмову і запитала чоловіка ніби між іншим:

— До речі, Артуре, що за грубий мужлай сьогодні у нас обідав?

— Його прізвище Гейлі,— насторожено відповів Шелбі, не піднімаючи очей на дружину, і почав вмощуватися в кріслі, ніби хотів заховатися якомога глибше.

— Гейлі? А хто він такий, цей Гейлі, і що його привело до нашого маєтку?

— Я мав із ним певні справи після останньої поїздки у Натчез,— відповів містер Шелбі.

— Невже це дало йому право напрошуватися на обід?

— Та ні, я сам його запросив. Потрібно було підписати деякі папери.

— Ага, то він работорговець? — здогадалася місіс Шелбі, помітивши хвилювання чоловіка.

— Хто вам таке сказав, люба? — заперечив Шелбі, нарешті зважившись знічено глянути на неї.

— Та так... Просто згадала, як після обіду Еліза прибігла до мене засмучена, заплакана і запевняла, що чула, як работорговець пропонував вам продати її хлопчика. Така дивачка!

— Вона чула? — уточнив містер Шелбі і ще певний час не зводив очей з листа, навіть не помітивши, що він перевернутий догори ногами. Він думав: «Колись це все одно б стало відомо, тож ліпше ззнатися просто зараз».

— Я висварила Елізу,— вела далі місіс Шелбі, розчісуючись,— і запевнила її, що ви не маєте справ із работорговцями, які перепродують невільників на Південь. Адже ви ніколи не продаватимете наших негрів, тим паче в такі руки!

— Саме так, Емілі,— відповів її чоловік,— досі я цього не робив. Але тепер мої справи просто не залишили мені вибору. Таки довелося декого продати.

— Отому антихристові? Нечувано! Містере Шелбі, я не розумію подібних жартів!

— Я й сам хотів би, щоб це був лише жарт,— зітхнув Шелбі.— Я вирішив продати Тома.

— Кого?.. Тома, який служить нам вірою та правдою з дитинства?! Артуре Шелбі! А як же ваша обіцянка дати йому відпускнуго листа? Ми неодноразово це обговорювали! Коли

так, я не здивуюся, якщо ви захочете продати єдиного сина нещасної Елізи! — слова місіс Шелбі були сповнені гніву і смутку водночас.

— Добре, Емілі. Я розповім усе по правді. Я вирішив продати Тома і Гаррі. І не розумію, чому ви про мене говорите, як про якогось монстра! Інші роблять це мало не щодня.

— Але чому саме їх? Хіба у нас мало інших рабів, якщо справді виникла необхідність когось продавати?

— Тому що за них платять найкраще — ось чому. Я згоден, можна було б вибрати когось іншого. Ця людина пропонувала мені великі гроші за Елізу. Це вас влаштувало б?

— Негідник! — вигукнула місіс Шелбі.

— Я його і слухати не став, знаючи, що вас це страшенно засмутило б. Подякуйте мені хоча б за це.

— Я погарячкувала, — опанувавши себе, сказала місіс Шелбі. — Але... Це так несподівано! Дозвольте мені хоч попіклуватися про цих нещасних! Том, хоч і негр, але такий благородний, такий вірний! Я щиро вірю, містере Шелбі, що за потреби він заради вас пожертвував би своїм життям.

— Я знаю. Але навіщо про це говорити, якщо вже нічого не зміниш?

— Давайте пожертвуємо чимось! Я можу поступитися де якими своїми благами. О Артуре! Я завжди щиро старалася, як і належить справжній християнці, виконати свій обов'язок щодо цих нещасних істот, які повністю залежать від нас. Я піклувалася про них, настановляла їх на добрі вчинки, слідкувала за їхнім вихованням. Багато років поспіль вони діляться зі мною і горем, і радістю. Подумайте, як я дивитимусь їм у вічі, якщо заради якоїсь нікчемної матеріальної вигоди ми продамо бідного Тома — прекрасну людину, яка беззастережно нам довіряє? Як ми заберемо у нього все, що він любить і цінує, чим він живе! Невже ми тепер виступимо лицемірами, відкрито зізнавшись, що гроші важать більше для нас, ніж найважливіші, найсвятіші людські цінності? А Еліза? Я наставляла її, вчила молитися за сина, бути йому хорошою матір'ю, радила, як виростити його справжнім християнином. Що ви порадите їй сказати, коли той Гейлі забере від неї її єдиного, обожнюваного синочка, чию безсмертну душу і тіло ви продасте людині без будь-яких принципів та моралі? Я вчила Елізу, що душа людини дорожча за всі скарби світу. Як вона зможе мені довіряти, коли побачить, що ми відмовилися від власних переконань і відправили її дитину (дитину!) на невідворотну погибель?

— Мені так боляче засмучувати вас, Емілі, — зворушено сказав містер Шелбі. — Я поважаю ваші почуття, хоча не буду лукавити, стверджуючи, що повністю їх розділяю. Але змиріться, бо вже запізно щось змінити. Я не можу вчинити інакше. Я не хотів вам

цього розповідати, але тепер доведеться, щоб ви зрозуміли серйозність ситуації. Якщо коротко, то ми опинилися перед вибором: або продати цих двох, або... решту всіх і всього, що у нас є. У руках Гейлі опинилися мої боргові векселі, Якщо я із ним не розрахуюся, то він відправить нас обох із торбами блукати світом. Я викручувався, як міг, я зібрав усі гроші, які мав — тільки що не жебракував, але для остаточного розрахунку необхідно ще продати Тома і Гаррі. Хлопчина сподобався Гейлі, він поставив умову: ми зможемо нормально залагодити нашу справу лише за умови, що я продам хлопчика. Ту т нічого від мене вже не залежить. Ви так переймаєтеся долею цих двох, а що ви відчували б, якби нам довелося відмовитися від усього, що маємо?

Ці пояснення чоловіка шокували місіс Шелбі. Вона підійшла до трюмо, закрила обличчя руками і з її грудей вирвався розпачливий стогін.

— Прокляття Господнє тяжіє на рабстві, страшне прокляття! Воно винищує і рабів, і нас, панів. А я, нерозумна, гадала, що мені до снаги перемогти це жахливе зло! Який гріх — мати рабів за наших варварських законів! Я завжди відчувала це, навіть дитиною, а коли усвідомила свій релігійний обов'язок, то відчула ще гостріше. Та я помилялася, думаючи, що рабовласництво можна певною мірою пом'якшити добротою, людяністю, уважним до негрів ставленням. Я гадала, хороше ставлення може їм здатися кращим за свободу! Хіба це не безумство?

— Емілі! Ви перетворилися у справжню аболіціоністку.

— Аболіціоністку? Я? Та якби ті, хто виборює права для рабів, знали те, що знаю про рабство я, вони були б значно переконливішими. Ні, вони не зможуть нас навчити нічого нового. Мене завжди гніпило, що у нас є раби. Я переконана, що так не має бути!

— Отже, у вас зовсім інший погляд на цю проблему, ніж у багатьох побожних (і розумних!) людей,— закинув їй чоловік.— Згадайте хоча б останню проповідь містера Бі.

— А я не бажаю слухати подібних проповідей! Таким особам, як містер Бі, взагалі не місце у християнській церкві! Священики, так само як і ми, неспроможні боротися зі злом, але ж навіщо вони його виправдовують? Це суперечить здоровому глуздові! Так я завжди вважала. Ба навіть більше, я впевнена, що остання проповідь не сподобалася і вам також.

— Так.— кивнув Шелбі,— Відверто кажучи, люди, які говорять до нас від імені Бога, нерідко бувають більш грішні, ніж ми, прості люди. Ми змушені на багато речей дивитися крізь пальці, миритися з багатьма неприпустимими речами, та коли жінки і священики нехтують принципами моралі, це вже ні у які ворота не лізе! Я сподіваюся, моя люба, що тепер ви не сумніваєтеся у необхідності цього вчинку, бо кращого виходу з ситуації, яка склалася, придумати неможливо.

— Так, так,— машинально відповіла місіс Шелбі, розгублено погладжуючи свій золотий годинничок.— Ви знаєте, у мене немає дуже коштовних речей,— задумливо продовжувала вона,— але, можливо, ви візьмете хоча б оцей годинник? Він колись коштував дорого. Я б усе, що маю, віддала, аби врятувати дитину Елізи... Хоча б дитину...

— Мені боляче, Емілі, так вас засмучувати... — мовив Шелбі,— але їм тепер нічим зарадити. Документи підписано, і Гейлі забрав їх із собою. Дякуйте Богові, що все минулось благополучно. Відносно благополучно, ясна річ. Цей тип міг розорити нас. Якби ви знали його так, як я, то зрозуміли б, що ми були за крок від прірви.

— Невже він настільки категоричний, жорстокий?

— Та якось і не скажеш про Гейлі, що він жорстокий, проте грубий і холодний. Для нього немає нічого важливішого, ніж вигода. Із ним домовлятися — що зі смертю. Якщо йому запропонувати гарні гроші за рідну маму, то він продасть і її, при цьому зовсім не бажаючи їй зла.

— І ця підлота купила нашого доброго Тома і синочка Елізи!

— Так, Емілі, мене також гнітить і мучить ця думка. До того ж Гейлі хоче забрати їх завтра. Я звелю, щоб осіддали мого коня, і рано поїду з маєткою, щоб не бачитися з Томом. І вам із Елізою раджу кудись поїхати цього дня. Нехай усе відбудеться без неї.

— Оце вже ні! — вигукнула місіс Шелбі.— Я не братиму участі у цьому безчинстві! Я піду до нещасного Тома — нехай допоможе йому Господь пережити це лихо! Нехай ці люди хоча б знають, що я на їхньому боці. А про Елізу мені страшно навіть подумати. Що з нею буде?.. Пробач нас, Боже, і помилуй! Чим ми накликали на себе таке жахіття?!

Містер і місіс Шелбі навіть не підозрювали, що їхню розмову можуть підслухати.

Поруч із подружньою спальнею була невеличка темна кімнатка, двері якої вели в коридор. Коли місіс Шелбі відпустила Елізу на ніч, молода мати, передчуваючи нещастя зболілим серцем, згадала про цю кімнатку. Вона сховалася там і, приліпившись вухом до щілини у дверях, почула кожнісіньке слово із розмови своїх господарів.

Коли голоси у спальні стихли, Еліза, тремтячи від страшної новини, крадькома вийшла у коридор — бліда, зі скам'янілим обличчям і стиснутими губами. Це була вже не та довірлива, скромна і слухняна служниця.

Обережно минула вона коридор, сповільнивши кроки перед панською спальнею, у німому благанні здійняла руки вгору, щиро помолившись небу, і прослизнула до своєї кімнатки. Її скромний і чистенький покоїк розміщувався на одному поверсі із господаревим. Ту т, біля вікна, яке сонце щедро освітлювало, вона провела безліч годин за шиттям; на її полиці стояли книжки і різні сувеніри, подаровані місіс Шелбі до Різдва;

у комоді та шафі зберігався її скромний одяг. Словом, цей куточок Еліза вважала своїм домом, почувуючись тут щасливою. Ось на ліжку спить її дитина. Його кучерики безладно розсипалися на подушці, губи були ледь відкриті, маленькі пухкі рученята лежали на ковдрі, а посмішка, мов сонячний промінь, освітлювала сонне дитяче личко.

— Бідолашний мій хлопчику! — прошепотіла Еліза.— Продали тебе, пташенятко! Але ти не бійся, мама свого синочка не дозволить образити!

Ані сльози не зронила вона, стоячи над обожнюваним синочком. У такі миті серце скупе на сльози. Воно заливається кров'ю і мовчить. Еліза взяла клаптик паперу, олівець і нашвидкуруч написала записку такого змісту:

«О дорога місіс! Не звинувачуйте мене у невдячності, не гнівайтеся на мене. Я чула вашу розмову з містером Шелбі. Я лише хочу врятувати свою дитину. Ви не осудите мене за це! Нехай за вашу добрість винагородить вас Господь!»

Склавши записку удвоє, вона надписала її: «Для місіс Шелбі».

Далі жінка підійшла до комоду, збрала у вузлик дещо з дитячого одягу і прив'язала його носовою хустиною собі до поясу. Еліза прихопила й декілька іграшок для Гаррі. Лише лагідне серце матері у такий зловісний час може так дбати про дитину. Барвистого папужку вона відклала убік, щоб забавити ним дитя, розбуджене тривожною звісткою. Йй не одразу вдалося розбудити сина. Та ось він сів на ліжку і, поки вона зодягалася, бавився папужкою.

— Ти куди, мамо? — запитав хлопчик, коли Еліза підійшла до ліжка з його плащем і шапочкою.

Вона схилилась над ним і так пильно подивилася синові в очі, що він аж насторожився.

— Чш! — прошепотіла Еліза.— Треба говорити тихенько, інакше нас можуть почути. Погана людина хоче забрати у мами її маленького Гаррі і понести його в темну ніч. Але мама не віддасть свого синочка. Зараз вона одягне на нього плащика, шапочку і втече з ним, і та страшна людина їх не впіймає.

З цими словами вона одягнула його, взяла на руки, знову нагадала, що треба мовчати, відчинила двері і нечутно вийшла у веранду.

Ніч була холодна, зоряна, тому мати щільніше закутала дитину, заціпила від страху. Гаррі вчепився в мамину шию і тремтів, як осиковий листочок від вітру.

Старий ньюфаундленд Бруно, який спав у віддаленому куті веранди, глухо загарчав, вона тихо озвалася до нього. Пес, Елзін улюбленець, помахав хвостом і пішов за нею, хоча й, напевно, здивувався, чому це жінка вночі кудись іде. Він сумнівався, чи слід йти за нею, бо часто озирався назад, та все ж і далі йшов за Елізою. За декілька хвилин вони

дійшли до хатинки дядька Тома, і жінка тихенько постукала у вікно. Вона не могла не попередити Тома про біду.

Того вечора молитовне зібрання дещо затягнулося. Дядько Том виконав декілька гімнів і усі розійшлися. Північ надійшла непомітно, а у їхньому домі ще не спали.

— Господи помилуй, хто там? — скинувшись, запитала тігонька Хлоя і рвучко відхилила шторку.— Та це ж Лівзі. Одягайся, чоловіче. І Бруно за нею приплентався. Піду відчиню двері.

Хлоя відчинила двері, і світло свічки, яку встиг запалити Том, впало на стомлене обличчя утікачки. Господарі поміпили, що її очі нервово бігають навсідч.

— Бережи нас, Господи! Лівзі, на тебе страшно дивитися! Що з тобою? Чи ти не занедужала?

— Дядьку Томе, тігонько Хлоє, я тікаю... Мушу рятувати Гаррі. Господар продав його,— повідомила Еліза.

— Продав?! — одночасно скрикнуло подружжя, приголомлено здійнявши руки.

— Так, продав,— повторила Еліза.— Я сховалася в темній кімнатці поряд зі спальнею господарів і чула, як господар сказав місіс Шелбі, що він продав мого Гаррі і... тебе, дядьку Томе. Завтра вранці работорговець забере вас обох, а господар на певний час поїде геть із маєтку, щоб усе відбувалося без нього.

Від цих слів Том наче скам'янів. Його очі, сповнені жаху, широко вдивлялися у опівнічну темряву. Коли ж він нарешті утямив зміст почутого, то скрушно звалився на крісло і опустил голову на коліна.

— Боже милосердний, змилуйся над нами! — вигукнула тігонька Хлоя.— Це не може бути правдою. Чим же він не догодив господарю, що він його продав?..

— Він нічим не завинив, не в тому річ. Містер Шелбі не хоче продавати дядька Тома. Місіс (ви знаєте, яке у неї добре серце!) благала за нас, заступалася, але господар сказав, що справу зроблено і неможливо щось змінити. Він заборгував тому работорговцю стільки, що коли не продасть йому дядечка Тома і мого Гаррі, то йому доведеться продавати маєток і усіх негрів, а самому їхати невідомо куди з родиною. Від тієї людини інакше не відкупишся. Він зажадав саме вас. Я сама чула, як господар говорив, що у нього немає вибору — продати вас або позбавити свою сім'ю всього. Йому дуже шкода вас... а місіс — просто янгол небесний! Якби ви чули, як вона умовляла господаря вас не продавати! Я погано чиню, утікаючи, але інакше не можу. Вона сама сказала, що дорожча за всі скарби світу людська душа, а коли мого хлопчика продадуть, то невідомо, чи не згублять його душу. Це правда, правда! Може, я помиляюся, нехай простить мене Господь!

— Чоловіче,— глухо мовила тігонька Хлоя,— а ти чому сидиш і не збираєшся в дорогу? Чекаєш, що тебе повезуть туди, де моритимуть голодом і вимотають усі жили непосильною працею? Краще б я не дожила до того дня! Ще є час, біжи разом з Ліззі. З твоєю перепусткою тебе ніхто не зупинить. Уставай, я миттю зберу твої речі.

Том повільно підняв голову, обвів смутним, але спокійним поглядом свою хатинку і сказав:

— Я не поїду нікуди. Якщо Еліза так вирішила — це її вибір. Хто осудить матір за те, що вона прагне врятувати свою дитину? Але ти чула, що було сказано: якщо мене не продадуть, зведуть нанівець увесь маєток ... Нехай продають, я витримаю... — судомний видих вирвався з могутніх легенів чоловіка.— Господар завжди покладався на мене. Я не дурив його, ніколи без потреби не користувався своєю перепусткою і не зважуся на це тепер. Хай продадуть краще одного мене, аніж усіх негрів пана Шелбі. Не треба звинувачувати господаря, Хлоє, він подбає про тебе і про...

Том, не договоривши, повернувся до ліжечка, де на подушках покоїлися кучеряві голови його дітей, і геть ослаб духом. Він сперся на спинку крісла і затулив обличчя руками. Болюче, хрипке ридання розривало його груди, сльози, мов величезні горошини, стікали по пальцях на підлогу. Вони були настільки ж гіркі, як могли б бути ваші, пане, що капали на домовину, де лежав би ваш первісток. Такі пекучі сльози труїли б вашу, пані, душу за вмираючою дитиною. Адже Том — жива людина, така, як і ми з вами. І мати, з голови до п'ят зодягнена у шовк та коштовності — лише жінка, серце якої стискається від нестерпного болю, коли доля завдає їй ударів.

— Мушу сказати вам ще дещо важливе,— мовила Еліза вже на порозі.— Сьогодні, коли мені ще не було нічого відомо про намір господаря, я бачилася зі своїм чоловіком. Мого Джорджа довели до такого стану, що він більше не бажає терпіти знущання містера Гарріса і вирішив тікати. Постарайтеся пояснити йому, чому я втекла. Скажіть, що я намагатимуся знайти дорогу до Канади, а якщо ми з ним більше ніколи не побачимося... — Вона відвернулася, ховаючи обличчя, а через хвилину проговорила тремтливим голосом: — Скажіть, щоб він залишався таким хорошим, як зараз... і тоді ми зустрінемося у Царстві Небесному... Закрийте Бруно,— додала вона,— бо ще, бідолаха, поплентається за мною.

Господарі і нічна гостя коротко і стримано розпрощалися, проронивши гарячі сльози. Ще було декілька порад, а потім мати притиснула до грудей свою налякану, здивовану дитину і тихо вислизнула надвір.

Розділ VI. Втечу виявлено

Минулого вечора після довгої суперечки подружжя Шелбі заснуло не одразу, тож наступного ранку прокинулося пізніше, ніж звичайно.

— Чому так забарилася Еліза? — дивувалася місіс Шелбі, вже вкотре смикаючи за дзвоник.

Містер Шелбі гострив бритву, стоячи перед дзеркалом. За мить двері відчинилися, і до спальні увійшов хлопчик-негр з глеком води для гоління.

— Енді, — звернулася до нього місіс Шелбі, постукай до Елізи і скажи їй, що я вже тричі дзвонила. Бідолаха! — зігхаючи, додала вона пошепки.

Через декілька хвилин Енді повернувся. Увесь його вигляд виказував те, що він дуже збентежений.

— Місіс! У кімнаті Ліззі усі ящики повідкривано, речі розкидано. Здається, вона втекла!

Містер і місіс Шелбі Perezирнулися, зрозумівши, що так і є. Містер Шелбі вигукнув:

— Отже, Еліза щось підозрювала, тож вирішила тікати!

— Дав би Бог, щоб це так і було!

— Дурниці ви кажете, моя люба! Ви не подумали про те, в якому становищі опинюся я? Гейлі бачив, що я не хочу продавати дитину, він звинуватить мене в змові. Йдеться про мою честь! — і містер Шелбі швидко вийшов зі спальні.

Наступні чверть години увесь дім стояв догори дригом — не припинялися біганина, стукання дверима, перешіптування, звідусіль ойкали й ахали, усі, пани і слуги, були схвильовані. Лише одна людина мовчала, хоч могла б дещо прояснити ситуацію. Це була головна кухарка маєтку, тітонька Хлоя. Вона, зазвичай така весела, тепер про щось тяжко замислилася і продовжувала смажити оладки до сніданку, ніби не помічала тієї паніки, яка охопила всіх.

На ганку вже повсідалися рядочком, мов гайвороння на гілці, з десятків чорномазих бісенят. Їм було страшенно цікаво побачити реакцію чужого господаря на неприємну новину, яка чекала на нього в маєтку їхнього пана.

— Ото розлютяться! — сказав Енді.

— Буде що послухати, коли він лягатиметься... — підхопив молодший за нього Джейк.

— І вилається ж він, йой! — погодилася кучерявенька Менді. — Я вчора чула їхню розмову за обідом: усе, до останнього словечка, бо сиділа у погребі, де місіс тримає великі глеки.

Менді напустила на себе поважності і гордо продефілювала ганком. Однак варто зауважити, що хоч вона і чула бесіду господаря і работорговця, та нічого не второпала, бо,

по-перше, вона ще нічого не розуміє у дорослих розмовах, а по-друге — вона мирно подрімувала собі поміж глеками, згорнувшись клубочком, мов кошения.

Поки Гейлі під'їжджав до будинку, погана звістка перестріла його декілька разів. Маленькі чортики, дочекавшись його на ганку, були дуже задоволені, бо такі почули потік брудної лайки чужого пана. Вони, регочучи і підсміюючись, стрибали з-під його батога і врешті-решт повалилися в купу на газоні біля ганку, викрикуючи різні дурниці і дригаючи ногами.

— Хай лиш ви потрапите мені до рук! — просичав Гейлі крізь зуби.

— Поки що, слава Богу за допомогу, не втрапили! — крикнув Енді, переможно здійнявши руку, коли горе-работорговець відійшов на безпечну відстань, і скорчив йому услід люту гримасу.

— Та що ж це у вас коїться, Шелбі?! — надривно верещав Гейлі, без попередження вриваючись до вігальні. — Утекла, бестія, разом із хлопчиною?!

— Містере Гейлі, з нами жінка! — зробив йому зауваження містер Шелбі.

— Щиро перепрошую, леді! — Гейлі злегка поклонився, не змінюючи гнівного виразу обличчя. — Та дивні новини я почув, приїхавши до вашого маєтку, сер! Невже це правда?

— Сер, — мовив містер Шелбі, — якщо ви бажаєте поговорити зі мною, то поведіться, як джентльмен. Енді, візьми у містера Гейлі капелюха і нагайку! Присядьмо, сер! Так, на превеликий жаль, це правда. Молода служниця, ймовірно, підслухавши нашу розмову або дізнавшись про наш задум від когось іншого, сьогодні вночі втекла разом із дитиною.

— Ну, не чекав, не чекав від вас такого вишуканого лукавства! — відповів Гейлі, натякаючи, що господар сам попередив Елізу і порадив їй тікати.

— Що ви маєте на увазі, сер? — Містер Шелбі різко повернувся у його бік. — Для тих, хто ставить під сумнів мою порядність, я маю лише одну відповідь.

Работорговець зрозумів, що погарячкував, тож перейшов на значно лагідніший тон:

— Та як же порядна людина має сприймати, коли її підводять!

— Містере Гейлі, — чітко і твердо сказав Артур Шелбі, — я розумію ваш стан, і саме тому дозволив вам отак безцеремонно увірватися до моєї вігальні. Разом із тим хочу заявити, що не дозволю підозрювати мене у такому непорядному вчинку і плямувати тим самим моє чесне ім'я. На доказ своїх слів я пропоную вам допомогу у пошуках утікачів. Мої коні і невільники — усе до ваших послуг. Одне слово, Гейлі, — додав він характерним для нього привітним тоном, — раджу вам не зневірятися і поснідати з нами, от і обдумаємо, як краще діяти.

Місіс Шелбі, вибачившись, що не зможе поснідати з ними, наказала покоївці-мулатці подати джентльменам каву і вийшла з кімнати.

— Ваша дружина мене недолюблює,— фамільярно прокоментував ситуацію Гейлі.

— Я не звик слухати висловлювання про мою дружину у такому панібратському тоні,— гнівно відрубав містер Шелбі.

— Прошу вибачити мене. Навіть пожартувати не можна! — і Гейлі завершив репліку напускним сміхом.

— Жартувати потрібно так, щоб смішно було усім,— не вгавав Шелбі.

«Як він заговорив, відколи розраховався зі мною! — подумав Гейлі.— Зовсім не так, як вчора!»

Звістка про те, що господар продав Тома, викликала більшу тривогу серед його побратимів, ніж у вищих колах зняття з посади прем'єр-міністра. В домі й на полях балачки були лише про це. Втеча Елізи — випадок нечуваний у маєтку Шелбі — також вплинула на загальне хвилювання.

Чорний Сем, нагороджений таким прізвиськом через те, що був чорнішим за усіх інших місцевих негрів, дуже вдумливо обговорював ці події, саме через те, що вони могли вплинути на його благополуччя; його ж бо проникливості у подібних справах міг би позаздрити будь-який білий політикан у Вашингтоні.

— Нема злого, щоб на добре не вийшло. Всяке буває,— виголосив Чорний Сем, підсмикнувши штани і приладнавши замість відірваного гудзика довгий зігнутий цвях; було видно, що він пишається своєю винахідливістю.— Так, нема злого, щоб на добре не вийшло,— повторив він.— Ось тепер і Томові дісталось на горішки, отже, на його місце призначать іншого негра. А хоча б і мене! Том усюди роз'їжджав, з начищеними черевиками, з перепусткою у кишені — оце життя! А чому б тепер Семові не побувати на його місці? Ось що мене цікавить!

— Гей, Семе, господар наказав сідлати Білла і Джеррі! — перервав його думки вголос Енді.

— Що там таке трапилося?

— А ти хіба не знаєш, що Ліззі втекла зі своїм Гаррі?

— Щоб я — та й не знав! — пихато прокректав Чорний Сем.— Я це знав іще раніше від тебе. За кого ти мене маєш, за сліпого та ще й незрячого?

— Та годі! Господар наказав сідлати коней. Ми з тобою разом із містером Гейлі поїдемо ловити Ліззі.

— Оце вже зовсім інша річ! Сем стане їм у пригоді. Сем буде найголовнішим негром. Я її на раз-два спіймаю, а тоді поверну до маєтку, навіть не сумнівайтесь! Господар побачить, який Сем молодець!

— Не поспішай ловити Ліззі, Семе! — заспокоїв його Енді.— Ти краще гарненько усе зваж — адже місіс не хоче, щоб Ліззі впіймали. Ото вона тобі буде вдячна!..

— Оце справи! — задумливо мовив Чорний Сем, вирячивши здивовано очі і уточнивши недовіркою: — а ти звідки знаєш?

— Сам чув. Місіс Шелбі, почувши про зникнення Елізи, вигукнула: «Боже, поможи їй!» а господар ой як розсердився і каже: «Місіс Шелбі, ви кажете дурниці!» Та він все одно стане на її бік. Я знаю, як події розвиватимуться далі.

Чорний Сем задумливо скуйовдив своє волосся. Хоча його голову мудрою назвати важко, проте він завжди виділявся умінням віртуозно підлаштовуватися під зміну обставин і завжди враховував, куди вітер дме. У цій своїй здібності він перевершив би усіх політиканів світу, разом узятих. Він ще трохи помовчав, а тоді знову підсмикнув штани (мабуть, від цього йому краще думалося) і врешті сказав:

— Що є, то є, у цьому світі ніколи не знаєш напевно, де виграєш, а де програєш.

З того, як він наголосив слово «цьому», можна було припустити, що він чимало знає про особливості якихось інших світів.

— А я міг би заприсягнутися, що пані звелить обшукати всенький світ, аби лиш повернути Ліззі! — зізнався Сем.

— А воно, бач, он як! — сказав Енді.— Та ти, негре, не бачиш нічого далі свого носа. Місіс просто не хоче, щоб Елізин Гаррі потрапив до лап цього Гейлі. Всього й тієї справи!

— Авже-е-еж!.. — протяжно вимовив Сем у суто негритянській манері.

— Я тобі от що скажу,— вів Енді далі,— Поквапся з кіньми, місіс про тебе вже питала. Годі теревенити!

Почувши це, Сем організувався і швидко опинився біля дому. Він круто завернув коней до конов'язі і на ходу зіскочив з сідла. Норовливий жеребець містера Гейлі смикнувся і загарцював, напинаючи повіддя.

— Ого-го! — скрикнув Сем.— Ну, нічого! — Його обличчя засвітилося якимсь лукавим азартом.— Я тебе приборкаю!

Поруч із конов'яззю ріс велетенський бук, довкола якого земля була встелена тригранними буковими горішками. Сем підняв один горішок, підійшов до коня і погладив його, ніби намагаючись заспокоїти. Потім, ніби поправляючи сідло, непомітно запхав під нього буковий плід. Розрахунок Чорного Сема був простий: коли вершник умоститься у сідлі, горіх почне муляти коневі й той почне фиркати й тупцяти. При цьому жодної серйозної шкоди жеребець не зазнає.

— Ось так! — вдоволено сказав Сем і аж закотив очі, так собою запишався.— Перший крок до залагодження справи зроблено!

Тієї ж миті на балкон вийшла місіс Шелбі. Він прожогом кинувся на її поклик, та так услужливо, ніби він не раб у маєтку, а претендент на вакантне місце при Сент-Джеймському палаці або у Вашингтоні.

— Де ти вештаєшся, Семе? Я вже й Енді посилала за тобою! — із докором мовила йому господиня.

— Господи помилуй! Та хіба ж це легка справа — за кіньми ганятися? Господи, твоя на те воля, вони он аж куди поскакали, на дальню галявину!

— Семе, скільки тобі повторювати, щоб ти не згадував Боже ім'я даремно? Не богохульствуй!

— Ах, Боже ж ти мій! Забув, місіс, геть з голови вилетіло! Більше не говоритиму так!

— Але ж щойно знову сказав!

— Та невже! Господи... Ну ось, знову... Зовсім не те хотів сказати...

— Слідкуй за своїми словами, Семе.

— Слідкуватиму, місіс, пильно слідкуватиму! От тільки з думками зберуся і...

— А тепер слухай мене уважно, Семе. Збирайся, поїдеш із містером Гейлі. Допоможи йому, покажи дорогу. Та гляди ж, Семе, бережи коней. Минулого тижня Джеррі трохи кульгав, тож не жени їх надто.

Останні слова вона сказала впівголоса, але дуже виразно і з притиском.

— Я, моя пані, усе чудово зрозумів,— змовницьки підморгнув їй Сем.— Богом присягаюся!.. Ой! Це я розхвилювався... — Сем ойкнув так розпачливо, що його господиня не змогла стриматися від сміху.— Місіс, за коней можете не хвилюватися...

— Знаєш, Енді,— сказав Чорний Сем, повернувшись під букове дерево,— коли коник цього джентльмена почне брикатися, як той на нього сяде, усі здивуються. А я — ні. З цими кіньми ще й не таке буває.— Сказав Чорний Сем, багатозначно штрикнувши Енді під бік.

— Еге ж! — погодився Енді, миттю збагнувши, про що йдеться.

— Розумієш, Енді, місіс хоче потягнути час. Це ясно навіть дурневі. Що ж, я їй трішки допоможу. Якщо ці коні зірвуться з ретязів і помчать ген до лісу, чужий господар нескорю вирушить здоганяти утікачку.

Енді із розумінням усміхнувся.

— Значить так, Енді,— втаємничував Чорний Сем у свої плани малого,— коли жеребець почне брикатися, що ми з тобою зробимо?.. Ми обоє кинемося містерові Гейлі на поміч, а ми вже так йому допоможемо, що довіку пам'ятатиме!

І вони обидва, позадиравши носи, весело розсміялися й пустилися у перескоки від радості, що усе так гарно придумали.

Тієї ж миті на ганку з'явився Гейлі, помітно повеселівши після кількох чашок доброї кави. Він широко усміхався і поводився уже зовсім заспокоєно.

Сем і Енді поначіплювали собі на голови імпровізовані панами із переплетеного пальмового листа і прожогом кинулися до конов'язей «допомагати чужому господареві».

Пальмове листя на голові у Сема стирчало в усі боки, ніби військовий убір якого-небудь вождя з островів Фіджі. Панама Енді теж не мала полів, а її власник приплюснув її долонею, щоб краще трималася голови, і пихато роззирався навсід, ніби запитуючи: «Може, комусь не подобається?!»

— Ну, хлопці,— звернувся до них Гейлі,— не можна гаяти ані хвилини!

— Аякже, аякже,— підтакнув догідливо Сем, лівою рукою подаючи Гейлі повіддя, а правою притримуючи стремено.

Енді тим часом відв'язав двох інших коней.

Тільки-но Гейлі присів у сідло, його жеребець став на диби і скинув свого господаря на суху траву. Сем, дуже натурально побиваючись, кинувся уперед і вже тягнувся до вуздечки, але його саморобна панама як назло злетіла з голови і опинилася на голові жеребця, затуливши йому світ Божий. Це, ясна річ, не втихомирило коня, а навпаки — розлютило. Він хвицьнув Сема копитом так, що той аж перекинувся. Розгнівано фиркнувши, жеребець галопом поскакав до дальньої галявини, а за ним рвонули Білл та Джері, яких Енді, як і було заплановано, заздалегідь відв'язав та ще й прицмокнув їм услід.

Розгорілася неймовірна метушня і шарпанина. Сем і Енді, голосячи, безладно бігали маєтком, собаки брехали, Майк, Моз, Менді, Фенні і решта діглахів верещали, плескали у долоні й вешталися під ногами, заважаючи усім.

Сірий жеребець Гейлі, норовливий кінь, був головним актором у цій виставі. Сценою була ціла галявина з півмилі завдовжки, зусідь обгороджена густим лісом. Йому страшенно подобалося, що він може зовсім близько підпускати до себе ловців, а потім, зневажливо фиркнувши, стартувати з місця галопом і мчати лісовою стежиною у саму гущавину.

Зловити коней — це була остання справа, яку хотів зробити Сем. Проте його намагання, буцімто їх впіймати збоку виглядали досить героїчними. Його панама із пальмового листа, як меч Річарда-Лєвового Серця, що завжди виблискував у центрі битви, маячила в усіх місцях, де спіймати коней не було жодного шансу. Він стрімголов туди кидався, голосно зазиваючи інших: «Ось він! Тримайте! Лові-і-іть!..»,— таким чином ще більше збезладнюючи загальну біганину.

Гейлі бігав туди-сюди, лаявся, викрикував прокльони, тупав ногами. Містер Шелбі безрезультатно намагався керувати діями Сема і Енді з ганку, а місіс Шелбі, спостерігаючи із вікна своєї кімнати за тим, що відбувалося надворі, то заливалася сміхом, то знизувала плечима, у глибині душі здогадуючись про причину цього хаосу.

Десь опівдні прегордий Сем з'явився верхи на Джеррі, одночасно ведучи на поводі жеребця Гейлі. Кінь був змучений, але його очі світилися прагненням свободи. Це підтверджували і широко роздуті нівд्री тварини.

— Ось! — переможно крикнув Сем. — Якби не я, ловили б і досі, а я таки піймав!

— Впіймав він! — спересердя буркнув Гейлі. — Та якби не ти, такого б узагалі не трапилося!

— Боже мій, сер, як погано ви про мене думаєте! — ображено вигукнув Сем. — Я так старався, бігав, мов ошпарений... я ж сімома потоми облився!

— Гаразд, годі про це, — сказав Гейлі. — Три години через тебе згаєно, недолугий ти роззяво! Годі вже клеїти дурня, їдьмо!

— Як це їдьмо? Та ви що, сер! — благально сказав Сем. — Так ви і нас, і коней заженете. Ми ледве на ногах тримаємося, коні потомлені. Невже ви збираєтеся поїхати, не пообідавши? Та й коника вашого, сер, треба почистити, гляньте-но, який бруднющий! А Джеррі накульгує. Місіс сваритиметься, якщо ми отак вирушимо в дорогу... Ви не хвилюйтеся, сер, Ліззі ми неодмінно впіймаємо! Те ж мені — утікачка!

Місіс Шелбі підслухала цю розмову і була нею вельми задоволена. Вона вирішила, що тепер її черга зіграти свою роль. Вона вийшла на ганок, поспівчувала Гейлі з приводу нещодавніх прикрощів, і почала умовляти його залишитися на обід, запевняючи, що стіл буде готовий негайно.

Гейлі не залишили вибору, тож із кислою фізіономією він пішов до вітальні. Сем, скорчивши огидну гримасу у нього за спиною, тріумфально повів коней до кінного двору.

— Ти це бачив, Енді?! Скажи, бачив? — торохтів Сем, заходячи до конюшні і прив'язуючи коней. — Ох він і лаявся, ох і тупав ногами! Мені така комедія до скону не набридла б! а я собі кажу: «Лайся, лайся, старий дідько! Чекай, поки я коней впіймаю, наберися терпіння...» Ех, Енді, цю пригоду я нескоро забуду!

І вони обидва, повалившись на землю біля конюшні, реготали аж до болю у животах.

— Шкода, що ти не бачив, як він мене дірявив поглядом, коли я підвів коня! Якби міг, убив би мене на місці! а я спокійний, ніби й не винен ні в чому.

— Та я усе бачив, бачив! — сказав Енді. — Але ж ти і хитрун, Семе! Справжній лис!

— Що правда, то не гріх! — прийняв похвалу Сем. — А місіс стояла біля вікна і аж заходилася від сміху. Ти помітив?

— Де там! Я ж гасав, мов півнем клінутий! — відповів Енді.

— От бачиш, Енді,— сказав Сем, спроквола беручись чистити коня Гейлі,— а я все встигаю. І артистом побув, і глядачем одночасно! Треба бути уважним і усе помічати, тож змалку привчайся бачити навіть те, що відбувається у тебе за спиною. Ану, підними ногу коню. Так от, деякі негри спостережливі, деякі ні. От у чому різниця! А якби я зранку не помітив, куди вітер дме?.. Хіба я не втямив без зайвих слів, чого хоче наша місіс? Га? Отак-то! Отже, я спостережливий. Талант та й годі! У кожного є свій талант, і якщо розвивати його, то можна далеко піти!

— Якби сьогодні вранці я тобі дещо не розповів, подивився б я на твою спостережливість! — добродушно зауважив Енді.

— Ти мудрий хлопчик, будуть з тебе люди.— мовив йому на те Сем.— Що тут такого, коли я скористався твоєю підказкою? На те ми і друзі, тож не вихваляйся даремно. А тепер саме час і нам пообідати. Щось мені підказує, що сьогодні місіс звелить нагодувати нас ситніше, ніж зазвичай.

Розділ VII. Мати бореться

Нещаснішої і самотнішої людини, ніж Еліза тієї ночі, коли вона йшла світ за очі від хатинки дядька Тома, годі й уявити.

На неї разом навалилися усі лиха: страждання чоловіка і розлука з ним, небезпека, яка загрожувала її синочку... Усе це було дуже ризиковано, адже тепер у цілому світі вона була одна, як палець, далеко від рідного гнізда і позбавлена захисту своєї доброї покровительки. Вона мучилася тим, що мусить залишити рідні місця: обійстя, у якому народилася і жила, дерева, під якими гралася, гай, куди водив її на прогулянку коханий чоловік у далекі щасливі часи... Тепер у неї було лише холодне світло небесних світил, які ніби запитували: «Куди ти б'жиш, небого?» Але материнська любов виявилася сильнішою за інші почуття, від такої страшної загрози вона робилася мало не безумною.

Гаррі вже був доволі великим, і зазвичай Ліззі водила його за руку. Але тепер вона навіть подумки не могла випустити хлоп'я зі своїх обіймів, тож, швидко крокуючи дорогою, міцно притискала сина до себе.

Підмерзла земля потріскувала у неї під ногами, бідолашна сахалася навіть своєї тіні, а ці звуки наводили на неї заціпеніння і жах. Шелест листя змушував її серце скажено битися і прискорювати ходу. Вона й сама не відала, звідки у неї сили, але кожен наступний напад страху посилював їх удесятеро, а її дорогоцінна ноша видавалася їй легкою, мов пух.

— Господи, помилуй! Господи, порятуй нас! — такі благання зривалися з її пошерхлих вуст.

Еліза подумки виправдовувалася перед своєю господинею: «Якби це був ваш Гаррі або ваш Джордж, пані, а жорстокий работорговець мав би вранці забрати його у вас, якби ви бачили цю людину на власні очі і точно знали, що усі папери вже підписано і вони у нього на руках, а на те, щоб врятуватися втечею, у вас залишилося зовсім мало часу — від півночі до світанку,— гадаю, і ви б не втрачали ані хвилини! О, ви б не стали зволікати, місіс! Скільки б миль ви пробігли, не зупиняючись, за коротку ніч, притискаючи до серця свій єдиний скарб, душею відчуваючи небезпеку і те, як його зморена сном голівка хилиться на ваше плече, а маленькі рученята довірливо обіймають вас за шию?»

Тепер Гаррі спав. Проте заснув він не скоро після несподіваного нічного пробудження. Мати не дозволила йому вимовити жодного слова, обіцяючи врятувати його, якщо він мовчатиме, і хлопчик утихомирився, обнявши рученятками її за шию. Коли його почав перемагати сон, Гаррі запитав:

— Мамо, а спати мені також не можна?

— Можна, ріднесенький, спи, спи.

— А якщо я засну, мене від тебе ніхто не забере?

— Ні, звичайно! Господь цього не допустить! — сказала Еліза, збліднувши, готова миттєво боротися за сина.

— Чесно не забере?

— Ні, тисячу разів ні! — упевнено пообіцяла вона синові, сама злякавшись свого голосу — таким чужим він їй здався.

І хлопчик, довірившись матері, блаженно схилив голівку їй на плече і швидко заснув.

Кожен рух Елізи був енергійним, сильним і впевненим. Їй допомагало те, що вона відчувала тепло синового тільця і його дихання, яке здавалося жінці її власним. Мов електричним струмом, пронизував її кожен порух його рученят. Це була величезна перемога духу над тілом, над його невимовним знесиленням. У таких ситуаціях струнами натягуються нерви і на них вже ніщо не впливає, м'язи набувають твердості сталі і навіть найслабші істоти стають надзвичайно сильними та витривалими.

Межа обійстя, парк, гайок майнули перед поглядом утікачки, мов уві сні. А Еліза йшла і йшла, щораз прискорюючи кроки, не зупиняючись ні на мить. Так непомітно спливла ніч, а промені рожевого світанку захопили її зненацька на широкому проїжджому шляху далеко від рідних місць.

Еліза неодноразово гостювала зі своєю господинею у родичів родини Шелбі, які проживали в маленькому поселенні Т. на березі ріки Огайо, тож знала цю дорогу добре. Дійти б туди, звідки можна переправитися на протилежний берег,— так вона собі уявляла втечу, хоча чіткого плану не мала. А далі... Далі вона покладалася лише на Божу милість.

Коли на шляху почали з'являтися подорожні верхи і на возах, Еліза збагнула, що поспіх і схвильованість можуть видати її намір, викликати підозри. Тому вона опустила дитину на землю, сказала, що тепер він їгме, міцно тримаючись за її руку, поправила на собі одяг і сповільнила кроки, намагаючись виглядати якомога спокійніше. Вона завбачливо узяла в дорогу пиріжків та яблук, і тепер вони допомагали їй бавити сина, щоб він не відставав: жінка виймала з вузлика яблучко і котила його по дорозі, а хлопчик весело біг за ним. Ця вигадка допомогла їм подолати не одну милю.

Згодом вони дійшли до густого лісу, у якому змієюю звивався чистий струмочок. Гаррі вже довго жалівся на голод та спрагу, тож Еліза перенесла сина через перелаз, перебралася через нього сама і присіла за великим каменем так, щоб з дороги їх не можна було помітити. Вона розв'язала вузлик зі сніданком. Гаррі дуже здивувався, що мама нічого не їсть, і засумував через це. Він обійняв її однією рукою за шию, а другою намагався засунути пиріжок їй до рота, але Еліза не могла проковтнути жодного шматочка, бо спазми стискали її горло.

— Не треба, Гаррі! Мама не їстиме, доки не переконається, що ти у безпеці. Зараз ми підемо далі... Аж до великої ріки.— Вона вивела дитину на шлях і пішла вперед, знову змушуючи себе не поспішати.

Місця, де її знали, залишилися далеко позаду. Тепер, навіть якщо хтось зі знайомих і зустрине їх випадково, то йому й на думку не спаде, що вона утекла від своїх господарів, про доброту яких знали усі місцеві жителі. А чужі, дивлячись на їхню свіглу шкіру, навряд чи одразу запідозрять, що у їхніх жилах тече негритянська кров.

Підійшовши близько опівдня до охайної ферми, Еліза вирішила там перепочити і купити харчів у дорогу, бо що більше вона віддалялася від небезпеки, то сильнішали нервова напруженість, втома і голод.

Господиня ферми, добродушна, балакуча жіночка, втішилася нагоді потеревенити із гостею, повіривши байці, що Еліза прямує на тиждень до своїх друзів, які живуть недалеко звідси. «О, якби це було саме так!» — мимоволі думалось утікачці.

За годину до заходу сонця стомлена, але й досі сповнена рішучості Еліза із сином увійшли у поселення Т. Першим, що вони побачили, була ріка. Вона видавалася жінці Йорданом, лиш води якого лежали на їхньому шляху до очікуваної свободи і землі обігваної.

Події відбувалися рано навесні, тож течія була бурхливою. Величезні крижини пливли мутною водою, вир крутив ними. У цьому місці берег штату Кентуккі дугою спадав у ріку. У вузькій затоці величезні шматки льоду нагромадилися один на одного і утворили

затор. Це нагадувало велетенський пліг із криги, який загатив собою увесь простір між двома берегами.

Еліза одразу зрозуміла, що на пором надії нема, і пішла до невеличкого прибережного готелю.

Господиня, яка саме поралася біля плити, де щось шипіло і шкварчало, почула ніжний жалісливий Елзін голос і випросталась, не випускаючи із рук виделки.

— Чого вам? — запитала вона.

— Чи нема тут порому або хоча б човна? Мені дуже потрібно потрапити в Б., на тому березі.

— Ет, човен! Вони тепер не ходять,— відповіла жінка, але, помітивши, як розчарувала жінку її відповідь, запитала: — Вам неодмінно туди треба? Трапилося щось, може, занедужав хто? Чому ви так поспішаєте?

— Моя дитина у небезпеці. Я дізналася про це лише минулого вечора і сьогодні увесь день провела в дорозі, сподіваючись потрапити на пором.

— Оце біда! — щиро поспівчувала жінка, чиє материнське серце одразу ж відгукнулося на горе іншої матері.— Не можу вам не поспівчувати... Соломоне! — гукнула вона когось у відчинене вікно.

У дверях невеличкої комори з'явився мужчина у шкіряному фартуху і з брудними руками.

— Послухай-но,— звернулася до нього господиня готелю,— Чи їхатимуть сьогодні на той берег?

— Кажуть, що небезпечно, та все ж хочуть спробувати,— відповів мужчина.

— Є тут один фермер, який збирається їхати в Огайо з овочами — якщо ріка дозволить, звісно. Він прийде сюди увечері. Раджу вам його почекати... Який у вас гарненький хлопчик! — промовила жінка, пригощаючи Гаррі пиріжком.

У відповідь змучена дитина розплакалася.

— Ти мій біднесенький! Він ніколи так далеко не ходив, а я йому і поспати не дала! — зітхнула Еліза.

— Вкладіть його спочити отут,— запропонувала жінка, відчиняючи двері до маленької кімнатки, де стояло зручне ліжко.

Еліза поклала стомленого хлопчика на ліжко, взяла його рученята у свої руки і ні на крок не відходила від нього, доки той не заснув. Про те, що їй треба також спочити, вона і не подумала. Пекуча думка, що за ними женуться, стискала її душу, змушувала шукати вихід, і Еліза сумовито вдивлялася у непривітну бурхливу ріку, яка простяглася між нею і волею.

А тепер ми на деякий час покинемо Елізу і поглянемо, як ведеться її переслідувачам.

Хоча місіс Шелбі і пообіцяла Гейлі, що обід буде подано швидко, але, як то кажуть в народі, «обіцянка — цяцянка, а дурневі радість». Адже її бажання затримати Гейлі співпадало з бажанням решти людей у цьому домі. Усі, не змовляючись, діяли з цією метою. Розпорядження подавати обід негайно в присутності Гейлі було віддано і доведено до відома тігоньки Хлої. Проте кухарка, вислухавши одне й те саме щонайменше від п'яťох посланців, замість відповіді щоразу лиш сердито фиркала, задираючи голову, і продовжувала свою справу з невластивою їй неквапністю. Завдяки якимось незрозумілим імпульсам уся прислуга відчула, що господиня через затримку обіду не гніватиметься, тож видавалося просто неймовірним, що на шляху звичайного обіду від плити до вітальні трапилося стільки перешкод. Хтось ненароком перевернув соусницю, а подавати страву без соусу ніяк не можна, тож «наша пісня гарна, нова, починаймо її знову»,— соус довелося робити ще раз, та не абияк, а ретельно дотримуючись непростої рецептури. Тігонька Хлоя не відводила погляду з посудини, де варився соус, ледь-ледь помішуючи його ложкою, а на усі прохання поквапитися незмінно відповідала, що не подаватиме до столу неготовий соус лише тому, що комусь закортіло когось там ловити. Один із кухарчуків перечепився через відро з водою, а без води у кухні робити нічого, тож довелося знову піти до криниці по воду. Ще одна кухарка розлила олію. Час від часу хтось ускакував до кухні і, гигочучи, повідомляв, що містер Гейлі «такий злий, що зараз лусне» і що «на місці йому зовсім не сидиться, він то міряє кроками вітальню, то вибігає на ганок».

— Катюзі по заслугі! — відповідала тігонька Хлоя.— Зараз йому лише на місці не сидиться, а далі гірше буде, якщо не передумає їх ловити. Владика небесний колись спитає з нього за кожен гріх, отоді подивимося, як він викручуватиметься.

— Горіти йому в пеклі, це точно! — накопиливши нижню губу, погодився маленький Джейк.

— Та чорти вже зачекалися на цього гостя,— мовила далі тігонька Хлоя.— Скільки через нього страждає невинних душ! Згадаєте моє слово,— вона підняла руку, не випускаючи ложки,— Буде так, як сказано у Святому Писанні, як читав нам містер Джордж: душі вбитих плачуть перед жертovníком і молять Господа про помсту! Прийде той час, коли Господь їх почує! О, він неодмінно почує!

Тігоньку Хлою дуже поважали на кухні, її промови слухали, повідкривавши роти, а тепер, коли обід нарешті було подано, усі тішилися вільному часу і слухали її ще уважніше, намагаючись гідно підтримувати бесіду.

— Такий заслуговує горіти на вічному вогні, чи не так? — озвався Енді.

— Діти! — перебило їхню розмову чиєсь звертання.

Усі здригнулися. Це був дядечко Том. Він стояв у дверях і слухав, про що тут мова.

— Діти,— вже спокійніше повторив він і продовжив: — Ви не відаєте, що кажете. «Вічність» — дуже глибоке слово. Про неї не варто говорити просто так. Вічні муки — це жахливо, не можна такого бажати навіть ворогам.

— А цим мучителям можна! — уперто гнув свою лінію Енді.— Їм, кровопивцям, цього усі зичать.

— Сама мати-природа стане проти них,— сказала тігонька Хлоя.— Адже вони продають немовлят, відриваючи їх від материнських грудей і сердець. Та й старшеньких діточок продають, не зважаючи на їхні ридання та чіпляння за материні спідниці. Жінки божеволіють, а їм байдуже — заберуть кровинку від матері і холоднокровно продадуть, аби лиш гроші... Подружжя розлучають... — тігонька Хлоя схлипнула після цих слів.— «Що Бог з'єднав, того не можна людям забирати»,— написано у Святому Письмі! Адже це все одно що позбавити людину життя. Їх те не обходить, вони собі винце попивають, люльками пихкають. Їм ні Бог, ні Сатана не указ! — Вона затулила обличчя картатим фартушком і розридалася.

— Святе Письмо велить: моліться за ворогів ваших! — мовив дядько Том.

— За ворогів! — вигукнула тігонька Хлоя.— Оце вже ні, це понад мої сили — за них молитися!

— Ти кажеш, Хлоє, що проти них стане сама мати-природа. Так, наша людська природа сильна, та Бог переможе і її. Ти лиш подумай, яка у цього чоловіка душа, і дякуй Господові, що він створив тебе не такою. Нехай мене продадуть ще хоч десяток разів, аби тільки я не мав на душі таких гріхів, як він!

— Я думаю так само,— сказав Джейк.— А ти, Енді?

Енді знизав плечима і присвиснув.

— Як добре, що господар сьогодні нікуди не поїхав,— продовжував дядько Том.— Мені було б дуже важко витримати усе це, поїхати з дому, не попрощавшись із ним — навіть важче, ніж знати, що мене продано. Щоправда, якби він поїхав, йому було б легше... а мені? Адже я його знаю з дитячих років... Тепер я готовий скоритися Божій волі. У нашого господаря не було іншого виходу, він усе зробив правильно. Я тільки хвилююся, щоб без мене тут не звели усе нанівець. Адже він не контролюватиме усіх дрібниць, як це робив я. Наш народ непоганий, та надто безтурботний. От що мене непокоїть.

По цих словах пролунав дзвоник — Тома кликали до вігальні.

— Томе,— лагідно почав містер Шелбі, старанно добираючи слів,— я хочу сказати тобі от що: якщо раптом тебе не виявиться на місці, коли цей джентльмен прийде по тебе, мені доведеться виплатити йому тисячу доларів, якої я не маю. Сьогодні у нього будуть інші справи, а ти можеш використати цей час, як сам забажаш. Можеш піти, куди тобі заманеться.

— Дякую, пане,— сказав Том.

— Добре запам'ятай, що тобі сказано, і навіть не думай ошукати містера Шелбі.— Втрутився Гейлі.— Якщо ти втечеш, я з нього здеру усе до останнього цента. Кажу йому: не довіряйте неграм, бо негр, як вуж: мить — і вислизне з рук. Та він мене не слухає.

— Господарю,— сказав Том, випроставшись,— мені було тільки дев'ять, коли ваша мати доручила вас мені. Вам тоді й рочки не було. «Ось,— каже,— Томе, це твій маленький господар, бережи його». А тепер я вас запитую: хоч раз Том обдурив свого господаря, хоч колись дозволив собі не коритися вам, особливо відтоді, як мене прийняли в лоно церкви?

Містера Шелбі до глибини душі розчулили слова вірного слуги, аж сльози навернулися йому на очі.

— Друже мій вірний,— відповів він,— Бог свідок, ти кажеш правду, і якби я мав хоча б найменшу можливість вчинити інакше, я б не продав тебе ні за які гроші.

— Повір, Томе, і моєму слову християнки,— озвалася місіс Шелбі.— Тільки-но я назбираю необхідну суму, ми тебе негайно викупимо... — Сер,— звернулася вона до Гейлі,— дізнайтеся про людину, якій буде продано нашого Тома, і неодмінно повідомте мені, куди він потрапив.

— Обов'язково,— відповів работорговець і додав: — Ще може так трапитися, що через якийсь рік я привезу вашого Тома, живого і здорового, і запропоную вам-таки.

— Ми купимо його, ви на цьому ще й добряче заробите,— запевнила його місіс Шелбі.

— Згода! Мені байдуже кому продати, аби вигідно. Якимось же треба жити, пані! Кожен піклується про заробіток.

Місіс і містера Шелбі аж пересмикнуло від нахабної поведінки работорговця, але вони щосили намагалися не виказувати своєї відрази до нього. Що більш явно виявлялися грубість і безсердечність цього типа, то болючіше стискалося серце місіс Шелбі при думці, що він може упіймати Елізу з дитиною, то кмітливішою вона ставала, то хитріше, по-жіночому, поводитися, тільки б затримати Гейлі ще хоч на хвилину. Вона йому привітно усміхалася, підтакувала, весело підтримувала бесіду — тобто робила усе можливе і неможливе, щоб час спливав непомітно.

Рівно о другій по опівдні Сем і Енді підвели до ганку коней. Здавалося, що вранішні перегони лише розбудили у скакунів бажання руху.

Сем, аж виблискуючи після ситного обіду, виявляв готовність негайно вирушати на лови утікачів. Коли Гейлі підійшов до конов'язі, Сем, не шкодуючи похвал на свою адресу, почав вихвалитися перед Енді: мовляв, якщо за справу береться він, то вона однозначно буде успішною.

— Ваш господар не тримає псів? — задумливо поцікавився Гейлі, вже вкладаючи ногу в стремено.

— У нас ціла зграя псів, сер! — аж підскочив Сем. — Ось, до прикладу, Бруно — не якийсь там дворовий пес, а хижий звір. А ще майже у кожного негра є по собаці.

Гейлі презирливо фиркнув, поганими словами оцінивши дворових псів обійстя, на що Сем промимрив:

— За що він так про них?..

— А нишпорок, які беруть слід негрів-утікачів, у вашого господаря не знайдеться? Та що я питаю, якщо знаю відповідь? Звісно, він їх не тримає.

Сем зрозумів його одразу, та все ж прикинувся простачком:

— Наші пси мають нюх добрий, куди тим нишпоркам до них! Саме такі нам і потрібні. Щоправда, їх треба добряче нацькувати. О-о, тоді вони багато на що спроможні! Хоча б Бруно... — він свиснув великому ньюфаундленду, і той миттю підбіг на його поклик.

— До дідька ваших покоєвих песиків! — розгнівано верескнув Гейлі, вмощуючись у сідлі. — Годі вже. Покваптеся!

Сем виконав цей наказ негайно, встигнувши, однак, непомітно штрикнути Енді пальцем під бік. Хлопець не стримався і пирснув, за що розлючений не на жарт Гейлі замахнувся на нього батогом.

— Ти, Енді, не перестаєш мене дивувати! — із напускною серйозністю повчав його Сем. — Ту т така серйозна справа, а тобі аби лиш «ги-ги-ги» та «га-га-га!» Такі помічники містерові Гейлі ні до чого.

— Поїдемо до ріки, — рішуче заявив работорговець, коли вони виїхали на межу обійстя. — Усі ці свігли негри тікають підпільною дорогою.

— Точно! — улесливо гукнув Сем. — Містер Гейлі з першого разу поцілів просто в яблучко! Тепер я ось що скажу: до ріки можна потрапити і старою дорогою, і новою — це вже на розсуд містера Гейлі.

Простакуватий Енді здивовано вирячився на Сема, вперше почувши про дві дороги до ріки, проте миттю збагнув його задум і підтвердив останні слова.

— Гадаю,— вів далі Сем,— що Ліззі вибрала стару дорогу, бо там рідко зустрінеш кого-небудь.

І хоча досвідчений Гейлі не звик нікому довіряти, цього разу він купився.

— Хіба можна вам вірити? Збрешете і оком не змигнете!.. — замислився він.

Ця репліка так розвеселила Енді, що він від'їхав трохи вбік і щиро розсміявся, мало не випавши з сідла. А от Сем тримався, як годиться, і жоден мускул не поворухнувся на його обличчі.

— Як скажете, сер, їхати прямо, так і буде. Нам усе одно. Якщо добре подумати, так навіть певніше буде.

— Звісно, вона вибрала безлюдну дорогу,— продовжував Гейлі розмірковувати вголос, не звертаючи уваги на своїх супутників. А Сем тим часом продовжував заплутувати сліди:

— Хоча, хто її знає! Ніколи не знаєш, що у тої жіноти у головах за думки рояться. Думаєш, вчинять так і так, а виявляється, усе навпаки. Вони такі... Якщо ви думаєте, що вона пішла старою дорогою, сміливо рушаймо новою і тоді точно натрапимо на її слід. Я ось думаю, що Ліззі вибрала нову дорогу.

Такі глибокі роздуми раба щодо жіночої натури не переконали Гейлі, що потрібно їхати новою дорогою. Він рішуче заявив, що їхати слід старою дорогою і запитав у Сема лише, коли вони до неї дістануться.

— Та тут недалечко,— відповів Сем, підморгнувши Енді. Трохи помовчавши, додав: — Та все ж я вважаю, що нам не треба їхати нею. Я там ніколи не бував. Вона безлюдна, ще, не доведи, Господи, заблукаємо!

— І все-таки їхатимемо старою! — заявив Гейлі.

Не звертаючи уваги на останню репліку работорговця, Сем вів далі:

— А ще я згадав, що наші казали, буцімто вона при річці перегороджена.— Правда, Енді?

Енді відповів, що також ніколи не їздив тією дорогою і знає про неї лише з розповідей. Гейлі, який звик вибирати золоту середину, обрав таки стару дорогу. Він вирішив, що Сем, не обережно згадавши про неї уголос, тепер хоче за всяку ціну відвести його від Елзіного сліду.

Тож, коли Сем показав, куди треба їхати, він пришпорив коня і наказав неграм не відставати.

Колись давно ця дорога й справді вела до ріки, але з відкриттям нової нею вже ніхто не їздив. Перші декілька миль по ній ще якимось можна було просуватися, але далі вона впиралася в обгороджені поля і приватні ферми, і Семові це було прекрасно відомо. Енді ж і справді не знав про існування ще однієї дороги, бо на момент його народження її вже

було забуто. Тому він покійно їхав за Гейлі, скаржачись час від часу, що тепер Джеррі остаточно зіб'є собі ногу.

— Краще помовчте обидва,— гримнув Гейлі.— Мене не одуриш! Скільки б ви не скавчали, я з цієї дороги не зверну.

— Ваше право,— покійно відповів Сем і так багатозначно підморгнув Енді, що тому довелося дуже постаратися, щоб знову не вибухнути реготом.

Оптимістично налаштований Сем поведився дуже активно: то крутився навсібіч, то помічав «чийсь капор» на вершечку дальнього пагорба, то запитував Енді: «А це, бува, не Ліззі біжить он тією низинкою?» Слухаючи слова негра, Гейлі самовпевнено скеровував коня у найважчі, кам'янисті і нерівні ділянки шляху, де тварині йти було просто неможливо.

Незабаром вершники галопом спустилися з кругого косогуру до великої комори. У дворі біля неї нікого не було, певно, усі фермери працювали в полі. Але оскільки комора стояла посеред дороги, було зрозуміло, що далі шляху немає.

— А що я казав, сер! — старанно удаючи ображеного, пробурчав Сем.— Ви нетутешній, наших країв не знаєте, а ми тут народилися і зросли...

— Паршивцю, ти знав, що тут немає проїзду! — вигукнув Гейлі.

— Звісно. І говорив про це, але ви мене не хотіли й слухати! а я таки попереджав: сер, там дорогу перегороджено, там ні пройти, ні проїхати... Енді свідок, що так і було.

Сем казав правду, тож сперечатися було б просто безглуздо. Невдасі Гейлі довелося розчаровано завернути коня назад.

Через усі ці перипетії переслідувачі Елізи дісталися поселення на березі ріки Огайо десь через сорок хвилин після того, як вона вклала Гаррі спати в маленькому готелі при дорозі. Вона стояла біля вікна, дивлячись у протилежну сторону від тієї, з якої на дорозі з'явилися вершники. Але Семові вистачило єдиного погляду на жіночий силует біля вікна, щоб впізнати утікачку. Гейлі та Енді їхали позаду Сема. У цю небезпечну хвилину Сем перевершив сам себе: його панаму нібито «здуло вітром», і він голосно вилаявся. Почувши знайомий голос, Еліза відскочила вглиб кімнати, а тим часом вершники промчали повз вікно і зупинилися біля вхідних дверей.

Все своє життя Еліза подумки прожила тієї миті, як це буває перед смертельною небезпекою. Двері спальні виходили просто до ріки. Вона схопила дитину і кинулася бігти сходами вниз. Работорговець побачив її вже тоді, коли жінка була біля самого берега. Він зіскочив з сідла і, гукнувши Сема та Енді, сам кинувся її наздоганяти, мов мисливський пес свою здобич. Елізі здавалося, що від жаху в неї вирости крила, і за мить вона опинилася біля води. Переслідувачі були вже близько. Сповнена неймовірної сили, якою

наділяє Господь людину у відчаї, Еліза крикнула, мов дикий звір, і миттєво перескочила через бурхливу брудну воду на найближчу льодову брилу. Такий вчинок здавався настільки безумним, що всі троє — Гейлі, Сем та Енді — теж скрикнули і здійняли вгору руки. Величезна брудно-зелена крижина перекосилася і загрозливо затріщала. Та Еліза і не думала затримуватися на ній. Щоразу голосно скрикуючи, вона просувалася далі, ковзала, та все ж утримувала рівновагу, а бувало, що й падала... Свої черевики втікачка загубила, панчохи геть порвалися, подряпані ноги залишали криваві сліди на льоду. Але вона йшла уперед, не відчуваючи болю, і отямилася лише тоді, коли побачила, мов уві сні, протилежний берег і людину, яка простягала їй руку.

— Яка ви смілива! — захоплено сказав чоловік.

Еліза впізнала в ньому фермера, який жив неподалік від обійстя її господарів.

— Містере Сімз, рятуйте... я благаю вас... Захочіть мене! — впала вона навколішки.

— Але як... — здивувався фермер, — адже ви живете в домі Шелбі?!

— Мою дитину... Синочка... Продали! Ось його новий господар! — Вона показала на протилежний берег. — Містере Сімз, ви ж маєте сина, ви повинні мене зрозуміти!

— Так! — відповів він лагідно, допомагаючи їй піднятися крутим схилом. — До того ж ви хоробра жінка, а я люблю таких відчайдушів!

Піднявшись із Елізою на берег, Сімз зупинився і сказав:

— Я б радо допоміг, але мені нікуди вас сховати. Я можу лише порадити: ідіть туди, — він показав на великий білий будинок трохи збоку від центральної вулиці селища. — Там живуть добрі люди, які вже звикли допомагати усім. Вони виручать вас із цієї біди.

— Нехай вас Бог благословить! — щиро мовила Еліза.

— Спасибі! — відповів Сімз. — Але ви не дякуйте!

— Сер! Ви нікому про нас не розповісте?

— Заспокойтеся, авжеж не розповім! За кого ви мене маєте? Щасливої вам дороги.

Свобода тяжко вам далася, тож ніхто вас її не позбавить, згадаєте моє слово!

І наша утікачка, міцніше притуливши дитину до грудей, швидкими рішучими кроками пішла від берега. Сімз ще довго дивився їй услід.

«Шелбі, мабуть, сказав би, що я поганий сусіда, але вчинити інакше я не міг. Якщо котрась із моїх рабинь наживає п'ятами, а він це побачить, нехай вчинить так само, і ми про все забудемо. Але дивитися, як на людину цькують собак, а вона, задихаючись, усе одно біжить — це понад мої сили. І взагалі, чого б це я мав ловити чужих невірників?» — так думав цей бідний мешканець штату Кентуккі, який погано знав закони своєї країни і тому вчинив так, як веліло його сумління. Хоча якби він належав до вищого класу суспільства, то навряд чи сумління вплинуло б на його вибір.

Гейлі стояв, мов кам'яна статуя, спостерігаючи, як Еліза зникає вдалині. Нічого не розуміючи, він подивився на Сема та Енді.

— Оце клас! — вражено присвиснув Сем.

— Мабуть, сам диявол вселився в тіло цієї навіженої, — розгублено пробелькотів Гейлі і додав: — Скакала, мов рись!

— О сер, я сподіваюся, на той берег ви нас за нею не пошлете? — округлив очі Сем. — При усій моїй до вас повазі повторити оті піруети на крижинах я відмовляюся. — І він засміявся.

— Ох ти зараз у мене й отримаєш! — гаркнув на нього работорговець.

— Сер, я більше не можу! — просто у бурякове від гніву обличчя работорговця відверто розсміявся Сем. — Так було смішно дивитися, як вона то стриб, то скок... Лід тріщить під ними, а вона бах... а тоді встає і біжить далі, і скаче. До чого проворна!

І вони з Енді реготали аж до сліз.

— Вражі сини, ще наплачетеся... Бач, смішно їм! — верещав Гейлі, замахуючись на них батоном.

Ухилившись від удару, негри із криками побігли берегом до коней.

— На все добре, сер! — поважно гукнув осатанілому работорговцеві Сем. — Місіс, напевно, вже почала нервуватися через Джеррі. Вам ми більше не потрібні. Місіс звеліла б із нас сім шкір спустити, якби ми погнали коней тим місточком, яким бігла Ліззі.

Сем тицьнув Енді кулаком під бік, і вони поскакали геть, голосно регочучи. Їхній сміх ще довго лунав у вухах Гейлі.

Розділ VIII. Врятовані!

Вечоріло. Тікаючи від работорговця, Еліза опинилася на березі штату Огайо. Їх із сином огорнув сивий надвечірній туман, що повільно піднімався над водою, а розлив і льодохід були нездоланною перепоною на шляху її переслідувача. Роздратований поразкою, Гейлі спересердя сплюнув і, відвернувшись від стрімкої течії, повільно поплентався до готелю, розмірковуючи, що ж робити далі. Господиня готелю запропонувала йому кімнату у протилежній від входу частині будинку. Там був стіл, застелений блискучою чорною клейонкою, і декілька стільців із високими спинками. На підлозі лежав килимок, зшитий із решток старих килимів. На полиці над каміном, у якому ледь животіло полум'я, стояли рядочком сувенірні статуетки. Гейлі присів на грубу лавку і поринув у роздуми щодо марноти людських сподівань.

— І навіщо я зажадав собі цього хлопчиська?! — невдоволено бурчав він. — Тепер мене пошито в дурні! — і він вилаявся сам на себе найгіршими словами. І хоча він на все те заслуговував, ми як люди культурні за ним не повторюватимемо.

Картав він себе недовго, бо гучний різкий голос, який долинав із вхідних дверей готелю, видався йому знайомим. Гейлі підійшов до вікна.

— От так пощастило! Правду кажуть люди: свою долю й конем не об'їдеш! Невже це таки Том Локкер?

Гейлі швидко навстіж відчинив двері. Біля стійки у куті кімнати стояв дебелий, плечистий чоловік у куртці з буйволової шкіри, хутром назовні. У цій одежині його обличчя нагадувало звірячу морду. Його образ був просто просочений жорстокістю, яка читалася в усьому. Любий читачу, уявіть собі бульдога, який швендяє поміж людьми на задніх лапах у куртці і шапці — оце і буде копія того неприємного чоловіка. Він був не сам. Образ його супутника викликав зовсім інші емоції. Маленький, худорлявий, із типово котячими рухами, він здавався підозрілим і настороженим. Цей тип мав темне хвилясте волосся, довгий ніс і чорні очі, які пронизливо дивилися на світ.

Чолов'яга налив собі півсклянки віскі і залпом випив. Менший зіпнувся на пальці, покрутив головою, ніби принюючись до пляшок на стійці, і нарешті тремтливим тоненьким голоском замовив собі м'ятної настоянки. Отримавши напій, він вдоволено подивився на склянку, не сумніваючись у правильності свого вибору, і почав обережно попивати настоянку маленькими ковтками.

— Але ж і поталанило мені! Яка приємна зустріч, Локкере! — вігав Гейлі свого колишнього компаньйона, підступаючи до стійки з привітно розкритими обіймами.

— От дідько! — кркнув той. — Яким вітром тебе занесло сюди, Гейлі?

Його товариш на ім'я Меркс миттєво відірвався від склянки, витягнувши уперед шию, і вирячився на незнайомця, мов кіт, який приміряється вхопити здобич.

— Як же здорово тебе бачити, Томе! Мене така біда спігкала! Допоможи, друже! Ти — моя остання надія!

— Ну звісно! Всі знають: якщо Гейлі радий когось бачити, то йому точно щось від цієї людини треба, — глузливо прорік Локкер. — Кажі вже, що там у тебе трапилось?

— Це твій друг? — недовірливо глянувши на Меркса, запитав Гейлі. — Компаньйон, гадаю?

— Так. Знайомся, Мерксе. Це саме той, з ким я працював у Натчезі.

— Радий знайомству, — сказав Меркс, тягнучи для привітання суху довгу руку, більше схожу на пташину лапку. — Вважаю за честь познайомитися з паном... Гейлі?

— З ним, сер, — відповів Гейлі. — І з такої щасливої нагоди, джентльмени, я неодмінно мушу вас пригостити. Агов, ти, — звернувся він до чоловіка за стійкою, — будь добрий, подай нам окропу, цукру, сигар і обов'язково «живої води». Зараз ми славно погуляємо!

Гейлі — жертва обставин — зворушливо описав невдачу, яка його спіткала. Насуплений Локкер мовчки слухав колишнього компаньйона. Меркс підказував офіціанту, як треба робити пунш, а поміж тим тицяв своїм гострим підборіддям і носом просто Гейлі в обличчя, намагаючись вловити кожне його слово. Мабуть, закінчення історії йому дуже сподобалося, бо він аж затрусився від німого сміху, тамованого десь глибоко всередині його підлого нутра.

— І-гі-гі, непогано вас обскакали! Хех! Але ж як грамотно повернули справу — нема до чого причепитися! — пищав Меркс, скрививши свої тонкі губи у неприємній гримасі.

— Та що із тих непутящих хлопчиськ візьмеш! — зігхнув Гейлі.

— От було б добре вивести таку породу жінок, які б своїх дітей не любили! Безцінні були б рабині! — умліваючи із власного дотепу, підсміювався Меркс.

— Точно! — тицьнув у його бік своїм товстим пальцем Гейлі. — Чого вони так трясуться над тими дітьми? Ніяк не збагну! Адже з ними сама лиш морока. Навпаки мала б радіги, що спекалася такої гризоти, так де там! Іноді дивлюся: нещастячко таке, що centa не варте, а для них воно ніби над усе дорожче!

— Подайте-но мені гарячої води, містере Гейлі, — попрохав Меркс і улесливо мовив: — Ваша правда, сер, абсолютно згоден із вами. У моїй практиці був такий випадок: одна дебела, здорова і до того ж недурна негритянка мала хворобливого сина, ще й горбатого на додачу. Я віддав його одному за дякую, може, думаю, з нього щось і вийде. Хіба ж я міг подумати, що вона витворить? Ви б бачили! Хлопчина хворий, вередливий, самі клопоти з ним і ніякої втіхи, а вона його обожнювала. І знаєте, вона не грала на публіку, а щиро ридала, голосила і маялася, ніби на цьому її життю настав кінець. І сміх, і гріх! Жінки — дивні істоти, навіть не намагайтеся їх зрозуміти, бо то все марно.

— І у мене траплялося подібне, — підхопив тему Гейлі. — Минулого літа я купив на Ред-Рівер одну негритянку з дитиною.

Дитя як дитя, навіть симпатичне, одна біда — сліпе. Ніщ не бачить! Думав я, думав, як би цього «скарбу» спекатися, і вже було домовився вимінити за барильце віскі. Я до матері забирати дитину, а вона його захищає, як тигриця! Це все відбувалося біля причалу, ми ще не відпливли, партія нових невільників ще сиділа без кайданів. От нізашо не здогадається, що вона угнула! Вискочила, мов кішка, на копу бавовни і вихопила ножа у одного з матросів. Усі від неї сахнулися, а вона, оцінивши ситуацію, зрозуміла, що однак не втекти, й кинулася униз головою разом із дитям у воду, та так і не вигулькнула...

Том Локкер слухав їхні оповідки мовчки. А потім, усім своїм виглядом виявляючи презирство до колег, сказав:

— Бо ви обидва бевзі! Мої негритянки такого цирку мені не влаштовують.

— Отакої! Як же ти з ними даєш собі раду? — зацікавився Меркс.

— Як? Легко! Ось, наприклад, купую я негритьянку з дитиною, яку я намітив на продаж. Одразу даю їй понюхати кулака і кажу: «Чуєш, чим пахне?! Спробуй-но тільки щось утнути — заб'ю на квасне яблуко. Щоб ні слова, ні півслова не чув. Дитина, — так їй і кажу, — моя, а не твоя, тож забудь вже про неї, бо за першої нагоди я її продам. І не смій сцен влаштовувати, інакше проклянеш матір, що народила тебе на світ». Будьте певні, я кажу це так, що вони бояться очі підняти, не те що якісь там фокуси показувати. А якщо котрась почне голосити... — містер Локкер виразно гримнув кулаком по столу.

— Переконливо, без сумніву! — зауважив Меркс і, штрикнувши пальцем Гейлі під бік, дурнувато загігикав. — Оце так Том! Коло такого негри точно трясуться зо страху! Знаєш, Томе, якщо ти не диявол у людській подобі, то точно його найближчий родич!

Том сприйняв ці дифірамби з належною поважністю. Могло здатися навіть, що його обличчя виявляло люб'язність, якщо так взагалі доречно сказати про типа із «псячим норомом», як висловився би про такого Джон Бен'ян.

Гейлі, поласувавши основною стравою, ситий і задоволений, піднісся аж до вершини своєї великодушності, як це нерідко трапляється при подібних обставинах. Тож він звернувся до Локкера з такими словами:

— А я таки скажу тобі, Томе, те, що думаю! — почав він свою моралізаторську промову. — Я завжди говорив, що твій підхід недієвий. Пам'ятаєш, ми з тобою не раз і не двічі говорили про це в Натчезі. Я своєї думки досі не змінив і вважаю, що справи можна вести так, щоб і заробляти, і над товаром не знущатися — безпрограшний варіант. Це забезпечує спокійне життя у наш буремний час і, крім того, додає шансів на місце у раю, коли справа дійде до Судного дня.

— Ти мене повчаєш?! — спалахнув Локкер. — Гидко й слухати оцю маячню. — Він залпом випив півсклянки нерозведеного віскі.

— Е ні! — не вгавав Гейлі, відкинувшись на спинку крісла і змахнувши рукою. — Ти мене не перебивай. Я завжди робив справи так, щоб на першому місці була користь. Але кожен із нас має душу, у глибині якої розуміє, що комерція, гроші — це не основне у житті людини. Хочете — вислухайте мене, а хочете — ні. Моя справа сказати. Я людина релігійна. От коли назбираю достатньо, то обов'язково і про душу подбаю, і про все інше. А ви собі як хочете. Я лише кажу, що не потрібно звірішати більше, аніж того вимагає ситуація!

— Про душу він подбає! — презирливо вигукнув Том. — Тільки даремно час згаєш, бо у тобі душі не знайдеш, скільки не шукай. Тобі сам диявол нічого не доведе — і його переплюнеш.

— Чого ти так визвірився, Томе? — здивувався Гейлі. — Я до тебе по-доброму, а ти навіть не удаєш люб'язного...

— Припини! — перебив його Том. — Я сприймаю тебе таким, яким ти є, тому цього скавчання про набожність просто не можу слухати! А якщо розібратися, чим ми з тобою відрізняємося? Чим? Може, совість твоя чистіша, чи ти, бува, добріший за мене? Дзуськи. Усі знають, що ти підлий, що ти самого дідька ошукаєш і неушкодженим залишишся. Але ти не гуска, щоб завжди сухим із води виходити. Царства Небесного він хоче! Благородного він корчить! Слухати гидко, тьху!

— Джентльмени! Джентльмени! — виступив арбітром у їхній суперечці Меркс. — Кожен має право думати і чинити по-своєму. Поза сумнівами, містер Гейлі — людина, яка працює сумлінно, а у тебе, Томе, своє бачення справ. Сором вам сперечатися! Краще поговорімо про нашу справу. То чим ми можемо вам допомогти, Гейлі? Ви хочете, щоб ми впіймали ту негритьянку?

— Мені на неї начхати. Вона належить Шелбі, а не мені. А от хлопець мій, і його я хочу повернути. Але ж і бовдур я, що зв'язався із малим бісеням!

— Дурнем ти завжди був, — не стримався Локкер.

— Годі, Томе, грубіянити! — присоромив його Меркс і облизав свої тонкі губи. — Якщо я правильно зрозумів містера Гейлі, то він нам пропонує вигідну справу. Ти помовчи трохи, а я про все з містером Гейлі домовлюся, це моя парафія. Отже, містере Гейлі, розкажіть про цю жінку, яка вона?

— Вродлива, шкіра свігла. Добре вихована і грамотна. Я б за таку не пошкодував ані вісімсот, ані тисячі доларів дати, а потім ще й непогано заробив би на ній.

— Світлий колір шкіри, вродлива і добре вихована, — повторив Меркс, бігаючи чорними очицями, плямкаючи ротом і посмикуючи своїм пацючим писком. — Послухайно, Локкере, адже це вигідна справа! Візьмімося за неї. Впіймаємо обох, хлопчину віддамо містеру Гейлі, а його мамцю доправимо до Нового Орлеана й продамо! Незле, га?!

Локкер, аж роззявивши рота від того, як його приятель обернув справу, клацнув зубами, як пес на гарний шмат м'яса, і замислився, ніби зважуючи вигоду цієї ідеї. Меркс тим часом вів своє:

— То що ми маємо, — звернувся він до Гейлі. — Ту т на всьому узбережжі досить лояльні судді, з ними ми зуміємо домовитися. Том у нас майстер кулаками орудувати, а от у делікатніших справах перша скрипка — моя. Одягнуся, мов на бал, начищу до блиску черевики — і з'явлюся у суді. Варто бачити, як спритно я це роблю! — вигукнув він, гордий за самого себе. — Нині я містер Твікем з Нового Орлеана; завтра — плантатор, який щойно прибув з Ріки перлів і у якого там сімсот душ негрів; можу представитися

далеким родичем Генрі Клея або іншого шанованого громадянина штату Кентуккі. Можна різні ролі зіграти. Якщо справу легко вирішити силою, тут краще за Тома не впорається ніхто. Але лукавити він не мастак, ну не вміє та й годі! а я пролізу у будь-яку шпаринку, навіть якщо судді наготові будуть. Іноді аж нецікаво, що ніякого порядку в суді нема — надто легко все дається, і від перемоги жодного задоволення.

Том Локкер не вмів швидко думати, тож, коли товариші обговорювали деталі справи, він не одразу збагнув, про що мова. Тугодум раптом перервав Мерксове патякання, грюкнувши кулаком по столу так, що на ньому аж посуд задзеленчав.

— Згоден! — випалив він.

— Та Бог у поміч, Томе! А склянки трошити навіщо? — Меркс з несподіванки втягнув голову між плечі.— Притримай свої кулаки для більш слушної нагоди. Вона неодмінно трапиться, не хвилюйся. Ти також попрацюєш.

— Перепрошую, джентльмени, а як я свою частку прибутку отримаю? — запитав Гейлі.

— А того, що ми повернемо тобі хлопця, замало? — вискалився Локкер.— Чого тобі ще?

— Адже це я пропоную вам вигідну справу, це безсумнівно... Скажімо, моїх десять відсотків з вирахуванням видатків.

— Що? — гаркнув Локкер, брудно вилаявшись і знову гепнувши кулаком.— Я добре тебе знаю, Дене Гейлі, бісів ти сину! Думаєш, ми ідіоти? Нащо нам із Мерксом надурняк ловити твоїх негрів-утікачів, допомагаючи таким білоручкам, як оце ти? Атож, наставляй мішок на гроші! Жінка дістанеться нам, а почнеш сперечатися, то ще й хлопця собі заберемо! І подумай своїм куцим мозком, хто нам завадить? Ти нас на слід навів, і шанси тепер у нас однаковісінькі. А якщо ви із Шелбі надумаетесь на пошуки, то прошу — ловіть вігер у полі. Знайдете — наш вам низький уклін! Усе чесно!

— Та гаразд, гаразд! Най буде по-твоєму,— швидко погодився Гейлі, злякавшись, що може втратити все, зажадавши так багато.— Дасте мені тільки хлопчика. Твоєму слову, Томе, я вірю.

— Ще б пак! — гмикнув Том.— Я ж не ти, розпускати нюні не вмію, а що стосується ділових розрахунків, то я тут чесніший за чесного. Як сказав, так і зроблю, ти мене знаєш, Дене Гейлі.

— Це правда, Томе, я саме так і кажу. Ти лише пообіцяй, що через тиждень хлопець буде мій, і сам призначай місце, куди по нього приїхати. Більше мені нічого не треба.

— А от мені треба,— кинув Том.— Я дечого таки навчився, працюючи з тобою у Натчезі. Це була добра наука: упіймав вугра — то тримай його міцно, бо ще вислизне.

Так от, Дене, доведеться платити! П'ятдесят доларів на стіл, інакше не бачити тобі хлопчини, як власних вух. Я знаю, як з тобою балакати.

— Це вже занадто, Томе! — аж підскаочив Гейлі. — Та ти дістанеш самого навару тисячу, а то й півтори тисячі доларів, як добре піде!

— Звідки така певність? У нас, може, своїх справ наплановано на місяць уперед, а тут усе треба кидати і пусктися на лови твоїх рабів... а як ми їх не знайдемо? Е, так не піде. П'ятдесят доларів! Якщо ми їх впіймаємо і справа себе виправдає, отримаєш їх назад. Якщо ж ні — це буде платня за згаяний час. Правильно я кажу, Мерксе?

— Правильно, — тоном миротворця відказав його компаньйон. — П'ятдесят доларів будуть нам як застава. І-гі-гі! Такі вже ми є, нас не зміниш. Не треба сваритися. Пропоную вирішити справу по-доброму. Містере Гейлі, скажіть, куди вам доставити хлопця, а Том так і зробить. Еге ж, Томе?

— Якщо я його знайду, прийдеш за ним в Цинциннаті. Він буде у старої Белчер, — мовив Локкер.

Меркс витягнув із кишені засмальцьованого гаманця, витягнув звідти клопоть паперу і, уп'явшись у нього своїми колючими очима, впівголоса почав читати:

— «Барнс, округ Шелбі, негр Джим... триста доларів, доставити живим або мертвим... Едвардс... Дік і Люсі, чоловік і дружина, шістсот доларів за повернення їх господарю. Негритянка Поллі з двома дітьми — шістсот доларів за усіх і так само за неї саму». Я оце дивлюсь, які у нас є справи і чи зможемо ми взятися за вашу... Локкере, — додав він після короткої паузи, — цими справами слід зайнятися вже давно. Передамо їх Адамсу і Спінгеру? Що ти на це скажеш?

— Три шкури здеруть, — відповів Том.

— Я сам з ними побалакаю. Вони в нашій справі новачки, не годиться їм забагато просити. — І Меркс повернувся до списку запланованих справ. Усі три справи легкі... Пристрелити на місці або присягнути, що їх убито — більше від нас не вимагають нічого. За таку нехитру справу можна порахувати і дешевше. А з іншими... Гроші — це час, — він згорнув листок. — Отже, обговорімо детальніше нашу справу. Ви, містере Гейлі, бачили, як ваша утікачка перебігла через ріку?

— Як оце зараз вас.

— А чоловіка, який допоміг їй видряпатися на берег? — запитав Локкер.

— Бачив.

— Найімовірніше, її десь заховали, — сказав Меркс. — Питання — де? Ну, Томе, ти краще знаєш, як довідатися.

— Що тут гадати? Нам таки нині треба бути на тому березі, — відповів Том.

— Але ж човни не ходять,— заперечив Меркс.— Почався льодохід, Томе, це небезпечно!

— Це все дурниці. Хоч не хоч, а треба дістатися того берегу і край! — відрубав Локкер.

— Що ти скажеш! — занервував Меркс.— Що ж робити... — Він підійшов до вікна.— Темно, хоч око виколи... Томе...

— Ти боїшся, Мерксе? Мабуть, хочеш посидіти тут день-другий, поки цю кралю не переправлять підпільно до Сандсакі?

— Я не боюся,— відповів Меркс,— от тільки...

— Що?

— Як нам переправитися? Жоден човен не попливе...

— Господиня готелю казала, що увечері на той бік ітиме човен,— комусь там конче треба туди дістатися ще сьогодні. Нам треба примазатися до нього,— сказав Том.

— Пси у вас хороші? — запитав Гейлі.

— Золото,— гордо мовив Меркс,— та користі від них, якщо ми не маємо її речей! Нема чим на слід навести.

— Дещо є,— засявав Гейлі.— Кваплячись, вона забула на ліжку свої шалик і капор.

— Е, та нам щастить! — вдоволено вигукнув Локкер.— Ану, показуй їх.

— Лише б собаки її не скалічили,— застеріг Гейлі.

— А й справді! — лягнув себе по лобі Меркс.— У Мобайлі наші песики трохи не до смерті погризли одного негра. Заледве їх відтягли від нещасного.

— Так не годиться, цей товар саме зовні й цінний.

— Еге ж,— підтакнув Меркс.— І взагалі, у Північних штатах марно з псами пхатися на пошуки рабів. От їм ціни нема на плантаціях, де втікачеві ніхто не допомагатиме.

— Отже, так... — сказав Локкер, повернувшись від стійки після розмови з господарем готелю.— Човен буде, його господар вже тут. Мерксе...

І цей сміливець, кинувши сумовитий погляд на затишну кімнату, яку мусив покинути, знехотя підвівся зі стільця. Гейлі перекинувся кількома словами з Локкером по цій справі. З тяжким серцем вручив йому п'ятдесят доларів. На цьому трійця работорговців розійшлася.

Наші благородні читачі, мабуть, будуть незадоволені, що ми залучили їх до розмови такої підлої компанії, але на це треба дивитися під іншим кутом. Адже пошуки рабів-утікачів на сьогоднішній день — дуже поважна у американському суспільстві справа, одна з найпрестижніших. Якщо увесь простір між Міссісіпі й Тихим океаном перетвориться на ринок людських тіл і душ, а живий товар не перестане тікати, то работорговці і ловці втікачів скоро належатимуть до аристократії.

Поки у прибережному готелику відбувалася нарада работорговців, Енді та Сем у прекрасному настрої поверталися додому.

Дикими вигуками, гигиканням, активною жестикуляцією і мімікою Сем виявляв радість від перемоги. Він то перевертався у сідлі і їхав задом наперед, то із відчайдушним «алле-гоп!»

пересідав правильно, а то починав суворо шпетити Енді за безперервне хихотіння і всякі фокуси. А потім, захопившись за боки, сам заливався дзвінким сміхом, від якого далеко лісом котилася луна. Разом із тим вони мчали, мов вігер, і об одинадцятій вечора підкови їхніх коней цокали по всипаній гравієм доріжці, що вела до ганку панського дому. Місіс Шелбі вибігла на ганок і, перекившись над перилами, спитала:

— Це ти, Семе? А де усі решта?

— Містер Гейлі залишився у готелі. Він так стомився, місіс.

— Семе, а Еліза?

— Вона на тому березі Йордану, на землі Ханаанській, якщо так можна висловитися.

— Що ти таке кажеш, Семе! — із жахом вигукнула місіс Шелбі, відчуваючи, як слабнуть її ноги від жахливої думки... Коротше кажучи, вона неправильно зрозуміла Семів жарт.

— Так, місіс, саме так! Господь дбає про своїх рабів. Ліззі вдалося перебратися на той берег річки Огайо, та ще й так швидко, ніби сам Господь переніс її на своїй святій долоні.

У присутності господині побожність Сема ставала безмежною, він щедро приправляв свою мову яскравими порівняннями та образами.

— Семе, підійди-но,— гукнув містер Шелбі, виходячи на ганок.— Розкажи до пуття, як усе було. Та заспокойтеся, Емілі! — Він обійняв дружину за стан.— Ви вся тремтите. Не варто так хвилюватися. Ох ця мені зайва чуйність!..

— Зайва чуйність?.. Хіба я не жінка, не мати? Хіба ми обоє не відповідаємо перед Богом за бідолашку Елізу? Господи, прости нам цей гріх!

— Гріх, Емілі? Ми вчинили так, як того вимагав обов'язок.

— А мене мучить почуття провини,— заперчила місіс Шелбі,— і жодні докази розуму не змусять моє серце відчувати інакше.

— Енді! Рухайся, чорнопикий! — прикрикнув Сем.— Відведи коней до стійла. Хіба не чуєш, мене господар кличе! — і за якусь мить він з'явився у дверях вігальні, тримаючи у руках свою пальмову панаму.

— Ну, Семе, усе по-порядку,— мовив містер Шелбі.— Де Еліза?

— Я, господарю, сам бачив, як вона перебігла по крижинах до Огайо. І так спритно, що ми не вірили власним очам та так і стояли, мов укопані. Чудасія та й годі! А на тому березі

якийсь перехожий допоміг їй видертися на суходіл. Більше я не бачив нічого, бо був густий туман.

— Ти розповідаєш неймовірні речі, Семе! Як можна перебігти ріку у льодохід?

— Гадаю, не без Божої помочі! Адже саме так усе й було. Ми утрьох — містер Гейлі, я та Енді — під'їхали до маленького готелю на березі Огайо. Я їхав трохи попереду, так мені кортіло натрапити на слід Ліззі! Так от, порівнявся я з будівлею готелю і раптом у одному із вікон бачу Елізин силует у повен зріст! А містер Гейлі і Енді вже були дуже близько. І тут, мов зумисне, вігер зірвав мою панаму, а я як заволаю — від такого вереску і труп устане... То й Ліззі почула, ще б пак!.. Почула і сахнулася од вікна, а тут саме впритул до дверей готелю над'їхали містер Гейлі та Енді. А Ліззі ухопила Гаррі та з протилежного виходу гайда на вулицю... і ну мчати просто до ріки. Тоді ми утрьох кинулися її ловити. А вона часу не гаяла й миттю опинилася біля води. О, біля берега була стрімка течія, далі дуже широке розводдя, а ще далі — крижина на крижині, одна на одну налазять, мов льодовий острів. Ми майже наздогнали Ліззі, ще мить — і містер Гейлі схопив би її, та Ліззі як завищить, як стрибне на найближчу крижину! Стрибає по льоду, кричить, тільки лід під нею тріскає, а вона козою скаче та й скаче. Господи ти мій, Боже! Я ще ніколи не бачив, щоб жінка таке витворяла! А вона ж ще не випускала з рук дитини.

Бліда від хвилювання місіс Шелбі мовчки слухала Семову розповідь.

— Слава Творцю! Еліза жива! — вигукнула вона з полегшенням, а потім розпачливо додала: — Та що ж чекатиме на неї далі?

— Господь не покине її, — сказав Сем, набожно закотивши очі. — Це провидіння. Місіс завжди нас повчала, що ми — зняряддя Божого задуму. Якби не я, містер Гейлі уже разів десять упіймав би Ліззі. А хто навмисно відв'язав коней, а потім недоладно ганявся за ними аж до обіду? А хто переконав Гейлі проїхати зайвих 5 миль? Та якби не я, він би її вже сто разів схопив, як хорт лисицю. Це провидіння Господнє...

— Е, друже, гляди, щоб не довелось тобі шкодувати через таку самодіяльність! Я не терпіму, щоб мої люди поводитися так із джентльменами! — мовив містер Шелбі, силуючись виглядати якомога суворіше.

Але негра так само важко залякати удаваним гнівом, як і дитину. Цих не обдуриш! Негри відчують фальш. Тож Сем не злякався погроз свого господаря, але для порядку скорчив покаянну мармизу і далі слухав господаря, притримуючи язика.

— Правильно, все правильно! Каюся, я вчинив погано. Це ж ясно, як Божий день, не можна попускати таких витрибеньків. Я й сам це прекрасно розумію. Але нещасний негр нічого не може вдіяти з собою, іноді його так і комизить утнути щось таке, чого не можна, особливо тоді, коли люди, як оце містер Гейлі, починають перегинати палку. Хіба ж він

джентльмен? Ми справжніх джентльменів звикли бачити з дитинства, і розрізняємо, хто джентльмен, а хто ні!

— Гаразд, Семе,— сказала місіс Шелбі,— оскільки ти визнав свою провину, можеш піти до тігоньки Хлої і попросити у неї перехопити, що там залишилося від обіду. Гадаю, ви з Енді добряче зголодніли.

— Довіку не забуду вашої доброти, місіс! — Сем поспіхом уклонився господарям і щез за дверима вігальні.

Так, Сем умів використовувати будь-яку ситуацію у своїх інтересах. Будь-що він міг перекрутити з ніг на голову, якщо було треба. Так сталося і цього разу. Задовольнивши господарів своєю покірністю та богобоязливістю, він начепив свою панаму набакир і швидко покрокував у напрямку тігоньчиних володінь, мріючи похизуватися серед своїх. Він думав: «Сьогодні цим неграм буде що послухати! Я їм таке розповім... Надовго вони запам'ятають Сема-героя». А поки він, поспішаючи туди, марнославно тішився, ми маємо віддати шану його персоні: якби з таким даром Сем потрапив у політичні кола будь-якого суспільства, то він би не пас там задніх! Недарма ж Сем обожнював супроводжувати містера Шелбі на політичні зібрання. Він ставав десь за огорожею або залазив на дерево і досхочу слухав ораторських промов, а потім збирав довкола себе побратимів, які теж приїхали зі своїми господарями, і тоді оратором був уже він. Кривляючи поліпиків, він майстерно передавав усе ними сказане, при цьому зберігаючи серйозність і урочистість викладу. О, тоді Сем почувався зіркою! Бувало й так, що до чорношкірої аудиторії приєднувалися й білі, і тоді всі разом сміялися над Семовими виступами, підморгували йому, і це для нього була найвища похвала. Красномовство Чорний Сем вважав своїм покликанням, тож ніколи не втрачав нагоди покрасуватися у цій ролі.

Та ось Сем уже дійшов до хатинки дядька Тома, точніше, вже тепер до хатинки тігоньки Хлої. Ту т доречно повідомити читачеві, що Сем і тігонька Хлоя давно зайняли ворожі позиції, чи радше холодні. Але цього разу Сем не мав наміру поглиблювати ворожнечу, адже йому страшенно хотілося їсти після важкого дня. Він вирішив бути миролюбним і приязним. І хоча точно знав, що наказ господарів без зайвих слів буде виконаний Хлоєю, він вважав доцільним зробити так, аби Хлоя сама захотіла нагодувати його смачніше, ніж зазвичай. І він переступив поріг хатинки, сповнений смиренної покірності перед долею, яка наслала на нього тяжкі муки за допомогу ближньому. Він прийшов і натхненно розповів, чому завігав до її хатинки у таку пізню годину, тим самим визнавши, що без неї, головної кухарки, усе обійстя Шелбі приречене на голодну смерть.

Спрацювало! Це була легка перемога. Жоден громадянин, навіть найбільший простак, так легко не піддавався на хитрощі мудрого політика під час передвиборної кампанії, як

повелася на Семові лестощі тігонька Хлоя. Навіть блудного сина, який повернувся до батьківського дому, приймали не так щедро. Хлоя заходилася коло Сема, як рідна мама. Перед ним мов з-під землі виросла велика полив'яна миска з усілякими смачнучими наїдками, які залишилися після обіду господарів. Апетитна шинка, золотаві маїсові коржі, окрайці пирогів, курячі крильця та стегенця — все це виглядало для Сема як вишуканий натюрморт для поціновувача живопису. Він із виглядом царя у трапезній залі сидів за столом у кухарчиній хатці, і великодушно ділився розкішним частуванням із Енді, який примостився по праву від нього руку.

Але вони були тут не самі. Сюди злетілися, мов комашки на ліхтарне світло, усі негри дому Шелбі, щоб послухати від очевидців та учасників подій цього насиченого дня, як все відбувалося. Це був Семів зоряний час слави. Ще мить — і його увінчають лаврами. Він розповідав про свої подвиги, щедро прикрашаючи історію й не дуже правдоподібними деталями. Тепер він нічим не відрізнявся від балакунів, які роблять шоу на рівному місці. Оповідка Сема супроводжувалася вибухами реготу його друзів. Сміх дорослих заражав діглахів, які понабивалися у кожен кут, а деякі від сміху аж качалися по підлозі. Але автор тримав марку і не дозволяв собі сміятися, хіба лиш інколи театралью заковчував очі і підморгував слухачам, не втрачаючи при тому серйозності і зберігаючи піднесено-повчальний тон.

— Отже, побратими,— виголосив він, розмахуючи стегном індички,— тепер ви й самі переконалися, до чого треба вдаватися людині, яка вирішила стати на захист усіх пригнічених і принижених... Але це велика справа, і вона того варта! Адже відтепер той, хто зачепить когось із нас, образить увесь наш народ! Це принципово. Кожен работорговець, якому заманеться купувати наших людей, буде мати справу із Чорним Семом! Я усіма силами протистоятиму його гріховному наміру! Йдіть до мене, браття, зі своєю бідою! Сем стане за вас горою, Сем захищатиме ваші права до останньої краплі крові...

— Стривай-но, Семе... — витріщився на нього Енді.— Чи не ти сьогодні зранку рішуче збирався допомогти містерові Гейлі впіймати Ліззі? А тепер?..

— Послухайся моєї поради, Енді,— гордовито відповів на цей закид Сем.— Не берися судити про те, чого не розумієш. Ви, молодь, взагалі-то непогані, але ж нічогісінько не тямите у принципах!

Енді винувато затих, прибитий незрозумілим словом «принципи», яке подібно вплинуло і на присутніх тут його ровесників. А Сем спокійно рик далі:

— Совість у мені прокинулася, совість... Вирішивши ловити Ліззі, я був певен, що цього хоче господар. А у господині, як виявилось, з цього приводу були зовсім інші

думки. Оскільки у нашому домі завжди вигідніше ставати на бік господині, то моя совість і прокинулася. Я людина принципова і ніколи не зраджую своїм переконанням. У мене є совість,— на цих словах Сем здійняв руку, тримаючи, мов прапор, курячу шийку.— Який сенс у принципах, якщо їх не дотримуватися? На, Енді, кісточку, я її ще не до кінця обсмоктав.

Аудиторія слухала Сема, повідкривавши роти, тож він мусив продовжувати:

— А щодо стійкості духу, друзі мої, це складне питання, тут не кожен сильний,— заплутував Сем думки, як тільки міг.— От, до прикладу, сьогодні людина хоче чогось одного, а завтра — зовсім іншого. Що кажуть про таку людину? Правильно, що вона не має стійкості духу. Ану, Енді, подай-но мені оладки... а тепер вдумаймося. Маю надію, що леді й джентльмени пробачать мені такий буденний приклад. Так от, припустімо, що я забажав вилізти на копицю сіна, підставив до неї драбину — а в мене ніц не виходить. Тоді я беру цю драбину і підставляю її з протилежного боку копиці. І легко на неї залажу. Скажете, що у мене нема стійкості духу? А от і є! Адже я таки зробив по-своєму і виліз на копицю, ясно вам?

— Хіба що на це у тебе і стане тієї стійкості,— прошипіла тігонька Хлоя, для якої цей театр був як сіль на рану.

— Так, друзі, так! — мовив на завершення Сем, сповнений по вінця, якщо так можна висловитися, і їжею, і славою.— Так, пани і представниці прекрасної статі! Я маю принципи і цим пишаюся! У наш час без принципів кроку не ступиш (як і в будь-які часи, між іншим). Я за свої принципи горою! Хай мене живцем спалять або й четвертують, нічого не боюся! Так і скажу, мужньо терплячи муки: «Забирайте хоч усю мою кров до останньої краплі, та я не поступлюся своїми принципами!»

— Гаразд, гаразд,— сказала тігонька Хлоя,— принципів ти наш, не завадило б тобі узяти на озброєння ще один принцип: лягати вчасно і не тримати до ранку тут людей! Ану марш звідси, інакше усім дістанеться на горіхи!

— Негри! — виголосив Сем, благоговійно змахнувши панамною.— Прийміть моє благословення. Ідіть по своїх домівках і не грішіть!

Отримавши напутнє слово, зібрання покірно розійшлося.

Розділ IX. Сенатор — теж людина

У каміні затишної вігальні весело потріскували дрова, язики полум'я відбивалися на боках чашок та блискучого чайника, які стояли на столі й очікували часу чаювання. Сидячи на килимі біля вогню, сенатор Берд знімав чоботи, щоб приміряти нові пантофлі, які йому вишила дружина за його відсутності через засідання Сенату. Місіс Берд, втілення

безмежного щастя, слідкувала, як слуги накривають на стіл і жартома сварила діглахів за їхні витівки, від яких усім матерям немає спокою від самого початку свігобуття.

— Томе, облиш дверну ручку!.. Мері, Мері! Не тягни кішку за хвоста — їй боляче!.. Вона тебе дряпне... Джиме, ану злязь зі столу! Друже мій, як добре, що ти вдома! Ми тебе сьогодні й не сподівалися побачити! Такий приємний сюрприз... — вітала вона чоловіка, викроївши нарешті хвильку і для нього також.

— Так, так. А я оце вирішив приїхати додому бодай на нічку, відпочити як слід. Страшенно змучився, аж голова розколюється.

Місіс Берд повернулася до серванту, де стояла баночка з камфорною олією, маючи намір запропонувати чоловікові нею скористатися, проте він зупинив її:

— Ні, Мері, не треба, не напихай мене тими ліками! Чашка гарячого, ароматного чаю, трохи домашнього затишку — ось найкращі ліки для мене зараз. Ох і життя у законодавців!

Сенатор усміхався: думка, що він жертвує собою заради батьківщини, його гріла.

— А як там справи у Сенаті? — запитала його дружина, коли закінчилося чаювання.

Маємо зауважити, що місіс Берд досі Сенатом не переймалася, по-жіночому мудро вирішивши, що їй вистачить власних справ на кожен день. Це запитання дещо здивувало чоловіка, проте він, піднявши брови, відповів:

— Та наче нічого особливого.

— А чи правда, ніби Сенат ухвалив закон, який забороняє давати прихисток і харчі нещасним неграм-утікачам? Я вже давно про це чула, та досі не йму віри, що таке можливо.

— Мері, з якого дива ти зацікавитися політикою?

— До чого тут політика? Вона мені зовсім нецікава! Мова про нечувану жорстокість, яка суперечить християнській моралі! Я сподіваюся, мій друже, що ви цього закону не пропустите!

— Але Сенат і справді вже ухвалив закон, який забороняє допомагати невільникам, які намагаються утекти за межі Кентуккі. Останнім часом ці аболіціоністи так знахабніли, що у штаті вже серйозно замислилися, як запобігти усім цим рухам вольності.

— То ж невже не можна буде цим бідолахам запропонувати притулок бодай на одну ніч, нагодувати їх, дати щось зі старого одягу і відправити по-християнськи далі у путь, яку вони для себе обрали?

— Не можна, моя люба. Бо саме це і означає «допомагати неграм-утікачам» і «сприяти їхній втечі».

Місіс Берд була скромною, сором'язливою жінкою. Блакитноока, вона мала ніжне, як персик, обличчя і м'який лагідний голос. Така зовнішність видавала те, що дружина сенатора до сміливиць не належала. Навіть індик своїм бульканням міг примусити її утікати, а дворовому псові було досить лиш показати зуби, щоб вона здалася без бою. Чоловік і діти були для жінки цілим світом, який вона оберігала своїм добром і ніжністю, а не наказами і материнським авторитетом. Тільки одне могло її вибити із рівноваги — навіть найменший вияв жорстокості викликав у жінки праведний гнів, що надзвичайно контрастував із її неконфліктним характером. Місіс Берд була великодушною, поблажливою матір'ю, але її сини назавжди закарбували собі у пам'яті той день, коли вона покарала їх за те, що вони разом із сусідськими хлопчиськами закидали камінням беззахисне кошеня.

«Ото я тоді страху натерпівся! — розповідав пізніше маленький Білл. — Я подумав, що мама збожеволіла, бо накинулася на нас, мов дика кішка, набила і відправила спати без вечері. Я лежу, намагаючись заснути, а за дверима мама плаче... Від того мені так тяжко на душі стало... Хочу вам сказати, — мовив він на закінчення, — ми більше ніколи не знущалися над кошенятами».

Почувши чоловікову відповідь, місіс Берд спалахнула багрянцем, що їй було до лиця, і чітко запитала:

— Джоне, ззнавайся як на духу: ти як християнин теж вважаєш цей закон справедливим?

— А якщо я скажу «так», Мері? Що, уб'єш мене?

— Ну, пане сенатор, цього я від тебе не очікувала! Невже ти голосував за цей нелюдський закон?

— Го-ло-су-вав, мій чарівний політик!

— Як не соромно! Який жахливий, несправедливий закон! Я буду першою, хто його порушить, за першої ж нагоди. До чого ж дійшло наше суспільство, якщо жінка не має права нагодувати й зігріти нещасну, бездомну, обездолену і просто голодну людину лише тому, що вона — чиясь власність і за свого життя не зазнала нічого, крім батога, лайки і наказів!

— Моя люба Мері, послухай-но, твої почуття мені зрозумілі, і за таке співчутливе серце я кохаю тебе ще більше. Але прислухайся до здорового глузду, зрозумій, ці сентименти недоречні. Йдеться про спокій у суспільстві, заради якого ми маємо поступатися певними особистими поглядами.

— Джоне! Політик з мене нікудишній, це правда. Проте я уважно читаю Біблію, і там чорним по білому написано: голодного нагодуй, голого зодягни, засмученого утіш.

І я чинитиму так, як велить Святе Письмо!

— Але якщо цими вчинками ти нашкодиш суспільству...

— Той, хто кориться Господові, суспільству не загрожує! Виконання його волі — найправильніший шлях.

— Слухай, Мері, зараз я тобі доведу...

— Усе це маячня, Джоне! Можеш повчати мене хоч до світанкової зорі, я все одно з тобою не погоджуся. Скажи мені краще:

ти б зміг прогнати від дверей свого дому голодну, скрючену від холоду людину лише тому, що це утікач? Відповідай, зміг би?

Задля правдивості мусимо зазначити, що на щастя чи на біду наш сенатор від природи був дуже доброю, співчутливою людиною і не відмовляв людям у допомозі, якої вони потребували і яку він міг надати. Тож зараз його було затиснуто у глухий кут власною дружиною, якій було пречудово відомо, який він добряк. Єдине, що він міг зараз зробити — це тягнути час. Він протягнув багатозначне «гм-м!», кашлянув кілька разів, витягнув із кишені хустинку і почав зосереджено протирати окуляри. А місіс Берд, переконавшись, що суперник пасує, наступала далі, скориставшись своєю виграшною позицією:

— Хотіла б я бачити, як ти це робитимеш, дуже хотіла б, о Джоне, бачити, як ти проганятимеш жінку, яка взимку постукає у наші двері, коли надворі вируватимуть хурделиця і заметіль! Може, ти ще й затримаєш її, щоб передати поліції?! Це, Джоне, так на тебе схоже! — безжально іронізувала вона.

— Я й не сперечаюся, це важко... Але обов'язок... — повільно замимрив містер Берд.

— Що ти таке кажеш, Джоне? Наш обов'язок суперечить цьому законові! Нехай господарі краще поведуться зі своїми неграми, тоді вони й не тікатимуть від них! Якби у мене, не дай Боже, були раби, я б не хвилювалася, що вони втечуть. Від добра не тікають, запевняю тебе! А якщо негр все-таки вирішить рятуватися, то такого натерпиться на своєму шляху, що цькувати його з-за кожного повороту просто ницо! Ні, я вашому закону не коритимуся!

— Мері, Мері, вислухай мене! Треба міркувати тверезо!

— Ти знаєш, Джоне, як я не люблю щось комусь доводити, нав'язувати свою думку — та ще на таку тему! Ви, політики, повсякчас мудруєте, коли йдеться про найпростіші речі, а насправді це просто слова, яким надано статусу законів. Я ж тебе наскрізь бачу! Ти сам відчуваєш, що Сенат ухвалив несправедливий закон, і не будеш діяти згідно з ним.

У цей кульмінаційний момент їхній чорний слуга Каджо прочинив двері до вітальні і попросив місіс пройти до кухні. Наш сенатор відчув неабияке полегшення і, провівши дружину поглядом, у якому вигадливо сплелися пригнічення і лукавинка, сів у крісло і поринув у читання газети.

Але насолоджувався він недовго. Скоро з-за дверей долинув схвильований голос місіс Берд:

— Джоне, Джоне! Ходи-но сюди!

Відклавши газету, містер Берн театральньо зітхнув і пройшов на кухню, де зупинився на порозі, мов укопаний. Те, що він побачив, вразило його.

Зомліла тендітна молода жінка в обідраній зледенілій сукні лежала на двох складених до купи стільцях. Вона була боса, від панчіх лишилися самі дірки, а зі свіжих ран на ступнях цівками струменіла кров. Риси її обличчя свідчили, що вона належить до гнаної нації. Хіба могла людина із серцем залишитися байдужою до їхньої скорботної краси?! Холодна непорушність її обличчя змусила сенатора здригнутися. Він стояв і мовчав, затамувавши подих. Його дружина і єдина їхня чорна служниця Діна, клопоталися коло бідолашки, намагаючись привести її до тями, а старий Каджо тримав на колінах маленького хлопчика і, знявши з нього черевички і панчохи, розтирав його замерзлі ноженята.

— Дивлюся на неї — і серце розривається від жалю! — сказала тігонька Ді.— Як з холоду в тепло потрапила, одразу й зомліла. Увійшла до кухні — ще ніби нічого, говорила. Переступила поріг: «Чи можна у вас погрітися?» я навіть не встигла запитати, звідки вони з дитиною прийшли, а вона раптом ляп на підлогу... Руки має ніжні, певно, чорної роботи не бачили...

— Ой, нещасна! — співчутливо прошепотіла місіс Берд, перехопивши погляд її темних очей. Гостя опритомніла.

За мить жах спотворив бліде обличчя жінки. Вона піднялася на ліктях і крикнула:

— Гаррі! Де він... Його впіймали?

Почувши голос матері, хлопчик зіскочив з колін Каджо і підбіг до неї.

— Він тут, тут! — полегшено зітхнула жінка.— Врятуйте нас, благаю!.. — у цих словах, звернених до місіс Берд, звучали відчай і тьнь зневіри.— У мене хочуть забрати моє дитя!

— Нічого не бійся, тут тобі нічого не загрожує,— впевнено сказала місіс Берд.

— Нехай вас благословить Господь! — прошепотіла жінка, затуливши обличчя руками, й гірко розплакалася.

Хлопчик, побачивши мамині сльози, заліз до неї на коліна і по-дитячому заходився її втішати.

Врешті-решт піклування і ласка місіс Берд, на яку, до речі, мало хто спроможний, заспокоїли жінку. Вона лягла на широку лавку, спеціально для неї постелену біля кухонного вогнища, і миттєво заснула глибоким сном, міцно обнявши змучене хлоп'я, яке теж спало. Як їй не вмовляли покласти дитину окремо, вона категорично відмовилася і навіть уві сні притискала його до грудей.

Подружжя повернулося до вітальні. Їхня перервана розмова чомусь не мала продовження. Місіс Берд мовчки узялася до в'язання, а містер Берд розгорнув газету і почав старанно удавати вдумливого читача. Виходило це у нього поганенько.

— Цікаво, хто вона? — спромігся нарешті видушити він.

— От прокинеться, трошки освоїться, і тоді ми все дізнаємося, — розважливо відповіла місіс Берд.

— Послухай, Мері... — задумливо мовив містер Берд.

— Слухаю, любий.

— Може, їй підійде якась із твоїх суконь, якщо трохи перешити? Вона, здається, вища за тебе?

Місіс Берд ледь помітно всміхнулася і відповіла:

— Щось знайдемо.

Вони замовкли, але містер Берд знову не витримав:

— Мері, послухай...

— Що, Джоне?

— Знаєш, той теплий плащ, яким ти мене укриваєш, коли я дримаю по обіді... Віддай його їй, знадобиться.

Цієї миті тітонька Ді зазирнула до вітальні і повідомила, що жінка прокинулася і дуже хоче поговорити з господинею.

Містер і місіс Берд пішли у кухню разом із двома старшими хлопчиками (меншенькі на ту пору вже, мабуть, бачили десятий сон).

Жінка сиділа на лавці біля печі, непорушно вдивляючись у вогонь. Від її збентеження не лишилося й сліду.

— Ти хотіла зі мною поговорити? — лагідно запитала місіс Берд. — Сподіваюся, тобі краще, бідолашко?

Відповіддю було довге, судомне зігхання. Жінка підняла на місіс Берд темні очі, і в цьому погляді було стільки смутку та благання, що він розчулив сенаторову дружину аж до сліз.

— Не бійся, ми — друзі. Розкажи, звідки ти, що тебе змусило пуститися в дорогу?

— Я прибігла з Кентуккі.

— Коли? — поцікавився містер Берд.

— Нині.

— Як же ти сюди потрапила?

— Перейшла крижинами.

— Як?! — вигукнули разом усі присутні.

— Так, крижинами, — повільно повторила жінка. — Господь мені допоміг, бо іншого виходу у мене не було... За мною гналися.

— Господи Боже! Місіс! — вигукнув Каджо. — Адже льодохід вже почався, між льодинами вода так і вирує!

— Я все бачила і розуміла! — зблиснувши очима, впевнено заговорила жінка. — І все одно побігла. Я ні на що не сподівалась, не могла надіятися, що дістануся берега, але мені було байдуже — чи йти по льоду, чи померти на місці. І Господь мені допоміг. Якби тільки люди знали, як він може допомогти в біді!

— Ти невільниця? — прямо запитав її сенатор.

— Так, сер. Мій господар із Кентуккі.

— Він погано поводився з тобою?

— Ні, сер, він дуже хороша людина.

— Отже, у всьому винна господиня?

— О ні, сер, ні! Я від неї знала лише добро.

— То що ж змусило тебе тікати з хорошого дому, наражаючи себе і дитину на смертельну небезпеку? — запитала місіс Берд.

Утікачка пильно подивилася на місіс Берд, і та помітила, що нещасна перебуває у глибокій скорботі.

— Пані, скажіть, — мовила вона раптом, — ви розумієте, що значить для жінки втратити дитя?

Такого питання не чекав ніхто, а воно сипонуло сіллю на свіжу рану подружжя. Якийсь місяць тому Берди поховали крихітного сина.

Містер Берд різко розвернувся і відійшов до вікна, а місіс Берд зайшлася у невтішному плачі, а потім, опанувавши себе, спитала:

— Чому ти про це питаєш? Я знаю, що це таке. Нещодавно помер наш хлопчик.

— Тоді ви зрозумієте мене. Я втратила двох, одне за одним... я залишила їхні могили там, в Кентуккі, а це (вона вказала на Гаррі) — моя єдина втіха. Я не відпускаю його ні на крок від себе. Він моя гордість, моя розрада, та його хочуть у мене забрати... Продати на

Південь! Ви лише вдумайтеся, пані! Продати дитину! Хіба з цим може змиритися материнське серце? Хіба можна таке пережити? Я втекла вночі, щойно дізналася, що всі папери уже підписано і мій синочок скоро залишить мене. За мною гналися троє — работорговець, що купив Гаррі, і двоє слуг мого господаря. Вони були за декілька кроків від нас, і я скочила на лід... Як мені вдалося перебратися на протилежний бік, сама не знаю... Пам'ятаю лише, що якийсь добрий пан протягнув мені руку і допоміг вийти на берег.

Розповідаючи все це, жінка навіть не плакала. Сльози свої вона вже вилила. Ті ж, хто слухав цю розповідь, відгукнулися на неї усім серцем, кожен по-своєму. Хлопчики — сини господарів — зашморгали носами і заходилися нишпорити по кишенях, шукаючи носових хустинок, яких, ясна річ, там ніколи не було. Коли пошуки не принесли очікуваних знахідок, діплахи повстромлювали голівки матері у коліна і розревлися, витираючи очі і носи просто її сукнею. Місіс Берд затулила обличчя хустиною. Тігонька Діна, не витираючи сліз, що котилися по її чорних щоках, голосно, мов на молитовному зібранні, повторювала: «Господи! Змилуйся над нами!» Старий Каджо корчив неймовірні гримаси і час від часу палко приєднувався до вигуків тігоньки Діни. А наш сенатор, будучи державним діячем, не міг відкрито, як прості люди, плакати, тож вимушено повернувся до усіх спиною, втупивши погляд у вікно, відкашлявся, протер окуляри і демонстративно висякався. Це здивувало би будь-кого зі знайомих цього пана, якби вони стали свідками такої сцени.

— Чому ж ти стверджуєш, що твій господар хороший? — раптом вигукнув він, ковтнувши сльози, які стискали йому горло.

— Я завжди так казатиму! Вони обоє хороші, але... Так склалися обставини. Господар увіз у великі борги і повністю залежачи від однієї поганої людини, був змушений йому поступитися. Я чула, як вони про це розмовляли з господинею, як вона заступалася за рабів, але господар сказав, що вже запізно, всі папери вже готові і передані тій людині. Тоді я взяла дитину і втекла з дому. Я все одно не житиму без нього, він один наповнює моє життя змістом.

— А чоловік у тебе є?

— Так, але у нього інший господар, дуже злий і жорстокий. Він не відпускав чоловіка до мене, мучив його, погрожував продати на Південь... Із ним ми, мабуть, ніколи вже не побачимося...

Неуважний свідок цієї розповіді міг би подумати, що жінці байдуже до чоловіка, що розлука не тривожить її, — так спокійно вона про це говорила. Але її тривожні смутні очі вказували протилежне.

— Куди ж ти тепер, бідолашко? — запитала місіс Берд.

— До Канади... Але де вона — я не знаю. Чи далеко звідси? — і вона довірливо глянула на місіс Берд.

— Нещасна! — вихопилося у господині дому.

— Напевно, дуже далеко?..

— Далі, ніж ти собі уявляєш, — чесно відповіла місіс Берд. — Але ми постарасмося тобі допомогти. Ді, постели їм у своїй кімнаті. До ранку ми щось придумаємо. А ти, голубко, не журися, спокійно спи, набирайся сил і покладайся на Господа — він тебе захистить.

Місіс Берд із чоловіком повернулися до вігальні. Вона сіла у крісло-гойдалку і, повільно погойдуючись, задумливо вдивлялася у камін. Містер Берд міряв кроками кімнату і бурмотів собі під ніс:

— От ситуація, що ж робити?

Нарешті він зупинився і заявив дружині:

— Ось що, моя люба, їй доведеться покинути наш дім сьогодні ж. Цей работорговець заявиться тут не пізніше завтрашнього ранку, він часу не гаятиме. Якби вона була сама — ще якось би викрутилися, сховали б, поки він не піде, але ж дитина... Його не зв'яжеш і рота не затулиш: висунеться у вікно чи у двері — і все, пиши пропало! А якщо їх знайдуть у моєму домі? Ні! Вирішено, їм треба вирушати звідси нинішньої ночі!

— Вночі? Та як же, куди?

— Я знаю куди, — сказав сенатор, беручись за чобіг. Натягнувши один до половини, він обома руками обхопив коліно і тривожно замислився: — Неприємна справа! — і він продовжив натягувати чобіг, а тоді взявся за другий, зосереджено вивчаючи візерунок на килимі. — Але допомогти таки треба, хай йому грець! — Містер Берд швидко взув другий чобіг, випростався й підійшов до вікна.

Місіс Берд була дуже тактовною і ніколи б не дозволила собі шприкнути когось докором «Ага! Я ж казала!» і тепер вона не зраджувала своїй миролюбній натурі, хоча її серце вистукувало таки тріумфально. Їй кортіло дізнатися, куди поведе чоловік цих людей, проте вона вирішила дочекатися, поки він, господар становища, сам поділиться із нею своїми планами.

— Бачиш, у чім річ, — заговорив нарешті містер Берд, — один із моїх давніх клієнтів, Ван-Тромп, відпустив усіх своїх рабів на волю, поїхав геть з Кентуккі і придбав собі обійстя приблизно за сім миль звідси, вгору за течією. Це десь у лісі, туди ніхто не навідується без потреби, та й знайти його не так і просто. Там вони будуть абсолютно забезпечені. Але погано, що вночі її туди ніхто не зможе повезти, окрім мене.

— Чому? У нас же є Каджо! Він чудовий кучер.

— Так і є, але доведеться двічі перебиратися через річку вбхід, а це небезпечно. Я не раз їздив там верхи і добре знаю це місце. Вирішено, їду. Нехай Каджо десь опівночі приготує коней, але без зайвого шуму, а я сам її відвезу. Потім він проведе мене до найближчого готелю, де можна перехопити нічний диліжанс на Колумбус, і все виглядатиме так, ніби я прибув просто з дому. А зранку мене побачать на засіданні... Але як же я там почуватимусь після цих подій! Та нічого не вдієш, якось протримаюсь.

— Ти прислухався до голосу серця, Джоне,— ніжно сказала місіс Берд, кладучи свою крихітну долоньку на руку чоловіка.— Я ж тебе знаю краще, ніж ти сам.

На очах у жіночки зблиснули сльози, і вона була такою красивою у цю мить, що сенатор подумав: «Який же я все-таки мудрий, якщо мною пишається таке миле створіння!» Що ж йому залишалося робити? Хіба піти і дати розпорядження щодо екіпажу. І він пішов. Та, не дійшовши й до дверей, повернувся до дружини і нерішуче промовив:

— Не знаю, як ти до цього поставишся, Мері, але у нас у комоді стільки речей нашого... Нашого маленького Генрі... — не договоривши, містер Берд різко крутнувся і вийшов із кімнати, зачинивши за собою двері.

А його дружина повільно увійшла до кімнати поруч зі спальнею, засвітила на комоді свічку і, діставши зі скриньки ключа, відімкнула верхній ящик і гірко задумалася. Обидва хлопчики, які хвостиком ходили за нею, мовчки спостерігали, що робить мама.

Мати, яка зараз читає цю книжку, а в твоєму домі нема скриньки або ящика, доторкнутися до яких для тебе означає те саме, що розрити маленьку могилку? Якщо ні, то ти навіть не уявляєш собі, яка ж ти щаслива!

Місіс Берд нерішуче висунула шухлядку. Там лежали найрізноманітніших фасонів курточки, фартушки, стосики дитячих панчішок і навіть пара витертих на носочках черевичків, дбайливо загорнутих у папір. Поряд із одягом — іграшки: коник, візок, дзига і м'ячик. Усі ці пам'ятні речі безліч разів були омиті материнськими сльозами. Місіс Берд присіла на стілець і, закривши обличчя руками, знесилено заплакала. Сльози текли поміж її пальчиками і капали просто у шухляду. Наплакавшись, вона підняла голову і квапливо почала відбирати найнеобхідніші у дорозі речі. Усе те вона зав'язала у дорожній вузлик.

— Мамо,— порушив мовчанку старший син, обережно торкнувшись її руки,— ці речі ти також вирішила віддати?

— Любі мої,— відповіла вона м'яко,— наш маленький Генрі, напевно, дивиться на нас із небес і радіє, що ми робимо саме так. Досі я не могла себе примусити просто так віддати його речі, але тепер я знаю, що їх отримає мати, якій у стократ гірше, ніж мені. Нехай на неї зійде Господнє благословення разом із цими речами!

Таки є ще у грішному світі прекрасні душі, що власні болі обертають благом для інших. Такі люди, схоронивши у сирій землі свої надії, поливаючи їх гіркими сльозами скорботи, вирощують чарівні квіти добродітності, помічне зілля для знедолених. Саме такою була ця смиренна жінка, яка сиділа, мовчки ковтаючи сльози, і при світлі свічки збирала речі для сина нещасної Елізи. А кожен її доторк до речі померлого сина відбивався у жіночій душі болем втрати, яку ані повернути, ані забути неможливо...

Потім місіс Берд відкрила гардероб, дістала звідти дві-три сукні, наготувала собі голку, ножиці, наперсток і нитки. Вона заходилася переробляти ці сукні для утікачки, як порадив їй чоловік. Копітка робота затягнулася допізна. Коли старовинний годинник, який стояв у одному з кутів кімнати, де шила місіс Берд, пробив північ, вона почула знадвору ледь чутний стукіт коліс. У цю ж хвилину до вігальні зайшов містер Берд з перекинутим через руку плащем.

— Мері, розбуди її,— попросив він дружину і додав: — Час вирушати в дорогу.

Місіс Берд поспіхом склала у маленьку валізку щойно перешиті речі, і попросила віднести у коляску, а сама пішла до покоїв тітоньки Діни.

За декілька хвилин Еліза вийшла на ганок з дитиною на руках. Вона була зодягнена у подаровані їй плащ, капор і шаль. Місіс Берд провела Елізу та Гаррі до підніжжя коляски, а сенатор допоміг їм сісти усередину. Еліза з вікна простягнула руку, таку ж тендітну та ніжну, як і простягнута їй назустріч рука її благодійниці. Великі темні очі молодої матері невідривно дивилися на постать місіс Берд, губи її здригнулися, але вона не могла вимовити ані слова,— лиш виразно кивнула на небеса, а потім різко відкинулася на сидіння і затулила руками обличчя. Кучер закрив дверцята, зайняв своє місце, і карета рушила.

У якому ж становищі опинився наш сенатор-патріот, який увесь попередній тиждень тільки те й робив, що спонукав законодавчу комісію штату ухвалити жорсткіші закони до утікачів, а також до тих, хто буде із ними у змові і сприятиме втечам!

Шанований у своїх колах сенатор Берд був не гіршим оратором за своїх вашиґтонських колег. Як велично він сидів, засунувши руки в кишені, і висміював сентиментальність тих, хто заради жменьки жалюгідних утікачів готовий жертвувати інтересами цілого штату!

Він був хоробрый, як лев, у подібних суперечках своїм красномовством він переконував не лише колег, але й себе самого. Слово «утікач» було для сенатора якимсь беззмістовним, бо уявлялося йому газетною фотографією людини із подорожнім вузликом на жердині та стандартним підписом: «Він утік від господаря». Досі містер Берд не відчував на собі силу впливу справжнього горя, яке відбивається у благальнім погляді

знедоленої людини, тремтінні її руки, сповненому відчаєм й розпукою голосі... Досі він не замислювався над тим, що тікати може і збідована мати, і беззахисна дитина, як-от та, кому віддано шапочку їхнього крихітки Генрі, таку до болю знайому, рідну шапочку, що якраз підійшла!

На щастя, серце сенатора Берда було не кам'яне, тож його патріотизм не витримав серйозного випробування, що перед ним постало. Проте не радимо вам, друзі з Південних штатів, засуджувати чуйного сенатора Берда. Адже він лише людина, і багато хто з вас вчинив би так само на його місці — ми у цьому більш ніж упевнені. Автор знає, що у Кентуккі та Міссісіпі є благородні, великодушні люди, які допомагають тим, хто до них звертається зі своєю бідю.

А щодо сенатора, то скоєний ним політичний гріх йому довелося спокутувати тієї ж таки злощасної ночі.

Напередодні описуваних подій у місцевості, де вони відбувалися, пройшли тривалі зливи. Грунт у районі Огайо був м'який і рихлий, тож від такої кількості води він перетворився на непрохідне багно. Шлях, яким їхав сенатор — так звана «залізна дорога», по якій, однак, ніколи не мчали поїзди. «Як це розуміти?» — поцікавляться подорожні, у яких словосполучення «залізна дорога» асоціюється зі швидкістю та зручністю пересування.

Тож пояснюємо для нетутешніх друзів, зокрема із Східних штатів: на території благословенного Заходу країни дороги вимощують неструганими колодами, викладають їх у ряд, а зверху засипають землею, дерном — тобто усім, що є під рукою. Наївні тутешні люди справді вважають їх дорогами, придатними для подолання відстані між пунктами відправлення і призначення, і сміливо вирушають у путь. Та проходить трохи часу і дощі розмивають землю і все, що за геніальним задумом будівельників мало би надійно утримувати колоди укупі. Колоди косо-криво розходяться, а канавки між ними заповнюються в'язким болотом.

Саме такою дорогою віз нещасних своїх гостей наш сенатор. Поки ніщо не віщувало біди, він розважався, міркуючи на морально-етичні теми. Але думки у голові не трималися, адже коляску то різко підкидало, то небезпечно перехилило, то занадто вдушувало у болото. Тож усім пасажирам, навіть шановному сенаторові, доводилося прилаштовуватися до такої не вельми комфортної їзди, займаючи дивні пози, аби хоч якось втриматися на своїх місцях. І у один із таких моментів усі раптом зрозуміли, що таки застрягли! Кожо вйокає на коней, і ті кілька разів рвучко смикаються, але марно, а терпіння сенатора тим часом потроху вичерпується. Раптом коляска вирівнюється, та за мить передні колеса провалюються у брудну кашу. Пасажири скочуються уперед,

капелюх сповзає сенаторові на очі і йому починає здаватися, що він — свічка, яку загасили ковпачком. Дитина перелякалася і заплакала. Каджо вже майже благає коней, а вони пручаються, кидаються то праворуч, то вліво, за що раз у раз дістають батогами. Ще одна спроба — і цього разу у багні опинилися й задні колеса. Сенатора, жінку і дитину відкинуло на задні сидіння. Містер Берд ліктем зачіпає Елзін капор, її ноги опиняються на його капелюсі, що чомусь лежить на підлозі. Та нарешті трясовину вдалося проїхати, коні, відпочиваючи, зупинилися. Сенатор піднімає з підлоги капелюха, жінка поправляє на голові капор і заспокоює свого сина, і усі вже готові до наступних випробувань. Минає ще кілька хвилин, і все повторюється: коляска пірнає то задніми, то передніми колесами у прогалини між колодами, завалюється набік, трясеться аж до вершечка кабіни.

Пасажири вже майже звикли до того, що коляска хоч поволі, але таки вирівнюється і просувається уперед. Та у якийсь момент подорожі коляска зупинилася, Каджо відчинив дверцята і сказав:

— От біда, сер! Загрузли! Навіть не знаю, як ми з цієї халепи виберемося... Доведеться жердинами підважувати.

Доведений до відчаю, сенатор обережно вийшов із кабіни, намагаючись вивільнитися, втратив рівновагу і упав просто в болото. Коли Каджо допоміг йому підвестися, на сенатора не можна було дивитися без співчуття.

Та годі про це, читачі, мабуть, вже змудилися від опису невдач наших мандрівників. Люди, які подорожували Західними штатами, поспівчують нашим героям, адже їм теж доводилося серед ночі висмикувати ломаччя з придорожніх тинів і підважувати ними колеса своїх екіпажів, загрузлих у багні. Що ж, це зайняло у наших друзів чимало часу і забрало багато сил та нервів.

Глибокої ночі їм вдалося витягнути усю в болоті коляску на рівну дорогу, яка привела їх до броду. Нарешті вони перейшли річку і зупинилися біля дверей великої ферми.

Та не так просто, як їм здавалося, було розбудити її мешканців, довелося застатися терпінням й виявити неабияку наполегливість. Нарешті господар відчинив їм. Це був великий чоловік, шість футів з гаком на зріст, справжній Орсон. Він був вбраний у червону фланелеву сорочку. Його скуйовжене волосся та щетина красномовно вказували, що їх не доглядали вже багато днів поспіль. Такий вигляд не дуже привабив би будь-кого. Декілька хвилин фермер стояв насуплений, тримаючи у руках запалену свічку, і вдивлявся спросоння на нічних гостей. Сенатор довго пояснював, чому приїхав до нього о такій порі з цими людьми. А поки господар намагається збагнути, що від нього хочуть, ми опишемо його детальніше.

Отже, його ім'я Джон Ван-Тромп. Колись він був одним із найбільших плантаторів і рабовласників у штаті Кентуккі. На вигляд — як ведмідь: гігантського зросту, неймовірної сили. Але серце мав добре і співчутливе, тож рабовласницький лад, однаково ганебний і для рабів, і для їхніх власників, ніколи не був йому до душі. І одного дня чоловік вирішив скинути з душі цей камінь ... Узявши гаманця, туго набитого грішми, поїхав у Огайо, купив собі хорошу ділянку чорнозему, написав відпускні листи усім своїм рабам — чоловікам, жінкам і дітям,— порозсаджував їх на вози з усім їхнім, варто сказати, скромним скарбом і порадив, де краще влаштуватися на роботу. А сам облаштував ферму в глибині лісу, із чистою совістю оселившись там зі своєю великою родиною.

— Адже ви не відмовитеся прихистити нещасних жінку з дитиною, які рятуються від погоні? — без зайвих слів запитав його сенатор Берн.

— Звісно, не відмовлюся,— твердо відповів порядний Джон.

— Я в цьому й не сумнівався,— сказав сенатор.

— Хай тільки спробують сюди поткнутися! Ми їх зустрінемо дуже гостинно.

Я готовий,— Добродушний дядько розправив свої могутні плечі.— Я ж не один, маю семеро синів, усі мов дуби, по шість футів на зріст — о, вони їм покажуть... Передайте тим відчайдухам, що ми радо їх прийнемо у будь-який час, удень чи вночі. Наше їм вітання! — Запустивши величезні пальці у свою густу гриву, Джон голосно розсміявся.

Вимучена Еліза, ледь жива від втоми, зайшла у кухню, тримаючи на руках дитину, яка вже міцно спала. Господар освітив свічкою її обличчя, співчутливо підшморгнув носом і відчинив навстіж двері до маленької спальні поряд із кухнею. Він пройшов туди із гостею, запалив від своєї свічки ще одну і поставив її на стіл. Лише тоді звернувся до Елізи:

— Послухай, люба, тут ти можеш нікого не боятися, хай за тобою приходять хто завгодно: мене зненацька не захопиш! — і він указав їй на рушниці, що висіли на почесному місці над каміном.— Непереливки буде тому, хто забagne вріватися у мої володіння, всі у цьому краї це знають. Так що спи спокійно, ніби ти у колиці, яку гойдає мама.

Залишивши Елізу і дитину в затишній кімнатці, він підійшов до сенатора і сказав:

— Справжня красуня! Найчастіше трапляється так: що вродливіша жінка, то більше у неї причин для того, щоб рятуватися втечею, надто коли вона ще й порядна. Я це добре знаю!

Сенатор коротко переповів йому історію Елізи.

— Йой, ну що виробляють! Яке горе спігало бідолаху! — розчулився добряк. — Полюють, мов за ланню. А чого вони чекали від хорошої матері?! Слово честі, слухаючи про такі безчинства, я заледве стримуюся, щоб не наговорити чого зайвого. — Джон витер очі величезною веснянкуватою рукою. — Я роками не ходив до церкви, бо там треба було слухати, як возвеличують рабство, буцімто Біблія його виправдовує. Я людина невчена, не знаю ні івриту, ані греки. Куди мені сперечатися зі священниками! А потім я зустрів одного служителя церкви, який і ученим мужем був, і проповідником справжнім, то він казав зовсім інше. Відтоді я став істинно віруючою людиною.

Говорячи це, Джон відкоркував пляшку шипучого сидру, а договоривши, поставив її на стіл.

— Залишайтеся у мене до ранку, — гостинно запропонував він. — Я зараз розбуджу свою стареньку, вона миттю приготує вам постіль.

— Широ вам дякую, друже, — відповів сенатор. — Але мушу до ранку потрапити до Колумбусу, щоб перехопити нічний диліжанс.

— Коли так, то я вас трохи проведу, покажу кращу дорогу. Та, якою ви добиралися сюди, нікуди не годиться.

Джон зодягнувся, узяв ліхтаря і рушив попереду коляски сенатора, виводячи її на шлях, що пролягав за фермою. Прощаючись із добрим Джоном, сенатор тицьнув йому десять доларів.

— Це для неї, — коротко сказав він.

— Гарзд, передам, — так само по-діловому відповів Джон.

Старі друзі потиснули один одному руки і розійшлися.

Розділ X. Товар відправлено

На світанку того лютого дня у хатинці дядечка Тома не спали. Обличчя тігоньки Хлої і самого Тома були скорботними і невтішними. На стільці перед вогнищем висіли дві вже випрасувані чисті сорочки із грубого полотна, а третя лежала перед тігонькою Хлоєю. Вона старанно випрасовувала кожен складочку, кожен рубець, час від часу втираючи сльози, які струмками стікали по її щоках.

Том сидів за столом, підперши голову рукою. Перед ним лежала розкрита Біблія. Чоловік і жінка мовчали. Пора була рання, діплахи ще спали, притиснувшись одне до одного на низькому дерев'яному ліжку.

Том, справжній син свого знедоленого народу, був дуже добрим сім'янином. Йому надзвичайно боліла неминуча розлука з родиною. Він вийшов з-за столу, підійшов до ліжечка і довго вдивлявся у сонні дитячі личка.

— Восстанне... — гірко прошепотів він.

Тігонька Хлоя, не вимовивши й слова, продовжувала ялозити праскою по вже й без того випрасуваній сорочці, а потім відклала прасування набік і, упавши в крісло, заплакала навзрид.

— Скоріться Божій волі! Як же тут скоритися? Якби хоч знаття, куди тебе заберуть від мене, в чії руки ти потрапиш! Місіс каже, що десь за два роки викупимо. Господи милосердний, та хіба звідти повертаються! Там людей замордовують насмерть! Чула я, що роблять із рабами на тих плантаціях!

— Господь всюдисущий, Хлоє, він і там подбає про мене.

— Він всюдисущий, та іноді за його волею відбуваються страшні події,— сказала тігонька Хлоя.— Чим ти можеш мене втішити?!

— Я в руках Божих,— продовжував Том.— Гірше, як він повелить, не буде. Подякуймо йому хоча б за те, що продали мене, а не тебе з дітьми. Тут принаймні вас ніхто не образить. Я ж стерплю будь-які муки, Господь мені допоможе.

Яке ж мужнє і сильне людське серце, що затамовує свій біль задля полегшення страждань близьких! Томів голос зривався, йому важко було говорити, та він робив це свідомо і виважено.

— Краще згадаймо Господню милість,— насилу додав він, бо про це йому зараз не думалося.

— Господню милість? Щось я її не спостерігаю! Ні, це таки несправедливо! Чому господар продав тебе? — не вгавала тігонька Хлоя.— Адже ти сторицею окупив його борги. Він уже скільки років обіцяв підписати тобі відпускного листа, і от тепер маєш! Може, йому зараз і нелегко, та я відчуваю, що у нього не було морального права так із тобою вчиняти, і навіть не намагайся мене переконувати у протилежному! Хто більш відданий йому, ніж ти? Хто піклувався про його справи ретельніше, ніж він сам? Хто забував заради його вигоди і дружину, і малих дітей? Лиш вдуматися! Ти до нього прив'язаний усією душею, а він тебе... Продає, щоб позбутися боргів! Бог його за це покарає!

— Хлоє, якщо ти мене кохаєш, не кажи так! Може, це наш останній ранок разом, тож не треба жодних поганих слів, Хлоє. Адже я прийняв господаря від старої місіс з рук на руки, коли він був ще немовлям. І не дивно, що я думаю про нього день і ніч, а йому... Хіба йому до Тома? Пани звикли, щоб про них піклувалися. Але ти порівняй нашого господаря з іншими — у кого з них нам жилося б краще? Якби містер Шелбі знав, що все обернеться саме так, він би не довів справу до продажу. Я у це твердо вірю.

— Ні, тут щось не те,— вперто вела своє тітонька Хлоя. Прагнення справедливості не дозволяло їй змиритися з тим, у якій ситуації опинився Том і вся їхня сім'я.— Не знаю, хто тут винен, але так не має бути.

— Подумай про Господа Бога, Хлоє,— повчав дружину Том,— Без його волі жодна волосина не впаде з наших голів.

— Безперечно, однак чомусь мене це не втішає,— зітхнула вона.— Та й скільки не балакай, а тебе про-да-но! Скоро пиріг буде готовий, поснідаєш... Хто знає, коли ще тобі доведеться смачно попоїсти.

Якщо ви, читачу, хотіли б збагнути, як тяжко тим неграм, яких продавали на Південь, згадайте, що почуття у них сильні. Негри — не найсміливіші, не найпідприємливіші люди, проте вони палко прикипають душею до рідних місць, люблять свій дім та сім'ю. Їх жахає невідомість. Від самого народження для рабів-негрів немає нічого страшнішого, як усвідомлення, що їх можуть «продати на Південь», бо у їхніх очах це страшніше за шмагання нагайками, за будь-яке катування. Автору доводилося чути, як вони між собою з жахом розповідали історії про те, як їхні побратими гинули десь там, «униз за течією річки». Для них Південь — це край, «з якого не повертаються живими».

Один місіонер (він жив серед негрів, які змогли утекти до Канади), розповідав, що багато з них залишали обійстя досить гуманних господарів і навіть не побоялися тікати, хоч це загрожувало безліччю небезпек, аби лишень не бути проданими на Південь. Смертельний страх, що вічно нависає над родиною негра, істоти несміливої, робить його рішучим і мужнім, змушує терпіти голод, холод і ризикувати бути впійманим і неминуче жорстоко покараним.

Пара хмаринками підіймалася над столом — скромний сніданок було подано. Місіс Шелбі цього ранку звільнила тітоньку Хлою від роботи на панській кухні, щоб бідолашна жінка могла приготувати цю прощальну трапезу. Хлоя збрала волю в кулак і приготувала її: зарізала найкращу курку, спекла улюблений пиріг чоловіка і повикладала декілька банок із різними соліннями та маринадами, які витягувалися з погребу лише з особливої нагоди.

— Дивися, Піге,— втішився Моз,— який у нас сьогодні розкішний сніданок! — і схопив шматок курятини з тареля.

Тітонька Хлоя злегка вдарила його за це по руках.

— Ну що ти скажеш? Нещасний батько останній раз вдома снідає, а вони лише про себе й думають!

— Хлоє,— лагідно докорив її Том.

— Мене полишають останні сили! — вигукнула вона, ховаючи обличчя у фартух.— Голова йде обертом, сама не розумію, що роблю.

Хлопчаки стояли, мов укопані, і мовчки позирали то на батька, то на маму, а маленька донечка, вчепившись у материну спідницю, зчинила неймовірний галас.

— Ось і все! — тігонька Хлоя, витерши очі, підхопила доню на руки.— Я більше не буду, дітки. Сідайте до столу. Найкращу курку сьогодні засмажила. Їжте, дігочки. Бідолашки ви наші, й так вам біда, то ще мати дала на горіхи!

Двічі запрошувати до столу не довелося. Хлопчаки узялися запихати за щоки усе, що стояло на столі. Це було доречно, бо якби не їли вони, то цей сніданок міг би залишитися недоторканим.

— А зараз саме час зібрати твої речі,— сказала тігонька Хлоя, нашвидкуруч прибираючи зі столу.— Він, мабуть, вимагатиме, щоб ти усе своє взяв із собою. У таких посіпак руки довгі, загребуці, знаю я таких. У цей кут кладу тобі фланелеву тканину — це якщо тебе ревматизм прихопить. Гляди ж, бережи її, бо якщо загубиш, іншої тобі вже ніхто не дасть. Ось тут маєш дві старі сорочки, а зверху — дві нові. Шкарпетки я вночі підв'язала, всередину кладу клубок шерсті для шпопання. Господи, та хто ж тобі їх там зашиватиме! — і тігонька Хлоя, безсила перед своїм горем, поклала голову на валізочку і зайшлася плачем.— Подумати страшно: буде він здоровий чи хворий — нікому буде про нього попідкуватися... а від мене вимагають покірності!

Хлопчаки, донесхочу наївшись, аж тепер задумалися над тим, що відбувається. Побачивши, що мама плаче, а батько сидить смутний, мов на поминках, і собі почали рюмсати, потираючи очі кулачками. Том посадив доньку собі на коліна і дозволив робити з ним усе, що їй заманеться. Вона такої нагоди не втрачала: дряпала йому обличчя, смикала за волосся і весело гигикала, хоча причина цієї радості була зрозумілою лише їй.

— Радій, донечко, поки маленька та дурненька! — грірко мовила нещасна мати.— І твій час плакати настане. Отак-от і твого чоловіка продадуть колись, а може, і тебе саму. Синочки наші повиростають — їх чекає те саме. Навіщо ж нам, неграм, сім'я, якщо поза нашою волею нас розлучають?

На цих словах один із хлопчиків перебив її:

— Господиня іде!

— Нічого тут їй робити. Однаково нічим не зарадить,— сказала тігонька Хлоя.

Місіс Шелбі зайшла до хатинки. Тігонька Хлоя, насупившись, мовчки подала їй стільця. Та жінка не помітила того, що їй запропонували сісти. Вона була схвильована й бліда.

— Томе,— стиха сказала вона,— я прийшла... — і раптом затнулася, обвела повним розпачу поглядом невтїшну сім'ю і розридалася.

— Господь із вами, місіс! Чого це ви? — кинулася її втїшати тігонька Хлоя, проте сама не витримала і розплакалася, а за нею і решта.

Ці пекучі сльози, що котилися з очей невтїшників і господині, розтопили біль і гнів пригнічених. Тож нехай знають ті, хто зверхньо дивиться на невтїшних і збідованих людей, що для Господа сльоза бідняка дорожча за сміх багатія. Та сказане не стосується місіс Шелбі. Вона мала чуйне серце і відчувала відповідальність за своїх невтїшників.

— Друже мій,— заговорила вона, опанувавши себе,— я нічого не можу тобі дати, бо гроші у тебе все одно заберуть. Але присягаюся Богом, я дізнаюся, де ти, і викуплю за першої ж нагоди, а доти покладайся на всеблагото нашого Господа.

У цю мить хлоп'ята поміпили за вікном містера Гейлі. Він рвучко відчинив двері й грізно став на порозі. Він був страшенно лихий після ночі, проведеної у сідлі, та після провальних спроб впіймати утікачку.

— Ну що, негре, готовий? — крикнув Гейлі та, помігивши місіс Шелбі, зняв капелюха і привітався з нею: — Ваш покїрний слуга, пані.

Тїгонька Хлоя, закривши валїзку, перев'язала її шнурком і, випроставшись, втупилася у работорговця гнівним поглядом своїх темних очей. Здавалося, що сльози, які щойно лилися з них, тепер стали іскрами.

Том покїрно встав назустріч новому господарю. Він завдав на плечі валїзочку і пішов до виходу. Жінка з донечкою на руках пішли провести його, а хлопчаки, ревучи, попленталися за нею.

Місіс Шелбі зупинила Гейлі і палко про щось з ним заговорила, а тим часом сім'я наблизилася до возу, готового будь-якої миті пуститися в дорогу. Довкола нього зібрався чималий натовп із усіх негрів Шелбі, від малого до старого. Вони прийшли попрощатися зі своїм побратимом. Тома в цьому обїйсті поважали, він був для них наставником, тож йому щиро співчували усі, а надто жінки.

— Хлоє, здається, нам більше шкода розлучатися із ним, анїж тобі,— крізь сльози мовила одна з негрїтянок, дивлячись на скам'янілий і суворий вираз обличчя тігоньки Хлої.

— Свої сльози я вже виплакала,— пояснила Хлоя, кинувши повний ненависті погляд на работорговця, який саме проходив повз неї до воза.— Не хочу, щоб цей нелюд тїшився моїми слїзьми.

— Сїдай! — гаркнув Томові Гейлі, пробираючись крізь натовп негрів, які спїдлоба позирали на нього.

Дядечко Том сів на воза, а Гейлі, витягнувши з-під сидіння важкі кайдани, почепив їх на нього.

Вражений натопт загудів, мов вулик, а місіс Шелбі з ганку крикнула:

— Містере Гейлі, запевняю вас, це абсолютно зайве!

— Хтозна, пані! З вашими рабами я вже втратив п'ятсот доларів. З мене досить.

— Чогось іншого від нього годі й сподівався,— скрушно похитала головою тітонька Хлоя.

А хлопці, тільки тепер збагнувши, що чекає на їхнього батька, вчепилися за материну спідницю і аж затрусилися від плачу, стогону й жаху.

— Шкода, що містера Джорджа немає вдома, я з ним так і не попрощався,— сказав Том.

Джордж і справді поїхав на кілька днів до приятеля у гості. Виїхавши рано вранці, він навіть не підозрював, що трапилося з їхнім вірним слугою.

— Передайте від мене уклін містеру Джорджу,— попрохав Том місіс Шелбі.

Гейлі хвицьнув коня, і Том, до останньої миті не відриваючи погляду від рідних місць, від постатей близьких і друзів, зник із їхнього поля зору.

Містера Шелбі також не було вдома. Через тиск обставин він був змушений продати свого найкращого слугу, щоб виплутатися з пут людини, яка загрожувала благополуччю усієї його сім'ї. Тож коли справу було зроблено, він перш за все полегшено зігхнув. Але дружина розбудила у ньому докори сумління, які досі були приспані страхом банкрутства. Мужність, безкорисливість і відданість Тома подвоїли у його господаря почуття зневаги до самого себе. Він довго переконував себе, що мав право так вчинити, що так роблять усі господарі, і навіть без особливої на те потреби,— та все дарма. Почуття провини переслідувало його, тому він вирішив уникнути гнітючої сцени прощання, і поїхав нібито у справах, сподіваючись повернутися, коли з цим буде покінчено.

Том і Гейлі трусилися запилюженим шляхом. Позаду залишалися знайомі Тому з дитинства місця. Ось територія Шелбі закінчилася, і вони в'їхали в поселення. Подолавши приблизно з милю, зупинилися біля кузні, де Гейлі наказав ковалю переробити пару наручників.

— Вони замалі для нього,— пояснив він майстру, тицяючи у Томову сторону.

— Господи! Та це ж Том, негр містера Шелбі! Невже його продали? — запитав коваль.

— Угу,— сухо відповів Гейлі.

— Це просто неможливо! Не вірю власним очам! — вигукнув майстер.— Та навіщо ж йому наручники? Адже такого чесного, порядного негра...

— Еге ж,— перебив його работорговець.— кожен «чесний та порядний» негр тільки й чекає нагоди, аби втекти від господаря. Дурню якомусь, ледарю чи п'яниці на все начхати, йому навіть до вподоби, що його тягають з місця на місце. А для пугнього це велика біда. Такого краще закувати — надійніше буде. Адже ноги має? Має! Чого доброго, ще п'ятами наживає.

— Маєте рацію,— погодився коваль, риючись у ящику з інструментами,— для наших, кентуккійських негрів нічого гіршого, ніж плантації Півдня, немає. Потрапив туди — що помер.

— Так і є, вони там мруть, як мухи. Може, клімат тамтешній не годні витримати чи робота затяжка, але нові негри там потрібні завжди, на такий товар попит дуже хороший,— сказав Гейлі.

— А все-таки шкода їх! Зашлють на якусь дальню цукрову плантацію Тома, чи кого іншого — там йому і смерть.

— Ну, Тому взагалі гріх на життя скаржитися. Шелбі змусили мене забожитися, що я прилаштую його в добрі руки. Продам якійсь шанованій сім'ї на службу. Звикне до клімату, не помре від лихоманки — і то щастя. А чого ще бажати негрові?

— Але ж у нього жінка, діти вдома залишились...

— Ото велике лихо! Інших наплодить. Мало бабів на світі?! — холоднокровно відповів Гейлі.

Засмучений Том сидів біля кузні на возі і дослухався до цієї розмови. Раптом він почув швидке ритмічне цокання копит. Це мчав Джордж. Зупинившись, він миттю кинувся Томові на шию, голосячи крізь сльози:

— Це підло, підло! Нехай навіть не виправдовуються, вони вчинили ницо! Яка ганьба! Якби я був дорослим, то не дозволив би тебе продавати! Я не допустив би!

— Містере Джордж! Я такий радий! — щиро сказав дядько Том.— Я вже подумав, що поїду, не попрощавшись із вами... Словами не передати, який я радий вас бачити!

Том злегка посунув ногу, і Джордж побачив кайдани.

— Ганьба! Та як він сміє!.. — гнівно заволав Джордж, сплеснувши руками.— Я поб'ю цього негідника! Та я йому...

— Не треба, містере Джордж! Цим ви мені не допоможете, навпаки, він ще сильніше розлютиться. Говоріть тихше, прошу вас.

— Гаразд, хай буде так. Але ж яка ницьість! Чому ніхто нічого мені не сказав? Чому по мене не послали? Якби не Том Лінкен, я б нічого й не знав, не встиг би з тобою попрощатися! Але ж вони від мене вислухали!

— Даремно ви погарячкували, містере Джордж.

— Та хіба ж я міг змовчати? Адже це підлість! Послухай-но, дядьку Томе,— таємниче зашепотів Джордж, повертаючись спиною до кузні,— я подарую тобі свій долар!

— Та ви що, містере Джордж! Хіба я можу прийняти... — розчулено забелькотів Том.

— Ще й як можеш! Тігонька Хлоя порадила мені просвердлити у ньому дірку і просилити у неї шnurка. Ти носитимеш мій долар на шії так, щоб цей негідник не помітив...

Том заперечно похитав головою.

— Ні?... Ти собі як хочеш, Томе, а я таки поб'ю його — тоді хоч трохи мені полегшає.

— Але мені буде важче, містере Джордж. Не треба, прошу вас.

— Ну гаразд, якщо ти просиш! Не буду... — сказав розчаровано Джордж,— але долар ти візьмеш.— І він почепив дядькові Тому на шию шнурок із монетою.— Ось! А тепер застебни куртку... і гляди, не загуби його, а коли засумуєш, подивися на нього, і пам'ятай завжди, що я тебе обов'язково знайду і привезу додому. Ми з тігонькою Хлоєю вже все обдумали. Я їй пообіцяв: «Не хвилюйся, тігонько Хлоє. Я не дам батькові забути про Тома, я щодня дорікатиму йому цим вчинком, і свого таки доб'юся».

— Містере Джордж, навіщо ви так кажете?!

— Нічого такого я не сказав, дядечку Томе.

— Містере Джордж, батьки вас люблять, будьте ж вдячним сином! Піклуйтеся про матір. Не вчійся дурниць у поганих хлопців, які не поважають своїх сімей. Послухайте мене, містере Джордж, Господь обдаровує людей благами двічі, але мати у кожного одна і іншої не буде. Хоч сто років житимете на світі, містере Джордж, а іншої такої жінки, як ваша матуся, ви не знайдете ніколи. Любіть її, будьте їй утіхою і тепер, і тоді, коли подорослішаєте. Пообіцяйте мені, містере Джордж!

— Обіцяю, дядьку Томе,— серйозно відповів хлопчик.

— І ще одне. Молоді люди нерідко вживають погані слова — ну, вік такий, погані приклади для наслідування... Але ви будьте мудрішим, не допускайте лихослів'я, слідкуйте за своїм мовленням. Будьте справжнім джентльменом і виправдайте мої надії. Нехай ваші батьки ніколи не почують поганого слова від вас. Не ображайтеся, містере Джордж, що я так вам кажу.

— Та ти що, дядьку Томе! Хіба ти радив би щось погане?

— Адже я старший за вас, містере Джордж,— лагідно продовжував Том, погладжуючи кучеряву голову хлопчика своєю великою сильною рукою.— Я знаю, що здібності у вас хороші. А скількома благами ви обдаровані, містере Джордж! Ви і читати вмієте, і писати. Коли ви виростете, то станете вченою людиною, і всі мешканці вашого обійстя, а надто ваші батьки пишатимуться вами! Беріть приклад із батька — він хороший господар,

і з матері — вона набожна, благочестива жінка. І основне: не забувайте нашого Творця, містере Джордж!

— Я намагатимуся, Томе, повір! За мене нікому не доведеться засоромлено ховати очі! — палко вигукнув хлопчик, чим дуже втішив Тома. — А ти не сумуй, я поверну тебе додому. Ми перебудуємо твою хатинку. Сьогодні вранці ми з тіпонькою Хлоєю говорили про це. У вас буде вігальня, а на підлозі — килим. Хай я тільки виросту! Потерпи, Томе! Буде свято й на твоїй вулиці!

А тим часом Гейлі повертався із кузні з кайданами у руках.

— Послухай-но, — нечемно звернувся до нього Джордж, — я розповім батькам, як ти поводишся із дядьком Томом!

— Розповідайте хоч сто разів!

— Не сором тобі торгувати людьми, заковувати їх у ланцюги, ніби й не люди то, а скотина? Невже совість не мучить?!

— Поки ви, благородні пани, будете їх купувати, ми з вами однакові! — відрубав Гейлі. — Яка різниця, хто купує, а хто продає! Не було би покупців — не продавали б. Так що тут ми одного поля ягоди.

— Я дорослим ніколи не купуватиму і не продаватиму негрів, — сказав Джордж. — Раніше я пишався тим, що Кентуккі — моя батьківщина, а тепер мені соромно це навіть усвідомлювати! — Молодий містер випростався в сідлі, роззирнувся навсбіч, ніби переконуючись, чи справили його слова відповідне враження на штат Кентуккі. — Ну, прощай, дядечку Томе, не бануй і тримайся!

— Прощайте, містере Джордж. Нехай береже вас Господь! — мовив Том, дивлячись на нього, як на рідного сина, з любов'ю і гордістю. — Таких, як він, в Кентуккі на пальцях однієї руки можна перерахувати, — сказав він, коли постать хлопчика зникла з поля його зору. Том вдивлявся йому услід, аж поки стукіт копит Джорджевого коня не стих. Це був останній відголосок рідного дому. А у нього на грудях залишилося тепло рук і серця молодого містера. Том притиснув через куртку дорогоцінний долар до серця.

— Ну, Томе, давай-но з тобою домовимося, — сказав Гейлі, кидаючи наручники у віз. — Будеш добре поводитися, то і я до тебе ставитимуся по-людськи. Я своїх негрів просто так не ображаю. Все, що можу, для них роблю. Я ваші негритянські хитрощі добре вивчив. Якщо негр сумирний і не намагається втекти, йому при мені добре буде, а ні — то хай потім не нарікає.

Том, як міг, постарався запевнити Гейлі, що він про втечу навіть не думає. А взагалі, работорговець марно розводив теревені, бо куди ж може втекти людина із важеними кайданами на ногах? Але це було у стилі Гейлі, він завжди своїм новим неграм читав

проповіді, щиро вірячи, що це полегшить йому життя, а негрів переконає бути сумирними і не завдавати йому клопотів.

А зараз ми на деякий час покинемо Тома і подивимося, як живеться іншим героям нашої розповіді.

Розділ XI. Невільницькі думки про свободу

Мандрівник під'їхав до дверей маленького готелю у містечку Н. штату Кентуккі, коли дощовий похмурий день вже плавно переходив у вечір. У холі він побачив типову для тамтешніх місць картину: люди різних суспільних верств перечікували тут негоду. Найбільш помітними тут були високі, статні кентуккійці, вбрані переважно у куртки для ловів. Вони по-домашньому зручно повмощувалися на стільцях, мало не лежачи, їхні рушниці, патронташі, сумки, собаки і негрєнята-єгері зайняли усі кути і закапелки холу. Справа і зліва від каміна сиділи двоє джентльменів, також у фривольних позах — обидва у капелюхах та вимащених болотом чоботах, каблуки яких красувалися на панелі каміна. Ми маємо пояснити читачеві, що постояльці і відвідувачі тамтешніх готелів люблять такі пози, мабуть, так їм ліпше думається і відпочивається.

Господар готелю стояв за стійкою, мало чим відрізняючись від своїх земляків: він також був кремезний, міцний, мав густу шевелюру, яку ледь-ледь прикривав височенний циліндр.

У цій кімнаті усі присутні мали головні убори, що слугували свідченням людського статусу в суспільстві: фетровий капелюх чи засмальцьований касторовий, бриль із пальмового листа чи останній писк моди, — усі вони вказували на найхарактерніші риси «голів», на які були начеплені. У веселунів, задирак і просто відкритих душею людей головні убори були пристроєні набакир; ті, хто натягав їх на самий ніс, давали зрозуміти, що жартувати із ними не слід — вони є люди аж занадто серйозні; хто бажав усе бачити і нічого не випускати з поля зору, стягували свої шапки аж на потилицю, і хтозна, як вони звідти не злітали... Ну а простий народ абияк мостив зверху свій головний убір, аби лиш він там надійно тримався. А взагалі, хіба лиш Шекспірові до снаги гідно описати різновиди головних уборів та характери їхніх власників.

Негри у широчезних шганнях і дуже вузьких сорочках вешталися туди-сюди, але робили це з таким виглядом, ніби готові будь-якої миті вгоджати господарю і постояльцям.

Аби картина опису цієї гостьової зали вийшла повною, зауважимо, що тут весело потріскували дрова у каміні, двері і вікна були відчинені настїж і протяг бавився із завісками досхочу.

Отакими були типові готелі у провінційних містечках штату Кентуккі, дорогий читачу.

Сучасний мешканець цього штату є прекрасними екземпляром для наочної демонстрації впливу спадковості. Предки сучасного кентуккійця — хоробрі мисливці — жили у лісах, спали під відкритим небом, а замість свічок їм світили небесні зорі. Тому-то їхні нащадки навіть у цивілізованих житлах ведуть таке життя, ніби й досі не вийшли з бівауку: в приміщеннях не знімають ні капелюхів, ні чобіт, сидять, задерши ноги на якесь підвищення, — точнісінько як їхні прапрадіди ніжилися на галявинці, поскладавши ноги на пеньок або зручно впершись ними у стовбур дерева; ні взимку, ані влітку не зачиняють вікон, щоб їхнім могутнім легеням не забракло кисню; добродушно називають «незнайомцями» усіх підряд, та й взагалі вони відомі у світі як веселі, безпосередні і щирі простаки.

Отже, в такій компанії опинився мандрівник, про якого далі піде мова. Це був гарно зодягнений, маленький на зріст панок похилого віку із добродушним виразом обличчя і дещо неспокійною поведінкою. Він сам заніс до готелю свою валізу і парасолу, рішуче відмовившись від допомоги слуг. Увійшовши до холу, новий відвідувач нервово пороззирався, вибрав собі місце біля каміна, запхав свої речі під стіл і, присівши, почав недовірливо поглядати на джентльмена із поставленими на панель каміна ногами, який часто спльовував то вліво, то вправо. Така поведінка сусіда, який сидів за столиком навпроти, могла б кого завгодно роздратувати, тим паче прискіпливу і нервову людину, а саме таким був чоловік, який щойно завігав до готелю.

— Як ся маєш, незнайомцю? — запитав той-таки вищезгаданий джентльмен, і на знак привітання плюнув у бік новоприбулого.

— Щиро дякую, непогано, — відповів той, ледве зумівши відхилитись від такого сумнівного вияву уваги.

— Що новенького у світі? — продовжував знайомство сусід, виймаючи з кишені плитку тютюну для жування і великого мисливського ножа. Принагідно зазначимо, що цей чоловік був торговцем худобою.

— Та наче й нічого.

— Вживаєте? — Він відчикрижив мало не півплитки тютюну і великодушно простягнув її співрозмовникові.

— Ні, дякую. Це мені шкодить, — відповів старий і трохи відсунув свого стільця від каміну.

— Справді? — скототоргівець, здалося, навіть втішився з відмови, бо одразу ж запхав частування собі до рота.

Поважний панок здригався за кожним плювком довгоногого сусіда у його бік. Нарешті винуватець пригнічення старого це помітив і, нічого не сказавши, просто поміняв мішень.

Тепер під його обстріл потрапили щипці для підсовування дров у камін. Треба сказати, що влучав він точно у ціль — такому бути б снайпером!

— Що там таке? — зацікавився панок, помігивши, що декілька чоловіків прилипли до великої афіші на стіні.

— Негра розшукують, — відповіли йому лаконічно.

Містер Уїлсон (так звали панка, до речі, читач із ним уже знайомий) випростався, засунув подалі під стіл валізку і парасолу, витягнув з кишені окуляри і почав повільно приладнувати їх на свій ніс. Коли вони, як йому здалося, стали на потрібне місце, він повернувся до афіші і прочитав таке:

«Утік від господаря, який підписався під цим оголошенням, молодий мулат Джордж. Зріст — шість футів, шкіра свігла, волосся каштанове, кучеряве. Розумний, грамотний, правильне мовлення. Ймовірно, вдаватиме з себе білого. На спині і плечах — глибокі рубці. На правій руці тавро — лігера «G». Винагорода тому, хто його впіймає або надасть переконливі докази того, що він мертвий, — 400 \$».

Панок уважно прочитав це оголошення, тихо бурмочучи кожне слово. Довготелесий мужик, який дотепер обпльовував щипці коло каміна, тепер спустив ноги на підлогу, встав, витягнувся на повен зріст, підійшов до афіші і плюнув у неї цілим жмуток виссаного тютюну.

— Ось що я про це думаю, — коротко пояснив він і повернувся на своє місце.

— Чого це ви, шановний? — здивовано поцікавився господар готелю.

— Якби на моїм шляху стрівся автор цього оголошення, я плюнув би йому просто в пику! — сказав довгоногий, спокійно відрізуючи новий краєць тютюну від плитки. — Так йому і треба, дурному бевзеві, що від нього негри тікають. Маєш доброго невільника, то навіщо ж доводиш його до втечі? Такі оголошення — ганьба для Кентуккі, якщо когось цікавить моя думка.

— Згоден, — підтримав його господар.

— Я й сам тримаю негрів, сер, — вів своє довгоногий, — і часто їм кажу: «Хочете втікати — прошу, дорога вільна, я вас не розшукуватиму». Але ж не тікають! Хто добро на невідомість ризикне поміняти, га? Повірте, вони у мене на совість працюють. Скільки разів я їх посилав до Цинциннаті з табунами жеребців вартістю у п'ятсот доларів кожен, та вони щоразу поверталися назад і всі гроші до останнього долара привозили. І тут все ясно, як Божий день: якщо з негром поводитися, як із худобою, добра від нього сподіватися марно. А якщо ти до нього по-людськи, то він працюватиме, як порядна людина. — Свої слова дядько припечатав влучним плювком просто в камін.

— Ви абсолютно праві, друже,— сказав містер Уїлсон.— Я знаю мулата, якого розшукують. Він і справді непересічна особистість. Цей молодик шість років працював у мене на фабриці по виготовленню мішків і вважався найкращим майстром, сер. Здібний! Він винайшов машину для обробки конопель, і такими вже успішно користуються на інших фабриках. А його господар присвоїв собі патент...

— Певно, наживається на тому патенті будь здоров,— перебив його співрозмовник.— А своєму рабу, паршивець, ліпить тавро на праву руку! Якби моя воля, я б такого сам затаврував! Хай би ходив із такою прикрасою!

— Просто ці розумні та грамотні негри — нахабний народ, тому їх і таврують,— втрутився у їхню розмову грубуватий на вид чоловік, який сидів у протилежному куті кімнати.— Поводилися б тихенько, то нічого б такого не сталося.

— А я хочу сказати, що Господь створив їх людьми, і перетворювати їх на худобу ніхто не має морального права,— твердо заявив довгоногий захисник прав негрів.

— Мудрий негр для господаря — зайвий головний біль,— гнув свою лінію той, не звернувши ніякої уваги на презирливий тон співрозмовника.— Адже свій талант і здібності вони використовують для того, аби обманювати своїх господарів. Мав я колись таких мудрагелів, але я теж не ногою сякаюся: пометикував та й продав їх на Південь — все одно втекли б.

— Таким, як ви, треба звернутися до Господа Бога з проханням, щоб він створив для вас таких негрів, у яких би душі не було зовсім,— їдко мовив довгоногий.

На цьому їхня розмова перервалася, бо до готелю під'їхав чепурний двомісний екіпаж з кучером-негром, який привіз елегантно вбраного джентльмена.

А оскільки зівкакам, які пересиджували у готелі негоду, було робити нічого, то вони просто поїдали очима новоприбулого. Він був не такий, як вони усі, і це ще більше розпалило їхній інтерес до цієї персони.

То був і справді видний чоловік: високий, стрункий, зі смагляво-оливковою шкірою, виразними карими очима, тонким носом з горбинкою, кучерявим чорним волоссям, красиво окресленими губами — все це робило його схожим на іспанця. Він спокійно увійшов до холу, кивком указав слугі, куди поставити його речі і, підійшовши до стійки, відрекомендувався:

— Генрі Батлер із Оклендса, округ Шелбі.

Потім повернувся і швидко прочитав оголошення на стіні.

— Джиме,— звернувся він до свого слуги,— Пам'ятаєш того молодика з Бернану? Начебто він за описом.

— Точно, пане,— відповів Джим.— Тільки не впевнений щодо тавра.

— Та я його руки не роздивлявся.— чоловік позіхнув і, звернувшись до господаря готелю, зажадав виділити йому окрему кімнату.— Мені треба написати декілька листів,— пояснив він.

Господар був надзвичайно уважний до своїх клієнтів. За одним його поглядом семеро негрів різного віку та обох статей, мов зграйка куріпок, метнулися сходами нагору, штовхаючись, падаючи і наступаючи одне одному на ноги — всі квапилися догодити новому постояльцеві, поки той невимушено сів на стільця і завів розмову з тим, хто сусідив із ним за столиком.

З того моменту, як незнайомиць увійшов до холу, фабрикант містер Уїлсон уважно, можна навіть сказати, занадто пильно придивлявся до нього. Йому здавалося, що він раніше десь бачив цю людину — але коли, за яких обставин? Щоразу, коли незнайомиць починав говорити, усміхався, змінював положення тіла, містер Уїлсон реагував на це косим поглядом, проте «знайомий незнайомиць» поводився так байдуже і холодно, що старий мимоволі відвертався. Нарешті фабрикант упізнав його, і тепер дивився не лише з цікавістю, але й подивом, ба навіть жахом. На цей погляд незнайомиць відгукнувся. Він устав зі свого місця і підійшов до фабриканта:

— Містер Уїлсон, якщо не помиляюся? — звернувся він до здивованого чоловіка і тицьнув йому для привітання долоню.— Прошу вибачення, я вас не одразу впізнав. Гадаю, ви мене пам'ятаєте... Нагадаю: Батлер із Оклендса, округ Шелбі.

— Звичайно... Звісно, пригадую,— залепетав містер Уїлсон, мов зачарований.

До них підійшов хлопчик-негр і повідомив, що кімната для пана готова.

— Джиме, подбай про речі,— мимоходом кинув молодий джентльмен слугі, а до містера Уїлсон сказав: — Мені треба обговорити з вами одну справу. Якщо вам не важко, пройдімо до моєї кімнати.

Містер Уїлсон мовчки пішов за ним. Вони піднялися сходами на другий поверх приміщення й увійшли до просторої кімнати, де досі із кута в кут гасали слуги, завершуючи прибирання. У каміні вже потріскували дрова.

Коли ж вони нарешті залишилися наодинці, молодий джентльмен спокійно зачинив двері, поклав ключ до кишені, повернувся до містера Уїлсона, невимушено схрестив руки на грудях і подивився йому просто у вічі.

— Джордж! — вигукнув той.

— Так, Джордж,— відповів джентльмен, ледь помітно усміхаючись кутиками вуст.

— Та невже це ти?!

— Я добряче замаскувався,— сміючись, сказав Джордж.— Настоянка з горіхового лушпиння надала моїй шкірі аристократично-смаглявого відтінку, волосся я пофарбував. Як бачите, я абсолютно не схожий та того, кого розшукують.

— Джордже! Ти граєшся з вогнем! Покинь, доки не пізно, послухайся моєї поради...

— Я знаю, що роблю, і готовий ризикувати,— гордо мовив раб-утікач.

Читачеві буде цікаво дізнатися, що по батьковій лінії Джордж був білим. Його мати — одна з тих нещасних, кого губить врода. Вона стала жертвою дикої пристрасті свого господаря, результатом якої стали народжені від нього діти, яким було долею визначено рости безбачченками. Але від батьківського роду, який вважався дуже знатним у Кентуккі, Джордж унаслідував зовнішність європейця і буремний дух. Від матері Джордж узяв жовтуватий колір шкіри і прекрасні темні очі. Тож із такими природними даними йому досить було трохи підфарбувати волосся та шкіру обличчя,— і ось уже ніхто не сумнівається, що він справжнісінький іспанець. А від народження витончені манери і струнка постава допомогли йому майстерно грати роль джентльмена, який подорожує у супроводі слуги.

Містер Уїлсон був людиною доброю, але обережною і абсолютно не схильною до ризику. Мабуть, саме про такого пана сказав Джон Бен'ян: «Він у повному сум'ятті думок і духу». Фабрикант міряв кроками кімнату, роздвоєний щирим бажанням допомогти Джорджеві і панічним страхом переступити закон. Він озвучив свої думки:

— Отже, Джордже, ти втік — розумієш? — утік від свого господаря. Законного! Ту т нема нічого дивного. Однак, Джордже, я маю тобі сказати, що мене засмутив твій вчинок... Так, засмутив!

— Що саме, сер? — спокійно запитав його Джордж.

— Як-от те, що ти порушуєш закон своєї батьківщини!

— Ага! Моєї батьківщини! — палко повторив молодик.— Могила мені стане батьківщиною! От тільки б скоріше у неї лягти!

— Джордже, що ти таке кажеш?! Гріх навіть думати так... Твій господар жорстокий, це правда, і чинив з тобою несправедливо, огидно! Та хіба ти забув, що янгол Божий наказав Агарі вертатися до своєї пані і слухатися її, і що апостол Павло повернув Онисима його власнику?

— Містере Уїлсон! І не нагадуйте мені про Біблію! — вигукнув Джордж, гнівно блимнувши очима.— Прошу вас, не нагадуйте! Моя дружина — справжня християнка, і я також прийду до церкви, щойно випаде нагода... Але керуватися біблійними прикладами проти людини, яка опинилася у такому скрутному становищі, як оце зараз

я,— все одно, що нацьковувати її проти християнства. Нехай всемогутній Бог вислухає мене, а тоді скаже свою думку, правильно я вчинив, чи ні, домагаючись свободи!

— Твої почуття зрозумілі, Джордже,— сказав добрий містер Уїлсон, голосно всіякавшись.— Цілком зрозумілі... Та я вважаю своїм обов'язком застерегти тебе: не піддавайся їм! Так, мені тебе дуже шкода... Але ж сказано в апостола: «Кожен нехай залишається на тому місці, на яке поставив його Господь». Треба покірно приймати все, що посилає нам Боже провидіння.

Молодий мужчина слухав ці повчання з високо піднятою головою, схрестивши руки на могутніх грудях й гірко усміхаючись.

— Містере Уїлсон, уявімо, наприклад, що індіанці захоплять вас у полон, розлучать із дітьми, дружиною і змусять махати мотикою на їхній землі до кінця ваших днів. Ви вважатимете своїм обов'язком коритися такому повороту долі? Та ви галопом помчите від них на першому ж коні, який вам трапиться, і скажете, що сам Бог послав вам цього коня. Чи, може, не так?

Панок слухав його, вирячивши очі, бо зовсім не вмів сперечатися. Проте цього разу він переплюнув досвідчених сперечальників тим, що мудро вирішив промовчати, коли людина говорить щирю правду і опонувати йому нічим. Натомість він повернувся до своїх попередніх вмовлянь, нервово погладжуючи парасолю і розправляючи на ній кожну складочку.

— Ти добре знаєш, Джордже, що я дружньо до тебе ставлюся. Все, що я кажу,— для твого ж добре. Я впевнений, що ти наражаєшся на смертельну небезпеку. Втекти тобі навряд чи вдасться. А якщо тебе впіймають?! Над тобою знущатимуться, поб'ють до втрати свідомості і... продадуть на Південь.

— Містере Уїлсон, я все це розумію і ризикую свідомо,— серйозно відповів Джордж.— Так, ризик страшний, але... — він відхилив плаща: за поясом стирчали два револьвера і мисливський ніж.— Бачите? Я готовий до всього. На Південь вони мене не продадуть, дзуськи! Якщо дійде до цього, я вкорочу собі віку, і шість власних футів кентуккійської землі мені забезпечено.

— Побійся Бога, Джордже! Я просто розгублений. Невже ти так легко порушиш закони своєї батьківщини?

— Та що ви знову про мою батьківщину, містере Уїлсон! Батьківщина є у вас, у інших вільних людей, а у тих, хто народжений рабом, як я, її немає. На які закони я можу покластися? Їх створювали без нашої участі, тож нас вони не стосуються. Нас ніхто не запитував, чи згодні ми з ними. Ці закони вигадано для того, щоб нас пригнічувати, щоб утвердити наше безправ'я, тільки й всього. Я чув, які промови виголошують у День

прийняття Декларації незалежності США. Щороку 14 липня нам кажуть, буцімто уряд має законну владу над нами. Мимоволі задумаєшся над тими словами — і уже напрошується висновок... Який?

Голова містера Уїлсона йшла обертом, він заблукав у трьох соснах: так, йому було шкода молодого, розумного мулата, він навіть розумів почуття того, проте вважав своїм обов'язком раз у раз наставляти його на «праведну дорогу».

— Це погано, Джордже. Те, що ти кажеш, неправильно. Прислухайся до моєї дружньої поради: облиш бунтарські думки! Людині у твоєму становищі не слід дозволяти собі такого вільнодумства! — містер Уїлсон сів за стіл і, вкрай розчулившись, почав смоктати ручку парасолі.

— Містере Уїлсон! — мовив Джордж, сідаючи просто навпроти нього, — Подивіться на мене. Ось я сиджу поряд з вами за одним столом, така ж людина, як і ви. Подивіться на моє обличчя, на мої руки, на моє тіло. — Молодий мулат гордо випростався на цих словах. — Чим я гірший за інших? А тепер вислухайте мене, містере Уїлсон. Мій батько — один із кентуккійських джентльменів, але він не вважав за потрібне розпорядитися, щоб після його смерті мене не продали разом із собаками та кінями, аби перекрити борги, у яких він загрузнув за життя. Я бачив, як мою матір і шістьох сестер та братів продали з молотка на аукціоні. Їх розпродали у мами на очах, одного за другим, усіх у різні руки. Я був наймолодшим. Вона кидалася у ноги моєму нинішньому господареві, благала купити нас обох, щоб не розлучали її бодай з останньою дитиною, а він за це копнув її важким чоботом. Я бачив це, я чув її ридання, коли він прив'язав мене до сідла і повів до свого маєтку.

— А що було потім?

— Потім... Потім він перекупив у когось одну з моїх сестер. Вона була скромною, хорошою дівчинкою. Християнка душею, а тілом — красуня, як наша мама. Спершу я тішився, що хоч одна рідна людина буде коло мене. Але радість моя була короткою... Сер! Одного разу її покарали батогами. І за що?! За те, що вона хотіла жити як справжня християнка, а наші закони цього невільникам не дозволяють. Я стояв за дверима і все чув. Я майже відчував кожен удар нагайки на своєму тілі, мені здавалося, що він шмагає моє серце, що це воно, а не її ніжна плоть, стікає кров'ю. Але я не міг їй допомогти. Якось до господаря заявився работорговець, і мою сестру разом із партією скутих ланцюгами рабів... погнали на невільницький базар у Орлеані. Так він вчинив за ту єдину її провину, ні за що інше! Відтоді мені нічого про неї не відомо. Минали роки... я ріс, як пес на прив'язі: без батька, без матері, без братів і сестер... Жодної рідної душі поряд... Ніхто про мене не піклувався, не переживав за мене. Мене пригощали лише лайкою та

канчуками. Не знаю, чи повірите, що я борюся із собаками за кістки, кинуті їм, бо навіть така їжа була мені за щастя. Та все ж, коли сльози душили мене, не давали ночами спати, я плакав не від голоду й болю, а з туги за матір'ю і сестрою. Адже мене ніхто не любив... я не знав душевного тепла, не чув доброго слова, поки не потрапив до вас на фабрику, містере Уїлсон. Це вам я зобов'язаний тим, що навчився читати і писати, усім, чого досягнув у житті. Бог свідок, моя вдячність безмежна! Потім, сер, я зустрів свою майбутню дружину і покохав її усім серцем. Ви бачили її, знаєте, яка вона вродлива. Коли вона сказала, що також любить мене і ми побралися, я нетямився від щастя. Моя Еліза — не просто красуня, сер. У неї ще й прекрасна, чиста душа... а що ж потім? Ви це пам'ятаєте: мій господар приїхав на фабрику, відірвав мене від усього, чим я жив, і методично почав змішувати мене з болотом, щодня, щогодини... Лише за те, що негр забув, хто він такий, отже треба нагадати йому, хто господар! Але це ще півбіди. Я стерпів. І тоді він став між мною і моєю дружиною... Він наказав мені покинути Елізу і взяти собі за жінку іншу негритьянку, його рабиню. За вашими законами, він мав на це повне право! Але не за людськими законами і не за Господніми! Містере Уїлсон, вдумайтеся: все, що розбило серця моєї мами, моїх братів і сестер, моєї дружини і мое власне — все дозволялося вашими законами! Ніхто в Кентуккі не ставить їх під сумнів. А ви кажете, що я чиню неправильно, порушуючи закони своєї батьківщини! У мене, сер, батьківщини нема, як немає і батька. Але свою батьківщину я знайду! Ваша мені ні до чого. «Відпусти мене з Богом!» — я більше у неї нічого не прошу. А коли я дістануся Канади, де закон визнає негрів людьми, а не майном, і захистить мене, тоді нехай посміє хто-небудь стати на моєму шляху... Той, хто ризикне — пошкодує про це. Я битимуся за свою свободу до останньої краплі крові! Так робили ваші предки, таке ж право маю і я!

Джордж говорив зі сльозами на очах, енергійно жестикулюючи. Він то крокував по кімнаті, то знову сідав до столу. Добрий фабрикант, якому молодий мужчина виливав свої жалі, врешті-решт сам не витримав і теж розплакався. Потім він витягнув з кишені лимонного кольору шовкову хустину і заходився витирати нею обличчя.

— Прокляття на їхні голови! — раптом вигукнув він. — Я завжди вважав їх негідниками! Нехай простить мені Господь ці слова! Дій, Джордже, дій! Але будь максимально обережним, друже. Не пускай в хід своєї зброї, доки... Ех, одне слово, не поспішай стріляти, а як доведеться, то прицілюйся точно, намагайся будь-що влучити у ворога. А де твоя дружина, Джордже? — запитав містер Уїлсон, енергійно ходячи по кімнаті.

— Утекла разом із дитиною, сер, а куди — не знаю... Мабуть, на Північ. І чи доведеться мені ще коли-небудь стрітися з ними — одному Богові відомо.

— Утекла? Від таких добрих господарів? Не може цього бути!

— Навіть добрі господарі іноді грузнуть у боргах, а закони нашої країни дозволяють їм забрати дитину у матері і розрахуватися нею із кредиторами,— палко сказав Джордж.

— Так-так,— пробурмотів добрий старий, порпаючись у кишені.— Хоч я певен, що чиню протизаконно, та нехай! Ось, маєш, Джордже,— і він тицьнув йому пачку асигнацій.

— Не потрібно, містере Уїлсон, щирий друже! — сказав Джордж.— Ви й без того стільки всього зробили для мене, а це може завдати вам клопотів! Мені не бракує грошей, на дорогу мені стане.

— Візьми, Джордже, візьми! Вони можуть згодитися у дорозі. Гроші ж не тяжка ноша. До того ж ти заробив їх, чесно заробив. Не відмовляйся, Джордже, прошу тебе.

— Гаразд, сер, та лише за однієї умови: я поверну вам цей борг за першої ж нагоди.

— Як собі хочеш. А тепер нам треба порадитись. Скажи-но, скільки ще тобі доведеться подорожувати у новому образі? Сподіваюся, що недовго і недалеко. Тебе важко впізнати, та все ж це так ризиковано! А звідки слуга? Хто це?

— Це своя людина. Минулого року він утік до Канади, а там дізнався, що його господар, аби помститися йому і зірвати на комусь свій гнів, наказав покарати батогами його стареньку маму. Тепер Джим повернувся, щоб забрати її з собою, якщо це буде можливо.

— Вона з вами?

— Ще ні. Джим ходив довкола обійстя, зазиравав із різних схованок, вичікував зручного моменту, та поки безрезультатно.

Він доведе мене до Огайо, передасть друзям, які свого часу допомогли йому, а потім повернеться по матір.

— Це ж небезпечно! — вжахнувся містер Уїлсон.

Джордж випростався, і гордовитий усміх промайнув на його обличчі. Фабрикант, не приховуючи свого подиву на такі зміни, оглянув молодого мулата з ніг до голови і сказав:

— Що з тобою трапилося, Джордже? Ти тримаєшся і говориш зовсім інакше. Куди подівся Джордж, якого я знав?

— Віднині я вільний! — з гідністю промовив Джордж.— Так, сер! Ніколи і ні до кого я більше не звертатимусь: «Господарю»... я сам собі господар! Я вільний!

— Стережися, Джордже! А як тебе спіймають?..

— Тоді... Що ж, містере Уїлсон... Знаєте, у могилі усі рівні та вільні.

— Я не стомлююся тобі дивуватися, і пишаюся твоєю сміливістю! Це ж треба, приїхати до найближчого готелю!..

— Але в цьому є своя логіка. Це настільки нахабно, що ніхто й не шукатиме мене тут, під самим носом у господаря. А ви, я знаю, мене не викажете. Переслідувачі будуть поперед мене. Джим був рабом господаря з іншого округу, тут його ніхто не знає. Ти м паче, що за давністю події про нього вже й думати забули. А мене, сподіваюся, за оголошенням не затримають.

— А тавро?

Джордж зняв рукавицю, показав свіжі рубці на руці і з презирством вимовив:

— Це прощальний подарунок містера Гарріса. Пару тижнів тому він ні сіло ні впало вирішив мене таврувати. «Це,— каже,— щоб ти і не думав тікати». Красивий подарунок, з таким я ніколи не забуду цього добродія! — Джордж гірко посміхнувся і зодягнув рукавицю.

— Кров у жилах спиняється від думки, як ти ризикуєш! — вигукнув фабрикант.

— Довгі роки кров у жилах стигла і в мене, а тепер вона кипить! Так от, сер,— продовжив Джордж по хвилиній мовчанці,— ваш подив, косі погляди могли видати мене, тому я вирішив поговорити з вами як з другом із минулого життя. На світанку я їду, а наступну ніч дуже сподіваюся провести вже в Огайо. Їхати буду вдень, при цьому зупинятимусь у найпрестижніших готелях і сідатиму за стіл разом із панами. Тож на все добре, сер, прощайте. Якщо вам скажуть, що мене впіймали, не вірте, бо це означатиме, що я вже мертвий і ніхто більш не володіє мною.

Джордж стояв непорушно, мов скеля. Добрий фабрикант потиснув на прощання руку гордому мулатові, обережно роззирнувся, узяв парасоль і вийшов із кімнати.

Молодий чоловік замислено дивився на зачинені двері, а потім різко відчинив їх і гукнув фабрикантові:

— Можна вас ще на два слова, містере Уїлсон?

Старий повернувся до кімнати. Джордж знову зачинив двері на ключ і деякий час постояв мовчки, втупивши погляд у підлогу. Нарешті він важко підвів голову і сказав:

— Містере Уїлсон, ви істинний християнин, і я покладаюся на вашу доброту. Чи можу я просити вас ще про одну, останню послугу, дуже для мене важливу?

— Про що ти, Джордже?

— Ви мали рацію, сер. Я справді ризикую своїм життям. Якщо зі мною трапиться щось лихе, мене ніхто не пожаліє,— він зігхнув і повільно продовжив: — Закопають у землю, як дохлого пса, а назавтра навіть не згадають, що я жив на світі... Ніхто мене не згадає, крім моєї безталанної дружини. Вона, моя голубка, буде побиватися і тужити за мною... Містере Уїлсон, якби ви погодилися якось передати їй від мене оцю брошку! Це

я приготував їй різдвяний подарунок. Дайте його зі словами, що я до останнього подиху кохав її. Ви виконаєте моє прохання?.. Виконаєте?

— Авжеж, авжеж! — тремтячи від розчулення, запевнив його старий.

— І передайте їй мою останню волю, — додав Джордж, — Якщо зможе, нехай перебирається до Канади. Якою б хорошою не була її господиня, як би вона не любила свій рідний дім, туди їй вороття нема. Рабство нічого, крім гірких сліз, нам не принесе. Нехай виростить нашого сина вільною людиною, щоб йому не довелося так страждати, як мені. Перекажіть їй це, містере Уїлсон!

— Не сумнівайся, Джордже, неодмінно перекажу. Але я вірю, що ти не загинеш! Тримайся, не впадай у відчай і довірся Богові! Я щиро бажаю тобі щастя, і я...

— А хіба Бог існує? — гірко вигукнув Джордж, перебивши старого на півслові. — Я стільки пережив горя, принижень, знущань, що вже не вірю в нього. Ви, вільні, вірите, бо не знаєте, як живеться нам... Якщо Бог є, то він дбає лише про вас, а до нас йому байдуже...

— Не треба, не треба так говорити, Джордже! — благально простогнав містер Уїлсон. — Не смій навіть думати так! Господь невидимий, але він справедливий і істину відстоює. Бог є, Джордже, вір у це і покладайся на нього. Він допоможе тобі, все буде гаразд — якщо не в цьому житті, то в наступному!

Непідробна богобоязливість і душевність старого додали ваги його словам. Джордж, почувши це, припинив ходити з кутка в куток, зупинився і тихо та вдумливо сказав:

— Дякую вам, вірний друже, я не забуду ваших настанов.

Розділ XII. Трохи інформації про один цілком законний бізнес

В Рамі плач, ридання і зойки:

Рахіль побивається за своїми дітьми,

і невтішна вона.

Містер Гейлі і Том поволеньки просувалися дорогою, думаючи кожен про своє. Просто дивовижно, яке розмаїття думок може вирувати у людських головах! Органи чуття у них однакові, довкола них одні пейзажі, а думки — протилежні.

Ось просто зараз спробуємо відгадати, про що думав містер Гейлі. Спочатку він розмірковував про свого нового невільника — його ріст, об'єм грудної клітини, скільки за нього можна буде взяти, якщо він не схудне, про чоловіків, жінок та дітей, які складуть наступну партію для аукціону рабів, про їх ринкову ціну. Потім Гейлі подумки похвалив себе за добрість, яка виявлялася в тому, що інші работорговці сковували своїх невільників по руках і ногах, а він, бачте, великодушно брав у кайдани лише ноги. Ось, наприклад, у Тома руки вільні, і він не скує їх, поки новий раб поводитиметься спокійно. Подумав це

Гейлі їй зігннув тяжко. Далі йому думалося про те, що люди невдячні, бо хтозна хоча б оцього Тома, може, він навіть не відчуває, який благородний господар його купив. Гейлі згадував усі випадки, коли йому доводилося страждати через оцю свою доброту до невдячних негрів. Не цінують вони доброго ставлення — і край.

І що найдивніше — Гейлі і справді вважав себе благодійником!

А Том подумки повторював слова з однієї книги, яка вже давно вийшла з моди: «Не маємо тут землі своєї, а шукаємо майбутнього, вічного прихистку... Тому Бог не соромиться їх, називаючись їхнім Творцем, бо він приготував для них дорогу і землю». Ці слова споконвіку захоплюють збідовані серця таких простих, ширих людей, як Том. Ці слова линуть із кожного їхнього серця, хвилюють їхні душі, де панував лише відчай, і будять у них мужність і торжество духу.

Работорговець витягнув з кишені газету і зацікавлено почав вчитуватися в оголошення. Гейлі дуже грамотним не був, та читати все ж умів, і коли займався цим інтелектуальним ділом, то наспівував прочитане, ніби запевняючи самого себе, що щойно отримана ним інформація — правдива. Тепер він повільно, по складах читав таке оголошення:

«Увага! Аукціон негрів!

За рішенням суду, 20 лютого у вівторок, у Вашингтоні, штат Кентуккі, неподалік від приміщення суду, з молотка підуть негри: Агар — 60 років, Джон — 30 років, Бен — 21 рік, Альберт — 14 років. Торги заплановано для відшкодування боргів кредиторам та передання спадщини спадкоємцям містера Джесса Блетчфорда, есквайра.

Судові виконавці:

Семюел Морріс, Томас Флінт»

— Не завадить глянути, що то за товар,— звернувся Гейлі до Тома, оскільки інших співрозмовників тут не було.— Я, знаєш, хотів би підібрати хорошу партію. І у тебе, Томе, була би приємна компанія. Спершу поїдемо до Вашингтона. Поки я там вирішуватиму свої справи, ти посидиш у тюрмі.

Том покійно сприйняв цю «приємну» новину, подумавши: «Цих приречених, мабуть, теж забрали від жінок і дітей, і вони тужитимуть за ними не менше, ніж я за своїми». Однак автор мусить сказати, що останні слова Гейлі і перспектива ні за що опинитися у тюрмі Тома прикро вразили. Адже він завжди пишався своєю порядністю. Так, бо чим йому ще було пишатися? От якби він належав до верхівки суспільства, він мав би чим чванитися, а так... Але і цей день пройшов, увечері Гейлі та Том вже дісталися Вашингтона, де і влаштувалися на ночівлю: господар у готелі, а раб — у тюрмі.

Наступного ранку, близько одинадцятої, біля приміщення суду зібралася публіка. Люди по-різному очікували початку аукціону: хто палив, хто жував тютюн, плюючись навсїбіч,

хто лаявся, а деякі просто спілкувалися. Негри, яких зараз мали пустити з молотка, сиділи неподалік і впівголоса перемовлялися. Жінка на ім'я Агар була типовою негритьянкою. Вона виглядала старшою за свій вік. Мабуть, виснажлива праця і хвороби зарано зробили з неї стару бабу. Достатньо було одного поверхневого погляду на цю жінку, аби зрозуміти, що вона майже не бачить, а її ноги й руки нещадно скрутив ревматизм. Поряд з нею був її син Альберт. Виглядав він розумним хлопчиною. Він — єдина дитина з великого колись сімейства, яка досі залишилася при матері, решту одного за одним продали на Південь. Мати тремтячими руками чіплялася за сина і щосили намагалася роздивитися кожного, хто приходив оглядати його.

— Не бійся, тітонько Агар,— заспокоював її найстарший із виставлених на продаж мужчин-негрів.— Я замовив у містера Томаса словечко за тебе. Він обіцяв, якщо вийде, продати вас одному господарю.

— Хто каже, що я ні на що не здатна? — схвильовано говорила стара, здіймаючи тремтливі руки.— Я і куховарити, і посуд мити, і прати можу. Чого б таку й не купити за копійки? Ти їм так і скажи.— І вона вирішила ще раз повторити: — Так і скажи їм.

Гейлі продерся крізь натовп, підійшов спершу до старшого негра, відкрив йому рота, позаглядав, у якому стані зуби, наказав йому випростатися, нагнутися і продемонструвати мускулатуру. Потім так само оглянув наступного. Третім був Альберт. Гейлі обмацав його руки, уважно подивився на пальці, сказав підскочити, перевіряючи силу і спритність підлітка.

— Без мене він не продається,— перелякано сказала стара.— Нас потрібно купувати разом. Гляньте, господарю, яка я міцна! Я ще довго вам служитиму.

— На плантаціях?! — змірявши її презирливим поглядом, сказав Гейлі: — Там тебе ненадовго стане! — відрубав він і відійшов убік, явно задоволений товаром, виставленим на продаж. Він чекав початку торгів, начепивши капелюха набакир і запхавши одну руку до кишені, а іншою тримаючи сигару.

— Ну, як вони вам подобаються? — звернувся до нього один із купців, бажаючи переконатися, чи правильно він оцінив негрів.

— Я торгуватимусь за тих, хто молодші і за хлопця,— сказав Гейлі і сплюнув.

— Хлопчик і стара разом.

— Ще цього мені бракувало! Та вона ж однією ногою вже в домовині. Тільки даремно хліб їстиме.

— Отже, не візьмете її?

— Хай шукають дурня! Стара покручена з ніг до голови, напівсліпа, до того ж втратила розум.

— Таких часом купують. На вид ніби і на ладан дише, а насправді витривала, міцна,— замислено сказав співрозмовник.

— Я не такий. Мені такого добра і задарма не треба.

— Шкода розлучати стару із сином: вона на нього молиться. Може, її дешево продадуть?

— У кого є зайві гроші, хай собі пускає їх на вігер. Малою можна продати на плантації, а зі старою панькатися, даруйте, і за так не хочу.

— Але ж вона і тужитиме!..

— Звісно,— байдуже відказав работорговець.

Їхню розмову перервав гул у натовпі — на площу йшов аукціоніст, енергійний приземкуватий чоловічок. Він спритно пробирався на своє місце. Стара негритянка зігнула і обхопила сина обома руками.

— Не відходь від матері, синку, тримайся коло мене, тоді нас продадуть в одні руки.

— Мамо, я боюсь! А як у різні? — прошепотів хлопчина.

— Ні, ні, цього не може бути! Якщо нас розлучать, я помру! — знемагаючи від хвилювання, сказала стара.

Аукціоніст владно наказав натовпу відступити назад на кілька кроків і оголосив початок торгів. Все йшло, як по маслу. Негри продавалися швидко, хоча ціни на них були й чималі. Вочевидь, затребуваний товар. Гейлі устиг купити двох.

— Ану, хлопче,— сказав аукціоніст, тягнучись молоточком до Альберта,— Покажись, пройди уперед.

— Виставте нас разом... Разом! Будьте такий ласкавий, пане! — благала стара, намертво вчепившись у синову руку.

— Ану киш! — безжально крикнув аукціоніст, грубо відпихаючи її.— Ти завершуватимеш торги. А ти, чорнопикий, піднімайся! — верескнув він, підштовхуючи Альберта до помосту.

Позаду них пролунав розпачливий стогін. Хлопчина озирнувся, але зупинитися не міг, тож, змахнувши сльози зі своїх довгих чорних вій, заскочив на поміст.

Його прекрасне гнучке тіло, живий колір обличчя змушували покупців за нього добряче поторгуватися. Він кожного разу перелякано вдивлявся туди, звідки лунав вигук. І ось аукціоніст вдарив молотком — Альберта купив Гейлі. Його спихнули з помосту до нового власника. Він на мить спинився, щоб подивитися на матір, яка, тремтячи, тягнулася до нього усім своїм тілом.

— Пане, купіть мене, закликаю вас іменем Бога... Купі-і-іть! Я без нього помру!

— У мене теж довго не витримаєш,— відрізав Гейлі.— Відчепися! — кинув він, повернувшись до нещасної жінки спиною.

Стару теж продали швидко. Її за безцінь купив співрозмовник Гейлі, мабуть, схильний до співчуття. Поволі натовп почав розсмоктуватися.

Продані негри, які досі роками жили у одного господаря, обступили стару матір, вона страшенно банувала. Видно було, як цей удар підкосив її.

— Навіть останнього забрали у мене! Ну чому, чому не залишили хоча б його? Адже господар багато разів обіцяв, що мене з ним точно не розучать! — розпачливо голосила стара.

— Сподівайся на Господню милість, тігонько Агар,— сумно порадив їй найстарший негр.

— А чим він тепер мені зарадить?! — прошепотіла крізь сльози старенька.

— Не плач, мамо, не плач! — втішав її син, як умів.— Тебе купив хороший господар, це всі кажуть.

— Та яка мені різниця, який у мене господар! Альберте, синку мій... Останній, єдиний! Як же я без тебе житиму?

— Ну, чого чекаєте? Забирайте її! — скомандував Гейлі.— Марно сльози лле.

І негри, трохи вмовляннями, а трохи і силою заледве відтягли від хлопця вбиту горем матір і повели до воза нового господаря.

— Ходіть-но сюди,— сказав Гейлі, підштовхуючи новачків.

Він витягнув із кишені наручники і начепив їх на руки негрів. Тоді пропустив через кільця довгий ланцюг і погнав усіх трьох до тюрми. Там він забрав Тома. А вже за декілька днів Гейлі завантажив нових рабів на корабель, який курсував водами Огайо. Ці негри були першими з тієї великої партії, яку вони із компаньйонами хотіли сформувати в дорозі.

Корабель «Красуня-ріка», цілком гідний тієї назви, легко плыв за течією. Над ним розлилася чиста небесна блакить; корму прикрашав прапор Америки, розмальований білими та червоними лініями та білими зірками на синьому тлі; палубою прогулювалися елегантно вбрані леді та джентльмени. Пасажири почувалися чудово, всі були у піднесеному настрої. Та чи всі? Рабів Гейлі це не стосувалося... Кому до них було діло? Нікого не хвилювало, що їх разом з іншим вантажем розмістили на нижній палубі. А вони, сумні та дружні, сіли собі тісеньким кружком і стиха розмовляли.

— Ну як ви тут, хлопці? — спитав Гейлі, підходячи до них.— Сподіваюсь, вам тут непогано, розважаєтесь... а що? Сидите, теревените — це ж вам не на плантації гибіти.

Вибрикувати я вам не дозволю, тож сидіть сумирненько. Справді, будете добре поводитись, то і я добром вам віддячу. Вище носа, веселіше!

Всі разом відповіли йому завченим «Так, пане». Нещасні сини Африки вже багато років поспіль на будь-яке звертання білих відповідали саме так. А поза тим виглядали вони пригніченими. І не дивно, вони ж любили своїх жінок, дітей, матерів і сестер, тужили за покинутими сім'ями, друзями... Тож, хоч від них і вимагали посмішок, весело їм не було.

Ось уривок з розмови живого товару.

— Моя нещасна жінка навіть не знає, що зі мною,— сказав негр, який на торгах виступав під написом «Джон — 30», поклавши Томові на коліно свою спрацьовану закуту руку.

— А де ж вона? — співчутливо поцікавився Том.

— Неподалік звідси, у власника одного готелю,— відповів Джон і додав: — Хоч би ще єдиний раз побачити її, доки не згинув!

Бідолашний Джон! Він заплакав по цих словах так само, як заплакала б і біла людина, навіки розлучаючись з коханням. Том тяжко зігхнув і спробував утішити нещасного, наскільки це було можливо.

А тим часом на верхній палубі було затишно і комфортно, як і повинно бути у людей: чоловіки разом із дружинами, діти із батьками. Панські спадкоємці, зодягнені у барвисту одіж, метеликами пурхали то на коліна татусям, то матерям в обійми.

— Мамо, послухай,— крикнув один хлопчик, який вже встиг побувати на нижній палубі,— на нашому кораблі работорговець везе негрів!

— Нещасні! — зігхнула його мати чи то співчутливо, чи то роздратовано.

— Що там таке? — втрутилася в розмову інша леді.

— На нижній палубі їдуть невільники,— відповіла мати «розвідника».

— Вони усі закуті,— доповів той.

— Яке ганебне явище для нашої країни! — вигукнула третя леді.

— А мені здається, що у рабстві є і негативні, і позитивні сторони,— приєдналася до розмови елегантна жінка, яка саме вишивала біля прочинених дверей своєї каюти. Поруч із нею бавилися її донька і син.— Мені доводилося бувати на Півдні, і хочу вам сказати, неграм там живеться прекрасно. Навряд чи їм так добре велося б на волі.

— У дечому ви праві,— кивнула дама, яка перед цим негативно висловилася щодо рабства, і додала: — Але нехтування людськими почуттями... Це вже занадто. Це обурює мене у рабстві найбільше. Як почувуються ті, кого розлучають із сім'ями?

— Так, це жахливо,— зігхнула рукодільниця, оглядаючи мережку на дитячій сукенці, яку щойно завершила.— Та це трапляється не дуже часто, здається.

— На жаль, часто! — палко заперечила співрозмовниця. — Багато років я жила в Кентуккі та Вірджинії й там такого надивилася! Уявіть собі, пані, що ваших дітей від вас забрали і продали у рабство!

— Ну як можна порівнювати почуття білих людей з почуттями негрів?! — стеновши плечем, роздратовано мовила її співрозмовниця і почала перебирати нитки у себе на колінах.

— Мабуть, ви зовсім їх не знаєте, пані, якщо думаєте так! — емоційно продовжувала захисниця темношкірих. — Я серед них зросла, і повірте мені, цим людям притаманні високі почуття, як і нам, а може, вони навіть чуттєвіші, ніж ми.

Рукодільниця позіхнула, визирнула в ілюмінатор і байдуже кинула:

— Що, правда?.. Та все ж, гадаю, у неволі їм жити краще.

До полеміки долучився поважний джентльмен у священницькому вбранні. Він мовив, ніби на проповіді:

— Сам Господь Бог призначив африканцям бути рабами і вдовольнитися таким станом речей! У Біблії написано: «Прокляття на Ханаан! Бути йому слугою слуг!»

— Не впевнений, отче! Хіба цей текст потрібно трактувати саме так? — заперечив високий худорлявий мужчина, який стояв неподалік від священника.

— Ну звичайно! Провидіння, чийого глибинного змісту не дано збагнути простим смертним, прирекло на рабство ту расу багато віків тому! Ми не повинні змінювати цього ладу.

— Коли так, нумо не соромлячись торгувати неграми! Як вам ця ідея, незнайомцю? — звернувся кремезний чоловік до Гейлі, який увесь цей час прислухався до розмови. — Адже Господню волю треба виконувати. Це наш обов'язок — продавати, обмінювати, дарувати та іншими способами гнобити негрів. Вони ж саме для цього і створені. Так думаючи, можна прекрасно собі почуватися. Правильно я кажу, га, незнайомцю?

— Відверто кажучи, так глибоко я про це не замислювався, — відповів Гейлі. — Хтозна, як правильно, а як ні! Я не можу похвалитися вченістю. Треба якось було заробляти на життя, от я і узявся до цієї справи. А якщо зрозумію, що це погано, то покаюся. Але згодом.

— Після слів святого отця вам на душі має бути спокійніше, — усміхнувся його опонент. — Бачите, як корисно знати Святе Письмо напам'ять! Якби ви так само добре вивчили Біблію, як оцей добродій, вас уже давно не мучили б сумніви. Як він сказав: «Прокляття на...» На кого там? Ага, «на Ханаан»! — все чітко і просто.

Цим дотепником був не хто інший, як торгівець худобою, з яким читач познайомився раніше у кентуккійському готелі. Він сів, запаливши люльку, і скривився дошкульною усмішкою.

Перервану розмову поновив стрункий молодик із мудрим, добрим обличчям. Він висловився на таку злободенну, як рабство, тему іншою цитатою з Біблії:

— «Як бажаєте ви, щоб інші чинили з вами, так і ви чиніть з іншими»,— сказано у Святому Письмі. А не тільки прокляття на голову Ханаана...

— Так, незнайомцю! Таким людям, як я і ви, зайве розтлумачувати цей фрагмент Святого Письма,— підтримав співзвучну його баченню проблеми думку скотар Джон і, запихавши люлькою енергійніше, потонув у густому тютюновому тумані.

Він би ще багато міг сказати на цю тему, та корабель саме зупинився, і зацікавлені пасажери дружно посунули до борту.

— Ці двоє священики? — поцікавився Джон у пана, який ішов поряд із ним.

То й у відповідь ствердно кивнув головою.

Щойно опустили трап корабля, якась негритянка забігла по ньому, розштовхала натовп і кинулася туди, де сиділи невірники. Ридуючи, вона припала до грудей тієї покупки Гейлі, яка на аукціоні значилася як «Джон — 30», а їй була чоловіком.

Та чи варто розповідати їхню історію? Дуже часто, майже щодня, ми чуємо про розірвані шлюбні пута, про беззахисних людей, чиї долі нівечать заради своєї вигоди сильні світу цього. Ці історії чують ті, хто має серце у грудях, а не лише вуха на голові. Чують, та мовчать, надто довго мовчать. А ми не мовчатимемо. Хіба лиш цього разу... Цієї історії ми не переповідастимемо. Нехай собі попросяються без сторонніх очей, це ж бо їхня остання зустріч!

Молодий священик, поборник добра і справедливості, спостерігав цю трагічну сцену, схрестивши руки на грудях. Він не міг залишатися байдужим до того, що бачив, тож звернувся до Гейлі глухим і водночас надривним голосом:

— Пане, як же ви змогли розпочати цей бізнес? Лишень погляньте на цих нещасних! Ось я їду до дружини і сина, і тішуся думкою про зустріч із ними... а той самий корабельний дзвін, який повідомить мені, що ця щаслива мить наближається, навіки розлучить знедолену молоду сім'ю. Згадаєте моє слово, Господь вас покарає за цей гріх!

Гейлі мовчки відвернувся від священика.

— Бачите? — сказав Джон, торсаючи работорговця за рукав.— Навіть слуги Божі не однаково розуміють його закони. Цей, наприклад, не обстоює прокляття Ханаану.

Гейлі щось буркнув собі під ніс у відповідь на іронічний тон скотаря.

— Окрім того,— не вгавав Джон,— цілком імовірно, що Бог мав на увазі зовсім не те, що говорив другий священик, і спитає з вас за ці вчинки тоді, коли ви станете, щоб звігувати перед ним.

Гейлі замислився і нервово пішов геть від балакучого Джона.

«Якби ж мені вдалося заробити хороші гроші на цій і наступній партіях! — думав він.— Треба припиняти цим займатися. Наш бізнес стає дедалі небезпечнішим». А щоб відволіктися від тривожних думок, він витягнув з кишені записник і заходився щось підраховувати. Таким чином не лише він заспокоював нечисту совість, а й інші, подібні до нашого работорговця.

А «Красуня-ріка» продовжила свій шлях. Пасажири розважалися кожен на свій смак: мужчини спілкувалися між собою, прогулюючись по палубі, читали, палили люльки, жінки займалися рукоділлям, а діти гамірно бавилися.

Третього дня річкової подорожі, коли корабель зупинився в одному з маленьких містечок штату Кентуккі, Гейлі зійшов на берег, бо мав тут деякі справи.

Том стояв коло борту (навіть у кайданах він міг потроху рухатися) і розгублено вдивлявся удалечінь. В якийсь момент він побачив, як Гейлі швидко крокує до причалу разом з незнайомою негритянкою. Охайна жіночка несла на руках маленьку дитину. За нею йшов негр із невеличкою валізкою. Жінка активно спілкувалася зі своїм носильником, а опинившись біля корабля, енергійно пройшла трапом. Пролунав дзвін до відправки, труба важко видихнула клубок пари,— і «Красуня-ріка» відчалила від берега.

Нова пасажирка нижньої палуби, спритно оминаючи мішки з бавовною, вибрала собі місце, примостилася і почала радісно забавляти дитину.

Гейлі зо два рази пройшовся від носа до корми, потім спустився на нижню палубу і присів коло новоприбулої. Він почав щось говорити їй упівголоса.

Том, який спостерігав за тим, що відбувається, помігив, як вираз обличчя жінки змінився з безтурботного на тривожний, а за мить вона вже затято про щось сперечалася з работорговцем.

— Я не вірю, не вірю жодному вашому слову! — почув Том.— Усе це брехня!

— Не віриш? На ось, переконайся,— сказав Гейлі, тицяючи їй якісь папери.— Це документ з підписом твого господаря. Я йому за тебе пристойну суму заплатив.

— Мій господар не міг так зі мною вчинити! Не вірю! Не вірю! — розгублено повторювала жінка.

— Звернися до будь-якої грамотної людини, нехай тобі прочитає, що тут написано... Будьте ласкаві, прочитайте вголос оцей документ,— звернувся Гейлі до пасажира, який саме проходив повз них.— Вона мені не вірить.

— Цей документ засвідчує, що негритянку Люсі і її дитину продано,— зачитав той, до кого звернувся работорговець.— Підпис: «Джон Фосдік». Складено за зразком.

Жінка заплакала так гірко, що на неї звернули увагу чимало пасажирів. Коло них зібрався натовп цікавих. Гейлі коротко пояснив суть справи.

— Господар сказав, що цей пан доставить мене до Луїсвілла, що там мене призначать кухаркою у той самий готель, де працює мій чоловік. Він сам так мені сказав. Хіба він міг так лицемірно брехати?! — жалілася жінка.

— Певно, міг. Він продав тебе, бідолашечко, це написано чорним по білому,— сказав їй співчутливо джентльмен, який прочитав документ.— Продав, розумієш!

— Ну продав то й продав! Годі про це,— відрубала жінка, миттєво опанувавши себе. Вона притиснула до грудей дитину, сіла на ящик, повернувшись до усіх спиною, і байдужим поглядом задивилася на ріку.

— От добре! Цього разу пощастило обійтися без істерик! — вдоволено сказав работорговець.— Міцний горішок.

Негритянка виглядала абсолютно спокійною. Її обличчя лагідно обдував вітерець, мов співчуваючи їй лиху, а вігерцю, знаєте, байдуже, на яке чоло дмухати — біле чи чорне. Жінка бачила і чула усе, що відбувалося навколо неї: золоті брижі на воді, задоволені голоси, що лунали з верхньої палуби... Та їй до всього було байдуже, безвихідь каменем залягла їй на серце. Дитя товклося на її колінах, гладило по щоках, лепетало щось своєю дитячою мовою, ніби намагаючись вирвати зі смутку її душу. Раптом нещасна мати притиснула сина до грудей міцно-міцно, і крупні сльози покотилися на голівку бідолашної дитини, народженої у кайданах. Наплакавшись, жінка трохи заспокоїлася і знову почала бавити дитину, яка скакала і викручувалася у всі боки, не припиняючи ні на мить.

Зазначимо, що цей десятимісячний хлопчик комплекцією і рухливістю випереджав свій вік. Він був напрочуд жвавий.

— Не дитя — чудо! — сказав якийсь пан, що проходив повз них. Він зупинився, застромив руки до кишень і запитав.— Скільки йому?

— Десять з половиною місяців, пане,— відповіла мати.

Пан свиснув, щоб привернути увагу хлопчика, і дав йому льодяника. Дитина схопила цукерку обома руками і миттю запхала її до рота.

— Моторний! І кміпливенький! — він ще раз свиснув, а тоді пішов від них.

Обійшовши палубу, він побачив Гейлі (а саме його він і шукав). То й сидів на ящику і палив.

Пан черкнув сірником, і підносячи його до сигари, сказав:

— Нічогенька у вас негритянка, чоловіче.

— Ніби й справді нічого,— погодився Гейлі, випускаючи з рота кільце диму.

— Либонь, везете її на Південь?

Гейлі ствердно кивнув у відповідь.

— Перепродати там хочете?

— Я отримав велике замовлення від однієї плантації,— сказав Гейлі.— Вона, кажуть, непогана куховарка. Влаштується там на кухні або ж піде бавовну збирати. Має якраз підходящі для цієї справи довгі пальці. Так чи так, а на такому товарі я зароблю непогано.

Сказавши це, він знову запхав сигару до рота.

— А дитина? Кому вона потрібна на плантації? — поцікавився співрозмовник.

— Та я її продам за першої ж нагоди,— відповів Гейлі, прикурюючи другу сигару.

— Гадаю, за нього недорого попросите? — запитав пан, присідаючи на найближчий ящик.

— Поживемо-побачимо,— відповів Гейлі.— Хлопчик хороший: відгодований, міцненький!

— Та воно ніби й так, але ж поки його ще виростиш! Скільки клопоту, а витрат...

— Дурниці! Які там клопоти? Ростуть, як цуценята, самі по собі. Цей через якийсь місяць вже бігатиме.

— Є місце, куди можна його прилаштувати... у однієї пралі дитина втопилася у ночвах, поки та вивішувала випрану білизну. То було б непогано до неї віддати на виховання.

Певний час обидва рабовласники курили мовчки. Нікому не хотілося починати предметну розмову, адже програє той, хто називає ціну першим. Нарешті співрозмовник Гейлі зважився заговорити про основне:

— Адже більше десяти доларів за цього хлопчика ви не запросите? Вам аби з рук його збутися,— промовив незнайомець.

Гейлі заперечно похитав головою і красномовно сплюнув. А тоді, навіть не виймаючи сигари з рота, сказав:

— Ні і ще раз ні.

— То скільки ж ви хочете?

— Ще не думав. Може, й собі його на виховання залишу,— відповів Гейлі.— Хлопчик гарненький, здоровий. Через півроку за нього сто доларів дадуть, а через рік-другий за дві сотні відірвуть з руками. Тож зараз — не менше п'ятдесяти.

— Ви що, пане?! Де це бачено — п'ятдесят доларів за немовля!

Але Гейлі уперся на своєму, що підтвердив рішучим кивком голови і словами:

— Не спущу ані цента.

— Тридцять — моя остання ціна.

— Дідько з вами! — Гейлі сплюнув знову і уточнив: — Поділимо різницю — виходить сорок п'ять доларів — остаточна ціна.

Незнайомиць трохи подумав і відповів:

— Гарзд, я згоден.

— От і домовилися! — вдоволено сказав Гейлі. — Де ви сходите?

— У Луїсвіллі.

— У Луїсвіллі? Просто чудово! Коли ми туди дістанемося, вже смеркатиметься. Дитя спатиме, а ви його обережненько... Ну, щоб без зайвого плачу... і справу буде зроблено. Я не люблю сліз, кому це треба...

Покупець засунув до кишені продавця обумовлену суму, а Гейлі запалив нову сигару.

Коли «Красуня-ріка» причалила на Луїсвілльській пристані, був ясний, тихий вечір. Жінка сиділа, притиснувши сонну дитину до грудей. Та ось сповістили: «Луїсвілл!», вона здригнулася, постелила свій плащ між двома ящиками і поклала дитину туди, а сама побігла до борта, сподіватись, що серед слуг, які вибігли до корабля, буде і її чоловік. Вона перегнулася через поруччя, уважно вдивляючись у кожне обличчя тих, хто стояв на березі. Інші пасажери, які теж підійшли подивитися на пристань, загородили від неї дитину.

— Саме час! — шепнув Гейлі, передаючи дитя його новому господареві. — Але прошу вас, обережно, бо розреветься, потім з мамцею клопотів буде!

Незнайомиць обережно перейняв з рук Гейлі свою покупку і швидко розчинився у натовпі.

Коли корабель, крякучи і фиркаючи димом, відплив від пристані, повільно розвертаючись, мати повернулася на своє місце. Дитини не було. Натомість на ящику сидів Гейлі.

— Де... Де він? — розгублено запитала жінка.

— Люсі, — сказав Гейлі, — Ти його більше ніколи не побачиш, і не сподівайся. Все одно їхати на Південь з дитиною не можна, а я продав твого хлопчика в хорошу сім'ю. Там йому буде краще, ніж з тобою.

У нашого работорговця було черстве серце. Знаєте, шановний читачу, якби ваше серце так само ретельно і мудро обробляли за спеціальною технологією зчерствіння сердець, то воно також стало б непробивним. Адже Гейлі діяв згідно рекомендацій політиків і проповідників, які тут, на Півночі, вчать простих смертних долати в собі всякі сентименти, забобони про родинні зв'язки негрів і співчуття до тих, кому випало бути рабами. Такі вчинки, який щойно здійснив Гейлі, вважалися благородними і навіть

доброчинними. А ми з вами вже не раз мали нагоду переконатися, що він дуже «гуманний» работорговець!

Сповнений відчаю і німої муки, погляд жінки, яка назавжди втратила своє дитя, міг би смутити кого завгодно, але не Гейлі. До таких поглядів у нього виробився імунітет, він уже звик і до спотворених стражданнями темних облич, і до судомно стиснутих рук, і до нерівного дихання. Він вважав це невід'ємними від його бізнесу моментами. Та з цим неважко зжитися, коли у Північних штатах усім нав'язують думку про необхідність змиритися з такими нюансами рабства. Гейлі лише тривожило, чи не почне жінка істерики на увесь корабель, бо цього він дуже не любив.

Однак жінка не кричала. Цей удар виявився надто несподіваним. Вона ще не отямилася від першого, і другий її просто розчавив. Вона, мов підкошена, впала на ящик, дивлячись уперед незрячим поглядом, руки її знесилено опустилися і тепер безвольно звисали уздовж тіла. Мовби крізь сон долинали до неї людські голоси, гуркіт корабельного двигуна... Вона навіть не могла застогнати, щоб полегшити невимовний біль у серці. Зовні, як і після першого удару, вона виглядала цілком спокійною.

Работорговець, як і більшість наших поліпиків, міг бути людяним, але тільки якщо не треба було поступатися власною вигодою. Цього разу він теж вирішив висловити співчуття і почав:

— Послухай-но, Люсі. Спочатку буде важко, так, але ж ти розумниця і не будеш марно побиватися. Інакше просто не можна було.

— Припиніть, господарю, не треба! — ледве вимовила жінка.

— Ти молодець, Люсі,— продовжував Гейлі,— я тебе кривдити не дам, сам підшукаю тобі на Півдні хороше місце. Ти ж така красуня, зможеш і чоловіка собі нового знайти...

— Дайте мені спокій, господарю! — не дала вона йому договорити.

Ці слова були сповнені такої туги, що навіть Гейлі зрозумів, що її й справді краще не займати. «Словами тут не зарадиш»,— подумав він. Коли Гейлі пішов, жінка скрутилася клубочком і з головою закуталася у плащ. Работорговець тинявся палубою, час від часу зупиняючись і поглядаючи на неї. «Страждає... Одне добре, не голосить на увесь корабель,— роздумував він про себе.— Та нічого, звикне, і все буде добре».

Том був свідком цієї змови Гейлі і незнайомця, тож одразу збагнув, чим вона закінчиться. Така жорстокість нажахала його чисту душу. Він був негром-невігласом, не вмів аналізувати і синтезувати. Якби панотці навчили його розуму, він би зрозумів, що не сталося нічого особливого, адже у цій країні рабство є законним. Навіть церква вважала це нормальним, визнаючи, правда, що в інституті рабства є недоліки, як і в усіх інших сферах суспільного і приватного життя... Але Том, який не знав ніякого друкованого тексту, крім

Євангелія, не міг сприймати це так, як білі. Серце його плакало разом із цією нещасною жінкою, яка для работорговців була лише річчю, але річчю із безсмертною душею, за законами Америки рівною із ящиками бавовни, на яких вона тепер лежала, мов викинута на берег риба.

Том підсів до неї, намагаючись бодай якось підбадьорити, але у відповідь жінка лише стогнала. Сльози котилися з її очей, коли він говорив про серце Отця, яке страждає разом із нею, про вічне життя на небесах, та горе настільки заглушило нещасну, що скам'яніла душа не могла сприйняти жодних слів, навіть цих.

На ріку зійшла ніч. Вона величаво сяяла своїми прекрасними зорями-очима. Небо мовчало, бо не могло допомогти або хоч поспівчувати. Поступово голоси змовкали, всі пасажери корабля поснули, і тишу порушувало лише плюскотіння хвиль об борт. Том лежав на мішках, прислухаючись до тихих нарікань убитої горем жінки:

— Господи, що ж мені тепер робити, Боже милий! Допоможи мені!

Незабаром жінка замовкла, і Том подумав, що вона заснула, виснажена слізьми. Згодом сон зморив і Тома.

А посеред ночі Том прокинувся від чогось, схожого на поштовх. Темна тінь майнула між ним і бортом, а за мить він почув сильний сплеск води. Крім Тома, цей звук не потривожив нікого. Він підняв голову і побачив, що там, де лежала жінка — порожньо! Він устав, порозирався, але її ніде не було! Змучене серце нарешті знайшло спокій, а хвилі, заховавши його від зайвого співчуття, і досі тремтливо брижилися, граючись одна з одною. Більше Том тієї ночі заснути вже не міг...

Удосвіта прокинувся работорговець і насамперед пішов перевірити, як там його товар. Цього разу він розгублено лупав очима.

— Куди вона поділася? — надривним голосом допитувався він у Тома.

Том уже був навчений, що у таких випадках краще мовчати, тож і тепер вирішив не висловлювати работорговцю своїх здогадів.

— Не могла ж вона уночі зійти на берег! Я прокидався на кожній зупинці і пильнував її. Адже в таких справах можна покладатися лише на себе.

Це він пояснював радше собі, ніж Томові, бо такий досвід навряд чи колись пригодиться рабові. Том мовчав.

Работорговець обнишпорив усі закутки на кораблі: шукав між мішками, ящиками, бочками, зазирнув навіть у машинний відсік — негритянки ніде не було.

— Томе, ти щось знаєш, — сказав він, припинивши даремні пошуки. — І не відмовчуйся, я бачу, що ти в курсі. Я ж дивився і о десятій, і опівночі, і між першою та

другою... Вона була на місці, на цьому самому місці! А о четвертій мов випарувалась! Ти ж лежав поряд, отже, все бачив! Не мовчи!

— Ось що, господарю,— почав Том,— під ранок я крізь сон відчув, як хтось прослизнув повз мене. А потім голосно плюскнула вода. Дивлюся — жінки немає. Це все, що я можу сказати.

Почувши сказане Томом, Гейлі навіть не здивувався, бо був звичний до подібних випадків. Навіть близька присутність смерті не змусила його здригнутися. Самогубства у його бізнесі траплялися часто, і він сприймав їх лише як неприємну частину своєї роботи. Він злився, що смерть псує йому комерцію, та тут нічого не вдієш. Тож і тепер його реакція на загибель жінки була типовою: він проклинав негритянку за її вчинок, жалівся сам собі і сам на себе за свою поблажливість. «Ет, пожалів! Слід було закувати, а то так за усю поїздку не зароблю й цента!» — бідкався він.

Коротше кажучи, Гейлі вважав, що доля його несправедливо образила, але виправити щось було годі. Рабиня втекла від нього туди, де власникам не повертають утікачів, навіть на вимогу нашої могутньої держави. Йому було дуже прикро, та все ж він витягнув з кишені записника і позначив душу й тіло небіжчиці у графі «Збитки». Поки він щось підраховував, хтось зі спостерігачів зауважив:

— Який безсердечний цей работорговець! Просто жахлива істота, навіть не людина!

— Справді, він заслуговує лише презирства. Порядні люди работорговцями не стають! — підтвердив хтось ще.

Це правда, работорговців мало хто поважає. Але як ви гадаєте, чому взагалі виникло рабство? Як таке стало можливим у суспільстві виключно порядних, чуйних людей? Хто винен у появі цього ганебного явища? Цивілізована, освічена, мудра людина, яка підтримує систему, що породжує професію работорговця, чи не є й сама работорговцем? Порядні люди формують попит на такий бізнес, а він калічить і настільки спотворює душі тих, хто ним займається, що вони цього способу заробляння грошей навіть не соромляться. То хіба ви, порядні та чесні, кращі за работорговця? А чим?

Ви учені, а работорговець — невіглас; ви належите до вищих суспільних класів, він — до нижчих; ви маєте витончену душу, а він — неотесану; ви талановиті, а він примітивний. Тож глядіть, щоб у Судний день з вас не спитали суворіше, аніж з нього!

Ми ознайомили читачів з деякими відомостями про цілком законний у США бізнес. Та все ж просимо не забувати, що тутешнім законодавцям певною мірою людяність притаманна! І хоча у нашій країні щосили прагнуть увіковічити работоргівлю, окремі законодавці дуже свідомо підходять до питання аморальності цього явища.

Мабуть, кожен із вас неодноразово чув, як наші державні мужі гнівно рабство засуджують, але... в інших країнах. Скільки розвелось серед наших політиків кларксонів та уїлберфордсів, як повчально слухати їхні промови! Вони глаголять: борони Боже купувати у Африці негрів, це жахливо! А от купувати їх, наприклад, у штаті Кентуккі — це ж зовсім інша справа!

А ви як гадаєте?

Розділ XIII. Еліза у селищі квакерів

А зараз нам усім не завадить трішки заспокоїтися. Пропоную поспостерігати за тихим, мирним життям у помешканні одного селища.

Отже, уявімо ідеальний порядок на просторій кухні: недавно вибілені стіни, чиста, ретельно наглянсована підлога, широка кухонна плита, акуратно пофарбована начорно, до блиску натертий посуд (мимоволі виникають думки про якусь смакоту), зручні дерев'яні стільці, пофарбовані зеленою фарбою та ще й полаковані. Ще тут є два крісла-гойдалки. Одне маленьке, на ньому лежить подушечка, зшита з яскравих шерстяних клаптиків; інше — велике, широкі бильця якого так і манять у свої затишні обійми, де ви зможете гарно відпочити. Ось у цьому кріслі-гойдалці, яке не поступається зручністю плюшевим і шкіряним фотелям у ваших вігальнях, — погойдується собі наша мила приятелька — Еліза. Так, це вона, хоч і важко її, худу і бліду, впізнати з першого погляду. З-під її довгих вій тече тихий смуток, стулені вуста вказують на тугу за чимось дуже дорогим її серцю. Ніжна душа молодої матері загартувалася в останніх перипетіях, подорослішала під тягарем недолі. Еліза час від часу піднімає очі на сина, який метеликом пурхає по кухні. Цей погляд насичений непохитною волею і рішучістю, такою відповідальністю і серйозністю, якої раніше у ньому ніколи не було.

Еліза з сином тут не самі. Поруч із нею сидить жіночка у консервативного фасону білосніжному чепчику, який свідчить про належність до квакерської общини. Вона вбрана у сіру сукню, плечі прикриті шаликом у тон, а на грудях зав'язано батистову хустину. Жінка перебирає сухофрукти, тримаючи на колінах миску. На вигляд їй років п'ятдесят п'ять, може навіть і шістдесят. Її обличчя належить до того типу, яке до певного часу років не боїться: кругле, рум'яне та свіже, мов стиглий персик. У її волосся, гладенько зачесане назад, вплелися кілька срібних ниток сивини. Ця зачіска відкривала високий свіглий лоб, великі карі очі світилися добротою. А очі, як відомо, відображають душу, тож немає жодних сумнівів, що перед нами — добра, мудра, порядна жінка. Чому всі возвеличують тільки красу молодості? Чому ніхто не помічає, якою чарівною буває старість? Ті, кому ця тема цікава, нехай уважніше поспостерігають за Рахіллю Хеллідей (так звать цю жінку). Зараз вона саме погойдується у маленькому своєму кріслі-гойдалці,

що затишно поскрипує, бо вже стареньке. Може, коли воно було молодшим, хтось йому завдав шкоди чи батько-майстер припустився якоїсь помилки, створюючи його, — невідомо, але скрипить воно хоч і тихо, проте ритмічно і настирливо. Будь-яке інше крісло за такі звуки уже б давно викинули на звалище разом із рештою непотребу. Будь-яке інше, але не це. Воно ж бо належало пані Рахлії. До того ж старий Саймон, її чоловік, вважає, що це не скрип, а справжня музика, та й діти їхні обожають скрипіння материної гойдалки. Чому ця стара гойдалка так шанована у їхньому домі? Ту т усе просто: до неї усі звикли. Ось уже двадцять п'ять років мати, сідаючи у неї, дарує чоловікові та дітям лагідні слова, м'які докори, мудрі поради, лікує сердечні і головні болі.

— Отже, Елізо, ти все ще думаєш про Канаду? — запитала Рахіль, повільно перебираючи сушені персики.

— Так, — відповіла гостя. — Я не можу затримуватися тут надовго.

— Гаразд. Треба ж подумати, доню, що ти робитимеш, коли таки доберешся туди.

Слово «доню», звернене до чужої молодиці, з уст Рахлії Хеллідей прозвучало надзвичайно природно, так само як те, що до цієї жінки багато хто звертається «Мамо».

У Елізи затремтіли руки, очі зринули на шиття декілька скупих сльозинок. Проте вона досить твердо відповіла:

— Я виконуватиму будь-яку роботу. Десь мої руки та згодяться.

— Пам'ятай, що ти можеш тут жити, скільки сама захочеш.

— Щиро вам дякую! Але... Зрозумійте мене, — очима Еліза вказала на Гаррі. — Я ні на хвилину не можу розслабитися, не сплю ночами, а коли засинаю, то мені ввижаються жахи. От сьогодні, наприклад, мені наснилося, що той чоловік увійшов до вашого двору.

— Бідолашечка! — поспівчувала Рахіль, змахуючи сльози з очей. — Але ти дарма хвилюєшся. У нашому селищі, дякувати Богу, нікого ще не впіймали. Не впіймають і вас.

Цієї миті двері відчинилися, і до кухні увійшла маленька, повненька й рум'яна, мов стигле яблуко, жіночка. Вона була зодягнена в таку ж, як у Рахлії, сіру сукню, поверх якої на грудях навхрест була пов'язана батистова хустина.

— Руф Стедмен! — вигукнула Рахіль, радо піднімаючись назустріч гості. — Як ся маєш? — запитала господиня, беручи Руф за обидві руки.

— Чудово, дякую, — відповіла та, знімаючи темний капор і струшуючи з нього порох носовою хустиною.

Під капором у неї був квакерський чепчик, який вона ніяк не могла примостити належним чином: декілька неслухняних пасем грайливо вибивалися з-під нього, тож довелося постаратися, аби запхати їх на місце. Впоравшись із цим нелегким завданням, гостя — жінка років двадцяти п'яти — відвернулася від дзеркала. Здавалося, вона

подобається собі. Та й кому могла не подобатися весела, добродушна і загалом дуже приємна особа?

— Руф, познайомся з Елізою Гарріс і з її синочком Гаррі, про яких я тобі розповідала.

— Рада тебе бачити, Елізо! — сказала Руф, тиснувши у привітанні руку жінці, ніби давній подрузі, з якою довго не бачилася. — То це твій хлопчик? Я принесла йому гостинчик. — І вона дала Гаррі випечений у формі серця пряник.

Хлопчик несміливо узяв гостинця, спідлоба дивлячись на Руф.

— А де твій малюк? — запитала Рахіль.

— Зараз прийде. На порозі вашого дому твоя Мері вихопила його у мене і повела до комори, де бавляться діглахи.

Не встигла вона це договорити, як Мері, рум'яношока дівчина з великими карими очима, зовсім як у її матері, вбігла до кухні з дитиною на руках.

— А ось і він! — вигукнула Рахіль, перехоплюючи у доньки нічогенького малюка. — Який він гарненький! А як підріс!

— Не днями, а годинами! — вдоволено сказала Руф.

Вона зняла з синочка блакитний шовковий капор і купу всіляких одєжин, потім поправила на ньому сорочечку, розправивши усі збрижки, цмокнула у щічку і опустила на підлогу. Малюк запхав до рота палець і замислився, що б йому утнути на свободі. Руф присіла у крісло, витягнула з кишені довгу смугасту біло-синю панчошу і заходилася працювати спицями.

— Мері, голубко, налий-но водички у чайник, — лагідно попросила Рахіль.

Дівчина швидко побігла до криниці по воду, а повернувшись, поставила чайник на плиту. Вже скоро цей символ гостинності і затишку замуркав, огорнутий паром.

Мері за вказівкою матері поставила на плиту ще й каструлю із персиками.

Сама Рахіль поклала на стіл чисту і гладеньку стільницю, одягнула фартух і спокійно, без жодної метушливості узялася за майбутнє печиво. Між іншим вона сказала Мері:

— Ти би, голубко, попросила Джона обскувати курку.

І донька миттю вибігла з кухні.

— А як поживає Абігейл Пігерс? — запитала гостю Рахіль, замішуючи тісто.

— Краще, значно краще, — відповіла Руф. — Сьогодні вранці я була у неї, прибрала у кімнаті, змінила постіль. А Лі Хілз спекла для неї пиріг і хліб — на декілька днів вистачить. Проте увечері я ще раз до неї навідаюся.

— Я хочу зайти до неї завтра. Посуд помию, подивлюся, чи не треба чого зашити, — поділилась планами Рахіль.

— Чудово! — втішилася Руф і додала: — Ханна Стенвуд також занедужала. Джон заходив до них учора ввечері, а я планую піти зранку.

— Нехай Джон у нас пообідає, бо ж тобі, можливо, доведеться пробути там аж до вечора.

— Дякую, Рахіль! Побачимо, як воно буде. А ось і Саймон!

У кухню увійшов господар дому, Саймон Хеллідей, високий, статний мужчина. На ньому були чорні шпани, темна куртка і капелюх із широкими берегами.

— Доброго дня, Руфе! — привітно сказав він, стискаючи її пухленьку ручку у своїй широкій долоні, і запитав: — Як справи у твого Джонні?

— Наші всі здорові, і Джон також, — весело відповіла Руф.

— Які новини, батьку? — запитала Рахіль чоловіка, відправляючи печиво у духовку. Вони вийшли на задній ганок, де Саймон мив руки у балійці з кришталево чистою водою.

— Пітер Стеббінс повідомив мені, що сьогодні ще до вечірньої зорі він буде тут із друзями, — відповів Саймон, багатозначно повівши очима.

— Он як! — вигукнула його дружина і замислено подивилася на Елізу.

— Твоє прізвище Гарріс — я правильно запам'ятав? — запитав Елізу Саймон, повертаючись у кухню.

— Так, — промовила Еліза.

З тривожного виразу її обличчя стало зрозуміло: вона хвилюється, чи не з'явилося, бува, десь в околиці оголошення про їхній із Гаррі розшук.

Рахіль кивнула чоловікові, а він, ідучи на ганок, окликнув її:

— Мамо!

— Чого тобі, батьку? — запитала вона його, на ходу витираючи білі від борошна руки.

— Її чоловік тут, у селищі, і завігає до нас сьогодні уночі, — мовив Саймон.

— Та невже? — вигукнула Рахіль, аж засвітившись радістю.

— Саме так! Пітер учора їздив на станцію, де його чекали одна стара і двоє молодих чоловіків. Один із них назвався Джорджем Гаррісом. Те, що він про себе розповідає, і те, що ми чули від Елізи про її чоловіка, співпадає! Пітер каже, що він розумний і красивий. Як ти гадаєш, варто їй про це сказати просто зараз?

— Давай порадимося з Руф'ю, — запропонувала Рахіль і покликала молоду гостю.

Руф відклала плетіння і швиденько вибігла на ганок.

— Руфе! Ти навіть не уявляєш... Саймон каже, що Елізин чоловік прибув із останньою партією і вночі буде у нас!

Ці слова молода жінка зустріла із таким вибухом захоплення, що аж підскочила на місці і голосно заплескала у долоні, через що два її неслухняні локони знову вибилися з-під чепчика.

— Тихше, любя, тихше! — м'яко попросила її Рахіль. — Ти краще порадь, коли їй про це сказати: зараз чи ближче до вечора?

— Просто зараз! Негайно! Навіть не думайте мовчати! Та якби це був мій Джон, я б так зраділа!

— Ти надзвичайно доброзичлива, — похвалив її Саймон, захоплено дивлячись на подругу сім'ї.

— Авжеж! Ми й живемо для того, щоб дарувати іншим добро. Якби я не кохала свого Джона, не любила нашого синочка, то чи могла б щиро радіти за цю жінку?

Руф обняла Рахіль і запропонувала:

— Піди, поговори з нею у спальні, а я почергую у кухні.

Рахіль повернулася до кухні і побачила Елізу за шиттям. Вона відчинила двері, що вели з кухні до маленької спальеньки, і попросила Елізу:

— Ходи-но зі мною, доню. Треба поговорити.

Кров порум'янила бліді щоки Елізи. Піднімаючись з крісла, вона ледь не впала — тіло її не слухалося в передчутті якогось лиха. Вона тривожно поглянула на Гаррі. Руф помітила цей переляк і поспішила заспокоїти жінку.

— Ні! Це не те, що ти думаєш, — вигукнула вона, кидаючись до неї. — Не бійся, Елізо, новини хороші. Іди ж, іди! — лагідно підштовхнувши Елізу до дверей, вона підхопила на руки Гаррі і почала цілувати дитину. — Скоро побачиш татка, маленький! Розумієш? Татко твій приїхав! — повторювала Руф дитині, яка здивовано дивилася на неї.

А у спальні відбувалася інша сцена. Рахіль підійшла близько до Елізи і сказала:

— Дочко! Господь змилювався над тобою: твій чоловік вирвався із полону рабства.

Серце Елізи закалатало так шалено, що вона розчервонілася, а потім враз зблідла. Відчуваючи, що не може втриматися на ногах, присіла у крісло.

— Тримайся, — сказала Рахіль, кладучи долоню їй на голову. — Він у друзів. Сьогодні вночі буде тут.

— Сьогодні?.. Сьогодні! — повторювала Еліза єдине слово, немовби воно було чарівне, сама не розуміючи, що каже.

У її голові все миттю переплуталося, закаламутилося... і вона зомліла.

Отямившись, Еліза побачила, що лежить під ковдрою на ліжку, а Руф натирає їй руки камфорою. Вона блаженно розплющила очі як людина, яка скинула з себе важений тягар.

Нарешті щезла та нервова напруженість, що закувала її душу у свої пуга у першу ж хвилину втечі. Потім вона, неначе уві сні, побачила крізь щілину прочинених дверей, як господиня і гостя готувалися до вечері: накрили білосніжною скатеркою стіл, поставили на плиту чайник, що насвистував свою пісеньку... Ось Руф підходить до столу, ставить на нього пиріг, різні соління, пригощає Гаррі різними ласощами, пестить його по голівоньці, перебираючи довгі кучерики пальцями. Огрядна постать Рахлі зупиняється біля її ліжка, турботливо поправляє ковдру, подушки, при цьому великі карі очі цієї добродійки свіяться сонячним теплом. Ось завігав і Руфин чоловік. Та кидається йому на ший, схвильовано щось розповідає, вказуючи на ту кімнату, де відпочиває Еліза. Ось усі сідають до столу: Руф з дитям на колінах, Гаррі на високому стільці під наглядом Рахлі. Еліза чує їхні спокійні голоси, мелодійне дзенькання чайних ложечок... Та сон знову долає її, дуже глибокий сон... Так спокійно вона не спала, відколи залишила рідну домівку, коли байдуже дивилися на неї холодні зорі, а вона бігла, не випускаючи з рук найдорожче, що мала — сина.

Їй наснилася прекрасна країна тиші і миру. Зелені береги, що сяють під променями сонця, прозора вода, острівці і чийсь затишний будиночок... Привітні голоси підказують, що це її дім, і вона бачить, як у саду грається її дитина. Ось вона дедалі ближче чує кроки свого чоловіка, ось він обіймає її, вона відчуває його пекучі сльози на своєму обличчі... і прокидається. Це вже не сон! Надворі давно вже ніч, дитя спокійно спить, коло ліжка горить свічка, а її коханий чоловік нахилився над нею і ридає, сховавши обличчя у подушку.

Радісним і жвавим був наступний ранок у домі квакерів. «Мати» встала удосвіта і заходилася готувати сніданок. При ній постійно були усі її діти, з якими вчора ми не встигли познайомити читача. Цікаво, що кожен із них миттю виконував її ласкаві прохання-накази, я-от: «Збігай туди-то, голубе», «Зроби те-то, голубко».

Приготувати сніданок для великої сім'ї у благословених долинах штату Індіана не так легко, одна пара рук тут не впорається. Тому, поки Джон ходив до криниці по воду, Саймон-молодший через сито просіював борошно на оладки, а Мері молола каву, — Рахіль спокійно пекла печиво, розривала курку на частини і зігрівала усіх променистим сяйвом своїх очей. Вона уміла залагоджувати будь-який натяк на конфлікт ще до того, як він розпалювався, досить було лише сказати: «Годі вам! Ану тихше!» — і усе поверталось до мирного і спокійного стану. Поети віками славлять Венерин пояс, який зводив людей із розуму — ми ж воліємо оспівувати Рахіль Хеллідей, яка спритно охолоджує надто гарячі голови і є взірцем спокою у своєму маленькому світі. Так, ми свідомо надаємо перевагу їй, тим паче, що наші вподобання співзвучні з духом сучасності.

Поки тривало приготування сніданку, Саймон-старший у сорочці і жилеті стояв перед маленьким люстром у одному з кутів кухні й голився. У кухні все йшло за планом: кожен із великим задоволенням виконував призначену йому роботу. Взаємна довіра і дружба відчувалися навіть у злагодженому передзвоні ножів і виделок. На пательні разом шкварчали шинка та курка. Усе було майже готово, коли увійшла щаслива сім'я — Джордж, Еліза і Гаррі. Їх зустрічали так радо, що вони аж знітилися.

Усі сіли до снідання, а Мері, стоячи біля плити, пекла оладки до золотистої скоринки і порціями подавала до столу.

Рахіль, задоволена і щаслива, сиділа на чільному місці. Навіть такі прості дії, як накладання на тарілки печива і подавання чашок із кавою, випромінювали душевність і материнську турботу, від яких страви ставали ще смачнішими.

Джордж уперше сидів на рівних правах за одним столом із білими, тож спершу ніяковів. Та від добродушності господарів це відчуття розвіялося, як туман на сонечку.

Ось що означає дім, рідний дім! Досі Джордж не міг збагнути цих слів. Від становища, у яке він потрапив, його серце наповнювалося вірою в Бога, який привів сюди спершу його дружину з сином, а потім і його. Відчай, руйнівний атеїзм відступали перед щастям, турботою і світлом, що ними освітлювали життєвий шлях ці добрі люди. Присутність живого Бога виявлялася у виразах їхніх облич, у кожному їхньому русі та вчинку.

— Батьку, а що, як ти знову попадешся? — запитав Саймон-молодший, намазуючи масло на млинець.

— Ну... Штраф заплачу, от і все,— спокійно відповів той.

— А якщо тебе кинуть до в'язниці? — не вгавав син.

— Невже ви з матір'ю без мене не впораєтеся на фермі? — усміхаючись, сказав батько.

— Наша мама впорається з чим завгодно,— відповів хлопчик,— Але ж ганьба тим, хто видає такі закони!

— Не смій погано говорити про наш уряд, Саймоне! — суворо зупинив його Саймон-старший.— Господь дає нам земні блага для того, щоб ми могли творити добро, а якщо за це урядовці вимагають плати, значить, треба платити.

— Але я все одно ненавиджу работорговців! — пристрасно вигукнув хлопчик. Так само сучасний реформатор обстоював би свої погляди на будь-що.

— Ти мене дивуєш, сину! — мовив чоловік.— Хіба цьому навчала тебе мати? Хто б не прийшов у мій дім зі своєю бідною, работорговець чи раб,— я б допомагав обом.

Саймон-молодший зашарівся, але його мати усміхнулася і заступилася за сина:

— Наш син — дуже хороший хлопчик. Він подорослішає і буде в усьому наслідувати батька, от згадаєте моє слово.

— Я сподіваюся, сер, що через нас у вас не виникне жодних клопотів,— захвилювався Джордж.

— Нічого, Джордже! Для цього Господь і послав нас у світ, щоб допомагати ближньому. Якби ми боялися боронити справедливість, то не варті були б зватися друзями!

— Але ж ви не повинні наражатися на небезпеку через нас. Це неприйнятно для мене!

— Та не хвилюйся ти, друже! — заспокоїв його Саймон.— Ми стараємося не заради тебе конкретно, а заради величі людського духу і слави Божої. День ви ще перебудете тут, а ввечері, десь о десятій, Фінеас Глетчер відвезе вас усіх на наступну станцію, до наших друзів. Переслідувачі близько, зволікати не можна.

— Якщо так усе серйозно, то навіщо ж чекати аж до вечора? — запитав Джордж.

— Вдень вам ніщо не загрожує, тут усі друзі. У випадку небезпеки нас попередять. Їхати краще вночі — ми у цьому переконалися на власному досвіді.

Розділ XIV. Євангелина

*Вона зароджувала у серцях
Ніжне трепетання,
Була, мов пуп'янок троянди,
Дівчинка, мов весна рання!*

Міссісіпі! Коли тебе так поетично описував Шатобріан, ти котила свої грізні хвилі безлюдними просторами, серед неймовірних красот живої, неторканої природи. Мов за велінням чарівної палички, ти враз докорінно змінилася! Колись дика і романтична, тепер ти, Міссісіпі, зустрілася з реальністю людського світу, не менш чудовою і прекрасною. Яка ще з річок світу переправляє до океану стільки плодів людської підприємливості, стільки багатств наймогутнішої світової держави, яка має усе, що можуть дати неосяжні простори між тропіками та Північним полюсом! Твої нестримні води, вкриті каламутною піною, нагадують чимось потоки комерційної діяльності, яка виникла за волею переповненого енергією народу і його винахідливим духом, незанимає старому світові!

О Міссісіпі, якби ти ще не переправляла сльози пригнічених, стогони беззахисних, зойки злидених, неосвічених людей! Ці люди моляться до Бога, а він мовчить, але не мовчатиме вічно і колись таки покажеться, відповідь на кожне звертання і врятує усіх нужденних.

Вщерть заповнений корабель розрізає собою широку, мовби морську гладінь могутньої ріки, помережаної від берегів заростями очерету. Промені сонця, що от-от закотяться за обрій на нічліг, слабо освітлюють і ріку, і її береги з сумними кипарисами у траурно-темних гірляндах моху.

Корабель навантажений ящиками, мішками і бочками з бавовною. Здалеку корабель виглядає, як квадратна сіра брила. Серед усього цього мотлоху непросто відшукати нашого Тома. Та ось, здається, ми таки знайшли його — адже це він сидить у одному з кутів на верхній палубі (тут також бавовна усюди).

Прекрасна характеристика, яку дав на Тома містер Шелбі, а також незлоблива Томова натура пройняли довірою серце навіть такої людини, як Гейлі.

Спочатку работорговець постійно за ним стежив, змушував уночі спати в кайданах, але помалу переконався у його покірності і пом'якшив свої перестороги, й Томові врешті-решт під слово честі було дозволено вільно пересуватися кораблем.

Матроси і вантажники в один голос хвалили мирного негра, який ніколи не відмовлявся їм допомогти й іноді старанно працював по декілька годин — так само, ніби він був на милій його серцю службі у свого господаря в Кентуккі. Коли ж ніде поблизу його допомога потрібна не була, Том умощувався десь на тюках із бавовною і розгортав Біблію. За читанням ми застали його і зараз.

Ось він перервав своє заняття і, задуманий, оглядає місцевість, якою пропливає корабель. Що ж він бачить? Останні сто миль до Нового Орлеана рівень Міссісіпі вищий за рівень довколишньої місцевості. Ріка несе свої води між схилами заввишки двадцять футів. З верхньої палуби, мов з оглядової башти, можна бачити далеко вперед. Перед очима Тома, мов на карті, поставали плантації, одна за одною, тож з цих немальовничих картин він собі чітко уявив, яке життя чекає на нього.

Він бачив зігнуті спини невільників на полях, їхні халабуди, скупчені віддалено від панських маєтків та парків. Що довше він спостерігав ці картини, то більше жалкував за обсадженою розлогими буками фермою у Кентуккі, за просторим і прохолодним будинком Шелбі та маленькою хатинкою, що потопає у бегоніях та трояндах. Він уявляв собі обличчя приятелів, знайомих з дитячих років, уявляв свою дружину-хазяєчку за приготуванням вечері... Йому вчувалися дзвінки голоси його синів і лепетання донечки, яка тішиться, сидячи у татка на колінах. Та раптом усе щезло; його знову оточували очерет, кипариси й бавовняні плантації, а у вухах гримів шум корабельного мотору і плюскіт води. Лише тепер він збагнув, що те щасливе життя назавжди залишилося у минулому.

Кожна грамотна людина у таку важку хвилину схопилась би за перо і якийсь клопоть паперу, щоб написати звісточку рідним. Але Том писати не вмів, тож був позбавлений і радості спілкуватися з дорогими людьми хоча б через листи. Ні з ким розділити йому сумні думи і воскресити кволу надію. От хіба що Біблія... Не дивно, що з його очей капують на сторінку пекучі сльози. Від слова до слова Том повільно веде пальцем,

намагаючись у їхньому змісті все-таки знайти надію для свого завтрашнього дня. Чоловік читав по складах, кожен наступний вірш важко йому давався. Та це була книга, створена саме для такого, повільного, читання. Кожне слово тут потрібно виважувати, мов золотий злиток, щоб визначити його ціну. Давайте приєднаємося до його читання і спробуємо збагнути, чого ж навчають ті слова Тома і нас:

— «Не-хай не ния-ко-віє сер-це ва-ше. В до-мі бать-ка мо-го до-мо-чад-ців ба-га-то. Я йду при-го-ту-ва-ти міс-це і для вас».

Цицерон, поховавши свою єдину доньку, тужив так само щиро, як і бідний Том,— адже у них обох були людські, живі серця. Хоча Томові, мабуть, було краще, бо він не втрачав надії зустрітися з близькими хоча б у потойбіччі, а Цицерон такого щастя і не сподівався. Та навіть якби хтось розповів йому про таку можливість, він не повірив би у це. У його голові виникла б не одна тисяча запитань щодо оригінальності манускрипту і точності перекладу. Довірливий Том до таких роздумів не вдавався. Те, що відкривала для нього ця книга, сприймалося ним як беззаперечна істина, бо якби написане не було правдою, земна дорога не мала б сенсу.

У виданні Томової Біблії не передбачалося пояснень і виносок, проте вона пістрявіла його особистими помітками, що допомагали йому краще за будь-які тлумачення освічених коментаторів. Там, удома, діти містера Шелбі, найчастіше Джордж, читали вголос Томові цю книгу, а він помічав у ній чорнилом або олівцем улюблені цитати, щоб легко знаходити їх. Тепер кожна з них нагадувала йому рідну домівку, сім'ю, а сама Біблія взагалі була єдиною річчю із минулого життя, яка дарувала йому надію на майбутнє.

Одним із пасажирів корабля був Сен-Клер — знатний джентльмен із Нового Орлеана. Він подорожував із шестирічною донькою, за якою доглядала немолода леді, ймовірно їхня родичка.

Дівчинка постійно потрапляла Томові на очі, бо їй не сиділося на місці так само, як грайливому сонячному зайчику або лігньому вігерцю. Крихітка була така чарівна, що всі мимоволі замилювалися нею.

Уявіть собі дитячу фігурку, у якій замість звичайної неадаптованості ще несформованого тільця відчувалася легка, елегантна грація якоїсь невідомої міфічно-казкової істоти. Риси її обличчя були чіткі, мов виточені ювеліром, дівчинка виглядала мрійливо і задумано. Навіть не схильні ідеалізувати будь-кого люди вважали, що ця дитина дуже близька до досконалості. Горда постава, легке, мов хмаринка, золотисто-каштанове волосся, глибокий погляд синіх очей з-під довгих густих вій,— усе це вирізняло Сен-Клерову доньку поміж інших дітей пасажирів. Дівчинка не страждала на надмірну серйозність — навпаки, вона була непосидою, у чийх очах стридали бісики. Вона не зупинялася ні на

мать, постійно щось наспівувала і усміхалася своїми рожевенькими губками. Батько і нянька за нею не встигали. Щойно комусь із них вдавалося спіймати дівчинку, як вона знову вислизала з рук, мов безтілесна, невагома хмаринка. Проте їй вибачалося усе, і вона вдало цим користувалася, бігаючи там, де заманеться. Її білу сукенку можна було побачити у найнесподіваніших місцях, і при цьому вона залишалася білосніжною та свіжою. На кораблі не було такого місця, де б не ступала ніжка цієї феї. Розгинаючи стомлену спину, кочегар ловив погляд її великих очей, які дивилися то на яскраве полум'я у грубці, то на нього. Штурман посміхався, побачивши її фігурку у вікні рубки. Навіть похмурі обличчя освітлювала м'яка посмішка, а суворі голоси зворушено благословляли її, коли вона проходила повз. Коли ж дівчинка із властиво дитячою безстрашністю наближалася до небезпечних місць, то звідусіль до неї тягнулися чорні від сажі, мозолисті руки, оберігаючи її на кожному кроці.

Том зацікавлено спостерігав за дівчинкою. Негри взагалі тягнуться до усього чистого і дитинного, бо й самі так само вразливі і добрі. Вона здавалася йому істотою неземною. Коли її сині очі зиркали на нього з-за гір спакованої бавовни, коли її голівка вигулькувала над бочками та ящиками, йому здавалося, що це зі сторінок Святого письма зійшов янгол.

Дівчинка часто з'являлася там, де сиділи закуті у кайдани негри з партії Гейлі. Вона присідала поруч і сумувала разом із ними. Вона вражено зазірала їм у вічі, часом намагаючись підняти своїми ручками грубі ланцюги, скрушно хитала кучерявою голівкою і йшла геть, нічого не розуміючи. А потім прибігала з цукерками, горіхами та апельсинами, роздавала гостинці нещасним і щезала знов.

Перш ніж познайомитися з цією дівчинкою, Том уважно за нею поспостерігав. У нього наготові було чимало фокусів і забавок, якими легко зацікавити будь-яке дитя. Він умів випилювати крихітні кошики з вишневих кісточок, вирізати різні фізіономії на горіхах, робити стрибунців з бузини, а вже в майстерності виготовлення свищиків він міг би позмагатися навіть із самим Паном. Його кишені були повні усяких цікавинок, якими він забавляв дітей своїх колишніх господарів, а тепер використовував, аби подружитися з дівчинкою. Спочатку дівча сторонилося, і приручити її видалося справою нелегкою. Вона сідала на ящику неподалік від Тома, насторожено зиркаючи, як він майструє свої шедеври, і сором'язливо приймала ті дарунки від нього. Та згодом вони таки потоваришували.

— А як же звати маленьку міс? — запитав Том, вирішивши, що саме час познайомитися ближче.

— Євангелина Сен-Клер, — відповіла дівчинка і додала: — Хоча тато і всі решта називають мене просто Євою. А тебе як?

— Я Том. В Кентуккі усі діглахи називали мене дядечком Томом.

— Я також називатиму тебе дядечком Томом, бо ти мені подобаєшся,— зізналася дівчинка і запитала: — а куди ти їдеш?

— Я й сам не знаю, міс Єво.

— Не знаєш?

— Ні. Мене везуть продавати. А кому продадуть, Бог знає...

— Мій тато може купити тебе,— зраділа Єва.— Я його сьогодні попрошу про це.

— Спасибі вам, моя маленька леді,— сказав Том.

Корабель зупинився біля невеличкої пристані поповнити запаси палива. Єва, зачувши батьків голос, підхопилася з місця і чкурнула йому назустріч. Том пішов допомагати вантажникам.

Єва стояла з батьком біля поруччя і дивилася, як відчалоє корабель. Колесо декілька разів обернулося, і дівчинка, раптом втративши рівновагу, не втрималася і шубовснула у воду. Батько хотів було кинутися її рятувати, але його стримали, бо дівчинку вже тримав на руках більш проворний рятувальник. Читач, звісно, здогадався, що це був не хто інший, як наш Том.

Падаючи у воду, Єва пролетіла повз Тома, який саме стояв на нижній палубі. Побачивши, як дитину затягує під воду, він не вагаючись кинувся за нею. Коли вона спливла на поверхню, негр схопив її і поплив до корабля. Десятки рук простягнулися їм назустріч. Ще мить — і Єва опинилася у батькових обіймах. Чоловік відніс її, мокру і непритомну, до дамської каюти. Жінки заметушилися, намагаючись привести дівчинку до тями, але зчинили такий тарарам, що лише заважали одна одній.

Наступного дня, що видався страшенно спекотним, корабель прибував до Нового Орлеана. В каютах і на палубі метушилися люди. Пасажири пакували речі, стюарти і покоївки прибирали, мили, чистили і шкребли на кораблі геть усе, готуючи його гідно увійти у велике місто.

Наш Том сидів на нижній палубі, час від часу тривожно зиркаючи на корму, де стояла Євангелина, дещо бліда після вчорашнього випадку, який, на щастя, більше ні на чому не позначився. Біля неї стояв із відкритим гаманцем, спершись на тюк з бавовною, високий та стрункий молодий мужчина. Одразу було видно, що це її батько: Єва успадкувала від нього і горду осанку, і золотисто-каштанове волосся, і сині очі. От тільки на світ дивилися вони по-різному: дівчинка замріяно, а чоловік — тверезо і сміливо. Його правильно окреслені вуста часом торкав гордовитий, насмішкуватий усміх, кожен його рух був невимушеним і разом із тим сповненим почуття власної гідності.

Цей джентльмен з іронічною і водночас добродушною посмішкою вислуховував, як Гейлі розхвалював якість свого товару, за який вони саме торгувалися.

— Коротше кажучи, взірець християнських достоїнств, переплетений у чорний сап'ян! — сказав Євин батько, коли Гейлі нарешті замовк. — Ну добре, шановний, ближче до справи. Скільки ви за нього хочете? Годі набивати ціну, кажіть вже!

— Що ж, — мовив Гейлі, — якщо я зажадаю тисячу триста доларів, то на цьому рабові нічогісінько не зароблю.

— Яка прикрість! — вигукнув молодий джентльмен, насмішкувато примруживши сині очі. — Та все ж я сподіваюся, що ви продасте нам цього негра за названу суму — виключно з поваги до мене.

— Ну що тут вдієш? Маленька леді, я бачу, дуже хоче, щоб ви його купили.

— Звісно! Ми розраховуємо лише на вашу безкорисливість. Якщо ви і справді працюєте не заради наживи, скажіть, скільки ви нам скинете, аби порадувати маленьку леді?

— Та що ви... Поміркуйте самі! Досить на нього подивитися: груди могутні, чоло високе, сильний, мов кінь. Та й негр цей зовсім не дурний. Я це давно помітив. А навіть якби й був таким, то все одно — прекрасна робоча сила. А Том, крім того, мудрагель! Тож і ціна за нього вища. Адже він у свого господаря, доводжу до вашого відома, управляв маєтком. Такому все до снаги.

— Погано, дуже погано! Розум — найгірша із негритянських вад! — тим самим насмішкуватим тоном сказав батько дівчинки. — Такі спеціалізуються на втечах від господарів та конокрадстві. Від них узагалі самі лиш неприємності. Доведеться опустити ціну на сотню-дві за такий недолік вашого негра.

— Знаєте, тут я з вами згоден. Але ж який він покірний і тихий! Я вам покажу рекомендації його господаря. Та другого такого смиренного, набожного негра й шукати марно. Удома він був за проповідника.

— Отже, у вільний від роботи час його можна буде використовувати як домашнього пастиря? Чудово! Тим паче, що нам саме такий раб-проповідник і потрібен!

— А ви жартівник!..

— Та ви ж самі щойно сказали, що у нього є подібний досвід! Може, він має благословення від вищих духовних санів? Ну та годі про це. Краще покажіть папери.

Якби работорговець не збагнув, що усі ці витівки молодого джентльмена таки вдало для нього закінчаться, чаша його терпіння давно б вичерпалася. Та він бачив, що батько обожнює дівчинку і після вчорашнього випадку не зможе їй відмовити, навіть якби йому довелося удвічі переплатити за цю її забаганку. Тож він витягнув з кишені

засмальцьованого гаманця і почав шукати там Томову характеристику, якої зажадав покупець.

— Тату, ну купи його! Хіба важливо, скільки він коштує? — тихо нашіптувала Єва, стоячи на ящику і обійнявши батька за шию.— Адже в тебе грошей багато, а мені він ду-у-же подобається.

— Доню, навіщо тобі цей негр? Що ти з ним робитимеш? Будеш бавитися, як із брязкальцем, чи осідлаєш, як дерев'яного коника?

— Я хочу, щоб йому було добре!

— Дуже переконливо!

У цей момент Гейлі протягнув рекомендаційного листа на Тома, підписаний містером Шелбі. Джентльмен взяв його самими кінчиками довгих пальців і швидко пробіг очима по рівненьких рядках.

— Видно, що написано людиною освіченою: граматичних помилок немає... Такий рекомендації сміливо можна вірити. Проте... Побожність цього негра мене також насторожує,— сказав покупець, сміючись.— Богомольні білі довели нашу країну до краю провалля. Благочестя стало надпопулярним серед кандидатів на виборах до уряду, та й серед стовпів церкви, і тепер уже не розбереш, кому вірити! До того ж я не читав газет вже кілька днів і не знаю, чи котується зараз релігія на біржі. Ну то скільки коштує релігійність вашого негра?

— А вам усе хіхоньки та хахоньки! — відповів Гейлі, пародіюючи тон покупця.— Але ви, знову ж таки, маєте рацію. Просто побожність буває різна. Іноді з цими релігійними стільки проблем! Деякі постійно тільки й скимлять на молитовних зібраннях та горляють гімнів. Такі (байдуже, білі вони чи чорні) — непотріб. Але істинно віруючі трапляються і серед негрів. Такий нізачо не піде на компроміс із совістю, ніколи не сперечатиметься із господарем, а про Тома у рекомендаційному листі саме так і написано.

— Якби ви виступили гарантом того, що я, купуючи цього негра, могу бути впевненим саме у такій побожності й що на небесах мені це врахується, то я не проти навіть дещо переплатити,— дуже серйозно сказав молодий рабовласник, ширше розкриваючи свій гаманець.— Ну, гарантуєте?

— Ну... Цього я вам аж ніяк не можу обіцяти,— забелькотів работорговець.— Мені здається, що там,— він тицьнув пальцем вгору,— нас розкладуть по полицках. Кожного на свою, заздалегідь йому призначену.

— Та що ж це таке! Людина переплачує за релігійність і не зможе цим скористатися, коли потрібно? Ні, це здирництво!.. Хоча... Гаразд приятелю,— і покупець сунув Гейлі в руки пачку грошей: — Перерахуйте.

— Із задоволенням! — работорговець аж засвігився від радості й, наслинивши пальця, швидко полічив асигнації, а тоді витягнув із кишені чорнильницю й папір. Купівельна грамота на Тома була готова за мить.

— Мені ось що цікаво знати: якби на мене складали опис... — сам до себе говорив Сен-Клер, переглядаючи документ, — після якої суми аукціоніст стукнув би молотком? Форма черепа — стільки-то, високе чоло — стільки-то, руки, ноги — стільки-то, освіченість, гарне виховання, таланти, чесність, набожність... Гадаю, за останню рису заплатили б небагато. Ходімо, Єво! — Він узяв доньку за руку, і вони рушили у Томів бік. Сен-Клер торкнувся до його підборіддя і добродушно поцікавився:

— Глянь-но, чи подобається тобі твій новий господар?

Том звів на нього очі. Перед ним була приємна молода людина з веселим світлим обличчям. Звичайно ж, він Томові сподобався, і настільки, що негр від вдячності аж розчулився і широко сказав:

— Нехай благословить вас Бог!

— Маю надію, що так він і зробить, виконуючи твоє чи моє прохання — це вже не суттєво. Еге ж, Томе? Це ж твоє ім'я? А ти можеш бути кучером, Томе?

— Я змолоду при конях, сер. У містера Шелбі, мого колишнього господаря, конюшня була велика.

— Чудово. Отже, будеш у нас кучером, але маю умову: напиватися не частіше разу на тиждень, та ще з нагоди особливо урочистих випадків.

На це Том ображено і здивовано поглянув на Сен-Клера.

— Я непитущий, господарю.

— Я не звик, Томе, довіряти словам! Час покаже. Якщо ти кажеш правду, то це взаємовигідно. Не ображайся, друже, — лагідно додав він, дивлячись, що Тома гнітить його недовіра. — Я чомусь не сумніваюся, що ти будеш старанним.

— Буду, господарю, — пообіцяв Том.

— Тобі у нас буде добре, — мовила Єва, ухопивши Тома за долоню. — Тато завжди над усіма підсміюється, та насправді він дуже добрий.

— Дякую тобі, доню, за такі рекомендації, — пожартував Сен-Клер і, повернувшись на самих каблуках, покрокував у протилежному від Тома напрямку.

Розділ XV. Про нового господаря Тома, історію його одруження і про рід Сен-Клерів

Доречно розповісти про людей, з якими звела життєва дорога Тома.

Спочатку про його нового господаря. Огюстен Сен-Клер був сином заможного луїзіанського плантатора. Його батько і дядько, схожі за темпераментом і складом

характеру покинули свою батьківщину (а нею була Канада) і оселилися в Америці. Дядько — на чудовій фермі у Вермонті на півночі країни, а батько — на величезній плантації в Луїзіані, на півдні. Мати Огюстена — французженка-гугенотка, сім'я якої емігрувала у Луїзіану ще в ті часи, коли штат щойно почали заселяти. У них із чоловіком народилося двоє синів. Огюстен успадкував від матері слабе здоров'я. Лікарі наполягали ще у дитинстві відіслати його на постійне проживання до дядька у Вермонт, сподіваючись, що тамтешній клімат сприятиме покращенню його здоров'я.

Огюстен був чуттєвою дитиною. Така душевна організація властива здебільшого дівчаткам, а не представникам сильної половини людства. Та з роками він змужнів настільки, що мало кому вдавалося розгледіти його ніжну душу. Він був дуже здібним юнаком, його вабило усе ідеальне та прекрасне. Ділового боку життя він уникав. Одразу після закінчення коледжу у його серці запалала романтична пристрасть, як це завжди буває у юному віці. То були піднесені взаємні почуття, які двічі у житті не даються. На його небі засяяла зірка кохання. Але, на жаль, зазвичай зорі такої неймовірної краси з часом виявляються лише маревом. Саме так трапилося й у житті Огюстена. А було все так: у одному з Північних штатів юний Сен-Клер зустрів і покохав вродливу розумну дівчину, заручився із нею та й повернувся додому, щоб підготуватися до весілля як слід. Та одного дня листи, які він писав коханій, повернулися до нього із запискою від її опікуна, у якій повідомлялося: «Ще до того, як ви читатимете цю записку, ваша наречена стане дружиною іншого». Приголомшений Огюстен марно намагався вирвати, виполоти, мов бур'ян, із свого серця те кохання. Та це не раз намагалися робити і до нього, не раз намагатимуться і після... Він, як і багато інших молодиків, був загордий для того, щоб вимагати пояснень, і за цю помилку йому дуже дорого довелося заплатити. Однак він мовчки проковтнув це жорстокий жарт долі й рятувався як міг, із головою поринувши у круговерть світських розваг. По двох тижнях після отримання фатального листа він уже вважався нареченим фаворитки балів того сезону. Підготовка до весілля була швидкою, і скоро дружиною Огюстена стала жінка з прекрасною фігурою, великими карими очима і посагом у сто тисяч доларів. Усі вважали, що він улюбленець долі і щастю його немає меж.

Медовий місяць молодят пройшов на розкішній віллі біля озера Поншартрен разом із друзями, які після весілля мали стати для них спільними. Одного щасливого чи, може, й нещасного дня Огюстенові вручили листа, на якому до болю знайомим почерком була написана адреса. Слуга передав йому листа, коли у переповненій гостями їдальні велася щедро приправлена жартами та дотепами світська розмова. Побачивши цей почерк, Огюстен зблід, проте розпочату розмову з якоюсь із гостей закінчив, і лиш по тому

непомітно для решти вийшов із їдальні. Він зайшов до себе у кабінет і прочитав там листа, якого вже, мабуть, читати було не варто. Писала вона. Це була довга, докладна розповідь про те, як опікун нав'язував їй свого сина на роль чоловіка; про те, як вона чомусь перестала отримувати листи від нього, Огюстена, та все ж продовжувала писати йому сама, поки в її серці не зародилися сумніви щодо серйозності його намірів; про те, що ці тривоги підірвали її здоров'я і врешті-решт вона збагнула: опікун підло обдурих їх обох. У кінці листа дівчина висловлювала вдячність, сподівання на їхнє спільне щасливе майбуття, присягалася у вічному коханні... Це мало не вбило нещасного Огюстена, та, узявши себе в руки, він негайно і категорично відповів:

«Я отримав Вашого листа, але воно прийшло запізно. Я вірю всьому, що Ви написали. Я просто у відчаї, що й казати! Але я одружений і тепер між нами все скінчено. Отож, нам буде краще забути один одного».

Цим коротким листом Сен-Клер покінчив із мрією та сентиментами у своєму житті. Йому здавалося, що реальне життя стало схожим на берег після світового спаду рівня води: вкритий в'язким мулом, пустельний, безлюдний і сумний. Разом із водою, змістом його життя, зникли вігрільники і кораблі, і він більше не чує веслувальних сплесків по воді...

За класикою романтичного жанру, після такої події герой має втратити до життя усякий інтерес і врешті-решт померти з туги за коханою. Але ж люди не вмирають, втрачаючи зміст свого життя! У людей стільки важливих справ: пити, їсти, одягатися, прогулюватися, ходити у гості і приймати гостей у себе, купувати і продавати — коротше кажучи, робити усе, із чого складаються наші будні і свята. І Огюстен продовжував жити. Як? Це вже інше питання...

Якби Марі Сен-Клер була хорошою людиною, вона б допомогла йому, як може лише жінка. На жаль, вона не зуміла віродити у нього прагнення жити весело, бо просто не помічала, яке зранене його серце. Та й, правду кажучи, не кохала вона його, і не відомо, чи вміла кохати взагалі. У цієї молодички не було нічого, крім красивої фігури, великих карих очей і завидного посагу. А це зовсім не те, що могло б вилікувати зболілу душу.

Коли у кабінеті вона побачила блідого, як смерть, Огюстена і почула, що у нього раптом страшенно розболілася голова, Марі порадила йому понюхати нашатирного спирту. Коли через три тижні блідість і головні болі так і не минули, вона сказала:

— Хто б міг подумати, що містер Сен-Клер так нездужає! Ця його хвороба дуже недоречна. Він неохоче супроводжує мене між люди, а їздити на усі запрошення самій просто непристойно — ми ж щойно побралися!

Взагалі-то Огюстен і не чекав від своєї дружини надмірної чуттєвості. Проте по закінченню медового місяця він почав розуміти, що його обранниця у подружньому житті може виявитися досить-таки черствою особою. Вона була красива, розбещена і обожнювала увагу до своєї персони від усіх без винятку — де там піклуватися про інших! Усі повинні піклуватися лише про неї! До того ж вона не була по-жіночому м'якою і лагідною, а навпаки, бачила, розуміла і любила тільки себе. Та це і не дивно. Від народження із нею панькалося безліч слуг, і Марі не сумнівалася, що мета усього їхнього життя — якнайшвидше виконувати будь-яку її забаганку. Задумуватися про те, що у них також є потреби, бажання, почуття, що вони мають свої радості і болі, що вони бувають втомленими, врешті-решт, дівчині було ніколи. Єдина донька заможного пана, Марі мала від батька усе, чого б не захотіла. Марі отримала пристойну освіту, виросла вродливою юнкою і до того ж надзвичайно заможною спадкоємицею. Чоловіки, які мали право претендувати на її руку та серце, не скупилися на компліменти. Вибравши Огюстена, панянка вважала, що лише за це він має бути їй вдячний аж до смерті.

Погано знають життя ті, хто думає, ніби безсердечні жінки легко пробачають своїх чоловіків! Егоїстки не прощають взагалі, особливо якщо мова йде про взаємини з представниками протилежної статі. Що скоріше чоловік до неї байдужіє, то дорожчою за це буде його розплата. Тож коли Огюстен Сен-Клер припинив палко улещувати самолюбство молодої дружини, то зрозумів, що душевного тепла і розуміння у цьому союзі він не матиме. Почалася подружня гра: ображено надуті губки, сльози і домашні бурі, поганий настрій, докори... Сен-Клер — неконфліктна від природи людина, до того ж добра, і йому дуже не хотілося розпалювати ці пристрасті, тож попервах він пробував гасити спалахи невдоволення щедрими подарунками та вишуканими компліментами. Однак усе це не задовольняло його молоду примхливу дружину. Коли Марі подарувала йому доньку, Сен-Клер навіть пройнявся до своєї дружини ніжністю. Він дуже старався.

Огюстен назвав доньку на честь своєї матері, сподіваючись, що разом з ім'ям дівчинка успадкує від бабусі благородність і душевну чистоту. Дружина ревнувала чоловіка до дитини, відчуваючи, що його серце належить доньці, а не їй. Крім того, після народження Єви її здоров'я різко погіршилося. Від фізичного і розумового байдикування, від нудьги, постійних капризів, а також від природного післяпологового ослаблення Марі, яка раніше була вродливою дівчиною, перетворилася на худу, зів'ялу, хворобливу жінку. Вона носилася зі своїми вигаданими болячками, як дурень із писаною торбою, і щиро вважала, що нікому непотрібна і що вона взагалі мало не великомучениця.

Скаргам на недуги не було кінця-краю. Особливо її мучили головні болі, які по три дні не дозволяли їй вийти із своєї кімнати. Усю роботу в домі виконували слуги. Сен-Клерові,

звичайно, не подобалося таке сімейне життя. Єва також міцненькою не була, і батько всерйоз тривожився, що позбавлена материнської опіки дитина може втратити не лише здоров'я, а й життя. Тому, вирішивши провідати у Вермонті свого дядька, він узяв доньку з собою. Там він вмовив міс Афелію Сен-Клер, свою кузину, поїхати із ним до Нового Орлеана, щоб забезпечити дівчинці жіночий догляд і належне виховання. Тепер вони утрюх повертаються до Сен-Клерового обійстя. Проте поїздка вже скінчилася, і ось вони уже майже вдома.

Та поки мандрівники дорогою ще роздивляються шпилі й куполи будівель Нового Орлеана, ми встигнемо познайомити вас, читачу, з Афелією.

Ті, хто коли-небудь подорожував Новою Англією, ймовірно, пригадають великий фермерський будинок у одному з її затишних містечок. Він потопає у бузку, кущі якого торкаються своїми гілками вікон. Чисте подвір'я, надзвичайно спокійне і благодатне, заросло килимом із трави. А який тут усюди порядок! Жоден прутик не стирчить із огорожі, немає й сліду сміття на зеленому подвір'ї, обсаженому розлогими кленами. А у просторих кімнатах настільки чисто, що здається, ніби тут ніхто не живе і лише раз на тиждень хтось приходить, щоб стерти пил. Кожна річ — на своєму місці, життя протікає тут розмірено, і все відбувається точно, мов за ритмом старовинного годинника, який домочадців ще ніколи не підводив. У кімнаті, яка гордо іменується вігальною, стоїть стара книжкова шафа із зашкеленими дверцятами, за якими поряд із іншими повчальними та відомими книгами красуються «Історія» Ролліна, «Втрачений рай» Мільтона, «Шлях прочанина» Бен'яна і сімейна Біблія у перекладі Скотта. Слуг у домі немає. А поважна лігня жінка у білосніжному накрохмаленому чепчику і окулярах увесь день проводить за рукоділлям разом із доньками, наче інших занять не існує на світі. Коли б ви не завітали до цього дому, ви побачите їх у вігальні. «Хто ж підтримує такий ідеальний порядок?» — поцікавитесь ви. Усе просто: усю роботу вони виконують зранку.

Зазираємо до кухні. Підлога тут завжди світиться чистотою, ніби її щойно вимили, столи і стільці стоять на місцях, усе кухонне приладдя розкладено по полицках. Здається, що до них навіть не торкаються, мов до музейних експонатів. А тут, між іншим, їдять тричі на день, а буває й частіше, тут перуть і гладять для усієї сім'ї, тут якимсь чудом, непомітно для сторонніх очей, виготовляють кілограми сиру і масла.

На оцій фермі, у колі такої-от консервативної сім'ї міс Афелія прожила сорок п'ять років, поки кузен Огюст Сен-Клер не запросив її погостювати у нього на Півдні. Міс Афелія була найстаршою донькою своїх батьків, але ті досі вважали її маленькою дівчинкою, і тому запрошення до Нового Орлеана на сімейній нараді обговорювалося як велика подія. Сивий батько дістав з книжкової шафи атлас Морза, визначив розміри міста,

і щоб мати повну інформацію про Новий Орлеан, уважно прочитав «Подорож Півднем і Заходом» Флінта. А стара мати причитала: «Подейкують, що Орлеан — жахливе місто! Їхати туди так само небезпечно, як на Сандвічеві острови до язичників».

Поголос про те, що у домі Сен-Клерів обговорюється поїздка міс Афелії до кузена в Новий Орлеан, дійшов до шановних жителів містечка: священника, доктора і міс Пібоді — власниці модної крамнички, тож скоро усі городяни жваво обмінювалися думками з цього приводу. Отець, будучи аболіціоністом, висловив припущення, що це може укріпити позиції південних рабовласників, а доктор — колонізатор за переконанням — наполягав на необхідності такої поїздки. Він сказав: «Нехай мешканці Нового Орлеана переконуються, що ми не так вже й погано до них ставимося. Це крок їм назустріч!» Коли ж місцеве суспільство дізналося, що міс Афелія наважилася прийняти запрошення, друзі сім'ї та сусіди щодня упродовж двох тижнів влаштували посиденьки з докладним обговоренням її планів, пов'язаних із поїздкою. Міс Мозлі, сімейна кравчиня Сен-Клерів, отримала щоденну перепустку до їхнього дому, бо міс Афелії необхідно було оновити гардероб. Скоро стало відомо, що сквайр Сен-Клер (так тут називали Огюстена) виділив їй п'ятдесят доларів на придбання найкращого вбрання, і що з Бостона вже доставлено посилку з двома шовковими сукнями і капелюшком. Щодо доцільності такої розкоші думки розділилися: одні вважали, що раз у житті, а надто враховуючи винятковість ситуації, не завадить таке собі дозволити; інші твердо були переконані, що ці гроші слід було переслати на потреби місіонерів. Та обидва табори одноголосно визнавали, що парасолька, привезена міс Афелії з Нью-Йорка, неймовірно красива, а одна з шовкових суконь — то взагалі восьме чудо світу: поставиш на підлогу, а вона не падає! Носові хустинки також усіх здивували, адже одна була оздоблена мережкою, а друга (цей факт, щоправда, і досі не перевірено) по кутиках вишита гладдю!

Подивіться на Афелію. Висока, струнка, з гострими плечима, вбрана у дорожню сукню з міцного полотна. Риси обличчя у неї тонкі і гострі, губи стиснуті, як у всіх жінок, хто має визначені й незмінні погляди на всі життєві питання. Її очі пильно позиркують навсіді, наче вишукують, чи часом не залишено десь безпорядку.

Рухи міс Афелії вольові, різкі та енергійні. Вона небагатослівна, проте якщо вже щось каже, то воно є важливим і добре продуманим. Вона уособлює ідеальний порядок, методичність і абсолютну точність. Вона настільки пунктуальна, що по ній годинники можна звіряти. Ця жінка до своєї мети йде наполегливо. Найстарша Огюстенова кузина вкрай категорична до всього, що не підпадає під її розуміння правильності й суперечить її переконанням.

Найбільшим світовим злом Афелія безкомпромісно вважає «недоладність». Це слово вона вимовляє з неприхованим презирством, засуджуючи невмотивовані вчинки. Людей, які беруться до справи, попередньо не вивчивши її нюансів, які абияк виконують роботу, Афелія не сприймає, а своє негативне ставлення до них виявляє не словами (забагато честі!), а холодним, суворим поглядом.

Вона вважається розумною. Принаймні начитана — це ні в кого не викликає сумнівів. Особливо добре знається на історії та класичній англійській літературі, тож обговорює ці теми на цілком пристойному рівні. Теологічні догми вона прийняла в своє життя раз і назавжди. Вона точно знає, як потрібно діяти у тій чи тій ситуації, якщо це стосується домашнього господарства чи політичних відносин у її містечку. Основний життєвий принцип міс Афелії — почуття обов'язку. Цим визначається усе її життя, кожен її вчинок. Він заповнив її розум і серце. Майже усі жінки, батьківщиною яких є Нова Англія, вірні цьому принципу, що є основою їхнього існування. Міс Афелія керується почуттям обов'язку з якоюсь рабською відданістю та покірністю. Якщо вона вибрала свій шлях, то ні вода, ні вогонь не зможуть її звернути із нього ні на крок. Скоряючись обов'язку, вона здатна кинутися в криницю або героїчно стати танкові на дорозі. Її поняття моральності є дуже піднесеним, всеосяжним та непохитним. Вона ніколи і ні в чому не робить собі поблажок. Міс Афелія поставила таку високу планку самодоскональності, що не може до неї дістатися, незважаючи на свої героїчні зусилля. Тому себе вона вважає істотою недостойною.

Усе це сформувало її образ, суворий і похмурий, заснований на релігійності — у гіршому розумінні цього, загалом позитивного, поняття.

Для всіх залишалося загадкою, як їй вдавалося підтримувати хороші взаємини з непрактичним, безтурботним, неорганізованим кузеном Сен-Клером. Адже він, вільнодумний і гострий на язик, підсміювався над її найзаповітнішими переконаннями і звичками, що були їй навіть не другою — першою натурою.

Просто міс Афелія любила його. Адже люди люблять тих, про кого піклуються. А коли Огюстен був маленьким хлопчиком, вона навчала його катехізису, лагодила його одяг, зачісувала його і взагалі слідкувала за ним. Оскільки в її серці все-таки був теплий куточок, то його зайняв Огюстен і вже ніколи не покидав. Тому тепер вмовити свою кузину йому було неважко, бо її обов'язок саме в тому і полягав би, щоб піклуватися про Єву і рятувати від розрухи будинок, у якому господиня постійно слабує. Думка про покинутий напризволяще дім поцілила у самісіньке серце міс Афелії. Окрім того, вона пройнялася ніжними почуттями до крихітки Єви. А що батька дівчинки вона завжди любила, то це було вирішальним, сестра просто не могла йому відмовити. Вона називала

кузена «язичником» за його зухвалі жарти, та у глибині душі вони їй подобалися і, на превелике загальне дивування, вона великодушно пробачала йому усі вади. Більше інформації про Афелію ви дізнаєтеся з наступних сторінок розповіді. Поспостерігаймо, що вона робить просто зараз.

А міс Афелія сидить у своїй каюті посеред безлічі валізок, кошків, саквояжів — маленьких і великих, заповнених вкрай необхідними речами. Вона із серйозним обличчям закриває кожен, замикає на ключ і перев'язує для надійності ременями.

— Єво, ти пам'ятаєш, скільки у нас пакунків? Гадаю, ні! Діти такі неуважні — ніколи нічого не пам'ятають. Ану давай перелічимо: велика валіза — раз; маленька синя коробка з твоїм новеньким капелюшком — два; дорожня сумка — три; мій кошик із рукоділлям — чотири, коробка з моїм капелюшком — п'ять, моя коробка з комірцями — шість... і ось ця валізка — сім. А куди ти поділа парасольку? Давай сюди, я обгорну її папером і запакую зі своїми двома. Ось так!

— Але навіщо, тігонько? Адже ми скоро будемо вдома!

— Все, дитинко, має бути в порядку. Треба речі берегти, інакше у тебе все піде шкереберть. Єво, а ти поклала наперсток до кошика?

— Я не пам'ятаю, тігонько, чесне слово.

— Гаразд, я сама перевірю, що робиться у твоїй коробці для рукоділля: наперсток — ось же він, на місці, віск, дві катушки ниток, ножиці, ніжик, гольниця... Начебто все в порядку. Постав її сюди. Просто не уявляю собі, як це ви з батьком удвох подорожували! Мабуть, усе губили по дорозі.

— Так, дещо губилося, але тато купував знову, коли ми зупинялися чи міняли транспорт.

— Боже ж ти мій! Хіба так робиться?

— Навпаки, тігонько, це дуже зручно, — з дитячою безпосередністю сказала Єва.

— Недоладність! — припечатала міс Афелія, фиркнувши.

— Тігонько! Що тепер робити? Ця валіза переповнена, вона не закриється.

— Мусить закритися! — рішуче сказала тітка Єви і, прим'явши зверху речі, підскочила і налягла кришку. А коли і це не допомогло (маленька щілина таки залишилася), сказала:

— Єво, ставай зверху. Ми маємо закрити цю валізу — значить, ми її закриємо!

І замкнемо на ключ.

Валізка капітулювала від такої наполегливості, замок клацнув, визнаючи свою поразку, і міс Афелія із виглядом переможниці повернула ключ у замок і поклала його до кишені.

— От тепер усе готово. Час виносити багаж. А де ж тато? Єво, пошукай його.

— Тато їсть апельсин у кімнаті для паління, я його і звідси бачу.

— Може, він не знає, що ми під'їжджаємо? — захвилювалася міс Афелія. — Побіжи, повідом йому.

— Тато не любить поспішати, — відповіла Єва. — Та й до берега ще далеко. Тігонько, ви краще підійдіть до борту. Дивіться, видно наш дім!

Корабель, важко дихаючи, мабуть від утоми, пробирався до причалу поміж багатьох інших кораблів. Єва захоплено показувала тігоньці куполи, шпилі та інші ознаки, за якими вона впізнала рідне місто.

— Так-так, голубко, дуже гарно, — механічно сказала міс Афелія. — Але, Боже мій, корабель зупинився, а твого батька досі нема! Де він?

У каютах і на палубі запанував відповідний до ситуації безлад. Носильники гасали туди-сюди, чоловіки виносили валізи, коробки, саквояжі з кают, жінки скликали дітей, і всі юрбою направлялися до трапу.

Міс Афелія рухнула на найбільшу валізу і, розклавши по порядку всі пакунки, вирішила ще раз їх перерахувати.

— Винести валізку, міс?.. Дозволите взяти ваші речі, міс?.. Допомога потрібна?.. — посипалися питання носильників.

Але Афелія не реагувала на їхні пропозиції. Вона сиділа пряма, мов спиця, не випускаючи з рук зв'язаних докупи парасольок, і своїм похмурим та суворим виглядом відлякувала навіть носильників. А Єва мусила вислуховувати:

— Що у твого тата в голові? Мабуть, він випав за борт! Інакше я не можу пояснити його відсутність.

Коли відчай мало не остаточно перемиг міс Афелію, до каюти преспокійно увійшов Сен-Клер, дав кузині апельсинову дольку й запитав:

— Ну, сподіваюся, ви готові, моя вермонтська леді?

— Я вже подумала, що щось із вами трапилося! А я, між іншим, була готова ще годину тому! — наскочила на нього із докорами міс Афелія.

— От і чудово! — сказав Сен-Клер. — Прошу, коляска вже чекає на нас, натовп розсмоктався і тепер можна без метушні, спокійно зійти на берег. Беріть речі, — звернувся він до візника, що стояв позаду.

— Я за ним прослідкую, — сказала міс Афелія.

— Ну що ви, кузино! Це зайве.

— Гарзд, але ось це... — вона відклала набік три картонні коробки і маленьку валізочку, — я понесу сама!

— Дорога моя, тут недоречні ваші вермонтські звички. Пристосуйтеся до тутешніх правил. Якщо ви отак нав'ючитеся, вас сприйматимуть за покоївку. Не тривожтеся за свої речі, їх нестимуть обережно, наче скло!

Кузина розпачливо подивилася на Огюстена. Заспокоїтися вона змогла лише тоді, коли переконалася, що усі їхні валізи вже у колясці.

— А де Том? — запитала Єва.

— Він біля коляски, крихітко. Я його подарую твоїй мамі як покайну жертву за те, що той п'яний бевзь перевернув її екіпаж.

— Том буде прекрасним кучером! — вигукнула Єва. — І він не напиватиметься, я це точно знаю!

Коляска під'їхала до старовинної садиби, спорудженої у витіюватому стилі, в якому переплелися французькі й італійські архітектурні риси. Такі зразки часом трапляються в Новому Орлеані. Споруда була квадратної форми. Ворота увінчувала кругла арка, з якої відкривався мальовничий краєвид. Уздовж усіх стін будівлі простягнулися галереї на високих колонах з мавританським орнаментом. При їх спогляданні думка лине в Іспанію того часу, коли в архітектурі цієї країни панувала східна вишуканість. Срібні струмені водограю у центрі саду здіймалися високо в небо і бризками спадали у мармуровий басейн, по периметру якого росли ароматні фіалки. В кришталево чистій воді під водограєм виблискували, мов коштовні камінці, золоті та срібні рибки. Фонтан огинала широка стежка, хитромудро викладена галькою, а за нею простягався зелений оксамит газону, на якому білили мармурові вазы з рідкісними тропічними рослинами. Розлогі апельсинові дерева щедрим цвітом кидали на подвір'я густу тінь. У саду красувалися великі гранати з глянцеvim листям і вогненними квітами. Темнолистий арабський жасмин був густо обліплений білими ароматними зірочками. Ще тут росли герань, пишні кущі троянд, пряна вербена — все цвіло, пахтіло, а магічне алое з м'ясистим листям, мов древній чарівник, величаво спочивало серед скороминущої краси своїх сусідів.

Романтичну розкіш маєтку ще більш вдало підкреслювали заслони з важкої тканини зі східними візерунками на них. Вони захищали галереї від палючого сонячного проміння.

Коли коляска зупинилася біля в'їзду, Єва, переповнена радістю, почала вириватися на волю, мов пташка з клітки.

— Нарешті я вдома! Ось мій милий, рідний дім! Тігонько, подивіться, як тут гарно! Правда ж, гарно?

— Так, дуже гарно, дитино, — сказала міс Афелія, злязючи з коляски, — Хоча, як на мене, є у цій красі щось несучасне, ба навіть дещо варварське.

Том зіскочив з козел і, роззирнувшись, усміхнувся. Усе йому тут подобалося.

Доречно пояснити, що негри як вихідці з найбільш екзотичного куточка світу обожнюють усе яскраве, барвисте і пишне.

Цією пристрасстю вони накликають на себе кпини білих людей, чії смаки більш витончені та строгі.

Сен-Клер не образився на такий кузинин відгук, бо мав епікурейську натуру. Він лиш усміхнувся до Тома, чиє чорне обличчя аж світилося захопленням, і сказав:

— Ну що, друже? Я бачу, що тобі тут подобається.

— Так, господарю. Ту т у вас усе як годиться.

Поки вони перемовлялися, візник познімав пакунки з коляски і Сен-Клер розраховувався з ним. Ти м часом їм назустріч висипав натовп слуг. Попереду стояв молодий мулат, вбраний за останніми приписами моди. Цей фронт граційно помахував напахненою батистовою хустиною, намагаючись притримати негрів у дальньому куті ганку.

— Назад! Назад, кажу вам! Мені за вас соромно! — покрикував він на них. — Господар ще не встиг переступити поріг власного дому, а ви вже заважаєте йому насолодитися зустріччю з рідними!

Усі, мов за командою, зробили кілька кроків назад, присоромлені цими докорами, і товклися на дозволеній відстані від господаря. Два кремезні негри заходилися носити багаж.

Відпустивши візника, Сен-Клер побачив перед собою лакея у білих брюках і атласному жилеті, до кишеньки якого тягнувся ланцюжок від годинника. Молодий мулат зустрічав господаря галантними поклонами.

— Привіт, Адольфе! — сказав Сен-Клер, простягаючи йому руку для привітання. — Як поживаєш, любий друже?

І Адольф заходився вігати господаря начебто імпровізованою промовою, хоча кожне її слово він обдумував упродовж останніх двох тижнів.

— Ну гаразд, Адольфе, я знаю, що ти молодець, — сказав Сен-Клер, і цього разу не зраджуючи своїй насмішкуватій манері. — Подбай про багаж, а я зараз вийду до людей.

З цими словами він повів міс Афелію до парадної вігальні, вхід у яку був із ганку.

А Єва тим часом пурхнула, мов пташка, повз них у невеличкий сусідній будуар.

— Мамо! — радісно гукнула Єва і кинулася обнімати неньку.

— Обережніше, дитинко! Годі, бо у мене ще знову голова розболиться, — не підводячись із софи мовила мати, в'яло цілуючи доньку.

За дівчинкою увійшов Сен-Клер. Він, як годиться ніжному чоловікові після тривалої розлуки, обійняв дружину і представив їй свою кузину. Марі зацікавлено подивилася на міс Афелію і шанобливо її привітала, зробивши це так само в'яло. У дверях будуара вже

скупчилися слуги, а поперед усіх стояла лігня поважна мулатка і аж тремтіла від радісного нетерпіння.

— Це моя няня! — крикнула Єва, з розгону кинувшись їй на шию і цілуючи жінку.

І няня не зупиняла дівчинку, прикриваючись мігренню, — навпаки, вона притискала її до грудей, сміялася і плакала водночас, немов з'їхала з глузду від щастя. Єва пурхала з одних обіймів у інші, тиснула протягнуті їй руки, цілувала слуг, аж поки не привіталася з ними усіма. Така сцена міс Афелію вразила.

— Ну й звичай! — вирішила вона не приховувати неприємного враження, що на неї справило це привітання. — У вас тут, на Півдні, діти поводяться так, що я й уявити не могла!

— Що саме вас так здивувало? — поцікавився Сен-Клер.

— Одна справа — ставитися гуманно, але цілуватися...

— З неграми? — закінчив її думку Сен-Клер. — Ви на таке не спроможні, еге ж?

— Звісно ні! Я не можу зрозуміти Єву!

Сен-Клер розсміявся і вийшов на ганок.

— Ну, що тут відбувається, друзі? Ага, ви прийшли привітатися з господарем? Няня, Джеммі, Секкі, Поллі! — називав він кожного на ім'я, потискуючи протягнуті до нього руки, і раптом спігкнувся об маленьку чорну дівчинку, яка навкарачки пробиралася крізь натовп. — Заберіть дітей! Бо якщо я наступлю на когось із них, нехай не ображаються!

Усі голосно розсміялися і заходилися дякувати господарю за дрібні гроші, які той дав кожному.

— А зараз будьте слухняними і йдіть у своїх справах, — сказав Сен-Клер.

Негри кинулися за Євою, яка несла завелику для такої маленької дівчинки сумку. У неї вона наскладала для слуг гостинців, які збирала упродовж подорожі. Ту т були яблука, горішки, льодяники, клаптики мережива і багато чого іншого.

Сен-Клер оглянувся і побачив Тома, який ніяково переминався з ноги на ногу, знічений пильним поглядом Адольфа. Той, фривольно зіпершись на перила, мов справжній денді, розглядав його у лорнет.

— Але ж ти і безсовісний! — вигукнув Сен-Клер і вибив у нього з рук лорнета. — То ось як ти вітаєш нового товариша? І до речі, Адольфе, якщо мені не зраджує пам'ять, це моє! — додав він, ткнувши пальцем у прикрашений візерунками атласний жилет на мулатові.

— Господарю, та він же весь залитий вином! Такому поважному джентльмену, як ви, не годиться носити брудні жилети. Я подумав, що тепер він може стати моїм, адже ніхто не осудить бідного негра за те, що він його на себе начепив.

— А й справді,— легко погодився Сен-Клер.— Ну гаразд. Зараз я покажу Тома господині, а потім ти проведеш його у кухню. І не смій задирати носа перед ним, зрозумів? Він вартує щонайменше двох таких молокососів, як ти! Пам'ятай про це.

— Господар любить жартувати. Як мені приємно бачити господаря у такому прекрасному настрої!

— Ходи за мною, Томе,— звернувся Сен-Клер до нового слуги.

Том увійшов у будуар. Він побачив оксамитові килими, величезні дзеркала, вишукані картини та статуї, пишні завіски — і знігився, мов цариця Савська перед Соломоном, і боявся серед усієї цієї розкоші навіть поворухнутися.

— Ось, Марі,— сказав Сен-Клер дружині,— нарешті я виконав ваше замовлення на кучера. Він чорний і поважний, мов дороги, якими возять людей у їхню останню путь. Він не поспішатиме, коли везтиме вас. Ну, помилуйтеся ж на нього. Сподіваюся, тепер ви не жалітиметеся, що я забуваю про вас, щойно покинувши стіни рідного дому.

Марі відкрила очі і, не піднімаючись із софи, оглянула негра з голови до ніг.

— Він, мабуть, п'яниця,— сказала вона.

— Ні, мені його рекомендували як сумирного і непитущого.

— Будемо сподіватися, що так і є. Однак я не дуже схильна у це вірити.

— Адольфе! — крикнув Сен-Клер.— Відведи-но Тома у кухню. І пам'ятай, що я тобі казав.

Адольф дрібними кроками пішов вперед по ганку, а Том, важко ступаючи, покрокував за ним.

— Бегемот якийсь! — миттєво відреагувала Марі на Томові кроки.

— Годі, Марі! — сказав Сен-Клер, присідаючи на пуф коло софи.— Не судіть його строго! І скажіть мені хоча б одне лагідне слово!

— Ви прокатилися зайві два тижні,— надувши губки, вимовила вона.

— Я ж вам писав, чому ми затримуємося!

— І це називається «писав»? Декілька рядків, до того ж таких холодних!

— Ну, не ображайтеся! Я не хотів пропустити пошту, тож вирішив написати короткого листа, ніж не написати ніякого.

— Ви завжди так поводитесь, завжди! Поїздки довгі, а листи — короткі! — скиглила й далі Марі

— Гаразд! — сказав Сен-Клер, дістаючи з кишені гарний оксамитовий футляр.— Подивіться, що я привіз вам із Нью-Йорка.

Він розкрив його, і Марі побачила досконало виконаний дагеротип — фотографію Єви із татом, виконану на металевій пластинці, вкритій йодистим сріблом.

— А чому у вас така неприродна поза? — вколола вона чоловіка.

— Це суб'єктивна думка. Ви краще погляньте, як схоже! Правда?

— Якщо моя думка для вас так мало важить, то й запитувати не треба,— відрубала Марі й, голосно бахнувши кришкою, закрила футляр.

«Ну що ти робитимеш із цією жінкою!»,— подумки збунтувався Сен-Клер, а вголос сказав:

— Ну справді, Марі, адже схоже! Як вам здається? Досить вже капризувати!

— Як це грубо з вашого боку — вимагати, щоб я щось розглядала, про щось говорила! З самого ранку мене мучить мігрень, а з вашим приїздом у домі зчинилася така буча, що я ледь жива!

— Вас мучать мігрені? — запитала міс Афелія, несподівано показавшись з глибини фотелю, де вона досі сиділа мовчки, подумки підраховуючи вартість обстановки будуара.

— Та я просто вмираю від постійного головного болю! — відповіла Марі, напускаючи на себе стражденного вигляду.

— Настоянка з ялівцю — найкращий засіб його позбутися,— поважно прорекла міс Афелія.— Принаймні так стверджує Августа, дружина дякона Авраама Перрі, а її поради дуже корисні.

— Щойно у нас у саду визріють ялівцеві шишечки, накажу зібрати усі, люба! — дуже серйозно пообіцяв Сен-Клер і потягнув за шнурок дзвінка.— Кузино, мабуть, ви хотіли б пройти до себе та відпочити... Адольфе,— звернувся він до лакея, який з'явився за першим дзвінком,— пришли сюди няню.

До будуару увійшла поважна мулатка, дуже охайно зодягнена, із зав'язаним на голові новеньким червоно-жовтим тюрбаном, щойно подарованим маленькою господинею.

— Няню,— сказав Сен-Клер,— доручаю тобі попіклуватися про міс Афелію. Вона-бо стомилася і дуже хоче відпочити. Покажи моїй кузині її кімнату і постарайся їй догодити.

І міс Афелія вийшла з будуара услід за нянею.

Розділ XVI. Про нову Томову господиню і її погляди на життя

Якось, по кількох днях після приїзду міс Афелії, Сен-Клер за сніданком звернувся до дружини:

— Бачите, Марі, як я про вас дбаю! Скоро для вас настане благодатна пора. Наша практична і ділова кузина перейме на себе половину ваших домашніх клопотів, а ви будете насолоджуватися життям, молодіги і гарнішати. До церемонії передачі ключів можна приступити просто зараз.

— Будь ласка,— протягнула Марі важку зв'язку ключів міс Афелії, томно схиливши голову на руку.— Кузина швидко переконається, що ми, господині, справжні рабині у власних домах.

— Звичайно! Крім цієї незаперечної істини, кузина дізнається ще багато чого корисного,— підхопив Сен-Клер.

— У нас невірники тільки для годиться,— продовжувала скімлити Марі,— а насправді слід було би позбутися їх негайно.

Євангелина підвела великі здивовані очі і запитала:

— Тоді ж навіщо ти їх тримаєш, мамо?

— Я й сама не знаю,— роздратовано мовила та.— Вочевидь, виключно для того, щоб мучити себе. Це мій хрест. Я впевнена, що вони — основна причина усіх моїх хвороб. Адже таких жахливих негрів, як наші, уже ні в кого з пристойних родин немає.

— Припиніть, Марі. Просто сьогодні ви встали не з тієї ноги,— сказав Сен-Клер.— Усе не так, як ви кажете. Наприклад, няня — прекрасна жінка! І що б ви робили без неї?

— Няня й справді краща за інших,— погодилася Марі.— Але вона жахлива егоїстка, жахлива! А, взагалі, усі негри цим грішать.

— Егоїзм, звичайно, серйозна вада,— стримано сказав Сен-Клер.

— Хіба це не егоїзм — так міцно спати вночі?! — вигукнула Мері.— Їй відомо, що коли мене мучать напади мігрені, мені потрібен догляд! А вона й не думає щогодини підходити до мене. Спробуйте-но її добудитися! Це дуже нелегко, скажу я вам. Як результат — я цілковито розбита. От хоча б сьогодні.

— Мамо, хіба няня не чергувала біля тебе декілька ночей поспіль? — уточнила Єва.

— Звідки ти про це знаєш? — захвилювалася Марі.— Невже вона тобі жалілася?

— Та ні, не жалілася. Просто розповідала, що останніми ночами тобі часто буває зле.

— Чому ж ви не замініте її Джейн або Розою? Хоча б на одну-дві ночі,— запитав Сен-Клер.— Няні також потрібно відпочивати.

— І ви можете таке мені пропонувати, Сен-Клере? — обурилася Марі.— Що ж, красно дякую за турботу! Та я настільки знервована, що просто не витримаю дотику інших рук! Якби няня справді переживала за мене, вона б так міцно не спала. Ах! Як я заздрю людям, у яких є віддані їм слуги! — і Марі страдницьки зігнула.

Міс Афелія слухала цю розмову уважно і серйозно. Вона міцно стиснула губи і вирішила не втручатися у розмову, поки остаточно не визначиться щодо власної позиції з обговорюваного питання.

— Загалом няня непогана,— розвивала тему Марі.— Характер у неї спокійний, але яка ж вона все-таки егоїстична! Їй в голові тільки одне — її чоловік. Вся її робота — це нидіги

за ним. Коли я вийшла заміж за Сен-Клера, то мені довелося, звичайно, взяти няню з собою. Але її чоловіка мій батько відпустити не міг. Він коваль і взагалі руки у нього золоті, тому й необхідний у господарстві. Я ще тоді попереджала, що вони можуть не сподіватися на спільне життя. Треба було тоді-таки видати няню за когось іншого, та я не наполягла і тепер розумію, що це моя помилка. Няня все знала, але не захотіла шукати собі іншого чоловіка. Вона надзвичайно вперта, та цього ніхто, крім мене, не помічає.

— А у неї є діти? — запитала міс Афелія.

— Двоє,— кинула Марі.

— Вона, мабуть, дуже за ними сумує ...

— А мені що робити? Не тримати ж їх тут! Вони забирають у неї багато часу. Няня досі не може з цим змиритися і навідріз відмовляється виходити заміж. Була б її воля, вона б, не задумуючись, побігла до свого чоловіка і дітей, навіть не подумавши про те, що господиня хвора. Вони усі такі егоїсти! Усі, без винятку.

— Дуже прикро,— сказав Сен-Клер.

Міс Афелія поглянула на кузена і помітила, як він що є сил намагається не виказати свого роздратування.

— Я завжди любила няню більше, ніж інших. Подивилися б ваші північні служниці, що є у неї в шафі! Скільки вона має всілякого одягу: і шовк, і мусліні, і батист! Я іноді днями оздоблюю для неї якийсь чепчик, коли планую взяти її з собою у гості. Вона уявлення не має, що таке погане ставлення. Били її всього раз чи, може, двічі за усе життя. Вона щодня п'є каву та чай, та ще й з цукром. Це, звісно, нікуди не годиться, але Сен-Клер хоче, щоб слуги були нарівні з господарями, от вони і живуть собі, як у Бога за пазухою. Певною мірою у цьому винні ми самі, що вони поводяться, як розбещені діти. Мені вже набридло Сен-Клерові про це говорити.

— А мені набридло це слухати,— відрізав Сен-Клер, потягнувшись за ранковою газетою.

Єва, мила добра Єва, зовсім не по-дитячому дивилася на маму своїми глибокими синіми очима. Потім навшпиньках підійшла до неї ззаду і обняла її за шию.

— Чого це ти, Єво? — брови Марі здивовано злетіли вгору.

— Мамусю, дозволь мені доглядати за тобою... Хоча б одну нічку. Я не буду тебе даремно тривожити і не засну, обіцяю. Я часто не сплю уночі. Лежу собі й думаю...

— Не верзи дурниць, Єво! — вигукнула Марі.— Яка ж все-таки дивна ця дитина!

— Ну будь ласка, матусю! — попросила Єва і тихо додала: — Знаєш, няня, напевно, нездужає. Вона увесь час скаржиться на головні болі.

— Ну що за вигадки! Твоя няня така ж, як інші! Негри усі такі: ледь голова заболить, чи пальця вколють,— одразу жалітися і уникати роботи! У жодному разі не можна дозволяти їм ніжитися! Це моя принципова позиція.— Марі звернулася до міс Афелії: — Ви дуже швидко переконаєтеся самі, що це правильно і навіть необхідно. Один раз негрові попустиш, дозволиш пожалітися на щось несуттєве — і все, клопотів буде... я ось ніколи не жаліюся на погане самопочуття. Ніхто не знає, як я страждаю. Але я вважаю своїм обов'язком терпіти муки мовчки.

Міс Афелія, почувши таку нахабну заяву, вражено витріщилася, а Сен-Клер не витримав і розсміявся.

— Варто мені лише натякнути на своє погане здоров'я, як у Сен-Клера від сміху просто істерика починається! — мученицьки простогнала Марі.— Дай Боже, щоб одного дня він не пошкодував про це! — і вона театральнo піднесла хустинку до очей.

У їдальні усі замовкли, пригнічені. Першим не витримав Сен-Клер. Він підвівся, глянув на циферблат годинника і мовив, що мусить іти у справах. Єва вибігла з кімнати за ним. Міс Афелія і Марі залишилися удвох.

— Сен-Клер завжди такий,— сказала Марі, різким рухом відриваючи руку з хустиною від обличчя, тільки-но той, на кого вона мала справити враження, вийшов.— Він не може і не хоче зрозуміти, як я страждаю усі ці роки. Якби я постійно скиглила про свої хвороби, тоді його неухважність можна було б зрозуміти. Мужчини плаксивих жінок не люблять. Але я мужньо терплю все мовчки — і от яке тепер до мене ставлення: він вважає, що моє терпіння безмежне.

Міс Афелія не знала, що слід відповідати у таких випадках.

Поки вона це обдумувала, Марі витерла сльози і змінила тему. Тепер вона заходилася посвячувати міс Афелію у господарські таємниці будинку. Вона розповідала про буфети, пивниці, комірки, комоди та інші місця збереження господарських речей. Віднині усім цим мала завідувати міс Афелія. Передачу обов'язків Марі супроводжувала неймовірною кількістю настанов, порад і застережень. Та їй пощастило зі співрозмовницею, бо якби на її місці опинилася людина менш ділова і прискіплива щодо домашніх справ, то вона б давно перестала її слухати.

— Ну ось, здається, я розповіла вам усе,— закінчила Марі.— Тепер, коли у мене почнеться мігрень, ви прекрасно впораетесь з усім і без моєї допомоги... Та це ще не все. Мене хвилює Єва. З неї не можна спускати очей.

— Як на мене, Єва — чудова дівчинка,— широко сказала міс Афелія.— Просто дивовижне дитя!

— Дивне, я б сказала. У неї стільки причуд! Вона на мене зовсім не схожа.— Марі, ображена цим жорстоким жартом долі, тяжко зігнула.

А міс Афелія подумала: «І слава Богу!», але мудро зробила, не озвучивши цієї думки.

— Єва любить бувати зі слугами. Деяким дітям це навіть корисно. Я, наприклад, завжди бавилася з негрятами, і в цьому нічого поганого не було.— Вела своє Марі.— Але Єва тримається з ними, як із рівними! Я безсила проти цього, а Сен-Клер, здається, підтримує ці її дивацтва. Він узагалі поблажливо ставиться до всіх, окрім законної дружини.

Міс Афелія вперто пропускала ці скарги повз вуха.

— Із слугами потрібно триматися значно суворіше,— продовжувала Марі.— Я змалечку знала, як з ними поводитися правильно. Єва ж зіпсує нам усіх негрів! Навіть не уявляю, як вона господарюватиме, коли стане дорослою! Я не підтримую жорстокого ставлення до негрів, але вони мають раз і назавжди зятимити своє місце. А Єва цього не розуміє. Не знаю, як їй це пояснити. Ви ж самі чули, як вона пропонувала чергувати коло мене ночами! Подумати тільки, для того, щоб дозволити няні виспатися! Бачите, до чого вона дійшла? Ні, слід неодмінно серйозніше узятися за її виховання.

— Негри, хоч і чорні, але такі люди! — різко сказала міс Афелія, не витримавши.— І також потребують відпочинку.

— Ну звичайно! Я роблю для них усе, що можливо. Але няня завжди знайде час поспати. Такої сплюхи я ще не бачила! Вона примудряється дрімати сидячи, стоячи і навіть за шиттям! Відпочиває вона достатньо, навіть забагато, ви вже повірте моєму слову! Але ж нащо зі слугами цяцькатися, ніби вони тропічні квіти чи дорогоцінний фарфор?

Сказавши це, Марі присіла на широку зручну софу із купою м'яких подушечок і протягнула руку до красивого кришталевого флакончика з ароматизованими солями.

— Знаєте, кузино Афеліє,— продовжувала вона слабким, мов аромат зів'ялого жасмину, голосом.— Я не люблю говорити про себе. Це не в моїх правилах. Та і сили на розмови мені бракує. Але маю вам зізнатися, що ми з чоловіком часто маємо абсолютно протилежні погляди на речі. Сен-Клер ніколи не розумів мене і не цінував, як я на те заслуговую. Гадаю, саме це й підірвало моє здоров'я. Ви не подумайте, я на нього не нарікаю! Він хороший, просто усі чоловіки від природи егоїстичні, тож їм байдуже до жіночих переживань. Так я думаю.

Виховання у міс Афелії було бездоганне. Як і всі доньки Нової Англії, вона затишила, що втручатися у чужі сімейні справи — непристойно, ба навіть небезпечно. Відчувши, що саме зараз може бути у це втягнутою, вона вирішила демонстративно ігнорувати подібні

теми. Міс Афелія напустила на своє обличчя вуаль байдужості і витягнула з кишені довгупредовгу панчошу. Вона завжди тримала її напоготові, щоб дати рішучу відсіч будь-яким нападам диявола, бо отець Уотс повчав, що він загрозово наближується до своїх жертв саме тоді, коли руки їхні нічим не зайняті. Щоб не піддатися спокусі висловитися про сімейні стосунки Марі і Сен-Клера, міс Афелія хуленько заходилася працювати спицями. Для більшої переконливості вона міцно стулила уста, що означало: «Від мене ви не почуєте ані слова. Я не збираюся втручатися у ваші справи». Але навіть те, що міс Афелія прикидалася кам'яною статуєю, Марі не зупинило. Вона раділа, що у домі нарешті з'явилася людина, з якою можна поговорити, вилити усі свої жалі!» Час від часу нюхаючи ароматизовану сіль, вона продовжувала:

— Коли ми з Сен-Клером одружилися, батько дав за мене великий посаг неграми і грошима, тож ніхто не має права вказувати, що і як мені робити зі своєю власністю. У Сен-Клера є своє майно, свої слуги, тож він може робити з ними все, що заманеться. Але ж він пхає носа не в свої справи! Я не можу змиритися з такими дикунськими поглядами на життя — його ставлення до негрів переходить усі межі! Він з ними рахується більше, ніж зі мною чи навіть із самим собою. Вони отримують від нього усе, чого забажають, а він удає, що йому це байдуже. Здавалося б, що тут поганого? Просто він добра людина. Та іноді я просто боюся власного чоловіка! Крім мене і нього, ніхто не сміє бити негрів у нашому домі — ось чого йому захотілося. Але ж чим це загрожує? Сен-Клер їх і пальцем не зачепить, якою б не була їхня провина. А я?! Ну хіба можна від мене, недужої, вимагати ще й на це витратити свою енергію? Адже негри — це хоч і дорослі, та все одно діти.

— Я, слава Богу, про негрів уявлення не маю, — відрізала міс Афелія, закипаючи всередині.

— Ось поживете тут, то матимете! Та цей досвід вам дорого коштуватиме, попереджаю відверто. Що може бути гірше за негрів? Вони дурні, невдячні й легковажні, — діти та й годі.

Звідки тільки у Марі й сили з'явилися, коли вона говорила на цю тему! Від її кволості й сліду не лишилося. Згусток агресії і ненависті — не жінка і не мати.

— Ви собі навіть не уявляєте, скільки усього нам, господиням, доводиться терпіти від власних слуг! Але скаржитися на них Сен-Клерові не дозволено. Він говорить неймовірні речі! Наприклад, що ми самі винні у тому, що негри такими є. Він стверджує, що їхні недоліки — реакція на рабовласницький лад як явище. Сен-Клер вважає, що саме тому ми не маємо морального права карати їх за їхні ж недоліки, бо якби на їхньому місці були ми,

то поводитися б так само, а може й гірше. Я взагалі не розумію, як можна порівнювати білих людей і негрів!

— Хіба Господь Бог не створив усіх людей однаковими? — запитала міс Афелія.

— Те, що ви кажете, навіть слухати смішно! Негри — то нижча раса.

— То ви не вірите, що їхні душі також безсмертні? — міс Афелія ледве тамувала в собі бунт проти цієї черстої особи.

— Ну звича-а-айно,— протяжно позіхнула Марі.— У цьому ніхто й не сумнівається... Та все ж порівнювати їх і нас, ставити на одну чашу терезів — це безглуздо. Мій чоловік хоче переконати мене у тому, що няня так само важко переживає розлуку з чоловіком, як переживала б і я, якби нам довелося жити окремо. Та хіба можна це порівнювати?! Няня не знає, що таке високі, справжні почуття, а Сен-Клер ніяк не хоче розуміти цього. Нібито няня любить своїх замазур так само, як я Єву. Уявіть лиш, до чого він дійшов: він почав серйозно переконувати мене, що я зобов'язана відпустити няню назад, до чоловіка і дітей, а на її місце узяти когось іншого! І це при моєму здоров'ї! Цього я вже не стерпіла, хоча й нечасто зриваюся, бо вважаю, що краще терпіти мовчки. Але не цього разу! Я йому все сказала, що думаю... Відтоді він зі мною на цю тему розмови більше не заводить, хоча його міміка, жести та натяки свідчать про те, що своєї точки зору він так і не змінив, і це мене дратує!

Переживаючи, як би не бовкнути чого зайвого, міс Афелія зацокала спицями ще швидше. Якби її співрозмовниця бачила ще когось, крім себе, то їй неважко було б зрозуміти, що означає це красномовне мовчання кухні її чоловіка.

— Сподіваюся, тепер вам зрозуміло, якою челяддю доведеться керувати? У нашому домі порядку немає, бо слуги роблять усе, що захочуть і ніхто їм не стоїть на заваді. Я, звичайно, намагаюся тримати їх у рамках, але це так мене свиснажує! От якби Сен-Клер чинив із ними так, як інші...

— Це ж як?

— Ну, відправляв би наших негрів туди, де за провини перед господарями карають батогами. Інакше ж їх не приборкаєш! От якби здоров'я мені дозволяло, я б навчила Сен-Клера, як із неграми поводитися!

— А як же він дає із ними раду? — поцікавилася міс Афелія.— Ви стверджуєте, що він жодного разу на них руки не підняв.

— Знаєте, чоловіків негри слухаються більше, тож йому значно легше, ніж мені. Якщо ви помітили, Сен-Клер уміє так... по-особливому дивитися... Іноді як блисне очима, то й мені стає лячно, не те що неграм. Вони знають, що з ним жартувати небезпечно. Тому він мені й не співчуває. Я, буває, нагрімаю на них, та користі з цього ніякої. А він тільки

зиркне — і всі знають, що його ліпше не дратувати. Та незабаром ви й самі переконаєтеся, що з негідниками і ледарями, якими є наші негри, треба поводитися тільки суворо.

— Знайома пісенька! — іронічно кинув Сен-Клер, входячи до кімнати, де його дружина виголошувала свою промову. — Не заздрю я неграм: адже їм доведеться відповідати на Страшному суді, і найбільше їм перепаде саме за лінощі! Подумайте тільки, кузино, — сказав він, прилягаючи на софу, — ми з дружиною подаємо їм такий приклад працелюбства, а вони чомусь — ні за холодну воду!

— Припиніть, Сен-Клере! — вигукнула Марі.

— А чому, цікаво? Як на мене, зараз мій тон досить серйозний (а зі мною це, як відомо, трапляється нечасто). Мені лише хотілося вас підтримати, Марі.

— Ви лукавите! Не збиралися ви мене підтримувати! — різко сказала вона.

— Отже, я помилився. Дякую, моя дорога, що одразу все пояснили.

— Ви думаєте лише про те, як дошкулити мені!

— Облиште, Марі! Я щойно мав складну розмову з Адольфом і тепер просто розбитий. Та ще й ця спека... Прошу вас, заспокойтесь і потіште мене своєю усмішкою.

— Адольф знову провинився? — запитала Марі. — Терпіти не можу цього нахабу. Якби ви дозволили як слід узятися за виховання негрів, він би у мене швидко став слухняним!

— Ви, як завжди, дорога дружино, маєте рацію, — сказав Сен-Клер. — Що ж стосується Адольфа, то проблема ось у чому: він так старається в усьому наслідувати свого господаря, що іноді годі розібрати, хто є хто! Це з надмірного захоплення він переймає мої звички, манери, смаки... Тож довелося дещо йому пояснити.

— Що саме вам не сподобалося?

— Те, що він користується моїми речами. Я мусив пояснити йому, що деякі речі з мого гардеробу я хотів би носити сам. До того ж я попросив його користуватися моїм одеклоном трохи... гм... скромніше, і обмежитися дюжиною носовичків, що я подарував йому раніше. Він, звичайно, одразу ж надувся, тому я терпляче роз'яснював йому, що так, як він, поводитися не можна.

— Сен-Клере, коли ви нарешті навчитесь тримати своїх слуг у рамках?! — вигукнула Марі. — Це терпіти просто неможливо! Він привласнює ваші речі!

— Ну чому ж «привласнює»? Адольф тягнеться до кращого, а для нього, бідолашного, взірць досконалості — це я. Хіба це погано? Таке прагнення, до речі, — результат мого виховання. І якщо свого часу я не пояснив йому, що зміст життя полягає не в дорогому одеклоні і батистових носових хустинках, то не варто його позбавляти цих радощів буття.

— Чому ж ви не виховали його, як слід? — безцеремонно запитала міс Афелія.

— Та ... Якось прогавив цей момент. Лінощі це все, кузино, лінощі... Зізнаюся щиро: якби не ця вада (що, між іншим, занастила багатьох), я б давно перетворився на янгола. Не можу не погодитися із вашим вермонтським світочем, що «лінощі є першопричиною морального падіння людини». Сильна думка, що тут скажеш!

— Це правда. На рабовласниках лежить тягар відповідальності за своїх слуг. За жодні скарби світу я б не погодилася посісти ваше місце: невільників обов'язково треба вчити; поводитися, як із розумними людьми, наділеними безсмертною душею; постійно пам'ятати, що і за них також доведеться відповідати перед Богом... Така моя думка про усе це,— висловила міс Афелія те, що накопичувалося у ній із самого ранку.

— Ех, кузино! Що ви можете про нас знати? — Сен-Клер рвучко підхопився із софи, підійшов до фортепіано і заграв якийсь жвавий мотивчик.

Він змалку був здібним до музики. Його пальці лігали по клавішах легко і невимушено, мов птахи, тому Сен-Клерові швидко вдавалися навіть найскладніші пасажі.

Він грав і грав, сподіваючись, мабуть, покращити таким чином свій настрій. Награвшись досхочу, закрив ноти, підвівся і весело сказав:

— Отже, кузино, ви виконали свій обов'язок, прочитавши нам лекцію про відповідальність рабовласників за рабів. Після цього, зізнаюся, я подивився на вас іншими очима. Ви сміливо кинули просто мені в обличчя камінець істини, що виявився коштовним — шкода, що я не одразу оцінив його.

— Як на мене, абсолютно неефективні такі повчання! — сказала Марі.— Всі знають, хто найбільше цяцькається зі своїми слугами! І щодня стає дедалі гірше. А переконувати негрів, що у них перед нами є обов'язки — марна справа. Я вже захрипла, пояснюючи їм це. Ми своїх негрів і до церкви відпускаємо, але користі від того нема жодної, бо читати їм проповідь — що сипати бісер перед свиньми. Але ж їх ніхто не позбавляє можливості навчитися чогось доброго — то не вчать ж! Тому я й кажу, що негри — нижча раса, і завжди залишатимуться такою, не допоможе їм нічого. Я народилася і зросла серед негрів, добре їх знаю, а ви, кузино Афеліє, не знаєте. Принаймні поки що.

Міс Афелія вважала, що вона і так сказала забагато, тож цього разу вирішила промовчати. Сен-Клер почав тихенько насвистувати якусь мелодію.

— Годі свистіти, Сен-Клере! — одразу ж застогнала Марі.— У мене від вашого свисту починає боліти голова.

— Слухаюся, любя дружино,— відповів він.— Що ще ваш покірний слуга може зробити для вас?

— Я хочу, щоб ви зрозуміли, як я страждаю! Ви ж аніпрохи мені не співчуваєте!

— Ви янгол, який наставляє на шлях істини!

— Мене дратує ваш тон!

— Та я ж на все готовий, тільки б ви були задоволені! То яким тоном накажете з вами спілкуватися?

Цієї ж миті у саду залунав веселий сміх. Сен-Клер вийшов на ганок, відхилив шовкову штору і також розсміявся.

— Що там діється? — поцікавилася міс Афелія.

У саду на дерев'яній лавці сидів Том: у кожній петельці його куртки стирчала гілочка жасмину, а Єва, заливаючись сміхом, одягала йому на шию гірлянду з троянд.

Прикрасивши свого нового друга, Єва задоволено гмикнула і всілася йому на коліна.

І вони удвох засміялися.

— Який ти кумедний, дядечку Томе!

Том усміхався до своєї маленької господині доброю, лагідною і вдячною посмішкою. Усе, що вона робила, йому подобалося. Та, побачивши Сен-Клера, він зняковів і винувато знизав плечима.

— Огюстене, і ви дозволяєте подібне?! — вигукнула міс Афелія, яка також вийшла на веранду і спостерігала цю Євину забаву із слугою.

— А що у цьому поганого? — здивувався Сен-Клер.

— Та це ж просто жах!

— Вам не здається поганим, коли дитина гладить великого пса, байдуже яка у нього шерсть, а хоч би й чорна... а істота, наділена розумом і безсмертною душею (на чому ви самі наголошуєте!), викликає у вас огиду! Ви аж тремтите, побачивши негра. Зізнайтеся, кузино, що це так! Та ви не одна така. Деякі люди, а надто мешканці Півночі, відчують відразу до негрів. Та цього, слава Богу, не можна сказати ані про мене, ні про Єву, ні про більшість жителів Півдня. Ми ставимося до них по-християнськи. Подорожуючи північними штатами, я не раз спостерігав, наскільки сильна ця огида. Ви ставитеся до негрів так, ніби маєте справу з жабою чи гадюкою, але водночас заступаєтеся за них. Вас обурює жорстоке поводження із неграми, але гидко навіть думати про те, аби мати з ними справу! Ви радше відправили б їх на історичну батьківщину, до Африки!.. Нехай із ними там бавляться місіонери! І не кажіть, що я перебільшую.

— Так і є,— замислено сказала міс Афелія.

— Що салося б із цими нещасними, якби не було на світі дітей? — промовив Сен-Клер, спершись на балюстраду і проводжаючи очима Єву, яка вела Тома за руку вглиб саду.— Дитина — ось хто справжній демократ. Том для Єви — герой. Його казки заворожують її, його пісні й нехитрі гімни миліші для неї за найкращий оперний спів. Саморобні іграшки, які він витягає зі своїх кишень, їй здаються справжніми скарбами, а він сам — міфічною

істотою, найдобрішою в усьому світі. А вона для нього — мов райська ружа, кинута Богом до ніг знедолених та убогих, для кого такі квіти — чи не єдина радість буття.

— Дивно чути це від вас, кузене,— сказала міс Афелія.— Ви говорите, мов справжній проповідник.

— Проповідник? — здивувався Сен-Клер.

— Так, як проповідник Божого слова.

— Та що ви! На Півночі ж проповідують інакше. А я ні словом, ні ділом до них не дорівнююся.

— Тоді чому так говорите?

— Тому що говорити — не мішки тягати. Пам'ятаєте у Шекспіра? «Легше двадцятьох добру навчати, ніж самій вчинити добре діло». Розподіл праці необхідний, кузино. Моя справа балакати, а ваша — порядкувати.

Життя Тома складалося так, що йому, як кажуть, не було на що жалітися! Добра Єва випросила у батька нового кучера для себе, тож коли треба було супроводжувати її на прогулянку, Тому наказували кидати усі справи і йти за маленькою міс. Зрозуміло, що ці накази були бажані для нього. Сен-Клер старався, щоб його слуги були добре вдягнені, тому Том мав хороший одяг. У конюшні йому майже нічого не доводилося робити, бо усю брудну роботу виконував молодший конюх — Марі Сен-Клер заявила, що не потерпить, аби від її кучера погано пахло. Вона заявила, що її нервова система не витримає, якщо від Тома тхнутиме кіньми. Тож Томові було заборонено виконувати будь-яку чорну роботу.

— Досить одного разу відчути неприємний запах — і мої земні муки скінчаться,— казала вона.

У результаті наш Том мав поважний вигляд: носив костюм із тонкого сукна з білосніжною манишкою та комірцем, касторового капелюха та лакові чоботи і був схожий на карфагенського негритянського єпископа минулих часів.

Він дуже полюбив затишок і красу маєтку Сен-Клера. Йому подобалося все — ароматні квіти, екзотичні птахи, водограй у саду, шовкові штори, картини знаменитих художників, вишукані люстри, статуетки, зручні і красиві меблі — для нього будинок нових господарів уявлявся нічим не гіршим за палац Аладдіна.

У розвитку людства Африка ще відіграє важливу роль, автор у цьому не сумнівається: вона подарує світові високодуховну, освічену, інтелігентну расу, Життя забуває тоді пишнотою і величчю, невідомою холодним північним народам. У цій загадковій країні коштовностей, розлогих пальм, прянощів, невимовно гарних квітів і казково щедрих урожаїв виникнуть нові форми мистецтва, нові поняття про красу і вишуканість. Можливо, що високі закони суспільного життя, з якими увірветься колись принижувана

негритянська раса в наше життя, стануть відкриттям для усього людства. Адже хіба можна чекати іншого від народу, по-дитячому наївного і незлобливого? Все це дозволить йому утвердити високі норми християнської моралі. Кого Господь любить, того і карає.

Нещасну Африку він вже прокрутив у горнилі рабства. Тепер цей народ готовий прийняти його істини і посісти чільне місце у Царстві, де ті, хто був першими, стануть останніми.

Та не про це, мабуть, думала на ганку Марі Сен-Клер, вбрана цієї неділі у святкову сукню і з діамантовим браслетом на тонкому зап'ястку. Нам невідомо, про що думала вона. Але ми знаємо, що вона любила усе красиве, тому сьогодні й вирядилася у шовк, мереживо й діаманти, зібравшись їхати до прекрасної церкви, щоб усім продемонструвати свою релігійність.

У неділю Марі виявляла особливу побожність. Вона була такою граційною, витонченою, огорнута мереживною мантильєю, немов серпанком! Її рухи були плавними, мов лебедині. Марі прекрасно почувалася. До речі, небезпідставно — їй страшенно подобалося елегантно виглядати.

Міс Афелія була повною протилежністю Марі. Ви не подумайте, що у міс Афелії не було розкішної шовкової сукні чи тонкої носової хустинки — все це у неї було. Контраст виявлявся через простацьку фігуру міс Афелії, її манірність і набундюченість. А молода жінка поряд із нею відзначалася зовнішнім благородством (просимо не плутати із внутрішнім, бо це зовсім різні речі!).

— А де це забарилася Єва? — запитала Марі.

— Вона затрималася на сходах із нянею.

Цікаво, про що ж розмовляє із нянею Єва? Прислухайтесь, любі читачі, і ви почуєте те, чого не чує Марі.

— Няню, голубонько, тобі знову зле?

— Господь із вами, міс Єво, не турбуйтеся! У мене останнім часом голова болить чи не щодня. Я майже звикла.

— Як добре, що ти пойдеш до церкви, няню! — сказала дівчинка і обняла її. — Ось, візьми мій флакон із ароматизованою сіллю.

— Ваш золотий флакон, викладений коштовними камінцями? Та ви що, міс Єво, як можна?!

— Можна-можна! Мені він не знадобиться — у мене ж голова не болить. Мама завжди нюхає солі, коли їй погано. Тобі також це має допомогти. Ну будь ласка, візьми, я тебе прошу!

— Чого тільки вона не вигидає, моя добра крихітка! — розчулено вигукнула няня, коли Єва, заховавши флакон їй за пазуху, розцілувала її і побігла сходами вниз.

— Чому ти нас затримуєш?

— Я дала няні свій флакон із сіллю, щоб вона взяла його з собою у церкву.

— Єво! — Марі сердито тупнула ногою. — Ну як можна було віддати свій золотий флакон няні? Коли ти нарешті розривнятимеш, що можна робити, а чого не можна?! Зараз же забери назад!

Єва знігилася і відвернулася від матері.

— Марі, дайте дитині спокій! Вона може сама вирішувати, що робити зі своїми речами, — захистив доньку Сен-Клер.

— Та я про неї думаю! Як вона житиме, коли стане дорослою?! — вигукнула Марі.

— Це відомо тільки Богові, — відповів Сен-Клер. — Я знаю лише одне: на небі їй буде краще, ніж нам із вами.

— Тату, не треба... — тихенько прошепотіла Єва, торкнувшись його ліктя. — Не засмучуй маму.

— Кузене, ви поїдете з нами до церкви? — запитала міс Афелія.

— Ні, хоча дякую за запрошення.

— Хоч раз у житті можна було б і поїхати! — із докором кинула Марі чоловікові. — Вам навіть найслабша релігійність невласлива! Це просто непристойно!

— Я знаю, — спокійно відповів Сен-Клер. — Але ви, дами, їдьте до храму Божого, щоб вас там навчили, як бути успішними. А тінь вашої показної побожності падає і на нас. Якби я й вирішив піти до церкви, то хіба до тієї, куди ходить няня. Там я хоча б не засну від нудьги.

— До цих... Крикунів? Жах який! — вигукнула Марі й театралью притулила долоню до лоба.

— Куди завгодно, люба, тільки б не у оту вашу респектабельну церкву. Це майже гарантована смерть від нудьги. Єво, невже і тобі хочеться їхати туди? Залишайся вдома, пограємося у якусь веселу гру.

— Дякую, татусю... Але таки поїду.

— Але ж там нудно!

— Це правда, іноді аж у сон хилить, та я намагаюся не дрімати!

— Тоді нащо ж їздити туди?

— Знаєш, тату, — пошепки сказала Єва, — тігонька мені сказала, що Господь хоче, аби ми там були. Він дає нам усе, тож мені зовсім неважко виконати для нього таку дрібницю!

— Яка ж ти у мене мила, добра дівчинка! — вигукнув Сен-Клер і поцілував доньку. — Ну гаразд, доню, їдь, і помолися за свого батька.

— Я завжди за тебе молюся, — відповіла Єва, сідаючи услід за матір'ю в карету.

Сен-Клер, пославши їй з ганку повітряний поцілунок, дивився на карету, яка віддалялася, сповненими щасливих сліз очима і говорив сам до себе:

— Євангелина! Як влучно назвали тебе, дитинко! Ти янгол, дарований мені небом...

Та ненадовго Сен-Клер віддався цим світлим почуттям. Він запалив сигару і взявся за читання газети «Всілякі нісенітниця». Не будемо надто суворі до нього, адже таких, як він, дуже багато.

— Зі слугами треба поводитися привітно, але без емоцій, Євангелино,— повчала Марі дорогою до церкви свою доньку.— Поводитися, як із родичами, як із рівними нам за положенням — не можна! Якби няня захворіла, невже ти уклала б її у своє ліжко?

— Із задоволенням зробила б це, матусю,— сказала Єва,— бо тоді мені було б легше за нею доглядати. Окрім того, моє ліжко м'якше, аніж її.

Така відповідь доньки довела Марі до відчаю.

— Що ще я маю зробити, щоб моя дитина мене зрозуміла?!

— Ту т нічого не вдієш,— багатозначно відповіла міс Афелія.

Єва похнюпилася. На щастя, діти не можуть довго зосереджуватися на одному враженні, тож вже через декілька хвилин дівчинка весело сміялася над чимось, виглядаючи з вікна карети.

— Ну, чим вас пригощали у храмі? — запитав Сен-Клер, коли уся сім'я збиралася за обіднім столом.

— Проповідь була просто чудова! — відповіла Марі.— Не завадило б і вам її послухати. Отець Г. ніби озвучував мої думки!

— Уявляю собі, як це повчально! — гмикнув Сен-Клер.— Це була, мабуть, дуже довга проповідь.

— Я хочу сказати, що отець Г. повторював мої думки щодо ладу нашого життя та інших важливих речей! Послухайте основну тезу проповіді: «Все свого часу Господь створив прекрасним». Він переконував парафіян, що у суспільстві відмінності існують, бо така воля Божа. Поділ на вищі і нижчі класи справедливий: одним годиться наказувати, а іншим — коритися. Якби ви чули сьогоднішню проповідь, то зрозуміли б, наскільки нерозумні будь-які рухи проти рабства. Усі свої роздуми він підкріплював цитатами з Біблії.

— Ні, цього я не зрозумію! — сказав Сен-Клер.— Все, про що ви кажете, я так само можу прочитати у своїх улюблених «Всіляких нісенітницях», при цьому викуривши сигару і задерши ноги на стіл. А в церкві про це й думати не можна!

— Перепрошую, Огюстене,— втрутилася у подружню розмову міс Афелія.— Невже ви не поділяєте поглядів отця Г.?

— Хто, я? Ваш покірний слуга настільки товстошкірий, що його не проймає релігійне трактування усіх цих питань. Якби мене попросили викласти свої погляди на рабство, я б чесно відповів: «Ми, рабовласники, не маємо наміру нічого змінювати, бо це суперечило б нашим інтересам, комфорту та зручності». Ваші благородні балачки зводяться до того ж таки прагматичного змісту. Я сподіваюся, що ви зрозуміли мене правильно.

— Огюстене, ви богохульствуете! — з притиском сказала Марі.— Страшно слухати такі слова!

— Як і будь-яку істину. А що, коли релігійний підтекст переключити на трактування пияцтва, наприклад? Возвеличити людей, які зловживають спиртними напоями і не можуть вчасно встати з-за картярського столу... Чому ж не побачити у їхніх діях праведності? Впевнений, у Біблії знайдеться відповідна цитата. Оця, наприклад: «Людина створена для щастя». Адже для п'яниці щастя полягає у горілці, для картяра — у грі!

— Ви уникаєте відповіді. Я все-таки прошу відповісти: ви вважаєте рабство злом чи добром? — не вгавала міс Афелія.

— Ваша категоричність, кузино, просто жахлива! Ви ділите світ на біле і чорне, хоча у ньому існують й інші кольори! — сміючись, сказав Сен-Клер.— Дай вам відповідь на одне запитання, ви одразу ж засиплете ще складнішими! Ні, я однозначно не бажаю уточнювати своєї позиції. Я належу до тих людей, які закидають інших камінням докорів, але підставляти себе під обстріл не любляють.

— Він завжди такий! — зігнула Марі.— Від нього марно чекати чіткої відповіді. А усі ці теревені свідчать лише про одне: до релігії йому байдуже.

— Релігія! — вигукнув Сен-Клер так палко, що жінки вельми здивовано витріщилися на нього.— Та хіба у церкві нас вчать її суті? Невже та манера перекручувати уривки зі Святого Письма собі на догоду — це релігія? Це по-Божому, ви гадаєте? І я, нерелігійна світська людина, менш справедливий і чесний, ніж панотці? Менш великодушний та менш уважний до людей, бо не ходжу регулярно до церкви? Ні! Якщо вже шукати релігію, то не у себе під ногами, а вище. Вона-бо живе у серці, виявляючись у вчинках.

— Тобто ви вважаєте, що Біблія рабство не виправдовує? — запитала міс Афелія.

— Біблія була настільною книгою моєї матері. З нею вона жила, з нею і померла. Мені нелегко було б визнати, що ця книга підтримує рабство. Ліпше вона доводила б, що моя мати мала право пити бренді, жувати пресований тютюн і брудно лаятися, щоб виправдати названі прояви поведінки свого сина. Але тоді я б не поважав безмежно маму. А поважати когось у цьому світі вкрай важливо. Коротше кажучи,— повернувся Сен-Клер до свого звичного жартівливого тону,— для мене важливо, щоб не плутали «образи» і «гарбузи». У суспільному ладі Європи й Америки чимало є такого, що не витримує

випробування високою мораллю. Люди, на жаль, не надто стараються досягнути абсолютної безгріховності. Їм вигідніше скеровувати свої думки і вчинки відповідно до власної вигоди і комфорту. Якщо хтось наведе серйозні, переконливі докази, що рабовласництво нам потрібне, як повітря, без нього ми повимираємо, загрузнемо у злиднях і лише тому змушені зберігати теперішній устрій — я визнаю, що всі крапки над «і» розставлено. Але коли прикриваються релігією, аби виправдати жорстоке ставлення до рабів, я цього категорично не сприймаю.

— Який ви товстошкірий! — припечатала Марі.

— Уявіть собі на хвилику, що ціна на бавовну катастрофічно впала раз і назавжди. Відповідно, рабство стає для нас обтяжливим. Будьте певні, тоді трактування біблійських текстів зміниться докорінно. Церква миттєво відгукнеться на зміни!

— І все ж,— протяжно позіхнула Марі, влягаючись на софу після ситного обіду,— я вдячна долі, що народилася у країні, де існує рабовласництво. Як на мене, нічого поганого в цьому немає. Не знаю, як ми жили б без невільників.

— А ти, доню, що про все це думаєш? — запитав Сен-Клер у Єви, коли вона вибігла на ганок із квітами у руках.

— Про що, тату?

— Яке життя тобі більше до вподоби: таке, як у наших родичів у Вермонті, чи краще мати, як ми, повен дім слуг?

— У нас, звичайно, краще! — відповіла Єва не задумуючись.

— А чому? — вирішив уточнити батько.

— Тому що в нас у домі багато людей, і я усіх їх люблю,— серйозно відповіла дівчинка, дивлячись батькові у вічі.

— Отака вона, Єва! — вигукнула Марі.— Висловлюється так... Дивно.

— Хіба я щось погане сказала? — прошепотіла Єва, вилазячи до батька на коліна.

— У нашому світі любити інших вважається дивним,— сказав Сен-Клер.— А де ж була моя дівчинка увесь день?

— У Тома. Слухала, як він співає, а обідом мене нагодувала тігонька Ді.

— Ти слухала Томів спів? — з презирством запитала Марі.

— Так! Він стільки пісень знає про Новий Єрусалим, про безгрішних янголів і Ханаанську Землю...

— Уявляю собі. Він, мабуть, співає краще, ніж у опері, еге ж? — підсміюючись, запитала Марі.

— Так, так! Він і мене навчає цих пісень...

— Моя донька бере уроки співу в негра! — закотила очі місіс Сен-Клер.— Вігаю, Єво!

— Том мені співає, а я йому читаю Біблію, а тоді він пояснює, що прочитане означає.

— Боже ж ти мій! — гмикнула гнівно Марі.— І сміх, і гріх!

— До речі, з Тома коментатор біблійських текстів досить-таки непоганий,— зауважив Сен-Клер.— У нього релігійність природна, не награна. Сьогодні зранку мені треба було раніше ви їхати з дому, і я пішов до його комірчини поряд із конюшнею. Випадково підслухав, яке молитовне дійство він там влаштував. Хочу вам сказати, що досі ніколи не чув такого щирого, глибокого звертання до Бога. Він, між іншим, молився за мене, і це було гідно апостола!

— Хитрючий негр, мабуть, знав, що ви чуєте!

— Якби знав, то не молився б. Він не здатний на відкриті лестощі. Та й висловлювався він відверто. Либонь, Том щиро сподівається, що я прийму істинну віру.

— Дуже хотілося б, щоб цей урок не пройшов безрезультатно,— сказала міс Афелія.

— А ви, мабуть, думаєте так само, як він? — гмикнув Сен-Клер.— Що ж, поживемо — побачимо. Адже так, Єво?

Розділ XVII. Так борються за волю

Надвечір у дім Саймона Хеллїдея почали сходитися люди. Рахіль спокійно ходила з кімнати у кімнату, добираючи те, що могло би згодитися утікачам у дорозі. Вночі Гарріси мусять покинути їхній дім.

Вечірні тіні довгими смугами лягали у східному напрямку, багряне кругле сонце, ніби у роздумах, застигло на небокраї й посилало своє проміння до маленької затишної спальні, де сиділа Еліза із чоловіком та сином. Джордж тримав дитину на колінах, рука Елізи лежала у його руці. Обличчя їхні були замислені й сумні, хоча на них досі сяяли сльози радості та тривоги.

— Так, Елізо! — сказав Джордж.— Твоя правда. І ти краща за мене! Тому я щосили прагнутиму бути гідним своєї свободи. Я постараюся щиро повірити у Бога. Господь знає, що душа моя завжди до добра тягнулася, навіть коли усе було проти мене. Тепер треба забути минуле і залишити там образи, зневіру і бажання помсти. Я старанно і вдумливо читатиму Біблію. Я справді дуже хочу стати хорошою людиною.

— Коли ми дістанемося Канади я також працюватиму... — сказала Еліза.— Адже я багато вмю: шити, прати і прасувати навіть найделікатнішу білизну. Удвох ми усі труднощі подолаємо.

— Так, боятися нам нічого, доки ми разом. Елізо, якби тільки мої вороги знали, яке це щастя — відчувати підтримку сім'ї! Скільки мені доводилося бачити сімей, у яких нічого не заважало радїти тому, що рідні люди щодня поруч, а люди усе одно знаходили причини для невдоволення. Зараз я відчуваю себе багатїєм, хоча надїятися ми можемо хїба що на

свої руки. Чого ще просити у Бога? Все життя я працював, мов проклятий, а у моїх кишнях — ані цента. Не маю я власного клаптика землі, навіть свого кута, але ні на що не скаржуся і прошу, аби лиш нам дали спокій. Я працюватиму і зможу заплатити містеру Шелбі за тебе і за Гаррі. А своєму господарю я нічого не винен, бо вже сто разів покрив усі його витрати на мене.

— Ми й досі в небезпеці, — нагадала Еліза. — Канада ж неблизько.

— Це так, але мені здається, що вігер свободи вже обдуває моє обличчя. Якби ти знала, скільки тепер сили у мені є!

Із сусідньої кімнати почулися голоси, а потім у двері хтось постукав. Еліза здригнулася й пішла відчиняти.

На порозі стояв Саймон Хеллідей. З ним був інший квакер, якого він представив Фінеасом Флетчером.

Фінеас був високий на зріст і справляв враження хитрого та кмітливого чоловіка. Він різко відрізнявся від спокійного, великодушного, невразливого мирською суєтою Саймона. Натомість його товариш був настороженим, діловитим, навіть дещо пихатим. Усе це не пасувало до квакерського капелюха і по-квакерськи стриманого поклону.

— Наш друг Фінеас Флетчер привіз деякі новини, важливі для тебе, Джордже, і твоїх супутників. — сказав Саймон. — Послухай їх уважно.

— Так, мені вдалося дещо дізнатися, — сказав Флетчер. — Іноді треба мати очі й на потилиці... Вночі я заїхав у один поганенький готелик. Пригадуєш, Саймоне, торік ми продали яблука господині, такій дебелій, із величезними сережками? Так от. Я стомився з дороги, тож повечеряв та приліг на мішках у куті, накрившись буйволячою шкурою, поки господиня готувала мені постіль. І що ви думаєте? Міцно заснув!

— А очі на потилиці також спали, Фінеасе? — жартома запитав Саймон.

— Та ... Зо дві години я спав, мов убитий — надто стомлений був. А потім розплющую очі й бачу: сидить за столом компанія, винце сьорбають. Почув слівце знайоме — «квакери». Ось я й почав прислухатися... Один каже: «Недалечко вони, у сусідньому селищі». З цього моменту я старався вже не пропустити ані слова, бо зрозумів, що мова про нас. Слово за слово, вони, не підозрюючи, розп'якали мені про усі свої плани. Переповідаю коротко: молодого мулата планують відправити назад до його господаря в Кентуккі. То й його провчить так, що науки до смерті вистачить, а заодно й решті рабів відіб'є охоту тікати від панів. Його жінку двоє з цієї гоп-компанії відвезуть до Нового Орлеана й продадуть щонайменше за тисячі півтори доларів. Сина віддадуть работорговцю, який його придбав. Джима зі старою також повернуть у Кентуккі. Работорговцям помагатимуть двоє полісменів із сусіднього містечка. Причому жінку

спершу планують потягти до суду, де один із них, миршавий такий, зате майстерний оратор, присягне, що вона належить йому. Їм чудово відомо, якою дорогою ми збираємося їхати, й вони хочуть напасти на нас ушістьох — це в кращому для нас випадку. Такі справи. Що тепер робити? Доведеться швидко вигадувати новий план.

З людей, які нажахано слухали Фінеасові вісті, можна було писати картину. Рахіль Хеллідей припинила місити тісто, здійнявши до неба білі від борошна руки. Саймон заляк у глибокій задумі. Еліза, обнявши чоловіка, пильно дивилася йому у вічі. Джордж стиснув кулаки, і очі його палали вогнем ненависті. А чого ще чекати від чоловіка, який дізнався, що його дружину збираються продати на аукціоні, а сина — віддати работорговцю? І це все — з благословення так званої батьківщини!

— Що ж тепер робити, Джордже? — прошепотіла Еліза.

— Я знаю, що... — сказав Джордж і, вийшовши до сусідньої кімнати, почав оглядати свою зброю.

— Агов, Саймоне! — Фінеас кивнув головою у бік Джорджа. — Бачиш, до чого дійти може?

— Та бачу... — зігхнув той. — Молімо Господа, щоб вберіг усіх нас від цього.

— Не хочу нікого вплугувати у свої справи, — сказав Джордж. — Дайте нам, будь ласка, воза, вкажіть дорогу, якою ми доїдемо до наступної станції. Джим — відважний богатир, та й мене боягузом назвати важко...

— Все це так, друже, — перебив його Фінеас, — Але без супроводу вам не обійтися. Битися ти, безперечно, зможеш. А щодо дороги — покладися на мене.

— Я не хочу, щоб у вас були неприємності, — промовив Джордж.

— Неприємності? — перепитав Фінеас, і у його очах затанцювали лукаві вогники. — А ти мене повідом заздалегідь, коли саме вони почнуться.

— Фінеас — стріляний вовк, — сказав Саймон. — Послухайся його... — Він лагідно торкнувся Джорджевого плеча й показав на пістолети. — Не поспішай ними скористатися. Молода кров кипить, проте... Прибережи на крайній випадок.

— Я першим не нападатиму, — пояснив свою позицію Джордж. — Я хочу лише одного від цієї країни: аби нас відпустили з миром. Але... — він замовк, насупившись, а його обличчя аж смикнулося від якоїсь думки. — У Новому Орлеані на людському базарі продали мою сестру, а я знаю, навіщо їх там продають... Тепер і мою дружину чекає така доля. Невже я маю цьому скоритися? Ні! Бог мені дав сильні руки. З його поміччю я до останнього подиху боротимуся за дружину та сина. Хто мене осудить за це?

— Ніхто, Джордже. Ти дієш за покликом серця і крові, — сказав Саймон. — «Горе світові від спокус, і горе тим, через кого спокуса приходить».

— Невже ви, сер, на моєму місці вчинили б інакше?

— Не доведи Господи! Опинитися у такій ситуації... — відповів Саймон.— Плоть наша слабка...

— Моя плоть не дала б маху, коли б мені довелося опинитися на твоєму, Джордже, місці! — озвався Фінеас, протягнувши до нього свої руки, схожі на крила вітряка.— Хто знає? Може, я навіть потримаю за комір того молодчика, якому заманеться вас затримати!

— Інколи людина мусить чинити злу опір,— сказав Саймон.— І у Джорджа — саме такий випадок. Але наші пастирі вчили нас інакше. Гнів людський Божої правди не творить. Воля людини слабка, і нехай тільки той відповідає злом на зло, хто на це спроможний. Помолімося ж Господові, щоб не вводив нас у спокусу!

— До твоєї молитви я приєднаюся, та скажу відверто: якщо спокуса буде занадто сильною — нехай стережеться,— зізнався Фінеас.

— Одразу зрозуміло, що ти не вроджений квакер,— усміхаючись, сказав Саймон.— Надто сильний відголосок у твого минулого.

Пояснимо читачу, що донедавна Фінеас жив у лісі, був прекрасним мисливцем, влучним стрільцем, але, покохавши одну вродливу квакерку, перебрався у квакерське селище. Він став чесним, діловитим членом общини, але її вожді не могли не помітити, що новий друг не надто перейнявся їхніми поглядами.

— Наш Фінеас усе робить по-своєму,— гмикнула Рахіль Хеллідей,— але ми знаємо, що серце у нього добре.

— То нумо в дорогу! Мусимо поквапитися! — сказав Джордж.

— Я встав ще до світанку і коней не шкодував. Гадаю, дві-три години у нас ще є у запасі — це за умови, що вони діятимуть згідно свого плану. Так чи так, вдень їхати небезпечно. У селищах, де нам доведеться проїжджати, є підлі люди. Чого доброго, розпитуватимуться... Краще тут затриматися годинки на дві, аніж у дорозі. Я побіжу до Майкла Кросса й скажу, щоб виїжджав трохи пізніше, за нами. Якщо він побачить переслідувачів, то попередить нас. Його кінь прудкий та спритний, другого такого ще треба пошукати! Потрібно сказати Джимові з матір'ю, щоб теж збиралися. Заразом і коней дістану. У нас часу досить, встигнемо до місця без перешкод. Тож, друже Джордже, не хвилюйся. Мені не вперше доводиться допомагати таким, як ти.— сказавши це, Фінеас вийшов.

— Він знає, що робить,— сказав Саймон.— Можеш на нього покластися, Джордже, він усе зробить чітко й обережно.

— Мене тільки хвилює, щоб вас не підвести.

— Виконай моє прохання, друже: не згадуй про це більше! Ми ж діємо за велінням совісті... Мати,— звернувся він до Рахіль,— поквапся і ти: не годиться гостей випроводжати голодними!

І поки Рахіль із дітьми пекли пиріг, смажили курку, свинину та готували закуски, Джордж і Еліза сиділи, обнявшись, у маленькій кімнатці і говорили, як можуть говорити чоловік і дружина, знаючи, що їм загрожує розлука на все життя.

— Елізо,— мовив Джордж,— мені здається, що люди, у яких є дім, друзі, земля, гроші, не можуть сильніше кохати одне одного, ніж ми з тобою, бо у нас більше немає нічого. Мене любили мати і сестра, обидві нещасні, змучені горем. Я пам'ятаю Емілі того ранку, коли работорговець мав забирати її з маєтку нашого господаря. Вона прокралася нишком до мене і сказала: «Бідолашний мій Джордже, тебе позбавляють останньої рідної душі! Що ж буде з тобою?» я обняв її і ми удвох розплакалися. Це були останні лагідні слова, які я чув, аж доки не зустрів тебе. Так, за десять років, які минули відтоді й до нашої зустрічі, серце моє зачерствіло. Та, на щастя, Бог дав мені твоє кохання, мов друге життя. Я став іншим. І тепер, Елізо, я до останньої краплі крові боротимуся за тебе. Той, хто захоче забрати у мене дружину, спочатку муситиме переступити мій труп!

— Господи, помилуй нас! — ридуючи, молилася Еліза.— Дозволь нам залишити цю країну разом, більше ми нічого не просимо...

— Невже Господь справді на нашому боці?.. — вигукнув Джордж, виливаючи у голос свої надії та сумніви.— Чи бачить він, що творять люди? А якщо бачить, то чи прощає? Вони підкріплюють свій спосіб життя цитатами з Біблії, стверджуючи, що ця книга виправдовує рабство. Мабуть, Господь таки дозволяє їм ці безчинства, бо сила й влада на їхньому боці. Вони багаті, здорові та щасливі. Вони є парафіянами приходів і, за тим вченням, це відчиняє їм ворота до раю! Та й у земному світі живеться їм весело і безтурботно. А бідні, зате справжні християни, нічим від них не гірші, мусять валятися у них під ногами! Вони купують, продають нас, торгують кров'ю наших сердець, сльозами й стогонами. І Господь їм це дозволяє!

— Друже мій, Джордже,— долинув з кухні Саймонів голос,— послухай псалом Асафів, може, на душі тобі полегшає.

Джордж пересів ближче до кухонних дверей. Еліза, змахнувши сльози рукою, стала поруч із чоловіком, і тоді Саймон почав читати:

— «А я,— мало не послизнулися ноги мої,
мало не посковзнулися стопи мої,
бо лихим я заздрих,
бачивши спокій безбожних.
Бо не мають страждання до смерті своєї,
і здорове тіло їхнє,

на людській роботі нема їх,
і разом з іншими людьми не зазнають вони ударів.
Тому-то пиха їхню шию оздоблює,
зодягає їх у шати насилля,
вилазять від жиру очі їм,
бажання серця їхнього збулися,
сміються й злосливо говорять про утиски,
бундючно говорять:
свої уста до неба підносять,
а язик їхній по землі походить!..
Тому-то туди його люди звертаються,
і щедро беруть собі воду
та й кажуть: «Хіба Бог те знає,
і чи має Всевишній уявлення,
як безбожні ті й безпечні на світі
збільшили багатство своє?»
Направду, задарма я серце своє очистив,
і в невинності омив руки свої,
увесь день я побитий,
та щоранку покараний...»

— Чи не співзвучні ці думки з твоїми, Джордже?

— Так, так! Мені здається, що я сам написав їх.

— Тоді слухай далі,— сказав Саймон і продовжив зачитувати псалом: —

«І роздумував я, щоб пізнати оте,—
та складне воно у очах моїх,
аж прийшов я в Божу святиню,—
і кінець їхній побачив я:
Справді,— Ти на слизькому поставив їх,
на спустошення їх кинув Ти!
Як вони, в одній хвилі спустошені,
згинули від страхів, пощезали!
Немов сном по пробудженні,
Господи, образом їхнім погордиш,
мов сном по пробудженні!
Бо болить серце моє,
і в нутрі моїм коле,
а я немов бидло й не тямлю,—
перед Тобою худобою став я!..
Та я завжди з Тобою,—
Ти держиш мене за правицю,
Своєю порадою Ти мене водиш,
І потому до слави мене візьмеш Ти!
Хто є мені на небесах, окрім Тебе?
Я ж при Тобі на землі не бажаю нічого!
Гине тіло моє й серце,
та Бог — скеля серця мого, моя навіки доля,
бо погинуть оті, хто від Тебе бокує,
знищиш кожного,
хто від Тебе відступиться!
А я,— добро для мене близькість Бога,—

На Владику, на Господа свою певність складаю,
Щоб звіщати про всі твої вчинки!»

Сповнені вірою слова, проголошені цим добрим квакером, прекрасною музикою та спокоєм захопили Джорджів бунтарський дух. Тож, коли Саймон завершив читання псалма, вродливе обличчя молодого мулата засвітилося умиротворенням.

— Якби життя наше обмежувалося лише земним світом, Джордже,— знову заговорив Саймон,— правда була б на твоєму боці. Тоді було б справедливим питання: «Господи, де шукати Тебе?» Але зазвичай трапляється, що до Царства Небесного він запрошує тих, у кого в цьому житті нічого немає. Довірся йому, що б не трапилося, і тоді воздасться тобі за страждання у житті небесному.

До кімнати увійшла Рахіль, лагідно взяла Елізу за руку і повела її вечеряти. Коли всі сіли до столу, у двері тихенько постукали. За мить до кухні увійшла Руф.

— Я на хвилиночку,— сказала вона.— Принесла хлопчикові панчішки. Подивися, Елізо, три пари — теплі, вовняні. Адже холодно в Канаді. Невже тобі не страшно їхати?.. — Руф підійшла до Елізи, палко потиснула їй руку і пригостила Гаррі м'ятним коржиком.— Я для нього таких напекла в дорогу,— сказала вона, витягаючи з сумки пакунок.— Діти люблять солодощі.

— Дякую вам! Ви така добра!

— Сідай, повечеряй із нами, Руфе,— запропонувала Рахіль.

— Ні, не можу. Залишила дитину і пиріжки на Джона. Хіба ж тут затримаєшся? Пиріжки згорять, а малюк неодмінно об'їсться цукром. Як і завжди, коли залишаю чоловіка господарювати,— сміючись, говорила молоденька мама.— Прощавай, Елізо, прощай, Джордже! Щасливої дороги! Нехай вас Бог береже! — з цими словами Руф пішла.

Невдовзі до дому Хеллідея під'їхала велика закрита бричка. Ніч була безхмарна, зоряна. Фінеас зіскочив на землю, закликаючи своїх пасажирів. Джордж вийшов на ганок, тримаючи на руках дитину. Кроки молодого батька були рішучими, погляд — сміливим. За ними вийшла Еліза, а за нею й Рахіль із Саймоном.

— Зійдіть на хвилиночку,— звернувся Фінеас до тих, хто вже сидів у бричці.—

Я спочатку влаштую жінок і дитину.

— Фінеасе, візьми ці дві шкури,— сказала Рахіль.— Примости їх там, аби зручніше — їхатимете ж усеньку ніч!

Джим зліз із брички і турботливо допоміг зійти своїй старенькій мамі, яка налякано оглядалася навсїбіч, ніби на горизонті уже було чути стукіт копит їхніх переслідувачів.

— Джиме, твої пістолі заряджені? — тихо спитав Джордж.

— Так,— відповів Джим.

— Ти ж добре знаєш, що доведеться робити, якщо нас наздоженуть?

— Не сумнівайся, друже, — мовив Джим, з важким зігханням розправляючи свої могутні плечі. — Я не хочу вдруге розлучатися з матір'ю.

Поки вони перемовлялися, Еліза встигла попрощатися зі своєю старшою доброю і розсудливою подругою Рахіллою і з допомогою Саймона разом з Гаррі залізла у бричку. Вони вмостилися під стінкою на буйволячих шкурах. Після них посадили і стареньку. Джим із Джорджем розмістилися на сидінні обличчям до жінок, а Фінеас сів попереду.

— Щасливої дороги, друзі! — крикнув Саймон.

— Нехай благословить вас Бог! — хором вигукнули із брички.

Бричка рушила з місця, стукаючи колесами по підмерзлій дорозі. Гуркіт до розмови не спонукав, тож утікачі їхали темними селищами мовчки. Їхня бричка то піднімалася на горби, то спускалася в долини. Години збігали одна за одною. Дитина швидко заснула у матері на колінах, бідолашна стара по деякому часі заспокоїлася, навіть Еліза задрімала. Лише Фінеас, залишаючись пильним та бадьорим, висвистував якоїсь веселої пісеньки, точно не квакерської.

Близько третьої години ночі Джордж почув часте цокання підков і ліктем штовхнув Фінеаса. То й зупинив коней, прислухався і сказав:

— Це скаче Майкл.

Він звівся на ноги і почав придивлятися назад на дорогу.

На вершині дальнього пагорба показалася фігура вершника, який галопом мчав до них.

Джордж із Джимом, не роздумуючи, вискочили з брички і завмерли у важкому мовчанні. Вершник зник з очей, спустившись в долину, але тупіг наближався. Нарешті він знову з'явився, вже дуже близько.

— Так і є! — сказав Фінеас і крикнув: — Майкле!

— Фінеасе, це ти?

— Що, наздоганяють?

— Близько... Десь восьмеро або десятеро осіб. П'янючі! І злі, мов голодні вовки...

Не встиг він договорити, як вігер доніс здалеку тупіг коней, які щосили мчали за утікачами.

— До брички, швидко! — скомандував Фінеас. — Якщо ви вирішили битися, то потрібно якнайдалі від'їхати.

Джордж із Джимом миттєво зайняли свої місця. Фінеас хльоснув коней, і бричка у супроводі Майкла затаракотіла по дорозі, підскакуючи і хитаючись. Погоня наближалася. Жінки почули цокіт і, визирнувши з брички, побачили групу вершників на вершині пагорба, чий силуети чітко вимальовувалися на фоні рожевого неба. За декілька

хвилин утікачі почули переможні верески переслідувачів — мабуть, ті побачили біле брезентове покриття їхньої брички. Еліза, ледь не знепритомнівши, припала до дитини, старенька Джимова мати, голосно стогнучи, шепотіла молитву, а чоловіки міцно стискали в руках пістолети. Погоня була вже близько. І раптом бричка круто завернула до підніжжя скелі, яка самотньо вивисувалася над довгою кам'яною смугою, чорна на фоні посвітлілого неба. Фінеас це місце добре знав. Він квапився, аби встигнути сюди раніше, ніж їх наздоженуть. Новий друг утікачів щиро сподівався, що тут у них є шанс врятуватися.

— Вилізьте! — крикнув він, одночасно зупиняючи коней і зіскакуючи на землю.— Усі за мною он на ту скалу! Майкле, прив'яжи свого коня до брички, і кулею до Амарія, нехай він зі своїми поспішають сюди — маємо дещо пояснити отим молодцям.

Бричка спорожніла миттєво.

— Допомагайте жінкам! — керував діями Фінеас, підхоплюючи на руки Гаррі.— І мчіть якнайшвидше!

Вмовляти когось не було потреби. З неймовірною швидкістю втікачі перелізли через огорожу й опинилися на стежці. Майкл зіскочив із сідла, прив'язав свого коня до решпи і погнав бричку.

— За мною! — гукнув Фінеас.— Я це місце добре знаю. Тут у нас була мисливська стоянка.

Фінеас, тримаючи на руках дитину, перескакував з каменя на камінь, мов гірський цап. Джим біг за ним, несучи на спині стару матір, Джордж і Еліза бігли за ними. Переслідувачі, лаючи і погрожуючи, під'їхали до огорожі та спішилися. До того моменту втікачі вже підбиралися до самої вершини кам'яної смуги. Звідси стежина пролягала через вузьку ущелину. Вони вервечкою по одному просувалися уперед, і ось перед першим з них, а це був Фінеас, нарешті показала розколина, щонайменше зо три фути завширшки. Фінеас легко перескочив її й опустив Гаррі на пласку вершину гори, встелену кучерявим мохом.

— За мною! — скомандував він.— Перескакуйте, кому життя дороге!

І усі, один за одним, легко подолали розколину. Груді каміння, що обрамляли площину, сховали утікачів за собою.

— Ось ми і на місці! — сказав Фінеас, заглядаючи вниз на стежку, якою видряпувалися нагору переслідувачі.— І вони хочуть нас зловити!.. Що ж, подивимося, як вони це робитимуть. Тим, хто наважиться сюди попхатися, доведеться іти між цими подружками-скелями. Вони один по одному виступатимуть у ролі мішеней! Бачите, друзі?

— Бачимо,— сказав Джордж.— А оскільки йдеться про наші долі, битимемося із ними ми, а ви не втручайтеся. Ви і так нам допомогли!

— Бийтеся, Джордже, скільки влізе,— сказав Фінеас, жуючи стеблинку якоїсь трави.— Але подивитися на цю сутичку ти мені не заборониш! Гляньте-но... Радяться, зиркають сюди... Боятися. Ти б краще попередив цих добродіїв, на що вони, сердеги, наражаються.

Вранішня зоря освітила переслідувачів, які нерішуче товклися на стежці. Це були наші старі знайомі — Том Локкер, Меркс, а з ними двоє полісменів та декілька п'яниць, котрі за пляшечку міцненької горілки охоче згоджуються на будь-що, а розважитися у веселій погоні за неграми — й поготів.

— Ну, Томе, тепер не втечуть твої чорнопикі! — почулося знизу.

— Я бачив, як вони туди дерлися,— сказав Том.— Ось цією стежкою. Давайте за ними. Звідти точно не стрибнуть униз! Ги-ги-ги! Нагорі ми їх усіх і злапаємо!

— А якщо вони з-за каменюк стрілятимуть? — засумнівався Меркс.— Тоді буде нам непереливки.

— Гм! — гмикнув Локер.— Меркс завжди припускає найгірше й трусить за свою шкуру. Не бійся! У цих безмозких негрів, напевно, зі страху душа вже давно у п'ятах.

— А чого б це мені не боятися за свою шкуру?! Чи, може, комусь тут життя не дороге? — захищався Меркс.— А негри часом б'ються, як чорти.

В цю хвилину Джордж показався на вершині скелі, спокійно і виразно звернувшись до переслідувачів:

— Джентльмени, ви хто такі? Чого вам треба від нас?

— Нам потрібні негри-втікачі,— так само чітко відповів Том Локкер.— Називаю поіменно: Джордж Гарріс, Еліза Гарріс, їхній син, Джим Селден і його стара мати. І ми, попереджаю, не самі. З нами полісмени, у яких є ордер на арешт усіх названих. Ясно? А ти, мабуть, і є той славнозвісний Джордж Гарріс, невільник Гарріса з округу Шелбі, штату Кентуккі?

— Так, я Джордж Гарріс, і містер Гарріс зі штату Кентуккі справді вважав мене своєю власністю. Але тепер я — вільна людина, стою на вільній землі. Зі мною мої дружина і син. І Джим з матір'ю також тут. Ми озброєні й захищатимемося. Якщо у вас стане сміливості й сил — піднімайтеся. Але я вас попереджаю: перший, хто сюди наблизиться, поляже від кулі. Ми перестріляємо вас, усіх до одного.

— Припини блефувати,— роздратовано сказав один із полісменів, товстий коротун, виступаючи вперед і голосно сякаючись.— Так не годиться розмовляти зі стражами порядку. На нашому боці закон і влада, тому раджу тобі здаватися без бою.

— Те, що влада і закон на вашому боці, я знаю дуже добре! — гріко вигукнув Джордж.— Опираючись на них, ви маєте право продати мою дружину на новоорлеанському невільничому ринку, мого сина, як телятко, посадити за огорожу, щоб він усе життя працював за черствий шмат хліба, а Джимову маму повернути господарю, який її бив і знущався над нею, аби помститися її синові, якого не зміг упіймати. Ви хочете, щоб ми скорилися тим, кого ви називаєте нашими господарями, і покійно терпіли їхні знущання. Що ж, такий закон! Але першу постарайтеся, спробуйте взяти нас! Ми ваших законів не визнаємо і відмовляємося від вашого громадянства! Ми — люди вільні й відстоюватимемо свою свободу до останньої краплі крові!

Виголошуючи цю декларацію незалежності, Джордж стояв у ворогів на виду. Вранішня зоря посилала щораз світліші промені на смагляве обличчя молодого мулата. Відчай, грікота й рішучість розпалили вогонь у його темних очах. Він звів до неба руки, немов закликаючи Бога бути справедливим.

Якби на Джорджевому місці був юнак-угорець, що так хоробро захищає підступи до гірської твердині, де переховуються утікачі, які збираються утекти з Австрії до Америки, це називалося б вищим виявом героїзму. Але оскільки це був лише молодий син африканського народу і захищав він утікачів з Америки до Канади, то патріоти-американці героїзму у його діях не вбачали. Якщо хтось із читачів не згоден із нами, то вони мусять мати на увазі: така точка зору карається законом. Коли угорці емігрують до Америки, вони не бояться ніякого гніту від уряду США, наділеного великою владою. Навпаки, наша преса і політичні мужі вітають їх привітними оплесками. Коли те ж саме роблять африканці, це їх обурює... Дивно, чи не так?

Зауважимо, що горда постава, рішучий погляд і впевнений голос Джорджа справили на переслідувачів неабияке враження, про що свідчила мовчанка, яка запала серед них на певний час. Сміливість впливає навіть на черстві натури. І лише Меркс не відступав від своїх планів. Повільно відхиливши курок, він зненацька вистрілив у Джорджа:

— У Кентуккі за нього заплатять однаково — і за живого, й за мертвого. Так навіть менше мороки,— кинув він холоднокровно, пояснюючи свій вчинок товаришам.

Джордж відскочив назад, Еліза скрикнула. Куля просвистіла над ними обома, дивом зупинившись у стовбурі дерева, а не у чиємусь тілі.

— Нічого, Елізо, пронесло,— заспокоїв дружину Джордж.

— Якщо ти хочеш виголошувати промови, то хоча б стань, аби тебе не бачили! — невдоволено буркнув Фінеас.— Адже маємо справу з падлюками, недолюдками, яким твоя честь і гордість... Ет!..

— Так, Джиме,— розпочав командування Джордж,— перевір пістолі й тримай стежину на мушці. У першого, хто на ній з'явиться, стріляю я, твій — другий. І так далі через одного. По дві кулі на одного витратити не можна.

— А якщо ти не влучиш?

— Влучу,— спокійно запевнив Джордж.

— Оце характер! — схвально цокнув язиком здивований Фінеас.

Унизу тим часом ніяк не могли вирішити, що робити далі — вони не знали, чи влучив Меркс у Джорджа.

— Здається, поцілів,— сказав хтось із його товаришів.— Мені почулося, що хтось крикнув.

— Гаразд, першим полізу я,— визвався Том Локкер.— Негрів я не боявся зроду, тож і зараз в куцах не сидігиму. Хто за мною? — Не дочекавшись відповіді, він почав видиратися нагору по каменюках.

Джордж чув кожнісіньке його слово. Витягнув з-за пояса пістолет, оглянув його і прицілився в очікуванні мішені.

Якийсь сміливець серед переслідувачів таки знайшовся. Показуючи приклад решті, він поліз за Локкером.

Джордж приблизно хвилину чекав (вона йому видалася страшенно довгою) — і от на краю розколини виросла кремезна Локкєрова фігура. Джордж вистрілив. Куля вціпила Томові у стегно, але той лише заревів, мов поранений бик, і таки перескочив через розколину.

— Ту т ти, друже, небажаний гість,— сказав Фінеас, зіштовхуючи ворога своїми сильними довгими руками.

І Локкер полетів у провалля, ламаючи куші та вдаряючись об дерева та каменюки. Таке падіння з тридцятифутової висоти для будь-кого закінчилося б трагічно, але работорговцю пощастило: він зачепився за гілку якогось великого дерева одягом і вцілів лише завдяки цьому.

— Помилуй нас, Господи, це ж справжні дияволи! — крикнув Меркс і пустився униз навтьоки. Зауважимо, що спускався він набагато енергійніше, ніж піднімався.

Всі решта, і вкрай стомлений товстун-полісмен у тому числі, скопом кинулися за ним.

— От що, хлопці,— сказав Меркс,— ви обійдете кругом й заберете Тома, а я зганяю по підмогу!

Не звертаючи уваги на невдоволені вигуки своїх товаришів, він скочив у сідло і помчав.

— От безсоромний негідник! — обурився один із полісменів.— Втягнув нас у цю справу і наживав п'ятами!

— Все одно того, другого, треба зняти з гілляки,— сказав хтось із групи.— Хоча, відверто кажучи, мені байдуже, вижив він чи здох.

Прислухаючись до Локкерових стогонів та лайки, вони почали продиратися до нього крізь густі чагарники, повалені дерева і уламки скель.

— Ого-го, як ти ревеш, Томе! Сильно поранений? — запитав один із них.

— Ох, друзі, не знаю... Прокляття на того квакера! Якщо б не він, вони б мені попалися! Чого ви стоїте? Піднімайте мене!

Переможеного героя з лихом пополам поставили на ноги і повели до коней.

— Допоможіть мені дістатися до готелю. Кров тече... Дайте хтось хустину або що — треба перев'язати рану.

Визирнувши з-за скелі, Джордж побачив, що полісмени намагаються підсадити Локкера в сідло. Після двох-трьох невдалих спроб поранений захитався і важко рухнув на землю.

— Невже помер? — вигукнула Еліза, яка разом з усіма спостерігала за подіями внизу.

— А хоч би й так? Катюзі по заслугі,— сказав Фінеас.

— Ні,— заперечила Еліза.— Пам'ятаймо, що після смерті нас усіх чекає Божий суд!

— Так, так! — підхопила стара негритьянка, яка увесь цей час пошепки молилася.— Страшно навіть подумати, що чекає його душу!

— Дивіться! Здається, вони його покинули! — вигукнув Фінеас.

Так і було. Спільники Локкера і Меркса, постоявши декілька хвилин, не знали, що робити далі. Порадившись, вони повисакували у сідла й покинули пораненого.

— Ходімо,— квапив друзів Фінеас.— Я послав Майкла по допомогу. Потрібно вийти їм назустріч. У такий ранній час його ніхто не затримає. Хоч би він якомога скоріше повернувся! Адже до місця призначення нам рукою подати, якихось дві милі. Якби дорога була хоч трохи краща, вони б нас нізащо не наздогнали.

Спустившись униз до огорожі, утікачі побачили біля своєї брички декількох вершників.

— Ось і Майкл, до того ж не сам! Ти ба, з ним Амарія та Стівен! — радісно сповістив Фінеас.— Тепер нам страшитися нічого.

— Почекайте,— сказала Еліза.— Треба допомогти цьому нещасному. Чуєте, як він стогне?

— Так, залишати його тут не можна. Вчинімо по-християнськи. Донесемо його до брички,— запропонував Джордж.

— А далі що? Нехай квакери його виходжують? Оце так! А взагалі, як собі хочете. Спочатку треба з'ясувати, що з ним,— сказав Фінеас і подибав до пораненого.

За роки свого мисливського життя він дещо навчився тямити у пораненнях, тож опустився на коліна поруч із потерпілим і почав оглядати рану.

— Меркс! — пролепетав Том. — Це ти, Мерксе?

— Ні, це не Меркс, — сказав Фінеас. — Не той випадок! Йому лише б свою голову врятувати. Твій Меркс давно дав дьору звідси.

— Тепер мені кінець, — пробурмотів Том. — Пес вошивий... Покинув мене на певну загибель... Мати казала мені, що так і буде.

— Ах ти Господи! У нього, бідаки, ще жива мати! — жалісливо озвалася стара негритьянка. — Ну як тут не поспівчувати!

— Тихо, приятелю, не гарчи і зубами не стукай, — сказав Фінеас, коли Локкер зморщився від болю і відштовхнув його руку. — Якщо кров не зупинити, то прийде тобі амінь. — І він заходився накладати на його рану пов'язку із зібраних у всіх присутніх носовичків.

— Це ти мене штовхнув? — слабким голосом запитав Том.

— Я. Навіть можу пояснити, чому зробив це — щоб ти сам потім нас не зіштовхнув. Том сіпнувся.

— Та потерпи вже! Дай перев'язати як годиться! Ми незлопам'ятні, нічого злого тобі не робитимемо. Відвеземо до добрих людей, вони тебе доглянуть краще, ніж рідна мамця.

Том охнув і заплющив очі. У таких, як він, сміливість і хоробрість прямо залежні від самопочуття й щезають разом із втратою крові. Тепер цей велетень у своїй безпорадності виглядав жалюгідно.

Ти м часом утікачі й Майкл підвезли бричку. Сидіння з неї витягнули, буйволячі шкури склали на один край, і четверо чоловіків, добряче поморочившись, поклали туди Локкера. До того моменту він вже був непритомний. Жаліслива старенька сіла поруч із ним і поклала його голову собі на коліна. Біля неї сіли Еліза із Джимом.

— Рана небезпечна? — запитав Джордж, заскакуючи наперед до Фінеаса.

— Глибока. Та й побило його добряче, поки летів униз... Знесилів від втрати крові. Та нічого, видужає. Може, йому це й на користь — наука на майбутнє.

— Добре! — вигукнув Джордж. — Мені було б важко жити, усвідомлюючи, що він загинув через мене — навіть якщо правда й була на моєму боці.

— Згоден, — сказав Фінеас. — Убивство — справа брудна. Раніше я був мисливцем і не раз бачив, як дивляться поранені олені. Під таким поглядом відчуваєшся останньою падлюкою. А людину вбивати ж ще гірше... Правильно каже твоя дружина:

усіх нас чекає суд Божий. Квакери суворо засуджують вбивство. Я, згадуючи минуле, раз у раз дивуюся їхній правоті.

— Куди ж його нам тепер подіти?

— Відвеземо до Амарії. Там у нього є старенька Доркас Стівенс, то у неї захоплення таке — хворих виходжувати. У неї він за два тижні вже бігатиме.

Приблизно по годині змучені подорожні під'їхали до охайної ферми, де їх уже на столі чекав ситний сніданок. Тома Локкера обережно вклали в таку чепурненьку та м'яку постіль, на якій він, мабуть, не лежав зроду. Рани йому промили, перев'язали. Він лежав тихо, мов сонна дитина, важко піднімав повіки, позирав на білі завісочки і на людей, які навшпиньках ходили біля його ліжка.

Розділ XVIII. Спостереження і погляди міс Афелії

Наш друг Том, розмірковуючи про свою рабську долю, часто порівнював її з життям Йосифа Єгипетського. І справді, з плином часу він дедалі більше звикав до нового господаря, а подібність цих двох доль вимальовувалася дедалі чіткіше та яскравіше.

Сен-Клер не був ощадливим. Досі усі покупки для дому робив Адольф, який теж частенько пускав гроші на вітер, чим дуже уподібнювався до свого господаря. Том же, навпаки, звик берегти панське майно. Його прикро дивувало, як нерозумно витрачаються гроші у цьому домі, тому іноді він дуже тактовно висловлювався щодо цього.

Спочатку Томові доручали лише деякі домашні справи. Він їх виконував так діловито, справно та розумно, що з часом Сен-Клер перекинув на нього усі господарські клопоти.

— Не хвилюйся, Адольфе, — пояснював своєму лакею Сен-Клер, коли той скаржився, що через нового слугу господар позбавляє його колишніх обов'язків. — Річ у тім, що Том уміє витратити гроші розумно, а у тебе лиш забаганки різні у голові. Якщо ми не хочемо збанкрутувати, то мусимо доручити фінансові справи комусь, хто тямить у них більше за нас. Том, як на мене, кандидатура підходяща.

Сен-Клер повністю довіряв Томові. Він давав йому гроші з запасом, а решту клав до кишені, не перераховуючи. Том не раз міг би скористатися цим, але набожність і вроджена порядність не дозволяли йому такого. На довіру він відповідав мовчазною безкомпромісною чесністю.

Адольф поводився зовсім інакше. Він знав, що Сен-Клерові легше пробачати, ніж карати слуг. Знаючи це, лакей дійшов до того, що почав плутати поняття «моє» і «не моє». Здоровий глузд підказував Сен-Клерові, що його ставлення до слуг неправильне, ба навіть дещо небезпечне. Він розумів, що треба щось міняти, але від природи був схильний до поблажливості, тому все залишалося по-старому. Він пробачав своїм слугам найсерйозніші провини, переконуючи себе запитанням, на яке відповіді не мав: «А чи зміг би я бути бездоганим слугою?»

Том ставився до свого веселого, вродливого і трохи легковажного господаря із повагою, відданістю та батьківською турботою одночасно. Як і решта слуг, він знав, що християнин із Сен-Клера ніякий — він ніколи не читав Біблії, не відвідував церкви, проводячи вечори то в опері, то в театрі, часто ходив у клуби та брав участь у вечірках, де алкоголь лився рікою. Його гострий язик не шадив нікого і нічого. Том щиро молився за свого господаря у маленькій комірці, коли його ніхто не міг почути. Проте поділитися з кимсь своєю думкою щодо Сен-Клерової нерелігійності Том ніколи не посмів би. Хоча іноді він обережно зачіпав цю тему.

До уваги читачів показовий приклад того, як слуга може впливати на господаря. Наступного дня після недільної поїздки Марі до церкви Сен-Клера запросили на вечірку. Запрошення він, звісно, прийняв і так там насвяткувався, що його привезли додому о другій годині ночі в такому стані, коли над людським духом плоть має абсолютну владу. До спальні його проводжали Том із Адольфом. Лакей, вважаючи це вибриком господаря, підсміювався над Томом, якого те, що відбулося, вразило настільки, що бідолаха аж до ранку не склепив очей і решту ночі присвятив молитві за свого пана.

Наступного ранку Сен-Клер, сидячи у своєму кабінеті в домашніх пантофлях, дав Томові гроші на деякі покупки, але слуга вийти з кабінету не поспішав.

— Чого ти чекаєш, Томе? — запитав Сен-Клер. — Щось не так?

— Не так, мій пане, — відповів Том таким смутним голосом, що Сен-Клер відклав газету, поставив чашку з кавою на стіл і повернувся до Тома.

— Що трапилося? У тебе такий вигляд, ніби хтось помер.

— Ніхто не помер, слава Богу, але мені дуже тяжко на душі. Я думав, що господар — людина, добра до всіх.

— А що я зробив не так, Томе? Кажи! Тебе образили?

— Господар добре до мене ставиться, мені всього вистачає і я не скаржуся ні на що. Але є людина, до якої господар ставиться погано.

— Та що з тобою, Томе? Що ти маєш на увазі? Говори!

— Я задумався про це нині о другій ночі, та й досі постійно думаю про це. Господар погано ставиться сам до себе.

Том говорив це, стоячи спиною до Сен-Клера і тримаючись за дверну клямку.

Сен-Клер відчув, що червоніє, проте легковажно розреготався.

— І тебе засмучують такі дурниці? — вигукнув він.

— Так! — сказав Том, різко повернувшись і падаючи на коліна. — Дорогий мій господарю! Ці дурниці можуть згубити ваші тіло й душу. Про вино у Святому Письмі сказано так: «Як змії, воно укусить і ужалить, як аспид», мій пане!

Голос Тома затремтів, сльози покотилися із його очей.

— Ах ти ж нерозумний! — вкрай розчулено сказав Сен-Клер. — Устань, Томе! Я не вартий твоїх сліз.

Але Том усе одно стояв навколішках і благально дивився на Сен-Клера.

— Ну гаразд, Томе, я більше не прийматиму запрошень на ці дурнуваті вечірки, — сказав Сен-Клер. — Слово честі! Сам не розумію, чому не покінчив із цим раніше. Огиду до самого себе і такого проведення часу — ось що я відчував після них. Томе, а ти вставай, займися справами. Ну, заспокойся вже! І не треба мене благословляти, я ще не став таким, яким ти хочеш мене бачити, — додав він, лагідно підштовхуючи Тома до дверей. — Я тобі обіцяю, більше ти не побачиш свого господаря у такому стані.

Том, задоволений і заспокоєний, вийшов з кабінету господаря, на ходу витираючи обличчя від сліз.

— Я дотримаю слова, — сказав Сен-Клер сам до себе, зачинивши за Томом двері.

Радо повідомляємо, любий читачу, що обіцянки Сен-Клер таки дотримався, адже п'ятика була для нього не задоволенням, а радше звичкою.

Далі перед нами постає нелегке завдання: описати ті нескінченні клопоти, на які добровільно прирекла себе міс Афелія, погодившись вести господарство джентльмена з Півдня!

Робота слуг у південних штатах повністю залежить від характеру і організаторських здібностей їхніх господинь.

І на Півдні, і на Півночі є жінки — вроджені рабовласниці, які наділені педагогічним тактом та управлінським талантом. Вони без значних зусиль і зайвої строгості спонукають слуг виконувати свою волю, досягають ідеального порядку та злагоди у своїх володіннях. Добре вивчивши риси характеру своїх невільників, вони компенсують недоліки одних якостями інших. Таким чином, система управління працює майже безперебійно.

Такою була міс Шелбі, колишня господиня Тома та Елізи. Але такі рабовласниці типовіші для північних штатів — на Півдні їх не дуже багато. Ні Марі Сен-Клер, ні її мати подібних талантів не мали. У лінивої, інфантильної Марі слуги були такими ж. У розмові з міс Афелією Марі поверхово описала безлад, що царював у їхньому домі, хоч і неправильно визначила його винуватців.

Уперше приступаючи до своїх обов'язків у кузеновому домі, міс Афелія прокинулася о четвертій ранку, сама прибрала у своїй кімнаті, як робила це у батьківському домі. Це страшенно здивувало б місцевих покоївок. А потім одразу ж кинулася в атаку на буфети й комірчини, ключі від яких відтепер були у неї.

Вона все прискіпливо оглянула: комору, шафи з білизною, буфети з фарфором, кухню, погріб. Скільки схованок і таємниць того дня було розкрито! Як це сполохало домочадців, які досі правили в усіх кімнатах! Як ретельно було перемито кісточки «північним дамам», яскравою наочністю яких виступала ця дивачка — міс Феллі!

Тігонька Ді не знаходила собі місця, вбачаючи порушення своїх прав у діях нової господині. Досі на кухні ніхто не вказував їй, що і як робити! Діна, як і більшість африканок, була талановитою кухаркою, не гіршою за тігоньку Хлою. Але остання працювала в домі, де панував порядок, а Діна дуже залежала від зрадливого натхнення. Вона була натурою творчою, і її кулінарний геній був досить-таки примхливим. Як і всі митці, тігонька Ді була самовпевненою, упертою й часто помилялася у найпростіших побутових питаннях.

Докази логіки і здорового глузду ніяк на Діну не впливали. Вона не визнавала жодних авторитетів і керувалася лише власними переконаннями. Жила, як звикла, і нічого змінювати не збиралася. Так було і при старій господині, Сен-Клеровій тещі, і при самій «міс Марі». Навіть після заміжжя своєї господині Ді продовжувала називати її саме так. Та пішла шляхом невтручання у кухонні справи і забезпечила тігоньці Ді абсолютну владу над каструлями.

Діна блискуче виходила сухою із води. Будь-яку свою провину вона майстерно і непомітно перекладала на голови і плечі, що необачно опинялися поруч. Її репутація бездоганної кухарки не викликала сумнівів ані у домочадців, ані у гостей. Якщо раптом страва не вдавалася, Діна знаходила тисячу і одну причину цієї прикрості та стільки ж винуватців, яких одразу ж позбавляла обіду.

Щоправда, такі невдачі у Дініному царстві траплялися нечасто. І хоч вона робила все, як то кажуть, починаючи з кінця, кухонне начиння не мало свого місця, а приміщення кухні завжди виглядало ніби щойно після урагану, страви її були неперевершені. Проте для того, щоб попоїсти, слід мати хорошу витримку та не захлинутися слиною, чекаючи, коли вона нарешті дозволить подавати свої шедеври на стіл. Тоді домочадців буде нагороджено трапезою, гідною найвимогливішого гурмана.

Настав час розпочинати приготування обіду. У Діни був свій перевірений спосіб заручитися підтримкою духів домашнього вогнища. Щоб приготувати смачний обід, Діна неодмінно мала добре перед тим відпочити і викурити звичну порцію тютюну з улюбленої коротенької люльки. Це її розслабляло і було невичерпним джерелом натхнення.

От і цієї передобідньої пори Діна медитувала з люлькою у роті, сидячи у кухні просто на долівці. Довкола неї кружечком повсідалися негрєнята, яких у домі Сен-Клера було чимало. Вони лушили горох, чистили картоплю, общипували птицю, а Діна тримала

напоготові макогін і, відриваючись від своїх роздумів, гепала їх ним по головах, «щоб не байдикували, а краще працювали». Правду кажучи, цим кучерявим загоном помагайців Діна управляла строго, бо справді вважала, що вони народилися лише для того, аби полегшувати їй роботу. Вона сама була продуктом аналогічного виховання і вважала його ідеальним.

Закінчивши ревізію у кожному кутку будинку, міс Афелія дісталася нарешті до свята святих кожного помешкання — до кухні. Ді вже чула новини про неминучі зміни усталеного ладу, та до зустрічі ворога вона була готова, розробивши стратегію захисту свого стилю роботи. Діна твердо вирішила протистояти усім нововведенням, не вступаючи у відкриту боротьбу, а діючи тихо, проте рішуче.

Просторе приміщення кухні було викладене цеглою; уздовж однієї стіни розміщувалося старовинне велике вогнище, яке Діна, незважаючи на Сен-Клерові вмовляння, так і не погодилася змінити на сучасну плитку. Ні! До віянь примхливої моди Діні було байдуже. Вона залежала від усталених незручностей, бо звикла до них. Діна була дуже консервативною.

Повернувшись до Нового Орлеана з Півночі, Сен-Клер задумав переробити свою кухню на зразок дядькової. Його просто вразив ідеальний порядок, що панував там. Тішачись надією, що Діна наведе таку ж чистоту і в своїх володіннях, він накупив посудних шаф, тумб і полицок. Та й це не допомогло! Діна складала до них усе що завгодно, лиш не кухонне начиння: ганчірки, старе взуття, стрічки, вицвілі штучні квіти та інший мотлох, яким страшенно дорожила.

Коли міс Афелія увійшла в кухню, Діна не зрушила з місця, навпаки — продовжувала демонстративно пихкати люлькою, старанно удаючи, що пильнує за своїми помічниками. Насправді ж вона непомітно зиркала на нову домоправительку.

А міс Афелія тим часом висунула нижню шухляду кухонної шафи.

— Діно, що тут у тебе? — запитала вона.

— А все, що може заважати під руками, міс, — спокійно відповіла тігонька Ді.

Вона сказала чисту правду. Міс Афелія витягнула з шухляди тоненьку попелясто-сіру скатертину у кривавих плямах.

— Діно! Невже ти загортаєш м'ясо у таку красиву скатерть?

— Ну і що з того, міс? Під рукою не було рушника, от я нею і скористалася, а потім кинула для прання.

«Ну й недоладність!» — подумки обурилася міс Афелія, продовжуючи порпатися у шухляді і витягаючи на світ Божий тертку з рештками мускатних горіхів, молитовник, дві брудні носові хустини, жмут вовняних ниток зі шпицями і розпочатим в'язанням,

пачку тютюну та люльку, декілька зачерствілих тістечок, два позолочені блюдця з косметичною пудрою, пару зношених черевиків, полотняну торбинку з маленькими цибулинами, шість пожмаканих кухонних серветок, посудний рушник, голки для шпопання і гору дріявих пакетів, з яких сипалися сушені прянощі.

— Діно, де ти тримаєш мускатні горіхи? — запитала міс Афелія, з останніх сил намагаючись стримати свій гнів.

— Та ... в комоді й, здається, ще в отій надщербленій чашці,— чесно відповіла Діна.

— І в тертці? — сказала міс Афелія, висипаючи собі на долоню горіхи.

— Так! Люблю, щоб усе було під руками, то й поклала їх туди сьогодні вранці. Агов, Джеку! — крикнула Діна на одного з негрят.— Знову байдики б'єш? Дивись мені! — погрозила вона і переконливо стукнула його макогоном.

— А це що? — міс Афелія показала на блюдце з пудрою.

— Як це «що»? Косметична пудра. Вона також завжди має бути під руками.

— І ти вирішила, що їй місце в оцьому блюдечку?

— Поспішаючи, ще й не туди поставиш! Я саме думала, куди ж її пересипати.

— А що тут роблять серветки?

— Чекають прання.

— Невже у тебе немає спеціального місця для брудної білизни?

— Авжеж, є! Містер Сен-Клер купив для білизни ось цей ящик. Та мені так зручно місити на ньому тісто... я на нього складаю деякі речі, то як тепер кришку відкривати? Усе ж треба знімати, а це так незручно!

— Тісто місять на столі.

— Що ви, міс! Стіл заставлено брудним посудом, там ніде примоститися.

— Посуд потрібно одразу мити і ставити на місце.

— Мити одразу? — зойкнула тігонька Ді, забувши про правила спілкування із панамі.— Та що ви розумієте?! Коли ж я господарів запрошу до столу, якщо зранку посудом займатимусь? Міс Марі ніколи від мене не вимагала, щоб я морочилася із посудом. Помию, коли зможу.

— Ну гаразд. А цибуля як тут опинилася?

— Ах ти ж Боже мій! От вона де! а я її скрізь шукаю! Сьогодні у нас буде тушкована баранина, я її наготувала для цієї страви. Поклала у торбинку й забула...

Міс Афелія двома пальцями підняла дріявий пакетик із ароматними травами.

— Будьте такі люб'язні, не чіпайте їх. Вони у мене так поскладані, щоб можна було одразу знайти потрібний,— рішуче сказала Діна.

— Чому ж вони дріяві?

— Для зручності: не потрібно розгортати, через дірочки сиплеться.

— Але у шухляді повно сміття!

— Міс, ви ж самі усе поперевертали, то воно й не дивно. Ось скільки висипали! — забурмотіла Діна, підходячи до шафи. — Ідїть, міс, краще до себе нагору, і приходьте, коли я все поприбираю. Я не можу працювати, коли в усе пани втручаються... Семе! Нащо ти дав дитині цукорницю? Я тобі зараз дам!

— Я раз і назавжди наведу порядок у цій кухні. А ти, Діно, маєш його підтримувати.

— Бог із вами, міс Феллі! Хїба ж це панська справа! Я зроду не бачила, щоб леді щось робили на кухні. Наша стара пані та міс Марі до мене сюди навіть не зазирали.

Поки тігонька Ді сердито міряла кроками кухню, міс Афелія переглянула посуд і повикидала надшерблений, зсипала цукор з десяти цукорниць до однієї, відібрала рушники, скатертї, серветки, які потрібно випрати і власноручно перемила й витерла увесь посуд. Вона усе робила так вправно і швидко, що кухарка тільки зачудовано кліпала.

— Господи Боже! Та якщо на Півночі усі леді такі, то грїш їм ціна! — жалїлася комусь із однодумцїв Діна, впевнившись, що цього більше ніхто не почує. — Усьому свій час, я б і сама поприбирала. А панам у кухню пхатися нічого. Після їхніх ревзїй нічого неможливо знайти!

Дїну не можна назвати охайною, та інколи з нею траплялися дивні метаморфози і у її серці спалахувала любов до чистоти. У такі дні вона усе витрушувала з ящикїв, шухляд і скринь просто на підлогу, створюючи цим ще більший безлад. Потім вона запальовала люльку, оглядала свої скарби й саджала дїглахів за чищення олов'яного посуду. Тоді упродовж декількох годин у кухні творилося щось неймовірне. Усім цікавим, хто заходив до кухні, головна кухарка пояснювала: «Я зайнята прибиранням. Просто ненавиджу безлад. Я цих чортенят навчу підтримувати чистоту у кухні!»

Найцікавіше те, що Діна справді вважала себе взірцевою чистьохою. А в тому, що у її кухні чорт ногу зломить, вона звинувачувала дїглахів та домочадцїв.

Коли ж посуд було начищено, столи відшкрябано, а всяку дрібноту поховано по кутках і потаємних місцях, Діна одягала ошатну сукню, накручувала на голову барвистий тюрбан, пов'язувала чистий фартух і виганяла кухарчукїв із кухні, «щоб не смїтили».

Цї періодичні напади чистоплотності були причиною чималих незручностей у господарстві. Діна так трусилася над своїми начищеними до блиску каструлями, що не дозволяла ними користуватися, принаймні доки вона ними досхочу не намілується.

За декілька днів міс Афелія перевернула будинок догори дригом. Господарі легко сприймали її нововведення, але прислуга активно виступала проти. Всі умовляння були

марні. Слуги, мов змовившись, на зміни не погоджувалися — і край. Всюди домоправителька натикалася на прийом, як у тігоньки Ді на кухні.

Нарешті міс Афелія стомилася сперечатися з ними і поскаржилася Сен-Клерові:

— У вашому домі порядкувати просто неможливо!

— Абсолютно із вами згоден.

— Господарство занехаяне, забагато непотрібних витрат, а яка плутанина в усьому!

— Вірю вам, дорога кузино.

— Якби ви самі управляли усіма справами, ви б не були настільки холонокровні.

— Люба кузино, вам потрібно усвідомити раз і назавжди: рабовласники тут, на Півдні, бувають двох типів: гнобителі й пригноблені. Ті, які ненавидять жорстокість, змушені миритися з багатьма незручностями. Якщо вже ми тримаємо у себе в маєтку юрбу лінивих і невихованих слуг, то заради власного комфорту мусимо покірно сприймати усі побічні ефекти такого способу життя. Я знайомий із людьми, яким вдавалося тримати маєток у порядку, не вдаючись до жорстоких покарань негрів, але це радше виняток із правил. Я давно залишив це на волю Божу. Моїм рабам добре відомо, що бити їх у моєму домі заборонено, і вони цим користуються.

— Але у вас в обійсті нічого не робиться вчасно, жодна річ не знає свого місця! Хаос і неадаптивність у всьому!

— Дорога моя вермонтська леді, ті хто мешкає ближче до Північного полюсу, на мій погляд, завеликого значення надають часу. Навіщо цінувати час, якого і так людині дано вдвічі більше, ніж потрібно? Що ж до розпорядку дня, то там, де нічого не роблять, а лише валяються на дивані з книгою, не так важливо подавати обід вчасно. Яка різниця, чи поснідаєте ви о сьомій чи о восьмій? А тепер поговорімо про тігоньку Ді... Вона подає нам шикарні обіди — супи, рагу, печеню з дичини, морозиво і торти на десерт... я вважаю, що наша кухарка зі своїми обов'язками чудово справляється. Але, Господи милосердний, краще не бувати у її кухонному царстві, бо коли побачиш, де готується обід, тиждень шматок у горло не лівтиме. Готує вона свої шедеври в хаосі і повному безладі. Видовище це не для слабкодушних — Діна сидить на долівці, а їй допомагають невмивані бісенята! Люба кузино, щиро раджу вам відмовитися від цієї затії. Нікому й нізащо не вдасться змінити порядки на кухні. Цим ви лише зіпсуєте собі нерви і позбавите Діну спокою. Нехай господарює, як хоче, аби лиш її страви були такими ж смачними, як і досі.

— Але ж, Огюстене, якби ви знали, що я побачила на вашій кухні!

— Гадаєте, я не знаю? Помиляєтеся, моя люба кузино. Я знаю, що мішалка у Діни під ліжком, а тертка для мускатного горіха чекає свого часу в її кишені поряд із тютюном; що будь-яку із шістдесяти п'яти цукорниць можна побачити у найнесподіваніших місцях; що

посуд Діна витирає то серветкою, а то й ганчіркою, вирізаною зі старої спідниці. Я ще багато чого знаю... і все рівно результат такого господарювання завжди один: Дініні обіди смачнічі, як і майстерно зварена нею кава. Її краще оцінювати, як полководців — за перемогами. А у Діни це — ми, ситі й задоволені після споживання страв, які вона приготувала.

— Але ж вона доведе вас до злиднів!

— А хіба є вихід? Сховати усе, що можливо, під замок, видавати по крихті й вимагати, щоб вона повертала залишки? У нас так не заведено.

— Саме це мене й турбує, Огюстене. Я просто не можу повірити, що при такому господарюванні ваші слуги цілком чесні. Чи можете ви їм довіряти?

— О кузино! Ви просто диво. Цілком чесні! Та хіба можна від них вимагати абсолютної чесності? Авжеж ні! Звідки має у них взятися така благородна риса?

— Чому ж ви їх не виховуєте?

— Я? Та який з мене наставник? Марі теж на цю роль не годиться. Вона б усіх повбивала, але ж їхні діти виростуть такими самими.

— Невже серед ваших невільників нема порядних людей?

— Ну, чому ж? Бувають приємні винятки. Але це лише завдяки природній простакуватості, непрактичності й лише зрідка — відданості господарям. Розумієте, така їхня поведінка пояснюється дуже просто: негритянські діти з молоком матері всмоктують відчуття того, що усе треба здобувати хитрощами. Вони лукавлять із батьками, господарями та їхніми дітьми, хоча граються разом із ними. Це спосіб здобути для себе місце під сонцем. Від негряття іншого годі сподіватися. Щодо дорослих негрів, то вони настільки залежні від нас, що уявлення не мають про право власності. Адже у них ніколи не буває нічого свого, власного. Тому вони легко привласнюють чуже. Я собі уявити чесного негра не можу. От хіба що Том... Але він — виняток, який підтверджує правило.

— А ви взагалі піклуєтеся про душі ваших рабів? — з докором запитала міс Афелія.

— Ні, про це я не дбаю. Я реаліст. Негритянська раса заради земного комфорту білих людей кориться більше волі диявола, ніж Бога. Важко навіть уявити, що їх чекає в потойбічному житті.

— Жах! — вигукнула міс Афелія. — Сором!

— Ні, мені не соромно. Я ж такий не один. Згадайте поділ на вищі та нижчі класи суспільства у будь-якій країні світу. Всюди одне й те саме. Ті, хто знизу, віддають тіло, душу і розум для блага тих, хто зверху. От хоча б Англія, та й не тільки вона. Та попри все християнський світ аж закипає від благородного обурення нашим устроєм, запевняючи, що наше рабство відрізняється від усіх інших. От тільки чим?

— Та навіть у Вермонті все інакше!

— Так, Нова Англія та вільні американські штати мають чим похизуватися перед нами. О, чуєте? Дзвонять до обіду. Пропоную зробити перерву в полеміці між Півднем та Заходом. Кращим їхнім представникам, тобто нам із вами, час обідати.

Якось надвечір, коли міс Афелія була у кухні, хтось із негрят вигукнув:

— Дивіться, Прю іде!

Висока худя негритянка, яка з'явилася у дверях, несла на голові кошик з сухарями та гарячими булочками, безперервно щось бурмочучи собі під ніс. Обличчя у Прю було похмуре, голос хрипливатий.

— О, ти знову до нас завігала! — сказала Діна.

Прю опустила кошик на підлогу, присіла коло нього, впершись ліктями у коліна, і прогугнявила:

— Коли вже Бог забере мене з цього світу?!

— Чому ти таке кажеш? — здивувалася міс Афелія.

— Годі вже, намучилась я за своє життя! — відповіла Прю, не підводячи очей.

— А тебе хтось примушує пиячити та буяннити? — запитала вифранчена покоївка, бряцнувши кораловими сережками.

Стара сумно подивилася на неї:

— Не осуджуй нікого, бо невідомо, як сама життєву дорогу закінчуватимеш. От я з небес потішуся, дивлячись, як ти горе вином заливаєш.

— Годі вам. Прю, покажи краще свій товар. Може, міс щось і купить у тебе,— втрутилася тігонька Ді.

Міс Афелія взяла трохи сухарів і зо два десятки булочок.

— Талони — он там, у розбитому глеку,— сказала Діна.— Джеку, дістань.

— Які ще талони? — поцікавилася міс Афелія.

— Ми з нею розраховуємося ось цими талонами, а купуємо їх у її господаря.

— А він потім усе перераховує,— докинула Прю,— і якщо помічає недостачу, б'є мене, доки не знепритомнію.

— Так тобі і треба! — сказала Джейн, молода негритянка.— Нічого панські гроші пропивати!.. Вона ж пиячить, міс Афеліє.

— І пиячитиму, бо без вина я вже не можу. Ото нап'юся — і забуваю про свою гірку долю.

— Це дуже погано,— висловилося з цього приводу міс Афелія.— Хіба можна красти гроші у господарів, та ще й пропивати їх?

— Не можна, та все одно я вже не перестану. Ох! Скоріше б уже Господь мене забрав! Скільки ще мені мучитися?!

І Прю повільно випросталася, охаючи і стогнучи, поставила кошик собі на голову люто зиркнула на Джейн, яка стояла перед нею і погойдувала сережками:

— Гляньте, начепила брязкальця й вважає, що красуня на увесь світ! Гадасш, я завжди такою була? Доживеш до мого віку, зіп'єшся і будеш такою ж нещасною, кволою старою, як оце зараз я. Та так тобі й треба! — вона злісно гмикнула та вийшла з кухні.

— Стара відьма! — сказав Адольф, якого Сен-Клер прислав у кухню по гарячу воду для гоління. — На місці її господаря я б її ще сильніше відшмагав.

— Сильніше вже нікуди, — мовила Діна. — Бачив би ти її спину — рубець на рубці. Як вона тільки одяг носить!

— І навіщо таких тільки пускають в пристойні помешкання! — обурилася покоївка Джейн. — Ви зі мною згодні, містере Сен-Клер?

Читачі, мабуть, подумали, що до кухні увійшов господар дому, Сен-Клер. Ні. Справа в тому, що Адольф привласнив не лише предмети гардероба свого господаря, але й прізвище та адресу. Чорне населення Нового Орлеана знало його як містера Сен-Клера.

— Звісно, згоден, міс Бенуар, — відповів Адольф.

Бенуар — дівоче прізвище Марі Сен-Клер, а Джейн була її покоївкою ще в батьківському домі.

— Дозвольте поцікавитися, міс Бенуар, чи не до сьогоднішнього балу ви одягнули ці сережки? Вони просто чудові!

— Ви дивуєте мене, містере Сен-Клер! Які ж ви, чоловіки, безцеремонні! — відповіла Джейн і так мотнула головою, що сережки аж задзеленчали. — Якщо ви й надалі так дошкулятимете мені, я не танцюватиму з вами упродовж усього вечора. Жодного танцю!

— Міс Бенуар! Прошу пощади! Мені ще дуже хочеться знати, у якій сукні ви підете на бал — у рожевій чи кофейній?

— Про що мова? — запитала чорноока струнка квартеронка Роза, збігаючи по сходах, що ведуть до кухні.

— Містер Сен-Клер поводить себе аж ніяк не по-джентльменськи!

— Присягаюся честю, це безпідставні звинувачення! — вигукнув Адольф. — Нехай нас розсудить міс Роза.

— Він завжди так поводиться, — сказала квартеронка, граційно виструнчившись і сердито поглядаючи на лакея. — Скільки з ним не сварись — все своє знає.

— О леді, леді! Ви розіб'єте мені серце. Одного жахливого ранку знайдуть мене бездиханим у постелі... Знайте, що саме ви стали причиною моєї передчасної смерті!

— Ви чули? — разом вигукнули обидві дівці й розсміялися.

— Ану забирайтеся звідси! Нічого плутатися мені під ногами, — прикрикнула на них усіх Діна.

— Тігонька Ді не в гуморі, бо її на бал не запрошено! — констатувала Роза.

— Ой, та що мені робити на тих ваших мулатських балах? Кривляється там, корчите з себе білих. А самі не менш чорномазі, як я.

— А тігонька Ді щодня випрямляє собі волосся, — зловтішно захихотіла покоївка.

— А воно все одно як шерсть у барана! — підхопила Роза й демонстративно труснула своїми довгими шовковистими локонами.

— Богові все одно, у кого яке волосся — кучеряве чи пряме! — зневажливо фиркнула тігонька Ді. — Пропоную запитати нашу господиню, кого вона цінує більше: мене одну чи двох отаких дівуль, як ви, разом узятих! Марш звідси, вертихвістки! Щоб і духу вашого тут не було!

Продовженню їхньої суперечки завадили аж дві обставини. Сен-Клер, не спускаючись вниз, поцікавився, чи не збирається бува Адольф ночувати у кухні замість того, щоб принести йому для гоління гарячої води. А міс Афелія дала прочухана молодим мулаткам:

— Джейн, Розо! Чого це ви тут розважаєтеся? Чи у вас своїх обов'язків немає?

Наш друг Том вийшов за старою булочницею на дорогу. Вона пройшла повз декілька будинків, стогнучи опустила свою ношу на землю і поправила на плечах стару вицвілу шаль.

— Давай я кошика понесу, — запропонував Том.

— Навщо? Я й сама впораюся?

— Ти хвора, а може, горе яке тебе спіткало?

— Зовсім я не хвора! — відрубала стара.

— Я багато чим пожертвував би, щоб ти мене послухала і більше не пила, — сказав Том, співчутливо подивившись на бідолашну жінку. — Адже згубиш не лише тіло, а й душу!

— Я знаю, що мене чекають вічні страждання, — похмуро сказала стара негритьянка. — Без тебе знаю. Я погана, грішниця, тож вічні муки заслужила. Скоріше б уже, Господи!

Том здригнувся від цих страшних слів, вимовлених хоч і сумно, але цілком свідомо.

— Господи милосердний, змилуйся над нею, нещасною! Невже тобі ніхто не розповідав про Ісуса Христа?

— Ісус Христос? А хто це?

— Господній син, наш спаситель! Він прийшов у світ, щоб урятувати грішників! — палко пояснював Том.

— Про Господа я дещо чула, і про Судний День, і про вічні муки... Так, чула.

— А про спасителя? Про того, хто любив нас, грішників, і за наші гріхи помер на хресті?

— Ні! Про це я нічого не знаю,— відповіла стара.— Відтоді, як помер мій старий, мене ніхто не любить.

— Звідки ти родом? — запитав Том.

— З Кентуккі. Жила там у одного господаря, мала багато дітей, а він їх усіх по черзі продавав, тільки-но трохи підростали. Жодного мені не залишив. А потім і мене продав перекупнику, від якого я й потрапила до нинішніх своїх господарів, бодай їм...

— Чому ж ти стала залежна від вина?

— Горе заливаю. Ту т я народила ще одну дитину. Сподівалася, що хоч однеє з мною залишиться. Хороший такий був хлопчик, здоровенький, спокійний, ніколи без причини не плакав... Господиня навіть любила з ним побавитися. Потім вона захворіла, я за нею доглядала, а хвороба перекинулася й на мене. Молоко у мене пропало, дитина схудла — шкіра та кістки. А купувати молоко господиня не дозволяла. Я їй кажу, що дитя годувати нема чим, а їй байдуже. Наказала годувати тим, що й усіх. А це ж грудна дитина, їй молоко потрібне. Воно, бідолашне, щодня плаче, худне, а вона сердиться, що дитина їй не дає відпочивати, каже, що це він просто так вередує... На ніч вона мені не дозволяла його брати, я мусила у її кімнаті ночувати, а дитину на цілу ніч виносила на горище. І якось вранці... Вилажу до нього, а синочок уже не дихає... Відтоді у вухах постійно його плач лунає, а вип'ю — хоч горе трохи забувається... П'ю і питиму! І нехай мене вічні муки за це чекають. Мій господар мене лякає ними, а я йому кажу, що до мук на цьому світі звикла так, що там мені боятися уже нічого!

— Нещасна! — сказав Том.— Невже ти не чула, що Ісус Христос любив тебе і за тебе ж помер? Невже не знаєш, що він простягне тобі руку допомоги і проведе тебе до Царства Божого, щоб ти там мала вічний спокій?

— Я — і в Царство Небесне? — спитала стара.— Це там, куди білі потрапляють після смерті? А як вони мною і там заволодіють? Ні, краще вже вічні муки, аби тільки позбутися ненависних господарів! Цього я більше не хочу! — сказавши так, вона підняла кошика на голову і, стогнучи, пішла геть.

Том розвернувся і поніс додому біль у серці. У дворі він зустрів Єву у туберозовому вінку. Дівчинка аж сяяла від щастя.

— Томе! Нарешті я тебе знайшла! Тато сказав, щоб ти упряг поні у мою нову коляску і покатав мене.— Вона взяла Тома за руку.— Що з тобою, Томе? Чим ти засмучений?

— Болить у мене серце, міс Єво,— зігхнув Том.— Але зараз я запряжу ваших коників.

— Розкажи, що трапилося? Я бачила, Томе, як ти щойно розмовляв з тією злюкою Прю!

Том просто і стримано переказав Єві життєву історію нещасної старої булочниці. Слухаючи цю сумну оповідь, Єва не перебивала його вигуками, не дивувалася і не плакала, як поводитися б інші діти. Лише погляд її спохмурнів, вона зблідла, притиснула руки до грудей і тяжко зітхнула.

Розділ XIX. Продовження попереднього

— Томе, не запрягай коней. Мені розхотілося кататися,— сказала Єва.

— Чому, моя юна міс?

— Такі розповіді западають мені у душу,— відповіла чуйна дівчинка і повторила: — Так глибоко западають мені в душу... я не хочу кататися.— Єва відійшла від Тома і почовгала до будинку.

Через кілька днів сухарі та булочки принесла інша жінка. Міс Афелія саме була у кухні.

— Господи Боже! — вигукнула тігонька Ді.— А де ж Прю?

— Вона ніколи більше не носитиме булочок і сухарів,— таємниче прошепотіла нова булочниця, скося зиркнувши на міс Афелію.

— Невже померла?!

— Та ми не знаємо напевне... Вона лежить у погребі.

Діна пішла провести булочницю до дверей.

— Кажі, що там у вас трапилося? — запитала вона пошепки.

І хоча нова булочниця правду говорити побоювалася, та все одно пробовкалася, не втримавши язика за зубами:

— Тільки нікому не кажи... Прю знову напилася і її за це замкнули у погребі на цілий день. Кажуть, що вона там померла. Її усю обліпили мухи.

Тігонька Ді сплеснула руками і раптом побачила коло себе Єву, яка з відкритим ротом слухала їхню розмову. Її обличчя було страшенно бліде.

— О Господи! Міс Єві зле! Ми, дві дурепи, розговорилися при ній на таку тему! Господар нам за це голови з плечей познімає!

— Нічого зі мною не сталося, тігонько Ді,— рішуче сказала дівчинка.— Чому мені таких розмов не можна слухати? Ти не мене жалій, а бідолашну Прю — їй було важче.

— Ні, ні! Ви ж — маленька, ніжна і делікатна дівчинка, вам про таке навіть знати не годиться!

Невтішна Єва скрушно зітхнула й поволі пішла вгору сходами.

Нова булочниця поспіхом попрощалася й залишила будинок.

Міс Афелія теж розхвилювалася і наполегливо поцікавилася, що все ж таки трапилося зі старою Прю. Діна розповіла їй усе до найменших дрібниць. А Том додав те, що недавно чув від самої Прю.

— Просто неймовірна історія! Який жах, Боже мій! — запобивалася міс Афелія, входячи до кімнати, де на софі, уткнувши носа в газету, лежав Сен-Клер.

— Яке ще порушення закону виявлено вами? — запитав він, помітивши її стурбованість.

— Порушення закону? А ось яке — Прю відшмагали до смерті! — і міс Афелія детально переповіла кузенові усе, що почула від слуг.

— Я так і знав, що цим все і скінчиться, — холоднокровно прокоментував ситуацію Сен-Клер, повертаючись до читання газети.

— Невже ви це так і залишите?! — обурено вигукнула міс Афелія. — Подайте кому-небудь скаргу! Адже мусять бути якісь чиновники, які мають право втручатися у подібні справи!

— Зацікавленість власника у збереженні власності вважається у нас достатньою гарантією для безпеки негрів. Якщо ж власник власноруч зводить зі світу свою власність, тут нічим не зарадиш. До того ж ця нещасна стара була злодійкою й п'яницею — хто за таку заступатиметься?

— Огюстене, це жахливо! Це не по-людськи! Вам не unikнути кари за своє невтручання!

— Моя дорога кузино, я ж тут ні до чого. Чим би я змінив черствих, жорстоких людей? Та й чи можливо це взагалі? Вони користуються необмеженою владою і за свої злочини ні перед ким не відповідають. Закон проти них безсилий. У таких випадках втручання — марна трата часу. Нам залишається тільки закрити очі, заткнути вуха й заспокоїтися.

— Отже, закрити очі й вуха?.. І заспокоїтися?! Та хіба ж можна не реагувати на такі речі?!

— Дорога кузино, чого, власне, ви домагаєтеся? Негри — темні, недалекі істоти. Ними володіють самодури, які не вважають за потрібне рахуватися ні з ким і ні з чим, навіть із власною вигодою. І таких дуже багато. Як же вижити серед такої більшості гуманним, порядним людям? Тільки закрити очі і поволі черствішати. Я, на жаль, не можу скупувати усіх нещасних негрів, щоб над ними не знущалися їхні господарі. Я не подорожній рицар, який відстоює справедливість усюди і завжди. У нашому місті захист знедолених — невдячна й марна справа. Найкраще жити за принципом «моя хата скраю — нічого не знаю».

Сен-Клер насупився, та ненадовго. По якійсь хвилі він знову звернувся до кузени з веселою посмішкою:

— Годі, кузино, не дивіться на мене так суворо! Адже те, про що ви дізналися,— це лише вершина айсберга несправедливості та жорстокості у людському світі по всьній землі. Якщо замислюватися над усіма бідами і жахіттями, то й жити не захочеться. Це те ж саме, що й занадто прискіпливе придивляння до куховарства нашої Ді.

Сен-Клер, подумавши, що йому вдалося переконати міс Афелію, з чистим сумлінням знову повернувся до читання газети.

Міс Афелія сіла в крісло, вибрала з сумки для рукоділля в'язання і обурено почала совати спицями. Так минуло декілька хвилин. Врешті-решт полум'я, що спопеляло її серце, вирвалося назовні.

— І все-таки, Огюстене, я з цим змиритися не можу і висловлю вам свою думку, не ховаючись за папірцем! Мене обурює, що ви захищаєте рабство!

— Що? Ви й досі не заспокоїлися? — сказав Сен-Клер, неохоче відкладаючи газету.

— Так, так! Мене обурює те, що ви захищаєте рабство! — із запалом повторила міс Афелія.

— Та хіба ж я його захищаю? Звідки такий висновок?

— Так, захищаєте! І не ви один, а всі південні білі. Інакше ви не тримали б рабів!

— Господи, ну до чого ж наївна жінка! Ви вірите, що люди завжди вчиняють лише по-хорошому? От хоча б ви. Невже ви ніколи не робили нічого, що вважаєте поганим чи неправильним?

— Якщо таке й трапляється, то я одразу ж каюся! — відрубала міс Афелія й продовжила плести.

— І я так само,— сказав Сен-Клер, обчищаючи апельсин.— Усьеньке життя тільки те й роблю, що грішу та каюся, грішу та каюся...

— Навіщо ж повторюєте погані вчинки, якщо каєтеся?

— А ви ніколи не скоювали двічі того, про що одного разу вже шкодували? — питанням на питання відповів Сен-Клер.

— Лише тоді, коли спокуса дуже сильна,— зізналася міс Афелія.

— А мене спокуси перемагають завжди — от у чому проблема.

— Та щоразу я даю собі слово виправитися і стараюся не порушувати його.

— Останнє десятиліття я постійно приймаю подібні рішення,— зігхнув Сен-Клер.— Та, на жаль, своїх спокус так і не переміг. А ви, кузино, своїх гріхів позбулися?

— Огюстене! — міс Афелія відклала в'язання.— Я, мабуть, заслуговую, щоб мені докоряли за мої вади. Усе, що ви говорите, справедливо й логічно. Та між нами існує

суттєва різниця: я радше віддала би на відсіч свою правицю, ніж добровільно погодилася дедалі глибше загрузати у зло. Хоча між моїми вчинками і переконаннями розбіжності також є, тож сміливо можете цим зловтішатися.

— Кузино, кузино! — вигукнув Огюстен і, сівши на підлогу, поклав голову їй на коліна. — Прошу вас, відкиньте свою серйозність! Ви ж знаєте мене змалечку — я завжди був легковажним зухвальцем. Мені просто подобається дражнити усіх, зачіпати за живе. А ви такі добропорядні, що це просто дратує таких несерйозних людей, як я!

— Але тепер вам є над чим задуматися, причому задуматися серйозно, мій хлопчику! — сказала міс Афелія, кладучи руку йому на чоло.

— На жаль, це так! Але я ненавиджу серйозні розмови, тим паче у спекотну погоду... Та ще й комарі дошкуляють... Хіба тут до високої моралі? О! — вигукнув Сен-Клер, піднімаючись з підлоги. — Аж тепер я зрозумів, що в основі антагонізму між мешканцями Півночі і Півдня лежать саме відмінності клімату!

— Що за дурниці, Огюстене!

— Чому ж? Ну гаразд, я згоден поговорити серйозно, але спершу підсуньте до мене, будь ласка, вазу з апельсинами. Для того, щоб у мене вистачило сили для такої важкої розумової праці, необхідно «підкріпити вином і освіжити яблуками» мій мозок. Так от... — сказав Огюстен, тягнучись до вази, — я готовий до розмови. Коли життя, яке ніколи не буває простим і однозначним, складається так, що плазун в людській подобі стикається з необхідністю взяти в рабство десяток або два подібних собі, він, поважаючи суспільство, мусить...

— Щось я не помігла, щоб ви посерйознішали, — зауважила міс Афелія.

— Терпіння, дорога кузино! Це я так налаштовуюся на потрібний лад. Зараз все буде, як годиться. Отже, моя люба міс Афеліє, — продовжував Сен-Клер, напускаючи на своє вродливе обличчя зосереджено-поважний вираз, — що стосується питання рабовласництва, то тут просто не може бути двох думок. Рабство — зло, результат діяльності диявола, воно якнайкраще показує, наскільки жахливим є цей зловмисник. Сильним світу цього вигідно співпрацювати із ним для підтримування рабовласницького ладу: плантатори на цьому багатіють, священники танцюють під їхню дудку, політики вбачають у теперішньому устрої запоруку своєї влади... Вони можуть бити себе в груди і красномовно доводити, що рабовласництво — явище нормальне і навіть необхідне, можуть підкріплювати ці божевільні погляди цитатами з Євангелія, та істина все одно залишається істиною: рабство — страшне зло.

Міс Афелія такої промови не сподівалася, тому аж припинила в'язати і здивовано подивилася на Сен-Клера. А він, дуже вдоволений собою, увійшов у смак і продовжував:

— Ви здивовані? Будьте ласкаві вислухати до кінця. Що ж таке рабовласництво, чому воно прокляте людьми і Богом? Без усіляких прикрас його можна проілюструвати таким прикладом: негр Квеші — істота темна, неосвічена, відповідно безпорадна, а я вчений, влада у моїх руках, тож мені нічого не заважає обізнати його як липку і з царського плеча виділяти йому лише те, що я вважатиму за потрібне (зазвичай рабовласники дають рабам рівно стільки, щоб вони не померли з голоду і могли працювати). Негр Квеші виконує за мене усю брудну і важку роботу, бо сам я лінивий, тож нехай працює Квеші, у якого це виходить краще. Гнути спину під нещадним південним сонцем — також не для мене, а Квеші, чиєю батьківщиною є спекотна Африка, до сонця звик, отже, на плантації йому працювати не так важко, як мені. Нехай Квеші заробляє гроші, а я їх витрачатиму. Нехай Квеші загрузне в трясовині — головне, щоб я пройшов по сухому... Так Квеші упродовж усього свого життя виконує мою волю, бо своєї волі у нього від народження немає. Після такого життя у нього навіть є шанс потрапити у Царство Небесне — якщо, звісно, я дозволю йому відвідувати релігійні зібрання і сам пояснюватиму йому слово Боже. Ось що таке рабство, дорога кузино, відповідно до наших законів. Нічого іншого вони не передбачають. Дехто обурюється, що рабовласники зловживають своїми правами. Це нісенітниця! Рабство — зловживання як таке. Чому ж наша країна не згинула досі, як Содом і Гоморра? Бо насправді рабовласництво набагато милосердніше, ніж у теорії. Ми люди, а не дикі звірі, ми наділені почуттям сорому, співчуттям, хоч і не усі. Ці почуття не дозволяють нам діяти відповідно до наших варварських законів. Для нас принизливо повною мірою використовувати безбожні закони, дані нам. Та навіть найчерствіші з нас не можуть ставитися до своїх рабів гірше, ніж закони дають на це добро.

Сен-Клер, вставши, закрокував кімнатою. Усі знали, що він так робить, коли хвилюється або чимось роздратований. Його прекрасне обличчя, яке нічим не поступалося витонченості грецької статуї, побагровіло, великі блакитні очі метали блискавки, а руками він активно жестикулював. Міс Афелія залякла у кріслі. Їй ще не доводилося бачити Сен-Клера настільки схвильованим. А він тим часом продовжував:

— Запевняю вас, кузино,— Огюстен різко зупинився навпроти неї,— засмучуватися через це марно. Був час, коли я щиро думав: нехай ця чортова країна завалиться під землю й навіки сховає від світу свою заплямовану рабством сутність,— я без жодного жалю полечу в безодню разом із нею. Багато подорожуючи Америкою, я бачив, що наші закони дозволяють кожному негідникові розпоряджатися долями людей, купленими за гроші, здобуті переважно нечесним шляхом, дозволяють владарювати над беззахисними дітьми, дівчатами і жінками... я був близький до того, щоб проклясти свою Батьківщину, а з нею і все людство!

— Огюстене! Огюстене! — раз по раз вигукувала міс Афелія. — Замовкніть! Досить! Ніколи й нічого подібного я не чула, навіть у нас на Півночі!

— Ах, на Півночі! — Сен-Клер одразу змінив тон, трохи заспокоївшись. — А! Ви, північні мешканці — люди, які холоднокривно ставляться абсолютно до всіх явищ життя. Чи є серед вас здатні на сильні почуття й емоції, які притаманні кожному мешканцю Півдня?

— Річ у тім... — почала було міс Афелія.

— Справа ця досить неоднозначна... Як же я сам міг погрузнути у цьому бридкому болоті? Та я готовий відповісти тими ж словами, яких ви самі мене навчали по неділях, коли я був маленьким хлопчиком: «Через усі покоління мого роду...» Так, ці невільники належали раніше моїм батькам, а тепер вони самі та всі наступні покоління їхніх нащадків належать мені. Потім усі вони стануть власністю моєї доньки. Мій батько, як вам відомо, народився в Новій Англії і був дуже схожий на вашого батька — так само доблесний, з такими самими непохитними переконаннями, запальною енергією, силою волі, таким самим ясным, благородним розумом. Ваш батько вибрав іншу життєву дорогу і тепер панує над природою. А мій переїхав до Луїзіани, його доля — владарювати над людьми. Моя мати... — Сен-Клер устав, підійшов до портрету матері, що висів в дальньому куті кімнати, і почав благоговійно вдивлятися в нього. — Ось хто моя богиня! Не дивіться на мене суворо! Ви розумієте, що я хочу сказати. Вона була земною істотою, як і всі ми, але вміла підніматися над людськими слабкостями та вадами. Так стверджують усі, хто її пам'ятає — раби і пани, друзі і рідні. І лише вона одна упродовж довгих років захищала мене від зневіри. Вона була живим втіленням істини Нового Завіту. Дорога моя матуся! — вигукнув Сен-Клер, заламуючи руки, і, одразу опанувавши себе, присів на софу.

— Ми з братом близнюки. Прийнято вважати, що близнюки однакові абсолютно в усьому, — продовжував він. — Але у нас із ним немає нічого спільного, навіть у зовнішності. Він чорноокий, смаглявий, кучері мають колір воронячого крила, гордий римський профіль; у мене ж грецький абрис, блакитні очі, світле волосся, персиковий колір обличчя. Він діловитий, спостережливий, а я завжди лігаю у хмарах. Він великодушний і щедрий з усіма, хто рівний йому, але нетерпимий і безкомпромісний з тими, хто нижчий за нього і хто йому перечить. І хоча ми обидва — правдолюбці, та його правдивість тримається на гордості і відважності, а моя живиться абстрактним ідеалізмом. Наша прив'язаність один до одного була дитячою, неглибокою. Він був коханим сином батька, а я — матері.

В юності я мав надто загострену чуттєвість, мій батько і брат не розуміли мене. А мама розуміла... Після сварок з Альфредом батько однозначно ставав на його бік, а я втішався

розрадою матері. Пам'ятаю її проникливий погляд, її французьку блідість і білу сукню... Вона завжди носила все біле. І коли я читав Одкровення Іоанна Богослова, читав про святих у «чистому і світлому», то завжди згадував її! У неї було безліч талантів, найяскравіший з яких — музикальність. Бувало, як заграє вона на фісгармонії, як заспіває величаві католицькі пісні... я не можу передати почуттів, які наповнювали мою душу, коли я сидів, поклавши голову на її коліна...

Тоді про рабовласництво не дискутували, в ньому не вбачали нічого поганого.

Мій батько був вродженим аристократом. Мабуть, в одному із попередніх своїх життів він був серед обраних і прийшов у це життя з придворною зверхністю. Це було у нього в крові, хоча він не був знатною чи заможною особою. Альфред успадкував усі риси його характеру. Аристократи усього світу однакові: у своєму ставленні до людей вони не переступають визначених меж. Але в Англії ця межа пролягає в одному місці — в Бірмі, а в Америці — в іншому. Те, що вважається нещастям і бідною для представників одного прошарку суспільства, є нормальним для представників іншого. Межею для мого батька слугував колір шкіри. Серед йому рівних важко було зустріти більш щедрого, більш справедливого. Але негри усіх відтінків — від квартеронів до найчорніших — він вважав перехідною ланкою від тварин до людей, і відповідно до цієї теорії відмірював їм справедливість і великодушність. Ясно уявляю собі картину, як він відповідав би на питання, чи наділені негри безсмертною душею. Він спочатку показово відкашлявся б, далі гмикнув і лише тоді неохоче вимовив би: «Так...» Та це байдуже, бо над питаннями духовності він і не задумувався, релігії не сприймав взагалі, а Бог для нього був чимось на зразок владики панівного класу.

На нашій плантації працювало близько п'ятисот невольників. Мій батько був строгим, невмолимим і абсолютно безкомпромісним господарем. Він виробив точну систему керування людьми, у всьому вимагав точності й акуратності. Якщо ж ви згадаєте, хто був виконавцем його волі на нашій плантації — юрба зледащилих, розпущених, безтолкових негрів, які з дитинства тільки й знали, що уникати роботи, як кажуть у вас у Вермонті, — вам стане зрозуміло, що на цій плантації відбувалося багато такого, чого не могла сприймати така чуттєва дитина, якою був я.

Крім того, наглядачем у батька був такий собі Стабс — здоровань з залізним кулаком, ваш земляк, виходець із Вермонта (прошу вибачення за прикрий збіг обставин), який досконало знався на жорстокому ставленні до рабів. Скажу відверто: науку цю він успішно використовував на практиці. Ми з матір'ю його ненавиділи, а батько вважав його ідеальним наглядачем. Цей деспот керував майже усіма господарськими питаннями нашого маєтку.

Тоді я був ще маленьким хлопчиком, який обожнював усе живе, співчував навіть рослинам, які страждали від палючого сонця, а що вже казати про людей... Таким я залишився й досі. Я постійно бігав до жител наших робітників, дружив з їхніми дітьми... Негри любили мене і часто розповідали про свої біди і жалі. Я все розповідав матері, й ми з нею створили щось на зразок організації, яка займалася захистом пригноблених. Ми призупиняли або пом'якшували жорстокі покарання, раділи, що допомагаємо їм, але не змогли вчасно зупинитися. Одного дня Стабс заявив батькові, що він не може впоратися з неграми і просить розрахуватися із ним. Він вирішив покинути свою посаду. Мій батько був уважним люблячим чоловіком, але своїми переконаннями і вимогами ніколи не поступався. Його залізна воля стала між нами й невольниками. Він м'яко, але твердо дав матері зрозуміти, що втручатися у його методи керування роботою невольників на плантаціях їй заборонено. При цьому він наголосив, що з домашніми рабами вона має право поводитися так, як сама вважає за потрібне. Він поважав матір і зважав на її погляди, як ні на чиї більше, та щодо цих питань він так само відмовив би навіть самій Богоматері.

Мені часто доводилося чути, як мої батьки сперечалися, як мама намагалася пробудити в ньому співчуття до негрів. Він вислуховував її палкі благання з повагою, але коли вона закінчувала, щоразу повторював: «Все це ставить питання руба: звільнити Стабса чи залишати. Стабс чесний, точний, діловитий і людяний настільки, наскільки вимагає його робота.

Ідеалу немає ніде. Якщо я його поставив наглядцем над своїми неграми, то інколи мушу закривати очі на те, що він перегинає палку. Будь-яке правління жорстоке за своєю суттю». Останнім афоризмом мій батько виправдовував найяскравіші приклади жорстокого поводження з рабами. Висловивши свою думку з цього приводу, він зазвичай лягав на диван подрімати або почитати газету. Це означало, що розмову закінчено.

З мого батька міг би бути непоганий державний діяч. Він поділив би Польщу на дольки, як апельсин, топтав би Ірландію — спокійно й діловито. Нарешті моя мама здалася, зрозумівши, що марно намагається впливати на нього. Тільки Бог знає, скільки доводиться страждати таким благородним, чуйним натурам, як моя мама, коли вони безсилі проти жорстокості, яку усі решта вважають нормою. Важко живеться таким людям у наш страшний вік! Єдине, що могла зробити моя матінка, це передати свої погляди й почуття дітям. Та що б там не говорили про силу виховання, у дітей успішно розвиваються лише ті риси, які закладено в них від природи. Альфред був вродженим аристократом, як батько, і що старшим він ставав, то більше його симпатії схилялися в сторону розніженого панування. Він майже нічого не ввібрав у своє серце

з материнських уроків. Мені ж вони запали глибоко в душу. Моя мати була дуже толерантна й ніколи не перечила батькові. Проте саме від неї я перейняв ідею про гідність та цінність людської душі, навіть найжалюгіднішої. Це вона мене навчила, що душа на відміну від шкіри — безколірна. З яким захопленням я дивився на маму, коли вона показувала мені зорі на вечірньому небі і говорила: «Бачиш, Огюстене? Усі ці зірки, навіть найяскравіші, колись згаснуть назавжди, а кожна людська душа, навіть найскромніша, житиме, доки існує сам Господь».

У її кімнаті було багато прекрасних картин великих художників. Одна з них і досі у мене перед очима — «Христос зцілює незрячого». Мати також любила цю картину найбільше. Одного разу вона сказала мені: «Дивися, Огюстене! Цей сліпий був нікчемним брудним злидарем. Але Господь зцілив його не на відстані. Він покликав його до себе і поклав руку йому на голову! Пам'ятай про це завжди, сину мій»... Інші картини також були по-своєму чудові й повчальні. Якби мама мала можливість довше навчати мене добру, я доріс би до великих богоугодних справ. Я міг би стати святим, реформатором або мучеником. Та доля розпорядилася інакше. Вона розлучила нас із матір'ю, коли мені було тринадцять років, відтоді ми не бачилися.

Сен-Клер понурився і довго мовчав. Потім заговорив знову:

— Які дурниці деколи можна почути про добропорядність! Адже найчастіше вона визначається характером людини та місцем її проживання. Основні її прояви залежать від випадковості. Ось, наприклад, ваш батько поселяється у Вермонті, у місті, де всі вільні та рівні; за місцевим звичаєм він відвідує церкву, стає членом церковної ради, дияконом, і зрештою поповнює ряди аболіціоністів і вважає нас, грішних, мало не язичниками. Але ж, відверто кажучи, він мало чим відрізняється від мого батька. Вони ж надзвичайно схожі: обидва владні, вольові, безкомпромісні. Ви ж не будете заперечувати, що у сквайра Сен-Клера, вашого батька, у Вермонті репутація гордія. Насправді, хоча ваш батько і потрапив у демократичне середовище, в душі він такий самий, як мій батько, власник п'яти-шести сотень рабів.

Міс Афелія зібралася було заперечити Сен-Клерові щодо персони її батька і навіть вже відклала в'язання убік, але кузен навіть рота відкрити їй не дав.

— Знаю, знаю, що ви хочете сказати. Не варто сприймати сказане мною так, ніби я ототожнюю наших батьків у всьому. Просто так склалися долі, що один потрапив у середовище, де все йшло наперекір його природним задаткам, а інший — туди, де їх усе підтримувало. З першого вийшов демократ із твердим характером. А якби трапилося так, що вони обидва стали би власниками плантацій в Луїзіані, їх було б так само важко відрізнити, як кулі одного калібру.

— Чим мій батько заслужив таку неповагу?! — обурилася міс Афелія.

— Я ж не сказав нічого поганого, — відповів Сен-Клер. — Але ви знаєте, що толерантність не дуже властива вашому кузену. Та повернімося до моєї розповіді. Помираючи, батько заповів усе своє майно нам з Альфредом у рівних долях. Він був впевнений, що ми поділимося ним по-братськи. Так і сталося, бо більш благородної і великодушної людини у взаєминах з рівними, ніж Альфред, важко знайти. Тож ми поділили батьківську спадщину, не образивши один одного жодним словом. Спочатку ми господарювали на плантації разом. Альфред, який завжди був діловитим й умів пристосовуватися до життя, активно взявся за продовження батьківської справи і душе швидко став успішним плантатором.

Через два роки я зрозумів, що у моїй допомозі потреби немає. Уявіть собі: сімсот невольників, яких ти просто не можеш усіх знати навіть в обличчя, до яких тобі байдуже, а при цьому їх треба годувати, про них треба дбати і з них треба вимагати результатів праці, як зі скотини... а ще наглядачі зі своїм єдиним аргументом — батогами! А ще я ні на мить не забував, як мати цінувала просту людську душу... Всі ці думки гнітили мене.

А дехто сміє казати, що невольники задоволені таким своїм життям! я і досі не сприймаю тих несусвітніх дурниць, які плетуть з покровительським виглядом ваші земляки, виправдовуючи наші гріхи. Але ми краще знаємо, якими «благами» обдаровуємо своїх рабів. Покажіть мені бодай одну людину, яка добровільно погодиться упродовж всього свого життя з раннього ранку до пізнього вечора працювати під невтомним наглядацьким оком і не мати анінайменшої можливості виконати навіть найменше своє бажання, не знати нічого, крім одноманітної праці, від якої мозок тільки тупішає... і заради чого? Заради однієї пари штанів та однієї пари взуття у рік, поганої їжі та даху над головою, які їм змушені давати господарі, щоб вони мали силу на них працювати! Якщо хтось справді думає, що таке може комусь подобатись, нехай спробує пожити так сам! а я краще заведу собаку і з чистою совістю буду її дресирувати.

— Мені здавалося, що ви тут усі виправдовуєте таке ставлення до рабів, — сказала міс Афелія, — причому спираючись на Біблію.

— Дурниці! До такого не дійшли ще навіть найлицемірніші з нас, навіть мій братик Альфред, вроджений деспот. Ні, він пояснює свої дії прагматично, «правом сильнішого». Він стверджує, що «американські плантатори, щоправда, дещо у видозміненій формі, роблять те саме, що й англійські аристократи і капіталісти», маючи на увазі, що ті цілковито підкоряють своїй волі, потребам і благам душі та тіла представників нижчих класів. На його думку, прогрес цивілізації неможливий без пригноблення нижчих мас, вони повинні існувати й займатися фізичною працею, ведучи спосіб життя свійських

тварин. Це для того, щоб вищі класи насолоджувалися життям, відпочивали, вчилися і опановували такі знання, за допомогою яких легко управляли б нижчими класами. Так думає мій брат Альфред, природжений аристократ, а я так не думаю, бо я — не він.

— Але це абсолютно різні речі, їх неможливо порівнювати! — вигукнула міс Афелія. — Англійських робітників не можна продавати чи купувати, розлучати з сім'єю та карати їх побиттям!

— Але вони так само, як наші плантатори, повністю залежні від господарів. Рабовласник може забити свого невільника насмерть, а капіталіст свого робітника може зморити голодом.

А щодо недоторканності сімейних зв'язків, то ще невідомо, що краще: коли твою дитину продають чи коли вона пухне з голоду у тебе на очах.

— Та хіба можна виправдовувати рабство тим, що воно не гірше, ніж інші ганебні явища?

— Я й не намагаюся його виправдовувати, скажу більше — у нас нахабніше і відвертіше посягають на людські права. Купуючи людську істоту, як коня, дивлячись їй у зуби, перевіряючи мускулатуру, ходу, а потім викладаючи відповідну суму тим, хто спекулює неграми, вирощує їх, як породистих цуценят, продає на аукціоні, — ми показуємо всьому цивілізованому світові, що одна частина людського роду може привласнювати для свого блага іншу, абсолютно не забезпечуючи їй життя, а лише животіння. Хоча фактично у нас і в Європі відбувається одне й те саме.

— Подібні порівняння ніколи не спадали мені на думку, — замислено прорекла міс Афелія.

— Я був у Англії, тож можу судити про те, чи має рацію Альфред, стверджуючи що його рабам живеться краще, ніж багатьом англійцям-простолюдинам. Він таки має рацію. Мого брата не можна назвати жорстоким господарем, борони вас Боже робити такі висновки з моїх слів! Він жорстокий і навіть деспотичний, але лише з непокірними. Він може не задумуючись пристрілити, як зайця, невільника, який посмів його не послухатися. Але він має всі підстави пишатися тим, що його невільники нагодовані, зодягнені та взуті. Їх лікують, коли вони занедужають.

Коли ми жили в одному маєтку, я як тільки міг переконував, що невільників треба просвіщати щодо основних питань християнської віри. Щоб догодити мені, він навіть запросив на плантацію священика, і щонеділі рабів навчали катехізису. Це справді було лише задля того, щоб виявити толерантність до моїх поглядів, бо сам Альфред вважав, що з таким самим успіхом можна було б виховувати християн із коней або собак. Ту т треба бути відвертими із самими собою: людям, які від народження живуть скотським життям,

бездумно виконуючи механічну роботу, навряд чи допоможуть недільні уроки.

Наставники релігійних шкіл у робітничих районах Англії та у нас на плантаціях, мабуть, дійшли б висновку, що результати їхньої роботи тут і там приблизно однакові, тобто препогані. Та все ж у нас бувають приємні винятки, зумовлені тим, що негри за своєю природою більш сприйнятливі у питаннях віри, ніж білі люди, і це факт.

— Розкажіть, чому ви вирішили поїхати геть з плантації? — попросила міс Афелія.

— Деякий час ми з Альфредом господарювали спільно, але потім обидва зрозуміли, що плантатора з мене не буде, тим паче успішного. Усі мої пропозиції щодо реформ, нововведень, покращень для негрів було прийнято, та мені цього було замало. Річ у тім, що я просто ненавидів саму суть рабства — жорстокість, порочність та непорушність системи, яка використовує людину як річ лише для того, щоб у мої руки рікою пливли гроші.

Крім того, я заглиблювався в усі дрібниці. Будучи несусвітнім ледарем, я завжди співчував собі подібним: коли негри підкладали каміння на дно кошиків із бавовною, щоб вони були важчими, або набивали мішки землею і лише зверху прикривали її бавовною, я не дозволяв їх за це бити, бо якби опинився на їхньому місці, робив би так само. Через мою поблажливість дисципліна на плантаціях зійшла на пси, і Альфред за це охрестив мене сентиментальною дівулею, яка нічого не тямить у справах. Він порадив мені забрати свою частину спадщини грошима, оселитися у нашому родинному новоорлеанському обійсті та писати вірші, а плантацію залишити йому. Я був з ним цілком згоден і незабаром переїхав сюди.

— А ви ніколи не думали про те, щоб дати своїм рабам відпускні листи?

— До цього я ще не доріс. Тримати рабів заради наживи я не міг, але з їхньою допомогою розпускати гроші не видавалось мені найгіршим у світі злом. Багато хто з них були старі домашні слуги, до яких я встиг щиро прикипіти душею, були і їхні діти. Всім їм у нас непогано жилося... — Сен-Клер замовк і в задумі пройшовся кімнатою.

— Бувало, я тішився надією, — знову заговорив він, — що недарма проживу на білому світі й спроможуся на благородну справу. Я хотів стати одним із тих добродіїв, які дарують неграм свободу, щоб своїм вчинком стерти ганебну пляму з репутації нашої Батьківщини. Юнакам властиво виношувати такі мрії, але...

— Але що? Що стало на заваді здійснення цієї благородної мрії? — запитала міс Афелія. — Чому ви не довели справу до кінця?

— Знаєте, всі обставини склалися проти цього мого бажання, і я зневірився, мов цар Соломон. Мабуть, у мене, як і у нього, відчай став супутником мудрості. Так чи так, а борця і реформатора з вашого покійного слуги не вийшло. Я пливу за течією. Пробував

пливти проти неї, але це були невдалі спроби. Води усталеного суспільного устрою повертали мене і несли далі за своїм маршрутом. Альфред ганьбить мене за інертність при кожній нашій зустрічі, а я визнаю його вищість, бо він добре знає, що під лежачий камінь вода не тече. Його логічне життя протікає за ним же написаним сценарієм, а моє — просто приймання того, що мені дається.

— Огюстене, дорогий мій, і вам цього досить? Невже вам би не хотілося більшого? Чому ви не дієте?

— Я й сам ненавиджу себе за такий спосіб життя! Але ми відхилилися від теми. Ми, здається, говорили про звільнення рабів... Не думайте, що мої погляди виняткові у нашому суспільстві. Ні, я маю багато однодумців! Адже наша країна страждає від цього іга! Воно руйнівне не лише для раба, але й для рабовласника. Кожному ясно, що це страшне зло, що ми мусимо жити поряд з юрбами невігласів, які розперезалися з нашої ж вини. Рабство — зло і для нас, і для них. Ще невідомо, для кого більше. Англійські аристократи й капіталісти не так гостро відчувають цю проблему, бо не живуть разом із тими, хто на них працює. А ми?.. Ці люди живуть у наших домах, спілкуються з нашими дітьми і впливають на них сильніше, ніж ми самі, бо діти чомусь дуже прив'язуються до негрів, переймають їхні звички і, що найгірше, світогляд. Якби Єва не була янголом, їй би загрожувала смерть. Часто буває, що на плантаціях — епідемія віспи, а ми зараз не можемо волювати своїх дітей від їхніх. А те, що вони ростуть серед своїх недалеких, примітивних слуг — це що? Регрес, повний вперед у минуле, до печери, моя люба. І це відбувається дуже швидко... Наші законодавці рішуче забороняють давати неграм навіть найскромнішу освіту, і це логічно! Досить буде навчити грамоті одне покоління негрів — і рабовласницька система лусне, як мильна бульбашка. Якщо ми не дамо їм свободи, вони візьмуть її самі.

— Чим же все закінчиться? — поцікавилася міс Афелія.

— Важко передбачити. Очевидно лише те, що рано чи пізно пригнічений народ підніме голову і у Європі, і в Англії, і у нас. Гряде час Божого гніву. Моя мати часто говорила про майбутній золотий вік, про Царство Боже на землі, коли всі люди будуть вільні та щасливі. Вона навчала мене, дитину, словам із молитви: «Нехай прийде Царство Твоє», і тепер мені здається, що вже зовсім скоро пророцтво, у яке вона щиро вірила, здійсниться. Але як дізнатися, коли саме Господь прийде на землю?

— Слухаючи вас, Огюстене, я щораз більше переконуюся у тому, що потрапити у Царство Небесне у вас шансів багато,— схвильовано сказала міс Афелія, відкладаючи плетіння і дивлячись на Сен-Клера теплим поглядом.

— Я вдячний вам за добру думку про мене. Та не перебільшуйте. Ви ж бо знаєте, який я насправді: теоретично наближаюся до воріт Царства Небесного, а практично — валяюся, мов поросся, у земному поросі. А ось і дзвінок — запрошення на чай! Ходімо! І більше ніколи не звинувачуйте мене в тому, що я уникаю серйозних тем у спілкуванні.

За столом Марі зачепила тему смерті Прю.

— Ви, кузино, мабуть, вважаєте нас варварами,— сказала вона.

— Так, це варварство. Але ж не усі тут, на Півдні, варвари!

— Бувають такі негри, з якими просто неможливо дати собі раду. Як їх земля носить! — розвивала думку Марі.— Таких мені зовсім не шкода. Поводились би як годиться — ніхто б їх не чіпав.

— Мамо, але ж Прю була така нещасна! Вона пила з горя!

— Дурниці! Це її не виправдує! Я також нещасна, можливо, навіть більше, ніж вона, але ж я не вином заливаюся! Вся справа у тому, що негри — поганці. І серед них є такі, яких перевиховати неможливо.

Пригадую, як у мого батька був один негр, таке ледащо, яких світ не бачив — знай тільки втікав з плантації, ще й злодійкуватий до всього. Скільки разів його ловили на гарячому, били, а він усе одно за своє. А потім він просто поліз на багнище, ходити не міг, і помер там! Чому він так зробив, тільки Бог один знає. Адже батько так добре ставився до своїх невільників!

— А я одного разу приручив негра, на якому вже всі хрест поставили — і господарі, й наглядачі,— сказав Сен-Клер.

— Як вам це вдалося? — здивувалася Марі.— Цікаво було б побачити вас у такій ролі, просто феномен упокорення норовливих...

— Його звали Сціпін. Він був родом із Африки — богатир і безмежний свободолюб. Його перепродували багато разів, аж поки його не придбав Альфред. Мій брат був впевнений, що легко поставить його на місце. Одного прекрасного дня Сціпін віддухопелив наглядача і втік. Це трапилося невдовзі після того, як ми з братом поділили батьківську спадщину. Я тоді саме гостював у Альфреда. Він лютував. Тоді я йому сказав, що він сам у всьому винен, і запропонував зайнятися цим негром. Ми домовилися так: якщо мені вдасться його впіймати, то зможу спробувати свій експеримент. Зібрали шестеро молодців із рушницями, собаками та й пішли на багнище. Тоді я зрозумів, що люди здатні полювати на людину з таким самим азартом, як і на оленя. Правду кажучи, я й сам піддався загальному настроєві, хоча моє завдання було просте — посередництво між мисливцями та дичиною, якщо, звісно, ми її впіймаємо.

Собаки гавкали і завивали, ми щодуху мчали за ними, поки нарешті не вистежили втікача. Він кинувся навтьоки, мов олень, вирвався уперед, та на свою біду натрапив на непрохідні зарості й змушений був захищатися. То був видовищний бій! З якою відвагою він протистояв собакам, як він безстрашно розкидав усю зграю, а трьох повалив просто голими руками! А потім пролунав постріл і Сціпіон, заливаючись кров'ю, упав майже біля моїх ніг. Я розігнав собак і людей, мовляв, сам із ним розберуся. Мені нелегко було зупинити азартних мисливців, які хотіли добити його на місці. Угоду було дотримано — і Альфред продав Сціпіона мені. Я витратив два тижні, щоб досягнути своєї мети: він втихомирився, став сумирним і покірним.

— Як же вам це вдалося? — вигукнула Марі.

— Дуже просто. Я наказав поставити йому ліжко у моїй кімнаті, сам доглядав за ним і таки поставив його на ноги. А потім дав йому відпускного листа і сказав, що він може йти, куди хоче.

— І він пішов? — запитала міс Афелія.

— Ні! Цей божевільний порвав усі папери і заявив, що нікуди не піде. Більш чесного, відданого слуги відтоді у мене більше не було. Він став смиреним християнином і кілька років господарював на моїй віллі біля озера. Сціпіон прекрасно виконував свої обов'язки. А втратив я його під час епідемії холери. Взагалі-то цей негр пожертвував своїм життям заради спасіння мого. Я сам тоді був при смерті. Слуги розбіглися з дому, боячись заразитися. Він один залишився... Сціпіон виходив мене, а коли поставив мене на ноги, впав сам. Виходити його мені не вдалося... Нічию смерть я так гірко не оплакував, окрім матеріної, але тоді я був ще дитиною і мало що розумів.

Слухаючи розповідь батька, Єва дивилася на нього, широко розплющивши очі, й підходила до нього дедалі ближче. Коли він закінчив, дівчинка раптом обняла його і залилася слізьми.

— Донечко, що з тобою? — вигукнув Сен-Клер, обіймаючи її тільце, яке тремтіло від ридання.— Даремно я розповідав це при ній,— сказав він.— Вона у нас така вразлива. Крихітко...

— Ні, тату, ні! — заперечила Єва і одразу не по-дитячому швидко опанувала себе.— Справа не в цьому. Просто... Такі історії западають мені в саме серце.

— Що ти хочеш цим сказати, Єво?

— Я не можу тобі зараз це пояснити... Колись пізніше, може, поясню. А тепер я все думаю, думаю...

— Ну думай, якщо думається, дорогенька, лиш не плач і не засмучуй тата,— сказав Сен-Клер.— Дивися, оцим соковитим персиком я хочу тебе пригостити!

Єва взяла персик і посміхнулася, проте самими губами, очі ж бо її досі були сумні.

— Ходімо, поспостерігаємо за золотими рибками,— запропонував Сен-Клер і, взявши її за руку, повів до саду. По декількох хвилинах вони вже бігали по стежинках у саду і кидали один в одного трояндочки.

Та чи не забагато уваги ми приділили господарям Тома? Так ми ризикуємо загубити з поля зору його, головного героя нашої оповіді. То де ж він зараз? На маленькому горіщі над конюшнею. Там його апартаменти.

Уявіть собі скромну комірчину. У ній лише необхідне: ліжко, стілець і стіл; на столі — молитовник і Біблія. Том сидить за столом, схилившись над грифельною дошкою, і дуже зосереджено малює (а не пише) на ній якісь слова.

Туга за домом довела Тома до того, що він наважився попросити у Єви листок паперу і, озброївшись усіма своїми скромними знаннями, здобутими на уроках юного Джорджа Шелбі, вирішив написати листа своїм. І зараз він складає на грифельній дошці свою першу чернетку. Це було непросто, Том вже встиг забути, як пишуться деякі літери, а тих, які він пам'ятав, було замало, щоб скласти з них потрібні слова. Він важко зігхав, цілком віддавшись цьому заняттю, і раптом до його комірчини, мов легкокрила пташина, впурхнула Єва. Вона присіла ззаду нього на стілець і зазирнула через його плече.

— Дядечку Томе, які смішні закарлючки ти пишеш!

— Оце надумав відправити звісточку своїй старенькій та діткам, міс Єво,— зізнався Том, проводячи рукою по очах,— але чомусь нічого у мене не виходить.

— Як же мені хочеться хоч якось тобі допомогти! Знаєш, я ж вчилася трошки, минулого року усі літери знала, а тепер, мабуть, позабувала...

Єва прихилилася своєю золотавою голівкою до голови Тома, і вони обоє з однаковою серйозністю і майже однаковим знанням справи заходилися обговорювати кожне слово цього важливого послання.

— Дивися, дядьку Томе, як гарно у нас виходить! — захоплено вигукнула Єва, дивлячись на грифельну дошку.— Ото вони втішаються! Як тобі, мабуть, сумно без жінки і дітей, дядечку Томе! Почекай трішки, я вмовлю тата відпустити тебе додому.

— Місіс обцяла викупити мене, як тільки у них з'явиться необхідна сума,— відповів Том.— Я на це дуже сподіваюся. Містер Джордж хотів сам по мене приїхати, а це дав як завдаток.— І Том витягнув з-за пазухи безцінний долар.

— Коли так,— сказала Єва,— значить, обов'язково приїде. Я за тебе така рада, дядечку Томе!

— Тому я й вирішив написати їм листа, щоб знали, де я, що у мене все гаразд і щоб не хвилювалися. Хлоя, бідолашна, так побивалася, коли мене проводжала. Ніхто не знав...

— Ти тут, Томе? — почувся за дверима Сен-Клерів голос, перервавши їхню відверту розмову.

Том і Єва від несподіванки аж здригнулися.

— Що це тут у вас? — поцікавився Сен-Клер, побачивши на столі грифельну дошку.

— Том пише листа додому, а я йому допомагаю, — серйозно відповіла Єва. — Правда тату, у нас добре виходить?

— Краще я промовчу, щоб вас не засмучувати, — сказав правду Сен-Клер. — А тобі, Томе, із питаннями щодо написання листів раджу звертатися до мене. Коли я повернуся з прогулянки, приходь, напишемо листа.

— Це дуже важливий лист, тату! — шепнула батькові Єва. — І знаєш чому? Томова господиня обіцяла прислати за нього викуп. Він сам мені це сказав.

Сен-Клер подумав, що це, найімовірніше, одна з тих обіцянок, яка ніколи не виконуються, проте на які не скупляться добрі господарі, намагаючись пом'якшити горе відданих слуг, коли мусять їх продавати. А вголос він наказав Томові сідлати коня.

Лист від імені Тома Сен-Клер написав і доставив його на пошту того ж таки вечора.

А міс Афелія продовжувала добровільно розпочату місію. Негри нижчого рангу, від тігоньки Ді до чортенят-негреньят, вважали її «дивачкою». На мові невільників усього Півдня це означало тільки те, що вони недолюблюють тих, кого так охрестили. Щодо негрів вищого рангу, мулатів і квартеронів — Адольфа, Джейн і Рози, — то, на їхню думку, міс Афелія була «зовсім не з благородних». Адже хіба благородні так багато працюють? Та й виглядає вона, як звичайна покоївка. Вони ніяк не могли зрозуміти, «де містер Сен-Клер викопав таку родичку». Марі скаржилася, що її втомлює навіть спостерігати за клопіливою кузиною свого чоловіка. Та й справді, активна діяльність міс Афелії таки давала підстави для таких скарг. Вона увесь день кроїла, шила щось, ніби в цьому була крайня необхідність, а щойно починало вечоріти, відкладала убік шиття і тут же бралася до в'язання. Марі Сен-Клер таки мала рацію — це було занадто.

Розділ XX. Tonci

Якось вранці, коли міс Афелія, як зазвичай, займалася господарськими справами на другому поверсі, Сен-Клер покликав її, стоячи біля сходів:

— Кузино, ходіть-но, будь ласка, униз. Я хочу дещо вам показати.

— Що саме? — запитала міс Афелія, спускаючись по сходах із шиттям у руках.

— Я дещо купив спеціально для вас. Ось, дивіться! — з цими словами Сен-Клер підштовхнув до міс Афелії дівчинку-негритянку восьми-дев'яти років.

Такі чорнушки рідко зустрічаються навіть серед негрів. Вона стояла, сумирно склавши руки на животі, а очима, які виблискували, як намистини на сонці, стріляла по всіх кутах,

дивуючись чудесам, якими була обставлена вітальня її нового господаря. Вона від здивування аж рота відкрила і показала два рівні рядочки сліпучо-білих зубів. Усе її волосся було заплетене у безліч кісок, які стирчали на всі боки. Вираз обличчя у неї був серйозний і засмучений, але одразу було зрозуміло, що дівчинка — «не подарунок». Вона була вбрана у брудне порване плаття. Дитина дивно виглядала, міс Афелія виразила своє перше враження про неї так: «Справжнє чортеня».

— Огюстене! Навіщо ви її до мене привели? — запитала ця поважна леді, не приховуючи свого невдоволення та здивування.

— Як це? Виховуйте її, навчайте. Вона дуже потішна... Топсі! — Сен-Клер свиснув дівчинці, як песику. — Ану заспівай нам і потанцюй.

Очі-намистинки спалахнули веселими вогниками, і Топсі заспівала проникливим чистим голосом негритянську пісеньку, відбиваючи такт руками й ногами, пританцювуючи і крутячись, плескаючи в долоньки, присідаючи, — все це в тому примхливому ритмі, яким славляться мелодії її народу. Та ось вона скочила, потім ще раз, видала заключний звук, такий же протяжний, як корабельний гудок, і завмерла на місці, склавши руки і всім своїм виглядом демонструючи смиренність, нещирість якої видавав лише її лукавий погляд.

Від здивування міс Афелія не змогла вимовити й слова.

Сен-Клер був дуже задоволений такою її розгубленістю. А дівчинці сказав:

— Топсі, це твоя нова господиня, міс Афелія. Слухайся її в усьому, будь чемною дівчинкою.

— Добре, господарю, — вимовила Топсі з так само напускною смиренністю і зблиснула веселими очима.

— Будь слухняною, Топсі, — продовжував Сен-Клер, — не пустуй.

— Добре, господарю, — повторила Топсі.

— Огюстене, що це за вигадки! — заговорила нарешті міс Афелія. — Ваш дім і без неї кишить цими бешкетниками. Від них просто нікуди підітися. Вранці вийдеш із кімнати — одне спить за дверима, інше дрімає на циновці, оглянешся — з-під стола стирчить ще чиясь чорна голова. Вони увесь час катаються по перилах, кривляються, скалять зуби, скачуть у кухні по підлозі... Навіщо ви привели ще одну?

— Повторюю: Топсі буде вашою вихованкою. Ви так багато говорите про те, як слід виховувати негрів, що я вирішив подарувати вам це дитя природи. Так у вас появиться шанс перевірити свою теорію на практиці. Наставляйте її на шлях істинний.

— Ні, ні, я і без того маю вдосталь клопотів!

— О, ви справжня християнка! Ви і вам подібні засновуєте благочинні організації, засилаєте нещасних місіонерів на все життя до дикунів, але не може бути й мови, щоб прийняти ось таку бідолашечку і опікуватися нею. Ні, на це ви не здатні! Адже всі вони брудні, гідкі, а ще з ними стільки мороки!

— Якщо чесно, то про це я якось не подумала,— сказала міс Афелія, одразу змінивши тон.— Перед нами екземпляр, гідний діяльності місіонера,— додала вона, вже лагідніше подивившись на дівчинку.

Сен-Клер знав, які струни душі міс Афелії треба зачепити, щоб вона погодилася, адже кузина ніколи не ухилялася від виконання своїх обов'язків.

— Добре! — сказала вона.— Хоча я досі не розумію, навіщо вам було потрібно купувати це дівчисько. У вас у домі стільки негрят, я могла би з таким самим успіхом займатися ними.

— Кузино,— сказав Сен-Клер, відводячи міс Афелію в бік,— вибачте мене за дурні балачки. Коли маєш за співрозмовницю таку співчутливу людину, як ви, вони тут зовсім недоречні. Послухайте, чому я її купив насправді. Ця дівчинка жила у двох п'яниць, хазяїв низькопробної корчми, повз яку я щодня проходжу. Вони її били, і мені надокучило слухати ці крики. Серце кров'ю обливається. Дівчинка цікава, здібна — варто узятися за її виховання. Ось я й вирішив, що це робота саме для вас. Нехай пройде вашу сувору школу. Побачимо, що з цього вийде. Я бездарний як вихователь, тому прошу узятися за неї вас.

— Зроблю усе, що зможу,— сказала міс Афелія і підійшла до своєї підопічної дуже обережно, ніби це був велетенський павук, який, однак, заслуговував доброго ставлення, хоча б тому, що й він був Божим створінням.— Вона страшенно брудна, до того ж напівгола! Дрантя якесь, а не одяг.

— Підіть із нею до слуг, нехай вони її як слід виміють і перевдягнуть.

Міс Афелія повела Топсі у кухню.

— Містеру Сен-Клеру замало своїх негрят! — невдоволено пробуркотіла Діна, вкрай неприязно роздивляючись обновку маєтку.— Я не дозволю їй вештатися у мене під ногами!

— Фе! — поморщили носи Джейн та Роза.— Таку треба тримати на відстані. І навіщо ця чорнопика потрібна містеру Сен-Клеру?

— Ге й ви, сороки! Ану тихше там! — крикнула на них тігонька Ді, подумавши, що це камінь у її город.— Вважаєте себе білими, а насправді ви — ні риба, ні м'ясо. Як на мене, то краще або туди, або сюди.

Міс Афелія зрозуміла, що ніхто з присутніх на кухні нову мешканку дому не купатиме, тож заходилася робити це сама, попросивши допомоги у незадоволеної з цього приводу Джейн.

Ми не будемо детально описувати, як виглядала дівчинка. Виявляється, якщо за дитиною не слідкувати, вона може бути вкрай занехаяною. Важко описати словами, наскільки брудною була Топсі. Але міс Афелія була жінкою рішучою, із твердим характером, тож вона власноручно узялася до процедури умивання малої бруднулі. Видно було, наскільки неприємно їй це робити, але вона мусила, хоч і відчувала огиду. Коли ж вона побачила на плечах і на спині дівчинки рубці — незгладимі сліди варварської виховної системи,— серце її затремтіло з жалю.

— Ось, помилуйтеся! — холодно кинула Джейн.— Мабуть, заслужила. Ох ми з нею і наплачемося. Очі б мої не бачили цієї малявки! Навіщо господар її купив?

Нарешті умивання було завершено. Топсі одягнули у нормальне плаття і коротко обстригли їй волосся. Міс Афелія задоволено сказала, що «тепер це чортеня хоч трішечки схоже на християнську дитину». А подумки вона вже планувала, як виховуватиме Топсі й наставлятиме її на шлях істинний. Сівши навпроти дівчинки, міс Афелія розпочала допит:

— Скільки тобі років, Топсі?

— Не знаю, міс,— відповіла чорнушка, зблиснувши зубами.

— Як це, не знаєш? Невже тобі ніхто цього не говорив? А хто була твоя мама?

— У мене матері не було,— відповіла дівчинка, все ще усміхаючись.

— Не було? Цього не може бути. У кожного є мати... Де ти народилася?

— Ніде, я взагалі не народжувалася,— Топсі вперто продовжувала на всі запитання відповідати заперечно.

Від такої поведінки будь-яка інша жінка впала б у депресію, але не міс Афелія. Вона, маючи міцні нерви, вроджену серйозність та здоровий глузд, не опустила рук і розпочала свій перший урок.

— Не можна так відповідати, дитино,— суворо сказала вона.— Я з тобою не жартую. Відповідай, де ти народилася і хто були твої батьки?

— Я ніде не народилася,— співала своєї пісеньки Топсі.— Матері не було, батька теж... Нікого не було.

Я жила у работорговця з іншими дітьми. А тігонька С'ю нами опікувалася.

Видно було, що дівчинка говорить щиро, а Джейн прояснила міс Афелії ситуацію:

— Хіба ви не знаєте, міс? Работорговці скуповують їх за гроші ще немовлятами, а коли вони підрастають, перепродують на базарі.

— А довго ти жила у своїх попередніх господарів?

— Не знаю, міс.

— Ну рік чи більше?

— Не знаю, міс.

— Та що ви її розпитуєте, міс Феллі! Негренята ніколи нічого не знають,— сказала Джейн,— Ні котра година, ні який зараз рік, ні навіть скільки їм виповнилося.

— Топсі, а ти щось чула про Бога?

Дівчинка відповіла розгубленим мовчанням і посмішкою, яка допомагала їй у багатьох ситуаціях.

— Ти знаєш, хто тебе створив?

— Ніхто мене не творив,— фиркнувши, відповіла Топсі. Мабуть, слова міс Афелії видалися їй смішними, бо вона примружила очі й весело повторила: — Ніхто мене не творив. Я сама собі виросла.

Міс Афелія мудро вирішила відкласти розмову про Бога на потім, а тепер змінила тему на більш прагматичну:

— А шити ти умієш?

— Ні, міс.

— А що ж ти умієш? Що ти робила у своїх господарів?

— Носила воду, мила посуд, чистила ножі, прислуговувала гостям.

— А господарі твої були добрі?

— Та нічого, нормальні,— збрехала дівчинка, лукаво зиркнувши на міс Афелію.

Міс Афелія підвелася, бо не бачила змісту у продовженні цієї розмови. Сен-Клер стояв позаду неї, спершись на спинку крісла.

— Як ви вже зрозуміли, люба кузино, ґрунт незайманий, тож ви маєте, де розгулятися.

Усі погляди на життя міс Афелії і відповідні їм виховні методи були непорушні і перебували у повній залежності від звичаїв Нової Англії, щоправда, сторічної давності, і тепер вони збереглися лише у найвіддаленіших закутках, де досі не прокладено залізниць. Коротко їх можна висловити так: перш за все вбийте дітям у голови, що потрібно слухатися старших; примушуйте їх зазубрювати молитви, а також вчіть рукоділля та грамоти. Кожне брехливе слово карається різками. І хоча нові педагогічні віяння вважають такі методи виховання застарілими, навряд чи хтось заперечуватиме той факт, що наші бабусі виховували напрочуд порядних жінок і чоловіків, на відміну від теперішніх. Ось і міс Афелія, не знаючи інших методів, взялася за виховання довіреної їй язичниці за допомогою тих, якими «робили з неї людину» її батьки.

Було вирішено, що нова негритянка перебуватиме у повному розпорядженні міс Афелії, оскільки у кухні її прийняли непривітно. Міс Афелія обмежила сферу її діяльності своєю кімнатою. Досі вона сама застеляла своє ліжко, власноручно підмігала підлогу, категорично відмовляючись від послуг покоївки. А тепер вона пішла на таку жертву і віддала свою кімнату як навчальний посібник для Топсі. Проклятий той день! Якщо вам доводилося змінювати свої звички, які були вашою першою, а не другою натурою, якщо ви пережили що-небудь подібне, то зрозумієте розмах жертвності міс Афелії.

Наступного ранку вона привела дівчинку до своїх володінь і почала відкривати їй секрети абсолютно нових обов'язків.

І ось Топсі, вимита до блиску, без своїх улюблених кісок, у чистому платтячку і густо накрохмаленому фартушку стоїть перед міс Афелією, мов на похороні — з урочисто-печальним виразом обличчя і чемно вислуховує її настанови.

— Дивися, Топсі, зараз я навчу тебе застеляти постіль. Я люблю, щоб вона була постелена акуратно. Будь ласка, постарайся запам'ятати, як це робиться.

— Добре, міс,— сказала Топсі і, важко зігнувшись, втупила у міс Афелію скорботний погляд.

— Бачиш, оце рубець, оце лицьовий бік простирали, а це — виворітний. Запам'ятаєш?

— Запам'ятаю, міс,— сказала Топсі й знову зігнула.

— Добре! Простирadlo потрібно застеляти поверх валика для подушки — ось так, і обов'язково підгинати під матрац, але рівно, щоб ніде не було ані складочки. Дивися, як я роблю.

— Дивлюся, міс — відповіла Топсі, уважно спостерігаючи за кожним рухом своєї наставниці.

— А підодіяльник будеш стелити вузьким рубцем до ніг і також підігнеш з цього кінця,— продовжувала міс Афелія.— Бачиш?

— Бачу, міс,— відповіла Топсі.

Міс Афелія, захоплена поясненням, не бачила, що відбувається у неї за спиною. А мала учениця у цей час стягнула зі столу пару рукавиць та атласну стрічку, непомітно запхала все це в рукав і смиренно склала ручки.

— Ну, Топсі, а тепер сама спробуй постелити,— сказала міс Афелія і зняла з ліжка усе, залишивши голий матрац, а тоді сіла у крісло.

Топсі з серйозним виглядом виконала усе, що від неї вимагалось — постелила простирадло, підодіяльник, розгладила усі складочки. Вона робила усе так зосереджено і проворно, що наставниця залишилася цілком задоволеною успіхами своєї учениці. І усе

б нічого, та з рукава дівчинки зрадливо висунувся кінчик стрічки. Міс Афелія це помітила і напала на маленьку злодійку:

— Це що таке? Ах ти огидне дівчисько! Стрічку поцупила!

Міс Афелія витягнула стрічку з рукава, але Топсі, й оком не моргнувши, здивовано в неї втупилася.

— Та це ж ваша стрічка, міс! І як це вона опинилася у мене в рукаві?

— Топсі, не смій брехати! Ти її, безсовісна, вкрала!

— Та ви що, міс, я цю стрічку щойно побачила!

— Топсі,— сказала міс Афелія строго,— хіба ти не знаєш, що брехня — це гріх?

— Я ніколи не брешу, міс Феллі! — гордо заперечила Топсі.— Я кажу вам чисту правду.

— Дивись мені, Топсі, ти напрошуєшся на порцію різок!

— Бийте мене хоч з ранку до вечора, я все одно нічого іншого сказати не зможу! — і дівчинка зарюмсала.— Бачити не бачила я вашої стрічки. Звідки мені знати, як вона потрапила до мене у рукав? Міс Феллі, мабуть, ви її на ліжку забули, вона заплуталася між постіллю, а звідти...

Міс Афелію настільки обурила ця нахабна брехня, що вона схопила Топсі за плечі й почала трусити, як грушу.

З другого рукава випали рукавиці.

— Ага! — переможно вигукнула міс Афелія.— Будеш і далі відбріхуватися?

Топсі мусила зізналася, що рукавиці поцупила таки вона, але крадіжку стрічки вперто не визнавала.

— Послухай, дитино,— запропонувала міс Афелія Топсі,— якщо ти у всьому зізнаєшся, тебе не битимуть.

Ясна річ, Топсі зізналася в обох крадіжках і запевнила свою господиню, що вона щиро кається.

— Ну гаразд! Тепер скажи: ти, мабуть, ще щось украла? Адже вчора я дозволила тобі гуляти по всьому дому. Признавайся: так чи ні? Не бійся, я тебе не буду бити.

— Ох, міс Феллі! Я украла у міс Єви червоні коралі, її улюблені!

— Яка погана дівчинка! Що ще?

— Ще Розині сережки, оті червоні.

— Негайно принеси усе сюди!

— Ох, міс Феллі, я не можу...

— Що тобі заважає? — аж затрусилася від гніву міс Афелія.

— Я їх спалила.

— Спалила? Ти знову брешеш! негайно принеси їх сюди, або тебе буде покарано!

Топсі плакала, стогнала і божилася, що не може принести ні сережок, ні коралів.

— Спалила я їх, спалила! — запевняла вона.

— Навіщо ж ти це зробила? — запитала міс Афелія.

— Я погана, дуже погана! Просто не можу стриматися...

Цієї миті до кімнати забігла Єва. На шиї у неї було червоне коралове намисто.

— Єво! Де ти взяла коралі? — здивовано вигукнула міс Афелія.

— Як «де»? Я в них з учорашнього дня ходжу, уявляєте, забула зняти на ніч, так і спала в них, а помітила тільки зранку.

Все це збило з пантелику міс Афелію, а ще більше заплутало те, що, як на замовлення, до кімнати увійшла Роза, несучи на голові повний кошик випрасуваної білизни і погойдуючи червоними сережками.

— Я просто не знаю, що робити з цією нестерпною дитиною! — у відчаї вигукнула міс Афелія. — Топсі, навіщо ти постійно брешеш?!

— Ви ж мені сказали, щоб я зізнавалася, я мені більше не було в чому! — пояснила Топсі, потираючи кулачком очі.

— Я ж не мала на увазі, щоб ти на себе наговорювала! — крикнула міс Афелія. — Це та ж сама брехня!

— Оце так! Невже брехня, міс? — здивувалася Топсі.

— Від такої, як вона, вам доведеться довгенько правди чекати. Якби я була її господинею, побила б так, що живого місця на ній не лишилося б!

— Ану припини, Розо! — прикрикнула Єва, яка іноді вміла говорити командним тоном. — Замовкни, я не хочу такого навіть чути!

— Міс Єво, ви така добра, що навіть не знаєте, як правильно поводитися з неграми! Бити їх треба, і не слухати, чи дихають...

— Розо, не смій більше ніколи так говорити! — вигукнула Єва, розпашіла від хвилювання.

Роза постаралася покращити своє становище.

— Одразу видно, що у міс Єви в жилах тече батьківська кров. Ніби не її чую, а містера Сен-Клера, — сказала вона й пішла геть, від гріха подалі.

Єва не зводила з Топсі очей.

Одна навпроти одної стояли дві дитини — представниці двох полярних прошарків суспільства. Благородна блондинка із одухотвореним поглядом синіх очей і абсолютна її протилежність — чорнушка, хитра розумака і холопська пройда. Вони належали до різних рас. Єва — до англосаксонської, з віковою культурою, звиклої панувати й наказувати,

славної своїм високим фізичним і моральним рівнем. Топсі — до африканської, яка знала лише вікове гноблення, покірність, каторжну працю і пороки.

Мабуть, саме про це, але по-своєму, по-дитячому, думала Єва на інстинктивному рівні розуміння прірви, яка пролягла між ними. Благородну душу цієї янгольської дівчинки непокоїли якісь неясні пориви, які передати словами вона не могла. Коли міс Афелія почала докоряти «цьому капосному дівчиську», Єва знітилася і все ж лагідно заговорила до злочинниці:

— Топсі, бідолашечко! Нащо ти крадеш? Тепер у тебе буде все, що потрібно. Я і так подарую тобі будь-яку річ, лиш не кради більше!

Це були перші добрі, щирі слова, які Топсі почула за все своє свідоме життя. Лагідний Євин голос розчулив серце маленької дикунки, і у її круглих чорних оченятах зблиснули несміливі, непрохані сльозинки. Але вона швидко їх перемогла і, фиркнувши, усміхнулася на весь рот. Та це їй зрозуміло: вухо, яке звикло тільки до лайки і докорів, не одразу здатне повірити саме собі, коли чує ласку. Євині слова видалися Топсі незрозумілими й смішними. Вона їм не повірила.

Ну і що мала міс Афелія робити з Топсі? Наставниця опинилася у глухому куті. Її методи тут не спрацьовували. Вона вирішила виробити нову тактику виховання дівчинки. Щоб виграти час, посадила її у комору під замок, щиро вірячи, що це змусить Топсі схаменутися.

— Просто не знаю, що робити з цим дівчиськом,— зізналася вона Сен-Клерові.— Без різок із нею не впоратися!

— Я не проти. Бийте її, скільки вам завгодно.

— У кожному домі, де ростуть діти, мають бути різки,— розвивала тему міс Афелія.— Щось я не чула, щоб когось виховували без них.

— Правильно,— погодився Сен-Клер і попередив: — Тільки ваші покарання мають бути вельми жорстокішими, бо її ж били постійно: кочергою, лопатою, камінними щипцями... і ніщо їй не змінило. Ваші різки їй будуть, мов пестоші рідної мами.

— Що ж тоді робити?

— Це дуже серйозна проблема,— відповів Сен-Клер.— І мені здається, що ви краще за будь-кого знаєте, як її розв'язати.

— Я навіть не знаю, з якого боку до неї підійти! Вперше бачу таке дитя.

— Ну, такі діти у нас не рідкість. А виростають із них такі ж дорослі... Ну, залишається тільки одне — бити їх і жити собі спокійно, поки вони не насміляться знову накапостити.

— Не уявляю собі... — сказала міс Афелія.

— І я теж. Чому трапляються випадки наджорстокого ставлення до рабів, про які в газетах інколи таки пишуть,— як-от, наприклад, історія Прю. Зазвичай це пояснюється тим, що поступово черствіють і озлоблюються обидві сторони: господар стає жорстокішим, бо йому стає дедалі важче впливати на слугу, виникає потреба збільшувати дозу покарань. Це я зрозумів зі своїх перших днів у ролі плантатора. Я не зміг так, попускав їм провини, і як результат — мої раби уподібнилися до розбещених дітей. Але для мене це було краще, аніж знелюднити. Ви часто говорили про нашу відповідальність за виховання негрів, кузино, от я і дав вам шанс хоча б спробувати виховати одну негритянську дитину, одну з тисяч інших, які живуть серед нас.

— Таких дітей породжує рабовласницький устрій,— сказала міс Афелія.

— Згоден із вами. Але ця проблема має місце і якимось її треба вирішувати!

— Гаразд. Я виконаю свій обов'язок і не шкодуватиму для цього сил.

І міс Афелія серйозно узялася за виховання Топсі. Вона призначила години для занять із навчання її грамоті й шиттю.

Перше давалося Топсі напрочуд легко. Вона швидко вивчила усі лігери і незабаром вже могла читати простенькі книжечки. Але рукоділля для вертлявої, як мавпочка, Топсі зовсім не підходило. Сидяча робота була не для неї. Вона ламала голки, непомітно викидала їх за вікно, запихала в щілини; вона заплутувала, рвала та бруднила нитки, закидала катушки у найдальші кутки, коли міс Афелія не бачила. Все це вона робила так швидко та спритно, що їй би позаздрив не один фокусник. При цьому її обличчя було спокійним і зосередженим. Міс Афелія розуміла, що всі ці неприємності не випадкові, та впіймати Топсі на гарячому не могла.

Скоро вихованка міс Афелії стала у домі помітною персоною. Її клоунський талант був невичерпний. Вона танцювала, співала, кривлялася і була прекрасним звуконаслідувачем. Усі діти, а надто Єва, яку ця дівчинка заворожувала, як заворожує голубку змія своєю лискучою шкірою, бігали за Топсі, коли у неї був вільний від занять час, і просто зазирали їй до рота. Вона була їхньою зіркою. Міс Афелії дуже не подобалося, що Єва стільки часу проводить із нею, і вона багато разів говорила про це Сен-Клерові.

— Дурниці! — щоразу відповідав Сен-Клер.— Не турбуйтеся за Єву. Дружба з Топсі піде їй лише на користь.

— Але ж Топсі така зіпсута! Ви не боїтеся, що Єва навчиться у неї чогось поганого?

— Топсі може зіпсувати кого-завгодно, тільки не Єву. До моєї доні погане не липне.

— Звідки така впевненість? Діти є діти. Я б нізащо не дозволила своїм дітям гратися з такою, як вона.

— Не хвилюйтеся за нашу дівчинку, кузино. Нехай бавиться з ким хоче. Вона б уже давно заразилася всілякими дурницями, та у неї, мабуть, хороший імунітет, і поганий вплив, слава Богу, не проявляється.

Спершу слуги вищого рангу недооцінювали Топсі й ставилися до неї зверхньо. Та вона змусила їх поважати себе. Скоро накреслилася цікава тенденція: у того, хто ображав Топсі, починали відбуватися якісь неприємності. Кривдники то губили улюблену біжутерію, то їхній одяг знаходили у такому вигляді, що більше одягнути його було неможливо, то у них під ногами зненацька опинялося відро з окропом, то на голову звідкись зверху лилися помії... Розслідування цих справ закривалися за давністю, а винуватця так ніхто і не знаходив. Підозрювану Топсі щоразу викликали на домашній суд, але вона з гідністю витримувала допити і жодного разу себе не виказала. У неї напоготові завжди було беззаперечне алібі. Усі знали, що це Топсі капостить, та оскільки доказів не було, то закони справедливості не дозволяли міс Афелії карати дівчинку.

Усі ці «нешасні випадки» траплялися саме тоді, коли кривдники Топсі потрапляли в немилість господині, а це бувало досить-таки часто. Тоді розраховувати на її заступництво вони не могли. Так Топсі переконала усіх, що їй краще не чіпати. Вона свого таки досягла — її почали обходити десятою дорогою.

Робота у руках цієї дівчинки горіла. Усе, чому її вчили, вона зятяплювала миттєво, якщо тільки це не була якась нудна робота. Після декількох уроків Топсі так майстерно прибирала кімнату міс Афелії, що навіть ця вимоглива леді не мала до чого причепитися. При бажанні (щоправда, воно у Топсі виникало нечасто) вона могла швидко та вправно застелити постіль покривалом, збити подушки, витерти пилюку з меблів — коротше кажучи, просто ідеально прибрати кімнату. Міс Афелія, поспостерігавши декілька днів за вихованкою, переконувалася, що все гаразд, і переставала контролювати процес прибирання. І тоді у кімнаті починалося щось неймовірне. Замість того, щоб застелити постіль, Топсі заривалася своєю кучерявою головою у подушки, попередньо знявши з них наволочки. Вилазила вона звідти уся в пір'ї, залазила на перила ліжка і звішувалася із них униз головою, розмахувала простиралами, одягала валик у нічну сорочку своєї господині й розігрувала з ним вистави, кривляючись у дзеркало й насвистуючи, — «піднімала Содом із руїн», як про це висловлювалася міс Афелія.

Одного разу міс Афелія залишила незамкненим комод, хоча забудькуватість їй була невласлива — зазвичай вона пам'ятала усе. Та з ким не буває... Повернувшись до своєї кімнати, вона побачила Топсі, яка кривлялася перед дзеркалом, накрутивши собі на голову червону шовкову шаль.

— Топсі! — відчайдушно вигукнула міс Афелія. — Чому ти так погано поводишся? Це ж дуже дорога річ!

— Мабуть, тому, міс Феллі, що я зіпсує дівчисько.

— І що я маю з тобою робити, Топсі?

— Набити, звичайно! Попередня господиня мене била постійно. Я їй працювати можу, тільки коли мене покарають.

— Але мені зовсім не хочеться тебе бити, Топсі. Ти ж і без цього прекрасно можеш працювати. Ну скажи, чому ти уникаєш роботи?

— Ох, міс, я ж звикла до шмагань. Я без різки пальцем не поворушу, не те щоб працювати!

І Топсі таки напросилася: міс Афелія відшмагала її, та тільки марно... Топсі кричала, стогнала, благала її помилувати, а вже через півгодини розсілася на балконних перилах, збрала довкола себе діглахів, які з захопленням дивилися на неї, і виступала:

— Хіба це шмагання? Та міс Феллі їй комара вбити не зможе! От мій старий господар шмагав, як і годиться, просто клаптями шкіру з мене здирав!

Топсі повсякчас вихвалялася своїми витівками та страшними покараннями, які мужньо терпіла через свої гріхи. Мабуть, знедоленій дитині здавалося, що це додає їй поважності.

— Негри, негри! — говорила вона дітям, які зібралися послухати «проповідь маленької грішниці». — Усі ви грішники! Так, так! Усі до одного. І білі також. Так стверджує міс Феллі. Та куди їм до негрів! А найбільша серед вас грішниця — я! — гордо заявляла Топсі й продовжувала: — Вам до мене не дорівнятися. Я така паскуда, що мене виправити не вдасться нікому. Як тільки мене не лаяла попередня господиня! Та гіршої за мене у всьому білому світі не знайти, — з цими словами Топсі беркицьнулася через голову і спритно вилізла угору по перилах, де потім поправила «зачіску» і платтячко.

Щонеділі міс Афелія навчала Топсі катехізису. Пам'ять у дівчинки була просто феноменальна: вона запам'ятовувала одразу цілі фрази, чим викликала захоплення своєї господині.

— Навіщо ви змушуєте її зазубрювати катехісис? — дивувався Сен-Клер.

— Їй це буде корисно. Діти повинні вчити катехісис, — відповіла міс Афелія.

— Навіть якщо вони не розуміють значення жоднісінького слова?

— Спочатку не розуміють, а потім, дорослішаючи, починають розуміти.

— Я їй досі ще не все розумію, — зізнався Сен-Клер, — хоча ви свого часу змарнували не одну годину на навчання мене цим премудростям.

— Ви були такою розумною дитиною, Огюстене. Я покладала на вас великі надії, — сказала міс Афелія із сумом.

— А тепер зрозуміли, що усе марно? — запитав Сен-Клер.

— Якби ви залишалися таким, яким були у дитинстві, Огюстене!

— Згоден, кузино, це було б непогано, — погодився Сен-Клер. — Ну, якщо хочете, продовжуйте навчати Топсі, може, з неї вийде краща учениця, ніж з мене учень.

Топсі під час цієї розмови господарів стояла, наче статуетка, смиренно склавши руки на грудях. Міс Афелія подала їй знак, і вона почала:

«Пращури наші, порушивши Господню волю, забули, яке місце призначив їм Бог».

Топсі зблиснула очима: у них застигло питання.

— Чому ти замовкла, Топсі?

— Міс Феллі, а де це місце, яке їм Бог призначив? У Кентуккі?

— Яке місце? — не зрозуміла запитання міс Афелія.

— Ну, яке вони забули. Я чула, як господар говорив, що ми всі з одного місця — із Кентуккі.

Сен-Клер розсміявся.

— Ви б їй хоч трохи пояснювали, бо вона сама до такого додумається... Наприклад, що йдеться про еміграцію.

— Досить уже жартувати, Огюстене! — прикрикнула на кузена міс Афелія. — Якщо ви не припините, я нічого не зможу з нею зробити.

— Більше не заважатиму вам, слово честі. — І Сен-Клер пішов із газетою до вігальні, де очікував, коли Топсі закінчить декламувати.

Ці уроки проходили досить успішно, якщо не брати до уваги випадків, коли Топсі свідомо перекручувала якусь важливу фразу і вперто не хотіла виправлятися. Ці зумисні помилки веселили Сен-Клера, коли йому ставало нудно, він кликав Топсі й просив її повторювати найсмішніші фрази, незважаючи на категоричну заборону міс Афелії.

— Усі мої старання зйдуть нанівець, якщо ви, Огюстене, не припините так поводитися! — повторювала вона.

— Маєте рацію, більше не буду. Але ж так смішно слухати, коли це мавпеня перекручує незрозумілі, довгі слова на свій лад!

— Ви ще більше заплутуєте її, хоча самі ж хотіли, щоб я її виховала як слід! А вона ж старається.

— О кузино, ви праві! Залишається лише одне: сказати про себе так само, як Топсі: «Я безнадійно зіпсутий!» — і Сен-Клер дзвінко засміявся.

Виховання Топсі тривало близько двох років. Міс Афелія не знала з нею спокою і вже навіть трохи звикла до цих мук, як звикають до хронічних, але не смертельних болячок.

Щодо Сен-Клера, то Топсі для нього була кимсь на кшталт дресированого песика чи балакучого папуги. Коли міс Афелія гнівалася на дівчинку за її витівки, Топсі ховалася за Сен-Клеровим стільцем, і він завжди витягав її з халепи. Господар інколи давав їй дрібні гроші, і вона купувала горіхи та льодяники, які одразу ж роздавала усім діпляхам Сен-Клерового дому. У неї було багато вад, але ніхто не міг закинути Топсі, що вона скупа. Дівча мало добре серце, а непослух був лише способом самозахисту.

Ми зробили Топсі дійовою особою нашої розповіді, а тепер вона ненадовго прощається з вами, читачу. Ви ще не раз зустрінетеся із нею на сторінках цієї книги.

Розділ XXI. У Кентуккі

Читачі, мабуть, не відмовляться зазирнути разом із нами у колишню Томову хатинку й дізнатися, як там поживають його найрідніші люди, з якими його так давно розлучили. Хоча він давно вже там не жив, усі продовжували називати помешкання Хлої та її дітей «хатинкою дядечка Тома». Ні, його не забули — усі негри маєтку Шелбі сумували за Томом.

Хоч літній день і наближався до вечора, двері та вікна вігальні у панському домі були відчинені навстіж.

Містер Шелбі сидів у великій залі, яка простягалася уздовж довгої сторони будинку, поряд із вігальною, і з якої можна було вийти на ганок із двох дверей. Він відкинувся на спинку одного крісла, а ноги склав на інше, насолоджуючись післяобідньою сигарою. Місіс Шелбі сиділа біля прочинених дверей із вишиванням у руках. Вона зосереджено щось обдумувала і, вочевидь, чекала слушного моменту, щоб поділитися думками із чоловіком.

— Ви чули, що Хлоя отримала листа від Тома? — заговорила нарешті вона.

— Он як? Значить, у нього там є друзі. Як йому живеться? Що він пише?

— Судячи з листа, він потрапив до дуже хороших господарів. До нього прекрасно ставляться і роботу призначають нескладну.

— От і чудово, я радий за нього... Справді, щиро радий, — сказав містер Шелбі. — Наш Том так приживеться на Півдні, що й повертатися до нас не захоче.

— Аж ніяк! Він з цього приводу переживає і питається, чи скоро його буде викуплено.

— На це питання отак одразу й не відповіси. Борги — річ підступна: одного разу вгрузнувши, можна ніколи з цієї халепи й не виплутатися. Іноді здається, що мене засмоктує трясовина. Сьогодні позичаєш в одного, щоб розрахуватися з іншим, завтра — ще у когось, щоб віддати борг першому... у боргах, як в шовках. Не встигнеш полегшено зігхнути, як надходить термін сплачувати за векселями, рахунками, і все це навалюються на тебе просто зусібч.

— Мені здається, що ця проблема вирішується одним махом. Ми можемо продати коней або одну із наших ферм, щоб покінчити з боргами.

— Ви, Емілі, кажете дурниці! Дружина ви прекрасна, іншої такої не знайдеш у всьому Кентуккі, але в справах ви не тямите нічого — як і всі жінки.

— Може, так і є,— сказала місіс Шелбі.— Але чому б вам не поділитися своїми турботами зі мною? Дайте мені хоча б список своїх кредиторів та боржників, і я зроблю усе можливе, щоб звести кінці з кінцями.

— Емілі, досить мене мучити! Я сам не можу знайти корінь своїх проблем і уявлення не маю, як усе владнати, а ви говорите про такі серйозні речі так просто, ніби це Хлоїні пироги, які вона підрівнює та підщипує з усіх боків. Ні, не для жіночого розуму ці справи! — містер Шелбі аж голос підвищив, вважаючи це найзручнішим та найпереконливішим способом закрити дружині рота.

Вона замовкла, тамуючи зітхання. Відверто кажучи, характер у неї був куди твердіший, ніж у чоловіка. Дарма містер Шелбі не хотів радитися із дружиною щодо своїх справ, бо вона чудово могла б впоратися із ними, оскільки була наділена практичним розумом.

Місіс Шелбі усією душею прагнула виконати дану Томові та тігоньці Хлої обіцянку, і те, що справа затягується на невизначений час, дуже її засмутило.

— Невже ми не зможемо зібрати необхідної суми? — повернулася вона до теми про Томів викуп.— Бідолашна тігонька Хлоя так на це сподівається...

— Мені дуже шкода, що я змусив їх даремно сподіватися. Тепер було б чесно і розумно сказати тігоньці Хлої, щоб вона не чекала марно на Томове повернення. Нехай звикає до думки, що уже нічого не змінити. Скоро він знайде собі іншу жінку, та й Хлої варто подумати про іншого...

— Містере Шелбі! Я вчила наших негрів, що їхній шлюб священний, як і наш із вами! Із яким обличчям я мала б тепер радити таке Хлої?!

— Тоді, Емілі, мушу зізнатися: мені прикро, що ви втовкмачуєте слугам у голови те, що їх не стосується.

— Ці моральні цінності проповідує Біблія, містере Шелбі!

— Я не хочу сперечатися щодо ваших релігійних переконань, Емілі, але мені здається, що вони зовсім непридатні для тих, хто перебуває у такому становищі, як негри-раби.

— Це правда,— сказала місіс Шелбі,— саме тому я й ненавиджу рабовласництво. Друже мій, ну хіба можна відмахуватися від обіцянок, які ми даємо цим беззахисним істотам? Якщо не можна здобути грошей іншим шляхом, я даватиму уроки музики. Моїх заробітків на викуп має вистачити.

— І ви погодитеся на таке приниження? Я цього не дозволю.

— Приниження? Знаєте, що для мене буде значно принизливіше? Коли люди перестануть вірити моєму слову!

— Я знаю ваше прагнення до героїзму і нездійснених мрій,— сказав містер Шелбі,— Та перш ніж зробити такий альтруїстичний крок, раджу вам як слід усе обдумати, Емілі... Їхню розмову перервала тігонька Хлоя, з'явившись на порозі зали.

— Перепрошую, місіс, будьте ласкаві... — почала вона.

— Чого тобі, Хлоє? — запитала господиня, підводячись із крісла.

— Чи не вийдете ви на гаток подивитися на птицю?

Хлоя чомусь уперто називала ганок «гатком», незважаючи на неодноразові виправлення її усіма домочадцями.

— Яка різниця? — гнівалася вона і знову повторювала ту саму помилку.

Місіс Шелбі вийшла на ганок і усміхнулася до Хлої, яка зосереджено розглядала зарізаних курчат і качок, розкладених рядком на землі.

— Я оце думаю, що непогано було б приготувати із курчат паштет.

— Та мені якось байдуже, тігонько Хлоє. Роби, як знаєш.

Хлоя, стоячи на місці, розгублено крутила на долоні курча. Її думки, вочевидь, були зайняті чимось іншим. Нарешті вона, наважившись, розсміялася коротким переривчастим смішком, який у негрів завжди передує якійсь сумнівній пропозиції, і мовила:

— Господи, місіс! Нащо ви ото з господарем сушите собі голови, де взяти гроші? Вони і так уже просто у вас в руках! — і Хлоя знову захихотіла.

— Що ти маєш на увазі? Я не розумію... — сказала місіс Шелбі, не сумніваючись ні на мить, що Хлоя чула її розмову з чоловіком від першого до останнього слівця.

— Подумайте самі, місіс! — підсміюючись, говорила тігонька Хлоя.— Інші пани посилають своїх негрів на заробітки і отримують з цього чималий прибуток. Кому потрібно тримати вдома таку ораву? Нас усіх прогодувати — це ж ого-го!

— І що ти, Хлоє, пропонуєш?

— Нічого не пропоную, місіс. А ось Сем каже, буцімто у Луїсвіллі є один... бандитер, чи як там його... і йому начебто потрібна хороша помічниця — пироги пекти. Обіцяє щотижневий заробіток — чотири долари.

— Ну то й що?

— Ото я собі й думаю: може, саме час вам випробувати Саллі по-справжньому? Я ж недаремно з нею стільки років панькалася. Дечому навчила... Якщо місіс відпустить мене на заробітки, у вас зайві гроші й з'являться... я зі своїм печивом та пиріжками ні перед ким не осоромлюся, будь-який бандитер буде задоволений.

— Кондитер, Хлоє.

— Ну кондитер! Ніяк я цього слова запам'ятати не можу.

— А як же діти? Невже покинеш їх?

— Господи, місіс! Хлопчики ж уже величенькі, працюватимуть, вони спритні. А доня у мене без причини не вередує, з нею буде небагато клопотів. Її Саллі візьме до себе.

— Луїсвілл — неблизький світ.

— Та хіба ж цим мене злякаєш? Це ж вниз за течією річки? Може, і мій старий десь у тих місцях... — Хлоя благально подивилася на місіс Шелбі.

— Ні, Хлоє, він на декілька сот миль далі...

У Хлої аж обличчя витягнулося.

— Та нічого. Все ж ближче до нього, ніж отут...

— Вмовила ти мене, тігонько Хлоє, відпущу тебе. Обіцяю, твої заробітки до останнього цента підуть на викуп Тома.

Тігонька Хлоя аж засяяла від почутого, її темне обличчя освітила невимовна радість і вдячність.

— Господи, місіс! Яка ж ви добра! Я вже все обдумала. Мені ж нічого не потрібно — ні одягу, ні взуття. Я усе до цента збережу. А скільки у році тижнів, місіс?

— П'ятдесят два,— відповіла місіс Шелбі.

— Ого! І за кожен тиждень по чотири долари! Скільки ж це виходить?

— Двісті вісімдесят доларів.

— Нічого собі! — радісно і здивовано вигукнула Хлоя. — А скільки часу мені треба буде працювати, щоб назбирати всю суму?

— Від чотирьох до п'яти років. Але тобі не доведеться відпрацьовувати усю суму: я своїх грошей додаю.

— Не годиться, щоб місіс давала уроки. Це неприпустимо. Господар правий, не для вас це!

— Не хвилюйся, Хлоє, честі нашої сім'ї я не заплямую,— промовила місіс Шелбі, усміхаючись. — А коли ти плануєш від'їжджати?

— Та я нічого ще не планую. Щоправда, Сем везе стригунців до Луїсвілла на продаж, може і мене прихопити. Деякі речі у мене зібрані... Якщо місіс скаже, я можу виїхати завтра вранці з Семом. От тільки мені перепустка потрібна і рекомендаційний лист бажано.

— Добре, тігонько Хлоє... Якщо містер Шелбі не заперечуватиме, все буде готове до завтрашнього ранку. Та спершу потрібно узгодити з ним.

Місіс Шелбі пішла через ганок у дім, а Хлоя, щаслива і схвильована, помчала до себе у хатинку збиратися в дорогу.

— Містере Джордж, а ви нічого й не знаєте? Я їду до Луїсвілла! — оголосила вона Джорджу Шелбі, коли той побачив її за перебиранням дитячого одягу.— Треба усе передивитися, впорядкувати. Таки так, містере Джордж, їду... я буду отримувати по чотири долари щотижня, а місіс збиратиме ці гроші на викуп мого старого.

— Оце здорово! — вигукнув Джордж.— Коли ж ти, тігонько Хлоє, їдеш?

— Завтра вранці, разом із Семом. А ви, містере Джордж, сіли б та й написали дядечку Тому про наші новини.

— Буде зроблено! — радісно вигукнув Джордж.— Ото втішиться дядько Том, коли отримає від нас звісточку! Я лише збігаю додому по папір та чорнило. Тігонько Хлоє, а про стригунців теж треба писати, як ви гадаєте?

— Звісно, треба, містере Джордж. Біжіть уже, а я поки приготую чогось перекусити — курятину, може... Коли ще вам випаде нагода вечеряти у старенької тігоньки Хлої!

Розділ XXII. «Трава засихає і в'яне цвіт»

Життя людське минає непомітно. Отак непомітно день за днем спливали два роки життя нашого друга Тома. Живучи далеко від усього, що було миле його серцю, він усією душею тягнувся до своїх близьких, але відчай ніколи не перемагав його, бо він мав непохитну віру. Озираючись назад, знедолені люди сприймають прожиті роки сповненими горя та тяжких випробувань, однак сильніші з нас обов'язково помічають, що завжди було щось, що не давало здатися у полон безнадії та опустити руки. І хоча повноцінного щастя не було, зате завжди був сенс, що допомагав у житті.

Сидячи у своєму «кабінеті», Том читав про людину, яка «навчилася вдовольнятися тим, що у неї є». Такий життєвий принцип здавався йому розумним і правильним, бо відповідав глибокому змістові духовного спокою, який він черпав із читання Біблії.

У новому Томовому житті був один надзвичайний день: він отримав відповідь на свого листа! Вісточка була написана почерком Джорджа Шелбі, літери були такі великі та так чітко виведені, що «лист можна було прочитати з другого кінця кімнати». Лист повідомляв важливі домашні новини, про які читач вже знає з попереднього розділу. Найцікавіше Томові було читати про своїх рідних. З листа він дізнався, що Хлоя найнялася у кондитерську в Луїсвіллі і що за свою майстерність вона отримуватиме чималі гроші, які всі до єдиного цента відкладатимуться на Томів викуп. Том аж просльозився, читаючи, що Моз і Піг вже майже самостійні, а маленька «господарюватиме» у панських покоях, і що її догляд взяли на себе самі господарі й Саллі.

Джордж не забув написати і про їхню хатинку: без тігоньки Хлої вона стоятиме зачинена — чекатиме своїх домочадців, але щойно Том повернеться додому, її відремонтують і прикрасять.

Під кінець листа юний Шелбі перерахував з великої літери всі навчальні дисципліни, які вивчає у школі, назву кожного з них прикрасивши всілякими викрутасами. Далі він написав клички чотирьох жеребців, які появилися у їхній конюшні за час Томової відсутності. А ще Джордж повідомив, що батьки його здорові.

Це був звичайнісінький, не надто чуттєвий лист, що нічим особливим не вирізнявся. Але для Тома він був взірцем, епістолярним шедевром. Том носився із ним, як з писаною торбою і цілком серйозно радився з Євою, чи не оправити його в рамочку і не прибити на стінку. Так вони були б і зробили, якби не одне «але»: тоді однієї сторони листа не було б видно.

Єва росла, а разом із нею й дружба Тома та маленької міс. Важко описати словами, ким ця дівчинка була для нього: він любив Єву як реальну, земну істоту, і разом з тим сприймав її як небесне божественне начало. Так моряк-італієць дивиться на образок Ісуса-немовляти — ніжно та благоговійно. Виконати будь-яке Євине прохання, будь-яку її забаганку було для нього щастям. На базарі він вибирав для неї найкрасивіші квіти, купував їй то стиглий персик, то соковитий апельсин. Серце його сповнювалося радістю, коли він, повертаючись додому, здалеку бачив її золотаву голівку і чув її янгольський голос:

— Ану, дядечку Томе, покажи, що ти мені приніс сьогодні?

Єва також була щедра на добрі послуги для Тома. Хоч вона і була ще зовсім дитиною, проте вже прекрасно читала. Завдяки своїй музикальності, поетичній уяві та вродженому потягу до усього піднесено-благородного вона так натхненно читала Біблію вголос, як ніхто інший. Спочатку добра Єва читала лише для Тома, щоб йому було приємно, але з часом її чуттєва натура пройнялася внутрішнім змістом цієї надзвичайної книги. Дівчинка полюбила Біблію і відчувала потребу пізнавати її дедалі глибше. Книга пробуджувала у ній незрозуміло сильні почуття, притаманні запальним і вразливим юним душам.

Найбільше їй подобалися книги пророків і Одкровення святого Івана Богослова. Вона старанно намагалася збагнути їхній зміст, але він, окутаний густою пеленою образності, не давався осягненню розумом, однак піднесений виклад цих частин Святого Письма просто заворожував її душу. Біблія справляла однакове враження і на Єву, маленьку дівчинку, і на Тома, дорослого чоловіка з великим життєвим досвідом за плечима. Біблія говорила про майбутню славу, про щось неймовірно прекрасне, що наповнювало їхні душі

лагідним теплом. Вони не розуміли, чому так відбувається,— вони лише відчували це і раділи. В духовному світі усе не так, як у фізичному: там незвідане безслідно не пропадає. У якийсь благословенний момент душа пробуджується зі сну і стає на порозі двох вічностей — минулої та майбутньої. Сяйво з небес освітлює лише маленький простір довкола душі, і вона тягнеться до невідомого, відгукується на голоси, що долинають із неосвітлених глибин, хоче доторкнутися до тіней, які ворухаються за туманною завісою... Ці голоси і тіні начебто знайомі, але все одно невпізнанні, і душа сподівається, що туман розсіється і вона зрозуміє таємний зміст, який несуть у собі ці видіння.

Описувані далі події відбуватимуться на віллі біля озера Поншартрен, куди Сен-Клери переїхали усім домом. Літня спека змусила усіх, хто тільки міг, тікати із задушливого міста ближче до природи — туди, куди долігав свіжий вігер з моря.

Ганок оперізував усю будівлю. Фасад дивився на галявинку, за якою бував величезний сад із розмаїттям тропічних рослин та квітів. Заплутані стежини саду збігали вниз до великого озера. Золоте проміння сонця ніжило водну гладінь, і здалеку озеро скидалося на велетенське магічне люстро з казки про чаклунів і магів.

Одного недільного вечора вогненний захід сонця запалив увесь небокрай і відбивався у воді, яка зливалася з небом. По озеру з золотисто-рожевими відблисками легко, мов примари, плвли човни з білими вітрилами, а перші зірочки блищали високо у небі і милувалися на своє розпливчасте віддзеркалення у воді.

Том із Євою сиділи при самій воді на дерновій лавочці біля альтанки, оповитої зеленню. На колінах у дівчинки лежала розкрита Біблія. Вона читала вголос: «І бачив я скляне море, змішане із вогнем».

— Томе! — Єва перервалася і вказала на озеро.— Ось же воно!

— Що, міс Єво?

— Невже ти не бачиш? — запитала дівчинка, показуючи на хвилі, в яких відбивалося золотаво-рожеве сяйво неба.— Ну ось воно — «скляне море, змішане із вогнем».

— А й справді, міс Єво,— погодився Том і заспівав:

В Єрусалим, Новий Єрусалим,
Полетіти б на крилах зорі!
До ханаанських берегів
В сонм янголів світлих дістатись!

— Як ти гадаєш, дядьку Томе, де знаходиться Новий Єрусалим? — запитала Єва.

— Он там, поміж хмар, міс Єво.

— А я його бачу! — вигукнула вона.— Подивися туди. Ці хмари — немов широкі ворота з перлів, а далі — усе з золота. Томе, заспівай мені про світлих духів,— попросила дівчинка.

І Том заспівав добре знайомий їй гімн:

У сніжно білому вісоні,
Гілки пальмові у руках —
Сонми духів у Сіоні
Славлять Бога у віках.

— Дядьку Томе, я їх бачила,— раптом серйозно сказала Єва.

Том ні на мить не засумнівався у почутому. Навіть якби дівчинка сказала, що побувала на небесах, він би їй повірив.

— Ці духи часто злігаються до мене, коли я засинаю,— погляд у дівчинки став мрійливий, і вона тихенько заспівала:

У сніжно білому вісоні,
Гілки пальмові у руках...

— А знаєш, дядечку Томе,— мовила дівчинка,— скоро я від вас піду.

— Куди, міс Єво?

Єва, піднявши руку, вказала на небо. Відблиски вечірньої зорі освіпили її золоте волосся, позолотили її щічки не поземному ніжним рум'янцем. Вона довго і проникливо вдивлялася в небеса.

— До свіглих духів, Томе... Мені недовго доведеться чекати,— сказала Єва і потягнула Тома до альтанки.

Серце Тома стислося від тривожного передчуття, і він замислився про те, що ось уже з півроку Єва вже не може годинами бавитися і бігати садом, що рученята її усе тоншають, обличчя блідішає, а дихання стає переривчастим. Згадав він і те, як міс Афелія бідкалася, що ніякі ліки від кашлю Єві не допомагають. Та й зараз щоби дівчинки папіли... Але те, на що натякала турботлива міс Афелія, досі не спало Томові на думку.

Чи знав світ дітей, подібних до Єви? Так, знав, але їхні імена — на могильних плитах, а свігли усмішки і погляди, недитячі бесіди та вчинки найціннішими скарбами зберігаються в серцях, які тужать за ними. Скільки разів вам доводилося чути, що ніхто з живих не може дорівнятися до тих, кого серед нас вже немає? Скільки родин пережило таке горе?.. Може й справді десь на небі є такі сонми янголів, яких ненадовго посилають до нас, на грішну землю, щоб вони встигнули прив'язатися серцями до наших сердець. Відлігаючи в свою вічну обитель, вони забирають частину наших сердець із собою. Якщо ви бачите, що в очах дитини звідкись із глибини світиться душа, коли вона звучить у її недитячій мові, не сподівайтесь навіть, що зможете втримати таку дитину біля себе, бо на ній лежить небесна печать, а з очей ллється світло безсмертя.

Такою була всезагальна улюблениця Єва, чиста зірочка, яка яскраво освіпила своєю присутністю свій тимчасовий земний притулок. І вона залишає тих, хто її обожнює, але вони ще не здогадуються про це, а вона вже відчуває поклик неба.

Розмову Єви і Тома перервав стривожений голос міс Афелії:

— Єво! Дитинко! Така роса, а ти ще й досі в саду!

Друзі вийшли з альтанки і пішли до будинку.

Міс Афелія за своє життя виходила не одного хворого. З ранніх років вона, живучи у Новій Англії, безпомилково розпізнавала перші ознаки тієї підступної хвороби, яка підкрадається непомітно і вкладає у домовини багатьох прекрасних людей, кладучи на них задовго до кінця тавро належності передчасній смерті. Міс Афелія першою помітила у Єви легкий сухий кашель і хворобливий рум'янець, що красномовно свідчили, що дитина нездорова, хоча очі її блищали, а сама вона була активна і весела.

Міс Афелія пробувала було поділитися своїми підозрами із Сен-Клером, але він щоразу переривав її на півслові з невластивою йому роздратованістю.

— Не каркайте, кузино! Невже ви не розумієте, що дитина росте? Швидкий ріст завжди ослаблює дігей.

— А цей кашель?

— Дурниці! Нема причин хвилюватися! Просто застудилася, от і все.

— Так, але у Елізи, Джейн, Елен і Марі Сендерс це починалося саме так.

— Я не хочу слухати цих жахливих історій! І не приміряйте їх на Єву! Ви, так звані досвідчені сиділки, завжди все перебільшуєте. Слідкуйте за Євою, не випускайте вечорами надвір, не давайте їй перевтомлюватися — і вона скоро видужає.

Сен-Клер говорив не те, що думав. Насправді він і сам бачив, що Єва хвора, і його тривога з погіршенням стану дівчинки усе зростала. Він схвильовано слідкував за донькою, але вперто говорив, мов заклинання, що дитина здорова, що це шлунковий кашель, який часто трапляється у дігей, але тепер він майже не відпускав її від себе, дедалі частіше брав із собою на кінні прогулянки і мало не щодня приносив додому рецепти різних настоянок для зміцнення організму. Він говорив: «Це не тому, що вони їй потрібні, а просто так... Не зашкодить».

Та найбільше його тривожило не фізичне виснаження доньки, а недитяча зрілість її думок і почуттів. Часом вона несвідомо для себе самої видавала фрази такого глибокого змісту та неземної мудрості, що це можна було сприйняти за небесне послання. При цьому вона не втрачала дитячої безпосередності та чарівності. І тоді Сен-Клерове серце стискалося, він міцно обіймав Єву, ніби ці його тривожні обійми могли врятувати дівчинку, і божився сам собі, що нізащо, нізащо не дозволить їй піти...

А Єва щосили намагалася досягти вершин доброти, зігріваючи нею тих, хто цього потребував. У неї завжди було добре серце, але тепер вона почала виявляти до усіх особливу турботу. Вона, як і раніше, багато часу проводила з Топсі та іншими

негрентами, але дедалі більше спостерігала за їхніми іграми і дедалі менше бавилася сама. Як і раніше, Єва весело сміялася над витівками Топсі, а потім раптом замовкала, по її обличчю пробігала тінь, очі затуманювалися, а думки линули кудись далеко.

— Мамо,— запитала якось вона у Марі Сен-Клер,— чому ми не вчимо наших негрів читати?

— Дивне питання! Ніхто цього не робить.

— Чому?

— Тому, що грамотність їм ні до чого. Від того, що вони вмітимуть читати, працювати краще все одно не будуть. А вони створені для того, щоб працювати, і більше ні для чого.

— Вони повинні самі читати Біблію, мамо! Інакше як мають дізнатися про волю Божу і його закони?

— Все, що неграм треба знати, їм прочитають.

— А мені здається, мамо, що Біблію потрібно читати самому.

— Яка ж ти дивна дівчинка,— гмикнула Марі.

— Міс Афелія навчила Топсі грамоти,— не вгавала Єва.

— Так, але результат ти бачиш сама — гіршої дитини годі й шукати!

— А бідолашна няня! — продовжувала Єва.— Вона так любить Біблію, їй так хочеться навчитися грамоті. Що вона робитиме, коли я не зможу більше читати їй вголос?

Марі відповіла, розбираючи речі в комоді:

— З часом, Єво, у тебе будуть інші справи і обов'язки, крім читання Біблії. У тому, що ти вголос читаєш неграм, нічого поганого, звісно, нема. Я й сама це робила, коли була здорова. Та коли ти стаєш світською дамою, то мусиш думати про вбрання і в тебе не залишається жодної вільної хвилини. Ось дивися: ці діаманти я подарую тобі в день твого шістнадцятиліття. Я також одягала їх на свій перший бал. Ах, Єво! Якби ти тільки знала, з яким захопленням на мене всі тоді дивилися!

Єва взяла фугляр, витягнула звідти діамантове кільце і довго, замислено на нього дивилася.

— Чому ти так враз споважніла, Єво? — спитала Марі.

— Мамо, а воно дороге?

— Ще б пак! — вигукнула Марі.— Тато купив мені його у Франції. Це цілий статок!

— Як би мені хотілося, щоб воно було моїм! — сказала Єва,— Щоб я могла з ним робити усе, що захочу...

— І що б ти з ним зробила?

— Продала б. А за отримані гроші купила б маєток у вільних штатах, переселила туди усіх наших негрів, найняла вчителів, які б навчали їх читати Біблію та писати...

Марі розсміялася і перебила доньку:

— Та це справжній пансіон для негрів! Цікаво, чи передбачила ти для них уроки гри на фортепіано і малювання по шовку?

— Найважливіше, щоб вони навчилися читати Біблію і писати,— твердо сказала Єва.— Адже я знаю, мамо, як їм важко. І Том, і няня, і багато інших страждають через те, що вони неграмотні. Мені здається, це дуже погано, що їх не вчать.

— Ах, Єво, припини! Ти ще зовсім маленька й нічогосінько не тямиш у таких питаннях! — сказала Марі.— Від твоїх балачок у мене розболілася голова.

Марі завжди прикидалася, що їй зле, коли не хотіла продовжувати неприємну для неї розмову.

Єва смиренно вийшла з кімнати. Але з того самого дня почала вчити няню читати.

Розділ XXIII. Енрік

Невдовзі після цієї розмови Єви з матір'ю до Сен-Клера приїхав погостювати його брат Альфред зі своїм старшим сином Енріком.

Спостерігати за двома братами-близнюками було прецікаво. Природа часом дуже непередбачувана, і замість того, щоб наділити їх схожістю, вона створила дві абсолютні протилежності, подарувавши їм водночас напрочуд міцні узи взаємної любові та дружби.

Вони годинами прогулювалися стежинами поншантрєнського парку — гнучкий, стрункий, енергійний, блакитноокий Огюстен та коренастий, солідний Альфред із темними очима та римським профілем. Вони сперечалися про все на світі, та це не заважало їм насолоджуватися спілкуванням один із одним — навпаки, це було якоюсь притягальною силою, як між двома полюсами магніту.

Дванадцятилітній Енрік був вродливим темнооким хлопчиком, дуже жвавим та веселим, і не на свій вік владним. Свою кузину Єву він побачив вперше і одразу ж був зачарований її янгольським характером і добротою.

У Єви був білий поні, дуже покірний і такий же сумирний, як і його маленька господиня.

Наступного дня по прибутті гостей під ганок привели двох осідланих коників. Дядько Том вів поні, а тринадцятилітній мулат — вороного арабського коня, якого батько спеціально купив Енрікові за великі гроші.

По-хлопчачому гордий з такого подарунку, Енрік діловито оглянув коня, прийняв поводи з рук свого молодого слуги і раптом насупився:

— Додо! Що це таке? Ти, ледарю, навіть не почистив його!

— Я почистив, господарю, але він знову забруднився.

Слугою Енріка був чорноокий кучерявий мулат із високим відкритим чолом, однаковий із господарем на зріст. Судячи з того, як запально зблиснули його очі, коли він виправдовувався, можна бути впевненим, що в його жилах текла кров і білої людини також.

— Мовчи, негіднику! — верескнув Енрік, замахуючись батогом. — Як ти смієш ще й рота відкривати!

— Містере Енрік... — почав було Додо, але Енрік ляснув його рукою по обличчю, рвучко схопив за руку, кинув перед собою на коліна і заходився бити так сильно, як тільки міг.

— На, маєш! Я тобі покажу, як зі мною сперечатися! Відведи коня до стійла і почисти, як годиться. Знай своє місце, скотино!

— Пане,— заступився за молодого мулата Том,— Додо лише хотів вам пояснити, що кінь забруднився, коли він виводив його з конюшні. Він молодий, гарячий, от і розійшовся. А те, що Додо його чистив, я можу підтвердити, бо сам це бачив.

— Мовчи! Тебе ніхто не питав! — крикнув хлопчик і, круто повернувшись на каблуках, побіг на ганок, де стояла здивована Єва, зодягнена у синій костюм для верхової їзди.

— Вибач, кузино! Через цього бевзя мусимо почекати. Давай посидимо тут, вони зараз повернуться... Та що з тобою? Чому ти така сумна?

— Навіщо ти образив Додо? Ти вчинив погано, жорстоко! — скрушно пояснила Єва.

— Жорстоко? — широко здивувався панич. — Я тебе, любя Єво, не розумію.

— Я не дозволю називати себе любою Євою, якщо ти так поводитимешся.

— Кузино! Та ти не знаєш Додо! З ним інакше не можна. Він брехун і постійно прикидається. Його треба зразу на місце ставити, щоб не знахабнів. Тато завжди так робить.

— Але дядько Том сказав, як усе було, а він ніколи не бреше.

— Значить, цей негр якийсь особливий! Мій Додо що дихне, то брехне.

— Це він тому такий, що ти його залякав.

— Єво, чого це ти так про Додо піклуєшся? Ще трохи — і я почну до нього тебе ревнувати!

— Він ні в чому не винен, а ти його побив.

— Негрів і наперед бити не завадить. А Додо ще й свавільний. Та якщо ти так близько береш це до серця, то я при тобі його не битиму.

Така обіцянка Єву не вдовольнила, але всі її намагання переконати брата були марними.

І ось з'явився Додо з кіньми.

— Ну от, це зовсім інша справа, Додо. Тепер видно, що ти постарався, — поблажливо сказав юний господар. — Потримай поні, а я допоможу міс Єві сісти.

Додо підійшов і став поряд із поні. Обличчя у нього було сумне і заплакане.

Енрік хизувався своєю галантністю, вправно посадивши кузину в сідло і подавши їй повіддя. А Єва тим часом нагнулася до Додо і сказала:

— Дякую, Додо. Ти хороший хлопчик.

Здивований погляд мулата зустрівся з ніжним Євиним поглядом. Щоки його залилися рум'янцем, а на очі навернулися сльози.

— Додо! — наказовим тоном гукнув Енрік.

Хлопчик кинувся до нього.

— Ось тобі гроші на льодяники, — сказав господар, сідаючи в сідло, і поскакав за Євою.

Хлопчик-слуга довго дивився услід вершникам. Один із них обдарував його грошима, а інша — тим, що було для нього безмірно дорожче — добрим словом. Додо розлучили з матір'ю усього кілька місяців тому. Альфред Сен-Клер купив його на невільничому базарі, вирішивши, що він буде гарним грумом для сина, підходящим для породистого арабського коника. Енрік радо узявся дресировати свого слугу і «показувати йому його місце».

Брати Сен-Клери з глибини саду спостерігали за попередньою сценою.

Огюстен обурився, але обмежився насмішкуватим зауваженням:

— То це так виглядає республіканське виховання, Альфреде?

— Енрік спалахує, мов порох, — холоднокровно відповів старший брат.

— Невже ти вважаєш, що такі спалахи підуть йому на користь? — висловив сумнів Огюстен.

— А що з ним робити? Справжнє чортеня. Усі домашні уже на нього махнули рукою. Але ж і Додо зайве покарання не завадить.

— Значить, отак твій син засвоює найголовніший республіканський постулат: «Усі люди народжуються вільними та рівними!»

— Та то все французькі сентиментальні нісенітниці у дусі Тома Джефферсона, — сказав Альфред. — У наш час згадувати їх недоречно.

— Взагалі, ти правий, — багатозначно відповів Огюстен.

— Навіть діти розуміють, — продовжував його брат, — що не всі люди народжуються вільними та рівними. А ці республіканські мрії — просто дурниці. Рівні права належать освіченим багатим людям із бездоганним вихованням, а не чорній челяді.

— Якби ти міг переконати в цьому ще й чорну челядь! — вигукнув Огюстен. — Адже у Франції вона продемонструвала одного разу, що думає про все це.

— Це тому трапилося, що їм дали поблажку. А слуг треба тримати в покорі! — сказав Альфред і тупнув ногою, ніби припечатавши своє переконання.

— Проте краще ховатись, коли вони піднімають голову! Ти згадай хоча б, що коїлося у Сан-Домінго.

— У нашій країні обійдемося без цього. Треба лише раз і назавжди припинити розмови про те, що негрів необхідно навчати, розвивати... Нижчим класам освіта ні до чого.

— Запізно. Цей процес незворотній,— мовив Огюстен.— Освіту вони все одно отримують, от тільки яку? Наша соціальна система може навчити їх тільки варварству та жорстокості. Ми самі винні, що негри втрачають людську подобу і стають тваринами. І якщо вони коли-небудь піднімуть голову, нам не позаздрить ніхто!

— Цього ніколи не буде! — вигукнув Альфред.

— Побачимо. Можеш вдатися до експерименту: пару в котлі прикрій кришкою, а сам сядь зверху. Побачимо, як тобі сидітиметься.

— А й побачимо! — відповів Альфред.— Якщо машина працює безперебійно і котел справний — сидіти можна.

— Еге ж, так само тішилося думкою і французьке дворянство за Людовика XVI, а у наш час такі самонадійні правителі Австрії та ще Пій IX. Та одного прекрасного дня котли вибухнуть, і нам усім настане кінець.

— Поживемо — побачимо,— сміючись, сказав Альфред.

— Згадаєш моє слово, брате: маси збунтуються і нижчі класи візьмуть над нами гору.

— Припини верзти ці республіканські нісенітниці, Огюстене! Мені здається, ти хочеш стати вуличним оратором. Що ж, для такої діяльності у тебе є необхідні здібності. А щодо мене, то я волю вмерти скоріше, ніж брудні негри стануть панувати над нами.

— Брудні, чисті... а цей день, коли вони диктуватимуть нам свою волю, все одно неминучий,— не вгавав Огюстен.— А те, як вони владарюватимуть, залежить від вас. Французьке дворянство на свою голову розгнівило санкюлотів, народ Гаїті...

— Огюстене, забагато честі тому проклятому Гаїті! Якби гаїтяни були англосаксами, все було б інакше. Англосакси — ось справжні володарі світу. І так буде завжди!

— Домішки англосаксонської крові у наших рабів тепер не дивина,— слушно зауважив Огюстен.— Серед них чимало тих, чия африканська кров лише додає тропічної гарячності нашому практичному, врівноваженому розумові. Якщо ми станемо другим Сан-Домінго, то суміш англосаксонської та африканської крові буде переможницею. Сини білих батьків, у чиїх жилах кипить наша пихатість, не завжди терпімуть, що їх купують, продають чи дарують. Вони повстануть, кажу тобі, і поведуть за собою негрів усіх відтінків.

— Які дурниці!

— А згадай-но древнє попередження на подібну тему,— правив своєї Огюстен,— «Завжди буде так, як за Ноя: вони їстимуть, питимуть, будуватимуть і отямляться лише тоді, коли вода підійде до їхнього порогу і продовжуватиме прибувати».

— Тобі треба виділити велику парафію, щоб ти доносив до своєї пастви слово могутнього Бога! — сміючись, відповів Альфред.— За нас можеш не хвилюватися. Наш фундамент — власність. Влада у наших руках, а нижча раса залишатиметься підданою нам! — і Альфред знову тупнув ногою.— Ми тримаємо свій порох під надійним замком.

— Годі й сперечатися! Ваші сини, такі, як твій Енрік, будуть надійно охороняти пороховий льох. Вони такі організовані, витримані та холоднокровні. Але щоб керувати іншими, треба насамперед уміти контролювати самих себе.

— Так, це неабияка проблема,— замислився Альфред.— Нелегко в умовах нашої системи виховувати дітей. Тепер так багато спокус для пристрастей, які в нашому кліматі й без того занадто палкі... я маю чималі клопоти з Енріком. Він добрий, великодушний хлопчик, поки раптом не спалахне, мов сірник — тоді вже ніхто з ним не впорається. Я думаю, чи не послати його на навчання на Північ? Там ще не забули, як виховувати слухняних дітей. До того ж там він буде в оточенні рівних собі, а не підлеглих, тож йому доведеться зважати на інших.

— От бачиш! Таки є в нашій системі небезпечна розколина, якщо ми через неї не можемо належним чином виконувати найважливіший обов'язок людства — виховання дітей!

— Вади, звісно, є, але є і переваги,— відстоював Альфред право рабовласництва на існування.— Завдяки цій системі у хлопчиків виробляється мужність і сміливість, а пороки нижчої раси укріплюють їхні хороші риси. Мій Енрік, наприклад, тягнеться до правдивості, розуміючи, що брехливість і хитрість — невід'ємні риси рабів.

— Безсумнівно, це вельми християнський підхід до проблеми! — вигукнув Огюстен.

— Християнський, не християнський — яка різниця? Але погодься, це не найгірший підхід.

— Можливо,— сказав молодший Сен-Клер.

— Ми з тобою розмовляли на цю тему тисячі разів, Огюстене, та кожен залишився при своїх переконаннях. Марна трата часу. Пропоную партію в шахи.

— Із задоволенням,— прийняв пропозицію Огюстен.

Брати піднялися на ганок і присіли за переносний бамбуковий столик. Розставляючи фігури на дошці, Альфред зауважив:

— Якби я думав так, як ти, то не сидів би склавши руки.

— Навіть не сумніваюся. Ти ж людина дії, активіст. То поділися, що на моєму місці ти б робив?

— Ну, наприклад, почав би навчати своїх рабів грамоті,— насмішкувато порадив Альфред.

— З таким самим успіхом ти міг би навалити на них Монблан і наказати їм випростатися під цим тягарем! Один не може йти наперекір суспільству. Освіту негрів має взяти на себе держава, а якщо ні — то нехай хоча б не встромляє палки у колеса своїми варварськими законами.

— Твій хід, Огюстене.

Брати захопилися грою і відволіклися від неї лише тоді, коли в саду почулося цокання кінських копит.

— А ось і діти,— сказав Огюстен, встаючи з-за столу.— Подивися, Альфе, що може бути прекрасніше за це?

І справді, картина, яку вони побачили, була прекрасна. Енрік, кучерявий, рум'яний, сміявся, нахилившись до своєї чарівної сестри. Щоки дівчинки також розпашілися від швидкої їзди, і це ще більше підкреслювало золото її волосся, пасемце якого вибилося з-під синьої шапочки.

— Яка ж вона у тебе красуня, Огюстене! — вигукнув Альфред.— Прийде час, коли вона розіб'є багато сердець!

— Так, ти правий! — із гордістю та гіркотою у голосі вимовив Євин батько і побіг вниз сходами, щоб зняти доньку з сідла.

— Сво, щастя моє! Ти стомилася? — з цими словами він пригорнув її до грудей.

— Ні, татусю,— відповіла дівчинка, та її переривчастого дихання не помігати було неможливо.

— Навіщо ж ти так швидко їхала? Адже тобі це шкодить!

— Мені було так добре, що я забула про все на світі!

Сен-Клер на руках відніс її у вігальню і вклав на диван.

Альфред із сином пішли за ними.

— Енріку, ти повинен берегти Єву,— звернувся Огюстен до племінника з проханням.— Не забувай, їй взагалі не можна стомлюватися.

— Я берегтиму її, дядьку Огюстене,— пообіцяв хлопчик, присідаючи біля Єви на софу і беручи її за руку.

Незабаром Євине дихання вирівнялося. Її батько і дядьку знову засіли за шахи, залишивши дітей самих.

— Як мені сумно, Єво, що тато не може затриматися тут довше! Коли ж тепер ми знову побачимося? Якби ми жили разом, я б постарався виправитися і краще поводитися із Додо. Я нічого проти нього не маю, просто я надто запальний. Він не має підстав скаржитися на погане ставлення. Я постійно даю йому кишенькові гроші, він прекрасно зодягнений і взагалі йому непогано живеться.

— А тобі добре жилося б, якби поруч із тобою не було жодної людини, яка тебе любить? — спалахнула Єва.

— Звісно, ні!

— Але ж ти розлучив Додо з матір'ю, з рідними і друзями, і тепер у нього нікого немає!

— То що ж мені робити? Адже я не можу ні привезти його маму, ні тим паче сам його полюбити.

— Чому ж ні?

— Полюбити Додо? Та ти що, Єво! Він може мені подобатися, може не подобатися, але хто любить своїх слуг?

— Я люблю.

— Ото дивачка!

— Біблія закликає любити усіх.

— Ну, Біблія... Там багато чого написано... Та хто живе за тими закликами?

Єва промовчала і задивилася кудись удалину.

— І все ж, Енріку,— сказала вона після тривалого мовчання,— постарайся полюбити Додо, не ображай його... Хоча б заради мене.

— Заради тебе, дорога кузино, я ладен полюбити кого завгодно! Ти найкраща з усіх, кого я знаю! — вигукнув Енрік, залившись рум'янцем.

А Єва навпаки, слухала його спокійно.

— От і добре! — сказала вона.— Тільки пильнуй, щоб не забути своєї обіцянки.

Дзвінок до обіду перервав їхню розмову.

Розділ XXIV. Передчуття

Через два дні Альфред із сином поїхали додому. Відтоді Єва почала слабнути на очах. Її надто втомили активні забави з братом, що їй були протипоказані. Але діти є діти... Досі Сен-Клер від страху перед страшною правдою уникав радитися з лікарями, але останніми днями Єва почувалася настільки слабкою, що не виходила з кімнати. Нарешті він наважився викликати до неї лікаря.

Марі Сен-Клер повністю була зайнята своїми новими уявними недугами. Вона навіть не помічала, що донька серйозно хвора. Вона була твердо переконана, що її муки незрівнянні ні з чийми і страшенно обурювалася, коли хто-небудь із домочадців смів

скаржитися на здоров'я. «Побули б у моїй шкурі, отоді б дізналися, що таке справжні страждання»,— говорила вона.

Міс Афелія намагалася пробудити у ній материнську тривогу, коли симптоми хвороби ще лише починали виявлятися у Єви, але все марно.

— Наша дівчинка абсолютно здорова,— заперечувала Марі.— Вона бавиться, як і раніше.

— Але її кашель не минає.

— Кашель? Та ви перебільшуєте! Я кашляю все життя. Коли я була у Євиному віці, то підозрювали, що у мене нібито сухоти. Няня цілими ночами вартувала біля мого ліжка.

А ви кажете, що у Єви кашель. Дрібниці!

— Вона дедалі слабшає, її мучить астма.

— Боже мій! Я маю дихавицю довгі роки! Це нерви, нічого серйозного!

— А як щодо нічного потіння?

— Я ось уже десять років ночами обливаюся потом. Нічні сорочки можна викручувати! Простирала доводиться просушувати. Хіба Єва пігніє так, як я?

Міс Афелія вирішила припинити цю розмову, бо зрозуміла, що Марі нікого, крім себе, не бачить і не чує.

Але тепер, коли всі вже зрозуміли, що Єва серйозно хвора, це була змушена визнати і Марі. Її тактика враз різко змінилася. Вона побивалася: «Я так і знала! Я відчувала, що мені судилося стати найнещаснішою з матерів. Єдина, палко кохана доня стоїть на краю могили у мене на очах, а я й сама ледь жива і нічим не можу їй допомогти!» в цій ситуації Марі перевершила сама себе. Вона змушувала няню щонаочі сидіти коло свого ліжка, капризуюючи дедалі більше. Навіть смертельну хворобу доньки вона використала для того, щоб привернути до своєї персони більше уваги.

— Марі, любя, припиніть,— заспокоював її Сен-Клер.— Не треба впадати у відчай.

— Ох, вам не збагнути глибину материнського горя, Огюстене! Ви й раніше мені не співчували, а тепер я взагалі залишилася наодинці зі своїми переживаннями!

— Це не так, я з вами. І не треба зневірюватися, у нас ще є надія!

— Я не можу так само спокійно це сприймати, як ви, Сен-Клере! Якщо вас не хвилює здоров'я єдиної доньки, то для мене це — ще один удар після того, що мені довелося пережити. Мене це доб'є.

— Єва з народження була хворобливою. Погіршення стану здоров'я я пояснюю спекою і компанією Енріка, вони занадто енергійно бавилися. Лікар запевняє, що надія на одужання є.

— Ну, як собі хочете. Ви вирішили не надавати серйозного значення нашій біді... Є такі щасливі люди, яких Бог наділив кам'яним серцем! а я лише страждаю від своєї вразливості. Як би мені хотілося бути такою ж незворушною, як і ви!

Всі домочадці щиро цього бажали Марі, бо своїми показними стражданнями вона вже замучила абсолютно усіх. У кожному будь-чиєму вчинкові вона вбачала цинізм і нерозуміння її материнського горя. А сама Єва, відчуваючи себе винною у її стражданнях, співчувала бідолашній мамі й докоряла собі за слабкість, плакала, молилась і через це згасала ще швидше.

Через два тижні дівчинці помітно покращало. Але це був саме той випадок, коли наступає оманливе покращення перед новим наступом хвороби. На жаль, це був логічний розвиток тієї недуги, що спопеляла Єву. Вона вже виходила на ганок і навіть інколи у сад, вона знову сміялася і бавилася. Батько просто розцвів від щастя, він думав, що ще трішки — і його донечка повністю видужає. Всі думали так само. І лише міс Афелія добре знала, що це лише тимчасова перерва, яка закінчиться дуже швидко.

І ще одне серце не бажало тішитися марними надіями — серце не по літах мудрої Єви. Хто сповіщав їй, що скоро її земним дням настане кінець? Можливо, так званий інстинкт згасаючої людської природи, а може, підсвідоме тремтіння душі перед переходом до іншої стадії безсмертя? Так чи так, але Єва точно знала, що небо на неї вже зачекалося. Дитяче серце не засмутилося від цього знання. Вона переживала лише за рідних і друзів, усвідомлюючи, що вони тужитимуть за нею. Ця дитина, яку так берегли і балували, яку чекало у житті все те найкраще, що можуть дати любов і багатство, зовсім не боялася смерті.

Разом зі своїм простодушним і немолодим уже другом Томом вона багато часу проводила за читанням Біблії. Образ того, хто любив усіх, наблизився до її душі із далнин минулих віків і став їй дорогим і рідним. Його любов проникала в її душу з неземною ніжністю, вона вже прагнула, тягнулася до нього, мріяла про зустріч із ним.

Але вона дуже співчувала тим, кого мусила залишити, а найбільше — батька, бо вона відчувала, що ніхто не любить її так, як він. Відверто кажучи, він також був для неї найдорожчою людиною у світі. Вона любила і маму також, але відчувала її егоїзм. Визнати це навіть перед самою собою їй заважав закладений природою постулат: мати — безгрішна. Тож Єві залишалося лише любити маму, незважаючи на те, яка вона насправді.

А як Єві було шкода слуг, в житті яких вона була променем радості та втіхи! Діти не вміють узагальнювати, але ж Єва була особливою дівчинкою. Вона розуміла, що рабство — це зло, і хотіла якось полегшити життя неграм. І не лише їхнім, а й взагалі усім.

— Дядечку Томе,— сказала Єва одного разу, піднявши очі від розкритої Біблії,— я розумію, чому Христос хотів померти за нас.

— Розумієте, міс Єво?

— Так. Я відчуваю те саме, що й він.

— Щось я не второпаю, що ви хочете сказати,— захвилювався Том.

— Мені важко це пояснити... Але коли я побачила тих нещасних на кораблі, і тебе серед них... Коли я дізналася про бідолашну Прю і про інші людські нещастя... Боже, як це все жахливо! У моє серце поволі закрадалося розуміння того, що я померла б із радістю, аби лиш смерть моя спокутувала ці страждання. Ах, Томе! Якби можна було вмерти за них! — палко мовила дівчинка, торкаючись його руки.

Замість відповіді Том подивився на неї, як на святу. Коли Єву покликав батько і вона побігла до нього, Том ще довго втирав сльози, дивлячись їй услід.

— Не втримати нам міс Єву на цьому світі,— трохи згодом поділився болісним передчуттям Том із нянею.— На ній — печать небес.

— Так, так! — вигукнула няня, здійнявши руки догори.— Я завжди це відчувала. Недовго жити їй на білому світі — по очах видно. Скільки разів я повторювала це міс Марі! І слова мої збудуться, ми всі знаємо, що моє любе ягнятко піде від нас.

Єва вибігла на ганок, де сидів її батько. Був уже вечір, і промені сонця, що сідало за обрій, огорнули своїм сьйвом тендітну дитячу фігурку у білій сукенці, золото волосся заблищало, а рум'янець видався Сен-Клерові аж занадто яскравим.

Він покликав Єву, щоб подарувати їй нову статуетку, і серце його стиснулося від жалю, коли вона піднімалася східцями. Він замилювався нею, пригорнув доню до себе і забув, навіщо покликав.

— Єво, рідненька моя, тобі краще? Правда ж, ти ліпше почувашся?

— Тату,— несподівано рішуче сказала Єва, не відповівши на його питання.— Я вже давно хочу з тобою поговорити. Давай поговоримо зараз, поки мені не погіршало. Саме час.

Сен-Клер, тремтячи від хвилювання, посадив її на коліна. Вона поклала йому голову на груди і сказала:

— Не варто про це мовчати, тату... Скоро я вас покину і більше ніколи не повернуся... — схлипнула дівчинка.

— Єво, дорогенька, припини! Ця хвороба виснажила тебе, ти змучилася, але вже все позаду. Відганяй від себе сумні думки! Дивися, що я тобі купив!

— Ні, тату,— сказала Єва, навіть не подивившись у бік простягнутого їй подарунка і м'яко відсуваючи його руку,— не обманюй себе. Мені не покращало. Я знаю, що скоро

піду від вас. І якби не ти, тату, і не всі ті, кого люблю я і хто любить мене, я була б дуже щаслива. Я хочу піти звідси, дуже хочу!

— Дитино люба! Звідки у тебе такі думки? Я зробив усе можливе, щоб ти почувалася щасливою...

— На небесах краще, тату. Хоча заради усіх вас я погодилася би жити, якби мала вибір. Ти тільки подумай! Як я можу не сумувати, якщо щодня бачу людське горе і страждання? І все одно мені боляче розлучатися з тобою!

— Про що ти говориш? Що не дає тобі бути щасливою?

— Багато чого, тату... я маю на увазі наших нещасних невольників. Вони так люблять мене, так про мене дбають... Ах, тату, якби було можна дати їм свободу!

— Дитинко, та хіба ж їм погано у нас живеться?

— А якщо з тобою щось трапиться, що тоді буде з ними? Таких, як ти, дуже мало. Дядько Альфред зовсім інший, і мама теж. А згадай господарів Прю! Якими ж жорстокими бувають люди! — і плечі Єви здригнулися.

— Єво! Ти надто вразлива. Як я міг допустити, щоб при тобі розповідалися подібні історії!..

— Ось це мене і засмучує. Ти хочеш, щоб я жила щасливо, не знаючи горя, і навіть не чула про чужу біду. Це погано, адже на світі є люди, для яких життя — саме лиш горе, страждання і більше нічого. Я хочу знати правду. От я собі думаю... Тату, а хіба не можна відпустити на волю усіх рабів?

— Ти запитала про дуже серйозну справу, люба. Рабство — величезне зло, це безперечно. І мені б дуже хотілося дожити до того щасливого дня, коли у нашій країні не залишиться жодного раба. Але я не знаю, як цього досягнути.

— Тату, ти такий благородний і добрий, тебе всі поважають, ти умієш так гарно говорити! Ти зумів би знайти потрібні слова, щоб переконати інших! Коли я помру, тату, подумай і зроби це заради мене! Якби я могла, то відпустила б усіх наших невольників сама.

— Коли ти помреш?! Єво, не лякай мене, не треба такого говорити! — з болем у серці вигукнув Сен-Клер.— Ти ж єдина радість мого життя!

— У бідної Прю також була дитина... Єдиний її скарб. Вона чула, як плаче її синочок, але не мала навіть права про нього попідкуватися. Тату, ці нещасні люди люблять своїх дітей не менше, ніж ти мене! Допоможи їм! Няня не перестає плакати за своїми дітьми. Тома мучить туга за рідними. А скільки ще негрів живе у розлуці з найдорожчими людьми! Це так жахливо, тату!

— Ну гаразд, гаразд, доню! — лагідно сказав Сен-Клер.— Я зроблю все, що ти забажаєш, тільки не засмучуйся і не говори більше про смерть.

— І обіцяй мені, тату, відпустити Тома на волю, коли я... — вона запнулася і невпевнено договорила пошепки,— коли я піду...

— Добре, моя люба. Я зроблю все, про що ти просиш.

— Татусю, добрий мій,— сказала дівчинка, притискаючись щічкою до його обличчя,— як би мені хотілося, щоб ми з тобою були разом!

— Де, люба? — запитав доньку Сен-Клер.

— У Господньому домі. Там так тихо, спокійно і затишно.— Єва говорила про небеса так, ніби вже там бувала.— Невже тобі туди не хочеться, тату?

Сен-Клер ще міцніше пригорнув доньку до грудей і нічого їй не відповів.

— Ти прийдеш до мене,— продовжувала Єва впевнено.

— Звісно, прийду, услід за тобою. Я про тебе не забуду.

Вечірні тіні густішали, а Сен-Клер все сидів, притискаючи до себе тендітне доньчине тільце. Євиних очей він не бачив, але її голос, мов голос Святого Духа, звучав у його вухах. І у його думках промайнуло усе минуле життя, як на порозі Страшного Суду: материні молитви та гімни, юнацькі спалахи, прагнення до добра... Між далеким минулим до одруження і цим вечором пролягли роки, сповнені свігських утіх, скептицизму і всього, що називається респектабельним життям. Як багато можна передумати за одну мить! Сен-Клер мовчав, а коли зовсім стемніло, він відніс Єву до її спальні, вклав у ліжко, випровадив слуг і сам приспав доньку.

Розділ XXV. Маленька проповідниця

Була звичайна неділя. Сен-Клер на ганку курил сигару, відкинувшись на спинку бамбукового крісла. Марі лежала на софі, прикрившись легкою накидкою від комарів. У руках вона тримала красиво переплетений молитовник. Вона взяла його про людське око, адже була неділя, і вдавала, що читає молитви, а насправді боролася зі сном.

Міс Афелія довго намагалася дізнатися, чи немає десь поблизу вілли методистської общини, і врешті-решт знайшла її. Цієї неділі вона поїхала туди на молитовне зібрання і взяла з собою Єву. Повіз їх Том.

— Огюстене,— звернулася Марі до чоловіка, подрімавши досхочу,— треба послати у місто по доктора Позі. Щось у мене з серцем погано.

— Навіщо ж вам потрібен саме Позі? Доктор, який лікує Єву теж знається на своїй справі.

— До нього не зі всякою хворобою можна звернутися. У мене щось дуже серйозне,— скаржилася Марі.— Я вже три ночі нормально не спала — такий біль і таке дивне відчуття у грудях!

— Я гадаю, Марі, ви просто хвилюєтеся. Я впевнений, що усе гаразд із вашим серцем.

— Авжеж! — вигукнула Марі.— Я такої відповіді й чекала. Ледве Єва кашляне чи зблідне — і ви втрачаєте голову. А до мене вам байдуже!

— Якщо вам завгодно будь-що мати хворе серце, я не позбавлятиму вас такого задоволення,— сказав Сен-Клер, тамуючи роздратування.

— Сподіваюся, вам не доведеться пошкодувати про ці слова, коли буде запізно. Хочете — вірте, хочете — не вірте, справи ваші, а тільки тривога за нашу Єву і догляд за нею загострили мою хворобу, про яку я вже давно здогадувалася, тільки не хотіла нікому завдавати клопоту. Я завжди не зважаю на власне здоров'я.

«Цікаво, що вона має на увазі, коли говорить про догляд за Євою?» — обурено подумав Сен-Клер, продовжуючи мовчки курити сигару, як і всякий «байдужий камінь», аж поки до ганку не під'їхав екіпаж, із якого вийшли міс Афелія із Євою.

Як звичайно, міс Афелія насамперед пішла до своєї кімнати зняти капелюшка та шаль, а Єва, підбігши до тата і вмостившись йому на коліна, заходилася захоплено розповідати про молитовне зібрання.

Через пару хвилин із кімнати міс Афелії почувся надривний обурений крик.

— Ладен побитися об заклад, що це Топсі знову щось накоїла! — сказав Сен-Клер.— Лише вона могла так розгнівати кухню.

Не встиг він висловити свого припущення, як у дверях показала розлючена міс Афелія, тягнучи за руку маленьку правопорушницю.

— Іди-но сюди, іди! — страшила вона Топсі.— Зараз я усе розповім твоєму господарю!

— Ну, і що у вас трапилося знову? — запитав Огюстен.

— А те, що я відмовляюся від цього дівчиська! Не можу більше! Урвався і мій терпець! Я замкнула її у кімнаті і наказала вивчити один гімн. Як ви гадаєте, що вона накоїла? Підгледіла, де я тримаю ключ від комода, залізла у ящик із тканинами, витягнула шовк для оздоблення капелюшків і розрізала його на платтячка ляльці! Це нечувано!

— А я вас, кухню, попереджала, що від негрів добра чекати не варто,— сказала Марі.— Якби я могла, відправила б це дівчисько на конюшню і наказала відшмагати як слід. Наступного разу вона б сто разів подумала, чи варто робити щось недозволене.

— Я й не сумніваюся,— закинув Сен-Клер.— А ще кажуть, що у жінок добре серце! Більшість жінок здатні загнати коня до півсмерті, замучити слугу і довести своїми примхами до божевілля будь-якого чоловіка.

— Ваша сентиментальність, Сен-Клере, тут абсолютно недоречна. Кузина — жінка мудра, і тепер вона сама переконалася, що інакше цій чорнушці ради не даси.

Педантична міс Афелія не могла не обуритися через господарювання Топсі у її комоді. Гадаю, багатьом нашим читачкам таке не сподобалось би. Але пропозиція Марі їй нітрохи не сподобалася і вона трохи пом'якшала.

— Ні! Цього я не допущу,— сказала вона.— Та звертаюся за порадою до вас, Огюстене. Що ж мені з нею робити? І навчала її, і пояснювала, і навіть біла — нічого не допомагає, як горохом об стінку!

— Ану іди-но сюди, мавпеня,— покликав Сен-Клер Топсі.

Дівчинка підійшла до господаря, боязливо і водночас із лукавинкою у своїх блискучих чорних оченятах.

— Чому ти так препогано поводишся? — запитав Сен-Клер, заледве стримуючи посмішку, бо ця дитина завжди веселила його самим своїм виглядом.

— Напевно, бо я паскудне дівчисько,— сумирно відповіла Топсі і додала: — Міс Феллі сама так каже.

— Вона стільки для тебе зробила, а ти цього зовсім не цінуєш!

— О Господи! Та що зі мною вдієш? Моя попередня господиня чого тільки не вигадувала, щоб я змінилася — і шмагала мене (та не так, як міс Феллі...), і за волосся тягала, і об двері головою біла — все марно. Одне слово — негритянка...

— Годі! Я відмовляюся від неї! — вигукнула міс Афелія.— Досить із мене цих мук.

— Чи дозволите одне питання? — мовив Сен-Клер.

— Будь ласка,— роздратовано погодилася вона.

— Якщо ваші проповіді й усі старання не можуть врятувати від пекла одну єдину маленьку грішницю, віддану вам на виховання, нащо ж посилати пару нещасних місіонерів туди, де таких юрби? Мені здається, що у цьому сенсі Топсі — показник.

Міс Афелія не знала, що відповісти на Сен-Клерів закид. А Єва, яка мовчки спостерігала за цією сценою, непомітно для інших кивнула Топсі, кличучи за собою. Збоку від веранди була розташована маленька застлана кімнатка, де Сен-Клер полюбляв читати. Дівчатка зайшли туди.

— Цікаво, що Єва надумала? — сказав Сен-Клер,— Піду подивлюся.

Підкравшись навшпиньках до скляних дверей, він відхилив порт'єру і побачив, що відбувається у читальні. Потім поманив до себе міс Афелію і притулив пальця до вуст.

Діти сиділи на підлозі обличчям одна до одної. Топсі вперто зберігала на обличчі всій насмішкувато-лукавий вираз, а Єва, схвильована, дивилася на неї очима, повними сліз.

— Топсі, чому ти така неслухняна? Невже ти нікого не любиш, Топсі, і зовсім не хочеш виправитися?

— Я не розумію, як це — любити. Ну, льодяники я люблю, солодоці різні, а людей?..

— Ну, тата і маму ти ж любиш?

— Їх у мене ніколи не було. Я ж вам про це казала, міс Єво.

— Вибач, казала, — сумно погодилася Єва. — А у тебе були сестри чи друзі?

— Нікого ніколи у мене не було, — відрізала Топсі.

— Якби ти захотіла виправитися, постаралась би...

— Та я ж усе одно залишуся негритянкою, як би не старалася! — сказала Топсі. — Вони нас б'ють, думають, що здеруть чорну шкіру, а під нею — біла, і тоді ми змінимося. Але там лише м'ясо та кров...

— Бідолашна Топсі... — не стримуючи сліз, поспівчувала Єва. — Але це нічого, що ти чорна, Топсі. Міс Афелія тебе полюбила б, якби ти її слухалася.

Топсі розсміялася тим уривчастим коротким смішком, який означав недовіру.

— Не віриш? — запитала Єва.

— Ні! Вона мене ненавидить, бо я негритянка. Їй краще до жаби доторкнутися, ніж до мене. Ніхто не любить негрів... і нехай! Мені байдуже! — вигукнула Топсі, почавши насвистувати веселий негритянський мотив.

— Топсі, бідненька, та я тебе люблю! — щирсердо сказала Єва і поклала свою тонку прозору ручку їй на плече. — Я люблю тебе, бо ти самісінька, без мами і тата, без друзів, бо ти нещасна. Мені так хочеться, щоб ти була хорошою. Я дуже хвора, Топсі, і мені вже недовго залишилося жити. Мені так би хотілося, щоб ти виправилася... Постарайся, будь ласка, хоча б заради мене! Адже ми з тобою скоро розстанемося...

З круглих очей чорнушки Топсі полилися сльози. Великі каплі градом падали на ласкаву Євину руку. Тієї хвилини промінь віри та любові дістався її душі! Вона вперлася головою у коліна і розплакалася навзрид, а дівчинка, яка схилилася над нею була, мов янгол, який рятує грішника.

— Бідолашна Топсі! — говорила Єва. — Хіба ж ти не знаєш, що Христос любить усіх однаково? І нас обох теж. І я тебе люблю, але його любов сильніша, бо він кращий, добріший. Він допоможе тобі виправитися, тож колись ти потрапиш на небо і станеш янголом. Те, що у тебе чорна шкіра, нічого не значить. Тільки подумай, Топсі, ти будеш як ті світлі душі, про яких співає дядечко Том!

— Міс Єво! Міс Єво! — щиро і серйозно вимовила Топсі. — Я виправлюсь... я обцяю, слово честі!

Сен-Клер опустил порт'єру.

— Як Єва мені нагадує мою маму! — мовив він до міс Афелії.— Вона була права: щоб сліпці прозріли, потрібно вчиняти так, як і Христос — покликати їх до себе і покласти руки їм на голову.

— Не можу я сприймати негрів,— з глибоким видихом зізналася міс Афелія.— Це правда, що я гидую цією чорнушкою, але я й гадки не мала, що вона це усвідомлює.

— Дитину обдурити важко,— сказав Сен-Клер,— бо діти відчують, як до них ставляться. Якщо ви відчуваєте до них відразу, вдячності від них не купити жодними подарунками, турботою, подачками. Дивно, але це так.

— Я не можу себе перебороти,— сказала міс Афелія.— Мені неприємні усі негри, а надто ця дівчинка. Важко перебороти відразу.

— А Єва цього не відчуває.

— Бо вона добра, як янгол! Вона подібна до Христа. Як би я хотіла бути такою, як наша Єва! У неї можна багато чого навчитися.

— Дорослі й справді мають багато чому повчитися у дітей,— погодився Сен-Клер.

Розділ XXVI. Невблаганна смерть

*Не тужіть за тими,
хто лягає в могилу
у юні свої роки.*

Євина спальня, як і решта кімнат першого поверху, виходила на широкий ганок. З одного боку вона сусідила зі спальнею батьків, з іншого була розташована кімната міс Афелії. Сен-Клер оформив доньчину кімнату на свій смак, враховуючи її вподобання і особливості характеру. На вікнах висіли рожево-білі фіранки, підлога була застелена циновою, яку Сен-Клер замовив у Парижі, власноручно намалювавши візерунок: посередині — пишні троянди, а берегами — обрамлення із листків та бутонів. Усі меблі були бамбукові, вишукані, легкі. В головах над ліжком на алебастровій консолі стояв чудовий мармуровий янгол зі складеними крилами і миртовим вінком у руках. З того вінка звисав розшитий сріблом прозоро-рожевий балдахін від москітів. Це було обов'язковим атрибутом кожної спальні у тих краях. На м'яких софах лежали рожеві атласні подушки, а над кожною з них скульптурні фігурки підтримували такі самі накидки, як і над ліжком. Посеред кімнати стояв красивий столик, на ньому — фарфорова ваза у формі лілії з нерозцвілими пуп'янками. У ній завжди був свіжий букет квітів. Поряд із вазою лежали Євині книжки та іграшки, елегантна чорнильниця з перами, яку подарував їй батько, підтримуючи її наполегливість у навчанні письму. Був тут і камін. На його мармуровій перекладині стояла статуя Христа в оточенні дітей, а по обидва боки від неї — фарфорові вази з квітами, які щодня Єві приносив Том. На стінах висіли три чудові

картини, на яких були зображені дитячі забави. Одне слово, тут було усе для безтурботного, щасливого життя. Прокидаючись щоранку, дівчинка бачила лише те, що пробуджує світлі думки. Але добре Євине серце виводило її думки далеко за межі того ідеального світу дитинства, який створив для доньки люблячий батько.

Оманливий приплив сил, який усі спостерігали в Єві останніми днями, вичерпувався. Дедалі рідше її можна було зустріти в саду, натомість дедалі частіше вона вмоцувалася на софу біля вікна, що виходить на ганок, і довго, печально й задумливо споглядала озеро.

Якось удень, читаючи Біблію, Єва почула на ганку сердитий голос матері:

— Це ще що таке?! Ти рвеш квіти, негіднице?!

Єва почула звук від удару по обличчі.

— Місіс! Ці квіти для міс Єви! — несміливо відповіла Топсі.

— Ах, для міс Єви? Брешеш! Їй не потрібні квіти від тебе, брудна, погана негритоско!

Забирайся з-перед моїх очей!

Єва зіскочила з софи і побігла на ганок.

— Мамо, не жени її! Топсі, дай мені цей букет!

— Єво, у тебе і так кімната потопає у квітах,— зауважила Марі.

— Але ці — особливі! — сказала дівчинка.— Топсі, ходи до мене.

Топсі підняла опущену голівку, підійшла до Єви і нерішуче простягнула їй квіти.

— Які вони гарні! — вигукнула Єва.

Букет був простенький, проте незвичайний. Одна біла камелія і пурпурова герань,— ось і вся композиція. Мабуть, саме різкий кольоровий контраст так привабив Топсі.

— Ти вмєш чудово компонувати квіти,— сказала Єва, і від цієї похвали Топсі просто розцвіла.— Постав їх он у ту вазу, вона вільна. І відсьогодні носи мені квіти щодня.

— Дивна забаганка! — сказала Марі.— Нашо це тобі?

— Просто захотілося, мамо. Ти тільки не гнівайся. Не будеш?

— Звісно, не буду, дитино. Якщо ти хочеш... Топсі, чула, що тобі сказано? Не забувай!

Топсі зробила реверанс і знову зніпилася. Коли вона поверталася до дверей, щоб вийти, Єва помітила слізку на її чорному обличчі.

— Мамо,— сказала Єва, коли Топсі вийшла,— я знала, що вона хотіла порадувати мене.

— Еге ж! Та це дівчисько тільки й чекає слухної нагоди, щоб чогось накоїти. Та якщо тобі це до вподоби — нехай.

— Мамо, мені здається, що Топсі змінилася. Вона вже не така, як була раніше. Вона старається стати хорошою.

— Довго ж їй ще доведеться старатися, щоб стати чемною дівчинкою! — підсміюючись, сказала Марі.

— Але у Топсі таке важке життя!

— У нашому домі їй гріх на щось нарікати! — заперечила Марі.— Ми із нею клопотів мали більше, ніж із усіма іншими негрентами, разом узятими! На неї нічого не діє — ні вмовляння, ні покарання. А вона яка була, така й залишилася.

— Мамо, а ти вдумайся, порівняй нас! Ми дві маленькі дівчинки, тільки я живу серед рідних, люблячих людей, у мене є все і навіть більше. А Топсі? Згадай, де вона жила перед тим, як потрапити до нас! Щоб це забути, потрібно багато часу і любові!

— Ну, може, й так,— сказала Марі, позіхаючи.— Боже, яка спека!

— Мамо, ти ж також віриш, що Топсі могла би стати янголом, якби була християнкою?

— Єво! Що за дивні думки! Ніхто, крім тебе, до цього не додумався б. А взагалі, може, й могла б...

— А хіба наш Господь не є її Господом також? Хіба Ісус не спаситель для Топсі?

— Можливо. Адже Господь сотворив усіх,— сказала Марі.— Ти не бачила мого флакончика з солями?

— Як шкода, як мені шкода... — тихенько примовляла Єва, дивлячись удалину, на озеро.

— Про що ти, дитинко? — запитала Марі.

— Ну чому той, хто міг би бути світлим янголом і жити серед інших янголів, опускається дедалі нижче і не може розраховувати на допомогу ні від кого? Як шкода...

— Єво, заспокойся! У цьому нашої провини немає. Не тривожся через такі речі. Ту т нічим не зарадиш. Просто потрібно дякувати Богові за ті блага, які він нам дарував.

— А мене вони не тішать,— сказала Єва.— І мені шкода тих нещасних, у яких їх нема...

— Дивні речі ти говориш! А я, як справжня християнка, вдячна Богу за них.

— Мамо,— сказала Єва,— я хочу підстригти волосся.

— Це ж навіщо? — здивувалася Марі.

— Щоб встигнути роздати по пасму своїм друзям, поки я ще спроможна це зробити.

Поклич тігоньку, нехай принесе ножиці.

Марі гукнула міс Афелію, яка була у сусідній кімнаті.

Дівчинка встала, труснула голівкою, розпустивши по плечах довгі золоті локони.

— Тігонько, пострижись овечку! — попросила вона.

— Що тут діється? — здивувався Сен-Клер, заходячи до кімнати з вазою, повною фруктів, які нарвав у саду для доньки.

— Тату, я вирішила підстригти волосся. Воно занадто густе, мені жарко від нього. А локони я роздарую усім домашнім.

— Ну добре,— сказав Сен-Клер.— Тільки вистригайте так, щоб було непомітно. Євине волосся — моя гордість.

— Ну що ти таке кажеш, тату! — сумно промовила дівчинка.

— Так! Ти маєш бути красунею, адже скоро ми поїдемо у гості до дядька Альфреда, де тебе чекає Енрік,— весело сказав Сен-Клер.

— Ні, тату, я вже ніколи в них не гостюватиму. Це правда, тату! Чому ти відмовляєшся бачити, що я слабну з кожним днем?

— Так, відмовляюся! Я не можу з цим змиритися! Чому ти така жорстока зі мною, доню?!

— Бо ти маєш знати правду і бути сильним. Якщо ти мені повіриш, тобі стане легше.

Сен-Клер стояв, насупившись і стиснувши губи. Він ледь не плакав, дивлячись, як ножиці відрізають один за одним довгі золотаві пасма. Дівчинка акуратно брала їх у руки, накручувала на свої довгі тонкі пальці і складала одне біля одного на коліна, при цьому тривожно поглядаючи на батька.

— Я це передчувала! — розпачливо вигукнула Марі.— Це остаточно підірве моє здоров'я і покладе мене в могилу, та мене ніхто не слухає! Сен-Клере, скоро ви переконаєтеся у моїй правоті.

— І це вас, мабуть, втішить,— докорив дружину Сен-Клер.

Марі відкинулася на спинку дивана і прикрила обличчя батистовою хустинкою.

Єва не зводила своїх ясних блакитних очей зі своїх батьків. Вона дивилася на них спокійно, твердо. Єва відпускала їх, розуміючи, що на землі їй більше нічого не тримає. Вона все розуміла, бачила, яка прірва пролягла між її татом та мамою.

Єва поглядом покликала батька до себе. Він присів коло неї.

— Тату! — сказала Єва.— Мені щодень стає дедалі гірше. Я скоро помру, а мені ж іще стільки всього треба з тобою обговорити, стільки встигнути! Але ти не хочеш мене слухати. Не треба відкладати, тату.

— Я слухаю тебе, моя люба,— сказав Сен-Клер і, затуливши однією рукою собі очі, другою торкнувся доньчиної руки.

— Покличте сюди усіх наших слуг. Я хочу дещо їм сказати,— попросила Єва.

— Добре,— насилу сказав Сен-Клер.

Міс Афелія розпорядилася, щоб негайно скликали усіх домочадців до Євиної спальні. Невдовзі слуги зібралися поруч із її ліжком.

Єва лежала з розпущеним по подушці волоссям. Яскраві червоні плями виступили на її щічках. Вона дуже схудла і змінилася за час хвороби. Лише її очі залишалися такими ж прекрасними, а погляд — проникливим.

Усі були дуже схвильовані. Одухотворене обличчя їхньої улюблениці, зрізані довгі пасма, господар із опущеною головою і ридання Марі справляли неабияке враження. Заходячи до Євиної кімнати, слуги перешіптувалися, кивали головами і зігхали. Коли усі зібралися, певний час у кімнаті панувала похоронна тиша.

Нарешті Єва трохи піднялася з подушок і довгим, проникливим поглядом обвела усіх присутніх. Їй з усіх боків відповідали сумні налякані очі. Жінки прикривали обличчя фартухами.

— Любі мої друзі,— звернулася до присутніх дівчинка.— Я захотіла вас побачити, тому що усіх вас люблю. Послухайте, що я скажу і ніколи не забувайте. Мене скоро не буде з вами. Пройде ще кілька тижнів — і смерть розлучить нас...

Охання, схлипування і зігхання заглушили слабкий і тихий дитячий голос. Єва почекала хвилинку і заговорила знову, так серйозно, що усі затамували подих.

— Якщо ви мене любите, то не перебивайте. Просто уважно послухайте. Говорити я хочу про ваші душі. Багато хто з вас не піклується про душу, думаючи тільки про земне життя. А я хочу, щоб ви знали і пам'ятали, що існує інший світ — чистий і прекрасний, той, де живе Ісус Христос. Я збираюся туди, і ви також можете колись туди потрапити. Там достатньо місця для усіх нас. Але тим, хто хоче туди потрапити, не можна жити безтурботним грішним життям. Вам потрібно стати справжніми сповідниками християнської віри. Пам'ятайте, що кожен із вас може стати — навіки! — янголом. Господь радо допомагає кожному. Моліться, читай... — Єва запнула на півслові, жалісно подивилася на негрів і сумно провадила далі: — Але Боже мій! Ви ж не вмієте читати, бідолашні... — вона уткнула голову в подушку і заплакала. Але стриманий плач і важкі зігхання тих, хто сидів навприсядки коло її ліжка, тих, до кого вона зверталася, змусили її взяти себе в руки, підняти голову і продовжувати:

— Нічого, все буде добре,— втішала Єва слуг, усміхаючись крізь сльози.— Я молилася за вас, і впевнена, що Господь вам допоможе, хоч ви і не вмієте читати. Робіть усе, що тільки зможете, аби стати на шлях істини, ревно моліться і просіть, щоб вам читали Біблію, і тоді ми зможемо зустрітися на небесах.

— Амінь,— прошепотіли няня, Том і ще декілька старих негрів, членів християнської церкви, а молодші ридали, схиливши голови на коліна.

— Я знаю, що ви мене любите,— сказала Єва.

— Так, так, любимо... Нехай благословить вас Господь,— почулося зусібіч.

— Я знаю це. Ви завжди були такі добрі до мене! Прийміть же від своєї Єви маленький дарунок, щоб він нагадував вам про мене. Кожному із вас я дам по локону свого волосся. Дивлячись на нього, згадуйте, що я вас люблю і чекаю на небесах на зустріч із вами.

Важко описати словами, як негри із риданням приймали із Євиних рук її останній подарунок — вияв турботи і любові до них! Вони падали на коліна, молилися, схлипували, дякували і благословляли її, говорили лагідні слова і обіцяли піклуватися про свої душі. Тоді Єва відчула у співчутливих, вразливих синах і дочках африканського народу дуже багато тепла.

Міс Афелія страшенно переживала, щоб ця зворушлива сцена не нашкодила Єві, тож давала знаки тим, хто отримав пам'ятне пасмо, щоб вони виходили із кімнати.

І ось у кімнаті залишилися тільки рідні, а зі слуг найдорожчі — Том і няня.

— Дядечку Томе,— сказала Єва,— ось цей гарний локон — для тебе. Я така рада, що ми зустрінемося з тобою на небесах, дядечку Томе! Вір мені, так і буде! Візьми і ти, няню, дорога моя няню! — і дівчинка ніжно обняла стару мулатку, яка була їй другою матір'ю.— Ти також будеш разом із нами на небі.

— Міс Єво, як же я без вас тут залишуся?.. На кого ви мене покидаєте?.. Я мала піти швидше від вас! Це неправильно... — примовляла няня, заливаючись сльозами.

Міс Афелія легенько підштовхнула обох слуг до виходу і раптом побачила перед собою Топсі.

— А ти звідки тут узялася? — здивувалася міс Афелія.

— Я із самого початку тут стою,— відповіла Топсі, витираючи кулачками очі.— Міс Єво,— припадаючи до ліжка дівчинки, сказала вона,— невже ви мені нічого не дасте на пам'ять про себе?..

— Дам, Топсі, звісно, дам! Ось, візьми цей локон і щоразу, дивлячись на нього, згадуй, що я тебе любила і дуже хотіла, щоб ти стала хорошою дівчинкою.

— Я стараюсь, міс Єва, стараюсь, як тільки можу! Але мені важко, не навчена я слухняності!

— Христос усе знає, Топсі. Він обов'язково допоможе тобі.

Топсі заховала дорогоцінний подарунок за пазуху, закрила обличчя фартухом і вийшла з кімнати, як їй було наказано.

Міс Афелія зачинила за нею двері. Ця жінка зронила не одну сльозу за останні хвилини, але турбота про стан небоги перемогла всі інші почуття.

Сен-Клер сидів у кріслі біля ліжка Єви, затуливши обличчя рукою.

— Тату! — прошепотіла дівчинка, торкнувшись його плеча.

Він здригнувся, та нічого не відповів.

— Тату, дорогий! — ще раз звернулася до нього Єва.

— Ні, я більше не можу! — сказав Сен-Клер, встаючи з місця. — Я цього не переживу! Чому Всесильний так жорстоко повівся зі мною? — гріко вигукнув він.

— Огюстене! Господь має право вирішувати людські долі, — мовила міс Афелія.

— Можливо, це й так, але мені від цього не легше, — стримано сказав Сен-Клер і відвернувся від доньки.

— Тату, моє серце обливається кров'ю від твого горя! — вигукнула Єва, піднялася вище і кинулася йому на груди. — Не можна так говорити! — заридала дівчинка. Ці сльози налякали усіх, і Сен-Клер опанував собою.

— Годі, Єво, годі, моя хороша! Заспокойся! Я був неправий. Я говоритиму так, як хочеш ти, тільки не плач, не засмучуйся. Мені соромно, що я вимовив такі злі слова.

Єва, втомившись від цих емоцій, затихла в батькових обіймах, а він усе шепотів їй щось на вушко, заспокоював і втішав.

Марі різко встала і вибігла з кімнати, а у себе в будуарі зайшла істеричними риданнями.

— А мені ти нічого не подаруєш? — запитав Сен-Клер, сумно усміхаючись.

— Вони усі твої, — не менш сумно усміхнувшись, відповіла Єва. — І тітонька нехай візьме, скільки схоче. А моїм бідним друзям я роздала свої локони сама, на пам'ять, тому що... Тому що ви, коли мене не стане, можливо, забудете зробити це... Тату, ти людина віруюча, адже так? — у запитанні Єви забринів сумнів.

— Чому ти запитуєш?

— Сама не знаю. Ти такий хороший, не може бути, щоб ти був невіруючий.

— А як це — істинно вірити, доню?

— Любити Христа понад усе, — просто відповіла Єва.

— А ти любиш?

— Так, люблю.

— Але ж ти ніколи його не бачила, — сказав Сен-Клер.

— Це неважливо. Я вірю у Христа і скоро побачу його. — Єва аж засвітілася від цієї думки, її тьмянний погляд оживився.

Сен-Клер довго мовчав. Обличчя його матері світілося таким самим неземним сяйвом, коли вона говорила про Христа. У нього ж таких глибоких відчуттів не було.

Єва швидко згасала. Вже ніхто не сумнівався, що її хвороба смертельна. Надії на одужання не було. Міс Афелія днями й ночами не відходила від її ліжка, і лише тепер усі в домі змогли оцінити її належним чином. Вона була досвідченою сиділкою: вміло робила усе необхідне, уважно спостерігала за змінами стану дівчинки і діяла відповідно,

підтримувала ідеальний порядок у Євиній кімнаті та створювала затишок, точно дотримувалася приписів лікаря і непомітно виконувала найнеприємніше, що може бути у догляді за важким хворим. Ті, хто раніше не розумів її суворих правил і максималізму в усьому, тепер визнали, що ніхто краще не допоміг би Єві у її передсмертні дні.

Багато часу в кімнаті Єви проводив і наш друг Том. Дівчинка не могла довго просто лежати. Їй було легше, коли її носили.

Для Тома не було більшої радості, як полегшувати Євині страждання, носячи її вимучене тільце по кімнаті чи по ганку. А ранками, коли дівчинка почувалася жвавішою, а з озера повівало прохолодою, він ходив із нею по апельсинових алеях або ж сидів на дерновій лавочці, співаючи для неї її улюблених пісень.

Сен-Клер також часто брав Єву на руки, але він був слабший від Тома, і дівчинка, помічаючи, що батько стомлюється, просила:

— Тату, нехай дядько Том мене поносить. Йому так хочеться для мене зробити бодай щось.

— Але ж і мені хочеться, Єво! — відповідав Сен-Клер.

— Татку, ти й так стільки всього робиш для мене! Читаєш уголос, сидиш зі мною ночами... а Том може тільки носити мене на руках та співати гімнів. До того ж він сильніший за тебе, йому легше.

Та не лише Том і Сен-Клер прагнули полегшити Євині страждання. Усі негри у домі старалися, хто як міг, потішити маленьку господиню.

Нещасна няня усім серцем прагнула до своєї улюблениці, але у неї не було жодної вільної хвилини через те, що Марі вимагала її уваги двадцять чотири години на добу. Вона сказала, що через доньчину недугу втратила спокій, а коли таке траплялося з господинею дому, то автоматично втрачали спокій і всі домочадці. Щоночі Марі змушувала няню по кільканадцять разів вставати до неї: то треба їй розтерти ноги, то покласти холодний компрес на голову, то щось подати, то дізнатися, що відбувається у Євиній кімнаті, то підняти штори, бо занадто темно, то опустити, бо занадто світло... і так без кінця. І вдень, коли няня могла б попіклуватися про Єву, Марі тримала няню біля себе чи вигадувала якісь домашні клопоти — коротше кажучи, бачитися з Євою няня могла лише нишком, та й то на хвилю-дві.

— Тепер мені особливо потрібно берегти своє здоров'я, я просто мушу триматися! — говорила Марі чоловікові. — Адже я понад силу доглядаю за нашою крихіткою.

— Мені здається, дорога, кухня позбавила вас цього обов'язку, — заперечував їй Сен-Клер.

— О, так думати можуть лише чоловіки! Ніби матір можна відгородити від обов'язку піклуватися про хвору дитину? Та з вами марно про це сперечатися. Ви й гадки не маєте, як я страждаю. Я просто не можу так спокійно сприймати наше горе, як ви.

Сен-Клер усміхався, слухаючи цю показну тираду про піклування. Так, він усміхався, бо просто не усвідомлював, що Єва насправді помре. Лише виняткові люди мають дар вірити в те, чого не бачили. До того ж останні Євині дні були такими світлими, спокійними. Неможливо було повірити, що її скоро не стане. Дівчинка не страждала, а лише відчувала слабкість, втому, яка наростала майже непомітно, але постійно. Близькі перейнялися її спокоєм. Вона була з усіма лагідною, привітною і вмиротвореною, як і раніше. Сен-Клер також почав відчувати якийсь дивний спокій. Але його заспокоїла не надія на одужання — її не було. І це не був вияв покірності долі, ні. Просто він волів тішитися прекрасним сьогоднішнім, аніж думати про неминуче жахливе майбутнє. З чим можна порівняти такий душевний стан? Так затишшя золотої осені проникає нам у душу, коли дерева ще красуються різнобарвним вбранням і останні квіти намагаються втримати пелюстки — тоді ми радіємо цій красі, знаючи проте, що дуже скоро все це щезне у лютих зимових морозах.

Єдиною людиною, з ким Єва ділилася своїми думками і передчуттями, приховуючи їх навіть від батька, щоб його не засмучувати, був її відданий старший друг Том. Саме йому вона довіряла ті таємні вісті, які приймає душа, коли ниточки, які зв'язують її з землею, розв'язує якась невидима сила.

Том більше не ночував у себе в кімнаті, а лягав просто на ганку, щоб бути поряд, коли щось знадобиться міс Єві.

— Томе, що це за дивина? Чому ти спиш на ганку, як бездомний пес? — якось увечері запитала його міс Афелія. — Мені здавалося, що ти серйозна людина, в усьому любиш порядок.

— Так і є, міс Феллі, — сказав Том, — але зараз нам треба бути готовими...

— До чого, Томе?

— Тихше, міс Феллі. Не треба, щоб господар почув, про що ми говоримо... Міс Феллі, сьогодні вночі до когось прийде наречений.

— Я не розумію, Томе.

— Пам'ятаєте, як сказано в Святому Письмі? «У опівнічний час пролунав вигук: «Ось наречений іде!» і я щонаочі чекаю на нього, міс Феллі, бо тоді, коли нашого янгола заберуть у Царство Небесне, ворота раю розкриються широко, і всі ми побачимо славу Господню.

— Я не чула, щоб міс Єва скаржилася, що їй погіршало...

— Мені також не скаржилася... Просто сьогодні вранці вона мені сказала: «Дядечку Томе, чекати залишилося зовсім трошки...» Це янголи підказують їй, міс Феллі. «Поклик труби пролунає до ранку»,— процитував Том слова зі свого улюбленого гімну.

Ця розмова відбулася приблизно між десятою та одинадцятою годиною вечора, коли міс Афелія вийшла на ганок, щоб замкнути на засув вхідні двері й помітила Тома.

Міс Афелія не була надто вразливою чи схильною до сентиментів, проте Том говорив так тверезо та проникливо, що вона задумалася над його словами.

Того дня Єва була жвавіша й веселіша, ніж за багато останніх днів. Вже давно її ніхто не бачив такою балакучою й активною. Увечері, коли Сен-Клер провідав доньку, йому здалося, що перед ним колишня, здорова Єва. Поцілувавши її на ніч, він шепнув міс Афелії:

— Кузино, може, нам ще й вдасться врятувати нашу дівчинку. Погляньте, їй покращало! — і він пішов до себе зі спокійним серцем, чого не було вже дуже давно.

Та саме вночі, у магічний, таємний час дуже часто люди приходять у цей світ і залишають його. Ось і цього разу завіса між тлінним земним і вічним небесним світами стала зовсім тонкою і показався передвісник смерті.

У Євиній кімнаті почулися швидкі кроки. Це міс Афелія, яка вирішила цієї ночі не спати, а спостерігати за дівчинкою, помітила у хворій ознаки «перелому», як це називали досвідчені сиділки. Вона вибігла на ганок і гукнула Тома. Він одразу відповів на її поклик.

— Томе, біжи по лікаря. Не втрачай ані хвилини! — сказала міс Афелія і постукала до Сен-Клера.— Огюстене, вийдіть-но до мене!

Ці слова впали на серце Сен-Клера, як груддя землі на кришку домовини. Він прожогом вилетів зі спальні у піжамі, вже за мить схилившись над сплячою Євою.

Від чого у нього завмерло серце? Що він побачив? І чому вони із кузиною довго не вимовляли жодного слова? Відповідь на ці питання знають ті, хто пережив смерть близької людини, хто бачив на її обличчі ледь вловимі ознаки невідворотного кінця.

Тінь смерті тільки наближалася до Євиного тільця, та її обличчя поки що було ясне і спокійне. Сен-Клер і міс Афелія мовчки дивилися на Єву. В кімнаті лише годинник цокав, та так голосно у цій гнітючій тиші!

Ось до кімнати увійшли Том і доктор. Якийсь час доктор теж мовчки спостерігав за хворою, а потім пошепки запитав:

— Коли це почалося?

— Близько півночі,— відповіла міс Афелія.

Примчала Марі, яку розбудив приїзд доктора.

— Огюстене!.. Кузино! Що трапилось?

— Цить! — хрипко зупинив її Сен-Клер.— Вона помирає.

Няня, яка прибігла одразу за Марі, почувла ці страшні слова і кинулася будити слуг. Вже скоро у домі не спав ніхто — то тут, то там позасвічували світло, звідусіль долинали кроки, за скляною стіною ганку виднілися заплакані обличчя. Та Сен-Клер не помічав усієї цієї метушні. Він не відривав погляду від обличчя сплячої доньки.

— Невже вона не прокинеться більше, не попрощається зі мною?.. — вимовив він нарешті і, нахилившись над нею, прошепотів на вушко: — Єво, радосте моя!

Великі блакитні очі розплющилися, на губках дівчинки майнула усмішка. Вона намагалася відірвати голову від подушки, бажаючи щось сказати.

— Ти впізнаєш мене, Єво?

— Тату, любий! — ледь чутно сказала вона і з останніх сил обняла його.

А потім її руки безсило упали, а по обличчю пробігла смертельна судома. Вона засовалася, намагаючись захопити ковток повітря.

— Господи! — вигукнув Сен-Клер.— Томе, друже мій! Я не переживу цього! — і він, відвернувшись, сам не розуміючи, що робить, стиснув Томові руку.

Том стиснув її обома руками. По його чорному обличчю котилися крупні сльози. Він підняв очі й поглянув на Єву.

— Моє серце розривається! — сказав Сен-Клер.— Господи, благаю тебе, полегши її страждання!

— Вони скінчилися, слава Творцю! Господарю, подивіться на неї!

Дівчинка лежала, глибоко дихаючи, ніби дуже стомилася. Погляд її застиг, вона дивилася кудись угору. Чому вона дивилася не на рідних, а вгору? Що хотіла цим сказати: що хоче на небо і відмовляється від земного? Ми можемо лише здогадуватися. Але обличчя її при цьому було таким велично спокійним, що усі ридання враз стихли. Усі мовчки стояли коло Євиного ліжка.

— Єво! — пошепки звернувся до неї Сен-Клер.

Здавалося, що вона вже нічого не чула, та батько спробував ще раз.

— Єво! Доню, що ти бачиш? — прошепотів Сен-Клер.

Світла усмішка прикрасила її обличчя і вона насилу вимовила:

— Любов... Радість... Спокій... — зігнула і перейшла у інший світ.

Прощай, мила дитино! Ворота вічності зачинилися за тобою. Ми більше не побачимо твого ясного образу. Горе тим, хто, провівши тебе на небеса, прокинеться і побачить над собою тільки сіре небо буденності.

Розділ XXVII. Так закінчується усе земне

Картини, статуї і дзеркало у кімнаті Єви позавішували білими простиралами, фіранки на вікнах опустили. Стримані зігхання і приглушені кроки не порушували тиші, яка запанувала у домі Сен-Клерів.

Ліжко також було застелене білим покривалом, а на ньому під схиленою фігуркою янгола вічним сном спала Єва.

Її одягнули у скромну білу суkenочку, яку вона любила носити за життя. Сонячні промені пробивалися крізь рожеві штори і м'яко освічували холодне обличчя дівчинки. Голівка її була повернута набік, ніби вона просто спала, але вигляд у неї був умиротворений і блаженний. Земний сон таким не буває, подібним спокоєм обдаровує Господь «улюбленців своїх».

Невтішний Сен-Клер стояв коло ложа померлої доньки зі складеними на грудях руками і не зводив із неї очей.

«Для таких, як ти, моя люба Єво, смерті не існує — ні смерть, ні морок, ні смертна тінь... Ти згасла, мов передсвітанкова зоря. Перемога дісталася тобі без бою. Ти заслужила небесну корону», — думав Сен-Клер.

Відтоді, як у Євиній спальні прозвучало слово «померла», туман згустився навколо його душі. Його щось запитували про організацію прощання, він щось комусь відповідав... Та коли потрібно було призначити день похорону і вибрати місце для могилки, він нетерпляче і нервово відрізав «Мені байдуже».

Адольф і Роза прибрали кімнату. Вони хоча й були легковажні та хвальковиті, проте добрі та співчутливі. І коли міс Афелія взялася до прибирання навколо ложа з Євиним тілом відповідно до похоронних обрядів Нової Англії, вони додали поетичних ноток у ту сумну обстановку.

У кімнаті, як і раніше, було багато білих квітів, ніжних і пахучих. На столику, застеленому білою скатертиною, стояла Євина улюблена ваза, а у ній — бутони рожевих троянд. Балдахін над ліжком і штори були зібрані у пишні складки. Адольф і Роза старалися від усієї душі, і у них все вийшло красиво.

От і зараз, коли Сен-Клер, глибоко замислений, стояв біля доньчиного ліжка, Роза знову увійшла до кімнати із кошиком білих квітів. Вона шанобливо зупинилася на порозі та, помітивши, що господар навіть не помічає її, увійшла і прибрала тіло померлої квітами. Мов уві сні бачив Сен-Клер, як Роза вклала гілку жасмину у безкровні, тоненькі пальці дівчинки і розклала решту квітів навколо тільца по ліжку.

Двері відчинилися знову. Це увійшла Топсі з опухлими від сліз очима.

Вона щось ховала під фартухом. Роза замахала на неї руками, виганяючи з кімнати, але вона зробила рішучий крок вперед.

— Ану марш звідси,— грізно шикнула на неї Роза.— Що ти тут забула?

— Пусти мене! Я принесла квітку — дивися, яку красиву! — Топсі витягнула з-під фартуха чайну троянду персикового кольору.— Я покладу її...

— Іди, іди геть! — ще наполегливіше мовила покоївка.

— Не чіпай її! — раптом із притиском сказав Сен-Клер і тупнув ногою.— Нехай кладе.

Роза відійшла назад, а Топсі, підійшовши до ліжка і поклавши квітку коло Євиних ніг, раптом розридалася і впала на підлогу.

Міс Афелія, яка прибігла на її зойки, кинулася піднімати Топсі і заспокоювати її, але все було марно. Дівчинка не приховувала свого жалю, як усі решта.

— Міс Єво! О міс Єво! Я хочу вмерти, як і ви! Я також хочу вмерти!

Кров прибула до мертвотно-блідих Сен-Клерових щік, коли він почув це дике, пронизливе голосіння. Вперше після того, як померла Єва, на його очі навернулися сльози.

— Устань, дитино, встань,— сказала лагідно міс Афелія.— Не треба плакати. Міс Єві уже добре, вона стала янголом на небесах.

— Але я більше ніколи, ніколи її не побачу! — не вгавала Топсі.

Сен-Клер і міс Афелія мовчали.

— Вона любила мене! Вона сама мені це казала. Господи! Що ж тепер зі мною буде? У мене більше нікого немає!

— Це правда,— сказав Сен-Клер.— Кузино, прошу вас, заспокойте її якимось, бідненьку!

— Навіщо я взагалі народилася? — побивалася Топсі.— Я не просилася на світ, не просилася!

Міс Афелія лагідно і водночас рішуче підняла дівчинку і повела до себе, змахуючи непрохані сльози.

— Бідненька Топсі,— сказала міс Афелія, коли вони залишилися удвох.— Не впадай у відчай, я також тебе любитиму, хоча до нашої янгольської маленької Єви мені не дорівнятися. Але вона навчила мене християнської любові, і я зроблю все, щоб ти стала хорошою, побожною дівчинкою.

У голосі міс Афелії почуття було більше, ніж у її словах, та найбільш переконливими були сльози, що градом котилися по її щоках. Із цього траурного дня нещасна одинока Топсі прикипіла до своєї наставниці усім серцем.

«О моя Єво, ти, дитина, встигла зробити стільки хорошого,— думав Сен-Клер.— А як же я звігуватиму перед Богом, коли завершиться моє довге життя?!»

В кімнаті Єви було чути обережні кроки і стриманий шепіт — слуги один за одним приходили попрощатися зі своєю улюбленицею. А потім принесли труну, і до будинку

почали під'їжджати екіпажі, з них виходили друзі та знайомі Сен-Клерів. Білі шарфи, стрічки, чорний траурний кrep, молитви і читання Біблії у голос... Сен-Клер приймав співчуття, говорив, рухався, та робив усе це механічно, немов уві сні. Він бачив перед собою лише одне — золотаву голівку у домовині. А потім її накрили покривалом і закрили гріб кришкою... Сен-Клер попереду колони людей пішов у кінець саду. Там, коло дернової лавочки, поблизу альтанки, де Єва любила сидіти із Томом і розмовляти, слухати гімни і читати йому вголос, тепер було викопано могилу. Сен-Клер зупинився і задивився у яму. Він бачив, як туди опустили труну, чув урочисті слова: «Я — воскресіння і життя, хто вірує у мене, матиме життя вічне». І навіть коли над могилою виріс невеличкий пагорбок, йому й тоді не вірилося, що Єва пішла від нього назавжди.

І він був правий у своїх сумнівах, бо то була не просто його Єва, його добра донечка, а насінина тієї прекрасної нев'янучої квітки, яка зацвіте у день приходу Ісуса Христа, Господа нашого.

А потім усі повернулися в дім, її дім, де вже ніхто й ніколи не почує більше її янгольського голосу, її легких кроків, її дзвінкого сміху.

У кімнаті Марі опустили штори. Вона лежала на ліжку і, голосно ридаючи, щохвилини кликала то няню, то покоївку. Вони навіть не мали часу як слід попрощатися зі своєю крихіткою, не сміли навіть плакати. «Це ще що за вигадки, щоб слуги плакали?! — думала Марі.— Хіба у них є серце, щоб щеміти, і душа, щоб тужити?» Їхнє призначення — вічна робота, а конкретно зараз — допомагати Марі пережити її горе. Адже страждати могла тільки вона, інші ж неспроможні ні зрозуміти її, ні навіть поспівчувати.

— Сен-Клер не зронив ані сльозинки! — засуджувала чоловіка Марі.— Така байдужість, просто неймовірно! Хоч би мене пожалів!

Зовнішні вияви переживання нерідко бувають дуже оманливі. Слуги й справді вважали, що Марі найважче змиритися зі смертю доньки. А для більшої переконливості Марі почала істеричу, кричала, що відчуває свій кінець і наказувала покликати лікаря. Піднялася страшенна метушня, треба було готувати то грілки, то компреси, то напої... Словом, оплакувати Єву слугам було ніколи.

А Том горнувся до Сен-Клера усією душею. Куди б господар не подався, він плентався услід за ним. Том відчував, що найгірше зараз відчувається саме нещасний батько, хоча він і мовчить. Коли скорботний Сен-Клер, блідий, як сама смерть, сидів у Євиній кімнаті, тримаючи у руках її маленьку Біблію і невидющими очима дивлячись на навмання розкриті сторінки, Том розумів, що він переживає страшну тугу, яку Марі відчути просто не здатна, скільки б вона не плакала і не голосила.

Через кілька днів по похороні Сен-Клера залишили заміську віллу, озеро, сад зі свіжою могилкою і поїхали додому, в Новий Орлеан. Огюстен не знаходив собі місця, не знав, як йому жити далі, тому вирішив хоча б змінити обстановку. Отже, вони повернулися до міста.

Сен-Клер дуже мало бував удома. Свої дні він проводив у щоденній діловій біганині, намагаючись заглушити біль. Він сподівався на нові враження, переконував себе, що життя триває. Якби не чорний траурний кресп на капелюсі, ніхто б і не здогадався, що цей чоловік щойно втратив ту, кого любив понад усе. Він бував у товаристві, усміхався і розмовляв, вирішував справи, читав газети. Могло здатися, що він живе, як раніше, буцім нічого й не трапилося. Ніхто навіть уявити собі не міг, що ця безтурботність — лише маска, за якою ховається могильний холод і спустошена душа.

— Сен-Клер — предивна людина! — скаржилася Марі міс Афелії на чоловікову байдужість.— Я завжди думала, що Єва — найдорожча для нього людина, і прощала йому за це навіть холодне ставлення до мене, його дружини. А тепер розумію, що він взагалі нікого не любить! У його грудях не серце, а камінь. Він її забуває. Відмовляється навіть говорити про неї. Я навіть подумати не могла, що мій чоловік виявиться таким товстошкірим.

— Тихі води греблі зносять,— багатозначно сказала міс Афелія.

— А! Камінь каменем. Глибину горя приховати неможливо, бо воно все одно дає про себе знати. Ті, хто здатні на глибокі почуття,— нещасні люди. Як же я заздрю Сен-Клерові: живе собі, як і жив. Йому не збагнути мого страждання.

— Від господаря залишилися шкіра та кістки, місіс. Слуги кажуть, що він відмовляється їсти,— втрутилася в їхню розмову няня і додала, витираючи сльози: — Та хіба він зможе забути Єву?! Її усі пам'ятатимуть, нашу крихітку!

— Навіть не знаю... Хай там що, а мене йому зовсім не жаль,— продовжувала Марі.— Він жодного разу не висловив мені співчуття, а материнське серце... Воно... та куди там батьківському.

— Чужа душа — темний ліс,— заступилася за Сен-Клера міс Афелія.

— Правильно! Того, що відчуваю я, не знає ніхто. Лише Єва розуміла мене, лише вона єдина, та її більше немає зі мною! — Марі відкинулася на спинку крісла і гірко розплакалася.

Марі Сен-Клер належала до того типу людей, які цінують лише те, що втрачають. Їй усе не подобається, поки воно є, але те, що загублене назавжди, вона підносить до небес.

А тим часом у Сен-Клеровому кабінеті відбувалася інша розмова.

Том ходив за господарем і бачив, як той пішов до свого кабінету. Він довго чекав, але Сен-Клер так і не вийшов. Том вирішив подивитися, чи усе гаразд, і тихенько увійшов до кабінету. Сен-Клер лежав на дивані обличчям униз, а перед ним на подушечці — розкрита Біблія Єви. Том присів поруч, не наважуючись звернутися до господаря. Сен-Клер помігив його і, побачивши перед собою таке співчутливе обличчя, сповнене любові та скорботи, узяв Тома за руку і притиснувся до неї чолом.

— Томе, вірний друже, свіг мені немилий!

— Я знаю, господарю, знаю,— сказав розуміюче Том.— Та якби ви подивилися вгору... туди, куди янголи віднесли нашу Єву, до Господа нашого!

— У тому й біда, друже, що я нічого там не бачу.

Том тяжко зігхнув.

— Мабуть, таке благо дароване лише дітям та ще простим бідним душам, як оце твоя. Чому це так, Томе?

Том тихенько процитував фразу зі Святого Письма, яка точно відповідала на Сен-Клерове запитання:

— «Ти приховав це від мудрих та розумних, відкривши немовлятам. О Отче, така була твоя воля».

— Томе, я не вірую. Не можу. У мене натура така, я завжди усе піддаю сумніву,— щиро говорив Сен-Клер.— Я так хочу повірити у те, що написано в Біблії, але у мене не виходить!

— Моліться, господарю, так: «Вірую, Господи! Допоможи мені повірити!»

— Що нам відомо? — продовжував Сен-Клер, ніби розмовляв сам із собою.— На чому трималася Євина віра, її любов до людей і неба? Може, це все дитячі фантазії, і вони розвіялися з останнім її подихом? І немає більше нашої Єви, немає небесної обителі, немає ніякого Христа... нічого немає?

— Є, господарю! Я вірю, я знаю, що є! — вигукнув Том, падаючи на коліна.— І ви вірте!

— А звідки ти знаєш, що існує якийсь Христос-спаситель? Адже ти ніколи його не бачив. Як у це можна повірити?..

— Я душею відчуваю, господарю. Коли мене продали, розлучили з дружиною та дітьми, мені здавалося, що я помираю, бо мене позбавили усього, що я любив. А потім Господень голос сказав мені: «Нічого не бійся, Томе!» і я поклався на Нього, душа моя наповнилася світлом і спокоєм. Я тепер щасливий, я усіх люблю і ні на кого не тримаю зла. Я раб Господній, нехай буде воля Його в усьому, нехай моє життя буде таким, як він вирішить. Все, що я маю,— його милості. Я вірю усім серцем, що він допоможе і вам.

Голос Томів зривався, у його очах стояли сльози. Сен-Клер поклав голову йому на плече і міцно стиснув його чорну, мозолисту і таку надійну руку.

— Ти любиш мене, Томе? — запитав Сен-Клер.

— Життя не пошкодував би, щоб мій господар увірував!

— Дурний ти, Томе, дурний! — сказав Сен-Клер, устаючи з дивана. — Я не вартий того, щоб таке добре серце спопеляла любов до мене.

— Дорогий мій господарю! Не я один люблю вас. Христос також любить, у стократ сильніше!

— Ну і звідки ти це знаєш, Томе?

— Відчуваю, відчуваю її — «любов Христову, що перемагає розум!»

— Дивно! — вимовив Сен-Клер, відвертаючись від Тома. — Як же все-таки дивно, що життя і смерть людини, якої вже немає тисячу вісімсот років, і досі так сильно впливає на людей. Коли так, то Христос людиною не був, бо ніщо людське так довго не триває. Ось чого мене навчала мати, ось кому я молився, будучи дитиною. Я вірю в це й донині.

— Господарю, чи не будете ви такі ласкаві почитати мені? — попрохав Том, — Відтоді, як вона померла, ніхто мені не читав, а вона так проникливо читала ось цей уривок.

Том вибрав одинадцятий розділ Євангелія від святого Іоанна, де описувалося воскресіння Лазаря. Сен-Клер читав уголос, часто зупиняючись і борючись із хвилюванням, яке породжувала у його душі ця зворушлива розповідь. Том, молитовно склавши долоні, на колінах стояв біля дивана, і обличчя його світилося любов'ю та вірою.

— Томе, — прочитавши розділ до кінця, запитав Сен-Клер, — ти у це віриш?

— Мені здається, що я бачу це на власні очі, господарю!

— Я теж хотів би це побачити, Томе!

— Я молюся, щоб так і сталося.

— Послухай, Томе, я ж читаю не лише Біблію, як ти, я знаю наукові факти і ще багато чого. Якщо я скажу, що немає підстав вірити тому, що написано у Біблії, що це лише художня книга, як і багато інших, фантазія, літературна вигадка...

— О господарю! — сумно вигукнув Том, здійнявши до неба руки.

— Невже й це не похитне твоєї віри?

— Ні на йоту, — рішуче мовив Том.

— Але мені видніше, Томе, я знаю більше.

— Господарю, щойно ви самі читали, що Господь свідомо «приховав це від мудрих та розумних, відкривши немовлятам». Господар, мабуть пожартував? — з надією у голосі запитав Том.

— Так, Томе, пожартував. Не можу назвати себе невіруючим. Мені, здається, є у що вірити, та все ж віра моя слабка, вона гнеться під вагою сумнівів. Важко так жити, Томе.

— О, якби господар міг молитися!

— Я звідки ти знаєш, що я не молюся?

— Молитесь, господарю? Невже це правда?

— Я міг би молитися, якби точно знав, що мої молитви хтось чує, а так... Слова мої летять у невідомість. Томе, навчи мене, як це робиться.

І почуття, які переповнювали Томове чуйне серце, стрімкими життєдайними водами зруйнували греблю терпіння та мовчання. Том не сумнівався, що його молитву буде почуто, а Сен-Клер відчув, як сила цієї молитви піднімає його ледь не до небесних воріт, які в цю хвилину бачив перед собою Том. Зараз Сен-Клер був близько до них, ближче до Єви.

— Дякую, друже,— сказав він, коли Том підвівся з колін.— Мені було приємно поспілкуватися з тобою. А тепер залиш мене, будь ласка, самого. Ми ще не раз повернемося до цієї теми.

І Том мовчки вийшов із кабінету.

Розділ XXVIII. Довгоочікувана зустріч

Один за одним минали тижні. Води буденності завирували спокійніше, поглинувши маленький човник, який не встиг доплисти до відкритого моря дорослого життя. Треба було жити далі: пити, їсти, втомлюватися і відпочивати, займатися справами, щось вирішувати, продавати і купувати. Іноді люди живуть за інерцією, мов пливуть за течією...

Коли Єва померла, Сен-Клер зрозумів: усе, що він робив від дня її народження, було для неї — усі його справи, заробляння грошей, покупки... Навіть свій час він розплановував так, щоб частіше приділяти їй увагу. А тепер усе це втратило сенс. Він не міг знайти собі місця, не знав, до чого узятися.

Щоправда, було й інше життя — те, яке у віруючої людини наповнює змістом усе. Сен-Клер уже знав це. Коли він нудьгував, навмисне усамітнівшись, він часто чув дитячий ніжний голосок, який кликав його на небеса, бачив ніжну рученьку, яка кликала його за собою і вказувала йому путь. Але його і досі притискав до землі тягар невимовного горя. Сен-Клер був багатогранною, чуттєвою натурою і сприймав релігію глибше, ніж багато тих, хто виставляв свою набожність напоказ. Часто трапляється так, що суть християнства глибше розуміють ті, хто упродовж усього життя його заперечував. Так, мудрі слова-перли Байрона, Мура і Гете відображають християнську істину глибше, ніж завчені фрази тих, хто нібито живе цим щохвилини. Тому гріх мудрим нехтувати вірою, страшний гріх.

Сен-Клер ніколи не вдавав із себе того, хто у своїх рішеннях керується релігійною догмою. Він відчував, що релігія претендує на усю людську душу, без поблажок, що її вимоги високі, що вона є чимось абсолютним. Він думав, що не здатен на такі моральні висоти, тому й не приймав її, щоб не сперечатися зі своєю совістю. Люди схильні сумніватися, бо наділені розумом, особливо важко їм обрати для себе ідеал, тому часом вони і живуть так безпринципно. Потрібно пережити щось дуже важливе, щоб обрати для себе ідеал і тягнутися до нього. Таким потужним поштовхом для Сен-Клера стала Євина смерть. Він уважно читав Біблію, яка була настільною книгою його доньки. Він більш відповідально і тверезо почав ставитися до своїх невільників. Скоро по приїзді до Нового Орлеана він почав готувати папери для звільнення Тома. Залишалося виконати якісь формальності — і Том буде вільний. А тим часом Сен-Клер все більше прикипав душею до свого слуги, він йому нагадував Єву і те, що вона вважала найдорожчим. Він майже не відпускав його від себе, а інколи навіть думав уголос при ньому, хоча для всіх інших так і залишався замкнутим у собі. Та це й не дивно з огляду на те, яким відданим і щирим був Том своєму молодому господарю!

— Ну, Томе,— сказав Сен-Клер наступного дня після того, як усі папери на звільнення Тома були майже готові,— скоро ти будеш вільною людиною, тож складай свої речі у валіжку і готуйся до від'їзду в Кентуккі.

Очі Тома спалахнули радістю, і він вигукнув: «Слава Творцю!» Така реакція неприємно вразила Сен-Клера. Він не очікував, що його слуга так втішиться і так легко залишить його.

— Не можу зрозуміти, чого ти так втішився? Хіба тобі у нас погано живеться? — сухо запитав він.

— Та що ви, господарю! Мені дуже добре у вас. Я тішуся, що стану вільним!

— Тобі буде гірше на тій свободі!

— Ні, містере Сен-Клер, ніколи! — палко заперечив Том.

— За свої заробітки ти не зможеш одягатися і харчуватися так, як тут, у нас.

— Звісно, не зможу, містере Сен-Клер. Та краще ходити у лахмітті й жити у халабуді, але знати, що це моє, а не чуже. Така, мабуть, природа людська, господарю, з цим нічого не вдієш.

— Може, ти й правий, Томе... Так от, через місяць-другий ми з тобою попрощаємося. Я чекаю, щоб уряд підписав деякі документи... — невдоволено говорив Сен-Клер.— Хоча чому б тобі не попрощатися зі мною, щойно матимеш на руках необхідні папери? Що мало би тебе стримувати? Це нормально, що ти хочеш поїхати до своїх рідних,— додав він вже трохи веселіше.

— Я не поїду, поки потрібен господарю, поки ви у скорботі,— запевнив Том.— Я вас не покину.

— Поки я у скорботі? — перепитав Сен-Клер, сумно дивлячись у вікно.— А коли ж заглушиться моє горе?

— Тоді, коли містер Сен-Клер стане справжнім християнином і не сумніватиметься в істинності своєї віри,— пояснив Том.

— То ти вирішив бути при мені аж доти? — усміхаючись, запитав Сен-Клер і, підійшовши до Тома, поклав руку йому на плече.— Ех, Томе, наївна ти душа! Ми не чекатимемо того благословенного часу. Їдь до дітей, до дружини і передавай їм від мене вігання.

— Цей день настане! — зі сльозами на очах проникливо мовив Том.— Але треба почекати. Господь хоче, щоб господар доклав зусиль заради цього.

— Доклав зусиль? Ану, передавай мені волю Божу, пророче. Дуже цікаво, чого від мене хоче Господь!

— Навіть такі бідаки, як я, трудяться в ім'я Господа, а містер Сен-Клер — людина багата, вчена, має багато друзів. Ви стільки можете зробити для Бога!

— Томе, як тебе послухати, то Господь хоче від нас забагато,— із посмішкою зауважив Сен-Клер.

— Те, що ми робимо для своїх близьких — те робимо для Господа. Так написано,— сказав Том.

— З точки зору релігії логічно. Ти пояснюєш слово Боже набагато зрозуміліше, ніж отець-сповідник Марі у своїх проповідях,— сказав Сен-Клер.

У цю мить Адольф повідомив, що прибули гості, тож цю важливу розмову Сен-Клера із Томом було перервано.

Євина смерть по-рівному вплинула на її близьких.

Марі відчувала втрату доньки, наскільки ця егоїстична особа взагалі могла щось відчувати. Оскільки страждати мовчки і на самоті вона не вміла, то робила ще більш нещасними усіх довкола себе. Слуги не раз вдячно згадували Єву, бо ж вона часто рятувала їх від нападок деспотичної і придириливої Марі.

Що ж до бідолашної няні, яку Марі розлучила з чоловіком і дітьми, для якої Єва була світлим променем у темному царстві, то вона надзвичайно важко переживала цю втрату. Няня плакала вдень і вночі, стала неуважною і розбитою, не могла, як раніше, ретельно доглядати Марі та виконувати її забаганки. Через це вона неодноразово наражалася на гнів своєї господині.

Смерть Єви змінила і міс Афелію. Ця сувора жінка почала прислухатися до голосу серця, стала добрішою та поблажливішою. Вона ще завзятіше узялася навчати Топсі, поборовши свою неприязнь до вихованки, і часто вголос читала їй Біблію. Назавжди запам'ятавши Євин урок, як потрібно ставитися до ближніх, вона побачила-таки безсмертну душу Топсі, яку їй довірили, щоб вона показала їй шлях до віри та спасіння. Топсі не одразу стала янголом та й, правду кажучи, не стала ним узагалі, але Євин приклад і смерть молодій гоподині справили на неї дуже сильне враження. Раніше їй було байдуже до всього, вона була холодна і замкнута. А тепер у неї з'явилися якісь інтереси, вона до чогось прагнула, пізнавала світ із відкритою душею. Щоправда, ставши на новий шлях, Топсі частенько збивалася з нього, та завжди знаходила в собі силу повернутися і йти далі.

Якось уранці, поспішаючи на поклик міс Афелії, Топсі дорогою запихала щось за пазуху. Це помітила Роза.

— Ах ти поганка! Знову щось свиснула! — крикнула вона, схопивши дівчинку за руку.

— Облиште мене, міс Розо, — сказала Топсі, вириваючи руку. — Не втручайтесь у чужі справи.

— Ти ще й пашекуєш! — не вгавала покоївка. — Я сама бачила, як ти щось сховала. Твої хитрощі знають усі!

Роза спробувала запахати руку їй за пазуху, але розлючена Топсі щосили від неї відбивалася, сміливо відстоюючи свої права.

На шум прибігли Сен-Клер і міс Афелія.

— Вона знову щось поцупила! — миттєво заторохтіла Роза.

— Нічого я не крада! — гірко плачучи, заперечувала Топсі.

— Ану, що там маєш? Давай сюди негайно! — строго сказала міс Афелія.

Наставниці довелося повторити свій наказ двічі. Топсі витягнула з-за пазухи стару панчошу, у якій було заховано якийсь предмет. Міс Афелія витягнула те, що там було: маленький збірник євангельських висловів на щодень та локон Євиного волосся у полотняному мішечку — подарунки Єви. Усе це було перемотане чорним крепом.

Сен-Клер розчулився від побаченого.

— А це навіщо? — запитав він, потягнувши за траурну стрічку.

— А це... Це на пам'ять про міс Єву. Не забирайте, будь ласка, залиште її подарунки мені! — дівчинка сіла на підлогу і, з головою накрившись фартухом, заплакала.

Це було смішно і сумно водночас — дірява панчоха, книжечка, траурна стрічка, шовковисте золотаве пасмо і гіркі дитячі сльози.

Сен-Клер усміхнувся, але в його очах блищали сльози.

— Припини плакати, дитинко! Тобі усе віддадуть,— він поклав «скарби» дівчинці на коліна і запросив міс Афелію пройти із ним до вігальні.

— Здається, це не безнадійний варіант. Її можна виправити,— показав він очима на Топсі, яка сиділа навпочіпки і складала дорогі їй речі назад у панчошу.— Той, хто так щиро тужить, не пропащий.

— Дівчинка щодня стає дедалі кращою,— похвалила Топсі міс Афелія.— Я дуже сподіваюся, що зможу довести до кінця те, що почала. Але, Огюстене... — вона торкнулася його плеча,— я все-таки хочу з'ясувати, чия вона: моя чи ваша?

— Я ж її вам подарував,— відповів Сен-Клер.

— Подарували... Але це ніде не записано. Я хочу, щоб я мала на неї задокументовані права.

— Оце так! — аж присвиснув Сен-Клер від здивування.— А як ви дивитиметеся в очі вашим аболіціоністам? Церкві доведеться призначити зайвий день посту, щоб замолити гріхи нової рабовласниці.

— Дурниці! — сказала міс Афелія, зблиснувши очима.— Я планую забрати її з собою у вільні штати і подарувати їй свободу. Інакше всі мої старання — марні.

— Кузино, кузино! «Щоб з того добра ще й зла не вийшло!». Ні, я під цим не підписуюся.

— Я не жартую. І прошу вас серйозно поставитися до мого прохання,— сказала міс Афелія.— Я відмовляюся робити християнку з цієї капосниці, поки не врятую її від усіх небезпек, якими їй загрожує вічне рабство. Якщо ви твердо вирішили подарувати її мені, оформіть і дайте мені в руки дарчі папери, які це підтверджують і мають законну силу.

— Добре-добре! Я щось придумаю,— сказав Сен-Клер, аби кузина від нього відчепилася, і взяв газету.

— Прошу вас, зробіть це зараз.

— А що, небо падає на землю? Куди поспішати?

— Не варто відкладати на завтра те, що можна зробити сьогодні,— афоризмом відповіла міс Афелія і подала Сен-Клерові папір, перо та чорнило.— Ось, прошу. Сідайте і пишіть.

Сен-Клер ненавидів, коли хто-небудь чогось вимагав від нього негайно. Така наполегливість дратувала його.

— Та що це таке? — ображено вигукнув він.— Невже я коли-небудь не дотримувався даного слова? Чи не проходили ви, бува, курсів у якогось торгаша, кузино, що хапаєте мене зубами за горло?

— Просто я хочу довести справу до кінця якомога швидше. Ми не знаємо, що з нами трапиться завтра. Ви можете раптово померти, розоритися — і тоді нещасну Топсі продадуть із молотка!

— Ви напрочуд завбачливі! Ну що ж, якщо я потрапив у полон до янкі, доведеться бути покірним.

Сен-Клер добре знався на юридичних паперах, тож без сторонньої допомоги легко і швидко склав необхідний документ і підписався розлого і чітко.

— Будь ласка, шановна кузино, тримайте свого папірця. Ту т усе написано чорним по білому,— сказав він, протягуючи міс Афелії дарчу на Топсі.

— Молодець! Спасибі. Та, здається, тут ще бракує підпису свідка.

— А ви мудра жінка! Справді, бракує. Одну хвилинку, зараз організуємо і свідка.— Сен-Клер відчинив двері і покликав дружину із сусідньої кімнати.— Марі! Чи не відмовите ви кузині в люб'язності подарувати їй автограф на пам'ять? Підпишіть, будь ласка, ось цей документ.

— Що це? — запитала його дружина, пробігаючи очима написане.— Боже мій! А ми, виявляється, не знали, якою насправді є наша кузина. Та я розумію, ви так переживаєте за це дівчисько, тож хочете самостійно контролювати перебіг подій у її житті... я тільки за. Добре, що ми її спекаємося, Сен-Клере,— звернулася Марі до чоловіка і підписала документ.

— Аж тепер Топсі уся ваша — і душею, і тілом,— сказав Сен-Клер, вручаючи кузині дарчу.

— Душа Топсі була і залишиться вільною,— заперечила міс Афелія.— А тепер я зможу про неї подбати.

— Гаразд, але згідно із документом, вона належить вам,— сказав, усміхаючись, Сен-Клер і пішов читати газету.

Міс Афелія не любила проводити час у компанії Марі, тож, сказавши, що мусить сховати документ у надійне місце, і подякувавши кузеновій дружині, вона пішла до своєї кімнати, а потім приєдналася до Сен-Клера у вігальні. Декілька хвилин вона мовчки в'язала, а потім мовила:

— Огюстене, а ви вже робили якісь розпорядження на випадок своєї смерті?

— Ні,— сухо відповів Сен-Клер, не піднімаючи очей від газети.

— В такому випадку ваша поблажливість може дорого обійтися вашим рабам у майбутньому.

Сен-Клер і сам часто думав про це, але люди зазвичай не усвідомлюють того, що можуть умерти, тому й відкладав цю справу.

— Ви праві, треба буде написати заповіт,— погодився він.

— Коли?..

— Ну... Найближчими днями,— роздратовано відповів Сен-Клер.

— А якщо не встигнете?

— Кузино! До чого ці розмови? — гнівно вигукнув він, відкладаючи газету.— Чому ви так переймаєтеся моїми посмертними справами? Ви помігли у мене ознаки холери, чуми чи жовтої лихоманки?

— Іноді смерть приходиться без попередження,— сказала міс Афелія.

Міс Афелія була спостережливою жінкою. Їй неодноразово доводилося бути свідком прикрих випадків двох похоронів підряд у одній родині. Старі люди розповідають, що мертві не люблять залишати землю поодиноці. Вважалося, що нерідко вони незабаром забирають із собою ще когось зі своїх близьких. Найчастіше тих, кого за життя любили найбільше. Міс Афелія знала, що найдорожчою людиною для Єви був її батько, і тепер вона страшенно переживала за нього, за його душу, побоюючись, що він може раптово померти. Цього вона вголос не говорила, але їй чекати совість їй не дозволяла.

Терпець Сен-Клерові увірвався. Тема, яку зачепила кузина, була для нього вкрай неприємна. Він жбурих газету на підлогу і вийшов на ганок. «Смерть!» — сам до себе сказав він і зіперся на перила ганку. Сен-Клер бачив срібні струмені водограю, прекрасні квіти і дерева, вазони у дворі... Усе це було свідченням його розкішного життя, але зараз він думав про смерть — поняття, сповнене загрозливої сили.

— Дивно,— сказав Сен-Клер вголос сам до себе,— і слово таке існує, і поняття відповідне, і ми часто з цим стикаємося, проте забуваємо, ігноруємо... Але ж буває так, що сьогодні людина живе, молода і сповнена надій, амбіцій, а завтра її вже немає. Назавжди. До того ж смерть рідко приходиться у відповідний момент, якраз навпаки... Кузина має рацію. Треба подумати про заповіт.

То й вечір був теплий, осяяний золотом заходу сонця. Сен-Клер пройшовся ганком і у протилежному його кінці помітив Тома, який читав Біблію, водячи пальцем по рядках і пошепки вимовляючи кожне слово.

— Томе, хочеш, я тобі прочитаю? — запропонував Сен-Клер, присідаючи поряд.

— Якщо ваша ласка, господарю,— зрадів Том.— Коли ви читаєте, все одразу стає зрозуміло,— вдячно додав він.

Сен-Клер узяв у нього Біблію і почав читати з того місця, яке було обведене в рамочку.

«Коли ж прийде син Божий зі славою своєю і усі янголи Його разом із Ним, тоді сяде на престол слави Своєї. І зберуться перед ним усі народи, і відокремить він одних від інших, як пастух відокремлює овець від кіз».

Сен-Клер читав про Божий Суд над народами виразно і вдумливо. Ось що він зачитував далі:

«Тоді скаже цар і тим, хто по Його лівиці: йдіть геть від мене, ви ж бо не напоїли мене, коли я був спраглий; не прихистили мене, подорожнього; не зодягнули, коли голим я був; не провідали мене ні в лазареті, ні у темниці. Тоді запитають вони Його: Господи, коли ж ми не напоїли Тебе, коли Ти був спраглий, не приютили, Тебе, подорожнього; не зодягнули, коли нагим Ти був; не провідали Тебе ні в лазареті, ні у темниці? І тоді почують вони Його відповідь: істинно кажу вам: чого не зробили ви для одного з оцих менших, не зробили й для мене».

Цей уривок, вочевидь, справив неабияке враження на Сен-Клера, бо він прочитав його двічі, а другий раз — дуже повільно, немов обдумував кожне слово.

— Томе,— сказав він по невеликій паузі,— народи, яких засуджено так строго, жили так, як я — безтурботно. Їм було байдуже до спраглих, голодних, бідних і хворих.

Том промовчав.

Сен-Клер випростався і почав ходити ганком туди-сюди, сумний і замислений. Він навіть не почув дзвінка, який запрошував мешканців дому на чай. Томові довелося окликнути його.

За столом Сен-Клер був неухважний і замислений. Після чаю він із дружиною та кузиною, обмінявшись кількома словами, перейшли до вітальні.

Марі вляглася на софу, затуляючи шовковим балдахіном від комарів, і дуже швидко заснула. Міс Афелія мовчки узялася до плетіння. Сен-Клер сів за фортепіано і почав грати якусь сумну мелодію з легким акомпанементом для лівої руки. Він ще не вийшов зі стану задуми, а ця мелодія, здавалося, допомагала йому спілкуватися із самим собою. Закінчивши грати, він устав, відкрив тумбочку поряд з фортепіано, і витягнув звідти пожовклий нотний зошит.

— Це ноти моєї матері,— сказав він, гортаючи сторінки.— Підійдіть-но, кузино, подивіться. Це «Реквієм» Моцарта. Вона сама вписала сюди слова.

Міс Афелія підійшла до нього.

— Вона часто співала його. Мені здається, що я зараз чую її голос,— сказав Сен-Клер і заспівав латиною «Божий гнів».

Коли господар пішов чаювати, Том залишився на ганку і досі був там. Почувши музику з вітальні, він підійшов ближче і заслухався. Слів він, звичайно, не розумів, але та музика і чистий проникливий голос дуже йому сподобалися, особливо коли Сен-Клер заспівав «Recordare». Якби Том розумів значення цих слів, вони б вразили його ще більше. Для вас, шановні читачі, ми перекладаємо цей куплет:

Згадай, о Ісусе Святий,
Що для спасіння мого ти рожденний,
Не погуби ж мене в Судний день.
Оплакуючи мене, ти сидів безсилий,
І прийняв, настраждавшись, хресную муку.
Подвиг твій недаремний.

Сен-Клер вкладав у цей спів усю силу почуття, йому здавалося, що він повернувся у дитинство і це не він, а мати, жива у його спогадах, співає і грає. Голос людини і звуки фортепіано з'єдналися у поклонінні божественному Моцарту, який знав, що цей реквієм він пише самому собі.

Закінчивши, Сен-Клер підпер голову рукою, посидів непорушно декілька хвилин, а потім піднявся і закрокував кімнатою.

— Який величний опис Судного дня! — сказав він. — Спокута вікових образ і несправедливості... Мудрість, здатна розв'язати будь-які моральні проблеми. Це неймовірно!

— І страшно, — додала міс Афелія.

— Ви праві, я справді маю чого боятися, — задумано сказав Сен-Клер і зупинився посеред вітальні. — Сьогодні перед чаєм я читав Томові той розділ Євангелія від Матвія, де все це описано. Мушу зізнатися, прочитане мене вразило. Я собі думав, що з Царства Небесного виганяють за страшні злочинства, а виявляється — вони покарані лише за те, що не робили добра, так, ніби звідси народжується все земне зло.

— Можливо, людина, яка не робить нічого доброго, автоматично творить зло? — думала вголос міс Афелія.

— А як же бути людині, — схвильовано заговорив Сен-Клер, — яку серце, виховання і вимоги самого життя марно кликали до благородних справ, а вона замість того, щоб прислухатися і робити це, просто здалася на волю течії і перетворилася на байдужого спостерігача боротьби, страждання та людських бід?

— Такій людині треба покаятися і почати нове життя, — відповіла міс Афелія не задумуючись.

— Ви точні та лаконічні, як і завжди, кузино, — з сумною усмішкою відповів Сен-Клер. — Просто так пофілософствувати ви не дасте, ваші думки підвладні поняттям «тут» і «тепер».

— Бо й живемо ми «тут» і «тепер», — пояснила міс Афелія.

— Бідолашна моя крихітка Єва! — вигукнув Сен-Клер. — Скільки добрих справ вона, дитина, підготувала для моєї душі!

Вперше з дня Євиної смерті Сен-Клер заговорив про доньку так чуттєво. Було видно, що він страшенно схвильований.

— Вам цікаво, що я думаю про християнство, якщо розглядати його з позиції «тут» і «тепер»? Що, на вашу думку, повинен робити сучасний християнин? Я впевнений, що він повинен віддавати свої сили на боротьбу з несправедливістю, покладену в основу нашого суспільства, а якщо доведеться, не пошкодувати й життя для перемоги рівності та свободи. Я не міг би діяти інакше, якби був істинно віруючим. Хоча... я знаю багатьох богомольних людей, які зовсім не схильні до самопожертв. А душевна байдужість тих, хто вважає себе справжніми християнами, їхня тактика «невтручання у зло» цього світу сповнили мою душу жахом і зародили у ній скептицизм.

— Якщо ви все це бачите і вас це бентежить,— сказала міс Афелія,— то чому ж ви не дієте за велінням своєї совісті?

— Та я ж і належу до тих, хто надає перевагу лежанню на дивані і з презирством ставиться до церкви й духовенства за те, що серед священнослужителів перевелися страдники за віру. А посилати інших на муки — найлегше.

— І як ви вирішили жити далі? — запитала міс Афелія.

— Лише Бог знає. Я нічого ще не вирішив,— Відповів Сен-Клер.— Єва була моїм життям. Я втратив її, а разом із нею усе. Як відомо, ті, кому втрачати нічого, стають сміливими та відважними.

— І що ви робитимете за допомогою цих чеснот?

— Виконаю свій обов'язок щодо нещасних беззахисних людей,— відповів Сен-Клер.— Почну цю справу зі своїх слуг, усіх без винятку. А потім... Хтозна, може, мій приклад допоможе врятувати Америку від ганьби, яка принижує її перед усім цивілізованим світом.

— Невже ви вірите, що рабовласники добровільно відмовляться від своїх прав?

— Не знаю,— сказав Сен-Клер. Наш час — час великих перемін. Героїзм і безкорисливість зустрічаються дедалі частіше. Угорські вельможі дарують волю мільйонам рабів, незважаючи на незчисленні збитки. Можливо, серед наших громадян теж є ті, хто не вимірює честь і совість у доларах.

— Сумніваюся,— сказала міс Афелія.

— Але відпустити рабів на волю — це сумнівне благо для них. Адже спершу їх треба підготувати до нового життя. Хто, як не ми, їхні господарі, мусить навчити їх грамоті, пояснити закони виживання серед рівних? — палко говорив Сен-Клер.— Ми занадто ліниві, щоб виховувати у своїх рабів працелюбність. Вони ненавидять роботу від народження. А без любові до праці їм у суспільстві самотійно не вижити. Їм доведеться переїхати на Північ. Але чи багато знайдеться там охочих навчати їх? Грошей на місіонерство мешканцям північних штатів не шкода, але що то буде, як вашу територію

почнуть заселяти чорношкірі?! Ось в чому полягає проблема. Якщо Південь звільнить своїх рабів, чи виступить Північ їхнім вихователем? Чи багато у вашому місті домів, які відчинять свої двері для негра чи негритянки, щоб навчати їх, щоб повернути до істинної віри? Якщо я пораджу Адольфові стати службовцем чи опанувати якесь ремесло, чи знайдуться майстри, які візьмуть його за свого помічника? Скільки шкіл у Північних штатах приймуть на навчання моїх покоївок Розу і Джейн? Гадаю, жодна, хоча шкіра у них біла, а кров червона. Я лише хочу, кузино, щоб ви зрозуміли серйозність завдання і були до нас справедливі. Я наприклад, можу звільнити рабів, але це означає покинути їх напризволяще. Більшість із них просто пропадуть. Так, ми гнобимо рабів, це правда. Але це зло, до якого вони вже звикли. А як вони переживатимуть гидливе ставлення до себе на Півночі?

— Ви абсолютно праві, Огюстене,— погодилася міс Афелія.— Такою ж була і я, поки не збагнула, у чому насправді полягає мій обов'язок. Я сподіваюся, мені вдалося побороти свої хибні переконання. Але для цього треба було пожити у вашому домі, серед негрів. У нас на Півночі багато є таких, хто просто забув про свій обов'язок, і їм достатньо лише нагадати про нього, щоб вони активно взялися за його виконання. Прийняти до своєї віри і домівок язичників нам буде важче, ніж посилати до Африки місіонерів, але врешті-решт ми зробимо це належним чином.

— Особисто у вас я не сумніваюся,— щиро сказав Сен-Клер.— Почуття обов'язку для вас священне. Та чи багато таких на Півночі?

— Я така не одна,— запевнила міс Афелія.— Інші робитимуть те саме, коли подивляться на проблему моїми очима. Я заберу Топсі з собою. Спершу це всіх здивує, але потім мене зрозуміють. До того ж на Півночі є багато ваших однодумців.

— Так, але це крапля в морі американської жорстокості та байдужості. Тільки-но наше рішення звільнити рабів відіб'ється на вашому способі життя, Північ на увесь голос висловиться про це!

Цього разу міс Афелія промовчала. Вона сама задумалася, який буде відголосок на її батьківщині від епохальних змін на Півдні.

— Сам не розумію чому, але сьогодні у мене увесь день перед очима моя мати,— тихо мовив Сен-Клер.— Мені вчувається її голос і ввижається її образ. Як дивно, що минуле іноді оживає в нас.

Він пройшовся по вігальні декілька разів і сказав:

— Прогулянка мені не завадить. Заразом і міські новини довідаюся.

Сен-Клер узяв капелюха і вийшов із вітальні. На ганку він зустрів Тома, який смиренно чекав господаря увесь цей час. Том запропонував провести Сен-Клера, але той відмовився, пообіцявши, що скоро повернеться додому.

Був тихий місячний вечір. Том сидів на ганку, дивився на грайливі стрілки водограю, прислухався до їхніх сплесків по гладіні води унизу і думав про свою сім'ю, про своє повернення додому. Він мріяв, як буде старанно працювати, ставши вільним, і зможе викупити дружину та дітей. Він помацав свої м'язисті руки і усміхнувся. Том радів, що ще має силу, якої не шкодуватиме, аби лише визволити своїх рідних із рабства!

Потім він задумався про Сен-Клера і почав за нього молитися. Потім він згадав про Єву і про те, що тепер вона серед янголів. Перед Томовими очима постало видиво: з-за струменів водограю визирало її усмінене личко, розвівалося її золотаве волоссячко... Він дивився-дивився і задрімав. А сон був продовженням цього видива: Єва підстрибом біжить до нього, як колись, на її голівці — жасминовий віночок, її щічки рожевенькі, очі весело блищать... Та що це? Не добігши до Тома, вона раптом відривається від землі і піднімається у небо, її личко бліднішає, з очей ллється світло, а золото волосся схоже на ореол. Ще мить — і вона щезне в небесних просторах... Зі страхом втратити її з поля зору, Том прокинувся від звуків, що долинали знадвору, і голосного стукоту у ворота. Він побіг відчиняти. Незнайомі люди обережно внесли у двір ноші. На них лежала людина, прикрита плащем. Коли світло ліхтаря освітіло обличчя потерпілого, Том зойкнув і побіг за носильниками до дверей вітальні, де міс Афелія досі сиділа за в'язанням.

Що ж трапилося? Сен-Клер зайшов у кафе погортати вечірню газету. Поки він там сидів, двоє джентльменів напідпитку затіяли бійку із різаниною. Відвідувачі кафе кинулися їх розбороняти, а Сен-Клер, намагаючись забрати у одного з них ножа, був смертельно поранений у бік.

Важко передати словами, як у Сен-Клеровому домі зустріли цю новину. Одразу ж у обійсті запанували хаос, тривога і метушня. Слуги з плачем бігали по ганку, рвали на собі волосся і качалися по підлозі. Марі билася в істериці. Лише дві людини тримали себе в руках. Міс Афелія розпорядилася, щоб Сен-Клерові підготували постіль у вітальні. Він знепритомнів від болю і значної втрати крові, але через декілька хвилин прийшов до тями і, побачивши коло себе знайомі обличчя, із тугою в очах обвів поглядом кімнату, зупинившись на портреті матері.

Скоро привезли лікаря. Коли він оглянув пораненого, з виразу його обличчя усі зрозуміли, що надії немає. Та він спокійно перев'язав рану за допомогою міс Афелії й Тома, мовби не чув плачу тих, хто юрмився під вікнами та дверима вітальні. Завершивши перев'язку, лікар сказав:

— Накажіть їм піти подалі звідси. Йому необхідний спокій. Інакше я ні за що не ручаюся.

Сен-Клер розплющив очі і уважно подивився на своїх ридаючих слуг, яких доктор і міс Афелія випроваджували з ганку.

— Нещасні! — сказав він сповненим відчаю та гіркою каяття голосом.

Адольф був шокований, він кинувся на підлогу, мов з'їхавши з глузду від страху, і відмовлявся підводитися. Решта ж зрозуміли, що їхні ридання можуть прискорити смерть господаря, як пояснювала міс Афелія, і пішли геть.

Сен-Клер лежав мовчки з заплющеними очима. Та було видно, що його мучать сумні думки. Так минуло зо дві години. Том увесь час сидів біля нього і молився. Раптом Сен-Клер торкнувся до руки свого вірного слуги, який стояв на колінах біля його ліжка, і сказав:

— Бідолашний мій друже!

— Чого це ви, господарю?

— Я помираю... — тихо вимовив Сен-Клер, стискаючи руку Тома.— Молися...

— Може, ви бажаєте послати по священика? — запропонував доктор.

Сен-Клер заперечно похитав головою і знову сказав Томові:

— Молися, друже!

І Том став голосно, ревно, зі сльозами на очах молитися за душу, яка полишала земний світ і яка так мужньо і водночас сумно дивилася зараз із цих синіх очей.

Коли Том замовк, Сен-Клер знову взяв його за руку і довго, не кажучи ні слова, дивився йому у вічі. А потім, заплющив очі й не відпускаючи Томової руки, бо перед воротами вічності руки не мають кольору, а мають значення лише душі, і тихим, переривчастим голосом шепотів:

Згадай, о Ісусе Святий,
Що для спасіння мого ти рожденний,
Не погуби ж мене в Судний день.

Слова гімну, звернені до Творця світу, він співав вдруге за той вечір. Тільки коли він співав їх першого разу, то лише передчував щось, а тепер уже точно знав, що його земній дорозі настав кінець і що Суд Божий уже близько. Закінчивши куплет, Сен-Клер замовк.

— Він знову знепритомнів,— сказав доктор.

— Ні,— ледь чутно заперечив Сен-Клер.— Я все бачу і усвідомлюю. Я знаю, що це — моя дорога додому! Там моя Єва... Нарешті! — сказав він знесилено. Покійницька блідість розлилася по його обличчю, воно стало спокійним, як у сонної дитини, мов прикрите крилом янгола.

Минула хвилинка, друга, третя. За мить до того, як його душа покинула тіло, Огюстен Сен-Клер розплющив очі, які свіглилися зсередини, прошепотів: «Мамо...» — і помер.

Розділ XXIX. Беззахисні

Важко описати, який відчай викликає у негрів-невільників втрата доброго господаря. Та це й не дивно, бо немає на землі більш жалюгідних, більш беззахисних істот, ніж раби, які пережили таке.

Сирота залишається під захистом і доглядом родичів і законів, має права. А у рабів немає ні вільних родичів, ані жодних прав. Вони стають товаром. Коли добрий господар помирає, у раба не залишається нікого і нічого.

На світі дуже мало таких людей, які вмюють поєднувати свою необмежену владу із людяністю та великодушністю. Це знають усі, а надто раби, яких продають з молотка. Вони знають, що їм, найімовірніше, загрожують така подальша доля: їх купить якийсь тиран, розлучить із рідними, і знущатиметься з них до кінця їхнього життя. Тому вони гірко плачуть від відчуття беззахисності та неминучого горя.

Сен-Клерове обійстя осиротіло без господаря. Ту т запанував розпач і хаос. Ця смерть була передчасна, несподівана, він помер у самому розквіті сил, тож усі щиро його оплакували.

Коли чоловік помирав, Марі, яка ніколи не була мужньою, лежала непритомна. І той, хто перед Богом і людьми був її чоловіком, покинув її назавжди, навіть не маючи можливості попрощатися з нею і сказати їй останнє «пробач».

Але міс Афелія трималася гідно. Вона була уважною, турботливою і ніжною. До останнього подиху кузина намагалася полегшити Сен-Клерові страждання. Вона палко приєдналася до молитви нещасного Тома за душу помираючого.

Коли слуги готували Сен-Клерове тіло до вічного сну, у нього на грудях знайшли простий маленький медальйон, який відкривався при натисканні пружинки. Там був портрет юної дівчини із прекрасними благородними рисами обличчя, а за ним — пасмо темного волосся. Так Сен-Клер усе життя зберігав свіглу пам'ять про свої юнацькі мрії. Медальйон закрили і поклали на його бездиханні груди.

Поглинутий думками про вічність і заклопотаний похороном, Том спершу навіть не подумав, що цей нещасний випадок прирікає його і його рідних на вічне рабство, і що його мрії про волю ніколи не збудуться. Том не хвилювався за душу господаря. Молячись Творцю усього видимого і невидимого, він зрозумів, що сила Божої любові та прощення безмежна. Він пам'ятав слова з Біблії: «Хто любить, той перебуває із Господом, і Господь перебуває в ньому». Мрії та надії щодо власної долі не полишали Тома.

Та ось минув сумний день пишного похорону, де було доволі траурних атрибутів, молитов і скорботних облич. Міс Афелія почала думати про повернення додому, на Північ. Марі не уявляла, як житиме далі, адже раніше усіма справами займався Огюстен. А слуги ні на що добре в своєму житті вже й не сподівалися, знаючи норів своєї деспотичної господині. Вони розуміли, що їм жилося, як у Христа за пазухою, лише через добре Сен-Клерове серце. Тепер же ніщо не завадить Марі поводитися із неграми по-своєму, тобто жорстоко. Після смерті доньки і чоловіка Марі стала ще гіршою.

Минуло приблизно два тижні після похорону Сен-Клера. Міс Афелія сиділа у себе в кімнаті, коли почула обережний стук у двері. Вона відчинила і побачила молоду квартиранку Розу. Волосся її було розтріпане, очі запухли від плачу.

— Міс Феллі,— скрикнула дівчина, падаючи перед міс Афелією на коліна і чіпляючись за низ її сукні,— будьте моєю заступницею, благаю вас! Міс Марі відправляє мене на шмагання. Ось, дивіться! — і вона простягнула міс Афелії складений удвоє папірець.

Це була написана чітким почерком Марі записка, у якій призначалося 15 ударів тій, хто її принесе.

— Чим же ти так провинилася, Розо? — запитала міс Афелія.

— Ах, міс Феллі, ви ж знаєте, який у мене поганий характер! Я приміряла сукню міс Марі, а вона впіймала мене на гарячому і вдарила по обличчю. Ми до такого не звикли ... От я і нагрубилася їй. Вона розгнівалася і сказала, що не терпітиме моїх витівок і відіб'є бажання робити недозволені речі раз і назавжди. А тоді написала цю записку і наказала мені, аби я сама йшла до пункту шмагання і віднесла її. Краще б вона вбила мене на місці! Якби ви або сама міс Марі мене відшмагали, це я ще б витерпіла,— продовжувала Роза.— Але тільки подумайте, міс Феллі, мене битиме чоловік! Яка ганьба!

Міс Афелія знала про існування таких пунктів, куди рабовласники відсилають молодих жінок і дівчат, які провинилися, щоб їх там відшмагали. Вони потрапляють у руки поганих, підлих людей, про що власне свідчить існування професії, яку вони обрали. Та одна справа знати, а інша — бачити, як нещасна дівчина тремтить від страху, очікуючи такого сорому. Жіноча гідність міс Афелії і вільний дух Нової Англії змусили її хоча б спробувати заступитися за нещасну. Проте вона стрималася і не виказала Розі свого обурення. Вона затиснула записку в кулаці, побагровіла, а покоївці спокійно сказала:

— Побудь тут, дитино, а я піду побалакаю з господинею.

Ідучи до вігальні, міс Афелія подумки обурювалася: «Жахливо! Це нечувана ганьба!»

Марі з розпущеним волоссям напівлежала у кріслі, няня причісувала її, а Джейн, сидячи на підлозі, розтирала їй ноги.

— Як ви почуваетесь сьогодні? — запитала міс Афелія розніжену Марі.

Марі глибоко зігнула, заплющила очі й, витримавши паузу, відповіла:

— Ах, кузино, сама не знаю! Мабуть, годі мені й сподіватися на одужання! — і вона піднесла до обличчя батистову хустину, обшиту широкою тасьмою чорного траурного крепу.

— Ви неодмінно одужаєте... я прийшла... — сказала міс Афелія і затнулася, не знаючи, як краще почати неприємну розмову. — Я прийшла поговорити із вами про бідолашку Розу.

Марі миттю розплющила очі, її бліді щоки почервоніли.

— А що? — різко запитала вона.

— Роза щиро шкодує, що так вчинила, — сказала міс Афелія.

— Аніпрохи у цьому не сумніваюся! Та запізно вона взялася за голову! От отримає, що заслужила, тоді точно шкодуватиме. Я не хочу більше терпіти її нахабні вибрики. Її буде покарано, тож наступного разу ця дурепа думатиме головою!

— Невже не можна вдатися до менш ганебного покарання?

— Нехай переживе ганьбу, нехай! Я саме цього і хочу, бо Роза надумала собі, що вона дама, забула, хто вона така! Але тепер згадає! Час її провчити!

— Кузино! Хіба можна так карати жінок? Принижуючи почуття сором'язливості і цнотливості у молодій дівчини, ви штовхаєте її на шлях розпусти!

— Цнотливість? — презирливо скривившись, гмикнула Марі. — А вона у неї є? Та вона не краща за тих шльондр, що вешпаються вулицями. Надалі вона буде слухняною!

— Вам доведеться відповідати перед Богом за таку жорстокість! — палко вигукнула міс Афелія.

— Не перебільшуйте, кузино, я наказала дати їй лише 15 ударів, та й то не дуже сильних! А ви називаєте це жорстокістю.

— А як інакше це назвати? Я впевнена, що кожна дівчина, яка опиниться на її місці, радше піде на смерть, ніж терпітиме таку ганьбу!

— Не судіть про цих тварин по собі. Вони звикли до покарань. Тільки так і можна дати із ними раду, інакше вони всядуться на голову і ногами махатимуть. Ні! Досить із ними церемонитися. Я їх усіх по черзі туди відправляти буду, якщо дозволятимуть собі фамільярність і непослух зі мною! Нехай знають, так усе і буде. — Марі з високо піднятою головою обвела поглядом кімнату.

Джейн аж поморщилася і втягнула голову в плечі, ніби сказане стосувалося безпосередньо її. Якусь мить міс Афелія сиділа, мов обплъована. Здавалося, вона лусне від гніву. Вона вже зрозуміла, що ця розмова ні до чого не приведе, тому стиснула губи і мовчки вийшла з кімнати.

Міс Афелії було дуже важко зізнаватися Розі, що її заступництво було даремним. Вона втішала покоївку, як могла, але та лише ридала. Через деякий час до кімнати зазирнув один із негрів і повідомив, що господиня веліла йому провести Розу до пункту шмагання і, не дивлячись на благання і сльози дівчини, він її туди таки повів.

Минуло ще кілька тижнів. Том стояв на ганку, замислившись про свою гірку долю. До нього підійшов Адольф, невтішний із дня смерті господаря. Адольф завжди відчував, що Марі його недолюблює, але за життя господаря йому до цього було байдуже. Але тепер він тремтів, мов осиковий лист, не знаючи, чого чекати далі. Марі вже кілька разів радилася зі своїми довіреними особами, а потім написала листа братові Сен-Клера і повідомила, що вона вирішила продати маєток і всіх невільників покійного чоловіка, а тих, хто належить особисто їй, повезти із собою на батьківську плантацію.

— Томе, нас же усіх продадуть,— сумно мовив Адольф.

— Звідки ти знаєш? — запитав Том.

— Я заховався за портьерою, коли господиня розмовляла зі своїм адвокатом. Через декілька днів нас повезуть на аукціон.

— Все в руках Божих,— важко зігхнув Том у відповідь.

— Такого господаря, як містер Сен-Клер, у нас більше ніколи не буде,— додавав жалю Адольф.— А взагалі, нехай продають! Гірше, ніж залишатися з нашою господинею, мабуть, вже не буде.

Том відвернувся, щоб лакей не побачив його відчаю. Томове серце стискалося від болю. Мрія про свободу була вже майже реальністю, подумки він вже обнімав своїх дружину та дітей... Та це була примха долі — забрати у нього і цю надію. Зараз він відчував те саме, що й моряк, який дивиться з корабля, що тоне, на дахи рідного міста, церковний шпиль... Ось вони, зовсім близько, проте дістатися до рідної домівки не пощастить. Вони показалися йому лише на мить, мов прощаючись, бо вже за мить невмолима хвиля поглине його разом із кораблем і назавжди сховає милий серцю берег. Том стиснув кулаки, намагаючись перемогти сльози, які виступали на очах, і спробував прочитати молитву. Нещасний раб аж тремтів від бажання свободи. Це для нього було надзвичайно важким ударом. Що ревніше він твердив: «На все воля Божа», то жалібніше плакала його душа. Він вирішив використати свій останній шанс. Том пішов і знайшов міс Афелію. Після Євиної смерті вона шанобливо ставилася до нього.

— Міс Феллі,— почав Том,— містер Сен-Клер обіцяв відпустити мене на волю за проханням міс Єви. Він казав, що папери уже подано... Якби ви, міс Феллі, були такі добрі нагадати про це господині... Можливо, вона б виконала волю покійного чоловіка?

— Так, Томе, я поговорю із нею і зроблю усе, що від мене залежить. Але оскільки вирішувати не мені, я б на твоєму місці не дуже на щось сподівалася. Та спроба грошей не коштує.

Ця розмова відбулася через декілька днів після випадку з Розою, коли міс Афелія вже готувалася до від'їзду додому, на рідну Північ.

Подумавши трохи, яку тактику обрати, вона визнала, що занадто палко заступалася за Розу, і тепер вирішила бути тактовнішою. Налаштувавшись, ця добра жінка взяла щойно розпочате в'язання, збрала всі свої дипломатичні здібності і рушила до кімнати Марі для перемовин про Томову долю. Вона щиро хотіла допомогти йому.

Марі лежала на дивані, підклавши лікоть під подушку, і роздивлялася зразки «воронячого ока», які Джейн принесла з магазину на її замовлення.

— Мабуть, візьму ось цю,— сказала вона, відкладаючи вбік один зразок тканини.— От тільки не знаю, чи годиться вона для трауру.

— Звісно, місіс! — заторохтіла Джейн.— Генеральша Дербеннон овдовіла минулого літа і пошила собі з неї сукню. Така гарна вийшла...

— А ви як гадаєте? — звернулася Марі до міс Афелії.

— Навіть не знаю,— відповіла та.— Вам видніше, як тут заведено.

— Мені нічого носити, тож пошити траурні сукні потрібно якнайшвидше, бо наступного тижня я поїду звідси,— повідомила Марі.

— Уже?

— Так. Сен-Клерів брат пише, що меблі і все, що є у домі разом зі слугами треба продати з аукціону, а будинок залишити під наглядом довіреної особи.

— Саме про це я й хотіла із вами поговорити,— сказала міс Афелія.— Огюстен обіцяв відпустити Тома на волю і перед смертю встиг подати усі необхідні папери. Я сподіваюся, ви доведете розпочату ним справу до кінця.

— І не подумаю! — відрізала Марі.— Це ж один із найцінніших моїх невільників. Я не можу собі дозволити такої розкоші. І що він робитиме на волі, хотіла б я знати? Так йому живеться краще.

— Том мріє стати вільною людиною, тим паче що господар обіцяв йому це,— наполягала міс Афелія.

— Ну звісно! — вигукнула Марі.— Усі вони про це мріють, ніколи не бувають задоволені своїм життям! А я, якщо хочете знати, принципово проти звільнення негрів. Коли вони мають господарів, то живуть по-людськи, тримають себе в руках. А тільки-но їх відпустиш — усе, їхня дика природа бере гору! Вони перестають працювати,

спиваються і перетворюються на волоцюг. Таких прикладів сотні! Свобода їм ні до чого. Це ніколи добром не закінчується.

— Але Том — непересічний негр, він відповідальний, працьовитий, тихий і побожний!

— Це ви мене переконуєте! Вони всі однакові, я негрів добре знаю. Вони чогось варті, лиш поки гріються за спиною у господаря.

— Якщо ви продасте його з молотка, ще невідомо, якому господарю він дістанеться. Про це також треба подумати.

— Дурниці! Чому це хороший негр має потрапити до поганого господаря? І взагалі жорстоких господарів менше, ніж здається. Я народилася на Півдні і не можу згадати, щоб хтось із наших знайомих ставився до негрів гірше, ніж вони на те заслуговують.

— Гаразд, навіть якщо йому пощастить із господарем... — наполегливо продовжувала Міс Афелія, вирішивши, що настав час для озвучення останнього аргументу: — Але не забувайте, що звільнення Тома було передсмертним бажанням вашого покійного чоловіка! Він обіцяв Єві, що відпустить його. Я думаю, ви мали би рахуватися з цим.

Марі затулила обличчя хустиною, розридалася і почала нюхати флакон з ароматизованою сіллю.

— Ви всі, всі проти мене! — скаржилася вона крізь сльози. — Така безтактність! Нечувано! Я навіть подумати не могла, що ви зайвий раз нагадуватимете мені про горе, яке мене спігало! Хоч би хтось мене пожалів, хоч хтось! У мене була донька — і вона померла, та ще й покликала за собою мого чоловіка, а він був єдиний, хто розумів мою складну натуру! Я залишилася сама! Ви знаєте, як я важко переживала ці втрати?! І при цьому ви смієте нагадувати мені про них! Це жорстоко! Ви, мабуть, не хотіли нічого поганого, але це так жорстоко з вашого боку! Почути таке від вас...

Марі розійшлася і аж захлиналася від сліз. Вона крикнула няні, щоб слуги розчиняли вікна, готували холодний компрес, розтирали їй ноги і розщепили сукню. Зчинилася біганина, як і завжди в подібних випадках. Міс Афелія пішла до своєї кімнати, бо зрозуміла, що тему закрито. Марі завжди драгувало ставлення покійних доньки і чоловіка до слуг, і коли хтось нагадував про це, вона влаштовувала істерику.

Міс Афелія так і не зуміла допомогти Тому. Та це й не дивно. Вона лише написала листа містерові Шелбі, у якому повідомила про те, що Томові загрожує, і щиро попросила якось йому допомогти.

А по декількох днях Тома, Адольфа і ще кількох негрів маєтку Сен-Клер відправили до невільницького бараку, який утримував один місцевий работорговець, — він саме добирав нову партію негрів для аукціону.

Розділ XXX. Невільницький барак

Невільницький барак! Мабуть читачі при цих слова уявили собі страшне, похмуре приміщення, смердюче лігво, темницю із пацюками та всякою нечистю. Але ви помиляєтеся. У наш час люди навчилися робити зло так, щоб не принижувати естетичного смаку покупця людського товару. Цей товар дуже високо цінується, отже, його потрібно зберігати в хороших умовах, забезпечити йому належний догляд, добре його годувати, тримати в чистоті, щоб він аж блищав. Невільницький барак Нового Орлеана мало чим відрізняється від будь-якого іншого складу. Підійшовши до нього, ви побачите біля входу кількох негрів обох статей, які стоять там як зразок товару, що знаходиться у приміщенні.

Вам ввічливо запропонують увійти всередину і покажуть товар: чоловіків і жінок, братів і сестер, батьків і дітей, яких залежно від бажання покупця можна придбати гуртом і окремо, можна найняти на певний час, закласти в банк чи обміняти на будь-який інший рівноцінний товар... Та це лише поверховий погляд, а насправді вам покажуть безсмертні душі, заради яких проливав свою святу кров на хресті Син Божий і заради яких він воскрес.

Негри покійного Сен-Клера потрапили до невільницького барачу пана Скеггса, де мали чекати відправки на аукціон.

Том і всі його товариші взяли із собою по великій валізі особистих речей. На нічліг їх розмістили у довгому коридорі, де було багато негрів-чоловіків різного віку та відтінків шкіри. Усі вони реготали та веселилися.

— Я бачу, ви тут розважаєтеся. Правильно робите,— сказав містер Скеггс, заходячи до барачу.— У мене негри не сумують ніколи. А ти молодець, Сембо! — звернувся він до здорованя, який кривлявся, потішаючи побратимів.

А от нещасному Томові було не до веселощів. Він поставив свою валізку подалі від шумної компанії, сів на неї і прихилився головою до стіни.

Зазвичай работорговці намагаються підтримувати безтурботну веселість свого товару, щоб негри не замислювалися над становищем, у якому опинилися. Люди, які перепродують негрів з Півночі на Південь, пнуться зі шкіри, аби лиш зробити свій товар байдужим. Работорговець збирає партію рабів у Кентуккі або Вірджинії і перевозить їх кудись на відгодівлю. Годують їх аж занадто щедро, та іноді вони все одно сумують. Тому работорговець наймає скрипалю, він їм грає, а вони танцюють і співають. А тих, хто все одно сумує, розлучившись із рідними, работорговці не люблять, бо вважають їх небезпечними, тож ставляться до них відповідно. Таких попереджають: якщо не веселитимешся, особливо на виду, продам тебе жорстокому господареві; а будеш, як усі, то й постараюся подбати про твою подальшу долю.

— А що цей негр тут робить? — сказав Сембо, коли містер Скеггс вийшов із кімнати. Сембо був величезний, чорний, як ніч, спритний і збитошний, як мавпа.— Ну, що ти тут робиш, негре? — жартівливо шприкнув він Тома в бік.— Засумував чи розмріявся?

— Завтра мене продадуть на аукціоні,— тихо відповів Том.

— Продадуть на аукціоні? Хо-хо! Потішний негр! Мені б так уміти веселити людей! І його також завтра продадуть? — Сказав Сембо, безцеремонно лягнувши Адольфа по плечу.

— Прошу мене не чіпати! — люто огризнувся мулат і випростався, не приховуючи відрази.

— Ого-го! Бачили такого! Негр білий, як молоко! А парфумів, либонь, вилив на себе півфлакона. Та йому тютюном добре торгувати,— сказав Сембо, демонстративно приношуючись до Адольфа.— Тютюн від нього пахнутиме парфумами, тож від покупців відбою не буде.

— Кажу тобі, не лїзь до мене! — повторив Адольф.

— Ви погляньте, які ці білі негри недоторки! І зодягнуті, і зачесані, та ще й з хустинкою! Одразу видно, що з хорошого дому.

— Так, з хорошого. Мій господар за жодного з вас не дав би і ламаного гроша.

— Ой, та які ж ми поважні, просто джентльмен! — не вгавав Сембо.

— Моїми господарями були Сен-Клери! — гордо поінформував Адольф.

— Ото вони, мабуть, не натішаться, що здихалися такого опудала! Думають собі: «Збути б його якомога швидше разом із побитим посудом та рештою непотребу!» — знущався Сембо.

Адольфові урвався терпець і він накинувся на кривдника з кулаками. В бараку піднявся шум, від якого незабаром прибіг містер Скеггс.

— Що тут у вас коїться? Тиша! — крикнув він, замахнувшись довгим батоном.

Негри кинулися по кутках. Лише Сембо залишився на місці, на потіху усім спритно уникаючи ударів.

— Та ви що, пане! Ми поводимося тихо. Це все оті, новенькі. Чіпляються до нас без кінця!

Містер Скеггс налетів на Тома з Адольфом, навіть не розбираючись, хто правий, хто винуватий, добряче відшмагав їх, наказав усім вкладатися спати, а сам, замкнувши барак, пішов геть.

А тепер зазирнімо у жіночу половину невільницького бараку. Ту т були негритянки, мулатки і квартеронки, юні, молоді і старі, і навіть діти. Ось лежить гарненька десятилітня дівчинка. Її маму вчора продали, вона довго плакала, а тепер, знесилена, заснула. А ось

стара негритянка. Скільки ж роботи переробили її мозолисті руки! А завтра її продадуть за безцінь першому, хто погодиться її купити. Ще з півсотні негритянок лежать тут, закутавшись із головою хто у ковдру, хто у шаль. В одному з кутів сидять поряд дві жінки, які одразу виділяються з маси своїм виглядом. Одна — мулатка років п'ятдесяти на вигляд, погляд її темних очей — м'який, обличчя — приємне. Вона зодягнена у сукню доброго покрою, її голову прикрашає акуратно закручений барвистий шовковий тюрбан. Вочевидь, вона жила у дбайливих господарів. До неї прихилилася дівчинка п'ятнадцяти років, безсумнівно, її донька, бо вона дуже схожа на неї, особливо хвилястим каштановим волоссям і темними очима, хоч колір шкіри мала світліший. Мабуть, була квартеронкою. Дівчинка теж була охайно вбрана, її ніжні руки, судячи з усього, не знали важкої роботи. Мати і донька належали то тієї ж партії, що й Том із Адольфом. Їх містер Скеггс планує виставити на торги завтра. А їхній господар, який вирішив їх продати, мешканець Нью-Йорка. Він вважається побожним християнином. Цей пан отримає за них гроші, потім піде до церкви і, навіть не сповідаючись, бо вважає себе безгрішним, спокійно причаститься тілом і кров'ю Господніми і цих двох нещасних рабинь, щоб більше ніколи навіть не згадувати про них.

Сусанна (мати) та Емілі (донька) служили одній добрій ново-орлеанській леді, яка ставилася до них турботливо і навіть навчила їх читати й писати. Якщо життя в неволі взагалі може бути добрим, то жилося їм непогано. Та, на жаль, справами їхньої пані займався її єдиний син, безтурботний і безвідповідальний. Він пускав гроші на вігер, тож став неплатоспроможним боржником, заклавши материн маєток. Найбільше він заборгував одній солідній нью-йоркській фірмі. Довірена особа цієї фірми в Новому Орлеані, отримавши відповідне розпорядження від її власника, арештував невільників з плантації. Отримавши листа від своєї довіреної особи, господар цінної власності засмутився, адже вважав себе християнином і принципово був проти торгівлі людьми. Але йшлося про тридцять тисяч доларів, а це така сума, яка змушувала заплющити очі на будь-які принципи, навіть релігійні. Тому він, порадившись із людьми, яким довіряв, подумавши декілька днів, написав відповідь, у якій повідомляв, що він поручає довіреній особі владнати справи на свій розсуд і прислати йому до Нью-Йорка зазначену суму.

Так Сусанна і Емілі опинилися в невільникевому баракі, а завтра стануть лотами аукціону. Про що ж вони говорять?

— Мамо, поклади голову мені на коліна, поспи трошки,— пропонує дівчинка, насилу стримуючи сльози.

— Та не до сну мені тепер, Еммі! Адже це наша остання ніч, останні години, коли ми ще разом... Завтра нас розлучать.

— Мамо, навіть не думай про це. Може, нас продадуть одному господареві?..

— Ах, Еммі, інших я також втішала б, але мені так страшно, що я можу тебе втратити... Це просто жахливо.

— Не хвилюйся, мамо. Адже цей чоловік сказав, що ми обидві красиві, тож на нас буде попит.

Сусанна згадала Скеггсові слова і погляд. З болем у серці згадувала вона те, як він оглядав руки її доньки, торкався її кучерів і, задоволено прицмокуючи, заявляв, що вона — товар вищого гатунку. Сусанна, вихована у християнській вірі, звикла до щоденного читання Біблії, переживала за доньку, яку чекало сповнене ганьби життя, як і будь-яка біла мати. Але вона була беззахисна, бо сподіватися їй не було на що.

— Мамо, ото б нам пощастило, якби тебе взяли у якусь сім'ю кухаркою, а мене — покоївкою або кравчиною. Так і буде! Давай візьмемо себе в руки і розповімо завтра, що ми вміємо робити,— мріяла дівчина.

— Завтра причешешся гладенько,— сказала їй на це мати.

— Навіщо? Така зачіска мені не пасує.

— Так тебе скоріше куплять.

— Чому? — не могла зрозуміти Еммі.

— У хороших домах не люблять, коли дівчата виставляють напоказ свою вроду. Туди беруть скромних, простих дівчат. Не сперечайся зі мною і роби, як я тобі кажу.

— Гаразд, мамо, я зроблю.

— І от що, Еммі: якщо завтра нас з тобою розлучать, пам'ятай науку нашої пані, не відступай від християнської віри. Візьми із собою Біблію та збірник гімнів, не забувай Господа нашого, тоді й він тебе не забуде.

Так говорила нещасна мати, усвідомлюючи, що завтра, можливо, жорстокий рабовласник стане господарем її коханої доні, її душі й тіла. Її господарем може стати будь-хто, у кого знайдуться гроші на таку покупку. На що тоді перетвориться життя бідолашної дівчини? Притискаючи доньку до грудей, Сусанна жалкує про те, що її Еммі — красуня. Вона жалкує, що виховала у неї чисті помисли і побожні погляди, що вивищила її над іншими... Тепер вона нічим не зможе захистити її. Все, що вона може, — тільки молитися. Таких молитов дуже багато полинуло у небо зі стін цієї чисто прибраної тюрми для рабів. Але Господь усе пам'ятає. Тим, хто їх купить, варто пам'ятати застереження із Євангелія від Святого Луки: «Неможливо, щоб спокуси не мали прийти; але горе тому, через кого вони приходять! Краще йому було б, якби млинове жорно на шию йому почепили та й кинули в море, аніж щоб спокусив він одного із них!».

Місяць спокійно дивиться на сплячих невольників через ґрати і освітлює їх тьмяним саявом. Мати і донька тихо наспівують печальний гімн, який у невольників вважається траурним:

Гірко плакала сердешна Мері.
Та де ж ти тепер, де ти?
Померла, покинула нас.
Померла, покинула нас.
О Мері! Ти на небі!

А де наші Джонні та Сайлз?
А де наші Джонні та Сайлз?
Померли, покинули нас.
Джонні та Слайз — обидва на небі,
Померли, покинули нас.

Співайте, співайте, сердеги! Ніч коротка, а ранок розлучить вас навіки!..

Ось зрадницьки настав ранок, і у бараку почався рух. Містер Скеггс заклопотаний, йому треба підготувати товар до аукціону. Він оглядає одяг невольників, наказує їм не сумувати і шикуює для останнього огляду перед тим, як повести на продаж. Містер Скеггс із сигарою в зубах і панамною із пальмового гілля прискіпливо усіх оглянув. Тепер він був упевнений, що товар готовий, та раптом помітив, що щось не так.

— Це ще що таке? — вигукує обурено він, зупиняючись перед Емілі.— Де твої локони?

Дівчинка аж тремтить зі страху, дивиться на матір, а та спокійно відповідає за доньку:

— Вчора я наказала їй зачесатися гладенько. «Що це,— кажу,— в тебе зачіска така неохайна? Усе стирчить на всі боки! Причешися скромніше, охайніше».

— Так не годиться! — кричить Скеггс і наказує дівчині: — Марш розчісуватися, щоб було якомога пишніше! І не затримуйся, швидко повертайся... — замахується він на неї.— А ти,— звертається до матері,— допоможи їй. За такі локони сотню доларів накинуть, не менше.

Споруда біржі справляє враження. Підлогу круглого просторого приміщення викладено мармуровими плитами. У різних кінцях зали прилаштовані невеликі помости. Два з них вже зайняті. Блискучі оратори вихваляють свій товар то англійською, то французькою мовами. Біля вільного помосту юрмляться раби, трусячись перед початком торгів. Серед них і невольники покійного Сен-Клера — Том, Альфред і решта. Ту т же стоять сумні й налякані Сусанна та Емілі. Потенційні покупці чи просто зацікавлені обмацують їх, роздивляються, висловлюючи свою оцінку вголос, як жокеї, які обирають собі скакунів.

— Альфе! Ти як сюди потрапив? — вигукнув один молодий панок, плескаючи по плечу такого ж франта, який саме роздивлявся Адольфа у моноколь.

— Я хочу купити лакея. Дізнався, що негрів маєтку Сен-Клер виставлено на аукціон, та й подумав, чи не придбати мені Адольфа.

— Хто ж купує Сен-Клерових негрів?! Вони нахабні, розбещені. Борони тебе Боже!

— Мене цим не настрашиш! — править своєї потенційний покупець. — Хто б до мене не потрапив, швидко стане шовковим. Я їм не Сен-Клер, зі мною жартувати не раджу. Ні, я таки куплю цього мулата, він мені подобається.

— Пустить тебе з торбами! Він там звик розкидатися господарськими грошима. Сен-Клер ніколи не перевіряв здачу.

— Моїх не розкидатиме! І віддавати буде все до цента! Посидить раз-другий у каталажці, то швидко навчиться економити. Все, вирішено, купую!

Том сумно поглядав на панів, що проходили повз нього, думаючи, кого із них він хотів би бачити своїм господарем. Та серед публіки, яка зазвичай збирається на біржі, важко знайти людину, якій можна спокійно довірити свою долю. Він бачив дуже різних людей, — худих і товстих, високих і низьких, елегантних джентльменів і розхлябаних бевзів, — але всі вони були якісь злі. Таких, як Сен-Клер, серед них годі було й сподіватися.

Перед початком аукціону кремезний маленький панок, проштовхуючись крізь натовп, безцеремонно прокладав собі шлях ліктями. Ось він почав оглядати товар. Том з першого погляду відчув до нього відразу, яка щомиті зростала. Хоч він і був невеликого зросту, проте виглядав фізично сильним. Описати його неважко, але навіть писати це неприємно, не те що знаходитися поруч: голова — круглий м'яч, зеленаві витрішкуваті очі, які, здавалося, от-от вигулькнуть з орбіт, біло-руде нечесане волосся, майже невидимі брови. До того ж він жував тютюн і повсюди плювався виссаними рештками, втираючи губи величезною волохатою рукою, вкритою ластовинням. У нього були брудні нігті, пожмаканий і недоладний одяг. Ось він підійшов до Тома, схопив його за щелепу, оглянув зуби, змусив показати біцепси, повернутися і підскочити.

— Звідки родом? — спитав він.

— З Кентуккі, пане, — тихо відповів Том, беспорядно оглядаючись навсбіч.

— Чим займався?

— Управляв господарством господарів.

— Так я тобі й повірив! — сказав незнайомец і пішов далі.

На хвилинку він затримався коло Адольфа, сплюнув просто на його вичищений чобіг і пройшов повз. Тепер перед ним стояла Емілі. Він провів своєю важкою брудною лапою по плечах і грудях дівчини, помацав її руки, оглянув її зуби і відштовхнув до Сусанни, яка за ці хвилини ледь не померла від страху й огиди. Налякана Емілі розридалася.

— Мовчи, скотино! — шикнув на неї аукціоніст. — Ми починаємо, а вона тут нюні розвела.

І аукціон розпочався.

Адольфа купив той молодий джентльмен, який загорівся бажанням це зробити ще перед початком торгів. Щоправда, йому довелося віддати за нього кругленьку суму.

Решту невільників Сен-Клера розкупили інші покупці. Ось черга дійшла і до Тома.

— Вилазь тепер ти. Чуєш? — наказав Томові аукціоніст.

Том піднявся на поміст, розгублено роззираючись. Він не розумів ані слова, всі звуки перетворилися на шум у вухах, а тим часом аукціоніст розхвалював його англійською і французькою мовами, покупці викрикували з зали, декілька разів стукав молоток... Та ось молоток стукнув востаннє. Том розчув лише слово «доларів» і зрозумів, що його вже продано.

Його зіштовхнули з помосту. Круглоголовий здоровань грубо схопив його за плече і крикнув:

— Стій тут!

Том майже не усвідомлював, що з ним відбувається. А тим часом продавали наступних рабів. Ось продано і Сусанну! Вона ледь жива сходить з помосту, сповільнює ходу, тужливо озирається назад. Вона благально дивиться на чоловіка, який її купив, і просить:

— Пане, купіть мою доньку!

— Я б радо її купив, та, скоріш за все, у мене забракне грошей,— відповідає цей поважний літній джентльмен із добрими очима.

А Емілі піднімається на поміст, налякано і несміливо дивиться на натовп. Щоби її палають, очі блищать... Мати гірко стогне, помітивши, що вона від цього стала ще красивішою. Аукціоніст також це помітив і, не втрачаючи ні секунди, починає розхвалювати товар, пускаючи в хід усі позитивні епітети і порівняння, які тільки знає на обох мовах. Охочих купити Емілі знайшлося чимало.

— Я спробую,— каже новий господар Сусанни і вступає в торг. Та протримався він недовго. За дівчину дають багато, у нього просто стільки грошей немає, тож він здається. Аукціоніст набиває товарів ціну, і бажаючих меншає. Ось залишилося двоє: якийсь поважний літній пан і новий Томів власник, коренастий мужик, який так налякав Емілі. Старий презирливо позирає на конкурента і щедро збільшує ціну. Але той впертіший і багатший, тож в результаті лот продано саме йому. Тепер її єдина надія — Бог! На цьому аукціоні здоровань купив чотирьох: Тома, Емілі і ще двох молодиків. Емілі йде з ними за новим господарем, обливаючись гіркими сльозами. Господар Сусанни засмучений, але на аукціонах щодня ридають вбиті горем розлуки матері, дружини, діти... Та що тут вдієш?.. Таке життя. Він лагідно бере свою єдину покупку — Сусанну — за лікоть, і вони ідуть у протилежний бік...

А вже скоро довірена особа солідної фірми вишле до Нью-Йорка чек на умовлену суму. На його звороті варто було б написати: «Він вимагатиме плати за кров нещасних і пригноблених, бо ніколи не забуде їхніх зойків і плачу».

Розділ XXXI. Дорога в незнане життя

*Твої очі занадто чисті,
щоб міг Ти дивитись на зло,
і на насильство дивитись не можеш.
Чому ж дивишся Ти на грабіжників,
мовчиши, коли несправедливий
винищує справедливішого від себе?*

Книга пророка Авакума (I, 13)

Тома розмістили на нижній палубі бідненького суденця з диявольською назвою «Пірат», яке пливло вгору по Ред-Рівер. Його руки і ноги були скуті, та важчим за ці кайдани був камінь, який лежав на серці бідолашного раба. Ясне небо його долі, яке ще донедавна освітлювало сонце надії, затягнули чорні грозові хмари. Всі його сподівання пливли з душі так само, як зникали з виду дерева на березі. У ці хвилини він втрачав усе: рідний кут у Кентуккі, дружину, дітей, добрих господарів, багатий дім Сен-Клера і його могилу. Том широко тужив за своїм покійним господарем, бо хоча за життя він був, здавалося, до всього байдужий, а насправді — вразливий і співчутливий. Ще він прощався з водограєм, у струменях якого йому часто ввижалася золотиста голівка Єви, дівчинки-янгола. Усе це залишалося в минулому. А що ж його чекало у майбутньому?

Найстрашніше у рабстві те, що негр, звиклий жити у добрих господарів, будь-якої миті може потрапити під абсолютну владу жорстокого безпринципного тирана, як, наприклад, стіл, що приймав гостей у розкішній вігальні, а доживає віку у брудній забігайлівці. Більшість рабовласників між негром і столом різниці не бачили. А вона полягає в тому, що стіл нічого не відчуває, а негр, незважаючи на закон, який прирівнює його до решти «домашньої власності», має душу. Він живий, він любить, переживає, мріє та боїться.

Господар Тома, містер Саймон Легрі, відвідав у Новому Орлеані декілька аукціонів і придбав окрім Тома ще семеро рабів. Він скував їх попарно і відвів на корабель «Пірат», який стояв коло пристані, готуючись покинути берег.

Тільки-но корабель рушив, Легрі пішов оглянути своїх негрів. Він зупинився перед Томом, якому було наказано до аукціону зодягнутися у свій найкращий одяг — суконний костюм, накрохмалену сорочку, начищені чоботи, зміряв його поглядом із ніг до голови і наказав:

— Встань!

Том чемно встав.

— Зніми краватку!

Том спробував її зняти, але пуга заважали йому, тож Легрі сам зірвав краватку з раба і запхав її собі до кишені.

Потім він відкрив Томову валізку, витягнув звідти старі робочі штани, сорочку і куртку, зняв із Тома ланцюги і показав головою на прохід між ящиками на палубі.

— Перевдягнешся он там!

Том узяв старий одяг і за декілька хвилин повернувся переодягнений.

— Чоботи також знімай,— наказав Саймон.

Том мовчки роззувся.

— Ось, маєш інші.

Перед Томом впала пара грубих чобіг, які зазвичай носять невільники.

Хоча Том і поспішав, та все ж не забув надійно сховати свою Біблію, і добре, що здогадався це зробити, бо Легрі одразу ж перевірів одяг, який зняв із себе невільник. Звідти він витягнув шовкову носову хустину і перекинув її до своєї кишені; декілька пам'ятних дрібних речей від Єви він із тупою посмішкою викинув за борт. Ось дійшла черга до молитовника. Легрі погортав його:

— А ти — як же тебе звати?.. — побожний? Належиш до церкви?

— Так, господарю,— впевнено відповів Том.

— Ну нічого, я швидко виб'ю ці дурниці з твоєї голови. На моїй плантації негри не завивають, як вовки на повню.— Сказавши це, рабовласник тупнув ногою і люто витріщив очі.— Відтепер ти будеш коритися мені, а не церкві. Ясно? Тепер над тобою моя воля.

Внутрішній голос чорного раба прокричав: «Ні!», і душа його почула древні пророчі слова, які часто зачитувала йому Єва: «Не бійся, я ж бо спокутував твій гріх, я назвав тебе на ім'я, ти мій».

От тільки Саймон Легрі цього голосу не чув і ніколи не почує. Він ще хвилину дивився тупим нахабним поглядом на свого раба, намагаючись настрашити його, а потім пішов собі геть. Валізку з Томовими речами віднесли матросам. Ті, регочучи з негрів, які «корчать з себе джентльменів», швидко розпродали добротний Томів гардероб разом із самою валізкою, і залишився Том із порожніми руками і «в латаній свитині». Коли розпродаж скінчився і матроси відвели душу, потішаючись над нещасним невільником, на очах якого розпродували його особисті речі, Саймон знову підійшов до Тома.

— Ось бачиш, Томе, я позбавив тебе зайвої ноші. Але пам'ятай: той одяг, який на тобі, бережи — інший отримаєш аж через рік. Такі у мене порядки: один комплект одягу і одна пара взуття на рік. Тож звикай і будь бережливим.

Відвернувшись від Тома, Лєґрі пішов до Емілі, яка була скута в парі з лігньюо мулаткою.

— Веселіше, красуне! — крикнув він, узявши дівчину за підборіддя.

Страх і огида, мов у дзеркалі, відбилися в очах дівчини, і Лєґрі не міг цього не помігити. Він насупився і сказав:

— Не вередуй, не верни носа від господаря! І усміхайся, коли я до тебе говорю. Чуєш?.. А ти чого скорчила пісну міну, стара карго? — гаркнув Лєґрі, штовхнувши стару мулатку. — Щоб я більше цього не бачив!.. Гей, ви! — крикнув Лєґрі, відступаючи назад. — Всі дивіться на мене... в очі, в очі мені дивіться! — наказував він, тупаючи ногою.

Всі невольники, мов заворожені, втупили погляд в люті Саймонові очі.

— Всі бачили? — потряс Лєґрі перед невольниками величезним, як ковальський молот, кулаком. — Важкий? — Кулак опустився Томові на плече. — А знаєте, чому він такий важкий? Тому що я б'ю ним непокірних негрів. Один удар — і всі падають трупом. — І Лєґрі підніс кулак так близько до Томового обличчя, що той відсахнувся назад і зажмурився. — Запам'ятайте всі як один: слухатися мене з першого разу. Запам'ятайте це раз і назавжди!

Жінки не витримали і зойкнули, чоловіки похнюпили голови. А Саймон розвернувся на каблуках і пішов у буфет випити склянку віскі.

— Ось яку вступну лекцію я читаю своїм рабам, — похвалився він лігньому джентльменові, який чув його настанови неграм. — Їх треба одразу налякати — мають знати, що цяцькатися з ними я не буду.

— Справді? — сказав джентльмен, дивлячись на рабовласника як на небаченого звіра.

— Аякже! Я не такий, як ваші плантатори-білоручки, які бавлять негрів, мов малих дітей, і дозволяють наглядачам обманювати себе на кожному кроці. Ось, тільки подивіться на мої кулаки — вони кам'яні, на неграх натреновані... Та ви не соромтеся, помацайте!

Його співрозмовник доторкнувся одним пальцем до кулака і сказав:

— А й справді! І серце у вас, мабуть, таке ж саме... загартоване?

— Сподіваюся, що так, — сказав Саймон і розреготався. — Одне знаю точно: розчулити його непросто. Не реагує воно ні на сльози, ні на лестощі.

— А ваші невольники усі хороші.

— Так, начебто вгадав. От хоча б Том — он той, високий. Таких, як цей негр, вдень зі свічкою не знайдеш. Я за нього трохи переплатив... Та нічого, буде у мене кучером або ж наглядачем. Але спочатку треба його привчити до нових порядків, щоб забув, як з ним панькалися попередні господарі... а он з тією мулаткою мене таки надурили, вона якась хвора виявилася. Та, все одно, здається мені, що й вона себе окупить. Попрацює років зо два — і то добре. Нащо берегти негрів? Використав одного — купуй іншого на його місце. І клопоту менше, і дешевше в кінцевому результаті виходить.— Саймон відпив зі склянки.

— А який їхній середній вік? — поцікавився його співрозмовник.

— По-різному буває. Усе залежить від здоров'я. Хто міцніший — шість-сім років на плантації протягне, а дохляки — два-три роки, не довше. Я спочатку виходжував їх, лікував... Щоб вони довше мені служили. І ковдри даєш, і одягаєш краще, і годуєш, а все одно мруть — викинуті на вігер гроші. А якщо клопоти врахувати? А тепер у мене інші порядки: здоровий чи хворий — працуй. А помре — на його місце купую іншого. Так і дешевше, і простіше.

Його співрозмовник відвернувся і мовчки пішов за столик, де сидів молодий джентльмен, який прислухався до їхньої розмови і був просто ошелешений почутим.

— Та ви не думайте, що у нас на Півдні усі плантатори такі,— сказав літній джентльмен.

— Я сподіваюся,— відповів молодий джентльмен.

— Оцей — рідкісна падлюка.

— Однак ваші закони дозволяють таким... навіть язик не повертається сказати «людям»... вирішувати долі беззахисних, які повністю залежать від їхньої волі. І не думаю, що у вас є підстави заперечувати, боцїмто серед ваших плантаторів мало таких, як оцей.

— Ні, не заперечуватиму, таких вистачає. Але є й людяніші, розумніші,— сказав літній джентльмен.

— Навіть якщо і так. Але якби ті нібито людяні не потурали таким недолюдкам, вони б не почувалися так спокійно і не знущалися б так відверто з беззахисних людей. Жорстокість таких, як він, процвітає лише через вашу «гуманність».

— Ви мене переоцінюєте,— спробував перевести на жарт докір молодого джентльмена літній.— Та раджу вам на подібні теми говорити тихше, бо тут на кораблі є багато тих, кому можуть не сподобатися ваші репліки. Я пропоную зараз припинити цю розмову і повернутися до неї тоді, коли ми прогулюватимемося просторами моєї плантації. Отоді ганьбіть нас досхочу.

Молодий джентльмен почервонів, усміхнувся і запропонував своєму співрозмовнику зіграти партію в шахи.

А тим часом на нижній палубі відбувалася інша розмова — між Емілі та старою хворою мулаткою. Вони знайомилися і розповідали одна одній про себе.

— У кого ти була раніше? — поцікавилася Емілі.

— У містера Елліса, на Леві-стріт. Може, ти й знаєш, що це за дім?

— Не пригадую. А як він до тебе ставився?

— Та жити можна було... Поки він не зліг. А як захворів та півроку лежачим був, отоді нам було непереливки. Все йому було не так! Щодня ставав дедалі лютішим. Під кінець я вже ледве ноги тягала, на ходу засинала. Якось вночі не витримала і задрімала. Який тоді шум піднявся! Як розкричиться! Погрожував продати мене жорсткому господарю... а раніше ж обіцяв підписати відпускну лист, який мені мала вручити довірена особа після його смерті.

— А рідних ти маєш? — запитала Еммі.

— Маю. Чоловік у мене є... Був. Хороший коваль. Та бачилися ми рідко, бо господар постійно його відправляв на заробітки. Я із ним навіть не попрощалася. Приїде — а мене вже нема, шукай вігру в полі... і діти у мене є, аж четверо... Розпродали сиріт моїх, ох, нещасна моя голово! — Бідна жінка розридалася і затулила обличчя руками.

Коли хтось ділиться із тобою своїми печалями, співчутлива людина хоче бодай якось полегшити страждання знедоленого. Але Еммі мовчала, розуміючи, що слова тут безсилі, вони не втішать і навіть не заспокоять нещасну стару мати.

Вони обидві говорили лише про минуле, а про свого нового господаря-нелюда, який змушував їх тремтіти від страху, жодна не сказала ні слова. Але вони думали про нього, думали про своє майбутнє, якого ніщо змінити не могло...

Та у найстрашніший час віра може підтримати людину. Стара мулатка була членом християнської церкви і щиро вірила в Бога і його Сина-боголюдину. Вона вірила, але мало що розуміла, бо мусіла сприймати усе на слух. А от Еммі знала більше за неї. Завдяки своїй колишній добрій господині вона вміла читати, писати і добре знала Біблію. Вона також щиро вірила у все, що було написано у Книзі Книг. Та обидві жінки були у відчаї, віра їхня трималася на волосинці, бо тепер вони думали, що Бог, напевне, забув про них, посилаючи їм таку важку долю. Важко їм буде не відступити і не розчаруватися, ох важко...

Береги Ред-Рівер були одноманітні — круті насипи глини, від якої вода ріки була аж мутна. Цей сумний пейзаж навівав ще більше туги на нещасних невільників — пасажирів

нижньої палуби. Коли «Пірат» зупинився біля маленької пристані у провінційному містечку, Легрі погнав своїх негрів на берег.

Розділ XXXII. Понурий занедбаний масток

*У понурій місцині замешкали вони,
і не знали тут радості,
лиш смерті чекали...*

Том і його нові побратими пленталися по нерівній дорозі за відкритою бричкою, у якій їхав Саймон Легрі, а у відділі для багажу — все ще скуті разом Емілі і стара мулатка. Дорога до плантацій Легрі була неблизька.

Шлях пролягав через монотонні рівнини, зарослі соснами, по яких гуляв пронизливий вітер, через безкінечні багнища, де свічки-кипариси, оброслі чорним мохом, шуміли над трясовинням, всмоктаним в гать із колод. Все тут навіювало сум на подорожніх. І лише отруйні змії, які кублилися під гнилими гілляками і пнями, і повзали у них під ногами, змушували бути пильними. Навіть той, хто їхав би на доброму коні, не міг би почуватися безпечно на цій дорозі. А що вже казати про бідолашних рабів, яких кожен крок уперед віддаляє від усього, що дороге їхньому серцю, від тих, за кого вони моляться увесь час!

Їхні погляди були тужливі і покірні водночас. Вони прощалися зі своїм минулим життям і навіть боялися думати про те, що ж їх чекає там, у кінці цього жахливого бездоріжжя.

А Саймон Легрі, навпаки, почувався прекрасно. Час від часу він попивав віскі просто із пляшки. Ось він вже напився і побачив, що його невільники засумували. А цього він не любив, бо коли негри сумують, робити їм не хочеться.

— Ге й ви! Кроти понурі! Ану попіднімайте голови і співайте. Ну!

Негри мовчки перезирнулися. Саймонові довелося ще раз повторити своє «Ну!», а щоб воно було красномовнішим, загрозливо хвицьнув батоном.

Том почав було співати християнський гімн:

Сюн, моя обитель,
Тебе я славлю у піснях.
Прийде той час...

— Це що, мавпо, за завивання?! — заревів Легрі. — До біса ці нудні гімни! Щоб я це чув востанне! Ану, веселішої давай, веселішої!

І один із негрів зотягнув улюблену пісню рабів:

Впіймати єнота, впіймати єнота,
Гей, то нелегка робота!
Господар сміється: впіймати єнота,
Гей, то нелегка робота!

Соліст задавав ритм пісні, не дбаючи про слова, а решта підспівували хором:

Гей, то нелегка робота!

Невільники співали голосно, з удаваною веселістю, та роль безтурботних мисливців давалася їм нелегко. Їхні серця страждали і безжурна пісенька розвеселити їх не могла. Та Саймону було байдуже, його «хлопці» співали голосно, виглядали веселими, йшли без зайвих зупинок — поки що йому від них більше нічого не було треба. Навівши порядок із чоловіками, Лєґрі взявся за жіночу половину.

— Ну, голубко,— сказав Саймон, повертаючись до Емілі й кладучи свою важку огидну руку на її ніжне плече,— ще трошки — і ми будемо вдома.

Емілі затремтіла, проте відразу побороти зуміла і не виказала її. Вона лише ще більше притиснулася до мулатки, як до рідної матері. Коли Лєґрі лаявся, Емілі тремтіла зі страху, та їй здавалося, що краще б він її побив, аніж терпіти його масний погляд і отакі доторки до свого тіла.

І вона недаремно боялася їх — у Лєґрі на неї був особливий план.

— Ти ніколи не носила сережок? — запитав Лєґрі Емілі, торкаючись брудною рукою її делікатного вушка.

— Ні, господарю,— тихо-тихо відповіла Емілі, тремтячи з голови до ніг і не піднімаючи на нього очей.

— Ну потерпи, приїдемо додому, я тобі подарую диво-сережки, ти тільки будь мені розумницею! Не бійся, ти у мене не працюватимеш, заживеш по-панськи...

Від віскі Лєґрі дещо подобрішав, та й те, що дорога підходила до кінця, також його гріло. Ось він побачив удалині огорожу своєї плантації.

Його маєток колись належав одному заможному панові, який облаштував його зі смаком, не шкодуючи грошей. Після смерті цього джентльмена Саймон придбав його маєток за дурні гроші, бо покійний нажив боргів і не встиг їх сплатити. Саймон не дбав про вигляд маєтку і про його добротний стан, тож не дивно, що через декілька років усе тут стало занедбане, як буває із кожним маєтком, де немає хорошого газди.

Газон перед будинком за старого власника був обсаджений декоративним живоплотом із жасмину і жимолості, а тепер він заріс бур'янами по коліна, а живопліт розрісся навсїбіч. Частина газону коло конов'язі була витоптана кінськими копитами. Просто під ногами валялися діряві відра, об'їдені качани кукурудзи та інше сміття. Квітник, який раніше бував рідкісними рослинами, тепер заріс бур'яном. Скло оранжереї було побите, на її полицках, покритих зеленим мохом, стояли глечики, а з них замість квітів стирчали засохлі патички.

Було тут одне місце, яке з часів господарювання старого власника майже не змінилося — це живий коридор зі струнких ясенів, обвитих плющем. У цю алею

і повернула Саймонова бричка, а за нею услід пройшли і його нові невільники. У кінці алеї вони побачили двоповерховий, красивий колись будинок, типовий для цих місць. Він був оперезаний широкими верандами, на які виходили двері усіх кімнат. Ганок тримався на цегляних опорах. Але будинок був також у жахливому стані. Частину вікон було наглухо забито дошками, на інших перекошено звисали віконниці, а у решті було побите скло. Повне запустіння!

Подвір'я було звалищем розколотих бочок, поламаних ящиків, повалених дерев, соломи, тичок і дошок.

З-за хати на стукіт коліс брички із гавкотом вибігли чотири люті пси, і якби вчасно не вибігли слуги, то закутим невільникам ніхто б не позаздрив.

— А цих цуценят я тримаю про всяк випадок, якщо якийсь дурень надумає утікати, — попередив Лєґрі, гладячи псів. — Вони у мене научені негрів ловити. Не встигнете за огорожу вибігти, як загризуть! Добре це запам'ятайте!.. Ну, Сембо, доповідай, як справи у маєтку? — звернувся він до слуги-обідранця, який улєсливо крутився коло господаря.

— Краще не буває, господарю.

— Квімбо! — покликав Лєґрі такого самого ланця, який із усіх сил старався потрапити своєму панові на очі. — Ти виконав усе, що тобі було наказано?

— Ви ж мене знаєте, господарю. Все зроблено!

Сембо і Квімбо були старшими робітниками на плантації. Саймон видресировав їх так само, як своїх бульдогів, от вони й були такі ж самі запобігливі та люті.

Зазвичай вважається, що негри-наглядачі куди лютіші, деспотичніші, ніж білі, яких призначено на таку саму роботу. Та це лише тому, що негри нетямущі, затуркані люди. На такі вади приречені усі пригноблені раси, а не лише чорна. Раб завжди стає тираном, коли доривається до влади. Лєґрі був одним із тих рабовласників-деспотів, який утримував порядок у своїх володіннях, нацьковуючи одних працівників на інших. Усі його негри завжди «дружили проти когось», оббріхували, зводили наклеп, підставляли таких самих, як вони. Ця система працювала. От наприклад, Сембо і Квімбо ненавиділи один одного лютою ненавистю і конкурували, старанно вишукуючи недоліки в роботі один одного. Таким чином, у Саймона був повний штат навуходоносорів.

Маєток Лєґрі розташовувався далеко від інших, тому товариства йому тут бракувало. Але ж людина мусить із кимсь спілкуватися, тож він і заприятелював зі своїми старшими підопічними. Та для них у цьому приятелюванні не було нічого доброго, бо вони самі накликали біду один на одного.

Ось вони обидва стоять перед нами, як два яскраві підтвердження того, що погані, люті люди гірші за звірів. Вони дуже схожі між собою грубими рисами обличчя, сповненими

зздрості і злості поглядами, гортанними хриплими голосами, брудним довгим волоссям. Вони обоє дуже неохайні, чим прегарно вписуються у навколишнє запустіння.

— Сембо,— сказав Легрі,— відведи цих хлопців у селище. А ось цю красуню я привіз тобі.— Він зняв пута з мулатки і штовхнув її на Сембо.

Мулатка із жахом відскочила від Сембо.

— Що ви, господарю! У мене залишився чоловік у Новому Орлеані!

— Забудь про нього. Ось твій новий чоловік! І щоб без фокусів. Ану марш із ним! — крикнув Легрі, замахуючись на жінку батогом.

— А ти підеш зі мною,— звернувся він до Емілі.

Бідна дівчина зі страху втратила дар мовлення.

В одному з вікон дому промайнуло озлоблене жіноче темне обличчя, а коли Легрі відчинив двері з веранди до однієї з кімнат, із дому долинув розгніваний жіночий голос, але слів ніхто не розібрав.

— Мовчи! Я роблю те, що хочу!

Сембо погнав нових рабів у селище.

Серце у Тома стислося, коли він побачив дві вулички злидених халабуд, де жили негри. Вони були розташовані далеко від панського будинку. Том був розбитий — він сподівався, що йому виділять хатинку, хай маленьку і бідну, але якусь таку, де можна буде відпочити після роботи, де можна буде прибити полицку для Біблії. Але те, що він побачив, можна було назвати псячою будою, а не людським житлом: чотири стіни, брудна солома замість підлоги, місце для сну і крихітне віконце. Все.

— У якій із них житиму я? — поцікавився Том у Сембо.

— А мені байдуже — шукай, де є вільне спальне місце і займай його,— відповів Сембо.— Уявлення не маю, куди вас усіх порозпихати!

Був уже пізній вечір, коли виснажені важкою роботою, обідрані і брудні невольники Легрі вервечкою тягнулися додому вечеряти і ночувати. Вони непривітно оглянули новеньких. Селище ожило: то тут, то там звучали злі голоси, сварки спалахували через ручні млини, на яких кожен мав сам собі змолоти свою мізерну порцію кукурудзи. Вечеряли ці трудяги тільки млинцями з кукурудзянки. У поле вони виходили на світанку і дотемна працювали під пильним наглядом Сембо і Квімбо, які за будь-яку незначну провину щедро ляскали їх батогами. Був саме сезон збору бавовни, тож Легрі своїх рабів не жалів, витискаючи із них останні соки.

«Пхі, не така це вже й важка робота»,— подумає якийсь ледар. А ви також думаєте, що монотонно працювати все життя, від світанку до заходу сонця, не стомливо? А якщо ритмічно, безперервно капати вам воду на тім'ячко?.. Гадаєте, це дурниці? То знайте, що

це було найважчим способом катування під час інквізиції. І робота, фактично не дуже важка, але яку людина мусить виконувати хвилину за хвилиною, день за днем, рік за роком, перетворюється на муку для тіла й душі. Том придивлявся до облич своїх товаришів по нещастю і не побачив жодного привітного і дружелюбного. Перед ним снували насуплені, озлоблені чоловіки та залякані, виснажені жінки, які свою жіночність давно втратили. Усі вони були згорблені, зморщені та понурі. Тут панував закон сильнішого. Із ними поводитися, як із тваринами, тож не дивно, що вони стали схожими на них.

Кукурудзу мололи до пізньої ночі. Млинків на всіх не вистачало, тому спочатку мололи сильніші, а вже потім слабші.

Поки негри готують собі вечерю, послухаймо, як Сембо «залицяється» до мулатки, яку привіз йому Саймон за жінку.

— Агов, ти! — крикнув Сембо, підходячи до неї і кидаючи їй до ніг мішок із кукурудзою. — Як ти називаєшся?

— Люсі, — відповіла мулатка.

— Слухай, Люсі. Ти моя жінка, то змели оце зерно і напечи мені на вечерю млинців. Я чекаю!

— Я тобі не дружина і ніколи нею не буду! — відрізала жінка так безстрашно, що стало одразу ясно: вона доведена до відчаю. — Не займай мене!

— Не напрошуйся, бо поб'ю! — пригрозив Сембо, заносючи ногу для удару.

— Бий, бий! Забий хоч до смерті! Що скоріше, то краще. Таке життя не варте того, аби ним дорожити!

— Ти що собі дозволяєш, Сембо?! — крикнув Квімбо, який прилаштувався до млина, відігнавши двох негритянок і ставши на їхнє місце, — Негрів надумав калічити?! Почекай, я розкажу господарю, як ти тут працюєш.

— А я йому поскаржуся, що ти не даєш жінкам молоти зерно, — огризнувся Сембо. — Не пхай носа в чужі справи, скотино!

Том зголоднів із дороги і був страшенно втомлений — ледве на ногах тримався. Нарешті він дочекався, що вділять пайок і йому.

— Ось, маєш, негре! — Квімбо жбурнув до Томових ніг маленького мішечка із кукурудзяним зерном. — Та будь ошадливий, це тобі на тиждень. З'їси скоріше — сидітимеш голодний.

Том узяв своє зерно і став у довгу чергу до млина. Коли ж дочекався, то допоміг спочатку двом утомленим жінкам, що стояли позаду нього: він змолів їхнє зерно, підкинув їм хмизу у вогнище, і лише після цього подбав про себе. Здавалось би, нічого

особливого, просто ввічливість. Але тут вже забули, що таке доброта і людське ставлення один до одного. Жінки відчували велику вдячність за Томову послугу і аж просвітлили. Вони замісили йому тісто і заходилися пекти млинці для себе і для нього, а він тим часом сів біля вогнища і розкрив Біблію. Том прагнув спокою, а його він мав лише за читанням оцієї книги.

— Що це у тебе? — запитала одна з жінок.

— Біблія,— відповів Том.

— Господи! Я не бачила Біблії, відколи мене вивезли із Кентуккі!

— То ти звідти родом, землячко? — зацікавився Том.

— Так, мені так добре там жилося! І в страшному сні не снилося, що колись я потраплю у це пекло,— зітхаючи, говорила жінка.

— Ти вмієш читати? Гм! А про що ця книга? — поцікавилася її подруга.

— Це ж Біблія!

— Що ще за Біблія?

— Оце дивина! Невже ти не знаєш? — здивувалася перша жінка.— Моя кентуккійська господиня часто мені читала цю книгу. А тепер!.. А тепер, Боже милий, я чую тільки лайку та ляскання батога.

— Томе, почитай нам,— попросила друга жінка, побачивши, як зачитується цією книгою новий невільник.

Том зачитав фразу: «Прийдіть до мене всі засмучені і пригноблені, і я потішу вас».

— Обнадійливі слова,— сказала жінка.— А хто це каже?

— Господь Бог,— відповів Том.

— Хто б підказав, де його шукати — того, хто обіцяє спокій та втіху? Я б на край світу за ним пішла, бо тут про спокій годі й думати. Все моє тіло болить, мене мучить лихоманка, а Сембо кричить, що я повільно працюю і погрожує шмаганням. Раніше півночі повечеряти не вдається, а там лиш приляжеш, не встигнеш ока зімкнути — вже будять, і знову ненависний ранок, знову за роботу. Якби я знайшла Господа, повідала б йому своє горе...

— Господь тут. Він всюдисущий,— сказав Том, сподіваючись утішити цим нещасну. Але це її лише роздратовало:

— Ти думаєш, я у це повірю? Немає тут Господа,— сказала жінка,— це прокляте місце. Тут і говорити нема про що. Краще посплю трошки, поки не розбудили.

Жінки розійшлися, а Том залишився сидіти біля вогнища сам, думаючи про злигодні земного життя. Срібний місяць був єдиним його товаришем цієї сумної ночі, він дивився на Тома спокійно. Нещасному негрові здавалося, що це сам Господь у подобі небесного

світила дивиться на людські біди, на їхні сльози і на темношкірого невільника, який сидить біля вогнища і тримає на колінах розкриту Біблію — його заповіг смертним.

«А чи й справді є Господь серед нас? Отут, у цьому занедбаному, похмурому місці?..» — закралися сумніви у чисту Томову душу. Як же важко простому серцю встояти на шляху віри і не звернути з нього, живучи під владою самодура, серед жорстокості та несправедливості! Серце крається від безнадії на краще майбутнє. Таки нелегко було тут зберегти тверду віру у християнські переконання: «Бог є, Бог спокутує гріхи тих, хто невтомно шукає його», — такими думками старався перебороти свої сумніви сердега Том.

У сумнівах, які боролися із вірою, Том підвівся і поплентався до своєї халабуди. Негри вже спали там просто на підлозі, один коло одного. Повітря всередині було застоєне. Том спершу хотів прилягти десь під відкритим небом, але ночі були холодні, та ще й ранкова роса... Мусив лягати з усіма. Він закутався у стару, діржаву ковдру, ліг на солону і заснув.

У сні до нього прийшла Єва. Вони сиділи на дерновій лавці біля поншартренського озера, і дівчинка читала йому уривок із Біблії: «Я буду з тобою, коли ти будеш переходити через глибокі води, — і вони не потоплять тебе. Як підеш ти через вогонь, не обпечешся. Бо я — Господь Бог твій, Бог Ізраїлю, спаситель твій». Та слова ці затихали, зливаючись воедино із божественною музикою. Єва перервала читання і подивилася на Тома проникливим, люблячим поглядом. Цей погляд наповнив нещасну Томову душу теплом і спокоєм. А Єва вже летить на ясних крилах угору. Ці крила кидають на землю яскраві, мов зорі, відблиски... і ось Єва щезла.

Том прокинувся. Невже це лише сон? А нехай і так. Та хто посміє сказати, що юна ніжна душа, яка за життя піклувалася про знедолених, не отримає дозволу від Господа творити добро для них і з того світу?

Я вірю в те, що добрі душі
Не вмирають.
Я знаю те, що добрі душі
Мене з небес вігають.

Розділ XXXIII. Непокірна Кассі

*...і сльоза ось утискуваних,
та нема кому їх утішити;
і насилля з руки, що їх гнобить,
та немає для них потішителя...*

Книга Екклезіястова (IV, 1)

Завдання людини на цьому світі полягає у тому, щоб не зневіритися, не озлобитися і за будь-яких обставин пройти свій земний шлях гідно. Іноді, щоб вижити, залишатися

порядною людиною важко. Але Том був міцним горішком і вирішив не зраджувати своїм принципам, залишаючись собою. Разом із тим треба було якось пристосовуватися до нового життя.

Том швидко зрозумів, чого треба остерігатися і на що можна сподіватися, працюючи на такого господаря, як Легрі. Він покладав великі надії на свою високу працездатність, старанність і добросовісність, щиро вірячи, що ці якості допоможуть уникати безпідставних звинувачень, покарань і принижень. Він не боявся ніякої роботи, бо робити вмів усе. Будучи від природи миролюбним, Том вирішив і на цього господаря працювати чесно та самовіддано. Ту т він побачив стільки горя і сліз, що просто вжахнувся. І тепер він щиро як ніколи покладався на Господа, в глибині душі сподіваючись, що він, Всеблагий, допоможе йому вирватися звідси.

Легрі відчував до Тома таку неприязнь, яку завжди інтуїтивно відчуває погана людина до хорошої. Але не оцінити свого нового невільника він просто не міг. Купуючи Тома, він планував зробити із нього наглядача на час своєї відсутності. Попостерігавши за ним тижні зо два, він переконався, що новий раб на цю роль підходить: відповідальний, чесний, працьовитий і покірний. От тільки одне стримувало господаря — Том був добрим і співчутливим, а це для наглядача неприпустимо. Він має бути жорстоким і байдужим. До того ж Том осуджував, хоч і мовчки, жорстоке ставлення господаря та його посіпак до своїх побратимів. Із цим треба було щось робити. Саймон Легрі вирішив будь-що перетворити Тома на жорсткого, лютого і байдужого наглядача. Не знав він, що це — сізіфова праця... Але про це згодом, а зараз ми розповімо про подію, яка здивувала усіх невільників Легрі.

Одного ранку перед виходом у поле Том помітив у селищі нову жінку, яка дуже вирізнялася на фоні решти невільниць. Вона мала струнку поставу, делікатні руки і ноги, була зодягнена у хорошу сукню. Виглядала вона на років тридцять п'ять, максимум сорок. Побачене одного разу, її обличчя запам'ятовувалося назавжди: на ньому залишило свій незгладимий відбиток бурхливе життя, рясно всіяне горем і приниженням. Високе чоло, красиві, чіткі дуги брів, правильний ніс, чуттєва лінія вуст і гордо піднята голова — все це свідчило про те, що колись це була дуже вродлива жінка. Але зараз врода сховалася за результатом приниженої гордості та жіночої гідності — глибокими зморшками, які немов поорали її обличчя. Усі риси загострилися, вилиці некрасиво випнулися, а шкіра стала хворобливо-жовтуватою. Її виразні темні очі затягнули глибокий відчай і безкінечна мука. Кожен рух незнайомки, її міміка й жести показували, що ця жінка надзвичайно горда і зверхня, а туга очей ще більше це підкреслювала і була контрастним фоном до її непростой натури.

Том не знав ні хто вона така, ні звідки і чому з'явилася тут. Він побачив її на світанку, коли всі поспішали на поле: гордо піднявши голову, жінка пішла разом із решпою невільників. Інші, судячи з їхніх реплік, добре знали цю жінку, і її з'ява серед них внесла пошвавлення в колектив.

— Ось і її провчили! Так їй і треба,— сказала якась невільниця.

— Ха-ха-ха! Дочекалася панської ласки,— підтримала її інша жінка.— Тепер дізнаєшся, по чім ківш лиха, білоручко!

— Та яка з неї робітниця!

— Увечері дістане за старання, як і всі ми!

— Я б із радістю подивилася, як її шмагатимуть!

Незнайомка не звертала уваги на ці уїдливі, образливі коментарі, мовби й не чула їх або не розуміла, що йдеться про неї. Вона начепила на обличчя презирливий злий усміх і не міняла виразу обличчя. Том відчув, що нова рабиня до чорної роботи не звикла і тепер мужньо бореться зі злим жартом зрадливої долі. Незнайомка увесь час йшла поряд із Томом, але жодного разу не підвела на нього очей, не обмовилася до нього жодним словом. Він також не чіпав її, розуміючи, як їй зараз важко. Отак мовчки вони дійшли до поля. За роботою Том поглядав на сусідку. Вроджена спритність і доладність у всьому відчувалася в кожному її рухові. Робота, хоч і нова для неї, давалася цій жінці легше, ніж решті, все горіло у неї в руках, її кошики швидко наповнювалися чистою бавовною. При цьому зверхня усмішка не сходила з її обличчя і кричала на всю плантацію, що вона вища за це принизливе становище, в якому опинилася.

Опівдні Том перемістився поближче до мулатки Люсі, бо помітив, що вона геть вибилася з сил, заледве ноги тягнула і увесь час стогнала й охала. Він вибрав момент і мовчки перекинув зі свого кошика у її декілька жмутків бавовни.

— Навіщо? Не треба! — сказала вона, розгублено подивившись на добродія: взаємодопомога тут була нечуваним подвигом.— Тебе за це покарають!

І тут, мов із-під землі, коло них виріс Сембо. Він мав зуба на цю нещасну жінку за те, що вона не погодилася бути його дружиною. Він ревонув прокуреним низьким голосом:

— Що це ти, Люсі, махлюєш? — і вдарив її ногою, взутою у важкий черевик, а Тома тріснув батоном по обличчі.

Це був перший Томів удар. Проте він, не зронивши ні слова, заходився працювати далі, а от нещасна жінка, яка й без удару ледве на ногах трималася, тепер втратила свідомість і впала на землю.

— Нічого, зараз я допоможу їй встати! — злісно шкірячи зуби, сказав Сембо.— Мої ліки кращі за докторські,— говорячи це, він витягнув з обшлага булавку і по саму головку

уткнув її в ногу непритомної жінки. Це їй справді допомогло, бо вона пронизливо зойкнула і поволі спробувала підвестися із землі, щоправда, марно.— Вставай, паскудо! Вставай, інакше буде ще гірше!

Мулатка збрала всю свою волю в кулак, підвелася і почала дуже швидко збирати бавовну.

— Щоб більше я не бачив, що ти хитруєш! — попередив Сембо.— Бо тоді сама смерті проситимеш!

— А я вже її прощу! Мені таке життя не потрібне,— гірко сказала вона і замовкла, а по якомусь часі Том знову почув її голос:

— Скільки можна це терпіти? Господи, допоможи нам. Ти не забув там про нас?! — бідкалася вона.

Томові було дуже її шкода. Не думаючи, що його чекає за те, що він надумав, цей добрий чоловік пересипав усю бавовну зі свого кошика до її.

— Господи! Томе, не треба! За це тобі не знати що зроблять!

— Що б не зробили, мені це витерпіти буде легше, ніж тобі,— відповів Том і повернувся на своє місце. На цю нехитру операцію він потратив не більше хвилини.

Раптом незнайомка, яка працювала неподалік і все бачила, подивилася на Тома довгим, проникливим поглядом, а потім висипала свою бавовну до його кошика.

— Ти не знаєш, що тебе чекає за твій благородний вчинок! Взаємодопомога тут карається особливо жорстоко. Поживеш тут місяць-другий — забудеш, що таке виручати інших! Ту т аби свою голову вберегти!

— Бог не допустить, щоб я таким став, місіс! — вигукнув Том, за звичкою звернувшись до незнайомки, як до пані. А вона, мабуть, теж звикла, щоб її так називали, бо промовчала на це, сказавши натомість:

— Бог сюди не заглядає!

А Сембо не дрімав. Він знав свою роботу: був пильним і навіть із другого кінця поля побачив, що вона зробила. Ось він іде до неї, загрозливо розмахуючи батогом.

— Це що таке? — заревів він переможно.— Що це ви тут за клуб взаємодопомоги організували? Ну тримайся, тепер я над тобою пан!

Жінка метнула блискавку з чорних очей, повільно випросталася і різко повернулася до Сембо. Її губи затремтіли, ніздрі розширилися — увесь її вигляд виражав зневагу і лють.

— Тільки спробуй зачепити мене бодай пальцем, негіднику! Одне моє слово — і на тебе нацькують псів, сплять живцем, розірвуть на шматки! Це я ще можу!

— Що ж ти тоді у полі робиш?.. Я подумав... — залепетав Сембо, вочевидь, злякавшись її погроз. Потім неохоче відступив від жінки зі словами: — Та хіба ж я щось погане хотів вам зробити, місіс Кассі? Ви не подумайте...

— Тоді тримайся від мене подалі, щоб тут тобою і не пахло! — крикнула вона.

Сембо нічого не залишалося, як зробити діловий вигляд, буцім у нього є справи на другому кінці поля, і піти туди, не озираючись.

Жінка знову заходилася збирати бавовну так швидко, що це здавалося неймовірним. До кінця робочого дня її кошик був туго набитий бавовною, крім того, вона вмудрилася ще кілька разів підкинути трохи бавовни Томові.

Коли вже зовсім стемніло, змучені невільники понесли на головах кошики до комори, де зважували і зберігали бавовну. Там їх вже чекав Легрі, Сембо і Квімбо. Вони обговорювали те, як пройшов день на плантації.

— Із цим Томом ми далеко не заїдемо: цілий день підкладає бавовну до кошика Люсі. Якщо господар не пояснить йому по-своєму, які тут порядки, він зіпсує нам усіх негрів,— радив Сембо.

— От халепа! — обурився Легрі.— Таки доведеться провчити цього добродія.

І два його помічники люто вишкірилися.

— Ну, тепер я спокійний. Містер Легрі кого хочеш провчить! У справі навчання порядку рабів йому і сам диявол не конкурент,— лестив господарю Квімбо.

— Ось що я вирішив... Доручити Томові шмагання негрів. Це найкращий спосіб вибити сентименти з його дурної голови. Очерствіє швидко!

— Не той випадок, господарю,— засумнівався Квімбо,— цей і мухи не вдарить...

— Не хвилюйтесь, у мене негрів шмагатиме... Або він, або його! — прогунявив Легрі, зашговхуючи язиком тютюн за щоку.

— А ця Люсі — ото паскуда! Іншої такої зарази у нас на цій плантації не знайдеться,— сказав Сембо.

— Ой, щось ти надто вже лихий на неї. Це, Сембо, якимсь підозріло!

— Вона ж не послухалася вашого наказу, не пішла мені за дружину.

— Відшмагай її, то вмить піде,— порадив Легрі, спльовуючи.— Але зараз це не на часі. Саме сезон збору, кожні руки на рахунку. Вона, хоч і виглядає здихлею, та дух має сильний — вперта скотина. Поки до півсмерті не зашмагаєш — не скориться.

— Та вона ледарює! Ще й пашекує на додачу. Том за неї всю роботу робить.

— Он воно як? От вона у нього першою і буде. Накажу Томові власноруч відшмагати Люсі: так ми двох зайців вб'ємо одним пострілом: і Том почне до нових обов'язків звикати, і не перестаріється, як ви, чорти нав'іжені!

— Ги-ги-ги,— зареготали обидва наглядачі, підтверджуючи своїм підлим смішком таку характеристику на себе.

— Ось побачите, господарю, як Том і Кассі постаралися: Люсі принесе повнісінький кошик,— сказав Сембо.

— Я власноручно його зважу,— багатозначно сказав Легрі. Обидва наглядачі знову дико зареготали.

— Ви хочете сказати... Місіс Кассі працювала увесь день?

— Охо-хо! Ще й як працювала! Ніби сам диявол у неї вселився з усіма своїми чортяками!

— Це її друзі, вони завжди з нею,— сказав Легрі й, вилаявшись, пішов до терезів.

Вимучені невільники повільно один за одним заходили до комори і зі страхом ставили свої кошики на ваги. Легрі помічав прийняту сировину на грифельній дошці, до краю якої був приклеєний папірець з іменами рабів.

Кошик Тома заважив добре, і він відійшов убік, тривожно поглядаючи на Люсі.

Хитаючись від утоми, мулатка поставила на вагівницю свого важкого кошика. Легрі зрозумів, що причепитися нема до чого, та все-таки закричав для порядку.

— Ну ти, скотино лінива! Знову недотягуєш! Це вже тобі просто так не минеться!

Люсі, застогнавши від відчаю і втоми, знесилено опустилася на лавку.

Ось до ваг підійшла жінка, яку Сембо називав «місіс Кассі». Вона виступила вперед і, зневажливо усміхаючись, поставила свій кошик на ваги.

Легрі так само з насмішкою і водночас проникливо подивився їй просто у вічі. Її погляд був твердим, вона сказала йому щось по-французьки, дуже тихо. Ніхто не зрозумів, що саме вона сказала, але всі побачили, як змінився після її слів вираз обличчя Легрі. Він замахнувся, але вона зміряла його зневажливим поглядом, і він опустив руку. Кассі повернулася і поволі вийшла з комори.

Легрі покликав Тома.

— Пам'ятаєш, Томе, коли я тебе купував, то казав, що ти мені не для того потрібен, аби працювати на звичайній роботі. Слухай, отримувеш підвищення — будеш наглядачем, як Сембо і Квімбо. От зараз і починай виконувати нові обов'язки. Відшмагай для початку оту жінку. Ти ж бачив, як це робиться. Впораєшся?

— Вибачте, господарю,— сказав Том,— Не змушуйте мене цього робити. Я до такої роботи не звик, ніколи таким не займався... Та я й не зможу, рука не підніметься.

— Тобі доведеться ще й не до такого звикнути — у страшному сні не присниться! — ревів Легрі, хапаючись за ремінь. А потім як вдарить ним Тома по обличчю раз, і другий, і третій.— Ну! — сказав він, зупинившись, щоб перевести дух.— Відмовляєшся і далі?

— Відмовляюся, господарю,— відповів Том і витер рукою кров, що струменіла з його обличчя.— Я можу працювати вдень і вночі, до останнього подиху, але проти совісті своєї не піду нізащо, господарю.

Том завжди був покірним, поводився чемно, говорив тихим, м'яким голосом. Легрі думав, що з цього негра можна шнурки вити, що він — безхребетний боягуз. Але останні Томові слова перекреслили це хибне враження. Невільники аж охнули від здивування, нещасна мулатка стиснула руки і прошепотіла: «О Господи...», а всі решта завмерли, знаючи, що зараз гримне грім. І справді, Легрі розгнівався не на жарт.

— Ах ти ж скотино чорнопика! Ви чули? Совість йому не дозволяє виконувати накази господаря! Та вам, худобі безмозкій, думати недозволено! Ти що, святим та божим прикидаєшся? Містер Том повчає господаря, що справедливо, а що ні! Кажеш, совість тобі не дозволяє відшмагати цю стару відьму?

— Не дозволяє, господарю,— сказав Том.— Вона квола і хвора. Хіба можна бути таким жорстоким? Я ніколи не погоджуся нікого бити. Ви, господарю, якщо хочете, мене вбийте, а на неї я руки не підніму. Мені легше самому лягти трупом.

Том говорив тихо і спокійно. Та в цьому голосі вчувалася нескорима воля. Легрі аж трусився від гніву. Він знав таких рабів, їх лиш могила виправить, та впасти обличчям у багно він не міг.

— Ах ти, страднику святий! Надумав вчити нас, грішних! Та ти, мабуть, забув, що у Біблії написано, то я тобі нагадаю: «Раби, коріться своїм господарям». А твій господар — я! Хто за тебе, пса паршивого, заплатив тисячу двісті доларів? Тепер твої тіло і душа — мої! — і Легрі копнув Тома в живіт.

Це спричинило неочікувану реакцію раба. Він випростався і, піднявши до неба залите кров'ю впереміж зі сльозами обличчя, гордо сказав:

— Ні, господарю, ви помиляєтеся! Душа не продається! Із тілом робіть, що хочете, а душа моя належить мені й Господу Богу! Вам до моєї душі зась!

— Зась, кажеш? — сказав Легрі, злісно шкірячись.— Зараз я тобі покажу... Гей, Сембо, Квімбо! Відшмагайте цього Божого пса,— ха-ха-ха! — та так, щоб він місяць рачки лазив!

Вмовляти цих двох не довелося — вони радо схопили свою жертву. Мулатка із жахом скрикнула, всі решта позіскакували зі своїх місць і проводжали Тома співчутливими поглядами. А він покірно дозволив повести себе на місце покарання.

Розділ XXXIV. Доля квартеронки

*... і сльоза ось утискуваних,
та немає для них потішителя;
і насилля від руки, що їх гнобить,*

*та немає кому їх потішити...
І я похвалив тих померлих,
що давно повмирали,
більш від живих, що живуть дотепер...*

Книга Екклезіястова (IV, 1, 2)

Тієї ночі Том, стікаючи кров'ю, лежав сам в кімнаті коло майстерні, де очищали бавовну. Кімнатка була завалена всіляким непотребом: поламаними інструментами, відходами від бавовни та іншим мотлохом, який сюди скидали вже багато років поспіль.

Ніч була задушлива, сира. Комарі кусали просто в рани, мучила спрага — найстрашніша з усіх мук. А біль був просто нестерпний...

— Господи! Подивися на мої муки! Допоможи мені подолати це випробування, пережити його... Укріпи мій дух, Господи! — щиро молився наш нещасний Том.

Відповідь на його молитву з'явилася скоро: він почув чийсь кроки, а світло ліхтаря ударило йому в очі.

— Хто тут? Заради Бога... Пити! — благально стогнав він.

Це була Кассі. Вона принесла із собою воду в глеку. Добра жінка відклала ліхтар, налила води у горня, підняла голову Тома і напоїла його. Він жадібно пив і просив ще.

— Пий, пий,— примовляла Кассі.— Я знала, що полегшить твої муки. Наносилася я сюди води ночами, ой наносилася.

— Дякую вам, місіс,— сказав Том, втамувавши спрагу.

— Не називай мене так. Я нещасна рабиня, така сама, як ти і решта... Мені, може, ще гірше, ніж вам,— гірко сказала Кассі й заходилася готувати Томові постіль із підручного мотлоху. Вона витягнула з-під гори поламаних ящиків старий матрац і накрила його простиралом, яке принесла з дому і попередньо змочила холодною водою.

— Ось, готово,— сказала вона,— Давай я допоможу тобі перебраться сюди.

І побитий Том із допомогою Кассі, терплячи страшні муки, перебрався на матрац. Його старання було винагороджено — холодне простирало та рівна м'яка постіль трохи втамували біль. До того ж Кассі обробила рани якимось трав'яним настоєм. Йому стало легше, але найбільше допомогло те, що хтось попідкувався про нього — це зігріло Томові душу. Кассі, між іншим, допомогла вже не одному покараному рабові, як оце зараз Томові.

— Ось, ще це,— сказала вона, підсуваючи йому під голову добрий жмут бавовни замість подушки,— більше нічим я тобі допомогти не зможу.

Том ще раз подякував їй, поблагословивши за доброту, а вона мовчки сіла коло нього на підлогу, обхопила коліна руками і дивилася в одну точку перед собою. У світлі ліхтаря

Том побачив її такою: чепчик, ізсунутий на потилицю, спокусливо розсипане по плечах хвилясте чорне волосся, надзвичайно красиве і трагічне обличчя. Нарешті вона заговорила:

— Ти стараєшся марно. Ти не зможеш нічого домогтися. Хоча ти і мужній, і правда на твоєму боці, а все ж ця боротьба закінчиться для тебе поразкою. Він же не людина — диявол заволодів нами. Скорися, це єдиний вихід!

— Скорися! — нашіптував йому якийсь голос, коли він знемагав від болю та приниження. Том здригнувся, почувши те саме від цієї жінки з божевільними очима. Зараз вона йому здавалася втіленням спокуси, і він боровся із цим почуттям усю ніч.

— Боже мій милосердний, Боже! — простогнав нещасний Том. — Та хіба можна з таким змиритися?

— Марно кличеш! Його або немає взагалі, або зовсім він не милосердний! До нас, принаймні, точно! Все проти нас — і небо, і земля. Нас усіх чекає пекло, сподіватися на рай не варто!

Том аж затремтів — ці слова вразили його до глибини душі. Все, у що він вірив, вони могли перекреслити. Його єдина опора ось-ось впаде!

А Кассі продовжувала:

— Ти ще не знаєш тутешнього життя. А я... я знаю, як ніхто інший. Довгих п'ять років живу я під владою цього нелюда, і повір, маю багато підстав ненавидіти його усіма фібрами своєї душі. Розумієш, наша плантація розміщена в такій глухомані, з усіх сторін болота, до сусідніх маєтків щонайменше п'ять-десять миль через трясовину в компанії з отруйними гадюками та павуками... Поблизу немає жодної білої людини, яка б під присягою посвідчила, що тут живцем спалили негра, зварили в казані з окропом, зашмагали до смерті, четвертували, нацькували на нього голодних псів чи посадили на палю. Тут не діють жодні закони — ні Божі, ні людські, а ті лиш, які встановив наш господар... я тут такого надивилася, що якби надумалася розповідати, ти б до ранку від страху не дожив... Від нього можна усього чекати, усього, чуєш? Забудь про боротьбу — це ні до чого. Гадаєш, я з власної волі живу тут? Мене ж виховували, вчили для благородного життя... а цей!.. Він — диявол, гіршого не буває. І все ж я прожила з ним п'ять років... Знаєш, за цей час не було жодної хвилини, щоб я не проклинала своє життя. А тепер він привіз із собою молоденьку дівчинку — на моє місце. Їй ще й шістнадцяти років немає! Вона каже, що добра господиня навчила її грамоті. Вона сюди Біблію привезла, наївне дівча! Як це тобі подобається: з Біблією — в пекло! — Кассі істерично розсміялася. У темній комірці її сміх прозвучав моторошно — у Тома аж мурашки по

шкірі пробігли. Він молитовно склав руки на грудях. Йому було страшно: невже немає жодного виходу?

— Спасителю-Христе! Змилуйся над нами. Невже ти забув про нас, нещасних? Господи, поможи мені, бо інакше я загину!

Кассі тверезо і зло продовжувала говорити:

— Ці жалюгідні собаки не заслуговують, щоб ти страждав через них. Вони зрадять тебе, навіть не задумуючись. Вони підлі та жорстокі, а ти їх оберігаєш, заступаєшся за них, терпиш такі муки! Вони того не варті!

— Нещасні! — прошепотів Том. — Що ж перетворило їхні серця на камінь? Знаєте, якщо я відступлю, то стану таким самим, як і вони. Ні, я не хочу, місіс Кассі! Я втратив усе — жінку, дітей, рідний дім, доброго господаря і обіцяну ним свободу. Папери на моє звільнення вже було подано... Якби він прожив хоча б на тиждень довше — я вже був би вільною людиною і працював би на викуп своїх рідних! Все, що можна втратити на землі, я вже назавжди втратив, тож що на мене чекає, якщо я озлоблюся і втрачу ще й небо?

— Господь не оцінюватиме тебе за чужими гріхами! — сказала Кассі. — Нехай питає з тих, хто довів нас до такого стану, а ми ні в чому не винні.

— Може й так, — мовив Том. — Але озлобитися тут — це найлегше. Мені навіть подумати страшно, що я можу стати подібним до Сембо чи Квімбо — жорстоким, злопам'ятним, мстивим... Якщо я стану таким, тоді вже буде байдуже, що зробило з мене нелюда. Я боюся втратити себе. Я не такий!

Жінка подивилася на Тома розгубленим, божевільним поглядом, немовби щось її напговхнуло на думку, яку вона одразу ж дуже емоційно висловила:

— Господи, прости мене й помилуй! Ти правий, Томе, правий! О Господи! — із цими словами вона впала на підлогу від гніту душевних мук.

Вони обоє стогнали і зігхали. Том перший узяв себе в руки і прошепотів:

— Місіс, будь ласка...

Кассі підвелася. Її вираз обличчя не змінився, а й досі був скорботним і печальним.

— Будь ласка... в моїй куртці, у кишені, є Біблія. Її кинули он у той кут... Прошу вас, подайте мені її.

Кассі подала Томові Біблію. Він розкрив її на тому місці, де було чи не найбільше його і Джорджевих поміток, де розповідалося про останні земні години того, «чий рани зцілюють людей».

— Місіс не відмовиться почитати... Ці слова втамовують душевну спрагу краще, ніж вода — фізичну.

Кассі взяла розкриту Біблію з Томових рук, гордо випросталася, підсунулася ближче до ліхтаря, пробігла очима сторінку, а потім тихо і проникливо почала читати вголос. Вона зачитувала історію про муки і славу Ісуса. Голос її не слухався, зриваючись раз у раз, затихав і звучав знову. Час від часу вона замовкала, обдумуючи прочитане, а потім продовжувала читати далі.

Коли Кассі прочитала фразу, яка належала Христові: «Отче, пробач їх, бо не знають, що чинять»,— книга випала з її рук, голова безсило опустилася на коліна, її сховала вуаль волосся. Жінка розридалася.

Том теж плакав, примовляючи крізь сльози:

— Якби люди вміли прощати своїм ворогам! Він це робив так легко, а ми цій науці вчимося усе життя, і навчитися не можемо! Господи, врятуй нас, грішних! Ісусе любий, не залиш нас без допомоги!

— Місіс, мені до вас далеко,— заговорив Том після довгого мовчання,— ви вчена, знаєте іноземні мови... Та все ж не погордуйте, послухайте бідолашного Тома. Я теж дещо знаю. От ви кажете, що Господь забув про нас, відвернувся, інакше б не дозволив, аби над нами так знущалися... Але згадайте хоча б те, що заради правди, заради вічного раю він і Сина свого вигартовував у муках. Адже Ісус був убогий і терпів такі страждання, які нам і не снилися! Ні, Господь нас не забув, це я точно знаю. У Святому Письмі є такі слова: «Хто терпить, той потрапить у Царство Небесне. А хто відречеться від Нього, від того відречеться і Він». І Божий син, і ті, хто пішли за ним, терпіли страшні муки: їх катували, четвертували, вони ходили, як первісні люди, в шкурах тварин і споживали лише хліб та воду. А Бог їх любив... і наші страждання свідчать не про те, що Він забув нас. Він був, є і буде з нами, якщо тільки ми його не зречемося.

— Тоді чому він кидає нас у пекло, де не грішити просто неможливо? — запитала Кассі Тома, як проповідника, а не такого самого раба, як вона сама.

— Можливо й не грішити,— твердо відповів їй Том.

— Ти сам скоро переконаєшся, що моя правда,— сказала Кассі.— Ти вирішив не відступати? Завтра тобі пояснюватимуть науку покори ще дохідливіше! Я знаю цей сценарій. Подумати страшно, що на тебе чекає! Рано чи пізно — а ти все одно скорися.

— Господи! — вигукнув Том.— Зміцни мою душу, дай мені сили вистояти!

— Томе, я багато разів чула такі молитви. Та врешті-решт здавалися усі. А зараз вас тут двоє таких затятих — ти і Емілі... Ви боретеся, але навіщо? Ви затіяли марну справу. Ви стоїте перед вибором: покора або повільна, страдницька смерть.

— Для мене краще смерть! — сказав Том. — Скільки б вони не знущалися — а тіло все одно помре. І тоді я вирвуся з-під їхньої влади. Я свідомо на це йду, бо знаю, що Господь допоможе мені витерпіти муки!

Кассі сиділа мовчки зі скляним поглядом.

— Мабуть, так і треба... — прошепотіла вона, немов не до Тома, а просто роздумуючи вголос. — Адже ті, хто скорився, також приречені. Тільки муки їхні триватимуть довше. Нас поглинає ганебне життя, ми стаємо ненависні та гидкі самим собі. Ми мріємо про смерть, але покінчити із життям у нас бракує сили волі. І сподіватися нема на що!.. А ця дівчинка... Тоді, коли почалося моє доросле життя, я була навіть молодшою за неї. Подивись на мене! — гріко заговорила вона, раптом згадавши, що вона тут не сама, — Бачиш, якою я стала? Цікаво, на який вік я виглядаю зараз?.. Хто б міг подумати, що моя доля поверне до такої гидотної пустки. Мене ж виховували в розкошах. Мої перші спогади — багатий будинок, де я собі бігаю, граюся, завжди одягнена, як на свято... До нас часто приїжджають гості, всі мною милуються... Вікна вігальні виходили на сад, де я гралася із братами та сестрами у хованки під розлогими кронами апельсинових дерев. А потім мене віддали у монастир на виховання. Нас там навчали рукоділля, музики, французької мови... а потім батько раптово помер. Мені тоді було чотирнадцять... я приїхала додому на його похорон. Коли почали впорядковувати справи покійного батька, з'ясувалося, що він мав багато боргів — настільки багато, що на їх покриття мало піти усе його майно, включаючи рабів. І мене також. Розумієш, моя мати була батьковою рабинею... Вона померла рано і я її майже не пам'ятаю. Батько хотів дати мені відпускну лист, але просто не встиг. Я дорого заплатила за його легковажність та безпечність. Всі люди думають, що вони житимуть на землі вічно. Я також не задумувалася про те, що фактично є рабинею. Ніхто не міг і подумати, що такий здоровий, міцний чоловік, як мій батько, помре молодим. За чотири години до смерті він був сповнений сил і здоров'я. Але тоді у Новому Орлеані розгорілася епідемія холери, і він став одним із перших, кого вона скосила. Наступного дня після похорону батька його жінка збрала своїх дітей і переїхала до маєтку своїх батьків (вони тримали бавовняну плантацію). А мене залишили із рештою рабів. Мені це здалося дивним. Я тужила за братами і сестрами, але особливого значення цій події не надала. Всі справи вів молодий адвокат, він приходив до нас щодня і ставився до мене із належною пошаною, як до доньки господаря дому, а не рабині. Одного дня він привів із собою молодого чоловіка... Він був неабияким красенем, я такого ще ніколи не бачила. Того вечора я до кону не забуду. Він запросив мене на прогулянку і розповів, що бачив мене ще до мого від'їзду в монастир, оспівдився мені та запропонував свою дружбу і захист... Щось сповнювало

тугою мою душу, але його ніжність і лагідність зробили своє — моє серце скорилося йому. А він... Він просто купив мене за дві тисячі доларів, і я стала його власністю. Та про це я дізналася значно пізніше. Мені було добре із цим чоловіком, і це пояснюється дуже просто: я кохала його. Кохала! — повторила Кассі й ненадовго замовкла. — Я так його кохала! Я й досі його кохаю і не забуду, поки дихаю... Він був вродливий, розумний і до того ж благородний! Ми жили разом у розкішному будинку, мали багато слуг. У мене був свій екіпаж, багато гарного вбрання й коштовностей. Мій Генрі (його звали Генрі) був щедрим і великодушним. Та вся ця розкіш нічого для мене не значила. Я плакала тільки його. Я любила його понад усе на світі. Виконувати його бажання було моїм щастям!

І лише одне мене засмучувало: я була рабинею, а мені так хотілося мати його за законного чоловіка! Я довіряла йому. А він переконав мене, що не може звільнити мене із рабства і одружитися зі мною. Він змусив мене змиритися і пояснив: якщо ми зберігатимемо вірність одне одному, то наш союз буде благословенний Богом. У такому розумінні я була йому дружиною. Ніхто не може докоряти мені у невірності моєму Генрі.

Сім років ми прожили разом. Я догоджала йому в усьому, намагалася вгадувати кожне його бажання. А коли він занедужав на жовту лихоманку, я одна виходжувала його довгих двадцять днів і ночей. Він називав мене своїм добрим янголом, цілував руки і дякував за те, що я вирвала його із лап смерті. У нас було двоє дітей: син і донечка. Первістка-хлопчика ми назвали на честь батька — Генрі. Він усім був на нього схожий — прекрасними очима, високим чолом, хвилястим волоссям, веселим характером і непересічним розумом. А донька, Елсі, була схожа на мене. Генрі-старший пишався мною і дітьми, часто кажучи, що я — найкрасивіша жінка в цілій Луїзіані. У святкові дні ми всі разом виїжджали до міста на прогулянку у відкритому екіпажі. Усі нас проводжали поглядами... Потім Генрі переповідав мені, хто що про нас говорив. Це були найщасливіші роки мого життя! Тоді здавалося, що більшого щастя просто бути не може. Але завжди знайдуться лихі люди, яким чуже щастя — що більшо на оці. Руйнівником нашої ідилії став кузен мого Генрі на ім'я Батлер, якого він вважав своїм найкращим другом. Коли він вперше привів цю людину до нас у дім, мене одразу ж почали мучити якісь лихі передчуття. Він запрошував Генрі на різні розваги, і мій чоловік повертався додому пізно й напідпитку. Я бачила, що він котиться на дно, але не сміла йому перечити... Він був такий запальний... Та і я уже не могла впливати на нього так, як раніше... Він відвідував місця, де збиралося картярське товариство, і скоро мій Генрі став залежним від гри. До того ж Батлер познайомив Генрі з іншою жінкою, вільною і багатую. У них зав'язався роман — я і мої діти стали зайвими. Я зрозуміла, що це кінець... Негідник Батлер порадив Генрі продати мене і дітей, щоб розрахуватися із боргами

і оженився із рівною йому жінкою... Не знаю, що він тоді думав, але нас таки продав. Ось як це трапилось: одного дня він сказав мені, що йому потрібно на два-три тижні поїхати у справах. Він говорив так лагідно, як і тоді, коли ми були щасливі разом... Але я вже знала, що це говорить не кохання, а жалість і відчуття провини. Я розуміла, що він прощається зі мною і дітьми назавжди. Я, мов скам'янівши, не зронила жодної сльози, не промовила жодного слова... Він поцілував мене, довго обнімав дітей, а потім пішов. Останнє, що я побачила — як він сів у сідло, поскакав за ріг і щез із виду. Далі я, зомлівши, впала. Скільки так пролежала — навіть не знаю. Але краще б я ніколи більше не встала...

Наступного дня прийшов той негідник, Батлер. Це він купив мене разом із дітьми (одне щастя, що не розлучив нас — мабуть, пообіцяв Генрі) і мав нахабство прийти й повідомити мені про це! Я не розуміла, що роблю, і крикнула: «Прокляття на вашу голову! Я краще помру, а ваша не буду!»

А він спокійно так мені сказав: «Як собі знаєш. Рано чи пізно я свого доб'юся, а до твоїх істерик мені байдуже. Просто пам'ятай: якщо не передумаєш, продам твоїх дітей, і ти їх більше ніколи не побачиш». Це був сильний аргумент. А ще він мені наплів, що давно мене вподобав, що навмисно присадив Генрі на карти, щоб той заліз у борги і був змушений мене продати.

У мене не було вибору — я скорилася. Я мусила слухатися цієї підлої людини, бо він за найменший непослух шантажував мене розлукою з дітьми, погрожував продати їх. Я в усьому йому корилася. Це були страшні роки випробувань. Усе, що я робила із великою любов'ю і радістю для Генрі, тепер змушена була робити для того, кого ненавиділа усім серцем: читала вголос, танцювала, співала... з дітьми він поводився грубо. Сором'язлива Елсі старалася бути непомітною, то їй діставалося менше. А от Генрі — викапаний батько, — запальний, енергійний, непокірний... Батлер не прощав йому навіть найдрібніших провин. Я постійно потерпала через нього. Діти були моїм життям. Я старалася пробудити у Генрі повагу до Батлера, робила все, щоб вони бачилися якомога рідше, та все марно. Батлер усе одно їх продав. Якось удень він повіз мене на прогулянку, а коли я повернулася додому, то своїх дітей вдома вже не застала. Він заявив, що продав обох, хвалився, скільки грошей за них дістав, за їхню кров! І я перестала себе контролювати: проклинала Бога і людей, кидалася у нього усім, що потрапляло під руку. Здається, я його ошаленіла. Але він був невмолимий. Він пригрозив: якщо я погано поводитимуся, то ніколи більше їх не побачу, а якщо буду хорошою — він викупить їх назад.

Жінка заради дітей здатна на все. Я слухала його, як Бога, виконувала усі забаганки, слова наперекір не говорила. Я жила надією на те, що він викупить моїх дітей, моїх найдорожчих Елсі та Генрі. Та минув один тиждень, другий... Якимось вдень я проходила повз в'язницю. Коло її воріт юрмилися люди. Раптом до мене долинув дитячий крик... Голос мого Генрі. Він побачив мене і вирвався із рук чоловіків, які його тримали, і вчепився в мою спідницю. Ті двоє, брутально лаючись, кинулися його наздоганяти. Один із них (його злого обличчя я ніколи не забуду) крикнув: «Від нас, байстрюку, не втечеш! Ту т тебе так провчать, що до смерті пам'ятатимеш тюремну науку!» я на колінах благала не чіпати мого хлопчика, але вони лише реготали мені в обличчя. Генрі плакав, із надією дивлячись на мене, чіплявся за мої ноги... Але його таки відірвали від мене. Він тримався так сильно, що вирвав шматок моєї спідниці. Він розпачливо кричав: «Мамо! Ма-а-мо!», аж поки двері в'язниці не сховали його від мене.

Лише один тюремник дивився на мене зі співчуттям. Я вхопилася за цей погляд, як за рятувальний круг, благала його заступитися за мого сина, пропонувала йому всі гроші, які мала з собою, обіцяла дістати ще... Але він відмовився, пояснюючи, що господар Генрі скаржився на його непокірність і, на його думку, такого паскудника може виправити тільки ув'язнення. Це вже було занадто. За мою покірність і послужливість — мого хорошого сина в тюрму! А де моя донька, я взагалі уявлення не мала! Всю дорогу додому я бігла і чула крики свого сина.

Я забігла просто до вігальні, де сидів Батлер, із розпачливим благанням: «Врятуйте Генрі!» Він розсміявся мені в обличчя і сказав: «Хлопець отримає те, що заслужив. Його треба поставити на місце, і що раніше, то краще. Ти ще подякуєш мені за це!»

Тоді мені стало все одно, що буде зі мною. Мені потемнішало в очах, руки стали сильними, немов лапи дикого звіра... я пам'ятаю, як схопила великий мисливський ніж, який лежав на столі, і кинулася із ним на Батлера. А потім очі застелив туман і... Більше я нічого не пам'ятаю.

Ті, хто виходили мене, кажуть, що я пролежала непритомна багато днів. Коли отямилася, то побачила, що лежу в якійсь незнайомій затишній кімнаті. За мною доглядала стара негритянка. До мене приходив лікар. Коли мені покращало, я дізналася, що Батлер поїхав геть із Нового Орлеана і продав мене. Ось чому про мене так піклувалися — щоб перепродати здоровою.

Я не хотіла одужувати, я просила смерть забрати мене з собою. Але хвороба відступила, сили повернулися. Хоч не хоч, а я мусила встати і жити далі. Кожного ранку мене змушували виряджатися і виходити у вігальню на оглядини. Ці панки, пускаючи кільця диму, придивлялися до мене, прицінювалися, ставили запитання. Та я була сумна

і байдужа до всього на світі. Кому така сподобається? І тоді работорговець мене попередив: «Якщо не будеш веселою і люб'язною, тебе відшмагають». Я через силу усміхалася тим, хто приходив дивитися на мене, і почала із ними спілкуватися.

Одного прекрасного дня прийшов джентльмен на прізвище Стюарт. Мабуть, я йому сподобалася або він просто поспівчував мені, відчув, що я пережила страшне горе. Він зачастив до нас. Коли нам давали змогу бачитися наодинці, він просив розповісти про себе. Нарешті я погодилася, довірилася йому — і не пошкодувала про це. Після нашої відвертої розмови Стюарт купив мене і пообіцяв викупити моїх дітей. Він пішов у готель, де раніше працював Генрі, але там йому сказали, що мого сина продали якомусь плантаторові з Ріки Перлів. Кому саме, ніхто не знав. Цей міст було спалено, сина я втратила назавжди. Потім Стюарт дізнався, де живе Елсі. Її виховувала на перепродаж якась лігня жінка. Стюарт запропонував за неї величезні гроші, але йому відмовили. Батлер довідався, хто хоче її купити, і написав на адресу Стюарта листа, адресованого мені. Лист був короткий і страшний: «Ти більше ніколи не побачиш своїх дітей...»

Стюарт відвіз мене на свою плантацію. Мені добре жилося з ним. Через рік у нас народився син. Я так ним дорожила! Він був дуже схожий на мого старшенького, Генрі! Але я вирішила твердо — рабам життя не потрібне, бо воно означає неминучі страждання. Обидва чоловіки, яких я любила, любили мене також, але не настільки, щоб подарувати свободу мені та моїм дітям... я сама вбила свого сина, обливаючись гіркими слізьми, обцілюючи личко свого пташеняти. Я дала йому опіуму — і він заснув вічним сном у мене на руках... Йому було лише два тижні. Як я тужила за своїм сином, як я оплакувала його! Ніхто нічого не зрозумів — усі подумали, що дитя просто народилося кволим. Я ж побивалася, аж поки не сталася біда... Стюарт захворів холерою і помер. Отоді я почала пишатися своїм вчинком: хоч одну свою дитину мені вдалося врятувати від рабства! Смерть — це краще, ніж вічні страждання.

— «Найкраще людині, яка не народилася на світ...», — тихо процитував Том фразу із Еклезіястової Книги.

— Усі, хто хотів жити, помирали, ось і Стюарт покинув мене. А я кликала смерть, та вона чомусь обминала мене. Я знову стала товаром. Переходила з рук у руки, аж поки не потрапила сюди, до цього нелюда...

Кассі замовчала. Вона розповіла історію свого життя швидко і пристрасно. Часом вона говорила то до Тома, то сама до себе. Том уже не відчував свого болю. Він зіперся на лікті та слідував, як вона метушливо міряє кроками комірку, милувався її довгим важким волоссям, яке переливалося у неї на спині від світла ліхтаря.

Ось Кассі зупинилася і заговорила знову:

— Ти кажеш, що на небі є Бог, який бачить всіх і все. Можливо, це так. Монахині нам казали, що настане Судний день і тоді кожен отримає по заслугах. Та чи буде так насправді? Чим можна покарати тих, хто знущався із нас і наших дітей? Коли я втратила своїх, то бродила вулицями, як причинна, як тіло без душі! Я благала, щоб земля провалилася і поховала мене під собою! І в Судний день я свідчитиму Господові проти тих, хто змарнував моє життя, ним дане, і долі трьох моїх дітей!

Кассі трохи помовчала і продовжила вже дещо спокійніше:

— Коли я була юною дівчиною, то вважала себе християнкою. Я любила Бога, щиро йому молилася. А тепер мою втрачену душу щодня і щоночі терзають біси. Вони намовляють мене: «Зроби це, зроби!» — і я зроблю, — Кассі стиснула кулаки, очі їй зблиснули безумним полум'ям. — Я відправлю його на той світ! Таким на землі не місце! Йому вже недовго залишилося нас мучити! А потім нехай мене хоч живцем сплять, мені все одно! — Кассі розсміялася істеричним сміхом, який закінчився риданням. Вона впала на підлогу і корчилася від судом.

Так минуло хвилини зо дві. Жінка поволі заспокоїлася, підвелася з долівки і підійшла до Тома.

— Чим я можу допомогти тобі? Тобі так боляче... Може, ти ще хочеш пити?

Том ніяк не міг пов'язати ці два образи — безумна жертва, яка виношувала план кривавої помсти, і ця співчутлива, ніжна жінка, яка зараз піклувалася про ближнього.

Напившись досхочу, Том проникливо подивився на Кассі.

— Місіє! Прийміть у душу того, хто напуває всіх живою водою.

— Кого? Де його шукати? Як впізнати, що це він?

— Того, про кого ви мені читали — нашого Господа.

— Колись я бачила його образ над віттарем, — сказала Кассі м'якшим голосом. — Але тут його немає, тут панують нескінченні гріх і відчай... — Жінка важко зігнула, притиснувши руку до грудей, і мовби звільнилася від тягаря.

Том хотів щось сказати, але вона не дала йому вимовити більше ні слова:

— Мовчи. Не треба нічого говорити. Спробуй-но краще заснути.

Вона поставила глек поближче до нього, поправила його постіль і вийшла з кімнатки.

Розділ XXXV. Оберіг

Так звана вітальня у будинку Легрі була така ж занедбана, як і увесь маєток. Цікаво, чи пам'ятає вона своїх гостей? Колись сюди, у довгу, простору кімнату з великим каміном, з'їжджалися поважні люди, а тепер по всіх кутках відлежували боки люті пси. Колись тут радували око дорогі яскраві шпалери, які зараз всюди повідклеювалися і звисали клаптями, показуючи уражені пліснявою та грибок стіни. Як і в усьому будинку,

у вігальні також витав нездоровий запах вогкості, пилу й запусіння, характерний для нежилых приміщень, впереміж із алкогольними випарами та псячим духом. На залишках шпалер красувалися плями від вина і пива, записи, зроблені крейдою, і довгі стовпчики цифр, як у зошиті з математики. У каміні постійно тліло вугілля, бо тут завжди було холодно і непривітно — навіть у спекотну погоду. А ще Легрі любив, щоб вугілля завжди було наготові для підкурювання люльки та розігрівання води для приготування пуншу. По кімнаті було розкидано сідла, вуздечки, батоги, якийсь одяг; картини були перекошені, порвані фіранки на вікнах звисали абияк.

У той вечір, коли шмагали Тома, Легрі сидів серед цього безладу і проклинав свій запальний характер. Він готував собі пунш, наливаючи гарячу воду з надщербленого глека у склянку, щоб трохи покращити свій настрій.

— Шляк би трафив цього Сембо! Знайшов час, коли скаржитися мені на нових невільників... Саме сезон! Тепер Том добрий тиждень лежнем лежатиме... — картав себе Легрі.

— Сам винен! — почув він голос Кассі позаду себе.

— Що, повернулася, відьмо?

— Так, — байдуже відповіла вона. — Але я не змінилася.

— Буде так, як я сказав! Отямся. А не візьмешся за розум — марш жити в селище!

Працюй з усіма неграми і їж кукурудзяні коржі.

— Та мені у сто разів краще жити там, у брудній хижі, ніж під твоєю владою! — вигукнула Кассі.

— Знаєш, від моєї влади ні тут, ні там тобі не сховатися. Це єдина моя радість, — нагадав Легрі, схопивши жінку за руку. — Будь розумницею, сідай мені на коліна.

— Обережніше, Саймоне Легрі! — крикнула Кассі, вириваючи свою руку і гнівно зблиснувши очима. — А ти таки боїшся мене, — насмішкувато додала вона. — І правильно: у мене вселився диявол. Тож не гнівай мене!

Ці слова Кассі прошипіла зі свистом просто у вухо Легрі. То й злякався. Щоправда, цей деспот завжди побоювався цієї рабині, відчуваючи її владу над собою. Вона скорила його нестримністю почуттів, перед якими завжди пасували грубі натури. А останнім часом Кассі стала вкрай непередбачуваною. Вона спалахувала через дрібниці, зчиняла галас на рівному місці й геть вийшла з-під його контролю. Коли ж він привіз собі для втіх Емілі, Кассі як з ланцюга зірвалася. Це не були жіночі ревності, ні — вона-бо ненавиділа Легрі, а не кохала. Просто вона вирішила захистити невинну, чисту дівчинку. Їй стало невимовно шкода Емілі. Вона з кулаками накинулася на Легрі, коли він довів молоденьку невільницю до сліз своїм грубим ставленням. Він страшенно розлютився і, бажаючи

настрахати, обіцяв відправити її на роботу в поле, якщо вона не згадає, хто така і як мусить поводитися. Того дня Кассі добровільно вийшла в поле, виказавши тим самим зневагу до Легрі з його погрозами.

Легрі увесь день думав про Кассі, не знаходячи собі місця. Коли вона поставила свій кошик із бавовною на ваги, він спробував помиритися із нею, та це йому не вдалося. А коли Легрі наказав так жорстоко покарати Тома, вона просто спалахнула від бажання його розчавити, стерти з лица землі. Тепер вона прийшла із селища лише для того, щоб заступитися за Тома, який одразу їй дуже сподобався своєю людяністю і винятковою порядністю.

— Припини погрожувати! Ти наравду з чортами дружбу завела! — крикнув Легрі і відштовхнув її від себе, злякано бігаючи очима.— Послухай Кассі, мир! Давай дружити, як колись!

— Дружити, кажеш? — крикнула вона, навіть не намагаючись приглушити гнів, який вирував у її душі, вже вириваючись на волю.

— Чого це ти лютуєш? — здивувався Легрі.— Заспокойся, Кассі.

— Як я можу заспокоїтися, коли ти таке виробляєш? Це часом не ти скалічив найкращого працівника усієї плантації, та ще й в самий сезон?! Ось, маєш результат!

— Ту т я із тобою згоден. Не варто було робити це тепер. Але якщо раб відмовляється коритися, його треба одразу ж ставити на місце, інакше — викинуті на вітер гроші.

— Тома тобі поставити на місце не вдасться, згадаєш моє слово.

— Мені — й не вдасться?! — ревував Легрі, аж зіскочивши зі стільця.— Це ти згадаєш моє слово: не народився ще раб, який здатен мені протистояти! Я на ньому живого місця не залишу, а свого доб'юся!

Цієї миті на порозі вігальні з'явився Сембо. Він підійшов до Легрі і, кланяючись, вручив йому якийсь згорток.

— Що тут? — поцікавився Легрі.

— Томів оберіг, господарю.

— Що це за чортівня — оберіг?

— Це така річ, яку негри замовляють у чаклунок. Вона біль притлумлює. Хто має оберіг, батога не боїться. А Том носив його на шиї, на чорній шворці.

Як і всі жорстокі невігласи, Легрі був страшенно забобонний. Він обережно взяв паперовий згорток із рук Сембо і повільно його розгорнув. Те, що із нього випало, нажахало Легрі, хоча там були звичайнісінький срібний долар та довге золотисте пасмо Євиного волосся, яке, мов живе, обвилосся навколо пальця Легрі.

— Прокляття! — крикнув він, жбурнувши локон у камін і в нападі гніву тупаючи ногами.— Де ти це узяв? Спалити його, спалити негайно!

Сембо і Кассі не зрозуміли, чому оберіг негра справив таке дивне враження на господаря. А він тим часом продовжував біснуватися.

— Ніколи більше не принось мені ніякої чортівні! — Легрі замахнувся кулаком на Сембо, а потім схопив срібний долар — Томів подарунок від Джорджа Шелбі — і викинув його через відчинене вікно.

Сембо був щасливий, що цього разу на нього лише накричали, і швидко щез за дверима. Коли наглядач вийшов, Легрі стало ніяково від того, що він не зміг контролювати себе. Він сів у крісло і мовчки почав сьорбати пунш. А Кассі, помітивши, що Легрі задумався, непомітно вислизнула з кімнати і пішла провідати Тома. Про ці відвідини ми вже розповідали вам, любі читачі.

Гадаємо, вам цікаво дізнатися, що ж так злякало і розлютило Легрі. Чому звичайне світле пасмо змусило тремтіти людину, яка здавалася байдужою до всього на світі? Щоб з'ясувати це, необхідно розповісти про минуле цього рабовласника.

У таких деспотів, як Легрі, теж було дитинство, юність, батьки. Вони теж мають свої переживання, якими не бажають ні з ким ділитися. Народився Легрі в родині Саймонів, типовій для свого часу в тому розумінні, що його батько був тираном-безбожником, а мати — благою християнкою. Мати охрестила свого обожнюваного сина. Вона ніжила його і випещувала, читала йому молитви на ніч. Ця добра блондинка терпляче і з великою материнською любов'ю ростила своє єдине дитя, виховувала його хорошою людиною, водила до церкви. Але Легрі був її важким хрестом. Річ у тім, що він був у всьому схожий на свого батька, жорстокого самодура. Син успадкував його деспотичний характер, тож, пропустивши крізь вуха вмовляння матері, Легрі покинув батьківський дім дуже рано — не для навчання, а для піратства.

Відтоді він тільки одного разу відвідав рідний дім. Мати зустріла його ніжно й ласкаво, її серце змучилося від тягара нерозтраченої любові й турботи. Ця жінка страшенно скучила за сином, і коли він приїхав, зробила все можливе, щоб умовити його відмовитися від гріховного життя і врятувати свою душу. Їй вдалося на певний час затримати сина вдома. Легрі старався жити нормальним життям, але це йому швидко набридло і він узявся за старе. Все почалося із п'ятики. Материнське серце обливалося кров'ю, коли вона бачила, що вади перемагають усе те добре в її синові, що вона плекала стільки років. Якось уночі, коли він повернувся додому напідпитку, нещасна мати впала перед сином на коліна, благаючи повернутися до нормального життя. Те, як він відреагував на цей її

вчинок, стало мукою його життя: він копнув матір ногою в груди і вибіг із дому, проклинаючи її. Легрі у чому був повернувся на свій корабель.

Здавалося, він забув і рідний дім, і матір, яка народила його на світ... Та вони нагадали про себе, і так, що він вже не міг забути їх до смерті. Якось на корабель доставили листа, адресованого Легрі. Там саме була у розпалі гулянка. Він розірвав печатку і відкрив конверта. З нього випало довге біляве пасмо і обкрутилося навколо коротких, товстих пальців Легрі. З листа він довідався, що його мати померла. Помираючи, вона виявила свою останню волю: розшукати сина і повідомити йому, що вона його пробачила і посилає йому своє благословіння.

Здавалось би, йому мало стати легше, але ні. Якась зла чи просто справедлива сила очорняє все найкраще, перетворюючи його на докори сумління і ще гірше озлоблюючи поганих людей. Образ його доброї, ніжної мами, її передсмертне послання, її прощення — все це лиш розлютило негідника Легрі, бо нагадало про невідворотну розплату за гріхи.

Легрі негайно спалив листа і локон, який мати передала йому на пам'ять про себе. Вони згоріли, але пам'ять залишилася назавжди і обпікала його чорну душу пекельним вогнем. Він заливав ці спогади віскі, вбивав гріховними забавами й богохульством — а вони все одно жили і мучили його. Ночами він зіскакував із ліжка від того, що образ його матері переслідував його, її очі ніжно дивилися, і він відчував, як її пасмо обіймає його пальці. Отже правдиво написано в Євангелії: «Бог є любов, яка поглинає усе». Для чорних душ добро і всесильна любов є найстрашнішим покаранням.

— Триклятий негр! — лаявся Легрі, попиваючи пунш.— І де він це взяв? Маячня якась — те саме пасмо, точно! З попелу відновилося! Але як потрапило до мого негра? Ех!.. Я вже думав: це діло минуле, забуде... Та хіба тут забудеш? Як же тоскно... Мабуть, покличу Еммі. Хоч вона мене й ненавидить, а мусить слухатися. Змушу зійти до мене вниз!

І Легрі вийшов у сіни, з яких тягнулися сходи наверх, просто до кімнати Еммі. Сіни і самі сходи були завалені всіляким мотлохом, ящиками. Тут т було темно. Через розбите вікно над дверима пробивалося слабке світло місяця. Повітря тут було затхле, а сирість аж дихати не давала.

Легрі зупинився перед сходами і почав наслухати. Дівчина співала. Йому було страшно чути спів у цьому старому, запущеному домі. Зараз йому було страшно від будь-якого звуку, а тут пісня, та ще така моторозна — один із улюблених рабських наспівів:

Сльози, сльози, плач гіркий
Чує Господь біля свого престолу...

— Проклята дівка! Вбити її мало! — роздратовано бурмотів Легрі, а потім гукнув: — Еммі! Еммі!

Замість відповіді він почув луна, яка лише повторила ім'я дівчини. А дзвінкий дівочий голос співав собі далі:

Навіки прощаються мати і син
Перед престолом Господнім...

А далі знову почувся приспів:

Сльози, сльози, плач гіркий
Чує Господь біля свого престолу...

Легрі ступив на одну сходинку, але завмер. Щось в ньому зламалося. Навіть самому собі йому було соромно зізнатися, що він злякався! Великі краплини поту вкрили його чоло, серце закололо... Йому здалося, що нагорі у п'ятні промайнуло щось біле. «Невже привид покійної матері?» — подумав він, мимоволі сахнувшись назад і ледь не впавши зі сходинки.

— Як не крути, а цього негра чіпати не можна, це зрозуміло! — прошепотів Легрі й, озираючись у темряві, повернувся до вігальні.— Ту т якісь чари. Інакше чого б мене в п'ятки кидало? І звідки у нього взявся той проклятуший локон? Ну невже той самий? Та ні, не може бути! Я ж його спалив, він згорів у мене на очах! От чортівня!

Бійся, Легрі! Те пасмо справді було магічне! Каяття і жах сповнили твою душу, коли ти побачив його. Вища сила його тонкими волосинками зв'язала твої безжальні руки, щоб ти і пальцем не торкнувся більше тих нещасних, хто належить тобі.

— Годі спати! Прокидайтеся! — крикнув Легрі до псів, заходячи до вігальні, свиснув і тупнув ногою, щоб їх розбудити.

Але вони у відповідь лише неохоче помахали хвостами. Легрі стало невимовно сумно.

— Може, покликати Сембо і Квімбо? — говорив сам до себе Легрі.— Хай поспівають чи станцюють — розвіють мої сумні думки.

Господар начепив на голову капелюха, вийшов на ганок і засурмив у ріг — так він викликав своїх помічників.

Коли Легрі ставало самотньо, він запрошував Сембо і Квімбо. Вони то горлали пісень, то танцювали, то зчиняли бійку — це вже залежало від настрою господаря, від того, яку розважальну програму він замовляв.

Коли Кассі вночі поверталася від Тома (а було це близько другої години ночі), вона почула, що у будинку страшенно гамірно: гавкіт собак, дикі верески... Жінка піднялася на ганок і зазирнула до вігальні. Гоп-компанія була п'яна в дим, всі троє кричали, перевертали все у вігальні догори дригом, співали дурнувятих пісеньок і для повного задоволення корчили один одному огидні пики.

Довго дивитися на це неподобство Кассі не могла. Її аж трусило від зневаги до них.

— Хіба ж це гріх — позбавити світ від такого мерзотника? — прошепотіла вона.

Кассі увійшла в дім з чорного входу і піднялася на другий поверх до Емілі.

Розділ XXXVI. Емілі та Кассі

Коли Кассі постукала до кімнати Емілі, дівчина не відчинила. Жінка увійшла сама і побачила, що Еммі забилася у дальній кутку кімнати і сиділа там навпочіпки, бліда і налякана. Дівчина стрепенулася від скрипу дверей, але коли побачила, що це не Легрі, то схопила Кассі за руку і мовила щиро:

— Кассі! Я така рада, що ти прийшла! Я думала, що це... Господи, якби ти тільки знала, що внизу коїться...

— Я знаю це краще за будь-кого! — невесело усміхнувшись, відповіла жінка.— Я цього наслухалася за п'ять років, тож мене вже нічого не дивує і не лякає.

— Кассі, давай втечемо звідси! Байдуже куди, хоч би й на багнище, що кишить зміями! Невже немає шляху для порятунку?

— Звідси лише одна дорога, дитинко,— в могилу... — сумно похитала головою Кассі.

— Не може бути, щоб за стільки років ти навіть не спробувала втекти!

— Досить і того, що я бачила, чим закінчувалися спроби інших.

— Я волію тинятися болотами і чагарниками, обминати зміїні кубла, їсти траву та кору дерев! Це все одно краще, ніж жити тут, коло цього недолюдка.

— Ти не перша, хто так каже. Але одна справа — мріяти про втечу, а інша — втікати, наражаючись на смертельну небезпеку. На багнищі довго не протягнеш, пси винюхають, а потім втікача повернуть сюди... а що на нього чекає тут, тобі краще не знати!

— Ну що він зробить, якщо впіймає? Що? — спитала дівчина, зі страхом і надією очікуючи відповіді.

— Страшно навіть подумати, яке покарання він вигідає. Цей монстр вивчав своє ганебне ремесло серед піратів у Вест-Індії. Ти не зможеш заснути, якщо я розповім тобі, яких його «подвигів» я тут надивилася. Бувало, мені тижнями вчувалися крики його жертв, яких він піддавав несамовитим тортурам. Ти ж ще не бачила пустиря за селищем, і сухого дерева з обвугленим стовбуром... а навіть якби бачила, ніхто тобі не скаже, що там відбувалося, бо ця правда страшна.

— Скажи мені!

— Не скажу. Про це згадати страшно, не те що розповідати. Боже, що ж буде завтра, якщо Том відмовиться виконувати його волю?..

— Господи! — прошепотіла Емілі, аж збліднівши від жаху.— Що ж робити, Кассі, як нам тут жити?

— Роби те, що і я — пий! Я спершу також не могла звикнути, але тепер я без вина не вижила б. Людині потрібно мати хоча б якусь радість у житті. Ото вип'ю — і вже не так страшно.

— Мати мене застерігала: «Не пий, доню, ніколи...» — сказала Емілі.

— Мама... — гірко вимовила Кассі.— Яке має значення, чого нас вчили, як нас виховували? Ми навіть собі не належимо, які там батьки?! Он воно як! Пий, Еммі, пий, скільки можеш — так легше жити.

— Кассі, Кассі, пожалій же ти мене!

— А я й жалію, адже у мене також була донька! Де вона? Хто нею володіє зараз? Тільки Бог це знає. Мабуть, повторює мою долю. І її дітей чекає таке саме. І так — до кінця світу! Над нами тяжіє вічне прокляття!

— Краще б я не народилася на білий світ! — вигукнула Емілі розпачливо.

— О, це улюблена фраза рабів! Я також нею грішила. От тільки духу бракує, щоб покінчити з життям,— зізналася Кассі.

— Це гріх, великий гріх... — прошепотіла Емілі.

— Я вже нічого не розумію. А жити так, як ми, не гріх? Але монахині розповідали нам про загробне життя, і я боюся вмирати отак... Якби смерть була кінцем — тоді за просто, а так...

Емілі затулила обличчя руками.

Ти м часом свято внизу закінчилося. Легрі, п'яний, мов чіп, завалився спати просто у вігальні, заледве доповзши від столу до канапи. Він рідко напивався отак, бо був чолов'яга здоровий. Цього разу загострене почуття обережності, яке не дозволяло йому втрачати контроль над усім і над собою в тому числі, йому зрадило.

Того вечора Легрі напився свідомо. Він хотів будь-що прогнати докори сумління, які так несподівано воскресли в його душі. Він погуляв зі своїми посіпаками, як чорти у пеклі, і тепер спав. Та чи спокійним був його сон?

Бідолашна грішна душа навіть не підозрює, що, віддаючись у обійми сну, вона наближається до часу помсти на загрозливу відстань. Сон Легрі був неспокійним, сповненим дивних видінь. Останнє з них — жіноча фігура у білому савані. Холодна рука торкнулася його чола. Він упізнав цей дотик, навіть не бачачи обличчя жінки, і затремтів від жаху. Потім уже згадуване пасмо знову обвило його пальці, посунулося вище — і ось це вже не відрізаний локон волосся, а змія стискає його шию і перекриває дихання. У цю мить йому вчувся чийсь нерозбірливий, але моторошний шепіт. Раптом перед ним нізвідки виникла безодня, у яку хтось настирливо штовхав його. Легрі відбивався від цих безжальних рук і боявся дізнатися, озирнувшись, чиї вони. Та цікавість перемогла. Це

була Кассі. Вона сміялася якимсь демонічним сміхом. За нею стовбичила примара, але вже без савана — його мати. Вона повільно відвернулася від Легрі, а він, не втримавшись на краю, стрімголов полетів у прірву, над якою скакали, реготали і плювали йому услід біси...

Легрі прокинувся увесь мокрий. Вже свігало. Вранішня зоря дивилася із небес на землю. Який же прекрасний новий день! Своєю урочистістю він хоче сказати кожній людині: «Тобі даровано ще один шанс заслужити вічне блаженство. Не прогав його!» Але Легрі ці знаки читати не умів. Він настільки загруз у гріхах, що просто не помічав докола себе нічого доброго. Розплющивши запухлі очі, з новим днем він привітався, як звичайно, лайкою. Але ж це і для нього також, як і для всіх інших, світила вранішня зоря. Це диво він сприймав як щось звичайне і взагалі не задумувався над цим. Не помічаючи краси нового дня, він, похитуючись, підвівся, налив собі коньяку і випив одразу півсклянки.

— Ну й чортівня ж мені наснилася! — цими словами він зустрів Кассі, яка саме увійшла до вітальні.

— Далі буде гірше, — сухо застерегла Кассі.

— Чого б це?

— Недовго чекати, дізнаєшся сам, — відрубала жінка. — І послухайся, Саймоне Легрі, моєї поради...

— Яюсь і без твоїх настанов обійдуся! — перебив він її.

— А все-таки ти мене послухай і дай Томові спокій, — продовжувала Кассі, наводячи лад у кімнаті після вчорашнього п'яного дебошу.

— Чого це ти так про того чорнопикого піклуєшся?

— Ех, шкода мені тебе — ти ж бо страждаєш на дефіцит розуму, щоб не калічити невільників у сезон збору бавовни! А за нього ти, між іншим, заплатив тисячу двісті доларів. Та до цього мені байдуже й поготів. Твої гроші — ти їх і тринькай. Я зробила для нього все, що в моїх силах.

— Он як? А хто тебе просить втручатися?

— Ніхто... і ніхто не дякує, що я виходила не одного твого невільника. А це зберігає чималі грошенята в твоєму гаманці. Жодного слова вдячності! Ох, програєш ти своє парі, Легрі, точно програєш!

Плантатори були дивними людьми. Вони тримали рабів не для того, щоб гарно і легко жити. Збирання бавовни було чимось схожим на спорт. Кожен із них хотів переплюнути іншого плантатора за кількістю зібраної сировини. Так, вони змагалися, парі було самоціллю. Саймон Легрі того разу побився об заклад із сусідами, що саме з його полів

буде зібрано найбільший врожай. Мудра і хитра Кассі про це знала, тож і вирішила зачепити найтоншу струну, щоб порятувати Тома.

— Та добре вже. Досить із нього на перший раз,— сказав Легрі.— Нехай тільки вибачиться переді мною і пообіцяє більше не клеїти дурня.

— Цього ти від нього не дочекаєшся,— сказала Кассі.

— Не дочекаюся? — здивувався самовпевнений рабовласник.

— Ні,— підтвердила жінка.

— З якого б це дива він відмовлявся перепрошувати? Хто він такий? — зневажливо обурився Легрі.

— Бо правда на його боці й він у цьому впевнений. Том не зробив нічого поганого.

— А непослух — це, по-твоєму, добре? — заревів Легрі.— Обов'язком негра є виконання того, що йому накаже господар, а цей... Думи думає! Справедливо, несправедливо, на чиєму боці правда... Та тьху на його високоповажну думку! Та я його...

— Що «та ти його»? Скалічиш остаточно, щоб він не міг працювати, а ти програв своє парі?

— Він швидко підніме білий прапор. Знаю я цих негрів — вони усі боягузи. Вже нині вранці скавучатиме, як цуценя без матеріної цицьки!

— Цей не буде, Саймоне. Таких людей ти у своєму житті ще не зустрічав. Том умиратиме повільною, страдницькою смертю, але в тому, що вважає справедливим, не каятиметься.

— Зараз ми це з'ясуємо,— сказав Легрі, виходячи з вігальні.— Де він? — гаркнув він.

— У комірці біля майстерні,— відповіла Кассі.

У присутності інших, а особливо Кассі, Легрі напускав на себе поважного вигляду, вдаючи героя. Але сьогодні застереження і поради цієї жінки справили на нього враження. До того ж із голови не йшли нічні марення і вчорашній оберіг. Тож він вирішив навідатися до Тома без свідків і відкласти жорстоке покарання до більш слушного часу на той випадок, якщо непокірний негр і надалі козиритиметься.

Розповімо, як зустрів цей ранок Том. Вранішня зоря зазирнула і в маленьке віконце комірки, де зазвичай відлежувалися покарані негри. Томові здалося, що разом із цим сяйвом до його тимчасового прихистку прилинули і слова з Біблії: «Я — Давидів корінь і рід, ясна і досвітня зоря!» Застереження Кассі не налякали його. Він сприйняв їх як божественний заклик, як попередження, що скоро він зустріне Бога. Можливо, цей день, який саме зароджується у небі, стане його останнім земним днем? Його серце забилося частіше від радісного передчуття зустрічі з небом. Він так багато думав про це, так часто

увяляв собі величавий Господній престол на небі, оздоблений незгасимою «веселкою, подібною до смарагду», світлих янголів, їхні голоси, ореоли, пальмове гілля, звуки божественної арфи... Невже він побачить усе це ще до заходу сонця?..

Том почув, що хтось наближається до комірки. Він упізнав цю важку ходу — то був Легрі. Але Том навіть не здригнувся, коли його силует окреслився на вході. Він був готовий до всього.

— Ну, як ся маєш, непокірний друже? — почав Легрі, копнувши його носом грубого чобота.— Чи засвоїв учорашній урок? Мабуть, не сподобалось? Та нічого: важко вчитися — легко працювати. Здається, ти порозумнішав. Не читатимеш більше проповідей бідолашним грішникам?

Том не відповідав.

— Ану вставай, скотино! — верескнув Легрі, ще раз його копнувши.

Ослабленому Томові цей наказ було виконати дуже важко, та він старався. Коли з його старань нічого не вийшло, Легрі зареготав:

— Щось ти сьогодні якийсь кволий. Чи, бува, не застудився? — знущався рабовласник.

Том, зробивши неймовірне зусилля, встав і завмер, дивлячись на господаря.

— Ото чортяка! Ти ще на ногах можеш втриматися? — здивувався Легрі, змірявши невільника поглядом.— Певно, тобі мало всипали! Та забудьмо про це, Томе. Ставай на коліна і вибачайся за вчорашнє.

Том і бровою не повів, стоячи так само непорушно, як і до цього.

— На коліна, собако паршивий! — гаркнув Легрі, стьобнувши його батогом.

— Господарю,— сказав Том,— я ні в чому не провинився, але вчинив так, як велить мені моя совість. І наступного разу я зроблю так само, хоч би що мені не загрожувало.

— Та ти... Ти просто уявити собі не можеш, що я з тобою зроблю! Вчорашнє — це так, забавки, щоб моїм помічникам нудно не було! Цікаво, якої ти заспіваєш, якщо тебе прив'яжуть до дерева і смажитимуть на повільному вогні? Приємно лоскотатиме тіло, га?

— Господарю,— відповів Том,— я знаю, що ви із моїм тілом можете зробити усе, навіть найстрашніше, але... — християнин підняв голову і простягнув руки до неба,— Ваша влада наді мною закінчиться у той момент, коли ви вб'єте мою плоть. А тоді настане вічність!

Останнє слово справило різні враження на праведника та грішника. Перший засвітився радістю, а душа другого скорчилася, як від укусу скорпіона. Легрі аж зубами заскреготав, але від люті не зміг вимовити й слова. А Том, позбувшись пут страху, продовжував говорити твердим спокійним голосом:

— Ви, господарю, купили мене, і я вірно та старанно на вас працюватиму. Мої час, сила і уміння — це все ваше. Але душа моя не належить нікому зі смертних. Жити мені чи померти — це вирішує Бог. А помирати я не боюся, господарю. Ви можете зашмагати мене до смерті, заморити голодом, живцем спалити... я вже давно чекаю смерті.

— Не все так просто. Перед тим, як померти, ти спершу скорися мені, — втрачаючи над собою контроль, зірвався на крик Легрі.

— Цього не буде! Я маю підтримку.

— Та ти що, справді? І хто ж заступиться за ницого раба?

— Всемогутній Господь, — спокійно відповів Том і підкріпив своє переконання словами з одного гімну:

Господь — мій помічник,
і я не злякаюсь нікого:
що зробить людина мені?

— Погань! — крикнув Легрі, одним ударом зваливши Тома з ніг.

Чиясь ніжна холодна рука торкнулася руки Легрі. Цей дотик нагадав йому сьогоднішній нічний кошмар. Він озирнувся і побачив Кассі.

— Не будь дурнем, — сказала вона французькою. — Даремно ти не послухався моєї поради. Дай йому спокій. Я його виходжу, і скоро він зможе працювати.

У кожного є своє вразливе місце, так звана «ахіллесова п'ята». У Легрі це було марнославство, а в цьому конкретному випадку — парі. Він би собі не пробачив, програвши його, тому вирішив на деякий час залишити Тома у спокої.

— Гаразд, роби, що хочеш, — дав він добро на відновлення працездатності свого раба. Потім повернувся до Тома: — Запам'ятай, негре, я не добив тебе тільки тому, що маю зараз важливіші справи. Та й робочі руки потрібні, сезон... Але потім я тобі пригадаю твою зухвалість. Вся твоя чорна шкіра терпнугиме! Знай і бійся вже тепер! — і Легрі, різко розвернувшись, пішов геть.

— Дочекаєшся і ти, нелюде, того, що заслужив, — просичала йому вслід Кассі, коли він вже не міг почути її слів. Потім жінка співчутливо запитала у Тома: — Як ти, бідолашний?

— Янгол із небес стримав на деякий час лев'ячий гнів, — сказав Том.

— Так, Томе, лише на певний час, — погодилася Кассі. — Тепер же тобі не позаздриш, він мстивий. Буде щодня заганяти тебе під землю, повільно питиме твою кров. Я його знаю, як ніхто!

Розділ XXXVII. П'янкий аромат свободи

*З якою б шанною і пишністю обрядів
не провадили його на рабства віктар,
досить було йому ступити однією ногою*

*на священну Британську землю,
щоб сам віттар і його владика зотліли,
а він стоїть собі вільний, оновлений,
розслаблений непереможним духом
загального звільнення.*

Каррен

Що ж, якщо Томові зараз нічого не загрожує, ми на трохи залишимо його і за цей час приєднаємося до небезпечної подорожі Джорджа й Елізи. Останній раз ми бачилися із ними у штаті Огайо, у гостинних квакерів-фермерів.

Томас Локкер, нагадаємо, стогнав на білосніжній постелі. Його виходжувала турботлива тігонька Доркас. Навіть цій благородній жінці було важко лікувати такого пацієнта. Лишень уявіть собі жінку, сповнену власної гідності, сиву й поважну, у білому чепчику й зі строгою зачіскою. Вона була зодягнена у коричневу сукню, яка шелестіла за кожним рухом жінки, на грудях мала навхрест пов'язану білу хустку. На хворого вона дивилася сумними сірими очима — сиділка не знала, як із ним упоратися. Погляд її завжди розумний і зосереджений, тепер був дещо розгубленим.

— Ах ти дідько! — бурмоче Томас Локкер, зриваючи із себе простирало.

— Томасе, не лайся, дуже тебе прошу! — стримує його тігонька Доркас і спокійно поправляє постіль.

— Добре, тігонько, я постараюся. Але як же мені не лягтися, якщо тут дихати нема чим? Мені душно!

Тігонька Доркас забирає ковдру, накриває пораненого простиралом, заправляючи його так, що Локкер стає схожим на лялечку, і каже:

— Ще раз прошу тебе — добирай слова.

— Чорта лисого! Робити мені більше нічого, — вередує поранений і знову зминає постіль.

Тігонька Доркас вирішила не реагувати. Локкер також мовчав деякий час, а потім запитав:

— А цей мулат із жінкою теж тут?

— Тут, тут, — відповіла тігонька Доркас і додала: — а тобі що?

— Їм треба якомога швидше дістатися озера Ері, — радить Том. — Їхній час дуже дорогий.

— Гадаю, вони так і зроблять, — спокійно каже тігонька Доркас і береться до плетіння.

— Слухай уважно, що я говоритиму. Мені вже байдуже, тож я можу все сказати, — продовжує колишній переслідувач. — Мої компаньйони вистежують їх в Сандаскі,

контролюють посадку на кораблі. Сподіваюся, що вони прогавлять цього Гарріса з сім'єю і друзями. Ох, як я хочу, щоб було саме так! Прокляття на голову того підлого Меркса!

— Томасе Локкер! — дорікнула йому тігонька Доркас за прокльони.

— Тігонько, якщо ти за кожним словом затикатимеш мені рота, я лусну... а щодо його жінки, скажи їй, аби переодягнулася якимось так, щоб її не можна було впізнати. В Сандаскі знають її прикмети.

— Ми це врахуємо, — мовила тігонька Доркас.

Томас Локкер ще три тижні провалявся у квакерів на ліжку. Поволі його рани затягнулися, нормалізувалася температура.

Цей випадок провчив його, колись затятого переслідувача негрів-утікачів. Він облишив свою колишню брудну справу, натомість застосував свої здібності у мисливстві. Він став грозою вовків та ведмедів. Про квакерів він згадував із вдячністю і завжди з повагою про них відгукувався: «Вони добрі люди. Щоправда, хотіли мене завербувати у свою общину, та це їм не вдалося. Але виходжувати хворих краще за них не вміє ніхто, а які в них бульйони смачні, а печиво — з'їси із пальцями!» а тепер час нам попроситися із Томом Локкером і подякувати йому за поради, які дуже стали в пригоді нашим утікачам.

Утікачі вирішили розділитися, бо знали, що їх вистежуватимуть разом. Першими ризикнули залишити селище Джим і його матір. Лише через три доби в Сандаскі поїхали Джордж, Еліза і маленький Гаррі. Там молода сім'я ще деякий час пробула в одній гостинній родині, готуючись до останнього етапу своєї подорожі — до переправи через велике озеро Ері, один берег якого належав Америці, а протилежний — Канаді.

Остання ніч перед від'їздом закінчувалася. Досвітня зоря їхньої свободи піднялася вже високо. Свобода! Магічне слово чи порожній звук? Чому населення Америки так хвилюється, зачувши його? А тому, що їхні батьки проливали свою кров, а матері посилали на смерть своїх синів заради неї.

Свобода нації означає свободу для кожного її представника. Що таке свобода для молодого Джорджа Гарріса — чоловіка, в чиїх жилах перемішалася в рівних частинах кров африканського невольника й вільного громадянина Америки? Для нього це — право бути людиною, а не худобою чи річчю; право називати кохану жінку дружиною, захищати її від насилля й беззаконня; право жити зі своєю сім'єю і виховувати своїх дітей; право жити, не залежачи від чужих примх.

Джордж сидів, підперши голову рукою і задумливо дивився на свою Елізу. Вона переодягалася у чоловічий одяг, — це мало до невпізнанності змінити її тендітну фігурку.

— Останній штрих,— сказала Еліза, дивлячись на себе у дзеркало і розпускаючи своє довге хвилясте волосся.— Як шкода різати, Джордже, правда? — Жінка підняла на долоні шовкове чорне пасмо.— Мені дуже шкода з ним розлучатися.

Джордж сумно посміхнувся, але промовчав.

Еліза рішуче взяла ножиці — і хвилясті локони один за одним попадали на долівку.

— От тепер вже все! — сказала Еліза, беручи до рук гребінь.— Ще треба зачесатися... Ну, який із мене юнак? — жінка повернулася до Джорджа і зашарілася.

— Твою красу зіпсувати неможливо,— відповів Джордж.

— Чому ти такий сумний? — спитала Еліза, опустившись коло нього на коліна і ніжно торкнувшись його руки.— Ще одна доба — і ми в Канаді! Один день, одна ніч на кораблі — і все, а потім... Потім, Джордже...

— Саме тому я й невеселий, Елізо! — сказав чоловік, обнімаючи її.— Тепер усе тримається на волосині. Якщо все зірветься, я не переживу... Бачити перед собою канадський берег, пройти заради цього такі випробування — і раптом в одну мить втратити все!

— Не бійся! — прошепотіла Еліза.— Господь довів нас аж сюди, посилаючи добрих людей. Він із нами буде до кінця, я відчуваю, Джордже!

— Нехай благословить тебе Господь, моя люба! — вигукнув Джордж, міцно притискаючи дружину до грудей.— Невже така велика благодать зійде на нас? Невже наші біди скоро залишаться у минулому? Невже ми будемо вільні?

— Я навіть не сумніваюся у цьому, Джордже.— Еліза підняла на нього очі, і чоловік побачив на її довгих віях сльози радості та перемоги.— Я знаю, що Господь визволить нас із неволі вже сьогодні!

— Я вірю в твої передчуття, Елізо! — Джордж рвучко випростався.— Вірю! Час збиратися! Ходімо... Ти знаєш... — сказав Джордж, злегка відштовхнувши від себе дружину і захоплено розглядаючи її,— із тебе вийшов пречудовий юнак. А як тобі личать ці кучері! Ось, одягни капелюха... Ні, не так. Трохи зсунь набакир. Яка ж ти у мене красуня!.. Я пошлю по екіпаж. А ти дізнайся, як там місіс Сміт — чи встигла підготувати Гаррі?

Саме в цю хвилину щойно згадувана місіс Сміт, поважна лігня пані, сама увійшла до кімнати, ведучи за собою маленьку дівчинку — переодягненого Гаррі.

— Із нашого сина вийшла така чудова дівчинка! — втішилася Еліза, обдивляючись дитину з усіх боків.— Тепер ти будеш Гарріет. Ну, добре я вигадала?

Дитина була помітно здивована новим маминим образом. Гаррі поглядав на неї спідлоба.

— Хлопчику мій, ти не впізнаєш свою матусю? — запитала Еліза і простягнула до нього руки.

Він знігився і притулився до місіс Сміг.

— Елізо, не приманюй Гаррі. Не забувай, що йому навіть підійти до тебе на кораблі не можна буде.

— Ой, я ще не ввійшла у нову роль. Але чому він відвертається від мене? Та гаразд! Де мій плащ? А, ось же він! Джордже, покажи, як треба носити плаща?

— Ось так,— продемонстрував Джордж, накинувши плащ собі на плечі.

— Так? — перепитала Еліза, копіюючи його.— Як мені поводитися? Мабуть, ходити великими кроками, тупати, плюватися і дивитися на усіх згори вниз?

— Тільки не перестарайся,— посміхнувся Джордж.— На світі бувають і тихі юнаки. Краще вдавай із себе сором'язливого мамія.

— Господи, ну й рукавиці! Я ж у них ціла поміщуся!

— Так, трохи великуваті. І все ж прошу тебе не знімати їх,— сказав Джордж.— Твоя тендітна ручка, ніжні пальчики можуть провалити всю справу... Отже, місіс Сміг, не забудьте: ви — тітка крихітки Гаррієт, а ми — охорона, супроводжуємо вас.

— У місті кажуть, що на пристань приходили якісь люди з поліцією. Вони попередили усіх капіганів, щоб ті вистежували молодого мулата, який подорожуватиме з дружиною і сином,— переповіла місіс Сміг те, що дізналася від друзів.

— Он як! — вигукнув Джордж.— Добре, що ви нас попередили. Якщо ця сімейка потрапить нам на очі, ми капіганові обов'язково повідомимо про це.

Усі розсміялися, але у цьому сміхові вчувалася прихована тривога.

Втікачі, прислухавшись до порад Тома Локкера, вирішили якнайкраще замаскуватися, щоб обдурити переслідувачів. Їм допоміг ще й випадок. Гостя тих добрих людей, у яких вони переховувалися у Сандаскі, місіс Сміг, саме поверталася до Канади, якраз у те селище, куди збиралися Джордж із сім'єю. Вона люб'язно погодилася допомагати їм, граючи роль тітоньки Гаррі, чи то пак Гаррієт. Хлопчика завбачливо дали їй на два дні, щоб він устиг звикнути до незнайомої жінки. Лагідна вдача добродійки та незліченна кількість м'ятних пряників зробили свою справу — дитя дуже прив'язалося до своєї нової родички.

До дверей будинку, де переховувалися наші утікачі, під'їхав екіпаж, і гостинні господарі вийшли попрощатися зі своїми гістьми. І ось вони рушають до озера.

Екіпаж зупинився біля пристані. Двоє молодиків піднялися на корабель. Один із них — переодягнена Еліза — галантно вів під руку місіс Сміг, яка другою рукою тримала долоньку дівчинки, а другий — Джордж, ніс її речі.

Потрібно було купити квитки. Джордж пішов до каюти капітана, щоб придбати їх, і випадково почув розмову двох джентльменів, які зупинилися у черзі позаду нього.

— Я пильно придивлявся до усіх пасажирів, які сідали на наш корабель. Гарантую: тут їх нема.

Це говорив боцман. А його співрозмовником був Меркс, колишній компаньйон Томаса Локкера. Меркс був затятий і впертий, тож не полінувався дістатися до Сандаскі й особисто проконтролювати кожен корабель, який переправляє пасажирів до Канади. Він не звик програвати. Цікаво, чи поталанить йому цього разу?

— Жінка — квартеронка, на вигляд мало чим відрізняється від білої... Вродлива,— сказав Меркс,— її чоловік — мулат, також майже білий, високий. На його руці — тавро.

Таврована рука Джорджа цієї миті саме якраз тримала здачу. Вона здригнулася ледь помітно, але він зумів невимушено і байдуже повернутися і пройти просто повз свого переслідувача, а далі, не озираючись, дійти туди, де його очікувала Еліза — в дальньому кінці палуби. Він вирішив поки що не розповідати дружині, коло зустрів біля каси.

Місіс Сміт одразу ж пішла до каюти для дам разом із Гаррі. Там усі жінки милувалися прекрасною маленькою дівчинкою. Ніхто й не подумав, що це хлопчик.

І ось нарешті востаннє пролунав корабельний дзвін. Меркс зійшов на причал, і Джордж полегшено зігхнув. Тепер він міг розказати Елізі, яку розмову боцмана і Меркса щойно чув. Вони дивилися, як збільшується відстань між ними і похмурою примарою їхнього невільницького життя, і не вірили своїм очам.

День видався чудовим. Чисті хвилі озера Ері весело танцювали довкола корабля і виблискували від сонячного саява. Віяв легкий вітерець, корабель і душі вчорашніх рабів без перешкод линули до вільних берегів Канади.

Чуже серце — таємниця! Хто б міг подумати, що елегантний джентльмен, прогулюючись у товаристві сором'язливого юнака, насолоджується кожним ковтком свободи, яку відчув уперше в житті. Та в цьому океані щастя була й ложка дьогтю: страх, що якась зла сила одним махом може перекрити потік свіжого повітря свободи. Його серце жило надією, що вже завтра ніхто не зможе повернути їх у рабство... Години, проте, летіли швидко, і ці передчуття були такі прекрасні, просто казкові!

Корабель плив за своїм курсом, і ось вдалині показалися благословенні канадські береги. Ту т, мов за помахом чарівної палички, розсіювалися прокляття рабства. Ту т приймали пригноблених із усіх куточків світу.

Джордж і його дружина стояли поруч на палубі. Вони вже бачили вдалині маленьке канадське містечко — Амхерстберг. Джорджеві бракувало повітря від хвилювання. Він дивився уперед, але нічого не бачив, лише відчував у своїй руці тремтіння руки його

Елізи... Тепер вже ніхто не зможе розлучити їх! Ось пролунав корабельний дзвін — зупинка. Мов уві сні знайшов Джордж свій багаж, зібрав докупи супутників. Вони зійшли на берег і довго мовчали, аж поки корабель не відчалив. І тоді вони, вчорашні раби, дали волю своїм почуттям: по черзі притискали до грудей налякану дитину, обливалися слізьми, а потім усі разом впали на коліна і прославляли Бога.

В цю мить розвіялось прокляття,
 Так щастя сяє на межі провалля!
 В омріяну країну
 Несли нас сильні крила,
 Простили ми собі гріхи,
 І небо їх простило!
 Косу смерть опустила —
 Перемогло життя,
 І загорівся смолоскип
 Безсмертного бугтя.
 Стояли ми перед ворітьми раю,
 І Бог сказав: на волю вас благословляю!

У цьому місті жив добрий місіонер, який гостинно приймав у себе усіх відважних, хто шукав порятунку від рабства на цих благословенних берегах. Місіє Сміт повела Джорджеву сім'ю до нього.

Мабуть, неможливо передати словами силу радості першого дня на волі. Яке це блаженство — робити те, що хочеш, а не те, що наказують. Ніби все так само — людина рухається, дихає, говорить... Але ні, не так! Тепер ти йдеш туди, куди хочеш, говориш не лише «так, господарю» або «добре господарю», а те, що думаєш, і не боїшся нікого й нічого! Якими словами передати почуття розумного чоловіка, який уперше дихає вільно після життя у неволі й тепер має змогу самостійно будувати своє майбутнє? Як описати, що відчуває мати, яка пройшла кривь нетрі неймовірних небезпек, ризикуючи життям, аби лиш вирвати з лап рабства своє єдине дитя, і якій вдалося це зробити?! Після того, що пережили члени цієї сім'ї, вони стали у стократ дорожчі одне одному і безмежно щасливі! Здавалось би, чому тішитися? У них не було ані метра власної землі, ані грошей, ані навіть даху над головою... Але була п'янка, омріяна свобода. І вони — разом! Цієї ночі вони не могли заснути аж до світанку, насолоджуючись життям.

Цікаво, як виправдовуватимуться перед Господом ті, хто поневолює людей?!

Розділ XXXVIII. Перемога

*Вознесімо хвалу Господові
 за даровану нам перемогу!*

Більшість людей, які живуть на землі, хоча б раз у житті переживали такий стан, коли через безнадію і ницість життя смерть здавалася їм бажаною.

А той, хто страждає і тілом, і душою, прагне смерті, бо розуміє безвихідь свого становища. Релігійна людина знаходить щастя в надії на вічне життя. Очікування зустрічі з Господом допомагає їй витерпіти усі муки, а пройшовши їх із гідністю, душа отримує винагороду — вічний спокій, вічне життя. «Блаженний, хто страждає за правду!»

Терпіння людини не безмежне. Кажуть, що Бог дає людині випробувань не більше, ніж вона здатна витримати. Хтось може терпіти довше, хтось менше, та межа таки колись настає. І тоді потрібна смерть, щоб звільнити страждальця від болю, приниження, виснаження душевних і тілесних сил.

Коли Том стояв навпроти свого мучителя, слухаючи його страшних погроз, мужнє серце його не зрадило. Він готувався прийняти будь-які страждання і торттури. Та коли Легрі пішов, Том із новою силою відчув жалюгідність свого становища і запаморочливу самотність.

Легрі не дав Томові часу вилежатися, поки заживуть його рани. Він наказав йому вийти в поле. Минали дні марудної праці, мук і знущань, яких Томові щедро відміряв цей підлий нелюд. Том уже не дивувався, що його побратими такі непривітні, сумні й недоброзичливі. Він відчував, що його залишають душевний спокій і оптимізм, і почав сумніватися в тому, в що вірив раніше. Колись, у вільні години, він читав Біблію. Тепер у нього не було навіть вільної хвилини, бо у сезон збирання бавовни Легрі змушував негрів працювати навіть у неділю. Адже головне — виграти парі! І не страшно, якщо кілька негрів помруть від виснажливої роботи — він купить інших, більш витривалих.

Ще кілька тижнів тому, повернувшись із роботи, Том, бувало, сідав біля вогнища і прочитував сторінку-дві з Біблії. А тепер він повертався в селище такий змучений, що й дихати було важко, куди там читати! Навіть їсти не хотілося — аби тільки швидше лягти і поринути у міцний сон.

Хіба це дивно, що його віра і спокій почали слабшати, що їм на зміну прийшли пригніченість і сум'яття? Причина його розчарувань була та сама, що і в інших: людські душі гинуть, зло торжествує, а Бог мовчить. У таких мученицьких сумнівах, у душевній тьмі й океані бід животів наш Том тиждень за тижнем. Він ані на хвилину не забував про листа, якого міс Афелія написала від його імені колишнім господарям у Кентуккі. Він благав Бога про порятунок і знав, що чекати його можна лише звідти. Але минали дні, тижні, а по нього ніхто не приїжджав. Йому було дуже гірко від того, а побороти ці почуття він просто не міг.

Світлим променем його сірого життя була Кассі. Іноді він бачився із нею. Коли його, бувало, кликали до будинку, він краєм ока бачив залякану сумну Емілі. Всі ці зустрічі

були мовчазні — розмовляти було ніколи. Єдине, що вони могли собі дозволити, — це коротке привітання.

Одного вечора змучений Том зрозумів, що мусить почитати Біблію, інакше зневіриться остаточно. Він сів біля вогнища підігріти свою жебрацьку вечерю. Вогонь уже догоряв, і він підкинув хмизу на вугілля, щоб стало трохи світліше, дістав із кишені свою до дірок зачитану Біблію і почав шукати улюблені місця.

Ось вони, відмічені Томом власноручно... Як він захоплювався повчаннями пророків, мудреців, поетів, Христових наступників! Їхні слова вселяли мужність у серця мільйонів людей. Невже його серце цих слів більше не приймає?

Із важким зігханням він заховав Біблію у кишеню. Над ним прогримів нахабний регіт. Том підняв голову і побачив злостивий вишкір Легрі.

— Ну що, старий? — сказав Саймон. — Не виручає тебе побожність? Отже, я свого таки домігся, переконав тебе, що це все вигадки!

Це жорстоке глузування вразило Тома гірше за голод, холод і сором. Він мовчав.

— Дурню ти, дурню! — вів своє Саймон. — Я ж хотів вивищити тебе над іншими, ти б у мене зажив ще краще, ніж Сембо і Квімбо. Чи ти хоча б розумієш, від чого відмовився? Зараз замість того, щоб щоденно приймати на спину порцію батогів, сам би керував неграми і випивав у вігальні з господарем. Ти головою подумай! Час уже за розум узятися. Викинь свої молитовники і Біблію у полум'я!

— Оце вже ні! Крий мене Боже від такого! — вигукнув Том.

— Та не допоможе тобі твій Бог! Його нема, розумієш ти це чи ні?! Якби він був, ти б мені до рук не потрапив, голубе. Релігія — це шарлатанство чистої води. Просто комусь вигідно її поширювати. А тут пан над панамі я. Вір у мене, Томе, і ні у кого більше. Тільки я можу дещо для тебе зробити.

— Дякую, господарю, не треба, — відповів Том. — Я уповаю лише на Бога. Поможє він мені чи ні — від цього моя віра не похитнеться. Йому краще знати, що і як робити.

— Ну я ж кажу — просто дурень! — Легрі плюнув Томові просто в обличчя, копнув ногою у груди і на прощання сказав: — я йду! Але скоро ти валятимешся переді мною навколішки, уже зовсім скоро!

Легрі програвати не вмів. Він став на прю із самим Богом. Ну не міг він пережити, що його раб кориться комусь крім нього.

Буває так, що людина от-от готова зневіритися під тягарем страждань, коли здається, що вже все, кінець і ти готовий здатися, і саме тоді відкривається якийсь таємний резерв моральних і фізичних сил. Тоді людина стає непереборною.

Так сталося і з Томом. Богохульство жорстокого, злого господаря дуже його вразило. Він і досі виживав на вірі, але сумніви були вже дуже сильними. Він мов приріс до пня, на якому сидів біля вогнища, увесь час дивився в одну точку. І ось в один момент все довкола немовби затягнулося туманом, з якого виник образ Христа із закривавленим чолом, у терновому вінку. Том із побожним жахом дивився на нього. Глибокий погляд цих безмежно добрих страждених і від того співчутливих очей запав йому в душу і немовби пробудив її зі сну. Том простягнув до нього руки і впав на коліна, вражений тим, що Христос навідав його. Поволі видіння почало видозмінюватися: гострий терен перетворювався на золоті промені, страдницьке обличчя Господнього сина просвітлішало. Він нахилився над Томом і ревний християнин почув: «Той, хто перемагає, сяде поряд зі мною на моєму престолі, так само, як я, перемігши, сів на престолі батька мого». Вислухавши цю обіцянку Бога-Сина, Том впав у забуття.

Коли він прокинувся, вогнище вже згасло. Його одяг наскрізь змок від роси. Разом із вогнем зникли і всі його сумніви, душа Томова наповнилася величною гордістю. Тепер він більше нічого не боявся — ні голоду, ні холоду, ні приниження, ні самотності. З моменту зустрічі з Христом він більше не сподівався, що його життя зміниться на краще і що воно буде взагалі. Відтоді Том всі свої надії покладав на вічність. Він підняв очі на німі зорі — янгольські сонми, що дивилися з неба на людину, і згадав один зі своїх улюблених гімнів:

Коли нарешті закінчиться
Земне життя
Лиш Бог один зі мною буде,
Лише він і я.

Коли ріка життя зміліє —
Осиротіють береги,
А я не побоюся й мли
Земну мою муку вона розвіє.

На землю із неба
Благодать зійшла.
Навіки їй осанна,
Навіки їй хвала.

Цей гімн Том любив часто співати і раніше, коли почувався більш щасливим, але лише тепер відчув усю глибину його змісту.

Відомо багато свідчень духовно розвинених, чуттєвих людей про те, що їм являлися святі. Вони запевняють, що це не видива й не примари, а видимі, реальні образи, аж ніяк не уявні. Психологи пояснюють це тим, що сила уяви і відповідне душевне налаштування здатні підкорити собі всі п'ять людських відчуттів і породити подібні явища.

Ніхто не знає, якими шляхами приводить Господь страждених душ до віри, як переконує їх у тому, що він є, живий і люблячий. Що їм, зневіреним і невтішним, дарує

надію і мужність? Якщо бідний раб, забутий цілим світом, стверджує, що сам Ісус постав перед ним і говорив до нього, хто насмілиться заперечувати його свідчення? Адже сказано в Святому Письмі: «Я прийшов на землю зцілювати зневірені серця, проповідувати полоненим звільнення і розраджувати невтішних».

Настав світанок. Невільники Легрі вервечкою потягнулися в поле, страждаючи від холоду, голоду й страху. Та був серед них один, який ступав упевненими кроками, бо його віра у всемогутню Господню любов була надійніша за землю, по якій він ішов. А Легрі нічого не знає! Не знає, що його раб вже сильніший як за нього самого, так і за його тортури і зневагу. Що б він тепер не зробив — усе для Тома буде допомогою на його шляху до заслуженої вічності.

З того дня спокій надійно оселився в душі знедоленого невольника. Він усвідомлював, що Господь обрав його за свій храм. Це була неабияка відповідальність, і Том не смів здаватися і зневірятися. Якось самі собою відступили усі земні спокуси, Томове серце більше не тремтіло від мрій, надій чи страху. Його людська воля і гідність, розчавлені у нерівній боротьбі зі злом, тепер воскресли і піднялися до божественних висот. Чоловік вже бачив кінець свого земного життя, бо той був реальний і дуже близький. На порозі вічності він втратив чуттєвість до усіх земних реалій, і позитивних, і негативних.

Усі відчули, що Том змінився. Він знову став бадьорим, спокійним і врівноваженим. Він став байдужим до побоїв, принижень і поблажок.

Якось уранці Легрі збирався в дорогу — хотів навідатися у сусіднє місто. Він сідав на коня, а Сембо проводжав його.

— Що це таке із Томом? — запитав Легрі.— То він ходив, як тіло без душі, а тепер, дивися, ожив... Наче підмінили!

— Сам не знаю, господарю. Може, надумав утікати?

— Хай-но лишень спробує! — злісно усміхнувся Легрі.— Хотів би я на це подивитися... а ти, Сембо?

— Га-га-га! — розреготався наглядяч.— Нехай, нехай спробує! Утекти все одно не зможе, зате нам яка потіха! Він же буде грузнути в болоті, продиратися крізь чагарники, захищатися від собак... Досі смішно згадувати, як тікала Моллі. Я вже думав, що собаки із неї ганчірки пороблять. Досі мічена зубами наших песиків. Ги-ги-ги!

— Вона із цими мітками і в могилу ляже! — вдоволено кречнув Легрі.— Але ти все одно гав не лови, Сембо, бо як втече, то й твоя шкура це надовго запам'ятає.

— Не хвилюйтеся, господарю! Він тільки одною ногою за межу стане — ми його впіймаємо, а тоді... Га-га-га!

— Дивись мені,— сказав Легрі й поскакав геть.

Коли Легрі повернувся, було вже темно. Він вирішив заїхати у невільницьке селище, щоб перевірити, чи усе там гаразд.

Ніч була ясна, місячна. Навіть тіні дерев було видно на землі. У селищі було тихо і на фоні цієї тиші звучав чоловічий голос. Це було так незвично для цього місця, що Легрі зупинив коня і прислухався. Він упізнав цей голос — це Том співав:

Сльозу змахну з очей своїх,
Забуду біль і страх.
Коли по волі сил святих
Опинюся в небесах.

І пут не бояться вже руки мої,
І тіло знесе усі муки страшні,
Мій ворог безсилий,
Бо Бог всеблагий.

Вже небеса мене чекають,
Там місця вистачить для всіх.
Безсмертній хвалу співають.
Не переможе мене гріх!

«Ти бач, якої він заспівав!»,— сердито подумав Легрі.— «Треба його поставити на місце»,— і він, під'їжджаючи до Тома, замахнувся на нього батогом.

— Агов, негре вошивий! Ніч надворі, а ти тут іншим неграм спати не даєш своїми пісеньками. Стули свого писка і шуруй спати!

— Слухаюся, господарю,— спокійно відповів Том, підводячись із землі.

Така спокійна покірність Легрі просто розлютила. Він наступав просто на невільника і щосили бив його батогом куди попало.

— На, маєш, скотино! Буде він мені тут із себе святого корчити!

Томові було боляче, але він залишався спокійним. Легрі зрозумів, що цього негра залякати йому не вдасться ніколи. Деспотичний господар аж здригнувся від цієї думки і круто повернув коня, а раб покійно пішов зализувати рани до своєї халабуди.

Хто з них у цей момент був більш нещасним — побитий хворий раб чи здоровий владний господар? Легрі раптом подумав, що між ним і його жертвою стоїть Бог — інакшого пояснення Томової терпеливості він не знаходив. Цей покійний, скромний раб своїм мовчанням і незворушністю будив у ньому диявола, який запитав колись Божого сина: «Хто ти такий, Ісусе Назарянине, що випробовуєш нас дочасно?»

Том заспокоївся, але не збайдужів. Навпаки, він ще більше почав піклуватися про своїх товаришів, використовуючи кожен, навіть найменшу нагоду, щоб підбадьорити їх, допомогти чимось, поділитися своєю вірою. Він робив це дорогою на поле і з поля, іноді під час роботи, за вечерею... Спочатку ці жалюгідні істоти, які майже втратили людську подобу, не розуміли Тома. Але минали дні, тижні і місяці, і ця людина завоювала повагу

і любов у своєму оточенні. Чи не диво, до них повернулися людські почуття! Як же йому це вдалося, незрозумілому мовчуну? Він просто жив так, як відчував: завжди був готовий допомогти, нічого не вимагаючи взамін, вдовольнявся найменшим і навіть тим найменшим ділився радо. Він поступався своєю ковдрою хворим жінкам у холодні ночі, підкладав бавовну у кошики тим, кому вони здавалися бездонними, не переймаючись, що його власний кошик буде напівпорожнім. Така послідовно жертвна Томова поведінка, чи то пак такий його стиль життя поволі зробили своє: ним захоплювалися, як вождем.

Коли сезон збору бавовни минув, невільниках знову дозволили не працювати по неділях. Багато жінок і чоловіків приходили до Тома, як до священика, щоб почути слово Боже. Він зачитував їм фрази із Біблії, більшість яких цитував по пам'яті. Якби не заборона Легрі, то тут, у селищі, утворилася б християнська церква із молитвами і співанням гімнів. Проповідник був, парафіяни теж, от тільки сам Бог тут був заборонений. За такі молитовні зібрання Легрі карав суворо, тож слово Боже ширилося з уст в уста, від серця до серця. Неможливо висловити радість, яку відчували ці зачерствілі серця, дізнаючись про Христа-спасителя і про Царство Небесне. Місіонери стверджують, що представники негритянської раси найбільш сприйнятливі до християнського вчення.

Навіть замучена, зневірена мулатка, яку купив Легрі на одному аукціоні разом із Томом, відтанула. Одного разу Том допоміг їй донести свій кошик із поля до ваг, всю дорогу нашіптуючи їй на вухо молитву «Царю Небесний».

Навіть дика, напівбезумна Кассі заспокоювалася в присутності Тома, хоча вона й досі не облишила задум помсти своєму мучителю — за себе і за всіх, чие життя він перетворив на очікування смерті.

Одного разу вночі, коли всі мешканці невільницького селища вже спали, Том прокинувся від якогось шарудіння надворі. У маленькому віконці він побачив обличчя Кассі. Вона кивком голови попросила його вийти надвір. Це відбувалося близько другої години ночі, проте було досить світло від саява зір і місяця. Очі Кассі горіли запальним світлом — кудись зник їх тьмянний, важкий, непорушний погляд.

— Іди сюди, Томе,— прошепотіла вона, кладучи руку йому на плече. В цій маленькій руці відчувалася величезна сила.— Ходи, я маю тобі щось сказати.

— Щось трапилося, місіс Кассі? — тривожно запитав Том.

— Томе, ти хочеш стати вільним?

— Цей благословенний час настане, місіс Кассі,— відповів Том.

— Ти не розумієш! Його не треба чекати. Волю можна отримати сьогодні, зараз же! — палко говорили вона.— Ходімо, допоможеш мені!

Том не розумів, чого вона від нього хоче, тому вагався.

— Ходімо! — повторила Кассі, не відвертаючи від нього погляду.— Він міцно спить. Я підсипала йому в склянку снодійного. Шкода, що замало, якби трохи більше — не довелося б тебе просити. Пішли! Ті двоє понапивалися до безпам'ятства... Двері до його кімнати не зачинені... Там я припасла сокиру... я б і сама його... Та боюся, сили забракне. Швидше!

— Ні, місіс Кассі, ні! — рішуче відмовився Том, стримуючи її

— Ти лишень подумай, скільки нещасних стануть вільними! — вигукнула вона.— Ми підемо звідси геть, надібаємо на якийсь острівець серед боліт і заживемо там спокійно. Так робили і до нас. Якщо вибирати, то чи може бути життя гірше, ніж наше?

— Ні! — повторив Том.— І ще раз ні! Добра злом не здобудеш! Я краще відрубую собі правицю, ніж вб'ю людину — це страшний гріх!

— Тоді я зроблю це сама! — заявила Кассі.

— Місіс! — вигукнув Том, падаючи перед нею на коліна.— Благаю вас, не продавайте дияволу душу! Треба терпіти, чекати!

— Ще чекати? Ще терпіти? — обурилася вона.— Я від цього чекання вже поволі втрачаю розум, а серце моє розривається на шматки. А скільки ми всі вже від нього витерпіли, скільки настраждалися?! Та ти сам мало натерпівся? Він же крапля за краплею випив майже всю твою кров! Я таки виконаю цю місію — час розплати для нього настав.

— Не треба! — Том міцно стиснув її руки у своїх.— Не треба! Бережіть свою душу від гріха! Спаситель не проливав чужої крові, лише дозволив пролити свою, заради нас усіх, недостойних такої жертви. Господи, навчи нас, як любити своїх ворогів!

— Любити?! — Кассі злісно зблиснула очима.— Любити таких?! Це ж іти проти людської природи!

— Так, місіс Кассі, ви праві! Але Господь щедрий і милостивий, він дарує нам перемогу над самими собою! Той, хто щиро полюбить усіх, незалежно від їхнього ставлення, хто буде молитися за ворогів, той перемаже! Слава Господу! Алілуя! — Вимовивши це тремтливим голосом, крізь сльози, чорний, як ніч, раб освітив своїм поглядом небо.

О Африко! Ти останньою пізнала того, чю голову увінчують терни, чие тіло обмите кров'ю, хто був розіп'ятий на хресті. Але ти прийняла його усім серцем, і тебе чекає перемога — ти будеш із ним у Царстві Його!

Чи то Томові слова, чи то м'який голос, яким він старався донести їх до душі цієї жінки, справили на неї потрібне враження, але погляд її пом'якшав, вона опустила голову, її руки перестали тремтіти.

— Батьку Томе, я тобі ще не казала, що мене терзають злі духи? Я не можу молитися. Починаючи від того проклятого дня, коли я втратила своїх дітей... я забула, як це робиться. Відтоді моя душа здатна лише проклинати і ненавидіти!

— Як мені шкода вашої душі! — з гіркотою у голосі промовив Том. — Сатана тішиться, що ось-ось переможе її. Я молитимусь за вас, місіс Кассі. Поверніться до Господа! Він прийшов у світ грішників рятувати і зцілювати зневірені серця!

Кассі слухала його мовчки і плакала.

— Місіс Кассі... — нерішуче продовжував Том, — Якщо це можливо... Якщо вам вистачить сміливості тікати звідси — тікайте разом із Емілі, а я молитимусь, щоб Господь вберіг вас від убивства!

— А ти... Ти утікати з нами?

— Ні, — відповів Том. — Тепер вже ні. Я залишуся із моїми нещасними побратимами і разом із ними нести свій хрест до кінця. Ви — інша річ, ви молоді, вам тут смерть повільна... Рятуйтеся, якщо зможете.

— А на чію поміч нам розраховувати? Могила — наш порятунок. Ту т так: або я його вб'ю, або він угробить усіх нас, ще й нових докупить... — виправдовувалася Кассі. — Дикий звір — і той має житло: ведмідь — барлогу, птаха — гніздо. Навіть плазуни мають прихисток. А для нас на цій землі місця немає. Собаки візьмуть слід і на болотах... Усе проти нас! Куди ж нам бігти?

Том довго мовчав, а потім сказав їй:

— Він живий — той, хто порятував Давида від лєвової паші, хто не дав спалити немовлят у печах, хто ходив по воді і втихомирював вітри... Цей чудотворець допоможе й вам! Спробуйте, місіс Кассі, я молитимусь за вас.

Часто так буває, що ми відкидаємо якусь думку, як камінь з поля, та за інших обставин, донесена до нашого розуму кимось або чимось, ця сама думка починає блищати, як діамант, і стає нашою надією.

Кассі дуже часто обдумувала можливість втечі, але щоразу відмовлялася від таких мрій, вважаючи їх нездійсненними і безнадійними. Під час розмови із Томом у неї в голові зародився простий і надійний план, який вона до подробиць продумала за лічені хвилини. Жінка загорілася надією і шепнула Томові:

— Дякую за пораду, Томе. Я таки спробую.

— Нехай береже вас Бог! — щиро поблагословив її Том.

Розділ XXXIX. Хитрий задум

*Беззаконні крокують у темряві:
вони не можуть знати,
об що спіткнуться і впадуть.*

Настав час зазирнути на горище будинку Легрі. Воно було таке ж, як і всі горища старих будинків: товстий шар пилюки, завіси із павутиння і безладно розкиданий мотлох. Сім'я, яка жила тут раніше, мала багато красивих меблів та інших предметів інтер'єру, але забрати із собою всього не змогла, і те, що залишилося, досі зберігалось у нежилих кімнатах і на горищі. Під однією стіною горища стояла пара величезних ящиків, у яких сюди колись транспортували меблі. Через крихітне віконце із тьмяним склом пробивалося слабке світло, та все ж можна було зазирнути і побачити стільці з високими спинками і столи, які колись не лише припадали пилом. Тут було незатишно і навіть моторошно. Ці відчуття підігрівалися поганою славою, якої зажило горище серед забобонних негрів. Коротше кажучи, це було таємниче місце, а таємничі місця зазвичай густо обростають усілякими небилицями. Ось одна з них, про яку перешіптувалися негри у своєму селищі під покровом ночі.

Декілька років тому Легрі замкнув там одну непокірну негритьянку. Що там відбувалося, не знав ніхто. Але через місяць нещасну жінку винесли звідти вже мертвою і поквапом поховали. Відтоді усім вчувалося, що з горища долинає груба лайка, звуки ударів, прокляття, а між ними — стогони і зойки.

Якось Легрі почув про ці плітки і пригрозив: хто першим відкриє рота і верзтиме всілякі нісенітниці про горище, матиме змогу розгадати його таємниці — посидить там із тиждень на ланцюзі, як пес. Ніхто не хотів на власній шкурі дізнаватися правду, тож негри замовкли, але горище так і доживатиме свого віку в неласці. Негри обминали десятою дорогою не лише сходи, які до нього вели, але й сіни.

Сам господар також побоювався наблизитися до горища, бо був забобонний ще більше, ніж його негри. Кассі мов осінило: вона вирішила скористатися слабкістю Легрі, подумавши, що це може допомогти врятуватися їй самій і Емілі, її товарищі по нещастю.

Спальня Кассі була розміщена якраз під горищем. І ось, не довго думаючи і не порадившись із господарем Кассі надумала перебраться до іншої кімнати, з протилежного боку будинку. Вона вибрала момент, коли господар поїде з дому і наказала слугам переселити її. Слуги тягали її речі й меблі, в домі зчинився тарарам, і коли це все було саме у розпалі, Легрі повернувся додому.

— Гей, Кассі! — крикнув він. — Що тут за погром?

— Нічого такого. Просто я хочу змінити кімнату, ось і все, — відрізала вона.

— Дозволь поцікавитися — з якого б це дива?

— Просто так.

— Брешеш, негіднице! Кажи, що ти замислила!

— Просто я хочу спокійно спати уночі.

— А хто тобі заважає?

— Ну... Ти сам попросив, тож слухай.

— Кажи, паскудо! — бризкаючи слиною, верескнув Лєґрі.

— Тебе це все, мабуть, сну б не позбавило, а ось мені не спиться... — таємниче почала Кассі.— Щоночі над головою якась метушня — чи то хтось по підлозі валяється, та ще й стогне... і так аж до ранку.

— Ще скажи, що там людей мордують,— із напускним смішком сказав Лєґрі.— Звідки ж вони б там узялися, га, Кассі?

Вона пронизала його поглядом своїх темних очей і сказала:

— А й справді, Саймоне, звідки? Тобі видніше.

Лєґрі, лаючись, замахнувся на неї батогом, але Кассі, вивернувшись від удару, прожогом кинулася до дверей своєї нової кімнати, а вже на порозі кинула йому через плече:

— А ти сам спробуй переночувати у моєї колишньої кімнати. Сам усе почувеш, що на твоєму горіщі коїться! — Із цими словами Кассі зачинила двері і замкнула їх на ключ.

Лєґрі лютував, погрожував, але він був стомлений з дороги (Кассі врахувала й це), тож скоро заспокоївся і посунув до вітальні. Жінка зрозуміла, що влучила у ціль, і з того дня почала ретельно готувати умови для втечі. Якимось чином вона залізла на горище, відшукала там отвір і вставила в нього відбите горлечко від пляшки. Ця проста конструкція за найменшого вітерцю видавала моторошні тужливі звуки, які часом переростали у завивання. Марновірні люди і справді могли подумати, що це стогне і завиває якийсь мученик. Ці звуки іноді долинали навіть до невідьницького селища. Стара легенда про привида тієї нещасної воскресла. У маєтку запанував страх, і хоча у присутності Лєґрі ніхто не насмілювався про це і обмовитися, загальна тривога наростала. Він відчув, що вже й сам боїться навіть наблизитися до сходів, які вели на горище.

Безбожники — найбільш забобонні дурні. Справжні християни вірять у мудрого владику, тому життя їхнє світле, осяяне надією і спокоєм. Християнин знає: те, чого він не розуміє — теж Боже творіння, отже, не становить небезпеки. Але ті, хто у своїй душі скинули Господа з престолу — не знають спокою. Для них життя — це лише обмежений час від народження до смерті, сповнений страхом, хаосом і непотрібною метушнею.

Том своїм способом життя сколихнув усі страхи Лєґрі Саймона. Його молитви, гімни, а головне, вчинки свідчили про те, що колись йому доведеться відповідати за своє грішне

життя. Але замість того, щоб змінити себе на краще, він став ще гіршим. Чомусь у світі так: хороших релігія облагороджує, а із поганих, довівши їх до відчаю, робить втілення зла.

До того ж на Легрі величезний вплив мала Кассі. Здавалося б, все має бути навпаки: він господар, а вона — рабиня, хоч і особлива. Він прекрасно розумів, що вона в усьому від нього залежить, а все одно ставився до неї насторожено. Мабуть, така природа взаємин між сильною і слабкою статтями. Навіть найжорстокіший із чоловіків не зможе довго жити з жінкою, яка не становить для нього таємниці, не має ніякої влади над ним. Коли Легрі купив Кассі, вона ще не до кінця втратила свою жіночу і людську гідність. Це вже під його владою вона огрубіла і здичавіла. Довгі роки підневільного життя, розлука з дітьми, приниження і відчай висушили її колись благородну, тонку душу, і в ній розгорілися темні загрозливі пристрасті. Легрі дедалі гірше знущався над нею, і разом із тим ріс його страх. Так, він боявся цієї жінки.

Вплив Кассі на Легрі посилювався ще й тому, що вона дійшла до межі безумства. Тепер важко було зрозуміти, чи вона знаходиться в нормальному стані — чи саме зараз в її душі бушує ураган. Тепер кожне слово, вимовлене нею, кожен вчинок набували особливого значення.

Десь через два дні після розмови зі своєю невільницею Легрі сидів у вітальні біля каміна. Ніч видалася неспокійна — надворі була гроза. Віконні шибки тремтіли, ставні гримали, в трубі щось завивало, ухкало, з каміна час від часу вривалися до кімнати клуби диму. Дуже незатишно було навіть у хаті. Легрі години зо дві щось рахував, потім читав газету, а Кассі увесь цей час мовчки сиділа в кутку і не зводила похмурого погляду з вогню. Нарешті Легрі відклав убік газету і пороззирався на всі боки, думаючи, чим би то зайнятися, щоб швидше минув цей неприємний вечір. На очі йому потрапила книга (не випадково), за читанням якої він застав Кассі, коли повернувся додому увечері. Це було дешево, проілюстроване без смаку видання — збірник страшилок про криваві вбивства, привидів і духів.

Легрі підсміювався, фиркав, але відірватися від цієї книжечки не міг. Він читав сторінку за сторінкою, аж поки його нерви не здали — він пожбурих її на підлогу.

— Ти ж не віриш в усі ці нісенітниці про привидів, еге ж, Кассі? — запитав він, розгрібаючи щипцями вуглинка у каміні.— Ти ж розумниця. Ну просто сором боятися шуму на горищі.

— Що тобі до того, у що я вірю, а в що ні? — похмуро відповіла Кассі.

— Коли я плавав, були охочі залякати мене подібними брехнями. Та я в це не вірю,— вів Легрі далі.— Це все вигадки хворобливої уяви.

Кассі мовчала, лише поблискувала на нього зі свого темного кутка тим вогником у очах, від якого Легрі завжди ставало моторошно.

— Сама подумай, що там може бути на горищі? Пацюки, кажани... Ну, ще вігер гуляє. Пацюки іноді зчиняють такий тарарам, наче там слони гарцюють... я пригадую, що вони витворили у нас у трюмі. А вігер! Ту т великий простір для фантазій!

Кассі розуміла, що своїм загадковим виглядом зводить Легрі з глузду, і навмисно продовжувала мовчати, поїдаючи його поглядом.

— Ну чому ти мовчиш? — не витримав Легрі, — Скажи хоч слово!

— Скажу, коли просиш. Так от, хіба можуть пацюки відчиняти двері, замкнені на ключ і підперті кріслом? А спускатися сходами з горища? — заговорила Кассі притишеним голосом. — А потім підкратися до ліжка... Дедалі ближче, ближче... і торкатися тебе рукою... Ось так! — і Кассі торкнулася своєю холодною, як лід, долонею до його руки.

Легрі відсмикнув руку і увесь аж стрепенувся.

— Що ти верзеш?! Такого не може бути!

— Звісно, не може! Я хіба казала, що це було? — мовила Кассі зі зневажливою усмішкою.

— Кассі... Зізнавайся негайно: ти щось бачила?

— Нічого у мене не питай. Просто переночуй у моїй колишній спальні й дізнаєшся усе сам, якщо вже ти такий безстрашний герой!

— Воно що, спускається із горища?

— «Воно»? Що ти маєш на увазі?

— Та ти сама щойно сказала...

— Нічого я не казала! — перервала його Кассі.

— Я сам усе перевірю! Цієї ж ночі. Заряджу пістолети і...

— От і перевір! — сказала Кассі. — Лягай спати у моїй кімнаті, стрілай у темряву... а я подивлюся, чим це все скінчиться.

Легрі тупнув ногою і брутально вилаявся.

— Не треба лихословити, — сказала Кассі, — хто його знає, хто може це почути й прийняти на свій рахунок... Ану цить! Що це?

— Що? — прошепотів Легрі, тремтячи від голови до п'ят.

Старий голландський годинник, який стояв у одному з кутків, пробив дванадцять разів.

Легрі чув це щодня і щогодини. Чому ж тепер він закляк, охоплений жахом. А Кассі не зводила з нього злостивого погляду і вголос лічила удари. Коли вибило дванадцять, вона сказала:

— О, північ! Зараз почнеться... — Кассі підійшла до дверей, відчинила їх і завмерла на порозі, прислухаючись.— Ось, ось!.. Що це?

Легрі взяв підсвічника, запалив свічку і підійшов до дверей.

— Це вігер,— пробурмігав він.— Чуєш, як завиває?

— Ходи-но сюди, Саймоне,— прошепотіла Кассі, беручи його за руку і заманюючи за собою до сходів на горище.— А це що таке, як ти гадаєш? Ось, слухай.

Десь нагорі пролунав пронизливий зойк. У Легрі затремтіли коліна. Він аж сполотнів із жаху.

— Де там твої пістолети? — глузувала Кассі.— Треба ж колись з'ясувати, що там відбувається! Піднімися нагору, дивись, яка нагода випала!

— Я нікуди не піду,— заявив Легрі.

— Але ж привидів не буває, чи не так? Чого ж ти боїшся? Ходімо! — Кассі швидко побігла сходами нагору і засміялася, дивлячись зверху на Легрі.— То ти ідеш?

— Ти, чортова донько! — крикнув він.— Ану негайно повертайся, відьмо! Не смій туди ходити!

Але Кассі реготала, як божевільна, і ступала все вище і вище. Ось вона відчинила двері на горище. Протяг загасив свічку, яку ніс Легрі, а за вітром полинув моторошний крик і зойк...

Легрі, перелякавшись, утік до вігальні. Кассі поволі пішла за ним. Він побачив, що вона бліда, але спокійна і байдужа.

— Сподіваюсь, інших доказів не потребуєш? — мовила вона.

— Прокляття на твою голову, Кассі! — пошепки сказав Легрі.

— Чому ти мене проклинаєш? Я лише піднялася і зачинила двері... і все таки, Саймоне, що це діється у нас на горищі?

— Припини про це говорити! — лютував Легрі.

— Домовились. Але я більше в тій кімнаті не спатиму.

Кассі була спостережливою, а погода у тих краях піддавалася прогнозуванню. Кассі зранку помітила, що до вечора назріє буря. Вона ще вдень піднялася на горище і відчинила віконце. Коли ж увечері вона відчинила двері — протяг, звичайно ж, загасив свічку. А дикі звуки видавала Емілі, яка була спільницею Кассі у цій вигадці. Ось і вся розгадка. Кожен, хто здатний мислити тверезо, розгадав би її, але не такий забобонний боягуз, як Легрі.

Упродовж тижня Кассі подібними хитрощами так настрахала Легрі, що він скоріше добровільно полів би у клітку до голодного лева, ніж попхався би на горище з'ясувати, що там таке. А вона тим часом щоночі преспокійно зносила туди їжу і одяг. Ось уже все

було готове для втечі. Тепер треба було лише дочекатися зручного випадку і здійснити задум.

Кассі чекала моменту, коли у Легрі буде хороший настрій. Дочекавшись, випросила взяти її з собою у сусіднє місто, яке розташовувалося на самому березі Ред-Рівер. Дорогою вона запам'ятовувала кожен поворот, усі примітні ознаки і підраховувала в умі, скільки потрібно буде часу, щоб подолати цей шлях пішки. Останнім часом Кассі була дуже уважна до Легрі й покїрна. Такою поведінкою вона лише присипляла його пильність.

Ось нарешті все і справді було готово.

Вечоріло. Легрі сів на коня і поскакав на сусідню плантацію, а Кассі зайшла до своєї молоді подруги, яка вже чекала на неї, і сказала:

— Час настав. Бери те, що підготувала, і ходімо.

— Моя торбинка готова... Але ще не дуже темно... Нас можуть побачити.

— Дуже добре,— спокійно сказала Кассі і пояснила: — Це входить у мої плани.

Слухай, ми вийдемо з дому через чорний хід і побіжимо повз невільницьке селище до боліг. Нас неодмінно помітять Сембо та Квімбо і кинуться навздогін. Вони піднімуть тривогу, спустять собак. Почнеться безладна біганина — трохи часу у нас буде! — а ми тим часом побіжимо до потічка, увійдемо у воду і повернемося назад у будинок знову через чорний хід. У будинку нікого не залишиться — всі кинуться за нами у погоню. Нам вистачить хвилини, щоб сховатися на горищі. Там я підготувала постіль для нас, одяг і їжу — для початку вистачить. Хоча... я й гадки не маю, скільки нам доведеться відпочивати там... Мабуть, довго, поки буря вляжеться. Легрі переверне в будинку все догори дригом. Він заплатить слідопитам і вони обнишпорять кожне сухе місце на багнищі. Це для нього справа честі! Якщо у такого, як він, честь взагалі є... Він же похваляється, що з його плантації ще не втік жоден негр. Ось поки він витрачатиме останні нерви і сили, ми їх наберемося.

— Кассі! Який чудовий план! — вигукнула Емілі.— Яка ж ти мудра!

Така щира похвала Кассі не потішила. Вона хвилювалася, бо розуміла, як вони обидві ризикують. Жінка подивилася на дівчину поглядом, сповненим відчайдушною рішучістю, взяла її за руку і сказала:

— Ходімо!

Вже сутеніло, але півмісяць свігив яскраво і затримував настання темряви. Втікачки безшумно вийшли з дому і повернули до невільницького селища. Кассі була впевнена: щойно вони наблизяться до болота за плантацією, їх помітять.

Так і трапилося. Та це був Легрі, а не Сембо і Квімбо. Він, лаючись, кинувся їх наздоганяти. Почувши його голос ляклива Емілі розгубилася і, вирвавши свою долоню з руки Кассі, прошепотіла:

— Мені зле!

— Біжімо, або я тебе уб'ю! — пригрозила Кассі й вихопила з-за пазухи маленький кинджал.

Дівчина злякалася, але за мить вже опанувала себе і разом із Кассі побігла у хащі чагарників. Під ногами у втікачок чвакало болото. Легрі не наважився бігти туди за ними без підмоги.

— Нічого! Все одно ви, голубоньки, попалися! З цієї пастки вам не вибратися, а при зустрічі поговоримо,— зі злою усмішкою промовив сам до себе Саймон Легрі, побігши до селища.

А в цей час невільники поверталися з поля. Він біг їм назустріч і кричав:

— Гей! Сембо, Квімбо! Всіх сюди! Дві жінки втекли на болота. П'ять доларів тому, хто їх впіймає! Спускайте собак — Тигра, Фурію, усіх!

Реакція на цю новину була бурхлива. Декілька чоловіків без розмірковувань визвалися ловити утікачок. Одні хотіли заробити винагороду, інші — просто догодити господарю, причому останній мотив був сильнішим. Підлабузництво — одне з найгірших рис у представників поневолених народів. Негри гасали туди-сюди, спускали собак, запалювали смолоскипи. Люте гавкання спричиняло ще гіршу метушню.

— Господарю, а якщо впіймати не зможемо, то що, стріляти? — уточнив Сембо, беручи з рук Легрі рушницю.

— Стріляти можна тільки в Кассі,— туди їй і дорога,— а молоденьку привести живою. Ану, хлопці, жвавніше! Хто впіймає — п'ять доларів, а решті по склянці спирту!

Почалася облава. Погоня стрімко кинулася на болота, розмахуючи факелами, кричачи, нацьковуючи собак. Усі негри також побігли до краю плантації. У будинку не залишилося ані душі, тож ніхто і не помітив, коли втікачки повернулися на подвір'я й увійшли в приміщення через чорний хід. Через вікно вігальні жінки спостерігали за тим, як старанно їх ловлять, бачили, як ланцюжок зі смолоскипів розтягнувся край багнища.

— Дивися, дивися! — вигокувала Емілі.— Облава почалася. Бачиш, скільки вогнів? Боже, собаки... Ти чуєш? Що б від нас залишилося, якби ми сюди не повернулися? Благаю, Кассі, нумо ховатися! Скоріше, скоріше...

— Та чого поспішати? — спокійно відповіла їй Кассі.— Тут лише ми з тобою — усі там. Вони розважатимуться аж до ночі. На все свій час. На горищі ми ще насидимося,

а поки що... — вона повільно дістала ключ з кишені куртки, яку Легрі, поспішаючи, кинув на підлогу,— поки що треба заpastися на дорогу.

І Кассі відімкнула шухляду письмового стола, вийняла звідти пачку грошей і швидко перерахувала їх.

— Кассі, не треба! Ти що? — відмовляла їй Емілі.

— Чому це? — огризнулася Кассі.— Як ти гадаєш: краще вмерти голодною смертю на болотах чи скористатися цими грошима й дістатися вільних штатів? Гроші відчиняють всі двері, любя! — з цими словами вона засунула пачку за пазуху.

— Але ж це крадіжка... — прошепотіла Емілі.

— Крадіжка? — Кассі розсміялася.— Всі ці гроші — крадені, у нас і у таких самих, як ми. Він украв наші життя, нашу свободу! Тож цей вчинок не такий уже й поганий. Нехай тільки хто посміє дорікнути мені!.. Але ми заговорилися, час підніматися. Крім їжі, одягу і постелі, я припасла свічки і деякі книги. Щоб не нудьгувати. Ти не хвилюйся, туди ніхто не попхається. А якщо хтось і наважиться, то... з мене вийде чудовий привид. Вони у мене наїдяться страху!

Дорогий читачу, пропоную піти слідом за цими сміливими жінками на горище і подивитися, як Кассі облаштувала для них тимчасовий притулок. Для нас це буде сюрприз, як і для Емілі.

Великий ящик для перевезення меблів Кассі завбачливо повернула до нижнього вузького кута даху. Всередині було підготовлено спальні місця — два матраци і подушки. Поряд стояв кошик зі свічками, їжею та одягом. Те, що Кассі планувала взяти у дорогу, було складене у два дорожні вузлики.

— Ось дивись, тепер ми будемо тут жити,— сказала Кассі, зачіпляючи світильник на гак, який напередодні забила у стінку ящика,— подобається?

— А ти впевнена, що вони на горище не ползуть?

— Я багато б віддала, аби побачити, як Саймон Легрі сюди лівтимо! — сказала Кассі, сміючись.— Не хвилюйся! Він навіть до сходів боїться підходити, не те що на горище вилазити! А щодо негрів... Вони сюди й під загрозою смерті побояться зазирнути!

Оглянувши нові хороми і переконавшись, що Кассі все продумала добре, дівчина трохи заспокоїлась. Вона відкинулася на подушку і запитала:

— Кассі, а чому ти сказала, що вб'єш мене? — спитала наївна дівчина.

— Щоб ти отямилася, злякавшись,— відповіла Кассі.— І зауваж: моя погроза спрацювала! А на майбутнє запам'ятай: втрачати над собою контроль ніколи не можна! Треба тримати себе в руках, що б не трапилося! Якби не я, він би тебе вже впіймав.

Емілі здригнулася, уявивши, що могло б бути.

Настала тиша. Кассі почала читати любовний роман, а знесилена від хвилювань і страху Емілі задрімала. Її розбудив шум у дворі: там голосно балакали, коні цокали копитами, собаки гавкали. Дівчина тихо зойкнула і підвела голову.

— Повернулися,— спокійно констатувала Кассі.— Не бійся. Он, подивися в щілину. Бачиш, усі в зборі. Саймон вирішив відкласти пошуки до ранку. Дивися: коні загнані, собаки ледве ноги тягнуть. Саймоне-Саймоне, але й клопотів ти через мене маєш! Та це лише початок! Не там ти шукаєш...

— Мовчи! — прошепотіла Емілі.— Ще почують!

— Нехай! Злякаються ще більше,— сказала Кассі.— Не хвилюйся. Ми можемо тут хоч танцювати. Нам навіть вигідно тримати їх у страху.

Поволі звуки внизу почали стихати. Легрі, проклинаючи втікачок і свою невдачу, завалився спати. Він твердо постановив зловити їх завтра за будь-яку ціну.

Розділ XL. Страдник

*Щедре небо, земля — скупа,
На небі спокій, на землі — біда.
Людина йде в останню путь,
Пізнавши все земне до дна.
Бог не забуде зло навмисне,
Він бачить кожну сльозу.
І кривдникам воздасть сторицею
За злодіяння й кривду ту.*

Брайант

Навіть найдовша дорога колись закінчується, і навіть найтемніша ніч змінюється світанком. Він вірив, що за праведне життя Бог подарує йому квиток у нескінченний радісний день. Коли ми познайомилися із Томом, він жив по-своєму щасливо. У нього була сім'я, повага побратимів і добрі господарі. Потім ми були свідками, як його позбавили усього, що він любив, розлучили з рідними людьми. Ще пізніше ми прожили із ним довгі роки сподівань на повернення назад і врешті-решт побачили, як ця надія вмерла. Що було далі, ми також знаємо: приниження, жорстокість, безвихідь. Та він гідно пережив ці лихоліття своєї долі і був винагороджений: йому явився Ісус і дав надію на вічне життя. Тільки цього Том відтоді й чекав.

Втеча Кассі та Емілі розлютили і без того навіженого Легрі. Його гнів впав на беззахисного Тома.

Коли господар примчав до невільницького селища зі звісткою про втечу рабинець, Томові очі засяяли радістю, руки невільно здригнулися, і Легрі це помітив. Також його

розлютило, що Том не приєднався до погоні. Змушувати його це робити було ніколи, бо Легрі вже був навчений: на впокорення цього негра піде багато часу.

А Том залишився у селищі, та ще й не сам, а разом із тими, хто сприйняв його навчання про Христа. Вони разом молилися, щоб утікачки врятувалися, щоб їм вдалося дістатися вільних штатів.

Невдача, яка спігкала Легрі, розпалила вогонь ненависті до непокірного Тома ще більше. Цей негр виявляв характер із першого дня. Легрі дратували його мовчазна впертість і залізна витримка.

Якось уночі йому наснилося, що Том відмовлявся виконати якесь доручення, і Легрі прокинувся від власного крику:

— Я ненавиджу тебе, скотино! Ненавиджу! Ти — моя власність! Та я... я навіть сам не знаю, що зроблю із тобою! Ніхто нічого не дізнається, не поцікавиться, що трапилося із рабом! Ніхто! — і Легрі стиснув кулаки так міцно, ніби він уже душив Тома за шию.

Та це все були емоції, а гору над почуттями взяла практичність Легрі. Оскільки Том був хорошим робітником, добросовісним і чесним, господар не поспішав його позбуватися.

Легрі все ще був упевнений, що зловить утікачок і поверне назад. Він вирішив скликати на допомогу сусідів, які завжди радо погоджувалися взяти участь у ловах із подвійною користю для себе: за винагороду і з рабовласницької солідарності. План був простий і перевірений — оточити болота зусібіч. А якщо раптом йому не вдасться їх зловити, то він вже придумав, на кому зжене злість за цю невдачу — звичайно, це мав бути Том. Якось інтуїтивно Саймон Легрі відчував, що цей негр якось пов'язаний із втечею рабинь, і у цьому він був правий.

Можливо, хтось думає, що рабовласники в своїх же інтересах піклуються про своїх невольників. Так, є й такі, і їх навіть більшість. Але бувають і винятки. Той, хто божеволіє від люті, іноді діє сам собі у збиток. До того ж Легрі вважав рабів знаряддям праці, а не людьми, і був переконаний, що краще купити нове, ніж ремонтувати зіпсоване.

Кассі та Емілі спокійно переночували на горищі. Зранку Легрі зібрав сусідів-плантаторів на своєму подвір'ї. Вже всі зібралися і були готові до погоні: вершники гарцювали на конях, собаки, свої і чужі, виривалися від негрів і загрозливо гарчали.

Верхи мали їхати два наглядачі з сусідніх плантацій і приятелі Легрі — колеги по чарці. Компанія зібралася відповідна до ситуації — між ними можна було влаштувати змагання із жорстокості та підступності. Господар ходив поміж друзів і власноручно пригощав усіх горілкою, не обділяючи навіть невольників. Рабовласники так заохочували негрів ловити своїх побратимів, які надумалися утікати.

Кассі та Емілі підглядали за зборами своїх переслідувачів через щілини між дошками. Вітер доносив до них обривки фраз.

— Дивися! Оці всі телепні зібралися нас ловити! — сказала Кассі.

Дівчина від страху відсахнулася вглиб горища, а Кассі продовжувала спостерігати за тим, що відбувалося на подвір'ї. Сумна усмішка торкнулася губ рабині-наложниці, коли вона почула, як вони розподіляються на групи, вихваляються нюхом собак і повчають негрів, що робити з утікачками, якщо пощастить їх упіймати. Кассі довго слухала все мовчки, але потім не витримала і вигукнула схвильовано:

— Не можу більше це слухати! Господи милосердний, а ти, ти це чуєш? Ми усі грішні, але чинити так, як вони... Це жахливо! Ну чим ми гірші за них? Хто їм дав право так із нами...

Кассі затулила обличчя руками і так просиділа, погойдуючись, декілька хвилин. А потім вона підняла очі на свою молоду подругу і сказала дуже серйозним тоном:

— Якби не ти, Емілі, я просто зараз вибігла б до них і здалася. Я благословила би того, хто пристрелив би мене! Ну навіщо мені життя? Хіба навіть вдала втеча поверне мені моїх дітей? Чи, може, підірве устої рабства? Навіщо мені та свобода?!

Емілі в душі ще була дитиною, адже до недавнього часу вона не знала горя і біди, преспокійно живучи у доброї господині коло маминої спідниці. Вона боялася Кассі, коли та впадала в меланхолійний або роздратований стан. Побачивши, що старша подруга піддалася зневірі, дівчина затремтіла зі страху. Вона не знала, як розрадити Кассі, але вирішила дуже делікатно спробувати. Вона лагідно торкнулася її руки і сказала:

— Не впадай у відчай, Кассі...

— Не треба, Еммі,— відсторонилася від неї жінка.— Я заприсягнулася самій собі більше нікого не любити... а ти розжалоблюєш моє серце.

— Бідолашна, бідолашна Кассі! — прошепотіла Емілі.— Не думай про погане. Господь допоможе нам вибороти свободу, а тоді... Тоді ти ще, може, відшукаєш свою доньку. А якщо ні... Можна, я буду твоєю донькою? Мені, мабуть, вже не доведеться зустрітися зі своєю нещасною матір'ю... Кассі, ти як знаєш, а я тебе дуже люблю!

Ця щирість і наївність відчинила замок, який замикав серце збідованої жінки. Кассі присіла поближче до Емілі, обняла її і почала погладжувати шовк її волосся.

— Еммі! Еммі! — примовляла вона.— Якби ти тільки знала, як моє серце хоче любити. Але довкола довгі роки не було жодної милої йому душі. Воно в'януло від надлишку материнської любові! — Жінка вдарила себе у груди рукою: — у грудях порожньо! Ту т усе завмерло! Я навіть молитися не можу. І не зможу, доки не побачу, що мої діти живі

й здорові. Якби не надія на зустріч із ними, я так і доживала б віку тут, із цим нелюдом...
Може, Бог побачить, як сильно я цього хочу, і поверне мені їх?

— Довірся йому, — підбадьорювала Емілі свою старшу подругу. — Він усе може.

— Чому ж він відвернувся від нас?

— Не кажи так, Кассі! Він добрий. Я ніколи не зневірюся! — палко переконувала її дівчина.

Облава тривала аж до вечора. Переслідувачі дуже старалися, але повернулися ні з чим. Кассі з переможною усмішкою дивилася, як злий і розчарований Легрі злавив з коня біля ганку.

— Гей, Квімбо! — крикнув Легрі, витягуючись на дивані у вігальні. — Веди до мене мерщій Тома! Це він у всьому винен! А якщо ні, то точно знає, що тут і до чого. Я його зажену в могилу, а правду таки дізнаюся!

Два наглядачі — Сембо і Квімбо — взаємно ненавиділи один одного. Але їх об'єднувала ще одна ненависть — до Тома, бо Легрі хотів поставити його над ними старшим наглядачем на час своїх поїздок. Цього було достатньо, аби вони зрозуміли, що він — їхній конкурент. А той факт, що Легрі незлюбив Тома, ще більше розпалив їхню злість: це давало їм змогу знущатися над ним і не боятися гніву господаря. Отже, Квімбо з великою радістю помчав виконувати господарів наказ — йому дуже кортіло побачити, як Легрі «вибиватиме» правду із цього ненависного йому негра.

Коли Квімбо прийшов і наказав негайно іти до господаря, Том здогадався, навіщо його кличуть. Він знав і про план втечі, і про те, де переховуються жінки, Кассі радилася із ним, як безпечніше все організувати. Він також знав, що у цій справі Легрі буде немилосердним до краю. Та він радше помре, ніж видасть беззахисних жінок. Том був готовий. Він підвів очі до неба і подумки попросив: «В Твої руки я віддаю свій дух, Господи!» — і покійно пішов за Квімбо.

— Аж цього разу стережися! — наганяв страху дебелий негр. — Господар лихий на тебе — тепер не викрутишся, дізнаєшся, по чім ківш лиха! Навіки запам'ятаєш! А що жодної втечі більше не зможеш організувати — то це факт.

Ці злісні залякування на Тома враження не справили. Він слухав якийсь інший голос, лагідний і спокійний, який говорив йому: «Не бійся тих, хто вбиває твоє тіло — душа твоя не підвладна їм». На цей голос його душа відгукнулася. Том був спокійний, наснажений силою духу. Він ішов і дивився вперед. Він бачив дерева, кущі, халабуди і поля — німі свідки принижень і мук, які йому довелося пережити. Та він знав: останній прихисток прийме його вже дуже скоро — і душа його тремтіла від радісного усвідомлення свого земного кінця.

Легрі не зміг дочекатися своєї жертви у вігальні й вийшов назустріч.

— Тепер твій час настав, голубе! — крізь стиснуті зуби прошипів він, грубо хапаючи Тома за передпліччя й трусячи щосили. — Ти розбудив в мені звіра, негре: я вирішив тебе убити!

— Убивайте. Воля ваша, — виважено сказав Том.

— Так... я вирішив... Убити... Тебе, — продовжував говорити Легрі, роблячи паузу перед кожним словом цієї страшної погрози, — і я зроблю це, якщо ти в усьому не зізнаєшся. Кажі, де вони?

Том мовчав.

— Чуєш?! — несамовито заревів розлючений Легрі, тупнувши ногою. — Зізнавайся!

— Я вам нічого не можу сказати, господарю, — повільно і чітко вимовив Том.

— Чорнопикий святенник! Як ти смієш їх покривати?!

Том мовчав.

— Говори негайно! — гаркнув Легрі й ударив Тома кулаком у вилицю. — Я знаю, тобі відомо, де вони!

— Знаю, господарю, але сказати вам не можу! Убийте мене, я готовий до смерті.

Легрі був на межі зриву. Він схопив Тома за лікоть, протягнув його через увесь коридор у вігальню і прошипів йому просто на вухо:

— Ти гадаєш, Томе, що і цього разу тобі все зійде з рук? Помиляєшся! Тепер я не подивлюся на втрати! Ти з самого початку пішов проти мене. Досить! Тепер питання стоїть для тебе так: смерть або покора. Всю кров з тебе спущу, крапля за краплею, а свого доб'юся!

Том підняв очі на господаря і відповів йому:

— Господарю, якби ви потрапили в біду, якби ви захворіли, я не пошкодував би свого життя для спасіння вашої безцінної душі. Я не пожалів би для вас своєї крові, як Христос не пожалів своєї і для мене, і для усіх нас. Але вам краще такого гріха на душу не брати. Це ваша загибель! Що б ви зараз зі мною не зробили, мої муки колись та й скінчаться, а ваші триватимуть вічно, якщо ви не покаєтесь.

Легрі завмер. Ці слова його вжахнули. Вони були як божественна музика між ударами грому. Страшну тишу порушувало лише цокання старого годинника, стрілки якого відлічували останні секунди, коли це погрузле у гріху серце ще могло врятуватися. Щось сколихнулося в цій нищій душі, але й цього разу зло стало над нею — і Легрі одним ударом збив Тома з ніг.

Люди воліють не чути і не бачити, як одна людина чинить самовільну розправу над іншою. Ми не хочемо знати про муки наших ближніх-одновірців. Нам огидно, це обурює

нас і має спонукати до дій, до захисту нещасних. Але нам простіше не знати... До того ж у наші часи в Америці це все законно. Влада все знає і сама дала на це зелене світло.

Церква також знає і... Мовчить!

А колись був той, чії муки, приниження і ганьба стали символом доблесті, честі та безсмертя. І досі там, де витає його дух, побої, пролита кров і приниження лише додають слави вірному християнину, який відстоює честь своєї віри. І тієї ночі Том терпів муки не сам! Із ним, побитим, скривавленим, знесиленим у жалюгідній, смердючій халабуді був Син Божий. І ще над ним стояв мучитель. Він чекав, поки Том помре від ударів батога. Але цей негр мужньо повторював про себе: «Інших рятував, а себе самого не можеш?» — а на наскоки тирана незмінно цитував Біблію.

— Здається, вже не дихає, господарю, — сказав Сембо, вражений терпінням Тома.

— Бий його, бий! — біснувався Лєґрі. — Всю кров з нього спушу, поки не зізнається!

Том відкрив очі, подивився на нього і прошепотів:

— Мені вас шкода! Ви все одно не зможете нічого зі мною зробити. Нехай простяться вам гріхи ваші!

І Том знепритомнів.

— Аж тепер, здається, здох! — Лєґрі нахилився до нього. — Таки так... От і добре.

Тепер бодай стулив писка навіки.

Лєґрі, Лєґрі! Та чи замовкне колись той голос, який виривається з твоєї пропашчої душі? Вона палає вогнем, який ніхто і ніколи не зможе загасити!

А Том досі жив, ще й воскрешаючи душі, які, здавалося, вже померли. Його непохитна мужність, його останні слова наповнили страхом і співчуттям серця Сембо та Квімбо, які помігали, що Том ще дихає. Тільки-но Лєґрі вийшов, вони, перезирнувшись, зняли бідного страдника з лавки і зробили усе можливе, щоб повернути його до життя. Вони, наївні, думали, що рятують його, а було все навпаки — вони лише подовжили його муки. Але, як ми дізнаємося трохи пізніше, в продовженні його життя був сенс.

Вони обмили йому рани, поклали на підстилку з бавовни. Том отямився.

— Господи, що ж ми накоїли! Який страшний гріх! — сказав Сембо. — Хто ж буде відповідати за це на тім світі?

— Господарю й відповідати, ми лише його волю чинили...

Квімбо побіг у будинок, випросив у господаря коньяку як винагороду за старання, а сам приніс склянку Томові й змусив його випити аж до дна.

— Томе! — сказав Квімбо. — Ми тебе вбили!

— Я вас пробачив, — майже беззвучно щиро відповів Том.

Але вони дуже хотіли почути його прощення і зрозуміли, що він прошепотів.

— То хто ж він такий, той твій Ісус? — дивувався Сембо.— Він був із тобою усю цю ніч. Сам ти б не витерпів цього всього. Хто він?

Ці слова повернули Томову душу, яка вже була на шляху до неба, на землю. Він, як міг, розказав нещасним про життя і смерть Божого сина, про його жертву і велику любов. Слухаючи цю розповідь, Сембо та Квімбо плакали.

— Чому ж раніше ми про це нічого не знали? — схлипуючи, промовив Сембо.— Я вірю тобі, Томе! Я вірю в тебе, Господи! Змилуйся над нами, грішними!

— Слава Богу! Я віддав би все, щоб врятувати вас! Але в мене нічого вже немає, навіть життя,— промовив Том.— Господи! Подбай про ці душі!

Його передсмертне бажання було виконане.

Розділ ХІІ. Молодий Шелбі

Минуло два дні. Том терпів страшенні муки, але не вмирав. Та залишмо його на деякий час і дізнаємося про гостя, який навідався до Саймона Легрі.

Отже, по ясеневій алеї, яка вела до будинку Легрі, пролунало цокання кінських копит і гуркіт від коліс воза. Слуги вибігли зустрічати гостей. У возі сидів молодий джентльмен. Він зупинився біля ганку, кинув повід, зіскочив на землю і запитав, чи можна побачити господаря плантації. Як не дивно, це був юний Джордж Шелбі. «Як же він тут опинився?» — поцікавитесь ви. Щоб пояснити це, потрібно повернутися назад і навідатися до маєтку Шелбі в Кентуккі й дізнатися, як там справи.

Трапилося так, що лист міс Афелії до містера Шелбі через чийось халатність пролежав місяці зо два на якомусь поштовому пункті. Але він таки дійшов за адресою, щоправда, тоді, коли Томова доля вже погрузла в болоті людської жорстокості.

Лист отримала міс Шелбі. Він вразив її у саме серце, але тоді вона мала купу особистих клопотів, тож зайнятися цією справою негайно не могла. Єдине, що вона зробила — це написала листа довіреній особі Сен-Клерів (міс Афелія завбачливо повідомила її ім'я та адресу) із проханням сповістити, як склалася Томова доля.

Що ж завадило їй довести розпочату справу до кінця? Річ у тім, що містер Шелбі серйозно захворів і вже довгий час палав у гарячці. Єдиною опорою міс Шелбі був її син. За цей час він виріс і став струнким юнаком. Вони разом зі слугами виходжували містера Шелбі, але все даремно — їм не вдалося вберегти його... Хто думатиме про якогось слугу, коли помирає господар, чоловік і батько?

Через це горе про Тома забули, а ще через клопоти із залагодження справ покійного містера Шелбі. У заповіті він призначив спадкоємицею міс Шелбі, довіривши цим самим їй нелегку справу — погашення його боргів. Міс Шелбі із Джорджем з головою загрузли

у паперах, зустрічалися з людьми, чії підписи там значилися, і це займало увесь їхній час. До того ж довелося спродувати частину майна, щоб розплатитися з кредиторами.

Довірена особа Сен-Клерів відповіла на запит місіс Шелбі, але повідомила лише те, що негра Тома продано в Новому Орлеані на аукціоні такого-то числа, а подальша його доля невідома.

Така відповідь місіс Шелбі і молодого господаря, містера Джорджа, не влаштувала, тому вони твердо вирішили діяти. Щоправда, довелося трохи почекати, поки їхні фінансові справи підуть на лад. Минуло ще півроку, і Джордж Шелбі за дорученням матері поїхав на Південь, щоб у Новому Орлеані дізнатися про місцезнаходження Тома, розшукати його, викупити і привезти додому.

Декілька місяців він шукав ниточку, яка навела би його на Томів слід. І ось він зустрівся з одним джентльменом, який розповів йому, де шукати невільника. Містер Джордж запасся грошима і сів на корабель, який плив по Ред-Рівер. Він вірив, що розшукає свого давнього друга і викупить його.

Ось він дістався до маєтку Легрі. Слуга-негр провів його до вітальні, де Легрі саме ледарював.

Саймон прийняв гостя досить ввічливо, адже спілкувався з рівним, а не з якоюсь «чорнопикою худобою».

— Я давно розшукую одного негра на ім'я Том, який належав моєму покійному батькові. Я хочу його викупити. Мені відомо, що ви придбали його на аукціоні в Новому Орлеані з рік тому...

Легрі насупився і перервав гостя:

— Правда ваша. Купив я на свою голову цього негра. Я за нього заплатив страшні гроші, а виявилось, що так само можна було пустити їх за вітром. Негідник він, та й годі! Такого негра у мене зроду не було: нахаба, бунтівник, недавно влаштував утечу двох негрятянок. А їм ціна — по тисячі доларів за кожну, не менше. Сам зізнався, що причетний до цієї втечі, а де вони можуть переховуватися, паскуда така, не каже. Його шмагали двоє наглядачів одразу, а він все одно мовчить. Так я ще нікого не карав, як оцього Тома. Тепер він дурня клеїть, вдаючи, що вмирає, але я йому не вірю. Він у мене...

— Де він? — не стерпів Джордж. — Я хочу його бачити! — Щоки юнака палали, ніздрі роздувалися, очі зблиснули. Він ледве стримувався, щоб не виляти цього нахабу.

— У комірці за майстернею, — крикнув через відчинене вікно хлопчик-негр, який тримав Джорджевого коня і чув розмову у вітальні.

Легрі гаркнув на хлопчика, а Джордж, не питаючи дозволу, вийшов із будинку і покрокував до Тома.

Бідний Том майже постійно лежав у забутті. А коли очунював, то майже не відчував болю, бо позаминулої ночі він перетерпів такий фізичний біль, сильніший від якого знести просто неможливо. Він утратив відчуття власного тіла. Але його могутнє тіло не вмирало, дух ще бився в ньому. Під страхом покарання нещасні раби пробиралися до нього вночі, жертвуючи своїм коротким відпочинком, щоб бодай чимось полегшити його страждання. Вони хотіли віддячити Томові за його доброту до них. Та що вони могли для нього зробити? Подати горня холодної води — оце й усе... Але це робилося з такою любов'ю!

Колишні язичники, які завдяки Томові прийняли у свої душі Бога, зрошували його тіло сльозами. Кассі також підслухала, як постраждав Том заради них із Емілі. Вона не побоялася небезпеки і, вибравшись минулої ночі зі свого сховку, прокралася до комірки. То було дуже ризиковано, але вона зробила це. Прощальні слова, які Том ще зміг вимовити цій знедоленій добрій жінці, розтопили лід, що сковував її груди. Вона вперше за довгі роки розплакалася, і їй полегшало.

Коли Джордж увійшов до комірки і побачив Тома, його серце облилося кров'ю, в очах потемніло.

— Дядечку Томе... Не може бути... Не може бути! — вимовив він, опускаючись на коліна перед Томом.— Господи! Дядечку Томе...

Том упізнав цей рідний голос, та все ж думав, що він йому вчувається. Негрові хотілося, щоб це було насправді, і він втішився. Але щоб хоч якось пом'якшити таке гнітюче враження, щоб у молодого містера Джорджа не боліла душа за нього, Том ледь-ледь підвів голову, усміхнувся і сказав:

— Волею безсмертного Христа моє смертне ложе м'яке і зручне...

Кажуть, чоловікам плакати не годиться. Але сльози, які капали з очей юного Джорджа, коли він схилився над своїм другом, робили йому честь.

— Дядечку Томе! Це я, Джордж! Я тут! Хіба ти не впізнаєш свого маленького Джорджа?

— Містере Джордж... — прошепотів Том, розімкнувши очі. Його розгублений погляд зупинився на скорботній постаті довгожданого гостя.— Містере Джордж!..

І його тьмяний погляд прояснішав, свідомість поволі повернулася, обличчя освітіла щаслива усмішка. Він переплів пальці своїх натруджених мозолистих рук на грудях і заплакав.

— Слава Творцю! Більшої нагороди я й не чекав... Більше мені нічого не треба! Мене не забули! Мене пам'ятають. Камінь упав із серця... Аж тепер я можу померти спокійно...

— Ти не помреш, дядечку Томе! Не смій навіть думати про це! Не можна тобі вмирати. Я приїхав по тебе. Тебе чекають тігонька Хлоя і діти! Я викуплю тебе і відвезу додому! — палко заговорив Джордж.

— Запізно, містере Джордж, тепер вже запізно! Господь заплатив за мене сповна кров'ю свого сина! В його обителі мені буде краще, ніж у Кентуккі.

— Дядечку Томе, не помирай! Я цього не переживу. Скільки ж ти вистраждав, сердешний! Хіба ж я міг подумати, що знайду тебе тут, в брудній коморі, побитого, всіма покинутого!

— Не жалійте мене, містере Джордж! Я не всіма забутий! То й час, коли я потребував допомоги і співчуття, минув. А тепер я стою на порозі вічного блаженства. Небо близько, містере Джордж!.. Я переміг, і своєю перемогою я завдячую Христу. Нехай святиться ім'я Його!

Джордж не посмів перебивати цю щирю промову. Він мовчав, захоплюючись силою духу раба, якого любив і вважав своїм другом.

Том торкнувся його руки і заговорив знову:

— Ви тільки Хлої не розповідайте, що ви тут побачили. Не треба її засмучувати, бідолашну мою... Скажіть їй, що я захворів і... Що мене вже ніхто не зміг втримати на землі, бо я належу Господові. Скажіть їй, що він не полишав мене ні на мить і полегшив дорогу до нього. Скажіть, що він завжди буде і з нею, і з нашими хлопчиками, і з донечкою! Як подумаю про них — серце кров'ю обливається... Скажіть їм, містере Джордже, нехай вірять у Господа і служать йому... Передайте мої вігання господарю і господині... Добра у неї душа... і усім, хто пам'ятає мене, Тома... Якби ви тільки знали, як я вас усіх люблю! Серце моє сповнене любові. Любов і віра, а більше нічого... Містере Джордж, це таке щастя — вірити!..

У цю хвилину двері комірчини прочинив Легрі й, з напускною байдужістю зазирнувши всередину, відвернувся.

— Диявол! — крикнув, не стримавшись, Джордж.— Одне мене тішить: йому доведеться відповідати за це!

— Не говоріть так, містере Джордж! — Том узяв його за руку.— Мені страшно за нього! Господь всеблагий, і він простив би йому його гріхи, якби той покався... Але на це я навіть не сподіваюся.

— І я також,— сказав Джордж.— Таким у Царстві Небесному не місце.

— Ну що ви! Він не зробив мені нічого поганого. Навпаки — лише прискорив мою зустріч із Богом.

Радість зустрічі з молодим господарем, здавалося, повернула Томові сили. Та ненадовго... Після цієї розмови він догорів, як свічка, яка перемогла подих вітру, але вже при самому кінці гноту. Том зімкнув повіки і на його обличчя лягла тінь потойбічного світу.

Так минуло кілька хвилин. Том відкрив очі, зігхнув, переможно усміхнувся і прошепотів:

— Ніхто не зможе позбавити нас віри й любові!

Юнак завмер. Він довго дивився на бездиханне тіло. Почуття піднесеного благоговіння охопило його душу. Він закрив очі своєму другові, повторюючи подумки: «Яке це щастя — вірити!».

Юний Джордж Шелбі підвівся з колін і, розвернувшись, відчув на собі чийсь погляд. Позаду нього стояв Лєґрі.

Смерть, свідком якої Джордж щойно став, притупила його юнацьку запальність. Він не став ображати дух покійного криком і приниженнями того, за кого Том молився. Відчуваючи огиду до цієї людини, він вирішив якнайшвидше позбутися його присутності.

— Все, що міг, він для вас уже зробив. Більше не зможе, — сказав юнак, пронизуючи Лєґрі поглядом. — Скільки вам заплатити за мертвого Тома? Я хочу його поховати.

— Я покійників не продаю, — розгублено пробурмотів Лєґрі. — Хочете з цим возитися — ваше право.

— Хлопці! — владним голосом гукнув Джордж до трьох негрів, які мовчки дивилися на бездиханного Тома. — Поможіть мені донести його до воза. І знайдіть лопату!

Всі троє кинулися виконувати наказ: двоє підняли тіло, а третій побіг по лопату.

Джордж навмисно ігнорував Лєґрі. Господар маєтку перечити гостеві не наважувався, і з напускною байдужістю, насвистуючи, пішов за усіма.

Джордж зняв із воза лавку для сидіння і прилаштував її скраю, а на вільному місці простелив свого плаща. Тоді він допоміг слугам обережно покласти на нього Томове тіло. Тепер він вирішив поговорити із Лєґрі, але дав собі слово бути стриманим.

— Зараз не час і не місце обговорювати те, що ви скоїли. Але, сер, вам доведеться відповідати в суді за невинно пролиту кров! Ви вбили людину, — це очевидно, — і я цього так не залишу! Я візьмуся до цієї справи, тільки-но дістануся до найближчого міста.

— Даремно витратите свій час, паничу! — крикнув Лєґрі, клацнувши пальцями. — Свідків маєте? Отож! Ніхто не підтвердить ваших свідчень!

Лєґрі знав, що каже. Нічого довести Джордж би не зміг. Адже на плантації не було більше жодної білої людини, окрім них двох. А негри права голосу в суді не мали. Джордж від своєї безпорадності ладен був криком роздерти небеса. «Де ж

справедливість?!» — волато його серце. Але зовні він залишався спокійним, бо знав, що відчай не допоможе її відновити.

— Страшне діло — здох негр! — цинічно припечатав Легрі.

Ці слова вивели молодого кентуккійця із себе. Він одним ударом повалив Легрі й став над ним, розпалений благородним гнівом.

Боягузів кулак переконує завжди. Вони негайно починають поважати тих, хто своєю твердою рукою тицьнув їх носом у багно. До таких належав і Легрі. Він устав, струсив із себе пилюку і провів поглядом віз, який від'їжджав із його двору. Він не лаявся, не кинувся захищати свою честь. А все тому, що був негідником і боягузом — такі, як він, честі не мають.

Вийшовши за межі маєтку Легрі, Джордж побачив невеликий пагорб, на якому росло декілька дерев. Там він наказав викопати могилу.

Коли яма була готова, негри запитали:

— Плащ залишати, пане?

— Ні, поховайте його в ньому! Більше я нічого не можу для тебе зробити, нещасний мій друже! Візьми хоча б мого плаща.

Слуги опустили тіло в могилу, мовчки закидали її землею, насипали зверху невеличкий акуратний горбик і обклали його свіжим дерном.

— Дякую, можете йти, — сказав Джордж і дав кожному по монеті.

Але вони стояли, переминаючись із ноги на ногу.

— Пане... Може, ви купите нас?.. — попросив один із них.

— Нам тут живеться дуже важко, пане! — підхопив інший, благально заглядаючи Джорджеві в очі. — Будьте милосердні, купіть нас!

— Не можу я! Не можу! — з гіркотою у голосі вимовив Джордж, махнувши рукою.

Бідолашні негри попускали голови і поволі побрели назад.

— Боже милий! — вигукнув юнак, опускаючись на коліна перед могилою. — Будь свідком моїх намірів! Я присягаюся, що віднині присвячу своє життя боротьбі з рабством! Я не пошкодую сил на те, щоб змити це ганебне тавро зі своєї країни!

Джордж помолився про упокій Томової душі й твердим кроком пішов від могили. Тепер він знав, навіщо живе.

На місці поховання Тома немає ні пам'ятника, ані хреста. Та це, мабуть, і зайве. Господь знає, де лежить його тіло, а його душа витає в небесах і буде покликана ним у день своєї слави. Господь подарував їй безсмертя.

Не тужіть за ним! Таке життя і така смерть мають викликати радість, а не скорботу. Благословенний, хто терпляче несе свій хрест! Їх покличе Господь до себе, адже сказано у Святому Письмі: «Блаженні ті, хто плачуть, бо втішені вони будуть».

Розділ XLII. Розповідь про привида

Повернімося до маєтку Легрі. Ту т останнім часом із невідомо якої причини слуги постійно згадували стару легенду про привида.

Із уст в уста пошепки передавали вони один одному відомості про те, що пізно вночі по дому хтось ходить — спочатку по сходах, потім по кімнатах. Верхні двері замкнули на ключ, але це не допомогло. Мабуть, замок не був перешкодою для мешканця горища, або він мав ключа, або це справді був привид, який потрапив у помешкання через замкову щілину, як і належить усім привидам.

Ті, кому довелося бути свідками цих прогулянок, по-різному описували побачене. Мабуть, тому, що у жодного з них не вистачило сміливості поспостерігати за нічним гостем до кінця: хто заплющував очі, хто залазив із головою під ковдру, а хто накривався спідницею або взагалі будь-чим. Відомо здавна: що сліпий недобачив, а глухий недочув, те й вигадав. Ця істина спрацювала і в даному випадку. Тому-то і виникло багато історій про одну і ту саму домашню примару. Та ці описи мали дещо спільне — білий саван. Мабуть, примари конче мусять його мати, інакше смерть їм! Невігласи-негри не читали Шекспіра і не знали, як він описав типову примару свого часу:

А вулицями Рима
Блукали привиди
У білих саванах.

Не беремося стверджувати, чи існують привиди насправді. Але факт залишається фактом: по будинку Легрі ночами вешталася людська фігура, загорнута у біле простирadlo, відчиняла двері, зазірала у кімнати, показувалася то там, то сям, а потім поверталася на горище. Вранці все було, як і до того — жодних слідів, двері на горище замкнуті на ключ і — тиша.

Плітки про блукання по дому привида дійшли і до Легрі. І що старанніше негри приховували це від нього, то більше він насторожувався. Господар був доведений до відчаю: почав щораз частіше і більше випивати, і хоча на людях він тримав себе в руках і лаяв тих, хто розповсюджує «ці брехні», але ночами мучився від жахливих снів.

Голос нечистої совісті мучив його дедалі сильніше. Він намагався його приглушити, та марно — хто може перемогти підсвідомість? Хто може виміряти глибини душі, позначити її межі? Хто може сказати, що таке страх перед вічністю? Від кого він ховався за замком? Від внутрішнього голосу й за сімома замками не сховаєшся! Легрі сам себе довів до такого гнітючого стану, що тепер боявся залишатися сам на сам навіть із собою.

Наступного дня після того, коли містер Джордж Шелбі забрав Томове тіло і поїхав із ним із маєтку геть, Лєґрі подався у місто до своїх приятелів і розважався там, як міг, щоб відволіктися від напасних думок про того проклятого негра, який і з могили не давав йому спокою. Коли пізно увечері він повернувся додому, то зачинився у спальні, ключа заховав до кишені, двері підпер ослінчиком і поклав на нього два заряджені пістолети. Потім запалив нічну лампу і завалився спати.

«Тепер мені й сам диявол не страшний», — думав Лєґрі.

Після важкого дня розваг і подорожі до міста і назад Саймон спав міцно. Але ось йому сниться якась неясна тінь, яка попереджає його про неминуче лихо. Та він впізнає у цій тині Кассі. Вона тримає у руках саван його матері. Здалеку долинають крики і стогін. Він собі думав, що це сон, але, прокинувшись від пережитого жаху, побачив, як двері відчиняються і хтось заходить до кімнати. Щоб переконатися, чи це справді так, Лєґрі, напівсонний, перевертається на другий бік... Справді, двері розчинені навстіж, ось гасне лампа — її у нього на очах гасить чиясь рука.

Крізь вікно до кімнати пробирається місячне сяйво. Через туман воно слабке і тьмяне, але і цього достатньо, щоб побачити: кімнатою плавно пересувається велика біла пляма. Загробний голос тричі повторив: «Ходімо! Ходімо! Ходімо!»

Лєґрі, обливаючись холодним потом, боявся навіть поворушитися. Та раптом біла примара щезла. Він миттю зірвався з ліжка, навпомацки кинувся до дверей, а переконавшись, що вони зачинені, впав просто під ними на долівку і знепритомнів.

Відтоді Лєґрі втратив спокій. Він страшенно, без міри запіячив. Він втратив контроль над собою, збайдужів до справ на плантаціях. Дуже скоро по сусідніх плантаціях і у місті поширилася чутка, що Лєґрі помирає. Так воно і було. Він вже допився до білої гарячки, марив і кричав. Слуги боялися заходити до його кімнати і заглядали лише через вікна, щоб дізнатися, що там коїться. Найчастіше він кидався з кутка в куток, затулявся обома руками, ніби хотів втекти від когось чи від чогось. В такі моменти йому вчувався той моторошний заклик: «Ходімо! Ходімо! Ходімо!»

Тієї ж ночі, після відвідин Лєґрі у образі примари, Кассі вирішила, що час утікати настав. Деякі негри стверджували, що бачили на власні очі, як не один, а два привиди мчали алеєю до дороги.

Емілі та Кассі вибігли з маєтку Лєґрі вночі й зупинилися перепочити аж на світанку. Дорогою вони поскидали з себе білі простирала. Кассі зодягнулася так, як зодягаються креолки — у чорне з голови до п'ят. Густа вуаль повністю сховала її обличчя. Утікачки придумали собі такі ролі: Кассі — знатна дама, а Емілі — її служниця.

Зіграти роль поважної пані для Кассі було неважко. Вона була вихована у заможному домі, вміла достойно триматися, вільно говорила французькою. До того ж у неї ще збереглися деякі предмети минулої розкоші — вбрання й коштовності.

Опинившись на окраїні міста вранці, жінки купили валізку, спакували в неї деякі речі, найняли носильника і утрюх пішли до маленького готелю.

Першим, кого вони там зустріли, був Джордж Шелбі. Він затримався у готелі, очікуючи корабля.

Кассі впізнала юнака, якого вона бачила крізь щілини у даху. Вона бачила, як він вдарив Легрі, як повіз із маєтку мертве Томове тіло на своєму возі. Розгулюючи будинком в образі примари, вона дізналася, хто він такий, звідки і чому приїхав по Тома. Все, що вона почула, переконало її у тому, що цьому молодому джентльменові можна довіряти. Вона зрадїла, довідавшись, що далі вони їхатимуть на одному кораблі.

Благородна зовнішність Кассі, її горда постава і вишукані манери, а найбільше — гроші, які вона витратила на послуги і щедрі чайові, надійно захищали її від підозр. Люди не прискіпливі до тих, хто щедро платить. Кассі завбачливо запаслася грошима на дорогу.

Юний Шелбі та Кассі познайомилися ще у готелі, й на посадку на корабель вони поїхали одним екіпажем. Джордж шанобливо посадив Кассі на корабель і обрав для неї та її служниці хорошу каюту.

Поки корабель плыв по Ред-Рівер, Кассі не виходила на палубу, прикинувшись хворою. А Емілі майстерно грала роль турботливої прислуги й ні на крок не відходила від ліжка кволої господині.

Коли вони дісталися до Міссісіпі, Джордж дізнався, що незнайомка також збирається їхати вгору по річці. Він був галантним юнаком і запропонував купити квиток в окрему каюту на корабель, на якому мав плисти сам. Того-таки дня усі троє пересіли на великий корабель «Цинцинатті». Кассі одужала швидко, мов за велінням чарівної палички. Вона сиділа на палубі, виходила до загального столу. Усі пасажири звертали на неї увагу і перешіптувалися про те, що в молодості ця поважна пані, мабуть, була красунею.

Джордж був спостережливим юнаком. Йому одразу здалося, що ця жінка щось приховує. Кассі часто ловила на собі його задумливий погляд. Він скромно опускав очі і відводив їх в бік.

Кассі почала переживати, чи не запідозрює він бува чогось? Але скоро заспокоїлася і вирішила довіритися йому. Кассі розповіла йому про все: хто вона така, хто Емілі, і як вони опинилися з ним в одному готелі.

Джордж із задоволення допоміг би будь-якому рабові з плантації Легрі, тим паче жінці, яка приятельувала з Томом. Він пообіцяв допомогти їм усім, чим зможе.

У сусідній із Кассі каюті подорожувала французенка, мадам де Ту. З нею їхала чарівна дівчинка років дванадцяти.

Коли ця пані дізналася, що Джордж — уродженець Кентуккі, вона зацікавилася ним. Їхнє знайомство пройшло невимушено завдяки безпосередності дівчинки, яка могла розвеселити будь-кого. Пасажири радо знайомилися, бо подорож була нудна та довга — вона тривала аж два тижні.

Джордж часто розмовляв із мадам де Ту, а Кассі була присутньою при цих бесідах. Всі вони точилися навколо однієї теми — Кентуккі. Пані добре зналася на особливостях тамтешнього життя і скоро співрозмовники з'ясували, що вони — далекі сусіди. У них знайшлося чимало спільних знайомих.

— Чи немає серед ваших знайомих плантатора на ім'я Гарріс? — запитала якось французенка.

— Є такий дідок — жорстокий рабовласник, має плантацію неподалік від нас, — відповів Джордж Шелбі. — Але ми рідко бачимося. У нашій родині не прийнято товаришувати з такими людьми.

— А багато у нього рабів? — продовжувала мадам де Ту, намагаючись приховати зацікавленість цією темою. Але Кассі помітила, що в її очах палає інтерес, і зрозуміла, що це не просто розмова про земляків.

— Так і є, — підтвердив Джордж, дивуючись, чому вона так хвилюється.

— І все ж, можливо, вам доводилося чути про одного його невільника, вашого тезку — мулата Джорджа. Ви не знаєте такого?

— Джордж Гарріс? Знаю, дуже добре знаю. Він одружився на служниці моєї матері, але потім утік до Канади.

— Утік? — швидко перепитала мадам де Ту. — Слава Богу! — вихопилося у неї.

Джордж був здивований такою реакцією, але промовчав. А французенка раптом закрила обличчя руками і розплакалася.

— Це мій брат, — зізналася вона крізь сльози.

— Та невже?! — вигукнув Джордж.

— Так! — підтвердила мадам де Ту, гордо підвела голову і витерла сльози. — Так, містере Шелбі, Джордж Гарріс — мій брат!

— Господи, невідомі шляхи твої! — юнак не приховував, що почуте здивувало його.

— Мене продали на Південь, він тоді був ще хлопчиськом, — пояснювала мадам де Ту. — Мені пощастило, я потрапила до доброго порядного чоловіка. Він відвіз мене у Вест-Індію, дав відпускного листа і одружився зі мною. Я нещодавно овдовіла, тож

вирішила поїхати в Кентуккі, щоб розшукати брата і викупити його. Ось зі мною моя донька. Вона так хоче познайомитися з дядьком!

— Дуже мила дівчинка... Так, те, що ви кажете, схоже на правду. Він розповідав, що у нього була сестра Емілі, яку продали на Південь.

— Вона перед вами,— прошепотіла мадам де Ту.— Розкажіть мені, який він...

— Із задоволенням! Ваш брат — достойний чоловік, хоч і зростав у рабстві,— сказав Джордж.— Усі цінували його за розум і непохитність переконань. Я так багато знаю про нього, бо він одружився на жінці з нашого дому.

— А вона... Яка? — поцікавилася мадам де Ту.

— Справжній скарб! Вродлива, мудра, привітна і побожна! Моя мати виховувала її, як рідну доньку. Вона її навчила всьому, що знала сама: читати, писати, рукоділля... а який у неї чудесний голос! Вони — прекрасна пара. От тільки невідомо, чи разом вони тепер... у них є син.

— О Боже... а вона ваша з народження? — запитала мадам де Ту.

— Ні. Мій батько купив її в Новому Орлеані і привіз спеціально для матері. Тоді їй було приблизно вісім-дев'ять років. Батько так і не зізнався, скільки заплатив за неї. Але після його смерті ми отримали доступ до його паперів і знайшли купчу. Сумма вражає. Мабуть, тому, що дівчинка була надзвичайно вродлива і вихована. Вона квартеронка.

Кассі сиділа позаду Джорджа і уважно слухала їхню розмову. Коли він почав розповідати про маленьку Елізу, вона не витримала, легенько торкнулася його плеча і запитала:

— Може, ви пригадуєте, у кого її купили?

— Якщо мені не зраджує пам'ять, то у купчій грамоті фігурувало прізвище пана Саймонса.

— О Господи! — вигукнула Кассі й, зомлівши, рухнула на підлогу.

Джордж і мадам де Ту позіскакували з місць. Юнак ненароком перекинув глек із водою та склянки. Дами, які знаходилися неподалік і почули, що комусь стало зле, кинулися допомагати і скоро повернули Кассі до тями.

Жінка, опритомнівши, відвернулася обличчям до стіни і заплакала, як дитина.

Проте це були сльози радості. Матері зрозуміють нещасну Кассі — їй тепер усміхнулася доля: вона отримала надію на зустріч із донькою. Так і сталося через декілька місяців... Але не варто забігати наперед. Усе по-порядку!

Розділ XLIII. Передостанній

Наша розповідь добігає кінця. Залишилося розповісти лише про те, як склалися долі наших героїв, яких ви, мабуть, встигли вже полюбити після усіх описаних перипетій.

Джордж Шелбі, будучи запальним юнаком, зацікавився цією романтичною історією. Він був щасливий, що може прояснити ситуацію, і запросив Кассі та Емілі до свого маєтку. Вдома він показав жінці купчу грамоту на Елізу, і це розвіяло останні сумніви нещасної матері: служниця місіс Шелбі — її донька. Вона почала жити надією на зустріч зі своєю кровинкою, але одразу ж дізналася, що Еліза також утекла разом зі своїм сином Гаррі та про її геройську переправу крижинами. Також Кассі розповіли, що штовхнуло її на такий відчайдушний вчинок.

Доля, мабуть, не випадково звела на одному кораблі Кассі й мадам де Ту. Вони багато спілкувалися і зблизилися, та це було й не дивно: долі їхні схожі, вони обидві були дітьми матерів-мулаток, які народили їх від батьків-рабовласників, а потім їх обох продали і розлучили з ріднею. До того ж тепер їх об'єднувала спільна мета — знайти своїх близьких,— тож і дорога у них виявилася одна. Звісно, разом із ними подорожували Еммі та донька мадам де Ту. Вони поїхали підпільною дорогою і дізнавалися, що тільки могли про Джорджа та Елізу. Часто вони потрапляли у ті самі оселі, де переховувалося дорогою це подружжя. Отже, вони вже знали, що Джордж і Еліза зустрілися і намагалися перетнути кордон разом, і що маленький Гаррі був із ними. В Амхерстберзі їх направили до того доброго місіонера, який гостинно приймав Джорджа та Елізу, коли вони ступили на канадський берег. Він знав, де тепер живе подружжя Гарріс. Співчутливий місіонер так перейнявся історією Кассі й мадам де Ту, що погодився супроводжувати їх до Монреалю і показати, де знаходиться помешкання їхніх рідних, тим паче що всі транспортні видатки брала на себе француженка. Дорогою вони обговорили довгоочікувану зустріч, на яку раніше ніхто й не сподівався. Усі домовилися з'ясувати не одразу, хто є хто. Місіонер підготував зворушливу промову. Та про це трохи згодом.

Минуло п'ять років відтоді, як Джордж, Еліза і маленький Гаррі стали вільними людьми. Цікаво, як же їм жилося? Чи впоралися вони із новими випробуваннями? Так от: Джордж працював помічником одного приватного механіка. Його зарплати вистачало для того, щоб утримувати свою сім'ю, навіть враховуючи те, що їх стало більше — у подружжя народилася донечка.

Гаррі ходив до школи. Він був розумним хлопчиком, тому навчання йому давалося легко.

Зазирнімо ж до їхнього помешкання. Жили вони у невеличкому охайному будиночку на окраїні Монреалю. Ми завітали сюди увечері та побачили, що у кухонному вогнищі весело потріскує вогонь, стіл застелений білосніжною скатертиною — усе готове до вечері. У дальньому кутку кімнати стоїть ще один стіл, застелений зеленим сукном — письмовий. Над ним висить поличка з книжками. Цей куточок — Джорджів кабінет.

Колись він потай від господаря самотужки навчився грамоти, а тепер йому ніхто не заважав увесь вільний час присвячувати навчанню. Ось він сидить за письмовим столом і виписує щось із товстої книги.

— Джордже! — звертається до нього Еліза.— Тебе не було вдома цілісінький день. Ми скучили. Згортай свої папери і йди до нас, поспілкуємося.

Маленька Еліза (доню назвали на честь матері) підтримує бажання Елізи-старшої й бїжить до батька, забирає у нього книжку і залазить йому на коліна.

— Ах ти пустунка! — люблячи докоряє її Джордж і вдовольняє вимогу цієї наполегливої особи.

— Моя ти розумнице! — каже Еліза, нарізаючи хліб.

Еліза змінилася, стала солідною дамою, дещо поповнішала. Її обличчя тепер світиться щастям і спокоєм.

— Ну що, друже, розв'язав задачку? — перевіряє Джордж у сина домашнє завдання з математики.

Гаррі давно обрїзали довгі кучері. Тепер це серйозний школяр все з такими ж великими розумними очима та світлим високим чолом. Він червоніє і відповідає батькові переможним голосом:

— Розв'язав, тату! І ніхто мені не допомагав!

— Молодець! Будуть із тебе люди,— тішиться Джордж.— Покладатися в житті треба тільки на себе, синку. Скористайся тим, що можеш навчатися. Твого батька ніхто нічому не вчив.

Цю розмову перериває стукіт у двері. Еліза йде відчиняти і зустрічає гостей радісним вигуком: «Не може бути! Це ви!» Джордж поспішає у коридор і радісно зустрічає доброго місіонера з Амхерстберга. За ним входять три жінки і дівчинка. Еліза пропонує їм присісти.

Спочатку все йшло за сценарієм гостей. Місіонер присів, витех хустиною спігніле чоло і вже приготувався розпочати заготовлену промову. Але раптом мадам де Ту, поламавши всі їхні плани, кинулася на шию Джорджеві зі словами:

— Джордже! Ти мене не впізнаєш? Я твоя сестра — Емілія!

Кассі ще якось трималася і, мабуть, змогла б зіграти свою роль до кінця, якби до неї не підбігла маленька Еліза — як дві краплі води схожа на її доньку Елсі, образ якої жінка зберігала у серці всі ці роки. Маленька великими очима дивилася на Кассі, не кліпаючи і не відводячи погляду, і та не витримала, схопила внучку на руки, пригорнула до грудей і вигукнула, не сумніваючись в істинності своїх слів:

— Дитино! Я твоя мама!

Даремно було заплановано той сценарій. За подібних обставин важко втриматися. Але місіонер не здавався — він таки виголосив свою промову, коли всі трохи заспокоїлися. Йому вдалося до сліз розчулити усіх присутніх. Після його виступу всі разом стали на коліна. Добрий місіонер вголос читав вдячну молитву, а решта повторювали її за ним. Почуття їхні були настільки сильні, що висловити їх можна було, звертаючись хіба до всемогутнього Бога. Потім друзі обнялися, утворивши коло, яке відтоді розірвати не зможе ніхто.

Один канадський місіонер записував достовірні факти про втечу рабів із Америки до Канади. Він старанно нотував усі подробиці. Це робилося для того, щоб люди, яких рабовласницька система розлучила на довгі роки, колись могли зустрітися. І справді, ті, хто роками й десятиліттями оплакував один одного, зустрічалися тут, у Канаді. Та щастило далеко не всім. Але комусь же таки щастило! Неможливо передати словами, як радісно тут зустрічають кожного новоприбулого з надією, що він розкаже щось про чиюсь матір, сестру, дитину, дружину чи чоловіка, чий долі все ще блукали у темні рабства.

Вчинки, описані у нотатках місіонерів, сповнені не так романтикою, як героїзмом. Утікачі, не боячись небезпеки, поверталися до Америки, щоб допомогти втекти своїм рідним — дружині, матері, сестрі.

Один канадський місіонер розповідав про молодого чоловіка, якого двічі ловили і немилосердно шмагали, але він спробував утретє, і йому вдалося втекти. А потім, ставши на ноги, повернувся в Америку і влаштував утечу своєї сестри. Такі вчинки вражають.

Нашим друзям поталанило. Їм даровано зустріч із рідними. Ця несподівана зустріч ошчасливила їх усіх. Ось господарі й гості сідають за стіл і розмовляють. Усі сміються і радіють, лише маленька Еліза кліпає очима і дивиться то на маму, то на незнайому тітоньку, яка чомусь не відпускає її з колін, тулить до себе і відмовляється від пирога.

На певний час всі залишилися жити у хаті Джорджа та Елізи. Кассі поволі змінювалася. Її погляд, який раніше палав вогнем ненависті, тепер пом'якшав і став лагідним. Вона була серед рідних людей. Дорогу до її серця, зачерствілого без любові, знайшли діти. Її внучка, маленька Еліза, була їй навіть ближчою, ніж рідна донька. В ній Кассі бачила двійника тієї Елсі, яку вона втратила багато років тому і за якою увесь цей час тужила її душа. Еліза не пам'ятала матері, бо все її свідоме життя пройшло без неї. А дівчинка стала ниточкою, яка зв'язала матір і доньку. З її допомогою вони швидко полюбили одна одну. Побожність Елізи, регулярне читання Біблії, пам'ять про Тома і щасливе закінчення її авантюрної втечі спонукали Кассі до прийняття християнської моралі. Вона всім серцем увірувала в Бога і стала добропорядною віруючою.

Джорджеві з сестрою наново породичатися було легше, ніж Елізі з матір'ю, бо вони пам'ятали одне одного відтоді, як їх розлучили. Небога і дядько також швидко подружилися. Наступного дня після зустрічі мадам де Ту розповіла про своє життя докладніше. Розповідь закінчувалася тим, що недавно вона овдовіла і її покійний чоловік залишив їм із донькою чималий спадок, яким вони щиро прагнуть поділитися з Джорджевою сім'єю. Емілія поцікавилася, як він планує використати гроші, на що Джордж відповів:

— Допоможи мені отримати освіту, сестричко. Це завжди було моєю заповітною мрією. Решту я зможу сам.

Вони довго радилися і вирішили усі разом, що краще на декілька років або й назавжди виїхати до Франції. Як запланували, так і зробили. Про Еммі також не забули, взявши її з собою.

Дорогою ця вродлива й вихована дівчина підкорила серце старшого помічника капітана. Скоро по прибутті у Францію молодята побралися, а велика сім'я оселилася у просторому маєтку мадам де Ту.

Гаррі ходив до школи, жінки господарювали у домі, а Джордж упродовж чотирьох років навчався в одному французькому університеті. Він таки здійснив свою мрію — став освіченою людиною. Але білі люди ніколи не любили негрів, тому час від часу спалахи расизму загрожували їхньому спокою. Один такий вибух у Франції змусив Джорджа повертатися із сім'єю до Америки.

Яким він став за ці роки, що відчував і які плани на майбутнє будував, найкраще проілюструє його лист до одного французького друга.

«Наше майбутнє досі невідоме,— ділився Джордж своїми переживаннями.— Ти стверджуєш, що білі не матимуть нічого проти присутності у своєму суспільстві людей із таким відтінком шкіри, як у мене. Ти м паче, що моя дружина і діти майже світлі... Можливо, світ змінився, проте... Уявляєш, мені не потрібно благословення білих, щоб почуватися повноцінним і щасливим! Мені байдуже до них. Я більше поважаю той народ, до якого належала моя мати. Для свого батька я був чимось на зразок породистої собаки або чистокровного коня, не більше. А от мама, моя нещасна, бідолашна матуся... я для неї був дитиною, і хоча ми більше ніколи в житті не зустрілися, я знаю, що вона мене любить і любитиме до кінця своїх днів. Господи! Я навіть не знаю, чи вона ще жива, не знаю, чи впізнав би її, якби випадково побачив! Коли я згадую те, що їй довелося пережити, свої муки, ризик, на який пішла моя героїня-дружина, приниження моєї сестри, яку продали у Новому Орлеані, всяке бажання вдавати із себе американця чи мати із ними щось спільне одразу зникає... Навпаки, свою долю я хочу поєднати

з пригноченим, загнаним у рабство народом Африки. Якби хтось мене запитав, чи хочу я, щоб моя шкіра посвітлішала, моя відповідь була би однозначною: «Ні! Краще нехай вона стане ще темнішою!»

Я мрію про одне: щоб світ визнав нас і не поділявся на білих, чорних, жовтих... я хочу дожити до того дня, коли мій народ отримає право на вільне існування. Але з чого ж почати? Ти скажеш, що народ Гаїті намагався, та з цього нічого не вийшло. Я маю цьому пояснення. Раса, на основі якої сформувався характер гаїтян, деградувала. Звісно, потрібні століття, перш ніж люди того краю, позбавлені самостійності, доростуть до неї. Інша справа Африка. На її берегах я ясно бачу могутню республіку, яку очолюватимуть найкращі її сини — ті, хто завдяки своїй волі, безстрашності, наполегливості зуміли врятуватися від рабства. Колись батьківщина моєї матері була слабкою. Але тепер вона змогла досягти визнання у таких могутніх країнах, як Англія та Франція. Так, вони визнали її, поставили в один ряд із іншими націями земної кулі. Туди я хочу поїхати з сім'єю і там жити з народом, який мені до душі.

Мабуть, я дуже здивував тебе... Але я можу обґрунтувати свою позицію. Живучи у Франції, я мав змогу детально вивчати долю свого народу в Америці. Я уважно слідував за боротьбою аболіціоністів і колонізаторів. Так, споглядаючи за тими подіями збоку, я побачив більше, ніж побачив би у самому вирі тієї боротьби.

Я усвідомлюю, що наші гнобителі можуть скористатися прикладом Ліберії — діяти усіма засобами, щоб завадити нам на шляху до визволення. Але нехай вони пам'ятають, що вчинками людськими править Господь. І саме він порушив усі їхні плани, тож мусимо спробувати і ми.

Ми живемо у знаменний час. Нації народжуються швидко. У нас є високий рівень цивілізації, щоб утворити республіку. Немає потреби відкривати щось заново, головне — зуміти скористатися досягнутим. Якщо ми зараз сміливо візьмемося до справи, нам і нашим дітям належатиме великий Африканський континент. Цивілізація і християнство облагородять його, республіки народжуватимуться там, як яскраві тропічні квіти, що цвістимуть віками... і все це буде творінням нашої нації.

Можливо, хтось подумає, що я просто втікаю, що мені байдуже до побратимів, які залишаються тут і досі тягнуть ярмо рабства. Та це не так. Якщо я хоч на мить забуду про них, нехай Господь забуде про мене! Але тут я безсилий, я нічим не можу їм допомогти. Для того, щоб спробувати розірвати ланцюги рабства, мені необхідно поїхати звідси, стати повноправним членом нації, з думкою якої рахуватимуться представники інших світових спільнот. Якщо її визнають, то вона зможе сперечатися,

доводити, відстоювати свої права. Хтось один цього зробити просто не зможе. Потрібна визнана громада однодумців.

Колись Європа головуватиме над вільними націями світу, я навіть не сумніваюся в цьому. І тоді з рабством, пригнобленням та іншими соціальними несправедливостями буде покінчено. Колись інші країни визнають нас. Тоді на конгресі вільних країн нам нададуть слово, і ми виступимо на захист нашого нещасного народу, прибитого рабством до землі. Тоді Америка буде змушена очищатися від вікової ганьби, бо це прокляття не лише для Африки, але й для неї самої.

Ти дивуєшся, що я будую такі величні плани, мрію про республіку. Ти, мабуть, порадиш починати з малого — просто дати змогу представникам мого народу утворити національну меншину всередині Америки, як, наприклад, ірландська, німецька чи шведська! Я не проти цього, але лише за тих умов, що нас урівняють у правах з рештою меншин, не дивлячись на колір шкіри чи соціальний рівень. Ту т Америка нам заборгувала, бо саме вона спричинила наші біди. Я наголошую на тому, що ми не вимагатимемо платні за минулі гріхи. Але майбутнє має змінити їхнє ставлення до нас. Пройде дуже багато часу, перш ніж білі навчаться неупереджено ставитися до небілих. Тому краще подбати, аби у нашого народу була своя країна. Ми різні — навіщо ж силувати природу і поєднувати непоєднуване? Африканська раса чекає благодатного впливу цивілізації та християнства. Дайте нам волю — і, можливо, з'ясується, що африканці більші моральні істоти, ніж англосакси.

Спершу долю світу вирішувала англосаксонська раса. Її сини — рішучі, енергійні, сильні — були гідні цієї ролі. Але я християнин і чекаю на нову еру всезагального миру і братерства. Мені здається, її настання вже відчувається. Те, що зараз усі країни світу потерпають від епохальних змін, лише підтверджує мої здогади.

Я сподіваюся, що релігією Африки стане християнство. Наші люди не звикли наказувати; для нас, м'яких, великодушних і здатних прощати, більше підходить демократія, а не диктатура. На жаль, це не стосується мене особисто. Кров у моїх жилах тече запальна і гаряча. Вона наполовину англосаксонська. Але зі мною живе прекрасний проповідник слова Божого — моя дружина. Коли я перегинаю палицю в своєму радикалізмі, вона ніжно зупиняє мене, нагадуючи про високу місію нашого народу. Як патріот і прибічник християнства, я мушу виконати свій обов'язок — поїхати до Африки, цієї великої країни, обраної Богом. Я впевнений, що саме про неї сказано у Святому Письмі: «Тебе зневажали й ненавиділи, але я вознесу тебе, і багато поколінь будуть щасливі у тобі».

Гадаєш, я мрійник? Що Ліберія — не той приклад, на який треба рівнятися, що я бачу лише романтику і не бачу небезпеки? Це не так. Я все врахував, усе добре обдумав. Я працюватиму там, не шкодуючи сил, долатиму усі перешкоди, переступатиму через невдачі. Я присвячу цьому своє життя і, впевнений, мені не доведеться шкодувати про це.

Сприймаєш ти моє рішення чи ні, вір у мене і знай, що я відданий своєму народу.

Джордж Гарріс»

Від дати написання цього листа минув приблизно місяць. І ось Джордж із дружиною і дітьми, з тещею, сестрою і племінницею всі разом переїхали на історичну батьківщину, якої ніхто ще з них не бачив — в Африку. Думаю, ми не помилимося, коли скажемо, що світ ще почує про Джорджа Гарріса.

P.S. Перед від'їздом до Африки Кассі розпочала пошуки сина з допомогою мадам де Ту. І вони його таки знайшли! Генрі був сміливим, рішучим юнаком, він утік на Північ за кілька років до того, як його мати зважилася на втечу. Йому допомогли аболіціоністи. Генрі навіть устиг здобути освіту за той час. Після зустрічі з рідними він підтримав їхню ініціативу переїхати до Африки, приєднавшись до них через декілька місяців.

Вам цікаво, як живеться міс Афелії і її вихованці Топсі? Так от, міс Афелія привезла Топсі у Вермонт. Цей вчинок її сімейство одноголосно засудило. Спершу Топсі всім заважала, з її появою порушувалися всі порядки і звички, яким жив їхній дідмось уже три покоління поспіль. Але міс Афелія не відступала у навчанні і вихованні дівчинки, бо бачила позитивний результат. Скоро Топсі не просто прийняли — вона стала любленицею домочадців, гостей дому і сусідів. Коли Топсі виповнилося сімнадцять, вона забажала охреститися. Її прийняли в лоно церкви, і юнка стала такою набожною, що скоро поїхала як місіонерка до Африки. Вона прагнула нести добро — і обрана суспільством роль для неї була відповідна. Топсі стала вчителькою у місіонерській школі, де згодилися всі її кращі якості — жвавість розуму, кмітливість і наполегливість.

Ми почали свою розповідь із маєтку Шелбі. Туди ж і повернімося, щоб завершити її.

Розділ XLIV. Визволитель

Джордж Шелбі повідомив матір, коли приїжджає, не вдаючись в подробиці. Написати про те, що Том помер, він не зміг — кілька разів брав у руки перо, починав писати, але всі ці спроби закінчувалися однаково: сльози набігали на очі, він розривав щойно розпочатий лист на шматки і вибігав кудись, щоб заспокоїтися.

Всі чекали приїзду молодого містера Шелбі. Дідмось ожив.

Місіс Шелбі, задумана, сиділа у затишній вітальні біля каміну бо це було осінню й усім тепла хотілося. Їй не йшло з голови, чому це син жодним словом не обмовився про Тома.

Тігонька Хлоя подбала, щоб стіл до вечері був накритий святково — срібний посуд, кришталеві келихи. Сама вона також одягнулася, як на свято — у нову ситцеву сукню, білосніжний фартух і високий, густо накрохмалений тюрбан. Вже вкотре вона ходила довкола столу і вишукувала яку-небудь зачіпку, щоб заговорити до господині. Її чорне обличчя свіглося радістю.

— Здається, до зустрічі містера Джорджа все готово, — сказала вона. — Його посадимо поближче до каміну, нехай погріється з дороги... а чому це Саллі не подала нового чайника, що його подарував вам містер Джордж до Різдва? Піду сама його принесу... — тігонька Хлоя повернулася до виходу, і через плече спитала: — а містер Джордж хоча б листа написав?

— Написав. Не лист, а просто листівка. Повідомляє, що постарается прибути додому сьогодні увечері. Оце й усе.

— А про мого старого нічого не написав? — допитувалася Хлоя, переминаючись із ноги на ногу.

— Ні, Хлоє. Більше він узагалі нічого не написав. Общає розповісти усе, коли приїде.

— Еге ж, він такий — любить все сам розповісти. Я його добре знаю! Правду кажучи, мене завжди дивувала ця пристрасть білих до писання листів. Стільки клопоту!

Місіс Шелбі усміхнулася.

— А я все думаю, чи впізнає мій старий своїх діток серед інших? Стільки років минуло... Поллі ого яка виросла. Ось за пирогом приглядає, щоб не пригорів. Я ж своєму старому його улюблений пиріг печу — такий самісінський, як той, яким пригощала його тоді... Ну... Коли він прощався з нами. І як я тільки пережила той день!

Місіс Шелбі зігнула — прикрий спогад защемив у її серці. Тепер вона думала про те, що неспроста син пише так лаконічно. Передчуття її були важкими.

— Місіс Шелбі, а ви приготували мої гроші? — нагадала раптом Хлоя.

— Та не хвилюйся, Хлоє, приготувала. Он вони лежать на креденсі.

— Нехай мій старий подивиться, скільки я заробила грошей, як старалася. А знаєте, що мені сказав той міський бандитер? Каже: «Хлоє, залишайся! Працюй собі далі...» а я йому: «Дякую, пане Джонс, я б і рада, тільки ж скоро мій старий повернеться... Діти сумують, та й господині без мене важко». Слово честі! Так йому і сказала. Він, знаєте, хороша людина, цей містер Джонс.

Заступивши на службу, Хлоя мріяла лише про одне: що колись її Том переконається, яка хороша робітниця його Хлоя, коли побачить ті гроші, які вона зуміла заробити. Місіс Шелбі погодилася зберегти їх і показати Томові в день його повернення.

— А Поллі він все одно не впізнає! Господи, адже відтоді, як його забрали, пройшло не так і мало — цілих п'ять років! Вона ж крихіточкою була, ледве на ногах трималася. Ви пам'ятаєте, як мій Том радів, коли вона робила свої перші кроки?! О Господи, Господи!

Знадвору почувся стукіт коліс.

— Містер Джордж! — крикнула тігонька Хлоя, кидаючись до вікна.

Місіс Шелбі вибігла на ганок. Там син вже чекав її з розкритими обіймами. Тігоньку Хлою, яка стояла поруч, охопили тривожні передчуття — молодий господар приїхав сам. І ось він звернувся до неї:

— Бідолашна моя! — проникливо мовив містер Джордж, стиснувши її не по-жіночому мозолясту долоню у своїй. — Я не пошкодував би всього, що маю, аби лише привезти його додому, але... Він пішов від нас в інший світ.

Місіс Шелбі розпачливо зойкнула, а Хлоя не зронила жодного слова. Мовчки вони пішли до вітальні. На креденсі досі лежали гроші, якими тігонька Хлоя мріяла похвалитися Томові.

— Ось, місіс, візьміть! — тихо сказала Хлоя, збираючи їх. — Очі б мої їх не бачили, цих грошей! Я відчувала, що так і буде... Продали його на Південь, а там... Замучили сердешного...

Хлоя повернулася і, випроставшись, покрокувала до дверей. Місіс Шелбі наздогнала її, схопила за руку, посадила у крісло і сама присіла поряд.

— Ти моя хороша, моя бідолашна! — співчутливо сказала вона.

Хлоя схилила голову їй на плече і гірко розридалася.

— Пробачте, місіс... Серце розривається на шматки — не можу не плакати...

— Я розумію... Поплач,— сказала місіс Шелбі, сама заливаючись слізьми. — Та я не зумію залікувати твої рани — це під силу лише Христу.

Надовго запанувала мовчанка — всі троє широко плакали. Та ось Джордж зібрався з думками і просто та зворушливо розповів жінкам про Томову смерть. Він передав їм його прощальне вітання, сповнене любові та віри.

Хлоя була невтішна. Але вона пишалася своїм чоловіком, і це було єдине, що зігрівало її серце.

Десь через місяць після повернення додому молодий Шелбі зібрав усіх негрів мастку. Того ранку він запросив їх у велику залу будинку. Коли всі зібралися, містер Джордж з'явився зі стосом паперів у руках. Ніхто не міг зрозуміти, що б це все мало означати. Папери виявилися відпускними листами на всіх рабів помістя Шелбі. Молодий господар сам зачитав один із них як зразок, сказавши, що має такі документи для всіх, і кожному особисто вручив його відпускного листа.

Реакція негрів була непередбачувана. Одні тулили заповітного папірця до грудей, а інші тицали його назад господарю із проханням нікуди їх не відсилати, не розлучати з близькими:

— Містере Джордж, ми і так щасливі. Навіщо нам свобода? Нас тут ніхто не пригнічує. Ми маємо все необхідне для нормального життя. Ми не хочемо нікуди їхати і розлучатися із господарем, господинею і друзями.

— Друзі мої! — почав Джордж, коли йому вдалося закликати інших до тиші.— Ми з матір'ю не женемо вас звідси. Нам досі потрібні робітники і в домі, і на полях. Залишайтесь, хто бажає. Але тепер ви — вільні люди. За свою працю ви отримуватимете платню. Із тими, хто захоче залишитися, ми обговоримо всі дедалі. Якщо ж зі мною трапиться біда, якщо я нараблю боргів або помру, ніхто не зможе вас продати. Я керуватиму господарством і навчу вас користуватися своїми правами. Це не так просто, як здається. Я сподіваюся, що вам сподобається нове життя. А тепер помолімося, подякуймо Господові, що настав цей день, день вашого визволення.

Сліпий сивий старець, який після від'їзду Тома вважався тут проповідником, підвівся, підняв тремтливу руку і сказав:

— Помолімося, браття і сестри! Сьогодні великий день для усіх нас!

Усі стали на коліна. Це була палка, щира, зворушлива молитва. Вона сповнювала душі всіх присутніх спокоєм і впевненістю в завтрашньому дні.

Коли молитва закінчилася, старий затягнув церковний гімн, а решта підхопили приспів:

Дім рідний прийме радо нас,
Коли настане слухний час.

— Я хочу сказати вам ще дещо,— знову заговорив Джордж, перериваючи радісні привітання, якими обмінювалися негри.— Я впевнений, що ви не забули нашого доброго дячка Тома. Він у розлуці пам'ятав про усіх вас, молився за кожного.

Джордж розповів про останні хвилини Томового життя й передав усім його прощальні вітання.

— Знайте і не забувайте, друзі мої: це йому ви завдячуєте своєю свободою. На його могилі на далекому, чужому Півдні я присягнув перед Господом, що у мене не буде жодного раба! Я пообіцяв Богові, що з моєї вини ніхто з вас не розлучиться зі своїми близькими, своїм домом, і ніхто не помре на чужині, як Том, свігла йому пам'ять. Я прошу вас бути вдячними йому за свою свободу. Відплатіть його дружині та дітям добром за це! І нехай хатинка дячка Тома стане вам нагадуванням, що серед вас більше немає жодного раба. Цінуйте свою волю і намагайтеся рівнятися на нього — будьте чесними, порядними, співчутливими та мужніми — справжніми християнами. Нехай благословить вас Бог! Згадуймо Тома в своїх молитвах!..

(Переклад Л. Кузнецової)

Володимир Галактіонович Короленко**Сліпий музикант***Глава перша**I*

Дитина народилася у багатій сім'ї Південно-західного краю, о глупій півночі. Молода мати лежала в глибокому забутті, проте, коли у кімнаті пролунав перший крик новонародженого, тихий та жалібний, вона заметалася із заплющеними очима у своїй постелі. Її губи шепотіли щось, і на блідому обличчі з м'якими, майже дитячими ще рисами з'явилася гримаса нетерплячого страждання, як у балуваної дитини, що зазнає незвичного горя.

Бабка схилилася вухом до її губ, які щось тихо шепотіли.

— Чого... Чого це він? — питала хвора ледь чутно.

Бабка не зрозуміла запитання. Дитина знову закричала. Обличчям хворої пробіг вираз гострого страждання, й із заплющених очей ковзнула велика сльоза.

— Чого, чого? — так само тихо шепотіли її губи.

Цього разу бабка зрозуміла запитання та спокійно відповіла:

— Ви питаєте, чого дитина плаче? Це завжди так буває, заспокойтеся.

Але мати не могла заспокоїтися. Вона здригалася кожного разу при новому крикові дитини і все повторювала із гнівним нетерпінням:

— Чого... так... так жахливо?

Бабка не чула у крику дитини нічого особливого та, бачачи, що мати говорить мовби у непевному забутті та, вірогідно, просто марить, залишила її й зайнялася дитиною.

Юна мати замовкла, і тільки час від часу якесь важке страждання, що не могло прорватися назовні рухом чи словами, вичавлювало з її очей великі сльози. Вони просочувалися крізь густі вії та тихо котилися блідими, як мармур, щоками.

Можливо, серце матері відчуло, що разом із новонародженою дитиною з'явилося на світ темне, невимовне горе, що нависло над колискою, аби супроводжувати нове життя до самої могили.

Можливо, утім, що це було й справжнє марення. Як би там не було, дитина народилася сліпою.

II

Спочатку ніхто цього не помітив. Хлопчик дивився тим тьмяним та невизначеним поглядом, яким дивляться до певного віку всі новонароджені діти. Дні йшли за днями, життя нової людини рахувалося вже тижнями. Її очі проясніли, з них зійшла тьмяна поволока, зіниця виокремилася. Але дитина не повертала голови за світлим променем, що

проникало до кімнати разом із веселим щебетанням птахів та із шелестом зелених буків, які погойдувалися у самісіньких вікон у густому селянському саду. Мати, що встигла оговтатися, перша із занепокоєнням помітила дивний вираз дитячого личка, що залишалося нерухомим та якимось не по-дитячому серйозним.

Молода жінка дивилася на людей як налякана горлиця¹ і запитувала:

— Скажіть же мені, чого він такий?

— Який? — байдуже перепитували сторонні. — Він нічим не відрізняється від інших дітей такого віку.

— Подивіться, як дивно він шукає щось руками...

— Дитина не може ще координувати² рухи рук із зоровими враженнями, — відповів лікар.

— Чого ж він дивиться все в одному напрямі?.. Він... Він сліпий? — вихопилася раптом із грудей матері страшна здогадка, і ніхто не міг її заспокоїти.

Лікар узяв дитину на руки, швидко повернув до світла та заглянув у вічі. Він дещо знякотив і сказавши кілька незначущих фраз, поїхав, пообіцявши повернутися днів за два.

Мати плакала та билася, як підстрелений птах, пригортаючи дитину до своїх грудей, між тим як очі хлопчика дивилися все тим самим нерухомим і суворим поглядом.

Лікар дійсно повернувся за два дні, захопивши з собою офтальмоскоп³. Він запалив свічку, наближав та віддаляв її від дитячого очка, зазірав до нього і нарешті сказав із ніяковим виглядом:

— На жаль, пані, ви не помилилися... Хлопчик дійсно сліпий, до того ж безнадійно...

Мати вислухала цю новину зі спокійним жалем.

— Я знала давно, — сказала вона тихо.

III

Сім'я, у якій народився сліпий хлопчик, була нечисленною. Окрім названих уже осіб воно складалося ще з батька та «дядька Максима», як звали його всі без винятку домочадці та навіть сторонні. Батько був схожий на тисячу інших сільських поміщиків Південно-західного краю: він був добродушний, навіть, мабуть, добрий, добре дивився за працівниками і дуже полюбляв будувати та перебудовувати млини. Це заняття поглинало майже весь його час, і тому голос його лунав удома тільки в певні, визначені години дня, що співпадали з обідом, сніданком та іншими подіями того самого зразку. У цих випадках він завжди виголошував незмінну фразу: «Чи здорова ти, моя голубонько?» — після чого

1 Горлиця — голубка.— Прим. перекладача.

2 Координувати — узгоджувати, встановлювати правильні співвідношення.— Прим. перекладача.

3 Офтальмоскоп — медичний інструмент, спеціальне дзеркало, що використовується для дослідження дна очного яблука.— Прим. перекладача.

садовився за стіл і вже майже нічого не казав, хіба що коли-не-коли повідомляв щось про дубові балки та шестерні. Зрозуміло, що його мирне та невибагливе існування мало відбивалося на душевному складі його сина. Зате дядько Максим був зовсім іншого кшталту. Років за десять до описуваних подій дядько Максим був відомий як найнебезпечніший розбишака не тільки поблизу його маєтку, а навіть у Києві на «Контрактах»¹. Усі дивувалися, як це у такій поважній у всіх відношеннях родині, якою була родина пані Попельської, у дівочтві Яценко, міг знайтися такий жахливий братик. Ніхто не знав, як слід із ним поводитися та чим йому догодити. На люб'язності панів він відповідав грубощами, а селянам миналися свавілля та грубощі, на які найсумирніший зі шляхтичів «благомислячих» людей², дядько Максим за щось сильно розсердився на австрійців³ та поїхав до Італії, там він прилучився до такого самого розбишаки та еретика⁴ — Гарібальді⁵, що, як із жахом передавали пани поміщики, побратався із чортом і в копійчину не ставить самого Папу⁶. Звісно, таким чином Максим навіки згубив свою неспокійну схизматичну⁷ душу, зате «Контракти» проходили з меншими скандалами, і багато шляхетних матусь перестали непокоїтися через участь своїх синів.

Має бути, австрійці теж дуже розсердилися на дядька Максима. Час від часу в «Кур'єрці», з давніх-давен улюбленій газеті панів поміщиків, згадувалось у реляціях⁸ його ім'я серед відчайдушних гарібальдійських поплічників, доки одного разу з того самого «Кур'єрця» пани не довідалися, що Максим упав разом із конем на полі битви. Розлючені австрійці, які давно вже, вочевидь, гострили зуби на затятого волинця⁹ (яким ледь не єдиним, на думку його співвітчизників, тримався ще Гарібальді), порубили його, як капусту.

— Погано скінчив Максим, — сказали собі пани й віднесли це на заслугу заступництву св. Петра за свого намісника. Максима вважали померлим.

Виявилося, проте, що австрійські шаблі не зуміли вигнати з Максима його уперту душу й вона залишилася, хоча й у сильно зіпсованому тілі. Гарібальдійські розбишаки винесли

---

1 «Контракти» — місцева назва колись уславленого київського ярмарку.— *Прим. автора.*

2 «Благомислячі» люди.— До революції так офіційно називалися прихильники існуючої влади, ворожо налаштовані до революційної діяльності.— *Прим. перекладача.*

3 Розсердився на австрійців — обурився австрійцями, під гнітом яких тоді перебувала Італія.— *Прим. перекладача.*

4 Єретик — тут: людина, що відступила від загальноприйнятих поглядів.— *Прим. перекладача.*

5 Гарібальді Джузеппе (1807–1882) — вождь національно-визвольного руху в Італії в середині XIX століття, який очолив боротьбу італійського народу проти австрійського поневолення.— *Прим. перекладача.*

6 Папа — римський Папа, голова римсько-католицької церкви.— *Прим. перекладача.*

7 Схизматична (грецьк.) — єретична.— *Прим. перекладача.*

8 Реляція — доповідь, повідомлення.— *Прим. перекладача.*

9 Волинець — уроджений на Волині, у Волинській губернії в Південно-західному краї.— *Прим. перекладача.*

свого гідного товариша зі бійки, віддали його кудись до шпиталю, і ось, через кілька років, Максим несподівано з'явився у дім своєї сестри, де і залишився.

Тепер йому було вже не до дуелей. Праву ногу йому зовсім відрізали, і тому він ходив на милиці, а ліва рука була пошкоджена й придатна була лише на те, аби будь-як спиратися на палицю. Та й загалом він став серйозніше, вгомонився, і тільки зрідка його гострий язик діяв так само влучно, як колись шабля. Він припинив їздити на «Контракти», рідко з'являвся в товаристві та більшу частину часу проводив у своїй бібліотеці за читанням якихось книжок, про які ніхто нічого не знав, за винятком припущення, що книжки суто безбожні. Він також писав щось, але оскільки його праці наколи не з'являлися в «Кур'єрці», то ніхто надавав їм серйозного значення.

У той час, коли у селянському домику з'явилася та почала рости нова істота, у коротко підстриженому волоссі дядька Максима вже пробивалася срібляста сивина. Плечі від постійного упирання милиць піднялися, тулуб прийняв квадратову форму. Дивна зовнішність, похмуро зсунені брови, стукотіння милиць та клуби тютюнового диму, якими він постійно оповивав себе, не випускаючи з рота люльки, — все це лякало сторонніх, і тільки близькі до інваліда люди знали, що в порубаному тілі б'ється гаряче й добре серце, а у великій квадратовій голові, вкритій щетиною густого волосся, працює невгамовна думка.

Ба навіть близькі люди не знали, над яким питанням працює ця думка о ту пору. Вони бачили тільки, що дядько Максим, оповитий сизим димом, просиджує часом цілісніть години нерухомо, із затуманеним поглядом та похмуро зсуненими густими бровами. Між тим понівечений боєць міркував про те, що життя — боротьба і що у ньому немає місця для інвалідів. Йому спадало на думку, що він назавжди вибув уже з лав і тепер дарма завантажує собою фурштат¹; йому ввижалося, що він лицар, вибитий із сідла життям та повержений у прах. Чи не малодушно звиватися у поросі, подібно до розчавленого черв'яка; чи не малодушно хапатися за стремено переможця, вимолюючи у нього жалкі залишки власного існування?

Доки дядько Максим із холодною мужністю обговорював цю пекучу думку, міркуючи та співставляючи доводи за та проти, перед його очима почала мелькотіти нова істота, якій доля судила з'явитися на світ уже інвалідом. Спочатку він не звертав уваги на сліпу дитину, але потому дивна схожість долі хлопчика з його власною зацікавила дядька Максима.

---

¹ Фурштат (нім.) — військовий обоз.— Прим. перекладача.

— Хм... так, — замислено сказав він одного разу, скося поглядаючи на хлопчика, — цей малий теж інвалід. Якщо скласти нас обох разом, мабуть, вийшла би одна ледаша¹ людинка.

Відтоді його погляд почав зупинятися на дитині все частіше й частіше.

IV

Дитина народилася сліпою. Хто винен у її нещасті: Ніхто! Тут не тільки не було й тіні чиєїсь «злої волі», а й навіть сама причина нещастя схована десь у глибині таємничих та складних процесів життя. А між тим при кожному погляді на сліпого хлопчика серце матері стискалося від гострого болю. Звісно, вона страждала у цьому випадку, як мати, віддзеркаленням синові недуги та похмурим передчуттям важкого майбутнього, що чекало на її дитину; але, крім цих почуттів, у глибині серця молодої жінки щемило також усвідомлення, що причина нещастя лежала у вигляді грізної можливості в тих, хто дав йому життя... Цього було достатньо, аби маленька істота з чудовими, але незрячими очима стала центром родини, несвідомим деспотом, з найменшою забаганкою якої узгоджувалося все в домі.

Невідомо, що вийшло би з часом із хлопчика, який був схильний до безпредметної озлобленості своїм нещастям та в якому все оточення намагалося розвинути егоїзм, якби дивна доля та австрійські шаблі не примусили дядька Максима оселитися у селі, у родині сестри.

Присутність у домі сліпого хлопчика поступово й невідчутно дало діяльній думці понівеченого бійця інший напрям. Він все так само просиджував цілісні години, пихкаючи люлькою, але в очах, замість глибокого й тупого болю, бовванів тепер замислений вираз зацікавленого спостерігача. І чим більше вдивлявся дядько Максим, тим частіше супилися його густі брови, й він усе сильніше пихкав своєю люлькою. Нарешті, одного разу він наважився на втручання.

— Цей малий, — сказав він, пускаючи кільце за кільцем, — буде ще нещаснішим за мене. Краще б йому не народжуватися.

Молода жінка низько схилила голову, і сльоза впала на її роботу.

— Жорстоко нагадувати мені про це, Максиме, — сказала вона стиха, — нагадувати без цілі...

— Я кажу тільки правду, — відповів Максим. — У мене немає ніг та рук, проте є очі. У малого немає очей, із часом не буде ані рук, ані ніг, ані волі...

— Чого ж?

---

¹ Ледаший – слабосилий, непоказний. — Прим. перекладача.

— Зрозумій мене, Анно,— сказав Максим м'якше.— Я не став би марно казати тобі жорстокі речі. У хлопчика тонка душевна організація. У нього поки є всі шанси розвинути інші свої здібності до такого ступеня, аби хоча б почасти винагородити його сліпоту. Але для цього потрібне вправління, а вправління викликається тільки необхідністю. Дурна турботливість, що усуває від нього необхідність зусиль, вбиває у ньому всі шанси на більш повне життя.

Мати була розумною і тому зуміла перемогти в собі безпосередній поштовх, що примушував її стрімголов кидатися при кожному жалібному крику дитини. За кілька місяців після цієї розмови хлопчик вільно та швидко повзав кімнатами, насторожуючи слух назустріч кожному звукові, і з якоюсь незвичною в інших дітях живиною обмацував кожний предмет, що потрапляв до рук.

V

Мати він скоро навчився впізнавати за ходом, за шелестінням сукні, за якимись ще йому єдиному доступними, невловимими для інших ознаками: скільки б не було в кімнаті людей, як би вони не пересувалися, він завжди повертав безпомилково в той бік, де вона сиділа. Коли вона несподівано брала його на руки, він все одно одразу впізнавав, що сидить у матері. Коли ж його брали інші, він швидко починав обмацувати своїми рученятами обличчя людини, що його взяла, і теж швидко впізнавав няньку, дядька Максима, батька. Проте коли він потрапляв до людини незнайомої, тоді рухи малесеньких рученят ставали повільнішими: хлопчик обережно й уважно проводив ними по незнайомому обличчю; і риси його виражали напружену увагу; він немовби «вдивлявся» кінчиками своїх пальців.

За натурою він був дуже жвавою та рухливою дитиною, але місяці минали за місяцями, й сліпота все більше накладала свій відбиток на темперамент хлопчика, що почав визначатися. Жвавість рухів потроху втрачалася; він почав забиватися в глухі кути та сидів там цілесенькими годинами тихо, із застиглими рисами личка, нібито до чогось прислуховуючись. Коли в кімнаті бувало тихо й зміна різноманітних звуків не відволікала її уваги, дитина, здавалося, думала про щось із нерозуміючим та здивованим виразом на гарному та не по-дитячому серйозному обличчі.

Дядько Максим вгадав: тонка та багата нервова організація хлопчика брала своє й сприйнятливостю до відчуттів дотику і слуху немов намагалася відновити певною мірою повноту свого сприйняття. Усіх дивувала вражаюча тонкість його дотику. Часом здавалося навіть, що він не чужий відчуттю кольорів; коли йому до рук потрапляли яскраво пофарбовані клапті тканини, він довше затримував на них свої тонкі пальці,

і обличчям його проходив вираз дивної уваги. Однак із часом почало виявлятися все більше та більше, що розвиток сприйнятливості йде здебільшого у бік слуху.

Незабаром він досконало дослідив кімнати за їхніми звуками: розрізняв ходу домашніх, скрипіння стільця під інвалідом-дядьком, сухе, розмірене шоркання нитки у руках матері, рівне тікання настінного годинника. Іноді, повзаючи вздовж стіни, він чутко дослухався до легкого, нечутного для інших шереху і, піднявши руку, тягнувся нею за мухою, що бігала шпалерами. Коли перелякана комаха здіймалася з місця й відлігала, на обличчі сліпого з'являвся вираз болісного здивування. Він не міг пояснити собі таємниче зникнення мухи. Але згодом і в таких випадках обличчя його зберігало вираз осмисленої уваги: він повертав голову в той бік, куди відлігала муха,— витончений слух уловлював у повітрі тонкий дзвін її крил.

Світ, що виблискував, рухався та лунав навкруги, у маленьку голівку сліпого проникав насамперед у формі звуків, і в ці форми відливалися його уявлення. На обличчі застигала особлива увага до звуків: нижня щелепа злегка відтягувалась уперед на тонкій та подовженій шиї. Брови набували особливої рухливості, а гарні, але нерухомі очі надавали обличчю сліпого якогось суворого й разом із тим зворушливого виразу.

VI

Третя зима його життя добігала кінця. На дворі вже танув сніг, дзвеніли весінні потоки, і разом із тим здоров'я хлопчика, що зимою все хворів і тому всю її провів у кімнатах, не виходячи на повітря, почало покращуватись.

Вийняли другі рами, і весна увірвалася до кімнати з подвоєною силою. До залитих світлом вікон дивилося весняне сонце, що сміялося, гойдалися голі ще гілки буків, вдалині чорніли ниви, по яких місцями лежали білі плями танучих снігів, місцями ж пробивалася ледь помітною зеленню молода травичка. Усім дихалося вільніше та краще, на всіх весна позначалася припливом оновленої та бадьорої життєвої сили.

Для сліпого хлопчика вона уривалася до кімнати тільки своїм квапливим шумом. Він чув, як біжать потоки весняної води, ніби навздогін одне за одним, стрибаючи по каменям, прорізуючись до глибини розм'яклої землі; гілки буків шепотілися за вікном, зіштовхуючись и дзвенячи легкими ударами по стеклах. А кваплива весіння капель від бурульок, що нависали з даху, були прихвачені вранішнім морозцем, а тепер розігрітих сонцем, стукотіла тисячами дзвінких ударів. Ці звуки падали в кімнату, немов яскраві та дзвінкі камінці, що швидко відбивають переливчастий дріб. Час від часу скрізь цей дзвін і шум окрики журавлів плавно проносилися з далекої висоти й поступово змовкали, ніби тихо танучи у повітрі.

На обличчі хлопчика це пожвавлення природи відбивалося болісним подивом. Він із зусиллям зсував брови, витягав шию, прислухався і потому, немов стривожений незрозумілою суетою звуків, раптом простягав руки, розшукуючи мати, і кидався до неї, міцно пригортаючись до її грудей.

— Що це з ним? — запитувала мати себе й інших.

Дядько Максим уважно вдивлявся в обличчя хлопчика і не міг пояснити його незрозумілої тривоги.

— Він... не може зрозуміти, — здогадувалася мати, вловлюючи на обличчі сина болісний вираз здивування і запитання.

Дійсно, дитина була стривожена та неспокійна: вона то вловлювала нові звуки, то дивувалася тому, що старі, до яких вона вже почала звикати, раптом змовкали и кудись дівались.

VII

Хаос весіннього безладу змовк. Під жарким промінням сонця робота природи входила все більше та більше до своєї колії, життя немов напружилось, його поступальний¹ хід ставав стрімкішим, ніби біг потягу, що розганяється. У луках зазеленіла молода травиця, у повітрі носився запах березових бруньок.

Хлопчика вирішили вивезти у поле, на берег ближньої річки.

Мати вела його за руку. Поряд на своїх милицях йшов дядько Максим, і всі вони прямували до прибережного пагорбка, який достатньо вже висушили сонце та вітер. Він зеленів густою травицею, і з нього відкривався вид на далекий простір.

Яскравий день вдарив по очах матері й Максима. Сонячне проміння зігрівало їхні обличчя, весняний вітер, нібито змахуючи невидимими крилами, зганяв цю теплоту, замінюючи її свіжою прохолодою. У повітрі носилося щось хмільне до млості, до знемоги.

Мати відчула, що в її руці міцно зжалася маленька ручка дитини, але хмільне віяння весни зробило її менш чутливою до цього прояву дитячої тривоги. Вона вдихала на повні груди і йшла уперед, не обертаючись; якщо б вона зробила це, то побачила б дивний вираз на личку хлопчика. Він повертав відриті оченята до сонця з німим подивом. Губи його розкрилися; він вдихав у себе повітря швидкими ковтками, наче риба, яку витягли з води; вираз болісного захоплення пробивався час від часу на безпорадно-розгубленім личку, пробігав ним якимись нервовими ударами, висвітлюючи його на мить, й одразу ж змінювався знову виразом подиву, який доходив до переляку й розгубленого запитання. Тільки самі оченята дивилися все тим самим рівним та непорушним, незрячим поглядом.

---

¹ Поступальний — спрямований уперед.— Прим. перекладача.

Дійшовши до пагорбка, вони всілися на ньому всі троє. Коли мати підхопила хлопчика з землі, аби всадовити його зручніше, він знову похапцем схопився за її сукню; здавалося, він боявся, що впаде куди-небудь, ніби не відчуваючи під собою землі. Але мати й цього разу не помітила тривожного руху, бо її очі та увага були прикуті до чудової весняної картини.

Був південь. Сонце тихо котилося весняним небом. З пагорбка, на якому вони сиділи, було видно річка, яка широко розлилася. Вона вже пронесла свої крижини, і тільки зрідка на її поверхні пливли та танули де-не-де останні з них, виділяючись білими плямками. На заливних лугах¹ стояла вода широкими²; білі хмаринки, віддзеркалюючись у них разом із перекинутим лазуровим зводом, тихо пливли в глибині та щезали, немов і вони танули, наче крижини. Коли-не-коли пробігав від вітру легкий бриж, сяючи на сонці. Далі за річкою чорніли разопрілі ниви й парили, застилаючи мерехтливою, бринливою димкою дальні хатинки, вкриті соломною, і смутно видку синю смужку лісу. Земля немов позіхала, і щось піднімалося від неї до неба, як клуби жертвовного фіміаму³.

Природа розкинулася довкола, ніби великий храм, приготований до свята. Але для сліпого це була тільки непояснювана пітьма, яка незвичайно хвилювалася навколо, рухалася, гуркотіла та дзвеніла, протягаючись до нього, торкаючись його душі з усіх сторін незвіданими ще, незвичними враженнями, від припливу яких болісно билосся дитяче серце.

Вже з перших кроків, коли проміння теплого сонця вдарило йому в обличчя, зігріло ніжну шкіру, він інстинктивно повертався до сонця свої незрячі очі, ніби відчуваючи, до якого центру тяжіє все навколо. Для нього не було ані цієї прозорої далечини, ані лазурового зводу, ані широко розсуненого обрію. Він відчував тільки, як щось матеріальне, пестливе та тепле торкається його обличчя ніжним, зігріваючим торканням. Потім хтось прохолодний та легкий, хоча й менш легкий за тепло сонячного проміння, знімає з його обличчя цю млість та пробігає по ньому відчуттям свіжої прохолоди. У кімнатах хлопчик звик рухатися вільно, відчуваючи навколо себе порожнечу. А тут його охопили якісь дивно змінювані хвилі, які то ніжно пестили, то лоскотали та сп'янювали. Теплі доторкання сонця хутко обмахувались кимось, і струмінь вітру, дзвенячи у вуха, охоплюючи обличчя, скроні, голову до самої потилиці, тяглася навколо, немов намагаючись підхопити хлопчика, віднести його кудись у простір, якого він не міг бачити,

¹ Заливні луки — луки, що їх заливає вода під час розливу річки.— *Прим. перекладача.*

² Лиман — затока.— *Прим. перекладача.*

³ Жертвовний фіміам — дим ароматичних речовин, що їх спалюють при принесенні жертви божеству за обрядами деяких релігій.— *Прим. перекладача.*

уносячи свідомість, навіваючи забувчасту млість. Саме тоді рука хлопчика міцніше стискала руку матері, а його серце завмирало й, здавалося, от-от зовсім припинить битися.

Коли його посадовили, він немов дещо заспокоївся. Тепер, незважаючи на дивне відчуття, що переповнило усе його єство, він все ж почав розрізняти окремі звуки. Темні ласкаві хвилі неслися, як і раніше, нестримно, йому здавалося, що вони проникають всередину його тіла, бо удари його сколихненої крові здіймалися та опускалися разом із ударами цих хвиль. Але тепер вони приносили з собою то яскраву трель жайворонка, то тихий шелест берізки, що розпустилася, то ледь чутні сплески річки. Ластівка свистіла легким крилом, описуючи неподалік вибагливі кола, дзвеніли мошки, і над усім цим проносився подекуди довгий та сумний окрик ратая на рівнині, що поганяв волів над розорюваною смужкою.

Проте хлопчик не міг схопити цих звуків в їх цілому, не міг поєднати їх, розташувати в перспективу¹. Вони немов падали, проникаючи у темну голівку, один за іншим, то тихі, неясні, то гучні, яскраві, приголомшливі. Подеколи вони юрилися одночасно, неприємно змішуючись в незрозумілу дисгармонію². А вігер з поля все свистів у вуха, і хлопчику здавалося, що хвилі біжать швидше і їхній гуркіт застилає усі інші звуки, що лунають відтепер звідкись із іншого світу, як згадка про вчорашній день. І водночас із тим, як звуки тьмяніли, до грудей хлопчика вливалось відчуття якоїсь лоскітної млості. Обличчя посмикувалося переливами, що ритмічно пробігали ним; очі то заплющувалися, то розплющувалися знову, брови тривожно рухалися, й у всіх рисах пробивалося питання, важке зусилля думки й уяви. Не окріпла ще та переповнена новими відчуттями свідомість починала знемагати: вона ще боролася з враженнями, що нахлинули з усіх боків, намагаючись встояти серед них, злити їх в єдине ціле і таким чином заволодіти ними, перемогти їх. Проте завдання було понад сили темного мозку дитини, якому не вистачало для цієї праці зорових уявлень.

І звуки летіли й падали один за одним, все ще занадто строкаті, занадто дзвінкі... Хвилі, що охопили хлопчика, здіймалися все напруженіше, налігаючи з навколишнього мороку, що дзвенів та гуркотів, і відходячи у той самий морок, змінюючись новими хвилями, новими звуками... швидше, вище, важче підіймали вони його, загойдували, присипали... Ще раз пролетіла над цим хаосом, що тьмянів, довга та сумна нота людського окрику, а потім одразу все змовкло.

Хлопчик тихо застогнав та відкинувся назад на траву. Мати хутко повернулася до нього і теж скрикнула: він лежав на траві, блідий, у глибокій непритомності.

¹ Тобто не міг з'ясувати для себе ступінь віддаленості чи близькості звуків, що долітали до нього.— *Прим. перекладача.*

² Дисгармонія — неспівзвучність, різноголосиця.— *Прим. перекладача.*

VIII

Дядько Максим був дуже стривожений цим випадком. Із певного часу він став виписувати книжки з фізіології¹, психології² і педагогіки³ й зі звичайною своєю енергією зайнявся вивченням усього, що дає наука стосовно таємничого зростання та розвитку дитячої душі.

Ця праця захоплювала його все більше і більше, і тому похмурі думки про непридатність до життєвої боротьби, про «черв'яка, що плазує у поросі» и про «фурштат» давно вже непомітно зникли з квадратної голови ветерана⁴. На їхньому місці запанувала в цій голові поміркована увага, подеколи навіть рожеві мрії зігрівали серце, що старішало. Дядько Максим переконувався все більше і більше, що природа, яка відмовила хлопчикові у зорі, не образила його в інших відношеннях; це була істота, яка відгукувалася на доступні їй зовнішні враження із чудовою повнотою та силою. І дядькові Максиму ввижалося, що він покликаний до того, аби розвинути притаманні хлопчикові властивості, аби зусиллям своєї думки та свого впливу врівноважити несправедливість сліпої долі, аби замість себе поставити до лав бійців за справу життя нового рекрута⁵, на якого, без його впливу, ніхто не міг розраховувати.

«Хто знає»,— думав старий гарібальдієць,— адже можна боротися не тільки списом і шаблею. Можливо, несправедливо ображений долею підніме згодом доступну йому зброю на захист інших, знедолених життям, і тоді я недаремно проживу на світі, понівечений старий солдат...»

Навіть вільним мислителям сорокових та п'ятдесятих років не було чужим забобонне уявлення про «таємничі приписи» природи». Природньо тому, що з плином розвитку дитини, яка виявляла неабиякі здібності, дядько Максим переконався доскону у думці, що сама сліпота є лише один із проявів цих «таємничих приписів». «Знедолений за скривджених» — ось гасло, яке він виставив завчасно на бойовому прапорі свого вихованця.

IX

Після першої весняної прогулянки хлопчик пролежав кілька днів марячи. Він то лежав нерухомо, то бурмотів щось і до чогось прислухався. І весь цей час з його обличчя не сходив характерний вираз здивування.

¹ Фізіологія — наука, що вивчає функції відправлення організму людини та тварин.— *Прим. перекладача.*

² Психологія — наука, що вивчає психіку людини, тобто його душевну організацію, процеси відчуття, сприйняття, мислення, почуття.— *Прим. перекладача.*

³ Педагогіка — наука про методи виховання та навчання.— *Прим. перекладача.*

⁴ Ветеран — підстаркуватий, випробуваний у боях воїн.— *Прим. перекладача.*

⁵ Рекрут — новобранець; тут: новий борець за соціальну справедливість.— *Прим. перекладача.*

— Слово честі, він дивиться так, ніби намагається зрозуміти щось і не може,— казала молода мати.

Максим замислювався і кивав головою. Він зрозумів, що дивна тривога хлопчика і раптова непритомність пояснювалися великою кількістю вражень, з якими не могла впоратися свідомість, і вирішив допускати до хлопчика, що видужував, ці враження поступово, інакше кажучи, розчленованими на складові частини. У кімнаті, де лежав хворий, вікна були щільно закриті. Потім, із плином одужання, їх відкривали на час, потому його водили по кімнатах, виводили на ганок, на двір, у сад. І кожного разу, як на обличчі сліпого з'являвся тривожний вираз, мати пояснювала йому звуки, які його вразили.

— Ріжок пастуха чутно за лісом,— казала вона.— А це через щебетання зграї горобців чутно голос малинівки. Лелека клекоче на своєму колесі¹. Він прилетів днями з далеких країв і будує гніздо на старому місці.

І хлопчик повертав до неї своє обличчя, що світилося вдячністю, брав її руку та кивав головою, продовжуючи прислухатися з поміркованою та усвідомленою увагою.

Х

Він почав розпитувати про все, що привертало його увагу, і мати або, частіше, дядько Максим розповідали йому про різні предмети та істот, що видавали ти чи інші звуки. Розповіді матері, більш живі та яскраві, справляли на хлопчика більше враження, але подеколи враження це бувало занадто болісним. Молода жінка, страждаючи сама, із розчуленим обличчям, з очима, що дивилися з безпорадною жалобою та болем, намагалася дати своїй дитині поняття про форми та кольори. Хлопчик напружував увагу, зсував брови, на лобі його з'являлися навіть легкі зморшки. Мабуть, дитяча голівка працювала над важким завданням, темна уява билася, прагнучи створити з непрямих даних нове уявлення, але з цього нічого не виходило. Дядько Максим завжди невдоволено насуплювався у таких випадках, і, коли на очах матері з'являлися сльози, а обличчя дитини блідло від зосереджених зусиль, тоді Максим втручався до розмови, відсторонював сестру та починав свої розповіді, у яких, за можливості, користувався тільки просторовими та звуковими уявленнями. Обличчя сліпого ставало спокійнішим.

— Ну, а який він? великий? — питав він про лелеку, що відбивав на своєму стовпі лінивий барабанний дріб.

---

¹ У Малоросії та в Польщі для лелек ставлять високі стовпи та надягають на них старі колеса, на яких птахи завивають гнізда.— *Прим. автора.*

І при цьому хлопчик розсував руки. Він робив це звичайно при подібних запитаннях, а дядько Максим вказував йому, коли слід зупинитися. Тепер він зовсім розсунув малесенькі рученята, але дядько Максим сказав:

— Ні, він ще набагато більший. Якби привести його в кімнату та поставити на підлозі, то голова його була б вище за спинку стільця.

— Великий... — задумливо вимовив хлопчик. А малинівка — от! — і він ледь-ледь розвів складені разом долоні.

— Так, малинівка така... Зате великі птахи ніколи не співають так добре, як маленькі. Малинівка старається, щоби всім було приємно її слухати. А лелека — серйозний птах, стоїть собі на одній нозі у гнізді, озирається навколо, ніби сердитий господар на працівників, і гучно бурчить, не турбуючись про те, що голос у нього хрипкий і його можуть чути сторонні.

Хлопчик сміявся, слухаючи ці описи, і забував на час про свої важкі спроби зрозуміти розповіді матері. Але все ж ці розповіді приваблювали його сильніше, і він віддавав перевагу звертанням з розпитуваннями до неї, а не до дядька Максима.

Глава друга

I

Темна голівка збагачувалася новими уявленнями; через дуже витончений слух він проникав усе далі та далі в оточуючого його природу. Над ним та навколо нього, як і раніше, стояв глибокий, непроникний морок; морок цей навис над його мозком важкою хмарию, і хоча він заліг над ним від дня народження, хоча, мабуть, хлопчик мав звикнутися зі своїм нещастям, проте дитяча природа за якимось інстинктом безперестанно прагнула визволитися від темної завіси. Ці несвідомі пориви до незнайомого дитині свігла, що не залишали її ані на хвилину, відбивалися на її обличчі все глибше й глибше виразом непевного страждаючого зусилля.

Тим не менше бували й для нього хвилини ясного задоволення яскравих дитячих захоплень, і це траплялось тоді, коли доступні для нього зовнішні враження приносили йому нове сильне відчуття, знайомили з новими явищами невидимого світу. Велика, могутня природа не лишалася для сліпого закритою зовсім. Так, одного разу, коди його привели на високу скелю над річкою, він з особливим виразом прислухався до тихих сплесків річки далеко під ногами і із замиранням серця хапався за сукню матері, слухаючи, як котились донизу камені, що обірвалися з-під ноги його. З тих пір він уявляв собі глибину у вигляді тихого гуркоту води і підніжжя скелі чи у вигляді зляканого шереху камінчиків, що падали вниз.

Далечінь лунала в його вухах піснею, що непевно завмирала; коли ж небом лунко перекочувався весняний грім, заповнюючи собою простір та з сердитим гуркотом гублячись за хмарами, сліпий хлопчик прислухався до цього гуркоту з благоговійним острахом, і серце його розширювалося, а в голові виникало величне уявлення про простір піднебесних висот.

Таким чином, звуки були для нього головним безпосереднім виразом зовнішнього світу; інші враження слугували лише доповненням до вражень слуху, у які відливалися його враження, як у форми.

Час від часу, у гарячий полудень, коли навколо все змовкало, коли затихав людський рух та в природі встановлювалася та особлива тиша, під якою відчувається лише невпинний, безшумний біг життєвої сили, на обличчі сліпого хлопчика з'являвся характерний вираз. Здавалося, під впливом зовнішньої тиші з глибини його душі підіймалися якісь йому єдиному доступні звуки, до яких він немовби прислухався із напруженою увагою. Можна було подумати, дивлячись на нього у такі хвилини, що неясна думка, яка народжується, починає лунати в його серці як непевна мелодія пісні.

II

Йому йшов уже п'ятий рік. Він був тонкий та слабкий, але ходив і навіть бігав вільно по всьому будинку. Хто дивився на нього, як він впевнено виступав у кімнатах, повертаючи саме там, де треба, і вільно розшукував потрібні йому предмети, той міг би подумати, якщо це був незнайома людина, що перед нею не сліпа, а тільки дивно зосереджена дитина із задумливими та дивлячимися у непевну дальину очима. Але вже двором він ходив із великими труднощами, постукуючи перед собою палицею. Якщо ж у руках у нього не було палиці, то він волів повзати по землі, швидко досліджуючи руками предмети, що траплялися на шляху.

III

Був тихий літній вечір. Дядько Максим сидів у саду. Батько, за звичаєм, заклопотався десь у дальнім полі. На дворі та довкола було тихо; селище засипало, у людській теж змовк говір працівників та прислуги. Хлопчика вже з півгодини поклали до ліжка.

Він лежав у напівсні. З деяких пір у нього з цим тихим часом став пов'язуватися дивний спогад. Він, звісно, не бачив, як темнішало синє небо, як чорні верхівки дерев колихалися, рисуєчись на зоряній лазурі, як насуплювалися кошлаті «стріхи»¹ будівель, що стояли навколо двора, як синя імла розливалася землею разом із тонким золотом місячного та зоряного світла. Але ось вже кілька днів він засипав під якимось особливим, чарівним враженням, яке наступного дня не міг собі пояснити.

---

¹ «Стріха» — дах, покрівля.— *Прим. перекладача.*

Коли дрімота все густіше застинала його свідомість, коли тихе шелестіння буків зовсім стихало й він переставав розрізняти вже й далеке гавкання селянських собак, й тьохкання солов'я за річкою, і меланхолічне¹ дзенькання дзвіночків, підв'язаних до лошати, що пасеться на лузі,— коли всі окремі звуки стушувалися та зникали, йому починало ввижатися, що всі вони, злившись в одну струнку гармонію², тихо влітають до вікна та довго кружляють над його постіллю, навіваючи непевні, але на диво приємні мари. На ранок він прокидався розніжений та звертався до матері з живим запитанням:

— Що це було... учора? Що це таке?..

Мати не знала, в чому справа, і гадала, що дитину хвилюють сни. Вона сама вклала його у постіль, турботливо хрестила та йшла, коли він починав дрімати, не помічаючи при цьому нічого особливого. Але на інший день хлопчик знову казав їй про щось, що приємно турбувало його з вечора.

— Так добре, мамо, так добре! Що ж це таке?

Того вечора вона вирішила залишитися у постелі дитини довше, аби роз'яснити собі дивну загадку. Вона сиділа на стільці, поруч із його ліжечком, машинально перебираючи петлі плетіння та дослухаючись до рівного дихання свого Петруся. Здавалося, він зовсім уже поснув, таж раптом у пігмі пролунав його тихий голос:

— Мамо, ти тут?

— Так, так, мій хлопчику...

— Піди, будь ласка, воно боїться тебе, і досі його нема. Я вже було зовсім заснув, а цього все немає...

Здивована мати з якимось дивним відчуттям слухала цей напівсонний, жалібний шепіт... Дитина казала про свої сонні мари з такою впевненістю, ніби це щось реальне. Тим не менш мати встала, нахилилася до хлопчика, аби поцілувати його, та тихо пішла, вирішивши тихо підійти до відчиненого вікна з боку саду.

Не встигла вона зробити свій обхід, як загадка роз'яснилася. Вона почула раптом тихі, переливчасті тони сопілки, що линули з конюшні, змішуючись із шерхотінням південного вечора. Вона зразу зрозуміла, що саме ці безхитрісні переливи простої мелодії, які співпадали з фантастичної години дрімоти, так приємно налаштовували спогади хлопчика.

Вона сама зупинилась, постояла хвилю, дослухаючись до проникливих наспівів малоросійської³ пісні, і цілком заспокоєна, пішла у темну алею саду до дядька Максима.

¹ Меланхолічне — журливе, тоскне.— *Прим. перекладача.*

² Гармонія — благозвуччя, стрункість звуків.— *Прим. перекладача.*

³ Малоросійська — українська. Малоросія — дореволюційна назва України.— *Прим. перекладача.*

«Добре грає Йохим,— подумала вона.— Дивно, скільки тонкого почуття в цьому грубуватому «хлопі»¹.

IV

А Йохим дійсно грав добре. Йому під силу була навіть і хитра скрипка, і був час, коли у корчмі, по неділям, ніхто краще не міг зіграти «козака»² чи веселого польського «краков'яка»³. Коли він, бувало, всівшись у куті, міцно притиснувши скрипку голеним підборіддям та хвацьки зсунувши високу смушкову шапку на потилицю, ударяв кривим смичком по пружних струнах, тоді рідко хто в корчмі міг всидіти на місці. Навіть старий одноокий єврей, що акомпаніював Йохимові на контрабасі, надихався до останнього ступеня. Його кострубатий «струмент», здавалося, надривається від зусиль, аби встигти своїми важкими басовитими нотами за легкими, співочими та стрибучими тонами Йохимової скрипки, а сам старий Янкель, високо посмикуючи плечима, вертів лисою головою в ермолці та весь підстрибував у такт бешкетливій та жвавій мелодії. Що ж казати про хрещений люд, у якого ноги влаштовані з давніх-давен таким чином, що при перших звуках веселого танцювального наспіву самі починають підгинатися та притопувати.

Але з того часу як Йохимові полюбилася Марія, дворова дівка сусіднього пана, він щось не залюбив веселу скрипку. Правда, що скрипка не допомогла йому перемогти серце гострої дівки, і Марія віддала перевагу безвусій німецькій фізіономії барського камердинера вусатій «пиці»⁴ хохла-музиканта. Відтоді його скрипки не чули більше в корчмі та на вечорницях⁵. Він повісив її на кілку в конюшні та не переймався тим, що від сирості та його неуваги на улюбленому до того інструменті раз від разу одна за одною лопалися струни. А вони лопалися з таким гучним та жалібним передсмертним звуком, що навіть коні співчутливо іржали та здивовано повертали голови до твердосердного хазяїна.

На місце скрипки Йохим купив у подорожнього карпатського торгівця дерев'яну дудку. Він, мабуть, вважав, що її тихі, сердечні переливи більше відповідають його гіркій долі, краще передадуть печаль його кинутого серця. Проте гірська дудка не виправдала його сподівань. Він перебрав їх до десятка, випробовував на усі лади, обрізав, мочив у воді та сушив на сонці, підвішував на тонкій вервечці під дахом, щоб її обдувало вітром, але ніщо не допомагало: гірська дудка не слухалася хохляцького серця. Вона свистіла там, де треба було співати, вищала, коли він чекав від неї млосного дрижання, і взагалі ніяк не піддавалася його настроєві. Нарешті він розсердився на усіх мандрівних торгівців,

¹ «Хлоп» (польськ.)— селянин.— *Прим. перекладача.*

² «Козак» — тут: український танець «козачок».— *Прим. перекладача.*

³ «Краков'як» — польський танець.— *Прим. перекладача.*

⁴ «Пика» — малоросійською іронічна назва обличчя; відповідає частково слову «морда».— *Прим. автора.*

⁵ Вечорниці (укр.) — вечірки.— *Прим. перекладача.*

впевнившись остаточно, що жоден з них не в змозі зробити гарну дудку, і тому вирішив зробити її власними руками. Протягом кількох днів він ходив полями та болотами, підходив до кожного куща верби, перебирав її гілки, зрівав деякі з них, але, мабуть, усе не знаходив того, що потребував. Його брови були все так само похмуро зсунені, і він йшов далі, продовжуючи пошуки. Нарешті він потрапив на одне місце, над річкою, що тихо струменіла. Вода ледь-ледь ворушила у цій заводі¹ білі голівки лілій, вітер не долігав сюди через кущі верб, що густо розрослися та тихо і замріяно схилюлися до темної спокійної глибини. Йохим, розсунувши кущі, підійшов до річки, постояв з хвилину і якось раптом переконався, що саме тут він знайде те, що йому потрібно. Зморшки на його лобі розгладилися. Він вийняв із-за халяви прив'язаний на ремінці складений ніжик і, окинувши уважним поглядом кущі верби, що задумливо шепотіли, рішуче підійшов до тонкого, прямого стовбура, який гойдався над розмитою кручею. Він нащось клацнув по ньому пальцем, подивився із задоволенням, як той пружно загойдався, прислухався до шепотіння його листя та мотнув головою.

— Ото ж воно самісіньке, — пробурмотів Йохим із задоволенням та викинув у річку усі зрізані раніше прутки.

Дудка вийшла на славу. Висушивши вербу, він випік її серце розжареним дротом, пропалив шість круглих отворів, прорізав скося сьомий та щільно заткнув один кінець дерев'яною затичкою, залишивши у ній косу вузьку щілину. Потому вона цілісінький тиждень висіла на мотузці, причому її гріло сонцем та обдувало дзвінким вітром. Після цього він старанно вистругав її ножом, почистив склом та міцно обтер клаптем грубого сукна. Верхівка в неї була кругла, від середини йшли рівні, ніби відполіровані грані, по яких він випік за допомогою вигнених шматків заліза різні хитрі візерунки. Спробувавши її кількома швидкими переливами гама², він схвильовано мотнув головою, крякнув та похапцем заховав у потайну місцину, біля своєї постелі. Він не хотів робити першого музичного дослідження серед денної суєти. Зате того самого вечора з конюшні полилися ніжні, задумливі, переливчасті і дрижачі трелі. Йохим був цілком задоволений своєю дудкою. Здавалося, вона була частиною нього самого, звуки, які вона видавала, лилися ніби з його власної зігрітих та розніжених грудей, і кожен вигин його почуття, кожен відтінок його скорботи у ту саму мить дрижав у дивній дудці, тихо зривався з неї та лунко летів услід іншим серед вечора, який чутко дослухався.

V

¹ Заводь — частина річки біля берегу із уповільненою течією. — Прим. перекладача.

² Гама — послідовний ряд звуків, що підвищуються чи понижуються. — Прим. перекладача.

Тепер Йохим був закоханий у свою дудку та святкував із нею свій медовий місяць. Днем він акуратно виконував обов'язки конюха, водив коней на водопій, запрягав їх, виїжджав із «панею» або з Максимом. Час від часу, коли він заглядав у бік сусіднього села, де жила жорстока Марія, туга починала смоктати його серце. Але з настанням вечора він забував про все на світі, і навіть образ чорнобривої дівчини застилався ніби туманом. Цей образ втрачав свою пекучу визначеність, рисувався перед ним у якомусь сумтному фоні та лише настільки, аби надавати задумливо-сумний характер наспівам чудової дудки.

У такому музичному екстазі¹, весь виливаючись у тремтливих мелодіях, лежав Йохим на конюшні і того вечора. Музикант встиг цілком забути не тільки жорстокосерду красуню, а навіть втратив з виду власне своє існування, коли раптом він стрепенувся і піднявся на своїй постелі. У найпатетичнішому² місці він відчув, як чиясь малесенька ручка швидко пробігла легкими пальчиками по його обличчю, ковзнула по руках і потому почала похапцем обмацувати дудку. Разом із тим він почув біля себе чиєсь бистре, схвильоване, коротке дихання.

— Цур тобі, пек тобі! — вимовив він звичайне заклинання і тут-таки додав запитання: — Бісове чи Боже? — бажаючи дізнатися, чи не має він справи з нечистою силою.

Але тієї самої миті промінь місяця, що ковзнув у відкриту браму конюшні, показав йому, що він помилився. Біля його койки стояв сліпий панич³ і жадібно тягся до нього своїми рученятами.

За годину мати, що зажадала глянути на сплячого Петруся, не знайшла його у постелі. Вона перелякалася спочатку, але хутко материнська кміпливість підказала їй, де треба шукати зниклого хлопчика. Юхим дуже переконфузився, коли, зупинившись, аби перепочити, він несподівано побачив у дверях конюшні «милостиву пані». Вона, вочевидь, уже кілька хвилин стояла на цьому місці, слухаючи його гру та дивлячись на свого хлопчика, який сидів на койці, загорнений у кожух Йохима, і все ще жадібно прислухався до обірваної пісні.

VI

Відтоді кожного вечора хлопчик приходив до Йохима в конюшню. Йому й на думку не спадало прохати Йохима зіграти щось удень. Здавалося, денна суєта та рух виключали в його уявленні можливість цих тихих мелодій. Але як тільки на землю опускався вечір, Петрусь зазнавав гарячкову нетерплячість. Вечірній чай та вечеря слугували для нього

¹ Екстаз — тут: сильна напруга, вищий ступінь захоплення.— *Прим. перекладача.*

² Патетичне — хвилююче.— *Прим. перекладача.*

³ Панич (укр.) — барич, барчук.— *Прим. перекладача.*

лише вказівкою, що бажана хвилина близька, і мати, якій якимось інстинктивно не подобалися ці музичні сеанси, все-таки не могла заборонити своєму улюбленцеві бігти до дудника й просиджувати в нього в конюшні дві години перед сном. Ці години стали відтепер для хлопчика найщасливішим часом, і мати з палаючими ревнощами бачила, що вечірні враження володіють дитиною навіть протягом наступного дня, що навіть на її пестоші вона не відповідає з колишньою безроздільністю, що, сидячи в неї на руках та обіймаючи її, вона із задумливим виглядом згадує вчорашню пісню Йохима.

Тоді вона згадувала, що кілька років тому, навчаючись у київському пансіоні¹ пані Радецької, вона, між іншими «приємними мистецтвами», вивчала також і музику. Щоправда, сам собою цей спогад був не з-поміж особливо солодких, оскільки пов'язувався з уявленням про вчительку, стару німецьку лівіцю Клапс, дуже худу, дуже прозаїчну і, головне, дуже сердиту. Ця надзвичайно жовчна діва, яка дуже майстерно «виламувала» пальці своїх учениць, щоб надати їм необхідної гнучкості, разом із тим із неабияким успіхом вбивала в своїх вихованках будь-які ознаки почуття музичної поезії. Це похливе почуття не могло виносити вже самої присутності дівичі Клапс, не кажучи про її педагогічні прийоми. Тому, вийшовши з пансіону і навіть у шлюбі, Анна Михайлівна й не подумала про відновлення своїх музичних вправлянь. Але тепер, слухаючи хохла-дудника, вона відчувала, що разом із ревнощами до нього в її душі поступово пробуджується відчуття живої мелодії, а образ німецької дівичі тьмяніє. У результаті цього процесу з'явилося прохання пані Попельської до чоловіка виписати з міста піаніно.

— Як хочеш, моя голубко,— відповів зразковий чоловік.— Ти, здається, не особливо полюбляла музику.

Того самого дня відправлено було листа до міста, але, поки інструмент було куповано та привезено з міста до села, мало пройти не менш двох-трьох тижнів.

А між тим із конюшні щовечора лунали мелодичні поклики, і хлопчик кидався туди, навіть не питаючи вже дозволу матері.

Специфічний² запах конюшні змішувався з ароматом сухої трави та гострим запахом сиром'ятних ременів³. Коні тихо жували, шурхотячи сіном, яке видобували з-за решітки; коли дудник зупинявся перепочити, у конюшню ясно доносився шеліт зелених буків із саду. Петрик сидів як зачарований та слухав.

¹ Пансіон — середній навчальний заклад; у жіночих пансіонах головна увага приділялася рукоділлю, вмінню розмовляти французькою та гарним манерам.— *Прим. перекладача.*

² Специфічний — особливий, притаманний виключно чомусь (тут: конюшні). — *Прим. перекладача.*

³ Сиром'яті ремені — зроблені з сиром'яті (вимоченої та пром'ятої шкіри, застосовуваної на кінську збрую). — *Прим. перекладача.*

Він ніколи не переривав музиканта, і тільки коли той сам зупинявся та минало дві-три хвилини у мовчанні, німе очарування змінювалося в хлопчика якоюсь дивною жадібністю. Він тягся за дудкою, брав її тремтячими руками й прикладав до губ. оскільки при цьому в грудях хлопчика перехоплювало подих, то перші звуки виходили в нього якісь тремтливі та тихі. Але потім він потроху почав оволодівати нехитрим інструментом. Йохим розташовував його пальці по отворах, і хоча малесенька ручка ледь могла охопити ці отвори, та все ж він скоро призвичаївся до звуків гами. При цьому кожна нота для нього мов би свою особливу фізіономію, свій індивідуальний характер; він знав уже, в якому отворі живе кожен із цих тонів, звідки його треба випустити, і інколи, коли Йохим тихо перебирав пальцями якийсь нескладний наспів, пальці хлопчика теж починали рухатися. Він із повною ясністю уявляв собі послідовні тони розташованими по їх звичним місцям.

VII

Нарешті, рівно за три тижні, з міста привезли піаніно. Петрик стояв на дворі й уважно слухав, як працівники, що метушилися, готувалися нести до кімнати привезену «музику». Вона була, вочевидь, дуже важка, оскільки, коли її почали підіймати, віз тріщав, а люди кречали та глибоко дихали. Ось вони сунули розміреними, важкими кроками, і при кожному такому кроці над їхніми головами щось дивно гуло, бурчало та подзенькувало. Коли дивну музику ставили на підлогу у вігальні, вона знов озвалася глухим гулом, ніби погрожуючи комусь у сильному гніві.

Усе це наводило на хлопчика почуття, близьке до переляку, і не сприяло гарному відношенню до нового неживого, але разом із тим сердитого гостя. Він пішов до саду й не чув, як встановили інструмент на ніжках, як приїжджий із міста настроювач заводив його ключем, пробував клавіші й налаштовував дротові струни. тільки коли все було завершено, мати веліла покликати до кімнати Петрика.

Тепер, озброївшись віденським інструментом найкращого майстра, Анна Михайлівна завчасно святкувала перемогу над нехитрою селянською дудкою. Вона була впевнена, що її Петрик забуде відтепер конюшню та дудника і що всі свої радощі отримуватиме від неї. Вона поглянула веселими очима на хлопчика, що боязко увійшов разом із Максимом, і на Йохима, який просив дозволу послухати заморську музику і тепер стояв біля дверей, сором'язливо опустивши очі та звисивши чуприну¹. Коли дядько Максим та Петрик усілися на отаманку, вона раптом вдарила по клавішах піаніно.

Вона грала п'єсу, яку в пансіоні пані Радецької і під керівництвом дівиці Клапс вивчила достеменно. Це було щось особливо шумне, але доволі хитре, що вимагало значної гнучкості пальців; на публічному іспиті Анна Михайлівна здобула цією п'єсою багато

---

¹ Чуприна (укр.) — довге пасмо волосся на голові.— Прим. перекладача.

похвал і собі, і особливо своїй вчительці. Ніхто не міг сказати це напевне, але багато хто здогадувався, що мовчазний пан Попельський захопився панною Яценко саме у ту коротку чверть години, коли вона виконувала важку п'єсу. Тепер молода жінка грала її зі свідомим розрахунком на іншу перемогу: вона жаждала сильніше залучити до себе маленьке серце свого сина, захопленого хохлацькою дудкою.

Проте цього разу її сподівання не справдилися: віденському інструментові виявилось не по силах боротися зі шматком української верби. Щоправда, у віденського піаніно були могутні засоби: дорога деревина, багатство великого регістру¹. Зате і в українській дудки знайшлися союзники, оскільки вона була у себе вдома, серед спорідненої української природи.

Перш ніж Йохим зрівав її своїм ножем і випік їй серце розжареним залізом, вона гойдалася тут над знайомою хлопчикові рідною річкою, її пестило українське сонце, яке зігрівало і його, і той самий обвівав її український вітер, доки зірке око українця-дудника помігло їй над розмитою кручею. І тепер важко було іноземному зайді боротися з простою місцевою дудкою, бо вона з'явилася сліпому хлопчикові в тиху годину дрімоти, серед таємничого вечірнього шурхотіння, під шелестіння буків, що засинали, у супроводі всієї спорідненої української природи.

Та й пані Попельській було далеко до Йохима. Щоправда, її тонкі пальці були й швидші, й гнучкіші; мелодія, яку вона грала, складніше та багатше, і багато зусиль поклала дівця Клапс, аби вивчити свою ученицю володіти важким інструментом. Зате в Йохима було безпосереднє музикальне почуття, він кохав і сумував і з коханням своїм та сумом звертався до рідної природи. Його вчила нескладним наспівам ця природа, шум її лісу, тихий шепіт степової трави, задумлива, рідна, старовинна пісня, яку від слухав ще над своєю дитячою колискою.

Так, важко видалося віденському інструментові перемогти хохлацьку дудку. Не минуло й однієї хвилини, як дядько Максим раптом різко застукотів по підлозі своєю милицею. Коли Анна Михайлівна повернулася у той бік, вона побачила на зблідлому обличчі Петрика той самий вираз, із яким у пам'ятний для неї день першої весняної прогулянки хлопчик лежав на траві.

Йохим співчутливо подивився на хлопчика, потім кинув зневажливий погляд на німецьку музику та пішов, стукотячи по підлозі вігальні своїми незграбними чоботами.

VIII

Багато сліз коштувала бідолашній матері ця невдача,— сліз та сорому. Їй, «милостивій пані» Попельській, яка чула грім оплесків «вибраної публіки», усвідомлювати себе так

---

¹ Регістр — тут: широта звукового об'єму.— Прим. перекладача.

жорстоко переможеною, и ким? — звичайним конюхом Йохимом із його дурною свистілкою! Коли вона пригадувала сповнений зверхності погляд хохла після її невдалого концерту, рум'янець гніву заливав її обличчя, і вона від усього серця ненавиділа «противного хлопа».

І, однак, кожного вечора, коли її хлопчик убігав у конюшню, вона відчиняла вікно, спиралася на нього й жадібно прислуховувалася. Спочатку слухала вона із відчуттям гнівної зверхності, намагаючись лише вловити смішні риси в цьому «дурному цвірінканні», але потроху-потроху — вона й сама не усвідомлювала, як це могло статися, — «дурне цвірінкання» почало заволодівати її увагою, і вона вже із жадібністю ловила задумливо-сумні наспіви. Схаменувшись, вона поставила собі запитання, у чому ж їхня привабливість, їх чарівна таїна, і потроху ці сині вечори, непевні вечірні тіні та дивна гармонія пісні з природою відповіли їй на це запитання.

«Так, — думала вона про себе, переможена та завойована у свою чергу, — тут є якесь зовсім особливе, істинне почуття... чарівна поезія, якої не вивчиш по нотах».

І це була правда. таїна цієї поезії полягала в дивному зв'язку між давно померлим минулим та вічно живою, і вічно промовистою до людського серця природою, свідком цього минулого. А він грубий мужик у змащуваних чоботях і з мозолястими руками, носив у собі цю гармонію, це живе почуття природи.

І вона усвідомлювала, що горда «пані» змиряється в ній перед конюхом-хлопом. Вона забувала його грубу одежину та запах дьогтю, і криві тонкі переливи пісні згадувалося їй добродушне обличчя з м'яким виразом сірих очей та сором'язливо-гумористичною посмішкою з-під довгих вусів. Інколи рум'янець гніву знову припливав до обличчя та скронь молодій жінки: вона відчувала, що у боротьбі за увагу її дитини вона стала з цим «мужиком» на одну арену, на рівній нозі, і він, «хлоп», переміг.

А дерева в саду шепотіли над головою, ніч розгорялася вогнями у синім небі й розливалася по землі синьою темрявою, і разом із тим у душу молодій жінки лився гарячий сум від Йохимових пісень. Вона все більше змирялась і все більше вчилася осягати нехитру таїну безпосередньої та чистої нештучної поезії.

IX

Так, у «мужика» Йохима істинне, живе почуття! А в неї? Невже в неї немає ані краплини цього почуття? Чому ж так гаряче в грудях і так тривожно б'ється в них серце і сльози мимоволі підступають до очей?

Хіба це не почуття, не жагуче почуття любові до її знедаланої, сліпої дитини, яка біжить від неї до Йохима і якій вона не вміє дати такої ж живої насолоди?

Їй пригадався вираз болю, викликаний її грою, на обличчі хлопчика, і пекучі сльози лилися в неї з очей, і подеколи вона ледве стримувала ридання, що підступали до горла й готові були вирватися.

Бідна мати! Сліпота її дитини стала і її вічною, невиліковною недугою. Вона виразилася й в болісно-перебільшуваній ніжності, і в усьому цьому почутті, що поглинуло її та пов'язало тисячею невидимих струн її зболіле серце з кожним проявом дитячого страждання. З цієї причини те, що в іншій викликало би тільки досаду, — це дивне суперництво з хохлом-дудником, — стало для неї джерелом найсильніших, перебільшено-пекучих страждань.

Так спливав час, не приносячи їй полегшення, але зате й не без користі: вона почала усвідомлювати в собі припливи того самого живого відчуття мелодії та поезії, яке так зачарувало її в грі хохла. Тоді в ній ожила й надія. Під впливом раптових припливів самовпевненості вона кілька разів підходила до свого інструменту та відкривала кришку з наміром заглушити співочими ударами клавішів тиху дудку. Але кожного разу почуття нерішучості та сором'язливого остраху втримувало її від цих спроб. Їй пригадувались обличчя її стражденного хлопчика та зверхній погляд хохла, і щоки палали у темряві від стиду, а руки тільки пробігала повітрям над клавіатурою із боязкою жадібністю...

Тим не менш від дня до дня якесь внутрішнє усвідомлення своєї сили в ній усе зростало, і, вибираючи час, коли хлопчик грався перед вечором у дальній алеї чи йшов гуляти, вона сідала за піаніно. Першими спробами вона залишилася не дуже вдоволена; руки не слухалися її внутрішнього розуміння, звуки інструменту видавалися спочатку чужими настроєві, що оволодів нею. Але поступово цей настрій переливався в них з більшою повнотою та легкістю; уроки хохла не минулися дарма, а гаряча любов матері та чутливе розуміння того, що саме захоплювало так сильно серце дитини, дали їй можливість так швидко засвоїти ці уроки. Тепер з-під рук виходили вже не тріскотливі вибагливі «п'єси», а тиха пісня, сумна українська думка дзвеніла та плакала в темних кімнатах, розм'якшуючи материнське серце.

Нарешті вона набула достатньо сміливості, аби виступити у відкриту боротьбу, і ось, вечорами, між панським будинком і Йохимовою конюшнею почалося дивне змагання. Із затіненого сараю з навислою солом'яною стріхою тихо вилітали переливчасті трелі дудки, а назустріч їм із відчинених вікон садиби, що виблискувала крізь листя буків віддзеркаленням місячного світла, линули співочі, повні акорди¹ фортепіано.

---

¹ Акорд — одночасне струнке сполучення кількох звуків. — Прим. перекладача.

Спочатку ані хлопчик, ані Йохим не хотіли звертати уваги на «хитру» музику садиби, до якої вони мали упередження. Хлопчик навіть супився та нетерпляче понукав Йохима, коли той зупинявся:

— Е! грай же, грай!

Проте не минуло й трьох днів, як ці зупинки стали все частішими й частішими. Йохим щохвилини відкладав дудку і починав прислухатися зі зростаючою цікавістю, а під час цих пауз і хлопчик теж заслухався і забував понукати приятеля. Нарешті Йохим вимовив із задумливим виглядом:

— Ото ж як гарно... Бач, яка воно штука...

І потому, із тим само замислено-неуважним виглядом людини, що прислухається, він узяв хлопчика на руки й пішов із ним через сад до відчиненого вікна вігальні.

Він гадав, що «милостива пані» грає для власного свого задоволення і не звертає на них уваги. Проте Анна Михайлівна чула в проміжках, як замовкла її суперниця дудка, бачила свою перемогу, і серце її калатало від радощів.

Разом із тим її гнівне почуття до Йохима вляглося остаточно. Вона була щаслива й усвідомлювала, що завдячує цим щастям йому: він навчив її, як знову повернути собі литину, і якщо тепер її хлопчик отримає від неї цілі скарби нових вражень, то за це вони обидва мають бути вдячні йому, «мужику»-дуднику, їх спільному вчителю.

Х

Лід був розбитий. Хлопчик наступного дня з несміливою цікавістю увійшов до вігальні, у якій не бував з того часу, як у ній оселився дивний міський гість, що видався йому таким сердито-крикливим. Тепер учорашні пісні цього гостя підкупили слух хлопчика та змінили його ставлення до інструменту. З останніми слідами колишньої несміливості він підійшов до того місця, де стояло піаніно, зупинився і прислухався. У вігальні нікого не було. Мати сиділа з роботою в іншій кімнаті на канапі й, затамувавши дихання, дивилася на нього, милуючись кожним його рухом, кожною зміною виразу на нервовому обличчі дитини.

Протягнувши здалеку руки, він торкнувся полірованої поверхні інструменту й тієї ж миті несміливо відсунувся. Повторивши двічі цю спробу, він підійшов ближче і почав уважно досліджувати інструмент, нахилиючись до землі, щоб обмацати ніжки, обходячи навколо вільними сторонами. Врешті-решт його рука потрапила на гладкі клавіші.

Тихий звук інструменту невпевнено здригнувся в повітрі. Хлопчик довго прислухався до вібрацій¹, які вже щезли для слуху матері, й потому, із виразом повної уваги, торкнувся

---

¹ Вібрація — швидкі, незначні зміни висоти тону, що відбуваються від дрижання струни.— Прим. перекладача.

іншої клавіші. Провівши після цього рукою по всій клавіатурі, він потрапив на ноту верхнього регістру. Кожному тонові він давав достатньо часу, і вони один за одним, колихаючись, дрижали та завмирили у повітрі. Обличчя сліпого, разом із напруженою увагою, виражало задоволення; він, мабуть, милувався кожним окремим тоном, і вже в цій чуткій уважності до елементарних звуків, складовим частинам майбутньої мелодії, проявлялися завдатки артиста.

Але при цьому здавалося, що сліпий надавав ще якісь особливі властивості кожному звукові: коли з-під його руки вилігала весела та яскрава нота високого регістру, він підіймав жваве обличчя, немов проводжаючи догори цю дзвінку летючу ноту. Навпаки, при густому, ледь чутному і глухому дрижанні басу він нахилив вухо, йому здавалося, що цей важкий тон неодмінно низько розкотиться над землею, розсипаючись підлогою та гублячись у дальніх кутках.

XI

Дядько Максим ставився до всіх цих музичних експериментів тільки терпляче. Як це не дивно, але нахили хлопчика, що так явно виявилися, породжували в інваліда подвійне почуття. З одного боку, пристрасний потяг до музики вказував на безсумнівно притаманні хлопчикові музичні здібності й, таким чином, визначав почасти можливе для нього майбутнє. З іншого — до цього усвідомлення домішувалося в серці старого солдата непевне почуття розчарування.

«Звісно,— міркував Максим,— музика теж велика сила, що надає можливість володіти серцем натовпу. Він, сліпий, збиратиме сотні причепурених франтів та паней, розігруватиме їм всілякі там... вальси й ноктюрни¹ (правду кажучи, далі «тих вальсів та ноктюрнів» не йшли музичні знання Максима), а вони витиратимуть сльози хустинками. Ех, чорт забирай, не того б мені хотілося, та що ж поробиш! Малий сліпий, тож нехай стане в житті тим, чим може. Тільки все ж краще би вже пісня, чи що? Пісня проказує не єдиному слуху, що невизначено розніжився. Вона дає образи, пробуджує думку в голові та мужність у серці».

— Гей, Йохиме,— сказав він одного вечора, уходячи слід за хлопчиком до Йохима. — Кинь ти хоч один раз свою свистілку! Це добре хлопчикам на вулиці чи підпаскові² у полі, а ти все ж таки дорослий чоловік, хоч ця дурна Мар'я і зробила з тебе справжнє теля. Тьху, навіть соромно за тебе, слово честі! Дівка відвернулася, а ти й розм'як. Свистиш, немов перепел у кліщі!

¹ Ноктюрн (франц.) — невеличкий музичний твір ліричного, замислено-мрійливого характеру.— *Прим. перекладача.*

² Підпасок — помічник пастуха (зазвичай до підпасків брали підлітків) .— *Прим. перекладача.*

Йохим, слухаючи цю довгу рацею¹ розгніваного пана, посміхався у темряві над його безпричинним гнівом. Тільки згадка про хлопчаків та підпаска дещо розворушила в ньому почуття легкої образи.

— Не скажіть, пане,— заговорив він.— Таку дуду не знайти вам у жодного пастуха в Україні, не те що в підпаска... То все свистілки, а ця... ви ось послухайте.

Він закрив пальцями всі отвори й узяв на дудці два тони в октаву, милуючись повним тоном. Максим плюнув.

— Тьху, прости Господи! Зовсім здурів парубок! Що мені твоя дуда? Усі вони однакові — дудки й баби, з твоєю Мар'єю на додачу. Ось краще б заспівав ти нам пісню, коли вмієш,— гарну стару пісню.

Максим Яценко, сам малорос, був людиною простою з «мужиками» та двірнею. Він часто кричав та сварився, але якось необразливо, і тому до нього ставилися люди з повагою, але вільно.

— А що ж? — відповів Йохим на пропозицію пана.— Співав колись і я не гірше від людей. Тільки, може, і наша мужицька пісня теж вам не до смаку припаде, пане? —вколов він злегка співрозмовника.

— Ну, не бреши по-пустому,— сказав Максим.— Пісня гарна — не те що дудка, якщо тільки людина вміє співати як слід. Ось послухаємо, Петрусю, Йохимову пісню. Чи зрозумієш ти лишень, малий?

— А це буде «хлопська» пісня? — запитав хлопчик.— Я не розумію «хлопською».

Максим зітхнув. Він був романтик і колись мріяв про нову Січ².

— Ех, малий! Це не хлопські пісні... Це пісні сильного вільного народу. Твої діди по матері співали їх на степах по Дніпру, і по Дунаю, і на Чорнім морі... Ну, та ти зрозумієш це колись, а тепер,— додав він замислено,— боюся я іншого...

Дійсно, Максим боявся іншого нерозуміння. Він гадав, що яскраві образи пісенного епосу³ вимагають неодмінно зорових уявлень, аби промовляти серцю. Він боявся, що темна голівка дитини не в змозі буде засвоїти картинної мови народної поезії. Він забув, що стародавні баяни, що українські кобзарі й бандуристи були переважно сліпими. Щоправда, тяжка доля, каліцтво примушували нерідко брати до рук ліру чи бандуру, аби просити із нею милостині. Проте не всі ж це були тільки жебраки та ремісники із гугнявими голосами, і не всі вони втратили зір тільки під старість. Сліпота застилає

¹ Рацея — наставляння.— Прим. перекладача.

² Тобто мріяв про відродження Запорізької Сечі; так називалася організація українських козаків, що виникла у XVI сторіччі. У XVII сторіччі Січ була центром повстань проти польської шляхти. 1775 року за указом Катерини II Січ було розпущено.— Прим. перекладача.

³ Епос — тут: українські історичні пісні, що виникли у козацькому середовищі в XVI–XVII сторіччях.— Прим. перекладача.

видимий світ темною завісою, яка, звісно, лягає на мозок, утруднюючи та пригнічуючи його роботу, проте все ж з успадкованих уявлень та із вражень, отримуваних іншими шляхами, мозок творить у темряві свій власний світ, сумний, журливий та тьмянний, проте не позбавлений своєїрідної, похмурої поезії.

XII

Максим із хлопчиком всілися на сіні, а Йохим приліг на свою лавку (ця поза найбільше відповідала його артистичному настроєві) і, поміркувавши з хвилику, заспівав. Випадково чи за чутливим інстинктом вибір його виявився дуже вдалим. Він зупинився на історичній картині:

Ой, там на горі тай женці жнуть.

Будь-кому, хто чув цю дивовижну народну пісню у належному виконанні, мабуть, уривався у пам'ять її старовинний мотив, високий, протяжний, нібито просякнений сумом історичного спогаду. У ній немає подій, кривавих січ та подвигів. Це і не прощання козака з милою, не відчайдушний набіг, не експедиція у чайках¹ синім морем та Дунаєм. Це тільки одна миттєва картина, що спливла на хвилику у спогадах українця як розмита мара, як уривок зі сну про історичне минуле. Посеред буденного та сірого теперішнього дня в його уяві постала раптом ця картина, неясна, туманна, оповита тим особливим сумом, який віє від рідної старовини, що вже пішла. Пішла, але не без сліду! Про неї говорять ще високі могили-кургани, де лежать козацькі кістки, де о півночі загоряються вогні, звідки чутно ночима тяжкий стогін. Про неї говорять народні легенди, і народна пісня, що змовкає все більше та більше:

Ой, там на горі тай женці жнуть,
А по-під горою, по-під зеленою
Козаки ідуть!..
Козаки ідуть!..

На зеленій горі женці жнуть хліб. А під горою, унизу, йде козаче військо.

Максим Яценко заслухався чудового наспіву. У його уяві, викликана чудовим мотивом, який дивно зливався зі змістом пісні, спливла ця картина, немов освітлена меланхолічним відблиском заходу. У мирних полях, на горі, беззвучно нахиляючись над нивами, бовваніють фігури женців. А внизу безшумно проходять загони один за одним, зливаючись із вечірніми тіннями долини.

Попереду Дорошенко
Веде своє військо, військо запорожське,
Хорошенько.

І довга нота пісні про минуле колишеться, дзвенить та змовкає у повітрі, аби задзвеніти знову та викликати з пітьми все нові й нові фігури.

---

¹ Експедиція у чайках — військовий похід у віддалені місця у вузьких та довгих човнах. У таких човнах запорожці здійснювали свої войовничі набіги.— Прим. перекладача.

XIII

Хлопчик слухав із затьмареним та сумним обличчям. Коли співак співав про гору, на якій жнуть женці, уява тієї ж миті переносила Петруся на висоту знайомої йому скелі. Він впізнав її тому, що унизу плескається річка ледь чутними ударами хвилі о камінь. Він уже знає також, що таке женці, він чує подзенькування серпів та шурхотіння колосся, що падає.

Коли ж пісня переходила до того, що робиться під горою, уява сліпого слухача миттєво віддаляла його від вершин до долини...

Дзвін серпів стих, проте хлопчик знає, що женці там, на горі, що вони залишилися, але їх не чути, бо вони високо, так само високо, як сосни, шум яких він чув, стоячи під скелею. А внизу, над річкою, лунає часте, рівне тупотіння кінських копит... Їх багато, він них стоїть неясний гуркіт там, у темряві, під горою. Це «йдуть козаки».

Він знає також, що означає козак. Старого «Хведька», який заходить подеколи до садиби, усі кличуть «старим козаком». Він багато разів брав Петруся до себе на коліна, гладив волосся своєю тремтячою рукою. Коли ж хлопчик за своєю звичкою обмацував його обличчя, то відчував своїми тонкими пальцями глибокі зморшки, великі вуса, що звисали донизу, запалі щоки та на щоках старечі сльози. Таких само козаків уявляв собі хлопчик під протяжні звуки пісні там, унизу, під горою. Вони сидять на конях такі само, як «Хведько», вусаті, такі само згорблені, такі самі старі. Вони тихо пересуваються безформними тінями в темряві і так само, як «Хведько», про щось плачуть, можливо, через те, що і під горою, і над долиною стоять ці протяжні, сумні стогони Юхимової пісні,— пісні про необачного козака, що проміняв молоду жінку на похідну люльку та на бойові знегоди.

Максиму досить було одного погляду, щоб зрозуміти, що чутка натура хлопчика здатна відкликнутися, незважаючи на сліпоту, на поетичні образи пісні.

Глава третя

I

Завдяки режимові, що був заведений за планом Максима, сліпий у всьому, де це було можливо, був наданий власним зусиллям, і це дало найкращі результати. У будинку він не здавався цілком безпорадним, ходив усюди дуже впевнено, сам прибирав свою кімнату, тримав у певному порядку свої іграшки та речі. Крім того, наскільки це йому було доступно, Максим звертав увагу на фізичні вправи: у хлопчика була своя гімнастика, а на шостому році Максим подарував племіннику невеличку та сумирну конячку. Мати спочатку не могла собі уявити, аби її сліпа дитина могла їздити верхи, і вона називала вигадку брата чистісіньким безглуздям. Проте інвалід задіяв увесь свій вплив, і за два-три

місяці хлопчик весело скакав у сідлі поруч із Йохимом, який командував тільки на поворотах.

Таким чином сліпота не заважала правильному фізичному розвитку, і вплив її на духовний склад дитини був по можливості ослаблений. Для свого віку він був високий та стрункий; обличчя його було дещо блідим, риси тонкими та виразними. Чорне волосся відтінювало ще більше білизну обличчя, а великі темні, малорухливі очі надавали йому своєрідного виразу, що якимось одразу захоплював увагу. Легка складка над бровами, звичка дещо подаватися головою вперед та вираз суму, що час від часу пробігав якимись хмаринками красивим обличчям,— це все, чим позначилася сліпота в його зовнішності. Його рухи в знайомому місці були впевненими, але все-таки було помітно, що природна активність пригнoblена і виявляється подеколи досить різкими нервовими пориваннями.

II

Тепер враження слуху остаточно отримали в житті сліпого переважне значення, звукові форми стали головними формами його думки, центром розумової праці. Він запам'ятовував пісні, вслуховуючись в їхні чарівні мотиви, знайомився і їхнім змістом, надаючи йому суму, весілля чи поміркованість мелодії. Він ще уважніше ловив голоси оточуючої природи і, зливаючи непевні відчуття зі звичними рідними мотивами, час від часу міг узагальнити їх вільною імпровізацією¹, у якій важно було розрізнити, де закінчується народний, звичний вухові мотив і де починається особиста творчість. Він і сам не міг відокремити в своїх піснях цих двох елементів: так цілісно злилися в ньому вони обидва. Він швидко заучував все, що передавала йому мати, яка навчала його грі на фортепіано, але любив також і Йохимову дудку. Фортепіано було багатшим, звучнішим та повнішим, проте воно стояло у кімнаті, тоді як дудку можна було брати з собою у поле, і її переливи так неподільно зливалися з тихими вдихами степу, що часом Петрусь сам не міг второпати, чи то вігер навіює здалеку якісь думки, чи то він сам добуває їх зі своєї сопілки.

Це захоплення музикою стало центром його розумового зростання; воно заповнювало та урівноманігнювало його існування. Максим користався ним, аби знайомити хлопчика з історією його країни, і вся вона пройшла перед уявою сліпого, сплетена зі звуків. Зацікавлений піснею, він знайомився з її героями, з їхньою долею, з долею своєї батьківщини. Звідси почалась цікавість до літератури, і на дев'ятому році Максим розпочав перші уроки. Вмілі уроки Максима (якому довелося вивчити для цього спеціальні прийоми навчання сліпих) дуже подобалися хлопчикова. Вони вносили до його

---

¹ Імпровізація — тут: музичний твір, складений під час виконання, без попередньої підготовки.— Прим. перекладача.

настрою новий елемент — визначеність та ясність, що врівноважували непевні відчуття музики.

Таким чином день хлопчика був заповнений, не можна було поскаржитися на бідність вражень, що він їх отримував. Здається, він жив повним життям, наскільки це можливо для дитини. Здавалося також, що він не усвідомлює і своєї сліпоти. А між тим якийсь дивний недитячий сум все-таки проступав у його характері. Максим відносив це на рахунок недостатності дитячого товариства і намагався доповнити цю недостатність.

Селянські хлопчачки, яких запрошували до садиби, ніяковіли й не могли вільно розвернутися. Крім незвичного оточення, їх дуже сковувала й сліпота панича. Вони боязко поглядали на нього й, збившись до купи, мовчали чи несміливо перешіптувалися один з одним. Коли ж дітей залишали самих у саду чи в полі, вони ставали розкутішими й затівали ігри, але при цьому виявлялося, що сліпий залишався якось осторонь і сумно прислухався до веселої метушні товаришів.

Подеколи Йохим збирав малечу навколо себе у гурт та починав розповідати їй веселі приказки та казки. Селянські діти, відмінно знайомі і з дурнуватим хохляцьким чортом, і з кругітками-відьмами, доповнювали ці розповіді зі власного запасу, і загалом ці бесіди проходили дуже жваво. Сліпий слухав їх із великою увагою та цікавістю, він сам сміявся рідко. Вочевидь, гумор живої мови значною мірою залишався для нього неосяжним, і це природньо: він не міг бачити ані бісиків в очах оповідача, ані смішливих зморшок, ані посмикування довгими вусами.

III

Незадовго перед описуваним часом у невеличкім сусіднім маєтку змінився «посесор»¹. На місце колишнього, неспокійного сусіда, у якого навіть із мовчазним паном Попельським вийшла тяганина через якусь потраву², відтепер у найближчій садибі оселився старий Яскульський із дружиною. Незважаючи на те що подружжю загалом було не менше ста років, вони взяли шлюб відносно недавно, оскільки пан Якуб довго не міг зібрати потрібну для оренди³ суми й тому микався як «економ»⁴ по чужих людях, а пані Агнешка, в очікуванні щасливої миті, жила як почесна «покоювка»⁵ у графині Потоцької. Коли нарешті щаслива мить настала і наречений із нареченою стали рука об руку

1 У Південно-західному краї доволі розвинена система орендувань маєтків: орендар (по-місцевому «посесор») є немовбито управляючим маєтку. Він виплачує власникові певну суму, а потому від його підприємливості залежить здобуття більшого чи меншого доходу.— *Прим. автора.*

2 Потрава — зіпсовані худобою трави, ниви.— *Прим. перекладача.*

3 Оренда — наймання нерухомого майна (тут: маєтка) у тимчасове користування за плату за договором.— *Прим. перекладача.*

4 «Економ» — домовід, завідувач господарством.— *Прим. перекладача.*

5 «Покоювка» (польськ.) — горнична, служниця.— *Прим. перекладача.*

в костьолі¹, то у вусах та чубі молодцюватого нареченого половина волосся була зовсім сивою, а вкрите сором'язливим рум'янцем обличчя нареченої було також облямоване сріблястими локонами.

Ця обставина не заважила, проте, подружньому щастю, і плодом цієї пізньої любові явилася єдина донька, що була практично ровесницею сліпому хлопчику. Облаштувавши під старість свій кут, у якому вони, хоча й умовно, могли вважати себе повними господарями, старі зажили у ньому тихо та скромно, немов винагороджуючи себе цією тишею та відокремленістю за суєтні роки важкого життя «в чужих людях». Перша їх оренда виявилася не зовсім вдалою, і відтепер вони дещо звузили справу. Але й на новому місці вони миттєво облаштувалися по-своєму. У куті, який займали ікони, оповиті плюшем, у Яскульській разом із вербами та «гримницею»² зберігалися якісь мішечки з травами та коріннями, якими вона лікувала чоловіка й селянських баб та мужиків, що приходили до неї. Ці трави наповнювали усю хату особливими специфічними пахощами, які нерозривно пов'язувалися в пам'яті будь-якого відвідувача зі згадкою про цей малесенький будиночок, про його тишу й порядок та про двох старих, що жили у ньому якимось незвичайним в наші дні тихим життям.

У товаристві цих старих зростала їхня єдина донька, невеличка дівчинка з довгою русою косою та блакитними очима, що вражала усіх при самому першому знайомстві якоюсь дивною солідністю, розливою в усій її фігурі. Здавалося, спокій пізньої любові батьків відбився у характері доньки цією недитячою розсудливістю, плавним спокоєм рухів, задумливістю та глибиною блакитних очей. Вона ніколи не цуралась сторонніх, не ухилялась від знайомства з діглахами та брала участь в їхніх іграх. Проте все це робилося з такою відвертою поблажливістю, немовби для неї особисто це було зовсім не потрібно. Дійсно, вона відмінно вдовольнялася своїм власним товариством, гуляючи, збираючи квіти, розмовляючи зі своєю лялькою, і все це з виглядом такої солідності, що подеколи здавалося, ніби перед вами не дитина, а крихітна доросла жінка.

IV

Одного разу Петрик був один на пагорбку біля річки. Сонце сідало, у повітрі стояла тиша, тільки мукання стада, що поверталася до села, долігало сюди, пом'якшене відстанню. Хлопчик тільки-но припинив грати та відкинувся на траву, віддаючись напівдрімотній млості лігнього вечора. Він забувся на хвилину, як раптом чийсь легкі кроки вивели його із дримоти. Він із незадоволенням підвівся на лікті та прислухався. Кроки зупинилися біля підніжжя пагорбка. Хода була йому незнайома.

1 Костьол — польська католицька церква.— *Прим. перекладача.*

2 «Гримницею» називається воскова свіча, яку запалюють у сильні бурі, а також дають до рук помираючого.— *Прим. автора.*

— Хлопчику! почув він раптом вигук дитячого голосу.— Чи не знаєш ти, хто тут зараз грав?

Сліпий не любив, коли порушували його самотність. Тому він відповів на запитання не дуже люб'язним тоном:

— Це я...

Легкий здивований вигук був відповіддю на цю заяву, і тієї самої миті голос дівчинки додав тоном простодушного схвалення:

— Як добре!

Сліпий промовчав.

— Чого ж ви не йдете? — запитав він потому, чуючи, що непрохана співрозмовниця продовжує стояти на місці.

— Нащо ж ти мене женеш? — спитала дівчинка своїм чистим та простодушно-здивованим голосом.

Звуки цього спокійного дитячого голосу приємно діяли на слух сліпого; тим не менш він відповів тим самим тоном:

— Я не люблю, коли до мене приходять...

Дівчинка засміялася:

— Отакої!.. Дивіться! Хіба вся земля твоя і ти можеш комусь заборонити ходити землею?

— Мама наказала усім, щоби сюди до мене не ходили.

— Мама? — перепитала замислено дівчинка.— А моя мама дозволила мені ходити над річкою...

Хлопчик, трохи розпечений загальною поступливістю, не звик до таких настирливих заперечень. Спалах гніву пройшов його обличчям нервовою хвилею; він трохи підвівся та заговорив швидко й збуджено:

— Ідіть, ідіть, ідіть!..

Невідомо, чим закінчилася би ця сцена, але цієї миті від садиби почувся голос Йохима, що кликав хлопчика до чаю. Він швидко збіг з пагорбка.

— Ах, який бридкий хлопчик! — почув він за собою відверто обурене зауваження.

V

Наступного дня, сидючи на тому самому місці, хлопчик згадав про вчорашнє зігкнення. У цьому спогаді тепер не було досади. Навпаки, йому навіть хотілося, аби знову прийшла ця дівчинка з таким приємним, спокійним голосом, якого він ніколи ще не чув. Знайомі йому діти голосно кричали, сміялися, билися і плакали, проте жоден з них не розмовляв

так приємно. Йому стало шкода, що він образив незнайомку, яка, мабуть, ніколи більше не повернеться.

Дійсно, дня зо три дівчинка зовсім не приходила. Але на четвертий Петрусь почув її кроки внизу, на березі річки. Вона йшла тихо; берегова галька легко шурхотіла під її ногами; і вона наспівувала тихенько польську пісеньку.

— Послухайте-но! — гукнув він, коли вона з ним порівнялася. — Це знову ви?

Дівчинка не відповіла. Камінці все так само шурхотіли під її ногами. В удаваній безтурботності її голосу, що наспівував пісню, хлопчику чулася ще не забута образа.

Проте, пройшовши кілька кроків, незнайомка зупинилася. Дві-три секунди минули у мовчанні. Вона перебирала в цей час букет польових квітів, який тримала в руках, а він чекав на відповідь. У цій зупинці та мовчанні, що настало за нею, він вловив відтінок навмисної зневаги.

— Невже ви не бачите, що це я? — запитала вона нарешті з неабиякою гідністю, закінчивши з квітами.

Це просте запитання болісно відгукнулося в серці хлопчика. Він нічого не відповів, і лише його руки, якими він опирався на землю, якимось судомно схопилися за траву. Але розмова вже почалася, і дівчинка, все стоячи на тому самому місці та займаючись своїм букетом, знову запитала:

— Хто тебе навчив так добре грати на дудці?

— Йохим навчив, — відповів Петрусь.

— Дуже добре! А чому ти такий сердитий?

— Я... не серджуся на вас, — сказав хлопчик стиха.

— Ну, то й я не серджусь... Давай гратися разом.

— Я не вмю гратися з вами, — відповів він похнюпившись.

— Не вмєш гратися?.. Чому?

— Так.

— Ні, чому ж?

— Так, — відповів він ледь чутно і ще більше похнюпився.

Йому не доводилося ще ніколи розмовляти з кимось про свою сліпоту, і простодушний тон дівчинки, що пропонувала з наївною наполегливістю це запитання, відгукнувся в ньому знову тупим болем.

Незнайомка піднялася на пагорбок.

— Який ти кумедний, — заговорила вона зі зверхнім жалкуванням, сідаючи поруч із ним на траві. — Це ти, мабуть, тому, що ще зі мною не знайомий. От узнаєш мене, тоді припиниш боятися. А я не боюся нікого.

Вона казала це з безтурботною ясністю, і хлопчик почув, як вона кинула собі у фартух купу квітів.

— Де ви взяли квіти? — спитав він.

— Там, — мотнула головою вона, вказуючи назад.

— На лузі?

— Ні, там.

— Отже, в гаї. А які це квіти?

— Невже ти не знаєш квітів?.. Ах, який ти дивний... слово честі, ти дуже дивний...

Хлопчик узяв у руку квітку. Його пальці швидко та легко торкнулися листя та вінчика.

— Це жовтець, — сказав він, — а ось це фіалка.

Потім він захотів у той самий спосіб познайомитися й зі своєю співрозмовницею: узявши лівою рукою дівчинку за плече, він правою почав обмацувати її волосся, потім повіки та швидко пробіг пальцями по обличчю, деінде зупиняючись та уважно вивчаючи незнайомі риси.

Усе це було зроблено так несподівано та швидко, що дівчинка, вражена подивом, не могла сказати ані слова; вона лише дивилася на нього широко розплющеними очима, у яких відбивалося почуття, близьке до жаху. Тільки тепер вона помітила, що в обличчі її нового знайомого є щось незвичайне. Бліді й тонкі риси застигли на виразі напруженої уваги, що якимось не гармоніював з його нерухомим поглядом. Очі хлопчика дивилися кудись, без жодного відношення до того, що він робив, і в них дивно переливався відблиск сонця, що сідало. Усе це здалося дівчинці на єдину мить просто важким кошмаром.

Вивільнивши своє плече з руки хлопчика, вона раптом скочила на ноги й заплакала.

— Навіщо ти лякаєш мене, бридкий хлопчиську? — заговорила вона гнівно, крізь сльози. — Що я тобі зробила?.. Навіщо?..

Він сидів на тому самому місці, спантеличений, із низько схиленою головою, і дивне почуття — суміш досади та приниження — наповнило болем його серце. У перший раз ще довелося йому зазнати приниження каліки; у перший раз узнав він, що його фізична вада може викликати не одну жалість, а й переляк. Звісно, він не міг ясно усвідомити важке почуття, що пригнічувало його, але від того, що усвідомлення це було неясним та тьмяним, воно приносило не менше страждання.

Почуття пекучого болю та образи підступило до його горла; він упав на траву й заплакав. Плач цей ставав усе сильнішим, судомні ридання струшували усе його маленьке тіло, тим більше що якась уроджена гордість примушувала його пригнічувати цей спалах.

Дівчинка, яка збігла вже з пагорбка, почула ці глухі ридання та з подивом обернулася. Бачачи, що її новий знайомий лежить обличчям до землі й гірко плаче, вона відчула співчуття, тихо зійшла на пагорбок та зупинилася над плачучим.

— Послухай-но,— заговорила вона стиха,— про що ти плачеш? Ти, звісно, гадаєш, що я наскаржуся? Ну, не плач, я нікому не скажу.

Слово співчуття та ласкавий тон викликали в хлопчика ще більший нервовий спалах плачу. Тоді дівчинка присіла біля нього навпочіпки; просидівши так із півхвилини, вона тихо торкнулася його волосся, погладила його голову і потім, з м'якою наполегливістю матері, яка заспокоює покарану дитину, підняла трохи його голову та почала витирати хустинкою заплакані очі.

— Ну, ну, припини ж! — заговорила вона тоном дорослої жінки. — Я давно не серджуся. Я бачу, що ти жалкуєш, що налякав мене...

— Я не хотів налякати тебе,— відповів він, глибоко зігхаючи, аби приглушити нервові напади.

— Добре, добре! Я не серджуся!.. Адже ти більше не будеш.— Вона трохи підняла його з землі та намагалася всадовити поруч із собою.

Він скорився. Тепер він сидів, як і раніше, обличчям у бік заходу, і, коли дівчинка знову поглянула на це обличчя, освітлене червонуватим промінням, воно знову видалося їй дивним. В очах хлопчика ще бриніли сльози, проте очі ці були як і раніше нерухомі, риси обличчя раз по раз пересмикувалися від нервових спазмів, але разом із тим у них видно було недитяче, глибоке й тяжке горе.

— А все-таки ти дуже дивний,— проказала вона із замисленим співчуттям.

— Я не дивний,— відповів хлопчик із жалісною гримасою.— Ні, я не дивний... Я... я — сліпий!

— Сліпий-ий? — протягла вона співучо, і голос її здригнувся, ніби це сумне слово, стиха вимовлене хлопчиком, нанесло невинного удару в її маленьке жіноче серце.— Сліпий-ий? — повторила вона голосом, який ще більш здригнувся, і, немовби шукаючи захисту від нездоланого почуття жалості, що охопило всю її, вона раптом обхопила ший хлопчика рученятами та припала до нього обличчям.

Вражена раптовістю сумного відкриття, маленька жінка не втрималася на висоті своєї солідності, і, перетворившись зненацька на засмучену та безпорадну в своєму смутку дитину, вона, в свою чергу, гірко та невітійно заплакала.

VI

Кілька хвилин минуло в мовчанні.

Дівчинка припинила плакати і тільки час від часу схлипувала, приходячи у себе. Повними сліз очима вона дивилася, як сонце, ніби обертаючись у розпеченій атмосфері заходу, занурювалося за темну рису обрію. Промайнув ще раз золотий край вогняної кулі, потім бризнули дві-три гарячі іскри, і темні обриси дальнього лісу спливли раптом непереривною синюватою рисою.

З річки потягло прохолодою, і тихий мир вечора, що насувався, відбився на обличчі сліпого; він сидів зі схиленою головою, мабуть, здивований цим виразом гарячого співчуття.

— Мені шкода... — все ще схлипуючи, проказала нарешті дівчинка на пояснення своєї слабкості.

Потім, дещо оволодівши собою, вона зробила спробі перевести розмову на сторонній привід, до якого вони обидва могли ставитися байдуже.

— Сонечко сіло,— вимовила вона замислено.

— Я не знаю, яке воно,— була сумна відповідь.— Я його тільки... відчуваю...

— Не знаєш сонечка?

— Так.

— А... А свою маму... теж не знаєш?

— Мати знаю. Я завжди здалека впізнаю її ходу.

— Так, так, це правда. І я із заплющеними очима впізнаю свою мати.

Розмова набула спокійнішого характеру.

— Знаєш,— заговорив сліпий з деяким пожвавленням,— адже я відчуваю сонце і знаю, коли воно закотилося.

— Чому ти знаєш?

— Тому що... розумієш. Я сам не знаю чому...

— А-а! — протягла дівчинка, мабуть, цілком вдоволена цією відповіддю, і вони обидва помовчали.

— Я можу читати,— перший заговорив знову Петрусь,— і скоро навчуся писати пером.

— А як же ти?.. — почала була вона і раптом сором'язливо замовчала, не бажаючи продовжувати делікатного допиту. Проте він її зрозумів.

— Я читаю у своїй книжці,— пояснив він,— пальцями.

— Пальцями? Я б ніколи не навчилася читати пальцями... Я й очима погано читаю.

Батько каже, що жінки погано розуміють науку.

— А я можу читати навіть французькою.

— Французькою!.. І пальцями... який ти розумний! — відверто зраділа вона.— Проте я боюся, як би ти не застудився. Он над річкою який туман.

— А ти сама?

— Я не боюся; що мені зробиться.

— Ну, то й я не боюся. Чи можливо, аби чоловік застудився швидше за жінку? Дядько Максим каже, що чоловік не мусить нічого боятися: ані холоду, ані голоду, ані грому, ані хмари.

— Максим?.. Це який на милицях?.. Я його бачила. Він страшний!

— Ні, він анігрохи не страшний. Він добрий.

— Ні, страшний! — переконано повторила вона. — Ти не знаєш, бо не бачив його.

— Та як я його не знаю, коли він мене усього вчить.

— Б'є?

— Ніколи не б'є і не кричить на мене... Ніколи...

— Це добре. Хіба можна бити сліпого хлопчика? Це було б грішно.

— Так він же нікого і не б'є, — сказав Петрусь дещо розгублено, оскільки його чутке вухо зачуло кроки Йохима.

Дійсно, висока фігура хохла намалювалася за хвилину на пагорбкуватому гребені, що відділяв садибу від берега, і його голос далеко розкотився у тиші вечора:

— Па-ани-ичу-у!

— Тебе кличуть, — сказала дівчинка, підіймаючись.

— Так. Але мені не хотілося б іти.

— Іди, іди. Я до тебе завтра прийду. Тепер на тебе чекають і на мене теж.

VII

Дівчинка точнісінько дотримала свою обіцянку і навіть раніше, ніж Петрусь міг на це розраховувати. Наступного ж дня, сидючи у своїй кімнаті за звичайним уроком із Максимом, він раптом підняв голову, прислухався і сказав із пожвавленням:

— Відпусти мене на хвилинку. Там прийшла дівчинка.

— Яка ще дівчинка? — здивувався Максим та пішов слідом за хлопчиком до вхідних дверей.

Дійсно, учорашня знайомиця Петруся тієї самої миті увійшла до брами садиби та, побачивши Анну Михайлівну, що крокувала двором, вільно пішла просто до неї.

— Чого тобі, мила дівчинко, треба? — запитала та, гадаючи, що її прислали у справі.

Маленька жіночка солідно простягла їй руку та запитала:

— Це у вас є сліпий хлопчик?.. Так?

— У мене, мила, так, у мене, — відповіла пані Попельська, милуючись її ясними очима та свободою її поведження.

— От, чи бачите... Моя мама відпустила мене до нього. Чи можу я його бачити?

Але цієї хвилини Петрусь сам підбіг до неї, а на ганку з'явилася фігура Максима.

— Це вчорашня дівчинка, мамо! Я тобі казав,— вимовив хлопчик, вітаючись.— Тільки в мене зараз урок.

— Ну, цього разу дядько Максим відпустить тебе,— сказала Анна Михайлівна,— я у нього попрошу.

Між тим крихітна жіночка, що почувалася, певно, цілком як удома, пішла назустріч Максимові, що підходив до них на своїх милицях, і, протягнувши йому руку, вимовила тоном зверхнього схвалення:

— Це добре, що ви не б'єте сліпого хлопчика. Він мені казав.

— Невже, панночко? — запитав Максим із комічною поважністю, приймаючи до своєї широкої руки малесеньку руку дівчинки.— Який я вдячний своєму вихованцеві, що він зміг прихилити до мене таку чарівну особу.

І Максим розсміявся, погладжуючи її руку, яку тримав у своїй. Між тим дівчинка продовжувала дивитися на нього своїм відкритим поглядом, що відразу завоював його жінконенависницьке серце.

— Дивись-но, Аннусю,— звернувся він до сестри з дивною посмішкою,— наш Петро починає заводити самостійні знайомства. Таж погодься, Аню... незважаючи на те що він сліпий, він все-таки зумів зробити непоганий вибір, чи не так?

— Що ти маєш на увазі, Макс? — спитала молода жінка суворо, і гарячий рум'янець залив усе її обличчя.

— Жартую! — відповів брат лаконічно, бачачи, що своїм жартом він зачепив болючу струну, відкрив таємну думку, що ворушилася у передбачливому материнському серці.

Анна Михайлівна ще дужче почервоніла і, швидко нахилившись, із поривом пристрасної ніжності обійняла дівчинку; остання прийняла неочікувану бурну ласку все з тим самим ясним, хоча й дещо здивованим поглядом.

VIII

Із цього дня між посесорським будиночком та садибою Попельських зав'язалися найближчі взаємини. Дівчинка, яку звали Евеліною, приходила щодня до садиби, а за деякий час вона теж стала ученицею Максима. Спочатку цей план сумісного навчання не дуже сподобався панові Яскульському. По-перше, він уважав, що коли жінка вміє записати білизну та вести домашню видаткову книгу, то цього цілком достатньо; по-друге, він був добрий католик і вважав, що Максимові не слід було воювати з австрійцями, всупереч ясно висловленій волі «отця-папежа»¹. Урешті-решт, його тверде

---

¹ «Отець-папіж» (польськ.) — Папа римський.— Прим. перекладача.

переконання полягало в тому, що на небі є Бог, а Вольтер¹ і вольтер'янці² киплять в пекельній смолі³, яка доля, на думку багатьох, призначалася і Максиму. Проте під час ближчого знайомства він мав визнати, що цей єретик та шибеник — людина дуже приємного норову та великого розуму, і через це посесор пішов на компроміс⁴.

Тим не менш деяке занепокоєння борсалось в глибині душі старого шляхтича, і тому, привівши дівчинку для першого уроку, він заважив за потрібне звернутися до неї із урочистою та піднесеною промовою, яка, утім, більше призначалася для слуху Максима.

— Ось що, Вельо... — сказав він, узявши доньку за плече та поглядаючи на її майбутнього вчителя.— Пам'ятай завжди, що не небі є Бог, а в Римі є святий його «папіж». Це тобі кажу я, Валентин Яскульський, і ти маєш мені вірити, бо я твій батько,— це *primo*⁵.

При цьому відбувся значущий погляд у бік максима; пан Яскульський підвреслював свою латину, даючи зрозуміти, що і він не цурається науки і в разі чого його важно ввести в оману.

— *Secundo*⁶, я — шляхтич уславленого гербу⁷, у яким разом із «копною та вороною» не дарма позначається хрест у синім полі. Яскульські, хоч і гарні лицарі, неодноразово змінювали мечі на требники⁸ і завжди розуміли щось у справах неба, тому ти маєш мені вірити. Ну, а в іншому, що стосується *orbis terrarum*⁹, тобто всього земного, слухай, що тобі скаже пан Максим Яценко, та вчися добре.

— Не бійтеся, пане Валентине,— посміхаючись, відповів на цю промову Максим,— ми не вербуємо паненок¹⁰ для загону Гарібальді.

IX

Сумісне навчання виявилось дуже корисним для обох, Петрусь йшов, звісно, попереду, проте це не виключало деякого змагання. Крім того, він допомагав їй часто вчити уроки, а вона знаходила іноді дуже вдалі прийоми, щоб пояснити хлопчикові щось важно

¹ Вольтер — французький письменник та філософ XVIII сторіччя, супротивник абсолютизму (необмеженої політичної влади) і церкви.— *Прим. перекладача.*

² Вольтер'янці — послідовники Вольтера.— *Прим. перекладача.*

³ За твердженням католика, Вольтер і вольтер'янці мали після смерті потрапити до пекла, де киплять величезні чани зі смолою, у яку чорті кидають грішників.— *Прим. перекладача.*

⁴ Компроміс — угода, яку уклали шляхом взаємної поступки при зіткненні різних інтересів, думок тощо.— *Прим. перекладача.*

⁵ *Primo* (лат.) — по-перше.— *Прим. перекладача.*

⁶ *Secundo* (лат.) — по-друге.— *Прим. перекладача.*

⁷ Шляхтич уславленого гербу — дворянин славетного, уславленого роду. Дворянський герб зображував щит із різноманітними емблемами (умовними зображеннями якихось понять, ідей), пов'язаними з історією роду.— *Прим. перекладача.*

⁸ Змінювати мечі на требники — тобто залишали військову службу та приймали чернецтво, ставали служниками культу. Требник — церковна книжка, за якою здійснюються треби — релігійні обряди (хрестини, шлюби тощо).— *Прим. перекладача.*

⁹ *Orbis terrarum* (лат.) — земна куля.— *Прим. перекладача.*

¹⁰ Паненка (польськ.)— дівчина.— *Прим. перекладача.*

зрозуміле для нього, сліпого. Крім того, її товариство вносило до його занять щось своєрідне, надавало його розумовій праці особливого тону приємного збудження.

Загалом ця дружба була справжнім даром доброзичливої долі. Відтепер хлопчик не шукав уже повної усамітнення; він знайшов те спілкування, якого не могла йому дати любов дорослих, і в хвилину чуткого душевного спокою йому приємна була її близькість. На скелю чи на річку вони завжди вирушали вдвох. Коли він грав, вона слухала його з наївним захопленням. Коли ж він відкладав дудку, вона починала передавати йому свої дитячі живі враження від навколишньої природи; звісно, вона не вміла виразити їх с достатньою повнотою відповідними словами, проте в її нескладних розповідях, в їхньому тоні він уловлював характерний колорит¹ кожного описуваного явища. Так, коли вона говорила, наприклад, про темряву, що розкинулася над землею сирію та чорною ночі, він немов чув цю темряву в тонах її боязкого голосу, що стримано лунали. Коли ж, піднявши догори замислене обличчя, вона повідомляла йому: «Ах, яка хмара йде, яка хмара темна-претемна!» — він відчував одразу нібито холодний подув і чув у її голосі лячний шерех чудовиська, що повзе небом, десь у далекій висоті.

Глава четверта

I

Є природи, ніби завчасно призначені для тихого подвигу любові, поєднаної із сумом та турботою, — природи, для яких ці турботи про чуже горе складають немов атмосферу, органічну потребу. Природа завчасно наділила їх спокоєм, без якого неможливий буденний подвиг життя, вона передбачливо пом'якшила в них особисті поривання, запити особистого життя, підкоривши ці поривання та ці запити панівній рисі характеру. Такі природи здаються нерідко занадто холодними, занадто розважливими, позбавленими почуття. Вони глухі на пристрасні заклики грішного життя і прямують сумним шляхом обов'язку так само спокійно, як і шляхом найяскравішого особистого щастя. Вони здаються холодними, як снігові вершини, і так само, як і вони, величні. Життєва вульгарність стелеться біля їхніх ніг; навіть наклеп та чутки скочуються їх білосніжним одягом, мов брудні бризки з крил лебедя...

Маленька знайомиця Петра являла собою усі риси цього типу, який рідко виробляється життям та вихованням; він, як талан, як геній, дається на судьбину обраним натурам та виявляє себе рано. Мати сліпого хлопчика розуміла, яке щастя випадок послав її синові в цій дитячій дружбі. Розумів це і старий Максим, якому здавалося, що відтепер у його вихованця є все, чого йому ще не вистачало, що відтепер душевний розвиток сліпого піде тихою та рівною, нічим не скаламученою ходою...

---

¹ Колорит — тут: своєрідність, характерна особливість. — Прим. перекладача.

Проте це була гірка помилка.

II

У перші роки життя дитини Максим вважав, що він цілком оволодів душевним зростанням хлопчика, що це зростання здійснюється якщо не під прямим його впливом, то, у всьому разі, жодний новий бік його, жодне нове надбання не уникне його нагляду та контролю. Але коли настав у житті дитини період, що є перехідною межею між дитинством та отрочеством, Максим побачив, які безпідставні ці горді педагогічні мрії. Чи не кожний тиждень приносив із собою щось нове, подеколи зовсім несподіване стосовно сліпого, і коли Максим намагався знайти джерело якоїсь нової ідеї чи нового уявлення, що з'являлися у дитини, то він був змушений розгублюватися. Якась невідома сила працювала в глибині дитячої душі, висуваючи з цієї глибини неочікувані прояви самостійного душевного зростання, і Максимові доводилося зупинятися з почуттям благоговіння перед таємничими процесами життя, які втручалися таким чином до його педагогічної праці. Ці пошговхи природи, її дарові відкриття, здавалося, надавали дитині таких уявлень, які не могли бути надбані особистим досвідом сліпого, і Максим угадував тут нерозривний зв'язок життєвих явищ, яка проходить, дроблячись у тисячі процесів, через послідовну низку окремих життів.

Спочатку це спостереження злякало Максима. Бачачи, що він не єдиний володіє розумовим складом дитини, що у цьому складі виявляється щось, що від нього не залежить та виходить з-під його впливу, він злякався за долю свого вихованця, злякався можливості таких запитів, які могли б послугувати для сліпого тільки причиною невтолимимих страждань. І він намагався розшукати витoki цих джерел, що пробивалися звідкілься, аби... назавжди зачинити їх для блага сліпої дитини.

Не залишилися непоміченими ці несподівані проблиски й увагою матері. Якось ранком Петрик прибіг до неї у незвичайному хвилюванні.

— Мамо, мамо! — заволав він. — Я бачив сон.

— Що ж саме ти бачив, мій хлопчику? — спитала вона сина із журливим сумнівом у голосі.

— Я бачив уві сні, що... я бачу тебе і Максима, і ще... що я все бачу... Так добре, так добре, матусю!

— Що ще ти бачив, мій хлопчику?

— Я не пам'ятаю.

— А мене пам'ятаєш?

— Ні,— відказав хлопчик замислено.— Я забув усе... А все-таки я бачив, слово честі, бачив,— додав він після хвилинного мовчання, і його обличчя відразу потьмянішало. На незрячих очах блиснула сльоза...

Це повторювалося ще кілька разів, і щоразу хлопчик ставав сумнішим та тривожнішим.

III

Якось, проходячи двором, Максим почув у вігальні, де звичайно проходили уроки музики, якісь дивні музичні вправи. Вони склалися з двох нот. Спочатку від швидких, послідовних, майже злитих ударів по клавіші дрижала найвища яскрава нота верхнього регістру, потім вона різко змінювалася низьким гудінням басу. Поцікавившись дізнатися, що мали означати ці дивні екзерциції, Максим зашкандибав по двору і за хвилину увійшов до вігальні. У дверях він зупинився як вкопаний перед несподіваною картиною.

Хлопчик, якому ішов уже десятий рік, сидів біля ніг матері на низенькому стільці. Поруч із ним, витягнувши шию та поводячи по боках довгим дзьобом, стояв молодий приручений лелека, якого Йохим подарував паничеві. Хлопчик кожного ранку годував його зі своїх рук, і птах усюди супроводжував свого нового друга-хазяїна. Тепер Петрусь притримувал лелеку однією рукою, а іншою тихо проводив вздовж його шиї і потім по тулубу із виразом підсиленої уваги на обличчі. У цей самий час мати, із палаючим, збудженим обличчям та сумними очима, швидко ударяла пальцем по клавіші, викликаючи з інструменту високу ноту, що безперервно дзвеніла. Разом із тим, злегка перегнувшись на своєму стільці, вона із болісною увагою вглядалася в обличчя дитини. Коли ж рука хлопчика, ковзаючи по яскраво-білому пір'ю, доходила до того місця, де це пір'я різко змінюється чорними на кінцях крил, Анна Михайлівна відразу переносила руку на іншу клавішу, і низька басовита нота глухо лунала у кімнаті.

Обидва, і мати, і син, так були заглиблені у своє заняття, що не помітили приходу Максима, поки він, у свою чергу, прийшовши до тям від подиву, не обірвав сеанс запитанням:

— Аннусю! що це означає?

Молода жінка, зустрівши випробувальний погляд брата, засоромилася, ніби захоплена зненацька суворим учителем на місці злочину.

— Чи ти бачиш,— заговорила вона зніяковіло,— він каже, що розрізняє певну різницю у розфарбуванні лелеки, тільки не може ясно зрозуміти, у чому ця різниця... Слово честі, він сам перший заговорив про це, і мені здається, що це правда...

— Ну, то що ж?

— Нічого, я лише хотіла йому... дещо... пояснити цю різницю відмінністю звуків... Не сердься, Максиме, але, слово честі, я гадаю, що це дуже схоже...

Ця несподівана ідея вразила Максима таким подивом, що він першої хвилини не знав, що сказати сестрі. Він примусив її повторити свої досліди і, придивившись до напруженого виразу обличчя сліпого, покачав головою.

— Послухай-но мене, Анно,— сказав він, залишившись наодинці з сестрою.— Не слід пробуджувати в хлопчика запитань, на які ти ніколи, ніколи не в змозі будеш дати повної відповіді.

— Адже це він сам заговорив перший, слово честі... — перервала Анна Михайлівна.

— Усе одно. Хлопчикові лишається тільки звикнути до своєї сліпоти, а нам треба прагнути того, щоб він забув про світло. Я намагаюсь, аби жодні зовнішні виклики не наводили його на марні запитання, і якщо б удалося уникнути цих викликів, то хлопчик не усвідомлював би вади в своїх почуттях, як і ми, що володіють усіма п'ятьма органами, не сумуємо через те, що в нас немає шостого.

— Ми сумуємо,— стиха заперечила молода жінка.

— Аню!

— Ми сумуємо,— відповіла вона вперто... — Ми часто сумуємо через неможливе...

Утім, сестра підкорилася доводам брата, але цього разу він помилявся: турбуючись про усунення зовнішніх викликів, Максим забував ті могутні поклики, які були закладені до дитячої душі самою природою.

IV

«Очі,— сказав хтось,— дзеркало душі». Можливо, вірніше було б порівняти їх із вікнами, якими вливаються у душу враження яскравого, виблискуючого кольорового світу. Хто може сказати, яка частина нашого душевного складу залежить від відчуттів свігла?

Людина — одна ланка у нескінченному ланцюзі життів, який тягнеться через неї з глибини минулого до безкінечного майбутнього. І ось в одній із таких ланок, сліпому хлопчику, рокова випадковість зачинила ці вікна: життя повинно пройти все в темряві. Та чи значить це, що в його душі обірвалися навіки ті струни, якими душа відкликається на світлові враження? Ні, і через це темне існування мала протягтися та передатися прийдешнім поколінням внутрішня сприйнятливність до свігла. Його душа була цільна людська душа, з усіма її здібностями, а оскільки кожна здібність носить у самій собі прагнення до задоволення, то і в темній душі хлопчика жило нездоланне поривання до свігла.

Недоторканими лежали десь у таємничій глибині отримані у спадок та сплячі у непевному існуванні «можливостей» сили, з першим світлим променем готові піднятися

йому назустріч. Та вікна залишаються зачиненими: долю хлопчика вирішено — йому не бачити ніколи цього променя, його життя мине все у темряві!..

І темрява ця була сповнена привидів.

Якби життя дитини проходила серед нужди та горя — це, можливо, відволікло б його думку до зовнішніх причин страждання. Але близькі люди усунули від неї все, що могло б її засмутити. Їй доставили повний спокій та мир, і тепер сама тиша, що царювала в його душі, сприяла тому, що внутрішня незадоволеність чулася ясніше. Серед тиші та морок, що його оточували, уставало тьмяне усвідомлення якоїсь потреби, що шукала задоволення, з'являлося прагнення оформити сили, що спали у душевній глибині, не находили виходу.

Звідси — якісь непевні передчуття та поривання, на кшталт того прагнення до польоту, яке кожен відчував у дитинстві і яке позначається у цьому віці своїми чудовими снами.

Звідси, врешті-решт, впливали інстинктивні намагання дитячої думки, що відбивалися на обличчі болісним запитанням. Ці спадкові, проте не задіяні в особистому житті «можливості» світлових уявлень поставали, неначе привиди, у дитячій голівці, безформні, неясні та темні, викликаючи болючі та невиразні зусилля.

Природа підіймалася неусвідомленим протестом проти індивідуального «випадку» за порушений загальний закон.

V

Таким чином, скільки б не силкувався Максим усувати всі зовнішні виклики, він ніколи не міг винищити внутрішнього тиску незадоволеної потреби. Найбільше, що він міг досягти своєю обачністю, це — не пробуджувати його завчасно, не посилювати страждань сліпого. В іншому тяжка доля дитини мала йти своїм шляхом, з усіма його суворими наслідками.

І вона насувалася темною хмарою. Природна жвавість хлопчика з роками все більше та більше зникала, подібна до хвилі, що відкочується, між тим як сумний настрій, що тьмяно, але безперервно лунав у його душі, посилювався, відбиваючись на його темпераменті. Сміх, який можна було чути в пору його дитинства при кожному особливо яскравому новому враженні, відтепер лунав усе рідше та рідше. Усе, що сміялося, веселилося, позначалося відбитком гумору, було йому мало доступним; натомість усе тьмяне, невизначено-сумне та туманно-меланхолічне, що чується в південній природі та відбивається у народній пісні, він уловлював із неперевершеною повнотою. Сльози з'являлися у нього кожного разу на очах, коли він слухав, як у «полі могила з вітром говорила», і він сам любляв ходити в поле слухати цей говір. У ньому все більше й більше випрацьовувалася схильність до усамітнення, і, коли в години, вільні від занять,

він ішов сам на свою самотню прогулянку, домашні намагалися не ходити в той бік, аби не порушити його самотності. Усівшись десь на кургані в степу, чи на пагорбку над річкою, чи, нарешті, на добре знайомій скелі, він слухав лише шелестіння листя та шепіт трави чи невизначені подихи степового вітру. Усе це особливим чином гармоніювало з глибиною його душевного настрою. Наскільки він міг розуміти природу, тут він її розумів повністю і до кінця. Тут вона не тривожила його жодними певними питаннями, що не мають вирішення; тут цей вітер вливався йому просто в душу, а трава, здавалося, шепотіла йому тихі слова співчуття, і, коли душа юнака, налаштовуючись до ладу з навколишньою тихою гармонією, розм'якала від теплою ласки природи, він відчував, як щось підіймається в грудях, прибуваючи та розливаючись всім його єством. Він припадав тоді до сируватої, прохолодної трави та тихо плакав, але у цих сльозах не було гіркоти. Іноді ж він брав дудку і цілком забувався, добираючи замислені мелодії до свого настрою і до ладу з тихою гармонією степу.

Зрозуміло, що кожен людський звук, що несподівано вривався у цей настрій, діяв на нього болючим, різким дисонансом¹. Спілкування у такі хвилини можливе тільки з дуже близькою, дружньою душею, а у хлопчика був лише один такий друг його віку, а саме — білява дівчинка з посесорської садиби...

І ця дружба міцнішала все більше, відрізняючись повною взаємністю. Якщо Евеліна вносила до їх взаємин свій спокій, свою тиху радість, повідомляла сліпому нові відтінки оточуючого життя, то й він, у свою чергу, давав їй... своє горе. Здавалося, перше знайомство з ним нанесло чуткому серцеві маленької жіночки криваву рану: вийміть з рани кинджал, яким завдано удар, і вона спливе кров'ю. Уперше познайомившись на пагорбку в степу із сліпим хлопчиком, маленька жіночка відчула гостре страждання співчуття, і відтепер його присутність ставала для неї все більш необхідною. У розлуці з ним рана ніби розкривалася знову, біль оживав, і вона прагнула бути зі своїм маленьким другом, аби невпинною турботою утамувати своє власне страждання.

VI

Одного разу теплим осіннім вечором обидві родини сиділи на майданчику перед будинком, милуючись зоряним небом, що синіло глибокою лазур'ю та палаючими вогнями. Сліпий, як зазвичай, сидів поруч із своєю подругою біля матері.

Усі на хвилинку замовкли. Біля садиби було зовсім тихо; тільки листя подеколи, чутко стріпонувшись, мурмотіло щось незрозуміло і тієї ж миті замовкало.

---

¹ Діяв на нього болючим, різким дисонансом — уносив розбрат у звичні для нього думки та відчуття.—
Прим. перекладача.

Цієї хвилини палаючий метеор, зарвавшись звідкись із глибини темної лазурі, майнув яскравою смугою по небу, заливши по собі фосфоричний слід, що згасав повільно та непомітно. Усі підвели очі. Мати, що сиділа з Петриком, відчула, як він стріпонувся та здригнувся.

— Що це... було? — обернувся він до неї схвильованим обличчям.

— Це зірка впала, дитя моє.

— Так, зірка, — додав він замислено. — Я так і знав.

— Звідки ж ти міг знати, хлопчику мій? — перепитала мати із сумним сумнівом у голосі.

— Ні, це він каже правду, — втрутилась Евеліна. — Він багато чого знає... «так»...

Уже ця чуткість, що все розвивалася, вказувала, що хлопчик помітно наближається до критичного віку між отроцтвом та юнацтвом. Але поки його зростання відбувалося доволі спокійно. Здавалося навіть, ніби він при звичайстві до долі, і дивно-врівноважений сум без просвіту, але і без гострих поривань, який став звичайним фоном його життя, відтепер якось пом'якшилася. Проте це був лише період тимчасового затишшя. Ці перерви природа дає мов навмисно; у них молодий організм відстоюється та укріплюється для нової бурі. Під час цього затишшя непомітно набираються та дозрівають нові запитання. Один поштовх — і весь душевний спокій сколихнеться до глибини, як море під ударом шквалу, що несподівано налетів.

Глава п'ята

I

Так минуло ще кілька років.

Ніщо не змінилося в тихій садибі. Як і раніше, шуміли буки в саду, тільки їхнє листя ніби потемнішало, зробилося ще густішим; як і раніше, білили привітні стіни, тільки вони ледь-ледь похилилися й осіли; як і раніше, супилися солом'яні стріхи, і навіть сопілка Йохима чулася у ті самі години з конюшні; тільки тепер уже й сам Йохим, що залишався холостим конюхом у садибі, віддавав перевагу слуханню гри сліпого на дудці чи на фортепіано — все одно.

Максим посивішав ще більше. У Попельських не було інших дітей, і тому сліпий первісток як і раніше залишався центром, навколо якого групувалось усе життя садиби. Для нього садиба зачинилася в своєму тісному колі, задовольняючись своїм власним тихим життям, до якого прилучалося не менш тихе життя посесорської «хатинки». Таким чином, Петро, що став уже юнаком, виріс як теплична квітка, захищена від різких сторонніх впливів далекого життя.

Він, як і раніше, стояв у центрі величезного темного світу. Над ним, навколо нього, усюди простяглася темрява, без кінця та меж: чутка, тонка організація підіймалася, як пружно натягнена струна, назустріч усілякому враженню, готова задрожити звуками у відповідь. У настрої сліпого помітно помічалось це чітке очікування: йому здавалося, що от-от ця темрява протягнеться до нього своїми невидимими руками і торкнеться у ньому чогось такого, що там томливо дремає в душі та чекає на пробудження.

Але знайома добра та нудна темрява садиби шуміла тільки ласкавим шепотом старого саду, навіваючи неясну, присипливу, заспокійливу думку. Про далекий світ сліпий знав лише з пісень, з історій, із книжок. Під замислений шепіт саду, серед тихих буднів садиби, він дізнавався лише з розповідей про бурі та хвилювання далекого життя. І все це ввижалося йому крізь якусь чарівну димку, як пісня, як дума, як казка.

Здавалося, так було добре. Мати бачила, що душа її сина, огорожена нібито стіною, дремає у якомусь зачарованому напівсні, шгучному, але спокійному. І вона не хотіла порушувати цієї рівноваги, боялася її порушити.

Евеліна, що зросла та склалася якось непомітно, дивилася на ту зачаровану тишу своїми ясними очима, у яких можна було подеколи помітити щось на зразок подиву, запитання про майбутнє, але ніколи не було й тіні нетерпіння. Попельський-батько привів маєток у зразковий порядок, проте до питань щодо майбутнього його сина добрій людині, звісно, не було жодної справи. Він звик, що все робиться само собою. Один лише Максим, за своєю натурою, із трудом виносив цю тишу, і то як щось тимчасове, що мимоволі входило до його планів. Він вважав за необхідне дати душі юнака відстоятися, зміцніти, аби бути в змозі зустріти різкий доторк життя.

Між тим там, за рисою цього зачарованого кола, життя кипіло, вирувало, бурлило. І ось нарешті настав час, коли старий наставник наважився розірвати це коло, відчинити двері теплиці, аби до неї міг увірватися свіжий струмінь зовнішнього повітря.

II

Для першого разу він запросив до себе старого товариша, який жив верстах у сімдесяти від садиби Попельських. Максим іноді бував у нього і раніше, проте відтепер він знав, що в Ставрученка гостює приїжджа молодь, і написав йому листа, запрошуючи всю компанію. Запрошення це було охоче прийняте. Старі були пов'язані давньою дружбою, а молодь пам'ятала доволі гучне колись ім'я Максима Яценка, з яким пов'язувалися певні традиції. Один із синів Ставрученка був студент Київського університету за модним тоді

філологічним факультетом. Інший студював музику в Петербурзькій консерваторії. Із ними приїхав ще юний кадет¹, син одного з найближчих поміщиків.

Ставрученко був міцний старий, сивий, із довгими козацькими вусами та в широких козацьких шароварах. Він носив кисет із тютюном та люльку прив'язаними до поясу, розмовляв не інакше, як малоросійською, і поруч із двома синами, вдягненими у білі свитки² та гаптовані малоросійські сорочки, дуже нагадував гоголівського Бульбу з синами. Проте в ньому не було й слідів романтизму³, що відрізняла гоголівського героя. Навпаки, він був відмінний практик-поміщик, який усе життя прегарно ладнав із кріпосними взаєминами, а тепер, коли цю «неволю» було знижено, зумів добре пристосуватися й до нових умов. Він знав народ, як знали його поміщики, тобто він знав кожного мужика свого села і в кожного мужика знав кожну корову і ледь не кожний зайвий карбованець⁴ у мужицькій мошні⁵.

Зате, якщо він і не бився зі своїми синами на кулачки, як Бульба, то все ж між ними відбувалися постійні й дуже люті сутички, які не обмежувалися ані часом, ані місцем. Усюди, удома та в гостях, з найнезначнішого приводу між старим і молоддю спалахували нескінченні суперечка. Починалося зазвичай з того, що старий, посміюючись, дражнив «ідеальних паничів»⁶, ті гарячкували, старий теж розгарячувався, і тоді підіймався найнеймовірніший гвалт, у якому обидві сторони отримували не на жарт.

Це було віддзеркалення відомого розбрату «батьків та дітей»⁷, тільки тут це явище проявлялося у значно пом'якшеній формі. Молодь, із дитинства віддана до шкіл, село бавила лише у короткий канікулярний час, і тому в неї не було того конкретного знання народу, яким вирізнялися батьки-поміщики. Коли піднялася в суспільстві хвиля «народолюбства»⁸, яка захопила юнаків у старших класах гімназії, вони звернулися до вивчення рідного народу, проте розпочали це вивчення з книжок. Другий крок привів їх до безпосереднього вивчення проявів «народного духу» в його творчості. Ходіння у народ паничів у білих свитках та гаптованих сорочках було тоді дуже поширене в Південно-західному краї. На вивчення економічних умов не зверталось особливої уваги. Молоді

¹ Кадет — вихованець середнього військово-навчального закладу у дореволюційній Росії.— *Прим. перекладача.*

² Свитка — верхній довгий одяг українців.— *Прим. перекладача.*

³ Романтизм — тут: ідеалізація дійсності.— *Прим. перекладача.*

⁴ Карбованець (укр.) — срібний рубль.— *Прим. перекладача.*

⁵ Мошна — кишеня, гаманець.— *Прим. перекладача.*

⁶ «Ідеальні паничі» — молоді пани, що ідеалізують дійсність, не мають практичного досвіду в житті.— *Прим. перекладача.*

⁷ Робрат «батьків та дітей» — відмінність у світосприйнятті поколінь — старого та молодого. Вираз виник із роману І. С. Тургенєва «Батьки та діти».— *Прим. перекладача.*

⁸ Мається на увазі народництво — течія, що виникла в 60–70-ті роки XIX сторіччя серед революційно налаштованої різночинної інтелігенції. Революційна молодь йшла «у народ», у село з метою підняти селянство на боротьбу із самодержавством.— *Прим. перекладача.*

люди записували слова та музику народних думок та пісень, вивчали легенди, звіряли історичні факти з їх відбиттям у народній пам'яті, узагалі дивилися на мужика крізь поетичну призму національного романтизму¹. Від цього, імовірно, не відкараскувалися й старі, але все ж вони ніколи не могли домовитися із молоддю до якоїсь угоди.

— Ось послухай ти його,— казав Ставрученко Максимові, хитро підшповхуючи його ліктем, коли студент ораторствував із розпашілим обличчям та палаючими очима.— От, собачий син, каже, як пише!.. Подумаєш, і насправді голова! А розкажи ти нам, вчена людино, як тебе мій Ничипір ошукав, га?

Старий поводив вусами та реготав, розповідаючи із суто хохляцьким гумором відповідний випадок. Юнаки червоніли, проте, у свою чергу, у боргу не залишалися. «Якщо вони й не знають Ничипора та Хведька з такого-то села, проте вони вивчають увесь народ у його загальних проявах; вони дивляться з найвищої точки зору, при якій тільки й можливі висновки та широкі узагальнення. Вони обіймають одним поглядом далекі перспективи², тоді як старі та заматерілі в рутині³ практики із-за дерев не бачать усього лісу».

Старому не було неприємно слухати мудровані промови синів.

— Так і видно, що недарма у школі вчилися,— говорював він, самовдоволено поглядаючи на слухачів.— А все ж, я вам скажу, мій Хведько вас обох і заведе, і виведе, як телят на вервечці, ось що!.. Ну, а я й сам його, шельму, до свого кисету покладу та до кишені заховаю. Ось і виходить, що ви переді мною все одно що цуценята перед старим собакою.

III

Цієї самої миті одна з подібних суперечок тільки-но стихла. Старше покоління пішло до будинку, і крізь відчинені вікна чути було час від часу, як Ставрученко переможно розповідав різні комічні епізоди та слухачі весело реготали.

Молоді люди залишалися в саду. Студент, підславши під себе свитку й заломивши смушкову шапку, розлігся на траві з дещо тенденційною⁴ невимушеністю. Його старший брат сидів на призьбі поруч з Евеліною. Кадет в акуратно застібнутому мундирі розташовувався із ним поряд, а дещо осторонь, опершись на підвіконня, сидів, похиливши голову, сліпий; він обмірковував суперечки, що тільки-но завершилися та глибоко схвилювали його.

¹ Тобто дивилися очима романтиків, ідеалізуючи народне життя.— *Прим. перекладача.*

² Перспектива — тут: план, вид на майбутнє.— *Прим. перекладача.*

³ Рутиня — рабське наслідування відомим навичкам, боязнь усього нового.— *Прим. перекладача.*

⁴ Тенденційна — тут: навмисний, продуманий.— *Прим. перекладача.*

— Що ви думаєте про все, що тут казали, панно Евеліно? — звернувся до своєї сусідки молодий Ставрченко.— Ви, здається не зронили жодного слова.

— Усе це дуже добре, тобто те, що ви казали батькові. Але...

— Але... що саме?

Дівчина відповіла не одразу. Вона поклала до себе на коліна свою роботу, розгладила її руками і, дещо схиливши голову, почала роздивлятися її із задумливим виглядом. Важко було розібрати, чи розмірковувала вона, що їй треба було взяти для вишивки канву побільше, чи обмірковувала свою відповідь.

Між тим молоді люди з нетерпінням чекали на цю відповідь. Студент трохи піднявся на лікті та звернув до дівчини обличчя, пожвавлене цікавістю. Її сусід дивився на неї спокійним, допитливим поглядом. Сліпий змінив свою невимушену позу, випростався і потім витяг голову, відвернувшись обличчям від інших співрозмовників.

— Але,— вимовила вона стиха, усе продовжуючи розгладжувати рукою свою вишивку,— у кожній людині, панове, свій шлях у житті.

— Господи! — різко скрикнув студент.— Яка виваженість! То вам, моя панночко, скільки років насправді?

— Сімнадцять,— відповіла Евеліна просто, проте тієї ж миті додала із наївно-переможною цікавістю: — Адже ви гадали, набагато більше, чи не та?

Молоді люди засміялися.

— Коли б у мене запитали думку щодо вашого віку,— сказав її сусід,— я сильно коливався б між тринадцятьма та двадцятьма трьома. Правда, іноді ви здаєтеся зовсім-таки дитиною, а розмірковуєте подеколи як досвідчена старенька.

— У серйозних справах, Гавриле Петровичу, потрібно і розмірковувати серйозно,— вимовила маленька жіночка докторальним тоном¹, знову беручись за роботу.

Усі на хвилину замовкли. Голка Евеліни знову розмірено заходила вишивкою, а молоді люди оглядали з цікавістю мініатюрну фігуру виваженої особи.

IV

Евеліна, звісно, значно зросла й розвинулася з часу першої зустрічі з Петром, проте зауваження студента щодо її вигляду було цілком справедливим. При першому погляді на це невеличке худорляве створіннячко здавалося, що це ще дівчинка, але в її неквапливих, розмірених рухах виявлялася нерідко солідність жінки. Те саме враження було й від її обличчя. Такі обличчя бувають, здається, тільки у слов'янок. Правильні гарні риси замальовані плавними, холодними лініями; блакитні очі дивляться рівно, спокійно; рум'янець рідко з'являється на цих блідих щоках, проте це не та звичайна блідість, яка

¹ Докторальний тон — наставницький, категоричний, що не припускає заперечень.— *Прим. перекладача.*

щохвилини готова спалахнути полум'ям палаючої пристрасті; це скоріше холодна білизна снігу. Пряме світле волосся Евеліни ледь-ледь відтінялося на мармурових скронях та спадало важкою косою, яка ніби відтягувала назад її голову при ході.

Сліпий теж виріс і змужнів. Кожному, хто подивився би на нього в ту хвилину, коли він сидів осторонь від описаної групи, блідий, схвильований та гарний, одразу би впало у вічі це своєрідне обличчя, на якому так різко відбивався кожний душевний рух. Чорне волосся красивою хвилею нахилилося над опуклим лобом, яким пройшли ранні зморшки. На щоках швидко спалахував густий рум'янець і так само швидко розливалася матова блідість. Нижня губа, ледь-ледь відтягнена кутами донизу, подеколи якось напружено здригалася, брови чутко насторожувалися та не рухалися, а великі гарні очі, що дивилися рівним і непорушним поглядом, надавали обличчю молодої людини якогось не зовсім звичайного похмурого відтінку.

— Отже,— із посміхом проказав студент після деякого мовчання,— панна Евеліна впевнена, що все, про що ми казали, недоступно жіночому розумові, що доля жінки — вузька сфера дитячої кімнати та кухні.

У голосі юнака чулося самовдоволення (тоді ці слова були зовсім новенькими) і виклична іронія; на кілька секунд усі змовкли, і на обличчі дівчини проступив нервовий рум'янець.

— Ви надто поспішаєте зі своїми висновками,— сказала вона.— Я розумію все, про що тут йшлося,— отже, жіночому розумові це доступно. Я казала лише про себе особисто.

Вона замовкла та схилилася над шиттям із такою увагою до роботи, що у молодика не вистачало рішучості подовжувати подальший допит.

— Дивно,— промимрив він.— Можна подумати, що ви розпланували вже своє життя до самої могили.

— Що ж тут дивного, Гавриле Петровичу? — стиха заперечила дівчина.— Я гадаю, навіть Ілля Іванович (ім'я кадета) намігив уже свій шлях, а він молодший за мене.

— Це правда,— сказав кадет, задоволений цим висновком.— Я нещодавно читав біографію генерала N. N. Він теж поступав за якимсь планом: у двадцять років одружився, а у тридцять п'ять командував частиною.

Студент єхидно засміявся, дівчина злегка почервонішала.

— Ну, ось бачите,— сказала вона за хвилину із якоюсь холодною різкістю в голосі,— у кожного свій шлях.

Ніхто не заперечував більше. Серед молодої компанії встановилася серйозна тиша, під якою відчувається так ясно незрозумілий переляк: усі нечітко зрозуміли, що розмова

перейшла на делікатний особистий ґрунт, що під простими словами залунала десь чутко натягнена струна...

І посеред цього мовчання чулося лише шерехтіння старого саду, який темнішав і нібито був чимось невдоволений.

V

Усі ці бесіди, суперечки, ця хвиля киплячих молодих запитів, надій, сподівань та думок — усе це нахлинуло на сліпого несподівано та бурно. Спочатку він прислухався до них із виразом захопленого здивування, але незабаром він не міг не помітити, що ця жива хвиля котиться повз нього, що їй до нього немає справи. До нього не зверталися із запитаннями, у нього не питалися думки, і скоро виявилось, що він стоїть осторонь, у якомусь сумному усамітненні, — тим більш сумному, чим гучнішим було відтепер життя садиби.

Тим не менш він продовжував прислухатися до всього, що для нього було таким новим, і його міцно стулені брови, зблідле обличчя виказували посилену увагу. Проте ця увага було похмура, під нею таїлася важка та гірка робота думки.

Мати дивилася на сина із сумом в очах. Очі Евеліни виражали співчуття та занепокоєння. Один Максим ніби не помічав, яку дію справляє галасливе товариство на сліпого, і гостинно запрошував гостей навідуватися частіше до садиби, обіцяючи молодим людям багатий етнографічний матеріал¹ до наступного приїзду.

Гості обіцяли повернутися та поїхали. Прощаючись, молоді люди привітно тиснули руки Петра. Він поривчасто відповідав на ці потиски та довго прислухався, як стукотіли шляхом колеса їхньої брички. Потім він швидко обернувся й пішов у сад.

Із від'їздом гостей у садибі все стихло, проте ця тиша здалася сліпому якоюсь особливою, незвичайною та дивною. У ній чулося ніби визнання, що тут відбулося щось особливо важливе. В алеях, що змовкли та озивалися тільки шепотом буків та бузку, сліпому ввижались відголоски нещодавніх розмов. Він чув також у відчинене вікно, як мати й Евеліна про щось сперечалися з Максимом у вігальні. У голосі матері він помітив бланання та страждання, голос Евеліни лунав обуренням, а Максим, здавалося, пристрасно, проте твердо відбивав напад жінок. Із наближенням Петра ці розмови миттєво змовкали.

Максим свідомо нещадною рукою пробив перший пролом у стіні, що оточувала досі світ сліпого. Гулка та неспокійна перша хвиля вже хлинула до пролому, і душевна рівновага юнака здригнулася під цим першим ударом.

---

¹ Етнографічний матеріал — матеріал для вивчення побуту та звичаїв народу, його матеріальної та духовної культури (народні звичаї, пісні, легенди, казки, прислів'я та приказки).— *Прим. перекладача.*

Відтепер йому здавалося вже затісно в його зачарованому колі. Його обтяжувала спокійна тиша садиби, ліниве шепотіння та шерхотіння старого саду, одноманітність юного душевного сну. Темрява заговорила до нього своїми новими спокусливими голосами, заколивалася новими тьмяними образами, юрмлячись із тоскною суетою заманливого пожвавлення.

Вона кликала його, вабила, пробуджувала дрімаючі в душі запити, і вже ці перші призивання відбилися в його обличчі блідістю, а в душі — тупим, хоча ще непевним стражданням.

Від жінок не приховалися ці тривожні ознаки. Ми, зрячі, бачимо відбиття душевних рухів на чужих обличчях і тому привчаємось бачити приховувати свої власні. Сліпі у цьому відношенні цілком беззахисні, і тому на зблідлому обличчі Петра можна було читати, як в інтимному¹ щоденнику, який залишили відкритим у вігальні... На ньому була написана нестерпна тривога. Жінки бачили, що Максим також помічає все це, але це входить до якихось планів старого. Обидві вони вважали це жорстокістю, і мати воліла б своїми руками огородити сина. «Теплиця? — то й що, коли її дитині досі було добре у теплиці? Нехай буде так само і далі, назавжди... Спокійно, тихо, незворушно...» Евеліна не виказувала, мабуть, усього, що було у неї на душі, проте з деяких пір вона змінилася до Максима і почала заперечувати деякі, іноді цілком незначні його пропозиції з нечуваною різкістю.

Старий дивився на неї з-під брів допитливими очима, які зустрічалися подеколи з гнівливим, палаючим поглядом молоді дівчини. Максим похитував головою, мурмотів щось і оповивав себе особливо густими клубами диму, що було ознакою посиленої роботи думки; однак він твердо стояв на своєму й іноді, ні до кого не звертаючись, відпускав презирливі сентенції² щодо нерозумної жіночої любові та короткого бабівського розуму, який, як відомо, набагато коротший за волосину; тому жінка не може бачити далі хвилинного страждання та хвилиної радості. Він мріяв для Петра не про спокій, а про можливу повноту життя. Кажуть, кожний вихователь намагається зробити з вихованця свою подобу. Максим мріяв про те, що пережив сам і що так рано втратив: про буремні кризи та про боротьбу. У якій формі — він не знав і сам, але уперто намагався розширити для Петра коло живих зовнішніх вражень, доступних сліпому, ризикуючи навіть потрясіннями та душевними переворотами. Він відчував, що обидві жінки прагнуть зовсім іншого...

---

¹ Інтимний — глибоко особистий, такий, що приховується від сторонніх.— *Прим. перекладача.*

² Сентенція — повчальний вислів.— *Прим. перекладача.*

— Квочка! — казав він іноді сестрі, сердито грюкаючи по кімнаті своїми милицями... Проте він сердився рідко; переважною мірою на доводи сестри він відповідав м'яко та зі зневажливим співчуттям, тим більше що вона кожного разу поступалася в суперечці, коли залишалася наодинці з братом! це, утім, не перешкоджало їй швидко знову поновлювати розмову. Але коли при цьому була присутня Евеліна, справа ставала серйознішою; у цих випадках старий переважно відмовчувався. Здавалося, між ним та молодого дівчиною зав'язувалася якась боротьба, і обидва вони ще тільки вивчали супротивника, ретельно приховуючи власні карти.

VI

Коли за два тижні молоді люди знову повернулися разом із батьком, Евеліна зустріла їх із холодною стриманістю. Однак їй було важко встояти проти принадливого молодого пожвавлення. Цілі дні молодь тинялася селом, полювала, записувала в полях пісні женців та жниць, а ввечері вся компанія збиралася на призьбі садиби, у саду.

В один із таких вечорів Евеліна не встигла спохватитися, як розмова знову перейшла на дразливі теми¹. Як це трапилося, хто розпочав перший, — ані вона, та й ніхто не міг би сказати. Це вийшло так само непомітно, як непомітно потухла зоря і садом розповзлися вечірні тіні, як непомітно завів соловей у кущах свою вечірню пісню.

Студент промовляв палко, із тією особливою юнацькою пристрасстю, яка кидається назустріч невідомому майбутньому безобачливо та безрозсудно. Була у цій вірі в майбутнє з його дивами якась особлива чаруюча сила, майже нездоланна сила звички...

Молода дівчина спалахнула, зрозумівши, що цей виклик, можливо, без свідомого розрахунку, був звернений тепер саме до неї.

Вона слухала, низько схилившись над роботою. Її очі заіскрилися, щоки запашіли рум'янцем, серце калатало... Потім блиск очей потух, губи зжалися, а серце закалатало ще сильніше, і на зблідлому обличчі з'явився вираз переляку.

Вона злякалася тому, що перед її очима немов розсунулася темна стіна, і у цей просвіт блиснули далекі перспективи великого, вируючого та діяльного світу.

Так, він манить її вже давно. Вона не усвідомлювала цього раніше, але в тіні старого саду, на усамітненій лавочці, вона нерідко просиджувала цілі години, віддаючись небувалим мріям. Уява малювала їй яскраві далекі картини, і в них не було місця сліпому...

Тепер цей світ наближався до неї; він не тільки вабить її, він пред'являє на неї якість право.

---

¹ Дразливі теми — тут: теми, що стосуються інтимного життя.— Прим. перекладача.

Вона кинула швидкий погляд у бік Петра, і щось кольнуло їй серце. Він сидів непорушний, замислений; уся його фігура здавалася обважнілою та залишилася в її пам'яті хмарною плямою. «Він розуміє... усе»,— майнула в неї думка, швидка, як блискавка, і дівчина відчула якийсь холод. Кров відлила до серця, а на обличчі вона сама відчула раптову блідість. Їй видалося на мить, що вона вже там, у цьому далекому світі, а він сидить ось тут один, із похиленою головою, чи ні... Він там, на пагорбку, над річкою, цей сліпий хлопчик, над яким вона плакала того вечора...

І їй стало лячно. Їй здалося, що хтось готується вийняти ножа з її давньої рани.

Вона пригадала довгі погляди Максима. Так ось що означали ці мовчазні погляди! Він краще від неї самої знав її настрій, він угадав, що в її серці можливі ще боротьба та вибір, що вона в собі не впевнена... Але ні, він помиляється! Вона знає свій перший крок, а там вона подивиться, що можна буде взяти в життя ще...

Вона зігнулася важко і з зусиллям, немов переводячи дихання після важкої праці, і озирнулася навколо. Вона не могла б сказати, чи довго тривало мовчання, чи давно змовк студент, чи казав він ще щось... Вона подивилася туди, де за хвилину сидів Петро...

Його не було на тому місці.

VII

Тоді, спокійно склавши роботу, вона теж піднялася.

— Вибачте, панове,— сказала вона, звертаючись до гостей.— Я вас на час залишу самих.

І вона пішла вздовж темної алеї.

Цей вечір був сповнений тривоги не для самої Евеліни. На повороті алеї, де стояла лавочка, дівчина почула схвильовані голоси. Максим розмовляв із сестрою.

— Так, про неї я думав у цьому випадку не менше, ніж про нього,— проказував старий суворо.— Подумай, адже вона ще дитина, яка не знає життя! Я не хочу вірити, що ти бажала б скористатися необізнаністю дитини.

У голосі Анни Михайлівни, коли вона відповіла, чулися сльози.

— А що ж, Максе, якщо... якщо вона... Що ж буде тоді з моїм хлопчиком?

— Будь що буде! — твердо і похмуро відповів старий солдат.— Тоді подивимось; у будь-якому разі, на ньому не повинно висіти усвідомлення чужого зіпсованого життя... Та й на нашій совісті теж... Поміркуй про це, Аню,— додав він м'якіше.

Старий узяв руку сестри та ніжно поцілував її. Анна Михайлівна схилила голову.

— Мій бідний хлопчик, бідний... Краще б йому ніколи не зустрічатися з нею...

Дівчина скоріше вгадала ці слова, ніж розчула: так тихо вирвався цей стогін із вуст матері.

Рум'янець залив обличчя Евеліни. Вона мимоволі зупинилася на повороті алеї. Тепер, коли вона вийде, обидва вони побачать, що вона підслухала їхні таємні думки...

Проте за кілька секунд вона гордо підняла голову. Вона не хотіла підслуховувати, і, у будь-якому разі, не фальшивий стид може зупинити її на її шляху. До того ж цей старий бере на себе забагато. Вона сама зуміє розпорядитися своїм життям.

Вона вийшла з-за повороту доріжки і пройшла повз обох співрозмовців спокійно і з високо піднятою головою. Максим з мимовільним поспіхом підібрав свою милицю, аби дати їй пройти, а Анна Михайлівна подивилася на неї з якимось пригнобленим виразом любові, майже обожнювання та жаху.

Мати немов відчувала, що ця горда білява дівчина, яка тільки-но пройшла з таким гнівно-викличним виглядом, пронесла з собою щастя чи нещастя всього життя її дитини.

VIII

У дальньому кінці саду стояв старий, занедбаний млин. Колеса давно вже не крутилися, вали обросли мохом, і криві старі шлюзи просочувалася вода кількома тонкими, невгамовно дзвенячими струмками. Це було улюблене місце сліпого. Тут він просиджував цілі години на парапеті¹ греблі, дослухаючись до мурмотіння води, що сочилася, та вмів чудово передавати на фортепіано це мурмотіння. Але тепер йому було не до того... Тепер він хутко ходив доріжкою з переповненим гіркотою серцем, із спотвореним від внутрішнього болю обличчям.

Почувши легкі кроки дівчини, він зупинився!.. Евеліна поклала йому на плече руку та запитала серйозно:

— Скажи мені, Петре, що це з тобою? Чому ти такий сумний?

Швидко повернувшись, він знову закрокував доріжкою. Дівчина пішла з ним поруч.

Вона зрозуміла його різкий рух та його мовчання і на хвилину нахилила голову. Від садиби чулася пісня:

З-за кругої гори
Вилітали орли
Вилітали, гуркотали,
Розкоші шукали...²

Пом'якшений відстанню, молодий, сильний голос співав про любов, про щастя, про простір, і ці звуки неслись у тиші ночі, покриваючи ліниве шепотіння саду...

Там були щасливі люди, які говорили про яскраве та повне життя; вона ще кілька хвилин тому була з ними, захмеліла мріями про це життя, у якому йому не було місця. Вона навіть не помітила його уходу, а хто знає, якими довгими здалися йому хвилини цього самотнього горя...

1 Парапет — огородження, перила.— Прим. перекладача.

2 Розкоші шукали — волі шукали.— Прим. перекладача.

Ці думки пройшли в голові молодій дівчині, поки вона ходила поруч із Петром алеєю. Ніколи ще не було так важко заговорити до нього, оволодіти його настроєм. Проте вона відчувала, що її присутність потроху пом'якшувала його похмуре розмірковування.

Дійсно, його хода стала тихшою, обличчя спокійнішим. Він чув поряд її кроки, і помалу гострий душевний біль вщухав, поступаючись місцем іншому почуттєві. Він не усвідомлював це почуття, проте воно було йому знайоме, і він легко підпадав під його благодійний вплив.

— Що з тобою? — повторила вона своє запитання.

— Нічого особливого, — відповів він із гіркотою. — Мені лише здається, що я зовсім зайвий на світі.

Пісня біля будинку на час змовкла, і за хвилину почувалася інша. Вона доносилася ледь чутно, тепер студент співав стару думу, наслідуючи тихий наспів бандуристів. Іноді голос, здавалося, зовсім змовкав, уявою оволодівала примарна мрія, і потому тиха мелодія пробивалася крізь шерхіт листя....

Петро мимоволі зупинився, прислухаючись.

— Знаєш, — заговорив він сумно, — мені здається іноді, що старі праві, коли кажуть, що на світі стає з роками все гірше. У давні роки було краще навіть сліпим. Замість фортепіано тоді б я навчився грати на бандурі й ходив би містами та селами... До мене б збиралися юрми людей, і я співав би їм про справи їхніх батьків, про подвиги та славу. Тоді і я був би чимось у житті. А тепер? Навіть цей кадетик із таким різким голосом, і той, — ти чула? — каже: одружитися та командувати частиною. Над ним сміялися, а я... а мені навіть і це недоступно.

Блакитні очі дівчини широко розплющилися від переляку, і в них виблиснула сльоза.

— Це ти наслухався промов молодого Ставрученка, — сказала вона в збентеженні, намагаючись надати голосові тон безтурботного жарту.

— Так, — задумливо відповів Петро і додав: — У нього дуже приємний голос. Чи він гарний?

— Так, він хороший, — замислено підтвердила Евеліна, але раптом, якимось гнівно спохватившись, додала різко: — Ні, він мені анітрохи не подобається! Він занадто самовпевнений, і голос у нього неприємний та різкий.

Петро вислухав із здивуванням цей гнівний спалах. Дівчина тупнула ногою та продовжувала:

— І все це дурниці! Це все, я знаю, підстроює Максим. О, як я ненавиджу тепер цього Максима.

— Чого ти це, Велю? — запитав здивовано сліпий. — Що він підстроює?

— Ненавиджу, ненавиджу максима! — вперто торочила дівчина. — Він зі своїми розрахунками винищив у собі усілякі ознаки серця... Не кажи, не кажи мені про них... І звідки вони присвоїли собі право розпоряджатися чужою долею?

Вона раптом поривчасто зупинилася, стиснула свої тонкі руки, так що на них хруснули пальці, і якось по-дитячому тоненько заплакала.

Сліпий узяв її за руки із здивуванням та співчуттям. Цей спалах із боку його спокійної та завжди витриманої подруги був такий несподіваний та незрозумілий! Він дослухався водночас до її плачу та до того дивного відгомону, яким озвався цей плач у його власному серці. Йому згадалися давні роки. Він сидів на пагорбку з таким самим сумом, а вона плакала над ним так само, як і тепер...

Але раптом вона визволила руку, і сліпий знову здивувався: дівчина сміялася.

— Яка я, проте, дурна! І про що це я плачу?

Вона витерла очі й потім знов заговорила розчуленим та добрим голосом:

— Ні, будемо справедливими: обидва вони хороші!.. І те, що він казав зараз, — хороше. Але ж це не для всіх.

— Для всіх, хто може, — сказав сліпий.

— Які дрібниці! — відповіла вона ясно, хоча в її голосі разом із посмішкою бриніли ще недавні сльози. — Адже ось і Максим воював, поки міг, а тепер живе як може. Ну, і ми...

— Не кажи: ми! Ти — зовсім інша справа...

— На, не інша.

— Чому?

— Тому що... Ну тому, що ти ж зі мною одружишся, і, значить, наше життя буде однакове.

Петро зупинився, вражений.

— Я?.. Із тобою?.. Отже, ти за мене... вийдеш?

— Ну так, ну так, звісно! — відповіла вона із квапливим хвилюванням. — Який ти дурний! Невже тобі ніколи не спадало це на думку? Адже це так просто! Із ким же тобі й одружуватися, як не зі мною?

— Звісно, — погодився він із якимось дивним егоїзмом, проте тієї ж миті схаменувся. — Послухай, Велю, — заговорив він, узявши її за руку. — Там зараз казали: у великих містах дівчата навчаються усьому, перед тобою теж міг би відкритися широкий шлях... А я...

— А що ти?

— А я... сліпий! — закінчив він цілком нелогічно.

І знову йому пригадалося дитинство, тихе плескотіння річки, перше знайомство з Евеліною та її гіркі сльози при слові «сліпий»... Інстинктивно відчув він, що тепер

наносить їй таку саму рану, і спинився. Кілька секунд стояла тиша, лише вода тихо й ласкаво дзвеніла в шлюзах. Евеліні зовсім не було чути, ніби вона щезла. Її обличчям дійсно пробігла судома, проте дівчина оволоділа собою, і, коли вона заговорила, її голос лунав безтурботно й жартівливо.

— То й що, що сліпий? — сказала вона.— Адже коли дівчина покохає сліпого, так і одружуватися треба зі сліпим... Це вже завжди так буває, що ж нам робити?

— Покохає... — зосереджено повторив він, і брови його зсунулися,— він услухувався в нові для нього звуки знайомого слова... — Покохає? — перепитав він зі зростаючим хвилюванням.

— То так! Ти і я, ми обидва кохаємо одне одного... Який ти дурний! Ну, поміркуй сам: чи міг би ти залишитися тут сам, без мене?..

Обличчя його відразу зблідло, і незрячі очі зупинилися, великі й нерухомі.

Було тихо; лише вода все казала про щось, дзюрчачи та дзвенячи. Часом здавалося, що це мурмотіння слабшає і от-от стихне; але тієї ж миті воно знову підвищувалося і знову дзвеніло без кінця та перерви. Густа черемуха шепотіла темним листям; пісня коло будинку змовкла, проте над ставком соловейко заводив свою...

— Я б помер,— сказав він глухо.

Її губи затремтіли, як в той день першого їх знайомства, і вона сказала із важкістю, слабким, дитячим голосом:

— І я теж... без тебе, сама... у далекому світі...

Він стис її маленьку руку в своїй. Йому здавалося дивним, що її тихий потиск у відповідь такий несхожий на попередній: слабкий рух її маленьких пальців відбивався тепер у глибині його серця. Узагалі, крім попередньої Евеліні, друга його дитинства, тепер він відчував у ній ще якусь іншу, нову дівчину. Сам він здався собі могутнім та сильним, а вона видалася плачучою та слабкою. Тоді, під впливом глибокої ніжності, він пригорнув її однією рукою, а іншою почав гладити її шовковисте волосся.

І йому здалося, що все горе змовкло у глибині серця і що в нього немає жодних поривань та бажань, а є тільки теперішня мить.

Соловейко, що деякий час випробовував свій голос, затьохкав та розсипався по мовчазному садові шаленою треллю. Дівчина стріпонулася і сором'язливо відвела руку Петра.

Він не пручався і, відпустивши її, зігхнув на повні груди. Він чув, як вона оправаляє своє волосся. Його серце билосся сильно, але рівно й приємно; він відчував, як гаряча кров розносить по всьому тілу якусь нову зосереджену силу. Коли за хвилину вона сказала

йому звичайним тоном: «Ну, тепер повернімося до гостей», він із подивом вслухався в цей милий голос, у якому лунали зовсім нові ноти.

IX

Гості та господарі зібрались у маленькій вігальні; не вистачало тільки Петра й Евеліни. Максим розмовляв зі своїм старим товаришем, молоді люди сиділи мовчки біля відчинених вікон; у невеличкому товаристві панував той особливий тихий настрій, у глибині якого відчувається якась не для всіх ясна, проте усіма усвідомлювана драма. Відсутність Евеліни та Петра була якось особливо помітна. Максим посеред розмови кидав короткі очікуючі погляди у напрямі дверей. Анна Михайлівна із сумним та ніби винуватим обличчям явно намагалася бути уважною та люб'язною господинею, і лише один пан Попельський, який значно погладшав і був добродушним, як завжди, дрімав на своєму стільці в очікуванні ужину.

Коли на терасі, що вела з саду до вігальні, пролунали кроки, усі очі звернулися туди. У темному чотирикутнику широких дверей з'явилася фігура Евеліни, а за нею тихо підіймався сходами сліпий.

Молода дівчина відчула на собі ці зосереджені, уважні погляди, проте це її не збентежило. Вона пройшла крізь кімнату своєю звичайною рівною ходою, і тільки на єдину мить, зустрівши короткий з-під брів погляд Максима, вона ледь-ледь посміхнулася, і її очі виблиснули викликом та посмішкою. Пані Попельська вдивлялася в свого сина.

Молодий чоловік, здавалося, йшов за дівчиною, не усвідомлюючи добре, куди вона веде його. Коли в дверях з'явилися його бліде обличчя та тонка фігура, він раптом призупинився на порозі цієї освітленої кімнати. Але потому він переступив через поріг і швидко, хоча із тим самим напіврозрадженим, напівзосередженим виглядом, підійшов до фортепіано.

Хоча музика була звичайним елементом у житті тихої садиби, проте разом із тим це був елемент інтимний, так би мовити, суто домашній. У ті дні, коли садиба наповнювалася говіркою та співом приїжджої молоді, Петро жодного разу не підходив до фортепіано, на якому грав лише старший із синів Ставрученка, музикант за фахом. Це утримання робило сліпого ще більш непомітним у жвавому товаристві, і мати із сердечним болем слідкувала за темною фігурою сина, що зникав серед загального блиску та пошвавлення. Тепер, у перший ще раз, Петро сміливо і ніби навіть не зовсім свідомо підходив до свого звичайного місця... Здавалося, він забув про присутність чужих. Утім, при вході молодих людей у вігальні стояла така тиша, що сліпий міг вважати кімнату пустою...

Відкривши кришку, він злегка торкнувся клавішів та пробіг по них кількома швидкими легкими акордами. Здавалося, він про щось питав чи то в інструмента, чи то у власного настрою.

Потім, витягнувши на клавішах руки, він глибоко замислився, і тиша в маленькій вітальні стала ще глибшою.

Ніч дивилася в чорні отвори вікон; де-не-де із саду заглядали із цікавістю зелені групи листя, освітлені світлом лампи. Гості, підготовлені тільки-но вщухлим непевним гуркотом піаніно, почасти охоплені дивним віянням незвичного натхнення, що майоріло над блідим обличчям сліпого, сиділи у мовчазнім очікуванні.

А Петро все мовчав, ледь здійнявши догори сліпі очі, і все немов прислухався до чогось. У його душі підіймалися, як розгойдані хвилі, найрізноманітніші відчуття. Приплив невідомого життя підхоплював його, як підхоплює хвиля на морському березі човна, що довго та мирно стояв на піску... На обличчі видно було здивування, запитання, і ще якесь особливе збудження проходило ним швидкими тінями. Сліпі очі здавалися глибокими та темними.

Одну хвилину можна було подумати, що він не знаходить у своїй душі того, до чого прислухається із такою жадібною увагою. Але потім, хоч усе з тим самим здивованим виглядом та все ніби не дочекавшись чогось, він здригнувся, торкнувся клавішів і, підхоплений новою хвилею почуття, що насунулося, віддався весь плавним, дзвінким та співочим акордам...

Х

Користуватися нотами сліпого взагалі важко. Вони витискаються, як і літери, рельєфом, до того ж тони позначаються окремими знаками та ставляться в один ряд, як рядки книжки. Щоби позначити тони, поєднані в акорд, між ними ставляться знаки оклику. Зрозуміло, що сліпому доводиться зачувати їх напам'ять, до того ж окремо для кожної руки. Таким чином, це — дуже складна та важка праця; проте Петрові і в цьому разі допомагала любов до окремих складових частин цієї праці. Завчивши напам'ять по кілька акордів для кожної руки, він сідав за фортепіано, і, коли з поєднання цих опуклих ієрогліфів¹ раптом несподівано для нього самого складалися стрункі співзвуччя, це приносило йому таку насолоду і надавало стільки живого інтересу, що цим суха праця крашала і навіть захоплювала.

Тим не менш між зображеною на папері п'єсою та її виконанням полягало у цьому разі надто багато проміжних процесів. Поки знак утілювався в мелодію, він мав пройти крізь руки, закріпитися в пам'яті і потім здійснити зворотну подорож до кінців граючих

---

¹ Ієрогліф — тут: умовний знак, який важко читається.— Прим. перекладача.

пальців. До того ж сильно розвинена музична уява сліпого втручалася до складної праці запам'ятовування та накладала на чужу п'єсу помітний особистий відбиток. Форми, в які встигало відлитися музичне почуття Петра, були саме ті, в яких відливалася потім гра його матері. Це були форми народної музики, що постійно лунали в його душі, якими промовляла цій душі рідна природа.

І тепер, коли він грав якусь італійську п'єсу, із калатаючим серцем та переповненою душею, в його грі вже з перших акордів виявилось щось такою мірою своєрідне, що на обличчях сторонніх слухачів з'явився подив. Проте за кілька хвилин замилювання оволоділо усіма без винятку, і тільки старший із синів Ставрученка, музикант за фахом, довго ще прислухався до гри, намагаючись вловити знайому п'єсу та аналізуючи своєрідну манеру піаніста.

Струни дзвеніли та гуркотіли, наповнюючи вігальню й разносячись замовклим садом... Очі молоді виблискували жвавістю та цікавістю. Ставрученко-батько видів, похиливши голову, і мовчки слухав, але потім став надихатися все більше та більше, підштовхував Максима ліктем та шепотів:

— Ось це грає, так уже грає. Що? Чи не правду я кажу?

Із наростанням звуків старий сперечальник почав згадувати щось, ймовірно, свою молодість, тому що очі його пішли іскрами, обличчя почервонішало, увесь він виструнчився і, дещо піднявши руку, хотів навіть ударити кулаком об стіл, проте утримався і опустил кулака без жодного звуку. Огледівши своїх молодців швидким поглядом, він пригладив вуса і, нахилившись до Максима, прошепотів:

— Хочуть стариганів до архіву... Брешуть!.. Свого часу й ми з тобою, братчику, теж... Та й тепер ще... Правду я кажу чи ні?

Максим, доволі байдужий до музики, цього разу відчував щось нове у грі свого вихованця і, оповивши себе клубами диму, слухав, хитав головою і переводив очі з Петра на Евеліну. Ще раз якийсь порив безпосередньої життєвої сили увірвався до його системи зовсім не так, як він гадав... Анна Михайлівна теж кидала на дівчину допитливі погляди, питаючи себе: що це — щастя чи горе лунає в грі її сина... Евеліна сиділа в тіні від абажура, і тільки її очі, великі та потемнілі, виділялися в напівтемряві. Вона єдина розуміла ці звуки по-своєму: їй чулися в них дзвін води в старих шлюзах та шепотіння черемухи у потьмянілій алеї.

XI

Мотив давно вже змінився. Залишивши італійську п'єсу, Петро віддався своїй уяві. Тут було все, що тіснилося в його спогаді, коли він за хвилину перед тим, мовчки та схиливши голову, прислухався до вражень із минулого, яке пережив. Тут були голоси природи, шум

вітру, шепіт лісу, плескання річки й непевна говірка, що змовкає в невідомій далечині. Усе це сплігалось і дзвеніло на тлі того особливого глибокого відчуття, що розширює серце, яке викликається в душі таємничою промовою природи і якому так важко підшукати справжнє визначення... Туга?.. Але чому ж вона така приємна?.. Радість?.. Проте нащо ж вона так глибоко, так нескінченно сумна?

Подеколи звуки посилювалися, зростали, міцніли. Обличчя музиканта робилося дивно суворим. Він ніби сам дивувався новій і для нього силі цих неочікуваних мелодій і чекав ще чогось... Здавалося, ось-ось кількома ударами все це зіллється у стрункий потік могутньої та прекрасної гармонії, і в такі миті слухачі завмирили від очікування. Але, не встигнувши підвестися, мелодія раптом падала з якимось жалібним гуркотінням, наче хвиля, що розсипалася в піну та бризки, і ще довго лунали, завмираючи, ноти гіркого нерозуміння та запитання.

Сліпий змовкав на хвилину, і знову у вітальні стояла тиша, яку порушувало тільки шепотіння листя в саду. Чари, що оволоділи слухачами та віднесли їх далеко за ці скромні стіни, руйнувалося, і маленька кімната зсувалася навколо них, і ніч дивилася до них у темні вікна, поки, зібравшись із силами, музикант не ударяв знову по клавішах.

І знову звуки міцніли та шукали чогось, піднімаючись у своїй повноті вище, сильніше. До непевного передзвонювання та говірку акордів уплігалися мелодії народної пісні, яка лунала то любов'ю та сумом, то спогадом про колишні страждання та славу, то молодою наснагою розгулу та надії. Це сліпий намагався вилити своє почуття у готові та добре знайомі форми.

Але пісня змовкла, дрижачи в тиші маленької вітальні тією самою жалібною нотою нерозв'язаного питання.

XII

Коли останні ноти здригнулися непевним невдоволенням та жалобою, Анна Михайлівна, поглянувши на обличчя сина, побачила на ньому вираз, який здався їй знайомим: в її пам'яті постав сонячний день давньої весни, коли її дитина лежала на березі річки, пригнічена занадто яскравими враженнями від збуджуючої весняної природи.

Але цей вираз помітила тільки вона. У вітальні здійнялися шумні розмови, Ставрченко-батько щось голосно кричав Максимові, молоді люди, ще схвильовані та збуджені, потискали руки музиканта, пророкували йому широку відомість артиста.

— Так, це вірно! — підтвердив старший брат. — Вам вдалося засвоїти самий характер народної мелодії. Ви зжилися з нею та оволоділи нею досконало. Але скажіть, будь ласка, яку це п'єсу грали ви спочатку?

Петро назвав італійську п'єсу.

— Я так і гадав,— відповів молодий чоловік.— Мені вона дещо знайома... У вас на диво своєрідна манера. Багато хто грає краще за вас, проте так, як ви, її не виконував ще ніхто. Це... нібито переклад з італійської музичної мови на малоросійську. Вам потрібна серйозна школа, і тоді..

Сліпий слухав уважно. Уперше він став центром жвавих розмов, і в його душі зароджувалося горде усвідомлення своєї сили. Невже ці звуки, що принесли йому цього разу стільки невдоволення та страждання, як ще ніколи в житті, можуть справляти на інших таке враження? Отже, він може теж щось зробити в житті. Він сидів на своєму стільці, з рукою, ще витягнуною на клавіатурі, і під гомоніння розмов раптом відчув на цій руці чийсь гарячий доторк. Це Евеліна підійшла до нього і, непомітно стискаючи його пальці, прошепотіла із радісним збудженням:

— Ти чув? У тебе теж буде своя робота. Якби ти бачив, якби ти знав, що ти можеш зробити з усіма нами...

Сліпий здригнувся та випростався.

Ніхто не помігив цієї короткої сцени, крім матері. Її обличчя спалахнуло, немов це їй було дано перший поцілунок молодого кохання.

Сліпий все сидів на тому самому місці. Він боровся із враженнями нового щастя, що нахлинули на нього, а можливо, відчував також приближення грози, яка поставала вже безформною та важкою хмарою звідкись із глибини мозку.

Глава шоста

I

Наступного дня Петро прокинувся рано. У кімнаті було тихо, у будинку теж не починався ще рух дня. До вікна, що залишалося прочиненим на ніч, уливалася з саду свіжість раннього ранку. Незважаючи на свою сліпоту, Петро відмінно відчував природу. Він знав, що ще рано, що його вікно прочинене — шерхіт гілля лунав чітко і близько, нічим не віддалений та не прикритий. Сьогодні Петро відчував усе це особливо ясно: він знав навіть, що до кімнати зазирає сонце і що коли він протягне руку у вікно, то з кушів посиплеться роса. Крім того, він відчував ще, що все його ество переповнене якимось новим, невідомим враженням.

Кілька хвилин він лежав у постелі, прислухаючись до тихого щебетання якоїсь пташки в саду і до дивного почуття, що зростало в його серці.

«Що це було зі мною?» — подумав він, і тієї ж самої миті в його пам'яті пролунали слова, які вона сказала вчора, у сутінки, біля старого млина: «Невже ти ніколи не думав про це?... Який ти дурний!..»

Так, він ніколи про це не думав. Її близькість приносила йому насолоду, але до вчорашнього дня він не усвідомлював цього, як ми не відчуваємо повітря, яким дихаємо. Ці прості слова впали учора до його душі, як падає з висоти камінь на дзеркальну поверхню води: ще за хвилину вона була рівна та спокійно відбивала світло сонця і синє небо... один удар — і вона сколихнулася до самого дна.

Тепер він прокинувся з оновленою душею, і вона, його давня подруга, з'явилася йому в новому світлі. Згадуючи все, що сталося вчора, до найменших подробиць, він прислухався із здивуванням до тону її «нового» голосу, який відтворила в його пам'яті уява. «Покохала»... «Який ти дурний!..»

Він швидко схопився, одягся і росяними доріжками саду побіг до старого млина. Вода дзюрчала, як учора, і так само шепотіли кущі черемухи, тільки вчора було темно, а тепер був яскравий сонячний ранок. І ніколи він ще не «відчував» світла так ясно. Здавалося, разом із духмяною сирістю, з відчуттям ранкової свіжості у нього проникли ці промені весняного дня, що сміялися та лоскотали його нерви.

II

У всій садибі стало якось світліше та радісніше. Анна Михайлівна ніби помолодшала сама. Максим частіше жартував, хоча все ж час від часу із хмар диму, ніби перекоти грози, що проходила боком, лунало його бурчання. Він говорив про те, що багато хто, мабуть, вважає життя чимось на кшталт поганого роману, що завершується весіллям, і що на світі є багато такого, про що деяким людям не завадило б поміркувати. Пан Попельський, що став дуже цікавим круглим чоловіком, із рівно та гарно сивіючим волоссям та рум'яним обличчям, завжди у цих випадках погоджувався з Максимом, мабуть, приймаючи ці слова на свій рахунок, і тієї ж миті прямував у господарських справах, які в нього, утім, йшли пречудово. Молоді люди посміхалися й будували якісь плани. Петро мусив закінчувати серйозно свою музичну освіту.

Якось восени, коли жнива було вже закінчено і над полями, виблискуючи золотими нитками на сонці, ліниво й томно носилося «бабине літо»¹, Попельські всією родиною порямували до Ставроченків. Маєток Ставрукове лежав верстах у сімдесяти від Попельських, але місцевість на цій відстані дуже змінювалася: останні відроги Карпат, ще видні на Волині й у Прибужжі, зникли, і місцевість переходила в степову Україну. На цих рівнинах, перерізаних подекуди ярами, лежали, втопаючи в садах та левадах², села, і де-не-де по обрію, давно заорані та охоплені жовтими жнивими, малювалися високі могили.

¹ «Бабине літо» — тут: тенетник, павутиння, що літає восени полями та лісами

² Левада (укр.) — відгороджені присадибні ділянки землі, порослі травою

Такі далекі подорожі були взагалі не у звичайній сім'ї. За межами знайомого села і найближчих полів, які він вивчив досконало, Петро розгублювався, більше відчував свою сліпоту і ставав дратівливим і неспокійним. Тепер, утім, він охоче прийняв запрошення. Після пам'ятного вечора, коли він усвідомив одразу своє почуття та силу таланта, яка прокидалася, він якось сміливіше ставився до темної та непевної далечини, якою охоплював його зовнішній світ. Вона начала вабити його, усе розширюючись в уяві.

Кільки днів промайнуло дуже жваво. Петро почувався тепер набагато вільніше у молодому товаристві. Він із жадібною увагою слухав умілу гру старшого Ставрченка і розповіді про консерваторію, про столичні концерти. Його обличчя спалахувало кожного разу, коли молодий господар переходив до захоплених похвал його власному, необробленому, але сильному музичному почуттєві. Тепер він уже не знічувався у дальніх кутах, а як рівний, хоча й дещо стримано, втручався до спільних розмов. Недавня ще холодна стриманість і ніби сторожкість Евеліни теж щезли. Вона тримала себе весело та невимушено, захоплюючи всіх небувалими досі спалахами несподіваних та яскравих веселощів.

Верстах у десяти від маєтку знаходився старий Н-ський монастир, дуже відомий у тому краї. Колись він відігравав значну роль у місцевій історії; неодноразово його облягали, як сарана, загони татар, які посилали через стіни хмари своїх стріл, подеколи картаті загони поляків відчайдушно лізли на стіни чи, навпаки, козаки бурно кидалися на приступ, аби відбити твердиню у королівських жолнерів¹, що заволоділи нею... Тепер старі башти осипалися, стіни деінде замінилися простим тином, що захищав лише монастирські городи від нашестя підприємливої селянської худоби, а в глибині широких рівчаків росло просо.

Одного разу, в ясний день ласкавої та пізньої осені, господарі та гості попрямували до цього монастиря. Максим та жінки їхали в широкій старовинній колясці, що хиталася, наче велика лодія, на своїх високих ресорах. Молоді люди та Петро зокрема попрямували верхи.

Сліпий їздив верхи зграбно та вільно, звикнувшись прислухатися до тупотіння інших коней і до шурхотіння коліс екіпажу, що їхав попереду. Дивлячись на його вільну, сміливу посадку, важно було вгадати, що цей вершник не бачить шляху і лише звик так сміливо віддаватися інстинктові коня. Анна Михайлівна спочатку боязко озиралася, боячись чужого коня та незнайомих доріг, Максим поглядав скося з гордістю ментора² і з насмішкою чоловіка над бабиними острахами.

¹ Жолнер (польськ.) — солдат польської піхоти.— Прим. перекладача.

² Ментор — вихователь, учитель.— Прим. перекладача.

— Чи знаєте... — сказав, під'їжджаючи до коляски, студент.— Мені ось зараз пригадалася дуже цікава могила, історію якої ми дізналися, риючись у монастирському архіві. Якщо бажаєте, ми звернемо туди. Це недалеко, край села.

— Чому ж же до вас приходять у нашому товаристві такі спогади? — весело засміялася Евеліна.

— На це запитання відповім після! Повертай до Колодні, до левади Остапа; тут у перелазу¹ зупинишся! — гукнув він кучерові і, повернувши коня, поскакав до своїх товаришів, що відстали.

За хвилину, коли ридван², шурхотячи колесами у м'якім пилу та колихаючись, їхав вузьким проселком, молоді люди пронеслися повз нього і спішилися попереду, прив'язавши коней біля тину. Двоє з них пішли назустріч, аби допомогти дамам, а Петро стояв, спершись на луку сідла, і, за звичаєм, похиливши голову, прислухався, намагаючись за можливістю визначити своє положення у незнайомому місці.

Для нього цей світлий осінній день був темною ніччю, тільки пожвавленою яскравими звуками дня. Він чув на дорозі шурхотіння карети, що наближалася, та веселі жарти молоді, яка зустрічала її. Біля нього коні, дзвенячи стальними наборами вуздечок, тягли голови за тин, до високого бур'яну городу... десь недалеко, мабуть, над грядками, чулася тиха пісня, що ліниво та задумливо віялася по легкому вігерцю. Шелестіло листя саду, десь скрипів лелека, чулося хлопання крил і крик півня, який ніби раптом про щось згадав, легкий виск «журавля»³ над колодязем,— у всьому цьому виявлялася близькість селянського робочого дня.

І дійсно, вони зупинилися біля тину крайнього саду... З-поміж більш віддалених звуків панівним був розмірене дзеленчання монастирського дзвона, високе та тонке. Чи за звуком цього дзвону, чи за тим, як тяг вігер, чи ще за якимись, можливо, і йому самому невідомими, ознаками Петро відчував, що десь у тому боці, за монастирем, місцевість раптово уривається, можливо, над берегом річки, за якою далеко розкинулася рівнина з невизначеними, важко вловимими звуками тихого життя. Звуки ці долинали до нього уривками та слабко, даючи йому слухове відчуття далечини, у якій майорить щось затуляне, неясне, як дим, як для нас майорять обриси далей у вечірньому тумані..

Вігер ворухив пасмо волосся, що звисилося з-під його шапки, я тягся повз його вухо, як протяжний дзвін еолової арфи⁴. Якись тьмяні спогади вешгалися у його пам'яті; хвилини

¹ Перелаз — місце, де можна перелізти.— *Прим. перекладача.*

² Ридван — старомодний громіздкий екіпаж.— *Прим. перекладача.*

³ «Журавель» — тонка, довга жердина, яка слугує важелем для підйому води з колодязя.— *Прим. перекладача.*

⁴ Еолова арфа — так називається рамка з натягненими на ній струнами, які звучать від дії вітру.— *Прим. перекладача.*

з далекого дитинства, які уява вихоплювала із забуття минулого, оживали у вигляді віянь, доторкань та звуків. Йому здавалося, що цей вітер, змішаний із дальнім дзвоном та уривками пісні, говорить йому якусь сумну стару казку про минуле цієї землі, чи про його власне минуле, чи про його майбутнє, невизначене та темне.

За хвилину під'їхала коляска, усі вийшли та, переступивши через перелаз у тині, пішли до левади. Тут, у кутку, заросла травою та бур'яном, лежала широка, майже вросла в землю кам'яна плита. Зелене листя чортополоху з полум'яно-рожевими голівками квітів, широкий лопух, високий кукіль¹ на тонких стеблах виділялися з трави та тихо гойдалися від вітру, і Петрові було чутно їхній невизначений шепіт над зарослою могилою.

— Ми лише нещодавно дізналися про існування цього пам'ятника,— сказав молодий Ставрченко,— а між тим чи знаєте, хто лежить під ним? Уславлений колись лицар, старий ватажок² Гнат Карий...

— Так ось ти де упокоївся, старий розбійнику? — сказав Максим задумливо.— Як він потрапив сюди, у Колодню?

— 17... року козаки з татарами облягали цей монастир, зайнятий польськими військами... Ви знаєте, татари були завжди небезпечними союзниками... Мабуть, тим, хто був в облозі, вдалося якось підкупити мірзу³, і вночі татари кинулися на козаків водночас із поляками. Тут, біля Колодні, відбулася у темряві жорстока січ. Здається, що татари були розбиті і монастир все-таки узятий, проте козаки втратили в нічному бою свого отамана.

— У цій історії,— продовжував молодий чоловік замислено,— є ще інша особа, хоча ми дарма шукали тут іншої плити. Судячи зі старого запису, який ми знайшли в монастирі, поруч із Карим похований молодий бандурист... сліпий, що супроводжував отамана у походах...

— Сліпий? У походах? — перелякано вимовила Анна Михайлівна, якій одразу ж привидівся її хлопчик у страшній нічній сечі.

— Так, сліпий. Вірогідно, це був славний на Запоріжжі співак... так, принаймні, каже про нього запис, що викладає своєрідною польсько-малорусько-церковною мовою всю цю історію. Дозвольте, я, здається, пам'ятаю її всю: «А з ним славетный поета казацкий Юрко, нигды ни оставлявший Караго и от широго сердца оным⁴ любимый. Которого убивши сила поганьская и того Юрка посекала нечестно, обычаем своей поганьской веры не маючи зваги на калецтво⁵ и великий талант до складу песенного и до гры струнной, од

¹ Кукіль — бур'ян.— Прим. перекладача.

² Ватажок (укр.) — начальник, голова загону гайдамаків — українських козаків-повстанців, учасників боротьби з Польщею.— Прим. перекладача.

³ Мірза — князь.— Прим. перекладача.

⁴ Оним — тим.— Прим. перекладача.

⁵ Не маючи поваги до каліцтва.— Прим. перекладача.

якої¹ даже и волцы на степу² размягчиться могли б, но поганьцы не пошановали³ в ночном нападе. И ту положены рядом певец и рыцарь, коим по честным конце не заводная⁴ и вечная слава вовеки аминь...»

— Плита доволі широка,— сказав хтось.— Можливо, вони лежать тут обидва...

— Так, насправді, але написи з'їдено мохом... Подивіться, отут згори булава і бунчук⁵.

А далі все зелене від лишайв.

— Постривайте,— сказав Петро, що слухав всю розповідь із захопленим хвилюванням.

Він підійшов до плити, нахилився над нею, і його тонкі пальці впилися до зеленого шару лишайників на поверхні плити. Крізь нього він промацував тверді виступи каменя.

Так він сидів із хвилину, із підведеним обличчям та зсуненими бровами. Потім він почав читати:

— «...Игнатий прозванием Карий... року Божого... пострелен из сайдака⁶ стрелою татарскою...»

— Це й ми могли ще розібрати,— сказав студент.

Пальці сліпого, нервово напружені та зігнені у суглобах, спускалися все нижче.

— «Которого убивши...»

— «Сила поганьская...» — жваво підхопив студент,— ці слова стояли й у описі смерті Юрка... отже, правда: і він тут само під однією плитою...

— Так, «сила поганьская»,— прочитав Петро,— далі все щезло... Постривайте, ось ще: «порубан шаблями татарскими»... Здається, ще якесь слово... Але ні, більше нічого не збереглося.

Дійсно, далі усіяка пам'ять про бандуриста губилася у широкій щілині півторастарічної плити...

Кілька секунд стояло глибоке мовчання, яке порушувалося тільки шерхотінням листя. Воно було перервано довгим благоговійним зітханням. Це Остап, хазяїн левади та власник за правом давнини останнього житла старого отамана, підійшов до панів і з великим подивом дивився, як молодий чоловік із нерухомими очима, спрямованими вгору, розбирав навпомацки слова, приховані від зрячих сотнями років, дощами й негодами.

— Сила Господня,— сказав він, дивлячись на Петра із благоговінням.— Сила Божа відкриває сліпенькому, чого зрячі не бачать очима.

¹ Від якої.— Прим. перекладача.

² Вовки в степу.— Прим. перекладача.

³ Не зглянулися.— Прим. перекладача.

⁴ Непорушна.— Прим. перекладача.

⁵ Булава і бунчук — тут: зображення знаків влади гетьмана, начальника запорізьких козаків. Булава — палиця із кулею на кінці; бунчук — довге древяно, прикрашене білим кінським хвостом.— Прим. перекладача.

⁶ Сайдак — лук.— Прим. перекладача.

— Чи розумієте тепер, панночко, чому мені пригадався цей Юрко-бандурист? — спитав студент, коли стара коляска тихо рухалася пильним шляхом, прямуючи до монастиря.— Ми з братом дивувалися, як міг сліпий супроводжувати Карого із його летючими загонами. Припустімо, що в той час він був уже не кошовий¹, а простий ватажок. Відомо, однак, що він завжди головував загоном кінних козаків-мисливців, а не простими гайдамаками. Зазвичай бандуристи були старці-жебраки, що ходили від села до села із сумою та піснею... Тільки сьогодні, при погляді на вашого Петра, у моїй уяві якось одразу постала фігура сліпого Юрка, із бандурою замість рушниці за спиною та верхи на коні...

І, можливо, він брав участь у битвах... У походах, у будь-якому разі, і в небезпеках також... — продовжував молодий чоловік задумливо.— Які бували часи на нашій Україні!

— Як це жахливо,—зігхнула Анна Михайлівна.

— Як це було добре,— заперечив молодий чоловік...

— Тепер нічого подібного не буває,— різко сказав Петро, що під'їхав теж до екіпажу. Піднявши брови та насторожившись до тупоту сусідніх коней, він примусив свого коня йти поруч із коляскою... Його обличчя було бліднішим звичайного, виказуючи глибоке внутрішнє хвилювання... — Тепер все це вже щезло,— повторив він.

— Що мало щезнути — щезло,— сказав Максим якось холодно.— Вони жили по-своєму, ви шукайте свого...

— Вам добре казати,— відповів студент,— ви взяли своє у життя...

— Ну, і життя взяло у мене моє,— посміхнувся старий гарібальдієць, дивлячись на свої милиці.

Потім, помовчавши, він додав:

— Зігхав і я колись за Січчю, за її буремною поезією та волею... Був навіть у Садика в Туреччині².

— То й що? — запитали молоді люди жваво.

— Вилікувався, коли побачив ваше «вільне козацтво» на службі у турецького деспотизму... Історичний маскарад і шарлатанство!.. Я зрозумів, що історія викинула вже весь цей непотріб на задвірки і що головне не в цих гарних формах, а в цілях... Тоді-то я й попрямував до Італії... Навіть не знаючи мови цих людей, я був готовий померти за їхні прагнення.

¹ Кошовий — отаман, головний начальник запорізького війська.— *Прим. перекладача.*

² Чайковський, українець-романтик, відомий під іменем Садика-паші, мріяв організувати козацтво як самостійну політичну силу в Туреччині.— *Прим. автора.*

Максим говорив серйозно і з якоюсь відвертою важністю. У бурних суперечках, які відбувалися у батька Ставрученка з синами, він зазвичай не брав участі і тільки посміювався, благодушно посміхаючись на апеляції¹ до нього молоді, яка вважала його своїм союзником. Тепер, сам зачеплений відлунням цієї зворушливої драми, що так несподівано ожила для всіх над старим замшлим каменем, він відчував, крім того, що цей епізод із минулого дивним чином торкнувся в особі Петра близького їм усім теперішнього...

Цього разу молоді люди не заперечували — можливо, під впливом живого відчуття, що було пережите за кілька хвилин у леваді Остапа,— могильна плита так ясно говорила про смерть минулого,— а можливо, під впливом імпонуючої² відвертості старого ветерана...

— Що ж залишається нам? — запитав студент після хвилинного мовчання.

— Та сама вічна боротьба.

— Де? У яких формах?

— Шукайте,— відповів Максим коротко.

Раз залишивши свій звичайний злегка глузливий тон, Максим, вочевидь, був налаштований говорити серйозно. А для серйозної розмови на цю тему тепер вже не залишалось часу... Коляска під'їхала до брами монастиря, і студент, нахилившись, притримав за повід коня Петра, на обличчі якого, здавалося, як у відкритій книзі, було видно глибоке хвилювання.

III

У монастирі зазвичай дивились старовинну церкву та збиралися на дзвіницю, звідки відкривався далекий вид. У ясну погоду намагалися углядіти білі плямки губерньського міста та завороти Дніпра на обрії.

Сонце уже схилялося, коли маленьке товариство підійшло до зачинених дверей дзвіниці, залишивши Максима на ганку однієї з чернецьких келій. одної из монашеских келій. Молодий тонкий послушник³ у рясі⁴ і гострокінцевій шапці, стояв під зводом, тримаючись однією рукою за замок зачинених дверей... Неподалік, ніби перелякана згряя птахів, стояла купка діглахів; було видно, що між молодим послушником і цією зграйкою швидких діглахів відбувалося нещодавно якесь зіткнення. За його дещо войовничою позою і за тим, як він тримався за замок, можна було дійти висновку, що діги хотіли потрапити на дзвіницю слідом за панами, а послушник відганяв їх. Його обличчя було сердитим та блідим, тільки на щоках плямами виділявся рум'янець.

¹ Апеляція — тут: заклик, звернення по підтримку, пораду.— *Прим. перекладача.*

² Імпонуюча — та, що вселяє повагу, повертає на свою користь.— *Прим. перекладача.*

³ Послушник — прислужник у монастирі, що готується стати ченцем.— *Прим. перекладача.*

⁴ Ряса — чернечий довгий верхній одяг чорного кольору.— *Прим. перекладача.*

Очі молодого послушника були якось дивно непорушні... Анна Михайлівна перша помітила вираз цього обличчя та очей і нервово схопила за руку Евеліну.

— Сліпий,— прошепотіла дівчина з легким переляком.

— Тихіше,— відповіла мати,— і ще... Ти помічаєш?

— Так...

Важко було не помігити в обличчі послушника дивної схожості з Петром. Та сама нервова блідість, ті самі чисті, проте нерухомі зіниці, той самий неспокійний рух брів, що насторожувалися при кожному новому звуці та бігали над очима, наче щупальця у переляканої комахи... Його риси були грубішими, уся фігура кутастіше,— проте тим різкіше виступала схожість. Коли він глухо закашлявся, схопившись руками за впалі груди, Анна Михайлівна дивилася на нього широко розплющеними очима, ніби перед нею раптом з'явився привид...

Припинивши кашляти, він відімкнув двері і, зупинившись на порозі, спитав дещо надтріснутим голосом:

— Діглахів немає? Геть, кляті! — мотнувся він у їх бік усім тілом і потім, пропускаючи вперед молодих людей, сказав голосом, у якому чулася якась вкрадливість та жадібність: — Дзвонареві пожертвуєте скількись?.. Ідть обережно,— темно...

Усе товариство почало підніматися сходами. Анна Михайлівна, яка раніше коливалася перед незручним та крутим підйомом, тепер із якоюсь покорою пішла за іншими.

Сліпий дзвонар зачинив двері... Світло щезло, і лише за деякий час Анна Михайлівна, що боязко стояла унизу, поки молодь, штовхаючись, підіймалася вигинами сходів, могла розгледіти тьмянний струмочок сутінкового світла, що лився з якогось косоного прольоту у товстій кам'яній кладці. Проти цього проміння слабко світилося кілька пильних, неправильної форми каменів.

— Дядьку, дядечку, пустіть,— пролунали з-за дверей тонкі голоси дітей. — Пустіть, дядечку, хороший!

Дзвонар сердито кинувся до дверей та шалено застукав кулаками по залізній обшивці.

— Пішли, пішли, кляті... Щоб вас громом побило! — кричав він, хриплячи і якось захилинаючись від злості...

— Сліпий чорт,— відповіли раптом кілька дзвінких голосів, і за дверима пролунало швидко тупотіння десятка босих ніг...

Дзвонар прислухався та перевів дух.

— Загибелі на вас немає... на клятих... аби вас усіх передушила хвороба... Ох, Господи! Господи Ти, Боже мій! «Вскую мя оставил еси...» — сказав він раптом зовсім іншим голосом, у якому чувся відчай стражденної та глибоко вимученої людини.

— Хто тут?.. Навіщо залишився? — різко запитав він, наштовхнувшись на Анну Михайлівну, що застигла біля перших сходинок.

— Ідіть, ідіть. Нічого, — додав він м'якше. — Постривайте, тримайтеся за мене... Пожертва з вашого боку дзвонареві буде? — знову запитав він попереднім неприємно вкрадливим тоном.

Анна Михайлівна вийняла з гаманця і в темряві подала йому папірця. Сліпий швидко вихопив її із протягнутої до нього руки, і, під тьмяним променем, до якого вони встигли вже піднятися, вона побачила, як він приклав папірця до щоки та почав водити по ній пальцем. Дивно освітлене та бліде обличчя, так схоже на обличчя її сина, спотворилося раптом виразом наївної та жадібної радості.

— Ось за це спасибі, от спасибі. Стовпівка¹ справжня... Я гадав — ви на сміх... посміятися над сліпеньким... Інші, буває, сміються.

Усе обличчя бідної жінки було залите сльозами. Вона швидко втерла їх і пішла нагору, де, нібито падіння води за стіною, чулися гулки кроки та змішані голоси компанії, яка її випередила.

На одному з поворотів молоді люди зупинилися. Вони піднялися вже доволі високо, і у вузьке віконце, разом із більш свіжим повітрям, проникла більш чистий, хоч і розсіяний, струмінь світла. Під ним на стіні, доволі гладкій в цьому місці, роїлися якісь написи. Це були переважно імена відвідувачів.

Обмінюючись веселими зауваженнями, молоді люди знаходили прізвища своїх знайомих.

— А ось і сентенція, — відзначив студент і прочитав з деяким трудом: — «Мнози суть начинающий, кончающий же вмале...»² Вочевидь, йдеться про це сходження, — додав він жартома.

— Розумій як хочеш, — грубо відповів дзвонар, повертаючись до нього вухом, і його брови заходили швидко й тривожно. — Тут ще вірш є, нижче. От би тобі прочитати...

— Де вірш? Немає ніякого вірша.

— Ти ось знаєш, що немає, а я тобі кажу, що є. Від вас, зрячих, теж приховано багато...

Він спустився на дві сходи вниз і, помацавши рукою у темряві, де вже губилися останні слабкі відблиски денного променя, сказав:

— Ось тут. Гарний вірш, та без ліхтаря не прочитаєте...

¹ Стовпівка — кредитка, паперовий грошовий знак; у народі таку назву виникло тому, що по боках її були орнаменти (візерунки) у вигляді стовпів. — *Прим. перекладача.*

² «Мнози суть начинающий, кончающий же вмале...» (церк.-слов.) — Багато тих, хто починає, тих же, хто закінчує, мало. — *Прим. перекладача.*

Петро піднявся до нього, і, провівши рукою по стіні, легко розшукав суворий афоризм¹, урізаний у стіну якоюсь, можливо, уже понад століття померлою людиною:

Помни смертний час,
Помни трубний глас,
Помни с життяю разлуку,
Помни вечную муку...

— Теж сентенція,— спробував пожартувати студент Ставрченко, але жарт якось не вийшов.

— Не подобається,— єхидно сказав дзвонар.— Звісно, ти ще людина молода, а теж... хто знає. Смертна година приходить, яко тать в нощі...² Гарний вірш,— додав він знову якось по-іншому... — «Помни смертний час, помни трубний глас...» Так, щось ось там буде,— закінчив він знову досить злобно.

Ще кілька сходинок, і вони всі вийшли на перший майданчик дзвіниці. Тут було вже досить високо, проте отвір у стіні вів ще більш незручним проходом вище. З останнього майданчика відкрився вид широкий та пречудовий. Сонце схилялося на захід до обрію, низиною лягла довга тінь, на сході лежала важка хмара, далечінь губилася у вечірній димці, і тільки де-не-де косе проміння вихоплювало в синіх тіней то білу стіну мазаної хатинки, то віконце, що запалало рубіном, то живу іскорку на хресті дальньої дзвіниці.

Усі притихли. Високий вітер, чистий та вільний від випарів землі, тягся у прольоти, ворухив мотузки и, заходячи в самісінькі дзвони, викликав подеколи протяжливі відлуння. Вони тихо шуміли глибоким металічним гомоном, за яким вухо вловлювало щось ще, ніби віддалену туманну музику чи глибокі зігханні міді. Від усієї картини, що розстилалась унизу, віяло тихим спокоєм та глибоким миром.

Проте тиша, що запанувала серед невеличкого товариства, мала ще іншу причину. За якимсь спільним спонуканням, яке, певно, витікало з відчуття висоти та своєї безпорадності, обидва сліпих підійшли до кутів прольотів та стали, спершись на них обома руками, повернувши обличчя назустріч тихому вечірньому вітру.

Тепер ні від кого вже не приховалася дивна схожість. Дзвонар був дещо старшим; широка ряса висіла широкими складками на худому тілі, риси обличчя були грубішими та різкішими. При уважному погляді в них проступали й відмінності: дзвонар був блондин, ніс у нього був дещо горбкуватий, губи тонкіші, ніж у Петра. Над губами пробивалися вуса, і кучерява борідка облямовувала підборіддя. Проте в жестах, у нервових складках губ, у постійному русі брів була та дивна, ніби родинна схожість, через яку багато горбунів теж нагадують один одного обличчям, як брати.

¹ Афоризм — стисле висловлення.— Прим. перекладача.

² «Яко тать в нощі...» (церк-слав.) — Ніби крадій уночі.— Прим. перекладача.

Обличчя Петра було дещо спокійнішим. У ньому виднілися звичайний сум, який у дзвонаря посилювався гострою жовчністю та подеколи озлобленням. Утім, тепер і він, мабуть, заспокоївся. Рівне віяння вітру ніби розгладжувало на обличчі його всі зморшки, розливаючи ним тихий мир, що лежав на всій картині, прихованій від незрячих поглядів... Брови рухалися все тихіше й тихіше. Але ось вони здригнулися водночас у обох, ніби обидва зачули внизу якийсь звук із долини, не чутний нікому іншому.

— Дзвонять,— сказав Петро.

— Це в Єгорья, за п'ятнадцять верст,— пояснив дзвонар.— У них завжди на півгодина раніше за нас вечірня... А ти чуєш? Я теж чую,— інші не чують... Добре тут,— продовжував він мрійливо.— Особливо в свято. Чули ви, як я дзвоню?

У запитанні пролунало наївне марнославство.

— Приїжджайте послухати. Пан-отець Памфілій... Ви не знаєте пан-отця Памфілія? Він для мене навмисно ці два підголоски¹ виписав.

Він відійшов від стіни та з любов'ю погладив рукою два невеличких дзвони, які ще не встигли потемнішати, як інші.

— Добрі підголоски... Так тобі і співають, так і співають... Особливо під Пасху.

Він узяв до рук мотузки та бистрими рухами пальців примусив задрижати обидва дзвони дрібним мелодійним дробом; доторки язиків були такими слабкими і разом такими чіткими, що передзвін було чути всім, але звук, мабуть, не поширювався далі майданчика дзвіниці.

— А тут тобі ось цей — бу-ух, бу-ух, бу-ух...

Тепер його обличчя освітілося дитячою радістю, у якій, проте, було щось жалке та хворобливе.

— Дзвони-то ось виписав,— сказав він із зітханням,— а кожуха нового не зшиє. Скупий! Застудився я на дзвіниці... Восени найгірше... Холодно...

Він зупинився та, прислухаючись, сказав:

— Кульгавий вас кличе знизу. Ідіть, час вам.

— Підемо,— першою піднялась Евеліна, що досі нерухомо дивилася на дзвонаря, ніби зачарована.

Молоді люди рушили до виходу, дзвонар залишився нагорі. Петро, що ступив було вслід за матір'ю, різко зупинився.

— Ідіть,— сказав він їй власно.— Я зараз.

Кроки вщухли, тільки Евеліна, що пропустила вперед Анну Михайлівну, залишилася, притулившись до стіни та затамувавши подих.

---

¹ Підголосок — невеличкий дзвін, що вторує дзвенінню великого дзвона.— *Прим. перекладача.*

Сліпі вважали себе самотніми на вищі. Кілька секунд вони стояли, неловкі та нерухомі, до чогось прислухаючись.

— Хто тут? — спитав потому дзвонар.

— Я...

— Ти теж сліпий?

— Сліпий. А ти давно осліп? — запитав Петро.

— Народився таким, — відповів дзвонар. — Ось інший є в нас, Роман, — той семи років осліп... А чи ти ніч від дня відрізнити можеш?

— Можу.

— І я можу. Відчуваю, розвидняється. Роман не може, а все-таки йому легше.

— Чому легше? — жваво запитав Петро.

— Чому? Не знаєш чому? Він світло бачив, свою матку пам'ятає. Зрозумів ти: засне вночі, вона до нього уві сні й приходить... Тільки вона стара тепер, а сниться йому все молода... А тобі чи сниться?

— Ні, — глухо відповів Петро.

— То-й-то ні. Ця справа буває, коли хто осліп. А хто вже так народився!..

Петро стояв туманний та потьмянілий, ніби на його обличчя насунулася хмара. Брови дзвонаря теж раптом піднялися високо над очима, у яких видно було такий знайомий Евеліні вираз сліпого страждання.

— І те грішиш не один раз... Господи, создателю, Божа Мати, пречиста!.. Дайте ви мені хоч уві сні один раз світ-радість побачити...

Обличчя його пересмикнулося судомою, і він сказав із попереднім жовчним виразом:

— Таж ні, не дають... Наснитися щось, помріє, а встанеш, не пам'ятаєш...

Він раптом зупинився та прислухався. Обличчя його зблідло, і якийсь судомний вираз спотворив усі риси.

— Бісенят впустили, — сказав він зі злістю в голосі.

Дійсно, знизу з вузького проходу, ніби шум повені, неслися кроки й крики дітей. На єдину мить усе стихло, мабуть, натовп вибіг на середній майданчик, і шум виливався назовні. Але потому темний прохід загув, наче труба, і повз Евеліну, обганяючи один одного, пронеслася весела юрма діглатів. Біля верхньої сходинки вони зупинилися на мить, проте потому один за одним почали шмигати повз сліпого дзвонаря, який із спотвореним від злоби обличчям сував навмання стисненими кулаками, намагаючись влучити в когось, хто пробігав.

У проході виринуло раптом із темряви нове обличчя. Це був, вочевидь, Роман. Обличчя його було широким, поритим віспою та надзвичайно добродушним. Закриті повіки

приховували западини очей, на губах грала добродушна посмішка. Пройшовши повз дівчини, що притулилася до стіни, він піднявся на майданчик. Рука його товариша, якою той розмахнувся, потрапила його збоку в шию.

— Брате! — окликнув він приємним, грудним голосом. — Єгоріє, — знову воюєш?

Вони зіштовхнулися та обмацали один одного.

— Нащо бісенят впустив? — запитав Єгорій малоросійською, усе ще зі злістю в голосі.

— Нехай собі, — благодушно відповів Роман. — Пташки Божії. Ось як ти їх налякав. Де ви тут, бісенята?..

Діти сиділи по кутах біля решіток, причаївшись, і їхні очі виблискували лукавством, а почасти переляком.

Евеліна, нечутно ступаючи в темряві, зійшла вже до половини першого проходу, коли за нею пролунали впевнені кроки обох сліпих, а згори донісся радісний виск та крики малечі, що кинулася цілою зграєю на Романа, що залишився із нею.

Компанія тихо виїжджала з монастирської брами, коли з дзвіниці пролунав перший удар. Це Роман задзвонив до вечірні.

Сонце сіло, коляска котилася потемнілими полями, проводжувана рівними меланхолічними ударами, що завмирили в синіх сутінках вечора.

Усі мовчали всю дорогу до самісінького дому. Увечері довго було не видно Петра. Він сидів десь у темному кутку саду, не озиваючись на заклики навіть Евеліни, і пройшов навпомацки до кімнати, коли всі лягли.

IV

Попельські прожили ще кілька днів у Ставрученків. До Петра подеколи повертався його нещодавній настрій, він бував жвавий і по-своєму веселий, намагався грати на нових для нього інструментах, колекція яких у старшого з синів Ставрученка була досить велика та які дуже цікавили Петра — кожен із своїм особливим голосом, здатним виражати особливі відтінки почуття. Але все ж у ньому була помітна якась засмученість, і хвилини звичайного стану духу здавалися спалахами на загальному тлі, яке все більше тьмяніло.

Ніби за мовчазною домовленістю, ніхто не повертався до епізоду в монастирі, і вся ця поїздка ніби випала в усіх з пам'яті та забулася. Проте було помітно, що вона запала глибоко до серця сліпого. Кожного разу, залишившись наодинці чи в хвилини загального мовчання, коли його не відволікали розмови оточуючих, Петро глибоко замислювався, і на обличчя його лягав вираз якоїсь гіркоти. Це був знайомий усім вираз, але тепер він здавався різкішим та... сильно нагадував сліпого дзвонаря.

За фортепіано, у хвилини найбільшої безпосередності, до його гри часто впліталось тепер дрібне передзвонювання дзвонів та довгі зіпханя міді на високій дзвіниці... І те,

про що ніхто не наважувався заговорити, ясно поставало в усіх в уяві: моторошні переходи, тонка фігура дзвонаря із сухотнім рум'янцем, його злі окрики та жовчні скарги на долю... А потому обидва сліпці в однакових позах на вищці, з однаковим виразом обличчя, з однаковими рухами чутких брів... Те, що близькі дотепер вважали особистою властивістю Петра, зараз з'являлося спільною печаткою темної стихії, що простягала свою владу однаково на свої жертви.

— Послухай, Аню,— запитав Максим у сестри після повернення додому.— Чи не знаєш ти, що трапилося під час нашої поїздки? Я бачу, що хлопчик змінився саме з цього дня.

— Ах, це все через зустріч зі сліпим,— відповіла Анна Михайлівна із зітханням.

Вона нещодавно ще відіслала до монастиря два теплих баранячих кожухи та грошу із листом до пан-отця Памфілія, прохаючи його полегшити за можливості долю обох сліпців. У неї взагалі було добре серце, проте спочатку вона забула про Романа, і тільки Евеліна нагадала їй, що слід було потурбуватися про обох. «Ах, так, так, звісно»,— відповіла Анна Михайлівна, проте було видно, що її думки зайняті одним. До її пекучого жалю домішувалося почасти забобонне почуття: їй здавалося, що цією жертвою вона вмилоствить якусь темну силу, що вже насувається моторошною тінню над головою її дитини.

— Із яким сліпим? — перепитав Максим із подивом.

— Та із цим... на дзвіниці...

Максим сердито стукнув милицею.

— Яке прокляття — бути безногою цуркою! Ти забуваєш, що я не лажу дзвіницями, а від бабів, видно, не доб'єшся толку. Евеліно, спробуй хоч ти сказати розумно, що ж таке було на дзвіниці?

— Там,— тихо відповіла теж зблідла за ці дні дівчина,— є сліпий дзвонар... І він...

Вона зупинилася. Анна Михайлівна затулила долонями палаюче обличчя, яким струменіли сльози.

— І він дуже схожий на Петра.

— І ви мені нічого не сказали! Ну, що ж далі? Це ще не достатня причина для трагедій.

Аню,— додав він із м'яким докором.

— Ах, це так жахливо,— відповіла Анна Михайлівна стиха.

— Що саме жахливо? Що він схожий на твого сина?

Евеліна значуще подивилася на старого, і він змовк. За кілька хвилин Анна Михайлівна вийшла, а Евеліна залишилася зі своєю одвічною роботою в руках.

— Ти сказала не все? — запитав Максим після хвилинного мовчання.

— Так. Коли всі зійшли вниз, Петро залишився. Він велів тьоті Ані (вона так називала Попельську з дитинства) піти за всіма, а сам залишився зі сліпим. І я... теж залишилася.

— Підслуховувати? — сказав старий педагог майже машинально.

— Я не могла... піти... — відповіла Евеліна стиха.— Вони розмовляли один із одним, як...

— Як товариші по нещастю?

— Так, як сліпі... Потім Єгор запитав у Петра, чи бачить він уві сні мати. Петро каже: «Не бачу». І той теж не бачить. А інший сліпець, Роман, бачить уві сні свою мати молодую, хоча вона вже стара...

— Так! Що ж далі?

Евеліна замислилась і потім, піднімаючи на старого свої сині очі, у яких тепер було видно боротьбу та страждання, сказала:

— Той, Роман, добрий та спокійний. Обличчя в нього сумне, проте не зле... Він народився зрячим... А інший... Він дуже страждає,— раптом звернула вона.

— Кажі, будь ласка, прямо,— із нетерпінням урвав Максим,— інший озлоблений?

— Так. Він хотів прибити дітей та проклинав їх. А Романа дітлахи люблять...

— Злий та схожий на Петра... розумію,— задумливо сказав Максим.

Евеліна ще помовчала та потому, ніби ці слова коштували їй важкої внутрішньої боротьби, вимовила зовсім тихо:

— Обличчям обидва не схожі... риси інші. Проте у виразу... Мені здавалося, що раніше в Петра бував вираз трохи як у Романа, а тепер усе частіше видний той, інший... і ще... Я боюся, я думаю...

— Чого ти боїшся? Ходи-но сюди, моя розумна крихітко,— сказав Максим із незвичною ніжністю.

І коли вона, слабшаючи від цієї ласки, підійшла до нього зі сльозами на очах, він погладив її шовковисте волосся своєю великою рукою та сказав:

— Що ж ти думаєш? Скажи. Ти, я бачу, умієш думати.

— Я думаю, що... він вважає тепер, що... усі сліпонароджені злі... І він впевнив себе, що він теж... неодмінно.

— Так, ось що... — проказав Максим, раптом віднімаючи руку.— Дай мені мою люльку, голубонько... Он вона там, на вікні.

За кілька хвилин над його головою здійнялася синя хмара диму.

«Хм... так... погано,— буркотів він про себе.— Я помилився. Аня мала рацію: можна сумувати та страждати через те, чого не випробував жодного разу. А тепер до інстинкту

долучилася свідомість, і обидва підуть в одному напрямі. Клятий випадок... А втім, шило, як кажуть, у мішку не заховаєш... Усе десь випнеться...»

Він зовсім потонув у сизих хмаринках. У квадратовій голові старого кипіли якісь думки та нові рішення.

V

Прийшла зима. Випав глибокий сніг та вкрив шляхи, поля, села. Садиба стояла вся біла, на деревах лежали пухнасті пластівці, нібито сад знову розпустився білим листям... У великому каміні потріскував вогонь, кожний, хто входив зі двору, вносив із собою свіжість та запах м'якого снігу...

Поезія першого зимового дня була по-своєму доступна сліпому. Прокидаючись зранку, він відчував завжди особливу бадьорість і впізнавав прихід зими за тупотінням людей, що входили до кухні, за рипінням дверей, за гострими, ледь вловимими струмками, що розбігалися всім будинком, за скрипінням кроків на дворі, за особливою «холодністю» всіх зовнішніх звуків. І коли він виїжджав із Йохимом по першопутці у поле, то слухав із насолодою дзвінке рипіння саней і якісь лункі лускання, якими ліс із-за річки обмінювався зі шляхом та полем.

Цього разу перший білий день повів на нього тільки більшим сумом. Надягши з ранку високі чоботи, він пішов, прокладаючи рихлий слід по незайманім ще стежкам, до млина.

У саду було зовсім тихо. Змерзла земля, покрита пухнастим м'яким шаром, цілком замовкла, не віддаючи звуків; зате повітря стало якось особливо чутким, чітко та повно переносячи на далекі відстані і крик ворони, і удар сокири, і легкий тріск гілки, що зламалася... Подеколи чувся дивний дзвін, ніби від стекла, що переходить на найвищі ноти та завмирав мов у величезній далечині. Це хлопчакки кидали каміння на сільському ставку, який вкрився на ранок тонкою плівкою першого льоду.

У садибі ставок теж замерз, але річка біля млина, обважніла та темна, все ще точилася в своїх темних берегах та шуміла на шлюзах.

Петро підійшов до греблі й зупинився, прислухаючись. Дзвін води був інший — важчий та без мелодії. У ньому немов відчувався холод змертвілого довкілля...

У душі Петра теж було холодно та тьмяно. Темне почуття, яке ще того щасливого вечора піднімалося з глибини душі якимось побоюванням, незадоволеністю та запитанням, тепер розрослося та зайняло в душі місце, яке ще донедавна належало відчуттям радості та щастя.

Евеліни в садибі не було. Яскульські збиралися з осені до «благодійниці», старої графині Потоцької, яка неодмінно вимагала, аби старі привезли також доньку. Евеліна

спочатку супротивилася, але потім поступилася вимогам батька, до яких дуже енергійно приєднався і Максим.

Тепер Петро, стоячи біля млина, згадував свої колишні відчуття, намагався відновити їх минулу повноту та цільність і питав себе, чи відчуває він її відсутність. Він її відчував, проте усвідомлював також, що і присутність її не дає йому щастя, а приносить особливе страждання, яке без неї дещо притупилося.

Ще так недавно в його вухах лунали її слова, поставали всі подробиці першого освідчення, він відчував під руками її шовковисте волосся, чув біля своїх грудей удари її серця. Тепер щось безформне, як ті привиди, що населяли його темну уяву, ударило в цей образ подихом, що мертвить, і він розлетівся. Він уже не міг поєднати свої спогади у ту гармонійну цільність почуття, яка переповнювала його перший час. Уже з самого початку на дні цього почуття лежало зернятко чогось іншого, і тепер це «інше» розстиалося над ним, як стелеться грозова хмара обрієм.

Звуки її голосу згасали, і на місці яскравих вражень щасливого вечора зяяла пустота. А назустріч цій пустоті з самої глибини душі сліпого підіймалося щось із важким зусиллям, аби її заповнити.

Він хотів її бачити!

Дотепер він лише відчував тупе душевне страждання, але воно відкладалося у душі неясно, тривожило непевно, як ниючий зубний біль, на який ми ще не звертаємо уваги. Зустріч зі сліпим дзвонарем надала цьому болеві гостроту усвідомленого страждання...

Він її покохав та хотів її бачити!

Так йшли дні за днями у притихлій та занесеній снігом садибі.

Час від часу, коли миті щастя поставали перед ним, живі та яскраві, Петро дещо жвавішав, і обличчя його прояснювалося. Проте це було ненадовго, а з часом навіть ці світлі хвилини набули якогось непокоїного характеру: здавалося, сліпий боявся, що вони відлетять і ніколи вже не повернуться. Це робило його спілкування нерівним: хвилини поривчастої ніжності та сильного нервового збудження змінювалися днями пригнобленого безпросвітнього суму. У темній вігальні вечорами рояль плакала та надрилася глибоким та болісним сумом, і кожний її звук відкликався болем у серці Анни Михайлівни. Нарешті її найгірші побоювання справдилися: до юнака повернулися тривожні сни його дитинства.

Одного ранку Анна Михайлівна увійшла до кімнати сина. Він ще спав, але його сон був якийсь дивно тривожний: очі напіврозплющилися та тьмяно дивилися з-під повік, що ледь піднялися, обличчя було блідим, і на ньому виднівся вираз занепокоєння.

Мати зупинилася, обвівши сина уважним поглядом, намагаючись відкрити причину дивної тривоги. Проте вона бачила лише, що ця тривога все зростає і на обличчі сплячого позначається все ясніше вираз напруженого зусилля.

Раптом їй видався над постіллю якийсь ледь вловимий рух. Яскравий промінь сліпучого зимового сонця, що бив у стінку над самим узголів'ям, ніби здригнувся та злегка ковзнув униз. Ще і ще... світла смужка тихо прокрадалася до напіврозплющених очей, і з її наближенням неспокій сплячого все зростав.

Анна Михайлівна стояла нерухомо, у стані, близькому до кошмару, і не могла відірвати переляканого погляду від вогняної смуги, яка, здавалося їй, легкими, але все ж помітними поштовхами насувається до обличчя її сина. І це обличчя все більше блідло, витягалось, застигало у виразі важкого зусилля. Ось жовтуватий відблиск загравав у волоссі, затеплився на лобі юнака. Мати вся подалася вперед, в інстинктивному намаганні захистити його, проте ноги її не рухалися, ніби у справжньому кошмарі. Між тим повіки сплячого зовсім піднялися, у нерухомим зіницях заіскрилося проміння, і голова помітно відділилася від подушки назустріч світлові. Щось на кшталт посмішки чи плачу пробігло судомним спалахом по губах, і все обличчя знову застигло у нерухомому пориванні.

Врешті-решт мати перемогла нерухомість, що скувала її члени, та, підійшовши до постелі, поклала руку на голову сина. Він здригнувся та прокинувся.

— Ти, мамо? — спитав він.

— Так, це я.

Він трохи піднявся. Здавалося, важкий туман застилав його свідомість. Але за хвилину він сказав:

— Я знову бачив сон... Я тепер часто бачу сни, але... нічого не пам'ятаю...

VI

Безпросвітний сум змінювався в настрої юнака дратівливою нервовістю, і разом із тим зростала надзвичайна тонкість його відчуттів. Слух його надзвичайно загострився; світло він відчував усім своїм організмом, і це було помітно навіть вночі: він міг відрізнити місячні ночі від темних і нерідко довго ходив двором, коли всі в будинку спали, мовчазний та сумний, віддаючись дивній дії мрійливого та фантастичного місячного світла. При цьому його бліде обличчя завжди поверталось за вогняною кулею, що пливла синім небом, і очі відбивали іскристий відблиск холодного проміння.

Коли ж ця куля, що все зростала в небі із наближенням до землі, затягалася важким червоним туманом та тихо ховалася за сніговим обрієм, обличчя сліпого ставало спокійнішим та м'якшим, і він ішов до своєї кімнати.

Про що він думав цими довгими ночами, важко сказати. У певному віці кожен, хто тільки зазнав радощів та мук уповні свідомого існування, переживає більшою чи меншою мірою стани душевної кризи. Зупиняючись на рубежі діяльного життя, людина намагається визначити своє місце в природі, своє значення, свої відношення до навколишнього світу. Це свого роду «мертва точка», і благо тому, кого розмах життєвої сили проведе крізь неї без великої ломки. У Петра ця душевна криза ще ускладнювалася; до запитання: «нащо жити на світі?» — він додавав: «нащо жити саме сліпому?». Нарешті, до самої цієї роботи нерадісної думки всувалося ще щось стороннє, якийсь майже фізичний тиск незадоволеної потреби, і це позначалося на складі його характеру.

Перед Різдвом Яскульські повернулися, і Евеліна, жива та радісна, зі снігом у волоссі та вся обвіяна свіжістю та холодом, прибігла з посесорського хутора до садиби й кинулася обіймати Анну Михайлівну, Петра і Максима.

У перші хвилини обличчя Петра освітілося несподіваною радістю, але потому на ньому з'явився знову вираз якогось впертого суму.

— Ти гадаєш, я кохаю тебе? — різко запитав він того самого дня, залишившись наодинці з Евеліною.

— Я у цьому впевнена, — відповіла дівчина.

— Ну, а я не знаю, — похмуро заперечив сліпий. — Так, я не знаю. Раніше я був впевнений, що кохаю тебе понад усе в світі, але тепер не знаю. Залиш мене, послухайся тих, хто зве тебе до життя, поки не пізно.

— Навіщо ти мучиш мене? — вирвалася в неї тиха жалоба.

— Мучу? — перепитав юнак, і знову на його обличчі з'явився вираз впертого егоїзму. — То так, мучу. І мучитиму таким чином усе життя, і не можу не мучити. Я сам не знав цього, а тепер знаю. І я не винен. Та сама рука, що позбавила мене зору, коли я ще не народився, вклала в мене цю злобу... Ми всі такі, народжені сліпими. Залиш мене... залиште мене всі, тому що я можу дати саме страждання замість любові... Я хочу бачити — розумієш? хочу бачити і не можу звільнитися від цього бажання. Якби я міг побачити таким чином мати, батька, тебе й Максима, я був би задоволений... Я запам'ятав би, уніс би цей спогад до темряви усього життя, що залишилося...

І він із надзвичайною впертістю повертався до цієї ідеї. Залишаючись на самоті, він брав до рук різні предмети, обмацував їх із нечуваною увагою та потім, відклавши їх убік, намагався вдумуватися у вивчені форми. Так само він вдумувався у ті відмінності яскравих кольорових поверхонь, які, за напруженої чуткості нервової системи, він туманно вловлював через дотик. Але усе це проникало до його свідомості саме тільки як відмінності, у своїх взаєминах, але без певного чуттєвого змісту. Тепер навіть сонячний

день він відрізняв від нічної темряви лише тому, що дія яскравого світла, що проникало до мозку недоступними свідомості шляхами, тільки сильніше драгувало його болісні поривання.

VII

Одного разу, увійшовши до вігальні, Максим застав там Евеліну й Петра. Дівчина здавалася збентеженою. Обличчя юнака було похмуре. Здавалося, розшукувати нові причини страждання та мучити ними себе та інших стало для нього чимось на кшталт потреби.

— Ось він запитусь,— сказала Евеліна Максимові,— що може означати вираз «червоний дзвін»? Я не можу йому пояснити.

— У чому справа? — запитав Максим коротко, звертаючись до Петра.

Той знизав плечима.

— Нічого особливого. Але якщо в звуків є кольори і я їх не бачу, то, значить, навіть звуки не доступні мені в усій повноті.

— Дрібниці та маячня,— відповів Максим різко.— І ти сам добре знаєш, що це неправда. Звуки доступні тобі в більшій повноті, ніж нам.

— Але що ж означає цей вираз?.. Адже має воно означати щось?

Максим замислився.

— Це просте порівняння,— сказав він.— Оскільки і звук, і світло, по суті, зводяться до руху, то в них має бути багато спільних властивостей.

— Які ж тут розуміються властивості? — продовжував вперто допитувати сліпий.— «Червоний» дзвін — який він саме?

Максим замислився.

Йому прийшло у голову пояснення, що зводилося до відносних цифр коливань, проте він знав, що юнакові потрібно не це. До того ж той, хто перший застосував світовий епітет стосовно звука, мабуть, не знав фізики, а між тим вловив якусь схожість. У чому ж вона полягає?

У розумі старого зародилося певне уявлення.

— Постривай-но,— сказав він.— Не знаю, утім, чи вдасться мені пояснити тобі як слід... Що таке червоний дзвін, ти можеш дізнатися не гірше за мене: ти чув його неодноразово у містах, у великі свята, тільки в нашому краї не прийнятий цей вираз...

— Так, так, постривай,— сказав Петро, швидко відкриваючи піаніно.

Він ударив своєю вмілою рукою по клавішах, наслідуючи святкове дзенькання дзвонів. Ілюзія¹ була повна. Акорд із кількох невисоких тонів складав немовби тло поглибше, а на

---

¹ Ілюзія — тут: враження.— Прим. перекладача.

ньому вирізнялися, стрибаючи та коливаючись, вищі ноти, більш рухомі та яскраві. Загалом це був саме той високий та збуджено-радісний гул, який заповнює собою святкове повітря.

— Так,— сказав Максим,— це дуже схоже, і ми, з розплющеними очима, не зуміли б засвоїти це краще за тебе. Ось чи бачиш... коли я дивлюся на велику червону поверхню, вона справляє на моє око те саме неспокійне враження чогось, що є пружно-хвилюючимся. Здається, ніби ця червоність міняється: залишаючи під собою більш глибокий, темний фон, вона подекуди виділяється світлішими змахами, що швидко спливають і так само швидко падають, хвилями, які дуже сильно діють на око,— принаймні, на моє око.

— Це так, так! — жваво сказала Евеліна.— Я відчуваю те саме і не можу довго дивитися на червону суконну скатертину.

— Так само, як деякі не виносять святкового дзвону. Мабуть, моє порівняння і правильне, і мені навіть спадає на ум подальше співставлення: існує також «малиновий» дзвін, як і малиновий колір. Вони обидва дуже близькі до червоного, але тільки глибші, рівніші та м'якші. Коли дзвіночок довго був у вжитку, то він, як кажуть любителі, видзвонюється. У його звуці зникають нерівності, що ріжуть вухо, і тоді-то дзвін цей називають малиновим. Того самого ефекту досягають умілим підбиранням кількох підголосків.

під руками Петра піаніно задзвеніло помахами пошгових дзвіночків.

— Ні,— сказав Максим.— Я би сказав, що це надто червоно...

— А, пам'ятаю!

Й інструмент задзвенів рівніше. Почавшись високо, жваво та яскраво, звуки ставали все глибшими та м'якшими. Так дзвонить набір дзвіночків під дугою російської трійки, що віддається пильним шляхом у вечірню невідому далечінь, тихо, рівно, без гучних змахів, усе тихіше та тихіше, поки останні ноти не завмруть у мовчанні спокійних полів.

— От-от! — сказав Максим.— Ти зрозумів різницю. Колись,— ти був ще дитиною,— мати намагалася пояснити тобі звуками кольори.

— Так, я пам'ятаю... Навіщо ти заборонив нам тоді продовжувати? Можливо, мені вдалося б зрозуміти.

— Ні,— задумливо відповів старий,— нічого б не вийшло. Утім, я гадаю, що взагалі на певній душевній глибині враження від кольорів та від звуків відкладаються вже як однорідні. Ми кажемо: він бачить усе в рожевому світлі. Це означає, що людина

налаштована радісно. Той самий настрій можливо викликаний певним сполученням звуків. Взагалі звуки й кольори є символами¹ однакових душевних рухів.

Старий запалив свою люльку й уважно подивився на Петра. Сліпий сидів нерухомо і, вочевидь, жадібно ловив слова Максима. «Чи продовжувати?» — подумав старий, проте за хвилину почав якось замислено, ніби мимоволі віддаючись дивному напрямкові своїх думок:

— Так, так! Дивні думки приходять мені у голову... Випадковість це чи ні, що кров у нас червона. Чи розумієш... коли в голові твоїй народжується думка, коли ти бачиш свої сни, від яких, прокинувшись, дрижиш та плачеш, коли людина вся спалахує від пристрасті,— це означає, що кров б'є з серця сильніше та припливає багряними струмками до мозку. Ну, й вона в нас червона...

— Червона... гаряча... — сказав юнак задумливо.

— Саме — червона й гаряча. І ось, червоний колір, як і «червоні» звуки, залишає у нашій душі світло, збудження та уявлення про пристрасть, яку так і називають «гарячою», киплячою, жаркою. Примітно, що й художники вважають червонуваті тони «гарячими».

Затягшись та оповивши себе клубами диму, Максим вів далі:

— Якщо ти змахнеш рукою над своєю головою, ти окреслиш над нею півколо. Тепер уяви собі, що рука в тебе безкінечно довга. Якби ти міг тоді змахнути нею, то окреслив би півколо на безкінечній відстані... Так само далеко бачимо ми над собою напівсферичний звід неба; воно рівне, нескінченне та синє... Коли ми бачимо його таким, у душі з'являється відчуття спокою та ясності. Коли ж небо закриють хмари схвильованими та тьмяними обрисами, тоді й наша душевна ясність збурюється непевним хвилюванням. Адже ти відчуваєш, коли наближається грозова хмара...

— Так, я відчуваю, ніби щось бентежить душу...

— Це так. Ми чекаємо, коли з-за хмар прогляне знову ця глибока синь. Гроза мине, а небо над нею залишиться все те саме; ми це знаємо і тому спокійно переживаємо грозу. Так от, небо синє... Море теж синє, коли спокійне. У твоєї матері сині очі, в Евеліні теж.

— Як небо... — сказав сліпий з ніжністю, що раптом прокинулася.

— Так. Блакитні очі вважаються ознакою ясної душі. Тепер я скажу тобі про зелене світло. Земля сама по собі чорна, чорні або сірі стовбури дерев навесні; але щойно тепле та світле проміння розігріє темні поверхні, із них повзуть уверх зелена травичка, зелене листя. Для зелені потрібні світло та тепло, але тільки не забагато тепла та світла. Тому зелень така приємна для ока. Зелень — це ніби тепло разом із сирію прохолодою: вона

---

¹ Символ — тут: знак.— *Прим. перекладача.*

збуджує уявлення про спокійне вдоволення, здоров'я, проте не про пристрасть і не про те, що люди називають щастям... Чи зрозумів ти?

— Н-ні, не ясно... Але все ж, будь ласка, кажи далі.

— То то щ поробиш!.. Слухай далі. Коли літо розгоряється все жаркіше, зелень немовби знемагає від надлишку життєвої сили, листя у млості опускається донизу і, якщо сонячний дзвін не притишується сирою прохолодою, зелень може зовсім поблякнути. Зате до осені серед потомленого листя наливається та червоніє плід. Плід червоніший на тому боці, де більше світла; у ньому немов зосереджена уся сила життя, уся пристрасть рослинної природи. Ти бачиш, що червоний колір і тут — колір пристрасті, і він слугує її символом. Це колір захвату, гріха, шаленства, гніву та помсти. Народні маси під час заворушень шукають виразу спільного почуття у червоному прапорі, яке майорить над ними, наче полум'я... Але ти знову не розумієш?..

— Усе одно, продовжуй!

— Настає півня осінь. Плід важчає; він зривається та падає на землю... Він вмирає, але у ньому живе сім'я, а в цьому сімені живе у «можливості» і все майбутнє рослини, з її майбутнім розкішним листям і з її новим плодом. Сім'я падає на землю; а над землею низько піднімається вже холодне сонце, б'жить холодний вітер, несуться холодні хмари... Не тільки пристрасть, а й саме життя завмирає якимось тихо, непомітно... Земля все більше проступає з-під зелені своєю чорнотою, у небі панують холодні тони... І ось настає день, коли на цю землю, яка змирилася та принишкла, ніби овдовіла, падають мільйони сніжинок, і вся вона стає рівною, однокольоровою і білою... Білий колір — це колір холодного снігу, колір найвищих хмар, які пливуть у недосяжному холоді піднебесних висот,— колір величних та безплідних гірських вершин... Це — емблема безпристрасності й холодної, високої святості, емблема майбутнього безплотного життя. Що ж до чорного кольору...

— Знаю,— перебив сліпий. — Це — немає звуків, немає рухів... ніч...

— Так, і тому це — емблема печалю та смерті...

Петро здригнувся та сказав глухо:

— Ти сам сказав: смерті. Таж для мене усе чорне... завжди й усюди чорне!

— Неправда,— різко відповів Максим,— для тебе існують звуки, тепло, рух... Ти оточений любов'ю... Багато хто віддав би світло очей за те, чим ти нехтуєш, як божевільний... Але ти занадто егоїстично панькаєшся зі своїм горем...

— Так! — скрикнув Петро пристрасно.— Я панькаюся з ним мимоволі: куди ж мені піти від нього, коли воно усюди зі мною?

— Якби ти міг зрозуміти, що на світі є горе у сто разів більше за твоє, таке горе, порівняно з яким твоє життя, забезпечене та оточене співчуттям, можливо назване блаженством,— тоді...

— Неправда, неправда! — гнівно перебив сліпий тим же голосом пристрасного збудження.— Я помінявся би з останнім жебраком, бо він щасливіший за мене. Та й сліпих зовсім не треба оточувати піклуванням: це велика помилка... Сліпих треба виводити на дорогу і залишати там,— хай просять подаяння. Якби я був просто жебраком, я був би менше нещасний. З ранку я думав би про те, щоб дістати обід, рахував би подані копійчини і боявся б, що їх замало. Потім радів би вдалому зборові, потім намагався б зібрати на нічліг. А якби це не вдавалося, я страждав би через голод та холод... і все це не залишало б мені ані хвилини й... й... від нестатків я страждав би менше, ніж страждаю тепер...

— Ти гадаєш? — запитав Максим холодно і поглянув у бік Евеліни. У погляді старого промайнули жалість та співчуття. Дівчина сиділа серйозна й бліда.

— Впевнений,— відповів Петро уперто та жорстоко.— Я тепер часто заздрю Єгорові, тому, що на дзвіниці. Часто, прокидаючись під ранок, особливо коли на дворі заметіль та хуртовина, я згадую Єгора: ось він підіймається на свою вишку.

— Йому холодно,— підказав Максим.

— Так, йому холодно, він дрижить та кашляє. І він проклинає Памфілія, який не заведе йому кожуха. Потім він бере змерзлими руками мотузки та дзвонить до заутрені. І забуває, що він сліпий... Тому що тут було б холодно й не сліпому... А я не забуваю, і мені...

— І тобі нема за що проклинати!..

— Так! Мені нема за що проклинати! Моє життя сповнене самою сліпотою. Ніхто не винен, але я нещасніший за будь-якого жебрака...

— Не сперечатимусь,— холодно сказав старий.— Можливо, це й правда. У будь-якому разі, якби тобі й було гірше, то, можливо, сам ти був би кращий.

Він ще раз кинув погляд жалості у бік дівчини та пішов з кімнати, стукаючи милицями.

Душевний стан Петра після цієї розмови ще загострився, і він ще більше занурився у свою болісну роботу.

Іноді йому вдавалося: він знаходив на мить ті відчуття, про які говорив Максим, і вони прилучалися до його просторових уявлень. Темна та сумна земля уходила кудись вдалечінь: він вимірював її й не знаходив її кінця. А над нею було щось інше... У спогаді прокочувався гулкий грім, поставало уявлення про шир і небесний простір. Потім грім змовкав, але щось там, нагорі, залишалося — щось, що народжувало в душі відчуття

величі та ясності. Подеколи це відчуття визначалося: до нього приєднувався голос Евеліни та матері, «у яких очі, як небо»; тоді виниклий образ, що вплив із далекої глибини уяви та занадто визначився, раптом зникав, переходячи в іншу область.

Усі ці темні уявлення мучили та не задовольняли. Вони коштували великих зусиль та були такими неясними, що загалом він відчував лише незадоволеність та тупий душевний біль, який супроводжував усі поривання хворої душі, що марно прагнула відновити повноту своїх відчуттів.

VIII

Підійшла весна.

Верстах у шістдесяти від садиби Попельських у бік, протилежний від Ставрученків, у невеличкому містечку була чудотворна католицька ікона. Знавці справи визначили з повною точністю її чудодійну силу: кожен, хто приходив до ікони в день її свята пішки, користувався «двадцятьма днями відпущення», тобто всі його беззаконня, здійснені протягом двадцяти днів, мали йти на тому світі нанівець. Тому кожного року, раною весною, у певний день невеличке містечко оживало та ставало невідомим. Старенька церковка прикрашалася до свого свята першою зеленню і першими весняними квітами, над містом стояв радісне тельнякання дзвону, грюкотіли брички панів, і богомольці розташовувалися густими юрмами по вулицях, майданах і навіть далеко в полі. Тут були не самі католики. Слава Н-ської ікони гриміла далеко, і до неї приходили також обурені чи засмучені православні, насамперед із місткого класу.

У самий день свята по обидві боки каплиці¹ народ витягся дорогою незліченною картатою вервечкою. Тому, хто подивився б на це видовище з верхівки одного з пагорбів, що оточували містечко, могло би видатися, що це гігантський звір розтягся дорогою біля каплиці та лежить тут нерухомо, подеколи посмикуючи матовою лускою різних кольорів. По обидві боки зайнятої народом дороги у два ряди витяглося ціле військо жебраків, що простягали руки за подаянням.

Максим на своїх милицях та поруч із ним Петро об руку з Йохимом тихо просувалися вздовж вулиці, яка вела до виходу в поле.

Говірка багатоголосого натовпу, викрикування євреїв-факторів², стукотіння екіпажів — увесь цей гуркіт, що котився якоюсь гігантською хвилею, залишився позаду, зливаючись в одне безперервне рокотання, яка колихалось, ніби хвиля. Проте й тут, хоча натовп був рідшим, все ж раз-по-раз чулося тупотіння перехожих, шурхотіння коліс, людська говірка.

1 Каплиця (польськ.) — часовня.— *Прим. перекладача.*

2 Фактор — тут: у дореволюційній Росії — посередник у справах, комісіонер.— *Прим. перекладача.*

Цілий обоз чумаків¹ виїжджав з боку поля і, порипуючи, важко повертав до найближчого провулку.

Петро неуважно прислухався до цього живого шуму, слухняно слідуючи за Максимом; він постійно загортав пальто, оскільки було холодно, і продовжував на ходу ворочати в голові свої важкі думки.

Але раптом, серед цієї егоїстичної зосередженості, щось вразило його увагу тик сильно, що він здригнувся і несподівано зупинився.

Остання ряди міських будівель закінчилися тут, і широкий трактовий шлях уходив до міста серед заборів та пустирів. У самісінького виходу у поле благочестиві руки спорудили колись кам'яний стовп з іконою та ліхтарем, який, утім, порипував нагорі від вітру, проте ніколи не запалювався. У самісінького підніжжя цього стовпа розташувалися купкою сліпі жебраки, відтерті своїми зрячими конкурентами з вигідніших місць. Вони сиділи з дерев'яними чашками в руках, і подеколи хтось затягав жалісну пісню:

— По-одайте сліпеньким... Зара-а-ди Христа...

Дунь був холодний, жебраки сиділи тут з ранку, відкриті свіжому вітрові, що налігав з поля. Вони не могли рухатися серед цього натовпу, аби загатися, і в їхніх голосах, що тягли по черзі тужливу пісню, чулася несвідома жалоба фізичного страждання та цілковитої беспорядності. Перші ноти чулися ще доволі чітко, але потому зі здавлених грудей виривалося лише жалібне ремствування, що завмирало тихим дрижанням ознобу. Тим не менш навіть останні, найтихіші звуки пісні, що майже зникали серед вуличного гвалту, досягаючи людського слуху, вражали кожного величезністю безпосереднього страждання, що містилося в них.

Петро зупинився, і його обличчя спотворилося, ніби якийсь слуховий привид з'явився перед ним у вигляді цього стражденного лементу.

— Що ж ти злякався? — спитав Максим. — Це ті самі щасливці, яким ти нещодавно задрив, — сліпі жебраки, що прохають тут подаяння... Їм трохи холодно, звісно. Але ж від цього, по-твоєму, їм тільки краще.

— Підемо! — сказав Петро, хапаючи його за руку.

— А, ти хочеш піти? У тебе в душі не знайдеться іншого прагнення при виді чужих страждань! Постій-но, я хочу поговорити з тобою серйозно і радий, що це буде саме тут. Ти ось сердися, що часи змінилися, що тепер сліпих не рубають у нічних січах, як Юрка-бандуриста; ти дратуєшся, що тобі нема кого проклинати, як Єгорові, а сам проклинаєш у душі своїх близьких за те, що вони відняли в тебе щасливу долю цих сліпих. Клянусь

---

¹ Чумаки — українські селяни, що возили волами хліб для продажу до Криму і на Дон и привозили звідти сіль та рибу. — *Прим. перекладача.*

чесною, ти, можливо, правий! Так, клянуся честю старого солдата, кожна людина має право розпоряджатися своєю долею, а ти вже людина. Слухай же тепер, що я скажу тобі: якщо ти хочеш виправити нашу помилку, якщо ти жбурнеш долі в очі всі переваги, якими життя оточило тебе від колиски, і захочеш випробувати участь ось цих нещасних... я, Максим Яценко, обіцяю тобі свою повагу, допомогу та сприяння... Чи чуєш ти мене, Петре Попельський? Я був ненабагато старший від тебе, коли поніс свою голову у вогонь та січ... Про мене теж плакала мати, як плакатиме про тебе. Але, чорт забирай! Я вважаю, що був у своєму праві, як і ти тепер у своєму!.. Раз у житті до кожної людини приходять доля і каже: обирай! Отже, тобі варто захотіти... Хведоре Кандибо, ти тут? — гукнув він у бік сліпих.

Один голос відділився від рипучого хору та відповів:

— Тут я... Це ви кличете, Максиме Михайловичу?

— Я! Приходь за тиждень, куди я сказав.

— Прийду, паночку.— І голос сліпця знову долучився до хору.

— Ось, ти побачиш людину,— сказав, виблискуючи очима, Максим,— яка має право ремствувати на долю та людей. Повчися в неї переносити свою долю... А ти...

— Йдемо, паничу,— сказав Йохим, кидаючи на старого сердитий погляд.

— Ні, постій-но! — гнівно гукнув Максим.— Ніхто ще не пройшов повз сліпих, не кинувши їм хоча б п'ятака. Невже ти збіжиш, не зробивши навіть цього? Ти вмєєш лише кощунствувати¹ зі своєю ситою заздрістю до чужого голоду!..

Петро підвів голову, наче від удару батоном. Вийнявши з кишені свого гаманця, він пішов у бік сліпих. Намацавши палицею переднього, він розшукав рукою дерев'яну чашку з міддю та бережливо поклав туди свої гроші. Кілька перехожих зупинилися та дивилися із подивом на багато вдягненого й гарного панича, який навпомацки подавав подаяння сліпому, який приймав його також навпомацки.

Між тим Максим круто повернувся та закульгав вулицею. Його обличчя було червоним, очі пашіли... Із ним був, вочевидь, один із тих спалахів, які були добре відомі всім, хто знав його в молодості. І тепер це був уже не педагог, що зважає кожне слово, а пристрасна людина, що дала волю гнівливому почуттю. Тільки кинувши скося погляд на Петра, старий нібито пом'якшав. Петро був блідий, як папір, але брови його були зсунені, а лице глибоко схвильоване.

Холодний вітер здіймав за ними пил на вулицях містечка². Позаду, серед сліпих людей, здійнялася говірка та сварки через гроші, що дав Петро...

¹ Кощунствувати — образливо ставитися до чогось, що всі поважають.— *Прим. перекладача.*

² Містечко — велике селище міського типу.— *Прим. перекладача.*

IX

Було це наслідком застуди, чи розв'язанням тривалої душевної кризи, чи, нарешті, те й інше поєдналося разом, але тільки наступного дня Петро лежав у своїй кімнаті у нервовій лихоманці. Він борсався у постелі зі спотвореним обличчям, подеколи до чогось прислухаючись, і кудись намагався бігти. Старий лікар із містечка мацав пульс та казав про холодний осінній вітер; Максим супив брови і не дивився на сестру.

Хвороба була вперта. Коли настала криза, хворий лежав кілька днів майже нерухомо. Нарешті молодий організм переміг.

Раз, світлим осіннім ранком, яскравий промінь прорвався у вікно та впав на узголів'я хворого. Помігивши це, Анна Михайлівна звернулася до Евеліни:

— Засмикни фіранку... Я так боюся цього світла...

Дівчина підвелася, щоб виконати наказ, проте голос хворого, що несподівано пролунав, у перший раз, зупинив її:

— Ні, нічого. Будь ласка, залиште так...

Обидві жінки радісно схилилися над ним.

— Ти чуєш?... Я тут!.. — сказала мати.

— Так! — відповів він і потім змовк, ніби намагаючись щось пригадати.— О так! — заговорив він стиха і раптом спробував підвестися.— Той... Федір приходив уже? — запитав він.

Евеліна презирнулася з Анною Михайлівною, і та затулила йому рота рукою.

— Тихше, тихше! Не розмовляй: тобі шкідливо.

Він прижав руку матері до губ та покритив її поцілунками. На його очах стояли сльози. Він довго плакав, і це його облегшило.

Кілька днів він був якось лагідно замисленим, і на обличчі його з'являвся вираз тривоги кожного разу, коли повз кімнату проходив Максим. Жінки помітили це і попрохали Максима триматися поділа. Але одного разу Петро сам попрохав покликати його та залишити їх удвох.

Увійшовши до кімнати, Максим взяв його руку та ласкаво погладив її.

— Ну-ну, мій хлопчику,— сказав він.— Я, здається, маю перепросити тебе...

— Я розумію,— стиха сказав Петро, відповідаючи на потиск.— Ти дав мені урок, і я тобі за нього вдячний.

— До біса уроки! — відповів Максим із гримасою нетерпіння.— Занадто довго залишатися педагогом — це робить жахливо дурним. Ні, цього разу я не думав ні про які уроки, а просто дуже розсердився на тебе і на себе...

— Отже, ти дійсно хотів, аби?..

— Хотів, хотів!.. Хто знає, чого хоче людина, коли збіється... Я хотів, аби ти відчув чуже горе та припинив так панькатися зі своїм...

Обидва замовкли...

— Ця пісня,— за хвилину сказав Петро,— я пам'ятав її навіть під час марення... А хто той Федір, якого ти кликав?

— Федір Кандиба, мій старий знайомий.

— Він теж... народився сліпим?

— Гірше: йому випалило очі на війні.

— І він ходить світом та співає цю пісню?

— Так, і годує нею цілісінький виводок сиріт-племінників. І ще знаходить для кожного веселе слово і жарт...

— Так? — задумливо перепитав Петро.— Як хочеш, у цьому є якась таїна. І я хотів би...

— Що ти хотів би, мій хлопчику?

За кілька хвилин почулися кроки, і Анна Михайлівна увійшла до кімнати, тривожно вдивляючись в їхні обличчя, певно, схвильовані розмовою, яка увірвалася з її приходом.

Молодий організм, раз перемігши хворобу, швидко долав її залишки. Тижні за два Петро був уже на ногах.

Він сильно змінився, змінилися навіть риси обличчя,— в них не було помітно колишніх випадків гострого внутрішнього страждання. Різке моральне потрясіння перейшло тепер у тиху задумливість та спокійний сум.

Максим боявся, що це тільки тимчасова зміна, викликана тим, що нервова напруженість послаблена хворобою. Якось у сутінки, підійшовши у перший раз після хвороби до фортепіано, Петро почав за звичаєм фантазувати. Мелодії лунали сумні та рівні, як його настрої. Але ось, несподівано, серед звуків, повних тихого суму, прорвалися перші ноти пісні сліпих. Мелодія одразу розпалася... Петро хутко підвівся, обличчя його було викривлене, і на очах стояли сльози. Мабуть, він не міг ще здолати сильне враження життєвого дисонансу, що з'явився йому в формі цієї рипучої та тяжкої жалоби.

Цього вечора Максим знову довго говорив із Петром наодинці. Після цього минули тижні, і настрої сліпого залишався все тим самим. Здавалося, занадто гостре та егоїстичне усвідомлення особистого горя, що вносило до душі пасивність та пригнічувало вроджену енергію, тепер здригнулося та поступилося місцем чомусь іншому. Він знову ставив собі цілі, будував плани; життя зароджувалося в ньому, надламана душа давала пагони, як хирляве деревце, на яке весна повіяла оживлюючим диханням... Було, між іншим,

вирішено, що ще цим літом Путро поїде до Києва, аби з осені почати уроки у відомого піаніста. При цьому обидва вони з Максимом наполягли, що вони поїдуть тільки вдвох.

Х

Теплою липневою ніччю бричка, запряжена парою коней, зупинилася на нічліг у полі, біля галявини лісу. Зранку, на самісінькій зорі, двоє сліпих пройшли шляхом. Один крутив рукоятку примігивного інструменту: дерев'яний валок кружляв у отворі порожньої скриньки і терся об густо натягнені струни, що видавали однотонне та сумне дзижчання. Дещо гугнявий, але приємний старечий голос співав вранішню молитву.

Хохли із таранею, що проїжджали шляхом, бачили, як сліпців підкликали до брички, біля якої, на розстеленому килимі, сиділи пани, що ночували в степу. Коли за якийсь час обозники спинилися на водопій біля криниці, то повз них знову пройшли сліпці, але цього разу їх уже було троє. Попереду, постукуючи перед собою довгою палицею, йшов старий із сивим волоссям, що розвівалося, та довгими білими вусами. Лоб його був покритий старими виразками, ніби від опіку; замість очей були тільки западини. Через плече у нього була вдягнена широка тасьма, прив'язана до поясу наступного. Другий був високий здоровань, із жовчним обличчям, сильно зритим віспою. Обидва вони йшли звиклим кроком, підвівши незрячі обличчя догори, ніби розшукуючи там свій шлях. Третій був зовсім юнак, у новій селянській одежині, із блідим і ніби злегка переляканим обличчям; його кроки були невпевненими, і подеколи він зупинявся, мов прислухаючись до чогось позаду і заважаючи рухові товаришів.

Години до десятої вони пішли далеко. Ліс лишився синьою смугою на обрії. Навколо був степ, і попереду чувся дзвін дроту, який розігрівало сонце, на шосе, що перетинало пильний шлях. Сліпці вийшли на нього та повернули праворуч, коли позаду почувся тупіт коней та сухе стукотіння кутих коліс по щєбеню. Сліпці вишукувалися біля краю дороги. Знову задзижчало дерев'яне колесо по струнах, і старечий голос затяг:

— По-одайте слі-іпеньким...

До дзижчання колеса приєднався тихий перебір струн під пальцями юнака.

Монета задзвеніла у самісіньких ніг старого Кандиби. Стукіт коліс змовк, мабуть, проїжджі зупинилися, аби подивитися, чи знайдуть сліпі монету. Кандиба відразу знайшов її, і на його обличчі з'явився задоволений вираз.

— Бог спасе,— сказав він у бік брички, у сидінні якої виднілася квадратова фігура сивого пана, і дві милиці стирчали збоку.

Старий уважно подивився на юнака сліпця... Той стояв блідий, але вже заспокоєний. При перших же звуках пісні його руки нервово забігали по струнах, ніби покриваючи їхнім дзвоном її різкі ноти... Бричка знову рушила, але старий довго оглядався назад.

Незабаром стукіт коліс замовк удалині. Сліпці знову витяглися в лінію й пішли по шосе...

— У тебе, Юрку, легка рука,— сказав старий.— І граєш добре...

За кілька хвилин середній сліпець спитав:

— За обіцянкою йдеш до Почаєва?.. Для Бога?

— Так,— стиха відповів юнак.

— Гадаєш, прозрієш?.. — запитав той знову із гіркою посмішкою.

— Буває,— м'яко сказав старий.

— Давно ходжу, а не зустрічав,— похмуро заперечив рябий, і вони знову пішли мовчки. Сонце підіймалося вище, виднілася тільки біла лінія шосе, прямого, як стріла, темні фігури сліпих та попереду чорна точка екіпажу, що проїхав. Потому дорога розділилася. Бричка попрямувала до Києва, сліпці знову звернули пугівцями на Почаїв.

Незабаром із Києва прийшов до садиби лист від Максима. Він писав, що обидва вони здорові і що все влаштовується добре.

А в цей час троє сліпців рухалися все далі. Тепер усі йшли вже згідно. Попереду, все так само постукуючи палицею, йшов Кандиба, який відмінно знав дорогу і поспівав у великі села до свят та базарів. Народ збирався на стрункі звуки маленького оркестру, і в шапці Кандиби раз-по-раз дзенькали монети.

Хвилювання та переляк на обличчі юнака давно щезли, поступившись місцем іншому виразові. З кожним новим кроком назустріч йому лилися нові звуки невідомого, широкого, неосяжного світу, який змінив тепер лінивий шерхіт тихої садиби, що заколихував... Незрячі очі розширювалися, розширювалися груди, слух ще загострявся; він узнавав своїх супутників, добродушного Кандибу та жовчного Козьму, довго брів за рипучими возами чумаків, ночував у степу біля вогнів, слухав гомін ярмарків та базарів, узнавав горе, сліпе та зряче, від якого не раз болісно стискалося його серце... І дивна річ — тепер він находив у своїй душі місце для всіх цих відчуттів. Він цілком подолав пісню сліпих, і день за днем під гуркіт цього великого моря все більше стихали на дні душі особисті поривання до неможливого... Чутка пам'ять ловила кожну нову пісню й мелодію, а коли дорогою він починав перебирати свої струни, то навіть на обличчі жовчного Козьми з'являлося спокійне замилювання. Наближаючись до Почаєва, банда¹ сліпих усе зростала.

---

¹ Банда — тут: група.— Прим. перекладача.

Пізньою осінню по дорозі, занесеній снігами, до великого здивування всіх у садибі, панич несподівано повернувся із двома сліпцями у жебрацькому одязі. Навколо казали, що він ходив у Почаїв за обігницею¹, щоб вимолити у Почаївської Божої Матері зцілення.

Утім, очі його залишалися, як і раніше, чистими й, як і раніше, незрячими. Але душа, без сумніву, зцілилася. Ніби страшний кошмар назавжди щез із садиби... Коли Максим, що продовжував писати з Києва, нарешті повернувся теж, Анна Михайлівна зустріла його фразою: «Я ніколи, ніколи не пробачу тобі цього». Але обличчя її заперечувало суворі слова...

Довгими вечорами Петро розповідав про свої мандри, і в сутінки фортепіано лунало новими мелодіями, яких ніхто не чув у нього раніш... Поїздка до Києва була відкладена на рік, уся родина жила надіями та планами Петра...

Глава сьома

I

Тієї ж осені Евеліна виголосила старим своє непорушне рішення вийти заміж за сліпого «з садиби». Старенька мати заплакала, а батько, помолившись перед іконами, проголосив, що, на його думку, саме така Божа воля щодо цього випадку.

Зіграли весілля. Для Петра почалося молоде тихе щастя, проте крізь це щастя все ж пробивалася якась тривога: у найсвітліші хвилини він посміхався так, що крізь цю посмішку виднівся печальний сумнів, ніби він не вважав це щастя законним та міцним. Коли ж йому повідомили, що, можливо, він стане батьком, він зустрів це повідомлення з виразом переляку.

Тим не менш справжнє його життя, що проходило в серйозній праці над собою, у тривожних роздумах про дружину та майбутню дитину, не дозволяло йому зосередитися на колишніх безплідних спробах. Подеколи також, серед цих клопотів, у його душі підіймалися спогади про жалісний крик сліпих. Тоді він прямував до села, де на краю стояла тепер нова хата Федора Кандиби та його сліпого племінника. Федір брав свою кобзу, або вони довго розмовляли, і думки Петра приймали спокійний напрям, а його плани знову міцніли.

Тепер він став менше чуйним до зовнішніх світлових збуджень, а колишня внутрішня робота вляглася. Тривожні органічні сили послули: він не будив їх свідомим стремлінням волі — злити в одно ціле різнорідні відчуття. На місці цих безплідних поривань стояли живі спогади та надії. Проте, хто знає,— можливо, душевне затишся тільки сприяло несвідомій органічній роботі, і ці неявні, розрізнені відчуття тим успішніше прокладали

---

¹ Обігниця — обіцянка.— Прим. перекладача.

в його мозку шляхи у напрямі один до одного. Так, уві сні мозок часто вільно творить ідеї та образи, яких йому ніколи б не створити за участю волі.

II

У тій самій кімнаті, де колись народився Петро, стояла тиша, серед якої раздавався лише плач дитини, що тихо схлипував. З часу його народження минуло вже кілька днів, і Евеліна швидко одужувала. Зате Петро всі ці дні здавався пригніченим усвідомленням якогось близького нещастя.

Приїхав доктор. Узявши дитину на руки, він переніс та уложив його поближче до вікна. Швидко відсмикнувши фіранку, він упустив до кімнати промінь яскравого світла та схилився над хлопчиком зі своїми інструментами. Петро сидів тут само із похиленою головою, все такий же пригнічений та відсторонений. Здавалося, він не надавав діям доктора жодного значення, передбачуючи наперед результати.

— Він, напевне, сліпий, — твердив він. Йому не слід би народжуватися.

Молодий доктор не відповідав та мовчки продовжував свої спостереження. Нарешті він відклав офтальмоскоп, і в кімнаті пролунав його впевнений, спокійний голос:

— Зіниця скорочується. Дитина бачить безсумнівно.

Петро здригнувся та швидко схопився на ноги. Цей рух показувало, що він чув слова доктора, але, судячи з виразу його обличчя, він ніби не зрозумів їхнього значення. Спершись тремтячою рукою на підвіконня, він застиг на місці із блідим, ледь піднятим догори обличчям та нерухомими рисами.

До цієї хвилини він перебував у стані дивного збудження. Він ніби не відчував себе, але разом із тим усі фібри у ньому жили та тріпотали від чекання.

Він усвідомлював темряву, яка його оточувала. Він її виділив, відчував її поза собою, у всій її неозорості. Вона насувалася на нього, він охоплював її уявою. Ніби змагаючись із нею. Він підводився їй назустріч, бажаючи захистити свою дитину від цього неосяжного океану непроникної темряви, що коливався.

І поки доктор у мовчанні робив свої приготування, він усе перебував у такому стані. Він боявся і раніше, але раніше у його душі жили ще примари надії. Тепер жах, стомливий та страшний, досяг найбільшої напруги, оволодівши збудженими до останнього ступеня нервами, а надія завмерла, сховавшись десь у глибоких схованках його серця. І раптом ці два слова: «Дитина бачить» — перевернули його настрої. Жах миттєво схлинув, надія так само миттєво перетворилася на впевненість, освітивши чутко піднесений душевний склад сліпого. Це був раптовий переворот, справжній удар, що увірвався до темної душі вражаючим, яскравим, як блискавка, променем. Два слова доктора ніби пропалили в його мозку вогняний шлях... Ніби іскра спалахнула десь всередині та освітила останні

схованки його організму... Усе в ньому здригнулося, і сам він задрижав, як дрижить туго натягнена струна під раптовим ударом.

І слідом за цією блискавкою перед його погаслими ще до народження очима раптом запалали дивні привиди. Були це промені чи звуки, він не розумів. Це були звуки, які оживали, приймали форми та рухалися променями. Вони сяяли, як купол небесного зводу, вони котилися, як яскраве сонце небом, вони хвилювалися, як гілля замислених буків.

Це була тільки перша мить, і тільки змішані відчуття цієї миті залишились у нього в пам'яті. Усе інше він потім забув. Він тільки вперто стверджував, що в ці кілька миттєвостей він бачив.

Що саме він бачив, і як бачив, і чи бачив дійсно,— залишилося зовсім невідомим. Багато хто казав йому, що це неможливо, проте він залишався при своєму, запевняючи, що бачив небо і землю, мати, дружину та Максима.

Протягом кільком секунд він стояв із піднесеним догори та просвітленим обличчям. Він був таким дивним, що всі мимоволі звернулися до нього, і навколо все стихло. Усім здавалося, що людина, яка стояла посеред кімнати, була не та, яку вони так добре знали, а якась інша, незнайома. А та, колишня, щезла, оповита тайною, що несподівано опустилася на неї.

І він був із цією тайною наодинці кілька коротких миттєвостей... Потім від них залишилося тільки почуття якогось задоволення та дивна впевненість, що тоді він бачив.

Чи могло це бути насправді?

Чи могло бути, аби туманні та неясні світові відчуття, що пробивалися до темного мозку невідомими шляхами в ті хвилини, коли сліпий увесь тріпотів та напружувався назустріч сонячному дневі,— тепер, у хвилину раптового екстазу, спливали в мозку, як туманний негатив, що проявляється?..

І перед незрячими очима поставало синє небо, і яскраве сонце, і прозора річка з пагорбком, на якому він пережив так багато і так часто плакав ще дитиною... І потім і млин, і зоряні ночі, у які він так мучився, і мовчазний, сумний місяць... І пильний шлях, і лінія шосе, і обози з виблискуючими шинами коліс, і картата юрма, серед якої він сам співав пісню сліпих...

Чи в його мозку заройлися фантастичними привидами невідомі гори, і лягли у далечінь невідомі рівнини, і чудні примарні дерева гойдалися над гладдю невідомих річок, і прозоре сонце заливало цю картину яскравим світлом,— сонце, на яке дивилися незчисленні покоління його пращурів?

Чи все це роїлося безформними відчуттями в тій глибині темного мозку, про яку говорив Максим і де промені та звуки відкладаються однаково веселощами чи сумом, радістю чи жалем?..

І він тільки згадував потім стрункий акорд, що пролунав на мить в його душі,— акорд, у якому сплелися в одно ціле усі враження його життя, враження природи та живе кохання.

Хто знає?

Він пам'ятав тільки, як на нього спустилася ця тайна і як вона його залишила. Цієї останньої миті образи-звуки сплелися та змішалися, дзвенячи та коливаючись, як дрижить та замовкає пружна струна: спочатку вище та гучніше, потім все тихше, ледь чутно... здавалося, щось скочується за гігантським радіусом до безпросвітної темряви...

Ось воно скотилося та змовкло.

Темрява та мовчання... Якись туманні привиди намагаються ще відродитися з глибокого мороку, проте вони не мають уже ані форми, ані тону, ані кольору... Тільки десь далеко, внизу, задзвеніли переливи гами, картатими рядами прорізали темряву і теж скотилися у простір.

Тоді раптом зовнішні звуки досягли його слуху в своїй звичайній формі. Він ніби прокинувся, але все ще стояв, осяяний та радісний, стискаючи руки матері та Максима.

— Що це з тобою? — запитала мати стривоженим голосом.

— Нічого... мені здається, що я... бачив вас усіх. Адже я... не сплю?

— А тепер? — схвильовано спитала вона.— Чи пам'ятаєш ти, чи пам'ятатимеш?

Сліпий глибоко зітхнув.

— Ні,— відповів він із зусиллям.— Але це нічого, тому що... Я віддав усе це... їй... дитині та... та всім...

Він похитнувся та втратив свідомість. Його обличчя зблідло, але ним усе ще блукав відблиск радісного задоволення.

Епілог

Минуло три роки.

Численна публіка зібралася в Києві, під час «Контрактів»¹, слухати оригінального музиканта. Він був сліпий, проте поговір передавав чудеса про його музичний талант та його особисту долю. Казали, ніби в дитинстві він був украдений із заможної родини бандою сліпців, з якими бродив, поки відомий професор не звернув уваги на його надзвичайний музичний талант. Інші переказували, що він сам пішов із родини до

---

¹ Нагадаємо, що «Контрактами» називають київський ярмарок.— *Прим. автора.*

жебраків, через якісь романтичні резони. Як би там не було, контрактова зала була набита вщент, і збір (що мав невідоме публіці благодійне призначення) був повний.

У залі запала глибока тиша, коли на естраді з'явився молодий чоловік із гарними великими очима та блідим обличчям. Ніхто б не сказав, що він сліпий, якби ці очі не були такими нерухомими та якби його не вела білява дама, як казали, дружина музиканта.

— Не дивно, що він справляє таке надзвичайне враження, — говорив у натовпі якийсь зоїл¹ своєму сусідові. — У нього надзвичайно драматична зовнішність.

Дійсно, і це бліде обличчя з виразом вдумливої уваги, і нерухомі очі, і вся його фігура налаштували на щось особливе, незвичне.

Південноросійська публіка загалом любить та цінує свої рідні мелодії, проте тут навіть різношерста «контрактова» юрма була відразу захоплена глибокою відвертістю виразу. Живе відчуття рідної природи, чуткий оригінальний зв'язок із безпосередніми джерелами народної мелодії відчувалися в імпровізації, яка лилася з-під рук сліпого музиканта. Багата фарбами, гнучка та співоча, вона бігла дзвінким струмком, то підводячись урочистим гімном, то розливаючись задушевним сумним наспівом. Здавалося подеколи: то буря гулко гримить у небесах, розкочуючись у нескінченнім просторі, то лише степовий віпер дзвенить у траві, на кургані, навіюючи туманні мари про минуле.

Коли він змовк, грім оплесків охопленої захватом публіки наповнив величезну залу. Сліпий сидів із нахиленою головою, здивовано прислухаючись до цього гуркотіння. Але ось він знову підняв руки та вдарив по клавішах. Багатолюдна зала миттєво припинила.

Цієї хвилини ввійшов Максим. Він уважно роздивився цей натовп, охоплений єдиним почуттям, що спрямував на сліпого жадібні, палаючі погляди.

Старий слухав та чекав. Він більше, ніж будь-хто інший у цьому натовпі, розумів живу драму цих звуків.

Йому здавалося, що ця могутня імпровізація, яка так вільно ллється з душі музиканта, раптом обірветься, як і раніше, тривожним, болісним запитанням, який відкріє нову рану в душі його сліпого вихованця. Але звуки зростали, міцніли, повнішали, ставали все більше та більше владними, захоплювали серце об'єднаної та завмерлої юрми.

І чим більше прислухався Максим, тим ясніше лунав для нього у грі сліпого знайомий мотив.

Так, це вона, гомінка вулиця. Свігла, гримуча, сповнена життя хвиля котиться, дроблячись, виблискуючи та розсипаючись тисячею звуків. Вона то піднімається, зростає, то падає знову до віддаленого, проте немовчного рокотання, залишаючись увесь час спокійною, красиво-безпристрасною, холодною та байдужою.

---

¹ Зоїл — злий, усміпливий критик. — Прим. перекладача.

І раптом серце Максима впало. Із-під рук музиканта знову, як і колись, вирвався стогін. Вирвався, продзвенів та завмер. І знову живе рокотання, все яскравіше та сильніше, блискуче та рухоме, щасливе та світле.

Це вже не самі стогони особистого горя, не саме сліпе страждання. На очах старого з'явилися сльози. Сльози були й на очах його сусідів.

«Він прозрів, так, це правда,— він прозрів»,— думав Максим.

Серед яскравої та жвавої мелодії, щасливої та вільної, як степовий вітер, і, як він, безтурботної, серед картатого та широкого гудіння життя, серед то сумного, то величного наспіву народної пісні все частіше, все настирливіше та сильніше проривалася якась нота, що запала за душу.

«Так, так, мій хлопчику,— подумки підбадьорював Максим,— настигай їх серед веселощів та щастя...»

За хвилину над зачарованим натовпом у величезній залі, владна за захоплююча, стояла вже сама тільки пісня сліпих...

Подайте сліпеньким... р-ради Христа.

Проте це вже було не прохання про подаяння і не жалісний зойк, який заглушується шумом вулиці. У ній було все те, що було й раніше, коли, під її впливом, обличчя Петра спотворювалося і він тікав від фортепіано, не в змозі боротися з її болем, що роз'їдав. Тепер він здолав його в своїй душі та перемагав душі цього натовпу глибиною та жахом життєвої правди... Це була темрява на тлі яскравого світла, нагадування про горе серед повноти щасливого життя...

Здавалося, ніби удар розразився над натовпом, і кожне серце дрижало, немовби він торкався його своїми руками, що швидко бігали. Він давно вже змовк, проте натовп зберігав гробове мовчання.

Максим схилив голову та думав:

«Так, він прозрів... На місці сліпого та невтомного егоїстичного страждання він носить у душі відчуття життя, він відчуває і людське горе, і людську радість, він прозрів та зуміє нагадати щасливим про нещасних...»

І старий солдат все нижче схиляв голову. Ось і він зробив свою справу, і він не дарма прожив на світі, йому казали про це повні сили владні звуки, що стояли в залі, панували над натовпом...

Так дебютував сліпий музикант.

(Переклад В. Каталкіної)

Антуан де Сент-Екзюпері

Маленький принц

Леонові Верту

Даруйте мені, дітки, що я присвятив цю книжку дорослому. У мене дуже поважне виправдання: той дорослий — мій найкращий приятель. Є й друге виправдання: той дорослий може зрозуміти все на світі, навіть дитячі книжки. І нарешті третє: дорослий живе у Франції, зазнає там голоду й холоду. Йому так треба, щоб його хтось потішив. Та коли все це не може виправдати, то я згоден присвятити отсю книжечку тому хлопцеві, яким був колись мій дорослий приятель. Усі-бо дорослі спершу були дітьми, тільки мало хто з них про теє пам'ятає. Отож я виправлю присвяту:

Леонові Верту, коли він був маленьким

I

Коли мав я шість років, у книжці під назвою «Билиці» — там про тропічні ліси розповідалося — побачив якомсь химерний малюнок. На малюнку здоровезний удав ковтав якогось хижака. Ось копія того малюнка.

У книжці було написано: «Удав ковтає свою жертву цілою, не прожовуючи. Після цього він не може й ворухнутися, спить собі півроку, аж поки перетравить їжу».

Я чимало думав про сповнене пригод життя в джунглях та й собі намалював кольоровим олівцем мій перший малюнок. Малюнок № 1. Ось що я зобразив.

Я показав цей твір дорослим і спитав, чи не лякає він їх.

А мені на те:

— Чого б то капелюх нас лякав?

Але ж то був не капелюх. То був удав, що проковтнув слона. Тоді я зобразив удава в розрізі, аби дорослим було зрозуміліше. Їм завжди треба все тлумачити. Ось мій малюнок № 2.

Дорослі порадили мені не малювати більше гаддя ні в натурі, ні в розрізі, а краще цікавитися географією, історією, математикою та граматикою. Отак і сталося, що я в шість років зрікся блискучої малярської кар'єри. Зазнавши провалу з малюнками № 1 і № 2, я геть зневірився в собі. Дорослі такі нетямовиті, а діти просто не в змозі розжовувати їм усе.

Отож я мусив обрати собі інше ремесло, і я навчився керувати літаками. Я облетів майже цілий світ. І географія, сказати по ширості, стала мені у великій пригоді. Я умів з першого погляду одрізнити Китай од Арізони. То вельми корисно, надто як уночі з курсу зіб'єшся.

На своєму віку я зустрічав чимало всяких поважних людей і мав з ними стосунки. Жив довго між дорослих. Бачив їх зовсім близько. І від того моя думка про них не покращала.

Коли мені здибався дорослий, людина ніби-то кмітлива, я поцікавився його думкою про свій малюнок № 1, який я беріг. Хотілося знати, чи він справді може второпати. Але дорослий незмінно відповідав мені: «Це капелюх». Тоді я вже не говорив з ним ні про полозів, ні про тропічні ліси, ні про зорі. Я пристосовувався до його тями. Заводив з ним мову про гольф і бридж, про політику і краватки. І дорослий так тішився: познайомитися з такою розважливою людиною.

II

Так жив я сам-один, не маючи нікого, з ким міг погомоніти-порадитися, аж до аварії, що спіткала мене шість років тому в Сахарі. Почав давати збої двигун мого лікака. Ні механік, ні пасажери зі мною не летіли, довелося поратися самому, хоч ремонт був складний. Тут таке: або пан, або пропав. Питної води я мав ледве на тиждень.

Отож першого вечора я заснув на піску в пустелі за тридев'ять земель від будь-якої людської оселі. Я був ще самотніший, ніж потерпілий на плоту посеред океану. Уявіть мій подив, коли на зорі мене збудив якийсь чудний голосочок.

Він сказав:

— Прошу... намалюй мені баранця.

— Га?

— Намалюй мені баранця...

Я скочив, наче мене громом ударило. Старанно протер очі. Пильно роззирнувся навкруг. І побачив дивовижного хлопчика, що поважно мене розглядав. Ось його найкращий портрет, якого мені пощастило згодом намалювати. Та, звісно, на моєму малюнку він далеко не такий гарний, як був насправді. Не я тут виною. Коли я мав шість років, дорослі відбили у мене охоту до того, щоб стати художником, і я тільки й навчився, що малювати удавів — у натурі та в розрізі.

Отож я виряченими від подиву очима дивився на цю прояву. Не забувайте, що я був за тридев'ять земель, на безлюдді. А проте зовсім не здавалося, щоб це хлоп'я заблукало або вкрай зморилося чи вмирає з голоду, спраги або зі страху. На око годі було сказати, що це дитина, яка загубилася серед пустелі, запропастилася край світу. Нарешті до мене вернулася мова, і я сказав:

— А... що ти тут робиш?

Та він знову попросив тихо й вельми поважно:

— Прошу... намалюй мені баранця...

Таємнича поява так вразила мене, що я не посмів одмовитися. І хоч яким безглуздом це могло здатися тут, за тридев'ять земель від людей, коли на мене чигала смерть, я добув із кишені аркуш паперу та самописку. Але одразу ж згадав, що вчився передусім географії, історії, математики та граматики, і сказав хлопцеві (трохи навіть сердито), що не вмю малювати. Він одмовив:

— Байдуже. Намалюй мені баранця.

Я зроду не малював баранів і тому відтворив для нього один із двох малюнків, що тільки й умів малювати: удава в натурі. І здивувався непомалу, коли хлоп'я одмовило:

— Та ні! Я не хочу слона в удаві. Удав дуже небезпечний, а слон надто здоровенний.

У мене все маленьке. Мені треба баранця. Намалюй баранця.

І я намалював.

Він глянув пильно та й каже:

— Ні! Цей баранець зовсім хирявий. Намалюй іншого.

Я намалював.

Мій приятель усміхнувся лагідно й поблажливо:

— Ти ж добре бачиш — це не баранець, а баранисько. Ще й рогатий...

Тоді я зобразив ще одного.

Та він забракував і цей малюнок:

— Це надто старий. Я хочу такого баранця, щоб жив довго.

І тут мені терпець урвався — адже треба було якнайхутчіш розбирати й лагодити двигун, — і я награмузляв такий малюнок.

І заявив:

— Ось тобі ящик. А в ньому той баранець, який тобі до вподоби.

Я був неабияк вражений, побачивши, як заяснів мій юний суддя:

— Саме такого я й хотів! Як ти гадаєш, багато паші треба для цього баранця?

— А хіба що?

— Таж у мене вдома все маленьке.

— Йому, певне, вистачить. Я дав тобі зовсім маленького баранчика.

Хлопчик схилив голову над малюнком.

— Не такий він і маленький! Глянь-но, він заснув...

Так я познайомився з маленьким принцом.

III

Збігло чимало часу, поки я втямив, звідки він узявся. Маленький принц про все допитувався в мене, зате моїх питань, здавалося, не чув. Лише з випадково зронених слів

мені помалу все стало зрозумілим. Так, побачивши мій літак уперше (я не малюватиму літака — для мене це дуже морочливо), він спитав:

— Що то за шкуковина?

— То не

шкуковина. Ця річ лігає. Це літак. Мій літак.

І я гордо розтлумачив йому, що вмію лігати. Тоді він вигукнув:

— Як? Ти упав з неба?

— Авжеж, — відказав я скромно.

— От дивина!

І маленький принц так голосно зареготав, що мені стало досадно. Я хочу, щоб моєму лихові бодай співчували. Потім він додав:

— Отже, і ти прибув з неба. А з якої планети?

Ось де розгадка його таємничої появи тут, у пустелі!

— То ти потрапив сюди з іншої планети? — гостро спитав я.

Та він не відповів. Розглядаючи мого літака, він тихо хитав головою:

— Але ж на ньому ти не міг прилетіти здалеку...

І надовго поринув у роздуми. Потім дістав з кишені мого баранця і почав роздивлятися цей скарб.

Уявляєте, як зацікавило мене оте напіввизнання, ота загадка про інші планети.

Я спробував дізнатися більше.

— Звідки ж ти прибув, хлопче? Де твій дім? Куди ти хочеш забрати мого баранця?

На хвилину він замислився, потім промовив:

— Добре, що ти дав мені ящик: баранець тут ночуватиме, це буде його оселя.

— Атож. А коли ти шануватимешся, я дам тобі ще й мотузок, щоб припинати його удень. І пакіл.

Мої слова нібито прикро вразили маленького принца.

— Припинати? Яке безглуздя!

— Бач, коли його не припнеш, він залізе в шкоду або втече.

Мій приятель знову засміявся:

— А куди ж, по-твоєму, йому тікати?

— Будь-куди. Просто перед собою, куди очі світять.

Тоді маленький принц зауважив серйозно:

— Пусте, у мене там усе дуже маленьке.

І дещо журливо додав:

— Коли йти просто перед собою, куди очі світять, то далеко не зайдеш.

IV

Так я довідався про ще одну важливу річ: його рідна планета завбільшки десь із хату!

А втім, це й не так уже мене здивувало. Я добре знав, що, крім таких великих планет, як-от Земля, Юпітер, Марс, Венера, уже давно названих, є сила інших, і між них такі маленькі, що їх нелегко побачити навіть у телескоп. Коли астроном відкриває таку планетку, він дає їй не ймення, а номер. Називає, скажімо, астероїд 3251.

Я маю всі підстави думати, що планета, з якої прилетів маленький принц, астероїд В-612. Цей астероїд бачили лишень раз, 1909 року, його помітив у телескоп один астроном турецький.

Астроном доповів тоді, навівши всі докази, про своє відкриття на міжнародному астрономічному з'їзді. Але він був одягнутий у східні шати, і йому ніхто не повірив. Отакі ті дорослі!

На щастя для астероїда В-612, султан турецький звелів своєму народові під страхом смертної кари носити європейське вбрання. 1920 року астроном — тепер уже в чепурній парі знову доповів про своє відкриття. Цього разу з ним погодилися геть усі.

Я розповів вам такі подробиці про астероїд В-612 і навіть назвав його номер усе через отих самих дорослих. Дорослі люблять цифри. Коли розповідаєш їм про свого нового приятеля, вони зроду не поцікавляться найістотнішим. Зроду вони не питають: «А який у нього голос? Які ігри він любить? Чи колекціонує метеликів?» Натомість питають: «Скільки йому літ? Скільки у нього братів? Скільки він важить? Скільки його батько заробляє?» І потім гадають, що вже знають людину. Якщо скажеш дорослим: «Я бачив гарний будиночок цегляного кольору, на вікнах герань, а на даху голубів», вони не можуть уявити його собі. Їм треба сказати так: «Я бачив будинок на сто тисяч франків». Тоді вони вигукують: «Яка розкіш!»

Отож, коли їм скажеш: «Маленький принц справді існував, ось вам докази: він був славний, він сміявся і хотів баранця, а як тобі хочеться баранця, то ти існуєш», коли їм скажеш так, вони лише знизять плечима і назвуть тебе дитиною. Але якщо скажеш їм: «Планета, з якої він прилетів, астероїд В-612», це їх переконає, і вони дадуть спокій, не в'язнугимуть із розпитами. Отакі ті дорослі! Не треба на них сердитися. Діти мають бути до тих дорослих вельми поблажливі.

А ми ж бо розуміємося на житті, і ми, звісно, не дуже зважаємо на ту циферію. Я залюбки почав би цю повість так, як починають якусь казку. Почин би я вивів такий:

«Був собі маленький принц, і жив він на планетці, трошечки більший від нього самого, і дуже тому принцові хотілося мати друга...» Ті, хто розуміється на житті, відразу б побачили, що все це щірісінька правда.

Я зовсім не хочу, щоб мою книжку читали лише для розваги. Мені стає дуже боляче, коли я згадую свого маленького приятеля й розповідаю про нього. Уже минуло шість років відтоді, як він зі своїм баранцем покинув мене. І я силкуюся розповісти про нього, щоб не забути його. Живий жаль бере, коли забувають друзів. Не кожен має друга. І я можу стати таким, як дорослі, котрі нічим не цікавляться, окрім своєї циферії. От я ще й тому купив коробочку з фарбами та олівці. Нелегко в мої літа знову братися до малювання, якщо за все життя лише й зобразив, що удава в натурі та в розриві — колись там у шість років! Я, звісно, намагатимусь якнайліпше передати схожість. Я зовсім не певен, що мені з цим пощастить. На одному малюнку виходить вдало, на іншому портрет зовсім не схожий. Я можу схибити і щодо зросту. Ось тут маленький принц завеликий. А он там він замаленький. Я вже вагаюсь, згадуючи барву його одягу. Тож мазюкаю і так і сяк, навмання. Можу, зрештою, помилитися і в деяких важливих подробицях. Ви вже даруйте. Мій приятель ніколи нічого мені не пояснював. Певне, гадав, що я такий самий, як і він. Але я, на жаль, не вмію побачити баранця крізь стінки ящика. Певне, я трохи скидаюся на дорослих. Вочевидь, дещо постарів.

V

Щодень я дізнавався щось про його планету, про те, як він покинув її і як мандрував по світах. Він розповідав про це поступово, і то принагідно. Отак третього дня я дізнався про трагедію з баобабами.

Це також сталося завдяки баранцеві. Маленького принца обсіли тяжкі сумніви, і він раптом спитав мене:

— А правда, що баранці їдять кущі?

— Авжеж, правда.

— О, я радий!

Я не второпав, чому так важливо, щоб баранці їли кущі. Але маленький принц додав:

— То вони їдять і баобаби?

Я сказав маленькому принцові, що баобаби не кущі, а височенні, з дзвіницю, дерева, і хоч би він привів навіть цілий табун слонів, то й вони не з'їдять і одного баобаба.

Почувши про табун слонів, маленький принц засміявся:

— Їх би довелося поставити один на одного...

А далі промовив розважливо:

— Баобаби, поки виростуть, бувають зовсім маленькі.

— А й справді. Але навіщо тобі, щоб баранець їв маленькі баобаби?

— А то як же! — одказав він, ніби йшлося про щось цілком очевидне. І мені довелося добре поміркувати, поки я здогадався, в чому тут річ.

Справді, на планеті маленького принца, як і на всіх інших планетах, росли трава і бур'ян. Отож є там добре насіння доброго, корисного зілля і погане насіння поганого зілля, бур'яну. Але насіння невидиме. Воно спить, сховане в землі, аж поки якийсь насінині заманеться прокинутись. Тоді воно потягається і спершу несміливо пускає до сонця паросток — безневинну чарівну муравочку. Якщо це редиска або рожа, хай собі здорові ростуть. А коли це якийсь бур'ян, треба його одразу, як тільки розпізнаєш пагін, виполоти з корінням. Ну, а на планеті маленького принца було жахливе насіння... Це насіння баобабів. Земля на планеті була вражена тим насінням. А баобаб — така рослина, що коли не розпізнаєш її вчасно, то вже ніколи не позбудешся. Він захарастить цілу планету. Він прониже її своїм корінням. А якщо планета дуже маленька, а баобабів забагато, вони роздеруть її на клапти.

— Є такий закон,— сказав мені згодом маленький принц.— Причепурився сам уранці, причепури гарненько і свою планету. Треба полоти баобаби зараз же, як тільки побачиш, що то не рожі, бо молоді пагінці рож і баобабів майже однакові. Ця праця дуже нудна, але зовсім легка.

Якось він порадив мені постаратися намалювати такий гарний малюнок, щоб усе це гаразд затирили діти і моєї планети.

— Якщо колись вони вирушать у мандри,— сказав він,— це їм стане в пригоді. Іноді якусь свою роботу можна й відкласти, нічого від того не станеться. Але з баобабми відкладати годі — тоді чекай лиха. Я знав одну планету, там жив лінтюх. Він не звернув уваги на три кущики...

З оповіді маленького принца я зобразив цю планету. Я не люблю повчального тону. Та люди так мало знають, скільки шкоди від баобабів, а небезпека для того, хто потрапив би на астероїд, від них така велика, що цього разу я роблю виняток і порушую свою стриманість. «Діти! — кажу я.— Стережіться баобабів!» я хотів застерегти моїх приятелів від небезпеки, що давно чигає на них, а вони не знають цього, як не знав я сам раніше, хотів попередити їх і тим-то так завзято працював над цим малюнком. Словом, моє повчання варте тієї праці. Можливо, ви запитаете: чому в цій книжечці немає ще таких показних малюнків, як отсей із баобабми? Відповідь вельми проста: я старався їх намалювати, але нічого не вийшло. А коли малював баобаби, мене запалювала думка, що це річ невідкладна.

VI

О маленький принце! Потроху я зрозумів твоє невеселе життя. Довший час ти мав лише одну розвагу: милуватися вечірнім сонцем. Я дізнався про це вранці четвертого дня, коли ти мовив мені:

— Я дуже люблю призахідне сонце. Ходімо подивимось, як сонце заходить.

— Але ж доведеться почекати...

— Чекати? Чого?

— Щоб сонце сіло.

Спершу ти дуже здивувався, а потім засміявся сам із себе і мовив:

— Мені все здається, ніби я вдома!

І справді. Всім відомо, що коли в Америці полудень, у Франції вже вечоріє. І аби за одну хвилину перенестися до Франції, можна було б подивитись, як там сідає сонце. На жаль, до Франції неблизький світ. А на твоїй планетці тобі досить було пересунути свого стільця на крок, другий. І ти бачив захід сонця щоразу, коли тільки бажав...

— Якось за один день я бачив захід сонця сорок три рази!

І трохи згодом ти додав:

— Бачиш... коли стає дуже сумно, втішно помилуватися, як сідає сонце.

— Виходить, того дня, коли ти бачив захід сонця сорок три рази, тобі було дуже сумно?

Але маленький принц не відповів.

VII

П'ятого дня, знов-таки завдяки баранцеві, я довідався про таємниці життя маленького принца. Він спитав зненацька, навпростець, ніби це було наслідком довгих мовчазних роздумів:

— Якщо баранець їсть кущі, то він і квіти їсть?

— Баранець їсть усе, що попадеться.

— Навіть квіти з колючками?

— Авжеж, навіть квіти з колючками.

— Навіщо ж тоді колючки?

Цього я не знав. Я саме порався: ніяк не міг одгвинтити в двигуні міцно закручений шуруп. Мене дуже турбувало, чим обернулася вимушена посадка: питної води лишалось обмаль, і я вже боявся найгіршого.

— Нащо ж ті колючки?

Як уже маленький принц про щось питав, він не заспокоювався, поки не діставав відповіді. Шуруп той дався мені взнаки, і я сказав навмання:

— Колючки ні на що не потрібні, квіти випускають їх просто од злості!

— О!

Відтак, трохи помовчавши, гукнув майже сердито:

— Я тобі не вірю. Квіти такі кволі. І простодушні. І вони підбадьорюють себе. Гадають, що колючі вони страшніші...

Я не відповів нічого. В ту хвилину я казав собі: «Якщо цей шуруп і зараз не піддасться, я розтрощу його молотком».

Маленький принц знов перебив мої думки:

— І ти гадаєш, що квіти...

— Де ж пак! Нічого я не гадаю! Я відповів тобі навмання. Я заклопотаний поважною справою!

Він глянув на мене здивовано.

— Поважною справою!

Він дивився на мене, на молоток у моїй руці, на чорні від мастила пальці, дивився, як я схилився над річчю, такою, в його очах, потворною.

— Ти мовиш, як дорослі!

Мені стало соромно. А він додав безжально:

— Ти все плугаєш... ти все перекинув догори ногами!

Маленький принц і справді дуже розсердився. Труснув головою, і вігер розмаяв його золоту чуприну.

— Я знаю одну планету. Живе там такий собі червонопикий добродій. Він не понюхав ні разу жодної квітки. Зроду не глянув на зірку. Нікого ніколи не любив. Він тільки й робить, що підбиває цифри. І цілий день торочить: «Я людина поважна! Я людина поважна!» — достоту, як ти. І дметься з пихи. А насправді він не людина, він гриб.

— Що?

— Гриб!

Маленький принц аж поблід із гніву:

— Мільйони років у квітів ростуть колючки. І мільйони років баранці все ж їдять квіти. То хіба це не поважна річ — зрозуміти, чому вони так стараються випустити колючки, які їм нічого не дають? Хіба це не важливіше і не поважніше, ніж рахунки червонопикового гладуна? І коли я знаю квітку, яка є єдина на світі і росте лише на моїй планеті, а якийсь баранець одного ранку з'їсть її, не тямлячи навіть, що він накоїв, це теж, по-твоєму, байдуже? Він зашарівся, потім озвався знову:

— Якщо ти любиш квітку, яка існує єдина на світі і лише на одній з мільйонів і мільйонів зірок, цього досить: милуєшся на зорі і чуєшся щасливий. Кажеш собі: «Десь там і моя квітка...» Але коли баранець її з'їсть, це все одно, мовби всі зорі раптово згасли! І це, по-твоєму, байдуже!

Він більше не міг нічого сказати. Він раптом заридав. Спонуціло. Я відклав інструмент. Смішно було думати про молоток, про шуруп, про спрагу й смерть. На цій зірці, на

планеті — на моїй планеті Земля — плакав маленький принц, і його треба було втішити! Я взяв його на руки і почав люляти. Я казав йому:

— Квітці, яку ти любиш, не загрожує ніяка небезпека... Я намалюю твоєму баранцеві обротьку... Намалюю для твоєї квітки броню... Я...

Я вже й не тямив, що кажу. Я здавався собі страшенно незграбним. Не знав, як підійти до нього, як прихилити його до себе... Вона така загадкова, ота країна сліз.

VIII

Незабаром я навчився краще розпізнавати ту квітку. На планеті маленького принца завше росли звичайні прості квіти — вони мали нерясно пелюсток, місця займали мало й нікого не турбували. Вони розпускалися вранці в траві, а надвечір никли.

А та квітка проклюнулась із насінини, занесеної невідомо звідки, і маленький принц викохував той пагінчик, такий неподібний до інших билинок. А що, як це якась одміна баобаба? Та кущик незабаром перестав рости, і на ньому виліз пуп'янок. Маленький принц ізроду не бачив ще таких буйних пуп'янків і відчував, що от-от станеться якесь диво. Однак квітка, схована в своїй зеленій свігличці, ще не була готова, вона все чепурилася. Старанно добирала барви. Вона виряджалася поволі, приміряючи одну по одній пелюстки. Вона не хотіла виходити скуйовджена, як самосійний мак. Вона хотіла показатись у всій своїй пишноті. Авжеж, вона була така чепурушка! Таємниче вбирання тривало багато днів. Аж от якось уранці, тільки встало сонце, квітка розпустилась.

Як дбайливо вона готувалася, стільки поралася, а нині, позіхаючи, сказала:

— Ох! Я ледве прокинулась!.. Даруйте мені... Я ще зовсім не зачесана...

Маленький принц не тямився од захвату:

— Яка ви гарна!

— Правда? — тихо озвалася квітка.— І народилась я разом із сонцем...

Маленький принц, звісно, здогадався, що красуня не надто скромна, зате вона була така прегарна!

— Здається, пора снідати,— додала вона по хвилі.— Прошу, потурбуйтеся про мене...

Збентежений маленький принц розшукав поливальницю й полив квітку.

Скоро з'ясувалося, що красуня гордовита й вередлива, і маленький принц попомучився з нею. Якось, мовлячи про свої чотири колючки, вона заявила йому:

— Хай приходять хоч тигри пазуристі — не страшно!

— На моїй планеті тигри не водяться,— відказав маленький принц,— а потім тигри не їдять трави.

— Я не трава,— стиха кинула квітка.

— О, пробачте...

— Тигрів я не боюся, зате терпіти не можу протягів. У вас немає ширми?

«Не може терпіти протягів... для рослини кепсько,— подумав маленький принц.—

З цією квіткою морока та й годі...»

— Увечері накрийте мене ковпаком. У вас тут надто холодно. Дуже незатишна планета. Там, звідки я прибула...

І затнулася. Її занесло сюди ще зернинкою. Вона нічого не могла знати про інші світи. Навіщо брехати, коли тобі так легко завдати брехню! Красуня знігилася і кахикнула раз-другий — хай маленький принц відчує свою провину.

— То де ж та ширма?

— Я збирався саме по неї піти, але ж ви говорили до мене!

Тоді вона закахикала дужче — вирішила покарати його гризотами сумління.

Отож маленький принц, хоч він і любив прегарну квітку, пройнявся якоюсь недовірою. Порожні необов'язкові слова він узяв близько до серця і відчув себе нещасливим.

— Не треба було слухати її,— довірливо мовив він мені якось.— Ніколи не треба слухати квітів. Треба просто милуватися ними і дихати їхніми пахощами. Моя квітка напахтила всю мою планету, а я не умів нею тішитися. Оті балачки про тигрячі пазури... Вони б мали зворушити мене, а я розгнівався...

А ще він признавався:

— Тоді я ще нічого не розумів! Треба було зважати не на слова, а на діла. Вона впоювала мене своїм ароматом, ряхтіла, як сонце. То чом би я мав від неї тікати? Адже за тими її нелукавими хитрощами я мав би вгадати ніжність. Квіти-бо такі свавільні! Але я був занадто молодий, щоб уміти любити.

IX

Мені здається, що він утік з мандрівними птахами. Вранці того дня ретельно попорав свою планету. Дбайливо прочистив діючі вулкани. Два вулкани в нього діяли. На них було дуже зручно розігрівати сніданок. А ще він мав один погаслий вулкан. Але, сказав він собі, мало що може статися! Отож він прочистив і згаслий вулкан. Добре прочищені вулкани горять тихо й рівно, без виверження. Виверження вулкана — все одно що пожежа в комині, як там загориться сажа. Земляни, звісно, вулканів не прочистять: для цього ми замалі. Тим-то вони й завдають нам стільки лиха.

Зажурений маленький принц вирвав також останні пагінці баобабів. Він гадав, що ніколи більше не вернеться. Але того ранку звична праця здавалася йому такою любовою. А коли востаннє полив квітку й лагодився накрити її ковпаком, йому навіть збиралося на плач.

— Прощайте,— мовив він квітці.

Красуня не відповіла.

— Прощайте,— сказав він ще раз.

Вона кахикнула. Не від застуди.

— Я була нерозумна,— озвалася нарешті квітка.— Даруй мені. І спробуй бути щасливим.

І ні слова докору. Маленький принц був вражений. Стояв, збентежений і знічений, з скляним ковпаком у руці. Не розумів, звідки ця погідна ніжність.

— Авжеж, я люблю тебе,— почув він.— Моя вина, що ти цього не знав. Але це пусте. Ти був такий самий дурненький, як і я. Спробуй знайти свою долю... Облиш цей ковпак, він уже мені не потрібний.

— А вігер...

— Не так я вже й застуджена... Нічна прохолода піде мені на користь. Я ж квітка.

— А звірята...

— Слід перетерпіти, коли заведеться дві-три гусениці: я ж хочу познайомитися з метеликами. Здається, вони прегарні. Та й хто ж мене провідуватиме? Ти-бо будеш далеко. А великих звірів я не боюся. Я теж пазуриста.

І простодушно показала свої чотири шпичаки. Потім додала:

— Та не барися, це мене дратує. Намислив іти, то йди.

Бо не хотіла, аби маленький принц бачив, як вона плаче. То була дуже гонориста квітка...

Х

Найближче до планети маленького принца були астероїди 325, 326, 327, 328, 329 і 330. Спершу він вирушив туди: треба ж знайти якесь діло та й чогось навчитися.

На першій астероїді жив король. Убраний у шарлат і горностай, він сидів на престолі — дуже простому, а все ж величному.

— А ось і підданець! — гукнув король, угледівши маленького принца.

«Звідки він може мене знати,— подумав собі маленький принц.— Він же мене зроду не бачив!»

Він не відав, що свіг для королів дуже спрощений. Для них усі люди — підданці.

— Підійди, щоб я тебе краще роздивився,— мовив король, пишаючись, що може нарешті над кимось королювати.

Маленький принц розирнувся, шукаючи, куди б сісти, але пишна горностаєва керя окривала цілу планету. Отож він зостався стояти і, стоячи, позіхнув з утоми.

— Етикет не дозволяє позіхати перед монархом,— вирік король.— Я забороняю тобі позіхати.

— Не можу стриматися,— відказав маленький принц, страшенно знічений.— Я здорожився і зовсім не спав.

— Ну, тоді наказую тобі позіхати,— сказав йому король.— Я багато років не бачив, щоб хтось позіхав. Мені це навіть цікаво. Тож позіхай ще. Це моє повеління.

— Це мене лякає... більше не можу... — відповів маленький принц і весь зашарівся.

— Гм... гм... Тоді... — озвався король,— тоді я велю тобі то позіхати, то...

Король аж запинався і, здається, навіть розсердився. Бо для короля найважливіше, щоб його шанували. Непослуху він не стерпів би. Був то абсолютний монарх. Але він був дуже добрий і тому давав тільки розумні накази.

«Якби я,— любив казати він,— якби я звелів своєму генералові перекинутися морською чайкою, а генерал не виконав би мого наказу, то це була б не його провина. Винен був би я».

— Можна сісти мені? — несміливо спитав маленький принц.

— Велю тобі: сідай! — одрік король і велично підгорнув полу своєї горностаєвої киреї.

Одне вражало маленького принца: планетка така манюсінька. Над ким же владарює король?

— Ваша величносте,— мовив він,— можна вас запитати...

— Велю тобі: запитуй! — квапливо сказав король.

— Ваша величносте... чим ви правите?

— Усім,— дуже просто одказав король.

— Усім?

Король скромним жестом показав на свою планету, а також на інші планети й зірки.

— І всім цим ви правите? —перепитав маленький принц.

— Усім,— одрік король.

Він-бо був не лише абсолютний монарх, а й цар усесвітній.

— І зірки скоряються вам?

— Авжеж,— притакнув король.— Зірки виконують мої повеління негайно. Непослуху я не потерплю.

Така могутність викликала в маленького принца захват. От би йому таку владу, тоді б він зміг милуватися заходом сонця не сорок три рази на день, а сімдесят два, а то й сто, і двісті разів, і навіть стільця не пересуваючи! Згадавши свою покинуту планетку, він трошки зажурився і зважився попросити в короля:

— Я б хотів подивитись, як сідає сонце... Зробіть мені ласку... Звеліть сонцеві зайти...

— А коли я звелю якомусь генералові пурхати метеликом із квітки на квітку, або написати трагедію, або перекинутися морською чайкою — і генерал не виконає наказу,— хто буде винен: він чи я?

— Ви, ваша величносте,— не вагаючись, відповів маленький принц.

— Цілком слушно,— відповів король.— Від кожного треба вимагати лишень те, що він може зробити. Влада передусім має бути розумна. Коли ти накажеш народові кинутись у море, то він учинить революцію. Я маю право вимагати послуху, бо мої розпорядження розумні.

— А як же мій захід соня? — нагадав маленький принц: питаючись про щось, він ніколи не заспокоювався, поки не діставав відповіді.

— Буде тобі й захід сонця. Я загадаю, щоб сонце сіло. Почекаю, поки будуть сприятливі умови, в тому й мудрість володаря.

— А коли це буде? — спитав маленький принц.

— Гм... Гм... — відповів король, гортаючи грубого календаря.— Це буде... гм, гм... — сьогодні це буде за чверть восьма вечора. І тоді побачиш, як точно виконуються мої розпорядження.

Маленький принц позіхнув. Шкода, що тут не завжди можна побачити захід сонця. Та й, сказати по ширості, він уже нудився.

— Мені пора,— сказав він королю.— Більше нема чого тут робити.

— Зостанься! — мовив король, неабияк гордий з того, що в нього знайшовся підданець.— Зостанься, я призначу тебе міністром.

— Міністром чого?

— Ну, міністром... міністром юстиції.

— Але ж тут нема кого судити.

— Хтозна,— мовив король.— Я ще не оглянув усього свого королівства. Я вже старий, для карети місця в мене нема, а ходити пішки я зморююся.

Маленький принц нахилився і заглянув ще раз на той бік планети.

— О, я вже подивився! — вигукнув він.— Там більше нікого немає.

— То суди сам себе,— відказав король.— Це найважче. Себе судити набагато важче, ніж інших. Якщо ти зумієш правильно судити самого себе, то ти справді мудрий.

— Сам себе я можу судити де завгодно,— сказав маленький принц.— Для цього мені нема чого тут жити.

— Гм... Гм... — задумався король.— Здається, десь на моїй планеті живе старий пацюк. Ночами я його чую. Ти можеш судити цього старого пацюка. Вряди-годи засуджуватимеш

його на смертну кару. Отож від тебе залежатиме його життя. Але щоразу ти даватимеш йому помилування, щоб берегти його. Адже він у нас один.

— Не люблю смертних вироків,— мовив маленький принц.— Та й мені вже пора.

— Ні, не пора,— заперечив король. Маленький принц уже зовсім зібрався в дорогу, але йому не хотілося засмучувати старого монарха.

— Якщо ви, ваша величність, бажали б, щоб вашу волю вволяли, ви могли б дати мені розумний наказ. Веліти, приміром, не гаючись, рушати в путь. Мені здається, умови для цього саме сприятливі...

Король нічого не відповів, маленький принц постояв у нерішучості, потім зігнув і пішов геть.

— Призначаю тебе моїм послом! — гукнув услід йому король.

І виглядав він дуже владно. «Та й диваки оці дорослі»,— помислив маленький принц, пускаючись у мандри.

XI

На другій планеті жив шанолюб.

— Ага, ось і шанувальник з'явився! — гукнув він, угледівши ще здалеку маленького принца.

Адже для чваньків усі люди — то їхні шанувальники.

— Добридень,— мовив маленький принц.— Який кумедний у вас капелюх.

— Це для вітання,— відповів шанолюб.— Щоб уклонятися, коли мене вітають. На жаль, сюди ніхто не зазирає.

— Он як? — сказав маленький принц, нічого не второпавши.

— Поплеши у долоні,— порадив йому шанолюб.

Маленький принц заплескав у долоні. Шанолюб скинув капелюха й поштиво вклонився.

«Тут веселіше, ніж у короля»,— подумав маленький принц. І знов заплескав у долоні. А шанолюб, скидаючи свого капелюха, ще раз уклонився.

За п'ять хвилин ця одноманітна гра зморила маленького принца.

— А що слід зробити, щоб капелюх упав? — спитав він.

Та шанолюб не слухав. Гонористі люди глухі до всього, окрім хвали.

— Ти й справді дуже шануєш мене? — спитав він маленького принца.

— А що то — шанувати?

— Шанувати — значить визнавати, що я найкращий, найчепурніший, найбагатший і найрозумніший на планеті.

— Але ж на твоїй планеті ти сам-один!

— Ну, то зроби мені ласку, все одно шануй мене!

— Я шаную,— мовив маленький принц і злегка знизав плечима.— Але яка тобі з цього радість?

І він утік від шанолюба. «Ці дорослі — дивакуваті люди»,— простодушно думав він дорогою.

XII

На дальшій планеті жив п'яничка. Маленький принц пробув там зовсім недовго, а все одно його поїняла глибока журба. П'яничка мовчки сидів перед цілою батареєю пляшок — порожніх і повних.

— Що ти тут робиш? — поцікавився маленький принц.

— П'ю,— похмуро буркнув п'яничка.

— Навіщо ти п'єш? — спитав маленький принц.

— Щоб забути,— відповів п'яничка.

— Що забути? — допитувався маленький принц; йому стало шкода п'янички.

— Забути, що мені соромно,— признався п'яничка і похнюпив голову.

— Чого ж тобі соромно? — спитав маленький принц; йому дуже хотілося чимось зарадити небораків.

— Соромно, що п'ю! — додав п'яничка й замовк остаточно.

А маленький принц, ні в сих ні в тих, пішов геть.

«Ці дорослі, безперечно, якісь дуже чудні»,— думав він дорогою.

XIII

Четверта планета належала ділкові. Цей чоловік був такий заклопотаний, що коли прийшов маленький принц, навіть голови не звів.

— Добридень,— сказав маленький принц.— У вас погасла цигарка.

— Три та два — п'ять. П'ять та сім — дванадцять. Дванадцять та три — п'ятнадцять. Добридень. П'ятнадцять та сім — двадцять два. Двадцять два та шість — двадцять вісім. Нема коли прикурити. Двадцять шість та п'ять — тридцять один. Ху! А всього виходить п'ятсот один мільйон шістсот двадцять дві тисячі сімсот тридцять один.

— П'ятсот мільйонів чого?

— Га? Ти ще тут? П'ятсот мільйонів... Уже не знаю чого... У мене стільки роботи! Я людина поважна, мені нема коли язика чесати! Два та п'ять — сім...

— П'ятсот мільйонів чого? — повторив маленький принц; питаючи про щось, він не заспокоювався, поки не діставав відповіді.

Ділок звів голову:

— За п'ятдесят чотири роки, прожиті мною на цій планеті, було лише три випадки, коли мені щось заважало. Першого разу це сталося двадцять два роки тому — сюди звідкись залетів хрущ. Він так страшенно гудів, що я припустився чотирьох помилок у підрахунках. Другого разу — одинадцять років тому — я мав напад ревматизму. Сидячий спосіб життя. Мені нема коли вештатися. Я людина поважна. Утретє... оце тепер. Отож, виходить, п'ятсот мільйонів...

— Чого?

Ділок зрозумів, що йому не дадуть спокою.

— Отих маленьких шгучок, що їх іноді можна бачити в повітрі.

— Це що ж, мухи?

— Та ні, такі дрібненькі, блискучі.

— Бджоли?

— Та ні. Дрібненькі золоті шгучки, що викликають мрії у ледацюг. А я людина поважна. Мені мріяти нема коли.

— А-а! Це зорі!

— От-от, зорі.

— П'ятсот мільйонів зірок? А що ж ти з ними робиш?

— П'ятсот один мільйон шістсот двадцять дві тисячі сімсот тридцять одна. Я людина поважна, я люблю точність.

— То що ж ти робиш із тими зірками?

— Що роблю?

— Так.

— Нічого. Я ними володію.

— Володієш зірками?

— Так.

— Але я вже бачив короля, який...

— Королі нічим не володіють. Вони лише правлять. Це велика різниця.

— А нащо тобі володіти зірками?

— Щоб багатим бути.

— А нащо бути багатим?

— Щоб купувати ще нові зірки якщо їх там хтось відкриє.

«Цей,— сказав собі маленький принц,— міркує майже так, як той п'яничка». Однак розпитував далі:

— А як можна володіти зірками?

— Зірки, вони чий? — буркотливо спитав ділок.

— Не знаю. Нічії.

— Отже, вони мої, бо я перший до цього додумався.

— І цього досить?

— Авжеж. Коли ти знайдеш діамант, який не належить нікому, то він твій. Коли ти знайдеш острів, який не належить нікому, то він твій. Коли тобі першому спаде якась думка, ти береш на неї патент: вона твоя. Я володію зорями, бо до мене ніхто не здогадався ними заволодіти.

— Оце правда,— мовив маленький принц.— І що ж ти з ними робиш?

— Завідую ними,— відказав ділок.— Лічу їх і перелічую. Це дуже важко. Але я людина поважна.

Одначе маленького принца ще це не вдовольнило.

— Якщо я маю шовкову хустинку, я можу пов'язати її на шию й забрати з собою,— мовив він.— Якщо я маю квітку, я можу її зірвати і взяти з собою. А ти ж не можеш забрати зорі?

— Ні, зате я можу покласти їх у банк.

— Як це розуміти?

— А так:

пишу на папірці, скільки в мене зірок. Потім кладу цього папірця до шухляди й замикаю її на ключа.

— Та й усе?

— Цього досить.

«Цікаво! — подумав маленький принц.— І навіть поетично. Але це не дуже серйозно!»

Що серйозно, а що несерйозно — маленький принц розумів по-своєму, зовсім не так, як дорослі.

— Я маю квітку,— сказав він,— і щоранку її поливаю. У мене три вулкани, я щотижня їх прочищаю. Усі прочищаю: і діючі, і погаслий. Мало що може статися. І моїм вулканам, і моїй квітці корисно, що я ними володію. А зорям від тебе нема ніякої користі..

Ділок відкрив рота, але так і не здобувся на відповідь, і маленький принц рушив далі.

«Дорослі таки справді дивацьке поріддя»,— простодушно казав він собі в дорозі.

XIV

П'ята планета була вельми цікава. Вона виявилася з усіх найменша. На ній тільки й ставало місця, що для ліхтаря та ліхтарника. Маленький принц ніяк не міг збагнути, навіщо серед небес, на планетці, де немає ні будинків, ні жителів, потрібні ліхтар та ліхтарник. Але він подумав:

«Можливо, цей чолов'яга тут і недоречний. А проте він не такий недоречний, як король, шаноблює, ділок і п'яничка. Його праця має все ж якийсь глузд. Коли він запалює свого ліхтаря — буцімто народжується ще одна нова зірка або квітка. Коли гасить ліхтар — буцімто присипляє зірку чи квітку. Гарна робота! Вона таки справді корисна, бо красива».

І, порівнявшись із планетою, він шанобливо привітався до ліхтарника.

— Добридень,— мовив він.— Навіщо ти оце погасив ліхтаря?

— Таке розпорядження,— відказав ліхтарник.— Добридень.

— А що то за розпорядження?

— Щоб я гасив свого ліхтаря. Добридень.

І він знову запалив ліхтаря.

— А нащо ти знов його засвігив?

— Таке розпорядження,— відповів ліхтарник.

— Не розумію,— признався маленький принц.

— А що тут не розуміти,— сказав ліхтарник.— Розпорядження це розпорядження.

Добридень.

І погасив ліхтаря.

Відтак картою червоною хусточкою витер піг із чола й сказав:

— Жахливе в мене ремесло. Колись воно мало глузд. Я гасив ліхтаря вранці, а ввечері знову запалював. Решту дня я міг відпочивати, а решту ночі — спати.

— А потім розпорядження змінилося?

— Розпорядження не змінилося,— сказав ліхтарник.— У тому то й лихо! Моя планета з кожним роком обертається швидше й швидше, а розпорядження лишилося те саме.

— А як же зараз? — спитав маленький принц.

— А ось так. Планета робить повний оберт за одну хвилину, і я не маю ні секунди перепочинку. Щохвилини я гашу ліхтаря і знов його запалюю.

— От цікаво! Отже, у тебе день триває всього одну хвилину!

— А що тут цікавого? — відказав ліхтарник.—Уже цілий місяць, як ми розмовляємо з тобою.

— Цілий місяць?!

— Авжеж. Тридцять хвилин. Тридцять днів. Добридень!

І він знову запалив ліхтаря.

Маленький принц подивився на ліхтарника — йому подобався цей чолов'яга, що так віддано виконував розпорядження. Маленький принц згадав, як колись, переставляючи

свого стільця, він шукав місця, звідки було б видно захід сонця. І йому захотілося допомогти товаришеві.

— Слухай-но,— сказав він ліхтарникові,— я знаю, як зробити, щоб ти відпочивав, коли заманеться...

— Мене весь час тягне відпочити,— зігхнув ліхтарник.

Бо ж можна бути вірним слову і все-таки ледачим.

— Твоя планетка така крихітна,— вів далі маленький принц,— ступиш три кроки й обійдеш її всю. Досить тобі йти неквапливо, і ти постійно будеш на сонці. Коли вирішиш перепочити — починай ходити... І день триватиме доти, доки захочеш.

— Ну, від цього мало пугтя,— мовив ліхтарник.— Понад усе я люблю спати.

— Тоді кепське твоє діло,— гукнув маленький принц.

— Кепське,— погодився ліхтарник.— Добридень!

І погасив ліхтаря.

«Цього чолов'ягу,— сказав собі маленький принц, торуючи шлях,— цього чолов'ягу зневажали б усі інші: і король, і шанолуб, і п'яничка, і ділок. А проте лише він, як на мене, не смішний. Либонь, тому, що він не думає про себе».

Маленький принц зігхнув.

«От з ким я міг би заприятелювати,— подумав він.— Але його планетка зовсім крихітна. Там нема місця для двох...»

Він не смів признатися собі, що найбільше шкодує за цією благословенною планетою саме тому, що на ній за двадцять чотири години можна було тисячу чотириста разів милуватися на захід сонця!

XV

Шоста планета була вдесятеро більша од попередньої. На ній жив дід, він писав грубезні книжки.

— Чи ти ба! — гукнув він, угледівши маленького принца.— Мандрівець!

Маленький принц сів на стола — звести дух. Він уже так здоровився!

— Звідки ж ти? — спитав його старий добродій.

— А що це за грубезна книжка? — поцікавився маленький принц.— Що ви тут робите?

— Я географ,— мовив старий добродій.

— А що таке географ?

— Це вчений, котрий знає, де розташовані моря, річки, міста, гори й пустелі.

— Як цікаво! — вигукнув маленький принц.— Оце вже справжній фак!

І він роззирнувся по планеті географа. Зроду маленький принц не бачив планети такої величної.

— А вона дуже гарна, ваша планета. А океани тут є?

— Цього я не можу знати,— мовив географ.

— А-а!

— протягнув маленький принц розчаровано.— А гори?

— Цього я не можу знати,— відказав географ.

— А міста, річки, пустелі?

— Цього я теж не можу знати.

— Але ж ви географ!

— Авжеж,— сказав дід.— Я географ, а не мандрівець. Мені геть бракує мандрівців. Не географи ж ведуть облік міст, річок, гір, морів, океанів і пустель. Географ — особа надто поважна, щоб вештатися світами. Він не виходить зі свого кабінету. Але він приймає у себе мандрівців. Розпитує їх, записує їхні розповіді. І якщо розповіді когось із них географа зацікавлять, то він з'ясовує, чи порядна людина той мандрівець.

— А навіщо?

— Бо коли мандрівець набреше, в підручниках з географії буде лише плутанина. Так само, як і той мандрівець, який не в міру п'є.

— А чому?

— Бо в п'яничок двоїться в очах. І там, де стоїть одна гора, такий географ позначив би дві.

— Я одного такого знаю,— заявив маленький принц.— З нього був би кепський мандрівець.

— Цілком можливо. Отож, коли з'ясовується, що мандрівець — людина порядна, тоді перевіряють його відкриття.

— А як саме? Ідуть дивитися?

— Е, ні. Це надто складно. Вимагають, щоб мандрівець подав докази. Скажімо, він відкрив велику гору — то нехай принесе з неї велике каміння.

Нараз географ захвилювався:

— Але ж ти й сам мандрівник. Ти прибув здалеку. Опиши мені свою планету!

І географ розгорнув книгу записів і застругав олівця. Оповіді мандрівників спершу записуються олівцем. Потім чекають, коли мандрівець дасть докази, тоді вже його оповіді можна записати чорнилом.

— Прошу,— мовив географ.

— О, в мене там не вельми цікаво,— сказав маленький принц,— усе малесеньке. У мене три вулкани. Два діють, а один давно погас. Але мало що може трапитися.

— Так, усе може трапитися,— потвердив географ.

— А ще у мене є квітка.

— Квітів ми не записуємо,— відказав географ.

— Чому? Це ж найпрекрасніше, що є на світі!

— Бо квіти ефемерні.

— Як це — ефемерні?

— Книжки з географії — найцінніші з усіх книжок,— мовив географ.— Вони ніколи не застаріють. Дуже рідко трапляється, щоб гора зрушила з місця. Дуже рідко буває, щоб океан пересох. Ми пишемо про те, що одвічне.

— Але згаслий вулкан може прокинутися,— перейняв мову маленький принц.— А що таке — ефемерний?

— Погас вулкан чи діє — для нас то байдуже,— мовив географ.— Для нас важлива сама гора. Вона не змінюється.

— А що означає — ефемерний? — повторив маленький принц,— питаючи, він не заспокоювався, поки не діставав відповіді.

— Ефемерне — це недовговічне, те, що скоро зникає.

— І моя квітка скоро зникне?

«Моя рожа недовговічна,— мовив собі маленький принц,— їй нема чим боронитися, окрім тих чотирьох колючок. А я покинув її вдома саму-самісіньку!»

Це вперше його взяв жаль. Але він знову збадьорився і запитав:

— Куди ви порадите мені вирушити?

— Одвідай планету Земля,— відказав географ.— Вона має добру славу.

І маленький принц пустився в дорогу, все думаючи про свою квітку.

XVI

Отож сьома планета була Земля.

Земля — планета неабияка! На ній сто одинадцять королів (не поминаючи, звісно, і муринських), сім тисяч географів, дев'ять тисяч ділків, сім з половиною мільйонів п'яничок, триста одинадцять мільйонів шанолубців, себто десь із два мільярди дорослих.

Аби ви уявили, яка то велика Земля, скажу лиш, що до винайдення електрики доводилося на всіх шести материках утримувати цілу армію ліхтарників — чотириста шістдесят дві тисячі п'ятсот одинадцять душ.

Як глянути збоку — то було прегарне видовисько. Дії цієї армії відзначалися злагодженістю, як у балеті. Починали ліхтарники Нової Зеландії та Австралії. Запаливши свої вогні, вони подавалися спати. Тоді виступали ліхтарники Китаю та Сибіру. Виконавши свою партію, вони ховалися за лаштунками. Потім надходила черга ліхтарників у Росії та Індії. Далі — в Африці та Європі. Тоді в Південній Америці. За

ними — в Північній Америці. І всі вони появлялися на кону своєчасно й ніколи не помилялися. Так, це було блискуче.

Лише тому ліхтарникові, який запалював єдиного ліхтаря на Північному полюсі, та ще його побратимові біля єдиного ліхтаря на Південному полюсі — лише цим двом жилося легко й безтурботно: вони працювали двічі на рік.

XVII

Як хочеться сказати дотепніше, іноді й прибрешеш. Розповідаючи про ліхтарників, я дещо розминувся з правдою. Боюся, що той, хто не знає нашої планети, може уявити її хибно. Люди займають на Землі не так уже й багато місця. Аби два мільярди її жителів зійшлися й поставали тісно один при одному, як на мітингу, вони легко вмістилися б на площі двадцять миль завдовжки й двадцять завширшки. Все людство можна було б збити в купу на найменшому острові в Тихому океані.

Дорослі, звичайно, вам не йнятимуть віри. Вони гадають, що займають багато місця. Їм, мов тим баобабам, здається, ніби вони великі й величні. А ви порадьте їм підрахувати. Їм це припаде до вподоби, вони-бо кохаються в цифрах. Ви ж не гайте часу на цю нудну роботу. Це ні на що. Ви й так мені вірите.

Отож, потрапивши на Землю, маленький принц не побачив ані лялечки і вельми здивувався. Він уже злякався, що помилково залетів на якусь іншу планету, аж тут у піску ворухнулося кільце такої барви, наче місяць.

— Добри вечір,— мовив про всяк випадок маленький принц.

— Добри вечір,— відповіла гадюка.

— На яку це планету я потрапив?

— На Землю,— мовила гадюка.— До Африки.

— Ага. То що, на Землі нема нікого?

— Це пустеля. В пустелях ніхто не живе. Земля велика,— сказала гадюка.

Маленький принц присів на камінь і звів очі до неба.

— От цікаво — чому зорі свігяться,— сказав він.— Мабуть, щоб кожен рано чи пізно міг відшукати свою зірку. Диви, он моя планета — саме над нами. Але як до неї далеко!

— Гарна планета,— мовила гадюка.— А чого ти сюди завігав?

— Я посварився з одною квічкою,— зігхнув маленький принц.

— Ага, он воно що...

І обоє змовкли.

— А де ж люди? — знов озвався нарешті маленький принц.— У пустелі все-таки самотньо...

— Серед людей також самотньо,— відповіла гадюка.

Маленький принц глянув на неї пильно.

— Чудна ти істота,— мовив він.— Завтовшки з пальчик...

— Зате моці у мене більше, ніж у пальці короля,— сказала гадюка.

Маленький принц усміхнувся.

— Не така вже ти й дужа... Ти навіть безлапа. Та й мандрувати не можеш.

— Я можу занести тебе далі, ніж будь-який корабель,— мовила змія.

І обвила круг кісточки ногу маленького принца, наче золота обручка.

— Усякого, кого я торкнусь, я повертаю землі, з якої він вийшов,— мовила ще вона.—

Але ти безневинний і прибув із зірки...

Маленький принц нічого не відповів.

— Мені шкода тебе, ти такий тендітний на цій крем'яній Землі. Я можу тобі підсобити, якщо ти дуже пошкодуєш за своєю покинутою планетою. Я можу...

— О, я добре зрозумів,— сказав маленький принц,— але чому ти весь час говориш загадками?

— Я розв'язую всі загадки,— відповіла гадюка.

І обоє змовкли.

XVIII

Маленький принц перейшов пустелю і нікого не спігкав, лише одну квітку. Малесеньку непоказну квітку з трьома пелюстками.

— Добридень,— сказав маленький принц.

— Добридень,— відповіла квітка.

— А де люди? — гречно спитав маленький принц.

Якось квітка бачила, як повз неї пройшов караван.

— Люди? Ага, їх, здається, всього шестеро чи семеро. Я бачила їх багато років тому. Та де їх шукати — хтозна. Їх жене вітром. Вони без коріння, це дуже незручно.

— Прощай,— сказав маленький принц.

— Прощай,— мовила квітка.

XIX

Маленький принц зіп'явся на високу гору. Раніш він ніколи не бачив гір, окрім трьох вулканів, що були йому до колін. Згаслий вулкан правив йому за дзиглика. Отож маленький принц помислив: «З такої високої гори я зразу побачу всю планету і всіх людей». Але побачив лише скелі, шпичасті, шпилясті.

— Добридень,— мовив він про всяк випадок.

— Добридень... добридень... добридень... — озвалася луна.

— Хто ви? — спитав маленький принц.

— Хто ви... хто ви... хто ви... — відповіла луна.

— Будьте моїми приятелями,— мовив він,— я геть один.

— Геть один... геть один... геть один... — відгукнулася луна.

«Яка чудна планета! — подумав тоді маленький принц.— Геть суха, вся в гострих шпичках і солоня. А людям бракує уяви... Тільки й повторюють, що їм кажуть... Квітка, яку я мав удома, завше озивалася перша».

XX

Довго простував маленький принц пісками, скелями й снігами і набрів зрештою на дорогу. А всі дороги провадять до людей.

— Добридень,— промовив він.

Перед ним був садок, повний квітучих рож.

— Добридень,— відгукнулися рожі.

Маленький принц поглянув на них. Усі вони скидалися на його квітку.

— Хто ви? — спитав він, вражений.

— Ми — рожі,— відказали квіти.

— Он як... — сказав маленький принц.

І почувся дуже нещасливим. Його квітка запевняла його, що вона на всьому світі одна така. А ось тут буяло п'ять тисяч таких самих квіток, лише в одному саду!

«Як би вона досадувала, коли б побачила це! — помислив маленький принц.— Вона б страшенно закахикала і вдала, що помирає, аби лише не стати смішною. А мені довелося б удавати, ніби я доглядаю її, бо ж інакше, аби принизити й мене, вона справді могла б умерти...»

А потім він ще сказав собі: «А я гадав, що маю такий скарб — єдину в світі квітку, а то звичайнісінька рож. Проста рож і три вулкани заввишки до колін, і то один з них погас, певне, назавжди — цього замало, щоб величати себе принцом...»

Він упав на траву й заплакав.

XXI

Отоді-то й показався лис.

— Добридень,— мовив лис.

— Добридень,— звичайненько відказав маленький принц і озирнувся, та нікого не побачив.

— Осьдечки я,— озвався голос,— під яблунею.

— Хто ти?— спитав маленький принц.— Ти такий гарний!

— Я лис,— відповів той.

— Пограйся зі мною,— попрохав маленький принц.— Мені так журно...

— Я не можу з тобою гратися,— мовив лис.— Я не приручений.

— О, даруй,— сказав маленький принц. Але подумав і додав:

— А що означає — приручити?

— Ти нетутешній,— сказав лис.— Що ти тут шукаєш?

— Шукаю людей,— відповів маленький принц.— А що означає — приручити?

— Люди,— мовив лис,— мають рушниці і ходять на лови. Це так ускладнює життя.

А ще вони розводять курей. То єдина користь від людей. Ти шукаєш курей?

— Ні,— сказав маленький принц.— Я шукаю приятелів. А що означає — приручити?

— Це поняття давно забуте,— мовив лис,— Воно означає: прихилити до себе...

— Прихилити до себе?

— Авжеж,— мовив лис.— Ти для мене поки що лише маленький хлопчик, достоту такий, як сто тисяч інших. І ти мені не потрібний. І я тобі теж не потрібний. Я для тебе всього тільки лис, достоту, як сто тисяч інших лисів. Та як ти мене приручиш, ми станемо потрібні одне одному. Ти будеш для мене єдиний на цілім світі. І я буду для тебе єдиний на цілім світі..

— Я вже трошки розумію,— проказав маленький принц.— Є одна рожа... мабуть, вона мене приручила...

— Цілком можливо,— відповів лис.— На Землі чого тільки не побачиш...

— О, це не на Землі,— заперечив маленький принц.

Лис нібито дуже здивувався.

— На іншій планеті?

— Так.

— А мисливці є на тій планеті?

— Нема.

— Як цікаво! А кури є?

— Нема.

— Ех, світ недосконалий! — зіпхнув лис. А потім знову повернувся до того самого:

— Одноманітне в мене життя. Я полюю на курей, а люди полюють на мене. Всі кури однакові, і люди всі однакові. І я нуджусь. Але як ти мене приручиш, моє життя буде ніби сонцем осяяне. Я знатиму твою ходу й розрізнятиму її серед усіх інших. Почувши чийсь кроки, я ховаюся в нору. Зате твоя хода, як музика, викличе мене з нори. А потім — дивись! Бачиш, он там, на ланах, досягає пшениця? Я не їм хліба. Збіжжя мені ні до чого. Пшеничні лани не ваблять мене. І це сумно. Але в тебе чуб ніби золотий. І як добре буде, якщо ти мене приручиш! Золоте збіжжя нагадуватиме мені про тебе. І я полюблю шелест колосся на вітрі..

Лис замовк і довго глядів на маленького принца. А потім попросив знову:

— Будь ласка... приручи мене!

— Я б радо,— відмовив маленький принц,— але в мене обмаль часу. Мені ще треба знайти приятелів і узнати багато всяких речей.

— Узнати можна лише те, що приручиш,— мовив лис.— Людям уже бракує часу щось узнавати. Вони купують готові речі в торгівців. Але ж немає таких торгівців, що продавали б приятелів, і тим-то люди не мають приятелів. Як хочеш мати приятеля — приручи мене!

— А що для цього треба зробити? — спитав маленький принц.

— Треба бути дуже терплячим,— відказав лис.— Спершу ти сядеш трошки далі від мене на траву, ось так. Я краєчком ока позиратиму на тебе, дивитимусь, а ти мовчатимеш. Мова — це джерело непорозуміння. Але щодня ти сідатимеш трошки ближче...

Назавтра маленький принц прийшов знову.

— Краще, якби ти приходив о тій самій порі,— попросив лис.— Якщо ти прийдеш, скажімо, о четвертій дня, то я вже з третьої години відчуватиму себе щасливим. О четвертій я вже почну хвилюватися і непокоїтися. Я узнаю ціну щастю. А як ти приходитимеш коли попало, то я ніколи не знатиму, на яку годину готувати своє серце... Повинні бути обряди.

— А що таке обряд? — поцікавився маленький принц.

— Це теж річ давно забута — розтлумачив лис.— Це те, що робить один день несхожим на інші дні, одну годину — на всі інші години. Є, приміром, такий обряд у двох мисливців. У четвер вони танцюють з сільськими дівчатами. І який же це чудовий день — четвер! Я йду на прогулянку й доходжу аж до виноградника. А якби мисливці танцювали коли попало, всі дні скидалися б один на один і я зовсім не мав би дозвілля.

Так маленький принц приручив лиса. І коли настала пора прощатися, лис казав:

— О, я плакатиму по тобі.

— Сам винний,— мовив маленький принц.— Я ж не хотів тобі нічого лихого, а ти зажадав, щоб я тебе приручив...

— Авжеж,— згодився лис.

— Але ж ти плакатимеш! — мовив маленький принц.

— Виходить, ти нічого не вигадав.

— Вигадав,— заперечив лис.— Згадай, що я казав про золоте збіжжя.

Він замовк. Потім додав:

— Піди ще поглянь на рожі. Ти зрозумієш, що твоя рожка — єдина на світі. А як вернешся попрощатися зі мною, я подарую тобі одну таємницю.

Маленький принц пішов глянути на рожі.

— Ви нітрохи не схожі на мою рожу,— мовив він їм.— Ви ще ніщо. Ніхто вас не приручив, і ви нікого не приручили. Ви такі, як раніше був мій лис. Він нічим не різнився від ста тисяч інших лисів. Але я з ним заприятелював, і нині він — єдиний в усьому світі.

Рожі дуже зниковіли.

— Ви дуже гарні, але порожні,— сказав ще маленький принц.— Задля вас не схочеться померти. Звісно, випадковий перехожий і про мою рожу подумає, що вона така сама, як і ви. Але вона одна-єдина, над усе найдорожча. Я-бо полив її. Я-бо накрив її скляним ковпаком. Я-бо затулив її ширмою. Я-бо нищив задля неї гусінь, лишив тільки двох чи трьох, щоб повиводились метелики. Я чув, як вона нарікала і як хвалилась і навіть як замовкала. Рожа ця — моя.

І маленький принц вернувся до лиса.

— Прощай... — мовив він.

— Прощай,— відповів лис.— Ось моя таємниця. Вона дуже проста: лише серце добре бачить.

Найголовнішого не побачиш очима.

— Найголовнішого не побачиш очима,— повторив маленький принц, аби краще запам'ятати.

— Твоя рожа дорога тобі тому, що ти присвятив їй стільки часу.

— Моя рожа дорога мені... — повторив маленький принц, аби краще запам'ятати.

— Люди забули цю істину,— мовив лис,— але ти не забувай. Ти назавжди береш на себе відповідальність за тих, кого приручив. Ти відповідаєш за свою рожу.

— Я відповідаю за свою рожу,— повторив маленький принц, аби краще запам'ятати.

XXII

— Добридень,— мовив маленький принц.

— Добридень,— озвався стрілочник.

— Що ти тут робиш? — спитав маленький принц.

— Сортую пасажирів,— відповів стрілочник,— відсилаю їх у поїздах партіями по тисячі душ, поїзд — ліворуч, поїзд — праворуч.

І швидкий поїзд, загуркотівши, мов грім, сяючи вогнями, промчав мимо, аж будка стрілочника заходила ходором.

— Як поспішають,— здивувався маленький принц.— Чого вони шукають?

— Навіть сам машиніст цього не знає,— мовив стрілочник.

Другий швидкий, сяючи вогнями, прогуркотів у зворотний бік.

— Вони вже вертаються? — спитав маленький принц.

— Це не ті,— відповів стрілочник.— Це зустрічний поїзд.

— Вони були невдоволені там, звідки їдуть?

— Люди вічно невдоволені там, де живуть,— відповів стрілочник.

Тут прогуркотів яскраво осяяний третій швидкий.

— Вони женуться за тими першими? — поцікавився маленький принц.

— Ні за ким вони не женуться,— мовив стрілочник.— Вони сплять там, усередині, чи позіхають. Лише діти притуляються носами до вікон.

— Лише діти знають, чого шукають,— сказав маленький принц.— Вони витрачають стільки часу на ганчір'яну ляльку, і лялька стає їм дорога, і якщо її заберуть, діти плачуть...

— Їхнє щастя,— мовив стрілочник.

XXIII

— Добридень,— мовив маленький принц.

— Добридень,— озвався крамар.

Він продавав удосконалені пілюлі, що тамують спрагу. Проковтнеш таку пілюлю, і потім цілий тиждень не треба пити.

— Навіщо ти їх продаєш? — спитав маленький принц.

— Від них велике заощадження часу,— відказав крамар.— За підрахунками експертів, людина заощаджує за тиждень п'ятдесят три хвилини.

— А що роблять у ті п'ятдесят три хвилини?

— Та що хочеш.

«От аби я мав витратити п'ятдесят три хвилини,— помислив маленький принц,— я просто пішов би до криниці...»

XXIV

Збіг тиждень із дня моєї вимушеної посадки, і, слухаючи розповідь про крамаря з пілюлями, я випив останній ковток води.

— О,— сказав я маленькому принцові,— твої розповіді дуже цікаві, але я ще не полагодив свого лігака, мені нема чого пити, і я теж був би щасливий, аби міг просто піти до криниці!

— Мій приятель лис... — почав він.

— Хлопче, мені вже не до лиса!

— Чому?

— А тому, що доведеться сконати від спраги...

Він не зрозумів мене і заперечив:

— Добре, коли є приятель, навіть якщо треба сконати. От я, я дуже радий, що приятелював із лисом...

«Він не усвідомлює, яка велика небезпека. Він ніколи не зазнавав ні голоду, ні спраги. Йому досить трошки сонця...» — помислив я.

Проте він поглянув на мене і відповів на мої думки:

— Мені теж хочеться пити... пошукаємо колодязя...

Я втомлено розвів руками: це безглуздя — шукати навмання в безкрайї пустелі колодязя. І все ж ми рушили в дорогу.

Довгий час ми йшли мовчки: нарешті споночило, в небі спалахнули зорі. Від спраги мене трохи лихоманило, і я бачив їх наче вві сні. А в пам'яті все лунали слова маленького принца.

— Отже, і ти знаєш, що таке спрага? — спитав я.

Та він не відповів на моє запитання. Він сказав просто:

— Вода буває потрібна й серцю...

Я не збагнув його слів, але промовчав. Знав, що розпитувати його не слід.

Він утомився. Сів на пісок. Я опустився поруч. Помовчали. Потім він мовив:

— Зорі прегарні, бо десь там є квітка, хоч її й не видно звідси...

— Авжеж,— відповів я, дивлячись на піщані брижі, осяяні місяцем.

— Пустеля гарна... — додав він.

Це правда. Мені завше подобалося в пустелі. Сидиш на піщаній дюні. Нічого не видно. Нічого не чути. І все ж серед цієї тиші світиться щось...

— Знаєш, чому гарна пустеля? — спитав маленький принц.— Десь у ній ховаються джерела.

Мене дуже вразило: так ось через що це таємниче свігіння пісків. Ще пахолятком я жив у старому-престарому будинку — подекували, ніби в ньому сховано скарб. Звісно, ніхто його так і не знайшов, а може, й не шукав. Але через нього весь той дім був ніби зачарований. На споді свого серця мій будинок ховав таємниці.

— Так,— сказав я,— йдеться про дім, про зірки чи пустелю: того, що являє собою їхню красу, не побачиш очима!

— Я дуже радий,— озався маленький принц,— що ти згоден з моїм приятелем лисом.

Потім він заснув, я взяв його на руки й рушив далі. Я був схвильований. Здавалося, ніби я несу скарб, тендітний і безборонний. Здавалося навіть, що нічого безбороннішого нема на нашій Землі. У сяйві місяця я дивився на його бліде чоло, на примкнуті вії, і казав собі: «Те, що я бачу, це лише оболонка. Найголовнішого не побачиш очима...»

Його розтулені уста затремтіли в усмішці, і я сказав собі ще: «Найзворушливіше в цьому заснулому маленькому принці його вірність квіцці, образ рожі, що сяє в ньому, ніби полум'я свігильника, навіть коли він спить...» І я зрозумів, що він ще тендітніший і безборонніший, ніж здається. Свігильники треба старанно охороняти: порив вітру може погасити їх...

Так я йшов — і на світанні побачив колодязь.

XXV

— Люди набиваються в швидкі поїзди, але вони вже не відають, чого шукають,— мовив маленький принц.— Тому метушаться і снують туди-сюди...

І додав:

— І це все даремно...

Колодязь, до якого ми прийшли, був не такий, як усі колодязі в Сахарі. Звичайно тут колодязь — просто яма в піску. А цей скидався на справжній сільський колодязь. Але поблизу не було жодного села, і я подумав, що це сон.

— От чудасія,— сказав я маленькому принцові,— тут усе наготовлено: і корба, і цебро, і вірвовка...

Він засміявся, торкнув вірвовку, почав крутити корбу. І корба зарипіла, як старий флюгер, що довго іржавів у безвітрі.

— Чуєш? — мовив маленький принц.— Ми збудили колодязь, і він співає...

Я боявся, що він утомиться.

— Я сам витягну,— сказав я,— тобі це не до снаги.

Повільно витяг я повне цебро і поставив його на кам'яне цямриння. У вухах ще бринів спів корби, вода в цебрі ще тремтіла і в ній бігали зайчики.

— Мені хочеться цієї води,— сказав маленький принц,— дай напитись...

І я зрозумів, чого він шукав.

Я підніс цебро до його вуст. Він пив, заплющивши очі. Було гарно, як на бенкеті. Була то не звичайна вода. Вона народилася від довгої дороги під зорями, від рипу корби, від зусилля моїх рук, люба серцеві, як дарунок. Так у дитинстві, коли я був пахолятком, мені висявали рідвяні гостинці: вогниками свіч на ялинці, органомною музикою обідні, лагідними усмішками.

— Люди на твоїй планеті,— промовив маленький принц,— викохують п'ять тисяч рож в одному саду... І не знаходять того, чого шукають.

— Не знаходять,— погодився я.

— А те, чого вони шукають, можна знайти в одній-єдиній рожі, у ковтку води...

— Авжеж,— погодився я.

І маленький принц додав:

— Але очі не бачать. Шукати треба серцем.

Я напився. Дихалось легко. На світанні пісок такої барви, як мед. І від цієї барви меду я теж був щасливий. Чого б то мені журитись.

— Ти повинен виконати обіцянку,— стиха озвався маленький принц, знову сідаючи коло мене.

— Яку обіцянку?

— Пам'ятаєш... обротьку для мого баранця... Я ж відповідаю за ту квітку.

Я добув із кишені свої малюнки, маленький принц поглянув на них і засміявся.

— Баобаби в тебе схожі на капустини...

— О!

А я так пишався своїми баобабами!

— А в лиса твого вуха... наче роги! І які довгі!

І він знову засміявся.

— Ти несправедливий, хлопче. Я ж ніколи нічого не вмів малювати, хіба що удава в натурі і в розрізі.

— Ні, дарма,— заспокоїв він мене.— Діти й так знають.

І я намалював обротьку для баранця. Віддав малюнок, і серце в мене стислося.

— Ти щось надумав, а я не знаю...

Але він не відповів.

— Бачиш,— мовив він,— завтра минає рік, як я потрапив до вас на Землю.

І замовк. Потім додав:

— Я упав зовсім близько звідси...

І зашарівся.

І знову, бозна й чому, мене оповила якась дивна зажура. Все-таки я спитав:

— Отже, не випадково тиждень тому, того ранку, коли ми познайомилися, ти блукав тут самотою, за тридев'ять земель від людського житла? Ти повертався туди, де тоді упав?

Маленький принц зашарівся ще дужче. А я додав нерішуче:

— Може, тому, що минає рік?..

І знову він почервонів. Він ніколи не відповідав на питання, але ж коли червонієш, то це означає «так», еге ж?

— О! — мовив я.— Я боюсь...

Але він перейняв мене:

— Пора тобі братися до роботи. Вертайся до своєї машини. Я чекатиму на тебе тут.

Приходь завтра ввечері...

Мені не стало спокійніше, одначе. Я згадав лиса. Коли ти даєш себе приручити, потім доводиться й плакати.

XXVI

Неподалік від колодязя збереглися руїни давнього кам'яного муру. Наступного вечора, скінчивши з роботою, я вернувся туди і ще здалеку побачив, що маленький принц сидить на краю муру спустивши ноги. І почув його голос:

— Хіба ти не пам'ятаєш? Це було зовсім не тут.

Очевидно, хтось йому відповідав, бо він заперечив:

— Ні, ні! Саме цього дня, тільки не в цьому місці.

Я наближався до муру. Але нікого більше я там не побачив. А проте маленький принц знову мовив комусь:

— Атож, на піску ти побачиш, де мої сліди починаються. Тобі доведеться лише заждати мене. Сьогодні вночі я туди прийду.

До муру лишалося двадцять метрів, але я так само нікого не бачив.

По недовгій мовчанці маленький принц спитав:

— А в тебе добра отрута? Ти певна, що я недовго мучитимусь?

Я зупинився, і серце мені стислося, але я досі ще нічого не розумів.

— Тепер іди,— мовив маленький принц.— Я хочу стрибнути вниз.

Тоді я опустил очі і аж підскочив! Під муром, звівши голову до маленького принца, згорнулася жовта гадючка, від укусу якої людина гине за тридцять секунд. Намацуючи в кишені револьвера, я бігом кинувся до неї, але, почувши шурхіт моїх кроків, гадюка тихо, мов змеженілий ручай, заструмувала по піску і з ледве чутним металевим дзвоном заповзла поміж каміння.

Я підбіг до муру саме вчасно, щоб підхопити на руки маленького принца, білого мов сніг.

— Що за витівки! Ти вже забалакуєш із гадюками!

Я розв'язав золотого шарфа, який він постійно носив. Змочив йому скроні і відпоїв водою. Але я не зважувався більше ні про що розпитувати. Він поважно глянув на мене і обвив мою шию руками. Я почув, як тіпається його серце, мов у підстреленої пташки. Він сказав мені:

— Я радий, що ти знайшов, у чому там був клопіт із твоєю машиною. Тепер ти можеш вернутися додому.

— Звідки ти знаєш?

Я саме збирався сказати йому, що над усі сподівання таки полагодив літака!

Він нічого не відповів на моє питання, сказав лише:

— Я теж сьогодні вертаюся додому.

Потім додав журно:

— Це куди далі... це багато важче...

Я відчував, що речі діються якісь чудні. Я стискав його в обіймах, наче малу дитину, а проте здавалося, ніби він вислизає просто в якийсь провалля, і мені незмога його утримати...

Його задумливий погляд тікав кудись у далечінь.

— У мене лишиться твій баранець. І ящик для баранця. І обротька...

І він сумно всміхнувся.

Я довго чекав. Відчував, що він опритомнював.

— Ти трохи злякався, хлопче...

Ще б не злякатися! Але він тихенько засміявся:

— Куди страшніше буде сьогодні ввечері...

І знову мене обсипало морозом передчуття непоправного. Невже, невже я більше ніколи не почую, як він сміється? Цей сміх для мене — ніби джерело в пустелі.

— Хлопче, я хочу ще

почути, як ти смієшся...

Але він сказав:

— Сьогодні вночі минає рік. Моя зірка саме над тим місцем, де я упав рік тому...

— Слухай, хлопче, адже вся ця історія з гадюкою, з побаченням і з зіркою — це просто лихий сон, еге ж?

Але він не відповів. Сказав лише:

— Найголовнішого не побачиш очима...

— Це як із квіткою. Як ти любиш квітку, що росте десь на далекій зірці, вночі тобі любо дивитися на небо. Всі зорі розквітають.

— Авжеж.

— Це як із тією водою. Коли ти дав мені напитися, вода була наче музика... А все та корба й віршовка... пам'ятаєш?.. Вода була чудова.

— Уночі ти подивишся на зорі. Моя зірка дуже маленька, я не можу тобі й показати, де вона. Та це й краще. Вона буде для тебе просто одна з численних зірок. І тобі подобатиметься зорювати... Всі зорі стануть тобі за приятелів. І потім я тобі дещо подарую...

І він засміявся.

— О хлопче, хлопче, як я люблю цей твій сміх!

— Оце й буде мій подарунок... це буде, як із тою водою...

— Що ти хочеш сказати?

— У кожної людини свої зорі. Для одних, тих, хто подорожує, вони дороговказ. Для інших це просто маленькі вогники. Для вчених зірки — наукова загадка. Для мого ділка вони золоті. Але всі ці зорі німі. А ти матимеш такі зірки, яких більше ні в кого немає...

— Як це розуміти?

— Я житиму на одній із зірок, я там сміятимусь, і коли ти подивишся вночі на небо, це буде так, наче всі зорі сміються. Ти матимеш зорі, що вміють сміятися!

І він сам засміявся.

— І коли ти втішишся (а втіха таки приходить), ти будеш радий, що познайомився зі мною. Ти завше будеш моїм другом. Тобі захочеться посміятися зі мною. Тоді ти відчиниш вікно, і тобі буде приємно... І твої приятелі будуть неабияк здивовані, що ти смієшся, глядячи на небо. А ти їм скажеш: «Так, так, зорі завше викликають у мене охоту сміятися!» І вони подумують, що ти несповна розуму. Ось яку капость я тобі втну...

І він знову засміявся.

— Це буде так, наче замість зірок я дав тобі безліч дзвіночків, що вміють сміятися...

І він знову засміявся. Потім знову споважнів:

— Знаєш... сьогодні вночі... краще не приходь.

— Я тебе не залишу.

— Я матиму такий вигляд, наче мені зле... Наче я вмираю. Так уже воно буває. Не треба, щоб ти це бачив...

— Я не залишу тебе.

Однак він був заклопотаний.

— Я кажу тобі це... І через гадюку. Не треба, щоб вона тебе вжалила... Гадюки ж злі. Когось ужалити для них утіха.

— Я тебе не залишу.

Щось його заспокоїло.

— Правда, на другий укус отрути в неї не вистачить.

Тої ночі я не помітив, як він пішов. Він тихо вислизнув. Коли я наздогнав його, він ішов прудко й рішуче.

— А, це ти... — тільки й сказав він мені.

І взяв мене за руку. Але щось іще його тривожило.

— Даремно ти так учинив. Тобі буде боляче. Я буду наче неживий, а насправді це буде не так...

Я мовчав.

— Бачиш... Це дуже далеко. Я не можу забрати свого тіла. Це заважко.

Я мовчав.

— Але це все одно, що покинути стару оболонку. За старими оболонками нема чого жалкувати.

Я мовчав.

Він трохи занепав духом. Але все ж зробив ще одне зусилля:

— Знаєш, це буде гарно. Я теж зорюватиму. І всі зорі будуть наче криниці з рипучою корбою. І всі зорі дадуть мені напитися...

Я мовчав.

— Подумай, як буде чудово! Ти матимеш п'ятсот мільйонів дзвіночків, а я п'ятсот мільйонів струмків...

І тут він теж замовк, бо заплакав...

— Це тут. Дай мені ступити ще крок самому.

І він сів на піску, бо йому стало страшно. Потім він сказав:

— Знаєш... моя рожка... Я за неї відповідаю! А вона така квола! І така довірлива. Єдине, чим вона може захищатися, це чотирма жалюгідними колючками...

Я теж сів, бо мені підломились ноги. Він мовив:

— Ну от. Це все...

Завагався ще з хвилину і встав. І ступив лише крок. Я не міг ворухнутися.

Неначе жовта блискавка майнула біля його ніг. Якусь мить він стояв непорушно. Не закричав. Потім упав — повільно, як падає дерево.

Повільно й нечутно, бо пісок приглушує звуки.

XXVII

І от збігло вже шість років... Я ще нікому не розповідав цієї історії. Коли я повернувся, товариші були раді, що знову бачать мене живого й здорового. Важко було в мене на душі, але я казав їм:

— Це просто втома...

І все ж потроху я заспокоївся. Тобто... не цілком. Але я добре знаю: він на свою планетку повернувся, бо коли розвидніло, я не знайшов на піску його тіла. Воно було не таке вже й важке... А ночами я люблю слухати зорі. Немов п'ятсот мільйонів дзвіночків...

Але ось що дивовижно. В обротці, намальованій для принцового баранця, я забув намалювати ремінець! Маленький принц ніколи не зможе надіти її на баранця. І я питаю себе: що ж коїться там, на його планетці? Що, як баранець з'їв рожу? Іноді я кажу собі: «Ні, звичайно, ні! Маленький принц на ніч прикриває рожу скляним ковпаком і пильно стежить за своїм баранцем». Тоді я щасливий. І всі зорі тихенько сміються.

А часом я кажу собі: «Іноді, трапляється, буваєш неуважний... Тоді все може статися! Що, як він якось увечері забув про скляний ковпак або вночі викрався баранець на волю...» І тоді всі дзвіночки мовби плачуть...

Усе це загадкове й незбагненне. Для вас, тих, хто теж полюбив маленького принца, як і для мене, світ стане інший, коли десь, невідомо де, баранець, що його ми ніколи не бачили, можливо, з'їв рожу...

Погляньте на небо. І спитайте себе: «Є ще та квітка чи нема її? Може, баранець її з'їв?» І ви побачите, як усе змінюється...

І ніколи жоден дорослий не зрозуміє, як це важливо!

Це, по-моєму, найкраще й найсумніше місце у всьому світі. Цей же куточок пустелі намальовано й на попередній сторінці, але я намалював його ще раз, щоб вам краще було видно. Саме тут маленький принц уперше з'явився на Землі, а потім зник.

Придивіться уважніше, щоб неодмінно впізнати те місце, якщо колись потрапите до Африки, в пустелю. Якщо вам доведеться проїздити тут, благаю вас, не поспішайте, забаріться трохи якраз під цією зіркою! І якщо до вас підійде золоточубий малий хлопчик, який сміється і не відповідає на ваші питання, ви одразу здогадаєтесь, хто це такий. Тоді — будь ласка — розвійте мою журу, мерщій напишіть мені, що він вернувся.

(Переклад Л. Кибальчич)

Мацуо Басьо

Хокку (хайка)

НОВИЙ РІК

Весна прийшла.
Ще тільки дев'ять днів
полям і горам!

У так-от рік у рік! —
На мавп'ячій обличчі
маска мавпи.

ВЕСНА

Весняні ночі
куди й поділися,
як розквітла сакура!

КІНЕЦЬ ВЕСНИ

Навіть вечірнього
дзвону з храму не почув.—
Кінчається весна.

В селі, де нема
призахідного дзвону,— що робити
весняними вечорами?

МИНАЄ ВЕСНА

Зниклу весну
в димці бухти Вака
нарешті побачив.

ІМЛА

Вже весна прийшла?
Навіть над безіменними горами —
легкий туманець.

Сосна на мисі Кара
ще імлістіша,
ніж квітучі сакури.

Починає заходити сонце.
От і настала розлука
з імлюю весняного дня!

НЕВИРАЗНИЙ МІСЯЦЬ

Перед вродою квітів
соромно стало місяцю? —
Сховався за хмаркою.

ПОРА КОТЯЧОГО ЖЕНИХАННЯ

Від самої ячної каші
зовсім схуд. Та ще й любов?
Поря котячого женихання.

Котячі крики замовкли.—
І стало помітне в спальні
сяйво блілого місяця.

СОЛОВЕЙ

Повсюди тьохкання солов'їв:
і за цією вербою,
і перед тими хашами.

ЖАЙВОРОНОК

І цілого дня
твоїм пісням не вистачає
жайворонку!

Серед безмежного степу,
не прив'язаний ні до чого,
співає жайворонок.

Вище від жайворонка
відпочиваю в небі.—
Гірський перевал!

ПТАШИНЕ ГНІЗДО

Покинуте гніздо!..
Ні, це просто сусідова хижка,
та варта й вона жалю!

Темнісінька ніч!
Своє гніздо загубив —
плаче кулик.

* * *

Фореленятко
проводжає білорибку.
Ах, розлука!

ЖАБКА

Старий ставок!
Жабка стрибне —
сплеск пролунає.

МЕТЕЛИК

Метелик лігає.
Одна-однісінька тінь
на всьому полі.

Пробудись, пробудись!
Станеш другом моїм,
сплячий метелику.

З химерами! —
На квітку, що не пахне,
сів метелик.

СЛИВА

Не забувай! —
Невидимого за нетрями
сливового квігтя.

Запах сливових квітів.
І раптом — сонячні промені!
Іду по гірській стежині.

Запах сливових квітів
назад у зиму
холод прогнав!

ВЕРБА

Весняний вігерець —
туди-сюди! — Довів до ладу
зачіски всіх верб.

Пухлини на щоці
Торкнулась гілочка вербова.—
Яка ж вона гнучка!

КАМЕЛІЯ

Це соловей
зронив свою шапочку? —
Пелюстина камелії!

САКУРА

Серед безлічі персиків,
уже пишно вбраних у квігтя,—
перша сакура розцвіла!

З'являйтеся, вірші, й такі,
які схожі були б не на мене,
а на перші квіти сакури!

* * *

Змарніла красуня
розквітла? Це спогади
на схилі віку.

* * *

В обох наших життях
забуяли одразу ж
квіти сакури!

Квітучі сакури —
в гірській глушині. І двійко
будиночків під черепицею.

О, скільки згадаєш,
поки дивишся
на розквітлу сакуру!

Завдяки мені
побачиш сакури Йосіно,
кипарисовий брилю!

Квіти сакури — диво!
Молодець я: до них щодня
долаю по кілька рі.

По-моєму, вельми пасують
до рису з бобовою підливою —
квіти сакури перед очима!

Як заздрю я їй! —
На північ від марного свігу
сакура в горах цвіге.

Ех, якби голос мав,
заспівав би зараз про сакуру!
Бо скоро вже опаде.

КВІТИ САКУРИ

Сакура квітне! В цей час
монахи чомусь веселі стають,
жінки — легковажні й доступні.

Оп'яніла від квітів!
Чоловічий одяг на жінці,
при поясі — меч.

Дуб не звертає
уваги на квіти —
сама велич!

Ніяк не доберу,
з якого саме дерева?
Але — який запах!

Тільки цінителю вин
розкажу за чаркою про квіти
навислі над водоспадом.

Під час квітування сакур
горам краси не додасть
навіть ранкова зоря.

О, як недовго
на квіти сакур
світить місяць!

Під покровом квітів —
подібний до героя давньої п'єси.
Ночую під сакурою.

З усіх сторін
злігаються пелюстки
у хвилі Ню.

* * *

Вірю, що в мандрах
ти бачиш правдиві квіти, —
але приходь і до мене!

Збагни цю душу! —
Серед буйного квіття стоїть
з одною чашкою рису.

Ах, якби тут була
ще й самотня хижка Сайгьо!
Цвітуть дерева в саду.

ГЛІЩИНІЯ

Геть виснажений дорогою
шукав ночівлі. І раптом —
побачив квіти гліщині!

ГІРСЬКА ТРОЯНДА

Зашелестіли додолу
пелюстки гірської троянди?
Ні, це малий водоспад.

Самотньо живе монашка.
Хижа її непривітна.
Навколо ж — білі азалії!

ПАРОСТОК АЗАЛІЇ

З-під снігу —
блідо-ліловий
азалії паросток!

МОЛОДІ ЛИСТОЧКИ ОЧЕРЕТУ

Найперше я спитаю,
як називають тут оцей очерет,
що пустив молоді листочки.

* * *

Посадив бананову пальму.
Тепер ви мені нецікаві,
перші пагони очерету.

ФІАЛКИ

Вийшов на гірську стежину —
і так приємно защеміло в грудях...
Та накруги ж — фіалки!

* * *

Ще печальніші,
ніж «туга за батьківщиною»,
фіалки на могилі.

ЛІТО. ШОСТИЙ МІСЯЦЬ

Липнева спека!
Вершину хмарою прикрила
гора Арасі.

СПЕКА

Спекотне сонце
утопила в морі
річка Могамі

Морська черепашка
щільно стулки зліпила.—
Страшенна спека!

ЛІТНЯ НІЧ

Лігня ніч минула
швидко.— Як і привабливість
овочевого салату.

СКОРО ОСІНЬ

Вже скоро осінь...
Серця зближаються
в тісні халупці.

ДОЩІ ПРЯТОГО МІСЯЦЯ

Через ці червневі дощі
як же довго не подає звістки
обличчя місяця!

Під час лігніх злив
ноги в журавля
стали короткими.

Щетина росте —
і обличчя аж синє.
Пора червневих дощів.

Пора червневих дощів.
Водоспаду тепер нема —
він у глибині ріки.

Червневі дощі
для нього начебто й не існують! —
Храм Сонячного саява.

Дорога сонця тепер внизу? —
Соняшник схилив голівку
під дощами вологого місяця.

СКУПЧЕННЯ ХМАР

(вулкан Місячна гора)

Стовпище хмар
лише трошечки розійшлося —
і вже над горою місяць.

На озері спеки нема!
Її не пускають сюди
щільні хмари.

ВІТЕРЕЦЬ

Тут навіть вітерець
привітний, пахне півднем.
Річка Могами.

Благодать! Запах снігу
з вершини гори приносить
теплий вітрець у долину.

Брижі на озері!
Ніби підспівують подувам леготу —
точно в такт.

Його пісня — ніби хвала
соснам і криптомеріям! —
Дме легенький вітрець.

ПРОХОЛОДА

Геть від усього,
що бачу я навколо,
віє прохолодою!

* * *

(Гостюючи в учня Сейфу)

Тутешню прохолоду
вважаю своєю оселею —
розсія і розкошю!

Ах, яка прохолода!
Молодик ледь-ледь проступає
над горою Чорне крило.

Свою прохолоду
морю передає
річка Могами.

І вище рівня води
ноги журавля зволожуються!
Свіжий вітрець над морем.

Прохолода в цьому будинку
була, напевне, задумана,
ще коли він будувався!

Прохолоду відчув! —
Навігьколи просто згадав
форму соснової гілки.

Суть прохолоди
відбито в картині
«Бамбук у Сага».

ЛІТНІЙ МІСЯЦЬ

У пастці восьминіг! —
І тепер даремні його мрії
під лігнім місяцем.

Місяць є, але почуття
таке, мов господаря не застав!
На взбережжі Сума — улітку.

* * *

(Місяць літньої ночі)

В долоні плеснеш,
і поки лунає — уже й світанок!
Такий-от місяць улітку.

Річка Чистий водоспад!
Під лігнім місяцем видко:
нема й порошоків у хвилях.

ДЖЕРЕЛЬНА ВОДА

Маленьке крабєня
побігло вгору по нозі.
Чисте джерельце!

Руїни давнього замку!
Джерельну воду старої криниці
перш за все розшукаю.

Тільки зачерпнув долонею —
а вже й зуби заломило.
Джерельна вода!

ЛІТНІЙ СТЕП

З чим порівняти крихкість людини?
Жодної квітки нема
серед лігнього степу.

Чоловік із в'язкою сіна! —
Оце і буде дороговказ мені
серед лігнього степу.

ЛІТНЄ МОРЕ

Острови, острівці! —
На друзки розбита земля
серед лігнього моря.

САДІННЯ РИСУ

Нарешті зі справжнім мистецтвом
зустрівся в цій глушині! —
Пісня садіння рису.

На полі метушня перед садінням.
Я теж — туди-сюди усе життя.
Неначе світ готую під посів.

* * *

(Зійшлися зустріти схід сонця)

І саме в цей час —
і гадки не було про нього! — дощ.
Але подивіться на вруна!

Перші росточки на полі,
а я вже геть засмаглий.—
Стільки ж днів просто неба!

Західний вігер чи східний —
головне, що і в пору перших ростків
він досить відчутний.

ХОЛОДОК

Ось життя моє:
Тішитися холодком
ветхого бриля!

Сотні рі подолав.
Нагородою — відпочинок у холодку
під самими хмарами.

* * *

(Відвідав зарослий бур'яном сад приятеля, який давно поїхав звідси)

«Вирощувачу динь,
з'явися зараз тут!» — запрошує
вечірня прохолода.

* * *

(Біля сакури, оспіваної поетом Сайгьо)

Небо ввечері прояснилось!
Біля сакури тішуся прохолодою.
І хвилиі зараз, мов квіти.

Вже й на гребені дому
промені сонця слабшають!
Тішуся прохолодою.

Дмухаючи на їжу,
ставить перед господарем жінка.
Прохолодний лігній вечір.

Вже й обриси мисок
зникають у темряві сутінків...
Тішуся прохолодою.

НОВІ РОГИ В ОЛЕНЯ

(Розлучаюся в Нара з давнім приятелем)

Оленячий ріг.
І ось, єдиний, він роздвоюється.—
О, розлука!

ЗОЗУЛЯ

Якщо напахтити вуха,
певне, ще тонше вчуватимуть
голос зозул!

* * *

(Четвертий місяць — початок літа)

Де пісня твоя, зозуле?
Ти ж знаєш, що слива цвіте
вже в першому місяці року!

Кукуючи на льоту,
пронеслася зозуля.—
Яка заклопотаність!

Що в тій стороні,
куди полетіла і зникла зозуля?
Самотній острів.

Цілими днями то на рисовім
полі, то на пшеничнім... Добре,
що хоч зозуля кує!

Завертай коня —
і навпростець через поле!
Там зозуля кує.

Навіть у самій столиці
серцю столиця любя,
якщо зозуля кує!

Помаранчі пахнуть!
І закувала зозуля, яку я чув
аж колись, у степу.

Зозуля вночі закувала! —
Кривь зарості бамбука
просочується місячне сяйво.

Зозуля! —
Своє «ку-ку» простелила
понад водою.

Хоч за кущами їх не видно,
але збирачки чаю теж, напевно,
заслухалися піснею зозул!

Мене, сумного,
зроби вже геть печальним,
гірська зозуле!

СТАРІСТЬ СОЛОВ'Я

Соловей улітку
в заростях молодого бамбука
оплакує старість свою.

ЖАБА

Виповзай до мене! —
З-під сараю чується
жаб'яче кумкання.

РАВЛИК

(скеля, що виступає в море, поділяє узбережжя на Сума і Акасі)

Равлику!
Ріжками покажи,
де Сума, де Акасі.

* * *

(Учень Сампу, проводжаючи мене, подарував літнє полотняне кімоно)

Тепер на плечах
я маю тканину легесеньку,
як крильця цикади!

ЦИКАДА

З кінчика гілочки,
як відквітла пелюстка, злетіла
оболонка цикади.

Гул стоїть,—
наче під дзвоном, в який ударили.
Стільки цикад!

Як тихо! —
Скеля в себе вбирає
навіть пісню цикади.

Незабаром помруть! —
Про це навіть думки нема,
коли чуєш цикад.

СВІТЛЯКИ

Через темінь, нічну і свою,
шип у долоню дістав,
полюючи на світляків.

Цих світляків
з місяцями на рисових ділянках
я порівняв би!

Милування світляками!
Та човняр п'янений,
і рухи його непевні...

Своїми вогниками
світляки на куцах і деревах
позначають оселі квітів?

МУХИ

І навіть прикрощі подорожі
чутливій душі — корисна наука!
В Кісо замучили мухи.

КОМАРИ

Вдома у мене
комарі напрочуд дрібненькі!
Хоч за це подякує гість.

БЛОХИ

(«принади» мандрівного життя)

Блохи! Вошва!
Ще й кінська сеча
тече під подушку.

УНОХАНА

(місяць тому в Кіаку померла мати)

І навіть квіти унохана
біля хати без господині
якісь холодні й безглузді!

О квіти унохана!
Темна верба
схилилась перед вами.

КОЛОССЯ

Отже, ходімо зі мною!
Будем жувати колосся
і спатимем просто неба.

Мабуть, колосся ланів
жайворонок сльозами жовтить,
співаючи ціле літо.

Схопився за колос,
аби хоч на щось опертись.
О розлука!

БАМБУКОВІ ПАРОСТКИ

Бамбукові паростки!
Як часто в дитинстві
я їх малював!

Як гірко, коли подумаєш:
живе людина — і врешті-решт
стає бамбуковим паростком.

МОЛОДЕ ЛИСТЯ

Це справжні коштовності! —
На молодих зелених листочках
грають сонячні промені.

НЕТРИ

В густющих нетрях
на горі Грозовій
лиш вігер знайде стежку.

ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ

І навіть дятли
не руйнують цю хижку
в зеленому гаї!

У цьому літньому гайку
найнадійніше дерево —
вічнозелений дуб!

ПШОНІЯ

Це — роса,
лише не холодна, а тепла.—
Нектар у квітці півонії.

ІРИС

Ірис. А ось —
подібний-подібний!
Відбиття у воді.

Побачу іриси —
й відразу хочеться
створити хокку.

* * *

(в домі приятеля в Осака)

Милуючись ірисами,
посидіти, погмоніти —
хіба це не подорож!

Листям ірисів
на ногах закріплю
сандали без поворозок.

МАК

Білі маки! —
Посіяні восени дощинки
зійшли й розквіли?

КВІТИ ВІЧНОЗЕЛЕНОГО ДУБА

(коли мій учень Кьороку вирушав у мандри)

Стань подібним
до дум мандрівця, о запах квітів
вічнозеленого дуба!

КВІТИ КАШТАНА

Ти теж усамітнися
й не показуєш квітів кожному? —
Каштан за хатою.

КВІТИ «ОБЛИЧЧЯ ВЕЧОРА»

«Обличчя вечора»!
І очей не відведу,
і тіло не ворухнеться...

ПЛОДИ ШОВКОВИЦІ

Плоди шовковиці! —
Самітницьке вино метелика,
що квітів не знайшов.

МОЛОДА ХВОЯ СОСЕН

Річка Чистий водоспад!
На прозору поверхню впала
зелена хвоїнка з сосни.

ОСІНЬ. СЬОМИЙ МІСЯЦЬ

Сьомий місяць.
Навіть шоста ніч
вже якась незвичайна!

ПОЧАТОК ОСЕНІ

Початок осені!
Море, як і рисове поле,—
суціль зелене.

Початок осені!
Склав сітку від москітів —
і вкрився, наче ковдрою.

ХОЛОДНА ОСІННЯ НІЧ

Під казанком із локшиною
перевертаю вуглинки.
Холодна ніч!

Нудоту осінньої ночі
відразу розметала
бесіда друзів!

* * *

(портрет друга)

Подивись-но сюди! —
Я теж сумую...
Глибока осінь.

Вже кінчається осінь.
Але ще є надія
для зеленого мандарина.

МОЛОЧНИЙ ШЛЯХ
Розбурхане море!
Але до острова Садо
є ще й Молочний Шлях.

Усім своїм виглядом
хмара дає зрозуміти,
що блискавки жде.

* * *

*(якось один мудрий монах сказав приблизно так: «Недозрілий Дзен — джерело
глибоких ран»). Мені запала ця думка в душу)*

Який же високий той,
що не бачить суті життя
у блискавці!

Схід, захід —
повсюди гірко.
Осінній вігер.

Набридла ця подорож!
Скільки сьогодні вже буде днів?
Осінній вігер дме.

Яскраво-яскраво
світить байдуже сонце, але —
вігер уже осінній!

Осінній вігер задув!
Кладовище в Ісе стало
ще більш похмуре.

Вже вігер осінній дме,
а вона зелена,
шкаралуца кашгана.

Вимовив слово —
і губи задубіли.
Осінній вігер!

* * *

(оплакую смерть поета Мацукура Ранрана)

Осіннім вітром
зломлений — печалюсь.
Тузовий ціпок.

Поночуйте просто неба,
тоді й збагнете вірші мої!
Осінній вігер.

Хоч з чим його порівнюй —
все даремно! Він ні на що не схожий,
триденний місяць-молодик.

Милуючись місяцем,
навколо ставка проблукав
цілісіньку ніч!

Повний місяць!
Подививсь на поверхню озера —
куди там усім красуням!

Повний місяць.
Хай би їх було більше, ніж два!
Пливемо річкою Сета.

Хмарки іноді
дають можливість перевести дух.
В час милування місяцем.

Вранішній дзвін! —
Скінчилась мандрівка до місяця,
Розвиднілось до краю.

Друзів, що піднесли мені рис,
я запросив сьогодні ввечері
в гості до повного місяця.

* * *

(на горі «Покинута стара»)

Я раптом побачив її —
плаче, самотня...
Разом на місяць дивитимемось!

* * *

(написано на храмі Дзенкодзі)

Місячне сяйво
для всіх напрямків, для всіх сект
одне-єдине!

На згадку траві,
що нею балки мосту поросли,
місяць залишив сяйво.

РОСА

Росинки — крап-крап.
Може, спробувати ними
змити бруд зі світу!

ЦВІРКУН

(побачив у храмі реліквію — шолом великого Санеморі)

О, жорстока доле! —
Під шоломом славного воїна —
домівка цвіркуна.

СТЕБЛА МІСКАНТУ ПІД ВІТРОМ

(поховавши свого друга — монаха Доккая)

Усе в цьому світі —
похитається, як стебельце під вітром,
і зав'яне назавжди.

ХРИЗАНТЕМИ

І навіть метелик,
доживши до пізньої осені,
спиває росу з хризантем.

Хоч і тоненька ти, хризантемо,
та нікуди не дінешся —
мушиш тримати бутон!

Відлюдницька хижка!
Тут і місяць, і хризантеми,
ще й поле в три тани.

П'ють ранковий чай —
і жодних розмов між монахами.
Хризантеми саме цвітуть.

О аромат хризантем! —
В давній столиці Нара
між старовинних статуй.

* * *

(у домі поетеси Сономе)

На білій хризантемі —
хоч як придивляйся! —
жодної пилінки нема.

ПЕРЕЦЬ

Там мою хижку шукайте,
де зарості споришу
і стручки перцю!

Міг би й зеленим лишитись,
але пам'ятає, що він —
червоний перець.

ГАРБУЗ

Одна в мене річ —
легкий порожній гарбуз.
Як моє життя!

КАШТАН

У горах Кісо підібрав каштан.
Хай буде моїм подарунком
людям суєтного світу!

* * *

(вирушаю з Едо на батьківщину)

Тут десять осеней прожив.
І тепер навпаки:
Едо — моя батьківщина!

На щойно зжятий
клаптик поля сів журавель!
Осінь у селі.

То мене проводжали,
то я проводжав... І нарешті —
осінь у горах Кісо.

Метеликом так і не ставши,
дожила до глибокої осені
овочева гусінь.

Чому цієї осені
ти так постарів?
Птах серед хмар.

ЗИМА. ХОЛОД

Така холодна вода! —
Ніяк не може заснути
чайка на хвилях.

Місяць! Квіти!
Від цих глупств наведе на розум
зимова холоднеча.

ОСТАННІЙ МІСЯЦЬ РОКУ

Сьогодні вдало заночував! —
У відведеній мені кімнаті —
сяйво грудневого місяця.

Навіщо в місто,
у гамір грудневого ранку,
вороне, ти летиш?

Кінчається рік. Під звуки
товчення рису в чужих домах
засипати так важко!

Вже закінчився рік,
а я і досі — під брилем,
у сандалях з соломи.

* * *

*(одержував від людей подаяння, просив милостиню, і так потихеньку, не померши
з голоду, дожив до кінця року)*

Та я ще себе
до щасливчиків зарахую
на старості літ!

То на сніг, то на місяць —
розпорошив свій час, як хотів!
Кінчається рік.

І в мушлі своїй
живи недаремно, молюск!
Побажання в кінці року.

Аніяких думок
не лишилось в моїй голові
наприкінці року!

Чи вже про весну,
чи про минулий рік думати?
Передостанній день року.

ПОЧАТОК ЗИМОВОЇ МЖИЧКИ

*(в одинадцятий день десятого місяця, вирушаючи в далеку подорож, написав
прощальний вірш)*

«Мандрівцю!» — Так віднині
будуть кликати мене...
Починається зимна мжичка.

Починається зимна мжичка.
Мавпа має вигляд такий,
ніби хоче й собі плаща.

Принаймні у перший день
зимової мжички і ви, молоді,
станьте старими в душі!

«Починається мрячна пора».
Я б оце «починається» замінив
на «в моїй душі».

Десь поблизу дощить?
Несучи в руках парасольку,
пройшов повз мене монах.

* * *

(потрапив у гостинний дім)

Тут, нарешті, у море,
кину свої солом'яні сандалі
і бриль, просяклий дощем!

Дощить та й дощить!
Свіжа стерня на полі
вже почорніла.

Цікаво, цікаво,
чи перейде сьогодні у сніг
оцей холодний дощ?

ІНІЙ

(відищував відлюдницьку хижку приятеля)

Як я і думав —
похмура від інею
напіврозвалена хата!

* * *

(під час хвороби)

Не сплю, п'ю ліки.
Хоча б і не хворів, хіба заснеш,
як на подушці іній!

На зжатоному полі,
де знову почали з'являтися паростки,—
квіти інею вранці!

Це ж, мабуть, цілісіньку ніч
морозив бамбукове листя іній,
що ним я милуюсь уранці!

ПЕРШИЙ СНІГ

Перший сніг! —
Аж довгі листки нарцисів
позгиналися!

Сніги та й сніги...
Зима вже кінчається, а сяйво —
як від осінньої повні!

Нумо, друзі,
ходім милуватися снігом.—
Блукатимем, поки впадемо!

ЗИМОВИЙ ВІТЕР

Складач безглуздих тривіршів...
Так, зараз, під вітром скаженим,
я схожий на Тікуся!

Поривчастий вігер
сховався в бамбуковім гаї? —
Бо раптом затих.

Набридла столиця.
Вирішив серед вітрів
поселитися взимку.

Жодної росинки
не пролле хризантема —
вони скрижаніли.

ЗИМУВАННЯ

І зимування — свято,
якщо в твоєму серці —
квігуча слива!

ЖАРОВНЯ

Давно вже замовк цвіркун,
та сьогодні знов заспівав! —
Розпалили жаровню.

Вже випав сніг
і раптом — гвоздика розквігла?
Вогонь у жаровні.

ВОГОНЬ

(батько оплакує сина)

Навіть жаринки
гаснуть! — Падають на них
і киплять сльози.

* * *

(в дорожнім заїзді)

Вогонь проб'ється крізь попіл —
і на стіні з'являється
тінь мандрівця.

З-під ватного халата на землі
молитва чується. —
Нічліг мандрівця.

Зморшки на ньому розгладжу
і вирушу милуватися снігом.—
Старе паперове плаття!

Зрадів, побачивши
самотнього сокола.
Мис Ірагодзакі.

Над морем смеркло.
Лиш голос дикої качки
ледь-ледь біліє.

Тисячолігній красвид
утворило в саду
опале листя.

КВІТИ ВЗИМКУ

Щоб холодний вітер
був запашний? —
Вдруге розквігли квіти.

Нарцис цвіге!
Віддзеркалюються одне в одному
біла ширма і квітка.

ЗИМА

Води висохла,
каміння оголилось! —
А відчуття зими нема.

Зимовий сад уночі!
І місяць — тонюсінькій, як ниточка,
і пісня цикади...

(Переклад Г. Туркова)

Роберт Бернс**Мое серце в верховині**

Моє серце в верховині і душа моя,
Моя дума в верховині соколом буя,
Моя мрія в гори лине наздогін віграм,
Моє серце в верховині, де б не був я сам.
Будь здорова, верховино, любий рідний край,
Честі й слави батьківщино, вольності розмай!
Хоч іду я на чужину, повернуся знов,
Моє серце в верховині і моя любов.

Прощайте, сині гори, білі сніги,
Прощайте, темні звори й світлі луги!
Прощайте, пущі дикі й тіняві гаї,
Прощайте, буйні ріки й бистрі ручаї!
Моє серце в верховині і душа моя,
Моя дума в верховині соколом буя,
Моя мрія в гори лине наздогін віграм,
Моє серце в верховині, де б не був я сам.

*(Переклад М. Лукаша)***Роберт Бернс****Прощання з горами**

Прощайте, висоти, і північ — прощай!
Вітчизно одваги, достоїнності край!
В які б не зайшов я найдальші краї,
Любитиму завжди я гори свої.

Лети, моє серце, у гори, у даль,
Лети, моє серце, до рік і проваль,
Слідами б'жи по стежках —
Там, там моє серце, в захмарних краях!

Прощайте, верхівлі, убрані в сніги,
Прощайте, обриви й зелені луги,
Прощай, непроглядна дібров гущина,
Прощай, водоспадів могутня луна!

Лети, моє серце, у гори, у даль,
Лети, моє серце, до рік і проваль,
Слідами б'жи по стежках —
Там, там моє серце, в захмарних краях!

(Переклад В. Мисика)

Генрі Лонгфелло

Пісня про Гайавату

(уривки)

Там, де плеще Гігчі-Гюмі,
Де шумить Велике Море,
Оселилася Нокоміс.
За її вігвамом, ззаду,
Темний ліс стояв стіною,
Вічно темні нетрі сосон
І ялин в червоних шишках.
Перед ним прозорі хвилі
На пісок лилися з шумом.
В лиску сонячним горіло,
Як в огні, Велике Море.

Тут Нокоміс доглядала
І виховувала хлопця...
Тут зробила і зв'язала
Із кори йому колиску,
Намостила моху в неї,
Трав болотяних підклала
І гойдала Гайавату,
Промовляючи суворо:
«Ева-ія, совенятко,
Що там свігиться в вігвамі
І чий блищать там очі?!
Ева-ія, совенятко!»
Показала танець смерті
В час північний, в час зимовий,
Вояків відважних тіні,
Чорні тіні в зброї, в перах,
Показала Гайаваті
Путь всіх привидів і духів —
Білу путь на темнім небі,
Повну привидів і духів.

Так навчилося хлоп'ятко
Розуміють пташину мову
І знало всі їх тайни:
Як вони звивають гнізда,
Як живуть вони зимою.
Часто з ними розмовляло,
Звало всіх: «Мої курчата».

Потім став він розуміти
Мову звірів і дізнався
Про ім'я їх, про їх тайни:
Де ховає горішки білка,
Чом така моторна сарна,
А Вабассо — полохливий,

Часто з ними розмовляв він,
Звав «братами Гайавати».

Пронеслися ліга дитинства,
Ось і виріс Гайавата,
Гри і забавки дитячі,
І старих глибокий досвід,
Полювання і роботу —
Все збагнув і зрозумів він.

Про свого, бувало, батька
Він розпитує Нокоміс...
І Нокоміс розказала
Все онукові, що знала.
Розказала про Венону,
Про її прекрасну вроду,
Як її лукаво зрадив
Віроломний Меджеківіс...
І, як вугіль, загорілось
Гнівом серце Гайавати.
Я провідати його хочу
В Царстві Західного Вігру
Біля брами, там, де Захід».
Обережна Нокоміс
Говорила Гайаваті:
«Не ходи, о Гайавато,
В Царство Західного Вігру:
Він уб'є тебе лукавством
І загубить чарівництвом».

Так ішов він далі, далі,
Все на Захід, все на Захід.
І прийшов до Гір Скелястих
В Царство Західного Вігру,
Де сидів на верхогір'ях
Всіх Вігрів Владика дужий,
Стародавній Меджеківіс.

Дні проходили в розмовах.
Меджеківіс все минулим
Похвалявся Гайаваті,
Хваставсь мужністю своєю
І пригадував пригоди
Та свою страшну відвагу,
Говорив, що він до смерті
Заворожений навіки.

Мовчки слухав Гайавата,
Як хвалився Меджеківіс,
Із усмішкою терпляче
Перед ним сидів і слухав.
Ні погрозою, ні рухом,

Ні єдиним навіть словом
Гайавата не озвався!
Та, як вугіль, розпікалось
Гнівом серце Гайавати.
І озвався Гайавата:
«О лукавий «Меджеківіс!
Ти се люто вбив Венону,
Ти зрвав весняну квітку,
Розтоптав її ногами!
Признавайся, признавайся!»
І признався Меджеківіс,
Тихо голову він сиву
Опустив з глибоким смутком:
Що ж, мовляв, я винен, сину.

Грізно глянув Гайавата,
Швидко встав, і в ту ж хвилину
Руку він заніс на скелю в рукавиці,
Мінджікевон. Розломив її верхів'я,
Розтрошив її на скалки
І почав на батька кидати.
І, як вугіль, розпеклося
Гнівом серце Гайавати.

І почався бій смертельний
Між Скелястими Горами.
Сам Орел Війни могутній
Знявся з клекотом і криком,
З диким криком сів на скелі
І почав крилом він бити.
Наче дерево у бурю,
Розрвав комиш повітря,
Наче град, летіло з скелі
З тріском, гуркотом каміння.

«Годі, годі, Гайавато! —
Крикнув голосно нарешті.—
Ти мене безсилий вбити!
Смерть безсмертного не займе!
Я хотів лише дізнатись
Про твою відвагу — силу,
І ти вартий нагороди.

Повернись в свою країну,
До свого вернись народу
І живи, працюй з народом!
Ти річки розчистить мусиш,
Обробити йому землю,
Вбити всіх страховищ диких,
Вбити всіх гадюк — Кінебік,
Як убив я Міше-Мокву,
Велетенського Ведмедя.

А коли твій час настане
І засяють над тобою
Очі Погока із ночі,
Поділю з тобою царство,
І царем тоді ти станеш
Над Ківайдіном навіки».

І на Схід, у рідну землю,
Йде веселий Гайавата,
Він забув про гнів пекельний,
Він забув про помсту люту...
Йде в свій край, і все навколо
Його радістю вігає.

Тільки раз на мить загаявсь,
Тільки раз він зупинився,
Щоб купить в краю Дакотів
Гострих клюг собі на стріли.

Там, в долині, де сміялись
І летіли вниз, в безодню,
Між зеленими дубами
Водоспади Міннеаги.
Жив старий Дакот суворий.
Він робив до стріл голівки
І клюги із халцедону.

Молода дочка жила з ним,
Прудконога, наче річка,
І примхлива, наче бризки
Водоспадів Міннеаги.
У очах, як вугіль, чорних
Світло й тіні в неї грались,
А свавільний ніжний голос.
То дзвенів веселим сміхом,
То палким, дражливим гнівом.
Батько в шану водоспадів
Дав ім'я їй — Міннеага.

Хто розкаже, що ховає
Молоде юнацьке серце,
Хто б сказав, про що в дорозі
Мовчки марив Гайавата?
Все Нокоміс розказав він,
Як додому повернувся,
Про двобій і про розмову
З Меджеквісом могутнім.
Та про дівчину, про стріли
Не промовив він ні слова!

Двох мав друзів Гайавата,
Двох незмінних вірних друзів.

Серце, душу Гайавати
Знали в radoшax і в горі
Тільки двоє: дужий Квазінд
І музика Чайбайабос.

І до їх вігвамів стежка
Не вкривалася травою.
Плітки, брехні і намови
Не могли їх посварити
І зробити ворогами.
Тільки втрюх вони братались,
Щиро радилися вкупі
І ділилися думками.
Всі вони хотіли щастя
Всім країнам, всім народам.

Там, де ллється Гігчі-Гюмі,
Де шумить Велике Море,
Стала там стара Нокоміс
І до хмар на захід сонця,
До вечірніх пурпурових,
Простягла сердито руку.
«Там живе Ворожбит лютий,
Меджісогвон — Дух Багатства,
Той, кого Пером Перлистим
Називають всі народи.

Він се вбив лукаво батька,
Коли з місяця на землю
Той спустивсь мене шукати
І розшукував усюди.
Се ворожий Меджісогвон
Посилає нам хвороби,
Посилає лихоманки,
Білим дихає туманом
І смертельним паруванням
Трясовин гнилих і вогких.

Лук візьми свій, Гайавато!
Гострих стріл візьми з собою.
І березову пірогу...
Жовтим жиром Міше-Нами
Боки їй намаж, щоб легше
Поплила вона по багнах.
І убий ти душогуба,
Злого ворога Нокоміс,
Злого ворога народу!»

Швидко вийшов Меджісогвон
Із Перлистого вігвamu,
Швидко вийшов він, могутній,
І високий, і плечистий,

Мовчазний, страшний, похмурий,
З голови до ніг у зброї
І оздобами покритий.

І почався бій великий,
Бій невиданий під сонцем,
Він удосвіга почався
І смерком лише скінчився,
Бо даремно гострі стріли
Об перлистий панцир бились.

Коли враз зелений дятел
Закричав до Гайавати:
«Цілься в тім'я, Гайавато!
Просто в тім'я вдар стрілою,
В корінь довгих кіс удар ти,
Тільки там стріла застряне».

А за першою стрілою
Полетіла раптом друга.

А остання понеслася
Легше всіх — і Меджісогвон,
Наче іскри, вгледів очі,
Вгледів іскри — очі смерті.
І підтятий, непритомно
Впав могутній Меджісогвон
І не встав уже ніколи.

Там, на березі, чекали
Вже давно його Нокоміс,
Чайбайабос, дужий Квазінд;
А народ зустрів героя
Співом, криками, танками:
«Слава, слава Гайаваті!
Ворожбита переміг він,
Той не встане більше, лютий!»

Зимо, зимо! Люта зимо!
Завірюхи і морози!
Що не день, то крига товща
Все вставала на озерах.
Білий сніг все більше й більше
Замігав степи і луки.

Ледве-ледве із вігваму,
Густо вкритого снігами,
Міг пройти у ліс мисливець!
Був страшний, як привид, білий,
Ліс блискучий і пустельний,
І від голоду, морозу

Зомлівав мисливець в лісі
І в снігах, зомлівши, гинув.

Знов в вігвамі Гайавати
Оселилося два гості,
Також мовчки і похмуро,
Увійшли в вігвам спокійно,
Сіли побіч Міннеаги
І запалими очима
Уп'ялися хижо в неї.

І один сказав їй: «Бачиш —
Бюкадевін я! Я — голод».
А другий сказав їй: «Бачиш —
Я гнітючка — Акозівін!»

І від слів страшних, від зорів
Бідне серце Міннеаги
Затремтіло, стислось жахом,
Не сказавши, впала в ліжку.

Як шалений в ліс понісся
В мокасінах Гайавата,
Зціпив зуби, затаїв він
В серці біль страшної туги
І летів, і краплі поту
На чолі його змерзались.

«Нігчі-Маніго! — він крикнув,
Журно глянувши угору, —
Всемогутній, милосердний!
Дай нам їжі, бо загинем,
Їжі дай для Міннеаги —
Умирає Міннеага!»

Ось він вбіг в свою оселю
І угледів, як Нокоміс
Заливається сльозами.
Вгледів він і Міннеагу
Нерухомою на ліжку...

Понад річкою в долині,
Над заметеною снігом,
Дід сидів в своїм вігвамі,
Дід старий, сумний, самотній.
Вугіль попелом вже взявся,
Вже вмирав огонь поволі,
Як нечутно показався
Молодий юнак в вігвамі.
«О мій синку, — дід озвався, —
Як приємно бачить гостя!
Сядь, нежданий, та погрійся,

До вогню посунься ближче.
Будемо разом світу ждати.
Ти мені свої розкажеш
Дивні зустрічі — пригоди,
Я свої: в житті зробив я
Не одне велике діло».

Він сказав, що бачив море,
Більше, ніж Велике Море,
А вода така солона,
Що ніхто не може пити.
«По тому,— сказав він,— морю
Йшла кудись пірога дивна,
Плив кудись крилатий човен:
Та великий — більше гаю,
Та високий — вище сосон!»

«І пливли на човні Люди,—
Так сказав він,— на пірозі
Я сто лицарів угледів,
І були, неначе в крейді,
Вояків обличчя білі,
Підборіддя ж їх, на диво,
Покривалося волоссям».
Тут уже над бідним Ягу
Стали голосно знущатись.
«Ко! — кричали.— Ко! — сміялись,—
Хто ж тобі повірить, Ягу?!»

Гайавата не сміявся.
Він на жарти і насмішки
Їм одказував суворо:
«Ягу нам говорить правду:
Бачив я видіння дивне,
Бачив я крилатий човен,
Бачив я колись чужинців
Блділицьких, бородатих,
Із країн далеких Сходу,
Царства Засвігу ясного.
Бачив я велике військо
Невідомих нам народів.
Заселивши всі країни,
Йшли вони кудись на Захід.
Хоч були їх різні мови,
Та одно в них серце билось
І кипіла неупинно
Їх палка, весела праця.

Потім вже видіння інше
Пропливло переді мною,
Бачив я, що гинуть наші
Племена в боях кривавих,

В ворожнечі між собою,
Всі забувши заповіді.

І простяг до неба руки
В знак сердечного привіту,
І з усмішкою ясною
Ждав їх мудрий Гайавата.
Ждав, поки під човном раптом
Захрустить піщаний берег,
І наставник блідолицих
На піщаний берег вийде.

І покликав Гайавата
Всіх гостей в свою оселю,
Посадив їх там на шкурах
Горностаїв і бізонів,
А Нокоміс подала їм
Їжу в мисках із берези,
Воду в корчиках із липи
І Поквану, Люльку Згоди.

І напутник блідолицих
Одповів їм, що прийшов він
Розказати всім народам
Про святу Марію-Діву,
Про її Ісуса-Сина,
Розказати, як в дні минулі
Він прийшов на землю з неба,
Як Він жив, навчав, молився,
Як народ, проклятий Богом,
На хресті розп'яв Ісуса,
Як Він знов воскрес із мертвих,
Знов ходив з учениками
І з землі ввійшов у небо.

Тихо вечір наближався,
Відсвіжав палке повітря,
І пускало сонце стріли,
Пробивало пущі лісу.
Спали гості Гайавати
В тихій сутіні вігваму.
І підвівся Гайавата,
І з Нокоміс попрощався.

«Я іду, о мій народе!
Я відходжу в край далекий,
І багато зим і весен
Прийде знов і знову зникне,—
А тебе я не угледжу.
Та своїх гостей — чужинців
Залишив я у вігвамі.
Ви їх слухайтесь, о друзі,

Слову мудрості навчайтесь,
Бо послав їх в нашу землю
Гігчі-Маніто Могутній».

Так в рожевій млі вечірній
В сяйві гаснучого сонця
Зник навки Гайавата,
Одійшов у край Поніма,
В край Ківайдіна далекий,
В Землю Праведну Блаженних,
У життя щасливе, вічне!

(Переклав О. Олесь)

Словник індіанських слів

Акозівін — лихоманка.

Бюкадевін — голод.

Вабассо — кролик; назва північної країни, де водяться кролики.

Венона — старша дочка Нокоміс, мати Гайавати.

Вігвам — індіанське житло.

Гігчі-Гюмі — Верхнє озеро.

Ішкуда — вогонь, комета.

Ківайдін — Північно-західний вігер.

Ко! — Ні!

Меджеківіс — західний вігер.

Міннегага — грайлива вода, водоспад на річці, що впадає в Міссісіпі між фортом Снелдінг і водоспадом Сент-Антоні; дружина Гайавати.

Меджісогвон — перлисте перо, чарівник.

Міше-Нама — Великий Осетр.

Нітчі-Маніто — великий дух, володар життя.

Погок — смерть.

Поквана — люлька згоди.

Поніма — загробне життя.

Чайбайабос — музика.

Джанні Родарі

Листівки з видами міст

Поштові листівки з видами міст
Купує в Італії кожен турист.

Ось Рим — Колизей, Капітолій і Форум...
Мілан зі славетним готичним собором.
Ось Піза з своєю похилою вежею.
Венеція-краля з каналів мережею.
Ось Генуя — гавань, палаци блискучі,
Неаполь — затока, Везувій димучий...

Чудово! Прекрасно! Розкішні види!
А глянь за картинки — чи так воно вийде?
Чи справді в Венеції тільки й роботи —
Гондоли ганять і співають без турботи?
Чи справді безжурні неаполіганці
Тільки те й знають, що гульки і танці?

Не вірю я чужим речам,
А вірю я своїм очам.
Дозвольте, синьйори, самому розглянутися
На всі ті міста — у натурі, без глянцю.

Хай сам подивлюся,
Хай сам я побачу,
Кому як живеться,
Хто скаче, хто плаче.
Хай сам я узнаю,
Хто як міркує,
Хто діло робить,
Хто байдикує,
Хто на роботу йже не сні давши,
Хто спать лягає не обідавши,
Та ще й на камені на голому,
Бо ніде прихилити голову...

Погляньте і ви на картинки, синьйори:
Картинки веселі, життя — суворе.

(Переклад Г. Кочура та М. Лукаша)

Рей Дуглас Бредбері

Усмішка

На головному майдані черга постала ще о п'ятій годині, коли за вибіленими інеем полями співали далекі півні та ніде не було вогнів. Тоді довкола, серед розбитих будівель, пасмами висів туман, але тепер, о сьомій ранку, розвиднілось, і він почав танути. Уздовж дороги по двоє, по троє підшиковувалися до черги ще люди, яких привабило до міста свято та базарний день.

Хлопчисько стояв одразу за двома чоловіками, які гучно розмовляли між собою, але у чистім холоднім повітрі звук голосів здавався удвічі гучнішим. Хлопчисько притупцьовував на місці і дмухав на свої червоні, у саднах, руки, позираючи то на брудну, з грубої мішковини, одежу сусідів, то на довгий ряд чоловіків та жінок попереду.

— Чуєш, хлопче, а ти що тут робиш так рано? — мовив чоловік за його спиною.

— Це моє місце, я тут чергу зайняв, — відповів хлопчик.

— Біг би ти, хлопче, звідси та поступився своїм місцем тому, хто знається на цій справі!

— Облиш хлопця, — втрутився, різко обернувшись, один із чоловіків, які стояли попереду.

— Я ж жартую, — задній поклав руку на голову хлопчиська. Хлопчик похмуро скинув її. — Просто зважив: дивно це — дитина, так рано, а він не спить.

— Цей хлопець знається на мистецтві, зрозуміло? — сказав захисник, його прізвище було Грігсбі. — А як тебе звуть, хлопче?

— Том.

— Наш Том, вже він плюне як слід, вцілить, правда, Томе?

— Авжеж!

Сміх покотився людською шеренгою.

Попереду хтось продавав гарячу каву у тріснутих чашках. Глянувши туди, Том побачив маленьке жарке вогнище та юшку, що булькотіла в іржавій каструлі. Це була не справжня кава. Її заварили з якихось ягід, зібраних на ланах за містом, та продавали по пенні за чашку зігріти шлунок, але мало хто купував — мало кому дозволяла кишеня.

Том кинув погляд туди, де черга зникала за зруйнованою вибухом кам'яною стіною.

— Кажуть, вона усміхається, — сказав хлопчик.

— Еге ж, усміхається, — відповів Грігсбі.

— Кажуть, вона зроблена з фарби та полотна.

— Правильно. Саме тому і здається мені, що вона не справжня. Та, справжня, я чув, була на дошці намальована, у давню давнину.

— Кажуть, їй чотириста років.

— Якщо не більше. Коли вже так казати, нікому не відомо, який зараз рік.

— Дві тисячі шістдесят перший!

— Правильно, так кажуть, хлопче, кажуть. Брежуть. А може, трьохтисячний. Чи п'ятитисячний. Звідки нам знати! Стільки часу самісінька веремія була... І лишилися нам лише уламки...

Вони човгали ногами, поволі просуваючись уперед по холоднім камінні бруківки.

— Скоро ми її побачимо? — сумовито протяг Том.

— Іще кілька хвилин, не більше. Вони обгородили її, повісили на чотирьох латунних стовпцях оксамитову мотузку, все як слід, щоб люди не-підходили надто близько. І затям, Томе: жодного каміння, вони заборонили жбурляти в неї камінням.

— Добре, сер.

Сонце піднімалось усе вище небосхилом, несучи тепло, і чоловіки скинули з себе вимазані рядна та брудні капелюхи.

— А навіщо ми усі тут зібралися? — спитав, поміркувавши, Том.— Чому ми повинні плювати?

Грісбі й не глянув На нього, він дивився на сонце, розмірковуючи, котра година.

— Е, Томе, причин безліч.— Він розгублено простягнув руку до кишені, якої вже давно не було, за неіснуючою цигаркою. Том бачив цей рух мільйон разів.— Тут уся справа в ненависті, ненависті до усього, що пов'язане з минулим. Дай-но відповідь мені, як ми дійшли до такого стану? Міста — купи руїн, дороги від бомбардувань — наче пилка, вгору-вниз, поля ночами свігяться, радіоактивні... Ось і скажи, Томе, що це, коли не остання підлота?

— Так, сер, звичайно.

— У тому-то й річ... Людина ненавидить те, що її занастало, що їй життя поламало. Вже так вона влаштована. Нерозумно, можливо, але така людська природа.

— А чи є хоч хто-небудь чи що-небудь, чого ми б не ненавиділи? — мовив Том.

— Ось-ось! А усе ця зграя ідіотів, яка орудувала свігом у минулому! От і стоїмо тут із самісінького ранку, кишки судомить, стукотимо від холоду зубами — нові троглодити, ні покурити, ні випити, жоднісінької тобі втіхи, крім цих наших свят, Томе. Наших свят...

Том подумки перебрав свята, в яких брав участь останніми роками. Згадав, як шматували та палили книжки на майдані й усі реготали, наче п'яні. А свято науки місяць тому, коли притягли до міста останнього автомобіля, потім кинули жереб, і щасливці могли по одному разу довбнути машину кувалдою!

— Чи пам'ятаю я, Томе? Чи пам'ятаю? Та ж я розбив переднє скло — скло, чуєш? Господи, звук який був, розкіш! Тррахх!

Том і справді наче почув, як скло розсипається, виблискуючи осколками.

— А Біллу Гендерсону випало двигун роздвобати. Хех, і завзято ж він це спрацював, просто майстерно. Бамм! Та найкраще,— продовжував згадувати Грігсбі,— було того разу, коли громили завод, який ще намагався виробляти літаки. Ну й потішили ж ми душу! А потім знайшли друкарню та склад боєприпасів — і висадили їх у повітря разом! Уявляєш собі, Томе?

Том поміркував.

— Еге ж.

Полудень. Пахощі зруйнованого міста отруювали спекотливе повітря, щось порпалося серед уламків будівель.

— Сер, це більше ніколи не повернеться?

— Що — цивілізація? А кому вона потрібна? Будь-кому, не мені!

— А от я готовий її терпіти,— мовив один з черги.— Не все, звичайно, але були й у ній свої добрі риси...

— Нашо марнословити! — гукнув Грігсбі.— Будь-що безсенсово.

— Е,— наполягав один із черги,— не поспішайте. Ось побачите: ще з'явиться тямовита людина, яка її підлатає. Запам'ятайте мої слова. Людина з душею.

— Не буде цього,— сказав Грігсбі.

— А я кажу, з'явиться. Людина, в якій душа горнеться до гарного. Він поверне нам — ні, не стару, а, так би мовити, органічну цивілізацію, таку, щоб ми могли жити мирно.

— Не встигнеш отямитись, як знову війна!

— Чому ж? Може, цього разу все буде інакше.

Кінець кінцем і вони ступили на головний майдан. Водночас до міста в'їхав вершник, тримаючи в руці аркуш паперу. Том, Грігсбі та всі інші, накопичуючи слину, просувалися вперед — ішли, приготувавшись, засмаковуючи, з розширеними зіницями. Серце Тома билось часто-часто, і земля палила його босі п'яти.

— Ну, Томе, зараз наша черга, не барися!

По кутках обгородженого майданчика стало четверо поліцаїв, четверо чоловіків із жовтим шнурком на зап'ястях — ознакою їхньої влади над іншими. Вони повинні були стежити за тим, щоб не кидали каміння.

— Це для того,— вже востаннє пояснив Грігсбі,— щоб кожному випало плюнути разок, зрозумів, Томе? Нумо!

Том завмер перед картиною, дивлячись на неї. У хлопчиська пересохло в роті.

— Томе, нумо! Спритніше!

— Але,— повільно мовив Том,— вона ж гарна!

— Гаразд, я плюну за тебе!

Плювок Грігсбі блиснув у сонячнім промінні. Жінка на картині посміхалася таємничо-сумовито, і Том, відповідаючи на її погляд, відчував, як калатається його серце, а у вухах неначе лунала музика.

— Вона гарна,— повторив він.

— Іди вже, поки поліція...

— Увага!

Черга принишкла. Тільки що вони сварили Тома — став як пень! — А тепер усі повернулися до вершника.

— Як її звати, сер? — тихо спитав Том.

— Картину? Здається, «Монна Ліза»... Точно «Монна Ліза».

— Слухайте оголошення,— мовив вершник.— Влада постановила, що сьогодні опівдні портрет на майдані буде віддано в руки тутешніх мешканців, аби вони могли взяти участь у знищенні...

Том і отямитися не встиг, як натовп, гукаючи, штовхаючись, борсаючись, поніс його до картини. Різкий звук полотна, що рветься... Поліцаї кинулися навтікача. Натовп вив, і руки дзьобали портрет, наче голодні птахи. Том відчув, як його буквально кинули крізь розбиту раму. Сліпо наслідуючи інших, він простяг руку, схопив клапоть лисніючого полотна, смикнув та впав, а пошговхи та стусани вибили його з натовпу на землю. Весь у саднах, одяг розірваний, він дивився, як стареча жувала шматки полотна, як чоловіки розмальовували раму, розкидали ногами жорсткі клапти, шматували їх у найдрібніше лахміття.

Лише Том стояв притихлий обіч цієї свистопляски. Він зиркнув на свою руку. Вона гарячково притиснула до грудей шматок полотна, ховаючи його.

— Гей, Томе, чого ж ти? — гукнув Грігсбі.

Не кажучи ні слова, схлипуючи, Том побіг геть. За місто, на поранену воронками дорогу, через поле, через мілку річечку він біг, не обертаючись, і стиснута в кулак рука була захована під куртку.

Вже коли заходило сонце, він дістався маленького сільця та пробіг крізь нього. О дев'ятій годині він був біля розбитої ферми. За нею, у тому, що залишилося від силосної башти, під навісом, його зустріли звуки, які казали йому, що родина спить — спить мати, батько, брат. Тихесенько, мовчки, він ковзнув до вузьких дверей та ліг, часто дихаючи.

— Томе? — пролунав у темряві материн голос.— Що?

— Де ти вештався? — гримнув батько.— Постривай-но, ось я тобі вранці всиплю...
Хтось штовхнув його ногою. Його рідний брат, якому довелося сьогодні самому поратися на їхньому городі.

— Лягай! — стиха шикнула йому мати. Ще стусана.

Том дихав уже рівніше. Довкола панувала тиша. Рука його була щільно-щільно притиснута до грудей. Півгодини лежав він так, заплющивши очі. Потім відчув щось: холодне біле світло. Високо в небі плив місяць, і маленький квадратик світла проповзав тілом Тома. Тільки тепер його рука послабила хватку. Тихо, обережно, прислухаючись до рухів сплячих, Том підняв її, він поквапився, глибоко-глибоко зігхнув, потім, весь охоплений чеканням, розтиснув пальці та розглядав клаптик зафарбованого полотна.

Світ спав, осяяний місяцем.

А на його долоні лежала Усмішка. Він дивився на неї у білім світлі, яке падало з опівнічного неба, і тихо повторював про себе, знову й знову: «Усмішка, чарівна усмішка...»

За годину він усе ще бачив її, навіть після того, як обережно склав та заховав. Він заплющив очі, і знову у темряві перед ним — Усмішка. Лагідна, щира, вона була там і тоді, коли він заснув, а світ охопила німа тиша, і місяць плив у холоднім небі спочатку вгору, потім униз, назустріч ранку.

(Переклад Я.Веприяка)

Роберт Шеклі

Запах думки¹

Що таке справжні негаразди Лерой Кліві зрозумів, коли спрямував свій поштоліт-243 крізь неколонізоване зоряне скупчення Сергон. Раніше йому доводилося мати справу лише зі звичайними проблемами міжзоряного поштового перевізника: старий корабель, поїдені іржею труби, невивірені астронавігаційні прилади. Але цього разу, знімаючи параметри курсу, він зауважив, що в кораблі стає надто спекотно.

Кліві приречено зігхнув, увімкнув систему охолодження і зв'язався з поштмейстером Бази. Розмова відбувалася на межі досяжності радіозв'язку, і голос поштмейстера ледь пробивався крізь океан статичних розрядів.

— Знову проблеми, Кліві? — запитав він лиховісним тоном людини, яка сама складає графіки й свято в них вірить.

— Як вам сказати, — іронічно відповів Кліві. — Якщо не рахувати труби, прилади та комунікації, то можна вважати, що все гаразд, за винятком ізоляції та охолодження.

— Справді, ганьба, — сказав поштмейстер, раптом сповнений співчуттям. — Уявляю, як тобі там.

Кліві перемкнув на максимум регулятор охолодження, витер піт, який заливав очі, й подумав: поштмейстерові лише здається, що він уявляє, як почувуються його підлеглі.

— Хіба ж я раз у раз не клопочуся в уряді про нові кораблі? — Поштмейстер невесело розсміявся. — Схоже, вони вважають, що доставляти пошту можна на будь-якому кориті.

На даний момент Кліві мало цікавили проблеми поштмейстера. Попри те, що система охолодження працювала на повну потужність, корабель і надалі нагрівався.

— Зачекайте хвилину, — сказав Кліві і попрямував у хвостову частину корабля, звідки папіло жаром.

Там він виявив, що три його цистерни заповнені не пальним, а пухирчастим розпеченим до білого шлаком. з четвертим баком та сама метаморфоза відбувалася прямо на очах.

Якусь мить Кліві ошелешено дивився на цистерни, тоді обернувся й кинувся до радіо.

— Пального не залишилося, — повідомив він. — Схоже, відбулася каталітична реакція. Казав я вам, що нам потрібні нові цистерни. Я сідаю на першу ж кисневу планету, яка трапиться.

Він дістав Аварійний довідник і переглянув матеріали про скупчення Сергон. У цій зоряній групі не було колоній, а решту подробиць пропонувалося шукати на карті

---

¹ Оповідання також друкувалося в іншому перекладі під назвою «Запах думок». — Прим. перекладача.

кисневих світів. Що там було, окрім кисню, ніхто не знав. Кліві сподівався це з'ясувати, якщо тільки його корабель до того часу не розсиплеться.

— Сідаю на З-М-22,— прокричав він через тріск розрядів.

— Подбай, як слід, про пошту,— прокричав у відповідь поштмейстер.— Я негайно надсилаю корабель.

Кліві відповів, що він зробить з поштою — із усіма двадцятьма фунтами пошти. Однак поштмейстер до того часу вже вимкнув прийом.

Кліві вдало приземлився на З-М-22: винятково вдало, беручи до уваги той факт, що до його розпечених приладів неможливо було доторкнутися. Розм'якли від перегріву труби скрутило вузлом, а поштова сумка на спині обмежувала рухи. Поштоліт-243 вплив у атмосферу, немов лебідь, але за п'ять метрів від поверхні двигуни відмовили, і він каменем упав на землю.

Кліві з останніх сил намагався не втратити свідомість, хоча йому здавалося, що всі кістки його тіла поламані. Борти корабля набули темно-червоного відтінку, коли він вивалився з аварійного люка, але поштова сумка, як і раніше, була міцно пристебнута до його спини.

Хитаючись, із заплющеними очима він встиг пробігти сотню метрів. Потім корабель вибухнув, і вибухова хвиля кинула Кліві обличчям донизу. Він підвівся, ступив ще два кроки й остаточно втратив свідомість.

Коли Кліві прийшов до тями, з'ясувалося, що він лежить на схилі невеликого пагорба, обличчям у високій траві. Він перебував у безтурботному стані шоку. Йому здавалося, що розум відокремився від тіла й вільно плаває в повітрі. Усі турботи, почуття, страхи залишилися в тілі: розум був вільний.

Він озирнувся й побачив біля себе тварину розміром з білку, але з темно-зеленим хутром.

Коли вона наблизилась, Кліві помігив, що в неї немає ані очей, ані вух.

Це його не здивувало — навпаки, видалося цілком доречним. Чому, власне, білка повинна мати очі та вуха? Для білок було б краще не бачити болю і мук цього світу, не чути розпачливих криків...

З'явився інший звір, що розмірами й формою тіла нагадував великого вовка, але також зеленого кольору. Паралельна еволюція? Вона не змінює загального стану речей, вирішив Кліві. У цього звіра теж не було ані очей, ані вух. Натомість були могутні ікла.

Кліві спостерігав за тваринами із млявим інтересом. Навіщо чистому розуму турбуватися про вовків та білок, нехай навіть сліпих? Він помігив, що білка завмерла не

далі як за півтора метра від вовка. Вовк повільно наближався. За метр від білки він, очевидно, утратив слід. Похитавши головою, повільно обійшов білку по колу, а згодом знову рушив прямо, але на білку не натрапив.

«Сліпий полює на сліпого»,— подумав Кліві, і це видалося йому глибокою вічною істиною. Потім він побачив, як білка дрібно затремтіла: вовк крутнувся на місці, стрибнув і за три ковтки її проковтнув.

«Які у вовків великі зуби»,— зауважив Кліві. Раптом сліпий вовк рвучко обернувся в його бік.

«Тепер він збирається з'їсти мене»,— вирішив він. Його розважало те, що він виявиться першою людиною, з'їденою на цій планеті.

Коли вовк оширився біля самого його обличчя, Кліві знову втратив свідомість.

Коли він знову прийшов до тями, був уже вечір. Над землею простяглися довгі тіні, а сонце майже сховалося за обрій. Кліві сів і спробував поворушити руками й ногами. Усе було ціле.

Він підвівся на одне коліно, похитуючись від слабкості, але контролюючи усі органи чуття. Що трапилось? Він пам'ятав про катастрофу, але йому здавалося, що це було тисячу років тому. Його корабель згорів, він устиг відбігти від нього і втратив свідомість. Згодом він зустрівся з вовком і білкою.

Кліві невпевнено підвівся й озирнувся довкола. Напевно, остання частина йому наснилася. Якби тут був вовк, він би уже не жив.

Поглянувши під ноги, Кліві побачив зелений хвіст білки, а трохи далі — її голову.

Він гарячково намагався зібратися з думками. Отже, вовк таки був, до того ж голодний. Якщо Кліві хоче дочекатися прибуття рятувальників, треба точно з'ясувати, що сталося і чому.

У тварин не було ані очей, ані вух. Тоді як вони вистежували одне одного? За запахом? Якщо так, то чому вовкові було так важко знайти білку?

Позаду він почув низьке гарчання й озирнувся. Метрів за п'ятнадцять від нього стояла істота, схожа на жовто-буру пантеру, також без очей і вух.

«Клятий звіринець»,— подумав Кліві й сховався у високу траву. Ця планета взялася за нього надто швидко. Йому потрібен час, щоб усе обміркувати! Як діють ці тварини? Можливо, замість зору вони користуються локаторами?

Пантера байдуже пішла геть.

Кліві зітхнув з полегшенням. Можливо, коли пантера його не бачить...

Щойно він подумки вимовив слово «пантера», тварина повернула голову в його бік.

«Що я зробив? — запитував себе Кліві, глибше ховаючись у траву. — Вона не може відчувати мій запах, бачити й чути. Я лише вирішив не стояти у неї на дорозі...»

Підвівши голову, пантера швидко бігла до нього.

Точно! Позбавлена очей і вух, ця тварина може виявити Кліві лише одним способом — з допомогою телепатії!

Щоб перевірити свою теорію, Кліві подумки вимовив слово «пантера», ототожнюючи його зі звіром, що наближався. Пантера грізно загарчала й стрибнула в його бік.

За якусь частку секунди Кліві майже все зрозумів. Вовк вистежував білку з допомогою телепатії. Білка завмерла — можливо, навіть, вимкнула свій мозок. Вовк збився зі сліду й не міг виявити здобич, поки білці вдавалося гальмувати діяльність мозку.

Якщо так, то чому вовк не напав на нього, коли Кліві втратив свідомість? Можливо, він перестав мислити, принаймні на тій частоті, яку сприймає вовк? Але не виключено, що справа набагато складніша.

Зараз головна проблема — це пантера.

Тварина знову загарчала. До неї лишалося якихось десять метрів, і відстань швидко скорочувалася.

«Єдине, що треба, — вирішив Кліві, — не думати про... думати про щось інше. У такий спосіб пан... можливо, втратить слід». Він почав згадувати всіх дівчат, яких коли-небудь знав, старанно перебираючи в пам'яті найменші подробиці.

Пантера зупинилася й, вагаючись, почала рити лапами землю.

Кліві продовжував думати про дівчат, кораблі, планети, знову про дівчат, кораблі, про все що завгодно, окрім пантер...

Пантера наблизилася ще на два метри.

Чорти б її забрали, як можна не думати про щось? Ти гарячково думаєш про каміння, скелі, людей, пейзажі та речі, а твій розум незмінно повертається до... але ти ігноруєш її і зосереджуєшся на своїй покійній бабці (свята жінка), старому пиякові-батькові, синцях на правій нозі. (Порахуй їх. Вісім. Порахуй ще раз. Знову вісім.) А тоді піднімаєш очі, недбало, бачачи, але не називаючи п... Чорт забирай, вона таки наближається.

Кліві зрозумів, що намагатися не думати про щось — це все одно, що зупиняти лавину голими руками. Людський мозок неможливо свідомо й прямо загальмувати. Для цього потрібні час і практика.

У нього залишилося близько п'яти метрів, щоб навчитися не думати про п...

Гаразд, можна думати про ігри в карти, вечірки, собак, котів, коней, мишей, овець (тху на тебе!), синці, бойові кораблі, печери, барлоги, лігва (обережно!), п... провалля

і пророків, кліриків, і ліриків, і трагіків, деталі й подробиці (лишилося два з половиною метри), обіди, їжу, вогонь, лисиць, хутро, свиней, ціпки, човни і п-п-п-п...

До пантери лишилося метра півтора, й вона приготувалася до стрибка. Кліві більше не міг гальмувати заборонені думки. Раптом у спалаху натхнення він подумав: «Самиця пантери!»

Пантера, усе ще в напруженні, вагаючись ткнулася в нього мордою.

Кліві зосередився на ідеї пантери-самиці. Він сам був цією пантерою-самицею, і чого, власне, треба цьому самцеві, що він так налякав її? Він подумав про своїх (тобто її!) дитинчат, тепле лігво та принади полювання на білок...

Самець повільно підійшов упритул і потерся об Кліві. Той старанно думав про те, яка гарна сьогодні погода і який чудовий хлопець цей самець — такий великий, сильний, з такими величезними зубами.

Самець замуркотів!

Кліві ліг, оповив себе уявним хвостом і вирішив, що треба поспати. Пантера стояла біля нього вагаючись. Здавалося, вона відчувала, що тут щось не так. Потім видала глибоке горлове гарчання, обернулася й майнула геть.

Сонце сіло, і всю землю вкрили темно-сині сутінки. Кліві зауважив, що він нервово тремтить й от-от вибухне істеричним сміхом. Якби пантера затрималася ще на хвилину...

Неймовірним зусиллям він опанував себе. Настав час серйозно подумати.

Схоже, тут кожна тварина має характерний запах думки. Білкам притаманний один запах, вовкам — інший, людині — ще інший. Питання в тому, чи його можна вистежити лише тоді, коли він думає про певну тварину. Чи його думки можна вловити, навіть коли він ні про що конкретно не думає?

Очевидно, пантера, відчула Кліві лише в ту мить, коли він подумав саме про неї. Але це можна пояснити тим, що запах його думок їй був незнайомий і, можливо, збив її з пантелику... цього разу.

Треба лише чекати й стежити. Пантера, напевно, не дурна. Просто такий фокус з нею зробили вперше.

Кожний жарт удається... один раз.

Кліві ліг на спину й подивився в небо. Він надто стомився, щоб рухатись, а вкриті синцями тіло нило. Що буде вночі? Чи полюють місцеві хижакі вночі? Чи тут на ніч укладають тимчасове перемир'я? Йому було байдуже.

До біса усіх білок, вовків, пантер, левів, тигрів та північних оленів!

Він заснув.

Уранці Кліві здивувався, що все ще живий. Поки що усе гаразд. Можливо, й цей день скінчиться благополучно. У бадьорому настрої він попрямував до свого корабля.

Від поштольота-243 лишилася купа покрученого металу серед випаленої галявини. Кліві знайшов металевий прут, зважив його в руці й заткнув за пояс трохи нижче поштової сумки. Не надто надійна зброя, але додає впевненості.

Корабель безнадійно зруйнований. Кліві пішов геть, шукаючи їжі. Навколо росло кілька кущів, вкритих плодами. Він обережно надкусив невідомий плід і дійшов висновку, що він терпкий, але їстівний. Кліві наївся ягід і запив їх водою зі струмка, що дзюрчав неподалік.

Досі він не бачив ніяких звірів. Хоча, можливо, вони як раз зараз оточують його кільцем.

Кліві постарався відігнати цю думку й почав шукати укриття. Найкраще було б десь зачайтися, поки не прибудуть рятувальники. Він блукав пологими пагорбами, марно намагаючись знайти скелю, дерево чи печеру. Дружній ландшафт міг запропонувати хіба що кущі пару метрів заввишки.

До полудня він втомився і занепав духом, тривожно вдивляючись у небо. Чому досі нема рятувальників? За його розрахунками, швидкохідний рятувальний корабель мав прийти за добу, максимум за дві. Якщо поштмейстер не помилився, називаючи планету.

У небі щось промайнуло. Він поглянув угору, і серце шалено закалатало. То було щось!

Над ним повільно, легко балансує гігантськими крилами, проплив птах. Один раз він пірнув, немов провалився в яму, але одразу знову злетів. Птах разюче нагадував стерв'ятника.

Кліві пішов далі. Іншим разом він зіткнувся віч-на-віч з чотирма сліпими вовками.

Принаймні одне питання можна було вважати вирішеним. Кліві можна вистежити за його характерним запахом думки. Очевидно, місцеві хижаки вирішили, що він не настільки чужий, щоб його не можна було з'їсти.

Вовки обережно підкрадалися. Кліві спробував трюк, що врятував його напередодні. Витягнувши з-за пояса металевий прут, він почав уявляти себе вовчицею, що шукає своїх вовчентят. Чи не допоміг би хтось із вас, джентльмени, знайти їх? Вони щойно були тут. Один зелений, один плямистий, третій...

Мабуть, у цих вовків не буває плямистих вовчентят. Один із них стрибнув на Кліві. Він на льоту вперіщив його прутом, і вовк, оцирившись, відступив.

Усі четверо, притиснувшись один до одного, відновили атаку.

У розпачі Кліві спробував уявити, що його не існує. Не допомогло. Вовки наближались. Кліві згадав про пантеру. Він уявив себе пантерою, великою пантерою, яка залюбки поласує вовком.

Це їх спинило. Вони стривожено замахали хвостами, але не відступили.

Кліві загарчав, вдарив лапами об землю й подався вперед. Вовки позадкували, але один почав обходити його ззаду. Кліві відступив убік, намагаючись уникнути оточення. Схоже, що вовки не надто повірили йому. Можливо, Кліві не дуже переконливо зобразив пантеру. Вовки більше не відступали. Один став у нього за спиною, решта перед ним, їхні язики вивалилися з вологих відкритих пащ. Кліві люто загарчав і замахнувся імпровізованим кийком. Один вовк прожогом кинувся навтьоки, але той, що стояв ззаду, стрибнув на поштову сумку Кліві й збив його з ніг.

Борсаючись під вовками, він відчув новий приплив натхнення. Кліві уявив себе змією — дуже швидкою, зі смертоносним жалом і отруйними зубами, здатними миттю обірвати вовче життя.

Вовки одразу відскочили. Кліві засичав і вигнув свою позбавлену кісток шию.

Вовки люто ощирились, але не виявляли ніякого бажання нападати.

І ось тут Кліві припустився помилки. Розумом він усвідомлював, що треба триматися непохитно й виявляти якомога більше нахабства. Але тіло думало інакше. Всупереч бажанню, він повернувся і побіг геть.

Вовки кинулися навздогін, а поглянувши вгору, Кліві побачив, як, передчуваючи поживу, злітаються стерв'ятники. Він опанував себе і спробував знову уявити себе змією, але вовки не відставали.

Стерв'ятники, що кружляли у небі, підказали Кліві нову ідею. Як космонавт він добре знав, як виглядає планета згори, тому вирішив перетворитися на птаха. Він уявив, як кружляє у небі, легко балансуючи серед повітряних струменів, і дивиться згори вниз на вкриту зеленим килимом землю.

Вовки завагалися. Вони закрутилися на місці, безпомічно підстрибуючи в повітря. Кліві й надалі ширяв над планетою, здіймаючись вище й вище і водночас повільно задкуючи.

Нарешті він вийшов з поля зору вовків. Настав вечір. Кліві був знесилений. Він прожив ще один день. Очевидно, що всі його фокуси спрацьовують лише раз.

Що він робитиме завтра, якщо рятувальне судно не прибуде?

Коли стемніло, Кліві довго не міг заснути, вдивляючись у небо. Але там були лише зірки, зрідка чулося гарчання вовка та пантери, які мріяли про сніданок.

...Ранок настав несподівано швидко. Кліві прокинувся втомлений, сон його не освіжив. Не встаючи, він чекав, поки щось станеться.

«Де рятувальники? Часу в них було більш ніж досить»,— подумав Кліві.— То чому їх досі нема? Якщо вони й надалі баритимуться, пантера...»

Не треба було так думати. У відповідь праворуч від нього почулося звіряче гарчання.

Він підвівся й рушив подалі від звуку. Краще вже мати справу з вовками...

Про це теж не варто було думати, тому що тепер до гарчання пантери додалося виття зграї вовків.

У ту саму мить Кліві побачив їх усіх одночасно.

З одного боку він розрізняв силуети кількох вовків. з іншого — з підліска граціозно виступила буро-жовта пантера. Якусь мить Кліві сподівався, що, можливо, вони битимуться між собою. Якби вовки напали на пантеру, йому, ймовірно, вдалося б утекти...

Але звірів цікавив лише він. Навіщо їм битися між собою, зрозумів Кліві, коли поруч є він, випромінюючи на всі боки свої страх і безпорадність?

Пантера рушила до нього. Вовки трималися на відстані, очевидно, сподіваючись задовольнитися рештками її трапези. Кліві знову спробував ідею з птахом, але пантера, повагавшись якусь мить, рушила далі.

Кліві позадкував до вовків, шкодуючи, що нікуди залізти. От якби поруч була скеля або хоча б пристойне дерево...

Але довкола лише кущі! З винахідливістю, породженою розпачем, Кліві прикинувся двометровим кущем. Загалом він поняття не мав, про що думають кущі, але старався з усіх сил.

Він цвів. Один з його коренів трохи розхитався після недавньої бурі. Але все одно, враховуючи обставини, Кліві був цілком пристойним кущем.

Краєчком своїх гілок він побачив, що вовки зупинилися. Пантера обійшла довкола нього й, пронизливо пирхнувши, схилила голову набік.

«Ну що ж,— подумав Кліві,— кому спаде на думку відкусити гілку куща? Ти, може, вважала мене чимось іншим, але насправді я всього лише кущ. Хочеш набити собі повний рот листям? А може, хочеш зламати зуб об мої гілки? Де це чувано, щоб пантери їли кущі? А я— кущ. Запитай у моєї мами. Вона — теж кущ. Усі ми — кущі з давніх-давен, з мезозойської ери».

Пантера не виявляла жодних ознак агресивності. Але й не збиралася нікуди йти. Кліві розумів, що довго не протягне. Про що йому далі думати? Про радощі весни? Про гніздо малинівок у своєму волоссі?

Маленька пташка сіла йому на плече.

Як гарно. Вона теж вважає, що я куц. Мабуть, планує звити гніздо в моїх гілках. Дуже мило. Решта куців луснуть від задрощів. Пташка легенько дзьобнула Кліві у шию.

«Легше,— подумав Кліві.— Не треба рубати гілку, на якій сидиш...»

Пташка дзьобнула ще раз, приміряючись. Потім міцно сперлася на перетинчасті лапки й почала довбати шию Кліві зі швидкістю пневматичного молотка.

«Клятий дятел»,— подумки вилаявся Кліві, намагаючись не вийти з образу. Він відзначив, що пантера раптом заспокоїлася. Але коли пташка дзьобнула його шию п'ятнадцятий раз, Кліві не витримав, згріб пташку й жбурнув нею в пантеру.

Пантера клацнула зубами, але запізно. Ображена пташка облетіла довкола Кліві й подалася до інших, спокійніших куців.

Він одразу ж знову перетворився на куц, але гра була програна.

Пантера замахнулася на нього лапою. Він спробував бігти, перечепився об вовка і впав. Пантера загарчала біля його вуха, і тут Кліві зрозумів, що він — труп.

Пантера завагалася.

Кліві перетворився на труп аж до кінчиків гарячих пальців. Він лежав мертвий багато днів, тижнів. Його кров давно витекла. Плоть протухла. До нього не доторкнулася б жодна розсудлива тварина, якою б голодною вона не була.

Здавалося, пантера не заперечувала. Вона позадкувала. Вовки завили з голоду, але теж відступили.

Кліві збільшив давнину свого гниття ще на кілька днів і зосередився на тому, який він жахливо неїстівний і безнадійно неапетитний. У глибині душі він щиро не вірив, що може бути закускою для будь-кого.

Пантера відходила все далі, вовки також. Кліві був урятований! Якщо треба, він міг би лишатися трупом до кінця своїх днів.

Раптом він відчув справжній запах гнилої плоті. Озирнувшись довкола, він побачив велетенського птаха, який опустився біля нього.

На Землі його назвали б стерв'ятником.

Кліві ледь не розплакався. Невже йому ніщо не допоможе? Стерв'ятник неквапом рушив до нього. Кліві підхопився і дав йому стусана. Якщо вже бути з'їденим, то принаймні не стерв'ятником.

Пантера блискавично повернулася, її сліпа пухнаста морда виражала лють і розгубленість.

Кліві замахнувся металевим стерв'ятником, шкодуючи, що поблизу немає дерева, на яке можна вилізти, рушниці, щоб відстрілюватися, або принаймні смолоскипа, щоб налякати...

Смолоскип! Кліві одразу зрозумів, що вихід знайдено. Він дихнув вогнем пантері в морду, і та, жалібно скимлячи, позадкувала. Кліві почав поширювати вогонь на всі боки, підпалюючи суху траву й кущі.

Пантера й вовки дременули геть.

Настала його черга! Як він міг забути, що всі тварини відчують глибокий інстинктивний страх перед вогнем! Йй-богу, Кліві стане найбільшою пожежею, яка коли-небудь вирувала в цих місцях! Війнув легенький віперець і розніс його вогонь по горбкуватій землі. з кущів вистрибнули білки й чкурнули геть від нього. У повітря злетіли зграї птахів, а пантери, вовки та інші хижаки бігли поруч, забувши про їжу й бажаючи лише одного — врятуватися від вогню, від нього, Кліві!

Кліві ще не усвідомлював, що відтепер став справжнім телепатом. Із заплющеними очима він міг бачити й відчувати, що відбувається довкола нього.

Він перетворився на бурхливе полум'я, що випалює все на своєму шляху. Кліві міг відчувати страх у думках тих, хто втік від нього.

Так і мало бути. Хіба завдяки своєму розуму й умінню пристосуватися людина не була завжди і скрізь царем природи? Те саме й тут. Кліві тріумфально перестрибнув через вузький струмок у трьох милях від нього, підпалив групу кущів, розгорівся, викинув струмисько полум'я...

Тут він відчув на собі першу краплю води. Він ще горів, але одна крапля перетворилася на п'ять, потім на п'ятнадцять, потім на п'ятсот. Його прибило водою, а його пожива — трава й кущі — незабаром наскрізь промокли.

Він почав гаснути.

Це нечесно. За правилами він повинен був виграти. Він боровся з цією планетою за її правилами і переміг... лише для того, щоб сліпа стихія усе зруйнувала.

Тварини обережно поверталися.

Дощ лив як із відра. Кліві останній раз спалахнув і погас.

Він зігхнув і втратив свідомість...

— ...Гарна робота, чорт забирай. Ти беріг пошгу до останнього, а це ознака гарного листоноші. Може, пощастить виклопотати для тебе медаль.

Кліві розплющив очі. Над ним, урочисто посміхаючись, стояв поштмейстер. Кліві лежав на ліжку й бачив над собою увігнуті металеві стіни зорельота.

Він перебував на рятувальному судні.

— Що трапилося? — прохрипів він.

— Ми нагодилися вчасно,— відповів поштмейстер.— Тобі якийсь час краще не рухатися. Ще трохи — і було б запізно.

Кліві відчув, як корабель відривається від землі, і зрозумів, що назавжди залишає планету З-М-22. Хитаючись, він підійшов до ілюмінатора й поглянув на зелену поверхню.

— Ти був за крок від загибелі,— сказав поштмейстер, підійшовши до Кліві й дивлячись униз.— Нам пощастило увімкнути дощувальну систему корабля лише в останній момент. Ти стояв у центрі найбільшої степової пожежі з усіх, які мені доводилося бачити.

Дивлячись униз на бездоганний зелений килим, поштмейстер, схоже, засумнівався.

Він ще раз поглянув у ілюмінатор, і на його обличчі з'явився вираз, який нагадав Кліві обмануту пантеру.

— Слухай... А як сталося, що на тобі немає опіків?

(Переклад В. Вишневого)

Астрід Анна Емілія Ліндгрен

Брати Лев'яче Серце

I

Я хочу розповісти вам про свого брата. Про Юнатана Лев'яче Серце, бо це і є мій брат. Розповідь моя буде схожа на казку, навіть трохи страшна, як історії з чортами й примарами, а проте все це правда. Хоч, крім нас із Юнатаном, ніхто цього не знає.

Юнатана звали не з самого початку Лев'ячим Серцем. Прізвище його було Лев, так само, як мамине й моє. Отже, він звався Юнатан Лев. Мене звать Карл Лев, а маму — Сіґрід Лев. Нашого тата звали Аксель Лев, але він залишив нас, коли мені було ще тільки два роки: подався на кораблі в море, і відтоді ми нічого про нього не чули.

Та послушайте, як вийшло, що мого брата Юнатана назвали Юнатаном Лев'яче Серце. І які дива сталися потім.

Юнатан знав, що я скоро помру. Мабуть, про це знали всі, крім мене. І в школі знали, бо я весь час хворів, кашляв, пропускав уроки, а останні півроку зовсім не ходив туди. Тітки, яким мама шила сукні, теж знали, я їй довідався про це з розмови однієї тітки з мамою, ненароком підслухавши її. Вони думали, що я сплю, а я просто лежав із заплющеними очима, я їй далі не розплющував їх, не хотів показувати, що почув страшну новину — що мені доведеться скоро померти.

Звісно, я дуже засмутився й перелякався, але навіщо мамі було знати, як мені гірко. Я завів про це розмову з Юнатаном, коли він прийшов додому.

— Ти знаєш, що я скоро помру? — сказав я і заплакав.

Юнатан трохи подумав. Мабуть, йому тяжко було відповідати мені, та врешті він сказав:

— Так, знаю.

Я заплакав ще дужче.

— Як страшно, — сказав я, — як страшно, що хтось має померти, ще не проживши й десяти років.

— Знаєш, Хрущику, я не думаю, що це страшно, — мовив Юнатан. — Я думаю, що для тебе це просто чудово.

— Чудово? — обурився я. — Чудово лежати в землі мертвому?

— Ет, — мовив Юнатан, — у землі лежатиме самий твій кістяк. А ти полинеш у зовсім інше місце.

— Куди? — спитав я, бо ніяк не міг повірити йому.

— У Нанґялу, — відповів він.

У Нангіялу! Він сказав це так, наче всі знали про ту Нангіялу. А я ще ніколи не чув, щоб про неї хтось згадував.

— А де ж та Нангіяла? — спитав я.

Юнатан признався, що й сам добре не знає, де вона. Десь, мовляв, по той бік зірок. І він почав так захоплено розповідати про неї, що кожному закортіло б негайно потрапити туди.

— У Нангіялі тепер доба казок і табірнього життя, — сказав він. — Тобі там сподобається.

А ще Юнатан сказав, що всі казки походять із Нангіяли, бо саме там вони й відбуваються. З кожним, хто туди попаде, трапляються всілякі пригоди від ранку до вечора і навіть уночі.

— Бачиш, Хрущику, — сказав він, — це не те, що лежати й кашляти. А тут ти через хворобу ніколи не можеш і побавитись як слід.

Юнатан звав мене Хрущиком. Давно так назвав, ще як я був маленький. І коли я одного разу спитав його, чому він так назвав мене, Юнатан відповів, що він дуже любить хрущиків. А особливо таких хрущиків, як я. Авжеж, Юнатан справді любив мене, не знаю, за що. Адже я завжди був негарний, боягузливий, дурний хлопчисько, клишоногий і взагалі. Я питав Юнатана, як він може любити такого негарного, дурного хлопчиська, як я, клишоногого і взагалі, і він відповідав:

— Якби ти не був таким зворушливо негарним хлопчиком, гостроносим і клишоногим, то не був би й моїм Хрущиком, якого я люблю.

Але того вечора, коли я, дізнавшись, що скоро помру, перелякався, він сказав, що тільки-но я опинюся в Нангіялі, як відразу стану здоровий, дужий і навіть гарний.

— Такий гарний, як ти? — спитав я.

— Кращий, — сказав Юнатан.

Та це вже він дурив мене. Бо такого гарного, як Юнатан, ніколи не було й не буде.

Якось одна тітка, з тих, що їм мама шиє, сказала:

— Люба пані Лев, ваш син — як королевич із казки! І будьте певні, що вона мала на гадці не мене. Юнатан справді був як королевич із казки. Чуб у нього полискував, мов золото, сині очі аж світилися, білі зуби блищали, а ноги були рівні й стрункі.

Та й не тільки це. Він був чемний, дужий, усе вмів і все розумів, найкраще вчився в класі, всі діти на подвір'ї ходили за ним назирці, хотіли гратися з ним, і він вигадував для них різні розваги, влаштовував їм різні пригоди, а я не міг гратися з ними, бо цілими днями лежав на канапі в кухні. Проте Юнатан розповідав мені, коли повертався додому, про все, що він дізнався цікавого, що він побачив, почув або прочитав. Він міг до пізньої

ночі сидіти біля мене й розповідати. Юнатан також спав у кухні, на ліжку, яке він увечері витягав із шафи. І вже навіть лежачи оповідав мені далі казки й різні історії, аж поки мама гукала з кімнати:

— Та годі вже вам! Калле треба спати.

— Але не так легко заснути, коли тебе душить кашель. Часом Юнатан уставав серед ночі й заварював мені води з медом, щоб легше було відкашлюватись. Так, Юнатан був дуже добрий!

Того вечора, коли я довідався, що скоро помру, й перелякався, він кілька годин просидів біля мене, оповідаючи про Нангіялу, але тихенько, щоб не чула мама. Вона, як завжди, шила в кімнаті, там у неї стояла машина, і там мама й спала, бо в нас була тільки кухня й кімната. Двері туди були прочинені, і ми чули, як мама співала свою улюблену пісню про моряка, що поплив далеко в море. Мабуть, співаючи, вона думала про тата. Я всієї пісні не знаю, пам'ятаю лише кілька рядків:

Як загину я в морі, мила,
Десь надвечір, навзаході сонця,
Голуб білий, мов з піни крила,
Прилетить до твого віконця.
То не голуб, кохана, буде,
То душа моя на хвилину,
Щоб спочити на рідних грудях,
У хатину твою прилине.

По-моєму, гарна й сумна пісня, проте Юнатан, слухаючи її, засміявся і сказав:

— Слухай, Хрущику, може, й ти колись увечері прилетиш до мене? З Нангіяли. І сядеш білим голубом на моє підвіконня. Прилети, добре?

Я саме закашлявся, він підняв мене, пригорнув до себе, як завжди, коли мені було погано, й заспівав:

То не голуб, Хрущику, буде,
То душа твоя на хвилину,
Щоб спочити на рідних грудях,
Прилетить у мою хатину.

Досі я не думав про те, що піду в Нангіялу без Юнатана. Як мені буде сумно без нього! Що мені з тих казок і пригод, якщо я навіть опинюся серед них, коли зі мною не буде Юнатана! Я просто злякаюся й не знатиму, що робити.

— Я не хочу туди,— заплакав я.— Я хочу бути там, де ти, Юнатане!

— Не плач, ти ж сам знаєш, що я також прийду в Нангіялу,— сказав Юнатан.— Трохи згодом.

— Отож-бо й воно, що згодом,— сказав я.— Ти можеш прожити й до дев'яноста років, а я весь цей час буду сам.

І тоді Юнатан пояснив мені, що час у Нангялі не такий, як тут, на землі. Навіть якби він прожив до дев'яноста років, мені здалося б, що збігло десь днів зо два, поки він прийшов. Бо так виходить, коли час не справжній.

— А два дні ти витримаєш і сам,— сказав він.— Можеш вилазити на дерева, або розпалювати в лісі багаття, або сидіти десь біля річки й вудити рибу — все, що тобі так кортіло робити тут. І якраз коли ти витягнеш окунця, прилечу я, і ти вражено скажеш: «Що за диво, Юнатане, ти вже тут?»

Я подумав, що два дні вже якось перебуду, і спробував стримати сльози.

— Але уяви собі, як було б добре, коли б ти перший полетів туди,— сказав я.— Щоб це ти сидів біля річки й ловив рибу.

Юнатан погодився зі мною. Він довго дивився на мене, ласкаво, як завжди, і я помігив, що йому теж тяжко. Нарешті він сказав тихо й сумно:

— А натомість мені доведеться жити на землі без свого Хрущика. І, може, до дев'яноста років.

Отак ми собі гадали!

2

Тепер я переходжу до найгіршого. До того, про що не маю сили думати. І не можу не думати.

Мій брат Юнатан... Адже він мав би й далі бути зі мною, розмовляти зі мною вечорами, ходити до школи, гратися з дітьми на подвір'ї, заварювати мені воду з медом і все інше. А вийшло не так... Зовсім не так.

Юнатан уже в Нангялі.

Мені тяжко, страшенно тяжко розповідати про це. Ні, я таки не зможу. Краще перекажу, що потім було надруковано в газеті:

«Учора ввечері в нашому місті, у кварталі Факельрос, виникла страхіплива пожежа, внаслідок якої згорів дощенту один із старих дерев'яних будинків і загинула людина. Коли будинок загорівся, десятирічний хлопець Карл Лев лежав сам, тяжко хворий, у квартирі на третьому поверсі.

Відразу після того повернувся додому його брат, тринадцятирічний Юнатан Лев, і перш ніж хтось устиг зупинити його, кинувся до охопленого полум'ям будинку, щоб винести з нього свого брата. За хвилину сходи обернулися в суцільне море полум'я, яке відрізало їм вихід. Залишалась одна рада — спробувати врятуватися крізь вікно. Охоплений жахом натовп, що зібрався внизу, був безсилим свідком того, як тринадцятирічний хлопець із братом на спині не вагаючись кинувся вниз із вікна, в якому теж палахкотіло полум'я. Впавши на землю, хлопець так забився, що майже відразу

помер. Натомість його менший брат, якого він захистив від удару своїм тілом, не зазнав ніякої шкоди. Мати хлопців, швачка, яка на той час була у своєї клієнтки, повернувшись додому, впала в тяжкий шок. Як виникла пожежа, ще невідомо».

На другій сторінці газети було більше про Юнатана. Там був надрукований допис його вчительки. Ось що в ньому стояло:

«Любий наш Юнатане Леве, чи не слід назвати тебе Юнатаном Лев'яче Серце? Пригадуєш, як ми читали в підручнику історії про відважного англійського короля Ричарда Лев'яче Серце і як ти тоді сказав: «Подумати тільки, яким треба бути відважним, щоб потім про тебе писали в підручниках історії! Я таким ніколи не стану!» Любий Юнатане, навіть якщо про тебе не напишуть у підручниках історії, в критичну хвилину ти виявив справжню мужність. Ти такий самий герой, як ті, що про них пишуть у книжках. Твоя стара вчителька ніколи тебе не забуде. Твої шкільні товариші також довго пам'ятатимуть про тебе. Наш клас спорожнів без веселого, гарного, чемного Юнатана. Але ті, кого люблять боги, помирають молодими. Спочивай у мирі, Юнатане Лев'яче Серце!

Грета Андерсон».

Та Юнатанова вчителька досить кумедна, але вона дуже любила його. Адже Юнатана всі любили. І добре вона придумала про те Лев'яче Серце, справді добре.

У цілому місті не знайшлося б нікого, хто б не сумував за Юнатаном і не вважав, що краще б загинув був я. Принаймні так вважали всі тітки, що приходили до нас зі своїми ситцями, муслінами та іншим крамом. Вони поглядали на мене, коли проходили через кухню, зігхали й казали мамі:

— Бідолашна пані Лев! І треба ж, щоб лихо спіткало саме Юнатана, такого чудового хлопця!

Ми тепер мешкаємо в будинку поряд із тим, що згорів. У такій самій квартирі, тільки на першому поверсі. Трохи старих меблів нам дала опіка бідними, а трохи тітки, мамині клієнтки. Я лежу майже на такій самій канапі, як лежав колись. Усе навколо майже те саме, що й було. І все, геть усе — інакше. Бо немає Юнатана. Ніхто вже не сидить біля мене вечорами й не розповідає історій, я самітний до щему в грудях, я лежу і проказую про себе ті слова, які встиг мені сказати перед смертю Юнатан. Тоді, коли, вистрибнувши з вікна, ми з ним лежали на землі. Спершу Юнатан лежав долілиць, потім хтось перевернув його, і я побачив його обличчя. З кутика рота в нього текла кров, і йому важко було говорити. А проте він намагався всміхнутись і таки вимовив кілька слів:

— Не плач, Хрущику, зустрінемося у Нангялі!

Оце й усе, що він сказав. Тоді заплющив очі, і люди понесли його. Більше я його не бачив.

Перші дні я не хотів нічого згадувати. Та нелегко забути таке страшне лихо. Я лежав на канапі і все думав про Юнатана, аж голова в мене розколювалась. І так тужив за ним, як ніхто ні за ким не тужив. А ще мене об'яв страх: ану ж як усі ті його розповіді про Нангялу — неправда? Ану ж як то була тільки Юнатовна вигадка? Адже він любив вигадувати різні дивовижі. І я плакав гіркими сльозами.

Та потім прилетів Юнатар і заспокоїв мене. Так, прилетів, і як добре, що він до цього додумався! Я після того майже перестав журитися. Він, певне, збагнув у Нангялі, як мені без нього тяжко, і вирішив, що мене треба втішити. Тому й прилетів до мене. І тепер я вже не сумую, лише терпляче очікую.

Він прилетів до мене не дуже пізно ввечері. Я був удома сам, лежав і плакав за ним, боявся, що ніколи його не побачу. Я навіть не можу розказати, який я був нещасний, хворий і який мене охопив відчай. Вікно в кухні було відчинене, бо стояли теплі чудові весняні вечори. Я чув, як надворі воркували голуби. Їх на підвір'ї розвелосся повно, і навесні не вгавало їхнє воркування.

І ось тоді все й сталося.

Я гірко плакав, уткнувшись обличчям у подушку, і раптом почув голуб'яче воркування зовсім близько. А коли звів очі, то побачив на підвіконні голуба, що дивився на мене лагідними очима. Білого як сніг, зверніть увагу, не сірого, як усі голуби в нас на підвір'ї! Білого як сніг голуба — ніхто не зрозуміє, що я відчув, побачивши його. Адже виходило так, як у тій пісні: «Голуб білий, мов з піни крила, прилетить до твого віконця». І я наче почув, як Юнатар співає: «То не голуб, Хрущику, буде, то душа твоя на хвилину, щоб спочити на рідних грудях, прилетить у мою хатину». Але тепер не я, а він прилетів до мене.

Я хотів щось сказати, та не зміг. Тільки лежав і слухав воркування голуба, і за тим воркуванням чи в ньому, не знаю, як і сказати, почув Юнатарів голос. Хоч той голос був не такий, як звичайно. Всю кухню сповнив тихий шепіт, ніби у страшній казці, і, мабуть, треба було б злякатись. Та я не злякався. Я так зрадів, що ладен був підстрибнути до стелі. Бо я почув дуже втішну звістку.

Так, виявляється, Нангяла справді є! Юнатар хотів, щоб я швидше опинився там, бо в Нангялі так гарно, що краще й бути не може. Подумати тільки, там на нього чекала хата, не встиг він прилетіти, як отримав цілу хату в Нангялі. Старовинну садибу, що зветься Рицарським двором і лежить у Вишневій Долині,— правда ж, гарно звучить?

І уяв'їть собі, перше, що Юнатан побачив, коли прийшов до Рицарського двору, була зелена табличка на хвїртці, а на нїй напис: «Брати Лев'яче Серце».

— Це означає, що ми там житимемо разом,— сказав Юнатан.

Виходить, я також зватимусь Лев'яче Серце, коли потраплю в Нангїялу. Я дуже зрадів: адже я хотів зватись так, як Юнатан, хоч я й не такий відважний, як він.

— Тільки прилігай якнайшвидше,— сказав Юнатан.— Коли не застанеш мене вдома, то я сидігиму біля річки з вудкою.

Після цього шепіт затих, голуб знявся й полетів над дахами. Назад у Нангїялу.

А я тепер лежу й чекаю, коли й сам полечу за ним. Мабуть, туди не дуже важко буде втрапити. Юнатан навіть сказав, що зовсім легко. Але задля певності я записав собі адресу:

Нангїяла, Вишнева Долина, Рицарський двір, Брати Лев'яче Серце.

Юнатан мешкав там уже два місяці сам. Два довгі страшні місяці мені довелося жити без нього. Але скоро я також буду в Нангїялі. Скоро, скоро я полечу туди. Може, цієї ж таки ночі. Треба написати записку й покласти на кухонний стіл, щоб мама побачила її, коли прокинеться рано-вранці.

Ось що я напишу:

«Не плачте, мамо! Зустрінемося у Нангїялі!»

3

Невдовзі так і сталося. І я не відчув нічого особливого. Я й не стямився, як опинився біля хвїртки й прочитав напис на зеленій табличці: «Брати Лев'яче Серце».

Як я тут опинився? Чи довго летів? Як знайшов шлях, нікого не питавшись? Не знаю. Знаю тільки, що раптом опинився перед хвїрткою і побачив на нїй наше прїзвище.

Я погукав Юнатана. Кілька разів погукав, але відповіді не отримав. І тоді я згадав — ну певне, він сидить біля річки й вудить рибу.

І я побіг униз до річки. Довгенько біг вузькою стежечкою і внизу на містку справді побачив Юнатана. Там сидів мій брат, його чуб блищав на сонці. І якби я й спробував змалювати, що я відчув, знов побачивши його, то нізащо не зміг би.

Він не бачив, що я біжу. Я спробував гукнути його, але, мабуть, мене душили сльози, бо з моїх уст злетіло тільки якесь нерозбірливе белькотіння. Та Юнатан однаково почув його. Він підвів очі й побачив мене. І начебто зразу не впізнав. Та потім зрадів, кинув вудку, перейняв мене і почав торсати, ніби хотів упевнитись, що я справді прилетів.

Я трохи поплакав, хоч і не було чого, але ж я так скучив за ним.

А Юнатан, навпаки, сміявся. Так ми стояли, обнявшись, біля річки і були невимовно раді, що ми знову разом.

Потім Юнатан сказав:

— Ну от, нарешті ти прилетів, Хрущику Лев'яче Серце! Смішно звучить: Хрущик Лев'яче Серце! Ми обидва захихотіли. Ми сміялися дедалі дужче, ніби давно вже не чули нічого смішнішого, хоч насправді нам просто хотілося сміятись, бо радість переливалась у нас через вінця. Сміючись, ми почали борюкатись, але й далі не могли втриматись від сміху. Ми аж попадали в траву, так сміялися, трохи полежали в ній, почали перекочуватись, а сміх розпирив нас ще дужче. Врешті ми досміялися до того, що скотились у річку, та навіть у воді не перестали сміятися. Я вже думав, що ми потонемо.

Аж ні, ми попливли. Я ніколи не вмів плавати, хоч страх як хотів навчитися. А ось тепер раптом поплив. Та ще й так добре, наче хтозна-відколи плавав.

— Юнатане, я вмю плавати! — гукнув я.

— Звісно, вмієш, — відповів він.

І тоді мені спало на думку ще щось.

— Юнатане, ти помігив, що я вже не кашляю? — спитав я.

— Певне, що не кашляєш, — відповів він. — Ти ж тепер у Нангіялі.

Я трохи поплавав, потім мокрий виліз на місток. З одягу в мене текла вода. Штани прилипли до ніг, тому я й побачив, що зі мною ще сталося. Вірте чи ні, а ноги в мене стали такі самі рівні, як у Юнатана.

Тоді я подумав: а може, я погарнішав? Я спитав Юнатана, як йому здається, чи не став я часом вродливіший.

— Сам глянь у дзеркало, — порадив він.

Я здогадався, що він мав на думці річку, бо вода в ній була тиха й блискуча, мов дзеркало. Я ліг долілиць на місток, заглянув через його край, побачив себе у воді, проте не помігив, щоб я покращав. Підійшов Юнатан, теж ліг біля мене, і ми довго дивилися у воду на братів Лев'яче Серце — на Юнатана з буйним золотавим чубом, блакитними очима і гарним обличчям і на мене з кістлявим писком, із чубом, як солома, і взагалі.

— Наче не видно, щоб я покращав, — мовив я. Проте Юнатан сказав, що я дуже змінився.

— До того ж, тепер у тебе вигляд цілком здорового, — додав він.

Тоді я почав пильно вивчати себе. Я напружив м'язи лежачи на містку, і відчув, що кожна частка мого тіла здорова й радісна. То навіщо мені ще й врода? Мене переповнювало щастя, все в мені сміялося.

Ми трохи полежали, гріючись на сонці й дивлячись на рибин, що плавали під містком. Та потім Юнатанові захотілось додому, і мені також, адже цікаво було поглянути на Рицарський двір, де тепер я мав мешкати.

Юнатан рушив стежкою попереду, а я пішов за ним, твердо ступаючи своїми рівними ногами. Я не зводив з них погляду і все дивувався, як же ті ноги гарно йдуть. Але, як ми трохи піднялися від річки, я зненацька обернувся і тоді.. тоді нарешті побачив Вишневу Долину, геть білу від розквітлих вишень. Крізь білий цвіт на дереві прозирило зелене листя, а трава була вся зелена. І по тому біло-зеленому килимі в'юнилася річка, немов срібна стяжка. Чому я досі всього цього не помігив, невже я дивився тільки на Юнатана? Тепер я стояв на стежці й милувався красою долини.

— Це, мабуть, найкраща долина на землі? — врешті спитав я Юнатана.

— Так, хоч і не на землі,— відповів він, і я згадав, що це Нангіяла.

Вишневу Долину оточували високі гори, і вони також були гарні. А з гірських схилів текли річки, з круч зривалися водоспади, все навкруги бриніло, бо була весна.

Повітря теж було тут особливе. Хотілося його пити, таке воно було чисте й запашне.

— Аби нам такого повітря кілограмів кілька вдома,— сказав я, згадавши, як ще недавно задихався на канапі в кухні і як мені не вистачало повітря.

Зате тут його було вдосталь, я жадібно ковтав його і ніяк не міг наковтатися. Юнатан засміявся й сказав:

— Залиш і мені трішки!

Стежка, якою ми йшли, була встелена вишневим цвітом, над нами також лігали тендітні білі пелюстки, набивались у чуб і за комір, але я люблю такі зелені стежечки, всянні вишневим цвітом, справді люблю.

Нарешті стежка привела нас до Рицарського двору із зеленою табличкою на хвіртці.

— «Брати Лев'яче Серце»,— прочитав я вголос, випередивши Юнатана.— Невже ми тут мешкатимемо?

— Уяви собі, що так,— відповів Юнатан.— Правда, садиба гарна?

Звісно, гарна. Я бачив, що Юнатанові вона подобається. А щодо мене, то я не міг собі уявити місця, де б мені дужче хотілось мешкати.

Це була стара побілена хата, не дуже велика, з зеленими наріжниками, зеленими дверима й зеленим моріжком навколо, де саме розквітли первоцвіт і стокротки. Мигдаль, бузок і вишні теж були облиті цвітом, а навколо садибу оточував кам'яний мур, невисока сіра огорожа, з якої також пробивались рожеві квітки. Той мур легко можна було перестрибнути, а однаково здавалося, що він надійно захищає садибу, за ним ти почувався вдома, сам собі господар.

Власне, будівель у садибі було не одна, а дві, хоч друга швидше скидалася на стайню чи якусь клуню. Будівлі стояли під кутом одна до одної, і саме в тому місці, де вони стикалися, я побачив лавку, таку стару, ніби вона збереглася з кам'яної доби. Затишна

лавка і затишний куток. Так і кортіло сісти на неї, помріяти, побалакати, подивитись на пташок, а може, й випити соку абощо.

— Тут мені подобається,— сказав я Юнатові.— А всередині теж так затишно?

— Ходімо, сам поглянеш,— запросив він.

Юнатові стояв уже біля дверей і хотів відчинити їх, але тієї миті почулось іржання. Так, справді десь близько заїржав кінь.

І Юнатові мовив:

— Зайдімо спершу до стайні.

Він пішов до другої будівлі, а я побіг за ним. У мене аж серце завмерло від радісного здогаду.

То справді виявилася стайня, як я й думав, і там стояло двоє коней, двоє гарних гнідих коней.

Коли ми зайшли, вони повернули до нас голови й заїржали.

— Це Грім і Ф'ялар,— сказав Юнатові.— Угадай, котрий із них твій?

— Ет, не дури мене,— сказав я.— Не вигадуй, що тут мій кінь, я однаково не повірю.

Та Юнатові сказав, що в Нангіялі без коня не проживеш.

— Без коня ти нікуди не доберешся,— пояснив він.— А ти ж розумієш, Хрущико, що часом треба добиратися дуже далеко.

Давно я не чув нічого приємнішого. В Нангіялі без коня не проживеш! А я страшенно люблю коней. У них такі ніжні, м'якенькі носи. Важко собі навіть уявити, що на світі може бути щось таке м'якеньке!

У стайні стояло двоє незвичайно гарних коней. Ф'ялар мав на лобі білу лисинку, а Грім був весь однаковий.

— Мабуть, мій Грім,— сказав я, бо Юнатові хотів, щоб я вгадав, котрий із них мій.

— Не вгадав,— сказав Юнатові.— Твій — Ф'ялар.

Я дав Ф'яларові понюхати мене, погладив його і нігрохи не злякався, хоч досі майже ніколи не підступав до коня. Він мені відразу сподобався, і звідси, я йому теж, принаймні мені так здалося.

— У нас є ще кролі,— сказав Юнатові.— У клітці за стайнею. Але на них ми подивимось потім.

Добре йому було казати!

— Я мушу зараз на них подивитися! — вигукнув я. Адже я завжди мріяв завести кролів, але вдома, в місті, їх ніде було тримати.

Я побіг за стайню і там справді побачив трьох маленьких, чудових кроликів — вони сиділи в клітці й хрумкали кульбабу.

— Дивно,— сказав я потім Юнатанові.— Тут, у Нангіялі, збувається все, про що ти колись мріяв.

— Так, хіба я не казав тобі те саме? — відповів він. І справді, він казав про це, коли ми ще вдома сиділи вдвох на канапі в кухні. І ось тепер я переконався, що це правда, і дуже зрадів.

Є речі, які ніколи не забуваються. Я, хоч би що зі мною сталося далі, ніколи не забуду свого першого вечора в кухні Рицарського двору. Як гарно, весело було лежати й розмовляти з Юнатаном, ніби в давні часи. Ми й тепер розташувалися в кухні. Хоч вона нітрохи не схожа була на нашу колишню кухню. Мабуть, кухня в Рицарському дворі, з грубим сволоком і величезним відкритим вогнищем, була давня-прадавня. Те вогнище сягало майже на цілу стіну, а варити страву треба було просто над жаром і полум'ям, як варили колись у давнину. Посеред кухні стояв важкий довжелезний стіл — такого довгого стола я ще зроду не бачив,— а обіч нього такі самі довгі лави, на яких, мабуть, умістилося б десятків зо два чоло—, вік, і то не було б тісно.

— Добре, що ми розташувались у кухні, як і раніше,— сказав Юнатан.— Бо коли прийде мама, то зможе оселитися в кімнаті.

Одна кімната й кухня — оце і був весь Рицарський двір, та до більшого ми й не звикли і більше нам не треба було. І так ця хата була не менше як удвічі просторіша за нашу квартиру вдома.

Так, удома! Я розповів Юнатанові про записку, яку залишив мамі на кухонному столі.

— Я написав їй, що ми зустрінемося у Нангіялі. Хоч хтозна, коли вона сюди прибуде.

— Може, й забариться,— сказав Юнатан.— Але вона матиме гарну кімнату, стане місця й на десять швацьких машин, якщо вона захоче шити.

Угадайте, що мені дуже подобається? Подобається лежати в такій прадавній кухні на старій розсувній канапі, розмовляти з Юнатаном і дивитися, як відблиск із вогнища мерехтить на стінах і за вікном вітерець ледь гойдає віття вишневих дерев. Ось полум'я у вогнищі починає пригасати, аж поки там лишається самий жар, у кутки закрадається темрява, мене долає сон, я спокійно лежу й не кашляю, а Юнатан розповідає мені різні історії. Довго розповідає, та врешті голос його починає здаватись мені шепотом, і я засинаю. Саме це й подобається мені, і все це я спізнав першого ж вечора в Рицарському дворі, тому я ніколи його не забуду.

4

А потім настав ранок. І ми їздили верхи на конях. Атож, я вмів їхати верхи, хоч уперше сів на коня,— не збагну, як так виходить, але в Нангіялі людина вмє все, за що візьметься. Я поїхав на коні так, ніби досі тільки те й робив, що їдив верхи.

Та аби ви побачили, як сидів на коні Юнатан! Аби та тітка, що називала Юнатана королевичем з казки, була тут, коли він мчав луками Вишневої Долини, вона б побачила такого королевича, якого б довіку не забула! А коли він з розгону перескочив річку, ніби перелетів через неї, тільки чуб тріпнувся на голові, то тієї хвилини кожен повірив би, що це королевич із казки. Він був і одягнений, як королевич, чи, швидше, як рицар. У шафі Рицарського двору було повно одягу, не знаю, звідки він узявся. Але не такого, як носять тепер, а справді рицарського! На мене також знайшлося вбрання, а моє старе, бридке ганчір'я я викинув геть, щоб і не бачити його. Бо Юнатан сказав, що нам треба вбиратися відповідно до часу, в якому ми жили, а то люди з Вишневої Долини вважали б нас за диваків. Відповідно до часу табірних багать і казок, про який уже казав мені Юнатан. Коли ми їздили верхи по луках у своїх ошатних строях, я спитав його:

— Правда, цей час, у якому ми живемо тут, у Нангялі, страшенно давній?

— Залежно, як на нього дивитися,— відповів Юнатан.— Звісно, для нас це давній час. Але з іншого погляду це молодий час.— Він трохи подумав і додав: — Так, так, це молодий, здоровий, добрий час, у якому живеться легко й просто.— Потім очі його посмутніли, і він сказав:— Принаймні у Вишневій Долині.

— А в інших місцях не так? — спитав я.

І Юнатан відповів, що десь-інде може бути й не так.

Як нам пощастило, що ми втрапили саме сюди! Саме у Вишневу Долину, де, на думку Юнатана, живеться так легко й просто. Бо легше, простіше й веселіше, як цього ранку, й не можна жити. Я прокидаюся в кухні від того, що у вікно заглядає сонце й надворі щебечуть пташки, радісно згадую, що нас чекає прогулянка верхи на конях, бачу, як Юнатан тихо й обережно ставить на стіл хліб і молоко. Я снідаю, а попоївши, йду годувати кроликів і обходити коня. Потім сідаю на коня і їду на луку, так, їду верхи на луку, трава виблискує росю, у вишневому цвіту навколо гудуть бджоли, кінь рветься вперед, і я зовсім не боюся. Подумати тільки, я навіть не боюся, що раптом це скінчиться, як звичайно кінчається все гарне. Кінчається, але не в Нангялі! Принаймні не у Вишневій Долині.

Ми довго гасали луками куди очі бачать, потім звернули на стежку й поїхали вздовж річки і всіх її закрутів та колін, поки нарешті побачили в долині ранковий дим, що здіймався з димарів селища. Спершу тільки дим, а згодом і саме селище, його старовинні будівлі й подвір'я. Кукурікали півні, гавкали собаки, мекали вівці й кози — звичайний ранковий гомін. Селище, напевне, щойно прокинулось.

Стежкою назустріч нам ішла жінка з кошиком у руках, з вигляду селянка, не молода й не стара, а десь середнього віку, із засмаглим лицем, як у кожного, хто за всякої погоди буває надворі. Вбрана вона була по-старосвігському, десь так, як жінки в казках.

— Невже твій брат, Юнатане, нарешті прийшов? — сказала вона, ласкаво всміхаючись.

— Так, прийшов, — відповів Юнатан, і з його голосу чути було, що він радий. —

Хрущику, це Софія, — звернувся він до мене, і Софія кивнула головою.

— Так, я Софія, — сказала вона. — Добре, що я вас зустріла, то самі візьмете кошика.

Юнатан узяв кошика як щось звичне, наче наперед знав, що в ньому є.

— Ти, напевне, візьмеш із собою ввечері свого брата до «Золотого півня», щоб усі привіталися з ним? — спитала Софія.

Юнатан відповів, що візьме. Потім ми попрощалися і поїхали додому. Дорогою я спитав, хто такий Золотий півень.

— Заїзд «Під Золотим півнем», — пояснив Юнатан. — У селищі є заїзд. Ми там збираємось і обговорюємо свої справи.

Я подумав, що цікаво буде піти ввечері до «Золотого півня» й побачити, які люди живуть у Вишневій Долині. Адже я хотів знати все про цю долину і про Нангялу. Хотів переконатися, що тут справді все таке, як оповідав колись Юнатан. Мені спали на думку одні Юнатанові слова про Нангялу, і дорогою додому я нагадав йому про них.

— Слухай, Юнатане, ти казав, що в Нангялі з кожним відбуваються різні пригоди від ранку до вечора і навіть уночі, пам'ятаєш?

Юнатан засміявся.

— Ти вже забув, що тільки вчора з'явився тут. Не встиг навіть нюхнути тутешнього життя, дурненький. Чекай, матимеш ще досить пригод.

А я сказав йому на це, що як добре подумати, то досить уже й того, що є. Адже так цікаво мешкати в Рицарському дворі, мати коней, кролів і взагалі. Більшої пригоди мені й не треба.

Юнатан якось дивно глянув на мене, наче йому було мене шкода, і сказав:

— Так, Хрущику, я б теж хотів, щоб ти жив тільки цим. І більше нічого не зазнав. Бо повір мені — тут є такі пригоди, яких не повинно бути.

Удома Юнатан виклав на стіл усе з Софійного кошика. Там виявилися хліб, пляшка молока, невеличкий горщик меду і кілька млинців.

— Софія носить нам їжу? — вражено спитав я. Досі я не задумувався про те, як ми будемо харчуватися.

— Часом носить, — відповів Юнатан.

— Зовсім задарма?

— Задарма? Можна й так сказати,— відповів Юнатан.— Тут у Вишневій Долині все задарма. Ми допомагаємо одні одним і даємо одні одним, що треба.

— То й ти даєш щось Софії? — зрадів я. Він знов засміявся і сказав:

— Не бійся, даю, наприклад, кінського гною для її грядок з трояндами. І доглядаю ті грядки зовсім задарма.

Потім він додав так тихо, що я ледве почув:

— Крім того, я роблю їй ще й інші послуги.

Тієї миті я побачив, як він витяг із кошика ще щось. Дрібничку: маленький скручений у трубочку папірець. Юнатан розгорнув папірець, прочитав його й наморщив лоба, наче не погоджувався з тим, що там було написано. Але нічого не сказав мені, а я не хотів питати. Хай сам розповість, коли вважає, що й мені треба знати.

У кухні в кутку стояла стара скриня. І першого мого вечора в Рицарському дворі ми з Юнатаном балакали про неї. В тій скрині була потаємна шухляда, яку не можна ні помігити, ні відімкнути, якщо не знаєш секрету. Я, звісно, відразу ж захотів поглянути на ту шухляду, проте Юнатан сказав:

— Нехай іншим разом. А тепер спи.

Далі я заснув і геть забув про це, а тепер знову згадав. Бо Юнатан підійшов до скрині, і я почув дивне коротке поклацування. Не важко було втямити, що він робив. Він ховав папірець у потаємну шухляду. Тоді він замкнув скриню і сховав ключа в стару ступку, що стояла на полиці високо під стелею.

Потім ми пішли купатися, і я пірнав з містка — уявіть собі, я зважився пірнати з містка! Юнатан зробив мені вудку, таку саму, як у нього, і ми наловили трохи риби. Якраз стільки, щоб вистачило на обід. Я спіймав великого окуня, а Юнатан аж два.

Вдома ми зварили рибу в казанку, що висів над вогнищем на ланцюгу. А коли пообідали, Юнатан сказав:

— Тепер ми побачимо, Хрущику, чи ти вмієш влучати в ціль. Часом і це треба вміти.

Він повів мене до стайні. Там у комірчині, де тримали сідла й вуздечки, висіло й два луки. Я здогадався, що їх зробив Юнатан, бо він ще вдома робив такі луки дітям з нашого подвір'я. Але ці були більші, кращі — справжня зброя.

Ми прилаштували ціль на дверях стайні і від обіду до вечора стріляли в неї з луків. Юнатан показав мені, як треба тримати лук і цілитись. І в мене виходило дуже добре, хоча, звісно, не так, як у Юнатана, бо він майже щоразу влучав у середину.

З Юнатаном завжди було весело. Хоч він уміє все робити багато краще за мене, а не бачить у цьому нічого особливого. Він ніколи не хвалиться, а все в нього виходить немов саме собою. Мені навіть деколи здається, начебто він хоче, щоб у мене виходило краще,

ніж у нього. Я теж раз влучив у середину цілі, і Юнатан так зрадів, ніби дістав від мене подарунок.

Коли почало смеркати, Юнатан сказав, що нам пора їхати до «Золотого півня». Ми свиснули коням. Вони паслися на луці перед Рицарським двором, та, коли почули наш свист, відразу примчали до хвіртки. Ми їх осіддали, сіли верхи й неквапом рушили до селища.

Зненацька мене поиняв страх і сором'язливість. Я не звик бувати серед людей, а надто серед таких, які жили тут, у Нангялі, і сказав про це Юнатанові.

— Чого ти боїшся? — мовив він.— Невже ти думаєш, що тебе хтось скривдить?

— Ні, звісно, але, може, вони сміятимуться з мене. Я й сам зрозумів, що ляпнув дурницю, бо чого їм було

сміятися з мене? Ото придумав!

— Знаєш що, мені здається, що тебе треба вже звати Карлом, бо й ти тепер Лев'яче Серце,— сказав Юнатан.— З Хрущика Лев'яче Серце вони, мабуть, хоч-не-хоч сміятимуться. Ми й самі мало не луснули зі сміху, коли я назвав тебе так.

Мені й самому хотілося, щоб мене звали Карлом. Це ім'я справді дуже личило до мого нового прізвища.

— Хоч для мене ти й далі будеш любим Хрущиком,— сказав Юнатан.— Ти й сам про це знаєш.

5

Невдовзі ми доїхали до селища, і наші коні зацокали копитами по бруківці. Не важко було здогадатися, в який бік їхати, бо ще здалеку ми почули сміх і розмову. А потім побачили й вивіску з великим позолоченим півнем. Так, це й був заїзд «Під Золотим півнем» — привітний, старосвітський заїзд, такий, про який пишуть у книжках. Маленькі вікна світилися по-домашньому затишно. Мені закортіло швидше зайти туди. Адже я ще ніколи не був у заїзді.

Але спершу ми заїхали на подвір'я і прив'язали Гріма та Ф'ялара біля гурту інших коней. Правду казав Юнатан, що в Нангялі треба мати коня. Мабуть, усі мешканці Вишневої Долини з'їхались цього вечора до заїзду. Коли ми зайшли всередину, то побачили там повно людей. Чоловіків і жінок, старих і малих. Усі мешканці селища бавили тут час у приємній розмові, хоч декотрі малі діти вже позасинали на колінах у батьків.

Який там знявся гомін, коли ми зайшли!

— Юнатан! — радісно загукали гості заїзду.— Прийшов Юнатан!

Сам господар заїзду, великий, рудий, дуже вродливий чоловік, крикнув так, що перекричав усіх:

— Прийшов Юнатан! Ні, прийшли брати Лев'яче Серце! Обидва!

Він підступив ближче, підняв мене й поставив на стіл, щоб усім було видно. Я відчув, що почервонів, мов буряк.

Та Юнатан допоміг мені.

— Нарешті сюди прибув мій любий брат, Карл Лев'яче Серце! — сказав він. — Будьте до нього такі самі ласкаві, як були до мене.

— Будемо, — мовив господар заїзду і зсадив мене зі столу. Та поки опустив додолу, потримав трохи у своїх обіймах, і я відчув, який він дужий.

— Ми з тобою будемо приятелями, — додав він. — Такими самими добрими приятелями, як з Юнатаном. Я звусь Йоссі, хоч майже всі мене кличуть Золотим півнем. Ти завжди будеш бажаним гостем у «Золотому півні», запам'ятай собі, Карле Лев'яче Серце.

Софія також була тут, сиділа біля столу зовсім сама, і ми з Юнатаном примостилися біля неї. Мені здається, що вона зраділа. Вона ласкаво всміхнулася, спитала, чи мені подобається мій кінь і чи Юнатан зможе найближчим часом допомогти їй полоти грядки. А взагалі Софія мало говорила, і я помітив, що вона чимось зажурена. Помітив я й інше. Усі, хто був у заїзді, дивились на Софію шанобливо, а коли хтось підводився, щоб іти додому, то найперше кланявся в бік нашого столика, ніби Софія була кимось особливим. Я не розумів, чому до неї так ставились. Одягнена в просту селянську сукню, запнута хустиною, вона сиділа, згорнувши на колінах засмаглі, спрацьовані руки, як проста селянка. Що в ній було такого незвичайного?

Мені дуже сподобалось у заїзді. Ми співали багато пісень, таких, що я колись знав, і таких, що я ніколи й не чув. Усі були веселі. Та чи справді веселі? Інколи мені здавалося, що долинян мучив якийсь потаємний клопіт, як і Софію. Немов час від часу вони згадували про щось. Про те, чого вони боялися. Але ж Юнатан казав, що у Вишневій Долині жити легко й просто, то чого вони могли боятися? А взагалі вони були веселі, співали, сміялися, зразу впадало в око, що всі тут приятелювали між собою і любили одне одного. А найбільше, по-моєму, вони любили Юнатана. Так само, як і вдома, в місті, його любили всі. І ще, здається мені, всі у Вишневій Долині любили Софію.

Хоч, може, й не зовсім так. Згодом, коли ми з Юнатаном зібралися додому й вийшли на подвір'я від'язати своїх коней, я спитав його:

— Юнатане, а що, власне, в тій Софії такого незвичайного?

І враз ми почули біля себе невдоволений голос:

— Отож-бо! І я давно міркую, що в тій Софії такого незвичайного?

Надворі було темно, і я не побачив, хто це сказав. Та ось він ступив до вікна, з якого падало світло, і я впізнав чоловіка, що сидів у заїзді неподалік від нас. У нього був рудий кучерявий чуб і така сама руда коротенька борідка.

Я вже раніше звернув на нього увагу, бо він весь час сидів насуплений і не співав разом з усіма.

— Хто це? — спитав я Юнатана, коли ми виїздили з подвір'я.

— Його звати Губерт, — відповів Юнатан. — і він дуже добре знає, що в Софії такого незвичайного.

Ми поїхали додому. Вечір був прохолодний і зоряний. Я ще ніколи не бачив на небі стільки зірок і таких яскравих. Я спробував угадати, котра з тих зірок наша Земля. Але Юнатан сказав:

— Земля? О, вона кружляє в просторі далеко, дуже далеко від нас, її звідси не видно.

Від цих його слів мені стало трохи сумно. Та ось настав день, коли я також довідався, що в Софії такого незвичайного.

Якось уранці Юнатан сказав:

— Сьогодні ми поїдемо в гості до Голуб'ячої королеви.

— Чудово! — зрадів я. — А що це за королева?

— Софія, — відповів він. — Це я її так жартома прозиваю.

І скоро я збагнув, чому.

До Тюльпанового двору, де мешкала Софія, був добрий шмат дороги. Її хата стояла з самого краю Вишневої . Долини, зразу за нею здіймалися високі гори.

Ми приїхали до неї верхи рано-вранці. Софія стояла на подвір'ї й годувала своїх голубів. Білих як сніг голубів! Побачивши їх, я згадав того білого голуба, що сидів у мене на підвіконні колись давно, мабуть, тисячу років тому.

— Пам'ятаєш? — шепнув я Юнатові. — Чи не котрийсь із цих голубів позичив тобі свого пір'я, коли ти прилігав до мене?

— Так, — відповів Юнатан, — як же інакше я зміг би прилетіти? Тільки Софіїні голуби здатні лігати небесними просторами хоч би як далеко.

Голуби, лопочучи крильми, оточили Софію, немов біла хмара. «Отака й має бути Голуб'яча королева», — подумав я.

Аж тепер Софія помітила нас. Вона привіталася з нами ласкаво, як завжди, але сама була невесела. Навіть дуже сумна і відразу сказала Юнатові тихим голосом:

— Учора ввечері я знайшла Віоланту мертвою, зі стрілою в грудях. Там вище, у Вовчій ущелині. І записка зникла.

Юнатан потемнів на виду. Я ще ніколи не бачив його таким— засмученим. Я його не впізнавав, і голосу його теж.

— Виходить так, як я й думав,— сказав він.— У Вишневій Долині є зрадник.

— Так, є,— погодилась Софія,— хоч я все не вірила в це. Але тепер я розумію, що так воно й є.

Я бачив, як їй тяжко на душі, а проте вона обернулась до мене і сказала:

— Ходімо, Карле, однаково треба показати тобі, як я живу.

Софія мешкала в Тюльпановому дворі сама зі своїми голубами, бджолами й козами. На грядках у неї росло стільки квіток, що ніде було ступити.

Поки Софія показувала мені своє господарство, Юнатан копав грядки й виривав бур'ян, як звичайно навесні.

Я оглянув усе — велику Софїну пасіку, тюльпани й нарциси, її цікавих кіз, а сам весь час думав про Віоланту й про те, хто її міг застрілити в горах.

Невдовзі ми повернулися до Юнатана, який так завзято рвав бур'ян, що пальці в нього стали геть чорні.

Софія сумно подивилась на нього, помовчала, а тоді сказала:

— Слухай, мій любий садівниче, мабуть, скоро тобі доведеться братись до іншої роботи.

— Розумію,— відповів Юнатан.

Бідолашна Софія, вона, звісно, була дужче стурбована, ніж хотіла показати. Вона все поглядала в напрямку гір так схвильовано, що і я стривожився. За чим вона стежила? Кого вглядала?

Невдовзі я довідався про це. Софія раптом сказала:

— Он вона! Дякувати богу! Палома не пропала.

То летіла одна з її голубок. Спершу видно було над горами тільки маленьку цятку, та скоро голубка вже опинилась біля нас і сіла Софїї на плече.

— Ходімо, Юнатане,— квапливо сказала Софія.

— Іду, але Хрущикові... тобто Карлові тепер теж треба все знати,— сказав Юнатан.

— Авжеж,— відповіла Софія.— Ходіть обидва, швидше!

Вона квапливо рушила попереду до хати, завела нас до маленької кімнати поряд із кухнею, засунула двері на засув і зачинила віконниці. Хотіла бути певною, що ніхто нас не почує і не побачить.

— Паломо, серденько моє,— сказала Софія,— може, ти принесла кращу звістку, ніж останнього разу?

Вона засунула руку під голубчине крило, витягла невеличку трубочку, а з неї витрусила скручений папірець, схожий на той, якого при мені Юнатан витяг із кошика й сховав до нашої скрині.

— Читайте мерщій!.. — схвильовано мовив Юнатан. Софія прочитала записку й несамохіть зойкнула.

— Вони спіймали Урвара,— сказала вона.— Тепер не залишилось нікого, хто справді може щось зробити.

Софія віддала записку Юнатанові. Прочитавши її, він ще дужче потемнів на виду і сказав:

— Зрадник у Вишневій Долині. Як ви гадаєте, хто тут може бути таким негідником?

— Не знаю,— відповіла Софія.— Ще не знаю. Та хоч би хто він був, нехай його бог боронить, коли я дізнаюся.

Я слухав їхню розмову й нічого не розумів. Софія зігхнула, тоді мовила:

— Поясни все Карлові, поки я приготую вам сніданок. І вона вийшла до кухні.

Юнатан сів на долівку і прихилився спиною до стіни. Він трохи помовчав, дивлячись на свої замащені пальці, потім сказав:

— Тепер, коли Софія дозволила, ти довідаєшся про все. Слухай.

Він багато розповідав мені про Нангіялу і до того, як я прибув сюди, і після того, але не такого, як я почув тут, у Софійній кімнатці.

— Пам'ятаєш,— почав він,— я казав тобі, що у Вишневій Долині жити легко й просто. Так було і так повинно бути, але тепер усе змінилося. Бо коли в іншій долині життя тяжке і нестерпне, у Вишневій воно також стає тяжким, розумієш?

— Хіба тут не одна долина? — спитав я.

І Юнатан розповів мені про дві зелені долини Нангіяли, розташовані серед величких гірських хребтів, про Вишневу й Шипшинову Долини, з усіх боків оточені високими дикими горами, які важко перейти, коли не знаєш непомітних і безпечних стежок. Але мешканці обох долин знають ті стежки і вільно спілкуються між собою.

— Чи, радше, спілкувалися досі,— додав Юнатан.— Бо тепер ніхто не може ні пробратися у Шипшинову Долину, ні вибратися звідти, крім Софійних голубів.

— Чому? — спитав я.

— Бо Шипшинова Долина вже не вільна земля,— сказав Юнатан.— Вона опинилася в руках ворога.— Він глянув на мене так, що я зрозумів, як йому не хочеться лякати мене.— і ніхто не знає, що буде з нею далі,— додав він.

Мені стало страшно. Я ходив собі скрізь так спокійно, думав, що в Нангіялі нема ніяких небезпек, а тепер аж увесь похолов.

— Що ж то за ворог? — спитав я.

— Його звати Тенгіл,— сказав Юнатан таким тоном, що те ім'я прозвучало гидко й зловісно.

— А де він живе? — знов спитав я.

Тоді Юнатан розповів мені про Карманяку — землю, що лежала вище, серед верховин Прадавніх Гір за Прадавньою Річкою. Там володарював Тенгіл, жорстокий, мов дракон.

Я злякався ще дужче, але не хотів показати цього.

— Чому ж він не сидить собі в своїх Прадавніх Горах? — спитав я.— Навіщо йому нищити Нангіялу?

— У тім-то й річ. Якби хтось пояснив, навіщо, то пояснив би й багато чого іншого. Я не знаю, чого йому треба руйнувати все навколо. Але це правда. Він не дає людям долин жити так, як вони жили. І йому потрібні раби.

Юнатан замовк і знову глянув на свої замащені руки. Потім промурмотів собі під ніс, але так, що я почув його:

— Аби в того нелюда не було ще й Катли!

Катла! Не знаю чому, але це ім'я здалося мені ще страшнішим за все, що Юнатан розповів. І я спитав його:

— Що це за Катла?

Проте Юнатан похитав головою:

— Ні, Хрущику, я знаю, що ти вже й так наляканий. Про Катлу я тобі не розповім, бо ти не заснеш.

Натомість він розповів мені дивні речі про Софію.

— Вона очолює нашу таємну боротьбу з Тенгілом,— сказав Юнатан.— Розумієш, ми боремось проти нього, щоб допомогти Шипшиновій Долині. Хоч доводиться боротись таємно.

— Але чому цю боротьбу очолює саме Софія?

— Тому, що вона сильна й розважна,— пояснив Юнатан.— А ще тому, що вона нічого не боїться.

— І ти ж нічого не боїшся, Юнатане,— сказав я. Він трохи подумав, а тоді мовив:

— Так, я теж не боюся.

О, як би я хотів бути таким відважним, як Софія і Юнатан! А я був такий наляканий, що в мене всі думки вилетіли з голови.

— А про те, що робить Софія, і про її голубів, які переносять таємні звістки через гори, всі знають? — спитав я.

— Тільки ті, про кого ми певні, що на них можна покластися, — відповів Юнатан. — Та між ними виявився зрадник, і через нього може загинути все!

Очі його знов потемніли, і він похмуро сказав:

— Віоланта летіла з таємним листом від Софії, коли її підстрелено. Якщо той лист потрапить до рук Тенгіла, багато хто в Шипшиновій Долині буде рокований на смерть.

А я подумав: як це підло — підстрілити голуба, білого й невинного, навіть коли він летить із таємним листом.

Раптом я згадав, що лежить у нашій скрині. І спитав Юнатана, навіщо ми тримаємо ті таємні повідомлення у себе вдома, адже це небезпечно.

— Так, небезпечно, — відповів він. — Хоч іще небезпечніше тримати їх у Софії. Якби у Вишневу Долину прийшли Тенгілові розвідники, то найперше вони кинулися б шукати їх у неї, а не в її садівника.

Якраз і добре, пояснив Юнатан, що ніхто, крім Софії, не знає до пуття, хто він, власне, такий. Що він не тільки садівник, а й найближчий її помічник у боротьбі з Тенгілом.

— Софія сама так вирішила, — сказав Юнатан. — Вона хоче, щоб у Вишневій Долині про це ніхто більше не знав. Тому й ти повинен запрягтися, що мовчатимеш доти, доки Софія оголосить про це сама.

Я запрягнувся, що швидше помру, ніж зраджу комусь те, що сьогодні почув.

Ми поснідали в Софії, а тоді поїхали додому.

Того ранку не лише ми були в дорозі. Ще хтось вирушив із дому — ми зустріли його на стежці, тільки-но виїхали з Тюльпанового двору. Того рудобородого, як же його звати — здається, Губерт?

— Он як, ви були в Софії, — сказав він. — і що ж ви там робили?

— Пололи їй грядки, — відповів Юнатан, показуючи свої замащені пальці. — А ви їдете на полювання? — й собі спитав він, бо Губерт тримав перед собою в сідлі лука.

— Так, хочу вполювати кілька диких кролів, — відповів той.

Я згадав про наших кролів удома і зрадів, коли Губерт поїхав своєю дорогою, — краще його не бачити.

— А хто такий цей Губерт? — спитав я. — Він тобі подобається?

Юнатан хвильку подумав.

— У всій Вишневій Долині він найкраще стріляє з лука.

І більше нічого не сказав. Він підстрожив коня, і ми поїхали далі.

Листа, якого принесла Палома, Юнатан узяв із собою. Він засунув його в шкіряну торбину і сховав під сорочку, а коли ми приїхали додому, перекинув у потаємну шухляду скрині. Але спершу дав мені прочитати. Там було написано:

«Учора схопили Урвара і ув'язнили в печері Катли. Хтось із Вишневої Долини виказав його схованку. Серед вас є зрадник, довідайтеся, хто він!»

— «Довідайтеся, хто він»,— ще раз проказав Юнатан.— Я й сам би хотів довідатись про це.

У листі було написано ще щось, але вже таємною мовою, якої я не розумів, і Юнатан сказав, що мені й не треба розуміти. Це, мовляв, мова, яку знає тільки Софія.

Зате він показав мені, як відчиняється потаємна шухляда в скрині. Я кілька разів відчиняв і зачиняв її. Потім Юнатан зачинив її сам, замкнув скриню і знов поклав ключа в стару ступку на полиці.

Цілий день мені не сходило з думки те, про що я довідався, і вночі я теж погано спав через це. Мені приснилися Тенгіл, застрілені голуби, в'язень у печері Катли, і я так закричав уві сні, що сам прокинувся.

І тоді, вірте мені чи ні, я побачив, що хтось стоїть у темному кутку біля скрині. Він також злякався мого крику і зник у дверях, мов чорна тінь, ще й не встиг я прокинутись як слід.

Усе це відбулося так швидко, що я подумав, чи, бува, не сниться мені й далі сон. Я збудив Юнатана й розповів йому про все. Але Юнатан заперечив:

— Ні, Хрущику, це був не сон. Тобі той чоловік не привидівся, то був зрадник.

6

— Колись настане й Тенгілова година,— сказав Юнатан.

Ми лежали на зеленій траві біля річки. Ранок був чудовий, аж не вірилося, що на світі є Тенгіл чи якесь інше зло. Скрізь панували тиша і спокій. Під містком між камінням ледь чутно хлюпала вода. Гарно було лежати горілиць і не бачити нічого, крім білих хмаринок високо в небі. Отак би лежати, мугикати якусь пісеньку й відганяти від себе неприємні думки.

А Юнатан завів такого чудового ранку розмову про Тенгіла. Мені не хотілося згадувати про нього, та я все-таки спитав:

— Настане й Тенгілова година? Як це?

— А так, що з ним станеться те, що рано чи пізно стається з усіма тиранами. Його розчавлять, мов гниду, раз і назавжди.

— Хоч би вже швидше,— сказав я. Юнатан промурмотів ніби сам до себе:

— Хоч Тенгіл сильний. У нього є Катла!

Він знов вимовив те страхігливе ім'я. Я хотів докладніше розпитати в нього, хто то такий, але передумав. Такого гарного ранку краще було не знати нічого про Катлу.

А потім Юнатан сказав найгірше з усього:

— Хрущику, ти на якийсь час залишишся в Рицарському дворі сам, бо мені треба їхати в Шипшинову Долину.

Як йому язик повернувся вимовити таке? Як він міг подумати, що я здатен лишитися в Рицарському дворі без нього бодай на хвилину? Навіть якщо він має намір кинутись у пашу тому Тенгілові, я поїду з ним. Так я йому и сказав.

Тоді він глянув на мене дивним поглядом і відповів:

— Бачиш, Хрущику, ти мій єдиний брат, і я хочу вберегти тебе від усього лихого. Як ти можеш вимагати, щоб я взяв тебе з собою, коли мені потрібна буде моя сила на інше? На таке, що справді небезпечне.

Та я не слухав його. Я був такий сердитий, що аж тремтів, і почав кричати на нього:

— А ти? Як ти можеш вимагати від мене, щоб я сидів сам у Рицарському дворі й чекав на тебе, коли ти, може, й не вернешся!

Я раптом згадав ті дні, коли Юнатан помер і пішов від мене, а я лежав на канапі в кухні й не був певен, чи справді знов його побачу. Навіть подумати про це було все одно, що заглянути в чорну безпросвігну прірву!

А тепер він знов хоче покинути мене, наразитися на небезпеку, якої я добре й не уявляю. А коли б він взагалі не повернувся, то все пропало б, я б навіки залишився сам.

Я відчував, що мене опановує дедалі більша лють, я ще дужче закричав на нього й виповів йому всі погані слова, які лише знав.

Юнатан насилу заспокоїв мене. Бодай трохи. Але ясно було, що станеться так, як він надумав. Адже я розумів, що він знає все краще за мене.

— Певне, що я вернуся, дурненький,— сказав він.

Це було ввечері, коли ми грілися біля вогню в нашій кухні, напередодні його від'їзду. Я вже був не сердитий, тільки зажурений, і Юнатан розумів мене. Він був дуже ласкавий до мене. Дав мені свіжого хліба з маслом і з медом, оповідав різні історії й казки, але я не мав сили їх слухати. На думці в мене була казка про Тенгіла, найстрашніша з усіх, як я тепер починав розуміти. Я спитав Юнатана, чому йому неодмінно треба наражатись на таку небезпеку. Міг же він спокійно сидіти собі в Рицарському дворі. Та Юнатан відповів, що є речі, які треба робити, навіть якщо вони й небезпечні.

— Чому треба? — спитав я.

— А то будеш не людина, а грудка гною,— відповів Юнатан.

Він розповів мені, куди їде. Він спробує визволити Урвара. Адже Урвар потрібен людям навіть більше за Софію. Без нього зелені долини Нангіяли загинуть.

Був пізній вечір. Вогонь вичах, настала ніч.

І настав день. Я стояв біля хвіртки й дивився, як Юнатан поїхав і сховався в тумані, бо того ранку над Вишневою Долиною висів туман. Повірте, серце в мене мало не розірвалося, коли я дививсь, як туман поглинув Юнатана, як він почав ніби розпливатися в ньому, а потім зовсім зник. А я залишився сам. Я не міг цього витримати. Я наче збожеволів з горя, кинувся до стайні, вивів Ф'ялара, сів у сідло й помчав за Юнатаном. Ще раз побачити брата, поки втрачу його, може, навіки!

Я знав, що найперше він подається до Тюльпанового двору по накази, тому поїхав туди. Я мчав, мов шалений, і догнав Юнатана біля самого двору. Мені стало так соромно, що захотілося сховатись. Та Юнатан уже побачив і почув мене.

— Чого ти приїхав? — спитав він. Так, чого, власне, я приїхав?

— Ти певен, що повернешся? — промурмотів я, бо нічого більше не спало мені на думку.

Юнатан під'їхав до мене, й наші коні стали поряд. Він змахнув пальцем у мене щось зі щоки, може, сльозу, і сказав:

— Не плач, Хрущук! Ми неодмінно зустрінемося! Якщо не тут, то в Нанглімі.

— В Нанглімі? — перепитав я. — А що це таке?

— Я розповім тобі іншим разом, — сказав Юнатан.

Сам не знаю, як я витримував ті дні, коли жив у Рицарському дворі без Юнатана, і чим я їх заповнював. Звісно, я доглядав кролів і коня. Майже не залишав стайні. І цілими годинами розмовляв зі своїми кролями. Я трохи рибалив, купався, вчився стріляти з лука, та все це здавалося безглуздим без Юнатана. Інколи Софія приносила мені їсти, і ми розмовляли про Юнатана. Я все чекав, що вона нарешті скаже: «Тепер він швидко повернеться», — але вона не казала цього. Я хотів її спитати, чому вона сама не поїхала рятувати Урвара, а послала мого брата. Та нащо було питати, я й сам знав чому.

Тенгіл ненавидить Софію, пояснив мені Юнатан.

— Софія у Вишневій Долині і Урвар у Шипшиновій — найзапекліші його вороги, і будь певен, що він знає про це, — сказав Юнатан тоді, коли розповідав мені про все. — Урвара він уже тримає в печері Катли, а тепер дуже хотів би запроторити туди й Софію, щоб вона там загинула. Тенгіл пообіцяв у винагороду п'ятнадцять білих коней тому, хто віддасть йому в руки Софію, живу чи мертву.

Все це розповідав мені Юнатан. Отож я розумів, чому Софія повинна була триматися віддалік Шипшинової Долини. Замість неї довелось поїхати туди Юнатанові. Про нього Тенгіл нічого не знав. Принаймні була надія, що не знав. Хоча все-таки хтось здогадувався, що Юнатан не просто садівник у Софії. Той, хто приходив до нас уночі. Той, кого я помітив біля скрині. Той чоловік не давав Софії спокою.

— Він надто багато знає,— сказала вона.

І звеліла мені негайно повідомити її, якщо хтось ще буде нищпорити в Рицарському дворі. Я сказав, що, коли хтось знов з'явиться, нічого він у скрині не знайде. Бо ми переховали таємні листи в інше місце. Тепер вони лежали в табакерці на дні діжки з вівсом, що стояла в комірчині біля стайні.

Софія пішла зі мною до комірчини, вигребла з вівса табакерку і поклала туди ще одного листа. Їй сподобався новий сховок, мені він також здавався добрим.

— Ну, тримайся,— сказала на прощання Софія.— Я знаю, що тобі важко, але треба триматися.

Звісно, мені було важко. А надто вечорами і вночі. Мені снився Юнатан, сни були погані, але й кожна хвилина, коли я не спав, була сповнена тривогою за нього.

Одного вечора я поїхав до «Золотого півня». Я вже не міг усидіти вдома в Рицарському дворі, там було так тихо, що я чув свої власні думки. А ті думки були аж ніяк не веселі.

Аби ви побачили, як усі витріщились на мене, коли я зайшов до заїзду без Юнатана.

— Що це? Тільки половина братів Лев'яче Серце? Де ти дів Юнатана? — спитав Йоссі.

І нащо я приїхав! Я зразу згадав, що мені наказували Софія і Юнатан. Хоч би що сталося, я не повинен нікому признаватись, чого й куди поїхав Юнатан. Жодній живій душі! Отож я вдав, ніби не почув запитання Йоссі. Але й Губерт, що сидів біля свого столика, також поцікавився, де мій брат.

— Ай справді, де Юнатан? — спитав він.— Чи, може, Софія десь діла свого садівника?

— Юнатан поїхав на полювання,— сказав я.— Він тепер у горах, полює на вовків.

Треба ж мені було щось відповісти, і, здається, мені спала добра думка, бо Юнатан казав, що в горах повно вовків.

Цього вечора Софії не було в заїзді. Але, як зазвичай, тут зібралось все селище. Люди співали й розважались, як завжди. Та я не співав з ними. Не хотілося. Без Юнатана мені було тут незатишно, і я скоро поїхав додому.

— Не сумуй, Карле Лев'яче Серце,— сказав Йоссі, коли я прощався.— Адже полювання довго не триває, і Юнатан скоро вернеться додому.

О, який я був йому вдячний за ці слова! Він поплескав мене по щоці й дав мені з собою кілька смачних тістечок.

— Буде чим розважити душу, коли ти сидітимеш удома й чекатимеш на Юнатана,— сказав він.

Який ласкавий цей господар «Золотого півня»! Я навіть відчув себе не таким самотнім.

Я поїхав додому з тістечками й поласував ними, сидячи біля вогню. Стояли теплі весняні дні, майже такі, як улітку, а однаково мені доводилося розпалювати вогнище, бо сонячне тепло ще не встигло нагріти грубих стін нашої хати.

Я змерз, коли залазив у свою постіль, але скоро заснув. І снівся мені Юнатан. Сон був такий страшний, що я від нього прокинувся.

— Іду, іду, Юнатане! — крикнув я і схопився з постелі. У навколишній темряві ніби й досі луною котився

відчайдушний крик. То кричав Юнатан! У моєму сні він кликав мене, кликав на допомогу. Я був певен цього. Я ще й досі чув його і ладен був кинутись у темну ніч, щоб добратися до нього, хоч би де він був. Але скоро зрозумів, що це неможливо. Як я йому допоможу, я, такий безпорадний! Залишилось тільки знов залізти в постіль. Я лежав і тремтів. Я був малий, наляканий, відчував себе самітним, мабуть, найсамітнішим у світі.

І мені не полегшало, коли настав ранок і засіяло сонце.

Звісно, я вже не пам'ятав докладно свого страшного сну, але того, що Юнатан кликав мене на допомогу, я не міг забути. Мій брат кликав мене, то чи не повинен я вирушити в дорогу і спробувати добутися до нього?

Я довго сидів біля своїх кролів і міркував, що мені робити. Я не мав із ким поговорити, не мав у кого спитати поради. Мусив вирішувати сам. До Софії я не міг піти, бо вона б мені лише стала на заваді. Нізачо в світі не пустила б мене в дорогу, вона ж не божевільна. А мій задум, певне, був таки божевільний. І небезпечний. Такий небезпечний, що годі й сказати. А я був великий боягуз.

Не знаю, скільки я так просидів, прихилившись до стіни стайні й неухважно рвучи траву. Навколо мене не лишилося жодного стебельця, та я помігив це аж згодом, не тоді, коли сидів і мучився від нерішучості. Минали години, мабуть, я б і далі сидів там, якби раптом не згадав Юнатових слів про те, що інколи треба наражатись на небезпеку, а то будеш не людина, а грудка гною.

Тоді я зважився. Я стукнув кулаком по клітці так, що кролі аж підстрибнули з ляку, і проказав уголос, щоб додати собі певності:

— Я зроблю це! Зроблю! Я не грудка гною! О, як мені полегшало від того, що я зважився!

— Я знаю, що роблю так, як треба,— сказав я кролям, бо мені більше не було з ким говорити.

Ох, а кролі? Ну що ж, тепер вони стануть дикими кролями. Я витяг їх із клітки, виніс на руках за хвіртку й показав їм Вишневу Долину, широку й зелену.

— У долині повно трави,— сказав я,— і повно інших кролів, з якими ви можете жити. Вам тут напевне буде веселіше, ніж у клітці, тільки стережіться лисиць і Губерта.

Вони всі три трохи здивувалися і ледь відбігли від мене, наче перевіряли, чи вони справді вільні. А тоді кинулись навтіки і зникли серед зелених купин, наче їх і не було.

Тепер я почав швидко збиратися. Дістав усе те, що мав узяти з собою. Ковдру, щоб загортатись у неї, коли доведеться десь ночувати, кресало, щоб можна було розпалити багаття, торбу з вівсом для Ф'ялара. І торбину з харчами для себе. Я мав тільки хліб, оце були й усі мої харчі, зате дуже смачний, житній Софїн хліб! Вона принесла його багато, і я напхав його повну торбину. Вистачить надовго, подумав я, а коли хліб скінчиться, можна їсти й траву, як кролі.

Завтра Софія мала прийти знов, обіцяла принести каші, але на той час я вже буду далеко. Бідолашна Софія, доведеться їй самій їсти кашу! Але не можна, щоб вона хвилювалась через мене. Треба, щоб вона довідалась, де я дівся. Проте аж тоді, коли вже буде запізно. Запізно стати мені на заваді.

Я дістав з вогнища вуглину і написав на стіні великими чорними літерами:

«Хтось гукнув мене вві сні, я шукаю вдалині, аж за горами високими, його».

Отакий хитрий напис залишив я на стіні, бо вважав, що коли б до Рицарського двору знов прийшов той вивідувач, то він не зрозумів би його. Мабуть, подумав би, що я пробував скласти вірша абощо. А Софія повинна була відразу збагнути, що це означає: «Я поїхав шукати Юнатана».

Я повеселішав і навіть відчув себе дужим і відважним. Я заспівав:

— Хтось гукнув мене вві сні, я шукаю вдалині, аж за горами високими, його-о-о!

«О, як гарно звучала моя пісня! І про це я розповім Юнатові, коли знайду його»,— подумав я.

Якщо знайду. А якщо не...

Моя відвага миттю розвіялась. Я знов став грудкою гною. Маленьким боягузом, таким, як був завжди. І мені, як звичайно в таких випадках, захотілось піти до Ф'ялара. Просто потягло до нього. Біля коня мені на крихту легшало, коли я знемагав від туги й страху. Скільки разів я стояв біля нього, як уже не міг витримати самоти, скільки разів заспокоювався, дивлячись у його розумні очі, відчуваючи його тепло і м'якенькі губи! Без Ф'ялара я б не пережив тих днів, коли Юнатар поїхав від мене.

Я кинувся до стайні.

Але Ф'ялар був у стійлі не сам. Біля нього стояв Губерт. Губерт плескав мого коня по клубах, а побачивши мене, усміхнувся.

Серце загувало в мене в грудях. «Ось хто зрадник»,— подумав я. Мені здавалося, що я давно вже здогадувався, хто він такий, а тепер остаточно в цьому переконався. Губерт — зрадник, бо чого ще він прийшов до Рицарського двору і шпигує тут?

«Той чоловік надто багато знає»,— казала Софія. Губерт і є той чоловік, тепер я зрозумів це.

Та що він знав? Усе? Знав, що ми сховали в джкці з вівсом? Я намагався не показати свого страху.

— Що ви тут робите? — спитав я якомога самовпевненіше. — Що вам треба від Ф'ялара?

— Нічого,— відповів Губерт.— Я йшов до тебе й почув, як твій кінь заіржав, а я люблю коней. Гарний кінь.

«Мене ти цим не здуриш»,— подумав я і спитав:

— А навіщо вам я?

— Хочу дати тобі ось це,— відповів Губерт і простяг мені щось загорнене в білу полотнину.— Ти вчора ввечері здавався дуже пригніченим і голодним, от я й подумав собі: може, в Рицарському дворі тепер, коли Юнатан ще не вернувся з полювання, сутожно з харчами?

Я не знав, що казати й що робити. Взяв пакуночок і промимрив: «Дякую». Але ж не міг прийняти їжу від зрадника! Чи міг?

Я розгорнув полотнину й витяг із неї чималий шмат баранини — такої копченої й підсушеної, що зветься шинкою. Пахла вона дуже смачно. Мені закортіло негайно вп'ястися в неї зубами. Хоч, власне, я мав би повернути Губертові його шинку й сказати, щоб він забирався геть звідси.

Та я цього не зробив. Зрештою, це Софїна справа — чинити суд над зрадником. А мені треба вдати, що я нічого не знаю і не розумію. До того ж, мені була дуже потрібна та шинка. Нема кращого харчу за неї в дорогу.

Губерт і далі стояв біля Ф'ялара.

— У тебе справді гарний кінь,— сказав він.— Майже такий, як моя Бленда.

— Бленда біла,— сказав я.— Ви любите білих коней?

— Так, дуже люблю,— відповів Губерт.

«Тому тобі й хочеться мати їх ще п'ятнадцять»,— подумав я, але не сказав нічого. Зате сказав Губерт — і таке, що в мене в душі похололо.

— Може, дамо Ф'яларові вівса? Він також хоче чогось смачного.

Я не міг спинити його. Він пішов просто до комірчини, і я кинувся за ним. Я хотів крикнути: «Не треба!», але не зміг вимовити й слова.

Губерт відкрив діжку з вівсом і взяв коряка, що лежав зверху. Я зажмурився. Не хотів бачити, як він витягне табакерку. І враз почув, як Губерт вилаявся, а коли розплющив очі, то помігив невеличкого пацюка, що тікав вінцями діжки. Губерт спробував ударити його ногою, але пацюк стрибнув на долівку і шаснув у якусь нору.

— Укусив мене, проклятий, за палець! — сказав Губерт, смокчучи великого пальця.

Я скористався нагодою, швидко набрав у коряк вівса і перед носом у Губерта зачинив діжку.

— Ф'ялар буде радий, — сказав я, — бо в таку пору дня я не годую його.

«Але ти не такий радий», — подумав я, коли Губерт раптом попрощався і вийшов зі стайні.

Цього разу в його пазурі не попав ніякий таємний лист. Але треба було знайти інший сховок. Я довго думав і нарешті закопав табакерку в льоху. Ліворуч біля дверей. А тоді написав у кухні на стіні для Софії нову загадку:

«Руда борода хоче мати білих коней і знає надто багато. Бережіться!»

Більше нічого я не міг зробити для неї.

Другого ранку зі сходом сонця, коли у Вишневій Долині ще всі спали, я залишив Рицарський двір і поїхав у гори.

7

Я розповів Ф'яларові, що для мене означає опинитися самому на коні в горах.

— Невже ти не розумієш, яка це для мене пригода?

Згадай, що я майже весь вік пролежав на канапі в кухні. Не думай, що я бодай на мить забуваю про Юнатана. Та однаково мені кортить крикнути так, щоб аж луна пішла горами, а все тому, що тут так гарно.

Авжеж, там було гарно. Юнатан, мабуть, зрозумів би мене. Які гори! Зроду не думав, що вони бувають такі високі і що серед них є стільки чистих озер, гомінких річок і водоспадів, чудових лук, густо всіяних весняними квітками! І я, Хрущик, сиджу на коні серед цієї краси й бачу її! Я не знав, що на світі може бути так гарно, тому зовсім сп'янів з радості... Спершу!

Потім гори почали мінятися. Я втрапив на стежку, мабуть, ту, що про неї згадував Юнатан. Вона кружляє, звивається горами, і нею можна доїхати до Шипшинової Долини, розповідав він. Справді, ця стежка кружляла і звивалася. Довго покружлявши нею, я від'їхав від квігучих лук, гори стали дикіші і страшніші, а стежка небезпечніша. То вона стрімко пнула вгору, то спускалася вниз, то в'юнилася вузькою скелею над глибоким проваллям, і тоді мені здавалося, що ми скрутимо собі тут в'язи. Та Ф'ялар, мабуть, звик ходити небезпечними гірськими стежками, він був добрий кінь.

Під вечір ми обидва стомилися. І я вибрав місце на ночівлю. На зеленій рівній галявині, де Ф'ялар міг попастись, і близько від струмка, з якого ми обидва могли напиться.

Потім я взявся розкладати багаття. Я ціле своє життя мріяв посидіти біля багаття. Адже Юнатан розповідав мені, яка це втіха. І ось нарешті мрія моя збувається!

— Тепер, Хрущику, ти сам переконаєшся, яка це втіха,— сказав я вголос сам до себе.

Я назбирав гілля і хмизу, склав його в купу й підпалив. Дрова горіли, аж гуло, навколо бризкали іскри, а я сидів коло багаття, і на душі в мене було так само, як казав Юнатан. Так само гарно. Я сидів, дивився на полум'я, їв свій хліб і гриз бараняче м'ясо. М'ясо було дуже смачне, тільки аби його дав мені хтось інший, а не Губерт.

Серце моє переповнювала радість, і я заспівав:

— Мій хліб, мій жар, мій кінь! Мій хліб, мій жар, мій кінь!

Кращої пісеньки я не міг скласти.

Довго я так сидів і думав про ті багаття, що палали скрізь по світу колись давно й усі вже позгасали. А от моє багаття горіло!

Навколо почало сутеніти. Гори почорніли, підступили ближче, і їх враз поглинула темрява. Страшно було сидіти спиною до тієї темряви. Здавалося, наче звідти на тебе хтось чигає. Зрештою, вже час було спати. Я підкинув у вогонь дров, попрощався із Ф'яларом і ліг, загорнувшись у ковдру, якнайближче до багаття. Тепер я хотів швидше заснути, поки не встигну нав'язати собі всіляких страхів.

І от маєш! Я таки встиг себе налякати, та ще й як! Я не знаю, чи ще хто вмів так швидко наганяти собі страху. У голові в мене почали снувати різні думки: хтось напевне чатує на мене в темряві, і напевне тут у горах вешпаються Тенгілові розвідники й солдати, і напевне Юнатана давно вбито. Я все думав про це й не міг заснути.

Раптом з-за вершини гори вплив місяць, тобто, мабуть, не звичайний земний місяць, проте схожий на нього. Такого сяйва я ще зроду не бачив. Але я й зроду не бачив, як світить місяць над високими горами.

Все раптом дивно змінилось. Я опинився в примарному світі ясного срібла й темних тіней. Це був прекрасний світ, трохи сумний у своїй чудній красі. І водночас моторошний. Бо там, куди падало місячне світло, було ясно, але в затінку могла ховатися й чигати на тебе яка завгодно небезпека.

Я натягнув ковдру на очі, щоб нічого не бачити. Але натомість почув, так, щось почув! Виття далеко в горах. Потім знов і знов, уже ближче. Ф'ялар заіржав, він злякався. І тоді я зрозумів, що то було. То вили вовки.

Такий боягуз, як я, мав би вмерти на місці зі страху, та я бачив, як злякався Ф'ялар, і спробував опанувати себе.

— Ф'яларе, вовки бояться вогню, хіба ти не знаєш? — сказав я.

Але й сам собі не дуже повірив, та й вовки, мабуть, ніколи не чули про таке. Бо тепер я їх уже бачив, вони підходили ближче, скрадалися в місячному світлі, страшні сірі тіні, що вили з голоду.

Я також завив. Заверещав так, що небо здригнулося. Зроду я ще так не кричав, і вовки трохи злякалися.

Але ненадовго. Скоро вони знов почали підступати. Все ближче й ближче. Від їхнього виття Ф'ялар зовсім знавіснів. І я також. Я знав, що тепер ми обидва загинемо. Я мав би звикнути до цього, адже я раз уже був помер. Але тоді я хотів померти, прагнув смерті, а тепер ні. Тепер я хотів жити і бути разом із Юнатаном. О Юнатане, якби ти міг прийти і допомогти мені!

Вовки підступили зовсім близько. Один із них був більший і нахабніший. Видно, їхній ватажок. Я бачив, що він збирався напасти на мене. Він кружляв навколо і так вив, що в жилах у мене застигала кров. Я бачив його пащеку і його страшні хижі зуби, які мали вп'ястися мені в горло. Ось він кидається — Юнатане, рятуй!

І тоді... Що ж тоді сталося? Не встиг вовк доскочити до мене, як раптом заскавулів і впав біля моїх ніг. Мертвий! Мертвісінький! А в голові в нього стирчала стріла.

З чийого лука вона вилетіла? Хто врятував мені життя? Хтось виступив із затінку скелі. Не хто інший, як Губерт! І хоч він глузливо посміхався, як завжди, я ладен був побігти йому назустріч — так зрадив його появі. Спершу. Тільки першої миті.

— Я, здається, вчасно прийшов, — сказав Губерт.

— Так, вчасно, — відповів я.

— Чому ти не вдома, в Рицарському дворі? Що ти тут робиш серед ночі?

«А ти що робиш? — подумав я, бо тепер згадав, хто він. — Яку ще підлу зраду готуєш ти тут, у горах, цієї ночі? Ох, чому саме зрадник урятував мене, чому я мушу бути вдячний Губертові не тільки за шинку, але й за найдорожче, що в мене є, — за своє життя?»

— А ви що робите тут серед ночі? — буркнув я.

— Полюю на вовків, як ти, мабуть, помігив, — відповів Губерт. — Зрештою, я бачив, як ти виїздив рано-вранці з дому, й подумав, що треба не лишати тебе самого, а то ще, бува, станеться якесь лихо. Тому я й поїхав назирці за тобою.

«Бреши, бреши, — подумав я, — та рано чи пізно ти матимеш справу з Софією, і тобі буде непереливки».

— Де дівся твій Юнатан? — спитав Губерт. — Якщо він полює на вовків, то мав би бути тут і вже кількох убити.

Я озирнувся навколо. Усі вовки повтікали. Мабуть, злякалися, коли загинув їхній ватажок. Може, вони й оплакували його, бо далеко в горах чути було їхнє жалібне виття.

— Ну, то де дівся твій Юнатан? — ще раз спитав Губерт.

І я вирішив знов збрехати.

— Він скоро повернеться, — сказав я. — Він погнався за зграєю вовків от туди, — я показав пальцем вище на гори.

Губерт пирхнув. Видно було, що він мені не вірить.

— Чи не краще було б тобі поїхати зі мною додому, у Вишневу Долину? — спитав він.

— Ні, я мушу чекати на Юнатана, — відповів я. — Він ось-ось повернеться.

— Ну коли так... — мовив Губерт і якимось дивно глянув на мене. — Коли так... — Тоді раптом витяг з піхов ножа, що висів у нього на поясі.

Я несамохіть зойкнув: що він хоче робити? З ножем у руках, освітлений місячним сяйвом, він був страшніший за всіх вовків у цих горах.

«Він хоче моєї смерті! — пронизала мене думка. — Йому відомо, що я знаю про його зраду, тому він поїхав за мною назирці, а тепер готується вбити мене».

Я затремтів з ляку, хоч і який уже був великий.

— Не треба! — крикнув я. — Не треба!

— Чого не треба? — спитав Губерт.

— Не треба вбивати мене!

Губерт аж побілів з люті. Він підступив до мене так близько, що я відсахнувся і ледве втримався на ногах.

— Що ти верзеш, шалапуте? — Він схопив мене за чуба і боляче скубнув. — Йолопе! Та якби я хотів твоєї смерті, то лишив би вовкам, хай би тебе роздерли.

Губерт тримав ножа біля самого мого носа, і я бачив, який він гострий.

— Ніж мені потрібен, щоб здирати шкіру з вовків, а не вбивати дурних діглахів.

Він наостанці дав мені ще стусана, такого, що я аж упав, а тоді заходився білувати вовка, подеколи сердито лаючись.

Я почав швиденько сідлати Ф'ялара. Аби швидше поїхати звідси, куди завгодно, аби тільки втекти від Губерта.

— Ти куди? — спитав він.

— Поїду назустріч Юнатанові, — почув я свій наляканий, жалісливий голос.

— Ну й їдь, бовдуре! — гукнув Губерт. — Скрути собі в'язи, про мене!

Але я вже мчав щодуху і чхати хотів на Губерта.

Переді мною в місячному сяйві звивалася стежка далі в гори. Місяць світив лагідно, неясково, але видно було майже як удень. І добре, а то б я пропав. Адже тут на кожному

кροці траплялися такі провалля й безодні, такий жах і краса, що дух забивало. Я їхав ніби вві сні. Так, цей залитий місячним світлом краєвид може хіба що приснитися — в гарному й шаленому сні, подумав я і сказав Ф'яларові:

— Як по-твоєму, кому цей сон сниться? Адже ж не мені, бо я навіть у сні не сплету до купи такої неприродної краси й такого жаху. Кому справді сниться цей сон, може, богіві?

Я був такий стомлений і сонний, що ледве тримався в сідлі. Доведеться десь зупинитись і поспати.

— Найкраще там, де немає вовків,— сказав я Ф'яларові, і, мабуть, він погодився зі мною.

Цікаво, хто перший протоптав у горах цю стежку між долинами Нанг'яли? Хто придумав, кудюю ця стежка в Шипшинову Долину має пролягати? Невже вона повинна була неодмінно крутитися по таких небезпечних прискалках понад страшними проваллями? Я знав, що, якби Ф'ялар ступив бодай один хибний крок, ми обидва полетіли б у безодню, і тоді жодна душа не довідалася б, що сталося з Карлом Лев'яче Серце та його конем.

Стежка ставала дедалі гірша. Тепер я вже боявся їхати з розплющеними очима: якщо ми полетимо в провалля, то краще його не бачити.

Але Ф'ялар знав, куди ступати. Він щасливо брався далі, і, коли я нарешті зважився знов розплющити очі, ми під'їхали до невеличкої пласкої місцини. То була гарна зелена галявинка, по один бік якої здіймалися високі гори, а по другий зяло провалля.

— Тут ми зупинимось, Ф'яларе,— сказав я.— Сюди вовки не доберуться.

І справді. Жоден вовк не міг спуститися з гір, бо вони були надто високі. І жоден не міг видряпатись до нас із провалля, бо воно було надто стрімке. Коли б який вовк захотів прийти сюди, то мусив би добиратись тією стежкою вздовж провалля, що й ми, але я вирішив, що таких хитрих і спритних вовків не буває.

Потім я помітив щось іще краще. Ущелину просто в горі. Немовби печеру, бо зверху її прикривала кам'яна плита. У тій затишній печері з дахом над головою ми зможемо спокійно поспати.

На галявині хтось відпочивав до мене, бо залишився попіл від багаття. Мені й самому кортіло розікласти багаття, але я не мав сили. Я хотів тільки лягти й заснути. Отож я взяв Ф'ялара за повід і завів до печери. Вона виявилась глибокою, і я сказав Ф'яларові:

— Тут вистачило б місця й на п'ятнадцятеро коней. Він стиха заїржав. Може, хотів до своєї стайні.

Я вибачився перед Ф'яларом за те, що вплутав його в таку халепу, дав йому вівса, погладив його і ще раз попросився з ним. Тоді ліг у найтемнішому й найдальшому кутку печери, загорнувся в ковдру й заснув як мертвий, навіть не встиг нав'язати собі ніяких страхів.

Не знаю, скільки я спав. Але раптом прокинувся, і сон з мене мов рукою зняло. Я почув, що перед печерою іржуть коні і хтось розмовляє.

Цього з мене було досить. Я знов перелякався до смерті. Хтозна, може, ті люди, що розмовляють, небезпечніші за вовків?

— Заведи коней у печеру, щоб нам було більше місця, — почувся чийсь голос, і відразу по цьому в печеру, цокаючи копитами, зайшло двоє коней.

Вони заіржали, побачивши Ф'ялара, і Ф'ялар заіржав у відповідь, але потім усі троє замовкли, напевне, заприятелювали в темряві. Люди, які сиділи на галявині, видно, не почули, що іржав якийсь чужий кінь, бо спокійно розмовляли далі.

Звідки вони приїхали? Хто вони? Чого їм треба в горах серед ночі? Все це я мав вивідати, хоч з переляку цокотів зубами і хотів би опинитися за тисячу миль звідси. Але я був тут, і зовсім близько від мене розмовляли люди, які могли виявитися і друзями, і ворогами, а тому я мусив дізнатися, хто вони, хоч би як боявся. Отож я ліг на живіт і поплазував у напрямку голосів. Місяць стояв просто над печерою, сніп свігла падав усередину, але я тримався в затінку й поволі посувався все ближче до голосів.

Прибульці сиділи на світли й лаштувалися розпалити багаття. Їх було двоє, з грубими обличчями й чорними шоломами на голові. Я вперше побачив Тенгілових розвідників чи вояків, але відразу здогадався, хто переді мною. Я знав, що це двоє тих нелюдів, які разом із Тенгілом вирушили в похід, щоб знищити зелені долини Нангіяли. Я не хотів потрапити в їхні руки, вже краще вовки!

Вони розмовляли стиха, але, схований у темряві, я був так близько від них, що чув кожне слово. Вони вочевидь сердились на когось, бо один із них сказав:

— Я відріжу йому вуха, якщо він і цього разу не з'явиться вчасно.

А другий додав:

— Так, варто його якимось провчити. Ми тут чекаємо на нього ніч у ніч, і все дарма. Яка, власне, з нього користь? Ну, підстрілює поштових голубів, це добре, але Тенгіл чекає від нього більшого. Він хоче посадити Софію в печеру Катли. І якщо той мурмило не зможе впоратися з цією справою, то хай нарікає на себе.

Я тепер збагнув, про кого вони балакають і на кого чекають — на Губерта.

«Не хвилюйтесь, — подумав я. — Почекайте, поки він здере з вовка шкуру, тоді прийде, будьте певні! З'явиться он там на стежці ваш лакуза, що має спіймати Софію!»

Мене пік сором. Я соромився, що у Вишневій Долині знайшовся зрадник. А однаково хотів побачити, як він прийде, бо нарешті мав би доказ. Одне діло підозрівати когось, а зовсім інше — знати напевне, щоб можна було твердо сказати Софії:

— А щодо Губерта, то треба якнайшвидше спекатись його! Бо загинете і ви, і вся Вишнева Долина!

Як моторошно чекати на щось страшне! Бо зрадник — це справді щось страшне, я відчував, що в мене мурашки бігають по спині. Я вже майже перестав боятися тих двох біля багаття, бо чекав ще страшнішого — що скоро побачу зрадника. Ось він з'явиться верхи там, де стежка огинає скелю. Я жахався цього, а однаково вдивлявся в те місце, де він мав вигулькнути, так напружено, що в мене аж очі запекли.

Вояки біля багаття теж дивилися в той бік. Вони також знали, звідки він має приїхати. Але ні я, ні вони не знали коли.

Ми чекали. Вони біля багаття, а я — лежачи на животі в печері. Місяць устиг пересунутись від входу в печеру, але час спинився на місці. Нічого не відбувалося, ми просто чекали. Чекали так, що мені кортіло вискочити зі сховку, закричати й покласти цьому край. Здавалося, все чекало: місяць і навколишні гори, вся моторошна місячна ніч затамувала віддих і чекала на зрадника.

І він нарешті приїхав. Далеко на стежці в ясному місячному світлі наближався рицар на коні. Так, він з'явився саме там, де я гадав. І я здригнувся, коли побачив його. «Губерте, як ви могли!» — подумав я.

Очі в мене так пекли, що я зажмурився. Чи, може, зажмурився, щоб нічого не бачити. Я так довго чекав на того негідника, і тепер, коли він нарешті приїхав, я наче не мав відваги глянути йому в обличчя. Тому я й замружив очі і тільки чув дедалі ближчий цокіт копит.

Та ось він під'їхав і зупинив коня. І тоді я розплющив очі. Адже треба було побачити, який вигляд має зрадник, коли зраджує своїх приятелів; я хотів побачити Губерта тієї хвилини, як він приїхав, щоб зрадити Вишневу Долину і всіх, хто там жив.

Але то був не Губерт. То був Йоссі! Золотий півень!

8

Йоссі! Саме він!

Минув якийсь час, поки я збагнув, що відкрилось моїм очам. Йоссі, такий добрий, веселий, рум'яний чоловік, що дав мені тістечок і підбадьорив мене, як мені було тяжко, виявився зрадником.

Тепер він сидів коло багаття, зовсім близько від мене, разом із вояками Тенгіла — він звав їх Ведером і Кадером — і виправдувався, чому не приїхав швидше.

— Цієї ночі Губерт полює в горах на вовків, і я мусив ховатися від нього, розумієте?

Та Ведер і Кадер однаково були невдоволені, і Йоссі додав іще запопадливіше:

— Ви ж пам'ятаєте Губерта? Його треба кинути в печеру Катли разом із Софією,— він теж ненавидить Тенгіла.

— От ти й повинен подбати про це,— сказав Ведер.

— Ти ж наша людина у Вишневій Долині, чи як? — озвався й Кадер.

— Ну так, звісно,— відповів Йоссі.

Він пробував підлеститись до Ведера й Кадера, запобігав у них ласки, але видно було, що він не подобається їм. Так уже ведеться, що ніхто не любить зрадника, навіть якщо й використовує його.

Принаймні вуха в нього залишилися цілі, вони їх не відрізали. Але зробили інше — лишили на ньому тавро Катли.

— Усі Тенгілові люди повинні мати на собі тавро Катли, навіть такі зрадники, як ти,— сказав Ведер.— Аби ти міг показати, хто ти, як у Вишневу Долину прийде розвідник, що не знає тебе.

— Ну так, звісно,— погодився Йоссі.

Вони звеліли йому розстібнути куртку й сорочку, розпекли на багатті залізо й приклали до його грудей. Йоссі зойкнув.

— Відчуй, хто ти! Відчуй! — сказав Кадер.— Тепер ти довіку знатимеш, що ти наш, хоч ти й зрадник.

Зроду мені ще не випадала така довга й тяжка ніч, принаймні відколи я опинився в Нангіялі. І чи не найтяжче було лежати й слухати, як Йоссі хвалився всім, що він має намір зробити для загибелі Вишневої Долини.

Софію і Губерта він скоро спіймає в пастку, сказав він. Обох.

— Але це треба зробити так, щоб жодна душа не здогадалась, хто за цим стоїть. А то я не зміг би бути й далі таємним помічником Тенгіла у Вишневій Долині.

«Довго ти й так не будеш таємним,— подумав я.— Бо тут є той, хто викриє тебе. Ти ще збліднеш, рум'яний негіднику!»

А потім Йоссі сказав таке, що я мало не вмер.

— Ви вже спіймали Юнатана Лев'яче Серце? Чи він і далі розгулює на волі в Шипшиновій Долині?

Я бачив, що Ведерові й Кадерові не сподобалося це запитання.

— Ми напали на його слід,— відповів Ведер.— Сто чоловік шукають його день і ніч.

— І ми його знайдемо, хоч би довелось перетрусити кожен двір у Шипшиновій Долині.

— Розумію,— поспівчував їм Йоссі.— Юнатан Лев'яче Серце — найнебезпечніший з усіх, я вже вам казав. Він справді лев.

Лежачи в сховку, я запишався, що мого брата назвали левом. І як мені полегшало на серці, що він живий! Та я аж заплакав з люті, коли зрозумів, що зробив Йоссі. Це він зрадив Юнатана. Тільки Йоссі міг винюхати, що Юнатан поїхав тайкома в Шипшинову Долину, й повідомити про це Тенгіла. Це його вина, що тепер сто чоловік день і ніч шукають мого брата і мають передати його Тенгілові.

Але добре, що він живий. І на волі. Чого ж тоді мені приснилось, що він кликав мене на допомогу? Цікаво, чи я нічого не довідаюсь про це, лежачи тут?

Принаймні слухаючи зі свого сховку Йоссі, я довідався багато чого іншого.

— Той Губерт заздрить Софії, що ми вибрали її керувати Вишневою Долиною,— сказав він.— Він, дурень, вважає себе найкращим з усіх.

Он у чім справа. Я згадав, який сердитий був у нього голос, коли він питав: «Що в тій Софії такого незвичайного?» Виходить, він просто заздрив їй та й годі. Можна бути заздрисним і водночас порядним. А я з самого початку уявив собі, що Губерт зрадник, і все, що він потім робив чи казав, міряв однією міркою. Як легко можна помилитися в людині! Бідолашний Губерт, він оберігав мене в горах, урятував мені життя, дав шинку і взагалі — а я віддячив йому лише криком: «Не треба вбивати мене!» Не дивно, що він розсердився. Вибачте мені, Губерте, подумки просив я його, вибачте, так я йому й скажу, якщо нам колись випаде зустрітись.

Йоссі підбадьорився. Чути було, що він задоволений собою. Але в нього ятрилося на грудях свіже тавро Катли, і він часом стогнав. Тоді Кадер сказав:

— Відчуй, хто ти! Відчуй!

Мені цікаво було побачити, яке те тавро. Хоч, мабуть, воно огидне, краще й не дивитися.

Йоссі хвалився далі тим, що він уже зробив і що думає зробити, і раптом сказав:

— Лев'яче Серце має меншого брата і любить його понад усе.

Я тихенько заплакав і затужив за Юнатаном.

— І хлопчину можна використати як принаду, щоб спіймати Софію на гачок,— повів далі Йоссі.

— Ох ти шинкарська голово, чому ж ти досі не додумався до цього? — сказав Кадер.— Якби в наших руках був один брат, то ми швидко примусили б і другого вийти зі свого сховку. Бо хоч би де він заховався й прикинувся, якимись таємними стежками до нього напевне дійде звістка, що ми спіймали його брата.

— І він тоді прийде до нас,— мовив Ведер.— Скаже: відпустіть мого брата, а натомість візьміть мене. Бо що він може зробити, якщо справді так уболіває за малого й хоче вберегти його від усякого лиха.

Я так перелякався, що навіть перестав плакати. А Йоссі й далі самовдоволено нахвалявся.

— Я це миттю влаштую, як вернуся додому,— сказав він.— Мені за іграшки заманити малого Калле Лев'яче Серце в пастку, для цього досить кількох тістечок. А тоді піддурю Софію, щоб пішла його рятувати.

— А чи не занадто Софія хитра для тебе? — спитав Ка-дер.— Ти певен, що зможеш її піддурити?

— Аякже,— відповів Йоссі.— Вона й не здогадається, хто все це влаштував. Софія покладається на мене.

У горлі в Йоссі забулькав сміх.

— А як ви вже отримаєте і її, і малого Лев'яче Серце, скільки білих коней дасть мені за них Тенгіл, коли захопить Вишневу Долину?

Побачимо скільки, подумав я. Он як, Йоссі, ти, виходить, вернешся додому й заманиш Калле Лев'яче Серце в пастку! А як ти вже не застанеш його у Вишневій Долині, що тоді?

Хоч який я був нещасний, а ця думка мене трохи втішила. Який буде вражений і розлючений Йоссі, коли дізнається, що я зник!

Та потім Йоссі сказав:

— Малий Лев'яче Серце — гарний хлопчик, але насправді ніякий не лев. Такого богуза я ще не бачив. Йому більше личило б прізвисьце Заяче Серце!

Так, я й сам це знав. Ніколи я не був відважним. І не мав права називатися Лев'ячим Серцем, як Юнатан! А однаково гірко чути це від Йоссі. Мені стало соромно, і я подумав, що мушу, неодмінно мушу стати хоч трохи відважнішим. Але не тепер, коли я такий наляканий, тільки не тепер.

Нарешті Йоссі замовк. Він виповів усю свою підлоту, більше не було чим похвалитися. І він почав збиратися в дорогу.

— Мені треба бути вдома до світанку,— сказав він. Тенгілові розвідники ще раз нагадали йому:

— Гляди ж, щоб Софія і брат Юнатана Лев'яче Серце опинилися в наших руках.

— Покладіться на мене,— відповів Йоссі.— Але пообіцяйте не кривдити хлопця. Бо я також трохи вболіваю за нього.

Дякую, я вже бачу, як ти вболіваєш за мене, подумав я.

— І не забудь гасла, як треба буде привезти звістку в Шипшинову Долину,— сказав Кадер.— А то не пройдеш туди живий.

— «Усю силу Тенгілові, нашому визволителю!» — проказав Йоссі.— Ні, я пам'ятаю гасло і вдень і вночі. А Тенгіл не забув, що він пообіцяв мені, га? — Він уже сидів на коні, готовий рушити в дорогу.— Йоссі — управитель Вишневої Долини. Так обіцяв мені Тенгіл, він не забув?

— Тенгіл нічого не забуває,— сказав Кадер.

І Йоссі поїхав. Він зник за тією самою скелею, з-за якої з'явився. Ведер і Кадер сиділи й дивилися йому вслід.

— Цього шинкаря ми віддамо Катлі, коли впораємося з Вишневою Долиною,— сказав Ведер.

З його голосу чути було, що означає віддати когось Катлі. Я мало що знав про Катлу, а однаково здригнувся і майже пожалів Йоссі, хоч він і виявився негідником.

Багаття на галявині догоріло. Я сподівався, що Ведер і Кадер зараз також поїдуть. Мені аж у животі щеміло, так хотілося, щоб вони швидше поїхали. Я прагнув звільнитися від них, як пацюк, що попав у пастку. Аби я міг випровадити з печери їхніх коней, поки Ведер і Кадер не зайдуть по них, то, може, врятувався б, думав я. Тоді вони поїхали б собі і ніколи не дізналися б, як легко було їм спіймати Юнатового брата.

Але Кадер раптом сказав:

— Ляжемо трохи поспати в печері.

Ну, тепер кінець, подумав я. Та вже що буде, те й буде, більше я не витримаю. Нехай хапають мене, аби тільки швидше!

Проте Ведер сказав:

— Чого нам лягати? І так скоро ранок. А мені вже остогидли ці гори. Я хочу швидше вернутися в Шипшинову Долину.

І Кадер здався.

— Про мене,— відповів він.— Виводь коней.

Коли виникає справжня небезпека, то часом наосліп робиш саме те, що треба. Я шаснув назад і забився в найтемніший куток печери, як миша. Я побачив Ведера у вийсті печери, та за мить його поглинула темрява. Я тільки чув його, і вже це сповнило мене холодним страхом. Він також не бачив мене, але міг почути. Міг почути, як калатало моє серце, коли я думав, що зараз буде, як Ведер знайде троє коней замість двох.

Вони стиха заіржали, коли зайшов Ведер. Усі троє, Ф'ялар також. Я б упізнав його іржання серед тисячі інших. Але Ведер, йолоп, на щастя, нічого не зрозумів і не помітив,

що в печері стояло троє коней. Він вивів двох, що були ближче до виходу, їхніх коней, і сам пішов за ними.

Тільки-но я лишився з Ф'яларом сам, як миттю кинувся до нього й затулив рукою йому писк. Любий конику, мовчи, просив я подумки, бо знав, що, якби він тепер заіржав, вояки надворі почули б його і в них з'явилася б підозра. Та Ф'ялар був мудрий кінь. Він усе зрозумів. Коні надворі заіржали, хотіли сказати Ф'яларові: «До побачення». А Ф'ялар стояв тихо й не відповів їм.

Неможливо описати, як я зрадив, коли побачив, що Ведер і Кадер сіли на коней. Ще хвилина — і я буду вільний!

Зненацька Ведер сказав:

— Я забув кресало.

Він зіскочив з коня й почав шукати навколо багаття. Потім сердито буркнув:

— Нема ніде. Мабуть, я загубив його в печері. Отже, пастка знов зачинилася. Мене спіймали. Ведер

зайшов до печери й наткнувся просто на Ф'ялара.

Я знаю, що не можна брехати, та коли йдеться про життя, то треба, бо нема іншої ради.

До того ж, руки у Ведера були мов залізні, ніхто ще не тримав мене так міцно. Мені було боляче, і я розлютився — дивно, але лють переважила мій страх. Мабуть, тому я так хвацько брехав.

— Довго ти там лежав і шпигував? — заревів Ведер, коли витяг мене з печери.

— Від учорашнього вечора, — відповів я. — Але я спав. Я прищулив очі, ніби зі сну.

— Спав? — перепитав Ведер. — Ти, може, скажеш, що не чув, як ми галасували й співали тут коло багаття? Тільки не бреш!

Йому, певне, здавалося, що це така велика хитрість, бо вони зовсім не співали. Але я виявився ще хитрішим.

— Може, й чув трохи, як ви співали, — запинаючись, відповів я, наче брехав тільки для того, щоб догодити їм.

Ведер і Кадер презирнулися. Тепер вони повірили, що я справді спав і нічого не чув. Але це мені не дуже допомогло.

— А ти не знаєш, що вештатись горами заборонено і порушників карають смертю? — спитав Ведер.

Я прикинувся, що нічого не знаю, не тільки про смертну кару, а взагалі ні про що.

— Я хотів лише поглянути, як світить місяць у горах, — пробелькотів я.

— І через це важив своїм життям, дурню? — сказав Ведер. — Звідки ти? З Вишневої Долини чи з Шипшинової?

— з Шипшинової,— відповів я.

Оскільки Карл Лев'яче Серце мешкав у Вишневій Долині, я б швидше помер, ніж навів їх на думку, хто я.

— Хто твої батьки? — питав далі Ведер.

— Я живу у... У свого діда,— відповів я.

— А як його звати?

— Я зву його просто дідом,— відповів я, вдаючи зовсім дурного.

— А де саме він живе у Шипшиновій Долині? — не вгавав він.

— У... білій хаті,— відповів я, бо подумав, що в Шипшиновій Долині хати також білі, як і в нашій, Вишневій Долині.

— Ти покажеш нам свого діда і свою хату,— сказав Ведер.— Сідай на коня!

І ми поїхали. Над горами Нангяли саме сходило сонце. Небо палало червоним полум'ям, вершини гір блищали. Кращого й величнішого видовища я ще ніколи не бачив. І якби не спина Кадера й не чорний зад його коня у мене перед очима, я, мабуть, заспівав би з радощів. Але я не заспівав, мені було не до того.

Стежка в'юнилася і кружляла, як і перше. А потім пішла стрімко вниз. Я зрозумів, що ми наближаємось до Шипшинової Долини. А проте не повірив своїм очам, коли раптом побачив її внизу перед собою. О, вона була така гарна, як і Вишнева Долина! Сонце осявало її маленькі хати, подвір'я, зелені луки й розквітли шипшину. Там росли цілі гаї шипшини. Згори вони здавались морем з рожевою піною на зелених хвилях. Так, недарма цю долину назвали Шипшиною.

Але я б нізащо не потрапив до неї без Ведера й Кадера. Бо вона була оточена високим муром. Тенгіл присилював мешканців долини збудувати цей мур, щоб тримати їх у вічному рабстві. Я вже знав про це від Юнатана.

Ведер і Кадер, мабуть, забули запитати, як мені пощастило вибратись із замкнутої долини, і я молив бога, щоб вони й не згадали про це. Бо що б я їм відповів? Як можна перебратися через мур, та ще й з конем?

Зверху по мурі скільки око сягало ходили Тенгілові вартові в чорних шоломах, озброєні списами і мечами. І так само пильно охороняли браму. Так, у мурі, саме там, де кінчалася стежка з Вишневої Долини, була брама.

Тут, де люди споконвіку вільно ходили з долини в долину, тепер стояла замкнена брама, і тільки прибічникам Тенгіла можна було пройти крізь неї.

Ведер постукав у браму мечем. Відчинилося віконце, і вартовий, схожий на казкового велетня, висунув з нього голову.

— Гасло! — гукнув він.

Ведер і Кадер прошепотіли потаємні слова йому на вухо. Мабуть, щоб я не почув. Та даремна була їхня осторога. Бо я також знав їх: «Всю силу Тенгілові, нашому визволителю!»

Вартовий глянув на мене і спитав:

— А цей? Що це за хлопець?

— Якийсь недоумок, ми його знайшли в горах,— відповів Кадер.— Але не такий уже він дурний, коли йому вдалося вчора ввечері проїхати на коні крізь твою браму. Що ти на це скажеш, начальнику варти? По-моєму, тобі слід спитати своїх людей, що вони роблять на службі вечорами.

Вартовий розсердився. Він з лайкою відчинив браму, але присягнувся, що не впустить мене, тільки Ведера й Кадера.

— Киньте його в печеру Катли! — сказав він.— Отам його місце.

Та Ведер і Кадер уперлися — мовляв, я повинен поїхати з ними й довести, що не збрехав їм. Вони відповідають за це перед Тенгілом.

І разом з Ведером та Кадером, які їхали попереду, мене впустили в браму.

Я подумав: якщо мені ще судилось зустрітись колись із Юнатаном, я найперше розповім йому, як Ведер і Кадер допомогли мені проникнути в Шипшинову Долину. Ото буде йому з чого сміятися!

Але сам я не сміявся. Бо розумів, яка на мене ще чекає біда. Я повинен був знайти білу хату й діда, щоб не опинитися в печері Катли.

— Їдь попереду й показуй дорогу,— звелів мені Ведер.— Зараз ми побалакаємо як слід з твоїм дідом.

Я підострожив Ф'ялара і звернув на стежку, що йшла зовсім близько від муру.

Білих хат тут було повно, як і в мене вдома, у Вишневій Долині. Але я не зважувався показати на жодну з них, бо не знав, хто там мешкає. Не зважувався сказати: «Тут мешкає мій дід». Бо уявіть собі, що було б, якби Ведер і Кадер зайшли до хати, а там не виявилось ніякого, бодай найнікчемнішого діда. Принаймні когось, хто захотів би назватися моїм дідом.

Я справді був у скруті, аж весь спігнів. Легко було збрехати про діда, але тепер мені здалося, що моя вигадка не дуже вдала.

Я бачив, як люди поралися на своїх подвір'ях, та ніде не помітив нікого, хто годився б мені в діди, і дедалі більше впадав у відчай. Прикро також було дивитися на мешканців Шипшинової Долини, вони всі були бліді, виголоджені й нещасні, принаймні ті, повз яких я проїздив, зовсім не схожі на мешканців Вишневої Долини.

Але ж у нашій долині ще не було страхіливого Тенгіла, який змушував би нас бути його рабами і забирав би все, з чого ми маємо жити.

Ми їхали далі й далі. Ведер і Кадер почали нетерпеливитися, але я не зупинявся, ніби хотів добратися на другий кінець світу.

— Ще далеко? — спитав Ведер.

— Ні, не дуже, — сказав я, але вже й сам не знав, що кажу і що роблю. Я був переляканий і чекав, що мене вкинуть у печеру Катли.

І тоді сталося диво. Вірте чи ні, але перед маленькою білою хатиною зовсім близько від муру сидів на лавці дід і годував голубів. Може, я б не зважився на те, що зробив, якби між сірими голубами не помігив білого як сніг. Єдиного такого серед усіх!

Мені на очі набігли сльози. Таких голубів я бачив тільки в Софії і ще раз одного в себе на підвіконні давно-давно, в іншому світі.

І я зробив щось нечуване. Зіскочив з коня й кинувся до діда. Я обняв його за шию і в розпачі прошепотів:

— Допоможіть мені! Врятуйте! Скажіть, що ви мій дід!

Я страшенно боявся, був певний, що він відштовхне мене, побачивши за мною Ведера й Кадера в чорних шоломах. З якої речі він брехатиме задля мене? Щоб потрапити через це в печеру Катли?

Але дід не відштовхнув мене, а обняв, і я відчув на собі його ласкаві, добрі руки, що немов захищали мене від усякого лиха.

— Синку, — сказав він голосно, щоб Ведер і Кадер почули, — де ти так довго був? І що ти зробив, нещасний хлопче, що тебе привели додому вояки?

Бідолашний мій дід, як же його лаяли Ведер і Кадер! Довго лаяли й пригрозили, "що коли він не глядігиме онука й дозволить йому вештатися в горах Нангіяли, то більше його не побачить та ще й дістане кару, якої довіку не забуде. Проте цього разу вони мене ще відпускають, сказали наостанці вояки й поїхали геть, їхні шоломи все віддалялися і скоро почали здаватися внизу в долині чорними цятками.

І тоді я заплакав. Дід і далі пригортав мене до себе, а я заливався слізьми. Ніч була така довга й тяжка, а тепер нарешті вона скінчилася. І дід не прогнав мене, а легенько колихав, і мені хотілося, ох, як мені хотілося, щоб він був моїм справжнім дідом! Я сказав йому про це, хоч сам гірко плакав.

— Так, я, мабуть, справді міг би бути твоїм дідом, — відповів він. — А взагалі мене звати Матіас. А тебе як?

— Карл Ле... — почав я і замовк. Як міг я бути таким нерозважним і назвати своє ім'я в Шипшиновій Долині! — Любий дідусю, я повинен тримати своє ім'я в таємниці,— мовив я.— Звігь мене просто Хрущиком!

— Он як, Хрущиком,— сказав Матіас і всміхнувся.— То заходь, Хрущіку, до кухні й почекай там на мене. Я лише заведу твого коня до стайні.

Я зайшов до кухні, невеличкої і вбогої. Там були тільки стіл, дерев'яна канапа, кілька стільців і місце на вогнище. І біля однієї стіни стояла велика скриня.

Коли зайшов Матіас, я сказав йому:

— У нас також стоїть велика скриня в кухні. Вдома у Виш..

І замовк.

— Удома у Вишневій Долині,— докінчив Матіас.

Я тільки злякано глянув на нього, бо знов ляпнув те, що не слід.

Матіас більше нічого не сказав. Він підійшов до вікна й визирнув надвір. І ще довго стояв так і роздивлявся, наче хотів пересвідчитись, що поблизу нікого немає. Потім обернувся до мене і стиха сказав:

— Ця скриня особлива. Зараз побачиш..

Він уперся в скриню плечем і відсунув її вбік. За нею в стіні були дверцята. Він відчинив їх, і я побачив маленьку кімнатку. Там хтось лежав на підлозі і спав.

То був Юнатан.

9

Я лише двічі на своєму віку нетямився з радощів, більше такого не пам'ятаю. Раз, коли Юнатан подарував мені на Різдво санки, на які він довго збирав гроші. А другий — коли я опинився в Нангіялі й зустрів Юнатана біля річки. Та й весь перший вечір у Рицарському дворі з мене аж хлюпала радість. Але все те було ніщо, ніщо в порівнянні з тим, як я зрадів, коли побачив на долівці в Матіаса сонного Юнатана. Я навіть не уявляв собі, що так можна радіти. Наче нескінченний сміх бринів у моїй душі чи десь іще, де в людині ховається радість.

Я не чіпав Юнатана. Не будив його. Навіть не закричав із захвату абощо. Я просто тихенько ліг біля нього й також заснув.

Скільки я спав? Не знаю. Мабуть, цілий день. Та коли я прокинувся... Так, коли я прокинувся, Юнатан уже сидів біля мене. Сидів і всміхався. Ніхто не вмів так всміхатися, як Юнатан. Я боявся: може, йому не сподобається, що я прийшов? Може, він уже забув, як кликав мене на допомогу? Але тепер побачив, що він такий самий радий, як і я. І всміхнувся у відповідь йому. Ми сиділи й довго мовчали, тільки дивилися один на одного.

— Ти гукав мене на допомогу,— нарешті озвався я. Юнатан перестав усміхатися.

— Чого ти кричав?

Згадувати про це йому, певне, було неприємно. Він так тихо відповів мені, наче взагалі не хотів говорити:

— Я бачив Катлу. Бачив, що Катла зробила.

Я не хотів мучити Юнатана розпитуванням про Катлу, до того ж, мені самому треба було багато що розповісти йому, найперше про Йоссі.

Юнатан не хотів повірити мені. Він аж зблід і мало не заплакав.

— Йоссі? Ні, ні не може бути! — вигукнув він, і в очах у нього виступили сльози.

Та потім схопився на ноги.

— Треба негайно повідомити про це Софію!

— Як? — здивувався я.

— Тут є одна її голубка,— сказав він.— Б'янка. Сьогодні ввечері вона полетить назад.

Софіїна голубка, так я й думав! Я розповів Юнатанові, що завдяки голубці я тепер сиджу з ним, а не в печері Катли.

— А все-таки дивно,— сказав я,— що з усіх хат Шипшинової Долини я вибрав саме ту, де є ти. Та коли б на подвір'ї не сиділа Б'янка, я проїхав би мимо.

— Б'янку, Б'янку, дякую, що ти там сиділа,— сказав Юнатан.

Проте більше він не мав часу мене слухати. Він квапливо пошкрябав нігтем у ляду. Звук вийшов такий, ніби шкрябала миша. Та не минуло й хвилини, як дверці відчинились і до нас заглянув Матіас.

— А Хрущик спить і спить... — почав він, проте Юнатан не дав йому докінчити.

— Принесіть, будь ласка, Б'янку,— сказав він.— Вона повинна вилетіти, тільки-но стемніє.

Юнатан пояснив, чому. Він розповів Матіасові про Йоссі. Матіас похитав головою, як усі старі люди, коли вони чимось засмучені.

— Йоссі,— сказав він.— Я так і думав, що хтось із Вишневої Долини. Тому Урвар і опинився в печері Катли. Боже, і бувають же такі негідники.

Він пішов по Б'янку, але спершу знов зачинив дверці й заставив їх скринєю.

Юнатан знайшов собі в Матіаса добрий сховок. Це була маленька потайна комірчина без вікон. Вийти з неї можна було лише крізь дверці, затулені скринєю. Тут не було ніяких меблів, тільки лежав сінник, щоб спати на ньому, і стояв старовинний каганець, щоб часом світити в чорнющій темряві.

Юнатан написав при каганці повідомлення Софії:

«М'я навіки проклятого зрадника — Йоссі Золотий півень. Негайно візьміться до нього. Мій брат тепер тут».

— Це тому й прилетіла Б'янка сюди вчора ввечері,— пояснив Юнатан.— Із звісткою, що ти зник, подався шукати мене.

— Виходить, Софія таки розгадала загадку, яку я написав на стіні в кухні,— сказав я,— коли прийшла з кашею.

— Яку загадку? — спитав Юнатан.

— «Я шукаю вдалині, аж за горами високими, його». І я пояснив Юнатанові, чому так зробив:

— Щоб Софія не хвилювалася.

Юнатан засміявся.

— Не хвилювалася! Нічого собі придумав! А я? Гадасш, я був спокійний, знаючи, що ти блукаєш десь у горах Нангяли?

Мабуть, він помігив, що мені стало соромно, бо квапливо додав:

— Любий, відважний Хрущику, однаково це величезне щастя, що ти там опинився.

А ще більше щастя, що ти тепер тут!

Це вперше Юнатан назвав мене відважним, і мені здалося, що коли й далі так піде, то я здобуду право носити прізвище Лев'яче Серце, хоч би що думав про мене Йоссі.

І враз згадав, що ще написав на стіні в кухні. Про руду бороду, яка хотіла білих коней. Довелось Юнатанові дописати ще один рядок у повідомленні: «Карл каже, що з рудою бородою вийшла помилка».

Я розповів йому й про те, як Губерт урятував мене від вовків, і Юнатан сказав, що довіку буде вдячний йому за це.

Коли ми відсилали Б'янку, над Шипшиною Долиною вже залягав присмерк. Скрізь по хатах запалювали світло. Селище здавалось мирним і спокійним. Можна було подумати, що люди сидять собі, смачно вечеряють або просто розмовляють, граються зі своїми дітьми й наспівують їм пісеньки, одне слово, приємно бавлять вечір. Але я знав, що це тільки так здається. Знав, що їм нічого їсти і що вони зовсім не веселі й не спокійні, а нещасні. Тенгілові вояки, що походжали по мурі зі списками та мечами, весь час нагадували про їхнє горе, якщо хтось забував про нього.

У Матіасовому вікні не світилося. Його хатина тонула в темряві. Але ми там були, хоч не в хатині, а надворі. Матіас стояв на причілку й вартував, а ми з Юнатаном прошмигнули з голубкою в шипшинові кущі.

їх повно росло навколо Матіасового подвір'я, і мені вони подобалися. Шипшина дуже гарно пахне. Не міцно, а ніжно. І я подумав, що віднині запах шипшини завжди

нагадуватиме мені, як калатало в мене серце, коли ми пробиралися між її кущами. Так близько від муру, де Тенгілові вояки вслухаються і вдивляються в темряву, може, найдужче прагнучи спіймати хлопця на прізвище Лев'яче Серце.

Юнатан трохи підчорнив собі обличчя й насунув шапку на самі очі. І тепер зовсім не був схожий на себе. А однаково було небезпечно, він важив життям щоразу, коли залишав свій сховок у таємній комірчині, яку звав «кублом». Я знав, що сотня людей шукає його день і ніч, і розповів про це Юнатанові, але він тільки сказав:

— Що ж, нехай собі шукають.

Він пояснив, що мусить сам випустити голубку. Хоче бути певний, що ніхто не помітить, як вона полетить.

Видно, кожен із вартових глядів свою частину муру. Один, гладкий, весь час ходив по мурі зразу за Матіасовим подвір'ям, і насамперед слід було остерігатися його.

Того Матіас і стояв на причілку з ліхтарем. Ми домовились, як він даватиме нам знак:

— Коли я опущу ліхтар донизу, то принишкніть і навіть не дихайте, бо це означатиме, що Гладкий Додір зовсім близько. А коли я підйму його, то вартовий буде за поворотом муру, де він звичайно перемовляється з іншим вартовим. Тоді не гайте часу й випускайте Б'янку.

Так ми й зробили.

— Лети, Б'янку,— сказав Юнатан голубці,— лети через гори Нангіяли у Вишневу Долину. І стережися стріл Йоссі!

Не знаю, чи Софіїні голуби розуміли людську мову, але Б'янка, здалось мені, розуміла. Бо вона притулила дзьоба до Юнатанової щоки, ніби хотіла заспокоїти його, а тоді знялася вгору. Біла як сніг, небезпечно біла, вона замерехтіла в чистому небі. Додірові так легко було помітити її, коли вона перелігала через мур!

Але він її не помітив. Він так захопився розмовою, що нічого не бачив і не чув. Матіас стояв на чатах і не опускав ліхтаря.

Ми почекали, поки Б'янка зникла, тоді я смикнув Юнатана за рукав, щоб він швидше вернувся до свого сховку. Та Юнатан не хотів іти, ще не хотів. Був такий гарний вечір, так легко дихалось чистим, теплим повітрям. Звісно, він не мав бажання вертатися до тісної комірчини. Я розумів його як ніхто, бо мені самому довелося стільки пролежати прикутому до канапи в кухні, коли ще ми з ним жили в місті.

Юнатан сів на траву, обхопив коліна руками й задивився на долину. Він був зовсім спокійний, здавалося, що він хоче просидіти так цілий вечір, хоч би скільки Тенгілових людей ходило по мурі за його спиною.

— Чого ти сидиш? — нетерпляче спитав я.

— Бо мені приємно,— відповів Юнатан.— Я люблю цю Долину в присмерку. Люблю відчувати на щоках прохолоду, люблю ніжні квітки шипшини, що пахнуть літом.

— І я люблю,— сказав я.

— Я люблю квітки, траву й дерева, люблю луки, й ліс, і маленькі чисті озерця,— повів далі Юнатан.— Люблю дивитися, як сходить і заходить сонце, як світить місяць, як мерехтять зірки, і люблю ще багато всього, що мені тепер не спадає на думку.

— І я люблю все це.

— Усі люди люблять це,— мовив Юнатан.— і коли самі вони більше ні на що не зазіхають, то скажи мені, чому їм не дають жити в мирі і спокої, а знаходиться якийсь Тенгіл і все руйнує?

Я не знав, що йому відповісти.

— Ходімо, вже пора! — нарешті сказав Юнатан.

Але ми не могли просто встати й побігти. Треба було спершу довідатись, що там у Матіаса і де тепер Гладкий Додір.

Уже стемніло. Ми не бачили Матіаса, видно було тільки світло його ліхтаря.

— Він тримає ліхтар угорі, отже, Додіра нема,— прошепотів Юнатан.— Біжімо!

Та тільки-но ми вискочили з кущів, як світло миттю опустилось, і ми стали. До нас долинув кінський тупіт, потім коні зупинились, і ми почули, як хтось заговорив із Матіасом.

Юнатан штовхнув мене в спину і прошепотів:

— Іди туди, до Матіаса!

Сам він кинувся просто в кущі шипшини, а я, тремтячи з ляку, пішов на світло.

— Та просто вийшов подихати свіжим повітрям,— почув я голос Матіаса.— Сьогодні такий гарний вечір.

— Буде тобі гарний вечір,— сказав хтось низьким голосом.— Ти хіба не знаєш, що належить тим, хто виходить надвір після заходу сонця? Смертна кара!

— Ти зухвалий дідуган, ось ти хто,— сказав інший голос.— А де твій онук?

— Ось іде,— сказав Матіас, бо я був уже біля нього.

Я відразу впізнав вершників: то були Ведер і Кадер.

— Ти цієї ночі не подався в гори дивитись на місяць, га? — спитав Ведер.— Як тебе звати, шибенику, ти нам і не сказав?

— Мене звати просто Хрущик,— відповів я.

Це ім'я можна було їм сказати, бо його не знав ніхто, крім Юнатана й Матіаса.

— Ти й справді, мов хрущ,— сказав Кадер.— Як ти гадаєш, Хрущику, чого ми приїхали?

В мене підігнулися коліна.

«Забрати мене в печеру Катли,— подумав я.— Певне, вони пошкодували, що дали мені волю, а тепер приїхали по мене». Бо що я ще міг подумати?

— То зятя собі,— повів далі він,— що ми вечорами їзимо по долині й перевіряємо, чи люди слухаються Тенгілових наказів. Твій дід ніяк не второпає, що можна, а чого ні, тож поясни йому, яка вас кара чекає, і його, й тебе, коли він після смерку не сидітиме в хаті.

— І запам'ятай ще,— додав Ведер,— що другого разу ти так легко не відбудешся, коли ми застукаємо тебе там, де тобі не слід бути, Хрущику! Чи твій дід житиме, чи помре, однаково. А ти ще молодий, ти повинен вирости і стати вояком Тенгіла. Правда?

«Нізащо в світі, краще вмерти»,— подумав я, але не сказав цього вголос. Я страшенно хвилювався за Юнатана і не зважувався дратувати вояків, тому покійно відповів:

— Так, правда.

— От і добре,— сказав Ведер.— То приходи завтра вранці до річкової брами й побачиш Тенгіла, визволителя Шипшинової Долини. Він припливе золотим човном Прадавньою Річкою і пристане до великого причалу.

Вони вже були рушили, але Кадер ще притримав свого коня і спитав:

— Слухай, старий! — гукнув він Матіасові, який уже йшов до хати.— Ти часом не бачив вродливого білявого хлопця, якого звать Лев'ячим Серцем, га?

Я тримався за Матіасову руку й відчув, як вона затремтіла, проте відповідь його була спокійна:

— Я не знаю ніякого Лев'ячого Серця.

— Ага, не знаєш,— сказав Кадер.— Але якби ти випадково його зустрів, не забудь, що чекає того, хто його захищає і переховує. Смертна кара, розумієш?

Та Матіас уже зачинив за нами двері.

— Начхати мені на вашу смертну кару,— сказав він.— Тільки й торочите, що про неї. Ще не затих остаточно тупіг копит, як Матіас уже знов опинився надворі з ліхтарем. І скоро з'явився Юнатан. Він подряпав шипшиною руки й лице, але був радий, що не сталось чогось гіршого, що Б'янка летить уже десь над горами.

Потім ми сіли вечеряти в Матіасовій кухні. Але дверці стояли відчинені, щоб Юнатан міг швидко сховатися, часом би хтось надійшов.

Та спершу ми з Юнатаном пішли до стайні й дали їсти нашим коням. Приємно було бачити їх разом. Вони стояли, прихиливши голови один до одного. Наче розповідали один одному про все, що з ними сталося за цей час. Я насипав їм обом вівса. Юнатан хотів був мене спинити, але потім сказав:

— Нехай поїдять задля такого свята! Проте в Шипшиновій Долині люди вже не дають вівса коням.

Коли ми зайшли до кухні, Матіас поставив на стіл миску з юшкою.

— Чогось іншого в нас нема, та й це майже сама вода,— сказав він.— Та принаймні тепла.

Я кинувся по свою торбу, бо згадав, що в ній було. А коли витяг хліб і шинку, Юнатан і Матіас аж розцвіли, і очі в них заблищали. Я зрадів, що можу їм улаштувати маленький бенкет. Я порізав шинку великими скибками, і ми заходилися всмак їсти — юшку, хліб і м'ясо. Усі довго мовчали, та нарешті Юнатан сказав:

— Аж дивно, що можна наїстися досхочу. Бо я майже забув, як почувати себе наїденим.

Я дедалі дужче переконувався, що не дарма приїхав у Шипшинову Долину, відчував, що зробив добре. Тепер мені довелось розповісти докладно про свої пригоди — відколи я виїхав з дому й до того часу, як Ведер і Кадер допомогли мені пробратися в Шипшинову Долину. Головне я вже раніше встиг розповісти, проте Юнатан хотів послухати все ще раз, а надто про Ведера й Кадера. Він реготав із них, як я й сподівався. І Матіас реготав.

— Отже, не такі вони хитрі, ті Тенгілові посіпаки,— сказав Матіас.— Хоч самі вважають себе дуже хитрими.

— Так, навіть мені пощастило їх обдурити,— сказав я.— Аби вони знали, що це Юнатанів брат, якого вони так хочуть спіймати! І саме йому вони допомогли пробратися в Шипшинову Долину й там відпустили його!

І тоді я згадав, що сам і досі не спитав про одне Юнатана. Якось не подумав.

— Юнатане, а як ти пробрався в Шипшинову Долину?

— Стрибнув у неї,— засміявся він.

— Як стрибнув? Разом із Грімом? — вражено спитав я.

— Із ним,— відповів він.— Я ж бо іншого коня не маю.

Я не раз бачив, як високо стрибав Юнатан на своєму коні. Та щоб перестрибнути мур, який оточує Шипшинову Долину,— це вже щось неймовірне.

— Бачиш, цей мур ще не зовсім добудований,— пояснив Юнатан.— Не скрізь іще має однакову висоту. Хоч треба сказати, що й та висота не мала.

— Ну, а вартові? Ніхто з них тебе не побачив? Юнатан укусив хліба і знов засміявся.

— Побачили! За мною гнався цілий гурт, і в Гріма влучила ззаду стріла. Але я втік від них. Один добрий селянин сховав у своїй клуні і мене, і Гріма. А ввечері провів нас до Матіаса. Тепер ти знаєш усе.

— Ні, не все,— втрутився Матіас.— Ти не знаєш, що люди в нашій долині співають пісні про той стрибок і про Юнатана і що його поява — єдина радісна подія

в Шипшиновій Долині, відколи сюди вдерся Тенгіл і зробив нас рабами. «Юнатан наш визволитель»,— співають люди, бо вірять, що він звільнить Шипшинову Долину.

І я також вірю. Тепер ти вже знаєш усе.

— Ні, ще не все,— підхопив Юнатан.— Ти не знаєш, що, відколи Урвара схопили і вкинули в печеру Катли, підпільною боротьбою тут керує Матіас. І визволителем треба величати його, а не мене.

— Ні, я надто старий,— сказав Матіас.— Ведер правду казав: однаково, чи я житиму, чи помру.

— Не кажіть цього,— втрутився я.— Адже ви тепер мій дід!

— Що ж, коли так, то мені ще треба жити. Та очолювати боротьбу я вже не здатний. Для цього треба бути молодому.— Він зігхнув.— Якби Урвар був із нами! Та він сидить у печері Катли й чекає, поки вона запусить у нього свої пазурі.

Я помігив, як зблід Юнатан.

— Ще побачимо, в кого Катла запусить пазурі,— сказав він. Тоді додав: — Ну, мені пора ставати до праці. Ти ще не знаєш, Хрущику, що ми тут спимо вдень, а працюємо вночі. Ходи, зараз побачиш.

Він поліз перший крізь дверці до комірчини, відсунув убік сінник, на якому ми спали, і витяг з підлоги кілька дошок, що були не прибиті.

Під ними я побачив глибоку чорну яму.

— Тут починається мій підземний хід,— сказав Юнатан.

— А де він кінчається? — спитав я, хоч мав би й сам здогадатись де.

— На пустищі по той бік муру,— відповів Юнатан.— Там він має скінчитись, коли буде готовий. Ще треба покопати зо дві ночі — і, мабуть, годі.— Він заліз у яму.— Але ще доведеться добре попрацювати. Ти ж розумієш, що я не хочу вилізти з-під землі перед носом у Гладкого Додіра.

І він зник у ямі. Я довго сидів і чекав на нього. Коли ж він нарешті з'явився, то пхав перед собою ночви, повні землі. Він подав ночви мені, а я посунув їх за дверці Матіасові.

— Ще трохи землі на мою грядку,— сказав той.— Аби в мене були горох і квасоля, я б посадив їх і не знав би потім голоду.

— Аякже, не знали б,— заперечив Юнатан.— Хіба ви забули, що з десяти квасолин вашої грядки дев'ять забере Тенгіл?

— Так,— погодився Матіас.— Поки буде Тенгіл, будуть злидні і голод у Шипшиновій Долині.

Тепер Матіасові треба було непомітно вийти з хати й висипати землю на грядку, а я мав стояти біля дверей на чатах.

— Засвистиш, як помітиш бодай найменшу небезпеку,— звелів мені Юнатан.

Я вмів свистіти коротеньку мелодію, якої він навчив мене давно, коли ми ще жили на землі. Тоді ми любили свистіти разом. Вечорами, як уже вкладалися спати. Стільки, як тоді, я ніколи не свистів.

Юнатан поліз під землю далі копати, а Матіас зачинив дверці до комірчини й посунув скриню на місце.

— Добре запам'ятай собі, Хрущику,— сказав він.— Ніколи, хай би що сталося, не залишай Юнатана в комірчині, не зачинивши дверцят і не посунувши скрині на місце. Не забудь, що це земля, де володарює Тенгіл.

— Ні, не забуду,— пообіцяв я.

У кухні було темно. На столі горіла єдина свічка, та й ту Матіас загасив.

— У Шипшиновій Долині ночі повинні бути темні,— сказав він.— Бо тут надто багато очей, які хочуть побачити те, чого їм не слід бачити.

Він узяв ночви й поніс на грядку, а я став на чати на порозі відчинених дверей. Було темно, саме так, як і хотів Матіас. І в хаті було темно, і над долиною здіймалося темне небо. Не світили ні зірки, ні місяць, усе здавалося чорним, і я нічого не бачив. Зате й усі ті очі, що їх треба було стерегтися навіть уночі, як нагадував Матіас, теж нічого не бачили, і я був задоволений.

Мені було незатишно і боязко стояти самому надворі. Матіас довго не повертався. Мене вже охопила тривога, з кожною миттю дедалі більша. Чого він бариться? Я вдивлявся в темряву. Вона вже начебто стала не така непроглядна. Раптом я захопився, що надворі зробилося ясніше. Чи це, може, просто мої очі звикли до пітьми? І тоді я зрозумів, у чім річ: кривь хмари почав пробиватися місяць. Гіршого не могло статися, і я палко забажав у душі, щоб Матіас устиг вернутися, поки не зовсім виясниться. Та він уже не встиг. Місяць цілком вплив із хмар і залив своїм сяйвом усю долину.

І тоді я побачив Матіаса. Він пробирався між кущами шипшини з ночвами в руках, ще досить далеко. Я швидко озирнувся навкруги, адже я був на чатах. І побачив ще когось — Додіра, Гладкого Додіра, який позад мене злавив із муру мотузкою драбиною.

Важко свистіти, коли ти наляканий, тому пісенька в мене вийшла не дуже вдала. Але я все-таки просвистів її, і Матіас, спритно, мов ящірка, шаснув назад у куші.

До дір уже був біля мене.

— Чого це ти розсвистівся? — гримнув він,

— Бо я... бо я сьогодні навчився свистіти,— затинаючись, відповів я.— Досі я не вмів, а сьогодні раз — і раптом засвистів. Хочете послухати?

Я знов заходився свистіти, проте Додір зупинив мене.

— Годі, не треба,— сказав він.— Правда, я добре не знаю, чи свистіти заборонено, чи ні. Мабуть, таки заборонено. Бо навряд, щоб свист сподобався Тенгілові. А крім того, не можна тримати двері відчиненими, зрозумів?

— Тенгілові не подобається, коли в когось відчинені двері? — спитав я.

— Не перебріхуй моїх слів! — крикнув він.— Роби, що я тобі наказую. Але спершу дай мені корячок води. Стільки ходиш по тому мурі, що аж у роті персихає.

Я ще дужче злякався. Що буде, як він зайде зі мною до кухні й не застане там Матіаса? Бідолашний Матіас, адже я чув, що того, хто не сидить уночі в хаті, чекає смертна кара.

— Зараз принесу,— квапливо мовив я.— Почекайте, я швиденько.

Я кинувся до хати й навпомацки пробрався до дїжки з водою. Я знав, у котрому кутку вона стоїть. Потім знайшов корячок і зачерпнув води. Враз я відчув, що в темряві в мене за спиною хтось стоїть. Не знаю, чи в мене була колись у житті страшніша хвилина.

— Засвіти свігло,— звелів Додір.— Я хочу подивитися на ваше щуряче кубло.

Руки в мене тремтіли, я весь тремтів, проте мені пощастило засвітити свічку.

Додір узяв корячок і почав пити. Жлуктив, наче в нього був не живіт, а бездонна дїжка. Тоді шпурнув корячок додола, підозріло обвів кухню своїми маленькими очима і спитав саме те, чого я й сподівався:

— А де дід Матіас, що мешкає тут?

Я не відповів йому. Не знав, що відповісти.

— Чуєш, що я тебе питаю? — підвищив голос Додір.— Де Матіас?

— Спить,— відповів я. Треба ж було щось вигадати.

— Де?

Поряд із кухнею була ще маленька кімнатка, і я знав, що там стоїть Матіасове ліжко. Але знав також, що тепер воно порожнє. А проте показав пальцем на двері, що вели туди, й ледь чутно пробелькотів:

— Там, у кімнаті.

Голос у мене зривався, відповідь вийшла така непереконлива, що Додір глузливо зареготав.

— Не вмєш ти, голубе, брехати,— сказав він.— Стривай, я сам перевірю!

Додір був задоволений, він знав, що я брешу, і йому дуже кортіло підвести Матіаса під смертну кару — може, Тенгіл похвалить його.

— Дай мені свічку,— наказав він, і я дав.

Я хотів чкурнути з хати, знайти Матіаса і сказати йому, щоб він тікав, поки ще не пізно, але не міг зрушити з місця, ноги в мене підгиналися зі страху.

Додір усе те бачив і втішався моїм переляком. Він не квапився, ні, він зволікав,— дуже йому подобалось дивитися, як я млію зі страху. Та врешті він сказав:

— Ходи, голубе, покажеш мені, де спить твій дід Матіас.

Додір розчухнув ногою двері й так турнув мене до кімнатки, що я перечепився через високий поріг і впав. Додір схопив мене за комір і поставив на ноги. У другій руці він тримав свічку.

— Ану показуй, брехло! — крикнув він, підіймаючи свічку вище, щоб освітити всю кімнату.

Я боявся ворухнутись, боявся підвести очі. З розпачу я ладен був провалитись крізь землю.

І тієї страшної миті я почув Матіасів сердитий голос:

— Що туг діється? Вже й спати людині не дають уночі?

Я підвів очі й побачив Матіаса. Так, він сидів на ліжку в найдальшому й найтемнішому кутку кімнатки і мружив очі на світло. Він був у самій сорочці й розпатланий, ніби давно вже спав. А біля відчиненого вікна стояли прихилені до стіни ночви. Ну й дід у мене, прудкий, мов ящірка!

На Додіра жаль було дивитися. Зроду я не бачив ні в кого такого розгубленого і безглузлого виразу обличчя, як був у нього, коли він стояв, витріщивши очі на Матіаса.

— Я просто зайшов напиться води,— похмуро сказав він.

— Води? Добре мені діло! — сказав Матіас.— Ти хіба не знаєш, що Тенгіл заборонив вам брати в нас воду? Він вважає, що ми можемо отруїти вас. І як ти ще раз прийдеш і збудиш мене вночі, то я так і зроблю, поскаржусь на тебе Тенгілові.

Я не розумів, як дід зважився сказати таке Додірові. Але, мабуть, так і треба було розмовляти з Тенгіловими посіпаками. Бо Додір щось буркнув собі під ніс і чимшвидше поліз на свій мур.

10

Мені зроду не довелося зустрічати справді жорстокої людини, поки я не побачив Тенгіла з Карманяки.

Він приплив Прадавньою Річкою на своєму золотому човні, а я стояв у натовпі разом із Матіасом і чекав на нього.

Мене послав туди Юнатан. Хотів, щоб я побачив Тенгіла.

— Бо тоді ти краще зрозумієш, чому мешканці Шипшинової Долини тяжко працюють, голодують і йдуть на смерть з єдиною думкою — знов побачити свою землю вільною.

Тенгіл мав замок високо в Прадавніх Горах. Там він жив. І тільки зрідка спускався річкою в Шипшинову Долину нагнати людям страху, щоб вони не забували, хто він, і не дуже мріяли про волю, пояснив мені Юнатан.

Спершу я мало що бачив. Переді мною стояло надто багато Тенгілових вояків. Вони вишикувались у довгі лави, щоб захищати Тенгіла, поки він перебуватиме в Шипшиновій Долині. Мабуть, він боявся, що з якогось кутка в нього засвистить стріла. «Тирани завжди бояться»,— сказав Юнатан. А Тенгіл був найгірший із тиранів.

Отже, ми спершу майже нічого не бачили, ні я, ні Матіас. Потім я здогадався, що робити. Тенгілові вояки стояли, випнувши груди й широко розставивши ноги. Я ліг долілиць за одним із них, що розчепірів свої ноги, мов ворота, і крізь них мені стало видніше. Але Матіаса я не міг намовити зробити те саме.

— Головне, щоб ти побачив,— сказав він.— і щоб ніколи не забув того, що побачив тут.

І я багато чого побачив. Великого позолоченого човна і одягнених у чорне людей на веслах. Тих весел було багато, більше, ніж я вмів порахувати, вони поблискували щоразу, коли здіймалися над водою. Гребцям довелося добре натужуватись. Течія була прудка й несла з собою човен. Мабуть, його засмоктував водоспад нижче на річці, бо я чув шум, наче десь падала згори вода.

— То водоспад Карма,— пояснив Матіас, коли я спитав його, що то шумить.— Його шум — це колискова пісня наших дітей, під яку вони засинають.

Я подумав про дітей Шипшинової Долини. Тут, біля річки, вони раніше бігали, купались і весело гралися. А тепер їм немає сюди стежки. Її заступив мур, зловісний мур, що з усіх боків оточив долину. В тому довгому мурі було тільки дві брами: та, якою я в'їздив,— її звали головною брамою — і друга, біля річки з пристанню, де тепер стояв припнутий Тенгілів човен. Цю браму щойно відчинили, і крізь неї між вояковими ногами я побачив пристань і чорного коня, який чекав на Тенгіла,— дуже гарного коня, з сідлом і вуздечкою, що блищали золотом. Побачив, як Тенгіл зійшов із човна на поміст, сів у сідло, проїхав крізь браму і раптом опинився так близько від мене, що я розгледів його жорстоке лице й жорстокі очі. Він жорстокий, як гадюка, сказав Юнатан. Такий він і був — по-звірячому жорстокий і кровожерний. І шати на ньому були червоні як кров, і китиця на шоломі теж була червона, ніби її вмочили в кров. Дивився він просто поперед себе, не помічав людей навколо, немов для нього не існувало нікого в світі, крім нього самого, Тенгіла з Карманяки. Так, він був страшний!

Усім мешканцям Шипшинової Долини наказано зійтися на майдан. Там до них мав промовляти Тенгіл. Звісно, ми з Матіасом також подалися туди.

То був невеличкий гарний майдан, оточений старовинними будівлями. Тепер за наказом Тенгіла там зібралися всі долиняни. Вони мовчки стояли й чекали, але відчутно було, як їм тяжко й сумно. Адже саме на цьому майдані раніше їм було так весело. Тут вони лігніми вечорами грали, танцювали й співали. Або просто сиділи на лаві перед заїздом у затінку лип і мирно розмовляли.

Тут росли дві старі липи. Тенгіл заїхав між них і зупинився. Він сидів на коні, дивився на майдан і на людей, але не бачив нікого, а був певен цього. Він приїхав разом зі своїм пихатим дорадником, що звався П'юке, як сказав мені Матіас. П'юке сидів на білому коні, майже такому самому гарному, як Тенгілів чорний. Вони сиділи на конях, мов два ідоли, й дивилися просто поперед себе. Їх оточували охоронці — одягнені в чорне вояки з чорними шоломами на голові і з оголеними мечами в руках. Видно було, як з них котився піг, бо сонце вже підбилося високо і день випав теплий.

— Як ви гадаєте, що Тенгіл зараз скаже? — спитав я Матіаса.

— Що він незадоволений нами, — відповів Матіас. — Чогось іншого ми від нього ніколи не чули.

А втім, Тенгіл говорив не сам. Не міг же він промовляти до рабів. Він звертався тільки до П'юке, а той уже переказував мешканцям Шипшинової Долини, який Тенгіл невдоволений нами. Вони погано працюють і переховують Тенгілових ворогів.

— Лев'яче Серце й досі не знайдений, — виголошував П'юке, — наш вельможний володар невдоволений цим.

— Ще б пак, я його розумію, — промурмотів хтось біля мене — старий жебрак, невеличкий, сивий дідок зі скуйовдженим чубом і розкошляною бородою.

— Його вельможності скоро урветься терпець, — повів далі П'юке, — і він суворо й нещадно покарає Шипшинову Долину.

— І добре зробіть, добре зробіть, — заварнякав дід біля мене, і я зрозумів, що він, мабуть, юродивий.

— Та володар у своїй доброті ще трохи почекає з кривавою карою. Навпаки — він навіть підвищив винагороду, — виголошував П'юке. — Двадцятаро білих коней отримає той, хто спіймає Лев'яче Серце.

— То я вполюю того лиса, — сказав дід і штовхнув мене під ребра. — і отримаю двадцятаро білих коней. О, добру платню дає його вельможність за таке нікчемне, таке миршаве лисеня!

Я так розлютився, що мало не вдарив старого. Навіть юродивому не можна верзти таких дурниць.

— У вас є хоч крихта сорому? — спитав я.

— Ні, майже нема,— відповів дід і засміявся.

Він глянув просто на мене, і я побачив його очі. Такі гарні, блискучі очі мав тільки Юнатан.

Він справді був безсоромний! Як він зважився з'явитися тут, перед самим носом у Тенгіла! Хоч, звісно, його ніхто б не впізнав. Навіть Матіас не впізнав, поки Юнатан не поплескав його по плечі й не сказав:

— Діду, ми часом з вами ніде не здибалися? Юнатан любив перебиратися. Вечорами він розігрував

у кухні для мене справжні вистави. Тобто тоді, коли ми ще жили на землі. Він справді вмів зробити з себе опудало і розважатися цим. Часом я так сміявся, що в мене аж живіт болів.

Але влаштувати комедію тут, перед Тенгілом, було просто зухвальством.

— Мені також треба побачити, що тут відбувається,— прошепотів він і перестав сміятися.

Та сміятися не було чого. Тенгіл наказав усім чоловікам Шипшинової Долини вишикуватись перед ним у лаву і почав показувати своїм страшним пальцем на тих, кого мали відвезти річкою в Карманяку. Я знав, що це означало, Юнатан уже розповідав мені. Жоден із тих, кого вибрав Тенгіл, не повернеться живий. Їх чекала каторжна праця в Карманяці — вони мали носити каміння на фортецю, яку Тенгіл звелів спорудити високо в Прадавніх Горах. Таку фортецю, що її не зміг би здобути жоден ворог. Там жорстокий Тенгіл сподівався засісти на довгі роки й нарешті відчути себе в безпеці. Але щоб збудувати таку фортецю, потрібно було багато рабів, вони працювали, поки не падали від виснаження.

— Тоді їх віддають Катлі,— сказав Юнатан.

Я згадав про це, і по спині в мене пройшов мороз, хоч як було тепло. Хоч Катла й досі була для мене тільки страшним ім'ям та й годі.

Тенгіл показував пальцем, і на майдані стояла тиша. Тільки весело виспівувала вгорі над ним пташка. Вона не знала, що відбувається під липами.

Тоді знявся плач. Тяжко було слухати, як голосили жінки, що навіки розлучалися зі своїми чоловіками, й діти, що ніколи вже не побачать своїх батьків. А втім, плакали всі. І я також.

Тенгіл не чув того плачу. Він сидів на коні і раз по раз показував пальцем. Діамант на тому пальці щоразу блискав, коли він рокував когось на смерть. То був жах — він засуджував людей на смерть, просто показуючи на них пальцем!

Та один із тих приречених, мабуть, збожеволів, коли почув, як заголосили його діти. Він раптом вийшов з лави і, перше ніж вояки встигли його спинити, кинувся до Тенгіла.

— Тиране! Тобі не спадало на думку, що й ти колись помреш? — крикнув він і плюнув на Тенгіла.

Той і оком не змигнув. Тільки дав знак рукою, і вояк, що стояв найближче, підняв меч. Я бачив, як блиснуло на сонці лезо, але тієї миті Юнатан схопив мене за голову й притиснув до своїх грудей, затулив мені обличчя, щоб я більше нічого не вгледів. Та я відчув, а може, й почув, як він хлипнув.

Дорогою додому Юнатан плакав. А він ніколи не мав звички плакати.

Того дня в Шипшиновій Долині було сумно. Всі плакали. Всі, крім Тенгілових вояків. Ті, навпаки, раділи, коли Тенгіл приїздив у Шипшинову Долину, бо він тоді влаштовував для них бенкет. Ще не встигла висохнути кров бідолахи, якого щойно закатували, а на майдан викотили велику діжу з пивом і заходилися пекти на рожнах цілих поросят. Над долиною нависав густий чад, а Тенгілові вояки їли, пили й вихваляли свого володаря, що дав їм стільки добра.

— Але ці поросята, якими вони напихаються, і те пиво, яке вони жлуктять, — наше, з Шипшинової Долини, — сказав Матіас.

Сам Тенгіл не брав участі в бенкеті. Натикавшись удосталь пальцем на людей, він подався річкою додому.

— Тепер він сидить задоволений у своєму замку й думає, що нагнав страху всім у Шипшиновій Долині, — сказав Юнатан, коли ми йшли додому. — і гадає, що тут у нас самі лише залякані раби.

— Та він помиляється, — сказав Матіас. — Тенгіл не розуміє, що він не зможе підкорити народ, який бореться за свою свободу і тримається разом так, як тримаємось ми.

Ми проходили повз хатину, що потопала в яблунях, і Матіас сказав:

— Тут мешкав той, що його сьогодні вбили.

На порозі сиділа жінка. Я впізнав її, бо бачив, як вона голосила на майдані, коли Тенгіл показав пальцем на її чоловіка. Тепер вона сиділа й ножицями відрізала свою довгу русяву косу.

— Що ти робиш, Антоніє? — спитав Матіас. — Навіщо ти відрізаєш косу?

— На тятиви для луків, — відповіла жінка.

Більше вона нічого не сказала. Але я ніколи не забуду, які в неї були очі, коли вона вимовляла ці слова.

Багато за що в Шипшиновій Долині карали смертю, ще раніше розповідав мені Юнатан. Та найнебезпечніше було тримати зброю, цього нікому не прощали. Тенгілові вояки по всьому селищі, в кожній хаті і в кожному дворі шукали схованих луків, мечів та списів. Але ніколи нічого не знаходили. А проте не було жодної хати й жодного двору, де б люди не ховали й не кували зброї для боротьби, що колись нарешті мала початися.

Тенгіл обіцяв білих коней і тим, хто виказуватиме, де схована зброя.

— От же йолоп,— сказав Матіас.— Невже він сподівається знайти в Шипшиновій Долині хоч одного зрадника?

— Ні, тільки у Вишневій Долині є зрадник,— гірко мовив Юнатан.

Так, я знав, що поруч зі мною бородатий, у лахмітті, йде Юнатан, хоч мені й досі ніяк не вірилось, що це він.

— Йоссі не довелося спізнати тієї жорстокості й гніту, що спізнали ми,— сказав Матіас,— а то б він нізащо не робив того, що робить.

— Цікаво, як там Софія,— мовив Юнатан.— і дуже мені хотілося б знати, чи долетіла до неї Б'янка.

— Маймо надію, що долетіла,— сказав Матіас.— і що Софія вже вгамувала Йоссі.

Біля Матіасової хати ми побачили Гладкого Додіра. Він простягся на траві і грав у кості з трьома іншими вояками. Мабуть, вони мали вільний день, бо пролежали під кущами шипшини аж до вечора, нам їх було видно з вікна. Вони грали в кості, їли свинину й пили пиво, якого принесли з майдану ціле відро. Згодом вони кинули грати в кості, вже тільки їли й пили. Тоді кинули їсти, лише пили. А потім уже не робили нічого, лише лазили під кущами шипшини, мов жуки. Нарешті всі четверо послули.

їхні шоломи та плащі лежали на траві, де вони їх поскидали, бо кому приємно було б такого теплого дня пити пиво в товстому вовняному плащі!

— Якби про це довідався Тенгіл, то залив би їм сала за шкуру,— сказав Юнатан.

Він вийшов надвір, і не встиг я ще стривожитись за нього, як він вернувся з плащем і шоломом.

— Навіщо тобі ця погань? — спитав Матіас.

— Я ще не знаю,— відповів Юнатан.— Але, може, й знадобиться.

Він скинув із себе лахміття, відірвав бороду, надяг плаща та шолом, і перед нами з'явився страшний Тенгілів вояк. Матіас аж затремтів і попросив його задля безпеки віднести ту погань у сховок. Юнатан так і зробив.

Потім ми лягли й проспали до вечора, тому я не чув, що було, коли Гладкий Додір та його приятелі прокинулись і почали з'ясовувати, чий шолом і чий плащ зникли.

Опісля Матіас розповів нам, що він також заснув, та скоро прокинувся й чув у шипшинових кущах крик і лайку.

Вночі ми знов копали підземний хід.

— Ще три ночі — і скінчимо, — сказав Юнатан.

— А тоді що? — спитав я.

— Тоді я виберуся звідси, — відповів він. — Може, мені не пощастить, але принаймні треба спробувати. Я мушу звільнити Урвара.

— Тільки разом зі мною, — сказав я. — Більше я без тебе не залишусь. Куди підеш ти, туди й я.

Юнатан довго дивився на мене, потім сказав:

— Гаразд, якщо ти так хочеш, то я також хочу.

11

Мабуть, стільки м'яса й пива підохотило Тенгілових вояків, та й двадцяттеро білих коней були для них доброю принадою. Бо тепер вони взялися запекло шукати Юнатана. А останнім часом нищпорили з ранку до вечора в кожному дворі і в кожному кутку. Юнатанові майже весь час доводилось сидіти в сховку, він мало не задихнувся там.

Ведер і Кадер їздили по селищі й зачитували відозву про мого брата. Один раз мені також випала нагода послухати, як вони торочили «про Тенгілового ворога Юнатана Лев'яче Серце, що злочинно перебрався через мур і десь ховається й досі в Шипшиновій Долині». Вони так описували його зовнішній вигляд: «Незвичайно вродливий юнак з руським чубом і блакитними очима, високий, стрункий». Мабуть, так змалював його Йоссі.

Далі вони знов нагадували про смертну кару тому, хто переховує Юнатана, і про винагороду тому, хто викаже його сховок.

Поки Ведер і Кадер їздили по селищі й оголошували братові прикмети, мешканці Шипшинової Долини приходили до Матіаса попрощатися з Юнатаном і подякувати йому за все, що він для них зробив. Виявилось, багато більше, ніж мені було відомо.

— Ми тебе ніколи не забудемо, — казали вони із сльозами на очах і приносили йому хліб, хоч і самі майже голодували.

— Тобі потрібен хліб, бо дорога твоя важка й небезпечна, — казали вони і квапливо йшли, щоб устигнути ще раз послухати Ведера й Кадера — задля розваги.

Навідались вояки й до Матіаса. Коли вони зайшли, я сидів у кухні на стільці і з ляку аж помертвів. Але Матіас не втратив мужності.

— Чого ви шукаєте? — спитав він. — Того Юнатана Лев'ячого Серця взагалі, мабуть, немає. Ви його вигадали, щоб ходити по хатах і робити людям розгاردіаш.

Тенгілові вояки й справді зробили в хаті розгардіяш. Вони почали з кімнати, скидали на підлогу постіль з ліжка, тоді заходилися нишпорити в шафі й теж повикидали з неї все — з дурного розуму. Невже вони думали, що Юнатан міг сидіти в шафі?

— Може, заглянете в нічний горщик? — поглузував Матіас.

Вояки розсердилися.

Потім вони перейшли до кухні й накинулись на скриню. Я сидів на стільці й відчував, як у мені здійсмається ненависть. Адже саме цього вечора ми з Юнатаном мали залишити долину! Я подумав: якщо вони зараз знайдуть Юнатана, я не знаю, що зроблю. Невже Юнатана спіймають, коли він от-от має покинути долину? Ні, цього не повинно статися!

Матіас напхав у скриню старого одягу, вовни і різного дрантя, щоб з комірчини не чути було ніяких звуків, і вояки все те викидали додолу.

А тоді... Мені захотілось крикнути так, щоб попадали стіни, бо один вояк уперся плечем у скриню й почав відсувати її вбік. Але в мене раптом не стало голосу. Я наче закам'янів на стільці, тільки ненавидів того вояка лютою ненавистю, ненавидів усе в ньому, грубі руки, потилицю й бородавку на лобі. Я ненавидів його, бо знав: зараз він побачить дверці до сховку і Юнатанові буде кінець.

Та крик однаково пролунав.

— Дивіться, горимо! — закричав Матіас. — Це Тенгіл наказав вам розпалювати в хатах пожежі?

Не знаю, як це сталося, але він не брехав. На підлозі шпарко горіла вовна, і вояки заходилися гасити полум'я. Вони затоптували його, збивали руками, метушилися, лаялись, а врешті перевернули на нього дїжку з водою. Вогонь погас, не дуже довго й погорівши. Та Матіас не вгавав і далі люто кричав на вояків:

— Ви що, з глузду з'їхали? Хіба можна кидати вовну так близько від вогнища, з якого на всі боки скачуть іскри?

Вояк із бородавкою розсердився.

— Мовчи, старий! — гримнув він. — А то я знайду багато способів заткнути тобі пельку!

Та Матіас не злякався.

— Хоч приберіть після себе в хаті, — сказав він. — Гляньте, який тут свинюшник!

Виявилось, що це був найкращий засіб викурити їх із хати.

— Сам прибирай свій свинюшник! — огризнувся той, що з бородавкою, і перший ушився.

Решта пішла за ним, навіть двері поледачилися зачинити.

— Всі як один дурні непроторенні, — зробив висновок Матіас.

— Але добре, що почалась пожежа,— сказав я.— Як пощастило Юнатанові!

Матіас подмухав на свої пучки.

— Так, часом невеличка пожежа до речі,— погодився він.— Хоч і незручно вигрібати жар із вогнища голими руками. Пече в пальці.

Та на цьому наша біда не скінчилась, як я сподівався. Вояки пішли обшукати ще й стайню, а потім той з бородавкою вернувся до хати і сказав Матіасові:

— У тебе, старий, двоє коней. Ти хіба не знаєш, що в Шипшиновій Долині нікому не можна тримати більше як одного коня? Ми пришлемо ввечері чоловіка з того боку, і він забере того, з лисиною. Ти подаруєш його Тенгілові.

— То хлопчиків кінь,— заперечив Матіас.

— Ну, а тепер буде Тенгілів.

Ось що сказав той вояк. Я заплакав. Адже цього вечора ми з Юнатаном мали залишити Шипшинову Долину. Наш довгий підземний хід був готовий. А мені досі навіть на думку не спадало, що буде з нашими кіньми. Не могли ж ми забрати з собою Гріма й Ф'ялара підземним ходом, вони тудою не пролізли б. Який я був дурний, що досі цього не зрозумів! Адже нам доведеться залишити коней у Матіаса. Чи нам і так мало лиха, треба ще гіршого? Мій Ф'ялар дістанеться Тенгілові! Як тільки моє серце витримало, не розірвалося з розпуки.

Вояк з бородавкою сягнув рукою в кишеню, витяг дерев'яну дощечку й тицьнув її Матіасові під ніс.

— Постав тут свій хрестик,— сказав він.

— Навщо? — спитав Матіас.

— Це означатиме, що ти радо віддаєш Тенгілові коня.

— Я зовсім не радий,— заперечив Матіас. Тоді вояк підступив до нього з оголеним мечем.

— Звісно, ти радий! — сказав він.— Ти страшенно радий і засвідчуєш це хрестиком на дощечці. Даси цю дощечку тому чоловікові з Карманяки, що приїде по коня. Бо Тенгілові потрібен доказ, що ти віддав коня добровільно. Зрозумів?

І він так турнув Матіаса, що той мало не впав.

Що Матіас мав робити? Він поставив хрестик, і вояки пішли з його двору, подалися шукати Юнатана в іншій садибі.

Це був наш останній вечір у Матіасовій хаті. Востаннє ми сиділи біля його столу, востаннє він нагодував нас своєю юшкою. Ми всі троє були засмучені. А найдужче я. Я плакав. За Ф'яларом. І за Матіасом. Адже він став мені майже рідним дідом, і тепер

доведеться покинути його. Я плакав ще й тому, що я такий малий, лякливий і нічого не можу вдіяти, коли приходить ось такий вояк і штовхає мого діда.

Юнатан також сидів задуманий, та раптом він промурмотів:

— Якби я знав гасло!

— Яке гасло? — спитав я.

— Ти хіба не знаєш, що треба сказати гасло, коли входиш у головну браму чи виходиш із неї?

— Так, знаю, — відповів я. — До того ж, знаю й гасло. «Всю силу Тенгілові, нашому визволителю!» я чув його від Йоссі, хіба я не казав?

Юнатан витріщив на мене очі. Він довго мовчки дивився на мене, тоді засміявся.

— Хрущику, ти мені подобаєшся, — сказав він. — Ти це теж знаєш?

Я не міг зрозуміти, чого він так зрадив тому гаслові. Не думає ж він іти через головну браму? Та однаково я був задоволений, що зміг трохи розважити його такою дрібницею.

Матіас пішов прибирати в кімнаті, і Юнатан кинувся за ним. Вони довго про щось стиха розмовляли, не знаю, про що. Я почув тільки, як Юнатан спитав:

— Доглянете мого брата, якщо мені не пощастить? Невдовзі він повернувся і сказав:

— А тепер слухай, Хрущику. Я візьму свої речі й поїду перший. А ти чекай у Матіаса, поки я не дам тобі знаку. Мене довгенько не буде, бо спершу я мушу владнати одну справу.

О, як мені це не сподобалося! Я ніколи не вмів чекати на нього, особливо коли боявся. А тепер я боявся. Бо хтозна, що з Юнатаном станеться, як він вилізе з підземного ходу. І яку справу він хоче владнати, що може не пощастити?

— Нема тобі чого боятися, Хрущику, — сказав Юнатан. — Не забувай, що ти Карл Лев'яче Серце!

Він швидко попрощався з Матіасом та зі мною і поліз до комірчини. Потім він зник у підземному ході. Наостанці ми ще побачили його руку — він махав нам на прощання.

І ми з Матіасом лишилися самі.

— Гладкий Додір і гадки не має, який кріг пролазить саме тепер під муром, — сказав Матіас.

— Так, але що як він помігить, коли кріг висуне з землі голову? — мовив я. — Що, як він кине в нього свого списа?

Я був дуже пригнічений і тихенько пішов до стайні, до Ф'ялара. Востаннє пошукати в нього розради. Але яка там розрада, коли я знав, що після цього вечора більше ніколи його не побачу.

В стайні стояли сугінки. Віконце було маленьке й не пропускало багато світла, але я добре побачив, як швидко Ф'ялар повернув голову, коли я з'явився в дверях. Я підійшов і обняв його за шию, хотів, щоб він зрозумів: у тому, що скоро станеться, немає моєї вини.

— Хоч, мабуть, я таки винен,— промовив я й заплакав.— Бо якби я лишився у Вишневій Долині, Тенгіл ніколи б тебе не забрав. Вибач мені, Ф'яларе, вибач! Але я інакше не міг зробити.

Певне, він зрозумів, що мені тяжко. Він торкнувся мого вуха своїм м'якеньким пискком, наче не хотів, щоб я плакав.

Проте я не міг стриматися. Я стояв біля нього, і сльози в мене лилися й лилися, аж поки вилились усі. Тоді я вичесав його, а наприкінці висипав йому останній овес. Звісно, поділивши його порівну між ним і Грімом.

І поки я чесав Ф'ялара, у голові в мене снувалися недобрі думки.

Якби той чоловік, що має прийти по мого коня, дорогою помер, думав я. Якби він помер, поки перебереться через річку! Звісно, негарно бажати комусь смерті. Та й що це мені допоможе?

Ні, той чоловік уже сів на порон, думав я, на порон, що перевозить награване в Шипшиновій Долині добро. Може, він уже зійшов на берег, а може, входить у головну браму і ось-ось з'явиться тут. Ох, Ф'яларе, якби ми з тобою могли кудись утекти звідси!

І тільки-но я встиг подумати так, як хтось відчинив двері до стайні. Я так злякався, що аж закричав. Але то був тільки Матіас. Він почав хвилюватися, що мене так довго нема. Я був радий, що в стайні залягав присмерк. Не треба було йому знати, що я знов плакав. Та він однаково здогадався, бо сказав:

— Якби я, синку, міг щось зробити! Але тут тобі не допоможе ніякий дід. Залишається тільки плакати.

Враз я побачив у віконце, що до двору хтось наближається. Тенгілів вояк! Той, що має забрати Ф'ялара!

— Он він прийшов! — крикнув я.— Діду Матіасе, він прийшов!

Ф'ялар заіржав. Його стривожив мій розпачливий крик. Наступної миті двері до стайні відчинились, і в них з'явився вояк у чорному шоломі й чорному плащі.

— Ні! — закричав я.— Ні!

Та він підбіг і міцно обняв мене. Обняв мене Юнатан! Бо це був він!

— Ти не впізнаєш свого брата? — спитав він, коли я відсахнувся.

Він потяг мене до віконця, щоб я добре роздивився на нього. Та однаково мені не вірилось, що це Юнатан. Важко було впізнати його, такий він став бридкий. Навіть бридкіший за мене, зовсім не схожий на «дуже вродливого юнака». Чуб його вибивався

злиплими пасмами з-під шолома і не блищав золотом, під носом він наліпив пучок якогось кумедного лика. Невже від цього можна стати таким бридким? Весь вигляд у нього був кумедний. Я б посміявся з нього, та не було коли. Юнатан не хотів гаяти час на теревені.

— Мерщій, мерщій! — квапив він. — Треба негайно їхати! Чоловік із Карманяки може з'явитися будь-якої хвилини! — Він простяг руку Матіасові. — Давайте дощечку! Адже ви радо віддасте Тенгілові обох коней?

— А то ж як! Звісно, радо, — відповів Матіас і вручив йому дощечку.

Юнатан сховав її до кишені.

— Мені треба показати її на брамі, — пояснив він. — Нехай старший вартовий переконається, що я не брешу.

Ми поспішали. Ніколи ми ще так швидко не сідали коней. І Юнатан тим часом оповідав Матіасові, як він пройшов крізь браму, бо старого дуже цікавило це.

— Дуже просто, — пояснив він. — Я проказав гасло, яке почув від Хрущика: «Всю силу Тенгілові, нашому визволителю!» Тоді старший вартовий спитав: «Звідки ти йдеш і в якій справі?» — «З Карманяки, а йду до старого Матіаса, забрати в нього для Тенгіла двох коней», — відповів я. «Проходь», — сказав він. «Дякую», — відповів я йому. І ось я тут. Але мені треба вибратися за браму, поки ще один Тенгілів вояк з'явиться по коней, бо то вже буде підозріло.

Ми вивели коней зі стайні швидше, ніж я про це кажу, і Юнатан сів на Гріма. Ф'ялара він тримав за вуздечку.

— Бувайте здорові, Матіасе! — гукнув він. — Ще побачимось!

І поїхав учвал з обома кіньми. Лишив мене й поїхав!

— А я? — вихопилось у мене. — Що я робитиму? Юнатан помахав рукою і гукнув:

— Дід Матіас скаже тобі що!

Я стояв розгублений і дивився йому вслід. Та Матіас пояснив мені:

— Ти сам розумієш, що у браму тебе нізачо не пустили б. Ти виберешся звідси підземним ходом, як стемніє. А з другого кінця, за муром, Юнатан чекатиме на тебе.

— Ви певні? — спитав я. — Ану ж останньої хвилини з ним щось станеться!

Матіас зігхнув і сказав:

— Хіба можна бути певним чогось у світі, де є такі, як Тенгіл? Але часом би сталося таке лихо, ти вернешся назад і житимеш у мене.

Я спробував уявити собі, що буде далі. Вперше залізти під землю самому! Від такої думки мені стало моторошно. А якщо я виберуся з-під землі серед лісу й не зустріну Юнатана? Я сидітиму в темряві й чекатиму довго, поки переконаюся, що Юнатанів намір не вдався. Доведеться плазувати назад. І жити без Юнатана!

Ми стояли перед стайнею, тепер уже порожньою. І раптом мені сяйнула ще одна думка:
— А що вам буде, діду Матіасе, коли з'явиться чоловік з Карманяки й побачить, що в стайні нема жодного коня?

— Ні, один буде,— відповів Матіас.— Я зараз приведу свого коня, якого прилаштував у сусідів, поки в моїй стайні стояв Грім.

— Тоді він забере вашого коня.

— Що він, сорому не матиме? — відповів Матіас.

Він ледве встиг привести коня додому. Тільки-но зачинив за ним стайню, як справді з'явився той чоловік, що мав забрати Ф'ялара. Спершу він почав кричати, погрожувати й лаятись, як усі Тенгілові люди. Адже в стайні був тільки один кінь, і Матіас не віддавав його.

— Не дам та й годі,— сказав Матіас.— Ти знаєш, що кожен має право тримати одного коня. А другого, хай вам чорт, ви вже взяли і дощечку з моїм хрестиком також. Я не винен, що у вас там нема ладу і жоден йолоп не знає, що робить другий.

Деякі вояки аж пінилися з люті, коли Матіас говорив із ними так зухвало, але були й такі, що відразу сумирнішали й лагіднішали, а цей, що прийшов по Ф'ялара, просто розгубився.

— Мабуть, трапилась якась помилка,— сказав він і пішов геть, мов собака з підібганим хвостом.

— Ви ніколи не боїтеся, діду Матіасе? — спитав я, коли вояк вийшов з подвір'я.

— Боюся, ще й як,— відповів він.— Послухай, як б'ється в мене серце.— Він приклав мою руку до своїх грудей.— Усі ми боїмось. Але часом не маєш права показувати свій страх.

Настав вечір, почало смеркатися. Мені час було залишати Шипшинову Долину. І Матіаса також.

— Прощай, синку,— сказав він.— Не забувай мене.

— Ні, я ніколи, ніколи вас не забуду! — відповів я.

І ось я опинився сам під землею. Я ліз довгим, темним ходом і весь час розмовляв сам із собою, щоб не було так страшно.

— Нічого, що тут темно, хоч око виколи... Нічого, я тут не задуюся... Земля потроху сиплеться за комір, але байдуже, це не означає, дурний, що завалиться весь хід! Ні, ні, Додір не побачить мене, коли я вилізу з того боку, він же не кіт, щоб бачити в темряві! Юнатан уже, напевне, чекає там на мене. Якби він був там, якби він був там, чуєш, що я кажу. Він там! Там!

І він справді був там. Він сидів у темряві на камені, а неподалік під деревом стояли наші коні.

— Привіт, Карле Лев'яче Серце, нарешті ти з'явився! — сказав Юнатан.

12

Ми проспали ніч під ялиною і прокинулися вдосвіта. Нам було холодно. Принаймні я весь тремтів. Між деревами залягав туман, ми ледве розрізняли в ньому Гріма і Ф'ялара. Вони здавалися примарами в тій сірій ваті. Навколо було тихо. Зовсім тихо і якось сумно. Не знаю, чому, прокинувшись того ранку, я відчув такий сум, порожнечу й тривогу. Знаю тільки, що мені хотілося знов опинитись у теплій Матіасовій кухні. Я боявся того, що чекало на нас. Того, про що до пуття й не знав.

Я намагався не показувати Юнатанові свого настрою. Бо хтозна, може, він відішле мене назад. А я хотів бути з ним у всіх небезпеках.

Юнатан глянув на мене й усміхнувся.

— Чого ти такий насуплений? — спитав він. — Нема чого. Могло бути гірше!

Так, це все-таки була втіха.

Та ось зійшло сонце, і сірий туман розтанув. У лісі защебетали пташки, всі тривоги відразу розвіялись, а небезпеки стали не такі страшні. Крім того, я нагрівся, бо сонце уже припікало навіть зранку. Я почував себе краще, майже добре.

Грімові і Ф'яларові також було добре. Адже вони позбулися нарешті темної стайні і знов вільно паслися на зеленій траві. По-моєму, вони були задоволені.

Та ось Юнатан свиснув їм. Зовсім тихо, проте коні почули й підійшли до нас.

Юнатан хотів негайно їхати. Якнайдалі від цього місця і якнайшвидше.

— Бо мур пролягає зразу за цими ліщиновими кущами, — пояснив він. — А я не маю бажання раптом зустрітись з Додіровими бляклими очима.

Наш підземний хід кінчався неподалік у ліщині. Проте отвору не було видно. Юнатан прикрив його гіллям і хмизом. І ще позначив те місце двома кілочками, щоб його можна було знайти.

— Запам'ятай усі прикмети, — сказав він. — Цей великий камінь, ялину, під якою ми ночували, й ліщинові кущі. Може, цей хід нам ще знадобиться. Якщо тільки...

Він замовк і більше нічого не сказав. Ми сіли на коней і тихо поїхали звідти. Над верхів'ями дерев з'явився голуб. Один із Софійних голубів.

— Це Палома, — сказав Юнатан. Як він упізнав її з такої відстані?

Ми довго чекали звісток від Софії. І ось нарешті з'явилася ця голубка, коли ми вже були за муром. Голубка полетіла просто до Матіасової хати. Скоро вона сяде між голубами коло стайні, але вже тільки Матіас прочитає повідомлення, яке вона принесла.

— Чом та голубка не прилетіла вчора,— зажурено сказав Юнатан.— Аби я довідався, що мені треба знати.

Але ми не могли вертатися. Нам треба було якнайшвидше від'їхати далі від Шипшинової Долини, від муру і від Тенгілових вояків, що шукали Юнатана.

Кружною дорогою через ліс ми мали добратися до річки, а тоді їхати вздовж берега в напрямку водоспаду Карма, пояснив мені Юнатан.

— І ти, Хрущику, побачиш там такий водоспад, який тобі ніколи й не снився! — сказав Юнатан.

— Як же б він мені снився? — сказав я.— Адже я ніколи не бачив великого водоспаду.

Бо я справді багато чого не бачив, поки не потрапив у Нангіялу. Не бачив ще такого лісу, яким ми тепер їхали. То був дійсно казковий ліс, темний і густий, без жодної стежки. Ми просто їхали вперед поміж деревами, що намагалися стьобнути нас по обличчю своїм мокрим вігтям. Та однаково мені там подобалося. Все подобалося — і дивитись, як крізь гілля просмикується сонячне проміння, і слухати пташок, і вдихати запах вологих дерев, вологої трави й наших коней. А насамперед подобалося їхати з Юнатаном.

Повітря в лісі було чисте й прохолодне, та поволі й там теплішало. Відчувалося, що вдень буде гаряче.

Невдовзі Шипшинова Долина залишилась далеко позаду, ми заїхали в глибину лісу. І там на невеличкій галявині серед високих темних дерев натрапили на стару сіру хатину. І хто зважився оселитись на такому відлюдді? Але хтось там жив. Із димаря курилося, а перед хатиною паслися дві кози.

— Тут живе Ельфріда,— сказав Юнатан.— Вона дасть нам козячого молока, якщо ми її попросимо.

Вона справді дала нам молока, а ми були голодні, бо довго вже їхали й ще нічого не їли. Ми, сидячи на кам'яному порозі в Ельфріди, напилися козячого молока з хлібом, який мали з собою, попоїли козячого сиру, який нам також дала Ельфріда, а наостанці й по жмені суниць, яких я назбирав у лісі. Сніданок був смачний і поживний.

Ельфріда виявилась огрядною ласкавою бабусею. Жила вона сама з козами й котом.

— Дякувати богу, що мою хату не оточили муrom,— сказала Ельфріда.

Вона знала багатьох людей у Шипшиновій Долині й хотіла почути, чи вони ще живі. Юнатан почав розповідати їй про Долину. Але розповідав з важким серцем. Адже здебільшого це були такі новини, що, слухаючи їх, стара добра жінка ще дужче журилася.

— Яке лихо спіткало Шипшинову Долину,— зігнула Ельфріда.— Хай тому Тенгілові добра не буде! І Катлі! З ним би швидко впоралися, якби не було Катли.

Вона затулила очі фартухом, мабуть, плакала.

Мені було важко дивитися на неї, і я подався в ліс, назбирати ще трохи суниць. А Юнатан залишився і ще довго розмовляв із Ельфрідою. Я збирав суниці, а думки не давали мені спокою. Хто та Катла й де вона живе? І коли я довідаюсь про це?

Помалу ми доїхали до річки. Саме як була найбільша спека. Сонце сяяло в небі, мов розпечена куля, і в воді відбивалися тисячі маленьких сонць. Ми стояли на високому березі й дивились на річку глибоко внизу. Яке то було видовище! Прадавня Річка, пінячись і вируючи, прудко несла води до водоспаду Карма, ми чули його могутній гук.

Ми вирішили зійти вниз і скупатися. Коней ми пустили в ліс, щоб вони самі знайшли собі потічок і напилися води. Отож ми побігли стрімким берегом, на ходу скидаючи одяг. Край берега росла верба, стовбур якої нахилився над річкою, а гілля опускалось до самої води. Ми вилізли на вербу, і Юнатан показав мені, як, тримаючись за гілляку, можна зануритись у воду.

— Тільки добре тримайся, — попередив він, — а то не стямишся, як попадеш у водоспад Карма.

Я так міцно тримався, що аж кісточки в мене побіліли. Погойдувався разом із гіллякою, і тіло моє з усіх боків обмивала вода. Так весело я ще ніколи не купався і так небезпечно теж. Адже я відчував, як водоспад усмоктував мене, тяг до себе.

Потім Юнатан допоміг мені знов видряпатися на стовбур, і ми посідали на вербі, наче в зеленому курені, що погойдувався над водою. Річка гралася й пустувала під самими нами. Вона манила нас до себе, хотіла переконати нас, що вона весела, зовсім не страшна. Але досить було мені занурити ступню у воду, ба навіть самий великий палець, і я відчував, як течія хоче потягти мене з собою.

Сидячи отак, я випадково звів очі на берег і похолов із ляку. Я побачив там вершників, Тенгілових вояків із довгими списами. Вони їхали вчвал, та через гук водоспаду ми не почули тупоту копит.

Юнатан також помітив їх, але я не побачив по ньому, що й він злякався. Ми сиділи тихо, чекаючи, щоб вояки проїхали повз нас. Але дарма. Вони зупинилися й зіскочили з коней — хотіли відпочити абощо.

— Вони не тебе шукають? — спитав я Юнатана.

— Навряд, — відповів він. — Вони їдуть із Карманяки до Шипшинової Долини. Там далі перед водоспадом через річку збудований міст. Тією дорогою Тенгіл здебільшого й посилає своїх посіпак у долину.

— Але краще б вони тут не зупинялися, — сказав я. Юнатан погодився зі мною.

— Мені зовсім не треба, щоб вони помітили мене, — сказав він. — А то ще, бува, їм спадуть на думку всі ті балачки про Лев'яче Серце.

Я нарахував їх на березі шестеро. Вони сперечалися про щось, галасували й показували на воду, хоч ми не чули, що вони кажуть. Та раптом один із них рушив з берега конем униз до річки. Він їхав майже навпроти нас, і я був радий, що ми добре сховані серед гілля.

Решта гукали йому:

— Облиш, Перку! Дарма й пробувати! І коня втопиш, і сам потонеш!

Але той, кого вони називали Перком, тільки засміявся й гукнув у відповідь:

— Я вам зараз покажу! Коли не допливу до тієї скелі й назад, то ставлю всім пиво, даю слово!

Тепер і ми збагнули, що він хоче зробити.

Серед річки, трохи далі вгору, стриміла скеля. Течія вирувала навколо неї, і над водою видніла тільки її верхівка. Та Перк, видно, помігив їй, коли їхав повз те місце, і тепер хотів похизуватися.

— Навіжений! Невже він думає, що кінь зможе доплисти проти течії аж туди? — сказав Юнатан.

Перк уже скинув шолом, плащ і чоботи. Тепер він сидів верхи в самій сорочці та штанях і намагався присилувати свою гарну невеличку чорну кобилу зайти у воду. Перк кричав на неї, підганяв її, молотив п'ятами, проте кобила опиралася. Вона боялась води. Тоді він почав бити її. Нагайки в нього не було, він гамселив її кулаком по голові, і я почув, що Юнатан хлипнув, як тоді на майдані.

Нарешті Перк домігся свого. Кобила заіржала і, хоч була налякана до смерті, кинулась у річку. Моторошно було дивитись, як відчайдушно кобила боролася з течією, що підхопила її і понесла вниз.

— Її понесе просто на нас, — сказав Юнатан. — Хоч би що той Перк робив, він не зможе досягти з нею скелі!

Проте кобила, виконуючи волю господаря, намагалася доплисти туди. О, як вона, бідолаха, натужувалась і який їй охопив смертельний жах, коли вона відчула, що течія сильніша за неї!

Навіть Перк тепер зрозумів, що важить своїм життям. Він спробував завернути кобилу назад до берега, але скоро переконався, що не досягне його. Течія хотіла іншого. Хотіла затягти його у водоспад Карма, і він заслужив на це. Але мені шкода було кобили. Тепер вона була цілком безпорадна. Їх несло просто на нас, як і передбачав Юнатан, скоро вони пропливуть під нами і зникнуть. Я бачив страх у Перкових очах, він знав, куди його несе.

Я оглянувся на Юнатана й несамохіть крикнув. Він висів, погойдуючись, над водою, на самому вершку гілляки. Висів униз головою, обхопивши ногами гілляку, і, коли Перк опинився під ним, спіймав його за чуба й потяг з води так, що той учепився за вербу.

Тоді Юнатан покликав кобилу:

— Сюди, конячко, сюди, до мене!

Кобила вже пропливла далі, але відчайдушно намагалась повернути до нього. Тепер на спині в неї не було вайлуватого Перка, та однаково вона насилу трималася. Проте Юнатан якимось дивом піймав вуздечку й почав підтягати кобилу до берега. То було змагання не на життя, а на смерть, бо річка не відпускала своєї здобичі, хотіла здобути їх обох — кобилу і Юнатана.

Я знавіснів з люті й закричав Перкові:

— Помагай, бовдуре, помагай!

Той дурень уже видряпався на стовбур і надійно примостився близько від Юнатана, але, замість допомогти йому, він тільки нахилився до нього й крикнув:

— Кинь коня, чуєш! Там у лісі гуляють якихось двоє коней, і я візьму собі одного замість цієї кобили! Кинь її!

Кажуть, що злість додає людині сили, в кожному разі, хоч цим Перк допоміг Юнатанові витягти кобилу. Потім він сказав Перкові:

— Ти, дурню, гадаєш, що я врятував тобі життя на те, щоб ти вкрав у мене коня? І не соромно тобі?

Не знаю, може, Перкові й справді стало соромно. Він нічого не сказав, не спитав, хто ми і звідки їдемо. Він почвалав на берег зі своєю бідолашною кобилою і невдовзі по тому зник разом з усім загоном...

Увечері ми розпалили багаття біля водоспаду Карма. Я певен, що жодне багаття ніколи й ніде не могло зрівнятися з тим, що горіло в нас.

Мені здавалося, що такого моторошного і водночас прекрасного місця не було більше ні на небі, ні на землі. Гори, річка й водоспад були надто великі й могутні. Раз по раз я ловив себе на думці, що, може, я сплю, і сказав про це Юнатанові.

— Не думай, що все це відбувається насправді. Нам просто сниться сон про давні-давні часи.

Ми стояли на мості, який Тенгіл звелів збудувати, щоб з'єднати дві країни — Карманяку й Нангіялу. Їх розділяли провалля і Прадавня Річка.

Під мостом на дні того провалля вирувала вода, яка потім, ревучи й гуркочучи, кидалась у водоспад Карма, а звідти в ще глибшу й страшнішу яму.

— Як можна було спорудити міст над таким глибочезним проваллям? — здивувався я.

— Мені й самому цікаво було б довідатись про це, — відповів Юнатан. — А ще я хотів би знати, скільки людських жертв пішло на цей міст, скільки нещасних із криком попадало вниз і зникло у водоспаді Карма.

Я затремтів. Мені здалося, ніби я почув між горами відлуння того крику. Ми тепер були зовсім близько від Тенгілових володінь. По той бік мосту у глиб гір в'юнилася стежка. В Прадавні Гори Карманяки.

— Коли триматися тієї стежки, можна доїхати до Тенгілового замку, — пояснив Юнатан.

Я затремтів ще дужче. А потім подумав, що все це буде завтра, як настане ранок. А поки що вечір, і я вперше в житті посиджу біля багаття разом з Юнатаном.

Ми розпалили його на широкому прискалку біля водоспаду. Неподалік від мосту. Але я сів так, щоб усе те було в мене за спиною. Я не хотів бачити мосту, що вів до Тенгілових володінь, не хотів бачити нічого на тому боці. Я дивився тільки на полум'я, що палахкотіло між кручами. При свіглі багаття мені видно було гарне й добре Юнатове обличчя і наших коней.

— Це багаття куди краще за моє перше, — сказав я. — Бо тепер я сиджу з тобою, Юнатоване!

Хоч би куди я попав, а завжди почував себе в безпеці, якщо зі мною був Юнатан. І тепер я радів, що ми таки розпалили разом багаття, про яке стільки говорили, коли жили на землі.

— Доба табірних багать і казок, пам'ятаєш, як ти розповідав мені про неї? — спитав я.

— Так, пам'ятаю, — відповів Юнатан. — Але тоді я не знав, що в Нангіялі будуть такі страшні казки.

— І вони будуть такі завжди? Як ти гадаєш? — спитав я.

Юнатан помовчав, дивлячись на вогонь, тоді сказав:

— Ні, після вирішальної битви Нангіяла знов стане землею, де казки будуть гарні, а життя легке й просте.

Багаття на мить спалахнуло яскравіше, і в його відблиску я побачив, який Юнатан стомлений і сумний.

— Але розумієш, Хруцику, вирішальна битва може виявитись ще однією страшною казкою про смерть і ще раз про смерть. Тому її мусить очолити Урвар, а не я. Бо я нездатний когось убивати.

Так, я й сам знаю, що ти на таке не здатний, подумав я. Тоді спитав його:

— А навіщо ти врятував життя Перкові, хіба це добре?

— Не знаю, чи добре,— відповів Юнатан.— Але є речі, які треба робити, а то будеш не людина, а грудка гною.

— Та уяви собі, що він міг би здогадатися, хто ти,— сказав я.— і тебе схопили б!

— Ну що ж, то схопили б Лев'яче Серце, а не грудку гною,— відповів Юнатан.

Наше багаття догоріло, і гори огорнула темрява. Спершу лише присмерк, потім чорна пронизлива пітьма, в якій ми чули тільки гук водоспаду й не бачили жодного проблеску свігла.

Я присунувся якомога ближче до Юнатана. Ми сиділи в темряві, прихилившись до кручі, й балакали про се, про те. Я не відчував страху, тільки якусь дивну тривогу.

— Пора спати,— сказав Юнатан.

Але я знав, що не засну. І балакати мені не дуже хотілося через ту тривогу. Її викликала не темрява, а щось інше, невідоме. Та добре, що біля мене був Юнатан.

Раптом спалахнула блискавка і вдарив такий грім, що гори аж застугоніли. На нас налетіла шалена буря. Я навіть не знав, що бувають такі бурі. Грім так гримів і луною котився між горами, що не чути було ревіння водоспаду, а блискавки шугали, наче ганялися одна за одною. Часом гори ніби займалися пожежею, тоді пітьма ставала ще чорніша. Нас огортала немов прадавня ніч.

Спалахнула ще одна блискавка, страшніша за всі інші. На мить вона осяяла все навколо.

І в тому світлі я побачив Катлу. *Я побачив Катлу.*

13

Так, я побачив Катлу, а що було далі, не пам'ятаю. Я наче провалився в чорну яму і отямився аж тоді, коли буря вщухла, а над гірськими вершинами почало світати. Я лежав, поклавши голову Юнатанові на коліна, і мене відразу знов опанував страх, коли я згадав: он там, на скелі по той бік річки, високо над водоспадом, стояла Катла.

Я застогнав, згадавши про це, і Юнатан почав мене втішати:

— Її вже там нема. Вона пішла. Але я крізь сльози спитав його:

— Хіба є щось таке як Катла? Це чудовисько, чи що?

— Так, Катла — чудовисько,— відповів Юнатан.— Дракониha з прадавніх часів. І вона така сама жорстока, як Тенгіл.

— Звідки він її взяв?

— Кажуть, ніби вона вилізла з печери Катли. Там вона в прадавні часи ночувала.

А потім заснула й не прокидалася тисячі років, і ніхто про це не знав. Та одного ранку, страшного ранку, вона прокинулася і поплазувала до Тенгілового замку, дихаючи

смертельним вогнем на кожного, кого зустрічала. Там, де вона плазувала, люди падали мертві з обох боків.

— То чому ж вона не вбила Тенгіла? — спитав я.

— Тенгіл тікав, рятуючись від неї, з однієї зали замку до іншої. А як побачив, що вона вже доганяє його, то вихопив бойовий ріг і засурмив, скликаючи на допомогу своїх вояків. І як він засурмив у ріг...

— То що тоді?

— То Катла поплазувала до нього, мов покараний пес. І відтоді слухається Тенгіла. Більше нікого. Тенгілів бойовий ріг наганяє на неї страх. Тільки-но він засурмить, вона сліпо скоряється йому.

Надворі свігало. Вершини гір у Карманяці палали, мов вогонь із ніздрів Катли. І туди ми мали їхати. Я боявся, ох, як страшенно я боявся! Хтозна, може, Катла десь причаїлася? Де вона живе? Якщо в печері Катли, то як там міг сидіти Урвар? Я запитав про це Юнатана, і він розповів мені все, що знав.

Катла не жила в печері Катли. Ні, туди вона вже не повернулася після свого тисячолітнього сну. Тенгіл тримає її в невеличкій печері біля водоспаду Карма. Вона сидить там завжди прикута на золотому ланцюзі, крім тих випадків, коли Тенгіл бере її з собою, щоб нагнати людям страху. Бо він любить наганяти страху.

— Я бачив її в Шипшиновій Долині,— сказав Юнатан.

— І тоді ти закричав?

— Так, тоді я закричав.

Страх ще дужче стиснув мені серце.

— Я боюся, Юнатане, Катла вб'є нас. Він знов спробував заспокоїти мене:

— Таж Катла прив'язана. Вона не може досягнути далі, ніж дозволяє її ланцюг. Не досягає далі за ту скелю, де ти її бачив. Там вона любить стояти, втупивши очі у водоспад.

— Чого?

— Не знаю. Мабуть, шукає Карма.

— А хто такий Карм? — спитав я.

— Ет, це просто Ельфрідині теревені,— відповів Юнатан.— Ніхто ніколи не бачив Карма. Його немає. Проте Ельфріда каже, що колись давно він жив у водоспаді Карма і що Катла ненавидить його й не може цього забути. Тому й стоїть на скелі, втупивши очі у воду.

— А хто він, що міг жити в такому пекельному місці?

— Теж чудовисько. Ельфріда казала, що то змії завдовжки від берега до берега. Та це лише давня казка.

— Мабуть, він не більша казка, ніж Катла? — спитав я. Замість відповіді Юнатан сказав:

— Знаєш, що ще розповідала Ельфріда? Поки ти збирав у лісі суниці? Розповідала, що як вона була ще малою, дітей лякали Катлою і Кармом. Казку про драконицю в печері Катли і про змія у водоспаді Карма вона дитиною чула не раз, і їй та казка подобалася, тільки що була страшна. Тією прадавньою казкою у всі часи лякали дітей, казала Ельфріда.

— Хай би та Катла й далі сиділа в своїй печері, — мовив я, — і залишалась тільки казкою.

— Ельфріда теж такої думки, — сказав Юнатан.

Я здригнувся, уявивши, скільки в тій Карманяці чудовиськ. Мені не хотілось туди їхати, дуже не хотілося. Але треба було.

Спершу ми трохи підживилися, хоч ошадили їжу для Урвара, бо Юнатан знав, що в печері в'язні голодують.

Грім і Ф'ялар напилися дощової води, що натекла в розколини. Так високо в горах їм не було доброї паші. Але біля мосту росло трохи трави, і, певне, вони сяк-так попаслися перед дорогою.

І ми рушили на міст. До Карманяки. До володінь Тенгіла й чудовиська. Я так боявся, що весь тремтів. Що в річці є змії, я не дуже вірив, але подумати тільки: ану ж він вирине з глибини і стягне нас з мосту у свій водоспад! А Катла! Її я найдужче боявся. Може, вона чекає на тому березі і нам не уникнути її страхіливих зубів і смертельного вогню? Ох; як я боявся! Проте ми переїхали міст, і я не побачив Катли. Її не було на скелі.

— Добре, що її немає! — сказав я Юнатові.

Та вона була! Не на скелі, її страшна голова витикалася з-за великого каменя біля стежки, що вела до Тенгілового замку. Там ми її й побачили. І вона побачила нас. І так страхіливо заревіла, що здавалося, ще трохи — і гори розколються від її крику. З нїздрів у неї бухкали дим і полум'я, вона шаленіла з люті, раз по раз рвалася з ланцюга й ревіла. Грім і Ф'ялар схарапудились, їх насилу стримали. Я злякався не менше за них. Та хоч як я благав Юнатана вернутися в Нангіялу, він сказав:

— Ми не можемо кинути Урвара напризволяще. Не бійся, Катла до нас не дістане, хоч би як шаліла і рвалася з ланцюга. Але нам треба поспішати, — додав він. — Адже Катлине ревіння чути і в Тенгіловому замку. Якщо ми не втечемо й не сховаємось серед гір, за нами скоро поженеться цілий загін вояків.

І ми помчали стрімкими гірськими стежками, вузькими й ненадійними, так що з-під копит у коней полетіли іскри. Ми кружляли поміж скелями, щоб збити з дороги

переслідувачів. Я часто обертався послухати, чи не чути за нами тупоту коней і вигуків Тенгілових людей, що хотіли досягти нас своїми списами, стрілами й мечами. Але нікого не було. Та й важко було б переслідувати когось серед гір і скель Карманяки.

А переслідуваному сховатися в них було дуже легко.

Коли ми промчали досить довго, я спитав Юнатана:

— Куди ми їдемо?

— До печери Катли, а куди ж,— відповів він.— Ми вже майже доїхали. Он перед тобою гора Катли.

Он вона яка! Невисока гора з пласким верхом і стрімкими узбіччями, що спадали майже прямовисно вниз. Тільки з одного боку вона виявилась пологішою, і там ми легко могли б вибратись на неї, якби захотіли. І ми почали спинатися, бо нам треба було переїхати через гору, пояснив Юнатан.

— Вхід до печери з боку річки,— сказав він.— А нам треба подивитись, що там робиться.

— А ти справді віриш, що ми зможемо якось пробратись в печеру? — спитав я.

Юнатан уже раніше розповідав мені про міцну браму, яка замикає вхід до печери, і про Тенгілових вояків, що стережуть її вдень і вночі. Як же ми добудемось усередину печери?

Він не відповів на моє запитання, сказав, що доведеться сховати коней, адже вони не вміють лазити по горах.

Ми завели їх у непомітну ущелину під горою Катли й залишили там. Юнатан погладив Гріма і сказав:

— Стійте тут, а ми підемо на розвідку.

Я не мав ніякого бажання йти на розвідку. Не хотів залишати Ф'ялара. Але йти треба було.

Не так легко було вибратись на вершину, і я добре стомився, поки ми нарешті її досягли. Юнатан сказав, що тут можна трохи відпочити, і я відразу кинувся на траву. Юнатан зробив те саме. Ми лежали на пласкій вершині, над нами синіло небо, а під нами в горі була печера. Аж не вірилось, що вона десь тут, унизу, та страшна печера з безліччю переходів і закомарків, де мучилось і гинуло стільки людей. А тут, нагорі, світило сонце, лігали метелики, голубіло небо з білими хмаринками, росла трава і квітки. Дивно, що над печерою Катли росла трава і квітки!

І тоді я подумав: якщо в цій печері загинуло стільки людей, то, може, й Урвара вже немає живого. Я спитав Юнатана, як йому здається. Але він не відповів мені. Він лежав горілиць, дивився в небо і, видно, думав про щось своє. Нарешті він сказав:

— Якщо правда, що Катла спала в цій печері з прадавніх часів, то як вона вийшла з неї, коли прокинулась? Адже виходу вже не було, його заступала мідяна брама. Тенгіл увесь час використовував печеру як в'язницю.

— Тоді, як там спала Катла? — здивувався я.

— Так, і тоді, як вона там спала, — сказав Юнатан. — Тільки ніхто про це не знав.

Я здригнувся. Щось гірше важко було собі уявити. Сидиш ув'язнений у печері, аж гульк — до тебе лізе дракон! Та Юнатан думав про інше.

— А коли так, то Катла мала вийти якимось іншим ходом, — сказав він. — і той хід ми повинні знайти, хоч би довелося шукати його цілий рік.

Довго нам не довелось відпочивати, Юнатан нетерпеливився. Ми обережно рушили до печери. Йти було недалеко, тільки трохи спуститися узбіччям. Нам уже видно було річку ген унизу і Нангіялу за нею. Ох, як мені хотілося опинитись там!

— Глянь, Юнатане, — сказав я, — он та верба, де ми купалися! На тому березі!

Та Юнатан спинив мене.

— Мовчи, а то нас можуть почути, — сказав він.

Ми були вже зовсім близько біля урвища. Десь тут, у кам'яній стіні під нами була мідяна брама, що замикала печеру Катли, хоч згори ми її не бачили.

Зате побачили вартових. Трьох Тенгілових вояків. Від самого вигляду їхніх чорних шоломів у мене закалатало серце.

Ми підповзли до самого краю урвища, щоб добре на них роздивитися. Якби вони глянули вгору, то теж побачили б нас. Але вони нікуди не дивилися, просто грали в кості, а до всього іншого їм було байдуже. Якщо крізь мідяну браму не може проникнути жоден ворог, то навіщо її стерегти?

Раптом ми побачили, що брама внизу відчинилась і з неї хтось вийшов. Ще один Тенгілів вояк! У руках він ніс порожню миску й за брамою кинув її на землю. Брама за ним зачинилась, ми чули, як клацнув замок.

— От я й нагодував ту свиню востаннє, — сказав вояк, що вийшов з печери.

Вартові засміялися, а один запитав:

— А він знає, яке сьогодні свято? Останній день у його житті! Ти сказав йому, що ввечері, коли смеркне, на нього чекає Катла?

— Сказав, і знаєте, що він відповів? «Ну нарешті!» і попросив передати вітання Батьківщині. Як же він сказав? Ага: «Урвар може померти, але воля ніколи не помре!»

— «Поцілуй мене, красуне!» Ось що скаже він сьогодні Катлі, — зареготали вартові. — і гарну почує відповідь!

Я глянув на Юнатана. Він зблід.

— Ходімо,— мовив він.— Нам нема чого тут сидіти. Ми якомога тихіше й швидше поплазували геть від краю урвища, а коли вже нас не могли побачити вартові, схопилися на ноги. Всю дорогу назад ми бігли й зупинились аж коло Гріма й Ф'ялара.

Ми посідали біля коней в ущелині, бо не знали, що нам тепер робити. Юнатан був дуже зажурений, і я не міг його потішити, бо й сам зажурився. Я розумів, як йому шкода Урвара. Тепер він уже не мав надії, що зможе допомогти йому.

— Урваре, мій незнайомий друже, я тебе так і не побачу,— сказав Юнатан.— Сьогодні ввечері ти загинеш, і що тоді стане з зеленими долинами Нангіяли?

Ми з'їли по шматочку хліба, поділившись ним зі своїми кіньми. Я хотів був узяти й зо дві грудочки козячого сиру, досі ми його не чіпали.

— Ще рано, Хрущику,— спинив мене Юнатан.— Сьогодні ввечері я віддам тобі його весь до крихти.

Він довго сидів сумний і замислений, та врешті озвався:

— Я розумію, це те саме, що шукати голку в сіні. Але треба спробувати.

— Що спробувати? — спитав я.

— З'ясувати, кудю Катла вийшла з печери. Та я бачив, що він і сам не вірить у цей задум.

— Якби в нас був цілий рік, то, може, ми й з'ясували б,— додав він.— А в нас лишається тільки один день.

Не встиг він сказати це, як сталося щось несподіване. У вузькій ущелині, де ми сиділи, біля самої кам'яної стіни росло кілька густих кущів. І з них раптом вискочив наляканий лис. Він шаснув повз нас і швидко зник, ми не встигли й роздивитися на нього.

— Звідки той лис вибіг? — здивувався Юнатан.— Треба поглянути.

І він зник у кущах. Я залишився чекати на нього. Але він довго не повертався, і навколо було так тихо, що я вже почав хвилюватися.

— Юнатане, де ти? — гукнув я.

Він зразу ж озвався. І в голосі його бриніла радість.

— Знаєш, звідки вибіг той лис? Зсередини гори! Зрозумів, Хрущику? Зсередини гори Катли! Тут є отвір!

Може, все було визначене наперед ще в прадавні казкові часи. Може, вже тоді вирішено, що Юнатан урятує Урвара задля щастя Шипшинової Долини. І, може, якісь невидимі казкові духи непомітно керували нашими діями. А то як би сталося, що Юнатан залишив коней саме там, де був вхід до печери Катли? Це була така сама дивина, як і те, що з усіх садіб Шипшинової Долини я вибрав Матіасову, а не якусь іншу.

Ми не сумнівалися, що це і є той отвір, яким Катла вибралася з печери. Це був хід просто всередину гори. Невеликий, але досить широкий, щоб виголоджена дракониця, прокинувшись після тисячолітнього сну й переконавшись, що той отвір, яким вона виходила раніше, замкнений мідяною брамою, протиснулася ним назовні.

І досить широкий, щоб ним пролізли ми! Я втупив очі в темне в'їстя. Скільки заснулих драконів ще може бути в печері? Тих, що прокинуться, коли ми зайдемо туди й ненароком наступимо на них?

Я відчув на своєму плечі Юнатанову руку.

— Хрущику,— сказав він,— я не знаю, що спігає мене в печері, але я зараз лізу туди.

— І я також,— сказав я, хоч голос у мене ледь тремтів. Юнатан погладив мене по щці вказівним пальцем,

як часом любив гладити.

— А може, ти краще почекаєш біля коней?

— Хіба я тобі не казав, що більше ніколи не залишуся без тебе, завжди йтиму туди, куди й ти?

— Казав,— відповів Юнатан, і я відчув, що він зрадив.

— Бо я хочу бути з тобою,— вів я далі.— Де б ти не був, хай би навіть і в підземному царстві.

Таким підземним царством і виявилася печера Катли. Я опускався в чорний хід, наче в страшний сон, від якого не можна прокинутись, ніби навіки прощався з сонячним світлом, занурювався у вічну ніч.

Ця печера Катли старе, вимерле драконяче кубло, просякнуте духом зла з прадавніх часів, думав я. Тут висиджувались тисячі драконячих яєць, страшні дракони вилазили звідти і нищили все живе на своєму шляху.

І це старе драконяче кубло саме й годилося Тенгілові для в'язниці. Я затремтів, уявивши собі, що він тут робив з бідолашними в'язнями. Саме повітря тут було просякнуте давнім висохлим злом. І в моторошній тиші навколо нас мені вчувався страхіливий шепіт. Він линув із глибини гори, наче хтось оповідав про муки і сльози всіх загиблих у печері Катли — за володарювання Тенгіла. Я хотів спитати Юнатана, чи й він чує той шепіт, але передумав. Бо, може, я тільки собі уявив усе це.

— Ну, Хрущику, ми вирушаємо з тобою в далеку мандрівку, якої ти ніколи не забудеш,— сказав Юнатан.

І мандрівка справді була далека. Нам треба було пройти крізь усю гору, щоб добратися до печери поблизу мідяної брами, де тримали в'язнів. Це її мали на думці люди, коли говорили про «печеру Катли», пояснив Юнатан, бо про інші вони нічого не знали. Та й ми

не знали, чи цим ходом до неї справді можна добратися. Знали тільки, що шлях буде довгий. Ми вже долали його вершиною гори. А пробратися темними лабіринтами, освітлюючи їх тільки смолоскипами, які ми прихопили з собою, буде вдесятеро важче.

Ох і страшно було дивитися, як відблиски смолоскипів танцювали на стінах печери! Світло тільки ледь-ледь відсувало темряву, що оточувала нас, тому все, що тонуло в ній, здавалося ще небезпечнішим. Хтозна, думав я, може, тут повно драконів, зміїв та інших чудовиськ, що чигають на нас у своїх темних кублах? А ще я боявся, що ми заблукаємо. Але Юнатан робив на стінах печер, якими ми переходили, чорні позначки сажею зі смолоскипів, щоб ми могли втрапити назад.

Юнатан сказав, що це буде мандрівка. Гарна мені мандрівка! Ми плазували, лізли рачки, видряпувалися на прискалки, перепливали потоки, перестрибували розколини, чіплялися за стіни, обдирали шкіру на руках і ногах, билися головами об каміння,— ось що ми робили. Ох і мандрівка! А які там були печери! Інколи ми опинялися в таких величезних залах, що не бачили їм краю, тільки з відлуння здогадувалися, які вони великі. Часом потрапляли в такі вузькі проходи, що не могли йти рівно, мусили плазувати на животах, мов дракони. Іноді шлях нам перетинали підземні річки і доводилось перепливати їх. Та найгірше було, як інколи під ногами в нас відкривалися глибоченні провалля. В одне таке провалля я мало не впав. Я тоді ніс смолоскип і раптом спіткнувся. Юнатан ледве встиг підхопити мене, але смолоскип я впустив. Ми бачили, як він летів, мов світляна стрічка, все глибше й глибше, поки зовсім зник. І ми опинилися в темряві. В найгустішій, найчорнішій темряві, яка тільки буває на світі. Я боявся поворухнутись, сказати слово, навіть думати, намагався забути, що я існую і стою тут у чорній пітьмі перед самісіньким проваллям. Але я чув поряд голос Юнатана. Він нарешті викресав вогню й запалив другий смолоскип, який ми мали з собою. І поки він запалював його, то не переставав спокійно говорити зі мною. Мабуть, для того, щоб я не вмер зі страху.

І ми рушили далі. Скільки ми йшли, я не знаю. В печері Катлі час важко визначити. Здавалося, що ми блукаємо тут цілу вічність, і я почав непокоїтись, що нам не пощастить добратися вчасно. Може, вже вечір. І Урвар... може, його вже віддали Катлі.

Я поділився своїми тривожними думками з Юнатаном.

— Не знаю,— сказав він.— Та коли ти не хочеш збожеволіти, то не думай тепер про це.

Ми добралися до вузького покрученого ходу, якому, здавалося, не було кінця, він тільки ставав дедалі тісніший. Він звужувався у висоту і в ширину так, що ми •насилу посувалися ним, і нарешті став просто діркою, крізь яку треба було пролізти.

Зате, пролізши крізь неї, ми раптом опинилися у печері. Чи вона була дуже велика, ми не знали, бо світло смолоскипа далеко не сягало. Тому Юнатан спробував визначити її розміри луною.

— Го-го-го! — крикнув він.

І ми почули відлуння: воно озвалося багато разів з усіх боків. А потім почули ще щось. Інший голос, десь здалеку, з темряви.

— Го-го-го,— кволо відгукнувся той голос.— Хто ти, що з'явився з п'їми зі світлом?

— Я шукаю Урвара,— відповів Юнатан.

— Він тут,— відповів голос.— А ти хто?

— Я Юнатан Лев'яче Серце. І зі мною мій брат Карл Лев'яче Серце. Ми прийшли врятувати Урвара.

— Надто пізно,— сказав голос.— Надто пізно. Та однаково дякую вам!

Тільки-но він устиг вимовити це, як ми почули скрегіт мідяної брами, бо хтось її відчиняв. Юнатан кинув смолоскипа й затоптав його ногою. Ми принишкли, чекаючи, що буде далі.

У браму зайшов Тенгілів вояк із ліхтарем у руці.

З очей у мене покотилися сльози. Не тому, що я злякався, мені було шкода Урвара. Це було б надто жорстоко, щоб Урвара забрали саме цієї хвилини!

— Урваре, приготуйся! — сказав вояк.— Скоро тебе заберуть до Катли. Чорні носії уже в дорозі.

У світлі його ліхтаря ми побачили дерев'яну клітку з грубих лат, отже, Урвара тримають в ній, мов звіра.

— В останні хвилини тобі світитиме світло. Так звелів зі свого доброго серця Тенгіл. Щоб за цей час очі твої звикли до світла й ти зміг побачити Катлу, коли тебе привезуть до неї. Ти хочеш її побачити, правда?

Вояк зареготав і зник за брамою.

Ми відразу кинулись до клітки і при світлі побачили Урвара. На нього страшно було дивитися. Він ледве рухався. Та однаково підсунувся до краю клітки і простяг руку поміж латами.

— Юнатане Лев'яче Серце,— мовив він.— Я багато чув про тебе вдома. А тепер ти прийшов сюди!

— Так, прийшов,— відповів Юнатан, і я почув, що він мало не плаче, так його вжахнув Урварів стан. Але він миттю відчепив від пояса ножа й кинувся до клітки.

— Розбивай її, Хрущику! Допомагай мені! — сказав він. І ми заходилися розбивати клітку. Та що можна було

вдіяти ножами? Там треба було сокири й пилки.

Проте ми завзято різали дерево, роздирали до крові руки, різали і плакали, бо знали, що прийшли запізно. Урвар також розумів це, але, мабуть, у ньому жевріла маленька надія, бо він важко дихав і все мурмотів:

— Швидше! Швидше!

Ми поспішали, хоч руки в нас були геть у крові. Кришили дерево, мов навіжені, кожної хвилини чекаючи, що зараз відчиниться брама, з'являться чорні носії і буде кінець Урварові, нам і всій Шипшиновій Долині.

їм випаде нести не одного, думав я. Катлі дістануться цього вечора троє.

Я відчував, що скоро не видержу. А Юнатан кричав з люті на ті міцні лати, що ніяк не піддавалися, хоч скільки ми їх різали. Він штовхав їх ногою, знов різав, знов штовхав, і нарешті почувся тріск. Так, нарешті одна лата зламалася. А потім ще одна. Цього було досить.

— Вилазь, Урваре, вилазь! — гукнув Юнатан, та у відповідь почув тільки важкий віддих.

Тоді він заліз до клітки й витяг Урвара, який не міг навіть стояти на ногах. Тепер уже і я ледве стояв на ногах, але якимось почвалав уперед, присвічуючи ліхтарем. Юнатан потяг Урвара до нашої рятівної дірки. Він стомився й також важко дихав, ми всі троє важко дихали, мов зацьковані звірі, і так само себе почували.

Хоч як Юнатан задихався, аж стогнав, а проте зумів перетягти Урвара через усю печеру, самому втиснутися крізь отвір і якимось незбагненим способом просунути крізь нього Урвара, що був майже безвладний. І я був майже безвладний, а теж мусив пролізти крізь отвір. Але я не встиг. Ми почули скрегіт брами, і це відібрало в мене останню силу. Я завмер на місці.

— Швидше, давай світло! — важко дихаючи, сказав Юнатан, і я тремтячою рукою подав йому ліхтаря. Його треба було сховати, бо найменший промінчик зрадив би нас.

Чорні носії були вже в печері. А також вояки з ліхтарями в руках. Стало страхіливо ясно. Але в наш куток їхнє світло не досягало. Юнатан вихилився з отвору, схопив мене під пахви і перетяг до себе. У темний прохід. Там ми всі лягли, відсапуючись, і почули крик:

— Він утік! Він утік!

14

За ніч ми перетягли Урвара через підземелля. Власне, перетяг його Юнатан. Він проніс Урвара крізь пекло, інакше не назвеш нашу дорогу. Мені ледве вистачало сили тягтися самому.

— Він утік! Він утік! — закричали Тенгілові слуги, а коли замовкли, ми припинили, чекаючи погоні. Та вони не погналися за нами. Тенгілові люди були боягузи, вони нападали на своїх ворогів тільки гуртом, жоден із них не зважився перший полізти у вузький хід, де на нього чекав невідомо хто.

Досі ще ніхто не тікав з печери Катли, і мені було цікаво, як вони тепер виправдаються перед Тенгілом.

— Це їхній клопіт, — сказав Юнатан, — а в нас і свого більше, ніж треба.

Поки ми не пролізли до кінця той вузький хід, ми не зважились зупинитися і відпочити. А відпочити треба було задля Урвара. Юнатан дав йому скислого козячого молока й розмоклого хліба, і Урвар сказав:

— Ніколи я ще не їв нічого смачнішого!

Потім Юнатан довго розминав і розтирав йому ноги, щоб вони не були такі задерев'янілі. І Урвар трохи ожив. Хоч міг ще тільки лізти рачки.

Юнатан розповів йому, яка в нас буде тяжка дорога, і спитав, чи він спробує йти далі цієї-таки ночі.

— Так, неодмінно, — відповів Урвар. — Якщо доведеться, то я рачкуватиму до самої Шипшинової Долини. Я не хочу лежати тут і чекати, поки Тенгілові гончаки, виючи, поженуться за нами підземними переходами.

Вже з цього видно було, що він за людина. Не зломлений в'язень, а бунтівник і борець за волю. Коли я побачив при світлі ліхтаря Урварові очі, то зрозумів, чого Тенгіл боявся його. Хоч який він був кволий, у ньому горів внутрішній вогонь, і тільки завдяки тому вогневі він витримав таку пекельну ніч. Бо важчої ночі ніколи не було й не буде на світі.

Вона була довга, як вічність, і сповнена жаху. Та коли втома доходить до краю, стає вже до всього байдуже. Навіть до гончаків. Авжеж, ми чули, як вони гналися за нами, виючи й гавкаючи, але в мене вже не було сили боятися. До того ж, вони скоро стихли. Навіть гончаки не зважились заглиблюватися в підземелля.

Довго-довго плазували й лізли ми з нього, а коли нарешті опинилися назовні, біля Гріма і Ф'ялара, подряпані, закривавлені й мокрі, то побачили, що ніч скінчилась і починався ранок. Урвар простяг руки, він хотів обняти землю, і небо, і все, що угледів навколо, проте руки в нього опали, і він заснув. Ми всі троє опустилися на землю і нічого більше не бачили й не чули майже до вечора. Аж тоді я прокинувся. Збудив мене Ф'ялар. Він ткнувся м'якими губами мені в обличчя. Мабуть, подумав, що я надто довго сплю.

Юнатан теж уже прокинувся.

— Нам треба виїхати з Карманяки до смерку, — сказав він. — Бо потім не знайдемо дороги.

Він збудив Урвара, а коли той прочунявся, сів, оглянувся навколо і збагнув, що він уже не в печері Катли, на очах у нього виступили сльози.

— Вільний,— промурмотів він,— вільний! — Тоді схопив Юнатана за руки і довго стискав їх.— Ти повернув мені життя і волю!

Він подякував і мені, хоч я майже нічого не зробив, а тільки плутався під ногами.

Мабуть, Урвар почував те саме, що я, коли звільнився від своєї хвороби і опинився у Вишневій Долині. Я від щирого серця побажав йому також добратися до своєї Шипшинової Долини живим і вільним. Але нам ще було далеко до неї. Ми й досі були в горах Карманяки, де шастали Тенгілові слуги й шукали Урвара. Нам просто пощастило, що вони не натрапили на нашу ущелину, поки ми спали.

Ми сиділи на краю ущелини й доїдали останні крихти хліба. І Урвар час від часу проказував:

— Невже я живий? Невже я живий і вільний? Адже з усіх в'язнів печери тільки він залишився

живий. Решту одного по одному віддали Катлі.

— Але Тенгіл свого не прогавить,— сказав він.— Повірте, печера Катли недовго буде порожня.— В нього знов виступили на очах сльози.— О, моя рідна Земле, чи довго ще ти стогнатимеш під гнітом Тенгіла?

Йому кортіло дізнатись, що сталося в Нангіяльських долинах, поки він сидів у в'язниці. І Юнатан розповів йому про все. Навіть про Йоссі. Коли Урвар почув, що це через Йоссі він стільки мучився в печері Катли, мені здалося, що він зараз помре. Минула довга хвилина, поки він заспокоївся і сказав:

— Моє життя нічого не важить. Але те, що Йоссі зробив Шипшинової Долині, не можна ні вибачити, ні забути.

— Чи ми йому вибачимо, чи ні, а Йоссі, мабуть, уже дістав своє,— сказав Юнатан.— Ти більше ніколи його не побачиш.

Та Урвар ніби знавіснів. Він так заквапився в долину, наче цього-таки вечора хотів розпочати визвольну боротьбу, і проклинав свої кволі ноги. Він раз по раз силкувався встати, і нарешті йому пощастило підвестись і встояти. Він так зрадів і запишався, немов домігся хтозна-якого успіху. А сам стояв і хитався, ніби не знав, у який бік упасти.

— Урваре,— сказав Юнатан,— видно здалеку, що ти втік з печери Катли.

Це була правда. Ми всі троє були закривавлені й брудні, але Урвар найдужче. Тіло його прикривало якесь дрантя, а обличчя майже не видно було, так воно заросло. Тільки світилися очі, в яких палав вогонь.

По дну нашої ущелини протікав струмок, і ми змили з себе бруд і кров. Я кілька разів занурював обличчя в холодну воду, так мені було приємно. Я ніби змивав із себе всі жахи ненависної печери.

Потім Урвар попросив у мене ножа, підрзав собі бороду й чуба і став уже не такий схожий на в'язня, що втік із печери. Юнатан витяг зі своєї торби шолом і плащ Тенгілового вояка, які допомогли йому виїхати з Шипшинової Долини.

— На, Урваре, надягни на себе,— сказав він.— Може, Тенгілові слуги, якщо побачать нас, подумують, що ти теж один із них і ведеш кудись двох в'язнів.

Урвар надяг на себе шолом та плащ, хоч неохоче.

— Це я вперше і востаннє надягаю цю погань,— сказав він.— Від неї тхне гнітом і жорстокістю.

— Нехай тхне чим хоче, аби тільки вона допомогла тобі добратися додому,— заперечив Юнатан.

Більше не можна було гаяти ні хвилини. Лишилося години зо дві до заходу сонця, а як у горах стемніє, ми не проїдемо небезпечними стежками Карманяки.

Юнатан був стурбований. Він знав, що нас чекає, я чув, як він сказав Урварові:

— Мені здається, що найближчі дві години вирішать долю Шипшинової Долини. Ти зможеш утриматися на коні так довго?

— Зможу,— відповів Урвар.— Хоч би й десять. Юнатан підвів Ф'ялара й допоміг Урварові сісти

на нього. І Урвар відразу став інший. Ніби виріс у сідлі й набрався сили. Бо він також був з відважних і дужих, як Юнатан. Тільки я не мав ні крихти мужності. Та коли ми сіли на коня і я обхопив Юнатана руками й притулився лобом до його спини, мені здалося, наче в мене переливається трохи його сили, і я перестав так боятися. Хоч усе-таки подумав: було б добре, коли б нам не доводилось раз по раз випробовувати свою силу й відвагу. Чи ми ще колись житимем так, як спершу жили у Вишневій Долині?

Нарешті ми вирушили в дорогу. Поїхали ми в західному напрямку, бо там був міст через прірву. В горах Карманяки було багато втоптаних і покручених стежок. Ніхто, крім Юнатана, не міг би знайти в тому плетиві ту, що треба. Але він якимось дивом угадував, куди їхати, це було для нас велике щастя.

Я пильно озирався навколо, чи немає десь Тенгі-лових вояків, аж у мене в очах пекло. Але нікого не бачив. Тільки Урвара, що їхав позад нас у шоломі й чорному плащі. Я здригався щоразу, коли обертавсь і бачив його,— так я боявся шоломів і всіх, хто їх носив.

Ми довго їхали без пригод. Скрізь було тихо, мирно й гарно. «Оце й є те, що зовуть тихим вечором у горах»,— подумав я. Якби він і справді був такий. Бо з цієї тиші і спокою може зненацька вигулькнути хто завгодно. Нас не полишало неприємне напруження. Навіть Юнатана. Він сторожко озирався навколо.

— Аби ми переїхали через міст,— сказав він.— Тоді найгірше лишиться позаду.

— А скільки ще туди їхати? — спитав я.

— З півгодини, якщо все буде гаразд,— відповів він. І тієї миті ми їх побачили. Загін Тенгілових вояків, шість списоносців на чорних конях. Вони з'явилися там, де стежка огинала гору, і їхали просто на нас.

— Тепер або смерть, або життя,— сказав Юнатан,— Урваре, вперед!

Урвар швидко порівнявся з нами, і Юнатан кинув йому вуздечку, щоб ми більше скидалися на в'язнів.

Вояки ще не помітили нас. Але тікати було запізно. Та й куди втечеш? Залишалось єдине — просто їхати далі й сподіватися, що Урварів шолом і плащ обдурять їх.

— Живим я їм не дамся,— сказав Урвар.— Хочу, щоб ти це знав, Юнатане Лев'яче Серце!

Ми якомога спокійніше їхали назустріч своїм ворогам. Під'їздили до них дедалі ближче. В мене мороз ішов по спині, і я встиг подумати, що коли нас мають спіймати, то краще б уже спіймали були в печері Катли, щоб ми даремне не мучились таку довгу ніч.

Ось ми й зустрілись. Вояки притримали коней, щоб легше було розминутися на вузькій стежці. На чолі загону їхав наш знайомий — Перк.

Проте Перк навіть не глянув на нас. Він дивився тільки на Урвара. І коли вони розминалися, спитав:

— Ти не чув, його ще не знайшли?

— Ні, не чув,— відповів Урвар.

— А ти звідки їдеш? — спитав Перк.

— Везу двох в'язнів,— відповів Урвар.

Ми поїхали далі, швидко, але так, щоб не впадало в око.

— Хрущику, обережно поверни голову й поглянь, що вони роблять,— сказав Юнатан.

Я повернув голову й відповів:

— Поїхали.

— Слава богу,— зрадів Юнатан.

Але радіти було рано. Бо тепер я побачив, що вони зупинили коней і дивляться вслід нам.

— Починають додумуватися,— сказав Юнатан. І то, мабуть, була правда, бо Перк гукнув:

— Гей ти, зупинися, чуєш! Я хочу пильніше приглянутись до тебе й до твоїх в'язнів! Урвар зціпив зуби.

— Швидше, Юнатане, бо пропадемо! — гукнув він. І ми погнали коней.

Тоді Перк повернув загін, і вони помчали за нами так швидко, що кінські гриви замайоріли на вітрі.

— Ну, Гріме, покажи, що ти вмієш! — сказав Юнатан. «І ти, Ф'яларе, також»,— подумав я і пошкодував, що сам не їду на ньому.

Ніхто не мав кращих коней за Гріма й Ф'ялара. Ох, як вони летіли стежкою! Тепер вони знали, що йдеться про життя або смерть. За нами мчали переслідувачі. Тупіг копит то наближався, то віддалявся, але не стихав. Бо Перк знав, за ким він женеться, а такої здобичі не хотів би випустити жоден Тенгілів вояк. Було б із чим з'явитися в замок свого володаря.

Коли ми мчали через міст, вони наступали нам на п'яти. Просвистіло кілька списів, але жоден не зачепив нас.

Тепер ми були на боці Нангіяли, і найгірше, сказав Юнатан, залишилось позаду. Та цього не видно було. Навпаки: гонитва тривала далі вздовж річки. Берегом в'юнилася стежка, що вела до Шипшинової Долини, і ми звернули на неї. Цією стежкою ми спускалися іншого лігнього вечора, наче тисячу років тому. Смеркалося, і ми з Юнатаном поволі їхали, шукаючи місця на багаття та нічліг. Так і треба їхати вздовж річки, а не як тепер, що коні мало не падали з поспіху.

Найшвидше мчав Урвар. Адже він тепер їхав додому, в Шипшинову Долину. Юнатан не встигав за ним. І Перк їхав швидше за нас, я спершу не розумів чому. Та потім збагнув, що через мене. Не було меткішого вершника за Юнатана, ніхто не зміг би його догнати, якби він був на коні сам. Але Юнатанові доводилось весь час думати про мене, і це йому заважало.

Юнатан сказав, що від цієї їзди залежала доля Шипшинової Долини. А успіх цієї їзди залежав від мене, хоч як це було страшно. Я все більше переконувався, що вона скінчиться погано. Щоразу, коли я обертав голову й дивився назад, чорні шоломи виявлялися трохи ближче. Часом вони ховалися за горою або за якимось деревом, та потім неодмінно з'являлися знову, все ближче й ближче.

Юнатан знав не гірше за мене, що ми не зможемо врятуватися. Вдвох не зможемо. Юнатанові конче треба було втекти від переслідувачів. Я не міг допустити, щоб через мене його спіймали. Тому мовив:

— Юнатане, тепер зроби так, як я скажу! Скинь мене за поворотом, коли їм не видно буде! І доганяй Урвара!

Юнатана вразили мої слова, але не так, як мене самого.

— Ти справді не боїшся лишитись? — спитав він.

— Боюся, але хочу зважитись, — відповів я.

— Любий, мужній Хрущику, — сказав він. — Я повернуся й заберу тебе! Проведу Урвара в безпечне місце, до Матіаса, й негайно приїду по тебе!

— Обіцяєш? — спитав я.

— Аякже, хіба ти не віриш?

Коли ми опинилися біля тієї верби, з якої купались, я сказав:

— Я сховаюся на нашому дереві.

Більше я нічого не встиг сказати, бо ми саме заїхали за гору, і Юнатан притримав коня, щоб я сповз із нього додолу. Потім помчав далі. А я швидко відкотився вбік у заглибину і принишк там. Я чув, як повз мене прогупали коні переслідувачів. На мить я побачив Перкове обличчя. Він вищирив зуби, наче хотів укусити когось. І такому звірові Юнатан урятував життя!

А Юнатан уже догнав Урвара, я побачив, як вони разом зникли за поворотом, і зрадів. Тепер їдь собі, Перку, мчи, голубе, на зламану голову. Урвара і Юнатана ти більше не побачиш.

Я полежав у заглибині, поки Перк та його загін також зникли за поворотом. Тоді спустився берегом до річки й виліз на вербу. Як приємно було сховатись у зеленій кроні. Бо я таки втомився.

Недалеко від верби прибився до берега якийсь човен. Мабуть, відв'язався десь вище по течії, бо тут він був неприв'язаний. Тепер хтось, певне, побивається, що в нього пропав човен, подумав я. Так я сидів, знічев'я роздивлявся навколо і згадував про все, що сталося цього дня. Я дивився на ревучий чорторий у річці й на Перкову скелю. Нехай би той негідник був там застряг, подумав я. Он гора Катли по той бік річки. І як тільки люди можуть замикати інших людей у такі страшні печери? Згадав я й Урвара з Юнатаном і так палко побажав, щоб вони щасливо добралися до нашого підземного ходу, перше ніж їх наздожене Перк, що мені аж у грудях защеміло. Цікаво, що скаже Матіас, коли побачить Урвара в сховку? Мабуть, зрадіє. Про все це я думав, сидячи на вербі.

Та ось почало смеркатися, і аж тепер я похопився, що, мабуть, мені доведеться просидіти тут цілу ніч. Адже Юнатан не встигне вернутись до темряви. Мені стало не так затишно на своїй вербі, і чим дужче темніло, тим більше посідав мене страх. Я почував себе самотнім і нещасним.

Та раптом я побачив вище на березі жінку верхи на коні. То була Софія! Справді, то була вона. Я ніколи ще так не радів, що бачу її, як зрадів тепер.

— Софіє! — гукнув я. — Софіє, я тут!

Я стрибнув з верби й замахав руками. Але вона не зразу зрозуміла, що це справді я, бо не сподівалася мене тут зустріти.

— Невже Карл? — вражено вигукнула вона. — Звідки ти тут узявся? А де Юнатан? Стривай, ми спустимось до тебе, однаково треба напоїти коней.

Тепер я побачив позад неї двох чоловіків, також верхи. Першого я впізнав, то був Губерт! А другий їхав трохи ззаду, і його добре не видно було. Та ось він теж під'їхав ближче, і я побачив його. То був Йоссі.

Але ж то не міг бути Йоссі! Мені здалося, що я збожеволів або заснув і бачу сон. Софія не могла приїхати з Йоссі. Де тут помилка? Чи Софія також збожеволіла, чи мені тільки приснилося, що Йоссі зрадник? Ні, ні, не приснилося, він таки зрадник! І мені не снилося, що він тут. Що зараз буде? Рятуйте, що зараз буде?

Йоссі наближався до річки і ще здалеку гукнув:

— Кого ми зустріли! Нашого Карла Лев'яче Серце!

Вони всі троє під'їхали до річки. Я тихо стояв біля води й чекав на них з однією думкою: що зараз буде?

Вони позлазили з коней, Софія відразу підбігла й пригорнула мене. Вона була рада, очі в неї блищали.

— Що, знов виїхав полювати на вовків? — засміявся Губерт.

А я стояв, наче скам'янілий, і тільки дивився на них.

— Куди ви їдете? — врешті спромігся я запитати.

— Йоссі хоче показати нам, де найлегше перебратися через мур, — відповіла Софія. — Коли почнеться боротьба, нам треба знати це.

— Авжеж, треба, — втрутився Йоссі. — Ми повинні мати чіткий план, перше ніж напасти.

В мені закипіла лють. Так, принаймні твій план чіткий, подумав я. Адже мені було відомо, чого приїхав Йоссі. Він мав заманити в пастку Софію і Губерта. І заманить, якщо ніхто не перешкодить йому. Але хтось повинен стати йому на заваді! І негайно. І раптом я збагнув. Рятуйте, це я мушу стати йому на заваді. Таки зараз. Хоч як мені не хочеться, я негайно мушу втрутитись. Як же мені почати?

— Що робить Б'янка? — нарешті спитав я. Софія посмутніла.

— Б'янка не повернулася з Шипшинової Долини, — відповіла вона. — А ти щось знаєш про Юнатана?

Вона не хотіла більше говорити про Б'янку. Але я довідався те, що мені було треба знати. Б'янка загинула. Тому Софія приїхала сюди з Йоссі. Нашого повідомлення вона не отримала.

І Йоссі було цікаво, чи я знаю щось про Юнатана.

— Його часом не спіймали? — спитав він.

— Ні, не спіймали, — відповів я і люто глянув Йоссі у вічі. — Він тільки що врятував Урвара з печери Катли.

Рожеві щоки Йоссі зблідли, він не знав, що сказати. Зате Софія і Губерт зраділи, о, як вони зраділи! Софія знов обняла мене, а Губерт мовив:

— Кращої новини ти б не міг нам принести.

Вони почали розпитувати, як Юнатанові пощастило визволити Урвара, проте Йоссі раптом заквапився.

— Послухаємо потім, — сказав він. — Нам треба добратися до муру, поки ще не зовсім стемніло.

— Карле, — сказала Софія, — поїдемо на моєму коні.

— Ні, ви нікуди не поїдете з цим зрадником, — відповів я і показав пальцем на Йоссі.

Я думав, що він задушить мене. Він схопив мене за шию своїми ручиськами й засичав:

— Що ти верзеш! Ще одне слово, і тобі клямка! Софія звеліла йому відпустити мене.

Але й на мене

була сердита.

— Підло, Карле, називати когось зрадником, коли це неправда. Але ти ще надто малий і не розумієш, у чому звинувачуєш людину.

А Губерт, сміючись, додав:

— Я думав, що це я зрадник. Що знаю надто багато й люблю білих коней, чи як там ти написав на стіні?

— Правда, Карле, ти розкидаєшся звинуваченнями, — суворо мовила Софія. — Пора тобі скінчити з цим!

— Вибачте мені, Губерте, — сказав я.

— Ну, а тепер вибачся перед Йоссі, — мовила Софія.

— Я не вибачатимусь за те, що назвав зрадника зрадником, — відповів я.

Проте вони не повірили мені. Я вжахнувся, коли збагнув це. Вони хотіли їхати з Йоссі. Їхати на свою загибель, і я нічого не міг удіяти.

— Він заманює вас у пастку! — крикнув я. — Спитайте його про Ведера й Кадера, з якими він зустрічався весь час у горах! І спитайте, як він зрадив Урвара!

Йоссі знов хотів накинутись на мене, але опанував себе.

— Ми поїдемо нарешті далі, чи будемо слухати теревені цього брехуна? — Він люто глянув на мене. — А я тебе колись ще й любив!

— І я вас любив, — відповідь я.

Я бачив, що під його люттю прихований страх. Тепер він справді квапився, бо хотів, щоб Софію спіймали, поки вона все зрозуміє. Бо йшлося вже про його власне життя.

Яку полегкість він, мабуть, відчув, коли побачив, що Софія не хоче чути ніякої правди. Вона завжди довіряла Йоссі. А я спершу звинуватив одного, а тоді другого. Як вона могла повірити мені?

— Ходи, Карле, — наказала вона, — про це ми з тобою поговоримо потім.

— Не буде ніякого «потім», коли ви поїдете з Йоссі, — сказав я й заплакав.

Нангіяла не мала права втратити Софію, а я стою і не можу її врятувати. Бо вона не хоче, щоб її врятували.

— Ходи, Карле, чуєш? — наполегливо сказала вона. Але тієї миті я щось згадав.

— Йоссі, — сказав я, — розстебніть сорочку й покажіть, що у вас на грудях!

Тепер навіть Софія і Губерт помітили, що Йоссі побілів і притис руку до грудей, наче хотів щось захистити. Запала мовчанка. Потім Губерт озвався:

— Йоссі, чуєш, що хлопець каже?

Софія допитливо дивилась на Йоссі. Але він не витримав її погляду й відвернувся.

— Нам ніколи, — сказав він і кинувся до коня. Очі в Софії посуворішали.

— Не так уже й ніколи, — мовила вона. — Я наказую тобі, Йоссі, розстебни сорочку!

На Йоссі страшно було дивитися. З переляку він тільки сопів, не знаючи, тікати йому чи залишатись. Софія підійшла до нього, але він відштовхнув її ліктем. Цього йому не слід було робити. Вона схопила його за полу сорочки і розпанахала її.

І на грудях у нього ми побачили тавро Катли. Голову дракона, що ятрилась, мов рана.

Софія зблідла ще дужче за Йоссі.

— Зраднику, — мовила вона. — Прокляття тобі і тому, що ти вчинив долинам Нангіяли!

Аж тепер Йоссі заметушився. Він злісно вилаявся і кинувся до свого коня. Але Губерт переступив йому дорогу. Тоді Йоссі повернувся й почав гарячково шукати, як би ще втекти. І побачив човен. Він миттю скочив у нього, і не встигли Софія з Губертом добігти до берега, як течія віднесла його на чималу відстань.

Йоссі зловтішно зареготав і гукнув:

— Я відплачу тобі, Софіє! Я тяжко покараю тебе, коли повернусь управителем Вишневої Долини!

Дурню, подумав я, ніколи ти не повернешся до Вишневої Долини. Тобі дорога одна — у водоспад Карма.

Йоссі спробував веслувати, але сердитий вир підхопив човна й закрутив його, як тріску. Хвилі вирвали в нього весла. Потім налетіла одна найбільша, засичала й перевернула його у воду. Тоді я заплакав. Я хотів би врятувати Йоссі, дарма що він був зрадником. Проте знав, що йому не було рятунку. Страшно й сумно було стояти в присмерку, дивитись на Йоссі і знати, що він серед того виру й тих хвиль зовсім самотній і безпорадний. Ми ще раз побачили його на гребені хвилі. Тоді він знов занурився у воду і більше не з'являвся. Було вже майже темно. Прадавня Річка забрала Йоссі й понесла до водоспаду Карма.

15

Нарешті настав день повстання, якого всі так чекали. Того дня в Шипшиновій Долині шаленіла страшна буря, що ламала й валила дерева. Проте Урвар мав на думці не таку бурю, коли казав:

— Налетить буря визволення і повалить гнобителів, як ламає і валить дерева. Вона з громом і блискавками прошумить над долиною, змиє наше рабство й нарешті поверне нам волю.

Він казав це в Матіасовій кухні. Туди потай приходили люди, щоб побачити його. Так, його і Юнатана.

— Ви двоє — наша надія і розрада, все, що в нас лишилося, — казали люди. І вечорами скрадалися до Матіаса, хоч знали, як це небезпечно.

— їм хочеться послухати про бурю визволення, як дітям казку, — казав Матіас.

Тепер вони думали тільки про день повстання і тільки на нього чекали. І не дивно. Після Урварової втечі Тенгіл став ще жорстокіший. Він щодня вигадував все нову муку і кару для мешканців Шипшинової Долини, тому вони й ненавиділи його дужче, ніж будь-коли, і тому кували все більше зброї.

А з Вишневої Долини на допомогу їм приходило все більше добровольців. Софія з Губертом влаштували для них табір у глибині лісу, недалеко від Ельфрідиної хати. Часом уночі підземним ходом до Матіасової хати пробиралася Софія, і в кухні обмірковували план повстання — вона, Урвар і Юнатан.

Я лежав і слухав їхні розмови. Я знов спав у Матіасовій кухні, бо в сховку тепер, крім Юнатана, перебував ще й Урвар. І щоразу, приходячи, Софія казала:

— Ось мій рятівник! Я не забула тобі подякувати, Карле?

І тоді Урвар казав, що я герой Шипшинової Долини, а я згадував Йоссі в темних хвилях річки і не дуже тішився тією хвалою.

Софія підтримувала Шипшинову Долину й хлібом. Його привозили з Вишневої Долини і потім переносили через підземний хід. А Матіас ходив по селу з торбою і потай роздавав його людям. Досі я не знав, що шматок хліба може принести людям стільки радості.

А тепер бачив, бо ходив з Матіасом по садибах. І бачив, як люди страждали і як говорили про день повстання, що його вони так палко чекали.

Сам я боявся того дня, але врешті й мені захотілося, щоб він швидше настав. Бо дуже тяжко чекати день у день, тільки чекати. І небезпечно, казав Юнатан.

— Не можна так довго вберегти велику таємницю,— казав він Урварові.— Наша мрія про волю може розвіятись в одну мить.

І він мав слухність. Якби Тенгілові слуги почали знов перетрушувати кожну садибу, вони могли знайти Юнатана й Урвара. Я здригнувся, коли думав про таку небезпеку.

Але наші вороги, мабуть, осліпли й оглухли, а то б могли дещо помігити. Якби вони бодай трохи прислухалися, то почули б, як надходила визвольна буря. Та вони не прислухалися.

Увечері напередодні битви я лежав на канапі й не міг заснути. Через те, що надворі шаленіла буря і що я хвилювався. Вже було визначено, що завтра на світанку почнеться повстання. Урвар, Юнатан і Матіас сиділи біля столу й говорили про це, а я лежав і слухав. Найбільше чути було Урвара. Він говорив і говорив, і очі в нього палали. Ніхто так спрагло не чекав ранку, як він.

Як я зрозумів з їхньої розмови, план був такий. Найперше належало здобути головну браму й ту, що від річки, щоб їх можна було відчинити для Софії і Губерта. Вони мали приїхати зі своїми загонами — Софія в головну браму, а Губерт на пристань.

— А тоді нам залишиться або перемогти, або загинути,— сказав Урвар.— Діяти треба швидко,— додав він.— Необхідно звільнити долину від Тенгілових вояків і знов зачинити брами, поки з'явиться Тенгіл з Катлою. Адже проти Катли нема зброї. Її можна перемогти тільки голодом. Її не бере ні спис, ні стріла, ні меч,— сказав він.— А навіть найменшого омаху її вогню досить, щоб людині відібрало руки й ноги або щоб вона померла.

— Але ж якщо в Тенгіла там у горах однаково залишиться Катла, то чого ми доможемось, як звільнимо Шипшинову Долину? — запитав я.— З Катлою він може знов завоювати її.

— Не забувай, що він нашими руками побудував мур, який тепер служитиме нам для захисту,— сказав Урвар.— і брами, які ми замкнемо перед чудовиськом. Гарний зробив нам подарунок, правда ж?

— А втім, Тенгіла вже нема чого боятися,— повів далі Урвар. Того ж таки вечора він, Юнатан, Софія та інші ввірвуться в Тенгілів замок, переможуть варту й покінчать із ним самим, перше ніж він довідається про повстання в Шипшиновій Долині. А Катла сидітиме прив'язана у своїй печері, аж поки так знесиліє з голоду, що її легко можна буде вбити.

— Інакше з чудовиськом не впораєшся,— сказав Урвар. Потім він знов завів мову про те, як швидко треба

звільнити долину від Тенгілових вояків, і Юнатан спитав:

— Звільнити від них долину? Тобто повбивати їх?

— Так, а що ж ще? — спитав Урвар.

— Але ж я не можу нікого вбивати,— сказав Юнатан.— Ти сам знаєш це, Урваре!

— Навіть тоді, коли йдеться про твоє життя? — спитав Урвар.

— Навіть тоді,— відповів Юнатан.

Урвар не міг цього зрозуміти, і Матіас також.

— Якби всі були такі, як ти,— сказав Урвар,— то зло запанувало б на віки вічні!

Тоді я не витримав і заступився за брата, сказав, що якби всі були такі, як Юнатан, то не було б ніякого зла.

Більше я того вечора не озивався. Аж до тієї хвилини, коли Матіас прийшов подивитися, чи я добре вкритий. Я прошепотів йому:

— Я боюся, Матіасе.

Матіас погладив мене і сказав, що також боїться.

Юнатанові довелось пообіцяти Урварові, що він буде весь час серед повстанців, щоб надихати інших на те, чого сам не міг чи не хотів робити.

— Мешканці Шипшинової Долини повинні бачити тебе,— сказав Урвар.— Вони повинні бачити нас обох.

І Юнатан відповів:

— Гаразд, якщо я повинен там бути, то буду.

Але навіть при тьмяному світлі єдиної свічки, що горіла в кухні, я бачив, як він зблід.

Того вечора, коли ми верталися з печери Катли, нам довелося залишити Гріма і Ф'ялара в лісі у Ельфріди. Але домовились, що Софія приведе їх, коли в день повстання в'їде зі своїм загonom у головну браму.

Вирішено також, що робитиму я. Не робитиму нічого — сидітиму сам-самісінький у кухні й чекатиму.

Тієї ночі мало хто спав. Нарешті настав ранок.

Так, настав ранок і день повстання. Ох, як того дня боліло в мене серце! Скільки я набачився крові, скільки наслухався крику! Адже битва відбувалася неподалік Матіасового подвір'я. Я бачив, як гасав на своєму коні Юнатан, чуб його майорів на віпрі, а навколо нього кипів бій, гупали мечі, свистіли списи, бриніли стріли, лунав крик і стогін. І я сказав Ф'яларові, що, коли Юнатан загине, я теж хочу померти.

Так, Ф'ялар був біля мене в кухні. Я вирішив, що нікому про це не скажу, але хай він буде зі мною. Я не міг усидіти сам, просто не міг. Ф'ялар також дивився у вікно на те, що робилося за нашим подвір'ям. Дивився й іржав. Не знаю, чи то він хотів приєднатися до Гріма, чи боявся, так само, як я. Ох, як я боявся!

Я бачив, як Ведер упав від Софійного списа, а Кадер від Урварового меча. І Додір упав, і багато інших, вони падали на всі боки. А Юнатан з'являвся там, де було найнебезпечніше, вітер розвівав йому чуба, сам він ставав дедалі блідіший, і серце моє боліло все дужче.

Потім прийшов кінець!

Того дня в Шипшиновій Долині досить було крику, але не такого, як цей.

У розпал боротьби крізь виття вітру прорвався голос бойового рога й вигук:

— Іде Катла!

А потім пролунало ревіння. Голодне ревіння Катли, яке всі так добре знали. Тоді опустилися мечі, списи, стріли, повстанці не могли більше боротися. Бо знали, що їм немає порятунку. Тепер у долині чути було тільки завивання бурі, звук бойового рога й ревіння Катли, яка дихала вогнем і вбивала кожного, на кого показував Тенгіл. Він безперестанку показував на свої жертви, і обличчя його було зловісно жорстоке. Я знав, що тепер Шипшиновій Долині кінець.

Я не хотів цього бачити, не хотів цього бачити... не хотів нічого бачити. Тільки Юнатана. Мені треба було знати, де він. І я помітив його зовсім близько від Матіасового двору. Він сидів на Грімові блідий, тихий, і вітер розвівав йому чуба.

— Юнатане! — гукнув я. — Юнатане, ти чуєш мене? Але він не почув мене. Я побачив, як він підстрожив коня й помчав схилом мов стріла, ніхто не вмів їхати так швидко, ні на небі, ні на землі. Він мчав просто на Тенгіла... І пролетів повз нього...

А потім знов озвався бойовий ріг. Але тепер у нього сурмив Юнатан. Він вихопив його в Тенгіла з рук і засурмив. Аби Катла знала, що у неї новий володар.

Потім стало тихо. Навіть буря вщухла. Всі припинили й чекали. Тенгіл сидів на коні, нетямлячись зі страху, й чекав. Катла також чекала. Юнатан знов засурмив у ріг.

Тоді Катла заревіла й кинулась на того, кого досі покійно слухалась. Я згадав, як Юнатан казав: «Колись прийде й Тенгілова година». І ось вона прийшла.

Так скінчилося повстання в Шипшиновій Долині. Багато людей віддало своє життя за волю. Так, тепер їхня долина була вільна. Але ті, що полягли, цього не знали.

Матіас загинув, у мене вже не було діда. Губерт також загинув, він поліг перший. Йому так і не довелося зайти в браму, бо коло річки він зустрів Тенгіла та його вояків.

А насамперед зустрів Катлу. Тенгіл узяв її з собою саме того дня, щоб востаннє тяжко

покарати Шипшинову Долину за Урварову втечу. Він не знав, що на цей день призначене повстання. Хоч, коли довідався про повстання, зрадів, що Катла з ним.

Але тепер Тенгіл був мертвий, так само, як інші.

— Нашого гнобителя вже немає,— сказав Урвар.— Наші діти житимуть вільні й щасливі. Скоро Шипшинова Долина стане такою, як була раніше.

Проте мені здавалося, що Шипшинова Долина ніколи не стане вже такою, як була раніше. Принаймні для мене. Не стане такою без Матіаса.

Урвара влучили мечем у спину, але він наче не чув тієї рани чи не звертав на неї уваги. Очі його й далі палали, і він раз по раз казав долинянам:

— Ми знов будемо щасливі.

Того дня багато хто плакав у Шипшиновій Долині.

Тільки не Урвар.

Софія залишилась жива і навіть не отримала жодної рани. Тепер вона лаптувалась їхати додому у Вишневу Долину разом із своїми людьми, що вціліли в битві. Вона приїхала на Матіасове подвір'я попрощатися з нами.

— Тут мешкав Матіас,— сказала вона і заплакала. Потім обняла Юнатана.—

Повертайся швидше в Рицарський двір. Я думатиму про тебе, поки знов тебе не побачу.

Тоді обернулася до мене:

— А ти, Карле, пойдеш зі мною, так?

— Ні,— відповів я,— поїду з Юнатаном.

Я дуже боявся, що Юнатан відішле мене з Софією, проте він сказав:

— Хай Карл залишається зі мною.

На луці неподалік Матіасового двору лежала Катла, наче величезна, огидна брила, притихла й напоєна кров'ю. Подеколи вона поглядала на Юнатана, немов собака, що чекає наказів від свого пана. Тепер вона нікого не чіпала, та поки лежала тут, страх не покидав долину. Ніхто не зважувався радіти. Шипшинова Долина не могла ні святкувати своє визволення, ні оплакувати мертвих, поки в ній була Катла, сказав Урвар. І тільки одна людина могла відвести її назад до печери. Це був Юнатан.

— Допоможеш Шипшиновій Долині востаннє? — спитав Урвар.— Якщо ти відведеш Катлу і прив'яжеш у печері на ланцюг, то решту ми вже зробимо самі.

— Добре, я допоможу тобі востаннє, Урваре,— відповів Юнатан.

Я добре знаю, як треба їхати понад річкою — не кваплячись, дивитися, як плине вода, як вона мерехтить і як танцює на вітрі віття верб. Понад річкою не ідеться, коли тобі на п'яти наступає дракон.

А ми їхали саме так. Ми чули позад себе важку ходу Катли. Гуп-гуп-гуп. Та хода була страшна, Грім і Ф'ялар харапудились. Ми насилу стримували їх. Юнатан час від часу сурмив у ріг. Звук виходив також неприємний і Катлі він напевне не подобався. Але вона мусила слухатися, коли чула його. Це єдине втішало нас у тій дорозі Ми їхали мовчки. І дуже поспішали. Поки стемніє і западе ніч, Юнатан мав прив'язати Катлу в її печері де вона повинна була сконати. Більше ми її не побачимо й забудемо, що є така країна — Карманяка. Прадавні Гори стоятимуть вічно, але ми ніколи більше *ш* приїдемо до їхніх ущелин і скель, пообіцяв Юнатан.

Надворі стихло, буря вляглася, настав спокійний, теплий вечір. Захід сонця був гарний, як ніколи, і я думав собі, що такого вечора треба їхати вздовж річки без страху.

Та цього я не показував Юнатанові. Ну, що я боюся.

Нарешті ми досягли водоспаду Карма.

— Карманяко, ти бачиш нас востаннє,— сказав Юнатан, коли ми переїздили міст. І засурмив у ріг.

Катла побачила свою скелю по той бік річки. Йй, певне, захотілося швидше опинитися там, бо вона схвильовано засичала. Засичала просто в хвіст Грімові. І саме тоді все й сталося. Наляканий Грім скочив просто на поруччя мосту. Я зойкнув, бо мені здалося, що Юнатан зараз сторч головою полетить у водоспад. Та він утримався, але ріг випорснув у нього з руки і зник у глибині бурхливої річки.

Жорстокі очі Катли все це помітили. Тепер вона знала, що вже не має над собою володаря. Вона крикнула, і з її ніздрів забухкав вогонь.

О, як ми мчали, рятуючи своє життя! Як ми мчали! Через міст, а потім угору в напрямку Тенгілового замку. А позад нас сичала Катла.

Стежка крутилася поміж Прадавніми Горами. Навіть у страшному сні не приснилося б, як ми тікали зі скелі на скелю і як за нами гналася Катла. Вона була так близько, що її вогонь мало не досягав нас. Раз омах вогню майнув небезпечно близько від Юнатана, і я злякався, що полум'я обпекло його, проте Юнатан гукнув:

— Не спиняйся! їдь, їдь!

Бідолашні Грім і Ф'ялар, вони так боялися Катли, що вибивалися з сили, аби тільки втекти від неї. З них віхтями падала піна, а вони мчали звивистою стежкою вгору все швидше й швидше, аж поки зовсім знемоглися. Але й Катла відстала від них і ревіла з люті. Тепер вона була на своїй землі, звідси ніхто не повинен був утекти від неї. Її важке гупання почастишало, і я зрозумів, що кінець кінцем вона переможе. Завдяки своїй жорстокій упертості.

Ми їхали довго-довго, і я перестав сподіватись на порятунок. Ми вже були високо в горах. Ще один заворот, і Катла дожене нас. Ми бачили її внизу просто під собою на невеличкій скелі над водоспадом, якою проходила стежка. І враз Катла спинилася там. Бо це була її скеля. Там вона любила сидіти й дивитись у воду. І тепер також майже мимоволі зупинилася на тій скелі і втупилася у водоспад. З ніздрів у неї бурхало полум'я, вона ходила по скелі туди й назад. Потім згадала про нас і глянула вгору палючими очима.

Ох ти, жорстока, лиха тварюко, подумав я, чому б тобі не лишитись на своїй скелі?

Але я знав, що вона далі поженеться за нами...

Ми саме досягли великого каменя, з-за якого Катла висувала свою потворну голову, коли ми вперше їхали в Карманяку. І тут наші коні не витримали. Страшно, коли під тобою падає кінь. І ось із нами сталось таке. Грім і Ф'ялар просто опустилися на стежку. І якщо ми досі думали, що, може, нас урятує якесь диво, то тепер утратили останню надію.

Ми знали, що нам кінець. І Катла також знала. Якою диявольською зловтіхою засвіпились її очі! Вона непорушно стояла на скелі й дивилася на нас. Мені здалося, що вона глузливо регоче. Тепер вона не квапилася. Наче думала: я прийду, коли сама захочу. Але ви неодмінно почекаєте на мене!

Юнатан подивився на мене ласкаво і сказав:

— Вибач, Хрущику, що я впустив ріг.

Я хотів сказати йому, що він не винен переді мною і ніколи не був винен, але я занімів з жаху. Катла й далі стояла внизу. З ніздрів у неї бухкали дим і вогонь, і вона переступала з лапи на лапу. Від її смертельного вогню нас затуляв камінь. Я щосили вчепився в Юнатана, і він подивився на мене зі сльозами на очах.

А потім його опанувала лють. Він вихилився з-за каменя й закричав:

— Чуєш, ти, потворо, не смій чіпати Хрущика! Не смій чіпати його, а то...

Він ухопився за камінь, немов був велетнем і міг злякати Катлу. Велетнем він не був і не міг злякати її, проте камінь ледь тримався над скелею, де стояла Катла.

«Ні спис, ні стріла, ні меч не бере Катли»,— казав Урвар. Він міг би додати, що й камінь її не бере, хоч би який був великий.

Катла не загинула від каменя, якого Юнатан звалив згори. Але камінь той влучив просто в неї. І, заревівши так, що здригнулися гори, вона навznak полетіла у водоспад Карма.

Ні, Юнатан не вбив Катлу. Її вбив Карм. А Катла, в свою чергу, вбила Карма. В нас перед очима. Ми все бачили. І ніхто більше, крім Юнатана й мене, не бачив, як двоє чудовиськ із прадавніх часів убили одне одного.

Ми бачили, як вони билися на смерть у бурхливому вирі водоспаду.

Коли Катла, заревівши, зникла у глибині, ми спершу не повірили своїм очам. Не могли повірити, що її вже немає. Там, де вона впала у воду, тільки клубочилась піна. І більше нічого. Ніякої Катли.

Та потім ми побачили Карма. Він підвів зелену голову з води, збиваючи хвостом піну. О, він був жахливий, той велетенський змії завдовжки від берега до берега, такий самісінський, як казала Ельфріда. Великий змії з водоспаду Карма, про якого вона чула казку ще дитиною, тепер виявився такою ж дійсністю, як Катла. Він справді жив у водоспаді, таке саме страховисько, як і дракониця. Змії повертав голову на всі боки, шукаючи когось,— і враз побачив Катлу, що виринула з глибини посеред водоспаду. Він метнувся до неї і обкрутився навколо її тіла. Катла дихнула на нього своїм смертельним вогнем, проте змії так стиснув її, що вогонь той погас у її грудях. Тоді Катла почала бити його, а змії її. Вони вчепилися одне в одного в смертельному двобої. Мабуть, вони з прадавніх часів шукали цієї зустрічі і тепер лупцювали одне одного, кусали, дерли, мов на-віжені, і їхні страхітливі тіла сплітались у вирі водоспаду. Катла раз по раз ревіла, а Карм змагався безмовно, чорна драконяча кров і зелена змієва змішувалися з білою піною, і вона ставала темна й негарна.

Скільки тривала та боротьба? Не знаю. Мені здавалося, що я стояв на тій стежці тисячу років і не бачив більше нікого, крім двох потвор у смертельному двобої.

Так, двобій був довгий і моторошний, та нарешті й він скінчився. Катла востаннє розпачливо заревіла й замовкла. Карм тоді вже був без голови, але його тіло міцно обплелось навколо Катли, і вони зникли, наче їх ніколи й не було. Піна знов побіліла, отруйну кров чудовиськ зміло могутнім валом водоспаду. Все стало таке, як колись. Як було з давніх-давен.

Ми стояли на стежці й мовчали. Нарешті Юнатан сказав:

— Нам треба вибиратися звідси! Якнайшвидше! Скоро зовсім стемніє, а я не хочу, щоб нас застукала ніч у Карманяці.

Бідолашні Грім і Ф'ялар! Не знаю, як нам пощастило підвести їх. Вони були такі стомлені, що насилу переставляли ноги.

Але ми залишили Карманяку і востаннє переїхали через міст. Далі наші коні просто не змогли йти. Тільки-но ми досягли другого берега, вони зупинились і полягали. Мабуть, подумали: ми вас довезли до Нангіяли, і з нас досить!

— Заночуємо на давньому місці,— сказав Юнатан. Він мав на гадці ту кручу, з якої я вперше побачив

Катлу. Я здригнувся, згадавши про це. Краще було б знайти якесь інше місце. Але ми не могли їхати далі. Насамперед треба було напоїти коней. Ми дали їм води, але вони не схотіли пити. Я стурбувався.

— Юнатане, з ними діється щось дивне. Ти вважаєш, що їм стане краще, коли вони посплять? — спитав я.

— Так, усім стане краще, коли вони посплять,— відповів Юнатан.

Я поплескав Ф'ялара по спині. Він лежав і дрімав.

— Який важкий день тобі випав, бідолашний Ф'яларе,— мовив я йому.— Але Юнатан каже, що завтра тобі буде краще.

Ми розпалили багаття так само, як і першого разу. Власне, кращого місця для ночівлі, ніж ця круча, ми б і не хотіли, якби можна було забути, що Карманяка так близько. За нами здіймались високі, нагріті сонцем скелі, що захищали нас від усіх вітрів. Перед нами круча прямовисно уривалася до водоспаду Карма, а з того боку, де міст, також стрімко спадала вниз до зеленої луки. Та лука згори здавалася зеленою латкою далеко внизу.

Ми сиділи біля багаття й дивилися, як на Прадавні Гори й на Прадавню Річку спадає сутінок. Я був стомлений і думав, що довшого й тяжчого дня, як цей, у мене ще не було в житті. З досвітку до смерку тільки кров, крик і смерть. Колись Юнатан казав, що є пригоди, яких не повинно бути, і сьогодні ми мали більше ніж досить таких пригод. День повстання. Він справді виявився довгим і важким, але тепер і йому настав кінець.

Хоч нашому смуткові ще не було кінця. Я згадував Матіаса. Мені було дуже шкода його і, вже сидячи біля багаття, я спитав Юнатана:

— А де, по-твоєму, тепер Матіас?

— У Нангілімі,— відповів Юнатан.

— У Нангілімі? Я ніколи не чув про таку країну.

— Ні, чув,— сказав Юнатан.— Ти хіба забув той ранок, коли я виїздив із Вишневої Долини й залишив тебе такого наляканого? Не пам'ятаєш, як я сказав, що коли не повернусь, то ми зустрінемося в Нангілімі? Тепер Матіас там.

І він почав розповідати про Нангіліму. Він уже давно нічого не розповідав мені, нам не було коли. А тепер сидів коло багаття і змальовував Нангіліму, наче ми знов були в місті і я лежав на канапі.

— У Нангілімі... — почав Юнатан таким тоном, яким завжди починав свої розповіді,— в Нангілімі ще й досі триває доба табірних багать і казок.

— Бідний Матіас, коли там повно пригод, яких не повинно бути,— мовив я.

Проте Юнатан пояснив мені, що в Нанглімі немає сумних і жорстоких пригод, там тепер доба радісних ігор і розваг. Там люди розважаються. Звісно, вони й працюють, допомагають одні одним, але й розважаються, співають, танцюють і розповідають казки. Іноді вони лякають дітей справді моторошними, страшними казками про такі чудовиська, як Катла, і про таких жорстоких людей, як Тенгіл. Але потім сміються й додають: «Не бійтеся, це лише казка. Насправді такого ніколи не буває. Ніколи, принаймні в наших долинах».

— Матіасові дуже добре в Нанглімі,— сказав Юнатан.— Він має старовинну садибу в Яблуневій Долині, найкращу садибу в найкращій і найзеленішій долині Нангліми. Скоро настане пора обривати яблука в його садку. Нам би треба було помандрувати туди й допомогти йому. Бо він надто старий, щоб лазити по деревах.

— Я б також був майже радий, щоб ми помандрували туди,— сказав я, бо з його слів Нангліма сподобалась мені і я дуже тужив за Матіасом.

— От бачиш,— мовив Юнатан.— Ми могли б оселитися в Матіаса. В Матіасовій садибі, в Яблуневій Долині Нангліми.

— Розкажи, що б ми там робили,— попросив я.

— О, нам було б добре,— відповів Юнатан.— Ми їздили б лісами, розташовувалися б на ніч у мальовничих місцях. Якби ти знав, які там ліси! І серед них повно невеличких чистих озерця. Ми могли б спинятися на ніч біля озерця, щовечора біля іншого, мандрували б собі по кілька днів і ночей, а потім знову верталися б до Матіаса.

— І допомагали б йому обривати яблука,— додав я.— Але ж тоді Софії та Урварові довелося б поряdkувати долинами Нангяли без тебе, Юнатане.

— Ну то й що? — мовив Юнатан.— Я їм більше не потрібний. Вони самі дадуть лад у своїх долинах.

Юнатан замовк, наче не мав уже про що розповідати. Ми обидва мовчали, я стомився, і на душі в мене було зовсім не весело. Хіба могла мене втішити розповідь про Нангліму, що була так далеко від нас?

Сутінки дедалі густішали, і гори ставали темніші. Над нами лігали великі чорні птахи й жалібно кричали. Все навколо навівало сум. Водоспад Карма шумів, не вгаваючи ні на хвилину, я вже не мав сили його слухати. Він весь час нагадував мені про те, що я хотів забути. Все було напоєне сумом, і здавалося, що я вже ніколи не радітиму.

Я присунувся ближче до Юнатана. Він сидів притихлий, прихилившись спиною до кам'яної стіни, і обличчя в нього було бліде. Він і тепер скидався на казкового принца, але блідого і втомленого. Бідолашний Юнатане, подумав я, тобі теж невесело. О, якби я міг хоч трохи розвеселити тебе!

Ми довго сиділи мовчки, і раптом Юнатан мовив:

— Слухай, Хрущику, я повинен тобі щось сказати. Мене відразу охопив страх, бо коли він так звертався

до мене, то завжди казав щось сумне й неприємне.

— Що ти повинен сказати? — спитав я. Він провів пальцем по моїй щоці.

— Тільки не лякайся... Ти пам'ятаєш, що казав Урвар? Що найменшого омаху Катлиного вогню досить, щоб у людини відібрало руки й ноги або щоб вона померла. Пам'ятаєш, як він казав це?

— Пам'ятаю, але чого ти завів про це мову? — спитав я.

— Того, що,..— Юнатан затнувся.— Того, що омах Катлиного вогню обпік мене, коли ми тікали від неї.

У мене цілий день боліло серце від того страху і горя, але досі я не плавав. А тепер просто зарідав.

— Ти знов помреш, Юнатане! — крикнув я.

— Ні, але було б краще, якби я помер. Бо я більше ніколи не зможу рухатися.

Він пояснив мені, чим такий страшний Катлин вогонь. Інколи він не вбиває відразу, а робить ще гірше. Він пошкоджує щось усередині в людини, і вона стає нерухома. Спершу цього не помічаєш, але хвороба підкрадається поволі й неухильно.

— Тепер я можу ворухити ще тільки руками,— сказав Юнатан.— А скоро й ними не зможу.

— І це не минеться? — спитав я крізь плач.

— Ні, Хрущику, ніколи не минеться,— відповів Юнатан.— Хіба що я перейшов би в Нангіліму.

Хіба що він перейшов би в Нангіліму, о, тепер я збагнув! Він хоче знов залишити мене самого, так я й знав! Раз він уже втік був у Нангіялу без мене!

— Але вдруге ти не втечеш! — крикнув я.— Не підеш у Нангіліму без мене! Не кинеш мене самого!

— То ти хочеш піти зі мною? — спитав він.

— Хочу, а ти як думав? Хіба я не казав тобі, що хоч би ти куди пішов, то й я за тобою!

— Казав, і мене тішать твої слова,— відповів Юнатан.— Але потрапити туди не так легко! — Він трохи помовчав, тоді додав: — Ти пам'ятаєш, як ми колись стрибнули з тобою? Той жахливий випадок, коли все горіло і ми вискочили з вікна на подвір'я. Тоді я полинув у Нангіялу, пам'ятаєш?

— Ще б пак,— відповів я і ще дужче заплавав.— Навіщо ти питаєш? Думаєш, я не згадую про це відтоді кожної хвилини?

— Так, я знаю, що згадуєш,— відповів Юнатан і знов погладив мене по щці. А тоді сказав: — Мені здається, що ми могли б стрибнути ще раз. З цієї кручі.

— Так, тоді ми помremo,— сказав я.— Але чи ми потрапимо в Нангліму?

— Потрапимо, будь певен,— відповів Юнатан.— Тільки-но ми досягнемо луки, як побачимо свігло Нангліми. Свіганок над Нанглімою, бо там тепер починає свігати.

— Виходить, ми стрибнемо просто в Нангліму, ха-ха-ха! — засміявся я вперше за довгий час.

— Так,— відповів Юнатан.— Тільки-но ми досягнемо луки, як побачимо просто перед собою стежку до Яблуневої Долини. Там стоятимуть уже Грім і Ф'ялар і чекатимуть на нас. Нам залишиться тільки сісти в сідло й поїхати. Поскакати!..

— І ти зможеш рухатися? — спитав я.

— Так, моя хвороба залишиться тут, і я знов буду бадьорий і радісний. І ти теж, Хрущику, ти теж будеш радісний. Стежка в Яблуневу Долину біжить через ліс, і як ти гадаєш, хіба нам не гарно буде їхати вдвох лісом сонячного ранку?

— Дуже гарно,— відповів я і знов засміявся.

— І ми не поспішатимемо,— розповідав далі Юнатан.— Можна буде скупатися в котромусь озерці. Ми однаково доїдемо в долину, поки Матіас зварить юшку.

— Як він зрадіє, коли ми приїдемо,— сказав я.

І враз мене приголомшила одна думка. Про Гріма і Ф'ялара.

Що Юнатан вигадує? Як же ми їх заберемо до Нангліми?

— Навіщо ти кажеш, що вони там чекатимуть на нас? Адже вони лежать і сплять!

— Вони не сплять, Хрущику! Вони мертві. Їх убив Катлин вогонь. А те, що ти бачиш тут,— тільки їхня оболонка. Повір мені, Грім і Ф'ялар уже в Нанглімі й чекають на нас.

— То поспішімо,— сказав я,— щоб вони не чекали. Юнатан глянув на мене й усміхнувся.

— Як же я поспішу? — сказав він.— Хіба ти забув, що я не можу поворухнутись?

І тоді я збагнув, що маю зробити.

— Юнатане, я візьму тебе на плечі,— мовив я.— Ти колись виніс мене з вогню, а тепер я понесу тебе. Це буде справедливо.

— Так, це було б справедливо,— відповів Юнатан.— Але чи ти зважишся, Хрущику Лев'яче Серце, як ти гадаєш? Подумай-бо гарненько!

Я підступив до краю і глянув униз. Уже стемніло, видно було не дуже добре. Та однаково провалля було таке глибоке, що в мене запаморочилось у голові. Коли ми стрибнемо туди, то напевне обидва опинимось у Нанглімі. Жодному з нас не доведеться лишатись самому, журитися, плакати і боятися.

Але стрибати мали не ми, а я. Юнатан казав, що не так легко опинитися в Нанглімі, і тепер я збагнув чому. Як я зважуся стрибнути, як я зважусь на будь-що?

Так, якщо тепер не зважишся, то будеш тільки грудкою гною і більше ніколи не станеш чимось іншим, подумав я.

Я обернувся до Юнатана і сказав:

— Так, я зважуся.

— Любий, відважний Хрущику,— зрадів він.— То стрибаймо негайно!

— Я спершу хочу посидіти біля тебе,— відповів я.

— Тільки недовго,— мовив Юнатан.

— Ні, я посиджу, поки зовсім стемніє. Щоб нічого не видно було.

Я сидів біля Юнатана, міцно тримав його за руку й відчував, який він дужий і добрий, поряд із ним нічого не страшно.

Нарешті Нангялу, її гори, долини й річку огорнула ніч. Я став над проваллям, тримаючи на спині Юнатана, він міцно обхопив мене руками за шию, і я відчув, як він дихає ззаду в моє вухо. Дихає зовсім спокійно. Не те що я... Юнатане, братику мій, чому я не такий відважний, як ти?

Я не бачив у темряві провалля перед собою, але знав, що воно є. Досить мені ступити крок у темряву — і все скінчиться.

Все відбудеться дуже швидко...

— Тобі страшно, Хрущику Лев'яче Серце? — спитав Юнатан.

— Ні... так, страшно! Та я однаково стрибну, Юнатане, зараз стрибну, цієї миті...

Зараз... І потім мені вже не буде страшно. Ніколи більше не бу...

О Нангліма! Так, Юнатане, так, я бачу світло! Я бачу світло!

(Переклад О. Сенюк)

Астрід Анна Емілія Ліндгрєн

Мію, мій Мію

Він у дорозі день і ніч

Може, хтось пам'ятає, що передавали по радіо торік п'ятнадцятого жовтня? Може, хтось пам'ятає, що йшлося про зниклого хлопчика? Ось що тоді передавали:

«Стокгольмська поліція розшукує дев'ятирічного Бу Вільгельма Ульсона, що вчора о шостій годині вечора зник зі свого дому на Упландській вулиці, тринадцять. У Бу Вільгельма Ульсона білявий чуб, блакитні очі, а того вечора на ньому були короткі брунатні штани, сіра вовняна сорочка і червона шапочка. Звістки про зниклого просимо надсилати черговим поліційних дільниць».

Отак передавали в радіо. Але про Бу Вільгельма Ульсона не надійшло жодної звістки. Хлопчик зник, і ніхто не знав, куди він дівся. Ніхто не знав про нього більше за мене. Бо це я — Бу Вільгельм Ульсон.

Мені дуже кортіло б прийти й розповісти про все, принаймні Бенкові. Я любив гратися з Бенком. Він теж мешкає на Упландській вулиці. Власне, його звать Бенгт, але кажуть на нього Бенко. І мене ніхто не зве Бу Вільгельм Ульсон, а просто Буссе.

Звали просто Буссе, та й годі. А тепер, коли я зник, уже ніяк не звать. Лише тітка Едля й дядько Сікстен казали на мене Бу Вільгельм. Хоч ні, дядько Сікстен не казав: він ніколи не розмовляв зі мною.

Я був годованцем у тітки Едлі й дядька Сікстена. Опинився в них, ще коли мені було всього рік. А до того жив у сирітському притулку. Мене взяла звідти тітка Едля. Власне, вона вибирала дівчинку, але не було такої, як їй хотілося, тому взяла мене. Хоч ні тітка Едля, ні дядько Сікстен не любили хлопчиків, принаймні восьмирічних і дев'ятирічних. Їм здавалося, що через мене в їхньому помешканні стало надто гамірно: я, мовляв, приношу надто багато бруду з парку Тегнера, коли граюся там, розкидаю скрізь по кімнаті свій одяг, надто голосно розмовляю і надто голосно сміюся. Тітка Едля раз по раз казала:

— Проклятий той день, коли ти з'явився в нашому домі!

А дядько Сікстен мовчав. Хоч ні. Ніколи він казав:

— Ану гайда з-перед моїх очей, щоб я тебе не бачив!

Я здебільшого сидів у Бенка. Його тато завжди розмовляв із ним, допомагав йому будувати моделі літаків, позначав карбами на одвірку в кухні, скільки він виріс, тощо. Бенкові не забороняли сміятися, розмовляти й розкидати одяг, скільки він хотів. І однаково тато його любив. І всім хлопцям можна було приходити гратися до Бенка. А до мене не дозволяли нікому приходити, бо тітка Едля казала, що в них не дитячий майданчик. А дядько Сікстен додавав:

— Досить з нас і одного шибеника.

Вечорами, коли я вже лежав у ліжку, мені часто хотілося, щоб Бенків тато був і моїм татом. І тоді я розмірковував, хто мій справжній тато і чому я не мешкаю у нього і в своїй матері, а в притулку і в тітки Едлі та дядька Сікстена. Тітка Едля якось була сказала мені, що моя мати померла, коли я народився. А хто мій батько, нікому не відомо.

— Та можна собі уявити, який то поганець,— додала вона.

За ці слова про мого тата я її зненавидів. Може, то й правда, що моя мама померла, коли я народився. Але я *твердо знав*, що мій тато не поганець.

Хто був ласкавий до мене, то це тітка Лундін, що продавала садовину в ятці. Вона деколи пригощала мене цукерками і яблуками.

Тепер, після всього, я часто розмірковую, хто ж була та тітка Лундін. Адже того жовтневого дня торік усе почалося з неї.

Того дня тітка Едля кілька разів сказала мені, яке це лихо, що я опинився в її домі. Надвечір, перед шостою годиною, вона послала мене до пекаря на Дротнінгтан купити її улюблених сухариків. Я надяг червону шапочку і вийшов на вулицю.

Коли я поминав ятку з садовиною, тітка Лундін стояла на порозі. Вона взяла мене за підборіддя й почала якось дивно й пильно приглядатися до мене. Тоді мовила:

— Хочеш яблука?

— Дякую, хочу,— відповів я.

Вона дала мені гарне червоне яблуко, на око дуже смачне. А тоді попросила:

— Може, вкинеш мені в скриньку поштову картку?

— Аякже, вкину,— відповів я.

Тітка Лундін написала на картці кілька рядків і дала її мені.

— Прощай, Бу Вільгельме Ульсоне,— мовила вона.— Прощай, Бу Вільгельме Ульсоне.

Я трохи розгубився. Бо вона ніколи не називала мене інакше як Буссе.

Я пішов до поштової скриньки за квартал від ятки. І коли вже мав опустити в неї картку, помітив, що вона світиться, ніби горить. Атож, лігери, які написала тітка Лундін, яскріли, мов жарини. Я не втримався і прочитав картку. На ній було написано:

«Королю Країни Далекої.

Той, кого ти так довго шукаєш, у дорозі. Він у дорозі день і ніч і несе в руці знак — осяйне золоте яблуко».

Я нічого не втямив. Але мене чомусь обсіпало морозом, і я квапливо вкинув картку до скриньки. Хто в дорозі день і ніч? І хто несе в руці золоте яблуко?

Та ось я глянув на яблуко, яке мені дала тітка Лундін. І побачив, що воно золоте. *Воно золоте*, сказав я сам до себе. В мене в руці було осяйне золоте яблуко.

Я мало не заплакав. Не справді заплакав, а мало не заплакав. Бо відчув себе дуже самотнім. Я пішов до парку Тегнера й сів на лавку. Там не було ні душі. Всі люди вечеряли вдома. В парку стояв присмерк і сівся дрібний дощ. Але в будинках навколо світилось. Мені було видно, що в Бенковому вікні також світилося. Він тепер сидить там і їсть горох та млинці разом з татом і мамою. Мабуть, скрізь, де світилось, діти сиділи зі своїми батьками. Тільки я сидів надворі в темряві. Сидів сам. Сам із золотим яблуком і не знав, що з ним робити.

Поки що я обережно поклав його біля себе на лавку. Поблизу стояв ліхтар, і світло падало на мене й на яблуко. Але те світло осявало й ще щось на землі. Виявилось, що то

звичайна пляшка з-під пива, певна річ, порожня. Тільки хтось заткнув її уламком гіллячки. Мабуть, хтось із дітей, що гралися вранці в парку. Я підняв пляшку й прочитав напис на невеличкій наліпці: «Акціонерне товариство стокгольмських броварів. Другий гатуною». І раптом помітив, що в пляшці щось ворухиться.

У книжці «Тисяча й одна ніч», яку я колись брав у бібліотеці, писалося про духа, замкненого в пляшці. Але ж то було в далекій Арабії і тисячі років тому, та й не в звичайній пляшці з-під пива. Навряд чи в пляшках стокгольмських броварень могли бути якісь духи. Та в цій принаймні був. Далєбі, в цій пляшці сидів дух. І з усього видно було, що він хотів вийти звідти. Він показував на дерев'яну затичку й благально дивився на мене. Я ще ніколи не мав справи з духами і трохи боявся витягти затичку. Але врешті-таки витяг, і дух, страхіливо загуркотівши, вилетів із пляшки й почав рости так швидко, що скоро став вищий за найвищі будинки навколо парку Тегнера. Духи здатні на таке: то вони зіщулюються й можуть уміститись в пляшці, то виростають і стають великі, як будинок.

Аж не віриться, що можна так злякатися, як я злякався. Я весь тремтів. Дух озвався до мене просто-таки громовим голосом. Ото б почули його тітка Едля і дядько Сікстен, яким завжди здавалось, що я розмовляю надто голосно!

— Хлопчику,— сказав дух,— ти врятував мене з моєї в'язниці. Скажи, як тобі віддячитись.

Але я не хотів ніякої віддяки за те, що витяг затичку з пляшки. Дух розповів мені, що до Стокгольма він прибув учора ввечері й заліз у пляшку поспати. Бо для духів пляшка — найкраще місце відпочинку. Та поки він спав, хтось затулив йому вихід. І якби я не врятував його, то, може, він сидів би в пляшці з тисячу років, доки дерев'яна затичка не струхлявіла б.

— А це не сподобалося б моєму королю,— додав дух більше до самого себе.

І тоді я зважився запитати його:

— Духу, а звідки ти прибув?

На мить запала тиша. Потім він сказав:

— Я прибув із Країни Далекої.

Він сказав ці слова так голосно, що в мене аж у голові загуло, і щось у тому голосі збудило в моєму серці тугу за невідомою країною. Я відчув, що не зможу жити, коли не потраплю туди. Тому я звів до нього руки й вигукнув:

— Візьми мене з собою! О, візьми мене до Країни Далекої! Там хтось чекає на мене. Дух похитав головою. Та коли я простяг йому золоте яблуко, він вражено скрикнув:

— У твоїй руці знак! Ти той, кого я маю забрати. Ти той, кого так довго шукає наш король!

Дух нахилився, взяв мене в обійми, навколо нас засвистіло й загуло, і ми полинули в простори. Далеко під нами залишився парк Тегнера і всі будинки з освітленими вікнами, де діти вечеряли зі своїми батьками й матерями. А тим часом я, Бу Вільгельм Ульсон, мчав у високості під зорями.

Ми були понад хмарами, летіли швидше за блискавку і з більшим гуркотом, ніж грім. Навколо нас яскріли зорі, місяці й сонця. То ми поринали в темряву, то в ясне сліпуче світло, аж я мусив заплющувати очі.

— Він у дорозі день і ніч,— прошепотів я про себе. Так було написано на поштової картці.

Нарешті дух простяг руку й показав удалину на щось зелене. І оно ніби плавало на чистій блакитній воді, освітлене сонцем.

— Це Країна Далека,— мовив він.

Ми почали знижуватися до тієї зеленої плями. Виявилось, що то острів, який плавав у морі. Повітря над ним було напоєне пахощами тисяч троянд та лілей, у ньому бриніла дивовижна музика, краща за будь-яку музику на світі.

На морському березі височів великий білий замок, і ми опустилися біля нього.

Вздвж берега хтось ішов. І це був *мій тато-король*. Я впізнав його, як тільки побачив. Я знав, що це мій тато. Він простяг руки, і я кинувся йому в обійми. Він довго не відпускав мене від себе. Ми тоді нічого не казали один одному. Я лише обіймав його за шию і мовчав.

Ох, як би я хотів, щоб тітка Едля могла побачити мого тата-короля! Який він був гарний, як мерехтіло золотом та діамантами його вбрання! З вигляду він був схожий на Бенкового тата, тільки вродливіший. Шкода, що тітка Едля не бачила його. Тоді вона б сама зрозуміла, що мій тато не поганець.

Проте тітка Едля правду казала, що моя мама померла, коли я народився. А дурні керівники притулку не подумали повідомити моєму татові, де я опинився. Він шукав мене цілих дев'ять років, і я такий радий, що нарешті знайшовся.

Я вже давно живу в Країні Далекій. Дні мої всі як один веселі й радісні. І кожного вечора тато-король приходиться до моєї кімнати, ми будуємо разом моделі літаків і розмовляємо.

Я расту, і мені тут добре. Мій тато-король щомісяця робить карби на одвірку в кухні, щоб побачити, наскільки я виріс.

— Мію, мій Мію, як ти знов вигнався,— каже він, коли ми міряємо мій зріст.

— Мію, мій Мію,— каже він, і голос у нього ласкавий і ніжний.

Виявляється, я зовсім не Буссе.

— Я шукав тебе цілих дев'ять років,— каже мій тато-король.— Я не раз довго не міг заснути і все проказував: «Мію, мій Мію». Бо я знав, що тебе так звати.

Отож-бо. Буссе — не справжнє моє ім'я, як і все моє життя на Упландській вулиці. А тепер воно справжнє.

Я дуже люблю свого тата-короля, і він мене також дуже любить.

Я хотів би, щоб Бенко знав про все це. Мабуть, я візьму й напишу йому, тоді вкладу листа в пляшку. А пляшку закоркую і пушу в море, що омиває Країну Далеку. Коли Бенко зі своїми татом і мамою приїде до їхнього лігнього будиночка у Ваксгольмі, то, може, пляшка припливе туди саме тоді, як він купатиметься. Ото було б гарно! Було б просто чудово, якби Бенко довідався про всі дивовижі, що сталися зі мною. Він міг би подзвонити черговим поліційним дільницям і розповісти, що Бу Вільгельм Ульсон, якого насправді звати Мію, живе під надійною опікою в Країні Далекій, і йому дуже добре у свого тата-короля.

У трояндовому садку

Хоч я до пугтя не знав, як мені написати Бенкові. Бо ніхто на світі не пережив таких пригод, як я. Я не знав, як мені про них розповісти, щоб Бенко зрозумів мене як слід. Я шукав придатних слів, але не міг знайти. Може, треба було написати: «Зі мною сталося щось нечуване». Та однаково Бенко не збагнув би, яка вона, ця Країна Далека. Мені довелося б послати йому щонайменше з десятка пляшок, якби я захотів розповісти про свого тата-короля, про його трояндовий садок, про Юм-Юма, про свого прегарного коня Міраміса й про лихого лицаря Като з Країни Чужинецької. Ні, я ніколи не зможу розповісти про все, що сталося зі мною.

Першого ж таки дня мій тато-король узяв мене до свого садка. Це було надвечір, вітер шелестів гіллям дерев. Коли ми йшли до садка, я чув дивовижну музику, наче разом задзвонили тисячі скляних дзвоників. Та музика бриніла дуже тихо, а проте в кожного, хто її чув, починало тремтіти серце.

— Це мої срібні тополі,— сказав мій тато-король. Він вів мене за руку. Тітка Едла й дядько Сікстен ніколи не вели мене за руку. І взагалі ніхто ніколи ще не водив мене за руку. Того мені дуже подобалося так іти, хоч я й був уже завеликий, щоб триматися за татову руку.

Високий мур оточував садок. Мій тато-король відімкнув невеличку хвіртку, і ми зайшли до середини.

Колись давно я поїхав був із Бенком до їхнього лігнього будиночка у Ваксгольмі. Ми тоді сиділи на прискалку й вудили рибу, саме як заходило сонце. Небо взялося загравою, а вода стала зовсім нерухома. Якраз цвіла шипшина, і її повно росло відразу за прискалком. А десь далеко, по той бік затоки, голосно кувала зозуля. Я тоді подумав, що більшої краси немає на світі. Звісно, не про зозулю, бо я її не бачив, але від її кування все інше здавалося ще кращим, ніж було, коли вона мовчала. Я був не такий дурний, щоб казати про це Бенкові, та про себе подумав: «Більшої краси немає на світі».

Але тоді я ще не бачив трояндового садка свого тата-короля. Не бачив його квіток, усіх тих прекрасних троянд, що мінилися, наче хвилі в річці, і білих лілей, які похитувалися від подмуху вітру. Не бачив ще його срібнолистих тополь, які погналися вгору так високо, що в них на вершечках горіли зірки, коли наставав вечір. Я ще не бачив його чудових білих пташок, що лігали в садку, й не чув нічого схожого на їхній щебет і на музику срібного листя тополь. Ніхто не чув і не бачив нічого кращого за те, що я чув і бачив у садку свого тата-короля. Я стояв непорушно, не відпускаючи його руки, бо хотів відчувати, що він поряд. Сам би я не мав сили дивитися на таку красу. А мій тато-король погладив мене по щоці і спитав:

— Мю, мій Мю, тобі подобається цей садок?

Я не мав сили відповісти, бо мене опанував ніби якийсь смуток, хоч я зовсім не був сумний, а навпаки.

Я вже хотів сказати своєму татові-королю, щоб він не думав, ніби мені сумно. Але не встиг, бо він сам мовив:

— Добре, що ти веселий. Будь такий і надалі, Мю, мій Мю.

Потім він завів мову з садівником, що поряд чекав на нього. А я почав бігати сам по садку й роздивлятися на все. У мене аж у голові запаморочилось від тієї краси, мені здавалося, наче я напивсь досхочу солодкого сиропу. Мої ноги так раділи, що не могли встояти на місці, а руки були дужі, як ніколи. От якби тут був Бенко, щоб затягти з ним бійку, звісно, тільки жартома! Так, я хотів, щоб тут був Бенко. Мені потрібен був товариш, не старший за мене, щоб ділити з ним усе це. Та сердешний Бенко був тепер, мабуть, у парку Тегнера, там, як звичайно о цій порі, свистів вігер, перішив дощ і залягала неприємна темрява. Він досі напевне вже знає, що я пропав, і дивується, куди я міг дітися. Сердешний Бенко! Хотів би я побачити його. Нам із ним часто було весело, і тут, серед татових троянд, я раптом затужив за Бенком. Він був єдиний із того давнього життя, кого мені бракувало тут. Більше я ні за ким не тужив. Ну, хіба трішки за тіткою Лундін, бо вона завжди була ласкава до мене. Але найбільше я згадував Бенка і на хвилю навіть посмутнів, стишив ходу, похилив голову й відчував себе так, наче з мене витік увесь

солодкий сироп. Раптом я підвів очі. Переді мною на стежці стояв... Я спершу навіть подумав, що то Бенко. Але то був не він. То був Юм-Юм. Хоч, звісно, я не знав, що то Юм-Юм. То був хлопчик з таким самим каштановим чубом і з такими самими карими очима, як у Бенка.

— Хто ти? — спитав я.

— Я Юм-Юм, — відповів хлопчик.

І аж тоді я побачив, що він усе-таки трохи відрізняється від Бенка. Він був поважніший і чемніший від Бенка.

Звісно, Бенко теж чемний, десь такий, як я, до міри чемний, а проте ми могли часом завестися з ним і побитись. Можна було й посердитись на день чи на два, але потім ми знов мирилися. А з Юм-Юмом побитися ніяк не можна було. Надто він був чемний.

— Хочеш знати моє ім'я? — спитав я. — Мене звати Буссе... ні, насправді моє ім'я Мію.

— Я вже знаю, що ти Мію, — відповів Юм-Юм. — Наш король розіслав вістунів по всьому королівстві, і вони оголосили, що Мію прибув додому.

Подумати лишень! Мій тато-король так зрадив, коли знайшов мене, що розголосив про це на ціле королівство. Наче дитина. А все ж мені приємно було почути таке.

— У тебе є тато, Юм-Юме? — спитав я.

Я дуже хотів, щоб у нього він був, бо сам довго не мав тата і знаю, як це погано.

— Певне, що є, — відповів Юм-Юм. — Мій тато — садівник нашого короля. Хочеш побачити, де я мешкаю?

— Хочу, — відповів я.

Він побіг попереду звивистою стежкою в найдавший куток садка. Там стояла біла хатина під солом'яною стріхою, така самісінька, як хатини в казках. По стінах і по дахові вилося стільки троянд, що самої хатини майже не було видно. Вікна стояли відчинені, і в них вільно залігали білі пташки. На причілку хатини стояли лавка і столик, а далі — цілий ряд вуликів із бджолами, що гули поміж трояндами. Навколо хатини також росли великі кущі троянд, тополі і плакучі верби. З кухні почувся голос:

— Юм-Юме, ти часом не забув про вечерю?

Це гукала його мати. Вона вийшла на поріг і засміялася.

І я побачив, що вона була дуже схожа на тітку Лундін, хіба що трохи вродливіша. Але мала такі самі ямки на щоках і так само взяла мене за підборіддя, як тітка Лундін, коли сказала: «Прощавай, Бу Вільгельме Ульсене». Тільки мати Юм-Юма мовила інакше:

— Добрий вечір, Мію! Може, повечеряєш із Юм-Юмом?

— Дякую, повечеряю, якщо не завдам вам цим великого клопоту, — відповів я.

Вона сказала, що це ніякий не клопіт. Ми з Юм-Юмом сіли біля столика на причілку хатини, а його мати винесла нам цілу миску млинців, варення з полуниць і молока. Ми з Юм-Юмом так наїлися, що мало не полопали. Далі ми вже тільки дивились один на одного і сміялися. Як я радів, що там був Юм-Юм! Одна біла пташка підлетіла, вхопила з моєї тарілки шматочок млинця, і ми з Юм-Юмом засміялись ще дужче.

Я побачив, що до нас іде мій тато-король із садівником, татом Юм-Юма. І злякався, що йому не сподобається мій гучний сміх. Бо ще не знав, який добрий мій тато-король, як він любить мене і як хоче, щоб я сміявся.

Помітивши мене, він зупинився і сказав:

— Мю, мій Мю, ти тут сидиш і смієшся?

— Так, вибачте,— відповів я, бо подумав, що, може, король, як тітка Едля й дядько Сікстен, не любить гучного сміху.

— Смійся на здоров'я,— сказав мій тато-король. Тоді обернувся до садівника й додав щось дивне: — я люблю пташиний спів, люблю музику своїх срібних тополь, але найдужче люблю слухати, як сміється в садку мій син.

І тоді вперше я збагнув, що мені можна не боятися свого тата-короля: хоч би що я зробив, він дивитиметься на мене ласкавими очима так, як дивився тепер, коли стояв, поклавши руку на садівникове плече, і навколо нього лігали білі пташки. А збагнувши це, так зрадів, як не радів ще ніколи. Так зрадів, що не зміг знов не засміятися. Я задер голову й так засміявся, що аж пташки трохи полякались. Юм-Юм подумав, що я й далі сміюся з тієї пташки, яка вихопила в мене шматочок млинця, і теж засміявся. Наш сміх заразив мого тата-короля, Юм-Юмових тата й маму. Не знаю, чого вони сміялись, а сам я радів, що в мене такий добрий тато.

Після вечері ми з Юм-Юмом почали гратися в садку: качались і перекидалися на траві, гуляли в піжмурки. За кущами троянд було стільки гарних сховків, що в парку Тегнера нам із Бенком вистачило б і десятини їх. Тобто, вистачило б *Бенкові*, бо я там ніколи вже не гратимуся.

Почало смеркати. На трояндовий садок ніби опав легенький блакитний серпанок. Білі пташки замовкли й поховалися у своїх гніздах. Срібнолисті тополі теж перестали дзвеніти. В садку запанувала цілковита тиша. Лише на вершечку найвищої срібнолистої тополі сидів самотою великий чорний птах і співав. Співав краще за всіх білих пташок разом, і мені здалося, що він співав саме для мене. А проте мені кортіло затулити вуха, бо той спів будив у моєму серці тугу.

— Уже вечір, і скоро буде ніч,— мовив Юм-Юм.— Мені треба йти додому.

— Стривай, не йди,— попросив я, бо не хотів слухати сам той дивний спів. Я показав пальцем на вершок тополі і спитав: — Юм-Юме, а що то за птах?

— Не знаю,— відповів він.— Я зву його Жалібником. Тому, що він чорний. Та, може, він зветься якомсь

інакше.— Щось він мені не вельми подобається,— мовив я.

— А мені подобається. В нього дуже ласкаві очі. На добраніч, Мю,— сказав Юм-Юм і побіг додому.

Надійшов мій тато-король. Він узяв мене за руку, і ми теж пішли садком додому. Жалібник і далі виспівував, але тепер, коли я тримався за татову руку, його спів уже не будив у моєму серці туги, я навіть хотів, щоб він не переставав співати.

Ми ще не дійшли до хвіртки, як я побачив, що Жалібник розгорнув широкі крила й шугнув просто в небо. І побачив, що на небі спалахнули три маленькі зірочки.

Міраміс

Цікаво, що б сказав Бенко, якби побачив мого білого коня з золотою гривною. Мого Міраміса з золотими копитами й золотою гривною.

Ми з Бенком дуже любимо коней. Коли я мешкав на Упландській вулиці, моїми друзями були не тільки Бенко й тітка Лундін. Я мав ще одного друга, про якого забув розповісти. То був старий броварський кінь, що звався Калле-Джигун. Двічі на тиждень він привозив до крамничок на Упландській вулиці пиво, найчастіше вранці, коли я йшов до школи, і я завжди обирав шлях повз ті крамнички, щоб трохи поговорити з Калле-Джигу-ном. Він був старий і ласкавий. Я приберігав для нього грудочки цукру й окрайці хліба. Бенко робив те саме, бо й він любив Калле-Джигуна. Він казав, що Калле-Джигун — його кінь, а я казав, що він мій, інколи ми навіть сварилися через це. Та коли Бенко не чув, я шепотів на вухо Калле-Джигунові: «Ти все-таки мій кінь!» і мені здавалося, що він розумів мої слова й цілком погоджувався зі мною. Адже Бенко мав тата, маму і все що завгодно, то нащо йому треба було ще й коня? Не те що мені, я ж бо нікого не мав. Тож, по-моєму, справедливо було б, якби Калле-Джигун належав мені, а не Бенкові. Хоч, щиро казати, він був зовсім не наш кінь, а броварський. Ми тільки вдавали, що він наш. А я вдавав так палко, що майже вірив цьому. Часом я так довго розмовляв із Калле-Джигуном, що спізнювався до школи, і, коли вчителька питала, чому я спізнився, не знав, що їй відповісти. Бо ж не скажеш учительці, що ти просто стояв і розмовляв зі старим броварським конем. Бували ранки, коли візник барився, і мені доводилось іти до школи, не побачившись із Калле-Джигуном. Я сердився на того броварського дядька, що він такий повільний. Сидячи за партою, я м'яв у кишені грудочки цукру й окраець хліба,

тужив за Калле-Джигуном і думав, що тепер кілька днів його не побачу. Тоді вчителька питала:

— Чого ти зігхаєш, Буссе? Що сталося?

Я мовчав, бо що міг відповісти їй? Хіба вчителька зрозуміла б, як я люблю Калле-Джигуна?

Тепер, певне, він тільки Бенків, та й добре. Мене немає, то хай Бенкові буде втіха хоч від Калле-Джигуна.

А в мене є Міраміс із золотою гривною. І отримав я його ось як.

Одного вечора, коли ми з моїм татом-королем будували модель літака й балакали — так, як Бенко зі своїм татом,— я розповів про Калле-Джигуна.

— Мію, мій Мію,— сказав тоді мій тато-король,— то ти любиш коней?

— Авжеж,— відповів я байдужим тоном, щоб не показати, як я їх люблю. А то ще мій тато-король подумає, що мені чогось бракує в нього.

Другого ранку, тільки-но я зайшов у трояндовий садок, назустріч мені кинувся білий кінь. Я зроду не бачив, щоб кінь так гарно біг. Його золота грива маяла на вітрі, а золоті копита блищали в сонячному промінні. Він вистрибом мчав просто до мене, та ще й голосно іржав. Я ніколи не чув, щоб так іржали коні. Я трохи злякався і притулився до свого тата-короля. Але він схопив дужою рукою коня за золоту гриву, і той відразу став, а тоді засунув свій м'якенький писок мені в кишеню, щоб пошукати, чи немає там цукру. Так само, як засовував Калле-Джигун. І в кишені справді була грудочка цукру, я сховав її туди за давньою звичкою. І Кінь знайшов її і схрумкав.

— Мію, мій Мію,— сказав мій тато-король — оце твій кінь, а звати його Міраміс.

О, мій Міраміс, я полюбив його з першої хвилини! Та він і був найкращий кінь на світі, не те що сердешний Калле-Джигун, старий і завжди стомлений. Принаймні я не бачив, щоб вони були чимось подібні один до одного. Не бачив, поки Міраміс не підвів голови й не глянув на мене. Тоді я роздивився, що в нього такі самі очі, як у Калле-Джигуна. Віддані, безмежно віддані очі, як у всіх коней.

Я ніколи не їздив верхи. Та мій тато-король підняв мене й посадовив на Міраміса.

— Не знаю, чи я зважусь поїхати на ньому,— сказав я.

— Мію, мій Мію,— мовив мій тато-король— Хіба в тебе не мужнє серце?

Тоді я взяв Міраміса за вуздечку й помчав садком. Я мчав попід тополями так, що срібне листя застрявало в моєму чубові. Я мчав усе швидше й швидше, і Міраміс перестрибував через найвищі трояндові кущі. Перестрибував легенько, спритно, тільки раз зачепивсь За живопліт, і за нами дощем сипнули трояндові пелюстки.

З'явився Юм-Юм. Побачивши мене верхи На коні, він заплескав у долоні й загукав:

— Мю їде на Мірамісі! Мю їде на Мірамісі?

Я притримав коня і запитав, чи не хоче й він покататися. Ще б пак, звісно, хоче! Він швидко всівся позад мене, і ми помчали зеленими луками, що розлягалися за трояндовим садком. Мені зроду ще не було так гарно.

Королівство мого тата дуже велике. Країна Далека — найбільше з усіх королівств. Вона простягається на схід і на захід, на північ і на південь. Острів, де стоїть палац мого тата-короля, називається Островом Зелених Лук. І він — тільки невеличка частка всього королівства.

— Земля Заморська і Земля Загірна також належать нашому королю,— сказав мені Юм-Юм, коли ми гасали луками перед трояндовим садком.

Яскраво сяяло сонце, і я згадав про Бенка. Я уявив собі, як він тепер стоїть, бідолашний, на темній Упландській вулиці, укутаній осіннім дощем. А я катаюся тут, на зелених луках, щасливий, як ніколи. Трава прохолодна й зелена, скрізь яскріють квітки, перед очима здіймаються лагідні зелені пагорбки, з яких стікають прозорі струмочки, а в траві пасуться пухнасті білі ягнята.

Ми побачили й пастушка, що грав на сопілці. Мелодія була якась дивна, мені здалося, що я її колись чув, тільки не пам'ятав, де саме. Але напевне не на Упландській вулиці.

Ми зупинилися й погомоніли з пастушком. Він звався Нонно. Я попросив його позичити мені сопілку. Він не тільки дав її мені, а й навчив грати ту дивну мелодію.

— Я й вам можу змайструвати сопілки,— сказав Нонно.— Звісно, якщо ви хочете.

Ми відповіли, що дуже хочемо. Поблизу протікав струмок, і над ним звисла своє гілля плачуча верба. Нонно побіг туди й відрізав з верби гіллячку. Ми посідали над струмком, бовтаючи ногами у воді, а Нонно тим часом робив нам сопілки. Юм-Юм також навчився грати ту дивну мелодію. Нонно сказав, що це старовинна мелодія, яка з'явилася на світі раніше за інші мелодії. Її грали на луках пастухи тисячі й тисячі років тому.

Ми подякували йому за те, що він зробив нам сопілки й навчив своєї дивної мелодії. Потім ми сіли на Міраміса й поїхали далі. І ще довго чули, як Нонно грав на своїй сопілці.

— Ми збережемо ці сопілки,— сказав Юм-Юм.— і якщо колись розлучимося, то гратимемо цю мелодію.

Юм-Юм міцніше вчепився за мене, щоб не впасти з коня. Він притулився головою до моєї спини і сказав:

— Так, Мю, збережімо ці сопілки. І як ти почуєш мою сопілку, то знай, що я тебе кличу.

— Атож,— відповів я.— А як ти почуєш мою, то також знай, що я кличу тебе.

— Добре,— мовив Юм-Юм.

Він міцно тримався за мене, і я подумав, що він і є мій найкращий друг. Звісно, після мого тата-короля, бо його я любив дужче, ніж будь-кого на світі. Але Юм-Юм був хлопчик мого віку, тому тепер, коли я не міг більше зустрічатися з Бенком, мені було найкраще дружити з ним.

Подумати тільки: я мав тата-короля, і Юм-Юма, і Міраміса, і їздив верхи через зелені пагорки й луки так, що аж вітер свистів у вухах! То ж хіба дивно, що мене переповнювало щастя?

— А як можна потрапити в Землю Заморську і в Землю Загірну? — спитав я.

— Через міст Вранішньої Зорі, — відповів Юм-Юм.

— А де ж той міст?

— Ми скоро його побачимо, — відповів Юм-Юм.

І ми справді побачили його. Він був великий і довгий, ми не бачили йому кінця. Він весь мерехтів у ранковому сонці, і здавалося, що його зігкано з золотого сонячного проміння.

— Це найдовший міст на світі, — сказав Юм-Юм. — Він з'єднує Острів Зелених Лук із Землею Заморською. Але на ніч наш король наказує підводити його, щоб ми тут, на острові, могли спокійно спати.

— Чому? — здивувався я. — Хто може прийти сюди вночі?

— Лицар Като, — відповів Юм-Юм.

І коли він сказав ці слова, навколо ніби дмухнуло крижаним холодом, і Міраміс затремтів.

Так уперше я почув ім'я лицаря Като. Я проказав його вголос:

— Лицар Като.

І мене теж обсипало морозом, коли я вимовив ці слова.

— Атож, жорстокий лицар Като, — сказав Юм-Юм, а Міраміс заіржав так, що голос його став схожий на крик.

Ми пригнічено замовкли.

Мені кортіло проїхатися мостом Вранішньої Зорі, та спершу треба було запитати дозволу в тата-короля. Тому ми повернулися назад до трояндового садка й того дня більше не катались. Але ми допомагали чистити Міраміса, розчісували йому золоту гриву, пестили його, пригощали грудочками цукру й окрайцями хліба, які нам дала Юм-Юмова мама.

Потім ми з Юм-Юмом спорудили собі в садку курінь і залізли в нього вечеряти. Ми їли налисники з цукром. Ох і смачні! Бенкова мама теж пекла такі налисники й часом пригощала мене. Але ті, що напекла мама Юм-Юма, були ще смачніші.

Гарно було споруджувати курінь. Я завжди мріяв про нього. Бенко розповідав мені, як вони будували курінь на дачі у Ваксгольмі. От якби можна було написати Бенкові й розповісти про цей наш курінь! «Моє шануваннячко! Ох і курінь я собі вибудував! — написав би я йому. — Ох і курінь я собі вибудував у Країні Далекій!»

Чи зірки слухають, коли ми граємо для них?

Другого дня ми знов поїхали до Нонно. Спершу ми не могли його знайти. Та потім почули його сопілку за пагорком, де він сидів і грав самому собі, а вівці паслися навколо нього. Побачивши нас, він відтулив сопілку від уст, сплюнув, засміявся і сказав:

— Ага, ви знов прийшли!

Видно було, що він радий. Ми витягли свої сопілки й почали грати втрюх. Виходила така гарна мелодія, що я навіть не міг збагнути, як ми навчилися так чудово грати.

— Шкода, що ніхто не чує, як ми гарно граємо,— сказав я.

— Трава чує,— відповів Нонно.— і квітки, і вітер. Деревя також чують, он та плакуча верба, що схилилася над струмком.

— Та невже? — здивувався я.— і їм подобається наша гра?

— Так, дуже подобається,— відповів Нонно.

Ми довго грали для трави, квіток, вітру й дерев. І все-таки я шкодував, що там не було жодної людини, яка послухала б нас. Тоді Нонно сказав:

— Ми можемо піти й заграти моїй бабусі, якщо хочеш. Бабусі, в якій я мешкаю.

— А вона далеко звідси? — спитав я.

— Далеко, але шлях буде коротший, якщо ми йтимемо і гратимемо,— сказав Нонно.

— Атож, ніяка дорога не здається довгою, коли йдеш і граєш,— погодився Юм-Юм.

Він хотів, щоб ми пішли до бабусі Нонно, і я теж хотів цього.

У казках завжди є добрі бабусі. Але справжньої живої бабусі я ще ніколи не бачив, хоч, звісно, їх є багато. Тож мені захотілося побувати в бабусі Нонно.

Нам довелось узяти всіх ягнят і овець Нонно, та й мого Міраміса. Вийшла ціла валка. Попереду йшли Юм-Юм, Нонно і я, за нами вівці та ягнята, а позаду тюпав Міраміс, поволі, наче Калле-Джигун. Ми йшли пагорками і грали. Мабуть, ягнята дивувалися, куди це ми вибрались. Але, видно, їм наша виправа подобалася, бо вони весь час бекали й підстрибували навколо нас.

Так ми мандрували кілька годин, здолали чимало пагорків і нарешті прийшли до оселі Нонно. Це теж була така хатина, як у казках, невелика, весела, під солом'яною стріхою.

І вся вона тонула у розквіптому бузку та ясміні.

— А тепер мовчіть, ми зробимо бабусі несподіванку,— сказав Нонно.

Вікно стояло відчинене, і нам чути було, що в хатині хтось порався. Ми поставали рядком біля вікна — Нонно, Юм-Юм і я.

— Раз-два-три,— прошепотів Нонно.— Починаймо!

І ми заграли. Одностайно заграли таку веселу мелодію, що ягнята, почувши її, не втримались і пішли в танок.

У вікні з'явилося ласкаве обличчя старої жінки. То й була *бабуся* Нонно. Вона плеснула руками і сказала:

— Як ви гарно граєте!

Ми довго грали для неї, а вона стояла у вікні й слухала. Вона була стара, як світ, трохи схожа на казкову, але справжня, жива бабуся.

Потім ми зайшли до хатини. Бабуся Нонно запитала нас, чи ми голодні,— а ми, звісно, були голодні. Тому вона взяла буханець хліба й відкраяла нам по товстій скибці. То був чорний черствий хліб, та смачнішого за нього я зроду не їв.

— Ох, який добрий,— сказав я Нонно.— Що це за такий хліб?

— Хіба він якийсь незвичайний? — здивувався Нонно.— Ми його просто зємо хлібом і щодня втишуємо ним голод.

Міраміс також хотів їсти. Він засунув голову у вікно і стиха заіржав. Ми засміялися, бо й справді то була кумедна картина. Але бабуся Нонно погладила коня по лобі і дала йому теж свого смачного хліба.

Потім мені захотілося пити, і я сказав про це Нонно.

— Ходіть зі мною,— відповів він.

Нонно повів нас у садок, і там ми побачили чисту криничку. Він занурив у неї дерев'яний цебер, витяг води, і ми заходилися пити просто з нього. І яка ж то була холодна, яка смачна вода! Я зроду не пив такої.

— Ох, яка добра вода,— сказав я Нонно.— Що це за така криничка?

— Хіба вона якась незвичайна? — знов здивувався він.— Ми її просто зємо криничкою і завжди втамовуємо водою з неї спрагу.

Міраміс також хотів пити, і ми дали йому води. Тоді напоїли ягнят і овець.

Нонно треба було вертатися з отарою на ті пагорки, де ми його зустріли. І він попросив бабуся, щоб вона дала йому плаща, в який він закутувався вночі, коли спав на траві біля своїх овець. Вона принесла брунатного плаща й дала онукові. Я позаздрив Нонно, що він може ночувати надворі. Бо сам я ще ніколи не ночував надворі.

Бенко зі своїми татом і мамою інколи їздили за місто на велосипедах і ночували в наметі. Вони ставали табором десь біля чистого лісового струмка і спали в спальних *P* мішках. Бенко завжди казав, що кращої ночівлі годі собі навіть уявити, і я йому вірю.

— Добре тобі, що ти можеш цілу ніч спати надворі,— сказав я Нонно.

— Ти теж можеш,— відповів він.— Ходи зі мною.

— Ні,— сказав я,— мій тато-король турбуватиметься, коли я не повернусь додому.

— Я повідомлю нашого пана короля, що ти цієї ночі ночуватимеш на луці,— сказала бабуся Нонно.

— Повідомте й мого тата,— попросив Юм-Юм.

— Гарзд, я повідомлю й садівника,— відповіла бабуся. Ми з Юм-Юмом так зраділи, що почали вистрибувати не згірше за ягнят.

Але бабуся Нонно, зоглядівшись, що ми в самих лише білих сорочках, сказала:

— Коли впаде роса, вам буде холодно.

Вона раптом посмутніла й додала тихим голосом:

— Я маю ще два плащі.

Бабуся підійшла до старовинної скрині, що стояла в кутку кімнати, й витягла з неї червоного і блакитного плаща.

— Це плащі моїх братів,— сказав Нонно й також посмутнів.

— А де ж твої брати? — спитав я.

— Їх забрав жорстокий лицар Като,— пошепки відповів Нонно.

На ці слова Міраміс за вікном так заіржав, наче його хто вперіщив батогом. Усі ягнята злякано кинулись до своїх матерів, а всі вівці забекали так, наче надійшла їхня остання година.

Бабуся Нонно дала мені червоного плаща, а Юм-Юмо-ві — блакитного. А ще дала Нонно буханець хліба, що втищує голод, та дзбан води з кринички, що втамовує спрагу, і ми подалися назад пагорками, тією самою дорогою, якою прийшли сюди.

Мені шкода було братів Нонно, а проте я не міг стримати радості, що цієї ночі ночуватиму на луці.

Добравшись до того пагорка, де плачуча верба схилилася над струмком, ми зупинились, і Нонно сказав, що тут ми влаштуємо собі табір.

І ми його влаштували. Розпалили вогнище, велике, тепле, яскраве вогнище. Ми посідали навколо нього й заходилися вечеряти хлібом, що втищує голод, і водою з кринички, що втамовує спрагу. Впала роса, стемніло, та нам було байдуже, адже вогнище і присвічувало нам, і гріло нас. Ми загорнулися в плащі й полягали біля теплового жару. Вівці та ягнята й собі повкладались навколо нас, а Міраміс пасся поблизу. Ми лежали, слухали, як у траві зашелестів вігер, і бачили безліч вогнищ удаліні. Безліч вогнищ у темряві, бо на Острові Зелених Лук ночували з отарами багато пастухів. Ми чули, як вони грали серед ночі старовинну мелодію, про яку Нонно казав, що пастухи

грають її вже тисячі й тисячі років. Ми лежали собі, дивилися на вогнища і слухали старовинну мелодію, що линула до нас від багатьох пастухів, яких ми не знали і які грали в темряві для нас. І мені здавалось, що та мелодія кликала кудись якраз мене.

На небі мерехтіли зірки — таких великих і таких ясних зірок я ще ніколи не бачив. Я дивився й на них. Перевернувся на спину, щільніше закутався в червоний плащ і дивився вгору. І згадав, як ми грали для трави і квіток, для вітру й дерев. І Нонно казав, що їм наша гра подобалася. Для зірок ми не грали. Мені було цікаво, чи зірки теж були б раді, якби ми їм заграли. Я запитав про це Нонно, і він відповів, що, звісно, були б раді. Отож ми підвелися там, де лежали навколо вогнища, взяли свої сопілки й заграли для зірок коротенький уривок з мелодії.

Колодязь, що ввечері шепоче

Землі Заморської і Землі Загірної я ще не бачив. Та одного дня, коли я йшов зі своїм татом-королем до трояндового садка, то запитав його, чи можна мені переїхати через міст Вранішньої Зорі. Тато-король зупинився, взяв моє обличчя в долоні й поважно, ласкаво глянув мені у вічі.

— Мію, мій Мію,— сказав він.— У моєму королівстві ти можеш їздити, куди хочеш. Можеш гратися на Острові Зелених Лук або поїхати до Землі Заморської чи Землі Загірної, коли захочеш. Можеш податися на схід або на захід, на північ або на південь, куди лише здуває тебе довести Міраміс. Але знай, є ще країна, що зветься Земля Чужинецька.

— А хто там живе? — спитав я.

— Лицар Като,— відповів мій тато-король, і по його обличчю ніби майнула темна тінь.— Жорстокий лицар Като.

Коли він вимовив його ім'я, по трояндовому садку ніби промчав лихий вихор. Білі пташки поквапились до своїх гнізд. Жалібник голосно закричав і замахав великими чорними крильми. Багато трояндових квіток миттю зів'яло.

— Мію, мій Мію,— сказав мій тато-король,— ти для мене найдорожчий, і мені стає важко на серці, коли я думаю про лицаря Като.

І тієї миті в срібних тополях загуло, ніби від бурі. Багато листя з них попадало, і коли воно летіло додолу, здавалося, ніби хтось плакав. Я відчув, що боюся лицаря Като, страшенно боюся.

— Якщо вам стає важко на серці, тату, то більше не думайте про нього,— мовив я.

— Ти правду кажеш,— відповів він.— Поки що можна не думати про лицаря Като. Поки ти ще граєш на сопілці і споруджуєш курені в трояндовому садку.

Ми подалися шукати Юм-Юма.

Мій тато-король мав багато обов'язків, адже його королівство було велике, а однаково завжди знаходив час на мене. Ніколи не казав: «Дай мені спокій, я тепер не маю часу!» Йому добре було зі мною. Щоранку він брав мене з собою до трояндового садка, показував мені там пташині гнізда, заглядав у наш курінь, учив мене їздити верхи на Мірамісі й балакав про все зі мною і з Юм-Юмом. Мені якраз дуже подобалося, що він балакав і з Юм-Юмом. Так само, як Бенків тато балакав зі мною, і Бенко тоді був дуже задоволений, наче думав: «Він усе-таки мій тато, але мені подобається, що він балакає з тобою». Те саме відчував я, коли мій тато-король розмовляв із Юм-Юмом.

Але добре, що ми з Юм-Юмом вирушали верхи в далекі мандри, бо якби сиділи вдома, то мій тато-король не встигав би порядкувати у своєму великому королівстві. Коли б ми не зникали на цілі дні, він би тільки те й робив, що розважався б і розмовляв зі мною замість пильнувати свої обов'язки. Отож добре, що в мене були Юм-Юм і Міраміс.

О, мій Міраміс, куди тільки я не їздив на його спині! Я ніколи не забуду, як він вів мене вперше через міст Вранішньої Зорі.

Це було на світанку, коли вартові саме опустили міст після ночі. Шовковиста трава була мокра від роси, і Міраміс замочив свої золоті копита, проте це йому не заважало. Ми з Юм-Юмом були трохи сонні, бо, збираючись у цю мандрівку, встали дуже рано. Зате вранішнє повітря так бадьорило нас і холодило щоби, що, поки ми добрались до лук, сон уже де й дівся. До мосту Вранішньої Зорі ми під'їхали саме тоді, як сходило сонце. Ми ступили на міст, а далі ніби помчали по золотих сонячних променях.

Міст здіймався так високо над водою, що аж у голові паморочилось, коли ми дивилися вниз. Ми їхали найвищим і найдовшим мостом на світі. Золота грива Міраміса виблискувала на сонці, сам він мчав усе швидше й швидше і підіймався все вище й вище. Його копита гриміли, мов грім. Яка чудова їзда! Скоро я побачу Землю Заморську, скоро, скоро.

— Юм-Юме,— гукнув я,— Юм-Юме, тобі теж так весело, теж так гарно?..

Враз я замовк, бо помітив, що зараз станеться. Станеться щось страшне. Міраміс мчав просто в провалля. Міст кінчався. Кінчався високо в повітрі, бо вартові не опустили його до кінця. Він не досягав Землі Заморської, далі зяло широке провалля. Замість мосту перед нами була моторошна прірва. Ніколи ще мені не було так страшно. Я хотів сказати про це Юм-Юмові, але не зміг. Я шарпнув за вуздечку, спробував зупинити Міраміса, та він не послухав мене. Він шалено заіржав і помчав далі на свою загибель, тільки копита загунали. Ох, як я боявся! Скоро ми полетимо в провалля, скоро я вже не чутиму стукоту копит, почую ще тільки тривожне іржання Міраміса, коли хвилі зйдуться над його

золотою гривною! Я заплющив очі й почав думати про свого тата-короля. Копита Міраміса гриміли, мов грім.

Раптом вони перестали гриміти, я тепер чув якийсь інакший звук, наче шурхіт, ніби Міраміс біг по чомусь м'якому. Я розплющив очі й озирнувся довкола. І побачив, що Міраміс біг у повітрі. О, мій золотогривий кінь міг мчати в повітрі так само легко, як по землі! Якби він захотів, то міг би стрибати через хмари й через зірки. Такого коня, як у мене, більше ніде не було. І ніхто не може уявити собі, як гарно, сидячи в нього на спині, мчати в повітрі й далеко внизу бачити Землю Заморську, залиту сонячним промінням.

— Юм-Юме,— гукнув я,— Юм-Юме, Міраміс може перестрибнути хмару!

— А ти хіба не знав? — спитав Юм-Юм так, наче Міраміс тільки те й робив, що стрибав через хмари.

— Ні. Звідки ж мені знати? — відповів я. Юм-Юм засміявся і сказав:

— Як ти ще мало знаєш, Мію!

Ми ще довго мчали так, і Міраміс перестрибував через білі хмари. Ото була їзда! Мені аж дух забивало. Та ось настав час спускатися. Міраміс поволі почав знижуватись і нарешті зупинився. Ми були на Землі

Заморській.

— А ось і зелений гайок для твого золотогривого Міраміса,— сказав Юм-Юм.— Нехай пасеться, а ми тим часом підемо до Їрі

— А хто такий Їрі?

— Зараз побачиш,— відповів Юм-Юм.— і Їрі, і його братів та сестер. Вони мешкають недалечко звідси.

Він узяв мене за руку й повів до хатини поблизу. До білої хатини під солом'яною стріхою, що теж скидалась на казкову. Важко пояснити, чому вона здавалася казковою: чи тому, що від неї віяло казкою, чи через старі дерева, що оточували її, чи через квітки в садку, що казково пахли, чи, може, через щось інше. На подвір'ї перед хатиною був круглий колодязь. Мені навіть здалося, що саме через той колодязь хатина Грі скидалась на казкову. Бо таких старих колодязів тепер уже немає, принаймні я ще ніколи не бачив такого.

На цямрині сиділо п'ятеро дітей. Найбільший із них, дуже милий хлопчик, усміхнувся всім обличчям, коли ми підійшли.

— Я бачив, як ви їхали,— сказав він.— У вас гарний кінь.

— Його звати Міраміс,— мовив я.— Це Юм-Юм, а моє ім'я — Мію.

— Я знаю,— відповів хлопчик.— Мене звати Грі, а це мої брати й сестри.

Він був дуже ласкавий і чемний, і брати й сестри його теж усміхалися нам, усім своїм виглядом показуючи, що вони раді нашій появі.

Не те що на Упландській вулиці. Там хлопці на кожного вишкірювали зуби, як вовчєнята, принаймні на тих, кого добре не знали. Завжди знаходили таких, із кого знущалися, з ким не хотіли гратися. Найчастіше це був я. Тільки Бенко завжди грався зі мною. Верховодив дітьми на Упландській вулиці великий хлопець, що звався Янне. Я не зробив йому нічого поганого, але він, тільки-но побачивши мене, казав: «Ану вшивайся звідси, а то так затоплю тобі в пику, що свічки засвітяться!» і мені тоді краще було й не пробувати гратися з хлопцями в гилки чи в якусь іншу гру. Бо всі вони трималися Янне й мавпували його. Бо Янне був великий хлопець.

Знаючи Янне, я дивувався, що зустрів таких чемних дітей, як Юм-Юм, Нонно, Грі, його брати й сестри.

Ми з Юм-Юмом також посідали на цямрину поряд із Грі. Я зазирнув у колодязь. Він був дуже глибокий, наче бездонний.

— Як ви берете з нього воду? — спитав я.

— Ми не беремо з нього води, — відповів Грі. — Це колодязь не на воду.

— А на що ж?

— Він зветься Колодязь, що шепоче ввечері, — пояснив Грі.

— Що шепоче? — спитав я.

— Почекай до вечора і сам усе зрозумієш, — сказав Грі. Ми пробули з Ірі та його братами й сестрами цілий день, гралися під старими деревами. Коли ми зголодніли, сестра Грі Мінонна-Нель побігла до кухні й принесла нам хліба. Це був також хліб, що втищує голод, і мені він дуже сподобався.

Я знайшов у траві ложечку, маленьку срібну ложечку. Я її показав Грі, і він відразу посмутнів.

— Це ложечка нашої сестрички, — сказав він. — Мю знайшов ложечку нашої сестрички! — гукнув він своїм братам і сестрам.

— А де ж ваша сестричка? — спитав я.

— Її забрав лицар Като, — сказав Грі. — Жорстокий лицар Като.

Коли він вимовив те ім'я, повітря навколо нас стало холодне, мов крижане. Високий соняшник миттю зів'яв і всох, а метелики, що літали навкруги, попадали і вже не попідводились. Я знову відчув, що боюся лицаря Като, страшенно боюся.

Я хотів віддати срібну ложечку Грі, але він сказав:

— Візьми її собі. Сестричці вона вже не знадобиться, а знайшов її ти.

Брати й сестри Грі заплакали, коли почули, що їхній сестричці вже не знадобиться ложечка. Та скоро ми знов почали гратися й перестали думати про сумні речі. Ложечку я сховав до кишені і про неї також перестав думати.

Але, граючись, я нетерпляче ждав вечора, щоб дізнатися більше про незвичайний колодязь.

Так минув день. Почало смеркатися. Тоді Їрі значуще презирнувся зі своїми братами й сестрами і сказав:

— Пора!

Вони посідали на цямрину колодязя. Юм-Юм і я також примостилися біля них.

— Сидіть якомога тихіше,— сказав Грі.

Ми сиділи якомога тихіше. Сутінок між старими деревами ставав дедалі густіший, і хатина, яку він огортав, від того ще більше скидалася на казкову. Вона стояла, ніби в прозорому сірому серпанку, не чорному, бо ще тільки смеркалося. Той сірий серпанок якось примарно огортав хатину, дерева, а надто колодязь, на цямрині якого ми сиділи.

— Сидіть якомога тихіше,— ще раз прошепотів Їрі, хоч ми давно вже мовчали.

Ми ще трохи посиділи мовчки. Між деревами стало ще темніше. Всюди панувала глибока тиша, але з колодязя я нічого не чув.

Чи, може, щось почув? Авжеж, почув. Із нього раптом долинув шепіт. Десь глибоко в колодязі чувся шепіт і мурмотіння. Якийсь дивний, ні на що не схожий голос *нашіптував казки*. Казки, не схожі на жодні інші й кращі за всі казки на світі. Я страх як люблю казки, тому ліг животом на цямрину, щоб не пропустити жодного слова з того шепоту. Часом голос із колодязя починав співати — і які чудні, невимовно гарні пісні!

— Що це за такий дивний колодязь? — спитав я Їрі.

— Я знаю про нього тільки одне: що він повний казок і пісень,— відповів Їрі.— Це колодязь забутих казок і пісень, таких, що їх колись давно розповідали й співали на світі, а потім так само давно забули. Тільки цей Колодязь, що шепоче ввечері, пам'ятає їх геть усі.

Не знаю, скільки ми сиділи там. Між деревами геть стемніло, а голос із колодязя долинав усе тихіше й тихіше. Нарешті ми вже його зовсім перестали чути.

У зеленому гайку заіржав Міраміс. Видно, хотів нагадати мені, що треба поспішати додому, до мого тата-короля.

— До побачення, Їрі, до побачення, Мінонно-Нель до побачення, всі! — сказав я.

— До побачення, Мю, до побачення, Юм-Юме,— відповів Їрі.— Приїздіть іще колись!

— Добре, ми скоро приїдемо,— пообіцяв я.

Ми привели Міраміса, сіли на нього, і він відразу пустився чвалом. Вже не було так темно, бо на небі зійшов місяць і освітлював дорогу. Зелені гаї, всі притихлі дерева стали мов срібні, наче тополі в трояндовому садку мого тата-короля.

Ми під'їхали до мосту Вранішньої Зорі, та я його насилу впізнав. Він цілком змінився, був ніби зігканий зі срібного проміння.

— Вночі він називається не так,— сказав Юм-Юм, коли ми ступили на міст.

— А як? — спитав я.

— Міст Місячного Сяйва,— відповів Юм-Юм.

Ми їхали мостом Місячного Сяйва, який вартові мали скоро підняти, і бачили вогнища пастухів Острова Зелених Лук, що здалеку здавалися маленькими світлячками. Навколо залягала глибока тиша, не чути було нічого, лише Мірамісові копита стукотіли по мості. В місячному сяйві кінь здавався примарним і мав уже не золоту, а срібну гриву.

Я думав про Колодязь, що шепотів увечері, і про ті казки, які почув. Одна з них мені особливо сподобалася. Вона починалася так:

«Був собі королевич, і одного разу він сів на коня і поїхав у мандри місячної ночі...»

Подумати тільки! Наче про мене казка! Адже я королевич!

Ми наближалися до Острова Зелених Лук, і Мірамісові копита гриміли, мов грім. А я весь час думав про ту казку, вона здавалася мені дуже гарною:

«Був собі королевич, і одного разу він сів на коня і поїхав у мандри місячної ночі...»

Він їхав нущею...

Коли я ще жив у дядька Сікстена й тітки Едлі, то брав у бібліотеці книжки казок. Хоч тітці Едлі це не дуже подобалося.

— Знов ушніпився в книжку,— казала вона.— Тому ти такий миршавий, блідий і хирлявий, що не буваєш надворі, як інші діти.

Певне, що я бував надворі, майже весь час сидів там. Але тітка Едлі й дядько Сікстен воліли б, щоб я зовсім не приходив до хати. Отож тепер вони, мабуть, раді. Раді, що я вже ніколи не прийду до них.

Я тільки вечорами потроху читав і був блідий не тому. Я б хотів, щоб тітка Едлі побачила, як я тепер виріс і зміцнів, який став рум'яний і здоровий. Я засмаг на сонці й набрався сили. Я міг би однією рукою повалити Янне, якби опинився на Упландській вулиці. Але все-таки я не повалю його, бо не хочу туди повертатися.

Цікаво, що б сказала тітка Едлі, якби почула, що шепоче ввечері колодязь. Якби почула, що мені не треба ушніплюватися в книжку, сидіти без сонця й читати казки, а можна бути на свіжому повітрі й однаково чути скільки завгодно казок. Може, це сподобалося б навіть тітці Едлі, хоч їй ніколи ніщо не подобалося.

Ох, аби вона знала, що в Країні Далекій є колодязь, який нашіптує казки!

«Був собі королевич, і одного разу він сів на коня й поїхав у мандри місячної ночі. Він їхав Пущею...»

Так казав колодязь. І ця казка не сходилла мені з думки. Мені здавалося, що колодязь хотів висловити щось особливе. Що це я королевич, який одного разу їхав Пущею, і що я мушу знов поїхати нею. Що колодязь розповідав і співав мені цілий вечір не просто так, а хотів нагадати, що я повинен зробити.

Я запитав свого тата-короля, чи він знає, де та Пуща. Він, звісно, знав, де вона.

— Пуща росте в Землі Загірній,— сказав він, і голос у нього враз дуже посмутнів.— А чого ти питаєш про неї, Мію, мій Мію?

— Я хочу поїхати туди, коли зійде місяць,— відповів я. Мій тато-король глянув на мене якось дивно.

— Он як! Уже! — мовив він ще сумнішим голосом.

— Може, ви не хочете, щоб я їхав? — спитав я.— Може, ви будете тривожитись за мене, коли я поїду в Пущу серед ночі?

Мій тато-король похитав головою.

— Ні, чого б я мав тривожитись? Ліс, який спокійно спить у місячному сяйві, нікому не хоче зла.

Та потім він замовк, схилив голову на руки, і я побачив, що він думає про щось сумне. Я підійшов до нього, обняв його за шия і спробував потішити.

— Ви хочете, щоб я залишився вдома з вами? Він довго дивився на мене сумними очима.

— Ні, Мію, мій Мію, ти не залишишся. Місяць уже зійшов, і Пуща чекає на тебе.

— Ви справді не будете журитися? — спитав я.

— Не буду,— відповів він і погладив мене по голові. Тоді я побіг запитати Юм-Юма, чи він захоче поїхати зі мною в Пущу. Та не встиг я ступити кілька кроків, як мій тато-король погукав:

— Мію, мій Мію!

Я обернувся: він простяг до мене руки. Я кинувся йому в обійми. Він міцно пригорнув мене до себе й довго не відпускав.

— Я ж скоро повернуся,— сказав я.

— Повертайся,— відповів мій тато-король майже пошепки.

Я зустрів Юм-Юма перед хатиною в трояндовому садку й розповів йому, що хочу поїхати в Пущу.

— Он як! Нарешті! — мовив Юм-Юм.

Я не розумів, чому мій тато-король мовив: «Он як! Уже!», а Юм-Юм: «Он як! Нарешті!» — коли я сказав, що хочу поїхати в Пущу. Але мені не хотілося розмірковувати про це.

— Ти поїдеш зі мною? — спитав я. Юм-Юм глибоко зігхнув.

— Так, поїду. Звісно, поїду!

Ми привели Міраміса, що пасся в трояндовому садку, і я сказав йому, що він має везти нас у Пущу. Міраміс затанцював, ніби почув хтосьна-яку приємну новину. І тільки-но ми з Юм-Юмом сіли йому на спину, рвонув із місця, мов блискавка.

Коли ми виїхали з трояндового садка, я почув голос свого тата-короля.

— Мю, мій Мю! — гукав він.

Такого сумного голосу, як був тоді в нього, я зроду не чув. Але я не міг вернутися назад. Не міг.

Земля Загірна була страшенно далеко. Без такого коня, як Міраміс, ми б туди ніколи не доїхали. Не перебралися б через високі гори, що здіймалися майже до самого неба. Та для Міраміса вони не були перепорою. Він ширяв над вершинами, мов птах. Я звелів йому спинитися на найвищій із них, де лежав сніг. Ми, не злязючи з Міраміса, оглянули землю, що розлягалася біля підніжжя гір. Там росла Пуща, і її осявав місяць. Вона була дуже гарна й зовсім не здавалася небезпечною. Отже, то була правда, що ліс, який спокійно спить у місячному сяйві, нікому не хоче зла. Так, мій тато-король казав правду: тут усе ласкаве, не тільки люди. Всі ліси і луки, струмки і зелені гайки також ласкаві й нікому не хочуть зла. І ночі тут лагідні й добрі, так само, як дні, і місяць світить так само ласкаво, як сонце, і темрява теж ласкава. Ніде ніщо не викликає страху.

Лише одного треба було боятися. Одного-однісінького.

Зі спини Міраміса я бачив далеко за Пущею огорнуту густою темрявою країну. То була незвичайна темрява. На неї не можна було глянути, не здригнувшись.

— Що то за така моторошна країна? — спитав я Юм-Юма.

— Там починається Країна Чужинецька, — відповів він. — Це її прикордонні терени.

— Країна лицаря Като, — сказав я.

Тієї миті Міраміс затремтів, а від гори відірвався величезний камінь і, страхіливо загуркотівши, покотився вниз.

Так, лише одного треба було боятися — лицаря Като. Його я боявся. Дуже боявся! Але не хотів більше думати про це.

— Пуща, — сказав я Юм-Юмові. — Пуща — ось куди ми зараз поїдемо.

Міраміс заіржав, і між горами покотилася гучна луна. Потім він знявся в повітря й поволі полинув у напрямку осяяного місячним світлом лісу біля підніжжя гір. А з того лісу почулися дивні звуки, ніби у відповідь Мірамісові серед ночі заіржала сотня коней.

Ми спускалися все нижче й нижче, аж поки Міраміс торкнувся копитами верхівок дерев... Легенько, майже нечутно. Нарешті ми пірнули між крилате зелене гілля.

Оце й була Пуща.

За свій вік я бачив не дуже багато лісів, проте мені здавалося, що більше ніде не було такого, як цей. Пуща приховувала в собі таємницю. Я відчував, що то велика, незвичайна таємниця, але місячне сяйво прислонювало її, і я не міг про неї дізнатися. Поки що не міг. Дерев шелестіли про цю таємницю, але я не розумів їх. Дерев купалися в місячному сяйві і знали про таємницю, а я нічого не знав.

Зненацька ми почули далекий тупіт копит. Здавалося, що серед ночі біжить сотня коней, і коли Міраміс заіржав, йому відповіло багатоголосе іржання. Тупіт копит лунав дедалі ближче, іржання ставало ще гучніше, і не встигли ми й охнути, як на нас налетіла сотня білих коней з розмаяними гривами, таких самих, як Міраміс. Міраміс кинувся в табун, і всі коні заходились гасати вздовж і впоперек по лісовій галявині. Юм-Юм і я зіскочили на землю й стали під деревом, спостерігаючи, як цілий табун білих коней на чолі з Мірамісом шалено вибрикував по галявині в місячному сяйві.

— Це вони так радіють,— сказав Юм-Юм.

— А чого вони радіють? — спитав я.

— Того, що Міраміс вернувся додому,— відповів Юм-Юм.— Ти хіба не знав, що Міраміс жив у Пущі?

— Ні, не знав,— відповів я.

— Як ти ще мало знаєш, Мію,— сказав Юм-Юм.

— А як же він опинився в мене?

— Наш король послав у Пущу гінця з наказом, щоб один із його білих коней прийшов на Острів Зелених Лук і став твоїм конем.

Я дивився на Міраміса, що весело вибрикував у місячному сяйві, і в моє серце закрався неспокій.

— Як тобі здається, Юм-Юме, може, Міраміс невдоволений, що йому довелося стати моїм конем? Може, він хотів би вернутися в Пущу?

Не встиг я вимовити ці слова, як Міраміс підбіг до мене, поклав голову мені на плече і тихенько заіржав.

— Бачиш, він воліє бути з тобою,— мовив Юм-Юм.

Я зрадив, погладив Міраміса й дав йому грудочку цукру. Він торкнувся м'якеньким носом моєї руки і взяв цукор.

Ми поїхали далі Пущею, і сотня білих коней подалася за нами. Я відчував, що в повітрі висить таємниця. Про неї знав цілий ліс, кожне дерево, всі зелені липи й осики, що так ласкаво шелестіли над нашими головами, коли ми їхали під ними, про неї знали білі коні і птахи, що прокинулися від тупоту копит, знали геть усі, крім мене. Юм-Юм не перебільшував, коли казав: «Як ти ще мало знаєш, Міо!»

Я пустив свого коня вчвал, і весь табун побіг чвалом. Ми їхали дуже швидко. Мій червоний плащ зачепився за гілляку. Може, дерево хотіло зупинити мене, може, воно хотіло розповісти мені таємницю? Але я поспішав. Я помчав далі, і в моєму плащі зробилася чимала дірка.

Раптом серед лісу ми побачили казкову білу хатинку під солом'яною стріхою. Навколо неї росли яблуні. Проти місяця білів яблуневий цвіт. Вікно стояло відчинене, і з хатини долинали клацання. Наче хтось ткав на ткацькому верстаті.

— Може, поглянемо, хто там тче? — спитав я Юм-Юма.

— Погляньмо, — погодився Юм-Юм.

Ми злізли з коня й пішли стежкою між яблунями до хатини. Ми постукали в двері, і верстат затих.

— Заходьте, хлоп'ята, — озвався чийсь голос. — Я так довго чекала на вас.

Ми зайшли до кімнати й побачили ткалю за верстатом. Вона ласкаво, привітно кивнула нам головою.

— Чого ви тчете серед ночі? — спитав я.

— Я тчу чарівне полотно, — відповіла вона. — А його треба ткати вночі.

Крізь вікно заглядав місяць, його світло падало на полотно, і воно все мерехтіло.

Кращого полотна я зроду не бачив.

— Казкову тканину й чарівне полотно треба ткати вночі, — пояснила ткаля.

— А з чого ви його тчете, що воно таке гарне? — спитав я.

Вона не відповіла, а почала знов ткати. Вона клацала лядою і стиха наспівувала сама собі:

Місячне сяйво, серця червона кров,
місячне сяйво, срібло й багрянець,
цвіт яблуневий роблять м'яким,
ніжним, як легіт в нічній траві.

Та Жалібник співа свою пісню над лісом...

її тихий, одноманітний спів був не дуже гарний. Та коли вона скінчила свою пісню, я почув знадвору інший спів, який відразу впізнав. Ткаля правду казала: Жалібник співав

свою пісню над лісом. Він сидів на вершечку дерева й так співав, що в кожного, хто його чув, серце стискалося з туги.

— Чого той Жалібник співає? — спитав я у ткалі. Вона заплакала. Її сльози, скапуючи на полотно, оберталися в чисті перлини, і полотно ставало ще краще.

— Чого той Жалібник співає? — перепитав я.

— Він співає про мою любов доню, — відповіла ткаля і знов заплакала. — Він співає про мою любов доню, яку вкрали в мене.

— Хто вкрав вашу любов доню? — спитав я, але відразу ж і сам здогадався, хто той грабіжник. Тому додав: — Ні, не називайте його імені. Не називайте.

— Не назву, бо тоді погасне місяць, — відповіла ткаля. — Місяць погасне, а білі коні заплачуть кривавими сльозми.

— Чого ж вони заплачуть кривавими сльозми? — спитав я.

— Із жалю за своїм лошатком, яке теж украдено, — відповіла ткаля. — Послухай, про що співає Жалібник над лісом!

Я стояв серед кімнати й слухав крізь відчинене вікно, як надворі співав Жалібник. Він не один вечір співав мені в трояндовому садку, але я не розумів, про що він співає. А тепер раптом зрозумів. Він співав про всіх, кого вкрали: про любов доню ткалі, про братів Нонно, і про сестричку Грі, і про багатьох, багатьох інших дітей, яких полонив жорстокий лицар Като й забрав до свого замку.

Ось чому люди сумували у своїх хатинах на Острові Зелених Лук, і в Землі Заморській, і в Землі Загірній! Вони побивалися за дітьми, за своїми вкраденими дітьми. Навіть білі коні в Пущі мали чого сумувати і плакати кривавими сльозми, тільки-но чули ім'я жорстокого грабіжника.

Лицар Като! Як я боявся його! Дуже боявся! Та поки я стояв там, у кімнаті, і слухав спів Жалібника, зі мною сталося щось дивне. Я раптом збагнув, чого поїхав уночі в Пущу. За Пущею починалася прикордонна смуга Країни Чужинецької. Саме туди я й хотів потрапити. Хотів поїхати туди і стати на герць із лицарем Като, хоч страшенно боявся його. Так боявся, що мало не плакав, коли думав, що мені треба зробити.

Ткаля знов узялася до своєї праці. Вона наспівувала сама собі ту саму одноманітну пісню: «Місячне сяйво, серця червона кров...» — і більше не звертала на нас уваги.

— Юм-Юме, — сказав я якимось зміненим голосом. — Юм-Юме, я зараз поїду в Країну Чужинецьку.

— Я знаю, — відповів він.

Я вражено глянув на нього.

— Як ти можеш знати це? Адже я сам щойно збагнув, що маю поїхати туди.

— Як ти ще мало знаєш, Мію! — мовив Юм-Юм.

— А ти? Хіба ти знаєш усе? — спитав я.

— Так, знаю. Я давно знав, що ти пойдеш у Країну Чужинецьку. І всі про це знають.

— Усі знають?

— Так, — відповів Юм-Юм. — Жалібник знає. Ткаля знає. Табун білих коней знає. Ціла Пуща знає, про це шепочуть і дерева, і трава, і яблуні за вікном, геть усі про це знають.

— Невже?

— І кожен пастух на Острові Зелених Лук знає, вони ввечері грають про це на своїх сопілках. Знає Нонно, і його бабуся, і Ірі та його брати й сестри. І Колодязь, що шепоче ввечері, знає. Кажу тобі, що знають геть усі.

— А мій тато-король?.. — пошепки спитав я.

— Твій тато-король завжди знав про це, — відповів Юм-Юм.

— І він хоче, щоб я поїхав? — спитав я, і голос у мене затремтів.

— Так, хоче, — відповів Юм-Юм. — Він журиться за тобою, а проте хоче, щоб ти поїхав.

— Але ж я так боюся! — я заплакав, бо аж тепер по-справжньому відчув, як мені страшно. Я схопив Юм-Юма за руку. — Я не зважусь на це. Чого мій тато-король хоче, щоб поїхав саме я?

— Туди може поїхати тільки хлопець королівської крові, — відповів Юм-Юм. — Тільки хлопець королівської крові.

— А як я загину? — спитав я, ще міцніше стиснувши його руку.

Юм-Юм нічого не відповів.

— Однаково мій тато-король хоче, щоб я поїхав?

Ткаля перестала ткати, і в кімнаті запала тиша. Жалібник також замовк. Листя на деревах завмерло, вітер ущух. Стояла глибока тиша.

Юм-Юм кивнув головою і ледь чутно сказав:

— Так, однаково твій тато-король хоче, щоб ти поїхав туди.

Мене охопив розпач.

— Я не зважуся поїхати! Не зважуся!

Юм-Юм мовчав. Просто дивився на мене й нічого не казав. Зате Жалібник знов заспівав, заспівав таку пісню, що в мене серце мало не лопнуло в грудях.

— Птах співає про мою любу донечку, — сказала ткаля, і з очей у неї знов закапали сльози, що стали на полотні перлинами.

Я стиснув кулаки і сказав:

— Юм-Юме, я їду в Країну Чужинецьку.

Тієї миті в Пущі зашелестів вітер, а Жалібник розлігся такими трелями, яких ще не чув жоден ліс на світі.

— Я знав, що так буде,— відповів Юм-Юм.

— Прощай, Юм-Юме,— сказав я, відчуваючи, що зараз знов заплачу.— Прощай, любий Юм-Юме.

Він ласкаво глянув на мене, і очі його стали геть наче в Бенка. Тоді ледь усміхнувся і сказав:

— Я їду з тобою.

Так, Юм-Юм мій друг, справжній друг. Я страшенно зрадів, що він зголосився поїхати зі мною. Але не хотів, щоб він важив своїм життям, тому сказав:

— Ні, Юм-Юме. Не треба тобі їхати туди, куди тепер їду я.

— Я поїду з тобою,— ще раз сказав Юм-Юм.— «Хлопець королівської крові на білому золотогривому коні разом зі своїм єдиним другом» — так сказано. І не можна міняти те, що визначено тисячі й тисячі років тому.

— Тисячі й тисячі років тому,— підтвердила ткаля.— Я пам'ятаю, як про це шепотів вітер надвечір, коли я садила ці яблуні, а це було дуже давно. Тисячі й тисячі років тому. Ходи-но, Мю,— звернулася вона до мене,— я полатаю твого плаща.

Ткаля відрізала шматок полотна й залатала дірку на плащі, яку я продер, коли їхав лісом. Потім підшила його блискучою тканиною, що легенько й м'яко огорнула мені плечі.

— Я віддаю свою найкращу тканину тому, хто врятує мою любу доню,— сказала ткаля.— А ще я дам тобі хлібину, що втищує голод. Їж цей хліб ошадливо! Бо ти їхатимеш голодними стежками.

Вона дала мені хлібину, і я щиро подякував їй. Тоді обернувся до Юм-Юма і спитав його:

— Тепер ми готові в дорогу?

— Готові,— відповів Юм-Юм.

Ми вийшли надвір, пішли стежкою поміж яблунями й сіли на коня. Жалібник розгорнув чорні крила й полетів у напрямку гір.

Табун білих коней стояв на місці й дивився нам услід, коли ми їхали між деревами. Коні не пішли з нами далі. Яблуневий цвіт білів у місячному саяві, мов сніг. Мов сніг... Може, я ніколи більше не побачу прекрасного яблуневого цвіту.

Зачаровані птахи

Може, я ніколи більше не побачу яблуневого цвіту, зелених шумливих дерев і м'якої трави. Бо я їхав до країни, де не було жодної квіточки, де не могли рости і ні дерева, ні трава.

Ми їхали крізь ніч. Їхали дуже довго. Скоро осяяний місячним світлом ліс залишився позад нас, і ми пірнули в темряву. Місячне світло погасло, земля стала кам'яниста й тверда, навкруги здіймалися голі скелясті кручі. Вони підступали дедалі ближче, і зрештою ми опинилися на вузькій темній стежці між двома високими чорними горами.

— Якби ця стежка була не така темна,— сказав Юм-Юм,— якби ці гори були не такі чорні, а ми не такі малі й самітні!

Стежка йшла закрутами, і здавалося, що за кожним із них на нас чигало безліч небезпек. Мірамісові здавалося те саме. Він увесь тремтів і водно намагався повернути назад. Та я міцно тримав повід і змушував його йти далі. Стежка ще повужчала. Темні гори обабіч неї підвищали. Темрява стала ще гущіша. Нарешті ми досягли місця, схожого на браму,— вузької ущелини між скелями. А за нею залягала пітьма, чорніша за всю пітьму світу.

— Країна Чужинецька,— прошепотів Юм-Юм.— Це вхід до Країни Чужинецької.

Міраміс завзято опирався. Він ставав дибки й так іржав, що нам важко було слухати його. Ми чули тільки те страхітливе іржання. Бо за ущелиною була глуха пітьма. Глуха, а однаково небезпечна. Вона чигала на нас. Тільки й чекала, щоб ми проїхали в ущелину.

Я знав, що мушу їхати в ту пітьму. Але вже не боявся. Тепер, коли я довідався, що мені тисячі й тисячі років тому визначено проїхати в ту темну ущелину, я посмілювався. Адже це моя доля. Може, я й не повернуся з цієї мандрівки, та однаково такого страху, як перше, в мене вже не було.

Я погнав Міраміса в пітьму. Кінь збагнув, що я не дозволю йому повернутися назад, тому блискавично проскочив крізь вузьку браму й помчав далі темними шляхами Країни Чужинецької. Ми їхали крізь ніч, нас огортала чорна пітьма, ми не знали, куди нас веде дорога.

Та зі мною був Юм-Юм. Він сидів позаду, міцно тримався за мене, і я любив його, як ніколи. Бо я був не сам, я мав із собою друга, як і визначено тисячі років тому.

Я не знав, скільки ми їхали пітьмою. Може, недовго, а може, багато годин. Чи, може, тисячі й тисячі років, принаймні нам так здавалося. Ми їхали, наче вві сні, наче в кошмарному сні, від якого прокидаєшся з криком і ще довго нажахано тремтиш. Але то був не сон, від якого можна прокинутися. Ми все їхали та й їхали і не знали, куди. Не знали, скільки здолали шляху. Просто їхали крізь ніч.

Зненацька Міраміс зупинився. Ми досягли озера. І воно було страшніше за найстрашніший сон. Мені часом снилося, що переді мною розлягається велика чорна вода. Але ні я, ні жодна людина на світі ніколи не бачила вві сні такої води, як та, що з'явилася перед моїми очима. То була наймертвіша, найчорніша вода на світі. Круг озера здіймалися тільки високі, чорні, голі скелі. Над водою лігало багато птахів: їх не було видно, тільки чути. Я зроду не чув нічого сумнішого за їхній крик. О, як мені було їх шкода! Вони ніби благали допомоги. В їхньому крикові бриніла розпука і ридання.

На другому боці озера, на найвищій скелі стояв великий замок. У ньому світилося лише одне вікно. Воно скидалося на лихе око, жорстоке, небезпечне, моторошне око, що дивилося на нас із ночі і бажало нам зла.

Замок лицаря Като! Там, на другому боці чорної води, мешкав мій ворог, і я приїхав сюди, щоб стати з ним на герць. Лихе око, що дивилося з-за озера, вжахнуло мене, хоч я твердо поклав собі не боятися. Але ж як я, такий малий, міг перемогти лихого, жорстокого лицаря Като?

— Тобі потрібен меч,— сказав Юм-Юм.

Тільки-но він вимовив ці слова, як ми почули, що поблизу хтось жалібно стогне.

— Ох... ох... Я помираю з голоду, ох... ох!..

Я розумів, що небезпечно йти на голос того, хто там стогнав. Бо то могла бути пастка. Але я подумав собі: хай буде, що буде, а я підйду до нього й подивлюся може, йому справді потрібна допомога.

— Треба глянути, хто то,— сказав я Юм-Юмові.— Треба допомогти йому.

— Я піду з тобою,— мовив Юм-Юм.

— А ти, Мірамісе, постій тут,— сказав я і погладив коня по лобі.

Він боязко заіржав.

— Не бійся, ми скоро повернемося.

Той, що стогнав, не міг бути далеко, та однаково ми ніяк не знаходили його в темряві. Аж ось почувся його голос:

— Ох... ох... Я помираю з голоду, ох... ох!..

Ми наосліп рушили туди, звідки долинав стогін, спотикаючись у темряві об каміння й раз по раз падаючи, і врешті натрапили на стару хатину. То була маленька хижка, що давно б уже завалилась, якби не спиралася на скелю. Віконце в ній тьмяно світилося, тож ми тихенько підійшли до нього й зазирали всередину. Там сидів старий, худий, розпатланий дідок і стогнав:

— Ох... ох... Я помираю з голоду, ох... ох!..

Ми зайшли до хатини. Дідок зразу замовк і витріщив на нас очі. Ми стояли за порогом, а він перелякано дивився на нас, наче ніколи не бачив таких, як ми. Потім звів худі, немічні руки, немов хотів оборонитися від нас.

— Не робіть мені кривди! Не робіть мені кривди! Я сказав, що ми не прийшли кривдити його.

— Ми почули, що ви голодні, і прийшли дати вам хліба. Я відломив шматок хліба від того буханця, що мені дала ткаля, і простяг старому. Він дивився на мене так само, як і перше. Я підніс йому хліб ближче до рота, але він ще дужче злякався, наче подумав, що я хочу заманити його в якусь пастку.

— Беріть,— сказав я.— і не бійтеся.

Старий обережно простяг руку і взяв у мене шматок хліба. Спершу він потримав його в долонях, тоді понюхав. І заплакав.

— Це справді хліб, хліб, що втишує голод,— прошепотів він.

Старий почав їсти. Я зроду не бачив, щоб хтось так жадібно їв. Сльози котилися в нього по щоках, а він усе їв і їв. Доївши хліб, він визбирав усі крихти до найменшої і аж тоді підвів на нас очі й запитав:

— Ви сказали, що тут є люди, які кують зброю,— мовив я.

Старий глянув на мене майже сердито.

— Ти не боїшся втратити своє молоде життя?

— Де живуть ті, що кують зброю? — замість відповіді йому запитав я.

— Тихо,— мовив старий і квапливо зачинив вікно.— Тихо, бо можуть почути вивідувачі!

Він підкрався до дверей і притулив до них вухо.

— Наче нікого немає. Та однаково не можна бути певним. Вивідувачі нишпорять скрізь.

Потім старий нахилився до мене і прошепотів мені в саме вухо:

— Підеш до Зброяра й передаси йому вігання від Ено. Скажеш, що тобі потрібен меч, який розтинає камінь. І скажеш, що ти лицар із Країни Далекої.— Він довго дивився на мене, тоді додав: — Адже ти приїхав із тієї країни, правда?

— Правда,— замість мене відповів Юм-Юм.— Мію лицар і королевич. Королевич Мію з Країни Далекої. І йому потрібен меч.

— А як утрапити до Зброяра? — спитав я.

— Він живе у найглибшій печері найчорнішої гори,— відповів старий.— Дорога туди лежить через Мертвий Ліс. А тепер іди!

Він знову підійшов до вікна й відчинив його. І звідти, з боку озера, я знов почув у темряві скорботний крик птахів.

— А тепер іди, королевицю Міо! — ще раз сказав старий. — Я тут уболіватиму за тебе, щоб тобі пощастило.

Та може, вже завтра вранці я почую над озером квиління нового птаха.

У мертвому лісі

Не встигли ми зачинити за собою двері Енової хатини, як почули іржання Міраміса, гучне й розпачливе. Кінь наче кликав мене: «Міо, допоможи мені!»

У мене серце мало не зупинилося з ляку.

— Юм-Юме, що вони роблять з Мірамісом? — крикнув я. — Ти чуєш? Що вони роблять з Мірамісом?

— Не кричи, — відповів Юм-Юм. — Вони його спіймали... Вивідувачі...

— Вивідувачі спіймали мого Міраміса? — знов крикнув я, не думаючи про те, чи мене хтось почує чи ні.

— Кажу тобі, цить! — прошепотів Юм-Юм. — А то й нас спіймають.

Але я не слухав його. Міраміс, мій любий кінь! Вони спіймали мого коня і хочуть забрати його від мене! А він же найкращий кінь на світі!

Я знову почув іржання Міраміса, і мені здалося, що він справді кличе: «Міо, допоможи мені!»

— Ходімо, глянемо, що вони з ним роблять, — сказав Юм-Юм.

Перелазячи в пітьмі через скелі, то плазом, то рачки, чіпляючись за визубні, ми побралися вперед. Я поздирав собі пальці об гострі краї каміння, але був у такому розпачі, що не відчував болю.

Він стояв на високій скелі білий-білісінький і аж свігився в темряві. Мій Міраміс, найбіліший і найкращий кінь на світі!

Він шалено іржав і ставав дибки, щоб звільнитися. Та його оточило п'ятеро чорних вивідувачів, і двоє тримали за вуздечку. Сердешний Міраміс був дуже наляканий, та й не дивно. Бо ті чорні розвідники були страшні й розмовляли між собою страшними хрипкими голосами. Ми з Юм-Юмом підкralися до них, скільки було змоги, й залягли за каменем, тому чули кожне їхнє слово.

— Переправимо коня в чорному човні навпростець через Мертве Озеро, — сказав один із них.

— Так, навпростець через Мертве Озеро до лицаря Като, — сказав другий.

Мені кортіло крикнути, щоб вони не чіпали мого коня, але я стримався. Бо коли й мене спіймають вивідувачі, хто тоді стане на герць із лицарем Като? Ох, чому якраз *мені*

судилося стати з ним на герць? Лежачи за каменем, я щиро жалкував, що не залишився вдома у свого тата-короля, де б у мене ніхто не відняв коня. Я й далі чув квиління зачарованих птахів над озером, але вже не переймався ними. Нехай собі лишаяються зачарованими, аби тільки я повернув свого золотогривого Міраміса.

— Хтось, мабуть, перейшов кордон,— сказав один вивідувач.— Хтось, мабуть, приїхав цим білим конем. Серед нас є ворог.

— То й добре, що він серед нас,— мовив другий.— Нам буде легше його спіймати. І лицареві Като буде легше розтоптати його й знищити.

Від цих слів я здригнувся. Це ж я ворог, що перейшов кордон! Це ж мене лицар Като хотів розтоптати й знищити! Я ще дужче пожалкував, що приїхав сюди. Я тужив за своїм татом-королем. Цікаво, чи він також тужить за мною і не спить? Я б так хотів, щоб він прийшов сюди й допоміг мені. Я б сказав йому: «Я знаю, ви хочете, щоб я став на герць із лицарем Като, але прошу вас, дозвольте мені не змагатися з ним! Допоможіть мені повернути Міраміса, і ходімо звідси! Ви ж знаєте, що в мене ніколи досі не було коня, і я його дуже полюбив. І знаєте, що в мене ніколи досі не було тата. Якщо лицар Като спіймає мене, я вже не повернуся до вас. Допоможіть мені вибратися звідси! Я не хочу тут довше залишатися. Я хочу бути з вами. Хочу повернутися додому на Острів Зелених Лук разом із Мірамісом». І ось, коли я лежав за скелею і думав так, мені здалося, наче я почув голос свого тата-короля. Може, я тільки уявив собі це, а проте мені справді здалося, що я почув татів голос.

— Мю, мій Мю,— сказав він.

І більше нічого. Та я збагнув, чого він хотів: щоб я був відважний, не лежав за каменем і не плакав, як дитина, хоч вивідувачі й забрали в мене Міраміса. Адже я був уже не той Мю, що будував курені в трояндовому садку, мандрував пагорбами Острова Зелених Лук і грав на сопіці, а лицар. Я був лицар, але *добрий* лицар, не такий, як Като. А лицар повинен бути мужній і не плакати. Тому я вже не плакав, хоч вивідувачі потягли Міраміса До озера й завели у великий чорний човен. Я не плакав, хоч кінь іржав так, наче вони шмагали його батогом.

Не плакав, коли вивідувачі сіли в човен і я почув плюск чорної води під ударами весел. Плюск ставав дедалі тихіший, і скоро я почув останнє розпачливе іржання Міраміса десь далеко серед озера. Потім човен зовсім зник, але я не плакав. Бо я був лицар.

Не плакав? Ще й як плакав! Лежав за каменем, притулившись лобом до твердої землі, і ридав ридма. Добрий лицар повинен казати правду. А як казати правду, то я плакав. Плакав за Мірамісом. Довго плакав, а ще коли згадав, які в нього були віддані очі, то заривав, як ніколи досі. Ткаля казала, що сотня білих коней плакала кривавими сльозами

за вкраденим лошам. Може, і я плакав кривавими сльозами за Мірамісом, але не знав цього. Адже в такій пітьмі не можна було помігити своїх сліз. Мій золотогривий Міраміс! Його забрали, і я більше ніколи його не побачу!

Юм-Юм нахилився й поклав мені руку на плече.

— Годі тобі плакати, Мію,— сказав він.— Пора йти до Зброяра. Тобі потрібен меч.

Я ще не виплакався, але проковтнув сльози. Проковтнув через силу, і ми рушили шукати Зброяра.

«Йди через Мертвий Ліс»,— сказав Ено. А де ж він?

— Нам треба знайти Зброяра, поки скінчиться ніч,— сказав я Юм-Юмові.— Темрява ховатиме нас від вивідувачів. Нам треба знайти той Мертвий Ліс ще цієї ночі.

Ми перебралися через скелі назад до хатини Ено. Вона стояла тиха, з неї вже не чути було стогону. Ми пішли далі в темряві і врешті добралися до Мертвого Лісу. В ньому стояла мертва тиша, не віяв вітер, не шелестіло листя, бо на деревах не було зеленого листя, яке могло б шелестіти. Тільки стирчали мертві, чорні стовбури з чорним сучкуватим мертвим гіллям.

— Ось ми і в Мертвому Лісі,— сказав Юм-Юм, коли ми опинилися серед тих дерев.

— Так, ми зайшли в ліс,— мовив я,— але хтозна, чи колись вийдемо з нього.

Бо в такому лісі справді легко було заблукати. Такий ліс хіба може часом приснитися: ти йдеш, і йдеш, і ніяк не виберешся з нього. Ми трималися за руки, як маленькі, заблудлі діти. Мертві дерева стояли так густо, що ми насилу посувалися вперед.

— Якби дерева не вирости так густо,— сказав Юм-Юм,— якби пітьма не була така чорна і якби ми не були такі малі й самітні!

Ми все йшли і йшли. Інколи до нас долинали далекі голоси — то розмовляли вивідувачі. Ено правду казав, що люди лицаря Като нишпорять скрізь. Їх було повно в Мертвому Лісі. І коли ми чули їхні голоси десь за деревами, то зупинялися, не зважаючи навіть дихнути. Потім рушали далі.

— Яка довга ця ніч у Мертвому Лісі! — сказав Юм-Юм.— Та ще довший шлях до печери Зброяра.

— А ти віриш, що ми знайдемо... — почав я.

І враз замовк. Слова застрягли у мене в горлі. Бо між деревами з'явилася довга лава чорних вивідувачів. Вони сунули просто на нас, і я знав, що тепер усьому кінець. Юм-Юм також побачив їх і тільки міцніше стиснув мене за руку. Вивідувачі ще не помігити нас, та скоро мали помігити — і ми пропали. Я вже не зможу стати на герць із лицарем Като. І напевне вже другої ночі старий Ено почує над озером квиління двох нових птахів.

Вивідувачі надходили все ближче й ближче, а ми стояли, мов прикипіли до місця. Раптом сталося щось дивовижне. Чорний стовбур старого дерева біля самих нас розчахнувся, і я побачив, що він усередині дуплистий. І не встиг я усвідомити, що й до чого, як ми з Юм-Юмом уже сиділи в тому дуплі, тремтячи, мов двоє пташенят, коли поблизу ширяє шуліка. Тим часом вивідувачі вже надійшли до нас, і ми почули, про що вони балакають.

— Хтось наче розмовляв у Мертвому Лісі,— сказав один із них.— Хто б це міг бути?

— Між нами є ворог,— сказав другий.— Певне, це він розмовляв у Мертвому Лісі.

— Якщо ворог в Мертвому Лісі, то ми скоро спіймаємо його,— сказав ще один голос.— Шукаймо скрізь!

Ми почули, як вони кинулись шукати між деревами. Почули їхню скрадливу ходу перед нашим стовбуром і припинили всередині дупла, малі й налякані.

Довго шукали вивідувачі, але не знайшли нас. Їхні голоси почали поволі віддалятися. Нарешті стало тихо. Дуплисте дерево врятувало нас.

Я не міг збагнути, чому воно врятувало нас. Може, цілий Мертвий Ліс так ненавидів лицаря Като, що ладен був допомагати тому, хто прийшов стати з ним до бою? Може, й це дерево колись було зелене, з буйним свіжим листям, що шелестіло, як у ньому гуляв вітер? А жорстокість лицаря Като вбила й отруїла його. Навряд чи дерево вибачило тому, хто вбив його зелене листя. Отож воно й захотіло допомогти мені, що прийшов стати на герць із лицарем Като.

— Дякую, любе дерево,— сказав я, коли ми вибралися з дупла.

Але дерево стояло тихе, мертве й нічого не сказало нам у відповідь. Ми рушили далі Мертвим Лісом. Ми знову йшли і йшли.

— Уже світає, а ми й досі не знайшли печери Зброяра,— сказав Юм-Юм.

Атож, ніч добігала кінця. Але світанок тут був не такий ясний, як удома. Навколо залягав моторошний сірий туман, майже зовсім темний. Я згадав світанки на Острові Зелених Лук. Ох, як гарно було їздити верхи на Мірамісі по росяній траві, де блищала кожна стеблинка! Я почав думати про Міраміса й майже забув, де ми. Тому не здивувався і зовсім не злякався, коли почув, що до нас наближається цокіт копит. Мені здалося, що це біжить Міраміс. Але Юм-Юм стиснув мене за руку й прошепотів:

— Послухай! Мертвим Лісом їдуть вивідувачі.

І я збагнув, що все пропало. Тепер уже ніхто не врятує нас. Скоро ми побачимо між деревами чорних вивідувачів, а вони побачать нас. І налетять, мов буря, тільки нахиляться, схоплять нас, кинуть на коней та й помчуть далі до замку лицаря Като. І я вже

не битимуся з ним. І завтрашньої ночі старий Ено почує над озером скорботне квиління двох нових птахів.

Усе пропало. Тепер я був певен цього. Цокіт копит наближався. Та зненацька сталося щось несподіване. Перед нами розступилася земля, і я побачив невеличку печеру. І не встиг я усвідомити, що й до чого, як ми з Юм-Юмом уже сиділи в ній, зіщулені і тремтячі, як двоє зайченят, коли поблизу нипає лис.

Ми сховалися саме вчасно. Загриміли копита, і вивідувачі проїхали просто над печерою. Ми почули цокіт копит і важку конячу ступу по стелі печери. На нас посипалася земля. А ми сиділи притиснуті, малі й налякані.

Потім запала тиша. Така тиша, наче в Мертвому Лісі не було жодного вивідувача. Та ми ще довго сиділи й дослухалися.

— Мабуть, можна вже вилазити,— нарешті сказав я.

Раптом ми знов почули жажливий цокіт копит. Вивідувачі поверталися назад. Над нашими головами знов загриміли копита. Вивідувачі почали перегукуватись, тоді позлазили з коней і посідали на землю перед самим вїстям до печери. Ми навіть бачили їх крізь те вїстя. Вони були так близько, що ми могли б доторкнутися до них. І ми чули їхню розмову.

— Лицар Като наказав спіймати ворога,— мовив один.— Ворога, що приїхав на білому коні, треба спіймати цієї ночі, так наказав лицар Като.

— Ворог десь серед нас,— мовив другий вивідувач.— Нам треба знайти його і взяти в полон. Шукаймо скрізь!

Вивідувачі сиділи біля самої печери й балакали про те, як вони братимуть нас у полон. Сиділи чорні, страшні серед мертвих дерев у моторошному сірому світанку. А їхні коні закусували вудила й рили копитами землю.

— Шукаймо, шукаймо скрізь,— мовив один вивідувач.— А що це за отвір у землі?

— Мабуть, печера,— відповів другий.— Може, ворог заховався там? Шукаймо скрізь! Ми з Юм-Юмом пригорнулися один до одного. Я збагнув, що тепер усе пропало.

— Я зараз спробую ткнути туди списом,— сказав котрийсь із вивідувачів.— Якщо ворог там, я його наштрикну на вістря.

І ось у вїсті з'явився чорний спис. Ми відсунулись якомога далі в печеру. Але спис міг туди досягти, і його вістря дедалі наближалось до нас. Воно тикалось на всі боки, проте в нас не втрапило. Встромилося навіть у стіну між мною і Юм-Юмом, але нас не зачепило.

— Шукаймо! Перешукаймо цілий ліс! — почули ми голос з надвору.— Лицар Като наказав спіймати ворога. Але тут його немає.

Після цього вивідувачі посідали на своїх чорних коней і поїхали геть.

Ми були врятовані. Печера сховала нас. Я дивувався: чому? Може, навіть земля ненавиділа лицаря Като й рада була допомогти тому, хто прийшов стати з ним на герць? Може, колись на цій землі росла м'яка зелена трава, що на світанку вкривалася росою? А жорстокість лицаря Като вбила й отруїла її. Навряд чи земля могла вибачити тому, хто вбив її м'яку траву, яка тут колись росла. Тож вона прихистила того, хто прийшов стати до бою з лицарем Като.

— Дякую, люба земле,— сказав я, коли ми вилізли з печери.

Та земля не відповіла нам. Вона лежала тиха, наче мертва, а вийстя до печери взагалі зникло.

Ми йшли і йшли. Мертвий Ліс скінчився, і дорогу нам загородили гори й прямовисні скелі. Мене охопив розпач, бо це були скелі навколо Мертвого Озера, до якого ми знов прибилися. Ми з Юм-Юмом не знали, що нам робити. Все надаремне, ми ніколи не знайдемо Зброяра. Ми проблукали цілу ніч у Мертвому Лісі й тепер знов опинилися там, звідки почали. Он стоїть сіра занедбана хатина Ено. Вона притулилася до скелі, щоб не впасти.

Притулилася до чорної, як вугілля, скелі.

— Це, видно, і є найчорніша гора на світі,— сказав Юм-Юм.

Так, це найчорніша гора, але де в ній печера Зброяра? «Найглибша печера в найчорнішій горі»,— сказав Ено.

— Ой, Юм-Юме, зараз ми... — почав я.

І враз замовк. Я знав, що тепер усе пропало. Бо з Мертвого Лісу до нас мчала довга лава чорних вивідувачів. Частина з них бігла, а частина їхала верхи на чорних конях, і всі сунули просто на нас. Вони помігли нас і гучно закричали чудними хрипкими голосами:

— Ворог серед нас! Ось він! Ловімо його! Ловімо! Лицар Като наказав узяти ворога в полон!

Ми з Юм-Юмом стояли, впершись спинами в скелю, й дивились, як до нас наближаються вивідувачі. Так, тепер усе пропало. Я ніколи не стану до бою з лицарем Като. На серце мені наліг камінь. Мені хотілося впасти на землю й заплакати. Вже другої ночі старий Ено почує над озером птаха, що кричатиме гучніше й сумніше за інших. Ено стане біля вікна й стиха скаже сам до себе:

— То лігає королевич Мію.

Найглибша печера в найчорнішій горі

І тоді сталося щось дивне. Скеля, в яку ми впиралися спинами, подалась, і не встиг я усвідомити, що й до чого, як ми опинилися всередині гори. Ми тремтіли, мов двоє ягнят, коли надходить вовк.

Тепер ми могли не боятись. Ми опинились в середині гори, а вивідувачі лишилися назовні, бо гора зійшлася, не лишивши жодного отвору. До нас вони не могли добратися, але ми чули їхні голоси.

— Шукаймо, шукаймо скривь! — гукали вони.— Ворог був серед нас, а тепер десь зник. Шукаймо скривь!

— Шукайте, шукайте, тут ви нас не знайдете,— мовив я. Ми з Юм-Юмом дуже зраділи й голосно засміялися в середині гори. Та враз я згадав про Міраміса й перестав сміятись.

Озирнувшись навкруги, ми побачили, що опинилися у великій печері. Тут було темно, але не зовсім. Невідомо звідки сюди пробивалося тьмяне світло. З печери розгалужувалося в глиб гори багато ходів.

У найглибшій печері найчорнішої гори жив Зброяр — так сказав Ено. Мабуть, котрийсь із цих темних ходів і вів до Зброяра, але котрий саме? Ми не знали. Доведеться довго поблукати, поки ми знайдемо його.

— Ну, принаймні в найчорнішу гору ми вже ввійшли,— сказав Юм-Юм.

— Ввійшли, та я думаю, що ніколи не вийдемо з неї,— відповів я.

Бо в цій горі справді можна було заблукати. Така гора, буває, часом присниться: ти без кінця блукаєш дивними темними ходами й ніяк не можеш вибратися з них.

Ми з Юм-Юмом узялися за руки й рушили в глиб гори. Ми відчували себе малими й заблуканими, а до найглибшої печери, мабуть, треба було далеко йти.

— Якби ця гора не була така моторошна,— сказав Юм-Юм.— і якби ці ходи не були такі темні, а ми не були такі малі й самітні.

Ми йшли і йшли. Ходи розгалужувалися на всі боки. Вони утворювали в горі ціле плетиво. Часом тьмяне світло яснішало і ми бачили перед собою метрів на два, а часом залягала така пітьма, що нічого не було видно. І ходи часом ставали такі низькі, що доводилося згинатись, а часом стеля підіймалася високо, як склепіння в церкві. На стінах проступала волога, було холодно, і ми щільніше закутувались у плащі, щоб не змерзнути.

— Мабуть, ми ніколи не втрапимо до печери Зброяра,— сказав Юм-Юм.

Ми зголодніли і з'їли трохи хліба, що втищує голод. Небагато, бо не знали, скільки ще нам доведеться ним годуватись.

Ми їли йдучи, і коли я доїв свій шматок, ми досягли місця, де хід знов розгалужувався натроє.

Зі стіни скапувала вода, а я відчував спрагу. Я зупинився, щоб напитись. Вода була не дуже добра, проте іншої ми не мали. Напившись, я обернувся до Юм-Юма, але його не було. Він зник. Мабуть, не помітив, що я зупинивсь напитися води, й пішов собі далі, гадаючи, що я йду за ним.

Спершу я був спокійний. Я стояв на розгалуженні й прикидав, котрим ходом пішов Юм-Юм. Не міг же він зайти далеко, треба лише гукнути, й він озветься.— Юм-Юме, де ти? — з усієї сили крикнув я. Але мій голос прозвучав тільки якимось страхіливим шепотом. Це була дивна гора. Її стіни вбирали в себе мій голос, приглушували його до шепоту. А той шепіт вертався назад. Багаторазовою луною котився в порожнистій горі.

— Юм-Юме, де ти?.. — лунав мій шепіт у темних ходах.— Юм-Юме, де ти?.. Юм-Юме, де ти?..

І я злякався. Спробував гукнути ще голосніше, але гора посилала далі мій крик тільки шепотом. Я не міг повірити, що чую свій власний голос, а не чийсь інший. Голос того, хто сидить у середині гори і кривить мене.

— Юм-Юме, де ти?.. Юм-Юме, де ти?.. Юм-Юме, де ти?.. — шептала луна.

О, як я злякався! Я кинувся в прохід ліворуч і трохи пробіг ним, тоді вернувся назад до розгалуження й побіг ходом праворуч, потім знов вернувся й побіг тим ходом, що був посередині. Котрим із них пішов Юм-Юм? Я вже не зважувався гукати, бо той шепіт був страшніший за все. Я лише сподівався, що Юм-Юм відчує, який він мені потрібний, і сам повернеться до мене.

Хід знов розгалужувався. Знов пішли нові ходи на всі боки, і я бігав ними й без кінця шукав Юм-Юма. Я намагався не плакати, адже я був лицар. Та тієї хвилини вже не мав сили втриматись. Коли я подумав про те, що Юм-Юм теж бігає котримось із цих ходів і сумним голосом кличе мене, то впав на нерівну кам'яну долівку й заплакав так гірко, як тоді, коли вивідувачі спіймали мого Міраміса. Тепер у мене не було вже ні Міраміса, ні Юм-Юма. Я залишився сам-один. Я плакав і жалкував, що приїхав сюди. Я не розумів, як мій тато-король міг захотіти, щоб я поїхав у Країну Чужинецьку і став до бою з лицарем Като. Якби він був тут! Я б тоді сказав йому:

— Бачите, який я самітний. Юм-Юм зник, а ви ж знаєте, що тепер, коли в мене не стало Бенка, він мій найкращий друг. І ось у мене немає вже і Юм-Юма. Я залишився сам-самісінький, а все тому, що ви захотіли, аби я став на герць із лицарем Като.

Я вперше подумав, що мій тато-король не зовсім справедливий, бо це він послав мене в таку небезпечну подорож. Та поки я лежав і плакав, отак собі думаючи, мені здалося, ніби я почув татів голос. Я знав, що це мені тільки здалося, а однаково я виразно почув, як він сказав:

— Мію, мій Мію.

І більше нічого. Але цими словами тато ніби хотів сказати мені, щоб я так не побивався, не занепадав духом. І я подумав, що, може, все-таки знайду Юм-Юма.

Я підвівся з кам'яної долівки. А коли підводився, з моєї кишені щось випало. То була сопілка, яку мені вирізав Нонно. Моя сопілка, на якій я грав разом з усіма, коли ми сиділи навколо вогнища на Острові Зелених Лук.

І я подумав: а що, як я й тепер заграю на сопілці? Що, як я заграю стародавню мелодію пастухів, якої нас навчив Нонно? Я згадав, як ми з Юм-Юмом тоді сказали один одному: «Якщо ми колись розлучимося, то гратимемо цю мелодію».

Я приклав сопілку до уст, та боявся подути в неї. Боявся, що почую глухий звук, як від свого голосу. Але все-таки треба було спробувати. І я заграв стародавню мелодію.

Ох, як дзвінко, чисто вона зазвучала! Там, у темній горі, вона звучала дзвінко й гарно, може, навіть краще, ніж на Острові Зелених Лук!

Я дограв її до кінця, тоді прислухався. І далеко, дуже далеко почув у відповідь таку саму чисту мелодію. Вона звучала неголосно, та я знав, що це Юм-Юм відповідає мені. Ох, як я зрадів! Зроду так не радів!

Я радів, а однаково не зміг відразу стримати сльози, тому йшов темним ходом, грав на сопілці і плакав. Не дуже плакав, тільки ледь-ледь, коли переставав грати і слухав, чи не почую сопілку Юм-Юма. Його гра помалу ближчала, і я намагався йти в той бік, звідки вона долинала. Стародавня мелодія озивалася на мою гру дедалі ближче, чіткіше й голосніше. І враз у темному ході переді мною з'явився Юм-Юм. Юм-Юм, мій найкращий друг! Я про-стяг руку і доторкнувся до нього. Тоді поклав руку йому на плече, бо хотів переконатися, що це справді він. І то був він. Мій найкращий друг!

— Якщо я колись зустріну Нонно, то подякую, що він вирізав нам ці сопілки, — сказав Юм-Юм.

— І я подякую, — мовив я, а сам подумав, що ми більше ніколи не зустрінемо Нонно.

— А тепер у який бік ми підемо? — спитав я.

— Байдуже в який, аби тільки разом, — відповів Юм-Юм.

І я був такої самої думки. Ми ще довго йшли, але вже не почували себе малими й загубленими. Адже ми були разом і грали на сопілках. Як чисто й гарно звучала стародавня мелодія у цій найчорнішій горі, вона ніби втішала нас, допомагала нам не втрачати мужності!

Хід пішов униз, усе стрімкіше й стрімкіше. Скупе світло, що присвічувало нам тут, стало трохи яскравіше. Воно, мабуть, ішло від якогось вогню. Так, темний хід у горі освітлював відблиск вогню, що спалахував і пригасав.

Не перестаючи грати на сопілках, ми підходили до вогню все ближче й ближче. І так, награвши стародавню мелодію пастухів, ми зайшли до печери Зброяра.

У печері була кузня. В горні горів пекучий вогонь, а поряд, біля величезного ковадла, стояв Зброяр — такого кремезного й дужого чоловіка я ще ніколи не бачив. У нього був довгий рудий чуб, така сама довга руда борода й густі кущуваті брови. І таких великих, геть чорних від сажі рук, як у нього, я теж зроду не бачив. Коли ми зайшли до печери, він звів ті свої кущуваті брови і вражено глянув на нас.

— Хто це грає в моїй горі? — спитав він. — Хто це грає в моїй горі?

— Лицар зі своїм зброєносцем, — відповів Юм-Юм. — Лицар із Країни Далекої.

Королевич Мю грає у вашій горі.

Зброяр підійшов до мене, доторкнувся чорним пальцем до мого лоба і вголос виповів свій подив:

— Яке в тебе ясне чоло! Які в тебе чисті очі! І як ти гарно граєш у моїй горі!

— Я прийшов попросити у вас меча, — мовив я. — Мене послав Ено.

— А навіщо тобі меч? — спитав Зброяр.

— Я хочу стати до бою з лицарем Като. Тільки-но я сказав, навіщо мені меч, як Зброяр заревів страшним голосом — я такого зроду не чув.

— Лицар Като! — крикнув він, аж гора здригнулася. — Лицар Като, смерть на його голову!

У темних ходах заgrimіла луна. Бо, коли закричав Зброяр, голос його не обернувся в шепіт. Ні, він загуркотів між кам'яними стінами ходів, мов грім.

Зброяр стояв, стиснувши чорні кулачиська, і відблиск вогню падав йому на обличчя, що потемніло з люті.

— Смерть на голову лицаря Като! — не переставав кричати він.

Відблиск вогню падав також на довгий ряд мечів, що висіли на стінах його печери. Вони страхіливо полискували й мінилися в тому відблиску. Я почав оглядати їх. Тоді Зброяр перестав вигукувати прокльони й підійшов до мене.

— Ти дивишся на мої мечі? — спитав він. — На мої гострі мечі? Я їх викував для лицаря Като. Бо я Зброяр лицаря Като.

— Якщо ви його Зброяр, то чому кричите: «Смерть на голову лицаря Като»? — спитав я.

Він так стиснув чорні кулаки, що кісточки побіліли, й відповів:

— Тому, що найдужче за всіх ненавидить лицаря Като його власний Зброяр.

Аж тепер я помітив, що він волочив за собою довгий ланцюг, яким був прикутий до кам'яної стіни. Ланцюг бряжчав, коли Зброяр ішов печерою.

— Чого ви прикуті в цій горі? — спитав я. — і чому не розпечете ланцюга на вогні й не розіб'єте його молотом?

— Лицар Като сам прикував мене тут,— відповів Зброяр.— А його ланцюгів не бере жоден вогонь і жоден молот. Ланцюги, зроблені із ненависті лицаря Като, нелегко розірвати.

— А чого вас прикуто таким ланцюгом? — спитав я.

— Того, що я Зброяр,— відповів він.— Я кую мечі, які вбивають добрих і невинних. Тому лицар Като і припнув мене найнадійнішим у світі ланцюгом. Він не може обійтися без моїх мечів.

Зброяр дивився на мене, і очі його горіли, мов вогонь.

— Я сиджу тут у печері й кую мечі для лицаря Като. Він знає, що я кую йому зброю вдень і вночі. Але є таке, про що він не знає. Хоча б про це.

Зброяр рушив у найтемніший куток печери і приніс звідти меча, що ряхтів у його руці, мов полум'я.

— Тисячі років я пробував викувати такого меча, що міг би розтинати камінь,— сказав він.— і аж цієї ночі мені нарешті пощастило. Ніколи досі мені не щастило викувати його, аж цієї ночі пощастило.

Він підняв меча і одним ударом глибоко ввігнав у кам'яну стіну.

— О, мій меч, моє палахке полум'я! — замурмотів він сам до себе.— Мій меч, що здатен розтинати камінь!

— А навіщо вам меч, що здатен розтинати камінь? — спитав я.

— Зараз дізнаєшся,— відповів він.— Цей меч викутий не на те, щоб убивати добрих і невинних. Цей меч призначений для самого лицаря Като. А тобі хіба не відомо, що в нього кам'яне серце?

— Ні, мені дуже мало відомо про лицаря Като,— мовив я.— Я тільки знаю, що маю стати з ним на герць.

— Атож, у нього кам'яне серце,— сказав Зброяр.— і ще залізний пазур.

— У нього залізний пазур? — перепитав я.

— А ти хіба не знав? — мовив Зброяр.— Правої кисті в нього немає, а замість неї — залізний пазур.

— Що ж він робить тим пазуром? — спитав я.

— Видирає в людей серце з грудей,— відповів Зброяр.— Схопить людину, проведе пазуром — і серця нема. Потім закладає їй у груди кам'яне. Він вважає, що всі, хто його оточує, повинні мати кам'яне серце.

Я здригнувся, коли почув це. І мені закортіло якнайшвидше стати на герць із лицарем Като.

Біля мене стояв Зброяр і чорними пальцями гладив свого меча. Це напевне був його найдорожчий скарб.

— Дайте мені меча, що може розігнути камінь,— попросив я.— Дайте мені його, щоб я став до бою з лицарем Като!

Зброяр зміряв мене довгим поглядом.

— Добре, я дам тобі свого меча,— нарешті сказав він.— Дам своє палахке полум'я. Тому що в тебе таке ясне чоло, такий чистий погляд і ти так гарно грав у моїй горі.

Він уклав мені в руку свого палахкого меча, і по моєму тілі наче пробіг вогонь, що додав мені сили й відваги.

Після цього Зброяр відхилив велику ляду. На мене дихнуло холодним вітром, і я почув шум розбурханих хвиль.

— Лицар Като багато знає,— сказав Зброяр.— Проте йому не відомо, що я пробився крізь гору й відчинив свою в'язницю. Я пробивався багато років, щоб мати це вікно зі своєї в'язниці.

Я підійшов до отвору і глянув на Мертве Озеро й на замок лицаря Като по той бік озера. Знов була ніч, і замок тонував у мороці, як і тоді, коли я бачив його востаннє. І так само світилося єдине вікно, ніби лихе око, що пильнувало Мертве Озеро.

Юм-Юм також підійшов до мене, і ми довго стояли мовчки, думаючи про те, що скоро будемо битися з лицарем Като.

Позад нас стояв Зброяр і стиха мурмотів сам до себе: — Скоро, скоро лицар Като стане до останнього свого бою.

Залізний пазур

Над озером висіли чорні хмари, а повітря бриніло від крику зачарованих птахів. На воді шаленіли чорні хвилі, піняві хвилі, що зараз затоплять наш углий човник, а може, розіб'ють об кам'яне підніжжя замку лицаря Като.

Зброяр стояв біля отвору й спостерігав, як я відв'язував маленького човна. Човен був припнутий у невеличкій затоці, що вгризлася в саму гору і була схована між її високими скелями.

— Багато що знає лицар Като,— сказав Зброяр,— але про те, що Мертве Озеро вгризлося в мою гору, не знає. Про мою таємну затоку ніхто не знає, і ніхто не знає, що біля таємного містка під вікном, яке я пробив зі своєї печери, припнутий човен.

— Навіщо вам човен, коли ви не можете плавати? — спитав я.

— Можу. Я вилажу з цього отвору, наскільки стає мого ланцюга. І можу поплавати. Можу тричі вдарити веслом і трохи проплисти у своїй таємній затоці.

Він стояв у отворі гори над самим містком, великий, чорний, і я його майже не бачив у темряві. Але чув, як він сміявся дивним, моторошним сміхом, ніби ніколи не чув, як люди сміються.

— Багато що знає лицар Като,— мовив далі він.— Але не знає й того, хто плистиме цієї ночі Мертвим Озером у моєму човні.

— І ви теж одного не знаєте,— мовив я.— Не знаєте, чи побачите ще колись свого човна. Може, цієї ночі він спочине на дні озера. Наче колиску, гойдатимуть його хвилі на дні Мертвого Озера, а в колисці спочиватимуть Юм-Юм і я. Що ви на це скажете?

Зброяр тяжко зітхнув.

— Скажу тільки одне: спочивай спокійно, королевичу Мію. Спочивай спокійно в колисці, яку гойдатимуть хвилі.

Я вдарив веслами, і Зброяр зник з моїх очей. Його поглинула темрява. Та я ще почув його голос. Коли ми крізь вузький прохід вибиралися з таємної затоки в Мертве Озеро, він стиха гукнув:

— Будь обережний, королевичу Мію! Будь обережний, коли побачиш залізний пазур. Якщо ти не триматимеш наготові меча, тобі буде кінець, королевичу Мію.

— Кінець, королевичу Мію... Кінець, королевичу Мію... — зашепотіли скелі навколо нас, і в тому шепоті, в тій луні почулося щось сумне й гнітюче.

Але я не мав часу думати про це, бо шалені хвилі Мертвого Озера накиннулись на наш човен і шпурнули його далеко від гори Зброяра.

Ми з Юм-Юмом опинилися серед розбурханої води, ген-ген від берегів, і почували себе дуже малими й нещасними.

— Якби цей човен не був такий углий,— сказав Юм-Юм,— якби озеро не було таке глибоке, а хвилі не були такі шалені і якби ми не були такі малі й самітні!

О, як скаженіли хвилі на Мертвому Озері! Я таких грізних хвиль іще ніколи не бачив. Вони накидалися на нас, били, трощили наш човен і шпурляли його далі, новим хвилям. Дарма було веслувати. Ми з Юм-Юмом тільки стримували веслами човен. Стримували з усієї сили. Та ось налетіла скажена хвиля й вирвала в нас одне весло. Тоді знов наскочила пінява хвиля і зламала друге весло. Хвилі ревли, клекотіли, здіймалися до неба навколо нас і нашого човна, такого малого й утлого, як і ми.

— От у нас і немає вже весел,— сказав Юм-Юм.— А скоро не буде й човна. Коли хвилі шпурнуть нас на скелі під замком лицаря Като, човен розіб'ється в друзки. Та він нам уже й не буде потрібен.

До нас злетілися зачаровані птахи. Вони кружляли над нами й жалібно квилили. Птахи літали так низько, що я бачив у темряві їхні маленькі блискучі очі.

— Ти не брат Нонно? — спитав я в одного з них.

— А ти не сестричка Ірі? — спитав я іншого.

Але вони тільки сумно дивилися на мене блискучими пташиними очима, і в їхньому квилінні бринів розпач.

Хоч у нас не було весел і човен не мав стерна, проте він плів просто до замку лицаря Като. Саме туди гнали його хвилі, саме там вони хотіли розтрощити нас об скелі. Ми мали загинути біля ніг лицаря Като — так, видно, хотіли хвилі.

Все ближче й ближче небезпечні скелі, все ближче й ближче чорний замок із пильним лихим оком, човен летить усе швидше й швидше і ще дужче скаженіють хвилі.

— Зараз, зараз... Ох, Мію, зараз нам буде кінець! — мовив Юм-Юм.

Але тієї миті сталося щось дивне. Коли ми вже подумали, що рятунку нам немає, хвилі раптом уляглися. Ціком уляглися. Вони легенько провели човен повз усі небезпечні рифи і, ледь погойдуючи його, прибили до стрімкої чорної скелі під замком лицаря Като.

Я не розумів, чому хвилі спершу так скаженіли, а потім уляглися. Може, вони теж ненавиділи лицаря Като й хотіли допомогти тому, хто прийшов стати з ним до бою? Може, Мертве Озеро було колись веселим блакитним озером із затишними берегами, невеликим веселим озером, у якому ясної літньої пори віддзеркалювалось сонце й лагідні хвилячки якого хлюпали об прибережні камені? Може, був такий час, коли біля його берегів купались і гралися діти й над водою лунали дзвінкі дитячі голоси, а не жалібне квиління зачарованих птахів, як тепер? Може, тому воно здіймалося навколо нас високими хвилями, може, тому зводило піняву стіну між нами і пильним лихим оком, що стежило за озером із замку?

— Дякую тобі, любе озеро, — сказав я. — Дякую вам, бурхливі хвилі!

Та хвилі вже зникли. Озеро було гладеньке, тихе, чорне й не відповідало мені.

А над нашими головами, високо на стрімкій скелі здіймався замок лицаря Като. Ми тепер були вже на його боці, були дуже близько від нього, і ця ніч мала стати ніччю боротьби. Цікаво, чи знають про це ті, хто чекав її тисячі років? Цікаво, чи знають вони, що боротьба має відбутися цієї ночі, і чи думають про мене? Чи думає про мене мій тато-король? Мабуть, думає. Напевне думає. Я знав, що він сидить на самоті далеко-далеко звідси, сумно думає про мене і проказує:

— Мію, мій Мію.

Я стиснув меч, і руку мені наче обпекло полум'я. На мене чекала страшна боротьба, і я не хотів зволікати. Мені кортіло якнайшвидше зустрітися з лицарем Като, якщо навіть я й загину. Я повинен був стати з ним до бою негайно, навіть якщо той бій скінчиться для мене смертю.

— Мю, я дуже голодний,— сказав Юм-Юм.

Я витяг шматок хліба, що втищує голод, і ми з'їли його на скелі під замком лицаря Като. Ми наїлися, подужчали і трохи повеселішали. Та це був наш останній шматок, і ми не знали, коли знов матимемо щось попоїсти.

— Тепер нам треба вибратися на цю скелю,— сказав я Юм-Юмові.— Інакше ми не втрапимо до замку лицаря Като.

— Авжеж,— погодився Юм-Юм.

І ми ползли стрімкою скелею, що височіла над нами.

— Якби ця скеля не була така стрімка,— мовив Юм-Юм.— Якби ніч не була така темна і ми не були такі малі й самітні.

Ми все лізли й лізли. Дорога була дуже тяжка, і ми посувалися поволі. Ми чіплялися за каміння руками й ногами, вишукували кожну розколинку й кожен визубець, притискалися до скелі і пнулися угору. Часом я злякано думав, що зараз не витримаю, упаду вниз і буде по всьому. Та завжди останньої миті я знаходив за що вчепитися. Наче скеля сама висувала під мою ногу маленький визубець, коли я вже мав упасти. Може, навіть ці тверді скелі ненавиділи лицаря Като й радо допомагали тому, хто прийшов стати з ним до бою?

Аж під самими хмарами стояв замок лицаря Като, і аж під самі хмари нам треба було вилізти, щоб досягти муру, який на вершечку скелі оточував замок.

— Скоро ми досягнемо муру,— пошепки сказав я Юм-Юмові,— переліземо через нього, а тоді...

Тієї миті я почув голоси. Це розмовляли в темряві вивідувачі. Двоє чорних вивідувачів, що охороняли мур.

— Шукаймо, шукаймо скрізь,— сказав один із них.— Лицар Като наказав спіймати ворога. Того ворога, що приїхав на білому коні, треба спіймати, так наказав лицар Като. Шукаймо в гірських печерах, шукаймо між деревами в лісі, шукаймо у воді і в повітрі. Шукаймо близько від замку й далеко від нього, шукаймо скрізь!

— Шукаймо близько від замку,— сказав другий.— Нам треба шукати близько. Може, ворог біля нас. Може, він у темряві видряпується скелею, шукаймо скрізь!

У мене серце мало не вискочило з грудей, коли я побачив, що вивідувач запалює смолоскип. Якщо він посвітить униз за мур, то неодмінно помітить нас. А якщо помітить, то все пропало. Досить йому буде штовхнути нас довгим списом, і ми полетимо вниз. І тоді їм уже не треба буде шукати ворога, що приїхав на білому коні. Почується тільки наш зойк, коли ми полетимо в Мертве Озеро і зникнемо в ньому назавжди.

— Шукаймо, шукаймо скрізь,— знов сказав перший вивідувач.— Посвіти за мур, може, саме цієї хвилини ворог видряпується вгору, шукаймо скрізь!

Другий вивідувач підняв руку зі смолоскипом і нахилився за мур. Світло впало на скелю, і ми зіщулилися, мов двоє мишенят, що зачули kota. Світло смолоскипа наближалося, воно посувалося уздовж муру і ось-ось мало впасти на нас.

— Тепер уже... тепер уже... О Мю, тепер уже все пропало! — прошепотів Юм-Юм.

Раптом сталося щось дивне. З озера знялася пташина зграя. Всі зачаровані птахи залопотіли крильми й шугнули просто на нас. Один із них нагнався на смолоскип, і він випав з руки вивідувача. Ми побачили, як униз пролетіла вогненна стрічка, й почули сичання смолоскипа, що погас у воді. Але за ним у воду полетіла ще одна вогненна стрічка. Це спалахнув птах, що врятував нас. З охопленими полум'ям крильми він потонув у хвилях Мертвого Озера.

Нас дуже засмутила загибель птаха.

— Дякую, бідолашна пташко,— прошепотів я, хоч і знав, що вона не почує цього й ніколи вже нічого не почує.

Мене душили сльози з жалю за пташкою, але я мусив думати про вивідувачів. Ми все ще були по цей бік муру, і все ще на нас чекало багато небезпек.

Вивідувачі розлютились на птаха. Вони стояли вгорі на мурі й лаяли його. Мені видно було їхні бридкі чорні голови й чути було їхні бридкі голоси, коли вони перемовлялися між собою.

— Шукаймо, шукаймо скрізь,— казали вони.— Може, ворог десь далі, може, він спинається скелею десь в іншому місці, шукаймо скрізь!

Вони відійшли трохи далі й почали обстежувати інший бік муру.

— Пора! — прошепотів я Юм-Юмові.— Пора!

І ми перебралися через мур. Швидко видряпалися на нього й так само швидко стрибнули в темряву, просто до замку лицаря Като. Ми припали до темної кам'яної стіни й завмерли, бо дуже боялися, що вивідувачі помігнуть нас.

— Як ми потрапимо до середини замку? — пошепки спитав Юм-Юм.— Як ми потрапимо до найтемнішого замку на світі?

Тільки-но він сказав ці слова, як кам'яна стіна подалася, і перед нами тихо-тихенько відчинилася темна брама. Ми не почули жодного звуку. То була моторошна мертва тиша, не схожа на жодну іншу тишу. Аби брама була хоч ледь зарипіла, коли відчинялася! Аби хоч ледь рипнули завіси, аби хоч почувся якийсь шурхіт, усе-таки не було б так моторошно. Але то була найтихіша з усіх брам.

Ми з Юм-Юмом узялися за руки й зайшли до замку лицаря Като. Ніколи ми ще не почували себе такими малими й ніколи ще не були такі налякані, як тепер.

Бо ніде темрява не була така чорна, ніде холод не був такий крижаний, а тиша така лиховісна, як тут, у замку лицаря Като.

Від брами вгору вели вузькі кручені сходи. То були найвищі і найчорніші з усіх сходів, які я будь-коли бачив.

— Якби темрява не була така моторошна, — прошепотів Юм-Юм. — Якби лицар Като не був такий жорстокий, а ми не були такі малі й самігні!

Я міцно стиснув свого меча, і ми рушили вгору сходами — я попереду, а Юм-Юм за мною.

Часом мені снилося, що я ходжу в якомусь темному чужому домі. В страшному незнайомому домі. Снилися темні тісні кімнати, в яких я задихався замкнений, підлога, що западала й відкривала глибоке провалля саме тоді, коли я хотів ступити на неї, сходи, які зненацька завалювалися і разом з ними я падав додолу. Та жоден із тих будинків уві сні не був такий страшний, як замок лицаря Като.

Ми все йшли і йшли крученими сходами, але не знали, що нас чекає вгорі, там, де вони кінчалися.

— Мю, мені страшно, — прошепотів позад мене Юм-Юм.

Я обернувся і хотів узяти його за руку. Та раптом він зник. Зник крізь стіну. Я не розумів, як це сталося. Я залишився на сходах сам, у тисячу разів самігніший, ніж був тоді, коли заблукав у Чорній Горі, у тисячу разів самігніший, ніж будь-коли досі. Мене охопив розпач. Голосно гукати його я не зважувався, тільки торкався руками стіни в тому місці, де він зник, схлипував і пошепки кликав:

— Юм-Юме, де ти? Юм-Юме, вернися!

Проте під моїми пальцями була гладенька, холодна стіна. На ній не було жодної щілини, звідки міг би з'явитися Юм-Юм. І навколо стояла така сама мертва тиша, як досі. Від Юм-Юма не долинуло жодної відповіді. Дарма я пошепки кликав його крізь сльози, всюди було тихо.

Я почав далі спинатися сходами вгору. Мабуть, ніхто на світі не чув себе таким самігнім, як я тоді. Мабуть, нічия хода не була така важка, як моя. Я насилу підіймав ноги, а східці були такі високі, і їх було так багато.

Так багато... А однаково один із них був останній. Та я не знав, що він останній. Не знав, що сходи скінчилися, цього не знаєш, коли підіймаєшся сходами в темряві. Я ступив крок і не знайшов під ногами опори. Я крикнув і почав падати, намагаючись за щось ухопитися. Мені пощастило вхопитися за той останній східець. Я по вис на руках

і замахав ногами, шукаючи опори. Але не знаходив її. Я висів над темним бездонним проваллям. Як же я боявся! І не бачив ніякого рятунку. Зараз я впаду, і всьому буде край, подумав я. Ох, допоможіть мені, хто може, допоможіть!

Сходами хтось ішов. Мабуть, це Юм-Юм.

— Юм-Юме, любий, допоможи мені,— прошепотів я.

Я не бачив його, адже навколо було темно, хоч в око стріль. Не бачив Юм-Юмового ласкавого обличчя і очей, таких схожих на очі Бенка. Але почув його відповідь.

— Авжеж, візьмися за мою руку, і я допоможу тобі,— прошепотів той, кого я вважав за Юм-Юма.— Візьмися за мою руку, і я допоможу тобі!

І я взявся за його руку. Але то була не рука. То був залізний пазур.

Страшнішого меча я ще не бачив у своєму замку

Колись я, мабуть, забуду все це. Колись я, мабуть, перестану згадувати лицаря Като. Забуду його страшне обличчя, страшні очі і страшний залізний пазур. Я палко чекаю того дня, коли він зіпреться з моєї пам'яті. Тоді я забуду і його жахливий покій.

Він мав у замку покій, повітря в якому було просякнуте злом. Це там він сидів дні і ночі й кував лихо. Ніч у ніч і день у день сидів він там і кував лихо. Повітря там було таке просякнуте злом, що звичайна людина не могла ним дихати. Зло спливало звідти струменями і вбивало все гарне й живе за вікном, пожирало все зелене листя, і всі квітки, і всю шовковисту траву, каламутним серпанком обгортало сонце, і там ніколи не було справжнього дня, тільки ніч і ледь ясніший присмерк, майже такий самий, як ніч. Тому не дивно, що вікно в його покої завжди світилося над Мертвим Озером, ніби лихе око. То світилося крізь вікно зло лицаря Като, коли вночі він сидів у своєму покої й кував лихо. Цілими ночами й цілими днями сидів він там і кував лихо.

До того покою і привели мене. Лицар Като спіймав мене, коли я мусив триматися обома руками, щоб не впасти, й не міг витягти меча. А потім на мене напали його чорні вивідувачі і привели до його покою. Там уже стояв Юм-Юм. Він був блідий і засмучений. Побачивши мене, він прошепотів:

— Ох, Мю, тепер усе пропало.

Зайшов лицар Като, і ми на власні очі побачили, який він страшний. Ми дивилися на його жахливе обличчя, а він мовчки дивився на нас. І його зло лилося на нас, мов холодний струмінь, палило наші обличчя, мов пекучий вогонь, просякало крізь наші голови, крізь наші руки, ятрило нам очі, заповнювало легені, коли ми дихали.

Я відчував, як мене заливали хвилі його зла, і був такий стомлений, що не міг підняти меча. Але до цього й не дійшло. Бо вивідувачі простягли мого меча лицареві Като, а він аж здригнувся, коли глянув на нього.

— Страшнішого меча я ще не бачив у своєму замку,— сказав він вивідувачам, що охороняли його.

Він підійшов до вікна й довго стояв там, зважуючи меч в руці.

— Що мені зробити з цим мечем? — мовив нарешті він.— Добрих і невинних такою зброєю не можна вбити, то навіщо він мені?

Лицар Като глянув на мене страшними змійними очима й побачив, як мені хотілося заволодіти мечем.

— Я втоплю його в Мертвому Озері,— сказав він.— Утоплю в найглибшому місці Мертвого Озера. Бо страшнішого меча я ще не бачив у своєму замку.

Він узяв меч й викинув крізь вікно. Я побачив, як меч блиснув у повітрі, і мене охопив розпач. Адже Зброяр тисячі й тисячі років виковував меч, що міг би розігнути камінь. Тисячі й тисячі років люди чекали і сподівалися, що я переможу лицаря Като. А тепер він утопив мого меча в Мертвому Озері. Я вже його не побачу, все пропало.

Лицар Като підійшов до нас і став так близько, що його зло мало не задушило мене.

— Що мені зробити з цими ворогами? — сказав він.— Що мені зробити з цими ворогами, які приїхали здалеку, щоб убити мене? Треба подумати. Я можу дати їм пташину одягу, нехай лігають і кричать над Мертвим Озером тисячі й тисячі років.

Він ковзнув по нас страшними змійними очима й задумався.

— Так, я можу одягти їх у пташиний одяг,— знов сказав він.— Або одним махом видерти їм з грудей серце й дати натомість кам'яне. А тоді, коли вони матимуть кам'яне серце, я можу зробити їх своїми служниками.

«Ох, зроби мене краще птахом!» — хотів крикнути я. Бо мені здавалося, що не може бути нічого гіршого за кам'яне серце. Та я не крикнув. Я розумів, що, коли попрошу обернути мене в птаха, лицар Като зразу вкладе мені в груди кам'яне серце.

Лицар Като зміряв нас страшним поглядом з голови до ніг.

— Або ще можу замкнути їх до вежі, нехай там помруть з голоду,— повів він далі.— В мене є багато птахів і багато служників. Мабуть, я таки замкну їх до вежі, нехай помруть там з голоду.

Розмірковуючи так, він пройшовся покоєм з кутка в куток, і кожна думка, яка зринала у нього в голові, ще дужче насичувала повітря злом.

— У моєму замку з голоду помирають за одну ніч,— сказав він.— Така довга тут ніч і такий великий голод, що за одну-однісіньку ніч помирає кожен.

Лицар Като зупинився переді мною, поклав мені на плече залізного пазура й повів далі:

— Я тебе добре знаю, королевичу Мію. Я знав, що ти приїхав, тільки-но побачив твого білого коня. Я тут чекав на тебе. І ти прийшов. Ти сподівався, що це буде ніч боротьби.

Він нахилився й просичав мені просто до вуха:

— Ти сподівався, що це буде ніч боротьби, але ти помилився, королевицю Мію. Це ніч голоду. А коли вона скінчиться, в моїй вежі лежатиме лише кілька білих кісток. Це буде все, що залишиться від королевича Мію та його зброєносця.

Він постукав залізним пазуром по великому кам'яному столі, що стояв посеред покою, і відразу з'явився новий гурт вивідувачів.

— Замкніть їх у вежу,— мовив він, показуючи на нас залізним пазуром.— Замкніть їх у вежу на сім замків і поставте сімох вартових перед дверима. А ще сімдесят вивідувачів нехай вартують у всіх залах, у всіх коридорах і на всіх сходах між моїм покоєм і вежею.

Він сів до столу й повів далі:

— Я хочу спокійно сидіти тут, кувати лихо, і нехай мене не турбує ніякий королевиць Мію. Коли скінчиться ніч, я піду до вежі поглянути на білі кістки. Прощавай, королевицю Мію! Хай тобі добре спиться в моїй вежі голоду!

Вивідувачі потягли мене з Юм-Юмом через цілий замок до вежі, де ми мали померти. І скрізь, у всіх залах і коридорах, уже була виставлена варта, що мала охороняти шлях між вежею і покоєм лицаря Като. Невже він так боїться мене, що виставив таку сторожу? Невже боїться мене без меча, за сімома замками і з сімома вартовими перед дверима?

Поки ми йшли до своєї в'язниці, вивідувачі міцно тримали нас за руки. Ми довго, дуже довго добиралися до неї через великий темний замок. В одному місці ми проходили повз вікно галереї, з якого можна було виглянути на подвір'я. Посеред нього стояв прикований до стовпа кінь. Він був чорної масті, і біля нього стояло чорне лошатко. В мене тьохнуло серце, коли я побачив коня. Бо я згадав про Міраміса, якого вже ніколи не побачу. Цікаво, що з ним сталося, може, він теж уже мертвий? Але вивідувач шарпнув мене за руку й потяг далі. Більше я не думав про Міраміса.

Ми прийшли до вежі, де мали перебути свою останню ніч. Відчинилися важкі залізні двері, і нас загнали всередину. Потім двері зачинилися за нами, і ми почули, як вивідувачі сім разів обернули ключа. Ми з Юм-Юмом залишилися самі у своїй в'язниці.

То було кругле приміщення з товстими кам'яними стінами. В ньому було віконце, заграване залізними шгабами, і крізь нього ми чули квиління зачарованих птахів, що лігали над Мертвим Озером.

Ми вмостилися на кам'яній долівці, малі й налякані. Ми ж бо знали, що маємо померти, поки скінчиться ця ніч.

— Якби смерть не була така страшна,— сказав Юм-Юм.— Якби смерть не була така страшнюща, а ми не були такі малі й самітні!

Ми трималися за руки. Міцно трималися за руки, сидячи на голій кам'яній долівці. Нам уже почав дошкуляти голод, та ще й не схожий ні на який інший голод. Він давив нас, висмоктував із нас усю силу і кров, нам хотілося лягти, заснути і більше ніколи не прокидатися. Але нам не можна було спати, ще не можна. Ми вирішили відганяти від себе сон, скільки здужаємо. Тому, чекаючи смерті, почали говорити про Країну Далеку.

Я згадав свого тата-короля, і на очі мені навернулися сльози. Та від голоду я був такий кволий, що сльози тільки тихенько спливали по моїх щоках. Юм-Юм теж плакав, так само тихо, як і я.

— Якби Країна Далека не була так страшенно далеко,— прошепотів він.— Якби не був так далеко Острів Зелених Лук, а ми не були такі малі й самітні!

— Пам'ятаєш, як ми ходили пагорбами Острова Зелених Лук і грали на своїх сопілках? — спитав я.— Пам'ятаєш, Юм-Юме?

— Пам'ятаю, але це було так давно,— відповів Юм-Юм.

— Ми й тут можемо заграти на своїх сопілках,— сказав я.— Можемо заграти стародавню мелодію пастухів, поки нас зморить голод і ми заснемо.

— Гарзд, заграймо її ще раз,— пошепки сказав Юм-Юм.

Ми витягли сопілки. Наші кволі руки насилу тримали їх, та ми почали грати стародавню мелодію. Юм-Юм, граючи, плакав, і сльози тихо текли в нього по щоках. Може, і я плакав, так само як і він, не знаю. Стародавня мелодія була дуже гарна, але бриніла так тихо, ніби розуміла, що й вона скоро має замовкнути. Та хоч як тихо ми грали, зачаровані птахи почули її. Почули негучні звуки і цілою зграєю підлетіли до нашого віконця. Крізь грати я бачив їхні блискучі, сумні пташині очі. Потім птахи відлетіли, і ми перестали грати, бо не мали вже сили.

— От ми й заграли востаннє,— сказав я, ховаючи сопілку до кишені.

Там лежало ще щось, і я помацав рукою, що то таке. Виявилось, що то ложечка, яка належала колись сестричці Їрі.

Я хотів, щоб зачаровані птахи повернулись, я б тоді показав їм ложечку. Може, сестричка Їрі впізнає її. Але вони більше не з'являлися за нашим віконцем.

Я впустив ложечку додолу, бо рука моя була дуже квола.

— Дивись, Юм-Юме,— сказав я,— в нас є ложечка.

— Так, ложечка є,— відповів він,— але що нам із неї, коли нема ніякої їжі.

Юм-Юм ліг на долівку й заплющив очі. Він більше не мав сили розмовляти. Я теж був страшенно стомлений. Мені дуже хотілося їсти. Будь-чого, аби тільки їсти. Найдужче я хотів хліба, що втишує голод, але знав, що вже ніколи не скуштую його. А ще хотів напитися води з кринички, яка втамовує спрагу. Але знав, що вже ніколи її не питиму.

Ніколи, ніколи більше я не питиму й не їстиму. Я навіть згадував кашу, яку тітка Едла давала мені на сніданок і яку я дуже не любив. Навіть таку кашу я б тепер їв, і вона б мені дуже смакувала. О, якби чогось попоїсти... Будь-чого! З останньої сили я підняв ложечку, засунув до рота і уявив собі, ніби я їм.

І раптом відчув у роті щось дивовижне. В ложечці було щось їстівне, щось таке на смак, як хліб, що втищує голод, і вода з кринички, яка втамовує спрагу. В ложечці були хліб і вода, а смачнішої їжі я не міг собі уявити. Вона повернула мені силу і прогнала голод. Ложечка тим і була незвичайна, що не залишалась порожня, весь час наповнювалася, і я їв із неї, аж поки наївся досхочу.

Юм-Юм лежав долі з заплющеними очима. Я всунув йому ложечку до рота, і він почав їсти ніби крізь сон. Він так і не розплющив очей, а коли наївся, то сказав:

— Ох, Мію, мені снився чудовий сон. Тепер уже не страшно померти. Мені приснився хліб, що втищує голод.

— Це був не сон,— сказав я.

Юм-Юм розплющив очі, підвівся й нарешті зрозумів, що живий і не голодний. Ми обидва не могли надивуватися, навіть повеселішали, хоч яке нас чекало лихо.

— Та що з нами зробить лицар Като, коли ми не помremo з голоду? — занепокоєно спитав Юм-Юм.

— Аби тільки він не дав нам кам'яних сердець,— відповів я.— Я так боюся кам'яного серця, мені здається, що воно муляє в грудях і ятрить їх.

— Ніч ще не скінчилася,— сказав Юм-Юм.— Лицар Като ще не з'явився. Поговорімо про Країну Далеку, поки настане ранок. Присунься ближче до мене, щоб не так мерзнути.

У нашій в'язниці було дуже холодно, і ми тремтіли. Мій плащ зсунувся додолу. Мій плащ, якого ткаля підшила зі споду чарівною тканиною. Я підняв його і тільки-но загорнувся в нього, як Юм-Юм крикнув:

— Мію! Мію, де ти?

— Я тут, де ж іще? — відповів я.— Тут, біля дверей. Юм-Юм присвітив навколо себе недопалком свічки,

який нам дали на цю останню ніч. Він почав присвічувати на всі боки і ще дужче злякався.

— Я тебе не бачу,— сказав він.— Я ж не осліп, бо мені видно двері, важкі замки і все, що тут є.

І тоді я помітив, що накинув плаща навиворіт: блискуча тканина, якою його підшила ткаля, була зверху. Я скинув плаща, щоб одягти його як слід, і Юм-Юм знов крикнув:

— Не лякай мене так! Де ти ховався?

— А тепер ти бачиш мене? — спитав я.

— Певне, що бачу,— сказав Юм-Юм.— Де ти щойно ховався?

— Під своїм плащем,— відповів я.— Видно, ткаля зробила його невидимим.

Ми кілька разів попробували загортатися в плащ, і він ставав невидимий, коли ми вивертали його.

— Тепер кричімо якнайдужче,— мовив Юм-Юм.— Може, вивідувачі прийдуть глянути, чого ми галасуємо. Тоді ти прокрадешся повз них. Прокрадешся повз них у своєму невидимому плащі, виберешся з замку лицаря Като й повернешся додому, до Країни Далекої.

— А ти, Юм-Юме?

— Мені доведеться залишитись,— відповів Юм-Юм, і голос у нього ледь затремтів.— Адже в тебе тільки один невидимий плащ.

— У мене тільки один невидимий плащ,— мовив я.— і тільки один друг. Ми разом помремо, якщо немає способу врятуватися обом.

Юм-Юм обняв мене.

— Я дуже хотів би, щоб ти втік звідси й повернувся додому, до Країни Далекої. Та однаково радий, що ти хочеш залишитися зі мною. Намагаюсь не радіти, а не можу.

Тільки-но він сказав ці слова, як сталося щось дивне. Зачаровані птахи повернулися. Вони тріпали крильми біля віконця і тримали щось у дзьобах. Усі гуртом тримали якусь річ, видно, щось важке. То був меч. Мій меч, здатний розігнути камінь!

— Ох, Мію! — вигукнув Юм-Юм.— Зачаровані птахи дістали твого меча з дна Мертвого Озера!

Я кинувся до віконця, квапливо простяг руку крізь ґрати і взяв меча. Він мерехтів, мов полум'я, і краплі води, що стікали з нього, теж яскріли вогнем.

— Дякую вам, любі птахи! — сказав я.

Та вони тільки подивилися на мене блискучими сумними пташиними очима і, жалібно заквилівши, полетіли понад Мертвим Озером.

— Ох, як добре, що ми заграли на сопілках! — сказав Юм-Юм.— А то б птахи не знайшли шляху до нашої в'язниці.

Я не дуже дослухався, що він каже. Я стояв із мечем у руці, зі своїм палахким полум'ям! Я відчував себе таким дужим, як ніколи досі. У мене аж у голові паморочилося. Я згадав про свого тата-короля. Так, він напевне думає про мене.

— Тепер, Юм-Юме,— сказав я,— для лицаря Като настала година його останнього бою.

Юм-Юм зблід, очі його якимось дивно заблищали.

— Як же ти відімкнеш замки? — спитав він. — і як пройдеш повз сім вартових і сімдесят вивідувачів?

— Сім замків я відімкну своїм мечем. А мій плащ сховає мене від семи вартових і сімдесяти вивідувачів.

Я накинув плаща на плечі. Чарівна тканина блищала так яскраво, що могла освітити весь замок лицаря Като. Проте Юм-Юм сказав:

— Я тебе не бачу, Мію, хоч і знаю, що ти біля мене. Я почекаю тебе тут, поки ти повернешся.

— А якщо я ніколи не повернуся? — сказав я і замовк. Адже я не знав, хто переможе в цьому останньому бою: я чи лицар Като.

У нашій в'язниці на довгу хвилю запала тиша. Потім Юм-Юм сказав:

— Якщо ти ніколи не повернешся, Мію, ми будемо думати один про одного. Будемо думати один про одного, скільки нам стане сили.

— Так, Юм-Юме. Своєї останньої години я думатиму про тебе і про свого тата-короля.

Я махнув мечем, і він розігнув залізні двері, ніби вони були з тіста. Бо для меча, що здатен розтинати камінь, залізні двері були мов тісто. І так само нечутно, як тісто, він розрубав тверде залізо.

Кількома ударами я вирівав міцні замки, тоді відчинив двері. Вони ледь зарипіли. Перед дверима стояло сім вартових. Коли двері зарипіли, вони враз обернулися в мій бік. Я стояв у своєму блискучому плащі. Він так свігився, що вартові мали б мене побачити.

— Щось зарипіло, — сказав один із них.

— Так, щось зарипіло в темряві, — озвався другий. Вони почали роззиратися на всі боки, але не побачили мене.

— Це, мабуть, зарипіла лиха думка лицаря Като, що пролігала повз нас, — сказав третій вартовий.

Але мене вже там не було. Я поспішав далі. Однією рукою стискав меча, другою притримував плаща і чимдуж біг до покою лицаря Като.

Скрізь, і в залах, і в коридорах, і на сходах, стояли його вивідувачі. Весь темний, понурий замок був повний чорних вивідувачів. Та вони мене не бачили. І не чули. А я поспішав до покою лицаря Като.

Я вже не боявся. Ніколи ще я не відчував такої відваги.

Я вже був не тим Мію, що споруджував курені в трояндовому садку і грався на Острові Зелених Лук. Я був лицар на бойовій стежці й чимдуж біг до покою лицаря Като.

Я поспішав. Мій чарівний плащ маяв у мене за плечима, маяв і яскрів у темному замку. А я мчав до покою лицаря Като.

Меч у моїй руці палахкотів, мов полум'я, яскрів і мінився. Я не відпускав руків'я і мчав до покою лицаря Като.

Я думав про свого тата-короля. І знав, що й він думає про мене. Ось-ось почнеться бій. Він мене не лякав. Я був безстрашним лицарем з мечем у руці. І я мчав до покою лицаря Като.

У голові в мене загуркотіло, наче я підійшов до водоспаду. Я стояв перед дверима до покою лицаря Като.

Я відчинив двері. Лицар Като сидів біля кам'яного столу спиною до мене. Навколо нього повітря було просякнуте злом.

— Обернися, лицарю Като! — сказав я. — Зараз почнеться твій останній герць!

Він обернувся. Я зірвав із себе плаща і став перед ним з мечем у руці. Його страшне обличчя скривилось і посіріло, а в страшних очах заблиски ляк і ненависть. Він квапливо схопив свого меча, що лежав біля нього на столі. І так почався його останній герць.

Лицар Като теж мав страшного меча. Але не такого страшного, як мій. Мій меч дзвенів, яскрів і палахкотів, розтинав повітря, мов блискавка, і безжально відбивав удари лицаря Като.

Цілу годину тривав той герць, на який чекали тисячі й тисячі років. Мовчазний, моторошний двобій. Мій меч блискавкою лігав у повітрі й стинався з мечем лицаря Като. Та нарешті я вибив меча з його руки. Лицар Като стояв переді мною без зброї і знав, що двобій скінчився.

Тоді він роздер на грудях свій чорний оксамитовий жупан і крикнув:

— Дивись, щоб ти влучив у серце! Дивись, щоб ти влучив просто в моє кам'яне серце! Воно мене так довго муляло й так мене ятрило!

Я глянув йому у вічі й помігив щось дивне. Помігив, що лицар Като прагне позбутися свого кам'яного серця. Може, найдужче ненавидів лицаря Като сам лицар Като.

Я, не зволікаючи, підняв свого полум'яного меча, підняв на таку висоту, що прохромив наскривь страшне кам'яне серце лицаря Като.

Тієї миті він зник. Так, наче його й не було. Але на підлозі лишилася купа каміння. Тільки купа каміння. І залізний пазур.

На підвіконні в покої лицаря Като сиділа сіра пташка й билася об шибку. Я раніше її не бачив, не знаю, де вона була. Я підійшов до вікна й відчинив його, щоб випустити пташку. Вона шугнула вгору й радісно защебетала. Видно, довго сиділа в неволі.

Я трохи постояв біля вікна, дивлячись услід пташці. І побачив, що ніч скінчилася й настав ранок.

Так, настав ранок, гарний, погідний ранок. Ясно свігло сонце, й легенькі подмухи літнього вітру ворушили мені чуба. Я вихилився з вікна і глянув на озеро. Воно радісно синіло, і в ньому віддзеркалювалося сонце. Зачарованих птахів десь не було.

Ох, який то був гарний день! Такого дня якраз би гратися. Я глянув на воду, побрижену ранковим вігерцем. Мені закортіло кинутись в озеро — адже кожному кортить скочити у воду, як він дивиться на неї згори. Може, не завжди, але майже завжди кортить. Я уявив собі, як бризнула б вода, якби я щось кинув у неї з такої висоти. Я не мав чого кидати, крім меча, і я кинув його. Приємно було дивитися, як він летів у повітрі і як бризнула на всі боки вода, коли він упав у неї. Меч зник у глибині, а на поверхні води почали розходитись великі кола, що дедалі більшали й більшали і розійшлися по всьому озері. Дуже приємно було дивитися на них.

Але я не мав часу стояти, поки ті кола зникнуть. Треба було швидко вертатися до Юм-Юма. Я знав, що він тривожиться й чекає на мене.

Я побіг тим самим шляхом, що годину тому мчав сюди. Великі зали й довгі коридори тепер стояли порожні й тихі. В них не було жодного чорного вивідувача. Вони всі десь ділися. У просторі зали зазірало сонце. Крізь вікна галереї воно освітлювало павутину під склепінням, і видно було, який той замок старий і занедбаний.

Скрізь було тихо й порожньо, і я злякався, що Юм-Юм також зник. Я побіг ще швидше. Та коли наблизився до вежі, то почув, що Юм-Юм грає на сопілці. Я зрадів і заспокоївся.

Я відчинив двері до нашої в'язниці й побачив на долівці Юм-Юма. Він весь засяяв мені назустріч, схопився з долівки і сказав:

— Я дуже тривожився, тому весь час грав на сопілці.

— Тепер уже нема чого тривожитися,— відповів я. Ми обидва були такі раді, що тільки дивились один на одного і сміялися.

— Тепер ходімо звідси,— сказав я.— Ходімо і більше сюди не вертаймося.

Ми взяли за руки й вибігли з замку лицаря Като. Ми опинилися на подвір'ї. І хто б, ви думали, кинувся мені назустріч? Міраміс! Мій золотогривий Міраміс! Побіч нього бігло біле лошатко.

Міраміс підскочив до мене. Я обняв його за шию, пригорнувся до його чудової голови й зашепотів йому на вухо:

— Мій Мірамісе, мій Мірамісе!

Він дивився на мене відданими очима, і я знав, що він так само тужив за мною, як я за ним.

Посеред подвір'я стримів стовп, а біля нього лежав ланцюг. І я збагнув, що Міраміс теж був зачарований. Він був тим чорним конем, що вночі стояв тут, прив'язаний ланцюгом.

А лошатко було не інакше як те, що його лицар Като викрав із Пущі. Це через нього сто білих коней плакали кривавими сльозами. Тепер їм уже не доведеться плакати. Скоро їхнє лошатко повернеться назад.

— А де решта тих, кого викрав лицар Като? — спитав Юм-Юм. — Де ділися зачаровані птахи?

— їдьмо до озера й пошукаймо їх там, — сказав я. Ми сіли на Міраміса, а лошатко чимдуж побігло за нами. Ми виїхали з замку, і тієї миті почули щось дивне й страшне. Почули позад себе такий жахливий гуркіт, що аж земля задрижала. То розвалився замок лицаря Като, за одну мить обернувся у величезну купу каміння. Не було вже вежі, не було порожніх зал, не було ні темних кручених сходів, ні вікон галереї, не було нічого. Була тільки величезна купа каміння.

— Замку лицаря Като більше немає, — сказав Юм-Юм.

— Так, від нього лишилося саме каміння, — додав я.

Від скелі, на якій стояв замок, до озера в'юнилася стежка. Вона була вузьенька й стрімка. Та Міраміс спускався нею дуже обережно, ставив копита легенько й обачно, і так само йшло за ним лошатко. І ми щасливо з'їхали вниз.

На кам'яній плиті під самою кручею стояла зграйка дітей. Вони, видно, чекали на нас, бо кинулись нам назустріч, і їхні обличчя засяяли.

— О, та це ж брати Нонно! — вигукнув Юм-Юм. — і сестричка Їрі, і всі решта! Зачарованих птахів уже немає!

Ми зіскочили з Міраміса. Діти оточили нас. Вони трохи бентежились, але були радісні й привітні. Один хлопчик, брат Нонно, взяв мене за руку і сказав тихо, ніби не хотів, щоб хтось почув його слова:

— Я дуже радий, що ти взяв мого плаща. І дуже радий, що ми вже не зачаровані.

А одна дівчинка, сестричка Їрі, теж підступила до мене. Ніяковіючи, відвертаючи очі в бік озера, вона тихо сказала:

— Я дуже рада, що моя ложечка в тебе. І дуже рада, що ми вже не зачаровані.

Другий брат Нонно поклав мені руку на плече і сказав:

— Я дуже радий, що ми змогли витягти з води твого меча. І дуже радий, що ми вже не зачаровані.

— Тепер той меч знов лежить на дні озера, — мовив я. — Та хай собі лежить, бо нам ніколи більше не треба буде ніякого меча.

— Не треба. І ми б не змогли його вдруге витягти звідти, — сказав брат Нонно, — бо ми вже не зачаровані птахи.

Я обвів поглядом дітей і спитав:

— А хто з вас ткалина дочка?

Запала тиша. Діти мовчали.

— Хто з вас ткалина дочка? — спитав я вдруге, бо хотів сказати їй, що мій плащ підшитий тканиною, яку виткала її мати.

— Ткалина дочка звалась Мілімані, — озвався нарешті брат Нонно.

— А де вона? — спитав я.

— Он там лежить, — відповів брат Нонно.

Діти розступилися. На кам'яній плиті біля самої води лежала дівчинка. Я підбіг до неї і став навколішки. Дівчинка не ворушилася і не розплющувала очей. Вона була мертва. Її личко було біле, як сніг, і маленьке, а тіло геть обпалене.

— Вона налетіла на смолоскип, — пояснив брат Нонно. Мене охопив розпач. Мілімані загинула через мене!

Як я міг радіти, як міг тішитись, коли Мілімані загинула через мене!

— Не сумуй, — сказав брат Нонно. — Мілімані сама цього хотіла. Вона зумисне налетіла на смолоскип, хоч знала, що її крила спалахнуть.

— Хай і так, але ж вона загинула, — в розпачі сказав я. Брат Нонно взяв Мілімані за обпалені руки і сказав:

— Нам доведеться залишити тебе тут, Мілімані. Бо ми підемо додому, тільки ще заспіваємо тобі нашу пісню.

Діти посідали на кам'яну плиту навколо дівчинки й заспівали пісню, яку самі склали для неї:

Сестричко наша, о Мілімані!
Сестричка наша в озеро впала,
в озеро впала, спаливши крильця.
О Мілімані, о Мілімані!
Тихенько спиш ти і вже не встанеш,
не встанеш більше, не злинеш більше
з сумним квилінням над темним плесом.

— Не злине над темним плесом, бо його вже немає, — сказав Юм-Юм. — Є тільки ласкаве озерце. І хвильки в тому озерці співають про Мілімані, що заснула на його березі.

— Якби її було в що загорнути, — сказала сестричка Ірі. — В щось м'якеньке, хай би їй не муляв твердий камінь.

— Загорнемо її в мій плащ, — мовив я. — Загорнемо у ту тканину, яку виткала її мати.

Я загорнув Мілімані у свій плащ, підбитий чарівною тканиною. Та тканина була м'якша за яблуневий цвіт, ніжніша за нічний легіт, що пестить траву, тепліша за червону кров серця, і її виткала мати Мілімані. Я обережно загорнув бідолашну дівчинку в плащ, щоб їй було м'якше лежати на кам'яній плиті.

І сталося диво. Мілімані розплющила очі й глянула на мене. Хвилину вона ще лежала нерухомо і тільки дивилася на мене. Потім сіла і вражено повела очима навколо. Мабуть, побачене ще дужче її вразило, бо вона сказала:

— Яке блакитне озеро!

Тільки це й сказала. Тоді скинула з себе плаща й підвелася. На тілі в неї не лишилося жодного опіку. Ми дуже зраділи, що вона ожила.

На озері з'явився човен. Хтось дужими ударами весел борознив його поверхню. Коли човен приплив ближче, ми впізнали тих, що сиділи в ньому. То були Зброяр і старий Ено.

Невдовзі їхній човен уперся в кам'яну плиту, і вони вискочили на берег.

— А що я казав! — громовим голосом вигукнув Зброяр.— А що я казав! Казав, що скоро лицар Като стане до свого останнього бою.

До мене підійшов схвильований Ено.

— Я хочу тобі щось показати, королевичу Мію,— мовив він і простяг до мене зморщену руку.

На долоні в нього лежав зелений листочок, маленький гарний листочок, тендітний, ніжний, ще блідий, з тоненькими прожилками.

— Це з Мертвого Лісу,— сказав Ено.— Я знайшов його на дереві в Мертвому Лісі годину тому.

Він задоволено кивнув сивою, скуйовдженою головою.

— Я щодня ходитиму до Мертвого Лісу дивитися, чи не з'являться там ще якісь зелені листочки,— повів далі він.— А цей візьми собі, королевичу Мію.

Він поклав листочок мені в руку. Мабуть, думав, що кращого подарунка й бути не може. Потім знов кивнув головою і сказав:

— Я вболівав за тебе, королевичу Мію. Сидів у своїй хатині і вболівав за тебе. Хотів, щоб тобі пощастило.

— А що я казав! — втрутився Зброяр.— Казав, що скоро лицар Като стане до свого останнього бою.

— А як ви повернули собі човна? — спитав я Зброяра.

— Мені його пригнали хвилі,— відповів він.

Я глянув на гору по той бік озера, де була Зброярева кузня і стояла хатина Ено. На озері з'явилося більше човнів. Вони один за одним випливали з ущелини та затоки, і в них сиділи незнайомі люди. Бліді, виснажені люди, що вражено, захоплено дивилися на сонце й на блакитну воду. Адже вони досі ніколи не бачили сонця. А тепер воно ясно свігло над озером, над навколишніми скелями, і всюди було гарно й весело. Тільки велика купа каміння на замковій скелі була негарна. Та я подумав собі, що колись вона заросте мохом.

Колись м'який зелений мох сховає під собою те каміння, і ніхто не знатиме, що там був замок лицаря Като.

Я колись бачив гарні квітки, що люблять рости в моху. Вони скидаються на малесенькі дзвоники й ростуть у розколинах між камінням. Колись, може, такі маленькі рожеві дзвоники виростуть у моху на руїнах замку лицаря Като. І ті руїни стануть гарні.

Дорога додому була далека, але неважка. Менші діти їхали на Мірамісі, а найменші, зовсім маленькі,— на лошатку. Їм було дуже весело їхати на ньому. Ми, решта, йшли пішки аж до Пуці.

Ми добралися до неї вночі, і вона обернулася в Пуцу Місячного Сяйва, так само, як першого разу. Між деревами залягала тиша. Та ось Міраміс заіржав голосно й нестримно, і десь далеко з Пуці йому у відповідь заіржали сто білих коней, так само голосно й нестримно. Ті коні мчали до нас, і їхні копита лунко били в землю. Лошатко теж почало іржати. Воно намагалося іржати так голосно й нестримно, як великі коні, але в нього виходило тихе, смішне іржання, майже нечутне. Та коні однаково почули його. Ох, як же вони зраділи, що лошатко вернулося додому! Вони з'юрмилися навколо нього, всі хотіли підійти якнайближче, торкнутись його, переконатися, що воно справді вернулося додому.

Тепер ми мали сто коней, тож не було потреби йти далі пішки. Кожна дитина мала коня. Сам я сів на Міраміса, а Юм-Юм, як завжди, позад мене, бо не хотів їхати на жодному коні, крім Міраміса. Одна дівчинка, найменша з усіх, їхала на лошатку.

Ми мчали Пущею, і яка ж гарна була та сотня білих коней у місячному сяйві!

Скоро ми побачили між деревами щось біле. То були розквітлі яблуні навколо ткалиної хатини. Білі кучугури тендітного яблуневого цвіту навколо хатини, що була достоту ніби хатина з казки. З неї долинало клацання верстата, і Мілімані сказала:

— Моя мати тче.

Вона зіскочила з коня перед самою хвірткою, помахала нам рукою і сказала:

— Я така рада, що приїхала додому! Така рада, що приїхала додому, поки не відцвіли яблуні!

Вона побігла стежкою поміж яблунями і зникла в хатині. І зразу ж верстат перестав клацати.

Але нам ще було далеко додому, до Острова Зелених Лук, а я дуже хотів швидше опинитися там, у свого тата-короля. Сто білих коней на чолі з Мірамісом знялися над Пущею, вище за високі гори, й полетіли над хмарами в напрямку Острова Зелених Лук.

Був уже ранок, коли ми досягли мосту Вранішньої Зорі. Він сяяв золотим промінням. Вартові спустили його, і сто білих коней, витягнувши шиї, метляючи гривами, помчали ним, як вігер. Вартові стояли й тільки вражено дивилися на нас. Раптом один із них

схопив ріг і засурмив так, що луна покотилася по цілому Острові Зелених Лук. І з усіх хатин почали вибігати люди, ті, що сумували й тужили за своїми викраденими дітьми. Вони побачили, що діти повертаються на білих конях, що жодне з них не пропало, всі повернулися додому.

Білі коні помчали далі, і скоро ми опинилися біля трояндового садка мого тата-короля. Тут усі діти зіскочили з коней, і до них кинулися їхні батьки й матері. Вони поводитися так само, як сто білих коней, коли побачили, що їхнє лошатко повернулося додому. Нонно теж був тут, і його бабуся, і Їрі з братами й сестрами, і батьки Юм-Юма, і багато інших людей, яких я ніколи не бачив. Вони то плакали, то сміялися, обіймаючи й цілуючи дітей, що повернулися додому.

Але мого тата-короля не було між ними.

Ста білих коней нам уже не треба було, і вони подалися назад до Пущі. Я дивився, як вони бігли луками. Поперед усіх мчало біле лошатко.

Юм-Юм почав розповідати своїм татові й мамі про все, що з нами було, і не помітив, як я відчинив хвіртку до трояндового садка. Ніхто не помітив, що я зник у садку, і добре, що не помітив. Бо я хотів побути сам. Я йшов попід срібними тополями, і вони дзвеніли, як завжди, троянди пахли, як завжди, все тут було таке, як завжди.

І враз я побачив його. Побачив свого тата-короля. Він стояв на тому самому місці, де я його залишив, коли їхав до Пущі й до Країни Чужинецької. Він простяг до мене руки. Я кинувся в його обійми, міцно обхопив його за шию, а він пригорнув мене до себе і прошепотів:

— Мію, мій Мію!

Бо мій тато-король дуже любить мене, а я дуже люблю його.

Того дня нам було весело, як ніколи. Ми гралися в трояндовому садку — я, Юм-Юм, Нонно зі своїми братами й сестрами і решта дітей. Вони побачили курінь, який ми з Юм-Юмом спорудили, і він їм сподобався. Ми їздили на Мірамісі, і він перестрибував через трояндові живоплоти. Гралися ми також моїм плащем, бо брат Нонно не захотів узяти його назад.

— Адже підшивка на ньому твоя, Мію,— сказав він. Отож ми гралися в хованки.

Я надягав плаща навиворіт, бігав поміж кущами троянд, зовсім невидимий, і вигукував:

— Ніхто мене не спіймає! Ніхто мене не спіймає!

І діти не могли мене спіймати, хоч як гналися за мною.

Почало смеркати, і дітям довелося йти додому. Їхні батьки не хотіли, щоб вони так довго гралися першого ж вечора після повернення.

Ми з Юм-Юмом залишилися в курені самі. Коли в трояндовому садку запав присмерк, ми заграли на своїх сопілках.

— Збережімо їх,— мовив Юм-Юм.— і якщо колись розлучимося, то гратимемо собі стародавню мелодію пастухів.

Надійшов мій тато-король, щоб і мене забрати з садка. Я попрощався з Юм-Юмом, і він побіг додому. Попрощався я і з Мірамісом, що пасся біля куреня. Тоді взяв свого тата-короля за руку, і ми теж пішли з трояндового садка додому.

— Мію, мій Мію, ти, певне, виріс, поки тебе тут не було,— сказав мій тато-король.— Мабуть, сьогодні зробимо на одвірку в кухні новий карб.

Ми йшли стежкою попід срібними тополями. Там залягав лагідний присмерк. Над цілим садком нависав блакитний туман. Білі пташки поховалися у свої гнізда. Але' на верхівці найвищої тополі сидів самотою і співав свою сумну пісню Жалібник. Я не знав, про що він міг співати тепер, коли всі викрадені діти повернулися додому. Але, мабуть, Жалібник завжди має про що співати.

Ген на луках пастухи почали запалювати вогнища. Вони спалахували одне за одним і, мов зірки, ясніли в присмерку. Я чув, як пастухи грали свою стародавню мелодію.

Я і мій тато-король йшли, трималися за руки й вимахували ними. Мій тато-король дивився на мене згори й усміхався, а я дивився на нього знизу й радів, що йду поруч із ним.

— Мію, мій Мію,— казав мій тато-король.

І більше нічого.

— Мію, мій Мію,— казав мій тато-король, поки ми йшли додому смерком.

Потім настав вечір, а за ним ніч.

Я вже давно живу в Країні Далекій. Я рідко згадую той час, коли мешкав на Упландській вулиці. Тільки інколи згадую Бенка, бо він дуже схожий на Юм-Юма. Сподіваюся, що Бенко не дуже тужить за мною. Бо ніхто краще за мене не знає, як важко людині, коли вона тужить за кимось. Але ж у Бенка принаймні є тато й мама, і він напевне знайшов собі нового найкращого Друга. Часом я згадую тітку Едлю та дядька Сікстена і більше не гніваюся на них. Мені тільки цікаво, що вони казали, коли я зник. Чи вони помігали, що мене немає? Їм було байдужісінько до мене, може, вони взагалі не завважили, що я зник. Тітка Едля, може, думає, що варто їй тільки піти в парк Тегнера й пошукати, і вона знайде мене десь на лавці. Може, вона думає, що я сиджу на лавці під ліхтарем, їм яблуко і граюся порожньою пляшкою з-під пива абощо. Може, вона думає, що я сиджу там і дивлюся на будинки, де світяться вікна й де діти зі своїми батьками

сїдають вечеряти. Може, вона думає так і лютує, що я їй досї не повернувся додому з сухариками.

Але тітка Едлі помиляється. О, як вона помиляється! На лавці в парку Тегнера немає ніякого Буссе. Він подався в Країну Далеку. Він *живе в Країні Далекій*, де дзвенять срібні тополі, де вночі пастухи розпалюють вогнища, щоб світили їм і грїли їх, де є хліб, що втишує голод, і де в нього є тато-король, якого він дуже любить і який дуже любить його.

Ось де тепер Бу Вільгельм Ульсон. Він живе в Країні Далекій, і йому там добре, дуже добре у свого тата-короля.

(Переклад О. Сенюк)

Міхаель Андреас Гельмут Енде**Джим-кнопка та Лукас-машиніст****Глава перша, у якій історія починається**

Країна, у якій жив Лукас-машиніст, називалася Усландія та була дуже маленькою.

Навіть виключно маленька порівняно з іншими країнами, Німеччиною, наприклад, чи з Африкою, чи з Китаєм. Будучи десь рази в два завбільшки нашої квартири, вона переважно складалася з гори з двома верхівками, одна нижча за іншу.

Гору оповивали усілякі дороги з малесенькими мостами та переїздами. Крім того, малося залізничне сполучення, вельми звивисте. Рейки вели крізь п'ять тунелів, вздовж та поперек прокладених крізь гору та дві її верхівки.

Були в Усландії, звісно, і будинки: один звичайний, а інший — із крамничкою. Ще до будинків відновилася маленька будівля залізничної станції, що стояла просто біля підніжжя гори. У ньому жив Лукас-машиніст. А наверху, на горі між двома верхівками, стояв замок. Так що країна була забудована ґрунтовно. Більше в неї нічого не вміщувалося.

Так, ось що може бути важливим: поводитися там треба було обережно, щоб не порушити державний кордон, бо інакше миттєво промокли б ноги, адже Усландія була ще й островом.

Острів цей лежав посеред безкрайого океану, і хвилі, великі й маленькі, день та ніч поспіль, шиплячи, омивали усландські кордони. Іноді, щоправда, океан бував тихим і рівним, так що в ньому по ночах відзеркалювався місяць, а днем — сонце.

Кожного разу це було по-особливому красиво та святково, і Лукас-машиніст завжди присідав на берег та милувався. До ручі, чому острів називався саме Усландією, нікому не відомо. Проте це напевно колись буде досліджено.

Отже, тут жили Лукас-машиніст та його особистий локомотив. Локомотив звали Еймою, це був добрий, хоча й, мабуть, дещо старомодний тендер¹. До того ж він був дещо товстуватий.

Зараз, звісно, хтось візьме й запитає:

— А нащо ж у такій малесенькій країні ще й локомотив здався?

Так же локомотивному машиністові локомотив необхідний, бо інакше на чому ж йому їздити? Може, на ліфті? Але тоді він уже буде ліфтер. А справжній локомотивний машиніст хоче бути тільки локомотивним машиністом, і більш ніким. Крім усього іншого, в Усландії й ліфта ніколи не було.

---

¹ «Тендер» означає, що вугільний тендер-скриню не треба підвішувати спеціально, а що він зарані вбудований до локомотива і є його частиною.— *Прим. автора.*

Лукас-машиніст був невисоким та дещо огрядним, і його анітрохи не хвилювало, вважається локомотив потрібною річчю чи ні. Він носив робочого комбінезона та кашкета із козирком. Очі в Лукаса були сині, як небо над Усландією в сонячний день, а обличчі та руки — майже зовсім чорними від мастила та кіптяви. І хоча він щодня мився особливим милом для локомотивних машиністів, кіптява так і не сходила. Вона дуже глибоко в'їлася до його шкіри, тому що на роботі Лукас багато років заново бруднився щодня. Коли Лукас сміявся — а робив він це часто, було видно, як блищать його чудові білі зуби, якими він міг розколоти будь-який горіх. Крім того, Лукас носив у лівому вусі маленьку золоту сережку в формі кільця та палив коротеньку товсту люльку-носогрійку. Хоча Лукас не вирізнявся великим ростом, силою він володів неабиякою. Наприклад, якби він захотів, то залюбки зав'язав би залізного прутка на бантик. Але ніхто достеменно не знав, скільки в ньому сили, бо він любив мир та спокій, і йому було ні до чого цю силу показувати. До всього іншого Лукас був пречудовим майстром із... плювків. Так-так! Він цілився так точно, що гасив запаленого сірника на відстані трьох із половиною метрів. Але це ще не все. Він умів плювати так, як не зумів би, мабуть, ніхто на світі, і знаєте як?

ПЕТЛЕПОДІБНО!

Кожного дня багато-багато разів їздив Лукас на своєму локомотиві на ім'я Емма звивистими рейками крізь п'ять тунелів з одного кінця острова до іншого та назад, і при цьому не відбувалося нічого, вартого згадки. Емма пихтіла та насвистувала від задоволення. Іноді Лукас теж насвистував якусь пісеньку, а потім вони свистіли дуетом, і лунало це дуже весело. Особливо в тунелях, адже там така гарна луна.

Крім Лукаса та локомотива на ім'я Емма в Усландії малося ще кілька жителів. Був там, наприклад, король, який управляв країною та жив у замку між двома верхівками. А звали його Альфонс За-Чверть-Дванадцятий, тому що він народився рівно об одинадцятій годині сорок п'ять хвилин.

Альфонс За-Чверть-Дванадцятий був вельми позитивним управителем. У будь-якому разі ніхто не міг сказати на його адресу нічого поганого, тому що про нього, власне, взагалі нічого не можна було сказати. Переважну частину часу він у короні, у домашньому халаті з червоного оксамиту та шльопанцях у шотландську кліпину сидів у себе в замку та вів телефонні розмови. Для цієї мети в нього мався великий золотий телефон.

У короля Альфонса За-Чверть-Дванадцятого було рівно два підданих — якщо не брати до уваги Лукаса, який, власне кажучи, був не підданий, а машиніст. Перший підданий був чоловік, і звали його пан Ермель. Пан Ермель носив шапку із твердими полями і зі складаною парасолькою під пахвою частіше за все ходив на прогулянки. Жив він

у найзвичайнісінькому будинку і не мав жодної певної професії. Тільки ходив гуляти. Він був перш за все підданим, і ним управляли. Іноді він розкривав свою парасольку, частіше тоді, коли йшов дощ. Ось і вся його історія.

Іншим підданим, а точніше підданою, була жінка, до того ж дуже-дуже мила, повна й кругленька, щоправда, не така товстушка, як локомотив на ім'я Емма. Щоки в неї були як два рум'яних яблука, і звали її пані Ваас¹. Через два «а». Можливо, що хтось із її предків був тугуватий на вухо, і люди прозвали його так, бо він увесь час перепитував, якщо чогось не розумів. Жила вона в будинку, де знаходилася крамниця. У крамниці продавалися всілякі потрібні речі, а саме: жувальна гумка, свіжі газети, шнурки для чобіг, молоко, устілки, вершкове масло, шпинат, напилки, цукор, батарейки для кишенькових ліхтариків, точилки для олівців, гаманці у формі маленьких шкіряних штанців, льодяники, сувеніри, універсальний клей,— коротше, все.

Щоправда, торгівля сувенірами йшла погано, тому що туристи до Усландії не приїжджали. Тільки пан Ермель іноді купував дещо, але переважно через люб'язність та через їхню дешевищу, а не тому, що вони дійсно були йому потрібні. Крім того, він полюбляв трохи потеревенити із пані Ваас.

Так, до речі, аби не забути: короля можна було побачити тільки в святкові дні, бо весь інший час він повинен був управляти. Але по святах рівно за чверть дванадцять він підходив до вікна та привітно махав рукою. Тоді його піддані раділи та підкидали у повітря шляпи, а Лукас дозволяв Еммі весело свиснути. Потому всі пригощалися морозивом, у звичайні свята — ванільним, а в особливо урочисті дні — полуничним. Морозиво король замовляв у пані Ваас, вона була майстринею з його приготування.

Життя в Усландії протікало спокійно, але одного разу — так, отут і починається наша справжня історія.

Глава друга, у якій прибуває загадкова посилка

Одного чудового дня до берега Усландії прибуло поштове судно, і на берег зістрибнув поштар із великою посилкою під пахвою.

— Чи тут мешкає пані Малтсан чи щось на зразок того? — запитав він і зробив жахливо службове обличчя, чого зазвичай за ним не помічали. Лукас подивився на Емму, Емма — на обох підданих, піддані глянули одне на одного, і навіть король визирнув із вікна, хоча не було ані свята, ані навіть за чверть дванадцятої.

— Дорогий поштарє,— сказав король дещо із докором.— Ви ж доставляєте нам пошту роками. Ви відмінно знаєте і мене, і моїх підданих, а тепер раптом запитуєте, чи не тут мешкає пані Малтсан чи щось на зразок того?

---

¹ Waas? — Що-що? (нім.).— Прим. перекладача.

— Ось, будь ласка, ваша величносте,— відповів поштар,— прочитайте самі, ваша величносте!

І він швидко вдерся на гору та простяг королеві у вікно посилку.

На посилці стояла така адреса:

баННі МалТСаН
СТАРА ВУЛиТСЯ 133
3 поВІРК ВЛіВА
сУСмЛАНТіА

Король прочитав адресу, потім надяг окуляри та прочитав її ще раз. Адже адреса залишилася такою самою. Король безпорадно похитав головою та звернувся до своїх підданих:

— Слово честі, цьому немає пояснення, адже написано чорним по білому!

— А що саме? — запитав Лукас.

Король у цілковитій збентеженості знову надяг окуляри та сказав:

— Слухайте, мої піддані, яка адреса тут вказана.

— Дивна адреса! — сказав пан Ермель.

— Так! — вигукнув поштар із обуренням.— Нічого не розбереш, помилка на помилці!

Нам, поштарям, такі речі дуже неприємні. Знати б тільки, хто це написав!

Король перевернув посилку у пошуках зворотної адреси.

— Тут стоїть лише велика цифра 13,— сказав він і знову безпорадно подивився на поштаря та на своїх підданих.

— Дуже дивно! — повторив пан Ермель.

— Отже, так,— рішуче сказав король,— дивно це чи ні, «КрУСЛАНТіА» може означати тільки Усландію! Нічого іншого, таким чином, не залишається, хтось із нас має бути пані Малтсан чи щось на зразок того.

І він, задоволений, знову зняв окуляри та витер з лоба шовковою носовою хусточкою кілька крапель поту.

— Але в нас,— сказала пані Ваас,— на всьому острові ніде немає третього поверху!

— Абсолютно правильно,— погодився король.

— І Старої вулиці в нас теж немає,— додав пан Ермель.

— І це, на жаль, правильно,— сумно зігхнув король.

— А будинку за номером 133 у нас і зовсім немає,— підсумував Лукас і зсунув кашкета за потилицю.— Я знаю це напевне, тому що дуже часто об'їжджаю весь острів.

— Дивно,— пробурмотів король та заклопотано похитав головою. І всі піддані теж похитали головами та пробурмотіли:

— Дивно!

— Може бути, це просто помилка,— трохи згодом сказав Лукас. На що король відповів:

— Може бути, помилка, а може бути, і не помилка. Якщо це не помилка, тоді в мене є ще один підданий. Підданий, про якого я і знати не знаю! Ох, який я розбурханий!

І він побіг до свого телефону і від хвилювання протеревенив по ньому три години без зупинки.

Тим часом піддані та поштар вирішили разом із Лукасом ще раз добряче обшукати весь острів. Вони сіли до локомотива на ім'я Емма та поїхали. На кожній зупинці Емма видавала гучний свист, а пасажери виходили та гукали в усі боки:

— Пані Малтса-а-ан! Вам посилка-а-а!

Проте ніхто не озивався.

— Ну добре,— нарешті сказав поштар.— У мене немає часу шукати далі, бо я маю доставити іншу пошту. Залишу-но я цю посилку вам.

Може бути, ви все-таки знайдете пані Малтсан чи щось на зразок того. Наступного тижня я знову приїду, і якщо до того часу вона не з'явиться, заберу посилку назад.

Тут поштар застрибнув на своє поштове судно та уплив.

А що тепер робити із посилкою?

Піддані довго радилися з Лукасом. Потім у вікні знову з'явився король і сказав, що він подумав, поговорив по телефону та прийняв таке рішення: пані Малтсан чи щось на зразок того, безсумнівно, дама. А єдина дама в Усландії — це пані Ваас, наскільки йому, королю, відомо. Отже, посилка, можливо, для неї. У будь-якому разі король дає їй свій королівський дозвіл відкрити посилку, а що далі — потім буде ясно.

Піддані визнали рішення короля мудрим, і пані Ваас одразу взялася до справи.

Вона розрізала шпагат та розгорнула обгортковий папір. Стало видно велику скриньку, всіяну дірочками, на зразок тих, що роблять на коробочках для хрущів.

Пані Ваас відкрила скриньку та знайшла в ній іншу скриньку, дещо меншого розміру. Вона була обкладена соломною та тирсою, і на ній теж було багато дірочок.

Напевне, всередині лежало щось дуже крихке, може бути, склянки чи радіоприймач. Проте для чого тоді дірочки? Пані Ваас швидко зняла кришку з цієї скриньки та знайшла всередині ще одну коробку, знов-таки із дірочками, розміром із взуттєву. Пані Ваас відкрила її, і що ж? Усередині лежало чорношкіре немовля! Воно дивилося на всіх великими блискучими очима і, схоже, було дуже раде тому, що його вийняли з цієї незатишної картонки.

— Малюк! — здивувалися всі разом.— Чорненьке немовля!

— Уважаю, що це негрень,— сказав пан Ермель з дуже розумним виглядом.

— Слово честі,— проказав король та почепив окуляри на ніс.— Це дивовижно! Дуже дивовижно!

І зняв окуляри.

Лукас поки помовчував, проте його обличчя стало помітно похмурішим.

— Такого нахабства я ще жодного разу в житті не зустрічав! — раптом гучно сказав він.— Запхати до скриньки таку крихітку! А якби ми не відкрили посилку, що тоді? Ось трапиться мені той, хто це зробив! Ось дам йому такого прочухана, на все життя запам'ятає, або я не Лукас-машиніст!

Почувши, як обурюється розсерджений Лукас, немовля розревілося. Воно було ще занадто мале і нічого не зрозуміло, а подумало, що це його лають. Крім того, велике чорне обличчя Лукаса вельми налякало малюка, він же ще не знав, що в нього самого личко теж чорне.

Пані Ваас взяла хлопчика на руки та почала втішати його. Лукас стояв поряд, дуже сумний, адже в нього і в думках не було лякати крихітку.

Пані Ваас була безмежно щаслива, бо їй завжди хотілося, щоб у неї був малюк, тоді по вечорах вона б шила для нього курточки та шпанці.

Пані Ваас обохнювала шити. Те, що немовлятко виявилось чорношкірим, вона вважала особливо милим, бо воно прегарно виглядатиме у рожевому, а це був її улюблений колір.

— Як же його назвати: — спитав король.— Дитині не можна без імені.

Це було правильно, і всі замислилися. Нарешті Лукас сказав:

— Я б назвав його Джимом, адже це хлопчик.

Потім він повернувся до малюка і дуже обережно, аби той знову не перелякався, проказав:

— То що, Джиме, будемо друзями?

У відповідь на це хлоп'я простягло йому маленьку чорну ручку з рожевою долонькою, а Лукас бережливо взяв її своєю великою чорною кистю і сказав:

— Привіт, Джиме!

І Джим засміявся.

Відтоді вони потоваришували.

За тиждень знову прибув пошгар. Пані Ваас пішла на берег і прокричала йому звідти, що він може спокійнісінько прямувати далі, немає потреби пришвартовуватися. Усе в повному порядку. Посилка виявилася для неї. Просто прізвище в адресі було написано нерозбірливо.

Поки вона говорила, серце ледь не вистригнуло в неї з грудей, адже це була брехня.

Проте вона так боялася, що пошгар забере малюка назад. А віддавати Джима вона ні за що не хотіла, так він їй припав до душі.

Однак пошгар відповів лише:

— От і добре. Гарного вам ранку, пані Ваас! — і знов уплив.

Пані Ваас перевела подих і заспішила до свого будинку з крамницею. Вона стала танцювати кімнатою з Джимом на руках. Але раптом їй знову спало на думку, що насправді Джим не її дитина, і вона, ймовірно, скоїла дуже поганий вчинок. Від цієї думки їй стало дуже сумно.

А коли Джим вже підріс, вона постійно сумно позирала на нього і думала про того, хто ж міг бути його справжньою матусею...

— Близький той день, коли я повинна буду розказати йому всю правду, — зіхала вона, виливаючи душу королю, чи панові Ермелю, чи Лукасові. А вони серйозно кивали у відповідь і теж погоджувалися, що так і доведеться зробити. Однак пані Ваас без кінця відкладала це.

Звісно, тоді вона ще й не підозрювала, що близький той день, коли Джим про все дізнається, щоправда, не від пані Ваас, а зовсім в інший, вельми незвичайний спосіб.

Отже, в Усландії були наявні: один король, один машиніст, один локомотив і два підданих, бо Джим був ще замалим, аби вважатися повним підданим.

Але минув час, він підріс і став хлопчик як хлопчик: бешкетував, сердив пана Ермеля і, як усі діплах, не дуже полюбляв умиватися. Умивання він вважав цілком зайвим, оскільки все одно був чорним, так що чиста в нього шия чи ні, було не розгледіти. Проте пані Ваас усе одно примушувала, і Джимові доводилося слухатися.

Пані Ваас дуже пишалася ним, хоча постійно знаходила привід для занепокоєння, як і всі матусі. Вона непокоїлася навіть тоді, коли причини для того не було. Чи якщо вже була, то зовсім дріб'язкова. Наприклад, Джим більше полюбляв їсти зубну пасту замість того, щоб чистити нею зуби. Просто він вважав її жахливо смачною.

Зате Джим був незамінним помічником. Коли в пані Ваас не вистачало часу, а королю, Лукасові чи панові Ермелю хотілося щось купити, Джим продавав їм товар у крамниці.

Найкращим другом Джима був Лукас-машиніст. Вони розуміли один одного з півслова вже хоча б тому, що обидва були майже одного кольору. Часто Джим їздив разом із Лукасом на локомотиві на ім'я Емма, і Лукас показував та пояснював йому, що до чого. Іноді Джимові під наглядом Лукаса навіть дозволялося невеличкий шматочок шляху проїхати самостійно.

Більш за все на світі Джим хотів стати машиністом, бо ця професія відмінно пасувала до його чорної шкіри. Проте для цього треба було спочатку завести власний локомотив. А роздобути локомотив — справа доволі важка, особливо в Усландії.

Ну ось, найважливіше про Джима нам тепер відомо, залишилося тільки розповісти, звідки взялося його прізвисько.

А от звідки. У Джима на штанцях завжди була дірка на одному й тому самому місці. Пані Ваас по сто разів залатувала її, але за пару годин дірка знову була тут як тут. При цьому Джим дійсно з усіх сил намагався бути обережним, але завжди, як тільки він один разочок швидко видирався на дерево чи скочувався вниз із високої верхівки гори — вжик-крак! — дірка з'являлася знову. Нарешті рішення було знайдено. Пані Ваас обробила дірку спеціальним швом, а поруч пришила велику кнопку. Із тих пір більше не треба було проривати дірку заново, варто просто розстібнути кнопку, і вона знову опинялася на своєму місці. А замість того, щоби залатувати, варто тільки застібнути цю кнопку — і дірки як не було! Із тих пір жителі острова почали звати хлопчика тільки Джим Кнопка.

Глава третя,

у якій майже приймається одне невеселе рішення, із яким Джим не згоден

Минуло кілька років, і Джим став майже напівпідданим. В іншій країні йому давно слід було б сидіти за партою та вчитися читати, писати й рахувати, але в Усландії школи не було. Саме тому нікому й на думку не спадало, що Джимові вже час починати вчитися читати, писати й рахувати. Джим, звісно, теж про це не замислювався і продовжував вести безтурботне життя.

Раз на місяць пані Ваас вимірювала його ріст. Джим босоніж ставав до дверного косяка в кухні, і пані Ваас, приклавши до його голови книжку, перевіряла, наскільки він підріс. Потім вона робила на косяку олівцеву позначку, і кожна нова позначка була на дещо вища за попередню.

Пані Ваас дуже раділа успіхам Джима. Але от когось іншого це дуже непокоїло, а саме — короля, у руках якого було кермо влади країною та відповідальність за благо підданих.

Одного вечора король призвав Лукаса-машиніста до себе у палац між двома гірськими вершинами. Лукас увійшов, зняв кашкета, вийняв з рота люльку і ввічливо сказав:

— Доброго вечора, пане королю!

— Доброго вечора, мій дорогий Лукасе-машиністе! — відповів король, що сидів біля золотого телефону, й указав на стілець. — Сідай, будь ласка!

Лукас сів.

— Отже, так,— почав король та пару разів прокашлявся. Слово честі, дорогий Лукасе, не знаю, як тобі про це сказати. Проте я сподіваюся, що ти все-таки мене зрозумієш.

Лукас мовчав собі. Пригнічений вигляд короля його спантеличив.

Король ще раз прокашлявся, подивився на Лукаса безпомічно-сумними очима та знову почав:

— Адже ти завжди бува розсудливою людиною, Лукасе.

— А про що річ? — спитав машиніст обережно.

Король зняв корону, подихав на неї та рукавом халату взявся натирати до блиску.

Робив він це задля того, аби виграти час, бо був явно сконфужений.

Потому, рішучим жестом нап'явши корону назад, він знову прокашлявся та сказав:

— Мій дорогий Лукасе, я довго розмірковував та нарешті дійшов висновку, що по-іншому не вийде. Ми повинні це зробити.

— Що ми повинні зробити, ваша величносте? — спитав Лукас.

— Невже я цього не сказав? — розчаровано промимрив король. — Я гадав, що сказав.

— Ні,— відповів Лукас.— Ви тільки сказали, що ми повинні щось зробити.

Король задумливо подивився перед собою. За деякий час він здивовано похитав головою та промовив:

— Дивно. Я міг би присягнути, що тільки-но сказав це: нам доведеться ліквідувати Емму.

Лукас подумав, що не розчув, і тому перепитав:

— Доведеться Емму що?

— Ліквідувати,— відповів король та серйозно кивнув.— Звісно, не просто зараз, але якомога скоріше. Я чудово розумію, що розлучитися з Еммою нам усім буде дуже важко. Але ми повинні це зробити.

— НІКОЛИ, ваша величносте,— рішуче проказав Лукас,— до того ж чого заради?

— Дивися сам,— примирливо почав король,— Усландія — країна маленька, виключно маленька навіть порівняно з іншими країнами, такими, як Німеччина, Африка чи Китай. Її вистачає якраз для одного короля, одного локомотиву, одного машиністу та дох підданих. Але якщо сюди додасться ще один підданий...

— Не один, а тільки півпідданого,— виправив Лукас.

— О, дійсно,— сумно погодився король,— але чи надовго? Адже він підростає. Я маю думати про майбутнє нашої країни, на те я й король. Мине ще якийсь час, і Джим Кнопка стане повним підданим. Тоді він напевне захоче збудувати собі дім. А скажи-но мені, будь ласка, куди нам поставити цей дім? Вільного місця ніде більш нема, куди не поглядь — повсюди рейки! Доведеться нам себе обмежити. Тут нічим не зарадиш.

— Чорт забирай! — пробуркотів Лукас та пошкріб за вухом.

— Тож бачиш! Палко продовжував король.— Наша країна зараз просто-таки потерпає від перенаселення! Від цього потерпають усі країни в світі, проте Усландія — найособливіше. Я жахливо занепокоєний. Що нам робити?

— Та-а-ак, я теж не знаю,— сказав Лукас.

— Тільки-но Джим Кнопка стане повним підданим, треба буде або ліквідувати Емму, або комусь із нас залишити країну. Дорогий Лукасе, ви ж із Джимом друзі. Невже ти хочеш, аби хлопчик поїхав із Усландії, коли виросте?

— Ні,— сумно відповів Лукас.— Адже я все розумію.

І дещо згодом додав:

— Але і з Еммою розстатися я теж не можу. Що таке машиніст без локомотива?

— Ну тоді,— запропонував король,— вигадай щось. Я знаю, що ти людина розсудлива. Час на це ще є. А рішення прийняти треба.

І він подав Лукасові руку на знак закінчення аудієнції.

Лукас піднявся, надяг кашкета та з похиленою головою залишив палац. Король із зігханням занурився в своє крісло та витер піт з лоба шовковою носовою хустинкою.

Ця розмова вивела його з рівноваги.

Лукас поволі спустився до своєї маленької станції, де на нього чекав локомотив на ім'я Емма. Пін поплескав Емму по кругленькому черевцю та дав їй трохи мастила, яке вона особливо любила. Потім він присів на державний кордон, підперши голову руками. Цього вечора океан був тихий та рівний. Сонце, що заходило, відбивалося у його безкраїх хвилях, протягши від обрії просто до ніг Лукаса-машиніста сяючу золоту доріжку.

Лукас дивився на цю доріжку, що вела чи то і далекі далі, чи то до незнайомих країн та частини світу, не сказати куди саме. Він споглядав, як поволі заходило сонце і як все звужувалася та звужувалася і, врешті-решт, цілком щезла золота доріжка.

Лукас сумно похитав головою та впівголоса сказав:

— Гаразд. Ми підемо. Удвох.

З моря задув легенький вітерець, і стало дещо прохолодніше.

Лукас підвівся, підійшов до Емми та почав її оглядати. Емма відчула, що сталося щось погане. Локомотиви, хоч і не дуже кміпливі,— ось чому їм завжди потрібний машиніст,— зате в душі дуже чуткі. І тільки-но Лукас сумно пробурмотів собі під ніс: «Моя славна старенька Еммо!», їй стало так важко, що вона припинила пихкати та завмерла.

— Еммо,— стиха сказав Лукас якимось зовсім незнайомим голосом.— Я не зможу розстатися з тобою. Ні, ми, як і раніше, будемо разом. Де б то не було, хоч на землі, хоч на небі, якщо ми взагалі туди потрапимо.

Емма нічого не зрозуміла з того, що сказав Лукас. Але вона його дуже любила, тому їй було просто нестерпно бачити його таким зажуреним. Емма почала несамовито ридати.

Лукасові ледь удалося її заспокоїти.

— Розумієш, це через Джима-Кнопку,— сказав він розрадливим тоном.— Скоро він стане підданим, і тоді для одного з нас тут більше не буде місця. А оскільки підданий для держави важніше від старого товстобокого локомотива, король вирішив тебе позбутися. А коли так, ми, ясна річ, підемо разом. Що мені без тебе робити?

Емма набрала побільше повітря і тільки-но зібралася знову розридатися, як раптом хтось дзвінким голосом запитав:

— Що трапилося?

Це був Джим Кнопка, який, не дочекавшись Лукаса, врешті-решт заснув просто у вугільному тендері. Коли Лукас заговорив до Емми, хлопчик прокинувся та мимоволі все почув.

— Привіт, Джиме! — вигукнув спійманий на гарячому Лукас.— Взагалі-то все сказане призначалося не для твоїх вух. Хоча, мабуть, чому б тобі не знати? Одним словом, ми з Еммою їдемо звідси. Назавжди. Так треба.

— Через мене? — перелякано запитав Джим.

— Якщо достеменно розібратися,— відповів Лукас,— то король правий. Усландія і насправді для всіх нас малувата.

— А коли ви їдете? — пролопотів хлопчик.

— Краще не відкладати справи. Коли треба, то треба,— серйозно сказав Лукас.— Гадаю, ми поїдемо просто сьогодні вночі.

Джим трохи подумав, а потім рішуче сказав:

— Я їду з вами.

— Ні, Джиме! — відповів Лукас.— Так справи не буде. А що скаже про це пані Ваас? Вона нізащо не дозволить.

— Краще їй ні про що не питати,— рішуче заперечив Джим.— Я все поясню у листі й покладу його на стіл у кухні. Коли вона дізнається, що я поїхав із тобою, то вже точно не буде занадто сильно хвилюватися.

— Я гадаю, що навпаки вийде,— сказав Лукас зі стурбованим виглядом.— До того ж ти й писати ще не вмієш.

— То намалюю,— виголосив Джим.

Але Лукас серйозно похитав головою:

— Ні, мій хлопчику, я не можу взяти тебе з собою, як би мені цього не хотілося. Нічого не вийде. Урешті-решт, ти ще замалий і будеш нам тільки...

Лукас увірвав себе на півслові, бо зустрів погляд Джима. Він був дуже рішучим та дуже нещасним.

— Лукасе,— стиха промовив хлопчик.— Що ти таке кажеш? Ось побачиш, як я вам стану у пригоді.

— Ну що ж, гаразд,— відповів Лукас, дещо знігившись.— Звісно, хлоп'я ти дуже вправне, й іноді, навпаки, більше користі саме від маленьких. Це вже точно...

Лукас запалив люльку та якийсь час мовчки попихкував нею. Він уже був майже згоден, проте спочатку хотів випробувати хлопчика. Тому він знову почав:

— Поміркуй ось про що, Джиме: Емми ж треба позбавитися, щоб у майбутньому тобі вистачило тут місця. А якщо підеш ти, Емма може спокійнісінько залишитися. Та й я також.

— Ні,— вперто відповів Джим,— не можу ж я кинути свого найкращого друга. Або ми всі разом залишаємось, або ми всі разом їдемо. Залишатися тут нам не можна. Тоді поїхали. Утрюх.

Лукас усміхнувся.

— Молодець, старий,— сказав він і поклав руку на плече друга,— боюся тільки, що королю все це буде не до вподоби. Такого він собі точно не уявляв.

— А мені все одно,— виголосив Джим.— Я їду з тобою.

Лукас надовго замислився, випускаючи з носогрійки такі клуби диму, що його стало майже не видно. Він завжди так робив, коли був розчулений, бо не хотів, аби це хтось помігив, проте Джим-то його знав.

— Добре,— пролунав нарешті голос із тютюнової хмари.— Чекаю на тебе тут рівно опівночі.

— Домовилися,— відгукнувся Джим.

Вони потисли один одному руки, і хлопчик уже збирався йти, коли Лукас знову гукнув його.

— Джиме Кнопко! — сказав Лукас. Це звучало майже урочисто.— Ти й насправді найкраще хлоп'я! Краще за всіх, кого я бачив у своєму житті.

Потім він повернувся та швидко пішов.

Джим задумливо подивився йому вслід та теж побіг додому. Слова Лукаса ще довго лунали в його вухах, а ще він думав про пані Ваас, яка завжди була доброю та дуже його любила. На душі в нього скребли кішки та співали скрипки.

*Глава четверта, у якій у море виходить незвичайний корабель
і Лукас дізнається, що на Джима-Кнопку можна покластися*

Минула вечеря, Джим позіхнув так сильно, ніби жахливо втомився, і сказав, що негайно йде в ліжко. Пані Ваас це дещо здивувало. Зазвичай їй коштувало багатьох зусиль вмовити Джима піти спати, але тут вона подумала, що хлопчик і справді дорослішає. Коли він уже лежав у постелі, вона, як завжди, ще раз зазирнула до нього, гарненько накрила його ковдрою, поцілувала на сон прийдешній і, погасивши світло, вийшла з кімнати. А потім повернулася на кухню в'язати йому нового светра.

Джим лежав у ліжку та чекав. У вікно світив місяць. Було дуже тихо. Тільки океан мирно гуркотів біля державного кордону та з кухні час від часу лунало тихе стукотіння спиць.

Раптом Джим подумав про те, що він ніколи не носитиме светра, над яким працювала пані Ваас, і що з нею трапиться, дізнайся вона таке...

У Джима на серці стало так жахливо тяжко, що краще було б заплакати чи побігти до кухні та все розповісти пані Ваас. Але тут він пригадав слова Лукаса, що той сказав йому на прощання, і зрозумів, що треба мовчати.

Проте це було важко, майже незносно важко для того, хто поки що вважався напівпідданим. До того ж Джим раптом відчув страшну втому. Ще ніколи він не залишався без сну так довго, тому очі його ледь слухалися. Якби можна було б хоча б походити туди-сюди чи у щось пограти! Але хлопчик лежав у теплій постелі, і його непереможно тягло до сну.

Він раз-по-раз уявляв собі, як добре було б просто взяти та заснути. Джим тер очі та щипав себе за руку, намагаючись залишатися бадьорим. Він воював зі сном.

Але раптово все-таки задрімав.

І йому видалося, ніби стоїть він біля державного кордону, а вдалині нічним океаном їде локомотив на ім'я Емма. Він котить по хвилях наче по суші. А в кабіні, що освітлена прожектором, Джим бачить свого друга Лукаса, який махає йому великою носовою хустинкою червоного кольору та кричить:

— Чому ти не прийшов? Прощавай, Джиме! Прощавай, Джиме! Прощавай, Джиме!

Голос у Лукаса незнайомий, його луна віддається в ночі. Раптом гримить грім, спалахує блискавка, і з океану починає дути різкий холодний вітер. І у витті вітру знову чується голос Лукаса:

— Чому ти не прийшов? Прощавай! Прощавай, Джиме!

Локомотив стає все менше та менше. Останній раз його видно у сліпучому світлі блискавки, а потім він щезає далеко за темним обрієм.

Джим у розпачі намагається бігти по воді навздогін, але його ноги ніби врастають у землю. Намагаючись відірвати їх, Джим прокинувся та в жаху скочив.

Кімната була залитою місячним світлом. Котра година? Чи пішла спати пані Ваас, чи ні?

Північ вже пройшла: Усе було уві сні чи насправді?

У цю мить годинник на бапті королівського замку пробив дванадцять разів. Джим вискочив із ліжка, швидко одягся і вже було хотів вилізти у вікно — але тут саме згадав про листа. Йому треба неодмінно намалювати листа для пані Ваас, інакше вона жахливо сумуватиме. А так не можна. Тремтячими руками Джим вирвав зі свого зошита листка та намалював ось що:

Це означало: «Я поїхав разом із Лукасом-машиністом на Еммі».

А потім ще швидко домалював унизу ось що:

Це означало: «Не засмулуйся, не турбуйся!»

І в самому кінці швиденька намалював ось це:

Це означало: «Цілую тебе. Твій Джим».

Потім він поклав листка на подушку та легко й швидко виліз у вікно.

Прийшовши на обумовлене місце, Джим не знайшов там локомотива на ім'я Емма. Лукаса теж ніде не було видно. Тоді Джим побіг униз, до державного кордону.

Там він побачив Емму, яку вже спустили на воду. Верхи на локомотиві сидів Лукас-машиніст. Він саме прилагоджував вітрило до щогли, що була укріплена просто на кабіні.

— Лукасе! — важко дихаючи, заволав Джим. — Зажди, Лукасе! Ось він я!

Здивований Лукас обернувся, і дружня посмішка освітила його широке обличчя.

— Боже ти мій, — сказав він, — Джим Кнопка. Я вже гадав, тобі перехотілося приходити. Дванадцять аж он коли пробило!

— Та я знаю, — відповів Джим. Він зашльопав водою, ухопився за Лукасову руку та видерся на локомотив. — Забув про листа, розумієш? Тому мені довелося повернутися.

— А я боявся, що ти проспав, — сказав Лукас, випускаючи зі своєї люльки тютюнову хмаринку.

— Я й дешиці не спав! — запрявся Джим. Звісно, це була неправда, але він не хотів втрачати лице перед другом.— А ти насправді поїхав би без мене?

— Ну-у,— відповів Лукас,— я би, звісно, ще трохи зачекав, проте потім... Звідки мені знати, а раптом ти за цей час передумав? Так же могло бути, правда?

— Але ж ми домовлялися,— із докором сказав Джим.

— Так,— погодився Лукас.— І я страшенно радий, що дотримав слова. Тепер я знаю, що можу на тебе покластися. До речі, як тобі подобається наш корабель?

— Пречудово! — відповів Джим.— А я завжди думав, що локомотив у воді потоне. Лукас посміхнувся.

— Не потоне, якщо завчасно випустити воду з котла, прибрати із тендеру вугілля, а двері законопатити,— пояснив він, випускаючи з люльки маленькі тютюнові хмаринки.— Ця хитрість не будь-кому відома.

— Двері треба що? — перепитав Джим, який ніколи не чув такого слова.

— Законопатити,— повторив Лукас.— Це означає, що всі шпарини треба добре позабивати клоччям та смолою, аби досередини ані краплі води не потрапило. Це дуже важливо, бо коли котел полий, а в тендері порожньо, Емма ні за що не потоне. До того ж у нас тепер є симпатична каютка на випадок дощу.

— Тільки як ми до неї потрапимо,— поцікавився Джим,— якщо всі двері будуть добре зачинені?

— Ми можемо пролізти крізь тендер,— сказав Лукас.— Дивись, якщо тільки знати, що робити, то й локомотив попливе, наче справжня качка.

— Ой! — здивувався Джим.— Але ж він цілком із заліза.

— Це нічого,— відповів Лукас і з задоволенням плюнув у воду петелькою.— Кораблі теж бувають цілком із заліза. Порожня канистра, наприклад, теж уся залізна, проте все одно не тоне, якщо до неї не потрапляє вода.

— Он як! — сказав Джим із розуміючим виглядом. Він вважав Лукаса жадливо розумним. З таким другом не пропадеш.

Хлопчик був тепер дуже радий тому, що дотримав свою обіцянку.

— Якщо ти не проти,— сказав Лукас,— то нам час відчалювати.

— Гарзд,— відповів Джим.

Вони відчепили від берега трос, яким Емма була прикріплена до причалу, тобто віддали кінці. Вігер наповнив вітрило. Щогла тихо скрипнула, і незвичайний корабель прийшов у рух. Не було чути жодних інших звуків, тільки вігер гув та маленькі хвилі плескалися біля Еммового носу.

Лукас поклав руку Джимові на плече, і вони мовчки стали дивитися, як поступово віддалялася тиха, освіплена місяцем Усландія з будиночком пані Ваас, будинком пана Ермеля, маленькою спорудою залізничної станції та замком короля між двома гірськими верхівками, одна нижче за іншу.

Чорною щогою Джима покотилася велика сльоза.

— Сумно? — запитав Лукас. Його очі теж підозріло блищали.

Джим гучно втяг вміст носа в себе, витер тильним боком долоньки очі та мужньо посміхнувся:

— Усе вже.

— Давай-но краще не будемо оглядатися,— запропонував Лукас і легенько хлопнув Джима по плечу. І обидва повернулися у протилежний бік.

— Ну от! — сказав Лукас.— Наб'ю-но я собі нову люлечку, а потім ми трохи побесідуємо.

Він набив люльку, розкурив її, випустив пару димових завитків, і вони почали розмовляти. Уже зовсім скоро обидва знов розвеселилися і засміялися.

Так і йшли вони під вітрилом океаном, що мерехтів у місячному світлі.

Глава п'ята,

у якій подорож океаном завершується і Джим бачить прозорі дерева

Під час подорожі не відбувалося нічого особливого. Погода, на щастя, весь час була гарна. День і ніч поспіль легкий бриз надував вітрило, і Емма буз утруднень просувалась уперед.

— Хотів би я знати,— подеколи замислено повторював Джим,— і куди це ми все пливемо й пливемо?

— Гадки не маю,— впевнено відповідав Лукас.— Поживемо — побачимо.

Кілька днів поспіль друзів супроводжував косяк летючих риб, що часто-густо їх розважали. Летючі рибки — дуже весели створіннячка. Вони кружляли у Джима над головою та грали з ним у квача. Звісно, він жодної жодного разу не спіймав, такі вони виявилися прудкі, зате у розпалі гри пару разів злігав у воду. На щастя, хлопчик умів добре плавати. Цьому він навчився на пляжі в Усландії ще зовсім маленьким. Кожного разу, коли Лукас витягав Джима наверх і той, наскрізь мокрий, стояв на даху кабіни, усі летючі рибки витягали з води свої голівки та широко роззявляли роти, ніби сміялися. Певна річ, нічого не було чути, адже риби, як відомо, німі.

Зголоднівши, мандрівники знімали з коралових дерев пару-трійку морських груш чи огірків. Дерева ці часто виростають так високо, що тягнуться с океанського дня до самої поверхні води. Морські плоди виявилися дуже поживними, багатими на вітаміни й такими

соковитими, що друзям жодного разу не довелося потерпати від жаги. (Морську воду не поп'єш, вона жакливо солонна.) Цілісінькими днями вони розповідали один одному різні історії, чи насвистували пісеньки, чи грали в «Чоловіче, не сердься!». Лукас передбачливо захопив із собою коробку із настільними іграми, бо мав на увазі, що подорож буде доволі довгою.

Ночами, коли вже хотілося спати, друзі відчиняли кришку тендеру, яку взагалі-то завжди тримали зачиненою, аби досередини не потрапила вода, і через топку пролізали до кабіни. Потім Лукас знову ретельно зачиняв кришку. Закутавшись у теплі ковдри, вони вмощувалися зручніше. Звісно, у каюті було дуже тісно, проте і затишно, особливо коли в законопачені двері плескалася вода і Емма, ніби велика колиска, гойдалася догори-донизу.

Якось вранці, а точніше кажучи, на третій день четвертого тижня їхньої подорожі, Джим прокинувся зовсім рано, ніби відчувши раптовий поштовх.

«Що б це могло бути? — подумав він. — І чому Емма більше не гойдається, а стоїть собі цілком спокійно?»

Оскільки Лукас ще спав, Джим вирішив розвідати все самотійно. Обережно, аби не розбудити друга, він піднявся, встав навшпиньки та виглянув у віконце кабіни.

У рожевому світлі вранішньої зорі перед хлопчиком розстилалася місцевість, сповнена краси та очарування. Нічого навіть трохи схожого на це він ще ніколи не бачив. Навіть на картинках.

— Ні, — трохи згодом сказав Джим самому собі, — це, мабуть, не насправді. Просто мені сниться, що я тут стою і все це бачу.

І він знову швидко влігся та заплющив очі, аби додивитися цей сон. Але із заплющеними очима нічого було не видно. Отже, ніякий це не сон. Він знову підвівся, виглянув назовні, і місцевість з'явилася знову. Там росли чудові дерева і квіти чудернацьких відтінків і форм. Проте найдивнішим виявилось те, що всі вони, схоже, були прозорими, як кольорове скло. Перед віконцем, у яке дивився Джим, стояло дуже товсте і дуже старе дерево, таке могутнє, що троє дорослих не змогли б водночас обхопити його. Але все, що розташовувалося далі, можна було побачити крізь дерево, ніби крізь стінку акваріуму. Дерево було ніжно-фіолетового кольору, і тому все позад нього виглядало ніжно-фіолетовим. Легкий туман стелився над луками, тут і там звивалися річки, а над ними гойдалися витончені фарфорові мостики. У деяких мостиків були вигадливі дахи, і з них звисали тисячі маленьких срібних дзвіночків, що виблискували у промінні вранішньої зорі. На багатьох деревах і квітах висіли такі самі

срібні дзвіночки, і коли над місцевістю проносився легенький вітерець, звідусіль, як в раю, миттєво долинали ніжні багатоголосі передзвони.

Величезні метелики із мерехтливими крилами стрімко носилися між квітами, а крихітні пташечки довгими вигнутими дзьобиками пили мед та росинки із квіткових чашечок. Патешки були завбільшки джмеля. (Вони називаються колібрі. Це найменші пташечки у світі, ніби зроблені з чистого золота та дорогоцінного каміння.) А в самісінькій далечині, біля обрію, йшли верхівками високо до хмар могутні гори. Гори були вкриті червоно-білим орнаментом. Здаля вони нагадували гігантські візерунки у шкільному зошиті дитини-велетня.

Джим дивився та дивився, від подиву забувши затулити рота.

— Та-а-ак,— раптом почув він голос Лукаса,— вигляд в тебе досить безглуздий, старий. До речі, доброго ранку, Джиме!

І він від душі позіхнув.

— Ой, Лукасе! — затинаючись, заговорив Джим, не відриваючи погляду від вікна.— Там, ззовні... яке там усе прозоре і... і...

— Як це «прозоре»? — запитав Лукас, позіхнувши ще раз.— Вода, наскільки мені відомо, завжди прозора. А те, що її весь час багато, потроху починає набридати. Хотів би я знати, коли ми нарешті кудись припливемо?

— Та до чого тут вода! — Від хвилювання Джим майже кричав.— Я ж про дерева!

— Дерева? — перепитав Лукас і з хрустом потягся.— Ти, мабуть, все ще спиш, Джиме. У морі дерева не ростуть, а вже прозорі — і загалом!

— Та не в морі! — загорлав Джим, втрачаючи всіяке терпіння.— Там ззовні земля, і дерева, і квіти, і мости, і гори...

Він вхопив Лукаса за руку та у хвилюванні спробував підтягти його до віконця.

— Ну-ну-ну,— забурчав Лукас, підводячись. Проте, побачивши у віконці казкову місцевість, надовго замовк. Нарешті в нього вийшло сказати: — Чорт забирай!

І знову завмер, захоплений побаченим.

— Що ж це за країна така? — нарешті увірвав мовчання Джим.

— Ці чудернацькі дерева... — промимрив Лукас замислено,— ці срібні дзвіночки, ці мостики з фарфору, що гойдаються... — І раптом він заволав: — Не будь я Лукас-машиніст, якщо це не країна Мигдалія! Йди-но сюди, Джиме! Допомагай! Треба витягти Емму на берег.

Друзі вибралися назовні та почали штовхати Емму на сушу.

Упоравшись із справою, вони спершу всілися на березу та неквапливо поснідали. Коли останні морські огірки з їхніх запасів було доїдені, Лукас закурив носогрійку.

— А куди ми тепер поїдемо? — поцікавився Джим.

— Краще за все буде, — розважив Лукас, — якщо ми для початку попрямуємо в Пинь. Наскільки я знаю, так називається столиця Мигдалії. Подивимось, може, нам вдасться поговорити з його царською величністю.

— А чого ти від нього хочеш? — здивувався Джим.

— Я хочу спитати, чи не знадобляться йому один локомотив та два машиністи. Може, саме зараз вони йому потрібні до зарізу. Тоді ми зможемо тут залишитися, розумієш? Країна-то, здається, нічогенька.

Отже, вони взялися до роботи та зробили Емму знову сухопутною. Спершу прибрали щоглу та вітрило, потім витягли з усіх шпарин смолу та клоччя та відчинили двері. На завершення цього друзі наповнили Еммі котел водою, а тендер — хмизом, якого багато валялося на березі.

Потім вони роздули вогонь під Емміним котлом. Тут виявилось, що прозорі дрова горять так само гарно, як вугілля. Коли вода в котлі закипіла, вони рушили в путь. Славна старенька Емма почувалася набагато краще, ніж в океані, бо вода все-таки не вповні її стихія.

За деякий час друзі добралися до широкого шляху, яким їхати було швидше та зручніше. Зрозуміло, проїжджати маленьким фарфоровим мостиком друзі не ризикнули, адже кожному відомо, що фарфор — річ крихка та не дуже призвичаєна до того, щоби ним роз'їжджали локомотиви.

Їм пощастило: дорога не виляла праворуч-ліворуч, а вела просто в Пинь — столицю Мигдалії. Спочатку вони їхали весь час у бік обр'ю, над яким височіли червоно-біло-смугасті гори. Але приблизно за п'ять із половиною годин путі Джим видерся на дах локомотива, аби роззирнутися, і побачив вдалечині щось схоже не незліченне зборище великих наметів. Намети ці виблискували на сонці, як метал. Джим повідомив Лукасові про наметі, на що той відповів:

— Це золоті дахи Пиня. Отже, ми на правильному шляху.

І вже за півгодини вони дісталася міста.

Глава шоста, у якій велика жовта голова стає друзям на заваді

У Пині було жак як багато людей, і всі поспіль — мигдальці. Джим, який ще жодного разу не бачив стільки народу одразу, почувався незатишно. У всіх мигдальців косички та великі круглі шляпи. Кожний мигдалець вів за руку мигдальця поменше, той, що поменше, вів іншого, ще поменше, і так до найменшого, розміром із горошину. Чи вів найменший когось менше за себе, Джим розгледіти не зміг — для цього йому знадобилося б збільшуване скло.

Це були мигдальці зі своїми дітьми, діточками та онучатками. (У всіх мигдальців дуже багато дітей та онуків.) Вулиця ними аж вирувала, вони жваво теревенили та жестикулювали, так що в Джима голова пішла обертом.

У місті столи тисячі будинків, у кожного будинку було багато-пребагато поверхів, і в кожного поверху був свій дах із золота, що випинався вперед та був схожий на парасольку.

Із кожного вікна звішувалися прапорці та кольорові ліхтарики, а на бокових вуличках від будинку до будинку тяглися сотні мотузок для білизни. На них мешканці сушили свій випраний одяг. Мигдальці — дуже охайний народ. Вони ніколи не надягають брудного, і навіть найменші, ті, що завбільшки із горошину, щодня влаштовують прання та розвішують білизну на мотузочках завтовшки зі звичайну нитку.

Еммі довелося дуже обережно прокладати собі шлях у цій величезній юрмі людей, аби нікого випадково не задавити. Емма жакливо хвилювалася, це було чути з її пихкання. Вона весь час тугукала та свистіла, щоб діти та онуки йшли з дороги. Бідна Емма геть запихалася.

Нарешті вони дісталися головного майдану перед царським палацом. Лукас натиснув на важіль — Емма зупинилася та із величезним зігнанням полегшення випустила пару.

Від жаху мигдальці кинулися врозсіп. Вони ніколи не бачили локомотивів і прийняли Емму за чудовисько, яке скеровує на людей своє гаряче дихання, аби вбити, а потім з'їсти на сніданок. Лукас поволі закурив люльку і сказав Джимові:

— Тож пішли, хлоп'я! Подивимось, чи вдома цар мигдальський.

Друзі вибралися з локомотиву та попрямували до палацу. Щоб дістатися до вхідної брами, їм довелося крокувати нагору дев'яноста дев'ятьма срібними сходишками. Брама, десяти метрів заввишки та шести з половиною завширшки, була зроблена з різьбленого ебенового дерева. Це дуже чорна порода дерева, чорніше за суміш із сажі, смоли та вугілля. На всьому світі є всього лише сто два центнери сім грамів цієї породи. Таке воно рідке. Добра половина цієї кількості пішла на спорудження палацової брами.

Поруч із брамою висіла табличка зі слонової кістки, на якій золотими літерами було написано:

ЦАР МИГДАЛЬСЬКИЙ

А внизу знаходилася кнопка дзвоника із великого цільного алмазу.

— Чорт мене забирай! — у захопленні сказав Лукас-машиніст, добряче все розгледівши. А в Джима очі знову зробилися круглими-прекруглими. Тут Лукас натиснув на кнопку дзвоника.

У величезних дверях із ебенового дерева відчинилося маленьке віконечко. Звідти визирнула велика жовта голова та доброзичливо посміхнулася друзям. Звісно, у голови мався ще й тулуб, проте він був повністю закритий дверима і тому не видний. Велика жовта голова запитала фальцетом:

— Що бажають ясновельможні пани?

— Ми обидва — іноземні локомотивні машиністи, — відповідав Лукас. — А бажаємо ми поговорити з царем мигдальським, якщо це можливо.

— З якого приводу ви бажаєте розмовляти з його царською величністю? — запитала голова, доброзичливо посміхаючись.

— Ми краще скажемо про це йому особисто, — відповів Лукас.

— На жаль, це аж ніяк неможливо, найвисокоповажніший шиманіст чарівного молокатива, — майже прошепотіла голова із невидимим тулубом, посміхаючись ще доброзичливіше, — поговорити з його царською величністю цілком та абсолютно неможливо. Чи у вас є запрошення?

— Ні, — знігився Лукас, — а навіщо?

Велика жовта голова у віконечку відповідала:

— Вибачте мене, негідного, проте тоді я не маю права вас пропускати. У царя немає часу.

— Але колись за цілісінський день, — розважив Лукас, — у нього певно знайдеться для нас час.

— Дуже жалкую! — відповіла голова із солодкою посмішкою на все обличчя. — У його царської величності ніколи не буває часу. Прощу вибачення! — І тут віконечко із тріском захлопнулося.

— Чорт мене забирай зовсім! — вилаявся Лукас собі під ніс.

Поки вони спускалися назад дев'яноста дев'ятьма срібними сходинками, Джим казав:

— Мені здається, цар якраз би й знайшов для нас час. Це все жовта голова. Вона нас до нього пускати не хоче.

— Саме так, — сердито погодився Лукас.

— І що ж нам тепер робити? — спитав Джим.

— Для початку нумо оглянемо місто! — підприємливо запропонував Лукас. Він ніколи довго не сердився.

Друзі перетнули майдан, на якій зібралася величезна юрма людей. Мигдальці розглядали локомотив із достатньої відстані. Емма почувалася незатишно. Вона сконфужено опустила очі-прожектори. Коли Лукас підійшов до неї та клацнув по товстому боці, Емма із полегшенням задихала.

— Послухай-но, Еммо,— сказав Лукас,— ми з Джимом пройдемося дещо містом. Стій тут, будь розумницею та поведься тихо до нашого повернення.

Емма покірливо зігнула.

— Це ненадовго,— втішив її Джим.

І друзі вирушили в путь.

Багато годин вешпалися вони вузькими провулками та строкатими вулицями, і, куди не подивись, усюди було багато жажливо дивного та незрозумілого.

Наприклад, вухочисти! Вухочисти працювали приблизно так, як у нас чистильники взуття.

Вони виставляли на вулицю зручні стільці, сідай, будь ласка,— і чистка вух починається! Але не просто там ганчірочкою, дзуськи! Це була довга та витончена процедура. На маленькому столику кожного вухочиста малося срібне блюдо, а на ньому — незліченні маленькі ложечки, та китички, па палички, та щіпочки, та ватні кульки, та бляшаночки, та горщички. І все це вживалося в роботі. Мигдальцям дуже подобається ходити до вухочистів. По-перше, звісно, через їхню охайність, а по-друге — бо коли вухочисти обережно виконують свою роботу, у вухах так приємно лоскоче та поколює. А це мигдальці дуже любляють.

Ще там були рахувальники волосся. Вони перераховували у бажаючих волосся на голові.

Бо в Мигдалії важливо знати, скільки волосин у тебе на голові. У рахувальників волосся були крихітні пласкі щипчики із золота, якими вони могли прихоплювати кожну волосину. Відрахувавши сотню волосин, вони зав'язували їх у пучок на бантика. І так доти, поки вся голова не вкриється такими бантиками. Поруч із рахувальником волосся сидів помічник, який підраховував загальний результат. Ясна річ, часто потребувалося багато годин, аби порахувати усі волосини. Але були, щоправда, й такі, у яких підрахунок завершався надзвичайно швидко, бо в Мигдалії теж є люди, на голові в яких залишилася лише пара волосинок.

Але й це ще не все!

Усюди на вулицях виступали фокусники. Один, наприклад, виростив із маленького насіннячка просто на своїй долоні справжнє деревце, на якому сиділи та щебетали крихітні пташки. На гілочках висіли мініатюрні плоди. Їх можна було зірвати та з'їсти. На смак вони були солодкі, як мед.

Виступали тут і акробати, що жонглювали своїми маленькими, завбільшки з бусинок, діглахами, наче м'ячиками. А діглахи, злітаючи у повітря, прихитрялися грати на маленьких сопілочках веселу музику.

А що туг тільки не продавалося!

Той, хто жодного разу не був у Мигдалії, ніколи цьому не повірить. Проте якщо почати перераховувати всі ці фрукти, коштовні тканини, посуд, іграшки і просто потрібні та корисні речі, то книжка наша стане удесятеро товщою, ось чому ми цього не робитимемо.

Так, там були ще й різьбярі по кості. Це цілком неймовірне та надзвичайне заняття. Деяким із них було вже більше ста років, і за все своє життя вони вирізали одну-єдину річ. Але ця річ була настільки коштовною, що в нікого в світі не вистачило би грошей, аби її купити. Тому різьбярі врешті-решт дарували її тому, кого вважали достойним. Деякі, наприклад, вирізали кулю завбільшки з футбольний м'яч. Поверхня цієї кулі була вкрита чудовими зображеннями. Зображення ці не були намальовані, вони вирізалися, до того ж так тонко, ніби дороге мереживо. При цьому з найтвердішої слонової кістки. Якщо ж глянути крізь це мереживо, як крізь дуже витончену решітку, то всередині кулі можна було побачити іншу кулю. Вона вільно лежала всередині першої і теж була вся вкрита чудовою різьбою. Усередині другої кулі лежала ще одна. І так до самої середини. Дивним та незвичайним було те, що різьбярі творили диво із цільного шматка, не відкриваючи при цьому жодну з куль. Тільки крізь маленькі дірочки мереживних візерунків за допомогою дуже тоненьких малесеньких ножики і різців вони доводили свій витвір до завершення. Починали різьбярі цю роботу багато-багато років тому, коли були ще дитинчатами-горошинами. А коли вона добігала кінця, різьбярі ставали древніми сивими дідуганами. Кулі ці, що лежали одна в одній, були розповіддю про їхнє життя, як книжка із малюнками, повна тайни.

Усі мигдальці дуже шанують різьбярів та називають їх «великі майстри слонової кістки».

Глава сьома, у якій Емма вдає карусель, а друзі знайомляться з одним онуком

Цілісінський день друзі вешталися містом. Сонце вже опускалося за обрій, і у світлі вечірньої зорі засяяли золотом пиньські дахи. У провулках, де вже згустилися сутінки, мигдальці запалили свої лампіони, що переливалися різними кольорами. Вони носили їх, підвісивши на довгі батоги, дорослі мигдальці — великі ліхтарики, а діти — маленькі. Зовсім крихітні дітки були сході на картатих світлячків.

За всіма чудесами друзі зовсім забули, що після сніданку з морських фруктів у них в роті більш ані крихти не було.

— Отакої! — розсміявся Лукас.— Треба зараз же щось придумати. Підемо до якогось готелю, замовимо велику смачну вечерю.

— Годиться,— погодився Джим.— А в тебе є мигдальські гроші?

— От ч-ч-чорт! — відповів Лукас та пошкріб у себе за вухом. — Про це я якось не подумав. Проте, є гроші чи ні, а їжа людині необхідна. Дай поміркувати!

Він почав розмірковувати, а Джим очікувально на нього дивився.

І тут Лукас скрикнув:

— Ідея! Якщо грошей немає, їх треба заробити.

— Чудово, — відгукнувся Джим. — Та тільки як же їх швидко заробиш?

— А дуже просто, — відповів Лукас. — Ось повернемося до старенької Емми та оголосимо, що, мовляв, кожний, хто заплатить 10 лі, може прокотитися з нами разок паладовим майданом.

Вони швидко попрямували на великий майдан перед царським палацом, де, як і раніше, стояла величезна юрма і з небезпечної відстані витріщалася на локомотив.

Тільки тепер усі тримали в руках лампіони.

Лукас із Джимом проклали собі шлях у юрмі та видерлися на дах локомотиву.

У юрбі нетерпляче зашепотілися.

— Увага, увага! — прокричав Лукас. — Вельмишановні пані та панове! Ми на локомотиві прибули здалека і, мабуть, скоро поїдемо звідси. Скористайтеся неповторною нагодою! Прокотіться з нами! Оплата у вигляді виключної можливості — лише 10 лі. Тільки 10 лі за поїздки цим великим майданом!

У юрмі перемовлялися та шепотілися, проте ніхто не рушив із місця.

Лукас почав знову:

— Панове, спокійно підходьте ближче! Локомотив абсолютно безпечний! Не бійтеся! Підходьте ж, шановна публіко!

Мигдальці із пошаною дивилися на Джима та Лукаса, але вперед ніхто не виходив.

— Чорт мене забирай зовсім! — вилаявся Лукас. — Боятися. Нумо, давай тепер ти!

Джим набрав побільше повітря та почав запрошувати з усіх сил:

— Дорогі дітки та онуки! Моя вам порада: поїхали! Веселіше не вигадаеться, буде краще, ніж на каруселі! Увага, увага! За кілька хвилин розпочинаємо! Будь ласка, сідайте! Сьогодні тільки 10 лі з особи! Усього 10 лі!

Але ніхто не ворухнувся.

— Ніхто не підходить, — засмучено прошепотів Джим.

— Може, для початку зробимо коло вдвох? — запропонував Лукас. Можливо, що тоді їм захочеться.

Друзі злізли з даху та поїхали. Проте результат не виправдав їхніх сподівань.

Нажахані мигдальці кинулися навтьоки, і майдан, врешті-решт, став зовсім порожнім.

— Усе дарма, — зігхнув Джим, коли вони зупинилися.

— Отже, треба вигадати щось краще,— пробубонів Лукас собі під ніс.

Вони вилізли з локомотива та стали думати, тільки ось бурчання у шлунках увесь час заважало. Нарешті Джим жалібно сказав:

— Здається мені, нічого нам не вигадати. Ось якби знати когось із місцевих. Якийсь мигдалець точно зміг би щось порадити.

— Із задоволенням! — пропищав раптом чийсь тонесенький голосок. — Якщо я зможу вам допомогти...

Лукас і Джим із подивом глянули вниз та побачили біля своїх ніг крихітне хлоп'я зростом із долоню. Явно чийсь онучок. Голівонька в нього була завбільшки із кульку для гри в настільний теніс. Крихітка зняв свою малесеньку шляпку та ввічливо уклонився, так глибоко, що його кіска стала торчма.

— Вельмишановні іноземці,— сказав він,— мене звать Пінг Понг. Я готовий прислужитися вам.

Лукас вийняв із рота люльку та уклонився з не менш серйозною фізіономією.

— Мене звать Лукас-машиніст.

Потому уклонився та назвався Джим:

— А я Джим Кнопка.

Крихітка Пінг Понг відповів на це ще одним уклоном і тонесенько прошебетав:

— До мене доносяться жалібні наспіви ваших шляхетних шлунків. Вважатиму за честь запропонувати вам трапезу. Будь ласка, зачекайте хвилинку!

І він понісся у бік палацу крихітними-прекрихітними крочками, зате так швидко, ніби котився на колесиках.

Коли він розчинився у темряві, що згустилася, друзі розгублено роздивилися.

— Мені хочеться скоріше дізнатися, що буде далі,— сказав Джим.

— Зачекаємо,— промовив Лукас, вибиваючи люльку.

Пінг Понга, що повертався, дещо розхитувало від дивного вантажу, який він ніс просто на голівці. Ним виявився маленький полірований столик не більший за тацю.

Малюк поставив його на землю біля локомотиву. Потім розклав навколо кілька подушок завбільшки із поштову марку.

— Сідайте, будь ласка! — сказав він, роблячи запрошуючий жест маленькою ручкою.

Друзі як могли всілися на подушки. Нехай це і було важкувато, проте не хотілося виявитися неввічливими.

Пінг Понг знову умчав та прибіг назад із чудовим крихітним ліхтариком, на якому було намальоване добродушне обличчя, що посміхалося. паличку, на якій висів ліхтарик, він увігкнув між спицями локомотивного колеса.

Тепер столик для друзів був гарно освітлений. Тим часом вже потемнішало, але місяць ще не вийшов.

— Ну ось! — пропищав Пінг Понг, із задоволенням оглядаючи свою споруду. — А що дозволено подати на вечерю вельмишановним іноземцям?

— Та-а-ак, — дещо безпорадно протяг Лукас. — А що у вас є?

Маленький гостинний господар взявся старанно перераховувати:

— Чи не бажаєте сторічні яйця із ніжним салатом із білоччиних вушок? Чи ви віддаєте перевагу зацукрованим дощовим черв'якам у сметані? Є дуже добре пюре з деревної кори під тертим кінським копитом. Чи краще парені осині гнізда зі зміною шкірою під оцтом та олією? А як щодо мурашиних кльоцок у смачному бульйоні з равликів? Дуже рекомендую варені некруто в меду бабчині яйця чи ніжних гусениць тутового шовкопряда з їжачими голками. Чи вам більше до вподоби хрусткі ніжки сарани із салатом із пікантних вусиків хрущів?

— Милий Пінг Понгу! — сказав Лукас, обмінявшись із Джимом ошелешеним поглядом. — Я й сумніву не маю, що все це — дивовижно смачне. Але ж ми зовсім недавно в Мигдалії і спершу маємо дещо призвичаїтися до місцевих наїдків. Чи немає в вас чогось зовсім-зовсім простого?

— Ну звісно є! — палко відгукнувся Пінг Понг. — Наприклад, паніровані кінські яблука зі слоновими вершками

— Та ні, — сказав Джим. — Ми маємо на увазі зовсім інше. Є у вас щось доладне?

— Щось доладне? — розгубився Пінг Понг. Але тут личко його просвітлишало. — А-а! Розумію! — вигукнув він. — Щось на зразок мишиних хвостів із пудингом з жаб'ячої ікри! Це саме доладне з усього, що мені відомо.

Джима пересмикнуло.

— Ні, — знову заперечив він. — Я не про те. Я мав на увазі, наприклад, звичайний бутерброд.

— Звичайний що? — перепитав Пінг Понг.

— Бутерброд, — повторив Джим.

— Я не знаю, що це таке, — сконфузився Пінг Понг.

— Чи смажена картопля із ячнею, — запропонував Лукас.

— Ні, — сказав Пінг Понг, — про таке я жодного разу не чув.

— Чи шматочок швейцарського сиру, — вів далі Лукас, у якого при цьому аж слина закапала.

Тепер пересмикнуло Пінг Понга, і він із жахом витріщився на друзів.

— Прошу вибачити, вельмишановні іноземці,— пропищав він,— але ж сир — це ж молоко, що запліснявіло! Невже ви дійсно таке їсте?

— Так! — хором відповіли Джим із Лукасом.— Звісно їмо.

Вони ще трохи поміркували про всіляку їжу. Раптом Лукас клацнув пальцями й сказав:

— Люди, в мене ідея! У Мигдалії напевне є рис.

— Рис? — перепитав Пінг Понг.— Простий рис?

— Так, так,— відповів Лукас.

— Ура! Тепер я знаю, що робити! — зраділо вигукнув Пінг Понг.— Я подам вам рис по-королівськи. Зараз! Хвилинку! Несу! — Він вже збирався бігти, але Лукас затримав його за рукавчик.

— Тільки, будь ласка, Пінг Понгу,— сказав він,— якщо можна, жодних жуків чи смажених шнурків від чобіг.

Пінг Понг пообіцяв, що жуків зі шнурками не буде, і зник у темряві. Прийшовши назад, він приніс кілька мисочок ненабагато більших нігтика та поставив їх на столик.

Другі обмінялися поглядами, які означали, що навряд чи цього вистачить для вох машиністів, що достатньо зголодніли. Але вголос вони, звісно, нічого не сказали, бо були в гостях.

Проте Пінг Понг тут-таки знову зник, приніс нові мисочки й помчав за черговою партією. Нарешті столик був повністю заставлений мисочками, з яких доносилися приємні пахощі.

Для кожного гостя малися також палички, сході на тоненькі олівці.

— Хотів би я знати,— зашепотів Джим Лукасові,— навіщо тут ці палички?

Пінг Понг, почувши запитання, пояснив:

— Ці палички, вельмишановні носії кнопок, є столовими приборами. Ними їдять.

— А-а, он воно як,— стурбовано промимрив Джим.

А Лукас сказав:

— От і добре. Спробуймо й ми. Смачного!

Тут друзі почали пробувати. Але кожного разу зернятко, старанно підчеплене на паличку, не встигнувши потрапити до рота, тут-таки падало назад до мисочки. Це було жахливо неприємно, адже голод ставав усе сильніше, а їжа пахла дуже-дуже принадно.

Пінг Понг був, ясна річ, надзвичайно ввічливим, тому він навіть не посміхнувся незграбності друзів. Але врешті-решт Джим із Лукасом самі розреготалися, і Пінг Понг підхопив.

— Ти вибач, Пінг Понгу,— сказав Лукас,— але ми краще поїмо без цих самих паличок. А то ще з голоду помремо.

І вони почали їсти руками просто з мисочок завбільшки з чайну ложку.

У кожній мисочці був по-різному приготований рис, один смачніше за інший. Там були: рис червоний, рис зелений і рис чорний, рис солодкий, рис гострий і рис солоний, рисова каша, рисове суфле і рис повітряний, а також рис синій, рис зацукрований та рис позолочений. А друзі все їли та їли.

— Послухай-но, Пінг Понгу,— дещо згодом сказав Лукас,— а чому б і тобі з нами не попоїсти?

— Ні, ні! — із важливим виразом відповів Пінг Понг.— Для дітей мого віку ця їжа не корисна. Нам треба отримувати рідке харчування.

— Як так? — запитав Джим із набитим ротом.— А скільки ж тобі років?

— Мені рівно триста шістьдесят вісім днів,— гордо відповів Пінг Понг.— І в мене вже цілих чотири зуби.

Це було дійсно незбагненно! Пінг Понгові лише один рік та три дні!

Щоби це зрозуміти, треба знати ось що: мигдальці — дуже-предуже розумний народ, один із найрозумніших народів на землі. До того ж це дуже давній народ. Він існував уже тоді, коли більшості інших народів і гадки не було.

Тому навіть найкрихітніші дітки вміють самостійно прати свою білизну. У рік вони вже такі тямущі, що вправно вміють ходити та розмовляти по-дорослому.

У два роки вони вміють читати та писати. А в три розв'язують найважчі обчислювальні задачі, з якими в нас хіба що професор може впоратися. Але в Мигдалії це нікого не дивує, бо там усі діти такі тямущі.

Ось як пояснюється, чому крихітка Пінг Понг так вишукано вмів вести бесіду та приглядав за собою як його власна матуся. Але в іншому він був точно таким самим немовлям, як усі немовлята в світі у його віці. Наприклад, замість штанців йому все ще доводилося носити підгузки. Їхні кінці зав'язувалися у нього ззаду на великий бантик.

А міркував він уже зовсім по-дорослому.

Глава восьма, у якій Джим із Лукасом знаходять загадкові надписи

Зійшов повний місяць, заливаючи вулиці та майдани міста Пиня світло-сріблястим сьайвом. З палацової башти донеслися гулкі удари дзвона, посилюючись та знову завмираючи.

— Це Ю, час цикади,— сказав Пінг Понг,— зараз усі немовлята Мигдалії отримують вечірню пляшечку молока. Дозвольте, я сходжу за своєю!

— Ну звісно,— сказав Лукас.

Пінг Понг побіг та незабаром з'явився знову. У руках він стискав пляшечку з соскою, малесеньку, ніби іграшкову. Влаштувавшись на подушечці, він пояснив:

— Молоко ящірки я ціную понад усе. Дитині мого віку воно просто необхідне. Незважаючи на не дуже приємний смак, воно вкрай корисне.

І він узявся старанно смоктати з пляшечки.

— Послухай-но, Пінг Понгу,— дещо згодом сказав Лукас,— а де ти так швидко роздобув для нас цю вечерю?

Пінг Понг увірвав свою трапезу.

— На кухні царського палацу,— мимохідь сказав він.— Он бачите? Там попереду біля срібних сходів вхідні двері.

Зараз при світлі місяця двері було добре видно. А днем друзі її просто не помітили. Джим був дуже здивований.

— Тобі що, можна так запросто туди? — спитав він.

— А чом би й ні? — знизавши плечиками, відповів Пінг Понг із важливим виглядом.— Я ж тридцять другий онук пана Шу Фу Лю Пи Плі, придворного шеф-кухаря.

— Тобі точно дозволили взяти звідти їжу? — стурбовано запитав Лукас.— Я гадаю, її готували для когось іншого.

— А-а, вечеря для його царської величності,— зневажливо махнувши ручкою, відповів Пінг Понг, ніби у цьому не було нічого особливого.

— Як? — в один голос проказали Лукас і Джим, ошелешено дивлячись один на одного.

— Так,— пояснив Пінг Понг,— просто його царська величність знову нічого не побажав їсти.

— Чому це? — спитав Джим.— Адже було так смачно.

— Та-а-ак, а ви, вельмишановні іноземці, хіба не знаєте, що трапилось у нашого царя? Про це ж усім відомо.

— Ні,— відповів Лукас.— А що в нього трапилось?

Пінг Понг раптом став дуже серйозним.

— Я вам все покажу, коли закінчу,— пообіцяв він,— тільки, будь ласка, зачекайте ще трохи!

Тут він узявся за свою пляшечку і старанно зачмокав.

Лукас і Джим значуще подивилися один на одного.

Може бути, Пінг Понг покаже їм дорогу до царя?

В очікування Лукас задумливо крутив перед собою одну з паличок і раптом, щось на ній помітивши, почав вивчати іншу. Нарешті він сказав:

— Тут щось написаною Здається, вірші.

— А які? — спитав Джим. Адже він ще не вмів читати сам.

Минуло доволі багато часу, преш ніж Лукас розібрав написане, бо мигдальські літери розташовані не зліва направо, а згори донизу.

На одній паличці стояло:

«Побачу місяць — очі мої сліпнуть від сліз».

А на іншій:

«Місяць за туманом сліз, ніби обличчя моєї дитини».

— Який сумний надпис, — підсумував Джим, почувши зміст.

— Та-а-ак, видно, хтось сумує за своєю дитиною, — сказав Лукас, — може, вона померла чи дуже сильно хворіє. Чи так далеко звідси, що цей хтось не може з нею бачитися і тому так побивається. Наприклад, якщо дитину викрали.

— Точно, викрали, — замислено погодився Джим, — таке трапляється.

— От би дізнатися, — сказав Лукас, запалюючи свою носогрійку, — хто це написав.

Пінг Понг, який тим часом розправився зі своєю пляшечкою, уважно вислухав розмову друзів, а потім пояснив:

— Ці вірші, вельмишановні іноземці, написав його величність цар мигдальський. За його наказом їх нанесли на палички по всій країні, аби ми постійно про це думали.

— Про що? — хором спитали друзі.

— Зачекайте ще трохи! — попрохав Пінг Понг. Він хутко відніс увесь посуд назад до палацу і витяг лямпю із колеса. — А тепер, вельмишановні іноземці, ідемо! — урочисто оголосив він і закрокував геть. Проте, зробивши кілька кроків, малюк зупинився та обернувся назад. — У мене є прохання, — сказав він із сором'язливою посмішкою. — Мені дуже хочеться разок прокотитися на вашому локомотиві. Чи не можна це якось менясть просьба, — сказав он со стеснительной улыбкой. — Мне ужасно хочется разок прокатиться на вашем локомотиве влаштувати?

— Чом би й ні? — здивувався Лукас. — Скажи лишень, куди нам треба їхати.

Джим узяв крихутку Пінг Понга на руки, вони всі разом сіли на локомотив і поїхали.

Здається, Пінг Понг усе-таки трохи побоювався, незважаючи на його ввічливо-хоробру посмішку.

— Ось це вже швидко так швидко! — пищав він. — На наступній вулиці ліворучбудьласкаколинепоміляюся, — при цьому він стурбовано погладив себе по повному животику, — теперправоручбудьтеласкаві — якщо непоміляюся, ой, — теперпрямо — їздається — трохипоквапився — ізмолоком — теперчерезмістбудьласка — цедлядїгеймоговіку — весьчаспрямо — дїтеймоговіку некорисно — зновуправоручбудьтеласкаві — зовсімнекорисно, ой-ой! Як швидко!

За кілька хвилин вони вже були на іншому, абсолютно круглому майдані.

У самому його центрі стояв величезний кольоровий ламп'юн завбільшки із афішну тумбу. Він світив темно-червоним світлом. На невеличкому пустому майдані у блакитному сьйві місяця ламп'юн виглядав дивно і дещо моторошно.

— Стоп,— приглушено сказав Пінг Понг.— Ми прибули. Тут знаходиться центр Мигдалії. А там, де великий ламп'юн,— самісінький центр світу. Це обчислили наші мудреці. Тому майдан і називається просто «Центр».

Вони зупинили Емму та вибралися назовні.

Підійшовши до великого ламп'юну, друзі побачили, що на ньому щось написано. Слова мигдальськими лігерами і знову згори донизу. Виглядало це так:

Я, Пунь Гінь, цар мигдальський, урочисто оголошую, що віддав за дружину свою доньку, принцесу Лі Сі, тому, хто визволить її з Дракон-Міста.

Розшифрувавши напис, Лукас здивовано присвиснув.

— Що там написано? — зацікавився Джим.

Лукас прочитав напис уголос.

А крихітка Пінг Понг ставав тим часом все занепокоїніше.

— Із молоком я і насправді поквапився,— стурбовано пробурмотів він собі під ніс пару разів. І раптом скрикнув: — О боги небесні!

— Що з тобою? — із співчуттям запитав Джим.

— Ах, вельмишановні чужинці,— засмучено відповідав Пінг Понг,— адже вам відомо, як воно, із сосунками мого віку: стільки хвилювань у цю пізню годину! Але нічого не вдієш, це вже сталося, і мені конче необхідно змінити підгузок.

Вони терміново поїхали назад до палацу, де Пінг Понг поспіхом попрощався.

— Уже давно настав час спати малюкам на зразок мене,— сказав він.— Отже, до завтра! Приємного сну, вельмишановні чужинці! Радий був із вами познайомитися.

Він уклонився та зник у тіні палацу. Було видно, як відчинилися та знову зачинилися двері царської кухні. Потім знову стало темно та тихо.

Друзі, посміхаючись, дивилися вслід малюкові.

Тут Джим сказав:

— Мені здається, уся справа не в молоці, а в поїздці на нашій старенькій Еммі. Як ти вважаєш, Лукасе?

— Можлива справа,— пробасив Лукас.— Уперше поїхав, та до того ж зовсім крихітка. Йдемо, Джиме, час лягати. Бурхливий сьогодні видався день.

Вони забралися в кабінку й влаштувалися зручніше. Уже під час подорожі океаном спати в кабіні стало для них звичною справою.

— А чи варто нам, по-твоєму,— тихесенько сказав Джим, закутавшись у ковдру,— спробувати визволити принцесу?

— Спробувати варто, відповів Лукас, вибиваючи люльку.— А якщо це вийде, то цар точно дозволить нам прокласти в Мигдалії залізницю. Тоді старенька Емма ввійде до своєї звичної колії, і ми зможемо залишитися тут.

Джим подумав, що лишатися тут йому, взагалі-то, не так уже сильно хочеться.

Звісно, у Мигдалії чудово. Але краще б податися туди, де не так багато людей і де їх можна відрізнити один від одного. Ось, наприклад, чудова країна Усландія...

Проте він не став про це розводити, а то Лукас ще подумає, що його туга за домом заїла. Замість цього він спитав:

— А чи мав уже справу із драконами? Мені здається, це не так-то й просто.

На що Лукас весело відповів:

— Та я ще жодного разу в житті драконів не бачив, навіть у зоопарку. Але моїй Еммі, гадаю, така тварюка не страшна.

Голос Джима пролунав жалібно:

— Та-а-ак, єдина, може, й не страшна, але там же написано щось про ціле їхнє місто.

— Поживемо — побачимо, старий,— відповів Лукас,— а зараз давай спати. Доброї ночі, Джиме! І не турбуйся.

— Угу,— пробурмотів Джим.— Доброї ночі, Лукасе!

А потім він ще трохи позгадував пані Ваас і подумав, чим вона зараз може бути зайнята. А ще потім він попрохав у Бога, що якщо вона сумує, то хай пошле їй утіху. І, будь ласка, нехай Він їй усе пояснить. А ще потім Джим прислухався до рівного й глибокого посопування Емми, яка вже давно поснула, й задрімав сам.

Глава дев'ята, у якій виступають циркові артисти і дехто замислює недобре проти Джима й Лукаса

Друзі прокинулися, коли сонце вже зовсім високо видерлося на небо. Як і вчора, на майдані знову зібралася юрма, що витріщалася на локомотив з безпечної відстані.

Джим із Лукасом вибралися назовні і, від душі потягшись, побажали один одному доброго ранку.

— Прегарний день сьогодні! — сказав Лукас.— Найслухніша погода для того, щоб піти до царя на гостину та повідомити його, що ми звільнимо його доньку.

— А може, давай спочатку поснідаємо? — запитав Джим.

— Здається мені,— відповів Лукас,— що зараз ми отримаємо запрошення на сніданок від самого царя.

Вони знову піднялися дев'яноста дев'ятьма срібними сходами та натиснули на алмазну кнопку дзвоника. Віконечко в ебенових дверях розчахнулося, і назовні визирнула велика жовта голова.

— Чого бажають ясновельможні пани? — запитала вона високим фальцетом і посміхнулася так само урочисто, як і вчора.

— Ми хочемо побачитися з царем мигдальським, — пояснив Лукас.

— Співчуваю, але й сьогодні у царя немає часу, — відповіла велика жовта голова і вже знову приготувалася зникнути, коли Лукас гучно сказав:

— Постривай-но, приятелю! Будь ласкавий повідомити цареві, що тут є два чоловіки, які збираються визволити його доньку з Дракон-Міста.

— О-о, — напівпошепки відреагувала жовта голова. — Це, звісно, зовсім інша справа. Будьте ласкаві, будь ласка, зачекайте хвилиночку!

І віконце зачинилося.

Друзі стояли перед дверима та чекали.

Та чекали.

Та чекали.

Хвилиночка вже минула давно-давно. І за нею ще багато інших хвилиночок. Проте велика жовта голова так і не з'явилася.

Досхочу начекавшись, Лукас прогарчав:

— Ти маєш рацію, Джиме. Схоже, про сніданок доведеться попідкуватися самим. Зате, може, будемо у царя обідати.

Джим пошукав очима Пінг Понга, але тут Лукас сказав:

— Ні, Джиме, негарно весь час розраховувати на частування малюка. Буде смішно, якщо ми самі не зможемо про себе потурбуватися.

— Гадаєш, варто ще раз спробувати Емму замість каруселі? — невпевнено спитав Джим.

Лукас видихнув кілька димових візерунків.

— Я тут дещо краще вигадав, — сказав він. — Поглянь-но, Джиме!

І Лукас плюнув петелькою, але тільки зовсім маленькою, щоб ніхто, окрім Джима, її не побачив.

— Тепер розумієш? — спитав він і задоволено підморгнув.

— Ні, — ошелешено відповів Джим.

— А пам'ятаєш учорашніх акробатів? Адже ми теж уміємо щось на кшталт цього. Улаштуємо циркову виставу!

— Ура! — у захваті загорлав Джим, але йому одразу ж спало на думку, що сам-то він нічого не вміє, і він поставив сумне запитання: — А я що робитиму?

— Будеш клоуном та моїм помічником,— вирішив Лукас.— Зараз побачиш, як може придатися вміння володіти якимось мистецтвом.

Вона видралися на Еммин дах та стали, як і раніше, вигукувати:

— Шановна публіко! Мандрівний цирк Усландії дає святкову виставу, якої тут ще ніхто не бачив! Сюди, усі сюди, шановна публіко! Наша вистава розпочинається!

Люди, охоплені цікавістю, штовхаючись, підійшли поближче.

Для початку Лукас показав, як «наймогутніший силач у світі» вміє голіруч згинати залізні вісі. Він з'явився перед публікою з товстою довгою кочергою, здобутою в локомотиві.

Мигдальці, які жахливо полюбляли все, так чи інакше пов'язане з цирком, підійшли ще ближче.

Під захоплені вигуки юрми Лукас зв'язав кочергу на бантик. Публіка вибухнула оплесками.

У другому відділенні Джим високо тримав сірника, що горів, а Лукас як мистецький плювальник гасив його на відстані трьох із половиною метрів. Джим у ролі клоуна намагався бути жахливо незграбним та видавав, що боїться, аби Лукас у нього не влучив. Потім дует «Лукас та Емма» виконав художнім свистом гарну пісеньку. Оплески посилилися, бо такого в цій країні дійсно ще ніхто не бачив і не чув. Перед початком останнього номеру Джим попросив шановну публіку зберігати цілковиту тишу для виключної у своєму роді вистави. У коли всі глядачі затримали дихання, Лукас здійснив неймовірний петлеподібний плювок. Такої здоровезної петельки навіть Джим ще жодного разу в житті не бачив. Мигдальці вибухнули громом оплесків та взялися викликати артистів на біс. Але перед тим, як почати заново, Джим обійшов публіку та зібрав гроші. Юрма цікавих на майдані ставала все більше, і Джимові дісталось безліч монет. Вони були маленькі з дірочкою посередині, аби нанизувати їх на мотузочку. Джим вирішив, що це дуже зручно, а то б він просто не знав, що робити з такою безліччю грошей.

Минуло вже багато годин, проте велика жовта голова у віконечку так і не з'явилася.

І ось з якої причини.

За великими ебеновими дверми знаходилося царське міністерство. А в міністерстві, справа відома, усе тягнеться жахливо довго. Спочатку брамник зі своїм повідомленням пішов до старшого брамника. Потім старший брамник відніс повідомлення головному брамникові. Головний брамник пішов до писаря, писар — до молодшого канцеляриста, той — до старшого канцеляриста, старший канцелярист — до канцелярських справ

радника, і так кожен ішов до наступного вищого чиновника. Ось так довго повідомлення йшло до бонз. Бонзами в Мигдалії називаються міністри. А найголовніший міністр носить звання «головбонза», Керував справами у цей час головбонза на ім'я І Те Де. На жаль, про нього не можна сказати нічого приємного. Він був жахливо марнославний і терпīgi не міг, якщо хтось інший чимось виділявся.

Коли головбонзі повідомили про двох чужинців, які бажають визволити принцесу Лі Сі, серце його тієї ж миті сповнилося отруйно-зеленими ревностями.

— Якщо хтось на світі повинен отримати принцесу за дружину, — сказав він собі, — то я — єдиний достойний кандидат.

Насправді він аніскілочки не кохав принцесу, його просто заздрощі брали. І, звісно, він був надто полохливий для того, аби попрямувати до Дракон-Міста визволити Лі Сі. А коли в нього, головбонзи І Те Де, не вистачало сміливості, то й нікому іншому не можна було позиватися на таку ризиковану та звитяжну справу. Адже саме він про це й потурбується.

— Я відіб'ю бажання в цих чужинців, — сказав він про себе, — накажу схопити їх як шпигунів та кинути до їх до в'язниці. Треба тільки бути обережним, аби цар ні про що не дізнався, а то буде мені непереливки.

Потім він викликав капітана палацової варти. Той прийшов і, витягшись у струнку, відсалютував великою кривою шаблею.

Це був високий та дужий чоловік із похмурим, укритим шрамами обличчям. За всієї своєї лютості до того ж не дуже розумний. Єдине, що він умів, — це коритися. Коли хтось із бонз віддавав йому наказ, він виконував його не замислюючись. Неважливо, яким був наказ. Це він завчив раз і назавжди.

— Пане капітане, — сказав головбонза, — доставте до мене двох чужинців, що чекають перед палацом. Але нікому ані слова, зрозуміло?

— Слухаюсь, — відповів капітан і, відсалютувавши, вийшов, щоб скликати солдат-охоронців.

Глава десята, у якій друзі потрапляють у біду

Мандрівний усландський цирк закінчив виступ на біс, і на майдані знов пролунав грім оплесків.

— Ну ось! — сказав Лукас Джимові. — А тепер підемо та спокійно поснідаємо. Грошей у нас зараз точно вистачить.

І, повернувшись до глядачів, виголосив:

— Невеличкий антракт!

Цієї миті розчахнулися стулки дверей із ебенового дерева, і донизу сходами замарширували тридцять чоловік у військовій формі, і гостроконечних шоломах і з великими кривими шаблями на боку. Юрма принишкла та боязко розступилася.

Три десятки солдатів промарширували просто до усландських циркачів. Вони оточили друзів кільцем, і капітан наблизився до Лукаса.

— Прошу вельмишановних чужинців невідкладно слідувати за мною до палацу, якщо їм буде завгодно,— наказав він хрипким гавкаючим голосом.

Лукас обдивився капітана з голови до ніг. Потім витяг із кишені свою носогрійку, ретельно набив її тютюном та розкурив. Коли вона як слід задиміла, Лукас знову повернувся до капітана та спокійно відповів:

— Ні, зараз нам зовсім не завгодно. Ми саме збиралися піти поснідати. Увесь цей час ви не особливо поспішали, а тепер і ми не поспішаємо.

На обличчі старшого офіцера, вкритому шрамами, з'явилася ввічлива гримаса, і він прогавкав:

— Я перебуваю тут за найвисокішим наказом, аби забрати вас обох. А маю виконати наказ. Коритися — моя професія.

— А моя ні,— відповів Лукас, випускаючи з люльки тютюнову хмаринку.— Хто ви взагалі такий?

— Я капітан царської палацової варти,— проричав капітан, салютуючи своєю шаблею.

— А хто вас прислав, цар мигдальський?— провадив розпитування Лукас.

— Ні,— відповів капітан,— ми від пана І Те Де, головбонзи.

— Як ти вважаєш, Джиме? — звернувся Лукас до хлопчика.— Що спочатку: поснідаємо чи сходимо до пана І Те Де?

— Не знаю,— відповів Джим, ні про що не підозрюючи.

— Ну добре,— вирішив Лукас.— Ми будемо ввічливішими за нього і не примушуватимемо на себе чекати. Пішли, Джиме!

Оточені палацовою вартою, друзі піднялися дев'яноста дев'ятьма срібними сходишками та увійшли до брами палацу. За ними захопнулися важкі стулки з ебенового дерева. Вони потрапили до просторого коридору, прикрашеному із неймовірною розкішшю. Товсті виті колони із зеленого нефриту підтримували стелю, вкритий мерехтливими перлами. Усюди висіли драпірування з червоного оксамиту та коштовного візерунчастого шовку. Трохи далі коридор розгалужувався направо та наліво. Джим і Лукас побачили безліч дверей, за кожні п'ять метрів нові. Їх була незліченна кількість, бо один боковий коридор вів до інших бокових коридорів, і всі вони були такі довгі, що здавалося, ніби їм взагалі немає кінця.

— Це, вельмишановні чужинці,— приглушеним голосом сказав капітан,— царське міністерство. Будьте ласкаві слідувати за мною, я доставлю вас до ясновельможного пана головбонзи І Те Де.

— Власно кажучи,— буркнув Лукас,— ми хочемо до царя, а не до пана І Те Де.

— Ясновельможний пан головбонза неодмінно проводить вас до його царської величності,— відповів капітан, і на його обличчі з'явилася ввічлива гримаса.

Вони ще довго крокували вздовж та поперек різноманітних коридорів, поки нарешті не зупинилися у якихось дверей.

— Це тут,— улесливо прошепотів капітан.

Лукас безтурботно постукав, і вони з Джимом увійшли досередини.

Солдати залишилися стояти біля входу.

У кімнаті на високих стільцях сиділи три дуже товстих бонзи. Посередині на найвищому стільці сидів бонза в золотому вбранні. Це й був пан І Те Де.

Усі троє тримали в роках шовкові віяла, постійно ними обмахуючись. Перед кожним бонзою навприсядки сидів писар із папером, тушшю та китичкою, бо в Мигдалії заведено писати китичкою.

— Доброго ранку, панове,— дружелюбно сказав Лукас, приклавши пальці до козирка.— Це ви будете пан І Те Де, головбонза? Нам хотілося б до царя.

— Доброго ранку,— посміхаючись, відповів головбонза.— Трохи пізніше ви, певно, підете до царя, трохи пізніше.

— Може бути,— додав другий бонза, знизу подивившись скося на першого.

— Це не цілком виключено,— почувся голос третього. І тут усі троє закивали один одному, а писарі схвально захихотіли і, схилившись до своїх паперів, записали дотепні слова бонз, аби зберегти їх для нащадків.

— Перш за все ласкавіше дозвольте задати вам кілька запитань,— сказав головбонза.— Хто ви такі?

— І звідки ви взялися? — поцікавився другий бонза.

— І що вам тут треба? — запитав третій.

— Мене звуть Лукас-машиніст, а це мій друг Джим Кнопка,— сказав Лукас.— Ми приїхали з Усландії і хочемо до царя мигдальського, аби повідомити йому, що збираємося визволити його доньку з Дракон-Міста.

— Дуже схвально! — посміхнувся головбонза.— Але так будь-хто може сказати.

— Чи є у вас докази? — запитав другий бонза.

— Чи дозвіл? — додав третій.

І знову писарі схвально захихотіли та записали все для нащадків, а бонзи, обмахуючись віялами, запосміхалися та закивали один одному.

— Послухайте-но, панове бонзи! — сказав Лукас, зсунувши кашкета на потилицю та витягнувши люльку з рота. — Чого вам треба, відверто кажучи? Не варто так пишатися.

Я гадаю, що цар дуже розсердиться, якщо почує, як ви тут зазнаєтеся.

— Про це, — відповів головбонза із посміхом, — він, імовірно, ніколи не дізнається.

— Без нас, — самовдоволено продовжив другий бонза, — вельмишановні чужинці взагалі ніколи не зможуть потрапити до царя.

— А ми пустимо вас до нього лише тоді, коли достеменно все перевіримо, — закінчив третій.

І знову бонзи запосміхалися та закивали один одному, а писарі записали і схвально захихотіли.

— Ну добре, — зігхнув Лукас. — Лишень, будь ласка, поквартуйтеся із вашою перевіркою. А то ми ще не снідали.

— Скажіть, будь ласка, пане Лукасе, — почав головбонза, — чи є у вас паспорт?

— Ні, — відповів Лукас.

Бонзи, високо здійнявши брови, значуще подивилися один на одного.

— Без паспорта, — сказав другий бонза, — ви навіть не зможете довести, що маєтеся в наявності.

— Без паспорта, — додав третій бонза, — вас не існує офіційно. Отже, ви також не можете йти до царя. оскільки людина, яка не існує, нікуди йти не може. Це логічно.

І бонзи закивали один одному, а писарі захихотіли та записали сказане для нащадків.

— Але ж ми стоїмо тут! — знайшовся Джим. — Отже, ми існуємо.

— Проте так може сказати будь-хто, — заперечив із посміхом головбонза.

— Це ще далеко не доказ, — сказав другий бонза.

— У будь-якому разі, не офіційний, — додав третій.

— На крайній випадок ми можемо видати вам тимчасовий паспорт, — поблажливо запропонував головбонза, — але це дійсно все, що ми можемо для вас зробити.

— Добре, — сказав Лукас, — а до царя нам можна?

— Ні, — відповів другий бонза, — до царя із ним, звісно, не можна.

— А що ж із ним можна? — поцікавився Лукас.

— Нічого, — відповів із посміхом третій бонза.

І знову вони, обмахуючись віялами, закивали один одному, а писарі схвально захихотіли та записали дотепності своїх начальників.

— ось що я хочу вам сказати, панове бонзи, — повільно вимовив Лукас, — якщо ви цієї ж миті не доставите нас до царя, то мені доведеться довести, що ми маємося у наявності. І до того ж офіційно.

При цьому він швидко показав їм свій великий чорний кулак, а Джим — свій маленький чорний кулачок.

— Притримайте ваші язики! — прошипів головбонза із підступною посмішкою.

— Це ображення бонз! За таке ви зараз же можете потрапити до в'язниці, — додав другий бонза.

— О ні, це вже занадто! — вигукнув Лукас, постійно починаючи втрачати терпіння. — Ви що, точно не хочете пускати нас до царя, так?

— Ні за що! — вигукнув головбонза.

— Ніколи! — заволали писарі подивившись скося знизу нагору на бонз.

— А чому? — запитав Лукас.

— Тому що ви шпигуни, — відповів головбонза із переможною посмішкою. — Вас схоплено!

— Ах так, — промовив Лукас із погрозливою спокійністю в голосі, — то ви що, за дурнів нас тримаєте, дурні товстуні-бонзи? Не на тих натрапили!

Із цими словами Лукас спочатку підійшов до писарів, вихопив у них із рук китички та надавав ними писарям по вухах. Писарі відразу впали догоричерева та взялися жалісно скавчати. А Лукас, не виймаючи люльки з рота, схопив пана І Те Де, підняв його вгору, крутонув у повітрі та ткнув головою у корзину для паперового сміття. Головбонза заволав та зарідав, у гніві вимахуючи ногами у повітрі, але звільнитися не міг. Він застряг.

А Лукас, прихопивши двох інших бонз за воріт, у кожній руці по одному, ногою розчинив вікно та висунув їх назовні. Бонзи заголосили, проте дригати ногами не наважувалися, бо боялися, що Лукас їх уронить. А там було дуже високо.

Тому вони висіли собі мовчки із зблідлими обличчями та дивилися вниз.

— То що? — пробурмотів Лукас, стисши люльку між зубів. — Як вам це подобається? — Тут він трішечки потряс їх, від чого в обох аж зуби застукотіли. — Тепер відведете нас до царя чи ні?

— Так, та-а-ак... — заскавулили обидва бонзи.

Лукас втяг їх назад та поставив на підлогу. Ноги в обох тремтіли.

Але цієї миті у дверях з'явилася палацова варта. Зойки головбонзи підняли їх як сигнал тривоги. Усі тридцятьеро вартових пропхнулися до кімнати і з оголеними шаблями почали насуватися на Джима та Лукаса. Обидва друга разом відскочили до кута, аби прикрити

себе з тилу. Джим став позад Лукаса, який відбивав удари шабель ніжками стільця, прикриваючись писарським столиком замість щита.

Проте зовсім скоро у хід пішли другий столик та ніжка від другого стільця, бо від перших шаблі залишили жалкі уламки. Але вже й так було ясно, що друзі не зможуть довго боронитися. Ось-ось резерви меблів скінчаться, і що далі?

Повністю поглинені битвою, ані Лукас, ані Джим не помітили, як у дверях промайнуло чиєсь жадливо перелякане личко. На мить визирнуло воно з-за дверного косяка приблизно у сантиметрах у п'яти від підлоги й відразу зникло.

Це був Пінг Понг!

Він проспав увесь ранок, оскільки ввечері заснув незвично пізно. Тому він не застав своїх нових друзів біля локомотиву. Йому розповіли, що машиністів забрала палацова варта. Тут Пінг Понга охопило погане передчуття. Він носився всіма коридорами царського міністерства доти, поки не почув звуків битви, що доносилися здалеку. Пінг Понг помчав на шум та побачив розчинені двері. Він миттю оцінив усю небезпеку становища. Тут допомогти могла одна-єдина людина — його величність цар мигдальський! Пінг Понг стрімголов ринувся вздовж по коридорах, угору сходами, крізь зали та покої. Він пробігав повз численні пости палацової варти, що намагалася закрити йому шлях, але Пінг Понг просто проковзував під схрещеними алебардами. На повороті Пінг Понг раптово розтягся на гладкій мармуровій підлозі, втрачаючи дорогоцінні секунди, проте тут-таки схопився та понісся далі, залишаючи по собі крихітні хмаринки пилу. Ось він швидко застрибнув на широкі мармурові сходи та задріботів до довжелезній килимовій доріжці. Він біг, біг і біг.

Тепер усього лише дві приймальні відділяють його від тронної зали. Ще одна. А ось і великі двері, що ведуть до зали... Але — о жах! — брамники починають їх зачиняти! У найостаннішу мить проковзнув Пінг Понг у вузеньку щілинку і опинився у тронній залі. Двері за його спиною із тихим лясканням захлопнулися на замок.

Тронна зала була величезна-превеличезна, а у самісінькій її глибині Пінг Понг побачив царя мигдальського, що сидів на троні із срібла та алмазів під балдахіном із небесно-блакитного шовку. Поруч із тронном на маленькому столику стояв усіяний брильєнтами телефон.

Перед царем, утворивши велике півколо, забралися владні люди Мигдалії: і князі, і мандарини, і камергери, і дворяни, і мудреці, і астрологи, і уславлені художники, і поети. З ними цар обговорював найважливіші питання правління країною.

Були тут і музиканти зі скляними скрипками, срібними флейтами та мигдальським фортепіано, рясно прикрашеним перлами. Вони якраз почали грати святкову мелодію. У великій залі запала повна тиша, і всі з шанобливою увагою почали слухати.

Але Пінг Понг не міг чекати на музичний фінал, бо концерти в Мигдалії були довшими за всі концерти на світі. Він протиснувся крізь натовп вельмож і на відстані приблизно двадцяти метрів від трону впав на животик — так у Мигдалії слід вітати царя,— одним повзком опинившись просто перед срібними сходишками. Вельможі занепокоїлися. Музиканти урвали гру, збившись із такту, і придворні сердито зашепотіли. Цар мигдальський, високий чоловік дуже поважного віку із рідкою білосніжною бородою аж до самої підлоги, кинув здивований, проте беззлобний погляд на крихітку Пінг Понга, що лежав біля його ніг.

— Чого ти хочеш, малюку? — повільно спитав він. — Чому ти заважаєш моєму концертові?

Він говорив тихим голосом, проте голос цей лунав так чітко, що його можна було вловити навіть у найвіддаленішому кутку великої тронної зали.

Пінг Понг судомно глитнув повітря.

— Джипп... — затинаючись, вигукнув він. — Лукф... Локомопп... Еп... Небезпеці!

— Заспокойся, маленький! — м'яко попрохав цар. — Що таке? Не треба поспішати!

— Таж вони хочуть врятувати Лі Сі! — пропихкав Пінг Понг.

Цар схопився.

— Хто? — вигукнув він. — Де вони?

— У міністерстві! — заволав Пінг Понг. — У пана І Те Де! Швидше!.. Па... Палацова варта!

— Що палацова варта? — схвильовано запитав цар.

— ...хоче їх вбити! — пропищав Пінг Понг.

Що тут почалося! Вельможі ринули до дверей. Музиканти кинули свої інструменти й помчали слідом за ними.

Цар біг попереду, окрилений надією на можливий порятунок доньки. За ним — юрма вельмож, всередині якої був Пінг Понг. Його ледь не затоптали у цьому сум'ятті ніхто більше не звертав на нього уваги.

А становище Лукаса та Джима тим часом стало зовсім кепським. Усі меблі були порубані на шматочки шаблями палацової варти. Беззбройні друзі виявилися безпорадними проти тридцяти солдатів.

— У кайдани їх! — вигукнув головбонза, вже стоячи на ногах, його голову все ще прикрашав кошик для паперового сміття. А двоє інших бонз та писарі вищали:

— Так-так-так, у кайдани їх! Вони небезпечні шпигуни!

Лукаса та Джима скували по руках і ногах важкими ланцюгами та підвели до пана І Те Де і двох інших бонз.

— То що? — запитав головбонза, хижо вишкірившись крізь прутки кошика. — Як воно ВАМ тепер? Ми, мабуть, зараз же відрубемо ваші вельмишановні голови.

Лукас не відповідав. Зібравшись усіма своїми силами, він спробував розірвати ланцюги.

Проте вони були з мигдальської сталі, і їхньої товщини вистачило б на цілого слона.

Бонзи, посміхаючись, кивали один одному, а писарі хихотіли над зусиллями Лукаса.

— Джиме, старий, — повільно та хрипко проговорив Лукас, не звертаючи уваги ані на бонз, ані на писарів, — подорож виявилася короткою. Мені жахливо шкода, але на нас чекає одна й та сама доля.

Джим сковтнув.

— Ми ж друзі, — стиха відповів він та прикусив нижню губу, аби вона не дуже тремтіла.

Писарі знову хихикнули, а бонзи із посміхом кивнули один одному.

— Джиме Кнопко, — сказав Лукас, — ти дійсно найкраще хлоп'я з усіх тих, кого я знав у своєму житті!

— Відвести їх на плаху! — наказав головбонза, і солдати схопили та потягли друзів.

— Стійте! — пролунав раптом чийсь голос. Він був негучний, але такий чіткий, що був чутний кожному.

У дверях стояв цар мигдальський, а позад нього — усі владні люди його царства.

— Відставити! — повелів цар.

Капіган зблід від жаху та покірливо опустив шаблю. Солдати зробили те саме.

— Зняти з чужинців кайдани! — наказав цар. — Негайно закувати пана І Те Де і всіх інших!

Коли Лукаса звільнили, він спершу знову розкурих свою згаслу люльку, а потім сказав:

— Пішли, Джиме!

І друзі підійшли до царя мигдальського.

Лукас зняв кашкета, вийняв із рота люльку та вимовив:

— Доброго дня, ваша величносте! Дуже радий познайомитися з вами особисто.

І всі троє потиснули один одному руки.

Глава одинадцята,

у якій Джим несподіваним чином дізнається про свою таємницю

У супроводі почту вельмож цар, Лукас та Джим повільно поверталися палацовими коридорами до тронної зали.

— Саме вчасно встигли, ваша величносте! — сказав Лукас цареві, коли вони піднімалися широкими мармуровими сходами. — Усе це могло погано скінчитися. А як ви взагалі про нас дізналися?

— Завдяки одному крихітному хлоп'яті, який так несподівано до мене увірвався, — відповів цар. — Хто він, мені невідомо, проте розуму та відваги йому не бракує.

— Пінг Понг! — в один голос вигукнули Лукас із Джимом.

— Це онук придворного кухаря, у якого ще таке довге ім'я, — додав Джим.

— Пан Шу Фу Лю Пі Плю? — спитав цар із посмішкою.

— Так, воно, — сказав Джим. — Тільки ж куди подівся Пінг Понг?

Почалися розшуки Пінг Понга.

Нарешті крихітка-хлоп'я був знайдений. Він спав, затишно закутавшись у кінчик шовкової гардини. Для немовляти його віку операція зі спасіння чужинців виявилася справою зовсім незвичний і дуже хвилюючим. І тільки-но малюк побачив, що друзі в безпеці, він заспокоївся та глибоко заснув.

Сам цар, нахилившись, підняв його та бережливо відніс нагору, до своїх царських покоїв.

Там він вклав Пінг Понга у своє царське ліжко під балдахіном. Джим із Лукасом розчулено дивилися на свого крихітку-рятівника, тонесеньке схропування якого більше нагадувало тріскіт цикади.

— Я винагороджу його по-царськи, — стиха сказав цар. — А щодо головбонзи І Те Де можете бути спокійні. Він та його колеги отримають по заслугі.

Так все й налагодилося. Усі віддавали друзям шану. Кожен, кого б вони не зустрічали, низько їм вклонявся.

До опівдня у царській бібліотеці панувала жахлива суєта.

Бібліотека складалася з 7 мільйонів 389 тисяч 502 книжок. Запрошені туди всі разом вчені Мигдалії були зайняті терміновим прочитанням цих книжок. Їм належало якомога швидше з'ясувати, що понад усе полюбляють їсти на обід мешканці острова Усландія і як це приготувати. Нарешті вчені відшукали те, що їм було потрібно, і послали повідомлення до царської кухні панові Шу Фу Лю Пі Плю та його дітям, діткам, онукам та онучкам, які, один одного завменшки, усього 31, теж були кухарями. Цього дня пан Шу Фу Лю Пі Плю готував страви власноруч.

І він, і його численна родина тим часом, звісно, вже давно знали, що трапилося, тому і він, і його численна родина ледь не луснули від гордості за Пінг Понга, їх самого юного нащадка, і від хвилювання влаштували жахливу суєту.

Коли їжа була готова, пан Шу Фу Лю Пі Плю надяг свій найбільший кухарський ковпак, величезний, як батут, і особисто доставив наїдки до царською столової. Друзі пообідали (Пінг Понг досі спав) по-царськи. Такої смакоти вони не їли ніколи в житті, за винятком, мабуть, полуничного морозива пані Ваас. А потім вони так нахвалювали Шу Фу Лю Лі Плю за його майстерність, що придворний шеф-кухар почервонів від ніяковості як помідор. До речі, цього разу вони їли справжніми ложками, виделками та ножами. Бо все ті самі вчені прочитали про це у своїх книжках і тут-таки доручили царському придворному срібних справ майстрові терміново виготовити столові прибори.

По обіді цар із Лукасом та Джимом вийшли на велику терасу. Звідти відкривався прегарний вид на все місто із тисячами золотих дахів.

Вони всілися під тентом та взялися бесідувати про се про те.

Потім Джим збігав униз і приніс із локомотиву гру «Людино, не сердься!».

Друзі пояснили цареві мигдальському правила, і гра почалася. Цар грав із великим старанням, проте часто програвав, але при цьому дуже радів. Про себе ж він думав: «Якщо ці чужинці такі вдачливі, то, може, у них дійсно вийде визволити мою маленьку Лі Сі?».

Пізніше з'явився Пінг Понг, який нарешті виспався. Потому було подано какао та торт, приготовані за усландськими, і цар із Пінг Понгом, які не знали нічого подібного, скуштували те й інше та впевнилися, що наїдки дуже непогані.

Після десерту цар запитав:

— Друзі мої, коли ви збираєтеся відбути до Дракон-Міста?

— Чим швидше, тим краще, — відповів Лукас, — проте спочатку нам слід було б дізнатися, що це взагалі за місто таке, де воно знаходиться, ну й всяке таке.

Цар кивнув.

— Сьогодні ввечері, друзі мої, — пообіцяв він, — ви дізнаєтеся все, що відомо в Мигдалії про це місто.

Потім цар із Пінг Понгом повели друзів у сад царського палацу, аби провести час до вечора. Вони показали Лукасові та Джимові всі місцеві пам'ятки, наприклад, чудові мигдальські каскади та фонтани. Гарні павичі із хвостами ніби з зеленого та фіолетового золота гордо рухалися їм назустріч; сині олені із срібними рогами довірливо підходили ближче, зовсім ручні, вони дозволяли навіть на собі прокотитися; були тут і мигдальські єдинороги, хутро у яких сяяло, як місячне сяйво, і пурпурові буйволи із довгою хвилястою

вовною, і білі слони із бивнями, всіяними брильєнтами, і маленькі ігрункові мавпочки із веселими мордочками, і тисячі інших рідкостей.

Увечері вся компанія повечеряла на терасі і з настанням темряви повернулася до тронної зали. До того часу тут закінчилися великі приготування.

Тисяча маленьких ліхтариків із різнокольорових самоцвітів освітлювала величезний простір зали. Мигдальські вчені, усього 21, чекали на Джима та Лукаса.

Вони принесли з собою безліч сувоїв та книг, у яких містилися всі відомості про Дракон-Місто.

Уявіть собі, якими вченими були ці люди, усі 21, якщо навіть у цій країні, де вже маленькі діти такі кмітливі, вони вважалися чи не найученішими. У них можна було запросто спитати про все, наприклад, скільки крапель у морі, чи на якій відстані від Землі знаходиться Місяць, чи чому Червоне море називається Червоним, чи яка тварина на Землі найрідша, чи коли настане сонячне затемнення. Вони знали це все напам'ять. Титул вчених лунав так: «Квігуча вченість». Проте квігучими вони якось не виглядали. Одні через постійне навчання та запам'ятовування зовсім зморщилися та стали дуже лобастими. Інші від безкінечного читання та сидіння стали маленькими та товстими, а ззаду навіть якимись приплюснутими. Треті від того, що весь час тяглися по книжки до верхніх полиць бібліотеки, були довгими та тонкими, ну просто як палиці від мігел. Кожний учений носив великі золоті окуляри, що було знаком їхньої відмінного достоїнства.

Після того як «Квігучі вченості», впавши долілиць, привітали спочатку царя, а потому обох мандрівників, Лукас почав ставити запитання.

— Для початку я хотів би дізнатися ось що,— сказав він, розкурюючи люльку,—звідки, власно, відомо, що принцеса перебуває в Дракон-Місті?

Уперед виступив палицеподібний учений і, поправивши окуляри, заговорив:

— Вельмишановні чужинці! Це сталося таким чином: рівно рік тому чарівна, як вранішня росинка, принцеса Лі Сі проводила свої літні канікули на морі. Одного разу вона раптом безслідно зникла. Ніхто не знав, що з нею сталося. Ми були і тяжкій невідомості доти, поки два тижні тому один рибалка не виловив із Жовтої річки пляшкову пошту. Жовта річка протікає від червоно-біло-смугастих гір повз браму нашого міста. Отже, ним було знайдено іграшкова молочна пляшка, такими користуються маленькі дівчатка для гри у «дочки-матері». У пляшечці лежав лист, написаний рукою нашої принцеси, подібної до пелюстки квітки.

— А чи можна глянути на листа? — запитав Лукас.

Учений порився у своїх паперах та протяг Лукасові маленький у кілька разів згорнутий листочок. Лукас розгорнув його та прочитав: «Дорогий незнайомцю! Ким би ти не був, знайшовши цю пляшкову пошту, достав її якомога скоріше моєму батькові Пунь Гиню, великому цареві мигдальському. Мене викрала чортова дюжина та продала пані Мальцан. Тут ще багато інших дігей. Будь ласка, врятуйте нас! Полоненими бути так жахливо. Пані Мальцан — це дракониха, а адреса в мене відтепер така:

ПРИНЦЕСІ ЛІ СІ
(мешкає у пані Мальцан)
СУМЛАНДІЯ
СТАРА ВУЛИЦЯ, 133
Третій поверх, ліворуч.

Лукас опустил листка та поринув у роздуми.

— Мальцан?..— бурмотів він.— Мальцан... Сумландія?.. Десь я все це вже чув.

— Сумландія — це колишня назва Дракон-Міста,— пояснив палицеподібний учений.—

Ми знайшли згадку про нього в одній старій книжці.

Лукас, вийнявши трубку з рота, ошелешено присвиснув та пробурмотів:

— Історія стає насправді цікавою!

— Чому? здивувався Джим.

— Послухай-но мене, Джим Кнопко! — серйозно відповів Лукас.— Настала мить, коли ти маєш дізнатися велику таємницю. Таємницю твоєї появи в Усландії. Тоді ти ще був немовлям та всього не пам'ятаєш. А доправив тебе до нас у посилці поштар.

Очі в Джима від подиву стали зовсім круглими, коли він почув від Лукаса, що сталося тоді в Усландії. Закінчивши свою оповідь, машиніст зобразив на листку паперу, як виглядала адреса на посилці.

— Але замість зворотної адреси там була тільки велика цифра 13,— додав він.

Цар, Пінг Понг та вчені уважно вислухали Лукаса та почали порівнювати адреси.

— Не доводиться сумніватися,— підсумував маленький товстий учений, спеціаліст із цих питань,— що в обох випадках йдеться про одну й ту саму адресу. Тільки принцеса Лі Сі написала адресу без помилок, а адреса на посилці з Джимом писав якийсь невіглас.

— Отже, пані Ваас зовсім не моя справжня матуся,— раптом сказав Джим.

— Так, ти правий,— відповів Лукас.— Саме це її завжди більш за все і засмучувало.

Джим помовчав, а потім із переляком у голосі запитав:

— А хто ж тоді моя матуся? Ти, може бути, гадаєш, що це пані Мальцан?

Лукас замислено похитав головою.

— Ввижається мені, що ні. Пані Мальцан — дракониха, принцеса теж про це пише.

А ось хто такі ці «13», треба б з'ясувати. Це ж вони надіслали тебе у посилці.

Але ніхто не знав про цифру 13. Навіть «Квітучі ученості».

Ясна річ, Джим був дуже занепокоєний. Уявляєте, як воно буває на душі, коли ось так, серед ясного дива, дізнаєшся про самого себе такі важливі речі.

— У будь-якому разі,— підсумував Лукас,— тепер ми маємо поїхати до Дракон-Міста, не тільки щоби визволити принцесу Лі Сі, а й щоб дізнатися таємницю Джима-Кнопки.— Він пихнув люлькою та продовжив: — Це дійсно дивовижно! Адже якби ми не припливли до Мигдалії, то ніколи б не натрапили на цей слід.

— Так,— погодився цар.— За всім цим криється насправді велика таємниця.

— Ми з моїм другом Джимом Кнопкою розкриємо цю таємницю,— серйозно й рішуче сказав Лукас.— Так де ви кажете знаходиться це Дракон-Місто-Сумландія?

Цього разу наперед вийшов зморщений лобастий учений. Він був придворним царським географом та знав напам'ять усі мапи на світі.

— Вельмишановний чужинцю,— почав він із похмурою міною,— місцезнаходження Дракон-Міста, на жаль, невідомо простим смертним.

— Зрозуміло,— погодився Лукас.— Інакше би пошгар неодмінно його відшукав.

— Проте ми припускаємо,— вів далі лобастий учений,— що місто знаходиться десь по інший бік червоно-біло-смугастих гір. Оскільки пляшкову пошту принцеси принесло течією Жовтої річки, то Дракон-Місто має, вочевидь, лежати десь у верхній її частині. Але шлях Жовтої річки відомий нам, знову ж таки, лише в межах червоно-біло-смугастих гір. Там вона витікає з глибокої печери. А ось де її початок, ніхто не знає.

Лукас розмірковував та палив свою люльку, випускаючи тютюнові клуби під стелю тронної зали. Нарешті він спитав:

— А запливти до цієї печери можна?

— Ні,— відповів той.— Цілковито неможливо. Течія надто бурхлива.

— Таж річка повинна десь мати виток! — сказав Лукас.— А чи можливо перебратися на той бік гір та пошукати там?

Лобастий учений розстелив перед друзями велику географічну мапу.

— Перед вами мапа Мигдалії,— почав він,— кордони царства утворені, як бачимо звідси, уславленою мигдальською стіною, яка опоясує країни з усіх боків, за винятком моря. Стіна має п'ять брам: північну, північно-західну, західну, південно-західну та південну. Якщо виїхати з країни крізь західну браму, то на шляху опиниться «Ліс Тисячі Див». Одразу за ним починаються червоно-біло-смугасті гори. Їх називають «Короною Свігу». На жаль, гори непрохідні. Але ось тут, трохи південніше, розташована ущелина під назвою «Долина Сутінків». Єдина можливість перетнути гори — це пройти крізь ущелину. Проте досі на такий крок ніхто не наважився. До того ж «Долина Сутінків» сповнена жакливих звуків та голосів, вони настільки страшні, що ніхто не в змозі їх

винести. По той бік «Долини» припустимо знаходиться величезна пустеля. Ми називаємо її «Кінець Світу». Більш мені немає чого вам розказати, бо далі починається ще зовсім недосліджена територія.

Лукас уважно роздивився мапу та знову замислився. Потім він сказав:

— Якщо перебратися через «Долину Сутінків» на інший бік гір і весь час їхати на північ, то десь неодмінно знову виїдеш до Жовтої річки. Тоді можна рухатися далі, вгору за течією, поки не побачиш Дракон-Місто, якщо воно взагалі знаходиться біля Жовтої річки, ось що я маю на увазі.

— Ми не знаємо цього напевне, — обережно відповів учений, — але припускаємо.

— Так, ми неодмінно спробуємо, — продовжував Лукас. — Мапу я хотів би взяти з собою. Про всяк випадок. Джиме, у тебе є запитання?

— Так, відповів Джим. — А який вони мають вигляд, ці самі дракони?

Для відповіді вперед виступив маленький учений, цілком сплюснутий ззаду, і почав пояснювати:

— Я є придворний професор зоології. Мені відомо все про всіх тварин на світі. Що ж до сімейства драконів, то тут наука поки блукає у потемках. Усі описи, які мені вдалося знайти, виключно неточні та неймовірно суперечливі. Перед вами деякі їх зображення, але наскільки вони правдиві, я, на жаль, судити не можу.

Із цими словами вчений розгорнув перед друзями малюнок, на якому було зображено кілька істот, що мали вельми неправдоподібний вигляд.

— То що ж, — сказав Лукас та весело пихнув люлькою. — Коли ми повернемося, то точніше скажемо вам, який вигляд мають дракони. Я гадаю, тепер ми знаємо все, що треба. Дякую вам, панове, «Квітучі Ученості»!

Учені Мигдалії, усі 21, сповнені взаємної пошани, пали долілиць перед своїми слухачами, потому забрали свої папери та залишили тронну залу.

— Коли ж ви маєте намір розпочати свою подорож, друзі мої? — запитав цар, коли вони залишилися втрьох.

— Запевняю, що завтра вранці, — відповів Лукас. — Краще за все до сходу сонця. На нас чекає довгий путь, не хотілося б марнувати час. — Потім він попрохав Пінг Понга: — Будь ласка, дістань аркуш паперу та конверт із поштовою маркою. Олівець у мене є. Хотілося б написати листа до Усландії, перш ніж їхати в Дракон-Місто. А то все може трапитися.

Пінг Понг приніс усе, що просив Лукас, і друзі спільними зусиллями склали довгого листа. У ньому вони пояснювали пані Ваас та королю Альфонсові За-Чверть-Дванадцятому, чому їм довелося поїхати з Усландії. І що Джим відтепер все знає про

посилку. І що зараз їм треба прямувати до Дракон-Міста-Сумландії, аби звільнити принцесу Лі Сі та розкрити таємницю Джима-Кнопки. Наприкінці листа друзі передали всім привіт від серця, і панові Ермелю теж. Лукас підписався своїм ім'ям, а Джим намалював чорне личко. Потім вони поклали листа до конверта, учотирьох спустилися на великий майдан і опустили до поштової скриньки.

Одинока та кинута стояла Емма у місячному сяйві.

— Добре, що згадав! — вигукнув Лукас, обернувшись до короля та Пінг Понга. — Еммі потрібна свіжа вода. А до тендеру нам необхідно завантажити вугілля. Прямуючи у невідомість, ніколи не знаєш зарані, чи скоро знову зможеш роздобути пристойне паливо.

Саме у цей момент на порозі королівської кухні з'явився шеф-кухар Шу Фу Лю Пі Плю. Він хотів помилуватися місяцем. Побачивши чужинців із царем та Пінг Понгом, що стояли біля локомотиву, кухар побажав їм приємного вечора.

— Ах, мій дорогий пане Шу Фу Лю Пі Плю, — сказав цар. — Ви неодмінно допоможете нашим друзям вугіллям та водою з вашої кухні, чи не так?

Придворний шеф-кухар виразив готовність, і всі взялись до роботи. Лукас, Джим, кухар і навіть сам цар тягали з кухні до локомотива цеберки із водою та вугіллям. І Пінг Понг не хотів байдикувати, хоча, звісно, міг носити цеберки завбільшки з наперсток.

Нарешті тендер наповнився вугіллям, а Еммин котел — водою.

— Так, — сказав задоволений Лукас, — велике всім спасибі! А зараз нам час спати.

— Хіба ви не хочете переночувати в палаці? — здивувався цар.

Але й Лукас, і Джим вважали, що їм краще спати в локомотиві. І затишно, і звично.

Тат усі стали прощатися і бажати один одному спокійної ночі. Цар, шеф-кухар і Пінг Понг пообіцяли встати раніше і неодмінно проводити друзів у путь.

Потім вони розійшлися. Лукас і Джим — до Емми в кабінку, Пінг Понг — на кухню, ну а цар — до себе у палац.

Незабаром усі вже спали.

Глава дванадцята,

у якій починається подорож у невідоме і друзі бачать «Корону Світу»

— Агов, Джиме, прокинься!

Джим потягся, потер очі та запитав сонним голосом:

— Що таке?

— Час, — сказав Лукас. — Вирушаємо в путь.

Джим миттю оклигав та визирнув у віконечко кабіни.

Майдан був пустий. Ще не розвидніло.

Тут розчахнулися кухонні двері, і на порозі з'явився пан Шу Фу Лю Пі Плю. Із великим згортком у руках він прямував до Емми. Позад нього дріботів крихітка Пінг Понг, на личку якого було помітно сумні зморщечки. Проте він дуже намагався зберігати достойний вигляд.

— Ось,— сказав шеф-кухар,— тут я зробив бутерброди вельмишановним чужинцям у путь. По-усландськи. Сподіваюся, буде смачно.

— Дякую,— відповів Лукас.— Дуже мило з вашого боку.

Раптом Пінг Понг заплакав. За всього свого бажання він більше не міг стримувати свого горя.

— О-хо-хо, вельмишановні локомотивні машиністи! — ридав він, витираючи сльози з маленького личка,— вибачте мене за те, що я плачу. Але немовлята мого віку — о-хо-хо! — іноді плачуть ні з сього ні з того...

Лукас і Джим розчулено посміхнулися та обережно потисли його малесеньку ручку.

Лукас сказав:

— Ми все розуміємо, Пінг Понгу. Прощай, наш маленький рятівнику та друже!

Нарешті прийшов і цар. Він був блідіше, ніж завжди, і виглядав дуже серйозним.

— Друзі мої,— сказав він,— нехай бережуть вас боги, вас та мою малесеньку донечку.

Відтепер я непокоїмимуся не лише за Лі Сі, а й за вас обох. Ви припали мені до душі.

Лукас, розчулившись, випустив із люльки велику тютюнову хмару і пробурмотів:

— Усе налагодиться, ваша величносте!

— Ось ще вам гарячий чай,— сказав цар, протягаючи Лукасові золотий термос.—

Гарячий чай завжди добре у дорозі.

Лукас і Джим подякували, забралися в локомотив і зачинили двері кабіни. Джим опустив віконечко і вигукнув:

— До побачення!

— До побачення! До побачення! — заволали у відповідь ті, хто залишався. Емма рушила, і всі почали махати на прощання доти, поки не втратили один одного із поля зору.

Подорож до Дракон-Міста почалася.

Якийсь час вони їхали пустинними вулицями, потім досягли передмістя, і золоті дахи Пиня залишилися позаду. Зійшло сонце, погода була така чудова, якої тільки і можна побажати, відправляючись в експедицію. Цілісінський день без жодної зупинки їхали вони крізь Мигдалію, тримаючи курс на «Долину Сутінків».

Наступного дня вони проминули великі сади та поля й покотили крізь сіла, де мигдальські селяни та селянки зі своїми дітлахами та онучатами махали їм услід. Тепер

Емми більше ніхто не лякався. Вістка про те, що двоє чужинців на локомотиві попрямували звільняти принцесу Лі Сі, звісно, миттєво облетіла всю країну.

На третій день друзі побачили один із найзнаменитіших мигдальських біломармурових палаців, що стояв посередині озера. Там мешкали молоді мигдальські фрейліни.

Лукас і Джим змогли побачити, як дівчата махають їм здалеку шовковими хусточками, і помахали у відповідь своїми носовими хустинками.

Повсюди, де б друзі не зупинялися, їм приносили повні корзини фруктів та молодощів, а Еммі — воду та вугілля.

На сьомий день путі друзі дісталися, нарешті, західної брами Великої Мигдальської Стіни. Дванадцять солдатів, що несли там службу та буди жахливо схожі на палацових вартових, притягли такий здоровезний ключ, який навіть утрьох ледь можна було втримати. Вони вставили ключа до замка і з величезним зусиллям повернули. Гігантська ступка західної брами із гучним скрипінням розчахнулася.

Цього не відбувалося зі дня створення людини.

Коли Емма виїздила із брами, вартові віддали честь та вигукнули:

— Хай живуть, хай живуть усландські герої!

Уже за кілька хвилин мандрівники опинилися просто в «Лісу Тисячі Див».

Зовсім серйозною справою виявилось знайти в ньому більш-менш проїжджий шлях для локомотива, і будь-який інший машиніст, що знає свою справу не так добре, як Лукас, точно би безнадійно застряг. «Ліс Тисячі Див» був величезними дикими джунглями із картатих скляних дерев, ліан і незвичайних квітів. А через те, що всі вони були прозорими, до поля зору друзів потрапило безліч диких тварин, що населяли джунглі.

Тут лігали метелики завбільшки із парасольку. На гілках, наче акробати, перекидалися картаті папуги. Між квітів копошилися великі черепахи із довгими вусами на мудрих обличчях, а по листю квітів повзали червоні та сині равлики із багатопверховими будиночками на спинках, що виглядали як зменшені копії пиньських будинків із їхніми золотими дахами. Подеколи з'являлися витончені смугасті білочки з такими великими вухами, що вдень вони могли парити на них у повітрі, а вночі загортатися в них, як в теплі ковдри. Величезні змії, що відливали міддю, обвивали стовбури дерев. Вони були цілком безпечні, бо на кожному кінці тулуба мали по голові, і голови ці кожного разу виражали протилежні думки з приводу того, куди їм хочеться повзти. Тут, звісно, і гадати було нема чого, аби розжитися якоюсь здобиччю. Ось і доводилося їм харчуватися плодами, які не могли втекти. Одного разу Джим і Лукас побачили навіть зграйку лякливих ніжно-рожевих косуль, що танцювали одна з одною на лісній галявинці.

Усе це, звісно, було жахливо цікаво, і Джим із задоволенням зійшов би з локомотиву, аби трішечки повешпатися «Лісом Тисячі Див». Проте Лукас похитав головою.

— Доведеться перенести на потім,— уважав він.— Зараз просто немає часу. Спершу треба якомога скоріше визволити принцесу.

Три дні їм знадобилося, аби продертися крізь джунглі, бо вони дуже повільно просувались уперед. Але на третій день хаші раптом відкрили свою чудову картату завісу, і просто перед ними здійнялися гори у червону та білу смужку, що носили назву «Корона Світу». А вже коли Джим із Лукасом чітко бачили цей могутній масив, віддалений від морського узбережжя на багато сотень миль, то ясно, якими жахливо високими були його верхівки. Величне видовисько справило на друзів сильне враження.

Гори так тісно прижималися одна до одної, що нема чого й думати було про те, аби перебратися через них. За першою грядою стояла друга, а за нею третя, і так далі одна за одною. Гори впиралися верхівками в хмари та тяглися крізь усю країну і півночі на південь.

Кожна гора переливалася червоно-білими смугами, уздовж чи поперек, хвилеподібно чи зигзагами.

Деякі були навіть у клітинку чи із справжнім орнаментом.

Після того як друзі досхочу надивилися на всі і особливо на вершину із самим, на їхню спільну думку, гарним орнаментом, Лукас дістав мапу та розгорнув її.

— Гаразд,— сказав він.— Тепер подивимось, де знаходиться ця сама «Долина Сутінків».

Він швидко відшукав її, чим привів Джима у жахливе здивування, бо хлопчик бачив на папері лише безладну плуганину картатих ліній та крапок.

— Дивись-но сюди,— ткнув Лукас пальцем у мапу.— Ми стоїмо отут, а тут знаходиться «Долина Сутінків». Отже, ми вийшли з лісу трохи північніше. Тому зараз треба їхати на південь.

— Як скажеш, Лукасе,— довірливо проказав Джим.

Отже, друзі поїхали на південь, увесь час вздовж гір. Незабаром вони побачили вузьку щілину між двома високими верхівками та спрямували Емму просто до неї.

Глава тринадцята,

у якій починають говорити голоси в «Долині Сутінків»

«Долина Сутінків» виявилася моторошною ущелиною завширшки приблизно зі звичайну дорогу.

Його дно, рівне, як асфальт, складала порода червоного кольору. Сюди ніколи не проникав жоден промінчик сонця. Праворуч та ліворуч височіли баштами до самісінького

неба круті скелі. А далеко попереду, над іншим кінцем ущелини, стояло червоне вечірнє сонце значного розміру, заливаючи пурпуровим світлом поверхні скель, укриті тріщинами.

Перед самісіньким входом до ущелини Лукас зупинив локомотив, і друзі для початку зайшли всередину, аби подивитися, як щодо страшних голосів.

Проте нічого не було чути. Усередині панувала урочиста таємнича тиша.

У Джима часто закалатало серце, і він схопив Лукаса за руку. Обидва стояли й мовчали. Нарешті Джим сказав:

— Але ж тут зовсім тихо!

Лукас кивнув і тільки-но хотів щось відповісти, як раптом праворуч у скелі пролунав цілком чіткий голос Джима:

— Але ж тут зовсім тихо!

І тут само зліва зверху знов:

— Але ж тут зовсім тихо!

А потім то справа, то зліва всією долиною згори донизу пройшло щось на зразок перешіптування:

— Але ж тут зовсім тихо! — Але ж тут зовсім тихо! — Але ж тут зовсім тихо!

— Що це? — перелякано запитав Джим, ще міцніше вчепившись в Лукасову руку.

— Що це? — Що це? — Що це? — прошелестіло вздовж скелястих стін.

— Не бійся — відповів Лукас заспокійливо. — Це всього лише луна.

— Лише луна — лише луна — лише луна, — рознеслося ущелиною. Друзі попрямували назад до Емми і тільки-но хотіли сісти в кабіну, як Джим раптом прошепотів:

— Тс-с-с, Лукасе! Чуєш?

Лукас прислухався. Тут він уловив, як луна повертається із протилежного кінця ущелини. Спочатку негучна, вона ставала все дзвінкішою:

— Але ж тут зовсім тихо! — Але ж тут зовсім тихо! — Але ж тут зовсім тихо!

І, дивна річ, тепер це був не голос одного Джима, луна звучала таким чином, ніби говорили, перебиваючи один одного, сто Джимів. І було воно, звісно, набагато гучніше за попереднє.

Тут луна знову повернула назад і заново пішла вниз вештатися долиною.

— Отакої! — прошепотів Лукас. — Луна повертається, і, як на мене, не одна, а відразу кілька.

Тепер здалека повернулася друга луна, лунаючи то справа, то зліва.

— Що це? — Що це? — Що це? — гукала вона зі скель. Звук був уже як від цілісінького натовпу Джимів. Потім луна розвернулася та знову пішло назад.

— Та-а-ак,— пошепки сказав Лукас,— ось весело буде, коли так далі піде.

— Чому ти так вважаєш? — упівголоса спитав Джим. Йому не було по-справжньому лячно від того, що його власний голос, весь час примножуючись, вешгається, як примара, туди-сюди на свій страх та ризик.

— А ти уяви собі,— приглушено відповів Лукас,— що станеться, коли Емма загуркоче долиною. Звук буде, як на цілісінькому величезному вокзалі.

Тут повернулася третя луна і, наближуючись, зигзагоподібно зазвучало в ущелині.

— Лише луна — лише луна — лише луна! — вигукнули тисяча Лукасів зі скалистих стін.

Потому голоси розвернулися та знову попрямували у протилежний кінець долини.

— Як це виходить? — прошепотів Джим.

— Важко сказати,— відповів Лукас.— Треба буде перевірити.

— Тихо! — прошепотів Джим.— Воно знову тут!

Із глибини другий раз прийшла перша луна, жахливо посилившись у путі.

— Але ж тут зовсім тихо! — Але ж тут зовсім тихо! — Але ж тут зовсім тихо! — ричали десять тисяч Джимів. Шум був такий, що в обох загуло у вухах.

Коли все це закінчилося, Джим ледь чутно запитав:

— Лукасе, що робитимемо? — Адже воно стає все гучніше!

У відповідь Лукас прошепотів:

— Боюся, що зробити нічого не можна. Можна тільки спробувати якнайшвидше проїхати крізь ущелину.

Тим часом повернулася луна з іншого кінця долини. Луною було запитання Джима «Що це?». Але тепер волали вже сто тисяч Джимів. Під локомотивом задрижала земля, і друзям довелося затулити вуха.

Як тільки луна покотилася назад, Лукас швидко відчинив скриню поруч із важелями і дістав звідти свічку, яка сильно розм'якла від жара парового котла.

Енергійно відділивши віск від гніга, він скатав дві маленьких кульки та протяг їх Джимові зі словами:

— Ось, запхни до вух, аби в тебе перетинки не луснули! І не забудь відкрити рота!

Джим похапцем запхнув віск до обох вух, те саме зробив і Лукас. Потім він на мигах запитав хлопчика, чи чути йому хоч щось. Обидва прислухалися, проте третя луна, що прийшла подібно громовому розкату і знову відкотилося назад, їх не оглушила.

Лукас задоволено кивнув, підморгнув Джимові й підкинув до топки кілька лопат вугілля. І ось вони — повний уперед! — покотили до жахливої ущелини. Дно було рівним,

тому вони на добрячій швидкості понеслися уперед, ну, звісно, із належним шипінням та гуркотом.

Аби уявити собі, що обом ось-ось доведеться пережити, треба знати, яку властивість мала ця «Долина Сугінків». Скелі були розташовані саме таким чином, що звук поширювався зигзагоподібно і не міг залишити вузьку долину.

Вийшовши з одного кінця ущелини, луна досягала іншого, але їй було аж ніяк не вибратися на волю, тому доводилося повертати назад. Повернувшись до своєї вихідної точки, вона знову повертала, і так туди-сюди, туди-сюди, вешталася із кінці в кінець та назад. Кожна луна, звісно, створювала нову луну, а ця нова луна — ще одну луну. І так голосів ставало все більше та більше. А чим більше голосів, тим гучніше, звісно, луна. Взагалі-то забагато шуму вона ще поки не наробила, проте зараз в ущелині пролунав гуркіт локомотиву. Такого тут ще не бувало!

До речі, зараз хтось може спитати: а чому в ущелині, коли друзі до нього зайшли, було так тихо? Адже найменший звук, що колись потрапив до долини, мав усе ще вештатися нею. До того ж посилений у багато-багато разів.

Так, запитання це, певно, діже слушне, запитання справжнього природознавця. І розмірковування теж абсолютно правильні, адже якби друзі приїхали у долину на день-інший раніше, вони б почули жахливий-прежахливий шум.

Цей шум утворився з кількох звуків, що були дуже тихі спочатку, але з плином часу стали жахливо гучними.

Наприклад, одне кошаче «няв!» було чути мільйон сто тисяч разів, горобине «цвірін!» мільйон разів та шурхотіння камінця, що ковзнув униз, — сімсот мільйонів разів. Приблизно можна тепер собі уявити, який шум там був.

Але куди ж він подівся?

Розгадка полягає у... дощі! Кожного разу, коли йшов дощ, на кожній краплі, так би мовити, повисало трошки луни, і його змивало геть. Так «Долина Сугінків» завжди очищувалася від шумів. Саме за день до прибуття Джима, Лукаса та Емми пройшов сильний ливень, і після нових звуків до долини не потрапило, тому там і панувала абсолютна тиша.

А тепер повернімося до наших друзів, що на всіх парах несуться крізь ущелину.

Путь виявилася довше, ніж припускав Лукас. Лукас. Коли вони були десь на середині долини, Джим випадково озирнувся назад. І побачив там таке, від чого навіть у найхоробрішого сміливця кров застигла б у жилах!

Залишись вони біля входу в ущелину — лежати б їм зараз похованими під уламками скель. Там, позаду, по обидві боки ущелини скелі вже впали. Джим побачив, як то

ліворуч, то праворуч розколювалися скелясті стіни, ніби від вибухів, як хиталися та падали донизу височезні верхівки скель, наповнюючи уламками «Долину Сутінків». Над ними нависла смертельна небезпека. Джим скрикнув та смикнув Лукаса за рукав.

Лукас озирнувся і в єдину мить оцінив усю небезпеку становища. Ані секунди не затримавшись, він повернув маленький важіль червоного кольору, на якому було написано:

Аварійний важіль!

Користуватися тільки в разі підвищеної небезпеки!

Він не користався допомогою цього важеля вже багато років і гадки не мав, чи в змозі добра старенька Емма витримати таку напругу. Але вибору не було.

Емма прийняла сигнал і видала протяжний свист, що означав: «Я зрозуміла!». Тут стрілка на спідометрі поповзла вгору, усе вище та вище, пройшла червоний штрих, поруч із яким було позначено: *максимальна швидкість*, потім ще вище, де вже нічого не було позначено, і тут спідометр луснув та розколовся на тисячі уламків.

Пізніше ані Джим, ані Лукас не могли пригадати, як їм вдалося уникнути загибелі.

Локомотив, ніби гарматне ядро, вилетів з ущелини назовні саме у ту мить, коли впала остання гора.

Лукас повернув червоний важіль назад. Емма уповільнила хід, і раптом відбувся сильний струс. Машина випустила пару та зупинилася. Вона більше не пихтіла і взагалі не виявляла жодних ознак життя.

Лукас та Джим спустилися на землю, витягли віск із і озирнулися назад.

Позаду них лежав гірський масив «Корона Світу», а на місці ущелини, крізь яку вони пробіралися, високо-високо піднімалася червона хмара пилу.

Зовсім нещодавно там була «Долина Сутінків».

Глава чотирнадцята,

у якій Лукас має визнати, що без свого маленького друга Джима він би пропав

— Поки що все обійшлося! — пробурмотів Лукас, зсуваючи кашкета на потилицю та витираючи піт із лоба.

А Джим, який все ще не оговтався від жаху, сказав:

— Мені здається, що пройти крізь «Долину Сутінків» більше вже ні в кого не вийде.

— Так, — серйозно погодився Лукас. — «Долини Сутінків» більше не існує.

Потім він набив свою носогрійку, розкурив її і, випустивши кілька хмаринок диму, замислено продовжив:

— Уся дурість у тому, що й назад нам ніяк.

Джимові таке й на думку не спадало.

— О Господи! — із жахом відповів він. — Але ж нам треба додому!

— Так, так,— погодився Лукас.— Доведеться шукати інший шлях.

— А де ми зараз взагалі? — боязко запитав Джим.

— У пустелі,— відповів Лукас.— Здається мені, це і є «Кінець Світу».

Сонце вже сідало, проте було ще досить світло, аби розпізнати, що вони перебувають на нескінченній рівнині, пласкій, як стільниця. Навколо не було нічого, тільки пісок, валуни та камені. Далеко на обрії чорнів великий, як дерево, одинокий кактус, ніби перст вказівний на тлі білястого сутінкового неба.

Друзі озирнулися у бік червоно-біло-смугастих гір. Пильна хмара дещо розсіялася, і стало видно руїни «Долини Сутінків».

— Як же так сталося? — пробурмотів Джим, хитаючи головою.

— Мабуть, луна так підсилила Еммин гуркіт,— відповів Лукас,— що скелі не витримали та впали.

Обернувшись до локомотива, він похлопав його по товстому боці та із ніжністю сказав:

— Ну й наробила ти справ, моя старенька дурненька Еммо!

Проте Емма мовчала, не виявляючи жодних ознак життя. Тільки тоді Лукас помігив, що з нею негаразди.

— Еммо! — перелякано загорлав він. — Еммо! Товстушко моя мила, що з тобою?

Але локомотив мовчав. Не було чути навіть найтихішого посопування.

Лукас і Джим ошелешено подивились один на одного.

— О Господи,— промимрив Джим.— Якщо Емма зараз... — Він не наважився доказати до кінця.

Лукас зсунув кашкета на потилицю й пробурмотів:

— Ось тобі й маєш!

Вони швиденько витягли з-під сходинок скриню з інструментом. У ній лежали усілякі ключі, молотки, лещата, викрутки, напилки — тобто все, що потрібно для ремонту локомотива.

Довгий час Лукас у повній тиші обережно простукував кожне колесо та кожний гвинтик у старенької Емми та напружено вслухувався.

Джим стежив за ним широко розплющеними очима і не наважувався ні про що запитувати.

Лукас так пильно думав, що в нього навіть люлька згасла. Нічого доброго це не означало. Нарешті він випростався та пробурчав:

— Чорт забирай мене зовсім!

— Що, зовсім кепсько? — запитав Джим.

Лукас повільно кивнув.

— Схоже на те,— хмуро кинув він,— що один поршень зламався. Добре, що в мене є запасний.

Він дістав із шкіряної ганчірки маленький сталевий поршень завбільшки із Джимів палець.

— Ось,— сказав машиніст, затиснувши поршень у руці.— Малий, та дорогий! Задає такт, щоб Емма пихкала.

— Гадаєш, зможеш полагодити? — тихо запитав Джим.

Лукас стиснув плечима та стурбовано пробасив:

— Так чи інакше треба спробувати. Не можна втрачати ані хвилини. Не знаю, чи витримає Емма цю непросту полагодження. Може бути, так, а може бути, і ні... Нам навіть у дрібниці не можна помилитися, інакше... Джиме, ти маєш мені допомогти, один я ні за що не впораюся.

— Гаразд,— наважившись, відповів Джим.

Він знав, що Лукас не жартує, тому питань більше не задавав. Та й вигляд Лукаса не сприяв довгим розмовам. Друзі мовчки взялися до справи.

Тим часом остаточно потемнішало, і Джимові довелося ввімкнути ліхтарика. У безмовному завязтті боролися друзі за життя своєї милої старенької Емми. Година за годиною спливав час. Поршень уставлявся глибоко досередини, тому поступово, частина за частиною, довелося розбирати весь локомотив на вузли та деталі. Слово честі, ця робота вимагала міцних нервів.

Мабуть, було вже далеко за північ. Зійшов місяць, скритий грядкою хмар.

Лише неясна, ледь упізнавана присмеркова синява лежала над пустелею «Кінець Свігу».

— Лещата! — упівголоса попрохав Лукас. Він працював між колесами локомотиву.

Джим протяг Лукасові лещата. Раптом він почув у повітрі якесь дивне посвистування. За ним почувся огидний клекіт. Потім знову щось прошелестіло. І ось ще раз, тепер уже зовсім близько. Що це могло бути?

Джим спробував вдивитися у пітьму. Він розрізнув безліч великих чорних горбів, які сиділи на землі та витріщали на нього палаючі очі. Знову почулося шелестіння. Гігантська незграбна птиця опустилася на дах кабіни та витріщилася на хлопчика зеленими баньками, що світилися.

Джим зробив над собою зусилля, аби не загорлати від жаху.

Не відводячи очей від страшної птиці-велетня, він прошепотів:

— Лукасе! Агов, Лукасе!

— Що таке? — озвався той із-під локомотива.

— Тут раптом з'явилися такі великі птахи,— знову зашепотів Джим.— Їх тут прорва. Вони сидять навколо і ніби чогось хочуть.

— А який вигляд вони мають? — поцікавився Лукас.

— Дуже недружелюбний,— відповів Джим.— Шиї в них голі, дзьоби криві, а очі зелені. І на кабіні вже сидить одна така і весь час на мене дивиться.

— А-а-а,— протяг Лукас,— це ж усього-на-всього стерв'ятники.

— Зрозуміло,— промовив Джим досить жалібним голосом.. І трохи згодом додав: — Я лишень і узнати хотів, а що, стерв'ятники дуже люблять нападати чи ні? Ти як гадаєш?

— Поки ти живий,— почав пояснювати Лукас,— вони тебе не чіпатимуть. Чекатимуть, поки не помреш.

— Зрозуміло,— сказав Джим.— І за дві хвилини знову спитав: — А ти цілком впевнений?

— У чому впевнений? — перепитав Лукас із-під локомотиву.

— Ти цілком впевнений,— повторив Джим,— що маленькі чорношкірі хлопчики для них не виняток? Може, якраз їх вони люблять їсти живцем?

— Ні,— заперечив Лукас.— Не бійся. Стерв'ятників називають «могильники пустель», бо вони завжди мають справу тільки із мертвечиною.

— Он воно як,— пробурмотів Джим,— ну тоді гаразд.

На справді все було зовсім не гаразд. Стерв'ятник, що сидів на кабіні, робив дуже голодні рухи кінчиком дзьоба, тому Джима не залишала думка, що для маленьких чорношкірих хлопчиків стерв'ятники все-таки, мабуть, роблять виняток... А якщо не вдасться привести Емму до ладу, що тоді? Тоді їм доведеться залишитися тут, посеред пустелі «Кінець Світу», поруч із цими бридкими могильниками, що вже сидять тут та чекають.

Звідси так далеко до будь-якої людської допомоги, а до Усландії просто неможливо далеко. Отже, це кінець, і не повернутися їм до Усландії ніколи-ніколи!

Джим так далеко зайшов у своїх думках, що на нього напало раптом жахливе відчуття повної самотності. І він у розпачі розрюмсався.

Саме у цю мить Лукас вибрався з-під локомотиву і почав витирати ганчіркою руки.

— Що з тобою, старий? — запитав він, тактовно дивлячись убік, бо, звісно, відразу зрозумів, у чому справа.

— Нічого, відповів Джим,— у мене просто... здається... у мене гикавка почалася.

— Он воно як, пробурмотів Лукас.

— Лукасе, скажи мені, тільки чесно,— тихо попрохав Джим.— Чи є ще надія?

Лукас задумливо подивився перед собою, а потім, серйозно дивлячись в очі Джимові, відповів:

— Послухай-но мене, Джиме Кнопко! Ти мій друг, і тому я можу сказати тобі правду. Я не знаю, що робити далі. Мені ніяк не розкрутити останньої гайки. Ззовні не вийде. Треба влізти в котел. А мені ніяк, я зavelикий і затовстий. Отака дурна історія!

Джим скося подивився на стерв'ятника, що сидів на кабіні, і на інших подалі, які повільно, але впевнено підсувалися ближче, із цікавістю витягаючи з-під пір'я-коміру голі шиї. А потім рішуче сказав?

— Я залізу досередини.

Лукас серйозно кивнув:

— Це насправді остання можливість. Проте не небезпечна. Адже тобі доведеться працювати під водою на дні котла. Воду нам виливати не можна, оскільки іншої в пустелі немає. Крім того, ти навіть присвітити собі не зможеш. Працюватимеш цілком та повністю навіпамацки. Поміркуй добре, перш ніж погоджуватися. Я зрозумію, якщо ти відмовишся.

Джим поміркував. Плавати та пірнати він, звісно ж, умів. До того ж Лукас сказав, що це їхня остання можливість. Отже, нічого іншого не залишається.

— Зроблю,— сказав він.

— Чу-до-во! — повільно відгукнувся Лукас.— Візьми із собою оцей ключ. Гадаю, він підійде. А гайка розташована приблизно тут.— Він указав місце з зовнішньої сторони днища котла.

Джим запам'ятав місце гайки та заліз на котел. Стерв'ятник на кабіні здивовано спостерігав за ним.

Раптом із-за темної гряди хмар показався місяць, і стало дещо світліше.

Кожен, хто знайомий із устроєм локомотива, знає, що позаду труби є щось на зразок куполу, схожого на другу трубу дещо меншого розміру. Цей купол можна відчинити, і тоді буде видно шахту, що веде до котла.

Джим зняв чоботи, кинув їх Лукасові і поліз до відчиненого купола. Там було дуже тісно, і Джимове серце сказано закалатало.

Проте він стис зуби та протиснувся далі, ногами вперед. Коли ззовні залишилася сама його голова, хлопчик кивнув Лукасові, а потім відчув під ногами воду. Вона була дуже теплою.

Джим удихнув побільше повітря та ковзнув униз.

Лукас стояв перед локомотивом та чекав. Він сильно зблід, це було помітно, незважаючи на кіптяву та сажу. А що робити, якщо із Джимом щось трапиться?

Лукас тільки й зможе, що стояти тут склавши руки, адже до котла йому ніяк не забратися. Машиніст витер з лоба кілька великих холодних крапель поту. Тут він почув зсередини котла неголосне дзенькання. Потім ще раз. І раптом щось, тихо дзенькнувши, випало на землю.

— Гайка! — вигукнув Лукас. — Джиме, вилазь!

Але Джим не з'являвся. Спливали секунди. Лукас, хвилюючись за свого маленького друга, ледь усвідомлював, що робить. Видершись на локомотив, він загорлав крізь купол:

— Джиме! Джиме! Вилазь-но! Джиме, ти де?

І тут нарешті з'явилося чорне личко, що жадібно хапало ротом повітря, геть мокре. Потому рука. Лукас схопив її та витяг друга назовні. Узявши хлопчика на руки, він спустився вниз.

— Джиме! — повторював він знов і знов. — Старий мій Джиме!

Хлопчик закашлявся. Зніяковіло посміхаючись, він виплюнув із рота воду та прошепотів:

— Ось бачиш, Лукасе, як добре, що ти взяв мене з собою?

— Джиме Кнопко! — сказав Лукас. — Ти чудове хлоп'я, і без тебе я б просто пропав.

— Знаєш, як там було? — зітхнув Джим. — Спочатку все йшло добре. Гайку я одразу знайшов, та й відкрутилася вона легко. А коли я зібрався назад, то ніяк не міг відшукати лаз. Але врешті-решт я все-таки впорався.

Лукас стяг із Джима мокрий одяг та загорнув його в теплу ковдру. Потім він напоїв його гарячим чаєм із царського термосу.

— Так! — потому сказав Лукас. — Тепер відпочивай. А інше я й сам дороблю.

Але раптом він хлопнув себе долонею по лобі й налякано вигукнув:

— Чорт мене забирай! Адже крізь дірку від гайки скапує вода!

Так воно й було. Але, на щастя, її витекло дуже небагато, десь із півлітра.

Лукас швидко змінив зламаний поршень та закрутив усе назад. Ззовні гайка закрутилася дуже добре. А потім він знову частина за частиною ретельно зібрав добру стару Емму. І коли останній гвинт був міцнісінько завернутий...

— То що, Джиме! — вигукнув він. — Що ти тепер скажеш?

— А що я маю сказати? — поцікавився Джим.

— А ось послухай-но! — весело відповів Лукас.

Джим прислухався. І дійсно: Емма знову пихтіла!

Хоча й зовсім тихесенько, ледь чутно, але інакше не скажеш — вона пихтіла!

— Лукасе! — загорлав щасливий Джим. — Емма цілісінька та непошкоджена! Ми врятовані!

І обидва, сміючись, потиснули один одному руки.

Стерв'ятники виглядали розчарованими. Проте здається, вони все ще на щось сподівалися. Птахи тільки ненабагато відступили у глиб пустелі.

— Ось що! — виголосив задоволений Лукас. — Тепер Емма має добряче виспатися і набратися сил. І мі, гадаю, зробимо те саме.

Друзі забралися до кабіни та зачинили за собою двері. Потім вони трохи попоїли фруктів та солодошів із корзини з провіантом та попили чаю з золотого термосу.

Після чого Лукас викурив люльку.

Але Джим уже поснув. Він так гордо посміхався уві сні, як може посміхатися лише той, хто полагодив зламаний локомотив із ризиком для життя.

Лукас добряче закутав його ковдрою та прибрав із лоба ще вологі кучеряві пасма чорного волосся.

— Молодець малюк! — ласкаво пробурмотів він.

Потім вибив люльку і ще раз визирнув у віконце.

Стерв'ятники сиділи колом вдалині, яскраво освітлені місяцем. Вони гомоніли між собою, мабуть, щось обговорювали.

— Дзуськи! — пробурмотів Лукас. — Нас вам все одно не отримати.

Потім він влаштувався зручніше, глибоко позіхнув і теж поснув.

***Глава п'ятнадцята, у якій мандрівники потрапляють
до чудернацької місцевості та знаходять згубні сліди***

Наступного ранку друзі прокинулася досить пізно. Це й зрозуміло, адже напередодні вони лягли далеко за північ. Сонце стояло вже високо, і палюча спека все посилювалася. У пустелі, де ані дерево, ані кущ не дають тіні, повітря швидко стає задушливо гарячим, наче в пічці.

Друзі похапцем поснідали та рушили в путь. У веселому настрої покотили вони відразу на північ. Оскільки компасу в них не було, єдиним орієнтиром слугували гори «Корона Світу».

Вони вирішили їхати так, аби гори весь час було видно справа. За їхніми розрахунками, десь на півночі вони мали виїхати до Жовтої річки і звідти вгору за течією до самісінького Дракон-Міста. Мапа більше не допомагала, але спочатку все й так йшло добре.

Емма знову була у пречудовому настрої. Схоже, вона зовсім оклигалася після важкого полагодження. Незважаючи на свій вік і важкувату фігуру, вона була дуже добрим і надійним локомотивом.

Сонце підіймалося все вище та вище. Через спеку повітря над пустелею дрижало. Лукас і Джим щільно зачинили обидва віконця. Хоча всередині маленької кабіни через топку теж було досить жарко, але порівняно із зовнішньої температурою все-таки стерпно.

Подеколи на їхньому шляху траплялися наполовину занурені в пісок вибілені скелети звірів. Друзі проводжали їх замисленими поглядами.

Було десь за південь, коли Лукас раптом здивовано скрикнув:

— Та невже?

— Що таке? — запитав Джим, потягаючись. Він трохи задрімав, утомлений спекою.

— Здається, ми збилися зі шляху, — пробурмотів Лукас.

— Чому?

— Поглянь-но у праве віконце! Адже гори весь час стояли там. А зараз вони раптом опинилися на іншому боці.

І насправді, усе було, як сказав Лукас: у правому віконці бовванів пустий та далекий обрій пустелі, а ліворуч — гори в червону та білу смужки.

Усе це було вже доволі дивним, проте ще більш дивним виявилось те, що з горами, здається, теж було не все гаразд. Вони виглядали так, ніби не стояли на землі, а парили ледь вище.

— Що ж таке трапилося? — захвилювався Джим.

— Я теж не знаю, — відповів Лукас. — У будь-якому треба повернути чи що.

Але не встиг він це сказати, як гори зовсім зникли, їх не було більше видно ані праворуч, ані ліворуч.

Замість них друзі раптом побачили в далечині морський пляж із пальмами, що згиналися від вітру.

— Отакої, бачили? — пробурмотів ошелешений Лукас. — Джиме, ти щось розумієш?

— Ні, — відгукнувся Джим. — Ми, здається, потрапили до якоїсь незвичної місцевості. Він обернувся та почав дивитися назад.

До його величезного здивування, позад них височіли червоно-біло-смугасті гори.

Тільки тепер вони стояли догоричерева! Так би мовити, звисали з неба.

— І все ж таки щось не так! — знову пробурмотів Лукас, затиснувши в зубах люльку.

— Що робитимемо? — перелякано запитав Джим. — Якщо так піде далі, нам ні за що не знайти потрібного напрямку.

— Розумніше за все буде, — розсудив Лукас, — про всяк випадок їхати далі доти, поки ми не виберемося з цього клятого «НЕЗНАЮЦЮ».

Отже, вони поїхали далі. Але вибратися не виходило. Навпаки, усе стало ще більш дивним. Наприклад, вони раптом побачили великі айсберги, що пливли небом.

Це було особливо вражаюче, бо у такій спеці будь-який айсберг взагалі-то відразу мав розтаяти.

Тут перед ними виникла Ейфелева вежа, яка насправді стоїть у місті Парижі, а аж ніяк не в пустелі «Кінець Світу». Потім ліворуч з'явилися безліч вігвамів, що оточили вогнище, і воїни у пір'ї з бойовим пофарбуванням, що виконували дикий танець. Праворуч тат-таки опинилося місто Пинь зі своїми золотими дахами. Потому все щезло так само несподівано, як і з'явилося, і навколо знову лежала лише гола пустеля. Проте за кілька секунд у тремтливому повітрі знову виникло щось незрозуміле.

Лукас сподівався, що по обіді за положенням сонця, що сідатиме, він зуміє відшукати північний напрям. Проте, на жаль, про це нема чого було й думати. Сонце палило то справа, то зліва, і часто-густо навіть одночасно з обох боків. Воно й насправді роздвоїлося. Здавалося, що все навкруги просто з'їхало з глузду.

Урешті-решт видіння цілком перемішалися. Так, наприклад, перевернута дзвіниця стояла на кінчику свого флюгера, а над нею в повітрі парило озеро, на хвилях якого паслися корови.

— Ну просто скажений безлад! Такого зі мною ще не траплялося! — пробасив Лукас ледь не зо сміхом.

Тепер виник величезний повітряний млин, що стояв на спинах двох слонів.

— Якби не така маячня,— сказав Лукас,— то всі ці непорозуміння були б просто смішними.

Цієї миті небом проплив могутній корабель під вітрилами, що випускав водограй.

— Я точно не знаю,— пробурмотів Джим і стурбовано похитав головою,— мені все це зовсім не подобається... Хотілося б швидше звідси вибратися.

Тут перед ними пустелею проскакала великими стрибками половинка «чортова колеса» з ярмарку, ніби шукаючи іншу половинку. Проте тієї ніде не було видно.

— Мені би теж цього хотілося,— погодився Лукас і пошкріб за вухом.— Та-а-ак, колись ми певно залишимо цю чудернацьку місцевість. За моїми підрахунками, з півдня ми подолали добру сотню миль. І справді, дурниця, що ми забули взяти з собою компас.

Якийсь час друзі мовчки їхали далі і спостерігали за картинами, що то з'являлися, то зникали. Якраз коли Лукас хотів сказати Джимові, що сонце тепер видно навіть у трьох місцях, хлопчик оглушливо заволав.

— Лукасе! — горлав він.— Там, дивись-но! Цього не може бути! Це ж, це... там Усландія!

І справді! Цілком чітка Усландія лежала, оточена синім океаном.

Велика та маленька верхівки гори підіймалися догори, а між ними можна було впізнати замок короля Альфонса За-Чверть-Дванадцятого. Блищали звивисті рейки залізниці, і всі п'ять тунелів були там, і будинок пана Ермеля теж. Там само стояли маленька залізнична станція та будиночок пані Ваас із крамницею! А морем плив поштовий кораблик.

— Швидше! — вигукнув Джим цілком не при собі. — Швидше, Лукасе! Давай-но! Ідемо туди!

Проте Емма вже сама взяла курс на Усландію. Вона, схоже, теж помітила рідний острів. Вони під'їжджали все ближче. От уже стало видно, як король виглядає з вікна.

А перед замком стоїть пані Ваас із листом у руках, поруч із нею поштар і пан Ермель.

Усі вони здаються дуже похнюпленими. Пані Ваас увесь час витирає очі куточком фартуха.

— Пані Ваас! — гукнув Джим, відчинивши вікно та висунувшись назовні, так далеко, як він тільки зміг, незважаючи на шалену спеку, що тут-таки його атакувала. — Пані Ваас, я тут! Чи ви мене бачите, пані Ваас? Це я, Джим Кнопка! Залишайтесь там, ми ідемо!

Він так схвильовано горлав та махав рукою, що ледь не випав із вікна. Лукас ледь устиг схопити його за велику кнопку на шпанцях.

Еммі залишалося проїхати до Усландії якихось десять метрів, коли все щезло не менш раптово, ніж інші видіння. А знову по обидва боки пролягала нескінченна розжарена сонцем пустеля.

Джим спочатку просто не хотів у це вірити. Але нічого не допомогло, Усландії як не було. Дві величезні сльози скотилися по його чорних щоках. Він на зміг стриматися.

Лукасові очі теж підозріло блищали, і він випускав із носогрійки великі хмари диму.

Мовчки поїхали вони далі. Проте найдивовижніше чекало на них попереду. Перед друзями раптом постав інший локомотив, що виглядав так само, як Емма.

Цей локомотив їхав поруч приблизно в сотні метрів від них, із точно такою швидкістю.

Лукас, не вірячи своїм очам, висунувся з віконця, і на іншій машині машиніст теж висунувся з віконця.

Лукас помахав йому, й інший машиніст теж помахав у відповідь.

— Це вже просто якесь божевілля в квадраті! — сказав Лукас. — Адже ми не спимо!

— Ані трохи! — запевнив Джим.

— То що, тоді давайте розглянемо цю штуку зблизу, — запропонував Лукас.

Вони трохи повернули та поїхали до іншого локомотива. Але той повернув одночасно з ними, так що обидва локомотиви почали рухатися назустріч один одному.

Нарешті Лукас зупинив Емму. Інший локомотив теж зупинився. Лукас і Джим спустилися на землю. Одночасно з ними машиніст і маленький чорношкірий хлопчик теж вийшли з іншого локомотиву.

— Тут, мабуть, однак... — забурмотів ошелешений Лукас.

І вони пішли кожен назустріч один одному. Лукас до іншого Лукаса, Джим — до іншого Джима. Тільки-но хотіли обидва Лукаси та обидва Джими простягти руки для взаємного привітання, як задув легесенький вітерець. Інші Джим, Лукас та Емма стали прозорими й... випарувалися, перетворившись на ніщо.

Джим у повній розгубленості витріщився круглими очима на те місце, де щойно стояв Джим номер два.

Раптом він почув, як Лукас, присвиснувши, сказав:

— Тепер мені все ясно! Ну звісно, так воно і є!

— Що — воно? — запитав Джим.

— Ти колись чув про дзеркальну кімнату Фата Моргани?

— Ні, — відповів Джим. — Який патер?

— Та не патер! — посміхнувся Лукас. — Фата Моргана! Пішли назад, до Емми, там я поясню тобі, у чому річ. А то тут пече, як на сковорідці!

Вони знову влізли до кабіни, і Лукас по дорозі став пояснювати Джимові, що таке дзеркальна кімната Фата Моргани.

Такі кімнати іноді бувають на ярмарках. Вони складаються цілком із дзеркал. Якщо зайти досередини, то можна зовсім збитися з пантелику, бо анітрохи не зрозуміло, де віддзеркалення, а де ні. На ярмарку це дуже весело, і, коли треба, тобі допоможуть знайти вихід.

Зовсім інша річ у пустелі!

Фата Моргана тут складається, звісно, не із дзеркал. Та й звідки їм узятися в пустелі? Ні, просто це так кажуть, оскільки йдеться про схожі речі.

Фата Моргана — це так зване природне явище. Коли сонце розжарює піщану поверхню, повітря стає дуже гарячим, потім ще гарячіше і нарешті починає дрижати від спеки. І ось, розжарюючись усе більше та більше, воно раптом дає віддзеркалення, як справжнє дзеркало у ванній кімнаті. При цьому воно відбиває не тільки предмети, що перебувають поблизу, а частіше приносить віддзеркалення тих, які знаходяться десь дуже далеко. І ось тоді раптом виникають предмети, віддалені від пустелі на багато-багато миль. Наприклад, може трапитися, що люди, які мандрують пустелею, ні з сих ні з тих побачать попереду ресторанчик із вивіскою такого змісту:

ХОЛОДНИЙ ЛИМОНАД, СКЛЯНКА 10 ПФ.

І коли вони туди поб'їжать, потерпаючи від жахливої спраги, то все миттєво щезне. Так можна заблукати й цілком не знати, де перебуваєш.

Зрозуміло, запросто може статися, що ці віддзеркалення, які називають ще міражами, на довгому шляху крізь пустелю трохи переміщуються. Ось і з'являються міражі курйозного змісту, на зразок тих, що бачили друзі.

— А насамкінець,— завершив Лукас свої пояснення,— насамкінець ми навіть побачили самих себе. Але коли подув вітерець, повітря трохи охолодилося і припинило віддзеркалювати.

Джим якийсь час мовчки розмірковував, а потім захоплено сказав:

— Лукасе, мені здається, що ти знаєш все про все на світі.

— Ні,— відповів Лукас та засміявся,— я дуже багато чого не знаю. Наприклад, я не знаю, що там таке попереду.

Друзі почали напружено вдивлятися в лінію путі.

— Здається, там у піску якісь сліди,— сказав Джим.

— Так,— пробурмотів Лукас.— Виглядають як паротягові.

— Якщо це знову не Фата,— стурбовано проказав Джим.— У такій пустелі ніколи завчасно невідомо, природне це явище чи якесь інше.

Вони підкотили ближче, але цього разу картина не зникла. Це дійсно були сліди і піску, сліди від паротягових коліс.

— Виглядає так,— констатував Джим,— ніби тут хтось проїхав до нас.

Лукас зупинив Емму, спустився вниз та оглянув слід.

— Чорт забирай! — вилаявся він зрештою та пошкріб у себе за вухом.— Тут і насправді хтось уже проїхав до нас. І знаєш, хто це був?

— Ні. А хто?

— Ми самі. Це Еммини сліди. Схоже, ми зробили величезне коло і повернулися до наших власних слідів.

— Ой-ой-ой! — жахнувся Джим.— Але ж нам треба якось вибиратися з цієї клятої пустелі!

— Цілком слушно! — підтвердив Лукас.— Усе питання у тому як.

Він став уважно оглядати все навколо.

У небі справа від них їхав паротяг, випускаючи з труби великі та картаті мильні бульбашки. Зліва височів старий маяк. На його найвищому майданчику якийсь кит робив стійку на голові. Позаду Лукас побачив універмаг, із вікон та дверей якого росли дерева. А просто перед собою він помітив довгу низку телеграфних стовпів.

Там дротами розгулювала родина бегемотів.

Лукас подивився на небо. Три сонця стояло на трьох різних місцях. Яке з них справжнє, а яке міраж, визначити було неможливо.

Лукас похитав головою.

— Це не має сенсу,— пробурчав він.— Треба чекати, поки міражі Фата Моргани не закінчаться. Інакше нам звідси ні за що не вибратися. І потім, нема чого дарма витратити вугілля та воду. Адже цілком не відомо, скільки нам доведеться триматися на старих запасах.

— А як ти гадаєш, коли Фата скінчиться? — похмуро поцікавився Джим.

— Гадаю, що вночі,— відповів Лукас,— коли не буде так спекотно.

Тут вони залізли назад до кабіни, аби перепочити та діждатися заходу сонця.

Від спеки обох хилило до сну, і Лукас уже засинав, коли Джим раптом запитав його:

— Чому ж вони були такі сумні?

— Хто-о? — позіхнув Лукас.

— Усі,— стиха відповів Джим,— я маю на увазі усландський міраж.

— Може бути, ми побачили їх саме тієї миті, коли прийшов наш лист,— замислено проказав Лукас.

Джим глибоко зітхнув. Дещо згодом він сумно запитав:

— Лукасе, як на тебе, ми колись ще побачимо Усландію?

Лукас дружньо поклав руку на плече Джимові і, бажаючи втішити, відповів:

— Є в мене така впевненість, що одного чудового дня ми всі втрьох повернемося до Усландії — ти, Емма та я.

Джим підвів голову, і його очі стали великими-превеликими.

— Ти чесно так вважаєш? — із надією в голосі запитав він.

— Я можу ледь не слово дати,— пробасив Лукас.

На душі в Джима відразу стало легко та весело, ніби вони вже були на шляху додому.

Він знав, що якщо Лукас щось каже, то це, вважай, справа надійна.

— А гадаєш, швидко? — запитав він ще.

— Може бути, так, а може бути, й ні,— відповів Лукас.— Хто знає. Це тільки передчуття.

І трохи згодом додав:

— Краще спробуй зараз заснути. Можливо, нам доведеться їхати всю ніч.

— Гарзд,— відповів Джим і майже відразу заснув. А Лукас не спав і розмірковував.

Він був дуже стурбований. Закуривши люльку, Лукас взявся розглядати пустелю, що лежала у південній спеці, і помітив, що прилетіли стерв'ятники.

Вони терпляче сиділи навколо Емми у мовчазному очікуванні.

За всім, стерв'ятники твердо розраховували на те, що мандрівники ніколи не виберуться з цієї жахливої пустелі.

Глава шістнадцята, у якій Джим Кнопка придбаває важливий досвід

Кожен, хто хоч раз подорожував пустелею, знає, що заходи там відрізняються особливою пишністю. Вечірнє небо сяє усіма кольорами, від вогнисто-помаранчевого до найніжніших рожевого, світло-зеленого та фіолетового.

Лукас і Джим, сидячи на даху локомотива та бовтаючи ногами, доїдали залишки провіанту з корзини та допивали чай із золотого термосу.

— У нас більше нічого не буде доти, поки ми не знайдемо нового провіанту, — стурбовано сказав Лукас.

Спека трохи спала. Здійнявся навіть легенький вітерець, який приніс їм трохи прохолоди. Усі міражі зникли, за винятком одного-єдиного, який вперто намагався залишитися ще на якийсь час. Проте він був зовсім малесеньким природним явищем: половинкою велосипеда із їжачком, що сидів на ньому верхи. Ще чверть години ця половинка трохи розгублено крутилася пустинею туди-сюди, а потім і вона пропала.

Тепер обидва друга могли бути достатньо впевненими в тому, що сонце, яке сідає за обрій, справжнє. А оскільки всім відомо, що сонце сідає на заході, Лукас одразу зміг визначити, де північ та куди їм їхати. Вечірнє сонце мало б світити в ліве віконце. Ось як це просто виявилось, і вони поїхали.

За деякий час сонце вже збиралося сховатися за обрій, і тут до очей Джимові впало дещо незвичайне. Стерв'ятники, які непохитно супроводжували їх, раптом усі як один розвернулися та полетіли геть.

Здавалося, що вони навіть надто поспішали. Джим поділився своїм спостереженням із Лукасом.

— Може, вони нарешті здалися, — пробурмотів задоволений Лукас.

Проте цієї миті Емма видала оглушливий свист, який пролунав криком жаху, і, розвернувшись сама собою, як навіжена помчала у зворотній бік.

Лукас натиснув на гальмо та зупинив Емму. Вона, тремтячи, послухалась і запихкала, судомно переводячи дихання.

— Та ти що, Еммо? Що це ще за новомодні витівки?

Джим хотів щось сказати, проте варто було йому випадково озирнутися назад, як слова застрягли у нього в горлі.

— Там! — тільки й зміг прошепотіти він.

Лукас озирнувся. Усе, що він уже колись бачив, не йшло у жодне порівняння із тим, що він побачив цього разу.

На обрії стояв велетень таких гігантських розмірів, що навіть гори «Корона Світу», що височіли до небес, здавалися порівняно з ним купою сірникових коробок.

Велетень був явно дуже старим, бо його довжелезна біла борода діставала йому до колін і, от диво, була заплетена у товсту кіску. Певно, таким чином велетневі легше було зберігати її у пристойному вигляді. Так, можна собі уявити, яких зусиль коштувало щоденне розчісування цих заростів! На голові у велетня був старий солом'яний бриль. Звідки взялися такі величезні соломини? Гігантське тіло прикривала стара довга сорочка, яка напевне перебільшувала за розмірами найбільше вітрило.

— Ох! — вихопилося в Джима.— Це не Фата! Скоріше звідси, Лукасе! Може бути, він нас ще не помітив.

— Без паніки! — відповів Лукас, випускаючи з люльки тютюнову хмарку. Він уважно розглядав велетня.— Мені здається, констатував він,— що, незважаючи на свою величезність, велетень виглядає вповні ввічливо.

— Щ... щ... що? — перелякано пролепотів Джим.

— Так,— спокійно відповів Лукас.— Його великий зріст ще зовсім не означає, що сам він обов'язково чудовисько.

— Так, але... — вів, затиноючись, Джим,— а якщо все-таки він воно?

Тут велетень поривчасто простяг уперед руку, але потім розгублено опустив її, і, схоже, глибоке зігхання сколихнуло його груди. Проте, дивна річ, при цьому не було чути ані звуку. Стояла повна тиша.

— Якби велетень схотів,— сказав Лукас, не випускаючи люльки з рота,— то давно вже би зміг щось із нами зробити. Здається, у нього добрий норів. Ось тільки хотілося б знати, чому він не підійде ближче. Невже він сам нас боїться?

— Ох, Лукасе? — простогнав Джим, у якого від жаху аж зуби застукотіли.— Тоді нам край!

— Не думаю,— заперечив Лукас,— можливо, велетень навіть може сказати, як нам вибратися з цієї клятої пустелі!

Джим онімів. Він більше не знав, що й думати.

А велетень раптом підняв руки і, склавши їх рупором, вигукнув тоненьким жалібним голосом:

— Чужинці, прошу вас, будь ласка, не йдіть! Я вам анічогісінько не зроблю!

При його зрості голос мав би, власне кажучи, лунати громовим гуркотом.

Але нічого подібного не сталося. А з якої причини?

— Здається мені,— пробурмотів Лукас,— це зовсім нешкідливий велетень. Скоріше навіть милий. Тільки от із голосом у нього не все гаразд.

— А може, він прикидається! — заволав переляканий Джим.— Він, певне, хоче спіймати нас та з'їсти. Я вже якось чув про такого велетня. Чесно, Лукасе!

— Ти йому не довіряєш, і все тільки тому, що він величезний,— відповів Лукас.— Теж мені причина! Він же, врешті-решт, у цьому не винний.

Тут велетень біля обрїю став на коліна і, зробивши благаючий жест, вигукнув:

— Ах, прошу, повірте мені! Я вам нічого не зроблю, мені тільки хочеться з вами побесідувати. Я такий самотній, такий жахливо самотній!

І, дивна річ, його голосок лунав так само жалібно.

— Так, бідолаха, такого не можна не пожаліти,— сказав Лукас.— Помахай-но я йому, аби він побачив, що ми нічого злого не замишляємо.

Джим із жахом споглядав, як Лукас, висунувшись із віконця, ввічливо підняв кашкета та привітно помахав велетневі носовою хусточкою.

Ну все, зараз буде горе! Велетень повільно піднявся на ноги. Увесь вигляд його виражав нерішучість та засоромленість.

— Чи означає це,— скрикнув він своїм тонесеньким голоском,— що мені можна підійти ближче?

— Саме так! — вигукнув у відповідь Лукас, склавши руки рупором, а потім знову привітно посигналив носовою хусточкою. Велетень обережно зробив крок до локомотиву і тут же очікувально завмер на місці.

— Він нам не вірить! — пробурчав Лукас. Сповнений рішучості, він вибрався з кабіни і, махаючи хусточкою, пішов велетневі назустріч.

У Джима від жаху все попливло перед очима. Невже Лукас перегрівся на сонці?

Проте як би там не було, Джим все-таки не міг допустити, аби його друг ішов наодинці назустріч такій небезпеці.

Хлопчик виліз з локомотиву та вперіщив слідом за Лукасом, незважаючи на тремтіння в колінах.

— Та зачекай, Лукасе! — гукнув він, ледь переводячи дух.— Я з тобою!

— Ну ось бачиш,— сказав Лукас і дружньо поплескав його по плечі,— ось так набагато краще! Переляк — поганий помічник. Коли боїшся, все здається набагато гірше, ніж воно є насправді.

Велетень, побачивши, що чоловік із маленьким хлопчиком вилізли з локомотиву та, махаючи, йдуть йому назустріч, зрозумів, що непокоїтися не треба. Його нещасне обличчя просвітліло.

— Добре, друзі,— заволав він своїм тонесеньким голоском,— я зараз прийду!

І він пішов назустріч Джимові з Лукасом. Усе, що сталося слід за цим, було настільки дивовижним, що Джим широко роззявив рота, а Лукас геть позабув про свою люльку.

Велетень наближався і з кожним кроком ставав дещо меншим. Метрів за сто від друзів він виглядав уже ненабагато більшим за високу дзвіницю. Через наступні п'ятдесят метрів — завбільшки всього лише за будинок. І, нарешті, дійшовши до Емми, він зробився таким само на зріст, як Лукас-машиніст. Навіть на півголови нижче.

Перед здивованими друзями стояв худий старий із тонким добрим обличчям.

— Доброго дня! — сказав він, знімаючи свого солом'яного бриля. — Просто й не знаю, як вам дякувати за те, що не втекли геть. Уже багато років я пристрасно мрію про те, що колись хтось виявить належну хоробрість. Але до сьогодні ніхто так і не підпустив мене до себе. А я лише здалеку виглядаю жахливо величезним. Так, до речі, зовсім забув представитися: мене звать Тур Тур. Ім'я Тур та прізвище Тур.

— Доброго дня, пане Тур Тур, — ввічливо відповів Лукас і підняв свого кашкета, — мене звать Лукас-машиніст.

Він зробив вигляд, нібито зовсім не здивований, і поведився так, ніби дивні зустрічі на зразок цієї для нього — річ звичайна. Лукас і справді був людиною, яка завжди знає, що до чого!

Тут і Джим, який із роззявленим ротом все ще витріщався на пана Тур Тура, оговтався і сказав:

— Мене звать Джим Кнопка.

— Я жахливо радий! — звернувся пан Тур Тур до Джима. — І перш за все тому, що ви зовсім молодий чоловік, мій дорогий Джиме Кнопко, і вже такий неймовірно хоробрий. Ви справили мені добру службу.

— Ох... ах... я... взагалі-то... — забелькотів Джим і почервонів під своєю чорною шкірою до самих вух. Йому раптом стало жахливо соромно, бо, правду кажучи, ніяким сміливцем він не був. А про себе хлопчик вирішив нікого і нічого не боятися, перш ніж не подивиться на цих «кого» і «чого» зблизу. Адже чи мало що, а коли все буде як із паном Тур Туром? Він подумки навіть дав собі чесне слово, що завжди про це пам'ятатиме.

— Бачте що, — знову звернувся пан Тур Тур до Лукаса. — Ніякий я насправді не велетень. Я усього лише уявновелетень. У тому-то й біда. Тому я такий самотній.

— Поясніть нам це докладніше, пане Тур Туре, — попрохав Лукас, — маю вам сказати, що ви перший уявновелетень, який нам зустрівся.

— Я вам залюбки все поясню, як умію, — запевнив пан Тур Тур, — але не тут. Панове, дозвольте вам запросити на гостину до мого скромного житла.

— Ви що, тут живете? — здивувався Лукас. — Посеред пустелі?

— Звісно,— відповів пан Тур Тур, посміхнувшись,— я живу у самісінській середині «Кінця Світу», саме біля оази.

— А що таке оаза? — обережно спитав Джим, що побоювався нових сюрпризів.

— Оазою,— почав пояснювати пан Тур Тур,— називається джерело в пустелі. Ходімо, я вам все покажу.

Проте Лукас не хотів лишати Емму. Емма принагідно могла заправитися свіжою водою. Але Джимові з Лукасом прийшлося деякий час, аби запевнити боязкого уявновелетня в тому, що їзда на локомотиві — річ цілком безпечна. Нарешті все товариство вирушило в путь.

Глава сімнадцята,

у якій уявновелетень пояснює свою незвичайність та виявляє вдячність

Оазою пана Тур Тура виявився малесенький ставочок із прозорою водою, усередині якого фонтанчиком бив ключ. Навколо росла свіжа соковита зелень, а безліч пальм та фруктових дерев тягли свої верхівки до неба пустелі. Під деревами стояв невеличкий, дуже доглянутий білий будиночок із зеленими ставнями. На городику перед будиночком уявновелетень вирощував квіти та овочі.

Лукас, Джим і пан Тут Тур усілися в кімнаті за круглий дерев'яний стіл та почали вечеряти. На вечерю було подано смачні овочі різних сортів, а на десерт — пречудовий фруктовий салат.

Пан Тур Тур був вегетаріанцем. Так називають людей, які не їдять м'яса.

Пан Тур Тур дуже любив тварин, тому йому зовсім не хотілося вбивати їх та їсти. Те, що тварини все одно від нього тікали, бо він був уявновелетень, дуже часто його засмічувало.

Поки всі троє мирно сиділи за столом, старенька Емма стояла біля фонтанчика.

Лукас відкрив купол за її трубою, і свіжа вода з неквапливим дзюркотінням лилася до паротягового котла. Через сильну спеку в пустелі Еммі дуже хотілося пити.

Після їжі Лукас закурив свою носогрійку і, відкинувшись на спинку стільця, сказав:

— Дякую за смачний обід, пане Тур Туре. А тепер мені дуже хочеться почути вашу історію.

— Так-так,— заквапив Джим,— розкажіть, будь ласка!

— Отже, так,— почав пан Тур Тур,— власне кажучи, особливо розповідати нема чого. Безліч людей володіє якимось особливими якостями. У пана Кнопки, наприклад, чорна шкіра. Такий він від природи, і в цьому немає нічого дивного, чи не так? Чом би й не бути чорношкірим? Але, на жаль, більшість людей вважає інакше. Якщо самі вони, наприклад,

білі, то цей колір вважається в них єдино правильним, і тому їм не подобається, якщо інші чорношкірі. На жаль, люди часто бувають такі нерозумні.

— До того ж,— вставив Джим,— іноді чорна шкіра — дуже практична річ, наприклад, якщо ти машиніст.

Пан Тур Тур серйозно кивнув і провадив:

— Чи бачте, друзі мої, якби один із вас зараз устав та пішов геть, він усе зменшувався та зменшувався, поки врешті-решт не перетворився б на точку на обрії. А повертаючись назад, він поступово ставав би все більшим та більшим, поки нарешті, підійшовши до нас, не став би свого звичайного зросту. Проте погодьтеся, що людина насправді весь час одного зросту. І тільки здається, що вона спершу зменшується, а потім стає більшою.

— Правильно! — погодився Лукас.

— Ну а в мене,— продовжив пояснювати пан Тур Тур,— усе навпаки. Ось так. Чим більше я віддаляюся, тим вищим вигляджу. А чим ближче я підходжу, тим помігніший мій справжній зріст.

— Тобто ви маєте на увазі,— сказав Лукас,— що насправді більше не зменшитесь, якщо підійдете ще ближче? І що ви зовсім не такий величезний, а тільки здається велетнем на відстані?

— Цілком правильно,— відповів пан Тур Тур,— тому я і кажу, що я уявновелетень. Точнісінько так можна було б назвати уявнокарликами тих людей, які здалеку виглядають маленькими, хоча насправді такими не є.

— Дійсно цікаво,— пробурмотів Лукас, задумливо випустивши з люльки кілька гарних кілець диму.— Але, пане Тур Туре, скажіть, будь ласка, як же це вийшло? Чи ви були таким уже в дитинстві?

— Я завжди був таким,— сумно відповів пан Тур Тур.— І нічого не міг із цим зробити. У дитинстві ця властивість проявлялася не так сильно, приблизно в два рази менше, ніж зараз. Ви, імовірно, можете собі уявити, як мені було сумно. Я ж дуже мирна та товариська людина. Але де б я не з'явився, усі перелякано тікали геть.

— А чому тепер ви живете тут, в пустелі «Кінець Світу»? — поцікавився Джим із співчуттям. Йому було жахливо шкода старенького.

— Так сталося,— відповів пан Тур Тур.— Народився я на Ларипурі. Це великий острів на північ від Вогняної Землі. Мої батьки були єдині люди, які мене не боялися. І взагалі вони були дуже хороші. Коли вони померли, я вирішив переїхати. Мені хотілося відшукати таку країну, де б мене ніхто не боявся. Я мандрував усім світом, але усюди повторювалось одне й те саме. Урешті-решт, аби більше нікого не лякати, я пішов до пустелі. Друзі, після моїх батьків ви перші люди, які мене не злякалися. Мені так хотілося

ще раз, перш ніж я помру, змогти із кимось побесідувати! Завдяки вам моє бажання виконалося. І тепер, коли мені буде самотньо, я згадаю вас обох та втішуся думкою про те, що десь на білому світі в мене є друзі. На подяку за це мені хотілося б щось зробити для вас.

Лукас довго мовчав та розмірковував над почутим. Джим теж глибоко замислився. Йому дуже хотілося сказати панові Тур Туру щось підбадьорливе, але до голови нічого годящого не приходило.

Нарешті Лукас увірвав мовчання:

— Якщо бажаєте, пане Тур Туре, то ви й справді можете зробити нам велику послугу.

І Лукас розповів про те, звідки вони приїхали і що зараз вони прямують до Дракон-Міста, аби звільнити принцесу Лі Сі та розкрити таємницю Джима-Кнопки.

Коли Лукас завершив, пан Тур Тур подивився на друзів із величезною повагою та сказав:

— Ви й насправді дуже хоробрі люди. Не сумніваюся, що вам вдасться визволити принцесу, хоча похід до Дракон-Міста напевно вельми небезпечна справа.

— Чи не могли б ви описати нам шлях туди? — запитав Лукас.

— Це буде зовсім неточно, — відповів пан Тур Тур, — краще я сам виведу вас із пустелі. Щоправда, піду я з вами тільки до району «Чорних Скель». А далі доведеться вам самим добиратися.

Трохи подумавши, він провадив:

— Є ще одна складність. Хоча я живу тут уже довгі роки і знаю пустелю як свої п'ять пальців, але вдень я безпорадно заблукаю. Останніми роками Фата Моргана стала ще сильнішою.

— Нам жахливо пощастило, що ми зустріли вас, пане Тур Туре! — сказав Лукас.

— О так! — серйозно відповів Тур Тур та наморщив лоба. — Одним вам із цієї пустелі було б ні за що не вибратися. Завтра чи найпізніше післязавтра вами вже точно ласували стерв'ятники.

Джим здригнувся від жаху.

— Тоді давайте зараз відправлятися, — запропонував Лукас. — Місяць вже зійшов.

Пан Тур Тур швидко зробив бутерброди та наповнив свіжим чаєм золотий термос царя мигдальського. Потім усі троє пішли до локомотива.

Але перш ніж пуститися в дорогу, Джим захотів ще раз побачити на незвичайні велетенські здібності пана Тура Тура, і той дав згоду їх продемонструвати.

Місяць сяяв так яскраво, що все було видно майже як вдень.

Джим і Лукас лишилися стояти біля Емми, а пан Тур Тур пішов углиб пустелі. Друзі спостерігали, як, віддаляючись, він стає все більшим. А коли він пішов назад, то навпаки — все зменшувався доти, поки нарешті, зупинившись перед ними, знову не став нормального зросту.

Потім Лукас лишився сам, а Джим із паном Тур Туром пішли геть, аби подивитися, чи дійсно він збільшується тільки уявно. Відійшовши на невеличку відстань, вони озирнулися, і Джим заволав:

— Лукасе, що ти бачиш?

Лукас відповів:

— Ти тепер завбільшки з мій мізинець, а пан Тур Тур — із телеграфний стовп.

При цьому Джим легко міг установити, що насправді пан Тур Тур, перебуваючи поруч із хлопчиком, аніскільки не вирів, а виглядів точнісінько так само, як і раніше.

І ось, нарешті, біля Емми залишився Джим, а Лукас пішов із паном Тур Туром.

Тепер і Джим міг спостерігати за тим, як зменшується Лукас і збільшується пан Тур Тур.

Коли вони повернулися, задоволений Джим сказав:

— Та-а-ак, пане Тур Туре, ви й насправді уявновелетень!

— У цьому немає жодних сумнівів! — підтвердив Лукас.— А тепер у путь, друзі!

Усі троє залізли в кабінку, закрили двері та поїхали углиб пустелі. Хмарки пару з труби славної товстушки Емми підіймалися у нічне небо, усе вище та вище, і щезали без сліду там, де сяяв сріблом великий місяць.

Глава вісімнадцята,

у якій друзі розстаються із уявновелетнем і застрягають у «Вустах Смерті»

Пустеля була пласка наче дошка і, куди не поглянь, всюди однакова. Але пан Тур Тур ані секунди не сумнівався у тому, в який бік їм слід їхати. Не минуло й трьох годин, як вони вже досягли північної межі пустелі «Кінець Світу».

Пустеля лежала в яскравому сяйві місяця, проте на її краї все раптово закінчувалося.

Там нічого не було — ані землі, ані неба. Там було просто НІЩО. Здалеку це НІЩО виглядало як колосальна п'яма кольору вугілля, смоли та воронового крила водночас, що простиралася від краю пустелі до самісіньких небес.

— Дивно! — сказав Лукас.— Що це?

— Це «Чорні Скелі»,— відповів пан Тур Тур.

Вони впритул під'їхали туди, де починалася п'яма. Лукас зупинив Емму, і всі вийшли назовні.

— Дракон-Місто,— почав пояснювати пан Тур Тур,— лежить десь у «Країні Тисячі Вулканів». Це масивне плоскогір'я, покрите тисячами великих та маленьких вогнедишних пагорбів. Де саме знаходиться Дракон-Місто, я, на жаль, теж не знаю. Але ви це розвідаєте.

— Гаразд,— сказав Лукас.— Тільки що тут за чорнота така?

— Нам що, треба крізь неї проїхати?— запитав Джим.

— Це неминуче,— відповів пан Тур Тур.— Розумієте, друзі мої, річ у тім, що «Країна Тисячі Вулканів» лежить, як я вже казав, на висоті семисот метрів вище за рівень «Кінця Світу». Єдиний шлях нагору проходить тут, крізь «Чорні Скелі».

— Тут? — здивувався Джим.— Але ж я не бачу жодного шляху.

— Правильно,— серйозно погодився пан Тур Тур.— Його неможливо побачити. Саме у цьому секрет «Чорних Скель». Вони настільки чорні, що поглинають усіляке світло. Ну просто нічого не побачиш. Тільки в особливо сонячні дні всередині залишається зовсім трошки світла. Тоді на небі можна розпізнати слабеньку фіолетову плямку. Це сонце. Аоле зазвичай тут повнісінька темрява.

— Але якщо нічого не видно, як же тоді знайти шлях? — стурбовано запитав Лукас.

— Шлях веде звідси нагору весь час по прямій,— пояснив пан Тур Тур.— Її довжина — близько сотні миль. Якщо ви весь час їхатиме тільки прямо, то нічого не станеться. Але вам у жодному разі не можна відхилитися від заданого курсу! По обидві боки шляху зяють бездонні прірви, куди ви неодмінно впадете!

— Гарненька перспективка! — пробурмотів Лукас та пошкріб у себе за вухом.

А Джим перелякано пролопотів собі під ніс про «Боже милостивого».

— У найвищому місці,— провадив пан Тур Тур,— шлях проходить крізь велику браму у скелі. Вона називається «Вуста Смерті», Це найтемніше місце, і навіть у найсонячніший день там панує абсолютно непроникна темрява. Ви одразу впізнаєте «Вуста Смерті» за жахливим плачем та стогонами.

— А чому вони плачуть? — запитав Джим, якому стало по-справжньому незатишно.

— Це вігер, який весь час дме у цю браму,— відповів пан Тур Тур.— До речі, раджу вам двері локомотива весь час тримати зачиненими. Оскільки у цьому районі панує вічна ніч, вігер такий холодний, що краплі води перетворюються на лід, не встигши впасти на землю. А ще вам не можна виходити з локомотива! Інакше ви одразу ж застигнете.

— Спасибі за добрі поради! — сказав Лукас.— Гадаю, ми краще зачекаємо з від'їздом до сходу сонця. Як би обмаль світла при цьому не було, із ним все-таки краще, ніж зовсім без нього. Як ти вважаєш, Джиме?

— Я згодний,— відповів хлопчик.

— Тоді давайте просто зараз попрощаємось,— запропонував пан Тур Тур.— Я розповів вам усе, що мені було відомо, друзі мої. І мені хотілося б встигти додому до настання дня. Ви ж знаєте, через міражі Фата Моргани.

Друзі потисли йому руку та попрощалися, а пан Тур Тур попрохав їх неодмінно відвідати його, якщо вони знову опиняться в пустелі «Кінець Світу». Джим із Лукасом пообщали, і уявновелетень попрямував додому до своєї оазису.

Друзі дивилися йому вслід. З кожним кроком його постать ставала все більшою та більшою, поки нарешті не біля обриву не стала зовсім величезною. Там вона обернулася та ще раз помахала друзям. Джим із Лукасом помахали у відповідь. Пан Тур Тур закрокував далі, все зростаючи, але стаючи при цьому менш чітким, поки нарешті його страхітлива постать не розчинилася у нічному небі.

— Мила людина! — сказав Лукас, енергійно димлячи люлькою.— Йому й насправді можна співчувати.

— Так,— замислено погодився Джим. Шкода його, весь час один та один.

І вони попрямували спати, аби зібратися з силами для подорожі крізь «Чорні Скелі».

Наступного ранку над пустелею зійшло яскраво сяюче сонце. Джим із Лукасом поснідали, міцнісінько заперли двері кабіни, ретельно зачинили вікна і рушили в путь, просто у темряву кольору вугілля, смоли та воронового крила водночас.

Усе було так, як розповідав пан Тур Тур: сліпучо сяюче сонце незабаром стало неможливо розрізнити. Тільки десь високо у чорному небі виднілася тьмяно-фіолетова плямка. А навколо все було абсолютно та непроглядно чорним.

Лукас клацнув вимикачем та засвітив фари. Але це не допомогло. Чорні скелі поглинули світло, і стало так само темно, як раніше.

Чим далі вони їхали, тим холодніше ставало. Друзі закуталися в ковдри, проте й це допомогло ненадовго. Незважаючи на те що Лукас топив дуже сильно, крізь вікна кабіни проникав все міцніший мороз. Джимові стало так холодно, що у нього зуби стукотіли.

Вони просувались уперед дуже-дуже повільно. Година спливала за годиною, а друзі, за Лукасовими розрахунками, здолали тільки половину від сотні миль.

Тепер і Джим допомагав топити, тому що самотужки Лукас уже не встигав. Усе швидше доводилося їм кидати вугілля до топки, аби вода в котлі кипіла та давала пару. А Емма з кожною хвилиною сунула все повільніше. На її трубі та вентилях уже висіли товсті бурульки.

Лукас стурбовано подивився на запаси вугілля, що стрімко танули.

— Сподіваюся, нам вистачить,— пробурмотів він.

— А чи надовго вугілля залишилося? — поцікавився Джим, дуючи на свої задубілі руки.

— Може бути, на годину,— відповів Лукас,— а може, й менше. За таких витратах важко сказати.

— А чи ми доїхати встигнемо? — запитав Джим, у якого від холоду вже зуб на зуб не потрапляв. Його червоні губи припали синявою.

— Якщо нічого не завадить, можливо,— пробурмотів Лукас, гріючи зледенілі пальці об люльку.

Тепер навіть блідо-фіолетова плямка на небі зникла. Отже, вони точно наблизилися до «Вуст Смерті». Минуло ще кілька хвилин, і раптом здалеку до них донеслися жахливі стогони та завивання:

— Уууууііііууууііііоооо!

Лунали вони настільки зловісно, що описати неможливо. Якщо самому не почути, то й уявити собі це теж не можна. Звук був негучним, проте таким жалібним у цій чорній самотності, що здавався майже невиносним.

— Боже милосердний! — пробелькотів Джим.— Гадаю, буде краще, якщо знову заліпити вуха воском.

Проте огарок свічки від холоду став твердим мов камінь, і розім'яти його було не можна.

Тому друзям довелося терпіти невтішні стогони.

— Ааааууууу! — тужно стогнало ззовні, тепер уже набагато ближче.

Лукас і Джим стиснули зуби.

Цієї миті Емма зупинилася та видала довгий, сповнений відчаю свист. Вона невідомо як відхилилася від прямого курсу і раптом відчула, що під її колесами зяє безодня.

— Чорт забирай! — вилаявся Лукас і один за іншим спробував кілька важелів.

Проте Емма тільки тріпонулася та відмовилася їхати далі.

— Що із нею таке? — запитав Джим із широко розплющеними від жаху очима.

— Гадки не маю,— буркнув Лукас.— Вона не хоче далі. Мабуть, ми збилися з прямого шляху.

— І що тепер буде? — прошепотів Джим.

Лукас не відповів. Але ж Джим знав, яке обличчя буває у нього в хвилини найбільшої небезпеки. Тоді рот перетворюється на нитку, вилиці видаються вперед, а очі стають як щілини.

— У будь-якому разі не можна, аби вогонь згас,— нарешті сказав він,— інакше ми загинемо.

— Але ж ми не можемо ось так запросто тут залишатися,— заперечив Джим.

Лукас стиснув плечима. Джим більше не ставив запитань. Адже якщо навіть Лукас не знає, як бути, тоді справи їх напевне зовсім кепські.

Тепер вітер завивав майже зловтішно. Ніби «Вуста Смерті» зло реготали:

— Хохoho-хахаха-хохохо!

— Не журися, старий! — утішив Лукас. Проте лунало це не дуже переконливо.

Вони все чекали та чекали й при цьому напружено думали про те, що слід зробити. Виходити назовні не можна через холод. Та й що ззовні поробиш?..

Дати задній хід теж не годилося, бо Емма не наважувалася ні на найменший рух — ані вперед, ані назад. Що ж робити? А робити було нема чого. Але вдіяти щось було необхідно! Кожна втрачена мить наближувала той момент, коли закінчиться вугілля.

Поки друзі мовчки ламали голові, до яких так нічого і не приходило, ззовні готувалося їх спасіння. Пар, підіймаючись з Емминої труби, замерзав у крижаному повітрі та випадав снігом. Вітер із завиванням ганяв перед собою білі пластівці, і вони помалу вкривали місцевість.

Білі вихори опустилися на чорні скелі, і там, де випав сніг, вони більше не могли поглинати світло, тому одразу став упізнаваним шлях. Усередині чорного НЩО раптово повис шматочок білої дороги.

Першим це помітив Джим. Він продирав дірочку у морозних візерунках вікна та спробував удивитись у неї.

— Гей, Лукасе! — позвав він.— Подивись-но!

Лукас визирнув назовні. Потім він підвівся, серйозно кивнув Джимові, зробив глибокий вдих та сказав:

— Ми врятовані.

А потім розкурив нову люльку.

Тут і Емма погодилася їхати далі. Вона знову знайшла прямий шлях, і знову покотили вони у темряву кольору вугілля, смоли та воронового крила водночас.

— Ууууоооохохохохох! — стогнав вітер. Це лунало так, ніби вони прямцем в'їжджали до розтуленої пащі смерті.

— Ооооооааааххххх! — позіхала вона. Але тут друзі виїхали на інший бік скелястої брами та проминули «Вуста Смерті».

— Хьюююююю! — глухо позіхнуло ще раз позаду них, проте лунало це вже набагато безпечніше. А потім жалібні стогони відізналися луною вдалечині.

Тепер у них залишалось тільки десять лопат вугілля. Але, на щастя, путь пішла під уклін, бо «Вуста Смерті» знаходилися у найвищому місці. Кожної хвилини Лукас кидав

до топки по одній лопаті вугілля: одна хвилинка — дві хвилини — три хвилини — чотири — п'ять — шість — сім хвилин — вісім — дев'ять — і — десять хвилин — ось і згоріла остання лопата вугілля. Але світліше не ставало.

Локомотив котився все повільніше. Ось-ось зупиниться...

Але тут, у найостаннішу мить, вони ніби ковзнули крізь якусь завісу. Світло проникло крізь крижані вікна, ярке сонячне світло. Емма зупинилася.

— Ну, Джиме,— сказав Лукас.— Як щодо невеличкої перерви?

— Гаразд,— відповів Джим із глибоким зітханням полегшення.

Вони насилу зняли із запору товстий шар криги та відчинили двері. Їм назустріч заструменіло тепле повітря. Друзі вибралися назовні, аби відігріти на сонечку заляклі суглоби.

Глава дев'ятнадцята,

у якій друзі ремонтують невеличкою вулканчика, а Емма отримує іншу зовнішність

Широко розставивши ноги та засунувши руки до кишень, стояли друзі перед локомотивом та оглядали місцевість. Перед ними тисячами тисяч вогнедишних гір усіх розмірів розкинулася «Країна Тисячі Вулканів». Одні височіли не нижче будинків у чотири поверхи, інші були зовсім маленькими, приблизно з кротовий пагорбок. Багато з них саме діяло, тобто виригали вогонь та іскри, інші тільки потроху диміли. Із деяких текла донизу розпечена лава, і вони виглядали як горшки із перевареною кашею.

Земля безперервно здригалася, і в повітрі то зростали, то стихали гул та гуркіт. Раптом відбувся сильний поштовх, і в землі із гучним шумом утворилася глибока тріщина. Вулкани, що стояли навколо, закипіли, і розжарена каша поступово заповнила цю тріщину. Але в іншому місці тут-таки виникла нова. Удалині височіла одна-єдина височезна вершина. Висота її була, мабуть, понад тисячу метрів. Із неї теж курився димок. Лукас і Джим дуже довго мовчки розглядали цю малозатишну місцевість.

— Хотів би я знати,— заговорив нарешті Джим,— що станеться, якщо о-о-он із тієї великої гори посередині та поллється через край? Тоді, мабуть, уся країна вкриється розпеченою кашею. Як по-твоєму, Лукасе?

— Цілком можливо,— відповів Лукас. Його цієї миті займали зовсім інші думки.— Отже, десь тут має бути Дракон-Місто,— пробурмотів він,— але де?

— Так, а де? — підхопив Джим.— Непогано б дізнатися.

— Навіть якби ми знали де,— провадив Лукас,— нам би це не дуже допомогло. А як би ми туди потрапили?

— Так, а як? — знову підхопив Джим.— Тут далі не пойдеш. Або застрягнеш у розпеченій каші, або провалишся до тріщини. Невідомо, у якому місці раптом трісне.

— Навіть якби ми і це знали,— відгукнувся Лукас,— все одно нічого б не вийшло. Далі їхати не вийде, бо вугілля в нас більше немає.

— Ох! — перелякано відповів Джим.— Про це я зовсім не подумав. Неприємна історія!

— До біса неприємна,— буркнув Лукас,— дров тут, схоже, теж ніде немає. У будь-якому разі нічого, що виглядало би схожим чи віддалено схожим на дерево, я знайти не можу.

Для початку вони присіли та перекусили парою бутербродів, запиваючи їх чаєм із золотого термосу царя мигдальського. Було щось близько чотирьох годин опівдні, самий час для чаювання. До того ж вони все одно дуже хотіли їсти, бо так і не обідали. Після їжі, коли Лукас розкурював люльку, а Джим закручував кришку термосу, обом раптом здалося, що вони вловили якийсь шум.

— Тш-ш-ш! — сказав Джим.— Послухай-но!

Обидва прислухалися. Шум повторився. Звук був такий, ніби десь повискувало мале поросся.

— Схоже на голос,— прошепотів Джим.

— Так,— погодився Лукас, ніби поросся чи хтось на кшталт його. Підемо поглянемо, що там таке.

Друзі підвелися та пішли на голос. Незабаром вони знайшли те місце. Жалібний плач лунав із вулкану неподалік. Проте цей вулкан здавався погаслим. Він не викидав вогню, із нього не витікало розжареної каші, він навіть не димився.

Джим із Лукасом видерлися на пагорбок завбільшки із маленький будиночок і зазирнули в отвір кратеру. Тепер плач стало чути цілком чітко. Друзі навіть змогли зрозуміти кілька слів:

— Ой, не можу я більше, не можу, і все! Ооо-хо-хо, біднесеньке я створіннячко!

Але нічого не можна було розгледіти: всередині вулкану панувала непроглядна темрява.

— Гей, Альо! — гукнув Лукас униз.— Є там хто-небудь?

Тепер раптом запала гробова тиша. Плакати теж припинили.

— Гей! Альо! Гей! — вигукнув Джим своїм дзвінким голосом.— Хто там? Хто казав про «біднесеньке створіннячко»?

Спочатку все було тихо, але раптом почувся жахливий виск. Усередині вулкану щось жахливо загуркотіло та загриміло. Обидва друга трохи відійшли назад на випадок, коли звідти все-таки з'явиться вогонь чи полетиться розпечена лава.

Але нічого подібного не сталося, а перед ними виникла велика голова із круглими очиськами, що віддалено нагадувала голову бегемота, тільки всяяна жовто-синіми крапками. Голова була посаджена на слабеньке тільце із довгим тоненьким хвостиком, як у крокодильчика-підлітка. Незвичайна істота постало перед Джимом і Лукасом, широко розставивши задні лапки, і, уперши передні в боки, лото завершало з усіх сил:

— Я дррракон! У-у-ух!

— Дуже приємно,— відповів Лукас.— Я — Лукас-машиніст.

— А я Джим Кнопка,— додав Джим.

Дракон ошелешено подивився на обох друзів своїми круглими очиськами, а потім запитав писклявим поросячим голоском:

— Ви що, зовсім мене не боїтесь?

— Ні,— відповів Лукас.— А що? Треба, чи що?

Тут дракон всерйоз розревся, і великі сльози градом покотилися з його опуклих очей.

— Уху-уху-уху! — ридало маленьке чудовисько.— Цього мені тільки не вистачало!

Навіть у людей я не вважаюся насправдашнім драконом! Ну що за невдалий день сьогодні! Уху-уху-ухуууу!

— Ні, звісно, ми віримо, що ти насправдішній дракон,— заспокійливо сказав Лукас.—

Та й кого нам на усьому світі боятися, як не тебе. Адже правда, Джиме?

При цьому він підморгнув своєму другові.

— Аякже,— підтвердив хлопчик,— але так сталося, що ми нікого не боїмось. А то ми б знаєш як тебе боялися?

— О-хо-хо,— заголосив дракон та ковтнув сльозу в печалі,— ви просто хочете мене втішити.

— Ні, правда,— запевнив Лукас,— ти виглядаєш жахливим чудовиськом.

— Так,— підтвердив Джим,— дуже мерзенним та жахливим.

— Чесно? — запитав дракон, і його велика пика засяяла від радості.

— Чесно-чесно,— сказав Джим,— а що, хтось вважає тебе не насправдішнім драконом?

— Так, уууууууууууу! — відповів дракон і знову гріко розридався. — Чистопородні дракони не пускають мене до себе, до Дракон-Міста. Вони стверджують, що я всього лише напівдракон. І це тільки тому, що моя матуся була гіпотамицею! Зате мій тато був справжній дракон.

Друзі обмінялися значущими поглядами, які означали таке: «Ага! Так цей напівдракон зможе нам розповісти, як їхати далі».

— Це тому ти такий нещасний? — запитав Лукас.

— О ні, — сопучи, відповів дракон. — Але сьогодні день у мене і дійсно невдалий. Мій вулкан потух, а запалити його знову не виходить. Я вже все перепробував, нічого не допомагає.

— Нумо, лай-но нам подивитися! — запропонував Лукас. — Ми машиністи та розуміємось на тому, що горить.

Напівдракон миттю витер сльози та зробив круглі очі.

— Ой як гарно-то! — хрюкнув він. — Буду вам жахливо вдячний. Для нас такий сором, якщо вулкан гасне.

— Розумію, — сказав Лукас.

— Ось, до речі, — із наснагою провадив напівдракон. — Я ще не представився. Мене звуть Непомук.

— Гарне ім'я, — сказав Лукас.

— Щоправда, це людське ім'я, — відзначив Джим. — А воно пасує драконові?

— Моя матуся гіпотамиця, — відповів Непомук, — так мене охрестила. Вона жила у зоопарку та багато спілкувалася з людьми. Звідти й ім'я. А драконів частіше зовуть по-іншому.

— А-а, он воно як! — сказав Джим.

Потім вони один за одним спустилися крізь кратер досередини вулкану. Коли вони потрапили вниз, Лукас запалив сірника та роздивився. Вони стояли у просторій печері.

Одну її половину займала величезна вугільна куча, а на другій стояла велика відкрита піч. Над ній на ланцюзі висів вражаючих розмірів котел. Усе було вкрито кіптявою, задушливо смерділо сіркою та чимось ще.

— У тебе тут дуже мило, Непомуку, — ввічливо сказав Лукас і задумливо подивився на вугільну кучу.

— Але ж у тебе немає ніякого ліжка! — здивовано відзначив Джим.

— Ой, ви знаєте, — відповів напівдракон Непомук, — більш за все я люблю спати у вугіллі. Стаєш таким брудним, дивитися приємно, і не треба кожного ранку спеціально бруднитися наново.

У драконів все не так, як у людей. Люди зранку та ввечері вмиваються, аби завжди бути охайними чистьохами, а дракони вранці та ввечері брудняться, аби завжди бути відмінними брудньохами. Такий драконівський лід.

А Лукас тим часом порався біля великої пічки. У лічені хвилини він уже знайшов неполадку.

— Ось воно що! — сказав Лукас. — Решітка вивалилася, і димохід засміївся.

— А чи багато треба часу, аби все полагодити? — запитав Непомук, здається, знову збираючись розревігися.

Лукас уже збирався запевнити напівдракона в тому, що справа зовсім нескладна, як раптом йому в голову прийшла інша ідея, і він сказав так:

— Я хочу подивитися, що можна зробити. Взагалі-то ремонтувати тут уже нема чого. Тобі б треба завести нову пічку. Проте, може бути, мені все-таки вдасться ще разок налагодити стару. Пощастило тобі, що сюди приїхали саме два машиністи.

Просто у Лукаса виник один план, а для цього йому, звісно, довелося трішечки перебільшити.

— Джиме, — вів він далі із найсерйознішою міною, — лівь-но швидше нагору і кулею до нашого локомотива! Забери звідти спеціальну скриню з інструментами і не забудь операційну лампу.

— Домовились, — відповів Джим так само серйозно, потому видерся нагору і миттю повернувся із інструментами та ліхтариком.

— Ось що, дорогий мій Непомуку! — сказав Лукас, зморщивши лоба. — Зараз, будь ласка, залиш нас удвох. Ми з асистентом не можемо працювати, якщо за нами спостерігають.

Непомук із благоговінням подивився на скриньку, у який таємничо виблискували інструменти. Потім виліз із вулкану і, сповнений очікування, всівся біля кратеру. Незабаром він почув знизу стукіт молотка і скреготіння пилки. Обидва машиністи, мабуть, були і справді людьми на рідкість старанними!

Насправді Лукас за один раз поставив решітку на місце, а потому почистив димохід. Усе було знову у повному порядку. І тепер друзі затишно сиділи поряд, підморгували один одному і, посміюючись, настукували молотками та напилками по печі та котлу, аби гриміло, як у кузні.

Трохи згодом Непомук запитав у кратер:

— Ну як, виходить?

— Справа складніша, ніж я гадав, — гукнув у відповідь Лукас, — проте сподіваюся, що ми впораємось!

І вони застукотіли знову. Джим ледь утримувався від сміху. Непомук сидів біля кратеру, прислухався до роботи і дуже радів тому, що поблизу у найпотрібніший момент опинилися два машиністи.

За деякий час Лукас упівголоса сказав:

— Гадаю, що тепер досить.

Друзі припинили стукотіти, і Лукас розпалив у печі вогонь. Полум'я зайнялося, і дим почав підніматися крізь кратер. Усе чудово діяло.

Побачивши дим, що піднімався догори, Непомук забув себе від радощів. Насамкінець його все-таки охопив невеличкий сумнів у тому, що машиністи зможуть усунути ці жахливо складні неполадки. А тепер він витанцьовував навколо кратеру і рохкав своїм писклявим голоском:

— Вийшло! Вийшло! Мій вулкан знову горить! Ура! Запрацювало!

Джим із Лукасом видерлись до нього нагору.

— Велике спасибі! — сказав Непомук обом.

— Та нема за що, — поважно відповів Лукас. — У мене ось теж є маленьке проханнячко.

— Так? Яке? — запитав напівдракон Непомук.

— Ти розумієш, — сказав Лукас, — у мене саме все вугілля скінчилося. А в тебе його цілісінька гора. Ти не заперечуватимеш, якщо ми наберемо до нашого тендеру з твоїх запасів?

— Звісно не заперечуватиму! — вигукнув Непомук і посміхнувся настільки дружельно, наскільки дозволяла його величезна паша. — Я зараз сам усе зроблю.

Джим із Лукасом хотіли допомогти, але Непомук уперто наполягав, що впорається сам.

— Ви для мене багато попрацювали, тепер відпочивайте, — заявив він.

Потім Непомук заліз до свого вулкану, але тут-таки виринув назад із великим ведром, повним вугілля, збігав до Емми та перекинув його до тендеру. Повернувшись до себе у печеру, він наново наповнив відро, і так доти, поки тендер не був набитий доверху.

Друзі спостерігали за ним, зазнаючи певних докорів сумління.

Нарешті напівдракон закінчив свою роботу.

— Уфф! — пропихтів він, витираючи піт з лоба. — Гадаю, тепер досить! Більше туди не влізає!

— Спасибі тобі, Непомуку! — сконфужено пробурмотів Лукас. — Це дійсно дуже-дуже мило з твого боку. Може бути, ти із нами повечеряєш?

Година і справді була вже пізня, і сонце схилялося до обрію.

— А що у вас є? — поцікавився Непомук, в очах якого миттю з'явився жадібний блиск.

— Чай із бутербродами,— відповів Джим.

Непомук був розчарований.

— О ні, дякую,— сказав він, такі шгукенції мій шлунок не перетравлює. Я краще з'їм добрячу порцію лави.

— А що таке лава? — запитав Джим.— Вона смачна?

— Лава — улюблена їжа всіх драконів,— із гордим достоїнством пояснив Непомук.— Це гаряча каша із розплавленого заліза, сірки та всіляких інших делікатесів. У мене її повний котел. Хочете спробувати?

— Краще не треба,— в один голос відповіли Джим і Лукас.

Отже, друзі принесли з локомотиву свій провіант, а Непомук сховався за котлом із лавою. Потім вони разом посідали та почали вечеряти. Проте Непомук виявився не дуже приємним співтрапезником. Він чавкав, гучно хлебтав і так бризкався своєю розпеченою кашею, що друзям довелося слідкувати, як би він не попик та не перемазав їх з голови до ніг. Хоча Непомук був лише напівдраконом, він із усіх сил намагався поводитися як справжнісінький чистопородний дракон.

Наївшись нарешті, Непомук запросто перекинув котел із залишками їжі до найближчої тріщини. Потім він вилизався, похлопав себе по пружному животу та відригнув. При цьому з його вух звилися до неба дві димні закарлюки кольору сірки.

Друзі теж покінчили з їжею. Джим відніс термоса та хліб, що залишився, назад до локомотива, а Лукас розкурив свою носогрійку. Потім вони ще трохи потеревенили про те про се. Насамкінець Лукас як би мимохіть відзначив:

— Нам дуже хочеться до Дракон-Міста. Ти не знаєш, як туди потрапити, Непомуку?

— Ну звісно знаю,— відповів Непомук.— А навіщо вам туди?

Друзі стисло пояснили, у чому річ. Непомук сказав на це:

— Узагалі-то нам, драконам, належить бути всім за одного, і я не повинен вам нічого видавати. Однак ви мені допомогли, а дракони Сумландії такі противні, не пускають нас, напівдраконів, до себе у місто. І я буду за вас, аби їх позлити. Я помщуся їм, Бачите ось ту високу верхівку? — І він вказав лапою на величезний вулкан у самісінькій середині країни.— Дракон-Місто,— продовжував він,— знаходиться у цій горі. Вона порожня всередині, а згори відкрита. Адже це теж кратер.

— А що таке кратер? — запитав Джим.

— Кратер — це... ну, кратер є кратер,— суперечливо відповів Непомук,— це гора, порожня зсередини та відкрита згори, приблизно як велика чаша чи щось таке.

— Зрозуміло,— сказав Джим.

— А на дні цього кратеру,— вів далі Непомук,— і лежить Дракон-Місто-Сумландія. Воно величезне, там живе багато тисяч драконів. Усі вони переїхали туди з тих пір, як на іншому світі жити їм стало занадто небезпечно. Тільки окремі з них, та й то рідко, здійснюють прогулянки до інших країн.

— А звідки цей дим, що піднімається з гори? — зацікавився Джим.— У них що, такі самі пічки, як у тебе?

— Ясна річ,— відповів Непомук,— але переважно дим від самих драконів, вони ж вогнедишні.

Ніби на доказ сказаного він знову відригнув, і з його носу та вух вилетіли кілька хмаринок диму, жовтих, як сірка, та кілька іскор. Щоправда, видовище це було трохи жалюгідним.

— А-а,— сказав на це Джим,— он воно як!

— Як же потрапляють до Дракон-Міста? — запитав Лукас і теж зробив кілька димових хмаринок.

— Ось то й воно,— зігхнув Непомук, замислено підперши свою велику голову лівою лапкою.— Потрапити туди просто неможливо. Навіть мені.

— Але ж вхід має бути! — сказав Джим.

— Звісно,— відгукнувся Непомук,— є один, це печера, що веде крізь гору до Дракон-Міста. Але, на жаль, вхід цей удень та вночі охороняють дракони-вартові. Вони не пропускають нікого, хто не схожий на справжнього дракона.

— А що, іншого входу немає? — поцікавився Лукас.

— Ні,— відповів Непомук,— я нічого про це не знаю.

— Наприклад, якась річка, що тече з Дракон-Міста? — висловив обережне припущення Лукас.

— Ні,— запевнив Непомук,— ніколи про це не чув. Адже тоді б ця річка протікала крізь «Країну Тисячі Вулканів» і ми, напівдракони, знали би про неї. Немає жодної річки та іншого входу теж.

— Дивно,— пробурмотів Лукас,— а ми-то гадали, що виток Жовтої річки знаходиться у Дракон-Місті.

На що Непомук задумливо похитав головою та оголосив:

— Цього не може бути!

— А який вигляд мають чистопородні дракони? — запитав Джим у глибокому роздумі.

— Та по-різному,— відповів Непомук.— Найголовніше, що їм не можна бути схожими на жодних інших звірів, інакше вони вже більше не чистопородні. Ось я, наприклад,

віддалено схожий на свою матусю-гіпопотамицю. На жаль. Ага, до того ж дракон має вміти виригати дим із вогнем.

Усі троє на якийсь час замислилися.

Нарешті Джим запропонував:

— А що як узяти та й замаскувати Емму під дракона? Вона не схожа на жодних звірів і вміє виригати дим із вогнем.

— Джиме! — вигукнув уражений Лукас. — Це ж геніальна ідея!

— Так, правильно, — погодився Непомук. — Насправді непогана можливість. Я знаю драконів, які виглядають точнісінько так само

— Тепер питання тільки в тому, — сказав Лукас, — як нам дістатися гори. Не хотілося б провалитися до тріщини чи застрягти у розпеченій лаві.

— Ну, це зовсім просто! — палко відгукнувся Непомук. — Я проведу вас туди, і тоді з вами нічого не трапиться. Мені завжди точно відомо, коли й у яких місцях трісне земля чи з якого кратеру потече. Так-так, ми, напівдракони, домовилися про це між собою. А то все б так і йшло шкереберть.

— Чудово! — Лукас був задоволений. — Тоді давайте просто зараз візьмемося до справи і замаскуємо нашу милу стареньку Емму під дракона!

Непомук злязав до свого вулкану та притяг горщик червоної протикорозійної фарби.

Крім того, він поставив розігріватися котел із лавою.

Джим із Лукасом зібрали всі свої ковдри і, закріпивши їх мотузками, розвісили всередині кабіни. Потім Непомук притяг лави, що стала до того моменту зовсім рідкою. Як кожен напівдракон, він міг брати розжарену лаву, не обпікаючи при цьому пальців.

Непомук м'яв, розмазував та пришльопував її на Емму. Зверху він зробив їй великий горб, спереду — довгий бридкий ніс, а по боках — шипи та луску. Лава, остигаючи, ставала твердою, як бетон. Насамкінець вони якомога жахливіше розмалювали її цілком у червоний колір, а на її добродушному обличчі намалювали мерзенну драконову пику. Емма все це покірливо витерпіла. Вона тільки зробила безпорадно-дурні очі, бо знову не розуміла, що відбувається.

Із заходом сонця справу було зроблено. Лукас заховався до кабіни та дав Еммі на пробу трохи поїздити навколо та повиригувати дим із вогнем. Враження складалося і дійсно вельми драконоподібне.

Потім вони домовилися щодо завтрашнього ранку і пішли спати, Непомук — на свою кучу вугілля, а обидва друга — до кабіни їхнього Дракомотива.

Глава двадцята,

у якій один чистопородний дракон запрошує Емму на вечірню прогулянку

Рано вранці наступного дня мандрівники попрямували далі, бо за твердженням Непомука шлях до Дракон-Міста був набага-а-ато довшим, ніж здавалося.

Незабаром виявилось, що ці застереження не були перебільшенням. Через велику кількість тріщин у землі та лавових струмків вони не змогли просто їхати прямо, їм довелося раз-по-раз петляти, ніби в лабіринті.

Непомук усівся попереду на Еммин котел, використовуючи свій тоненький хвостик як указку. Він витягав його то праворуч, то ліворуч, показуючи Лукасові таким чином потрібний напрям.

Дорогою їм зустрілося кілька напівдраконів, які з цікавістю виглядали зі своїх вулканів. Одні були завбільшки з крота чи сарану, інші віддалено нагадували кенгуру чи жирафів, залежно від родинних зв'язків.

Побачивши замасковану Емму, вони перелякано ховали голови назад. Вони явно вірили в те, що їхньої країною розгулює величезний страшний дракон. Лукас і Джим були дуже задоволені завданним ефектом.

Коли вони нарешті під'їхали ближче до вхідної печери Дракон-Міста, Непомук дав знак зупинитися. Лукас загальмував, і напівдракон спустився донизу.

— Так, — виголосив він, — далі ви все знайдете самі. А я краще додому піду. Не хочу зустрітися з чистопородними драконами. Хто зна, який у них настрій.

Друзі ще раз від серця подякували йому за допомогу. Непомук побажав їм удачі, і на цьому вони попрощалися.

Лукас і Джим поїхали на Еммі далі, а напівдракон махав їм услід доти, поки вони не зникли за кутом гори. Потім він незграбно закрокував довгою дорогою назад до свого вулканчику.

За кілька хвилин Емма вже стояла біля входу до Дракон-Міста.

Це був величезний, укритий кіптявою отвір, що вів до гроту, з якого трохи диміло, як їх жерла пічки. Над входом висіла велика кам'яна табличка із таким написом?

УВАГА!
НЕЧИСТОПОРОДНИМ ДРАКОНАМ ВХІД
ЗАБОРОНЕНО
ПІД ОСТРАХОМ СМЕРТІ!

— Ну, Джиме, старий! — сказав Лукас. — Уперед!

— Уперед! — відгукнувся Джим.

І вони заїхали у грот. Там було темно, хоч око вийми, і Лукас увімкнув Емміні очі-прожектори, аби вона могла бачити путь.

Коли вони доїхали приблизно до середини гроту, із темряви раптом вигулькнула пара розжарених червоних очей завбільшки з футбольні м'ячі. Друзі разом засмикнули віконця

кабіни ковдрами та крізь крихітну шпарину почали дивитися назовні. Зараз стане ясно, чи правдоподібно діє Еммина драконове маскування. Якщо ні, то... що тоді станеться — уявити собі неможливо!

Повільно-повільно під'їхав локомотив просто до розпечених футбольних м'ячів. Вони належали драконові, який був втричі більший та товщий за Емму. Його жахливо довга шия, згорнута спіраллю, лежала в нього на плечах. На шиї розташовувалася комодоподібна голова. Чудовисько сиділо просто на дорозі. Об'їхати його, схоже, було абсолютно неможливо. Довгий, усаджений шипами хвіст він елегантно перекинув через ліве плече, а правою лапою постійно недбало чесав своє жирне жовто-зелене пузо, на якому, як підфарник у мотоцикла, сяяв червоним світлом круглий пуп.

Коли Емма зупинилася, чудовисько ривком розправило свою спіралеподібну шию і оглянуло локомотив з усіх боків. При цьому йому не треба було ані підводитися, ані ходити навколо. У цьому-то й полягала зручність його шлангоподібної частини тіла.

Закінчивши ретельний огляд Емми, дракон дружньо посміхнувся, що надало його пиці у вищій мірі несимпатичного виразу.

— Уха-ха-ха! — розреготався дракон. Звук був як від працюючої лісопилки. — Якккі в тттебе гарнессенькі блиссскучі оччченята! — І знову розреготався: — Уха-ха-ха!

— Він приймає Емму за молоденьку драконицю, — прошепотів Лукас. — Чудово.

Дракон рохкав та лукаво підморгував своїм червоним оком-м'ячем. При цьому він спробував ущипнути Емму за бік. Вона видала сповнений жаху свист.

— Уха-ха-ха! — реготав дракон, стрясаючи своїм жирним жовто-зеленим пузом так, що підфарник ходив вгору-вниз. — А ти мені подобаєшся. Що за ддиво твої оччченята! А щщще від тебе так пррриємно тттягне димком!

Емма сконфужено опустила свої очі-прожектори. Вона жахливо соромилася й зовсім не знала, що їй думати про ці компліменти.

Джим і Лукас, підглядаючи в шпарину між ковдрами, виявили, що поруч із головним гротом знаходилося ще одне приміщення, де у відблисках вогнища сиділо ще кілька драконів тієї самої породи. Вони явно чекали на свого колегу, аби змінити його на посту. А той, дурнувато витріщившись на Емму, саме намагався полоскотати в неї під підборіддям.

— Сскажжжи, де ти жжживешши? Я піззнішше ззайду по тттебе, і ми підемо на прогулянку. Моя варррта скоро ззакінччується.

Емма нерозуміюче поглянула на дракона.

— Стає небезпечно! — прошепотів Лукас. — Тільки б він нічого не запідозрив.

— Шшш,— сердито прошипів дракон,— дужжже прррривітною тебе не назззвеш, копчена драконова ковбасса!

Друзі обмінялися стурбованими поглядами. Але на їхнє щастя цієї миті інший дракон гукнув із бокового приміщення:

— Гей ти, горррлопане! Дай крихххтці ссспокій! Сссам бачччишшш, не хоччче вона ззз тобою розззмовляти.

— Дякувати Богові,— тихесенько зітхнув Джим.

— Рррр! — проричав дракон, люто виригаючи зелене полум'я із ліловим димом.— Геть зззвідссси, ти! Хххх!

І він, озлоблений, пішов із дороги. Лукас потяг за важіль — Емма рушила і якомога швидше покотила геть.

Передбачливий Лукас зробив так, що вона при цьому випустила багато-багато диму й іскор, ніби була обурена та скривджена, щоби в дракона наприкінці не виникли жодних підозр.

Незабаром вони виїхали з гроту, і перед ними опинилося Дракон-Місто. З першого погляду стало ясно, що йдеться про по-справжньому велике місто. Будинки були збудовані із гігантських сірих кам'яних глиб у сотні поверхів. Вулиці нагадували моторошні ущелини. Якщо високо задерти голову та поглянути вгору, ще можна було б, імовірно, побачити невеличкий клаптик неба. Але й цей невеличкий клаптик був повністю окутаний густими клубами газу та диму, що підіймалися звідусіль. Як уже розповідав Непомук, цей огидний чад створювали самі дракони, що тисячами кишіли на вулицях, випускали вогонь із димом із своїх глоток, носів та пащ. У деяких драконів до того ж ще на кінчиках хвостів малася подоба вихлопної труби, і звідти величезними клубами валив жовто-зелений дим.

Тут панував жахливий шум. Дракони вищали, гриміли, бурчали, стукали, сварилися, горлопанили, завивали, кашляли, волали, плакали, сміялися, свистіли, лаялися, чхали, пихтіли, позіхали, брякали, шипіли, і ну просто не знаю що ще.

До речі, тут малися дракони найрізноманітніших типів. Одні — маленькі, як такси, інші — навпаки, завбільшки із товарний потяг. Багато з них шльопали по землі, перевалюючись з боку на бік, товсті та обрюзгі, як жаби, завбільшки з автомобіль. Інші виглядали скоріше як тонка гусені заввишки з телеграфний стовп. Одні були тисячоногими, інші — тільки з однією ногою і дуже старанно плигали на ній туди-сюди, треті, зовсім безногі, як бочонки, котилися вулицями. Шум стояв, зрозуміло, оглушливий. Крім того, тут були навіть крилаті дракони. Частина з них лігала наче кажани, а інша частина пурхала ніби величезні жуки чи бабки. Дзижчачи й рокочучи у спертому повітрі,

вони діловито перелігали з поверху на поверх. Здавалося, що всі без кінця кудись поспішають. Дракони квапливо носилися, штовхалися, безтурботно били один одного по головах та по тулубах і взагалі поводитися занадто нелюб'язно.

Там, де Джим і Лукас могли зазирнути у діри вікон, вони повсюди бачили драконів, зайнятих найрізноманітнішими справами. Деякі готували каву чи пекли млинці на вогні, що виходив із їхніх власних ніздрів. Звісно, йдеться про драконові млинці та драконову каву з сірки та кісткової муки із приправами з отрути, жовчі, скалок скла та іржавих кнопок.

Тільки одного не вдалося друзям ніде знайти — дітей. Ані драконят, ані будь-яких інших. Річ у тому, що в справжніх драконів дітей не буває. Їм діти цілком непотрібні, бо вони не вмирають, якщо тільки їх не вбивати.

Вони ніколи не вмирають по своїй волі, а просто старішають. Жодних інших дітей тут не було взагалі, і добре, що не було. А то їм ніде б було грати. На вулицях їх би просто розчавили, а галявинок чи чогось схожого тут не було. І жодних дерев для лазіння. Взагалі жодної зелені. Навколо цих незліченних вулиць-ущелин з їхнім смородом та шумом височіли глухою велетенською стіною краї величезного кратеру. З усього було видно, що місто це не дарма називався Сумландією.

Глава двадцять перша, у якій друзі дізнаються, що таке сумландська школа

Поки Емма вешталася дорогами, перед друзями виникла непередбачена проблема: як же знайти тут, у цьому величезному місті, Стару вулицю? Адже не можна було просто вийти з локомотива і в когось про це спитати. Залишалося одно: шукати навімання. На це, звісно, могли піти години, але тут уже нічим не зарадиш.

Проте їм пощастило. Уже на наступному перехресті, обережно визирнувши з-під ковдр назовні, Лукас побачив кам'яний дороговказ із написом: СТАРА ВУЛИЦЯ.

Тепер треба було тільки слідкувати за номерами будинків, вирізьбленими над входами.

За якийсь час вони вже відшукали будинок під номером 133.

— Джиме, ти боїшся? — тихесенька запитав Лукас.

Джим тут-таки ще раз подумав про уявнозелетня і про те, що зблизу все може виявитися зовсім не таким небезпечним, як здається зараз. Тому він рішуче відповів:

— Ні, Лукасе.

А потім додав, аби не брехати занадто:

— У будь-якому разі не сильно.

— Чудово,— сказав Лукас. Тоді почнімо.

— Так,— відповів Джим,— можна починати.

Лукас обережно спрямував Емму до гігантської брами. Вони опинилися в під'їзді, величезному, як зала очікування вокзалу. Сходи спіраллю неймовірних розмірів закручувалася високо-високо нагору. Було не розрізнити, де вона закінчується. Похмура понурість панувала у велетенському приміщенні. Дивним чином сходи не мала сходинок, вона вела вгору як дорога-серпантин. В усій Сумландії сходинки не дозволялися, і легко зрозуміти чому: по високих сходинках не змогли б підніматися маленькі таксоподібні дракони, а на низеньких тут і там спотикалися б великі дракони, завбільшки із товарні потяги. До того ж рішення це мало ще одну перевагу. Тільки-но донизу пронісся якийсь дракон. Він усівся на свого хвоста, захищений товстою лускою, і з'їхав униз спіраллю сходів, як на санчатах.

Друзі зраділи відсутності сходинок, інакше вони стали б нездоланною перешкодою для Емми. А тепер можна було цілком спокійно їхати нагору. Так вони й зробили, рухаючись весь час по колу, поки не доїхали до третього поверху.

Перед першими дверима ліворуч вони зупинилися. Двері були такими високими й широкими, що крізь них міг спокійно проїхати двоповерховий автобус. Але, на жаль, вхід був закритий гігантською кам'яною плитою.

ПАНІ МАЛЬЦАН
ПОТУРБУЙТЕСЯ СТУКАТИ 3 РАЗИ!
ВІЗИТИ НЕБАЖАНІ

було видовбано на ній. Під написом красувався витесаний з каменю череп, що стискав у зубах кільце, яким, певне, і передбачалося стукати.

Лукас упівголоса прочитав Джимові написане.

— То що, постукаємо? — із сумнівом запитав Джим.

Лукас похитав головою та почав обережно роззиратися бо боках. Побачивши, що поблизу немає жодних драконів, він рішуче та швидко вискочив із кабіни та з усіх сил натиснув на кам'яну плиту. Плита й справді піддалася, але як важко!

Лукас зсунув її з місця наскільки зміг і видерся назад до кабіни.

— Добре, що Емма з нами,— прошепотів він, приводячи локомотив у рух.

Намагаючись не дуже шуміти, Лукас в'їхав до квартири. Там він знову зупинився, вибрався назовні і засунув плиту на колишнє місце. Потім він подав знак Джимові.

Той обережно виліз із кабіни.

— А хіба можна без дозволу в'їжджати до чужої квартири на локомотиві? — стурбовано прошепотів він.

— Зараз по-іншому не можна,— упівголоса відповів Лукас.— Для початку нам треба розвідати обстановку.

Вони лишили Емму стояти, суворо наказавши їй поводитися тихо як миша.

Потім вони, Лукас спереду, а Джим слідом за ним, прокralися довгим похмурим передпокоюм. Зупиняючись біля кожних дверей, вони обережно зазирали усередину приміщень. Ніде нікого не було видно: ані людей, ані драконів. В усіх кімнатах стояли цілком кам'яні меблі: кам'яні столи, кам'яні крісла, кам'яні дивани з кам'яними подушками-думками, на стіні висів навіть величезний, абсолютно кам'яний годинник, і його зловісне «тик-так» каменем падало в тишу. Вікон ніде не було, замість них доволі високо в стінах зяяли отвори, що пропускали ззовні тускле світло. Обережно наблизившись до іншого кінця коридору, друзі раптово почули з найостаннішої кімнати чийсь бридкий пронизливий голос, який щось розлютовано проричав. Потім знову стало тихо. Джим із Лукасом напружено прислухалися. І раптом пролунав ледь чутний дитячий голосок, що проказав щось відривчасто та перелякано. Друзі обмінялися значущим поглядом.

Швидко прокralися вони до дверей цього приміщення й зазирнули досередини.

Перед ними була велика зала, а в ній трьома рядами стояли кам'яні парти. За партами сиділо близько двох десятків дітей з усіх куточків землі, і маленькі індіанці, і білі діти, і ескімосята, і смугляві хлопчики в тюрбанах, а посередині сиділа цілком чарівна чорноволоса дівчинка з двома кісками і дуже ніжним личком фарфорової мигдальської лялечки. Без сумніву, це була маленька принцеса Лі Сі, донька царя мигдальського.

Усі діти були прикуті ланцюгами до парт, так що рухатися вони могли, а ось втекти ні. У протилежній стіні стояла величезна кам'яна шкільна дошка, а поруч височіла, як шафа для одягу, величезних розмірів кафедра з кам'яної брили. За кафедрою сидів неймовірно огидний дракон. Він був набагато більший за локомотив на ім'я Емма, але теж набагато тонший та худіший. Гостру драконову пику вкривали щетина та бородавки. Маленькі колючі очки дракона дивилися скрізь скельця окулярів, що зблискували, а в лапах він тримав бамбукову трость, якою постійно із свистом вимахував. На довгій тонкій шії ходив угору-униз товстий кадик, а з величезної мерзеної паші витинався один-єдиний вельми огидний довгий зуб. Ясна річ, що драконом цим був ніхто інший як пані Мальцан¹!

Діти сиділи прямо, боячись ворухнутися. Руки вони склали перед собою на парти, дивлячись на драконицю розгубленими, сповненими жаху очима.

— Схоже, що це школа,— прошепотів Лукас на вухо Джимові.

— Ой! — видихнув Джим, який ані разу не бачив школи.— А що, у школі завжди так?

— Упаси Господи! — шепотом змолвився Лукас.— Деякі школи дуже навіть непогані.

Принаймні там учителями не дракони, а певною мірою розумні люди.

---

¹ Der Mahlzahn (нім.) — корінний зуб.— Прим. перекладача.

— Тиххха! — гаркнула дракониця і вимахнула тростю.— Хто зараззз шшшепотів?

Лукас і Джим змовкли, сховавши голови назад. У класі запанувало боязке мовчання. Джим поглядав на маленьку принцесу. І кожного разу відчував легенький укол у серце. Принцеса йому аж занадто сподобалася. Він не міг пригадати, що хоч раз до цього зустрічав когось, хто б йому з самого початку так сильно подобався. Крім Лукаса, звісно. Але він зовсім інша справа. Лукас зовсім не красень, при всій міцності їхньої дружби цього сказати не можна. А от маленька принцеса красуня! Вона була надзвичайно чарівною і при цьому здавалася такою крихкою та ніжною, що Джимові негайно захотілося стати її захисником. Увесь переляк з хлопчика немов вітром здуло, і він вирішив за будь-яку ціну визволити Лі Сі!

Дракониця, люто спалахуючи скельцями окулярів, загорлала на дітей пронизливим сварливим голосом:

— Агага! Не бажжаєте відповввідати, хто тут шшшепотів! То посстривайте!

Кадик дракониці злобно затанцював угору-вниз, і раптом чудовисько завищало:

— Ссскільки буде сссім на віссім? Ти там!

Маленький індіанець, на якого вказала тростю дракониця, підскочив. Він був ще зовсім малюк, мабуть, рочків усього чотирьох-п'яти. Але його чорну шевелюру вже прикрашали цілісіньких три пера. Скоріш за все він був син ватажка. Малюк глянув на пані Мальцан великими розгубленими очами та пробелькотів:

— Сім на вісім... Сім на вісім... буде...

— Буде, буде... — єхидно передражнила дракониця.— Тільки чччи шшшвидко буде?

— Сім на вісім буде двадцять,— рішуче відповів маленький індіанець.

— Спра-а-авді? — насмішкувато прошипіла дракониця.— Щццо ти кажешшш!
Отжжже, двадцццять?

— Ннні,— затинаючись від жаху, відповіло хлоп'я,— я хотів сказати п'ятнадцять.

— Мовчччати! — пронизливо вигукнула дракониця, виблиснувши окулярами на маленького індіанця.— Отжжже, ти не ззнаєшшш. Ти найдурнішшша та найлінівішшша дитина на сссвіті! А дурісссть та лінь мають бути ппокарані!

Із цими словами дракониця підвелася, підійшла до хлопчика та з люттю вдарила його. Закінчивши езекуцію, вона задоволено засопіла та знову всілася за свою кафедру. У маленького індіанця очі були сповнені сліз, проте він не ревів. Усім відомо, що індіанці — дуже мужній народ.

Від гніву та обурення Джим жахливо зблід, незважаючи на свою чорношкірість.

— Яка наглість! — сказав він, скрипнувши зубами.

Лукас згідно кивнув. Він нічого не сказав, тільки стис кулаки.

Дракониця нетерпляче запитала:

— Так ссскільки буде сссім на віссім? Лі Сі!

Серце у Джима завмерло.

Не можна було допустити, аби й маленькій принцесі дісталися стусани! Проте на таке складне запитання вона напевне не знає правильної відповіді. Він негайно має щось зробити! Але Джим не подумав про те, що Лі Сі була мигдальською дівчинкою і що мигдальські діглахи вже в чотири роки запросто роблять найскладніші обчислення.

Маленька принцеса підвелася та голоском, схожим на щебетання пташки, вимовила:

— Сім на вісім буде п'ятдесят шість.

— Аххх! — сердито прошипіла дракониця, тепер через те, що відповідь була правильною.— А ссскільки буде, якщо від тринадцяти відняти шшість?

— Тринадцять мінус шість,— відповіла своїм пташиним голоском Лі Сі,— буде сім.

— Фффу! — розлютилася дракониця.— Мабуть, ти вважжаєшши ссебе дужже роззумною, бо вссе знаєшши, чччи не так? Та ти проссто ззухвала роззумниця, ясно тобі? Ну, подидивимось, як ти впораєшшссся: ану кажжи уссю таблицю множження на сссім! Та прошшу дещщо шшшвидшшше!

— Сім на один буде сім,— почала відповідати принцеса, ніби соловейко заспівав.— Сім на два буде чотирнадцять, сім на три буде двадцять один... — І так далі, без жодної помилки відповіла Лі Сі всю таблицю множення на сім. Джим і не підозрював, що це може лунати так гарно. Дракониця уважно слухала, проте тільки для того, аби впіймати її на помилці. При цьому вона злобно вимахувала своєю свистячої тростю.

— Джиме,— прошепотів Лукас.

— Що?

— Ти не боїся?

— Ні.

— Добре, Джиме. Тоді слухай, я тепер знаю, як ми вчинимо. Ми поки дамо дракониці віддати дітей добровільно. Якщо вона не погодиться, доведеться застосувати силу, хоча я цього терпіти не можу.

— А як саме ми це зробимо, Лукасе?

— Тобі треба піти до неї, Джиме, та влаштувати перемовини. Розкажи дракониці, чого ти хочеш від неї. Це я довіряю тобі. Але ані слова ні про мене, ні про Емму! Ми з Еммою чекатимемо тут, і, якщо буде треба, прийдемо до тебе на допомогу. Усе ясно?

— Гаразд,— рішуче відповів Джим.

— Тоді бувай! — прошепотів Лукас і став прокрадатися за локомотивом.

Між тим принцеса закінчила відповідати. Вона не зробила жодної помилки. І саме це по-справжньому розлютило драконицю. Вона налетіла на Лі Сі, штовхнула її та загорлала:

— Ти щіщо, гадаєшшш, щіщо можешшш сердити мене відссугніссстю помилок? Ти зззарозззуміла та хххвалькувата плюгавка! Щіщо? Яа-а-ак? Відповідай, коли тебе зззапитують!

Принцеса мовчала. Та й що було на це відповідати?

— Ссскільки буде три додати чччотири? — нетерпляче запитала дракониця.

— Сім,— відповіла Лі Сі.

Очі дракониці злобно виблиснули.

— А якщіщо Я ссскажжжу, щіщо буде віссім?

— Усе одно буде сім,— відповіла Лі Сі.

— Якщіщо Я кажжжу, щіщо буде віссім, то буде віссім,— прошипіла дракониця.—

Зрозуміло?

— Ні, сім,— прошепотіла Лі Сі.

— Щіщо? — фиркнула дракониця.— Сссперечччаєшшшссся? Я сссама ззнаю, щіщо буде сссім. Але ти маєшшш сселухатисся! А зззамісссть цього ти зззадираєшшш носса! Зззверхнісссть має бути покарана! Ану кажжжи, щіщо буде віссім!

Лі Сі мовчки похитала голівкою.

Тільки-но зібралася дракониця покарати маленьку принцесу, як раптом сердитий хлоп'ячий голос сердито вигукнув:

— Заждіть, пані Мальцан!

Дракониця здивовано озирнулася та помітила, що у дверях стоїть маленький чорношкірий хлопчик і безстрашно дивиться в її бік.

— Не можна так чинити з Лі Сі! — твердо сказав Джим.

— А це щіще щіщо ззза наглий чччорний брудньоххха? — спантеличено рохнула дракониця.— Зззвідки ти взззявссся, і взззагалі хххто ти такий?

— Мене звать Джим Кнопка,— спокійно відповів Джим.— Я приїхав з Усландії, щоб визволити принцесу Лі Сі. Й інших дітей також.

У масі діплахів почувися шепіт та шушукання, і всі здивовано подивилися на Джима. Особливо маленька принцеса була вражена тим, як мужньо поводитьься маленький чорношкірий хлопчик із величезним чудовиськом.

Дракониця поспіхом роздала направо та наліво два-три стусани та ляпасів і обурено виснула:

— Мовчччати! Щіщо ви сссобі дозззволюєте, бандо невихованих бешшшкетників!

Потім вона знову повернулася до Джима та, склавши губи дудочкою, запитала з удаваною дружністю:

— Тебе прислалі до мене «Тринадцять лютиххх», моя дитиночччко?

— Ні,— відповів Джим,— мене ніхто не прислав.

У гострих очах дракониці з'явився невпевнений блиск.

— Щщо це оззначчає? — зашипіла вона.— Ти щщо жжж, ссам по ссобі ззз'явивсся? Можжже бути, я тобі подобаюссся, га?

— Ні,— знову сказав Джим.— Не подобається. Але я хочу дізнатися таємниці мого народження, і ви, мабуть, можете мені допомогти.

— Але чччому ссаме я? — нетерпляче запитала дракониця.

— Тому що посилка, у якій я приїхав до Усландії, була від якихось тринадцяти для пані Малтсан чи щось на зразок того.

— А-а-а! — здивовано вигукнула дракониця, і злобна посмішка повільно розповзлася її пикою, всіяною бородавками.— То щце ти, моє ззолотщце! Давно я на тебе чччекаю!

У Джима спиною поповзли мурашки, проте він тут-таки взяв себе до рук та ввічливо спитав:

— Чи не могли б ви сказати, хто мої справжні батьки?

— Довго шшшукати не доведетьсся, моє ссонечку,— захихотіла дракониця.— Аджжже ти — мій!

— Я теж спочатку так гадав, — рішуче відповів Джим.— Тільки тепер я знаю, що ви мені — ніхто!

— Але жжж я купила тебе в «Тринадцяти лютиххх»,— промурчала дракониця із підступним блиском в очах.

— Яка різниця? — відповів Джим.— Я краще знову поїду до Усландії.

— Прррравада? — сердито запитала дракониця.— Невжжже ти так зззі мною вчинишшш? Та щщо ти кажешшш, мій хлопчччику!

— Так,— відповів Джим.— І принцесу я візьму із собою. І всіх дітей теж.

— А якщщо я тобі іххх не віддам? — м'яко, але нетерпляче поцікавилася дракониця.

— Доведеться віддати, пані Мальцан,— сказав Джим, обмінявшись швидким поглядом із маленькою принцесою.

Дракониця зайшлася єхидним реготом.

— Хі-хі-хі! Баччили дурня? Хо-хо-хо! Він і дійссно за ссвоєю волею до мене ззз'явивсся! Оссь і потрапив до пассточки! Ха-ха-ха!

— Нема чого так гучно реготати! — сердито вигукнув Джим.— Віддасте дітей добровільно чи ні?

Від реготу дракониця аж за боки вхопилася.

— Ні! — фиркнула вона. — Ні, маленький брудньоххх! Цього я вжжже точчно не зззроблю!

Раптом дракониця увірвала свій регіт. Вона погрозливо виблиснула очима на Джима і проричала:

— Усссі ці діти мої і тільки мої, зззрозззуміло? І ніхто більшшше не має на ниххх права! Я купила їххх у «Тринадцяти лютиххх»! Я ззза кожжжного зззаплатила! Тепер вони — мої!

— А звідки в «Тринадцяти лютих» беруться діти, яких вони вам продають? — спитав Джим, дивлячись дракониці просто у вічі.

— А оссь щце тебе не сстоссується! — зло фиркнула вона.

— А от і стосується, пані Мальцан, — сміливо заперечив Джим. — Дуже навіть стосується. Маленьку принцесу, наприклад, викрали.

Дракониця була не при собі від люті. Вони забила по підлозі хвостом та провишала:

— Усссе одно, уссе одно вона моя!!! І ти тежжж!!! І ссвою Усссландію ти, дурню, більшшше ніколи не побачччишшш! Я тебе ніколи не відпушщщу!!!

При цьому вона важкою повільною ходою почала наближатися до Джима.

— Бачишшш! — зашипіла вона. — Зззараззз я іззз тобою привітаюссся і для почччатку для так тебе відлупцюю, радоссте моя, щщщо ти зовсссім забудешшш сссвое зззухвале базззікання!

Величезна лапа дракониці потяглася до хлопчика. Але Джим спритно вивернувся. Тоді дракониця почала бити тростю навколо себе, проте удари не досягали мети. Джим вихором носився повз парти і навколо кам'яної кафедри. Дракониця вже ледь не настигла його, але схопити не встигла. Вона злилася все більше та більше, то червоніючи, то зеленіючи, і на її тілі усюди вилзали шишки та бородавки. Видовище було геть неапетитне.

Джим поступово почав задихатися. Він кашляв, хапаючи ротом повітря, бо дракониця постійно виригала чад та вогонь. Але куди ж подівся Лукас? Адже він обіцяв прийти на допомогу разом із Еммою. Кімната вже була повною диму, і Джим ледь міг бачити, куди він біг. Нарешті пролунав дзвінкий Еммин свист. Дракониця озирнулася та побачила в клубах диму чудовисько із палаючими очима, що насувалося на неї. Схоже, це страховисько було не більше її самої, проте товстіше та міцніше.

— Щщщо вам тут тррреба? — завишчала дракониця. — Хххто вам дозззволив?..

Вона не встигла доказати, бо Емма загурилася, як ураган, і добряче піддала їй буфером. Пані Мальцан відповіла ударом сильної лапи та броньованого хвоста. Тут між ними відбулася дика та нестримна битва.

Драконіця вила, вищала, шипіла на всі лади, невпинно виригаючи полум'я та чад, і вже так близько підступила до Емми, що стало зовсім незрозуміло, хто переможе. Проте Емма не давала себе залякати. Вона точнісінько так само з усіх сил випускала снопи іскор із димом і знову й знову котила вперед для нової атаки. Її драконівський маскувальний одяг потроху перетворювався на клоччя, і все більше було помітно, що Емма не чудовисько, а локомотив. Діти сиділи, прикуті до парт, і, не маючи можливості втекти, спочатку із неприхованим жахом стежили за двобоєм. Проте коли діти виявили істинну природу незнайомого дракона, вони зраділи та почали підбадьорювати Емму захопленими вигуками.

— Локомотив! — горлали діти. — Браво, локомотиве! Ура, локомотиве!

Нарешті Емма приготувалася до останнього штурму і з усього розмаху піддала драконіці так, що та гепнулася на спину, беспорядно задерши всі чотири лапи.

Лукас вистрибнув із кабіни та гукнув:

— Швидше, Джиме! Треба її зв'язати, поки не оговталася!

— А чим? спитав Джим, ледь переводячи дихання.

— Ось, нашими ланцюгами! — схвильовано гукнув маленький індіанець. — Заберіть в неї ключа. Вона носить його на шиї!

Джим підскаочив до драконіці та зубами перекусив шнурка, на якому висів ключ.

Потім він швидко відімкнув ланцюги в дігей, що сиділи поблизу. Підійшовши до принцеси, Джим помітив, що вона почервоніла та чарівним рухом відвернула геть свою голівку.

— Тварюка вже оговтується, — помітив Лукас. — Давай швидше!

Одним ланцюгом вони обмотали драконіці пащу, аби вона в разі чого не могла її відтулити. Потім вони зв'язали їй передні та задні лапи.

— Ось так! — задоволено зігхнув Лукас та витер піт з лоба. Джим саме повернув ключа в останньому замку. — Тепер більше нічого не трапиться.

Після того як Джим визволив дігей, спочатку пролунало гучне «здрасуйте!», а потім почався справжній переполох. Діти співали, волали, бігали, а найменші стрибали на одній ніжці та плескали в долоні.

Лукас і Джим, посміхаючись, сиділи у центрі гвалту. Діглахи протискалися до них і без кінця дякували. Підходили вони й до Емми, вихваляли її до небес і поплескували по

товстих боках. Кілька хлопчиків навіть повзали по ній, розглядаючи усілякі деталі. Еммина пом'ята фізіономія сяяла від задоволення та розчуленості.

Лукас пішов до передпокою і замкнув на важкий замок вхідні кам'яні двері.

— Ну, діти,— сказав він, повернувшись.— Поки ми в безпеці, ніхто не зможе зараз захопити нас зненацька. У нас є трохи часу. Давайте обговоримо, як нам краще за все вибратися з цього незатишного Дракон-Міста. Тікати крізь ту печеру, якою ми сюди їхали, боюся, буде занадто небезпечно. По-перше, Емміне маскування більше нікуди не годиться, а по-друге, у кабіні на всіх не вистачить місця. Та й дракони-вартові точно щось поміять. Отже, треба придумати новий план.

Якийсь час усі посилено розмірковували, проте ніхто нічого не вигадав. Раптом Джим запитав, наморщивши лоба:

— Лі Сі, а куди ти кинула тоді свою пляшкову пошту?

— До річки, яка бере початок за нашим будинком,— відповіла принцеса.

Джим із Лукасом обмінялися здивованим поглядом. Лукас стукнув себе долонею по коліну та гукнув:

— Ось як все-таки! Невже Непомук нас обдурих?

— А річку звідси видно? — поцікавився Джим.

— Так,— відповіла принцеса.— Ходімо, я її вам покажу.

Дівчинка повела друзів до помешкання на іншому боці коридору.

Там стояло близько двадцяти маленьких кам'яних ліжечок. Це була спальня, у якій дракониця замикала дігей кожного вечора. Якщо підтягти ліжечко до стіни та стати на нього, то можна визирнути у кам'яний отвір. І дійсно, внизу, усередині дивного трикутного майданчика знаходилася величезна кругла колодязна чаша, з якої потужним потоком біла жовто-золота вода; вона текла через край цієї кам'яної чаші й утворювала велику річку, що петляла вздовж похмурих підніж будинків-ущелин.

Лукас і Джим задумливо дивилися вниз, на виток Жовтої річки, бо в тому, що йшлося саме про неї, сумніватися не доводилось. Між тим усі діти перебралися до спальні, сповненні очікування, навколо друзів.

— Якщо пляшкова пошта Лі Сі допливла за течією до самісінької Мигдалії,— проказав поволі Джим,— то й у нас, певно, теж вийде.

Лукас витяг люльку з рота.

— Чорт мене забирай, Джиме,— пробасив він.— А це ж ідея! Ні, це більше ніж ідея, це вже готовісінький план, найсміливіший у світі! Це буде подорож у найповнішу невідомість!

Лукас примружився і діловито запихав люлькою.

— А я, може бути, плавати не вмюю,— боязко подала голос якась маленька дівчинка. Лукас посміхнувся.

— Це нічого, мила панянку. У нас дивовижний корабель. Емма плаває, наче лебідь. Щоправда, треба трохи смоли та дьогтю, аби законопатити всі шви та щілини.

На щастя, це виявилось зовсім нескладною річчю, бо у дракониці у коморі стояло багато діжок зі смолою, у чому друзі тут-таки змогли переконатися.

Смола й була основним продуктом харчування мешканців Сумландії.

— Ось що, діти! — сказав Лукас.— Краще дочекатися ночі. Під покривом темряви ми на нашому локомотиві по течії виплинемо з Дракон-Міста і завтра вранці будемо вже далеко звідси.

Діти із захопленням прийняли план.

— Чудово. Тоді,— запропонував Лукас,— розумніше за все буде, якщо ми поспимо пару годинок. Згодні?

Усі були згодні. Для надійності Джим замкнув ще й класну кімнату, у якій Емма наглядала за зв'язаною драконицею. Потім вони затишно, наскільки змогли, умостилися на кам'яних ліжечках та поснули. Лише Лукас сидів у кутку кімнати у величезному кам'яному кріслі із височезною спинкою, кутив свою люльку та охороняв дитячий сон.

Маленькому індіанцеві снився його рідний вігвам та внучатий дядечко, ватажок «Білий Орел», який вручив йому нову пір'їну. А ескімося бачило уві сні свій круглий сніговий дім, над яким різнокольоровими сполохами горіло північне сяйво, і свою сивоволосу тігоньку Улуболо, що подавала йому чашку гарячого риб'ячого жиру. Маленькій голландці снилися її рідні нескінченні поля тюльпанів із білим будиночком її батьків посередині, перед яким лежали величезні, як жорна млина, круглі жовті сири. А маленька принцеса уві сні гуляла зі своїм батьком за руку по витонченому фарфоровому мостику.

Джима-Кнопку сон уніс до Усландії. Хлопчик сидів у маленькій кухні у пані Ваас, у вікно світило сонце, і він розповідав про свої пригоди. І маленька принцеса Лі Сі сиділа поруч із пані Ваас і з захопленням слухала його.

Так кожному з дітей снилися його рідні краї, а сутінки тим часом поступово згущувалися, і мить відплиття наближалася.

Глава двадцять друга, у якій мандрівники потрапляють під землю і бачать дива

Між тим зовсім стемніло. Кам'яний годинник у сусідній кімнати пробив десять. Час!

Лукас розбудив дітей. Для освітлення вони запалили кілька смоляних факелів. Потім вони принесли з комори діжку з дьогтем, усі разом поставили її на плиту у драконицевій кухні та розвели великий вогонь. Коли чорна каша закипіла, Лукас перевіз Емму з класної

кімнати до кухні, і вони разом із Джимом узялися затуляти всі щілини у вікнах та дверях кабіни, акуратно промазуючи їх гарячою смолою. Діти здивовано спостерігали за ними.

— А що нам робити із драконицею? — запитав Джим під час роботи. — Залишимо її зв'язаною лежати?

Лукас трохи подумав, а потім похитав головою:

— Ні. Тоді вона швидко помре з голоду. Ми її перемогли, і так жахливо мстити їй, безпорадній, тепер — не дуже шляхетно. Хоча вона цього, звісно, заслужила.

— Але якщо ми її відпустимо, — стурбовано сказав Джим, — вона напевне здійснить тривогу та не дасть нам піти.

Лукас задумливо кивнув:

— Отже, нічого іншого не залишається, як узяти її з собою. Хотілося б ще щось від неї дізнатися. Крім того, вона має понести заслужене покарання.

— Таж вона важчезна! — гукнув Джим. — Якщо взяти її з собою, то Емма втопиться, і до того ж для нас самих місця не залишиться.

— То так, — відповів Лукас та посміхнувся. — Тому тварюка має бути задоволена тим, що попливе позаду нас.

— Тоді доведеться знімати з неї ланцюги, — сказав Джим і наморщив лоба. — А вона жахливо сильна, впирається.

— Не думаю, — відповів Лукас із задоволеною посмішкою. — Ми зробимо дуже просто. Один кінець ланцюга прикріпимо в Емми ззаду, а інший — у дракониці на єдиному зубі. Він так сильно видається вперед, що пащу можна спокійнісінько залишати зв'язаною. Перед відплиттям звільнимо їй передні та задні лапи. А якщо вона надумає опиратися, то відчує на власному зубі, що це означає. Ось побачиш, вона буде покірливою, наче ягня.

Цей план усім дуже сподобався. Закінчивши конопатити, вони відкотили Емму назад до класу. Побачивши, що вони повертаються, дракониця підвела голову. Схоже, вона цілком збадьорилася. Проте для того, аби знову стати небезпечною, вона була дуже добре опутана ланцюгами. Дракониця обмежилася лише тим, що злобно виблиснула очима та випустила з вух і ніздрів жовті клуби диму.

Коли Лукас все-таки оголосив їй, що вона попливе у кільватері, дракониця схопилася та у розпачі затрясла своїми оковами.

— Припини! — строго сказав їй Лукас. — Від цього жодного зиску, тож поведься розумно.

Дракониця, певно, зрозуміла. У будь-якому разі вона нахилила голову до підлоги, заплющила очі та прикинулася мертвою. Проте це не викликало співчуття, на яке вона, можливо, сподівалася.

При світлі факелів Лукас дістав зі скрині з інструментом лещата і з'єднав усі обривки ланцюгів, які ще лежали на партах. Один кінець цього довгого ланцюга він приладнав до Емми ззаду, а інший — до великого зубу дракониці. Цей кінець він закріпив із особливою ретельністю, аби чудовисько в путі не змогло його скинути.

Закінчивши з цим, він дав команду усім дітлахам забратися на локомотив і зайняти місця. Тільки вони із Джимом поки залишилися внизу. Коли всі розсілися, Лукас став попереду Емми для управління, бо в кабіні йому вже було не вміститися.

Потім він дав знак Джимові, який тут-таки зняв ланцюги з передніх і задніх лап дракониці і швидко відскочив убік.

— Еммо, рушай! — сказав Лукас.

Локомотив поїхав, і ланцюг натягся. Дракониця розплющила очі та незграбно підвелася. Побачивши, що її лапи вільні, вона, як і передбачав Джим, тут-таки з усіх сил спробувала пручатися.

Але цієї миті з її грудей вирвався болісний стогін, оскільки зуб був драконицевим слабким місцем і, з'єднаний із сильно натягненим ланцюгом, завдавав їй нестерпного болю. Робити було нема чого, і вона важкою ходою мимохіть закрокувала слідом за Еммою. При цьому було дуже помітно, що вона готова луснути від злості. Її маленькі очки горіли різнокольоровими вогниками.

Коли вони дісталися дверей квартири, Лукас гучно сказав дітям:

— Гасіть факели! Інакше світло нас видасть!

Потім вони з Джимом відчинили важкі кам'яні двері, і незвичайна процесія у повній темряві спустилася спіраллю сходів на перший поверх та вийшла на вулицю.

Кілько драконів, що запізнилися, незграбно протупотіли протилежним боком вулицістороне. Діти зачали дихання. На щастя, чудовиська нічого не помітили, поперше, через темряву, а по-друге, тому що вони, як завжди, були надто зайняті тим, що злилися чи лялися собі під ніс.

Лукас обережно спрямував локомотив навколо будинку, і незабаром вони опинилися біля річки. Від води йшло дивне легке золотаве світло. Вона сяяла сама по собі, так що було видно, як мерехтять у ночі швидкі хвилі.

Лукас зупинив Емму та почав досліджувати берег. Той полого спускався просто до води.

Лукас повернувся задоволений і прошепотів дітям:

— Спокійно сидіть на своїх місцях! А тобі, моя мила товстушко Еммо, доведеться зараз знову пограти у кораблик. Щастя! Я на тебе покладаюся!

Із цими словами він вивернув кран знизу котла, і вода із булькотінням полилася з Емминих нутрощів. Коли котел спорожнів, він закрутив крана і з допомогою Джима підтяг локомотива так близько до пологого спуску, що далі той зміг котитися сам собою. Друзі похапцем заскочили на локомотив та видерлися до діглахів на дах кабіни.

— Тримайтеся міцно! — приглушено скомандував Лукас, коли Емма м'яко ковзнула у воду. Течія була доволі сильною. Вона миттю підхопила пливучий локомотив і понесла його вперед. Дракониця, що боялася води, як і всі її родичі, все ще стояла на березі й вироблювала жахливі гримаси. У неї були на те причини, оскільки вона знала напевне, що у воді її вогонь згасне і, крім того, вода зміє з неї весь бруд. Їй було дуже-дуже страшно. Спочатку вона ще кілька разів жалюгідно пробувала боротися із ланцюгом, що її тяг, потім деякий час йшла за локомотивом по берегу, але тут з'явився міст, і що ж тут поробиш? Дракониця кілька разів провищала по-щеньчому, нічого більше із зав'язаною пащею вона сказати і не могла, а потім, покірлива долі, зафиркала і пошльопала назустріч хвилям. Тут почулося шипіння і показалася пара, а коли хмарки пару трохи розсіялися, виявилось, що дракониця, коли треба, чудово вмє плавати. Так і дрейфували вони цілком беззвучно крізь нічне Дракон-Місто.

Ось тільки куди вела ця річка? Невже Непомук сказав друзям неправду і вона все-таки протікає крізь «Країну Тисячі вулканів»? Чи тут була, ймовірно, якась таємниця, невідома напівдраконові?

Тепер течія помітно посилилася. Вона стала по-справжньому бурною. Наскільки було видно в темряві, мандрівники наближалися до міської околиці, тобто до величезної стіни кратеру, яка оповивала місто на зразок валу фортеці.

— Стережись! — гукнув раптом Лукас з передньої частини котла, на якій він видів верхи на пару з Джимом. Усі пригнулися, і їх поволокло до абсолютно непроникної пітьми печери у скелі. Вони неслися все швидше та швидше. Навколо вже нічого не можна було розрізнити. Тільки гуркіт та шипіння маси води, що вирвалася на волю, гули у мандрівників у вухах.

Лукас хвилювався за дітей. Опинись вони тут удвох із Джимом, він не надав би небезпеці настільки великого значення. Обидва вже звикли до самих найризикованіших пригод. Але діти — як вони перенесуть це плавання? Деякі зовсім ще малюки, крім того, є тут і дівчатка. Звісно, вони жахливо бояться.

Але, врешті-решт, назад їм тепер вже не можна, а втішати та підбадьорювати їх у цьому гуркоті теж ніяк неможливо. Лукасові нічого не лишалось, крім як чекати на розвиток подій.

Течія несла їх уперед та вниз, усе глибше та глибше. Діглахи заплющили очі і міцно вчепилися один в одного та в локомотив. У них голова йшла обертом від цього падіння, якому, здавалося, краю не буде, ніби падали вони до самого центра Землі.

Нарешті, нарешті течія трохи спала, і хвилі, що пінилися, заспокоїлися. А деякий час потому течія річки стала такою саме рівною та неквапливою, як і на початку плавання, тільки тепер мандрівники перебували десь глибоко-глибоко під землею. Поступово вони наважилися розплющити очі та побачили, що у темряві мерехтить райдужне чарівне світло. Але нічого певного поки було не розпізнати. Лукас обернувся до дітей і гукнув:

— Ніхто не пропав? Усі на місці?

Діглахи все ще не могли оговтатися, і їм знадобилося багато часу, аби перерахуватися. Нарешті вони змогли доповісти Лукасові, що все гаразд.

— А що із драконицею? — запитав Лукас потім. — Вона ще на ланцюзі? Жива?

Ні, із драконицею не сталося нічого серйозного, крім того, що вона досхочу наковталася води.

— А де ми взагалі? — запитав маленький хлопчик у тюрбані.

— Гадки не маю, — відповів Лукас, — сподіваюся, скоро стане світліше, тоді побачимо. — І він розкурив свою люльку, що погасла під час стрімкого спуска вглибину.

— У будь-якому разі ми точно перебуваємо на шляху до Пиню! — утішив Джим, бачачи, що кілька малюків збираються розреветися. Діти швидко заспокоїлися та почали із цікавістю роззиратися навколо. Тьмяне чарівне світло тим часом посилювалося до пурпурово-червоних сутінків, у відблиску яких можна було розрізнити, що річка протікає крізь печеру з високими зводами. Світло йшло від сотень тисяч червоних дорогоцінних камінців, які кристалами завдовжки з руку росли на стінах та на стелі.

Ці рубіни іскрилися, блищали та мерехтіли, ніби незліченні ліхтарики. Видовище було надзвичайно чудовим.

За деякий час світло змінилося. Воно змінилося сліпучою зеленню, яку випромінював цілісінський ліс смарагдів, які, ніби гігантські бурульки, звисали зі стелі печери ледь не до самісінької води. Трохи далі річка попрямувала крізь низький, вузький та довгий грот, у якому панувало фіолетове сяйво, що створювали міріади найтонших кристалів аметисту, які, наче мох, вкривали скелясті стіни. Потім вони перетнули простір, що випромінювало таке яскраве світло, що дітям довелося трохи примружитися. Там зі стелі, подібно до сотень люстр, звисали величезними виноградними гронами прозорі алмази.

Підземним красотам не було краю. Діглахи вже давно припинили теревенити. Спочатку вони все ще перешіптувалися, але врешті-решт цілком прищушли, повністю занурившись

у споглядання цього підземного світу див. Іноді течія прибивала локомотив так близько до стін печери, що кожен із них зміг відламати кілька дорогоцінних камінців на згадку.

Ніхто з компанії мандрівників, мабуть, не зумів би сказати, скільки годин минуло, але тут Лукас помітив, що течія раптом знову помітно посилилася.

Скелясті стіни почали зсуватися все ближче та ближче одна до одної, поступово набуваючи червонуватого забарвлення, яке то тут то там уривалося широкими білими смугами та зигзагоподібними лініями. Водночас потьмяніло і чарівне сяйво, бо дорогоцінного каміння тут більше не було. Урешті-решт настала така ж непроглядна темрява, як і на початку підземної подорожі. Тільки зовсім-зовсім поруч зрідка мерехтіли у пільмі промінчики поодиноких кристалів.

Потім і їх не стало видно. Вода знову захлюпала та зашипіла, і мандрівники вже приготувалися до нового падіння до самої-самої глибини.

Але цього разу на них чекав набагато приємніший сюрприз. Вони вдруге проминули браму в скелі, і Емма зі своїми пасажирами на борті та драконицею в кільватері водою, що пінилася, стрілою вилетіла назовні!

Їх зустріла чудова ясна зоряна ніч. Тепер річка спокійно та велично текла своїм широким руслом. Береги по обидві її боки оточували могутні вікові дерева. Їхні стовбури були прозорими, як кольорове скло! Нічний віперець шумів у гіллі, і тут само звідусіль лунав ніжний передзвін, як від незліченної кількості крихітних дзвіночків. Тут локомотив ковзнув під мостиком, що витонченою дугою вигнувся над річкою,— мостик був із блискучого фарфору!

Зняковілі від подиву, мандрівники роззиралися навколо. Першою, до кого повернулася здатність розмовляти, була маленька принцеса Лі Сі.

— Ура! — заволатала вона.— Це Мигдалія! Це моя батьківщина! Тепер ми врятовані!

— Та не може цього бути! — заперечив Джим. Від Мигдалії до Сумландії ми знаєш скільки днів добиралися? А зараз ми щонайбільше кілька годин у путі!

— Мені теж це сумнівно,— пробурмотів Лукас,— певно, тут якась помилка!

Джим видерся на трубу, аби краще все роздивитися. Він ретельно огледів усе навколо, а потім озирнувся. Брама, крізь яку вони кілька хвилин тому проїжджали, знаходилася біля підніжжя величезних гір, які поперечною лінією простягалися через усю країну. Кожна вершина була вкрита червоно-білими візерунками. Сумнівів більше не залишалося, це була «Корона Свігу».

Джим зліз із труби і повільно, майже урочисто сказав діглахам, які з очікуванням витріщилися на нього:

— А ми й справді в Мигдалії!

— Джиме! — раділа маленька принцеса. — Я така рада, така рада, така рада!

Вона саме стояла поруч із ним, і тому в пориванні радості поцілувала його просто в губи. Джим завмер, наче громом вдарений.

Діглахи сміялися, і горлали, і обіймалися, і так розійшлися, що Емма заходила ходуном. І ледь не перекинулася, але тут Лукас закликав їх до спокою.

Коли Емма знову вирівнялася, Лукас сказав Джимові:

— Я б ось як пояснив цю історію: пливучи під землею, ми набагато скоротили шлях. Що ти скажеш на це, Джиме?

— Що-що? — перепитав Джим. — Що ти сказав? — Він явно намагався привести до ладу всі свої п'ять почуттів, а то йому все ще ввижалося, що він марить.

— Гаразд, старий, — пробасив Лукас та посміхнувся про себе. Звісно, він помігив, чому його маленький друг нічого та нікого, крім маленької принцеси, навколо себе не бачить та не чує. Тут він повернувся до діглахів та запропонував, аби кожен розповів йому свою історію. До Пиню все одно ще було пливти та пливти, а Лукасові не терпілося дізнатися, як діти потрапили до дракониці в Сумландію.

Усі погодилися. Лукас розкурив нову люльку, і першою свою історію почала розповідати маленька принцеса.

***Глава двадцять третя, у якій мигдальська принцеса розповідає свою історію,
а Джим раптом сердиться на неї***

— Настали довгі канікули, — почала розповідати Лі Сі. — І, як це бувало кожного року, мені дозволили поїхати до моря. Мій батько дозволив мені навіть запросити сімох подружок, аби я не нудьгувала. А ще туди поїхали три більш старші придворні фрейліни, щоб за нами приглядати.

Ну ось, ми всі разом жили у маленькому гарненькому замку із лазурового фарфору.

Просто перед нами на золотавому піску шуміло море.

Фрейліни щодня казали нам, що грати можна тільки поблизу замка і що не можна далеко втікати, щоб із нами нічого не трапилося. Спочатку я слухалася і не йшла далеко, але оскільки фрейліни, незважаючи на те що ми всі були дуже слухняними, продовжували твердити одне й те саме, в мені раптово прокинувся дух протиріччя. А він у мене, на жаль, жахливо сильний. Коротше кажучи, я втекла і попрямувала на свій страх та ризик гуляти морським берегом. За якийсь час мені здалеку стало видно, що фрейліни з подружками почали мене шукати. Але замість того, щоб їх покликати, я заховалася в заростях комишу.

Трохи згодом мої подружки з фрейлінами пройшли поблизу, невпинно вигукуючи моє ім'я, вони, здається, були жахливо налякані та схвильовані. А я анічирк сиділа в своєму притулку. Потім усі повернулися, і я почула, як вони казали про те, що тепер підуть

в інший бік, бо я могла втекти зовсім-зовсім далеко. Я крадькома посміювалася, а коли вони пішли, вилізла з притулку та попрямувала гуляти берегом, йдучи від замку все далі та далі. Я збирала до фартуха гарненькі черепашки та тихесенько наспівувала пісеньку, яку на ходу склала, аби скоротити час. Ось так:

Чудово, пречудово
Самій на березі!
Гулять туди, їти сюди
Хоч цілий день можу!
Вам не знайти принцесу Лі Сі,
Хто не зови, як не проси!
Гей, тіп-бум, тум!

Склала я пісеньку, між іншим, сама, а доречну риму на «Лі Сі» знайти не так-то й просто. Так я йшла та наспівувала, але раптом помітила, що пляж уже зовсім не піщаний, а йду я кромкою скелястого узбережжя, інший край якого крутим обривом іде до моря. Мені було вже не так весело, але зазнаватися собі в цьому я не хотіла. Отже, я пішла далі. Раптом я побачила, що далеко в морі з'явилося вітрильне судно, воно швидко наближалось саме до того місця, де я зупинилася. Корабель ішов під червоними, як кров, вітрилами, а на найбільшому вітрилі чорною фарбою була намальована величезна цифра 13.

Тут Лі Сі охопила лихоманка, і вона на хвилюк заговкла.

— Ось це цікаво! — пробасив Лукас, обмінявшись із Джимом значущими поглядами. — Продовжуй!

— Корабель пристав до берега просто біля мене, — розповідала далі злегка зблідла від спогадів принцеса. — Я від жаху залякла на місці. Так, корабель був такий величезний, що його борт височів над скелястим узбережжям, на якому я стояла. Тут до мене зістрибнув чоловік дуже жахливої зовнішності. На голові в нього був дуже дивний капелюх із намальованими на ньому черепом та двома перехрещеними кістками. Вдягнений він був у картату куртку, шаровари та ботфорти. Із-за поясу стирчали кинджали, ножі та пістолети. Під великим крючкватим носом у нього росли довгі чорні вуса, що звисали до поясу. В його вухах красувалися товсті золоті кільця, а маленькі очки були так тісно посаджені одне до одного, що здавалося, ніби він сильно косить. Побачивши мене, він загорлав: «Ага, маленька дівчинка! Чудова здобич!».

Голос у нього був низький та зовсім схриплий, і мені тут-таки захотілося втекти, проте він схопив мене за кіски та зареготав. При цьому стало видно його зуби, великі та жовті, наче в коня. Він сказав: «Доречно ти нам трапилася, маленька!».

Я закричала та почала відбиватися, але допомоги, звісно, чекати було нема звідки. Високий чоловік підняв мене та — гоп! — закинув на корабель. Летячи у повітрі, я ще

подумала: «І навіщо тільки...»,— але додумати до кінця «...я втекла від усіх?» не встигла, бо саме цієї миті на борту корабля мене впіймав інший чоловік, який ззовні анігрохи не відрізнявся від першого. Спочатку мені навіть здалося, що це той самий чоловік. Проте це було неможливо. Коли мене поставили на палубу, я змогла оглядітися та побачила, що на кораблі було багато чоловіків і всі вони були схожі один на одного, ніби дві краплі води.

Спочатку морські розбійники посадили мене у клітку. Вона виглядала як велика пташина та висіла на щоглі на товстому гаку.

Тепер усю мою хоробрість наче вітром здуло, і я заплакала так гірко, що мій фартух промок наскрізь. Я дуже прохала цих чоловіків відпустити мене на волю.

Проте їм було байдуже. Корабель відплив із швидкістю блискавки, берег швидко пропав із виду, і навколо залишилася лише вода.

Так пройшов перший день. Увечері прийшов один із цих типів та просунув мені крізь прутки решітки кілька шматків засохлого хлібу. Ще він засунув до клітки маленьку кружку із прісною водою. Але їсти мені зовсім не хотілося, тому до хліба я навіть не доторкнулася. Тільки відпила трохи води, бо від сонця, що припікало, та довгого плачу сильно захотілося пити. Коли спустилися сутінки, розбійники запалили кілька ліхтарів і, викотивши на середину палуби велику діжку, розсілися навколо неї. У кожного з них була велика кружка, вони наповнювали їх із діжки, а потім пили та співали на всю горлянку дикі пісні. Одну з них вони співали найчастіше, тому я її запам'ятала. Мабуть, це була їхня улюблена пісня. Ось які в ній були слова:

Тринадцять чоловік та скриня мерця,
Йо-хо-хо, і в діжці ром!
Пий, і диявол тебе доведе до кінця,
Йо-хо-хо, і в діжці ром!

До речі, чоловіків я намагалася перерахувати, але це було важко через мерехтливе світло, а ще тому, що всі вони були дуже схожі один на одного. Проте, гадаю, що їх насправді було тринадцять, як вони співали у своїй пісні.

Раптом я зрозуміла і те, чому вони намалювали на своєму вігрилі цифру 13.

Тут Джим урвав розповідь маленької принцеси таким зауваженням:

— Я відтепер теж розумію, чому в адресі відправника на моїй посилці стояло 13.

— У якій адресі відправника? І на якій посилці? — запитала Лі Сі.— Ти вже казав щось схоже дракониці, і мені давно хотілося тебе про це порозпитувати.

— Якщо ви обидва не проти,— втрутився Лукас,— то нехай спочатку Лі Сі закінчить свою історію, давайте-но за порядком. Потім Джим розповість, що трапилося з ним. А то повний безлад виходить.

Усі з ним погодилися, і Лі Сі повела далі:

— Коли розбійники сиділи кружечком та пили, я помітила ще й те, що вони постійно плутаються навіть між собою. Щоправда, схоже, що це їм особливо і не заважало. Явно жоден із них не знав, ані як його звуть, ані чи це він сам або хтось інший. Проте, здається, їм було абсолютно все одно, знають вони це чи ні, бо так чи інакше всі вони були однакові. Тільки свого капітана вони впізнавали одразу, бо він, аби чимось відрізнятись від інших, почепив на капелюха червону зірку.

Усі беззаперечно йому корилися.

Наступного дня я жакливо зголодніла та з'їла трохи сухарів. А в іншому все було точно так, як і першого дня. Коли настав вечір і розбійники розсілися навколо діжки, я почула, як капітан казав їм: «Слухай-но сюди, браття! Завтра опівночі зустрічаємося із драконицею на обумовленому місці. Буде їй чим втішитися!» При цьому він подивився на мене та посміхнувся.

«Це добре, капітане,— почула я відповідь розбійників,— тоді в нас знову буде ром. Це нам дуже до вподоби. Адже діжка майже порожня».

То, що сказане мало відношення до мене, було ясно, хоча я ще не знала, яке саме. Можете собі уявити, як було в мене на душі.

Наступної ночі задув пронизливий вітер і погнав по небу рвані хмари, за якими що зникав, то знову з'являвся повний місяць. У клітці було жакливо холодно.

Близько півночі я раптом помітила, що від обрїю до темряви йдуть світлові сигнали, на які прямує наш корабель. Коли ми підійшли ближче і місяць знову ненадовго визирнув із за хмар, я розрізнила кілька голих крутих кліпів із гладкого заліза, які стирчали з моря. А на одному з цих кліпів в очікуванні сиділа величезна дракониця. Її темний силует чітко вимальовувався на тлі шпормового неба.

«Хххх,— прошипіла вона, коли розбійницький корабель пристав поруч із нею, при цьому з її ніздрів вистріпили язики полум'я ядовито-зеленого та фіолетового кольору.— У вас є знову є щось для мене, хлопчччики?»

«Ще й як є! — заволав капітан у її бік.— Цього разу особливо чудова маленька дівчинка!»

«Аххх, осьсь як? — прошипіла дракониця із злою посмішкою.— І щщо ж ви зза неї хоччете, сстарі шшшахраї?»

«Як завжди,— відповів капітан,— діжку натурального сумландського рому марки “Драконова горлянка”! Це єдиний ром у світі, кріпкий саме для мене і моїх братиків. Якщо не хочеш, то ми відчалуємо».

Вони ще трохи поторгувалися, і нарешті дракониця дала їм діжку рому, на якій я весь цей час сиділа. За нього вона отримала від розбійників клітку зі мною. Потім вони

домовилися про наступну зустріч та розпрощалися. Крізь посвист вітру недовго було чути спів чортової дюжини, потім корабель зник у далині.

Дракониця підхопила мою клітку та підняла її високо, щоб достеменно та в усіх подробицях мене роздивитися. Нарешті вона сказала: «Осссь щщщо, моя дитинонько. Ззз іграми у ляльки, лінощщщами, прогуляночччками, канікулами та іншшшим непотребом тепер ссскінчччено на-за-вжди! І для тебе насстав чассс піззнати правду жжжжитття!».

Тут вона загорнула клітку у товсту щільну ковдру, так що я опинилася у повнісінькій темряві, тому ззовні мені більш нічого було не бачити та майже нічого не чути.

Спочатку начебто нічого й не відбувалося. Я чекала та почала вже запитувати себе, чи не залишила дракониця мою клітку на березі. Але навіщо ж тоді вона виторговувала мене? У довгому очікуванні я непомітно для себе поснула. Ви, мабуть, здивуетесь, як це можна спати у такій неспокійній ситуації, але судіть самі: з тієї миті, як розбійники мене спіймали, я від жаху та холоду майже не заплющувала очей. А під ковдрою було тепло й темно — ось я і заснула.

Раптом я прийшла до тями. Стало чути жахливий шум. Ви уявити собі не можете такого виску, шипіння та гуркоту! До того ж мою клітку хитало спершу з боку в бік, а потім угору-вниз, так що у мене в животі відбувалося щось дивне, як на американських гірках буває. Усе це тривало приблизно з півгодини, потім раптово припинилося. Якийсь час було тихо, потім я відчула, що клітку опустили та поставили вниз. Ковдру зняли — і, озирнувшись... ну, далі описувати не обов'язково, бо ви всі знайомі з квартирою пані Мальцан. Єдиною втіхою для мене було те, що я не одна відчувала себе кинutoю та самотньою у моїй біді, тут були інші діти, які відчували те саме.

Та більше, власне, розповідати майже нема чого. Життя, що почалося тут, було до жаху нудним та сумним. Щодня з ранку до вечора ми сиділи, прикуті до парт, і мали навчатися читати, писати, рахувати і ще чомусь. Мені пощастило більше за всіх, бо, як усі мигдалята у моєму віці, я все це вже вмію. Але моїм однокласникам довелося дійсно вчитися, а дракониця їх брідко мучила. Коли вона перебувала у поганому настрої, а в ньому вона перебувала майже завжди, то їй було абсолютно все одно, чи робили ми помилки, чи ні, аби лупити нас та ляяти.

Із настанням ночі дракониця знімала з нас ланцюги і стусанами проганяла до спільної спальні. Ми загалом ніколи не вечеряли, бо кожного разу в пані Мальцан знаходився привід для покарання відсилати нас до ліжок без вечері. Розмовляти ми теж не могли, навіть пошепки. Це було суворо заборонено. Дракониця сиділа в нас кожного вечора доти, поки ми не засинали.

Проте одного разу вночі мені вдалося її ошукати. Як тільки вона пішла, я встала з ліжка (моє ліжко було поруч зі стіною), залізла на подушку та визирнула в дірку в стіні. Я миттю зрозуміла, що тут занадто високо, аби втекти, проте побачила, що внизу тече річка. Я подумала, що можна вдіяти, і раптом згадала про лялькову молочну пляшечку, яку знайшла у кишені свого фартуха і зберегла в себе на згадку про дім. У мене тут-таки виник план. Я швидко й тихо розбудила дітей та розповіла їм про план. В одного з них знайшовся вигризок олівця, у іншого — клаптик чистого паперу. Так я написала листа, засунула його до пляшечки, а потім один із хлопчиків, що умів влучно видати, уліз на моє ліжко та кинув пляшечку крізь кам'яну дірку просто у річку.

Із тих пір ми сподівалися на те, що, може бути, якась добра людина якось знайде пляшечку та віднесе її моєму батькові. Так ми й чекали, день за днем, поки ви не приїхали та не визволили нас. А тепер ми тут.

На цьому принцеса закінчила свою розповідь. після неї діти по черзі стали описувати, як сталося з ними. Тут, наприклад, було п'ятеро дітлахів у тюрбанах, на яких несподівано напали, коли вони приймали вечірню ванну в річці разом із своїми слонами. А маленький індіанець під час риболовлі заплив на своєму каное занадто далеко у море. Ескімося дрейфувало на айсбергу до Північного полюсу, аби навідати свою внучату тігоньку. Кілька дітей відправилося в плавання на океанських пароплавах, на які просто в морі напали пірати. Усі гроші, цінності, а разом із ними і дітей розбійники забрали на свій корабель, а пограбовані пароплави потопили разом із вантажем.

У цих тринадцяти дійсно не було ані стиду ані совісті.

Якими б різними не виявлялися дитячі пригоди, як тільки вони одного разу потрапляли на залізний кліп, з ними відбувалося все те саме, що і з маленькою принцесою. Проте жоден із них не міг сказати, яким чином вони потрапляли до кам'яної квартири пані Мальцан. Насамкінець, у відповідь на настирливі дитячі і особливо принцесові прохання, Джим розповів про все, що пережили вони із Лукасом, перш ніж знайшли шлях до Дракон-Міста.

— Проте одне я тепер знаю точно,— закінчив він, все ще в думках про школу, побачену в Сумландії,— навчатися читати та писати мені ніколи не захочеться. І рахувати теж. Ось не хочу, і все!

Лі Сі скося подивилася на нього і, високо здійнявши брови, запитала:

— Як, ти ще нічого не вмієш?

— Ні,— відповів Джим,— та мені й не треба.

— Але ж ти принаймні на рік старший від мене! — здивувалася дівчинка. А потім додала: — Якщо хочеш, я тебе навчу.

Джим замотав головою:

— Я гадаю, все це ні до чого, суцільна маячні та користі жодної. Навчання тільки відволікає від важливих справ. Я поки чудово обходжуся без читання та письма.

— Він правильно каже! — вигукнув маленький індіанець.

— Ні,— енергійно заперечила маленька принцеса,— це дуже навіть до чого. Якби я, наприклад, не навчилася писати, то не змогла б відправити пляшкову пошту і нас би ніхто не врятував.

— Та жодна пляшкова пошта тобі б не допомогла,— відповів Джим,— якби ми вас не визволили.

— Саме так! — вигукнув маленький індіанець.

— То ось воно що! — трохи кепкуючи відгукнулася маленька принцеса.— Тобі, між іншим, Лукас-машиніст допомагав! А що б сталося з нами і з вами, якби Лукас, як і ти, не вмів читати?

Джим не знайшов, що відповісти. Він розумів, що Лі Сі загалом права, однак саме це його й дратувало. І що це їй прийшло до голови напучувати його? Адже він як-ніяк нещодавно врятував її, до того ж ризикуючи власним життям. Мужність та хоробрість все-таки трохи важливіше, ніж розумність. У будь-якому разі не хоче він вчитися, і баста!

У Джима зробилося таке похмуре обличчя, що Лукас сміючись лягнув його по плечі та погукав:

— Джиме, старий, ану поглянь о-о-он туди!

І він указав на обрй у східному напрямі, куди вони рухалися по течії річки. Там у всій його надзвичайній пишності саме сходило сонце, так що всі хвилі блищали як чисте золото. А незабаром мандрівники побачили вдалині дещо інше: то виблискували та сяяли золотом тисячі дахів Пиню.

***Глава двадцять четверта, у якій Емма отримує незвичайну винагороду,
а мандрівники — великий сніданок на будь-який смак***

Спливло не дуже багато часу, і ось друзі за допомоги діглахів витягли локомотив на сушу. Дракониця теж виповзла на берег та вляглася там, ледь жива через втому. По ній було видно, що поки усіяке бажання погано поводитися в неї пройшло. Приблизно півгодини потому Лукас із Джимом знову привели Емму у суходільний вигляд. Смолу було видалено із законопачених дверей, до котла знову залили воду, і під ним загорівся веселий вогонь.

Усі так старанно працювали, що зовсім не помітили мигдальського польового жандарма, що їхав на велосипеді із великим колесами пугівцем неподалік. Помітивши мандрівників, він пригальмував та взявся розмірковувати, чи не можуть це бути якісь

небезпечні чужоземні війська. Проте після того як жандарм визначив, що там майже самі діти, припущення щодо військ відпало, і він під'їхав ближче. Щоправда, огинаючи останній кущ, він зачепив одну волосинку на драконицевому хвості. Переляканий до смерті, жандарм розвернув велосипеда і так ушкварив назад, ніби за ним женуться сто чортів.

Захекавшись, він дістався столиці та доповів про побачене своєму начальникові.

— Ось це так! — вигукнув той. — Це найчудовіша з усіх можливих новин! За неї цар призначить вас щонайменше у генерал-жандарми, щасливчику!

— Я-а-ак та-а-ак? — затинаючись, спитав жандарм.

— Ви що, дійсно не розумієте, кого ви бачили? — загорлав начальник у найсильнішому хвилюванні. — Тут є лише одне пояснення: це вельмишановні машиністи зі своїм локомотивом. А якщо вони й насправді привезли з собою дракона, то наша принцеса Лі Сі має бути при них. Нам слід невідкладно сповістити царя!

І обидва жандарми помчали до царського палацу. Зрозуміло, розсурмивши по путі новину на всіх перехрестях.

Неможливо й уявити, яка суєта зчинилася в столиці через цю новину. Із швидкістю блискавки переходила вона з вуст до вуст, і в лічені секунди вже всі в Пині, аж до найкрихітнішого немовляти, знали, яка радісна подія відбудеться сьогодні. А оскільки у місті не знайшлося жодного мешканця, який не побажав би допомогти в організації святкової зустрічі, усі вулиці, по яких локомотив мав проїжджати до палацу, у лічені хвилини прикрасилися квітами, стрічками, прапорцями, повітряними зміями та транспарантами. А по обох боках вулиць юрмами стовбичили пиньці, чекаючи на прибуття вельмишановних героїв.

І ось нарешті вони з'явилися. Уже задовго до їхньої появи вулицями пролунали привітні крики із сотень тисяч ротів. Еммі довелося їхати повільно, бо вкрай знесилена дракониця тяглася на прив'язі, ледь пересуваючи лапи. Джим із Лукасом стояли в кабіні та махали з віконць направо та наліво. Діти сиділи на даху, а посередині стояла Лі Сі, маленька принцеса.

Час від часу їй було майже не видно у хмарах квітів, якими мигдальці постійно осипали прибулих із кожного вікна чотириповерхових будинків. А ті, що заповнили вулиці, розмахували паперовими прапорцями, підкидали у повітря свої круглі капелюхи та кричали «ура!», «браво!», «віват!» і все інше, що зазвичай кричать у Мигдалії з подібного приводу.

До речі, у магазинах цілим день можна було брати безкоштовно все, що завгодно. Тому що у такий радісний день нікому не хотілося заробляти гроші, а навпаки — всі бажали робити один одному дарунки. Так прийнято в мигдальців, коли вони особливо щасливі.

Позаду дракониці — зрозуміло, на достатній відстані — поступово утворювалася хода з мигдальців, які співали та сміялися, до того ж ще й так розтанцювалися, що їхні кіски крутилися, наче пропелери. І чим ближче під'їжджав локомотив до царського палацу, тим довшою ставала ця святкова процесія.

Майдан перед палацом був ущент сповнений радісними людьми. А коли Емма нарешті зупинилася перед дев'яносто дев'ятьма срібними сходами, величезні двері з ебенового дерева розчахнулися і вниз сходами поспішив цар у шатах, що розвивалися. Позаду нього виднівся Пінг Понг, який, аби не відстати, міцно тримався за кінчик царського плаща.

— Лі Сі! — вигукнув цар. — Моя люба крихітко Лі Сі!

— Батьку! — крикнула Лі Сі і легко зістрибнула з даху кабіни просто на землю. Цар підхопив її на руки, притис до себе та осипав незліченними поцілунками. Усі мигдальці на майдані розчулилися, почали зігхати та витирати вологі від розчуленості очі.

Тим часом Лукас і Джим привіталися з крихіткою Пінг Понгом і помилувалися його роззолоченим халатом. Пінг Понг пояснив їм, що він призначений головбонзою замість відправленого у відставку пана І Те Де, і друзі від усього серця привітали його.

Коли цар нарешті закінчив церемонію привітання своєї доньки, він повернувся до Джима та Лукаса і прийняв їх в обійми. Від радості він ледь міг говорити. Потім цар за руку привітався з усіма діглахами та сказав:

— Тепер заходьте, мої любі, і підкріпіться добрим сніданком. Ви напевно дуже зголодніли та втомилися. Кожен із вас може замовити свою найулюбленішу їжу.

Він вже хотів був повернутися, аби відвести гостей до палацу, як раптом Пінг Понг схопив його за рукав та щось зашепотів, непомітно вказуючи великим пальчиком на Емму.

— Звісно! — сконфужено похопився цар. — І як це я міг забути таке!

Він зробив знак ебеновим дверям. Там миттєво з'явилися двоє вартових. Один тримав у руках велику зірку з чистісінького золота завбільшки із супову тарілку.

Інший ніс, ніби мантію, величезну стрічку, прикріплену до зірки. Вона була із блакитного шовку із написом, вишитим срібними літерами.

І тут цар виголосив таку промову:

— Люба Еммо! Сьогодні в усьому світі немає людини щасливішої за мене, бо знайшлася моя малесенька донечка. З твого зраненого обличчя я бачу, що ти зазнала великих небезпек і витримала суворі битви. Як маленький знак моєї великої вдячності

я хотів би вручити тобі цього ордена. Я доручив моїм придворним золотих справ майстрам виготовити його на випадок вашого щасливого повернення. Не знаю, чи багато значать ордени для локомотивів. Але мені так хочеться, аби й надалі всі бачили, що ти — особливий локомотив. Тому бери його та носи!

Вартові почепили на Емму ордена зі стрічкою, і тисячі мигдальців вибухнули привітними вигуками.

Тим часом Пінг Понг, який від хвилювання то підсакавав на місці, то носився довкола і не міг заспокоїтися ані на хвилину, послав за головним придворним наглядачем царського парку та наказав передати, аби той негайно з'явився зі своїми помічниками за драконицею. Ледь закінчилася церемонія вручення ордену, як той прибув із шістьма силачами-працівниками та гігантських розмірах кліткою на колесах, яку везла четвірка коней. Дракониця була настільки збентежена, що, тільки-но Лукас зняв із неї ланцюги, не чинячи опору, забралася досередини. Коли візок укотив геть, Лукас запитав:

— А де ви її влаштуєте? Мені треба буде із нею побалакати.

— Ми тимчасово замкнемо її в старому слоновнику, — із важною міною відповів Пінг Понг, — і ти, вельмишановний машиніст орденоносного локомотива, зможеш відвідувати її у будь-який час.

Задоволений Лукас кивнув і разом із Джимом й іншими дітлахами попрямував услід за царем та маленькою принцесою до палацу, аби нарешті спокійно поспідати у тронній залі.

Емма, зрозуміло, не могла до них приєднатися, і їй довелося лишитися на майдані, зате мигдальці, які тепер, звісно, їй анітрохи не боялися, цілісінький день юрмилися поруч. Вони підгодовували її мастилом, бо один мудрець десь прочитав, що локомотиви його дуже любляють, мили її, зчищали з неї бруд та натирали маленьким ганчірочками до блиску, поки вона не засяяла і не заблищала як новенька.

А в цей час цар, Лі Сі та всі їхні гості сиділи за сніданком на терасі перед тронною залою у промінні вранішнього сонця. Як і було обіцяно, кожний із дітлахів отримав свою найулюбленішу страву.

Ескімося, наприклад, їло китову грудинку та запивало її з великої чашки риб'ячим жиром. Маленький індіанець їв кукурудзяні коржі та буйволятину, засмажену на пиці, а потім зробив рівно чотири затяжки зі своєї маленької люльки миру, по одній на всі сторони світу.

Тобто кожному з дітей дісталася його домашня їжа. Давнісінько їм не доводилося так насолоджуватись! Джим і Лукас ласували свіжими булочками на меді із великою кількістю какао, і вперше за довгий час цар теж добре підкріпився.

Коли з'явився придворний шеф-кухар Шу Фу Лі Пі Плю, аби дізнатися, чи смачно було шановним гостям, Джим із Лукасом зраділо з ним привіталися. До речі, придворний шеф-кухар через таку радісну подію знову надяг той самий кухарський ковпак, величезний, як батут. Цар запитав його, чи не бажає він ненадовго присісти до них та послухати, що розкажуть діти та обидва друга. У пана Шу Фу Лі Пі Плю саме було трохи часу, і він охоче сів.

По черзі всі ще раз розповіли про свої пригоди цареві, що уважно слухав. Коли історії закінчилися і все було з'їдено, Лукас запропонував:

— Давайте-но, діти, поспимо пару годин. Ми всю ніч очей не стуляли. Я, принаймні, смертельно втомився.

Більшість дігlauchів крадькома позіхало, а найменший вже заснув на своїй подушечці для сидіння. Усі були раді такій пропозиції.

— Але спершу ще тільки одне запитання, друзі мої! — сказав цар. — Чи не бажаєте ви погостювати в нас тиждень-два і нарешті по-справжньому відпочити? Від усього серця запрошую вас. Або ж, — додав він із посмішкою, — ви хотіли б одразу роз'їхатися по домівках?

— Ах, будь ласка, якщо можна, — відповів маленький індіанець, — то мені хотілося б якнайшвидше додому. Чим швидше, тим краще.

— І мені! І мені! — заволали діти.

— Добре, — погодився цар із розумінням. — Звісно, мені дуже хочеться, аби ви ще погостювали. Проте я згодний, що додому хочеться більше. Мій головбонза Пінг Понг розпорядиться, щоби зараз-таки спорядили корабель.

— Дякую, — із полегшенням сказав маленький індіанець.

Тим часом для кожного гостя приготували окремі покої, де стояли чудові ліжечка з балдахінами. Уявляєте, як солодко посопували дігlauchи на м'яких шовкових подушках після довгих ночей у кам'яних ліжках!

Друзям, зрозуміло, дісталася кімната на двох, де стояло двоповерхове ліжко з балдахіном. Джим зняв чоботи та видерся драбинкою на верхній поверх. Ледь він розтягся на шовковому покривалі, як тут-таки міцно заснув.

А Лукас сидів на краєчку нижнього поверху, у задумливості опершись підборіддям на руки. Із голови в нього не йшла безліч різних дуже складних питань.

Отже, маленька принцеса щасливим чином знову опинилася в свого батька. І інші діти теж скоро будуть вдома. Тут все добре. А ось що буде з ним та з Джимом?

Їм же не можна так просто взяти та повернутися то Усландії. Уже тільки тому, що король Альфонс напевно дуже розлючений на них за те, що вони тоді, нічого не сказавши,

залишили острів разом із Еммою, замість того, аби слідувати його настановам. І нема чого особливо сподіватися на те, що він запросто дозволить друзям повернутися. Але навіть якщо король більше на них не сердиться, їм не можна повертатися, оскільки все одно все буде так само, як тоді, коли вони вирішили поїхати втрьох. Урешті-решт, Усландія ж не стала більшою. Може, їм все-таки розлучитися із милою товстушкою Еммою, залишити її тут, у Мигдалії, а самим попрямувати назад, на свій острів? Лукас уявив собі, як йому буде в Усландії без Емми. Занурений у роздуми, він похитав головою. Розлучитися з Еммою він був не в силах, особливо тепер, після всіх пригод, що випали на їх спільну долю, у яких вона завжди залишалася надійною та вірною. Ні, це не вихід із положення. Але, може бути, його величність цар згодиться із тим, що вони залишаться тут та прокладуть через Мигдалію залізницю? Звісно, це не так весело, бо, незважаючи ні на що, Мигдалія — країна чужа, проте це єдина можливість, їм же треба десь прилаштуватися, аби не вештатися весь час білим світом. Лукас зігхнув, піднявся та тихенько вийшов із кімнати, щоби порадитися із царем. Він знайшов царя, який сидів на терасі перед тронною залою, за читанням історичної книги.

— Вибачте за те, що відволікаю, ваша величносте,— сказав Лукас, підійшовши до нього.

Цар захлопнув книгу і зраділо вигукнув:

— Лукасе, дорогий мій, ось і чудово, ми можемо разочок побесідувати самі. Я хотів би врегулювати з вами одне дуже важливе питання.

— Мені б теж хотілося дещо обговорити,— серйозно відповів Лукас, усаджуючись навпроти царя.— Але спочатку розкажіть мені, що у вас на серці.

— Як ви, імовірно, пам'ятаєте,— розпочав цар,— я публічно взяв зобов'язання віддати за дружину мою доньку тому, хто визволить її з Дракон-Міста.

— Так, саме так і було, ваша величносте,— відповів Лукас.

— Отож, а вас-то двоє,— вів далі цар.— І що тепер робити? Кому з вас обох її віддавати?

— Це справа проста,— неквапливо розсудив Лукас,— тому, хто їй самій більше подобається і хто її першим поцілував.

— І хто ж це? — із напругою в голосі спитав цар.

— Джим Кнопка, звісно,— сказав Лукас.— Якщо не помиляюся, вони один одному дуже подобаються.— І, посміхнувшись, додав: — Хоча в деяких питаннях вони ще й не зовсім зійшлися, наприклад, чи потрібно вчитися читати та писати. У будь-якому разі я вважаю, вони дуже добре пасують один одному. Крім того, саме Джим врятував Лі Сі. У цьому немає жодних сумнівів. А ми з Еммою тільки допомагали.

— Ах, який же я радий! — відповів задоволений цар. — Любий друже, я абсолютно з вами згоден. Обидва і насправді добре пасують один одному. Щоправда, одружуватися їм поки зарано, але для початку можна влаштувати заручини.

— Краще нехай вони самі вирішують, — запропонував Лукас.

— Правильно, — ухвалив цар, — не хочеться надто втручатися. Проте Лукасе, дорогий, а як мені віддячити вам? На жаль, у мене тільки одна донька, було б їх дві, я би віддав другу за дружину вам. Шкода, що це неможливо. Може бути, у вас є якесь бажання і я можу його виконати? Будь ласка, скажіть! Але тільки хай це буде ваше найзаповітніше бажання!

— Його ви не зможете виконати, ваша величносте, — відповів Лукас та повільно похитав головою. — Більше за все мені хочеться повернутися з Джимом та Еммою назад в Усландію. Але ж ви знаєте, чому ми звідти поїхали. Острів замалий для всіх нас. Мало статися диво, аби моє бажання збулося. Зате в мене є інше прохання, ваша величносте. Дозвольте мені прокласти в Мигдалії залізницю. Вона стане у пригоді і вам, і вашим підданам, а моя мила старенька Емма нарешті зможе увійти до своєї колії.

— Мій вельмишановний друже, — відповів цар, і очі в нього засяяли, — дякую вам за те, що ви хочете залишитись у нас. Тим самим ви доставили мені велику радість. Я тут-таки розпоряджуся, аби для вас побудували найгарнішу та найдовшу залізницю із найпишнішими вокзалами, яку колись бачив світ. Сподіваюся, це хоч якось допоможе поступово забути ваш улюблений рідний острів.

— Велике спасибі, — сказав Лукас. — Ви дуже добрі, ваша величносте.

Цієї миті на терасу ввійшов Пінг Понг і, віддавши глибокий уклін, пропищав:

— Ваша царська величносте, корабель для дітей стоїть у гавані. Сьогодні ввечері перед заходом сонця він готовий для відплиття в океан.

— Чудово, — відповів цар та кивнув Пінг Понгові, — ти насправді виключно старанний головбонза.

Лукас підвівся.

— Я гадаю, для початку ми все обговорили, ваша величносте. Якщо ви не заперечуєте, піду посплю. Я смертельно втомився.

Цар побажав йому приємного відпочинку, і Лукас пішов до кімнати з двоповерховим ліжком під балдахіном. Джим, що не помігив відсутності друга, рівно та глибоко дихав уві сні. Лукас розтягся на нижньому ліжку і, вже запинаючи, подумав: «А що скаже Джим, якщо ми залишимося тут та не поїдемо до Усландії? Раптом він захоче повернутися додому і кине нас із Еммою? Уж я-то його зрозумію».

Лукас глибоко зігхнув і потім теж заснув.

**Глава двадцять п'ята,
у якій пані Мальцан прощається, а з Усландії приходить лист**

Було близько опівдня, коли Джима та Лукаса розбудив сильний стукіт у двері.
— Відчиніть! Відчиніть! Важливі новини! — почули вони писклявий голосок.
— Це Пінг Понг, — сказав Джим і, спустившись з другого поверху, відчинив двері.
До кімнати кулею влетів крихітний головбонза і, ледь перевівши дихання, зашебетав:
— Вибачте, шляхетні друзі, що я так несподівано порушив ваш спокій, проте мені необхідно передати вам привітання від дракониці та щоб ви були такі люб'язні негайно піти до неї, справа невідкладна.

— Отакої! — пробурчав ледь невдоволений Лукас. — Що це означає? Вона повинна мати терпіння!

— Вона сказала, — забелькотів Пінг Понг, — що їй треба попроситися з вами, але спочатку ще дещо вам повідомити.

— Попрошитися? — спантеличено перепитав Лукас. — Що це на неї найшло?

— Як на мене, це серйозно, — сказав Пінг Понг із стурбованою міною. — Таке враження, що вона... що вона...

— Що вона що? — почав допитуватися Лукас. — Доказуй до кінця.

— Точно не знаю, — вичавив із себе маленький головбонза, — я гадаю, що вона помирає.

— Помирає? — вигукнув Лукас та обмінявся із Джимом ошелешеними поглядами. У них такого у в думках не було!

— Отакої!

Вони похапцем сунули ноги до чобіг та поспішили услід за Пінг Понгом до палацового саду. Драконицю вони знайшли у великому напівзанедбаному павільйоні, якій раніше слугував вольером для царських білих слонів. Вона лежала за товстою решіткою, схиливши голову на лапи та заплющивши очі, ніби уві сні.

Пінг Понг завбачливо тримався позаду, коли друзі підійшли до самої решітки.

— То що трапилося? — запитав Лукас. Його голос мимоволі пролунав дружлюбніше, ніж йому хотілося.

Дракониця не відповідала, не рухалася, замість цього сталося дещо цілком дивне. Ніби всім її величезним тілом від гострої пики до кінчика хвоста пробігло золоте сяння.

— Бачив? — прошепотів Лукас, і Джим так само тихо відповів:

— Так, але що з нею таке?

Тепер дракониця повільно розплющила свої маленькі очки, у яких не було колишнього злобного блиску, вони виглядали тепер просто дуже-дуже стомленими.

— Дякую, що прийшли,— слабо пробурмотіла вона.— Вибачте, але я не можу говорити гучніше. І так жахливо втомилася, так жахливо втомилася...

— Чуєш, вона взагалі більше не ричить та не пищить,— прошепотів Джим.

Лукас кивнув. Потім він гучно сказав:

— Скажіть, пані Мальцан, адже ви не помрете?

— Ні,— відповіла дракониця, і на мить ніби посмішка промайнула на її огидній фізіономії.— Зі мною все гаразд, не хвилюйтеся. Я попросила покликати вас, аби подякувати...

— Та за що? — запитав Лукас, спантеличений не менше, ніж Джим, у якого очі знову стали круглими від подиву.

— За те, що ви перемогли мене та залишили в живих. Той, хто може перемогти дракона, не вбивши його, допомагає йому перетворитися. Ніхто, якщо він злий, особливо не щасливий, так і знайте. А ми, дракони, злі власне тільки для того, аби прийдешній нас переміг. Щоправда, при цьому частіше за все нас, на жаль, убивають. Проте якщо все пройде інакше, так, як у нас із вами, то потім станеться щось чудове...

Дракониця заплющила очі і якийсь час мовчала, і знову її тілом пробігло це дивне золоте сяяння. Лукас і Джим мовчки чекали, поки вона знову не розплющила очі і не продовжила ще більш слабким голосом:

— Ми, дракони, дуже багато знаємо. Але, поки нас не перемогли, ми творимо лише зло. Ми шукаємо для себе того, кого можна помучити нашими знаннями — як я, наприклад, дітей. Та ви самі це бачили. А коли станеться перетворення, кожного з нас називають «Золотий Дракон Мудрості», нас можна про все запитувати, ми знаємо всі таємниці та розгадуємо всі загадки. Проте це трапляється тільки один раз на тисячу років, бо більшість із нас убивають до того, як відбудеться перетворення.

Дракониця знову замовкла, і втретє нею пробігло золоте сяяння. Але цього разу так, ніби на її лусці повис найтонший золотий слід, ніби блискучий наліг, що залишається на пальцях, якщо доторкнешся метелика.

Збігло доволі багато часу, перш ніж вона знову розплющила очі та ледь чутно продовжила:

— Води Жовтої річки, у яких я пливла, погасили мій вогонь. Тепер я смертельно втомилася. Коли наступного разу мною пройде золоте сяяння, я порину в глибокий сон, і це виглядатиме так, ніби я померла. Проте я не помру. Я буду цілий рік лежати без руху. Будь ласка, потурбуйтеся про те, щоб у цей час мене ніхто не чіпав. За рік, у цей самий час я прокинуся та буду «Золотим Драконом Мудрості». Тоді приходьте до мене, і я відповім на всі ваші запитання. Бо ви обидва — мої повелителі, і я виконуватиму все, що ви мені

накажете. Аби довести вам свою вдячність, я хотіла би вже зараз вам допомогти. Отже, якщо ви бажаєте чогось дізнатися, запитуйте. Але покваптеся, часу залишається обмаль.

Лукас поскріб у себе за вухом. Джим схопив його за рукав і прошепотів:

— Усландія!

Лукас одразу зрозумів та запитав:

— Локомотив на ім'я Емма, Джим Кнопка та я, ми втрьох покинули Усландію, бо для одного з нас там більше не було місця. Що нам зробити, аби ми змогли повернутися назад, проте так, щоби там знову не стало затісно? Адже Усландія така маленька.

Деякий час дракониця мовчала, і Джим злякався, що вона заснула. Однак урешті-решт почулася ледь уловима відповідь:

— Завтра, зі сходом сонця, виходіть у море курсом на Усландію. На другий день вашої подорожі о 12 годині пополудні у точці перетину 321 градуса 21 хвилини 1 секунди західної довготи та 123 градусів 23 хвилин 3 секунд північної широти вам зустрінеться плавучий острів. Запізнюватися не можна, інакше він пропливе повз і ви його більше ніколи не знайдете. Острови такого роду — величезна рідкість. Візьміть із собою кілька коралових гілок, що ростуть із океанських глибин, і киньте їх у воду поруч із Усландією, саме там, де ви поставите на якір плавучий острів. Із коралових гілок виростуть дерева, які підтримуватимуть острів знизу, а коли Джим стане повним підданим, він перетвориться на справжній острів, такий само міцний та надійний, як Усландія... не забудьте...

— Будь ласка! — вигукнув Джим, побачивши, що дракониця заплющує очі. — Скажіть, де мене викрала чортова дюжина перед тим, як покласти до посилки?

— Я... не можу... — прошепотіла дракониця, — пробачте... це... довга... історія... але... зараз...

Вона замовкла, і золоте сяяння останній раз пробігло її лускою.

— Прощайте... Прощайте... — ледь-ледь чутно видихнула вона.

А потім завалилася набік.

Виглядало все й насправді цілком так, ніби вона померла. Ось тільки золоте сяяння посилювалось.

— Тепер уже нічого не вдієш, — упівголоса сказав Лукас. — Доведеться зачекати до наступного року. Але пораду вона дала нам непогану. Якщо припустити, що ця історія з плавучим островом не вигадана.

— Те, що зараз відбулося з цією досі дуже неприємною персоною, — відзначив Пінг Понг, який між дав здолав свій страх та підійшов до друзів, — надзвичайно загадково та незрозуміло. Якщо вам до речі, то давайте підемо до його царської величності та розповімо йому про це.

Він підхопив поли свого малюсінького роззолоченого халатика та швидко закрокував геть. Джим і Лукас пішли за ним...

За чверть години всі троє сиділи навпроти царя у тронній залі та обговорювали з ним те, що сталося.

— Слово честі, — насамкінець сказав цар, — за своє довге життя я багато побачив та почув, проте ніщо не здається мені настільки дивовижним, друзі мої. Звісно, я дам розпорядження, аби перетворенню дракониці не завадили.

— А ми, таким чином, можемо рано вранці спокійно прямувати океаном до Усландії та там побачимо, чи зустрінеться нам плавучий острів, — розсудив Лукас, обнадійливо попихкуючи люлькою, — справа, звісно, дорогого варту.

— Гадаєш, що король Альфонс За-Чверть-Дванадцята дозволить нам посадити поруч із Усландією новий острів? — спитав Джим.

— А чому ж він може не дозволити? — здивувався цар. — Він цьому дуже зрадіє.

— На жаль, не все так просто, ваша величносте, — сказав Лукас, — ми ще вам не розповідали, що тоді всі троє — Джим, Емма та я — просто крадькома втекли. Король та пані Ваас, певно, будуть дуже сердитися на нас. Вони скажуть, що Джим утік, а провина на мені. По-своєму вони теж праві. Може бути, вони не хочуть, аби ми поверталися.

— Я попливу разом із вами, — запропонував цар, — та все поясню королю Альфонсові. Проте тут крихітка Пінг Понг раптом хлопнув себе по лобику та загорлав:

— О боги, боги! П'ять тисяч разів прошу у вас пробачення, вельмишановні локомотивні машиністи!

— А що трапилося? — поцікавився Джим.

— Дещо жахливе, дещо абсолютно кошмарне! — пищав Пінг Понг у розпачі. — За всією цією суетою із вашим прибуттям, зі спорядженням корабля для дітей та історією із драконицею я забув про найголовніше. О я мерзенний черв! Склеротик із мушиним мозком!

— Заспокойся, Пінг Понгу! — зупинив його цар. — І скажи нам, у чому річ?

— Уже три дні тому для вельмишановних машиністів прийшов лист, — заголосив головбонза. — Лист із Усландії!

— Що? Давай сюди! — загорлали Джим із Лукасом в один голос.

Пінг Понг побіг геть настільки ж прудко, як він бігав до цього лише один раз, коли треба було рятувати друзів від палацової варти.

— А звідки ж в Усландії можуть знати, де ми? — схвильовано спитав Джим.

— Ти забув, чи що? — здивувався Лукас. — Ми ж їм написали перед тим, як поїхати до Дракон-Міста. А це, певно, відповідь. Зараз усе вирішиться. Куди ж подівся Пінг Понг?

Але не встиг Лукас договорити, як крихітка-головбонза був уже тут як тут та протягував йому досить товстого конверта, запечатаного червоною сургучевою печаттю та позначеного гербом короля Альфонса За-Чверть-Дванадцятого. Адреса була така:

Локомотивному машиністові Лукасу та Джимові
Кнопці,
що у цей час перебувають у Пині¹, царський палац

А на звороті стояло:

Відправники: *Король Альфонс За-Чверть-
Дванадцятий Пані Ваас Пан Ермель Усландія*

Лукас розірвав конверта, і, коли він розгортав листа, його товсті пальці трохи тремтіли. Усередині було три листи. Він почав читати уголос перший:

«Дорогий локомотивний машиністе Лукасе!

Дорогий Джиме Кнопко!

Завдяки вашому листу ми нарешті та дякувати Богові знаємо, де ви. Повірте мені, коли ми виявили, що вас тут більше немає, опечалився весь народ Усландії, тобто скільки народу ще було. Сам я теж дуже тунтовно опечалився.

На всіх прапорах мого замку з тих пір — траурні стрічки. На нашому маленькому острові стало дуже тихо та самотньо. Відтепер більше ніхто не насвистує в тунелях на два голоси, як це робили Лукас та Емма, і ніхто не з'їжджає з великої верхівки донизу, як Джим Кнопка. Коли я підходжу до вікна у неділю та святкові дні за чверть до дванадцятої, не чути більше радощів. Мої піддані, що залишилися, стоять такі сумні, що в мене серце крається. І смачним полуничним морозивом пані Ваас нікому з нам більше не хочеться пригощатися.

Зрозуміло, я і не передбачав усього цього, коли розпорядився ліквідувати стару товстушку Емму. Із часом мені стало зрозуміло, що цей захід не надає всім нам задовільного вирішення проблеми.

Тому я прошу вас усіх трьох повернутися назад якомога швидше. Ми на вас зовсім не сердимось та лише сподіваємось, що й ви на нас більше не сердитесь.

Хоча я досі не знаю, як бути, коли Джим Кнопка виросте і йому знадобляться своя залізниця та свій локомотив, але якийсь інший вихід ми, звісно, знайдемо. Отже, приїздіть скоріше!

З особливою прихильною милістю писано королем Альфонсом За-Чверть-Дванадцятим»

— Лукасе! — затинаючись, проказав Джим, очі в якого ставали все більше та більше.—
Це ж означає...

---

¹ Столиці Мигдалії.— Прим. автора.

— Хвилинку! — відповів Лукас. — Це ще не все.

Він розгорнув другого листа та прочитав:

«Мій милий маленький Джиме! Дорогий Лукасе!

Нам усім жахливо сумно, і ми не знаємо, як нам усім бути без вас. Ах, Джиме, ну чому ти нічого не сказав мені про те, що неодмінно хочеш поїхати! Я би вреїті-реїт тебе зрозуміла. І дала б тобі, принаймні, кілька теплих речей та носових хустинок, бо ти завжди дуже хутко їх брудниш.

Можливо, тобі зараз доводиться мерзнути, і на довершення всього ти ще й застуду підхопиш. Я жахливо переживаю за тебе. І чи не дуже це небезпечно — їхати до Дракон-Міста? Дивись, аби з тобою нічого не трапилося, і будь завжди слухняним, мій маленький Джиме. І добре мий шию та вуха, чуєш?

Я зовсім не знаю, що за публіка ці дракони, проте про всяк випадок будь із ними ввічливіше. А коли ви відвезете принцесу додому, приїжджай скоріше до мене.

Твоя пані Ваас

P.S.: Дорогий Лукасе! Ось Джим і дізнався, що я — не його справжня матуся.

Можливо, це пані Мальцан, якій тоді було адресовано посилку. Мені дуже сумно, проте, з іншого боку, я рада за мого маленького Джима, якщо він знайде тепер свою справжню маму. Сподіваюся тільки, що вона не дуже сердита на мене за те, що я залишила його в себе. Попросіть, будь ласка, пані Мальцан, аби вона дозволила хлопчикові приїхати до Усландії на гостину, щоб я змогла ще разочок його побачити. А може бути, вона захоче приїхати разом із ним? Тоді ми зможемо познайомитися, краще й не вигадаети. І ви ж справді потурбуєтесь про те, щоби Джим не потрапив у халепу? Він таке легковажне хлоп'я.

На все добре!

Пані Ваас»

Лукас задумливо згорнув папірець. Очі в Джима сповнилися сльозами. О так, у цьому була вся пані Ваас зі своєю любов'ю та добротою!

Тут Лукас прочитав і третього листа:

«Вельмишановний пане машиністе!

Мій дорогий Джиме Кнопко!

Цим листом щиро поділяю прохання його величності та нашої вельмишановної пані Ваас. Моє існування з тих пір, як Джим тут більше не бешкетує, ввижається мені непотрібним. А Ви, пане машиністе,— людина, без порад та справ якої нікому в усій Усландії не обійтися. Мій водопровід протікає, а сам я не можу його полагодити. Повертайтеся, будь ласка, обидва терміново!

Із цілковитішою повагою!

Ваш вельмишановний пан Ермель!»

Джим знову засміявся та витер сльози зі своїх чорних щік. Потім він спитав:

— Тепер нам все-таки можна вранці їхати?

Лукас посміхнувся:

— Усе питання тільки в тому на чому. Знов доведеться нашій добрій товстушці Еммі тримати відповідь чи ми могли б отримати корабель, ваша величносте?

— Пропоную всім відправитися на державному кораблі,— сказав цар.

— Усім нам? — здивовано перепитав Лукас.— Ви сказали «усім нам»?

— Звісно,— відповів цар.— Ви удвох, моя донька Лі Сі та я. Мені дуже хочеться познайомитися з пані Ваас. Вона здається мені дуже приємно. та достойною поваги жінкою. Крім того, мені слід нанести візит королю Альфонсові За-Чверть-Дванадцятому, оскільки наші країни ймовірно можуть найближчим часом установити одна з одною дипломатичні взаємини.— При цьому він із посміхом подивився на Джима.

— Чорт забирай! — із сміхом вигукнув Лукас.— Що за суєта здійметься в Усландії! У нас, ваша величносте, острів і насправді дуже маленький.— Потім він повернувся до Пінг Понга та поцікавився: — Чи можна нам буде відпливти завтра на світанку?

— Якщо я негайно віддам розпорядження,— пропищав головбонза,— то державний корабель буде готовий до завтрашнього ранку.

— Чудово,— сказав Лукас, тоді віддай, будь ласка, просто зараз свої розпорядження!

Пінг Понг підстрибнув та помчав геть. Для такого малесенького головбонзи усього цього було, мабуть, забагато, але зате в Мигдалії він вважався важливою особою та мав право носити роззолочений халат. Як проголошує одна старовинна мигдальська приказка, положення зобов'язує.

Глава двадцять шоста,

у якій дітлахи розстаються, а плавучий острів потрапляє до сітей

Усю діглашню розбудили до післяобіднього чаю, і ті прийшли на терасу до царя та друзів. Потім усі разом поїли. Після того як із їжею було покінчено, вони спустилися на майдан перед палацом. Там уже стояла довга низка витончених мигдальських карет, запряжених маленькими білими кінями. Карети були пофарбовані у різні кольори та вкриті шовковими балдахінчиками для захисту від сонця. Перша карета вирізнялася особливою пишністю, до неї сів цар зі своєю донькою. Діти розсілися по всіх інших каретах, по двоє чи троє до кожної.

Звісти, правити їм дозволялося самім. Лукас і Джим віддали перевагу їзді на Еммі.

Процесія, яку очолювали цар та принцеса Лі Сі та замикали Емма з друзями, рушила. Аід привігні вигуки народу вона попрямувала із міста просто шляхом, яким колись їхали Джим із Лукасом. Так ближче до вечора вони нарешті досягли гирла Жовтої річки, де знаходилася морська гавань.

Біля молу стояли два великих кораблі. Одні матроси видиралися по канатах, а інші із вигуком «фраз-два, взяли!» натягали величезні вітрила. Один із корабелів уже був готовий до відплиття, чекали тільки попутного вітру. Із настанням сутінків він мав вирушити у плавання, аби доставити дітей до рідних країв. Там матроси ще займалися завантаженням провіанту. Цей корабель був набагато пишнішим та гарнішим. У його носовій частині заввишки із будинок було видно велику золоту фігуру єдинорога. По обидві боки від неї було написано ім'я царя мигдальського. Отже, це і був державний корабель, який на світанку відпливав до Усландії.

Із заходом сонця з суходолу задув м'який, але стійкий вітер.

Капітан дитячого корабля, веселий старий вовк із червоним носом картоплиною, спустився з палуби та доповів, що все готове до відплиття.

Цар зівзав усіх своїх маленьких гостей та сказав:

— Мої любі друзі, маленькі хлопчики та дівчатка! Із жалем я почув, що настала година розставання. Знайомство з вами було великою радістю для мене. Я хотів би, аби ви погостювали довше, проте вам хочеться швидше до своїх далеких рідних країв, і це зрозуміло, якщо подумати, як довго вас там не було. Перекажіть від мене вітання своїм батькам, близьким та друзям і швидше напишіть, як ви доберетеся. А якщо захочеться, приїжджайте знову до мене на гостину. Може, на найближчих довгих канікулах, га? Завжди ласкаво прошу до мене. А щодо 13 піратів, які вас викрали, то можете бути спокійними. Їм не уникнути покарання по заслугах. Найближчим часом я споряджу військовий корабель, і їх буде схоплено. А тепер прощайте, мої милі!

Потім слово взяв Лукас.

— Та-а-ак, діти,— сказав він, люто димлячи носогрійкою.— я не вмю довго говорити. Шкода, що нам знову доводиться розставатися, проте це точно не назавжди.

— Точно-точно! — вигукнув маленький індіанець.

— Пришліть-но нам із Джимом листівки із видами ваших країн, аби подивитися, як там у вас. І якщо захочете, приїздіть до нас на гостину до Усландії. Ми будемо раді. А зараз щасливої дороги та до скорого!

Тут усі почали прощатися, тиснути один одному руки, кожен із дітей ще раз подякував Джимові із Лукасом і, звісно, добрій товстушці Еммі за спасіння, а цареві мигдальському за його гостинність. Потім діплахи під головуванням капітана піднялися на палубу

корабля. Коли вся юрма вже стояла біля поручня, у гавані почався неймовірний феєрверк. Це був сюрприз, вигаданий крихіткою Пінг Понгом. Ракети високо злітали до нічного неба та іскрилися й сяяли казково чудовими кольорами. А мигдальська музична капела виконувала прощальну пісню. І морські хвилі чудово шуміли. Потім прибрали якір, і корабель повільно та урочисто відійшов. Усі горлали «до побачення!» та махали, розчулені до сліз. Більш за всіх ридала, звісно, Емма, хоча вона, за своїм звичаєм, не дуже розуміла, що, власне, відбувається. Просто в неї була дуже тонка душа, і вона жахливо сильно розчулилася, так уже вийшло.

Повільно вийшов корабель у нічний океан і зник із зору людей, що його проводжали. Тепер у гавані стало зовсім тихо та самотньо.

— Гадаю, буде краще, якщо ми вже сьогодні заночуємо на борту корабля, — запропонував цар. — Уранці ще до світанку він вирушить у путь, і якщо ми просто зараз залишимося на борту, то можна рано не вставати. А снідати ми будемо вже далеко в океані.

Обидва друга та маленька принцеса, звісно, відразу ж погодилися.

— Тоді давайте просто зараз попрощаємось із моїм головбонзою Пінг Понгом, — сказав цар.

— А він що, не поїде з нами? — спитав Джим.

— На жаль, не вийде, — відповів цар, — хтось має замішувати мене під час моєї відсутності. А Пінг Понг — саме та людина, яка потрібна. Хоча він ще зовсім маленький, проте вже дуже спосібний, як ви самі бачили. Крім того, я не думаю, що під час моєї відсутності тут відбудеться багато подій. Пінг Понг може з'їздити до Усландії іншим разом, а зараз йому доведеться поуправляти замість мене.

Проте крихітку головбонзу ніде не було видно. Вони обшукали всю гавань і нарешті знайшли його. Він сидів в одній з маленьких карет та, знесилений від жахливих денних хвилювань, міцно спав.

— Послухай-но, Пінг Понгу, — м'яко покликав цар.

Головбонза заворушився, потер оченята і спитав дещо плаксиво:

— Так, слухаю вас, щось негаразд?

— Вибач, що довелося тебе розбудити, — посміхаючись, вів далі цар, — ми тільки хотіли попрощатися з тобою. Ти замішуватимеш мене під час моєї відсутності. Я знаю, що на тебе можна покластися.

Пінг Понг низько уклонився цареві та маленькій принцесі. При цьому зі сну він ледь не впав. Джим ледь устиг його підтримати. Він потис крихітну Пінг-понгову ручку та сказав:

— Ти теж приїзди до нас на гостину, і якнайскоріше!

— Перекажуй вігання панові Шу Фу Лю Пі Плю! — додав Лукас.

— Із задоволенням,— промурчав Пінг Понг, у якого вже знову злипалися очі,— звісно — перекажу — я все зроблю — все — і оскільки мої обов'язки — о вельмишановні панове машиністи — прощайте від усього серця-а-а... — Тут він позіхнув та пропищав: — Вибачте, будь ласка, але ж ви знаєте, що малюки мого віку... — і заснув, і його тоненьке похрюпування більше нагадувало тріскотіння цикади.

Коли друзі, Лі Сі та цар попрямували до свого корабля, Лукас спитав:

— Ви вважаєте, що Пінг Понг уже доріс до царювання?

Цар із посмішкою кивнув:

— Я все підготував. Нічого не може статися. А для крихітки головбонзи це буде заохоченням за його старанність.

Потім вони подивилися, чи добре влаштували Емму, яку матроси між тим завантажили на корабель. Вона стояла на задній палубі, міцно прив'язана канатами, аби не скотитися вниз, якщо корабель потрапить до хитавиці. Вона теж уже спала і тихо й рівно посопувала.

Усе було гаразд.

Отже, друзі побажали цареві та Лі Сі спокійної ночі, потім усі розійшлися по своїх каютах та полягали спати. Коли вранці вони прокинулися, корабель уже плыв у відкритому океані. Погода стояла чудова. Сильний вітер надував вітрила. Якщо так піде й далі, то зворотній шлях до Усландії не візьме й половини часу порівняно із подорожжю на Еммі до Мигдалії.

Поснідавши у товаристві царя та маленької принцеси, друзі піднялися до капітана на його капітанський мостик і все пояснили йому про плавучий острів, який мав зустрітися їм на другий день подорожі рівно о 12 годині опівдні у точці 321 градус 21 хвилини і 1 секунди західної довготи та 123 градусів 23 хвилин і 3 секунд північної широти.

Капітан, обличчя якого так видубили вітри та морське повітря, що воно було схоже на стару шкіряну рукавицю, від подиву роззявив рота.

— Вкуси мене п'яна акула! — пробасив він.— Я вже півсторіччя ходжу по морях, але плавучого острова ще ні разу не бачив. А звідки ви так точно знаєте, що завтра опівдні він пропливе саме там?

Друзі пояснили. Капітан примружив одне око та пробурчав:

— Ви що, хочете мене розіграти?

Проте Джим із Лукасом запевнили його, що справа серйозна.

— Добре,— сказав на це капітан та поскріб за вухом,— подивимось. Усе одно ми завтра опівдні будемо саме в тій точці, яку ви описали. Якщо погода не зіпсується.

Друзі знову спустилися до царя та маленької принцеси. Потім усі вони влаштувалися на передній палубі в кутку, захищеному від вітру, і стали грати у «Людино, не сердься!». Лі Сі ще не знала, як грати, і Джим пояснив їй правила. Після двох партій в неї стало виходити краще, ніж у всіх інших, і вона весь час вигравала.

Джимові більше хотілося, щоб вона не була такою ловкою, тоді б він зміг їй допомогти. Проте саме вона давала йому доцільні поради й виявлялася більш кміливою. Звісно, Джимові це було не дуже приємно.

Пізніше, коли вони сиділи за обіднім столом, цар поцікавився:

— Скажіть, будь ласка, Джиме, і ти, Лі Сі, а коли, власне, ви збираєтеся святкувати заручини?

Маленька принцеса трохи почервоніла та сказала своїм пташиним голоском:

— Це має вирішити Джим.

— Ну, я не знаю,— відгукнувся Джим,— усе залежить від тебе, Лі Сі.

Проте вона опустила очі та похитала голівкою:

— Ні, ти маєш сказати.

— Добре,— сказав Джим після певного розмірковування,— тоді давайте відсвяткуємо заручини в Усландії.

Усі погодилися. А цар додав:

— Весілля ви зможете відсвяткувати пізніше, коли будете вже достатньо дорослими.

— Так,— відповіла маленька принцеса,— коли Джим навчиться читати та писати.

— Та не хочу я цим шпугенціям вчитися! — заволав Джим.

— Ах, Джиме, ну будь ласка! — упрощувала Лі Сі.— Ти маєш навчитися писати, читати та рахувати! Зроби це для мене!

— Навіщо? — не зрозумів Джим.— Ти й сама все це вмієш, для чого мені ще навчатися?

Маленька принцеса схилила голівку набік і промовила тихим, уривистим голоском:

— Джиме, я ж не можу... це саме... так не годиться... словом, мені б дуже хотілося, аби мій наречений був не тільки хоробрішим, але й набагато розумнішим за мене, щоб я могла ним захоплюватися.

— Так-так! — сказав Джим із запеклим виглядом.

— Ось що я думаю,— примирливо пробурмотів Лукас,— не варто нам зараз про це сперечатися. Може бути, колись Джим сам захоче навчитися читати та писати й займеться цим. А якщо йому не хочеться, то й гаразд. Рішення треба залишити за ним, така моя думка.

Більше вони вже до цієї теми не поверталися, проте Джим постійно міркував над останніми словами, що сказала маленька принцеса.

Наступного дня за кілька хвилин до півдня, коли вони обідали, матрос із грот-щогли крикнув, приклавши долоню до рота:

— Земля-а-а!

Усі скочили та помчали на ніс корабля дивитися. Джим, видершись по канату, побачив її першим.

— Острів! — схвильовано заволав він. — Там! Зовсім малесенький острівець!

І коли корабель підійшов ближче, решта теж побачила маленький острів, що весело плив хвилями.

— Гей! — гукнув Лукас капіганові. — Що ви тепер скажете?

— Та нехай мене розчавить застуджений морж! — відповів капіган. — Якби я сам його не побачив, ніколи у це не повірив! Як же нам його виловити?

— А у вас на борту немає випадково великих сітей для риболовлі? — запитав Лукас.

— Є! — відповів капіган. Він наказав матросам розставляти сіті та скерував корабель навколо острівця. Інший кінець сіті вони не стали опускати у воду, а закріпили на палубі. І коли корабель повернувся до вихідного пункту, вони витягли цей кінець, і плавучий острівець опинився, наче на великому аркані, на буксирі у корабля. Матроси підтягли його ближче, щоб краще роздивитися. Дракониця й насправді заслужила похвали за те, що вказала друзям саме цей острівець. Кращого, мабуть, не було в цілому світі.

Він був хоча й трохи менший від Усландії, зате майже ще красивіше. Три тераси із зеленими лужками, на яких росли різні дерева, височіли сходишками одна над одною. Серед дерев, до речі, росли три прозорих, як в Мигдалії.

Цьому особливо зраділа маленька принцеса. Острівець оповивав плаский піщаний пляж, чудово придатний для купання. А з найвищої тераси, розгалужуючись на кілька маленьких водограїв, просто в океан стікав струмочок.

Звісно, тут було багато чудових квітів та картатих птахів, що гніздилися у гіллі дерев.

— Як тобі подобається острів, Лі Сі? — спитав Джим.

— О Джиме, він просто пречудовий! — захоплено відповіла маленька принцеса.

— А він не замалий? — стурбувався Джим. — Я маю на увазі, порівняно з Мигдалією.

— О ні! — вигукнула принцеса. — Як на мене, маленька країна набагато гарніша за велику. Особливо коли вона — острів.

— Ну тоді все гаразд, — задоволено сказав Джим.

— Можна побудувати кілька чудових тунелів, — визначив Лукас. — Крізь тераси. Як ти вважаєш, Джиме? Це ж буде твій острів.

— Тунелі? — замислено перепитав Джим. — Було б класно. Проте в мене поки навіть свого локомотива немає.

— А ти все ще хочеш стати машиністом? — спитав Лукас.

— Звісно, — відповів Джим, — а ким же ще?

— Гм, — буркнув Лукас та підморгнув, — можливо, у мене для тебе щось і передбачається.

— Локомотив? — схвильовано вигукнув Джим.

Проте Лукас більше нічого не казав, як не прохав його хлопчик.

— Зажди до Усландії, — більше від Лукаса годі й було чекати.

— До речі, Джиме, в тебе є назва для нового острова? — урвав нарешті їхню розмову цар. — Як ти його охрестиш?

Джим трохи подумав, а потім запропонував:

— Як щодо Нової Усландії?

Усі з цим погодилися, і так воно й залишилося.

Глава двадцять сьома,

у якій святкуються заручини, і книга ця закінчується присмним сюрпризом

Це сталося кілька днів потому, чудовим ранком, десь близько семи, коли пані Ваас виходила з дверей своєї крамниці, які вона шойно відкрила.

Пан Ермель висунув голову з вікна будиночка, аби визначити, треба брати сьогодні з собою парасольку чи ні. І тут обидва водночас побачили, що в морі перед Усландією стоїть величезний чудовий корабель.

— Що це за незвичайний корабель? — запитала пані Ваас. — Кораблик поштаря набагато менший. До того ж у цього на бузі не поштовий ріжок, а золотий єдиноріг. Що це означає?

— На жаль, нічого не можу вам про це сказати, моя вельмишановна, — відповів пан Ермель. — Дивіться-но, та в нього на буксирі цілісінський острів! Ой, у мене погане передчуття! Певно, це морські розбійники, які хочуть зазіхнути на Усландію!

— Ви так вважаєте? — невпевнено спитала пані Ваас. — Та-а-ак, і що ж нам робити?

Проте перш ніж пан Ермель встиг відповісти, з корабля почувся радісний зойк, і через поручні, ризикуючи скрутити собі в'язи, на сушу стрибнув Джим.

— Пані Ваас! — загорлав він.

— Джиме! — вигукнула пані Ваас.

Тут вони кинулися один до одного в обійми. Радості їх не було краю. І це зрозуміло.

Тим часом Лукас, Лі Сі та цар теж зійшли на сушу, і нарешті навіть Емма була обережно вивантажена з корабля та поставлена на її колишню колію, вже дуже зарослу

мохом та травою. На Еммі все ще висів величезний золотий орден із блакитною стрічкою, а сама вона без упину видавала короткі радісні посвисти.

Коли пан Ермель, що онімів від подиву, нарешті второпав, хто приїхав, він тут-таки помчав до замка між двох гірських верхівок та у хвилюванні почав грюкати у двері.

— Так-так! Уже йду! Що таке? — почулося з внутрішніх покоїв бурмотіння заспаного та нічого не розуміючого короля Альфонса За-Чверть-Дванадцятого.

— Ваша величносте! — із трудом переводячи дихання, покликав пан Ермель. — Милостиво вибачте, проте це у вищій мірі важливо! Тільки що прибули машиніст Лукас та Джим Кнопка й маленька дівчинка і пан похилого віку вельми шляхетної зовнішності й корабель із островом у сінях...

Проте він не доказав, бо цієї миті двері розчахнулися, і звідти прожогом вибіг король. Він був у самісінькій нічній сорочці і на бігу квапливо намагався натягти на себе халат із червоного оксамиту. Корона вже с'як-так сиділа на голові.

— Де? — схвильовано запитав він, бо забув вдягти окуляри.

— Хвилиночку, ваша величносте! — прошепотів пан Ермель. — У такому вигляді ви не можете приймати людей.

І він допоміг королю як слід вдягти халата. Потім вони обидва побігли вниз, до корабля, і в поспіху король загубив одного шльопанця у шотландську клітину, так що донизу він прибув підстрибуючи.

Ну ось, і тут почалися обійми, рукостискання, привітання, і краю їм не було.

Лукас представив одного одному царя мигдальського та короля Альфонса За-Чверть-Дванадцятого, а Джим познайомив усіх із Лі сі, і коли всі нарешті перезнайомилися та привіталися, вони пішли до будиночку пані Ваас снідати.

Звісно, її маленька кухня виявилася такою тісною, що ніхто й повернутися не міг. Проте для такого щасливого товариства, яке зібралось цим ранком в Усландії, це було тільки приємно.

— І де ж ви побували? — гучно розпитувала пані Ваас, розливаючи каву по чашках. — Я зараз лусну від цікавості. Що ви дізналися? Хто така пані Мальцан? Вона приємна? Чому вона не приїхала з вами? Та розкажіть ж!

— Так, розкажіть, розкажіть! — у весь голос прохали король Альфонс За-Чверть-Дванадцятий та пан Ермель.

— Терпіння і тільки терпіння, — посміхнувшись, попередив Лукас. — Аби все розповісти, знадобиться час.

— Так, — сказав Джим. — Ми хочемо, коли поснідаємо, спершу показати вам острів, який привезли з собою.

Сніданок тривав недовго, бо всі були так сильно схвильовані, що по-справжньому не зголодніли. На путі до корабля пані Ваас тихесенька сказала Лукасові:

— Мені здається, Джим за цей час сильно подорослішав.

— Цілком можливо,— відповів Лукас, димлячи люлькою,— пригод він зазнав чимало.

Матроси тим часом укріпили новий острів сталевими тросами та якірними ланцюгами впритул до Усландії, так що на нього можна було перестрибнути. Звісно, не забули вони й того, що доручив їм Лукас, а саме: туди, де зараз лежав острівець, зарані кинули у воду кілька гілок коралових дерев, як і радила дракониця. За кілька років, коли дерева доростуть до поверхні океану, новий острів буде таким само міцним, як і Усландія.

Під проводом Джима товариство ступило на нову землю та влаштувало на ній невеличку прогулянку. Забагато місця там, звісно, не було, зате те «небагато», яке було, відрізнялося особливою красою.

— Ось воно, вирішення проблеми! — вигукнув король Альфонс За-Чверть-Дванадцятий.— Хто б міг подумати! І мені більше не треба хвилюватися! Уперше за довгий час я зможу знову спати спокійно.

А коли Джим оголосив, що він охрестив острівець Новою Усландією, радоцям короля не було меж. Із порожевілим від гордості обличчям він оголосив:

— У майбутньому я буду називати себе «Король Сполучених Штатів Усландії та Нової Усландії»!

Коли вони поверталися до будиночка пані Ваас, король Альфонс відізвав убік царя мигдальського та запропонував йому прокласти телефонну лінію між столицею Мигдалії Пинем та Усландією. Цар знайшов ідею пречудовою, бо тоді вони зможуть розмовляти по телефону скільки та коли завгодно. Тут він пішов до капітана державного корабля та доручив йому прямувати до Мигдалії, а на зворотному шляху до Усландії прокласти в океані довгий телефонний кабель. Корабель миттю відплив, а цар попрямував до кухні пані Ваас, де всі вже сиділи навколо Джима із Лукасом і уважно слухали, як обидва розповідають про свої пригоди. Вони розповідали про все дуже докладно, починаючи з нічного відплиття на законопаченій Еммі та закінчуючи своїм поверненням.

Кожного разу, коли йшлося про щось особливо небезпечно та хвилююче, пані Ваас сильно блідла та бурмотіла лише «ох ти Господи!» чи «Боже мій!».

Так вона переживала за свого маленького Джима заднім числом. Єдиною втіхою для неї було те, що хлопчик, живий та неушкоджений, сидить перед нею, а отже, все має скінчитися добре.

Приблизно за тиждень корабель повернувся, і матроси дійсно проклали по путі слідування в океані кабель довжиною в багато тисяч миль. Один його кінець був

під'єднаний до всипаного алмазами телефону в тронній залі царського палацу, а інший підключений до золотого телефону короля Альфонса За-Чверть-Дванадцятого.

Потім цар для початку на пробу поговорив по телефону із Пінг Понгом про те, чи все гаразд у Мигдалії. Так, там все було гаразд.

Було вирішено, що за місяць відбудуться заручини Лі Сі із Джимом Кнопкою. І весь цей час пані Ваас вечорами працювала над сюрпризом для них обох. Шиття було її справжньою пристрастю.

Цар та Лі Сі оселилися на цей місяць у короля в замку між двома гірськими верхівками. Звісно, було трохи тіснувато, проте це не заважало їм, такою чудовою виявилася Усландія. Навіть маленький палац із небесно-блакитного фарфору, у якому принцеса зазвичай жила на канікулах, не міг порівнюватися із цим островом.

І ось місяць минув. Настав день заручин. Спочатку діти отримали сюрпризи, приготовані для них пані Ваас.

Джимові вона зшила синій робочий комбінезон, точнісінько такий, як у Лукаса, тільки менший. Звісно, до нього додавалися і справжній кашкет. А маленька принцеса отримала пречудову весільну суконьку із фатою та довгим шовковим шлейфом. Зрозуміло, обидва тут-таки перевдяглися в обновки.

Потім Лі Сі подарувала Джимові люльку, як у Лукаса, тільки новішу і не таку велику. А Джим подарував Лі Сі витончену пральну дошку. Маленька принцеса жахливо зраділа, бо досі їй, звісно ж, не дозволялося брати до рук нічого подібного через її високе положення, хоча вона, як і всі мигдальці, обожнювала прання.

Під кінець вони поцілувалися, і король Альфонс За-Чверть-Дванадцятий оголосив їх іменем Сполучених Штатів Усландії та Нової Усландії зарученими. Піддані підкидали догори свої капелюхи, а цар мигдальський теж з усіх сил гукав разом з усіма:

— Хай живуть заручені! Ура! Ура! Ура!

А матроси на державному кораблі запалили величезну ракету, яку вони спеціально захопили з собою, та влаштували салют і гукали «віват» та махали, коли Джим та Лі Сі, узявшись за руки, урочисто обходили обидва острови.

Свято тривало весь день. По обіді зателефонував Пінг Понг, щоб привітати заручених. Усі були задоволені та жахливо веселилися. Тільки Лукас, здавалося, все ще на щось чекав. Коли настав вечір та згустилися сутінки, над Усландією та Новою Усландією запалали сотні лампівнів. А потім зійшов місяць, і оскільки океан цього вечора був геть тихим і рівним, на його поверхні відбивалися різнокольорові вогні, усі до єдиного. Здається, це було незрівняне видовище.

Пані Ваас особливо постаралася для такого випадку і зробила не тільки ванільне та полуничне, а ще й шоколадне морозиво. І кожен мав визнати, що смачніше за це морозиво він нічого у своєму житті не куштував. Навіть капітан, який ходив далеко по світі. А це щось та означає.

Джим саме пішов до пляжу, аби звідси у тиші помилуватися красою вогнів.

Він стояв, занурений у казкове видовище, як раптом відчув, що йому на плече лягла чиясь рука. Він обернувся. Це був Лукас, що манив його пальцем.

— Джиме, ходімо зі мною, — таємничо прошепотів він.

— Що таке? — запитав Джим.

— Тобі завжди хотілося мати свій власний локомотив, старий. Належна форма в тебе вже є, — відповів Лукас та посміхнувся.

Серце Джима закалатало.

— Локомотив? — перепитав він, і очі в нього ставали все більше. — Справжній локомотив?

Лукас приклав палець до губ і багатообіцяюче підморгнув. Потім він взяв Джима за руку та повів його до вокзальчика, де, сопучи, стояла Емма.

— Щось чуєш? — спитав він.

Джим прислухався. Він почув тільки Емміне посопування. Але ось — він не помилився?

Чи йому почулося інше шипіння, зовсім тихе, уривчасте? І тут хтось тоненько свиснув.

Джим подивився на Лукаса великим запитуючими очима. Лукас із посмішкою кивнув, підвів Джима до вугільного тендеру, і хлопчик зазирнув усередину.

Усередині сидів малесенький локомотивчик і дивився на Джима величезними безтямними очима немовляти. Він завзято посопував та випускав зі своєї маленької труби крихітні хмаринки пари. Схоже, це була дуже мила дитина-локомотивчик, бо вона вже хоробро намагалася втриматися на колесиках та підкотитися до Джима, хоча при цьому постійно падала. Однак це аніскілечки не заважало його гарному настроєві.

Джим погладив малюка.

— Це Емміне дитя? — тихо спитав він.

Хлопчик був розчулений до глибини серця.

— Так, — відповів Лукас, — я вже давно знав, що в неї буде маленький. Але тобі нічого не казав, аби вийшов сюрприз.

— А дитя мені дістанеться? — спитав Джим, ледь дихаючи від щастя.

— А кому ж ще? — відповів Лукас, димлячи люлькою. — Але ти маєш за ним гарнесенько доглядати. Він швидко підросте. За кілька років буде такий само великий, як Емма. Як же його назвати?

Джим узяв локомотивчика до рук та погладив його. Трохи подумавши, він запропонував?

— Як тобі ім'я Моллі?

— Гарне ім'я для локомотива, — кивнувши, відповів Лукас, — давай його тепер назад. Поки він має бути при Еммі.

Джим посадив Моллі назад до тендеру та пішов розповідати всім, що йому дісталось, і звісно ж, кожному захотілося поглянути на локомотивчика. Джим зводив їх туди та показав Моллі, яка викликала загальне захоплення. Крихітка Моллі, щоправда, нічого не помітила, бо тим часом уже мирно спала та прицмокувала.

За кілька днів цар та маленька принцеса відправилися назад до Мигдалії, бо Лі Сі зрозуміло, поки що мала жити у свого батька. І знову ходити до школи їй теж дуже хотілося — до справжньої, звісно, а не до драконової. В Усландії ж нічого подібного не було. Але діти могли відвідувати один одного завжди, коли їм заманеться, бо державний корабель часто курсував між Усландією та Мигдалією. До того ж їм, зрозуміло, дозволялося користуватися й телефоном, якщо він саме не був потрібний королю Альфонсу За-Чверть-Дванадцятому, а потрібний він був королю, безумовно, більшу частину часу, оскільки той перебував у дипломатичних взаєминах із царем мигдальським.

До Усландії повернулося колишнє мирне життя. Пан Ермель у твердому капелюсі та із парасолькою під пахвою ходи на прогулянки. Він був перш за все підданим, і ним управляли. Точнісінько так само, як і раніше.

Лукас їздив на локомотиві на ім'я Емма звивистими рейками з одного кінця острова в інший. І іноді вони насвистували щось дуєтом, і лунало це дуже гарно, особливо в тунелях, де така чудова луна.

Джим, звісно, переважну частину часу доглядав локомотивчика на ім'я Моллі, і в нього майже не залишалось часу, аби сердити пана Ермеля чи з'їжджати з однієї з гірських верхівок. Він потроху дорослішав.

У гарні вечори було видно, як Джим із Лукасом сиділи поруч на державному кордоні. Сонце, що сідало, відбивалося у безмежному океані, протягши від обр'ю сяючу золоту доріжку просто до ніг обох машиністів. А вони дивилися на цю доріжку, що вела чи то до дальніх далей, чи то до незнайомих країн та частин світу, не сказати куди саме. І тоді, може бути, один із них казав:

— А пам'ятаєш, тоді у пана Тур Тура? Хотів би я знати, як у нього зараз справи.

А інший відгукався:

— Ти ще пам'ятаєш, як ми проїжджали крізь «Чорні Скелі» та перед «Вустами Смерті» здавалося, що все пропало?

І обидва вони були єдині в тому, що скоро влаштують удвох нову велику подорож до невідомого. Їм слід було розгадати ще багато загадок... Вони хотіли з'ясувати, звідки морські розбійники викрали Джима-Кнопку, коли він був ще зовсім маленьким. Проте для цього друзям спочатку треба було відшукати та перемогти Тринадцятьох Лютих, які все ще загрожували морям. А це вже точно не дрібниця.

І, будуючи плани на майбутнє, друзі дивилися у відкритий океан, а хвилі, великі й маленькі, шиплячи, омивали державні кордони.

Кінець

(Переклад Є. Поповича)

Крістіне Нестлінгер**Конрад, або Дитина з бляшанки***Глава перша*

Пані Берті Бартолотті сиділа в кріслі-гойдалці й снідала. Вона випила чотири чашки кави, з'їла три булочки з маслом і медом, двоє некруто зварених яєць, скибку чорного хліба з шинкою і сиром та скибку білого хліба з паштетом із гусячої печінки. Снідаючи, вона гойдалася,— бо крісло-гойдалка на те й зроблене, щоб у ньому гойдалися,— тому на її халаті з'явилися руді плями від кави й жовті від яєць. Крім того, їй за викот напало повно крихт із булочок і хліба.

Пані Берті Бартолотті сиділа в кріслі-гойдалці й снідала. Вона випила чотири чашки кави, з'їла три булочки з маслом і медом, двоє некруто зварених яєць, скибку чорного хліба з шинкою і сиром та скибку білого хліба з паштетом із гусячої печінки. Снідаючи, вона гойдалася,— бо крісло-гойдалка на те й зроблене, щоб у ньому гойдалися,— тому на її халаті з'явилися руді плями від кави й жовті від яєць. Крім того, їй за викот напало повно крихт із булочок і хліба.

Пані Бартолотті підвелася й доти стрибала по кімнаті на одній нозі, доки всі крихти повитрушувалися з-під халата на підлогу. Тоді вона облизала липкі від меду пальці й сказала сама до себе:

— Ану, дитино моя, вмийся, перевдягнися і швидше берись до роботи!

Пані Бартолотті завжди казала «дитино моя», коли розмовляла сама з собою. Свого часу, як вона справді була ще дитиною, до неї так завжди зверталася мати:

«Ану, дитино моя, зроби уроки! Ану, дитино моя, витри посуд! Ану, дитино моя, заговори!»

А потім, як пані Бартолотті вже не була дитиною, її чоловік, пан Бартолотті, теж звертався так до неї:

«Ану, дитино моя, звари обід! Ану, дитино моя, приший мені гудзика до штанів! Ану, дитино моя, підмети в хаті!»

Пані Бартолотті звикла виконувати доручення й накази тільки після того, як почує «дитино моя». Але мати давно померла, а пан Бартолотті давно пішов від неї — чому пішов, нас не стосується, це її приватна справа. В кожному разі, в пані Бартолотті, крім неї самої, не було нікого, хто б міг сказати їй «дитино моя».

Пані Бартолотті пішла до ванної кімнати, їй кортіло зробити собі приємну гарячу купіль. Та, на жаль, у ванні плавали золоті рибинки. Їх було одинадцять — сім малих і чотири великі. Вона вчора витягла їх з акваріума й перенесла до ванни, бо вважала, що рибі треба змінити воду. Пані Бартолотті міркувала так: кожна людина має відпустку

й кудись їде, тільки бідолашні золоті рибинки цілий рік плавають кружка у своїй круглій склянній посудині.

Пані Бартолотті вирішила вдовольнитися приємним теплим душем: у ванній кімнаті була ще й окрема душова кабіна. Та, на жаль, у кабіні заплішило розсувні двері. Власне, не заплішило, але вони не відчинялися, бо пані Бартолотті чотири рази протягла від кабіни до вікна й назад мотузку і повісила на неї сушитися джинси та бавовняний пуловер. В умивальнику також мокли джинси й другий бавовняний пуловер, які ще треба було випрати.

Пані Бартолотті вирішила вдовольнитися приємним теплим душем: у ванній кімнаті була ще й окрема душова кабіна. Та, на жаль, у кабіні заплішило розсувні двері. Власне, не заплішило, але вони не відчинялися, бо пані Бартолотті чотири рази протягла від кабіни до вікна й назад мотузку і повісила на неї сушитися джинси та бавовняний пуловер. В умивальнику також мокли джинси й другий бавовняний пуловер, які ще треба було випрати.

— То зроби собі хімчистку, дитино моя,— мовила пані Бартолотті до свого відбитку в дзеркалі й витягла з шафки жмутик вати й чималу пляшку.

Змочивши вату рожевою рідиною з пляшки, вона заходилася ретельно витирати обличчя. Вата стала строката — рожева від нарум'ячених щік, червона від губної помади, чорна від туші для вії, брунатна від олівця для брів, зелена від тіней на повіках і синя від рисочок над віями.

— Гарний же в тебе вигляд! — мовила вона до жмутика вати й кинула його біля самого відра на сміття під умивальником.

Потім дістала з шафки кілька тюбиків, кілька пляшечок та кілька олівців і знов нафарбувала своє обличчя в рожевий, червоний, чорний, брунатний, зелений і синій кольори.

Підтемнюючи вії, пані Бартолотті помітила, що пляшечка з тушшю майже порожня. Тому вона написала губною помадою на викладеній білими кахлями стіні:

«КУПИТИ ТУШ!!!»

Тоді взяла мачулу і стерла з кахлів напис: «КУПИТИ ТУАЛЕТНОГО ПАПЕРУ», теж зроблений губною помадою, бо паперу вона вчора вже придбала.

Наостанці пані Бартолотті ще глянула в дзеркало над умивальником, хотіла побачити, яка вона тепер на вигляд, молода чи стара. Бо в неї були молоді й старі дні. Сьогодні їй випав молодий день, вона була задоволена своїм обличчям.

— Молодшою і не треба бути, а кращою і не можна,— схвально промурмотіла вона сама до себе.

Всі її зморшки навколо уст і навколо очей сховалися під шаром пудри.

Скільки їй було років, пані Бартолотті нікому не казала, тому ніхто й не знав цього. І тому вона була різного віку.

Скільки їй було років, пані Бартолотті нікому не казала, тому ніхто й не знав цього. І тому вона була різного віку.

Її сусідка, старезна пані Маєр, коли заходила мова про пані Бартолотті, казала: «Молода пані Бартолотті». Онук старезної пані Маєр, малий Міхі, казав: «Стара пані Бартолотті». А пан Егон, який продавав у аптеці порошки, свічки та масті й на лобі в якого від читання безлічі рецептів пролягли дві гіркі зморшки, казав: «Берті Бартолотті — жінка в розквіті сил!»

Пан Егон і сам був чоловік у розквіті сил. Йому було п'ятдесят п'ять років. І двічі на тиждень він приятелював із пані Бартолотті.

Раз на тиждень він приходив у гості до неї, а раз на тиждень вона йшла в гості до нього. Вони разом вирушали в кіно чи до театру, потім ішли кудись вечеряти, далі йшли кудись випити вина, а наостанці — випити кави. Двічі на тиждень пан Егон називав пані Бартолотті «Берточкою», а вона його «Егончиком». Та як вони в інші дні зустрічалися на вулиці або як пані Бартолотті приходила до аптеки по краплі від кашлю, то казала йому «пане маістрі», а він їй — «шановна пані». В інші дні вони не заходили в розмову.

Приятелювали вони лише у вівторок і в суботу.

Надивившись на себе в дзеркалі, пані Бартолотті нарешті вернулася до кімнати. Вона знов сіла в крісло-гойдалку, запалила сигару й почала зважувати, що їй далі робити: чи взятися до праці, чи йти по закупи, чи, може, краще лягти ще раз у ліжку. Саме тієї миті, коли вона вирішила лягти в ліжку, в сінях почувся дзвоник. Дуже гучний і дуже довгий. Пані Бартолотті злякано здригнулася. Так дзвонили тільки листоноші, носії телеграм і пожежники.

Пані Бартолотті поклала сигару на блюдечко з квігчастим візерунком і пішла відчиняти двері. Вона сподівалася, що той, хто так гучно й довго дзвонив, виявиться носієм грошових переказів. Пані Бартолотті завжди чекала носія грошових переказів. Часом той справді приходив до неї і приносив гроші. Тисячу шилінгів, або дві тисячі, або навіть п'ять тисяч шилінгів. Залежно від того, який завбільшки був килим, що його пані Бартолотті продала.

Пані Бартолотті поклала сигару на блюдечко з квігчастим візерунком і пішла відчиняти двері. Вона сподівалася, що той, хто так гучно й довго дзвонив, виявиться носієм грошових переказів. Пані Бартолотті завжди чекала носія грошових переказів. Часом той справді приходив до неї і приносив гроші. Тисячу шилінгів, або дві тисячі, або навіть

п'ять тисяч шилінгів. Залежно від того, який завбільшки був килим, що його пані Бартолотті продала.

Тоді на грошовому переказі стояло:

«ФІРМА БАРТОЛОТТІ Й КОМПАНІЯ
РУЧНЕ ТКАННЯ І РУЧНЕ ПЛЕТІННЯ».

«Фірма Бартолотті й компанія» — це й була пані Бартолотті. «Компанію» вона вигадала, щоб її візитка була показніша й солідніша.

Пані Бартолотті ткала найкращі і найбарвистіші в місті килими. Торговці килимами й торговці меблями, що продавали її вироби, завжди казали покупцям:

— Пані Бартолотті — митець. Справжній митець! Її килими — мистецькі твори. Тому вони такі дорогі!

Торговці килимами й торговці меблями правили за них утрічі більше грошей, ніж самі платили пані Бартолотті, тому килими й були такі дорогі.

Той, хто так гучно й довго дзвонив, стоячи за дверима, не був носієм грошових переказів. Виявилося, що то носій посилок. Відсапуючись, витираючи піт з лоба, він показав на великий, обгорнений білим папером пакунок і мовив:

— Важкений, хай йому біс. Кілограмів двадцять, не менше!

Потім носій посилок затяг пакунок через передпокій до кухні, пані Бартолотті розписалася на квитанції й дала йому п'ять шилінгів на чай. Носій посилок сказав:

— До побачення.

— До побачення,— відповіла пані Бартолотті й провела його до сінешніх дверей.

Тоді принесла з кімнати сигару, сіла на ослінчик перед великим білим паунком, занурила пальці з блакитними полакованими нігтями в пофарбоване у білявий колір волосся, провела ними по шорстких пасмах і задумалася.

«Це не вовна,— міркувала вона.— Де там! Вона не така важка. Такий пакунок вовни важив би щонайбільше п'ять або шість кілограмів».

Пані Бартолотті підвелася, обійшла пакунок, шукаючи адреси відправника. Але не знайшла. Не знайшла вона її й тоді, коли, натужившись, перевернула пакунок, щоб поглянути на нього знизу.

Пані Бартолотті підвелася, обійшла пакунок, шукаючи адреси відправника. Але не знайшла. Не знайшла вона її й тоді, коли, натужившись, перевернула пакунок, щоб поглянути на нього знизу.

— Дитино моя,— суворо мовила пані Бартолотті сама до себе,— дитино моя, перевір своє сумління!

Справа в тому, що пані Бартолотті мала коника: страшенно любила різні купони, бланки замовлень, безкоштовні й дешеві пропозиції. Коли їй траплявся на очі в газеті, в книжці або в журналі такий купон чи бланк, вона відрізала або відривала його, заповнювала й посилала замовлення. Тієї хвилини її так захоплював сам бланк чи купон, що вона не думала, чи потрібна їй замовлювана річ. Через цю свою любов до замовлень пані Бартолотті вже придбала повно всіляких дивовиж: енциклопедію тварин у сімнадцяти томах, набір сірих нитяних чоловічих шкарпеток, пластмасовий сервіз на двадцять чотири особи, передплату на газету рибництва й газету нудистів. Крім того, ще турецький млинок на каву (не такий, щоб молоти каву, а нічний світильник у формі млинка), десять пар завеликих штанців із ангорської вовни і дев'ять буддистських молитовних барабанчиків. Але, безперечно, найдивовижнішим із того, що пані Бартолотті замовила й отримала, виявився килим. Коли носій посилок привіз їй той безбожно дорогий, огидний квігчастий килим, пані Бартолотті аж заплакала, сердита на себе за свого коника, й заприсяглася собі, що більше ніколи нічого не замовлятиме. Але, як буває в людей, що мають справжнього коника, другого дня вона знов заповнила бланк:

«І цим замовляю з довозом додому за рахунок фірми 144 (літерами: СТО СОРОК ЧОТИРИ) посріблені чайні ложечки».

Пані Бартолотті перевірила своє сумління. Воно було майже чисте. Крім замовлення на безкоштовний пакунок зірчастої локшини і пробну баночку нового різновиду пюре, вона згадала тільки дешевий набір хромованих кнопок разом зі щипчиками й пробивачем. Але той набір не міг важити двадцять кілограмів. Та й безкоштовні проби, як їй було відомо, важили щонайбільше сто грамів.

Пані Бартолотті перевірила своє сумління. Воно було майже чисте. Крім замовлення на безкоштовний пакунок зірчастої локшини і пробну баночку нового різновиду пюре, вона згадала тільки дешевий набір хромованих кнопок разом із щипчиками й пробивачем. Але той набір не міг важити двадцять кілограмів. Та й безкоштовні проби, як їй було відомо, важили щонайбільше сто грамів.

«Мабуть, це пакунок від мого любого дядька Алоїза,— подумала пані Бартолотті.— Мабуть, він прислав мені щось на день народження. Він, сердешний, не посилав мені подарунка вже тридцять років. І якщо тепер хоче надолужити прогаяне, то може й набратися разом двадцять кілограмів».

Пані Бартолотті взяла ножиці й перерізала шнурок. Потім зірвала з пакунка білу паперову обгортку й відкрила картонну коробку. Під накривкою вона побачила блакитну деревну вовну, а на ній блакитний конверт. На конверті було написано:

«Пані Берті Бартолотті».

Напис був рівний, акуратний, надрукований на електричній машинці зі свіжою кольоровою стрічкою. Любий дядько Алоїз не мав друкарської машинки. А крім того, він, замість «Берті» завжди писав «Берці».

Пані Бартолотті розпечатала конверт, витягла згорнутий учетверо аркуш паперу й прочитала:

Вельмишановна пані Бартолотті!

Посилаємо Вам замовлений товар. Дуже шкодуємо, що надсилаємо його з таким запізненням, але, у зв'язку з перебудовою нашого підприємства, в нас несподівано виникли труднощі, які ми аж тепер змогли подолати. Якщо вам,— хоч ми цього не думаємо,— вже не потрібен наш товар, то ви, звісно, можете повернути його нам поштою на свій кошт; але ми змушені попередити вас, що, з міркувань гігієни, приймаємо, певна річ, тільки невідкривані бляшанки.

Унизу стояв підпис: «Гунберт», чи «Гонберт», чи «Монберт».

А ще нижче було дописано:

«ТОВАР У БЕЗДОГАННОМУ СТАНІ, НАШЕ ПІДПРИЄМСТВО КІЛЬКА РАЗІВ ПЕРЕВІРЯЛО ЙОГО, ПЕРШЕ НІЖ ВИСЛАТИ ЗАМОВНИКОВІ».

Пані Бартолотті поклала конверт і аркуш на кухонний стіл, нахилилася над картонною коробкою і застромила руку в блакитну деревну вовну. Вона намацала під нею щось гладеньке, тверде й прохолодне. Витягнувши з коробки вовну, пані Бартолотті побачила під нею велику блискучу бляшанку. Бляшанка була десь така заввишки, як чоловіча парасоля, й така завтовшки, як стовбур тридцятирічного бука. На ній не було жодної наліпки, тільки блакитний кружечок, такий завбільшки, як монета на десять шилінгів. На одному денці було написано «ВЕРХ», на другому — «НИЗ», а збоку — «Папери всередині!»

Пані Бартолотті витягла бляшанку з коробки й поставила її так, щоб напис «ВЕРХ» був угорі, а напис «НИЗ» — унизу. Тоді постукала по ній: звук був глухуватий.

— Це не овочевий салат,— промурмотіла вона. А по хвилі додала: — Може, кукурудзяні палички?

Кукурудзяні палички пані Бартолотті любила, проте, оглянувши бляшанку уважніше, переконалася, що це не вони. У бляшанці взагалі не могло бути нічого рідкого чи сипкого, бо вона була обведена посередині бляшаною стрічкою. Бляшаною стрічкою з бляшаним кільцем. Коли потягти за те кільце, то можна зірвати стрічку з бляшанки, тоді вона розпадеться на дві частини. Отже, в ній мало бути щось тверде!

— Це яловичина,— мовила пані Бартолотті і схопила за кільце.

Солону яловичину пані Бартолотті любила ще дужче, ніж кукурудзяні палички. Двадцять кілограмів солоні яловичини — це добрячий шмат, стільки м'яса напевне не

влізе в холодильник. Але пані Бартолотті подумала: «Нічого, я дам кілограм Егонові, і кілограм старій пані Маєр, і малому Міхі дам два кілограми, і негайно пошлю три кілограми любому дядькові Алоїзу! Тоді він принаймні побачить, що я більше дбаю про нього, ніж він про мене. А крім того,— подумала далі пані Бартолотті,— мені цілий тиждень не треба буде нічого купувати. Їстиму яловичину на сніданок, на обід і на вечерю». І вона смикнула за бляшане кільце.

— Дитино моя, облиш, це може погано скінчитися,— прошепотів їй тихий голос у ліве вухо.

— Дитино моя, ну відкрий уже нарешті цю чудну бляшанку,— прошепотів їй тихий голос у праве вухо.

Та оскільки то були її власні голоси, пані Бартолотті не дуже на них зважала. До того ж, було вже запізно. Бо вона встигла відірвати від бляшанки щонайменше п'ять сантиметрів стрічки. І вона потягла її далі. Щось дивно засичало. Коли пані Бартолотті зовсім відірвала стрічку й верхня частина бляшанки повисла навскоси над нижньою, сичати перестало. Запахло карболкою, лікарнею і озоном.

— Яловичина так не пахне, хіба що вона зіпсувалася до бісової матері,— промурмотіла пані Бартолотті, підіймаючи верхню частину бляшанки.

Добре, що якраз позад неї стояв ослінчик, бо пані Бартолотті аж стало млосно, так вона злякалася. Вона вся затремтіла, від кінчиків вибіленого волосся до полакованих у ясно-зелений колір нігтів на ногах, похитнулась і впала на ослінчик. Бо те, що сиділо в бляшанці, раптом приязно кивнуло їй головою і сказало:

— Добрий день, люба матусю.

Коли пані Бартолотті дуже лякалася, вона не тільки тремтіла, їй не тільки ставало млосно. Коли пані Бартолотті дуже лякалася, то перед очима в неї миготіли золоті зірки, а за ними мінилася синя імла.

І тепер пані Бартолотті була страшенно злякана. Вона бачила золоті зірки, за ними — синювато-золотаву імлу, за імлою — нижню частину бляшанки, а в бляшанці — верхню частину зморщеного карлика. Бачила його зморщену, як сушене яблуко, голову, зморщені руки, зморщену шию і зморщені груди. Потім побачила й зморщений живіт, бо карлик, що, мабуть, сидів у бляшанці, тепер підвівся на ноги. І його зморщений рот проказав:

— Люба матусю, живильний розчин під кришкою.

Глава друга

Пані Бартолотті потрусила головою і закліпала повіками: вона хотіла, щоб з-перед очей у неї зникли зірочки й синя імла. Зірочки зникли, а кривь синю імлу вона поміпила під

кришкою коробки блакитний пакуночок. На ньому було написано: «ЖИВИЛЬНИЙ РОЗЧИН». А нижче, дрібнішими літерами:

«Розчинити вміст пакуночка в чотирьох літрах теплої води і, відкривши бляшанку, негайно вилити розчин на те, що в ній міститься».

На одному ріжку пакуночка пані Бартолотті побачила напис: «Відрізати тут», а під ним стрілку. Вона відрізала ріжок пакуночка рівно під стрілкою.

— Добре було б, якби ви поквапилися,— сказав карлик,— бо без живильної рідини я довго не витримаю на свіжому повітрі.

Пані Бартолотті підвелася з ослінчика й заточилась, мало не впавши. Вона витягла з-під зливальниці рожеве пластмасове відро, поставила його під кран і повернула ручку колонки на позначку «гаряча». (Колонка в неї була дуже стара, й на позначці «гаряча» вода нагрівалася тільки до теплої.) Тоді взяла півлігровий кухоль,— пані Бартолотті знала, що він півлігровий,— налила у відро вісім кухлів води й висипала в неї живильний розчин. Той розчин був темно-рудого кольору. Пані Бартолотті розмішала його у відрі ополоником. Вода стала ясно-рудюю.

Нарешті пані Бартолотті почала поволі лити воду на голову зморщеному карликові. Вона гадала, що ясно-руда вода спливе з нього, як душ,— частина в бляшанку, а частина на підлогу. Коли ж ні: карлик усю воду вбирав у себе, і зморшки його вирівнювались на очах. Скоро він став схожий не на карлика, а на звичайну дитину.

Так пані Бартолотті вилила всі чотири літри. Перед нею тепер стояв хлопчик, якому можна було дати років сім. У нього була гладенька, ніжна дитяча шкіра здорового, смаглявого кольору, рожеві щоки, блакитні очі, білі зуби й біляві кучері. Він був голенький.

Хлопчик виліз із бляшанки й подав пані Бартолотті блакитний конверт. Вона взяла його в руки. Конверт був пластмасовий, зварений по краях, щоб не попала всередину волога. На ньому було надруковано чорними літерами: «ПАПЕРИ».

Пані Бартолотті взяла ножиці й надрізала конверт із того боку, де була пунктирна лінія. В конверті виявились метрика, посвідчення про громадянство й медична довідка.

У метриці стояло:

Батько: Конрад Август Бартолотті

Мати: Берті Бартолотті

Дата народження: 23.10.1967

Місце народження: невідоме

У посвідченні про громадянство було написано, що Конрад Бартолотті, син Конрада Августа Бартолотті й Берті Бартолотті,— громадянин Австрії.

А в медичній довідці засвідчено, що Конрадові Бартолотті були зроблені щеплення проти скарлатини, коклюшу, кору, сухот, тифу, дизентерії, дифтерії, правцю й віспи.

А ще пані Бартолотті знайшла в конверті картку з зубчастими берегами з особливого, тисненого паперу, на якій блакитним чорнилом було гарно виведено:

Дорогі батьки!

От і здійснилося ваше палке бажання. Ми, виробничники, зичимо Вам великого щастя й великої втіхи від вашого нащадка.

Хай він завжди дає вам радість і справджує ті сподівання, які ви покладали на нього й на нашу фірму.

Наша фірма зробила все, щоб забезпечити вас радісним, ласкавим і здібним нащадком.

Тепер зробіть те, що залежить від вас!

У вас напевне не виникне великих труднощів, бо з нашими виробами дуже легко поводитися й легко доглядати їх, тим більше, що в нашому технічно досконалому кінцевому продукті немає природних вад.

Наостанок іще одне прохання!

Ваш нащадок так сконструйований, що, крім звичайного догляду й піклування, потребує також прихильності.

Просимо про це не забувати!

Радощів і щастя в майбутньому бажає вам

І знов той самий підпис: «Гунберт», чи «Гонберт», чи «Монберт».

Семирічний хлопчик, який, згідно з метрикою, звався Конрад Бартолотті, тим часом цокотів зубами і весь узявся сиротами.

— У тебе немає жодного одягу? — запитала пані Бартолотті.

— Мені сказали, що я отримаю одяг тут, — відповів Конрад.

Пані Бартолотті принесла з шафи в передпокої свою грубу плетену кофту й накинула її хлопцеві на плечі. Конрад перестав цокотіти зубами.

— Нам пояснили, — повів далі він, — що мода змінюється дуже швидко. Щороку носять щось інше. Тому немає сенсу наперед носять щось інше. Тому немає глузду наперед забезпечувати нас одягом. — Конрад глянув на довгі рукави рожевої кофти й запитав:

— Тепер така мода для семирічних хлопчиків?

— Ні, ні, — відповіла пані Бартолотті. — Хлопчики носять інакше вбрання. Це моя кофтина. Я ж бо не знала...

— Чого ви не знали? — запитав Конрад.

— Ну... що вони пришлють тебе.

— Нас посилають тільки на замовлення!

Пані Бартолотті здалося, що в Конрадовому голосі забринів докір.

— Чи, може, відділ збуту переплутав адресу?

Тепер пані Бартолотті здалося, що голос у Конрада посумнішав.

— Ні, ні,— швидко заперечила вона.— Відділ збуту нічого не переплутав, певне, що ні, тільки... тільки я не знала, що ти прибудеш сьогодні, думала, через тиждень або через два тижні!

— А ви раді, що я вже тут, мамо? — запитав Конрад.

Пані Бартолотті глянула на нього. «Йому треба, щоб до нього ставились прихильно,— подумала вона.— Звісно, це кожному треба! І,— міркувала далі пані Бартолотті,— він дуже милий. Такий самий милий, як Егон і стара пані Маєр, це вже безперечно. І миліший, ніж Міхі, онук пані Маєр, це також безперечно. І я колись напевне його замовила. А тепер він прибув. І йому треба, щоб до нього ставились прихильно!»

— Так, я дуже рада, що ти вже тут, Конраде,— відповіла пані Бартолотті.

Хлопчик усміхнувся. Потім сказав, що, поки пані Бартолотті відкривала бляшанку, він трохи стомився. Відкривання бляшанки забирає багато сили. І запитав, чи не міг би він трохи поспати, дві-три години. Так йому приписано. А то в ньому може щось зіпсуватися.

Пані Бартолотті повела його до спальні. Вона згорнула з ліжка ілюстровані журнали, газети й любовний роман, забрала коробку з печивом і коробку з цукерками. Потім змела з простирадла крихти й підбила подушку.

Конрад ліг на ліжко, пані Бартолотті вкрила його, і він одразу заснув. Проте, засинаючи, сказав ще:

— На добраніч, люба матусю.

І тоді пані Бартолотті помітила, що хлопчик їй справді сподобався.

Вона спустила жалюзі, навшпиньки вийшла зі спальні й тихо зачинила двері. Потім сіла в крісло-гойдалку і взяла зі скриньки товсту сигару. Сигара їй тепер була конче потрібна — нею вона заспокоювала собі нерви. Після того, як пані Бартолотті тричі глибоко затяглася димом, з-перед очей у неї зникла синя імла. А як ще тричі затяглася, то пригадала, що давно, коли ще вона жила разом із паном Бартолотті, їй справді хотілося дитини.

«Але я похопилася б, коли б замовила дитину»,— подумала пані Бартолотті.

— А хіба ти похопилася, коли замовила центнер кнопок? — запитала вона сама себе.

І обурено відповіла:

— Але ж кнопки — це не дитина! Такого незвичайного замовлення я б не забула!

— Тібетські молитовні барабанчики ще незвичайніші за дітей,— заперечила сама собі пані Бартолотті,— а ти ж забула, що замовила їх!

Вона ще довго сперечалася сама з собою. Нарешті стала на тому, що нащадка замовив пан Бартолотті, який давно вже вибрався від неї. Мабуть, хотів зробити їй приємну несподіванку! Це зворушило її, бо він ніколи не робив їй приємних несподіванок.

Поки вона допалила сигару до маленького недопалка, то ще згадала, як колись давно, багато років тому, пан Бартолотті тижнів зо три щодня питав, чи йому не прийшов пакунок.

— Ото ж бо й воно! — мовила пані Бартолотті. — Він тоді чекав, що пришлють дитину, так, так!

(Вона дуже помилялася: пан Бартолотті чекав тоді на книжку «Глумачення снів у Давньому Єгипті», яка нарешті й надійшла!)

Пані Бартолотті витягла гаманця, течку, шкіряну сумку й пластмасову коробку. В гаманці знайшлося лише кілька монет. У течці лежала тисяча шилінгів, якими треба було заплатити за квартиру. В шкіряній сумці виявилось кілька срібняків по п'ятдесят шилінгів і кілька по двадцять п'ять — вона збирала такі монети. В пластмасовій коробці було чотири блакитні асигнації по тисячі шилінгів — гроші про чорний день.

— А тепер у тебе справді чорний день, дитино моя, — мовила сама до себе пані Бартолотті.

Вона скинула халат, метнулась до ванної кімнати, стягла з мотузки джинси й бавовняний пуловер і надягла на себе. Джинси біля замка і в поясі ще не висохли, а крім того, були неprasовані, пожмакані й такі лубкі, як бувають лише джинси. Кільчастий пуловер також був неprasований і розтягнений.

«Коли я зверху надягну хутро, — подумала пані Бартолотті, — то ніхто цього не поміпить».

Пані Бартолотті мала тільки одне хутро. Пухнасте, із сірого зайця. І хоча надворі було тепло, вона накинула його на себе.

— До заячого хутра треба взяти заячу шапку, — мовила сама до себе пані Бартолотті й надягла на голову велетенську шапку.

Тоді запхнула в торбу чотири асигнації, відкладені про чорний день, гаманець, шкіряну сумку й пластмасову коробку, замовила по телефону таксі і вийшла з дому.

Вона звеліла водієві їхати «в місто». Там, де жила пані Бартолотті, їхати «в місто» означало їхати в центр, де були гарні, дорогі, модні крамниці.

Був початок жовтня, отже, вже осінь, але сонце гріло, немов улітку. Якщо казати докладно, то в затінку було двадцять градусів тепла. Пані Бартолотті пітніла в заячому хутрі, і люди на вулиці зацікавлено позирали на неї, дивуючись, що вона так по-зимовому вбрана. Проте пані Бартолотті вже звикла, що люди позирають на неї зацікавлено. Вона

майже завжди надягала на себе щось таке, що людям здавалося дивним. Воно не пасувало або до пори року, або до обставин. Наприклад, пані Бартолотті могла піти грати в теніс у чорних штанях, а в оперу — в джинсах. До молочної крамниці вона ходила в довгій шовковій сукні, а в кіно — в альпіністських штанях.

— Ти хочеш подратувати людей,— казав їй аптекар Егон.

Але він помилявся. Пані Бартолотті не хотіла нікого дратувати. Вона просто брала з шафи перше, що їй траплялося до рук. Або часом у неї з'являлося бажання вбратися в щось червоне, а оскільки альпіністські штани були гарного червоного кольору, вона й надягала їх.

Пані Бартолотті годину ходила по місту. За цей час вона витратила чотири тисячі шилінгів і накупила дев'ять пластмасових торбин дитячого одягу: штанців, шарпеток, вибивних і вишиваних пуловерів, двос штанів, вельветові і шкіряні, пасок та індійську шовкову сорочку. Купила також три пари черевиків — рожевих, із бузкового кольору пряжками, тридцятий, тридцять перший і тридцять другий розміри. Котрась пара та прийдеться, міркувала вона. А ще купила чудернацьку шапку з блакитної шкіри, з вишитим срібними й золотими нитками візерунком і з золотим дзвоником посередині. І курточку, пошиту з барвистих клаптиків.

Витративши стільки грошей, пані Бартолотті вирішила ощадити. Вона не взяла таксі й пішла додому пішки, бо трамвая не зносила. Йдучи повз крамницю з іграшками, вона похопилася, що дитині конче потрібні іграшки, тому дістала з торби гаманця, витягла з нього гроші, призначені на плату за квартиру, й купила велику коробку будівельних кубиків, ведмедика, книжку з малюнками, плигавку, пластмасовий пістолет, ляльку, що вміла казати «мамо», блазня й танцюриста на ниточці.

Далі шлях лежав повз меблеву крамницю. Поминаючи її, пані Бартолотті злякано згадала, що Конрадові необхідне ліжко. Вона витягла з торби гаманця й порахувала всі свої срібняки: десять по п'ятдесят і вісім по двадцять п'ять, разом сімсот шилінгів. Вона зайшла до крамниці й вибрала дитяче ліжко. Червоне дитяче ліжко з зеленим матрацом, на якому був вибитий білий слон. Червоне ліжко було найдорожче в крамниці. І зелений матрац також був найдорожчий.

Пані Бартолотті віддала в завдаток усі свої срібняки, і продавець пообіцяв сьогодні ж після обіду привезти їй ліжко додому.

Уже майже біля свого будинку пані Бартолотті згадала, що Конрадові треба купити солодоців і морозива. Вона витягла з торби гаманця й купила в пекаря пакуночок

горіхових цукерків, пакуночок смаженого мигдалю, велику, на цілу родину, коробку малинового морозива і два десятки жувальних гумок двох гатунків.

Коли пані Бартолотті повернулася додому, Конрад уже не спав. Він стояв біля вікна у вігальні, загорнувшись у простирадло, й дивився на вулицю.

— Доброго ранку, мамо,— привітався він.

Пані Бартолотті впустила додолу всі одинадцять торбин, скинула заяче хутро, шпурнула заячу шапку на стіл і витерла з лоба піт.

— Добрий день, Конраде,— мовила вона.

А сама подумала: чи так треба вітатися з семирічним хлопчиком, чи краще поцілувати його? Чи бодай обняти? Чи поплескати по плечі? Бо вона не знала, як поводитися з семирічними дітьми. Стара пані Маєр не раз при ній високо підіймала свого онука й цілувала в обидві щоки. Отож пані Бартолотті підійшла до Конрада й високо підняла його. Хлопчикове обличчя опинилося біля самого її лица.

Конрад дивився на неї. І раптом пані Бартолотті засумнівалася, чи він хоче, щоб його цілували. Вона опустила його додолу. Конрад усе дивився на неї.

— Чого ви мене підняли, а тоді знов опустили? — запитав він.

— Я хотіла тебе поцілувати,— відповіла пані Бартолотті,— але не знаю, чи тобі це сподобається.

— Батьки цілують дітей, якщо вони були чемні,— мовив Конрад.

Він лизнув язиком по верхній губі, наморщив лоба й примружився. Видно було, що він напружено думає. За хвилину він сказав, дивлячись на простирадло, в яке був загорнений:

— Я був удома сам і нічого не розбив і не зіпсував. Правда, я стягнув з матраца простирадло, щоби загорнутися в нього, але думаю, що це не провина. Я трохи змерз.

— Це аж ніяк не провина,— запевнила його пані Бартолотті.

— То, мабуть, ви можете мене поцілувати,— сказав Конрад.

Пані Бартолотті знову підняла його до самого свого обличчя й поцілувала спершу в ліву, потім у праву щоку. Конрадові щоки були теплі, гладенькі й м'які, і пані Бартолотті було дуже приємно його цілувати. Тому вона ще раз поцілувала його спершу в ліву, потім у праву щоку й опустила додолу. Тоді взяла свої торби й заходилася витягати те, чого накупила.

— Подобається тобі? — запитала вона, витягши з торби вишиту блискітками майку.

— А це подобається? — запитала вона, витягши пасок з оленьчої шкіри з велетенською пряжкою у формі бичачої голови.

Конрад щоразу кивав головою, проте не дуже захоплено, і пані Бартолотті, звісно, помітила це.

— Мені здається, що тобі ці речі зовсім не подобаються,— сумно мовила вона.

— Чого ж,— чемно відповів Конрад.— Якщо вони вам подобаються, то я задоволений!

— Але ж вони мають подобатися тобі! — вигукнула пані Бартолотті.— Ану вдягнися!

Конрад на мить завагався, тоді мовив:

— Я не знаю, що тепер модне... Але... — він замовк.

— Що але?

— Але... — він знов замовк.

— Що але? Кажі ж бо!

— Якщо ви хочете, то я скажу,— мовив Конрад.— Я довго дивився у вікно і бачив багато дітей, між ними й хлопчиків мого віку, і вони були вбрані зовсім інакше.

— У що ж вони були вбрані?

— У ясно-сірі штани, картаті або смугасті сорочки й сині або темно-руді курточки.

— Це тому, що люди страшенно нудні,— сказала пані Бартолотті.— Тому, що вони не мають фантазії і завжди всі хочуть того самого, не зважають на щось інше!

Пані Бартолотті стукнула себе кулаком у груди там, де на її бавовняному пуловері було намальоване велике золоте сонце, рожевий олень і зелений кіт.

— Глянь-но, я також убрана в таке, чого інші люди не носять,— сказала вона.— Сонце, оленя й kota я намалювала фарбами. Такого пуловера, крім мене, не має ніхто в цілому світі, і я пишаюся цим! Гарний, правда ж?

— Я не знаю,— відповів Конрад.

Пані Бартолотті зігнула:

— Ну гаразд, я визнаю, що не всі люди такі, як я, і ті, що не такі, теж мають слухність. Якщо хочеш, я завтра куплю тобі сині штани, картату сорочку й синю курточку, добре?

Конрад похитав головою і сказав, що це не потрібне — нащо марнувати гроші? Він надяг біло-червоні картаті штанці, вишиту блискітками майку, темно-бузкові вельветові штани з зеленими латочками у формі серця на колінах, блакитну шапку з золотим дзвоником і підперезався шкіряним паском із мідяною пряжкою у формі бичачої голови.

— Який же ти чарівний у цьому вбранні, справді кращий за всіх! — вигукнула пані Бартолотті зі щирим захватом.— Зроду не бачила такого гарного хлопчика!

Вона взяла Конрада за руку, щоб повести його до дзеркала в передпокої.

— Ходімо, глянеш у дзеркало й сам побачиш, який ти гарний.

— Ні, дякую,— мовив він,— семирічні хлопчики повинні дивитися в дзеркало тільки тоді, як миють вуха й чистять зуби, а то стануть зарозумілі й самозакохані.

— Вибач,— промурмотіла пані Бартолотті й раптом згадала про малинове морозиво.— Господи, морозиво розтануло!

Глава третя

Вона витягла його з торби, побігла до кухні, роздерла коробку й висипала все, що в ній було, на скляний таріль. Потім дістала з кухонного серванта бляшанку з довгими тонкими вафлями й повтикала їх у морозиво. Вийшло щось дуже гарне — ніби їжак з довжелезними голками. Пані Бартолотті взяла таріль з морозивним їжаком і понесла до вітальні, де лишився Конрад.

— Глянь, що в нас є,— мовила вона.— Це страшенно смачні ласощі, вони тобі сподобаються.

— А хіба морозиво їдять не тільки влітку? — запитав Конрад.

— Що ти! — вигукнула пані Бартолотті.— Морозиво їдять завжди. Мені воно найдужче подобається взимку. Особливо, як іде сніг.

— А хіба морозиво їдять не на десерт? — запитав Конрад.

— Вибач, серденько моє! — вигукнула пані Бартолотті.— Я зовсім забула, що ти голодний. Я зараз дам тобі хліба з шинкою, зварю некруто яйце й витягну до нього огірок, добре?

— Я не голодний,— відповів Конрад.— Від живильного розчину протягом двадцяти шести годин відчуваєш себе наїденим. Я просто не певний, чи можна їсти морозиво на порожній шлунок.

— Тьху, хай йому грець! Чого ти все питаєш, що можна й коли можна?

— Але ж семирічний хлопець повинен питати, що можна, а що ні! — відповів Конрад.

— Я взагалі не знаю, що можна семирічному хлопцеві, а чого не можна! — в розпачі вигукнула пані Бартолотті.

— Ну, то я сьогодні не їстиму морозива,— сказав Конрад,— а до завтра ви довідаєтесь, коли його їсти, добре?

Пані Бартолотті кивнула головою, хоча не мала уявлення, в кого вона про це довідається. Вона була геть розгублена і через свою розгубленість з'їла все морозиво разом із вафлями, від чого в неї надуло живіт і заболіло горло.

Конрад весь час сидів навпроти неї і дивився, як вона їсть. Кілька разів пані Бартолотті переставала їсти, підносила йому під самий ніс ложечку морозива або вафлю й пропонувала бодай покуштувати ті ласощі, але він щоразу хитав головою.

Коли пані Бартолотті нарешті впоралася з морозивом, Конрад запитав, чим би він їй допоміг у хатній роботі. Може б, вимив посуд, чи підмів кімнату, чи виніс сміття з відра?

— А тобі подобається така робота? — запитала пані Бартолотті.

— Чи подобається? Я не знаю,— відповів Конрад.— Але семирічний хлопець уже вміє таке робити й повинен допомагати матері.

— Так, так, звісно,— погодилася пані Бартолотті, але потім зауважила, що відро ще не зовсім повне, підлога ще не дуже товсто вкрита порохом, а серед посуду є ще кілька чистих тарілок, ложок, чашок і каструль, тож нехай Конрад краще пограється новими іграшками.

Конрад узяв коробку з будівельними кубиками, відкрив її й почав роздивлятися.

— Дуже гарні кубики, такі барвисті,— сказав він.

Пані Бартолотті полегшено відітхнула.

— З них можна спорудити вежі, паровоз, ратушу і навіть літак,— пояснила вона.

Конрад закрив коробку, взяв її під пахву й запитав:

— А де мені гратися?

— Як де? — перепитала пані Бартолотті, нічого не розуміючи.

— Я питаю, де мій куток, у якому я міг би гратися?

Пані Бартолотті зроду не чула про такий куток. Конрад пояснив їй, що діти мають або кімнату, або свій куток. А оскільки в помешканні пані Бартолотті немає дитячої кімнати, то нехай вона йому покаже якийсь куток, де він може гратися.

Пані Бартолотті задумалася. В неї була вігальня, робоча кімната, спальня, кухня, передпокій і ванна кімната, і кожна з них мала по чотири кутки. Отже, разом двадцять чотири кутки. Вона вважала, що Конрад може гратися в будь-якому з них. Або й у всіх двадцяти чотирьох.

— І посеред кімнати також можеш розташуватися,— сказала вона.

— Дуже дякую, але мені досить одного кутка,— мовив Конрад.

— Ну, то вибирай собі його сам.

— А де я найменше заважатиму? — запитав хлопчик.

— Кому заважатимеш?

— Вам!

— Ти мені взагалі не заважатимеш. Анігрохи! Про мене, грайся по всьому помешканні.

— То я розташуюся тут.— Конрад показав на куток між вікном і дверима до передпокою.— Можна?

Пані Бартолотті кивнула головою. Конрад поклав на підлогу коробку, відкрив її і знов оглянув кубики.

— Я накупила ще багато й інших іграшок,— мовила пані Бартолотті.— Ось глянь. Ведмедик, і лялька, і книжка з малюнками...

Конрад перебив її.

— По-моєму, семирічному хлопцеві краще й розумніше не мінати часто іграшок, а якийсь час усю свою увагу зосереджувати на одній, а то він стане надто нервовий, як за все хапатиметься.

— Вибач, я про це не подумала,— спантеличено промимрила пані Бартолотті.

Але потім вона таки виклала в кутку між вікном і дверима до передпокою всі куплені іграшки. І ляльку, що вміла казати «мамо», також. Конрад глянув на ляльку й запитав:

— Це мені?

Пані Бартолотті кивнула головою.

— Але ж я семирічний хлопець! — мовив він.

— Хіба лялька, що вміє казати «мамо», погана іграшка для семирічного хлопця? — запитала пані Бартолотті.

— Ляльками граються семирічні дівчата,— пояснив Конрад.

Пані Бартолотті підняла з підлоги ляльку й сказала:

— Шкода, вона така гарна!

Вона поправила біляве волоссячко ляльки, полоскотала животик і вирішила подарувати її дівчинці, що мешкала поверхом нижче. Дівчинку було звати Кігі.

Конрад складав кубика на кубик. Він будував високу, струнку вежу.

— Слухай, Конраде,— почала пані Бартолотті.— Мені треба трохи попрацювати. Виткати бодай три сантиметри килима. Ти залишишся тут чи підеш зі мною до робочої кімнати? Тобі, мабуть, нудно буде самому?

Конрад саме почав будувати другу високу, струнку вежу.

— Ні, дякую,— відповів він,— я залишуся тут. Я так і думав, що ви маєте якийсь фак і працюєте. Нам сказали, що більшість матерів тепер працюють. І що є діти, які живуть у бабусь або ходять до садка, і що є ще й так звані «замкнені діти».

— О господи! — тихо промурмотіла пані Бартолотті, ще дужче спантеличена.

Вона пішла до робочої кімнати, сіла до верстата й заходилася вплітати в килим яскраво-червоні, лагідно-бузкові і ядучо-зелені нитки, зовсім забувши про дивного хлопчика, що сидів у неї в кутку вігальні. Коли пані Бартолотті ткала килими, то завжди думала тільки про них і більше ні про що. Може, тому вони й виходили в неї такі гарні.

А оскільки пані Бартолотті думала тільки про килим, то вона не помічала, як швидко минає час. Раптом перед нею з'явився Конрад. Пані Бартолотті глянула спершу на хлопчика, тоді на годинник і побачила, що вже вечір.

— Господи, ти, напевне, вже голодний! — злякано вигукнула вона.

— Тільки трішечки,— відповів Конрад.

Він пояснив, що прийшов зовсім не тому. Він хотів щось заспівати. Та, на жаль, не мав жодного уявлення, що співають семирічні хлопці. До цього він, мовляв, зовсім не підготовлений. Або, може, його й готували, а він був не досить уважний.

Пані Бартолотті його слова зацікавили.

— Скажи-но, а як же тебе готували? Як це відбувалося? І хто тебе готував? — запитала вона.

Конрад мовчав.

— У тебе там був учитель? Чи тебе готували робітники? І чи ти весь час був такий зморщений? Вибач, я хотіла... хотіла сказати... такий сухий, як до живильного розчину?

Конрад і далі мовчав.

— Тобі неприємно про це говорити?

Нарешті він сказав:

— Я можу говорити про це тільки в разі пекучої потреби. А це пекуча потреба?

— Ні, аж такої потреби немає! — відповіла пані Бартолотті.

Потім почала згадувати, що вона співала в дитинстві.

Найперше вона згадала пісеньку: «Хто прикотив на вокзал оцей сир?» — але далі не знала жодного рядка. Тоді згадала: «Моя папуга, пане, їсть тільки марципани» — і знов далі забула.

Потім пані Бартолотті згадала:

А ось іде Лоліта,
уся в шовках щоліта,
уся у хугрі взимку,
солodka, як родзинка.

Та раптом похопилася, що все це не дитячі пісеньки, а модні куплети, які дорослі співали, коли вона сама була ще дитиною. Нарешті вона згадала справжні дитячі пісеньки: «На озері Чад дванадцять дівчат купають качат», «А на дні, а на дні ловить баба окуні» і «У цукерні я і ти поїмо усі торти».

Пані Бартолотті доспівувала одну пісеньку й починала другу, і їй ставало дедалі веселіше. Заспівала вона також «Солдати за льохом стріляють горохом».

А як завела пісню про пана Маєра та його тітку і дійшла до слів: «Приплентався пан Маєр додому уночі», то помітила, що Конрад дедалі дужче блідне. Але подумала: «Наступний куплет ще смішніший, він його напевне розвеселить». Тому заспівала:

І миттю на каністрі
злетів угору він.
Подумали французи:
«Напевне, цепелін!»
Хутенько за гвинтівки
схопилися вони,

як стрельнули, то збили
сердешному штани.

Конрад зблід, як стіна. Пані Бартолотті побачила, як він побілів, і, щоб розважити його, заспівала: «Сидить пан у туалеті, грає марші на кларнеті».

Тоді Конрад заплакав.

— Конраде, що сталося? — Пані Бартолотті схопилася з ослінчика, витягла свою хусточку з кишені штанів і витерла хлопцеві сльози.

Він, схлипуючи, мовив:

— Я плачу, бо не знаю, що мені робити. Семирічний хлопець повинен уважно слухати, коли його мати щось каже, розповідає чи співає. Але ж семирічний хлопець повинен негайно перестати слухати, коли кажуть, розповідають чи співають щось непристойне.

— Хіба я співаю щось непристойне? — перелякалася пані Бартолотті.

Конрад кивнув головою. Пані Бартолотті заприсяглася, що ніколи більше не казатиме їй не співатиме нічого непристойного. І Конрад перестав плакати.

Раптом у двері подзвонили. Не так, як дзвонять носії грошових переказів чи пожежники, а легенько, тричі поспіль, як дзвонив аптекар Егон. І справді, була субота, день їхнього приятелювання.

— Ох, це Егон, я зовсім забула про нього! — вигукнула пані Бартолотті й кинулася до дверей. Дорогою вона вдарила ліктем об шафу, що стояла в передпокої, і хотіла вилятися, але стрималася, щоб Конрад знову не заплакав.

Пан Егон був у чорному костюмі й сірій краватці. У руці він тримав букетик фіалок.

— Я маю два чудові квітки в оперу,— сказав він.

— А я маю чудову дитину,— відповіла йому пані Бартолотті.

— Другий ряд, перший ярус, середина... — повів далі пан Егон, але раптом замовк, витріщив очі на пані Бартолотті й запитав:

— Як? Що?

Тієї миті до передпокою зайшов Конрад. Він підступив до пана Егона, вклонився йому, подав руку і привітався:

— Добрий вечір, пане!

— Це мій син,— мовила пані Бартолотті.— Йому сім років, і звати його Конрад.

Пан Егон зблід. Ще дужче, ніж Конрад від непристойних пісеньок. Пані Бартолотті відчула, що йому треба дати пояснення. Але не хотіла нічого пояснювати перед хлопцем, тому сказала:

— Конраде, серденько моє, мабуть, по телевізору показують дитячу програму!

— От добре! — мовив хлопчик і прудко рушив до вітальні.

Пані Бартолотті гукнула йому навздогін:

— Спершу витягни верхню кнопку, тоді натисни третю знизу, тоді..

— Дякую, я знаю! — гукнув Конрад з вігальні.— Нас учили, як користуватися телевізором!

Пані Бартолотті пішла з гостем до кухні, дала йому сигару, другу взяла собі, наставила води на каву й почала розповідати про свою пригоду. Поки вода закипіла, вона закінчила розповідь, але навіть як та вода вже вся перейшла через торбинку з кавою, пан Егон іще не повірив її словам. Переконала вона його аж тоді, коли показала порожню бляшанку, порожній пакуночок з-під живильного розчину, документи й листа.

— Яка прикра історія,— мовив пан Егон.— Страшенно прикра!

Пані Бартолотті кивнула головою. Її гість пильно дивився на чорні блискучі носачи своїх лакованих черевиків.

— Ви всі тут? — почувся у вігальні голос із телевізора.

— Та-ак,— нерішуче мовив Конрад, і щонайменше сто дитячих голосів із студії телебачення гукнуло: — Та-ак!

Пан Егон і далі не зводив очей зі своїх черевиків.

— Скажи ж бо щось, Егончику,— попросила пані Бартолотті.

— Відішли його назад,— тихо мовив пан Егон.

— Як тобі не соромно! — сказала пані Бартолотті ще тихіше, схопила його за руку, стягла з крісла й повела через кухню й передпокій до дверей вігальні.— Глянь,— прошепотіла вона.

Пан Егон зазирнув до вігальні й побачив на екрані пластмасового крокодила з зеленою лускою, червоними блискучими очима і синім хвостом, що підкрадався до невинного, безтурботного хлопчика в червоній шапочці. Хлопчик мав дерев'яну голову.

А на стільці перед телевізором пан Егон побачив Конрада в блакитній шапочці з золотим дзвоником. Очі в нього були широко розплющені, рот розтулений, вуха червоні, мов буряк, русяве волосся, що вибилося з-під шапочки, розкуйовджене, а вказівний палець правої руки притиснутий до кінчика носа. Надзвичайно вродлива, мила, беззахисна дитина.

— Ну? — запитала пані Бартолотті.

— Ні,— промурмотів пан Егон і скрушно похитав головою,— цього хлопчика не можна відсилати назад!

— Отож-бо! — мовила пані Бартолотті.

На екрані хлопчик з дерев'яною головою в червоній шапочці, що виявився не таким безтурботним, саме вбив пластмасового крокодила, і сто дітей на телестудії заверещали, як мавпи. Конрад відвів пальця від носа і сказав:

— Бідний крокодиле, біднесенький, як мені тебе шкода!

Потім підвівся й вимкнув телевизор. Ще не встиг крокодил випростати всі чотири лапи, як зображення зникло.

— Тобі таке не подобається? — запитав пан Егон. (Він у дитинстві теж не любив таких вистав.)

— Треба мати співчуття до тварин! — відповів Конрад.

— Але ж це крокодил, Конраде! — вигукнула пані Бартолотті. — Крокодил — погана тварина, він їсть людей з усіма кісточками й тельбухами!

— Цей крокодил у телевизорі хотів лише спати, — заперечив Конрад. — А той у червоній шапці збудив його, бо репетував на все горло.

— Але ж крокодил підступно підійшов іззаду! — вигукнула пані Бартолотті. (Вона в дитинстві дуже любила такі вистави.)

— По-моєму, тварини не знають, що означає підступно підійти ззаду, — мовив Конрад.

— Так, але... — промурмотіла пані Бартолотті.

— По місцевості, де живуть хижі звірі, той у червоній шапці взагалі повинен їздити тільки в закритій машині, — сказав Конрад. — Так набагато безпечніше і для крокодила, і для нього самого.

— Так, але... — знов промурмотіла пані Бартолотті.

— Жодних «але»! — вигукнув пан Егон, і в голосі його забриніла бурхлива радість. — Жодненьких «але»! Хлопець правду каже! Узагалі він, як на свій вік, надзвичайно розумний!

Пан Егон дивився на Конрада з величезною прихильністю. Раніше він ніколи не дивився на дітей з величезною прихильністю; не дивився навіть просто з прихильністю.

Та прихильність переросла в захват, коли хлопчик запитав:

— Скажіть, будь ласка, чи не пора вже йти спати?

— Ти стомився? — запитала пані Бартолотті.

— Справа не в тому, — відповів Конрад. — Діти рідко бувають стомлені, коли їм пора спати.

Про те, коли дітям пора спати, пані Бартолотті знала так само погано, як і про те, коли їм можна їсти морозиво. Вона лише пам'ятала, як дитиною голосила, мов несамовита, коли їй відсиляли спати, а потім ще довго хлипала в ліжку. Тому сказала Конрадові:

— Сиди, скільки тобі заманеться. Ти сам помігши, коли захочеш спати! — На цьому слові пані Бартолотті згадала, що дитяче ліжко, яке вона купила, ще не привезли, й додала: — Із тобою все ясно. Ти підеш спати, як привезуть ліжко.

Конрад погодився на це.

— Конрадові й досі ще не хотілося по-справжньому їсти.

— Може, з'їси цукерок? — запитала пані Бартолотті.

— Солодоші ввечері, перед сном, дуже-дуже шкідливі,— відповів він.

Та пані Бартолотті однаково простягла йому до рота шоколадну цукерку із малиною начинкою і мигдалем. Вона тримала її в Конрада перед губами доти, доки той розтулив їх, тоді швидко засунула цукерку йому до рота.

— Ти, Берточко, нічого не тямиш! — дорікнув їй пан Егон.— Хлопчик розумніший за тебе, знає, якої шкоди солодоші завдають зубам. Радій, що маєш таку дитину!

Пані Бартолотті промимрила щось схоже на «дурниці». Вона пильно вдивлялася в Конрадове обличчя, хотіла не пропустити тієї миті, коли воно засяє з утіхи,— адже цукерка була на диво смачна. Проте обличчя в хлопця не засяло, а, навпаки, посмутнішало. Він доїв цукерку і сказав:

— Дякую, цукерка смачна, але мені тяжко.

— Пусте,— засміялася пані Бартолотті.— Від однієї маленької цукерки не буває тяжко в животі. Щоб було тяжко, треба з'їсти їх цілу торбинку!

Конрад похитав головою і пояснив, що йому від цукерки тяжко не в животі, а на душі, оскільки їсти цукерки перед сном заборонено. Йому, сказав він, завжди тяжко від того, що заборонене. Це в нього закладено. Він сумно сказав, що досі завжди пишався, коли після порушення заборони йому було тяжко, адже це один із найважливіших навчальних предметів, які вони проходять у відділі остаточної обробки.

— Це зветься «почуттям провини»,— пояснив Конрад,— і готові вже діти, які цього не засвоїли, узагалі не виходять з фабрики.

Сказавши це, він злякано замовк, адже не мав права говорити про фабрику, якщо на те не було пекучої потреби.

— Який жах! — промурмотіла пані Бартолотті.

Зате пан Егон вигукнув:

— Такого чудового хлопця я зроду не бачив! Якби всі діти були такі, я б давно завів собі сина чи дочку! Такий вихований, ласкавий, гречний, чемний семирічний хлопчик — просто скарб!

— Егончику, ти дурний,— мовила пані Бартолотті.

Та пан Егон не слухав її, він захоплено розводився про Конрадові чесноти.

Пан Егон говорив ще довго, не замовк навіть тоді, коли нарешті привезли дитяче ліжко. Говорив, поки пані Бартолотті натягала пошивку на подушку, поки вона застеляла матрац простирадлом, говорив, поки вона вбирала в підковдру найкращу і найм'якшу свою ковдру. Говорив увесь час про те саме: що така чудова, вихована, слухняна дитина, як Конрад,— величезна рідкість і що така дитина потребує догляду, особливого догляду, якого їй не може дати пані Бартолотті.

Пані Бартолотті кивала головою, бо, підбиваючи подушку й стелячи постіль, не дуже прислухалася до його слів. Та коли вона вловила в тій довгій промові тричі вимовлене через короткі проміжки слово «батько», то перестала кивати головою. Вона гукнула йому:

— Хвилинку, Егончику!

Тоді затигла ліжко до спальні, повернулася, сіла навпроти пана Егона в крісло-гойдалку і запитала:

— Скажи мені, Егончику, що ти торочив про батька?

— Хлопчикові конче потрібен батько,— відповів пан Егон.

— В нього ж він є! — вигукнула пані Бартолотті.— Про це написано в метриці! Його батько — Конрад Август Бартолотті!

— Якщо Конрад Август Бартолотті його батько,— заперечив пан Егон, і на лобі в нього пролягли чотири глибокі зморшки,— то хай негайно повертається й бере на себе виховання цієї чудової дитини! Це ж його обов'язок.

Почувши таке, пані Бартолотті розлютилася.

— Мені не треба жодного Конрада Августа Бартолотті! — закричала вона.— Я колись послала його до бісової матері, і туди йому й дорога, хай там і сидить!

— Коли так, то його повинен хтось замінити, і я... — почав пан Егон, але не докінчив, бо на порозі з'явився голенький Конрад і запитав, де він міг би помитися і чи є в хаті для нього зубна щітка.

Зубної щітки для Конрада в хаті не було.

Але пані Бартолотті, зігхнувши, принаймні вирішила витягти з умивальника джинси й пуловер, щоб хлопчик мав де помитися.

— Почекай хвилинку,— мовила вона,— я зараз приберу у ванній кімнаті!

І вона ще тричі зігхнула. Їй було дуже шкода себе, бо прибирання вона вважала за найгіршу в світі роботу.

Коли вона повернулася до вігальні, пан Егон і Конрад сиділи поруч і всміхалися.

— Я вже його батько,— заявив пан Егон.— Конрад погодився на це.

Хлопчик кивнув головою. Пані Бартолотті глянула на Егона, тоді на Конрада і, зігхнувши, сказала:

— Ну що ж, мені однаково.

Глава четверта

Насправді їй не було однаково. По-перше, вона не була певна, що семирічному хлопцеві неодмінно потрібен батько. А по-друге, подумала вона, коли й потрібен, то не така пісна зануда, як Егон. Приятелем два дні на тиждень він ще може бути, але ж не батьком!

Проте Конрад так радісно всміхався, що вона знову сказала:

— Ну що ж, мені однаково!

За кілька хвилин Конрад лежав уже в ліжку й спав, мов янголятко, як висловився пан Егон. Пані Бартолотті сиділа зі своїм гостем у вігальні.

— Завтра тобі доведеться піти з Конрадом до школи й записати його туди,— сказав пан Егон.

— Завтра неділя,— відповіла пані Бартолотті.— У школі немає уроків.

— Ну, то післязавтра,— мовив пан Егон.

І додав, що вже передчуває ту величезну батьківську радість, яку йому в майбутньому даватиме Конрад, коли приносить додому самі п'ятірки. Пані Бартолотті нічого не сказала про свою материнську радість з приводу майбутніх Конрадових оцінок. Вона хотіла подивитися по телевізору детектив, але пан Егон не дав їй.

— Кинь той дурний телевізор! Мені треба поважно поговорити з тобою. Сказати тобі кілька слів.

Отже, пані Бартолотті не ввімкнула телевізора, а слухала, що їй казав аптекар. А він сказав не кілька слів, а сто тисяч, і коли нарешті скінчив, то було вже за північ. Пані Бартолотті позіхнула й мовила:

— Бувай, Егончику.

Вона дала йому ключа, щоб він замкнув за собою двері, а сама тихенько лягла у своє ліжко — боялася збудити Конрада. Та хоч яка вона була стомлена, а заснути не могла. У голові у неї гули Егонові слова:

«Ти повинна обтесатися, стати зовсім іншою, поважнішою, як і личить матері!

Ти повинна дбати про свій вигляд, не гасати більше по місту в такому чудернацькому вбранні!

Ти повинна відтепер прибирати в помешканні, щоденно готувати їсти, зважувати кожне своє слово, казати тільки те, що можна перед семирічним хлопцем, що йому корисно почути!

Ти повинна, ти повинна, ти повинна...»

Коли ці повчання зо дві тисячі разів промайнули в її голові, всі сто тисяч Егонових слів змішалися до купи. Вона заснула, але й уві сні, в глибокому сні, голосно стогнала й бубоніла: «Ти повинна, ти повинна...»

Другого дня пані Бартолотті прокинулася набагато раніше, ніж зазвичай. Вона протерла очі й глянула на Конрадове ліжко навпроти. Воно було порожнє. Пані Бартолотті перелякано схопилася з ліжка,— на мить їй здалося, що Конрад їй тільки приснився. Вона помчала до вігальні й побачила там хлопчика в кутку серед іграшок. Він уже вмився, причесався й тепер складав кубики. Складаючи їх, він проказував:

— Це одиниці, це десятки, а це сотні.

— Що ти робиш, Конраде?

— Вчуся рахувати,— відповів хлопець.— Я ж бо завтра піду до школи. Тому хочу приготуватися як слід.

— Як слід, як слід,— буркнула пані Бартолотті, йдучи до кухні, а коли впевнилася, що Конрад їй вже не почує, додала: — Терпіти не можу цих слів! Вони такі самі гідкі, як і «сумлінно», «щоденно», «ввічливо». Тьху, хай їм біс!

Пані Бартолотті взагалі не любила багатьох слів. Крім «порядно», «ввічливо», «сумлінно» й «щоденно», вона не зносила ще слів «доцільно», «розважно», «неухильно», «повчально», «пристойно», «чемно вихована», «по-господарському», «пичить» і «належить».

Отож пані Бартолотті поралась у кухні, готувала каву, варила яйця, смажила спеціально для Конрада омлет з малиною і думала про всі ці ненависні, неприємні слова. Думала вона також про сто тисяч Егонових слів, а сама тим часом прибрала все з кухонного столу, застелила його рожево-зеленою квігчастою скатертиною і принесла з шафки у вігальні пластмасовий сервіз на двадцять чотири особи (звісно, тільки його дванадцятую частину). Посеред столу, оскільки під рукою не було жодних квіток, вона поставила в склянці з водою пучок зеленої цибулі й пучок петрушки. Потім оглянула стіл і подумала: «Тепер навіть Егон похвалив би мене. Кращого сніданку жодна мати не приготує».

Конрад випив каву, з'їв омлет, булочку з маслом і булочку з шинкою.

— Ти, видно, дуже голодний,— мовила пані Бартолотті.

— О ні,— відповів хлопчик,— я вже дуже наїдений, насилу їм.

— То не їж.

— Але ж треба все з'їсти, що покладено на стіл, а особливо те, що покладено на тарілку,— пояснив Конрад.

Пані Бартолотті швидко забрала зі столу решту булочок, чималий шматок шинки й сир і сховала все до буфета. Тепер на столі не було нічого їстівного, і Конрад полегшено відігхнув.

Зазвичай пані Бартолотті в неділю працювала. Але сьогодні подумала: в неділю семирічному хлопцеві, напевне, краще побути на свіжому повітрі. Погуляти або погратися в м'яча. Може, Конрад захоче піти в парк розваг або в звіринець.

Проте Конрад не захотів нікуди йти. Ані в звіринець, ані в парк розваг, ані на свіже повітря. Він заявив:

— Я хотів би сьогодні підготуватися до школи. Я вже вмю рахувати, писати й читати. У нас був добрий підготовчий курс. Але, звісно, я не знаю, що встигли засвоїти діти мого віку в тутешній школі.— І він попросив пані Бартолотті: — Підіть, будь ласка, до якогось семирічного школяра й позичте в нього шкільні підручники, щоб я зміг їх переглянути.

— То ти не хочеш іти до першого класу? — запитала пані Бартолотті й пояснила: — Перший клас напевне далеко не втік, адже навчається лише один місяць. За такий час багато не встигнеш!

Конрад похитав головою і сказав, що й гадки не мав іти до першого класу. Він значно розумніший за пересічних дітей, тому шкода було б не використати як слід його духовних здібностей. Він піде щонайменше до другого класу.

Пані Бартолотті знов зігхнула. Тоді спустилася на другий поверх — сама вона мешкала на третьому — й подзвонила в двері, що були просто під її дверима. Там мешкали Рузіки. Їхня дочка Кігі мала сім років і ходила до другого класу. Двері відчинив пан Рузіка. За ним стояла Кігі і з цікавістю дивилася на гостю. Позад Кігі стояла пані Рузіка й дивилася на гостю ще з більшою цікавістю. Пані Бартолотті досі ніколи не розмовляла з ними, хоча Рузіки мешкали в цьому будинку вже п'ять років. Пані Бартолотті взагалі мало розмовляла з мешканцями будинку, бо вони не дуже хотіли розмовляти з нею. Мешканці будинку вважали пані Бартолотті химерною особою. Через її чудернацький одяг. І через те, що вона надто яскраво малювала обличчя. І через те, що часто розмовляла на сходах сама з собою.

Пані Бартолотті й гадки не мала, що мешканці будинку вважали її химерною, та коли всі троє Рузіків зацікавлено витріщилися на неї, вона відчула, що її прохання звучатиме досить дивно. Адже яка доросла жінка піде позичати шкільні підручники?

— Ви чогось хотіли? — запитав пан Рузіка.

У голові в пані Бартолотті завирували думки: вона силкувалась вигадати щось. Може, сказати: «До мене приїхав у гості небіж і хоче щось почитати». Чи: «Я повинна виткати

килим, на якому було б щось із читанки». Чи: «На двадцять третій сторінці «Арифметики» є дуже гарний малюнок, мені треба подивитися на нього».

— Ви чогось хотіли? — знов запитав пан Рузіка.

Усі брехні, які спадали на думку пані Бартолотті, здалися їй безглуздими. Тому вона сказала правду:

— Мій син завтра йде до школи і хотів би спершу переглянути підручники. А ваша дочка також ходить до другого класу, то я подумала собі: чи не позичили б ви йому ці книжки на сьогодні до вечора. А ввечері я їх поверну.

Пан Рузіка й пані Рузіка були виховані люди і, як належить вихованим людям, утримались від запитань. Щоправда, на обличчях у них проступив вираз безмежного подиву і збентеження, але вони відповіли в один голос:

— Авжеж, позичимо, залюбки!

Кігі Рузіка теж була дуже вихована дитина, але, звісно, ще не така вихована, як дорослі. За сім років, прожиті на світі, вона ще не встигла опанувати всіх тонкощів вихованості, тому запитала:

— У вас є син, пані Бартолотті?

— Цить,— прошепотіла пані Рузіка, а тоді додала ще тихіше: — Про таке не питають!

Кігі кивнула головою і побігла до кімнати по читанку й підручник з арифметики. Пані Бартолотті взяла в неї книжки, подякувала й побігла сходами нагору. Пан Рузіка зачинив двері.

— Вони зовсім не здивувалися,— мовила сама до себе пані Бартолотті, відмикаючи свої двері.— Та й чого б вони мали дивуватися? Хіба диво, що жінка має сина?

Та якби пані Бартолотті могла бачити крізь підлогу, то помітила б, що все-таки вона і її син викликали неабиякий подив. Бо Рузіки й досі стояли в передпокої за вхідними дверима. І всі троє Дивилися на двері й перемовлялись:

— У неї є син! Семирічний син! Я збожеволю. У неї є син!

Потім пані Рузіка обурено шморгнула носом і сказала:

— Щоб я провалилась на цьому місці, коли в неї є син!

А пан Рузіка додав:

— А коли є, то де його підручники? І якщо йому сім років, то чому він аж завтра йде до школи?

А Кігі Рузіка запитала:

— Можна мені буде потім побігти й глянути на її сина?

— Так просто не можна, адже вона тебе не запрошувала,— відповіла пані Рузіка.

— Я можу піти по свої книжки,— мовила Кігі.

— Це поважна причина,— відповів пан Рузіка,— але не йди дуже рано. Щоби не склалося враження, що ти надто цікава. А після обіду можеш побігти.

Кігі дуже втішилась і почала нетерпляче очікувати, коли нарешті настане те після обіду.

Конрад страшенно зрадів, коли отримав читанку й підручник з арифметики. Але трохи злякався, побачивши, що Кігі понамальовувала на берегах підручника з арифметики повно чоловічків і квіток. А в читанці всі великі літери «О» були зафарбовані яскравими кольорами.

— Хіба дітям таке дозволено? — запитав він.

Пані Бартолотті добре не знала, чи дітям таке дозволено. І сказала, що, коли вона сама була дитиною, дітям такого не дозволяли.

— Але це було так давно! — додала вона.— Може, відтоді в школах усе змінилося.

— Мабуть, так,— полегшено мовив Конрад.

Пані Бартолотті принесла йому олівця, кулькову ручку й багато паперу в лінійку та в кліпінку. Він заходився рахувати, гортати підручники, читати вголос і про себе, писати слова й речення. Прочитавши якесь речення чи зробивши підрахунок, він щоразу кивав головою. Пані Бартолотті побачила, що вона там зайва, й вирішила нарешті дов'язати торочки до зеленого килима. Цей килим вона мала віддати замовникові два тижні тому. Але їй так нудно було в'язати торочки, що вона відкладала цю роботу з дня на день і з тижня на тиждень. Вона завжди відкладала нудну роботу, аж поки відчувала, що їй украй потрібні гроші. А тепер їй гроші були вкрай потрібні! Адже вона витратила всі свої заощадження на одяг для Конрада.

Пані Бартолотті витягла моташку зелених вовняних ниток і дошку. Вона намотала нитки на дошку, тоді розрізала їх усі ножицями впоперек. Так у неї вийшов товстий жмут однакових завдовжки ниток.

— А тепер, дитино моя, візьми гачок і починай засилати торочки! — сказала сама до себе пані Бартолотті.

— Зараз, мамо,— озвався Конрад.

Минула добра хвилинка, поки пані Бартолотті втовкмачила хлопцеві, що «дитино моя» стосувалося не його, а коли він нарешті зрозумів це, задзеленчав дзвоник. Конрад побіг відчиняти двері. Прийшов пан Егон.

— Це ти? — здивувалася пані Бартолотті.— Чого тобі треба?

— Як це? — запитав аптекар.— Може, я вам заважаю?

— Ні, не заважаєш,— відповіла пані Бартолотті,— але субота була вчора, а вівторок буде аж післязавтра.

— Тепер це вже не має значення! Я ж бо став батьком,— пояснив пан Егон.

— Он що! Виходить, це тому ти з'явився,— промурмотіла пані Бартолотті. І, кашлянувши, запитала: — А скільки разів на тиждень, по-твоєму, має приходити батько?

— Скільки зможе,— відповів аптекар.

Пані Бартолотті подумала, що, хоч пан Егон вісім годин на день сидить в аптеці, потім у нього повно вільного часу. У нього немає ані дружини, ані приятелів, ані дітей,— крім Конрада,— він не грає в теніс, не ходить на футбол, не читає книжок, не дивиться телевізора, не вибирається на прогулянки й не грає в шахи.

— Ти зможеш приходити часто,— мовила пані Бартолотті. Голос у неї був не дуже веселий.

— Авжеж! — вигукнув пан Егон, і голос у нього був дуже веселий.— Ми тепер будемо разом кожної вільної хвилини. Звісно, як Конрад не спить. Бо як він спить, батькові не обов'язково бути з ним.

Пані Бартолотті затикала гачком одну за одною торочки по краю товстого килима і від щирого серця бажала, щоб сон у Конрада був міцний, солодкий, а насамперед дуже довгий.

Тим часом пан Егон почав перевіряти, як хлопчик знає арифметику. І не тільки задачі з перших сторінок, а й найважчі, з останніх сторінок. Конрад розв'язував їх усі. Здебільшого навіть швидше за пана Егона. Читати він також умів як дорослий і писав без помилок.

— Цій дитині не місце ані в першому класі, ані в другому! — захоплено вигукнув пан Егон.— Їй треба йти до третього або й до четвертого класу!

— Семирічний хлопчик не може ходити до четвертого класу,— заперечила пані Бартолотті й люто шарпнула вовняну нитку, що ніяк не затигалася в килим.

— Коли він такий здібний, як мій Конрад, то може!

Пані Бартолотті впустила нитку.

— **Твій** Конрад? Як це **твій**?

— Вибач, я хотів сказати: **наш** Конрад.

— А я кажу: **мій** Конрад!— крикнула пані Бартолотті. Голос у неї був сердитий.

— Не треба нам сперечатися, Берточко, та ще й при дитині,— мовив пан Егон.

Пані Бартолотті кивнула головою, схопила нитку й протягла її крізь край килима.

— А однаково навіть такий здібний семирічний хлопець не може ходити до четвертого класу. Його просто не приймуть!

— Тоді його треба водити на спеціальні лекції. Мають десь давати такі лекції для особливо обдарованих дітей!

— Прошу вас,— втрутився в їхню суперечку Конрад,— прошу вас, не треба мені жодних спеціальних лекцій. Так буде тільки гірше. Я певен, що в другому класі почуватимуся добре. Адже в школі навчаються не лише читати, писати й рахувати, а й звикають до гурту, вчать співати, малювати, робити гімнастичні вправи. Цього всього я ще не вмію. І залюбки вчитимусь.

— Ну, якщо ти так хочеш,— мовив пан Егон,— то нехай, про мене!

У читанці Конрад знайшов такі речі, про які не мав жодного уявлення. Він не знав, що таке проліски, не знав, хто такі святий Миколай і маленький Ісус, які на вигляд троянди, а які гвоздики. Про церкву він також нічого не чув.

Пан Егон насамперед прочитав хлопцеві цілу лекцію про святого Миколая і про маленького Ісуса. Конрад уважно вислухав його. А коли пан Егон закінчив, він перебіг очима папірець, на якому весь час щось записував, і сказав:

— А тепер я покажу те, що почув від вас. Маленький Ісус має крила, з'являється з неба, лігає скривь і обдаровує дітей. Багатим дітям дає багато, бідним мало, а дуже бідним не дає нічого. Святий Миколай не має крил, тільки має золоту патерицю. Він приходять на три тижні раніше за маленького Ісуса і всім роздає подарунки. Так?

Пані Бартолотті пирхнула, а пан Егон, затинаючись, мовив:

— Бачиш, Конраде, це... мабуть, я не так... не зовсім добре... бачиш, я...

— Не клей дурня, Егончику,— перебила його пані Бартолотті, а тоді звернулася до Конрада: — Усе те, що він набалакав,— неправда, геть усе! Немає жодного малого Ісуса, немає святого Миколая, і немає жодного зайця, що передає дітям гостинці.

— Кого немає? — перепитав Конрад.

— Зайця! — вигукнула пані Бартолотті.— Усе це вигадки, що їх батьки й бабусі розповідають своїм дітям та онукам.

— А навіщо?

Пані Бартолотті здвигнула плечима.

— Хіба я знаю! Мабуть, дорослим дуже приємно забивати дітям баки всілякою брехнею. Їм тоді здається, що вони дуже дотепні й розумні...

— Ну, Берточко, я прошу тебе... — спробував був утритись пан Егон.

— Дай мені докінчити! — крикнула пані Бартолотті.— Я ж кажу правду. Дорослі весь час дурять дітей. Увесь час торочать: дивіться лишень, які ми дужі й дотепні, які мудрі й добрі...

— Ну, Берточко, прошу тебе! Такого не кажуть перед дітьми,— прошепотів пан Егон.— Берті, прошу тебе, стримайся!

— Що правда, те правда! — сердито сказала пані Бартолотті. — І для дітей також правда!

— Годі, Берточко, не треба нам сваритися, — благально мовив пан Егон.

— Ти мене нервуєш! — гримнула на нього пані Бартолотті.

Пан Егон зіхнув і вирішив краще піти з Конрадом погуляти.

— Спершу ми подивимось на церкву, а тоді підемо на квітковий ринок; може, знайдемо там троянди, гвоздики й проліски. Біжи, Конраде, бери шапку, й ходімо. Мама сьогодні трохи не в гуморі!

Конрад узяв шапку.

— Я готовий, тату, — мовив він, тоді звернувся до пані Бартолотті: — До побачення, мамо.

І вийшов разом з паном Егоном.

Пані Бартолотті дивилася їм услід, і обличчя в неї аж кривилося з гніву. Коли двері за ними зачинилися, вона сказала:

— Ну добре, якщо вже та дитина є, то нехай буде. Проти неї я нічого не маю. Але батько мене дратує. Він мені зовсім ні до чого. І я його не замовляла!

Глава п'ята

Того дня майже нічого більше не сталося. Кіті Рузіка прийшла по свої підручники й дуже розчарувалась, коли почула від пані Бартолотті, що її син подався з батьком гуляти. Дівчинка пробула в неї півгодини, сподіваючись, що, може, той син скоро повернеться. А коли вона просиділа ті півгодини у вітальні біля пані Бартолотті, читаючи й розглядаючи Конрадову книжку з малюнками, розчісуючи коси чудовій ляльці, у двері знов подзвонили. Цього разу прийшла пані Рузіка.

— Вибачте, що моя дочка так довго вам заважає, — звернулася вона до пані Бартолотті солодким як мед голосом. — Ми дозволили їй тільки піти по свої книжки!

А потім сказала дочці іншим голосом, гірким, як жовч:

— Ходи вже, Кіті, обід захолов. Так довго не сидять у гостях, коли приходять непрохані!

Пані Бартолотті почала її запевняти, що в неї кожен може сидіти скільки завгодно, навіть коли прийшов непроханий.

— Ні, ні, це нечемно, — мовила пані Рузіка, знову солодким як мед голосом.

Пані Бартолотті хотіла подарувати Кіті ляльку, але пані Рузіка заявила, що таких дорогих подарунків брати не можна.

— Про це не може бути й мови! — крикнула вона дочці, що вже простягла була руки до ляльки.

— Та вона ж нам не потрібна,— сказала пані Бартолотті.

Кігі благально вигукнула:

— Мамо, дозвольте мені взяти її!

Але пані Рузіка стояла на своєму:

— Так не можна. Ну чого б я мала її брати! Ні, справді, так не можна.

Вони довго торгувалися: разів зо тридцять одна пропонувала ляльку, а друга відмовлялася. Нарешті в пані Бартолотті урвався терпець:

— Та не ви ж її маєте брати, а ваша дочка. А вона хоче ляльку!

Кігі радісно підхопила:

— Так! Хочу! Справді!

Вона схопила ляльку й так міцно притисла до себе, що пані Рузіка побачила: Кігі не віддасть її назад. Тому вона мовила солодким як мед голосом:

— Ну, то гарненько подякуй, Кігі.

І Кігі сказала:

— Красно дякую.

Після цього пані Рузіка підштовхнула дочку до дверей. Спускаючись сходами, вона ще тричі буркнула:

— Справді, без цього можна було обійтися!

Пані Бартолотті зачинила за гістьми двері й подумала, що з людьми дійсно-таки буває дуже складно, усі нерви з тебе висотають. Тоді похопилася, що час готувати вечерю, а її, власне, нема з чого готувати, бо нічого не куплено. Потім їй спало на думку, що повечеряти можна й не вдома — замовити печеню з солодким перцем і грибами, а до неї смажену картоплю. Далі вона згадала, що нічого з цього не вийде. Адже ані в течці, ані в шкіряній сумці, ані в пластмасовій коробці, ані в гаманці не залишилося грошей. До такого пані Бартолотті звикла й зовсім не журилась, як часом залишалася без вечері. Але тепер вона згадала сто тисяч Егонових слів і мовила сама до себе:

— Дитино моя, ти маєш приготувати Конрадові порядну, поживну і смачну вечерю.

Пані Бартолотті сіла у вітальні в крісло-гойдалку й запалила сигару. Після того, як вона тричі по три затягнеться димом, їй напевне спаде щось на думку. Так завжди було, треба тільки почекати. Вона палила, гойдалася в кріслі й чекала. І аж коли затяглася димом п'ять разів по три, нарешті надумала, де взяти гроші. «Сердешний Егон,— міркувала пані Бартолотті,— хоче бути батьком. Що ж, він тепер Конрадів батько. А батько повинен платити аліменти, і сьогодні ж таки. Тоді я матиму за що піти з Конрадом кудись повечеряти».

Ось що спало на думку пані Бартолотті. І коли Егон із Конрадом повернулися з прогулянки, вона негайно поділилася з аптекарем своїми міркуваннями. Почувши їх, пан Егон кумедно скривився, тоді, затинаючись, сказав, що він до цього не готовий і не має з собою стільки грошей.

— То дай мені хоч завдаток,— мовила пані Бартолотті.

Пан Егон розщедрився на двісті шилінгів. Це її задовольнило, бо за ці гроші вона могла замовити дві порції печені з солодким перцем, грибами й смаженою картоплею, та ще й на десерт морозива та яблучного соку.

Потім пані Бартолотті з Конрадом подалися до ресторану «Біля прудкої сарни», а пан Егон подався додому.

Коли вони повернулися з ресторану, Конрад одразу ліг спати, а пані Бартолотті дов'язала ще метр торочок на килимі.

— Щоб завтра знов у хаті були гроші,— сказала вона.

Більше того дня нічого не сталося. Зате другого дня, у понеділок, сталося багато чого.

Уранці пані Бартолотті прокинулась о пів на п'яту, вперше в своєму житті так рано. Вона тихенько вибралася з ліжка, бо не хотіла будити Конрада, та виявилось, що хлопець прокинувся раніше за неї.

— Я вже давно не сплю,— пояснив Бін,— бо наперед радію, що йду до школи.

Пані Бартолотті пішла до ванної кімнати, глянула в дзеркало й переконалася, що сьогоднішній день для неї буде нелегким.

— Стара, далі нікуди, і бридка, далі нікуди,— промурмотіла вона, дивлячись на своє віддзеркалення. І подумала: в школі їй не повірять, що вона Конрадова мати, вважатимуть, що вона його бабуся або й прабабуся.

Під час сніданку вона розбила підставку на яйце і чашку, так у неї тремтіли руки.

— Що з вами? — запитав Конрад.— Коли людина така, як тепер ви, то це означає, що вона знервована?

Так, мовила пані Бартолотті, вона трохи знервована, бо не знає, як їй пояснити в школі, що Конрадові сім років, а він іще не ходив до школи, та однаково хоче вчитися в другому класі.

— У третьому,— сказав Конрад.— Я вночі думав про це. Другий клас мені не підходить. Надто мені там було б нудно.

— Але ж тобі потрібне свідоцтво за другий клас! Без нього тебе не візьмуть до третього.

Конрад підійшов до кухонного буфета й витяг з шухляди пластмасову блакитну папку, в якій лежали його папери. У папці була кишенька, якої пані Бартолотті раніше не помітила. Конрад дістав із тієї кишеньки цупкий ясно-зелений папірець.

— Ось моє свідоцтво, — сказав він.

— За який клас? — запитала пані Бартолотті.

— Клас треба вписати самому, — пояснив Конрад і подав їй свідоцтво.

На папірці було надруковано товстими чорними лігерами: «СВІДОЦТВО». А під ним — «*Конрада Бартолотті*». Ще нижче стояли оцінки, самі п'ятірки, — з гімнастики, співів, малювання, поведінки, читання, письма, арифметики, природознавства й мови.

На другому боці ясно-зеленого папірця було надруковано:

«*Учень Конрад Бартолотті _____ засвоїв матеріал _____ класу і переведений до _____ класу*».

А трохи нижче знов нерозбірливий підпис, напевне, той самий: «Гунберт», чи «Гонберт», чи «Монберт».

Над підписом стояла кругла печатка, назву установи на якій теж не можна було прочитати.

— А з якої школи це свідоцтво? — запитала пані Бартолотті.

Вона перевернула ясно-зелений аркушик і над товсто надрукованим написом «СВІДОЦТВО» побачила інший, надрукований ще товстими лігерами:

«НІМЕЦЬКА ШКОЛА В КАЙРЕ (КОНГО) НА ПРАВАХ ГРОМАДСЬКОЇ».

— Збожеволіти можна, — прошепотіла пані Бартолотті.

— Чого? Що там самі п'ятірки? — запитав Конрад.

— Ти ж ніколи не був у Конго! Чи був? — мовила пані Бартолотті.

— На жаль, не був, — відповів Конрад. — Але не турбуйтеся, свідоцтво справжнє.

Навчальний відділ нашої фабрики є філією школи в Кайре. Отже, усе буде гаразд. — Конрад кашлянув і повів далі: — І в Кайре починають навчання з чотирьох років, тобто в моєму віці йдуть до третього класу. Із цим теж усе гаразд.

Та однаково його слова не зовсім переконали пані Бартолотті, що все гаразд. Вона рада була, що зможе показати в школі свідоцтво, але все-таки трохи хвилювалася.

— Ну, а як тебе запитують про ту школу в Кайре? Що ти їм скажеш? — мовила вона.

Конрад запевнив її, що про школу в Кайре знає більше за пересічного тутешнього вчителя. З цього погляду він підготовлений дуже добре.

— Коли так, то ходімо, — зважилася пані Бартолотті.

Вона сховала свідоцтво, медичну довідку та метрику в сумку й надягла заячу шапку і заяче хутро.

— Хвилиночку, мамо! — вигукнув Конрад. — Дайте-но мені свідоцтво.

Пані Бартолотті дістала з сумки свідоцтво.

— І ручку, — попросив Конрад.

Пані Бартолотті дала йому свою ручку.

Конрад написав після свого прізвища з другого боку, там, де були крапки, — «відмінно», після слова «матеріал» — «другого», а перед останнім словом — «третього». Отже, тепер у свідоцтві стояло:

«Учень Конрад Бартолотті відмінно засвоїв матеріал другого класу і переведений до третього класу».

Конрад почекав, поки просохло чорнило, і повернув свідоцтво пані Бартолотті. Вона знову сховала його в сумку. Конрад надяг блакитну шапку з дзвоником і курточку з клаптиків.

На сходах, уже майже внизу, їх наздогнала Кіті Рузіка з ранцем за плечима. Вона зацікавлено глянула на Конрада й запитала:

— Ти також ходитимеш у другий клас?

Конрад похитав головою.

— Я передумав, — відповів він. — Піду в третій.

Ця відповідь так здивувала Кіті Рузіку, що вона зупинилася, наче вкопана. Вона стояла на сходах і дивилася вслід Конрадові й пані Бартолотті, поки вони зникли на вулиці.

Щоб потрапити до школи, треба було пройти вуличку, де мешкала пані Бартолотті, тоді звернути на головну вулицю, поминути сім блочних будинків і знову звернути на вузьку вуличку.

Коли вони вже йшли головною вулицею, пані Бартолотті мовила:

— Слухай, Конраде, по-моєму, не треба було казати Кіті Рузіці, що ти...

Конрад перебив її:

— Знаю, я вже помітив. Більше я не буду таким необачним.

Коли вони досягли сьомого будинку й звернули на вузьку вуличку, Конрад сказав:

— Розумієте, мамо, мені, власне, не дуже приємно бути таким, таким... — він пошукав відповідного слова і знайшов його, аж як вони опинилися перед шкільною брамою, — таким потайним. Я б волів казати всім правду, але надзвичайні обставини вимагають надзвичайних заходів, так нам завжди казав керівник відділу остаточної обробки.

— І він мав слушність, — мовила пані Бартолотті.

— А я ж до певної міри й сам надзвичайна обставина,— повів далі Конрад,— бо з явився на світ не так, як більшість дітей. Тому, певне, в моєму випадку надзвичайні заходи виправдані.

— Авжеж,— погодилась пані Бартолотті, відчиняючи браму.— Авжеж. Тільки я ось що тобі скажу, Конраде. Не сердься, але мені здається, що ти повинен зробити ще один надзвичайний захід — розмовляти в директора не так по-дорослому.

— А я хіба розмовляю по-дорослому? А як треба розмовляти по-дитячому?

— Я й сама не знаю, бо майже не спілкувалася з семирічними дітьми,— промурмотіла пані Бартолотті, підіймаючись сходами на другий поверх.— Та мені здається, що семирічні діти говорять простіше, вони ще не знають стільки слів, як ти.

— Яких слів?

Пані Бартолотті не встигла відповісти, бо вони вже стояли перед дверима з табличкою «ДИРЕКТОР».

А біля дверей на них чекав аптекар Егон у чорному костюмі, в чорній краватці і з чорною течкою під пахвою.

— Егоне, Егончику, а ти чого тут? — вигукнула пані Бартолотті.

— Цить! — спробував утихомирити її пан Егон і пошепки пояснив: — Зрештою, я ж батько. Часом би виникли якісь труднощі, я буду вам потрібен. Повинен же я вас боронити!

Пані Бартолотті зігнула так голосно, що він знов цитьнув на неї.

— Егоне, прошу тебе, йди додому або до аптеки,— просичала вона.— Іди куди завгодно, але йди!

— І не подумаю,— просичав у відповідь пан Егон.— Я батько й залишуся тут.

І він постукав у двері.

— Прошу! — почувся зсередини жіночий голос.

Пан Егон відчинив двері й зайшов до кабінету директорки. Конрад і пані Бартолотті рушили за ним. Конрад ухопився за її руку.

— Ви до мене? — запитала досить стара й досить огрядна жінка.

Вона не сиділа за столом, а стояла перед ними, тримаючи в руках купу зошитів.

— Ми хотіли б записати до школи свого сина,— відповів пан Егон.

Досить стара й досить огрядна жінка поклала зошити на стіл.

— Записати? Тепер? Як це? До першого класу? Треба було записувати на початку року. Тепер діти вже вчать! А крім того, за хвилину восьма. Моя колега, пані Штайнц, захворіла, і я маю замінити її в третьому «А» класі, зараз буде дзвінок!

— Він іде не в перший клас, а в другий,— пояснив пан Егон.

— У третій! — вигукнула пані Бартолотті, благально дивлячись на аптекаря.—
У третій! До другого він уже ходив.— Вона глянула на аптекаря ще благальніше.—
В Кайре, в Кайре! В Кайре він ходив до другого класу!

Хоч пан Егон не второпав, що пані Бартолотті мала на думці, але второпав, що йому треба мовчати.

Почувся дзвінок. Пані директорка вдала, що вона просто в розпачі.

— Ну що мені з вами робити? — мовила вона.— Третій «А» не можна залишати надовго без учителя, бо то жахливий клас. Я мушу йти на урок!

Пані Бартолотті зауважила, що записати хлопця до третього класу — не така складна справа. Пані директорка сказала, що слід заповнити безліч бланків, а проте сіла до столу й попросила в пані Бартолотті папери, медичну довідку, метрику й свідоцтво за попередній клас. Пан Егон заворожено дивився на свідоцтво «німецької школи в Кайре». Пані директорка теж заворожено дивилася на нього. Вона дуже зраділа, що матиме такого доброго учня і з такої далекої школи, тому заявила:

— Справді, це не така складна справа. Бо ви маєте з собою всі необхідні папери. А то було б багато мороки.

Потім пані директорка повела Конрада до третього «А», навіть позичила йому зошита, кулькову ручку й олівця, бо Конрад не мав нічого.

Пані Бартолотті й пан Егон дивилися вслід Конрадові, поки він піднімався з директоркою на третій поверх. У пані Бартолотті, яка боялася, що хлопця не так легко буде записати до школи, полегшало на серці. Але пан Егон тихенько постогнував. У нього болів великий палець на лівій нозі, бо пані Бартолотті в кабінеті директорки тричі наступала на нього. Наступала навмисне, тоді, коли пані директорка назвала його «шановним паном Бартолотті», а пан Егон хотів на це сказати: «Вибачте, моє прізвище не Бартолотті». Після слів: «Вибачте, моє...» — пані Бартолотті й наступила йому на палець, і пан Егон стулив рота.

— Як ти смієш відтоптувати мені пальці! Це нечуване зухвальство! — обурено сказав пан Егон, коли вони спускалися сходами.

— Шкода, що довелося відтоптувати їх, але іншої ради не було,— мовила пані Бартолотті.

Насправді, їй зовсім не було шкода. Вона б залюбки ще раз наступила на пальці панові Егону, бо вважала, що він занадто втручається в її і Конрадове життя. Пан Егон був ображений і пошкутильгав до аптеки.

«Може, він такий ображений, що сьогодні більше не з'явиться»,— сердито подумала пані Бартолотті. Та вона помилилася.

Опівдні, о дванадцятій годині, пані Бартолотті прийшла до школи по Конрада.

Перед брамою стояв пан Егон. Усе ще ображений, він пояснив пані Бартолотті, що не знав, прийде вона по хлопця чи ні.

— Ти ж бо ніколи не буваєш точна,— сказав він.

Пані Бартолотті просто осатаніла. Бо вона завжди була точна. Коли йшлося про щось важливе, завжди була точна.

— Такі люди, як ти,— закричала вона,— все звертають на інших! Тільки тому, що я не маю чоловіка, тчу килими й густо малюю обличчя, ти заявляєш, що я неточна! Це нечуване нахабство!

— Не кричи, прошу тебе, не кричи, на нас уже дивляться! — мовив аптекар. Тоді витяг з кишені кілька асигнацій і додав: — Ось решта аліментів. Першого числа наступного місяця ти знов отримаєш від мене гроші.

Пані Бартолотті сховала гроші й спробувала всміхнутися. Хоча їй не так легко було всміхнутися. У школі пролунав дзвінок.

— Зараз він вийде,— сказав пан Егон.

— Хоч би йому там сподобалося,— мовила пані Бартолотті.

— Він напевне першого ж дня отримав п'ятірку,— сказав пан Егон.

— Мені до його оцінок байдуже,— мовила пані Бартолотті.

Зі школи спершу сипнув гурт хлопців, потім гурт дівчат, далі гурт хлопців і дівчат, і аж тоді з'явився Конрад.

Він побачив пані Бартолотті та пана Егона й рушив до них. Услід йому хтось гукнув:

— Бартолотті у болоті, Бартолотті у болоті!

Конрад не озирнувся.

— Добре тобі було в школі? — запитала пані Бартолотті.

— Ти отримав п'ятірку? — й собі запитав пан Егон.

Конрад похитав головою.

— Ні? Чому? — розчаровано запитав Пан Егон.— Може, ти краще підеш до другого класу?

— Не, предку,— відповів Конрад.— Не, справді, не. Та каламуть, якої тут навчають, однаково і там, і там нудна до безтями. Я не отримав п'ятірки, бо ще не розтуляв писка.

— Конраде, як ти говориш?

Пан Егон був такий вражений, що на лобі в нього проступило сім зморшок.

— Говорю по-дитячому,— відповів хлопчик.— Так само, як інші діти.— Він обернувся до пані Бартолотті.— Мені здається, я зрозумів, що ви мали на думці, коли вранці казали

про мою дорослу мову, і здається, що я вже трохи навчився говорити по-дитячому.— Конрад знов обернувся до пана Егона.— Я тому сьогодні нічого не відповідав на уроках, що хотів спершу засвоїти правильну вимову. Завтра... — хлопчик усміхнувся панові Егонові,— завтра я вже відповідалиму й напевне отримаю п'ятірку. Якщо вона вас так тішить!

Конрад ішов головною вулицею між пані Бартолотті й паном Егоном.

— Мені ще дуже важко розрізнати, що означає говорити по-дитячому, а що означає говорити нечемно. Мені ще треба добре вивчити цю різницю.

Коли вони повернули на вуличку, де мешкала пані Бартолотті, то помітили, що за ними біжить Кігі Рузіка й махає рукою. Пані Бартолотті зупинилася.

— Це, бува, не та нечемна дівчинка, що мешкає під тобою? — запитав пан Егон, а коли пані Бартолотті кивнула головою, додав: — Я не хочу, щоб Конрад спілкувався з нею. Ця дівчинка не раз показувала мені язика!

Кігі Рузіка одразу здалася пані Бартолотті ще приємнішою.

— Мій син спілкуватиметься з цією дівчинкою скільки захоче! — вигукнула вона.

— А мій ні! — вигукнув пан Егон.

Кігі була вже зовсім близько, тому Конрад запитав:

— То що мені тепер робити? Спілкуватися з нею чи ні?

— Ти повинен... — почав пан Егон, тоді крикнув: «Ой!» — бо пані Бартолотті знов наступила йому на пальці.

— Чуєш, що каже батько? Ти повинен спілкуватися з нею,— посміхнувшись, мовила пані Бартолотті.

Кігі саме підійшла до них.

— Добрий день, пані Бартолотті,— мовила вона. Панові Егону дівчинка тільки вклонилася, а Конрадові всміхнулась.— Сьогодні мій день народження,— повела вона далі,— і в мене зберуться діти. Я була б дуже рада, коли б і ти прийшов. Ми збираємось о третій! Бувай! До третьої!

Глава шоста

Кігі побігла далі. Мабуть, вона тому так поспішала, що до третьої години ще мала багато справ. А Конрад із батьками йшов поволі.

— Я проти,— заявив пан Егон.— Вона невихована дитина!

— Не плети дурниць! — розсердилась пані Бартолотті.— Вона цілком нормальна дівчинка. Та ще й гарненька!

— Тобі дуже хочеться йти туди? — запитав Конрада пан Егон.

Конрад подумав. Потім сказав, що добре не знає, чи йому дуже хочеться. Але Кіті йому подобається. А крім того, йому здається, що піти до Кіті напевне було б корисно, він міг би там краще навчитися говорити по-дитячому.

Пан Егон зігхнув. І тому, що не хотів нічого забороняти Конрадові, і тому, що боявся за свої пальці. Бо в пані Бартолотті знов з'явився сердитий, грізний вираз на обличчі. Вона сказала:

— Конраде, це справа дуже проста: якщо ти сьогодні підеш до Кіті, то ти мій син, а якщо ввечері тихенько ляжеш у ліжко, то його!

— Зрозуміло, мамо,— мовив Конрад.

Проте пан Егон ще не хотів здаватися.

Коли вони підійшли до входу в будинок, він раптом згадав, що мав намір після обіду повести Конрада на чортове колесо.

— Егоне, іди собі до своєї аптеки! — крикнула пані Бартолотті, тремтячи з люті.

Та пан Егон не квапився до аптеки. Саме була обідня перерва. Аптеку він відчиняв аж о другій. У нього була ще ціла година вільна, і він хотів провести її в помешканні пані Бартолотті. Проте вона рішуче запротестувала.

— Нам ніколи! — сказала вона.— У нас немає ще подарунка на день народження. І немає обіду на тебе. І взагалі ми хочемо побути самі, розумієш!

— То до побачення,— сказав пан Егон і сумно поплентався до своєї аптеки.

Конрад стояв і дивився йому вслід. Він також посмутнішав і тихо сказав:

— Мені шкода батька.

— Нема чого його шкодувати. Таку стару зануду!

Пані Бартолотті потягла Конрада додому.

— Він мій батько, і я його люблю!

Конрад ще дужче посмутнішав. Тому пані Бартолотті квапливо запевнила його, що й вона любить Егона. Усім серцем любить! І Конрад знов повеселішав.

Коли вони пообідали, пані Бартолотті почала шукати подарунок для Кіті. Дістаючи з шафи у вігальні іграшковий сервіз, давно колись замовлений, вона помітила, що Конрад хоче поговорити про пана Егона. Він почав із натяків: мовляв, батьки мають миритися між собою, так краще для дітей, і якщо батьки сваряться, то здебільшого винні обидва. А ще сказав, що всі люди різні й треба бути поблажливим до своїх ближніх.

Пані Бартолотті мила запорошений сервіз і стиха бубоніла:

— Авжеж.— Або: — Так, так.— А сама думала: «Тепер мені не можна й слова сказати про Егона! Бо я знов лютуватиму, почну лаяти його, і Конрад знов посумнішає».

Вона поклала собі перед Конрадом не казати більше про аптекаря нічого поганого.

І наступати йому на пальці тільки тоді, коли буде цілком певна, що Конрад не побачить.

За п'ять хвилин до третьої Конрад стояв уже біля дверей у передпокої, готовий іти на іменини. Він тричі вмився, двічі причесався і взувся в щойно начищені черевики. У руках він тримав коробку з-під взуття, загорнену в тонкий рожевий папір. Зверху на коробці був пришпилений зелений бант із двадцяти кілець. А рожевий папір пані Бартолотті весь помалювала маленькими червоними серцями. В коробці був запакований іграшковий сервіз.

— Ну, Конраде,— мовила пані Бартолотті,— тобі можна вже йти.

— Ще немає третьої,— завагався хлопчик.

— Кілька хвилин не мають жодного значення,— сказала пані Бартолотті.

Та Конрад і далі вагався. На сходах знадвору почулися голоси й сміх. Голоси були дитячі.

— Чуєш, інші гості вже йдуть,— мовила пані Бартолотті.

Конрад кивнув головою, але не рушив з місця.

— І Флоріана запрошено,— сказав він.

— А Флоріан гарний хлопчик? — запитала пані Бартолотті.

— Це той, що кричав мені вслід: «Бартолотті у болоті», такий великий і товстий.

— Він просто хотів пожартувати,— сказала пані Бартолотті й усміхнулася, щоб її слова були переконливіші. Вона не хотіла, щоб Конрад журився.

— Ви справді вірите, що Флоріан хотів пожартувати? — запитав Конрад.

Він так поважно вдивлявся в її обличчя, що пані Бартолотті перестала всміхатися й скрушно похитала головою.

— То навіщо ви так кажете, коли зовсім не вірите в це?

— Щоб ти не журився.

— Невже ви думаєте, що я не журитимусь, якщо ви казатимете неправду? — мовив Конрад.

Потім він запитав, чому є діти, що без будь-якої причини дратують інших дітей.

— Мені цього не пояснили на фабриці, то поясніть ви,— попросив він.

Проте пані Бартолотті не могла йому цього пояснити, принаймні не могла знайти пояснення так швидко. Вона пообіцяла Конрадові добре поміркувати й відповісти на його запитання, коли він повернеться з гостей.

— Слово честі, що я поміркую над цим,— сказала пані Бартолотті.

— А ви не дурите мене? — спитав Конрад.

— Слово честі,— ще раз сказала пані Бартолотті.

— Ну, то я тепер піду,— мовив Конрад.

Пані Бартолотті притримала двері. Вона стояла й дивилася йому вслід. Коли він був уже на сходах, вона гукнула йому навздогін:

— Якщо той Флоріан, той негідник знов дражнитиме тебе, врж йому пару гарячих!
Конрад зупинився.

— Врзати пару гарячих? — запитав він.— А що це означає?

Пані Бартолотті вихилилась далеко з дверей і вигукнула:

— Дай йому ляпаса, ось що це означає! Трісни його, синку, по довбещці, заціди йому у вухо, усмали по мармизі так, щоб у нього свічки в очах засвітилися!

Конрад похитав головою.

— Цього мене теж не навчили! — сказав він і пішов сходами вниз.

Пані Бартолотті вже не бачила його, але чула, як він подзвонив у двері до Рузіків. одразу ж по тому пролунав голос Кігі Рузіки:

— Привіт, Конраде, добре, що ти прийшов! Заходь! Ох, який гарний пакунок, це буде, напевне, найкращий подарунок на мої іменини!

Потім двері зачинилися. Пані Бартолотті також зачинила двері, зайшла до ванної і густо намалювала обличчя: синім попід очима, червоним уста і рожевим щоки. Тоді подалася до робочої кімнати, сіла до верстата та й заходилася далі ткати килим. Вона ткала червону квітку з рожевими цятками на синьому тлі. Квітка виходила не така гарна, як зазвичай, адже пані Бартолотті думала не про неї, а про дітей, що дражнять інших дітей. Чому вони дражнять їх? Спершу пані Бартолотті знайшла дуже просте пояснення. «Бо то погані діти,— подумала вона.— Малі паскудники! Такі вони вже лихі вродилися!» Та потім пані Бартолотті згадала, як їй колись завжди казала мати: «Дитино моя, бери приклад зі своєї двоюрідної сестри Луїзи, вона набагато чемніша за тебе». Мала Берті дуже не любила слухати ті напучування й щоразу, коли зустрічала свою двоюрідну сестру Луїзу, показувала їй язика і бекала. А ще пані Бартолотті згадала, як вона свого часу гукала вслід малому Гансі, синові сусідів: «Слинько! Слинько!»

І подумала: «Чому я так робила? Я ж не була поганою дитиною, не була паскудницею. Мабуть, я тоді дуже пишалася тим, що сама вже не заслинююсь!» І пані Бартолотті зігхнула, бо зрозуміла, що справа з тим дражнінням не така проста й що дуже складно буде правильно пояснити все Конрадові.

Тим часом Конрад сидів у кімнаті Кігі Рузіки біля святкового столу, на якому були виставлені какао, фруктовий торт, ковбаски і яблучний сік. Під стелею висів великий барвистий ліхтар. Крім Конрада й Кігі, біля столу сиділо ще четверо дітей: Флоріан,

Антон, Гігі й Міхі. Флоріан і Гігі ходили до третього класу. До третього «А». Антон і Міхі ходили з Кігі до другого класу. Флоріан був на цілу голову вищий за Конрада. Вони сиділи поряд. Досі Флоріан ще жодного разу не сказав на Конрада «Бартолотті у болоті». Узагалі він досі не озивався до нього жодним словом. Конрад був дуже радий цьому. Гігі й Міхі ставились до нього приязно. Вони були цікаві, як зазвичай дівчата, й усе допитувалися, чому він аж тепер приїхав до матері й чому аптекар — його батько, коли він не одружений із пані Бартолотті. Конрад не знав, що їм відповісти, і неабияк зрадив, коли Кігі поклала край їхньому розпитуванню, вигукнувши:

— Дайте йому спокій!

Антон ставився до Конрада неприязно. Він кривився і під столом штурхав його по нозі. Антонові Конрад так не подобався тому, що дуже подобався Кігі. Антон любив Кігі й ревнував її до Конрада. Але Конрад, звісно, не знав про це. Узагалі він не знав, що означає ревнувати.

Потім Антон, дістаючи шматок торта з великого тареля посеред столу, штовхнув ліктем Конрадову чашку з какао. Чашка перекинулась, какао вилилось на рожеву скатертину, потекло на край столу й закапало на білий килим, яким була застелена підлога.

— Мамо, мамо, мерщій сюди, какао! — злякано закричала Кігі, бо її мати понад усе любила той білий килим. То була її гордість.

Пані Рузіка прибігла до дитячої кімнати з мокрою ганчіркою і, бідкаючись, кинулась витирати й вимочувати пляму на килимі.

— Невже не можна бути охайнішими? Ви ж не малі діти!

Пляма від какао ніяк не зникала.

— Це не я! Це не я! — загукав Антон. — Це він, це він! — Антон показав пальцем на Конрада.

— Це нечесно! — крикнула Кігі. — Антон бреше!

— Ще мені посваріться тут! — нагримала на дітей пані Рузіка.

Вона завзято терла ганчіркою, і обличчя в неї помалу полагіднішало, бо пляма какао стала яснішою. Нарешті пані Рузіка сказала:

— Переходьте до вігальні, хай пляма висохне. Крім того, там вам буде просторіше. Можете собі гратися — стрибати в мішку чи змагатися, хто донесе до дверей яйце в ложці. Але беріть самі варені яйця. Вони лежать на столі в кухні.

Діти перейшли до вігальні, відсунули в куток стіл і попереносили стільці. Тепер їм було де стрибати в мішку, змагатися, хто донесе до дверей яйце в ложці та склянку води. Хоч Конрад іще ніколи не грав у ці ігри, а виявився дуже спритним. Він першим дострибав у мішку до дверей спальні, єдиний доніс у ложці яйце до кухняних дверей

і єдиний не розхлюпав ані краплі води з повної склянки, поки доніс її до дверей ванної. Флоріан упустив яйце, не ступивши й двох кроків, розхлюпав півсклянки води, поки добіг до дверей ванної, і останній дострибав у мішку до дверей спальні. Це його дуже розсердило, і він загукав:

— Бартолотті у болоті! Бартолотті у болоті!

Антон і собі підхопив:

— Бартолотті у болоті! Бартолотті у болоті!

— Якщо ви зараз же не замовкнете, я вас повиганяю геть! — крикнула на них Кігі.

Антон і Флоріан замовкли, але позирали на Конрада лихим оком.

Кігі на день народження подарували вікторину, і вона захотіла сьогодні ж таки погратися в неї. Вона витягла картки з запитаннями і ключ до гри. Антон і Флоріан переглянули картки.

— Дурні запитання,— сказав Флоріан.

— Дурна гра,— сказав Антон.

— Ми не гратимемося в цю гру! — сказали вони обидва в один голос.

Але сказали так тільки тому, що не знали відповідей на запитання. І як потім Конрад теж переглянув картки і сказав, що запитання зовсім не дурні, вони почали підштовхувати один одного ліктями, стукати себе пальцем по лобі й сміятися з нього. Конрад вирішив пояснити їм запитання.

— Столиця Польщі, про яку тут питають, зветься Варшава,— сказав він,— похила вежа стоїть у Пізі, а корінь із ста сорока чотирьох буде дванадцять.

— Ти хвалько, бе-е-е, бе-е-е, бе-е-е! — вигукнув Антон.

— Цей хвалько шахрує, насправді він нічого не знає! — підхопив Флоріан і штовхнув Конрада в живіт.

— Дай йому здачі! — шепнула Конрадові Гігі.

Конрад похитав головою.

— Та він нікому не дасть здачі, він боїться, бе-е-е! — крикнув Флоріан.— Боягуз, боягуз!

— Та дай же йому здачі! — знов шепнула Гігі, але Конрад і цього разу не вдарив Флоріана. Тоді вона обернулася до Міхі і сказала їй: — Слухай, він таки справді боягуз, його ображають, а він і пальцем не кивне.

Міхі була найближчою приятелькою Гігі й завжди погоджувалася з нею. Тепер вона теж сказала:

— Так, він справді боягуз, усе стерпить!

— Ходімо від нього, надто він слабкодухий! — сказали Міхі й Гті в один голос і сіли з Флоріаном та Антоном до столу робити паперові лігачки.

— Може, пограємося моєю лялькою? — запропонувала Кігі Конрадові.

— Залюбки, але покажи мені, як нею гратися, — відповів Конрад. — Я вмю тільки будувати залізницю з кубиків і розглядати малюнки в книжках.

Кігі дістала нову ляльку, іграшковий візочок і розпакувала іграшковий сервіз, який подарував їй Конрад. Потім прибрала куток у вігальні, прикотила туди візочок з лялькою, виставила на маленькому столику сервіз і почала вдавати, ніби наливає каву в чашки з кавника.

— Ти батько, я мати, а у візочку наша дитина, — пояснила вона Конрадові. — Розумієш?

Конрад одразу збагнув гру.

— Я аптекар Егон, а ти пані Бартолотті.

Кігі кивнула головою.

Скоро Конрад захопився грою. А Кігі зізналася йому, що їй ні з ким ще не було так приємно гратися в батька, матір і дитину, як із ним. Щоправда, їм кожні дві-три хвилини заважав Антон. Він і далі сидів біля столу з Флоріаном та дівчатами, лузав горіхи і жбурляв у Конрада або в Кігі лушпайками. І щоразу вигукував:

— Начувайся!

Конрад у розпачі глянув на Кігі й запитав:

— Ти також хочеш, щоб я зацідив йому у вухо?

— Тільки якщо тобі самому дуже кортить зацідити йому, — відповіла Кігі.

Конрада втішила її відповідь.

— Ми зробимо просто, — запропонувала Кігі. — Граймося далі. А гра наша буде така: тепер гаряче літо, ми на селі, а там багато мух. Як летітиме лушпайка, то це буде муха.

Конрад погодився. І щоразу, коли на них летіла лушпайка, вони з Кігі вигукували:

— О, знов муха! Скільки цього року тих мух! — І хихотіли.

Антон це так сердило, що він зібрався йти додому. На прощання він знов крикнув:

— Начувайтесь!

Тепер він уже погрожував не тільки Конрадові, а й Кігі. Він вирішив більше не любити її.

О шостій годині до вігальні зайшла пані Рузіка, ввімкнула телевізор і сказала, що іменини скінчилися. Кігі провела своїх гостей до дверей. На прощання Міхі й Гті запитали її:

— Скажи, Кігі, що тобі подобається в цьому боягузові?

А Флоріан мовив:

— Іменини були нудні. І все через цього пришелепуватого недоростка.

І він знову штовхнув Конрада в живіт. Тепер він був уже цілком певний, що той не дасть йому здачі. Але він не врахував Кіті.

— Ну, це вже мені набридло! — вигукнула вона і вгатила Флоріана кулаком у живіт, другим кулаком у щелепу, а ногою в гомілку.

Флоріан заревів і вискочив з кімнати. Дорогою він крикнув:

— Я ніколи більше не прийду до тебе! Помста! Помста!

Гіті сказала:

— Тю, вона тепер б'ється навіть за того боягуза!

Міхі теж не змовчала:

— Мабуть, це її нова симпатія!

І вони пішли додому.

Кіті провела Конрада на третій поверх, до дверей пані Бартолотті.

— Та дівчина сказала, що я, мабуть, твоя симпатія, — тихо мовив Конрад.

— Так воно і є, — теж тихо, як і він, відповіла Кіті.

— Справді?

— Справді, — Кіті кивнула головою.

Конрад нерішуче запитав:

— Слухай, Кіті, може, ти кажеш це тільки для того, щоб я не журився?

— Що ти! — засміялася Кіті. — Ти мені справді подобаєшся, дуже подобаєшся. Дужче за всіх.

— От добре, — тихо мовив Конрад.

— Завтра ми разом ітимемо до школи! — вигукнула Кіті. — І додому йтимемо разом.

А після обіду підемо в парк. І хай-но тільки хтось тебе зачепить, я йому покажу! Та вони й побоятся, бо я ого яка дужа.

— Дякую, — сказав Конрад і подзвонив у двері.

Кіті побігла вниз, на другий поверх. На сходах вона ще раз помахала йому рукою.

Глава сьома

— Гарні були іменини? — запитала пані Бартолотті, впускаючи Конрада.

— Багато було поганого, — відповів Конрад, — але й багато дуже гарного!

— Так воно переважно й буває в житті, синку, — сказала пані Бартолотті й повела його до кухні.

На вечерю був тунець, кекс, солодцеві палички й солоні плетуні. Пані Бартолотті знов забула піти щось купити. Накладаючи шматочки тунця на кекс, Конрад запитав:

— Чи личить семирічній дівчині боронити семирічного хлопця? Чи треба навпаки?

Пані Бартолотті лизнула солодцеву паличку.

— Конраде, байдуже, хто кого боронить! — сказала вона. — Головне, щоб боронити того, кому потрібна оборона.

— А вам не здається, — запитав далі Конрад, — що інші люди можуть сміятися з такого оборонця?

Пані Бартолотті витягла солодцеву паличку з рота, вмочила її в тунцеву підливу, облизала й мовила:

— Конраде, хлопче мій! Запам'ятай одне. Це куди важливіше, ніж багато чого в житті. Не треба думати про те, що скажуть інші люди! — Пані Бартолотті знов ткнула солодцеву паличку в тунцеву підливу і, замислено помішуючи її, повела далі: — Якщо ти завжди думатимеш про те, що роблять інші, і робитимеш те, що роблять інші, то зрештою станеш такий самий, як вони, і сам собі остогиднеш. — Пані Бартолотті перестала мішати підливу солодцевою паличкою, глянула на Конрада й запитала його: — Ти розумієш мене?

— На жаль, не розумію, — відповів Конрад і вкусив кекса з тунцем. — Але Кігі любить мене!

— Ти ба! Молодець! — зраділа пані Бартолотті. — За це нам треба випити.

— Що ви, мамо! — Конрад докірливо похитав головою.

— Вибач, — промурмотіла пані Бартолотті, — я хотіла сказати, що за це мені треба випити! — Вона дістала з буфета пляшку й налила собі горілки. — За твоє здоров'я, синку! — мовила вона й одним духом випила чарку.

Саме тієї миті, коли пані Бартолотті ставила порожню чарку на стіл, у двері подзвонили. Раз коротко і раз довго, але не настирливо. Пані Бартолотті зігнула.

— Хто це так пізно? — запитав Конрад.

Пані Бартолотті повільно підвелася й рушила до дверей.

— Раз коротко і раз довго, але не настирливо, завжди дзвонить аптекар Егон, синку! — мовила вона.

Аптекар Егон зайшов до кухні слідом за господинею. В руках у нього була величезна пластмасова торба. Він поставив її біля дверей, утупив очі в недоїдки на столі й гидливо скривився.

— Може, тебе тут щось не влаштовує? — грізно запитала пані Бартолотті.

Пан Егон підняв пальця, похитав ним перед носом у пані Бартолотті і сказав:

— Семирічному хлопцеві потрібен білок, тваринний білок, а не солодцеві палички!
І вітаміни А, В, С і Д!

— Завтра він матиме їх,— сердито сказала пані Бартолотті і вдарила по пальці, що метляв у неї перед носом.

— Сьогодні матиме! — мовив пан Егон, узяв торбу й витяг із неї пачку сухих житніх хлібців, яблуко і шматок сиру.— Оце, сину, справжня вечеря для хлопця.

— Дякую,— промурмотів Конрад не вельми радісно, бо вже встиг з'їсти чотири великі шматки кексу з тунцем і три солодцеві палички.

— Він уже повечеряв,— сказала пані Бартолотті.

— Це не вечеря, синку, а карикатура на вечерю, що тільки зіпсує тобі шлунок.— Пан Егон підсунув Конрадові сир і житні хлібці.— Тут, дитино моя, треба все докорінно змінити! — додав він.

Пані Бартолотті грізно глянула на нього.

— Що треба змінити, скажи, будь ласка?

Пан Егон перекинув з ослінчика на підвіконня те, що там лежало,— шпильки для волосся, ложки, лущиння з яєць, кілька стеблин цибулі й ножички,— і сів. По ньому видно було, що він приготувався до довгої розмови. А ще видно було, що він побоюється сказати пані Бартолотті, які саме зміни він хоче запровадити.

— Ну, то що треба змінити? — ще раз запитала пані Бартолотті, так само грізно дивлячись на нього.

Аптекарь схвильовано закліпав повіками, потер руки і сказав:

— Дитино моя, ти дуже добра й мила, але зовсім не здатна виховувати такого досконалого хлопця, як Конрад. Тому я вирішив узяти його виховання у свої руки!

Пані Бартолотті засміялася. Не весело, а люто. Потім вибухнула:

— Он як, *ти вирішив*. Ну що ж, чудово! Тільки ти не туди зі своїми рішеннями втрапив! Заведи собі сам дитину або замов її! І, про мене, роби з тією бідолохою, що тобі заманеться! Виховуй її день і ніч, мені байдуже! А до мого Конрада тобі зась, бутлю з дистильованою водою! Торбо з блювотним порошком! Гірчичнику! Липучко для мух!

Хоч пан Егон і кліпав віями з ляку, але з ослінчика не вставав.

— Дитино моя,— заявив він,— можеш мене ображати скільки хочеш, я все витримаю, а не поступлюся, коли йдеться про мого сина.

Пані Бартолотті схопилася, підбігла до буфета, дістала з шухляди блакитний конверт із Конрадовими паперами і тремтячими пальцями витягла з нього метрику.

— На, подивися! — крикнула вона.— Прочитай, що тут написано! Може, «Аптекарь Егон»? Ні! Написано «Август Бартолотті»! Його батька звати Август Бартолотті!

Та на пана Егона її слова анітрохи не вплинули. Він пояснив, що Конрад сам обрав його своїм батьком, і він цей вибір прийняв. Крім того, Август Бартолотті багато років тому завівся хтозна-куди, тому його аж ніяк не можна вважати батьком. І навіть вона визнала його, пана Егона, за Конрадового батька, бо вимагала від нього аліментів.

— А хто платить аліменти, той і є батько! — докінчив пан Егон.

Пані Бартолотті кортіло ще й не так виляяти пана Егона, кортіло навіть витурити його з помешкання. Просто схопити на оберемок і викинути за двері. Та до цього не дійшло. Бо пан Егон знов засунув руку в пластмасову торбу й витяг звідти авторучку, зошити, кольорові олівці, фломастери і шкільний ранець із червоного брезенту.

— О, яке все гарне, яке гарне! — вигукнув Конрад.

Він брав у руки кожну річ і захоплено розглядав її. Потім відкрутив ручку й написав на обкладинці зошита: «Конрад Бартолотті».

— Чи, може, мати вже купила тобі шкільне приладдя? — ущипливо запитав пан Егон.— Добра мати про таке не забуде!

— Ні, я ще нічого не купила,— відповіла пані Бартолотті та від сорому почервоніла як буряк. І через це ще дужче розлютилася.— Кому цей мотлох потрібен! — крикнула вона.— Наче нема нічого важливішого за нікчемні зошити, дурні кольорові олівці й червоний ранець!

— Мамо,— жажнувся Конрад,— як ви можете таке казати! — В очах у нього заблищали сльози.

— Я хотів би, щоб Конрад перебрався до мене,— мовив пан Егон.— Я відповідальніше ставлюся до своїх обов'язків і маю більше грошей, ніж ти. Я можу найняти йому першорядну виховательку й послати його до першорядної приватної школи, можу забезпечити його першорядним...

— Ти першорядний бовдур! — перебила його пані Бартолотті.

І тоді Конрад справді заплакав. Сльози в нього покотилися по щоках, як горох, і закапали на сир. Пан Егон витяг з кишені чисту хусточку, витер Конрадові носа, погладив його по підборіддю і сказав:

— Ось тобі ще один доказ, що ти не здатна виховувати дитину! — Потім звернувся до Конрада: — То як, синку, ти згоден надалі жити в мене?

Конрад сидів принішклий і дивився на стіл. Пан Егон чекав, нервово кліпаючи повіками. Зморшки на лобі в нього теж нервово смикалися.

— Я не знаю, як треба,— тихо відповів Конрад.— На фабриці ніхто й гадки не мав, що я опинюся в таких родинних обставинах.

— Сину! — Пані Бартолотті набрала повні груди повітря, намагаючись говорити поволі й спокійно. І їй це вдалося. — Сину, то прислухайся, що тобі підказує серце! Ти ж мА.ш відчувати, як тобі краще!

Звісно, Конрад щось відчував. Відчував, що любить пані Бартолотті й пана Егона також любить. Відчував, що йому стає сумно, коли вони сваряться між собою. Відчував, що ніяк не може обрати когось одного — ані пані Бартолотті, ані пана Егона.

Пані Бартолотті дістала сумку й витягла з неї коробку з сигарами. Вона вибрала найдовшу й найтовщу сигару. Тепер їй сигара була конче потрібна. Вона курила й думала: «Як мені спонукати Конрада, щоб він вибрав мене?» Вона тричі затяглася димом, і пан Егон заходився відганяти його від Конрадового носа мокрою від сліз хусточкою.

— Ти отруюєш повітря, — промурмотів він, — а в мене у Конрадові легені не потрапить жодної крихти нікотину.

Пані Бартолотті затяглася ще двічі по тричі й тоді надумала, як їй спонукати Конрада до вибору.

— Егоне, — улесливо мовила вона, — як тобі подобається Кігі Рузіка?

— То невихована, страшна дитина! — вигукнув пан Егон. — Нещодавно в аптеці вона кілька хвилин то ставала на ваги, то зіскакувала з них! А крім того, вона часто показує мені язика. Треба стежити, щоб та нечема й близько не підходила до Конрада.

— А якщо вона хоче приятелювати з ним? — мовила пані Бартолотті ще улесливіше.

— Я вже зумію вберегти його від цього! — схвильовано сказав пан Егон.

Почувши ці слова, Конрад побілів як стіна.

— Тобі погано, синку? — стурбовано запитав пан Егон. Він вирішив, що Конрадові завадили солодцеві палички й тунець.

— Мені не погано, — відповів хлопець, — але я відчуваю, що хочу залишитися з матір'ю.

Пані Бартолотті полегшено відігхнула.

Пан Егон сумно скривився.

— Ти вже не любиш мене? — запитав він.

— Звісно, люблю, тату, — відповів Конрад. — Дуже люблю, справді. Я завжди буду радий, коли ви приходите до нас, повірте мені.

Пан Егон вірив йому, але що з того? У нього зіпсувався настрій, і невдовзі він пішов додому.

Конрад уже три тижні жив у пані Бартолотті. Щодня за чверть до восьмої на другому поверсі на нього чекала Кіті, спершись на поруччя, і вони разом ішли до школи. І майже щоранку на розі на них чекав Антон. Він ішов за ними й бурчав:

— Начувайтесь!

А на розі головної вулиці на них чекав Флоріан. Він приєднувався до Антона і вигадував лайливе слово на кожну літеру абетки. Він кричав:

— Аферист, бовдур, вовкулака, галайда, гава, довбня, егоїст, ехида, жаба, зайда, ірод, їжак, йолоп, квач, лобур, мармиза, нюня, опудало, потороча, рило, свиня, телепень, урвиголова, фертик, хвалько, цап, чортяка, шелихвіст, щупак, юда, ящірка!

Але близько вони не підходили. І лущинням чи кісточками теж не кидались. Боялися Кіті.

Кіті охороняла Конрада й дорогою додому, коли вони поверталися разом. Та вона ходила до другого класу, і в понеділок, у середу й у п'ятницю в неї було на один урок менше, ніж у Конрада. Їй неважко було б почекати на нього годину в роздягальні чи біля школи. Двічі Кіті так і зробила, але це страшенно обурило її матір, і вона зчинила бучу.

— Щоб ти не пізніше як за п'ятнадцять хвилин після закінчення уроків була вдома! — звеліла вона дочці. — І як забаришся хоч на хвилину, то буде тобі непереливки!

Пані Рузіка вважала, що дівчині боронити хлопця просто смішно.

— Я нічого не маю проти Конрада, — сказала вона. — Він дуже вихований, чемний, розумний хлопчик. Навіть знає всі відповіді у вікторині й завжди ввічливо вігається. Але хай обороняється сам! — А потім додала: — Між іншим, дивно, що та чудна жінка має такого вихованого сина, і взагалі мене цікавить, звідки він раптом узявся.

Кіті знала, де Конрад узявся. Він їй усе розповів, і вона заприсяглася йому, що нікому не скаже про це жодного слова. Тому вона не сказала жодного слова і своїй матері.

Отже, у понеділок, середу і п'ятницю Конрадові доводилось повертатися зі школи самому. Не зовсім самому. Половина третього «А» бігла за ним назирці. І коли Кіті не було з Конрадом, Флоріан не боявся. Він жбурляв у нього камінцями, підставляв йому ногу, бив його кулаком у живіт або штурхав ногою ззаду. Решті дітей це подобалося. Вони страх як не любили Конрада. Учителька, пані Штайнц, щонайменше тричі за урок казала їм: «Беріть приклад з Конрада!» А це їм не подобалось. І коли ніхто в класі не міг розв'язати задачу, пані Штайнц казала: «Конрад напевне її розв'яже!» І Конрад справді розв'язував задачу. Це також дітям анігрохи не подобалося. Крім того, Конрад знав, як треба писати кожне слово. І писав дуже гарно. Умів, читаючи вголос, правильно ставити наголос у словах і реченнях, не крутився на місці, ніколи не балакав і не їв на уроках, не жував гумки, дивився тільки на пані Штайнц і уважно слухав її. Певна річ, це страшенно

дратувало решту дітей. Якби він хоч пас задніх на фізкультурі, як часто буває з найкращими учнями. Коли ж ні! Він єдиний у класі миттю спинався по канаті аж до самої стелі у спортивній залі й мав голос, про який учителька казала: «Янгольський голос, чистий, як дзвіночок, аж серце мліє, як він заспіває!» Крім того, Конрад умів так намалювати машину, що можна було розпізнати, якої вона марки.

— Нам ще бракувало такої цяці,— казали діти в класі.— Проклятий вискочень, де він узявся на нашу голову!

Конрад не знав, як поводитися з нормальними дітьми, і справді робив багато помилок. Другого ж дня, як він пішов до школи, на третьому уроці була контрольна з арифметики. Фреді, з яким Конрад сидів за одною партою, тихо запитав його:

— Скільки буде дванадцять помножити на дванадцять, відняти сімнадцять і додати тридцять шість?

Але Конрад не відповів йому, бо пані Штайнц попередила:

— Щоб я жодного слова не чула під час контрольної роботи!

Фреді, що дуже погано знав арифметику, ще тричі питав у нього те саме. Нарешті Конрад відповів йому:

— Здається, мені заборонено підказувати тобі.

Фреді розсердився і відтоді так само не злюбив Конрада, як і Флоріан.

Другого дня Аннализа ляснула лінійкою по вікні, і скло тріснуло. Учительки саме не було в класі. Коли вона повернулася й побачила тріснуту шибку, то почала допитуватись, хто її розбив. Ніхто не зізнався. Аннализа порпалась у своєму ранці, наче шибка її зовсім не стосувалася. Пані Штайнц почала питати всіх по черзі. Учні, яких вона питала, вдавали, що нічого не знають. І тоді вчителька звернулася до Конрада:

— Конраде, ти бачив, хто розбив шибку? Якщо бачив, то маєш сказати. Це твій обов'язок.

І Конрад сказав, що шибку розбила Аннализа. Увесь клас обурено загув, лише вчителька була дуже задоволена.

А ще через три дні пані Штайнц зробила Конрада своїм заступником. Якщо їй треба було кудись вийти, вона залишала Конрада біля свого столу, щоб він стежив за класом. Він мав пильнувати, щоб ніхто не підходив до відчиненого вікна, не виходив з класу, не розмовляв голосно й не зчиняв сварки з сусідами.

Спершу діти не звертали уваги на Конрада, коли він сидів біля столу. Вони й до відчиненого вікна підходили, і сварилися, і виходили з класу, і розмовляли. Та як побачили, що Конрад записує всі їхні порушення, і як учителька потім почала карати за них, усі озлилися на Конрада і справді оточили його зневагою.

Аптекарь Егон, побувавши на батьківських зборах, дуже запишався, коли дізнався, що Конрад — «справжній скарб» і що «такий учень — мрія кожного вчителя».

Зате пані Бартолотті не мала жодного уявлення, що Конрад робить у школі й що про нього думають діти. Її не цікавили шкільні справи. Щоправда, вона щодня питала Конрада за обідом:

— Ну, як там тобі було сьогодні?

Конрад завжди відповідав:

— Дякую, усе було гаразд. Учителька мене любить.

Пані Бартолотті було приємно чути це, і більше вона про школу не допитувалась.

Кіті Рузіка, звісно, знала, як Конрад поводить себе в школі. Він розповідав їй про все, і діти також розповідали.

— Знаєш, що той поганець знов зробив? — доповідали вони їй.

І після обіду, коли Кіті приходила до Конрада або він до неї, вона казала:

— Конраде, чому ти не підказав Фреді, скільки буде дванадцять помножити на дванадцять, відняти сімнадцять і додати тридцять шість? Конраде, не можна виказувати товаришів! Конраде, не треба записувати, хто виходить із класу!

Та Конрад хитав головою і відповідав:

— Кіті, я роблю так не тому, що хочу, справді, не тому. Але вони порушують правила, а учителька сказала, що мій обов'язок записувати їхні порушення. Я ж маю виконувати свій обов'язок!

Кіті намагалася пояснити Конрадові, що діти не любитимуть його, якщо він і далі так поводитиметься. Вона вмовляла його, як підвередженого коня, але Конрад сумно хитав головою і казав:

— Нічого не вийде, Кіті, мене таким зробили. І так навчили у відділі остаточної обробки! Я не можу інакше!

— Ну хоч спробуй задля мене, — попросила Кіті, бо їй нелегко було приятелювати з хлопцем, якого всі ненавиділи.

І Конрад спробував задля Кіті. Був урок фізкультури. Діти хотіли гойдатися на кільцях. А учителька хотіла, щоб вони ходили по перевернених шведських лавках.

— Починаймо! — гукала учителька.

Але діти пошепки домовились:

— Влаштуймо страйк! Не ходитимемо по тих дурних шведських лавках.

Вони посідали додолу, схрестивши ноги, і не рушали з місця. Конрад також сів додолу і схрестив ноги.

— Починаймо, швидко, швидко! — гукала пані Штайнц.

Діти й далі не рушали з місця. І Конрад так само. Він думав: «Так хоче Кігі! І діти теж так хочуть!» Та ось учителька суворо глянула йому у вічі і сказала:

— Конраде, як ти поводишся? Від тебе я такого не очікувала!

Конрад справді не хотів іти на лавку, хотів лишитися з дітьми. Але нічого не вийшло. Його наче хтось схопив і підняв угору. Він не міг опиратися.

— Ганьба! — засичали діти.

Конрад уже стояв біля лавки.

— Мерзенний штрейкбрехер! — сичали діти.

Конрад уже йшов по лавці.

— Молодець, Конраде, — похвалила його вчителька.

— Поганець! — загомоніли діти.

Усьому класові довелося за кару десять хвилин бігати кружка. Конрад десять хвилин сидів на турніку. Захекані діти, пробігаючи повз турнік, люто позирали на Конрада, а в нього очі були повні сліз.

Після уроків діти казали Кігі:

— І тобі не соромно приятелювати із таким поганцем, із таким мерзенним занудою?

— Він не поганець, справді, — боронила Кігі Конрада. — Повірте мені!

Але вона не могла пояснити дітям, де взявся Конрад і чому він такий став, тому вони й не вірили їй. І Кігі розуміла їх. Вона думала: «Якби я знала Конрада тільки зі школи, то також не любила б його».

Кігі щодня казала Конрадові:

— Конраде, тобі треба змінитися!

Одного разу після обіду Кігі сиділа у вігальні з Конрадом і пані Бартолотті. Кігі принесла з собою вікторину, а що вони з Конрадом знали вже відповіді напам'ять, то питали пані Бартолотті. Вона помалу погойдувалася в кріслі, їла мариновані оселедці, дістаючи їх по шматочку з великої банки для огірків, заодно лакувала в блакитний колір нігті на ногах і не могла правильно відповісти на жодне запитання.

Кігі аж корчилася зі сміху, коли пані Бартолотті казала:

— Де стоїть похила вежа? Мабуть, у Гінтершпінкенбруні. Там усе похилилося. — Про корінь із числа вона взагалі не мала жодного уявлення. — Коріння є в дерев і квіток, а не в чисел! — обурено вигукнула вона. — А з коріння жовтого терличу роблять добру настоянку! — Вона далі лакувала нігті, зігнала, коли розмазувала лак, і казала: — Виходить, є ще й корінь зі ста сорока чотирьох? І з нього теж можна робити настоянку?

— Корінь із чотирьох буде два,— пояснив їй Конрад,— корінь із дев'яти буде три, а з шістнадцяти чотири!

— Виходить, що два, три й чотири ростуть у землі! — весело вигукувала пані Бартолотті.

Конрад хотів ще щось пояснити їй про корені, але в двері подзвонили. Три довгі дзвінки. Виявилося, що то поштар. Він приніс рекомендованого листа. Конверт був великий, цупкий, блакитного кольору. Такий самісінський, як той, що був у пакунку з Конрадом. І без зворотної адреси.

Пані Бартолотті глянула на листа, тоді на Конрада, тоді знов на листа.

— Хто вам прислав листа? — зацікавлено спитала Кігі.

Пані Бартолотті засунула листа в кишеню халата й промурмотіла:

— Та це якась реклама!

— Реклами не присилають рекомендованими листами,— заперечила Кігі.

А Конрад мовив:

— Мамо, це ж лист із фабрики. Ви можете перед Кігі спокійно говорити про це. Вона все знає.

Глава восьма

— Розпечатайте листа! — попросила Кігі.

Пані Бартолотті завагалася.

— А коли там щось неприємне?

Пані Бартолотті воліла все неприємне відкладати якнайдалі. Листів із фінансової управи вона взагалі не розпечатувала.

— Забудьмо про нього,— запропонувала вона.— Або спалімо, наче його й не було.

— А коли в ньому щось приємне? — мовила Кігі.— Може, Конрад отримав якусь спадщину від фабрики абощо!

Пані Бартолотті застромила руку в кишеню й обмацала конверт.

— Діти, діти,— промурмотіла вона,— я навпомацки чую, що нічого приємного в ньому немає. Лист начинений чимось поганим.

— Тим більше його треба розпечатати,— сказала Кігі.— Невідоме лихо страшніше за те, що вже відоме.

Пані Бартолотті витягла блакитний конверт із кишені й віддала його Кігі.

— Прочитай його ти,— мовила вона,— бо я за себе не відповідаю!

Кігі роздерла блакитний конверт, витягла з нього складений учетверо блакитний аркуш, розгорнула його й почала читати:

«Вельмишановна пані Бартолотті, як виявилось під час перевірки нашого відділу збуту, сталася прикра помилка. Через неточність у роботі нашого комп'ютера Ви отримали семирічного хлопця, який Вам зовсім не належить. Тому просимо Вас негайно повернути його.

Свого часу Ви надіслали замовлення на два блоки пам'яті марки «Меморія», виробництво яких ми давно припинили, отже, задовольнити замовлення не можемо.

Просимо Вас негайно підготувати хлопця, щоб наш відділ обслуговування якнайшвидше забрав його й передав справжнім батькам.

Звертаємо Вашу увагу на те, що фабричні діти в усіх випадках довіку залишаються власністю підприємства, і воно надає їх батькам тільки в позику, як телефонні апарати, щоб вони вирощували їх і користувалися ними.

Тому будь-які Ваші протести будуть даремні, і про звернення до суду не може бути й мови.

Ми дуже шкодуємо, що так сталося.

З глибокою повагою...»

Кігі запнулася, піднесла листа ближче до очей і сказала:

— Я не можу прочитати підпису, якийсь Гонберт чи Монберт!

— Мені байдуже, який там підпис, хай би його чорти забрали! — тремтячим голосом сказала пані Бартолотті.

Хоча вона була густо намальована в блакитний, червоний і рожевий кольори, а однаково вся позеленіла. І тремтіли в неї не тільки голос, а й руки. Вона раптом ніби поменшала й потоншала.

— Отже, найближчими днями... — промурмотіла вона. — Найближчими днями...

— Невже ви справді віддасте його? — вигукнула Кігі.

Пані Бартолотті дістала з кишені хусточку, висякалась, засопіла й тихо сказала:

— А що ж робити, коли він належить не мені, бо я замовляла блоки пам'яті.— Вона знову висякалась, знов засопіла й повела далі: —А крім того, я не вмю добре куховарити, і надто густо малююся, і Егон каже, що я погана мати!

Досі Конрад сидів тихо, мовчки, весь напружений. Тепер він схопився і крикнув так гучно, як ще ніколи не кричав:

— Ви моя мати! І добра мати!

— Чуєте? — вигукнула Кігі.— Він хоче бути тільки у вас!

Пані Бартолотті знов висякалась у хусточку і знов засопіла. І, схлипуючи, сказала:

— Але ти можеш опинитися в матері, що даватиме тобі вігаміни і знатиме справжні дитячі пісні. До такої матері, що вміє добувати корінь із чисел і матиме справжнього чоловіка, який буде твоїм батьком.

Конрад похитав головою.

— Я вже полюбив вас і Егона. І якщо я житиму деінде, то Кігі також більше не побачу.— Він іще дужче захитав головою: — Ні, я відчуваю, що хочу лишитися тут.

— Справді відчуваєш? — вигукнула пані Бартолотті, схопилася з крісла і знов стала не така тоненька й мала і не така зелена на вигляд. Вона підняла хлопця й почала його цілувати в обидві щоки, у шию, у чоло, у вуха. Цілувати всюди, де тільки було голе місце. Тоді опустила його додолу і сказала: — А тепер треба щось придумати проти тих зануд! Щось зробити, щоб вони не забрали тебе!

— Ввічливо напишіть їм, що я хочу залишитись тут,— запропонував хлопець.

— Смішно,— сказала Кігі.— Людям, які шлють такі листи... — Вона взяла зі столу блакитний аркуш і подерла його на шматки.— Таким людям байдуже, що ти хочеш, а чого не хочеш, Конраде!

— Вона правду каже,— підтримала її пані Бартолотті.— Нам треба придумати щось дуже хитре.

Конрад сумно глянув на неї.

— Але якщо то буде щось недозволене, то я не можу брати участі в ньому! Кігі, ти ж бо знаєш, що я просто не можу!

— Недозволене, недозволене,— обурено мовила пані Бартолотті.— Що нам до тієї дурної фабрики та її дозволів?

— Вам нічого,— тихо сказав Конрад.— А мені! Вони ж мене навчали!

Пані Бартолотті запалила товсту сигару, тричі по три глибоко затяглася і тричі по два випустила в повітря кільця диму.

— Мама думає,— пояснив Конрад.

— Я вже надумалася, синку.— Пані Бартолотті схопилася з крісла й показала пальцем на двері спальні.— Гайда туди, Конраде! Нам із Кігі треба поговорити.

— Але чому я...

Пані Бартолотті перебила його:

— Не питай чому, а слухайся свою матір! Тебе ж учили бути чемним і слухняним. Нам треба обговорити щось таке, чого діям, які не мають права робити нічого недозволеного, не можна слухати.

Конрад пішов до спальні й зачинив за собою двері, а пані Бартолотті схилилась до Кігі й почала тихо розповідати, що вона надумала. Обличчя в Кігі проясніло, а коли пані Бартолотті докінчила, дівчинка вигукнула:

— Ваш план дуже добрий! Я допомагатиму вам!

Менше ніж за годину після того, як пошгар приніс листа, Кігі прибігла до своєї матері й попросила її:

— Мамо, можна мені допомогти пані Бартолотті віднести килим у чистку, бо він дуже важкий?

Пані Рузіка сказала, що не пустить її, бо хоче піти з нею до фотографа. Щоб послати її знімок тітці Емі на день народження.

— До фотографа можна піти й завтра. Ну прошу вас,— благально мовила Кігі.— Килим такий важкий, що бідна пані Бартолотті з сили виб'ється, поки донесе його.

— А чому Конрад не допоможе їй? — сказала пані Рузіка.

А коли почула чому, то так і застигла з роззявленим ротом. Бо Кігі сказала:

— Конрад? Та його ж уже немає в пані Бартолотті!

— Немає? А де ж він дівся?

— Я, мамо, й сама не знаю, але як допоможу пані Бартолотті нести килим, то, може, вона мені скаже.

Пані Рузіка була дуже цікава, як майже всі люди, а до фотографа справді можна було піти й завтра. І бідолашній пані Бартолотті таки треба було допомогти.

— Ну, то йди, доню,— погодилась пані Рузіка.— Але не дуже напосідайся з запитаннями про Конрада, так не гарно.— А як Кігі була вже в дверях, пані Рузіка додала: — Але ж уранці він ще був. Ви ж разом ішли до школи.

— Ви помилилися, мамо,— відмовила Кігі.— Я йшла до школи з Антоном.— І, не чекаючи, що мати ще спитає, вибігла на сходи.

Кігі піднялася на третій поверх. Пані Бартолотті чекала її на порозі.

— А тепер швиденько,— сказала вона.— Може, те чортове поріддя надумає вже сьогодні прийти!

Вони зайшли до вігальні, витягли з-під крісла килим і занесли його до спальні. Конрад, що сидів там на краєчку ліжка, запитав:

— Тепер уже мені можна слухати?

— Тепер тобі можна лягти на килим,— сказала пані Бартолотті.

Конрад ліг, і пані Бартолотті загорнула його в килим. Килима якраз вистачило на те, щоб тричі сповити хлопця. Потім вони з Кігі підняли килим. Один його край пані Бартолотті взяла під пахву, а другий Кігі завдала собі на плече.

— Тобі там вистачає повітря? — гукнула Кігі в скручений килим.

— Вистачає,— почувся звідти глухий голос.

— Ну, то ходімо,— мовила Кігі.— Тільки не ступайте широко, а то я зіб'юся з кроку і Конрад ухитається.

— О'кей! — відповіла пані Бартолотті.

Вони в ногу вийшли з будинку й подалися вулицею до «Хімчистки».

Пані Рузіка стояла біля вікна й дивилася їм услід.

— Справді, вони пішли без Конрада! — сказала вона сама до себе. Тоді побігла до своєї сусідки, пані Мерц, і розповіла їй:

— Уявіть, Конрада тієї старої Бартолотті вже кілька днів як немає вдома.

— Та я ж іще сьогодні вранці..

— То був Антон! — сказала пані Рузіка.

«Хімчистка» містилася біля самої аптеки пана Егона. Кігі й пані Бартолотті занесли туди килим.

— Добрий день,— привіталася жінка, що приймала речі.

— Скільки коштує почистити такий килим? — запитала пані Бартолотті.

Жінка обмацала краєчок килима, щоб побачити, які в ньому нитки й основа.

— Дванадцять п'ятдесят за квадратний метр,— відповіла вона.

— Так дорого? — вигукнула Кігі й підморгнула пані Бартолотті.

— То ми не здаватимемо його, вибачте за мороку,— перепросила пані Бартолотті жінку і сказала Кігі: — Несімо його назад, доню.

І вони подалися з килимом до дверей, але не до тих, якими зайшли, а до тих, що вели на подвір'я.

— Ви куди? — запитала жінка.

— Ми живемо в цьому будинку, на четвертому поверсі,— мовила Кігі.— Так нам ближче.

Жінка тільки три тижні тому перейшла сюди працювати з іншої філії і ще не знала мешканців будинку. Тож вона відчинила задні двері й випустила їх на сходи. До «Хімчистки» саме зайшла якась клієнтка, тому жінка швидко зачинила двері й не побачила, що пані Бартолотті з Кігі не побралися на четвертий поверх, а подзвонили, як на сполох, у задні двері аптеки пана Егона.

Дзвонили вони дуже голосно й дуже довго. Пан Егон саме стояв біля прилавка й продавав ліки. Він чув дзвінок у задні двері, але подумав собі: «Той, хто там гвалтується, може любенько зайти через передні двері!» І аж коли настирливий дзвінок почав його дратувати, він сказав жінці, яку саме обслуговував:

— Хвилинку, шановна пані, там хтось дзвонить у задні двері!

Пан Егон поминув одну кімнату, другу, третю і підійшов до задніх дверей. Він хотів добре вилаяти нахабного відвідувача, що так настирливо добивався до аптеки, але до цього не дійшло. Щойно він відімкнув двері, пані Бартолотті відштовхнула його вбік і пропхалася з килимом до кімнати, а за нею зайшла Кігі й зачинила двері. Пані Бартолотті порозсовувала порожні картонні коробки та ящики з сухим молоком для немовлят, щоб можна було розгорнути килим.

— Що це має означати? — перелякано запитав пан Егон.

— Його треба сховати, — сказала пані Бартолотті й почала розгортати килим.

— Навіщо тобі ховати в мене свій килим?

— Не килим! Треба сховати Конрада!

— А де він?

Пані Бартолотті тяжко зігнула: який же цей Егон нетямущий!

— У килимі, а де ж, бовдуре!

І вона розгорнула килим до кінця. На ньому, ледве дихаючи, лежав Конрад, неймовірно запопашений, бо килим справді треба було давно віддати в чистку.

— Сядь, я тобі все поясню, — сказала пані Бартолотті аптекарєві.

— Дитино моя, в аптеці повно людей! — вигукнув той.

— То витури їх і замкни двері!

Тоді втрутилася Кігі:

— Але ж, пані Бартолотті, це всім би надто впало в око! Не можна так просто зачинити аптеку. Адже люди питали б одне одного, чому пан Егон зачинив її.

«Ти ба, ця Кігі не така дурна, як я завжди гадав», — подумав пан Егон.

З аптеки через дві кімнати долинав невдоволений гомін. Якась жінка гукнула:

— Пане аптекарю, я дуже поспішаю, де ви ділися?

Пан Егон побіг туди.

— Якщо він не може тут зі мною побалакати, то я з ним побалакаю там, — сказала пані Бартолотті, схопила білий халат, що висів на кілочку, й накинула його на себе. На жовті кучері вона натягла білий ковпак, що лежав на картонній коробці.

Конрад сидів посеред килима й кашляв, бо, поки його несли, забагато наковтався порохи. Водночас він намагався стерти хусточкою бруд з обличчя і з рук.

— Дитино моя, не можна ж так... — пошепки почав був пан Егон, коли одягнена в біле пані Бартолотті з'явилася поряд із ним біля прилавка.

— Усе можна,— так само пошепки перебила його пані Бартолотті, схопила ступку й товкачик і заходилася так завзято орудувати ним, наче хотіла найтвердіші пігулки розтерти в найдрібніший порошок. Поки пан Егон брав рецепти й гроші і видавав ліки та здачу, вона тихенько сказала йому: — Конрада нам помилково прислали й хочуть забрати назад!

— Про це не може бути й мови! — пан Егон так схвилювався, що вигукнув ці слова вголос.

Чоловік, який саме подавав йому рецепт, спантеличено запитав:

— Чому ви не хочете дати мені ліки проти кров'яного тиску? Вони шкідливі?

— Вибачте,— мовив пан Егон і прошепотів до пані Бартолотті: — Ти ж заплатила за нього?

— Ні,— відповіла пані Бартолотті й пошепки розповіла йому все, що було написано в блакитному листі.

Клієнти знали пана Егона як спокійну, привітну людину й тепер неабияк дивувалися, бо він просто кидав їм ліки і здачу на прилавок, не відповідав на привітання, не питав про їхнє здоров'я. Коли якась жінка захотіла зважитись на медичних вагах, він просто відмахнувся від неї, а коли якийсь чоловік запитав, чи ліки, що їх виписав йому лікар, справді не гіркі, пан Егон його взагалі не почув.

Закінчивши пошепки свою розповідь під стукіт товкачика, пані Бартолотті запитала його:

— То ти мені допоможеш?

— Звісно! — вигукнув пан Егон, і бабуся, якій він саме віддавав пляшечку настою із зілля від кашлю, страшенно зраділа, бо перед цим питала його, чи він згоден, що від кашлю найкраще помагає настій із зілля.

Пані Бартолотті поставила ступку на полицю, шепнула: «Я відведу його нагору», — й побігла через дві кімнати до Конрада й Кіті.

— Усе гаразд! — вигукнула вона.

У третій кімнаті біля однієї стіни були гвинтові сходи, що вели на другий поверх, де мешкав пан Егон. Пані Бартолотті з Конрадом і Кіті піднялися тими сходами нагору.

— О боже, яке страхіття,— промурмотіла Кіті, коли побачила вігальню пана Егона.

Вігальня була вся заставлена старезними меблями, на вікнах висіли товсті, витерті завіси з червоного оксамиту, а стіл був застелений чорним шовковим обрусом із довгими китицями.

— Мамо, що ми тут робитимемо? — запитав Конрад.

— Ми з нею, — пані Бартолотті показала на Кіті, — підемо додому, а ти лишишся тут і почекаєш на батька. Він прийде, як зачинить аптеку.

— А взагалі ти висидиш у цьому старому барлозі? — запитала Кіті.

— Семирічний хлопець повинен уже вміти знайти собі розвагу, якщо йому доведеться на кілька годин залишитись самому, — мужньо відповів Конрад, підійшов до книжкової шафи й витяг том енциклопедії «Галлія — Кіль».

— Я ще не знаю деяких слів на «К», — сказав він, сів у старезне крісло й почав читати.

А пані Бартолотті й Кіті збігли гвинтовими сходами вниз, швидко скрутили килим і винесли його на подвір'я. Кіті подзвонила в задні двері «Хімчистки».

Жінка, що приймала речі, відчинила двері.

— А, це ви! Що вам знову треба? — запитала вона.

— Я передумала і все-таки віддам його чистити, — заявила пані Бартолотті, вручила жінці скочений килим і разом з Кіті вийшла крізь передні двері.

Жінка пришилила до килима номер, поставила його в куток і сказала сама до себе:

— Ну й кумедні бувають люди!

Коли пані Бартолотті й Кіті поверталися з «Хімчистки», пані Рузіка саме знову дивилася у вікно. Вона побачила їх і подумала: «Ну й довго ж вони сиділи там. Зате Кіті, мабуть, випитала, чому Конрада вже немає в старій Бартолотті».

Кіті прийшла додому й розповіла матері, що Конрад чотири дні тому наче крізь землю провалився. Мабуть, утік до свого справжнього батька, Августа Бартолотті, що живе десь у бісовій матері. Принаймні його й досі нема.

Пані Бартолотті також прийшла додому й сіла до верстата, але не могла працювати, бо все думала про Конрада. Так вона просиділа до сьомої — курила, думала і щопівгодини засилювала в ткання одну-єдину чорну нитку.

О сьомій вечора пані Бартолотті схопилася, побігла до ванної і змила з обличчя все малювання. Потім запнула сірою хусткою і витягла з шафи в передпокої сіру плетену кофту, яку їй на Різдво подарував пан Егон. Вона ще ніколи не надягала її, бо не зносила сірого кольору. Але тепер убралася в неї, глянула в дзеркало і сказала до свого віддзеркалення:

— Дитино моя, тепер ти сіра й бридка, як вилиняла курка. Але принаймні таку тебе вже напевне ніхто не впізнає!

І справді, її ніхто не впізнавав. Коли вона виходила з під'їзду, там стояли й балакали двірничка з молочаркою і навіть не глянули на неї.

Вона подалася до аптеки. Дорогою їй траплялося чимало знайомих, але ніхто не звертав на неї уваги.

Навіть пан Егон не одразу її впізнав, коли вона подзвонила до нього. Він відчинив двері, довго дивився на неї, а тоді запитав:

— Ви щось хотіли?

Зате як упізнав її, то дуже зрадів.

— Дитино моя, сьогодні ти мені подобаєшся! — сказав він.

— Так я і знала, — сердито мовила пані Бартолотті. — Щойно людина стає схожою на вилялялу курку, то одразу починає тобі подобатись!

— Про мене, краще вже виляляла курка, ніж папуга, — мовив пан Егон і провів її до Конрада у вігальню.

Глава дев'ята

Конрад сидів біля столу, застеленого чорним шовковим обрусом, обклавшись розкритими томами енциклопедії. Побачивши її, він сказав:

— Мамо, я вже вивчив шістьдесят сім нових чужоземних слів, тато щойно перевіряв мене.

Пані Бартолотті позакривала всі томи і поскидала їх додолу. Потім зірвала шовковий обрус, бо від чорного кольору в неї, мовляв, темніло в очах, сіла до столу, поклала на нього руки і сказала:

— А тепер я розгорну перед вами свій грандіозний план.

Пан Егон сів у крісло, чекаючи на грандіозний план, але Конрад, вочевидь, зовсім занепав духом. Він сказав:

— Вибачте, мамо, та мені здається, що жодний план не допоможе. Ті люди з фабрики дуже хитрі. Вони всюди знайдуть мене. Придумують тисячу способів.

— Вони тебе не знайдуть, — мовила пані Бартолотті, — бо, щоб натрапити на твій слід, їм потрібен певний час, а як вони таки натраплять на нього, ти вже будеш не ти!

— Що це означає? — пан Егон схопився з крісла.

— Сядь, будь ласка, і вислухай мене! — звеліла пані Бартолотті.

Пан Егон знову сів у крісло, і вона повела далі:

— Надзвичайні обставини вимагають надзвичайних заходів. — Пан Егон і Конрад кивнули головами. — Але! — Пані Бартолотті підняла вгору вказівного пальця й переможно похитала ним. — Але відділ обслуговування шукає гарного, дуже чемного, послужливого, слухняного фабричного хлопця. Саме такого, яких вони виробляють. —

Пан Егон і Конрад знову кивнули головами.— Отже,— пані Бартолотті схвильовано похитала пальцем,— отже, нам треба змінити їхній виріб так, щоб вони й самі його не впізнали.

— Ти хочеш пофарбувати йому волосся? — запитав пан Егон.

— Ну й телепень! — Пані Бартолотті похитала головою, зміряла пана Егона зневажливим поглядом і звернулася до Конрада: — Який хлопець буде протилежністю гарному?

— Поганий,— відповів Конрад.

— А протилежністю слухняному?

— Неслухняний.

— А протилежністю тихому?

— Галасливий.

— А протилежністю чемному?

— Нечемний.

— А сумирному?

— Зухвалий.

— Бачиш, яким він має стати,— сказала пані Бартолотті аптекареві.— Тоді його вже ніхто не впізнає.

— Ні! — схвильовано вигукнув пан Егон.

— То ти хочеш, щоб його забрали?

— Ні! — вигукнув пан Егон ще схвильованіше.

— Ну то погодься, що Конрад повинен цілком змінитися.

— А інакше не можна? — сумно запитав пан Егон.

— Не можна! — рішуче відповіла пані Бартолотті.

Конрад кашлянув.

— Послухайте мене,— тихо мовив він,— план справді дуже гарний. Але ж ви знаєте, мамо, що я не можу стати інакшим. Я вже пробував. Задля Кігі пробував, і нічого в мене не вийшло.

— Дурниці! — пирхнула пані Бартолотті й заявила Конрадові, що все вже докладно обміркувала з Кігі.— Це порожні балачки, що ти не можеш стати інакшим,— сказала вона.— Тебе таким не зроблено, а такого навчено. У відділі остаточної обробки. А тепер Кігі перевчить тебе! Вони тебе до всього цього привчали, а Кігі відучить!

— Ви справді вірите, що мене можна змінити? — запитав Конрад.

— Спробуємо,— мовила пані Бартолотті.

Вона попрощалася з Егоном та Конрадом і поцілувала хлопця по тричі в кожну щоку, бо побоювалася, що не швидко його побачить.

Тієї ночі вона спала дуже неспокійно, їй снилися страшні сні. Ніби двоє велетенських сірих чоловіків ловили Конрада, а він тікав. Чоловіки схопили його, бо підлога була вся встелена м'якою жувальною гумкою, тому Конрад застряг у ній і не міг утекти. Пані Бартолотті хотіла кинутись йому на допомогу, але теж застрягла в жувальній гумці й не могла зрушити з місця.

Коли той страшний сон приснився їй десять разів поспіль, пані Бартолотті вирішила встати. Вона надягла халат і пішла до ванної. Надворі було ще темно. Вона почала малюватися. Страшенно густо, бо сподівалася, що від цього здаватиметься веселішою. Потім зварила великий кавник кави, запалила сигару й сіла до кухонного столу, чекаючи непроханих гостей. Вона дивилася у вікно й бачила, як небо поволі яснішало. Спершу на вулиці було зовсім тихо, потім, коли небо на сході порожевіло і взялося зеленими пасмами, внизу загули машини й засичали шинами на повороті.

Щоразу, коли сходами хтось ішов, пані Бартолотті здригалася. І щоразу, коли він поминав її двері, вона полегшено зітхала.

Коли вона випила сьому чашку кави, на сходах знов хтось затупав, але цього разу не поминув її дверей, а подзвонив до неї. Пані Бартолотті закортіло залізти під стіл або сховатися в куток за холодильником. Та вона подумала: «Якщо не тепер, то згодом, а однаково він прийде»,— і змусила себе вийти до передпокою.

Чоловік, що стояв перед дверима, був дуже худий і дуже низенький, одягнений у блакитний комбінезон. Біля нього на витирачці для ніг стояла величезна блискуча бляшанка з накривкою, що не відкривалась, а закручувалася.

«Він хоче впхати в неї мого Конрада»,— подумала пані Бартолотті й так розлютилася, що весь страх її минувся.

— Чого вам треба? — запитала вона, сердито дивлячись на чоловіка в блакитному комбінезоні згори вниз, бо була набагато вища за нього.

— Я повинен забрати помилково прислане замовлення,— сказав чоловік у комбінезоні.

— Дуже шкода,— відповіла пані Бартолотті,— але помилково прислане замовлення три дні тому зникло. Мабуть, утекло до бісової матері.

— Куди?

— До бісової матері! Туди, де й той, що записаний у метриці його батьком.

Чоловік у комбінезоні витягнувся, але від цього не став набагато вищий.

— Ви не повинні були допустити цього! — вигукнув він.— Бо це власність нашої фірми!

— Допустити, допустити! — пирхнула Берті Бартолотті. — Знайшлися мені розумні! Спершу присилаєте те, що мені не потрібне й чого я не просила, а тоді приходите й драгуєте мене.

— Ви заявили в поліцію, що у вас сталася пропажа? — запитав чоловік у комбінезоні.

— Послухайте-но, ви, недоростку! — Берті Бартолотті підступила до чоловіка. — Хто заявлятиме в поліцію, що в нього пропало те, чого йому не потрібно? А тепер ушивайтеся звідси разом зі своєю фабрикою, щоб я вас не бачила! Занудо!

Чоловік у комбінезоні відсахнувся, схопив свою бляшанку й кинувся сходами вниз.

— Ви ще про нас почувете, будьте певні! — крикнув він зі сходів.

Пані Бартолотті зачинила двері, підійшла до вікна, у вігальні й визирнула надвір. Вона побачила, як чоловік з бляшанкою вибіг з будинку, сів у блакитну машину й поїхав.

— Але вони ще прийдуть, дитино моя, — сказала пані Бартолотті сама до себе. — Неодмінно прийдуть.

Глава десята

Повернувшись опівдні зі школи, Кігі Рузіка заявила матері, що вона страшенно поспішає, мусить бігти до своєї приятельки Анні Маєр. Мовляв, Анні в арифметиці темна як ніч і треба допомогти їй вивчити табличку множення.

— Добре, що ти їй допомагаєш, — мовила пані Рузіка. Вона одразу повірила дочці, бо Анні Маєр справді була темна як ніч в арифметиці, а Кігі майже ніколи не брехала. — Але не сиди там допізна, — попередила вона дочку.

— Ну, поки Анні вивчить множення на три й на чотири, то буде не менше як шоста або й пів на сьому, — сказала Кігі.

Конрад переночував на ліжку пана Егона, а сам пан Егон постелив собі у вігальні на канапі. До обіду Конрад учив нові слова, цього разу з тому «Бук — Дунай». Потім вивчив напам'ять множення всіх чисел на 49, аж до 49×49 , і множення всіх чисел на 63, аж до 63×63 . Опівдні пан Егон зачинив аптеку, піднявся гвинтовими сходами нагору і зварив густої манної каші з цинамоном і цукром. Після каші вони випили вітамінізованого морквяного соку.

Тепер пан Егон знову був унизу в аптеці. Кігі сиділа з Конрадом біля великого столу у вігальні і вмовляла його:

— Конраде, це ж так просто! Усе виховання зводиться до одного: коли дитина робить щось гарне, її хвалять, а коли вона робить щось погане, її або лають, або не звертають на неї уваги. Отже, за гарне хвалять, а за погане карають, зрозумів?

Конрад кивнув головою.

— А щоб перевчити тебе, ми робитимемо те саме, тільки навпаки. Отже, за погане хвалитимемо, а за гарне каратимемо.

Конрад зрозумів і це.

— А щоб перевчити тебе дуже швидко, нам доведеться вдатися до надзвичайних заходів...

— ...яких вимагають надзвичайні обставини,— перебив її Конрад.

— Саме так! — сказала Кігі.

— І що ж я повинен тепер робити? — запитав Конрад.

— Тепер ти прокажеш усі лайливі слова, які знаєш.

— Я не знаю жодного лайливого слова.

— Неправда,— заперечила Кігі.— Флоріан так часто прозивав тебе всілякими словами, що якісь ти мав запам'ятати!

Конрад спаленів.

— Та запам'ятав, але я таких слів не можу вимовити. Мені стискає горло, і вони застрягають там.

— Кажі впереміш, одне гарне слово, а одне лайливе,— запропонувала Кігі.

— Ласкава пані,— почав Конрад і крикнув: — Ой!

Крикнув тому, що Кігі вколола його шпилькою в руку. Це був один зі способів переучування.

— Бо... — знов почав Конрад, але не доказав, слово застрягло йому в горлі.— Бо... — ще раз спробував він.

Кігі підбадьорливо кивнула йому головою і шепнула:

— Пробуй доти, аж доки не вимовиш.

— Бо... бо... бо... бовдур! — видушив нарешті з себе Конрад.

Кігі нахилилася й поцілувала його в щоку. Конрад радісно усміхнувся.

— А тепер кажи навпереміш: «бовдур» — «ласкава пані»! — звеліла Кігі.

Конрад послухався. Після кожного «ласкава пані» Кігі колола його в руку, а після кожного «бовдур» цілувала в щоку.

Через десять хвилин Конрадові перехотілося казати «ласкава пані». Він казав лише «бовдур, бовдур, бовдур» і після кожного слова отримував поцілунок.

— Молодець, Конраде! — захоплено вигукнула Кігі.— Ти опановуєш науку навдивовижу швидко!

І вона влаштувала йому перший екзамен. Він підійшов до телефону й набрав номер — якийсь 25-79-51.

— Губер слухає,— озвався чоловічий голос.

Конрад ковтнув слину, горло йому стиснуло, на лобі виступив піг.

— Ну, кажи ж! — шепнула Кігі.

— Вибачте,— мовив Конрад у трубку.

Тоді Кігі піднесла йому шпильку до самого носа. Конрад заплющив очі, ще раз ковтнув слину і сказав у трубку:

— Ви бовдур! — І поклав трубку.

Кігі за те поцілувала його в обидві щоки. Вона вирішила, що на сьогодні науки вже досить і тепер можна гратися.

— Ти принесла вікторину?

— Ні, ми гратимемося в мальовані стіни,— сказала Кігі й тицьнула йому в руку червону й зелену крейду.

Конрадові, звісно, не хотілося малювати. Він вважав, що панові Егону це не сподобається.

— Не думай ти про того Егона,— сказала Кігі.— Краще подумай, які б ти квітки хотів намалювати.

— З отаким стеблом,— сказав Конрад і перелякано завмер, бо несамохіть намалював на стіні зелену лінію.

— Добре, Конраде! Чудово! Ти молодець! — похвалила його Кігі й засунула йому в рот м'ятну цукерку.

М'ятні цукерки Конрад любив найдужче.

До шостої години він виїв цілу коробочку м'ятних цукерок і розмалював усі стіни, де не висіло картин. Коли пан Егон після закінчення робочого дня піднявся до вігальні й побачив розмальовані стіни, він мало не вмер на місці, але Кігі нагадала йому:

— Надзвичайні обставини, пане аптекарю...

— ...вимагають надзвичайних заходів, я знаю, знаю! — зітхнув пан Егон.

І тоді Конрад тричі назвав його бовдуром.

— Ви маєте похвалити його,— шепнула Кігі на вухо панові Егону,— а то всі мої зусилля будуть даремні!

Це була найтяжча хвилина в житті пана Егона. Він нахилився до хлопця і сказав йому:

— Як ти гарно навчився казати «бовдур», синку. Я пишаюся тобою!

Кігі вирішила задля безпеки не ходити до пані Бартолотті. І Берті Бартолотті вирішила з тієї самої причини не ходити до пана Егона й не бачитися з Кігі. Але Кігі й пані Бартолотті знайшли легкий спосіб перемовлятися. Через витяжний отвір у ванній кімнаті. Адже ванна кімната Рuzік містилася саме під ванною кімнатою пані Бартолотті. І в обох

біля ванни був чотирикутний заготований отвір для вентиляції. Скажеш у нього слово, і тебе дуже добре чути і вгорі, і внизу. Кіті й пані Бартолотті визначили час для своїх розмов. Щовечора рівно о сьомій і о пів на другу кожного дня. А якби треба було повідомити щось непередбачене, то вони домовилися так: якщо така потреба виникне в пані Бартолотті, вона в кухні заб'є три цвяхи в стіну, а якщо Кіті матиме якусь звістку, то заграє на губній гармонії, бо кривь стіни було чути і те, і те.

Отже, о сьомій вечора пані Бартолотті зайшла до ванної, присіла біля витяжного отвору й гукнула:

— Кіті, ти вже там?

— Тут! — пролунало з отвору.

Голоси в колодязі страшенно змінювалися. У Кіті був голос старезного гнома.

— Які там успіхи в мого Конрада? — запитала пані Бартолотті.

— Чудові, він миттю все схоплює!

— До мене приходив чоловік із відділу обслуговування. Такий малий зануда. Я його й на поріг не пустила!

Пані Бартолотті почекала, але ніхто їй не відповів. Вона приклала вухо до отвору й почула, як пан Рузіка лаявся:

— Що ти в біса так довго робиш у ванній?

Пані Бартолотті сумно зігнула, бо їй хотілося довше побалакати з Кіті. Вона підвелася й пішла до кухні, щоб приготувати собі якусь вечерю з одного яйця. Вона саме міркувала, чи не смачніше буде яйце з дрібно покришеним маринованим оселедцем, як у двері гучно подзвонили. Два довгі дзвінки. Берті Бартолотті зробила менший вогонь під сковородою з яйцем і тихенько підійшла до дверей. У дверях було вічко, затулене мідним щитком. Пані Бартолотті тихо, обережно відсунула щиток. Вона хотіла виглянути на сходи і з переляку мало не впала, коли втрапила поглядом просто в чиєсь витрішкувате блакитне око. Вона відсахнулася від дверей. Чоловік за дверима був, мабуть, далеко не такий лякливий, як пані Бартолотті, бо не відсахнувся. Його витрішкувате блакитне око наче прилипло до вічка.

— Пані Бартолотті, відчиніть,— почувся товстий голос.

— Ми знаємо, що ви вдома,— почувся середній голос.

— Вона сама не відчинить,— почувся тонкий голос.

«О боже, їх аж троє!» — подумала пані Бартолотті й оглянула двері, чи запобіжний ланцюжок справді накинутий, чи засув справді засунений і чи замок справді замкнений.

Знову пролунав дзвінок. Тричі. І тонкий, середній та товстий голоси проказали хором:

— Негайно відчиніть, пані Бартолотті!

— Чого вам треба? — запитала Берті Бартолотті, силкуючись, щоб її голос звучав гучно й безстрашно.

— Нам треба поговорити з вами, — озвався тонкий голос.

— Із приводу помилково отриманого замовлення, яке ви привласнили, — озвався середній голос.

— Коли ви негайно не відчините, ми зайдемо силоміць.

Двері в Берті Бартолотті були зі старезного дуба, товстий засув із бронзи, а запобіжний ланцюжок із найміцнішої криці.

— Спробуйте, — відповіла пані Бартолотті.

Тонкий, середній і товстий голоси зашепотілися під дверима, потім почулася важка хода, що поволі віддалялася. Пані Бартолотті полегшено відігнула. Вона вирішила, що непрохані гості пішли собі геть.

— Тепер мені треба чогось випити, а то я не заспокоюся, — промурмотіла пані Бартолотті й рушила до кухні.

Коли вона зайшла туди, то побачила, що яйце згоріло. В кухні стояв страшний чад. Пані Бартолотті вимкнула газ і викинула яйце разом зі сковородою у відро, бо яйце згоріло на вугілля, а вона не любила чистити чорних, як вугілля, сковорід. Тоді відчинила вікно, щоб вийшов чад, і взяла пляшку з настоєм. Вона відкрутила накривку й приклала пляшку до рота. Коли пані Бартолотті пила просто з пляшки, то завжди заплющувала очі. Ковтнувши настоєм, вона поставила пляшку на стіл, розплющила очі й глянула у вікно. Там, на тлі темного вечірнього неба, теліпалися три пари холош від блакитних штанів, а з них витикалися три пари блакитних черевиків. Спершу черевики були на рівні верхньої шибки, тоді опустилися до середини вікна, холоші все довшали й довшали, і нарешті на підвіконня ступило троє чоловіків у блакитних комбінезонах. На головах у них були блакитні каски, а на руках сріблясті рукавиці. Підперезані вони були сріблястими патронташами, з яких стриміли руків'я сріблястих пістолетів.

Пані Бартолотті злякалася ще дужче, ніж тоді, коли відкрила бляшанку з Конрадом. Вона гепнулась на ослінчик. Кухня разом з трьома чоловіками на підвіконні закрутилася в неї перед очима.

Чоловіки сказали хором:

— Якби ви так не повелись, нам не довелося б лізти через дах!

Кухня поволі перестала крутитися.

— А хто ви взагалі такі? — запитала пані Бартолотті.

— Фабрична бригада! — відповіли чоловіки й зіскочили з підвіконня до кухні.

Вони спершу оглянули кухню, тоді вігальню, робочу кімнату і спальню. Обшукали також туалет і ванну кімнату. Навіть перекидали все в шафі, що стояла в передпокої.

Пані Бартолотті сиділа на ослінчику в кухні й лаяла їх:

— Уперті віслюки, я ж казала вам, що він утік, уже чотири дні, як утік! — А далі: — Геть звідси, це порушення недоторканності житла! — І знову: — Хто вам дав право на це?

Чоловіки не зважали на її лайку. Вони так ретельно перетрушували помешкання, наче шукали малесенький коштовний діамант. Часом пані Бартолотті чула, як товстий голос казав:

— Барліг, а не помешкання.

А середній голос озивався:

— Брудне кубло!

А тонкий додавав:

— Справді, хоч плюнь та тікай.

Але потім товстий голос вигукнув:

— Ого, що я бачу!

Чоловіки зайшли до кухні й тицьнули під ніс пані Бартолотті розгорнутий Конрадів зошит. У ньому було вчорашнє домашнє завдання і вчорашня дата.

— То він зник чотири дні тому? — глузливо запитав чоловік з тонким голосом.

— Тепер ми викрили вас! — вигукнув чоловік із середнім голосом і схопив пані Бартолотті за плечі.

Та пані Бартолотті страх не любила, щоб її хапали за плечі. Тому вона вкусила свого напасника за руку. Той скрикнув і відпустив її.

— Ходімо,— сказав чоловік з тонким голосом.— У нас вистачає доказів. Стара десь діла його, коли отримала листа з фірми.

Чоловік із середнім голосом згорнув зошита і сховав у кишеню комбінезона. І всі троє рушили до дверей.

Пані Бартолотті почула, як вони зняли запобіжний ланцюжок, відсунули засув і відімкнули замок. Двері зачинилися, і чоловіки пішли.

Пані Бартолотті взяла молотка й забила в стіну три велетенські цвяхи, тоді побігла до ванної й гукнула у витяжний отвір:

— Кігі, Кігі, ти чуєш мене?

Кігі не озивалася. Вона вже спала, а пан Рузіка, що читав ще у вігальні газету, мовив до своєї дружини:

— Яке нахабство! Не може та стара вдень позабивати свої прокляті цвяхи?

Другого дня після школи Кігі Рузіка знову сказала матері, що піде до Анні Маєр учити табличку множення. Це зворушило пані Рузіку.

— Ти, бачу, любиш допомагати іншим, доню,— похвалила вона Кігі.

Кігі кивнула головою. Її не мучило сумління: хіба не однаково, чи вона допомагатиме Анні Маєр, чи Конрадові Бартолотті?

На сьогодні Кігі придумала особливу програму. Коли вона піднялася на другий поверх до Конрада, той запитав її:

— Як там моя мати?

— Я сьогодні глуха! — відповіла Кігі.— Напиши мені, будь ласка, своє запитання.

Вона дала Конрадові пожмаканий, засмальцьований папірець і тупого, погризеного олівця. Конрада вжахнув той пожмаканий папір і погризений олівець, але він дуже хотів довідатись, як там ведеться пані Бартолотті, тому переборював себе й написав на брудному папірці:

«Як там моя мати?»

Він подав Кігі записку. Кігі глянула на його письмо й вигукнула:

— Я не можу читати таких рівних, одна в одну лігер! Вони такі рівні, що аж гидко! Напиши це трохи кривішими лігерами. Одна хай кривиться праворуч, друга ліворуч, і рядок хай буде не такий рівний.

А що Конрад неодмінно хотів дізнатися, як ведеться пані Бартолотті, то присилував себе писати негарними, кривими лігерами. Він списав дев'ять засмальцьованих, пожмаканих папірців, поки нарешті Кігі визнала, що його письмо досить погане.

— Дякую, пані Бартолотті ведеться добре,— сказала вона, прочитавши дев'яту записку.

Тепер Кігі знову захотіла послухати його. Вона звеліла Конрадові співати пісень. Конрад заспівав:

— «Гравню ясний, веселий...»

Кігі дістала з кишені іржавого дзвоника, такого, як коровам чіпляють на шию, і забряжчала ним. У Конрада аж вуха заболіли, і він перестав співати. Тоді Кігі перестала бряжчати. Конрад знов заспівав:

— «Мої каченята...»

І Кігі знов забряжчала дзвоником. Так само зустріла вона й пісню «Тихо, тихо місяць сходить».

— Кігі, під таке бряжчання хіба заспіваєш!

— Заспівай пісню про солдатів,— звеліла Кігі.

Конрад відмовився:

— Це непристойна пісня.

— Однаково заспівай! — наказала Кігі.

— «Солдати за льохом...» — почав Конрад.

Кігі не забряжчала, а заходила тихо підспівувати йому. Конрад зрадів, що страхіливе бряжчання припинилося й що Кігі так гарно тягне за ним, і повів далі: «...стріляють горохом».

Ніколи ще Конрадові не співалося так гарно. Після пісні про солдатів він хотів заспівати ще «Летіть, хрущі», та Кігі забряжчала дзвоником. Пісню «Куди твій шлях лежить, Аннамаріє» вона також зустріла тим прикрим бряжчанням. І аж як він заспівав: «А на дні, а на дні ловить баба окуні...» — Кігі знов перестала бряжчати й заходила дзвінким, чистим голосом підспівувати йому. А коли він заспівав: «Спи, моє дитятко, носоріг — твій татко, верблюдиця — мати, але ж вибирати ми не можемо нььки, спи, моє маленьке», — Кігі підхопила так весело й натхненно, що він аж тепер помігив, яка це насправді гарна пісня. Вони проспівали її вдвох десять разів.

Далі вони розважалися тим, що дерли газети, намащували кремом підлогу під столом і доміщували шпинату в малиновий пудинг. А на закінчення свого навчання Конрадові довелося обрізати всі китиці з чорного шовкового обруса. Спершу його ніби хто за руки тримав, за кожною китицею він стогнав і зігхав. Та коли він обрізав один край, то вже тільки тихенько постогнував, після другого взагалі перестав стогнати, з третім упорався дуже легко, а четвертий обрізував уже залюбки. Коли додолу впала остання китиця, Конрад захихотів. За це Кігі поцілувала його по тричі в кожному щоку. А чорні китиці звеліла повикидати у вікно.

— Чорний сніг іде! — захихотів Конрад.

О сьомій вечора Кігі змогла повідомити пані Бартолотті крізь витяжний отвір, що Конрад робить грандіозні успіхи.

— Він фантастично змінився! — похвалила його Кігі.

— Може, усе скінчиться добре, — мовила пані Бартолотті.

Відколи в неї побували троє чоловіків у блакитному, вона занепала духом. Та й Кігі не була такою впевненою й веселою, як удавала. Вона мала пильне око і, коли ввечері поверталася з аптеки, то побачила біля під'їзду чоловіка в блакитному. Він читав газету. Але хто ввечері, у сутінках, стоїть біля під'їзду й читає газету? Кігі це здалося дуже підозрілим. А потім, за вечерею, пані Рузіка розповіла:

— Уявіть, сьогодні до мене приходила інспекторка шкільної управи. Питала про Конрада.

Кігі з переляку впустила з виделки картоплю, і пан Рузіка гримнув на неї:

— Їж як слід, доню!

А пані Рузіка повела далі:

— Інспекторка хотіла взнати адресу Конрадового батька.

— Але ж він живе хтозна-де! — вигукнула Кігі.

І тоді пані Рузіка заявила, що дала інспекторці адресу пана Егона.

— Чи аптекар йому рідний батько, чи не рідний, — сказала вона, — а зі мною він завжди говорив про Конрада як про сина!

Тепер уже Кігі впустила виделку з рук. І пан Рузіка знову гримнув на неї:

— Кажу ж тобі, їж як слід!

Кігі підняла виделку з підлоги й запитала:

— А в що та інспекторка була вбрана?

І зовсім не здивувалася, коли мати відповіла:

— Та я добре не приглядалася, у щось блакитне зі сріблястими гудзиками.

Спершу Кігі хотіла заграти на губній гармонії та все розповісти пані Бартолотті. А тоді подумала: «Вона й так журиться і однаково нічого не вдіє. Вдіяти можемо тільки ми з Конрадом».

Вона вирішила завтра не йти до школи, а з самого ранку побігти до Конрада, рятувати те, що ще можна було рятувати. (Кігі не любила прогулювати уроки. Не такої була вдачі. Але вона сказала собі: «Надзвичайні обставини вимагають надзвичайних заходів!»)

Рівно о восьмій пан Егон підняв жалюзі в аптеці. Під дверима стояла Кігі.

— Що це таке, Кігі? — тихо сказав пан Егон. — Не можна приходити сюди так, щоб тебе всі бачили.

— Уже немає сенсу ховатися, — відповіла дівчина. — Гляньте на телефонну будку. Хто там стоїть?

— Чоловік у блакитному комбінезоні, — відповів пан Егон.

— А хто стоїть на трамвайній зупинці?

— Жінка в блакитному вбранні.

— А перед квірковою крамницею?

— Чоловік у блакитному костюмі.

— Чи не забагато блакиті для такого похмурого ранку, як вам здається? — запитала Кігі.

Пан Егон стурбовано кивнув головою. Кігі потягла його всередину.

— То що, все пропало? — забідкався пан Егон.

— Нічого не пропало, — відповіла Кігі. — Я зараз іду до Конрада, і ми починаємо працювати за прискореною програмою. Буде невеликий гармидер, щоб ви не лякалися!

— А мені що робити? — запитав пан Егон.— Може, покликати Берті? Вона, по-моєму, сміливіша за мене.

Кігі схвалила цю думку. Пан Егон узяв аркушик паперу й написав на ньому:

«Берточко, загрожує страшна небезпека! Негайно приходь!»

Він згорнув аркушик учетверо. Перед аптекою двірничка замігала тротуар.

— Пані Шнурпфайль! — гукнув пан Егон з дверей аптеки.— Ви не були б такі ласкаві віднести цього листа пані Бартолотті?

Пані Шнурпфайль погодилась і взяла листа.

— Тільки не віддавайте його чоловікові в блакитному, часом би він підійшов до вас,— попросив пан Егон.

— Можете на мене покластися,— мовила двірничка й перевальцем рушила до будинку, де мешкала пані Бартолотті.

Пан Егон і Кігі дивилися їй услід. Двірничка саме поминала трамвайну зупинку й жінку в блакитному.

— Вона відбере в неї листа! — злякався пан Егон.

Жінка в блакитному справді схопила двірничку за руку. Але пані Шнурпфайль луснула її міглою по голові, та ще й зарепетувала:

— Гвалт, рятуйте!

Жінка в блакитному кинулась навтьоки.

— Записка лишилася в двірнички,— задоволено мовила Кігі й подалася через три кімнати до гвинтових сходів.

Конрад саме стояв під душем у ванній кімнаті. Він зрадів, що Кігі прийшла так рано. Відколи він під орудою Кігі почав переучуватись, йому перехотілося сидіти над томами енциклопедії.

— Конраде, вони вивідали, де ти,— сказала Кігі.— Ти ще маєш останній шанс!

— Ну, то до роботи! — вигукнув Конрад. Він палав бажанням переучуватись.

О пів на дев'яту Берті Бартолотті прийшла до аптеки. Сьогодні в неї було ще більше косметики на обличчі, до того ж, вона вбралася в бузкового кольору шгани і в жовту кофту. Поки пан Егон відпускав за прилавком ліки, вона вдавала, що витирає порошок. Вона обмахувала зсередини віничком вікно і стежила за людьми в блакитному. Того, що стояв біля телефонної будки, вона впізнала. То був чоловік з тонким голосом. А біля квіркової крамниці чатував чоловік із середнім голосом. А на розі читав газету чоловік із товстим голосом. Усього пані Бартолотті нарахувала поблизу аптеки семеро осіб у блакитному.

О дев'ятій годині жінка в блакитному, що стояла на трамвайній зупинці, перетнула вулицю й зайшла до аптеки.

— Що ви хотіли? — запитав пан Егон тремтячим голосом.

Жінка подала йому рецепт на ліки, яких пан Егон не мав у запасі, бо їх дуже рідко питали.

— Але я можу замовити їх,— сказав він.

— То замовте, будь ласка,— сказала жінка в блакитному і вражено звела очі на стелю, бо всі люстри в аптеці ходили ходором.

Пан Егон подзвонив до аптечного пункту термінового обслуговування. Там пообіцяли прислати ліки через дві години.

— Якщо ви прийдете через дві години, ліки вже будуть готові,— сказав пан Егон.

Та жінка в блакитному не захотіла йти з аптеки. Вона заявила, що краще почекає тут, і сіла на лавку, здивовано позираючи то на люстри, то на пляшечки, що теж почали розхитуватись на полицях і бряжчати.

О чверть на десяту до аптеки зайшов чоловік у блакитному, також подав рецепт на рідкісні ліки й також захотів почекати. Він сів на лавку поряд із жінкою в блакитному й здивовано вп'яв очі в мокру пляму на стелі, що дедалі більшала й темнішала. (Над аптекою була спальня пана Егона, і Конрад саме вчився там поливати водою килим.)

О десятій годині прийшла двірничка, страшенно схвильована.

— Пане Егоне, ви тільки уявіть: у під'їзді стоять двоє чоловіків у блакитному, на подвір'ї біля контейнера зі сміттям теж двоє, так само в блакитному, і я ніяк не можу їх прогнати звідти! — мовила вона.

— Нас оточено,— прошепотіла пані Бартолотті.

Люстри під стелею вже так розгойдувались і дрижали, а пляшечки на полицях так бряжчали, що двірничка запитала:

— Що, у нас знову землетрус?

— Ні, ні,— відповів пан Егон.— Там у мене нагорі працює столяр.

Двірничка заспокоїлась і пішла далі лягтися з чоловіками в блакитному.

О пів на одинадцяту до аптеки зайшов чоловік у блакитному плащі, в окулярах у сріблястій оправі і з сріблястою течкою в руці. За ним з'явився чоловік у блакитному комбінезоні, а потім якийсь подружжя в сірому. У жінки був маленький гострий носик, а в чоловіка величезна лисина.

Жінка з чоловіком сіли на лавку. Чоловік в окулярах сказав їм:

— Скоро ви зможете обняти свого сина.

— Та й час уже,— відповів лисий.

— Ви вже нам обіцяєте це не перший тиждень,— мовила його дружина.

Крім чотирьох людей у блакитному й подружжя, в аптеці було ще двоє звичайних клієнтів. І тоді чоловік у комбінезоні відчинив двері й гукнув:

— З'явилася небезпека епідемії, залиште аптеку!

У клієнтів з переляку витяглися обличчя.

— Виходьте ж! — гримнув чоловік в окулярах і показав клієнтам на двері.

— Це все брехня, жодної епідемії немає! — вигукнув пан Егон.

— Нікуди не йдіть! — звернулася й пані Бартолотті до клієнтів.

Але чоловік у комбінезоні виштовхав їх надвір. Тоді замкнув двері й обернув табличку на шибці. Тепер з вулиці на ній видно було напис: «ЗАЧИНЕНО».

— Отримаю я нарешті свого чемного, вихованого хлопчика чи ні? — запитала гостроноса жінка.

— Зараз, ласкава пані! — запевнив її чоловік в окулярах і крикнув панові Егону: — Ану віддавайте хлопця! Він належить мені, ви не маєте жодного права на нього! — Тоді обернувся до пані Бартолотті й вигукнув: — А ви тим більше, поторочо! — І він разом з чоловіком у комбінезоні рушив до задніх дверей.

— Тільки через мій труп! — вигукнув пан Егон, але його тремтячий голос прозвучав тихо й жалісливо.

— Не пускай його! — крикнула пані Бартолотті. — Удар його по нозі!

— А мені не конче йти туди, я й так його заберу, — усміхнувся чоловік в окулярах. — Мої фабричні діти слухаються мене з одного слова. — Він склав долоні в трубочку й гукнув: — Конраде!

Чоловік в окулярах ще тричі гукав: «Конраде!», а потім тричі: «Конраде, негайно йди сюди!» Та Конрад не з'являвся. Люстри й далі розгойдувалися, пляшечки на полицях і далі бряжчали, а мокра пляма вже розпливлася на півстелі.

— Чого ж він не йде? — запитав лисий. — Ми замовляли слухняну дитину!

— А він, щоб ви знали, і чує, і не чує, — озвалася пані Бартолотті. — Діти завжди такі. Буває, охрипнеш, балакаючи до них, а вони не чують.

Гостроноса схопилася з лавки й заверещала:

— Та дитина, яку ми замовляли, чує все з першого слова!

— Звісно, чує, звісно, — заспокоїв її чоловік в окулярах. — Може, хтось не дає йому спуститися вниз. Мабуть, та дівчина його тримає. — Він тицьнув пальцем у чоловіка в комбінезоні. — Ви охоронятимете вихід. А ми зараз до них доберемося!

І хоча пан Егон мужньо заступив їм дорогу, а пані Бартолотті так само мужньо вчепилася в коси жінці в блакитному, чоловік в окулярах, решта людей у блакитному

і подружжя в сірому пробилися крізь двері і пробігли всі три задні кімнати. Коли вони опинилися біля гвинтових сходів, то почули Конрадів голос:

— Іду вже, бовдури!

І хлопець на животі ногами вперед з'їхав униз поруччям. А що гостроноса стояла саме там, де кінчалося поруччя, то він, на жаль, влучив їй ногами в живіт. Ставши на підлогу, Конрад сказав:

— Пардон, бабо, на жаль, я штовхнув тебе навмисне! — Тоді озирнувся навколо й запитав: — А який це йолоп гукав мене, аж надсаджувався?

Гостроноса, тримаючись за живіт, заверещала:

— Пане директоре, і ви мене хочете переконати, що я цього хлопця замовляла?

Директор поправив окуляри і втупився в Конрада.

— Дядьку, а яку я гарну пісеньку знаю! — вигукнув той і заспівав: — «Спи, моє дитятко, носоріг — твій татко, верблюдиця — мати...»

— Світ такого не бачив! — вигукнув лисий. — І це називається вихована дитина? Ви фірма шахраїв, ошуканців!

— Не галасуй, діду, а то відчикрижу тобі вуса і не матимеш на цілій голові ані волосинки, — сказав Конрад.

Угорі на сходах з'явилася Кігі, перекинувшись через поруччя й гукнула:

— Конраде, ти голодний?

— Як вовк! — відповів той.

— А що тобі дати?

— Малинового пудингу зі шпинатом! — відповів Конрад.

— Зараз! — крикнула Кігі, і люди в блакитному зі своїм директором та подружжя в сірому порозскакувалися хто куди, бо вона почала кидати згори малиновий пудинг і шпинат. — Ми завжди так робимо, я стою нагорі, а він унизу, я жбурляю пригорщу шпинату, а він роззявляє рота!

— Тільки, на жаль, вона часом не влучає! — докинув Конрад.

Директор скинув окуляри, бо нічого не бачив крізь них. Ліве скельце було заляпане пудингом, а праве шпинатом. Підсліпувато кліпаючи очима, він глянув на Конрада й мовив:

— Не може бути, щоб цей хлопець вийшов із мого підприємства.

Люди в блакитному витирали свій одяг, бо були геть заляпані. Подружжя в сірому сховалося за купою порожніх картонних коробок.

— Жахлива дитина! — сказав лисий.

— Ми краще купимо собі собаку! — мовила його дружина.

Вони вийшли з-за коробок і, не попрощавшись ані з директором, ані з його помічниками, подалися через три задні кімнати до виходу з аптеки.

— Шефе, що сталося? — крикнув той, що охороняв двері. — Чого ці люди вертаються без дитини? Чого вони називають нас шахряями? Шефе! Шефе, що сталося? — З тону його чути було, що він геть розгублений.

Директор протер окуляри, його помічники обтрусили з себе пудинг і шпинат.

— Ходімо, — сказав директор, надягши окуляри.

— А як же я? — запитав Конрад.

— Я не хочу тебе більше бачити, сатанинське поріддя! — вилаявся директор.

— Приємно чути це, — сказала пані Бартолотті й відімкнула задні двері. — Для мене це було справжнє свято!

Непрохані гості в блакитному мовчки вийшли в задні двері.

— І заберіть свою варту з подвір'я, нехай не дратує нашу двірничку! — гукнув їм навздогінці пан Егон.

Кігі замкнула за ними двері.

Конрад сидів на ящику сухого молока для немовлят. Він був блідий і стомлений.

— Ох, як же мені було складно! — мовив він.

— Бідне моє хлоп'ятко, — сказала пані Бартолотті й погладила його по правій щоці.

— Бідне моє хлоп'ятко, — сказав пан Егон і погладив його по лівій щоці.

— Ти був молодець! — вигукнула Кігі, збігла сходами вниз і поцілувала його в губи.

— Я відтепер завжди маю бути таким? — запитав Конрад.

— Боронь боже! — вигукнув пан Егон.

— То я відтепер завжди маю бути таким, як був раніше? — запитав Конрад.

— Боронь боже! — вигукнула пані Бартолотті.

Кігі поклала руки йому на плечі і сказала:

— Ох, Конраде, побачимо, яким ти будеш.

(Переклад Є. Поповича)

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

1. <http://www.knyga.in.ua/index.php/inozemna-literatura/>
2. http://fnn51.org.ua/html_books/
3. <http://www.ae-lib.org.ua/texts/>
4. <http://lib.aldebaran.ru/author/>
5. <http://www.litmir.net/br/>
6. <http://www.maysterni.com/>
7. <http://www.rulit.net/books/>
8. <http://lib.ru/TALES/>